

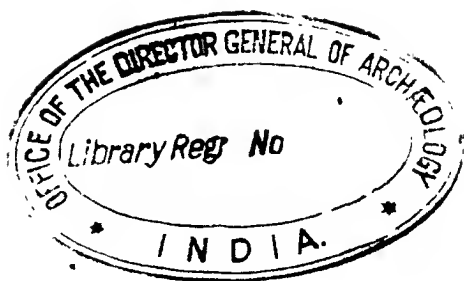
GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

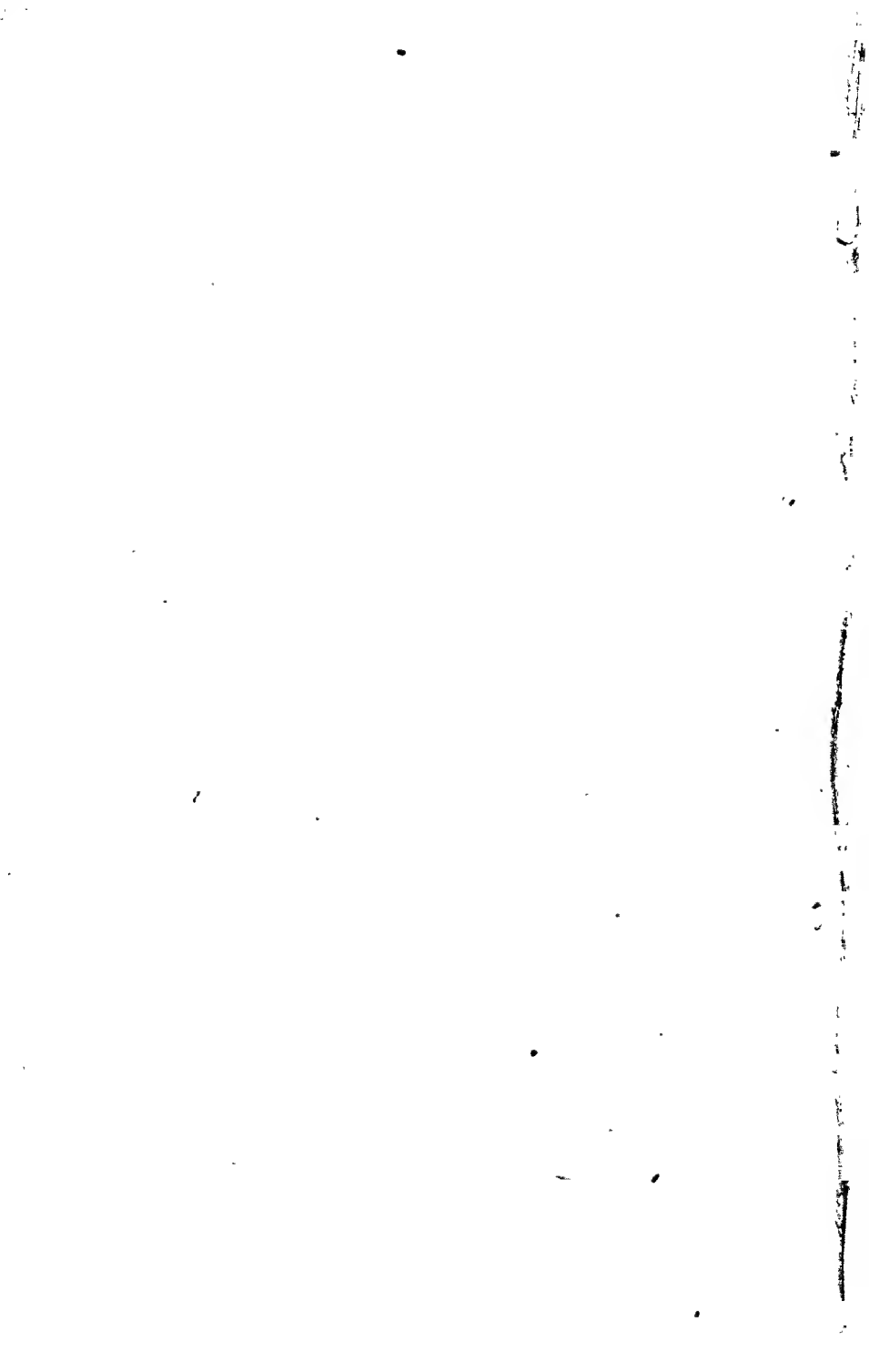
ACCESSION NO 27207

CALL No. Sa4v/Har/Bha.

D.G.A. 79

REPRINT FROM THE PANDIT.

काशिकाव्याख्या

पदमञ्जरी

22507

महामहोपाध्यायश्रीहरदत्तमिश्रविरचिता

D2956

तदुत्तरार्धम् । Part 2

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणप्रधानाध्यापकेन
भारद्वाजदामोदरास्त्रिणा संशोधितम् ।

Sa4V

Har/Bha

काश्याम् ।

मैट्रिकलहालनामके यन्त्रालये मुद्रितम् ।

सं० १९५५-१९६८ ई० ।

"Pandit" Journal
Banaras

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. .... 27.207. ....

Date. .... 6 - 7 - 57. ....

Call No. .... 3844. ....

काशिकापदमञ्जर्याः माहेश्वरसूत्राणां सूचीपत्रम् ।

		काशिका ।	पदमञ्जरी ।
		ए.	ए.
अइउण् ।	पू० ।	१ ।	१६
अलक् ।	पू० ।	१ ।	२१
एओङ् ।	पू० ।	१ ।	२३
ऐऔच् ।	पू० ।	२ ।	२४
हयवरट् ।	पू० ।	२ ।	२७
लण् ।	पू० ।	३ ।	३२
जमहणनम् ।	पू० ।	४ ।	३४
भभञ् ।	पू० ।	४ ।	३५
घठधष् ।	पू० ।	४ ।	३५
जबगडदश् ।	पू० ।	४ ।	३५
खफक्ठयचटतव् ।	पू० ।	४ ।	३५
कपय् ।	पू० ।	५ ।	३५
शलसर् ।	पू० ।	५ ।	३५
हल् ।	पू० ।	५ ।	३५

काशिकापदमञ्जुर्यैः पाणिनिसूत्राणां सूचीपत्रम् ।

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		प.	प.
अअ	८।४।६८	उ. ५७५	उ. १०३६
अंशं हारी	५।२।६६	उ. ६६	उ. ३०८
अकः सवर्णं दीर्घः	६।१।१०९	उ. १७२	उ. ४७४
अकथितं च	१।४।५९	पू. ८६	पू. ३०४
अकर्तरि च कारके०	३।३।१६	पू. २६४	पू. ६७०
अकर्तर्युपेपञ्चमी	२।३।२४	पू. १४४	पू. ४३२
अकर्मकाच्च	१।३।२६	पू. ५६	पू. २३२
अकर्मकाच्च	१।३।३५	पू. ६२	पू. २३५
अकर्मकाच्च	१।३।४५	पू. ६५	पू. २३८
अकर्मधारये राज्यम्	६।२।१३०	उ. २४९	उ. ५५६
अकृक् प्रियसुख०	८।१।१३	उ. ४६६	उ. ८६४
अकृत्सार्वधातुकयो०	७।४।२५	उ. ४४६	उ. ८५५
अके जीविकार्थं	६।२।७३	उ. २२८	उ. ५४६
अकेनोर्भविष्यदाधम०	२।३।७०	पू. १५७	पू. ४५६
अक्षशलाकासं.	२।१।१०	पू. १०७	पू. ३५५
अक्षेषु ग्लहः	३।३।७०	पू. २७४	पू. ६८९
अक्षोन्यतरस्याम्	३।१।७५	पू. २००	पू. ०
अक्षोददर्शनात्	५।४।७६	उ. १२९	उ. ३६८
अगारान्ताटुन्	४।४।७०	पू. ४७५	उ. ०
अगारैकदेशे प्रथमः प्र०	३।३।७६	पू. २७६	पू. ६८३
अग्नीत्प्रिणो परस्य च	८।२।६२	उ. ५२०	उ. ६६६
अग्नेः स्तुस्तोमसोमाः	८।३।८२	उ. ५४८	उ. १००५
अग्नेर्ठक्	४।२।३३	पू. ३८८	उ. १३३
अग्नौ छेः	३।२।६९	पू. २३८	पू. ६३३
अग्नौ परिचाव्यो०	३।१।१३९	पू. २९४	पू. ६०३
अघाख्यायामुरसः	५।४।६३	उ. १२५	उ. ४०२
अघाव्यात्	४।४।१९६	पू. ४८३	उ. २२९
अघान्तशुद्धशुभ्रद०	५।४।१४५	उ. १३७	उ. ४९०
अङितञ्च	६।४।१०३	उ. ३२९	उ. ६७७
अङ्गद्वयादौ च	६।१।१९६	उ. १७७	उ. ४८३
अङ्गयुतं तिरुकाङ्गम्.	८।२।६६	उ. ५२९	उ. ६६०

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अद्भ्य	६।४।१	उ. २६४	उ. ६२५
अङ्गानि मेरेये	६।२।७०	उ. २२८	उ. ५४६
अङ्गात्प्रातिलोम्ये	८।१।३३	उ. ४७६	उ. ६०४
अङ्गुलेर्दार्ढ्या	५।४।१९४	उ. १३०	उ. ४०५
अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्	५।३।१०८	उ. ६८	उ. ०
अ च	४।३।३९	पू. ४२८	उ. १६८
अच उपसर्गात्तः	७।४।४७	उ. ४५०	उ. ८६०
अचः	६।४।१३८	उ. ३२६	उ. ६८८
अचः कर्तृयकि	६।१।१६५	उ. १६८	उ. ५२०
अचः कर्मकर्तरि	३।१।६२	पू. १६८	पू. ५६४
अचः परस्मिन्पूर्ववि०	१।१।५७	पू. २२	पू. १०६
अचतुरविचतुरसुच०	५।४।७७	उ. १२१	उ. ३६८
अचश्च	१।२।२८	पू. ३८	पू. १६७
अचस्तस्वत्यत्य०	७।२।६९	उ. ३६९	उ. ७७८
अचित्तहस्तिधेनो०	४।२।४७	पू. ३६२	उ. १३८
अचिताददेशका०	४।३।६६	पू. ४४३	उ. १८२
अचि र ऋतः	७।२।१००	उ. ४०३	उ. ७६४
अचि विभाषा	८।२।२९	उ. ५००	उ. ६४०
अचि शीर्षः	६।१।६२	उ. १६०	उ. ४४५
अचि अनुधातुभुवा०	६।४।७७	उ. ३१५	उ. ६६६
अचो जृणिति	७।२।११५	उ. ४०६	उ. ७६८
अचोन्यादि टि	१।१।६४	पू. २७	पू. १३३
अचो यत्	३।१।६७	पू. २०६	पू. ५६९
अचो रद्भाभ्यां द्वे	८।४।४६	उ. ५७०	उ. १०३२
अच्कावशक्तौ	६।२।१५७	उ. २५०	उ. ५६८
अच्चधेः	७।३।११६	उ. ४४०	उ. ८४३
अच्छगत्यर्थवदेव	१।४।६६	पू. ६५	पू. ३२३
अच्छप्रत्यन्यवपूर्वा०	५।४।७५	उ. १२०	उ. ३६८
अजर्य संगतम्	३।१।१०५	पू. २०८	पू. ५६४
अजादी गुणवचना०	५।३।५८	उ. ८६	उ. ३४६
अजादेर्द्वितीयस्य	६।१।२	उ. १४१	उ. ४१६
अजाद्यतष्टाप्	४।१।४	पू. ३३०	उ. १८
अजाद्यतन्तम्	२।२।३३	पू. १३५	पू. ४१४
अजाविभ्यां थ्यन्	५।१।८	उ. ३	उ. २३९
अजिनान्तस्योत्तरप०	५।३।८२	उ. ६९	उ. ३६९
अजिप्रज्योश्च	७।३।६०	उ. ४२७	उ. ८२५
अजेर्यघञपोः	२।४।५६	पू. १७४	पू. ४८४

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पटमञ्जरी पृ.
अज्जनगमां सनि	६।४।१६	उ. २६६	उ. ६३६
अज्ञाते	५।३।७३	उ. ६०	उ. ३५६
अज्जेः पूजायाम्	७।२।५३	उ. ३८८	उ. ७७६
अज्जेलुक्	५।३।३०	उ. ८०	उ. ३३६
अज्जेःकुन्दस्यसर्थ०	६।१।१७०	उ. १६१	उ. ५११
अज्जेनपादाने	८।२।४८	उ. ५०८	उ. ६५१
अज्जेः सिद्धि	७।२।७९	उ. ३६४	उ. ०
अज्जनासिकायाः सं०	५।४।११८	उ. १३१	उ. ४०६
अदकुष्याहनुभ्यवाये०	८।४।२	उ. ५५७	उ. १०१६
अदभ्यासव्य०	६।१।१३६	उ. १८१	उ. ४६३
अद्वैतार्थगालवयोः	७।३।६६	उ. ४३६	उ. ८३६
अणञो च	४।३।३३	पू. ४८८	उ. १६८
अणावकर्मकाच्छित्त०	१।३।८८	पू. ७५	पू. २५८
अणि निपुत्ते	६।२।७५	उ. २२६	उ. ५४६
अणो द्वयः	४।१।१५६	पू. ३७५	उ. ११४
अणोप्रवृत्त्यानुना०	८।४।५७	उ. ५७२	उ. १०३३
अणकर्मणि च	३।३।१२	पू. २६२	पू. ६६७
अणकुटिलिकायाः	४।४।१८	पू. ४६१	उ. २०२
अणच	५।२।१०३	उ. ६५	उ. ३२२
अणिञोरनार्थयोगु०	४।१।७८	पू. ३५१	उ. ६४
अणिनुणः	५।४।१५	उ. १०५	उ. ३७७
अणुदित्सवर्णस्य चा०	१।१।६६	पू. २६	पू. १३८
अणुगयनादिभ्यः.	४।३।७३	पू. ४३७	उ. १७८
अणमहिष्यादिभ्यः	४।४।४८	पू. ४७०	उ. ०
अस आदेः	७।४।७०	उ. ४५७	उ. ८७६
अस इञ्	४।१।६५	पू. ३५८	उ. ६५
अस इनिठने	५।२।११५	उ. ४७७	उ. ३२५
अस उत्सार्वधातुके	६।४।११०	उ. ३२२	उ. ६७६
अस उपधायाः	७।२।११६	उ. ४०६	उ. ०
अस एकहल्मध्ये०	६।४।१२०	उ. ३७४	उ. ६८१
असः कृकर्मिकसकु०	८।३।४६	उ. ५३८	उ. ६६२
असश्च	४।१।१७७	पू. ३८०	उ. १२२
अतिप्रवृत्त्याव्ययनस्य०	५।४।४६	उ. ११२	उ. ३८७
अतिथेयः	५।४।२६	उ. १०८	उ. ०
अतिरतिक्रमणे च	१।४।६५	पू. १००	पू. ०
अतिश्रयाने तमब्रिष्टने	५।३।५५	उ. ८५	उ. ३४४
अतेः शुनः	५।४।६६	उ. १२६	उ. ४०२

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अनेरकृत्यदे	६।२।१६९	उ. २५८	उ. ५७५
अतो गुणे	६।१।६७	उ. १७९	उ. ४७२
अतो दीर्घा यञि	७।३।१०९	उ. ४३६	उ. ८३६
अतो भिस् सेस्	७।१।६	उ. ३४३	उ. ७०४
अतोम्	७।१।२४	उ. ३४६	उ. ७०६
अतो येयः	७।२।८०	उ. ३६६	उ. ७८४
अतो राद्युताडमुते	६।१।११३	उ. १७५	उ. ४८९
अतो लोपः	६।४।४८	उ. ३०८	उ. ६५७
अतो ज्ञान्तस्य	७।२।२	उ. ३६८	उ. ७४७
अतो हलादेर्लघोः	७।२।७	उ. ३७०	उ. ७५९
अतो हेः	६।४।१०५	उ. ३२९	उ. ६७७
अत्यन्तसंयोगे च	२।१।२६	पृ. ९१२	पृ. ०
अत्र लोपोभ्यासस्य	७।४।५८	उ. ४५३	उ. ८६३
अचानुनासिकः पूर्वस्य०	८।३।२	उ. ५२६	उ. ६७३
अत्रिभगुक्तसवसिष्ठ०	२।४।६५	पृ. १७७	पृ. ०
अत्यसंतस्यचाधातोः	६।४।१४	उ. २६८	उ. ६३५
अस्मद्वृत्तरप्रथमद०	७।४।६५	उ. ४६३	उ. ८७४
अदः सर्वेषां	७।३।१००	उ. ४३६	उ. ८३६
अदभ्यस्तात्	७।१।४	उ. ३४९	उ. ७०२
अदर्शनं लोपः	१।१।६०	पृ. २६	पृ. १२३
अदस औ सु लोपश्च	७।२।१०७	उ. ४०५	उ. ७६७
अदसो मात्	१।१।१३	पृ. ६	पृ. ६४
अदसोसेर्दादु दो मः	८।२।८०	उ. ५१६	उ. ६५८
अदिप्रभृतिभ्यः शप्रः	२।४।७२	पृ. १८०	पृ. ४६३
अदूरभवश्च	४।२।७०	पृ. ४००	उ. १४५
अदेकृणः	१।१।२	पृ. ६	पृ. ४०
अदोऽजग्धिर्ल्यप्तिक्कि०	२।४।३६	पृ. १७०	पृ. ४८९
अदोनसे	३।२।६८	पृ. २३३	पृ. ६२६
अदोनुपदेशे	१।४।७०	पृ. २५	पृ. ३२३
अद्वितरादिभ्यः पञ्च०	७।१।२५	उ. ३४७	उ. ७९०
अद्विभः संस्कृतम्	४।४।१३४	पृ. ४८७	उ. ०
अद्यः शिरीषादिभ्यः	५।२।१३	उ. ४९	उ. २८६
अद्यः शिरीषादिभ्यः	८।३।४७	उ. ५३६	उ. ६६
अधिकम्	५।२।७३	उ. ५६	उ. ३०६
अधिकरणवाचिनश्च	२।३।६८	पृ. १५६	पृ. ४५५
अधिकरणवाचिना च	२।२।१३	पृ. १२६	पृ. ३६८
अधिकरणवाचिना च	५।३।४३	उ. ८३	उ. ३४९

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		प.	प.
अधिकारयो लब्धः	३।४।४९	पू. ३९९	पू. ०
अधिकारयो श्रुतेः	३।२।९५	पू. २२२	पू. ४९५
अधिकारणीतावत्वे च	२।४।९५	पू. १६३	पू. ४६६
अधिकृत्य कृते यन्त्रे	४।३।८७	पू. ४४९	उ. १८९
अधिपरीश्रनर्थकौ	१।४।६३	पू. ६६	पू. ३३६
अधिरीश्वरे	१।४।६७	पू. १००	पू. ३३३
अधिशीङ्गस्यासां कर्म	१।४।४६	पू. ८८	पू. ०
अधोगर्धद्वेषां कर्मणि	२।३।५२	पू. १५१	पू. ४४६
अधीष्टे च	३।३।१६६	पू. २६८	पू. ७९९
अधुना	५।३।१७	उ. ७७	उ. ३३६
अधेः प्रसङ्गे	१।३।३३	पू. ६२	पू. २३५
अधेरुपरिस्थम्	६।२।१८८	उ. २५८	उ. ५७४
अध्यायनतोर्विप्रकृष्टा०	२।४।५	पू. १६०	पू. ४६३
अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लु०	५।१।२८	उ. ६	उ. २४३
अध्यायन्यायोद्याव०	३।३।१२२	पू. २८५	पू. ६६४
अध्यायानुवाकयोर्लुक्	५।२।६०	उ. ५३	उ. ३०७
अध्यायिन्बदेशका०	४।४।७९	पू. ४७५	उ. २९२
अध्यायिन्बन्धः	४।३।६६	पू. ४३६	उ. १७७
अध्यनोपस्थौ	५।२।१६	उ. ४९	उ. २८७
अध्यर्ककाययोजार्जितौ	६।२।१०	उ. २०८	उ. ५३९
अध्यर्कसुरनपुंसकम्	२।४।४	पू. १६०	पू. ४६३
अन	६।४।१६७	उ. ३३७	उ. ६६६
अन उपधालोपिनो०	४।१।२८	पू. ३३७	उ. ३७
अनङ्गसौ	७।१।६३	उ. ३६५	उ. ७३६
अनङ्गि च	८।४।४७	उ. ५७०	उ. १०३२
अनस्यन्सगत्तौ तात्	५।४।४	उ. १०२	उ. ३७९
अनस्याधानउरसि०	१।४।७५	पू. ६६	पू. ३२४
अनद्यतने लङ्	३।२।११९	पू. २४२	पू. { अनु. ६५६ सु. ६४०
अनद्यतने लुट्	३।३।१५	पू. २६३	पू. ६६८
अनद्यतनेर्हिलन्यत०	५।३।३९	उ. ७७	उ. ०
अनन्तावस्येतिह०	५।४।२३	उ. १०७	उ. ३७०
अनन्यस्यापि प्रश्ना०	८।२।१०५	उ. ५२४	उ. ६६६
अनभिहिते	२।३।९	पू. १३७	पू. ४९६
अनद्यत्कृत्यमर्थयो०	३।३।१४५	पू. २६३	पू. ७७४
अनङ्ग	५।४।१०८	उ. १२६	उ. ०
अनसन्तापपुंसका०	५।४।१०३	उ. १२७	उ. ४७३

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		ए.	ए.
अनाप्यकः	७।२।११२	उ. ४०५	उ. ०
अनिगन्तोऽञ्चती व०	६।२।५२	उ. २२३	उ. ५४४
अनितेः	८।४।१६	उ. ५६३	उ. १०२४
अनिदितां हल उप०	६।४।२४	उ. ३०२	उ. ६५०
अनुकम्पायाम्	५।३।७६	उ. ६०	उ. ३६०
अनुकरणं चानितिप०	१।४।६२	पू. ६४	पू. ३२९
अनुकाभिकाभोक्तः०	५।२।७४	उ. ५७	उ. ३०६
अनुगवमायामे	५।४।८३	उ. १२३	उ. ४००
अनुगादिनष्टक्	५।४।१३	उ. १०५	उ. ३७६
अनुग्वलङ्कामी	५।२।१५	उ. ४९	उ. २८७
अनुदात्तं सर्वमपाठादौ च	८।१।१८	उ. ४७०	उ. ८६७
अनुदात्तङित आत्म०	१।३।१२	पू. ५६	पू. २२२
अनुदात्तं च	८।१।३	उ. ४६४	उ. ८८९
अनुदात्तं पदमेक०	६।१।१५८	उ. १८७	उ. ५७०
अनुदात्तं प्रश्नान्ता०	८।२।१००	उ. ५२२	उ. ६६८
अनुदात्तस्य च य०	६।१।१६९	उ. १८६	उ. ५०६
अनुदात्तस्य चर्तुपध०	६।१।५६	उ. १५६	उ. ४४४
अनुदात्तादेरञ्	४।२।४४	पू. ३६९	उ. १३५
अनुदात्तादेशश्च	४।३।१४०	पू. ४५५	उ. १६३
अनुदात्ते च	६।१।१६०	उ. १६७	उ. ५९८
अनुदात्ते च कुधपरे	६।१।१२०	उ. १७७	उ. ४८४
अनुदात्तेतश्चहलादेः	३।२।१४६	पू. २५०	पू. ६५४
अनुदात्तोपदेशवन०	६।४।३७	उ. ३०४	उ. ६५३
अनुदात्तो सुप्तिता	३।१।४	पू. १८३	पू. ५०७
अनुनासिकस्य क्लि०	६।४।१५	उ. २६६	उ. ६३६
अनुनासिकात्परोनु०	८।३।४	उ. ५२७	उ. ६७३
अनुपदसंज्ञायांनय०	५।२।६	उ. ३६	उ. २८४
अनुपदन्वेष्टा	५।२।६०	उ. ६०	उ. ३९४
अनुपराभ्यां कञः	१।३।७६	पू. ७४	पू. २५७
अनुपसर्गाञ्जः	१।३।७६	पू. ७३	पू. २५६
अनुपसर्गात्फुल्लक्षीव०	८।२।५५	उ. ५०६	उ. ६५२
अनुपसर्गाद्वा	१।३।४३	पू. ६४	पू. २३८
अनुपसर्गाल्लिम्प०	३।१।१३८	पू. २९६	पू. ६०५
अनुपसर्जनात्	४।१।१४	पू. ३३३	उ. २५
अनुप्रतिगुणश्च	१।४।४९	पू. ८७	पू. २६६
अनुप्रवचनादिभ्यः	५।१।१११	उ. २६	उ. २६५
अनुब्राह्मणादिनिः	४।२।६२	पू. ३६८	उ. १४२

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अनुर्यत्समया	२ । १ । १५	पृ. १०८	पृ. ३५७
अनुर्लक्षणे	१ । ४ । ८४	पृ. ६८	पृ. ३२८
अनुवादे चरणानाम्	२ । ४ । ३	पृ. १५६	पृ. ४६१
अनुविपर्यभिनिभ्यः०	८ । ३ । ७२	उ. ५४६	उ. १००३
अनुश्रुतिकादीनां च	७ । ३ । २०	उ. ४१३	उ. ८०६
अनुस्वारस्य षष्ठि०	८ । ४ । ५८	उ. ५७२	उ. १०३३
अनुष्ठानान्तर्वेदि०	४ । १ । १०४	पृ. ३६१	उ. ६६
अनेकमन्यपदार्थं	२ । २ । २४	पृ. १३२	पृ. ४०४
अनेकाल्प्रित्सर्वस्य	१ । १ । ५५	पृ. २१	पृ. १०२
अनो नुदं	८ । २ । १६	उ. ४६८	उ. ६३६
अनो बहुव्रीहेः	४ । १ । १२	पृ. ३३३	उ. २३
अनो भावकर्मवचनः	६ । २ । १५०	उ. २४८	उ. ५६६
अनोरकर्मकात्	१ । ३ । ४६	पृ. ६६	पृ. २३६
अनोरप्रधानकनी०	६ । २ । १८६	उ. २५८	उ. ५७४
अनोऽस्मायः सरसां०	५ । ४ । ६४	उ. १२५	उ. ०
अनो कर्मणि	३ । २ । १००	पृ. २४०	पृ. ६३४
अन्तः	६ । २ । ६२	उ. २३३	उ. ५५२
अन्तः	६ । २ । १४३	उ. २४५	उ. ५६४
अन्तः	६ । २ । १७६	उ. २५६	उ. ०
अन्तः	८ । ४ । २०	उ. ५६३	उ. १०२४
अन्तःपूर्वपदादृज्	४ । ३ । ६०	पृ. ४३४	उ. १७४
अन्तरं बहिर्गोप०	१ । १ । ३६	पृ. १६	पृ. ८३
अन्तरदेशे	८ । ४ । २४	उ. ५६४	उ. १०२६
अन्तरपरिपहे	१ । ४ । ६५	पृ. ६५४	पृ. ३२२
अन्तरान्तरेण युक्ते	२ । ३ । ४	पृ. १३८	पृ. ४२१
अन्तर्धनो देशे	३ । ३ । ७८	पृ. २७६	पृ. ६८२
अन्तर्धो येनादर्शन०	१ । ४ । २८	पृ. ८४	पृ. २८७
अन्तर्बहिर्ध्यां च०	५ । ४ । ११७	उ. १३१	उ. ०
अन्तर्वत्पतितोर्नुक्	४ । १ । ३२	पृ. ३३८	उ. ३६
अन्तश्च	६ । २ । १८०	उ. २५६	उ. ०
अन्तश्च तवै युगपत्	६ । १ । २००	उ. १६६	उ. ५२२
अन्तात्यन्ताध्यदूर०	३ । २ । ४८	पृ. २२८	पृ. ६२०
अन्तादिवच्च	६ । १ । ८५	उ. १६७	उ. ४६२
अन्तिकवाटयोर्नद०	५ । ३ । ६३	उ. ८७	उ. ३५१
अन्तोऽन्तादुत्तर०	६ । १ । १६६	उ. १६०	उ. ५१७
अन्तोवत्याः	६ । १ । २२०	उ. २०३	उ. ५२५
अन्यात्पूर्वं बहुचः	६ । २ । ८३	उ. २३१	उ. ५५१

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अज्ञाशुः	४।४।८५	पृ. ४७७	उ. ०
अज्ञेन व्यञ्जनं	२।१।३४	पृ. १९३	पृ. ३६६
अन्यतो ङीष्	४।१।४०	पृ. ३४०	उ. ४३
अन्यथैवंकथमित्यंशु०	३।४।२७	पृ. ३०८	पृ. ७२८
अन्यपदार्थं च सञ्ज्ञा०	२।१।२१	पृ. ११०	पृ. ०
अन्यारादितरर्तैः	२।३।२६	पृ. १४५	पृ. ४३५
अन्येभ्योऽपि दृश्यते	३।२।१७८	पृ. २५६	पृ. ६२७
अन्येभ्योऽपि दृश्यते	३।३।१३०	पृ. २८७	पृ. ६६५
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते	३।२।७५	पृ. २३५	पृ. ६६०
अन्येषामपि दृश्यते	६।३।१३७	उ. २६४	उ. ६२४
अन्येष्वपि दृश्यते	३।२।१०९	पृ. २४०	पृ. ६३४
अन्यस्यानुलोम्ये	३।४।६४	पृ. ३१७	पृ. ७३८
अन्ववतप्ताद्दृष्टः	५।३।८९	उ. १२२	उ. ३६६
अपगुरो कमुलि	६।१।५३	उ. १५७	उ. ४४३
अपघनोक्तम्	३।३।८९	पृ. २७६	पृ. ६८३
अपचितश्च	७।२।३०	उ. ३८९	उ. ७६६
अपत्यं पात्रप्रभृति०	४।१।१६२	पृ. ३७६	उ. ११५
अपथं नपुंसकम्	२।४।३०	पृ. १६७	पृ. ४७७
अपदातो साल्वात्	४।२।१३५	पृ. ४९६	उ. १५६
अपदान्तस्य मूर्धन्यः	८।३।५५	उ. ५४९	उ. ६६४
अपपरिब्रह्मिण्यवः०	२।१।१२	पृ. १०८	पृ. ३५६
अपपरी वर्जने	१।४।८८	पृ. ६८	पृ. ३२६
अपमित्ययाचिताभ्यां०	४।४।२९	पृ. ४६५	उ. २०३
अपरस्परः क्रिया०	६।१।१४४	उ. १८३	उ. ४६५
अपरिमाणाविस्ताचि०	४।१।२२	पृ. ३३६	उ. ३४
अपरिहृताश्च	७।२।३२	उ. ३८२	उ. ७६६
अपराद्धे च	३।२।११६	पृ. २४४ पृ.	{ अमु. ६५६ मु. ६४३
अपवर्गे वृत्तीया	२।३।६	पृ. १३६	पृ. ४२२
अपस्करो रथाङ्गम्	६।१।१४६	उ. १८४	उ. ४६८
अपस्पृश्यामाङ्गुली०	६।१।३६	उ. १५३	उ. ४३६
अपहृव ङः	१।२।४४	पृ. ६४	पृ. २३८
अपाञ्च	६।२।१८६	उ. २५७	उ. ५७४
अपाञ्चतुष्पाङ्गुली०	६।१।१४२	उ. १८२	उ. ४६५
अपादाने बाहीयस्त्रोः	५।४।४५	उ. १९२	उ. ३८६
अपादाने पञ्चमी	२।३।२८	पृ. १४५	पृ. ४३४
अपादाने परीक्षायां	३।४।५२	पृ. ३१३	पृ. ७३३

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अपाददः	१।३।७३	पृ. ७२	पृ. ०
अपिः पदार्थसम्भाव०	१।४।६६	पृ. १००	पृ. ३३२
अपूर्वपदादन्यतर०	४।१।१४०	पृ. ३७०	उ. १०८
अपृक्त एकाल्पप्रत्ययः	१।३।४१	पृ. ४३	पृ. १७७
अपे क्लेशतमसोः	३।२।५०	पृ. २२६	पृ. ०
अपे च लघः	३।२।१४४	पृ. २४६	पृ. ०
अपेतापोढमुक्तपति०	२।१।३८	पृ. ११५	पृ. ३६६
अपोनपत्रपांनमृभ्यां चः	४।३।१७	पृ. ३८०	उ. १३२
अपो भि	७।४।४८	उ. ४५१	उ. ८६०
अपुनृचस्वसुनपुनृष्ट०	६।४।११	उ. २६७	उ. ६३०
अपूरणीप्रमाययोः	५।४।११६	उ. १३०	उ. ४०५
अप्रत्ययात्	३।३।१०२	पृ. २८०	पृ. ०
अमुतवदुपस्थिते	६।१।१२६	उ. १७६	उ. ४८७
अभाषितपुंस्काच्च	७।३।४८	उ. ४२३	उ. ८२०
अभिजनश्च	४।३।६०	पृ. ४४२	उ. १८१
अभिजिद्विदभ०	५।३।११८	उ. १००	उ. ३६६
अभिज्ञावचने लट्	३।२।११२	पृ. २४२	पृ. ६४१
अभिनिविशश्च	१।४।४७	पृ. ८८	पृ. ३१०
अभिनिष्कामतिद्वि०	४।३।८६	पृ. ४४०	उ. १८१
अभिनिः स्तनः०	८।३।८६	उ. ५४६	उ. १०६
अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः	१।३।८०	पृ. ७४	पृ. ०
अभिरभागे	१।४।६१	पृ. ६६	पृ. ३३१
अभिविधौ भावबुण्	३।३।४४	पृ. २६६	पृ. ६७७
अभिविधौ सम्पदा च	५।४।५३	उ. ११४	उ. ३६०
अभूततद्भावे कभ्यस्ति०	५।४।१०	उ. ११३	उ. ३८८
अभेर्मुखम्	६।२।१८५	उ. २५७	उ. ५७४
अभेष्टाविद्वयं	७।२।२५	उ. ३८०	उ. ७६४
अभ्यमित्राच्च च	५।२।१७	उ. ४१	उ. २८७
अभ्यस्तस्य च	६।१।३३	उ. १५२	उ. ४३६
अभ्यस्तानाम् दिः	६।१।१८६	उ. १२६	उ. ५१८
अभ्यासस्यासवर्णे	६।४।७८	उ. ३१५	उ. ६७०
अभ्यासाच्च	७।३।५५	उ. ४२६	उ. ८२४
अभ्यासे चर्च	८।४।५४	उ. ५७२	उ. १०३३
अभ्युत्साहयां प्रजन०	३।१।४२	पृ. १६४	पृ. ५५४
अमनुष्यकर्तृके च	३।२।५३	पृ. २२६	पृ. ६२१
अम वृचर्त्तमगरेनु०	६।२।८६	उ. २३२	उ. ०
अम वस्यदन्यतर०	३।१।१२२	पृ. २११	पृ. ५६६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अमावास्याया था	४।३।३०	पृ. ४२८	उ. १६८
अमि पूर्वः	६।१।१०७	उ. १७४	उ. ४७८
अमु चच्छन्दसि	५।४।१२	उ. २०४	उ. ३७६
अमूर्धमस्तकात्स्वां०	६।३।१२	उ. २६४	उ. ५८३
अमैवाव्ययेन	२।२।२०	पृ. १३१	पृ. ४०३
अमो मञ्च	७।१।४०	उ. ३५१	उ. ७१८
अम्बरुधरवरित्युभय०	८।२।७०	उ. ५१४	उ. ६५६
अम्बाम्बोगाभूमिस०	८।३।६७	उ. ५५१	उ. १००
अम्बार्थनद्योर्हृत्स्वः	७।३।१०७	उ. ४३८	उ. ८४६
अम् संबुद्धौ	७।१।६६	उ. ३६७	उ. ७४५
अयःशूलदण्डाजिना०	५।२।७६	उ. ५७	उ. ३१०
अयद् यि द्विति	७।४।२२	उ. ४४५	उ. ८५४
अयनं च	८।४।२५	उ. ५६४	उ. १०२६
अयस्मयादीनि क०	१।४।२०	पृ. ८२	पृ. २७७
अयामन्तात्वाप्येत्वि०	६।४।५५	उ. ३०६	उ. ६६१
अरययान्मनुष्ये	४।२।७२६	पृ. ४१८	उ. १५८
अरिष्टगौडपूर्वे च	६।२।१००	उ. २३५	उ. ५५४
अर्द्धिषदजन्तस्य सु०	६।३।६७	उ. २७८	उ. ६०७
अर्हमेनश्चतुश्चेत्तार०	५।४।५१	उ. ११४	उ. ३८६
अर्त्तिपिपत्योश्च	७।४।७७	उ. ४५८	उ. ८६६
अर्त्तिलूधूमखनस०	३।२।१८४	पृ. २५८	पृ. ६६१
अर्त्तिहील्लोरीकृ०	७।३।३६	उ. ४१६	उ. ८१४
अर्थवदधातुरप्रत्ययः०	१।२।४५	पृ. ४४	पृ. १८१
अर्थे	६।२।४४	उ. २२१	उ. ५३६
अर्थे विभाषा	६।३।१००	उ. २८६	उ. ०
अर्देः संनिविध्यः	७।२।२४	उ. ३७६	उ. ०
अर्धं नपुंसकम्	२।२।२	पृ. १२५	पृ. ३८८
अर्धर्चाः कुंसि च	२।४।३१	पृ. १६७	पृ. ४७७
अर्धाच्च	५।४।१००	उ. १२७	उ. ०
अर्धात्परिमाणस्य पू०	७।३।२६	उ. ५१६	उ. ८११
अर्धाद्यत्	४।३।४	पृ. ४२३	उ. १६२
अर्मे चावर्णं कृचच्यच्	६।२।६०	उ. २३२	उ. ५५२
अर्थः स्वामिवैश्ययोः	३।१।१०३	पृ. २०७	पृ. ५६४
अर्वणस्तसावनप्रः	६।४।१२७	उ. ३२७	उ. ६८५
अर्वादिभ्योच्	५।२।१२७	उ. ७१	उ. ३२६
अर्हः	३।२।१२	पृ. २२१	पृ. ०
अर्हः प्रशंसायाम्	३।२।१३३	पृ. २४७	पृ. ६५०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अहं कृत्यतृचञ्च	३।३।१६६	पृ. २६६	पृ. ७१२
अलंकञ्ज निराक०	३।२।१३६	पृ. २४८	पृ. ६५१
अलंखल्वीः प्रतिषे०	३।४।१८	पृ. ३०६	पृ. ७२२
अनुगुत्तरपदे	६।३।१	उ. २६१	उ. ५७७
अलान्त्यस्य	१।१।५२	पृ. २१	पृ. १००
अलान्त्यात्पूर्व उपधा	१।१।६५	पृ. २७	पृ. १३४
अल्पाख्यायाम्	५।४।१३६	उ. १३५	उ. ४०६
अल्पाक्षतरम्	२।२।३४	पृ. १३६	पृ. ४१४
अल्पे	५।३।८५	उ. ६३	उ. ०
अल्लोपोनः	६।४।१३४	उ. ३२८	उ. ६८७
अवक्रयः	४।४।५०	पृ. ४७१	उ. २०८
अवक्षेपणे कन	५।३।६५	उ. ६५	उ. ३६६
अवहस्कोटायनस्य	६।१।१२३	उ. १७७	उ. ४८४
अवचक्षे च	३।४।१५	पृ. ३०६	पृ. ७२१
अवद्यपययवर्गगर्ह	३।१।१०१	पृ. २०७	पृ. ५६३
अवपथासि च	६।१।१२१	उ. १७७	उ. ०
अवयवाद्भूतोः	७।३।११	उ. ४१०	उ. ८०६
अवयवे च प्राययो०	४।३।१३५	पृ. ४५३	उ. १६२
अवयसि ठञ्च	५।१।८४	उ. २३	उ. २६०
अवयाः श्वेतवाः पुरो०	८।२।६७	उ. ५१३	उ. ६५५
अवसमन्धेभ्यस्तमसः	५।४।७६	उ. १२२	उ. ३६६
अवाञ्चालम्भनाविदू०	८।३।६८	उ. ५४५	उ. १००२
अवात्कुटारच्छ	५।२।३०	उ. ४४	उ. २६१
अत्रादयः	१।३।५१	पृ. ६६	पृ. २४०
अवारपारात्यन्तानु०	५।२।११	उ. ४०	उ. २८५
अवृद्धादपि बहु०	४।२।१२५	पृ. ४१६	उ. १५७
अवृद्धाभ्यो नदी०	४।१।११३	पृ. ३६४	उ. १०२
अवेः कः	५।४।२८	उ. १०८	उ. ०
अवे यद्वावर्षप्रतिष०	३।३।५१	पृ. २७१	पृ. ६७६
अवेतृस्त्रोर्ध्व	३।३।१२०	पृ. २८५	पृ. ६६४
अवे यजः	३।२।७२	पृ. २३४	पृ. ६२७
अवोदधोक्त्रप्रशब्दि०	६।४।२६	उ. ३०३	उ. ६५१
अवोदोर्निधः	३।३।२६	पृ. २६६	पृ. ६७३
अव्यक्तानुकरणाख्या०	६।१।६८	उ. १७१	उ. ४७२
अव्यक्तानुकरणाद्व्य०	५।४।५७	उ. ११६	उ. ३६१
अव्ययं विभक्तिसमीप०	२।१।६	पृ. १०५	पृ. ३५३
अव्ययसर्वनामामक०	५।३।७१	उ. ८६	उ. ३५८

	अ. पा. नू.	काशिका	पदमञ्जरी
		ए.	ए.
अव्ययात्पु	४।२।१०४	पू. ४१०	उ. १५२
अव्ययादाप्पुः	२।४।८२	पू. १८२	पू. ४८५
अव्ययीभावः	२।१।५	पू. १०५	पू. ३५२
अव्ययीभावश्च	१।१।४१	पू. १८	पू. ८८
अव्ययीभावश्च	२।४।१८	पू. १६३	पू. ४७१
अव्ययीभावश्च	४।३।५६	पू. ४३४	उ. १०४
अव्ययीभावे चाकाले	६।३।८१	उ. २८२	उ. ६१४
अव्ययीभावे शरत्प०	५।४।१०७	उ. १२८	उ. ४०३
अव्ययेयथाभिप्रेता०	३।४।५६	पू. ३१५	पू. ७३५
अव्यादवद्यादवक्त०	६।१।११६	उ. १७६	उ. ४८३
अव्यञ्जे यत्प०	४।३।६४	पू. ४३५	उ. १७५
अशनायोदन्यध०	७।४।३४	उ. ४४७	उ. ८५७
अशला च	२।४।२४	पू. १६५	पू. ४७३
अशोतेच	७।४।७२	उ. ४५७	उ. ०
अश्वत्थीरक्षलवणा०	७।१।५१	उ. ३५३	उ. ७२०
अश्वपत्यादिभ्यश्च	४।१।८४	पू. ३५३	उ. ७५
अश्वस्यैकाङ्गमः	५।२।१६	उ. ४२	उ. २८७
अश्वघस्यात्	७।४।३७	उ. ४४८	उ. ८५७
अश्वदिभ्यःकञ्	४।१।११०	पू. ३६३	उ. १०१
अश्विमान्	४।४।१२६	पू. ४८५	उ. २२३
अवदृष्टाशित्यलं०	५।४।७	उ. १०३	उ. ३७२
अवप्लुतृतीयास्य०	६।३।६६	उ. २८५	उ. ६१७
अष्टन आ विभक्ती	७।२।८४	उ. ३६७	उ. ७८६
अष्टनः संज्ञायाम्	६।३।१२५	उ. २६२	उ. ०
अष्टनो दीर्घात्	६।१।१७२	उ. १६२	उ. ५११
अष्टाभ्य शीञ्	७।१।२१	उ. ३४६	उ. ७०८
असंयोगाल्लिङ् कित्	१।२।५	पू. ३२	पू. १५१
असंज्ञायां तिल०	४।३।१४६	पू. ४५६	उ. १६४
असमासे निष्का०	५।१।२०	उ. ७	उ. २३६
असंप्रतिक्ते	४।३।६	पू. ४२४	उ. १६३
असिद्धद्विभाभात्	६।४।२२	उ. ३०१	उ. ६४०
असुरस्य स्वम्	४।४।१२३	पू. ४८५	उ. २२२
असूर्यललाटयो०	६।२।३६	पू. २२६	पू. ६१६
अस्तं च	१।४।६८	पू. ६५	पू. ३२३
अस्ताति च	५।३।४०	उ. ८२	उ. ३४१
अस्तिनास्तिदिष्टं०	४।४।६०	पू. ४७२	उ. २१०
अस्तिसिद्धोपुक्ते	७।३।६६	उ. ४३५	उ. ८३८

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अस्तेभूः	२।४।५३	पृ. १७३	पृ. ४८३
अस्थिदधिसक्थ्य०	७।१।७५	उ. ३६१	उ. ७३२
अस्मदोद्दयोश्च	१।२।५६	पृ. ४६	पृ. १६७
अस्मद्यु तमः	१।४।१०७	पृ. १०२	पृ. ३४०
अस्मायामेधास०	५।२।१२१	उ. ६६	उ. ३२७
अस्य च्ची	७।४।३२	उ. ४४७	उ. ८५६
अस्यतिवृषोः क्रिया०	३।४।५७	पृ. ३१५	पृ. ७३५
अस्यतिवर्त्तित्याति०	३।१।५२	पृ. १६६	पृ. ५६१
अस्यते स्युक्	७।४।१७	उ. ४४४	उ. ८५३
अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा	४।१।५३	पृ. ३४५	उ. ५४
अहः सर्वकदेशसंख्या०	५।४।८७	उ. १२३	उ. ४००
अहंशुभमोयुस्	५।२।१४०	उ. ७४	उ. ३३१
अहन्	८।२।६८	उ. ५१३	उ. ६५५
अहाने द्वितीया	६।२।४७	उ. २२२	उ. ५४०
अहेति विनियोगे च	८।१।६१	उ. ४८३	उ. ६११
अहो च	८।१।४०	उ. ४७७	उ. ६०५
अहृष्टखारेव	६।४।१४५	उ. ३३१	उ. ६६०
अहोऽन्तात्	८।४।७	उ. ५५६	उ. १०२०
अहोह एतेभ्यः	५।४।८८	उ. १२४	उ. ४०१
आकडारादेका संज्ञा	१।४।१	पृ. ७८	पृ. २६०
आकर्षाटल	४।४।६	पृ. ४६३	उ. २०२
आकर्षादिभ्यः कन्	५।२।६४	उ. ५५	उ. ३०७
आकालिकडाद्यन्त०	५।१।११४	उ. ३०	उ. २६६
आक्रन्दाटुञ्च	४।४।३८	पृ. ४६८	उ. २०६
आक्रोशे च	६।२।१५८	उ. २५१	उ. ५६८
आक्रोशे नञ्यनिः	३।३।११२	पृ. २८३	पृ. ६६१
आक्रोशे व्यन्योर्ग्रहः	३।३।४५	पृ. २७०	पृ. ६७८
आक्रोस्तच्छीलत०	३।२।१३४	पृ. २४७	पृ. ६५०
आख्यातोपयोगे	१।४।२६	पृ. ८४	पृ. २८८
आगदीनः	५।२।१४	उ. ४१	उ. २६६
आगस्यकीरिहन्त्य०	२।४।७०	पृ. १७६	पृ. ४६१
आग्रहायणव्यवत्याट्टक्	४।२।२२	पृ. ३८६	उ. १३१
आह उद्गमने	१।३।४०	पृ. ६४	पृ. २३७
आह चापः	७।३।१०५	उ. ४३७	उ. ८४०
आह ताच्छील्ये	३।२।११	पृ. २२१	पृ. ६१४
आह युद्धे	३।३।७३	पृ. २७५	पृ. ०
आहो दीनास्यविह०	१।३।२०	पृ. ५७	पृ. २३०

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		ए.	ए.
आङो नास्त्रियाम्	७।३।१२०	उ. ४४०	उ. ८४४
आङोनुनासिक०	६।१।१२६	उ. १७८	उ. ४८६
आङो यमहनः	१।३।२८	पू. ६०	पू. २३३
आङो यि	७।१।६५	उ. ३५७	उ. ७२५
आङ्ग्यादाभिविध्योः	२।१।१३	पू. १०८	पू. ३५६
आङ्ग्यादावचने	१।४।८६	पू. ६६	पू. ३२६
आङ्गाङोश्च	६।१।७४	उ. १६४	उ. ४५५
आ च त्वात्	५।१।१२०	उ. ३२	उ. २७४
आ च हौ	६।४।११७	उ. ३२४	उ. ६८१
आचार्योपसर्जन०	६।२।१०४	उ. २३५	उ. ५३६
* आचार्योपसर्जनश्चा०	६।२।३६	उ. २१७	उ. ५५४
आच्छीनटोर्नुम्	७।१।८०	उ. ३६२	उ. ७३३
आञ्जसेरमुक्	७।१।५०	उ. ३५३	उ. ७२०
आज्ञायिनि च	६।३।५	उ. २६२	उ. ०
आटश्च	६।१।६०	उ. ०६६	उ. ४६६
आडजादीनाम्	६।४।७२	उ. ३१३	उ. ६६७
आहुतमस्यपिञ्च	३।४।६२	पू. ३२४	पू. ७४६
आढकाचितपात्रा०	५।१।५३	उ. १५	उ. २४६
आढसुभगस्यूल०	३।२।५६	पू. २३०	पू. ६२२
आण् नट्याः	७।३।११२	उ. ४३६	उ. ८४२
आत रे	३।४।६५	पू. ३२४	पू. ७४६
आत औ खलः	७।१।३४	उ. ३४६	उ. ७१३
आतः	३।४।११०	पू. ३२७	प. ७५२
आतश्चोपसर्ग	३।१।१३६	पू. २१६	०
आतश्चोपसर्ग	३।३।१०६	पू. २८१	पू. ६८६
आतेगङितः	७।२।८१	उ. ३६७	उ. ७८५
आतेगटि नित्यं	८।३।३	उ. ५२७	उ. ६७३
आतो धातोः	६।४।१४०	उ. ३२६	उ. ६८८
आतेनोपसर्ग कः	३।२।३	पू. २१६	पू. ६११
आतो मनिन्कनि०	३।२।७४	पू. २३५	पू. ६२७
आतो युक्चिण्०	७।३।३३	उ. ४१८	उ. ८१३
आतो युच्	३।३।१२८	पू. २८७	पू. ०
आतेलोप इटि च	६।४।६४	उ. ३१२	उ. ६६५
आत्मनश्च पूरणे	६।३।६	उ. २६२	उ. ५८२
आत्मनेपदेष्वनतः	७।१।५	उ. ३४२	उ. ७०२

* अत्र सूत्रेवासिनीइति अशु. वासीति शु. ।

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
आत्मनेपदेष्वन्यत०	२ । ४ । ४४	पृ. १७१	पृ. ४८२
आत्मनेपदेष्वन्यतर०	३ । १ । ५४	पृ. १६७	पृ. ५६२
आत्मन्निष्पन्नजन०	५ । १ । ६	उ. ३	उ. २३१
आत्ममाने खश्च	३ । २ । ८३	पृ. २३७	पृ. ६२६
आत्माध्वानौ खे	६ । ४ । १६६	उ. ३३७	उ. ०
आथर्वणिकस्येक०	४ । ३ । १३३	पृ. ४५३	उ. १६०
आदरानादरयोः सु०	१ । ४ । ६३	पृ. ६४	पृ. ३२१
आदाचार्याणां	७ । ३ । ४६	उ. ४२४	उ. ८२१
आदिः प्रत्येनसि	६ । २ । २७	उ. २१४	उ. ५३४
आदिः सिचोन्य०	६ । १ । १८७	उ. १६६	उ. ५१८
आदिकर्मणि क्तः क०	३ । ४ । ७१	पृ. ३१६	पृ. ७४२
आदितश्च	७ । २ । १६	उ. ३७७	उ. ७६०
आदिरन्त्येन सहेता	१ । १ । ७१	पृ. २६	पृ. १४१
आदिरुदात्तः	६ । २ । ६४	उ. २२६	उ. ५४७
आदिर्जिदुहवः	१ । ३ । ५	पृ. ५४	पृ. २१६
आदिर्णमुल्यन्यत०	६ । १ । १६४	उ. १६८	उ. ५२०
आदिर्बिचहणादीनाम्	६ । २ । १२५	उ. २४०	उ. ५५६
आद्गमहृन्नजनः०	३ । २ । १७१	पृ. २५५	पृ. ६५८
आदेः परस्य	१ । १ । ५४	पृ. २१	पृ. १०२
आदे च उपदेशे ऽशि०	६ । १ । ४५	उ. १५५	उ. ४३८
आदेशप्रत्यययोः	८ । ३ । ५६	उ. ५४२	उ. ६६७
आद्गुणः	६ । १ । ८७	उ. १६८	उ. ४६८
आद्यन्तवदेकस्मिन्	१ । १ । २१	पृ. ११	पृ. ७२
आद्यन्तौ टकितौ	१ । १ । ४६	पृ. १६	पृ. ६१
आद्युदात्तं ब्रुच्छन्द०	६ । २ । ११६	उ. २३६	उ. ५५७
आद्युदात्तश्च	३ । १ । ३	पृ. १८३	पृ. ५०३
आधारोऽधिकरणम्	१ । ४ । ४५	पृ. ८७	पृ. २६६
आनङ् कृतो द्वन्द्वे	६ । ३ । २५	उ. २६७	उ. ५८६
आनाय्योऽनित्ये	३ । १ । १२७	पृ. २१३	पृ. ६०१
आनि लोट्	८ । ४ । १६	उ. ५६२	उ. १०२३
आने मुक्	७ । २ । ८२	उ. ३६७	उ. ७८५
आन्महतः समाना०	६ । ३ । ४६	उ. २७३	उ. ५६६
आपत्यस्य च तद्धि०	६ । ४ । १५१	उ. ३३३	उ. ६६२
आपोजुषाणोद०	६ । १ । ११८	उ. १७६	उ. ४८३
आपोन्यतरस्याम्	७ । ४ । १५	उ. ४४४	उ. ०
आपृञ्पृधामीत्	७ । ४ । ५५	उ. ४५२	उ. ८६२
आप्रपदं प्राप्नोति	५ । २ । ८	उ. ३६	उ. २८३

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
आबाधे च	८।१।१०	उ. ४६६	उ. ८६०
आभीक्ष्ण्ये गामुल् च	३।४।२२	पृ. ३०७	पृ. ७२४
आम एकान्तरमाम०	८।१।५५	उ. ४८९	उ. ६०६
आमः	२।४।८९	पृ. ९८९	पृ. ४६५
आमन्त्रितं पूर्वमवि०	८।१।७२	उ. ४८७	उ. ६९७
आमन्त्रितस्य च	६।१।१६८	उ. १६८	उ. ५२९
आमन्त्रितस्य च	८।१।१६	उ. ४७०	उ. ८६७
आमि सर्वनाम् सुट्	७।१।५२	उ. ३५४	उ. ७२०
आमेतः	३।४।६०	पृ. ३२३	पृ. ७४६
आम्पत्ययवत्कजानु०	१।३।६३	पृ. ६६	पृ. २४४
आमेदितं भर्त्सने	८।२।६५	उ. ५२९	उ. ६६६
आवनेयोनीयियः फट्०	७।१।२	उ. ३४९	उ. ७००
आयादय आर्द्धधातु०	३।१।३९	पृ. १६९	पृ. ५४३
आयुक्तकुशलाभ्यां०	२।३।४०	पृ. १४६	पृ. ४३६
आयुधजीविभ्यश्चः०	४।३।६९	पृ. ४४२	उ. १८२
आयुधजीविसंधा०	५।३।१९४	उ. ६६	उ. ३६८
आयुधाच्च च	४।४।१४	पृ. ४६४	उ. २०२
आरगुदीचाम्	४।१।१३०	पृ. ३६८	उ. १०६
आर्धधातुकं शेषः	३।४।१९४	पृ. ३२८	पृ. ७५३
आर्द्धधातुकस्येद०	७।२।३५	उ. ३८३	उ. ७६७
आर्धधातुके	२।४।३५	पृ. १६६	पृ. ४८०
आर्धधातुके	६।४।४६	उ. ३०७	उ. ६५५
आर्यो ब्राह्मणकुमा०	६।२।५८	उ. २२४	उ. ०
आर्हादगोपुच्छसंख्या०	६।१।१६	उ. ६	उ. २३७
आनजाटयो बहु०	५।२।१२५	उ. ७०	उ. ३२८
आवत्याच्च	४।१।७५	पृ. ३५०	उ. ०
आवश्यकाधमस्य०	३।३।१७०	पृ. २६६	पृ. ७९२
आवसथात् षल्	४।४।७४	पृ. ४०६	उ. २९३
आशंसायां भूतवच्च	३।३।१३२	पृ. २८८	पृ. ६६७
आशंसाव्यय लिङ्	३।३।१३४	पृ. २८८	पृ. ६६६
आशङ्काबाधनेदीय०	६।२।२९	उ. २९२	उ. ५३३
आशितः कर्ता	६।१।२०७	उ. २००	उ. ५२३
आशिते भुवः करण०	३।२।४५	पृ. २२७	पृ. ६२०
आशिषि च	३।१।१५०	पृ. २१८	पृ. ६०८
आशिषि नाद्यः	२।३।५५	पृ. १५२	पृ. ४५०
आशिषि लिङ् लोटौ	३।३।१७३	पृ. ३००	पृ. ७९३
आशिषि हनः	३।२।४६	पृ. २२८	पृ. ६२९

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
आश्वयुज्यमनित्ये	६ । १ । १४७	उ. १८४	उ. ४६७
आश्वयुज्या वृक्ष	४ । ३ । ४५	पृ. ४३९	उ. १७२
आसंदीवठष्टीवृक्ष०	८ । २ । १२	उ. ४६७	उ. ६३५
आ सर्वनाम्नः	६ । ३ । ६९	उ. २८४	उ. ६१६
आसुयुवपरिपिल०	३ । १ । १२६	पृ. २९२	पृ. ६०९
आस्पदं प्रतिष्ठा०	६ । १ । १४६	उ. १८४	उ. ४६७
आहस्यः	८ । २ । ३५	उ. ५०४	उ. ६४६
आहि च दूरे	५ । ३ । ३७	उ. ८९	उ. ३४०
आहो उताहो चानन्त०	८ । १ । ४६	उ. ४८०	उ. ६०७
इकः काश्च	६ । ३ । १२३	उ. २६९	उ. ६२२
इकः सुजि	६ । ३ । १३४	उ. २६३	उ. ६२३
इको गुणवृद्धी	१ । १ । ३	पृ. ६	पृ. ४०
इको चि विभक्ती	७ । १ । ७३	उ. ३५६	उ. ७२८
इको भल	१ । २ । ६	पृ. ३३	पृ. १५४
इको यणचि	६ । १ । ७७	उ. १६५	उ. ४५६
इको वहे ऽपीलोः	६ । ३ । १२९	उ. २६९	उ. ६२२
इको ऽसवर्णशाक०	६ । १ । १२७	उ. १७८	उ. ४८७
इको ह्रस्वो ऽङ्योगा०	६ । ३ । ६९	उ. २७७	उ. ६०५
इगन्तकालकपालभ०	६ । २ । २६	उ. २९४	उ. ५३४
इगन्ताच्च लघुपूर्वात्	५ । १ । १३९	उ. ३६	उ. २७६
इगुपधज्ञाप्रीकिरः०	३ । १ । १३५	पृ. २९६	पृ. ६०५
इगयणः संप्रसारणं	१ । १ । ४५	पृ. ९६	पृ. ६९
इहश्च	२ । ४ । ४८	पृ. १७२	पृ. ०
इहश्च	३ । ३ । २९	पृ. २६५	पृ. ६७३
इहधार्योः शत्रुक्र०	३ । २ । १३०	पृ. २४६	पृ. ६५०
इह एकचो ऽभ्यत्यय०	६ । ३ । ६८	उ. २७६	उ. ६०८
इह कर्मव्यतिहारे	५ । ४ । १२७	उ. १३३	उ. ४०८
इच्छा	३ । ३ । १०९	पृ. २८०	पृ. ६८७
इच्छाशब्धो विभा०	३ । ३ । १६०	पृ. २६७	पृ. ७०६
इच्छाशब्दु लिङ्लो०	३ । ३ । १५७	पृ. २६६	पृ. ७०८
इज्ज्तेः सनुमः	८ । ४ । ३२	उ. ५६६	उ. १०२८
इजादेश्च गुरुमतो ऽव०	३ । १ । ३६	पृ. १६२	पृ. ५४६
इजः प्राक्षाम्	२ । ४ । ६०	पृ. १७५	पृ. ४८६
इजश्च	४ । २ । ११२	पृ. ४९३	पृ. १५४
इट ईटि	८ । २ । २८	उ. ५०२	उ. ६४३
इटोत्	३ । ४ । १४६	पृ. ३२६	पृ. ७५९
इट सनि वा	७ । २ । ४९	उ. ३८५	उ. ७७३

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
इडन्यर्त्तव्यतीनाम्	७।२।६६	उ. ३६२	उ. ७८१
इडाया वा	८।३।५४	उ. ५४१	उ. ०
इयः षः	८।३।३६	उ. ५३६	उ. ६८७
इयः षीध्वं लुङ्लिटौ०	८।३।७८	उ. ५४७	उ. १००३
इयो गा लुङि	२।४।४६	पू. १७१	पू. ४८२
इयो यण्	६।४।८१	उ. ३१५	उ. ६७०
इयकोः	८।३।५७	उ. ५४१	उ. ६६५
इयनञ्जित्तिभ्यः	३।२।१६३	पू. २५३	पू. ६५७
इयिनाष्टायाम्	७।२।४७	उ. ३८७	उ. ७७४
इतराभ्यो ऽपि दृश्यन्ते	५।३।१४	उ. ७६	उ. ३३६
इतरेतरान्योन्योपपदा०	१।३।१६	पू. ५७	पू. २२८
इतश्च	३।४।१००	पू. ३२५	पू. ०
इतश्च लोपः परस्मैप०	३।४।६७	पू. ३२४	पू. ७५०
इतश्चानिञः	४।१।१२२	पू. ३६७	उ. ०
इतोत्सर्वनामस्थाने	७।१।८६	उ. ३६४	उ. ७३६
इतो मनुष्यजातेः	४।१।६५	पू. ३४८	उ. ५६
इत्थंभूतलक्षणं	२।३।२१	पू. १४३	पू. ४३१
इत्थंभूतेन कृतमि०	६।२।१४६	उ. २४८	उ. ५६६
इदंकिमोरीशकी	६।३।६०	उ. २८४	उ. ६१६
इदं तोमसि	७।१।४६	उ. ३५२	उ. ७१६
इदम इश्	५।३।३	उ. ७५	उ. ३३३
इदम स्थमुः	५।३।२४	उ. ७८	उ. ०
इदमो ऽन्यादेशे ऽशनु०	२।४।३२	पू. १६८	पू. ४७८
इदमो मः	७।२।१०८	उ. ४०५	उ. ०
इदमोर्हिङ्	५।३।१६	उ. ७७	उ. ३३६
इदमो हः	५।३।११	उ. ७६	उ. ०
इदितो नुष्धातोः	७।१।५८	उ. ३५५	उ. ७२२
इदुदुपधस्य चाप्रत्यय०	८।३।४१	उ. ५३६	उ. ६८८
इदुदुयाम्	७।३।११७	उ. ४४०	उ. ८४३
इदो ऽयः पुंसि	७।२।१११	उ. ४०५	उ. ०
इदोपयाः	१।२।५०	पू. ४५	पू. ६६०
इद्विद्वस्य	६।४।११४	उ. ३२३	उ. ६८०
इद्विद्वो	६।३।२८	उ. २६७	उ. ५८७
इनः स्त्रियाम्	५।४।१५२	उ. १३८	उ. ४११
इनक्षपिटच्चिकचि च	५।२।३३	उ. ४५	उ. २६२
इनण्यनपत्ये	६।४।१६४	उ. ३३७	उ. ६६६
इनिश्चकट्यचश्च	४।२।५१	पू. ३६३	उ. १३६

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
इन्द्रवरुणभयशर्वरु०	४।१।४६	पृ. ३४४	उ. ५१
इन्द्रयमिन्द्रलिङ्गमि०	५।२।६३	उ. ६९	उ. ३१५
इन्द्रे च नित्यम्	६।१।१२४	उ. १०८	उ. ४८५
इन्धुभवतिभ्यां च	१।२।६	पृ. ३२	पृ. १५२
इन्धुन्यार्यम्णां शौ	६।४।१२	उ. २६७	उ. ६३९
इरयो रे	६।४।७६	उ. ३१४	उ. ६६६
इरितो वा	३।१।५७	पृ. १६७	पृ. ५६३
इवे प्रतिकृतौ	५।३।६६	उ. ६५	उ. ३६६
इषुगमियमां कः	७।३।७७	उ. ४३०	उ. ८२८
इष्टकेषीकामा०	६।३।६५	उ. २७८	उ. ६०६
इष्टस्य यिद् च	६।४।१५६	उ. ३३५	उ. ६६५
इष्टादिभ्यश्च	५।२।८८	उ. ६०	उ. ०
इष्ट्वीनमिति च	७।१।४८	उ. ३५३	उ. ०
इमुसुक्तान्तात्कः	७।३।५९	उ. ४२४	उ. ८२२
इमुसोः सामर्थ्यं	८।३।४४	उ. ५३८	उ. ६६९
इस्मन्वन्विषु च	६।४।६७	उ. ३९६	उ. ६७५
ई घ्राधोः	७।४।३९	उ. ४४७	उ. ८५६
ई च खनः	३।१।१११	पृ. २०६	पृ. ५६६
ई च गणः	७।४।६७	उ. ४६३	उ. ८७४
ई च द्विचने	७।१।७७	उ. ३६९	उ. ७३३
ई चाक्रवर्मणस्य	६।१।१३०	उ. १७६	उ. ४८८
ईङ्जनोर्ध्वं च	७।२।७८	उ. ३६५	उ. ७८३
ईडवन्दृशंसदुहां०	६।१।२१४	उ. २०२	उ. ५२४
ईदग्नेः सामवरुणयोः	६।३।८७	उ. २६७	उ. ०
ईदासः	७।२।८३	उ. ३६७	उ. ७८६
ईदूती च सप्तम्यर्थं	१।१।१६	पृ. ९९	पृ. ६६
ईदूवेदद्विचनं प्रत्यसम्	१।१।१९	पृ. ६	पृ. ६९
ईद्व्यति	६।४।६५	उ. ३९२	उ. ६६६
ईयसश्च	५।४।१५६	उ. १३६	उ. ४१२
ईयत्याः	६।१।२२९	उ. २०३	उ. ५२५
ईशसे	७।२।७७	उ. ३६५	उ. ७८३
ईश्वरे तौमुक्तुनी	३।४।१३	पृ. ३०५	पृ. ७२९
ईषदकता	२।२।७	पृ. १२७	पृ. ३६३
ईषदन्यतरस्याम्	६।२।५४	उ. २२४	उ. ५४५
ईषदर्थं	६।३।१०५	उ. २८६	उ. ६९८
ईषदसमाप्तौ कल्प्ये०	५।३।६७	उ. ८८	उ. ३५५
ईषदुःसुषु कच्छा०	३।३।१२६	पृ. २८६	पृ. ६६५

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
ई हल्ययोः	६।४।१९३	उ. ३२३	उ. ६८०
उगवादिभ्यो यत्	५।१।२	उ. ९	उ. २२८
उगितश्च	४।१।६	पू. ३३९	उ. २०
उगितश्च	६।३।४५	उ. २७३	उ. ५६६
उगिदचां सर्वनाम०	७।१।७०	उ. ३५८	उ. ७२६
उगपश्येरमदपाणिंध०	३।२।३७	पू. २२६	प. ६९६
उच्चैरुदात्तः	१।२।२६	पू. ३८	पू. १६८
उच्चैस्तरां वा वषट्कारः	१।२।३५	पू. ४०	पू. १७३
उजः	१।१।१७	पू. १०	पू. ६८
उजि च पदे	८।३।२९	उ. ५३९	उ. ६८०
उज्झति	४।४।३२	पू. ४६७	उ. ०
उज्झादीनां च	६।१।१६०	उ. १८८	उ. ५०६
उणादयो बहुलम्	३।३।९	पू. २.६	पू. ६६२
उतश्च प्रत्यया०	६।४।१०६	उ. ३२९	उ. ६७७
उतायोः समर्थयो०	३।३।१५२	पू. २६४	पू. ७०५
उतो वृद्धिलुकि हलि	७।३।८६	उ. ४३४	उ. ८३६
उत्क उन्मनाः	५।२।८०	उ. ५८	उ. ३९१
उत्करादिभ्यश्चः	४।२।६०	पू. ४०७	उ. ०
उत्तमैकाभ्यां च	५।४।६०	उ. १२४	उ. ४०९
उत्तरपथेनाहृतं च	५।१।७७	उ. २९	उ. २५६
उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च	६।२।१०५	उ. २३६	उ. ५५५
उत्तरपदस्य	७।३।१०	उ. ४९०	उ. ८०५
उत्तरपदादिः	६।२।१११	उ. २३७	उ. ५५६
उत्तरभगपूर्वाच्च सकृश्चः	५।४।६८	उ. १२६	उ. ०
उत्तराच्च	५।३।३८	उ. ८२	उ. ३४०
उत्तराधरदक्षिणादा०	५।३।३४	उ. ८९	उ. ३३६
उत्तरस्यातः	७।४।८८	उ. ४.०	उ. ८७९
उत्सादिभ्यो ङ्	४।१।८६	पू. ३५४	उ. ७७
उड ईत्	६।४।१३६	उ. ३२६	उ. ०
उडः स्थास्तम्भोः पूर्व०	८।४।६९	उ. ५७३	उ. १०३४
उडकस्थोदः संज्ञायाम्	६।३।५७	उ. २७६	उ. ६६०४
उडके केवले	६।२।६६	उ. २३४	उ. ५५४
उडक् च विषाशः	४।२।७४	पू. ४०९	उ. १४६
उडक्के ऽनुदके	३।३।१२३	पू. २८५	पू. ६६४
उडन्यानुदधौ च	६।२।१३	उ. ४६८	उ. ६३६
उदराट्टगाद्यूने	५।२।६७	उ. ५५	उ. ३०८
उदराश्वेषुषु	६।२।१०७	उ. २३६	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
उदञ्चरः सकर्मकात्	१।३।५३	पू. ६७	पू. २४०
उदञ्चयतोऽन्यतरस्यां०	४।२।१६	पू. ३८५	उ. १३०
उदात्तयो ह्रस्पूर्वात्	६।१।१७४	उ. १६२	उ. ५१२
उदात्तस्वरितपरस्य	१।२।४०	पू. ४२	पू. १७६
उदात्तस्वरितयोर्व्यंशः०	८।२।४	उ. ४६४	उ. ६३०
उदात्तादनुदात्तस्य०	८।४।६६	उ. ५७४	उ. ० ३६
उदि कूले रुजिवहोः	३।२।३१	पू. २२५	पू. ६१८
उदि ग्रहः	३।३।३५	पू. २६७	पू. ६७५
उदितो वा	७।२।५६	उ. ३८६	उ. ०
उदि अयतिथौतिपूद्वः	३।३।४६	पू. २७०	पू. ६७८
उदीर्चा वृद्धादगो०	४।१।१५७	पू. ३७५	उ. ११४
उदीर्चामातः स्थाने०	७।३।४६	उ. ४२२	उ. ८१६
उदीर्चामञ्ज	४।१।१५३	पू. ३७४	उ. ११२
उदीर्चा माङ्गी व्यती०	३।४।१६	पू. ३०६	पू. ७२२
उदीच्यपामाच्च बह्व०	४।२।१०६	पू. ४१२	उ. १५३
उदुपधाद्वावादिकर्म०	१।२।२१	पू. ३६	पू. १६३
उदोनृर्कर्मणि	१।३।२४	पू. ५६	पू. २३२
उदोष्यपूर्वस्य	७।१।१०२	उ. ३६७	उ. ७४१
उद्धनोऽप्याधानम्	३।३।८०	पू. २७६	पू. ६८३
उद्विभ्यां काकुदस्य	५।४।१४८	उ. १३७	उ. ०
उद्विभ्यां तपः	१।३।२७	पू. ६०	पू. २३३
उन्योर्धः	३।३।२६	पू. २६६	पू. ६७३
उपकादिभ्योन्यतर०	८।४।६६	पू. १७६	४६१
उपघ्न आघ्नये	३।३।८५	पू. २७७	पू. ६८३
उपजानूपकर्णोपनी०	४।३।४०	पू. ४३०	उ. १७१
उपज्ञाते	४।३।११५	पू. ४४६	उ. १८७
उपज्ञोपक्रमं तदाद्या०	२।४।२१	पू. १६४	पू. ४७२
उपदंश्चस्तृतीयायाम्	३।४।४७	पू. ३१२	पू. ७३२
उपदेशे जनुनासिक०	१।३।२	पू. ५३	पू. २१३
उपदेशेऽत्यतः	७।२।६२	उ. ३६१	उ. ७७६
उपधायां च	८।२।७८	उ. ५१६	उ. ६५७
उपधायाश्च	७।१।१०१	उ. ३६७	उ. ७४५
उपपदमतिङ्	२।२।१६	पू. १३०	पू. ४००
उपपराभ्याम्	१।३।३६	पू. ६३	पू. २३७
उपमानं शब्दार्थ०	६।२।८०	उ. २३०	उ. ५५०
उपमानाच्च	५।४।१३७	उ. १३५	उ. ०
उपमानादप्राणिषु	५।४।६७	उ. १२६	उ. ४०२

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
उपमानादाचारे	३।१।१०	पृ. १८५	पृ. ५१८
उपमानानि सामान्य०	२।१।५५	पृ. १९६	पृ. ३७६
उपमाने कर्मणि च	३।४।४५	पृ. ३९२	पृ. ०
उपमितं व्याघ्रादिभिः०	२।१।५६	पृ. १२०	पृ. ३७८
उपरिस्विदासीदि०	८।२।१०२	उ. ५२३	उ. ६६८
उपर्यध्यसः सामोष्ये	८।१।७	उ. ४६५	उ. ८८६
उपर्युपरिष्ठात्	५।३।३९	उ. ८०	उ. ०
उपसंवादाश्चकूयोश्च	३।४।८	पृ. ३०४	पृ. ७२०
उपसर्गप्रादुर्भ्याम०	८।३।८७	उ. ५४६	उ. १००६
उपसर्गव्यपेतञ्च	८।१।३८	उ. ४७७	उ. ६०४
उपसर्गस्य घञ्यम०	६।३।१२२	उ. २६१	उ. ६२२
उपसर्गस्यायतो	८।२।१६	उ. ४६६	उ. ६३६
उपसर्गाः क्रियायोगे	१।४।५६	पृ. ६२	पृ. ३९६
उपसर्गाञ्च	५।४।११६	उ. १३१	उ. ४०६
उपसर्गाञ्चन्दसि०	५।१।११८	उ. ३५	उ. २७१
उपसर्गात्स्वल्घञोः	७।१।६७	उ. ३५८	उ. ७२५
उपसर्गात्सुनेति सुख०	८।३।६५	उ. ५४४	उ. १००९
उपसर्गात्स्याङ्गं धु०	६।२।१७७	उ. २५५	उ. ५७३
उपसर्गादध्वनः	५।४।८५	उ. १२३	उ. ४००
उपसर्गादसमासेपि०	८।४।१४	उ. ५६१	उ. १०२२
उपसर्गादति धातो	६।१।६९	उ. १६६	उ. ४७०
उपसर्गादधस्य ऊहतः	७।४।२३	उ. ४४५	उ. ८५४
उपसर्गाद्वहुलम्	८।४।२८	उ. ५६४	उ. १०२७
उपसर्गे घोः किः	३।३।६२	पृ. २७८	पृ. ०
उपसर्गे च संज्ञायाम्	३।२।६६	पृ. २४०	पृ. ६३४
उपसर्गे ङः	३।३।५६	पृ. २७२	पृ. ६८०
उपसर्गे रुवः	३।३।२२	पृ. २६५	पृ. ०
उपसर्जनं पूर्वम्	२।२।३०	पृ. १३४	पृ. ४९३
उपसर्गाकाल्याप्र०	३।१।१०४	पृ. २०७	पृ. ५६४
उपाञ्च	१।३।८४	पृ. ७४	पृ. २५७
उपाजोऽन्याजो	१।४।७३	पृ. ६६	पृ. ०
उपात्प्रतिपक्षवैकल्य०	६।१।१३६	उ. १८२	उ. ४६४
उपात्प्रशंसायाम्	७।१।६६	उ. ३५८	उ. ७२५
उपाद् द्व्यज्जिनमगी०	६।२।१६४	उ. २५६	उ. ५७५
उपाद्यमः स्वकरणे	१।३।५६	पृ. ६७	पृ. २४१
उपाधिभ्यां त्यक्तत्वा०	५।२।३४	उ. ४५	उ. २६२
उपान्मन्त्रकरणे	१।३।२५	पृ. ५६	पृ. २३२

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
उपान्वध्याङ्गवसः	१।४।४८	पृ. ८८	पृ. ३००
उपेयिषाननाश्वान०	३।२।१०६	पृ. २४९	पृ. { अशु. ६५३ शु. ६३७
उपोत्तमं रिति	६।१।२१७	उ. २०२	उ. ०
उपोऽधिके च	१।४।८७	पृ. ६८	पृ. ३२६
उप्ते च	४।३।४४	पृ. ४३०	उ. १७२
उभयधर्चु	८।३।८	उ. ५२८	उ. ०
उभयप्राप्तौ कर्मणि	२।३।६६	पृ. १५५	पृ. ४५४
उभादुदातो नित्यम्	५।२।४४	उ. ४६	उ. २६८
उभे अभ्यस्तम्	६।१।५	उ. १४२	उ. ४२२
उभे वनस्पत्यादिषु०	६।२।१४०	उ. २४४	उ. ५६३
उभौ साम्यास्य	८।४।२१	उ. ५६३	उ. १०२५
उभोर्णयोर्वा	४।३।१५८	पृ. ४५६	उ. १६७
उरःप्रभृतिभ्यः कप्	५।४।१५१	उ. १३८	उ. ४१०
उरण् रपरः	१।१।५१	पृ. २१	पृ. ६८
उरत्	७।४।६६	उ. ४५६	उ. ८६६
उरसो ऽण्व	४।४।६४	पृ. ४८०	उ. २१८
उरसो यञ्च	४।३।११४	पृ. ४४६	उ. ०
उर्ध्वत्	७।४।७	उ. ४४२	उ. ८४६
उभ्व	१।२।१२	पृ. ३४	पृ. १५८
उषधिदङ्गाभ्यो०	३।१।३८	पृ. १६३	पृ. ५५१
उषासोषसः	६।३।३१	उ. २६८	उ. ५८८
उष्टः साटिवाभ्योः	६।२।४०	उ. २२०	उ. ५३७
उष्टाद् वुञ्	४।३।१५७	पृ. ४५८	उ. ०
उस्यपदान्तात्	६।१।६६	उ. १७१	उ. ४७१
ऊँ	१।१।१८	पृ. ११	पृ. ६८
ऊकालो ऽऊस्वदीर्घः	१।२।२७	पृ. ३७	पृ. १६५
ऊहुतः	४।१।६६	पृ. ३४८	उ. ६०
ऊह्रिःपटाद्यभ्यो०	६।१।१७१	उ. १६१	उ. ५११
ऊतिवृत्तिवृत्तिसाति०	३।३।६७	पृ. २७६	पृ. ६८६
ऊनोर्देशे	६।३।६८	उ. २८५	उ. ६१७
ऊदुपधाया गोहः	६।४।८६	उ. ३१७	उ. ६७२
ऊधसो ऽण्व	५।४।१३१	उ. १३५	उ. ४०८
ऊनार्धकालहृत्तु०	६।२।१५३	उ. २४६	उ. ५६७
ऊत्तरपदादौऽयम्	४।१।६६	पृ. ३४६	उ. ६१
ऊर्ध्वाया पुस्	५।२।१२३	उ. ७०	उ. ३२८
ऊर्ध्वोर्तिर्वाभावा	७।२।६	उ. ३७०	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
ऊर्णातेर्दिभाषा	७।३।६०	उ. ४३४	उ. ०
ऊर्ध्वादिभाषा	५।४।१३०	उ. १३४	उ. ०
ऊर्ध्वं शुषिपूरोः	३।४।४४	पू. ३१२	पू. ७३२
ऊर्धादिच्चिडाचश्च	१।४।६१	पू. ६३	पू. ३२०
ऊषसुपिमुष्कमधो रः	५।२।१०७	उ. ६५	उ. ३२३
ऊष्परब्धः प्रथमानन्ते	५।४।७४	उ. १२०	उ. ३६०
ऊचः श्रे	६।३।५५	उ. २७५	उ. ६०४
ऊचि तनुद्यमक्षुत०	६।३।१३३	उ. २६३	उ. ६२३
ऊच्छत्पूताम्	७।४।११	उ. ४४३	उ. ८५१
ऊष्णमाधमण्यं	८।२।६०	उ. ५११	उ. ६५३
ऊत उत्	६।१।१११	उ. १७४	उ. ४८०
ऊतश्च	७।४।६२	उ. ४६१	उ. ८७२
ऊतश्च संयोगादेः	७।२।४३	उ. ३८५	उ. ७७३
ऊतश्च संयोगादेर्गुणः	७।४।१०	उ. ४४३	उ. ८५०
ऊतश्चन्दसि	५।४।१५८	उ. १३६	उ. ०
ऊतष्ठज्	४।३।७८	पू. ४३६	उ. १७६
ऊतेरीयद्	३।१।२६	पू. १६१	पू. ५४१
ऊतो हि सर्वनाम०	७।३।११०	उ. ४३८	उ. ८४१
ऊतो ऽज्	४।४।४६	पू. ४७०	उ. २०८
ऊतो भारद्वाजस्य	७।२।६३	उ. ३६२	उ. ७८०
ऊतो रण	५।१।१०५	उ. २८	उ. २६५
ऊतो विद्यायोगिनिसंब०	६।३।२३	उ. २६६	उ. ५८६
ऊत्यकः	६।१।१२८	उ. १७६	उ. ४८७
ऊत्विग्दधकसिद्गु०	३।२।५६	पू. २३१	पू. ६२४
ऊत्थ्यवास्त्यवा०	६।४।१७५	उ. ३४०	उ. ६६८
ऊदुपधाच्छाकृपि०	३।१।११०	पू. २०६	पू. ५६६
ऊदुशनस्युरुदंसे० ने०	७।१।६४	उ. ३६५	उ. ७३६
ऊदृशोऽङि गुणः	७।४।१६	उ. ४४४	उ. ८५३
ऊदृशोऽङि	७।३।७०	उ. ३६४	उ. ७८२
ऊदृशोऽङि	४।१।५	पू. ३३१	उ. २०
ऊदृशोऽङि	५।१।१४	उ. ५	उ. २३६
ऊदृशोऽङि	४।१।११४	पू. ३६५	उ. १०३
ऊदृशोऽङि	३।१।१२४	पू. २१२	पू. ६०१
ऊत इच्छातोः	७।१।१००	उ. ३६७	उ. ७४५
ऊदोरप्	३।३।५७	पू. २७२	पू. ६८०
एकः पूर्वपरयोः	६।१।८४	उ. १६७	उ. ४५६
एकगोपूर्वाद्गुत् नि०	५।२।११८	उ. ६८	उ. ३२६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
एकतद्धिते च	६ । ३ । ६२	उ. २७७	उ. ६०६
एकधुराल्लुक् च	४ । ४ । ७६	पू. ४७६	उ. २९४
एकं बहुव्रीहिवत्	८ । १ । ६	उ. ४६६	उ. ८८८
एकवचनं सुबुद्धिः	२ । ३ । ४६	पू. १५१	पू. ४४६
एकवचनस्य च	७ । १ । ३२	उ. ३४८	उ. ०
एकविभक्ति चापूर्व०	१ । २ । ४४	पू. ४३	पू. १८०
एकशालायाष्ठज०	५ । ३ । १०६	उ. ६८	उ. ३६७
एकश्रुतिद्वरात्संबुद्धौ	१ । २ । ३३	पू. ३६	पू. १७१
एकस्य सकच्च	५ । ४ । १६	उ. १०६	उ. ३७६
एकहलादौ पूरयित०	६ । ३ । ५६	उ. २७६	उ. ६०५
एकाच उपदेशे नु०	७ । २ । १०	उ. ३७२	उ. ७५२
एकाचो द्वे प्रथमस्य	६ । १ । १	उ. १४०	उ. ४९३
एकाचो वशो भष् भ०	८ । २ । ३७	उ. ५०५	उ. ६४६
एकाच्च प्राचाम्	५ । ३ । ६४	उ. ६५	उ. ३६५
एकाजुत्तरपदे खः	८ । ४ । १२	उ. ५६१	उ. १०२२
एकादाकिनिच्छास०	५ । ३ । ५२	उ. ८४	उ. ३४३
एकादिश्चैकस्य चाटुक्	६ । ३ । ७६	उ. २८१	उ. ६१२
एकादेश उदात्तेनोदात्तः	८ । २ । ५	उ. ४६५	उ. ६३२
एकाद्वौ ध्यमुजन्य०	५ । ३ । ४४	उ. ८३	उ. ३४२
एकान्याभ्यां समर्था०	८ । १ । ६५	उ. ४८४	उ. ६१२
एको गोत्रे	४ । १ । ६३	पू. ३५७	उ. ८८
एङ् पदान्तादति	६ । १ । १०६	उ. १७४	उ. ०
एङि पररूपम्	६ । १ । ६४	उ. १७०	उ. ४७१
एङ् प्राचां देशे	१ । १ । ७५	पू. ३१	पू. १४५
एङ् ह्रस्वात्संबुद्धेः	६ । १ । ६६	उ. १६३	उ. ४५१
एच्च इङ्प्रस्वादेशे	१ । १ । ४८	पू. २०	पू. ६३
एचो ऽग्रहस्या०	८ । २ । १०७	उ. ५२४	उ. ६७०
एचो ऽवयावायः	६ । १ । ७८	उ. १६५	उ. ०
एजो खश्	३ । २ । २८	पू. २२४	पू. ६१७
एण्या ढञ्	४ । ३ । १५६	पू. ४५६	उ. १६७
एत ईद्वहुवचने	८ । २ । ८१	उ. ५१७	उ. ६५६
एत ऐ	३ । ४ । ६३	पू. ६२४	पू. ७४६
एतत्तदोः सु लोपो०	६ । १ । १३२	उ. १८०	उ. ४८६
एतदस्वतसास्वतसौ०	२ । ४ । ३३	पू. १६६	पू. ४७६
एतदोऽश्	५ । ३ । ५	उ. ७५	उ. ३३४
* एतिसंज्ञायामगात्	८ । ३ । ६६	उ. ५५२	उ. १०१०

* एतस्य गणसूत्रत्वेन व्यवस्थापनं पदमञ्जर्याम् ।

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		ए.	ए.
एतिसुशास्त्रद्वयं	• ३।१।१०६	पू. २०८	पू. ५६५
एतेतौ रथोः	५।३।४	उ. ८५	उ. ३३३
एतेर्लिङि	७।४।२४	उ. ४४५	उ. ८५४
एत्येधनूठसु	६।१।८६	उ. १६८	उ. ४६८
एधाच्च	५।३।४६	उ. ८३	उ. ३४२
एनपा द्वितीया	२।३।३१	पू. १४६	पू. ४३५
एनखन्यतरस्यामदूरे०	५।३।३५	उ. ८१	उ. ३४०
एरच्	३।३।५६	पू. २७२	पू. ६७६
एरनेकाचो ऽसंयोग०	६।४।८२	उ. ३१६	उ. ६७०
एरुः	३।४।८६	पू. ३२३	पू. ७४८
एर्लिङि	६।४।६७	उ. ३१३	उ. ०
एहिमन्ये प्रहासे लट्	८।१।४६	उ. ४७६	उ. ६०६
एक्रागारिकट् चारे	५।१।११३	उ. ३०	उ. २६६
ऐषमोसश्वसो ऽन्य	४।२।१०५	पू. ४११	उ. १५२
ओः पुयण्ज्यपरे	७।४।८०	उ. ४५८	उ. ८६६
ओः सुणि	६।४।८३	उ. ३१६	उ. ६७१
ओक् उचः के	७।३।६४	उ. ४२७	उ. ८२६
ओजःसहोम्महा०	४।४।२७	पू. ४६६	उ. ०
ओजःसहोऽम्भस्तमस०	६।३।३	उ. २६२	उ. ५८१
ओजस्वे ऽहनि यत्स्वी	४।४।१३०	पू. ४८७	उ. २२५
ओत्	१।१।१५	पू. १०	पू. ६७
ओतः श्यनि	७।३।७१	उ. ४२६	उ. ८२७
ओतो गार्थस्य	८।३।२०	उ. ५३१	उ. ६८०
ओठितश्च	८।२।४५	उ. ५०७	उ. ६५०
ओमभ्यादाने	८।२।८७	उ. ५१६	उ. ६६४
ओमाहोश्च	६।१।६५	उ. १७१	उ. ४७१
ओरञ्ज	४।२।७१	पू. ४००	उ. १४५
ओरञ्ज	४।३।१३६	पू. ४५४	उ. १६३
ओरावश्यके	३।१।१२५	पू. २१२	पू. ६०१
ओर्मणः	६।४।१४६	उ. ३३१	उ. ६१०
ओर्द्वे ठञ्	४।२।११६	पू. ४१४	उ. १५६
ओषधेरजातो	५।४।३७	उ. ११०	उ. ३८४
ओषधेश्च विभक्ता०	६।३।१३२	उ. २६३	उ. ०
ओषि ङ्	७।३।१०४	उ. ४३७	उ. ०
ओषमनपत्ये	६।४।१७३	उ. ३३८	उ. ०
ओह आद्यः	७।१।१८	उ. ३४५	उ. ७०७
ओत्	७।३।११८	उ. ४४०	उ. ८४३

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
श्रीतो ऽश्मसोः	६ । १ । ६३	उ. १७०	उ. ४७०
कःकरत्करति क०	८ । ३ । ५०	उ. ५४०	उ. ६६३
कंशंभ्यां बभयुस्ति०	५ । २ । १३८	उ. ७३	उ. ३३९
कंसमन्यशूर्पपाय०	६ । २ । १२२	उ. २४०	उ. ५५८
कंसाट्टिठन्	५ । १ । २५	उ. ८	उ. २४२
कंसीयपरशव्ययो०	४ । ३ । १६८	पू. ४६९	उ. १६६
ककुदस्यावस्थायां०	५ । ४ । १४६	उ. १३७	उ. ४१०
कच्छाग्नितकव०	४ । २ । १२६	पू. ४९६	उ. १५७
कच्छादिभ्यश्च	४ । २ । १३३	पू. ४९८	उ. १५६
कठघरकाल्लुक्	४ । ३ । १०७	पू. ४४७	उ. ०
कठिनान्तप्रस्तारसं०	४ । ४ । ७२	पू. ४७५	उ. २१२
कडंकरदक्षिणाच्छ च	५ । १ । ६६	उ. २०	उ. २५७
कडाराः कर्मधारये	२ । २ । ३८	पू. १३७	पू. ४९६
कयोमनसी श्रद्धाप्रती०	१ । ४ । ६६	पू. ६४	पू. ३२२
कण्ठपृष्ठसीवाजङ्घं च	६ । २ । ११४	उ. २३८	उ. ०
कण्ठादिभ्यो यक्	३ । १ । २७	पू. १६०	पू. ५३६
कण्ठादिभ्यो गात्रे	४ । २ । १११	पू. ४९२	उ. १५४
कतरकतमो कर्मधा०	६ । २ । ५७	उ. २२४	उ. ५४६
कतरकतमो जातिप०	२ । १ । ६३	पू. १२२	पू. ३८३
कत्यादिभ्यो ढकञ्	४ । २ । ६५	पू. ४०६	उ. १५०
कथादिभ्यष्टक्	४ । ४ । १०२	पू. ४८९	उ. ०
कटुकमण्डल्वोश्च०	४ । १ । ७१	पू. ३४६	उ. ६९
कन्याच	६ । २ । १२४	उ. २४०	उ. ५५८
कन्यापलदनगरपा०	४ । २ । १४२	पू. ४२९	उ. १६०
कन्यायाष्टक्	४ । २ । १०२	पू. ४९०	उ. ०
कन्यायाः कनोनच	४ । १ । ११६	पू. ३६५	उ. १०४
कपिज्ञात्याढक्	५ । १ । १२७	उ. ३४	उ. २७८
कपिपूर्वम्	६ । २ । १७३	उ. २५४	उ. ५७१
कपिबोधादाङ्गिरसे	४ । १ । १०७	पू. ३६२	उ. १०१
कपिष्ठलो गात्रे	८ । ३ । ६९	उ. ५५०	उ. १००८
कर्मेणिङ्	३ । १ । ३०	पू. १६९	पू. ५४२
कम्बलाच्छ संज्ञायाम्	५ । १ । ३	उ. २	उ. २२६
कम्बोजाल्लुक्	४ । १ । १७५	पू. ३७६	उ. १२२
करणाधिकरणयोश्च	३ । ३ । ११७	पू. २८४	पू. ६६३
करणे च स्तोत्रात्य०	२ । ३ । ३३	पू. १४७	पू. ४३६
करणे यञः	३ । २ । ८५	पू. २३७	पू. ६३०
करणेयोविद्भु	३ । ३ । ८२	पू. २७६	पू. ६८३

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
करणो हनः	३।४।३७	प. ३१०	प. ७३७
कर्कलोहितादीकक्	५।३।११०	उ. ६८	उ. ३६७
कर्णललाटात्कनलं	४।३।६५	प. ४३५	उ. ०
कर्णं लक्षणस्यावि-	६।३।११५	उ. २८६	उ. ६२१
कर्णो वर्णलक्षणात्	६।२।११२	उ. २३७	उ. ५५६
कर्तरि कर्मव्यतिहारे	१।३।१४	प. ५६	प. २२६
कर्तरि कृत्	३।४।६७	प. ३१८	प. ७३८
कर्तरि च	२।२।१६	प. १२६	प. ३६६
कर्तरि चर्षि०	३।२।१८६	प. २५८	प. ६६१
कर्तरि भुवः खिष्णुच्-	३।२।५७	प. २३०	प. ६२३
कर्तरि शप्	३।१।६८	प. १६६	प. ५६७
कर्तर्युपमाने	३।२।७६	प. २३६	प. ६२८
कर्तुः कङ् सलोपश्च	३।१।११	प. १८५	प. ५१८
कर्तुरीप्सिततमं कर्म	१।४।४६	प. ८८	प. ३००
कर्तृकरणयोस्तृतीया	२।३।१८	प. १४३	प. ४२८
कर्तृकरणे कृता बहु०	२।१।३२	प. ११३	प. ३६५
कर्तृकर्मणोः कृति	२।३।६५	प. १५५	प. ४५२
कर्तृकर्मणोश्च भूक०	३।३।१२७	प. २८६	प. ६६५
कर्तृस्थे चाशरीरे क०	१।३।३७	प. ६३	प. २३७
कर्त्राजीवरूपयोरन०	३।४।४३	प. ३१२	प. ७३२
कर्मण उक्ञ	५।१।१०३	उ. २८	उ. २६६
कर्मणा यमभिप्रेति०	१।४।३२	प. ८४	प. २८६
कर्मणि घटेऽठच्	५।२।३५	उ. ४६	उ. २६२
कर्मणि च	२।२।१४	प. १२६	प. ३६८
कर्मणि च येन सं०	३।३।११६	प. २८४	प. ६६२
कर्मणि द्विशिविदैः	३।४।२६	प. ३०६	प. ७२६
कर्मणि द्वितीया	२।३।२	प. १३८	प. ४२०
कर्मणि भूतौ	३।२।२२	प. २२३	प. ६१७
कर्मणि हनः	३।२।८६	प. २३७	प. ६३२
कर्मणीनिर्विक्रयः	३।२।६३	प. २३६	प. ६३३
कर्मणो रोमन्यतटे०	३।१।१५	प. १८७	प. ५२४
कर्मण्यग्याख्यायाम्	३।२।६२	प. २३६	प. ६३३
कर्मण्यण्	३।२।१	प. २१६	प. ६०६
कर्मण्यधिकरणे च	३।३।६३	प. २७८	प. ६८४
कर्मण्यक्रांशे क-	३।४।२५	प. ३०८	प. ७२५
कर्मधारयवदुत्तरेऽ	२।१।११	उ. ४६७	उ. ८६०
कर्मधारयेऽनिष्टा	६।२।४६	उ. २२२	उ. ५४०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
कर्मन्दकशाश्वादि०	४।३।१११	पृ. ४४८	उ. ०
कर्मप्रवचनीययुक्त०	२।३।१८	पृ. १४०	पृ. ०
कर्मप्रवचनीयाः	१।४।८३	पृ. ६८	पृ. ३२७
कर्मवत्कर्मणा तुल्य०	३।१।८७	पृ. २०३	पृ. ५७२
कर्मवेषाद्यत्	५।१।१००	उ. २७	उ. २६४
कर्मव्यतिहारे ण०	३।३।४३	पृ. २६६	पृ. ६७६
कर्माध्ययने वृत्तम्	४।४।६३	पृ. ४७३	उ. २११
कर्षात्वतो घ०	६।१।१५६	उ. १८८	उ. ५०५
कलापिनोऽण्	४।३।१०८	पृ. ४४७	उ. १८६
कलापिवैशम्पाय०	४।३।१०४	पृ. ४४६	उ. १८५
कलाप्यश्वत्थयववुसा०	४।३।४८	पृ. ४३१	उ. १७२
कलेढक्	४।२।८	पृ. ३८२	उ. १२७
कल्याण्यदीनामि०	४।१।१२६	पृ. ३६८	उ. ०
कवं चोष्णे	६।३।१०७	उ. २८७	उ. ६१८
कव्यध्वरपूतनस्य चि०	७।४।३६	उ. ४४८	उ. ०
कव्यपुरीषपुरीषेषु०	३।२।६५	पृ. २३३	पृ. ०
कषादिषु पथाविध्य०	३।४।४६	पृ. ३१२	पृ. ०
कष्टायक्रमणे	३।१।१४	पृ. १८६	पृ. ५२३
कस्कादिषु च	८।३।४८	उ. ५३६	उ. ६६३
कस्य चट्	५।३।७२	उ. ८६	उ. ३५६
कस्येत्	४।२।२५	पृ. ३८७	उ. १३१
काण्डाण्डादीरचीर०	५।२।१११	उ. ६७	उ. ०
काण्डान्तात्त्वे	४।१।२३	पृ. ३३६	उ. ३५
कानामेडिते	८।३।१२	उ. ५२६	उ. ६७६
कापथ्यक्षयोः	६।३।१०४	उ. ८८६	उ. ६१७
कापिभ्याः षक्	४।२।६६	पृ. ४०६	उ. १५१
कामप्रवेदनेऽक०	३।३।१५३	पृ. २६५	पृ. ७०५
काम्यञ्च	३।१।६	पृ. १८५	पृ. ५१७
कारकाद्यन्तभुतयो०	६।२।१४८	उ. २४७	उ. ५६६
कारके	१।४।२३	पृ. ८३	पृ. २८०
कारनामि च प्राचां	६।३।१०	उ. २६३	उ. ५८३
कारस्करोवृत्तः	६।१।१५६	उ. १८६	उ. ४६६
कारे सत्यागदस्य	६।३।७०	उ. २७६	उ. ६१०
कार्तिकैजपादयश्च	६।२।३७	उ. २१७	उ. ५३६
कार्मस्ताच्छील्ये	६।४।१७२	उ. ३३८	उ. ६६७
कालप्रयोजनाद्रीने	५।२।८१	उ. ५८	उ. ३११
कालविभागे चान०	३।३।१३७	पृ. २८६	पृ. ७०१

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
कालसमयवेलासु०	३।३।१६७	पृ. २६६	पृ. ७१९
कालाः	२।१।२८	पृ. ११२	पृ. ३६३
कालाः परिमाणिना	२।२।५	पृ. १२६	पृ. ३८६
कालाच्च	५।४।३३	उ. १०६	उ. ३८३
कालाद्दृष्ट	४।३।११	पृ. ४२४	उ. १६३
कालात्	५।१।७८	उ. २२	उ. २५६
कालात्साधुयुष्यत्य०	४।३।४३	पृ. ४३०	उ. १०२
कालाद्यत्	५।१।१०७	उ. २६	उ. २६५
कालाध्वनोरत्यन्त०	२।३।५	पृ. १३६	पृ. ४२२
कालेभ्यो भवश्चत्	४।२।३४	पृ. ३८८	उ. १३३
कालोपसर्जने च०	१।२।५७	पृ. ४८	पृ. १६५
काश्यपकौशिका०	४।३।१०३	पृ. ४४५	उ. १८४
काश्यादिभ्यष्ट०	४।२।११६	पृ. ४१३	उ. १५५
कासूगोष्णीभ्यां ष्टरच्	५।३।६०	उ. ६३	उ. ०
कास्तीराजस्तुन्दे०	६।१।१५५	उ. १८६	उ. ४६६
कास्यत्ययादामम०	३।१।३५	पृ. १६२	पृ. ५४८
किंयत्तदोर्निर्धारणे०	५।३।६२	उ. ६४	उ. ३६४
किंवृत्तं च चिदुत्तरं	८।१।४८	उ. ४७६	उ. ६०७
किंवृत्ते लिङ्लटौ	३।३।१४४	पृ. २६२	पृ. ७०३
किंवृत्ते लिप्सायाम्	३।३।६	पृ. २६०	पृ. ६६५
किंमूर्वनामबहुभ्यो०	५।३।२	उ. ७४	उ. ३३३
किं किलास्यर्षेणु०	३।३।१४६	पृ. २६३	पृ. ७०४
किं क्रियाप्रश्ने णुप०	८।१।४४	उ. ४७८	उ. ६०५
किं ङेपे	२।१।६४	पृ. १२२	पृ. ०
कितः	६।१।१६५	उ. १६०	उ. ०
किति च	७।२।११८	उ. ४०७	उ. ८००
किटाशिषि	३।४।१०४	पृ. ३२६	पृ. ७५१
किमः कः	७।२।१०३	उ. ४०४	उ. ७६६
किमः ङेपे	५।४।७०	उ. ११६	उ. ३६६
किमः संख्यापरि०	५।२।४१	उ. ४८	उ. २६६
किमश्च	५।३।२५	उ. ७६	उ. ३३७
किमिदंभ्यां वो घः	५।२।४०	उ. ४८	उ. २६६
किमेतिद्वय्यघादा०	५।४।११	उ. १०४	उ. ३०५
किमेत्	५।३।१२	उ. ७६	उ. ३३५
किरतौ लवने	६।१।१४०	उ. १८२	उ. ४६४
किरश्च पञ्चभ्यः	७।२।७५	उ. ३६५	उ. ७८३

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
	पृ.	पृ.	पृ.
किसरादिभ्यः षन्*	४।४।५३	पृ. ४७९	उ. २०६
कुगतिप्रादयः	२।२।९८	पृ. ९३०	पृ. ३६६
कुटीशमीशुगडा०	५।३।८८	उ. ६३	उ. ०
कुण्डं वनम्	६।२।९३६	उ. २४३	उ. ५६०
कु तिहोः	७।२।९०४	उ. ४०४	उ. ७६६
कुत्वाद्दुपच्	५।३।८६	उ. ६३	उ. ३६४
कुत्सने च सुप्यगो०	८।९।६६	उ. ४८६	उ. ६९४
कुत्सितानि कुत्सनेः	२।९।५३	पृ. ९९६	पृ. ३०५
कुत्सिते	५।३।७४	उ. ६०	उ. ३५६
कुप्योऽकःपी च	८।३।३७	उ. ५३५	उ. ६८५
कुमति च	८।४।९३	उ. ५६९	उ. ९०२२
कुमहद्द्रुषामन्य०	५।४।९०५	उ. ९२८	उ. ०
कुमारश्रमणादिभिः	२।९।७०	पृ. ९२४	पृ. ३८५
कुमारशीर्षयोगिनिः	३।२।५९	पृ. २२६	पृ. ६२९
कुमारश्च	६।२।२६	उ. २९४	उ. ५३४
कुमार्या वयसि	६।२।६५	उ. २३३	उ. ५५३
कुमुदनद्वेतसेभ्यो०	४।२।८७	पृ. ४०७	उ. ९४८
कुम्भपदीषु च	५।४।९३६	उ. ९३५	उ. ४०६
कुरुगार्हपतरिक्तगु०	६।२।४२	उ. २२०	उ. ५३८
कुरुनादिभ्यो ययः	४।९।९७२	पृ. ३७६	उ. ९२९
कुर्यादिभ्यो ययः	४।९।९५९	पृ. ३७३	उ. ९९९
कुलकुक्षिप्रीवाभ्यः	४।२।६६	पृ. ४०६	उ. ९५०
कुलटाया वा	४।९।९२७	पृ. ३६८	उ. ९०६
कुलत्यकोपधादेषु	४।४।४	पृ. ४६२	उ. २०९
कुलात्खः	४।९।९३६	पृ. ३७०	उ. ९०७
कुलालादिभ्यो युञ्	४।३।९९८	पृ. ४५०	उ. ०
कुलिजाल्लुक्वी च	५।९।५५	उ. ९६	उ. २४६
कुल्माषादञ्	५।२।८३	उ. ५६	उ. ३९२
कुशायाच्छः	५।३।९०५	उ. ६७	उ. ०
कुषिरजोः प्राचां ष्य०	३।९।६०	पृ. २०४	पृ. ५८२
कुसीददशैकादशाष्ट०	४।४।३९	पृ. ४६७	उ. २०५
कुसूलकूपकुम्भश्च०	६।२।९०२	उ. २३५	उ. ०
कुस्तुम्बुकिजातिः	६।९।९४३	उ. ९८३	उ. ४६५
कुतोऽभ्युः	७।४।६२	उ. ४५४	उ. ८६५
कुलतीरतूलमूल०	६।२।९२९	उ. २३६	उ. ४५८
कुलसूदत्त्वलक०	६।२।९२६	उ. २४९	उ. ५५६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
ककणपर्याङ्गारद्वौ०	४।२।१४५	पृ. ४२२	उ. १६९
कक्कगहनयोः कषः	७।२।२२	उ. ३७६	उ. ७६३
कजः प्रतियत्ने	२।३।५३	पृ. १५२	पृ. ४५०
कजः श च	३।३।१००	पृ. २८०	पृ. ६८०
कजो द्वितीयतृतीय०	५।४।५८	उ. १९६	उ. ३६२
कजो हेतुसाक्षीत्या०	३।२।२०	पृ. २२३	पृ. ६९५
कञ् चानुप्रयुज्यते	३।१।४०	पृ. १६३	पृ. ५५९
कतलब्धक्रीतकुश०	४।३।३८	पृ. २२६	उ. १६६
कते ग्रन्थे	४।३।१९६	पृ. ४४६	उ. १८७
कतद्धितसमासाश्च	१।२।४६	पृ. ४४	पृ. १८५
कत्यचः	८।४।२६	उ. ५६५	उ. १०२७
कत्यतुल्याख्या अजा०	२।१।६८	पृ. १२३	पृ. ३८४
कत्यल्युटो बहुलम्	३।३।१९३	पृ. २८३	पृ. ६६९
कत्याः प्राग्०	३।१।६५	पृ. २०६	पृ. ५६९
कत्यानां कर्तरि वा	२।३।७९	पृ. १५७	पृ. ४५७
कत्यार्थे तवैकेनके०	३।४।१४	पृ. ३०५	पृ. ७२९
कत्याश्च	३।३।१७१	पृ. २६६	पृ. ७९२
कत्यैरधिकार्थवचने	२।१।३२	पृ. ११३	पृ. ३६५
कत्यैरणे	२।१।४३	पृ. ११६	पृ. ३७०
कत्यैकेषुच्चार्याद०	६।२।१६०	उ. २५९	उ. ५६८
कत्यैर्यप्रयोगे का०	२।३।६४	पृ. १५५	पृ. ४५२
कदतिङ्	३।१।६३	पृ. २०५	पृ. ५८७
कन्मेजन्तः	१।१।३६	पृ. १७	पृ. ८७
कपो रो लः	८।२।१८	उ. ४६६	उ. ६३७
कमदृक्कृत्विभ्यश्छन्दसि	३।१।५६	पृ. १६८	पृ. ५६३
कपेश्छन्दसि	७।४।६४	उ. ४५४	उ. ०
कसभयस्तुद्रसुशुवो०	७।२।१३	उ. ३७६	उ. ७५८
क धान्ये	३।३।३०	पृ. २६६	पृ. ६७३
कोकयमित्रयुपलयानां०	७।३।२	उ. ४०७	उ. ८०२
को णः	७।४।१३	उ. ४४४	उ. ८५२
कोदाराद्यञ्च	४।२।४०	पृ. ३६०	उ. ०
कोवलमामकभागधे०	४।१।३०	पृ. ३३८	उ. ३८
कोशाद्वोऽन्यतर०	५।२।१०६	उ. ६६	उ. ३२४
कोशाश्वाभ्यां य०	४।२।४८	पृ. ३६३	उ. ०
कोः कतत्पुरुषेऽक्षि	६।३।१०१	उ. २८६	उ. ६९७
कोपधाञ्च	४।२।७६	पृ. ४०२	उ. ०
कोपधाञ्च	४।३।१३७	पृ. ४५४	उ. १६२

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		प.	प.
कोपधादण	४।२।१३२	पू. ४१८	उ. १५६
कोशाळञ्	४।३।४२	पू. ४३०	उ. १७१
कौपिज्जलहास्तिप०	४।३।१३२	पू. ४५३	उ. १८६
कौमारापूर्ववचने	४।२।१३	पू. ३८४	उ. १२८
कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च	४।१।१६	पू. ३३५	उ. ३३
कौशल्यकार्मार्या०	४।१।१५५	पू. ३७४	उ. ११३
कुडिति च	१।१।५	पू. ७	पू. ४६
क्तवतू निष्ठा	१।१।२६	पू. १३	पू. ७५
क्तस्य च वर्तमाने	२।३।६७	पू. १५६	पू. ४५५
क्तादल्याख्यायाम्	४।१।५१	पू. ३४४	उ. ५३
क्तिक्कूतौ च सं०	३।३।१७४	पू. ३००	पू. ७१३
क्ते च	६।२।४५	उ. २२१	उ. ५४०
क्तेन च पूजायाम्	२।२।१२	पू. १२८	पू. ३६७
क्तेन नञ्प्रविशिष्टे०	२।१।६०	पू. १२१	पू. ३८१
क्तेनाहोरात्रावयवाः	२।१।४५	पू. ११६	पू. ३७१
क्ते नित्यार्थे	६।२।६१	उ. २२५	उ. ५४६
क्तेधिकरणे च धी०	३।४।७६	पू. ३२०	पू. ७४३
क्त्वा च	२।२।२२	पू. १३१	पू. ४०४
क्त्वातोऽमुन्कसुनः	१।१।४०	पू. १८	पू. ०
क्त्वापिच्छन्दसि	७।१।३८	उ. ३५०	उ. ७१७
क्त्विच्छन्दस्यन्दोः	६।४।३१	उ. ३०३	उ. ६५१
क्त्वो यक्	७।१।४७	उ. ३५३	उ. ७२०
क्वङ्मानिनेोश्च	६।३।३६	उ. २७०	उ. ५६६
क्वञि च	७।४।३३	उ. ४४७	उ. ८५६
क्वञ्योश्च	६।४।१५२	उ. ३३३	उ. ६६३
क्वस्य विभाषा	६।४।५०	उ. ३०८	उ. ६५६
क्वाच्छन्दसि	३।२।१७०	पू. २५४	पू. ६५८
क्वतुयञ्जेभ्यश्च	४।३।६८	पू. ४३६	उ. १७७
क्वतूक्त्वादिसूत्रान्ताद्०	४।२।६०	पू. { अशु. १६ शु. ३६७	उ. १४१
क्वतो कुण्डपायसं०	३।१।१३०	पू. २१४	पू. ६०३
क्वत्वाटयश्च	६।२।११८	उ. २३६	उ. ०
क्वमः परस्मैपठेषु	७।३।७६	उ. ४३०	उ. ८२८
क्वमश्च त्वि	६।४।१८	उ. २६६	उ. ६३७
क्वमादिभ्यो वुन्	४।२।६१	पू. ३६८	उ. ०
क्वयस्तदर्थे	६।१।८२	उ. १६६	उ. ४५८
क्वयो च	३।२।६६	पू. २३३	पू. ६२६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
क्रियार्थोपपदस्य च क०	२।३।१४	पृ. १४९	पृ. ४२५
क्रियासमभिव्यक्तिः लोद०	३।४।२	पृ. ३०९	पृ. ७९५
क्रौञ्चजीनां यौ	६।१।४८	उ. १५६	उ. ४४९
क्रौडानुसंधारिभ्य०	९।३।२९	पृ. ५८	पृ. २३०
क्रौतवत्परिमाणात्	४।३।१५६	पृ. ४५८	उ. १६६
क्रौतात्करणपूर्वात्	४।१।५०	पृ. ३४४	उ. ५२
कुधद्रुहेर्ध्यासूयाद्यो	९।४।३७	पृ. ८६	पृ. २६५
कुधद्रुहोरुपसष्टयोः कर्म	९।४।३८	पृ. ८६	पृ. २६५
कुधमपहार्यभ्यश्च	३।२।१५९	पृ. २५९	पृ. ०
कौट्यादिभ्यश्च	४।१।८०	पृ. ३५२	उ. ७०
क्यादिभ्यः क्नाः	३।१।८९	पृ. २०९	पृ. ०
क्रियः त्वानिष्ठयोः	७।२।५०	उ. ३८८	उ. ७७५
कृणो वीणायां च	३।३।६५	पृ. २७३	पृ. ६८९
कसुञ्च	३।२।१०७	पृ. २४९	पृ. { अमु. ६५२ मु. ६३६
क्राति	७।२।१०५	उ. ४०४	उ. ८६६
क्रिन्त्ययस्य कुः	८।२।६२	उ. ५९९	उ. ६५४
क्रिप् च	३।२।७६	पृ. २३५	पृ. ६२७
चत्राद चः	४।१।१३८	पृ. ३७०	उ. १०७
क्षयो निवासे	६।१।२०९	उ. १६६	उ. ५२२
क्षयजयौ शब्दाश्च	६।१।८९	उ. १६६	उ. ४५८
क्षयो मः	८।२।५३	उ. ५०६	उ. ०
क्षिप्रवचने लट्	३।३।१३३	पृ. २८८	पृ. ६६६
क्षियः	६।४।५६	उ. ३९०	उ. ०
क्षियाशोः प्रिषेत् ति०	८।२।१०४	उ. ५२३	उ. ६६६
क्षियो दीर्घात्	८।२।४६	उ. ५०८	उ. ६५०
क्षीराष्ट्र	४।२।२०	पृ. ३८५	उ. १३०
क्षुद्रजन्तवः	२।४।८	पृ. १६९	पृ. ४६४
क्षुद्राभ्यो वा	४।१।१३९	पृ. ३६६	उ. १०६
क्षुद्राभमरवटरणा०	४।३।१९६	पृ. ४५०	उ. १८७
क्षुब्धस्वान्तध्वान्त०	७।२।१८	उ. ३७७	उ. ७६९
क्षुब्धादिषु च	८।४।३६	उ. ५६८	उ. १०३०
क्षुल्लकाश्च वैश्वदेवे	६।२।३६	उ. २९६	उ. ५३७
क्षत्रियश्च परस्मैनेति०	५।२।६२	उ. ६९	उ. ३९४
क्षेपे	२।१।४७	पृ. १९७	पृ. ३७९
क्षेपे	६।२।१०८	उ. २३६	उ. ५५५
क्षेमप्रियमद्रेणच	३।२।४४	पृ. २२७	पृ. ०

	अ. या. मू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
कस्याचि	७।३।७२	उ. ४२६	उ. ८२७
खः सर्वधुत्	४।४।७८	पू. ४७६	उ. २९३
ख च	४।४।९३२	पू. ४८७	उ. २२५
खचि ह्रस्वः	६।४।६४	उ. ३९६	उ. ०
खट्वाक्षे	३।९।२६	पू. ९९९	पू. ३६२
खड्गिकादिभ्यश्च	४।२।४५	पू. ३६९	उ. ९३५
खनो घ च	३।३।९२५	पू. २८६	पू. ६६४
खरवसानयोर्विसर्ज०	८।३।९५	उ. ५३०	उ. ६७७
खरि च	८।४।५५	उ. ५७२	उ. ९०३३
खलगोरथात्	४।२।५०	पू. ३६३	उ. ९३८
खलयवमाषतिलवृष०	५।९।७	उ. ३	उ. २३०
खाया ईकन्	५।९।३३	उ. ९०	उ. २४५
खायाः प्राचाम्	५।४।९०९	उ. ९२७	उ. ४०२
खित्यनव्ययस्य	६।३।६६	उ. २७८	उ. ६०७
खिदेश्छन्दसि	६।९।५२	उ. ९५७	उ. ४४३
ख्यत्यात्परस्य	६।९।९९२	उ. ९७१	उ. ४८०
गतिकारकोपपटा०	६।२।९३६	उ. २४४	उ. ५६९
गतिबुद्धिप्रत्ययसाना०	९।४।५२	पू. ८६	पू. ३९०
गतिरनन्तरः	६।२।४६	उ. २२२	उ. ५४०
गतिर्गति	८।९।७०	उ. ४८७	उ. ६९५
गतिश्च	९।४।६०	पू. ६३	पू. ३२०
मत्यर्थकर्मणि द्विती०	२।३।९२	पू. ९४०	पू. ४२४
मत्यर्थलोटा लृपन०	८।९।५९	उ. ४८०	उ. ६०७
मत्यर्थकर्मकश्चिष०	३।४।७२	पू. ३९६	पू. ७४२
मत्वरश्च	३।२।९६४	पू. २५३	पू. ०
मदमदचरयमश्चा०	३।९।९००	पू. २०७	पू. ५६३
मन्तव्यययं वाणिजे	६।२।९३	उ. २०६	उ. ५३२
मन्थस्येदुत्पूतिसुसु०	५।४।९३५	उ. ९३५	उ. ४०६
मन्थनावक्षेपणसेवन०	९।३।३२	पू. ६९	पू. २३४
ममः क्री	६।४।४०	उ. ३०५	उ. ६५३
ममश्च	३।२।४७	पू. २२८	पू. ६२०
ममहनजनखनघ०	६।४।६८	उ. ३९६	उ. ६७५
ममेरिद् परस्मैपठेषु	७।२।५८	उ. ३६०	उ. ७७६
मम्भीराज्यः	४।३।५८	पू. ४३३	उ. ९७३
मर्गादिभ्यो यञ्	४।९।९०५	पू. ३६९	उ. ९००
मर्तात्तरपदाच्छः	४।२।९३७	पू. ४९६	उ. ९५६
मर्हायां लङ्पि०	३।३।९४२	पू. २६२	पू. ७०३

	काशिका	पदमञ्जरी
अ. पा. सू.	पृ.	पृ.
गर्हायां च	३।३।१४६	पृ. २६४
गवाश्वप्रभतीनि च	२।४।११	पृ. १६१
गवियुधिभ्यां स्थिरः	८।३।६५	उ. ५५१
गस्थकन्	३।१।१४६	पृ. २१८
गह्नादिभ्यश्च	४।२।१३८	पृ. ४२०
गाकुटादिभ्योऽङिण०	१।२।१	पृ. ३१
गाङ् लिटि	२।४।४६	पृ. १७२
गायझगात्संज्ञा०	५।२।११०	उ. ६६
गातिस्थायुपाभूभ्यः	२।४।७७	पृ. १८०
गाथिविद्वच्चिकेशि०	६।४।१६५	उ. ३३७
गाधलवशयोः प्रमाणे	६।२।४	उ. २०६
गायोष्टक्	३।२।८	पृ. २२०
गिरेश्च सेनकस्य	५।४।११२	उ. १२६
गुडादिभ्यष्टञ्	४।४।१०३	पृ. ४८१
गुणवचनब्राह्मणा०	५।१।१२४	उ. ३३
गुणोपक्ते	७।३।६१	उ. ४३४
गुणो यद्गुकोः	७।४।८२	उ. ४५६
गुणोर्तिसंयोगाद्योः	७।४।२६	उ. ४४६
गुपूधूपविच्छिपणि०	३।१।२८	पृ. १६१
गुपेश्चन्दसि	३।१।५०	पृ. १६६
गुप्तिङिकठूपः सन्	३।१।५	पृ. १८३
गुरोरवृत्तेनन्यस्याप्येकै०	८।२।८६	उ. ५१६
गुरीश्च हलः	३।३।१०३	पृ. २८०
यधिवज्ज्योः प्रलम्भने	१।३।६६	पृ. ७१
यष्ट्यादिभ्यश्च	४।१।१३६	पृ. ३६६
यष्टपतिना संशुक्ते ज्यः	४।४।६०	पृ. ४०८
गैहे कः	३।१।१४४	पृ. २१७
गोः पादान्ते	७।१।५७	उ. ३५५
गोचरसंचरवहवज०	३।३।११६	पृ. २८५
गोतन्तिवर्षं पाले	६।२।७८	उ. २२६
गोतो णित्	७।१।६०	उ. ३६४
गोत्रचक्रियाख्येभ्यो०	४।३।६६	पृ. ४४४
गोत्रचरणाच्छाया०	५।१।१३४	उ. ३७
गोत्रचरणादुञ्	४।३।१२६	पृ. ४५१
गोत्रस्त्रियाः कुत्सने०	४।१।१४७	पृ. ३७१
गोत्रादङ्कुवत्	४।३।८०	पृ. ४३६
गोत्रादून्यस्त्रियाम्	४।१।६४	पृ. ३५०
		उ. ६३

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
गोत्रान्तेवासिमाण्ड०	६।२।६६	उ. २२७	उ. ५४८
गोत्रावधवात्	४।१।७६	पू. ३५१	उ. ६८
गोत्रे कुञ्जादिभ्य०	४।१।६८	पू. ३५६	उ. ६६
गोत्रेऽलुगचि	४।१।८६	पू. ३५५	उ. ८१
गोत्रोद्धाष्टोरभराज०	४।२।३६	पू. ३६०	उ. १३५
गोष्ट्रचोऽसंख्या०	५।१।३६	उ. १२	उ. २४७
गोधाया कृक्	४।१।१२६	पू. ३६८	उ. ०
गोपयसोर्यत्	४।३।१६०	पू. ४५६	उ. १६७
गोपुच्छाटुञ्ज	४।४।६	पू. ४६२	उ. ०
गोयवाग्वोश्च	४।२।१३६	पू. ४९६	उ. ०
गोरतद्धितलुकि	५।४।६२	उ. १२५	उ. ४०२
गोविहालसिंहसिन्ध०	६।२।७२	उ. २२८	उ. ५४६
गोश्च प्रीये	४।३।१४५	पू. ४५६	उ. १६४
गोषटादिभ्यो युन्	५।२।६२	उ. ५४	उ. ०
गोष्ठात्खड्भूतपूर्वे	५।२।१८	उ. ४२	उ. २८७
गोष्पदं सेवितासेवि०	६।१।१४५	उ. १८३	उ. ४६६
गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य	१।२।४८	पू. ४५	पू. १८७
गोः साठसादिसार०	६।२।४१	उ. २२०	उ. ५३८
ग्रन्थान्ताधिके च	६।३।७६	उ. २८१	उ. ६१३
ग्रसितस्कभितस्त०	७।२।३४	उ. ३८२	उ. ७६६
ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च	३।३।५८	पू. २७२	पू. ६८०
ग्रहिव्यावयिव्यधिव०	६।१।१६	उ. १४६	उ. ४३०
ग्रहोऽलिटि दीर्घः	७।२।३७	उ. ३८४	उ. ७७१
ग्रामः शिल्पिनि	६।२।६२	उ. २२५	उ. ५४७
ग्रामकौटाभ्यां च त०	५।४।६५	उ. १२६	उ. ०
ग्रामजनपदैकदेशाद०	४।३।७	पू. ४२३	उ. १६३
ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल्	४।२।४३	पू. ३६१	उ. ०
ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्	४।३।६१	पू. ४३५	उ. ०
ग्रामाद्यखञौ	४।२।६४	पू. ४०८	उ. १५०
ग्रामेऽनिवसन्तः	६।२।८४	उ. २३१	उ. ५५१
ग्राम्यपशुसङ्घेष्ठतङ्क०	१।२।७३	पू. ५२	पू. २१०
ग्रीवाभ्याश्च	४।३।५७	पू. ४३३	उ. १७३
ग्रीष्मवसन्तादन्यतर०	४।३।४६	पू. ४३१	उ. ०
ग्रीष्मावरसमाटुञ्ज	४।३।४६	पू. ४३१	उ. १७२
गो षट्	८।२।२०	उ. ५००	उ. ६४०
ग्लजिस्थश्चमुः	३।२।१३६	पू. २४२	पू. ६५२
घकासतनेयु कालना०	६।३।१७	उ. २६४	उ. ५८४

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
घच्छो च	४।४।११७	पृ. ४८४	उ. २२९
घनः सास्यां क्रिये०	४।२।५८	पृ. ३६६	उ. १४०
घञपोश्च	२।४।३८	पृ. १७०	०
घञि च भावकरणयोः	६।४।२७	उ. ३०२	उ. ६५९
घनिलचौ च	५।३।७६	उ. ६९	उ. ३६९
घरूपकल्पचेलद्भुव०	६।३।४३	उ. २७२	उ. ५६८
घसिभसोर्हलि च	६।४।१००	उ. ३२०	उ. ६७६
घुमास्थानापाजहा०	६।४।६६	उ. ३१२	उ. ६६६
घुषिरविशब्दने	७।२।२३	उ. ३७६	उ. ७६३
घेर्द्धिति	७।३।१११	उ. ४३६	उ. ८४९
घोलोपो लोटि वा	७।३।७०	उ. ४२६	उ. ८२७
घोषादिषु च	६।२।८५	उ. २३९	उ. ५५९
घ्यसोरेष्टावभ्यास०	६।४।११६	उ. ३२४	उ. ६८९
ह्रमो ह्रस्वादचि ह्रमु०	८।३।३२	उ. ५३४	उ. ६८२
ह्रयि च	६।१।२१२	उ. २०९	उ. ५२३
ह्रसिह्रसोश्च	६।१।११०	उ. १७४	उ. ४७६
ह्रसिद्भयोः स्मात्स्मिन्	७।१।१५	उ. ३४४	उ. ०
डिच्च	१।१।५३	पृ. २०	पृ. १०९
डिति ह्रस्वश्च	१।४।६	पृ. ७६	पृ. २६८
हेप्रथमयोरम्	७।१।२८	उ. ३४७	उ. ७९९
हेरासद्यामीभ्यः	७।३।११६	उ. ४४०	उ. ८४३
हेर्यः	७।१।१३	उ. ३४४	उ. ७०६
ह्रयोः कुक्कुक् श्रि	८।३।२८	उ. ५३३	उ. ६८९
ह्रयोः संज्ञाच्छन्दसो०	६।३।६३	उ. २७७	उ. ६०६
ह्र्याप्पातिपदिकात्	४।१।१	पृ. ३२६	उ. ९
ह्र्याश्छन्दसि बहु०	६।१।१७८	उ. १६४	उ. ०
चत्तिहः ख्याञ्	२।४।५४	पृ. १७३	पृ. ४८३
चटि	६।१।११	उ. १४४	उ. ४२७
चट्यन्यतरस्याम्	६।१।२१८	उ. २०२	उ. ५२४
चजोः कुचिणयतोः	७।३।५२	उ. ४२४	उ. ८२२
चटकाया ऐरक्	४।१।१२८	पृ. ३६८	उ. १०६
चतुरः शसि	६।१।१६७	उ. १६०	उ. ५०६
चतुरनहुहोरामुदात्तः	७।१।६८	उ. ३६६	उ. ७४४
चतुर्थी चाशिष्यायु०	२।३।७३	पृ. १५८	पृ. ४५७
चतुर्थी तदर्थार्थञ्च०	२।१।३६	पृ. ११४	पृ. ३६६
चतुर्थी तदर्थे	६।२।४३	उ. २२९	उ. ५३६
चतुर्थी संप्रदाने	२।३।१३	पृ. १४९	पृ. ४२५

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
चतुर्थ्यै बहुलं क०	२ । ३ । ६२	पू. १५४	पू. ४५२
चतुष्पादो गर्भिण्या	२ । १ । ७१	पू. १२४	पू. ३८५
चतुष्पादयो ठञ्	४ । १ । १३५	पू. ३६६	उ. १०७
चनचिदिवगोत्रादि०	८ । १ । ५७	उ. ४८२	उ. ६११
चरणे ब्रह्मचारिणि	६ । ३ । ८६	उ. २८३	उ. ६१५
चरणेभ्यो धर्मवत्	४ । २ । ४६	पू. ३६२	उ. १३७
चरति	४ । ४ । ८	पू. ४६३	उ. ०
चरफलोच्च	७ । ४ । ८७	उ. ४६०	उ. ८७१
चरेष्टः	३ । २ । १६	पृ. २२२	पू. ०
चर्मणोऽञ्	५ । १ । १५	उ. ५	उ. २३६
चर्मोदरयोः पूरेः	३ । ४ । ३१	पू. ३०६	पू. ७२६
चलनशब्दार्थादक०	३ । २ । १४८	पू. २५०	पू. ६५४
चवायोगे प्रथमा	८ । १ । ५६	उ. ४८३	उ. ६११
चादयो सत्वे	१ । ४ । ५७	पू. ६१	पू. ३१७
चादिलोपे विभाषा	८ । १ । ६३	उ. ४८४	उ. ६११
चादिषु च	८ । १ । ५८	उ. ४८३	उ. ६११
चायः की	६ । १ । २१	उ. १४६	उ. ४३२
चायः की	६ । १ । ३५	उ. १५३	उ. ०
चायं द्वन्द्वः	२ । २ । २६	पू. १३४	पू. ४११
चाहलोपश्चेत्यव०	८ । १ । ६२	उ. ४८४	उ. ६११
चिणो लुक्	६ । ४ । १०४	उ. ३२१	उ. ६७७
चिणमुलोर्दीर्घान्य०	६ । ४ । ६३	उ. ३१८	उ. ६७३
चिण्ते पदः	३ । १ । ६०	पू. १६८	पू. ५६३
चिणभावकर्मणोः	३ । १ । ६६	पू. १६६	पू. ५६५
चितः	६ । १ । १६३	उ. १८६	उ. ५०७
चितेः कपि	६ । ३ । १२७	उ. २६२	उ. ०
चित्तवति नित्यम्	५ । १ । ८६	उ. २४	उ. २६०
चित्वाग्निचित्ये च	३ । १ । १३२	पू. २१४	पू. ६०३
चित्रीकरणे च	३ । ३ । १५०	पू. २६४	पू. ०
चिदिति चोपमाद्यं०	८ । २ । १०१	उ. ५२२	उ. ६६८
चिन्तिपूजिकथि०	३ । ३ । १०५	पू. २८१	पू. ६८८
चिस्फुराणो	६ । १ । ५४	उ. १५७	उ. ०
चित्रमुपमानम्	६ । २ । १२७	उ. २४१	उ. ५५६
चुट्ट	१ । ३ । ७	पू. ५४	पू. २१८
चूर्णादिभिः	४ । ४ । २३	पू. ४६६	उ. २०४
चूर्णादीन्यप्राणि०	६ । २ । १३४	उ. २४२	उ. ५६०
चेलखेटकटुकका०	६ । २ । १२६	उ. २४०	उ. ५५६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		ए.	ए.
चेले क्रोपेः	३।४।३३	पू. ३९०	पू. ७३०
चोः कुः	८।२।३०	उ. ५०३	उ. ६४४
चौ	६।९।२२२	उ. २०३	उ. ५२५
चौ	६।३।९३८	उ. २६४	उ. ६२४
च्योः शृङ्गनासिके च	६।४।९६	उ. ३००	उ. ६३७
च्लि लुङि०	३।९।४३	पू. ९६४	पू. ५५४
च्लोः सिच्	३।९।४४	पू. ९६४	पू. ५५७
च्यौ च	७।४।२६	उ. ४४६	उ. ०
कगलिनो ढिनुक्	४।३।९०६	पू. ४४८	उ. ०
क च	४।२।२८	पू. ३८७	उ. ९३२
कत्रादिभ्यो णः	४।४।६२	पू. ४७३	उ. २९०
कटिरूपधिलेढञ्	५।९।९३	उ. ५	उ. २३५
कन्दसि गत्यर्थेभ्यः	३।३।९२६	पू. २८७	पू. ०
कन्दसि घस्	५।९।९०६	उ. २६	उ. २६५
कन्दसि च	५।९।६७	उ. ९६	उ. ०
कन्दसि च	५।४।९४२	उ. ९३६	उ. ०
कन्दसि च	६।३।९२६	उ. २६२	उ. ६२३
कन्दसि ठञ्	४।३।९६	पू. ४२६	उ. ९६५
कन्दसि निष्टर्क्य०	३।९।९२३	पू. २९९	पू. ६००
कन्दसि परिपन्थि०	५।२।८६	उ. ६०	उ. ३९३
कन्दसि परेषि	९।४।८९	पू. ६७	पू. ३२७
कन्दसि पुनर्वस्यारो०	९।२।६९	पू. ४६	पू. ९६८
कन्दसि लिट्	३।२।९०५	पू. ७४९	पू. ६३५
कन्दसि लुङलट्०	३।४।६	पू. ३०३	पू. ७२०
कन्दसि वनसनर०	३।२।२७	पू. २२४	पू. ६९७
कन्दसि वा प्राप्ते०	८।३।४६	उ. ५३६	उ. ६६३
कन्दसि शायज्जपि	३।९।८४	पू. २०२	पू. ५७०
कन्दसि सहः	३।२।६३	पू. २३२	पू. ६२५
कन्दसीरः	८।२।९५	उ. ४६८	उ. ०
कन्दसो निर्मिते	४।४।६३	पू. ४७६	उ. २९८
कन्दसो यदयो	४।३।७९	पू. ४३७	उ. ९७८
कन्दस्यनेकमपि०	८।९।३५	उ. ४७६	उ. ६०४
कन्दस्यपि दृश्यते	६।४।७३	उ. ३९४	उ. ०
कन्दस्यपि दृश्यते	७।९।७६	उ. ३६९	उ. ७३३
कन्दस्युभयथा	३।४।९९७	पू. ३२८	उ. ७५४
कन्दस्युभयथा	६।४।५	उ. २६६	उ. ६२६
कन्दस्युभयथा	६।४।८६	उ. ३९६	उ. ०

	अ० पा० सू०	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ०	पृ०
कन्दसूदवपहात्	८ । ४ । २६	उ. ५६४	उ. १०२६
कन्दोगोश्विकया०	४ । ३ । १२६	पृ. ४५२	उ. १८६
कन्देनानि च	३ । ३ । ३४	पृ. २६७	पृ. ६७४
कन्देनानि च	८ । ३ । ६४	उ. ५५१	उ. १००६
कन्देब्राह्मणानि च त०	४ । २ । ६६	पृ. ३६६	उ. १४४
कात्यादयः शालायाम्	६ । २ । ८६	उ. २३९	उ. ५५२
कादेर्धेऽद्रुपसर्गस्य	६ । ४ । ६६	उ. ३१६	उ. ६७५
काया बाहुल्ये	२ । ४ । २२	पृ. १६५	पृ. ४७२
के च	६ । १ । ७३	उ. १६४	उ. ४५५
केवादिभ्यो नित्यम्	५ । १ । ६४	उ. १६	उ. २५५
कक्षित्यादयः षट्	६ । १ । ६	उ. १४२	उ. ४२४
जङ्गलधेनुवलजान्त०	७ । ३ । २५	उ. ४१५	उ. ८११
जनपदतदवधोश्च	४ । २ । १२४	पृ. ४१६	उ. १५७
जनपदशब्दात्त्व०	४ । १ । १६८	पृ. ३७८	उ. १२०
जनपदिना जनपद०	४ । ३ । १००	पृ. ४४४	उ. १८३
जनपदे लुप	४ । २ । ८९	पृ. ४०५	उ. ०
जनसनखनक्रमगमे०	३ । २ । ६७	पृ. २३३	पृ. ६२५
जनसनखनां सञ्जलोः	६ । ४ । ४२	उ. ३०६	उ. ६५४
जनिकर्तुः प्रकृतिः	१ । ४ । ३०	पृ. ८४	पृ. २८८
जनिता मन्त्रे	६ । ४ । ५३	उ. ३०६	उ. ०
जनिवधोश्च	७ । ३ । ३५	उ. ४९८	उ. ८१४
जपजभदहृदशभञ्ज०	७ । ४ । ८६	उ. ४६०	उ. ८७९
जम्ब्या या	४ । ३ । १६५	पृ. ४६०	उ. १६८
जम्भासुहरितवृण०	५ । ४ । १२५	उ. १३३	उ. ४०७
जयः करणम्	६ । १ । २०२	उ. १६६	उ. ०
जराया जरसन्य०	७ । २ । १०१	उ. ४०३	उ. ७६४
जल्पभिन्नकुटुलुपठ०	३ । २ । १५५	पृ. २५२	पृ. ६५६
जसः शी	७ । १ । १७	उ. ३४५	उ. ७०७
जशशोः शिः	७ । १ । २०	उ. ३४५	उ. ७०८
जसि च	७ । ३ । १०६	उ. ४३८	उ. ८४९
जहातेश्च	६ । ४ । ११६	उ. ३२४	उ. ६८९
जहातेश्च तिव्र	७ । ४ । ४३	उ. ४४६	उ. ८५६
जागरकः	३ । २ । १६५	पृ. २५४	पृ. ०
जायो विचिण्या०	७ । ३ । ८५	उ. ४३२	उ. ८३९
जातरुपेभ्यः प०	४ । ३ । १५३	पृ. ४५७	उ. १६५
जातिक्कालमुखा०	६ । २ । १७०	उ. २५४	उ. ५७०
जातिनामः कन्	५ । ३ । ८९	उ. ६९	उ. ३६९

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
जगतिरप्राणिनाम्	२।४।६	पृ. १६०	पृ. ४६३
जातुपटोर्लिङ्	३।३।१४७	पृ. २६३	पृ. ७०४
जातेरस्त्रीविषयाद०	४।१।६३	पृ. ३४८	उ. ५७
जातेश्च	६।३।४१	उ. २७१	उ. ५६७
जात्यन्ताच्च वन्धुनि	५।४।६	उ. १०४	उ. ३७४
जात्याख्यायामेक०	१।२।५८	पृ. ४८	पृ. १६६
जात्स्वपूर्वम्	८।१।४७	उ. ४७६	उ. ६०७
जानपदकुण्ड०	४।१।४२	पृ. ३४९	उ. ४४
जान्तनशा विभाषा	६।४।३२	उ. ३०३	उ. ६५१
जायाया निङ्	५।४।१३४	उ. १३५	उ. ०
जालमानायः	३।३।१२४	पृ. २८६	पृ. ६६४
जासिनिप्रहणनाट०	२।३।५६	पृ. १५३	पृ. ४५०
जिघ्रतेर्वा	७।४।६	उ. ४४२	उ. ०
जिह्वाविशी०	३।२।१५७	पृ. २५२	पृ. ६५६
जिह्वाभूलाङ्गुलेश्चः	४।३।६२	पृ. ४३५	उ. ०
जीर्यतेरतृन्	३।२।१०४	पृ. २४१	पृ. ०
जीवति तु वञ्चये०	४।१।१६३	पृ. ३७६	उ. ११७
जीविकायं चापयये०	५।३।६६	उ. ६६	उ. ३६६
जीविकोपनिषदावि०	१।४।७६	पृ. ६७	पृ. ३२५
जुचदकम्यदन्त्रम्य०	३।२।१५०	पृ. २५१	पृ. ६५४
जुष्टार्पिते चच्छ०	६।१।२०६	उ. २०१	उ. ५२३
जुसि च	७।३।८३	उ. ४३२	उ. ८३०
जुहोत्यादिभ्यः श्लुः	२।४।७५	पृ. १८०	पृ. ४६३
कृप्रश्च्योः तिव	७।२।५५	उ. ३८६	उ. ०
कृस्तम्भुमुचुस्तुचु०	३।१।५८	पृ. १६७	पृ. ५६३
के प्रोष्ठपदानाम्	७।३।१८	उ. ४१३	उ. ८०६
काञ्चनोर्जा	७।३।७६	उ. ४३१	उ. ८३०
कायस्मदृशं सनः	१।३।५७	पृ. ६७	पृ. २४१
क्रो विदर्यस्य करणे	२।३।५१	पृ. १५१	पृ. ४४८
क्य च	५।३।६१	उ. ८७	उ. ३५१
क्यश्च	६।१।४२	उ. १५५	उ. ०
क्यादादीयसः	६।४।१६०	उ. ३३६	उ. ६६५
क्योतिरायुषः स्तोमः	८।३।८३	उ. ५४८	उ. १००६
क्योतिर्जनपदरा०	६।३।८५	उ. २८३	उ. ६१५
क्योत्थातमिसा०	५।२।११४	उ. ६७	उ. ३२५
क्यरस्वरसिध्यवि०	६।४।२०	उ. ३००	उ. ६४०
क्यलितिकसन्ते०	३।१।१४०	पृ. २१६	पृ. ६०६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
भयः	५।४।१११	उ. १२६	उ. ४०३
भयः	८।२।१०	उ. ४६७	उ. ६३५
भयो होन्यतरस्याम्	८।४।६२	उ. ५७३	उ. १०३४
भरो भरि सवर्णं	८।४।६५	उ. ५७४	उ. १०३५
भलां जशोन्ते	८।२।३६	उ. ५०६	उ. ६४८
भलां जश् भशि	८।४।५३	उ. ५७१	उ. १०३३
भलो भलि	८।२।२६	उ. ५०२	उ. ६४३
भल्युपोत्तमं	६।१।१८०	उ. १६४	उ. ५१४
भषस्तथोद्धां ऽथः	८।२।४०	उ. ५०६	उ. ६४८
भस्य रन्	३।४।१०५	पू. ३२६	पू. ७५१
भेर्जुस्	३।४।१०८	पू. ३२६	पू. ७५२
भोऽन्तः	७।१।३	उ. ३४१	उ. ७०२
जितश्च तत्प्रत्ययात्	४।३।१५५	पू. ४५८	उ. १६५
जीतः क्तः	३।२।१८७	पू. २५८	पू. ६६१
ज्नित्यादिर्नित्यम्	६।१।१६७	उ. १६८	उ. ५२१
ज्यादयस्तद्राजाः	५।३।११६	उ. १०१	उ. ०
टाढसिहसामि०	७।१।१२	उ. ३४३	उ. ७०५
टाबुचि	४।१।६	पू. ३३२	उ. २२
टिक्काणभृद्वयस०	४।१।१५	पू. ३३३	उ. २६
टित आत्मने पदानां टेरे	३।४।७६	पू. ३२१	पू. ७४५
टेः	६।४।१४३	उ. ३३०	उ. ६६४
टेः	६।४।१५५	उ. ३३४	उ. ६८६
ट्वितोयुच्	३।३।८६	पू. २७८	पू. ६८४
ठक्कै च	४।२।८४	पू. ४०६	उ. ०
ठगायस्थानेभ्यः	४।३।७५	पू. ४३८	उ. १७६
ठक्कयचिनश्च	४।२।४१	पू. ३६१	उ. ०
ठस्येकः	७।३।५०	उ. ४२४	उ. ८२१
ठाकादावूर्ध्वं द्विती०	५।३।८३	उ. ६२	उ. ३६१
ठ सि धुद	८।३।२६	उ. ५३३	उ. ६८१
ठति च	१।१।२५	पू. १३	पू. ७५
ठाकुभाभ्यामन्य०	४।१।१३	पू. ३३३	उ. २४
ठितः क्तः	३।३।८८	पू. २७७	पू. ६८४
ठकि लोणः	४।१।११३	पू. ३६६	उ. १०६
ठक् च मधुकात्	४।१।११६	पू. ३६६	उ. ०
ठक्कन्दसि	४।४।१०६	पू. ४८२	उ. ०
ठे लोपो ऋद्वयाः	६।४।१४७	उ. ३३१	उ. ६६०
ठो ठे लोयः	८।३।१३	उ. ५२६	उ. ६७६

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
द्वलोपे पूर्वस्य०	६।३।१११	उ. २८८	उ. ६२०
गाचः स्त्रियामञ्	५।४।१४	उ. १०५	उ. ३७६
गलुत्तमो वा	७।१।६९	उ. ३६५	उ. ७३६
गिचश्च	१।३।७४	पू. ७२	पू. २५६
गिजां त्रयाणाम्	७।४।७५	उ. ४५७	उ. ८६८
गिनिः	६।२।७६	उ. २३०	उ. ०
गिशिदुसु०	३।१।४८	पू. १६५	पू. ५६०
गोरयो यत्कर्म गो	१।३।६७	पू. ७०	पू. २४६
गोरध्ययने वृत्त	७।२।२६	उ. ३८०	उ. ७६४
गोरनिटि	६।४।५१	उ. ३०८	उ. ६५६
गोर्विभाषा	८।४।३०	उ. ५६५	उ. १०२८
गोश्चन्द्रसि	३।२।१३७	पू. २४८	पू. ६५२
गो नः	६।१।६५	उ. १६१	उ. ४४८
गो गमिरबोधने	२।४।४६	पू. १७१	पू. ०
गो चक्षुषधाया ह्रस्वः	७।४।१	उ. ४४०	उ. ८४४
गो च संश्चङोः	२।४।५१	पू. १७२	पू. ४८३
गो च संश्चङोः	६।१।३१	उ. १५२	उ. ४३५
गयश्चावप्रयके	७।३।६५	उ. ४२८	उ. ८२६
गयक्षत्रियार्षाञ्जितो०	२।४।५८	पू. १७४	पू. ४८५
गयासन्न्यो युच्	३।३।१०७	पू. २८१	पू. ६८६
गयुद् च	३।१।१४७	पू. २१८	पू. ६०८
गयुल्लुखी	३।१।१३३	पू. २१४	पू. ०
तडानाधात्मनेपदम्	१।४।१००	पू. १०१	पू. ३३४
तत आगतः	४।३।७४	पू. ४३८	उ. १७६
तत्पुरुषः	२।१।२२	पू. ११०	पू. ३६०
तत्पुरुषः समानाधि०	१।२।४२	पू. ४३	पू. १७७
तत्पुरुषस्यानुलेः०	५।४।८६	उ. १२३	उ. ४००
तत्पुरुषे कति अ०	६।३।१४	उ. २६४	उ. ५८४
तत्पुरुषे तुल्यार्थवृत्तीया०	६।२।२	उ. २०४	उ. ५२६
तत्पुरुषे शालायां०	६।२।१२३	उ. २४०	उ. ५५८
तत्पुरुषोऽनञ्कर्म०	२।४।१६	पू. १६४	पू. ४७१
तत्प्रकृतवचने मयद्	५।४।२१	उ. १०६	उ. ३८०
तत्प्रत्यनुपूर्वमीप०	४।४।२८	पू. ४६६	उ. २०४
तत्प्रत्ययस्य च	७।३।२६	उ. ४१६	उ. ८१२
तत्प्रयोञ्जको हेतुश्च	१।४।५५	पू. ६१	पू. ३१४
तत्र	२।१।४६।	पू. ११७	पू. ३७१
तत्र कुशलः पथः	५।२।६३	उ. ५४	उ. ३७७

	अ. पा सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
तत्र च दीयते कार्य०	५।१।६६	उ. २६	उ. २६३
तत्र जातः	४।३।२५	पृ. ४२७	उ. १६७
तत्र तस्येव	५।१।११६	उ. ३१	उ. २६६
तत्र तेनेदमिति स०	२।२।२७	पृ. १३३	पृ. ४१०
तत्र नियुक्तः	४।४।६६	पृ. ४७५	उ. २१२
तत्र भवः	४।३।५३	पृ. ४३२	उ. १७३
तत्र विदित इति च	५।१।४३	उ. १३	उ. २४७
तत्र साधुः	४।४।६८	पृ. ४८०	उ. २१६
तत्रोद्धतममत्रेभ्यः	४।२।१४	पृ. ३८४	उ. १२६
तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्	३।१।६२	पृ. २०५	पृ. ५८५
तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्म०	५।२।७	उ. ३६	उ. २८३
तथायुक्त चानी०	१।४।५०	पृ. ८८	पृ. ३०३
तदधीते तद्वेद	४।२।५६	पृ. ३६६	उ. १४०
तदधीनवचने	५।४।५४	उ. ११५	उ. ३६१
तदर्थं विकृतेः प्रकृती	५।१।१२	उ. ४	उ. २३३
तदर्थेति	५।१।६३	उ. १६	उ. २५५
तदहम्	५।१।११७	उ. ३१	उ. २७०
तदश्रित्यं संज्ञाप्र०	१।२।५३	पृ. ४७	पृ. १६३
तदस्मिन्नधिकमि०	५।२।४५	उ. ४६	उ. २६६
तदस्मिन्नं प्राये०	५।२।८२	उ. ५८	उ. ३१७
तदस्मिन्नस्तीति दे०	४।२।६७	पृ. ३६६	उ. १४५
तदस्मिन्वृद्धयायला०	५।१।४७	उ. १३	उ. २४७
तदस्मि दीयते नि०	४।४।६६	पृ. ४७४	उ. २११
तदस्य तदस्मिन्स्या०	५।१।१६	उ. ५	उ. २३६
तदस्य पण्यम्	४।४।५१	पृ. ४७१	उ. २०८
तदस्य परिमाणं	५।१।५७	उ. १६	उ. २५०
तदस्य ब्रह्मचर्यम्	५।१।६४	उ. २५	उ. २६१
तदस्य संज्ञातं तार०	५।२।३६	उ. ४६	उ. २६३
तदस्य सोढम्	४।३।५२	पृ. ४३२	उ. १७२
तदस्यां प्रहरणमि०	४।२।५७	पृ. ३६६	उ. ०
तदस्यास्त्यस्मिचि०	५।२।६४	उ. ६२	उ. ३१५
तदोः सः सावन०	७।२।१०६	उ. ४०४	उ. ७६७
तदो दा च	५।३।१६	उ. ७७	उ. ३३६
तद्वच्छति षण्णितयोः	४।३।८५	पृ. ४४०	उ. १८०
तद्वरतिवहत्यावहति०	५।१।५०	उ. १४	उ. २४८
तद्विज्ञासर्वविभक्तिः	१।१।३८	पृ. १७	पृ. ८५
तद्वित्तस्य	६।१।१६४	उ. १८६	उ. ५०८

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
तद्धिताः	४।१।७६	पृ. ३५१	उ. ६४
तद्धितार्थोत्तरपद०	२।१।५१	पृ. ११८	पृ. ३७२
तद्धितेष्वचामादेः	७।२।११७	उ. ४०६	उ. ७६६
तद्युक्तात्कर्मणोऽण	५।४।३६	उ. ११०	उ. ३८३
तद्वाजस्य बहुषु०	२।४।६२	पृ. १७६	पृ. ४८७
तद्वहतिरथयुगप्रास०	४।४।७६	पृ. ४७६	उ. २१३
तद्वानासामुपधानो०	४।४।१२५	पृ. ४८५	उ. २२२
तनाटिकञ्ज्य उः	३।१।७६	पृ. २०१	पृ. ५६६
तनादिभ्यस्तथासोः	२।४।७६	पृ. १८१	पृ. ४६४
तनिपत्योऽश्चन्द्रसि	६।४।६६	उ. ३२०	उ. ६७६
तनूकरणे तदः	३।१।७६	पृ. २००	पृ. ५६८
तनोतेर्यकि	६।४।४४	उ. ३०६	उ. ०
तनोतेर्विभाषा	६।४।१७	उ. २६६	उ. ६३७
तन्वादाचिरापट्टते	५।२।७०	उ. ५६	उ. ३०८
तपःसहस्राभ्यां वि०	५।२।१०२	उ. ६५	उ. ३२२
तपरस्तत्कालस्य	१।१।७०	पृ. २६	पृ. १४०
तपस्तपः कर्मकस्यैव	३।१।८८	पृ. २०३	पृ. ५७६
तपोनुतापे च	३।१।६५	पृ. १६६	पृ. ५६४
तप्तनप्तनथनाश्च	७।१।४५	उ. ३५२	उ. ७१६
तमधीष्टोभूतोभू०	५।१।८०	उ. २२	उ. २५६
तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः	३।४।७०	पृ. ३१८	पृ. ७४१
तयोर्द्धाहिलौ चच्छ०	५।३।२०	उ. ७७	उ. ३३६
तयोर्द्धावचि संक्षि०	८।२।१०८	उ. ५२५	उ. ६७१
तरति	४।४।५	पृ. ४६२	उ. ०
तरप्तमपौ घः	१।१।२२	पृ. १२	पृ. ७३
तवकममकावेकवचने	४।३।३	पृ. ४२३	उ. १६२
तवग्रमौ कसि	७।२।६६	उ. ४०१	उ. ०
तवे चान्तश्च युगपत्	६।२।५१	उ. २२३	उ. ५४४
तव्यस्तथ्यानीयरः	३।१।६६	पृ. २०६	पृ. ५६१
तविलादिध्याकृत्य०	६।३।३५	उ. २६६	उ. ५६४
तसिश्च	४।३।११३	पृ. ४४६	उ. १८७
तसेश्च	५।३।८	उ. ७५	उ. ३३५
तसौ मत्वर्थे	१।४।१६	पृ. ८२	पृ. २७६
तस्वस्थमिपां तां०	३।४।१०१	पृ. ३२५	पृ. ०
तस्माच्छसो नः पुंसि	६।१।१०३	उ. १७३	उ. ४७६
तस्मादित्युत्तरस्य	१।१।६७	पृ. २८	पृ. १३५
तस्माच्चुदचि	६।३।७४	उ. २८०	उ. ६११

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
तस्माच्च द्विहलः	७।४।७९	उ. ४५७	उ. ८६८
तस्मिन्नाणि च युष्माका०	४।३।२	पू. ४२२	उ. ९६९
तस्मिन्निति निर्दिष्टे०	९।९।६६	पू. २७	पू. ९३४
तस्मै प्रभवति सं०	५।९।१०१	उ. २७	उ. ०
तस्मै हितम्	५।९।५	उ. २	उ. २३०
तस्य तात्	७।९।४४	उ. ३५२	उ. ७९६
तस्य च द्विणा यज्ञा०	५।९।६५	उ. २६	उ. २६२
तस्य धर्म्यं	४।४।४७	पू. ४७०	उ. २०८
तस्य निमित्तं संयो०	५।९।३८	उ. ९२	उ. २४६
तस्य निवासः	४।२।६६	पू. ४००	उ. ९४५
तस्य परमावेदितम्	८।९।२	उ. ४६४	उ. ८८९
तस्य पाकमूलेपी०	५।२।२४	उ. ४३	उ. २८६
तस्य पूरणे दद	५।२।४८	उ. ५९	उ. ३०२
तस्य भावस्त्वतली	५।९।९९६	उ. ३९	उ. २७९
तस्य लोपः	९।३।६	पू. ५५	पू. २९६
तस्य वापः	५।९।४५	उ. ९३	उ. २४७
तस्य विकारः	४।३।९३४	पू. ४५३	उ. ९६०
तस्य व्याख्यानद्विति०	४।३।६६	पू. ४३६	उ. ९७५
तस्य समूहः	४।२।३७	पू. ३८६	उ. ९३४
तस्यादित उदात्त०	९।२।३२	पू. ३६	पू. ९७०
तस्यापत्यम्	४।९।६२	पू. ३५७	उ. ८७
तस्येदम्	४।३।९२०	पू. ४५०	उ. ९८७
तस्येश्वरः	५।९।४२	उ. ९३	उ. ०
ताच्छील्यययोगच०	३।२।९२६	पू. २४६	पू. ६५०
तादो च निति क०	६।२।५०	उ. २२३	उ. ५४४
तान्येकवचनद्विय०	९।४।९०२	पू. ९०९	पू. ३३६
ताभ्यामन्त्रोणादयः	३।४।७५	पू. ३२०	पू. ७४३
तालादिभ्यो ण्य	४।३।९५२	पू. ४५७	उ. ९६४
तावतिथं यष्टणमिति०	५।२।७७	उ. ५७	उ. ३९०
तासस्त्योलोपः	७।४।५०	उ. ४५९	उ. ८६९
तासि च ऋपः	७।२।६०	उ. ३६९	उ. ७७८
तास्यनुदात्तेन्द्रि०	६।९।९८६	उ. ९६५	उ. ५९६
तिकाकितवादिभ्यो०	२।४।६८	पू. ९७८	पू. ४६०
तिकादिभ्यः क्त्वि ।	४।९।९५४	पू. ३७४	उ. ९९२
तिङ्शच	५।३।५६	उ. ८५	उ. ३४८
तिङ्छोधि त्रीधि०	९।४।९०९	पू. ९०९	पू. ३३५
तिङ् चोदात्तवति	८।९।७९	उ. ४८७	उ. ६९६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
तिङो गोत्रादीनि कु०	८।१।२७	उ. ४७४	उ. ६०१
तिङ्ङितङ्ङः	८।१।२८	उ. ४७५	उ. ६०२
तिङ्ङित्सावधातु.	३।४।११३	पू. ३२७	पू. ७५३
ति च	७।४।८६	उ. ४६९	उ. ८७२
तितुन्नतथसिसुसरक०	७।२।६	उ. ३७९	उ. ७५२
तित्तिरिधरतन्तु०	४।३।१०२	पू. ४४५	उ. ९८४
तिस्वरितम्	६।१।१८५	उ. १६५	उ. ५१५
तिप्तस्मिसिष्यस्यमि०	३।४।७८	पू. ३२९	पू. ७४४
तिप्यनस्तेः	८।२।७३	उ. ५१५	उ. ०
तिरसस्तिर्यलोपे	६।३।६४	उ. २८५	उ. ६१६
तिरसोऽन्यतरस्याम्	८।३।४२	उ. ५३७	उ. ६८६
तिरोऽन्तर्धौ	१।४।७९	पू. ६५	पू. ३२३
तिर्यच्यपवर्गे	३।४।६०	पू. ३९६	पू. ७३६
ति विंशतेर्दिति	६।४।१४२	उ. ३३०	उ. ६८८
तिष्ठतेरित्	७।४।५	उ. ४४२	उ. ८४६
तिष्ठदुपभृतीनि च	२।१।१७	पू. १०६	पू. ३५८
तिष्यपुनर्वस्थोर्नन्त्र०	१।२।६३	पू. ४६	पू. १६६
तिसृभ्यो जसः	६।१।१६६	उ. १६०	उ. ५०८
तीरूप्योत्तरपदा०	४।२।१०६	पू. ४१९	उ. १५२
तीर्थे ये	६।३।८७	उ. २८३	उ. ६१५
तीपसहलुभरुपरिधः	७।२।४८	उ. ३८७	उ. ७७५
तुपाद्धन्	४।४।११५	पू. ४८३	उ. २२९
तुजादीनां दीर्घा०	६।१।७	उ. १४३	उ. ४२५
तुदादिभ्यः शः	३।१।७७	पू. २०९	पू. ५६८
तुन्दशोकयोः परिम्ब०	३।२।५	पू. २२०	पू. ६१३
तुन्दादिभ्य इलच्च	५।२।११७	उ. ६८	उ. ३२६
तुन्दिबलिवटर्भः	५।२।१३६	उ. ७३	उ. ०
तुपप्रथपश्यताहैः पू.	८।१।३६	उ. ४७७	उ. ६०४
तुभ्यमहौ ङयि	७।२।६५	उ. ४०९	उ. ०
तुमर्धाच्च भाषवचनात्	२।३।१५	पू. १४२	पू. ४२६
तुमर्थे सेसेनसे०	३।४।६	पू. ३०४	पू. ७२९
तुमुन्पुलौ क्रियायां०	३।३।१०	पू. २६९	पू. ६६६
तुरिष्ठेमेयः सु	६।४।१५४	उ. ३३४	उ. ६६३
तुस्तुश्रम्यमः सा०	७।३।६५	उ. ४३५	उ. ८३८
तुल्यार्थेतुलोपमा०	२।३।७२	पू. १५८	पू. ४५७
तुल्यास्यप्रयत्नं स०	१।१।६	पू. ८	पू. ५५
तुश्चन्दसि	५।३।५६	उ. ८६	उ. ३५०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
तुह्योस्तुतुहाशि०	७।१।३५	उ. ३४६	उ. ७१४
तुदीशलातुरवर्मती०	४।३।६४	पू. ४४३	उ. ०
तूष्णीमि भुवः	३।४।६३	पू. ३९७	पू. ०
तुजकाभ्यां कर्तरि	२।२।९५	पू. ९२६	पू. ३६८
तुज्वत्क्रोष्टुः	७।१।६५	उ. ३६६	उ. ७३६
तृणह इम्	७।३।६२	उ. ४३४	उ. ८३६
तृणे च जातो	६।३।१०३	उ. २८६	उ. ०
तृतीया कर्मणि	६।२।४८	उ. २२०	उ. ५४०
तृतीया च होश्चन्द्रसि	२।३।३	पू. ९३८	पू. ४२९
तृतीया तत्कृतार्थेन०	२।१।३०	पू. ९१२	पू. ३६३
तृतीयादिषु भाषित०	७।१।७४	उ. ३६०	उ. ७३९
तृतीयाप्रभतीन्य०	२।२।२९	पू. ९३९	पू. ४०४
तृतीयाथे	९।४।८५	पू. ६८	उ. ३२६
तृतीयासमासे	९।१।३०	पू. ९४	पू. ८९
तृतीयासम्प्रसार्य०	२।४।८४	पू. ९८२	पू. ४६६
तृन्	३।२।९३५	पू. २४७	पू. ६५९
तृषिम्षिकशेः काश्य०	९।२।२५	पू. ३७	पू. ९६५
तृफलभजत्रयश्च	६।४।९२२	उ. ३२५	उ. ६८४
ते तद्राजाः	४।१।९७४	पू. ३७६	उ. ९२९
तेन क्रीतम्	५।१।३७	उ. ९९	उ. २४५
तेन तुल्यं क्रिया चे०	५।१।९९५	उ. ३९	उ. २६७
तेन दीव्यति खनति	४।४।२	पू. ४६२	उ. २००
तेन निर्वृतम्	४।२।६८	पू. ३६६	उ. ९४५
तेन निर्वृतम्	५।१।७६	उ. २२	उ. २५६
तेन परिज्वलभ्य०	५।१।६३	उ. २५	उ. २६९
तेन प्रोक्तम्	४।३।१०९	पू. ४४५	उ. ९८४
तेन यथाकथाचहस्ता०	५।१।६८	उ. २७	उ. २६४
तेन रक्तं रागात्	४।२।९	पू. ३८९	उ. ९२४
तेन वित्तश्रुचुपचयौ	५।२।२६	उ. ४३	उ. २८६
तेन सहेति तुल्य०	२।२।२८	पू. ९३४	पू. ४९०
तेनैकदिक्	४।३।९९२	पू. ४४८	उ. ९८७
ते प्राक् धातोः	९।४।८०	पू. ६७	पू. ३३५
तेमयावेकवचनस्य	८।१।२२	उ. ४७९	उ. ०
तोः वि	८।४।४३	उ. ५६६	उ. १०३९
तोर्लि	८।४।६०	उ. ५७३	उ. १०३४
तो सत्	३।२।९२७	पू. २४५	पू. ६६४ पू. ६४८

	अ. पा. सु.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
त्यदादिषु दृशेना०	३।२।६०	पू. २३९	पू. ६२४
त्यदादीनामः	७।२।१०२	उ. ४०४	उ. ७६५
त्यदादीनि च	१।१।७४	पू. ३०	पू. १४५
त्यदादीनि सर्वेर्नि०	१।२।७२	पू. ५२	पू. २०६
त्यागरामहासकुह०	६।१।२९६	उ. २०२	उ. ५२४
अपुजतुनोः पुक्	४।३।१३८	पू. ४५४	उ. १६२
त्रिसिगृध्रिषिद्धि०	३।२।१४०	पू. २४८	पू. ६५२
त्रिंशच्चत्वारिंशतो०	५।१।६२	उ. ९८	उ. २५५
त्रिककुत्पर्वते	५।४।१४७	उ. १३७	उ. ४९०
त्रिचतुरोः स्त्रियां०	७।२।६६	उ. ४०२	उ. ७६३
त्रिभूतिषु शाकटा०	८।४।५०	उ. ५७९	उ. १०३३
त्रैर्मित्यम्	४।४।२०	पू. ४६५	उ. २०२
त्रेः संप्रसारणं च	५।२।५५	उ. ५२	उ. ३०४
त्रेस्त्रयः	६।३।४८	उ. २७४	उ. ६०३
त्रेस्त्रयः	७।१।५३	उ. ३५४	उ. ७२९
त्वमावेकवचने	७।२।६७	उ. ४०९	उ. ७६९
त्वामि द्वितीयायाः	८।१।२३	उ. ४७२	उ. ०
त्वाही सौ	७।३।६४	उ. ४०९	उ. ७६९
त्वे च	६।३।६४	उ. २७८	उ. ०
यद् चच्छन्दसि	५।२।५०	उ. ५९	उ. ०
यलि च सेटि	६।४।१२९	उ. ३२५	उ. ६८४
यलि च सेटीह०	६।१।१६६	उ. १६८	उ. ५२०
यावच्चत्वारिंशच्च०	६।२।१४४	उ. २४६	उ. ५६४
यासः से	३।४।८०	पू. ३२९	पू. ७४६
याज्ञेती चच्छन्दसि	५।३।२६	उ. ७६	उ. ०
यो न्यः	७।१।८७	उ. ३६४	उ. ७३७
दंशसज्जस्वजां अपि	६।४।२५	उ. ३०२	उ. ६५९
दक्षिणादाच्	५।३।३६	उ. ८९	उ. ३४०
दक्षिणापञ्चात्पु०	४।२।६८	पू. ४०६	उ. १५९
दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे	५।४।१२६	उ. १३३	उ. ४०७
दक्षिणोत्तराभ्यामत०	५।३।२८	उ. ७६	उ. ३३८
दण्डव्यवसर्गयोश्च	५।४।२	उ. १०२	उ. ३७०
दयहादिभ्यो०	५।१।६६	उ. ९६	उ. २५६
ददातिदधात्योर्वि०	३।१।१३६	पू. २९६	पू. ६०६
दधस्तथोश्च	८।२।३८	उ. ५०६	उ. ६४७
दधातेर्हिः	७।४।४२	उ. ४४६	उ. ८५६
दध्णञ्क्	४।२।१८	पू. ३८५	उ. १३०

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
दन्त उन्नत उरश्च	५।२।१०६	उ. ६५	उ. ३२३
दन्तशिखात्संज्ञा०	५।२।११३	उ. ६७	उ. ३२५
दम्भ इच्च	७।४।५६	उ. ४५२	उ. ८६२
दयतेर्दिगि लिटि	७।४।६	उ. ४४३	उ. ८५०
दयायासञ्च	३।१।३७	पृ. १६३	पृ. ५५१
दश्च	७।२।१०६	उ. ४०५	उ. ०
दश्च	८।२।७५	उ. ५१५	उ. ६५७
दस्ति	६।३।१२४	उ. २६१	उ. ६२२
दाशञ्च सावे च्छतु०	१।३।५५	पृ. ६७	पृ. २४१
दाशिङनायनहा०	६।४।१७४	उ. ३३८	उ. ६६७
दादेर्धातोर्धः	८।२।३२	उ. ५०३	उ. ६४५
दाधर्तिदध०	७।४।६५	उ. ४५४	उ. ८६५
दाधाध्वदाप्	१।१।२०	पृ. ११	पृ. ७१
दाधेदृसिश्चदस०	३।२।१५६	पृ. २५३	पृ. ६५७
दानीं च	५।३।१८	उ. ७७	उ. ०
दामन्यादित्रि०	५।३।११६	उ. ६६	उ. ३६८
दामहायनान्ताच्च	४।१।२७	पृ. ३३७	उ. ३७
दाम्नीशसयुयुज०	३।२।१८२	पृ. २५७	पृ. ६६१
दायादं दायादे	६।२।५	उ. २०६	उ. ५३०
दाशगोष्ठी सं०	३।४।७३	पृ. ३२०	पृ. ७४२
दाश्वान्साह्वान्मी०	६।१।१२	उ. १४४	उ. ४२७
दिरुशब्दा यामज०	६।२।१०३	उ. २३५	उ. ५५४
दिक्पूर्वपदाटुञ्च	४।३।६	पृ. ४२३	उ. १६३
दिक्पूर्वपदादसंज्ञा०	४।२।१०७	पृ. ४११	उ. १५३
दिक्पूर्वपदान् हीप्	४।१।६०	पृ. ३४७	उ. ५६
दिक्शब्देभ्यः सप्प्रमी०	५।३।२७	उ. ७६	उ. ३३७
दिक्संख्ये संज्ञायां	२।१।५०	पृ. ११८	पृ. ३०२
दिगादिभ्यो यत्	४।३।५४	पृ. ४३२	उ. १७३
दिङ्नामान्यन्तराले	२।२।२६	पृ. १३३	पृ. ४०६
दित्यदित्या०	४।१।८५	पृ. ३५३	उ. ७६
दिव उत्	६।१।१३१	उ. १८०	उ. ४८८
दिव औत्	७।१।८४	उ. ३६३	उ. ७३६
दिवः कर्म च	१।४।४३	पृ. ८७	पृ. २६८
दिवसञ्च एषिव्याम्	६।३।३०	उ. २६८	उ. ५८७
दिवस्तदर्थस्य	२।३।५८	पृ. १५३	पृ. ४५१
दिवादिभ्यः षण्	३।१।६६	पृ. १६६	पृ. ५६७
दिवाविभानिश्चापभा०	३।२।२१	पृ. २२३	पृ. ६१६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
दिवो भल्	६।१।१८३	उ. १६५	उ. ५१५
दिवो व्यावा	६।३।२६	उ. २६८	उ. ०
दिवोऽविजिगीषा०	८।२।४६	उ. ५०८	उ. ६५१
दिशो मद्राणाम्	७।३।१३	उ. ४९९	उ. ८०७
दिष्टिवितस्त्योश्च	६।२।३९	उ. २९५	उ. ०
दीर्घो युडचि क्लिति	६।४।६३	उ. ३९२	उ. ६६४
दीर्घोवेवीटाम्	१।१।६	पू. ७	पू. ५९
दीर्घजनबुधपूरि०	३।१।६९	पू. १६८	पू. ५६४
दीर्घ इणः किति	७।३।६६	उ. ४५६	उ. ८६७
दीर्घ काशतुषभाट्०	६।२।८२	उ. २३९	उ. ५५९
दीर्घजिह्वी चच्छन्द०	४।१।५६	पू. ३४७	उ. ५६
दीर्घ च	१।४।१२	पू. ८०	पू. ०
दीर्घाच्च वरुणस्य	७।३।२३	उ. ४९५	उ. ८९०
दीर्घाज्जसि च	६।१।१०५	उ. १७३	उ. ४७७
दीर्घात्	६।१।७५	उ. १६४	उ. ४५६
दीर्घादटि समानपादे	८।३।६	उ. ५२८	उ. ६७६
दीर्घादाद्यायाणाम्	८।४।५२	उ. ५७९	उ. १०३३
दीर्घाऽकितः	७।४।८३	उ. ४५६	उ. ८७०
दीर्घालघोः	७।४।६४	उ. ४६२	उ. ८७४
दुःखात्पातिलोभ्ये	५।४।६४	उ. १९८	उ. ३६४
दुन्योरनुपसर्गं	३।१।१४२	पू. २९७	पू. ६०७
दुरस्यर्द्रविणस्युर्ध्व०	७।४।३६	उ. ४४८	उ. ८५७
दुष्कुलाड्ढक्	४।१।१४२	पू. ३७०	उ. ०
दुष्टः कपचञ्च	३।२।७०	पू. २३४	पू. ६२६
दुष्टञ्च	३।१।६३	पू. १६८	पू. ५६४
दूतस्य भागक०	४।४।१२०	पू. ४८४	उ. २२९
दूरादूते च	८।२।८४	उ. ५९८	उ. ६६२
दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वि०	२।३।३५	पू. १४७	पू. ४३७
दूरान्तिकार्थेः षष्ठ्य०	२।३।३४	पू. १४७	पू. ४३६
दृक्चवस्वतवसां	७।१।८३	उ. ३६३	उ. ७३६
दृग्दृशवतुषु	६।३।८६	उ. २८३	उ. ६९५
दृढः स्थूलबलयोः	७।२।२०	उ. ३७८	उ. ७६२
दृत्तिकुक्षिकलशिव०	४।३।५६	पू. ४३३	उ. १७३
दृशेः कृनिप्	३।२।६४	पू. २३६	पू. ६३३
दृशेवित्ये च	३।४।१९	पू. ३०५	पू. ७२९
दृष्टं साम	४।२।७	पू. ३८२	उ. १२७
देयमशे	४।३।४७	पू. ४३९	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
देये त्रा च	५।४।५५	उ. ११५	उ. ३६१
देवताद्वन्द्वे च	६।२।१४१	उ. २४५	उ. ५६४
देवताद्वन्द्वे च	६।३।२६	उ. २६७	उ. ५८७
देवताद्वन्द्वे च	७।३।२९	उ. ४९५	उ. ८१०
देवतान्तात्तादर्थ्ये०	५।४।२४	उ. १०७	उ. ३८९
देवपथादिभ्यश्च	५।३।१००	उ. ६६	उ. ३६७
देवब्रह्मणोरनु०	९।२।३८	पू. ४२	पू. १७५
देवमनुष्यपुरुष०	५।४।५६	उ. १९५	उ. ३६९
देवसुखयोर्यजुषि	७।४।३८	उ. ४४८	उ. ८५७
देवात्तत्	५।४।२७	उ. १०८	उ. ०
देविकाशिशपा०	७।३।९	उ. ४०७	उ. ८००
देविकुशोश्चोप०	३।२।१४७	पू. २५०	पू. ६५४
देशे लुबिलचो च	५।२।१०५	उ. ६५	उ. ३२३
देशब्रह्मणोश्चिद्व०	४।१।८९	पू. ३५२	उ. ७०
दो दृष्टोः	७।४।४६	उ. ४५०	उ. ८५६
दोषो यो	६।४।६०	उ. ३९८	उ. ६७३
द्युतिस्यतिमास्या०	७।४।४०	उ. ४४६	उ. ८५८
द्यावापृथिवीशुना०	४।२।३२	पू. ३८८	उ. १३२
द्युतिस्वाप्योः सं०	७।४।६७	उ. ४५६	उ. ८६६
द्युत्रयो लुङि	९।३।६९	पू. ७७	पू. २५६
द्युदृभ्यां मः	५।२।१०८	उ. ६६	उ. २४
द्युप्रापपागुदकप्र०	४।२।१०९	पू. ४९०	उ. १५९
द्रवमूर्तिस्पर्शयोः०	६।१।२४	उ. १४६	उ. ४३२
द्रव्यं च भव्ये	५।३।१०४	उ. ६७	उ. ०
द्रोणपर्वतजीव०	४।१।१०३	पू. ३६९	उ. ६६
द्रोश्च	४।३।१६९	पू. ४५६	उ. १६७
द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्य०	५।१।१३३	उ. ३६	उ. २८०
द्वन्द्वं रहस्य मर्यादावचनव्यु०	८।१।१५	उ. ४६६	उ. ८६५
द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य०	२।४।२	पू. १५६	पू. ४५६
द्वन्द्वाच्चुदवहा०	५।४।१०६	उ. १२८	उ. ४०३
द्वन्द्वाच्चः	४।२।६	पू. ३८२	उ. १२६
द्वन्द्वाद वुन वीरमेषु०	४।३।१२५	पू. ४५९	उ. ९८८
द्वन्द्वे चि	२।२।३२	पू. १३५	पू. ४१४
द्वन्द्वे च	१।१।३९	पू. १५	पू. ८९
द्वन्द्वापतापगह्यो०	५।२।१२८	उ. ७९	उ. ३२६
द्वारादीनां च	७।३।४	उ. ४०८	उ. ८०४
द्विगुरेकवचनं	२।४।९	पू. १५६	पू. ४५८

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
द्विगुश्च	२।१।२३	पृ. १११	पृ. ३६०
द्विगोः	४।१।२१	पृ. ३३५	उ. ०
द्विगो षञ्च	५।१।५४	उ. १५	उ. २४६
द्विगोर्धप	५।१।८२	उ. २३	उ. २६०
द्विगोलुङ्गनपत्ये	४।१।८८	पृ. ३५५	उ. ७६
द्विगोर्वा	५।१।८६	उ. २३	उ. ०
द्विगो क्रतौ	६।२।६७	उ. २३४	उ. ५५४
द्विगो प्रमाणे	६।२।१२	उ. २०६	उ. ५३२
द्वितीयवृत्तीयच०	२।२।३	पृ. १२६	पृ. ३८६
द्वितीयाटोस्वेनः	२।४।३४	पृ. १६६	पृ. ४७६
द्वितीया ब्राह्मणे	२।३।६०	पृ. १५४	पृ. ४५१
द्वितीयायां च	३।४।५३	पृ. ३१४	पृ. ०
द्वितीयायां च	७।२।८७	उ. ३६८	उ. ७८७
द्वितीयाश्रितातीत०	२।१।२४	पृ. १११	पृ. ३६०
द्वितीये चानुषाख्ये०	६।३।८०	उ. २८२	उ. ६१३
द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्	५।४।१८	उ. १०६	उ. ३७६
द्वित्रिपूर्वादण च	५।१।३६	उ. ११	उ. २४५
द्वित्रिपूर्वाचिष्कात्	५।१।३०	उ. १०	उ. २४४
द्वित्रिभ्यामञ्जलेः	५।४।१०२	उ. १२७	उ. ४०२
द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः	५।४।११५	उ. १३०	उ. ४०५
द्वित्रिभ्यां तपस्याय०	५।२।४३	उ. ४६	उ. २६८
द्वित्रिभ्यां पाठ्यन्मू०	६।२।१६७	उ. २६०	उ. ५७६
द्वित्र्योश्च धमुञ्	५।३।४५	उ. ८३	उ. ३४२
द्विदण्डादिभ्यश्च	५।४।१२८	उ. १३३	उ. ४०८
द्विर्धनेचि	१।१।५६	पृ. २५	पृ. ११६
द्विर्धनविभज्यो०	५।३।५७	उ. ८५	उ. ३४८
द्विर्धनयोस्तापेः	३।२।३६	पृ. २२६	पृ. ६१६
द्विर्धश्च	३।४।११२	पृ. ३२७	पृ. ७५३
द्विर्धमित्रे	३।२।१३१	पृ. २४६	पृ. ६५०
द्विस्तावात्रिस्तावा०	५।४।८४	उ. १२३	उ. ४००
द्विस्त्रिश्चतुरिति०	८।३।४३	उ. ५३७	उ. ९८६
द्विषादनुसमुद्रं यञ्	४।३।१०	पृ. ४२४	उ. १६३
द्वेस्तीयः	५।२।५४	उ. ५२	उ. ३०४
द्वेपवैयाघ्रादञ्	४।२।१२	पृ. ३८४	उ. १२८
द्वयः	४।१।१२१	पृ. ३६६	उ. १०५
द्वयच्छन्दसि	४।३।१५०	पृ. ४५६	उ. ०
द्वयोःतस्तिङ्	६।३।१३५	उ. २६३	उ. ६२४

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		प.	प.
द्वलृद्वाहणकप्रथमा०	४।३।७२	पू. ४३७	उ. १७८
द्वलृद्वाहणकलि०	४।१।१७०	पू. ३७८	उ. ०
द्वलृद्वाहणकसर्गभ्यास०	६।३।६७	उ. २८५	उ. ६९७
द्वलृद्वाहणकसंख्यायाम०	६।३।४७	उ. २७३	उ. ६०३
द्वलृद्वाहणकसंख्यायाम०	१।४।२२	पू. ८२	पू. २७६
धः कर्मणिषट्	३।२।१८१	पू. २५७	पू. ६६९
धनगणं लब्धा	४।४।८४	पू. ४७७	उ. २९५
धनद्विरपयात्कामे	५।२।६५	उ. ५५	उ. ३०८
धनुषश्च	५।४।१३२	उ. १३४	उ. ०
धनुषोपधादुञ्	४।२।१२९	पू. ४९५	उ. १५६
धर्मं चरति	४।४।४९	पू. ४६६	उ. २०७
धर्मपथ्यर्थन्याया०	४।४।६२	पू. ४७६	उ. २९८
धर्मशीलवर्णान्ता०	५।२।१३२	उ. ७२	उ. ३३०
धर्मादनित्येवलात्	५।४।१२४	उ. १३२	उ. ४०७
धातुसंख्येप्रत्ययाः	३।४।९	पू. ३०९	पू. ७९३
धातोः	३।९।६९	पू. २०५	पू. ५८२
धातोः	६।९।१६२	उ. १८६	उ. ०
धातोः कर्मणः स०	३।९।७	पू. १८४	पू. ५०६
धातोरेकाचो हला०	३।९।२२	पू. १८६	पू. ५२६
धातोस्तन्निमि०	६।९।८०	उ. १६६	उ. ४५८
धात्वादेः षः सः	६।९।६४	उ. १६९	उ. ४४६
धान्यानां भवने द्वे०	५।२।९	उ. ३८	उ. २८९
धारकृतमर्णः	१।४।३५	पू. ८५	पू. २६४
धि च	८।२।२५	उ. ५०९	उ. ६४९
धित्विकणयोर च	३।९।८०	पू. २०९	पू. ५६६
धुरो यद्धको	४।४।७७	पू. ४७६	उ. २९३
धूर्मादिभ्यश्च	४।२।१२७	पू. ४९६	उ. १५८
ध्विश्चसी वैयात्पे	७।२।१६	उ. ३७८	उ. ७६२
धुवमपायेषादानं	१।४।२४	पू. ८३	पू. ३८२
ध्वमो ध्वात्	७।९।४२	उ. ३५२	उ. ०
ध्वाद्देष्टे चपे	२।९।४२	पू. १९६	पू. ३७०
नः क्ये	१।४।१५	पू. ८९	पू. २७४
न कपि	७।४।१४	उ. ४४४	उ. ८५२
न कर्मव्यतिहारी	७।३।६	उ. ४०६	उ. ८०५
न कवतेर्यङि	७।४।६३	उ. ४५४	उ. ८६५
न कोपधायाः	६।३।३७	उ. २७०	उ. ५६६
न क्तिचि दीर्घश्च	६।४।३६	उ. ३०५	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
न त्वा सेट०	१।२।१८	पृ. ३५	पृ. १६१
न कोडादिबहुचः	४।१।५६	पृ. ३४६	उ. ५५
न क्रादेः	७।३।५६	उ. ४२६	उ. ८२४
नक्षत्राक्षः	४।४।१४१	पृ. ४८६	उ. २२५
*नक्षत्राद्वा	८।३।१००	उ. ५५२	उ. १०१०
नक्षत्रे च लुपि	२।३।४५	पृ. १५०	पृ. ४४०
नक्षत्रेण युक्तः कालः	४।२।३	पृ. ३८१	उ. १२४
नक्षत्रेभ्यो बहुलं	४।३।३७	पृ. ४२६	उ. १६६
नखमुखात्सं०	४।१।५८	पृ. ३४७	उ. ५६
न गतिहिंसार्थेभ्यः	१।३।१५	पृ. ५६	पृ. २२७
नगरात्कुत्सनप्राची०	४।२।१२८	पृ. ४१७	उ. १५८
न गुणादयो ज्ञयवा	६।२।१७६	उ. २५५	उ. ५७२
न गोपवनादिभ्यः	२।४।६७	पृ. १७८	पृ. ४६०
नगो प्राणिष्वन्य०	६।३।७७	उ. २८१	उ. ६१३
न गोश्वन्साववर्ण०	६।१।१८२	उ. १६४	उ. ५१४
नहि संसृज्योः	८।२।८	उ. ४६६	उ. ६३४
नक्षवाहाहैवयुक्ते	८।१।२४	उ. ४७२	उ. ६००
नक्षन्दस्य पुत्रस्य	७।४।३५	उ. ४४८	उ. ८५७
नञ्	२।२।६	पृ. १२७	पृ. ३६१
नञः शुचीश्वरक्षेत्र०	७।३।३०	उ. ४१७	उ. ८१२
नञस्तत्पुरुषात्	५।४।७१	उ. ११६	उ. ०
नञो गुणप्रतिषेधे०	६।२।१५५	उ. २५०	उ. ५६७
नञो जरमरमि०	६।२।११६	उ. २३८	उ. ५५७
नञ्दुः सुभ्यो हलि०	५।४।१२१	उ. १३२	उ. ४०७
नञ्सुभ्याम्	६।२।१७२	उ. २५४	उ. ५७१
नडादाद्वलच्	४।२।८८	पृ. ४०७	उ. १४८
नडादिभ्यः फक् ।	४।१।६६	पृ. ३५६	उ. ६७
नडादीनां कुक्च	४।२।६१	पृ. ४०८	उ. १४८
न तिसृचतस्र	६।४।४	उ. २६५	उ. ६२६
नतेनासिकायाः सं०	५।२।३१	उ. ४५	उ. २६१
न तौल्यलिभ्यः	२।४।६१	पृ. १०५	पृ. ४८६
नदण्डमाणवान्ते	४।३।१३०	पृ. ४५२	उ. १८६
न दधिपयश्चादीनि	२।४।१४	पृ. १६२	पृ. ४६८
नदीपौर्यमास्याय०	५।४।११०	उ. १२६	उ. ४०३
नदी बन्धुनि	६।२।१०६	उ. २३७	उ. ५५६

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
नदीभिश्च	२।१।२०	पृ. ११०	पृ. ३६०
न दुहसुनमां य०	३।१।८६	पृ. २०४	पृ. ५८०
न दृशः	३।१।४७	पृ. १६५	पृ. ५५६
नद्याः शेषस्यान्य०	६।३।४४	उ. २७३	उ. ५६८
नद्यादिभ्यो ठक्	४।२।६७	पृ. ४०६	उ. १५०
नद्यां मतुप्	४।२।८५	पृ. ४०६	उ. १४७
न द्यूतश्च	५।४।१५३	उ. १३८	उ. ४११
न द्यूचः प्राच्य०	४।२।११३	पृ. ४१३	उ. १५४
न धातुलोपश्चार्ध०	१।१।४	पृ. ७	पृ. ४६
न ध्याख्याएमुर्च्छि०	८।२।५७	उ. ५१०	उ. ६५३
न नञपूर्वात्तत्पुरुषा०	५।१।१२१	उ. ३२	उ. २७५
न निर्धारणे	२।२।१०	पृ. १२८	पृ. ३६५
न निविभ्याम्	६।२।१८१	उ. २५६	उ. ०
ननौ एष्टप्रतिवचने	३।२।१२०	पृ. २४४	पृ. { अ. ६६० शु. ६४४ }
नन्दिग्रहिपचादि०	३।१।१३४	पृ. २१४	पृ. ६०३
न न्द्राः संयोगादयः	६।१।३	उ. १४१	उ. ४२२
नन्वित्यनुज्ञेयणा०	८।१।४३	उ. ४७८	उ. ६०५
नन्वेर्विभाषा	३।२।१२१	पृ. २४४	पृ. ०
न पदान्तद्विवचन०	१।१।५८	पृ. २३	पृ. ११६
न पदान्ताद्विरनाम्	८।४।४२	उ. ५६६	उ. १०३१
न परे नः	८।३।२७	उ. ५३३	उ. ०
न यादम्याह्यमाह्य०	१।३।८६	पृ. ७६	पृ. २५८
नपुंसकमनुपुंसके	१।२।६६	पृ. ५१	पृ. २०८
नपुंसकस्य भलचः	७।१।७२	उ. ३५६	उ. ७२७
नपुंसकाच्च	७।१।१६	उ. ३४५	उ. ०
नपुंसकादन्यतरस्याम्	५।४।१०६	उ. १२६	उ. ४०३
नपुंसके भावे क्तः	३।३।११४	पृ. २८४	पृ. ६६२
न पूजनात्	५।४।६६	उ. ११६	उ. ३६५
न प्राच्यभर्गादि०	४।१।१७८	पृ. ३८०	उ. १२२
न बहुव्रीहौ	१।१।२६	पृ. १४	पृ. ८०
न भकुर्कुराम्	८।२।७६	उ. ५१६	उ. ६५८
न भाभूप्रकमिगमि०	८।४।३४	उ. ५६६	उ. १०२६
न भूताधिकसंजीव०	६।२।६१	उ. २३३	उ. ५२५
न भूवाचिद्विधिषु	६।२।१६	उ. २११	उ. ५३२
न भूसुधियोः	६।४।८५	उ. ३१६	उ. ६७१
न भाषनपाचवेदाना०	६।३।७५	उ. २८०	उ. ६११

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
नमपूर्वोऽपत्येऽव०	६।४।१७०	उ. ३३८	उ. ०
नमःस्वस्तिस्वाहास्व०	२।३।१६	पृ. १४२	पृ. ४२७
नमस्युरसोर्गत्योः	८।३।४०	उ. ५३६	उ. ६८८
न माहयोगे	६।४।७४	उ. ३९४	उ. ६६८
नमिकाभ्यश्म्यजस०	३।२।१६७	पृ. २५४	पृ. ६५७
न सु ने	८।२।३	उ. ४६९	उ. ८२५
नमोवरिविश्वत्र०	३।१।१६	पृ. १८८	पृ. ५२५
न यः	३।२।१५२	पृ. २५९	पृ. ६५५
न यदि	३।२।१९३	पृ. २४२	पृ. ६५७
न यदनाकाहृत्त्वे	३।४।२३	पृ. ३०७	पृ. ७२४
न यास्येः	७।३।४५	उ. ४२९	उ. ८९८
न ख्याभ्यां पदान्ता०	७।३।३	उ. ४०८	उ. ८०२
न रपरसुपिस्त्रिजि०	८।३।१९०	उ. ५५४	उ. १०९२
न रुधः	३।१।६४	पृ. १६६	पृ. ५६४
नरे संज्ञायां	६।३।१२६	उ. ६२	उ. ०
न लिङि	७।२।३६	उ. ३८४	उ. ७७२
न लुट्	८।१।२६	उ. ४७५	उ. ६०२
न लुमताङ्गस्य	१।१।६३	पृ. २७	पृ. १३०
न लोकाव्ययनिष्ठा०	२।३।६६	पृ. १५६	पृ. ४५५
न लोपः प्रातिपदि०	८।२।७	उ. ४५५	उ. ६३३
न लोपः सुप्स्वर०	८।२।२	उ. ४६०	उ. ६२३
न लोपो नञः	६।३।७३	उ. २८०	उ. ६९९
न ल्यपि	६।४।६६	उ. ३९३	उ. ६६७
न वश्चः	६।१।२०	उ. १४८	उ. ०
न विभक्तौ तुस्माः	१।३।४	पृ. ५३	पृ. २९६
न वृत्त्यश्चतुर्थ्यः	७।२।५६	उ. ३६०	उ. ७७७
नवेति विभाषा	१।१।४४	पृ. १६	पृ. ८६
न व्यो लिटि	६।१।४६	उ. १५६	उ. ४४९
न शब्दश्लोककलह०	३।२।२३	पृ. २२३	पृ. ०
न शब्ददृष्ट्यादि०	६।४।१२६	उ. ३२७	उ. ६८५
नञोः घान्तस्य	८।४।३६	उ. ५६७	उ. १०२६
नञोर्धा	८।२।६३	उ. ५१२	उ. ६५५
नञ्च	८।३।३०	उ. ५३३	पृ. ६८२
नञ्च धातुस्यो०	८।४।२७	उ. ५६५	उ. १०२७
नञ्चापदान्तस्य भ्०	८।३।२४	उ. ५३२	उ. ६८०
नञ्चव्यप्रश्नान् ।	८।३।७	उ. ५२८	उ. ६७५

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
न षट्स्रसादिभ्यः	४।१।१०	पृ. ३३२	उ. २२
न संयोगादुभन्तात्	६।४।१३७	उ. ३२६	उ. ६८८
न संख्यादेः सु०	५।४।८६	उ. १२४	उ. ४०१
न संज्ञायाम्	५।४।१५५	उ. १३६	उ. ०
नसत्तनिषत्तानु०	८।२।६१	उ. ५११	उ. ६५४
न संप्रसारणे सं०	६।१।३७	उ. १५४	उ. ४३६
न सामिवचने	५।४।५	उ. १०२	उ. ३७२
न सुदुर्भां केव०	७।१।६८	उ. ३५८	उ. ७२२
न सुब्रह्मण्यायां स्व०	१।२।३७	पृ. ४१	पृ. १७५
नस्तद्धिते	६।४।१४४	उ. ३३०	उ. ६८६
नृह् प्रत्यारम्भे	८।१।३१	उ. ४७५	उ. ६०३
न ह्रास्तिनफलक०	६।२।१०१	उ. २३५	उ. ५५४
नह्रितृत्तृषि०	६।३।११६	उ. २६०	उ. ६२१
नहो धः	८।२।३४	उ. ५०४	उ. ६४६
नाग्लोपिशास्व०	७।४।२	उ. ४४१	उ. ८४८
नाचार्यराजत्वि०	६।२।१३३	उ. २४२	उ. ५६०
नाङ्गुली	१।१।१०	पृ. ६	पृ. ६०
नाञ्चेः पुजायाम्	६।४।३०	उ. ३०३	उ. ६५१
नाङ्गीतन्त्र्योः स्वाङ्गे	५।४।१५६	उ. १४०	उ. ४१२
नाङ्गीमुष्टयोश्च	३।२।३०	पृ. २२५	पृ. ६१८
नातः परस्य	७।३।२७	उ. ४१६	उ. ८११
नादिचि	६।१।१०४	उ. १७३	उ. ४७७
नादिन्याकोशे०	८।४।४८	उ. ५७१	उ. १०३२
नादस्य	८।२।१७	उ. ४६६	उ. ६३७
नाधार्यप्रत्यये	३।४।६२	पृ. ३१६	पृ. ७३७
नानद्यतनवत्	३।३।१३५	पृ. २८६	पृ. ६६६
नानेर्ज्ञः	१।३।५८	पृ. ६८	पृ. २४१
नान्तादसंख्यादेर्मद्	५।२।४६	उ. ५१	उ. ३०३
नाभ्यस्तस्याचि पि०	७।३।८७	उ. ४३३	उ. ८३४
नाभ्यस्ताच्छतुः	७।१।७८	उ. ३६२	उ. ७३३
नामन्त्रिते समा०	८।१।७३	उ. ४८८	उ. ६१६
नामन्यतरस्याम्	६।१।१७७	उ. १६३	उ. ५१३
नामि	६।४।३	उ. २६५	उ. ६२८
नाम्यादिशिष्योः	३।४।५८	पृ. ३१५	पृ. ७३५
नामेहितस्यान्य०	६।१।६६	उ. १०२	उ. ४७३
नायो द्विगोः	५।४।६६	उ. १२६	उ. ०
नाय्यदिक्शब्द०	६।२।१६८	उ. २५३	उ. ५७०

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
नाव्ययीभाषाटतो०	२।४।८३	पृ. १८२	पृ. ४६६
नासिकास्तनयो०	३।२।२६	पृ. २२५	पृ. ६१८
नासिकादोष्टो०	४।१।५५	पृ. ३४६	उ. ५५
निकटे वसति	४।४।७३	पृ. ४७५	उ. २९३
निगरणचलनार्थो०	९।३।८७	पृ. ७५	पृ. २५८
निरुहानुयोगे च	८।२।६४	उ. ५२९	उ. ६६६
निजां त्रयाणां गुणः	७।४।७५	उ. ४५७	उ. ८६८
निघो निमित्तम्	३।३।८७	पृ. २७७	पृ. ६८४
नित्यमावेदिते०	६।१।१००	उ. १७२	उ. ४७३
नित्यं वृक्षशरा०	४।३।१४४	पृ. ४५५	उ. १६३
नित्यं श्रुतादिभा०	५।२।५७	उ. ५३	उ. ३०५
नित्यं संज्ञाकन्दसाः	४।१।२६	पृ. ३३८	उ. ३८
नित्यं सपञ्चादिषु	४।१।३५	पृ. ३३६	उ. ४९
नित्यं समासेनुरूप०	८।३।४५	उ. ५३८	उ. ६६९
नित्यं स्मयतेः	६।१।५७	उ. १५८	उ. ४४३
नित्यं हस्तोपाणा०	९।४।७७	पृ. ६७	पृ. ३२४
नित्यं करोतेः	६।४।१०८	उ. ३२२	उ. ६७८
नित्यं कौटिल्ये गते	३।१।२३	पृ. १८६	पृ. ५२६
नित्यं कीडाजीविकयोः	२।२।१७	पृ. १३०	पृ. ३६६
नित्यं हितः	३।४।६६	पृ. ३२५	पृ. ०
नित्यं कन्दसि	४।१।४६	पृ. ३४३	उ. ४८
नित्यं कन्दसि	७।४।८	उ. ४४२	उ. ०
नित्यमसिचक्रा०	५।४।१२२	उ. १३२	उ. ४०७
नित्यं पणः परिमाणे	३।३।६६	पृ. २७३	पृ. ०
नित्यं मन्त्रे	६।१।२१०	उ. २०१	उ. ५२३
नित्यवीक्षयोः	८।१।४	उ. ४६४	उ. ८८२
निजदीभ्यां स्नातेः	८।३।८६	उ. ५५०	उ. १००८
निन्दहिंसक्रिगला०	३।२।१४६	पृ. २५०	पृ. ६५३
निपात एकाङ्गनाद्	९।१।१४	पृ. १०	पृ. ६६
निपातस्य च	६।३।१३६	उ. २६३	उ. ६२४
निपातैर्यद्वदिहन्तकु०	८।१।३०	उ. ४७५	उ. ०
निपानमाहावः	३।३।७४	पृ. २७५	पृ. ६८२
निमूलसमूलयोः कथः	३।४।३४	पृ. ३१०	पृ. ७३०
निरः कुपः	७।२।४६	उ. ३८७	उ. ७७४
निरभ्योः पूर्योः	३।३।२८	पृ. २६६	पृ. ६७३
निरुदकादीनि च	६।२।१८४	उ. २५७	उ. ५७३
निर्वाणां स्वाते	८।२।५०	उ. ५०६	उ. ६५९

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
निर्वृते क्षय्यतादिभ्यः	४।४।१६	पू. ४६५	उ. ०
निवाते वातत्राणे	६।२।८	उ. २०७	उ. ५३९
निवासचितिशरी०	३।३।४९	पू. २६८	पू. ६७६
निव्यभिभ्यो इव्य०	८।३।११६	उ. ५५७	उ. १०५४
निशाप्रदोषाभ्यां च	४।३।१४	पू. ४२५	उ. ०
निष्कुलाच्चिष्काषणे	५।४।६२	उ. ११७	उ. ३६४
निष्ठा	२।२।३६	पू. १३६	पू. ४९६
निष्ठा	३।२।१०२	पू. २४०	पू. ६३४
निष्ठा च द्व्यजनात्	६।१।२०५	उ. २००	उ. ५२२
निष्ठायां सेटि	६।४।५२	उ. ३०८	उ. ६६०
निष्ठायामणपदर्थे	६।४।६०	उ. ३१०	उ. ६६२
निष्ठा शीङ्स्विदि०	१।२।१६	पू. ३६	पू. १६३
निष्ठोपमानादन्यत्०	६।२।१६६	उ. २५३	उ. ५७०
निष्ठोपसर्गपूर्वमन्य०	६।२।११०	उ. २३७	उ. ५५६
निष्प्रवाणिञ्च	५।४।१६०	उ. १४०	उ. ४१२
निसमुपविभ्योऽङ्	१।३।३०	पू. ६९	पू. २३४
निसस्तपतावन०	८।३।१०२	उ. ५५३	उ. १०११
नीगवञ्जुसंमुखं सु०	७।४।८४	उ. ४५६	उ. ८७१
नीचैरनुदात्तः	१।२।३०	पू. ३६	पू. १६६
नीतो च तदुक्तात्	५।३।७७	उ. ६०	उ. ३६०
नुगतोऽनुनासिका०	७।४।८५	उ. ४६०	उ. ८७१
नुदविदोन्दत्राघ्रा०	६।२।५६	उ. ५१०	उ. ६५२
नुम्विसर्जनीयशब्द०	८।३।५८	उ. ५४९	उ. ६६६
न च	६।४।६	उ. २६६	उ. ६२६
न चान्यतरस्याम्	६।१।१८४	उ. १६५	उ. ०
न्ये	८।३।१०	उ. ५२६	उ. ६७६
नेटि	७।२।४	उ. ३६६	उ. ७५०
नेत्यलिटि रधेः	७।१।६२	उ. ३५७	उ. ७२४
नेत्यग्रि कृति	७।२।८	उ. ३७९	उ. ७५१
नेतराच्छन्दसि	७।१।२६	उ. ३४७	उ. ७१०
नेदमठसोरकोः	७।१।११	उ. ३४३	उ. ७०४
नेन्द्रस्य परस्य	७।३।२२	उ. ४१५	उ. ८१०
नेन्सिद्धवधातिषु च	६।३।१६	उ. २६५	उ. ५८५
नेपङ्कुचङ्स्थानावस्ती	१।४।४	पू. ७६	पू. २६७
नेरनिधाने	६।२।१६२	उ. २५६	उ. ५७५
नेर्गदनदयतपठ०	८।४।१७	उ. ५६२	उ. १०२३
नेर्विहज्जिरोसवौ	५।२।३२	उ. ४५	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
नेर्विशः	१।३।१७	पृ. ५७	पृ. २२८
नेङ्धात्वोः	६।१।१७५	उ. १६३	उ. ५१३
नेत्तरपदेऽनुदात्ता०	६।२।१४२	उ. २४५	उ. ५६४
नेत्वद्वर्ध्विच्वात्	४।३।१५१	पृ. ४५७	उ. १६४
नेदात्तस्वरितोद०	८।४।६७	उ. ५७५	उ. १०३६
नेदात्तोपदेशस्य०	७।३।३४	उ. ४१८	उ. ८१३
नेनयतिध्वनयत्ये०	३।१।५१	पृ. १६६	पृ. ५६१
नेणधात्यफान्ताद्वा	१।२।२३	पृ. ३७	पृ. १६४
नेपधायाः	६।४।७	उ. २६६	उ. ६२६
नै गदनदपठस्वनः	३।३।६४	पृ. २७३	पृ. ०
नै ए च	३।३।६०	पृ. २७३	पृ. ०
नैठ्ठचठन्	४।४।७	पृ. ४६२	उ. २०१
नैवयोधर्मविषमूल०	४।४।६१	पृ. ४७६	उ. २१६
नै व धान्ये	३।३।४८	पृ. २७०	पृ. ६७८
न्यग्रोधस्य च केवलस्य	७।३।५	उ. ४०६	उ. ८०५
न्यङ्क्कादीनां च	७।३।५३	उ. ४२५	उ. ८२२
न्यधी च	६।२।५३	उ. २२३	उ. ५४५
पक्षान्तिः	५।२।२५	उ. ४३	उ. २८६
पक्षमत्स्यमृगान्हन्ति	४।४।३५	पृ. ४६८	उ. २०६
पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्च	५।१।५८	उ. १७	उ. २५१
पङ्क्तेऽग्र	४।१।६८	पृ. ३४६	उ. ६१
पक्षो वः	८।२।५२	उ. ५०६	उ. ०
पञ्चदशतो वगै वा	५।१।६०	उ. १८	उ. २५५
पञ्चमी भयेन	२।१।३७	पृ. ११४	पृ. ३६६
पञ्चमी विभक्ते	२।३।४२	पृ. १४६	पृ. ४३६
पञ्चम्यषाङ्परिभिः	२।३।१०	पृ. १४०	पृ. ०
पञ्चम्या अत्	७।१।३१	उ. ३४८	उ. ०
पञ्चम्याः परावध्यर्थे	८।३।५१	उ. ५४०	उ. ६६४
पञ्चम्यास्तोकादिभ्यः	६।३।२	उ. २६१	उ. ५७८
पञ्चम्यामजातौ	३।२।६८	पृ. २३६	पृ. ६३४
पञ्चम्यास्तसिल्	५।३।७	उ. ७५	उ. ३३४
पणपादमाश्रयताद्यत्	५।१।३४	उ. १०	उ. २४५
पतः पुम्	७।४।१६	उ. ४४५	उ. ८५४
पतिः समासएव	१।४।८	पृ. ७६	पृ. २६६
पत्यन्तपुरोहितादि०	५।१।१२८	उ. ३४	उ. २७८
पत्यार्विश्वर्थे	६।२।१८	उ. २११	उ. ५३२
पत्युर्नो यज्ञसंयोगे	४।१।३३	पृ. ३३६	उ. ३६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
पत्रपूर्वादञ्	४।३।१२२	पृ. ४५१	उ. १८८
पत्राध्ययपरिषदश्च	४।३।१२३	पृ. ४५१	उ. १८८
पथः पन्थ च	४।३।२६	पृ. ४२८	उ. ०
पथः प्कन्	५।१।७५	उ. २१	उ. ०
पथि च कन्दसि	६।३।१०८	उ. २८७	उ. ०
पथिमथोः सर्वना०	६।१।१६६	उ. १६६	उ. ५२१
पथिमथ्यभुक्तामात्	७।१।८५	उ. ३६३	उ. ७३६
पथो विभाषा	५।४।७२	उ. ११६	उ. ०
पथ्यतिथिवसति०	४।४।१०४	पृ. ४८१	उ. २१६
पदमस्मिन्दृश्यम्	४।४।८७	पृ. ४७८	उ. २१५
पटरुजविशस्यशो०	३।३।१६	पृ. २६३	पृ. ६६६
पटव्यवायेऽपि०	८।४।३८	उ. ५६७	उ. १०३०
पटस्य	८।१।१६	उ. ४६६	उ. ८६५
पटात्	८।१।१७	उ. ४७०	उ. ८६७
पदान्तस्य	८।४।३७	उ. ५६७	उ. १०३०
पदान्तस्यान्यतरस्याम्	७।३।६	उ. ४१०	उ. ०
पदान्ताद्वा	६।१।७६	उ. १६५	उ. ४५६
पदास्त्रैवास्याप०	३।१।११६	पृ. २१०	पृ. ५६६
पदेऽपदेशे	६।२।७	उ. २०७	उ. ५३१
पदेत्तरपदं गृह्णाति	४।४।३६	पृ. ४६८	उ. २०७
पट्टत्रोभासहृच्चिशस०	६।१।६३	उ. १६०	उ. ४४५
पठ्यत्यतदर्थं	६।३।५३	उ. २७५	उ. ६०४
पथ्यो णा नित्यम्	५।१।७६	उ. २१	उ. २५८
परः सत्तिकर्षः सं०	१।४।१०६	पृ. १०३	पृ. ३४१
परवल्लिङ्गं द्रुन्तुतत्पु०	२।४।२६	पृ. १६५	पृ. ४७३
परश्च	३।१।२	पृ. १८३	पृ. ५०१
परश्चधाटुञ्च	४।४।५८	पृ. ४७२	उ. २०६
परस्मिन्विभाषा	३।३।१३८	पृ. २६०	पृ. ०
परस्मैपदानां णले०	३।४।८२	पृ. ३२२	पृ. ७४६
परस्य च	६।३।८	उ. २६३	उ. ५८२
पराजेरसोर्दः	१।४।२६	पृ. ८३	पृ. २८५
परादिश्चकन्दसि०	६।२।१६६	उ. २६०	उ. ५७७
परावनुपात्यय इणः	३।३।३८	पृ. २६८	पृ. ६७५
परावरयोगे च	३।४।२०	पृ. ३०७	पृ. ७२२
परावराधमोत्तमपूर्वाच्च	४।३।५	पृ. ४२३	उ. १६२
परिक्रयणे संप्रदानम्०	१।४।४४	पृ. ८७	पृ. २६६
परिक्रियमाने च	३।४।५५	पृ. ३१४	पृ. ७३४

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
परिखाया ढञ्	५।१।१७	उ. ६	उ. ०
परिनिविभ्यः सेव०	८।३।७०	उ. ५४५	उ. १००३
परिन्योनार्थोद्धृता०	३।३।३७	पू. २६८	पू. ६७५
परिपन्थं च तिष्ठति	४।४।३६	पू. ४६८	उ. २०६
परिप्रत्युपापावर्ज्य०	६।२।३३	उ. २१६	उ. ५३५
परिमाणाख्यायां स०	३।३।२०	पू. २६४	पू. ६७९
परिमाणास्तस्यासं०	७।३।१७	उ. ४१२	उ. ८०६
परिमाणे पचः	३।२।३३	पू. २२५	पू. ६९८
परिमुखं च	४।४।२६	पू. ४६६	उ. २०५
परिवृत्तो रघः	४।२।१०	पू. ३८३	उ. १२८
परिव्यवेभ्यः क्रियः	१।३।१८	पू. ५७	पू. २२६
परिषदो गयः	४।४।४४	पू. ४६६	उ. २०७
परिषदो गयः	४।४।१०९	पू. ४८९	उ. २१६
परिस्कन्दः प्राच्यभ०	८।३।७५	उ. ५४७	उ. ०
परैरभितोभाविम०	६।२।१८२	उ. २५६	उ. ५७३
परैर्मयः	१।३।८२	पू. ७४	पू. ०
परैर्वर्जने	८।१।५	उ. ४६५	उ. ८८६
परैश्च	८।३।७४	उ. ५४६	उ. १००३
परैश्च घाङ्कयोः	८।२।२२	उ. ५०९	उ. ६४०
परौक्षे लिट्	३।२।११५	पू. २४३	पू. ६५८ पू. ६४२
परौवरपरंपरपुत्रपौ०	५।२।१०	उ. ४०	उ. २८५
परौ घः	३।३।८४	पू. २७०	पू. ६८३
परौ भुयोऽयज्ञाने	३।३।५५	पू. २७९	पू. ०
परौ यज्ञे	३।३।४७	पू. २७०	पू. ६७८
पर्यादिभ्यः षन्	४।४।१०	पू. ४६३	उ. २०२
पर्याभिभ्यां च	५।३।६	उ. ७५	उ. ३३५
पर्याप्तवचनेष्वलम०	३।४।६६	पू. ३९०	पू. ७३८
पर्यायाहर्षोत्पत्तिषु०	३।३।११९	पू. २८३	पू. ६६९
पर्यताच्छ	४।२।१४३	पू. ४२९	उ. ०
पर्यदादियौधेयादि०	५।३।११७	उ. १००	उ. ३६८
पल्लसूपशार्कं मिथे	६।२।१२८	उ. २४९	उ. ०
पलाशादिभ्यो वा	४।३।१४९	पू. ४५५	उ. १६३
पञ्चपञ्चा चच्छन्दसि	५।३।३३	उ. ८०	उ. ०
पञ्चात्	५।३।३२	उ. ८०	उ. ३३६
पञ्चाष्टैश्चानालोचने	८।१।२५	उ. ४७३	उ. ६००
पाककर्णपर्णपुष्पक०	४।१।६४	पू. ३४८	उ. ५६

	अ० पा० सू०	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ०	पृ०
पाद्माध्यास्याम्नादा०	७।३।७८	उ. ४३०	उ. ८२६
पाद्माध्याधेद दृशः०	३।१।१३७	पृ. २१६	पृ. ६०५
पाणिघताहघा शि०	३।२।५५	पृ. २२६	पृ. ०
पाण्डुकम्बलादिनिः	४।२।११	पृ. ३८४	उ. १२८
पातो च बहुलम्	८।३।५२	उ. ५४०	उ. ६६४
पान्नाल्लन	५।१।४६	उ. १३	उ. ०
पान्नाल्लश्च	५।१।६८	उ. २०	उ. २५७
पान्ने समितादयश्च	२।१।४८	पृ. ११७	पृ. ३७१
पाथोनदीभ्यां झण	४।४।१११	पृ. ४८३	उ. २२०
पादः पत्	६।४।१३०	उ. ३२७	उ. ६८६
पादशतस्य संख्यादे०	५।४।१	उ. १०१	उ. ३६६
पादस्य पदाज्याति०	६।३।५२	उ. २७५	उ. ६०३
पादस्य लोपोह०	५।४।१३८	उ. १३५	उ. ४०६
पादार्धाभ्यां च	५।४।२५	उ. १०७	उ. ३८१
पादन्यतरस्याम्	४।१।८	पृ. ३३२	उ. २१
पानं देशे	८।४।६	उ. ५६०	उ. १०२१
पापं च शिल्पिनि	६।२।६८	उ. २२७	उ. ५४८
पापाणके कुत्सितैः	२।१।५४	पृ. ११८	पृ. ०
पाप्यसाचायनि०	३।१।१२६	पृ. २१३	पृ. ६०२
पास्करप्रभृतीनि०	६।१।१५७	उ. १८६	उ. ४६६
पासायणतुरायणचा०	५।१।७२	उ. २०	उ. २५८
पासाग्र्यशिलाति०	४।३।११०	पृ. ४४८	उ. १८६
पासेमध्ये षष्ठ्या वा	२।१।१८	पृ. १०६	पृ. ३५६
पाश्वर्नान्विच्छति	५।२।७५	उ. ५७	उ. ३१०
पाशादिभ्यो यः	४।२।४६	पृ. ३६३	उ. १३८
पितरामातरा चच्छ०	६।३।३३	उ. २६८	उ. ०
पिता मात्रा	१।२।७०	पृ. ५२	पृ. २०६
पितुर्यच्छ	४।३।७६	पृ. ४३६	उ. १७६
पितृव्यमातुलमता०	४।२।३६	पृ. ३८६	उ. १३३
पितृव्यसुश्रूय	४।१।१३२	पृ. ३६६	उ. ०
पिष्टाच्च	४।३।१४६	पृ. ४५६	उ. १६४
पीलाया वा	४।१।११८	पृ. ३६६	उ. ०
पुंयोगादाख्यायाम्	४।१।४८	पृ. ३४३	उ. ४६
पुंवत्कर्मधारयजाती०	६।३।४२	उ. २७१	उ. ५६७
पुंसि संज्ञायां घः०	३।३।११८	पृ. २८४	पृ. ६६३
पुंसो ऽसुक्	७।१।८६	उ. ३६४	उ. ७३७
पुमन्तलपूपथस्य च	७।३।८६	उ. ४३३	उ. ८३२

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
पुच्छभाण्डचीवरा०	३।१।२०	पू. १८८	पू. ५२५
पुत्रः पुंभ्यः	६।२।१३२	उ. २४२	उ. ५६०
पुत्राच्छ च	५।१।४०	उ. १२	उ. २४७
पुत्रान्तादन्यत०	४।१।१५६	पू. ३७५	उ. ११४
पुत्रेन्यतरस्याम्	६।३।२२	उ. २६६	उ. ०
पुमः खण्यम्यरे	८।३।६	उ. ५२८	उ. ६७५
पुमान् स्त्रिया	१।२।६७	पू. ५१	पू. २०८
पुरा च परोष्पायाम्	८।१।४२	उ. ४७८	उ. ६०५
पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्म०	४।३।१०५	पू. ४४६	उ. १८५
पुरि लुङ् चास्मे	३।२।१२२	पू. २४४	पू. { अशु. ६६० शु. ६४४
पुरुषश्चान्वादिष्टः	६।२।१६०	उ. २५८	उ. ५७४
पुरुषहस्तिभ्यामण् च	५।२।३८	उ. ४७	उ. २६५
पुरुषात्प्रमाणे ऽन्य०	४।१।२४	पू. ३३६	उ. ३५
पुरे प्राचाम्	६।२।६६	उ. २३४	उ. ०
पुरोऽपतोऽप्येपु सतः	३।२।१८	पू. २२२	पू. ६१५
पुरो ऽव्ययम्	१।४।६७	पू. ६५	पू. ३८३
पुवः संज्ञायाम्	३।२।१८५	पू. २५८	पू. ६६१
पुषादिभ्युताद्धितः०	३।१।५५	पू. १६७	पू. ५६२
पुष्करादिभ्यो देशे	५।२।१३५	उ. ७२	उ. ३३०
पुष्पसिद्धौ नक्षत्रे	३।१।११६	पू. २१०	पू. ५६८
पूःसर्वयोर्द्वारिसहेः	३।२।४१	पू. २२७	पू. ६२०
पूमाञ् ज्यो ऽद्या०	५।३।११२	उ. ६८	उ. ३६७
पूमेष्वन्यतरस्याम्	६।२।२८	उ. २१४	उ. ०
पूङः क्त्वा च	१।२।२२	पू. ३६	पू. १६४
पूङश्च	७।२।५१	उ. २८८	उ. ०
पूङ्यजोः शानन्	३।२।१२८	पू. २४६	पू. { अशु. ६६५ शु. ६४६
पूजनात्पूजितमनु०	८।१।६७	उ. ४८५	उ. ६१२
पूजायां नानन्तरम्	८।१।३७	उ. ४७७	उ. ६०४
पूतक्रतौ च	४।३।३६	पू. ३३६	उ. ४१
पूरणगुणसहितार्थ०	२।२।११	पू. १२८	पू. ३६५
पूरणाद्भागं तीयादन	५।३।४८	उ. ८४	उ. ३४३
पूरणार्धाट्टन	५।१।४८	उ. १४	उ. २४८
पूर्णाद्विभाषा	५।४।१४६	उ. १३८	उ. ०
पूर्वकालिकसर्वजरत्यु०	२।१।४६	पू. ११८	पू. ३७१
पूर्वत्रासिद्धम्	८।२।१	उ. ४८६	उ. ६२०

	अ. पा. सू.	काशिका	पृ.	पदमञ्जरी	पृ.
पूर्वे तु भाषायाम्	८ । २ । ६८	उ.	५२२	उ.	६६७
पूर्वपदात्	८ । ३ । १०६	उ.	५५४	उ.	१०१२
पूर्वपदात्संज्ञायामगः	८ । ४ । ३	उ.	५५८	उ.	१०१७
पूर्वपरावरदक्षिणो०	९ । १ । ३४	पू.	९५	पू.	८७
पूर्ववत्सनः	९ । ३ । ६२	पू.	६८	पू.	३४२
पूर्ववदश्वशङ्खौ	२ । ४ । २७	पू.	१६६	पू.	४७६
पूर्वसदृशसमोनार्थ०	२ । ९ । ३९	पू.	१९२	पू.	३६४
पूर्वादिनिः	५ । २ । ८६	उ.	५६	उ.	३९३
पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा	७ । १ । १६	उ.	३४४	उ.	७०६
पूर्वाधरावराणामसि०	५ । ३ । ३६	उ.	८२	उ.	३४०
पूर्वापरप्रथमचरम०	२ । १ । ५८	पू.	१२०	पू.	३८०
पूर्वापराधरोत्तरमेक०	२ । २ । ९	पू.	१२५	पू.	३८७
पूर्वाह्णापराह्णाद्राद्रौ०	४ । ३ । ३८	पू.	४७७	उ.	०
पूर्वे कर्तरि	३ । २ । १६	पू.	२२२	पू.	०
पूर्वे भूतपूर्वे	६ । २ । २२	उ.	२९२	उ.	५३३
पूर्वेः कृतमिनयो च	४ । ४ । १३३	पू.	४८७	उ.	२२५
पूर्वा ऽभ्यासः	६ । १ । ४	उ.	१४२	उ.	४२२
पृथग्विनानानाभि०	२ । ३ । ३२	पू.	१४६	पू.	४३६
पृथ्वादिभ्य इमनि०	५ । १ । १२२	उ.	३२	उ.	२७६
पृषोदरादीनि यथो०	६ । ३ । १०६	उ.	२८७	उ.	६९८
पेवंशसवाहनधिपु	६ । ३ । ५८	उ.	२७६	उ.	६०५
पैलादिभ्यश्च	२ । ४ । ५६	पू.	१७५	पू.	४८६
पेटायुवतिस्तोक्र०	२ । १ । ६५	पू.	१२२	पू.	३८३
पोरदुपधात्	३ । १ । ६८	पू.	२०६	पू.	५६२
पोरोडाशपुरोडाशा०	४ । ३ । ७०	पू.	४३७	उ.	१७७
प्यायः पी	६ । १ । २८	उ.	१५९	उ.	४३४
प्रकारवचने जातो०	५ । ३ । ६६	उ.	८६	उ.	३५७
प्रकारवचने याल्	५ । ३ । २३	उ.	७८	उ.	३३७
प्रकारे गुणवर्चनस्य	८ । १ । १२	उ.	४६७	उ.	८६०
प्रकाशनस्येयाख्य०	९ । ३ । २३	पू.	५८	पू.	२३२
प्रकृत्यान्तःपादम०	६ । १ । १९५	उ.	१७५	उ.	४८९
प्रकृत्याभगालम्	६ । २ । १३७	उ.	२४३	उ.	५६९
प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु	६ । ३ । ८३	उ.	२८२	उ.	६९४
प्रकृत्यैकाच्	६ । ४ । १६३	उ.	३३६	उ.	६६५
प्रकृष्टे ठञ्	५ । १ । १०८	उ.	२६	उ.	२६५
प्रजने वीयतेः	६ । १ । ५५	उ.	१५८	उ.	४४३
प्रजने सतेः	३ । ३ । ७९	पू.	२७४	पू.	६८९

	अ. या. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
प्रजोरिनिः	३।२।१५६	पृ. २५२	पृ. ६५६
प्रज्ञादिभ्यश्च	५।४।३८	उ. ११०	उ. ३८४
प्रज्ञाश्रद्धार्चा०	५।२।१०१	उ. ६४	उ. ३२२
प्रणवष्टेः	८।२।८६	उ. ५१६	उ. ६६४
प्रणाप्या संमतौ	३।१।१२८	पृ. २१३	पृ. ६०२
प्रतिः प्रतिनि०	१।४।६२	पृ. ६६	पृ. ३३१
प्रतिकण्ठार्थलामं०	४।४।४०	पृ. ४६६	उ. २०७
प्रतिजनादिभ्यः०	४।४।६६	पृ. ४८०	उ. २१६
प्रतिनिधिप्रतिदाने च	२।३।११	पृ. १४०	पृ. ४२३
प्रतिपथमेति ठञ्च	४।४।४२	पृ. ४६६	उ. २०७
प्रतिबन्धिचिरकृ०	६।२।६	उ. २०७	उ. ५३०
प्रतियोगे पञ्चभ्याः	५।४।४४	उ. ११२	उ. ३८६
प्रतिश्रवणे च	८।२।६६	उ. ५२२	उ. ६६७
प्रतिष्कशश्च कशेः	६।१।१५२	उ. १८५	उ. ४६८
प्रतिस्तब्धनिस्त०	८।३।११४	उ. ५५६	उ. १०१३
पते रंश्वाटपस्तत्पुरुषे	६।२।१६३	उ. २५६	उ. ५७५
पतेरुरसः सप्तमी०	५।४।८२	उ. १२३	उ. ४००
प्रतिश्च	६।१।२५	उ. १५०	उ. ०
प्रलपूर्वविश्वेमात्या०	५।३।१११	उ. ६८	उ. ३६७
प्रत्यापिभ्यां ग्रहेः	३।१।११८	पृ. २१०	पृ. ०
प्रत्यभिवादेशूद्रे	८।२।८३	उ. ५१७	उ. ६६०
प्रत्ययः	३।१।१	पृ. १८३	पृ. ४६८
*प्रत्ययलोपे प्रत्यय०	१।१।६२	पृ. २६	पृ. १२६
प्रत्ययस्यात्कात्पूर्व०	७।३।४४	उ. ४२१	उ. ८१६
प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः	१।१।६१	पृ. २६	पृ. १२४
प्रत्ययोत्तरपदयोश्च	७।२।६८	उ. ४०१	उ. ७६१
प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः	१।३।५६	पृ. ६८	पृ. ३४२
प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पू०	१।४।४०	पृ. ८६	पृ. २६६
प्रथने वावशब्दे	३।३।३३	पृ. २६७	पृ. ६७४
प्रथमचरमतयात्पा०	१।१।३३	पृ. १५	पृ. ८१
प्रथमयोः पूर्वसवर्णः	६।१।१०२	उ. १७३	उ. ४७४
प्रथमार्निर्दिष्टं समा०	१।२।४३	पृ. ४३	पृ. १७८
प्रथमायाश्च द्विवच०	७।२।८८	उ. ३६८	उ. ७८७
प्रथमोचिरोपसंणतो	६।२।५६	उ. २२४	उ. ०

* इदं सूत्रं १२६ पृ. अन्तिम ३ पङ्क्तौ रितित्यस्यापे प्रत्ययलोपे इत्यस्य पूर्वम-
वेक्षितम् ।

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
प्रधानप्रत्ययार्थ०	१ । २ । ५६	पू. ४७	पू. ६६५
प्रनिरन्तःशरेत्तुसूत्रा०	८ । ४ । ५	उ. ५५६	उ. १०१६
प्रभवति	४ । ३ । ८३	पू. ४४०	उ. १८०
प्रभौ परिदृढः	७ । २ । २९	उ. ३७६	उ. ७६३
प्रमदसम्भटौ हर्षे	३ । ३ । ६८	पू. २७४	पू. ६८९
प्रमाणे च	३ । ४ । ५९	पू. ३९३	पू. ७३३
प्रमाणे द्रुपसज्जद०	५ । २ । ३७	उ. ४६	उ. २६३
प्रयच्छति गर्ह्यम्	४ । ४ । ३०	पू. ४६७	उ. २०५
प्रयाजानुयाजौ य०	७ । ३ । ६२	उ. ४२७	उ. ८२५
प्रये रोहिष्ये श्रव्यं चि०	३ । ४ । १०	पू. ३०५	पू. ०
प्रयोजनम्	५ । १ । १०६	उ. २६	उ. २६५
प्रयोज्यनियोज्यौ०	७ । ३ । ६८	उ. ४२८	उ. ८२६
प्रवाहणस्य ढे	७ । ३ । २८	उ. ४९६	उ. ८९९
प्रवृत्तादीनां च	६ । २ । १४७	उ. २४७	उ. ५६५
*प्रशंसायां रूपम्	५ । ३ । ६६	उ. ८८	उ. ३५२
प्रशंसावचनेश्च	२ । १ । ६६	पू. १२३	पू. ३८३
प्रशस्यस्य यः	५ । ३ । ६०	उ. ८६	उ. ३५०
प्रश्ने चासत्काले	३ । २ । ११७	पू. २४३	पू. { अशु ६५६ शु. ६४३
प्रष्टोऽप्रगामिनि	८ । ३ । ६२	उ. ५५०	उ. १००८
प्रसमुपोदः पादपूरणे	८ । १ । ६	उ. ४६५	उ. ८८६
प्रसंभ्यां जानुनेर्भुः	५ । ४ । १२६	उ. १३४	उ. ४०८
प्रसितोत्सुकाभ्यां०	२ । ३ । ४४	पू. १५०	उ. ४४०
प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रा०	६ । १ । १५३	उ. १८५	उ. ४६८
प्रस्थो ज्यतरस्याम्	८ । २ । ५४	उ. ५०६	उ. ६५२
प्रस्थपुरवहात्ताच्छ	४ । २ । १२२	पू. ४९५	उ. ९५६
प्रस्थे ऽवृद्धमकर्व्या०	६ । २ । ८७	उ. २३२	उ. ५५२
प्रस्थोत्तरपदपल०	४ । २ । ११०	पू. ४९२	उ. ९५३
प्रहरणम्	४ । ४ । ५७	पू. ४७२	उ. २०६
प्रहासे च मन्योपप०	१ । ४ । १०६	पू. १०२	पू. ३३६
प्राक् कटारात्समासः	२ । १ । ३	पू. १०५	पू. ३५९
प्राक् कीताच्छः	५ । १ । १	उ. ९	उ. २२७
प्राक्सितादङ्ग्यवा०	८ । ३ । ६३	उ. ५४३	उ. १०००
प्रागिवात्कः	५ । ३ । ७०	उ. ८६	उ. ३५८

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
प्रागेकादशभ्यो कु०	५।३।४६	उ. ८४	उ. ३४३
प्राग्विज्ञाद्यन्	४।४।७५	पू. ४७६	उ. ०
प्राग्विज्ञो विभक्तिः	५।३।९	उ. ७४	उ. ३३२
प्राग्दीव्यतो ऽण्	४।९।८३	पू. ३५३	उ. ७५
प्राग्दीव्यरात्रिपाताः	९।४।५६	पू. ६९	पू. ३९५
प्राग्वते ष्टञ्	५।९।९८	उ. ६	उ. २३७
प्राग्वहतेष्ठक्	४।४।९	पू. ४६९	उ. ९६६
प्राचां ष्फ तद्धितः	४।९।९७	पू. ३३४	उ. ३९
प्राचां कटाटेः	४।२।९३६	पू. ४२०	उ. ०
प्राचां क्रीडायाम्	६।२।७४	उ. २२६	उ. ५४६
प्राचां ग्रामनगराणाम्	७।३।९४	उ. ४९९	उ. ८०७
प्राचां नगरान्ते	७।३।२४	उ. ४९५	उ. ८९०
प्राचामवृद्धात्किन्०	४।९।९६०	पू. ३७६	उ. ९९४
प्राचामुपादेरह०	५।३।८०	उ. ६९	उ. ०
प्राणभज्जातिवयो०	५।९।९२६	उ. ३५	उ. २७८
प्राणिरजतादिभ्यो०	४।३।९५४	पू. ४५७	उ. ९६५
प्राणस्थितातो लज्ज०	५।२।६६	उ. ६३	उ. ३९६
प्रातिपदिकान्तनुम्०	८।४।९९	उ. ५६०	उ. ९०२९
प्रातिपदिकार्थलिङ्गच०	२।३।४६	पू. ९५०	पू. ४४०
प्राटयः	९।४।५८	पू. ६२	पू. ३९८
प्रादस्याङ्गं संज्ञा०	६।२।९८३	उ. २५६	उ. ५७३
प्राट्टहः	९।३।८९	पू. ७४	पू. ०
प्राध्वं बन्धने	९।४।७८	पू. ६७	पू. ३२४
प्राप्तापचे च द्वितीयया	२।२।४	पू. ९२६	पू. ३८६
प्रायभवः	४।३।३६	पू. ४३०	उ. ९७०
प्रावृद्धशरत्कालदि०	६।३।९५	उ. २६४	उ. ५८४
प्रावृष ऽण्यः	४।३।९७	पू. ४२५	उ. ९६५
प्रावृषष्ठप्	४।३।२६	पू. ४२७	उ. ०
प्रियवशे वदः खच्	३।२।३८	पू. २२६	पू. ६९६
प्रियस्थिरस्किरो०	६।४।९५७	उ. ३३५	उ. ६६५
प्रोतो च	६।२।९६	उ. २९९	उ. ५३२
प्रुसुत्वः समभि०	३।९।९४६	पू. २९८	पू. ६०८
प्रे दाज्ञः	३।२।६	पू. २२०	पू. ६९३
प्रे द्रुस्तुसुवः	३।३।२७	पू. २६६	पू. ०
प्रे वणिजाम्	३।३।५२	पू. २७९	पू. ६७६
प्रे लपसुद्रुमचवदवसः	३।२।९४५	पू. २५०	पू. ६५३
प्रे लिप्सायाम्	३।३।४६	पू. २७०	पू. ६७८

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
प्रेष्यन्नुवोर्हविषोदे०	२ । ३ । ६९	पू. १५४	पू. ४५९
प्रे स्त्रोऽयज्ञे	३ । ३ । ३२	पू. २६७	पू. ६७४
प्रेषातिसर्गप्राप्तका०	३ । ३ । १६३	पू. २६८	पू. ७१०
प्रोक्ताल्लुक	४ । २ । ६४	पू. ३६८	उ. १४३
प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपा०	१ । ३ । ६४	पू. ६६	पू. २४५
प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्	१ । ३ । ४२	पू. ६४	पू. २३७
सत्तादिभ्याम्	४ । ३ । १६४	पू. ४५६	उ. १६८
सुतप्रख्या अचि०	६ । १ । १२५	उ. १७८	उ. ४८६
सुतात्रैच इदुतौ	८ । २ । १०६	उ. ५२४	उ. ६६६
ष्यादीनां ह्रस्वः	७ । ३ । ८०	उ. ४३९	उ. ८३०
फक्फिजोरन्यत०	४ । १ । ६९	पू. ३५६	उ. ८६
फणां च सप्तानाम्	६ । ४ । १२५	उ. ३२६	उ. ६८४
फलेग्रहिरात्मभरिश्च	३ । २ । २६	पू. २२४	पू. ६९७
फले लुक	४ । ३ । १६३	पू. ४५६	उ. १६७
फल्गुनीप्राष्ठपदा०	१ । २ । ६०	पू. ४६	पू. १६७
फायटाहृतिमिमता०	४ । १ । १५०	पू. ३७२	उ. ११९
फेनादिलज्ज	५ । २ । ६६	उ. ६४	उ. ०
फेक्क च	४ । १ । १४६	पू. ३७२	उ. ११०
बन्धने चर्षा	४ । ४ । ६६	पू. ४८०	उ. २१८
बन्धुनि बहुव्रीहौ	६ । १ । १४	उ. १४५	उ. ४२६
बन्धे च विभाषा	६ । ३ । १३	उ. २६४	उ. ५८३
बभूषाततन्यजग०	७ । २ । ६४	उ. ३६२	उ. ०
बर्हिषि दत्तम्	४ । ४ । ११६	पू. ४८४	उ. २२९
बलादिभ्यो मतुप०	५ । २ । १३६	उ. ७३	उ. ३३९
बहुगणवतुडति संख्या	१ । १ । २३	पू. ९२	पू. ७३
बहुपूगणसंघस्य०	५ । २ । ५२	उ. ५२	उ. ३०४
बहुप्रजाश्चन्द्रसि	५ । ४ । १२३	उ. १३७	उ. ०
बहुलं चन्द्रसि	२ । ४ । ३६	पू. १७०	पू. ४८९
बहुलं चन्द्रसि	२ । ४ । ७३	पू. १८०	पू. ०
बहुलं चन्द्रसि	२ । ४ । ७६	पू. १८०	पू. ०
बहुलं चन्द्रसि	३ । २ । ८८	पू. २३८	पू. ०
बहुलं चन्द्रसि	५ । २ । १२२	उ. ६६	उ. ३२७
बहुलं चन्द्रसि	६ । १ । ३४	उ. १५२	उ. ०
बहुलं चन्द्रसि	७ । १ । ८	उ. ३४२	उ. ७०३
बहुलं चन्द्रसि	७ । १ । १०	उ. ३४३	उ. ०
बहुलं चन्द्रसि	७ । १ । १०३	उ. ३६८	उ. ७४६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
बहुलं कन्दसि	७।३।६७	उ. ४३६	उ. ८३८
बहुलं कन्दसि	७।४।७८	उ. ४५८	उ. ०
बहुलं कन्दस्यमा०	६।४।७५	उ. ३९४	उ. ६६६
बहुलमाभीक्ष्ये	३।२।८१	पू. २३६	पू. ६२६
बहुवचनस्य वसुसौ	८।९।२९	उ. ४७९	उ. ०
बहुवचने भल्यत्	७।३।९०३	उ. ४३७	उ. ८४०
बहुवोहाविदमेत०	६।२।९६२	उ. २५२	उ. ५६६
बहुवोहेरुधसो ह्ये	४।९।२५	पू. ३३७	उ. ३६
बहुवोहेश्चान्तोदात्तात्	४।९।५२	पू. ३४५	उ. ५३
बहुव्रीहौ प्रकृत्यापूर्व०	६।२।९	उ. २०४	उ. ५२६
बहुव्रीहौ विश्वं सं०	६।२।९०६	उ. २३६	उ. ५५५
बहुव्रीहौ सकथ्य०	५।४।९९३	उ. ९२६	उ. ४०४
बहुव्रीहौ संख्येये०	५।४।७३	उ. ९९६	उ. ३६६
बहुषु बहुवचनम्	९।४।२९	पू. ८२	पू. २७७
बहोर्नञ्चदुत्तरपद०	६।२।९७५	उ. २५५	उ. ५७२
बहोर्लोपो भू च बहोः	६।४।९५८	उ. ३३५	उ. ६६५
बहुच इजः प्राच्यभ०	२।४।६६	पू. ९०७	पू. ४६०
बहुचः कूपेषु	४।२।७३	पू. ४०९	उ. ०
बहुचोन्तादात्तादु०	४।३।६७	पू. ४३६	उ. ९०६
बहुचोमनुष्यना०	५।३।७८	उ. ६९	उ. ३६९
बहुचपूर्वपदादुच्	४।४।६४	पू. ४७३	उ. २९९
बहुन्यतरस्याम्	६।२।३०	उ. २९५	उ. ५३४
बहुत्यार्थाच्छस्का०	५।४।४२	उ. ९९९	उ. ३८५
बाहुतिभ्यश्च	४।९।४५	पू. ३४३	उ. ४८
बाष्पाब्जभ्यामुट्०	३।९।९६	पू. ९८७	पू. ०
बाहुन्तात्संज्ञायाम्	४।९।६७	पू. ३४६	उ. ०
बाहुतिभ्यश्च	४।९।६६	पू. ३५८	उ. ६५
बिभेतेर्हंतुभये	६।९।५६	उ. ९५८	उ. ४४३
बिभ्यकार्तिभ्यश्च०	६।४।९५३	उ. ३३३	उ. ६६३
बित्वादिभ्यो ण्	४।३।९३६	पू. ४५४	उ. ९६२
विस्ताच्छ	५।९।३९	उ. ९०	उ. २४५
बहत्या आच्छाठने	५।४।६	उ. ९०३	उ. ३७२
बुधयुधनशजनेह्	९।३।८६	पू. ७५	पू. २५७
ब्रह्मणस्त्वः	५।९।९३६	उ. ३७	उ. २८९
ब्रह्मणो जानपदा०	५।४।९०४	उ. ९२७	उ. ४०३
ब्रह्मभूयद्वेषु क्रिप	३।२।८७	पू. २३७	पू. ६३२
ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः	५।४।७८	उ. ९२२	उ. ३६६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्	५ । २ । ७९	उ. ५६	उ. ३०८
ब्राह्मणमाणववाडवा०	४ । २ । ४२	पृ. ३६९	उ. ९३५
ब्राह्मो ज्ञातो	६ । ४ । ९७९	उ. ३३८	उ. ६६७
ब्रुव ईद	७ । ३ । ६३	उ. ४३५	उ. ८३७
ब्रुवः पञ्चानामा०	३ । ४ । ८४	पृ. ३२२	पृ. ७४७
ब्रुवो वचिः	२ । ४ । ५३	पृ. ९७३	पृ. ४८३
ब्रूहिप्रेष्यथौषधीष०	८ । २ । ६९	उ. ५२०	उ. ६६६
भक्ताख्यास्तदर्थेषु	६ । २ । ७९	उ. २२८	उ. ५४६
भक्तागणः	४ । ४ । ९००	पृ. ४८९	उ. ०
भक्तादण्यतरस्याम्	४ । ४ । ६८	पृ. ४७४	उ. २९२
भक्तिः	४ । ३ । ६५	पृ. ४४३	उ. ०
भक्ष्येण मिश्रीकरणम्	२ । ९ । ३५	पृ. ९९४	पृ. ३६६
भजो गिवः	३ । २ । ६२	पृ. २३२	पृ. ०
भञ्जभासमिदो घु०	३ । २ । ९६९	पृ. २५३	पृ. ६५७
भञ्जेश्च चिणि	६ । ४ । ३३	उ. ३०४	उ. ०
भयप्रवप्ये चच्छ०	६ । ९ । ८३	उ. ९६६	उ. ४५६
भर्गाज्ञीगते	४ । ९ । ९९९	पृ. ३६३	उ. ०
भवतष्टकसो	४ । २ । ९९५	पृ. ४९३	उ. ९५५
भवतेरः	७ । ४ । ७३	उ. ४५७	उ. ८६८
भविष्यति गम्यादयः	३ । ३ । ३	पृ. २६०	पृ. ६६४
भविष्यति मर्यादा०	३ । ३ । ९३६	पृ. २८६	पृ. ७००
भवे कन्दसि	४ । ४ । ९९०	पृ. ४८२	उ. २२०
भव्यगेयप्रवचनीयो०	३ । ४ । ६८	पृ. ३९८	पृ. ७४०
भस्त्रादिभ्यः ष्टन्	४ । ४ । ९६	पृ. ४६४	उ. २०२
भस्त्रैवाज्ञाज्ञाद्वास्यान्०	७ । ३ । ४७	उ. ४२३	उ. ८९६
भस्य	६ । ४ । ९२६	उ. ३२७	उ. ०
भस्य टेलोपः	७ । ९ । ८८	उ. ३६४	उ. ४३७
भागाद्यच्च	५ । ९ । ४६	उ. ९४	उ. २४८
भावकर्मणोः	९ । ३ । ९३	पृ. ५६	पृ. ६२
भावलक्षणे स्थेयक०	३ । ४ । ९६	पृ. ३०६	पृ. ७२२
भाववचनाश्च	३ । ३ । ९९	पृ. २६२	पृ. ६६७
भावे	३ । ३ । ९८	पृ. २६४	पृ. ६६६
भावे च	४ । ४ । ९४४	पृ. ४८६	उ. ०
भावे नृपसर्गस्य	३ । ३ । ७५	पृ. २७५	पृ. ६८२
भाषायां सदवसश्रुवः	३ । २ । ९०८	पृ. २४९ पृ.	पृ. ६५३
भासनोपसंभावा०	९ । ३ । ४७	पृ. ६५	पृ. ६३७

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
भिक्षादिभ्यो ऽण्	४।२।३८	पृ. ३६०	उ. १३४
भिक्षासेनादायेषु च	३।२।१७	पृ. २२२	पृ. ६१५
भित्तं शकलम्	८।२।५६	उ. ५११	उ. ६५३
भित्वाद्धयो नटे	३।१।११५	पृ. २१०	पृ. ०
भियः कृकृकनौ	३।२।१७४	पृ. २५५	पृ. ०
भियोऽन्यतरस्याम्	६।४।११५	उ. ३२३	उ. ६८१
भियो हेतुभये पुक्	७।३।४०	उ. ४२०	उ. ८१६
भीत्रार्थानां भयहेतुः	१।४।२५	पृ. ८३	पृ. २८५
भीयादयो ऽपादाने	३।४।७४	पृ. ३२०	पृ. ७४३
भीरोः स्थानम्	८।३।८१	उ. ५४८	उ. १००५
भीस्योहेतुभये	१।३।६८	पृ. ७१	पृ. २५३
भीहीभहुमटजनधन०	६।१।१६२	उ. १६७	उ. ५१६
भीहीभहुवां ऽलुवच्च	३।१।३६	पृ. १६३	पृ. ५५१
भुज्युञ्जा पायपुप०	७।३।६१	उ. ४२७	उ. ८२५
भुजोऽनवने	१।३।६६	पृ. ७०	पृ. २४६
भुवः प्रभवः	१।४।३१	पृ. ८४	पृ. २८६
भुवः संज्ञान्तरयोः	३।२।२७६	पृ. २५६	पृ. ६६०
भुवश्च	३।२।१३८	पृ. २४८	पृ. ६५२
भुवश्च	४।१।४७	पृ. ३४३	उ. ४६
भुवश्च महाश्यादृतेः	८।२।७१	उ. ५१४	उ. ६५६
भुवा भावे	३।१।१०७	पृ. २०८	पृ. ५६५
भुवा वृणुद्लिटोः	६।४।८८	उ. ३१७	उ. ६७२
भूतपूर्वं चरद्	५।३।५३	उ. ८५	उ. ३४३
भूते	३।२।८४	पृ. २३७	पृ. ६३०
भूते च	३।३।१४०	पृ. २६१	पृ. ७०२
भूते ऽपि दृश्यन्ते	३।३।२	पृ. २६०	पृ. ६६३
भूवादयो धातवः	१।३।१	पृ. ५३	पृ. २१०
भूषणे ऽलम्	१।४।६४	पृ. ६४	पृ. ३२२
भूसुवोऽस्तिङि	७।३।८८	उ. ४३४	उ. ८३५
भुजामित्	७।४।७६	उ. ४५८	उ. ८६६
भुजोऽसंज्ञायाम्	३।१।११२	पृ. २०६	पृ. ५६७
भुजादिभ्यो भुव्यच्चे०	३।१।१२	पृ. १८६	पृ. ५१६
भोक्तृ भव्ये	७।३।६६	उ. ४२८	उ. ८२६
भोभगोऽश्वोऽश्वपूर्व०	८।३।१७	उ. ५३०	उ. ६७८
भोरिकादीषु कार्या०	४।२।५४	पृ. ३६४	उ. ०
भ्यसौ भ्यम्	७।१।३०	उ. ३४८	उ. ७१२
भस्जोरोपधयो०	६।४।४७	उ. ३०७	उ. ६५६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
भाजभासधुर्विद्यु०	३।२।१७७	पृ. २५६	पृ. ६५६
भाजभासभाषदीप०	७।४।३	उ. ४४९	उ. ८४८
भातरि च ज्ञायसि	४।९।१६४	पृ. ३७७	उ. १९८
भातुर्व्यञ्ज	४।९।१४४	पृ. ३७९	उ. ०
भातुपुत्री स्वसदुहि०	९।२।६८	पृ. ५९	पृ. २०८
भुवा दुक् च	४।९।१२५	पृ. ३६७	उ. ०
मघवा बहुलम्	६।४।१२८	उ. ३२७	उ. ६८५
मङ्गुकर्मभरादणन्यत०	४।४।५६	पृ. ४७२	उ. २०६
मतजनहलात्करण०	४।४।६७	पृ. ४८०	उ. २१८
मतिबुद्धिपूजार्थेभ्य०	३।२।१८८	पृ. २५८	पृ. ६६३
मत्वसो रु संबुद्धौ०	८।३।९	उ. ५२५	उ. ६७२
मताः पूर्वमात्संज्ञा०	६।९।२९६	उ. २०३	उ. ५२४
मताश्च बहुजज्ञात्	४।२।७२	पृ. ४००	उ. १४६
मता च	४।४।१३६	पृ. ४८८	उ. ०
मता कः सूक्तसाधोः	५।२।५६	उ. ५३	उ. ३०६
मता बहुचोऽनजि०	६।३।१९६	उ. २६०	उ. ६२२
मत्वर्थे मासतन्त्र्याः	४।४।१२८	पृ. ४८६	उ. २२४
मदेऽनुपसर्ग	३।३।६७	पृ. २७४	पृ. ६८९
मद्रव्यज्ञाः कन्	४।२।१३९	पृ. ४९८	पृ. १५६
मद्रात्परिवापणे	५।४।६७	उ. १९८	उ. ३६५
मद्रेभ्यो ऽञ्ज	४।२।१०८	पृ. ४९९	उ. १५३
मधुवभ्रवोत्राह्वण०	४।९।१०६	पृ. ३६२	उ. १०९
मधोः	४।४।१३६	पृ. ४८८	उ. ०
मधोर्ज च	४।५।१२६	पृ. ४८६	उ. २२४
मध्यादुरी	६।३।१९	उ. २६३	उ. ०
मध्यान्मः	४।३।८	पृ. ४२४	उ. ०
मध्येपदेनिवचने च	९।४।७६	पृ. ६६	पृ. ३२४
मध्यादिभ्यश्च	४।२।८६	पृ. ४०७	उ. ०
मनः	३।२।८२	पृ. २३६	पृ. ६२६
मनः	४।९।१९	पृ. ३३२	उ. २३
मनसः संज्ञायाम्	६।३।४	उ. २६२	उ. ०
मनुष्यतत्स्थयो०	४।२।१३४	पृ. ४९६	उ. ०
मनोरी वा	४।९।३८	पृ. ३४०	उ. ४२
मनोर्जातावश्य०	४।९।१६९	पृ. ३७६	उ. १९५
मन्तिन्याख्या०	६।२।१५९	उ. २४८	उ. ५६७
मन्त्रे घसह्वराश्च०	२।४।८०	पृ. १८९	पृ. ४६४
मन्त्रे वृषेपचमन०	३।३।६६	पृ. २५६	पृ. ६८५

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
*मन्त्रेश्वेतवहोव्यशः२	३।२।७९	पू. २३४	पू. ६२६
मन्त्रेष्वह्यादे०	६।४।१४९	उ. ३३०	उ. ६८८
मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रि०	६।३।१३९	उ. २६३	उ. ०
मन्यादनसक्तुबि०	६।३।६०	उ. २७६	उ. ६०५
मन्यकर्मण्यनादरेषि०	२।३।१७	पू. १४२	पू. ४२७
मपर्यन्तस्य	७।२।६९	उ. ३६६	उ. ७८८
मय उजो वो वा	८।३।३३	उ. ५३४	उ. ६८३
मयद् च	४।३।८२	पू. ४४०	उ. १८०
मयश्चैतयोर्भावा०	४।३।१४३	पू. ४५५	उ. १६३
मयतेरिदन्यतर०	६।४।७०	उ. ३९३	उ. ६६०
मयूरव्यंस्कादयश्च	२।१।७२	पू. १२४	पू. ३८५
मये च	४।४।१३८	पू. ४८८	उ. २२५
मस्करमस्करिणो०	६।१।१५४	उ. १८५	उ. ४६८
मसृजिनशोर्भलि	७।१।६०	उ. ३५६	उ. ७२४
महाकुलादखजो	४।१।१४९	पू. ३७०	उ. ०
महान्द्रीक्षपराह्णाय०	६।२।३८	उ. २९६	उ. ५३७
महाराजप्रोष्टपदा०	४।२।३५	पू. ३८६	उ. १३३
महाराजादृज्	४।३।६७	पू. ४४३	उ. ०
महेन्द्राक्षो च	४।२।२६	पू. ३८७	उ. १३२
माङ्कि लुङ्	३।३।१७५	पू. ३००	पू. ०
माणवचरकाभ्यां खज्	५।१।१९	उ. ४	उ. २३३
मातरपितरावुटीनाम्	६।३।३२	उ. २६८	उ. ०
मातुःपितृभ्यामन्य०	८।३।८५	उ. ५४६	उ. १००६
मातृस्तृसंख्यासम्भ०	४।१।११५	पू. ३६५	उ. १०४
मातृपितृभ्यां स्वसा०	८।३।८४	उ. ५४८	उ. ०
मातृष्वसुश्च	४।१।१३४	पू. ३६६	उ. १०६
मात्रोपज्ञोपक्रम०	६।२।१४	उ. २०६	उ. ५३२
माथोत्तरपट०	४।४।३७	पू. ४६८	उ. २०६
मादुपधायाश्च म०	८।२।६	उ. ४६६	उ. ६३५
मानपश्वङ्गयोः क०	५।३।५९	उ. ८४	उ. ३४३
माने वयः	४।३।१६२	पू. ४५६	उ. १६७
मान्बधदानशान्०	३।१।६	पू. १८४	पू. ५०८
मायायामण्	४।४।१२४	पू. ४८५	उ. २३२
मालादीनां च	६।२।८८	उ. २३७	उ. ०
मासाद्वयसि य०	५।१।८९	उ. २२	उ. २५६

* एतत्सूत्रस्थाने मन्त्रे घसहुरणोति सूत्रं प्रमादतः पतितम् ।

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
मितनखे च	३।२।३४	पृ. २२५	पृ. ६९८
मितां हृष्यः	६।४।६२	उ. ३९८	उ. ६७३
मित्रे चर्षा	६।३।९३०	उ. २६२	उ. ०
मिथ्योपपदात्क०	९।३।७९	पृ. ७२	पृ. २५४
मिदचोक्त्या०	९।९।४७	पृ. २०	पृ. ६२
मिदगुणः	७।३।६२	उ. ४३९	उ. ८३०
मिथं चानुपसर्ग०	६।२।९५४	उ. २४६	उ. ५६७
मीनातिमिनोतिदी०	६।९।५०	उ. ९५६	उ. ४४२
मीनातिनिगमे	७।३।८९	उ. ४३९	उ. ०
मुखं स्वाङ्गम्	६।२।९६७	उ. २५३	उ. ५७०
मुखनासिकावच०	९।९।८	पृ. ८	पृ. ५४
मुचोक्तकर्मस्य०	७।४।५७	उ. ४५२	उ. ८६४
मुण्डमिश्रलक्षण०	३।९।२९	पृ. ९८८	पृ. ५२६
मुद्रादण्	४।४।२५	पृ. ४६६	उ. ०
मूर्तो घनः	३।३।७७	पृ. २७५	पृ. ६८२
मूलमस्या बर्हि	४।४।८८	पृ. ४७८	उ. २९५
मृजेर्विभाषा	३।९।९९३	पृ. २०६	पृ. ५६८
मृजेर्वृद्धिः	७।२।९९४	उ. ४०६	उ. ७६८
मृहमृदगुध०	९।२।७	पृ. ३२	पृ. ९५४
मृदस्तिक्त्वा	५।४।३६	उ. ९९९	उ. ३८४
मृषस्तिक्त्वायाम्	९।२।२०	पृ. ३६	पृ. ९६३
मेषर्तिभयेषु कजः	३।२।४३	पृ. २२७	पृ. ६२०
मेर्निः	३।४।८६	पृ. ३२३	पृ. ७४६
मेतुस्वारः	८।३।२३	उ. ५३२	उ. ६८०
मे नो धातोः	८।२।६४	उ. ५९२	उ. ६५५
मे राज्ञि सम्म क्रौः	८।३।२५	उ. ५३२	उ. ६८०
मियतेर्लुङ्लि०	९।३।६९	पृ. ६८	पृ. २४२
म्योश्च	८।२।६५	उ. ५९२	उ. ०
यः सौ	७।२।९९०	उ. ४०५	उ. ७६८
यङ्श्चाप्	४।९।७४	पृ. ३५०	उ. ६३
यङि च	७।४।३०	उ. ४४७	उ. ८५६
यङोच्चि च	२।४।७४	पृ. ९८०	पृ. ४६२
यङो वा	७।३।६४	उ. ४३५	उ. ८३७
यच्चि भम्	९।४।९८	पृ. ६९	पृ. २७६
यच्चयत्रयोः	३।३।९४८	पृ. २६४	पृ. ७०४
यज्जपदशां यङः	३।२।९६६	पृ. २५४	पृ. ६५७
यज्जध्वनिमिति च	७।९।४३	उ. ३५२	उ. ७९६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
यजयाचयतविच्छ०	३।३।६०	पृ. २७८	पृ. ६८४
यजयाचरुचप्रवचर्च०	७।३।६६	उ. ४२८	उ. ८२६
यजुष्मुरः	६।१।११७	उ. १७६	उ. ०
यजुष्येकेषाम्	८।३।१०४	उ. ५५३	उ. ०
यजश्च करणे	२।३।६३	पृ. १५५	पृ. ०
यज्ञकर्मणयजय०	१।२।३४	पृ. ४०	पृ. १७२
यज्ञत्विर्मायां घख०	५।१।७१	उ. २०	उ. २५७
यज्ञे समि स्तुवः	३।३।३९	पृ. २६६	पृ. ६७४
यज्ञोश्च	२।४।६४	पृ. १७७	पृ. ४६०
यज्ञश्च	४।१।१६	पृ. ३३४	उ. ३९
यज्ञोश्च	४।१।१०९	पृ. ३६०	उ. ६८
यतश्च निर्धारणम्	२।३।४९	पृ. १४६	पृ. ४३६
यतो ऽनासः	६।१।२१३	उ. २०९	उ. ५२४
यत्तेतेभ्यः परिमाणो०	५।२।३६	उ. ४७	उ. २६५
यथातथयापुर०	७।३।३९	उ. ४९७	उ. ८९२
यथातथयोरसू.	३।४।२८	पृ. ३०६	पृ. ७२८
यथामुखसंसु०	५।२।६	उ. ३६	उ. २८२
यथाविध्यनुप्र०	३।४।४	पृ. ३०३	पृ. ७९८
यथासंख्यमनु०	१।३।१०	पृ. ५५	पृ. २१६
यथा सादृश्ये	२।१।७	पृ. १०७	पृ. ३५५
यथास्ये यथायथम्	८।१।१४	उ. ४६६	उ. ८६४
यद्धितुपरं कन्दसि	८।१।५६	उ. ४८२	उ. ६९०
यदुक्ताचित्यम्	८।१।६६	उ. ४८५	उ. ६९२
यमः समुपनिविष्टु०	३।३।६३	पृ. २७३	पृ. ०
यमरमनमातां०	७।२।७३	उ. ३६४	उ. ७८२
यमो गन्धने	१।२।१५	पृ. ३४	पृ. १६०
ययतोश्चातदर्थे	६।२।१५६	उ. २५०	उ. ५६८
यरोनुनासिकेनु०	८।४।४५	उ. ५७०	उ. १०३२
यवयवकषष्टिका०	५।२।३	उ. ३८	उ. २८२
यश्च यङः	३।२।१७६	पृ. २४६	पृ. ६५६
यसोनुपसर्गात्	३।१।७१	पृ. २००	पृ. ५६७
यस्कादिभ्यो गोत्रे	२।४।६३	पृ. १७६	पृ. ४८६
यस्मात्प्रत्यण्विधि०	१।४।१३	पृ. ८०	पृ. २७०
यस्मादधिकं यस्य चे०	२।३।६	पृ. १४०	पृ. ४२३
यस्य च भावेन०	२।३।३७	पृ. १४८	पृ. ४३८
यस्य चायामः	२।१।१६	पृ. १०६	पृ. ३५८
यस्य विभाषा	७।२।१५	उ. ३७६	उ. ७६०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पु.	पु.
यस्य हलः	६।४।४६	उ. ३०८	उ. ६५८
यस्येति च	६।४।१४८	उ. ३३२	उ. ६६०
याजकादिभिश्च	२।२।६	पू. १२७	पू. ३६४
यान्वान्तः	८।२।६०	उ. ५२०	उ. ६६५
याहापः	७।३।११३	उ. ४३६	उ. ८४२
याये पाशप	५।३।४७	उ. ८३	उ. ३४२
यावति विन्दजीवाः	३।४।३०	पू. ३०६	पू. ७२६
यावत्पुरानिपात०	३।३।४	पू. २६०	पू. ६६४
यावदवधारणे	२।१।८	पू. १०७	पू. ३५५
यावद्व्याभ्याम्	८।१।३६	उ. ४७६	उ. ६०४
यावादिभ्यः कन्	५।४।२६	उ. १०८	उ. ३८१
यासुद् परस्मैपदे०	३।४।१०३	पू. ३२५	पू. ७५०
यीवर्णयोर्दीधीवे०	७।४।५३	उ. ४५२	उ. ८६१
युक्तारोह्यादयश्च	६।२।८१	उ. २३०	उ. ५५०
युक्ते च	६।२।६६	उ. २२७	उ. ५४७
युग्यं च यत्रे	३।१।१२१	पू. २११	पू. ५६६
युजैरसमासे	७।१।७१	उ. ३५६	उ. ७२७
युसुवोर्दीघ०	६।४।५८	उ. ३१०	उ. ०
युत्राखलतिप०	२।१।६७	पू. १२३	पू. ३८३
युवाल्पयोः कनन्य०	५।३।६४	उ. ८७	उ. ३५२
युवावौ द्विव०	७।२।६२	उ. ४००	उ. ७६०
युयोरनाकौ	७।१।१	उ. ३४०	उ. ६६६
युष्मत्तत्तत्तु०	८।३।१०३	उ. ५५३	उ. १०११
युष्मदस्मदोः षष्ठी०	८।१।२०	उ. ४७१	उ. ८६६
युष्मदस्मदोरनादे०	७।२।८६	उ. ३६८	उ. ७८७
युष्मदस्मदोरन्य०	४।३।१	पू. ४२२	उ. १६१
युष्मदस्मदोर्द्विषि	६।१।२११	उ. २०१	उ. ५२३
युष्मदस्मद्व्यां ङ०	७।१।२७	उ. ३४७	उ. ७१०
युष्मदुपपदे स०	१।४।१०५	पू. १०२	पू. ३३७
यूनश्च कुत्सायाम्	४।१।१६७	पू. ३७८	उ. १२०
यूनस्तिः	४।१।७७	पू. ३५१	उ. ६४
यूनि लुक्	४।१।६०	पू. ३५६	उ. ८५
यूयवयो जसि	७।२।६३	उ. ४००	उ. ७६१
यू ख्यायो नदी	१।४।३	पू. ७८	पू. २६४
ये च	६।४।१०६	उ. ३२३	उ. ०
ये च तद्धिते	६।१।६१	उ. १५६	उ. ४४५
ये चाभावकर्म०	६।४।१६८	उ. ३३७	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		ए.	ए.
येन विधिस्तदन्तस्य	१।१।७२	पू. २६	पू. १४२
येनाङ्गविकारः	२।३।२०	पू. १४३	पू. ४३०
ये यज्ञकर्मणि	८।२।८८	उ. ५१६	उ. ६६४
ये विभाषा	६।४।४३	उ. ३०६	उ. ६५५
येषां च विरोधः शा०	२।४।६	पू. १६१	पू. ४६४
योगप्रमाखे च०	१।२।५५	पू. ४७	पू. १६४
योगाद्यच्च	५।१।१०२	उ. २८	उ. ०
येचि	७।२।८६	उ. ३६८	उ. ७८७
योजनं गच्छति	५।१।७४	उ. २१	उ. २५८
योपधाद्रुपोत्त०	५।१।१३२	उ. ३६	उ. २८०
र ऋतो हलादेर्लघोः	६।४।१६१	उ. ३३६	उ. ६६५
रक्ते	५।४।३२	उ. १०६	उ. ३८२
रक्षति	४।४।३३	पू. ४६७	उ. २०५
रक्षोयातूनां ह०	४।४।१२१	पू. ४०४	उ. २२१
रक्षोरमनुष्ये०	४।२।१००	पू. ४१०	उ. १५१
रजःकृष्णसु०	५।२।११२	उ. ६७	उ. ३२४
रज्जिभ्य	६।४।२६	उ. ३०२	उ. ६५१
रथवटयोश्च	६।३।१०२	उ. २२६	उ. ०
रथाद्यत्	४।३।१२१	पू. ४५०	उ. १८८
रदाभ्यां निष्ठातो नः	८।२।४२	उ. ५०६	उ. ६४८
रधादिभ्यश्च	७।२।४५	उ. ३८६	उ. ७७४
रधिजभोरचि	७।१।६१	उ. ३५६	उ. ७२४
रभेरशब्बलिटोः	७।१।६३	उ. ३५७	उ. ७२५
रलो व्युपधाद्ध०	१।२।२६	पू. ३७	पू. १६५
रश्मौ च	३।३।५३	पू. २७१	पू. ६७६
रषाभ्यां ना णः स०	८।४।१	उ. ५५७	उ. १०१४
रसादिभ्यश्च	५।२।६५	उ. ६२	उ. ३१८
राजदन्तादिषु०	२।२।३१	पू. १३४	पू. ४१३
राजनि युधि०	३।२।६५	पू. २३६	पू. ६३४
राजन्यबहुवचन०	६।२।३४	उ. २१६	उ. ५३५
राजन्यादिभ्यो युञ्	४।२।५३	पू. ३६४	उ. ०
राजन्यान्तेराज्ये	८।२।१४	उ. ४६८	उ. ६३६
राजश्वशुराद्यत्	४।१।१३७	पू. ३७०	उ. १०७
राजसूयसूर्य०	३।१।११४	पू. २०६	पू. ५६८
राजा च	६।२।५६	उ. २२५	उ. ५४६
राजा च प्रशंसायाम्	६।२।६३	उ. २२५	उ. ५४७
राजाहःसिद्धि०	५।४।६१	उ. १२४	उ. ४०२

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
राज्ञः क क्ष	४।२।१४०	पृ. ४२९	उ. ०
राज्ञाहाहाः पुं०	२।४।२६	पृ. १६६	पृ. ४७७
राज्ञेः कृति वि०	६।३।७२	उ. २८०	उ. ६१०
राज्ञेश्चाजसे	४।१।३९	पृ. ३३८	उ. ३८
राज्यस्य संवत्स०	५।१।८७	उ. २४	उ. २६०
रात्सम्य	८।२।२४	उ. ५०९	उ. ६४९
राधोद्वोर्यस्य०	१।४।३६	पृ. ८६	पृ. २६६
राधो हिंसायाम्	६।४।१२३	उ. ३२६	उ. ६८४
रायो हलि	७।२।८५	उ. ३६८	उ. ७८७
राल्लोपः	६।४।२९	उ. ३००	उ. ६४०
राष्ट्रावारणारा०	४।२।६३	पृ. ४०८	उ. १५०
रित्तं विभाषा	६।१।२०८	उ. २०९	उ. ५२३
रिङ् श्रयगि०	६।४।२८	उ. ४४६	उ. ८५६
रि च	७।४।५९	उ. ४५९	उ. ८६९
रीमुदुपधस्य च	७।४।६०	उ. ४६९	उ. ८७२
रीढतः	७।४. २७	उ. ४४६	उ. ८५५
रुपिकी च लुकि	७।४।६९	उ. ४६९	उ. ८७२
रुच्यर्थानां प्रीयमाणाः	१।४।३३	पृ. ८५	पृ. २६२
रुजार्थानां भावव०	२।३।५४	पृ. १५२	पृ. ४५०
रुदविदमुष्यहि०	१।२।८	पृ. ३५	पृ. १५४
रुदश्च पञ्चभ्यः	७।३।६८	उ. ४३६	उ. ८३६
रुदादिभ्यः सार्व०	७।२।७६	उ. ३६५	उ. ७८३
रुधादिभ्यः श्नम्	३।१।७८	पृ. २०९	पृ. ५६८
रुष्यमत्वरसंयु०	७।२।२८	उ. ३८०	उ. ७६५
रुहः पोन्यतरस्याम्	७।३।४३	उ. ४२०	उ. ८१६
रूपादाकृतप्र०	५।२।१२०	उ. ६६	उ. ३२७
रुखतीजगती०	४।४।१२२	पृ. ४८४	उ. २२२
रुक्तादिभ्यः ष्ठक्	४।१।१४६	पृ. ३७९	उ. १०८
रुक्तादिभ्यः ष्ठक्	४।३।१३९	पृ. ४५३	उ. १८६
रुः सुपि	८।३।१६	उ. ५३०	उ. ६७८
रुगाख्यायां ययु०	३।३।१०८	पृ. २८२	पृ. ६८६
रुगाच्छावनयने	५।४।४६	उ. १९३	उ. ३८८
रुणी	४।२।७८	पृ. ४०२	उ. १४६
रुणधेतोः ञाचाम्	४।२।१२३	पृ. ४९५	उ. १५६
रुः रि	८।३।१४	उ. ५२६	उ. ६७७
रुः सुपि	८।२।६६	उ. ५९३	उ. ६५५
रुक्ताधाय०	८।२।७६	उ. ५९५	उ. ६५७

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
लः कर्मणि च भावे०	३।४।६६	पू. ३१८	पू. ७४०
लः परस्मैपदम्	१।४।६६	पू. १०९	पू. ३३४
लक्षणेत्वोः०	३।२।१२६	पू. २४५	पू. { अशु. ६६३ शु. ६४७
लक्षणे जायापत्याष्टक्	३।२।५२	पू. २२६	पू. ६२९
लक्षणेभूताख्यान०	१।४।६०	पू. ६६	पू. ३३०
लक्षणेनाभिप्रती०	२।१।१४	पू. १०८	पू. ३५७
लङ्ः शाकटायन०	३।४।११९	पू. ३२७	पू. ७५३
लटः शतृशानचा०	३।२।१२४	पू. २४५	पू. { अशु. ६६९ शु. ६४५
लटस्मे	३।२।११८	पू. २४४	पू. { अशु. ६५६ शु. ६४३
लभेच्च	७।१।६४	उ. ३५७	उ. ७२५
लवणाटुञ्	४।४।५२	पू. ४५९	उ. ०
लवणाल्लुक्	४।४।२४	पू. ४६६	उ. २०४
लशक्वतद्धिते	१।३।८	पू. ५५	पू. २१८
लशपतपदस्या०	३।२।१५४	पू. २५२	पू. ६५५
लस्य	३।४।७७	पू. ३२९	पू. ७४४
लाक्षारोचनाशकल०	४।२।२	पू. ३८९	उ. १२४
लिङ्ः स लोपोनन्त्य०	७।२।७६	उ. ३६६	उ. ७८४
लिङ्ः सीयुद्	३।४।१०२	पू. ३२५	पू. ७५०
लिङ्ः लोट्	३।४।७	पू. ३०४	पू. ७२०
लिङ्गशिबि	३।४।११६	पू. ३२८	पू. ०
लिङ् च	३।३।१५६	पू. २६७	पू. ७०८
लिङ् चोर्ध्वमोहू०	३।३।६	पू. २६९	पू. ६६५
लिङ् चोर्ध्वमोहू०	३।३।१६४	पू. २६८	पू. ७१९
लिङ् निमित्ते ल०	३।३।१३६	पू. २६९	पू. ७०२
लिङ् यटि	३।३।१६८	पू. २६६	पू. ७१२
लिङ्गशिबिङ्	३।१।८६	पू. २०२	पू. ५७२
लिङ् सिवावात्म०	१।२।११	पू. ३३	पू. १५८
लिङ् सिचोरात्म०	७।२।४२	उ. ३८५	उ. ७७३
लिटः कानज्वा	३।२।१०६	पू. २४९	पू. { अशु. ६३६ शु. ६५२
लिटस्त्वभ्योरेशि०	३।४।८९	पू. ३२२	पू. ७४६
लिटिधातोः रनभ्या०	६।१।८	उ. १४३	उ. ४२५
लिटि वयो यः	६।१।३८	उ. १५४	उ. ४३८
लिट् च	३।४।११५	पू. ३२८	पू. ७५५

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
लिट्यन्यतरस्याम्	२।४।४०	पृ. १७०	पृ. ४८९
लिट्यभ्यासस्यो०	६।१।१७	उ. १४७	उ. ४३९
लिङ्यङोश्च	६।१।२६	उ. १५१	उ. ४३४
लिति	६।१।१६३	उ. १६७	उ. ५२०
लिपिसिचिह्नश्च	३।१।५३	पृ. १६६	पृ. ५६९
लिप्स्यमानसि०	३।३।७	पृ. २६९	पृ. ६६५
लियः संमानन०	१।३।७०	पृ. ७९	पृ. २५४
लीलोर्नुलुकाव०	७।३।३६	उ. ४२०	उ. ८५५
लुक्छितलुकि	१।२।४६	पृ. ४५	पृ. १८६
लुक् स्त्रियाम्	४।१।१०६	पृ. ३६३	उ. १०९
लुगवा दुहदिह०	७।३।७३	उ. ४२६	उ. ८२८
लुङ्	३।२।११०	पृ. २४२	पृ. { अशु. ६५५ शु. ६३६
लुङि च	२।४।४३	पृ. १७१	पृ. ०
लुङ्लङ्लङ्०	६।४।७९	उ. ३१३	उ. ०
लुङ्सनोर्धस्त्वृ	२।४।३७	पृ. १७०	पृ. ४८९
लुटः प्रथमस्य०	२।४।८५	पृ. १८२	पृ. ४६६
लुटि च ऋपः	१।३।६३	पृ. ७७	पृ. २६०
लुपसद्वरजप०	३।१।२४	पृ. १८६	पृ. ५३०
लुपि युक्तवद्वा०	१।२।५९	पृ. ४६	पृ. १६०
लुप् च	४।३।१६६	पृ. ४६०	उ. १६८
लुक्विशेषे	४।२।४	पृ. ३८२	उ. १२६
लुब्धोगाप्रख्या०	१।२।५४	पृ. ४७	पृ. १६४
लुभोविमोहने	७।२।५४	उ. ३८६	उ. ७७६
लुम्भनुष्ये	५।३।६८	उ. ६६	उ. ३६६
लुटः सट्टा	३।३।१४	पृ. २६३	पृ. ६६८
लुट् शेषे च	३।३।१३	पृ. २६२	पृ. ६६८
लोटो हाटो	३।४।६४	पृ. ३२४	पृ. ७४६
लोकसर्पलोका०	५।१।४४	उ. १३	उ. ०
लोऽं लङ्वात्	३।४।८५	पृ. ३२२	पृ. ७४८
लोट् च	३।३।१६२	पृ. २६७	पृ. ७९०
लोट् च	८।१।५२	उ. ४८९	उ. ६०८
लोडर्धलङ्गणे च	३।३।८	पृ. २६९	पृ. ६६५
लोपः प्रियतेरी०	७।४।४	उ. ४४२	उ. ८४८
लोपः शाकल्यस्य	८।३।१६	उ. ५३९	उ. ६७६
लोपश्चास्यान्यतर०	६।४।१०७	उ. ३२९	उ. ६७८
लोपश्चात्स्मनेप०	७।१।४९	उ. ३५९	उ. ७९६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
लोपो विभाषा	८।१।४५	उ. ४७६	उ. ६०६
लोपो यि	६।४।११८	उ. ३२४	उ. ६८१
लोपो व्योर्वलि	६।१।६६	उ. १६२	उ. ४४८
लोमादिपामादिपि०	५।२।१००	उ. ६४	उ. ३२१
लोहितादिडाउभ्यः	३।१।१३	पू. १८६	पू. ५२२
लोहितान्मथौ	५।४।३०	उ. १०६	उ. ०
व्यपि च	६।१।४९	उ. १५४	उ. ४३८
व्यपि लघुपूर्वात्	६।४।५६	उ. ३०६	उ. ६६९
ल्युट् च	३।३।११५	पू. २८४	पू. ६६२
स्वादिभ्यः	८।२।४४	उ. ५०७	उ. ६४६
वच उम्	७।४।२०	उ. ४४५	उ. ०
वचिस्वपियजादी०	६।१।१५	उ. १४६	उ. ४३०
वचोऽशब्दसंज्ञायाम्	७।३।६७	उ. ४२८	उ. ०
वञ्चिलुञ्च्युतश्च	१।२।२४	पू. ३७	पू. १६५
वञ्चोर्गौ	७।३।६३	उ. ४२७	उ. ८२५
वतगडाच्च	४।१।१०८	पू. ३६३	उ. १०१
वतोरिक्का	५।१।२३	उ. ८	उ. २४९
वतोरिथुक्	५।२।५३	उ. ५२	उ. ३०४
वत्सराणाच्छृङ्ख०	५।१।१६१	उ. २४	उ. २६१
वत्सशालाभिजिद०	४।३।३६	पू. ४२६	उ. १६६
वत्सांसाभ्यां कामवले	५।२।६८	उ. ६३	उ. ३२०
वत्सोच्चाश्चर्षभेभ्यश्च	५।३।६९	उ. ६४	उ. ३६४
वटः सुपि कप् च	३।१।१०६	पू. २०८	पू. ५६४
वटव्रजहलन्तस्याचः	७।२।३	उ. ३६८	उ. ७४६
वनं समासे	६।१।१७८	उ. २५६	उ. ०
वनगिर्योः संज्ञायाम्	६।३।११७	उ. २६०	उ. ६२२
वनं पुरगामिश्रका०	८।४।४	उ. ५५८	उ. १०१८
वनो र च	४।१।७	पू. ३३१	उ. २१
वन्दिते भ्रातुः	५।४।१५७	उ. १३६	उ. ४१२
वमोर्वा	८।४।२३	उ. ५६४	उ. १०२६
वयसि च	३।२।१०	पू. २२१	पू. ६१४
वयसि दन्तस्य दत्तु	५।४।१४१	उ. १३६	उ. ४१०
वयसि पूरणात्	५।२।१३०	उ. ७१	उ. ३२६
वयसि प्रथमे	४।१।२०	पू. ३३५	उ. ३३
वयस्यासुसूक्ष्मा०	४।४।१२७	पू. ४८६	उ. २२३
वरणादिभ्यश्च	४।२।८२	पू. ४०६	उ. ०
वर्गान्ताच्च	४।३।६३	पू. ४३५	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
वर्णादपञ्च	६ । २ । १३१	उ. २४१	उ. ०
वर्णस्कः (वर्णकः)	६ । १ । १४८	उ. १८४	उ. ४६७
वर्णवृत्तादिभ्यः ष्यञ्च	५ । १ । १२३	उ. ३३	उ. २७६
वर्णादनुदात्तात्तोप०	४ । १ । ३६	पृ. ३४०	उ. ४२
वर्णाद्वृत्तचारिणि	५ । २ । १३४	उ. ७२	उ. ३३०
वर्णो चानित्ये	५ । ४ । ३९	उ. १०६	उ. ३८२
वर्णो वर्णन	२ । १ । ६६	पृ. १२३	पृ. ३८४
वर्णो वर्णेष्वनेते	६ । २ । ३	उ. २०६	उ. ५३०
वर्णो वृक्	४ । २ । १०३	पृ. ४१०	उ. १५२
वर्तमानसाधोष्ये व०	३ । ३ । १३१	पृ. २८७	पृ. ६६६
वर्तमाने लट्	३ । २ । १२३	पृ. २४५	पृ. ६६० श्रु. ६४४
वर्षप्रमाणऊलोपञ्चा०	३ । ४ । ३२	पृ. ३१०	पृ. ७२६
वर्षस्याभविष्यति	७ । ३ । १६	उ. ४१२	उ. ८०८
वर्षाभ्यष्टक्	४ । ३ । १८	पृ. ४२५	उ. १६५
वर्षाभ्यश्च	६ । ४ । ८४	उ. ३१६	उ. ६७१
वर्षाल्लुक् च	५ । १ । ८८	उ. २४	उ. ०
वले	६ । ३ । ११८	उ. २६०	उ. ६२२
वशंगतः	४ । ४ । ८६	पृ. ४७८	उ. २१५
वश्चाभ्याम्यतरस्यां०	६ । १ । ३६	उ. १५४	उ. ४३८
वसतिबुधोरिट्	७ । २ । ५२	उ. ३८८	उ. ७७६
वसन्ताच्च	४ । ३ । २०	पृ. ४२६	उ. ०
वसन्तादिभ्यष्टक्	४ । २ । ६३	पृ. ३६८	उ. १४२
वसुसंमुखंस्वनहु०	८ । २ । ७२	उ. ५१४	उ. ६५६
वसोः समूहे च	४ । ४ । १४०	पृ. ४८८	उ. २२५
वसोः संप्रसारणम्	६ । ४ । १३१	उ. ३२८	उ. ६८६
वस्तेठञ्	५ । ३ । १०१	उ. ६६	उ. ०
वस्रकयचिक्रयाट्टञ्	४ । ४ । १३	पृ. ४६४	उ. २०२
वस्रद्रव्याभ्यां ठन्कनी	५ । १ । ५१	उ. १५	उ. २४६
वस्वेकाजाद्वसाम्	७ । २ । ६७	उ. ३६३	उ. ७८१
वहश्च	३ । २ । ६४	पृ. २३३	पृ. ०
वहाम्भेलिहः	३ । २ । ३२	पृ. २२५	पृ. ०
वह्यं करणम्	३ । १ । १०२	पृ. २०७	पृ. ५६४
वाकिनादीनां कुक् च	४ । १ । १५८	पृ. ३७५	उ. ११४
वा क्यवः	१ । ३ । ६०	पृ. ७६	पृ. २५८
वाक्यस्य टेः सुत उ०	८ । २ । ८२	उ. ५१७	उ. ६५६
वाक्यादेरामन्त्रित०	८ । १ । ८	उ. ४६५	उ. ८८७

	अ. पा. मू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
आक्रोशदैव्ययोः	६।४।६९	उ. ३९०	उ. ६६२
*वा गमः	९।२।९३	पू. ३४	पू. ९५६
वा घोषमिश्रशब्देषु	६।३।५६	उ. २७६	उ. ६०४
वाचंयमपुरंदरी च	६।३।६६	उ. २७६	उ. ६९०
वा चित्तविरागे	६।४।६९	उ. ३९८	उ. ६७३
वाचिपमोक्षते	३।२।४०	पू. २२७	पू. ६९६
वाचो गिमनिः	५।२।९२४	उ. ७०	उ. ३२८
वाचोव्याहृतार्थायाम्	५।४।३५	उ. ९०६	उ. ३८३
वा छन्दसि	३।४।८८	पू. ३२३	पू. ७४६
वा छन्दसि	६।९।९०६	उ. ९७३	उ. ४७८
वा जाते	६।२।९७९	उ. २५४	उ. ५७०
वा जृम्भमुत्रसम्	६।४।९२४	उ. ३२६	उ. ०
वातातीसाराभ्यां०	५।२।९२६	उ. ७९	उ. ३२६
वा दान्तशान्तपूर्ण०	७।२।२७	उ. ३८०	उ. ७३५
वा द्रुहमुह्युहार्थाणां०	८।२।३३	उ. ५०४	उ. ६४५
वा नपुंसकस्य	७।९।७६	उ. ३६२	उ. ०
वा निसनिचिनिन्दाम्	८।४।३३	उ. ५६६	उ. ९०२६
वान्तो यि प्रत्यये	६।९।७६	उ. ९६५	उ. ४५७
वान्यस्मिन्सपिण्डे०	४।५।९६५	पू. ३७७	उ. ९९८
वान्यस्य संयोगादेः	६।४।६८	उ. ३९३	उ. ६६६
वा पदान्तस्य	८।४।५६	उ. ५७३	उ. ९०३४
वा बहुनां जातिपरि०	५।३।६३	उ. ६४	उ. ३६५
वा भावकाण्ययोः	८।४।९०	उ. ५६०	उ. ९०२९
वा भुवनम्	६।२।२०	उ. २९९	उ. ५३३
वा भाग्यश्लाशभसु०	३।९।७०	पू. २००	पू. ५६७
वामदेवाद् द्वादशौ	४।२।६	पू. ३८३	उ. ९२७
वामि	९।४।५	पू. ७६	पू. २६७
वामशोः	६।४।८०	उ. ३९५	उ. ०
वामो	२।४।५७	पू. ९७४	पू. ०
वायृतुष्टियसो यत्	४।२।३९	पू. ३८८	उ. ९३२
वायणार्थानामौषतः	९।४।२७	पू. ८४	पू. २८६
वा लिटि	२।४।५५	पू. ९७३	पू. ०
वा ल्यपि	६।४।३८	उ. ३०५	उ. ०
वावसाने	८।४।५६	उ. ५७२	उ. ९०३३
वा शरि	८।३।३६	उ. ५३५	उ. ६८५

	अ. पा. सू.	काशिका	बदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
वा शोकव्यज्ञरोगेषु	६।३।५९	उ. २७४	उ. ६०३
वा षपूर्वस्य निगमे	६।४।६	उ. २६६	उ. ६३०
वा संज्ञायाम्	५।४।९३३	उ. ९३४	उ. ०
वासकपोऽस्त्रियम्	३।९।६४	पू. २०५	पू. ५८७
वासुदेवार्जुनाभ्यां वृत्त	४।३।६८	पू. ४४३	उ. ९८२
वा सुव्यापिशले	६।९।६२	उ. ९७०	उ. ४७०
वाह ऊट्	६।४।९३२	उ. ३२८	उ. ६८६
वाहः	४।९।६९	पू. ३४७	उ. ५६
वा ह चच्छन्दसि	५।३।९३	उ. ७६	उ. ०
वाहनमाहितात्	८।४।८	उ. ५५६	उ. ९०२९
वाहिताग्न्यादिषु	२।२।३७	पू. ९३७	पू. ०
वाहीकपामेभ्यश्च	४।२।९९७	पू. ४९४	उ. ९५५
विंशतिकात्खः	५।९।३२	उ. ९०	उ. २४५
विंशतित्रिंशत्ख्यां०	५।९।२४	उ. ८	उ. २४२
विंशत्यादिभ्यस्तमड०	५।२।५६	उ. ५२	उ. ३०५
विकर्णकुयोतका०	४।९।९२४	पू. ३६७	उ. ०
विकर्णशुक्लका०	४।९।९९७	पू. ३६६	उ. ९०४
विकुशमिपरिभ्यः०	८।३।६६	उ. ५५९	उ. ९००६
विच.यमाणानाम्	८।२।६७	उ. ५२९	उ. ६६७
विज इट्	९।२।२	पू. ३९	पू. ९५०
विजुपे छन्दसि	३।२।७३	पू. २३४	पू. ६२७
विज्जनोरनुनासिक०	६।४।४९	उ. ३०६	उ. ६५४
विलो भोगप्रत्यययोः	८।२।५८	उ. ५९०	उ. ६५३
विदांकुर्वन्वित्यन्य०	३।९।४९	पू. ९६३	पू. ५५४
विदिभिदिच्छिदेः	३।२।९६२	पू. २५३	पू. ६५७
विदूराज्यः	४।३।८४	पू. ४४०	उ. ९८०
विदेः शतुर्वसुः	७।९।३६	उ. ३४६	उ. ७९५
विदो लटो वा	३।४।८३	पू. ३२२	पू. ७४७
विद्यायोनिर्बन्धे०	४।३।७७	पू. ४३८	उ. ९७६
विधिनिमन्त्रणा०	३।३।९६९	पू. २६७	पू. ७०६
विध्यत्यधनुषा	४।४।८३	पू. ४७७	उ. २९४
विध्यरुषोऽस्तुदः	३।२।३५	पू. २२६	पू. ६९८
विनञ्भ्यां नानाज्ञो०	५।२।२७	उ. ४४	उ. ३८६
विनबादिभ्यष्टक्	५।४।३४	उ. ९०६	उ. ३८३
विन्दुरिक्तुः	३।२।९६६	पू. २५४	पू. ६५८
विन्मतेतुक्तुः	५।३।६५	उ. ८७	उ. ३५२
विपरभां जेः	९।३।९६	पू. १७	पू. २२६

	अ. पा. नू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
विपुलविनीयजि०	३।१।११७	पृ. २१०	पृ. ५६८
विप्रतिषिद्धं चानधि०	२।४।१३	पृ. १६२	पृ. ४६८
विप्रतिषेधे परं कार्यम्	१।४।२	पृ. ७८	पृ. २६२
विप्रसंभ्यो स्वसंज्ञा०	३।२।१८०	पृ. २५७	पृ. ६६०
विभक्तिश्च	१।४।१०४	पृ. १०२	पृ. ३३६
विभाषाञ्जलन्दसि	६।४।१६२	उ. ३३६	उ. ०
विभाषा	२।१।११	पृ. १०८	पृ. ०
विभाषा कथमि०	३।३।१४३	पृ. २६२	पृ. ७०३
विभाषा कटाकह्योः	३।३।५	पृ. २६०	पृ. ६६५
विभाषा कर्मकात्	१।३।८५	पृ. ७५	पृ. ०
विभाषा कार्षापणस०	१।१।२६	उ. ६	उ. २४४
विभाषा कुरुगुण०	४।२।१३०	पृ. ४१८	उ. १५८
विभाषा कजि	१।४।७२	पृ. ६६	पृ. ३२३
विभाषा कजि	१।४।६८	पृ. १०१	पृ. ३३३
विभाषा कृषोः	३।१।१२०	पृ. २११	पृ. ५६६
विभाषाख्यानपरि०	३।३।११०	पृ. २८२	पृ. ६६१
विभाषा ममहनवि०	७।२।६८	उ. ३६३	उ. ७८२
विभाषा मुणो ऽस्त्रि०	२।३।२५	पृ. १४४	पृ. ४३३
विभाषा गृहः	३।१।१४३	पृ. २१७	पृ. ६०७
विभाषायेप्रथमपूर्वेषु	३।४।२४	पृ. ३०८	पृ. ७२४
विभाषा घ्राधेदशा०	२।४।७८	पृ. १८१	पृ. ४६४
विभाषा ऽहि कमुषोः	३।३।५०	पृ. २७१	पृ. ०
विभाषा हिश्योः	६।४।१३६	उ. ३२६	उ. ६८८
विभाषा चत्वारिंश०	६।३।४६	उ. २७४	उ. ६०३
विभाषा चिण्णमुलोः	७।१।६६	उ. ३५८	उ. ७२६
विभाषा छेः	७।३।५८	उ. ४२६	उ. ०
विभाषा छन्दसि	१।२।३६	पृ. ४०	पृ. १७४
विभाषा छन्दसि	६।२।१६४	उ. २५२	उ. ५६६
विभाषा छन्दसि	७।४।४४	उ. ४४६	उ. ८५६
विभाषा जसि	१।१।३२	पृ. १५	पृ. ८१
विभाषाञ्ज्वरेदिकृत्वि०	५।४।८	उ. १०३	उ. ३७४
विभाषा तिलमाषो०	५।२।४	उ. ३८	उ. २८२
विभाषा तृतीया०	७।१।६७	उ. ३६६	उ. ७४४
विभाषा तृचत्ती०	६।२।१६१	उ. २५१	उ. ०
विभाषा टिकलमासे०	१।१।२८	पृ. १४	पृ. ७६
विभाषा द्वितीयातृ०	७।३।११५	उ. ४३६	उ. ८४२
विभाषा धातो सं०	३।३।१५५	पृ. २६५	पृ. ७०७

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
विभाषा श्रेद्ध्योः	३।१।४६	पृ. १६५	पृ. ५६०
विभाषा श्यत्वे०	६।२।६७	उ. २२७	उ. ५४८
विभाषा परावराभ्याम्	५।३।२६	उ. ७६	उ. ०
विभाषा ऽपः	६।४।५७	उ. ३०६	उ. ६६२
विभाषा परेः	६।१।४४	उ. १५५	उ. ०
विभाषा गुरुष्वे	६।३।१०६	उ. २८७	उ. ६९८
विभाषा पूर्वाह्णापरा०	४।३।२४	पृ. ४२७	उ. १६७
विभाषा पृष्टप्रतिष्वन्त्र०	८।२।६३	उ. ५२०	उ. ६६६
विभाषा फाल्गुनीन्त्र०	४।२।२३	पृ. ३८६	उ. ०
विभाषा वहेर्धाविप्र०	५।४।२०	उ. १०६	उ. ३८०
विभाषा भावाटिक०	७।२।१७	उ. ३७७	उ. ७६९
विभाषा भाषायाम्	६।१।१८९	उ. १६४	उ. ०
विभाषाभ्यवपूर्वस्य	६।१।२६	उ. १५०	उ. ४३३
विभाषा मनुष्ये	४।२।१४४	पृ. ४२९	उ. १६०
विभाषा रोगातपयोः	४।३।१३	पृ. ४२५	उ. ०
विभाषा लीयतेः	६।१।५९	उ. १५७	उ. ४४२
विभाषा लुङ्लङोः	२।४।५०	पृ. १७२	पृ. ०
विभाषा धरस्य	५।३।४९	उ. ८२	उ. ३४९
विभाषा वर्षद्वारशरव०	६।३।१६	उ. २६४	उ. ०
विभाषा विप्रलाषे	१।३।५०	पृ. ६६	पृ. २४०
विभाषा विषधात्	४।४।१७	पृ. ४६४	उ. २०२
विभाषा वृद्धमगात्०	२।४।१२	पृ. १६२	पृ. ४६६
विभाषा वे एवन्धा०	६।१।२१५	उ. २०२	उ. ५२४
विभाषा वेष्टिचेष्टयोः	७।४।६६	उ. ४६३	उ. ०
विभाषाश्यावारो०	५।४।१४४	उ. १३७	उ. ४९०
विभाषा श्वेः	६।१।३०	उ. १५९	उ. ४३५
विभाषा स पूर्वस्य	४।१।३४	पृ. ३३६	उ. ४०
विभाषा सामीप्ये	२।४।१६	पृ. १६३	पृ. ४६६
विभाषा साकाङ्क्षे	३।२।१९४	पृ. २४३	पृ. ६५७
विभाषा सात्तिका०	५।४।५२	उ. १९४	उ. ३६०
विभाषा सुपो बहुष्यु०	५।३।६८	उ. ८८	उ. ३५६
विभाषा सजिद्वयोः	७।२।६५	उ. ३६२	उ. ७८९
विभाषा सेनासुरा०	२।४।२५	पृ. १६५	पृ. ४७३
विभाषा स्वसप्तत्वाः	६।३।२४	उ. २६६	उ. ०
विभाषा हविरपूर्णादि०	५।१।४	उ. २	उ. २३०
विभाषितं विशेषण०	८।१।७४	उ. ४८८	उ. ६९६

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
विभाषितं सोपसर्ग०	८।१।५३	उ. ४८९	उ. ०
विभाषेष्टः	८।३।७६	उ. ५४७	उ. १००४
विभाषोत्पुच्छे	६।२।१६६	उ. २६०	उ. ५७६
विभाषोदरे	६।३।८८	उ. २८३	उ. ६९५
विभाषोपपदेन प्रती०	१।३।७७	पृ. ७३	पृ. २५६
विभाषोपयमने	१।२।१६	पृ. ३५	पृ. ०
विभाषोपसर्गे	२।३।५६	पृ. १५४	पृ. ४५१
विभाषोऽर्थाः	१।२।३	पृ. ३२	पृ. १५०
विभाषोऽग्नीनरेषु	४।२।११८	पृ. ४९४	उ. ०
विभाषोऽर्धधनस्य०	८।४।६	उ. ५५६	उ. १०१६
विमुक्तादिभ्योष्	५।२।६९	उ. ५४	उ. ०
विरामोऽखसानम्	१।४।११०	पृ. १०३	पृ. ३४२
विशाखयोश्च	१।२।६२	पृ. ४६	पृ. १६६
विशाखावाढाद०	५।१।११०	उ. २६	उ. २६५
विशिपतिर्पादिस्क	३।४।५६	पृ. ३१४	पृ. ७३४
विशिष्टलिङ्गो नदीदे०	२।४।७	पृ. १६०	पृ. ४६३
विशेषणं विशेष्ये०	२।१।५७	पृ. १२०	पृ. ३७८
विशेषणानां चाज्ञातेः	१।२।५२	पृ. ४६	पृ. १६२
विश्वस्य वसुराटोः	६।३।१२८	उ. २६२	उ. ६२३
विषयो देशे	४।२।५२	पृ. ३६४	उ. १३६
विष्करः शकुनि०	६।१।१५०	उ. १८४	उ. ४६८
विष्वग्देवयोश्च टेर०	६।३।६२	उ. २८४	उ. ६१६
विसर्जनस्य सः	८।३।३४	उ. ५३४	उ. ६८३
विसारियो मत्स्ये	५।४।१६	उ. १०५	उ. ३७७
विस्पष्टादीनि गुणस०	६।२।२४	उ. २१३	उ. ५३३
वीरवीर्यो च	६।२।१२०	उ. २३६	उ. ५५८
वृज्जककठजिज्ञसे०	४।२।८०	पृ. ४०२	उ. १४७
वृकज्येष्ठाभ्यां ति०	५।४।४९	उ. १११	उ. ०
वृकाद्वेगयण	५।३।११५	उ. ६६	उ. ०
वृत्तासनयोर्दिष्टरः	८।३।६३	उ. ५५०	उ. १००८
वृथोतेराच्छादने	३।३।५४	पृ. २७१	पृ. ६७६
वृत्तिसर्गात्तयनेषु क्रमः	१।३।३८	पृ. ६३	पृ. २३७
वृद्धस्य च	५।३।६७	उ. ८७	उ. ३५१
वृद्धस्य च पू०	४।१।१६६	पृ. ३७७	उ. ११६
वृद्धाच्छः	४।२।११४	पृ. ४१३	उ. १५४
वृद्धादृक्चो धीरेषु	४।१।१४८	पृ. ३७१	उ. ११०
वृद्धात्माद्याम्	४।२।१२०	पृ. ४१५	उ. १५६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
वृद्धादकेकान्तखे०	४ । २ । १४९	पृ. ४२१	उ. १६०
वृद्धिनिमित्तस्य च०	६ । ३ । ३६	उ. २७०	उ. ५६६
वृद्धिरादेच	१ । १ । १	पृ. ६	पृ. ३६
वृद्धिरेचि	६ । १ । ८८	उ. १६८	उ. ०
वृद्धिर्यस्याचामादि०	१ । १ । ७३	पृ. ३०	पृ. १४३
वृद्धेत्कोसलाजादा०	४ । १ । १७१	पृ. ३७८	उ. १२१
वृद्धो यूना तल्लक्षण०	१ । २ । ६५	पृ. ५०	पृ. २०६
वृत्त्यः स्यसनेः	१ । ३ । ६२	पृ. ७७	पृ. २५६
वृन्दारकनागकुञ्ज०	२ । १ । ६२	पृ. १२२	पृ. ३८२
वृषाकप्यग्निकुसि०	४ । १ । ३७	पृ. ३४०	उ. ४२
वृषादीनां च	६ । १ । २०३	उ. १६६	उ. ५२२
वृत्ता वा	७ । २ । ३८	उ. ३८४	उ. ७७२
वेः पादविहरणे	१ । ३ । ४९	पृ. ६४	पृ. २३७
वेः शब्दकर्मणः	१ । ३ । ३४	पृ. ६२	पृ. २३५
वेः शालच्छङ्कुटचौ	५ । २ । २८	उ. ४४	उ. २६०
वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्	८ । ३ । ७३	उ. ५४६	उ. ०
वेः स्कन्धातोर्नित्यम्	८ । ३ । ७७	उ. ५४७	उ. १००३
वेजः	६ । १ । ४०	उ. १५४	उ. ०
वेजो वयिः	२ । ४ । ४९	पृ. १७०	पृ. ०
वेतनादिभ्यो वीयति	४ । ४ । १२	पृ. ४६३	उ. २०२
वेत्तेर्विभाषा	७ । १ । ७	उ. ३४२	उ. ७०३
वेरपृक्तस्य	६ । १ । ६७	उ. १६२	उ. ४४६
वेशन्तहिमवत्त्रया०	४ । ४ । ११२	पृ. ४८३	उ. २२०
वेशोयशश्चादेर्भगा०	४ । ४ । १३१	पृ. ४८७	उ. ०
वेश्च स्वनो भोजने	८ । ३ । ६६	उ. ५४५	उ. १००२
वैतो ज्यत्र	३ । ४ । ६६	पृ. ३२४	पृ. ७४६
वैयाकरणाख्यायां च	६ । ३ । ७	उ. २६२	उ. ५८२
वैवावेति च च्छन्दसि	८ । १ । ६४	उ. ४८४	उ. ६९२
वोताप्योः	३ । ३ । १४९	पृ. २६९	पृ. ७०३
वोतो गुणवचनात्	४ । १ । ४४	पृ. ३४२	उ. ४६
वोपसर्जनस्य	६ । ३ । ८२	उ. २८२	उ. ६९४
वो विधूनने जुक्	७ । ३ । ३८	उ. ४९६	उ. ८९५
वोक्पलसकत्य०	३ । २ । १४३	पृ. २४६	पृ. ०
वो क्षुश्रुवः	३ । ३ । २५	पृ. २६१	पृ. ०
व्यक्तवाचां समुच्चारणे	१ । ३ । ४८	पृ. ६५	पृ. २३६
व्यञ्जनैरुपसिक्ते	४ । ४ । २६	पृ. ४६६	उ. २०४
व्यत्ययो बहुलम्	३ । १ । ८५	पृ. २०२	पृ. ५७०

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
व्यथो निटि	७।४।६८	उ. ४५६	उ. ८६७
व्यथजपोरनुपसर्गे	३।३।६९	पू. २७३	पू. ६८७
व्यन्सपत्ने	४।१।१४५	पू. ३७९	उ. १०८
व्यवहिताश्च	१।४।८२	पू. ६७	पू. ३२७
व्यवहृपणोः समर्थयोः	२।३।५७	पू. १५३	पू. ४५९
व्यवायिनोऽन्तरम्	६।२।१६६	उ. २५३	उ. ५७०
व्यश्च	६।१।४३	उ. १५५	उ. ०
व्याद् परिभ्योरमः	१।३।८३	पू. ७४	पू. ०
व्याहृति मगः	४।३।५९	पू. ४३२	उ. १७२
व्यपयोः श्रुतेः पर्याये	३।३।३६	पू. २६८	पू. ६७५
व्युष्टादिभ्यो ऽण्	५।१।६७	उ. २६	उ. २६३
व्योर्लघुप्रत्ययतः०	८।३।१८	उ. ५३९	उ. ६७६
व्रजयजोर्भावे क्यप्	३।३।६८	पू. २७६	पू. ६८६
व्रते	३।२।८०	पू. २३६	पू. ६२८
व्रश्चभश्चसुजमज०	८।२।३६	उ. ५०४	उ. ६४६
व्रातच्छ्रजोरस्त्रियाम्	५।३।१९३	उ. ६६	उ. ३६८
व्रातेन ज्ञोवति	५।२।२९	उ. ४२	उ. २८८
व्रीहिशाल्यैर्दिक्	५।२।२	उ. ३८	उ. ८८२
व्रीहेः पुरोडाशे	४।३।४८	पू. ४५६	उ. ०
व्रीह्यादिभ्यश्च	५।२।१९६	उ. ६८	उ. ३२६
शकटादण्	४।४।८०	पू. ४७७	उ. २९४
शकधृषज्ञागलाघट०	३।४।६५	पू. ३९७	पू. ७३८
शक्रिणमुल्कमुली	३।४।१२	पू. ३०५	पू. ०
शकि लिङ् च	३।३।१७२	पू. ३००	पू. ७१२
शकिसहेश्च	३।१।६६	पू. २०६	पू. ५६२
शक्तियव्योरीकृक्	४।४।५६	पू. ४७२	उ. २०६
शक्तौ. हस्तिकपाटयिः	३।२।५४	पू. २२६	पू. ६२९
शण्डिकादिभ्यो व्यः	४।३।६२	पू. ४४२	उ. १८२
शतमानविंशतिकस०	५।१।२७	उ. ६	उ. २४२
शतसहस्रान्ताच्च०	५।२।१९६	उ. ६६	उ. ३२७
शताच्च ठन्यतावशते	५।१।२९	उ. ७	उ. २३६
शतुरनुमो नद्यजादी	६।१।१७३	उ. १६२	उ. ५९२
शदन्तविंशतेश्च	५।२।४६	उ. ५०	उ. ३०७
शदेः श्रितः	१।३।६०	पू. ६८	पू. २४७
शदेरमतौ तः	७।३।४२	उ. ४२०	उ. ०
शप्श्यनोर्नित्यम्	७।१।८९	उ. ३६३	उ. ७३५
शब्ददुर्दुरं करोति	४।४।३४	पू. ४६७	उ. २०६

	अ. पा. नू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
शब्दवैकल्यम्	३।१।१७	पृ. १८७	पृ. ०
शमामष्टानां दीर्घः	७।३।७४	उ. ४३०	उ. ८२८
शमिता यज्ञे	६।४।५४	उ. ३०६	उ. ६६९
शमित्यष्टाभ्यो धिनुण्	३।२।१४९	पृ. २४६	पृ. ६५२
शमिधातोः संज्ञायाम्	३।२।१४	पृ. २८२	पृ. ६९४
शम्याष्टलम्	४।३।१४२	पृ. ४५५	उ. १६३
शयवासवासिष्यका०	६।३।१८	उ. २६५	उ. ५८५
शरद्वक्तुनकदर्भा०	४।१।१०२	पृ. ३६०	उ. ६८
शरादीनां च	६।३।१२०	उ. २६९	उ. ०
शरीरावयवाच्च	४।३।५५	पृ. ४३३	उ. १७३
शरीरावयवाद्यात्	५।१।६	उ. २	उ. २३०
शरो ऽचि	८।४।४६	उ. ५७९	उ. १०३२
शर्करादिभ्यो ऽण्	५।३।१०७	उ. ६८	उ. ९
शर्कराया वा	४।२।८३	पृ. ४०६	उ. १४७
शर्परे विसर्जनीयः	८।३।३५	उ. ५३४	उ. ६८५
शर्पूर्वाः खयः	७।४।६९	उ. ४५४	उ. ८६४
शलङ्गुपधादनटः०	३।१।६५	पृ. १६५	पृ. ५५८
शलाकुनो ऽन्यतर०	४।४।५४	पृ. ४७९	उ. २०६
शल्को ऽटि	८।४।६३	उ. ५७३	उ. १०३४
शलो न	७।१।२६	उ. ३४८	उ. ७९२
शालाद्रु	४।३।१२८	पृ. ४५२	उ. १८६
शाखादिभ्यो यत्	५।३।१०३	उ. ६७	उ. ०
शाच्छासाह्वय्यावे०	७।३।३७	उ. ४९६	उ. ८९५
शाच्छोरन्वतरस्याम्	७।४।४९	उ. ४४६	उ. ८५८
शाशाद्रु	५।१।३५	उ. ९९	उ. २४५
शात्	८।४।४४	उ. ५७०	उ. १०३९
शारदे ञ्कार्तवे	६।२।६	उ. २०८	उ. ५३९
शाङ्करवाद्यज्ञो ङीम्	४।१।७३	पृ. ३५०	उ. ६९
शास्त्रीनकौपीने अ०	५।२।२०	उ. ४२	उ. २८८
शास वटङ्गलोः	६।४।३४	उ. ३०४	उ. ६५९
शासिर्वसिचसीनां०	८।३।६०	उ. ५४२	उ. ६६८
शा हो	६।४।३५	उ. ३०४	उ. ६५२
शिक्षाया ललच्	४।२।८६	पृ. ४०७	उ. १४८
शित् सुक्	८।३।३९	उ. ५३३	उ. ६८२
शित्तेर्नित्यावृज्ज०	६।२।१३८	उ. २४३	उ. ५६९
शिलाया ङः	५।३।१०२	उ. ६७	उ. ०
शित्यम्	४।४।५५	पृ. ४७२	उ. २०६

	अ. पा. सू.	कारिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
शिल्पिनि चाकृजः	६।२।७६	उ. २२६	उ. ५५०
शिल्पिनि ज्युन्	३।१।१४५	पू. २१७	पू. ६०७
शिवशमरिष्टस्य करे	४।४।१४३	पू. ४८६	उ. २२६
शिवादिभ्यो ऽण्	४।१।११२	पू. ३६४	उ. १०१
शिशुकन्दपमसभ०	४।३।८८	पू. ४४१	उ. १८१
शि सर्वनामस्यानम्	१।१।४२	पू. १८	पू. ८८
शोडः सार्वधातुके०	७।४।२१	उ. ४४५	उ. ८५४
शोडो रुट्	७।१।६	उ. ३४२	उ. ७०२
शोतोष्णाभ्यां कारिशि	५।२।७२	उ. ५६	उ. ३०६
श्रीर्षश्कन्दसि	६।१।६०	उ. १५६	उ. ४४४
श्रीर्षच्छेदाद्यच्च	५।१।६५	उ. १६	उ. २५६
शीलम्	४।४।६१	पू. ४७३	उ. २१०
शुकाद्यन्	४।२।२६	पू. ३८७	उ. ०
शुगिडकादिभ्यो ऽण्	४।३।७६	पू. ४३८	उ. १७६
शुभादिभ्यश्च	४।१।१२३	पू. ३६७	उ. १०५
शुषः कः	८।२।५१	उ. ५०६	उ. ०
शुष्कचूर्णरुद्रेषु पिपः	३।४।३५	पू. ३१०	पू. ०
शुष्कष्टो०	६।१।२०६	उ. २००	उ. ०
शूद्राणामनिरवासि०	२।४।१०	पू. १६१	पू. ४६५
शूपादजन्यतरस्याम्	५।१।२६	उ. ८	उ. २४२
शूलात्पाके	५।४।६५	उ. ११८	उ. ३६४
शूलाखाद्यत्	४।२।१७	पू. ३८५	उ. १३०
शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे	५।२।७६	उ. ५८	उ. ३११
शृङ्गमवस्थायां च	६।२।११५	उ. २३८	उ. ०
शृतं पाके	६।१।२७	उ. १५०	उ. ४३३
शृदृष्टां ह्रस्वो वा	७।४।१२	उ. ४४३	उ. ८५२
शृवन्धोरांरुः	३।२।१७३	पू. २५५	पू. ०
शे	१।१।१३	पू. ६	पू. ६५
शे मुवादीनाम्	७।१।५६	उ. ३५६	उ. ७२३
शेवलसुपरिविशाल०	५।३।८४	उ. ६२	उ. ३६४
शेश्कन्दसि बहुलम्	६।१।७०	उ. १६३	उ. ४५३
शेषात्कर्तरि परस्मि०	१।३।७८	पू. ७३	पू. २५७
शेषादिभ्या	५।४।१५४	उ. १३६	उ. ४११
शेषे	४।२।६२	पू. ४०८	उ. १४८
शेषे प्रथमः	१।४।१०८	पू. १०३	पू. ३४०
शेषे लङ्यदो	३।३।१५१	पू. २६४	पू. ०
शेषे लोपः	७।२।६०	उ. ३६६	उ. ७८७

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
शेषे विभाषा	८ । १ । ४९	उ. ४७७	उ. ६०५
शेषे विभाषा	८ । १ । ५०	उ. ४८०	उ. ६०७
शेषे विभाषाकक्षा०	८ । ४ । १८	उ. ५६२	उ. ९०२४
शेषो घ्यसखि	९ । ४ । ७	पृ. ७६	पृ. २६८
शेषो बहुव्रीहिः	२ । २ । २३	पृ. ९३२	पृ. ४०४
शोणात्प्राचाम्	४ । १ । ४३	पृ. ३४२	उ. ४५
शानकादिभ्यश्च०	४ । ३ । १०६	पृ. ४४७	उ. ०
शनसारल्लेपः	६ । ४ । १९९	उ. ३२२	उ. ६७६
शनाचलोपः	६ । ४ । २३	उ. ३०९	उ. ६४६
शनाभ्यस्तयोरातः	६ । ४ । १९२	उ. ३२२	उ. ६७६
श्याद्वधासुसं०	३ । १ । १४९	पृ. २९७	पृ. ६०६
श्येनतिलस्य पात्ते०	६ । ३ । ७९	उ. २८०	उ. ६९०
श्योस्यशे	८ । २ । ४७	उ. ५०८	उ. ६५९
श्रज्ज्वमकन्याय०	६ । २ । २५	उ. २९३	उ. ५३४
श्रविष्ठाफल्गुन्यन०	४ । ३ । ३४	पृ. ४२८	उ. १६८
श्राणामांसाटनाट्टिठन्	४ । ४ । ६७	पृ. ४७४	उ. २९९
श्राद्धमनेन भु०	५ । २ । ८५	उ. ५६	उ. ३९३
श्राद्धे शरटः	४ । ३ । १२	पृ. ४२४	उ. १६४
श्रिणीभुवानु०	३ । ३ । २४	पृ. २६५	पृ. ०
श्रीधामशयोश्च०	७ । १ । ५६	उ. ३५५	उ. ७२२
श्रुवः श्र च	३ । १ । ७४	पृ. २००	पृ. ०
श्रुशृणुष्टक्यू०	६ । ४ । १०२	उ. ३२०	उ. ६७६
श्रेययाटयः कृता०	२ । १ । ५६	पृ. ९२९	पृ. ३८०
श्रोत्रियंश्चन्दो०	५ । २ । ८४	उ. ५६	उ. ३९३
श्रयुक्तः किति	७ । २ । १९	उ. ३७५	उ. ७५५
श्रलाघट्टकस्याश्च०	९ । ४ । ३४	पृ. ८५	पृ. २६३
श्लिष आलिङ्गने	३ । १ । ४६	पृ. १६५	पृ. ५५६
श्लौ	६ । १ । १०	उ. १४४	उ. ४२६
श्रवगणाट्टञ्च	४ । ४ । १९	पृ. ४६३	उ. २०२
श्रवयन्तैः	७ । ४ । १८	उ. ४४१	उ. ८५३
श्रवयुवमघोनामत०	६ । ४ । १३३	उ. ३२८	उ. ६८७
श्रवशूरः श्रववा	९ । २ । ७९	पृ. ५२	पृ. २०६
श्रवसस्तुद च	४ । ३ । १५	पृ. ४२५	उ. १६४
श्रवसोवसायः श्र०	५ । ४ । ८०	उ. १२२	उ. ३६६
श्रवादेरिति	७ । ३ । ८	उ. ४०६	उ. ८०५
श्रवादितो निष्ठायाम्	७ । २ । १४	उ. ३७६	उ. ७६०
श्रः प्रत्ययस्य	१ । ३ । ६	पृ. ५४	पृ. २९७

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
षट्कतिक्रतिप०	५।२।५९	उ. ५९	उ. ३०३
षट् च काण्हादीनि	६।२।९३५	उ. २४३	उ. ०
षट्चतुर्भ्यश्च	७।१।५५	उ. ३५४	उ. ७२९
षट्त्रिचतुर्भ्यो०	६।१।९७६	उ. ९६४	उ. ५९४
षड्भ्यो लुक्	७।१।२२	उ. ३४६	उ. ७०६
षढोः कः सि०	८।२।४९	उ. ५०६	उ. ०
षण्मासायच्च	५।१।८३	उ. २३	उ. २६०
षत्पुत्तुकोरसि०	६।१।८६	उ. ९६७	उ. ४६५
षपूर्वहन्धत०	६।४।९३५	उ. ३२६	उ. ६८७
षष्टिकाः षष्टिरा०	५।१।६०	उ. २४	उ. २६९
षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः	५।२।५८	उ. ५३	उ. ३०६
षष्ट्याष्टमाभ्यां अ च	५।३।५०	उ. ८४	उ. ३४३
षष्ठी	२।२।८	पू. ९२७	पू. ३६३
षष्ठी चानादरे	२।३।३८	पू. ९४८	पू. ४३६
षष्ठी प्रत्येनसी	६।२।६०	उ. २२५	उ. ५४६
षष्ठ्युक्तश्चन्द्रसि वा	१।४।६	पू. ६०	पू. २७०
षष्ठी शेषे	२।३।५०	पू. ९५९	पू. ४४६
षष्ठी स्थानेयोगा	१।१।४६	पू. २०	पू. ६४
षष्ठी हेतुप्रयोगे	२।३।२६	पू. ९४४	पू. ४३३
षष्ठ्यतसर्थप्रत्य०	२।३।३०	पू. ९४६	पू. ४३५
षष्ठ्याः पतिपुत्रपृ०	८।३।५३	उ. ५४०	उ. ६६४
षष्ठ्या रूप्य च	५।३।५४	उ. ८५	उ. ३४४
षष्ठ्या व्याश्रये	५।४।४८	उ. ९९३	उ. ३८७
षात्पदान्तात्	८।४।३५	उ. ५६७	उ. ९०२६
षिद्धीरादिभ्यश्च	४।१।४९	पू. ३४९	उ. ४३
षिद्धिदादिभ्योह्	३।३।१०४	पू. २८९	पू. ६८८
ष्टुना ष्टुः	८।४।४९	उ. ५६६	उ. १०३९
ष्टिवृक्कमुचमां शि०	७।३।७५	उ. ४३०	उ. ८२८
ष्णान्ता षट्	१।१।२४	पू. ९२	पू. ७४
ष्यङ्कः संयसारणं०	६।१।१३	उ. ९४५	उ. ४२८
स उत्तमस्य	३।४।६८	पू. ३२५	पू. ७५०
स एषां यामयोः	५।२।७८	उ. ५७	उ. ३९९
सः स्याद्धधातुके	७।४।४६	उ. ४५९	उ. ८६९
सः स्थिदिस्थिदिस०	८।३।६२	उ. ५४३	उ. १०००
संयसश्च	३।१।७२	पू. २००	पू. ५६७
संयोगादिश्च	६।४।९६६	उ. ३३७	उ. ६६६
संयोगादेरातो आ०	८।२।४३	उ. ५०७	उ. ६४६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
संयोगान्तस्य लो०	८।२।२३	उ. ५०९	उ. ६४०
संयोगे गुरु	९।४।९९	पृ. ८०	पृ. ०
संयत्तराप्रहा०	४।३।५०	पृ. ४३२	उ. ९७२
संययमापचः	५।९।७३	उ. २९	उ. २५८
संयुष्टे	४।४।६२	पृ. ४६५	उ. २०३
संयुक्तम्	४।४।३	पृ. ४६२	उ. २०९
संयुक्तं भद्राः	४।२।९६	पृ. ३८५	उ. ९२६
संहितशफल०	४।९।७०	पृ. ३४६	उ. ६९
संहितायाम्	६।९।७२	उ. ९६४	उ. ४५४
संहितायाम्	६।३।९९४	उ. २८६	उ. ६२९
संयं चाक्रां०	६।२।९६८	उ. २६०	उ. ५७६
संयुग्मिन्धीति०	४।९।६२	पृ. ३४७	उ. ५७
संयुग्मसंयुद्धौ	७।९।६२	उ. ३६५	उ. ७३६
संयुग्मः	५।९।९२६	उ. ३४	उ. ०
सगतिरपि तिङ्	८।९।६८	उ. ४८६	उ. ६९४
सगर्भसंयुथस०	४।४।९९४	पृ. ४८३	उ. २२०
संकलादिभ्यश्च	४।२।७५	पृ. ४०९	उ. ०
संख्याव्ययासूत्रा०	२।२।२५	पृ. ९३३	पृ. ४०८
संख्या	६।२।३५	उ. २९७	उ. ५३६
संख्यापूर्वा द्विगुः	२।९।५२	पृ. ९९६	पृ. ३७५
संख्याया अति०	५।९।२२	उ. ८	उ. २४९
संख्याया अवयवे०	५।२।४२	उ. ४८	उ. २६७
संख्यायाः क्रियाभ्या०	५।४।९७	उ. ९०५	उ. ३७७
संख्यायाः संयत्तर०	७।३।९५	उ. ४९९	उ. ८०८
संख्यायाः संज्ञासंघ०	५।९।५८	उ. ९७	उ. २५०
संख्यायाः स्तनः	६।२।९६३	उ. २५२	उ. ०
संख्याया गुणस्य०	५।२।४७	उ. ५०	उ. ३००
संख्याया विधार्थ०	५।३।४२	उ. ८२	उ. ३४९
संख्यायाश्च गुणान्ता०	५।४।५६	उ. ९९६	उ. ३६३
संख्या संयने	२।९।९६	पृ. ९९०	पृ. ३६०
संख्यात्रिसाधपूर्व०	६।३।९९०	उ. २८८	उ. ६९६
संख्याव्ययादेर्लोप	४।९।२६	पृ. ३३७	उ. ३६
संख्यासुपूर्वस्य	५।४।९४०	उ. ९३६	उ. ०
संख्येकलक्षना०	५।४।४३	उ. ९९९	उ. ३८५
संयामेप्रयोजन०	४।२।५६	पृ. ३६५	उ. ९४०
संघातूनक्षणे०	४।३।९२७	पृ. ४५२	उ. ९८८
संघे चानैतरा०	३।३।४२	पृ. २६६	पृ. ६७६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		ए.	ए.
संघोद्धा गणप्र०	३।३।८६	पू. २७७	पू. ६८३
संज्ञापूर्वयोश्च	६।३।३८	उ. २७७	उ. ५६६
संज्ञायाम्	२।९।४४	पू. १९६	पू. ७
संज्ञायाम्	३।३।१०६	पू. २८२	पू. ६६९
संज्ञायाम्	३।४।४२	पू. ३९९	पू. ७३२
संज्ञायाम्	४।२।७२	पू. ३५०	उ. ०
संज्ञायाम्	४।३।११७	पू. ४४६	उ. १८७
संज्ञायाम्	६।२।१५६	उ. २५१	उ. ५६८
संज्ञायाम्	८।२।१९	उ. ४६७	उ. ६३५
संज्ञायां लला०	४।४।४६	पू. ४७०	उ. २०७
संज्ञायां शरदो०	४।३।२७	पू. ४२७	उ. १६८
संज्ञायां श्रवणा०	४।२।५	पू. ३८२	उ. १२६
संज्ञायां समज्जनि०	३।३।६६	पू. २८०	पू. ६८६
संज्ञायां कन्	४।३।१४७	पू. ४५६	उ. ०
संज्ञायां कन्	५।३।७५	उ. ६०	उ. ०
संज्ञायां कन्	५।३।८७	उ. ६३	उ. ०
संज्ञायां कन्याशोनेषु	२।४।२०	पू. १६४	पू. ४७२
संज्ञायां गिरिनि०	६।२।६४	उ. २३३	उ. ५५३
संज्ञायां च	५।३।६७	उ. ६५	उ. ०
संज्ञायां च	६।२।७७	उ. २२६	उ. ०
संज्ञायां जन्वा	४।४।८२	पू. ४७७	उ. २१४
संज्ञायां धेनुष्या	४।४।८६	पू. ४७८	उ. २१६
संज्ञायामनाचिता०	६।२।१४६	उ. २४६	उ. ५६५
संज्ञायामुपमानम्	६।१।२०४	उ. २००	उ. ५२२
संज्ञायां भृगुर्जिधा०	३।२।४६	पू. २२८	पू. ६२०
संज्ञायां मन्माभ्याम्	५।२।१३७	उ. ७३	उ. ३३९
संज्ञायां मित्राजिनयोः	६।२।१६५	उ. ३५२	उ. ५६६
संज्ञा अन्यतरस्यां०	२।३।२२	पू. १४४	पू. ४३२
संज्ञापम्ययोश्च	६।२।१९३	उ. २३७	उ. ०
सत्यं प्रश्ने	८।१।३२	उ. ४७६	उ. ०
सत्यादशपथे	३।४।६६	उ. १९८	उ. ३६४
सत्यापपाशरूपव्री०	३।१।२५	पू. १८६	पू. ५३९
सत्सूद्विषद्रुह०	३।२।६९	पू. २३२	पू. ६२५
सदिरपतेः	८।३।६६	उ. ५४४	उ. १००२
सदृशप्रतिरूपयोः०	६।२।१९	उ. २०६	उ. ५३९
सदिष्वञ्जोः परस्य लिटि	८।३।१९८	उ. ५५६	उ. १०१४
सद्यःपरुत्परायैवमः०	५।३।२२	उ. ७८	उ. ३३६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
सधमादस्ययोऽङ्क०	६।३।६६	उ. २८५	उ. ६९६
सनः क्तिचि लो०	६।४।४५	उ. ३०७	उ. ६५५
स नपुसंकम्	२।४।९७	पृ. ९६३	पृ. ४७०
सनाद्यन्ता धातवः	३।९।३२	पृ. ९६२	पृ. ५४४
सनाशेसभिल उः	३।२।९६८	पृ. २५४	पृ. ६५८
सन्निंससनिर्वासम्	७।२।६६	उ. ३६४	उ. ७८२
सनिर्हगुहोश्च	७।२।९२	उ. ३०५	उ. ७५८
सनिर्ह	२।४।४७	पृ. ९७२	पृ. ०
सनि मीमाचुरभल०	७।४।५४	उ. ४५२	उ. ८६९
सनीवन्तर्धभस्जद०	७।२।४६	उ. ३८७	उ. ७७५
सनेतेरनः	८।३।९०८	उ. ५५४	उ. ९०९२
संधिवेलाद्युनक्षत्रे०	४।३।९६	पृ. ४२५	उ. ९६५
सन्महत्परमोत्तमो०	२।९।६९	पृ. ९२९	पृ. ३८२
सन्यडोः	६।९।६	उ. ९४३	उ. ४२६
सन्यतः	७।४।७६	उ. ४५८	उ. ८६६
सन्निटोर्जः	७।३।५७	उ. ४२६	उ. ८२४
सन्वल्लघुनि चङ्गपरे०	७।४।६३	उ. ४६२	उ. ८७२
सपत्रनिष्पन्नादति०	५।४।६९	उ. ९९७	उ. ३६४
सपूर्वाच्च	५।२।८७	उ. ६०	उ. ३९३
सपूर्वायाः प्रथमाया०	८।९।२६	उ. ४७३	उ. ६००
सप्तनोऽङ्कन्टसि	५।९।६९	उ. ९८	उ. ०
सप्तमीपञ्चम्या कार०	२।३।७	पृ. ९३६	पृ. ४२२
सप्तमी विशेषणे बहु०	२।२।३५	पृ. ९३६	पृ. ४९६
सप्तमी शीघ्रः	२।९।४०	पृ. ९९५	पृ. ३६६
सप्तमी सिद्धशुष्कप०	६।२।३२	उ. २९५	उ. ५३४
सप्तमी हारिणौ धर्म्य०	६।२।६५	उ. २२६	उ. ५४७
सप्तम्यधिकरणे च	२।३।३६	पृ. ९४७	पृ. ४३७
सप्तम्याः पुण्यम्	६।२।९५२	उ. २४६	उ. ५६७
सप्तम्यां चोपयीद०	३।४।४६	पृ. ३९३	पृ. ७३२
सप्तम्यां जनेर्दः	३।२।६७	पृ. २३६	पृ. ६३४
सप्तम्यास्त्रत्	५।३।९०	उ. ७६	उ. ०
सभायां नपुसके	६।२।६८	उ. २३४	उ. ५५४
सभाया यः	४।४।९०५	पृ. ४८२	उ. ०
सभाराजामनुष्णपूर्वा	२।४।२३*	पृ. ९६५	पृ. ४७३
समः क्षुद्रः	९।३।६५	पृ. ७०	पृ. २४६
समः प्रतिज्ञाने	९।३।५२	पृ. ६६	पृ. २४०
समः समि	६।३।६३	उ. २८४	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
समः सुटि	८।३।५	उ. ५२०	उ. ६७४
समयस्तदस्य०	५।९।१०४	उ. २८	उ. २६४
समयाच्चयापना०	५।४।६०	उ. ११७	उ. ३६३
समर्थः पदविधिः	२।९।९	पू. १०३	पू. ३४३
समर्थानां प्रथ०	४।९।८२	पू. ३५३	उ. ७०
समवप्रविभ्यः स्थः	१।३।२२	पू. ५८	पू. २३९
समवायान्समवति	४।४।४३	पू. ४६६	उ. २०७
समवाये च	६।९।१३८	उ. १८२	उ. ४६४
समस्तृतीयायुक्तात्	१।३।५४	पू. ६७	पू. २४०
समासमां विजायते	५।२।१२	उ. ४०	उ. २८५
समानकर्तृकयोः पूर्व०	३।४।२९	पू. ३०७	पू. ७२३
समानकर्तृकेषु तुमुषु	३।३।१५८	पू. २६६	पू. ७०८
समानतीर्थे वासी	४।४।१०७	पू. ४८२	स. २९६
समानस्य कृन्त०	६।३।८४	उ. २८२	उ. ६९४
समानोदरे श०	४।४।१०८	पू. ४८२	उ. २२०
समापनात्सपूर्व०	५।९।११२	उ. ३०	उ. ०
समायाः खः	५।९।८५	उ. २३	उ. २६०
समासतो	३।४।५०	पू. ३९३	पू. ७३३
समासस्य	६।९।२२३	उ. २०४	उ. ५२५
समासाच्च तद्धि०	५।३।१०६	उ. ६७	उ. ३६७
समासान्ताः	५।४।६८	उ. १९८	उ. ३६५
समासे ङुलेः सङ्गः	८।३।८०	उ. ५४८	उ. १००५
समासे ङजपूर्व०	७।९।३७	उ. ३४६	उ. ७९५
समाहारः स्वरितः	१।२।३९	पू. ३६	पू. १७०
समि ख्यः	३।२।७	पू. २२०	पू. ०
समि सुटि	३।३।३६	पू. २६७	पू. ६७५
समि युट्टुवः	३।३।२३	पू. २६५	पू. ६७३
समुच्चये ऽन्यतरस्याम्	३।४।३	पू. ३०२	पू. ७९८
समुच्चये सामान्यद०	३।४।५	पू. ३०३	पू. ७९६
समुदाङ्गभ्यो०	१।३।७५	पू. ७२	पू. २५६
समुदो रजः पशुषु	३।३।६६	पू. २७४	पू. ०
समुद्रामाद घः	४।४।११८	पू. ४८४	उ. २२९
समूलाकतनीवे०	३।४।३६	पू. ३९०	पू. ७३९
समूहवच्च बहुषु	५।४।२२	उ. १०७	उ. ३८०
समो गम्यच्छिष्यश्चि०	१।३।२६	पू. ६०	पू. २३३
संपरिपूर्वात्स स	५।९।६२	उ. २५	उ. ०
संघर्षेभ्यः करोती भू०	६।९।१३७	उ. १८९	उ. ४६४

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		ए.	ए.
संपादिनि	५।१।६६	उ. २७	उ. २६४
संप्रदानुरुधा०	३।२।१४२	पू. २४६	पू. ६५३
संप्रतिभ्यामना०	१।३।४६	पू. ६५	पू. २३८
संप्रसारणस्य	६।३।१३६	उ. २६४	उ. ६२४
संप्रसारणाच्च	६।१।१०८	उ. १७४	उ. ४७६
संप्रोदश्च कटश्च	५।२।२६	उ. ४४	उ. २६०
संबुद्धौ च	७।३।१०६	उ. ४३७	उ. ०
संबुद्धौ शाक०	१।१।१६	पू. १०	पू. ६७
संबोधने च	२।३।४७	पू. १५१	पू. ४४५
संबोधने च	३।२।१२५	पू. २४५	पू. { अशु. ६६३ शु. ६४०
संभद्यत्यवहर०	५।१।५२	उ. ०५	उ. २४६
संभावनेलमिति०	३।३।१५४	पू. २६५	पू. ७०६
संभूते	४।३।४१	पू. ४३०	उ. १७१
संमाननोत्संजना०	१।३।३६	पू. ६२	पू. २३५
संयसश्च	३।१।७२	पू. २००	पू. ५६७
संयोगादिश्च	६।४।१६६	उ. ३३७	उ. ६६६
सरूपाणामेकशे०.	१।२।६४	पू. ५०	पू. २००
सर्तिशास्वर्तिभ्य०	३।१।५६	पू. १६७	पू. ५६२
सर्वकृणामकरीषेषु०	३।२।४२	पू. २२७	पू. ०
सर्वगुणकात्त्यै	६।२।६३	उ. ६३३	उ. ५५३
सर्वचर्मणः कृतः०	५।२।५	उ. ३८	उ. २८२
सर्वत्र लोहितादि०	४।१।१८	पू. ३३४	उ. ३१
सर्वत्र त्रिभाषा गोः	६।१।१२२	उ. १७७	उ. ४८४
सर्वत्र शाकल्यस्य	८।४।५१	उ. ५७१	उ. १०३३
सर्वत्राण च त०	४।३।२२	पू. ४२६	उ. १६५
सर्वदेवात्तातिल्	४।४।१४२	पू. ४८६	उ. ०
सर्वनामस्थाने चासं०	६।४।८	उ. २६६	उ. ६३०
सर्वनामः स्मै	७।१।१४	उ. ३४४	उ. ७०६
सर्वनामः स्याद्०	७।३।११४	उ. ४३६	उ. ६४२
सर्वनामस्तुतीया०	२।३।२७	पू. १४५	पू. ४३३
सर्वपुरुषाभ्यां णट०	५।१।१०	उ. ४	उ. २३३
सर्वभूमिपृथि०	५।१।४१	उ. १२	उ. २४७
सर्वस्य द्वे	८।१।१	उ. ४६३	उ. ८७५
सर्वस्य सुपि	६।१।१६१	उ. १६७	उ. ५१६
सर्वस्य सोऽन्यत०	५।३।६	उ. ७५	उ. ३३४
सर्वादीनि सर्वना०	१।१।३७	पू. १३	पू. ७५

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
सर्वैकान्यक्रियतदः०	५।३।१५	उ. ७६	उ. ३३६
सवाभ्यां वामौ०	३।४।६९	पृ. ३२३	पृ. ०
सविधसनीहसमर्याद०	६।२।२३	उ. २९२	उ. ५३३
ससज्जुषोरः	८।२।६६	उ. ५९३	उ. ६५५
ससृवेति निगमे	७।४।७४	उ. ४५७	उ. ८६८
सस्रौ प्रशंसायाम्	५।४।४०	उ. ९९९	उ. ३८४
सः स्याद्धातुके	७।४।४६	उ. ४५९	उ. ८६९
सस्येन परिजातः	५।२।६८	उ. ५५	उ. ३०८
सहनञ्जित्यमानपू०	४।९।५७	पृ. ३४६	उ. ५५
सहयुक्तःप्रधाने	२।३।९६	पृ. ९४३	पृ. ४२६
सह सुण	२।९।४	पृ. ९०५	पृ. ३५९
सहस्य सः संज्ञायां	६।३।७८	उ. २८९	उ. ६९३
सहस्य सधिः	६।३।६५	उ. २८५	उ. ०
सहस्रेण संमिता घः	४।४।९३५	पृ. ४८७	उ. २२५
सहिवहेरोदवर्णस्य	६।३।९९२	उ. २८६	उ. ६२०
सहेः एतनताभ्यां च	८।३।१०६	उ. ५५४	उ. १०९२
सहेः साढः सः	८।३।५६	उ. ५४९	उ. ६६४
सहे च०	३।२।६६	पृ. २३६	पृ. ६३४
साक्षात्प्रभृतीनि च०	९।४।७४	पृ. ६६	पृ. ३२३
साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्	५।२।६९	उ. ६९	उ. ३९४
साढी साढ्या साढे०	६।३।९९३	उ. २८६	उ. ६२९
सात्पदाद्योः	८।३।९९९	उ. ५५५	उ. १०९३
साधकतमं करणम्	९।४।४२	पृ. ८७	पृ. २६६
साधुनिपुणाभ्याम्०	२।३।४३	पृ. ९४६	पृ. ४३६
सान्त्वमहतः संयोगस्य	६।४।९०	उ. २६६	उ. ६३०
साप्तपटीनं सख्यम्	५।२।२२	उ. ४२	उ. २८८
साम आकम्०	७।९।३३	उ. ३४८	उ. ७९२
सा ऽप्रन्वितम्	२।३।४८	पृ. ९५९	पृ. ४४६
सामि०	२।९।२७	पृ. ९९९	पृ. ३६२
सार्यश्चिरंप्राज्ञेयमे	४।३।२३	पृ. ४२६	उ. ९६६
सार्वधातुकमपित्	९।२।४	पृ. ३२	पृ. ९५०
सार्वधातुकार्द्धधातु०	७।३।८४	उ. ४३२	उ. ८३९
सार्वधातुके यक्	३।९।६७	पृ. ९६६	पृ. ५६५
साल्यावयवप्रत्यय०	४।९।९७३	पृ. ३७६	उ. ९२९
साल्वेयगान्धारि०	४।९।९६६	पृ. ३७८	उ. ०
सावनहुहः	७।९।८२	उ. ३६३	उ. ७३५
सावेकाचस्तृतीया०	६।९।९६८	उ. ९६०	उ. ५९०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
सास्मिन्वीर्यमासीति०	४।२।२९	पृ. ३८६	उ. १३०
सात्य देवता	४।२।२४	पृ. ३८६	उ. १३९
सिकताशर्कराभ्यां च	५।२।१०४	उ. ६५	उ. ३२३
सिचि च परस्मैपदेषु	७।२।४०	उ. ३८५	उ. ७७३
सिचि वृद्धिः परस्मै०	७।२।९	उ. ३६८	उ. ७४६
सिचो वृद्धि	८।३।११२	उ. ५५५	उ. १०९३
सिक्ताभ्यस्तविटि०	३।४।१०६	पृ. ३२६	पृ. ७५२
सिति च	१।४।१६	पृ. ८९	पृ. २७४
सिद्धशुक्लपक्ववन्धैश्च	२।१।४९	पृ. १९५	पृ. ३७०
सिध्मादिभ्यश्च	५।२।६७	उ. ६३	उ. ३१६
सिध्यतेरपारलौकिके	६।१।४६	उ. १५६	उ. ४४९
सिन्धुतसिशिलाटि०	४।३।६३	पृ. ४४२	उ. १८२
सिन्ध्वणकराभ्यां कन्	४।३।३२	पृ. ४२८	उ. ०
सिपि धातोर्वा	८।२।७४	उ. ५९५	उ. ६५७
सिक्कहुलं लेटि	३।१।३४	पृ. १६२	पृ. ५४७
सिवादीनां वाद्ध्य०	८।३।७९	उ. ५४६	उ. १००३
सुः पूजायाम्	१।४।६४	पृ. १००	पृ. ३३२
सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु०	३।२।८६	पृ. २३८	पृ. ६३२
सुखप्रिययोर्हिते	६।२।१५	उ. २१०	उ. ५३२
सुखप्रियादानुलोभ्ये	५।४।६३	उ. १९७	उ. ३६४
सुखादिभ्यः कर्तृष्वे०	३।१।१८	पृ. १८७	पृ. ५२४
सुखादिभ्यश्च	५।२।१३९	उ. ७२	उ. ३२६
सुजः	८।३।१०७	उ. ५५४	उ. १०९२
सुजोयज्ञसंयोगे	३।२।१३२	पृ. २४६	पृ. ६५०
सुदकात्पूर्वः	६।१।१३५	उ. १८९	उ. ४६०
सुद तिथोः	३।४।१०७	पृ. ३२६	पृ. ७५२
सुहनपुंसकस्य	१।१।४३	पृ. ९६	पृ. ८६
सुधातुरकह् च	४।१।६७	पृ. ३५६	उ. ६६
सुधितसमुधितनेम०	७।४।४५	उ. ४४६	उ. ८५६
सुनेतेः स्यसनेः	८।३।११७	उ. ५५६	उ. १०९४
सुप आत्मनः क्यच्	३।१।८	पृ. १८४	पृ. ५९३
सुपः	१।४।१०३	पृ. १०२	पृ. ३३६
सुपां सुलुक्पूर्वस्य०	७।१।३६	उ. ३५०	उ. ७९७
सुपि च	७।३।१०२	उ. ४३७	उ. ८४०
सुपि स्थः	३।२।४	पृ. २९६	पृ. ६९२
सुपो धातुप्रातिप०	२।४।७९	पृ. १७६	पृ. ४६९
सुप्तिङन्तं पदम्	१।४।१४	पृ. ८९	पृ. २७३

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
सुप्रतिना मात्राद्यै	२।१।६	पृ. १०७	पृ. ३५५
सुप्यजाती णिनिस्ता०	३।२।७८	पृ. २३६	पृ. ६२८
सुप्रातसुश्वसुदिवशा०	५।४।१२०	उ. १३९	उ. ४०६
सुषामन्विते पराङ्गव०	२।१।२	पृ. १०४	पृ. ३४७
सुयजोर्हवनिप	३।२।१०३	पृ. २४०	पृ. ६३५
सुवास्त्वादिभ्योणै	४।२।७७	पृ. ४०९	स. १४६
सुविनिर्दुर्भ्यः सुपि०	८।३।८८	उ. ५४६	उ. १००७
सुषामादिषु च	८।३।६८	उ. ५५२	उ. १०१०
सुसर्वाधाञ्जनपदस्य	७।३।१२	उ. ४१०	उ. ८०६
सुहृदुहृदौ मित्रा०	५।४।१५०	उ. १३८	उ. ०
सूत्रं प्रतिष्ठातम्	८।३।६०	उ. ५५०	उ. १००८
सूत्राच्च कोपधात्	४।२।६५	पृ. ३६८	उ. १४३
सूदटोपदी लश्च	३।२।१५३	पृ. २५९	पृ. ६५५
सूपमानात्कः	६।२।१४५	उ. २४६	उ. ५६५
सूर्यतिष्ठागस्त्यम०	६।४।१४६	उ. ३३२	उ. ६६९
सुघस्यटः क्करच्	३।२।१६०	पृ. २५३	पृ. ६५७
सुजिदृशोक्त्यमकिति	६।१।५८	उ. १५८	उ. ४४३
सुपितृदोः कसुन्	३।४।१७	पृ. ३०६	पृ. ०
सु स्थिरे	३।३।१७	पृ. २६३	पृ. ६६६
संधतेर्मता	८।३।११३	उ. ५५५	उ. १०१३
सेनान्तनक्षणाका०	४।१।१५२	पृ. ३७३	उ. ११२
सेनाया वा	४।४।४५	पृ. ४६६	उ. ०
सेर्हापिच्छ	३।४।८७	पृ. ३२३	पृ. ७४८
से ऽसिचि क्तचुतच्छ०	७।२।५७	उ. ३८६	उ. ७७६
सो ऽचि लोपे चेत्या०	६।१।१३४	उ. १८०	उ. ४६०
सोढः	८।३।११५	उ. ५५६	उ. १०१३
सोदराद्यः	४।४।१०६	पृ. ४८२	उ. २२०
सोपदादौ	८।३।३८	उ. ५३५	उ. ६८६
सोममर्हति यः	४।४।१३७	पृ. ४८८	उ. २२५
सोमाद् व्यण्	४।२।३०	पृ. ३८८	उ. १३२
सोमे सुञः	३।२।६०	पृ. २३८	पृ. ६३३
सोमे हुरितः	७।२।३३	उ. ३८२	उ. ७६६
सोऽरवक्षेपणे	६।२।१६५	उ. २५६	उ. ५७५
सोऽर्मनसो अलोमो०	६।२।११७	उ. २३८	उ. ५५७
सोऽस्य निवासः	४।३।८६	पृ. ४४९	उ. १८९
सोऽस्याञ्चवसभृतयः	५।१।५६	उ. १६	उ. २५०
सोऽस्यादिरिति क०	४।२।५५	पृ. ३६५	उ. १३६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
सौ च	६।४।१३	उ. २६८	उ. ०
स्कोः संयोगाद्योरन्ते०	८।२।२६	उ. ५०३	उ. ६४३
स्तम्भेः	८।३।६०	उ. ५४५	उ. १००२
स्तम्भस्तुम्भस्तम्भ०	३।१।८२	पृ. २०९	पृ. ५७०
स्तम्भकर्णयोरमिजपोः	३।२।१३	पृ. २२९	पृ. ६९४
स्तम्भशक्तोरिन्	३।२।२४	पृ. २२४	पृ. ६९७
स्तम्भे क च	३।३।८३	पृ. २७७	पृ. ६८३
स्तम्भसिमुसहं०	८।३।१९६	उ. ५५६	उ. १०९३
स्तुतस्तोमयोश्चन्द्रसि	८।३।१०५	उ. ५५३	उ. १०९९
स्तुमुधूज्यः परस्मै०	७।२।७२	उ. ३६४	उ. ०
स्तोनाद्यचलोपश्च	५।१।१२५	उ. ३४	उ. २७८
स्तोश्चुना ष्वुः	८।४।४०	उ. ५६८	उ. १०३०
स्तोकार्न्तिऋदूरार्थ०	२।१।३६	पृ. १९५	पृ. ०
स्तोतिग्योरेव षय०	८।३।६९	उ. ५४२	उ. ६६८
स्त्यः प्रपूर्वस्य	६।१।२३	उ. १४६	उ. ४३२
स्त्रियाः	६।४।७६	उ. ३९५	उ. ६७०
स्त्रियाः पुंयद्वाधित०	६।३।३४	उ. २६८	उ. ५८८
स्त्रियाम्	४।१।३	पृ. ३३०	उ. १२
स्त्रियां संज्ञायाम्	५।४।१४३	उ. १३६	उ. ४९०
स्त्रियां स्त्रिन्	३।३।६४	पृ. २७८	पृ. ६८४
स्त्रियां च	७।१।६६	उ. ३६६	उ. ७४२
स्त्रियामवन्तिकु०	४।१।१०६	पृ. ३८०	उ. १२२
स्त्रीपुंवच्च	१।२।६६	पृ. ५९	पृ. २०७
स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्च०	४।१।८७	पृ. ३५४	उ. ७८
स्त्रीभ्यां ङक्	४।१।१२०	पृ. ३६६	उ. १०५
स्त्रीषु सौघोरसात्त्व०	४।२।७६	पृ. ४०९	उ. ०
स्त्यः क च	३।२।७७	पृ. २३५	पृ. ६२८
स्थविहलाच्छाय०	४।२।१५	पृ. ३८५	उ. १२६
स्थानापापलो भावे	३।३।६५	पृ. २७६	पृ. ६८५
स्थाध्योरिन्	१।२।१७	पृ. ३५	पृ. १६०
स्थादिष्वभ्यासेन०	८।३।६४	उ. ५४३	उ. १०००
स्थानान्तगोशाल०	४।३।३५	पृ. ४२६	उ. १६६
स्थानान्तादिभाषा	५।४।१०	उ. २०४	उ. ३७४
स्थानिददादेशान्०	१।१।५६	पृ. २२	पृ. १०३
स्थानेऽन्तरात्मः	१।१।५०	पृ. २०	पृ. ६६
स्थालीविलात्	५।१।७०	उ. २०	उ. २५७
स्थूलदूरपुवङ्गस्व०	६।४।१५६	उ. ३३४	उ. ६६४

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
स्यूतादिभ्यः प्रकार०	५।४।३	उ. १०२	उ. ३७०
स्य च भाषायाम्	६।३।२०	उ. २६५	उ. ५८६
स्येशभासपिसक०	३।२।१७५	पू. २५५	पू. ६५६
सत्तत्र्यादयश्च	७।१।४६	उ. ३५३	उ. ०
सुक्रमोरनात्मनेपद०	७।२।३६	उ. ३८३	उ. ७६८
सेहने पिषः	३।४।३८	पू. ३११	पू. ७३१
स्यर्धायामाढः	१।३।३१	पू. ६१	पू. २३४
स्यशानुदके क्विन्	३।२।१५८	पू. २३१	पू. ६२३
स्यहियहियतित०	३।२।५८	पू. २५२	पू. ६५६
स्यहेरीप्सितः	१।४।३६	पू. ८५	पू. २६५
स्फायः स्फी निष्ठायाम्	६।१।२२	उ. १४६	उ. ०
स्फायो वः	७।३।४१	उ. ४२०	उ. ०
स्फिगपूतवीणाञ्जो०	६।२।१८७	उ. २५७	उ. ५७४
स्फुरतिस्फुलत्यार्धञि	६।१।४७	उ. १५६	उ. ०
स्फुरतिस्फुलत्यार्नि०	८।३।७६	उ. ५४७	उ. ०
स्मिपूङ्गरञ्जवशा०	७।२।७४	उ. ३८५	उ. ७८३
स्मे लोट्	३।३।१६५	पू. २६८	पू. ७११
स्मेतरं लट् च	३।३।१७६	पू. ३०१	पू. ७१३
स्यतासी लुलुटोः	३।१।३३	पू. १६२	पू. ५४५
स्यटो जवे	६।४।२८	उ. ३०३	उ. ६५१
स्यश्छन्दसि बहुलम्	६।१।१३३	उ. १८०	उ. ४६०
स्यसिचसीयुट्तासिपु०	६।४।६२	उ. ३१०	उ. ६६२
स्यतिशयोक्तिद्रवति०	७।४।८१	उ. ४५६	उ. ८७०
स्यतसो विभाषा०	४।४।११३	पू. ४८३	उ. २२०
स्वं रूपं शब्दस्याश०	१।१।६८	पू. २८	पू. १३६
स्वं स्वामिनि	६।२।१७	उ. २११	उ. ०
स्वतन्त्रः कर्ता	१।४।५४	पू. ६०	पू. ३१३
स्वतवान्यायो	८।३।११	पू. ५२६	उ. ६७६
स्वनहसेवा	३।३।६२	पू. २७३	पू. ०
स्वपाटिहिंसामच्य०	६।१।१८८	उ. १६६	उ. ५१८
स्वपितृषोर्नजिह्	३।२।१७२	पू. २५५	पू. ०
स्वपिस्वमिव्यञा०	६।१।१६	उ. १४८	उ. ४३२
स्वपो नन्	३।३।६१	पू. २७८	पू. ०
स्वमज्ञातिधनाख्या०	१।१।३५	पू. १६	पू. ८२
स्वमोर्नपुंसकात्	७।१।२३	उ. ३४६	उ. ७०६
स्वयं तन	२।१।२५	पू. १११	पू. ३६२

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
स्वरतिसृतिमूयति०	७।२।४४	उ. ३८६	उ. ७७३
स्वरतिनिपातमध्यम्	१।१।३७	पू. १६	पू. ८३
स्वरतिञ्जितः कर्त्र०	१।३।७२	पू. ७२	पू. २५४
स्वरतिमामोदिते०	८।२।१०३	उ. ५२३	उ. ६६६
स्वरितात्संहितायाम्०	१।२।३६	पू. ४२	पू. १७६
स्वरितेनाधिकारः	१।३।११	पू. ५५	पू. २२१
स्वरितो वानुदाने०	८।२।६	उ. ४६५	उ. ६३२
स्वसुश्रुः	४।१।१४३	पू. ३७०	उ. ०
स्वागतादोनां च	७।३।७	उ. ४०६	उ. ८०५
स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि	६।३।४०	उ. २७१	उ. ५६७
स्वाङ्गाच्चापसर्जनाटसं०	४।१।५४	पू. ३४५	उ. ५४
स्वाङ्गे तस्यत्यये कथ्योः	३।४।६९	पू. ३१६	पू. ७३६
स्वाङ्गे ध्रुवे	३।४।५४	पू. ३१४	पू. ७३३
स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते	५।२।६६	उ. ५५	उ. ३०८
स्वादिभ्यः श्रुः	३।१।७३	पू. २००	पू. ५७
स्वादिष्वसर्वनाम०	१।४।१७	पू. ८९	पू. २७५
स्वादुमि एमुल्	३।४।२६	पू. ३०८	पू. ७२६
स्वापेचिडि०	६।१।१८	उ. १४८	उ. ४३१
स्वामिर्ज्ञवर्ग्ये	५।२।१२६	उ. ७०	उ. ३२८
स्वामोश्वराधिपति०	२।३।३६	पू. १४६	पू. ४३६
स्वे पुषः	३।४।४०	पू. ३१९	पू. ७३९
स्वैजिसमादकृष्टाभ्यां०	४।१।२	पू. ३२६	उ. १९
ह एति	७।४।५२	उ. ४५१	उ. ८६१
हनः सिच्	१।२।१४	पू. ३४	पू. १५६
हनश्च वधः	३।३।७६	पू. २७५	पू. ६८२
हनस्त च	३।१।१०८	पू. २०८	पू. ५६५
हनस्तोऽचिणालोः	७।३।३२	उ. ४१७	उ. ८१३
हना वध लिङि	२।४।४२	पू. १७१	पू. ४८२
हन्त च	८।१।५४	उ. ४८९	उ. ६०६
हन्तेरत्युर्ध्वस्य	८।४।२२	उ. ५६४	उ. १०२६
हन्तेर्जः	६।४।३६	उ. ३०४	उ. ६५३
हरतेरनुद्यमने च्	३।२।६	पू. २२१	पू. ६९३
हरतेर्द्वितीयाद्येः०	३।२।२५	पू. २२४	पू. ६९७
हरत्युत्सङ्गादिभ्यः	४।४।१५	पू. ४६४	उ. २०२
हरितादिभ्यो ङः	४।१।१००	पू. ३६०	उ. ६८
हरीतकादिभ्यश्च	४।३।१६७	पू. ४६०	उ. १६६
हलः	६।४।२	उ. २६५	उ. ६२७

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
हलः षनः शान्तभौ	३।४।८३	पृ. २०३	पृ. ५७०
हलदन्तात्सप्तम्याः सं०	६।३।६	उ. २६३	उ. ५८२
हलन्ताच्च	१।२।१०	पृ. ३३	पृ. १५७
हलन्यम्	१।३।३	पृ. ५३	पृ. २१४
हलश्च	३।३।१२९	पृ. २८५	पृ. ६६४
हलश्चेजुपधात्	८।४।३१	उ. ५६६	उ. १०२८
हलसीराट्ठक्	४।३।१२४	पृ. ४५१	उ. २१४
हलसीराट्ठक्	४।४।८१	पृ. ४७७	उ. २१४
हलसूकरयोः पुनः	३।२।१८३	पृ. २५८	पृ. ६६१
हलस्तद्धितस्य	६।४।१५०	उ. ३३३	उ. ६६२
हलादिः शेषः	७।४।६०	उ. ४५३	उ. ८६३
हलि च	८।२।७७	उ. ५१५	उ. ०
हलि लोपः	७।२।११३	उ. ४०६	उ. ७६८
हलि सर्वेषाम्	८।३।२२	उ. ५३२	उ. ६८०
हलो ऽन्तराः संयोगः	१।१।७	पृ. ७	पृ. ५३
हलो यमां यमि लोपः	८।४।६४	उ. ५७४	उ. १०३४
हल्ङाबभ्यो दीर्घा०	६।१।६८	उ. १६२	उ. ४४६
हव्ये ऽन्तः पाठम्	३।२।६६	पृ. २३३	पृ. ०
हश्चवतोर्लङ् च	३।२।११६	पृ. २४३	पृ. ०
हशि च	६।१।११४	उ. १७५	उ. ४८९
हश्च द्रोहिकालयोः	३।१।१४८	पृ. २१८	पृ. ६०८
हस्ताज्जातो	५।२।१३३	उ. ७२	उ. ३३०
हस्तादाने चेरस्तेये	३।३।४०	पृ. २६८	पृ. ६७६
हस्ते वर्तिषहेः	३।४।३६	पृ. ३१९	पृ. ७३१
हायनान्तपुवा०	५।१।१३०	उ. ३५	उ. २७६
हिंसायां प्रतेञ्च	६।१।१४९	उ. १८२	उ. ४६५
हिंसार्थानां च समा०	३।४।४८	पृ. ३१३	पृ. ७३२
हि च	८।१।३४	उ. ४७६	उ. ६०४
हितं भक्षाः	४।४।६५	पृ. ४७४	उ. ३९१
हिनुमीना	८।४।१५	उ. ५६१	उ. १०२३
हिमकारिबहतिषु च	६।३।५४	उ. २७५	उ. ६०४
हिरण्यपरिमाणं धने	६।२।५५	उ. २२४	उ. ५४६
हीने	१।४।८६	पृ. ६८	पृ. ३२६
हीयमानबाधयोगाच्च	५।४।४७	उ. ११३	उ. ३८७
हुक्त्वयोर्द्विः	६।४।१०१	उ. ३२०	उ. ६७६
हुभ्रुवाः सार्वधातुके	६।४।८७	उ. ३१७	उ. ६७१
हुकारन्यतरस्याम्	१।४।५३	पृ. ६०	उ. ३१२

	अ० पा० सू०	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ०	पृ०
हृदयस्य प्रियः	४।४।६५	पृ. ४८०	उ. २९८
हृदयस्य हृल्लेखयद०	६।३।५०	उ. २७४	उ. ६०३
हृद्गणिसन्ध्वन्ते पूर्वप०	७।३।९६	उ. ४९३	उ. ८०६
हृषीकेशमसु	७।२।२६	उ. ३८९	उ. ७६६
हेति द्वियायाम्	८।१।६०	उ. ४८३	उ. ६९९
हेतुमति च	३।१।२६	पृ. ९६०	पृ. ५३२
हेतुमनुष्यभ्योऽन्यत०	४।३।८९	पृ. ४३६	उ. ९८०
हेतुहेतुमतेर्लिङ्	३।३।९५६	पृ. २६६	पृ. ७०७
हेता	२।३।२३	पृ. ९४४	पृ. ४३२
हेमन्तशिशिराव०	२।४।२८	पृ. ९६६	पृ. ४७६
हेमन्ताच्च	४।३।२९	पृ. ४८६	उ. ०
हे मपरे वा	८।३।२६	उ. ५३२	उ. ६८९
हेरचङ्गि	७।३।५६	उ. ४२६	उ. ८२४
हैयङ्गवीनं मंज्यायाम्	५।२।२३	उ. ४३	उ. २८६
हैहेप्रयोगे हैहयोः	८।२।८५	उ. ५९६	उ. ६६३
हो ङः	८।२।३९	उ. ५०३	उ. ६४५
होत्राभ्यश्रुः	५।१।९३५	उ. ३७	उ. २८९
हो हन्तोर्जिञ्चेपु	७।३।५४	उ. ४२५	उ. ८२३
ह्यन्तत्तणश्चसजा०	७।२।५	उ. ३६६	उ. ७५०
ह्रस्वः	७।४।५६	उ. ४५३	उ. ८६३
ह्रस्वं लघु	९।४।९०	पृ. ८०	पृ. २७०
ह्रस्वनद्यापो नुद	७।१।५४	उ. ३५४	उ. ७२९
ह्रस्वनुद्भ्यां मतुप्	६।१।९७६	उ. ९६३	उ. ५९३
ह्रस्वस्य गुणः	७।३।९०८	उ. ४३८	उ. ८४९
ह्रस्वस्य णिति कति०	६।१।७९	उ. ९६४	उ. ४५४
ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तर०	६।१।९५९	उ. ९८५	उ. ४६८
ह्रस्वात्तादौ तद्धिते	८।३।९०९	उ. ५५२	उ. ९०९९
ह्रस्वादङ्गात्	८।२।८७	उ. ५०२	उ. ६४३
ह्रस्वान्तन्यात्पूर्वम्	६।२।९७४	उ. २५५	उ. ५७९
ह्रस्वे	५।३।८६	उ. ६३	उ. ३६४
ह्रस्वो नपुंसके०	९।२।४७	पृ. ४४	पृ. ९८७
ह्रस्वरेचकन्दसि	७।२।३९	उ. ३८२	उ. ७६६
ह्रादो निष्ठायाम्	६।४।६५	उ. ३९६	उ. ६७५
ह्रवः संप्रसारणम्	६।१।३२	उ. ९५२	उ. ४३६
ह्रुः संप्रसारणं चन्य०	३।३।७२	पृ. २७५	पृ. ६८२
हुतावामश्च	३।२।२	पृ. २९६	पृ. ६९९

समग्रं चेदं काशिकापदमञ्जर्याः सूचीपत्रम् ॥ शुभं भवतु ॥

श्रीगणपतयेनमः ॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“ व्याप्प्रातिपदिकात् ” ॥ ‘ अधिकारोयमिति ’ । विधेयपरिभाष्य-
योरनिर्द्वैशादुक्त्यमाणानां च स्वादीनां प्रकृत्यपेक्षत्वात्स्वरितत्वाच्च ‘ आ-
पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेरिति ’ । अधिकारस्यावधिं दर्शयति । अधिकारोने-
कप्रकारः संज्ञाधिकारो विशेषणाधिकारः प्रकृत्यधिकारश्चेति, तत्र कीदृ-
शोयमधिकार इत्यत आह । ‘ स्वादिषु कर्ण्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रियतइति ’ ।
‘ टाङ्ङाप्चापां चाबितीति ’ । सामान्यग्रहणमित्यनुषङ्गः । ‘ समा-
हारनिर्द्वैश इति ’ । समाहारद्वन्द्वेन तेषां व्यादीनामयं निर्द्वैश इत्यर्थः ।
ततश्च समाहारस्यैकत्वादेकवचनमेव युक्तं न बहुवचनमिति भावः ।
किमर्थमिदमुच्यते व्याप्प्रातिपदिकात्परे स्वादयो यथा स्युरिति केवलानां
प्रयोगो मा भूत्, परश्चेति वचनात्केवलानां प्रयोगो न भविष्यति, इदं
तर्हि प्रयोजनं व्याप्प्रातिपदिकादेव यथा स्युरिति प्रकृत्यन्तरान्मा भूवन्,
असति ह्यस्मिन्नधिकारे धातुस्तिङन्तं वाक्यं सुबन्तं चेति व्याप्प्रातिपदि-
कव्यतिरिक्तापि चतुर्विधा प्रकृतिरस्ति, वक्ष्यमाणाश्च प्रत्ययाश्चतुर्विधाः
स्वादयष्टावादयो ऽणादयः स्वार्थिकाश्चेति, तदिह चतुर्विधाभ्यः प्रकृति-
भ्यश्चतुर्विधाः प्रत्यया मा भूवचिति कर्त्तव्य एवायमधिकारः, न कर्त्तव्यः ।
ननु चासत्यास्मिन् धात्वधिकाराद्वातोरेव स्युः कृदुपपदसंज्ञे च स्यातां वास-
रूपविधिश्च स्यात् । न, निवृत्तत्वाद्वातुग्रहणस्य, यद्वि परं धातोरपि स्युः,
तदपि न, कर्मोदीनामभावात् । कर्मोदिषु च कारकेष्वेकत्वाद्विकायां च
संख्यायां स्वादयो विधीयन्ते, न च धात्वर्थस्य कर्मोदिभिर्योगः सम्भ-
वति, कथं तर्हि कर्मणि तव्यदादयो भवन्ति, नैव धात्वर्थस्य कर्मत्वे
तव्यदादयो भवन्ति किं तर्हि धात्वर्थे प्रति यत्कर्म तस्मिन्वाच्ये कर्त्तव्यः
कट इति, स्वादयस्तु प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे चरितार्था नान्यस्य कर्मत्वे भवि-
तुमर्हन्ति, तव्यदादिभिश्च बाधितत्वाद्वातोः स्वादीनामभावः । ननु च

धात्वर्थस्यैव कर्मत्वं दृष्टं, सन्प्रकृतौ चिकीर्षतीत्यादौ, एवमपि संख्याभावः सिद्ध एव, अय्ययेभ्यस्त्वअयादाप्सुप इति ज्ञापकात्स्वादयो भवन्ति, यत्पुनर्बहुषु बहुवचनमित्यत्रोक्तं यत्र च संख्या सम्भवतीति तदस्यां दशायां तथा नाश्रीयते, टाबादयस्तर्हि धातोर्मा भूवचिति, स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते, न च धात्वर्थस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति, कथं तर्हि स्त्रियां क्तिवादयो विधीयन्ते, नैवात्र धात्वर्थस्य स्त्रीत्वे क्तिवादयः स्मर्यन्ते, कस्य तर्हि, यस्तस्य सिद्धत्वं नाम धर्मस्तस्य, क्तिवादिभिश्च बाधितत्वाट्टाबादीनामभावः । अणादयस्तर्हि धातोर्मा भूवचिति । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते न च धात्वर्थस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति, समर्थविभक्त्यभावाच्चाणादीनामनुत्पत्तिः, तस्यापत्यं, तेन रक्तं, तत्र भव, इत्येवमादिभिः षष्ठादिविभक्त्यन्तादणादयो विधीयन्ते, न च धातोर्विभक्तिः सम्भवति, स्वार्थिका अपि स्वार्थिकैस्तुमुत्रादिभिर्बाधितत्वादेव धातोर्न भविष्यन्ति, तिङन्तास्तर्हि स्वादयो मा भूवचिति, तिङन्तेषु क्रिया प्रधानभूता साधनं गुणभूतं, तत्र प्रधानभूतायाः क्रियायाः कर्मादीनामभावात्स्वादयो न भविष्यन्ति । पचति भवति, भवति वै किञ्चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्तीत्यादौ कर्तृत्वं दृष्टमिति चेत्, एवमपि संख्याया अभावः सिद्ध एव, यस्तु गुणभूतः कर्त्ताभिधीयते तत्राभिहितत्वादेव विभक्त्यभावः सिद्धः, न च गुणभूतस्य कर्तुः क्रियान्तरावेशः सम्भवति, यतः पाचकं पश्येयादिवद् द्वितीयादयो भवेयुः । ननु पुत्रीयवदेतत्स्यात्, तद्यथा, पुत्रीयशब्दादन्तर्भूतक्रियाकर्मवाचिनः कर्त्तरि लकार उत्पद्यते पुत्रीयतीति, तथेहापि पचतिशब्दात्कर्तृविशिष्टक्रियावाचिनः कर्मादिषु द्वितीयादयः स्युरेव, नैष दोषः । उक्तमेतत्, प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे चरितार्थाः स्वादयो नान्यस्य कर्मत्वे भवितुमर्हन्तीति, न चैकक्रियपेक्षयोर्भिन्नयोः साधनयोरेकस्मिन्यदे युगपदभिधानं सम्भवति, पुत्रीयशब्दस्तु जीवत्यादिधातुवद्विशिष्टक्रियावचन इति ततः कर्त्तरि लकारोत्पत्तिरविहृता, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अर्थाभावादेव तिङन्ताद्वितीयादयो न भवन्तीति । यो हि मन्यते व्याप्पान्तिपदिकाधिकाराच्च भवन्तीति रूपवाक्यन्तात्तस्य द्वितीयादयः स्युरेव पच-

तिरूपं पश्य पचतिरूपेण कृतमित्यादि, भवति ह्येतत्प्रातिपदिकं, कथं तर्हि रूपबाध्यन्तात्मयमैकवचनमपि भवति उक्तत्वात्सङ्ख्यायाः, न हि तत्कर्तुः सङ्ख्यायामेकवचनं यदि तथा स्यात् पचतेरूपं पचन्तिरूपमिति द्विवचन-
बहुवचने स्यातां, प्रातिपदिकार्थेत्यत्र तु प्रातिपदिकग्रहणात्प्रातिपदिक-
मात्रानुबन्धिनी प्रथमा भवति तत्राप्येकवचनमेव, एकवचनमुत्सर्गः
करिष्यतइति वचनात् । न चैवं तिङन्ते ऽपि प्रसङ्गः, तस्याप्रातिपदिक-
त्वात् । टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्माभूवन्निति, स्त्रियां टाबादयो विधी-
यन्ते, न च तिङन्ते प्रधानत्यार्थस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति, यदि परं साध-
नस्य स्त्रीत्वे टाबादयः स्युः पचेद्वाह्नयो पचेरन् ब्राह्मण्य इति, तदपि न,
स्वभावतो हि तिङन्तानि साधनाश्रयां सङ्ख्यामेवोपाददते न लिङ्गम् । उक्तं च ॥

एकत्वेपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया ।

भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तद्राश्रयः ॥

इति । शोभनं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणस्यैव लिङ्गेन योगो न
क्रियायास्तत्रापि नपुंसकेन । पचतिरूपमित्यादावपि रूपबाध्यन्तवाच्यायाः
क्रियायाः स्वभावतो लिङ्गेन योगस्तत्रापि नपुंसकेन, विचित्रा हि शब्दानां
शक्तयो यथादर्शनमभ्युपगन्तव्याः, न सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन व्य-
स्थापयितुं शक्यन्ते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं स्त्रीत्वाभावात्तिङन्ताटाबा-
दयो न भवन्तीति, अन्यथा पचतिरूपं ब्राह्मणीत्यादौ रूपबाध्यन्ताटा-
प्यादेव, अणादयस्तर्हि तिङन्तान्माभूवन्निति, अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो
विधीयन्ते, न च तिङन्ते प्रधानस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति । अप्रधानस्य त्व-
प्रधानत्वदेवापत्यादिभिर्योगाभावः, समर्थविभक्त्यभावाच्चाणादभावः
सिद्धः, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा यः पचतिरूपं तस्यापत्यमिति
रूपबाध्यन्तादणादयः स्युरेव, स्वार्थिका अपि ज्ञापकात्तिङन्ताव भवि-
ष्यन्ति यदयं क्व चित्तद्वितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति अतिशयने तत्रवि-
ष्टनौ तिङश्चेति, वाक्यादपि नैव स्वादयो भवितुमर्हन्ति कर्मादीना-
मभावात् । न खलु क्रियारूपस्य संसर्गरूपस्य भेदरूपस्य वा वाक्यार्थस्य
कर्मादिभिः स्त्रीत्वेनापत्यादिभिर्वा योगः सम्भवति । पश्य मृगो धावती-

त्यादौ दृष्टमिति चेदेवमपि संख्यायोगाभावः सिद्धः, स्वार्थिका अप्यभिधानाभावाच्च वाक्याद्विष्यन्ति । तथाहि । देवदत्तारोहाश्वमित्यस्माद्वाक्यात्प्राग्विष्येष्वर्थेषु के सुब्रुकि च कृते वाक्यार्थस्यासत्त्वभूतत्वाच्छक्तिलिङ्गसंख्यायोगाभावात्स्वाद्युत्पत्तेरभावाद्देवदत्तारोहाश्वकेति भवितव्यम्, न चैवंभूतेन वाक्यार्थगताः कुत्सादयो गम्यन्तइति, सुबन्तादपि नैव स्वादयो भवितुमर्हन्ति नहि स्वादिषु विधीयमानेषु तदन्ता प्रकृतिः सम्भवति, यथोक्तं, सनन्ताचनिष्यतइति, किं च सुबन्तमपि सङ्ख्याप्रधानं कारकशक्तिप्रधानं वा, न चास्यापरैः कर्मादिभिर्योगः सम्भवति, टाबादयोंपि स्त्रीत्वाभावाच्च भविष्यन्ति । अणादिषु पुनर्नास्ति विशेषः सुबन्ताद्वेत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा, यथा चैतत्तथा समर्थानां प्रथमाद्वेत्यत्र प्रतिपाप्यिष्यामः, सर्वथा रूपबाधान्तात्प्रातिपदिकादप्यनिष्टः प्रत्ययो यद्वत् तद्वद्वात्वादिकादपीति नार्थ एतेनेत्याक्षेप्ता शङ्कते तावत् । 'यद्वपीति' । 'प्रत्ययपरत्वेन' प्रकृतिर्लभ्यते, पारिशेष्याच्चयमेव प्रकृतिर्लभ्यतइत्यर्थः । परिहरति । 'तथापीति' । वृद्धादयो लक्षणं निमित्तं यस्य प्रत्ययविधेस्तत्र व्याप्प्रातिपदिकस्य विशेष्यत्वेन सम्प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । 'इतरथा हीति' । यदि व्याप्प्रातिपदिकग्रहणं न क्रियेतेत्यर्थः । 'समर्थविशेषणमेतत्स्यार्थेति' । समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिकारात् । किं च समर्थं सुबन्तं, समर्थविशेषणे सति को दोषः, उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिन् इह च प्रसज्येत ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति एतद्वि समर्थं वृद्धम्, इह च न स्यात् ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति नह्येतत्समर्थं वृद्धम् । अवृद्ध । प्राचामवृद्धात्फिन् बहुलमिह च प्रसज्येत ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति, एतद्वि समर्थमवृद्धम् । इह च न स्यात् ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति, नह्येतत्समर्थमवृद्धम्, अत्र ह्यादेशादिवशेन सङ्ख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति न भवति तत्र द्विवचनबहुवचनान्तानामपि वृत्तिस्तावको मामक इति, यथा इह च फिजुत्यद्यमानो बहुत्वमन्तरेण वृद्धत्वानुपपत्तेर्बहुत्वं गमयेत्, एवं फिन्नपि द्वित्वमिति स्यादेवायं प्रसङ्गः, अवर्ण । अत इज्. इहैव स्यात्

दक्षस्यापत्यमिति, दक्षयोर्दक्षाणामित्यत्र तु न स्यात् । स्वर । अनुदात्तादेरञ्, इह च प्रत्यज्येत वाचो विकारः त्वचो विकारः, एतद्वि समर्थमनुदात्तादि सावेकाचः इति विभक्तेरुदात्तत्वात्, नन्वत्रैकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति मयटा भाव्यम्, इदं तर्हि पञ्चानां विकार इति षड्विचित्रतुभ्यां हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वे सति समर्थमनुदात्तादि, प्रातिपदिकं तु नः सङ्ख्याया इत्याद्युदात्तम्, इह च न स्यात् सर्वेषां विकार इति, सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तं पदं प्रातिपदिकं त्वन्तोदात्तं निपातितम् । ऋच् । नौऋचष्ठन् इह च प्रसज्येत वाचा तरति त्ववा तरति, एतद्वि समर्थं ऋच्, नौऋहणं तु नियमार्थं स्यात् औकारान्ताद्यादि भवति नौशब्दादेवेति, इह च न स्यात् घटेन तरतीति, साम्ना तरतीत्यादौ पुनरुभयथापि सिद्धं ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणे तु सति तत्सामर्थ्यात्तस्यैव विशेषणं वृद्धादि भवति समर्थाधिकाराच्च समर्थात्प्रत्ययः, तत्रैवमभिसम्बन्धः, वृद्धादि यन्ड्याप्प्रातिपदिकं तस्मात्समर्थात्प्रत्यय इति, यस्मात्प्रत्ययविधिरिति प्रत्ययविधौ पञ्चमीनिर्दिष्टस्य विधीयमाना अङ्गभपदसंज्ञा ड्याप्प्रातिपदिकस्य यथा स्युरित्येतत् प्रयोजनं न भवति, कथं दैवेन हि ज्ञानता यतः प्रत्ययो विहितस्तस्यैताः संज्ञाः पञ्चम्या निर्दिश्यतां मा वा निर्दिशेति, इह च कंसीयपरशब्दयोर्ग्रजौ लुक्वेति प्रातिपदिकात्परयोश्च्युतेर्लुग्यथा स्यादौणादिकयोर्लुकारसशब्दयोर्मा भूदित्येतदपि न प्रयोजनं, कथम्, उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि, उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीत्यर्थः । एतच्चातः कृकमिकं-सेत्यत्र कर्मिग्रहणेनैव सिद्धे पुनः कंसग्रहणाद्विज्ञायते, तस्माद् वृद्धाद्येव प्रयोजनमधिकारस्य । ड्याप्ग्रहणं क्रियते प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्, यूनस्तिः युवतिरित्यस्य तु तद्वितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम्, ऊहुत इत्युवर्णान्तादूहं विधीयते तत्रैकादेशस्यान्तवद्वावात्प्रातिपदिकत्वं, श्वशुरस्योकाराकारलोपश्चेति श्वशूरित्यत्र श्वशुरः श्वश्वेत्वेति निपातनाद्विभक्त्यादिसिद्धिः, एवं स्थिते चोक्तम् । 'अथेति' 'न प्रातिपदिकग्रहण इति' । नञः काक्का प्रयोगात्सिद्धमेवेत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वा निपातानाम् । ननु शब्दस्यार्थं नशब्दो द्रष्टव्यः । 'लिङ्गविशिष्टस्येति' । लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेना-

धिकस्येत्यर्थः । अस्याश्च परिभाषायाः प्रयोजनं सर्वनामस्वरसमासोपचारे-
 ष्वद्वावाः । सर्वनाम । भवच्छब्दस्य विधीयमाना सर्वनामसंज्ञा भवतीशब्द-
 स्यापि भवति, सर्वनाम्बस्तृतीया च, भवता हेतुना भवतो हेतोर्भवत्या हेतुना
 भवत्या हेतोरिति । स्वर । कुशूलरूपकुम्भशालं बिले, कुशूलबिलं कुशूली-
 बिलम् । समास । पूर्वसदृश । मातृसदृशः मातृसदृशी । सदृशप्रतिरूप-
 योरिति स्वरोप्यत्र भवति, तथा कुमारः श्रमणादिभिः कुमारी श्रमणा,
 कुमारश्रमणा, एवं युवतिर्वलिना युवबलिना । उपचार । अतः कृकमिकं-
 सकुम्भ । अयस्कम्भः अयस्कम्भी । इष्टवद्वाव । णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य,
 कुमारीमाचष्टे कुमारयति, इह त्वच्चित्तहस्तिधेनोष्टक् हस्तिनीनां समूहो
 हास्तिकमिति, भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते हस्तिशब्द
 एवायमिति ठक्सिद्धिः, तद्धितइत्येषा हि विषयसप्तमी, अवश्यं च पुंव-
 द्वाव एवाश्रयणीयः, अन्यथा हस्तिनीशब्दाट्टकि यस्येतिलोपस्य स्थानिव-
 द्वावाचस्तद्धितइति टिलोपो न स्यात्, इह च नेन्सिद्धुबध्नातिषु च स्थण्डि-
 लशायिनीति गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्प-
 त्तेरिति वचनादन्यत्पत्रएव ङीपि समासे सतीचन्तमेवोत्तरपदमित्यलुक्-
 प्रतिषेधः सिद्धः, एवं शयवासवासिष्वकालात् शामेवासिनीत्यलुक्, तथा
 क्यङ्मानिनोश्च स्वाङ्गाच्चेतोमानिनि दर्शनीयमानिनी दीर्घमुखमानिनी
 मानिन्शब्द एवोत्तरपदमिति पुंवद्भावः सिद्धः । इह च वृजकाभ्यां कर्त्तरि
 कर्त्तरि चेति कर्त्तरि यौ वृजकौ ताभ्यां योगे या षष्ठी तस्या येनयेन
 सह समासः प्राप्तः स सर्वो न भवतीति विज्ञानादपां सृष्टीत्यत्रापि
 समासनिषेधः सिद्धः । यदि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं
 भवति अतिप्रसङ्गो भवति द्विषत्परयोस्तापेः द्विषतीताप इत्यत्रापि
 स्यात् । उक्तमत्र द्विषत्परयोरिति द्वितकारकोऽयं निर्द्वेषः तकारान्तो
 द्विषच्छब्दइति, इह च गार्ग्या अपत्यं दाह्या अपत्यमिति यजिजोश्चेति
 फकं परत्वात्स्त्रीभ्यो ङम्बाधते, इह च ज्नित्यादिर्नित्यं दाहिः स्तुचुका-
 यनिरित्यस्यामवस्थायामाद्युदात्तत्वे कृते पश्चादितो मनुष्यजातेरिति ङीपि
 सति शिष्टः प्रत्ययस्वर एव भवति दाहो स्तुचुकायनी, न चास्यामव-

स्यायामाद्युदात्तत्वं पुनः प्रवर्तते पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्, तथा बहवो गोम-
न्तोऽस्यां बहुगोमतीति प्रागेव बहुस्वरे प्रवृत्ते पश्चान्डीप् पित्वादनुदात्तो
भवति, न च पुनरपि बहोर्नञ्चदित्यस्य प्रवृत्तिः पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्समा-
साच्चात्र ङीबुत्यत्र इत्युत्तरपदं न लिङ्गविशिष्टम्, इह तर्हि राजाहः-
सखिभ्यष्टच् मद्राणां राज्ञीति टच् स्यात् ततश्च भस्यः डेतद्वितइति
पुंवद्भावेन ईकारे निवृत्ते टिलोपे च टित्त्वान्डीपि मद्रराज्ञीति स्यान्म-
द्रराज्ञीति चेष्टते, तथा महती प्रिया यस्य महतीप्रिय इति पुंवद्भाव-
प्रतिषेधविषये आन्महत इत्यात्वं स्यात् तथाऽऽर्यो ब्राह्मणकुमारयोः,
राजा च राजब्राह्मणीत्यत्रापि स्यात्, तथा विभक्त्याश्रयं यत्कार्ये
विभक्तौ परतो विभक्तेर्वा तत्रापि दोषो यथा न गोश्वन्साववर्णंति, शुना
शुन इत्यत्र सावेकाच इति प्राप्तं विभक्तेरुदात्तत्वं न भवति, तथा
गौरादिङीषन्तात् शुन्या शुन्यै इत्यादावप्युदात्तयणो ह्रस्वर्वादित्यस्यापि
निषेधः स्यात्, उगिदचामिति नुम् गोमतीत्यादावपि स्यात्, चतुरनडु-
होराम् अनडुहीत्यत्रेकारात्परः स्याद्, पथिमथ्यूभुतामात् शोभनः पन्था
अस्यामिति न पूजनादिति समासान्ते निषिद्धे ऋच्चेभ्यो ङीपि भस्य टेलोपे
सुपथीत्यत्रापि स्यात्, अङ्गाधिकारे तदन्तस्यापि ग्रहणात्सुपन्थाइतिव, त्पुं-
सोसुङ् सुपुंसीत्यत्रापि स्यात्, शोभनाः पुमांसोस्यामिति, उरःप्रभृतिषु पुमा-
निति विभक्त्यन्तस्य पाठादेकवचनान्तादेव नित्यं कप् भवति बहुवचना-
न्तस्य तु शेषाद्विभाषेति विकल्पित एवेति कत्रभावपक्षे पूङो इत्स्वः ममुश्च
प्रत्ययः, अकार उच्चारणार्थः, तत्र प्रत्ययस्योगित्त्वादुगितश्चेति ङीप्, सख्यु-
रसख्युद्वौ अनङ्ताविति णित्वानङौ सखी सख्यावित्यादावपि स्यातां
सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीप्विधानं तु सखीभ्यामित्याद्यर्थं स्यात्,
विभाषा भवद्गुणवदघवतामित्यत्र त्ववशब्दः सम्बुद्धाविति विशेष्यते तत्र
येन नाश्रयविधानमित्येकेन वर्णेन व्यवाये औत्वं प्रवर्तमानमिह न भवति
हे भगवति हे अघवतीति तदभावात्तत्सद्वियोगशिष्टस्य इत्त्वस्याप्यभावः,
श्वयुवमघोनामतद्वितइत्यत्राप्यल्लोपोन इत्येतान् इत्यपकर्षाद्युपतीः
पश्येति सम्प्रसारणाभावः, तदेवं लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः सन्ति प्रयोज-

नानि सन्ति च दोषाः, यानि प्रयोजनानि तदर्थमेवा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु, प्रतिविधानं च शक्तिलाङ्गुलेत्यत्र घटग्रहणेनैव सिद्धे घटग्रहण-
मस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति, तदेवं स्थितमेतत् व्याख्य-
हणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादिति । परिह-
रति । 'नैतदस्तीति' । 'स्वरूपविधिविषय इति' । स्वरूपाश्रयो विधिः
स्वरूपविधिः, स चासौ विषयश्च तत्रेत्यर्थः । किमुक्तं भवतीत्याह ।
'प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सतीति' । कुत एतदित्यत आह । 'तथा चेति' ।
यथा च युवऽद्वयस्य जरतीशब्देन समासवचनमन्त्रार्थं ज्ञापकं तथा तत्रैव
प्रतिपादितम् । 'तादृशमेवेति । प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे लिङ्गविशिष्ट-
स्यापि ग्रहणं भवतीति यदुक्तं तदनुगुणमेवेत्यर्थः । यदि स्वरूपविधिवि-
षये परिभाषेयं, कथमिष्टवद्भावः कुमारीमाचष्टे कुमारयतीति, बाहुलका-
त्सिद्धिं मन्यते, चुरादौ हीदं पठ्यते प्रातिपदिकादुत्तर्यं बहुलमिष्टव-
च्चेति । भाष्ये तु यथाकथं चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रह-
णमिति स्थितं, तथा च सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येकइति क्तिप् इयन्तादपि
भवति यामिनयन्त्यहानीति । किं चेत्यादिना प्रयोजनान्तरं समुच्चि-
नोति । 'कालितरेति' । कालशब्दाज्ज्ञानपदादिसूत्रेणङीषि तरपि
घरूपकल्येत्यादिना ह्रस्वः, किं पुनः कारणं तदन्तात्तद्वितविधिर्न सिद्धु-
तीत्याह । 'विप्रतिषेधाद्वीति' । स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशः प्रकर्षविवक्षायां
कालीति, प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशः स्त्रीत्वाविवक्षायां कालतर इति, उभय-
विवक्षायामुभयप्रसङ्गे परत्वात्तद्वितः स्यात्, व्याख्यग्रहणे तु सति तरविवधौ
प्रकृतित्रयाधिकारसामर्थ्यात्पूर्वं व्यापौ भवतः पश्चात्तरविति सिद्धमि-
ष्टम् । ननु च स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तः प्रत्ययेऽन्तरङ्गः प्रकर्षस्तु
बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वाद्विहरङ्गः, ततस्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि विहर-
ङ्गत्वं, योष्यज्ञातादिष्वर्थेषु प्रागिवात्को विधीयते सोऽयज्ञाताद्वर्थापेक्ष-
त्वाद्विहरङ्ग एव, विभक्त्यन्तस्य हि सतः पश्चादज्ञातादियोगो भवति,
विभक्त्यश्च संख्याकर्माद्वपेक्षाः प्रागेव संख्याकर्मादियोगाल्लिङ्गेन प्राति-
पदिकं युज्यते । उक्तं च । स्वार्थमभिधाय शब्दे निरपेक्षो द्रव्यमाह

समवेतं, समवेतस्य तु वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं चाभिधाय तान्विशेषानवेक्षमाणश्च पूर्णमात्मानमप्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते ऽसौ विभक्त्यन्त इति, युक्तं चैतत् । तथाहि । नादृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति पूर्वं विशेषणभूतः स्वार्थाभिधातव्यः पश्चात्तद्विशिष्टं द्रव्यं तस्य धर्मित्वेन प्रधानत्वात्, ततो लिङ्गमन्तरङ्गत्वात्, तसंख्या हि भेदापेक्षत्वाद्बुद्धिरङ्गा सापि तु सजातीयापेक्षा विजातीयकर्मदिकारकशक्त्यपेक्षेभ्यः कारकेभ्योन्तरङ्गेति, ततस्तस्या अभिधानं, ततः कारकाणामेवं परिपूर्णार्थस्य पश्चात्कुत्सनादिभिर्योगः, स्वार्थादयो हि कुत्सनादिहेतवो द्रव्यस्य पण्डितक इत्यादौ तथावसायात्, तदेवमन्तरङ्गः स्त्रीप्रत्ययः बहिरङ्गास्तद्विताः, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । इह तर्हि वर्णं चानित्ये, रक्ते, कालाच्चेत्यस्यावकाशः स्त्रीत्वाविषयायां कालक इति, स्त्रीप्रत्ययस्य कालीत्यवकाशः, कालिकेत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्कन् स्यात् तस्य चात्यन्तस्वार्थिकत्वाच्च तदपेक्षं स्त्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वमस्ति, नास्त्यत्र विशेषः, कालशब्दादप्युत्पत्तौ प्रत्ययस्यादितीत्ये कालिकेति सिद्धं, यदा तर्हि हरितशब्दाच्च सामिवचनइति प्रतिषेधेन ज्ञापितोऽत्यन्तस्वार्थिकः कन् क्रियते तदा वर्णादनुदात्तादिति ङीर्णकारौ बाधित्वा परत्वात्कन् स्यात्ततश्च हरिणिकेति न स्यात्, हरितशब्देन सामानार्था हरिणशब्दोऽस्ति ततः कनीत्ये च भविष्यति, हरितशब्दात्तु हरितिकेति, अयं तर्हि लोहितान्मणावित्यत्यन्तस्वार्थिकः कन् वर्णादनुदात्तादिति ङीर्णकारौ परत्वाद्बाधेत ततश्च लोहितिकेत्येव स्याच्च लोहिनिकेति, उभयमपीष्यते तदर्थं व्याख्येयम् । ननु च लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेत्यनेनैवेत्सिद्धं, तच्च वक्तव्यं भवति, कथं, वर्णादनुदात्तादित्यत्र वेति वर्तते तत्र व्याबन्ताभ्यां लोहिनीलोहिताशब्दाभ्यां कनि विहिते यथायोगं ब्रह्मस्वत्वयोः कृतयोर्लोहिनिका लोहितिकेति सिद्धमिह, तदेवं सति व्याख्येयत्वे लिङ्गनिमित्तेन प्रत्ययेन विकल्पेन बाधा यथा स्यादित्यं माभूदित्येवमर्थं तावच्च वक्तव्यं लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति, नापि प्रतिपदविहितत्वेन कना लिङ्गनिमित्तस्य प्रत्ययस्य नित्ये बाधे प्राप्ते विकल्पेन बाधा यथा स्यादित्येवमर्थ-

मपि वक्तव्यं, व्याख्यहणस्यानन्यार्थत्वात् । यदि ह्येतद्वेतशब्दाभ्यामत्यन्त-
 स्वार्थकः कनिष्यते तदा तत्र व्याख्यहणस्य चरितार्थत्वाल्लोहितशब्दा-
 त्प्रतिपदविहितेन कना डीपो नित्ये बाधे प्राप्ते तद्वक्तव्यं, तदापि वा न
 वक्तव्यं, लोहितान्मणावित्यस्यापि पुनपुंसकयोश्चरितार्थत्वात् । तदेव
 मत्यन्तस्वार्थकोपि कन् ड्यन्ताद्वया स्यादिति डीब्यहणं तावत्कर्त-
 व्यम्, व्याख्यहणं तु विस्पष्टार्थं, तत्र समासान्तेषु दोषः, बहवो गोमन्तो
 ऽस्यां नगर्यामिति बहुव्रीहौ कृते स्त्रिया अन्यपदार्थत्वान्डीप् च प्राप्नोति
 कप् च व्याख्यहणान् डीपि कृते कप् स्यात् ततश्च बहुगोमतीकृति रूपं
 स्यात् बहुगोमत्केति चेष्टते, नैष दोषः । समासार्थादुत्तरपदादकृत एव समासे
 समासान्ता भवन्ति पश्चात्तदन्तेन समासः, एवं हि समासं प्रत्यन्तावय-
 वत्वमुपपद्यते समासान्तानां, तथा च न कपीत्यत्र वक्ष्यति । तत्र चोत्त-
 रपदे समासार्थाया विभक्तेः दुरस्तात्समासान्ता इति केचित् । परस्ता-
 त्समासान्तेषु सुब्रुकि तद्वितान्तत्वेन ततः सुपि सुबन्तस्य समास इत्यन्ये ।
 सर्वथा बहुव्रीहिकेतीत्वं न प्राप्नोति, असुप इति प्रतिषेधात्, यथा बहुप-
 रिब्राजका मधुरेति, कर्तव्यो ऽत्र यद्वः । नजस्तत्पुरुषादित्यादौ तु ग्रन्थ-
 विरोधं तत्रतत्र परिहरिष्यामः । तदेवं स्थितमेतत् तदन्तात्तद्वितविधा-
 नार्थं व्याख्यहणं विप्रतिषेधाद्धि तद्वितबलीयस्त्वमिति । यद्वेवं यूनस्तिः
 ऊडुत इति त्यूडोरपि ग्रहणं कर्तव्यन्तदन्तात्तद्वितविधानार्थं युवतितरा ।
 भाष्यकारप्रयोगात्तसिलादिष्वकृत्वमुच इति पुंश्रद्धावो न भवति, खिद्घा-
 दिषु पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं विप्रतिषेधेनेति वा पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वेन
 बाधितत्वात् । ब्रह्मबन्धूतरा नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति ह्रस्वाभावपक्षे
 जातिश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधः । पूर्वत्र त्वनेन प्रतिषेधो न लभ्यते यौवन-
 स्याजातित्वात्, यावद्द्रव्यभाविनी हि जातिः, तथा च युवजानिरित्युदा-
 हृतम् । नन्वत्रान्तरङ्गत्वादेव त्यूडौ भविष्यतः, अत्यन्तस्वार्थके तु कनि
 ब्रह्मबन्धुकेत्यत्र केण इति ह्रस्वे सति नास्ति विशेष ऊडन्ताद्व्याप्तौ सत्या-
 मुकारान्ताद्वा, युवतिशब्दादपि कनि पुंवद्भावेन भाष्यमिति नास्त्येव विशेषः ।
 न चास्मात्कनिष्यतइत्यत्रापि प्रामाण्यमस्ति तस्माच्चार्थस्त्यूडोर्ग्रहणेन ॥

“स्वौजसमौट्टकश्टाभ्यांभिस्डिभ्यांभ्यसड्सिभ्यांभ्यसड्सोसाम्झो-
स्सुप्” ॥ ‘उकारदयानुबन्धा इत्यादि’ । तत्र प्रथमैकवचनस्योकार
एतत्तदोः सु लोपो हलङ्गाभ्यां दीर्घात्सुतिसीत्यत्र केवलस्य व्यञ्जनस्यो-
च्चारयितुमशक्यत्वादुच्चारणार्थः, अत्र तु सूत्रे औकारोपश्लेषाच्छक्यते
सकारमात्रमुच्चारयितुम्, अनङ् सावित्यत्र विशेषणार्थस्तु न भवति व्या-
वर्त्यस्याभावात्, न चानङ् सीत्युच्यमाने वर्णनिर्देशे च तदादिविधिसम्भ-
वात्सप्तमीबहुवचनेपि प्रसङ्गः, सर्वनामस्यानइत्यनुवृत्तेः । जसो जकारो-
स्मिच्चेव सूत्रे ऽसन्दिग्धोच्चारणार्थः, अन्यथा ह्यौकारस्यावादेशे सन्देहः
स्यात् किमौकारस्योच्चारणमर्थार्थवत्यस्येति । जसः शीत्यादौ विशेष-
णार्थस्तु न भवति, असः शीत्युच्यमानेष्यतिप्रसङ्गाभावात्, शसा-
दीनां सानुबन्धकत्वात् । शसश्शकार औट्टककारस्यासन्दिग्धोच्चारणार्थः,
अन्यथा ङकारशृकार इति सन्देहः स्यात्, तस्माच्छस इत्यादौ विशेषणा-
र्थस्तु न भवति जसादीनां सानुबन्धकत्वात् । टा इत्यत्र टकारशृङ्सिङ्-
सामिनात्स्या इति विशेषणार्थः, अन्यथा सुपां सुनुगिन्यादिना विहितस्या-
कारस्यापि ग्रहणं स्यात् । तदेवमेषां चतुर्णामुकारादय उच्चारणविशेष-
णार्थाः, इत्संज्ञायेषां प्रयोगे श्रवणं मा भूदिति न पुनरित्कार्यं किं चि-
दस्ति । औट्टककारः सुडिति प्रत्यहारग्रहणार्थः, डेप्रभृतिषु ङकारो घेडि-
तीति विशेषणार्थः । डसेरिकारो युष्मदस्मद्वां डसोशित्यत्र ग्रहणं मा
भूदित्येवमर्थः । पकारः प्रत्याहारग्रहणार्थ इति । उकारादयानुबन्धा
यथायोगमुच्चारणविशेषणार्था इत्यनेनागतार्थत्वाद्विदमुक्तमेवं औट्टककारः
सुडिति प्रत्याहारार्थ इत्ययिमग्रन्थेन भवितव्यम् । क पुनरिमर्थं स्वादयो
भवन्तीत्याह । ‘संख्याकर्मादयश्चेति’ । ‘शास्त्रान्तरेणेति’ । बहुषु बहुव-
चनं, कर्मणि द्वितीयेत्यादिना । ‘तेन सहास्यैकवाक्यतेति’ । पूर्वं त्ववा-
न्तरवाक्यभेदापेक्षया शास्त्रान्तरेणेत्युक्तम् आकाङ्क्षायोग्यता’वशेन भिन्नप्रक-
रणपठितानामप्येकवाक्यता भवत्येव, प्रकरणभेदेन तु पाठस्तिङादिवि-
धिनाप्येकवाक्यत्वं यथा स्यादिति । बहुषु बहुवचनमित्यत्र तु भिन्नवा-

व्यत्वमाश्रित्योक्तं, व्याप्प्रातिपत्तिकात्स्वादयो लस्य तिबादय इति बहु-
वचनं विहितं तस्यानेन बहुत्वं संख्यावाच्यत्वेन विधीयतइति, अव्यये-
भ्यस्तु निःसंख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्तएवेति च, एकवा-
क्यतायां तु विशिष्टएवार्थं कर्मादिसंबन्धिन्येकत्वादौ स्वादीनां विधा-
नात्सामान्यविहितत्वं नोपपद्यते, तस्मादव्ययादाप्सुप इत्यव्ययादुत्पन्न-
स्य सुपो लुग्विधानाल्लिङ्गादव्ययेभ्यो ऽस्मिन्पक्षे स्वाद्युत्पत्तिः । उदाह-
रणानि यथायौगं स्वेस्वे वाक्ये प्रकटीकरिष्यन्ते ॥

“स्त्रियाम्” ॥ ‘व्यापोरनेनैव विधानादिति’ । प्रातिपदिकमा-
त्रमत्र प्रकरणेभिसम्बद्धतइत्यत्रायं हेतुः, प्रकरणापेक्षया चैतदुच्यते, सूत्रा-
न्तरव्यापारसमये तु सूत्रान्तरविहितप्रत्ययान्ता प्रकृतिः सम्भवत्येव । ननु
चात्र प्रकरणे सर्वत्र सति सम्भवे ऽत इति सम्बद्धते, न च व्याबन्तप्रद-
न्त, मुक्तार्थत्वाच्च व्याबन्तात् व्योपोरप्रसङ्गः । सत्यम् । न्यायस्तु निरूप्यते,
चोदयति । ‘स्त्रियामित्युच्यतइति’ । सप्तमीनिर्द्देशेन कार्यान्तरविधा-
नार्थमनूद्यतइत्यर्थः । ततः किमित्याह । ‘केयं स्त्री नामेति’ । इह
शास्त्रे स्त्रिया अपरिभाषितत्वाल्लौकिकस्त्रीग्रहणे च खट्वादावव्याप्तिप्र-
सङ्गात्प्रभिटुवदनुवादानुपपन्न इत्यर्थः । स्वरूपस्य च जिज्ञासितत्वात्प्रथमा-
न्तेन प्रश्नः, कस्यां स्त्रियामिति तूच्यमाने विशेषविषयः प्रश्नः स्यात्,
स्त्रीग्रहणं च प्रसङ्गेन पुंसपुंसकयोरपि प्रदर्शनार्थं, प्रत एवोत्तरे सामान्य-
विशेषाः स्त्रीत्वादय इति त्रयाणां स्वरूपं दर्शितं, मेवं च प्रथमोपनिपा-
तिनि द्वस्वो नपुंसकइत्यत्र लिङ्गस्वरूपनिरूपणमुचितं तथा तु न कृतमि-
त्येव, तत्र लौकिकानां लक्षणम्

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषःस्मृतः ।

उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

इति । भूमादौ मतुप्, तथैव लोमश इति शः, स्तनकेशवत्त्वं च प्र-
सिद्धत्वादन्यस्यापि कुमार्यादिगतस्य स्त्रीप्रतिपत्तिहेतोरुपलक्षणं, लोमशत्वं
च पुंविज्ञानहेतोः कुमारादिगतस्य, उभयोरपि स्त्रीपुंसयोर्यदन्तरं सदृशं

स्तनलोमाद्युभयव्यञ्जनं तच्चपुंसकमित्यर्थः, तेनाव्ययाख्यातार्थस्य स्त्रीपुं-
सत्त्वाभावेऽपि नपुंसकत्वं न भवति, अन्यथा तदभावइत्येताक्त्युक्ते स्या-
त्प्रसङ्गः, तदभावइत्यनेन कुक्कुठमूर्यादेः स्त्रीपुंससमुदायरूपस्य द्वन्द्व-
ार्थस्य नपुंसकत्वं न भवति, भवति हि समुदायः समुदायिनः सदृश इति
स्यात्प्रसङ्गः, नायं प्रसङ्गः । परवल्लिङ्गमित्यनेन समुदायस्य परवल्लिङ्गा-
तिदेशात्, सत्यम् । इदं तु वस्तुस्वरूपनिरूपणपरं द्रष्टव्यं, तदनेन स्तन-
केशादिसम्बन्धः, स्तनादय एव वा विशिष्टसंस्थानास्तदुपव्यञ्जना वा
जातयः स्त्रीत्वादय इत्युक्तं भवति, अत्र पक्षे भुकुंसे टाप् प्रसज्येत, भुकुंसः
स्त्रीवेषधारी नटस्तस्य स्तनकेशसम्बन्ध उपलभ्यते, खरकुट्टादीनां च लोम-
शत्वात्पुंस्त्वे सति खरकुटीः पश्येत्यत्र नत्वं प्राप्नोति, खरकुटी नापितृ-
हमुच्यते । ननु च स्वाभाविकपरिणामशालिभिः स्तनादिभिरत्र सम्बन्धो
विवक्षितो न यथा कथं चित्, स्तनादि च प्रसिद्धस्यान्यस्याप्युपलक्षणमुक्तं
तत्कुतोऽयं प्रसङ्गः, एवं तर्हि खट्वावृत्तौ न सिद्ध्यतः, खट्वावृत्तादीनां स्तनलो-
माद्यभावात् । स्यादेतत् । यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते
तद्वत्खट्वावृत्तयोः सदेव लिङ्गं नोपलभ्यतइति, तत्र । वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्या-
णि वस्त्रापायउपलभ्यन्ते खट्वावृत्तयोस्तिलशस्तत्त्वणोऽपि लिङ्गं नोपलभ्यते,
यथा तर्ह्यादित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देशान्तरप्राप्या त्वनुमी-
यते, तथा खट्वावृत्तयोरपि सदेव लिङ्गं सूक्ष्मत्वाच्चापलभ्यते, सतामपि हि
भावानां षड्विः प्रकारैरनुपलब्धिर्भवति, अतिसचिकर्षाद् यथा स्वचतुर्गत-
स्याञ्जनादेः, अतिविप्रकर्षादथोडुनस्य शकुनेः, मूर्तान्तर्द्वानादथवा कुट्टा-
दिष्ववहितस्य सुवर्णादेः, अन्धकारावृत्तत्वाद्यथान्धकाराक्रान्तस्य घटादेः,
इन्द्रियदौर्बल्यात् तिमिराद्युपधाते चतुरादेः, अतिप्रमादात्, प्रमादो ऽन-
वधानता, विषयान्तरव्यासक्तचित्तो हि सचिद्विषयमर्थं नोपलभ्यते,
सौक्ष्म्यं त्विन्द्रियदौर्बल्यएवान्तर्भूतं, दिव्यचतुःश्रोत्रो हि सूक्ष्ममर्थमुपल-
भते, एवं समानाभिहारोऽपि तत्रैवान्तर्भूतः, तद्वथा माषराज्ञौ माषः प्रक्षि-
प्तः पृथग्नोपलभ्यते, एवमभिभवोऽपि, तद्वथा, सौरीभिः प्रभाभिरभिभूतानि
नक्षत्राणि दिवा नोपलभ्यन्ते । किं पुनरेतदवसीयते खट्वावृत्तयोः सदेव

लिङ्गं नोपलभ्यतइति, टाबादेस्तत्कृतस्यानन्यकार्यस्य दर्शनात्, यद्येवमि-
तरेतराश्रयं प्राप्नोति लिङ्गावगमाट्टाबादिशब्दप्रयोगस्तद्योगाल्लिङ्गावगति-
रिति, इन्द्रियदौर्बल्यं कदा चिदुपलब्धस्य कदा चिदनुपलब्धे कारणं शक्य-
मभिधातुं, खट्वादिषु च लिङ्गस्य कदा चिदप्यनुपलब्धाल्लिङ्गविविक्तखट्वा-
दिवस्तुयाहिणा प्रत्ययेण लिङ्गाभावनिश्चयात्तद्विरुद्धमनुमानं नोदेतुमर्हति,
नहि शक्यते वक्तुं भित्तु एहं गजवद् देशत्वाद्गजशालावत्, प्रत्ययेणेन्द्रियदौ-
र्बल्यात्तु गजो नोपलभ्यतइति, तस्मादसद्वेष लिङ्गं शब्दप्रयोगमहिम्ना
खट्वादिषु प्रतीयते, भवत्वैवं श्रुतः प्रतीतिः, यत्त्वसौ प्रयोक्ता स केन
लिङ्गमवगम्य तदनुरूपं शब्दं प्रयुङ्क्ते, किं च कुमार्यर्थः कुमारी वस्त्विति
कुमार्यादिष्वर्थवस्तुशब्दयोः पुत्रपुंसकयोरनुपपत्तिः, भाष्ये तु

आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यनपायिनः ।

धर्मा मूर्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेनानुदर्शिताः ॥

आविर्भाव उपपद्यः पुंस्त्वं, तिरोभावो ऽपपद्यः स्त्रीत्वम्, अन्तरा-
लावस्था स्थितिर्नपुंसकत्वमित्यर्थः । कस्य पुनराविर्भावादिकं लिङ्गं
सत्त्वरजस्तमसां गुणानां तत्परिणामरूपाणां च तद्रात्मकानां शब्दस्पर्श-
रूपरसगन्धानां, शब्दादिसङ्घातरूपाश्च सर्वा मूर्तयः प्रतिक्षणपरिणामस्व-
भावाश्च सत्त्वादयो गुणा न स्वस्मिन्चात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठन्ते, एवं
शब्दादय आकाशादयो घटादयश्च । उक्तञ्च

सर्वमूर्त्यात्मभूतानां शब्दादीनां गणेश्वरे ।

त्रयः सत्त्वादिधर्मास्ते सर्वत्र समवस्थिताः ॥

इति ।

कथितोदकवच्चैषामन्वस्यितवृत्तिता ।

अजस्रं सर्वभावानां भाष्यवोपवर्णिता ॥

इति च । तथा ।

रूपस्य चात्ममात्राणां शुक्लादीनां प्रतिक्षणम् ।

का चित्यलीयते का चित्कथं चिदभिधुर्नुते ॥

इति ।

प्रवृत्तिमन्तः सर्वे हि तिसृभिश्च प्रवृत्तिभिः ।

सततं न वियुज्यन्ते वाचश्चैवान्न सम्भवः ॥

इति च । टाबाद्यन्तः शब्द एवैता अवस्था गोचरयतीत्यर्थः ।

पुरुषो यद्यप्यपरिणामी तथापि

अचेतनेषु सङ्क्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते ।

प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तद्वाचो निबन्धनम् ॥

ततश्च ।

यश्चाप्रवृत्तिधर्मार्थश्चितिरूपेण दृश्यते ।

अनुयातीव सौम्येषां प्रवृत्तिर्विष्वगाश्रया ॥

सामान्यमपि गोत्वादि व्यक्तेरव्यतिरेकतः ।

प्रवृत्तिधर्मं तद्द्वारा शशशङ्कः दिवात्तु तु ॥

तस्मादुक्तपदार्थस्य सम्भवाल्लिङ्गयोगिता ।

प्रवृत्तेरपि विद्वान्ते तिस्रो ह्येताः प्रवृत्तयः ॥

पुवपुंसकता स्त्रीत्वं तेन स्यादन्यालिङ्गता ।

तदेवं सर्वपदार्थव्यापित्वादुपचयापचयान्तरालावस्था स्त्रीणि लिङ्गानि, एवं च नचत्रे तारका तिष्ठः, कुमार्यर्थो वस्तु इति एकस्याप्यर्थस्य नानालिङ्गयोग उपपद्यते, आविर्भावादित्यस्यापि गुणभेदेन तस्मिन्नेवार्थे सर्वत्रा सम्भवात् । न चैवं तद्वृत्तेः सर्वस्यैव शब्दस्य त्रिलिङ्गता प्रसङ्गः, नह्यस्ति नियमो यः शब्दो यत्रार्थं पर्यवस्यति तत्र विद्यमानः सर्व एवाकारस्तेन शब्देनाभिधातव्य इति किं तु य आकारोभिधीयते तेन सता भवितव्यमित्येतावत् । तद्वथा तदा युवा कृष्णः कामुक इति तदादि-शब्दानामेकार्थपर्यवसितानामपि व्यवस्थित एवाकारो वाच्यः, तथा लिङ्गे-ष्वपि द्रष्टव्यम्, उक्तं च,

सन्निधाने पदार्थानां किं चिदेव प्रवर्तकम् ।

यथा तदादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥

इति । उपचीयते कुमारीत्यत्रापि कुमारीशब्दः स्वमहिम्ना कस्य चिद्वर्मेत्यापचयमेवाह, शब्दीन्तरप्रयोगात्तु धर्मान्तरस्यापचयः प्रतीयते, एवं

क्षीयते वृत्त इत्यापचयः, तदेवं सर्वमनाकुलमिदं दर्शनम् । वृत्तिका-
रस्तु लौकिकानामेवं प्रतिपत्तेरभावत्तत्प्रतिपत्त्यनुगुणं पक्षं दर्शयति ।
'सामान्यविशेषा इति' । कानि चित्सामान्यानीत्यर्थः । यद्वा सत्ताव्यति-
रिक्तेषु सामान्येषु सामान्यविशेषशब्दो रूढः, तिस्रोऽवान्तरजातय इत्यर्थः ।
उक्तं च

तिस्रो जातय एवैताः केषां चित्समवस्थिताः ।

अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गौमहिष्यादिजातिभिः ॥

हस्तिन्यां वडवायां च स्त्रीत्वबुद्धेः समन्वयः ।

अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम् ॥

इति । ननु चेष्टां त्रयाणामपि सामान्यविशेषाणां सर्वार्थेषु सद्भावो-
भ्युपगन्तव्यो, न गोत्वादिवत्कतिपयेष्वेवार्थेषु, कथमन्यथार्थव्यक्तिवस्त्वा-
दिशब्दानां भिन्नलिङ्गानामेकस्मिन्नर्थे प्रयोगः स्यात्, ततश्च सर्वत्र त्रिलि-
ङ्गप्रतिभासप्रसङ्ग इत्यत आह । 'बहुप्रकारव्यक्तय इति' । व्यज्यन्ते
सामान्यविशेषा आभिरिति व्यक्तय आश्रयाः, एतदुक्तं भवति । विचित्र-
त्वादाश्रयाणां व्यञ्जकानां कश्चिदाश्रयः कस्य चित्सामान्यविशेषस्य
व्यञ्जको न सर्वः सर्वस्येति, तत्र चेतनेषु स्तनादिमती व्यक्तिः स्त्रीत्वस्य
व्यञ्जिका, लोमशत्वादिमती पुंस्त्वस्य, उभयव्यञ्जना नपुंसकत्वस्य, अचे-
तनेषु कथं, नहि तत्र किं चिदपि लिङ्गं व्यज्यते, तथा चेतनेष्वर्थव्यक्तिव-
त्त्वादिशब्दानां भिन्नलिङ्गानामप्यनुपपत्तिः, दारशब्दस्य च पुलिङ्गस्य
भार्यायामनुपपत्तिरत आह । 'क्व चिदाश्रयविशेषाभावादिति' । तद-
भिव्यञ्जनसमर्थ आश्रयविशेषः, तत्राचेतनेषु सर्वत्रोपदेशादेवाभिव्यक्तिः,
उपदेशः पुनर्लिङ्गानुशासनादिषु । अत्रैव दृष्टान्तमाह । 'यथा ब्राह्मण-
त्वादय इति' । ब्राह्मणक्षत्रियादिव्यक्तीनामत्यन्तसादृश्यादुपदेशादेव
ब्राह्मणत्वादीनामभिव्यक्तिर्भवति नो खलु ब्राह्मणक्षत्रिययोः पुरोव-
स्थितयोरयं ब्राह्मणायं क्षत्रिय इति प्रणवोपदेशात्प्रत्यय उदेति ।
यथा गवाश्वव्यक्त्योरभावे शशविषाणादावप्युत्तरपदार्थद्वारकः सामा-
न्ययोगः, सामान्यं जातिः, स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्तेत्यादौ सामान्येपि

सामान्यान्तरस्य सद्भावो यथा गोत्वादौ सत्तासामान्यस्य, नह्यस्माकं
 वैशेषिकाणामिव निःसामान्यानि सामान्यानि, स्त्रीशब्दोऽयं शुक्लादि-
 शब्दवद्गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते, तत्र यदा गुणमात्रे स्त्रीशब्दो वर्तते
 तदा द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात्स्त्रीत्वे ऽभिधेये टाबादयो भवन्तीति
 स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थ इति पक्षो भवति, यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्दे-
 नोच्यते तदा परं पक्षद्वयं सम्भवति स्त्रीत्वमुपलक्षणं विशेषणं वेति,
 तत्राद्ये स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकाट्टाबादय इति, अयं
 स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षो भवति, द्वितीये तु स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचि-
 नोङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति प्रकृत्यर्थविशेषणं स्त्रीत्वमिति पक्षो
 भवति, तत्र स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गः, भूतमियं
 ब्राह्मणी प्रधानमियं ब्राह्मणी आवपनमियमुष्टिकेति, उभयोस्तु पक्षयोर्नैव
 दोषः, कथं, भूतादयः चैतन्यप्राधान्यसम्भवनवद्वृत्तयो न तु स्त्रीत्वाङ्गी-
 कारेण वर्तन्ते, तदेवमत्र पक्षे दोषदर्शनादितरयोरन्यतरदाश्रयणीयमि-
 त्याह । 'स्त्रीत्वं चेति' । 'उभयथापि युज्यतइति' । ननु प्रत्ययार्थपक्षे
 द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः, कथं, मेकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तदेव
 च प्रकृत्यर्थोपसर्जनं प्रत्ययेनाभिधीयते तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति,
 अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते गार्ग्यायणी कारीषगन्ध्या कालितरेति, कथं,
 मेकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकनोक्तत्वाद्वितीयः प्रत्ययो न प्राप्नोति
 उक्तार्थानामप्रयोग इति, स्त्रीशब्दे चेकारो न प्राप्नोति, संस्त्याने स्त्या-
 यतेर्ङिति ङट्प्रत्ययान्तेन स्त्रीशब्देनोक्तत्वात् संस्त्यानं स्त्रीत्वं, सामा-
 नाधिकरण्यं च न स्यात् कुमारी देवदत्तेति, स्वस्वप्रकृत्यर्थावच्छिन्नयोः
 स्त्रीत्वयोः प्राधान्येनाभिधानात् तत्र व्यतिरेकनिबन्धा बध्नी प्राप्नोति,
 कुतः, न तावदन्योन्यतः, परस्परं गुणगुणिभावाभावात्, नापि स्त्रीप्रत्य-
 यप्रकृतेः टाबादिभिर्बाधितत्वात्, यत्र तर्हि प्रतियोगिनि स्त्रीप्रत्ययः
 प्रतिषिध्यते तत्र बध्नी प्राप्नोति पञ्च ब्राह्मण्यः स्वसाभिरूपेति, पदान्तरे
 तु द्वयोरपि द्वयनिष्ठत्वाद्व्यतिरेकाभावः सामानाधिकरण्यं च भवति,
 द्रव्यस्य चानेकत्वाद्विवचनबहुवचने अपि युक्ते, यथैव च प्रातिपदिकेनो-

तेपि स्त्रीत्वे टाच्चादयो भवन्ति, तथानेकोपि प्रत्ययो नानुपपन्नः, तद्द्यो-
तको हि तदा नानाप्रत्ययः, प्रदीपादेश्वानेकस्यापि द्योतकत्वं दृष्टं,
प्रत्ययार्थपक्षेपि न दोषः, यद्यपि स्त्रीत्वमात्रे वाच्ये प्रत्ययः क्रियते
तथापि स्त्रीत्वतदाश्रययोरभेदविवक्षया स्वाभाविकत्वाद्वा गुणप्रधानभा-
वस्य द्वयोरपि दृष्टत्वेन सामानाधिकरण्यं वचनभेदश्च भविष्यति, गार्ग्या-
यणीत्यादौ च टाभ्यामेव स्त्रीत्वमभिधातुं शक्यते नैकेन स्वभावात् ।
यद्वा ष्स्य षित्करणसामर्थ्यान्डीप् सिद्धः, ष्यङि यङश्चाबिति वचनसा-
मर्थ्याच्चाब् भविष्यति, तथाहि । अत्र यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणाय तदवि-
घाताय च ष्यङेनोबन्धद्वयं कृतं, कालितरेत्यत्रान्यः प्रकर्षयुक्तोन्यश्चाप्रकर्ष-
युक्तस्तत्रावस्याभेदादेक एवार्थो भिद्यतइति प्रकर्षयुक्तस्यानभिहितं स्त्रीत्व-
मिति तदभिधानाय ट.बपि भविष्यति, स्त्रीशब्देपि स्त्रियामित्यस्मादेव
निपातनादीकारः सिद्ध इति सुष्ठूक्तमुभयथापि युज्यतइति ॥

“अजादयतृष्ठाप्” ॥ ‘अदन्ताच्चेति’ । अकारान्तादित्यर्थः ।
स्वरूपग्रहणं तु न भवति, अच्छब्दान्तात् नीतत् परीतत् कलिङ्गदि-
त्यादेः स्त्रीलिङ्गादिति, तदाश्चाविख्यासायामित्यादेर्निर्देशात् । ‘पकारः
सामान्यग्रहणार्थ इति’ । व्याप्प्रातिपदिकादित्यादौ, पकारानुरोधस्तु
टाब्ङापोः स्वरार्थः । ‘टकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थ इति’ । अन्यथै-
कानुबन्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्याच्च तु डाप्चापोः । ‘खट्वेति’ । कथं पुन-
रत्राकारान्ता प्रकृतिरवधार्यते, यावता नित्यमेवायमाबन्तः स्त्रियां वर्तते
शास्त्रात्मयोगाच्च, शाकटायनदर्शने हि सर्वेषामेव व्युत्पत्तिः, पञ्चभिः
खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादौ स्त्रीप्रत्यये लुप्ते प्रयोगएवाकारान्तत्वं
दृश्यते । ‘शुभंयाः कीलालपा इति’ । अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति विष्,
कः पुनरत्र टापि सति दोष इत्याह । ‘हरद्वाब्भ्य इति’ । ‘सुलोपः स्या-
दिति’ । ‘क्व चिज्जातिलक्षण इति’ । गणपाठावसरे विभागं दर्शयिष्यति
हलन्तानां त्व आदिः । ‘अजादिग्रहणमिति’ । प्रकृतस्य प्रथमान्तस्यान्वया-
सम्भवात्तदर्थमजादिग्रहणमिति शेषः । ‘अमहत्पूर्वेति’ । महच्छब्दस्या-
नुकरणत्वान्लौकिकार्थाभिधायित्वाभावादान्महत इत्यात्वं न भवति ।

‘पुंयोगे तु डीषैवेति’ । जातिग्रहणस्य प्रयोजनमाह । ननु पुंयोगे सोय-
मित्यभिसंबन्धात्परशब्दः परत्र वर्तत इति गौणत्वादेव न भविष्यति,
तस्मात्सुखप्रतिपत्त्यर्थं जातिग्रहणम् । अमहत्पूर्वस्य स्यादर्थमाह । ‘मह-
त्पूर्वस्येति’ । अत्रापि जातिरिति संबध्यते, इह प्रतिषेधो माभूत् महती
शूद्रा महाशूद्रेति, न ह्यत्र महत्पूर्वः समुदायो जातिवचनः, क्व तर्हि
प्रतिषेधः, यत्र समुदायो जातौ वर्तते, तदिदं दर्शितम् । ‘महाशूद्रशब्दो
ह्याभीरजातिवचन इति’ । यद्वैवं समुदाये जातिवचने गौरवरा-
दिवदवयवार्थाभावाद्भुत्पत्तिमात्रं क्रियते, तत्रावयवार्थस्य स्त्रीत्वस्याविव-
क्षितत्वात् पुंसि समासे कृते टापः प्रसङ्ग इति तत्रामहत्पूर्वेति प्रति-
षेधः सार्थकः, ततः किममहत्पूर्वस्यत्र जातिरिति न संबन्धनीयं, कथं
महती शूद्रा महाशूद्रेत्यत्रान्तरङ्गत्वाट्टापि कृते पश्चात्सुप्, सुबन्तस्य
समासः, ततश्चाभिनिर्वृत्तत्वाट्टापः प्रतिषेधस्याप्रसङ्गः, सत्यं, विस्पष्टा-
र्थमेवात्रापि जातिरिति सम्बध्यते । ननु च शूद्रशब्दः पठ्यते, कः प्रसङ्गो
यन्महाशूद्रशब्दात्स्यादत आह । ‘तदन्तविधिनेति’ । ‘अतिधीवरी
अतिपीवरीति’ । दधातेः पिबतेश्चातो मनिन्कनिष्पन्निपश्चेति कनिपि
कृते घुमास्यादिसूत्रेणैवं, धीवानमतिक्रान्ता पीवानमतिक्रान्तेति प्रादि-
समासः, अत्र वनो र चेति डीब्रौ भवतः, असति तु ज्ञापने वन इति
प्रत्ययग्रहणमथापि कृद्ग्रहणं सर्वथातिक्रान्तप्रधाने समासे न स्यात् ।
‘अतिभवती अतिमहतीति’ । उगितश्चेत्यत्रोगित्युगित्प्रातिपदिक-
स्यैव ग्रहणमित्यङ्गीकृत्येदं प्रयोजनं दर्शितं, तत्र तु वक्ष्यति उगितिति
प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणं तेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति निषे-
धः भावात्तदन्तविधिरिति, यदाहो गिद्वस्य सम्भवति यथाकथं चिदिति
तदन्तात्प्रातिपदिकादिति च । अतिमहतीत्यत्र शतृवद्वावादौणादि-
कादुगित्लक्षणो डीप्, के चिद्वीरादिपाठाद् डीषं वर्णयन्ति, तदयुक्तः,
मनुपसर्जनाधिकारात् । किं च गौरादिपाठस्य प्रयोजनमपि न पश्या-
मः । ननु च महतीशब्दोन्तोदात्त इष्यते, सत्यं, शतुरनुम इत्यत्र नञ्-
आद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानमित्यनेनैव सिद्धं, विभक्त्युदात्तार्थं

तदिति चेत् तदेव ङीबुदात्तार्थमपि भविष्यति, अतिमहतीत्यादौ च ङीबभावस्योक्तत्वात् ङीबुदात्तार्थमप्युपसंख्यानमेष्टव्यं, यदि तदन्तविधिर्ज्ञाप्यते पञ्चानामजानां समाहारः पञ्चाजी द्विगोरपि टाप् प्राप्नोति । अत्राहुः । अजाद्व्यत इति षष्ठी अजादीनामजन्तानां च या स्त्री तद्वाच्येयं यत् स्त्रीत्वं समवेतं तत्र टाङिति, प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्वविशेषोपलक्षणा नामैव प्रकृतित्वं विज्ञायतइति मत्वा वृत्तिकारेणोक्तम् अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योदन्ताच्चेति, न च पञ्चाजीत्यत्राजार्थं समवेतं स्त्रीत्वं किं तर्हि समाहारे, एवं चामहत्पूर्वेति प्रतिषेधः शक्योक्तुं, नहि महाशूद्रीत्यत्र शूद्वार्थगतं स्त्रीत्वं, तदन्तविधिस्त्वनुपसर्जनादित्यत्र ज्ञापयिष्यते । ‘सत्याक्काण्डेति’ । पाककर्णेत्यत्र वार्त्तिकं सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेध इति, तत्रैव भाष्यं प्राक्पुष्पा च प्रत्यक्पुष्पा चेति, तस्मादेत्रापि प्राक्शब्दो न पठनीयः सदच्काण्डेत्येव पठनीयम् ॥

“ह्रस्वेभ्यो ङीप्” ॥ ‘ङकारः सामान्यग्रहणार्थ इति’ । ड्याप् प्रातिपदिकादित्यादौ, पकारः सामान्यग्रहणाविधातार्थ इति तु पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वाच्चोक्तम्, अत्रापि पकारानुरोधेनुदात्तार्थः ॥

“उगितश्च” ॥ ‘यथाकथं चिदिति’ । यदि वर्ण उगित् संभवति यदि वा प्रत्ययो ऽद्यापि प्रातिपदिकं सर्वथा यत्रैवामन्यतमः प्रकारः संभवतीत्येष यथाकथंचिदित्यस्यार्थः । एतदेव स्पष्टयति । ‘तदुगिच्छब्दरूपमिति’ । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोः शब्दरूपमन्यपदार्थः, न प्रातिपदिकमेव नापि प्रत्यय एवेत्यर्थः । तत्रोगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणतदन्तविधिर्भवतीत्याह । ‘तदन्तादिति’ । ‘पचन्तीति’ । अत्र शतृप्रत्यय उगित् तदन्तं प्रातिपदिकम् अतिभवती अतिमहतीत्यत्रापि भवति, ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेत्ययं तु प्रतिषेधो यत्र सूत्रोपात्तं प्रातिपदिकस्यासाधारणं रूपं तत्रैव भवतीत्यत्रापि व्यपदेशिवद्भावेन भवति, व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेत्ययं तु निषेधः प्रातिपदिकस्यैवासाधारणरूपग्रहणे, अतिगोमतीत्यत्रापि भवति, प्रत्ययग्रहणपरिभाषा तु प्रत्य-

यस्येवासाधारणरूपग्रहणे भवति । 'धातोस्तूगितः प्रतिषेध इति' । वक्तव्य इति शेषः, स तर्हि वक्तव्यः, न वक्तव्यः । उगित्त्वामित्यत्रोगि-
त्वादेव सिद्धेऽञ्चित्यग्रहणं नियमार्थमिह शास्त्रे उगिता यत्कार्यं विधी-
यते तद्वातायदि भवति अञ्चतेरेवेति, कार्यमात्रं नियम्यते न नुमा-
गम एव, अधातुग्रहणं चाधातुपूर्वस्यापि नुमर्थमिति तत्रैव वक्ष्यते ।
अपर आह, उगितश्चेति योयं चशब्दः सोऽञ्चतेर्लुप्तनकारस्यानुकरणं,
विभक्तेश्च सुपां सुलुगिति लुक्, भाविनं चाकारलोपमाश्रित्य चेति नि-
र्द्देशः कृतः, ततश्चाञ्चित्यग्रहणं नियमार्थमकारनकारलोपयोश्चात-
न्वत्त्वावाञ्चेः पूजायामिति लोपनिषेधविषयेपि ङीष् भवति, प्राञ्ची
प्रत्यञ्ची ब्राह्मणीति । 'उवाचत्यर्थध्वदिति' । क्लिप् चेत्यत्रानयोर्व्यु-
त्पत्तिः कृता ॥

“वनो र च” ॥ वन इति क्लिप्बन्निबृड्वनिपां प्रत्ययानां सामा-
न्येन ग्रहणं, न वन ण्य संभक्तौ, वनु याचनइति धात्वोर्विजन्तयोः,
कृतः, प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति, अत एव शुनो निष्क्रान्ता
युवानमतिक्रान्ता निःशुनी अतियूनीत्यत्रापि न भवति, अनर्थकत्वाद्वा ।
'शर्वरीति' । श हिंसायाम्, अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति वनिप् । 'परलोक-
दृश्वरीति' । दृशेः क्लिप् । 'वनो न हश् इति' । विहितविशेषणं हश्-
ग्रहणं हशन्ताद्वातायार्थं वन्विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकान् ङीष् न भवत
इत्यर्थः, तेन शर्वरीत्यत्र प्रतिषेधाभावः, तथा ओण अपनयने वनिपि
बिड्वनोरनुनासिकस्यादित्वात्वे अवादेशे अवावचित्यत्र संप्रति हश्-
वरत्वाभावेपि हशन्ताद्विहितत्वात् प्रतिषेधा भवत्येव अवावा ब्राह्म-
णीति, एष एव स्थितः सिद्धान्तः । बहुलं कन्दसि ङीष् वक्तव्यो । यञ्च-
रीदिपि । प्रहिरिश्वोस्तु च, प्रेत्वंरी ॥

“पादोऽन्यतरस्याम्” ॥ 'पादिति कृतसमासान्तः पादशब्दो
निर्दिश्यतइति' । उत्तरसूत्रे अच्यभिधेयायां तस्यैव संभवात्, तेन पाद-
यतेः क्लिबन्तस्य ग्रहणं न भवति । 'द्विपदीति' । द्वौ पादावस्या इति
बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येत्यकारलोपे पादः पदिति पद्मावः ॥

“टावृचि” ॥ ‘अचीत्यभिधेयनिर्देश इति’ ॥ व्याप्तेः, विषयनिर्देशे हि अखेदविषयएव हि प्रयोगे स्यान्नान्यत्र ॥

“न षट्स्वसादिभ्यः” ॥ टावृचीति पादन्ताद्विहितस्य टापोत्राप-सङ्गात्तदनन्तरस्य ङीपोयं प्रतिषेध इत्याशङ्कामपनयति । ‘यो यत् इति’ । तत्र सर्वेभ्य एव ङीप् प्राप्नोति, टाप् तु नलोपे सत्यकारान्तता-यामुपजातायां षड्भ्य एव, यो यः प्राप्त इति तु युक्तः पाठः, अन्यथा स ततो न भवतीति वाच्यं स्यात्, व्याप्तिश्च न गम्येत । ‘पञ्च ब्राह्मण्य-इति’ । ननु चात्र ब्राह्मणीशब्दसामानाधिकरण्यात् स्त्रीत्वावगतिः, संख्याशब्दस्तु स्वमहिम्ना भेदगणनमाह । तथाहि । पञ्चेत्युक्ते नानात्व-मात्रं द्रव्यस्य गम्यते न लिङ्गविशेषः, तथा च लिङ्गानुशासनेषु णान्ता संख्येत्यलिङ्गत्वमुक्तं, यद्येवमेका द्वे बहू इत्यत्रापि प्रत्ययो न स्यात्, संख्याशब्दत्वेन भेदगणनामात्रस्य शब्दार्थत्वात् । अथ तत्र स्त्रीत्वमपि शब्दार्थः, पञ्चादिष्वपि स्यात्, वक्तव्यो वा विशेषः, सति तस्मिन् प्रतिषेधे नान्तरेणानुप्रयोगं पञ्चेत्यादौ स्त्रीत्वाद्यभिव्यक्तिरिति लिङ्गानु-शासनेष्वलिङ्गत्वमुक्तमसति तु प्रतिषेधे पञ्चादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति, एकादिभ्यस्तु भवतीति न शास्त्रैकशरणः प्रतिपत्तुमर्हति । ननु विभक्तौ परतः त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृभावः, तत्र संनिपातपरिभा-षयैव ङीबभावः सिद्धस्तत्किं तिसृचतसृशब्दयोः स्वसादिपाठेन । ज्ञाप-नार्थं तु । एतज् ज्ञापयति अनित्या संनिपातपरिभाषेति, तेन त्यदाद्यत्वे कृते टाब् भवति या सा इमे द्वे इति, ङीपोनन्तरस्यायं प्रतिषेधो युक्त इत्याश्रित्य चोदयति । ‘षट्संज्ञानामिति’ । ‘कस्माच्च स्यादिति’ । अत इति हि प्राप्नोति, असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वाच्चैतद्वदन्तं, परिगणितेषु कार्येषु नलोपो ऽसिद्धो भवति, नलोपः सुप्स्वरेत्यस्य नियमार्थत्वात्, नेदं तत्र परिगण्यते, इदमपि तत्र परिगण्यते, कथं, सुबिति न सप्तमी-बहुवचनेन प्रत्याहारः किं तर्हि यडश्चाबिति चापः पकारेण, ततश्च टापोपि प्रत्याहारेन्तर्भावात्तद्विधिरपि सुब्विधिरेवेति, तदेतदाह । ‘प्रत्या-हाराच्चापेति’ । न स्यादित्यनुषङ्गः, कस्माच्च स्यादिति प्रश्नः । चापा

प्रत्याहाराच्च स्यादिति परिहारः । इदं चाचार्यदेशीयस्य वचनम्, आचार्यसिद्धान्तं दर्शयितुमेतद् दूषयति । 'सिद्धं दोषस्त्वित्त्वइति' । सत्यं सिद्धमिदं चाया प्रत्याहारे, इत्वे तु दोषो भवति, बहूनि चर्माण्यस्याः बहुचर्मिकेति, कथं तत्र सुबुविधिरिति सर्वविभक्त्यन्तावयवः समास आश्रितः, सुपो विधिः सुपि विधिरिति, ततश्च यथा राजभ्यामित्यत्र सुपि चेति दीर्घत्वं न भवति तथा टापि सुपि विधीयमानमित्वमपि सुबुविधिरिति तत्र कर्त्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात्कात् पूर्वाकारो न भवतीतीत्वं न स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तमाह । 'तस्माच्चाभाविति' । स्त्रियामित्यर्थमात्रमपेक्ष्य तत्र यदुक्तं तत्र भवतीत्येवं डीप्टापावुभावपि प्रतिषेध्यावित्यर्थः । ननु च सकृत्प्रतिषेधस्य प्रवृत्तिः, स च स्वप्रवृत्तिसमये यस्य प्रसङ्गस्तमेव प्रतिषेधति, ततश्च पूर्वं डीपि प्रतिषिद्धे नलोपे च कृते पश्चात्प्राप्नुवतष्टापः कथं प्रतिषेधः, आत्माश्रयो हि स्यात् स्वप्रवृत्तिमपेक्ष्य स्वप्रवृत्तिरिति, तस्मात्तन्वावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेन द्विरस्य प्रवृत्तिः, तत्र द्वितीयया प्रवृत्त्या टापः प्रतिषेधः ॥

“मनः” ॥ ‘अनिनस्मन् ग्रहणानीति’ । अन् इन् अस् मन् इत्येतेषां ग्रहणे अर्थवत्परिभाषा न व्याप्तिरिति, तेनैषामनर्थकानामपि ग्रहणं भवति, एभिश्चार्यवद्विरनर्थकैश्च तदन्तविधिर्भवतीत्यर्थः, सीमन्शब्दो व्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, अतिक्रान्ता महिमानमतिमहिमा अत्रापीमनिच एवार्थवत्त्वं न तु मनः ॥

“अनो बहुव्रीहेः” ॥ ‘अनुपधालोपी बहुव्रीहिरिहोदाहरणमिति’ । कुत एतदित्याह । ‘उपधालोपिनो हीत्यादि’ ‘विभाषां वक्ष्यतीति’ । अनो उपधालोपिनोन्यतरस्यामित्यनेन । ‘सुपूर्वेत्यादि’ । शोभनं पक्षास्याः शोभनं चर्मास्या इति बहुव्रीहिः, अयं च न संयोगादुपधालोपित्वल्लोपस्य प्रतिषेधादनुपधालोपी । ‘बहुव्रीहेरिति किमिति’ । समासादिति वाच्यमिति भावः । ‘अतिरात्रीति’ । राजाहः सखिभ्य इति टञ् न भवति समासान्तविधेरनित्यत्वात् ॥

“डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ ‘अन्यतरस्यां ग्रहणं किमिति’ ।
 डापा मुक्ते प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं तावदेतच्च कर्तव्यं, कथं डाब-
 प्युच्यते प्रतिषेधोऽपि तावुभौ वचनाद्विष्यतः, यदि हि नकारान्तस्य
 श्रवणं न स्यात्तदा डापैवापवादेन डीपो बाधात् प्रतिषेधो नर्थकः स्यात्,
 अथ डाप्रतिषेधाभ्यां मुक्ते डीबपि यथा स्यादित्येवमर्थमन्यतरस्यां-
 ग्रहणं तदपि न, बहुराज्जीत्यादावन उपधालोपिनोन्यतरस्यामित्यनेनैव
 डीपः सिद्धत्वात्, यत्र तर्हि तेन न सिद्ध्यति अतिशर्मेत्यादौ तदर्थमेत-
 तस्यात्, यद्येवमनेनैवोपधालोपिनोऽपि सिद्धत्वादन उपधालोपिन इत्ये-
 तदनर्थकं स्यात्, एवं तर्हि तदन्यतरस्यां ग्रहणं न करिष्यामीतीदमन्य-
 तरस्यां ग्रहणं क्रियते, कथमनेनैवान्यतरस्यां ग्रहणेनोपधालोपिनोऽनुपधा-
 लोपिनश्च डीपि प्रापिते सत्यन उपधालोपिन इत्येतावदपि क्रियमाणं
 नियमार्थं भविष्यति, अनो बहुव्रीहेर्यन् डीब्विधानं तदुपधालोपिन एवेति,
 ततश्च तदन्यतरस्यां ग्रहणं न कर्तव्यं भवति, तदवश्यं कर्तव्यम्, असति
 हि तस्मिन्नेनान्यतरस्यां ग्रहणेन बहुव्रीहिमात्राद्वाप्रतिषेधडीप्सु त्रि-
 ष्वपि प्राप्तेषूपधालोपिनो डाप्रतिषेधो बाधित्वा नित्यं डीब्वेव यथा
 स्यादित्येवमर्थं तत्स्यात्, अतस्तदवश्यं कर्तव्यम्, इदं तु न कर्तव्यमिति
 प्रश्नः, परिहरति । ‘बहुव्रीहाविति’ । अयमभिप्रायः, डाप्रतिषेधाभ्यां
 मुक्ते डीबपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदं तावदन्यतरस्यां ग्रहणं, न चान
 उपधालोपिन इत्यस्य वैयर्थ्यं, नियमार्थत्वात्, अनो बहुव्रीहेर्यदन्यतरस्यां
 डीब्विधानं तदुपधालोपिन एवेति, तेन सुपूर्वा सुशर्मेत्यादावनेनान्यतर-
 स्यां ग्रहणेन प्रापितो डीब् न भवति बहुराज्जीत्यादावेव तु भवति, नन्वे-
 वमिदमन्यतरस्यां ग्रहणं मा भूत् अन उपधालोपिन इत्येतदेव विध्यर्थ-
 मस्तु को वा विशेषः, अनेनान्यतरस्यां ग्रहणेन बहुव्रीहिमात्रान् डीपि
 प्रापिते तन्नियमार्थं स्याद् असति वास्मिन् डाप्रतिषेधयोरेव प्राप्तयोः-
 उपधालोपिनो ऽप्राप्तो डीप् पक्षे विधीयतइति । अयमस्ति विशेषः ।
 अस्मिन्नन्यतरस्यां ग्रहणे सति डाप्रतिषेधाभ्यां मुक्ते स्वेनस्वेन शास्त्रेण
 डीब् भवन्वचनेषु वनो र चेत्यनेनैव भवतीति बहुधावरीत्यादौ रेफोपि

भवति, एवमनेन वचन्तादुपधालोपिनोनुपधालोपिनश्च बहुव्रीहेर्बहुधीव-
नसुपर्वचित्यादेर्डीब्रिफयोः प्रापितयोरन्यत्र बहुराजन्सुशर्मचित्यादौ केवले
डीपि प्रापिते सत्यन उपधालोपिनोन्यतरस्यामित्येतच्चियमार्थं भवति,
तेन च नियमेन सुशर्मत्यादौ डीब् व्यावर्त्यते, सुपर्वत्यादौ डीपि व्याव-
र्त्तते तत्सचियोगशिष्टत्वात्त्रेफोपि न भवति, बहुराज्नीत्यादौ तु यथाप्राप्तौ
डीबवस्थितः, बहुधीवरीत्यादौ च वनो र चेत्यनेन प्राप्तौ डीब्रिफावव-
स्थिताविति सर्वमिष्टं सिद्ध्यति, असति त्वस्मिंस्तस्मिंश्च विधयेऽपूर्वं
एव डीप् तेन विधीयतइति वचन्ते बहुव्रीहावृचभ्यो डीबित्येतत्सचियुक्तं
वनो र चेत्येतच्च प्रवर्त्ततेति केवले डीपि सति बहुधीवनीति स्यात्, अतो
ऽन उपधालोपिन इत्येतच्चियमार्थं यथा स्यात्स्वतन्त्रो विधिर्मा भूदित्ये-
वमर्थमिहान्यतरस्यायहणं क्रियतइति तदिदमन उपधालोपिन इत्यत्र
वृत्तिकारः स्पष्टयिष्यति । यद्यनेनान्यतरस्यायहणेन पक्षे डीबपि प्राप्यते
दामेत्यादौ मचन्तादपि प्राप्नोति, नैष दोषः, योगविभागः क्रियते
डाबुभाभ्यां भवति, ततोऽन्यतरस्याम्, अनो बहुव्रीहेरित्येव वर्त्तते,
मन इति निवृत्तम् ॥

“अनुपसर्जनात्” ॥ प्रसज्यप्रतिषेधोयमित्याह । ‘उत्तरसूत्रेषूप-
सर्जनप्रतिषेधं करोतीति’ । पर्युदासे को दोषः, कुकुटीपाद इत्यत्र न
स्यात् पूर्वपदस्योपसर्जनत्वात्, न । अन्तरङ्गत्वात्प्रागेव डीषि कृते तदन्तस्य
समासः, न चेदानीमुपसर्जनत्वे डीषः पर्युदासः, पूर्वमेवाभिनिर्वृत्तत्वात् ।
किं च प्रसज्यप्रतिषेधेष्वेव दोषः समानः, कुक्कुटीत्यत्रैव तर्हि न प्राप्नोति,
किङ्कारणमन्वर्थमुपसर्जनमप्रधानमुपसर्जनमिति, अस्त्येवमनुपसर्जनं तूपस-
र्जनादन्यत्सर्वं न तु प्रधानमेव, तेनापेक्षणीयस्याभावेऽप्यप्रधानादन्यत्वाद्बुद्धि-
ष्यति, यदा तर्ह्यधर्मानुतादिवद्विरोधिवचनोनुपसर्जनशब्दस्तदा न प्राप्नोति,
तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधः । ‘अनुपसर्जनादित्येवं तदिति’ । उपसर्जनाच्च भव-
तीत्येवमित्यर्थः । ‘वक्ष्यति टिङ्हाणजिति डीबिति’ । कथं प्रथमान्तस्य व-
क्ष्यतीत्यनेन सम्बन्धः । अत्राहुः । वक्ष्यति टिङ्हाणजित्येतावान् अन्यः, टि-
ङ्हाणजिति वक्ष्यतीत्यर्थः । कः पुनरत्र प्रत्यय इत्यत्राह । ‘डीबिति’ । एवं

जातेरिति ङीष् इत्यत्रापि यन्यच्छेदः, तत्र च पूर्वस्मिन्वत्यतीत्यनुषङ्गः ।
 'कुरुचरीति' । चरेष्टः । 'बहुकुरुचरेति' । बहुव्रीहिः सर्वापसर्जनः ।
 'कथं पुनरित्यादिः' । प्रत्युदाहरणे यदुपसर्जनं न तत् स्त्रियां वर्त्तते,
 यदा च स्त्रियां वर्त्तते तदा भवत्येव प्रत्ययः, बहूयः कुरुचर्यास्यां बहुकु-
 रुचरीका बहुकुक्कुटीका मधुरेति, यः स्त्रियां वर्त्तते बहुव्रीहिस्ततो ऽटि-
 त्वादजातित्वाच्चाप्रसङ्गः । तथाहि । टित्प्रातिपदिकं गृह्यते तच्च किं
 चित्साक्षादटिद्ववति यथा नदट् चोरडिति, किं चित्त्ववयवटित्त्वद्वारेण, यत्र
 ह्यवयवटित्त्वमकिंचित्कारं तत्र समुदायार्थं तद्विज्ञायते, स चावयवः क्व
 चिद्व्रातुः स्तनन्वयीति, क्व चित्कल्ल्युडादिः, क्व चित्तद्वितप्रुत्युलादिः, तत्र
 यं समुदायं यो ऽवयवो न व्यभिचरति तदर्थं तस्य टित्त्वमिति कुरुचरशब्द
 एव टित् तत्कुतो बहुकुरुचरशब्दात्प्रसङ्ग इति प्रश्नः । परिहरति । 'तद-
 न्तविधिनेति' । ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते,
 ग्रहणं चोपादानमात्रं न तु स्वरूपेणोच्चारणमेव तत्कथं तदन्तविधिः ।
 स्यादेतत् । यत्र गृह्यमाणं रूपं प्रातिपदिकस्यैवासाधारणं तत्र तदन्त-
 विधिप्रतिषेधः, इह चोरडित्यादि प्रातिपदिकमपि टित् ल्युडादिप्रत्य-
 योपि धेडिति धातुरपि, ततश्च यथोगितश्चेत्यत्र वर्णोप्युगित्प्रत्ययोपि
 प्रातिपदिकमपीति तदन्तविधिर्भवति तथेहापि प्रसङ्ग इति, स्यादयं प्रसङ्गो
 यदि टिता प्रातिपदिकं विशेष्येत टिति च प्रातिपदिकेन विशेष्यमाणे नानेन
 विशेष्येण तदन्तविधिः, प्रातिपदिकेन चासम्भवादिति नैव बहुकुरुचरश-
 ब्दात्प्रसङ्ग इत्यत आह । 'ज्ञापितं चैतदिति' । शूद्रा चामहत्पूर्वत्यत्र
 ज्ञापितमेतत् । अवश्यञ्चैतज् ज्ञापितमुत्तरत्रापि परिपालनीयमित्याह ।
 'तथा चेति' । अनाश्रीयमाणे ज्ञापकेणन्ताद्विधीयमानो ङीष् प्रत्ययग्रह-
 णपरिभाषया कारशब्दादेव स्याद् न त्वणन्तात्कुम्भकारशब्दात्, ज्ञाप-
 कात्तु ततोपि भवतीत्यर्थः । ननु च ऋद्धहणपरिभाषया कुम्भकारशब्द-
 स्याणन्तत्वं, नेत्याह । 'न वाणिति' । 'ऋद्धहणमिति' । किं कारण-
 मित्यत्राह । 'तद्वितोप्यणस्तीति' । यत्र तु गृह्यमाणं रूपं कृत एवासा-
 धारणं तत्रैवा परिभाषा, इह त्वोपगवीति तद्वितस्यापि ग्रहणमिति

नायमस्या विषय इत्यर्थः । अथ कारशब्दादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः, कुम्भकारेणो न सिद्ध्यति, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कारीशब्दात्स्त्रीभ्यो ठकि तस्यैव वृद्धिस्वरौ स्यातां, षड्ः सम्प्रसारणवद्विविधति, तद्वया, षडन्त-स्योच्यमानं सम्प्रसारणं परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्रापि भवति स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात् तथा कारशब्दादप्युत्पत्तौ कुम्भकारीशब्दस्यापि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाद्विविधति, एवमपि कारीशब्दादपि कदा चित्स्यात्, अथ ब्रूयाः, कारीशब्देन कुम्भशब्दः समसिष्यते, स्त्रीभ्यो ठगित्यत्र च ह्याप्प्रातिपदिकादिति त्रितयाधिकारसामर्थ्यात्स्त्रीप्रत्ययान्तात्प्रातिपदि-कादिति प्रत्ययो विधास्यते, स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकत्वं समासमन्तरेणानुपपन्नमिति कुम्भकारीशब्दादेव ठगुत्पत्स्यते, ह्याग्रहणानुवृत्त्या च सौपर्णेय इत्यत्रापि भविष्यतीति, एवमपि ह्याबनुवृत्तेः सौपर्णेय इतिवत् कारीशब्दादपि स्यात्, गतिकारकोपपदानामिति वचनाच्च ह्यन्तेन समासो दुर्लभः, ततः कुम्भकारशब्दादेव ङीष्पथा स्यादित्युत्तरत्रापि तदन्तविधिरभ्युपगन्तव्यः । न च कुम्भकारशब्दादप्युत्पत्तौ तदादिनियमाभावात्कारीशब्दादपि ठक् प्रत्ययप्रसङ्गः, किं कारणं स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेत्यनेन, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकस्य ग्रहणमभ्यनुज्ञायते न न्यूनस्यापि । ननु च सत्यप्युत्तरत्र तदन्तविधौ कुम्भकारीत्यत्र समुदायादपि भवतु, केवलात्कारशब्दादपि प्रसङ्गो यद्यौपगवीत्यादौ, ततश्च कुम्भकारेयः पक्षे दुष्यत्येव, एवं तर्हि कारशब्दादप्युत्पत्तौ कुम्भेनैकार्थीभूतस्य तावतो निष्कृष्यापत्येनायोगात्तदादिनियमाभावाच्च समुदायादेव ठभ-विविधति । यद्वा कुम्भेनैकार्थीभूतस्य कारस्य स्त्रीत्वेनायोगात्स्त्रीप्रत्यय एव न भविष्यति, असति पुनस्तत्र तदन्तविधौ स्त्रीप्रत्ययस्यात्राप्रसङ्गः, किं कारणं, यदणन्तं न तस्य निष्कृष्य स्त्रीत्वेन योगः, यस्य च स्त्रीत्वेन योगो न तदणन्तम् । अत उत्तरत्राप्यवश्यं प्रधानेन तदन्तविधिरभ्युपगन्तव्यस्तत्र यथा प्रधानेन भवति तद्योपसर्जनेनापि स्यादिति प्रतिषेधोपमा-रभ्यते, तथा च पूर्वत्रोपसर्जनेनापि तदन्तविधिर्भवति, न षट्संसादिभ्यः प्रियपञ्चा द्वौपदीति, अतिक्रान्ता भवन्तमतिभवतीति । स्यादेतत् । पूर्व-

चोपात्तं तदन्तं वा स्त्रियामित्यनेन विशेष्यते, टिङ्गाणञित्यादिषूपात्तमेव
 टिडादिकं, तेन ज्ञापितेपि तदन्तविधौ बहुकुरुचरेत्यादौ टिडादेरस्त्री-
 त्वाच्च भविष्यति, कुम्भकारीत्यत्र त्वणन्तस्य स्त्रियां वृत्तेस्तदन्तादपि
 भविष्यति नार्थ एतेनेति, तच्च । त्वदुक्तस्य विषयविभागस्य दुर्ज्ञानत्वात्,
 अतो विषयविभागज्ञापनार्थमिदमारभ्यते । नन्वारब्धेऽस्मिच्चैव विषय-
 विभागः शक्य आस्थातुं, पञ्चाजीत्यत्राजानामस्त्रीत्वेन तदन्तस्य स्त्रियां
 वृत्तेरजादयतष्टाबिति टाप् प्रसङ्गात्, अतो विशेषणविशेष्यभावं प्रति का-
 मचारादजादयतष्टाबित्यत्र टिङ्गाणञित्यादौ चोपात्तं स्त्रीत्वेन विशेष्यते,
 वनो रचेत्यादावुपात्तं तदन्तस्य चेति नार्थ एतेन । एवं तर्हि तदन्तविधिज्ञा-
 पनार्थमिदमारभ्यते, अमहत्पर्वत्येतत्तु शक्यमकर्तुं, नहि महाशूद्रेत्यत्र समु-
 दाये जातिवचने शूद्रशब्दः स्त्रियां वर्त्तते । अपर आह । लौकिकस्याप्रधा-
 नस्योपसर्जनस्येह ग्रहणं तेनापिशिलिना प्रोक्तमिजश्चेत्यण्, ततोध्येच्यां
 तदधीतइत्यण्, तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्, आपिशला ब्राह्मणी, अत्र
 इजश्चेति विहितस्य प्रोक्तप्रत्ययस्याणो ऽप्रधानत्वात्तदन्तान्डीब् न भवति,
 नन्विदानीमध्येनृप्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेव तदर्थमाहेति प्रधानस्त्रियामध्ये-
 च्यामणन्तस्य वृत्तेः स्यादेव ङीप् प्रत्ययः । स्यादेतदेवं यत्रणन्तादनुप-
 सर्जनादित्युच्येत वयं त्वणमेवानुपसर्जनत्वेन विशेषयिष्यामः, अण्येनोपस-
 र्जन इति, अर्थद्वारकं चाणः प्राधान्यमप्राधान्यं च, तदेतदुक्तं भवति, यस्मि
 चर्थेणुत्पन्नः स यदा प्राधान्येनोच्यते तदा तदन्तान्डीब् भवति, यदा तु
 गुणभावेन तदा नेति, इह चाध्येच्यां सङ्क्रान्तत्वात्प्रथमस्याणोर्यो गुणभूत
 इति तदाश्रयस्तावन्डीब् न भवति, यस्त्वध्येच्यामुत्पन्नस्तदाश्रयोपि न
 भवति तस्य लुप्तत्वात् । प्रत्ययलक्षणेनापि न भवति, अणाकारस्य विशे-
 षणात्, टिङ्गाणञित्यत्र ह्यत इति वर्त्तते तत्राणन्तादकारान्तादिति
 विज्ञायमाने स्यात्प्रत्ययलक्षणमणा त्वकारे विशेष्यमाणे वर्णनिमित्तो ङीप्
 प्रत्ययः कथं प्रत्ययलक्षणेन स्यात् । ननु स्त्रियामित्यनुवृत्तेनाणं विशेष-
 यिष्यामो योण् स्त्रियां विहित इति, एवमपि काशकृत्स्विना प्रोक्ता
 मीमांसा काशकृत्स्वी तामधीते काशकृत्स्वा ब्राह्मणीति द्वितीयेषि

प्रोक्ताल्लुगिति लुप्तेऽपि प्रथमोऽप्यण् स्त्रियामेवोत्पन्नस्तदन्ताद्वास्त्वय्यां
वर्तमानान्डीप्प्रसङ्गः, तस्मात्प्रधानादप्या स्यादप्रधानान्मा भूदित्येतत्प्र-
योजनं सूत्रस्येति ॥

“टिड्ढाणञ्द्रुयसञ्जदग्नमात्रचतयपठकृत्तञ्जकञ्जकुरप्लुनाम्” ॥

‘इह कस्मादिति’ । लडादेशस्य स्यानिवद्भावेन टित्त्वमस्तीति प्रश्नः ।
‘यवमाना यजमानेति’ । ननु शानच्चादिषु लट इत्यस्य निवृत्त-
त्वाद् अनादेशपक्षः स्थापितः, यवमानेत्यादिषु शानञ्जदाहर्त्तव्यः ।
‘द्रुनुबन्धकत्वाल्लट इति’ । लडादिष्वकारादयोऽप्यनुबन्धा इति
भावः । एतेन लिङ्लृटौ व्याख्यातौ अनूचाना यद्व्यमाणेति । ‘त्युडा-
दिषु कथमिति’ । द्रुनुबन्धकत्वात्तेषामपि ग्रहणेन न भाव्यमिति
प्रश्नः । ‘टित्करणसामर्थ्यादिति’ । न च लडादिष्वपि टित्करणसाम-
र्थ्यमित्याह । ‘इतरच्चेति’ । ‘पठिता विक्रोति’ । कथमित्यनुषङ्गः । इट्टि-
त्त्वमुभयार्थं स्यादिति प्रश्नः । ‘आगमटित्त्वमनिमित्तमिति’ । आगमानां
टित्त्वं ङीपो निमित्तं न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह । ‘त्युत्युलो तुट् चेति
लिङ्गादिति’ । यद्वागमटित्त्वं ङीपो निमित्तं स्यात्ततः सायन्तनीत्यादौ
तुट् आगमस्य टित्त्वान्ङीप् सिट् इति त्युत्युलोष्टित्करणमनर्थकं स्यादिति
भावः । ननु च पुराणप्रोक्तेष्विति निर्देशेन यदा तुष् न भवति तदा
ङीबर्थं तयोष्टित्त्वं स्यात्तत्र, पुराणशब्दाद्वाद्वादिषु पाठान्ङीबा भवितव्यम्,
अन्तोदात्तो हि पुराणीशब्दः पुनःपुनर्जायमाना पुराणीति यथा । एव-
मपि न ज्ञापकं बाद्वादिभ्यश्चेत्यत्र वेति वर्त्तते, ततश्च ङीपा मुक्ते ङीब्
यथा स्यादिति त्युत्युलोष्टित्त्वं स्यादिति चिन्त्यमेतत् । ‘सौपर्णेयीति, ।
सुपर्णशब्दात्पाककर्णादिङीबन्तास्त्रीभ्या ठक्, ननु च सानुबन्धत्वादस्य
ग्रहणेन न भवितव्यमत आह । ‘निरनुबन्धक इति’ । यदपि शिलाया
ठ इति निरनुबन्धको ठशब्दोऽस्ति स इह स्वभावात्पुंसकलिङ्ग इति
स्त्रियां नास्तीत्युक्तं, अपि सभाया यः, ठश्छन्दसीति ठः सोऽपि स्त्रियां
न वर्त्तते कथं, तत्र तत्र साधुरिति वर्त्तते कथं च स्त्री नाम सभायां साध्वी
स्यादञ्जसभायां हि विदुषामधिकारः । ननु मा नाम भूदञ्जसभायां

साध्वी शालायां स्त्रीसभे च साध्वी भविष्यति, तत्रयज्ञसभायां साध्वी
 ब्राह्मणपरिषदित्यत्रापि प्रसङ्गः, एवं तर्ह्येवंविधे विषये कृन्दसि सभे-
 यीशब्दस्य प्रयोगाभावोत्र हेतुः । 'एषि क्व चिदण्कृतं कार्यं भवतीति' ।
 शीलं कृत्रादिभ्यो ण इति यो णस्तत्राण् कृतं कार्यं भवतीति । कथं,
 ज्ञापकात्, यदयं कर्मस्ताच्छील्यइति टिलोपार्थं निपातनं करोति,
 यदि हि ताच्छीलिके णे ऽण्कृतं कार्यं न स्याद्विपातनमनर्थकं स्यात्,
 कर्मशब्दाच्छत्रादिलक्षणे णे कृते नस्तद्वितदित्येव टिलोपस्य सिद्धत्वा, च
 चाचिति प्रकृतिभावः, अणि हि स प्रकृतिभावः, । 'चौरी तापसीति' ।
 चुरातपःशब्दौ कृत्रादिषु पठितव्यौ । क्व चिदित्यस्य व्यावर्त्यं दर्शयति ।
 'दाण्डा मौष्टेति' । दण्डमुष्टिशब्दाभ्यां तदस्यां प्रहरणमिति णः ।
 'औत्सी औदपानीति' । उत्सोदपानशब्दाभ्यां भवार्थं उत्सादिभ्योज्,
 अथ शार्ङ्गैरवादिषूत्रे पुनरत्रग्रहणं किमर्थं, यावता ऽनेनैव सिद्धं, न रूप-
 भेदो न स्वरभेदस्तत्राह । 'शार्ङ्गैराद्यज इत्यादि' । विदस्यापत्यं बैद्री,
 अनृष्यानन्तर्यं बिदादिभ्योज्, गोत्रं च चरणैः सहेति जातिः, तत्रौत्सीत्यादौ
 चरितार्थमिमं डीपं बाधित्वा जातिलक्षणो डीष् प्राप्नोति, यदि तर्हि
 तस्य निबन्धनमस्ति तदेवाज्ग्रहणमस्तु किमत्राज् ग्रहणेन, न वा जात्य-
 धिकारात्, जातेरिति हि तत्र वर्तते, अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां
 डीन् प्रसङ्गः, बैदस्य स्त्री बैद्री । उरुद्वयसीत्यादौ प्रमाणे द्वयसच्द्वय-
 ज्मात्रः । 'पञ्चतयीति' । संख्याया अवयवे तयप् । द्वयसजादिषु अनुब-
 न्धोच्चारणं प्रातिपदिकानां ग्रहणं मा भूत् किमस्य द्वयसं किमस्य
 मात्रमिति । तयशब्देऽपि तयतेः पचाद्यञन्तः सम्भवति । 'ठनादिनि-
 वृत्त्यर्थमिति' । दण्डोऽस्या अस्ति, अत इतिठनौ, दण्डिका, काश्यादिभ्य-
 ष्ठञ्जिठौ काशिकेत्यादौ मा भूदित्येवमर्थम् । 'तादृशीति' । त्यदादिषु
 दृशोनालोचने कञ्च, आ सर्वनाम्नः, कजो अकारोच्चारणमातेनपुसर्गे
 कः गोदेत्यादौ मा भूत् । 'इत्थरीति' । इत्थनशित्तिसर्तिभ्यः क्कल्प ।
 'आठङ्कुरणीति' । आठसुभगेत्यादिना ख्युत् । 'नज्द्विज्रीकत्करणतत्त्वं
 नानामिति' । भाष्ये तु कज्कुरब्दित्येतावत्सूत्रं ख्युनः पाठो नार्थ इति

तस्याप्युपसंख्यानमेव कृतम् । 'स्त्रीणी पौंस्वीति' । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सञ्ज्ञौ भवनात् । 'शक्तिकी याष्टिकीति' । प्रहरणाधिकारे शक्तियष्टोरीकृक् । 'तरुणी तलुनीति' । एतयोखयोर्यं यद्वहणं तरुणी सुरेति, वयसि तु वयसि प्रथमद्वत्येव सिद्धं, न सिद्ध्यति, गौरादिपाठान्डीष् प्राप्नोति, तस्माद्वयस्य-वयसि च डीब्डीषोर्विकल्पः, क्व चिद्गौरादिपाठात्सिद्धमिति पठ्यते तद्रूपमात्रसिद्धाभिप्रायं द्रष्टव्यं, स्वरार्थं तूपसंख्यानं कर्तव्यमेव ॥

"यजश्च" ॥ 'आपययहणमिति' । आपत्ये भञ् आपत्यः, यज, आप-यादितिसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । 'द्वैष्येति' । भवादावर्थे यज् । 'योगविभाग उत्तरार्थ इति' । उत्तरत्र यज एवानुवृत्तिर्यथा स्याद्विदादीनां मा भूदिति ॥

"प्राचां ष्फ तद्वितः" ॥ 'यकारो डीर्घ इति' । ननु च ष्फप्रत्ययेनेव स्त्रीत्वस्य ङीति तत्त्वान्डीषा न भाव्यं तत्राह । 'प्रत्ययद्वयेनेति' । 'तद्वितयहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थमिति' । प्रातिपदिकसंज्ञा तु डीर्घा । ननु च सिद्धेन डीष् षित्करणसामर्थ्यात्, धातोस्तु ऋपादेः षित्त्वमङ्विधौ चरितार्थमिति ऋपा तमेत्यादौ डीषभावः, तदेतत्साध्यासिकं तिष्ठतु तावत् । 'सर्वत्रयहणमित्यादि' । सर्वत्रयहणं तावद् उत्तरसूत्रे न कर्तव्यम्, आरभसामर्थ्यादेव प्राचामित्यस्य निवृत्तौ सर्वत्र सिद्धत्वादतस्तदिहाप-कृष्यते, तदयमर्थो भवति, सर्वत्र बाधकविषयेषु प्राचां मतेन यजन्तात्फो भवतीति, एवं सप्तम्यर्यापि समञ्जसो भवति । 'आवत्याच्चापं वक्ष्यतीति' । असति पुनरपकर्षे आवत्याच्चाबुद्धीचां मते सावकाशः परत्वात्फं बाधेत सर्वत्रयहणात्फ एव भवति, एवं च षाञ्च यज इति चाव्ययेपि प्राचां ष्फ एव भवति शार्करात्यायणी पौतिमा-ष्यायणी गौकत्यायणीति ॥

"सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः" ॥ लोहितादीति पृथक्पदं लुप्तवि-भक्तिकं, पूर्वत्र च प्राचां मते फो विहित इह तु सर्वत्र मते, कार्यः सर्वेषां मत-इत्यर्थः, तदाह । 'सर्वेषामाचार्याणां मत इति' । मतेनेति तृतीयान्तपाठे सूत्रे वृष्टान्तान्त्रलु, । 'स्वतन्त्रमिति' । योन्यस्यावयवो न भवति तत्स्व-

तन्त्रं प्रातिपदिकं, कः पुनरतावित्यत्राह । 'कपिशब्दात्पर इति' ।
 लोहित्यायनीत्यादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः, बहुशब्दोपि तत्रैव पठ्यते यञ्, तु
 मधुबन्धोर्ब्राह्मणकौशिकयोरित्यनेनैव भवति । 'कण्वास्त्वित्यादि' ।
 कण्वशब्दात्पूर्वः कतशब्दात्तत्तरः शकलशब्द इष्यते, कतशकलकण्वेत्ये-
 वमेषां संनिवेशः कार्य इत्यर्थः । किमेवं सति भवतीत्याह । 'पूर्वा-
 त्तराविति' । शकलशब्दोन्त आदिश्च यथाक्रमं ययोः पूर्वोत्तर-
 योग्णयोस्तौ तथोक्तौ पूर्वा गणो लोहितादिः शकलशब्दान्तो भवति,
 उत्तरश्च गणः शकलशब्दादिर्भवतीत्यर्थः, सत्यमेवं भवति प्रयोजनं तु
 किमित्यत आह । 'फाणाविति' । श्लोकं व्याचष्टे । 'प्रातिपदि-
 केष्वन्यथा पाठ इति' । कपिकत कुरुकत अनडुह कण्व शकलेत्येवं गर्गादिषु
 गणसविवेशः, । 'स एवं व्यवस्थापयितव्य इति' । 'एवमिति' श्लोको-
 क्तयानुपूर्व्येत्यर्थः । अनडुहकुरुकतशब्दावस्मात्स्थानादपठ्यमान्यत्र पाठौ,
 शकलशब्दस्तु कतकण्वयोर्मध्ये पठितव्य इति यावत् । नन्वेवं
 गणद्वयादपि प्रच्युतः शकलशब्दः फाणौ द्वावपि न प्रतिपद्येत, तत्राह ।
 'कतन्तेभ्य इति' । 'बहुव्रीहितत् पुरुषयोरेकशेष इति' । कतस्थान्तः
 समीपभूतः कतन्त इति तत्पुरुषेण शकलशब्द उच्यते, शकन्धादि-
 त्वाच्चिपातनाद्वा पररूपं, तथा कतोन्तो येषां तानि कतन्तानीति
 बहुव्रीहिः, तत्र बहुव्रीहिततत्पुरुषयोः सह विवक्षायां बहुव्रीहिः शिष्यते
 स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यतइति वचनात् । 'तथेत्यादि' ।
 कण्वादिभ्य इत्यपि बहुव्रीहिततत्पुरुषयोरेकशेष इत्यर्थः । कण्वस्यादिः
 समीपभूतः कण्वादिः शकलशब्दः, कण्व आदिर्येषां तानि कण्वादीनि
 ततः पूर्ववदेकशेषः, तत्र, बहुव्रीहिततत्पुरुषयोर्मध्ये तत्पुरुषवृत्त्या, तत्पुरुषस-
 मासेन । 'मध्यवर्तीति' । गणद्वयस्य । 'प्रत्ययद्वयमपीति' । फाणावि-
 त्यर्थः । 'शाकलाइति' । आपन्त्यस्येति यलोपः । अपर आह । पूर्वोत्तरौ
 तदन्तादी याह्याविति शेषः, पूर्वा गणस्तदन्तोयाह्यः, सर्वत्र लोहितादि-
 शकलान्तेभ्य इति, उत्तरो गणस्तदादिर्बाह्यः शकलादिभ्यो गोत्रइति ।
 एवं फाणौ प्रयोजनमिति ॥

“कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च” ॥ ‘कौरव्यमाण्डूकयोरेत्यादि’ । अस्मि-
नूत्रे आसुरेऽपि ग्रहणं कर्तव्यम् । आसुरिकौरव्यमाण्डूकेभ्यश्चेति वक्तव्य-
मित्यर्थः । ‘आसुरायणीति’ । ऋस्य तद्वितत्वाद्ग्रहणं चेति इञो
लोपः, तद्विदं तद्वितग्रहणमेव लिङ्गं भवत्यासुरेऽपि ऋ इति, यञादि-
ष्वकारान्तेषु सवर्णदीर्घत्वेनापि रूपं सिद्धम् । ‘शैषिकेषु चार्थेष्विति’ ।
आसुरीप्रसङ्गादिदमत्रोक्तम् । अन्यथा द्विरासुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ।
‘आसुरीय इति’ । असुरस्यापत्यमासुरिः, तेन प्रोक्त आसुरीयः कल्प्य
इति ॥

“वयसि प्रथमे” ॥ ‘श्रुत्येति’ । श्रवणमात्रेण प्रकरणाद्व्यनपेक्ष-
येत्यर्थः । ‘कुमारीति’ । प्रथमवयोवचन एवायं न पुंयोगाभावहेतुकः,
पुंस्यपि प्रयोगात्, यस्तु वृद्धायां प्रयोगो वृद्धकुमारीति, स पुंयोगाभावा-
त्साधर्म्याद्देदितव्यः । ‘वयस्यचरमइति’ । चरममन्त्यमचरमे अनन्त्ये,
इह के चिच्छत्वारि वयांसीच्छन्ति कौमारं यौवनं मध्यत्वं वृद्धत्वमिति,
यथाहुः ॥

प्रथमे वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् ।

तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥

इति । अन्ये तु त्रीणि ।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

इति । अन्ये तु बालत्वमध्यत्ववृद्धत्वानि त्रीणि ।

आषोडशाद्वेदालो यावत् क्षीराववर्तकः ।

मध्यमः सप्ततिर्यावत्परतो वृद्ध उच्यते ॥

एषु सर्वेषु दर्शनेषु यौवनं द्वितीयं वयो भवति, यौवनवचनौ च
वधूटचिरण्टशब्दौ, अतो न प्राप्नोति तदाह । ‘द्वितीयवयोवचनावेतावि-
ति’ । यदा तु द्वे एव वयसौ उपचयापचयलक्षणे तदैतन्न वक्तव्यं, यौव-
नस्यापि प्रथमवयोरूपत्वात् । श्रुत्या वर्ततेति यदुक्तं तस्य व्यावर्त्यं
दर्शयति । ‘उत्तानशया लोहितपादिकेति नैता वयःश्रुतय इति’ ।

श्रुत्या अवयवमात्रेण नैते वयः प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । इह तावदुत्तानश-
येति, क्रियाकारकसम्बन्धमात्रं प्रतीयते, तदेव च प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
उत्तानादिषु कर्तृष्विति शेरतेरच् प्रत्ययः, सर्वत्र च कदा चिदुत्ताना
शेते उच्यते चेदमुत्तानशयेति तत्र नियमो गम्यते, अन्यथा स्वप्तुमसाम-
र्थ्यादुत्तानैव शेतइति, एवमपि सन्देहः, बाला वृद्धेति, तस्मादुत्तानैव-
शेतइति नियमे वृद्धत्वाभावे च प्रकरणादिना ऽवसिते बाल्यं गम्यते,
लोहितपादिकेत्यत्रापि अन्यपदार्थमात्रं श्रुत्या प्रतीयते । प्रकरणादिना
स्वभावत एवास्या रक्तौ पादौ नालक्तकादिनेति प्रतीतौ सत्यां बालेति
गम्यते, इतिशब्दः प्रकारे, एवंप्रकारा न वयःश्रुतय इत्यर्थः । अत एव
बहुवचनं, तेन द्विवर्षत्यादावपि न भवति, अत्रापि प्रकरणादिना वयो
गम्यते, परिमाणमात्रं तुशब्दार्थः, शालादावपि प्रयोगात्, द्वे वर्षे भूता
इति ठञो वर्षाल्लुक्च, चित्तवति नित्यमिति लुक् ॥

“अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्वितलुकि” ॥ ‘तद्वित-
लुकि सतीति’ । परसप्तमी त्वेषा नोपपद्यते, अभावरूपेण लुका यौवा-
पर्यासम्भवात् । ‘सर्वतो मानं परिमाणमिति’ । परिमाणं तु सर्वत इत्यस्य
ग्रहणं न परिच्छेदकमात्रस्येत्यर्थः । ‘पञ्चभिरश्वैः क्रीतेति’ । तद्वितार्थे
द्विगुः, आर्हीयष्टक् । ‘कालः सङ्ख्या च न परिमाणमिति’ । नहि ताभ्यां
सर्वत आरोहतः परिणहतश्च मीयते, एवं च कालः सङ्ख्या चेति प्रदर्श-
नार्थत्वात्परिमाणमपि परिमाणं न भवति, तथा चोत्तरसूत्रे काण्डशब्द-
स्यापरिमाणवाचित्वादिति वक्ष्यति, प्रमाणविशेषः काण्डमिति च, तेन
द्वौ शमौ प्रमाणमस्या इति मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुकि
द्विशमा त्रिशमेति भवति, यद्येषमुन्मानमपि परिणं न स्यात्, कश्चिदा-
ह, दृष्टमेवैतदुन्मानमपि नैवात्र परिमाणग्रहणेन गृह्यते द्वाभ्यां निष्काभ्यां
क्रीता प्राग्वतीयस्य ठञो द्वित्रिपूर्वाविष्कादिति लुक्, द्विनिष्का त्रिनि-
ष्काति भवतीति । अपर आह, विस्तकम्बल्यग्रहणं ज्ञापकमुन्मानमप्यत्र
परिमाणग्रहणेन गृह्यतइति तयोरुन्मानविशेषत्वात्, सुवर्षविस्तौ हेमोत्वे,
कम्बलाच्च सञ्ज्ञायां कम्बल्यमूर्णापलशतमिति । न्यासकारस्तु द्वौ

बिस्तौ परिमाणमस्येति विरुद्धं बिस्तं परिपरिमाणं मन्यते । 'द्विवर्षेति' । कृतव्युत्पादनमेतत् । 'द्विशता त्रिशतेति' । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतेति पणपादमाषशताददिति नित्ये यति प्राप्ते शाणाद्वेत्यत्र शताञ्चेति वक्तव्यमिति वचनात्पक्षे सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कचिति कन्, तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । 'द्विबिस्तेति' । परिमाणत्वे ठञो लुक्, उन्ता-नत्वे ठकः । 'द्व्याचितेति' । आचितो दशभाराः स्युः, द्वावाचितौ पचति, आठकाचितपात्रात्खान्यतरस्यां, द्विगोष्ठंश्चेति पक्षे ठन्सौ, ताभ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्ठञ्, तस्य पूर्ववत्लुक् । 'द्विकम्बल्येति' । क्रीतार्थे ठञो लुक्, द्वाठकी द्वाचितेत्यनेन तुल्यम् । 'पञ्चाश्वीति' । समाहारे द्विगुः । इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते तत्रैकः शक्यो वक्तुं, कथम्, एवं वक्ष्यामि परिमाणात्तद्वितलुकीति, तवियमार्थं भविष्यति, परिमाणा-न्तादेव तद्वितलुकि ङीष् भवतीति, तेन द्वाठकीत्यादौ च भविष्यति, पञ्चाश्वेत्यादौ च न भविष्यति, ततो बिस्ताचिकम्बल्येभ्यो नेति, नैवं शक्यं विपरीतापि नियमः सम्भाव्येत परिमाणान्तात्तद्वितलुक्येवेति, तत्र को दोषः, परिमाणात्समाहारे न स्यात् द्विकुडुवी पञ्चाठकी, पञ्चा-श्वेत्यादौ तु व्यावर्तकाभावात्स्यादेव ङीष्, तस्मादप्यान्यासमेवास्तु ॥

“काण्डान्तात्तेत्रे” ॥ मानदण्डः काण्डं, द्विगोरित्यधिकारा-देव पूर्वसूत्रवत्तदन्तविधौ सिद्धे किमर्थमन्तग्रहणम्, अक्रियमाणेन्तग्रहणे चेन्नइत्येतत् काण्डस्यैव विशेषणं विज्ञायेत तेत्रे यः काण्डशब्दस्त-दन्ताद्द्विगोरिति श्रुतत्वात् न तदन्तस्य, यथोत्तरसूत्रे प्रमाणे यः पुरुष-शब्दस्तदन्तादिति, ततश्चेह प्रसज्येत द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमि-ताभ्यां तेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डो वडवेति, इह तु न स्यात् द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डा तेत्रर्भाक्तरिति, अन्तग्रहणे तु सति तदन्तस्यैव विशेषणं तेत्रं न काण्डस्य बहुव्रीहौ गुणभूतत्वात् ॥

“पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम्” ॥ ‘प्रमाणे यः पुरुषशब्द इति’ । पञ्चारविः पुरुष इति शुल्बविदः, तत्र द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति

वाक्ये प्रमाणशब्देन सम्बन्धान् जातिवचनोपि पुरुषशब्दः प्रमाणे वर्तते, वृत्तौ तु तत्स्वभावादेव प्रमाणे वृत्तिर्द्रष्टव्या ॥

“बहुव्रीहेरुधसो ङीष्” ॥ ‘ऊधसो ऽनङिति समासान्ते कृत-
इति’ । स’मासार्थादुत्तरपदाद्भवन्समासान्तः पूर्वं भवति ततः स्त्रीप्र-
त्ययः । ‘अनो बहुव्रीहेरिति’ । उपलक्षणमेतत् । अनो बहुव्रीहेः, डाबुभा-
भ्यामन्यतरस्यामिति चेत्यर्थः । ‘कुण्डोधीति’ । कुण्डमिव ऊधोऽस्या
इति वियहः, ङीष्पल्लोपोन इत्यकारलोपः । ‘प्राप्तोधा इति’ । प्राप्ता-
पञ्चे च द्वितीययेति तत्पुरुषः, अत्वसन्तस्य चेति दीर्घः, । ‘अन उपधालो-
पिन इत्यादि’ । असत्यां पुनरनुवृत्तौ मध्येपवादस्यायेन डाप्प्रतिषेध-
योरेवायं ङीष् बाधकः स्यात् नान उपधालोपिन इत्यस्य ङीपः । ननु च
डाबुभाभ्यामित्यत्रानेनान्यतरस्यांयहणेन ङीबपि प्राप्यते, अन उपधालो-
पिन इत्ययं तु नियम इत्यवादीति कुतोयमनिष्टप्रसङ्गः । सत्यम् । अन
उपधालोपिन इत्यस्य तु विधित्वाभ्युपगमेनैतदुक्तम् । इह बहुव्रीहेरु-
धसो ङीष् नश्चेति वक्तव्यम्, ऊधःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीष् भवति
तत्सन्वियोगेन चान्त्यस्य नकारः, समासान्तप्रकरणे तु ऊधसोऽनङिति न
वक्तव्यं, धनुषोऽनङित्येव पठितव्यं, कः पुनरेवं सति गुणो भवति, अन
उपधालोपिन इत्यत्रास्यानुवृत्तिर्नाश्रयितव्या भवति, अपि च महोधाः
पर्जन्यः कुण्डोधा धैनुकमिति सिद्धं भवति अन्यथा ऊधसोऽनङित्यत्र
स्त्रियामिति वक्तव्यं स्यादत आह । ‘समासान्तश्च स्त्रियामेवेति’ ।
इष्यतइत्यनुषङ्गः, तत्रैव स्त्रियामिति वक्तव्यमित्यर्थः, इतरथा हि कळि-
धिप्रसङ्गः, कपोवकाशः ऽन्यो बहुव्रीहिः, अयवकः, अत्रीहिकः, ङीष्स्तु
विभाषा कप् यदा न कप् सोवकाशः, कप्प्रसङ्गउभयं प्राप्नोति परत्वा-
त्कप् स्यात् ॥

“संख्याव्ययादेर्ङीप्” ॥ ‘पूर्वेण ङीषि प्राप्ते ङीव विधीयतइति’ ।
यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तत्र बहुव्रीहौ, अन्तोदात्ते तु बहुव्रीहौ ङीम्ङीषो-
र्नास्ति विशेषः, सूधी, नज्जुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं तत्राल्लोपे ङीबप्यु-

दात्तनिवृत्तिस्वरणेदात्तो भवति । 'द्वुधीत्यादि' । द्वे ऊधसी यस्या
अतिगतमूधोस्या निर्गतमूधोस्या इति विग्रहः । 'आदियहणं किमि-
ति' । संख्याव्ययाभ्यामुत्तरो य ऊधःशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरिति विज्ञाय-
माने द्वुधीत्यादि सिद्धमिति प्रश्नः । 'द्विविधोधीति' । असत्यादिग्र-
हणे संख्याव्ययाभ्यामिति पञ्चमीनिर्द्वैशात्ताभ्यामनन्तरो य ऊधःशब्द-
स्तदन्तादेव स्यात्पदान्तरव्यवाये तु न स्यादिति भावः ॥

“दामहायनान्ताच्च” ॥ स्वरितेनाधिकार इत्यत्र द्वौ पक्षौ शब्दा-
धिकारोर्थोधिकारश्चेति, तत्राद्ये पक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रति-
ज्ञातं स एवानुवर्त्तते, द्वितीये तु द्वन्द्वार्थस्यैकत्वात्तस्यैवानुवृत्तिः स्याद्वा
न वा, तदिहाद्यं पक्षमाश्रित्याह । 'संख्याग्रहणमनुवर्त्तते नाव्यग्रहण-
मिति' । 'हायनो वयसि स्मृत इति' । प्रकृतिरिति शेषः । हायनान्तो
बहुव्रीहिवयसि गम्यमाने ङीप् प्रकृतिराचार्यैः स्मृत इत्यर्थः । 'त्रिहा-
यना शालेति' । प्राणिधर्मो वयः शालाया न सम्भवति । अथ मूना-
दारहणवच्चितुर्भ्यां हायनस्येत्यौपसंख्यानिकं णत्वं कस्माच्च भवतीत्यत
आह । 'णत्वं चेत्यादि' । बहुव्रीह्यधिकारादेव तदन्तविधिसिद्धेरन्त-
ग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

“अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्” ॥ इति परत उपधालोपो
यस्य सम्भवति स उपधालोपी । 'ननु सिद्धा एवेत्यादि' । एतच्च
डाबुभाभ्यामित्यत्रैव व्याख्यातम् । 'अनुपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधार्थं
वचनमिति' । अनो बहुव्रीहेर्यदन्यतरस्यां ङीप्प्रतिषेधानं तदुपधालोपिन
एवेत्येवं नियमार्थमित्यर्थः । अस्य च नियमस्यानुपधालोपिनो ङीप्प्र-
वृत्तिः फलमिति फलतः प्रतिषेधवाचो युक्तिः । 'बहुराजे इति' । औङ्
आप इति शी भावः, द्विवचननिर्द्वैशो डापोभिव्यक्तये, एकवचने डाप्-
प्रतिषेधयो रूपस्य तुल्यत्वात् । 'बहुमत्येति' । सूर्यतिष्यागस्त्येत्या-
दिना उपधालोपविधानादुपधालोप्येष बहुव्रीहिः । 'सुपर्वति' । न
संयोगाद्बहुमन्तादिति निषेधत्रायमुपधालोपी ॥

“ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ” ॥ ननु छन्दसि दृष्टमेवानुविधीयते नापूर्वमुत्प्रेक्ष्यते, तत्र च ङीबेव चेदृश्यते तस्य च लक्षणमस्ति क इदानीं तदभावं प्रयोक्तुं प्रभवति, संज्ञाशब्दा अप्यनादिप्रयुक्ता नियतानुपूर्वीका स्तत्रापि ङीबेव चायं दृश्यते न तदभावः शक्यते कर्तुं, किमर्थमिदं सूत्रं, संज्ञाछन्दसोरिति पदमुत्तरार्थे वक्तव्यं, नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्प-निवृत्त्यर्थम् ॥

“ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ” ॥ ‘केवलेति भाषायामिति’ । असंज्ञाविषयइति भावः । ‘मामकीति’ । मयेयमिति युष्मदस्मदोरन्यतस्यां खञ्चेत्यण्, तत्रकममकावेकवचनइति ममकादेशः, तत्राणन्तत्वाट्टिङ्गाणजित्येव सिद्धे नियमार्थं मामकग्रहणं संज्ञाछन्दसोरेव ङीबान्यत्रेति । ‘मामिकेति’ । टापि मामकनरकयोरुप-संख्यानमितीत्वम् । ‘भागधेयीति’ । भागशब्दात्पुल्लिङ्गात्स्वार्थं धेयप्रत्ययः, स्वार्थिकाश्च क्व चिदतिवर्तन्ते प्रकृतितो लिङ्गमिति स्त्रीलिङ्गता । ‘पाये-ति’ । अभेदोपचारात्तद्वृत्तिवर्त्तमानः पापशब्देऽभिधेयवल्लिङ्गः, अवरीत्यत्र द्वितीयो वर्णो दन्त्योष्ठो न पवर्त्यः । ‘आर्येण कृतेति’ । प्राक् सुबुत्पतेः समासे ऽकारान्तत्वम् । ‘भेषजीति’ । भिषज इयमित्यणि आदिवृद्धेरभावो ऽस्मादेव निपातनादेकारः, एवं च भेषजग्रहणमपि नियमार्थम् ॥

“ रात्रैश्चाजसौ ” ॥ ‘कथमित्यादि’ । दीर्घान्ताज्जसि दीर्घान्जसि चेति पूर्वसवर्णेदीर्घप्रतिषेधाद्व्यासादेशे रात्र्य इति प्रयोग उपपद्यते, इत्या-न्तस्य तु जसि चेति गुणे रात्रय इति रूपं स्यात्, दीर्घान्तश्च रात्रिशब्दः संज्ञाछन्दसोरपि जसि न सम्भवति, अजसाविति प्रतिषेधात् किंपुनर्भाष-यामिति प्रश्नः । ‘ङीषयमित्यादि’ । बहुादिषु रात्रिशब्दे न पठ्यतइति चेत् तत्राह । ‘तत्र हीति’ । कृत इकारः कृदिकारः, तदन्तान्ङीष् भवति, वृजाद्यभ्यां विः, दर्बिः, दर्बी, यस्तु क्तिसंबन्धी तदन्ताच्च भवति कृतिः कृतिः । ‘सर्वत इति’ । कृदिकारादकृदिकाराच्चेत्यर्थः । यस्तु क्तिस-र्वस्तस्माच्च भवति आक्रोशेनज्यनिः, अकरणिरहरणिः । आक्रिशब्देऽयं राश-दिभ्यां त्रिविति व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तः, अव्युत्पत्तिपक्षे सर्वतोक्तिवर्था-

दिति डीष्, सूत्रं तु डीष्यं राज्ञी व्यस्यत्, राज्ञीभिरस्मादहभिर्दशस्येत्, अत्राद्युदात्तत्वं भवति ॥

“अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्” ॥ ‘निपातनसामर्थ्याच्चेति’ । कार्यान्तर-
वदर्थविशेषवृत्तिरपि लभ्यतइति भावः । कस्मिन्विशेषइत्यत्राह । ‘अन्तर्व-
त्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगइति’ । अन्तर्वदिति गर्भसंयोगे गर्भ-
ण्यामित्यर्थः । पतिवदिति भर्तृसंयोगे भर्तृमत्यामित्यर्थः, जीवपत्या-
मिति यावत् । ‘इह न भवति अन्तरस्यां शालायां विद्यतइति’ । अस्मि-
न्विषये एवं विधं वाक्यमेव भवति न तु मतुषादीत्यर्थः । क
चिदन्तर्वती शालेति पठ्यते तदयुक्तम्, अत्र मतुषाभावस्योक्तत्वात् ।
‘पतिमती पृथिवीति’ । स्वामिपर्यायोत्र पतिशब्दः । ‘मतुषापात्य-
तइति’ । अधिकरणप्रधानस्यान्तःशब्दस्यास्तिना ऽतामानाधिकरण्याच्च
प्राप्नोतीति कृत्वा । ‘वत्त्वं तु सिद्धमिति’ । मादुपधायाश्चेत्यनेना-
दुपधत्वात् । ‘अन्तर्वत्पतिवतोरित्यादि’ । एतयोः शब्दयोर्निपात-
नान्मतुष्वत्वे भवतः, नुक् विधीयते यथाक्रमं गर्भण्यां जीवपत्यां
चाभिधेयायां, जीवः पतिरस्याः जीवपतिः, विभाषा सपूर्वस्येति
डीम्बकारयोरभावपक्षे रूपं, तत्र डिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञापक्षे इदु-
द्गामिति डेरामादेशः, जीवपत्यामिति भवति । वा तु कन्दसि
नुग्विधिः, कन्दसि विषये तु विकल्पेन नुग्विधिर्भवति, अन्तर्वती
अन्तर्वती, पुंस्यपि दृश्यते सोन्तर्वानभवत् ॥

“पत्युर्नो यज्ञसंयोगे” ॥ यद्यत्र यज्ञशब्देन पतिशब्दस्य संबन्धा
यज्ञसंयोग इत्यर्थः स्यात् यज्ञस्य पतिरियं ब्राह्मणीत्यत्रैव स्यात्, अस्ति
ह्यत्रार्थद्वारकः संबन्धः स्वरूपेण चानन्तर्यतणः, अथ यज्ञवाचिना
संयोगो यज्ञसंयोगः तथापि पत्नीसंयाच्च इत्याद्यावेव स्याच्च त्वियमस्य
पत्नीत्यादौ, तस्मादयज्ञशब्दस्य योर्थस्तेन पतिशब्दार्थस्य संबन्धो
यज्ञसंयोग इत्याह । ‘यज्ञेन संयोगइति’ । अन्यथा यज्ञशब्देनेत्य-
वत्यत् । एवं च पतिशब्दार्थस्येत्यप्युक्तं भवति, नहि पतिशब्दस्य
यज्ञेनार्थेन वाच्यवाचकभावः संबन्धान्तरं वा सम्भवति । ‘तत्सा-

धनत्वादिति' । देवतोद्देशेन स्वद्रव्यत्यागो यागः, मध्यकं च दम्प-
त्योर्धनं कुटुम्बिनौ धनस्येशाते जायापत्योर्न विभागो विद्यतइति हि
स्मर्यते, ततश्च त्यागे भार्याया अप्यनुमतिरपेत्यतइति, तत्रास्या अनु-
मत्या साधनत्वं, पत्यवेक्षितमाज्यं भवतीत्यादौ च साक्षादेव कर्तृत्वं
मदभिलषितसाधनतया मदर्थं कर्मत्येवं रूपोधिकारलक्षणसंबन्धो-
स्तीत्याह । 'फलशब्दीनृत्वादिति' । कर्तृत्वमात्रं विवक्षितं न स्त्रीत्व-
मिति डीम्ब कृतः, कर्तरि चेति समासप्रतिषेधः कर्मणि षष्ठा एव न
शेषषष्ठा इति तस्यानेनोपपन्नः समासः, फलशब्दीनृत्वादिति पाठे
शब्दीनं फलं ययेति बहुव्रीहौ फलशब्दस्य जातिवचनत्वाद् निष्ठायाः
पूर्वनिपाते जातिकालमुखादिभ्यः पराचनमिति शब्दीनशब्दस्य परनि-
पातः । 'कथमित्यादि' । शूद्रस्यैव यज्ञे ऽनधिकृतत्वाद्यज्ञेनासंयोगा-
त्कथं तद्वार्याया यज्ञसंयोग इति प्रश्नः । 'उपमानादिति' । अग्नि-
सात्तिकं यत्पाणिग्रहणं तदृषलादीनामप्यस्ति तदाश्रयमुपमानम् ॥

“विभाषा सपूर्वस्य” ॥ सहशब्देऽयमस्ति तुल्ययोगे यथा सशिष्यो
गुरुरागत इति, अस्ति च विद्यमानवचनः, यथा सहैव दशभिः
पुत्रैर्भारं वहति गर्दंभीति, इत्यभूतलक्षणे तृतीया, विद्यमानेष्वेव पुत्रे-
ष्वित्यर्थः, पूर्वशब्देऽप्यस्ति व्यवस्थावचनः, पूर्वं मधुरायाः पाटलिपुत्र-
मिति, अस्ति चाश्रयवचनः पूर्वं कायस्येति, तत्र तुल्ययोगे सहशब्दः
पूर्वशब्दश्च व्यवस्थायामिति पक्षे सामस्य पतिरियमिति वाक्ये प्राप्नोति,
पूर्वस्य चापि प्राप्नोति, विद्यमानवचनसहशब्दः पूर्वशब्दश्च व्यवस्थावचन
इति पक्षे पूर्वस्य माभूद्वाक्ये तु स्यादेव, अश्रयवचनः पूर्वशब्दः
तुल्ययोगे सहशब्द इति पक्षे वाक्येपि स्यात्, तत्रापि पतिशब्दस्य
पूर्वावयवः पकारस्तस्यापि स्यात्तस्माद्विद्यमानवचनः सहशब्दः पूर्व-
शब्दश्चावयववचन इति पक्ष आश्रीयते, तेन सहेत्यत्र तुल्ययोगइति
विशेषणस्य प्रायिकत्वात्समासः, एवं च स्थिते सपूर्वस्येति पतिशब्दविशे-
षणं नोपपद्यते कथं पकारेण सपूर्वत्वमव्यभिचाराद्विशेषणं शब्दान्तरं
तु पतिशब्दस्यावयवो न सम्भवति ततश्च सामर्थ्यात्प्रातिपदिकं पतिश-

ब्देन विशेष्यते न तु तेन । 'पतिशब्द इति' । पतिशब्देन तदन्तस्य ग्रहणम्, अनुपसर्जनग्रहणेनापि तदन्तं प्रातिपदिकमेव विशेष्यते न विशेषणभूतः पतिशब्दः, अन्यथा बहुव्रीहौ न स्यात् जीवः पतिरव्याः जीवपतिर्जीवपत्नीति, षष्ठीसमासएव तु स्यादाशापतिराशापत्नीति, तदेतत् सर्वमालोच्याह । 'पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्यानुपसर्जस्येति' । 'शामस्य पतिरियमिति' । असति सपूर्वग्रहणे तदन्तविधेरभावादत्रैव स्यात्, अथाप्यमहत्पूर्वति ज्ञापकात्तदन्तेपि भवेत्केवलस्यापि स्यादेव तस्मात्सपूर्वस्येति वक्तव्यम् ॥

“ नित्यं सपञ्चादिषु ” ॥ यानि समानादिपूर्वपदानि पत्यन्तानि प्रातिपदिकानि ते सपञ्चादयः, कुत एतत्, समानादीनामेव गणे पाठात्, सपञ्चादीनां चापाठात्, यद्येवं समानादिष्विति वक्तव्यं पूर्वग्रहणानुवृत्तेः, समादिषु पूर्वेष्ववयवेषु सत्स्वित्यर्थः, सत्यं, समानस्य सभावार्थं तु सपञ्चादिष्वित्युक्तं, क्व चित्तूदाहरणानन्तरं समानादिष्विति वक्तव्यं सभावार्थमेवमुक्तमिति धृत्तावेव पठ्यते, अपर आह । समुदायोच्चारणसामर्थ्यात्सपत्नीभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न भवतीति नान्नाप्तोक्तिरस्ति । किं च सभावार्थं समुदायोच्चारणमिदमिति समर्थ्यमपि चिन्त्यं, तथा हि सपत्निः सपत्निः सपत्न्यृच्छति सपञ्चा सपत्न्यै इत्यादावपि द्रुस्वयणादेशो न स्यातां तस्मात्सभावार्थमेव सपञ्चादिष्वित्युक्तम् । 'नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थमिति' । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यतीति भावः । 'दासाच्छन्दसीति' । दासपत्नीरहिगोपाः ।

“ पूतक्रतोरै च ” ॥ यद्वयमैकारः प्रत्ययः स्युत्तरसूत्रउदात्तवचनमनर्थकं स्यात् प्रत्ययत्वादेव सिद्धेः, तस्मादादेशोऽयं विज्ञायतइत्याह । 'ऐकारश्चान्तादेश इति' । 'त्रय एते येगा इति' । पुंयोगादाख्यायामित्यत्रानुवर्त्तयितव्या इत्यर्थः । इह करणसामर्थ्याच्च ङीष्सहिता एवानुवर्त्तन्ते, तेन यदा पुंयोगात्स्त्रियां पूतक्रत्वादयो वर्त्तन्ते तदा ङीष् बाधित्वा ऐकारादिसहिता ङीष् भवति ॥

“वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः” ॥ ‘वृषाकपिशब्दे मध्यादात्त इति’ । लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुरिति वचनात् । अस्यार्थः । अन्ते एकस्मिन्लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतो बहुषः शब्दस्य गुरु-
रुदात्तो भवतीति, बहुष इति, बहुच इत्यर्थः । योस्माकं चकारेण प्रत्या-
हारः सोन्येषां वकारेण । ‘अग्न्यादिषु पुनरिति’ । फिषित्यनेनाग्न्यादी-
नामन्तोदात्तत्वं, फिषिति प्रातिपदिकस्यान्याचार्यसज्जा, ये तु कुसी-
देति मध्ये गुरुमधीयते तेषां लघावन्तइति मध्यादात्तप्रसङ्गः ॥

“मनोरौ वा” ॥ ‘ऐकारश्चोदात्त इति’ । औकारस्त्वनुदात्त
एव । ‘वायहणेन द्वावपि विकल्प्येते इति’ । यदा च द्वावपि न भव-
तस्तदा ङीबपि न भवति सचियोगशिष्टत्वात् । ‘मनुशब्द आद्युदात्त
इति’ । मन ज्ञाने, भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिश्रिभ्य उरिति वर्त्त-
माने धान्ये निदिति च, शृस्वृष्टिहित्रप्यसिर्वासिहनिक्लिदिबन्धिमनि-
भ्यश्चेति उपत्ययः, नित्वादाद्युदात्तत्वं, भरुः, मरुः, शयुः, तरुः, चरुः,
त्सरुः, तनुः, धनुः, मयुः, मनुः, न्यङ्कादिपाठात्कुत्वं, प्रथमस्योदाहर-
णानि । शरुः, स्वरुः, खेहुः, त्रपु, असुः, वसुः, हनुः, क्लेदुः, बन्धुः, मनु-
रितिद्वितीयस्य ॥

“वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः” ॥ ‘वर्णानां तण्णतिनितन्तानामिति’ ।
तण्णद्वान्तानामेतादीनां णशब्दान्तानां शोणादीनां तिण्णद्वान्तानां शिति-
प्रभृतीनां निण्णद्वान्तानां ण्णिप्रभृतीनां तकारान्तानां च ण्णत्प्रभृतीनां व-
र्णवाचिनामादिरुदात्तो भवतीत्यर्थः । ‘गतिस्वरेणेति’ । गतिरनन्तर इत्य-
नेन । ‘घृतादित्वादिति’ । घृतादीनीति फिषि पठ्यते । ‘पिशङ्गा-
दिति’ । लघावन्तइति मध्यादात्तत्वादुत्तरसूत्रेण ङीषि प्राप्ते ङीब्वि-
धीयते । ‘असितपलितयोरिति’ । वर्णानां तण्णतिनितन्तानामित्या-
द्युदात्तावेतौ । ‘छन्दसीत्यादि’ । तो न इति नकारे प्राप्ते क्लृप्तं
ङीष्सहितमिच्छन्ति । ‘भाषायामपीष्यतइति’ । भाष्ये तु नैतत्प्रदर्शि-
तम्, अवदातशब्दे न वर्णवाची किं तर्हि विशुद्धवाची, एवं ह्याह ।

त्रीणि यस्यावदातानि विद्ययोनिश्च कर्म च ।

एतच्चयं विजानीहि ब्राह्मणायस्य लक्षणम् ॥

इति । तेनावदातेत्यत्र ङीम् भवति ।

“अन्यतो ङीप्” ॥ सारङ्गकल्माषशब्दौ लघावन्तइति मध्यादात्तौ, शप आक्रोशे, कल तृपः, शपेर्बश्चेति कलप्रत्ययः, पकारस्य बकारः प्रत्ययस्वरेण मध्यादात्तः शबलशब्दः, खट्वाशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः, खट् काङ्क्षे, अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः कृन्, कृष्णशब्दोऽन्तोदात्तः, कृषेर्वर्ण-इति नक् प्रत्ययः, इलचि प्रकृते कपेश्चेति उणादिषु सूत्रं, कपिः सौत्रो धातुः, कपिलशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

“षिट्गौरादिभ्यश्च” ॥ ‘षिट्वाः प्रातिपदिकेभ्य इति’ । ध्वनादेः प्रत्ययस्य षित्त्वमवयवे ऽचरितार्थं समुदायस्य विशेषकं भवतीति प्रातिपदिकानां षित्त्वं, धातोस्तु त्रपादेः षित्त्वमह्विधौ चरितार्थमिति न तेन प्रातिपदिकं षिट्त्ववति । ‘रज्ज्कीति’ । शिल्पिनि ध्वनित्यत्र ध्युत्पादितं, गौरादिषु गौरशब्दस्य वर्णवाचिनोऽप्यन्तोदात्तत्वात्पाठः, मत्स्यादीनां योषधानामयोषधादिति जातिलक्षणस्य ङीष्ः प्रतिबेधात्पाठः, अन्येषां जातिशब्दानां स्त्रीविषयार्थः पाठः, स्वन्तर्वाचित्येतयोर्दोषोऽपि प्राप्ते । ‘अनडुही, अनड्वाहीति’ । अनकारान्तत्वादप्राप्ते ङीष्णि सप्रत्यययोः पाठः, ङीष्णि परतो विकल्पेनान्यथा स्यात् । ‘एषणकरण इति’ । करणसाधन एषणशब्दो ङीष्णमुत्पादयति, इष्यतेनयेत्येषणी, अधिकरणे ल्युङिति टित्त्वान् ङीबेव भवति, अन्येषामपि ल्युङन्तानां ङीप् प्राप्ते पाठः, मेधशब्दस्याजातिवाचित्वाद् गौतमस्य शार्ङ्गारवादित्वान् ङीनि प्राप्ते वचनात्पक्षे सोऽपि भवति, आयस्युणशब्दः शिषाद्वयान्तः, भौरिक्यादय इजन्तास्तेषामणिजोरिति व्यङ्ग्यप्राप्तौ, आपिच्छिका नाम राजानः, जनपदशब्दात्तत्रियादज्, तस्यातश्चेति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन ङीष्प्राप्नोति, अये हायनमस्य अयहायनः, प्रजादित्वात्स्वार्थिकोण्, अस्मादेव निपातनाण्वत्वम्, आयहायणः, ङीप् प्राप्ते पाठः, के चिदायहायणीतीकारान्तं पठन्ति, तस्य प्रयोजनमायहायणीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावो

मा भूदित्याहुः । एतेन प्रत्यवरोहणीति व्याख्यातम् । 'सुमङ्गला-
त्संज्ञायामिति' । केवलमामकोति ङीपि प्राप्ते पक्षे सोपि भवति
स्वरे विशेषः, सुमङ्गलशब्दो बहुव्रीहिस्तत्र नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वा-
न्ङीप्यपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण भाव्यमिति नास्ति विशेषः, तथा
च छन्दसि सुमङ्गलीरियं वधूरित्यन्तोदात्तत्वं दृश्यते, तस्माज्जाति-
वचनो ऽव्युत्पन्नः स्त्रीविषयः सुमङ्गलशब्दो लघावन्तइति मध्यादातो
द्रष्टव्यः, तरुणतलुनयोर्नञ्सञ्जीकृतेत्येति ङीपि प्राप्ते पक्षे सोपि भवति,
बृहन्महच्छब्दयोरनर्थकः पाठ इति प्रागेवोक्तम्, चप्यणन्तः सौधर्मशब्दः ।
'रोहिणी नत्तत्रइति' । नत्तत्रादन्यत्र रोहिणी । 'रेवती नत्तत्रइति' ।
रयिरिति धननाम, रयिर्विद्वत्तेस्या इति मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति सम्प्र-
सारणं, निपातनादुत्त्वं, नत्तत्रादन्यत्र ङीब् भवति, विकलादीनां टापि
प्राप्ते । कटाच्छ्रोणि वचने, कटी श्रोणिः, अन्यत्र कटा । 'पिप्पल्यादय-
श्चेति गणसूत्रं, पिप्पली हरीतकीत्यादिकं तु तस्योदाहरणप्रदर्शनम् ।
'पृथिवीति' । प्रथेः शिवन्सम्प्रसारणं चेति षित्त्वादेव सिद्धे प्रत्यया-
न्तस्य पाठः पुंवद्भावनिवृत्त्यर्थः, पृथिवीभार्य इति । स्त्रीविषय-
स्यास्य पुंवद्भावप्राप्तिश्चिन्त्या, क्राष्टुशब्दस्य स्त्रियां चेति वृज्वद्भावः ।
क्राष्ट्रीत्यत्र निरूपणीयमस्ति स्त्रियां चेत्यत्र निरूपयिष्यामः । 'षित्त्वा-
देव सिद्धइति' । मातरि षिच्चेति वार्तिककारवचनात्षित्त्वं निपातनसा-
मर्थ्याद्वा, उक्तं हि

धातुसाधनकालानां प्राप्यर्थे नियमस्य च ।

अनुबन्धविकाराणां ह्यर्थं च निपातनम् ॥

इति । 'दंष्ट्रेति' । येषामजादिषु दंष्ट्रेति पाठो नास्ति तेषामिदं
प्रयोजनम् ॥

“जानपदकुण्डगोणस्यलभाजनागकालनीलकुशकामुककबरावृत्य-
मन्त्रावपनाह्वत्रिमात्राणास्यौल्यवर्णनाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवे-
शेषु” ॥ वर्त्ततेनया सा वृत्तिः जीविका, । 'स्वरे विशेष' इति ।

तमेव दर्शयति । 'उत्सादिपाठादत्रि कृतइति' । अमत्रं भाजनम् ।
 'कुण्डान्येति' । क्रियाशब्दोऽयं, कुडि दाहे, गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः,
 अवटपर्यायस्तु कुण्डशब्दो नपुंसके नियतः, यस्तु पत्यौ जीवति कुण्डः
 स्यादिति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणे ङीष् भवत्येव कुण्डीयं
 न गोलीति । अमत्रवाचिनस्तु जातिशब्दादपि स्त्रीविषयत्वाङ्गीष् विधी-
 यते । 'आवपनञ्चेदिति' । यत्र धान्यादि प्रक्षिप्य नीयते सा गोणी
 यस्याः पुनर्यादृच्छिकं नाम सा गोणा । 'स्थलान्येति' । कृत्रिमा पुरुष-
 व्यापारेण निष्पादिता, यथा स्थलयोदकं परिगृह्णतीति । 'भाजीति' । भज
 विश्राणने चुरादिः, ययासश्चन्यो युजिति युचि प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनात्
 स्त्रियामप्येच् । 'श्राण्येति' । श्रा पाके, क्तः, संयोगादेरिति नत्वम् । 'स्थौल्यं
 चेदिति' । द्रव्ये वर्तमानस्य नागशब्दस्य स्थौल्यं चेत्प्रवृत्तिनिमित्तमि-
 त्यर्थः । 'नागशब्दो गुणवचन इति' । गजवाची नागशब्दस्तत्सहचरितं
 स्थौल्यमुपादाय स्थान्तरे प्रयुक्त उदाहरणं, सर्पे दृष्टस्तद्गतं दैर्घ्यमुपादाय
 स्थान्तरे प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । 'वर्णश्चेदिति' । प्रवृत्तिनिमि-
 त्तमित्यर्थः । 'कालान्येति' । यस्या यादृच्छिकीयं संज्ञा । 'नीलान्येति' ।
 नील्या रक्ता शाटी, नील्या अन्यकथ्य इत्यन् । 'अयोविकारश्चेदिति' ।
 फाल इति यस्याभिधानम् । 'कुशान्येति' । छन्दोगाः स्तोत्रियागणना-
 र्थानौदुम्बरान् शङ्कुन् कुशा इति व्यवहरन्ति । 'कामुकान्येति' । यस्या
 मैथुनादन्यत्कामयितुं शीलम् । 'मैथुनेच्छावती भण्यतइति' । कामुकश-
 ब्दस्य लक्षणेति कर्त्तरि घ्युत्पादितत्वादिविच्छामात्रे वृत्त्यभावात्सूत्रे तु प्रवृ-
 त्तिनिमित्तमात्रं निष्कृत्याक्तं, मैथुने इच्छा यस्याः सा मैथुनेच्छेति व्यधिक-
 रणपदोऽबहुव्रीहिराश्रयणीय इति भावः । 'केशवेश इति' । केशसंबि-
 शविशेष इत्यर्थः ॥

“शोणात् प्राचाम्” ॥ शोणशब्दोऽयं वर्णवाची वर्णानां तण्ति-
 नितन्तानामित्याद्युदात्तः, तत्रान्यतो ङीषित्येव सिद्धे नियमार्थं वचनं
 प्राचामेव नान्येषामिति ॥

“वेतो गुणवचनात्” ॥ ‘गुणमुक्तशान्गुणवचन इति’ । कृत्य-
 ल्युटो बहुलमिति भूते कर्त्तरि ल्युटं दर्शयति, स पुनर्यः प्रागुणमभि-
 धाय पश्चान्मतुबलोपादभेदोपचाराद्वा तद्वृत्ति वर्त्तते स वेदितव्यः ।
 ‘शुचिरिति’ । उत इत्यस्मिन्नसत्त्वेपि पट्टीत्यादिसिद्ध्यर्थमेवात इत्यस्या-
 सम्बन्धो व्याख्येयस्ततश्चेहापि प्रसङ्ग इति भावः । ‘गुणवचनान्धी-
 बिति’ । मनोरौ वेत्यस्यानन्तरमिदं पठितव्यमित्यर्थः । उत्तरसूत्रं बहु-
 दिभ्यो वेति पठितव्यम् । ‘आद्युदात्तार्थमिति’ । आद्युदात्तेषु गुणवचनस्य
 ङीष्बिधानस्य प्रयोजनमित्यर्थः । अन्तोदात्तेषूदात्तयणो हल्पूर्वादिति
 ङीष्पुदात्त इति नास्ति विशेषः । आद्युदात्तेषु तु ङीबनुदात्त एवावति-
 ष्ठते । ‘वस्वीति’ । शृस्वृष्विहीत्यादिना वसेरुपत्ययः, निस्वादाद्युदात्तो
 वसुशब्दः, गुणवचनश्चायं नैर्मल्यवचनः, प्रशस्तवचन इत्यन्ये, तथा चाति-
 शयेन वसुर्वसिष्ठो भवति, पटुशब्दोप्याद्युदात्तः, धान्ये निदित्यधिकारे
 फलिपाटिनमिमनिजनाङ्कुष्यटिनाक्रिधतश्चेति उपत्ययः, फलेर्गुणागमः,
 पाटेश्च पाटिरादेशः, फल्गुः, पटुः, नाकुः, मधुर्जतु इत्युदाहरणानि । मृदु-
 शब्दस्त्वन्तोदात्तः, म्रद षोढे कुर्धश्चेत्यधिकारे प्रथिम्रदिभ्रस्त्रां सम्प्रसा-
 रणं सलोपश्चेति कुप्रत्ययः, एयुः, मृदुः, भ्रस्त्रेः सलोपः सम्प्रसारणञ्च,
 न्यङ्कादित्वात्कुत्वम्, भृगुः, । ‘खहरिति’ । खहः क्रन्या पतिंखरेति निघण्टुः,
 तत्र पाणियहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनत्वम् । तपरकरणं किम् ।
 पटुमिच्छति पटूयति, पटूयतेः क्तिप् पटूः स्त्री, अत्र मा भूत्, यद्यप्ययं
 सम्प्रति क्रियावचनस्तथापि पूर्वं गुणमुक्तवानिति कृत्वा स्यात्प्रसङ्गः, इहोत
 इति विशेषणाद्वचनयहणाच्च शास्त्रीयोदेङ्गुणो न गृह्यते, लोके तूपसर्जनं
 गुण उच्यते शास्त्रेपि यस्य गुणस्य हि भावादिति विशेषणमात्रं गुणो
 गृह्यते, शुल्कादौ च प्रसिद्धतरो गुणशब्दः, वैशेषिकादयस्तु रूपरसादय-
 श्चतुर्विंशतिर्गुणा इति प्रतिपक्षास्तदिह जिघृक्षितं गुणं लक्षयति । ‘सत्त्वे
 निविशतइत्यादि’ । सीदन्त्यस्मिज्जातिगुणक्रिया इति सत्त्वं द्रव्यं
 तत्र यो निविशते समवैति स गुणः, यो निविशते स गुण इत्युच्यमाने
 गुणक्रियाज्जात्योर्गुणत्वप्रसङ्गात्सत्त्वइत्युक्तम् । एवमपि सत्ता जातिर्गुणः

स्यात्सा हि द्रव्यगुणकर्मसु त्रिष्वपि समवैति तदर्थं द्रव्यएवेत्यवधारणं
द्रष्टव्यम्, एवमपि द्रव्यत्वजातिर्गुणः स्यात्सत्त्वे निवेशात्तत्रैव च निवेशा-
दित्यत आह । 'अपैतीति' । ततः सत्त्वादपैति अपगच्छति क्व विद्वा
कदा चिद्वा न भवतीत्यर्थः । यथामफले श्यामता पूर्वमुपैति रक्ततायां तत्र
जातायामपैति च, द्रव्यत्वजातिस्तु सर्वदा द्रव्ये निविशते नापैति, यदि
हि कदा चित्क्व चिद्वा न स्याद् द्रव्यमेवैतन्न स्यात्, एवमपि गोत्वादिजा-
तिर्गुणः स्यात्सा हि सत्त्वे निविशते उपैति च, ततोश्चादिष्वभावादित्यत
आह । 'पृथग् जातिष्विति' । पृथगिति पृथक्पदं, पृथग्भूतासु जातिष्वित्य-
र्थः, जात्याधारेण द्रव्येषु दृश्यमानो जातिषु दृश्यतइत्युपचर्यते, समासे तु
सति जात्यन्ताच्छ इति नित्याधिकारपरिगणितशब्दः प्रसज्येत, तदेवमुक्तल-
क्षणोपेतो यः पृथग्जातीयेषु दृश्यते स गुणः, न चैवंरूपा गोत्वादिजातिः,
यद्यपि खण्डमुण्डादिरूपेण खण्डमुण्डादयः पृथग्जातीयास्तथापि गोत्वेन
तासामेकजातीयत्वमेव, ये त्वपैतीत्यस्य सत्येवाधारे तत्परित्यागमर्थ-
माहुस्तेषां पृथग्जातिष्वित्यनर्थकं गोत्वादिजातेरप्यपैतीत्यनेनैव व्यावृ-
त्तिसिद्धेः । तस्मात्पूर्वोक्त स्वार्थः, एवमपि हि क्रिया गुणः स्यात्सा हि
द्रव्ये निविशते यदा सक्रियं तत्रैव च निविशते उपैति च ततो यदा
निष्क्रियं द्रव्यं, पृथग्जातीयेषु गवाश्वादिषु दृश्यते इत आह । 'आधे
यश्चेति' । आधेयो निष्पाद्यः । यथा पाकनिक्षिप्तेषु घटादिषु रक्ता
गुणः अक्रियाजः, अनुत्पाद्यो यथा तेजःपरमाणुषु स एव रक्ता गुणः,
तदेवमाश्रयभेदेनोत्पाद्यानुत्पाद्यस्वभावो गुण इति नित्योत्पाद्यस्य कर्मणो
गुणत्वाभावः । एवमपि द्रव्यं गुणः प्राप्नोति तदपि शरीरादिकं पादादिषु
द्रव्येष्वेव पृथग्जातीयेषु निविशते संयोगविनाशे च ततोपैति, आधेयं
चाक्रियाजम्, अवयविद्रव्यस्योत्पाद्यत्वादाकाशादेश्वानुत्पाद्यत्वादित्यत
आह । 'सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण इति' । य उक्तलक्षणोपेतः सत्त्वप्रकृतिर्न
भवति द्रव्यस्वभावको न भवति स गुण इत्यर्थः । अत्रोत्तराहुर्नैव सर्व-
जातीनां व्यावृत्तिसिद्धेः पूर्वाहुं व्यर्थं, जातीनां नित्यत्वेनोत्पाद्यत्वाभा-
वात्, नैतदेवम्, असति पूर्वाहुं न जातिव्यावर्त्तते, यथा तेजसानां परमा-

गूनां यद्रूपं यच्चेष्टकादिपाक्यद्रव्यगतं तद्रुभयं मिलितमुत्पाद्यानुत्पाद्य-
स्वभावमित्युभयोरपि गुणत्वं भवति न पुनः प्रत्येकमुभयस्वभावत्वात्,
तथा पाक्यद्रव्यरूपं जातिश्चेत्युभयं मिलितमुत्पाद्यानुत्पाद्यस्वभावमिति
जातिरपि गुणः स्यादेव, नहि सजातीयत्वे सतीति विशेषणमुपात्तमतः
पूर्वाहुन जातिव्यावृत्तिः । नन्वेवमपि पृथग्जातिषु दृश्यतइत्यनेनैव सर्व-
जातिव्यावृत्तिसिद्धेः पूर्वकं विशेषणद्वयं व्यर्थमेव, तस्मात्सत्त्वे निविशत-
इति स्वभावकथनं ततोपैति पृथग्जातिषु दृश्यतइति च विकल्पेन
जातीर्थावर्त्तयतः, अपैतीत्यस्य च तत्रैव कियन्तं चित्कालं स्थित्वा
तमाधारन्त्यजतीत्ययमर्थः । तदेवं सत्त्वे निविशते अपैति आधेयश्चा-
क्रियाजश्चेत्येकं लक्षणं, सत्त्वे निविशते पृथग्जातिषु इत्यादिकं चापर-
मिति लक्षणद्वयमनुसर्त्तव्यम् ॥

“बहुादिभ्यश्च” ॥ ‘शक्तिः शस्त्रइति’ । शक्तिशब्दः शस्त्रेभिधेये
ङीष्मुत्पादयति शक्तिः शक्ती । शस्त्रइति किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् । अन्ये
शक्तिशस्त्री इति शब्दद्वयं पठन्ति, शस्त्रिः शस्त्री, इतः प्राण्यङ्गादीत्या-
दीनि त्रीणि वाक्यानि यथोत्तरमधिकविषयाणि, तत्रोत्तरं वाक्यद्वयं रात्रे-
श्चाजसावित्यत्रैव व्याख्यातम् । इकारान्तात्प्राण्यङ्गवाचिनो वा ङीष् भवति,
धमनिः धमनी । सर्वतो ऽक्तिचर्थादित्येव ङीषि सिद्धे शक्त्यादीनामिका-
शान्तानां पाठः प्रयोज्यार्यः । पटुतिशब्दः क्तिवन्तः, पादस्य हतिः पटु-
तिः, हिमकाषिहतिषु चेति पट्ठावः, अहन्निति पठ्यते न स केवलः
स्त्रियां वर्त्तते, तस्मात्तदन्तो बहुव्रीहिर्हृदाहार्यः, दीर्घमहरस्याः दीर्घाङ्गी
शरत्, पाठसामर्थ्यादनुपसर्जनादिति न प्रवर्त्तते, अस्य ङीषो विकल्पि-
तत्वाद्वाप्यतिषेधावपि भवतः, अन उपधालोपिन इति ङीप् च । ‘बहु-
शब्दे गुणवचन इति’ । अन्तोदात्तश्च लङ्घिबन्धोर्नलोपश्चेत्युपत्य-
यान्तः । किमर्थं तर्हि तस्येह पाठ इत्यत्राह । ‘तस्येति’ ॥

“नित्यं क्वन्दसि” ॥ ‘नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति’ । इह त्वार-
म्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिः सिद्धः, योगारम्भश्चिन्त्ययोजनः ॥

“भुवश्च” ॥ ‘विभ्वी प्रभ्वीति’ । विप्रसंभ्यो ह्रस्वञ्जायामिति
हुप्रत्ययान्तान्डीष । ‘स्वयंभूरिति’ । भवतेः क्तिप् । ‘ह्रस्वादेवेय-
मिति’ । यद्येवं घेर्ङितीति गुणे कृते भोरिति निर्द्देशः प्राप्नोति तत्राह ।
‘सौत्रोयं निर्द्देश इति’ । गुणस्यैव कृतस्य क्कान्दस उवडादेश इत्यर्थः ॥

“पुंयोगादाख्यायाम्” ॥ ‘पुंसा योगः पुंयोग इति’ । योगः
सम्बन्धः । ‘पुंयोगाद्वेतोरिति’ । हेतौ पञ्चमीं दर्शयति । आख्यायहणं
गुणभूतेनापि पुंसैव सम्बध्यते ऽन्येन सम्बन्धासम्भवात् । गणकादयो हि
शब्दाः पुंयोगास्त्रियां वर्त्तमाना न पुंयोगस्याख्या भवन्ति, स्त्रियां च
पुंयोगमन्तरेण न प्रवर्त्तन्तइति स्त्रिया अपि नाख्यास्तदाह । ‘पुंस
आख्याभूतमिति’ । भूतग्रहणेनैतद्वर्त्तयति यत्प्रातिपदिकं प्राक् पुंसा वाच-
कमभूत्सम्प्रति तु पुंयोगाद्वेतोः स्त्रियां वर्त्ततइति । ‘गणकीत्यादि’ ।
गणयतीति गणकः, एवल्, प्रतिष्ठते प्रष्ठः, प्रष्ठोयगामिनीति यत्वं, कथं
पुनरेते पुंशब्दा इत्यत आह । ‘पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवादिति’ ।
गणयति प्रतिष्ठतइति व्युत्पत्त्या पुंसि क्ठा एते न स्त्री गणयति प्रति-
ष्ठते वा, महामात्रशब्दस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तं हस्तिपकानामाज्ञापनं,
हस्तिपकाधिपतिर्हि महामात्रः, या तु स्वयं गणयति प्रतिष्ठते वा न
तस्यां पुंयोगाच्छब्दप्रवृत्तिः, अपि तर्हि स्वयमेव क्रियासम्बन्धादिति
टापैव तत्र भाव्यं, कथं तर्हि स्त्रियां प्रवृत्तिरित्यत आह । ‘तद्वोगा-
दिति’ । कार्यः ॥

तस्येदमिति सम्बन्धादिति चेत्तद्वितो भवेत् ।

डीषेव बाधकः स्याच्चेचित्यं बाधः प्रसज्यते ॥

गणकस्येयमिति भेदसम्बन्धे विवक्षिते तस्येदमिति तद्वितः
प्राप्नोति, अथ नाप्राप्ते तद्विते डीषारभ्यमाणस्तस्य बाधक इत्युच्यते
कदा चिदपि तद्वितो न स्यात्, उभयमपि त्विष्यते प्राप्ती प्रप्तीति । स्यान्म-
तमेतत् । एतदेव डीष्विधानं ज्ञापकं भेदविवक्षायां तद्वितमन्तरेण
प्रष्ठादयः स्त्रियां वर्त्ततइति, तेन न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निय-

मोत्र बाध्यते, सति हि तद्विते प्राप्तीत्याणि ङीबेव सिद्धः, तस्य चोदा-
 तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वमिति किं ङीबिधानेनेति, तत्र । येनीकारा-
 न्तास्तद्विताः भानोरियं भानवीयेति तदर्थमेतत्स्यात्, एवं तर्ह्याख्या-
 यद्वयं ज्ञापकं नात्र तद्वितोत्पत्तिरिति, नहि तद्वितान्तः प्रकृत्यर्थं पुंसि
 वर्तते, एवमपि ज्ञापकेन तद्वितस्य नित्यं बाधात्प्राप्तीति न स्यात्,
 तस्मादुष्ट एवायं पक्षः, एवं तर्हि यथा मञ्चाः क्रोशन्ति, गौर्वाहीकः,
 गङ्गायां घोषः, यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ तात्स्यात्तादृम्यात्तत्सामीप्यात्तत्सा-
 हचर्याच्चातस्मिन्नपि तत्त्वाधारोपेण तच्छब्दप्रवृत्तिस्तद्वदत्रापि प्रष्ठा-
 दिसाहचर्यात्तच्छब्दप्रवृत्तिर्भविष्यति, तत्राभेदेन भेदसम्बन्धस्य निवृत्त-
 त्वाच्च तद्वितप्रसङ्गः, विवक्षिते च भेदे तद्वितोत्पत्त्या प्राप्तीत्यादि भवि-
 ष्यति । तत्राहुः । यस्त्वया धर्मश्चरितव्यः सेनया सहेति भार्यायाः
 शास्त्रसिद्धं साहचर्यमिति तस्यामेवैतन्ङीबिधानमिति, भट्टिकाव्ये तु
 दुहितृष्वपि दृष्टः प्रयोगः । कौसल्यया ऽसात्रिसुखेन रामः प्राक्केकयीतो
 भरतस्ततोभूदिति, केकयस्य दुहिता केकयी, जनपदशब्दादपत्यप्रत्यये
 तु कैकयीति प्राप्नोति, न च तस्यातश्चेति लुक्, न प्राच्यभर्गःदीति
 प्रतिषेधात्तस्मात्सोयमित्यभिसम्बन्ध इत्ययमेव पक्षो शास्त्रः । यद्वा यथा
 स्वामिदासौ पचत इति स्वामिनः संविधानृत्वात्पृक्तत्वं दासस्य तु
 साक्षात् तथा पुरुषः साक्षात्प्रतिष्ठते स्व्यपि संविधानृत्वात्पुरुषगतायाः
 प्रस्थानक्रियायास्तस्यामारोपात्प्रतिष्ठतइति, तस्यामेव प्रष्टुशब्दो व्युत्पा-
 द्यते न तु पुरुषे व्युत्पादितः सन् तेन सहाभेदे पचारात्तस्यां वर्तते, न
 चैतावता पुंयोगादेव हेतोः स्त्रियां वर्ततेइत्यस्य हानिः, साक्षात्स्वयम-
 कर्तृत्वात् । अत्र पते प्रस्य इति स्थिते सुबन्तस्य समासः, सुप् च संख्यानि-
 मित्तः, प्रातिपदिकं च पूर्वं लिङ्गमभिधत्ते पश्चात्सङ्ख्यामिति तच्चिमित्तसुब-
 पेक्षात्समासात्प्रागेवोत्तरपदात्स्थशब्दाट्टाप्प्रसङ्गः, न च स्थशब्दादप्यनेनैव
 ङीष् लभ्यते प्रष्टुशब्दो हि पुंस आख्या न तु स्थशब्दमात्रं, नैष दोषः । गति-
 कारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुब्रुत्यत्तेरिति कृदन्ताव-
 स्थायामेव समासः, सा पुंस आख्येति ङीष् भविष्यति, परिभाषाप्रयो-

जनान्युपपदमतिङित्यत्र प्रतिपादितानि । 'देवदत्तेति' । स्त्रिया एव कस्याश्चिदेषा संज्ञा, 'परिसृष्टा प्रजातेति' । प्रसूतेत्यर्थः । 'पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्तन्तइति' । परिसर्गः प्रसवः, प्रजन इत्यनर्थान्तरं स च न पुंयोगमन्तरेण सम्भवति, तस्मात्पुंयोगाद्देतोः स्त्रियां वर्तते । परिसृष्टा प्रजातेति द्वौ प्रकृतौ, एते शब्दा इति बहुवचनं तु य एवं जातीयकाः शब्दाः प्रसूतादयस्तदपेक्षं द्रष्टव्यम् । 'गोपालिकादीनामिति' । सिद्धयदति शेषः । 'सूर्यादेवतायां चाब्वक्तव्य इति' । ङीष् एव प्रतिषेधे वक्तव्ये चाब्विधानमन्तोदात्तार्थं, सूर्यशब्दोयमाद्युदात्तस्तत्र टापि सति आद्युदात्तत्वमेवावतिष्ठेत् । 'सूरीति' । सूर्यस्य स्त्री मानुषी कुन्त्यादिः, सूर्येति यतोपः ॥

“इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामा-
नुक्” ॥ 'येषामिति' । 'इन्द्रादीनामृडान्तानामातुलाचार्ययोश्च ।
'अन्येषामिति' । हिमादीनाम् । 'हिमारण्ययोर्महत्वेइति' । महत्त्वयो-
गेनानयोः स्त्रीत्वम्, अन्यत्र नपुंसकत्वम् । दुष्टो यव इति^१ पाठः । 'यवा-
नीति' । जात्यन्तरमेवाभिधीयते, अयमेव च दोषो यदुत यवत्वज्ञाते-
रभावे तदाकारानुवृत्तिः । 'यवनाल्लिप्यामिति' । के चिज्जनपदिनो
यवनास्तेषां लिपिः, तस्येदमित्यणो बाधको ङीष्, लिपिशब्दः स्त्रीलिङ्गः ।
'उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति' । उपाध्यायमातुलाभ्यां यो ङीष् तत्सवि-
योगेनानयोर्वा ऽऽनुगागमो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः, तत्रोपाध्यायस्या-
प्राप्ते मातुलस्य तु नित्यं प्राप्त आनुग्विकल्प्यते । 'आचार्यादणत्वं
चेति' । तुभ्रादिषु पठितव्यमित्युक्तं भवति । 'अयं तत्रियाभ्यां वेति' ।
ङीषानुक्तौ द्वावप्यप्राप्तौ विकल्प्येते । 'स्वार्थेवायं विधिरिति' । यदि
तु पुंयोगे ऽयं विधिः स्याच्छूद्रापि तत्रियस्य भार्या तत्रियाणी स्यात्
ब्राह्मणभार्या च तत्रियाणी न स्यात्, तस्मात्स्वार्थेव स्त्रीत्वविशि-
ष्टेयं विधिः । 'मुद्रलादिति' । ङीषो लित्त्वादानुगाकारस्य लित्त्वरः ।
अथ किमर्थमानुग्विधीयते न अनुगेवोच्येत, अकारोच्चारणसामर्थ्यादतो

गुणे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घत्वं भविष्यति, अन्यथा नुगेवोच्येत, यथैव तर्हि पररूपं न भवति तथैव सवर्णदीर्घत्वमपि न स्यात्, नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशानर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधिर्नमित्तमेव नासौ बाध्यते, तस्मादनुगेव वक्तव्यः । अपर आह । इन्द्रमाचष्टे इन्द्रयति, इन्द्रयतेः क्लिप्, णिलोपः, इन्द्रः स्त्री इन्द्राणी, अत्र दीर्घस्य अश्रयणं, दीर्घाच्चारणसामर्थ्यादत इत्यधिकारो बाध्यते इति, एवमपि क्लिबन्त.पुंस आख्या न भवति ॥

“क्रीतात्करणपूर्वात्” ॥ पूर्वशब्दोवयववचन इत्याह । ‘करणं पूर्वमस्मिन्नित्यादि’ । व्यवस्थावाचिनि तु पूर्वशब्दे करणं पूर्वमस्मादिति वाच्यं स्यात्, एवं च क्रीतस्य करणवाचिशब्दान्तरमवयवो नोपपद्यतइति तद्व्यतिरिक्तमेव प्रातिपादिकं करणपूर्वत्वेन विशेष्यते, क्रीतशब्देनापि विशेषितस्यैव विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह । ‘क्रीतशब्दान्तात्मातिपादिकादिति’ । यदि तु व्यवस्थावाचिनं पूर्वशब्दमाश्रित्य क्रीतशब्दो विशेष्यते करणं पूर्वमस्मादिति ततो वाक्येपि स्याद् अश्वेन क्रीतेति, तस्मादवयववाची पूर्वशब्दः प्रातिपादिकं च विशेष्यमिति सम्यगुक्तम् । ‘वस्त्र-क्रीतीति’ । गतिकारकोपपदानामिति वचनात् प्रागेव सुबुत्पत्तेः क्रीतशब्देन सह समासः, । ‘टाबन्तेन समास इति’ । एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वात्कृदन्तताया अविघाताद्विरुद्धाबन्तेन समासः, अथ टाबन्तेनापि समासे कस्मादेवात्र न भवति तत्राह । ‘अत इतीति’ । ननूदाहरणवत्प्रागेव टाबुत्पत्तेरत्रापि समासः प्राप्नोति, वक्तव्यो वा विशेषो ऽत आह । ‘गतिकारकोपपदानामित्यादि’ । न तत्र बहुलयहणमस्तीति चेत्तत्राह । ‘कर्तृकरणे कृता बहुलमिति’ । कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यनेन तावदत्र समासः, स च बहुलयहणात् प्राक् सुबुत्पत्तेः क्व चिद्व्यति, क्व चिदुत्पत्ते सुपीति मन्यते, एतावतैव च बहुलं तदुच्यतइति सामान्येनोक्तं न पुनः कर्तृकरणे कृता बहुलमित्ययमेव समासः प्राक् सुबुत्पत्तेरिष्यते, यथा तु भाष्यं तथा नैतद्विष्यते ॥

“क्तादल्पाख्यायाम्” ॥ ‘अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिरिति’ । ननु चाल्पैरधैर्विलिप्तेति पूर्वपदार्थस्यैवाल्पता गम्यते न विलिप्तार्थस्य, एवं मन्यते, अभ्राणामल्पत्वे सति तद्विलेपनस्याल्पत्वमवश्यभावीति । ‘अभ्रविलिप्तीति’ । वृत्तौ गतार्थत्वादल्पशब्दस्याप्रयोगः, । ‘चन्दनानुलिप्तेति’ । बहुलेन चन्दनेनानुलिप्तेत्यर्थः, कृद्गुहणपरिभाषया समुदायस्य क्तान्तत्वम् ॥

“बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात्” ॥ ‘बहुव्रीहिर्योऽन्तोदात्त इति’ । अत्र क्तादित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषा कृद्गुहणपरिभाषा च न प्रवर्ततइति बहुव्रीहेः क्तान्तत्वम् । ‘शङ्खुभिर्वीति’ । निष्ठेति पूर्वनिपातो न भवति, जातिकालसुखादिभ्यः परवचनामिति वचनात्, शङ्खादयो हि जातिवचनाः, अत एव जातिकालसुखादिभ्य इत्यन्तोदात्तत्वं भवति । ‘गलोत्कृतीति’ । कृती क्तेदने, उत्पूर्वात् क्तः, गलमुत्कृतमस्या इति विग्रहः । ‘पादपतितेति’ । कर्तृकरणे कृता बहुमिति समासः, याथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । ‘अन्तोदात्ताज्जातप्रतिषेध इति’ । अन्तोदात्ताद्बहुव्रीहेर्डीष्विधाने जातशब्दान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः, स त्वन्तग्रहणादेव सिद्धः, कथम्, इहान्तग्रहणं न कर्तव्यं वर्णादनुदात्तादितिषद् उदात्तान्तादिति विज्ञास्यते, तत् क्रियते नित्ययोगे यथा बहुव्रीहिविज्ञायेत, दन्तजातादौ तु वा जातइति विकल्पेनान्तोदात्तत्वम् । ‘पाणिग्रहीत्यादीनां विशेष इति’ । सिद्ध्यइति शेषः । अग्निसात्त्विकं यस्याः पाणिर्गृह्यते सा पाणिग्रहीतीति भवति । ‘कथं चिदिति’ । यथोक्तात्प्रकारादन्येन प्रकारेणेत्यर्थः । ‘अबहुनञित्यादि’ । बहुादिपूर्वपदाद्बहुव्रीहेर्डीष न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘बहुकृतेति’ । बहूनि कृतान्यनयेति विग्रहः, बहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमीत्यन्तोदात्तत्वम् । ‘अकृता सुकृतेति’ । न विद्यते कृतमनया शोभनं कृतमनयेति विग्रहः, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । ‘मासजातेति’ । मासो जातोतीतोऽस्याः, सुखं जातं प्राप्तमनया, दुःखं जातमनयेति विग्रहः, सुखादयः सुखादिभ्यः कर्तृवेद-

नायामित्यत्र पठिता एह्यन्ते । अथ वा बहुव्रीहेश्च जातिपूर्वादिति वक्तव्यं, बहुव्रीहावन्तोदात्तनिमित्तेष्वन्येषु प्रतिषिद्धेषु जातिरेवान्तोदात्तनिमित्तं क्तान्तस्यावशिष्यतदिति जातियहणमेवात्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥

“अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा” ॥ ‘शाङ्गजगधीत्यादि’ । शाङ्गं जगधमनया पलाण्डुर्भक्तितानयेति विग्रहः, शाङ्गादिरभक्ष्यजातिः, सर्वत्र जातिकालमुखादिभ्य इत्यन्तोदात्तत्वम्, ‘वस्त्रच्छन्नेति’ । छद अपवारणे चुरादिः, वा दान्तशान्तेत्यादिना छत्रशब्दो निपातितः, अत्रानाच्छादनादिति प्रतिषेधात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति । प्रवृद्धा चेत्यादिना विग्रहविशेषेण तत्पुरुषं दर्शयति ॥

“स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्” ॥ ‘अतिकेशीति’ । अतिक्रान्ता केशानिति तत्पुरुषः, एकविभक्ति चेति केशशब्दस्योपसर्जनत्वम् । ‘अशिखेति’ । असत्युपसर्जनग्रहणेनैव प्राप्नोति न मूलोदाहरणेष्वनुपसर्जनादित्यधिकारात् । अथ बहुव्रीह्याधिकारादत्र न भविष्यतीत्युच्येत, अतिकेशोत्यत्रापि तर्हि न स्यात्, अङ्गात्रेत्यादिभाष्येनुक्तमप्येतत्प्रयोगबाहुल्यादृत्तिकारेणोक्तं, यद्यत्र स्वमङ्गं स्वाङ्गं एह्येत शलत्णमुखा शाला, अत्रापि प्राप्नोति, मुखस्य शालाङ्गत्वात्, दीर्घकेशी रथ्येत्यत्र च न स्यात्, केशानां रथ्याङ्गत्वाभावात्, तदव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थं स्वाङ्गं परिभाष्यते । ‘अद्रवमिति’ । तत्र प्राणिस्यं स्वाङ्गमित्यनेन शलत्णमुखा शालेत्यत्र न भवति, एवमपि बहु^१कफा ऽत्र प्राप्नोति, तदर्थमाह । ‘अद्रवमिति’ । द्रवतीति द्रवं, ततोऽन्यद्द्रवम् । एवमपि बहुज्ञाना ऽत्रापि प्राप्नोत्यत आह । ‘मूर्तिर्मदिति’ । असर्वगतद्रव्यपरिमाणा मूर्तिः, असर्वगतानि यानि द्रव्याणि तेषां यत्परिमाणं ह्रस्वत्वादि सा मूर्तिः, स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणं मूर्तिरित्यन्ये, सा यस्यास्ति तन्मूर्तिर्मत्, एवमपि बहुशोफा ऽत्र प्राप्नोत्यत आह । ‘अविकारजमिति’ । विकारो वातादिवैषम्यं ततो यज्जायते तत्र भवतीत्यविकारजं, शोफस्तु श्वयथुसंज्ञको विकारजः, यदि प्राणिस्यं स्वाङ्गं रथ्यादिपरिगतानां केशानां

स्वाङ्गत्वं न स्यात्, सम्प्रत्यप्राणिस्यत्वात्, ततश्च दीर्घकेशी रय्येति न सिद्ध्यत्यत आह । ‘अतत्स्यमिति’ । सम्प्रत्यप्राणिस्यमपि कदा चित्प्राणिनि दृष्टं चेत्तदपि स्वाङ्गं भवत्येवेत्यर्थः । एवमपि प्रतिमावयवानां मुखादीनां स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोति, अप्राणिस्यत्वात्ततश्च दीर्घमुखी प्रतिमेत्यत्र न सिद्ध्यति तत्राह । ‘तेन चेदिति’ । अतत्स्यमित्यनुषङ्गः, अप्राणिस्यमपि मुखादि स्वाङ्गं तेन चेन्मुखादिना तदप्राणिद्रव्यं तथा युतं भवति यथा प्राणिद्रव्यमित्यर्थः । अन्येषां पाठस्तस्य चेत्तथा युतमिति, तत्रार्थः । अप्राणिस्यमपि मुखादि स्वाङ्गं तस्य चेदप्राणिनः सन्मुखादि तथा युतं भवति, तादृशसंस्थानं भवति यादृशं संस्थानं प्राणिन इत्यर्थः ॥

“नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तर्करणशृङ्गाच्च” ॥ ‘सहनज्विद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येवेति’ । कथं, नासिकोदरयोस्तावदयं योगः पुरस्तादपवादन्यायेनानन्तरं बहुल्लक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते, ओष्ठादिष्वपि मध्येपवादन्यायेन पूर्वं संयोगोपधलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते न सहादिलक्षणम्, अतोसौ भवत्येव सनासिका ऽनासिका विद्यमाननासिकेति । ‘बिम्बोष्ठीति’ । ओत्वोष्ठयोर्वा समासे पररूपं वक्तव्यमिति पररूपम् । ‘कबरपुच्छीति’ । कबरं नानावर्णं पुच्छमस्याः सा मयूरी, मणिः पुच्छमस्या, विषं पुच्छमस्याः मणिपुच्छी विषपुच्छी वृश्चिकी, उलूक इव पक्षोऽस्या उलूक इव पुच्छमस्या इति विग्रहः ॥

“न क्रोडादिबहुचः” ॥ ‘कल्याणक्रोडेति’ । अश्वानामुरः क्रोडा, स्त्रीलिङ्गोऽयं, तत्र बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य पुंवद्भावः, उत्तरपदस्योऽसर्जनह्रस्वत्वम् । ‘कल्याणनखेति’ । अयन्योऽयं, नखमुखात्सञ्ज्ञायामिति प्रतिषेधात्, असञ्ज्ञायां ङीष् इष्टत्वात्, तस्मात्कल्याणोऽखेति पाठः । उखेति हि पठ्यते । क्रोडा बालखुरोन्नाः शफो गुदं भगलौ चेति ॥

“सहनज्विद्यमानपूर्वाच्च” ॥ पूर्वग्रहणमङ्गत्वा सहनज्विद्यमानेभ्य इत्युच्यमाने सहादिभ्यः परं यत्स्वाङ्गान्तदन्तान्ङीष् न भवतीत्यर्थो भवति ततश्चेह प्रतिषेधः प्रसज्येत विद्यमानं मुखमस्य विद्यमानमुखः,

कल्याणो विद्यमानमुखोऽस्याः कल्याणविद्यमानमुखीति, भवति ह्येतद् यथोक्तविशेषणम्, इह च न स्याद् विद्यमानकल्याणमुखेति, नह्यत्र यथोक्तं विशेषणमस्ति तस्मात्पूर्वग्रहणम् ॥

“नखमुखात् संज्ञायाम्” ॥ ‘शूर्पणखेति’ । पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामग इति णत्वम्, एवं च शूर्पणखा वा राक्षसी शूर्पनखी वा, यदि योगमात्रं न संज्ञा शूर्पनखी, संज्ञायां शूर्पणखा, न पुनः शूर्पणखीति णत्वङीषोः समावेशः साधुः ॥

“दोर्ध्वजिह्वी चच्छन्दसि” ॥ ‘निपातनं नित्यार्थमिति’ । दीर्घजिह्वादित्युच्यमाने प्रकृतस्य ङीषो विकल्पितत्वादिहापि विकल्पो विज्ञायेत ॥

“दिक्पूर्वपदान् ङीप्” ॥ दिक्पूर्वपदान्ङीषोऽनुदात्तत्वं स्वाङ्गाच्चेत्यादिना विहितस्य ङीष एवास्मिन्विषयेऽनुदात्तत्वं वक्तव्यं, ङीष्विधाने ह्यन्यत्रापि ङीष्विषयान्ङीप्सङ्गः, अपूर्वं हि ङीपि विधीयमाने प्रागुल्का प्राग्जघनेति ङीष्विषयादन्यत्रापि ङीप्प्राप्नोति ङीः प्रतिषेधाभावात्, इत्यस्मिन्पूर्वपदमाह । ‘विधिप्रतिषेधविषयः सर्वाण्यपेक्ष्यतइति’ । तत्र विधिविषयापेक्षायाः फलं दर्शयति । ‘यत्र ङीष्विहित इति’ । ‘स्वरे विशेष इति’ । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं भवति, ङीपस्तु प्रत्ययाद्यनुदात्तत्व-प्रसङ्गः । ‘प्राङ्मुखेति’ । ङीषा मुक्ते स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति ङीषपि न भवति, कथम्, उक्तमेतत्, यत्रोत्सर्गापवादौ द्वावपि विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गा न प्रवर्ततइति । प्रतिषेधापेक्षयाः फलं दर्शयति । ‘इह न भवतीति’ । एवं च कृत्वा वाक्यभेदः कर्तव्यः, दिक्पूर्वपदादसंयोगोपध-स्वाङ्गान्तावासिकाद्यन्तान्ङीष् भवति, क्रोडादिबहुजन्तात्तु नेति अपरः कल्पः, अत्र ङीषनुवर्तते, तस्य दिक्पूर्वपदादिति पञ्चम्या षष्ठी प्रकल्प्यते, दिक्पूर्वपदादुत्तरस्य ङीषो ङीबादेशो भवतीत्यर्थः, तेन यत्र ङीप् तत्रैव ङीषिति सिद्धम्, एवं चोत्तरत्र ङीषेव स्वर्यतइत्युपपन्नं भवति ॥

“वाहः” ॥ ‘सामर्थ्यादिति’ । कर्मण्युपपदे बह्विधिविधानात्के-वलस्य वाहः सम्भवो नास्तीत्येतत्सामर्थ्यम् । ‘दित्यौहीति’ । छन्दसि सहः, बहश्चेति णिवः, उपधावृद्धिः, ङीषि वाह ऊट्, तत्र सम्प्रसारणमित्यनुवृत्तेः सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वम्, एत्येधत्यूट्स्विति वृद्धिः ॥

“सख्यशिश्वीति भाषायाम्” ॥ भाषायामित्युच्यते तत्रैतन्न सि-
ध्यति सखी सप्तपदी भव, आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीरिति । नैष
दोषः । इतिकरणोत्र क्रियते स भिन्नक्रमः, भाषायामित्यस्यानन्तरं
द्रष्टव्यः, स च प्रकारे वर्तते, तेन क्वन्दस्यपि क्व चिद्विष्यति, भाषायहणं
तु नित्यार्थम् ॥

“जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्” ॥ अस्त्रीविषयादित्यनन्यभावे
विषयशब्द इत्याह । ‘न च स्त्रियामिति’ । स्त्रियामेव यस्य नियमेन
वृत्तिस्तस्त्रीविषयं ततोऽन्यदस्त्रीविषयमित्यर्थः । इह लौकिकजातिग्रहणे
ब्राह्मणत्वादीनां गोत्रस्य च नाडायनादेर्जातित्वे वादीनां विप्रतिपत्तेः
चरणशब्दानां च कठादीनामध्ययनक्रियासम्बन्धनिबन्धनत्वेन पाचकादि-
वक्रियाशब्दत्वेनाव्याप्तिरित्यभिमतं जातिं लक्षयति । ‘आकृतियहणा जा-
तिरिति’ । यद्येतेनेनेति ग्रहणमिति करणसामान्ये पदं संस्क्रियते, पश्चा-
दाकृतिशब्दसमवधाने स्त्रीत्वं प्रतीयमानं बहिरङ्गत्वात् प्रत्ययस्य निमित्तं
न भवति, ग्रहणमाकृतिर्यस्या इति ग्रहणरूपोद्देशेनाकृतिरूपता विधीयते
न त्वाकृतिरूपोद्देशेन ग्रहणरूपतेत्यर्थः । आकृतिः संस्थानं सा ग्रहणं यस्याः
सा ऽऽकृतियहणा, अवयवसन्निवेशविशेषव्यङ्ग्येत्यर्थः । अनेन गोत्वादिजाति-
लक्षिता, ब्राह्मणत्वादिजातिस्तु न संगृहीता भवति, ब्राह्मणत्रय्यादीनां
संस्थानस्य सदृशत्वादिति तत्संग्रहायाह । ‘लिङ्गानां चेति’ । सर्वाणि
लिङ्गानि न भजतीत्ययमर्थो विवक्षितः, तत्र सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेपि
गमकत्वाद्गोत्राण्यप्रत्ययः समासश्च । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी ।
अप्राप्तप्रापणार्थं चेदं वचनं न त्वाकृतिग्रहणेत्यस्य सङ्कोचकं, तेन
तटादेः सर्वलिङ्गत्वेपि आकृतियहणत्वाज्जातित्वं भवत्येव, इह कस्माच्च
भवति देवदत्तः देवदत्तेति, उपदेशापेक्षमिदं लक्षणं, कोऽर्थः, असर्वलिङ्गेषु
येषु जातिवाचित्वमाचार्या उपदिशन्ति तेष्वेव भवतीत्यर्थः । आकृति-
ग्रहणाया जातेरेकत्वमित्यत्वप्रत्येकपरिसमाप्तत्वलक्षणाधर्मानाह ।
‘सकृदिति’ । एकस्मिन्पिण्डे सकृदुपदिष्टा ऽयं गौरिति पिण्डान्तरे
निर्वाह्या निश्चेतुं शक्येत्यर्थः । यदि चैका न स्याच्चैव गृह्येत, तथा

नित्यत्वाभावेऽपि पिण्डेन सह विनाशान्तिपिण्डान्तरे न गृह्येत, यदि च प्रत्येकं सर्वात्मना परिसमाप्ता न स्यात् तस्मिन्नापि तावत्पिण्डे सर्वात्मना न गृह्येत यत्राख्याता किं पुनः पिण्डान्तरे, कथं पुनरेकमेव वस्तु बहुत्र युगपत्कार्त्स्न्येन वर्तते नहि देवदत्तस्तदानीमेव सुप्ते भवति मधुरायां च, दृश्यते चेत्को दोषः, नहि दृष्टेनुपपन्नं नाम । 'गोत्रमिति' । अपत्यमित्यर्थः । चरणशब्देन शाखाध्यायिनो गृह्यन्ते, गोत्रस्यानाकृतियहणत्वात् सर्वलिङ्गत्वाच्च पृथगुपादानं, नाडायनं नपुंसकमिति दर्शनात्, चरणशब्दस्त्वध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात्क्रियाशब्द एव न जातिशब्दः । 'कुक्कुटी सूकरीति' । आकृतियहणाया जातेरुदाहरणं, ब्राह्मणी वृषलीत्यसर्वलिङ्गायाः, तत्र ब्राह्मणीति रूपोदाहरणं, शार्ङ्गवादिष्वस्य पाठाद् वृषलीत्येतदेव ङीष् उदाहरणम् । 'नाडायनी चारायणीति' । गोत्रलक्षणाया नडादिभ्यः फक्, अपत्यमात्रस्य गहणादनन्तरापत्येऽपि भवति, अगन्ती कुन्तीति, इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् भवति, इह तु कुलस्यापत्यं कुलीना ब्राह्मणीति ङीष् न भवत्यजादिषु दर्शनादित्याहुः । 'कठीति' । कठेन प्रोक्तं, वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः, तस्य कठचरकादिति लुक्, ततस्तदधीतइत्यण्, तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । 'बह्वृचीति' । बहू च्चोऽस्या इति बहुव्रीहिः, बह्वृचश्चरणाख्यायामित्यकारः समासान्तः, कथं पुनः स्त्री नामाधीते, मा नामाधिगीष्ठ तद्वृत्त्यत्वात् ताच्छब्दं भविष्यति यथानधीयाने प्राणवके । अत्रापारं जातिलक्षणमुक्तं भाष्ये ॥

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपदुणैः ।

असर्वलिङ्गां बहुयां तां जातिं कवयो विदुः ॥

इति । सत्त्वस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या ऽऽविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैश्च युगपद् द्रव्येण संबध्यते यथा निर्गुणं द्रव्यं न भवति तथा जातिरहितमपीत्यर्थः । बहुर्यमिति, अर्थशब्दो विषयवाची बहुविषयां बहुव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः । असर्वलिङ्गमिति, पूर्ववल्लक्षणान्तरं, तत्र यथा पूर्वलक्षणं तथा कुमारीभायं इति

भवितव्यं, कथं, कौमारमयावद्द्रव्यभाव्यपि आकृतियहणत्वाद्ववति जातिः, ततश्च जातेरिति पुंवद्भावप्रतिषेधः, वृद्धा स्थविरेत्यादौ च जातिलक्षणो ङीष्प्राप्नोति, यथा पुनरुत्तरं तथा कौमारादिकं जातिर्न भवति, अयावद्द्रव्यभावित्वात्, तत्र पूर्वकं लक्षणं भाष्यकारस्याभिमतं नोत्तरम्, अपर आहृत्यभिधानात् । तथा च व्याप्सूत्रे युवतितरेत्यत्र तसिलादिष्विति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य जातेरिति निषेध आश्रितः, अत एव वृत्तिकारेणाप्येतदेव लक्षणमुपन्यस्तमिति के चिदाहुः । एवमपि युवजानिरित्यत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति. तस्माद् द्वितीयमेव लक्षणं साधीयो मन्यामहे, अत एव वृद्धा स्थविरिति जातिलक्षणो ङीष् भवति, युवतितरेत्यत्र तु भाष्यकारप्रयोगात्पुंवद्भावभावः । 'मुण्डेति' । गुणशब्दोयम् । 'मत्तिकेति' । स्त्रियामेवायं नियतः । इह कस्माच्च भवति माला बलाकेति, मालाशब्दो मलनं माल इति घञन्तः पुलिङ्गः, क्षेत्रविशेषे नपुंसकः, स्रजि स्त्रीलिङ्गः, बलाकाशब्दो हि बलां कायतीति यौगिकः सर्वलिङ्गः, वक्रजातिवचनः स्त्रीलिङ्गः, नात्र यथाकथञ्चिदस्त्रीलिङ्गविषयत्वं विवक्षितं किं तर्हि यस्मिन्वृत्तिनिमित्ते स्त्रीलिङ्गस्तस्मिन्नेव निमित्ते यल्लिङ्गातरेषु वर्तते तदस्त्रीविषयं, यथापुनरयं शब्दार्थस्तथास्त्रियाः पुंवदित्यत्र वक्ष्यामः, तेन निमित्तभेदेन नानालिङ्गेषु नायं विधिर्भवति, यद्येवं द्रोणी कुटी पात्रीत्यत्र न प्राप्नोति, द्रोणशब्दः प्रमाणविशेषे पुलिङ्गः, गवादिन्यान्तु स्त्रीलिङ्गः, कुटशब्दो घटे पुल्लिङ्गो गेहे तु स्त्रीलिङ्गः, पात्रशब्दो भाजनसामान्ये ऽर्द्धर्चादित्वादुभयलिङ्गः, भाजनविशेषे स्त्रीलिङ्गः, गौरादिपाठात्सिद्धम् । 'हयगवयेत्यादि' । गौरादिष्विदानींतनैर्हयादयः प्रक्षिप्ता इति घातिकाकारवचनाद्विज्ञायते ॥

“ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ” ॥ ‘स्त्रीविषयत्वादेतेषामिति’ । पूर्वत्र समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमित्याश्रयणाविमित्तभेदेन नानालिङ्गानामेषां न सिध्यतीति भावः । ओदनपाकादयः सञ्ज्ञाशब्दा यथाकथञ्चिदुत्पाद्याः ॥

“ इतो मनुष्यजातेः ” ॥ ‘अवन्ती कुन्तीति’ । अवन्तिकुन्तिशब्दाभ्यामपत्यर्थे वृद्धेत्कोसलाजादाज्यङ्, तस्य स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुष्यश्चेति

लुक्, । 'दाक्षी प्राचीति' । अत इज्, । 'विट् दरदिति' । विट्शब्दाज्जनप-
दशब्दात्तन्निजादज्, दरच्छब्दाद् दृज्मगधेत्यादिनाण्, तयोरतश्चेति
लुक्, उदाहरणसिध्यर्थमेवात इत्यस्यानुवृत्तिर्न शक्याऽऽश्रयितुमित्यत्रापि
प्रसङ्गः । 'औदमेयीति' । उदकं मेयमस्य उदमेयः, उदकस्योदः सज्जा-
यामित्युदभावः, तस्यापत्यम्, अत इज्, । 'सौतङ्गमी मौनिचितीति' ।
सुतङ्गमुनिचितिशब्दाभ्यां तेन निर्वृत्तमित्यत्रार्थ इज् प्रत्ययः ॥

“ऊङुतः” ॥ ‘कुरु रिति’ । कुरुनादिभ्यो ण्यः, तस्य स्त्रियामवन्ती-
त्यादिना लुक् । ‘ब्रह्मबन्धुर्जीवबन्धुरिति’ । वृत्तस्वाध्यायहीनायां ब्राह्मण-
जातावेतौ बहुव्रीही वर्तते । ‘ङकार इत्यादि’ । नोधात्वोरित्युच्यमाने
यवाग्वा यावाग्वै अत्राप्युदात्तपणो हल्पूर्वादिति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य
निषेधः स्यात्, वर्ण्यहणे ह्यर्थवद्बहणपरिभाषा नोपतिष्ठते, अथ दीर्घाच्चारणं
किमर्थं न उङुत इत्येवोच्येत, सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धं, न सिध्यति सत्यपि
सवर्णदीर्घत्वे गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति, न प्राप्नोति, किं
कारणम्, उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्, तथाहि । एकादेशस्यान्तवत्त्वेन
प्रातिपदिकसज्जा सम्पाद्या ऽप्रत्यय इति निषेधात्, आदिवत्त्वेन च स्त्री-
प्रत्ययत्वं सम्पादयम्, इह तर्हि ब्रह्मबन्धुच्छत्रं षत्वतुकोरसिद्धत्वाद् ह्रस्व-
लक्षणो नित्यस्तुक् प्रसज्येत, दीर्घाच्चारणात्त्वेकादेशस्यासिद्धत्वेपि दीर्घ-
एवायमिति दीर्घात्पदान्ताद्वेति विकल्पः सिध्यति, एतदपि नास्ति प्रयो-
जनं, पदान्तपदाद्योरेकादेशोसिद्धः, न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः,
तस्मादनर्थकं दीर्घाच्चारणमित्याशङ्क्याह । ‘दीर्घाच्चारणङ्गो बाधनार्थ-
मिति’ । शेषाद्विभाषेति कपोवकाशो ऽयवको ऽव्रीहिकः, ऊङोवकाशः
कुरु रिति, ब्रह्मबन्धादेर्बहुव्रीहेरुभयप्रसङ्गे परत्वात्कप् प्राप्नोति, दीर्घाच्चा-
रणाच्च भवति, कथम्, उकारद्वयं दीर्घेण निर्दिष्टं तत्र द्वितीय उकारः
कपो बाधनार्थः । ‘अध्वर्युरिति’ । अध्वरं यातीति मृगख्यादयश्चेत्युणा-
दिषु दर्शनात्कुप्रत्ययो ऽध्वरशब्दस्यान्तलोपश्च, चरणलक्षणं जातिः,
अध्वर्युशाखाध्यायिनि वंशे भवेत्यर्थः । ‘अप्राणिजातश्चेति’ । अत्रोत
इति नापेत्यते तेनालाबूक्कभूशब्दाभ्यां दीर्घान्ताभ्यामपि भवति

कृषिचमितनिधनिसर्जिर्जिभ्य ऊरिति वर्त्तमाने णित्कशिपद्यत्तैरित्यतो णिदिति च, नजिलम्बेर्नलोपश्च, लबि अवसंसने, तस्मान्नञपूर्वादूप्रत्ययो भवति नलोपश्च, णित्त्वादृद्धिः, अन्दट्मूककर्कन्थूरिति निपातनादूकारान्तः कर्कन्थूशब्दः, एवमलाबूककर्कन्थूशब्दौ दीर्घान्तौ, ऊङ्विधानमलाब्बा कर्कन्थ्वा इत्यादौ नाङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधार्थम् । ‘कृक-
वाकुरिति’ । कृके वचः कश्च, कृकशब्दउपपदे वचेर्धातोरुण् प्रत्ययो भवति कश्चान्तादेशः । ‘रञ्जुरिति’ । सृजेरसुम् च, आदिलोपः प्रकृतः, सृजेरुप्रत्यय आदेश्च लोपोऽसुगागमश्च, चतो यणादेशः, सकारस्य जस्त्व-
चत्वे, सृज्यतेसौ रञ्जुरिति । ‘हनुरिति’ । युस्त्रिहित्यादिना हन्तेरुप्रत्ययः ॥

“पङ्गोश्च” ॥ ‘श्वशुरस्येति’ । पुंयोगलक्षणस्य ङीषो ऽपश्चाद ऊङ् विधीयते, शावशेराप्तौ, शुशब्दे ऽश्नोतेरुन् प्रत्ययो भवति, किमिदं शुइति, आशुशब्दस्यायमादिलोपो निपातितः, आश्वाप्तव्यः श्वशुरः, तस्य स्त्री श्वशूः, श्वशुरः श्वश्चेत्यादिनिपातनाद्विभक्त्यादि प्रातिपदिक-
कार्यं भवति ॥

“ऊहृत्तरपदादौपम्ये” ॥ उपमीयतेनयेत्युपमा तद्भावे औपम्यं, कथं विचकरे च करेणुकरोरुभिरिति, निरङ्कुशाः कवयः, करेण वरोरुभिरिति पाठः । करेण विचकरे वरोरुभिरिति ॥

“संहितशफलक्षणवामादेश्च” ॥ संहितशब्दः संहितपर्यायः लक्षणशब्दो ऽर्शश्चाद्यच्प्रत्ययान्तः, वामशब्दः शोभनपर्यायः । ‘संहित-
सहाभ्यां चेति’ । समो वा हितततयोरिति मलोपे सति यः संहित-
शब्दस्तस्य संहितशरणेनैव सिद्धम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्, यस्तु सह हितेन वर्त्ततइति व्युत्पन्नः संहितशब्दस्तस्येदं ग्रहणमित्याहुः । ‘सहोरुरिति’ । सहेते इति सहौ, तादृशावूरु-यस्या इत्यर्थः । विद्यमा-
नस्य वा सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनायप्रयोगः ॥

“कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि” ॥ गुगुल्वादीनां छन्दसि, व्यत्य-
येन स्त्रीत्वं, पतयालुशब्दः स्पृहिएहीत्यादिना ऽऽलुजन्तः ॥

“शाङ्गरवाद्यञो ङोन्” ॥ ‘एते यान्ता इति’ । शङ्गरकपटु-

गुगुलुब्रह्मन्नित्येतेभ्यः प्राग्दीज्यतोऽण्, गोतमशब्दादृष्यण्, गौरादिष्वप्ययं पठितः । 'एते ठगन्ता इति' । बाहुल्यादेवमुक्तं, कमण्डलुशब्दाच्चतुष्पाद्भ्यो ढञ्, इतरेभ्यस्तु शुभादिलक्षणे ढक् । 'एतौ फगन्ताविति' । वात्स्यशब्दाद्गर्गादियञन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक् । ननु न स्त्रियां युवसञ्ज्ञा गोत्रादून्यस्त्रियामिति वचनात्, गोत्रे चैको गोत्रइति नियमः, एवं तर्हि वात्स्यायनशब्दस्यास्मिन् गणे पाठसामर्थ्यास्त्रियां युवसञ्ज्ञा भविष्यति, गोत्रएव वा प्रत्ययद्वयं, मुञ्जशब्दो नडादिः । 'जातिरिति' । गोत्रलक्षणा । 'ढगन्त इति' । कीकसाशब्दः शुभादिः, । 'ज्यङन्ताविति' । घृङ्-त्कोसलाजादाञ् ज्यङिति कविशिविभ्यां ज्यङ्, यङश्चावत्र प्राप्नोति । 'एहि पर्यङ्हीति' । इह चेष्टायां आङ्पूर्वात्पर्याङ्पूर्वाच्च सर्वधातुभ्य इनितीन् प्रत्ययः, अश्मरथशब्दो गर्गादिः, उदपानशब्दः शुण्डिकादिरुत्सादिश्च, तत्राह । 'शुण्डिकाद्वणन्तः प्रयोजयतीति' । अन्ते तु ङीपो ङीनो वा नास्ति विशेषः । 'जातिरिति' । अरालचण्डालयोरसर्वलिङ्गत्वाज्जातित्वं, वतण्डशब्दस्य गोत्रत्वात्, वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डाच्चेति यञ्, लुक् स्त्रियामिति तस्य लुक् । 'भोगवद्गौरिमतोऽरिति' । मत्वन्तत्वादुगितश्चेति ङीपि प्राप्ते वचनं, ननु भोगशब्दो घञन्तः, गौरिशब्दोत इञितीञन्तः, तौ जित्स्वरेणाद्युदात्तौ, ताभ्यां मतुप्, पित्त्वादनुदात्तः, ततश्च न ङीम्ङीनोरत्रास्ति विशेषस्तत्राह । 'घादिषु नित्यमिति' । उगिल्लक्षणे ङीपि सति नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्, उगितश्चेति विकल्पेन ह्रस्वत्वं स्यात्, ङीनि तु सति घरूपकल्पेति नित्यं सम्भवति, कथं भवति, यावता उगितः परा या नदी तस्या विकल्पो विहितः, ङीनपि चोगितः परा नदी, भोगवद्गौरिमतोरुगित्त्वात् । नैष दोषः । उगितश्चेतीत्यर्थेयं चशब्दः, उगित इत्येवमुगित्संशब्दनेन या नदी विहिता न चानेन विहितो ङीनेषं विहिता नदी भवति, यथा तु युवो-नाकावित्यत्र भाष्यं तथोगितः परा या नदीत्येतदेव स्थितं, सञ्ज्ञाया अन्यत्र ङीबेव भवति ह्रस्वश्च विकल्पितः । 'नृनरयोर्वृद्धिश्चेति' ।

नृशब्दादृचेभ्यो ङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीपि प्राप्ते वचनम् ।
 'वृद्धिश्चेति' । वक्ष्यामीति च अन्यतरस्यग्रहणेपि नारीतीष्टं सिद्धुमन्य-
 तरस्यानिष्टनिवृत्त्यर्थं तु द्वयोरुपादानं, तत्र नरशब्दे ऽन्त्यस्य वृद्धौ सत्यां
 यस्येतिलोपादानार्थक्यमिति, यस्येति लोपस्तावद्वधति तत्र कृते रेफस्य
 वृद्धिः प्राप्नोति, का, ऽविशेषात्पर्यायेण सर्वैव, नैष दोषः । स्थानेन्तरतम
 इत्यत्रान्तरतमे स्थाने षष्ठीत्यपि पक्षो व्याख्यातः, ततो नृनरयोरिति
 यैषा षष्ठी सा वृद्धेरन्तरतमे नृनरावयवे स्थानिन्यनुसंहियते, यत्र च
 षष्ठी तत्रादेश इत्यकारस्यैव भविष्यति, अत्र पुत्रशब्दं केचित्पठन्ति
 न स केवलः स्त्रियां वर्तत इति तदन्तस्य समासस्य ग्रहणं, तत्रापि बहु-
 पुत्रा ऽतिपुत्रेत्यादावनुपसर्जनाधिकारात् भवति, क्व तर्हि भवति, पुत्र-
 प्रधाने, ननु पुत्रप्रधाने समासे सैव पुल्लिङ्गता, सत्यं, सूतोपराजभोजमे-
 र्भ्यो दुहितुः पुत्रद्वेति वार्तिककारेण यत्र पुत्रडादेशो विहितस्तान्यु-
 दाहरणानि, सूतपुत्री, राजपुत्रीति, अत्र स्वभात्पुत्रशब्दो दुहितृशब्देन
 समानार्थो न पुत्रडादेश इति पठतामभिप्रायः । अन्ये तु प्रद्योतपुत्री
 शैलपुत्रीति वार्तिकविषयादन्यदेव ङीन उदाहरणं, पुत्रडादेशस्तु ङीपि
 स्वरार्थ इति मन्यन्ते, नात्राप्तभाषितमस्ति ॥

“यङश्चाप्” ॥ पकारो ह्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र सामान्यग्रह-
 णार्थः, स्वरस्तु परत्वाच्चित्स्वर एव भवति । ‘यङः ष्यङश्च सामान्यग्रहण-
 मिति’ । यद्यपि ष्यङ् स्त्रियामेव विधीयते तथापि ङित्करणसामर्थ्यात्त-
 स्याप्यत्र ग्रहणमिति भावः । ‘आम्बष्ठेत्यादि’ । आम्बष्ठादिभ्योपत्ये
 वृद्धेत्कोसलाजादाज् यङ् । ‘कारीषगन्धेति’ । स्वादिसूत्रे व्युत्पादितम् ।
 वराहशब्दादत इज्, शर्करात्तूतिमापगोक्तशब्दा गंगादयः । ननु च
 गौकाद्यशब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते, ततः ष्यङि यङ् इत्येव चाप् सिद्धुः,
 मा पाठि तत्र षाच्च यज इत्यनेनैव शर्कराद्यादिवद् गौकाद्येति सिद्धुं,
 यद्येषं गौकात्तीपुत्रः ष्यङः सम्प्रसारणं न प्राप्नोति, नात्र सम्प्रसारण-
 मिष्यते, गौकाद्यापुत्र इत्येव भवति, एवं हि सौनागाः पठन्ति ष्यङः
 सम्प्रसारणे गौकाद्यायाः प्रतिषेधः ॥

“तद्धिताः” ॥ ‘युवतिरिति’ । तद्धितसञ्ज्ञायां सत्यां कृतद्धि-
तसमासाश्चेति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति । ‘बहुवचनमित्यादि’ ।
प्रत्यय इत्यादिवदेकवचनस्य कर्त्तव्ये बहुवचनेन सञ्ज्ञानां बहुत्वसूच-
नादनुक्तोपि तद्धितः परिगृह्यइति मन्यते, स्त्रीप्रत्ययानामादितस्तद्धि-
ताधिकारे क्रियमाणे प्राचां ष्फ तद्धित इत्यत्र तद्धितग्रहणं न कर्त्तव्यं
यस्येति चेत्यत्र चकारग्रहणं व्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र तु तदन्तात्तद्धित-
विधानार्थं व्याख्यग्रहणं कर्त्तव्यमेव, सत्यं, डीबादीनां डकारस्येत्सञ्ज्ञा न
स्यादतद्धितइति प्रतिषेधात्, सत्यामपि वा पट्वीत्यादावोर्गुणः स्यात्-
स्माद्व्याथान्यासमेवास्तु ॥

“यूनस्तिः” ॥ ‘युवतिरिति’ । त्यन्तादितो मनुष्यजातेरिति
डीप्र भवति तिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात्, यौवनस्य वा ऽजातित्वात् ॥

“अणिञोरनार्षयोगुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे” ॥ इह सम्भवे
व्यभिचारे च सति विशेषणविशेष्यभावो भवति, तेन गोत्रे ऽनार्षयो-
रिति चाणिञ्मात्रस्य विशेषणं गुरुपोत्तमयोरित्येतत्तदन्तस्य, तदाह ।
‘गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोरिति’ । यद्यप्यपत्याधिका-
रादन्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं तथाप्यत्र पारिभाषिकस्य ग्रहणं,
लौकिकग्रहणस्यानार्षयोरिति पर्युदासाश्रयणेनैव सिद्धत्वात्, इहायं ष्यङ्
प्रत्ययो वा स्यादादेशो वा, प्रत्ययविधावपि हि गापोष्टगित्यादौ
षष्ठीदर्शनात्, उत्तरत्र क्रौड्यादिभ्यश्चेति पञ्चमीनिर्द्वंशाच्च प्रत्ययपक्षोपि
सम्भवत्येव, तत्राद्यपक्षे उदमेघस्यापत्यं स्त्री, अत इज्, औदमेघि इति
स्थिते तदन्तात् ष्यङि विहिते औदमेघ्यायाश्ङ्कात् औदमेघाश्ङ्कात्,
औदमेघ्यानां सङ्घु औदमेघः सङ्घुः, इजश्च सङ्घाङ्गलक्षणइति च इजन्ता-
द्विधीयमानोऽन् न स्यात्, अथापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया इजन्ताद्विधी-
यमानोऽन् ष्यङन्तादपि स्यात्, एवमप्यापत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपो
न स्यात्, ष्यङोनापत्यत्वात्, नैष दोषः । भस्याढे तद्धितइति
पुंवद्वावात्प्रागेवाण उत्पत्तेः ष्यङ्निवर्त्तते, तस्मिन्निवृत्ते इज इत्यण्
भविष्यति, यकारस्य च श्रवणं न भविष्यति, इह तर्ह्यौदमे-

ध्याया अपत्यं, स्त्रीभ्यो ठक्, औदमेवेय इति यलोपो न स्यात्, पुंवद्भावश्च नास्ति अठइति प्रतिषेधादितीममाद्ये पत्ते दोषं दृष्ट्वा द्वितीयं पत्तमाश्रित्याह । 'ष्यङादेशो भवतीति' । नन्वस्मिन्पत्ते उडुलो-
 न्नोपत्यं स्त्री बाह्यादिषु लोमञ्शब्दस्य पाठात्केवलस्यापत्येन योगाभा-
 वात्सामर्थ्यात्तदन्तस्य ग्रहणादिजि तस्य ष्यङादेशे सति ये चाभावक-
 र्मणोरिति प्रकृतिभावावस्तद्वितइति टिलोपो न स्यात्ततश्चौडुलोमन्येति
 स्यादौडुलोम्येति चेष्टते, प्रत्ययपत्ते तु इजा व्यवधानान्नास्ति प्रकृति-
 भावः, यस्येति लोपे ऽपि कृते स्यानिषद्वावाद्यवधानमेव, नैष दोषः ।
 नात्राकृते टिलोपे ष्यङ् प्राप्नोति, किङ्कारणमगुरुपोत्तमत्वात्, तस्मादि-
 ज्येव टिलोपः, ततो गुरुपोत्तमत्वं, ततः ष्यङित्यानुपूर्व्यात्सिद्धम् । अयं
 तर्हि दोषः प्रत्ययबहुलपरिभाषया ऽणिजन्तयोर्यहणं, तयोर्विधीयमानः
 ष्यङनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति, ङित्वेत्यन्त्यस्य भविष्यति, तातङ्न्या-
 येन सर्वादेशः प्राप्नोति, यत्र हि ङकारस्य प्रयोजनान्तरमपि सम्भाव्यते
 तत्र ङित्वेत्येतदनन्यार्थङित्वेष्वनङादिषु सावकाशं बाधित्वा ऽनेकाल-
 शित्सर्वस्येतद्वति यथा तातङि, इह च सर्वादेशत्वेपि यङत्वाविति
 विशेषणं प्रयोजनं सम्भवति तस्मात्सर्वादेशः प्राप्नोति, तत्राह । 'निर्दि-
 श्यमानस्येत्यादि' । यद्ययमुत्तमशब्दोऽप्युत्पन्नः स्यात्तदोच्छ्रद्धात्तमपि कृते
 किमेत्तिङव्ययघादित्याम् प्राप्नोति, न वा द्रव्यप्रकर्षत्वात्, उच्छ्रद्धो हि
 ससाधनक्रियावचन उद्गते वर्तते, तस्य क्रियाद्वारकः प्रकर्षो ऽतिशयेनो-
 द्गत इति, ततश्च द्रव्यनिष्ठत्वात्प्रकर्षस्याद्रव्यप्रकर्षइति प्रतिषेधो भवि-
 ष्यति, एवमपि तमपः पित्त्वादाद्युदात्तत्वप्रसङ्गः, न वोऽङ्गादिषु पाठात्,
 उच्छ्रद्धादिषु हि उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेति पठ्यते, एवमपि स तावत्पाठः
 कर्त्तव्यः, क्रियामात्रस्य च प्रकर्षे उत्तमामित्याम्प्रसङ्गश्च, अतोऽनभिधा-
 नादुच्छ्रद्धात्तमपोऽनुत्पत्तिरेपितव्या । किं च व्युत्पन्न उत्तमशब्दश्च-
 तुष्यभृतिषु वर्तते, कथम्, ऊर्ध्वमुच्चारित उद्गतः स च प्रथमोच्चारितम-
 पेक्षते, ततश्च त्रिषु द्वावुद्गतौ तयोश्च द्वितीयोऽतिशयेनोद्गतः, द्वयोश्च
 सम्प्रधारणायां तरपा भाव्यं, ततश्च यत्रोद्गता एव त्रयस्तत्रैव स्यात् क-

रीषगन्धेत्यादौ, वाराह्येत्यादौ तु न स्यात्, तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दोषं पश्यन्नव्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्याह । 'उत्तमशब्द इति' । 'स्वभावादिति' । न व्युत्पत्तिवशादित्यर्थः । त्रिप्रभृतीनामिति वचनाद्वाचीप्राचीत्यादौ न भवति टिड्ढाणजिति ङीबेव भवतीति प्राप्तिमात्राभिप्रायेणेदमुक्तम्, अत्र हि जातित्वाच्छार्ङ्गैरवाद्यञ इति ङीना भाव्यम् । 'बासिष्ठीति' । ऋष्यन्धकेत्यादिनाम् । 'आहिच्छन्ति' । जातादावर्थेण, एवमत्रादेशपक्षः स्यापितः । यद्येवं हस्तिशिरसोपत्यं बाह्यादित्यादिञ्, अचि शीर्षे इति शीर्षादेशइजः ष्यङादेशः, ततः स्यानिवद्भावेन शीर्षशब्दस्य शिरोग्रहणेन ग्रहणाद्ये च तद्वृत्तइति शीर्षवादेशः प्राप्नोति, अस्तु नस्तद्वृत्तइति टिलोपो भविष्यति, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः प्राप्नोति, ततश्च हास्ति-शीर्षण्येति स्यात्, प्रत्ययपक्षे त्विजाव्यवहितत्वाच्चास्ति शीर्षवादेशः, यस्येति लोपेपि कृते स्यानिवद्भावाद्व्यवधानमेव, तेन हास्तिशीर्ष्यति सिद्ध्यति, तस्मात्प्रत्ययपक्ष आश्रयणीयः, तदेतद्ये च तद्वृत्तइत्यत्र वामनो वक्ष्यति यदि प्रत्ययः कथमौदमेघेय इति, आपन्याद्विहितः ष्यङ् सोप्यापत्य एव, तत्र यलोपे सिद्धमिति, जयादित्यस्तु मेने शीर्षादेशसन्निपातेन ष्यङ् स तद्विघातं न करिष्यतीति, यद्येवमजादिप्रत्ययनिबन्धः शीर्षादेशः कथं तमजादिं विहन्यात्, ततः किं, ष्यङादेशोपि न प्राप्नोति, अनित्या सन्निपातपरिभाषा तेन ष्यङ् भवति शीर्षादेशश्च न भविष्यति, अयं तर्ह्यंदेशपक्षे दोषः । अनुबन्धौ कर्तव्यौ यङ्खाविति सामान्यग्रहणतद्विघातार्थौ, अन्यथा ऽणदेशे ष्यङि टिड्ढाणजित्यादिना ङीप् स्यात्, इजादेशे त्विज उपसङ्ख्यानमिति ङीप्प्रसङ्गः, नैष दोषः । टिड्ढाणजित्यत्रात इति वर्तते तत्र चाणा ऽकारो विशेष्यते ऽण्योकार इति, तत्र ष्यङादेशेऽनल्विधाविति स्यानिवद्भावाभावाङ्गीभू भविष्यति, अणन्तादकारान्तादिति हि विज्ञायमाने स्वाश्रयमकारान्तत्वं स्यानिवद्भावादणन्तत्वं चेति स्यान्ङीपः प्रसङ्गः, इज उपसङ्ख्यानमित्यत्रापि इतो मनुष्यजातेरित्यत इत इत्यपेत्यते इज्य इकारः तदन्तादिति, इजन्तादिकारान्तादिति वा विज्ञायमाने ष्यङादेशे सति वाराह्येत्यादिविकाराभावान्ङीपभावः सिद्धः,

एवमपि स्वार्थश्चावेष्टव्यः, अन्यथा इजादेशः षड् स्यानिवद्भावेन जित्
 टाबपि पित्त्वादनुदात्त इति जित्स्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात् । स्यादेतत् ।
 इजो जकारस्येत्सञ्ज्ञायाः प्रागेव प्रतिपदविधानात्षड्देशः कारिष्यते,
 तत्र जित्स्वराभावात् प्रत्ययस्य सति टाप्यपि सिद्धः स्वर इति, यथैव
 तर्हि जित्स्वरो न भवति एवं वृद्धिरपि न स्याद्, अतो जकारस्य सत्यामि-
 त्सञ्ज्ञायामादेश इत्यास्येयं, ततश्च स्वरे दोषप्रसङ्गाच्चावर्थमनुबन्धौ कर्त्त-
 व्यावेव, प्रत्ययपक्षे तु सति शिष्टे षड्ः प्रत्ययस्य कृते तदन्तादापि
 सिद्धमिष्टं न रूपभेदो न स्वरभेदः । ननु च षडैव स्त्रीत्वस्य घोतित-
 त्वादाय स्यात्, नैष दोषः । यथा गार्ग्यायणीत्यादौ द्वाभ्यां स्त्रात्वं
 व्योत्यते तथा ऽत्रापि द्वयैरेव सामर्थ्यमिति टाबपि भविष्यति, षड्ः सम्प्र-
 सारणमित्यत्र विशेषणार्थं तर्हि त्वयाप्यनुबन्धौ कर्त्तव्यौ, इह माभूत्याशानां
 समूहः पाश्या, पाशादिभ्यो यः, पाश्यापतिरिति, एवं तर्ह्येकोनुबन्धः
 करिष्यते, क एकः, षकारे ङीप्प्रसङ्गः, ङकारे यङः सम्प्रसारणमित्युच्य-
 माने लोलूयापुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति, अप्रत्ययादित्यकारे ऽतो लोपे च
 सति अकारेण व्यवहितत्वाच्च भविष्यति, वाराहीपुत्र इत्यत्रापि तर्हि
 टापा व्यवधानमेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वाच्चास्ति व्यवधानं, ननु
 षड्ः सम्प्रसारणमित्यत्र लिटि धातोरित्यतो धातुग्रहणमनुवर्त्तते आदेच
 उपदेशेशितीत्यात्वं धातोर्यथा स्याद्गोभ्यामित्यादौ मा भूदित्येवमर्थे, तत्र
 यङन्तस्य धातोः पुत्रपत्योरनन्तरयोः सम्प्रसारणं भवतीत्युक्ते यो धातुर्लो-
 लूयादिर्नासावनन्तरः, यश्चानन्तर्यो वाराह्यादिर्न स धातुस्तत्र धातु-
 त्वानन्तर्ययोरनन्तररूपपरिच्छागेन भवत्सम्प्रसारणं यथा वाराहीपुत्र
 इत्यादौ असत्यपि धातुत्वे आनन्तर्यमात्राश्रयणेन भवति तथा लोलू-
 यापुत्र इत्यत्रासत्यप्यानन्तर्यं धातुत्वाश्रयणेन स्यात्, अथ ब्रूया
 यङ्धात्वान् परस्परं विशेषणविशेष्यभावो ऽपि तर्हि समुच्चयः पुत्र-
 पत्योरनन्तरस्य यङ्गो धातोश्चेति, तत्र वाराहीपुत्र इत्यादौ भविष्यति न
 तु लोलूयापतिरित्यादौ धातोर्यवधानात्, ततश्च सामर्थ्याद्भातुग्रहण-
 स्योत्तरार्थवानुवृत्तिः सम्यग्रत इति, यद्येवं वाक्यतिरित्यत्र वचः सम्प्र-

सारणप्रसङ्गः, एवं तर्हि धातेरिति निर्वर्तिष्यते, आत्वं पुनर्गवादेः प्राति-
पदिकस्य न भवति उपदेशाभावात्, स्वरूपज्ञापनप्रधानो निर्द्वैत उप-
देशः, गोद्वयः नौद्वय इत्यादौ तु कार्यान्तरार्थमुच्चारणं न स्वरूप-
ज्ञापनार्थं, तदेवं प्रत्ययपक्षे एक एवानुबन्धः कर्तव्यः । अत्र संयह-
श्लोकाः ॥

पुंवद्वावाक्यादौ यलुगणपि परस्मिन् ष्यङि ह्यौदमेघे
स्वार्थं ष्यङ् तद्वलुगुठे क्रमत इह भवेदौडुलोम्या परस्मिन् ।
ष्यङ्शीर्षाधीनलाभस्तदभिविहतये न प्रभूर्हास्ति शीर्षं
सर्वादेशोपि तातङ्गि न यङ्गिजोःस्थानिनोरुक्तिहेतोः ॥ १ ॥
स्त्युक्तावप्याप्परस्मिन्निह सुलभ इति षडौ विधेयौ न वा ये
ऽणादेशे ङीनिवृत्त्यै त्वण इत्र इति चेद् द्वौ विशेष्यौ न दोषः ।
जित्त्वादादेरुदात्तः प्रसजति सहजादेशने वृद्धभावः
पाश्यापुत्रे निवृत्त्यै यण इक इह षेत्वे कके ङीष्ङ्येस्तु ॥ २ ॥
लौलूयापुत्र इत्यद्वयवहित इतरत्रापि दीर्घान्तवत्स्याद्
धात्वानन्तर्ययोगे विधिरिति स यथानन्तरे ऽधौ तथा धोः ।
धात्वानन्तर्ययोश्चेन्मिथ इह न हितेपेक्षिता वाक्यताविक्
धोर्नोत्राधिक्रियास्वे ह्युपदिशिरिति गोर्नो तदेवं ममेकः ॥ ३ ॥

“गोत्रावयवात्” ॥ गोत्रशब्दोऽयमस्ति पारिभाषिकोपत्यं पौत्र-
प्रभृतिगोत्रमिति, अस्ति च लौकिकोपत्यमात्रवचनः, अस्ति च व्युत्पत्तौ
गूयन्ते शब्दव्यन्ते ऽनेन स्वसन्तानप्रभवा इति प्रधानभूत आदिपुरुषः,
स्वप्रवभस्यापत्यं सन्तानस्य सज्जाकारी गोत्रमित्युच्यते, यथा भरतो
रघुर्यदुरिति, अवयवशब्दोऽप्यस्ति एकदेशे यत्सम्बन्धादवयवतीति समुदाय
उच्यते, अस्ति च पृथग्भावे, अवयुत्यानुषाद इत्यादाववपूर्वस्य यौतेः पृथग्भा-
वेऽपि दर्शनात्, अस्ति चाप्रधाने ऽवयवभूतोऽयमस्मिन् याम इति, तत्र पारि-
भाषिके गोत्रे एकदेशे चावयवे च वचनमनर्थकमिदं स्यात्, कथं, पौत्र-
प्रभृत्यपत्यसमुदायो गोत्रं तदवयववत्तुर्थादिस्तदपि गोत्रमेव, तद्वाचिनो
ऽणिजन्तात्पूर्वगौव सिद्धः ष्यङ्, अथ कस्मिंश्चिन्महागोत्रे यान्यवान्तर-

गोत्राणि यथा भार्गवगोत्रस्य च्यवनादीनि ते गोत्रावयवास्तेष्वगुरु-
पोत्तमार्थो ऽयमारम्भः, यद्येवं सप्तर्षीणमगस्त्याष्टमानामष्टौ महागो-
त्राणि प्रवराध्याये पठन्ते तद्व्यतिरिक्तेभ्यः सर्वेभ्यः ष्यङ्ः प्रसङ्गः, न
चैतदिष्टमगुरुपोत्तमेभ्योपि पुणिकादिभ्य एवेष्यते पृथग्भाववचने त्ववय-
वशब्दे गोत्रादन्यवाचिनो ऽणिजन्तात्ष्यङि विधीयमाने पूर्वसूत्रे गोत्र-
ग्रहणमनर्थकम्, अथाप्रधानवचनोवयवशब्दः पारिभाषिकमेव गोत्रं प्रवरा-
ध्याये पाठाच्चाप्राधान्यं ततोऽयमर्थः स्यात्, येणिजन्ता गोत्रापत्यवाचिनः
प्रवराध्याये न पठन्ते तेभ्यः ष्यङिति तत्रानृषिभ्यो गुरुपोत्तमेभ्यः पूर्व-
णैव सिद्धः, अगुरुपोत्तमेभ्यस्तु सञ्ज्ञाकारिभ्य एवेष्यते, पारिभाषिके च
गोत्रे सञ्ज्ञाकारित्वं विशेषो न लभ्यतइति, इहापि प्रसज्येत तुषज्जको
नाम कश्चित्तस्य गोत्रं स्त्री, अत इञ्, तौषज्जकी, अपत्यमात्रे तु गोत्रे यद्ये-
कदेशोवयवस्ततो ऽपत्यसमुदायस्य पौत्रप्रभृत्यपत्यमवयव इति तद्व्य-
चिनो ऽणिजन्तात्पूर्वणैव सिद्धः, पृथग्भावे त्वपत्यादन्यवाचिन आहिक्क-
चादेरेव प्रसङ्गः, अप्राधाने त्वप्रधानापत्यवाचिनोणिजन्तादगुरुपोत्तमास
सर्वत्रेष्यते किं तु सञ्ज्ञाकारिभ्यस्तत्रापि गोत्रे, व्युत्पन्नगोत्रे एकदेशवच-
नोवयवशब्दो न सम्भवति, नहि येन पुरुषेण स्वसन्तानप्रभवा गूयन्ते
तदवयवाद्गुस्तपादादेर्गोत्रेणिजो ऽसम्भवः, अथ गोत्रं च तदवयवश्चेति
कर्मधारयस्तदा भार्गवादिगोत्रेषु ये ऽद्यान्तरव्यपदेशकारिणश्च्यवनाद-
यस्तेभ्यः प्रसङ्गः, पृथग्भावे च ये सञ्ज्ञाकारिभ्यः पृथग्भूतास्तुषज्जकाद-
यस्तेभ्य एव स्यात्, अत एवमेषु पक्षेषु दोषसम्भवाद्गुत्पन्ना गोत्रशब्दो
ऽप्रधानावचनोवयवशब्दः, कर्मधारयश्चसमासो निपातनाद्विशेषणस्य
परनिपातः, प्रवराध्याये ऽपाठाच्चाप्राधान्यं, तदेतदाह । 'गोत्रावयवा
गोत्राभिमतता इति' । गोत्रमित्येवमभिमतताः गोत्राभिधायिन इत्येव
लोके प्रसिद्धाः न पुनः प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः । काः पुनस्ता इत्य-
त्राह । 'कुलाख्या इति' । कुलमाख्यायते आभिरिति कुलाख्याः, पुणि-
कादिभिर्हि कुलमाख्यायते पुणिका वयं गोत्रेणेत्येवमादि । 'तत इति' ।
यथोक्तविशेषणविशिष्टाभ्यः कुलाख्याभ्यः । 'अगुरुपोत्तमार्थ आरम्भ

इति' । गुरुपोत्तमयोरिति निवृत्तमन्यत्सर्वमनुवर्त्ततइति भावः ।
'पौणिक्येत्यादिः' । पुणिकभुणिकमुखरशब्देभ्योऽत इज्, तस्य ष्यङादेशः ।
'ते क्रौड्यादिषु द्रष्टव्या इति' । अवृत्कृतत्वात्तस्येति भावः ॥

“क्रौड्यादिभ्यश्च” ॥ 'ष्यङ् प्रत्ययो भवतीति' । क्रौड्यादिभ्य
इति पञ्चमीनिर्द्देशात्प्रत्ययपक्षेऽप्यत्र दोषाभावाच्चैवमुक्तम् । 'अगुरुपोत्त-
मार्थ इत्यादि' । तत्र क्रौड्यादयः प्राक्चौपयतशब्दादत इजन्ताः, चौपय-
तप्रभृतयः प्राग् सौधातकिशब्दादणन्ताः, सौधातकिशब्दः सुधातुर-
कङ् चेति इजन्तः । 'सूत युवत्यामिति' । सूतशब्दः ष्यङमुत्पादयति
युवत्यां प्राप्तयौवनायामभिधेयायां, सूत्या, अन्यत्र क्रियाशब्दाट्टाब् भवति
सूता, जातिवाचिनस्तु ङीष् भवति सूती । 'भोज क्षत्रियइति' । जाति-
लक्षणस्य ङीषोपवादः, भोज्याः, क्रियाशब्दात्तु टाबेव भवति भोजयतीति
भोज्ञा, ततः परे इजन्ताः, गौकात्यशब्दे गार्गादियत्रन्तः ॥

“देवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुयिकाण्डेविद्विभ्योन्यतरस्याम्” ॥ देवा
यज्ञा यष्टव्या अस्य देवयज्ञः, शुचिर्वृत्तो ऽस्य शुचिवृत्तः, सत्यमुयमस्य
सत्यमुयः, निपातनाद्विशेष्यस्य पूर्वेनिपातो मुमागमश्च, कण्डे विद्वमस्य
कण्डे वा विद्वः, अमूर्द्धमस्तकादिन्यलुक्, काण्डेविद्विभ्य इत्यन्ये पठन्ति,
काण्डेन विद्वः, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, निपातनात्का-
ण्डशब्दस्यैकारः, सर्वे इजन्ताः ॥

“समर्थानां प्रथमादु” ॥ प्रत्येकमत्र पदानां स्वरितत्वं प्रतिज्ञा-
यते न समुदायस्यैकमित्याह । 'त्रयमपीति' । अत्र च प्रयोजनमेकस्य
निवृत्तावपरस्य निवृत्तिर्माभूदिति, एतदेव स्पष्टयति । 'समर्थानामिति
चेति' । 'स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमिति' । स्वस्याः प्रकृतेरर्थे भवाः
स्वार्थिकाः, अध्यात्मादिः, भाष्यकारप्रयोगाद् द्वारादिकार्याभावः, स्वश-
ब्दस्य तु द्वारादिषु पाठादस्ति प्रसङ्गः, तदादिविधिर्हि तत्र भवति आद्यज्जि
शेषणत्वाद् द्वारादीनां, यथा द्वारपालस्येदं दौवारपालमिति । 'प्राग्दिशो
विभक्तिरिति यावदिति' । तत आरभ्य हि स्वार्थिकाः प्रत्यया विधीयन्ते,

किं पुनः कारणं स्वार्थिकेष्वेव न प्रवर्तत इत्याह । 'स्वार्थिकेष्वित्यादि' ।
तत्र समर्थानामिति सम्बद्धार्यानां चेत्यर्थः । तत्र वाक्ये सम्बद्धार्यता,
व्यपेक्षा हि तत्र सामर्थ्यमपेक्षा आकाङ्क्षा अन्योन्यापेक्षा व्यपेक्षा, अनया
ऽऽकाङ्क्षासच्चिद्विद्योग्यत्वेषु सत्सु यः सम्बन्धः स लक्ष्यते, वृत्तौ संसृष्टार्थता,
एकार्थीभावो हि तत्र सामर्थ्यं, वृत्तौ ह्युपसर्जनपदानि स्वार्थमुपसर्जनी-
कृत्य प्रधानार्थपराणि भवन्ति, यथा गङ्गायां घोष इति गङ्गापदं गङ्गा-
पसर्जनं तीरमाह, तथौपगव इत्यत्रौपगुशब्दः स्वार्थोपसर्जनमपत्यमाह,
अत एव ऋद्वस्यौपगव इति ऋद्वत्वमुपगोर्विशेषणं न भवति, यत्र हि
शब्दः पर्यवस्यति तत्रैव विशेषणसम्बन्धः, यदि च वाक्यवद्वृत्तावपि
स्वार्थेव पर्यवस्येत्तद्वदेव विशेषणसम्बन्धो भवेत्, प्रधानपदान्यप्युप-
सर्जनविशिष्टमेव स्वार्थं ब्रुवते, यदि तु वाक्यवद्वृत्तावपि प्रधानपदानि
स्वार्थमेव ब्रुवीरन् ततो यथोपगोरपत्यं देवदत्तः कल्याणश्चेत्युभाभ्याम-
पत्यार्थस्य सम्बन्धस्तथौपगवः कल्याणश्चेत्यप्युक्ते स्यात्, न चैव,मतो
यादृशस्य सम्बन्धस्य भावादयं विशेषः स एकार्थीभावः, न च स्वार्थि-
केषु प्रकृत्यर्थादर्थान्तरं सम्भवति यत्प्रत्यायनाय शब्दान्तरं प्रयुज्येत येन
सह समर्थता स्यात्, एतेन प्राथम्यं व्याख्यातमतः प्रतियोग्यपेक्षया
सामर्थ्यप्राथम्ययोः भावात्स्वार्थिकेषु नास्योपयोग इति सिद्धं, विकल्पो
ऽपि तज्ज्ञानवस्थित इति क्वचित्प्रवर्तते क्वचित्च, एतच्चाषडक्षादिसूत्रे
ब्रह्मते, इह प्रथमादित्येतद्विशेषणं शास्त्रवाक्यगतमाश्रीयते न विग्रह-
वाक्यगतमनियतत्वात्, वाक्ये हि प्रयोगो ऽनियत इति सर्वेषां प्राथ-
म्यसम्भवात् कदा चिदपत्यबद्धाचिनोपत्ये प्रत्ययः स्यात् कदा चिद-
पत्यवाचिनस्तद्वृत्ति, अयं च प्रकारोऽस्यपि प्रथमादित्यस्मिंल्लभ्यत इत्य-
नर्थकं तत्स्यात् । ननु च यस्मिन्वाक्ये यत्प्रथमोच्चारितं तस्मिंस्तत एव
यथा स्याच्चरमोच्चारितान्मा भूदित्येतत्प्रयोगजनं स्यात् । तत्र । नहि
वृत्तिवाक्ययोः सहप्रयोगः, ततश्च वाक्यगते प्राथम्ये व्यवस्थापके सति
वृत्तेः प्रयोगो न नियत इति व्यर्थमेव प्रथमादिति विशेषणं स्यात्तस्मा-
च्छास्त्रवाक्यगतमेव प्राथम्यं व्यवस्थापकमित्याह । 'लक्षणवाक्यानी-

त्यादि' । 'समर्थानामिति निर्द्धारणे पठ्ठीति' । ततश्च निर्द्धारणस्य तुल्यजातीयविषयत्वात्प्रथमात्समर्थात्प्रत्ययो भवति, तत्र समर्थात्प्रथमादिति वक्तव्ये समर्थानां प्रथमादिति वचनं प्रधानपदस्याप्युपसर्जनपदेनैकार्थीभावप्रतिपादनार्थम्, अन्यथा वाक्यवदृत्तावपि प्रधानपदस्यान्येनापि सम्बन्धः शङ्क्येत, यदि तर्हि लक्षणवाक्ये प्रथमोच्चारितात्प्रत्ययः, एवं सति तस्यापत्यमित्यादौ सर्वनाम प्रथमनिर्द्दष्टमिति तत एव प्रत्ययः स्यात् नोपवादेः, नहि तल्लक्षणवाक्ये प्रथमनिर्द्दष्टमित्यत आह । 'तस्येति' । 'सामान्यमित्यादि विशेषलक्षणं,'^१ विशेषोपलक्षणमित्यर्थः । तस्यापत्यमित्यादौ हि विशेषा एव निर्द्दष्टुमिष्टास्तेषां तु सर्वेषां प्रत्येकमुपादाने गौरवं स्याद्, एकस्योपादाने ऽनुपात्ताद्विशेषान्तराच्च स्यादथाद्विः संस्कृतमित्यादाविति, सर्वेषामुपलक्षणत्वेन तस्येत्यादिकमुपात्तम् । 'तस्योपावादेरिति' । न तु स्वयं कार्येतया, नहि तस्येत्यस्य सामान्यवचनस्य प्रकरणाद्व्यभावेन विशेषे ऽनवस्थितस्यापत्यं प्रति सम्बन्धिविशेषप्रतिपादनेन सम्बन्धन्तरव्यवच्छेदाख्य उपकारः सम्भवति, सम्बन्धिसामान्यं त्वपत्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेवावगतमतो यत्सूत्रे साक्षात्प्रथमोच्चारितं सामान्यवाचि न तस्मात्प्रत्ययो यस्माच्च प्रत्ययो न तत्सूत्रे साक्षात्प्रथमोच्चारितमिति अगत्या उपलक्षणगतं प्राथम्यमुपलक्ष्याणां विज्ञायते तदाह । 'तदीयं प्राथम्यं विशेषाणां विज्ञायतदिति' । 'कम्बल-उपगोरित्यादि' । यथापत्यशब्दस्य पूर्वपराभ्यां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति एवमणोपि सम्भाव्येतेति भावः । अत्र च प्रत्यये सत्यनर्थकस्यापि समुदायस्य तद्वितान्तत्वेन प्रातिषदिकसञ्ज्ञायामेकत्वाद्यभावेऽपि अन्येभ्य इव स्वादयः स्युः । ननु तस्यापत्यमिति श्रयमाणसम्बन्धपेक्षायां विभक्तौ विज्ञायमानायां नात्र प्रसङ्गः, नैतदेवं, नहि लक्षणवाक्ये विभित्युच्चारणं सम्बन्धप्रतिपादनार्थसामान्यस्य सम्बन्धासम्भवात्, किं तर्हि पञ्चान्तात्प्रत्ययविध्यर्थमतयापि विशेषोपलक्षणद्वारेण सम्बन्धः स्याद्, एवमपि ऋदुस्योपगोरपत्यमित्यादौ सापेक्षादपि स्यादेव,

समर्थपरिभाषया तर्हि व्यवस्था भविष्यति, स्यादेवं, यद्वेतस्मात्सूत्रात्मा-
गेव सुबन्तात्तद्वृता इति व्यवस्थितं स्याद्, इह तु व्याप्तिपदिकाधि-
कारात् षष्ठादिविभक्त्यर्थवृत्तेस्तत एव तद्वृताः स्युः, सति त्वस्मिन्स-
म्बन्धप्रतिपत्तेर्विभक्त्यायत्तत्वात्सुबन्तादेव तद्वृता भवन्ति, न चैवं सति
पदकार्यप्रसङ्गः, तथाहि । राजन्ये वार्चघ्न इत्यादौ भसञ्जयोपजातया
लुप्तविभक्त्याश्रयापि पदसञ्जा एकसञ्जाधिकाराद्वाधिष्यते, राजत्वं
राजतेत्यादौ तु प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ स्वादिष्विति पदसञ्जा भवत्येष,
ननु तद्वृतलुकि सर्वनामस्थाने दोषः, काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यप-
कौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः, कृन्दोब्राह्मणानीति तद्वृषयतायां तद-
धीते तद्वेदेति द्वितीयान्तात्काश्यपिन्शब्दादुत्पन्नस्याणः प्रोक्ताल्लुकि
यद्यपि काश्यपिन् इत्यादौ भसञ्जया लुप्तविभक्तिनिमित्ताया अपि पद-
सञ्जाया बाधाददोषः काश्यपिभ्यामित्यादौ तु भवत्येव पदसञ्जा,
तथापि काश्यपिनौ काश्यपिनं इत्यादौ सर्वनामस्थाने भसञ्जाया अभा-
वाल्लुप्तमन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसञ्जा स्यात् । न चासर्वना-
मस्थानइति प्रतिषेधः, किं कारणं, स्वादिष्विति या प्राप्तिस्तस्या एव
स निषेधः, एवं तर्ह्यसर्वनामस्थानइति विभज्यते प्रसज्यप्रतिषेधश्चाश्रीयते
तत्सामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वेत्येतच्चाश्रीयते तेन सर्वनामस्थाने परतः पूर्व-
स्यावधेया च यावतो पदसञ्जा स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति वा सा
सर्वा प्रतिषेत्स्यते, यद्वेवं राज्ञा दण्डीत्यादौ सावपि न स्यात्, यच्च भ-
मित्यतोचीत्येतदसर्वनामस्थानइत्यत्रापेक्ष्यते, तेनाज्ञादावेव सर्वनामस्थाने
सर्वा पदसञ्जा निषेत्स्यते सौ हलादौ स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति
वा भविष्यतीत्यदोषः, तदेवं सत्यस्मिन् वचने सुबन्तात्तद्वृते न कश्चि-
द्वोष इति स्थितम् । अत एव पूर्वाह्नेतरां पूर्वाह्नेतमामित्यादौ
घकालतनेष्वित्यलुक् विधास्यते, ननु सत्यप्यस्मिन् स्वार्थकेष्वस्याश्यापा-
रात्कथं सुबन्तात्तरप् स्यात्, एवं तर्ह्यर्थकम् एवायमीदृशो यदुत पूर्वं
विभक्त्या योगः पश्चात्तरपा, उक्तं हि प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते ऽसौ
विभक्त्यन्तइति, एवं च कृत्वा ऽलुग्विधानमप्युपपद्यते, यदि तु तदे-

वालुग्विधानं ज्ञापकं तस्यापत्यमित्यादौ न विभक्त्यर्थमात्रे तात्पर्यं किं तु वृद्धादिविभक्त्यन्ता एवोपलक्षयितुमिष्टाः, व्याप्प्रातिपदिकाधिकारस्तु वृद्धादिविशेषणत्वेनैवोपयुज्यतइति, तथा सति पदविधित्वात्समर्थ-परिभाषयैव व्यवस्था सिद्ध्यति, किं चानभिधानादसामर्थ्यं न भविष्यति नार्थं समर्थं चनेन, इदं तर्हि प्रयोजनं यदर्थोभिधानसमर्थं तस्माद्व्याथा स्यात्किं पुनस्तत्कृतवर्णानुपूर्वीकं पदं सौत्थितः वैतृत्तमाणिरिति, अत्र सवर्णदीर्घत्वे कृते प्रत्ययो भवति सुउत्थित विद्वत्तमाणादित्यस्यामव-स्थायां न भवति, यदि स्यात् सावुत्थितिः वायीत्तमाणिरिति प्राप्नोति, वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिप्रसङ्गात् । नन्वन्तरङ्गत्वाद्वाङ्मेषु कृतेषु प्रत्ययो भविष्यति, एवं तर्ह्येतदर्थं समर्थवचनं कुर्वन्नेतज् ज्ञापयति अस्तीयं परिभाषा 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' कृतमपि शास्त्रं निवर्त्तयन्तीति, व्यूहः शास्त्रकार्यं तदन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि पश्चादस्य निमित्तविघातो भविष्यतीति बुद्ध्या न कृतं यैस्ते ऽकृतव्यूहाः, एवंभूता भवन्ति पाणिनीया इत्यर्थः, कृतमपीत्यत्र वाशब्दोद्घाट्यार्थः, कृतमपि वा शास्त्रकार्यं निवर्त्तयन्ति निमित्ताभा'वउत्पत्त्यमानइत्यर्थः । तेन पपुष इत्यादि सिद्धं भवति, अत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वकृतोपीडागम एतत्परि-भाषावशाच्चिधर्त्तते पूर्वमेव वा न क्रियते, ततः शसि सम्प्रसारणे कृते बलादित्वादिद्विभावः । 'प्रथमान्तादिति' प्रथमानिर्द्विष्टादपत्यविशेष-वाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः । अन्यथा सास्य देवतेति यथा इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्रः स्थालीपाक इति प्रथमान्तात् वृत्त्यर्थं प्रत्ययो भवति, एवमिहापि स्यात्, देवदत्तो ऽपत्यमस्य देवदत्तिरुपगुरिति । 'वायहङ्गं किमिति' । वृत्तिवाक्ययोर्व्यपेक्षैकार्थोभावलक्षणादर्थभेदादेव बाध्य-बाधकभावो न भविष्यतीति प्रश्नः । 'वाक्यमपि यथा स्यादिति' । तद्व्याथा गोशब्देन गावीशब्दो निवर्त्तते सत्यामपि स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ तथे ह्याप्यौपगममानयेत्युक्ते य एवानीयते उपगोरपत्यमानयेत्यप्युक्ते स एवेति प्रधानार्थभेदाद्वृत्त्या वाक्यं बाध्येतेति भावः । 'यद्येवं समासवृत्तिस्त-

द्रुतवृत्त्या बाध्यतेति । यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते
उत्सर्गा न प्रवर्ततइति राज्ञोन्तरो राजानन्तर इत्यादिषु सावकाशा
समासवृत्तिस्तद्रुतवृत्त्या बाध्येत यथा दाक्षिरित्यण् प्रत्यय इजेति भावः ।
'एतदपीति' । समासवृत्त्याख्यं कार्यमित्यर्थः ॥

“प्राग्दीव्यतोण्” ॥ ‘तेन दीव्यतीति वक्ष्यतीति’ । यदि तस्ये-
दमनुकरणं प्राग्दीव्यतेरिति वक्तव्यं कथं प्राग्दीव्यतइति निर्द्वैशोत आह ।
'तदेकदेश इति' । भवति हि समुदायगुणीभूतस्याप्येकदेशस्य पृथक्क-
त्यानुकरणं यथास्य वामीयमित्यत्रेति भावः । प्रत्यय इत्यादिवदणित्ये-
वाधिकारे सत्यत्र इजित्यादिनापवादप्रकरणेन विच्छिन्नस्याणस्तेन रक्तं
रागादित्यादिष्वर्थेषूपस्थानं न स्यात् तस्मादधिकारपरिमाणख्यापनार्थं
प्राग्दीव्यतइत्युक्तम् । ‘त्रिष्वपि दर्शनेष्वित्यादि’ । नन्वधिकारपक्षेपि
प्रतियोगमुपस्थानादत इज् अण्वेत्यणपि प्राप्नोति, परिभाषापक्षेपि
प्राग्दीव्यतीयाः प्रकृतयस्ताभ्यः सर्वाभ्योण् परिभाष्यमाणः केनापवाद-
विषये न स्यात्, एवं विधिपक्षेपि सर्वत्र प्रसङ्गः, एवं मन्यते यदयं
बीलाया वेति सूत्रमारभते तत्र ज्ञापयति नापवादविषयेण भवतीति
अन्वया दृष्ट इति ठक् सिद्धः, अनेन चाणित्यनर्थकं तत्स्यादिति, उद-
श्वितोन्यतरस्यामिति विकल्पवचनमप्यस्मिन्नर्थे लिङ्गम् । वयं तु ब्रूमः ।
प्राग्दीव्यत इति नेदं दीव्यतीतिशब्देकदेशस्य दीव्यच्छब्दस्यानुकरणं किं
तर्हि तत्रत्योऽर्थो निर्द्वैश्यते दीव्यतोर्थात्प्रागिति, तत्र दिवेलंठि क्षुने
ऽर्थादित्यनेन गम्यमानार्थत्वादप्रयुक्तेनाप्यप्रथमान्तेन सामानाधिकार्या-
ल्लटः शत्रादेशः कृतः, तत्रावधेरर्थत्वादवधिमन्तोप्यर्था एव प्रतीयन्ते
सजातीयविषयत्वेन प्रसिद्धतरत्वादवध्यवधिमद्भावस्य, ततश्च प्राग्दी-
व्यतो येषांस्तेष्वेवास्य त्रिष्वपि पक्षेषु व्यापारः, तत्र समानेयं प्रकृति-
विशेषादुत्पद्यमानोपवादो ऽयं बाधतइति सिद्धमिष्टम् ॥

“अश्वपत्यादिभ्यश्च” ॥ ‘प्राग्दीव्यतीयेष्विति’ । अपपरिबहि-
रश्चवः पञ्चम्येत्यव्ययीभावाद्भवार्थं वृद्धाच्छः, अव्ययानां भ्रमात्रे इति
टिलोपो न भवति, लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परिगणनात् । अत एवा-

व्ययात्पबपि न भवति, अमेहकृतसिन्धेभ्य इति परिगणनाद्वा, गणपति-
शब्दस्यात्र पाठाद्गणपत्यो मन्त्र इत्यपशब्दः । एतेन त्रैत्रपत्यं व्याख्या-
तम्, त्रैत्रपत्यं चरं निर्वयेदिति तु छान्दसं, त्रैत्रपत्यं प्राश्नन्तीति छन्दो-
वदृषयः कुर्वन्ति ॥

“दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः” ॥ पतिशब्दस्योत्तरपदश-
ब्देन बहुव्रीहौ कृते पश्चाद् द्वन्द्वो न तु द्वन्द्वस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहि-
रित्याह । ‘पत्युत्तरपदाच्चेति’ । एतच्च प्रत्यासत्तेर्व्याख्यानाद्वा बभ्यते,
अदितियहणं तु सतुत्तरपदपरिग्रहार्थं स्यात्, नह्यदित्युत्तरपदं दित्युत्तर-
पदं भवति, पत्यन्तादिति नोक्तं बहुचूर्पूर्वान्माभूदिति । ‘वाङ्मतिपितृ-
मतामिति’ । कुर्वेदिषु मतिपितृमच्छब्दयोः पाठोऽपत्यार्थो भाषायामपि
स्यो यथा स्यादिति, अनेन तु छन्दसि सर्वेष्वेव प्राग्दीव्यतीयेषु एयविधिः,
के चिद्वाक्शब्दमपि तत्रैव पठन्ति, तेन याना वाच्या एते वत्सा इति
प्रयोगोपपत्तिः । ‘यमाच्चेति’ । यमशब्दोपि सूत्रे पठितव्य इत्यर्थः ।
‘एचिच्या जाजाविति’ । जाजोः स्त्रियां विशेष इत्याह । ‘पार्थिवा
पार्थिवीति’ । ‘स्याम् इति’ । बलवचनोयं, तस्य केवलस्य यदप्यपत्येन
योगो नास्ति जातादिना तु योगः सम्भवत्येव, सर्वेषु च प्राग्दीव्यतीये-
ष्वयं विधिः, तस्मादश्वत्याम् इति भाष्योदाहरणादत्र तदन्तविधिर्भ-
वति । ‘अश्वत्याम् इति’ । अश्वस्येव स्याम् यस्येति बहुव्रीहौ अकार-
टिलोपः, एषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । ‘लोम्बोपत्ये बहुष्विति’ ।
बाह्वादिव्ययं पठ्यतइतीञि प्राप्ते बहुष्वकारः, केवलस्यापत्येनायोगात्सा-
मर्थ्यात्तदन्तविधिः । ‘उडुलोमा इति’ । उडूनीव लोमान्यस्य, शरा इव
लोमान्यस्येति बहुव्रीहिः, । ननु बाह्वादिलक्षणे इयपि कृते तस्य बहुच
इति लुकि सुबन्तादिजुत्यच इति प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं पदमिति पद-
सञ्ज्ञायां नलोपेन सिद्धं, सिद्धत्वं नामेदमुडुलोमैः उडुलोमेभ्य इत्येवमादौ
सुब्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वादिसादिर्न स्यात्, इजो लुगपि प्राच्यभरतगो-

जादन्यत्र न सिद्ध्यति, न वात्र पदसञ्ज्ञा, असर्वनामस्थानइति निषेधात् ।
यथा च प्रत्ययलक्षणं प्राप्तायाः सुबन्तमित्यस्या अपि पदसञ्ज्ञायाः स
निषेधस्तथोक्तं पुरस्तात् । 'सर्वत्रेति' । नापत्यएव, यद्वा प्राग्दीव्यती-
येत्यत्र च, तेन गवा चरसीत्यत्रापि गव्य इति भवति । 'गोरूप्यमिति' ।
हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्यः, मयङ् वेति रूप्यमयटौ । 'एयादय इति' ।
येन नाप्राप्तिन्यायेनाण एव एयादयोपवादा अणपवादैस्तु ठगादिभिः
सह सन्धधाराणायां परत्वात्तएव स्युरिति वार्तिककारम्भः, अर्थविशेषो
ऽपत्यादिलक्षणं निमित्तं यस्य सार्थविशेषलक्षणः, यस्तु तस्येदमित्यर्थ-
सामान्यलक्षणोपवादः स परत्वाद्व्रति, उष्पतिर्नाम पत्रं तस्येदमौष्प-
पत्तं, पत्राध्वर्युपरिपदश्चेत्यञ् भवति न तु एयः । 'दितेरपत्यमिति' ।
अत्रतश्चानिञ इति ठङ् न भवति, डौजेय इत्यादावेव तु भवति ।
'वानस्पत्यमिति' । अचितादिलक्षणष्टङ् न भवति आपूषिकादावेव तु
भवति । 'कथं दैतेय इति' । 'अत्र तर्हीति' । गम्यमानत्वाच्च प्रयुक्तं, यदि
एयादयोर्यविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन भवन्ति, कथं तर्हि
दैतेयः सिध्यतीत्यर्थः । 'दितिशब्दादित्यादि' । ननु प्रातिपदिकग्रहणे
लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति डीषन्तादपि एय एव प्राप्नोति, तत्राह ।
'लिङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्येति' । अन्ये तु भाष्यवार्तिकयोरनुक्तत्वा-
द्दैतेय इत्यसाधुरिति स्थिताः ॥

“उत्सादिभ्योञ्” ॥ 'तदपवादानां चेति' । इज्रादीनाम् । 'ब-
ष्कयासइति' । बष्कयशब्दोऽमुत्यादयति, असे, असमास इत्यर्थः । पूर्वा-
चार्यसंज्ञेयं, बाष्कयः । असइति किम् । गोबष्कयिः, ग्रहणघता प्रातिप-
दिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेवात्र न भविष्यति, ज्ञापनार्थं तु एतञ् ज्ञाप-
यति भवत्यत्र तदन्तविधिरिति, किं सिद्धं भवति, धेनुशब्दोच पठ्यते
तदन्तादपि भवति अधेनूनां समूह आधेनवमिति । 'उदस्थानदेश-
इति' । उदस्थानशब्दोऽमुत्यादयति देशे वाच्ये, चैदस्थानो देशः, देशा-
दन्यत्र यदृच्छया कश्चिदुदस्थानः, तस्यापत्यमौदस्थानिः । 'पृषदंश-

इति' । एषच्छब्दोऽत्रमुत्पादयति अंशे वाच्ये, पार्षतोऽंशः, अंशादन्यत्रा-
 णेव भवति । 'यैष्मी त्रिष्टुबिति' । यैष्मी देवता अस्या इत्यशेषार्थ-
 विवक्षायां मौत्सर्गिकोणेव भवति, यैष्मि भवेत्यादिशेषविवक्षायां तु चत्व-
 णैव सिद्धं, नह्यनेनाजा शैषिकस्याणो बाधप्रसङ्गः, अर्थविशेषलक्षणा-
 नामेव प्रत्ययानां ण्यादिभिर्बाधनात्, चत्वण् तु शेषमात्रे विधानाच्चार्य-
 विशेषलक्षणः, क्तान्तरप्राप्तश्च, कथं, कालाट्टञ् अणोपवादः तस्याप्-
 त्वण् । 'कृन्दश्चेह वृत्तं गृह्यतइति' । यस्य त्रिष्टुबादयो विशेषाः । 'न
 वेद इति' । तेन वेदविषये ऽपि वृत्तेभिधेये ऽजः प्रतिषेधादणैव भवति
 यैष्मी त्रिष्टुबिति ॥

“स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्त्वञौ भवनात्” ॥ ‘स्त्रीशब्दात्पुंशब्दाच्चेति’ ।
 स्व्यधिकारविहितानां टाबादीनां पुंसि सञ्ज्ञायां घ इत्येतदधिकार-
 विहितानां च प्रत्ययानां ग्रहणं न भवति, स्त्रीपुंशब्दयोरस्वरितत्वात्,
 नापि स्त्रीपुंसारथ्यग्रहणं, स्वरूपं शब्दस्येति वचनात् । ‘पौत्वमिति’ ।
 संयोगान्तस्य लोप इति पुंशब्दसकारस्य लोपः, तत्र कर्त्तव्ये ऽनुस्वारस्या-
 सिद्धत्वात्सकारस्य संयोगान्तत्वात् । अत एव संयोगान्तलोपप्रसङ्गा-
 च जैवोभाभ्यां न विधीयते, एवं हि मा भूचञ् मा च भूत्वञ् अञ्
 प्रकृतस्तत्रैतावदस्तु स्त्रीपुंसयोर्नुक्तेति, तत्रायमप्यर्थः, स्त्रैणी पौस्त्री
 अञ् इतीकारः सिद्धो भवति, नैवं शङ्क्यं स्त्रैणाः पौस्त्राः, यञञोश्चेति
 बहुषु लुक् प्राप्नोति, इह च स्त्रैणानां सङ्गः सङ्गाङ्गलक्षणेष्वज्यजिजा-
 मित्यण् प्राप्नोति, नैष दोषः । उभयत्रापि गोत्रइति वर्तते, लौकिकस्य च
 गोत्रस्य ग्रहणं च षिप्रजनं च लोके गोत्रमुपचरन्ति, न च स्व्यर्षिनपि
 पुंशब्दवाच्यं सामान्यं, नस्तद्व्रितइति टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति, प्रकृत्यैका-
 जिति प्रकृतिभावो भविष्यति, इष्टमेयस्विति तत्रानुवर्तते, एवं तर्हि
 नुविधानसामर्थ्याट्टिलोपो न भविष्यति, यं विधिं प्रत्युपदेशानर्थकः स
 विधिर्बाध्यते यस्य तु विधिर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते तत्र टिलोपार्थमेव
 नुविधानं स्यात् स्त्रीशब्दस्यापि नुगेव लोपस्य निमित्तम्, अन्यथा
 यस्येति लोपात्परत्वादुद्दिष्टः स्यात्, यथा श्रीर्देवता अस्य आर्यं हविरिति,

तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । 'योगापेक्षं चेति' । स्त्रीपुंसाभ्यामित्ययं योगो वत्यर्थे न प्रवर्त्ततइत्येवं ज्ञापनशरीरं न तु सृज् वत्यर्थे न प्रवर्त्ततइत्यर्थः । कथं स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्ता चेति, आ च त्वादित्यत्र परिहारो भविष्यति ॥

“द्विगोर्लुगनपत्ये” ॥ ‘द्विगोरिति षष्ठीति’ । आनन्तर्यलक्षणायां तु पञ्चम्यां पञ्चकपालस्य पुरोडाशस्येदं, तस्येदमित्यण्, पाञ्चकपाल-मित्यत्रापि प्राप्नोतीति भावः । षष्ठापि यद्व्यानन्तर्ययोगे स्यात्स एव दोषो यः पञ्चम्यां, ततश्च षष्ठाश्रयणमनर्थकं स्यादिति मत्वाह । ‘द्विगोर्यः सम्बन्धी निमित्तत्वेनेति’ । यस्य तद्वितस्यार्थं तद्वितार्थोत्तरपदेति द्विगुविहितः स निमित्तत्वेन सम्बन्धी । ‘पञ्चकपाल इति’ । संस्कृतं भक्षा इत्यत्रार्थं विवक्षिते द्विगुः, अण्, तस्य लुक्, । ‘द्विवेद इति’ । तदधीते तद्वेदेत्यत्रार्थं द्विगुः । ‘द्वैदेवदत्तिरिति’ । द्वयोर्देवदत्तयोर-पत्यम्, अत इज्, अपतनादपत्यं, यस्य पित्रादिषु द्वौ देवदत्तसञ्जकौ स एवमुच्यते, एकस्य वा दत्तपुत्रोऽन्यस्य साक्षात्पुत्रः । ‘द्विगुनिमित्त-विज्ञानादिति’ । द्विगुनिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुग्विधानादित्यर्थः । ‘पञ्च-कपालस्येदमिति’ । अत्र संस्कृतार्थं यः प्रथममुत्पन्नः प्रत्ययः स एव द्विगोर्निमित्तं न द्वितीय इति तस्य लुङ् न भवति । ‘अथ वेत्यादि’ । पूर्वं लुगित्यनेनोपस्थापितस्य प्रत्ययस्य द्विगोरित्यनेन वैयधिकरणमा-श्रित्य व्याख्यातम्, इदानीं सामानाधिकरण्यमित्येष विशेषः । कथं पुन-द्विगोरेव लुग् लभ्यतइत्याह । ‘द्विगोरिति स्थानषष्ठीति’ । ‘ननु चेत्यादि’ । प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप इति प्रत्ययादर्शनस्य लुगादयः संज्ञा विहितास्ततश्च द्विगोर्लुगिति नैव समञ्जमिति भावः । ‘उपचा-रेण त्वित्यादि’ । अतस्मिंस्तदुपायोप उपचारः, परत्र परशब्दप्रयोगो लक्षणा, उपचारेण निमित्तेन या लक्षणा तयेत्यर्थः । अन्ये तूपचारेणे-त्यस्य विवरणं लक्षणेत्येतदित्याहुः । अद्विगुरूपस्तद्वितो द्विगुरूपतया यथा बुद्ध्या विवक्ष्यते सा लक्षणा । ‘उपचार एवेति’ । उपचारस्य निब-न्धनं द्विगुनिमित्तत्वं, भवति हि कारणे कार्योपचार आयुर्धृतमिति यथा ।

‘द्विगुनिमित्तकोपि तर्हीत्यादि’ । कार्येपि कारणवदुपचारो दृश्यते यथा पुरातनं कर्म भुज्यतइति, ततश्च द्विगुर्यस्य प्रत्ययस्य निमित्तं सोपि गुणकल्पनया गुणशब्देनोपचारस्य निमित्तभूतो धर्मो विवक्षितः, तन्निमित्ता कल्पना गुणकल्पना सा पुनरुपचारात्मिका बुद्धिः, तथा कस्माच्च द्विगुरित्युच्यते, अर्हत्येवायमेवंविधं वचनमित्यर्थः । परिहरति । ‘न तस्येति’ । तत्र हि सविहितमपि द्विगुत्वं प्रत्ययोत्पत्तौ नोपयुज्यते, नह्यसौ द्विगोरित्येवं विधीयते किं तर्हि प्रातिपदिकादित्येवमित्यर्थः । ‘इतरास्त्विति’ । प्रत्ययः, यस्य लुङ्दर्शितो द्विगुत्वस्यैव निमित्तमिति तदर्थं हि समासो विधीयते तस्यैव च द्विगुसञ्ज्ञा तेनासौ द्विगुत्वस्यैव निमित्तम् । ‘गद्येवमित्यादि’ । उभयोरपि पक्षयोरेतच्चोक्तं, नह्यत्र द्विगोर्निमित्तत्वेन सम्बन्धी तद्वृतः, नापि द्विगुनिमित्तत्वादुपचारेण तद्व्यपदेशार्हः, अत्र हि समाहारे द्विगौ निष्पत्तेः पश्चात्तद्वृत उत्पद्यते, स च द्विगोर्निमित्तं न भवतीति चोक्तार्थः । परिहरति । ‘नैवात्र तद्वृत उत्पद्यतइति’ । अनभिधानादिति भावः । यदि नोत्पद्यते कथमस्मिन्नर्थे पञ्चकपाल इति रूपसिद्धिस्तस्मादुत्पद्यतएवात्र तद्वृतस्तस्य च लुङ्विधेय इत्यत आह । ‘त्रैशब्दं हीति’ । त्रय एव शब्दास्त्रैशब्दं, चातुर्वर्ण्यादिः । इह ह्यस्माभिस्त्रैशब्दं साध्यं तच्च पञ्चकपालीशब्दात्तद्वृतोत्पत्तिमन्तरेणापि सिद्धतीति नाम्नात्तद्वृत उत्पद्यते, तानेव त्रीन् शब्दान्दर्शयति । ‘पञ्चसु कपालेष्विति’ । ‘द्वयोः शब्दयोरिति’ । यः समाहारे द्विगुः यश्च तद्वृतार्थं द्वावपि तौ समानार्थौ तयोरेकेन पूर्वेण विग्रहः । अवधारणमत्र द्रष्टव्यं विग्रह एव न तद्वृतोत्पत्तिरनभिधानात्, अपरस्मात्पञ्चकपालादुत्पत्तिः, सोयमव्यविक्रयाय उच्यते, तद्व्याघातमेवमांसमित्यविशब्देन विग्रह एव, अविक्रशब्दादुत्पत्तिर्विग्रहश्च आविक्रमविक्रस्य मांसमिति । ‘सा च व्यवस्थितविभाषेति’ । एवं कृत्वा त्रैविद्याः पाञ्चनदं षाट्कुल इत्यत्रापि लुङ् न भवति, अथ वा अवयवा विद्या त्रिविद्या शास्त्रार्थिवादि, स्तामधीते त्रैविद्याः, विद्यात्रयरूपस्य च समुदायस्य विद्यात्वं विवक्षितमित्यर्थभेदाभावः । पञ्चानां नदीनां समा-

हारः पञ्चनदं, नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः, गोदावर्याश्च नद्याश्चेत्यच् समासान्तः, पञ्चनदे भवः पाञ्चनदः । अथ वा ऽभिधाने हि सति समाहारद्विगोरपि भवत्येव तद्वितः, तथा पण्णामादिपुरुषाणां कुलानि तत्र भवः षाट्कुलः, अव्यविकन्यायाच्च तिस्रो विद्या अधीते पञ्चसु नदीषु भवः षट्सु कुलेषु भव इति विग्रह एव न द्विगुर्नापि तद्वितः ॥

“गोत्रे ऽलुगचि” ॥ पूर्वत्रात्तत्र च लुग्विधानादिह नञ् प्रश्लिष्यते । ‘यस्कादिभ्यो गोत्रइत्यादिनेति’ । प्राग्दीव्यतइत्युपजीवनाय तु प्रकरणोत्कर्षः, प्रसज्यप्रतिषेधात्वायम् । ‘अचीति’ । यद्येता परसप्तमी स्याच्छविधावितरेतराश्रयं प्राप्नोति, गार्गीया वात्सीया इच्छे परतो ऽलुका भवितव्यमलुकि च सति वृद्धत्वाच्चेन भवितव्यमिति । ननु नच्चे परतो ऽलुग्विधीयते किं तर्ह्यजादिमात्रे, तत्र य एवाजादिः सम्भवति तत्रैवालुम्भविष्यति, तद्वथा गंगाणां छात्राः, प्राग्दीव्यतोण, तत्र परतो यजत्रोश्चेति प्राप्तस्य लुकः प्रतिषेधे गार्गा इति भवति, यदप्यत्र सत्य-सति वा लुकि नास्ति विशेषः, आपत्यस्य च तद्वितइति यलोपविधा-त्वात् । इह त्वत्रेपत्यानि बहूनि इतश्चानिञ इति ठको ऽत्रिभृग्विति लुकि कृते ऽत्रीणां छात्रा इत्यणि परतः प्रतिषेधे सति आत्रेया इति भवति, असति तु प्रतिषेधे आत्रा इति स्यात् । स्यादेतदेवं यदि लुप्तस्य प्रत्ययस्य पुनः प्रादुर्भावो विधीयेत, इह त्वलुगिति वचनाल्लुकः प्रति-षेधो विधेयः, प्राप्तस्य चात्रभिनिवृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्यते कर्तुं, ततश्च यद्वत्राणजादिरभिप्रेतः स्यात् प्रागेव लुकः प्रवृत्तिरभ्युप-गन्तव्या ऽन्यथा वृद्धत्वाच्चे एव स्यात्, लुक् चेत्प्रवृत्तः प्रतिषेधः किं करिष्यति, यो हि भुक्तवन्तं प्रति ब्रूयान्मा भुङ्क्षुया इति किं तेन कृतं स्यात्, तदिहाजादौ प्रवृत्ते ऽलुका भवितव्यमलुकि च प्रवृत्ते ऽजादिना भवितव्यमिति व्यक्तमितरेतराश्रयं, विप्रतिषेधात्सिद्धं, लुकोपकाशो यत्र प्राग्दीव्यतीयार्थो न विवक्ष्यते गार्गा वत्सा इति, कृस्यावकाशः शालीय^१

इति, गार्गीय इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाच्छे भविष्यति, तत्र परतो लुक् प्रतिषेधः, अन्तरङ्गे लुग् अपत्यबहुत्वमात्रापेक्षत्वात्, बहिरङ्गश्चः प्राग्दी-
 व्यतीयार्थापेक्षित्वात्, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः, एवं तर्ह्यु-
 च्यते चेदमजादौ परतो लुग्भवतीति, यदि च तावत्येव निमित्तमस्तीति
 बहुत्वमात्रापेक्षो लुक् प्रवर्त्तत प्रतिषेधविधानमनर्थकं स्यादिति यावत्प्रा-
 ग्दीव्यतीयोजादिर्नात्यप्यते तावल्लुङ् प्रवर्त्तत इति कल्प्यते, ततश्च वृद्धत्वा-
 च्छे सति लुकि प्रतिषिद्धे गार्गीय इति सिद्धमिष्टं, विषयसप्तम्यां तु न किं
 चिद्व्यवसाध्यं, गर्गाणां ह्यत्रा इत्यर्थविवक्षायामजादौ प्रत्यये विवक्षिते
 बुद्धिस्थेनुत्पन्न एव लुकि प्रतिषिद्धे वृद्धत्वाच्छे भवतीति, तस्माद्विष-
 यसप्तमीमाश्रित्याह । 'प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये विषयभूत इति' । 'खा-
 रपायणीया इति' । खरपस्यापत्यानि बहूनि नडादिभ्यः फक्, तस्य
 यस्कादिभ्यो गोत्र इति प्राप्तस्य लुक् प्रतिषेधः । 'कौवलं बादरमिति' ।
 कुवलीबदरीशब्दौ गौरादिङीषन्तावन्तोदात्तौ, ताभ्यां फले विकारेऽनु-
 दात्तादेशेत्यञ्, तस्य फले लुगिति प्राप्तस्य लुक् तस्येदमित्यर्थविवक्षायां
 प्रतिषेधो न भवति, तेनावृद्धत्वादण्येव भवति । 'गर्गरूप्यमिति' । यद्व-
 जालुक् स्याद् गार्ग्यरूप्यमिति स्यात् । 'गर्गीयमिति' । तस्मैहितमिति
 प्राक् क्रीताच्छः, विषयसप्तम्या एव फलं दर्शयति । 'गोत्रस्येत्यादिः' । 'गो-
 त्रस्येति' । गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः । 'बहुषु लोपिन इति' । बहुष्वर्थेषु विधी-
 यमानलोपस्येत्यर्थः । 'बहुवचनान्तस्य प्रशृत्ताविति' । प्रवृत्तिरर्थान्तरसङ्का-
 न्तिः, बहुवचनान्तस्य सत्तोर्यन्तरसङ्कान्तौ सत्यामित्यर्थः । 'द्व्येकयोरिति' ।
 यत्रार्थान्तरे सङ्कान्ततस्य द्वित्वैकत्वयोः सत्तोरित्यर्थः, सा चार्थान्तरसङ्का-
 न्तिस्तदन्ताद्वदा यूनि प्रत्यय उत्पद्यते तस्य च लुक् क्रियते तदा भवति,
 लुप्ते हि युवप्रत्यये प्रकृतिरेव तदर्थमाहेति भवति सङ्कान्तिः । 'विदाना-
 मिति' । विदस्यापत्यानि बहूनि, अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योज्, विदा-
 स्तेषां विदानामपत्यं युवा युवानौ वेति विवक्षायामत इति इजि विव-
 क्षिते गोत्रप्रत्ययस्याजो लुक् प्राप्तस्यानेन प्रतिषेधः, इजो ण्यत्तत्रिया-
 र्षेति लुकि वैदः वैदाविति भवति, परसप्तमीपक्षे त्वलुङ् प्राप्नोति

अजादेरभावात् । इदमिह सम्प्रधार्यम् इजो लुक् क्रियतामयं वा ऽलु-
गिति, परत्वादलुगभवति, इजो लुङ्गित्यः, कृतेष्वस्मिन्नलुकि प्राप्नोति
अकृतेपि, अयं पुनरलुगनित्यः, नहीजो लुकि कृते प्राप्नोति
अजादेरभावात्, प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति, वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणं,
नात्र वर्णा निमित्तं किं तर्हि प्रत्ययस्तस्यैव तु विशेषणमचीति,
तत्र यथा हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानस्तृणह इम् अनृ-
णेडित्यत्रापि भवति प्रत्ययलक्षणेन तद्वदिहापि भविष्यति, सत्यम्,
विषयसप्तमीपक्षे नैवं क्लेशानुभवनीयो भवति, ननूभयोरपि पक्षयोरिहापि
न प्राप्नोति बिदानामपत्यं बहुवो माणवका बिदा इति, नैष दोषः । द्वे अत्र
बहुत्वे युवबहुत्वं गोत्रबहुत्वं च, तत्र गोत्रबहुत्वाश्रयस्य लुक् प्रतिषेधोस्तु
पुनर्युवबहुत्वाश्रयो लुगभविष्यति, लुग्विधौ हि लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं
युवापि च लोके गोत्रमित्युपचर्यते गार्ग्यायणोस्मि गोत्रेणेति । अथ युवब-
हुत्वाश्रयस्यापि लुक् पुनः प्रतिषेधः कस्मान्न भवति, विषयसप्तम्यां
तावद् यस्यामवस्थायां लुक् प्राप्तः तस्यामवस्थायां यदि कश्चिदजादि-
विषयभूतस्ततो ऽलुका भवितव्यमिह चाजादिविषयभूत उत्पन्नो लुप्तश्च,
पश्चाद्युवसु बहुषु सङ्क्रान्तौ सत्यां लुक् प्राप्तः, न चास्यामवस्थायां
कश्चिदजादिविषयभूत इति पुनर्लुङ्ग भविष्यति, परसप्तम्यामपि गोत्रे
वर्तमानस्यालुगभवत्यजादौ परतः, कस्मिन्नजादौ, प्राग्दीव्यतो येषां स्तेषु
योजादिस्तस्मिन्नित्युच्यमाने यस्मिन् गोत्रे वर्तमानस्य लुक् प्राप्तस्तद्वृत्ति-
रिक्ते प्राग्दीव्यतीयेथं योजादिस्तत्रेति गम्यते, इह चेज्जवाजादिस्तदर्थं
एव च गोत्रे लुगिति प्रतिषेधो न भविष्यति, यद्वा समर्थानां प्रथमादित्यतः
प्रथमादिति वर्तते, तच्च पृथगन्तं विपरिणम्यते, प्रथमार्थवृत्तित्वाच्च प्राथम्य-
माश्रीयते, तदयमर्थो भवति, प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुङ्ग भवति, यस्मिन्नर्थे
प्रत्यय उत्पन्नस्तत्रैवार्थं वर्तमानस्य यो लुक् प्राप्तः स न भवति, इह तु
द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तस्य लुक् प्राप्त इति न प्रतिषिध्यते, अवश्यं चैतदेवं
विज्ञेयं प्रथमस्य लुक् प्रतिषिध्यतइति, अन्यथा अत्रैरपत्यमितश्चानिज
इति ठक्, तस्यापत्यं बहुवो युवानः, अत इजो एतज्जियार्थेति लुक्,

ठकोत्रिभृग्विति लुक्, अत्रयः, भरद्वाजशब्दाद्विदाग्रज्, तदन्ताद्युवबहुत्वे
 इजो लुक्, अजो यजजोश्चेति लुक्, अत्रयश्च भरद्वाजाश्च अत्रिभरद्वा-
 जास्तेषां मैयुनिकाद् द्वन्द्वद्वुत्, अत्रिभरद्वाजिकाः, तत्रालुक् प्राप्नोति,
 कुत्सादृष्यणोत्रिभृग्विति लुक्, कुशिकादजन्तादिजो लुकि कुशिकाः,
 कुत्सकुशिकिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिकाः, अथ वा गोपत्रना-
 दिषु गर्गभार्गविकाशब्दः पठ्यते, भार्गवशब्दस्य युवबहुत्वे प्राप्तस्य लुक्
 प्रतिषेधार्थं तत्रियमार्थं भविष्यति, एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसङ्गान्तस्यालु-
 ग्भवतीति, नैष वा पुनरत्र युवबहुत्वे वर्तमानस्यालुक् प्राप्नोति, किङ्का-
 रणं, गोत्रइत्युच्यते, यद्व्यपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते, इह
 तु पारिभाषिकस्य ग्रहणं युवशब्दसाहचर्यात्, अन्यथा गोत्रयुवसंज्ञयोः समा-
 वेशे यो ऽयं दोषो वक्ष्यते शालङ्केरपत्यं यजिजोश्चेति फक्, तस्य पैलः-
 दिभ्यश्चेति लुक्, शालङ्केर्यनश्छात्रा इत्यर्थविवक्षायां गोत्रे ऽलुगवीत्यलुक्
 प्राप्नोति, ततश्च यूनं लुगित्यस्य फक्फिजोऽन्यतरस्यामिति विकल्पितत्वा-
 त्यक्षे फक्ः श्रवणं प्राप्नोतीति स तदवस्य एव स्यात्, असमावेशेपि यूनो लौ-
 किकगोत्रत्वादेवालुक् प्रसङ्गात्, तदेवं गोत्रस्य बहुषु लोपिन इत्यादि न
 वक्तव्यमिति स्थितम् । 'एकवचनद्विवचनान्तस्येत्यादि' । एकवचनान्तस्य
 गोत्रप्रत्ययस्य द्विवचनान्तस्य वा बहुष्वर्थे युवसंज्ञकेषु प्रवृत्तौ सङ्गान्तौ सत्या-
 मित्यर्थः । 'लोप इति' । लुगित्यर्थः । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिस्वरप्रसङ्गः ।
 ननु च युवबहुत्वाश्रयो यजजोश्चेत्येवात्र लुक् सिद्धस्तत्राह । 'नह्य-
 चाज् बहुषूपत्यत्र इति' अज्यो बहुषु यज्यो बहुष्विति विज्ञायमाने लुङ्
 सिध्यतीत्यर्थः । यदा त्वजन्तं यद्बहुषु यजन्तं यद्बहुष्विति विज्ञायते तदा-
 जन्तस्य बहुषु युवसु वृत्तौ लौकिकस्य च गोत्रत्यापयमात्रस्य तत्र ग्रहणा-
 त्सिद्ध एव लुक्, तथा च गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्च गर्गवत्सवाजाः,
 बैशश्च और्वश्च भारद्वाजाश्च बिदौर्वभारद्वाजा इति यजजोऽन्यत्तिवे-
 लायामबहुत्वेऽपि द्वन्द्वे युगपदधिकरणवचनतया यजन्तस्याजन्तस्य च बहु-
 त्वोपजनाल्लुगभवति, न चैवं काश्यपस्यैकस्य बहूयः प्रतिकृतयः काश्य-
 पा इति इवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थं चापण्यइति

क्षुप्, हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति वचनाद् युक्तवद्वचनाभावे ऽजन्तस्य बहुषु वृत्तेर्लुक् प्रसङ्गः, गोत्रबहुत्वे लुविधानात् ॥

“यूनि लुक्” ॥ अत्रापि यद्वचीति परसप्तमी स्यात् प्रत्ययस्य यथेष्टप्रसङ्गः, युवप्रत्यये श्रूयमाणे यः प्राप्नोति स तावत्कर्तव्यस्तत्र कृते युवप्रत्ययस्य लुकि तस्य श्रवणं प्राप्नोति, विषयसप्तम्यां त्वजादौ विषयभूतएव युवप्रत्यये लुप्ते यो यतः प्राप्नोति ततः सप्त भवतीति सिद्धमिष्टम्, । एतच्चोदाहरणेषु व्यक्तीकरिष्यते, तदेतदाह । ‘अजादौ प्रत्यये विवक्षितइत्यादि’ । ‘इजश्चेत्यण् भवतीति’ । परसप्तम्यां तु वृद्धाच्छ एव स्यात् । ‘फेह्नु चेति’ । ‘यमुन्दश्च सुयामा च वार्यायणिः फिजः स्मृता’ इति परिगणनं भाष्यकारेण नाश्रितं तेन तैत्तरीयनेरपिच्छा भवति । ‘तैत्तरीयनीया इति’ । अत्र परसप्तम्यामप्युदाहरणः, एतच्चित्रियार्णजित इत्यत्र तु वृत्तिकारणाणो लुगुदाहृतस्तैत्तरीयनिः पिता तैत्तरीयनिः पुत्र इति, स परिगणनाश्रयेण द्रष्टव्यः, तदा च तैत्तरीयनीया इत्यनुदाहरणम् ‘कापिञ्जलादा इति’ । अत्रापि परसप्तम्यां वृद्धाच्छः स्यात्, एवं स्त्रौचुत्तरीयनीया इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्, इह तु औपगवैर्यूनशक्वात्रा इजो लुकि वृद्धाच्छा भवति, परसप्तम्यामिजश्चेत्यण् स्यात्, नैतदस्य योगत्यादाहरणं, कथम्, इजश्चेत्यत्र गोत्रइति वर्तते, तेनेजं विशेषयिष्यामः, गोत्रे य इज् विहित इति, पारिभाषिकं च गोत्रं एह्यते, कथं, कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यत्र तावद्गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यस्य गोत्रस्यानुवादः कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तादण् भवतीति, तत्र च पारिभाषिकं एह्यते तस्यैव चानुवादः, तदेव चेजश्चेत्यत्राप्यनुवर्तते तत्कुतो युवप्रत्ययान्तादणः प्रसङ्गः, अत्रश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा लुप्तेपीजि प्रत्ययलक्षणेनाण् स्यादेव, इमानि तर्ह्यत्रोदाहरणानि यत्त्वच्छान्ताः, यत्, राजश्वशुराद्यत् श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यं, तस्यापत्यं श्वाशुरिस्तस्य क्वात्रा इति लुकि प्राग्दीव्यतोण् भवति श्वाशुरः, अन्यथा वृद्धाच्छः स्यात्, कुलात्त्वः कुलीनः, तस्यापत्यं कौलीनिः, तस्य क्वात्रा, इजो लुकि कौलीनः, स्वसुशुक्, स्वस्त्रीयः, तस्यापत्यं

स्वस्रीयः, तस्य ह्यत्रा इजो लुकि स्वस्रीयः, नैतान्युदाहरणानि ।
 अब्राह्मणाद् गोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमितीजो लुकि कृते श्वशुर्यः
 पिता श्वशुर्यः पुत्रः, कुलीनः पिता कुलीनः पुत्रः, स्वस्रीयः पिता
 स्वस्रीयः पुत्र इति भवितव्यं, न च ब्राह्मणगोत्रे कश्चिदवृद्धिनिमित्तः
 प्रत्ययः सम्भवति यत इजि कृते कः प्राप्नोति, वृद्धिनिमित्ते तु गोत्र-
 प्रत्यये नास्ति विशेषः, यतः श्रूयमाणेपीजिच्छेन भवितव्यं लुप्तेपि
 तस्मिन् गोत्रप्रत्ययान्तस्यापि वृद्धत्वाच्चेन भवितव्यं, तद्यथा औप-
 गवीया इति, तदेवमिज उदाहरणं न सम्भवतीति स्थितं, यदि तु
 पूर्वसूत्रे लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं तदा स्यादेवेज उदाहरणम्, तथाहि ।
 श्वशुर्यादिभ्य उत्पत्तयेजः सत्यप्यौपसङ्ख्यानिके लुकि तस्य प्राग्दीञ्-
 तीयविवक्षायां गोत्रे ऽलुगचीति प्रतिषेधेन पुनः प्रादुर्भावादिसाश्रयो
 वृद्धाच्छः स्यात्, यदि तस्य यूनि लुगिति लुङ् क्रियेत, अतस्मादिस
 उदाहरणत्वप्रतिषेधादप्यवसीयते परिभाषिकं गोत्रं पूर्वसूत्रे भाष्य-
 कारस्याभिमतमिति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते यावता युनेपि गोत्ररूपे
 विवक्षिते गोत्रप्रत्ययेनाभिधानात्तच्चिबन्धन एव प्रत्ययो भविष्यति, अर्थ-
 प्रकारणादिना च युवविशेषसिद्धिः, अवश्यं चार्थप्रकरणादिनैव विशे-
 षोवसातव्यः, आरब्धेयस्मिन्सूत्रे शब्दस्य साधारणत्वात्, नहि जायते
 किं भागवित्तेरह्यत्रा भागवित्ता आहो स्विद्भागवित्तिकस्येति, यदा
 तर्हि विशेषविवक्षा तदापि भागवित्ता इत्येव यथा स्याद्भागवित्तिकीया
 इति जातु चिन्मा भूदित्येवमर्थमिदम् ॥

“फक्फिजोरन्यतरस्याम्” ॥ किमर्थमिदं यावता युवरूपविव-
 क्षायां गार्ग्यायणीया इति गोत्ररूपविवक्षायां च गार्गीया इति, अर्थप्रक-
 रणादिना च विशेषोवसायः, आरब्धेयस्मिन्सूत्रेयमाश्रयणीयो गार्गी-
 या इति शब्दस्य साधारणत्वादित्यत आह । ‘पूर्वसूत्रेणेति’ । यूनि
 लुगित्येतदारम्भणीयमित्युक्तं तस्मिंश्चारभ्यमाणे यदीदं नेच्येत फक्-
 फिजोरपि नित्यमेव लुक् स्यात्ततश्च गार्ग्यायणीया इति न स्यात्तस्मा-
 द्दिदमप्यारम्भणीयमित्यर्थः ॥

“तस्यापत्यम्” ॥ ‘अर्थनिर्द्देशोयमिति’ प्रकृत्यर्थविशिष्टः षष्ठा-
 र्थाऽपत्यरूपः प्रत्ययार्थेनेन निर्द्दिश्यतइत्यर्थः । तेन समर्थविभक्तेरपि
 षष्ठ्या निर्द्देशो दर्शित एव । ‘पूर्वैरुत्तरैश्चेति’ । पूर्वैस्तावदणादिभिः
 सम्बध्यते ऽसंयुक्तविधानात्, अन्यथा तस्यापत्यमत इजित्येकं योगमेव
 कुर्यात्, यतस्त्वसंयुक्तं करोति ततो ज्ञायते पूर्वैःसम्बध्यतइति । उत्तरै-
 रपि सम्बध्यते स्वरितत्वात्साकाङ्क्षत्वाच्च तेषाम् । ‘तस्येति षष्ठीसम-
 र्थादिति’ । तस्येति सामान्यं षष्ठ्यन्तविशेषोपलक्षणार्थं, समर्थानामिति
 च निर्द्धारणे षष्ठी, तत्र तुल्यजातीयस्य निर्द्धारणादयमर्थः सम्पद्यते
 षष्ठ्यन्तात्समर्थादिति । ‘अपत्यमित्येतस्मिन्नर्थेति’ । प्रथमान्तस्याप-
 त्यशब्दस्यान्यथासम्बन्धानुपपत्तेरयमध्याहारो लब्धः । ‘यथाविहितमि-
 ति’ । यथार्थेयदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः । प्राग् दाव्यतोऽणि-
 त्यादिभिर्या यतो विहितः स तस्मादित्यर्थः । इह तस्येति पुंनपुंसकयो-
 रन्यतरेणायं निर्द्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च, तेन लिङ्गान्तराद्वच-
 नान्तराच्च न स्यात् सुमातुरपत्यं सौमात्रः, तत्रस्यापत्यं चात्रिः,
 उपगोरपत्यमौपगव इति । अपत्यमिति चैकवचनेन नपुंसकेन च
 निर्द्देशः क्रियते तेनैकस्मिन्नेवापत्ये स्याच्च द्वयोनैपि बहुषु, नपुंसकएव
 स्याच्च स्त्रीपुंसयोरित्याशङ्क्याह । ‘प्रकृत्यर्थेत्यादि’ । प्रकृत्यर्थे उपवा-
 दिर्विशेषस्तस्येत्यस्य विशेषोपलक्षणार्थत्वात् । ‘अपत्यमात्रं चेति’ । मात्र-
 शब्दोऽयं लिङ्गवचनयोर्व्यवच्छेदाय । ‘लिङ्गवचनादिकमिति’ । आदि-
 शब्देन कालस्य ग्रहणमत्र हि वर्तमानकालेन निर्द्देशोऽस्तीति प्रतीतिः,
 यथोक्तं यत्रान्यत्क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवतिपरःप्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्य-
 मानोऽप्यस्तीति गम्यतइति, ततश्च तस्य कालस्य विवक्षायां कालान्तरे
 न स्यात् । ‘सर्वमविषयितमिति’ । नान्तरीयकत्वादुपादानस्यावश्यं
 हि केन चिल्लिङ्गादिना निर्द्देशः कर्तव्यः । ‘तस्येदमित्यपत्येपीति’ ।
 अणादीनां विधानं सिद्धमिति शेषः । तस्येदंविशेषा ह्यपत्यसमू-
 हविकारादयः सम्बन्धसामान्येपि सर्वविशेषान्तर्भावात्, ततश्च तस्येद-
 मित्यनेनैवापत्येऽप्यणादीनां विधानं सिद्धं तत्किं योगविभागेनापत्येण

दयो विधीयन्ते न तस्यापत्यमत इजि यपत्रादैः संयुक्त एवापत्यार्थो निर्दिश्यतइति चोद्धार्ये परिहरति । 'बाधनार्थं कृतं भवेदिति' । तस्ये-
दमित्यनेन विधीयमानानामणादीनां यो बाधकश्चस्तस्य बाधनार्थमपत्ये
ऽणादीनां विधानं कृतं भवेदित्यर्थः । ननु शैषिकश्चः, अपत्यादितु-
र्यपर्यन्तेभ्यो योन्योर्थः स शेषः, तत्कथमपत्ये कस्य प्रसङ्गो येन तद्बाध-
नार्थमिदमित्याह । 'उत्सर्गः शेष एवासाविति' । यदि योगविभागम-
कृत्वा तस्यापत्यमत इजित्युच्येत तदा प्रकृतिविशेषसंबद्धस्यैवापत्यार्थस्योप-
योगोऽतोऽन्योपत्यार्थः शेष एव स्यादिति स्यादेव वृद्धादपत्ये कः, योगवि-
भागे त्वपत्यार्थस्याणादिविधावुपयोगाच्चेष्टत्वाभावाच्छस्याप्राप्तिरेव, सै-
वात्राप्राप्तिर्बाधेत्युच्यते । उत्सर्ग इति प्रकृतिसामान्यसम्बद्धः सामा-
न्यभूतोपत्यार्थ उक्तः, बाधनार्थस्योदाहरणमह । 'वृद्धान्यस्य प्र-
योजनमिति' । 'श्यामगव इति' । श्यामा गावोऽस्य श्यामगुरिति ॥

“एको गोत्रे” ॥ एकशब्दोऽयमन्यप्रधानासहायतुल्याप्रथमसमान-
साधारणवाची, अन्यार्थं तावद् एकान्याभ्यां समर्थाभ्यां, प्रजामेका रत्न-
त्यूजमेका, एकान् बन्धुरपरचिरासुः, इत्येके मन्यन्ते, यजुष्येकेषामिति, के
चित्त्वनयोः प्रयोगयोः के चिच्छब्दपर्याय एकशब्द इत्याहुः । एकः
पार्थो धनुष्मतामिति प्रधानार्थः । आद्यन्तवदेकस्मिन्, एकहलादौ,
एकहल्मध्यइत्यसहायार्थः । एको द्वौ बहव इति सङ्ख्यार्थः । एकैत्य-
प्राणा इति प्रथमार्थः । तेनैकदिगिति समानार्थः, देवदत्तयज्ञदत्तावेक-
धनाविति साधारणार्थः, तत्र सङ्ख्यावचनः साधारणवचनः प्रथमवचनो
वा एह्यते, अर्थान्तराणामसम्भवात्, गोत्रं पारिभाषिकं, कृत्रिमाकृत्रिमयोः
कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययात्, अपत्याधिकारे गोत्रग्रहणाच्च । किमर्थमिद-
मुच्यते, पौत्रप्रभृतावपत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतेरुपवादेरेव प्रत्ययो यथा
स्याद् औपगवादेः प्रत्ययान्तान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनं सन्विधिव-
देतद्विष्यति, तद्वथा धातोर्विधीयमानः सन् सनन्ताव भवति, तत्
कस्य हेतोः, आकृतौ पदार्थं समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्त्तते, न च सनि
विधीयमाने सनन्तो धातुः सम्भवति, तद्वदिहाप्यपत्यप्रत्यये विधीयमा-

नापत्यप्रत्ययान्ता प्रकृतिः सम्भवतीति ततः प्रत्ययो न भविष्यति, विषम उपन्यासः । एकः सन् प्रत्ययः विधायकं च लक्षणमेकमेव, तत्र युक्तं न तस्मिन्विधीयमाने तदन्ता प्रकृतिः सम्भवतीति, इह पुनस्तस्यापत्यमत इज् यजिजोश्चेति बहूनि लक्षणानि प्रत्ययाश्च बहवस्तत्र कस्मिंश्चित्प्रत्यये विधीयमाने प्रत्ययान्तरेण तदन्ता प्रकृतिः सम्भवत्येव, तथा च गुपादीनां सनः सन् भवति जुगुप्सिषतइति, किं पुनः स्यादद्येतच्चारभ्येत, उच्यते । इह के चिन्मन्यन्ते, पुत्रशब्दपर्यायोपत्यशब्दो निघण्टुषु तथा पाठाल्लोके च दृष्टत्वात्, तद्यथा पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं दृष्ट्वा कश्चित्पृच्छति कस्य पुत्रायमिति कस्यापत्यमिति, स देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेत्युत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानं, ततश्च यथा पितामहं प्रति पुत्रो न भवति तथापत्यमिति, उत्पादयितैवैकोपत्येन युज्यते न तु पितामहादयोऽपीति । अन्ये तु क्रियानिमित्तकोपत्यशब्दः, न पत्न्यनेनेत्यपत्यमिति औणादिको यत्प्रत्ययः, यस्य च येनापतनं तत्तस्यापत्यं, अवहितजनितोपि पौत्रादिः पितामहादेरपतनहेतुर्भवति, श्रूयते हि 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ह्येणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री'ति, एतेन पुत्रमुत्पाद्य पितृणामनृणो भवतीति प्रतिपादनात् पुत्रोत्पादितया प्रजया पितृणामुपकारो दृश्यते, स्मर्यते च ।

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति त्रिष्टपम् ॥

इति । इतिहासेषु च जारत्कारादिषु महती वार्ता अवहितजनितोप्युपकारक इति, सूत्रकारश्च शब्दविदां मूढाभिषिक्तः सूत्रयत्यपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति, ततो विज्ञायते क्रियानिमित्तकोपत्यशब्द इति, अन्यथा यथा पौत्रप्रभृतिः पुत्र इत्यनुपपन्नं तादृगेऽतत्स्यादेवं सति साक्षात्परश्रया वा यस्य य उत्पाद्यः स तं प्रत्यपत्यमिति सर्वेपि पितामहादयोऽपत्येन युज्यन्ते न तूत्पादयितैवेति, तत्राद्ये पक्षे यद्येतच्चारभ्येत ततस्तत्रतत्रापत्ये तत्तत्पितृवचनात्सप्त प्रत्ययः स्यात्-

अथा उपगोरौपगवस्तस्यौपगविस्तस्यौपगवायनः, एवं शततमेपत्ये
 एकोनशतमपत्यप्रत्यया इत्यनिष्टं प्राप्नोति, इष्टं च न सिद्ध्यति औपगव
 इति, तृतीयादेशपुं प्रत्यनपत्यत्वात् । द्वितीये तूपगोः पञ्चमः पूर्वषां
 चतुर्णामपत्यं ततो यदोपगोः प्रत्ययस्तदौपगव इतीष्टं तावत्सिद्ध्यति,
 अनिष्टमपि च प्राप्नोति, तच्चानिष्टमनियतमौपगविस्तत औपगवाय-
 नस्तत औपगवायनिरिति, पञ्चमे त्रीण्यनिष्टानि षष्ठे चत्वारित्येवं
 यावत्तिथमपत्यमभिधित्सितं तावन्ति द्युनान्यनिष्टानि प्राप्नुवन्ति,
 तद्वथा शततमे ऽष्टौ नवतिश्चेति, एवं स्थिते इदमारभ्यते, आरभ्य-
 माणेष्वेतस्मिन्यदि प्रथमः पक्ष आश्रीयते ततो विध्यर्थमेतस्याद्
 नियमार्थं वा, कथं चेदं विध्यर्थं कथं वा नियमार्थं, यदि
 गोत्रशब्देन पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदाय एकैकमपत्यमभिधीयते ततो
 विध्यर्थं, तर्हि तथा नियमार्थः सम्भवति, एकस्मिन्पत्ये ऽनेकप्र-
 त्ययप्रसङ्गस्याभावाद्, न तावदेकस्मिन्प्रयोगे एकस्याः प्रकृतेरनेकप्रत्यय-
 प्रसङ्गः, एकेनैवोक्तत्वात्तत्पार्थस्य, नापि प्रयोगभेदेन नानाप्रकृतिभ्यो
 नानाप्रत्ययप्रसङ्गः, सर्वदा स्वपितृवचनादेव प्रसङ्गादिति परम-
 प्रकृतेस्तृतीयादावपत्ये ऽप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते, कथं पुनरेको गोत्र-
 इत्येतावति वचने परमप्रकृतेः प्रत्ययो विधीयतइति शक्यं विज्ञातुं
 यावता यथा परमप्रकृतेर्योगादप्राप्त एवमौपगवाच्चतुर्थीदाविति ततः
 किं न विधीयते वचनव्यक्तिभेदात्, एवं ह्यत्र वचनं व्यज्यते गोत्रएकः
 प्रत्ययो भवति, यत एक एव प्रत्ययः कर्तुं शक्यते तत एव प्रत्ययो भव-
 तीत्यर्थः, एकग्रहणसामर्थ्याच्चायमर्थो लभ्यते । ननु विधीयमानेषि
 प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावसम्बन्धौ स्यातां, वचनसामर्थ्यादपत्यापत्यस्यापत्य-
 त्वोपचारात् प्रत्ययो भविष्यतीत्यदोषः, मुख्यपत्ये चरितार्थः प्रत्ययो न
 स्यादिति विधातश्चमपि, अस्मिन्पते सर्वेष्वौपगव इतीष्टं सिद्ध्यति प्रत्य-
 यमालाप्रसङ्गस्तदवस्य एव, नह्यनेन तत्तत्पितृवचनात्प्राप्तः प्रत्ययः
 प्रतिषिद्ध्यते, तथा पञ्चमेपत्ये उपगुशब्दादनेन प्रत्यये विहिते तस्याप-
 त्यमिति षष्ठ औपगविः स्यात्, यदा त्वपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमित्यपत्य-

शब्देन पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायं लक्षयित्वा तस्यैव गोत्रसंज्ञा विधीयते, एकैकस्मिन्नपत्ये गोत्रशब्दप्रयोगः समुदायेषु वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपीति न्यायात्, अत्रत्येन वा गोत्रशब्देनावयवधर्मेण समुदायव्यपदेशात्पौत्र-प्रभृत्यपत्यसमुदायोभिधीयते तदा नियमार्थं गोत्रसमुदाये एक एव प्रत्ययो भवतीति, यद्यप्येकैकस्मिन्नपत्ये एकैकः प्रत्ययः प्राप्नोति तथापि पौत्र एकस्तदपत्ये चापर इति सकलनिरूपणे समुदाये बहवः प्रत्ययाः कृतास्युरिति नियम उपपद्यते, अस्मिन्यस्ते दोषः, अनन्तरापत्यप्रत्य-प्रयान्तात्तृतीये प्रत्ययः प्राप्नोति गोत्रशब्दोपादानेन हि नियमः क्रियते गोत्र एक एवेति, ततश्च गोत्रेनेकः प्रत्ययो मा भूत्, अनन्तरएक-स्तृतीये चापर इत्येवमनेकः कस्मात् स्यात्, एवमपि गोत्रे एक एव हि कृता भवति, अथ वा गोत्रसमुदाये एक एवेत्यनेन किं क्रियते, तृतीया-देश्चतुर्थादौ प्राप्तः प्रतिबिध्यते, यदि तृतीयादेः स्यात्समुदायेनेकः प्रत्ययः कृतः स्यादिति, यस्त्वनन्तरात्तृतीये प्राप्तः सोऽभ्यनुज्ञायते एक एवेतीतरध्यावृत्तौ नियमेषु तात्पर्यं, ततश्च यतः प्रत्यये क्रियमाणे समु-दायेनेकः प्रत्ययः कृतो भवति ततो न भवतीत्येव वचनार्थो भवति, एवं चतुर्थस्यापत्यप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, द्वितीयादुत्पन्नस्तृतीयमेवाचष्टे न तृतीयादुत्पन्नतदिति किं तु औपगवरेपत्यमिति वाक्यमेव, पञ्चमादे-स्तु वाक्येनाप्यभिधानं न प्राप्नोति, नहि तत्तत्पितृवचनः कश्चिदपत्य-प्रत्ययान्तः शब्दो ऽस्ति येन विदृष्टेयं, परमप्रकृतेश्च तृतीयादौ न कुत्र चित्प्रत्ययः प्राप्नोत्ययोगात्, तदेवमस्मिन्यस्ते परमप्रकृतेश्चात्पत्तिर्वक्तव्या, ऽनन्तराच्च तृतीये प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्यादेनत् । न परम-प्रकृतेरुत्पत्तिर्वक्तव्या, ऽभेदोपचारेणैव सिद्धेः, अभेदोपचारश्चाप्यौपगवयो-रौपगवतदपत्ययोर्वा, तदेवं शततमेव्यपत्ये ऽभेदोपचारपरम्परया औपगव इत्यभिधानं सिध्यति, न चैवमभेदोपचारेणैवेष्टस्य सिद्धेः सूत्रस्य वैयर्थ्यं, भेदविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थत्वादिति, एवमप्यनन्त-रस्य तृतीयस्य च भेदविवक्षायां तृतीयऔपगविः स्यात्, तथाऽनन्तरे तृतीयादौ च यत्र प्रत्ययो भिद्यते यथा गर्गादौ तत्राप्यनिष्टप्रसङ्गः,

यदि तावद्गार्ग्यं गंगापचारस्तदा तदपत्यमपि गार्गिः स्याद्गार्ग्यश्चेष्यते ।
अथापि गार्गस्तदपत्यस्य चाभेदोपचार एवमपि गार्गिः स्याद्वितीत्यादौ
विषये दोषवानेवाभेदोपचारः । तदेवं प्रथमपक्षे विधौ नियमे च दोष-
प्रसङ्गाद् द्वितीयः पक्ष आश्रीयते, तत्रापि नियमः, यद्यप्येकैकस्मिन्नयोगे
एकस्याः प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोति तथाऽप्युपगोः पञ्चमे पूर्वाभ्य-
श्चतसृभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रयोगभेदेन नानाप्रत्ययप्रसङ्गे नियमः क्रियते एक
एवेति, तदिदमुक्तं भेदेन प्रत्ययप्रसङ्गे नियमः क्रियते । ननु न ज्ञायते क
एको भवतीति, यो वा परमप्रकृतेर्यो वा प्रत्ययान्तादिति, नन्वेक इत्युच्यते
यदि च प्रत्ययान्तात्प्राप्तः प्रत्ययः स्यादनेकः कृतः स्यात्, क, न ताव-
त्पञ्चमे पूर्वेषां प्रत्ययान्तामस्मिन्नयोगे प्रसङ्गेऽपत्यान्तरविषयत्वात् । अथ
गोत्रसमुदाये केनासौ निवार्येत, न तावदनेनैव, नहि गोत्रसमुदायो
गोत्रग्रहणेन गृह्यते, ऽथापि गृह्येत एवमपि न ज्ञायते यो वा परमप्रकृ-
तेर्यो वा ऽनन्तरादिति, यदि पुनर्गोत्रग्रहणं न क्रियते क्रियमाणं वा
ऽपत्यमात्रपरं विज्ञायते न स्यादेष दोषः, अपत्ये समुदाये एक एवेति
नियमात्, अपत्याधिकारे गोत्रग्रहणात्त्वेष्ट दोषो जायते, नैष दोषः ।
अपत्यमिति वर्तते, गोत्रेऽपत्ये एक एवापत्यप्रत्ययो भवतीति वचनव्यक्तिः,
यदि च प्रत्ययान्तात्प्रत्ययः स्यादपत्यप्रत्ययो ऽनेको गोत्रे कृतः स्यात्,
सामर्थ्येन वा प्रत्ययो विशेष्यते, गोत्राभिधाने समर्थानां मध्ये एक
एवेति, यदि च प्रत्ययान्तात्प्रत्ययः स्याद्गोत्राभिधानसमर्थो ऽनेकः कृतः
स्यात्प्रथमस्यापि समर्थत्वात्, यद्यप्यस्मिन्नयोगे ऽपत्यान्तरं वर्तते पञ्चमं
प्रत्यपि सामर्थ्यं तावदस्ति, यदि वा तस्यापत्यमित्यादिलक्षणैरेक
एव प्रत्ययः कर्तव्यः, क, गोत्रे, यस्मिन्नपत्ये गोत्रमभिधित्सतं
तत्रेत्यर्थः, प्रत्ययान्ताच्च प्रत्यये तस्मिन्नेव प्रयोगे प्रकृतिरूपसम्पादना-
यापि तावदनेकः कृतः स्यात्, यदि वा प्रथमवचन एकशब्दः कश्च
प्रथमः यमकृत्वा प्रत्ययान्तरं कर्तुं न शक्यते, साधारणवचनो वा
ऽपत्याधिकाराच्च यः सर्वोपयसाधारणः स एव गोत्रे भवतीति,
गर्गशब्दाद्वज्रैव भवतीति, गर्गशब्दाद्वो यञ् प्राप्तः स एव भवति न

प्रकृत्यन्तरेभ्यः प्राप्ताः प्रत्यया इत्यर्थस्तदाह । 'प्रत्ययो नियम्यत-
इति' । प्रत्ययान्तरं वार्यतइत्यर्थः । एतेन प्रकृतिर्नियम्यतइत्यपि
व्याख्यातम् । 'अथ वेत्यादि' । अस्मिन्यत्ते प्रथमवचन एकशब्द इति
दर्शितम् । 'प्रथमा प्रकृतिरिति' । सूत्रे तु शब्दापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्देश
इति दर्शितम् । 'एक एव शब्द इति' । अथ वास्मिन्यत्ते साधारणवचन
एकशब्दः परमप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसाधारणी, सङ्ख्यावचनो वा प्रथमाति-
क्रमे कारणाभावात्परमप्रकृतिरेकशब्देन गृह्यते । 'अनयोः पक्षयोः प्रथ-
मा प्रकृति रिति' । एकशब्दस्यार्थतो विवरणं द्रष्टव्यम् ॥

“गोत्रादून्यस्त्रियाम्” ॥ अत्राप्यनारभ्यमाणेस्मिन्योगे उत्पा-
दयितर्यपत्ययुक्ते गोत्राञ्जया युवसञ्जया बाधितत्वादसति पूर्वसूत्र-
व्यापारे चतुर्थे तृतीयात्यञ्चमे चतुर्थोत्पष्टे पञ्चमादित्येवं प्रत्ययान्ता-
देव प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यनिष्टमेव प्राप्नोति, व्यवहिते च पञ्चमादौ यूनि
तृतीयादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति तं प्रत्ययनपत्यत्वादितिष्टं न सिध्यति, सर्वेषु
त्वपत्ययुक्तेषु पञ्चमे यूनि पूर्वभ्यश्चतुर्थ्यः प्रत्ययः प्राप्नोति, तत्र यदा तृती-
यात्तदा गार्ग्यायण इतीष्टं तावत्सिध्यति, अनिष्टमपि प्राप्नोति प्रकृत्यन्त-
रेभ्योपि प्रत्ययप्रसङ्गादित्यत इदमारभ्यते । अत्रापि यदि पूर्वः पक्ष
आश्रीयते ततो विध्यर्थमेतत्स्यान्वियमार्थं वा, यदि युवशब्देनैकमपत्य-
मुच्यते तत एकस्मिन्यूनि गोत्रादगोत्राच्च प्राप्नोतिभावात् चतुर्थेन व्यव-
हिते पञ्चमादौ यूनि गोत्राद्विध्यर्थं भवति । अथ चतुर्थेऽधृत्यपत्यसमु-
दायो युवशब्देनोच्यते ततो गोत्राच्चतुर्थे चतुर्थोदगोत्रात्यञ्चम इति
गोत्रादगोत्राच्च युवसमुदाये प्रत्ययप्रसङ्गे गोत्रादेवेति नियमार्थं भवति,
तत्र विधौ गार्ग्यायण इतीष्टं सिध्यति प्रत्ययमलाप्रतङ्गदोषः स्यादेव,
तत्पितृवचनात्प्राप्तस्य प्रत्ययस्यानिष्टत्वात्, नियमे चतुर्थादेः प्राप्तस्य
प्रत्ययस्य प्रतिषेधो ऽयं सम्पद्यते, यदि चतुर्थादेः स्याद् युवसमुदाये
गोत्रादपि प्रत्ययः कृतः स्यादिति, ततस्त्व नास्तिष्टसङ्गः किं तु पञ्च-
मादौ यूनि गोत्रादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति तं प्रत्ययनपत्यत्वादिति पञ्चमस्य
वाक्येनाभिधानं स्याद्गार्ग्यायणस्यापत्यमिति, षष्ठस्य तु वाक्येनापि न

सिद्धयति, नहि तत्पितृवचनोपत्यप्रत्ययान्तः शब्दोऽस्ति येन विग्रह्येत, तदेवमत्रापि द्वितीयः पक्ष आश्रीयते नियमश्च तदाह । ‘अयमपि नियम इति’ । ‘गोत्रादेवेति’ । यून्येवेत्येष विपरीतं नियमो न भवति एको गोत्रइति नियमादून्येत्यत्र गोत्रप्रत्ययस्य प्रसङ्गाभावात् । ‘न परमप्रकृत्यनन्तरयुवभ्य इति’ । अन्यथा प्रयोगभेदेन तेभ्योपि स्यात् । ‘किं पुनरत्र प्रतिषिध्यतइति’ । सर्वस्मिन्नपि प्रतिषिध्यमाने दोषदर्शनात्परनः । तमेव दोषमाविष्करोति । ‘यदि नियम इति’ । तदेकवाक्यत्वात्प्रतिषेधस्येति भावः । ‘स्त्रियामनियमः प्राप्नोतीति’ । परमप्रकृत्यनन्तरयुवलक्षणाः प्रत्ययाः प्रयोगभेदेन पर्यायेण स्युरित्यर्थः । ‘अथ युवप्रत्ययः प्रतिषिध्यतइति’ । अस्त्रियामिति योगविभागेन प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण चेति भावः । ‘गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीति’ । तद्वथा गर्गादिभ्यो यञ् गार्गी गार्ग्यायणी, अपत्यसामान्यलक्षण एव तु प्रत्ययः स्यात्किं कारणमनभिधानं प्राप्नोतीत्यत आह । ‘गोत्रसञ्ज्ञाया युवसञ्ज्ञया बाधितत्वादिति’ । यथा च बाधस्तथा तत्रैव वक्ष्यते । स्यादेतत् । युवप्रत्ययस्य स्त्रियां लुक्कुरिष्यते, कथं, यूनं लुगित्यस्यानन्तरं स्त्रियां चेति वक्ष्यामि यूनं लुगित्येव प्राग्दीव्यतइत्येतच्चिद्वृत्तं, यद्वा वतण्डाच्च, लुक् स्त्रियां, यूनं चेति वक्ष्यामि, लुक् स्त्रियामित्येव, ततश्च गार्ग्यशब्दादुत्पन्नस्य फको लुकि कृते लुप्तस्याप्यर्थं प्रकृतिरेवाहेति यजन्तास्त्रियां वर्तमानान्डीष्णौ भविष्यत इति, एवमप्यौपगवशब्दादत इजो लुकि कृते ऽनुपसर्जनानधिकारादण्येनोपसर्जनमित्युच्यमान ईकारो न प्राप्नोति अणर्थस्याप्रधानत्वात्, यूनं संक्रान्तत्वात्, माभूदेवमण्येनोपसर्जनमिति अणन्तादनुपसर्जनान्दित्येवं भविष्यति, नैवं शक्यम्, इह हि दोषः स्यादापिशलिना प्रोक्तं व्याकरणम्, इजश्चेत्यण, तदधीते आपिशला ब्राह्मणी, तदधीतइत्यणः प्रोक्ताल्लुकि अणन्तस्याधेय्यां प्रधानस्त्रियां संक्रान्तत्वान्डीष्णाप्नोति, तस्मादण्येनोपसर्जनमित्येवाश्रयणीयं स्त्रियां योऽखिहित इति वा, तथा च सत्पौपगवीतीकारो न प्राप्नोति, यदप्यत्र प्रत्ययलक्षणेन इज उपसंख्यानमितीकारः स्यात्, इह तु म्लुचकायनेरपत्यमौत्सर्गिकस्याणो लुकि ङीच

प्राप्नोति, इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् भविष्यति, इह तर्हि यस्कस्यापत्यं शिवाद्यण् यास्कः, तस्यापत्यं स्त्री, अणो ङच इति फिज् स्त्रियां लुकि ईकारो न प्राप्नोति, नह्यत्र लुप्तः प्रत्यय ईकारस्य निमित्तं, यश्च श्रूयते न स स्त्रियां विहित उपसर्जनं च, तर्हि का गतिरित्यत आह । ‘तस्मादिति’ । ‘युवसञ्ज्ञैव प्रतिषिध्यतइति’ । ननु यूनि यदुक्तं तत्स्त्रियां न भवतीत्युक्तं, न च युवसञ्ज्ञा यून्युक्ता, नहि युवसञ्ज्ञायाः प्राग्युवसञ्ज्ञास्ति, चतुर्थोदेर्जीवद्वंशस्यस्यापत्यस्योपलक्षणं युवशब्द इत्यदोषः । अपर आह । स्वरूपपरो युवशब्दः, परिभाषा चेयं, यत्र युवशब्दः श्रूयते तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठते, जीवति तु वंश्ये युवा, अस्त्रियामिति वा व्यक्तमेव पठितव्यमिति ॥

“अत इज्” ॥ ‘अकारान्तात्प्रातिपादिकादिति’ । अत सातत्य-गमनइत्यस्य वा ऽच्चाब्दान्तानां वा कुर्वदादीनां ग्रहणं न भवति, यदि स्याच्छिवादिषु येषामस्येजो बाधनार्थः पाठः शिवमोष्ठप्रौष्ठिकप्रभृतीनां तेषां पाठोनर्थकः स्यात्, व्यपदेशिवद्वावादिहापि भवति अस्यापत्यमिति, यस्येति लोपे प्रत्ययमात्रस्य श्रवणम्, इह तु एरपत्यमस्य युवेति यजिजोश्चेति फकि यस्येतिलोपं बाधित्वा परत्वादादिदृष्टौ कृतायामायायन इति भवति ॥

“बाहुादिभ्यश्च” ॥ ‘क्व चिदिति’ । अजीगर्तादिषूदङ्कूपर्यन्तेष्व-दन्तत्वात्पूर्वणञ् प्राप्तस्तस्य चण्यन्धकृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यण् बाधकः प्राप्तः, अन्ये सर्वे ऽनकारान्तास्तेषु च बाहुप्रभृतिपूर्वणन्तेषु पुष्करसदादिषु हलन्तेषु चाण् प्राप्तः, चूडाशब्दाद्व्यच इति ठक्, वृक्लादिभ्यस्तन्नामिकाण् प्राप्तः, शिरसलोमन्निति तदन्तयोर्ग्रहणं, सम्भूयोम्भोमितौज्जां स लोपश्चेत्येव वक्तव्ये पृथक् सलोपश्चेति वचनं वैचित्र्यार्थम् । उदञ्चु इति पठ्यते, तत्र नायमुकारान्तात्मत्ययः किं तु क्विन्तात्मत्ययः, नलोपाभावस्तु निपात्यते, उदीचोपत्यमौदञ्चिः, एतत्सर्वं पैलादिष्वौदञ्चिशब्दपाठाद्विज्ञायते । ‘बाहुादिप्रभृतिष्विति’ । प्रभृतिग्रहणेन वत्यमाणां कुञ्जादीनां ग्रहणं,

लोके विदितो लौकिको गोत्रभावः, संज्ञाकारित्वम् आदिपुरुषत्वमि-त्यर्थः ।
 एतच्च न्यायसिद्धं, कथम्, अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येति, अर्थवतां
 बाह्यादीनां ग्रहणं, स चार्थः प्रसिद्धः, भटिति प्रतीतिः, स्मृतिशास्त्रस्य
 चार्थतोनादित्वाद्नामार्थाभिधायिनामेव ग्रहणं न्याय्यम् । 'बाहुर्नाम
 कश्चिदिति' एवं कुञ्जो नाम नडो वा, तस्मादिजैव भवति । 'कौञ्जि-
 नाडिरिति' । यत्तु कार्यं न स्वरूपोपादानेन विधीयते किं तु प्रकार-
 न्तरेण तद्विद्वान्नीतनार्थाभिधायिनामपि भवति, अत इज्, दैवदत्ति-
 रिति । 'सम्बन्धिशब्दानां चेति' । कार्योपेत्या पृष्ठी, सम्बन्धिशब्दानां
 श्वशुरादीनां यत्कार्यमुच्यते तस्य तत्सदृशे प्रतिषेधो भवति । 'संज्ञाश्व-
 सुरस्येति' । संज्ञया यः श्वसुरो न संबन्धेन । 'श्वासुरिरिति' । उणादिषु
 नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवति, तेन सावसे राप्ताविति व्युत्पत्तयः श्वशुरश-
 ब्दस्य न व्याभ्यामित्येष विधिर्न भवति, तथा मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं
 धान्यमातरि न भवति, इदमपि न्यायसिद्धं संज्ञाश्वशुरस्यादिमत्त्वात्सम्ब-
 न्धिशब्दस्यानादित्वात्, मातृपितृभ्यामित्यत्रापि प्रसिद्धतरत्वाज्जननी-
 वाचिनो ग्रहणम् । उक्तं च ॥

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्राः लोकविश्रुताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

इति । 'चकारो नुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोधयतीति' ।

पठितशब्दापेक्षः समुच्चय इति भावः ॥

“सुधातुरकङ् च” ॥ ‘व्यासवृद्धेत्यादि’ । वेदं व्यस्यतीति वेद-
 व्यासः, कर्मण्यण्, तस्यैकदेशत्रयेणो व्यास इति भीमसेनो भीम इति-
 वत्, वृद्धादयो जातिविशेषाः, तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं, प्रकृत्यन्तराण्ये-
 वैतानि स्वार्थिककृन्प्रत्ययन्तानि, अत्र्यविक्रन्यायेन च कवचि तैर्वाक्यमेव
 भवति, व्यासशब्दादृषिवाचिनोपि बाह्यादेराकृतिगणत्वादिज् भवति ॥

“गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ्” ॥ ‘चकारो विशेषणार्थ इति’ । यद्यत्र
 चकारो न क्रियेत ततो व्रातफञ्जोरस्त्रियामिति वक्तव्यं, ततो ऽश्वादिभ्यः

फजित्यस्यापि ग्रहणं स्यात् । 'कौञ्जायन्य इति' । स्वार्थं व्यः, बहुषु तु ज्यादयस्तद्राजा इति तद्राजत्वात्तद्राजस्य बहुष्वित्यादिना लुक्, किं पुनरत्र जित्स्वरो भवति उत चित्स्वर इत्यत्राह । 'एकवचनद्विवचनयोरिति' । तत्र हि व्यप्रत्ययः श्रूयते, स च पश्चाद्वावीति तच्चिबन्धनो जित्स्वरः सति शिष्टः, बहुवचने तु व्ये निवृत्ते सन्प्रधारणा जित्स्वरो वा चित्स्वरो वेति, तत्र परत्वाद् जित्स्वरः प्राप्नोति, चित्करणसामर्थ्याच्चित्स्वरो भविष्यति, जित्करणसामर्थ्याद् जित्स्वरः प्राप्नोति, अस्यन्यन् जित्करणस्य प्रयोजनं, किं, वृद्ध्या अकारः, चित्करणेपि तर्ह्यस्यन्यत्प्रयोजनं, किं, विशेषणं, शक्योत्र विशेषणार्थान्योन्यबन्ध आसङ्गं, तत्र चकारानुरोधाच्चित्स्वरो भविष्यति, वृद्ध्यापि तर्ह्यन्योन्यबन्धः शक्य आसङ्गं तत्र अकारानुरोधाद् जित्स्वरः प्राप्नोति, एवं स्थितइदमुच्यते । 'परमपि जित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर एवेष्टतइति' । एवं मन्यते । स्वरे योगविभागः कर्तव्य, इदमस्ति चितः चितोन्त उदात्तो भवति, ततस्तद्धितस्य चित इत्येष, तद्धितस्य चितोन्त उदात्तो भवति, किमर्थमिदं, परत्वात्प्राप्तस्य जित्स्वरस्य बाधनार्थं, ततः कृतः, कृतश्च तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीति, यदि तु क्फप्रत्ययः क्रियते तद्धितस्येति योगविभागः शक्यो ऽकर्तुम्, अथैवं कस्माच्च क्रियते गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चक्, बहुषु फक्, नडादिभ्यश्चेति, नैवं शक्यम्, इह हि दोषः स्यात्, कौञ्जायनानामपत्यं माणवकः कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यो, केन यशब्दः श्रूयते द्वेकयोर्द्विष्यञ्चिधीयते, यदा तु क्फप्रन्तात् व्यो विधीयते तदा यून्युत्पचस्यञो एयत्त्रियार्थजित इति लुकि कृते तद्राजस्येति व्यस्य लुकि प्राप्ते गोत्रे ऽलुगचीति प्रतिषेधाद्यंशब्दस्य ग्रहणं भवति, तथा कौञ्जायन्यस्यापत्यानि बहूनि, अत इजो लुकि तद्राजस्यैव बहुषु वर्त्तमानत्वाद् व्यस्य लुकि कौञ्जायना इति भवति ॥

“नडादिभ्यः फक्” ॥ ‘शलङ्कु शलङ्कं चेति’ । द्वे अपि प्रथमान्ते, शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः, शलङ्कु इत्येतच्छब्दरूपं शलङ्कं

भवति, तद्रूपेण परिणमतइत्यर्थः । 'इजोवान्यत्रेति' । बाह्यादेराहुतिगण-
त्वादिति भावः । अभ्युपेत्यापि गोत्रमात्रे फको विधानं परिहार-
माह । 'अथ वेति' । 'इजो भावस्येति' । शलङ्कुभावापत्तेरप्युपलक्षणमे-
तत्, पूर्वत्र परिहारे तस्याः स एव पाठो ज्ञापको वेदितव्यः । 'अग्नि-
शर्मन्वृषगणइति' । अग्निशर्मन्शब्दः फकमुत्पादयति वृषगणे गोत्रे,
आग्निशर्मायणो भवति वार्षगण्यश्चेद् आग्निशर्मा ऽन्यः, अमुष्येति पठ्यते,
तत्रादःशब्दे प्रातिपदिकमात्रे पठितव्ये विभक्त्यन्तस्य पाठादुत्पत्तेरपि फकि
लुङ्ग भवति, आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्यलुङ्गिधावस्य ग्रहणं न कर्तव्यं
भवति । 'कृष्णरणौ ब्राह्मणवसिष्ठयोरिति' । कार्णायनो भवति
ब्राह्मणश्चेत् कार्णारन्यः, राणायनो भवति वासिष्ठश्चेद् राणिरन्यः ।
'क्रौष्टु क्रौष्टं चेति' । क्रौष्टायनः ॥

"हरितादिभ्यो ऽजः" ॥ हरितादिभ्यो ऽज इति व्यधिकरणे
पञ्चम्यौ, हरितादिभ्यः परो योज् तदन्तात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । वृत्ति-
कारोप्येतदेव वस्तुतो व्याचष्टे । 'हरितादिभ्यो ऽजन्तेभ्य इति' । हरि-
तादिभ्यो गोत्रापत्ये ऽज् प्रत्ययो भवतीत्ययं त्वर्यो न भवति, बिदादिषु
पाठात् । 'सामर्थ्यादिति' । गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययो न भव-
तीत्येतत्सामर्थ्यं, तस्माद्गोत्राधिकारेपि यूनि प्रत्ययो विज्ञायते, न चैवं
गोत्राधिकारस्य विच्छेद इत्याह । 'गोत्राधिकार इति' । उत्तरार्थं गोत्र-
ग्रहणमनुवर्ततएवेत्यर्थः ॥

"यजिजोश्च" ॥ 'गोत्रग्रहणेन यजिजौ विशेष्येते इति' । गोत्रे
यौ यजिजौ विहितावित्येवं, न चैवं प्रत्ययार्थस्यापत्यस्याविशेषितत्वा-
दपत्यमात्रे प्रत्ययप्रसङ्ग इत्याह । 'तदन्तादून्येवायं प्रत्यय इति' । एव-
कारः पौनर्वचनिकः, न केवलं पूर्वं एव प्रत्ययो यूनि भवति अयमपि
यून्येवेति, कस्मादित्याह । 'गोत्रादूनीति वचनादिति' ॥

"शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्सायायणेषु" ॥ शरद्वदादीनां भृग्वादिवं-
शप्रभावनां कृत्रिमा अपि पुत्राः सन्ति, स्ववंशप्रभवा अपि, तत्रापत्यविशेषणं
क्रियते, तत्र भृगुःशरद्वतोऽपत्यं न भवति पूर्वभावित्वात्, एवं शुनकस्य

वत्सः, तस्माद्भार्गवश्च वात्स्यश्च आययणश्चेति द्वन्द्वे युगपदधिकरणवचन-
तया वर्तिपदस्य बहुषु वृत्तेरत्रिभूत्विति यज्ञजोश्चेति च गोत्रप्रत्ययस्य लुक्,
तदाह । 'भार्गवश्चेद्वात्स्यश्चेदिति' । 'दाभिर्निति' । दर्भशब्द ऋषि-
वचनो न भवति, बाह्यादिषु वा पाठः ॥

“द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्” ॥ पूर्वमुक्तं गोत्राधिकारश्च
शिवादिभ्योऽणिति यावदिति, इहाप्युक्तं गोत्रइत्येवेति, तत्र नोदयति ।
'कथमिति' । 'नैवात्रेति' । यस्य ग्रहणमूरीकृत्य भवाना
नन्तर्यं दोषमाह स नैव ग्रहणतइत्येवशब्दस्यार्थः । महाभारते
द्रोणो महाभारतद्रोणः । 'अनादिरिति' इदानीमेष ह्युक्तं बह्वा-
दिप्रभृतिष्वित्यादि । नन्वेवं प्रयोगस्यात्यन्तमनुपपत्तिरित्यत आह ।
'इदानीं त्विति' । अर्वाचीनादित्यर्थः, न पुनर्महाभारतद्रोणो वृत्ति-
कारेण समानकालः, अनादेरिदानींतनस्य च द्रोण इति श्रुतिः
समाना, तत्रानादिद्रोणस्य ये वंस्या अश्वत्थामा समानकालास्ते
द्रौणायना इत्युच्यन्ते, तत्र यद् दृष्टं गोत्रत्वं तदश्वत्थामान्यपि द्रोण-
शब्दवाच्यापत्यत्वात् स्खलितबुद्धयः प्रतिपत्तारो ऽध्यारोपयन्ति, तेना-
ध्यारोपेणाश्वत्थामानि तथा द्रौणायन इत्येतद्गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं भवति ॥

“अनृष्यानन्तर्यं बिदादिभ्योऽञ्” ॥ 'गोत्रइत्येवेति' । एतेन येन
ऋषिशब्दा बिदौर्वप्रभृतयस्तेभ्यो गोत्रएवान्यथा स्यादिति गोत्रइत्येतदि-
हानुवर्त्तनीयमिति दर्शयति । 'ये पुनरित्यादि' । कथं पुनर्गोत्राधिकारे सत्य-
यमर्थो लभ्यतइत्यत्राह । 'अनृष्यानन्तर्यइत्यस्यायमर्थ इति' । अनृषीति
पञ्चम्या लुका निर्द्वंशः, अनन्तर्यइति स्वार्थे ष्यञ्, एवं च पौत्रा इत्यादांवन-
न्तरस्यैवाभिधानं न गोत्रस्य नापत्यसामान्यस्य च । 'यद्ययमर्थ इति' ।
अस्मिन् ह्यर्थे ऽनृषिभ्योनन्तरापत्ये विध्यर्थमिदं भवति, ततश्च ऋष्यपत्यनै-
रन्तर्यं, ऋषयश्च ते ऽपत्यानि च ऋष्यपत्यानि तेषां नैरन्तर्यं ऋषिरूपाण्यप-
त्यानि निरन्तराणि यत्र तस्मिन्विषये प्रतिषेधो न कृतः स्यात्तत्र को दोष
इत्यत्राह । 'तत्रेदमिति' । कश्यप ऋषिस्तस्यापत्यमपृषिरेवं सप्तनैरन्त-
र्येण ऋषयस्तेषां सप्तम इन्द्रहूनाम तत्र काश्यपानामिति प्रयोगो नोपपद्यते,

ऽअ सति यजत्रोश्चेति लुक् प्रसङ्गात्, तस्मादनृष्यानन्तर्यं इत्यस्य ऋषी-
णामानन्तर्यं ऽव्यवधाने प्रत्ययो न भवतीत्ययमर्थो व्याख्येय इति भावः ।
प्रयोगं तावदुपपादयति । 'अनन्तरापत्यरूपेणेति' । अपत्यसामान्यरूपेणे-
त्यर्थः । न पुनर्ऋष्यानन्तरापत्ये विधीयते, तत्र यद्याभूच्चप इत्यादौ वस्तुतो
भूतविशेषेपि सामान्यविवक्षया लुङ् भवति तद्वदिहापि वस्तुतो गोत्रेपि
तद्रूपतिरस्कारेणापत्यसामान्यरूपविवक्षया ऋष्यण भवतीत्यर्थः । किं
पुनःकारणमियं क्लिष्टकल्पनाश्रीयतइत्याह । 'अवश्यं चैतदेवं विज्ञेय-
मिति' । ऋषीणामपत्यानां नैरन्तर्यं विषयो यस्य प्रतिषेधस्य स तथोक्तः ।
'कौशिको विश्वामित्र इति दुष्यतीति' । किं कारणं, विश्वामित्रस्तपस्तेपे
नानृषिः स्यामपि तु ऋषिरेव स्यामिति, तत्र भवानृषिः सम्पन्नः, स पुन-
स्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामिति, तत्र भवान् गाधिरप्यृषिः सम्पन्नः, स पुन-
स्तपस्तेपे नानृषेः पौत्रः स्यामिति, तत्र भवान्कुशिकोपि ऋषिः सम्पन्न-
स्तदेतदृष्यानन्तर्यं सम्भवति । 'परस्त्री परशुं चेति' । द्वितीयानिर्दृशा-
दापन्नतइति शेषः । परस्त्रीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति परशुं चादेशमाप-
द्यते, परस्त्रिया अपत्यं पारशवः, ब्राह्मणस्य शूद्रायामूढायामुत्पन्नः, सा च
जातितः परस्त्री भवति, यस्तु परभार्यायामुत्पन्नः पारस्त्रैण्यः स भवति
कल्याण्यादिः, अनुशतिकादिश्च । पारशव इत्यत्र पूर्वोत्तरपदसम्प्रमोहा-
दनुशतिकादिकार्याभावः ॥

"गर्गादिभ्यो यञ्" ॥ 'अपत्यसामान्ये भविष्यतीति' । अन्ये
तु मनुतन्तुशब्दः समुदाय एको न तु द्वौ शब्दौ पठिताविति वदन्ति,
तथा च ब्राह्मणे मानुतन्तव्यमुवाचेति प्रयोगः । कालवमनुतन्तुकुशिका-
नामिति च प्रवरे, 'कथं मानवीति' । लोहितादिपाठाच्चित्येन श्लेष
भाव्यमिति भावः । 'अनन्तरापत्यविवक्षायां त्विति' । गोत्रस्यापीति
बोद्धव्यं, तथा च जामदग्ना वात्सा इति प्रवरे प्रयोगः । 'वाजासइति' ।
वाजशब्दे यञ्मुत्पादयति असे असमासे समासे तु सौवाजिः, यहव-
वता प्रातिपदिकेनेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थो ऽसइति प्रतिषेधः ॥

“मधुबन्धोर्वाह्मणकौशिकयोः” ॥ गणएव बहुकौशिकइति वक्तव्यम्, एवं हि द्विर्बुधयङ्यं न कर्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“कपिवोधादाङ्गिरसे” ॥ ‘कापेय इति’ । इतश्चानिज इति ठक् । ‘बौधिरिति’ । अनृषित्वादिङ्, बाह्वादिर्वा ॥

“वतण्डाच्च” ॥ ‘किमर्थमिति’ । वतण्डाल्लुक् स्त्रियामित्येव कस्माच्चोक्तं, किमर्थं योगविभाग इति प्रश्नः । परिहरति । ‘शिवादिष्व-पीति’ । वतण्डो नाम ऋषिस्तत ऋषित्वादेवाणि सिद्धे शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गर्गादियजा समावेशार्थः, तत्र यथानाङ्गिरसे समावेशो भवति एवमाङ्गिरसेपि स्यादिति तच्चित्त्वर्थो योगविभाग इत्यर्थः ॥

“लुक् स्त्रियाम्” ॥ ‘वातण्डायनीति’ । लोहितादिलक्षणः ष्फः । ‘वातण्डीति’ । ऋषित्वात् ष्यङ् भविष्यति ॥

“अश्वादिभ्यः फञ्” ॥ ‘ये त्वत्र गोत्रप्रत्ययान्ताः पठन्तइति’ । बैल्य आनुहुह्य आत्रेय इत्येते, तत्र बैल्यशब्दो वृद्धेत्कोसलाजादाज्यङिति ज्यङन्तः, विलिर्नाम राजर्षिः आनुहुह्यशब्दो गर्गादियजन्तः, आत्रेय इतश्चानिज इति ठगन्तः, । ‘शय आत्रेयइति’ । शयशब्दात्फञ् भवति आत्रेयश्चेत्, शाययनः । आत्रेयादन्यत्र शायिः, अनृषित्वादिङ् बाह्वादिर्वा । अन्ये त्वणमेव प्रत्युदाहरन्ति । ‘पुंसि जातइति’ । पुंसीति प्रकृति-विशेषणं, जातस्यापत्यं जातायनः, स्त्रियां तु जाताया अपत्यं जातेय इति ठगेव भवति, अन्यथा लिङ्गविशिष्टपरिभाषया फञेव स्यात्, । आत्रेय-भरद्वाजइति’ । आत्रेयायनो भवति भारद्वाजश्चेत्, अन्यत्रात इजो एय-चत्रियेति लुक्, । ‘भारद्वाजात्रेयइति’ । अत्रिगोत्रजो यदा भारद्वाजगो-त्रजेन पुत्रत्वेन स्वीक्रियते तदा प्रत्ययः स ह्यात्रेयश्च भवति भारद्वाजस्य च गोत्रं भवति, भारद्वाजायन आत्रेयश्चेद् भारद्वाजायनः, विदाव्यजेव भवति ॥

“शिवादिभ्योण्” ॥ ‘यथायथमित्यादि’ । तत्रादन्तेष्विजोप-वादः, मुनिसन्धिभूमिप्रभृतिष्वितश्चानिज इति ठक्, स्त्रीप्रत्ययान्तेषु स्त्रीभ्यो ठक् टुच इति प्राप्तस्य ठक्, नङ्गाविपाटशब्दयोस्तु यस्मि-

प्राप्ते स वृत्तिकारणैवोक्तः, जरत्कारशब्दस्य तु पाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् ।
 के चिदाहुः । शुभादिष्वयं पठनीयः, जरत्कारेय इति यथा स्यात्,
 तत्र तु ठका समावेशार्थोऽस्य पाठ इति । 'एयप्रत्ययस्य तु बाधो नेष्य-
 तइति' । अत्र हेतुमुदीचामित्यत्र वक्ष्यति । 'शुभादिठका चेति' ।
 शुभादिभ्यश्चेत्यत्र वक्ष्यति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोध-
 यति, तेन गाङ्गेयः पाण्डेय इत्यादिसिद्धं भवतीति तदभिप्रायेणेदमुक्तम् ।
 रवणविश्रवणशब्दौ पठ्यते, तौ विश्रवःशब्दस्यादेशो प्रकृत्यन्तरे वा, वृत्ति-
 विषये तत्सामानार्थं, विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणो रावणः । 'द्वचो नद्या
 इति' । नदीवाचिनो ये द्वचः कुल्याप्रभृतयस्तेभ्यस्तचामिकाणोपवादे
 द्वच इति ठकि प्राप्ते ऽण भवति । 'त्रिवेणी त्रिवयं चेति' । त्रिवेण्या
 अपत्यं त्रैवणः, तचमिकाणि सिद्धे आदेशार्थं वचनम् । अथाण्यहणं
 किमर्थं, न यथाविहितमित्येवोच्येत, एव मुच्यमाने इजादय एव स्युस्ते
 विहिताः पुनरारम्भसामर्थ्यादौ विहितो न च प्राप्नोति स एवाण भवि-
 ष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनम्, अष्टिषेणशब्दोत्र पठ्यते तत्र यथाविहित-
 मित्युच्यमाने ऽत इज् प्राप्तस्य सेमान्तलक्षणे एयो बाधकः प्राप्तस्तत्रा-
 रम्भसामर्थ्यादिज् प्रसज्येत पुनरण्यहणादणोव भवति ॥

• "अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तचामिकाभ्यः" ॥ अपत्यमन्तर्हितं
 वृद्धमिति शास्त्रान्तरे यत्परिभाषितं तस्यापि ग्रहणं दृष्टं वृद्धस्य च पूजायां
 वृद्धो यूनेति, इह तु प्रत्यासत्तेरेतच्छास्त्रसिद्धस्यैव वृद्धस्य ग्रहणमित्याह ।
 वृद्धिर्यस्येति' । 'अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्म इति' । वृद्धपर्युदासे सति नत्रिव-
 युक्तन्यायेन तत्सदृशस्यैव शब्दस्य सम्प्रत्ययात्, स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशस्तु नदीमानु-
 षीभ्य इत्यनेन सामानाधिकरण्यात्, कथं पुनरर्थवृत्तेः शब्दवृत्तिना सामाना-
 धिकरण्यमभेदोपचारात्, अवृद्धशब्दवाच्यत्वाच्च नदीमानुष्य एवावृद्धा उक्ताः ।
 'नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्म इति' । स्वरूपग्रहणं तु न भवति बहुवचननि-
 र्द्देशात्, वृद्धपर्युदासाच्च सज्ज्ञानाया अपि ग्रहणं न भवति लौकिकार्थ-
 वृत्तिना मानुषीशब्देन साहचर्यात्, तचामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्यय-
 प्रकृतेः परामर्श इति ता अवृद्धाः प्रकृतयो नामानि यासां नदीमानुषी-

यामिति बहुव्रीहिः, तदेवं त्रिभिरपि पदैरर्थ एव निर्दिश्यते, तत्रार्थात्मन्य-
यविधानानुपपत्तेस्तद्वाचिनीभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायते, तदिदमुक्तम् ।
'तेनाभेदात्मकतयो निर्दिश्यन्तइति' । तेनार्थेनाभेदात् । एतदुक्तं भवति,
अष्टदुशब्दवाच्यास्तचामिका या नदीमानुष्यस्ताभ्योः प्रत्ययो भवति,
कोर्षस्तद्वाचिनीभ्यः प्रत्ययो भवतीति, तदेतदाह । 'अष्टद्वानि यानी-
त्यादि' । एवं च कृत्वाऽष्टदुभ्यो नदीमनुषीनामभ्य इति वक्तव्यं, तथा
तु न कृतमित्येव । 'ठकोपवाद इति' । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् मित्रोद्भू-
ज्यादिष्वयं विधिर्न भवतीति भावः ॥

“अप्यन्धकृष्णिकुरुभ्यश्च” ॥ ‘अपयः प्रसिद्धा वसिष्ठादय इति’ ।
अपयो मन्त्रदर्शनस्ते च प्रसिद्धा वसिष्ठादयो यथा इन्द्रादयो देवतास्तेन
तेन परिभाषणीया इति भावः । ‘वंशाख्या इति’ । केषां चिद्वंशानामेता
आख्या इत्यर्थः । एवं के चिद्वंशा आख्यायन्तइति यावत् । मध्येपवादाः
पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानित्यभिप्रायेणाह । ‘दकोपवाद इति’ ।
'अत्र्यादिभ्य इति' । तत्र अप्यणोवकाशो वासिष्ठः, इतश्चानिज इति
ठकोवकाशो हुलेरपत्यं डौलेय, आत्रेय इत्युभयप्रसङ्गे परत्वाद्गुं भवति,
सेनान्तलक्षणस्य एयस्यावकाशो हारिषेण्यः, अत्र हि एति सञ्जायाम-
गादिति षत्वस्यासिद्धत्वात्सेनान्तमेतद्वति, अप्यणः स एव, जातसेना-
नाम अपिस्तस्मादुभयप्रसङ्गे परत्वाद् एयो भवति जातसेन्यः, एवमुदीचा-
मिज्, जातसेनिः, अन्धकाणोवकाशः श्वाफल्कः, एयस्य स एव, उयसे-
नादन्धकादुभयप्रसङ्गे परत्वाण्यो भवति औयसेन्यः, वृण्यणोऽवकाशः
वासुदेवः, एयस्य स एव, विष्वक्सेनादृष्णोर्वैष्वक्सेन्यः, कुर्वणोऽवकाशः
नाकुलः, एयस्य स एव, भीमसेनात्कुरोर्भैमसेन्यः । 'काकतालीयन्या-
येनेति' । यदृच्छया । 'असङ्कुरेतेति' । शब्दान्तरैरसङ्कीर्णा इत्यर्थः ।
सङ्कलिताः संहताः । 'सुबहव इति' । व्युत्पिपादयिषिताः सर्वे इत्यर्थः ।
अनित्योपाश्रयेणापि नित्यस्यान्वाख्यानं दृष्टुं यथा शकाश्रयेण कालस्य ।
'अथ वेत्यादि' । त्रिपुरुषानूकं नाम कुर्यादित्यनेन न्यायेनान्धकादिवंश

अपि नित्या एव । 'तेषु ये शब्दा इति' । अन्धकादिष्वेवाद्यात्वेऽपि ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते तेभ्य इत्यर्थः ।

“मातृशब्दसंख्यासंभद्रपूर्वायाः” ॥ ‘द्वैमातुर इति’ । तद्वितार्थं द्विगुः, पश्चात्तद्विनः, एकस्या औरसः सुतो ऽपरस्याः कृत्रिम इति द्वैमातुरत्वम् । ‘साम्मातुर इति’ । प्रादिसमासात्तद्वितः । ‘भाद्रमातुर इति’ । विशेषणसमासादण, तेनेत्यादिना ऽर्थापेक्ष्यस्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य फलं दर्शयति । ‘धान्यमातुरिति’ । धान्यं यो मिमीते स धान्यमाता याजकादित्वात्षष्ठीसमासः, धान्यमातरि यो मातृशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः, तेन सम्मिमीते तस्यापत्यं साम्मात्र इत्युत्वं न भवति, न्यायानुवादश्चायं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, सम्बन्धिशब्दस्य हि प्रसिद्धतरत्वात्तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् । ‘सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वाया इति किमिति’ । न तावत्केवलतात्प्रसङ्गः, नहि मातुरपत्यमिति विशेषणं सम्भवति, अपत्ये-मातृसम्बन्धस्यात्रभिचारात्, तेन तदन्तस्य ग्रहणात् सङ्ख्यादिपूर्वस्य तावत्प्रसिद्धमिति प्रश्नः, अन्यपूर्वस्यापि स्यादित्युत्तरम् । ‘सौमात्र इति’ । क्व चिदस्यानन्तरं ग्रन्थः, ‘शुभ्रादिपाठाद्वैमात्र इति, तेन विपूर्वा मातृशब्दो न प्रत्युदाहर्तव्य इति भावः’ । घयं ब्रूमः । स्त्रीभ्यो ठगित्यत्र स्त्रीप्रत्ययविज्ञानादसत्यर्थग्रहणे इह न भवति, ऐदविडो द्वारद इत्यस्यानन्तरमयं ग्रन्थः, इदं तु लेखकैः प्रमादाल्लिखित इति ॥

“कन्यायाः कनीन च” ॥ ‘ठकोपवाद इति’ । द्युच इति प्राप्तस्य । ‘कन्याया अपत्यं कानीन इति’ । शास्त्रोक्तविवाहसंस्कारपूर्वस्य पुरुषसंप्रयोगस्याभावः कन्याशब्दनिमित्तं नादृतयोनित्वं, या तु विवाहसंस्कारेण विना पुरुषेण सम्प्रयुज्यते साकन्यात्वं न जहाति, तेनैतच्च नोदनीयं यदि कन्या नापत्यमथापत्यं न सा कन्या कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धमिति, अपर आह । मुनिदेवतामाहत्याया पुंयोगेऽपि न कन्यात्वं जहाति यथा कुन्ती यथा सत्यवती सात्रोदाहरणमिति तदाह ‘कानीनः कर्णः कानीनो घ्यास इति’ ॥

“विकर्णगुङ्गच्छगलादुत्सभरद्वान्निषु” ॥ अत्र वत्सादीनां

मूलप्रकृतीनां विकर्णादीन्प्रत्ययपत्यत्वायोगादपत्यप्रत्ययान्तानां वात्स्यादीनां शब्दानां द्रुन्दे युगपदधिकरणवचनतया प्रत्येकं बहुत्वोपजननात्तस्य बहुत्वस्य लोपिभिरेव कृतत्वादपत्यप्रत्ययस्य लुका निर्देशस्तदाह । 'वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेदित्यादि' ॥

“स्त्रीभ्यो ठक्” ॥ ‘स्त्रीग्रहणेनेत्यादि’ । स्वरूपग्रहणं तु न भवतिअबहुवचननिर्देशात्, अन्यर्थस्यापि ग्रहणं न भवति विमातृशब्दस्यार्थस्य शुभादिषु पाठात्, तस्य तु अन्यर्थत्वं विधवाशब्दसाहचर्याद्विज्ञेयं, किं च स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते, स्वरितेन चाधिकारावगतिर्भवति, तेन टाबादिस्त्रीप्रत्ययान्तानामेव ग्रहणं युक्तं, क्तिन्नादयस्तु व्यधानाव गृह्यन्ते । ‘ऐडविडो दारद इति’ । इडविट्शब्दाज्जनपदशब्दास्तत्रियादञ्, दरक्कुब्जाद्वज्रमगधेत्यण्, तयोः स्त्रियामतश्चेति लुक्, ततस्तदपत्ये ऽणोव भवति । ‘वृषे वाच्यइति’ । वृषो बीजाश्वः, तेन चार्थेन विशेषविहितेनापत्यलक्षणार्थे ठको बाध्यते, तेनापत्ये ऽणोव भवति । ‘वाडव इति’ । चतुष्पाल्लक्षणो ठञपि न भवति, अचतुष्पाद्वाचित्वात् । ‘अण् कुब्धेति’ । वृषइति नापेत्यते, ऽपत्यएवायं विधिः, ठकोपवादः, कुब्धा च कोकिला च समाहारद्रुन्दे नपुंसकह्रस्वत्वम् ॥

“द्वचः” ॥ ‘तत्रामिकाणोपवाद इति’ । अन्यत्र पूर्वणैश्च सिद्धत्वात् ॥

“शुभादिभ्यश्च” ॥ ‘यथायोगमित्यादि’ । तत्रादन्तेष्विजोपवादः, शलाकादिषु तत्रामिकाणः, विधवाशब्दात्तु तुद्रालक्षणस्य ठक्, चतुष्पाद्वाचिषु चतुष्पाल्लक्षणस्य ठञो, गोधाशब्दाद्गोधाया ठक्, वचनात्सोपि भवति, क्वचिदौत्सर्गिकस्याणः । ‘पाण्डवेय इति’ । ठे लोपोक्तदूषा इति लोपो न भवति, कद्रूपर्युदासेन स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणात्, पाण्डवशब्दाद्वा प्रत्ययः । ‘लक्षणश्यामयोर्वासिष्ठइति’ । लाक्षणयो भवति वासिष्ठश्चेत् लाक्षणिरन्यः, श्यामयो वासिष्ठः श्यामायनोन्यः, अस्वादित्वात्फञ् ॥

“कुलटाया वा” ‘कुलान्यटतीति कुलटेति’ । मूलविभुजा-
दिषु दर्शनात्कः प्रत्ययः, पचाद्यच् तु न लभ्यते, अकारादनुपपदात्कर्मा-
पपदो विप्रतिषेधेनेत्यण् प्रसङ्गात् । ‘या तु कुलान्यटन्ती शीलं भिन-
त्तीति’ । एकत्र कुले प्रविष्टा स्वैरिणी या कुलान्तरमटति सा दुःशीला
कुलटेत्यर्थः । ‘बुद्राभ्यो वेति परत्वादिति’ । बुद्रा अङ्गहीनाः शील-
हीनाश्च, या पुनर्भिन्नालिप्सया सुशीलापि कुलान्यटति तस्या इह
ग्रहणम् ॥

“चटकाया ऐरक्” ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्द्वंशात्पुल्लिङ्गाच्च प्रसज्यतइ-
त्याह । ‘चटकाच्चेति वक्तव्यमिति’ । एवं च पुल्लिङ्गनिर्द्वंश एव कर्तव्यः,
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गादपि भविष्यति, तथा तु न
कृतमित्येव । ‘स्त्रियामपत्ये लुप्तकञ्च इति’ । ‘चटकाया अपत्य-
मिति’ । चटकस्यापीति द्रष्टव्यम् । ‘चटकेति’ । लुक्तद्वितलुकीति
टापो लुकि कृते पुनरजादिलक्षणष्टाप् कर्तव्यः ॥

“आरगुदीचाम्” ॥ ‘रका सिद्धत्वादिति’ । न लक्षणेन पदकारा
अनुवर्त्या इत्यवयवहेपि नास्ति विशेषः । ‘ज्ञापकार्यं त्विति’ । भावप्रधानो
ज्ञापकशब्दः, ज्ञापनार्थमिति वा पाठम् । ‘जाडारः पाण्डार इति’ ।
ह्रस्वान्तादयं प्रत्यय इति रका नास्ति सिद्धिः ॥

“बुद्राभ्यो वा” ॥ ‘अङ्गहीना इति’ ‘काणादयः शीलहीना
इति’ । अनियतपुंस्का दासीप्रभृतयः ॥

“ठकि लोपः” ॥ ‘कथं पुनरित्यादि’ । ठग्विधौ टावादिस्त्री-
प्रत्ययान्तानां ग्रहणाच्छुभादिष्वस्यापाठात् प्रश्नः । ‘एतदेवेत्यादि’ ।
नह्यसतो निमित्तभावः सम्भवति ॥

“मातृष्वसुश्च” ॥ ‘पितृष्वसुरित्येतदपेत्यतइति’ । चकारेणा-
नुकृष्यतइत्यर्थः । तदनुवृत्तौ योर्थः सम्पद्यते तं दर्शयति । ‘पितृष्वसुर्यदु-
क्तमिति’ । किं पुनस्तदित्याह । ‘कृण् प्रत्ययो ठकि लोपश्चेति’ ।
तेनानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ठकि लोप एव प्राप्नोति
न तु कृणिति न चोदनीयमिति भावः ॥

“चतुष्पाद्गो ठञ्” ॥ कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाद्वचनोस्ति, दृश्यते हि कमण्डलुपद आदधीतेति । जम्बुः शृगालः ॥

“एष्ट्यादिभ्यश्च” ॥ ‘अणादीनामिति’ । आदिशब्देन ठकः, बहुवचनं तु प्रकृतिभेदेन तयोरेव बहुत्वात् तत्राजवस्तिमित्रयुशब्दयोर-
योपवादः, शेषाणामितश्चानिञ इति ठकः । ‘एष्टिशब्दो य इति’ । सङ्गत्प्रसूता स्त्री सर्वेव एष्टिर्न धेन्वादिश्चतुष्पादेवेति भावः । अपर आह । सङ्गत्प्रसूतत्वसाधर्म्येणाचतुष्पदीष्वपि गौणो एष्टिशब्द इति ॥

“राजश्वशुराद्यत्” ॥ ‘चत्रियजातिश्चेदिति’ । प्रकृतिप्रत्यय-
समुदायेन चत्रियजातिश्चेद्व्येतेत्यर्थः । ‘राजन्य इति’ । ये चाभाव-
कर्मणोरिति प्रकृतिभावः । ‘राजनोन्य इति’ । स पुनर्वैश्याशूद्रयो-
रन्त्यः, अचिति प्रकृति भावः ॥

“तत्राहुः” ॥ ‘घप्रत्ययो भवतीति’ । घशब्द एव न तरप्तमपो,
अन्यथा सर्वत्रैव प्रत्ययविधौ घ इति तरप्तमपोर्यहणात्मन्ययादेर्घका-
रस्येयादेशवचनमनुपपन्नं स्यात्, न च तुयाहुन्, घञ्चौ चेति घन्घचा-
ववकाशौ, तत्रापि सञ्ज्ञाशब्दः सानुबन्ध उपात्तः । अनुबन्धस्तु संज्ञार्थ
इति सम्भवात्, इमुष्णिनित्यमितिवत् । किमिदभ्यां वो घ इत्यत्रापि
तरप्तमपोरेवादेशत्वं विज्ञायेत । ‘अयमपि जातिशब्द एवेति’ । राज-
न्यजात्यभिधाने घो भवति, वैश्याशूद्रयोर्हत्यादिते तु इजेवेत्यर्थः ॥

“कुलात्त्वः” ॥ ‘उत्तरसूत्रइत्यादि’ । पूर्वपदप्रतिषेधस्यैतन्म-
योजनमात्रकुलादेर्मा भूदिति, यहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रति-
षेधादेवात्रकुलादेर्न भविष्यति, पश्यति त्वाचार्यो नायं प्रतिषेधः कुलशब्दे
प्रवर्ततेइति, तेनात्र तावत्तदन्तस्य यहणं येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वरू-
पमित्यनुवृत्तेः केवलस्यापि यहणं सामान्यापेक्षं च ज्ञापकं प्रातिपदिकश्रु-
तिमती परिभाषा कुलशब्दे न प्रवर्तते इति तेन व्यपदेशिवद्ब्रह्मोप्राति-
पदिकेनेत्यस्या अप्यप्रवृत्तिः ‘कुलीन इति, उत्तरसूत्रे अन्यतरस्यां यहणा-
त्केवलादप्यनेन खो भवति, प्रशस्तो वंशः कुलं, तस्यापत्यं तन्मभव-
स्यापत्यमित्यर्थः ॥

“अपूर्वपदादन्यतरस्यां यदृकञौ” ॥ ननु च पूर्वपदशब्दः समासावयवे कूटो न तस्य कुलशब्दे प्रसङ्ग इत्यत आह । ‘समाससम्बन्धिन इत्यादि’ । समाससम्बन्धिपूर्वपदं कुलशब्दस्यापि कथं चित्सम्बन्धि भवति द्वयोरप्येकसमासावयवत्वात्, अवस्थावचनस्तु नैवान्न शङ्कनीयः, पूर्वपदशब्दस्य समासावयवे कूटत्वात्, तेन देवदत्तः कुलीन इत्यादौ वाक्ये प्रतिषेधशङ्का न कार्या । ‘बहुच्यूर्वादपीति’ । अपूर्वादित्युच्यमाने बहुकुलशब्दो बहुधा सपूर्व इति ततः प्रत्ययो न स्यात् । किं च देवदत्तः कुलीन इत्यादावपि प्रतिषेधः स्यात्तस्मादूढिपरिग्रहार्थमपि पदग्रहणं कर्तव्यम् ॥

“व्यन्सपत्रे” ॥ ननु च नित्यं सपञ्चादिष्विति सपञ्चीशब्द एव स्त्रीलिङ्गे व्युत्पादितस्तत्कथं पुल्लिङ्गस्य प्रयोगस्तत्राह । ‘सपञ्चशब्द इत्यादि’ । ‘इवार्थेऽति’ । सादृश्ये, यथा पञ्ची दुःखहेतुस्तथा शत्रुरपीत्येतत्सादृश्यम् । ‘समुदायेन चेदिति’ । एतेन समुदायार्थः सपञ्चो न प्रकृत्यर्थो नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्, अनर्थकावेवात्र प्रकृतिप्रत्ययाविति दर्शयति, अथानुवृत्तस्यापत्यस्य विशेषणमेव सपञ्चः कस्माच्च भवति, तत्राह । ‘अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येवेति’ । एतदेवोदाहरणेन स्पष्टयति । ‘पाप्मना भानृव्येति’ । नहि पाप्मा भानृष्यञो भवति, अतः सपञ्चमात्रे भानृव्यशब्दस्य दर्शनादपत्यार्थोऽत्र नास्ति, किं च योपि सपञ्चो भानृष्यत्वं सम्भवति सोऽप्याद्युदात्ताद्भानृव्यशब्दात्सपञ्चरूपेणैव प्रतीयते नापत्यरूपेण, तथा च भानृव्यो भानृव्य इति सह प्रयोगोपि व्यन्व्यदन्तयोर्भवति, अतः सुष्ठुक्तमपत्यार्थो नास्त्येवेति ॥

“रेवेत्यादिभ्यष्ठक्” ॥ ‘ठगादीनामपवाद इति’ । तत्र रेवतीशब्दो ङीष्प्रत्ययः, अश्वमणिद्वारशब्दोपपदात्पालयतेः कर्मण्यणि ङीष्, तेषु ठक् प्राप्तः, वञ्चु प्रलभने, अस्मादृकोपपादात्कर्तृर्भुपमानिदिति णिनिः, अस्मादण् प्राप्तः वृक्कर्णदण्डोपपदाद्बुहेः कर्मण्यण्, कुक्कुटस्येवात्तिणी यस्य स कुक्कुटाक्षः, एष्विञ् प्राप्तः ॥

“गोत्रस्त्रियाः कृत्स्ने ण च” ॥ पारिभाषिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्याह । ‘अपत्यं पौत्रेति’ । लौकिकस्य त्वपत्यमात्रस्य ग्रहणं न भवति, यदि स्यात्तत् स्त्रिया इत्येव ब्रूयात्तच्छब्देन प्रकृतस्यापत्यस्य परामर्शादेव तदर्थलाभात् । ‘गार्ग इति’ । गार्गीशब्दो यप्रश्चेति ङीबन्तः, तस्य भस्याङे तद्धितइति पुंवद्भावेन पुंशब्दस्यातिदेशात् गार्ग्यशब्दाद्गोत्रस्त्र्यभिधायिनः प्रत्ययः, यस्येति च आपत्यस्य च तद्धितेनातीत्यल्लोपयलौपौ । ‘स्लौचु कायन इति’ । शुचुकस्यापत्यं प्राचामवृद्धात्किन्बहुलमिति फिन्, इतो मनुष्यजातेरिति ङीष्, तस्य पुंवद्भावेन निवृत्तिः, ततः प्रत्ययः, णस्य णित्करणमत्र वृद्धार्थं, गार्ग्यादौ प्रकृतेरेव वृद्धत्वात्, इह तु वतण्डस्यापत्यं गोत्रं स्त्री, वतण्डाच्च लुक्, स्त्रियां वतण्डी, तस्या अपत्यं वातण्डो जाल्म इति पुंवद्भावेन ङीनि निवृत्ते लुक् स्त्रियामित्यस्य गोत्रे लुगचीति प्रतिषेधाद्वातण्डशब्दादेव प्रत्ययः, इह च गार्ग्या अपत्यं स्त्री गार्गा सा भार्या यस्य गार्गाभार्य इति जातेश्चेत्येव पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धिः, गोत्रं च चरणैः सहेत्यपत्यमात्रं ग्रह्यते, तेन वृद्धिनिमित्तस्य चेति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्रयोजनं, किं च गार्ग्या अपत्यं स्त्रीत्यत्रार्थं नास्ति प्रत्ययः, अस्त्रियामिति युवसञ्ज्ञाया निषेधमत्रोत्रसञ्ज्ञैवावतिष्ठते, तत्रैको गोत्रइति नियमाच्चैव गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययः सम्भवति, तेन नास्ति गार्गा नतरां गार्गाभार्यः । अपर आह । अस्ति गार्गा, कथं गार्ग्याअपत्यं या स्त्री न सा युवतिर्नापि गोत्रं, नहि सा गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृतिश्चापत्यस्य गोत्रसञ्ज्ञा विधीयते तदभावादेको गोत्रइति नियमाभावः, ततश्च णस्य भावादस्ति गार्गिति, ये तु नास्ति गार्गत्याहुस्ते मन्यन्ते मातृवंशः पितृवंशश्च द्वावपि वंशौ प्रतीयमपत्यं भवति अपातहेतुत्वात्, ततश्च गार्ग्या अपत्यं या स्त्री सा गर्गस्यापत्यं भवत्येव, पौत्रप्रभृतिग्रहणं च व्यवहितापत्योपलक्षणं, तेन गर्गपेतया तस्या गोत्रत्वादेको गोत्रइति नियमात्प्रत्ययान्तराभाव इति, वृत्तौ तु क चित्पठ्यते गोत्राद्यूनीति यूनि प्रत्ययो भवतीति, तदप्यस्मिन्नेव पदे घटते नदीह । ‘गार्ग्या अपत्यं

पुमान्युवा भवति गार्ग्ययो माणवक इति । मातामहादेवपलवणा-
द्यायं प्रयोग इति नास्ति कुत्सा ॥

“वृद्धाट्टक सौवीरेषु बहुलम्” ॥ अत्र वृद्धिर्यस्यांचामादिस्तद्वृद्ध-
मिति वृद्धं गृह्यते न त्वपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरपरिभाषितमुत्तर-
सूत्रे हि वक्ष्यति फिजो ग्रहणं न फिनः, वृद्धाधिकारादिति । ‘सौवीरे-
ष्विति प्रकृतिविशेषणमिति’ । गोत्रस्त्रिया इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्तेर्गोत्रप्र-
त्ययान्ता या प्रकृतिस्तस्या विशेषणमित्यर्थः । ‘वृद्धात्सौवीरगोत्रादिति’ ।
इदमपि पारिभाषिकस्यैव वृद्धस्य ग्रहणे घटते ऽन्यथा सौवीरेषु यद्वृद्धं
तस्मादिति वक्तव्यम् । ‘भागवित्तायन इति’ । यजिज्रोश्चेति फक्. वृण-
बिन्दोरपत्यमिति औत्सर्गिकेण तार्णेबिन्दवः, ततष्टक्, पूर्वठक्ग्रहणं येन
संबद्धमतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनरिह ग्रहणम् । ‘भाग-
पूर्वपदोविस्तिरिति’ । वित्यन्त इत्यर्थः । भागवित्तिशब्द इति यावत् ।
‘गोत्राट्टकबहुलं तत इति’ । गोत्रस्त्रिया इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्त्या
गोत्रवचनात्प्रातिपदिकाट्टकबहुलं यष्टगुच्यते स ततस्तेभ्य एव भागवित्ति-
प्रभृतिभ्यस्त्रिभ्य एव भवति नान्येभ्य इति परिगणनश्लोकार्थः । ननु
गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते यच्च सौवीरगोत्रवृत्तिप्रातिपदिकं तद्वृद्धमेव तत्कि-
मर्थं वृद्धग्रहणमत आह । ‘वृद्धग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थमिति’ । तद्वि-
गोत्रग्रहणं स्त्रिया विशेषणमतस्तदनुवृत्तौ स्त्रीग्रहणमप्यनुवर्त्तते, वृद्धग्रह-
णसामर्थ्यात् गोत्रग्रहणमेवानुवर्त्तते न स्त्रीग्रहणमिति व्याचक्षते, अपत्य-
मन्तर्हितं वृद्धमित्यस्य तु वृद्धस्य ग्रहणे ऽसमञ्जसोऽयं ग्रन्थः स्यात् ।
‘औपगविरिति’ । ननु च परिगणनादेवात्र न भविष्यति, तत्र । नहि सूत्र-
कारोर्वाचीनपरिगणनाश्रयेणातिप्रसङ्गनिवारणं मन्यते, वाग्रहणएव कर्तव्ये
यद्वृद्धग्रहणं कृतं तस्य प्रयोजनमाह । ‘बहुलग्रहणमित्यादि’ ।
वैचित्र्यमेव दर्शयति । ‘गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्येति’ । तत्रान्यः सौवीर-
गोत्रएवेत्ययमेवार्थो यत्रसाध्यः ॥

“फेक्क च” ॥ ‘यमुन्द्रश्चेत्यादि’ । अत्र वार्ध्यायणीति शब्दरूपा-
पेक्षाया नपुंसकनिर्देशः । ‘फिज इति’ । फिज ता इत्यर्थः । ‘स्मृता इति’ ।

एते त्रयः फिजन्ताः प्रकृतयः स्मृता इत्यर्थः । 'सौवीरेषु च कुत्सायामिति' । पुनश्चकारो वृत्तभङ्गभयात् पठितः । बहुलग्रहणास्मिदुपमर्थः पूर्वं वृत्ति-
कृता दर्शित इदानीं तु श्लोकवार्तिककारेणेत्यपौनरुक्त्यं, सुयामशब्दोपि
तिकादिः, वृषस्यापत्यं वार्षायाणिः, अयमपितिकादिरेव, दृगुकोसलमी-
रच्छागवृषाणां युद्धादिष्टस्येति वचनाद् आयनादेशे कृते युडागमः ॥

“फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ” ॥ ‘तेन यथासंख्यमिह न
भवतीति’ । एवं च कृत्वा णस्य णित्करणमर्थवद्भवति, तद्वि मिमतशब्दे
वृद्धर्थे, यथासंख्ये तु फाण्टाहृतेर्वृद्धत्वाणित्करणमनर्थकं स्यात्, इह तु
फाण्टाहृताभार्ये इति गार्गाभार्ये इतिवत्पुंवद्भावप्रतिषेधादिकं द्रष्टव्यं,
यथा तु वार्तिकं तथा यथासंख्यमत्रेष्यते यथाह, फाण्टाहृतेर्णस्य णित्क-
रणानर्थक्यं वृद्धत्वात्, प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु, उक्तं वेति ॥

“कुर्वादिभ्यो ण्यः” ॥ ननु च कुरुनादिभ्यो ण्यं इत्येव कुरुशब्दा-
ण्यः सिद्धः किमर्थमिह पठ्यते ऽत आह । ‘कुरुशब्दादपरोपीति’ । सत्य-
मपरोपि ण्यप्रत्ययो भविष्यति, स तु क्षत्रियादित्यनेनार्थभेदमाह. तद्वा-
जसञ्जक इत्यनेन रूपभेदमाह । ‘तिकादिषु पाठादिति’ । कुरुकौर-
व्यशब्दौ द्वावपि पठ्येते । ‘कारिणस्तु रथका'रादिति’ । कारिणः शिल्पिनः,
रथकारजातिस्तु शिल्पिवृत्तिर्न भवतीति मन्यते । ‘तस्य पुंवद्भावो
न भवतीति’ । भस्याठे तद्वितद्विति विधीयमानः, यदि हि स्याच्चस्तद्वित-
इति टिलोपः स्यात्, कस्माच्च भवतीत्याह । ‘स्त्रीप्रत्ययनिर्द्वैशसामर्थ्या-
दिति’ । पुल्लिङ्गस्यापि पाठे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया केशिनीशब्दादपि
सिद्धः प्रत्ययः पुल्लिङ्गात्वनभिधानाच्च भविष्यतीति भावः । वामरथस्य
कण्वादिवत्स्वरवर्जमिति गणवाक्यं व्याचष्टे । ‘वामरथशब्द इत्यादि’ ।
तस्येति प्रकरणाण्यप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम् । ‘कण्वादिवदिति’ ।
केवलानां तेषां कस्य चित्कार्यस्याविधानाज्जन्तानां कण्वादीनां यत्कार्यं
तस्यातिदेशः । ‘लुगादिकमिति’ । कण्वादिषु यजन्तेषु दृष्टमात्रस्य
कार्यस्यातिदेशो न तु कण्वादित्वप्रयुक्तस्य, अत एव स्वरवर्जमित्याह,

तेन लुगादिकमप्यतिदिश्यते न तु कण्वादिभ्यो गोत्रइत्येव प्रत्यय-
विधिः । 'वामरथ इति' यजजोश्चेति बहुषु लुक्, यजश्च प्राचां ष्क
तद्धितः, यूनि यजिजोश्चेति फक्, शेषिकेष्वर्थेषु द्वे प्राप्ते कण्वादिभ्यो
गोत्रे सङ्गाङ्गलचणेष्विति चाण् भवति । 'समाजः चत्रियइति' । समा-
जोपत्यं साम्राज्यो भवति, चत्रियश्चेत्, साम्राज्योऽन्यः ॥

“सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च” ॥ लक्षणेति स्वरूपग्रहणमित्याह ।
'लक्षणशब्दादिति' । कारीत्यर्थग्रहणमित्याह । 'कारिवचनेभ्यश्चेति' ।
साधु कुर्वन्तीति कारिणः शिल्पिनः । 'नापित्य इति' । प्राचां मते एष
उदाहृतः, उदीचां तु मते परस्मदुदीचां वृद्धादिति फिज्नेव भवति
नापितायनिरिति ॥

“उदीचामिञ्” ॥ 'तात्त्व इति' । अपूर्वहन्तृराज्ञामणीत्य-
ल्लोपः । 'तात्त्वण्य इति' । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । इह
सेनान्तलक्षणकारिभ्यो वेति वक्तव्यं, नार्थानेनेञ्चनेन, नापि शिवादिषु
तत्तन्शब्दस्य पाठेन एषे हि विकल्पिते यो यतः प्राप्नोति स ततो भव-
तीति तत्तः प्राग्दीव्यतोऽण् अन्येभ्यश्चात् इञ् भविष्यति, नैवं शक्यम् ।
एवं हि जातसेनादिभ्यश्च व्यादिलक्षणेण प्राप्नोति ॥

“तिकादिभ्यः फिञ्” ॥ 'चत्रियवचन इति' । यः कुरुनादिभ्यो एष
इति व्युत्पादितः । 'औरशशब्देनेति' । उरसा शेते उरशः चत्रियः, एषो-
दरादित्वाद्गुणं, तस्यापत्यं जनपदशब्दात्तत्रियादित्यञ्, किं पुनरेवं प्रयत्नेन
चत्रियवचनस्य ग्रहणं व्याख्यायतइत्यत्राह । 'तथा चेति' । 'उदाहृत-
मिति' । पूर्वैरपि वृत्तिकारैरित्यर्थः । तिक्रोतेरिगुपधात्कः, तिकः, किं
तवास्तीति प्रवर्तते कितवः एषोदरादिः, सम्पूर्वोऽज्ञानातेरातश्चोपसर्ग-
इति कः, स्त्रियां टाप्, सञ्ज्ञा, बालैर्बुद्धाशिखास्य स बालशिखः, द्वौ
शब्दावित्यन्ये, बलर्तेर्णजन्तादच् बालः, तस्य बालायनिः शिखाशब्देन
तद्वान् लक्ष्यते, शैखायनिः, उरशशब्दो व्युत्पादितः, शट् कुत्सायां पचाद्वच्
ततो गर्गादिस्त्वाद्वञ् शाठ्यः, ततो यूनि फिञ्, सिन्धुशब्दाद्गुणमगधेत्यण्,
सैन्धवः, अत्रापि यूनि फिञ् यममुनतीति यमुन्दः, शकन्धादिः, प्रशस्तं

रूपमस्यास्ति रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्, रूप्यः, यामे भवेः याम्यः, नील वर्णे,
इगुपधात्कः नीलः, अम् रोगे, औणादिक इजः, अमित्रः, गौकाद्यो गर्गा-
दियजन्तः, कृणोहः, कुरुः, देवस्येव रथो ऽस्य देवरथः, तिले तिलः,
तितिलः, पृषोदरादिः, ततो मत्वर्थीय इन्, तितिलिनो ऽपत्यमौत्सर्गिकोण्,
नस्तद्वितइति टिलोपः, तैतिलः, औरशशब्दो व्युत्पादितः, कुरुनादिभ्या
य्यः, कौरव्यः, भूरि अस्यास्ति भूरिको ब्रीह्यादिः, तस्येव पत्ते कपिलकादि-
त्वाल्लत्वं भूलिकः, ताभ्यामत इज्, भौरिकिः भौलिकिः, चुप मन्दायां गतौ,
एयन्ताल्लटः शत्रादेशः, तस्यापत्यं चौपयतः, एवं चौयतः, विट पर-
प्रेष्ये, एयन्ताल्लटः शत्रादेशः, तस्यापत्यं चैटयतः, शीकृ सेचने, णि-
जादि पूर्ववत्, शैक्यजः, चितमाचष्टे चितयन्, तस्यापत्यं चैतयतः,
ध्वजोस्यास्ति ध्वजवान्, तस्यापत्यं ध्वाजवतः, द्वौ शब्दावित्यन्ये, ध्वज
गतौ एयन्तात्पचाद्यच्, ध्वाजः, वनोतेस्तः, वतः, चदि आह्लादने, ततो
रमस् चन्द्रमाः, तस्यापत्यं चान्द्रमसायनिर्बुधः, शोभतेसौ शुभः, इगुप-
धात्कः, गमेर्गन्, गङ्गा, वृज एण्यः वरेण्यः, सर्वधातुभ्यो मनिन्, यानं यामा,
शोभनं यामास्य सुयामा, आरदो नाम जनपदः ततोपत्ये जनपदश-
ब्दादित्यज्, आरदः, वह्यं करणं, वह्यमेव वह्यका निपातनादित्वाभावः,
खलाय हिता खल्या, खलयवेति यत्, वृष् सेचने इगुपधात्कः वृषः,
लोमानि कामयति लोमका, उदकमिच्छत्यात्मन उदन्यः, अशना-
योदन्यधनायेत्युदकस्योदन्भावः, ततः पचाद्भच्, यज्ञयोगाद्यजः, एते
तिकादयः ॥

“कौसल्यकर्मार्थाभ्यां च” ॥ कौसलशब्दाद्वृद्धेत्कौसलाजादाज्
ज्यङ्, कर्मरशब्दात्कारिलक्षणा ययः, एतयोरिह ग्रहणमिति शङ्कामपा-
करोति । ‘परमप्रकृतेरेवेति’ । कथं तर्हि विकृतं प्रकृतिरूपं श्रूयते तत्राह ।
‘प्रत्ययसंयोगेन त्विति’ । न चेयं स्वमनीषिकेत्याह । ‘तथा चेति’ ।
‘युद्धादिष्टस्येति’ । पूर्वान्तकरणे दागव्यायनिः, ओर्गुणो न स्यात्,
अतः परादिकरणम् । ‘आदिष्टेस्येति’ । कृतायनादेशस्येत्यर्थः । एत-
स्मिन्ननुच्यमाने ऽनवकाशत्वाद्युटि कृते ऽनादित्वादायनादेशो न स्यात् ॥

“अणो ढ्रचः” ॥ ‘कार्त्तयणिरिति’ । कर्त्तुरपत्यमित्यण्, कार्त्तः, ततो यूनि फिञ्, तस्यान्नाह्णगोत्रादिति लुङ् भवति, विधनसामर्थ्यात्, अपर आह । कर्त्तुश्छात्रः कार्त्तः, तस्यापत्यमित्यादावगोत्रे चरितार्थं वचनमिति । अपर आह, अपत्यग्रहणमावर्तते तत्रैकेनाण् विशेष्यते, अपरेण प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते, ततश्चापत्यस्यैवाणो ग्रहणादस्यैव वचनसामर्थ्यमिति ॥

“उदीचां वृद्धादगोत्रात्” ॥ ‘कारिणशब्दादपीति’ । कारिलक्षणस्योदीचामिओवकाशस्तान्नुत्रायिः, फिओवकाशः आम्नगुप्तायनिः, नापितादुभप्रसङ्गे फिञ् भवति । ‘याज्ञदत्तिरिति’ । वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या, पते याज्ञदत्तायनिरिति भवत्येव ॥

“वा किनादीनां कुरु च” ॥ ‘यदिह वृद्गोत्रमिति’ । वाकिनगारेधक्काकइत्येते त्रयः, वचनं वाकः सोस्यास्ति वाकिनः, बर्हिणवदुपपादाः, अगारे एधते गारेधः पृषोदरादित्वादादिलोपः, शकन्वादि-त्वात्पररूपं, कायतेः काकः, अन्येषामपीति कः, कर्कटस्यापत्यं काकर्कट्यः, गंगादिः, कुर्वादिर्वा, लन्धयतेर्लङ्का, अस्मादेश निपातनाद् घस्य कादेशः, वर्मचर्मशब्दौ व्रीह्यादौ । ‘इञ्जादपवाद् इति’ । वर्मिचर्मिणोरण् प्राप्तः, लङ्काशब्दाद्भ्रुच इति ठक् प्राप्तः, यजन्तादपिओश्चेति फक्, शेषेभ्य इञ् प्राप्तः, वर्मिचर्मिणोर्नलोपश्चेति कुकि कृते प्रातिपदिकस्यानकारान्तत्वाच्चलोपो न प्राप्नोतीति विधीयते, यदि पुनरयं कुक् परादिः क्रियते आयनादेशो न स्यात् फस्यानादित्वात्, यदा च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वर्मिणीचर्मिणीशब्दाभ्यां प्रत्ययो भवति तदा भस्याठे तद्धितइति पुंवद्भावो न स्यात् ॥

“पुत्रान्तादन्यतरस्याम्” ॥ ‘पूर्वेणैव प्रत्ययः सिद्ध इति’ । तेनासाविह विधीयते, कथं तर्हि पञ्चम्या निर्देश इत्याह । ‘पुत्रान्तादित्यादि’ ॥

“प्राचामवृद्धात् फिन्बहुलम्” ॥ ‘विकल्पार्थ इति’ । विकल्पप्रयोजनं तत्राचार्यपादानं मतान्तरे प्रत्ययस्याभावं द्योतयति, बहुल-

ग्रहणं तु क्वचित्प्रवृत्त्यादिकम्, अन्यतरस्यांशब्दस्तु विकल्पमेव, तेषामेके नैव सिद्धीतीति प्रकरणाद्विकल्प इति गम्यते, किमर्थं तर्हि सर्वेषां ग्रहणं तत्राह । ‘तत्रेति’ । ‘बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थमिति’ । पारिशेष्यादन्यस्य ग्रहणं विकल्पार्थमित्युक्तं भवति, वैचित्र्यमेव दर्शयति । ‘क्वचिदिति’ ॥

“मनोज्ञातावज्रयतौ शुक् च” ॥ ‘तथा चेति’ । अपत्यार्थं तु सति यजत्रोच्चेति बहुषु लुक् प्रसज्येत, लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणात् । ‘अपत्यं कुत्सितइति’ । णत्वविधानार्थमिदम्, अणः सिद्धत्वात् न च न दण्डमाणावान्तेवासिष्विति णत्वसिद्धिः, अर्थविशेषस्यानिश्चयाद् अनधीतवेदत्वान्मूढत्वं, विहिताकरणात्प्रतिषिद्धसेवनाच्च कुत्सितत्वम् ॥

“अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्” ॥ ‘तद्गोत्रसंज्ञं भवतीति’ । अपत्यमात्रस्य लोके गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमात्परिभाषेयं युक्ता न सज्जेति चेत्, न, लिङ्गवती परिभाषा भवति यथा इको गुणवृद्धी इति, विध्यन्तरशेषभूता वा, यथा विप्रतिषेधे परं कार्यमिति, न चेन्न तथा, किं च वृद्ध्यादयोपि सर्वार्थप्रत्यायनयोग्याः सज्जिविशेषे शतयवच्छेदेन नियम्यन्ते, अथ च ताः सज्जास्तथेयमपि भविष्यति, उक्तं च ।

व्यवहाराय नियमः सज्जानां सज्जिनि क्वचित् ।

नित्य एव तु सम्बन्धो हित्यादिषु गवादिवत् ॥

वृद्ध्यादीनां च शास्त्रे ऽस्मिन् शतयवच्छेदलक्षणः ।

अङ्गत्रिमो हि सम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥

इति । यदि पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रसज्जा क्रियते गर्गस्यापि प्राप्नोति सोऽपि क्वचित्प्रति पौत्रो भवत्येव, तत्र को दोषः, गोत्रादून्यस्त्रिया-मिति यूनि प्रत्ययप्रसङ्गः, गार्ग्यादेव तु यूनीष्यते, नैष दोषः । इहापत्यग्रहणं न कर्तव्यं, पौत्रस्यापत्यत्वात्तत्प्रभृतेरपत्यस्यैव ग्रहणं सिद्धं, तत् क्रियते ऽपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य यथा स्याद्वस्तुतोऽपत्यस्य मा भूदित्येवमर्थ-प्रतोपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य गर्गस्य न भविष्यति, ननु चासत्यप्यपत्यग्रहणे पौत्रप्रभृतिरूपेण प्रतिभासमानस्य सज्जाया विज्ञानात्तेन रूपेणाप्रतिभा-

समानस्य गर्गस्य न भविष्यतीति किमपत्यग्रहणेन, यद्येवमौपगवस्यापि न स्यात् सोऽपि ह्यपत्यरूपेण प्रतिभासते ननु पौत्रप्रभृतिरूपेण, अपत्यमात्रे प्रत्ययविधानाद् गार्ग्यादेरेव तु स्याद् यत्र गोत्र एव प्रत्ययः, कुतश्चायमर्थो लभ्यते पौत्रप्रभृतिरूपेण प्रतिभासमानस्येति, तद्गृहणसामर्थ्यादिति चेत् सर्वस्यापि यत्किं चित्प्रति वस्तुतः पौत्रप्रभृतिरूपेण भवितुं पौत्रप्रभृतिग्रहणं न कर्तव्यं भवति, तद्गृहणसामर्थ्यादयमर्थो लभ्यतइति, तच्च, सञ्जिनिर्द्वैशा-
 र्थत्वादचेतनव्यावृत्त्यर्थत्वाच्च, गोत्रइत्येतावति ह्युक्ते कस्य सञ्ज्ञा स्यात्, रथादीनां च वस्तुनोऽपि पौत्रप्रभृतिरूपं नास्ति, अतो वस्तुतः पौत्रप्रभृतेर्ग-
 र्गस्य मा भूदपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य यथा स्यादित्येवमर्थं त्वपत्यग्रहणं कर्तव्यं, सम्बन्धिशब्दत्वाच्च पौत्रप्रभृत्यपत्यशब्दयोर्गं प्रति पौत्रप्रभृतिरूप-
 मपत्यत्वं च तमेव प्रति गोत्रसञ्ज्ञा विज्ञायते, तेनाङ्गिरसः पौत्रे गर्गस्यानन्तरे न भवति गंगादिभ्यो यज्ञ, तदेतत्सर्वमुक्तम् । 'सम्बन्धिशब्दत्वादित्यादि',
 'यस्य यदपत्यमिति' । प्रतिभासतइति भावः । तदयमत्र सूत्रार्थः, वस्तुतः पौत्रप्रभृतिरपत्यरूपेण प्रतिभासमानोऽर्थो यं प्रत्यपत्यरूपेण प्रतिभासते यं च प्रति वस्तुतः पौत्रप्रभृतिस्तं प्रति गोत्रसञ्ज्ञा इति । 'आपत्यमिति व्यप-
 देशयेति' । सञ्जिन इति शेषः । अपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य सञ्जिनो व्यपदेशो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । इह कस्मात् भवति गर्गापत्यस्य
 तृतीयादेरपत्यमिति, अत्र हि गर्गापत्यशब्देन गर्गं प्रत्यपत्यरूपेण प्रति-
 भासमानस्य वस्तुतः पौत्रप्रभृतेर्गं प्रति गोत्रसञ्ज्ञायां सत्यां गर्गस्य चतुर्थे जीवद्वन्द्वे गोत्राद्व्युत्पत्तिरिति गर्गापत्यशब्दात्प्रत्ययः प्राप्नोति, नैव
 दोषः । सञ्ज्ञाप्रकरणेवास्मिन्कर्तव्ये उपत्यप्रत्ययेषु विधीयमानेषु मध्ये सञ्ज्ञाकरणं प्रत्ययवाच्यस्यापत्यस्य परिग्रहार्थं, यदिदं तस्यापत्यमित्याभ्य
 प्रत्ययार्थत्वन निर्वृष्टमपत्यं तद्गोत्रमञ्जमिति, तेनापत्यशब्देन प्रतिभा-
 समानस्यापत्यस्य सञ्ज्ञा न भविष्यति । ननु च ते तद्राजा इत्यत्र तच्छ-
 ब्दनाजादीनामेव परिग्रहो यथा स्यात्पूर्वेषां मा भूदिति मध्ये सञ्ज्ञाक-
 रणं स्यात्, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यादत्रादयस्तद्राजा इत्येव ब्रूयात्तस्मा-
 दुक्तमेव साक्षात्प्रयोजनमस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञाकरणस्य, स्थिते त्वैवमुक्तमपि

प्रयोजनं भवत्येव, अत एव तत्र वक्ष्यति गोत्रयुवसञ्ज्ञा काण्डेन व्यवहितत्वादिति ॥

“जीवति तु वंश्ये युवा” ॥ ‘अभिजनप्रबन्धो वंश इति’ । अभिजनाः पित्रादयः, अभिजायन्ते येभ्यः पुत्रादय इति कृत्वा, प्रबन्धः, सन्तानः । ‘तत्र भवो वंश्य इति’ । । दिगादित्वाद्यत्, पैत्रप्रभृत्यपत्यमिति षष्ठी-समासः, यद्यत्रापि पूर्ववत्पैत्रप्रभृतीत्येतत्सामानाधिरण्येनापत्यं विशेषयेत् तृतीयस्यापि जीवद्वंश्यस्य युवसञ्ज्ञा स्यात्, तत्र को दोषः, युवसञ्ज्ञया गोत्रसञ्ज्ञया बाधितत्वाद्गोत्रादिभ्यो यञ् स्यात् कश्चिदपत्यप्रत्ययः, किं कारणं, गोत्रादेव यूनीति नियमात्, नानन्तरात् मूलप्रकृतेस्तस्माद्वाक्येनैवाभिधानं प्राप्नोति गर्गस्यापत्यं गार्ग्यरपत्यमिति, एतेनोपगो-स्तृतीयो जीवद्वंश्यो व्याख्यातः, तस्माद्वैयधिकरण्येन विशेषणमित्याह । ‘पैत्रप्रभृतीति’ । ‘षष्ठी विपरिणम्यत इति’ । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । ‘तुशब्दोवधारणार्थ इति’ । अनेकार्थत्वाच्चिपातानां भिन्नक्रमो युवशब्दानन्तरं द्रष्टव्य इत्याह । ‘युवैव भवति न गोत्रमिति’ । असत्यवधारणे एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां समावेशाभ्युपगमात्कृत्यप्रत्यय-संज्ञानामिव गोत्रपुवसंज्ञयोः समावेशः स्यात्, अस्तु को दोषः, यस्कस्यापत्यं गोत्रं शिवादिभ्यो ऽण्, तदन्तादून्यणो द्वच इति फिञ् । वृद्धौ यस्येति लोपे कृते यांस्कायनिरिति । बहुषु यस्कादिभ्यो गोत्रइति फिञो लुक् प्रसज्येत एकदेशविकृतस्यानन्त्यत्वा, यस्कादिभ्योनन्तरस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुगुच्यते, न चात्रानन्तरः फिञ्, शिवाद्यणो यस्येति लोपः, तस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद्यस्कादिभ्यो विहितस्येति वा विज्ञा-स्यते, इह च कण्वस्यापत्यं काण्व्यः, तस्यापत्यं युवा काण्व्यायनस्तस्य-च्छात्राः काण्वायनीया इति, कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् न भवति, कण्वा-दिभ्यः परो यो ऽ नन्तरो यो वा तेभ्यो गोत्रे विहितस्तदन्तादित्याश्रय-णात्, इह च औपगवस्यापत्यमौपगविरिति गोत्रादूनीति प्रतिपदविधाना-देको गोत्रइति नियमो बाधियते, यदि बाध्यते औपगवैर्युनोपत्यमिति चतुर्थस्य यूनो गोत्रत्वात्पञ्चमे यूनि फक् प्राप्नोति, नैष दोषः, पञ्चमे

यूनि विवक्षिते उत्पन्नस्येजो यूनि लुगिति लुकि कृते औपगवशब्दादण-
न्तात्पुनरपीजेव भविष्यति, इह तर्हि दाक्षेपत्यं दाक्षायणस्यापत्यमित्य-
र्थविवक्षायां फक्फिजोरन्यतरस्यामिति फको लुगभावपक्षे तदन्तादिञ्
प्राप्नोति, किं च औपगवेरपत्यमित्यत्रापि लुप्ते ऽपीञि प्रत्ययलक्षणेन फक्
प्राप्नोति, एवं तर्हि गोत्राद्यूनीत्यत्र एकग्रहणमनुवर्तिष्यते तेनानेकः
प्रत्ययो न भविष्यति, यस्तर्हि गोत्रेऽलुगचीत्यलुक् सोत्रीणां यूनां द्वात्रिंश-
द्व्यादौ प्राप्नोति, यूनोपि गोत्रत्वात्, प्राप्नोतु तं बाधित्वा परत्वाद्यूनि
लुग्भविष्यति, नैवं शक्यं, फक्फिजोर्हि दोषः स्यात्, शालङ्केरपत्यं शालङ्कः,
पैलादिषु पाठादिञ् शलङ्कादेशश्च, ततः शालङ्केरपत्यं युवा यजिजोश्चेति
फक्, पैलादिभ्यश्चेति लुक्, ततः शालङ्केर्यनश्छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थ-
विवक्षायां गोत्रे लुगचीति पैलादिषु लुक्ः प्रतिषेधे सति यूनि लुगिति
लुकि नित्ये प्राप्ते फक्फिजोरन्यतरस्यामिति पक्षे फक्ः अत्रणप्रसङ्गः,
असत्यां तु यूनो गोत्रसंज्ञायां गोत्रे लुगचीत्यस्याप्रवृत्तौ पैलादिषु लुग्भ-
वत्येव, फक्फिजोरन्यतरस्यामित्ययं तु विकल्पो यूनि लुगित्यस्यानन्तरस्य
न तु पैलादिषु लुको व्यवहितस्यान्तरङ्गस्य, तत इजश्चेत्यण् शालङ्का
इति भवति, तथा पीलाया अपत्यं, पीलाया वेत्यण्, पैलः, तस्यापत्यं
युवा, अणो कृष इति फिञ्, तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक्, ततः पैलस्य
यूनश्छात्राः पैलीया इति ॥

“भातरि च ज्यायसि” ॥ ‘कनीयान् भातेति’ । भातृज्यायः-
शब्दयोः संबन्धिशब्दत्वादयमर्थो लभ्यते । ‘अकारणत्वादिति’ । यः
साक्षात्परम्परया वा कारणं भवति स लोके वंश्य इत्युच्यते । ‘गार्गे
जीवतीति’ । ज्यायसि भातरि जीवतीत्यर्थः । एवं वात्स्यायनादावपि
दृष्टव्यम् ॥

“वान्यस्मिन् सपिण्डे स्यविरतरे जीवति” ॥ ‘सप्तमपुरुषावधय-
इति’ । आत्मनः प्रभृति पित्रादिषु पुत्रादिषु वा गण्यमानेषु सप्तम-
पुरुषावधिर्येषां ते तथोक्ताः, प्रायेण तु पूरणप्रत्ययो न पठ्यते, सप्तपु-
रुषावधय इत्येव पठ्यते, न तत्र समीचीनमर्थं पश्यामः, समानः पिण्डो

येषामिति सपिण्डाः, निपातनात्सभावः । 'स्मर्यन्तइति' । तद्वथा
'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तत' इति, सप्तमे ऽतीते विनिवर्त्तत-
इत्यर्थः । 'उभयत्रेति' । जनने मरणे वेत्यर्थः । 'एवमादिकायां क्रिया-
यामिति' । आदिशब्देन 'दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तत'
इत्यादिका क्रिया एह्यते । 'जीवदेवेति' । वस्तुव्याख्यानमेतत्, सूत्रे
तु जीवतीत्याख्यातपदं तच्चेदपत्यं जीवतीति, प्रथमार्थे वा शत्रन्तात्स-
प्तमी व्याख्येया । 'तरन्निर्द्वैश इत्यादि' । असति तस्मिन्स्यविरशब्दाद्वयः-
प्रकर्षमात्रं गम्येत, तरपा तु स्थानप्रकर्षो द्योत्यते, ततस्तदुपादानसाम-
र्थ्यात्, यथा गौतरोऽश्वतर इत्यादावप्रवृत्तिनिमित्तभूतस्यापि बाह्यदेहादेः
प्रकृत्यर्थसंबन्धिनः प्रकर्षे तरब् भवति तथाचापि, स्थानं पदं पितृत्वा-
दिकम् । 'स्थानवयोन्यूनं इति' । स्थानेन वयसा च न्यूनं इत्यर्थः । ननु
च ज्यायसीत्यनुवृत्तेरेवोभयोः प्रकर्षो लभ्यते, प्रशस्यस्य अः, ज्य च, वृद्ध-
स्य चेत्युभयोर्यज्यदेशविधानात्, तच्च, नहि सकृत्प्रयुक्तः शब्देनैकार्थमभि-
धातुं समर्थः, एवमपि तरन्निर्द्वैशो न कर्त्तव्यः, ज्यायसीत्यनुवृत्तेरेव स्थान-
प्रकर्षलाभात्, एतदपि नास्ति, स्यविरइति विशेषणान्तरोपादाने सति
ज्यायसीत्यस्यानुवृत्तेरेव दुर्ज्ञानत्वात् । 'जीवतीति किमिति' । श्रुतं
प्रकृतं चोभयमधिकृत्य प्रश्नः । अत एवोभयोः प्रयोजनं दर्शयति । 'मृते
मृतो वेति' । तत्र मृतइति स्वपितरि, मृतो वेति पौत्रप्रभृतेरपत्यभूतार्थः ॥

“वृद्धस्य च पूजयाम्” ॥ ‘अपत्यमन्तर्हितमित्यादि’ । एत-
ज्वापत्यग्रहणेन वृद्धस्य विशेषणाद् इह परिभाषितस्य च शब्दात्मकस्या-
पत्यत्वासम्भवात् विज्ञायते । ‘पूजायां गम्यमानायामिति’ । का पुनरत्र
पूजा, यद्युवत्वमेव, यद्यपि युवशब्देनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्तमेव सञ्ज्ञा
तथापि प्रायेणात्ववयसो जीवदृश्यत्वं सम्भवतीति तदध्यारोपे सति
तत्सहचरितं वयोपि प्रत्यायितं भवतीति पूजा भवति । ‘सञ्ज्ञासामर्थ्या-
दिति’ । गोत्रस्य सतो युवसञ्ज्ञा विधीयते, गोत्रसञ्ज्ञा चेत्यवृत्ता एको
गोत्रइति नियमः प्राप्नोति, ततश्च परमप्रकृतेरेवोत्पत्तेन प्रत्ययेनाभिहि-
तत्वाद्प्राप्नोति प्रत्ययोऽस्माद्वचनाद्भवतीत्यर्थः । इह पूर्वत्र सामानाधि-

करणेन सञ्ज्ञाविधानात्प्रकृमाभेदाय तथैव सञ्ज्ञा विधातुं युक्ता, कोयं वृद्धस्येति षष्ठीनिर्देश इत्यत्राह । ‘वृद्धस्येति’ । षष्ठीनिर्देश इतीति-
करणो हेतौ, वार्तिककारीयं चेदं सूत्रं वृत्तिकारेण तु सूत्रेण प्रक्षिप्तम्,
एतेनोत्तरसूत्रं व्याख्यातम् ॥

“यूनश्च कुत्सायाम्” ॥ ‘निवृत्तिप्रधानो विकल्प इति’ । न
पुनः प्रवृत्तिप्रधान इति पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्, यदाह । ‘यूनश्चेति’ ।
नह्यप्रवृत्तायां तस्यामेष निर्देश उपपद्यते, ननु च निवृत्तिरप्यनिवृत्ता या
न शक्यते कर्तुं, यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुक्त्वया इति किं तेन कृतं स्यात्,
तस्मादूनश्चेति निर्देशो-युवसंज्ञाविषयो लक्षणार्थः । ‘जीवद्वंशस्य चतु-
र्थादरेति’ । न तु युवसंज्ञाशिष्टस्य निर्देश इति वक्तव्यमेवं च प्रवृत्ति-
विकल्पोऽप्युपपद्यते, सा तु प्रवृत्तिरसत्यपि सूत्रे लभ्यतइति मत्स्यां निवृ-
त्तिप्रधान इत्युक्तम् । ‘युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायामिति’ । तस्या अभाव-
पक्षइत्यर्थः । ‘गार्ग्यो जात्म इति’ । का पुनरत्र कुत्सा, गोत्रत्व-रो-
पिणामेव, अजीवद्वंश्या हि गोत्रसंज्ञकास्ते प्रायेण चरमवयसो भव-
न्तीति तदारोपे भवति कुत्सा ॥

“जनपदशब्दात्तत्रियादश्” ॥ ‘जनपदशब्दो यः तत्रियवाची-
ति’ । नन्वेते पञ्चालादयः शब्दाः तत्रियशब्दा एव, तत्सम्बन्धात् तस्य
निवास इति तद्वृत्ते कृते जनपदे लुबिति च लुपि जनपदे वर्तन्ते,
तत्कथमवरकालया जनपदशब्दतया नित्यतत्रियशब्दता लक्ष्यते, कः पुन-
राह तत्रियसम्बन्धादेव ते जनपदे वर्तन्तइति, सूत्रकारस्तावल्लुब्धोगाप्र-
स्थानादिति वदन् तत्रियेष्विव जनपदेषु स्वाभाविका पञ्चालादिशब्दस्य
प्रवृत्तिरित्याह । ‘पञ्चाल इति’ । यदपि पञ्चालादयः शब्दा जनपदे
बहुवचनान्ताः तत्रिये त्वेकवचनान्तास्तथापि प्रातिपदिकस्य विशेषणं
जनपदत्वं न सुबन्तस्यैकवचनान्तादपि प्रत्ययो भवत्येव । ‘ऐत्वाक
इति’ । इत्वाकुशब्दस्य दार्ण्डिनायनादिसूत्रे टिलोपो निपातितः । ‘द्रौह्य
इति’ । तत्रियवचन एवायं न जनपदशब्दः । ‘ब्राह्मणस्य पञ्चालस्येति’ ।
बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनमित्युक्तत्वात्कथमत्र प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ।

‘तत्रियसमानशब्दादिति’ । समानः शब्दो यस्य समानशब्दः, तत्रियेण समानशब्दस्तस्माज्जनपदशब्दात् तस्येति षष्ठीसमर्थोद्वाजन्यभिधेये ऽप-
त्यवत्प्रत्ययो भवति, अवृद्धादपीति प्राप्तस्य वृजो ऽपवादः । क्वचित्तु
वृत्तावेवायं ग्रन्थः पठ्यते । ‘मागध इति’ । दृग्भगधेत्यण् ॥

“वृद्धेत्कोसलाजादाञ् ज्यङ्” ॥ ‘अणवक्तव्य इति’ । इकारल्लो-
पार्थः, णकारो वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः । ‘अन्यस्मादि-
ति’ । गुणवचनाद्युधिष्ठिरपितृवनाच्च, पुरोरण्वक्तव्यः पौरवइति, इति
क्वचित्पठ्यते, तत्र पुरुशब्दस्याजनपदशब्दत्वात्मादीव्यतीयेणि सिद्धे तद्वा-
जसंज्ञार्थं वचनं, जनपदवाचित्वे दृग्भगधेत्येव सिद्धम् ॥

“कुरुनादिभ्यो ण्यः” ॥ आदिशब्दो नकारेणैव संबध्यते न कुरु-
शब्देन, तदादेर्जनपदस्याभावात्, तदाह । ‘कुरुशब्दाच्चकारादिभ्य-
श्चेति’ । ‘अणञोरपवाद इति’ । कुरुशब्दादृग्भगधेत्यणोपवादः, नादि-
भ्यस्त्वञः । ‘नैषध्य इति’ । कथं नैषधोर्हति चेदधमिति, स्वच्छन्दवाच-
क्ययः, कथं स नैषधस्यार्थपतेः सुतायामिति, निरङ्कुशः कवयः, शेषविव-
क्षायां बोध्यत्राण् समर्थनीयः ॥

“साल्वावयवप्रत्ययकलकूटाश्मकादिञ्” ॥ सत्त्वा तत्रियेति
पाठः, तत्रामिकेति वचनात्, इदं हि तत्रामिकाणः प्राप्तर्यमुक्तं, न च
साल्वाशब्दात्तस्य प्राप्तिः, वृद्धत्वात्, सलेर्त्रप्रत्ययः । ‘अणपीष्यतइति’ ।
साल्वावयवे, अपटातौ साल्वादिति निर्द्वैशात्, न च निपातितोण् ठको-
पवादः, साल्वेयगान्धारिभ्यां चेति निर्द्वैशात् । ‘तेभ्यः तत्रियवृत्तिभ्य
इति’ । जनपदशब्दात्तत्रियादित्यनुवृत्तेरितल्लभ्यते, उदुम्बरास्तिलखला
इति श्लोकः प्रदर्शनार्थस्तेन वृष, अजमीठ, आजकन्द, इत्येतेभ्योऽपि
भवति, तथा च भाष्यउदाहृतं, बैसिः, आजमीठिः आजकन्दिरिति ।
‘साल्वावयवसंज्ञिता इति’ । साल्वावयव इत्येवं शब्दिता इत्यर्थः ॥

“ते तद्राजाः” ॥ ‘तथा चैवोदाहृतमिति’ । तत्र तद्राजस्य
बहुषु तेनैवास्त्रियामित्यत्र कार्याश्रयमुदाहृतम्, इह तु प्रकरणे रूपा-
श्रयम् ॥

“कम्बोजाल्लुक्” ॥ ‘चोल शक् इति’ । दृग्प्रमगधेत्यस्याः
केरल इत्यत्राजः ॥

“स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च” ॥ ‘अवन्तीकुन्तीति’ । लुकि
कृते इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् । ‘कुरु रिति’ । ऊङुतः ॥

“अतश्च” ॥ ‘तकारो विस्पष्टार्थे इति’ । असति हि तस्मिन्-
स्येति निर्वृशः स्मात्ततश्च सन्देहः स्यात्किमयं वर्णनिर्वृश आहोस्विदि-
दम इति, इदमश्च निर्वृशेनन्तरस्येजो लुक् प्रसज्येत, तकारे सत्येष दोषो
न भवति, तपरनिर्वृशस्य भूयसा वर्णेष्वेव प्रसिद्धत्वात्तपरस्तत्कालस्येति
सञ्ज्ञाकरणाच्च, कथं माद्रीसुतौ पुष्यफले समृद्धे इति, स्वच्छन्दवाच चषयः,
मद्रिसुतावित्येव वा पाठम्, । ‘अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनादिति’ । यद्यत्र
तदन्तविधिः स्यादवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनमनर्थकं स्यादनेनैव सिद्धत्वात्,
तदन्तविधौ त्वसति अकारमात्रस्य ग्रहणेन सिध्यतीत्यवन्त्यादिभ्यो लुग-
चनमर्थवद्भवति ॥

“न प्राच्यभंगादियौधेयादिभ्यः” ॥ ‘पाञ्चालीत्यादि’ ।
पञ्चलादयः शरावत्याः प्राञ्चो जनपदाः, भंगादिग्रहणमप्रागर्थे, भृजो
गः, भगः, कृञ उः, कर्ह, स्तमोवति द्वेष्टि, मूलविभुजादित्वात्कः, कर्हः,
चिनोतेः कयः आदेश्च कः, बहुलवचनादित्सञ्ज्ञाभावः, केकयः, कर्शोमैरः,
कस्मीरः, साल्वशब्दो निरुक्तः, शोभनानि स्थलान्यस्य सुस्थलः, उरसा शेते
उरश्चः, कुरुनादिभ्यो ण्यः कौरव्यः । ‘यौधेयीत्यादि’ । युधाया अपत्यं,
शुभाया अपत्यं, दृक् इति ठक्, शुभाशब्दाच्छुभादिभ्यश्चेति, ततः स्वार्थे
पश्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यामित्यञ्, यद्यजो लुक् स्याद्गुणवत्तणे ङीप् सति उदात्त-
निवृत्तिस्वरः स्यात्, लुकि तु प्रतिषिद्धे शार्ङ्गरवाद्यञ् इति ङीनि सत्या-
द्युदात्तं भवति । ‘कस्य पुनरिति’ । अस्य वाक्यमाणोभिप्रायः, तमेव
प्रकाशयति । ‘कथं पुनरिति’ । परिहरति । ‘एतदेवेति’ । ‘पर्शुरिति’ ।
पर्शुः त्रित्रियो जनपदेन समानशब्दः तस्यापत्यं सङ्घः, स्त्रीत्वविशिष्टः,
दृग्प्रमगधेत्यण्, तस्यातश्चेति लुक्, पुनः पश्वादिलक्षणः स्वार्थिकोऽङ्,
तस्यापि लुक् । ‘एवं रत्ना इति’ । रत्नसः त्रित्रयस्यापत्यं, स्त्रीत्ववि

शिष्टः सङ्गः, पूर्ववदण्, द्वयस्यापि लुक्, अत्वप्रत्ययेति दीर्घः । 'आसु-
रीति' । जनपदलक्षणस्याञो लुकि पश्वादिलक्षणस्याणो लुक्, जाति-
लक्षणो ङोष्, ज्ञापकत्वमेव द्रढयति । 'तथा चोक्तमिति' । वार्तिकका-
रणैतदुक्तं, यौधेयादिषु त्रयो निरुक्ताः, ज्यासहितो बाणो यस्याः स
ज्याबाणा, तस्या अपत्यं ज्याबाण्यः, ज्यावानेय इत्यन्ये पठन्ति । तत्र
ज्यावानो यस्या ज्यावाना, घृ तरणे, धृ धारणे आभ्यां क्तिजन्ताभ्यामित-
श्चानिञ इति ठक्, घातयः धातयः, त्रयो गर्ता येषां ते त्रिगर्ताः,
भृजोतच्, भरतः, वज्रः कर्मणि किः, उशिः, उशयः, उष्टा नरा यस्य
स उशीनरः, अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरी चतुर्थाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“तेन रक्तं रागात्” ॥ रञ्जिरयमस्त्येवाभिष्वङ्गे, भोजने रक्त इति, अस्ति वर्णविशेषे, रक्ता गौ, लोहितेत्यर्थः । अस्ति शुक्लस्य वर्णान्तरापादने, रक्तः पट इति, तत्राद्ययोरर्थयोर्ग्रहणे, रूपेण कान्तायां रक्तः, कोपेन रक्तं सुखमित्यत्रापि प्राप्नोतीति मन्यमानस्तृतीयमर्थमाश्रित्याह । ‘शुक्लस्येत्यादि’ । एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते । ‘रज्यतेनेन राग इति’ । यत्र च भावकरणयोरिति नलोपः, भावसाधनस्तु रागशब्दो न भवति, नहि रञ्जनक्रियैव रञ्जनक्रियायाः करणं भवति । ‘रागविशेषवाचिन इति’ । स्वरूपग्रहणं तु न भवति उत्तरत्र लाक्षादीनां रागग्रहणेन विशेषणात् । ‘रागादिति किमिति’ । अनभिधानादेव कर्तृवाचिनो न भविष्यति, दैवदत्तं वस्त्रमिति ह्युक्ते स्वस्वाभिभावस्यैव संप्रत्ययादिति प्रश्नः, लक्षणैकशरणो नैतत्प्रतिपत्तुमर्हतीत्युक्तम् । ‘कथमिति’ । नह्यत्र वर्णान्तरमाहितमिति प्रश्नः । ‘उपमानादिति’ । रूपसादृश्यनिमित्तात् ॥

“लातारोचनाटुक” ॥ शकलकर्तृमयोर्वार्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रतेपः । ‘नील्या इति’ । ओषधिविशेषो नीली, अणुबाधनार्थवचनं, नीलशब्दस्तु गुणशब्दत्वादेव नीलीरक्ते वस्त्रे सिध्यति । ‘पीतादिति’ । रागविशेषवाची पीतशब्दः, इदमपि वचनमणुबाधनार्थमेव, स्वार्थिककनप्रत्ययान्तस्तु पीतकशब्दो गुणवचनो वस्त्रे लभ्यते ॥

“नक्षत्रेण युक्तः कालः” ॥ इह पारमर्षाः कालं क्रियात्मानमिच्छन्ति, यथोक्तम् ॥

आदित्यग्रहनक्षत्रपरिस्पन्दमथापरे ।

भिन्नमावृतिभेदेन कालं कालविदो विदुः ॥

इति । वैशेषिकास्तु द्रव्यमाकाशरूपम्, उक्तं च ।

ध्यापारव्यतिरेकेण कालमेके प्रवृत्ते ।

नित्यमेकं विभु द्रव्यं परिमाणं क्रियावताम् ॥

इति । द्वयोरपि दर्शनयोर्नक्षत्रेण कालस्य योगो न सम्भवति किं कारणम्, अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः, कालविशेषावधारणार्था हि लोके पौषादिशब्दप्रयोगः, एवंविध एव च योगः कालविशेषावधारणहेतुर्भवति, द्रव्यपक्षे तावद्वयोरपि नक्षत्रकालयोर्नित्यत्वात्कालस्य च सर्वगतत्वाच्च कदा चिदयोगः, क्रियापक्षेपि नक्षत्रगतायाः क्रियायाः कालाख्यायाः समवायलक्षणो योगो ऽव्यभिचाराद्विशेषणं, सूर्यादिगतायास्त्वसम्भवाद्विशेषणं, यदि तु यथाकथं चिद्योगस्तदा व्यभिचाराभावः, नहि सोस्त्यहोरात्रो यः पुष्पेण न युक्तः, तस्मान्नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यनुपपन्नो निर्द्वैशः, कथं तर्हि निर्द्वैशः कर्तव्यः, नक्षत्रादेर्युक्तान्ताद्युक्ते काले प्रत्ययविधानं युक्तलोपश्च, पुष्पेण युक्तश्चन्द्रमाः पुष्पयुक्तः, पुष्पयुक्तेन युक्तः काल इति पुष्पयुक्तशब्दाच्चन्द्रमसि वर्तमानात्मत्ययः, युक्तशब्दस्य च लोपः, पौषी रात्रिः, पौषमहः, एवं सर्वत्र, तत्र युक्तवद्भावे दोषः, मघायुक्तशब्दात्प्रत्यये क्रियमाणे तस्य लुपि मघा इति स्त्रीत्वबहुत्वे न सिद्ध्यतः, युक्तस्यैव तु चन्द्रमसो लिङ्गवचनप्रसङ्गः, अतो नक्षत्रवाचिन एव प्रत्यय-योर्योगः सम्भवतीति मत्वा पृच्छति । 'कथं पुनरिति' । न चन्द्रमसैव योगे पुष्यादीनां नक्षत्रता ज्योतिर्मात्रवचनत्वाच्चक्षत्रशब्दस्य, ये तु पुष्यादीनामावस्थिको नक्षत्रता चन्द्रमसा योगे भवतीत्याहुस्तेषामयं प्रश्नो ऽनुपपन्नः । 'पुष्यादिसमीपस्य इति' । मुख्यार्थासम्भवे गौणस्याश्रयणमिति भावः, तत्र मघादयः शब्दा अपरित्यक्तस्वल्लिङ्गसङ्ख्या एव चन्द्रमसि वर्तन्ते, यथा मञ्जादयः मञ्जान् स्त्रियः पश्येति, तेन युक्तवद्भावविषयेऽपि दोषाभावः । 'पुष्पसमीपस्येन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थ इति' । यद्यपि चन्द्रमसा कालस्य योगो नित्यः, चन्द्रमसो नित्यत्वात् पुष्पसमीपेन तु कादाचित्कः, पुष्पसमीपतायाः कादाचित्कत्वात् । 'पौषीति' । सूर्यतिष्ठेत्यादिना यलोपः ॥

“लुब्बविशेषे” ॥ यद्भविष्ये लुब् भवति, इहापि प्राप्नोति पौष्ठी रात्रिः पौषमहरति, अत्राप्यत्र ह्यो वेति विशेषो न गम्यते । ‘अथ रात्रिरहरति’ । विशेषावसायात्तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति, इहापि तर्हि न स्यादत्र पुष्पो ह्यः कृतिका इति, अत्रात्वादिविशेषावसायात्, पुष्पे पायसमशनीयादित्यादावेव तु स्याद् यत्र न मनागपि विशेषावसायो ऽत आह । ‘न चेदित्यादि’ । रात्र्यादिरित्यादिशब्देन मुहूर्त्तादेः परियहः । ‘विशेषोभिधीयतइति’ । प्रत्ययान्तेन, एतदेव स्पष्टयति । ‘यावानिति’ । कियांश्च कालो नक्षत्रेण युज्यतइत्याह । ‘अहोरात्रइति’ । षष्टिनाडिकात्मक इत्यर्थः, तावन्तं हि कालमेकस्य नक्षत्रस्य समीपे चन्द्रमा वर्त्तते तदेतदेवं यावान्कालो नक्षत्रेण युज्यते तस्य सर्वस्य प्रत्ययान्तेनाभिधानमविशेषः, तदेकदेशस्याभिधानं विशेषः, एतच्च प्रत्ययान्तेन प्रवेशादन्तरङ्गत्वाच्च लभ्यते, प्रसज्यप्रतिषेधश्चायं, तेन पौषोऽहोरात्र इत्यत्र समुदायेनापि प्रतीयमानो ऽवयवद्वयात्मकः प्रतीयतइति तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति, इह पुष्पेण युक्ता पौर्णमासी पौष्ठी ‘मघाभिर्युक्ता माघीत्यादौ लुप् प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्द्वैशति तज्ज्ञापयति पौर्णमास्यां लुब् भवतीति, श्रवणाशब्दात् भवति श्रवणाकार्तिकीति निर्द्वैशादेव, कथं तर्हि श्रवणां पौर्णमास्यामिति, अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति ॥

“सज्जायां श्रवणाश्वत्याभ्याम्” ॥ ‘विशेषार्थोपमारम्भ इति’ । न तु सज्जायां नियमार्थः, विधिसम्भवे नियमायोगात्, श्रवणाकार्तिकीत्यसज्जायामपि लुपो दर्शनञ्च । ‘लुपि युक्तवद्भावः कस्माच्च भवतीति’ । ‘श्रवणारात्रिरित्यत्र निपातनादिति’ । ङीप्त्र प्रत्ययलक्षणं न भवति, अण् यो ऽकार इति विज्ञानात् ॥

“द्वन्द्वच्छः” ॥ नक्षत्रग्रहणमनुवृत्तं बध्नन्ततया विपरिणम्यते, तच्च द्वन्द्वस्य विशेषणमित्याह । ‘नक्षत्रद्वन्द्वदिति’ । ‘राधानुराधीया रात्रिरिति’ । एकदेशद्वारेण रात्र्यादेर्नक्षत्रद्वययोगः, । ‘अथ

राधानुराधीयमिति' । आद्येत्यस्यालिङ्गत्वेपि तद्विशेषणस्य नपुंसकत्वं, लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य, लुपं परत्वाद्वाधते । 'छ इति' । ननु युगपत्प्राप्तयोर्विप्रतिषेधः, न च लुप्कयोर्युगपत्प्रसङ्गः, प्रत्ययादर्शनस्य हि लुप्पञ्जा तस्य कथं प्रत्ययेन सह प्रसङ्गः, तस्मादयमन्तार्थः, मध्ये ऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्ते नातरानिति, एवमयं लुबण एव भवति, नास्य छस्य, तेनायं को लुपो विषये श्रूयते, एतदेव लुपं परत्वाद्वाधते छ इति बाधकत्वम् । 'परत्वादिति' । यतोऽयं परस्तेन लुबस्य न भवति, तेन तद्विषयेऽप्यसौ श्रूयतइति ॥

“दृष्टं साम” ॥ यस्य साम्ना विशिष्टकार्यविषये विनियोगो येन ज्ञातस्तत्तेन दृष्टमित्युच्यते ॥

“कलेठङ्” ॥ ‘सर्वत्रेति’ । न केवलमनेः सास्य देवतेत्यस्मिन्नेवार्थे ठक्, नापि केवलं दृष्टं सामेत्यत्रैवार्थे कलेठङ् अपि तु सर्वेष्वेव प्राग्दीव्यतीयेष्वित्यर्थः, संग्रहश्लोके ज्ञाते च द्विरण्डिद्वा विधीयतइति पाठः । ज्ञातेर्धे योऽणं विधीयते स वा डिद्ववतीत्यर्थः । ‘न विद्याया इति’ । विद्यावाचिन ईकङ् न भवतीत्यर्थः । ‘गोत्रादङ्कुशदिति’ । ऋङ्के यो दृष्टः प्रत्ययः स सर्वातिदिश्यते न त्वङ्कु एवाहत्य विहितस्तेन सङ्घाङ्कुलवणेऽप्यित्यस्याणो गोत्रचरणादुजित्यस्य च वुज्जातिदेशः ॥

“वामदेवाद् इदं द्यौ” ॥ ‘डित्करणं किमर्थमिति’ । यस्येति लोपेनेत्र सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । ‘अनयोर्यहणं मा भूदिति’ । अथ क्रियमाणेपि डित्करणे कस्मादेवानयोर्यहणं न भवति तत्राह । ‘अननुबन्धकेति’ । अननुबन्धकस्य ग्रहणे न सानुबन्धकस्यति ग्रहणे इदमर्थहणं न भवति, एकानुबन्धकपरिभाषया तु यद्वहणे इतो ग्रहणाभावः । ‘अवामदेव्यमिति’ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमेव भवति, संग्रहश्लोके ऽतदर्थइत्यनेन ययतोश्चातदर्थइत्येतत्सूत्रं लक्ष्यते । ‘नञ्स्वर इति’ । नञाश्रयः स्वरो नञ्स्वरः, उत्तरपदान्तोदात्तत्वं तस्मिन्विधीयमानइत्यर्थः ॥

“परिवृते रयः” ॥ ‘चर्मण इति’ । अत्रिति प्रकृतिभावः । ‘परिवृते रय इति’ । तदेकान्तग्रहणं, येन परिवृते रयस्तदेकान्त-
श्चेद्वृत्तीति वक्तव्यं, तेन चर्मवस्त्रादावेव भवति, इतरथा क्वाचा-
दावपि प्रसङ्ग इत्याह । ‘समन्ताद्वेष्टित इत्यादि’ । वृत्तोतिर्वेष्टने परिः-
सर्जतो भावे । ‘यस्य न कश्चिदवयव इति’ । बाहुल्याभिप्रायमेतत्,
नहि चक्रेमिप्रभृतयश्चर्मणा पिधीयन्ते नाप्यन्तरावयवशः । ननु तत्कारी
चायं यदाह । ‘क्वाचैः परिवृत इति’ । तद् द्वेषी च, यदाह ।
‘समन्ताद् द्वेष्टित इत्यादि’ । नायं तत्कारी, औपचारिकोयं प्रयोगः,
परिवृत इव परिवृतः ॥

“पाण्डुकम्बलादिनिः” ॥ ‘मत्स्वर्योयेनैव सिद्ध इति’ । यो हि
येन परिवृतः स तस्यास्ति । ‘अणो निवृत्त्यर्थमिति’ । यद्येतच्चारभ्येत
परिवृते रय इति विवक्षायां पूर्वणाण् प्रसज्येत ॥

“द्वैपवैयाघ्रादञ्” ॥ ‘द्वीपिव्याघ्रयोरिति’ । विरूपाक्षामपि
समानार्थानामेकशेषः प्राप्नोति, तत्रावान्तरजातिभेदेन भिन्नार्थत्वाच्च
भविष्यतीति समाधातव्यं, चर्मणैव रयस्य परिवरणं सम्भवति न
विकारमात्रेणेति चर्मणी इत्युक्तं, द्वीपिव्याघ्रशब्दाभ्यां प्राणिरजतादि-
भ्योजित्यञ् प्रत्ययः, द्वीपिनष्टिलोपः ॥

“कौमारापूर्ववचने” ॥ ‘अपूर्ववचन इति’ । अपूर्वशब्दे भाव-
प्रधानः, अपूर्वत्वस्य वचनमपूर्ववचनं तस्मिन्पूर्ववचने, कस्य पुनर-
पूर्वत्वाक्तावित्याह । ‘पाणियङ्गस्येति’ । एतच्च निपातनसामर्थ्या-
ल्लभ्यते, उभयतः, आद्यादित्वात्तसिः, स्त्रीपुंसयोर्भूयोरप्येतच्चिपातन-
मिष्यते, उभयोश्च पक्षयोर्पूर्वत्वं स्त्रिया एव न पुंस इत्यर्थः । तत्र
कौमारेति स्त्रीपुंससाधारणप्रातिपदिकमात्रनिर्देशादवशीयते उभयोरपि
निपातनमिति, स्त्रिया एवापूर्वत्वमित्येतत्तु निपातनबलाल्लभ्यते । ‘अपू-
र्वपतिमिति’ । यस्याः पाणिर्न केन चिद्गृहीतपूर्वः सा ऽपूर्वपतिः, न
विद्यते पूर्वः पतिरिति कृत्वा तादुपपन्नः प्राप्तः, भार्यात्वेन स्वीकृत-
वानित्यर्थः, स तु पूर्वकृतोद्वाहो भवतु मा वा भूत् । ‘अपूर्वपति-

रिति' । अयमपि बहुव्रीहिः, अत्रापि पुरुषः पूर्ववत् । 'कौमारे-
त्यादि' । कौमारेति निपात्यते ऽपूर्ववचने, किमत्र निपात्यते कुमार्या
अयं विधीयते, कदा, ऽपूर्वत्वं यदा तस्याः, यदा कुमार्या अपूर्वत्वं
न पुंसस्तदेत्यर्थः । 'कुमार्या भवतीति वेति' । 'अनेन योगः प्रत्याख्यायते,
यः कुमारीमुपपन्नस्तस्यामसौ भवति तदायत्तत्वादुर्माचरणादेस्ततश्च तत्र
भव इत्येवाणं सिद्धः, यत्रापि वाण्यादपि कुमार्या भवति तथापि
सत्यभिधाने तत्र भव इति भवत्येव, सूत्रारम्भेपि हि नासौ दण्डवा-
रितः, एवं तावत्कौमार इति सिद्धं, स्त्रियामपि सिद्धं, कथं, कौमारस्य
स्त्री कौमारी, प्रत्यासत्त्या च यस्यामसौ भवन् कौमारव्यपदेशं लभते
सैवाभिधीयते न स्यन्तरम्, एतच्च सूत्रारम्भेऽङ्गीकर्तव्यम् ॥

"तत्रोद्धृतमत्रेभ्यः" ॥ अत्रोद्धृतस्मृदुरणपूर्वके निधाने वर्त्तते
तेन सप्तमीसमर्थाद् विभक्तिर्न नोपपद्यते । 'भुक्तोच्छिष्टमिति' । शिष्टमे-
वोच्छिष्टं, यथा उच्छिन्नष्टि न सर्वं जुहोतीति भुक्तशिष्टमित्यर्थः ।
'यस्योद्धरणमिति प्रसिद्धिरिति' । कृत्यल्ल्युटो बहुलमिति भूते कर्मणि
ल्युट् । 'शरावेषूद्धृत इति' । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ॥

"स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते" । 'शास्त्रिन इति' । संज्ञातशास्त्र
इत्यर्थः । यद्वा तृतीयासमर्थाद्विधानेर्धं प्रातिपदिकाद्वात्वर्थेदिति णिच्,
कर्मणि क्तः, शास्त्रेण विहित इत्यर्थः । 'स्थण्डिले शयितं व्रतमस्येति' ।
तुमुनत्र वक्तव्यः, व्रतस्य क्रियारूपत्वात् ॥

"संस्कृतम्भक्ताः" ॥ संस्कृतमित्येतत्कर्मसामान्ये व्युत्पाद्यते, तेन
नपुंसकलिङ्गमेकवचनं च, भक्ता इत्येतत्तु अपूपाद्यभ्यवहार्यविशेषे व्युत्पा-
द्यते, तेन पुल्लिङ्गं बहुवचनं च, तत्र वाक्यार्थगम्यस्यार्थस्य पदसंस्कारे
ऽनुपयोगात्संस्कृतमित्येतद्वचति, अत एव विरम्य संबन्धं दर्शयति । 'यत्त-
त्संस्कृतम्भक्तास्ते चेद्वचन्तीति' । अणौ यत्कर्मणौ चेत् स कर्त्तृत्ववत्, तच्छ-
ब्दस्य प्रतिनिर्दिश्यमानलिङ्गता । 'खरविशदमिति' । खरङ्कठिनं,
विशदं विभक्तम् । 'भवशब्देनोच्यतइति' । यदप्यभक्तो वायुभक्त इति
भवयतेरन्यत्रापि प्रयोगः, भवशब्दस्तु तत्रैव प्रसिद्ध इति भावः ॥

“शूलोखाद्यत्” ॥ शूलोखादिति समाहारद्वन्द्वः, उखापात्र-
विशेषः । यस्तु स्वाङ्गवाच्युखाशब्दस्तस्येह ग्रहणं न भवति, स्वाङ्गे
संस्कर्तव्यस्याभावात् । ‘कथमुख्योग्निरिति’ । नह्यसौ भक्तः, भवार्थं
दिगादित्वाद् द्रष्टव्यः ॥

“दध्मष्टक्” ॥ ‘इह तु दधि केवलमाधारभूतमिति’ । यथा शूले
संस्क्रियमाणस्य मांसस्य शूलं, यद्यप्यत्र दध्यपि संस्कारकं तथापि न
तद्विवक्षितं किं तु तदाधारस्य द्रव्यान्तरेण यः संस्कारः स एव विव-
क्षित इति भावः ॥

“उदश्वितोऽन्यतरस्याम्” ॥ ‘औदश्वित्क इति’ । इसुसुक्ता-
न्तात्कः ॥

“तीराहुञ्” ॥ अत्र संस्कृतमित्येव सम्बध्यते न भक्ता इति, तेन
यवाग्रामपि भवति । ‘क्षैरैयीति’ । टिट्ठाणजित्यादिना डीप् ॥

“सास्मिन्यौर्णमासीति सञ्ज्ञायाम्” ॥ ‘ततश्चेद्विवक्षेति’ ।
ततः प्रत्ययान्ताल्लोकस्य विवक्षा भवति चेद् एवं प्रत्ययो भवति नान्य-
थेत्यर्थः । ‘सञ्ज्ञायामिति समुदायोपाधिरिति’ । एतदेव स्पष्टयति ।
‘प्रत्ययान्तेन चेदिति’ । ‘पौषी पौर्णमासीति’ । लुब्धविशेषइति
पौर्णमास्यां लुम्ब भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । ‘भृतकमासे चेति’ । भृता एव
भृतकाः, कर्मकरास्तेषां यो मासः कर्मकरणादारभ्य त्रिंशद्वात्रलक्षणः स
यदा पौष्या पौर्णमास्या तद्वान् भवति वस्तुतश्च न माघादिव्यपदेश-
भाक् तत्रेत्यर्थः । ‘तुल्यमेव फलमिति’ । किं पुनस्तादित्याह । ‘प्रयो-
गानुसारणमिति’ । एतर्थात्ल्लुट् । ‘सञ्ज्ञाञ्चेन तुल्यतामिति’ । तुल्य-
फलतामित्यर्थः ‘इतिकरणस्य ज्ञापयितुमिति’ । किं पुनरिदं ज्ञाप-
कसाध्यं तत्राह । ‘नह्ययमिति’ । ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति ।
‘सञ्ज्ञार्थत्वे त्विमि’ । सञ्ज्ञाञ्चेन तुल्यफलत्वे इत्यर्थः । ‘प्रवृत्तिभेदेन
चायमर्थो ज्ञाप्यतइति’ । सञ्ज्ञायामिति द्वितीयाप्रवृत्तिः, इह शास्त्रे
सञ्ज्ञायामित्यस्यार्थं इतिशब्दो वेदितव्य इति परिभाषा सम्पद्यते । ‘पूर्व-

मासादिति । पूर्णा मासोस्यान्तिथाविति बहुव्रीहौ प्रज्ञादेराकृतिगण-
त्वादस्मादेव वा निपातनादण् । 'माइति चन्द्रमा उच्यतइति' । चन्द्र-
मशब्दैकदेशप्रयोगः सत्याभामा भामिति वत् ॥

“आयहायण्यश्वत्याठुक्” ॥ अयेहायनमस्या इत्यायहायणी,
प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण्, पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । 'अश्वत्येन
युक्ता पौर्णमासी अश्वत्य इति' । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् ॥

“सास्य देवता” ॥ 'यागसम्प्रदानं देवतेति' । यद्यपि देवशब्दो
मनुष्यादिवज्जातिवचनः स्वार्थिकश्च तत्, तथापि समुदायशक्त्या देव-
ताशब्दो यागे दर्शपूर्णमासादौ यद्यत्सम्प्रदानत्वेन चोदितं तत्र सर्वत्र
वर्तते न स जातिविशेष इत्यर्थः । 'देयस्य पुरोडाशादेः स्वामिनीति' ।
दिवेश्वर्यैकर्मणो देवताशब्दव्युत्पत्तिं दर्शयति, एवं च कृत्वा वाङ्मृत-
पित्रुपसो यत्, कालेभ्यो भववदिति वचनमुपपद्यते, नष्टृतुषु पितृषु उषसि
वा जातिरस्ति, तथा पितृदेवत्यं देवदेवत्यमिति प्रयोगोप्येवमवोपपद्यते ।
'कथमिति' । पुरोडाशादिकस्य देयस्यामावादिन्द्रस्य सम्प्रदानत्वं नास्तीति
प्रश्नः । 'मन्त्रस्तुत्यामपीत्यादि' । नानेनौपचारिकत्वं प्रयोगस्योच्यते
ऽपि तु मुख्य एव प्रयोगः, यागसम्प्रदाने सार्वलौकिकः प्रयोगः, अयं तु
नैरुक्तानामित्येतावान्विशेषः । 'उपवरन्तीति' । ब्रुवते प्रयुज्जतइत्यर्थः ।
'कथमित्यादि' । पूर्वाक्तं प्रकारद्वयमत्र नास्तीति प्रश्नः । 'उपमाना-
दिति' । काषायौ गर्दभस्य कर्णावितिवद्वौलोयं प्रयोग इत्यर्थः । 'सेति
प्रकृतइति' । प्रकृतं हि साग्रहणं संज्ञया संबद्धमिति तदनुवृत्तौ संज्ञाया
अप्यनुवृत्तिः स्यात् ॥

“कस्येत्” ॥ किमो विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्येति निर्द्विष्टमि-
त्याशङ्कामपनयति । 'कशब्दइति' । एवं च कृत्वा कायानुब्रूहीति
सम्प्रैषः, कस्माअनुब्रूहीति, न कस्मै देवाय हविषा विधेमिति तु ह्यन्दसः
स्मैभावः, यद्विन्द्राग्नी अवमस्यामित्यादिवत् । 'कायमिति' । इत्थे कृते
यस्येति लोपः प्राप्तः परत्वादादिवृद्धा बाध्यते श्रीद्वैवतास्य आयमि-

तिवत्, सोमाट्ठ्यणित्यत्र कयहणे च क्रियमाणे यद्यपि यस्येति लोपात्प-
रत्वादृष्टिर्भवति, कृतायामपि वृद्धौ यस्येति लोपः स्यादेव ॥

“अपोनप्त्रपाचप्लृभ्यां घः” ॥ ‘अपोनपात् अपांनपादिति देव-
तानामध्ये इति’ । पृषौदरादित्वादनयोः साधुत्वम्, । ‘तयोस्तु प्रत्य-
यसच्चियोगेनेति’ । एवं च अपोनपाते अनुब्रूहि अपां नपाते ऽनुब्रूहि
अपोनपासं यज्ञ, अपां न पातं यज्ञेति सम्प्रयोगे, वेदे त्वपोनप्त्रे स्वाहेति
ह्रान्दसः प्रयोगः ॥

“क्व च” ॥ ‘योगविभाग इत्यादि’ । पूर्वसूत्रेण कयहणे सति
घञ्छौ द्वौ प्रत्ययौ प्रकृती अपि द्वे इति स्यात्सङ्ख्यात्तानुदेशः । ‘शतरु-
द्रीयमिति’ । शतशब्दानन्तवचनः, शतं रुद्रा देवता ऽस्येति घञ्छौ,
तयोर्विधानसामर्थ्याद् द्विगोलुङ्गनपत्यइति लुङ्ग भवति ॥

“महेन्द्राद्वाणौ च” ॥ महेन्द्रादयवेत्युच्यमाने ऽनन्तरश्च एव समु-
च्चोयेत न व्यवहितो घ इति पुनर्यहणम् ॥

“सोमाट् ठ्यण्” ॥ ‘सौमीति’ । टिच्चाङ्डीप्, हलस्तद्धित-
स्येति यलोपः ॥

“वायवृत्पिबुषसो यत्” ॥ ‘वायव्यमिति’ । ओर्गुणः, वान्तो
यि प्रत्यये । ‘पिब्यमिति’ । रीङ्ङित इति रीङ्, यस्येति लोपः ॥

“आवापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्यति एहमेधाच्छ-
च” ॥ ‘अणो एयस्य चापवाद इति’ । वास्तोष्यतिशब्दात्पत्युत्तरपदस्य
एयस्यापवादः, शेषेभ्योणः । ‘आवापृथिव्याविति’ । दिवो आवा, दिव-
सश्च पृथिव्यामिति आवादशः । ‘शुनासीराविति’ । देवता द्वन्द्वे चेत्यान-
डादेशः, शुनो वायुः, सीर आदित्य इति, अन्ये तु एकमेव शुनसीर-
मन्द्रस्य गुणमन्यन्त, यथांहाश्वलायनः, इन्द्रो वा शुनासीर इति । मन्त्रलि-
ङ्गञ्च भवति, इन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यजे हवामह इति । मरुतो ऽस्य सन्ति
मरुत्वानिन्द्रः, । ‘अग्नीषोमीयमिति’ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः, वास्तोः
पतिर्वास्तोष्यतिः, अस्मादेव निर्द्वैशात्साधुः, एहमेधशब्दमकारान्तं बहु-

चा मन्यन्ते, मरुद्गो एहमेधेभ्य उत्तरेत्याश्वलायनः, एहमेधास आगतेति च मन्त्रलिङ्गं, मरुद्गो एहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनमिति तु तैत्तिरीयकं, तत्र चेकारान्तो नकारान्तो वेति विप्रतिपत्ताः ॥

“अग्नेर्ठक्” ॥ कलेर्ठगित्यत्रोक्तमेवार्थं स्मारयति । ‘प्राग्दीव्य-
तीयेष्विति ॥

“कालेभ्यो भववत्” ॥ ‘कालविशेषवाचिभ्य इति’ । स्वरूपग्र-
हणं तु न भवति बहुवचननिर्देशात् । ‘वत्करणमित्यादि’ । अस्मिन्
वत्करणे कालेभ्यो भव इत्युच्यमाने यदि तावदेवं सम्बन्धः, कालेभ्यो
भवे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते सास्य देवतेत्यत्रार्थं भवन्तीति देवताप्रकृ-
तिरविशेषिता स्यात्ततश्च कालाट्टजिति ठजिन्द्रादेरपि प्राप्नोति, अथ
पुनरेवं सम्बन्धो भवे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते भवन्ति कालेभ्यो देवताभ्य
इति, एवमपि भवप्रत्यया न विशेषिताः स्युस्ततश्च दिगादिभ्यो यदिति
यत् प्रत्ययोपि भवे विहितः कालवाचिभ्यो ऽस्मिन्नर्थे प्राप्नोति, अथा-
प्येवं सम्बन्धः कालेभ्यो भवे ये प्रत्ययास्ते भवन्ति, कालेभ्य एव
देवतार्थं इति, तत्र सकृच्छ्रुतस्य कालशब्दस्यैवमुभयसम्बन्ध एव
तावदुल्लभः । अथापि लभ्येत एवमपि यः कश्चित्कालाद्भवे प्रत्ययो
यतः कुतश्चिद्देवतायाः स्याद् अतुभ्योन् मुहूर्त्तादेरपि प्राप्नोति, वति-
निर्देशे तु सति सादृश्यपरिग्रहो भवति, तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन
विशेषणेन भवेयं विधास्यन्ते ये प्रत्ययाः, इहापि ताभ्य एव प्रकृतिभ्य-
स्तेनैव विशेषणेन तत्र प्रत्यया भवन्तीति न किं चिदनिष्टम् ॥

“महाराजप्रोष्ठपदाट्टञ्” ॥ महाराजो वैश्रवणः, प्रोष्ठपदशब्दा-
त्पूर्वेण नक्षत्राणि प्राप्ते वचनं, नवयज्ञ आचरणम् । ‘पूर्णेमासादिति’ ।
अस्मिन्वर्ततइत्येव । ‘पूर्णेमासीति’ । पूर्णो मासो ऽस्यां तिथौ वर्ततइति
विग्रहः, एषैव च व्युत्पत्तिः सास्मिन्पूर्णेमासीत्यत्रापि दर्शिता ॥

“पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः” ॥ ‘पितृमातृभ्यामिति’ ।
स्वरूपपदार्थकत्वेनाभ्यर्हितत्वे विशेषाभावात्लघ्वत्तरस्य पूर्वनिपातः, अयो-
निसम्बन्धवाचित्वादनङ्गोभावश्च । ‘डामहजिति’ । कथं तद्दोकारे ऽवग्रहे

माता-महः पिता-मह इति । तस्मान्महप्रत्ययः पितृमातृभ्यां निपाति-
तस्सयोश्चानडादेश इति केचित् । श्रुतिकारस्तु संहितापाठस्यैव नित्य-
त्वाच्च लक्षणैः पदकारा अनुवर्त्या इति न्यायेनावयवो मा कारीति मन्यते ।
'मातरि पिच्छेति' । शित्वमुपसङ्ख्येयमित्यर्थः । न पुनः वकारो ऽनुबन्धः
कर्तव्य इति देशाभावात्, मातामहा इत्यपि मन्त्रे दृश्यते । 'अवेर्दुग्ध-
इति' । दुग्धं क्षीरं सोठादीनामादेशप्रत्यययोरिति वत्त्वं न भवति,
सकारोच्चारणसामर्थ्यात् । 'निष्कलस्तिष्ठति' । सस्यावस्थायां फल-
रहित उच्यते, धान्यावस्थायां प्रयोजनशून्य इत्यन्ये ॥

"तस्य समूहः" ॥ सर्वस्यैव विषयस्यापवादैरवष्टब्धत्वात्पृच्छति ।
'किमिहोदाहरणमिति' । काकशुकवकशब्दा आद्युदात्ताः प्राणिनां
कुपूष्वाणामित्यनेन, अस्यार्थः, व्यधिकरणे वृष्णौ, अथादिः प्राक् शकटेरि-
त्यत आदिरित्यनुवृत्तं षष्ठीबहुवचनान्तं विपरिणम्यते प्राणिवाचिनां ये
आदिभूताः कर्त्रणात्पूर्वं अचस्तेषामुदात्तो भवतीति, तत्र शौकमित्यनु-
दाहरणं खण्डिकादिषु पाठात्, वकशब्दस्तूदाहार्यः ॥

"भित्तादिभ्योः" ॥ 'अण्यहणं बाधकबाधनार्थमिति' । भित्ता-
शब्दोऽयं गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः, ततोनुदात्तादे-
रित्यञ् अणो बाधकः प्राप्नोति तस्य बाधनार्थमण्यहणम् । ननु च यद्य-
त्राञ् स्यात्पुनर्वचनमनर्थकं स्यात्, नानर्थकं, परत्वादचि तत्तल्लक्षणं षट्क्
प्राप्नोति, तद्बाधनार्थमत्र पुनर्वचनं स्यादित्यञ् स्यादेव, पुनरण्यहणाद-
णोव भवति । 'गार्भिण्यमिति' । भस्पाठे तद्वृत्तइति पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः,
ततोऽणि इनण्यनपत्यइति प्रकृतिभावाच्चस्तद्वृत्तइति टिलोपाभावः । 'तस्य
ग्रहणसामर्थ्यात्पुंवद्भावो न भवतीति' । यदि स्यात्सिद्धत्वात्प्रत्ययविधा-
वितिवचनादनुत्पन्नएव तद्वृत्ते पुंवद्भावेन भवितव्यं, युवशब्दश्च कजि-
न्युवृषेति कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्त इत्यौत्सर्गिकत्वात् सिद्ध इति
तस्येह पाठोऽनर्थकः स्यात् । 'यौवतमिति' । यथा तु वार्त्तिकं तथा पुंवद्भाव
दृश्यते । आह हि भित्तादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्
प्रत्ययविधाविति ॥

“गोत्रोत्तोष्ट्रारभराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याज्जाद् बुञ्ज” ॥ ‘अ-
पत्याधिकारादन्यत्रेति’ । यद्येवं राजन्यमनुष्ययोर्होपादानमनर्थकं गोत्र-
इत्येवसिद्धं, न तावपत्यप्रत्ययान्तौ जातेः प्रत्ययार्थत्वात्, उक्तं हि । ‘राजो-
ऽपत्ये जातिग्रहणं, मनोज्ञातावज्यतौ बुञ्जेति, किं तर्ह्युच्यते प्रकृत्या के
राजन्यमनुष्ययुवान इति, यलोपो न भवतीति, यावता ऽनापत्ययकारत्वे-
नैव न भविष्यति, सत्यम्, अपत्यार्थत्वमभ्युपेत्यैतदुच्यते, यदापत्यार्थत्व-
मभ्युपेयते राजन्यमनुष्ययोर्यहणमनर्थकं, नानर्थकं ज्ञापनार्थत्वात्, एतज्
ज्ञापयति, नैतयोरपत्यकृतं भवतीति, तेन यलोपो न भवति, सर्वथा
प्रकृत्या के राजन्यमनुष्ययुवान इति न वक्ष्यक्तम्, । ‘औपगवकमिति’ । यथात्र
परोप्यनुदात्तादेरञ् न भवति तथा खण्डिकादिभ्यश्चेत्यञ् वक्ष्यते ॥

“ब्राह्मणमाणववाडवादान्” ॥ ‘नकारः स्वरार्थे इति’ । झित्या-
दिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्, किमर्थं पुनर्ब्राह्मणादिभ्या यन्विधी-
यते न प्रकृतौ यजेव विधीयेत, नहि बृद्धेषु यजो यनो वा विशेषोस्ति,
तदेव रूपं स एव स्वरः, ठञ्स्त्वत्वरितत्वादननुवृत्तिः, ज्ञापनार्थं तु, एतज्
ज्ञापयति अन्येभ्योप्ययं भवतीति, किं सिद्धं भवति, पृष्ठादुपसङ्ख्यानं
चोदयिष्यति तच्च वक्तव्यं भवति पृष्ठानां समूह इति, पृष्ठशब्दः स्तुति-
विशेषवचनः । ‘पृष्ठाः षडह इति’ । तद्वृत्ति तदुपचारः । ‘णस्वक्तव्य इति’ ।
सकारः पदसञ्ज्ञार्थः, तेन पार्श्वमित्यत्र भत्वाभावादोर्गुणो न भवति ॥

“अनुदात्तादेरञ्” ॥ ‘अचित्तात्परत्वाद् ठका भवितव्यमिति’ ।
चित्तवन्त उदाहृताः, कपोतमयूरशब्दै लघावन्तइति मध्यादात्तौ, इगु-
पधात्कः, तरतेः सन्वत्तुक् चाभ्यासस्येति किप्रत्ययान्तस्तिरिशब्दः
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, सन्वद्भावेनाद्युदात्तत्वं न भवति, उणादयो बहु-
लमिति बहुलवचनात् ॥

“खण्डिकादिभ्यश्च” ॥ ‘तुद्रकाश्चेति’ । तुद्रकस्यापत्यानि,
जनपदशब्दादिति विहितस्य तद्राजस्य लुक्, मालवात्तु वृद्धलक्षणस्य
अङ्गः । ‘पूर्वखाजि सिद्ध इति’ । समासान्तोदात्तत्वे सति शेषनिघातेनानु-
दात्तादित्वात् ॥ ‘ननु च परत्वादिति’ । अभ्युपेत्य गोत्रत्वमेतदुक्तं,

तदेव तु नास्तीत्याह । 'न च गोत्रसमुदायो गोत्रमिति' । तत्र च यथा
जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यत इति काशिकोसलाया इत्यत्र
ह एव भवति न जनपदलक्षणो वृज् तद्वदत्रापि गोत्रलक्षणो वृज् न
प्राप्नोतीति भावः । स्यादेतत् । मा भूत्समुदायो गोत्रं मालवशब्दस्तु
गोत्रं भवति, ततश्च तदन्तर्विधिना समुदायादपि वृज् प्राप्नोतीति तत्रा-
ह । 'न चेति' । येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र हि समासप्रत्ययविधौ प्रति-
षेध इत्युक्तम् । 'एवं तर्हीत्यादि' । कथमेकेन यत्नेनोभयं शक्यं ज्ञाप-
यितुं, शक्यमित्याह, अन्यथानुपपत्त्या ज्ञापकं भवति, उभयेन च विना
नास्मादङ्गविधानमुपपद्यत इति, किमत्रानुपपन्नं, तत्र पूर्वविप्रतिषेधज्ञा-
पनस्य प्रयोजनमौपगवकं कापटवकमिति, वृजोवकाशः यदाद्युदात्तं, ग्लुचु-
कस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः, प्राचामवृद्धात्किन्, तेषां समूहो ग्लुचुकायनक-
मिति, अजस्तु कापोतमित्याद्यगोत्रमवकाशः, गोत्रादनुदात्तादेरुभयप्र-
सङ्गे परत्वादङ्ग स्यात्, अस्मात्तु ज्ञापकाद्गुत्रेव भवति, तदन्तर्विधिज्ञापनस्य
प्रयोजनं वनहस्तिनां समूहो वानहस्तिकम् । 'गौधेनुकमिति' । जङ्गनधेनु-
वलजान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिविकल्पः । पुनरस्यैव नियमार्थं वर्णयिष्यन्
कथमेकेन यत्नेनोभयं लभ्यं, ज्ञापनं च नियमश्चेत्याशङ्काह । 'सुद्रकमालवा-
दित्येतावतेति' । योगविभागेन यत्तद्वयमाश्रीयत इत्यर्थः । 'सौद्रकमालवी
सौद्रकमालवकमिति' । उभयत्रापि मालवादुत्पन्नस्य ऽयडो गोत्रे ऽलु-
गचीति लुकि प्रतिषिद्धे आपत्यस्येति यलोपः । 'अज्सिद्धिरित्यादि' ।
अनुदात्तादेरिति हेतुगर्भं विशेषणं, यतोयं सुद्रकमालवशब्देनानुदात्तादि-
स्तेन तस्मादनुदात्तादेरित्येवाजः सिद्धिरस्ति, कार्यस्तस्य गणपाठनेति
शेषः, न किं चित्प्रयोजनमित्यर्थः, गोत्रलक्षणो वृज् प्राप्नोति, अतस्तद्वाधनार्थः
पाठ इति चेत्त्राह 'गोत्रादुजिति' । गोत्रादुज् विधीयते न च तत्सुद्रक-
मालवेतिशब्दरूपगोत्रमित्यर्थः । 'तदन्तादिति' । मालवशब्दस्य गोत्र-
त्वात्तदन्तर्विधिना प्राप्नोत्येव । 'न स सर्वत इति' । आद्यादित्वात्सप्तम्य-
न्तात्तसिः, स तदन्तर्विधिः सर्वत्र न भवतीत्यर्थः । 'तदन्तात्त्वदिति' । तद-
न्तर्विधिरस्तीत्यस्मिन्नर्थे इत्यर्थः । 'तथा चेति' । धेनुरनञिकमुत्पादय-

तीत्यापिशलेः सूत्रम् । अत्र वृद्ध्यानुबन्धो मृग्यः, एकस्यैव चेतुस्तु-
त्तात्परस्य कादेशो द्रष्टव्यः, अर्थमात्रं वा भाष्यकारेण निर्दिष्टम् । एक-
मिति ठकमित्यर्थः । धेनूनां समूहो धेनुकम् । अनञ्जिति किम्, अधेनूनां
समूह आधेनवम्, उत्सादिपाठादञ्, यद्यपि धेनुशब्दः सूत्रे पठ्यते तथापि
वक्ष्यास इति लिङ्गादधेनुशब्दादपि भवति, तत्र यदि सामूहिकेषु
तदन्तविधिर्न स्यादनञ्जिति प्रतिषेधो ऽर्थकः स्यात्, प्रयोजनान्तरम-
प्याह । 'सेनायामिति' । 'यथेति' । पूर्वविप्रतिषेधेन वृज्वा ऽञो
आधा यथा स्यादित्येवमर्थश्च तस्य गणो पाठ इत्यर्थः । उलूकशब्दोऽत्र
पठ्यते स लघावन्तइति मध्यादात्तः, कृन्दसि तु यदुलूको वदति मोघ-
मेतत्, इत्या उलूक आपत्तदिति यदाद्युदात्तत्वं तच्छान्दसम्, भाषायां तु
मध्यादात्तमेव, तत्र पूर्वणोवाञ् सिद्धस्तस्मादेवं वक्तव्यम्, औलूक्यशब्दो
गर्गादियजन्तस्तस्य यजत्रोश्चेति बहुषु लुकि कृते इपम् । 'तद्विद
पठ्यतइति' । असति हि तस्य पाठे उलूकानां समूह इत्यर्थविवक्षायां
गोत्रे ऽलुगचीति लुकः प्रतिषेधादौलूक्यशब्दाद्गोत्राश्रयो वृज्वा प्राप्नोति ।
शुकशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य समूह इत्यत्र तु यस्य च नान्यत्प्रतिपदविधा-
नमस्तीत्युक्तोदाहृतं कौकं शौकमिति, तस्मात्तत्र शौकमित्यस्य स्थाने
आकमिति पठितव्यं, बकशब्दः प्राणिनां कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तः, युग-
वरत्रेति पठ्यते, तत्सङ्घातविग्रहीतार्थमिच्छन्ति, यौगवरत्रं यौगं वारत्र-
मिति, तत्र सङ्घातपक्षे जातिरप्राणिनामिति द्वन्द्वैकवद्वात्रे नपुंसकद्व-
स्वत्वे सति युगवरत्रेति दीर्घनिर्द्वंशोनुपपन्नस्तस्माद्युगसंहिता वरत्रेति
समासः कर्त्तव्यः, जातिपरत्वाभावाद्वा एकवद्वावाभावः ॥

'चरणेभ्यो धर्मवत्' ॥ 'गोत्रचरणादुञ्जित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्य-
न्तइति' । ननु च न तत्र धर्मग्रहणमस्ति तत्कथं धर्मवदित्यतिदेशो
युज्यतइत्याह । 'तत्रेदमिति' । इदमेव धर्मवदितिवचनं लिङ्गमस्ति तत्र
चरणादुर्मन्त्राययोरिति । 'वतिः सवसादृश्यार्थ इति' । असति तस्मिन्
चरणेभ्यो धर्म इत्युच्यमाने यदि तावदेवं संबन्धः, चरणेभ्यो धर्मं ये
प्रत्यया विधास्यन्ते ते भवन्ति, समूह इति समूहप्रकृतिरविशेषिता स्यात्,

ततश्च काकादिभ्योपि वुजादयः प्रसज्येरन्; अथ पुनरेवं संबन्धो धर्मं ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते चरणेभ्यः समूहे भवन्तीति, एवमपि धर्मप्रत्यया न विशेषिताः स्युः, ततश्च तस्येदमिति विधास्यमाना अणादयोपि कठादिभ्य आपठेरन्, अथाप्येवं संबन्धः, चरणेभ्यो धर्मं ये प्रत्ययास्ते भवन्ति चरणेभ्य एव समूह इति, तत्र सङ्कच्छ्रुतस्य चरणशब्दस्यैवमुभयसंबन्ध एव तावदुल्लंभः, अथापि लभ्येत एवमपि यः कश्चिदुर्मं प्रत्ययो यतः कुतश्चिच्चरणशब्दात्स्यात् कौपिञ्जलहास्तिपदादण् कठादिभ्योपि स्यात्, वतिनिर्द्वेजे तु सति सर्वसादृश्यपरिग्रहो भवति, तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन ये प्रत्यया धर्मं विधास्यन्ते इहापि ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन तएव भवन्तीति न किं चिदनिष्टम् । 'काठकं कालापकमिति' । गोत्रचरणादुञ् । 'कान्दोग्यमिति' । कन्दोगौक्थिकेति ज्यः, । 'आथर्वणमिति' आथर्वणिकस्येकलोपश्चेत्यण् एकलोपश्च ॥

“अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्” ॥ ‘अणञोरपवाद इति’ । अचित्तार्थेषु येन नाप्राप्तिन्यायेनाणोपवादः, कपोतादिषु चित्तवत्सु चरितार्थस्याजोपि परत्वाद्वाधक इत्यर्थः । हस्तिधेनुशब्दयोस्तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तयोरनुदात्तादिलक्षणस्याजोपवादः, हस्तिशब्दो हस्ताज्जातावितीनिप्रत्ययान्तः, धेनुशब्दो धेनोनुश्चेति नुप्रत्ययान्तः । ‘आधेनवमिति’ । उत्सादिपाठादञ्, जङ्गलधेनुवलज्जान्तस्येति पक्षे वृद्धभाषः ॥

“पाशादिभ्यो यः” ॥ यप्रत्ययान्तं स्वभावतः स्त्रीलिङ्गं, वातशब्दोऽत्र पठ्यते वातानां समूहो वात्या, पृथग्वातादर्शनादयुक्तोऽत्र समूहः, तस्माच्छीघ्रत्वे प्रत्ययो वक्तव्यः, नैव दोषः । एकस्यापि वातावयविनो द्विभेदेन भेदो ऽध्यारोपः, तदाश्रयश्च समूहः, अथ वा प्रतिदिशं वातावयविन एव भिद्यन्ते, तथा च प्रतिभासः पूर्वावात उत्तरो वातः सर्वतो वान्ति वाता इति, आह च वायोर्वायुसमूहं नानात्वे लिङ्गमिति ॥

“सन्नगोरघात्” ॥ अथ कस्मात्सन्नादयोपि पाशादिव्येव न पठिताः, एवं हि विभक्तिर्नोच्चारयितव्या भवति, तत्राह । ‘पाशादिव्यपाठ इति’ ॥

“इनिजकट्यचश्च” ॥ योगविभागे यथासङ्गार्थः, अन्यथा इनि-
जकट्यचस्त्वयश्चकारादश्चेति चत्वारः प्रत्ययाः प्रकृतयस्तु तिस्र इति-
वैषम्यं स्यात् । ‘सत्तादिभ्य इति’ । सत्तादयः प्रयोगतो गम्याः, एतेपि
प्रत्ययाः स्वभावतस्त्रियामेव ॥

“विषयो देशे” ॥ ननु च विषयस्य देशत्वाव्यभिचाराद्वेश इति
विशेषणं व्यर्थमित्यत आह । ‘विषयशब्देयमिति’ । अत्यन्तशीलितो
त्यन्ताभ्यस्तः । ‘तत्र देशयद्वयं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति’ । यद्येवं
देशयद्वयमेवास्तु मा भूद्विषययद्वयं, नैवं शक्यं, देशशब्देऽपि नानार्थः,
देशनं देश इति क्रियाशब्दस्यापि भावात् । ‘शिबीनां विषयो देशः शैब
इति’ । कथं शिबयो देश इति, निवासविवक्षायां तस्य निवासः, जनपदे
लुप्तिरिति लुपि भविष्यति । नन्वर्थभेदो भवति, ‘शिबीनां निवासो जनपद-
इत्यत्र स्वस्वामिभावो न प्रतीयते, अन्यदीयेपि जनपदे निवाससम्भवात्,
शिबीनां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते न तु निवासार्थस्तत्रा-
वसतामपि स्वामित्वसम्भवात्, सत्यं, य एवासौ येषां विषयस्तत्रैव तेषां
निवासे जनपदे लुप् स्मर्यते न निवासमात्रे, अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं
हेतुः, एवं च शिबीनां विषयः शैब इत्यत्रार्थे शिबय इत्यपि भवति, एवं
वसन्तीनां विषयो वासातः, तेषामेव निवासो वसातयः, तथा गान्धा-
रीणां विषयो गान्धारः, निवासो गान्धारयः, अङ्गाः वङ्गाः सुव्राः
पुण्ड्रा इति, निवासरूपतैव विवक्ष्यते न विषयरूपता, एवं राजन्यादिभ्यो
वृजित्यत्रापि विषयविवक्षायां राजन्यकं, निवासो राजन्याः, तत्रैव बैल्व-
तादिषु विषयविवक्षैव तेन बैल्वतकम्, आम्बरीषपुत्रकमित्याद्येव भवति,
सर्वत्र चाभिधानशक्तिरेव हेतुः, तदाह, विषयाभिधाने जनपदे लुप्, बहुव-
चनविषयाङ्गान्धार्यादिभ्यो वा राजन्यादिभ्यो नित्यं, न वाभिधेयस्य निवा-
सविषयत्वात्, निवासविवक्षायां लुप्, विषयविवक्षायां तु प्रत्यय इति ॥

“सोस्यादिरिति छन्दसः प्रागाथेषु” ॥ छन्दस इति न स्वरूप-
ग्रहणं नापि मन्त्रब्राह्मणयोः, कस्य तर्हि, अक्षराक्षरमित्यावचनशब्द-
शब्देऽस्ति यस्य जगत्यादयो विशेषास्तस्य ग्रहणं, प्रागाथानामादौ तस्यैव

सम्भवात्, तेन पङ्क्त्यादिशब्देभ्यः प्रत्ययः, यत्र द्वे चर्चौ तिस्रः क्रियन्त-
इति चतुर्थषष्ठौ पादौ बार्हतो प्रगाथे पुनरभ्यसिस्त्वोत्तरयोर्वस्येदित्येव-
मादिना प्रकारेण तद्व्याघा यज्ञायज्ञा वः प्रियं मित्रं न शंसिषोः प्रियं
मित्रं न शंसिषून् निपातमिति, तत्र योयमुच्छरिणप्रकारस्तद्व्ययनम् ।
'प्रयथनादिति' । प्रगाथशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति, प्रवक्ष्यतइति प्रगाथः,
अकर्त्तरि च कर्त्तर इति कर्मणि घञ्, एवोदरादित्वात्त्रेफनकारयोर्लोपः ।
'प्रा^(१)गाणाद्वेति' । इत्येव इति वात्वं, कै गे शब्दे, प्रगीयतइति प्रगाथः,
उभिकुषिगातेभ्यस्थान् । 'त्रैष्टुभमिति' । कुटीर इति स्वार्थिकस्यापि
रप्रत्ययस्य यथा भिन्नलिङ्गता तथेहापि नपुं क उं द्रष्टव्यम् ॥

"संयामे प्रयोजनयोद्व्यः" ॥ समर्थानां प्रथमाद्वेति वचनात्सं-
यामवाचिभ्यः प्रत्ययः प्रप्नोति न प्रयोजनयोद्व्यश्चरमनिर्द्विष्टेभ्य इत्या-
शङ्क्याह । 'सोस्येति' । 'समर्थविभक्तिरित्यादि' । 'प्रथमासमर्थविशेषण-
मिति' । तेन विशेष्यद्वारेण प्रयोजनयोद्वार एव प्रथमनिर्द्विष्टाः, प्रत्यया-
र्थविशेषणं संयामइति, तेन तद्वारेण संयामश्चरमनिर्द्विष्टः ॥

"घञः सास्यां क्रियेति अः" ॥ 'अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्ग-
इति' । तेन लिङ्गस्य विषयित्वं दर्शयति, । 'घञन्तात्क्रियावाचिन
इति' । भावे यो घञ् तदन्तादित्यर्थः । 'श्येनपातेति' । पतनं पातः,
श्येनानां पात इति कर्त्तरि षष्ठाः समासः, ततो अः, श्येनतिलस्य
पाते अइति मुम् । 'प्राकार इति' । द्रव्यवचनोयं कर्मणि घञन्तः, उप-
सर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति प्रशब्दस्य दीर्घत्वम्, । 'सामान्येन चेदं
विधानमिति' । एतदेवोदाहरणेन द्रष्टव्यम् । 'दण्डपात इति' ॥

"तदधीते तद्वेद" ॥ इह योयं ग्रन्थमधीते स तं स्वरूपतो वेत्ति,
यश्च वेत्ति सो ऽवश्यमधीतइत्यन्यतरोपादानेन सिद्धं किमर्थमिमाव-
र्थावुपदिश्येते, नैतयोरवश्यकः समावेशः, अध्ययनं शब्दपाठः, अर्थाव-
बोधो वेदनं, भवति च कश्चित्संपाठं पठति नार्थं वेत्ति, कश्चिच्चायं वेत्ति
न संपाठं पठति । 'द्विस्तद्वद्व्यमित्यादि' । तदधीते वेदेत्युच्यमाने समु-

ज्वयो विज्ञायेत, ततश्च यस्तदधीते वेद च तत्रैव स्यादस्तु केवलमधीते वेद वा न तत्र स्यात्, द्विस्तद्वहणे तु वाक्यभेदेनाधीयानविदुषोः पृथक् प्रत्ययविधानं सिध्यति, ननु च तदस्य तदस्मिन्स्यादित्यत्र नानार्थनिर्द्देशे प्रत्येकं संमर्थविभक्तिः सम्बन्धनीयेति द्विस्तद्वहणेन न्यायो व्युत्पादयिष्यते, अत एव तेन दीव्यतीत्यत्र प्रत्यर्थं प्रत्ययो भवति, न ब्रूम इहैव द्विस्तद्वहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थमिति किं तर्ह्युत्तरत्र क्रतू-
क्यादिसूत्रान्ताट्टक्, वसन्तादिभ्यष्टगित्यत्रापि, किं च कारणं न स्यात्, क्रतुशब्दः कर्मनामधेयं वसन्तादयोऽप्यर्थाः, न तेषामध्ययनं सम्भवति, तस्य शब्दविषयत्वात्, तत्सहचरिते तु अन्ये सम्भवति, गौणत्वात् न एह्यते, मुख्य एव त्वर्थं वेदनं सम्भवीति तेभ्यो विदुष्वेव स्याद् नाध्ये-
तरि, पुनस्तद्वहणात् यत्रादौणस्यापि ग्रहणात्तत्रापि भवति ॥

“क्रतूक्यादिसूत्रान्ताट्टक्” ॥ ‘क्रतुविशेषवाचिभ्य इति’ । स्वरूपस्य तु ग्रहणं न भवति, यत्ति स्यादुक्थादिष्वेव पठेत्, क्रतुसामान्य-
वाचिनामपि मेदिनीदिनां पर्यायाणां न भवति, उक्थादिषु यज्ञश-
ब्दस्य पा. मा. डीप. त्वादिशेषवाचिनामेव ग्रहणं तेभ्यो मुख्यार्थवृत्तिभ्यो
वेदितरि ^{स्वरेण} प्रतिपादनपरान्यवृत्तिभ्यस्त्वध्येतरि । ‘वार्तिकसूत्रिक
इति’ । कुतौ ^{धु} वार्तिकं, कथादिभ्यष्टक् । वार्तिकं च तत्सूत्रं चेति
कर्मधारयात्प्रत्ययः, एवं सांयहसूत्रिकइति, कल्पसूत्रमिति कर्मधारयः समा-
हारद्वन्द्वो वा । ‘यज्ञायज्ञीयात्परेणेति’ । एनपा योगे पञ्चमी चिन्त्या, एन-
वपि ^{पर} शब्दात्प्रातिशब्दः, यदा तद्विधावुत्तराधरदत्तिणादातिरिति नानुव-
र्त्तते दिक्शब्देभ्य इत्येवानुवर्त्तते । ‘न च तान्यधीयाने प्रत्यय इव्यत इति’ ।
ठग् अण् च प्रत्ययद्वयमपि नेष्यते तेनोक्त्यान्यधीयतइति वाक्यमेव भवति,
अत्र च अभिधानमेव शरणम्, सामलक्षणं प्रातिशाख्यम् । ‘श्रौतश्रौत्य-
इति’ । श्रौतश्रौत्या नामान्वायः, इदमर्थं छन्दोगौक्तिकेति ज्ञः । ‘श्रौतश्रौ-
त्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवतीति’ । अण्प्रत्यय इत्यर्थः, इदं प्रसङ्गादुक्तम् ।
‘सूत्रान्तादिति’ । अत्यल्पमिदमुच्यतइत्याह ‘विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्ता-
दिति वक्तव्यमिति’ । विद्या चेत्यादिवाक्येनातिप्रसक्तस्यापवादः ।

अङ्गादिपूर्वा विद्याशब्दः प्रत्ययं नेत्यादयतीत्यर्थः । 'त्रैविद्या इति' ।
 अथवा विद्या त्रिविद्या तामधीते त्रैविद्या, तिस्रो विद्या अधीतइति
 तु वियहे द्विगोलुङ्गनपत्यइति लुक् प्रसङ्गः । 'यावक्कीतिक इति' ।
 यवक्कीतमधिकृत्य कृतमाख्यानं यवक्कीतशब्देनोच्यते, एवं प्रैयङ्गवमधि-
 कृत्य कृतमुपचारात्प्रैयङ्गवमुच्यते । 'वासवदत्तिक इति' । वासवदत्ताम-
 धिकृत्य कृता आख्यायिका, अधिकृत्य कृते ग्रन्थइत्यत्रार्थं वृद्धाच्छः, तस्य
 लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप्, ततोनेन ठक्, एवं सौमनोत्तरिकः ।
 'इतिहासिक इति' । इतिहासीदिति यत्रोच्यते स इतिहासः, पृषोदरादि-
 त्वात्साधुः । 'सर्वसादेरिति' । सर्वसादेः सादेर्द्विगोश्चात्पक्षस्य प्रत्ययस्य लो-
 भवति लुग्भवतीत्यर्थः, अर्थवतः सशब्दस्य ग्रहणात्सर्वशब्दः पृथगुपात्तः,
 द्विगोश्चेत्यनेन द्विगोलुङ्गनपत्यइत्ययमेव लुक् स्मारितः । 'सर्ववेद इति' ।
 सर्ववेदानधीतइत्यणो लुक् । 'सर्वार्थिक इति' । सर्वार्थिकान्तमधीतइति
 अन्तवचने सहशब्दस्याव्ययीभावः, अव्ययीभावे चाकालइति सभावः,
 ततोणो लुक् । 'अनुसूरिति' । अनुसूशब्दकमुत्पन्नोऽयं यत्तु तत्राशब्दो
 चेत्यर्थः । 'अनुसुक इति' । अनुसूमधीतइति ठात्पक्षे, तस्य कर्त्तृत्वात्
 इति कादेशः, केण इति ह्रस्वः । 'पदोत्तरपदादिति' । पदोत्तर-
 पदं यस्य स तथोक्तः, पूर्वपदमधीते पूर्वपदिकः, एवमुत्तरपदिकः । 'शत-
 पष्टेरिति' । शतशब्दान्पाष्टशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दोऽप्यन्तात्
 षिकन् भवति षकारो ङीष्त्वर्थः ॥

"अनुब्राह्मणादिनिः" ॥ 'ब्राह्मणसदृश इति' । यथार्थं यथा-
 यमिति सादृश्येऽव्ययीभावः, चोदयति । 'मत्वर्थ इति' परिहरति ।
 'तत्रैतस्मादिति' । दूषयति । 'अनभिधानादिति' । साक्षात्परिहारमाह ।
 'अणो निवृत्त्यर्थं तु वचनमिति' । क्वचित्तु मत्वर्थ इत्यादि न पठ्यते ॥

"वसन्तादिभ्यष्टक्" ॥ 'वसन्तसहचरित इति' । यत्र वसन्तो
 वर्ण्यन्ते यो वा वसन्तेभ्येयः, वसन्तसहचर्यात्ताच्छब्दं लभते, उक्त्यादिष्वेते
 पठितव्यास्ते वा वसन्तादिषु तथा तु न कृतमित्येव, अथर्वन्शब्दोऽत्र

पठ्यते स उपचारेण प्रोक्ते अन्ये वर्तते, अथर्वणमधीते आथर्वणिकः, दाण्डि-
नायनहास्तिनायनेति निपातनाबस्तद्धित इति टिलोपाभावः ॥

“प्रेक्ताल्लुक्” ॥ ‘प्रेक्तसहचरित इति’ । अर्थस्य प्रोक्तत्वादर्थेन च
प्रत्ययस्य पैर्वापर्यायोगान्मुख्यार्थासम्भवाद्गौणस्य ग्रहणमित्यर्थः । अपर
आह । प्रोक्तशब्द इह स्वर्यते तेन तदधिकारविहितः प्रत्ययो गृह्यतइति,
यदि वा प्रोक्ते भवः प्रोक्त इति सौत्रोयमतद्धितनिर्द्देशः । ‘पाणिनीयमिति’ ।
ननु पणोस्यास्तीति पणी तस्यापत्यं पाणिनः, पाणिनस्यापत्यं पणिनो
युवा पाणिनिः, ततस्तेन प्रोक्तमित्यर्थविवक्षायां यूनि लुगिति इजो लुकि
कृते प्रत्ययलक्षणैर्नेजश्चेत्यण् प्राप्नोति । नैष दोषः । इजश्चेत्यत्र कणा-
दिभ्यो गोत्रइत्यतो गोत्रइत्यनुवर्तते तेनेजं विशेषयिष्यामः, गोत्रे य इज्
विहितस्तदन्तादिति, तत्र च पारिभाषिकं गोत्रं गृह्यते, तेन यूनीजो न
भविष्यति, ततो वृद्धाच्छः, आपिशलिशब्दादिजश्चेत्यण् उभयत्राध्येतृप्र-
त्ययस्य लुक्, नन्वत्र लुकि सत्यसति वा तदेव रूपमिति नास्ति विशेषस्त-
त्राह । ‘स्त्रियां स्वरे च विशेष इति’ । असति लुकि स्त्रियां टिड्ढाण-
जित्यादिना ङीप् स्यात् अण्स्वरेणान्तोदात्तत्वं च, लुकि तु सति टाब्
भवति, कृस्वरेण मध्योदात्तत्वं च, आपिशले तु स्वरे नास्ति विशेषः, यथा
तु लुकि सत्यपिशलेत्यत्र ङीम् भवति तथानुपसर्जनादित्यत्र प्रत्यपादि ॥

“सूत्राच्च कोपधात्” ॥ ‘अष्टकं सूत्रमिति’ । अष्टावध्यायाः
परिमाणमस्य, संख्यायाः सञ्ज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेष्विति संख्याया अतिशद-
न्तायाः कन् । ‘संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यमिति’ । संख्या प्रकृतिर्यस्य प्रत्य-
यस्य तदन्तात्कोपधादिति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘कालापकमधीते कालापक
इति’ । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः, कलापिनोण्, नान्तस्य टिलोपे
सब्रह्मचारीत्यौपसंख्यानिकटिलोपः, ततस्तदधीतइत्यण्, प्रोक्ताल्लुक् ।
कालापानामाम्नाय इति गोत्रचरणादुज्, कालापकं, ततस्तदधीत ।
इत्यण्, तस्य लुङ् भवति, यदि स्याद् जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात्, लुगभावे
त्यण् एव स्वरो भवति, स्त्रियां च ङीब् भवति । ‘चतुष्टय इति’ । चत्वारो-
पयवा अस्य संख्याया अवयवे तयप्, ह्रस्वात्तादौ तद्धितइति मूर्द्धन्यः ॥

“कन्दोबाह्नयानि च तद्विषयाणि” ॥ ‘प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तत इति’
तद्व्यनुवर्त्तमानमेव पूर्वसूत्र आरम्भसामर्थ्याच्च सम्बध्यते । ‘कन्दांसि च
बाह्नयानि चेति’ । तद्वाचीनि शब्दरूपाणीत्यर्थः । स्वरूपग्रहणं तु न
भवति बहुवचननिर्देशात्, अप्रोक्तप्रत्ययान्तत्वाच्च । ‘प्रोक्तप्रत्ययान्ता-
नीति’ । प्रोक्तादिति पञ्चम्यन्तं प्रकृतं प्रथमाबहुवचनान्तं विपरिणम्यते,
कन्दोबाह्नयानीत्यनेन सामानाधिकरण्यादिति भावः, अध्येतृवेदितृप्रत्य-
यविषयाणीत्यनेनैतद्वर्त्तयति तच्छब्देनाध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामृश्यते,
विधेयतया प्रधानत्वात्, नाध्येतृवेदितारावर्थौ, तयोः प्रत्ययविधौ गुणभा-
वादिति किं सिद्धं भवति, अध्येतृविषयमपि वाक्यं निवर्त्तितं भवति ।
‘अनन्यभावो विषयार्थ इति’ । यामसमुदायादिवृत्तिस्तु विषयशब्दो
ऽसम्भवाच्च दृश्यते, अत्र यदाधीते वेदेत्यनुवर्त्तत ततोऽध्येतृवेदितृविषयताया-
मेव तद्विषयता विधीयेत ततश्च तद्विषयमेव वाक्यं निवर्त्तयेत् न
क्रियान्तरविषयं नापि स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगं च, यदाह, तत्र यथा-
धिकारात्तद्विषयप्रसङ्ग इति, तस्मात्प्रोक्तग्रहणमेवानुवर्त्तते नाधीते वेदेति,
तच्छब्देन च प्रत्ययः परामृश्यते विषयशब्दश्च अनन्यभावार्थः, तेन
सर्वमेतत्स्वातन्त्र्यादि निवर्त्तते, आह च, सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषय-
वचनादिति । प्रोक्तग्रहणमेवाधिक्रियते नाधीते वेदेत्येतावर्थादित्यर्थः, इह
प्रोक्तप्रत्ययान्तस्य बहुप्रकारता दृश्यते स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्य-
मध्येतृवेदित्रोः प्रत्यय इति, स्वातन्त्र्यं तावत्याणिनिना प्रोक्तं पाणिनीय-
मिति प्रोक्तार्थ एव वृत्तिः, उपाध्यन्तरयोगो महत्याणिनीयमिति वाक्यं,
पाणिनीयमधीत इति प्रत्ययः पाणिनीयाशङ्कात्रा इति, कन्दोबाह्नय-
वाचिनां तु प्रोक्तप्रत्ययान्तानां नित्यमध्येतृवेदितृप्रत्ययान्ततैवेष्यते न तु
स्वातन्त्र्यादि, तदर्थमिदमारभ्यते तदाह । ‘तेनेति’ । एवं च कृत्वा ऽर्थद्वय-
स्यापि तन्त्रेण विग्रहः कर्त्तव्य इति दर्शयति, कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः
वैशम्यायनान्तेवासित्वाणिनिः, तस्य कठवरकाल्लुगिति लुक्, ततस्त
दधीत इत्यण्, ततस्तस्यापि प्रोक्ताल्लुगिति लुक्, मुदपिप्पलादशब्दाभ्यां
प्रोक्तार्थं औत्सर्गिकाण्, शेषं यथायोगं पूर्ववत्, अच्चाभो वैशम्यायनान्ते.

वासी, एवं ताण्ड्यः । वाजसनेयशब्दः शौनकादिः । 'ताण्ड्यं न इति' । आप-
त्यस्येति यलोपः, भाल्लविशब्द इजन्तः, शात्यशब्दाद्गर्गादियजन्ताद्वाजि-
त्रोश्चेति फक्, ऐतरेयशब्दः शुभादिठगन्तः, तेभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः,
सर्वत्राधेनृप्रत्ययस्य लुक् । 'ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति' । ब्राह्मणस्य
विशेषः पुराणप्रोक्तत्वम् । 'याज्ञवल्क्यानीति' । याज्ञवल्क्यशब्दः कण्वादिः,
सुलभादौत्सर्गिकेण, अत्र स्वातन्त्र्यं भवति । पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र वत्यति,
याज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकालप्रवृत्ता इत्याख्यानेषु वर्तन्ते । 'काश्यपिनः
कौशिकिन इति' । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । 'पाराशरिण
इति' । पाराशर्यशब्दाद्गर्गादियजन्तात्पाराशर्यशिलाङ्गिभ्यामिति णिनिः,
पूर्ववदलोपः । 'कर्मन्दिन इति' । कर्मन्दिशब्दाद्दिनिः, पिङ्गशब्दात्पुं-
राणप्रोक्तेष्विति णिनिः ॥

“तदस्मिचस्तीति देशे तच्चाप्ति” ॥ ‘इतिकरणस्ततश्चेद्वि-
चेति’ । ननु तचामयहणादेवातिप्रसङ्गो न भविष्यति, तच्च, द्विविधं नाम
कदा चित्केन चित्सङ्केतितं नित्यं व्यवहारानुपाति, तत्र द्वितीयस्य परिग्र-
हार्थमतिकरणः क्रियते, भूमाद्विविशेषपरिग्रहार्थं च, तच्चाप्तीत्येतत्तु नाम-
धेयताविरोधिना बलीयसेपि प्रत्ययान् बाधितुमन्यथा नाप्राप्ते मतुष्यार-
म्भात्तस्यायं बाधका, तदपवादैस्त्विनिठनादिभिः सह सम्प्रधारणा-
यामपवादविप्रतिषेधादिनिठनादय एव स्युः ॥

“तेन निर्वृत्तम्” ॥ निर्वृत्तमित्यन्तर्भावितव्यर्थोद्भूतेः कर्मणि क्तः ॥

“तस्य निवासः” ॥ ‘अजुनावामिति’ । अज्वी नौर्येषां तेषा-
मित्यर्थः ॥

“अदूरभवश्च” ॥ अदूरमन्तिकं तच्च भवतीत्यदूरभवः, निपात-
नात्सप्तमीसमासः । ‘विदिशाया इति’ । दूरान्तिकार्थः बहुजन्यतरस्वा-
मिति षष्ठी । ‘चकार इत्यादि’ । असति तु तस्मिन्नानन्तर्यादयमेवाहं
उत्तरत्र सम्बध्येत ॥

“ओरञ्” ॥ ओरहुः क्षत्रियविशेषः । ‘नद्यां तु मतुष्यारत्वादिति’
ओरहुवमित्यादिरजोवकाशः, नद्यां मतुष्यमित्यदुस्मरावतीत्यादिः ॥

“मतोश्च बहुजङ्गात्” ॥ ‘चातुरर्थिक इति’ । चतुर्णामर्थानां समूहश्चतुरर्थी, तत्र भवः, अध्यात्मादित्वाद्गुण, तद्वितार्थे द्विगौ तु ठञो लुक् स्यात् । ‘अण्यहणं किमिति’ । मतोश्च बहुच इत्येवास्तु, व्यधिकरणे पञ्चम्यौ, बहुचो यो विहितो मनुष्य तदन्तादिति विज्ञायमाने सिद्धात्येव विवक्षितमिति प्रश्नः । ‘मनुबन्तविशेषणं मा भूदिति’ । अन्यथा सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैय्यधिकरण्यस्यायुक्तत्वात् तस्यैव विशेषणं स्यादिति भावः, अस्ति चेदिदानीं क्वचिदबहुज् मत्वन्तो यदर्थं बहुज्यहणं स्यात्, अस्तीत्याह, स्ववान् श्ववान् ॥

“उदक्व विपाशः” ॥ ‘महती सूत्मेत्तिकेति’ । एवं नाम स्वरेष्याचार्योऽवहित इति आचार्यस्य प्रशंसा ॥

“सुवास्त्वादिभ्योण्” ॥ ‘अज इति’ । अण्यहणरहितसूत्राभिप्रायमेतत्, तस्य तु प्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति अण्यहणं मनुष्यो बाधनार्थमिति, तेन वस्तुतो मनुष्योप्ययमपवादः, अथाण्यहणं किमर्थं न सुवास्त्वादिभ्यो यथा विहितमित्येवोच्येत, पुनर्वचनाद्वि यो विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यति स चाण्येव तत्राह । ‘अण्यहणमिति’ । असत्यण्यहणे मध्येपवादन्यायेन यथाविहितमित्युच्यमानेणञ एव बाधकः स्याद् नदीमतुपा तु परत्वाद्वाध्येत, पुनरण्यहणात् मनुष्यो विषये भवतीत्यर्थः, किं च ओरजि-यस्य नद्यां मनुष्यपरत्वाद्वाधक इत्युक्तं तत्रासत्यण्यहणे यथाविहितमित्युच्यमाने नद्यामोरजेव स्याद् वचनं तु मनुष्यो बाधनार्थं स्यात्, तस्मादेतदर्थमण्यहणं कर्तव्यम् ॥

“रोणी” ॥ ‘केवलस्तदन्तश्चेति’ । अन्यथा ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् केवलादेव स्यात् तदन्तात्, रोणीति पुनः शास्त्रनिरपेक्षेण निर्द्वेषेण शास्त्रनिरपेक्षत्वमिह सूच्यतइति परिभाषाया अनपेक्षणात्तदन्तादपि भवति, ननु च रोणीति नेदं प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्, न च ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेत्यत्र लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं येन स्त्रीप्रत्ययान्तेनापि तदन्तविधिः प्रतिषिध्येत, स्वरूपविधिविषया परिभा.

येवं प्रातिपदिकस्य स्वरूपग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्युक्तत्वात्, यथा ऋयंचित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं भवतीति भाष्यकारपक्षस्तदाश्रयेणैतदुक्तम्, एवं च वृत्तिकारस्याप्ययमेव पक्षः, अथाप्सूत्रे तु परपक्षो दर्शित इति गम्यते, किं सिद्धं भवति, कुमारीमाचष्टे कुमारयति णाविष्टवदिति टिलोपः सिद्धो भवति ॥

“वृद्धण् कठजिलसेनिरठञ् ण्ययफक्फिजि ज्यक्कठकोरीहण् कशा-
श्वश्यं कुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकु-
मुदादिभ्यः” ॥ सूत्रे कुमुदशब्दो द्विरूपादीयते तत्रारीहण् कशाश्वश्यं-
कुमुदाश्च काशतृणादयश्चेति द्वन्द्वयोर्द्वन्द्वकरणादेकशेषाभावः । ‘कुमुदा-
दिष्विति’ । अश्यादेरनन्तरेण औत्सर्गिकोपि तत इष्यतइत्यादि यदुक्तं
तदेवाप्तप्रयोगेण द्रढयति । ‘तथा चेत्कमिति’ । लुपि युक्तवदित्यत्र भाष्य-
कारेणैतदुक्तम्, अथास्मात्प्रयोगाद्विशेषविहितानामेव पक्षे लुब् भवतीति
कस्माच्चोच्यते, तथा वा भवतु सर्वथा चातूळ्यमेवात्र नः समीहितम् ॥

“शर्कराया वा” ॥ ‘कुमुदादिष्विति’ । अश्यादनन्तरेण । ‘पाठ-
सामर्थ्यादिति’ । नित्ये हि लुपि गणयोरस्य पाठोनर्थकः स्यात् । ‘शर्कर-
रेति’ । अणो लुप् । ‘शाक्करमिति’ । तस्यैव श्रवणम् । ‘शर्करिक-
मिति’ । कुमुदादित्वाट्टच् । ‘शाक्करिकमिति’ । वराहादित्वात्कक् ।
केण इति ह्रस्वः । ‘शाक्करिकं शर्करीयमिति’ । उत्तरसूत्रेण ठक्छौ ॥

“नद्यां मतुप्” ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपि सिद्धे वचनमिदं
तदस्मिन्नस्तीति प्राप्तस्याणो बाधनार्थं निर्वृत्ताद्यर्थं च, तत्सूचितम् ।
‘चातुरर्थिक इति’ । ‘देशस्य विशेषणं नदीति’ । यद्यपि विशिष्टलिङ्ग
इत्यत्रोक्तं नदीग्रहणमदेशत्वात् जनपदो हि देश इति, इह तु नद्यां देश इति
सम्बन्धसामर्थ्यादजनपदोपि देशग्रहणेन गृह्यते, एवं च पूर्वतेष्वपि चातु-
रर्थिको भवति, अन्ये त्वाहुः । नद्यापि देश एव लोकप्रसिद्धेः, विशिष्टलिङ्ग
इत्यत्र तु नदीग्रहणं यस्य द्वन्द्वस्य सर्व एवावयवो नदीवचनस्तत्परि-
हार्यं, यत्र कश्चिदवयवो नदीवचनः कश्चिदन्यदेशवाची तत्र मा भूदि-

त्येवमर्थमिति, उदुम्बरावतीत्यादौ मतौ बहुचो ऽनजिरादीनामिति दीर्घत्वम् । 'भागीरथीति' । तेन निर्वृत्तमित्यण् ॥

“कुमुदनडवेतसेभ्यो इमतुप्” ॥ कुमुद्वानित्यादौ भयः मादुप-
धायाश्चेति वत्वम्, अथ वकारादिरेव कस्माच्च विहितः, ज्ञापनार्थम्, एत-
ज्ज्ञापयति अन्योभ्योप्ययं भवतीति, तेन महिष्मानिति सिद्धं भवति,
महिषाच्चेति न वक्तव्यं भवति, एतेनैतदपि निरस्तं प्रकृतस्येव मतुपो हि-
त्वातिदेशेन सिद्धमिति, नहि हित्वातिदेशे पूर्वाक्तं ज्ञापनं समर्थितं भवति ॥

“नडशादाङ् इवलच्” ॥ शादशब्दो दोषधः, पङ्केस्त्री शादकर्तृ-
माविति ॥

“शिखाया वलच्” ॥ ‘शिखाया वलच् वक्ष्यतीति’ । दन्तशि-
खात्संज्ञायामित्यनेन । ‘तददेशार्थं वचनमिति’ । इदं तु निर्वृत्ताद्वर्थं,
देशे तच्चाभ्यणो बाधनार्थं च ॥

“नडादीनाङ्कुक् च” ॥ ‘तत्तत्तलोपश्चेति’ । यदि पुनरयं कुक्
परादिः क्रियेत नान्तस्य पदत्वात्सिद्धो नलोपः किं तु कुटि प्रत्ययादेरा-
देशानुपपत्तिः, कस्याप्रत्ययादित्वादीयादेशो न प्राप्नोति ॥

“शेषे” ॥ ‘उपयुक्तादन्यः शेष इति’ । शब्दार्थकथनमेतत्,
तस्यैव प्रकरणादामृतं विशेषमाह । ‘अपत्यादिभ्य इति’ । एते ह्यत्रोप-
युक्ताः । ‘चतुरर्थपर्यन्तेभ्य इति’ । चत्वारोर्थास्तदस्मिन्नस्तीत्यादयः पर्य-
न्ता येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः, चातुरर्थपर्यन्तेभ्य इति पाठे समाहार-
द्विगोश्चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थं व्यञ्ज, ये तु पठन्ति, चातुरर्थपर्यन्तेभ्य इति
ते प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादनमिच्छन्ति, किमर्थं पुनः शेषवचनं, शेषे घादयो
यथा स्युरपत्यादिषु मा भूवन्, चिरनिवृत्ता अपत्यादयः, चतुर्वर्थेषु तर्हि
मा भूवन् अन्यथा ओरञ् इत्यादयो नडादीनां कुक् चेत्येवमन्ता यथा
चतुर्वर्थेषु भवन्ति तथा घादयोऽपि विभाषा पूर्वाह्णपराह्णभ्यामित्येवम-
न्तास्तत्रैव स्युः, नह्यकस्मात्प्रकरणं विच्छिद्यते, निवर्तिष्यते तर्हि चतुर्थो
अस्वरितत्वाल्लिङ्गाच्च, यदयमुत्क्रादिषु कांश्चिद्वृद्धान् शब्दान्यठति

आर्द्रका शालेति, अन्यथा वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धः स्यात्, स्वार्थं तर्हि घादयो
मा भूवन् अनिर्द्वष्टार्थत्वाद्नि स्वार्थेण स्युः, नामी अनिर्द्वष्टार्थाः, जाता-
दिष्वर्थेषु घादयोनुवर्तिष्यन्ते, यदनुवर्तन्ते या या परा प्रकृतिः तस्या-
स्तस्याः पूर्वः पूर्वः प्रत्ययः प्राप्नोति नार्थनिर्द्वेशं प्रति, व्ययोरन्योन्यम-
भिसम्बन्धो भवति, लिङ्गाच्च, यदयं क्व चिच्चकारेण प्रकृतं समुच्चिनोति
रङ्गोरमनुष्येण चेति तन्नापयति न पूर्वः पूर्वः प्रत्ययः परस्याः परस्याः
प्रकृतेर्भवतीति, अथ वा लौकिकोधिकारोपेक्षालक्षणः, न च घादीनां प्रकृ-
त्यन्तरापेक्षा नापि यामादीनां प्रत्ययान्तरापेक्षा, तस्मादप्रयोजनमेतत्स्वार्थं
मा भूवन्निति, तदेव तर्हि प्रयोजनम्, अपत्यादिषु तर्हि मा भूवन्निति,
ननु चेत्तं चिरनिवृत्ता अपत्यादयश्चातुरथीं च नापेक्ष्यतइति, न ब्रूमोप-
त्यादीनामत्राभिसम्बन्ध इति किं तर्हि तस्येदमित्यनेनापत्यादिष्वपि प्राप्नु-
वन्ति, कथमित्याह । 'तस्येदं विशेषा ह्यपत्यसमूहनिवासदय इति' । यथा
तस्येदमित्यनेन पाणिनीयाशङ्कात्रा इति छात्रादिषु विशेषेषु प्रत्ययो भवति
एवमपत्यादिष्वपि विशेषेषु घादयः स्युः, विशेषेषु सामान्यभावात्, ननु च
विशेषशब्दसंनिधौ सामान्यशब्द उपात्तस्तत्र विशेषे पर्यवस्यति कैण्डिन्या
ब्राह्मण इति, विशेषान्तरे वा द्विधि ब्राह्मणेभ्यस्तत्र कैण्डिन्यायेति, तत्रा-
पत्यादिविशेषसन्निधौ उपात्तं तस्येदमिति सामान्यं, यदपत्यादिष्वेव पर्य-
वस्येत् सामान्योपादानं व्यर्थं स्यादिति विशेषान्तर एव पर्यवसास्यति, किं
च यदपत्यादिष्वपि घादयः स्युः प्राग्दीव्यतोणित्यत्रैवाणादिभिः सह वि-
धीयेरन्, लिङ्गाच्चापत्यादिषु घादयो न भविष्यन्ति, किं लिङ्गं, फेच्छ चेत्यत्र
फेर्वत्येव ण्विधानार्थं वक्तव्यं, ठका मुक्ते वृद्धाच्छ इति तावच्छः सिद्धः,
तदेव क्वविधानं ज्ञापनार्थं नह्यपत्यादिषु घादयो भविष्यन्ति, तथा
गोत्रचरणादुज्जति समूहदमर्थान्तर्भूते बुजि सिद्धे गोत्रोत्पत्तेरिति पुन-
र्विधानमपि लिङ्गमस्यार्थस्य, तथा राजन्यादिभ्यो बुजिति राजन्यादिषु
दैवयातशब्दः पठ्यते स च देवयातूनामपत्यानि दैवयातवा इति गोत्र-
प्रत्ययान्तः, तथाऽरीहणादिषु भास्त्रायणशब्दो गोत्रप्रत्ययान्तः पठ्यते

तत्रापि गोत्रचरणादुजित्येव सिद्धः, तदेतैर्लिङ्गैरपत्यादिषु घादयो न भविष्यन्ति, तदेवमेतत्प्रयोजनं नोपपद्यतइति प्रयोजनान्तरमाह । ‘किं चेति’ । असति हि शेषग्रहणे प्रथमेनैवार्थेन सम्बन्धमनुभवतां कृतार्थता विज्ञायेत द्वितीयादिषु त्वर्थेषु प्राग्दीव्यतइति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमाना अगादय एव स्युः, शेषशब्दस्तूपयुक्तादन्यतयाञ्ज् जातादीनर्थान्वशीकृत्य शक्नोत्यभिधातुमिति सर्वत्र घादयः सिध्यन्ति, अतः साकल्यार्थमपि विशेषवचनं कर्त्तव्यम् । ‘लक्षणं चाधिकारश्चेति’ । तत्र तस्येदमित्येष चातुषादयः सिध्यन्ति, दार्ष्टादादयस्तु संस्कृतं भवा इति, तस्माल्लक्षणत्वं नातीवोपयुज्यते ॥

“राष्ट्रावारपारादृक्षौ” ॥ ‘विग्रहीतादपीष्यतइति’ । सूत्रे तु संघातस्यैव ग्रहणम् अन्यथा वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न स्यात् । ‘विपरीताच्चेति’ । इयमपीष्टिरेव ॥

“ग्रामादस्रजौ” ॥ ग्रामशब्दः कच्चादिषु पठ्यते तेन ठकञपि भवति ॥

“कच्चादिभ्यो ठक्ञ्” ॥ ‘कात्रेयक इति’ । कुत्सितास्त्रयः कच्चय इति बहुव्रीहिर्वा, अस्मादेव निपातनात्कोः कद्वावः, तेन कद्वावे चो उप-संख्यानमिति न वक्तव्यं भवति । ‘कुत्स्याया यलोपश्चेति’ । केचित्तु तृतीयं वयं लकारं पठन्ति, अन्ये तु डकारम् ॥

“कुलकुक्षीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेण” ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुं, कथं कौलेयकः श्वा, यदा कुलशब्दः श्वकुले वर्त्तते तदा तस्यापत्यमपि श्वैव भवति तत्रापूवर्षपदादन्यतरस्यामिति ठकञा सिद्धं, कुक्षीवाशब्दाभ्यां वृत्तिकुत्तिकलशिवस्त्यस्त्यहेठञिति ठञि कृते आस्यलङ्कारयोः स्वार्थिकः कन् भविष्यति ॥

“नद्यादिभ्यो ठक्” ॥ गणे नदीति स्वरूपग्रहणं न संज्ञा नद्याः मह्यादीनां पृथग्ग्रहणात्, पौर्यमित्यादिषु पुरि भवं वने भवं गिरौ भवमिति विशदः । ‘उभयमपि दर्शनं प्रमाणमिति’ । उभयथाप्याचार्येण शिष्याणां प्रतिपादितत्वात् ॥

“दक्षिणापश्चात्पुरुसस्त्यक्” ॥ दक्षिणाशब्दो दक्षिणादाजित्या-
जन्तोव्ययं गृह्यते पश्चात्पुरुषां साहचर्यात्, तेन न टावन्तस्य प्रवीण-
वाचिनो ग्रहणम् ॥

“कापिश्याः षक्” ॥ ‘बह्व्यादिपट्वीति’ । अवृद्धादपीति वुजि
प्राप्ते वचनम् ॥

“रङ्गोरमनुष्येऽण्व” ॥ रङ्गवो नाम जनपदस्ततः प्राग्दीव्यतोण
प्राप्तस्तस्यावृद्धादपीति वुज् बाधकस्तस्य ओर्द्विंशे ठञ्, ततः कोपधादण्,
ततः कच्छादिभ्यश्चेयण् प्राप्तः, ततः ष्फगणौ विधीयेते, कोपधत्वादेवाणि
सिद्धे रङ्गशब्दस्य कच्छादिषु पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुज् विधानार्थः । ‘मनुष्ये
परत्वादिति’ । उत्कृष्टत्वाद् अपवादत्वादित्यर्थः । ‘कच्छादिपाठादम-
नुष्येऽणपि सिद्ध इति’ । ननु च मनुष्यतत्स्थयोर्वुज् विधानार्थस्तत्र पाठः स्यात्
ततश्च तद्व्यतिरिक्ते विषये ष्फगेव स्याद्व्यत्राण् विधीयते, नैतदस्ति, कच्छा-
दिपाठस्योभयार्थत्वे बाधकाभावात्, । ‘नञिब्रयुक्तयायेन मनुष्यसदृशे
प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियत इति’ । यस्त्वमनुष्यशब्दे । रत्तः पिशाचादिषु रुडो
न तस्यैव ग्रहणम् अनभिधानादिति मन्यते, अथैवं कस्माच्च विज्ञायते पर-
त्वादेव वुजि सिद्धे मनुष्यप्रतिषेधो ज्ञापयति मनुष्यतत्स्थयोऽरित्यस्याप्येतौ
ष्फगणौ बाधकाविति, तेन तत्स्थे ष्फगणावेव भवतो न वुजिति, तच्च, अनि-
ष्टत्वात्, नहि तत्स्थे ष्फगणाविष्येते किं तर्हि वुजेव । ‘रङ्गवः कम्बल
इति ष्यङ् भवतीति’ । यथा तु वार्त्तिकं भाष्यं च तथाच ष्फगिष्यते,
मनुष्यप्रतिषेधश्च प्रत्याख्यातः, यथाऽह, रङ्गोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्य-
तत्स्थयोर्वुज् विधानात्, तत्स्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेच्चानिष्टत्वादण्वग्रह-
णानर्थक्यं च कच्छादिभ्योऽण्विधानादिति । ‘विशेषविहितेन च
ष्फकेति’ । अन्यथा कच्छादिपाठस्याप्राणिनि चरितार्थत्वात्प्राणिनि ष्फ-
गेव स्यात् ॥

“द्वुप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्” ॥ द्वु इति द्विव उत्वेन निर्द्वंशः,
द्वुशब्दस्य तु ग्रहणं न भवति व्याख्यानात् । ‘अवाच्यमिति’ । अवाची

दक्षिणा दिक् । ‘अव्ययात् कालवाचिन इति’ । यथाव्ययात्कालवाचिनः कालाद्गतिरिति ठञ् न भवति न्यायस्य तुल्यत्वात् ॥

“वर्णो वृक्” ॥ ‘तत्समीपो देशो वर्णुरिति’ । अदूरभवश्चेत्यार्थे सुवास्त्वादिभ्योऽण्यण्, तस्य जनपदे लुबिति लुप् । ‘तद्विषयार्थवाचिन इति’ । स वर्णुर्देशो विषयो यस्यार्थस्य तद्वाचिन इत्यर्थः, विषयग्रहणेन वर्णाविति विषयसप्तमीं दर्शयति ॥

“अव्ययात्पु” ॥ ‘अमेहेति’ । यथाव्ययात्पञ्चहितः सोमादिभ्य एव स्मृत इत्यर्थः, अमाशब्दः समीपवाची स्वरादिः, अमा समीपे भवोऽमात्यः । ‘औपरिष्ट इति’ । उपरिष्टाद्भव इत्याणि कृते ऽव्ययानां भमात्रे टिलोप इति टिलोपः, परतःशब्दो विभाषापरावराभ्यामित्यतः सुजन्तः, तत्र भवः । ‘आरातीय इति’ । बहिःश्लोपश्चेत्यानित्यत्वज्ञापनादत्र टिलोपाभावः । ‘त्यन्नेर्धुवइति’ । निशब्दाद् धुवे वाच्ये त्यब् भवति, नियतं सर्वकालं भवो नित्यः । ‘निसो गतइति’ । निःशब्दाद्गते वाच्ये त्यब् भवति । ‘निष्ठा इति’ । इत्थात्तादौ तद्वितइति प्रत्यन्तकारस्य लुत्वमेवमाविर्भूतमाविष्टम् । ‘अरण्याण इति’ । अणि सति ङीप् स्यादिति यो विधीयते । ‘दूरेत्य इति’ । तत आगत इत्यत्रार्थे एत्यः । ‘उत्तरादाहइति’ । आद्युदात्तार्थे वचनम् । ‘औत्तराहमिति’ । उत्तराच्चेत्याहि प्रत्ययः, उत्तराहिशब्दात्परिगणनेन त्यपोभावादणि सति सिद्धम् ॥

“हेबमोह्यःस्वसोरन्यतरस्याम्” ॥ ‘ठञपि तृतीयो भवतीति’ । विधिवाक्यापेक्षं तृतीयत्वं प्रत्ययापेक्षया तु ठञ् चतुर्थः, स्वसस्तुटवेत्यत्र विकल्पाधिकाराट् व्युत्पन्नावपि भवतः ॥

“तीरह्योत्तरपदादञ्जौ” ॥ अञ्जयोः स्त्रियां विशेषः, काकतीरी वाहरणह्य्या । ‘बहुचूर्वात्मा भूदिति’ । अन्यथा बहुतीरशब्दादपि स्यात्, उत्तरपदशब्दस्य तु समासविषये नियतत्वावाप्ति बहुचूर्वाः त्वमङ्गः ॥

“दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः” ॥ ‘असंज्ञायामिति’ । न चैवम-
संज्ञाया इति पञ्चम्या निर्द्वैशः विषयसप्तम्यापि तद्वर्षलाभादित्याह ।
‘संज्ञाविषयादिति’ । ‘पौर्वशाल इति’ । पूर्वस्यां शालायां भव इति
तद्वितार्थं समासः, ततः प्रत्ययः । ‘पदग्रहणमित्यादि’ । दिक्पूर्वादि-
त्युच्यमाने स्वरूपग्रहणं स्यात् ततश्च दिग्गज इत्यादेरेव स्यात् पदग्रहणे
तु सति दिग्विशेषवाचनां ग्रहणं भवति, कथं, व्यधिकरणपदो बहु-
व्रीहिः दिशः पूर्वपदमस्मिन्निति, दिश इति वाचकापेतया षष्ठी,
दिशो वाचकं पूर्वपदमस्मिन्नित्यर्थः ॥

‘मद्रेभ्योऽञ्’ ॥ मद्रेण्यो जनपदवचनः, बहुवचननिर्द्वैशो जनप-
दवाचिनः परिग्रहार्थः, तेन मद्रेपर्यायो न गृह्यते । ‘पौर्वमद्र इति’ ।
मद्रेण्यदेशे मद्रेण्यस्य वृत्तेर्दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यं सति तद्वितार्थ-
इति समासः ॥

“उदीच्ययामाख्य बहुचोऽन्तोदात्तात्” ॥ ‘शैवपुरमिति’ ।
प्रस्यपुरवहान्तादिति वुञ् न भवति, वृद्धादिति तत्र वर्तते ॥

‘प्रस्योत्तरपदपल्लवादि कोपधादण्’ ॥ ‘उदीच्ययामलक्षणस्या-
ज्ञोपवाद इति’ । ततोऽन्यत्र व्रीहिप्रस्यगिरिप्रस्यकरिकादावौत्सर्गिक एवाण्,
कैलामप्रस्यकाकशाकादिषु वृद्धेषु वृद्धाच्छो भवति, देशवाचिनि तु माला-
प्रस्यदौ प्रस्यपुरवहान्ताच्चेति वुञ्, इत्वाकुप्रभृतिषु जनपदवुज्ञोपवादः
कोपधादणित्यण् वक्ष्यते, अरीहणकादौ च वृद्धादकेकान्तेति छो भवति,
तस्मादज्ञोपवाद इति सूष्ठु क्तम्, उत्तरपदग्रहणादिह न भवति, उत्तरो माह-
किपस्य उत्तरमाहकिप्रस्यः, तत्र भव इति, प्रस्यान्तादिति तूच्यमाने
ऽत्रापि स्यात् । ‘अण्यग्रहणं बाधकवाधनार्थमिति’ । यदण्यग्रहणं न क्रिये-
त तदा यदत्र वृद्धं वाहीकयामवाचि तस्मात्प्रादीव्यतोऽणित्यणि प्राप्ते
वृद्धाच्छः प्राप्तस्मिन्वाहीकयामेभ्यश्चेति ठञ्जिठभ्यां बाधिते
पुनर्विधानाच्छ एव स्यात् तस्माद्वाधकमपि तं क्वं बाधित्वा अण्यग्रह-
णादण्येव भवति, यकल्लोमशब्दः पठ्यते यकल्लोमि भद्रः याकल्लोमः,
अत्रिति प्रकृतिभात्रो न भवति, गणे नलोपनिपातनादित्याहुः ॥

“कण्वादिभ्यो गोत्रे” ॥ ‘गोत्रमिह न प्रत्ययार्थ इति’ । शेषाधिकारस्य बाधप्रसङ्गात् । ‘न च प्रकृतिविशेषणमिति’ । कण्वादीनामगोत्र-प्रत्ययान्तानां गोत्रे दृश्यसम्भवात् । ‘कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहित इति’ । प्रतिपदविहितो यजेव दृश्यते, एवं च कृत्वा गोत्रमपि पारिभाषिकं दृश्यते न त्वपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं दृश्यत इत्यपत्यमात्रस्य ग्रहणम् । ‘कण्वा देवतास्येति’ । ननु कण्वादिभ्य इत्युच्यमाने कथमणन्तात्प्रसङ्गः, कथं वा यजन्तेभ्यः स्याद् येनेष्टं तावत्सिध्यति, एवं मन्यते, केवलेभ्यः कण्वादिभ्य औत्सर्गिक एवाण् सिध्यति ह्यपवादत्वाद्योगस्य कण्वाद्यवयवे तद्धितान्ते कण्वादिशब्दो वर्तिष्यत इति ॥

“इजश्च” ॥ ‘गोत्र इत्येवेति’ । पूर्वत्र पारिभाषिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्युक्तम् इहापि तदेवानुवर्तते तेनात्रापि पारिभाषिकस्यैव ग्रहणादिह न भवति पाणिनेर्यूनश्चात्राः पाणिनीया इति । ‘सौतङ्गमेरिदमिति’ । सुतङ्गमशब्दादुच्छ्रणादिसूत्रेण चातुरर्थिकं इज्, अत्रापत्यत्वमेव नास्तीति सुतरामगोत्रत्वाद्भवति प्रत्युदाहरणम् ॥

“न द्रुचः प्राच्यभरतेषु” ॥ ननु च भरताः प्राच्या एव तत्किमर्थं तेषां स्वशब्देन ग्रहणं तत्राह । ‘ज्ञापकादन्यत्रेति’ । वहुच इजः प्राच्यभरतेष्वित्यत्रायमर्थो ज्ञापितः, अन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानां ग्रहणं न भवतीति, अपर आह, ज्ञापकादन्यत्रेत्यन्वयः, अन्यत्रास्यार्थस्य ज्ञापितत्वादित्यर्थः ॥

“वृद्धाच्छः” ॥ ‘अव्ययतीरेत्यादि’ । अव्ययात्पञ्च भवतीत्यस्यावकाशो ऽमात्यः, हस्यावकाशः शालीयो मालीयः, आराच्छब्दाच्छो भवति आरातीयः । अमेहक्कनसिन्नेभ्य इति परिगणनमनपेक्षायं विप्रतिषेधः, तीरोत्तरविधेर्वकाशः काश्यतीरः, हस्य स एव, वायसतीराच्छो भवति वायसतीरीयः, रूप्योत्तरविधेरवकाशः चारूप्यः हस्य स एव, माणिरूप्याच्छः प्राप्तस्तं चापि योपधनतणो वुज् बाधते माणिरूप्यकः प्राप्तिमात्राश्रयेण तु हस्य रूप्योत्तरपदलक्षणस्य च अस्य विप्रतिषेध उक्तः, उदीच्ययामलतणस्य विधेरवकाशः शिवपुर-शैवपुरः, वाडवकर्षाच्छो भवति

वाङ्मवर्णायः, कोपधविधिः प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादणित्ययं त्रिव-
क्षितः, स तस्माद्वि परस्थस्तस्यावकाशो निलीनक-नैलीनकम् उलूका
अस्मिन्सन्ति तदस्मिन्नस्तीत्यण्, औलूको नाम यामस्तत्र भवस्तस्माच्छो
भवति औलूकीयः, यस्तु कोपधादणित्यण् स जनपदबुजोपवादः, तस्यापि
वृद्धादकेकान्तेत्यत्र कोपधग्रहणं सौसुकाद्वयमिति विहितश्छो बाधको
भवति ॥

“भवतष्टक्कसौ” ॥ ‘ठक्कसदित्येताविति’ । सित्करणदवसीयते
कुसोयं निर्द्वेशो न शस इति, शसि हि स्वादिपदत्वेनैव सिद्धम् । ‘सकारः
पदसञ्ज्ञार्थ इति’ । तेन भवदीय इत्यत्र जश्त्वं भवति । ‘भावत्क इति’ ।
इसुसुक्तान्तात्कः, प्रक्रियालाघवार्थे ककि विध. तव्ये ठग्विधानं स्त्रियां
ढीबर्थे भावत्की । ‘अवृद्धात् भवत इति’ । शन्नन्तात्, क्वचित्तु भवतः शतु-
रित्येव पाठः ॥

“काश्यादिभ्यष्ठिञ्जिठौ” ॥ ‘वृद्धादित्येवेति’ । कथं तर्ह्यवृद्धेभ्यो
युवराजादिभ्यः प्रत्यय इत्यत आह । ‘ये त्विति’ । यद्यवृद्धेभ्यो वचनप्रा-
माण्यात्प्रत्ययौ भवतः किमर्थं तर्हि वृद्धाधिकार इत्यत आह । ‘देवदत्त-
शब्द इत्यादि’ । ‘कथं भाष्यउदाहृतमिति’ । यद्यपि तत्र स्वयमपि
कुप्रत्ययमुदाहरत्येव तत्तु भाष्यकारप्रामाण्येन न स्वातन्त्र्येणेति भाष्य-
इत्युक्तम् । ‘आपदादिपूर्वपदादिति’ । आपदादिराकृतिगणः । ‘काला-
दिति’ । कालशब्दान्तादित्यर्थः ॥

“वाहीकशामेभ्यश्च” ॥ ‘कस्यापवाद इति’ । एवं च ये छेनैव
बाधिता अव्ययतीरक्योत्तरपदोदीच्यशामकोपधविषयास्तद्विषयेयेतावेव
भवतो न चेदन्त्येन बाधः, तद्यथा ऽऽराचाम वाहीकशामः आरात्की
आरात्का इसुसुक्तान्तःत्कः, तथा कास्तीरं नाम वाहीकशामः कास्ती-
रिको कास्तीरिका, इह तु दाशक्यं नाम वाहीकशामः धन्वयोपधादिति
बुज् ठिञ्जिठौ बाधते दाशक्यकः, तथा शकलान्यस्मिन्सन्ति शाकलं
नामोदीच्यशामः भूयो वाहीकशामः ततष्ठिञ्जिठौ भवतः शाकलिकी
शाकलिका, इह तु सौसुकं नाम वाहीकशामः प्रस्थोत्तरपदादिसूत्रेण

प्राप्तं कोपधलक्षणमणं ह्यो बाधते परत्वात्तमप्यपवादत्वाद्वृद्धादकेकान्ते-
त्यत्र कोपधग्रहणं सौसुकादर्थमिति कोपधलक्षणशब्दो बाधते, सौसुकीयः ॥

“आर्द्धशे ठञ्” ॥ ‘नैषादकर्षुकः शीबरजम्बुक इति’ । निषाद-
कर्षुशबरजम्बुशब्दाभ्यां ठञ्, इसुसुक्तान्तात्कः, केण इति ह्रस्वः ॥

“वृद्धात्प्राचाम्” ॥ ‘वृद्धादेव प्राचामिति’ । विपरीतस्तु नियमो
न भवति प्राचामेव वृद्धादिति, अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्योवर्णान्तस्थाभावाद्
यत्र पूर्वसूत्रस्यातिप्रसङ्गः स्यात् । ‘आठकजम्बुक इति’ । पूर्ववत्कादेश-
ह्रस्वत्वि ॥

“धन्वयोपधादुञ्” ॥ ‘धन्ववाचिन इति’ । धन्वविशेषवाचिन
ऐरावतादेरित्यर्थः, स्वरूपस्य पर्यायाणां च ग्रहणं न भवति वृद्धाधिकारात् ।
‘पारधन्वक इति’ । पारमधी बध्ना वेत्यव्ययीभावः, अनश्चेति टच् समा-
सान्तः, वुञि यस्येति लोपः, यदि तु धन्वशब्दो नपुंसकलिङ्गस्ततो नपुं-
सकादन्यतरस्यामिति टञ्भावपत्ते वुञि नस्तद्वित इति टिलोपः,
साङ्गाशयकामित्यशब्दो वुञ्कणादिसूत्रेण गमान्तो ॥

“प्रस्थपुरवहान्ताच्च” ॥ ‘वृद्धादिति वर्त्ततइति’ । यत्प्रथमन्त-
ग्रहणमनर्थकं प्रस्थादीनामवृद्धत्वादेव तदन्तविधिर्भविष्यति, नैतदस्ति,
वा नामधेयस्येति प्रस्थादीनामेव पदानां वृद्धत्वसम्भवात्, अथाप्येवं
नाम्नोद्देशस्याभावस्तथापि यथा पूर्वसूत्रे धन्वविशेषग्रहणं तथेहापि
सम्भाव्येत, नादीपुरं नाम वाहीकेषु यामस्तत्र वाहीकशामलतयौ
ठञ्जिठौ कस्यापवादौ, अयमपि वुञ् कस्यापवादः, इह त्वपवादविप्रति-
षेधदुञ् भवति, एवं च पातनप्रस्थकः कौञ्जीवहक इत्यत्रापि वुञेव
भवति ॥

“रोपधेतोः प्राचाम्” ॥ ‘ईकारान्ताच्चेति’ । ह्रस्वस्य तु ग्रहणं न
भवति तदन्तस्य प्राग्देशवाचिनोऽसम्भवात् । ‘एकचक्र इति’ । एकचक्रा
नाम प्राग्देशे नगरी तत्र एङ् प्राचां देशइति वृद्धसञ्ज्ञा, कक्रन्देन निर्मुक्ता
नगरी काकन्दी, स्त्रीषु सौगीरसात्वप्राप्तित्यञ् । ‘तपरकरणं विस्पष्टा-
र्थमिति’ । न तु ह्रस्वप्राप्तये निर्गृह्यते तदन्तस्य प्राग्देशवाचिनोऽसम्भवात्,

ईकारस्यानणत्वेन तयोरग्रहणाच्च, असति तु तकारे रोपधयोरित्युच्यमाने किमत्र एहीतमिति त्रिस्पष्टं न ज्ञायेत तकारे तु सति.वर्णनिर्देशो निश्ची-
यते तत्रैव तस्य प्रसिद्धत्वात्, ईकाररोपधयोरिति निर्देशे गौरवप्रसङ्गः ॥

“जनपदतदवधोश्च” ॥ ‘तदवधिरपि जनपद एव रह्यत-
इति’ । स चासाववधिरिति कर्मधारय आश्रीयते न तु तस्यावधिस्तदव-
धिरिति षष्ठीसमास इत्यर्थः, तथा हि सति मौञ्जी नामावधिभूतो ग्राम-
स्तत्र भवो मौञ्जीय इत्यत्रापि स्यात्, कस्य पुनरसाववधिरिति चेत् सचि-
धानाञ्जनपदस्यैवेति विज्ञायते । ‘गर्तात्तरपदाच्छं बाधित्वेति’ । अन्यथा
तु गर्तात्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः, वृकगर्तीयः जनपदवृजोऽवकाश
आङ्गकः, त्रिगर्तेशब्दादुभयप्रसङ्गे परत्वाच्छः स्यात्, ततश्च गर्तात्तरपदा-
च्छविधेर्जनपदादुञ् पूर्वविप्रतिषिद्ध इति पूर्वविप्रतिषेधः पठितव्यो भवति ।
‘त्रैगर्तक इति’ । उत्तरसूत्रेण वृज्, एतेनोत्तरत्र तदवधियग्रहणस्योपयोगं
दर्शयति ॥

“अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्” ॥ ‘अण्ठयोरपवाद इति’ ।
अवृद्धादणोपवादे वृद्धाच्छस्य, इहावृद्धादपि बहुवचनादित्येव सिद्धं, यौ
गिको बहुवचनशब्दो बहूनामर्थानां वचनो बहुवचन इति, यदि वा बहुवच-
नाद्वहुचनान्तादित्यर्थो नार्थो विषयग्रहणेन, तत्राह । ‘जनपदैकशेषवहु-
त्वइति’ । जनपदस्यैकशेषवशेन यद्वहुत्वं तत्रेत्यर्थः । ‘वर्तन्य इति’ ।
अवयवभेदेन भेदमाश्रित्य एकशेषः, नायं नित्यबहुवचनान्तः द्वेकयोरपि
दर्शनात् । ‘तत्क्रौण्डिन्यन्यायेनेति’ । पूर्वसूत्रे हि जनपदसामान्ये वृद्धा-
दुञ् विहितः, यथा ब्राह्मणसामान्ये दधिदानं, इह तु बहुवचनविषये
विशेषे ऽवृद्धादुञ् यथा कौण्डिन्ये तत्क्रदानं, ततश्च बहुवचनादपि वृद्धा-
दुञि प्राप्ते आरभ्यमाणोऽवृद्धादुञ् वृद्धादुञो बाधकः स्यादित्यपिशब्दन
समुच्चियतइत्यर्थः, इह बहुवचनविषयादित्येतावता सिद्धमवृद्धार्थाय-
मारम्भः, वृद्धाधिकारविच्छेदार्थं त्ववृद्धादपीति वचनम् ॥

“कच्छानिवक्तवर्तात्तरपदात्” ॥ ‘कच्छशब्दार्थमुत्तरपदग्रहणं,
स हि केवलोपि कूलाख्ये देशे वर्तते, इतरेषां तु केवलानां देशवृत्त्य-

सम्भवादेव तदन्तविधिः सिद्धः, कच्चाद्वन्तादित्युच्यमाने बहुचूर्वादपि स्यादित्युत्तरपदग्रहणम् ॥

“धूमादिभ्यश्च” ॥ ‘अणादेरपवाद इति’ । अवृद्धेभ्यो धूमादिभ्योऽणोपवादः, वृद्धेभ्यश्चस्य, उदीच्यग्रामेभ्यस्त्वजः, वाहीकग्रामेभ्यष्ठञिठयोः । ‘कूलात्सौवीरेष्विति’ । कौलको भवति सौवीरेषु कौलमन्यत्र ॥

“नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः” ॥ केनेदं मुञ्चितमिति प्रश्नः, इह नगरे मनुष्येणेत्युत्तरम् । सम्भाव्यतएतदित्यादि प्रष्टुर्वचनम् । ‘संज्ञानगरं पठ्यतइति’ । माहिष्यतीशब्दसाहचर्यात् संज्ञा नगरं संज्ञाभूतो नगरशब्द इत्यर्थः ॥

“अरण्यान्मनुष्ये” ॥ ‘औपसंख्यानिकस्येति’ । अरण्याणो वक्तव्य इत्युपसंख्यानप्राप्तस्य, मनुष्यइत्यल्पमिदमुच्यतइत्याह । ‘पश्याध्यायेति’ । ‘आरण्यकोध्याय इति’ । यो ऽरण्ये ऽधीयते उपनिषद्भागः स उच्यते, विहारः क्रीडा ॥

“विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्” ॥ ‘कुरुशब्दः कच्चादिषु पठ्यतइति’ । कथं तर्हि कुरुशब्दाद्बुजः प्राप्तिरुक्ता ताभ्यामवृद्धादपीति नित्यं बुजि प्राप्तइति, आद्यप्राप्त्यभिप्रायेण तदुक्तं न पुनर्यानेन विकल्पेन बाध्यते तदभिप्रायेण, येषि पठन्ति बुजि सिद्धइति, प्राप्त इत्यर्थः, यथा सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति, कुरुशब्दार्थं विभाषायहणं न कर्तव्यमिति प्रतिपादयिष्यवाह । ‘कुरुशब्दः कच्चादिषु पठ्यतइति’ । ततः किमित्यत्राह । ‘तत्रेति’ । किमर्थं तर्हि विभाषायहणमित्याह । ‘सैषेति’ । ननु युगन्धरशब्दादप्यवृद्धादपीति नित्ये बुजि सिद्धे ऽन्तरेणापि विभाषायहणं पुनर्वचनाद्विकल्पो विज्ञास्यते, नैवं शक्यं, विपर्ययोपि स्यात्, युगन्धरशब्दादित्यो बुज्, अवृद्धादपीत्यनेन तु विभाषित इति पुनरारम्भो ह्येवमप्युपपद्यते । ‘मनुष्यतत्स्ययोस्त्विति’ । एतच्च कच्चादिषु पाठसामर्थ्याल्लभ्यते ऽन्यथाऽन्यैव विभाषया बुजणोः सिद्धत्वात्त्रास्य पाठोऽनर्थकः स्यात् ॥

“मद्रवृज्योः कन्” ॥ मद्रशब्दः स्फायितञ्चीति रक्प्रत्ययान्तः, वृजीवर्जने इगुपधात्किरिति किप्रत्ययान्तो वृजिशब्दः । ‘जनपदवुजोपवाद इति’ । अवृद्धादपीति प्राप्तस्य ॥

“कोपधादण्” ॥ किं पुनरदेशवाचिनायं नेष्यते यतो देशग्रहण-मनुवर्त्ततइत्यत आह । ‘अन्यत्रेति’ । पूर्वण, प्रस्योत्तरपदादिसूत्रेण, एवं चोत्तरार्थं देशानुवृत्तिर्न त्वदेशनिवृत्त्यर्था, नन्वदेशवाचिनः प्राग्दीव्यतीय-एवाण् सिद्धः, प्रस्योत्तरपदादिसूत्रं तु उदीच्ययामलक्षणजो बाधनार्थं, तत्किमुच्यतेन्यत्र पूर्वणैवेति, सत्यं, सति त्वेवमर्थं तस्यारम्भे प्रतिपदविधानात्तेनैव सर्वत्राण्विधिर्युक्तः, अथाण्यग्रहणं किमर्थं, न कोपधाद्व्याविहितमित्येवोच्येत, आरम्भसामर्थ्याद्वि यो विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यतीत्यत आह । ‘अण्यग्रहणमिति’ । इत्वाकुशब्दादोद्देशे ठञ् प्राप्त-स्तिस्मिन् जनपदवुजा बाधिते यद्व्यण् ग्रहणं न क्रियेत पुनर्वचनादुजैव स्याद् अण्यग्रहणे त्वणैव भवति । ‘एत्वाक इति’ । दाण्डिनायनादिसूत्रेण टिलोपः, एवं चाण्यग्रहणादेवायमोद्देशे ठजो बाधको न परत्वात् ॥

“कच्छादिभ्यश्च” ॥ ‘वुजादेरपवाद इति’ । ये जनपदवाचिनो बहुवचनविषयास्तेभ्यो वुजोपवादः, सिन्धुवर्णशब्दाभ्यामोद्देशे ठञः, साल्वशब्दः पठ्यते जनपदलक्षणे वुज्भाभूदिति, अपदातौ साल्वात् गोयवाग्वोश्चेति नियमार्थं भविष्यति, अपदातावेव गोयवाग्वोरेवेति, वृद्ध-त्वाच्छः प्राप्नोति ॥

“अपदातौ साल्वात्” ॥ ‘पादाभ्यामततीति’ । पादस्य पदान्यातिगोपहतेष्विति पदादेशः, न पदातिरपदातिरपदातिरश्वारोहादिः । ‘अपदातावेव मनुष्ये तत्स्ये चेति’ । दृष्टुनिर्दिष्टत्वेन तत्स्ये चेत्युक्तं न तु तत्स्यस्य पदातेः सम्भवोक्ति, अपदातौ साल्वादेवेत्येष तु विपरीत-नियमो न भवति गोयवाग्वोश्चेत्यारम्भात् ॥

“गत्तोत्तरपदाच्छः” ॥ ‘वाहीकयामलक्षणमिति’ । यद्यपि वाही-कयामेभ्यश्चेति ठञ्जिठौ विहितौ तथाप्युत्पष्टानुबन्धयोस्तयोः ष्टरूपाविशे-

षाद्वाहीक्यामलतण्डमित्येकवचननिर्देशः । 'श्वाविद्गर्तोयमिति' । श्वानं विध्यतीति व्यधेः क्लिप् सम्प्रसारणं, नहिवृतीति दीर्घः, श्वाविधां गर्तः श्वाविद्गर्तः ॥

“गहादिभ्यश्च” ॥ ‘अणादेरपवाद इति’ । तत्र माहकिप्रस्यशब्दात्मस्यपुरवहान्ताच्चेति वुञोपवादः, वाल्मीकिप्रभृतिभ्य इजन्तेभ्य इज-श्चेत्यणः, शेषेभ्य चैत्सर्गिकस्याणः । ‘सम्भवापेतमिति’ । येषां देशे चादेशे च वृत्तिः सम्भवति गहादीनां तेषामेव विशेषणं न त्वन्तस्यपूर्वपदादीनामित्यर्थः । ‘पृथिवीमध्यस्येति’ । पृथिवीमध्यवाच्येव मध्यशब्दो बाह्या न मध्यान्तरवाचीत्यर्थः । ‘चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोक्तिरिति’ । चरणसम्बन्धेन योऽण्वधीयते ऽण् चरणइत्यनेन स निवासलक्षणो द्रष्टव्यः, सोऽस्य निवास इत्यत्रैवार्थं भवतीत्यर्थः, तेन पृथिवीमध्यं निवास एषां कटादीनां चरणानामित्यत्रार्थं मध्यमा इति भवति । ‘मुखपार्श्वतसोलोप इति’ । मुखपार्श्वशब्दयोस्तसन्तयोः प्रत्ययसन्धियोगेन लोपो भवति स वालो-न्त्यस्य, तत्र कृते यस्येति लोपः, लोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं, तेनारातीय इति सिद्धं भवति ॥

“वृद्धादकेकान्तसोपधात्” ॥ ‘आरीहणकीयं द्रौहणकीयमिति’ । तेन निर्वृत्तमित्यत्रार्थं वुञ्क्षणादिसूत्रेण यो वुञ् तदन्ताभ्यां प्रत्ययः, उदा-हरणदिव्येयमकान्तस्य दर्शिता, वृद्धाच्छ इत्येव ह्यत्र छः सिद्धः, नह्येतौ जनपदवाचिनौ येन कोपधादणः प्रसङ्गः स्यात्, इदं त्वत्रोदाहरणं द्रष्टव्यं ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनो ब्राह्मण-कोष्णिके सञ्जायामिति निषातनात्साधुः, तत्र जातो ब्राह्मणकीय इति । ‘अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणमिति’ । सूत्रे ऽकेकान्तग्रहणमपनीय कोप-धादिति वक्तव्यं, व्यापकत्वाल्लघुत्वाच्चेत्यर्थः ॥

“कन्यापलदनगरयामहद्रोत्तरपदात्” ॥ अन्तग्रहणैर्नैव सिद्धं नार्थं उत्तरपदग्रहणेन, न च बहुचूर्णं प्रसङ्गः, प्राचां देशइत्यधिकारात् ॥

‘विभाषा ऽमनुष्ये’ ॥ यद्यत्र नजः प्रश्लेषो न स्यादसन्देहाद्यं मनुष्ये विभाषेत्येव ब्रूयात्, लाघवे विशेषाभावादिति मत्वाह । ‘अमनुष्ये-

भिधेयदति' । अमनुष्यशब्दो यौगिकोत्र एह्यते न तु रक्षपिशाचादिषु
रूढ इति दर्शयत्युदाहरणेन । 'पर्वतीयानि फलानीति' ॥

“कृकणपर्णाद् भारद्वाजे” ॥ ‘न गोत्रशब्द इति’ । कुत इत्याह ।
‘प्रकृतिविशेषणं चैतदिति’ । चशब्दो हिशब्दार्थः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

“युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्” ॥ षष्ठीनिर्देश उत्तरार्थः । ‘एते
त्रयः प्रत्यया भवन्तीति’ । ननु चान्यतरस्यां ग्रहणेन खञ्कृत्योः पठेनुत्पत्तिः
प्रतिपाद्यते तदनुत्पत्तावपवादाभावात्स्वशास्त्रेण प्राग्दीव्यतइत्यनेनै-
वाण भवति तत्कुतेनेन प्रत्ययत्रयस्य विधानं, कोपि तर्हि नैवानेन विधी-
यते तस्यापि हि चकारोभ्यनुज्ञापक एव, यद्यन्योपि कश्चित्प्राप्नोति सोपि
भवतीति, ततश्कोपि स्वशास्त्रेण वृद्धाच्छ इत्यनेनैव भवति, एक एव
त्वपूर्वः खञ् विधीयते, अथ यस्य प्रवृत्तावस्य तात्पर्यं स सर्वानेन विधी-
यतइति कस्यानेन विधानं, यद्येवमणोप्यनेनैव विधानं न खञ्कृत्योरनुत्प-
त्तिमात्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणस्य तात्पर्यं तस्य महाविभाषयैव सिद्धत्वात्, किं
तर्हि अणः प्रवृत्तावपि, तस्मात्तात्पर्यतस्त्रय एते प्रत्यया भवन्तीत्युक्तं
प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयतइति च, तत्र खञ्प्रत्ययो भवतीत्यनेन खञ्
एवापूर्वस्य विधानमिति दर्शितम्, अन्यतरस्यां ग्रहणादथाप्राप्तं चेत्यने-
नाणोभ्यनुज्ञानं, त्यदादित्वाद्युष्मदस्मदोश्चे प्राप्तइत्यनेनापि कस्याभ्यनु-
ज्ञानं, भाष्ये तु योगविभागेन यथासंख्याभावः प्रतिपादितः, युष्मदस्मदो-
रित्येको योगः, अत्र गत्तोत्तरपदाच्छ इत्यतश्कोनुवर्तते, ततः खञ्वेति
द्वितीयो योगः ॥

“तस्मिन्वणि च युष्माकास्माकौ” ॥ ‘साक्षादिति’ । प्रत्ययेण
विहितः, स्वरूपोपादानेन विहित इत्यर्थः, हेतुगर्भं चेदं विशेषणं, यतः
साक्षाद्विहितः ततः खञ्वेव निर्दिश्यतइति, तस्मिन्वित्युक्ते तत्रैव कटिति
प्रत्ययो भवति न चानुक्लृष्टश्च इति, चकारो हि समीपवर्तिनः खञः स

सहायतामात्रमभिधाय निवर्तते, तत्र सहायस्यानिर्द्वंशात्मकतान्वेषणं, तत्र गर्तात्तरपदाच्च इति यावदन्वेषणे ह्यस्य प्रतीतिश्चिरेण भवति तेन च नासौ प्रत्ययमर्शाहः, यदा तु यथासंख्यनिरासाय पूर्वसूत्रे योगविभागस्तदा नैव चकारेण ह्यस्यानुकर्षणमिति न तस्य परामर्शशङ्का । 'निमित्तयोरित्यादि' । द्वे हि निमित्ते खञ्जौ निमित्तिनावपि द्वावेवादेशौ, ततश्च साम्यादथासंख्येन भवितव्यमिति मत्वा प्रश्नः । 'योगविभागः करिष्यत इति' । खञ्जोर्युष्माकास्माकाविति वक्तव्ये तस्मिन्वाच्ये चेति वचनाच्चकारेण वाक्यभेदस्य सूचनादादेशयोर्निमित्ताभ्यां प्रत्येकमनभिसम्बन्ध इत्यर्थः ॥

“तत्रकममकावेकवचने” ॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैकवचनस्य ग्रहणं, तस्य च कृताकृतप्रसङ्गित्वेन सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुकि कृते युष्मदस्मदोरेकवचनपरता न सम्भवतीति प्रत्ययलक्षण्येन समर्थयितव्या, तदपि प्रत्ययलक्षणं विघटयचाह । 'ननु चेति' 'वचनादिति' । यदि पुनरेकवचनपरत्वेनाणखञौ विशेष्येयातां को दोषः, इह च स्यातां युष्माकं क्वाञ्चौ यौष्माकीणः आस्माकीन इति, इह च न स्यातां तव क्वाच्चास्तावकीना मामकीना इति, तस्मात्पूर्वसूत्रे खञ्जपरतया विशेष्येते युष्मदस्मदौ, एकवचनपरतयापि ते एवात्र विशेष्येते, ततश्च वचनाद् आस्माकीनः प्रत्ययलक्षणं भवतीत्येवैव गतिः । 'अन्वयेयद्वयमिति' । इकोर्धे उच्यते येन तदेकवचनम् । अत्र च पक्षे एकवचने इति प्रथमादिवचनान्तं न सप्तम्यन्तम् ।

“अर्दुंवात्” ॥ कल्पये वस्तु बालेयं, तस्यार्दुमेकदेशः, तत्र भवं बालेयार्दुकम् ।

“परावराधमोत्तमपूर्वाच्च” ॥ सपूर्वपदादुत्तमं वक्तव्य इत्यौपसह्यानि के ठञि प्राप्ते वचनम् । 'अर्दुंवादिनि वर्तत इति' । ततश्च परावराधमोत्तमेभ्यः परो योर्दुसञ्च इत्येवं विशेषणसामर्थ्यादेवार्दुसञ्चस्य परावरादिपूर्वता विज्ञास्यते तत्किं पूर्वग्रहणेनेति, एवमनन्तरोक्तस्य चोदा-

स्यैवैतत्समर्थनं परिहरति । 'वरावरशब्दाविति' । 'अस्मात् पूर्वग्रहणा-
द्यत्प्रत्यय एव भवतीति' । पूर्वविप्रतिषेधसूचनद्वारेणेति भावः ।

“दिक्पूर्वपदाटुञ्च” ॥ ‘अणोपवाद इति’ । सौत्रो प्राप्तिम-
भिप्रेत्यैतदुक्तं, सपूर्वपदाटुञ्च वक्तव्य इत्युक्तत्वात् । ‘पदग्रहणमित्यादि’ ।
दिक्पूर्वादिन्युच्यमाने स्वरूपविधिः स्यात् ततश्च दिग्द्वं जात इत्य-
त्रैव स्यात्, पदग्रहणे तु सति षड्यतेनेनेति पदं, दिशः पदं पूर्वमस्मा-
दिति निपातनात्समासः ॥

“यामजनपदैरुदेशादञ्ठञौ” ॥ ‘पौर्वाट्ठा इति’ । यामस्य पूर्व-
स्मिचट्टं भवा इति तद्वितार्थं समासः, ततः प्रत्ययः, यद्यप्यट्टशब्दे
याममपेवते तथाप्यस्य नित्यसापेक्षत्वात्प्रधानत्वाच्च वृत्तिद्वयमप्यविरुद्धं
समासवृत्तिस्तद्वितवृत्तिश्च, ठञ्ग्रहणं किमर्थं, नाञ् चेत्येवोच्येत, न
चैवमुच्यमाने यतोपि समुच्चयप्रसङ्गः पूर्वसूत्रे चानुहृष्टत्वात्, तस्माद्विष-
यार्थं ठञ्ग्रहणम् ॥

“अ साम्प्रतिके” ॥ ‘साम्प्रतिकं युक्तं न्याय्यमुचितं सममुच्यत-
इति’ । कस्य चित्कश्चित्प्रमिदु इत्यनेकशब्देपादानं, सम्प्रतिशब्द इदा-
नीमित्यत्रार्थं प्रसिद्धोपि न्यायेपि वर्तते, दृश्यते हि अनाप्तश्चतुरात्रो-
तिरिक्तः षड्रात्रोय वा एष सम्प्रति यत्रो यत्पञ्चरात्र इति, न न्यूनो
नातिरिक्तः सम इत्यर्थः, स च प्रज्ञादौ पठ्यते, तेन साम्प्रतं सम्प्रतीति च
पर्यायौ ॥

“द्वीपादनुसमुद्रं यञ्” ॥ ‘अनुसमुद्रमिति’ । अनुर्यत्समयेत्य-
व्ययीभावः, सप्तम्यन्तं चैतद् तद्वीपस्य विशेषणं तदाह । ‘समुद्रसमीपे
योद्वीप इति’ ॥

“कालाट्टञ्” ॥ ‘कालविशेषवाचिन इति’ । स्वरूपस्य च पर्या-
याणां च ग्रहणं न भवति सन्धिवेलादिसूत्रेण सन्धिवेलाद्योदशीमधु-
तिभ्योऽवृद्धेभ्योऽखिधानात्, तद्वि ठञो बाधनार्थः, अर्धग्रहणे च तेभ्यष्टञः
प्रसङ्गः, इह गौणमुच्योर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायानुस्यूता वृत्त्या ये

काले वर्तन्ते मासोर्द्विमास इति तत एवायं प्रत्ययः स्याद् न तु गौण-
वृत्त्या कालवृत्तेः, कदम्बपुष्पसाहचर्यात्कदम्ब कालः, व्रीहिपलालसाहच-
र्याद्व्रीहिपलालं काल इत्यादेरित्याशङ्काह । 'यथाकथञ्चिदिति' । येन केन
चित्प्रकरणेन, एतदेव स्पष्टयति । 'गुणवृत्त्यापीति' । परत्र परशब्दप्रवृत्ते-
र्यविवन्धनं स गुणः, तविवन्धना वृत्तिर्गुणवृत्तिः, एतच्च सन्धिवेलादिमूत्रेणेन
कालग्रहणेन नतत्राणि यद्विशिनष्टि ततो लभ्यते, नहि मुख्यार्थः काल-
शब्देऽस्ति नतत्राणां सम्भवति पुण्यादिसमीपस्थेन हि चन्द्रमसा योगा-
त्त्वचित्तलक्षणया पुण्यादिशब्दानां काले वृत्तिः सैव च लुब्धविशेष इति
लुब्धविधानेनाप्यव्याख्यायते पौषादिनिवृत्त्यर्थं न त्वेतावता कालस्तेषां
मुख्योर्थः ॥

“आद्वे शरदः” ॥ “आद्वे इति कर्म एतन्न इति” । आद्वस्मिन्विद्यत-
इति प्रज्ञाश्रद्धाचैति मत्वर्थीयो णः, आद्वया सम्पादं पित्र्यङ्गुर्मा आद्वशब्देन
उच्यत इत्यर्थः । ‘न आद्ववान् पुरुष इति’ । यदा स एव णः षष्ठ्यर्थे
भवति तदा पुरुषवृत्तिः आद्वशब्दः, कथं पुनः शब्दसाधारण्येऽयं विशेषो
लभ्यत इत्याह । ‘अनभिधानादिति’ । ‘शारदिकं आद्वमिति’ । यद्यत्र
विहितं ततत्र भवमिति भवे प्रत्ययः ॥

“श्वसस्तुट् च” ॥ “तस्य चेति” । ठञः न तु श्वःशब्दस्य, कुत
एतद्वृत्तौ विधेयत्वेन प्राधान्यात्, स च तुडागम इकादेशे कृते भवतीति
वेदितव्यं, ननु चान्तरङ्गत्वादिकादेशात्माक् ठञस्तुट् प्राप्नोति इकादे-
शस्त्वङ्गाधिकारे विधानादङ्गसंज्ञायामभिनिर्वृत्तायां पश्चाद् भवन्बहिरङ्गः,
तुटि च कृते प्रत्ययादेष्टस्यैकादेशविधानादप्यथा कर्मठ इत्यत्र न भवति
एवमत्रापि न स्यात्, यदि पुनरयं तुक् पूर्वान्तः क्रियते, नैवं शक्यम्, इ-
सु-
सुक्तान्तात्क इति कादेशः स्यात्, तस्मादस्तु परादिरेव, कथमिकादेशः,
ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं वुञ्छणादिषु ठञश्चित्करणं करोति तज्ज्ञापयति अन्त-
रङ्गेभ्योपि पूर्वमिकादेश एव भवतीति, यदि न स्यात्प्रत्ययसंज्ञासचियोग-
शिष्टे प्रत्ययस्वरे कृते पश्चादिकादेश इति सिद्धमन्तोदात्तत्वं स्यात् ।
‘व्युत्पन्नावपि भवत इति’ । सायंचिरमित्यादिना श्वःशब्दोऽप्ययं काल-

वाची चेति कृत्वा । 'शैवस्तिकमिति' । द्वारादित्वाद्बुद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च ॥

“सन्धिवेलाद्भूतनवत्रेभ्योऽण्” ॥ ‘अण्यहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थमिति’ । असत्यणग्रहणे सन्धिवेलादिभ्यो यथाविहितमित्युच्यमाने यद्वप्यारम्भसामर्थ्यात्कालाट्ठञ् न भवति तथापि सन्धिवेलादिषु पठितात्पौर्णमासीशब्दात्स्वात्यादेश्च वृद्धाच्छः स्याद्वचनं तु कालाट्ठञो बाधनार्थं स्यात्तस्मादण्यहणं कर्तव्यं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम् । ‘सौवातमिति’ । अत सातत्यगमने सुपूर्वादन्यतिभ्यां चेतीण् प्रत्ययः, स्वात्या युक्तः काल इत्यण्, तस्य लुबविशेष इति लुप्, ततो भवादावर्थेऽनेनाण्, नय्वाभ्यामिति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च, जातार्थं तु अविष्ठाफल्गुनीति लुकि स्वातिरिति भवति । ‘तैषमिति’ । अत्रापि जातार्थं पूर्ववल्लुका भवितव्यमिति भवादौ प्रत्ययः, तिष्यपुष्ययोर्नञ्त्राणि यलोप इति यलोपः । ‘सांवत्सरात्फलपर्वणोरिति’ । सांवत्सरं फलं पर्वं वा सांवत्सरिकमन्यत् ॥

“प्रावृष एण्यः” ॥ प्रवर्षतीति प्रावृट्, क्तिप् नहिवृतीत्यादिना दीर्घः । ‘प्रावृषेण्य इति’ । भवार्थे प्रत्ययः, जाते तु प्रावृषष्टपं घट्टयति । रषाभ्यामित्येव सिद्धे प्रत्यये णकारोच्चारणं प्रावृषेण्यमाघष्टे प्रावृषेण्ययतेः क्तिप् णिलोपः, लोपोऽयोर्वलीति यलोपः, प्रावृषेण्यित्यत्र णत्वार्यम्, अन्यथा पदान्तस्येति प्रतिषेधः स्यात् ॥

“वर्षाभ्यष्टक्” ॥ ‘वार्षिकं वास इति’ । कालात्साधुपुष्यत्युच्यमानेष्विति साध्यर्थे ठक् ॥

“कुन्दसि ठञ्” ॥ ‘नभश्च नभस्यस्व वार्षिकावृतु इति’ । तस्येदमित्यत्रार्थे प्रत्ययः, चतुशब्दश्च चत्वप्रयवयोर्मोतयोर्वर्त्तते, वर्षतीरेतो मासाववयवावित्यर्थः ॥

“सर्वत्राण् च तलोपश्च” ॥ ‘हैमनमिति’ । यदा तत्राण्यस्य समुदायस्य लोपस्तदा ऽचिति प्रकृतिभावाच्चस्तद्वितरति टिलोपो न भवति, यदा तु तकारस्यानेन लोपोऽकारस्य तु वस्येति लोपस्तदा तस्या-

सिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वात्स्थानिवद्वावाच्च टिलोपाभावः । 'ननु च कृन्द-
सीति नानुवर्तिष्यतइति' । अस्वरितत्वात् । 'सैवेत्यादि' । यासाव
स्वरितत्वादननुवृत्तिः सैव सर्वत्रेत्यनेन शब्देनाख्यायते, किमर्थमित्याह ।
'प्रयत्नाधिक्येनेति' । ननु च तत एवास्वरितत्वात्पूर्वसूत्रेण कृन्दसीति नानु-
वर्तिष्यते तस्माद्विष्यष्टार्थमेव सर्वत्रग्रहणम् । 'भाषायामपि ठञ् स्मरन्ती-
ति' । भाष्ये तु नैतद्विष्यते, तथा हि, सूत्रमिदं प्रत्याख्यातं, कथं, हेमन्तपर्यायो
हेमन् शब्दोस्ति हेमवागनीगन्ति कर्णा, तस्मादेतौ हेमचशुष्यतः, यदि हेमन्
प्रमीयते हेमन्तो भवतीति दर्शनात्, तत्र भाषायां हेमन्हेमन्तशब्दयो-
र्चत्वाणि हेमनं हेमन्तमिति रूपद्वयं सिद्धं, कृन्दसि तु हेमो हेमनं हेम-
न्तस्य हेमन्ताच्चेति ठञि हैमन्तिकं, सर्वं विधयश्चकृन्दसि विकल्प्यन्तइति
हेमन्तशब्दादेवाणि हैमन्तमिति रूपत्रयं सिद्धमिति, सूत्रकारेण तु भाषा-
यामेतद्वृत्तिविषयादन्यचर्तुवाचिनो हेमञ्चकृन्दस्य प्रयोगाभावान् नलोपो
विहितः, यथाप्राप्तं च चत्वाणिति, अनन्तरस्तु ठञ् सर्वत्रग्रहणस्य पूर्वज्ञान-
येनैव सर्वत्र सिद्धिरिति नासौ समुच्चीयते । 'कः पुनरनयोर्विशेष इति' ।
न कश्चिदिति भावः । 'त्रीणि रूपाणि भवन्तीति' । पूर्वण ठञि एकम्,
अनेनाण्तलोपयोर्द्वितीयम्, चत्वाणि यस्येति लोपे परमिति त्रीणि रूपाणि ॥

"सायंचिरन्माह्वेप्रगेऽव्ययेभ्यष्टुट्कुलौ तुट् च" ॥ इह युवोरनाका-
वित्यङ्गाधिकारे विहितत्वादनादेशो बहिरङ्गः, तुडागमस्तु प्रत्ययसचिवो-
गेन विधानादन्तरङ्ग इति तेनैव तावद्विषयः, तत्र कृते ऽनादेशो न
प्राप्नोति, किं कारणम्, अङ्गस्य निमित्तं यो युस्तस्यानादेशः, तुटि त्वञ् सति
त्युशब्दोङ्गस्य निमित्तं न युशब्दमात्रं, ततश्च यथा मृत्युरित्यत्रानादेशो
न भवति तथात्रापि न स्यात्, यदि पुनरयं तुक् पूर्वान्तः क्रियते, नैवं
शक्यं प्रातस्तनमित्यत्र हि विसर्जनीयो न स्यात्, अपदान्तत्वात्, तस्मा-
त्परादिरेवायं कर्तव्यः, तत्र चानादेशो न प्राप्नोति तत्राह । 'तयोश्चादिष्ट-
योस्तुडागमो भवतीति' । आदिष्टयोरिति कृतादेशयोरित्यर्थः, एष चार्थे
आदिष्टशब्दस्य अर्थआद्यच्प्रत्ययान्तत्वेन लभ्यते, आदिश्यतइत्यादिष्टः,
स ययोरस्ति तावादिष्टौ, तयोरदिष्टयोरिति, इतच्च घकालतनेष्विति

निर्द्वैशाल्लभ्यते, नह्यनादिष्टयोस्तु द्विधाने तनशब्द उपपद्यते, प्रातस्तनमित्यत्र वृद्धाच्छं परत्वाद्वाधतइति नेक्तं, कस्य बाधकमपि ठञं बाधमानयोष्युत्युलोक्तृष्टवलयोर्दुर्बलेन केन सह सम्प्रधारणाभावात् । 'मकारान्तं पदमयमिति' । स्वरादिषु पठितम् । 'अन्तकर्मण इति' । अन्तक्रियस्य, अन्तकर्मणीत्यस्येत्यर्थः, यद्यप्यसाववसानमात्रवाची घञन्तस्तु सायशब्दे दिवसान्तवचन इति न कालाधिकारस्य बाधशङ्का । 'प्रत्ययसचियोगेनेति' । अन्यत्र त्वकारान्त एव यथा सायाहः सायतर इति, आह च संख्याविसायपूर्वस्याहस्येति, । 'एकारान्तत्वमिति । निपात्यतइत्यनुषङ्गः, यत्र सप्तम्यर्थो नास्ति प्राहुः सोढोस्येत्यादौ तदर्थं निपातनं जातादिके त्वर्थे घकालेतनेष्वित्यलुंका सिद्धम् । 'चिरपहंत्परारिभ्य इति' । चिरशब्दस्य सूत्रउपादानात् व्युत्युलावपि भवतः, न तु क्रियत्तद्वहुषु कृजोऽञ्चिधानमिति वत्सूत्रस्य बाधः परत्पूर्वस्मि, संवत्सरे, परारि पूर्वतरं, प्रवशब्दः पुराणवचनः । 'अपश्चाद्भिमज्जिति' । के चिदत्रादिशब्दमपि पठन्ति अपादिपश्चादिति, ते मध्यान्म इत्यत्रादेश्वेति वक्तव्यमिति न पठन्ति, डित्करणं पश्चादित्यत्र टिलोपार्थम्, अत्रयथानां भ्रमात्रे टिलोप इत्यस्यैवायं प्रपञ्चार्थः ॥

“विभाषा पूर्वाह्वापराह्वाभ्याम्” ॥ 'सप्तम्या अलुगिति' । इयाप्रातिपदिकादित्यत्र निरणायि सुबन्तात्तद्वितोत्पत्तिरिति तत्तत्रैव द्रष्टव्यं, यदि सुबन्तात्तद्वित उत्पद्यते कथं पूर्वाहूतन इत्यत्र भवति तत्राह । 'यदा स्थिति' ॥

“तत्र जातः” ॥ 'तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्द्वैश्यन्तइति' । तदिदमुभयमनिर्द्वैश्यं, कथं शेष इति लक्षणं चाधिकारश्चेत्युक्तं तत्र लक्षणतया चातुषं रूपमित्यादाविव्र जातादिष्वप्यर्थेष्वणादयः सिद्धाः, अधिकारतया च घादय इत्यर्थास्तावत्र निर्देश्याः प्रत्ययार्थेन चाभिधानस्वाभाव्येन समर्थविभक्तयोपि लभ्यन्तइति तच्चिद्वैशोपि न कर्तव्य एव, नियमार्थमिति चेवानिष्टत्वात्, तत्रैतत्स्थानात्, जातादिष्वेव तद्विता यथा स्युस्तत्रास्ते तत्र शेतइत्यादौ मा भूषन्निति जाता-

दयोर्या अनुक्रम्यन्तइति, तच्च नैवम्, अनिष्टत्वात्, अन्यत्रापि हि तद्विज्ञा-
इष्यन्ते चातुर्थं रूपं श्रावणः शब्दः चातुर्दशं रतः दार्ढ्यदः सक्तव इति,
यत्र तु नेष्यन्ते तत्रास्तइत्यादौ तत्रानभिधानाच्च भविष्यन्ति, यथाङ्गुल्या
खनतीत्यादौ तस्माच्चार्यो जाताद्यनुक्रमणेन, अपवादविधानार्थं तु, प्रावृ-
ष्टबादीनपवादांस्तत्र तत्रासङ्करेण वक्ष्यामीति अवश्यानुक्रमितव्या
अर्थास्तेन्यार्थाः सन्तो योगविभागेनाणादीनामप्यर्था निर्दिश्यन्ते, विस्प-
ष्टार्थं, यानि पुनरनपवादान्यर्थादर्शनानि यथा कृतलब्धक्रीतकुशला इति
तानि शक्यान्यवक्तुम् ॥

“संज्ञायां शरदो वृत्” ॥ ‘समुदायेन चेदिति’ । प्रकृतिप्रत्ययस-
मुदायश्चेत्संज्ञा भवतीत्यर्थः, । ‘कृतलब्धक्रीतकुशला इति यावदिति’ ।
यावच्छब्दोवधिद्वयोक्तो निपातः ॥

“अमावास्याया वा” ॥ ‘एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति’ ।
अमावस्यदन्यतरस्यामित्यत्र अमापूर्वस्य वसेण्येति पक्षे वृह्यभावो निपा-
त्यतइत्युक्तं, एयति चात उपधाया इति सामान्येन वृद्धिविधानात्, अमा-
वास्याशब्दस्य न्याय्यत्वादवृद्धापधस्तस्यैवैकदेशविकार इति भावः, ये
त्विह सूत्रे सन्धिवेलादिषु च ह्रस्वोपधमधीयते तेषां दीर्घोपधस्य न
स्यात्, अतद्विकारत्वात् ॥

“अ च” ॥ किमर्थो योगविभागः, न चामावास्याया वेत्यु-
च्येत चकारादुञ् वावचनादुभयोरभावे ऽणपि भविष्यति, सत्यम्, उक्त-
रत्र तु विकल्पानुवृत्तिः शङ्केत योगविभागे तु सन्धिवेलाद्यणोभ्यनुज्ञा-
नाय पूर्वसूत्रे वाग्रहणसामर्थ्यादस्यापि विकल्पसिद्धेरिह वाग्रहणं नानु-
वर्त्यमिति व्यवधानादुत्तरत्र विकल्पस्य निवृत्तिः सिद्धा भवति ॥

“अणञौ च” ॥ योगविभागो यथासंख्यार्थः ॥

“अविष्ठाफलाभ्यनुराधास्वातितित्थपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहु-
लाल्लुक्” ॥ कृतिकापर्यायस्य बहुलाशब्दस्यात्र वृन्दैकवद्भावेन नपुं-
सकह्रस्वत्वेन निर्देशः, न बहुर्योदाननिमित्तस्य बहुलाशब्दस्य अविष्ठा-

दिभिः साहचर्यात् । 'चित्रेति' । लुक्कृतिलुकीति लुकि कृते पुनष्टाप् । 'गौरादिपाठान् ङीषिति' । रेवती नक्षत्रे रोहिणी नक्षत्रेति तत्र पठ्यते, न चेमौ नक्षत्राचिनौ जातार्थवृत्तित्वात्, तस्माद्गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठात्तेषां चावृत्ततत्त्वादत्र ङीषित्यर्थः । 'टानौ वक्तव्याविति' । स्त्रियामित्यपेक्ष्यते, टकारो ङीबर्थः, नकारः स्वरार्थः, विधानसामर्थ्याच्चानयोर्लुङ् न भवति । 'कृणपि वक्तव्य इति' । अत्र च स्त्रियामिति नापेक्ष्यते ॥

“स्थानान्तगोशालखरशालाच्च” ॥ 'गोशालेति' । विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे ब्रह्मत्वम्, तत्साहचर्यात्खरशालस्यापि नपुंसकस्य ग्रहणं न तु द्वन्द्वैकवद्भावेन ब्रह्मत्वम्, एकादेशस्य पूर्वे प्रत्यन्तवद्भावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गाभ्यामपि लुग्भवत्येव, यद्यपि टाबन्त्योरपि पाठे एकदेशविहितस्यानन्यत्वाच्चपुंसकाभ्यामपि लुक् सिद्ध्यति, लाघवाद्ये तु ब्रह्मस्य पाठः ॥

“वत्सशालाभिजिदश्वयुक्कृतभिषजो वा” ॥ 'वत्सशालेति' । ब्रह्मान्तस्य दौर्घान्तस्य वा ग्रहणम् । 'बहुलयहणस्यैवायं प्रपञ्च इति' । अश्वयुक्कृतभिषक्शब्दावभिप्रेत्येतदुक्तम् अन्ययोरनक्षत्रवाचित्वात् । 'अभिजिदिति' । यद्यपि नक्षत्रमप्यस्ति अभिजिद्वाम नक्षत्रमुपरिष्ठादपाठानामिति मुहूर्तमप्यस्ति ॥

“नक्षत्रेभ्यो बहुलम्” ॥ वाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लुग्यवस्थायां सिद्धायां बहुलवचनं क्वचिदन्यदेवेत्येतदर्थे, तेन टानौ वक्तव्यावित्यादि सिद्धं भवति । 'रोहिण इति' । चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानमित्येतत् स्त्रियां नियमेन लुगर्थेन तु स्त्रियावमे लुगर्थम् ।

“कृतलब्धक्रीतकुशलाः” । 'यद्यत्र कृतं ज्ञातमपि तत्तत्र भवतीति' । यद्यपि ज्ञातं सर्वं कृतं न भवति स्वयं ज्ञातस्यापि भावात्, कृतं तु सर्वं ज्ञातं भवति, नह्यजननस्वभावं क्रियते यथा व्योमेति भावः । 'यच्च क्रीतं लब्धमपि तत्तत्र भवतीति' । अत्रापि लब्धं सर्वं क्रीतं न भवति दाना-

दिनापि लाभसम्भवात् क्रीतं तु लब्धमेव क्रयस्वापि लाभहेतुत्वादित्यर्थः ।
 'तत्किमर्थं भेदेनोपानं क्रियतइति' । जातलब्धाभ्यामेव मतमिति प्रश्नः ।
 'शब्दार्थस्य भिन्नत्वादिति' । परव्यापारोपहितं रूपं कृतमित्युच्यते तद्व-
 हितं तु जातमिति, तथा मूल्याप्रदानरूपो यः स्वीकर्तुर्न्यापारस्तदुपहितं रूपं
 क्रीतमित्युच्यते तद्वहितं तु लब्धमिति, तत्र यथा विक्रित्योदनेनः पक्कं योदन
 इति शब्दार्थाभेदस्तच्चात्रापीत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । 'वस्तुमात्रेणेति' ।
 वस्तुत इत्यर्थः, एतदुक्तं भवति, क्रीतं वस्तुतो लब्धं भवतीत्येतावत्, शब्देन
 तु रूपान्तरमभिधीयते, एवं कृतमपि वस्तुतो जातं भवति शब्देन तु
 रूपान्तरमभिधीयतइति द्रष्टव्यम् । उपसंहरति 'शब्दार्थस्तु भिन्नत-
 एवेति' । तत्राक्रियमाणे कृतक्रीतयोर्द्विपादाने यथा कार्यं घटः कृतः क्रीतो
 वेति पृष्ठे सुप्ते जातो लब्ध इति चोत्तरं न प्रयुज्यते, तथा तद्वितेति न
 स्यात्, तस्मात्कृतक्रीतयोस्तद्वितेनाभिधानाय भेदेनोपादानमिति ॥

“प्रायभवः” ॥ प्रायेण भवः, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः ।
 'तत्र भवेन कृतत्वादिति' । यत्प्रायभव इत्यस्य साध्यं तस्य तत्र भव इत्य-
 नेनैव साधितत्वादित्यर्थः, यो हि राष्ट्रं प्रायेण भवति तत्रैवासौ भवतीति
 तत्र भव इत्येव सिद्धं, शङ्कते । 'अनित्यभवः प्रायभव इति चेदिति' ।
 यस्तत्र कदाचिद्वर्तते कदा चिन्न स प्रायभवः, यस्य तु नियत आधारा-
 धेयभावः स तत्र भव इति पृथगुपादानसामर्थ्याद्वेद आश्रीयतइति
 यदुच्येत्यर्थः, निराकरोति । 'मुक्तसंशयेन तुल्यमिति' । यं भवान्मुक्तसंशयं
 न्याय्यं तत्र भव उदाहरणं मन्यते, सौमित्रो देवदत्त इति तेनैव तुल्यं सोपि
 हि कदाचित्तस्मादुदकदेशाद्यभिनिष्कामति तत्र चेदुक्ता तत्र भवता
 इहापि युक्ता दृश्यताम् । अथैतदपि प्रायभवस्योदाहरणं सौमित्रो देवदत्त
 इति तत्र भवनस्य किमुदाहरणं तत्र नित्यभवः सौमित्रः प्राकार इति
 यद्येवं तत्र भव इति प्रकृत्य जिह्मामूलाकुलेश्वो विधीयते स तस्मिन्द-
 ष्टापचारे न स्यात्, दृश्यते च ॥

वानरोहं महाभागे दूतो रामस्य धर्मतः ।

रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥

इति । तस्मात्तत्र भवे सामान्ये प्रायभवस्य विशेषस्यान्तर्भावा-
दनर्थकं प्रायग्रहणम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक प्रा-
यभवे यथा स्यान्नित्यभवे मा भूत्, उपजानु भवं गङ्गिति, अथेदानीं जानु-
समीपस्थशरीरावयववाचिने उपजानुशब्दात्तत्र भवं इति प्रकृत्य शरीरा-
वयवाद्येदिति यत्कस्माच्च भवति, अनभिधानात्, ठगपि तर्ह्यनभिधाना-
देव न भविष्यति, तदेवं स्थितमेतत्प्रायग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वा-
दिति ॥

“उपाजानूपकर्णोपनीवेष्टक” ॥ उपजांन्वादयः सामीप्येव्ययी-
भावाः, समाहारद्वन्द्वस्य सौत्रः पुल्लिङ्गनिर्देशः ॥

“सम्भूते” ॥ “अवकृतिः प्रमाणातिरेकश्चेति” । सकृत्प्रयुक्तस्या-
प्यनेकार्थत्वमविरुद्धं तन्त्राद्याश्रयणादिति भावः, तत्रावकृतिः सम्भावना,
इदमेवं भवेदिति बुद्धिः, प्रमाणातिरेक आधारपरिमाणादाधेयपरिमा-
णास्यातिरेकता, यस्यां सत्यां सर्वमाधेयमाधारेणुप्रविशति । ‘सौघ इति’ ।
देवदत्त इदानीं सुघ्ने सम्भाव्यतइत्यर्थः, सुघ्नप्रमाणाद्वानतिरिच्यते सेना-
दिकोर्ध्व इत्यर्थः ॥

“कोशाट् ठञ्” ॥ ‘कौशेयं वस्त्रमिति’ । ननु च न वस्त्रं कोशे सम्भ-
वति वस्त्रदशायां तत्कारणस्य कोशस्य परावृत्तत्वात्, न च कोशान्तरे
वस्त्रस्य सम्भवो, न च तत्रेभ्यते, तस्माद्विकारे कोशाट्ठञ् सम्भूते ह्यर्थानुपप-
त्तिरिति वार्तिकमेव शरणं, तस्य विकार इत्यत्र प्रकरणे एष्या ठञित्यस्या-
नन्तरं कोशाच्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘अर्थानुपपत्तिरिति’ । कौशेयशब्दस्य
योर्धां लौकिकः सूत्रवस्त्रलक्षणस्तस्यानुपपत्तिः स्यात्, लौकिकोर्थः शास्त्रेण
नानुसृतः स्यात्, कृमिरेव त्वभिधेयः प्राप्नोति स हि कोशे सम्भवति, किं
चाविशेषाभिधानात्सङ्गकोशादपि प्रत्ययः प्रसज्येत इत्यत आह । ‘हठि-
रेवेति’ । हठिशब्देण नावश्यमवयवार्थान्वेद्यः, यथा तैलपायिकादिष्विति
मन्यते । सूत्रकारेण तु सत्कार्यवादाश्रयेण सम्भूते प्रत्ययो विहितः, तत्र
हि कारणदशायामपि कार्यस्य सत्त्वात् तत्र तत्सम्भवति तदनुपपन्नं,
कार्यकारणयोर्हि तादात्म्यमभिसम्बन्धो न स्वाधाराधेयभावः ॥

“कालात्साधुपुण्यत्पच्यमानेषु” ॥ ‘कालविशेषवाचिभ्य इति’ । स्वरूपयहणं तु न भवति उत्तरत्राश्वयुज्यादीनामनेन कालशब्देन विशेषणात् ॥

“उत्ते च” ॥ सूत्रे भूतकालस्याविवक्षां दर्शयति । ‘हेमन्ते उप्यन्ते इति’ । ‘योगविभाग उत्तरार्थ इति’ । उत्तरयोगयोक्तु एव प्रत्ययो यथा स्यात् साध्वादिषु मा भूत् ॥

“आश्वयुज्या वुज्” ॥ वुजो जकारः स्वरार्थः, उत्तरत्र वृद्धयर्थश्च, आश्वयुज्यां युक्तिरिति पाठः, आश्वयुजोर्द्वित्वात् नमोश्चिभ्यामश्वयुज्यामिति दर्शनात्, आश्विनीपर्याय इति पाठः, तारा आश्वयुगश्चिनीत्यमरसिंहः, आश्विनीपर्याय इति प्रसिद्धः पाठः, तत्राशुपूर्वादनैराणादिक इन् प्रत्ययः, एषोदरादित्वादादेर्ह्रस्वः ॥

“कलाप्यश्वत्ययवबुसादुन्” ॥ मयूरादिषु प्रसिद्धानां कलाप्यादीनां शब्दानां काले वर्तमानं सम्भवति तत्कथं कालविशेषवाचिभ्य इत्युक्तमत आह । ‘कलाप्यादयः शब्दा इति’ । अश्वत्येन वृत्तेण कालस्य सम्बन्धोऽप्यभिचारादविशेषणमिति फले लुगिति लुगन्तोश्चत्यशब्द इत्याह । ‘यस्मिन्श्वत्याः फलन्तीति’ । अपकृष्टो यवो यवबुसं ज्ञात्यन्तरं वा यवादिषु, यवानामेव वा बुसं यवबुसम् ॥

“शीष्मावरसमादुज्” ॥ ‘अवरसममिति’ । विशेषणसमासः, न चावरशब्दो दिग्वाची येन दिक्सङ्गे सञ्ज्ञायामिति नियमात्समासो न स्यात् । ‘अवरसकमिति’ । आगामिनां संवत्सराणामाद्यावत्सरे देयमित्यर्थः । अपर आह । अतीति वत्सरे देयं यदद्यापि न दत्तं तदवरसकमिति ॥

“संवत्सरायहायणीभ्यां ठञ्च” ॥ ‘वेति वक्तव्यमिति’ । वुजि विकल्पिते पठे यथा प्राप्तञ्च भविष्यतीति मन्यते । ‘ठञ्चहणमित्यादि’ । अस्मिन् ठञ्चहण्ये सन्धिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पाठात्फले ऋणात्वेन विवक्षिते वुजा मुक्ते ऽण्येव स्यात् ठञ्चहणात् ठञ्चैव भवति ॥

“व्याहरति मृगः” ॥ व्याहरति शब्दायते ॥

“तदस्य सोढम्” ॥ अस्येति नेयं सोढापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी न

लोकाव्ययेति प्रतिषेधात्, किं तर्हि कर्तुरेव सम्बन्धित्वमात्रविवक्षया शेष-
लक्षणा षष्ठी । 'निशासहचरितमध्ययनमिति' । कालस्य स्वरूपेणासौठ-
त्वात्तत्सहचरितवृत्तेरत्र सूत्रे ग्रहणमिति दर्शयति ॥

“तत्र भवः” ॥ ‘कालादिति निवृत्तमिति’ । तत्र ज्ञात इति
प्रकृतं तत्रग्रहणं कालाधिकारेण सम्बद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः
स्यादिति पुनरिह तत्रग्रहणं कृतं सप्तम्यर्थमात्रं यथा एष्टेत काल-
सम्बन्धविशिष्टः सप्तम्यर्थो मा ग्राहीत्येवमर्थमिति भावः । ननु च प्रकृतं
तत्रग्रहणं पूर्वसूत्रे तदिति प्रथमया समर्थविभक्त्या व्यवहितं, नेत्याह,
शक्यं हि तदन्यत्रापि पठितुम् ॥

“दिगादिभ्यो यत्” ॥ ‘सेनामुख्यमिति’ । यदन्तस्य सेनाशब्देन
षष्ठीसमासो न तु सेनामुख्यशब्दात्प्रत्ययः, तदन्तविध्यभावात् ॥

“शरीरावयवाच्च” ॥ ‘शरीरं प्राणिकाय इति’ । व्याकरणस्य
शरीरमित्यादिकस्तु प्रयोगो गौणः । ‘अणोपवाद इति’ । वृद्धात्तु कं
परत्वाद्वाधते, पादे भवं पदां, पदात्यतदर्थेति पद्मावः, नासिकायां भवं
नस्यं नस् नासिकाया यत्तत्सुद्वेष्विति नस्भावः, कथं वेगो जङ्घोरस्य
इति, कथं च न स्यात्, न शरीरावयवसमुदायः शरीरावयवग्रहणेन
एष्टते न च तदन्तविधिरस्ति, निरङ्कुशाः कवयः ॥

“वृत्तिकुत्तिकलशिवस्त्यस्त्यहेठेत्” ॥ वृत्तिश्चर्मविकारः शरीरा-
वयवश्च, कुत्तिशब्दे धूमादिः वस्तिर्नाभेरधःशरीरावयवः, आह्वयं विषादि ।
‘अस्तिशब्दः प्रातिपदिकमिति’ । विभक्तिप्रतिरूपं निपातसञ्ज्ञकं तच्च
तिङन्तेन समानार्थम् अस्तिस्तीरा गौरिति, धनवचनं च अस्तिमानिति ॥

“ग्रीवाभ्याञ्च” ॥ ‘धमनीवचन इति’ । धमनीसङ्घातवचन
इत्यर्थः, स च यदेद्वतावयवभेदे सङ्घाते वर्तते तदा बहुवचनं, यदा तु
तिरोहितावयवभेदे सङ्घाते वर्तते तदैकवचनान्तः प्रयोगः ॥

“गम्भीराञ्च” ॥ ‘बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति’ ।
प्राग्दीव्यतइत्यत्रोक्तं देवस्य यज्ञजौ, बहिर्बटिलोपश्चेति, तच्चावश्यं वक्त-

अंश्च अर्धान्तरेष्वपि यथा स्यादिति तस्यैव प्रपञ्चार्थमिह तु बहिर्देशं योरेहणम् ॥

“अव्ययीभावाच्च” ॥ ‘किं तर्हि परिमुखादेरिति’ । कथं पुनः सामान्याक्तावयं विशेषो लभ्यतइत्याह । ‘परिमुखादीनां चेति’ । चशब्दे हेतौ, दिगादेरनन्तरं परिमुखादिगणः पठ्यते, तस्य नान्यत्वयोजनं सम्भवति अव्ययीभावग्रहणस्य, परिमुखादिविशेषणतयान्वयसम्भवात्, तस्मात्परिमुखादेरेव भविष्यति न सर्वस्मादव्ययीभावात्, यद्येवं परिमुखादेरित्येव वक्तव्यमत्र आह । ‘तेषामेवेति’ । परिमुखादेरित्युच्यमाने बहुव्रीहितत्पुह-
चेभ्योपि ज्यप्रत्ययः स्यात्, अव्ययीभावग्रहणात् तेभ्योऽपि भवति, उत्तरार्थं चावश्यमव्ययीभावग्रहणं कर्तव्यं तत्र ये परिपूर्वास्तत्र यदि वर्जनं गम्यते ततोऽपपरिबहिरञ्चः पञ्चम्येत्यव्ययीभावः, अथ सर्वतो भावस्ततोऽस्मादेव निपातनादव्ययीभावः, उपपूर्वेषु सामीप्ये ऽनुपूर्वेष्वनुर्यत्समया यस्य चायामः पश्चादर्थं यदव्ययमिति च यथाभिधानं समासः ॥

“अन्तःपूर्वपदाट्टञ्” ॥ ‘आध्यात्मिकमिति’ । अनश्चेति टच् समासान्तः । ‘अधिदैविकमाधिभौतिकमिति’ । अनुशक्तिकादित्वादुभय-
पदवृद्धिः ! ‘आध्यात्मादिराकृतिगण इति’ । एवं च समानशब्दादित्या-
दिरस्यैव प्रपञ्चः । ‘ऊर्ध्वशब्देन समानार्थं ऊर्ध्वशब्द इति’ । स चैतद्वृत्ति-
विषयएव, अपर आह, ठञ्सवियोगेन दमशब्द उत्तरे ऊर्ध्वशब्दस्यैव मा-
न्तत्वं निपात्यतइति । ‘उर्ध्वदेहाच्चेति’ । ‘नात्र मान्तत्वम्’ । ‘ऐहलौकिक
इति’ । पूर्ववदुभयपदवृद्धिः । ‘मुखतीयं पार्श्वतीयमिति’ । मुखपार्श्वश-
ब्दाभ्यां सप्तम्यान्ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः, तत ईयः, अव्ययत्वा ट्टिलोपः,
अयं गहादिपाठस्यैव प्रपञ्चः, एतेन परं व्याख्यातम् । ‘मण्मीयाविति’ । गहा-
दिषु मध्यमध्यमं चाण् चरणइति यत्यठितं तत्र पृथिवीमध्यवाची मध्यशब्दो
रुह्यतइत्युक्तं, भवार्थं तु सत्तान्यत्रापि मध्यमीयमिति यथा स्यादिति मीय-
प्रत्ययवचनं जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव मध्यमीय इति भवति न
मध्यान्तरवाचिनः, तथा गहादिपाठेन पृथिवीमध्यं निवास एवामित्य-
स्मिन्नेवार्थं माध्यमा इति सिध्यति मध्यान्तरवाचिनो भवार्थेपि यथा

स्यादिति मण्प्रत्यय उक्तः । 'मध्यो मध्यन्दिनञ् चास्मादिति' । मध्यशब्द-
मध्यभावमापद्यते दिनञ् चास्मात्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । 'स्याम् इति' ।
स्यामन्शब्दान्तादित्यर्थः । 'अश्वत्यामेति' । अश्वस्येव स्याम बलमस्येति
बहुव्रीहिः, एषोदरादिच्चात्मकारस्य तकारः, ततो भवार्थं स्यान्मोकार इत्य-
कारः, तस्यानेन लुक् । 'वृकाजिन इति' । अणो लुक् । 'समानस्य तदा-
देश्चेति' । आनन्तर्यत्वाल्लक्षणा षष्ठी । 'अध्यात्मादिष्विति' । विषयस-
प्तमी । 'ऊर्ध्वं दमाच्च द्वेहाज्वेति' । ऊर्ध्वशब्दादृमशब्दान्ताच्चेत्यर्थः ।
ऊर्ध्वपूर्वादेश्च च देहान्तादिष्यते । उक्तं हि प्राक् ऊर्ध्वदेहाच्च और्ध्वदेहि-
कमिति, स्यान्मो लुगजिनात्तथेति पाठे उभयत्रापि तदन्तविधिः ॥

"अशब्दे यत्त्वावन्यतरस्याम्" ॥ 'वासुदेववर्गीय इति' । वृद्धा-
च्छ इत्यस्य प्ररत्वाद्यत्सौ बाधकाविति वृद्धादप्यनेन क्व एषितव्यः ॥

"तस्य व्याख्यानमिति च व्याख्यातव्यनाम्" ॥ 'तस्येति षष्ठी
समर्थादिति' । ननु चाधिकारार्थीयमिति वक्ष्यति, भवस्थानयोर्युगपदधि-
कारोपवादविधानार्थः, कृतनिर्देशौ हि ताविति, तत्किमित्यत्र यथा-
विहितविधानार्थत्वं व्याख्यायते, उच्यते, तात्पर्यतोपवादविधानायाधिका-
रस्यानुषङ्गिकेऽणादिविधानार्थत्वे को दोष इति मन्यते, अगतिरगतिर्हि
विशेषविवक्षायां सामान्याश्रयः प्रत्ययः, अत एव कृतलब्धक्रीतकुशला
इत्यादीन्यनपवादान्यर्थादेशनानि भवन्ति । 'तत्र भवे चेति' । अयमनुवाद,
एतस्मिन्नेव विशेषे तत्र भव इति विहितत्वात् । ननु च व्याख्यानस्य प्रत्य-
यार्थस्य समीपे श्रूयमाणश्चशब्दस्तत्समानज्ञातीयस्यैव प्रत्ययार्थस्य समु-
च्चयं करोति न समर्थविभक्तेः, यथा केदाराद्याञ् चेति प्रत्ययसमीपवार्त्तना
प्रत्यय एव समुच्चीयते न प्रकृतिः, ठञ्क्वचिनश्चेति प्रकृतिरेव न
प्रत्ययः, ततश्चेह तस्येत्युपादानाद्वार्त्तपि षष्ठी समर्थादेव प्रत्ययो युक्त-
स्तत्राह । 'वाक्यार्थसमीप इति' । इहेतिकरणः क्रियते, प्रकृतं वाक्यार्थं
प्रत्ययमर्शामीति, प्रत्ययमर्शस्य च प्रयोजनं तत्तुल्यज्ञातियस्यैव समुच्चयो
यथा स्यादित्येतदेवेति भावः, एतमेव च न्यायं निरूपयितुं पूर्वं तत्र भवे-
चेत्यनुवादः कृतः । 'व्याख्यातव्यनाम् इति किमिति' । व्याख्यानशब्दस्य

सम्बन्धिशब्दत्वाद्वात्मनि व्याख्यानं तदेव तस्येत्यनेन निर्द्वैष्टमिति गम्यत-
इति मत्वा प्रश्नः । 'पाटलिपुत्रं सुकोशलया व्याख्यायतइति' । नेयं कर्त्तरि
तृतीया किं तर्हि करणे सुकोशलया करणभूतया पुरुषैर्व्याख्यायतइत्यर्थः ।
कथमित्याह । 'एवं सन्निवेशमिति' । तादृशो हि पाटलिपुत्रे प्राकारादिस-
न्निवेशो यादृशः सुकोशलायां तेन तथा तद्व्याख्यायते, यद्येवं तस्य
व्याख्यातव्यस्य पाटलिपुत्रशब्दो नामापि भवति तत्कथं प्रत्युदाहरण-
मत आह । 'न स्थिति' । यदिह व्याख्यातव्यमभिप्रेतं न तस्य नाम भवती-
त्यर्थः । किं पुनरिहाभिप्रेतं यद्व्याख्यातव्यतया लोके प्रसिद्धं ग्रन्थात्मकम्,
एतदर्थमेव हि व्याख्यातव्यनामहङ्गहणं कृतं, व्याख्यातव्यमात्रस्य व्याख्या-
नशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेनैवास्तेप्रसिद्धेः । ननु च भवार्थमेतत्स्यान् नहि
तत्रास्तेपतो व्याख्यातव्यस्य लाभ एवं तर्हि नामग्रहणं प्रसिद्धपसंयहार्यं
भविष्यति । 'भवव्याख्यानयोरिति' । नात्रायमर्थः, योयंभवव्याख्यानयोर्युगप-
दधिकारः सो, उपवादविधानार्थ इति, पूर्वमधिकारत्वस्याव्याख्यातत्वात्त-
स्माद्व्यव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोयं न त्वणादीनामर्थनिर्द्वैष्ट इत्यर्थः ।
किमर्थोधिकारस्तत्राह । 'अपवादविधानार्थ इति' । अणादीनां चायमर्थ-
निर्द्वैष्टः कस्माच्च भवति तत्राह । 'कृतनिर्द्वैष्टौ हि ताविति' । एकस्तत्र
भव इति अपरस्तस्येदमित्येवं कृतनिर्द्वैष्टौ हि तावर्थौ, तस्मात्तदर्थमेतच्च
भवति पूर्वं त्वधिकारार्थतयावश्यकर्तव्यस्यानुषङ्गिकमर्थनिर्द्वैष्टार्थमिदमि-
तिव्याख्यातम् ॥

"बहुवोऽन्तोदात्ताटुञ्ज" ॥ 'अणोपवाद इति' । वृद्धाच्छं तु पर-
त्वाद्धाधते, सामस्तं नाम शास्त्रं तस्य व्याख्यानं सामस्तिकं यत्त्वादिवि-
धायकं शास्त्रं यत्त्वादिशब्देनोच्यते ततोऽनुदात्तः, अनन्त उदात्तः । 'अन्तो-
दात्ताः प्रकृतय इति' । उदाहृतयोर्द्वित्वेप्येवं जातीयापरप्रकृत्यपेक्षं, बहुव-
चनं तांश्च कुत्वहत्वादयः । 'गतिस्वरेणेति' । गतिरनन्तर इत्यनेन ।
उदात्त इति षण्यग्रहणं तेन सिद्धस्तदन्तविधिः, यथा षण्योऽनुदात्तादि-
त्यत्र, तस्मादन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

“क्रतुयज्ञेभ्यश्च” ॥ अग्निष्टोमाद्वर्षेषु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वर्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणम् । ‘अनन्तोदात्तार्थे आरम्भ इति’ । तत्र राजसूयवाजपेयशब्दौ ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तौ, राजा सूयते राजा वेह सूयते क्यप्, तत एव निपातनात्समासः षष्ठीसमासो वा । पीयतेस्मिन्निति पेयः कृत्यल्युटो बहुलमित्यधिकरणे यत्, वाजो यवागू-भेदः, तस्य पेयः पायो वाजपेय इति, स्तुतिः स्तोमः अग्नेस्तोमोस्मिन्निति बहुव्रीहिः, परादिश्च परान्तत्वेत्यन्तोदात्तः । नवैर्व्रीहिभिर्यजनं नवयज्ञ आययणं, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, ह्रदुत्तरपदप्रकृतिभावेन नङ् एव स्वरोवतिष्ठतइत्यन्तोदात्तः । अत्यपर्यायः पाकशब्दः, पाक-श्चासौ यज्ञश्च पाकयज्ञः, समासस्वरेणान्तोदात्तः । सत्यन्यार्येणेतस्यारम्भे ऽन्तोदात्तादपि यज्ञाभिधायिनः परत्वादनेनैव ठञ्प्रत्ययो युक्त इत्यन्तो-दात्तानामुपन्यासः । ‘क्रतुभ्य इत्येष सिद्ध इति’ । क्रतुयज्ञयोः पर्याय-त्वादिति भावः । ‘असोमयागेभ्योपीति’ । अन्यथा क्रतुशब्दस्य सोमयागे ह्रदत्वादित्यत्र न स्यात्, यज्ञग्रहणा तु तेभ्योपि भवति । एवं केवलयज्ञग्रहणेपि स एव दोषो यः केवलक्रतुग्रहणे, तस्माद् गौणमुख्यपरिग्रहार्थमुभयोरुपा-दानम् ॥

“अध्यायेष्वेवर्षेः” ॥ ‘अपिशब्दाः प्रवरनामधेयानीति’ । होत्रा-ध्वर्युणा च प्रत्रियन्तइति प्रवराः भृगवादयः, तद्वया भार्गवव्यावनाप्रवानौ-र्वजामदग्नेति होता, जमदग्निवदुर्वजप्रवानवज्यवनवद्भृगुवदित्यध्वर्युः, एतेन यद्यपि मन्त्रदर्शिष्वपिशब्दः प्रसिद्धस्तथापि प्रवराध्यायपठितानामेव ग्रहणमिति दर्शयति । ‘वसिष्ठस्य व्याख्यान इति’ । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्र उपचाराद् वसिष्ठ इत्युक्तः, वासिष्ठी अगिति भवार्थेण, एवकारः सर्व-व्याख्यानां सावधारणत्वज्ञापनार्थः ॥

“पैरोडाशपुरोडाशाष्टन्” ॥ ‘पुरोडाशाः पिष्टपिण्डा इति’ । दाश्च दाने कर्मणि घञ्, पुरोदाश्यन्ते दीयन्तइति पुरोडाशाः, एषोदरादि-त्वात्समासः, दकारस्य च डकाः, एतेनैतदाह आकृतिवचनः पुरोडाश-शब्दो न यूपग्रहणीयादिवददृष्टनिमित्त इति । ‘तेषां संस्कारको मन्त्र

इति' । मन्त्रस्य शिरोसीत्येवमादिः । 'पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाश इति' । मन्त्र एव हि व्याख्यातव्यो न पुरोडाशः ॥

“कृन्दसो यदणौ” ॥ अत्र भवव्याख्यानौ द्वावर्थौ यदणौ प्रत्ययावपि द्वावेव, तथापि यथासंख्यं न भवति, तस्य व्याख्यान इति यदणौ भवतः, तत्र भव इति चेत्येवं समुच्चयात् । 'दृक् इति ठकि प्राप्त इति' । उत्तरसूत्रे दृक्ग्रहणेन ठकि प्राप्तइत्यर्थः ॥

“दृक्द्रव्यहणर्कः यमाध्वरपुरश्चरणनामाख्यातादृक्” ॥ ‘अणादेरपवाद इति’ । आदिशब्देन ठञः, तत्र चक् कृद्धे दृक्तु चाणोपवादः, पुरश्चरणशब्दापि ल्युङन्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्यादात्तः, असिप्रत्यये हि सप्तम्यन्तःदुत्यद्यतइति पुरःशब्दः कारकं, पुरोध्ययमिति वा गतिः तेन तस्मादप्यण एवापवादः, ब्राह्मणादिष्वन्तोदात्तेश्च ठञोपवादः, चकारान्तेष्वप्यणोपवादः, ये तु तत्र बहुचोन्तोदात्तास्तेषु परत्वादयं ठञं बाधते । ‘नामाख्यातग्रहणं सङ्घातविग्रहीतार्थमिति’ । आख्यातार्थं विग्रहीतग्रहणं नामशब्दात् दृक्त्वादेव सिद्धम् ॥

“अणुगयनादिभ्यः” ॥ ‘ठञ देरिति’ । आदिशब्देन ठकः कस्य च ग्रहणं, तत्र विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो दृक्लक्षणस्य ठकोपवादः, व्याकरणशब्दादृद्धाच्छस्य, शेषा बहुचोन्तोदात्तास्तेष्वञः, अणुग्रहणं किमर्थं, न अणुगयनादिभ्यो यथाविहितमेवाच्येत वचनप्रमाण्यादौ विहितो न च प्राप्नोति अन्येन बाधितत्वात्स एवाण् भविष्यत्यत आह । ‘अणुग्रहणमिति’ । असत्यणुग्रहणे यदुदुमन्तोदात्तं बहुञ् यथा वास्तुविद्येति तस्मादृद्धाच्छे ठञा बाधिते पुनर्वचनाच्छ एव स्याद् अणुग्रहणात्त्वणेष भवति । ‘अणुग्रहणमिति’ । पूर्वपदात्संज्ञाया मग इति एत्वं न भवति अण इति प्रतिषेधात् अयनशब्दश्च भावताधनोऽभेदोपचारादुच्ये वर्तते, अणो भावकर्मवचनइत्यन्तोदात्त, पदव्याख्यानशब्दो मन्क्तिन्व्याख्यानेत्यन्तोदात्तः, कृन्दोमानशब्द अणुग्रहणशब्देन व्याख्यातः, कृन्दो भावेति कृत्स्वरेणान्तोदात्तः, कृन्दोविचितिशब्दो मन्क्तिवित्यन्तोदात्तः, पुनरुक्तशब्दस्याथादिस्वरेण, निरुक्तशब्दः संज्ञायामनाचितादीनामिति, निगमशब्दो गौच-

रादिसूत्रे घान्तो निपातितोऽन्तोदात्तः वास्तुविद्या तत्रविद्या अङ्गवि
द्येति समासस्वरेण, उत्पातोत्पादशब्दौ याथादिस्वरेण, अशेः सरन्, वसेः
संपूर्वाच्चिदिति संवत्सरशब्दोन्तोदात्तः, मुहूर्त्तनिमित्तशब्दौ प्रातिपदि-
कस्वरेण, उपनिपूर्वात्सदेः, द्विप् उपनिषच्छब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः ॥

“तत आगतः” ॥ ‘तत इति मुख्यं यदपादानं विवर्तितं
तदिह गृह्यतइति’ । मुख्यत्वादेव, अपादानसंज्ञा तु नान्तरीयकस्यापि
भवति, कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यविभागो नाश्रीयते ॥

“ठगायस्थानेभ्यः” ॥ ‘आयइति स्वामिग्राह्यो भाग इति’ ।
एत्येनं स्वामी स्वामिनं वायमेतीति कृत्वा ॥

“शुण्डिकादिभ्योऽण्” ॥ ‘आयस्थानठकोपवाद इति’ । उप-
लक्षणमेतत् । कृकणशब्दात्कृकणपर्णोद्धारद्वाजइति कृस्याप्यपवादः, नीर्थ-
शब्दाद्गुमादिलक्षणस्य वुजोप्यपवादः, उदपानशब्दादुत्साद्यजोप्यपवादः ।
अथाण्यग्रहणं किमर्थं न शुण्डिकादिभ्यो यथाविहितमेवाच्येत वचनसाम-
र्थ्याद्वि यो विहितो न च प्राप्नोति, अन्येन बाधितत्वत्स एवाण् भवि-
ष्यत्यत आह । ‘अण्यग्रहणमिति’ । उदपानशब्द इह पठ्यते, स चो-
त्सादिः, तत्रासत्यण्यग्रहणे आयस्थानठकं बाधित्वा उत्सादिभ्यो ऽजि-
त्यजैव स्यात्, अण्यग्रहणात्स्वणेव भवति ॥

“विद्यायोनिषम्बन्धेभ्यो वुञ्” ॥ ‘विद्यायोनिकृतइति’ । बहु-
व्रीहौ गतार्थत्वात्कृतशब्दस्याप्रयोगः ॥

“अतष्टञ्” ॥ एषूदाहरणेऽसुसुक्तान्तात्कः, एवं च प्रक्रियाला-
घवाय कजेवायं विधेयः, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“पितुर्यच्च” ॥ ‘पित्र्यमिति’ । रीडृतः, यस्येति च ।

“गोत्रादङ्गवत्” ॥ ‘अङ्गग्रहणेन तस्येदमित्यर्थे सामान्यं लक्ष्यत-
इति’ । कथं मुख्ये सम्भवति लक्षणाश्रीयते, व्याख्यानमत्र शरणम् । अपर
आह । अङ्गे यद् दृष्टं तदतिदिश्यते न त्वङ्गुआहत्य विहितं गोत्रचरणादुजि-
त्ययमपि वुञ् तस्येदमिति सामान्ये विहितोप्यजादिव्यतिरिक्ते विषयेऽङ्गेऽपि

कृष्ट इति तस्याप्यतिदेश इति । 'औपगवकमिति' । वुञ उदाहरणम्, अणस्तु वैदं गार्ग्यं दातमिति, वतिः सर्वसादृश्यार्थः, कालेभ्यो भववत्, चरणेभ्यो धर्मवदिति यथा ॥

"हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां ह्रस्वः" ॥ 'समादागतमिति' । समाद्वेतेऽरागतमित्यर्थः । तत्र हेताविति तृतीया प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं पञ्चम्यन्ताद्वेतोः प्रत्ययमाह तज्ज्ञापयति भवति हेतौ पञ्चमीति, नैतदस्ति ज्ञापके, यत्र विभाषा गुणइति पञ्चमी तदर्थमेतस्यात्. जाह्यादागतइति, तस्माद्विभाषागुणइत्यत्र विभाषेति योगविभागादगुण-वचनादपि पञ्चमी भवति ॥

"मयट् च" ॥ 'योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थइति' । विकल्पार्थनान्यतरस्यायहणेन ह्रस्वमयटोः पक्षे ऽभावः प्रतिपाद्यते तदभावे स्वशास्त्रेणैव प्राप्तः प्रत्ययो भवति, तेन ह्रस्वमयटोरेवानेन विधाना दसति योगविभागे स्यादेव यथासंख्यमिति भावः ॥

"प्रभवति" ॥ 'प्रकाशतइति' । उत्पत्तिवचनस्तु प्रभवतिर्न गृह्यते तत्र जात इत्यनेन गतस्यः ॥

"विदूराज्यः" ॥ अयुक्तायं निर्द्वैशइत्याह । 'ननु चेति' । 'वालवायो विदूरं चेति' । वालशायशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति विदूरं चादेशमापाद्यते, सूत्रे त्वदेश एव निर्द्वैष्टः, तेनानुरूपः स्थानी वालवा-यशब्द अलिप्यते यथा शिवादिषु विशत्रणरवणेत्यादेशाभ्यां पठिताभ्यां विश्रवः शब्दः । 'प्रकृत्यन्तरमेव वेति' । विदूरशब्दो नगरस्येव पर्वतस्यापि वाचकः स एवात्र प्रकृतिरित्यर्थः । 'न वै तत्रेति चेदिति' । चेच्छब्दो ऽज्ञमायां, पर्वतवाची विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेद्व्याप्तं जित्वरीषदु-पाचरेत्, व्यवहरेत्, यथा वणिज एव मङ्गलार्थं वीराणसो जित्वरीति व्यवहरन्त्येवं वैयाकरणा एव वालवायं विदूरमुपचरन्ति, नियतपु-रुषापेक्षापि प्रसिद्धिर्भवतीत्यर्थः ।

"तद्गच्छति पथिदूतयोः" ॥ प्राप्तिफले परिस्पन्दे गमिर्वर्तते न च पथः परिस्पन्दोस्ति तस्मात्पुरुषवर्ति गमनं पथ्युपचर्यतइत्याह ।

तत्स्थिति' । 'अथ वेति' । प्राप्तावपि गमिर्वर्तते यथा देवभूय-
कृत इति ॥

“अभिनिष्क्रमति द्वारम्” ॥ ‘द्वारमभिनिष्क्रमणक्रियायामिति’ ।
अनेनैतदाह तत्स्थित्यभिनिष्क्रमत्सु करणभूते द्वारे तदारोपाद् द्वारमेवा-
भिनिष्क्रमतीत्युच्यते इति, अभिनिष्क्रमणं द्वारमिति नोक्तं तदिति
द्वितीयाधिकारात् तदा हि कृद्योगलक्षणा षष्ठी प्राप्नोति ॥

“अधिकृत्य कृते ग्रन्थे” ॥ ‘आख्यायिकाभ्य इति’ । तादर्थ्यं
चतुर्थी, आख्यायिका गद्यग्रन्थप्रभेदः, तदभिधानाय यः प्रत्यय उत्पन्न-
स्तस्य बहुलं लुब् भवतीत्यर्थः । न चेदं वक्तव्यम्, अभेदोपचारेण ताच्छ-
ब्दसामाभाद् अभिधानलक्षणत्वाच्च क्वचित्तद्वित उत्पद्यते क्वचिच्च ॥

“शिशुकन्दपद्मसम्पद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः” ॥ ‘इन्द्रजननादिरा-
हतिगण इति’ । तेन विबुधभोजनीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति सिद्धं
भवति ॥

“सोस्य निवासः” ॥ इह यस्य सुप्तो निवासः सुप्तसौ भवति
ततस्तत्र भव इत्येव सिद्धं शब्दार्थभेदात् पृथगुपादानम् ॥

“अभिजनश्च” ॥ ‘अभिजनाः पूर्वबान्धवा इति’ । अभिजायते
तेभ्य इति कृत्वा, पूर्वबान्धवाः पित्रादयः, बन्धुशब्दः प्रजादिः । ‘तत्स-
म्बन्धाद्वेशोपीति’ । यथा यष्टिसम्बन्धाद्व्यष्टिशब्दः पुरुषे वर्तते तथाभिजन-
शब्दो देशे, क्रः पुनरसौ देश इत्याह । ‘यस्मिन्निति’ । ‘तदिहेत्या-
दि’ । तदितिवाक्योपन्यासे, कथंपुनर्मुख्ये ऽभिजने सम्भवति गौणा-
त्मन्येव भवतीत्याह । ‘निवासप्रत्यासत्तेरिति’ । प्रत्यासत्तेनानन्तरस-
विहितेन निवासशब्देनाभिजनस्य विशेषणादित्यर्थः । इह हि निवासे
यो ऽभिजन इति विशेषिते तस्माद्वेशवाचिन एव प्रत्ययः । ‘निवासा-
भिजनयोः को विशेष इति’ । अभिजनस्यापि निवासभूतस्य ग्रहणा-
त्तास्येव विशेष इत्यर्थः । ‘यत्रेति’ । यत्र स्वयं निवसति स तस्य नि-
वासः । यत्र तु पूर्वैः पित्रादिभिर्वहितं सोऽभिजन इत्यर्थः ।

“आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते” ॥ ‘आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थीत्यादि’ । यदि त्वायुधजीविभ्य इति पञ्चमी स्यात्पर्वतादिति त्यब्लोपे पञ्चमी व्याख्येया स्यात् ततश्चायमर्थः स्यात् आयुधजीविभ्यः पर्वतमुद्दिश्य पर्वतेभिर्धेये हो भवतीति तत्र सोभिजन इत्यधिकारो बाध्यते ॥

“शण्डिकादिभ्यो ञ्” ॥ ‘अणादेरपवाद इति’ । आदिशब्देन छादेः, तत्र यदि शण्डिकादयः पर्वतशब्दास्ततः पूर्वण छः प्राप्तः, अथ जनपदशब्दास्ततोऽवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञ्, शण्डिकाशब्दात्कोपधादण प्राप्तः ॥

“सिन्धुतक्षिलादिभ्योऽणञौ” ॥ ‘सिन्धुवर्णप्रभृतय इति’ । प्रभृतिशब्देन मधुमत्वम्बाजसात्वकशमीरगन्धारइत्येते गृह्यन्ते, किष्किन्धादिभ्यश्चतुर्थ्या ऽवृद्धादपीति वुञ्चि प्राप्ते वचनं, तक्षिलादिष्वपि वृद्धेभ्यश्छः प्राप्तः, शेषेभ्यः प्राग्दीर्घतोण ॥

“अचित्ताददेशकालाट्टक्” ॥ ‘अचित्तवाचिन इति’ । स्वरूपग्रहणं तु न भवति, देशकालप्रतिषेधात् तत्साहचर्याद्देशकालयोरपि स्वरूपग्रहणं न भवति ॥

“वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्” ॥ ‘छाणोरपवाद इति’ । वासुदेवशब्दः संज्ञेति वक्ष्यति, तेन तत्रोत्तरस्य वुञ्जोप्राप्तिः, अर्जुनशब्दोपि यो वृत्तविशेषवचनो वर्णविशेषवचनो वा न तत्र वुञ्चः प्राप्तिः तत्रियवचनादपि बहुलवचनादुञ्जोप्राप्तिरेवेति भावः । ‘ननु त्रेत्यादि’ । वसुदेवस्यापत्यम्, ऋष्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्चेत्यण् । ‘न चात्रेति’ । न तावद् वृद्धौ विशेषः प्रागेव वृद्धत्वात्, योपि वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः सोऽस्यापि न कोपधाया इत्यस्त्येव । ‘संज्ञेया देवताविशेषस्येति’ । वसत्यास्मिन्सर्वमिति व्युत्पत्त्या परमात्मन एषा संज्ञा । ‘न तत्रियाख्येति’ । उपलक्षणमेतत्, नापि गोत्राख्येत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रासङ्गिकं प्रयोजनान्तरं वासुदेवग्रहणस्य दर्शयति । ‘अजाददन्तम्, अत्पाचुतरमिति चेति’ ।

इतिकरणः प्रत्येकमभिसंबद्धान्ते, यत्राप्येतज्ज्ञाप्यते तथापि स्वयुवमघोना-
मतद्वितइति निर्देशात्कचिदन्यथापि भवति ॥

“गोत्रतन्त्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्” ॥ ‘गोत्रतन्त्रियाख्येभ्य इति’ ।

आङ्पूर्वात्ख्यातेर्मूलविभुजादित्वात्कः । ‘आख्याग्रहणमिति’ । आङ्पूर्-
वस्य ख्यातेर्यहणमित्यर्थः । ‘यथाकथंचिदिति’ । तन्त्रियशब्दसामाना-
धिकरण्याद्वेशं तन्त्रिये वृत्तिः यथाशूरः तन्त्रियइति, तेभ्यो मा भूदित्यर्थः ॥

“जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने” ॥

जनपदिनां जनपदिवाचिनां शब्दानां जनपदवत् जनपदवाचिनां शब्दा-
नामिव जनपदेन जनपदवाचिना शब्देन समानशब्दानां समानश्रुतीनां
बहुवचने बहुव्याभिधाने, वृत्तरप्येष एवार्थः । ‘प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति’ ।
अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः । ‘जनपदिनो जनपदस्वामिन इति’ । स्व-
स्वामिभावसम्बन्धे मत्वर्थीयं दर्शयति । अङ्गाजनपदादित्यादिना दृष्टान्ते
प्रवृत्तिप्रकारमाह । तद्वदित्यादिना तूदाहरणं, सर्वत्र बहुष्वर्थेषु द्व्यञ्म-
गधेत्यादिना विहितस्याणस्तद्राजस्य बहुष्विति लुकि कृते समानशब्दाद-
वृद्धादपि बहुवचनेति वुञ्चि विवक्षिते गोत्रेऽलुगचीति वचनादाङ्गशब्दादुञ्, ।
‘पञ्चाला ब्राह्मणा इति’ । अभेदोपचाराद्वास्मणेषु पञ्चालशब्दस्य
वृत्तिः, तत्रातिदेश-भावादणेत्र भवति । ‘सर्वग्रहणमित्यादि’ । असति
सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्याच्च प्रकृतेः, वृत्तिनिर्देशस्तु
यैर्जनपदैर्ये जनपदिनस्तेषां तज्जनपदप्रत्यय एव यथा स्यात् जनपदा-
न्तरप्रत्ययो माभूदित्येवमर्थं स्यात्, न त्वनेन प्रकृत्यतिदेशो लभ्यते,
तस्मात्तदर्थं सर्वग्रहणं क्रियते, स च द्व्येकयोः प्रयोजयतीति पाठः, स च
प्रकृत्यतिदेशः सर्वग्रहणं द्व्येकयोः प्रयोजयति न बहुषु तत्र रूपस्याभिन्नत्वात्,
यदाह, बहुवचने समानशब्दानामिति । द्व्येकयोस्तु जनपदवाचिनो रूपं वृद्धं
जनपदवाचिनस्त्ववृद्धमिति तत्रैव सर्वग्रहणस्य प्रयोजनमित्यर्थः । ‘अति-
देशः प्रयोजयति’ । अतिदेशं प्रयोजयतीति वा पाठे न समीचीनमर्थं
पश्यामः । ‘वृद्धिनिमित्तेष्वित्यादि’ । तत्र ह्यतिदिष्टेपि प्रकृतिरूपे पुन-
र्वृद्ध्या भाव्यमिति नास्ति विशेषः । ‘मद्रवृज्योः कनि विशेष इति’ ।

तत्र वृद्धसम्भवात् । 'प्रकृतिनिर्द्वासे कृतइति' । निर्द्वासोपचयोल्बत्स्य-
मित्यर्थः । 'मद्रकः वृजिक इति' । असति तु प्रकृत्यतिदेशे माद्रकको
वाज्यक इति स्यात् । 'बहुवचनग्रहणमित्यादि' । समानशब्दताया यो
विषयस्तस्य लक्षणं प्रदर्शनं तदर्थम्, 'अन्यथा हीति' । यदि बहुवचन-
ग्रहणं न क्रियते । 'यत्रैवेति' । बहुवचने, तत्रैव हि तद्राजस्य लुकि कृते
समानशब्दता भवति 'एकवचनद्विवचनयोर्न स्यादिति' । लुगभावेन
समानशब्दताया अभावात्, ननु सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थं स च द्वेकयोः
प्रयोजयतीत्युक्तं तत्कथं द्वेकयोर्न स्यात् तस्मात्सर्वग्रहणादत्र क्वचित्स-
मानशब्दानां सर्वत्रातिदेशः सिद्धः अस्यैवार्थस्य विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं बहु-
वचनइत्युपलक्षणमुपात्तम् ॥

"तेन प्रोक्तम्" ॥ "प्रकर्षेणोक्तमिति" । अध्यापनेनार्थव्याख्यानेन
वा प्रकर्षेणाप्रकाशितमित्यर्थः । प्रकर्षेणैतिवचनाद्वामेयामे यद्यपि काठ-
कादिकं देवदत्तादिभिः प्रोच्यते तथापि तेभ्यः प्रत्ययो न भवति ।
'न तु कृतमिति' । प्रपूर्वा वचिः करणेपि वर्त्ततइति भावः । मधुरायां
भवे माधुरः, ततो वृद्धाच्छे प्राप्ते कलापिनोऽणित्यण्यग्रहणादधिकवि-
धानार्थादण् प्रत्ययः । 'पाणिनीयमिति' । स्वयमन्येन वा कृतं यत्पा-
णिनिना प्रोक्तं तदुच्यते ॥

"तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छृणु" ॥ 'कृन्दसि चायमिष्यत-
इति' । कृन्दस्यभिधेयइत्यर्थः । 'तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न
भवतीति' । न केवलं कृण्वेवापि त्वणपि न भवत्यनभिधानादित्याहुः ।
कथं पुनरिष्यमाणोपि कृन्दसि लभ्य इत्याह । 'शौनकादिभ्य इति' ।

"काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः" ॥ 'णकार उत्तरत्र वृद्धार्थे
इति' । इह तु पूर्वमेव वृद्धेः सिद्धत्वात्, योपि वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्वा-
वप्रतिषेधः सोपि न प्रयोजनं णिन्यन्तस्याधेतृवेदितृविषयत्वेन स्त्रिया-
मवृत्तेः, वृत्तावपि जातेश्चेति सिद्धत्वात्, चरणत्वेन जातित्वात् । 'तस्यापि
चेति' । कथं कृन्दोऽग्रास्पृष्टानामुच्यमाना तद्विषयता कल्पस्य भवति,
तत्राह । 'शौनकादिभ्य इति' । ननु च तत्रानुवृत्तौ सत्यामप्यस्ययोगस्य न

कल्पः कृन्दी भवति नापि ब्राह्मणमत आह । 'कृन्दीधिकारविहितानां चेति' । कृन्दीब्राह्मणानीत्यत्र कृन्दीग्रहणं स्वयंते, तत्र स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति कृन्दःप्रकरणमध्यपातिनोस्यापि खिनेस्तद्विषयताभवतीत्यर्थः । यत्तु कृन्दीब्राह्मणानीत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कल्पादेस्तद्विषयत्वप्रतिपादनं तत्प्रकारान्तरं द्रष्टव्यम् । 'इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेनेति' । नक्षत्रावृषिरमन्त्रदर्शित्वात् ॥

“कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च” ॥ 'कलाप्यन्तेवासिनामित्यादि' । सूत्रे त्वभेदोपचाराश्रयो निर्द्वैशः । 'कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वार इत्यादि' । ननु च शिष्यशिष्येष्वपि शिष्यव्यवहारो लोके दृश्यते तत्कथमियन्त एवेति नियमस्तत्राह । 'प्रत्यक्षकारिण इति' । क्रियासामान्यवचनः करोतिः प्रकरणादिहाध्ययने वर्तते । 'कलापिखाण्डायनियग्रहादिति' । इतदेव विवृणोति । 'तथाहीति' । वैशम्पायनस्यान्तेवासी कलापी, यदि चान्तेवास्यन्तेवासिनोपि एहरेन् कलापिग्रहणमनर्थकं वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इत्येव सिद्धं कलाप्यन्तेवासिनामपि वैशम्पायनान्तेवासित्वात्, तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठः, कठान्तेवासी खाण्डायनः, तत्र व्यवहितानामपि ग्रहणे वैशम्पायनान्तेवासित्वादेनेनैव सिद्धे शौनकादिषु खाण्डायनशब्दस्य पाठो निष्फलः स्यात्, उदाहरणेषु कृन्दीब्राह्मणानीति तद्विषयता, अध्येतृप्रत्ययस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । 'उलपेन चतुर्थेनेति' । सहयोगे तृतीया, कलापिन इदं कालापकं, गोत्रचरणादुञ्जं तत्र धर्मावाययोरिति पठ्यते तस्मादिहोपमानाच्छिष्यसमूहे प्रयोगः । 'आलम्बिश्चरकः प्राचामिति' । आलम्बिर्नाम प्राचां देशउत्पन्नश्चरकस्य शिष्यः, एवं कलिङ्गकमलाधुभौ प्राचामेव त्रय एते प्राच्या उक्ताः । 'कठकलापिनोरिति' । कठचरकाल्लुगिति कठानुगुक्तः, कलापिशब्दादपि कलापिनोऽप्यनुगुक्तः ॥

“पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु” ॥ 'भाल्लविन इत्यादि' । भल्लु शाट्यायन इतरेषु पिङ्ग अरुण पराजि इत्येतेभ्यो खिनिः, यज्ञवल्काश्मरयशब्दौ कण्वादी, ताभ्यां यज्ञन्ताभ्यामप्यापत्यस्येति यलोपः । ननु च

याज्ञवल्कादीन्यपि पुराणप्रोक्तान्येव, शाठ्यायनकादिभिर्ब्राह्मणान्तरैस्तुल्य-
कालत्वादित्यत आह । 'याज्ञवल्क्यादयो हीति' । आख्यानानि भार-
तादीनि । 'तथा व्यवहरतीति' । अर्थस्तु तथा वा भवत्वन्यथा वेति
भावः । 'तद्विषयता कस्मात् भवतीति' । याज्ञवल्कादिविषयः प्रश्नः, छन्दो
ब्राह्मणानि चेत्यत्र पुराणप्रोक्तत्वविशेषस्यानाश्रयणात्प्राप्नोतीति भावः ।
'प्रतिपदमिति' । एतल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते, एतदर्थमेव च
तत्र ब्राह्मणग्रहणं छन्दस्त्वादेव सिद्धेः, कल्पेषु तर्हि कस्मात् भवति
यथा काश्यपिनः कौशिकिन इत्यत्रेत्यत आह । 'न वायमिति' । युक्तं तत्र
छन्दोधिकारे तस्य योगस्यानुवृत्तेः, अयं तु न तथेति कल्पेष्वपि तद्विष-
यता न भवतीत्यर्थः । 'न चात्यन्तबाधैवेति' । सिद्धशुष्कपक्षबन्धैश्चेति
निपातनादेव सिद्धे शुषः कः पक्षो व इति लिङ्गमबाधकान्यपि निपात-
नानि भवन्तीति, यथा तु सर्वादिसूत्रे भाष्यं तथान्यपराण्यापि निपात-
नानि बाधकान्येवेति स्थितम् ॥

"कलापिनेण्" ॥ 'यथाविहितमेवाच्येतेति' । तत्र वचनसा-
मर्थ्यादयो विहितो न च प्राप्नोति स एवाण् भविष्यतीति भावः । 'एष-
मादीनीति' । आदिशब्देन मौदाः पैप्पलादाः शाकला इत्येतेषां ग्रहणम् ।
अत्र मुदपिप्पलादशाकल्य इत्येतेभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति णिनेरपवादेण्
भवति ॥

"पाराशर्यशिलालिभ्यां भित्तुनटसूत्रयोः" ॥ 'तदर्थं छन्दोग्रहण-
मनुवर्त्यमिति' । ननु तदनुवृत्तावपि कथं भित्तुनटसूत्रयोश्छन्दस्त्वं तत्राह ।
'गुणकल्पनया चेति' । उपचारस्य निमित्तभूतो धर्मो गुणो गुरुशुश्रूषणा
दिस्तत्रिमित्ता कल्पना गुणकल्पना । 'पाराशरिण इति' । पूर्ववद्वलोपः ।
'शैलालिन इति' । शिलामलतइति शिलाली, अल भूषणपर्याप्तित्रा-
ण्येष्वित्येतस्मात्सुष्यजाताविति णिनिः, ततोस्मिन् णिनौ टिलोपः । 'पारा-
शरमिति' । कण्वाद्याण् । 'शैलालमिति' । औत्सर्गिकेण नान्तस्य टिलोपे
सन्नह्नचारीत्यादिना टिलोपः ॥

“तेनैकदिक्” ॥ ‘सौदामनीति’ । अत्रिति प्रकृतिभावः, रुद्रा-
मादयः पर्वतविशेषाः ॥

“तसिश्च” ॥ ‘स्वरादिपाठादव्ययत्वमिति’ । तस्मिन्नेशार्थं
विधीयमानस्याप्यस्य लिङ्गसंख्यानुपादानमपि स्वाभाविकं वेदितव्यम् ॥

“उपज्ञाते” ॥ ‘विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातमिति’ । उपपूर्वा
ज्ञानातिस्तरं प्रसिद्ध इति भावः । ‘अकालकर्मिति’ । आन्याय्यादुत्थानादि-
त्यादिकालपरिभाषारहितमित्यर्थः । गुलाघवं नामार्थशास्त्रं यत्रोपायानां
गौरवं लाघवं चिन्त्यते, दुष् इत्ययं सङ्केतशब्दो यत्र कियते यथा पाणि-
नीये वृद्धिति तदुष्करणं व्याकरणं कामशास्त्रमित्यन्ये ॥

“कृते ग्रन्थे” ॥ तित्तिरिवरतन्त्रित्यादीनि सूत्राण्यत्र प्रकरणे
न पठितानि, तिसिर्यादयो हि कृन्दासां प्रवक्तारो न कर्तारः, नित्यानि हि
कृन्दांसि न केन चित्क्रियन्ते ॥

“संज्ञायाम्” ॥ अयन्यार्थमिदम् ॥

“तुद्राभमखटरपादपादत्र” ॥ ‘अणोपवाद इति’ । बाहुल्या-
देवमुक्तं पादपशब्दादि कः प्राप्नोति, अन्ये तु पादपशब्दस्य स्थाने पदप-
शब्दं पठन्ति ॥

“तस्येदम्” ॥ तस्याप्रत्यमित्यत्रोक्तमेवार्थं स्मारयति । ‘प्रकृतिप्र-
त्ययार्थयोरित्यादि’ । प्रकृतौ वृत्त्यर्थमात्रं विवक्षितं प्रत्ययार्थेपि तत्सम्बन्धि-
मात्रं यद्योगात्पृष्टी, तस्मिन्निधये प्रत्ययः, मात्रशब्दव्यवच्छेदां दर्शयति ।
‘यदपरमिति’ । इदंशब्दः प्रत्ययवचनः, तच्छब्दः परोक्षवचनः, आदिशब्देन
सामान्याभिधायित्वं सूच्यते । ‘तत्सर्वमविवक्षितमिति’ । अत्र कारणं तस्या-
प्रत्यमित्यत्रैवाक्तम् । ‘वहेस्तुरिति’ । वृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् । ‘सां-
वहितमिति’ । ठत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वमिहेटि कृते निमित्ताभावात्ते-
षामभावः । ‘अग्नीध इति’ । अग्निमिन्ध इति कृष् अग्नीत् इति विशेषः, त्वम-
ग्निदृतीयत इत्यत्र तु कृन्दासं ह्रस्वत्वं, शरणं ग्रहं स्थानं यत्राग्नीधीयं धिषण्यं
तदाग्नीधं, तात्स्थ्यात्तु मन्त्राः क्रोशन्तीतिवद्वृत्तिवि प्रयोगः कल्पसूत्रकाराणां

प्रत्याश्रावयेदग्नीध्रः आग्नीध्रं पोतारं ब्रह्मण इति, कृप्रत्ययं च ततः शरणे कुर्वन्ति, आग्नीध्रीयसकाशमुन्नरेणाग्नीध्रीयं धिषण्य परीत्येति शरणवच-
माह्वः । 'समिदाधानइति' । यया समिधयेतग्निः सा समित्, सम्पदा-
दित्वात्करणे क्तिप् सा समिदाधीयते यया सा सामिधेनी चकृ,
षित्वानङोष्, हलस्तद्धितस्येति यलोपः ॥

'रथाद्यत्' ॥ 'रथाङ्ग एवेष्यतइति' । यस्तु रथस्य वोढा
रथ्य इति वोढरि प्रयोगः स तद्वृहति रथयुगप्रासङ्गमिति द्रष्टव्यः, स्या-
देतत् । अयमेव तद्वोढार्यपीष्यतां तद्वृहतीत्यञ्च रथयहणं मा कारीति, नैवं
शक्यम्, इह द्वौ रथो वहति द्विरथ्य इति द्विगोलुगनपत्य इति प्राद्वी-
व्यतीयो लुक् प्राप्नोति, यस्तु द्वयो रथयोरङ्गं तत्र द्विरथमित्येव भवति ॥

"पत्रपूर्वादञ्" ॥ 'पत्रक्यनेनेति पत्रमिति' । दाम्नीशसेत्यादिना
पून्, अश्वयुक्तो रथोश्वरथः, षष्ठी उभासे वृत्तिस्वभावाद्यु कार्थोवगतिः ।
तस्यांगमाश्वरथम् ॥

"पत्राध्वर्युपरिषदश्च" पत्रेत्यर्थग्रहणमितरयोः स्वरूपग्रहणं
व्याख्यानं चात्र शरणम् ॥

"द्वन्द्वाद्बुन् वैरमैथुनिकयोः" ॥ वैरं विरोधः वीराणामिदमिति
वृत्त्वा, मिथुनकर्म मैथुनिका मनोज्ञादित्वाद्वुञ् मिथुनं दम्पती कर्म, क्रि-
यामिष्यादनम् । 'बाधवशालङ्कारनिकेति' । बुञ्जन्तं स्वभावतः स्त्रियां
वर्तते ॥

"गोत्रचरणाद्बुञ्" ॥ बुनि प्रकृते बुञो विधानमवृद्धेषु वृद्धये,
वृद्धेऽु बुनि बुञि च विशेषो नास्ति, तदेव रूपं स एव स्वरः, पुंवद्भाव-
प्रतिषेधोपि न कोपधाया इत्युभयेऽस्ति ॥

"संधाङ्गुलक्षणेऽप्यञिञामण्" ॥ 'पूर्वस्य बुञोपवाद इति' ।
गोत्रग्रहणानुवृत्तेरजादीनां गोत्रप्रत्ययानामञ् ग्रहणमिति भावः । 'घोष-
ग्रहणमञ् कर्तव्यमिति' । घोष आभीरस्थानं तत्रापि प्रत्ययो यथा स्याद्वि-
त्येवमर्थं घोषग्रहणस्यानुषङ्गिकं प्रयोजनान्तरमाह । 'तेन वैषम्यादिति' ।

‘अथाङ्गलक्षणयोः को विशेष इति’ । निघण्टुषु पर्यायतया पाठावास्त्येव विशेषइत्यर्थः । पृथगुपादानसामर्थ्याद्विशेषोच्चाश्रीयतामित्याह । ‘लक्षणं लक्ष्यस्यैवेति’ । स्वमात्मीयं सम्बन्धीत्यर्थः, । ‘वैदी विद्या अस्येति’ । विद्वानामसाधारणी या विद्या सा यस्यास्ति स वैदीविद्याः ॥

“शाकलाद्वा” ॥ ‘बुजोपवाद इति’ । शाकलशब्दस्य चरणशब्दत्वात्, तद्वर्णयति । ‘शाकलेन प्रोक्तमिति’ ॥

“कुन्दोर्गौत्रिकयाज्ञिकबहुचनोऽप्यः” ॥ ‘बुजणोरपवाद-इति’ । चरणशब्देभ्यो बुजोपवादः, नटादौत्सर्गिकस्याणः ॥

“न दण्डमाणवः स्तेवासिषु” ॥ ‘दण्डप्राधाना माणवा इति’ । अर्थकथनमेतत्, समासस्तु कर्मधारयः, सदा दण्डधारणादूण्डशब्दो माणवेषु वर्तते ॥

“रैवतिकादिभ्यश्छः” ॥ ‘पूर्वणेति’ । गोत्रचरणादुजित्यनेन । ‘रैवतिकीय इति’ । रैवत्या अपत्यं, रैवत्यादिभ्यश्छक् रैवतिकः, ततश्छः, अन्ये इअन्ताः, तत्रानन्तरसूत्रात्मनिषेधोनुवर्तिष्यते, रैवतिकादिभ्यो बुजः प्रतिषेधे विज्ञायमाने यत्रापवादो नास्ति रैवतिकीय इति तत्र वृद्धाच्छ इत्येष सिद्धः, सेमवृद्धिशब्दादपि गहादित्वाच्छः, अन्येष्वित्रश्चेत्यण स्यात्, तस्माच्छयहणम् ॥

“कौपिञ्जलहास्तिपदादण” ॥ ‘गोत्रबुजोपवाद इति’ । कुत इत्याह । ‘गोत्राधिकारादिति’ । ‘कौपिञ्जल इति’ । कुपिञ्जलस्यापत्यम्, अस्मादेव निपातनादण, तदन्तात्पुनरण् । ‘हास्तिपद इति’ । हस्तिन इव पादावस्य हस्तिपादः, पादस्य लोपो न भवति अहस्यादिभ्य इति वचनात्, हस्तिपादस्यापत्यं तस्यापत्यमिति अस्मादेव निपातनादण् पद्मा-
श्रश्च, हास्तिपदस्येदं, पुनरण् । अथाण्यहणं किमर्थम्, असत्यण्यहणेऽन-
न्तरश्छः प्राप्नोति, सिद्धेऽत्र को वृद्धाच्छ इति, न सिद्ध्यति, गोत्रचरणादु-
जिति बुजः प्राप्नोति, एवं तर्हि यकोताभ्यां छ इष्टः स्याद्वैवतिकादिष्वे-
वैः पठेत्, एवं हि विभक्त्यनुच्चारणाल्लाघवं भवति, तस्मात्पृथगारम्भादेव

हो न भविष्यति, अन्यस्तु यो विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यति, स चाणोव, एवं तर्ह्यसत्यग्रहणे यत्र वुञ् प्राप्तः प्रतिषिध्यते न दण्डमाण-
वान्तेवासिषु. तत्र वुञो विधानार्थमेतस्यात्तस्मादग्रहणं कर्त्तव्यं,
णित्करणं ङीबर्थं, पुंस्त्रावप्रतिषेधार्थं च, कौपिञ्जली क्रिया अस्य
कौपिञ्जलीक्रिय इति ॥

“आथर्वणिकस्येकलोपश्च” ॥ ‘चरणवुञोपवाद इति’ । अथ-
र्वणा प्रोक्ता वेदे ऽभेदोपचारादथर्वा तमधीते वसन्तादित्वाट्ठक्, आथ-
र्वणिकः, दाण्डिनायनादिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाभावः, अथ वा ऽथर्वणा
प्रोक्ता वेदस्तेन प्रोक्तमित्यण्, ततश्छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयतायामा-
थर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु पाठादध्येतरि ठक्, तस्यविधानसामर्थ्या-
त्प्रोक्ताल्लुगिति लुङ् भवति, आथर्वणिकः, पूर्वसूत्रमिदञ्च धार्त्तिके दर्श-
नात्सूत्रेषु प्रक्षिप्तम् ॥

“तस्य विकारः” ॥ ‘प्रकृतेरिति’ । उपादानकारणस्य । ‘अव-
स्थान्तरमिति’ । अन्यथा चम्, अपवादेनानाक्रान्तस्य विषयस्य दुर्ल-
भत्वात्प्रश्नः । ‘किमिहोदाहरणमिति’ । ‘अप्राणीति’ । प्राणि-
भ्याञ् वक्ष्यति । ‘आद्युदात्तमिति’ । अनुदात्तादेरप्यञ् वक्ष्यति ।
‘अवृद्धमिति’ । वृद्धान्मयटं वक्ष्यति । ‘यस्य च नान्यदिति’ । यथा
गोपयसोर्यदिति । ‘नित्स्वरेणेति’ । अश्मभस्मशब्दे। मनिन्प्रत्ययान्तौ, मृ-
दस्तिक्न्. मृत्तिका । ‘तस्य प्रकरणइति’ । तस्येदमित्यस्मिन् । ‘पुनर्वचनं
शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति’ । प्रकृतं हि तस्यग्रहणं शैषिकैर्घादिभिः सम्बद्ध-
मतस्तदनुवृत्तौ तेप्यनुवर्त्तेरन्, इदं त्वपूर्वं तस्य ग्रहणं क्रियमाणं घादि-
सम्बद्धस्य तस्यग्रहणस्य निवर्त्तकं घादीनपि निवर्त्तयति । ननु च
विधेयतया प्रधानभूता घादयो न ते गुणभूते तस्यग्रहणे निवर्त्तमानेषि
निवर्त्तितुमर्हन्ति, नहि गुणानुवृत्तिप्रधानं किं तर्हि प्रधानानुवर्त्तौ गुणः,
सत्यं, तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्प्रधानभूतानामपि घादिनां निवृत्तिः, अणा-
दयस्तु न निवर्त्तन्ते प्राग्दीव्यतः प्राग्भवनादिति च विशिष्टावधिपरिच्छे-
देनाधिकृतत्वात् । ‘विकारावयवयोरिति’ । परस्तात्तु प्राग्ग्रहतेः प्राग्धि-

तादिति चाधिकारान्तरेणावष्टम्भादेव घादीनां निवृत्तिः सिद्धेति भावः । स्यादेतत् । प्राप्नुवन्नेन घादयस्तस्य ग्रहणेन निवर्तितत्वात्, तस्येदमित्यनेन तु प्राप्नुवन्ति, तस्येदंविशेषत्वादिकारावयवयोरिति, तत्र । तस्येदमित्येव विकारावयवयोरणादिषु सिद्धेषु पुनस्तेषां विधानं शैषिकाणां बाधनार्थमेव किं तर्ह्युच्यते तस्येतिपुनर्बचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति यावता सूत्रप्रवृत्तिरेव शैषिकनिवृत्त्यर्था, सत्यं, तस्यग्रहणे त्वसति सूत्रप्रवृत्तिः शैषिकानपि विषयीकुर्यादिति तस्यग्रहणस्येवायं भारः यदुत वै शैषिका निवर्तन्ते । 'हालः सैर इति' । हलशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः, सौरशब्दः कन्प्रत्ययान्तत्वाचित्स्वरेणाद्युदात्तः, नात्र वक्ष्यमाणस्यापवादस्य कस्य चित्प्रवृत्त इत्यण् भवति, इदं च योगविभागेनाणादिविधानस्य प्रयोजनं दर्शितं, यदि हि तस्य विकारो बिल्वादिभ्योऽणित्येवापवादविधानार्थमुच्येत ततो हलस्य विकार इत्यत्र तस्येदमित्यनेन प्रत्ययो विधातव्यस्ततश्चाणं बाधित्वा हलसौराट्टगिति ठक् प्राप्नोति यद्यान्यस्मिंस्तस्येदं विशेषे, योगविभागेन त्वघादीनां विधानादणेष्वेव भवति, तस्यग्रहणे तु घादीनां निवृत्तिः प्रयोजनम् । 'वृजीनां विकारो वार्ज इति' । वृजिशब्दस्य फिटसूत्रेषु विकल्पेनान्तोदात्तत्वविधानात्पक्षे आद्युदात्तत्वाद्गण, यदि त्वत्र तस्येदमित्यण् प्रत्ययः स्यादादिदानेन घादयो विधीयेरन् ततो मद्रवृज्याः कन्निति कन्स्यात्, तथा त्रिगर्तानां विकारः त्रैगर्ते इति, त्रिगर्तेशब्दो बहुव्रीहिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः, अत्र प्रथमः प्राग्दीव्यतेः प्राप्तः, जनपदलक्षणो वुञ् द्वितीयः, गर्तान्तरपदलक्षणश्चतुर्थः, तदवधिग्रहणेन विहितो वुञ् चतुर्थः, अनेन त्वणेष्वेव भवति, तथा रङ्गणां विकारो राङ्गवइति अत्र प्राग्दीव्यतेः प्रथमः, तदपवादयोरवृद्धादपीति ओर्दृशेठजिति वुञ्ठजोस्तुल्यकतयोरन्यतरो द्वितीयः, कोपधादणिति वा कञ्छादिपाठाट्टाण् तृतीयः, मनुष्यतत्स्ययोर्वुञ् चतुर्थः, अनेन त्वण् प्राप्त ओरजा बाधिनः कोपधाच्चति प्रतिप्रसूयते, यदि तर्हि विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति पाटलिपुत्रस्यावयवाः पाटलिपुत्रकाः प्रासादाइति, तस्येदमित्यत्रार्थे रोपधेतोः प्राचाप्रिति वुञ्

प्राप्नोति, नैष दोषः । प्राण्यौषधिवृत्तेभ्यो हि घादीनामवयवे निवृत्तिः,
तत्र कः प्रसङ्गे यदप्राण्यौषधिवृत्तेभ्योवयवे निवृत्तिः स्यात् ॥

“अवयवे च प्राण्यौषधिवृत्तेभ्यः” ॥ ‘मौर्वमिति’ । मूर्वाशब्द-
स्तृणधान्यानां च द्रुषामित्याद्युदात्तः । ‘खादिरमिति’ । खादेः खदि-
रशब्दः किरञ् प्रत्ययान्तो निपातितस्तेनानुदात्तादिलक्षणो वृञ् प्राप्नोति,
यदि त्वणिष्यते बिल्वादिषु पठितव्यः । ‘कृतनिर्द्वंशौ हि ताविति’ ।
तस्येदमित्यनेन, यद्यपि शैषिकनिवृत्त्यर्थत्वं पूर्वयोगस्य प्रयोजनमुक्तं
तथापि तदनपेक्ष्य भास्मनं मार्त्तिकमित्यादौ तावदणादयः सिद्धा इत्य-
भिसन्धायेदमुक्तम् ॥

“बिल्वादिभ्योऽण्” ॥ ‘अज्मयटोरपवाद इति’ । तत्र काण्ड-
पाटलीशब्दाभ्यां वृद्धलक्षणस्य मयटोपवादः, शेषेभ्यस्त्वनुदात्तादिलक्षण-
स्याजः, बिल्वशब्दस्य विल्वतिष्ययोर्वातः स्वरित इत्यन्तः स्वरित उदात्तो
वा, ग्रीहिमुद्गशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ मसूरगोधूमगधीधुकशब्दा
लघावन्ते द्वयोश्चेति मध्योदात्ताः, इषेः क्तुः इत्तुः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः,
वेणुशब्दो विभाषा वेण्वन्थानयोरिति पठेन्तोदात्तः, कर्पाशशब्दो जाति-
लक्षणङीषन्तः कर्कन्धूशब्दो ऽल-बू-कर्कन्धूदिधिपूरिति निपातनान्म-
ध्योदात्तः, कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः कुटीरशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, ।
‘मयङ्बाधनार्थमिति’ । मयङ्मैतयोरित्यादिना प्राप्तस्य मयटो बाध-
नार्थं, शेषेभ्यस्त्ववृद्धेभ्यः शब्देभ्यः पठे मयङ् भवत्येव, अण्यहणं बाधक-
बाधनार्थं, बिल्वादिभ्यो यथाविहितमित्युच्यमानेपि हि पाटलीशब्दा-
न्ङीषन्तादनुदात्तादिलक्षणस्याजो मयटा बाधे प्राप्ते पुनर्वचनादत्रैव
स्यादण्यहणात्त्वणोऽव भवति ॥

“कोपधाञ्” ॥ ‘अजोपवादइति’ । ओरञ् अनुदात्तादेश्चेति
प्राप्तस्य, तित्तिङीकादयो लघावन्त इत्यादिना मध्योदात्ताः ॥

“त्रपुजतुनोः पुक्” ॥ ‘अप्राण्यादित्वादिति’ । प्राण्यौषधिवृत्ते-
ष्वन्यतमत्वस्याभावादित्यर्थः ॥

“ओरञ्” ॥ देवदारुभद्रदारुशब्दौ पीतद्रवर्थानामित्यादिनाकु-
दात्तौ, पीतद्रुः सरलो वनस्पतिः, पीतद्रुर्थो येषां तेषामादिरुदात्तो भव-
तीत्यर्थः ॥

“अनुदात्तादेश्च” ॥ ‘दाधित्यं कापित्यमिति’ । दधनि तिष्ठ-
तीति सुपि स्यः, उपपदसमासः, एषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः,
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।

“पलाशादिभ्यो वा” ॥ ‘उभयत्रविभाषेमिति’ । कथमि-
त्याह । ‘पलाशखदिरेत्यादि’ । पलाशशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः,
खदिरशब्दो जिरशिशिरेत्यादौ किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः, शिंशपा,
शब्दो द्वितीयं प्रागीषादिति वर्तमानेपान्तादीनां गुर्वादीनामिति मध्यो-
दात्तः, स्पदि किञ्चिच्चलने, अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्, किरन्तेरीन्
करीरं, कृद्व्यामीपन्, शृपृथ्वां किच्च, शिरीषं, शेषे नित्स्वरेणाकुदात्ता-
वेतौ, विकङ्कतमूलासयवासशब्दा यामादीनां चेत्याकुदात्ताः ॥

“शम्याष्टलज्” ॥ ‘अजोपवाद इति’ । शमीशब्दो गौरादि-
डीषन्तः, । ‘शामीली सुगिति’ । चातुर्मास्ये वरुणप्रघासेषु शमीमय्यः
सुचो भवन्तीति श्रुतम् ॥

“मयद्वैतयोर्भाषायामभत्याच्चादनयोः” ॥ ‘मौद्गः सूपः कार्पा-
समाच्चादनमिति’ । उभयत्र वित्वाद्यण्, विकारावयवयोरभत्याच्चाद-
नयोश्च यथासङ्ख्यं न भवति विकारावयवयोरसमासनिर्द्देशेन प्रत्येक-
मभिसम्बन्धात् । ‘तद्विषयेपि यथा स्यादिति’ । यद्येतयोरिति नेच्येत
उत्तरैर्विशेषप्रत्ययैरत्रादिभिः सम्यधारणायां परत्वात्तएव स्युः, पूर्वेषां विशे-
षप्रत्ययानां मयडभावपक्षे सावकाशत्वान्मयट्पक्षे परत्वान्मयडेव लभ्यत-
इति प्राणिरज्जतादिभ्योत्रादय इत्युक्तम्, एतयोरिति वचनं पुनर्विधानार्थं
सम्यक्षतइति परेषामपि विषये मयड्भवति ॥

“नित्यं वृद्धशरादिभ्यः” ॥ ‘नित्यं मयट्प्रत्ययो भवतीति’ ।
प्रामदीव्यतीयानामपवादः, अणं तु कोपधलक्षणमजैव परत्वाद्वाधते । ‘शा.

कमयमासमयमिति' । आस्रशब्दो ऽमितम्योर्दीर्घश्चेति रन्मत्ययान्तः ।
'तदनेन क्रियतइति' । नित्यंशब्दोतिरिच्यमानः पूर्वोच्चार्यपठितस्य
वाक्यस्य स्मारक इति, एवं च मृच्छब्दस्य शरादिषु पाठोऽस्यैव प्रपञ्चार्यो
द्रष्टव्यः ॥

“गोश्च पुरीषे” ॥ ‘गघ्यं पय इति’ । कथं पुनरत्र प्रसङ्गे या-
वता विकारावयवयोरिति वर्तते पयश्च न विकारो नावयवस्तत्राह ।
'पुरीषं न विकार इत्यादि' । अक्रियमाणे पुरीषग्रहणे इष्टसिद्ध्यर्थमेव
तस्येदमित्यधिकारे गोर्मयइति सूत्रं कर्तव्यं ततश्चात्रापि प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

“पिष्टाच्च” ॥ ‘पिष्टमयं भस्मेति’ ॥ पैष्टी सुरेति तु सामान्य-
विवक्षायां तस्येदमित्यण्, प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीतिवत् ॥

“असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्” ॥ ‘यावक इति’ । यवशब्दाद्विका-
रेण, तदन्ताद्यावादिभ्य इति स्वार्थे कन् ॥

“नोत्वद्वर्धबित्वात्” ॥ ‘मैज्जमिति’ । मुञ्जशब्दात्तृणधान्यानां
च दृषामित्याद्युदात्तत्वादौत्सर्गिकेण । ‘गार्मुतमिति’ । गर्मुच्छब्दः
मृशोऽस्ति, योर्मुट् चेत्युतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्त इत्यनुदात्तादेश्वेत्यञ्,
कथं तर्हि तस्मात्तं गार्मुतं चर्त्तुं निर्वपेदित्यन्तोदात्तत्वं, सर्वविधीनां कृन्द-
सि विकल्पितत्वादण् भविष्यति । ‘वाद्घोति’ । वर्धशब्दो लघावन्तइत्या-
द्युदात्तस्तस्मादण्, टिड्ढाणञिति ङीप् । ‘मनुन्विद्वेश इत्यादि’ । असति
तस्मिन्वर्णग्रहणं सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति तदन्तविधिः स्यात् ।
'वैणवीति' । बित्वाद्यण् ॥

“तालादिभ्योञ्” ॥ ‘मयडादीनामपवाद इति’ । आदिशब्दे-
नाजो ग्रहणं, बहुवचनं तु तयोरेव प्रकृतिभेदेन बहुत्वात्, तत्र तालश्या-
माकाभ्यां वृद्धत्वान्मयट् प्राप्तः, बर्हिणस्य विकारो बार्हिणं, प्राणिरजता-
दिभ्योञ्, तस्माद् जितश्च तत्प्रत्ययादित्यञ् प्राप्तः, शेषेभ्योनुदात्तादिल-
णस्य । लिशिदृशिभ्यामिन्द्रशब्दउपपदे मूलविभुजादित्वात्कः, अन्येषामपि
दृश्यतइति दीर्घत्वं, चप् सान्त्वने, पचाद्यच्, पीयूषाशब्दो लघावन्त-
इति मध्योदात्तः, तत्र हि फिष इत्यधिकारात्प्रागेव टापः स्वरप्रवृत्तिः,

इन्द्रायुधशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः । 'तालाद्विभृतीति' । अन्यत्र तालमयमित्येव भवति । अण्यहणं बाधकबाधनार्थम्, अन्यथा यथाविहितमित्युच्यमाने बाह्यणशब्दाद्वृद्धलक्षणो मयट् स्यात्, वचनं तु जितश्च तत्प्रत्ययादित्यजो बाधनार्थं स्यात् ॥

“जातरूपेभ्यः परिमाणे” ॥ ‘मयडादीनामपवाद इति’ । आदिशब्देनाजो ग्रहणं, बहुवचनं तु पूर्ववत्, तत्र वृद्धेभ्यो हाटकादिभ्यो मयटोपवादः, तपनीयादिभ्योऽनुदात्तादिभ्योऽजः ॥

“प्राणिरजतादिभ्योऽज” ॥ ‘अणादीनामिति’ । आदिशब्देन मयड् एह्यते, बहुवचनं तु पूर्ववत्, तत्राद्युदात्तेभ्यः प्राणिशब्देभ्योऽणोपवादो वृद्धेभ्यो मयटः, रजतादिष्वपि यदाद्युदात्तं तस्मादणोपवादः, अनुदात्तादेस्तु मयटः । ‘कापोतं मायूरं तैत्तिरमिति’ । तित्तिरिशब्दस्तरतिः सन्ध्याभ्यासस्येति किप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः, शेषौ लघावन्तइति मध्योदात्तौ । परिशिष्टमिहोदाहरणमिति चोक्तं, तस्माच्छ्रुक्ककएधादय इहोदाहरणः । शुक्ककशब्दौ प्राणिनां कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तौ, एधशब्दोरन्ध्रप्रत्ययान्त आद्युदात्तः, कथं तर्हि कापोतमित्याद्युदात्तं, सत्युदात्तार्थं प्राणियहणेऽनुदात्तादेरपि प्राणिनः परत्वादनेनैवाज् भवितुमर्हतीति मन्यते, आह चानुदात्तादेरजः प्राण्यज्विप्रतिषेधेनेति, कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा, सापवादकः स विधिर्मयटा परेण बाध्यते, अयं पुनर्निरपवादोऽनेनैव हि परत्वान्मयड् बाध्यते, किं सिद्धं भवति, श्वाविधो विकारः शौवाविध इति सिद्धं भवति, कथं सिद्धं भवति, श्वानं विध्यतीति क्लिप् नहि वृतीति दीर्घः, ग्रहज्यादिसम्प्रसारणं, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वादननुदात्तादिः, तत्रानुदात्तलक्षणस्याजो बाधकं मयटं परत्वादयमज् बाध्यते, द्वारादित्वाद्बुद्धिप्रतिषेध एजागमश्च ॥

“जितश्च तत्प्रत्ययात्” ॥ तयोर्वाचकत्वेन यः सम्बन्धी प्रत्ययः स तत्प्रत्ययः, षष्ठीसमासः । ‘विकारावयवयोरवेति’ । यदि तु जित्प्रत्ययान्तः प्राण्यौषधिवृत्तवाची सम्भवति ततोऽवयवेऽपि भवति, द्वयोः प्रकृतत्वात्, लक्ष्यमनपेक्षैवमुक्तम् । ननु च पूर्वं पञ्चालाः, पटो दाग्ध

इत्यवयवे समुदायशब्दो दृष्टः, विकारे च प्रकृतिशब्दः शालीन्मुङ्गे मुद्गैरिति, शालिविकारान्मुद्गविकारैरित्यर्थः, ततश्च देवदार्वामवयवविकारवृत्तेर्देवदार्वदिशब्दात्तद्विकारावयवयोस्तेनतेनाज्जादयो भविष्यन्ति नार्थानेनेत्याशङ्क्याह । 'मयटोपवाद इति' । सत्यमस्ति यथाकथंचिद्विद्वत्सिद्धिस्तथापि वृद्धलक्षणे मयण्माभूदित्येवमर्थमेवाञ्चिधेयः, अन्यथा येनैव हेतुनैतद्वाक्यं भवति देवदारवस्य विकारः शामलस्य विकारस्तेनैव मयडपि स्यात्, विकार्यात्तेनैव हेतुना मयडपि प्राप्नोति, अनभिधानाच्च भविष्यति, तदेव तर्ह्यनभिधानं विधानेन प्रतिपाद्यते, यद्येवं तस्य विकारः, उष्णदुग्धं, औष्ट्रकज्वरं, तस्य विकार औष्ट्रिकोपानुदिति, टिड्ढाणजिति ङीष्प्राप्नोति, न चेष्टते, एवं हि सौनागाः पठन्ति वुजश्चाज ईतः प्रसङ्ग इति, तस्मादवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्द इति तेनतेन लक्षणेनाज्जादयो भविष्यन्ति, अनभिधानात्तु विकारावयवप्रत्ययान्ताच्च मयङ्गुविष्यतीत्येतदेव साम्प्रतम् । 'बैल्वमयमिति' । जितो यत्नेन मयटं सूत्रकारो निवर्त्तयन् अन्यतो वष्टि मयटमिति वृत्तिकृतो मतम् । भाष्यवार्त्तिककारौ पुनराहुतुस्तच्चानभिधानमाश्रयितव्यम्, अभिधाने ह्यन्यतोपि मयटः प्रसङ्गो बैल्वस्य विकार इति ॥

“क्रीतवत्परिमाणात्” ॥ चरणेभ्यो धर्मवदित्यनेन तुल्यमेतत् । 'सङ्ख्या च परिमाणग्रहणेन गृह्यतइति' । चकारादुन्मानं च, परिमीयतेनेनेति परिमाणमिति यौगिकः परिमाणशब्द इत्यर्थः । तदाह । 'न ह्युठिपरिमाणमेवेति' । 'नैष्किक इति' । असमासे निष्कादिभ्य इति ठक् । 'शत्यः शतिक इति' । शताञ्च ठन्यतावशते । 'साहस्रमिति' । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । 'वतिः सर्वसादृश्यार्थ इति' । किमेवं सति सिद्धं भवति तदाह । 'अध्यर्तुपूर्वेत्यादि' । आदिशब्देन प्रकृतिप्रत्यययोः प्राग्वतेः सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति तदन्तविधेश्च परियहः । एतदुक्तं भवति, याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन ये प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन तएव प्रत्यया विकारे भवन्ति । 'द्विसाहस्रमिति' । पक्षे लुक्, सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ।

‘द्विनैष्किकमिति’ । प्राग्वतीयस्य ठञो द्वित्रिपूर्वाचिष्कादिति पक्षे लुक्, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

“उमोर्णयोर्वा” ॥ उमाशब्दस्तृणधान्यानां वेत्याद्युदात्तः, ऊर्णा-
शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, ताभ्यां वुञभावे यथाक्रममणञौ ॥

“एण्या ठञ्” ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य प्रयोजनमाह । ‘पुंसस्त्वजेव
भवतीति’ ॥

“गोपयसोर्यत्” ॥ ‘मयद्विषये त्विति’ । मयद्वैतयोरिति विहि-
तस्य मयटो विषये ॥

“द्रोश्च” ॥ ‘अजोपवाद इति’ । ओरञित्यस्य, सूत्रप्राप्त्यभि-
प्रायं चैतत् । एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति मयट् त्वस्मात्प्रा-
प्नोति । ‘द्रव्यमिति’ । गुणैः संद्रूयते प्राप्यतइति गुणसंद्रावः ॥

“माने वयः” ॥ मीयते येन तन्मानं प्रस्थादि ॥

“फले लुक्” ॥ ‘तद्विशेष इति’ । विकारावयवविशेषे, उदाहरणेषु
आमलकीशब्दादृष्टान्मयटो लुक्, इतरयोगैरादित्वान्डीष्, ताभ्यामनुदा-
त्तादिलक्षणस्याजः, सर्वत्र लुक्तद्वितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्, ननु च
न फलं वृत्तस्य विकारः, स हि द्विविधो भवति यो वा प्रकृतिमुपमृद्वाति
खादिरं भस्मेति, यो वा प्रकृतेर्ध्वपदेशान्तरं करोति खादिरः सुव इति,
फलं तु नैवं विधमिति वृत्ते स्थितमपि काकादिवच तस्य विकारो नाप्य-
वयवोनारम्भकत्वात्, उत्पत्ते हि वृत्ते पश्चात्फलमुपजायते तत्कथं विका-
रावयवयोस्त्यक्तस्य प्रत्ययस्य लुग्विधीयतइत्याह । ‘फलितस्येति’ ।
फलशब्दस्तारकादिः, प्रकृतेरेवस्यान्तरं विकार इत्युक्तम्, अफलितावस्था-
याश्च फलिताऽवस्यान्तरं भवत्येव, तत्र वृत्तत्वं तूभयत्रानुवर्तते, सर्वत्र
चोत्तरावस्था विकारः, सर्वश्चावयवः स्वोत्पत्तेः प्राङ्गोपस्थितो नास्या-
रम्भकः, यथा शृङ्गदन्तादिरथ च गवादेरवयवो भवति तदेतत्फलेपि समानं,
पल्लवशब्दोर्ध्वार्चादिः, फले लुग्विधानमनर्थकं प्रकृत्यन्तरत्वात्, आमल-
कादिशब्दः फले वर्तते न यौगिक आमलक्याः फलमिति, यथा नाम-
लकयोगादृक्ते आमलकशब्दः, आमलकफलस्येयमामलकीति, यथाङ्गादि

शब्दः तत्रिये जनपदे च, प्रत्ययनिवृत्त्यर्थे तु यथैतद्वाक्यं भवति आम-
लक्या विकारः कुवल्या विकार इति तथा प्रत्ययोपि स्यात् ॥

“पूत्तादिभ्योऽण्” ॥ ‘अजोपवाद इति’ । शिषुकातुशब्दाभ्या-
मुवर्णान्तलक्षणस्य, शेषेभ्यस्त्वनुदात्तलक्षणस्य, तत्र पूतशब्दः फिषित्य-
न्तोदात्तः, फिषिति प्रातिपदिकस्य नाम, न्ययोधशब्दो लघावन्तइति
मध्योदात्तः, अश्वत्थशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः, इङ्गुदीवृहतीशब्दो
गौरादिङीषन्तौ । ‘विधानसामर्थ्यादिति’ । यदस्य लुक् स्याद्वि-
धानमनर्थकं स्यात्, नह्यणोऽजो वा लुकि कृते कश्चिद्विशेषः । ‘नैयो-
धमिति’ । न्ययोधस्य च केवलस्येत्यैजागमः ॥

“जम्बवा वा” अजस्तु भवत्येव, नह्यजो विधानसामर्थ्यं फलाद-
न्यत्र अवणात् । ‘जम्बूनीति’ । फलस्याभिधेयत्वात्पुंसकद्रव्ये जशशसोः
शिः, नुम्, सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः ॥

“लुप् च” ॥ ‘युक्तवद्भावे विशेष इति’ । लुपि हि सति लुपि युक्त-
वद्व्यक्तिवचने इति प्रकृत्यर्थगते लिङ्गवचने भवतः, लुकि त्वभिधेयवलि-
ङ्गवचने स्याताम् । ‘फलपाकशुषामिति’ । फलपाकेन शुष्यन्तीति फल-
पाकशुषः । ‘व्रीहयो मुद्रा इति’ । वित्वाद्यणो लुक्, यवमाषतिलशब्दा-
स्तृणधान्यानां च द्रुषामित्याद्युदात्तास्तेभ्य औत्सर्गिकस्याणो लुक्, मल्लि-
काशब्दो मादीनामिति मध्योदात्तः, अस्यार्णः । अत्र द्वितीयः प्रागीषा-
दिति त्र्यणामिति वर्त्तते, मकारादीनां त्र्यणं द्वितीयमक्षरमुदात्तं भवति,
नवमालिकाशब्दो लघावन्तइति मध्योदात्तो जातिशब्दः, विदारीवृहती-
शब्दो गौरादिङीषन्तौ, अंशुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, सतो
मतुप्, ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुबाद्युदात्तः, ङीबनुदात्तः, तदेवमंशुमती-
शब्दे मतुबकार उदात्तः । ‘पाटलानीति’ । बित्वादित्वादण्, साल्वशब्दः
प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । ‘क्वचिदन्यदपि भवतीति’ । लुपोन्यदपि
क्वचित्कार्यं भवति, तत्पुनर्लुग्लुपोरभावश्च, कदम्बमित्यादावनुदात्तादि-
लक्षणस्याजो लुक्, कदम्बादयः शब्दा लघावन्तइति मध्योदात्ताः ।
‘बैत्वानीति’ । अत्रोभयाभावः, बित्वाद्यण् ॥

“हरीतक्यादिभ्यश्च” ॥ हरीतक्यादिषु द्राक्षाप्रभृतिभ्यो मयटो लुप्, उदात्तादिभ्योऽणः, अनुदात्तादिभ्योऽञः ॥

“कंसीयपरशव्ययोर्यञौ लुक् च” ॥ ‘प्राक् क्रीताच्छेन कंसीय- इति’ । प्राक् क्रीताच्छे इत्यधिकारे तस्मै हितमितिच्छप्रत्ययेन कंसी- यशब्दे व्युत्पाद्यतइत्यर्थः । एतेनोगवादिभ्यो यता परशव्यशब्द इति व्याख्यातम् । ‘तत्सन्नियोगेन कंसीयपरशव्ययोर्लुभ्वतीति’ । प्रत्य- यादर्शनस्य लुक्संज्ञाविधानात्तदवयवयोः प्रत्यययोर्लुभ्वतीत्यर्थः । अथ वृत्तृहनिकषिकमिभ्यः स इति सः, कंसशब्दे सप्रत्ययो, यश्च परान्श- णोतीति परशुः, आङ्परयोः खनिशभ्यां णिच्चेति कुप्रत्ययस्तयोर्लुक्- स्माच्च भवति, तत्राह । ‘प्रातिपदिकाधिकारादिति’ । प्रातिप- दिकाधिकारे हि ततः परयोश्चयतोर्लुभ्वति न धातुप्रत्ययस्य, आह, ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गपदसंज्ञार्थं यच्छ्रयोश्च लुगर्थमिति, ननु चातः कृकमिकंसेत्यत्र कंसग्रहणं लिङ्गं नावश्यमुणादिषु व्युत्प- त्तिकार्यं भवतीति, तेनोकारसकारयोर्लुग्न भविष्यति, सत्यं, वृद्धा- वृद्धावर्णस्वरद्वयलक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमवश्यकर्तव्यस्य ड्याप्प्रा- तिपदिकग्रहणस्यानुषङ्गिकं प्रयोजनं दर्शितम्, अत एव च ड्याप्प्राति- पदिकादित्यत्र नेदं वृत्तिकृता दर्शितम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयश्चरणः ॥

“प्राग्वहतेष्ठक्” ॥ ‘तदाहेति’ । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानमिति वक्ष्यति, न च वाक्याद् द्वितीया सम्भवत्यप्रातिपदिकत्वात्, तेन तदिति कर्ममात्रं निर्दिश्यते न तु द्वितीयासमर्थविभक्तिः । ‘माशब्द इत्यार्होति’ । शब्दो माकारीत्याहेत्यर्थः । संसर्गरूपस्य वाक्यार्थस्येति करणेन प्रत्ययमर्शं सति वचनक्रियां प्रति कर्मत्वं संभवति नान्यथेति मत्वैव वियहः । ‘वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानमिति’ । एतच्चाहौ प्रभूतादिभ्यः पुन- र्वचनाल्लभ्यते, अन्यथा प्रभूतादयो माशब्दादय एव भवन्तु किं पृथग्व- चनेन । ‘आहाविति’ । आहेति पदे प्रकृतिभागस्यागन्तुकेनेकारेणेदम

नुकरणं, तत्र शब्दे कार्यस्यासम्भवादर्थप्रत्ययविधिः । 'क्रियाविशेषणा-
दिति' । तदन्ताभिधायिन इत्यर्थः । 'पृच्छताविति' । तिङन्तानुकर-
णमेतत् । एवं गच्छताविति, तिङन्तार्थे तु प्रत्ययः । 'सुखातं पृच्छ-
ताति' । सुखातं भवता सुखातो भवानित्येवं वा पृच्छतीत्यर्थः । 'सौख्य-
रात्रिक इति' । सुखरात्रिं पृच्छति, एवं यः पृच्छति स एवमुच्यते,
एतेन सौख्यशायनिको व्याख्यातः, अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ।
'गौरवस्मिक इति' । तत्पशब्देन भार्या लक्ष्यते ॥

“तेन दीव्यति खनति जयति जितम्” ॥ 'सर्वत्र करणे
तृतीयेति' । दीव्यत्यादावभिहितत्वात्कर्तरि तृतीया नोपपद्यतइति
तत्साहचर्याज्जितमित्यनेनापि योगे करणएव तृतीयेति सर्वशब्दार्थः,
तेन देवदत्तेन जितमित्यत्र न भवति, हेतुतृतीया तु नाशङ्कता,
ऽनभिधानात्, नहि हेतुतृतीयान्तादुत्पद्यमानेन ठका विग्रहवाक्यार्थ-
स्याभिधानमस्ति । 'प्रत्ययार्थइति' । निर्द्वारणएषा सप्तमी, सामान्या-
पेक्षमेकवचनम्, इह दीव्यत्यादौ तिपो बहवोर्थाः, एकत्वसङ्ख्या
वर्त्तमानकाले-युष्मदस्मद्व्यतिरेक इति, तेषु मध्यइत्यर्थः । तदेव
दर्शितं । 'सङ्ख्याकालयोरविवक्षेति' । नान्तरीयकत्वात्, अवश्यं हि
यया कया चित्सङ्ख्याया येन केन चित्कालेन निर्देशइति तयोरुपादानं
न तु तयोर्विवक्षा, तत आक्षिप्य आक्षिप्य इति द्विवक्षोरपि भवति,
अक्षैरदीव्यदित्यादौ कालान्तरे चाक्षिप्य इति भवति, न्यायस्य तुल्यत्वा,
त्युह्यस्याप्यविवक्षा, तेनाक्षिप्यमाक्षिप्यमित्यत्रापि भवति, यथैव
तर्हि सङ्ख्याकालपुरुषाणामविवक्षा तथा कर्तुरपि प्राप्नोति, एकप्रत्यय-
वाच्यत्वात्, नैष दोषः कर्तुरविवक्षायामाख्यातोपादानमकिञ्चित्करं स्यात्,
विपर्ययस्तु न भवति कर्तुरविवक्षा कालादीनां विवक्षेति, कर्तुः प्रधा-
नत्वात्, सङ्ख्यादिविशिष्टो हि कर्त्ताऽऽख्यातानां प्रधानभूतार्थस्तेन
स तावद्विवक्ष्यते, इतरेषां नान्तरीयकत्वादविवक्षा, किं च साधन-
स्याप्यविवक्षायां जितमित्यस्योपादानमनर्थं स्यात्, इहाख्यातेषु क्रिया
प्रधानभूता गुणभूतः कर्त्ता, अत एव किं करोति देवदत्त इति

क्रियाप्रश्ने पचतीत्याख्यातेनोत्तरं दीयते, न तु कृदन्तेन पाचक इति, तस्य सत्त्वप्रधानत्वात्, किं च यदि कृदन्तेष्विवाख्यातेष्वपि कर्ता प्रधानभूतः स्याद् यथा पाचकस्यापत्यमित्यपत्यादिभिर्योगो भवति तथा-
ऽऽख्यातवाच्यस्यापि स्यात् पचत्ययमिति, क्रियावेशः स्याद् यथा पाचकस्तिष्ठतीति, तस्मात्क्रियाप्रधानमाख्यातं ततश्च तदर्थं विधीय-
मानः प्रत्ययोपि क्रियाप्रधानः स्यादिति तदन्तस्यापत्यादिभिर्योगः क्रियावेशश्च न स्यात्, आत्विकस्यापत्यमात्विकं पश्येति, तत्राह । ‘क्रिया-
प्रधानत्वेपि चाख्यातस्येति’ । आख्यायतेनेन क्रिया प्रधानभूतेत्याख्यात-
स्तिष्ठन्तः, कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे क्तः, स्वनिकायप्रसिद्धिरेण ।
‘स्वभावादिति’ । यथा तेनैकदिक्, तसिश्चेत्येतस्मिन्नर्थं विधीयमानयो-
रण्तसोऽसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वं, विपर्ययश्च, सौदामनी विद्युत्सुदा-
मतो विद्युदिति, तथात्रापि, नहि स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति ॥

“संस्कृतम्” ॥ ‘योगविभाग उत्तरार्थ इति’ । उत्तरोपवादः
संस्कृतएव यथा स्यात् ॥

“कुलत्थकोपधादण्” ॥ कुले तिष्ठति कुलत्थः, अस्मादेव निपा-
तनात्सकारस्य तकारः, के चित्पुनः सकारमेवाधीयते ॥

“नौट्टचष्टन्” ॥ इह ढगधिकारे सूत्रे क्व चित्प्रत्ययस्यानुबन्धो
हीषर्थः किं सांहितिकः, किं वानुबन्धइति तत्र सन्देहे विषयप-
रिगणनं करिष्यन्श्लोकवार्तिककारः सर्वानेव षितः परिगणयति ।
‘आकर्षादिति’ । यदि तु यत्र सन्देहस्तानेवोपादायैतावन्तष्टगधिकारे
षित इत्युच्येत तदा आकर्षादिषु प्रत्ययस्याषित्वमनार्थमाशङ्क्येत ।
‘कुसीदसूत्रादिति’ । कुसीदादिकं सूत्रं यस्य तत्कुसीदसूत्रं कुसी-
दशब्दश्च, दशैकादशशब्दश्च, ननु सक्तैते भवन्ति, कुसीदादिसूत्रेण
द्वयोः षितोर्विधानादित्यत आह । ‘विधिवाक्यापेक्षं च षट्त्व-
मिति’ । सप्तानां प्रत्ययानां विधिवाक्यापेक्षमौपचारिकं षट्त्वमाश्रित्य
षितः षडेति इत्युक्तम् ॥

“आकर्षात् ष्टल्” ॥ ‘आकर्षेति’ । पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्राये-
णेति अधिकरणे घः ॥

“पर्यादिभ्यः ष्टन्” ॥ पर्यादिषु पादः पदिति पठ्यते, पादाभ्यां
चरति पदिकः पदप्रत्ययतदर्थइत्यत्र व्यत्यति पद्माव इके चरतावुपसङ्ख्यान-
मिति, सोऽस्यैव प्रपञ्चार्थः ॥

“श्वगणाटुञ् च” ॥ ‘श्वगणिकइति’ । ननु च श्वशब्दो
द्वारादिषु पठ्यते तदादिविधिश्च तत्रेप्यते तत्कथं श्वगणिक इति,
तत्राह । ‘श्वदेरिजीत्यत्रेति’ ॥

“वेतनादिभ्यो जीवति” ॥ ‘धनुर्दण्डग्रहणं सङ्घातविवेहीतार्थ-
मिति’ । तन्त्रावृत्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणात् ।

वसृक्रयविक्रयाटुन्” ॥ वसेर्वस्त्रं मूल्यम् । ‘क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घात-
विवेहीतार्थमिति’ । उक्तोत्र हेतुः । क्रयविक्रयेणेति समाहारद्वन्द्वः ॥

“आयुधाच्छ च” ॥ आयुध्यतेनेनेत्यायुधं घञर्थं कविधानमिति
कप्रत्ययः ॥

“हरत्युत्सङ्गादिभ्यः” ॥ हरति नयत्युपादत्ते वा ॥

“भस्त्रादिभ्यः ष्टन्” ॥ भस्त्रं चर्मविकारः, येन लाहादि ध्मायते
येन वा धान्यादिकं नीयते, हूयामाश्रुभसिभ्यस्त्रचित्ति करणे च् ।
शीर्षभारः शीर्षभारइति पठ्यते, निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्च,
तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक् ॥

“विभाषा विवधंवीवधात्” ॥ ‘पर्याहारे चेति’ । परित आह्रि-
यतेनेन तण्डुलादिकोर्यं इति पर्याहारः, उभयतो बहुशिक्योऽसवाह्यः
काष्ठविशेष उच्यते, वीवधशब्दो धात्विके दर्शनात्सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥

“अण् कुटिलिकायाः” ॥ कुटिलव्याधानामुपरमणं कुटिलिका,
सञ्ज्ञायां कन् ॥

“त्रैर्मन्वित्यम्” ॥ ‘द्वितः क्तिरित्ययं त्रिशब्दो एह्यतइति’ ।
सङ्घावचनस्त्वनभिधानाच्च एह्यते । ‘उप्तिममिति’ । वच्यादिसूत्रेण

संप्रसारणम् । 'नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थमिति' । प्रत्ययरहितस्य
 अन्तस्य प्रयोगः स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यनिवृत्तौ सत्यां यो गुणस्तं दर्शयति ।
 'अन्तं नित्यं मप्रत्ययान्तमेव भवतीति' । एवकारव्यवच्छेदं दर्शयति ।
 'विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति' । ननु विभाषया वाक्ये प्रसक्ते नित्यग्रहणं
 क्रियमाणं निर्वृत्ताधिकारे तद्विषयमेव वाक्यं निवर्त्तयितुमर्हति पक्षिणा
 निर्वृत्तमिति, यथा अत्र उपधालोपिनोन्यतरस्यां, नित्यं सञ्जाच्छन्दसो-
 रिति, ततश्च विषयान्तरगतअन्तस्य स्वातन्त्र्यं स्यादेव कृत्रिमहृतसुवि-
 हितमिति, एवं मन्यते, योगविभागोत्र कर्त्तव्यः, जेर्मन् भवति, निर्वृत्त-
 इत्येको योगः, ततो नित्यम्, अत्र जेर्मन्वित्येवापेक्ष्यते न निर्वृत्तइति, योग-
 विभागसामर्थ्यात्, तेन सर्वविषयस्वातन्त्र्यस्य नित्यग्रहणेन निवृत्तिः
 क्रियतइति । नन्वेवमपि नित्यमित्यत्र निर्वृत्तमित्यस्यानपेक्षणात्स्वात-
 न्त्यान्तरे नित्यमुपाधिः प्राप्नोति, सत्यम्, अनमिधानात् तथानाश्रीयते,
 'भावप्रत्ययान्तादिमब्धक्तव्यइति' । तेन निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । 'पाकेन
 निर्वृत्तं पाकिममिति' । एवं च अन्तादपि भावाभिधायिनइमपिकृते
 यस्येति लोपे च कृत्रिममित्यादिसिद्धं भवति, स्वरेपि नास्ति विशेषः,
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेणैवोदात्तत्वं, सूत्रारम्भस्तु नित्यग्रहणेन स्वातन्त्र्यं निव-
 र्त्तयिष्यामीत्येवमर्थोवेदितव्यः ॥

“अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ” ॥ 'अपमित्येति' । उदीक्षां
 माङो व्यतिहारइति त्काप्रत्यये ऽपशब्देन समासे त्को ल्यप्, मयतेरिदन्त्य-
 तरस्यामितीत्वं, त्कातोसुन्कसुन इत्यव्ययसञ्ज्ञा, तेन नात्र तृतीयासम-
 र्थात्प्रत्ययः ॥

“संसृष्टे” ॥ ननु यद्येन संसृष्टं तत्तेन संस्कृतं भवति, ततश्च
 संस्कृतमित्येव संसृष्टेपि प्रत्ययः सिद्धः, न सिध्यति, सत उत्कर्षाधानं
 संस्कारः, एकीभावस्तु संसर्गः, न च यत्रासौ तत्रावश्यमुत्कर्षास्ति, अशु-
 चिद्रव्यसंसर्गं हि प्रत्युतापकर्ष एव भवति, तस्मात्संसृष्टइति वक्तव्यं,
 यद्यस्य निबन्धनमस्त्येतदेवास्तु माभूत्संस्कृतमित्येतत्, तदवश्यं कर्त्त-
 व्यम्, इहापि यथा स्यात् विद्यया संस्कृतो वैद्यक इति, नह्यत्र संसर्गास्ति

भूतिधर्मत्वात्, किं च कुलत्थकोपधादण् संस्कृतएव यथा स्यात्संसृष्टे
मा भूदित्येवमर्थं संस्कृतमित्येतद्भवतीति वक्तव्यम् ॥

“चूर्णादिनिः” ॥ चूर्णेन ये संसृष्टास्तेषां चूर्णमस्तीति मत्वर्थो-
येनैवेतिना सिद्धं, सत्यं, तद्रूपविवक्षायां सिद्धं, संसर्गविवक्षायां तु ठक्
प्राप्नोति, अनभिधानं तु दुर्ज्ञानम् ॥

“लवणाल्लुक्” ॥ ‘लवणद्रव्यवाचीत्यादि’ । लवणशब्दोयमस्यैव
गुणवचनः षण्णां रसानामन्यतमस्य वाचकः, अस्ति च द्रव्यवचनो यः
सैन्धवादिषु वर्तते, तत्र यो गुणवचनः स न लुक् प्रयोजयति मधुरादि-
शब्दवदभेदोपचारादेव द्रव्ये वृत्तिसिद्धेः, द्रव्यशब्दस्तु सोयमित्यभिस-
म्बन्धाद् द्रव्ये वर्तमानः, यद्यपि प्रष्टी प्रचरी यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ द्रव्यश-
ब्दस्यापि क्वचिदभेदोपचारो दृष्टस्तथापि भेदविवक्षायां तत्स्थोपि
दृश्यते प्रष्टस्येयं प्राष्टी यष्टिमतः पुष्पानिति । तस्माद् द्रव्यवाच्येव
लवणशब्दो लुक् प्रयोजयति, स च प्रयोजयत्येव ॥

“व्यञ्जनैरुपसिक्ते” ॥ औदनादिषु रसो येन व्यज्यते तद्व्यञ्जनं,
बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः, उपसिक्तः सेचनेन मृदूकृतः, इह
यद्येनोपसिक्तं तत्तेन संसृष्टं भवति तत्र संसृष्टइत्येव सिद्धं नियमार्थं
वचनं, व्यञ्जनेभ्य उपसिक्तएव संसृष्टे यथा स्यात्संसृष्टमात्रे माभूत्, दध्ना-
संसृष्टा स्यातीति ॥

“तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलामकूलम्” ॥ ‘क्रियाविशेषणमित्यादि’ ।
आख्यातं हि धात्वर्थस्य कर्तव्यतामाचष्टे वर्तते वर्तनं करोति, सुष्यते
स्वापः क्रियते, शोभनमोदनं पच्यते औदनकर्मकः पाकः शोभनः क्रिय-
तइति, पचिधात्वर्थः कर्तव्यएव सम्बध्यमानः कर्म संपद्यते तस्य यत्स-
मानाधिकरणं विशेषणं तदपि कर्मैव भवति । ‘प्रातीपिक आन्वीपिक
इति’ । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः, चक्षूपरभूरित्यकारः समा-
सान्तः, द्युन्तरुपसर्गभ्योप ईदिति, व्युत्पत्तिमात्रं चैतत्, प्रतिकूलानुकू-
लपर्यायौ त्वेतौ, ऊदनोर्द्वैशब्दव्युत्पत्त्यमत्र न भवति अदेशत्वात्, देशत्वे क्रिया-
विशेषणत्वासम्भवात्, सूत्रे ईप्शब्दस्य निर्देशात् । ‘प्रातिलोमिक आनु-

लोमिक इति । पूर्ववद्बहुव्रीहिः, अच् प्रत्यन्वपूर्वादित्यच् समासान्तः, अत्रापि व्युत्पत्तिमात्रमर्थस्तु पूर्वाक्त एव । 'प्रातिकूलिक इति' । पूर्ववद्बहुव्रीहिः, अत्रापि कूलार्थो नास्ति प्रतिसरणं चैतयोरर्थः ॥

“परिमुखं च” ॥ 'पारिमुखिक इति' । परिरिह वर्त्तते तस्य चाप-
परीवर्जनइति कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा, पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी, अथप-
रिर्वाहरञ्चवः पञ्चम्या इत्यव्ययीभावः, अनेन ठक्, स्वामिनो मुखं वर्ज-
यित्वा यः सेवको वर्त्तते स पारिमुखिकः, सर्वतो भावे वा परिशब्द-
परितो मुखं प्रादिसमासः, यतो यतः स्वामिनो मुखं ततस्ततो वर्त्तत
इत्यर्थः, एवं पारिपार्श्विकः ॥

“प्रयच्छति गर्ह्यम्” ॥ 'द्विगुणार्थे द्विगुणमिति' । द्विगुणिक उत्त-
मर्ण उच्यते, न चासौ द्विगुणं प्रयच्छति किं तर्ह्येकगुणं दत्त्वा द्विगुणं
एङ्गाति अत एव तद्गर्ह्यं भवतीति, तस्माद् द्विगुणार्थे द्विगुणशब्दो वर्त्त-
यितव्यः । 'वार्षुषिक इति' । वृद्धार्थे धने वृद्धिशब्दः । 'प्रकृत्यन्तरमेवेति' ।
एतच्च वार्षुषिक इत्येतद्वृत्तिविषयमेव, नियतविषया अपि हि शब्दा
भवन्ति, वृद्धिशब्दादनभिधानान्नैव भविष्यति, तेन वार्षुषिक इत्यनि-
ष्टप्रसङ्गे नोद्भावनीयः, अथ कथं वार्षुषासमकम्पत ववा न्यस्य च
वार्षुषेरिति, स्वच्छन्दवाच ऋषयः ॥

“कुसीददशैकादशात् षुन्ष्टचौ” ॥ 'तदर्थे द्रव्यं कुसीदमिति' ।
अत्रापि कुसीदिक इत्युत्तमर्णस्याभिधानमिष्यते, न चोत्तमर्णः कुसीदं
प्रयच्छति किंतर्ह्यधमर्णः, न च तस्य वृद्धिप्रदानं गर्ह्यं तस्मात्तादर्थ्यात्ता-
च्छब्दमिति भावः, एकादशार्थे दश दशैकादशशब्देनोच्यन्तइति
तत्रैकादशशब्दस्यापि तदर्थेषु दशस्वेव वृत्तेः सामानाधिकरण्ये सति
विशेषणसमासः, संख्याया अल्पीयस्या इति दशशब्दस्य पूर्वनिपातः ।
दशैकादशादिति निर्द्वैशादकारः समासान्तः, एवं वाक्यमप्यकारा-
न्तेनैव भवति दशैकादशान्यच्छतीति ॥

“रक्षति” ॥ 'सामाजिक इति' समाजः समूहः समजत्यस्मि-
न्निति कृत्वा, एवं संचिवेशः ॥

“शब्ददुर्दं करोति” ॥ ‘शब्दं करोतीति’ । करोतिरिह ज्ञाने वर्तते, प्रकृत्यादिविभागेन जानातीत्यर्थः, एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते, इह न भवति शब्दं करोति खर इति, पात्रविशेषवाची दुर्दं-शब्दः, अनुकरणशब्द इत्यन्ये ॥

“पक्षिमत्स्यमृगान्दन्ति” ॥ ‘स्वरूपस्य तद्विशेषाणां पर्यायाणां च ग्रहणमिष्यतइति’ । अत्र हेतुः स्वरूपमित्यत्रैवोक्तः । ‘मात्स्यिक इति’ । सूर्येतिष्येति लोपो न भवति मत्स्यस्य व्यामितिपरिगणनात् । ‘हारिणिकः सौकरिक इति’ । अत्र मृगपर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितं, यथा पूर्वयोः द्वावपि ह्येतस्माद्विशेषौ, आरण्याश्चतुष्पादौ मृगाः उच्यते, हरिणपर्यायोपि मृगशब्दोस्ति तदपेक्षया हारिणिक इति पर्यायोदाहरणम् ॥

“परिपन्यं च तिष्ठति” ॥ ‘तदिति द्वितीयासमर्थोदिति’ । परिपन्यशब्दः परिमुखशब्दवदव्ययीभावस्तत्पुरुषो वा, तत्राप्यव्ययीभावपक्षे क्रियाविशेषणात्तिष्ठतेरकर्मकत्वेपि परिपन्यस्य कर्मत्वं, तत्पुरुषे तु परितः पन्याः परिपन्यइति कालभावाध्वगन्तव्या इतिवचनात्कर्म, तदित्यधिका-रसामर्थ्यादित्यन्ये । ‘पारिपन्यिकश्चोर इति’ । यः पन्यानं वर्जयित्वा तिष्ठति यो वा पन्यानं व्याप्य तिष्ठति स एवमुच्यते । ‘लौकिकवाक्य-प्रदर्शनार्थमिति’ । परिपन्यं तिष्ठतीत्येतल्लौकिकवाक्यं तस्य प्रदर्शनार्थं द्वितीयोच्चारणम् अथैवमर्थं द्वितीयोच्चारणे किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘परिपथपर्याय इत्यादि’ । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्याह । स विषया-न्तरेपीति । असति तु ज्ञापने प्रत्ययसंनियोगेन परिपन्यशब्दस्य निपा-तनं विज्ञायेत ततश्च ततोऽन्यत्र प्रयोगो न स्यात् ॥

“माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति” ॥ ‘माथशब्दः पथिपर्याय-इति’ । मथ्यते प्रशाद्यते गन्तृभिरिति कृत्वा, दण्डाकारो माथो दण्डमाथः ॥

“आक्रन्दाटुञ्च” ॥ ‘आक्रन्दो देश इति, । दुःखितानां रोदन-

स्थानमार्त्तायनमुच्यते, आर्त्तैरीयते प्राप्यतइति कृत्वा, आर्त्तायनमार्त्तानां
ज्ञाता आक्रन्द इत्युच्यते, आक्रन्दते आर्त्तैराहूयतइति कृत्वा ॥

“पदोत्तरपदं गृह्णाति” ॥ पदग्रहणेन स्वरूपं गृह्यते न सुप्तिङ-
न्तमुत्तरपदस्य पदत्वाव्यभिचाराद्, अत एवाह । ‘पदशब्द उत्तरपदं
यस्येति’ ॥

“प्रतिकण्ठार्थललामं च” ॥ कण्ठं कण्ठं प्रति प्रतिकण्ठं, यथार्थं
यदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः, अभिमुख्ये वा, लतणेनाभिप्रती
अभिमुख्यंइति, यस्तु प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठ इति प्रादिसमासस्तस्य
ग्रहणं न भवत्यनभिधानात् ॥

“धर्मं चरति” ॥ ‘अधर्माच्चेति वक्तव्यमिति’ । ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वचनम् । ‘आधार्मिक इति’ । नञञ
विरोधिवचनः, पापाचार इत्यर्थः ॥

“प्रतिपथमेति ठंश्च” ॥ ‘प्रतिपथमिति’ । पूर्ववद्वीप्सायामव्य-
यीभावः, अक्षूपरब्धूरित्यकारः समासान्तः ॥

“समवायान् समवैति” ॥ ‘समवायः समूह उच्यतइति’ ।
समवयन्ति तस्मिन्निति कृत्वा । ‘न संप्रधारणेति’ । समयपूर्वस्येणः
सम्प्रधारणायामपि प्रयोगोस्तीति मन्यते । ‘समागत्यतदेकदेशीभवतीत्यर्थं
इति’ । तत्र गुणभूतसमागमापेक्षया समवायमिति द्वितीयानिर्द्देशः, लोके
तु प्रायेण सप्तमी प्रयुज्यते द्रव्ये गुणाः समवयन्तीति ॥

“परिषदोण्यः” ॥ परितः सीदन्त्यस्यामिति परिषत्, सम्यदा-
दित्वादधिकरणे क्तिप्, सदिरप्रतेरिति षत्वम् ॥

“सज्जायां ललाटकुक्कुटौ पश्यति” ॥ सज्जानं सज्जा प्रतीतिः,
प्रसिद्धिरित्यर्थः । ‘अभिधेयनियमार्थमिति’ । अभिधेयं सेवकविशेषे
भित्तुविशेषे च नियमस्तत्रैव वृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । ‘न
कृठार्थमिति’ । लालाटिककौक्कुटिकशब्दयोर्द्वित्यादिवदकृठत्वात् तत्रि-
श्रोगेन वर्त्ततेयावद्योगे च वर्त्तते, योगेपि ललाटकुक्कुटीदर्शनमात्रेण

ठञ् न भवतीत्येतावत्सञ्ज्ञाग्रहणेन प्रसिद्धपसंयहार्यं न क्रियते, यादृशस्तु
योगोत्र विवक्षितस्तं दर्शयति । 'सर्वावयवेभ्यइत्यादि' । अनुपश्लेषस्य
विवरणं कार्येष्वनुपस्थायित्वमिति, दूरे स्थितो ललाटमेव पश्यति न
पुनः कार्येषूपतिष्ठतइत्यर्थः । 'कुक्कुटीपातो लक्ष्यतइति' । यावति
देशे कुक्कुटी पतति यावन्तं देशं समतीत्य निपतितुं समर्था स देशो
लक्ष्यतइत्यर्थः । अनेनापि प्रकारेण देशस्याल्पत्वं लक्ष्यते, कुक्कुटी पततु
मा वा ऽपतदित्याह । 'देशस्याल्पतेति' । एतदेव स्पष्टयति । 'यो
हि भिक्षुरिति' । भिक्षुः सन्यासी ॥

“तस्य धर्मम्” ॥ धर्मानुवृत्त आचारस्ततो नपेतं धर्म्यं धर्मप-
थ्यर्थन्यायादनपेतइतिवचनात् । 'दौवारिकमिति' । द्वारादीनां चेति
वृद्धिप्रतिषेध एनागमश्च ॥

“ऋतोञ्” ॥ 'होतुर्दुर्म्यं होत्रमिति' । होतृशब्दस्य महिष्या-
दिषु पाठादपपाठायं, पोतुर्दुर्म्यमिति तु पाठः, अपर आह । यजमान-
साहचर्यादुत्तिवचनस्य होतृशब्दस्य महिष्यादिषु पाठः, अयं तु
क्रियाशब्द उदाहृत इति । 'नराच्चेति वक्तव्यमिति' । नृशब्दात्सूत्रेणै-
वाजि नारमिति सिद्धे नरशब्दादुक्तो निवृत्त्यर्थे वचनमनभिधानं तु
दुर्ज्ञानम् ॥

“अवक्रयः” ॥ 'अवक्रीयतेनेनेत्यवक्रय इति' । क्रयो नाम स्वद्रव्य-
त्यागेन परद्रव्यस्वीकरणं, तस्यावमत्वमवशब्देद्व्योतयति, वाणिज्यार्थे
तैलधान्यादिकं देशान्तरं नयता ऽस्मिन् शुल्कस्थाने प्रतिभारमेतावद्वेय-
मिति तद्वेशाधिपतिना यत्कल्पितं सोवक्रयः पिण्डक इति चोच्यते, तत्र
स्वद्रव्यमेव दत्त्वा स्वद्रव्यमेव स्वीक्रियतइत्ययमवक्रयो भवति, नतु मुख्यः ।
'नन्वित्यादि' । अवक्रयस्याप्यनादिप्रवृत्तत्वादिति भावः । 'लोक-
पीडयेति' । अर्थलोभेन धर्मातिक्रमेण धर्मापेतत्वं दर्शयति ॥

“तदस्य पण्यम्” ॥ 'पण्यमिति विशेषणमित्यादि' । इह यो
विशेषणमुपाधिर्वापादीयते द्योत्ये तस्मिंस्तेन भवितव्यं, तद्वया सास्य

देवता, इन्द्रो देवता ऽस्य ऐन्द्रः स्यालीपाक इति देवतात्वं वृत्तावन्तर्भवति, तद्वदत्रापि पण्यत्वमन्तर्भवतीति, नात्रापूर्वं किं चित् ॥

“किशरादिभ्यष्टक्” ॥ किशरादयो गन्धविशेषवचनास्तद्वृत्तिवर्तन्ते, गन्धान्निनष्टीति यथा ॥

“शलालुनोन्यतरस्याम्” ॥ ‘शलालुक इति’ । इसुसक्तान्तात्कः ॥

“शिल्पम्” ॥ ‘कौशलमिति’ । क्रियाभ्यासपूर्वको ज्ञानविशेषः । ‘मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येति’ । मृदङ्गे वाद्यते येन तन्मृदङ्गवादनं शिल्पं, भावसाधनस्य गौणं सामानाधिकरण्यं, मृदङ्गवादनविषयं शिल्पमस्येत्यर्थः । ‘मार्दङ्गिक इति’ । ननु मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येति विग्रहः कृतस्ततश्च मार्दङ्गवादनिक इति भवितव्यं तत्राह । ‘मृदङ्गेत्यादि’ । मृदङ्गवादनशब्दात् प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात्, किं तूपचरितवृत्तेरपि मृदङ्गशब्दादेव भवति, अत एवानभिधानान्मृदङ्गनिष्पादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः कुम्भकार इत्यत्र न भवति ॥

“महुकभर्करादन्यतरस्याम्” ॥ अयमेव निर्देशो ज्ञापयति तद्वादनवृत्तिभ्यां मृदङ्गादिभ्यः प्रत्यय इति, नहि मुख्यमहुकभर्करयोः शिल्पेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यते ॥

“प्रहरणम्” ॥ प्रहरणमायुधं प्रहियतेनेनेति कृत्वा । ‘धानुष्क इति’ । पूर्वघत्कादेशः, इणः ष इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥

“परश्वधाटुञ्च” ॥ परश्वधः परशुः ॥

“शक्तियष्टोरीकक्” ॥ शक्यतेनया प्रहर्तुमिति शक्तिः, यष्टिशब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं, किमर्थमीकगुच्यते न कगेवोच्यते, का रूपसिद्धिः, शक्तियष्टिशब्दाभ्यां बहुादिङीषन्ताभ्यां लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ककि कृते शाक्तीको याष्टीक इति सिद्धं, न सिद्ध्यति, केण इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति, विभाषा ङीबुक्तः, तदभावपक्षे दीर्घस्य शङ्कैव नास्ति, एवं तर्हि इकगेवोच्येत, इकारेपि हि सवर्णदीर्घत्वे सिद्ध्यति, यस्येति लोप इकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति, यदस्यावयहनिवृत्तिरिकारस्य

प्रयोजनम्, एवं तर्हि सूत्रारम्भो निष्फलः स्यात्, पूर्वसूत्रविहितेन ठकैवा-
वग्रहनिवृत्तेः सिद्धत्वात्, नानर्थकं वाक्यनिवृत्त्यर्थत्वात्, एवमपि
प्रत्ययान्तरमनर्थकं शक्तियष्टोरित्येतावद्वक्तव्यं, ठक् प्रकृतस्तस्य पुनर्विधानं
वाक्यनिवृत्त्यर्थं भविष्यति किमीकको विधानेन, तद्विधानात्तु यस्येति
लोपो न भविष्यति, यथैव तर्हि यस्येति लोपो न भवति एवं सवर्ण-
दीर्घत्वमपि न स्यात्, यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य
तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते, यस्येतिलोपं च प्रति इकारोच्चारण-
मनर्थकं सवर्णदीर्घस्य पुनर्निमित्तमेव ॥

“अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः” ॥ यदास्ति मतिर्यस्य स आस्तिकः,
चोरेपि प्राप्नोति तस्यापि मतिसद्भावात्, तत्राह । ‘न चेति’ । ‘तद्वि-
परीत इति’ । परलोको नास्तीति मतिर्यस्य तत्रास्तिको लौकायतिको
न त्वचेतनः पदार्थः, मत्यभावमात्रे प्रत्ययस्यानिष्टत्वात्, दिष्टं दैवं
तद्विषया मतिर्यस्य स दैष्टिकः, वृत्तावपि प्रमाणानुपातिनी मतिर्यस्येति
दैववित्, प्रमीयते तेभ्यो दैवमिति, प्रमाणशब्देनेतिहासपुराणादिविवक्षित-
तम् । ‘अस्तिनास्तिशब्दौ निपाताविति’ । तेन प्रातिपदिकाधिकारो न
बाध्यतइति भावः । वचनसामर्थ्याच्चेत्यभ्युपगम्यवादः ॥

“शीलम्” ॥ ‘शीलं स्वभाव इति’ । शील्यते पुनःपुनः क्रियते
ऽनेनेति कृत्वा । ‘अपपन्नं शीलमस्येति’ । शीलविषये शीलत्वमारोप्य
सामानाधिकरण्येन व्यपदेशः । ‘भक्षणक्रियेत्यादि’ । शीलं तावदुपात्तत्वा-
दन्तर्भवति क्रियाविषयत्वाच्च शीलस्य क्रियाद्वन्तर्भवति, स्वभावाच्च
भक्षणक्रिया, न निष्पादिका ॥

“कृत्रादिभ्यो णः” ॥ कृत्रशीलता शिष्यस्य दर्शयितुमाह । ‘कृद-
नादावरणाच्छ्रमिति’ । कृदयते घृनि इस्मन्त्नृक्षिषु चेति ह्रस्वः । ‘कृ-
त्रशील इति’ । कृत्रसहचरिता कृदन्तर्क्रिया शीलमस्येत्यर्थः, यदि त्वत्पू-
पभक्षणं शीलमस्यापूपिक इतिवत् कृत्रावरणं शीलमस्य कृत्रिक इति व्युत्पा-
द्यते तदा दासेपि प्राप्नोति, अभिधानस्वाभाव्यात्तु तथा नाश्रीयते । ‘उप-
सर्गपूर्वो दृश्यतइति’ । ततश्च तस्यातश्चोपसर्गइत्यादिना व्युत्पत्तिः,

केवलस्य स्याशब्दस्याभावात् केवलस्य तु पाठः सर्वोपसर्गसंग्रहार्थः, चुरे-
ति पठ्यते, तत्र चोरयतेर्ण्यासश्चन्यो युजिति युचि प्राप्तेस्मादेव निपात-
नादकारो गुणाभावश्च, न च युचोऽन्यत्र बाधः, चोरणेऽपि भवति ॥

“कर्मध्ययने वृत्तम्” ॥ कर्म क्रिया तच्च स्खलितमपचाररूपं
विवक्षितं न तच्छीलं कर्म, तेनेह न भवति, अध्ययने जपो वृत्तस्येति,
एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते; तदेतद्व्यति । ‘यस्याध्ययने नियुक्त-
स्येत्यादि’ । ‘एकमन्यदिति’ । सम्यक्पाठापेक्षया ॥

“बहुचपूर्वपदाटुञ्” ॥ स्वरभेदेऽप्यन्यत्वं भवति न वर्णभेद-
एवेत्याह । ‘उदात्ते कर्तव्यइति’ । उदात्तग्रहणं सम्यक्स्वरस्योपलक्षणम् ।
अनुदात्तग्रहणं चासम्यक्स्वरस्य ॥

“हितं भत्ताः” ॥ हितं भत्ता इति पदयोः पर्यवसानेन सम्बन्धः,
अत्र हितमिति सामान्योपक्रमत्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च, भत्ता इत्यूप-
पादिविशेषेषूपसंग्रहात्पुल्लिङ्गं बहुवचनं च, अत एवाह । ‘यत्तत्प्रथ-
मासमर्थं हितं चेत्तद्वति तच्च भत्ता इति’ । ‘एवं तर्हीति’ । एवं च
चतुर्थर्थे प्रत्ययो न षष्ठ्यर्थे, कथं तर्हि पूर्वमुक्तमस्येति षष्ठ्यर्थे इति, एवं
तर्ह्यधिकारमात्रापेक्षया तदुक्तम्, अपर आह, हितं भत्तास्तदस्मादिति
सूत्रच्छेदः, ततो दीयते नियुक्तमिति तस्या एवेति । ‘हितार्थः क्रिया
चेति’ । हितार्थस्तावदुपात्तत्वादन्तर्भवति, भत्तणक्रियाप्यूपपादिशब्दानां
लक्षणया तत्र वृत्तेरन्तर्भवति ॥

“तदस्मै दीयते नियुक्तम्” ॥ अव्यभिचारो नियोग इत्यस्मिन्यन्ते
नियुक्तमिति क्रियाविशेषणत्वात्कर्मणि द्वितीया । ‘अयमभोजनमस्मै नियुक्तं
दीयतइति’ । यद्ययमभोजनं दीयते तदास्मादेवेत्येष नियोगार्थः । तेन
कदाचित्लोपेऽपि न नियुक्ताया हानिः । ‘केचित्त्विति’ । अत्र पक्षे
नियुक्तमित्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

“आणामांसौदनाट्टिठन्” ॥ आ पाके क्तः, वीरहविचोरेव निपा-
तनाच्छृभावाभावे संयोगादेरातो धातोरिति निष्ठातकारस्य नकारः ।
आणा यवागूः, मांसमिन्नोदनां मांसौदनः । ‘ठजेव कस्माच्चोक्त इति’ ।

लाघवात्स एव युक्तो वक्तुमिति भावः । 'नह्यत्रेति' । द्वे अप्येते प्रकृती पूर्वमेव वृद्धे, योपि वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः स टिठन्यपि न कोपधाया इति भवति । 'मांसौदनग्रहणमित्यादि' । ठज्येव वक्तव्ये टिठनो वचनमेवात्र प्रमाणमिति तेषां भावः ॥

“भक्तादणन्यतरस्याम्” ॥ भजेर्भक्तमचम् ॥

“तत्र नियुक्तः” ॥ नियुक्तमिति प्रकृते पुनर्नियुक्तग्रहणमर्थभेदार्थमेव, तमेवार्थभेदं दर्शयति । 'नियुक्तोद्धृत इत्यादि' । किं च प्रकृतं नियुक्तग्रहणं प्रकृत्यर्थविशेषणस्य दीयतइत्यस्योपाधिर्न तस्येह प्रत्ययार्थत्वं शक्यं विज्ञातुम् ॥

“अध्यायिन्यदेशकालात्” ॥ अधीतइत्यध्यायी, आवश्यके णिनि-
र्यह्यादिलक्षणे वा, अध्ययनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ ताव-
देशकालशब्देनोच्येते इति, अप्रतिषिद्धाभ्यां देशकालशब्दाभ्यामन्यत्वात्प-
र्युदासवृत्त्या, अभत्यास्पर्शनीयवत्, तद्वया शूद्रादिप्राणिभिर्भक्ष्यमाणमपि
लशुनमभक्ष्यमित्युच्यते, स्पृश्यापि चण्डालोस्पृश्य इत्युच्यते, अप्रतिषिद्धाभ्यां
भक्ष्यस्पृश्याभ्यामन्यत्वात्तद्वदिहापि श्मशानचतुर्दृश्यौ स्वरूपेण देशकाला-
वेव सन्तावप्रतिषिद्धाभ्यां देशकालाभ्यामन्यत्वाददेशकालशब्देनोच्येते,
अध्ययनस्येत्येतदध्यायिना प्रत्ययार्थेन सन्निधापितत्वान्नलभ्यते ॥

“कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति” ॥ व्यवहरतिः सम्भवति
पणिना समानार्थः, आह हि व्यवहृपणोः समर्थयोरिति, अस्ति विवादे
व्यवहारे पराजित इति, अस्ति वित्तेपे शलाकां व्यवहरतीति, अस्ति
क्रियातत्त्वे, तदिह चरमस्य ग्रहणं तद्वितस्वभावादित्याह । 'व्यवहारः
क्रियातत्त्वमिति' । यत्र देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तत्र तस्यास्तथानुष्ठान-
मित्यर्थः, वंशा वेणवः कठिना यस्मिन्वंशकठिनो देशः, वर्धो चर्मविकारः
कठिना अस्मिन्वर्धकठिनः, आहिताग्न्यादित्वाद्विशेषणस्य परनिपातः,
चक्रयुक्तेन शकटेन चरतीति चक्रचरः, स देशाननुक्रमेण चरन् तत्रानुष्ठेय-
क्रियाविपरीतं चरन्नेवमुच्यते, संस्थानप्रस्तारौ संनिवेशौ ॥

“निकटे वसति” ॥ अरण्यं निवासो यस्य स आरण्यकः, अर-
ण्यान्मनुष्यइति वुञ्, भित्तुः सन्यासी । ‘ग्रामात्क्रोशइति’ । यतश्च
निर्द्वारणमिति पञ्चमी, अयं च विशेषोभिधानस्वभावाल्लभ्यते ॥

“आवसथात् छल्” ॥ आवसत्येतमिति आवसथः, उपसर्गे वसे-
रित्यथप्रत्ययः । ‘ठक्: पूर्णो विधिरिति’ । प्राग्वहतीयस्य ठको विधानं
पूर्णमित्यर्थः, अवधिरिति पाठे पूर्णः प्राप्त इत्यर्थः ॥

“तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्” ॥ ननु य एवार्थो रथं वहतीति स एव
रथस्य वोढेति, तत्र तस्येदं रथादित्येव सिद्धं नार्थो रथग्रहणेन, ननु तत्रोक्तं
रथाङ्गएवेष्यतइति, वोढर्यपि प्रयोगदर्शनाद्विष्यताम् । इदं तर्हि प्रयोजनं
द्वौ रथौ वहति द्विरथः, द्विगोलुगनपत्यइति प्राग्दीव्यतीयो लुङ् माभूत्,
रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिः, युगं च पत्रइत्येव सिद्धम्
इह युगग्रहणमयुगमित्यत्र ययतोश्चातदर्थइति स्वार्थे, निपातनस्य तु
क्यबन्तत्वादिष्वे स्वरो न स्यात्, रथाङ्गवचनौयं युगशब्दः, इह न भवति
युगं वहति राजा कलिं द्वापरं वेति, प्रासङ्गशब्दे वत्सनां दमनकाले
स्कन्धे यत्काष्ठमासज्यते तद्वाची एह्यते, प्रासज्यतइति प्रासङ्गः, इह न
भवति प्रसङ्गादागतः प्रासङ्गस्तं वहतीति, एतच्चाभिधानस्वभावाल्लभ्यते ॥

“धुरो यद्वृकौ” ॥ धूर्ध्वतेः, भ्राजभासेति क्लिप्, राल्लोपः । ‘धुरं
वहतीति धुर्य इति’ । न भक्कुंरामिति प्रतिषेधाद्बुलि चेति दीर्घाभावः,
ठञ्ज्र विधीयते न तु ठक्ञ्, धौरयो भविता पितुरिति च दृश्यते, धौरे-
यक इति स्वार्थिके कनि भवति, इह धुरो ठक् चेति वक्तव्यं चकारा-
त्प्राग्वितीयो यद्विष्यति ॥

“खः सर्वधुरात्” ॥ ‘स्त्रीलिङ्गनिर्देशो न्याय्य इति’ । सर्वा वासौ
धूर्श्चेति पूर्वकालेत्यादिना समासः, चक्रपूरब्धूरित्यकारः समासान्तः,
तत्र धूःशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति वचनात्
स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य न्याय्यत्वं, यथा बन्धुनि बहुव्रीहावित्यत्र, दक्षिणाधु-
रीया, दक्षिणां धुरं वहति उत्तरां धुरं वहतीति तद्वितीर्षे समासः, ततो-
कारः समासान्तः ॥

“एकधुराल्लुक् च” ॥ एकधुरादिति निर्देशः सर्वधुरादित्यनेन व्याख्यातः, चकारेण खानुक्रुष्यते, तेन स तावद्विधेयः, प्रत्ययादर्शनस्य च लुक् सञ्ज्ञा, न चान्योत्र प्रत्ययः, तेन स्वस्यैव लुखिज्ञायते, तस्य यदि लुक् स्याच्चकारेणानुक्रुष्य विधानमनर्थकं स्यात्, एकधुराल्लुगिति वक्तव्यं, लुक् स्वभावादनन्तरस्य स्वस्य प्राकरणिकस्य यतो वा विधिरनुमास्यते, तदाह । ‘तस्य च लुग्भवतीति’ । ‘एकधुरीण इति’ । एकां धुरं वहतीति तद्वितार्थे समासः, तत्रोक्तेकारः समासान्तः, ततः खः ॥

“शकटादण्” ॥ शकटादण्विधानमनर्थकं, कथं शकट इति, तस्येदमित्यण् भविष्यति, यो हि शकटं वहति शकटस्यासौ वोढा भवति, तत्राहुः, आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तर्विधिः, तेन द्वे शकटे वहति, द्वैशकट इति प्राग्दीव्यतीयो लुङ् न भवति ॥

“हलसीराट्ठुक्” ॥ इह यो हलं वहति सीरं च तस्यासौ वोढा भवति तत्र तस्येदं हलसीराट्ठुगित्येष हालिकः सैरिक इति सिद्धं नार्थानेन, अत्राहुः, आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तर्विधिः, द्वैहालिकः द्वैसीरिकः त्रैसीरिक इति लुङ् न भवतीति ॥

“सञ्ज्ञायां जन्याः” ॥ ‘जामातुर्वयस्येति’ । सा हि प्रणयकलहादौ जनीं जामातुः समीपं प्रापयति । ‘जनी बधूरुह्यतइति’ । जायतेस्यां गर्भे इति कृत्वा, जनिवदिभ्यामितीञ्प्रत्यये जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधे कृदिकारादक्तिन इति ङीष् ॥

“विध्यत्यधनुषा” ॥ ‘पादौ विध्यन्ति पद्मा इति’ । तुदन्तीत्यर्थः । पद्मात्यतदर्थेइति पद्मावः । ‘ऊरव्या इति’ । ओर्गुणः । वान्तो यि प्रत्यये । ‘नन्वसमर्थत्वादिति’ । सापेक्षमसमर्थं भवतीत्यसामर्थ्यं, प्रत्ययार्था ह्यत्र बाह्यं करणं धनुरपेक्षते, ननु व्यधनमत्र सापेक्षं करणक्रिययोः संबन्धात्, व्यधनं च प्रधानं क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः, यथा राजपुरुषः शोभन इति, भवतु क्रियाप्रधानमाख्यातं तद्वितस्तु स्वभावात्साधनप्रधानः क्रिया तु गुणभूतेत्युक्तं, सा च धनुरपेक्षतइत्यसामर्थ्यम् । ‘अनभिधानाच्चेति’ । अत्रैवोपपत्त्यन्तरमनभिधानमेव दर्शयति ।

‘नहीति’ । धनुषा पद्म इत्युक्ते इत्यभूतलक्षणा सहयोगलक्षणा वा तृतीया गम्यते न तु पादौ धनुषा विध्यतीत्ययं विवक्षितार्थः, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् असमर्थत्वादनभिधानाच्चात्र प्रत्ययो न भवतीति, यो हि मन्यते ऽधनुषेति प्रतिषेधात्प्रत्ययो न भवतीति तस्य शर्कराभिः पादौ विद्युति कण्टकैरुह विद्युतीत्यत्र प्रत्ययः स्यादेव, एवं तर्हि विशेषोपलक्षणपरोत्र धनुषेति निर्द्वेशो न तु धनुषः कारणत्वप्रतिषेधपर इत्यर्थः । ‘धनुषप्रतिषेधेनेति’ । नित्यं समासेनुत्तरपदस्यस्येति षत्वनुपलक्षणत्वमेव प्रतिपादयति । ‘यस्यामिति’ । तेनेह न भवति चौरं विद्युतीति, सम्भाव्यते हि प्रच्यवच्छेदनादिकायां चौरस्य व्यधनक्रियायां धनुषः कारणत्वम् ॥

“धनगणं लब्धा” ॥ लब्धेति तृचन्तमेतत्, तृजन्ते तु कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठा भवितव्यं, तृचन्ते तु न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधाद् द्वितीयैव भवति ॥

“वशङ्कतः” ॥ वश कान्तौ, वशनं वशः, वशिरण्योरुपसङ्ख्यानमित्यच्, काम इच्छा तां प्राप्त इति, परेच्छानुगामीत्यर्थः ॥

“पदमस्मिन् दृश्यम्” ॥ ‘निर्द्वेशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिरिति’ । द्वितीया तु न भवति दृश्यमिति क्यपा कर्मणोभिहितत्वात् । ‘शक्यार्थे कृत्यप्रत्यय इति’ । तेन योग्यत्वे सति पदस्पर्शनाभावेऽपि पद्मः कर्तृम इति प्रयोग उपपद्यतइति भावः, मुद्रा सचिवेशः, प्रतिरूपा मुद्रा प्रतिमुद्रा । ‘नातिद्रवो नातिशुष्क इति’ । पांसवोऽपि नात्यल्पा नातिबहुलाः पद्माः ॥

“मूलमस्यावर्हि” ॥ ‘प्रथमासमर्थवादिति’ । द्वितीयाया निमित्ताभावाच्चिर्द्वेशादेव प्रथमैव भवतीति भावः । वृहू उद्यमने, वादिरयं न वादिः, दृश्यते हि उद्वृह रतः सहमूलमिन्द्र ह्यस्सुष्मिक् प्रवृहाण, तद्वृहर्हात्मनोदेवा इति च, आवर्हणमावर्हः, उत्पाटनमावर्होऽस्यास्ती-

त्यावर्हि, सुष्टु पङ्का न शक्यन्ते संयहीतुं, मध्यतो लूयमाने कोशस्था अपि यस्यामवस्थायां पतियुस्तामवस्थां प्राप्ता इत्यर्थः ॥

“सञ्ज्ञायां धेनुष्या” ॥ ‘यश्च प्रत्ययो निपात्यतइति’ । कुत्र, अनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे, तदाह । ‘या धेनुहन्तमर्णायेति’ । कथं पुनर्यति प्रकृते यप्रत्ययो निपात्यते तत्राह । ‘अन्तोदात्तोपि ह्ययमिष्यतइति’ । यति हि तित्स्वरितमिति स्वरितः स्याद्, अन्तोदात्तश्चेष्यते, न केवलं सञ्ज्ञायामपि त्वन्तोदात्तोपीत्यपिशब्दस्यार्थः ॥

“गृहपतिना संयुक्ते ज्यः” ॥ ‘अन्यस्यापीत्यादि’ । गृहपतिर्हि यजमानः स यथा गार्हपत्ये कार्याणि करोति तथा दक्षिणाग्नावाह-
वनीये च, भूयो वाहवनीये तस्मादन्यस्यापि गृहपतिना योगोस्ति, यद्येवं तत्राप्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह । ‘तत्रेति’ । अपर आह, गृहप-
तिरग्निविशेषस्तेन संयोगो गार्हपत्यस्यैवाग्निहोत्रेपि गार्हपत्ये अन्ये गृहपतये प्रजापतये, पक्षीसंयाजेषु च तत्रैवेत्यतइति तत्रापि गृहपति-
रग्निर्यह्यते न यजमान इत्यत्र सञ्ज्ञाधिकार एव शरणम् ॥

“नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवधानाम्यस-
मसमितसमितेषु” ॥ तत्र नावादीनां प्रथममूलान्तानां पञ्चानां
द्वितीयमूलादीनां च त्रयाणां पूर्वं पृथक्पृथक् द्वन्द्वं कृत्वा ततो द्वयो-
रपरो द्वन्द्वः कृतः, न त्वष्टानां युगपत्सहविवक्षा, किं सिद्धं भवति, न
मूलयोः सारूप्यादेकशेषो भवति, का पुनरत्र समर्थविभक्तिरित्यत आह ।
‘प्रत्ययार्थद्वारेणेति’ । द्वारं मुखमुपायः, इह तार्योदयः प्रत्ययार्थोस्तत्संबन्धे
करणे कर्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च यथासम्भवं तृतीयैव भवति । ‘नाज्य-
मिति’ । अत्र तावत्तरणक्रियायां करणत्वम् । ‘वयसा तुल्य इति’ ।
तत्र हेतुमाह । यो येन वयस्तुल्यः स तं प्रति वयस्यः । ‘शत्रौ न भवती-
ति’ । किंतु मित्रैव भवति । ‘ननु चेति’ । धर्मेण प्राप्यं सुखादि फलमपि
धर्मादनपेतमेव कार्यस्य कारणाविनाभावादिति प्रश्नः । ‘धर्मं यदनुवर्त्तत-
इति’ । अनादिः शिष्टसमाचारस्तज्जन्यो वात्मगुणो धर्मः, यदनुष्ठानम-
नुवर्त्तते तद्वर्मादनपेतं, फलं तु धर्मादपैत्येवेति, कुत इत्याह । ‘कार्यविरो-

धित्वादिति । धर्मस्य कार्यं सुखानुभवः, कार्यं विरोधि नाशकं यस्य स कार्यविरोधी तस्य भावः कार्यविरोधित्वं तस्मादित्यर्थः, उत्पत्ते हि फले धर्मो नश्यति, अन्यथा सङ्गदुर्मे कृते स्वर्गमनुभवतः प्रभवो न स्यात् । 'वधमर्हतीत्यर्थ इति' । वध्यशब्दस्य दण्डादिभ्यो य इत्यत्रार्थं व्युत्पादितत्वात् । 'आनाम्यमभिववनीयमिति' । अनेकार्थत्वाद्वातूनामापूर्वा नमि रभिववे वर्तते । 'पटादीनामुत्पत्तिकारणमिति' । पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणि- भिर्विनियुक्तं यद्वस्तु तन्मूलशब्दवाच्यमित्यर्थः । 'तेनेति' । मूलेन । 'तदिति' । मूल्यम् । 'शेषीक्रियतइति' । शेषीकरणमेवात्राभिभव इत्यर्थः । गुणभावमा- पद्यते कथमित्याह । 'मूलं हि सगुणं मूल्यं करोतीति' । मूल्यमिह कर्तृ, मूलं कर्म, पटादिषु विक्रीयमाणेषु यन्मूलातिरिक्तं वस्तु लाभो नाम तन्मूल्यं, गुणो भागः स पुनरिह मूल्यमेव, तेन सह वर्तते सगुणः, हिशब्दो हेतौ, एत- दुक्तं भवति, यस्मान्मूल्यमात्मनैव भागभूतेन सभागं मूलं करोति तस्मा- न्मूले मूल्यमभिभूयते शेषीक्रियते, मूल्ये सति तेन गुणेन सगुणं मूलं भवति, इयमेव चावनतिः, अयमेवाभिभवः, इदमेव शेषीकरणं, लोके तु यावता द्रव्येण पटादिको विक्रीयते तत्र समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो न मूलाति- रिक्ते भागे, स च मूल्यसंभवादौपचारिकः, एवं च यत्रापि मूल्यं नास्ति दायप्रतिग्रहादिलब्धे क्षेत्रे क्रीयमाणे तत्रापि क्रयद्रव्ये मूल्यशब्दप्रयोगः सिद्धो भवति, सीता हलायं, संपूर्वादिणः क्तः, समितं सङ्गतं, निम्नोचतादिरहितं कृतमित्यर्थः, समीकृतमिति यावत् । 'द्विसीत्यमिति' । द्वाभ्यां सीताभ्यां समीकृतमिति तद्वितार्थं समासस्ततः प्रत्ययः । 'तुलया संमितं तुल्यमिति' । अत्र तुल्यार्थयोगे तृतीया, यद्यपि तद्वोगे षष्ठ्यपि भवति तथापि नावादि- भिस्साहचर्यानुलाशब्दादपि तृतीयासमर्थादेव प्रत्ययः, अत एव पूर्वमुक्तं तृतीयासमर्थविभक्तिर्लभ्यतइति, षष्ठ्यन्तादपि न कश्चिद्दोषः, न्यायस्तु कथितः, कथं पुनस्तुल्यस्य तुलया सदृशत्वमत आह । 'यथेति' । 'एवं तदपीति' । तदपि तुल्यं प्रतियोगिनं सादृश्येन परिच्छिनत्ति, एतद् व्युत्पा- द्यत्वेन प्रदर्शितं सदृशपर्यायस्तुल्यशब्दः नावयवार्थः कश्चित्, अत एव तुल्यस्यप्रत्ययं सर्वार्थमित्यत्रोक्तं तुल्यशब्दः सदृशपर्याय इति ॥

“धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” ॥ ‘निर्द्वंशादेवेति’ । सत्यर्थसम्भवेर्था-
न्तरस्य वा सम्भवे सति निर्द्वंशादिति द्रष्टव्यं, धुरो यद्वृकावित्यत्रातिप्रस-
ङ्गो नोद्भावनीयः । ‘संज्ञाधिकारादभिधेयस्य नियम इति’ । शास्त्रीयात्
पथो यदनपेते तत्पथं न तु तस्मादनपेतश्चोरः ॥

“कृन्दसो निर्मिते” ॥ ‘प्रत्ययार्थसामर्थ्ये लभ्यतइति’ । निर्माणे
कृन्दसः करणत्वात् । इष्टपर्यायशब्दः शब्दोऽद्वयतइति न वेदवचनो
नापि त्रिष्टुबादिवचनः, एतच्च संज्ञाधिकाराल्लभ्यते, यद्यपि स्वच्छन्दतो
हि वचसां प्रवृत्तिः, कृन्दानुवृत्तिदुस्साध्येत्यादावकारान्तशब्दशब्द इच्छा-
पर्यायः, तथापि तस्यैव धातोरसुचन्तस्येच्छावाचित्वमविरुद्धं चेति मन्यते ॥

“उरसोण च” ॥ ‘औरसः पुत्र इति’ । आत्मनोत्पादित इत्यर्थः ।
‘संज्ञाधिकारादभिधेयनियम इति’ । उरसा निर्मितं सुखमित्यादौ न
भवति ॥

“हृदयस्य प्रियः” ॥ हृदयमन्तःकरणं, प्रियं प्रीतिकरम् ।
‘हृदयमिति’ । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृदादेशः ॥

“बन्धने चर्षी” ॥ ‘षष्ठीसमर्थादिति’ । बन्धनयोगे कृद्योगल-
क्षणा कर्मणि षष्ठी । ‘अषिवेदो दृष्टतइति’ । तदुक्तमृषिणेत्यादौ दर्श-
नात्, यस्त्वाध्यानसम्पन्ने वसिष्ठादावृषिशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवति
संज्ञाधिकारात् ॥

“मतजनहलात्कर्णजल्पकर्षेणु” ॥ ‘प्रत्ययार्थसामर्थ्यलब्धेति’ । कर-
णादयः प्रत्ययार्थाः, तद्वचनाः करणादयः शब्दाः कृदन्ताः, तद्योगे यथा-
यथं कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी भवति संज्ञाधिकारादुलसम्बन्धाच्च कर्ष-
शब्दोऽपि क्रियावचनो दृष्टत इति न परिमाणशब्दः, मतस्य करणमिति कर्मणि
षष्ठी, जनस्य जल्प इति कर्तरि, जल्पशब्दो भावसाधनः, अत एवात्र
भावः साधनं वेति नोक्तं, हलस्य कर्ष इति कर्मणि षष्ठी करणस्य वा कर्तृ-
त्वविवक्षायां कर्तरि । ‘द्विहल्य इति’ । रघुसीताहलेभ्यो यद्विधाविति
तदन्तर्विधिः ॥

“तत्र साधुः” ॥ ‘सामान्य इति’ । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृति-
भावः, प्रवीणो निपुणः, योग्यः समर्थः । ‘तत्र हि परत्वादिति’ । तस्मै-
हितमित्यनेन चतुर्थीसमर्थताप्रत्ययो विधीयतेऽनेन तु सप्तमीसमर्थतेन नात्र
विप्रतिषेधे परमित्येतत्परत्वापरत्वं विवक्षितं, किं तर्हि दृष्टवाची परशब्दः,
उपकारलक्षणे साधौ प्राक्क्रीतीयानामेवेष्टत्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिना
भवितव्यमित्यर्थः, एतच्च संज्ञाधिकाराल्लभ्यते ॥

“प्रतिजनादिभ्यः खञ्” ॥ जनञ्जनं प्रति प्रतिजनमिति यथायं
यदव्ययमिति व्रीप्सायामव्ययीभावः । ‘प्रतिजने साधुरिति’ । तृतीयास-
प्तम्योर्बहुलम् । ‘परस्य कुलममुष्य कुलमिति’ । षष्ठीसमासेस्मादेव निपा-
तनात् षष्ठ्या अलुक्, पूर्वसूत्रउक्तं साधुः प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते नोपका-
रकस्तत्र प्राक्क्रीतीयानामेवेष्टत्वादिति, इह तु न तथेत्याह । ‘यत्रेति’ ।
‘प्राक्क्रीतीया बाध्यन्ते इति’ । अप्राप्तिरत्र बाधः, नहि चतुर्थ्यन्ताद्विधी-
यमानानां सप्तम्यन्तेभ्यः प्राप्तिरस्ति, तत्र प्राक्क्रीतीया न भवन्तीति
वक्तव्ये बाध्यतइत्युक्तं चतुर्थ्यन्तेभ्योऽप्यनभिधानात्प्राक्क्रीतीया न भवन्तीति
दर्शयितुम् ॥

“भक्तादण्यतरस्याम्” ॥ ‘भाक्तास्तण्डुला इति’ । भक्तयो-
ग्यास्त्रिःफलीकृतत्वात् ॥

“परिषदो ण्यः” ॥ ‘णप्रत्ययोऽप्यत्रेऽप्यतइति’ । पारिषदा
कृतिरेषा तत्र भवतां, सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रमिति च भाष्यकार-
प्रयोगात् ॥

“पथ्यतिथिप्रसतिस्वपतेर्ठञ्” ॥ पतन्त्यनेनेति पन्थाः, गमेरिनिः
पतेस्य च, अतति कृतं गच्छतीत्यतिथिः, न विद्यते तिथिर्यस्य सोऽप्यतिथिः,
एकमपि दिनमत्रास्थित इत्यर्थः, वसनं वसतिः वसेश्चेत्यतिप्रत्ययः, तत्र
योग्या वासतेयी रात्रिः, स्वपतिराद्यः स्वपतेर्योग्यं स्वापतेयं धनम् ॥

“समानतीर्थं वासी” ॥ वसतीति वासी निपातनाण्डिनिः, गृह्या-
देराकृतिगणत्वाद्वा साधुरिति । ‘निवृत्तमिति’ । तेन किं सिद्धं भवती-
त्याह । ‘वासीति प्रत्ययार्थ इति’ । साधुरित्यस्यानुवृत्तौ तु तस्यैव विशेषणं

वासिग्रहणं स्यात् । 'तीर्थशब्देनेह गुरुच्यतइति' । प्रयागादितीर्थसा-
धर्म्यात्, तरन्यनेनेतितीर्थं, तरतेः क्यन्, मुख्यस्य तीर्थस्य ग्रहणं न भवति
संज्ञाधिकारात् ॥

“समानोदरे शयित ओ चोदात्तः” ॥ ‘ओकारश्चोदात्त इति’ ।
तित्स्वरितस्यापवादः । ‘शयितः स्थित इति’ । शेतेः स्थितावपि वृत्तेः,
आमाशयो जलाशय इति यथा । ‘समानोदर्य इति’ । उद्धीर्यतइत्युदरम्,
उदि वृणातिरल्लौ पूर्वपदान्तलोपश्चेत्यल्लोरन्यतरः, समानं च तदुदरं
च समानोदरं, पूर्वापरप्रथमेत्यादिना समासस्ततः प्रत्ययः ॥

“सोदराद्यत्” ॥ ‘यकारादौ प्रत्यये विवक्षितइति’ । विभाषोदर-
इत्यत्र तीर्थं यद्व्युत्पन्नं यद्व्युत्पन्नवर्त्तते, तत्र यद्व्युत्पन्ना विषयसप्तमीति
दर्शयति । ‘ओ चोदात्त इति तु नानुवर्त्ततइति’ । यविधानसामर्थ्यात् ॥

“भवेच्छन्दसि” ॥ ‘अणादीनां घादीनां चापवाद इति’ । तत्र
भवद्वृत्तिप्राप्तानां सति दर्शने तेषां भवन्तीति । तद्व्याप्या मुञ्जवाक्याम
पर्वतस्तत्र भवो मौञ्जवतस्तस्येति भक्तः । ‘मेध्यायेति’ । अत्र यतो
नाव इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति अन्तस्वरितं चाधीयतइति ॥

“पाथोनदीभ्यां झण्” ॥ ‘पाथोन्तरित्तिमिति’ । पाति भूता-
द्यवकाशदानेनेति कृत्वा, यद्यपि पातेर्बलेजुट उदके शुट अत्रे चेति
अचोदकयोः पाथःशब्दोऽसुनि व्युत्पाद्यते तथापि बाहुलकादन्तरित्तेपि
भवति ॥

“वेशन्तहिमवद्ग्रामण्” ॥ वेशन्तः पत्वलं विशेषं च तत्र भवति
आपः वैशान्त्यः ॥

“स्रोतसे विभाषा झङ्” ॥ स्रोतीभ्यां तुट् चेत्यसुन, स्रोतो
नदीप्रवाहः ॥

“सगर्भस्यूयसनुताद्यत्” ॥ अर्त्तिभ्यां भन्, गिरति गीर्यते वा
गर्भः, युता भवन्त्यस्मिन्मूथं, तिथपृष्ठगूथयूथप्रोधा इति क्यन्मत्ययान्तो
निपातितः, नुतिर्नुतं नयंसके भावे क्तः, सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः ॥

“तुयाद् घन्” ॥ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुकइत्यत औणादिको रन् गुडागमः ॥

“अयाद्वत्” ॥ अजेन्द्रायेत्यशब्दो निपातितः । ‘सामान्येनेति’ । भवे कृन्दसीतीति । ‘ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयतइति’ । एवमपि यद्वहणमनर्थकम् । अयादित्येवास्तु प्राकरणिको यद्वविष्यति, अथ वा ऽयाद् घञ्चौ चेति चकाराद्विष्यति, अथपञ्चादिमज्जित्यस्य समुच्चयो न शक्यो विदेशस्थत्वात्, एवमप्यनन्तरस्य घनः समुच्चयो विज्ञायेत, योगविभागे पुनरनन्तरो घनेव स्यात्, योगविभागसामर्थ्याच्च भविष्यति, अथ कथं ताश्च स एव चाप्यजननः, एतच्छिवे जानीहि ब्राह्मणायस्य लक्षणमिति भाषायां प्रयोगः कृन्दोवदृषयः कुर्वन्ति ॥

“घञ्चौ च” ॥ ‘चकारस्तुयाद्वनित्यस्यानुकर्षणार्थ इति’ । पूर्वमेव विहितस्य यतोनुकर्षणे प्रयोजनाभावात् ॥

“समुद्राभाद् घः” ॥ समुनतीति समुद्रः, उन्देःस्फायितञ्चीति रक्प्रत्ययः, अपो विभर्तीत्यधं, मूलविभुजादित्वात्कः । ‘तस्य लक्ष्येति’ । तस्य पूर्वनिपातस्य यल्लक्षणं तस्येत्यर्थः । ‘व्यभिचारित्वादिति’ । व्यभिचारस्य चायमेव निर्द्वंशो लिङ्गम् ॥

“बर्हिषि दत्तम्” ॥ बृहेर्ननोपश्चेतीसिप्रत्ययः, बर्हिः ॥

“दूतस्य भागकर्मणी” ॥ दूताद्भागे तस्येदमित्यणि प्राप्ते वचनं, कर्मणि तु दूतवणिभ्यां चेत्यौपसंख्यानिके यं ॥

“रक्षोयातूनां हननी” ॥ रक्षेरसुनि रक्षः कमिमनिजनीत्यादिना, यातेस्तौ यातुः, यातुशब्दो रक्षःपर्यायः विरूपाणामपि समानार्थानामित्ये-
कशेषस्तु न भवति बहुर्थोभिधायिस्वरूपपरत्वेन सूत्रे भिन्नार्थयोर्निर्देशात् ।
‘निर्द्वंशादेव समर्थेविभक्तिरिति’ । सा पुनः कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि
षष्ठी । ‘बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनार्थमिति’ । तद्वि बहुवचनात्प्रत्य-
यविध्यर्थमन्यथा द्वित्वाद् द्विवचनमेव न्याय्यं स्यात्, कथं पुनर्बहुवचनेन
स्तुतिवैशिष्ट्यं ज्ञाप्यते तत्राह । ‘बहूनामिति’ । बहुवचनान्तात्प्रत्यये

बहूनां रक्षसां हनने सामर्थ्यमुद्भाव्यते मन्त्रे, तथा च स्तुतिर्विशिष्टा संपूर्णा भवति, योगश्चायं शैषिकयोरण्कुयोरपवादः ॥

“रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये” ॥ रयिरस्यास्तीति रेवती रयेर्मते। बहुलमिति बहुलवचनात्संप्रसारणम् । उगित्त्वान्डीप्, नत्तत्रे तु गौरादित्वान्डीष् । जगच्छब्दाच्छत्रवद्वावान्डीप् । ‘षष्ठी समर्थेभ्य इति’ । शंसु स्तुतावित्यस्मात्कृत्यत्युटो बहुलमिति भावे क्यप्, तद्योगे कर्मणि षष्ठी भवति, हविषे हिता हविष्या, उगवादिभ्यो यत् ॥

“असुरस्य स्वम्” ॥ न सुरो ऽसुरः सुरप्रतिपक्षः, अथ वा असे-
हरन् अस्यत्यस्यते वेत्यसुरः ॥

“मायायामण्” मीयतेनयेति माया, असदर्थप्रकाशनशक्तिः,
माङ् औणादिको यः, नेति वक्तव्ये ऽण्यहणं लाघवे विशेषाभावात् ॥

“तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः” ॥ मतुनि-
र्द्वांसः मतोरपचयः । ‘तद्वानित्यवयवेन समुदायो निर्द्दिश्यतइति’ । स
विवक्षितो वर्चःशब्दादिरवयवोस्मिन्मन्त्रलक्षणे समुदायेस्तीत्येवमेकदे-
शार्थाभिधायिनः सर्वनाम्नः समुदाये मतुष्यं विहित इत्यर्थः । ‘वर्चःशब्दो-
स्मिन्मन्त्रेस्तीति’ । स पुनः कुम्भेष्टकोपधानमन्त्रः, भूतं च स्य भव्यं च स्य
देवस्य वः सवितुः प्रसव इत्यादिकः । ‘वर्चस्या उपदधातीति’ ।
यथा वर्चस्या भवन्ति तथोपदधातीत्यर्थः, तेजस्वान्मन्त्रः, वसु च स्य वाम च
स्य देवस्य वः सवितुरित्यादिकः, वयस्वन्तोमन्त्राः अविर्वयः स्त्रिष्टुबि-
त्यादिकाः, ऋतुमन्तो मन्त्राः मधुश्च माधवश्चेत्यादिकाः । ‘मन्त्रसमु-
दायादेव मा भूदिति’ । ननु तद्वानित्यस्मिन्नसति समर्थानां प्रथमाद्वेति
वचनादासामिति प्रथमं निर्द्दिष्टत्वात् षष्ठ्यन्तादिष्टकावाचिन उप-
धाने मन्त्रे प्रत्ययविधिः प्रसज्जनीयः, सत्यम् । आसामिति प्रथमं न
करिष्यतइति मत्वा प्रश्नप्रतिवचने, ततश्च तद्वानित्यस्याभावे अविर्वय-
स्त्रिष्टुप्कृन्द इत्ययमुपधानमन्त्र आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात्त-
त्त्वेतिना परामृष्टान्मन्त्रसमुदायादेव प्रत्ययः प्राप्नोति । ‘वर्चस्वानुपस्थान-

मन्त्र इत्यादि' । उपस्थानं मन्त्रेणाभिमन्त्रणं विवक्षितं, शिवेन मा चतुष्टे-
त्यादिकः कुम्भेष्टकाभिमन्त्रणे विनियुक्तः । 'अङ्गुलिमानित्यादि' । यद्यपि
सर्वासामिष्टकानामङ्गुलिमान्दस्त उपधानस्तथापि यास्तूष्णीमुपधेया
इष्टकास्तासु मन्त्रव्यावृत्त्यर्थतया विशेषणमर्थवत् । 'एषां कपालानामित्यत्र
मा भूदिति' । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादत्राप्रसङ्ग इति चेत् एवमपि शर्करासु-
प्रसङ्गः । 'अनेकपदसम्भवेपीति' । असति त्वितिकरणे मन्त्रे बहूनां सम्भवा-
द्येन केन चित्पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्येत तथा पदैकदेशेन वर्णसमुदायेन,
इतिकरणात्त्वयमतिप्रसङ्गो न भवति । मतुब्ग्रहणमुत्तरार्थम् अश्विमानित्यत्र
मतुप् एव लुग्यथा स्यादिनेमा भूदिति, इह तु मत्त्वन्तात्प्रत्ययविधाना-
त्तस्यैव लुगभविष्यति, वर्चःशब्दादावसुप्रभृतेरप्रसङ्गः, उणादीनामव्युत्प-
त्वात्, इह प्राणभृत उपदधातीत्यादावभेदोपचारात्प्रत्ययाभावः ।

"अश्विमानम्" ॥ 'सोश्विमानिति' । यद्यपि बहवोश्विमन्तो
मन्त्रा ध्रुवक्षितिरित्यादिकास्तथापि सामान्यापेक्षमेकवचनम् ।

"वयस्यासु मूर्द्धां मतुप्" ॥ 'वयस्यास्विति' । कुन्दसि या वयस्या
इष्टका उच्यन्ते तास्वित्यर्थः, ताश्च बहूः, तास्वन्तश्चतस्रो मूर्द्धन्वत्यः,
विष्टम्भो वय इत्यादिवयस्वद्विर्मन्त्रैरुपधेयास्तत्र च यद्यपि मूर्द्धां
वयः प्रजापतिश्च कुन्द इत्यन्तिमएकस्मिन्नेव मन्त्रे मूर्द्धंशब्दोस्ति तथापि
साहचर्याद्विष्टम्भो वय इत्याद्याश्चत्वारो मूर्द्धन्वन्त उच्यन्ते, यथा
कुत्रिणो यान्तीति, तेन मूर्द्धन्वतीरुपदधातीति बहुवचनम् । 'मूर्द्धन्वा-
नपि भवतीति' । नन्वनो नुडिति कुन्दसि नुडिधीयते, सत्यं, यथा सूत्रकारेण
कुन्दसमेव पदं प्रयुक्तं वयवस्यास्विति तथेदमपि वृत्तिकारेण, मूर्द्धन्वा-
नपि भवति कुन्दसीत्यर्थः, वयस्याश्च ताः मूर्द्धन्वत्याश्चेति उभयथापि
कुन्दस्यभिधीयतइत्युक्तं भवति । 'यत्र मूर्द्धन्वच्छब्द एव केवल इति' ।
यथाग्ने यशस्विन्यशसे समर्पयेत्यादिके मन्त्रे । 'ततो मा भूदिति' । तद-
भिधायिनो मूर्द्धन्शब्दादित्यर्थः । 'मूर्द्धन्वत इति वक्तव्यमिति' । तद्वानिति
च लुक् च मतोरिति चानुवर्तते, ततश्च मूर्द्धन्वत इति युक्तं वक्तुमिति
भावः, इह तु गायत्रीः पुरस्तादुपदधाति तेजो वै गायत्री तेज एव

मुखतो धत्ते मूर्द्धन्वती भवन्तीति मुख्या गायत्रीषु मूर्द्धन्वतीशब्दः प्रथमं मतुबन्तः प्रयुक्तः, किं कारणं, तदुपधानमन्त्रेषु अग्निमूर्द्धा भुव इत्यादिषु वयःशब्दस्याभावात् ।

“मत्वर्थे मासतन्वोः” ॥ मत्वर्थेयहणाल्लब्धमर्थे दर्शयति । ‘प्रथ-
मासमर्थोदित्यादि’ । मासतन्वोरिति कृषिचमितनिधनिसर्जिस्वर्जिभ्य
उरित्युकारान्तस्तनूशब्दः सूत्रे निर्दिष्टो न तु भृमृशीङ्तृचरित्सरितनि-
मिमस्त्रिभ्य उरित्युकारान्तः, द्वन्द्वे घीति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । ‘अनन्तरार्थे
चेति’ । न केवलं मत्वर्थमात्रइति चशब्दस्यार्थः । ‘लुगकारेकाररेफाश्चे-
त्यादि’ । रादिफ इत्यत्र वर्णादिति न संबद्ध्यते तेन समुदायनिर्द्देशेपि
इफः कृतः, अन्ये तु रशब्दा इति पठन्ति, प्रत्यय इत्यधिकारोकारादिभिः
संबद्ध्यते न तु लुका, तपनं तपः, सहनं सहः, भावेऽसुन, तदस्मिन्नस्तीति
सूत्रेण विहितस्य यतो लुक्, कथं पुनरत्र नपुंसकत्वं यावता तद्वितलुकि
सत्यभिधेयवल्लिङ्गेन भवितव्यमत आह । ‘नपुंसकलिङ्गं छान्दसत्वादिति’ ।
इडचम् इष्यमाणत्वात्, ऊर्क् बलम्, ऊर्ज्ज बलप्राणनयोः, ताभ्यामकारः
प्रत्ययः, इषः ऊर्ज्जः, शोचनं शुक्र, पूर्ववत्किप, आतपातिरेकेण शरीरादेः
शोषस्तद्वान्मासः शुचिः, एवं शुक्रः, अत्र छान्दसत्वादेवायस्मयादित्वा-
द्भुत्वाज्जश्त्वाभावः, तदेव छन्दोधिकारे लुगादीनां विधानाद्भाषायां
शुचिशुकादीनामन्यायः प्रयोगः स्यात्, व्युत्पत्यन्तरेण वा ऽव्युत्पत्त्या वा
नभस्यादयः शब्दा मासेषु वर्तन्ते, इषोर्ज्जशब्दावर्शआद्यच्प्रत्ययान्तौ,
मत्वर्थीये रप्रत्यये षषोदरादित्वाज्जश्त्वाभावे शुक्र इति भवति, शोचते-
रन्तर्भावितण्यर्थोदौणादिके किप्रत्यये कृते शुचिरिति भवति, शोचयति
संतापयति प्राणिन इति कृत्वा, अभेदोपचाराच्चभःप्रभृतीनां मासेषु वृत्तिः,
नभस्यप्रभृतयस्तु तत्र साधुरिति यदन्ताः, मतौ छः सूक्तसन्वोरित्यत्र
यथान्तरेणाप्यर्थेयहणं मत्वर्थे प्रत्ययो लभ्यते तथेहापि लप्स्यते नार्था-
र्थेयहणेन ।

“मधोर्ज्ज च” ॥ अत्रापि भाषायां मधुयोगान्मासो मधुः, तस्य
प्रजादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् ।

“ओजसोहनि यत्वौ” ॥ यद्ब्रह्ममनर्थकं खश्चेत्येव वक्तव्यं, चकारात्माकरणिको यद्विष्यति, नैवं शक्यं, खश्चेत्युच्यमानेऽनन्तरसूत्र-
विहितस्य जस्य समुच्चयो विज्ञायेत तस्माद्ब्रह्मणम् ।

“ख च” ॥ ‘योगविभाग इत्यादि’ । के चित्पुनरेकमेव योग-
मधीयते, तथा च यथासंख्यमनुदेशः समानां प्रत्ययविध्यर्थो बहुवचन-
निर्देशः, बहुवचनान्तात्मत्ययोत्पत्तौ यथासंख्यमिष्यतइति । ‘उत्तरार्थ-
श्चेति’ । उत्तरत्र खस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यादतो मा भूदिति ।

“पूर्वैः कृतमिनियौ च” ॥ ‘बहुवचनान्तेनेत्यादि’ । बहुवचना-
न्तात्मत्ययविध्यर्थो बहुवचननिर्देशो बहुवचनान्तात्मत्ययोत्पत्तौ यथा
प्रशंसा गम्यते पूर्वैर्बहुभिः क्रियतइति प्रतीतिः, तेन पूर्वशब्दश्च वृद्धेषु
पुरुषेषु प्रवर्ततइत्यर्थः ।

“सहस्रेण संमितौ घः” ॥ ‘निर्देशादेवं समर्थविभक्तिरिति’ । सा
पुनस्तुत्यार्थयोगे तृतीया । ‘संमितएव लक्षयितव्य इति’ । किंकारण-
मित्याह । ‘तत्रेति’ । छन्दसि हि तत्र संमिते प्रयोगो दृश्यते ।

“सोममर्हति यः” ॥ छन्दसीत्यधिकाराद्वाषायां सोम्यशब्दस्य
साधुत्वं चिन्त्यम्, आयुष्मान्भव सोम्येति वाच्या विप्रोभिवादनइति,
के चित्सौम्येति वृद्धिं पठन्ति, सौम्यशब्दो दर्शनीयवचनः सुखादिवत् ।

“मये च” ॥ ‘मय इति मयङर्थो लक्ष्यतइति’ । शब्दे कार्य-
स्यासंभवात् । ‘तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिरिति’ । आगते पञ्चमी,
विकारावयवयोः षष्ठी, प्रकृतवचने प्रथमा ।

“वसोः समूहे च” ॥ ओशावयेत्यादिकस्याक्षराणि गणयन्ते, सप्त-
दशात्मकश्छन्दस्योत्तरसमूहः, प्रजापतिः प्रजापतिना दृष्टः, हस्तौ पृण-
स्वेति पृणातिः पूरणकर्मा ।

“नत्त्राद् घः” ॥ ‘समूहइति नानुवर्ततइति’ । तेनानिर्दि-
ष्टार्थत्वात्स्वार्थं प्रत्यय उत्पद्यतइति भावः ।

“शिवशमरिष्टस्य करे” ॥ ‘करोतीति कर इति’ । पचाद्यच् ।
 ‘सामर्थ्यलभ्या बध्नी समर्थविभक्तिरिति’ । सा पुनः कृद्योगलक्षणा
 कर्मणि, भाषायां शिवतातिप्रभृतीनां साधुत्वं चिन्त्यम् ।

श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः
 पादः समाप्तोऽध्यायश्च ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“प्राक् क्रीताच्छः” ॥ ‘अवत्सीय इति’ । अतिदोहनादुत्सन्न-
प्रति हिता न भवति गोधुगित्वेवं प्रकृत्या नञो च युगपत्प्रत्ययार्थस्य
संबन्धः, प्रधानभूतश्च प्रत्ययार्थः, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि
वृत्तिः, प्रधानत्वादेवानेकोपकार्यत्वस्याविरोधात्, सामान्याप्रयोग इति
लिङ्गाच्च । किं च विशेषतोत्र ज्ञापकमस्ति, यदयं नञो गुणप्रति-
षेधे संपाद्यर्हहितालमर्थोऽस्तद्विज्ञा इत्याह, तज्ज्ञापयति भवत्येवं ज्ञाती-
यकेपि विषये तद्विज्ञा इति, अन्यथा संपाद्यर्हहितालमर्थो ये तद्वि-
ज्ञास्तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे प्रवृत्तिनिमित्तप्रतिषेधे वर्त-
मानात्पराणि न संभवेयुः, तत्र पूर्वं प्रत्ययः पश्चाद्वत्समाप्तः, अत एव
यत्र साध्यत्वादवत्सीय इत्यादेशः प्रत्यासः, यस्तु वत्सादन्यस्मै हिता यो
वा वत्सीयादन्यो न तत्र किञ्चिद्व्यवसाध्यम् । अथ किमर्थमियानव-
धिरूपादीयते यावता नञस्य प्राग्वतेष्टजित्यारभ्य ये योगास्तेन
क्रीतमित्येतस्मात्प्राक् पठितास्तेषु व्यापारोस्ति, नहि तत्र कश्चिदर्थो
निर्दिश्यते ततश्च प्राक् ठञ इति वक्तव्यं, प्राग्वतेष्टजित्ययमेव च
प्रत्यासन्नञञ गृहीयते न विप्रकृष्टो लोकसर्वलोकाट्टजित्यादिरित्यत
आह । ‘अर्थोऽवधित्वेन गृहीत इति’ । गृहीतो गृहीतुमिष्टः । अयमभि-
प्रायः । अवश्यमत्रार्थोऽवधित्वेन ग्राह्यः, अन्यथा प्राक् ठञ इत्युच्यमानेऽवधिना
सजातीयस्यावधिमतोऽभावादर्थोऽप्रकृतयो वा ऽवधिमत्त्वेन गृह्येरन् प्राक्
ठञो ये ऽर्थो या वा प्रकृतय इति, तत्र प्रकृतिपक्षेधिकारस्य नदी-
स्रोतोरूपेण प्रतिप्रकृत्युपस्थानादुगवादिभ्यो वक्ष्यतेति यच्छ्रयोः संनि-
धानादविशेषादुत्सर्गापवादभावो न स्यात्तद्व्यस्यनीयरामिव विकल्प

एव स्यात्, अर्थं त्ववधित्वेन गृहीते प्राक् क्रीताद्यर्थोऽस्तेष्वस्योपस्थानं भवति, अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति, यया मासात्पर इति कालः प्रतीयते, यामात्पूर्वं इति देशः, अलोऽन्त्यात्पूर्वं इत्यलेत्र, ततोति-प्रसङ्गे न भवति, कथं समानार्थं प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादिः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं क्व बाधते यया तत्र कौण्डिन्ये दधि, अतोर्थोवधित्वेन गृहीत इति । ननु च प्राक् ठञ् इत्युच्यमाने भवतु नामैवं प्राक् ठञो याः प्रकृत्य इति तथापि यदादिविषये क्त्वा न भविष्यति, ज्ञापकात्, यदयं विभाषा हविर्पूपादिभ्य इति विभाषां शास्ति तज्ज्ञापयति नान्यविषये क्त्वा भवतीति, एवं च कृत्वा क्व इत्येवाधिकारोऽस्तु नार्थोवधिनिर्द्देशेन, ज्ञापकाच्च प्रतिसूत्रमुपस्थानेऽप्यन्यविषये न भविष्यति, प्राग्वतेष्ठजिज्यादिकेतु प्रकरणे नास्याधिकारोऽधिकारान्तरेणावष्टभ्यत्वात् । सत्यम् । प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थस्त्ववधिनिर्द्देशः, स चावधिरर्थ एव निर्द्देश्यो न प्रत्ययोन्यथा लशुनं च भक्षितं व्याधिरिव न निवृत्त इत्येतदापद्येत ॥

“उगवादिभ्यो यत्” ॥ “उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्गवादिभ्यश्चेति” । उवर्णादेर्गशब्दादेर्वशब्दादेश्च यद्व्रतीत्यर्थो न भवति गवादिगणपाठतः । ‘सनङ्गुरित्यादि’ । चर्मविकारलक्षणस्याजोवकाशो बाधे चर्मवारत्रं चर्मति, उवर्णान्तलक्षणस्य यतोऽवकाशः शङ्ख्यं पिचव्यमिति, सनङ्गेरुभयप्रसङ्गे परत्वादज् प्राप्नोति । ‘चरुर्नाम हविरिति’ । स्थालीवचनस्य चरुशब्दस्य तदधिकरणे हविष्युपचारादृत्तिः । विभाषा हविर्पूपादिभ्य इत्यत्र हविर्विशेषवाचिनां ग्रहणं न स्वरूपस्य तस्य गवादिषु पाठात्, विपर्ययस्तु न भवति इह विशेषग्रहणं तत्र स्वरूपग्रहणमिति, गवादिष्वसज्जातविरोधित्वेन स्वरूपग्रहणे बाधकाभावत्, अतो विभाषा हविर्पूपादिभ्य इत्यत्रैव विशेषग्रहणमिति स्थितिः तस्यावकाश आमित्यमामितीयं पुरोडाश्याः पुरोडाशीया इति । ‘अत्रविकारोभ्यश्चेति पठ्यतइति’ । तस्यावकाशः सुराः सुर्या सुरीयाः, ओदन्याः ओदनीया इति, उवर्णान्तलक्षणस्य यतः स एव, चरुसक्तुभ्यामुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विभाषा प्राप्नोति, ‘तत्र सर्वत्र पूर्वविप्रतिषे-

धेन यत्प्रत्यय एवेत्यत इति । अयमेव नित्यो यत्प्रत्यय इत्यर्थः । 'नभं चादे-
शमापद्यत इति' । भसंज्ञकं च न भवतीत्ययं त्वर्यो न भवति व्याख्यानात्,
तदर्थमेव हि गणसूत्रं व्याख्यातं, प्रायेण हि वृत्तिकारो गणसूत्राणि न
व्याचष्टे । 'नभ्योत्त इति' । क्तिवद्रथाङ्गविशेषो नाभिः, तच्छ्रुतानुप्रवि-
ष्टकाष्टविशेषोत्तः, स तदनुगुणत्वात्तस्मै हित इत्युच्यते, अञ्जनं तैलकृता-
भ्यङ्गः, तदपि स्नेहनत्वाद्नाभये हितं, यत्तु भाष्यउक्तं, नाभेर्नभभावे प्रत्य-
यानुपपत्तिः प्रकृत्यभावादिति, तत्रभ्यं चक्रमिति प्रयोगाभिप्रायं, नहि-
चक्रस्य नाभिर्विकृतिरपि त्ववयवः, नापि तादर्थ्यमस्ति, अवयविनोवयवार्थ-
त्वाभावात्, तेन तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्यत्रार्थं नभ्यं चक्रमिति नैव
सिद्ध्यति, हितार्थस्त्वशङ्क्य एवेति न सर्वथा प्रत्ययानुपपत्तिस्तत्र विवक्षि-
तेति भावः । 'शरीरावयवाद्यादिति यति कृत इति' । परत्वादिति
भावः । 'नाभ्यं तैलमिति' । 'भवितव्यमिति' । अथात्रापि नभभावः
कस्मान्न भवतीत्याह । 'गवादियतेति' । 'शुन इत्यादि' । श्वनित्यस्य
सम्प्रसारणं यत्प्रत्ययश्च भवति पदे दीर्घश्च तत्संनियोगेनेति, यदा दीर्घत्वं
तदा शुने हितं शुन्यं शून्यमिति वा नस्तद्वित इति टिलोपो न भवति, ये
चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावात् । नन्वनिति तत्र वर्तते, सम्प्रसारणे च
कृते नेदमचन्तं कामं दीर्घपदे तद्विधानसामर्थ्याट्टिलोपो न स्यात्पदान्तरे
तु प्राप्नोति, सम्प्रसारणं बाधकबाधनार्थमन्यथा प्रकृतिभावप्रसङ्गात्, एवं
तर्हि चकारद्वयमत्र पठ्यते, तत्रैकः सम्प्रसारणसमुच्चये द्रष्टव्यः, तत्रा-
न्यस्य समुच्चैतव्यस्याभावात्सम्प्रसारणमेव पुनर्विधीयते, तत्र पुनर्विधानं
तु तद्रूपस्यैवावस्थानार्थं भविष्यति । 'अधसोनङ् चेति' । नश्चेति नेक्तं
लाघवे विशेषाभावात्, अधःशब्दस्यानङादेशो भवति यत्सन्नियोगेन,
अधन्यः, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः ॥

“कम्बलाच्च संज्ञायाम्” ॥ अयं योगः शक्योक्तं, कथं कम्बल्य
इति, निपातनादेवैतत्सिद्धम्, अपरिमाणविस्तारितकम्बल्येभ्यो न तद्वि-

तलुकीति, इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति, एतदपि नास्ति प्रयोजनं, परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते तत्र कम्बल्यग्रहणं परिमाणस्य च संज्ञा कम्बल्यशब्दः, एवं तर्हि स्वराद्यं वचनं, निपातनेन हि परिमाणे कम्बल्यशब्दः साधुरित्येतावदवगम्यते न तु यदन्तोयमिति, ततश्चान्तस्वरितत्वं न स्यात्, अथ निपातनएवान्तस्वरितत्वं पठ्येत, तत्र व्याख्यानं शरणं व्याख्यानाच्च लघु सूत्रम् ॥

“विभाषा हविरूपपादिभ्यः” ॥ ‘हविर्विशेषवाचिभ्य इति’ । स्वरूपस्य ग्रहणं न भवति तस्य गवादिषु पाठात्, विपर्ययस्तु न भवति तत्र विशेषाणां ग्रहणमिह स्वरूपस्येति, असंज्ञातविरोधित्वेन तत्रैव स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । ‘अचविकारेभ्यश्चेति’ । अचविकारः अचप्रकारः अदनीयविशेषा इत्यर्थः, तेभ्यश्च विभाषा यद् भवति ओदन्या ओदनीयाः, यद्येवमूपादीनां किण्वपर्यन्तानां पाठोऽनर्थकः, अचविकारत्वादेव सिद्धेः, सुराप्रकृतिद्वयं किण्वं, नानर्थकः प्रपञ्चार्थत्वात्, अपर आह । यदा सादृश्यादिनापूपादयोर्यन्तरउपचर्यन्ते तदर्थ एषां पाठ इति ॥

“तस्मै हितम्” ॥ तस्मादिति हितयोगे चतुर्थो वक्तव्येति चतुर्थो । अपर आह । अयमेवनिर्द्देशो ज्ञापको हितयोगे चतुर्थो भवतीत्यस्येति, तच्चिन्त्यम्, चतुर्थो चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैरिति आशिषि विषयविशेषे हितयोगे चतुर्थ्याः सम्भवात् ॥

“शरीरावयवाद्भ्यः” ॥ ‘शरीरं प्राणिकाय इति’ ॥ एतेनैतद्वर्णयति शीर्यतइति शरीरमिति, शृणातेरीरन् प्रत्ययमुत्पाद्य यद्यपि शरीरशब्दो व्युत्पाद्यते तथापि योगरूढत्वात्प्राणिकायएव वर्तते न घटादाविति ॥

“खलवयवमाषतिलवृषभ्रह्मणश्च” ॥ ‘ब्रह्मण्यमिति’ । पूर्ववद्वि-लोपाभावः, वृषशब्देऽयमकारान्तो गृह्यते न तु नकारान्तः, अन्यथाऽ-सन्देहार्थं नकारलोपमङ्गल्यैव निर्द्दिशेत्, यथात्मन्विश्वजनेति, अस्ति च नकारान्तस्तत्र वक्तव्यं ततोपि यद्वचतीति, अन्यथा तत्र के टिलोपे च वृषीयमिति प्राप्नोति, तस्य च वृषशब्द आदेशो वक्तव्यः, अन्यथा

वृषण्य इति स्यात्, तथा ब्रह्मशब्दो नकारान्तो गृहीतः ब्राह्मणश-
ब्दश्चाकारान्तोस्ति तत्र वक्तव्यं ब्राह्मणशब्दादपि यद्ववतीति, अन्यथा
ततश्चः स्यात्, तस्य च ब्रह्मन्शब्द आदेशो वक्तव्यः, अन्यथा ब्राह्म-
ण्यमिति प्राप्नोति, इत्यस्मिन्पूर्वपक्ष इदमाह । ‘वृष्णे हितमित्यादि’ ।
‘ह्रप्रत्ययोपि न भवतीति’ । यत्प्रत्ययस्तु तावत्सूत्रेनुपादानादेव न भवति,
न केवलं स एवाऽपि तु ह्रप्रत्ययोपीत्यपिशब्दस्यार्थः । कुत इत्याह । ‘अन-
भिधानादिति’ । तदनेनाप्यव्यविकन्यायो दर्शितः, त्रैशक्यं हि नः साध्यं
वृषाय हितं वृष्यं वृष्णे हितं तथा ब्रह्मणे हितं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणाय
हितमिति तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकत्र विग्रहएवापरत्र विग्र-
हश्च वृत्तिश्च भविष्यति, तद्वथाऽविकस्य मांसमाविकमवेमांसमिति ।
‘रथाय हिता रथ्येति’ । हितार्थेव यथा स्यादर्थांतरे मा भूदित्येवमर्थे
गवादिषु पाटो नाङ्गीकृतः । के चि'त्तदन्तविधिमिच्छन्ति रथसीताहलेभ्यो
यद्विधाविति, अपरे तु हलसीताभ्यां, साहचर्याच्चातुर्यिकएव तद-
न्तविधिर्भवति न त्वस्मिन्विति ॥

“अजाविभ्यां थ्यन्” ॥ अजशब्दोऽयमिह पुल्लिङ्ग उपात्तः, अत
एव द्वन्द्वे धीत्यविशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वाजाद्वदन्तमित्यजशब्दस्य
पूर्वनिपातः कृतः, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति
स्त्रीलिङ्गादपि थ्यन् भवत्येव, अजायै हितमज्यं, तसिलादिषु थ्यन्-
थालाविति परिगणनात्पुंवद्भावः ॥

“आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदौत्त्वः” ॥ इहोत्तरपदग्रहणं व्या-
प्तिन्यायेन सर्वैर्वा संबध्येत प्रत्यासत्तिन्यायेन भोगशब्देनैव वा,
तत्राद्यं पक्षं निराकरोति । ‘आत्मविति नलोपो न कृत इति’ । विवक्षितां
प्रकृतिं कात्स्न्येन निवृत्तिशेयमिति नलोपो न कृतः, प्रत्येकं सम्बन्धे चोत्तर-
पदग्रहणस्य नैतावती प्रकृतिः स्याद् अतो नलोपाकरणेन प्रत्येकं सम्बन्धे
निवारिते भोगशब्देनैव संबध्यतइत्यर्थः । ‘कर्मधारयादिष्यतइति’ ।
व्याख्यानमत्र शरणम् । ‘षष्ठीसमासादिति’ । विश्वस्य जनो विश्वजनः

सर्वसाधारणो वेश्यादिः । 'बहुव्रीहेश्चेति' । विश्वा जनोस्येति स एव वेश्या-
 दिरन्यपदार्थः । 'पञ्चजनादिति' । रथकारपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चज-
 नाः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । 'पञ्चजनोयमन्यदिति' । षष्ठीसमा-
 साद्बहुव्रीहेश्च क्व एव भवतीत्यर्थः । यदा च प्रकरणादिवशाद्विशिष्टसंख्येय-
 वृत्तित्वावसायः संख्याशब्दानां तदा सापेक्षत्वाभावादविरुद्धः समासः, ज-
 नादिनैव साक्षात्सम्बन्धादन्यथा तु संख्येयस्यैव जनापेक्षया व्यतिरेकस्तद्-
 द्वारेण तु संख्यागुणस्येति साक्षात्सम्बन्धाभावादुत्तमः षष्ठीसमासः । 'सर्व-
 जनादिति' । पूर्वकालैकसर्वेति कर्मधारयः । 'महाजनाचित्यमिति' । नि-
 त्यग्रहणं सर्वजनादुक्तो हो मा भूदिति । 'तत्पुरुषादेवेति' । अत्र कर्मधा-
 रयादेवेति नात्तमात्वनिर्द्देशेनैव षष्ठीसमासव्यावृत्तिसिद्धेः, इह पितृभोगी-
 णादिशब्दैः पित्रादिहितस्यार्थस्याभिधानमिष्यते पित्रादिभोगहितस्य तु
 प्राप्नोति, भोगशब्दश्चायमस्त्येव द्रव्यपदार्थकः, तद्वथा भोगवानयं देव
 उच्यते यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते, भुज्यत इति भोगः, अस्ति
 च क्रियापदार्थः, तद्वथा भोगवानयं ब्राह्मण उच्यते यः सम्यक् स्नाना-
 दिकाः क्रिया अनुभवति, अस्ति च शरीरवाची, अहिरिव भोगैः पर्येति
 बाहुमिति दर्शनात्, अत्र समुदाये प्रवृत्तस्य भोगशब्दस्यैकदेशेषु फणेषु
 प्रयोगः, न चाहेरेव शरीरं भोगो ऽपि तु सर्वे शरीरम् अनन्तत्वात्प्रयोग-
 विषयस्यावधारणस्य कर्तुमशक्यत्वात्, निघण्टुषु तु प्रयोगबाहुल्यादहिश-
 रीरे प्रयोगः, सर्वेष्वपि चार्थेषु विवक्षिताभिधानं न प्राप्नोति तस्मा-
 द्वायं भोगोत्तरपदात्सो विधेयः, पित्रादिभ्य एव तु भोगीनच्प्रत्ययो
 विधेयः, पित्रे हितः पितृभोगीण इति, यद्येवं वाच्यनं कर्तव्यं मात्रीयं
 पित्रीयमिति यथा स्याद् अन्यथा भोगीनच् बाधितत्वाच्छेदो न स्यात्,
 इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इतीको ह्रस्वाङ्गो गालवस्येत्युत्त-
 रपदनित्यन्यनं ह्रस्वत्वं न स्यात्, इह चाब्भोगीन इत्यपो भीति भकारादौ
 प्रत्यये विधीयमानं तत्त्वं प्राप्नोति, भोगोत्तरपदात्तु स्वविधाने नैते दोषाः,
 अर्थविरोधस्तु भवति तं परिहरति । 'भोगशब्दः शरीरवाचीति' । तत्र शरी-
 रशरीरिणोरभेदाद्वा एवार्था मात्रे हित इति स एव मातृभोगाय हित

इत्यपि विग्रहे भवतीति भावः, एवं भोगोत्तरपदात्स्वविधानेऽप्यर्थविरोधं परिहृत्य तत्रैव गुणमाह । ‘केवलेभ्यो मात्रादिभ्यश्च एव भवतीति’ । एवकारो भवतीत्यस्यान्तरं द्रष्टव्यः, भोगीनच्प्रत्ययविधाने तु क्त्वा न स्यादेवेत्येवमशब्दस्यार्थः । ‘राजाचार्याभ्यामिति’ । राजाचार्याभ्यां हितार्थे यदि प्रत्ययो भवति नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव स च ख एवेत्यर्थः । ‘न केवलाभ्यामिति’ । अत्र प्रत्यय इष्यतइत्येतावदपेक्ष्यते न तु खप्रत्यय इष्यतइति, प्राप्ताभावात्, अत एव केचित्खः प्रत्यय इष्यतइति व्यस्तं पठन्ति । ‘आचार्यादणत्वं चेति’ । भोगोत्तरपदादिति गम्यते, इदानीमेव ह्युक्तं राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेवेति ॥

“सर्वपुरुषाभ्यां णठञौ” ॥ ‘सर्वादिति’ । अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः, सर्वनामानीत्यन्वयसंज्ञाविज्ञानात्प्रकृतिवदनुकरणमित्यपि सर्वनामत्वं न भवति, अनाश्रितार्थस्य शब्दरूपस्यानुकरणात् । ‘पुरुषादुधेति’ । प्रत्ययाग्रसामर्थ्येन षष्ठीसमर्थविभक्तिलभ्यते कृते तु तेनेत्युपात्तैश्च वृत्तीया, भाष्यकारप्रयोगाच्च द्वन्द्वमध्येपि तेनेत्यस्य निवेशः, तत्र वधे तस्येदमित्यणोपवादः, विकारे प्राणिरजतादिभ्योऽश्रित्यञः, समूहेपि तस्य समूह इत्यण एव, तेन कृतेपि ग्रन्थात्मके कृते ग्रन्थइत्यण एव, पौरुषेयः प्रासाद इत्यत्र न कस्य चिदपवादः ॥

“माणवचरकाभ्यां खञ्” ॥ मनोरपत्यं कुत्सितं माणवः, अपत्ये कुत्सिते मूढइति णत्वं, चरतीति चरः पचाद्यच्, चरिचलिपतिवदीनामिति द्विर्वचनं विकल्पितत्वादिह न भवति, ततः संज्ञायां कन् चरकः, खञो जित्करणं वृद्धयं स्वरार्थं च, चरके वृद्धयं माणवे वृद्धिनिमित्तस्य चेति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं माणवीभार्यः ॥

“तदर्थं विहृतेः प्रकृतौ” ॥ ‘प्रकृतिरुपादानकारणमिति’ । उपादीयतेस्मात्कार्यमित्युपादानम् उपादानं च तत्कारणं च उपादानकारणं, कार्यस्य हि त्रीणि कारणानि उपादानकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणमिति, तत्र कार्यणापृथक्देशं यदुद्दिष्टः कार्येष्वनुवर्तते तद्वथा मृदयं कुम्भः तन्तवः पटो हिरण्यं कुण्डलमिति तदुपादानकारणम्, उपादा-

नकारणप्रत्यासन्नमसमवायिकारणं यथा तन्तुसंयोगः पटस्य, तटस्य तु
कारणं निमित्तकारणं तन्तुवायादि, तदेतेषु त्रिषु यदुपादानं सा प्रकृतिः,
तस्यैवोपादानकारणस्योत्तरमवस्थान्तरं विकृतिरिति, अनेन कार्योपादा-
नयोरभेदमाह, यथाहि शिक्यं रज्जुरिति न तत्त्वान्तरम्, अथ च न रज्जु-
मात्रे शिक्यप्रतीतिरेवमत्रापि मृदेव घटस्तन्तव एव पटः सुवर्णमेव
कुण्डलम् अथ च न मृदादिमात्रे घटादिप्रतीतिः, यद्यपि वृत्तादिषु न
बीजादिप्रतीतिर्भवति या तु बीजस्यानन्तरावस्था तत्र तत्प्रतीतिर्भवत्येव,
एवं तदनन्तरादिष्वप्यवस्थासु पूर्वपूर्वा प्रतीतिर्दृष्टव्या, वृत्तस्य तु बीजं
परम्परयोपादानकारणमिति सर्वमवदातम् । 'विकृतिवाचिन इति' । ननु
समर्थानां प्रथमादिति वचनात्तदर्थस्य चेह प्रथमनिर्द्वैशात्प्रकृतेश्च तद-
र्थत्वात्तद्वाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोत्यत आह । 'तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः
प्रत्यवमृश्यतइति' । तेन विकृतिरेव सर्वतः प्रथमनिर्द्वैष्टेति भावः ।
'विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्यय इति' । एतेन तदर्थमिति सप्तम्याः स्थाने
प्रथमा स्त्रीलिङ्गस्य च स्थाने नपुंसकलिङ्गमिति दर्शयति । 'तदर्थयहणेने-
त्यादि' । इह प्रकृतिविकारवाक्ये क्वचिद्व्योक्ततामात्रं विवक्ष्यते मूत्राय
कल्पते यवागूरिति, क्वचित्प्रकृत्यन्तरव्यावृत्तिः, यथा यवानां धाना धानानां
सक्तव इति, क्वचित्प्रकृतेरनन्यार्थता यथाङ्गारेभ्य एतानि काष्ठांनीति,
तत्रेह चरमोर्था विवक्षित इति प्रतिपादनाय तदर्थयहणं कृतमित्यर्थः, किं
सिद्धं भवति तदाह । 'न प्रकृतिविकारेति' । 'प्रत्ययार्थस्य चेत्यादि' ।
विकृत्यर्थायां हि प्रकृतौ प्रत्यय उच्यते तच्च तस्यास्तादर्थ्यं चतुर्थैव
शक्यते बोधयितुमित्येतत्सामर्थ्यम् । 'केचित्त्विति' । तेषां वचनादेव लभ्या
चतुर्थी । 'यवानां धाना इति' । येषां सामर्थ्यलभ्या चतुर्थी तेषामिदं प्रत्यु-
दाहरणं, ये तु तस्मादित्यनुवर्त्तयन्ति तेषां मूत्राय कल्पते यवागूरिति द्रष्ट-
व्यम् । 'या का चिदिति' । अनुपादानकारणभूतापीत्यर्थः, तत्रैतत्स्याद्
न कूप उदकस्य का चिदपि प्रकृतिस्तत्राह । 'भवति चेति' । कुत इत्याह ।
'तत्रेति' । यथैव हि प्रयाजादीनां धर्माणामुत्पत्त्याधारत्वादृशपूर्णमासौ
प्रकृतिः सौर्यादीनामेवमुदकधर्माणां चारत्वादीनामुत्पत्त्याधारत्वात्कूप

उदकस्य प्रकृतिरित्यर्थः, यद्येवमुदकमपि तस्य विहृतिरेव सौर्यादिवदित्यत आह । 'नत्विति' । कुत इत्यत आह । 'अत्यन्तभेदादिति' । तस्यैवात्तरमवस्थान्तरं विहृतिरित्यत्र कार्योपादानयोरभेदो दर्शितः, उदकं तु कूपादत्यन्तभिव्रमत्यन्तग्रहणे नैतद्वर्णयति कार्यकारणयोर्नात्यन्तभेदः, मृदयं कुम्भ इति प्रतीतिः, नाप्येकान्ततत्त्वं मृन्मात्रे कुम्भप्रतीतेरभवात्, तस्मात्कथञ्चिद्वेदः कथञ्चिच्चाभेदः, एतेन ज्ञातितद्वृत्तेर्गुणगुणिनोश्च भेदाभेदो व्याख्यातौ । 'न तु कोशी तस्य प्रकृतिरिति' । अतत्कारणत्वादनुपत्त्याधारत्वाच्च, चर्मपिनद्वं दावादिनिर्मितमस्यादीनां प्रतिपत्त्यानं कोशी, ननु च प्रकृतिर्विहृतिरिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ सम्बन्धिशब्दाश्च नियतमेव सम्बन्धिनमुपस्थापयन्ति, तद्यथा मातरि वर्त्तितव्यमित्युक्ते न चोच्यते स्वस्यामिति, अथ च या यस्य माता तस्यामिति गम्यते, एवं चात्रान्यतरोपादानेऽप्यन्यतरस्य प्रतीतिः सिद्धात्यत आह । 'द्वयोरिपीति' । एवं मन्यते, विपूर्वायं करोतिरस्त्येवापकारे देवं मे दौष्ट्ये विकरोतीति, अस्ति चेष्टानानात्वे विकुर्वते ह्यत्रा इति, अस्त्यनौचित्ये विहृतिरेषा स्त्रीणां यत्स्वातन्त्र्यं नामेति, अस्ति कार्यं तन्नूनां विकारः पट इति, तथा प्रपूर्वापि करोतिरनेकार्थः, अस्ति कारणे तन्तवः प्रकृतिः पटस्येति, सांख्यास्तु सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्थां प्रकृतिमाहुः, अस्ति दोषापगमे प्रकृतिस्थं मन इति, अस्ति स्वभावे प्रकृत्याभिरूप इति, अस्ति धर्माणामुपत्त्याधारे यथोक्तं पुरस्तात्, तदेवमनेकार्थत्वाच्चानयोरैकान्तिकं सम्बन्धिशब्दत्वमित्यन्यतरोपादानेन विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यतइति, तस्य विकार इत्यत्र तु अभिधानस्वभावादेव कार्यस्य ग्रहणं नापकारादेः ॥

“हृदिरुपधिब्रलेठञ्” ॥ ह्यद्वयेनेनेति हृदि, अर्चिशुचिहुसुपिच्छादिभ्य इसि, इस्मन्नुनङ्किषु चेति ह्रस्वत्वम् । 'ह्यदिषेयाणि नृणानीति' । यदा तु चर्मविकारश्च हृदिस्तदा परत्वाच्चर्मणोजित्यञ् प्राप्नोति तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन ठञ्प्रेष्यते ह्यदिषेयं चर्मैति, आह च यज्यावजः पूर्वविप्रतिषेधेन ठञ् चेति, वृत्तिकारेण तु प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चेतदुपन्यस्तमित्याहुः, नेति वयं, ठञोपि ह्यदिषेयाणि नृणानीत्यत्र चरितार्थत्वात् ।

‘बालियास्तण्डुला इति’ । कथंपुनरत्र प्रकृतिविकृतिभावः, यदा बल्यव-
स्थायामपि तत्र तण्डुलाः, नावयं यत्प्रकृत्युपमर्दनेनैव भवति स एव
विकारः, तदेव गुणान्तरयुक्तमपि विकारः, अस्ति च बल्यवस्थायां हरि-
द्रायेणेन तण्डुलानां गुणान्तरयोगः, अन्ततः प्रक्षालनेन श्वेत्यमार्द्रतामा-
र्द्रं सन्निवेशविशेषो वा भवति । ‘उपधिशब्दात्स्वार्थं प्रत्यय इति’ । इष्टि-
रेषा, किं पुनः कारणमधिकारप्राप्तौ नेष्यतइत्याह । ‘उपधीयतइत्युपधि-
रित्यादि’ । यदेव हि तद्रथाङ्गमुपधीयमानत्वादुपधिशब्देन कर्मणि क्रिप्र-
त्ययान्तेनोच्यते, यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति तथापि तत्र न ठजन्तं वर्तते
किं तर्हि तत्रैव हि रथाङ्गे, स्वभावश्चात्र हेतुः, न च तदेव तस्य प्रकृति-
र्भवति, अतः स्वार्थं प्रत्यय एषितव्यः, अथायमुपधानमुपधिरिति क्रियाव-
चन उपधिशब्दस्तादर्थ्यमपि सम्भवति उपधानक्रियार्थत्वाद् द्रव्यस्येत्युच्यते,
एवमपि क्रियाविकारो न भवति, क्रियापि विकारो भवति बहुविकारोऽयं
मनुष्यो हसति नृत्यति गायतीति दर्शनात्, सत्यं, तदर्थं विकृतेः प्रकृता-
वित्यत्र तु विशिष्ट एव प्रकृतिविकारभावो गृह्यते यत्र प्रकृतेरुच्छेदो यत्र
वा रूपान्तरापत्तिरत एव तत्र विवक्षितः प्रकृतिविकारभाव इत्युक्तम् ॥

“अशभोपानहोऽर्थः” ॥ ‘आर्षभ्यो वत्स इति’ । महाप्राणः संह-
ननवान् सुजातावयवो यो वत्स अशभावस्याप्राप्तये पोष्यते । ‘चर्मण्य-
पीति’ । ज्यस्यात्रकाश औपानह्यो मुञ्जः, अजोकाशो वाह्यं चर्म, उपान-
च्छब्दाच्चर्मणि प्रकृतित्वेन विवक्षिते सति परत्वादञ् प्राप्तोति पूर्वविप्रति-
षेधेन ज्य एव भवति, ये तु साशकाशस्ये सत्यपि प्रतिपदविधानं बलि-
यस्ये कारणमाहुस्तेषामयं पूर्वविप्रतिषेधोऽङ्गुतः स्यात् ॥

‘चर्मणोज्’ ॥ ‘चर्मण इति षष्ठीति’ । पञ्चम्यां तु चर्म-
नशब्दाच्चर्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् चर्मणे द्विपीत्यादौ, न चैवम-
भिधानमस्ति ॥

“तदस्य तदस्मिन् स्यादिति” ॥ ‘सम्भावने लिङिति’ । सम्भा-
वनेलमिति चेत्यादिना, इष्टकानां बहुत्वेनेत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणेषु
दर्शयति, प्रकृतिविकारभाव इत्यादिना तदर्थं विकृतेरित्यादिना सिद्धिं

दर्शयन्सूत्रारम्भं समर्थयते । ‘योग्यतामात्रमिति’ । तथा चान्यार्थास्वपी-
ष्टकासु वक्तारो भवन्ति प्राकारीया इष्टका इति । ‘द्विस्तद्धृणमित्यादि’ ।
ननु विपरीतमिदं प्रत्येकं सम्बन्धे ह्यत्र द्विस्तद्धृणमनर्थकमतोत्र द्विस्त-
द्धृणादन्यत्र समुदायेन सम्बन्धो युक्त इति, सत्यमयमपि तु प्रकारः सम्भ-
वतीति न्यायप्राप्तं प्रत्येकं सम्बन्धमस्मिन्सूत्रे स्थित्वा उदाहरणरूपेण
दर्शयतीति तदिदमुक्तम् । ‘न्यायप्रदर्शनार्थमिति’ । प्रदर्शनं दिगुदाहर-
णमित्यर्थः, यदि पुनरयं न्यायोत्र न प्रदर्श्येत तदा तदस्यास्त्यस्मिन्निति
मनुबित्यत्र समुदायेन समर्थविभक्तिसम्बन्धो विज्ञायेत ततश्च शाखावान्वृत
इत्यादौ यत्र द्वाभ्यां प्रत्ययार्थाभ्यां समर्थविभक्तेः सम्बन्धः सम्भवति
तत्रैव स्यात्, यत्र त्वन्यतरेण सम्बन्धो गोमान्देवदत्तो वृत्तवान्पर्वत इति
तत्र न स्यात् । ‘अथेहेति’ । यदा ब्राह्मणार्थं निर्मितं प्रासादं गुणवन्तं
च देवदत्तं पश्यन्सम्भावयति तदा तस्य प्रसङ्गः ॥

“प्राग्वतेष्टञ्” ॥ ‘वक्ष्यति पारायणतुरायणेति’ । अत्र तु प्रदेशस्य
करणमुत्तरसूत्रे येषां पर्युदासस्तेभ्यष्टञ् यथा स्यादिति गौपुच्छिकः
साम्प्रतिकः, ठञित्येवाधिकारे सिद्धे प्राग्वतेरिति वचनं मध्ये योधिका-
रवानपवादः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ शीर्षेच्छेदाद्यञ्वेत्येवमादिस्तेन
विच्छेदेपि पारायणतुरायणेत्येवमादौ ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थे, यदा-
प्यत्र प्रत्ययोवधित्वेन एहीतस्तथाप्यर्थेवैवोपतिष्ठते न तु प्रकृतिषु
तेनापवादविषये न भवति, तथा च शूर्पादञन्यतरस्यामित्यन्यतरस्या-
ग्रहणमर्थवद्भवति ॥

“आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाटुक” ॥ ‘तदहंतीति वक्ष्यती-
ति’ । तदेकदेशोर्हशब्दो निर्दिश्यतइति भावस्तदाह । ‘आ एतस्मादहंसं-
शब्दनादिति’ । तदहमित्ययं त्ववधिर्न भवति यदि स्यादार्हादित्यनर्थकं
प्राग्वतेरित्येव सिद्धत्वात्, ननु च वक्ष्यर्थेपि ठको विधिर्यथा स्यादित्येव-
मर्थमारहादिति वचनं स्याद् एवमप्याड एव निर्देशः कर्त्तव्यो वतेरित्येवा-
भिविधावाकारः, एवमप्युपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे इत्यत्रापि वक्ष्यर्थे ठक्
प्राप्नोति तस्माद्वाख्यानमेवात्र शरणम् । ‘गोपुच्छादीन्वर्जयित्वेति’ ।

अगोपुच्छशब्दात्सङ्ख्यावाचिनः परिमाणशब्दाच्चेत्ययं त्वर्थो न भवति यदि स्याच्चिष्कादिषु द्रोणशब्दस्य परिमाणवाचिनः षष्ठिशब्दस्य सङ्ख्यावाचिनः पाठोनर्थकः स्याद् अनेनैव सिद्धत्वा, नानर्थकः, नियमार्थं पुनर्वचनं स्यादसमास एव यथा स्यादिति, नैतदस्ति, विधिनियमसम्भवे विधेरेव व्यायस्त्वात् । 'अभिविधौ वायमाकार इति' । यदि तु मर्यादायां स्यात्तस्य ग्रहणमनर्थकं स्यात् प्राग्यहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्, तेन किं सिद्धं भवति तदाह । 'अर्हत्यर्थेऽपि ठाभवत्येवेति' । 'सङ्ख्यापरिमाणयोः को विशेष इति' । परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं सङ्ख्यायापि च परिच्छिद्यतइति प्रश्नः । 'भेदगणनं सङ्ख्येति' । भिद्यतइति भेदः, मिथो भिन्नाः पदार्थाः ते गण्यन्ते येन तद्वेदगणनम्, एकत्वादिसङ्ख्यासामान्योपक्रमत्वाद्देदगणनी सङ्ख्येति न भवति, भेदगणनमित्यनेन पृथक्त्वनिवेशितत्वमाह, यथोक्तं पृथक्त्वनिवेशितत्वात्सङ्ख्याया कर्मभेदः स्यादिति, एकत्वसङ्ख्यापि बहुषु बुद्ध्या सचिवेशितेषु भेदमेकमसहायमाह, एतदुक्तं भवति एको घट इत्यत्रापि द्वादिनिरासाद्दावगतिरस्त्येवेति । 'गुरुत्वमानमुन्मानमिति' । तुलादाधारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिद्यगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते तदुन्मानमित्यर्थः । 'आयाममानं प्रमाणमिति' । आयामो द्वैर्ध्यं स येन मीयते तदायाममानम्, एतच्च क्वचित्तिर्यग्भिमुखस्य वस्तुनो भवति यथा वस्त्रादेर्हस्तादि, क्वचिदूर्ध्वाधरदिगवस्थितस्य भवति हास्तिनमुदक्रम् ऊरुद्वयसमुदक्रमिति । 'औरोहपरिणाहमानं परिमाणमिति' । आरोह उच्छ्रायः, परिणाहो विस्तारः, ताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन व्रीह्यादि परिमीयते तत्परिमाणं, परिः सर्वतोभावे, सङ्ख्यापरिमाणयोर्विशेषे पृष्ठे उन्मानादोर्विशेषप्रदर्शनं प्रसङ्गेन तद्विशेषस्याप्यज्ञानस्यापनयनार्थम् । 'ऊर्ध्वमानमिति' । ऊर्ध्वारोपणाद्गुरुत्वमानमुन्मानमिति पूर्वाक्त एवार्थः, किलशब्दः प्रसिद्धौ । 'परिमाणं तु सर्वत इति' । ऊर्ध्वमानमित्युपसमस्तमपि मानमित्येतदत्रापेत्यते, एतदर्थमेव केचिदूर्ध्वं मानमिति व्यस्तं पठन्ति । 'आयामस्येति' । मानमित्यपेत्यते, कर्मणि षष्ठी, प्रसिद्धस्तु पाठ

आयामस्त्विति तत्रायामपरिच्छेदार्थ उपचारादायामशब्देनोक्त । 'सङ्ख्या
बाह्या तु सर्वत इति' । पूर्वाक्तादुन्मानादेः सर्वतो बाह्या तत्रानन्तर्भा-
वात् तस्याश्च सङ्ख्यायतेनयेति निर्वचनं भेदगणनलक्षणत्वं व्याख्यातव्य-
मित्यनुसन्धातव्यम् ॥

“असमासे निष्कादिभ्यः” ॥ ‘ठजोपवाद इति’ । येन नाप्राप्ति-
न्यायेन निष्कादिभ्यो हि द्वोणपर्यन्तेभ्यः परिमाणशब्दात्पष्ठिशब्दादृकः
पर्युदासे ठजेव प्राप्नोत्यतस्तस्यैवायमपवादः । ‘तदन्ताप्रतिषेधस्यति’ । त-
दन्तविधावप्रतिषेधस्येत्यर्थः, यदि तर्हि तदन्तात्प्रत्ययो विज्ञायते एवं तर्हि
व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति केवलेभ्यो नोपपद्यते, नैष दोषः, असमास-
ग्रहणे न हि ग्रहणवत्परिभाषाया निवृत्तिराख्याता तन्निवृत्तौ येन विधि-
स्तदन्तस्येति तदन्तता, अत्र स्वस्य च रूपस्य प्रकृतत्वत्केवलादपि भवति ।
यस्तु मन्यते पूर्वत्रोपादानसामर्थ्यात्केवलादपि स्यादिति तस्य हि लाघ-
वार्थं केवलानां पाठः स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् । ‘इत उत्तरं चेति’ । कथं
पुनरिष्यमाणोऽपि तदन्तविधिर्लभ्यते यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्नैति प्रतिषिध्यते, अस्याः परिभाषाया अनित्यत्वात्, अनित्यत्वं
च तस्या गंगादिषु वाज्रासदिति समासप्रतिषेधाद्गम्यते, नित्यत्वे हि सति
वाज्रशब्दादुत्पद्यमानस्य प्रत्ययस्य समासे प्राप्तिरेव नास्तीति समासे
प्रतिषेधं न कुर्यात् । ‘द्विशूर्पमिति’ । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति तद्वि-
तार्थं द्विगुं कृत्वा न तावदेषा लुगन्ता प्रकृतिरिति संख्यापूर्वपदादपि
शूर्पादत्रन्यतरस्यामित्यत्रेव क्रियते तस्याध्यर्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायामिति
लुक् । ‘द्विशौर्पिकमिति’ । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाययोरित्युत्तरपद-
वृद्धिः । यदुक्तमित उत्तरं संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरित्यत इति यज्वाकं
लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नैष्यतइति तदुभयमाप्तागमेन स्थिरीकर्तुमाह ।
‘तथा चोक्तमित्यादिना’ ॥

“शताच्च ठन्यतावशते” ॥ ‘कनोपवादइति’ । उत्तरसूत्रेण प्राप्त-
स्य । ‘शतकमिति’ । तदस्य परिमाणमिति वर्तमाने संख्यायाः संज्ञासङ्गु-

त्राध्ययनेष्विति सङ्ख्ये प्रत्ययार्थं विवक्षिते उत्तरसूत्रेण कनेव भवति । 'प्रत्ययार्थांश्च सङ्ख्ये इति' । शतमध्यायानां परिमाणं यस्य निदानाख्यस्य ग्रन्थस्य स इह प्रत्ययार्थः स च शतसंख्यावर्द्धित्राध्यायसमुदायात्मक इति सङ्ख्येः प्रत्ययार्था भवति । 'शतमेव वस्तुत इति' । शतात्तस्यानन्यत्वात् ततश्च प्रकृत्यर्थोच भिद्यते यदेवाध्यायानां शतं प्रकृत्याभिधीयते प्रत्ययान्तेनापि तदेवेति नेह प्रकृत्यर्थोत्पत्त्यर्थन्यभेदः, एतेन यत्राव्यतिरिक्तः प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्तत्र प्रतिषेधो भवति न व्यतिरिक्त इत्येतदाख्यातं, ननु च सङ्ख्ये चानौत्तराधेयं सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्ख्यसूत्राध्ययनेष्वित्यत्र च प्राणिसमूहे सङ्ख्यशब्दो दृश्यते तत्कथमत्र ग्रन्थविषयो दृश्यते, उपचारेणेत्यदोषः, यदि वा संज्ञासङ्ख्यसूत्रे शब्दसाहचर्याद्विशिष्टः सङ्ख्यो दृश्यते, सङ्ख्ये चानौत्तराधेयइत्यत्रापि कृन्दोनाम्नीत्यतश्चन्द्रोयहणानुवृत्तेः प्राणी दृश्यते, इह तु यवान्तराभावादुन्यस्यापि ग्रहणमित्यदोषः, ननु च शतेभिधेये न भवितव्यम् इह च शतं शाटकशतं शतिकं शाटकशतमित्युक्ते शतं प्रतीयतएव तत्किमिति प्रतिषेधो न भवतीत्यत आह । 'वाक्येनेत्यादि' । शतशतिकशब्दौ समान्यशब्दौ, सामान्यशब्दाश्च प्रकरणादिकमन्तरेण न विशेषे वर्तन्ते, न यावच्छाटकशतमित्येतत्पदान्तरं प्रयुज्यते तावत्प्रत्ययार्थस्य शतत्वं नावसीयते तस्मात्पदान्तरसंनिधौ गम्यमानत्वाद्वाक्यार्थोसौ भवति । 'न श्रुत्येति' । गम्यतइति सम्बन्धः, यत्र प्रत्ययान्तेन पदान्तरनिरपेक्षेण प्रत्ययार्थस्य शतत्वमाख्यायते तत्र श्रुत्या प्रत्ययान्तश्रवणमात्रेणैव गम्यते यथा प्रत्युदाहरणे शतं परिमाणमस्य शतकमित्युक्ते गम्यते एतत्प्रत्ययार्थोपि शतमेवेति, इह तु वाक्याच्छतत्वं प्रतीयते, न च पदसंस्कारकाले वाक्यार्थस्याङ्गभावोस्ति तदा तस्यानुपस्थानात्, प्रकृत्यर्थोदव्यतिरिक्ते प्रत्ययार्थं प्रतिषेधो भवति, नह्यतिरिक्ते वाक्यगम्यइत्येतदाप्तवचनेन दृढयितुमाह । 'तथा चोक्तमित्यादि' । शतप्रतिषेधे कर्तव्ये प्रकृत्यर्थोदन्यस्य च प्रत्ययार्थस्य शतत्वे सत्यप्रतिषेधः, एतदुक्तं भवति, यत्रान्यत्प्रकृत्यर्थं शतमन्यत्प्रत्ययार्थशतं तत्र विधिरेव भवति न प्रतिषेधः, केन पुनः समासे प्राप्नोति यतस्तत्प्रतिषेधार्थमसमासानुकर्षणार्थस्वकारः क्रियतइत्याह । 'प्राग्वतेरित्यादि' ।

“संख्याया अतिशदन्तायाः कन्” । ‘पञ्चकः पट इति’ । लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम् । ‘बहुक इति’ । पारिभाषिक्याः । ‘चात्वारिंशत्क इति’ । इसुसुक्तान्तात्कः । ‘अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणादिति’ । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया । ‘इतेरिति’ । इत्यवयवस्य तिशब्दस्येत्यर्थः । ‘पर्युदासो न भवतीति’ । नह्यसावर्थवान् । ‘कतिक इति’ । का संख्या परिमाणं येषामिति किमः संख्यापरिमाणे इति चेति इति; सप्ततिशब्दे तु सप्तदशदर्थोभिधायिनः सप्तशब्दात्परिमाणोपाधिकादस्येति पञ्चमर्थे तिप्रत्ययो भवतीति तिशब्देऽर्थवान्, एवं नवतिशब्दे, अशीतिशब्दे तु यद्यप्यशीशब्दस्याष्टस्वन्यत्र न दृष्टः प्रयोगः, सास्त्रे त्वेता व्यवस्था, अष्टानामशीभावस्तिश्च प्रत्यय इति, विंशतिशब्दे तु द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्यय इति तिशब्देनार्थक एव, ततश्च ततः कन् भवत्येव विंशतिकः, एवं च कृत्वा विंशतिकात्त्वः शतमानविंशतिक इति निर्द्वैश उपपद्यते किं तु विंशतित्रिंशद्भ्यां हुनसञ्ज्ञायामित्यसञ्ज्ञायां हुन्विधानात्सञ्ज्ञायामेव कन् भवति, अतिशदन्ताया इत्यत्रान्तग्रहणमेकसप्तत्या क्रीतमित्यत्रापि पर्युदासार्थमन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न स्यात् ॥

“वतोरिद्धा” ॥ ‘तस्य त्वनेनेति’ । चरेष्ट इत्यादिबत् प्रत्ययान्तरं त्विण् न भवति टित्करणसामर्थ्यात्, अस्त्यन्यटित्करणस्य प्रयोजनं टित इति डीव्यथा स्यात्, अत इत्यधिकारे डीप्, न चैषोकारान्तः, टित्करणसामर्थ्यादनदन्तादपि डीप् स्यात्, यथा डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात्सरज इत्यत्र टिलोपः, एवं तर्हि स्वरितत्वप्रतिज्ञानेन कनोनुकर्षणसामर्थ्यादागमो भविष्यति, अस्त्यन्यदनुवृत्तेः प्रयोजनम्, इटा बाधे मा भूत् कनोपि विधिर्यथा स्यादिति, वावचनादेव कन् भविष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनं स्यादिट्कनौ वा भवतः पठे सामन्यविहितछजि^१ति,

१ पटइति नास्ति २ पुस्तके ।

२ अर्थेष्विति २ पु. पाठः ।

३ प्रत्ययान्तरविधिर्नेति २ पु. पाठः ।

४ उपेत्यधिकं २ पुस्तके ।

५ भविष्यतीत्यधिकं २ पुस्तके ।

तस्माद्वाख्यानमेव शरणम् । ननु नेह कन्ग्रहणमस्ति यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः, अतो रिति पञ्चमी कनिति प्रथमायाः षष्ठौ प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । 'तावत्क इति' । अत्यरिमाणमस्य यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्, आ सर्वनाम्नः ॥

“विंशतित्रिंशद्भ्यां हुनसंज्ञायाम्” ॥ ‘विंशक इति’ । ति विंशते-र्दितीति तिशब्दस्य लोपः, अतो गुणइति पररूपत्वं, यस्येति लोपस्तु न भवति असिद्धवदत्राभादिति तिलोपस्यासिद्धत्वात् । ननु सुबन्तात्तद्विज्ञा-त्यत्तिः, ततश्चान्तर्बर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञा भवति तत्कथं पररूपत्वं, या तु हुनमपेक्ष्य भसंज्ञा सा येन नाप्राप्तिन्यायेन स्वादिष्विति या पदसंज्ञा तामेव बाधते न सुप्तिङन्तं पदमित्येतामपि, एतामपि बाधते, कथं, परत्वात्, अत एव सामान्य इत्यादौ नलोपाद्यभावः । ‘कथं पुनर-त्रेति’ । त्रिंशत्कमधिकृत्य प्रश्नप्रतिचने, विंशतिशब्दात्तु कनः सिद्धिः प्रागेव प्रतिपादिता, यदा तु द्वयोर्दशतीर्वांशभावस्तिश्च प्रत्यय इति पचस्तदा विंशतिकमप्यधिकृत्य भवतः ॥

“कंसाट्टिठन्” । कंसशब्दोऽयं कांस्यपात्रवाची परिमाणशब्दो गृह्यते पूर्वोत्तरैः परिमाणशब्दैः साहचर्यात्, न लोहविशेषवचनो नाप्यु-यसेनसुतवचन इति दर्शयति । ‘ठजोपवाद इति’ । ‘इकार उच्चार-णार्थ इति’ । एवं च प्रक्रियालाघवाय टिकनेत्र वक्तव्यः, तथा तु न कृमि-त्येव । ‘अर्द्धिक इति’ । अर्द्धशब्दः कार्षापणस्यार्द्धे निरूढ इति भागवदपे-क्षया ऽसामर्थ्यं नाशङ्कनीयम् । अपर आह । प्रकरणादिवशेन भागवद्वि-शेषे निश्चिते सति नासामर्थ्यमिति ॥

“शूर्पोदग्रन्यतरस्याम्” ॥ ‘ठजोपवाद इति’ । शूर्पशब्दस्य परि-माणवाचित्वात्, यद्यपि परिपत्रनविशेषः शूर्पे तथापि विशिष्टसंस्थानं धान्यादेः परिमाणमपि, शूर्पपरिमितो वा व्रीह्यादिः शूर्पशब्देनोच्यते ॥

“शतमानं विंशतिकसहस्रवसनादण्” ॥ ‘ठक्ठजोरपवाद इति’ । शतमानं परिमाणं सहस्रं सङ्ख्या ताभ्यां ठजोपवादः, विंशत्या क्रीतं विंश-

तिकं संज्ञाशब्दोऽयम्, असञ्ज्ञायां विंशतित्रिंशद्भां द्वुनसञ्ज्ञायामिति द्वुना भवितव्यं, सा यदि परिमाणस्य संज्ञा तदा ततोऽपि ठञो पवाहः, अथ त्वर्थान्तरस्य ततष्टकः, वसनशब्दात् ठक एव ॥

“अध्यर्तुपूर्वद्विगोर्लुगसञ्ज्ञायाम्” ॥ अध्याकूठमर्तुमस्मिन्नित्यध्यर्तु, प्रादिभ्यो धातुजस्येति बहुव्रीहिः । अध्यर्तुपूर्वद्विगोरिति समाहारद्वन्द्वः, सौत्रः पुल्लिङ्गनिर्देशः । ‘तस्मादध्यर्तुपूर्वात्प्रातिपदिकाद्विगोश्च परस्येति’ । तेनाध्यर्तुपूर्वद्विगोरिति पञ्चम्याश्रितेति लक्ष्यते, यद्येवं द्विगोर्लुकि तच्चिमित्तग्रहणं, द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वितस्तस्य लुग् भवतीति वक्तव्यं, द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमित्यत्र द्वितीयस्य मा भूत्, तथार्थविशेषासंप्रत्यये तच्चिमित्तादपि यत्र तद्वितार्थद्विगुना सहा र्था न भिद्यते तत्रातच्चिमित्तादपि, स तद्वितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुग्भवतीति वक्तव्यं, द्वयोः शूर्पयोःसमाहारो द्विशूर्पो, द्विशूर्पा क्रीतमित्यपि विग्रहे द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात्, तस्माद् द्विगोरिति नैषा पञ्चमी, का तर्हि, षष्ठी, द्विगोर्यस्तद्वित, कश्च द्विगोस्तद्वितो यस्तस्य निमित्तं यस्मिन् द्विगुर्भवति, द्विशूर्पा क्रीतमित्यत्र त्वनभिधानात्प्रत्ययो न भविष्यति, औगन्धर्वं हि नः साध्यं, द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पा क्रीतमिति, तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकैव विग्रह एव द्विशूर्पा क्रीतमिति न तु वृत्तिरनभिधानात्, अपरेण विग्रहश्च वृत्तिश्च द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पमिति, अव्यविकन्यायेन, व्याख्यातोऽव्यविकन्यायः । इदं तावदर्थतत्त्वं, द्विगोर्लुगनपत्यइत्यत्र च वृत्तिकारेणोप्येवमेव व्याख्यातम्, इह तु तदनुसारेण गम्यमानत्वाच्चैवं विचिष्य व्याख्यातं, यस्य तद्वितस्य लुगिष्यते सोऽपि द्विगोः पर इत्येतावता द्विगोः परस्येत्युक्तम् । ‘पाञ्चलोहितिकं पाञ्चकलापिकमिति’ । पञ्च लोहित्यः परिमाणमस्य पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रह्य तद्वितार्थं समासः, तदस्य परिमाणमिति ठञ्, भस्याठे तद्वितइति पुंवद्भावालोहिनीशब्दस्येकारनकार-

योर्निवृत्तिः, परिमाणविशेषस्य नामधेये एते । 'प्रत्ययान्तस्य विशेषणमस-
ज्ज्ञायहणमिति' । न तु संनिहितस्यापि द्विगोः, असज्ज्ञायामिति सप्तमी-
निर्द्वैशात्, वार्तिककारस्तु मन्यते द्विगुविशेषणमसज्ज्ञायहणं पञ्चलोहित-
पञ्चकलापशब्दावपि द्विगू कृततद्धितलुकावेव संज्ञे ततो नार्थोऽसज्ज्ञाया-
मिति प्रतिषेधेनेति, तदाह संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लो-
पस्येति, तस्याः संज्ञायाः लोप एव निमित्तमित्यर्थः । 'अध्यर्दुशब्दः
संख्यैवेति' । संख्यावाच्येत्यर्थः । अध्यर्दुस्याप्येकादिवत् परिच्छेदहेतु-
त्वात्, अत एवाध्यर्दुन क्रीतमध्यर्दुकमिति संख्यालक्षणः कन् भवति,
अध्यर्दुकंसमित्यादौ तद्वितार्थे द्विगुश्च । 'क्व चिदिति' । कन्समासो-
त्तरपदवृद्धिभ्योन्यत्र । 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणनइति' । यदा
सकृत्फलां तां क्रियामभिनिर्वर्त्य^१ तामिव कुर्वच्चर्दुं निवर्त्तते तदा कृत्वसुचो
भावादध्यर्दुं करोतीत्येव भवति ॥

"विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्" ॥ 'अध्यर्दुसहस्रमिति' । शत-
मानविंशतिकेति विहितस्याणो लुक्, अलुक्पक्षे संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य
चेत्युत्तरपदवृद्धिः, इदानीमेव ह्युक्तम् अध्यर्दुशब्दः संख्यैवेति । 'अध्य-
र्दुसुवर्णमिति' । ठजो लुग् न तु ठक्, आर्हादित्यत्र क्रियानिमित्त-
कस्य परिमाणस्य ग्रहणाद् येषां तु कृतिपरिमाणस्य तत्र ग्रहणं तन्मते
ठको लुक् । 'अध्यर्दुसौवर्णकमिति' । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः,
तत्र ह्युन्मानस्यापि ग्रहणं शाणप्रतिषेधात्, अध्यर्दुं कार्षापणस्य द्विगौ
सहस्रस्येत्येवमत्र यथासंख्यं नेष्यते ॥

"द्वित्रिपूर्वाचिष्कात्" ॥ अध्यर्दुपूर्वग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते, इह
तु न संबध्यते द्विगुग्रहणं तु संबध्यते द्वयोर्निष्कं त्रयाणां निष्कमिति
षष्ठीसमासे माभूत्, अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्, अन्यथा ऽध्यर्दुपूर्वाद्
द्वित्रिपूर्वाच्च निष्कादिति समुच्चयो विज्ञायेत । 'द्विनैष्किकमिति' ।
प्राग्वत्तेष्ठञ्, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः, द्वित्रिभ्यां निष्कादित्येव सिद्धे
पूर्वग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

“बिस्ताच्च” ॥ ‘चकारेणानुङ्गयतइति’ । तेन चानुङ्गष्टमुत्तरत्र नानुवर्ततइत्युत्तरत्रानुवृत्त्यभाव इति भावः, बिस्तशब्दः परिमाणवाची ॥

“विंशतिक्रात्त्वः” ॥ शतमानविंशतिकेत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि स्त्रीत्र विधीयते ॥

“खार्या ईकन्” ॥ खारी परिमाणमिति ठञि प्राप्ते तस्य च लुकि ईकन्विधीयते । ‘केवला’ञ्वेति । अर्धद्वैपूर्वद्विगोरित्यधिकारात्केवलाया न प्राप्नोतीति वचनम् । अर्धाध्यर्धपूर्वेति न संबद्धेत ततः केवलायामीकनश्चरितार्थत्वादध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुक् प्राप्नोति, दीर्घाच्चारणं किमर्थं नेकनेवोच्यते सवर्णदीर्घत्वे सति सिद्धं, यस्येतिलोपः प्राप्नोति, इकारोच्चारणसामर्थ्याव भविष्यति, अन्यथा कनमेव विदध्यात्, केण इति ह्रस्वत्वे कृते सति सिद्धम् । अवग्रहः प्राप्नोति, न^१ लक्षणं पदकारा अनुत्थाः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ॥

“पणपादमाषशताद्वत्” ॥ ‘पद्मावोत्र न भवतीति’ । पद्य-त्यतदर्थइत्यनेन, किं कारणमित्याह । ‘प्राण्यङ्गस्येति’ । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेष्वित्यत्र तावत्प्राण्यङ्गस्य पादस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिभिर्गतिवचनैः संबन्धसद्भावात् पश्यतीत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिः । ‘इह तु परिमाणमिति’ । एह्यतइति शेषः । पणमाषाभ्यां साहचर्यादिति भावः ॥

“शाणाढा” ॥ ‘ठञोपवादइति’ । यश्चप्युन्मानवचनः शाणशब्दस्तथाप्याहोदित्यत्र क्रियापरिमाणस्य ग्रहणादस्यापि पर्युदासादृज एव प्रसङ्ग इति भावः । ‘शताञ्वेति वक्तव्यमिति’ । पूर्वेषु नित्ये यति प्राप्ते वचनं, यदभावपक्षे सङ्ख्यालक्षणस्य कनो लुक् ॥

“द्वित्रिपूर्वादण् च” ॥ वार्तिके दर्शनात्सूत्रेणेतत्पक्षिप्तम् । ‘त्रैहृष्यं भवतीति’ । अण्येकं, यति द्वितीयं, ठञो लुकि तृतीयम् ॥

“तेन क्रीतम्” ॥ ‘तेषामिति’ । अस्य समर्थविभक्तय इत्यनेनैव संबन्धो न प्रत्ययार्थ इत्यनेन, नहि तेषां प्रत्ययानां प्रत्ययार्था निर्दि-

१ केवलायाञ्वेति २ पुं पाठः स एव मुद्रितमूलपुस्तकानुगुणः ।

२ चेत्यधिकं २ पुस्तके ।

श्यन्तइत्यन्वयो घटते । आदनपाकं पचतीतिवद्वा कथं चिदन्वयः ।
 'तेनेति मूल्यादिति' । मूल्यभूतार्थाभिधायिनः करणे या तृतीया सा
 चेह समर्थविभक्तिरित्यर्थः । मूनेनानाम्यं मूल्यं, मूल्यं लाभ इत्युक्तम् ।
 इह तु यन्मूनं यश्च लाभस्तदुभयं मिश्रितं मूल्यमित्युक्तम् । 'अन्यत्रेति' ।
 अमूल्यादकरणे वा या तृतीया तत्रेत्यर्थः । 'अनभिधानादेवेति' । एव-
 कारः पौनर्वचनिकः, किं च प्रस्थादयः शब्दा नियतपरिमाणानामर्थानां
 वाचका न मात्रयापि न्यूनाधिकभावे प्रवर्तन्ते, नहि यथाजलमिति
 प्रस्थेपि भवति, कुडवेपि भवति यथा वाग्निरिति 'भ्राष्ट्राग्नावपि भवति,
 दावाग्नावपि भवति यथा वा एको ग्रीहिः संपन्न इत्यादौ जात्यात्मना
 सर्वासां व्यक्तीनामैक्यं प्रतीयते तथा प्रस्थादिषु भवति, तस्मात्तेषु विभ-
 क्त्यभावे यावतस्ते वाचकास्तावदेव गम्यते, वाक्ये तु प्रस्थाभ्यां प्रस्थै-
 रिति द्विवचनबहुवचनबलात्तावतोनेकस्यावगतिर्भवति । 'द्विकं त्रिक-
 मिति' । अत्र हि प्रकृतेरेव वाक्ये द्वित्वबहुत्वे विभक्तिस्तु करणत्वमात्रमा-
 चष्टे, सा च प्रकृतिवृत्तावपि विद्यते । 'नह्येकेन मुद्गेनेति' । एकया मु-
 द्रव्यस्येत्यर्थः । जात्याख्यायां त्वेकवचनान्तादपि भवत्येव । ननु यद्
 निष्केण क्रीतं तस्य निष्को वस्त्रो भवति ततस्त्व सोस्यांशवस्तुभृतय
 इत्येव सिद्धः प्रत्ययो नार्थ एतेन, एवं तर्हि यस्य शतं मूल्यं न भवत्यथ
 च तेन क्रीतं कार्यवशीतदर्थमिदम् ॥

"तस्य निमित्तं संयोगोत्पातो" । 'शुभाशुभसूचक इति' । तत्प्रयो-
 जक इतिवत्षष्ठीसमासः । 'महाभूतानामिति' । पृथिव्यादीनाम् । 'दक्षि-
 णाक्षिस्पन्दनमिति' । पाञ्चभैतिकशरीरे द्रव्यमेव च क्रियारूपेण परि-
 णामतइति दक्षिणाक्षिस्पन्दनं महाभूतपरिणामः, तस्य च शुभस्य प्रति
 निमित्तत्वं ज्ञापकहेतुत्वाद् न तु कारकहेतुत्वात् । 'वातिकमिति' ।
 शमनकोपने एवात्र प्रत्ययार्थो न तु निमित्तं ताभ्यां विशेष्यते प्रकरणा-
 दिना च तयोरन्यतरावसायः, संनिपातो वातादीनां युगपदुद्भवः ॥

“गोदृचो ऽसंख्यापरिमाणाश्चादिर्यत्” ॥ ‘ठञादीनामिति’ ।
आदिशब्देन ठको ग्रहणम् । अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, बहुवचनं तु
ठक एवैकस्य विषयबहुत्वमाश्रित्य कृतं, ठकोपवाद इत्यर्थः । किं पुनः
कारणमेवं व्याख्यायते, संख्यापरिमाणाश्चादिवर्जिताद्गोदृचवृत्तक एव
प्राप्तत्वात् । ‘ब्रह्मवर्चसादिति’ । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्या-
यसंपत्, ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यच् समासान्तः ॥

“पुत्राच्छ च” ॥ कथं पुत्रीयः क्रतुरिति नहि क्रतुः संयोग उत्पातो
वा भवति, संयुज्यतेनेति व्युत्पत्त्या क्रतुरपि संयोग एव, येन यागादिक-
रणेन पुरुषः फलेन संयुज्यते स यागादिरपि संयोगो न केवलं संबन्ध
एवेत्यर्थः । एतेन पुरोडाशसत्रं लोक्यमित्यादिव्याख्यातम् ॥

“सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ” ॥ संयोगोत्पातो प्रति यथासंख्यं न
भवति, तयोः प्रत्ययार्थविशेषणत्वेन प्रकृतिभ्यां प्रत्ययाभ्यां चासंबन्धात् ॥

“तत्र विदित इति च” ॥ योगविभागो यथासङ्गनिरासार्थं
उत्तरार्थश्च ॥

“तस्य वापः” ॥ तस्येति वापापेतया कर्मणि षष्ठी न तु
कर्तरि, तेन देवदत्तस्य वापः तेजमित्यादौ न भवति ॥

“तदस्मिन् वृद्धायलाभशुक्लीपदा दीयते” ॥ ‘दीयतइत्येकवच-
नान्तं वृद्धादिभिः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यतइति’ । तेन वृद्धादीनां बहुत्वेपि
बहुवचनं न भवतीतिभावः । प्रत्येकं संबन्धस्तु द्वन्द्ववर्तिनां पदानां
बुद्ध्या निष्कर्षाल्लभ्यते, एतच्च दीयतइत्यस्य विशेषणस्य वृद्धु पक्रमत्वउक्तं,
यदा तु यत्तत्प्रयमासमर्थं दीयते चेत्तद्ववतीत्येवमुपक्रम्यते पश्चात् किं
पुनस्तद्दीयतइत्यपेक्षायां वृद्धादयः संबद्धान्ते तदा न किं चिद्व्यवसा-
ध्यम् । ‘उत्तमर्णधनातिरिक्तमिति’ ! उत्तमर्णेन यद्वत्तं धनं तस्मादधि-
कमित्यर्थः, सज्जा, वृद्धिस्तु न गृह्यते आयादिभिः साहचर्यात् ।
‘उपादानमूलातिरिक्तमिति’ । पटादीनामुपादानं तन्त्वादि तस्य मूल-

मुत्पत्तिकारणं द्रव्यं तस्मादधिकं पटादि विक्रयेण यल्लभ्यते स लाभः, निर्वणो भृतिः, रत्नानिमित्तको निर्वणो रत्नानिर्वणः संबन्धषष्ठ्या समासः, शुल्कग्रहणं प्रपञ्चार्यम्, तस्याप्यायविशेषत्वात्, तथा च ठगायस्थानेभ्य इति शुल्कस्यानादपि भवति शौल्कशालिक इति, यत्र यामादौ वृद्धादि दीयते तत्र प्रत्ययो विधीयमानः संप्रदाने न प्राप्नोतीत्यत आह । ‘चतुर्थ्युपसङ्ख्यानमिति’ । ‘सिद्धन्त्विति’ । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्सिद्धमिष्टमित्यर्थः । क्व यथेत्याह । ‘सममिति’ ॥

“पूरणादुद्वाचिन” ॥ ‘पूरणवाचिन इति’ । पूर्यते येनार्थः स पूरणस्तद्वाचिन इत्यर्थः, एतेन पूरणइत्यर्थस्येदं ग्रहणं न तु प्रत्ययस्येति दर्शयति, यदि तु पूरणग्रहणं स्वयंत ततः स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति तस्य पूरणे ङङिति पूरणाधिकारविहिता ङङादयः प्रत्यया गृह्येरन् यथा- गोस्त्रियोरित्यत्र इत्यधिकारविहिताष्टाबादयः, ततश्च पूरणाद्भागे तीयादन्नित्यनन्ताच्च स्यात्, अर्थग्रहणे ततोपि भवति तदन्तमपि हि पूरणएवार्थं वर्त्तते, स्वार्थिकत्वादनः, तस्मादर्थग्रहणमेव न्याय्यम् । ‘ठकृटिनोरपवाद इति’ । पूरणादार्हीयस्य ठकोपवादः । अर्द्धाद- ष्यर्द्धाच्चेति वक्तव्यमिति टिठनः, स्त्रियां च विशेषः, टिठिनि हि सति ङीप् स्यात्, ठनि तु टाप् भवति । ‘अर्द्धशब्दे रूपकार्दुस्य रुठिरिति’ । रूपकं कार्पापणं तदीयस्य भागस्यार्द्धशब्दे वाचकत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः । तेनार्द्धिक इति भागवत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यं नोद्भावनीयमिति भावः ॥

“भागाद्वच्च” ॥ ‘भागशब्देऽपीति’ । न केवलमर्द्धशब्द एवेत्यपिशब्दार्थः ॥

“तद्वरति वहत्यावहति भारादुंशादिभ्यः” ॥ ‘प्रकृतिविशेषणमिति’ । प्रकृतिः प्रातिपदिकं तस्य विशेषणं, विशेषणप्रकारमेव दर्शयति । ‘वंशादिभ्य इत्यादि’ । ‘वंशादिभ्य इति किमिति’ । भारान्तादिति कस्माच्चोक्तमिति भावः । अत एव तदन्तं प्रत्युदाहरति । ‘व्रीहिभारं वहतीति’ । ‘भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति’ । ननु वंशादयः

शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह । ‘भारशब्दार्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणमिति’ । भारभूतार्थाभिधायित्वाद्वारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्युक्तमित्यर्थः । सूत्रे तु प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् ॥

“वस्तुद्रव्याभ्यां ठन्कनौ” ॥ वस्तुशब्देन मूल्यमुच्यते ॥

“संभवत्यवहरति पचति” ॥ ‘प्रमाणानतिरेक इति’ । आधार-प्रमाणादाधेयप्रमाणस्यानाधिक्यमित्यर्थः । तदुपसर्जने च धारणे संभवतेर्वृत्तिरिति सकर्मकत्वम् । ‘उपसंहरणप्रवहार इति’ । आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य न्यूनतेत्यर्थः, तदुपसर्जने च धारणे अवहरतेर्वृत्तेः सकर्मकत्वं, सूत्रे स्पष्ट उपसर्गः । ‘नास्त्यत्र नियोग इति’ । नियोगो-वश्यंभावः । ‘तत्पचतीति द्रोणादणु चेति’ । पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतीति निवृत्त्यर्थं, द्रोणपरिमिते च ब्रीह्यादौ द्रोणशब्दस्तस्य^१ पाकसंभवात् ॥

“आठकाचितपात्रात्खोन्यतरस्याम्” ॥ ‘ठजोपत्राद इति’ । न ठकः, आठकादीनां परिमाणत्वात्, पात्रं भाजनमप्यस्ति तस्य तु संभव-त्यादिभिः संबन्धानुपपत्तेः, आठकाचितसाहचर्याच्च परिमाणस्य ग्रहणम् ॥

“द्विगोष्ठश्च” ॥ ‘द्व्याचितेति’ । ठजो लुक्, अपरिमाणवि-स्ताचितेति ङीप्ः प्रतिषेधः ॥

“कुलिजाल्लुक्खौ च” ॥ ‘अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विक-ल्पतइति’ । तच्च लुक्खग्रहणाद्विज्ञायते, अन्यथा कुलिजाच्चेत्येव वक्तव्यं, द्विगोश्चेत्येव खोन्यतरस्यामिति च तत्र ठन्खाभ्यां मुक्ते पत्ते ठज्, तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्, एवं रूपत्रये सिद्धे लुक्खग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य लुकोपि विकल्प इष्ट इति लक्ष्यतइति मन्यते, वार्तिककारस्तु ठजो नित्यं लुक् मन्यमानः पूर्वसूत्रवत् त्रैलोक्यमेवेच्छन् लुक्खग्रहणं प्रत्याचष्टे, कुलिजाच्चेति सिद्धे लुक्खग्रहणानर्थक्यं पूर्वस्मिन् त्रिकभा-वादिति ॥

“सोस्यांशवच्चभृतयः” ॥ इह च शतं यस्य वक्षो भवति स तेन क्रीतो भवति तत्र तेन क्रीतमित्येव सिद्धं नार्था वक्ष्यहणेन, नैतदस्ति । योग्यतामात्रेणस्येदं मूल्यमिति व्यवहारात् ॥

“तदस्य परिमाणम्” ॥ इह परिच्छेदहेतुमात्रं परिमाणं न सर्वतो मानमेव, उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् । ‘खारशतिक इति’ । खारशब्दोकारान्तो वार्तिककारवचनात्साधुः, तेन हि तदस्य परिमाणमित्यत्र योगविभागः कर्तव्य इति दर्शयितुमुक्तम् अन्येष्वपि दृश्यते खारशताद्वर्थमिति । ‘वार्षशतिक इति’ । यज्ञादौ परिमाणानि प्रत्ययः । ‘षष्टि जीवितपरिमाणस्येति’ । संवत्सरेषु षष्टिशब्दः, संवत्सरसंख्यया हि जीवितं प्रायेण परिच्छिद्यते, जीवितपरिच्छेदद्वारेण तद्वृत्तेऽपि षष्टिः संवत्सराः परिमाणमिति । तदस्मिन्परिमाणानि प्रत्ययः । ननु यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिमसौ भृतो भवति तत्र तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्येव सिद्धम्, एवं च द्विषाष्टिक इत्यादौ नैवाध्यद्वंद्वेति लुक्प्रसङ्गस्तस्यानार्ह्यत्वात्, ततश्च समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्य च पुनरुपादानेन विधानमपि न कर्तव्यं, न च जीवितपरिमाणादन्यत्र पुनर्विधानेन लुगभाव इष्यते, एवं मन्यते तमधीष्ट इत्यत्र कालादिति वर्तते न च षष्ठादयः कालशब्दाः, अथ काले संख्येये वर्तमानत्वात्तेपि कालशब्दाः, रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गः, रमणीयं कालं भूत इति । तस्माद्व्यः कालं न व्यभिचरति स एव कालशब्द इति । ‘द्विषाष्टिक इति’ । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृत्तिः ॥

“संख्यायाः संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु” ॥ ‘परिमाणोपाधिकादिति’ । नात्र रूढिपरिमाणं गृह्यते किं तर्हि क्रियाशब्दः, परिमीयते येन तत्परिमाणं, संख्ययापि च परिमीयतइति नासम्भवि विशेषणं, नन्वेवमप्यव्यभिचारादविशेषणं, नह्यपरिच्छेदिका संख्यास्ति । सत्यम्, इह तु प्रत्ययार्थस्य सङ्गादेर्यदा परिच्छेदिका संख्या तदा प्रत्ययो यथा स्यात् पञ्च गावः परिमाणमस्य पञ्चको गोसङ्ग इति, इह माभूत् पञ्च गावः स्वभूता अस्य ब्राह्मणसङ्गस्येति, नह्यत्र सङ्गस्येयतागम्यते, तस्मात्प्रत्य-

यार्थस्य यदा परिच्छेदिका संख्या तदा यथा स्यादिति विशेषणमर्थवद्भवति ।
 ‘तत्रेत्यादि’ । इहादशभ्यः संख्याः संख्येये वर्तन्ते न तु संख्यानमात्रे
 तत्र य एव शकुनयः पञ्चत्वसंख्यायुक्ताः पञ्चन्शब्दवाच्यास्तएव पञ्च
 कशब्दस्यापि, ततश्च परिमाणपरिमाणभावाभावात्स्वार्थेण प्रत्ययो
 वक्तव्यः, यदा तु वृत्तिविषये संख्यानमात्रवृत्तित्वं पञ्चादीनामाश्रीयते
 यथा द्युःक्येतिरित्यत्र तदा सम्भवत्येव परिमाणी प्रत्ययार्थः पञ्चत्वसंख्या
 परिमाणमेषां पञ्चकाः शकुनय इति । ‘पञ्चक्रमध्ययनमिति’ । पूर्वं तु
 पञ्चकोधीतइति सम्पाठापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्द्देशः, अधीतइति च कृत इत्यर्थः,
 यथौदनपाकं पवतीत्यौदनपाकं करोतीत्यर्थः । ‘स्तोमे इविधिरिति’ ।
 सोमयागेषु छन्दोगैः क्रिमाणा पृष्ठादिस्तुतिः स्तोमः । ‘पञ्चदश मन्त्राः
 परिमाणमस्येति’ । साम्ना स्तुवीत, एकं साम तृचे क्रियते इति स्तुति-
 विधिः, तत्र त्रिकस्य पञ्चकृत्व आवृत्त्या पञ्चदश मन्त्रा भवन्ति, सप्तद-
 शसोमे अन्त्यायाः सप्तकृत्व आवृत्तिः, एकविंशे तृचस्य, द्वित्करणमेकविंशे
 तिलोपार्थं त्रयस्त्रिंशदौ तिलोपार्थं च, पञ्चदशः सप्तदश इत्यत्र तु नस्त-
 द्धितइत्यनेनैव तिलोपः सिद्धः । ‘शन् एतोर्दिनिरिति’ । स्तोमइति न
 सम्बध्यते, अत्रापि द्वित्करणं शदन्तस्य तिलोपार्थम् । ‘पञ्चदशिन इति’ ।
 पञ्चदशाहानि परिमाणमेषामिति द्विनिः, एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः ।
 ‘विंशिनोद्गिरस इति’ । आद्गिरसायास्यगौतमेत्यादिप्रवरभेदेन भिन्नानि
 विंशतिरत्रान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः । योगश्चायं पूर्वस्यैव
 प्रपञ्चः ॥

“पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवति-
 शतम्” ॥ ‘पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्तइति’ । प्रकृतिनिर्द्देशस्त्वयं न
 भवति पङ्क्त्यादिभ्यः प्रकृतेर्येधिङ्कृतः प्रत्ययो भवतीति पञ्चम्या अनुपादा-
 नात्, पूर्वणैव च सिद्धत्वात्, उतरेण निपातनेन साहचर्याच्च, प्रत्ययनि-
 र्द्देशोपि न भवति, व्याप्यातिपदिकात्प्रकृतेर्ये पङ्क्त्यादयः प्रत्यया
 भवन्तीति, लोके शास्त्रे च शताच्च ठन्यतावशतइत्यादौ केवलानां प्रथो-
 गदर्शनाद् यत्र समुदायः श्रूयते ऽवयवा अनुमीयन्ते तच्चिपातनं, विप-

रीतो विधिः । 'पञ्चानामिति' । अर्थगतस्य बहुत्वस्य शब्दे समारो-
पादबहुवचनं, पञ्चशब्दस्ये यर्थः । 'ठिलोपस्तिच्च प्रत्यय इति' । निपा-
त्यतइत्यर्थः । अवयवनिपातननान्तरीयकत्वात्समुदायनिपातनस्य, यद्वा
निपातनास्सिद्धमित्यस्य पुल्लिङ्गविपरिणामेनान्वयः, कुत्वं तु चकारज-
कारयोर्न निपात्यं चोः कुरित्येव सिद्धम् । 'पञ्च पदानीति' । पदशब्दः
पादपर्यायः । 'पङ्क्तिश्चन्द इति' । तत्पुनः पदपङ्क्तिः, यस्य पञ्चाक्षराः
पञ्च पादा भवन्ति । 'द्वयोर्दशतोरिति' । दशद्वयरूपसंख्येयमाचक्षणास्य
द्विशब्दस्येत्ययमत्रार्थो विवक्षितः, एवं त्रयाणां दशतामित्यादावपि द्रष्ट-
व्यम् । 'शतिच्च प्रत्ययइति' । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । 'अपदत्वं
चेति' । तेन जश्त्ववर्त्तनं न भवतः, अत्र तदस्य परिमाणमिति वर्त्तत-
इत्युक्तं, द्वौ दशतौ परिमाणमस्येत्यादिश्च विग्रहो दर्शितः, यदा तु नानु-
वर्त्तते तदा द्विशब्दादेर्दशदर्थाभिधायिनः स्वार्थं प्रत्ययो निपात्यः, द्वौ
दशतौ विंशतिः, त्रयोदशतस्त्रिंशद् इति, ततश्च स्वार्थिकानां प्रकृतितो
लिङ्गवचनानुवृत्तेर्द्विशब्दादेरिव द्विवचनबहुवचनप्रसङ्गः, विंशत्यादिभिश्च
दशतामभिधानमिति गवादिभिर्वैय्यधिकरण्यमेव स्याद् गवां विंश-
तिरिति, न तु विंशतिर्गोव इति सामानाधिकरण्यं नापि द्विगुः विंश-
तिगवमिति, तस्मादनुवर्त्त्यम्, अथास्येत्यनेन कः प्रतिनिर्द्देश्यते परिमाणी,
कः पुनरसौ भिन्नानि द्रव्याणि, द्वौ दशतौ परिमाणमेषां विंशतिरिति,
यदेवं विंशत्यादिभिर्द्रव्याणामभिधानमिति बहुवचनप्रसङ्गाद्विंशतिर्गोव
इति न स्यात्, गवां विंशतिर्गोविंशतिरिति च न स्याद् व्यतिरेकाभा-
वात् । अथास्मिन् पक्षे किञ्चिदिष्टमपि सिद्धम् अहोस्विदोषान्तमेवा-
स्तीत्याह, इह विंशतिगवं त्रिंशत्पूलीति समानाधिकरणलक्षणो द्विगुः
सिद्धः, तस्मान्न भिन्नानि द्रव्याणि परिमाणीनि, एतच्च सर्वेष्वेव विग्रह-
वाक्येष्वस्येत्येकवचनेन दर्शितं, कस्तर्हि परिमाणी, सङ्गः, द्वौ दशतौ
परिमाणमस्य गोसङ्गस्य विंशतिरिति, एवमपि सिद्धं गवां विंशतिर्गोविंश-
तिरिति, विंशतिर्गोवः विंशतिगवमिति तु न सिद्ध्यति तथा विंशतिश-
ब्देन सङ्गस्याभिधानाद्विंशतिः परिमाणमस्य गोसङ्गस्य विंशतिर्त्रिशङ्गां

इषुन्, विंशकः सङ्ग इति न स्यात्, सङ्गान्तरस्य परिमाणिनो ऽसम्भवात् ।
 अथोभयं परिमाणिभिवा द्रव्याणि तत्संघश्च, तत्र सङ्गपरिमाणिनि
 व्यधिकरणप्रयोगाः, द्रव्येषु तु परिमाणेषु सामानाधिकरणप्रयोगाः, तत्रैव
 विंशतिर्गात्रः परिमाणमस्य विंशको गोसङ्ग इति भविष्यतीत्युच्येत एव-
 मपि विंशतिर्गाव इत्यत्र बहुवचनप्रसङ्गः, तथा सङ्गस्य परिमाणित्वे
 विंशतिर्गासङ्ग इति प्राप्नोति, न चेप्यते, विंशक इत्येव हि तत्रेप्यते, एवं
 तर्हि द्वावत्र सङ्गौ स्तः, द्रव्याणामेकः द्रव्यवर्गयोर्दशतोश्चापरः, तत्र निपा-
 तनसामर्थ्यादशत्सङ्गे परिमाणिनि प्रत्ययः, सङ्गश्च समुदायमात्रं न प्राणि-
 नामेव, किं हि निपातनादलभ्यं, तत्र दशत्सङ्गस्य विंशतिशब्देनाभिधाना-
 द्गोसङ्गे विवक्षिते विंशतिः परिमाणमस्य विंशको गोसङ्ग इति च भवि-
 ष्यति, विंशतिर्गासङ्ग इति च न भविष्यति, भवां विंशतिर्गाविंशतिरिति
 च भविष्यति । ननु दशत्सङ्गस्य दशतौ गुणिनौ न गावस्तेन दशतोर्विं-
 शतिरिति प्राप्नोति गवां विंशरिति तु न सिद्ध्यति, उच्यते, द्रव्याणां
 द्रव्यसङ्गस्य दशतां दशत्सङ्गस्य च न पारमार्थिको भेदोस्ति केवलं बुद्ध्या
 परिकल्प्यते, ततश्च गवां दशतोश्च तात्त्विकभेदाभावाद्दशत्सङ्गमपि प्रति-
 गवामपि गुणित्वमुपपद्यते व्यभिचाराभावात्तु दशद्वां विंशतिर्न विशेष्यते
 गत्रादिभिरेव तु विशेष्यते यथा पटस्य शौक्ल्यमिति भवति न शुल्कस्य
 शौक्ल्यमिति व्यभिचाराभावात्, तद्वदत्रापि । एवं तावद्व्यधिकरणप्रयोगा
 उपपादिताः, विंशतिर्गाव इत्यादिकास्तु सामानाधिकरणप्रयोगा उपपाद-
 नीयाः, धर्मवचना एते विंशत्यादयो गुणवचना इति शुल्कादिवद्विष्यति
 यथा हि पटस्य शुल्को गुण इति गुणमात्रे दृष्टः शुल्कशब्दो गुणगुणिनोर-
 व्यतिरेकविवक्षयां मतुब्लोपाद्वा सामानाधिकरणो भवति शुल्कः पट इति,
 एवं विंशत्यादयोपि, यद्येवं यथान्ये गुणवचना द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्तन्ते
 यथा शुल्कं वस्त्रं शुल्का शाटी शुल्कः कम्बलः शुल्कौ शुक्ला इति, एवं विंश-
 त्यादयोप्यनुवर्तन्ते, इह पुनर्विंशतिर्गावः विंशतिर्बलीवर्द्धाः विंशतिर्गाकु-
 लानीति नित्यमेकवचनं स्त्रीलिङ्गं च भवति, अतश्चात्तु नपुंसकत्वं

विंशती विंशतयः शते शतानीति तु प्रचयभेदविवक्षायामेकशेषः, अत्रो-
च्यते । यस्य धर्मस्य धर्मिणा सहाभेदः प्रतिपाद्यते स चेत्तेषु प्रत्येकपरि-
समाप्तस्तदा तस्यापि धर्मवद्वित्रत्वाद् द्विवचनबहुवचने न भवतः, यथा
शुल्कौ शुल्का इति, शौल्क्यं हि कम्बलेषु प्रत्येकपरिसमाप्तं, कोर्यः, एकै
कस्मिन्नपि कम्बले शुल्कशब्दार्थः पुष्कलो न मात्रयापि न्यून इत्यर्थः ।
विंशतिगार्व इत्यत्र तु विंशतिसंख्या न प्रत्येकपरिसमाप्ता किं तर्हि बहु-
ष्विति, तद्रूपभेदाभावादेकवचनमेव भवति यथा गावो धनम् इन्द्राग्नी
देवता वेदाः प्रमाणमिति, धिनेतेर्धनं प्रीतिहेतुः समुदितानां च गवां
प्रीतिहेतुत्वं विवक्षितं नैकैकस्या इति धनमेकं गोभिर्विशेष्यते, तत्र धना-
कारे भेदाभावाद्वहुवचनाभावः । इन्द्राग्नी देवतेति दिवरेऽश्वर्यकर्मणो
देवतासङ्घस्य च देवतात्वमेकं हविः प्रतीति द्विवचनाभावः, देवते इति
तूच्यमाने प्रत्येकमैश्वर्यं प्रतीयेत ततश्च ब्रीहियवयोरिव विकल्पः स्यात्,
वेदाः प्रमाणमिति चतुर्णां समुदितानां वेदानामेकं प्रमाणत्वं विवक्षित-
मिति तस्मिन्नाकारे भेदाभावाद्वहुवचनाभावः, प्रत्येकं तु प्रमाण्ये वेदाः
प्रमाणानीति भवत्येव, यद्येवं त्रयश्चत्वारः पञ्च षट् सप्तेत्यत्राप्येकव-
चनप्रसङ्गः, नहि त्रित्वादिकमपि प्रत्येकपरिसमाप्तम्, उच्यते । आदयो
नित्यं संख्येयवचना न तु कदा चिदपि संख्यानमात्रवचना इत्येकेन
धर्मण व्यासज्यवृत्तिना सहानेकस्य धर्मिणो भेदप्रतिपादनाभावादुर्मि-
भेदाश्रयं बहुवचनमेव भवति, यद्यपि त्रित्वमित्यादौ संख्यानमात्रमपि
निष्कृष्टं प्रतीयते आदिभिस्तु न प्रतीयते देवताशब्दस्तु यद्यपि निष्कृ-
ष्टदेवतात्वमाचष्टे तथाप्यग्निर्देवतेत्येकेनापि स भिन्नदेवतात्वमाचष्टे नाने-
केनैव सर्वदा, आदयस्तु न क्व चिदप्येवमिति विशेषः । लिङ्गमपि लोका-
श्रयत्वाद्यथादर्शितं व्यवतिष्ठते न तद्वितान्तत्वेनाभिधेयवदिति सर्वमना-
कुलम्, एवं भाष्यकारमतेन व्याख्याय संप्रति वार्तिककारमतं दर्शयति ।
'विंशत्यादय इति' । 'गुणशब्दा इति' । रूढिरूपा इति भावः । 'यथाकथं
चिद्व्युत्पाद्या इति' । स्वरवर्णानुपूर्वाज्ञानार्थे न त्ववयवार्थप्रदर्शनाय तदाह ।

‘नात्रावयवार्थेभिनिवेष्टव्यमिति’ । अवयवार्थविषयोभिनिवेशो न कर्तव्य इत्यर्थः । स तु प्रतीतिपथं नारोहतीति परित्यज्यते । ‘या चैवामित्यादि’ । दर्शिता च गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तिः, एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेवेति दर्शितामुपपत्तिं स्थिरां मन्यते । ‘सहस्रादयोऽप्येवञ्जातीयका इति’ । गुणमात्रे गुणिनि च वर्तन्ते स्वलिङ्गसंख्यानुविधायिनश्चेत्यर्थः । ‘तद्वदेव द्रष्टव्या इति’ । स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं विंशत्यादिवदुत्पाद्या इत्यर्थः । तद्यथा शतस्य दशतां सहभावः सूत्र्य प्रत्ययः, क पुनरेते व्युत्पाद्याः, पृषो-दरादिषु, उदाहरणमात्रं, प्रदर्शनमात्रमेतद्विंशत्यादीनामुपादानम्, इति-शब्दः समाप्तौ । अत्र वार्तिकमनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानादयथा सह-सादिष्विति ॥

“पञ्चदशतौ वर्गे वा” ॥ संघग्रहणे प्रकृते वर्गग्रहणं सूत्राध्यय-नयोरनुवृत्तिर्माभूदिति, अप्राण्यर्थे च, संघशब्दस्य प्राणिविषयत्वात् ॥

“त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे सञ्ज्ञायां ड्वुत्” ॥ ‘न विषयसप्त-मीति’ । ब्राह्मणविषयश्चेत्प्रयोगो भवतीति नैवमत्रार्थः, तथा हि सति मन्त्रे भाषायां च प्रयोगो न स्यात्, ब्राह्मणादन्यस्य च सञ्ज्ञायां शङ्केत, एवं च ब्राह्मणसञ्ज्ञायामिति षष्ठीसमासेन निर्द्वैष्टव्यं, तथा तु न कृतमित्येव, सूत्रे च ये ओकारादनन्तरं रेफमधीयन्ते तेषां पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनं, ये तु^१ न तेषां समाहारद्वन्द्वे पञ्चम्येकवचनम् ॥

“तदहति” ॥ अहति लब्धं योग्यो भवतीत्यर्थः ॥

“छेदादिभ्यो नित्यम्” ॥ ‘नित्यग्रहणं, प्रत्ययार्थविशेषणमि-ति’ । अथ यथा नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्र महाविभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं तथेहापि कस्मान्न भवति, दृष्टत्वात्, दृष्टत्वाच्च, दृश्यते च दृश्यते च छेदमहतीति, न च वाक्यनिवृत्त्यर्थ-मेव नित्यग्रहणं कर्तव्यं छेदादिभ्य इत्येवास्तु पूर्वेण सिद्धे पुनरारम्भो वाक्यनिवृत्त्यर्थो भविष्यति, यथा तर्हि त्रैमन्वित्यमित्यत्र स्वातन्त्र्यनि-

वृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं तथेह कस्मान्न भवति, इष्टत्वात्, इष्टत्वाच्च, इष्यते च स्वातन्त्र्यं दृश्यते च छेदादिषु पठितस्य सम्प्रश्नशब्दस्य स्वतन्त्रस्य प्रयोगो विधिनिमन्त्राणादिसूत्रे यथा, तर्ह्यङ्गोपूर्वादित्यत्र प्रत्ययान्तरस्य मनुषो निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं तथेह कस्मान्न भवति, अप्राप्तित्वात्, नह्यत्र कस्य चित्प्रत्ययान्तरस्य प्राप्तिः, यथा तर्हि नित्यं कौटिल्ये गतावित्यत्रार्थान्तरनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं, गतिवचनाद्वातोः कौटिल्यस्य न क्रियासमभिहारइति, तथेह कस्मान्न भवति, इष्टत्वाद् इष्यते ह्यर्थान्तरेपि यथा-योगं छेदादिभ्य आर्हीयः प्रत्ययः, तस्मादर्थोक्तमेव प्रयोजनं नित्यग्रहणस्य । ‘छेदं नित्यमर्हतीति’ । ननु न कश्चित् पदार्थो नित्यं छेदमर्हति योपि वेतसादिशिक्षवशिक्षः प्ररोहति सोपि न सदैवच्छेदनार्हः प्ररूढस्तु भवति, यस्तर्हि दस्युवंशादिर्नित्यं छेदनार्हः सप्रत्ययार्थ अपर आह । आभीक्ष्ण्ये नित्यशब्दो यथा नित्यग्रहसितादाविति । ‘विराग विरङ्गं चेति’ । विरागशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति तत्सन्वियोगेन विरङ्गमादेशमापद्यते, विरागं नित्यमर्हति वैरङ्गिकः ॥

“शीर्षच्छेदाद्यच्च” ॥ ‘प्रत्ययसंनियोगेनेति’ । तथा च शिरः-शब्देन विग्रहो दर्शितः, कथं तर्हि पूर्वमुक्तं शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थादिति, न प्रयोगार्हं वाक्ये द्वितीयासमर्थता किं तर्हि यदुपमर्दनेन वृत्तिर्भवति तत्र प्रक्रियावाक्ये प्रत्ययौ द्वौ यच्च ठक्च, एवं च प्रत्ययाभ्यां संनियोग इति द्विवचनान्तेन समासः ॥

“दण्डादिभ्यो यः” ॥ उपायविशेषो दण्डो हस्तालम्बश्च, इह दण्डादिभ्य इत्येतावत्सूत्रमनन्तरश्च यत्प्रत्ययो विधीयते, तथा च वध्यशब्दव्युत्पादनाय क्यञ्चिधावुक्तं हनो वध च तद्वितो वेति, यदि चात्र यद्विधीयते तत एव तदुपपद्यते तद्वितो वेति, कथं, क्यप्पाद्युदात्तत्वं यत्पि तद्विते यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वमेव, यदि त्वत्र यो विधीयते ततः स्वरे विशेषादनुपपन्नमेतत्स्यात्, उत्तरसूत्रे चास्य यस्यैवानुवृत्तिः स्यात् यतः, अथापि स्वरितत्वाद्यत एवानुवृत्तिरुच्यते एवमपि वृत्तिकारस्यैतद्वक्तव्यमापद्येत यदनुवर्तते नानन्तरो य इति, ये

त्विव्रधमेधशब्दानां यदन्तानामाद्युदात्तानां कृन्दसि प्रयोगाः, इभ्याञ्च राजा वनान्यत्ति, तस्मादपि वध्यं प्रपञ्चं न प्रतिप्रयच्छन्ति, अपां मेध्यं यज्ञियमित्याद्याः, ते दण्डादिभ्यो यविधानेषुपपद्यन्ते, कथं, दण्डादिभ्यो य इत्यस्यावकाशो भाषायां कृन्दसि, यदित्यस्य तु दण्डादिभ्योन्यो ऽवकाशः, दण्डादिभ्यश्चकृन्दस्यभयप्रसङ्गे परत्वाद्यद्विविष्यति, तस्मादेते प्रयोगा दण्डादिभ्यो यद्विधीयतइत्यत्रार्थं प्रमाणत्वेन नोपन्यसनीयाः ॥

“पात्राहुंश्च” ॥ ‘ठक्ठजोरपवाद इति’ । तत्र ठकोपवादत्वमुपपादयति । ‘पात्रं परिमाणमप्यस्तीति’ । भाजनविशेषस्तु प्रसिद्ध एव तत्र ठकोपवादः, परिमाणवचने तु ठञ् इत्यर्थः । ‘पात्रिय इति’ । पात्रपरिमितं तण्डुलादिकं यः स्यात्पादिरर्हति सम्भवनधारणसमत्वात् स एवमुच्यते, येन वा भुङ्क्ते भोजनभाजनं संस्कारेण शुद्ध्यति ॥

“कडंकरदक्षिणाच्छ च” ॥ कड मदे, कडतीति कडः, कडं करोतीत्यत एव निपातनात्वच्, कडंकरं माषमुद्रादिकाष्टमुच्यते, दत्ते-रुत्साहकर्मणः करणे दृढदक्षिभ्यामिनन् इतीनन् प्रत्ययः, दक्षिणा । ‘चकाराद्वच्चेति’ । घंस्त्वनन्तरोपि न समुच्चीयते य एव, स्वरितत्वात् । ‘कडंकरीय इति’ । यो बलीवर्द्धो दुर्जरमपि कडंकरं जरयितुं प्रभवति स तदहंतीत्युच्यते । ‘अत्यावृत्तरस्येत्यादि’ । यद्वा यथासङ्ख्येभिप्रेते यस्माद्वदिष्टस्तं दण्डादिषु पठेत् ॥

“स्थालीबिलात्” ॥ ‘कृयतावनुवर्तते इति’ । पूर्वसूत्रेपि न यच्चकारेणानुक्रष्टस्तथा सति घन एव प्रसङ्गात्, किं तर्हि स्वरितत्वात्, अतो न तस्यानुवृत्तिर्दुर्लभेति भावः । ‘पात्रयोग्या इत्यर्थे इति’ । निष्कलीकृता इति यावत् ॥

“यज्ञत्विभ्यां घञजौ” ॥ ‘यज्ञमहंतीति’ । स पुनर्यस्य विदुषो ऽर्थिनः शास्त्रेणापर्युदस्तस्य द्रव्यवतो यज्ञेऽधिकारः स वेदितव्यः । देश-

स्यानैवविधत्वादुचनम् । ‘यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्मोहंतीत्युपसंख्यानमिति’ ।
‘यज्ञकर्मोहंतीति’ । यज्ञकर्मानुष्ठानयोग्य इत्यर्थः । ‘ऋत्विक्कर्मोहंतीति’ ।
ऋत्विग्भवितुमर्हतीत्यर्थः ॥

“पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति” ॥ पारायणमादित
आरभ्यान्तादविच्छेदेन वेदाध्ययनं, तुरायणं संवत्सरसाध्या हविर्यज्ञ-
विशेषः, चान्द्रायणं तपोविशेषः, वर्त्तनं निष्पादनं तत्र पारायणं
गुरुणा शिष्येण च निर्वर्त्तयते, अन्यतरासंनिधावध्ययनक्रियाया अनिष्पा-
दनात्, शिष्येणैव त्विष्यते, तथा तुरायणमुभौ वर्तयतः, ऋत्विग्यज्ञमानश्च,
ऋत्विक् चरुगुरोडाशादि निर्वर्त्तयति, यज्ञमानो देवतोद्देशेन द्रव्यं त्यजति,
यज्ञमान एव त्विष्यते, उभयत्र कस्माच्च भवत्यनभिधानात् ॥

“संशयमापन्नः” ॥ ‘सांशयिकः स्याणुरिति’ । स्याणुर्वा पुरुषो
वेत्येवंरूपस्य संशयस्य विषय इत्यर्थः । अनेनैतद्वर्त्तयति, यद्यपि द्वे अपि
कर्तृकर्मणी संशयमापन्ने तथापि यद्विषयकः संशयस्तत्रैव प्रत्ययो भवति न
कर्तरि पुरुषे ऽनभिधानादिति ॥

“योजनं गच्छति” ॥ ‘क्राशशतयोजनशतयोरिति’ । गुणेन नेति
प्रतिषेधः सङ्ख्याया न भवति, अत एव निर्देशात्, शतसहस्रान्ताच्च निष्का-
दिति वचनाच्च । ‘ततोभिगमनमिति’ । अत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययः ॥

“पन्थो ण नित्यम्” ॥ ‘नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणमिति’ ।
वाक्यनिवृत्त्यर्थं तु न भवति पन्थादेशो हि प्रत्ययसन्निधौ विधीय-
मानो नैव वाक्ये संभवति, पथिन्शब्देन तु वाक्ये ऽनभिप्रेते पूर्वसत्रेण
नित्यग्रहणं कुर्यात्, यत्र पथिन्शब्दः श्रूयते, प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थमपि न
भवति, पथः कनो विधानसामर्थ्यात्, प्रत्ययान्तरस्य प्राप्त्यभावात् ।
‘पन्थानं नित्यं गच्छतीति’ । नन्वयमर्थो न सम्भवति विश्रमस्यावश्यं
भावित्वात्, सम्भवतु वा कथंचिदादित्यादौ तथापि न तत्रैवेष्यते,
उदाहृतं हि पान्यो भिक्षां याचतइति, तस्मादाभीक्ष्ण्यं नित्यं परि-
त्यागाभावो वा ॥

“उत्तरपथेनाहृतं च” ॥ ‘चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चयइति’ । प्रत्ययार्थमात्रसमुच्चये न तु समर्थविभक्तियुक्तस्य वाक्यार्थस्येत्यर्थः, तस्य व्याख्यानइति चेतिवद् वाक्यार्थपरामर्शिन इतिशब्दस्याभावादिति भावः । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘अत्रापीति’ । द्वितीयपक्षे चाक्रान्तेऽनाक्रान्ते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्, आक्रान्तएव तु भवति । ‘वारिजङ्गलेत्यादि’ । वार्यादीनि पूर्वपदानि यस्मिन्पदिके तस्मात्पथिन्शब्दान्तादित्यर्थः । ‘अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति’ । पूर्वस्मिन्नेव वाक्ये ऽजशङ्कुशब्दौ पठितव्यौ तथा तु न कृतमित्येव । ‘मधुमरिचयोरण् स्थलादिति’ । स्थलशब्दोत्तरो यः पथिन्शब्दस्तदन्तान्मधुमरिचयोरभिधेययोरण् भवति । ‘स्थलपथेनाहृतमिति’ । गच्छत्यर्थे तु प्रत्ययो न दर्शितो मुख्यगमनासम्भवात्, । ‘स्थलपथं मधुक्रमिति’ । मधुमरिचयोरन्यतरनिर्णयायानुप्रयोगो न विरुद्धः ॥

“कालात्” ॥ स्वरूपग्रहणमिह न भवति, तमधीष्टो भूतो भूतो भावीत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्द्वैशान्मासाद्वयसीत्यादौ मासादीनां कालग्रहणेन विशेषणाच्च ॥

“तेन निर्वृत्तम्” ॥ तेनेति करणे तृतीया, निर्वृत्तं निष्पादितम् अन्तर्भावितव्यर्थे वृत्तिः ॥

“तमधीष्टो भूतो भूतो भावी” ॥ ‘भावीति तादृश एवानागत इति’ । स्वसत्तया व्याप्यमानकाल इत्यर्थः । ‘ननु चेति’ । यद्यपि क्वचित्कदा चिन्मासमप्यध्वेषणं भरणं च क्रियते तथापि यावन्तं कालं क्रियते न तावतः प्रत्यय इष्यते ऽपि तु फलभूतक्रियाव्याप्यकालादिष्यते स चाध्वेषणभरणाभ्यामव्याप्त इति द्वितीयानुपपत्तिरिति भावः । ‘अध्वेषणभरणे क्रियार्थे इति’ । अध्यापनादिक्रियार्थे हि तयोः करणम् । ‘फलभूतया क्रियेति’ । अध्यापनादिक्रिया । ‘ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यतइति’ । यथा चौरैराहृतम्प्राणिना दग्धे ग्रामे वक्तारो भवन्ति चौरैर्दग्धो ग्राम इति ॥

“मासाद्वयसि यत्त्वञौ” ॥ ‘वयस्यभिधेयइति’ । प्रत्ययार्थस्य तस्य विशेषणं वयः, तत्र

मिति भावः । 'सामर्थ्यादिति' । नहि मासमधीष्टो भूतो वेत्युक्ते काचित्कालकृता शरीरावस्था गम्यते, भाविन्यपि नाञ्जना गम्यते ज्ञातः कुमारो मासं भावीत्यत्रापि पूर्णं मासे यावस्या सैव वयः, ततश्च तत्रापि भूतएव मासो वयः प्रतीतेर्हेतुरित्येतत्सामर्थ्यम् । खञो जित्करणं स्वराद्यै पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च, मासीनाभार्यः ॥

“द्विगोर्यप्” ॥ प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वेषां यत्खञोः प्राप्तयोर्यञ्विधीयते, यपः पित्वादनुदात्तत्वं, तेन कालान्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवावतिष्ठते ॥

“एवमासाण् एयच्च” ॥ ‘सौत्सर्गिकोऽपि ठजिष्यतइति’ । स कथमिष्यमाणोऽपि लभ्य इत्याह । ‘स इति’ । यदि चकारष्टप्रः समुच्चयार्थः कथं तर्हि यन्भवतीत्याह । ‘स्वरितत्वाच्चेति’ । एतच्च व्याख्यानादेव लभ्यते ॥

“अवयसि ठंश्च” ॥ ‘चकारोनन्तरस्य एयतः समुच्चयार्थ इति’ । न तु पूर्ववत् ठजः समुच्चयार्थः, तथा च वार्तिकम् । अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्ष इति ॥

“समायाः खः” ॥ ‘सर्वत्रेति’ । पूर्वत्र, अत्र परत्र च, तेन परिज्ञायलभ्यकार्यसुकरमिति यावत् ॥

“राज्यहस्संवत्सराच्च” ॥ ‘द्वैयह्निक इति’ । अष्टष्टखोरेवेति नियमादसति टिलोपे ऽल्लोपोऽन इत्यकारलोपः, नन्वत्र राजाहःसखिभ्यष्टजिति परत्वाट्टच्चा भवितव्यं, न च महाविभाषया टचो विकल्पः, । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति नित्येषु परिगणनात्, एवं तर्हि समासान्तविधेरनित्यत्वादत्र न भविष्यति ॥

“चित्तवति नित्यम्” ॥ यदि चित्तवति नित्यं लुग्भवति कथं वर्षस्याभविष्यतीत्यत्र वक्ष्यति द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्मकरिष्यति द्विवार्षिको मनुष्य इति, नहि नित्ये लुकि अधीष्टभृतयोऽस्यवस्य चित्तवति अवयवमुपपद्यते, एवं तर्हि भूतएवात्यवस्य प्रत्ययस्य लुगिष्यते न

सर्वत्र, एतच्च नित्यग्रहणाल्लभ्यते, आरम्भसामर्थ्यादेव हि नित्यो लुक् सिद्धस्तत्र नित्यग्रहणं विशिष्टैर्यं नित्यं लुग् यथा स्यात्स पुनर्विशिष्टार्था भूत एव व्याख्यानात्, तेनाधीष्ठादौ पूर्वेण विभाषयैव लुग्भविष्यति ॥

“षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते” ॥ लघुत्वात्प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च एकवचनेनैव निर्द्वैशे कर्तव्ये बहुवचनेन निर्द्वैशाद्विवक्षितं तदिति मन्यमानं प्रत्याह । ‘बहुवचनमन्त्रमिति’ । तथा च वार्तिके षष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्तव्यमित्येकवचनं प्रयुक्तं, प्रयोगबाहुल्यात् सूत्रे बहुवचनप्रयोगः, षष्टिरात्रेण पच्यन्तइत्यत्रार्थे निपात्यमानस्य षष्टिकशब्दस्य धान्यविशेषएव प्रयोगो यथा स्यान्मुद्रादिषु मा भूदित्येवमर्थे संज्ञाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककारेणोक्तं तदेत^१विपातनादेव सिद्धमित्यभिप्रायेणाह । ‘सञ्ज्ञेषेत्यादि’ ॥

“वत्सरान्ताच्छकन्दसि” ॥ इद्वत्सरैदावत्सरशब्दौ पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः सञ्ज्ञे, एवं संवत्सरपरिवत्सरशब्दावपि ॥

“तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम्” ॥ परिजय्य इत्यस्य विवरणं शक्यते परिजेतुमिति, क्षय्यजयौ शक्यार्थइत्ययादेशः ॥

“तदस्य ब्रह्मचर्यम्” ॥ ‘मासोस्य ब्रह्मचर्यस्येति’ । यद्यप्यत्रात्यन्तसंयोगो गम्यते तथापि द्वितीया न भवति मासस्य प्रधानत्वात्, षष्ठीविषये च द्वितीया विधानात् । ‘उभयथा हि’ सूत्रप्रणयनादिति’ । उभयोरप्यर्थयोः सूत्रकारेणैव सूत्रस्य व्याख्यातत्वादित्यर्थः । ‘महानामन्यादिभ्य इति’ । ब्रह्मचर्यस्य प्रत्ययार्थत्वात्सामर्थ्यात् षष्ठीसमर्थभ्यः प्रत्ययः । ‘महानामन्यो नाम च्च इति’ । महत्त्वाम यासां ता महानामन्यो विदामघवन्नित्याद्याः, नित्यं सञ्ज्ञाकृन्दसोरिति ङीप् ‘महानाम्नीश्वरतीति’ । चरणमनुष्ठानं, तच्च क्रियाविषयमिति तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते, तत्र च स्वलिङ्गसङ्ख्यापरित्यागेनैव महानाम्नीशब्दो व्रते वर्ततइति महानाम्नीश्वरतीति विग्रहः । ‘माहानामिक इति’ । भस्याडे

१ तदेतदिति २ पुस्तके नास्ति ।

२ हिर्नास्ति ३ पुस्तके ।

तद्वृत्ते' पुंवद्भावे इति ङीपि निवृत्ते टिलोपः । 'अवान्तरदीप्तादिभ्यो ङिनि-
रिति' । इत्कारणमष्टाचत्वारिंशत्तिलोपार्थम् । अन्यत्र यस्येति लोपेन
सिद्धम् । 'अष्टाचत्वारिंशक इति' । वृत्तिविषये वर्षेषु संख्येयेषु अष्टच-
त्वारिंशच्छब्दो वर्त्तते प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणाच्चतुर्षु वेदेष्व-
ष्टाचत्वारिंशत् वर्षाणि व्रतं चरति । 'चातुर्मास्यानामिति' । अभिधेयब-
हुत्वाद्बहुवचनं, किमिदं चातुर्मास्यानामिति तत्राह । 'चतुर्मासाण्यो
यज्ञे तत्र भव इति' । 'चातुर्मास्यानीति' । संवत्सरसाध्या हविर्यज्ञवि-
शेषस्तस्य चत्वार्यवान्तरपर्वणि तदपेक्षं बहुवचनम् । 'चातुर्मासीति' ।
तत्र भव इत्येवाण् सिद्धस्तस्य द्विगोर्लुगनपत्यइति लुकि प्राप्ते पुनरण्
विधीयते, कालाट्टजित्यस्य त्वप्राप्तिः समुदायस्याकालवाचित्वात्तदन्त-
विध्यभावाच्च, अपर आह, यथाकथं चित्कालवृत्तिभ्योपि ठञ् इष्टत्वाट्ट-
ज्येव प्राप्ते तस्य लुकीदमण्विधानमिति ॥

“तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः” ॥ यज्ञमाचक्षते यज्ञाख्याः, सोपस-
र्गादपि मूलविभुजादित्वादस्मादेव निपातनाट्टा कः । 'आख्याग्रहण-
मिति' । आङ्पूर्वस्य ख्याइत्यस्य धातोर्यहणमित्यर्थः । आख्यग्रहण-
मिति द्विस्वान्तपाठस्तु युक्तः । 'अकालवाचिनोपि यथा स्यादिति' ।
स्वरूपग्रहणं तु बहुवचननिर्देशादपि शक्यं निराकर्तुमिति भावः ।
नन्वेकाहादयः क्रतुशब्दास्तत्राहः शब्दः कालवाची न समुदायः कथ-
न्तएव गृह्येरवत आह । 'प्राग्वते' इति । ननु याग्नितोमस्य दक्षिणा
साग्नितोमे भवति तत्र बहुचोन्तोदात्ताट्टञ्, क्रतुयज्ञेभ्यश्चेति ठञ्
सिद्ध्यति, न सिद्ध्यति, व्याख्यातव्यनाम्न इति तत्र वर्त्तते नामग्रहणाच्च
व्याख्यातव्यतया लोके प्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य ग्रहणम्, किं च द्वयोर्वाजपे-
ययोर्भवा द्वैवाजपेयिकी अत्र न प्राप्नोति तदन्तविधेरभावात्, सत्यपि
वा तदन्तविधौ द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् प्राप्नोति, इह तु प्राग्वतेः संख्या-

१ इति पुंवद्भावेनेति पा० २ पुस्तके ।

२ नत्वहन् शब्दइति पा० २ पुस्तके ।

पूर्वपदानामिति तदन्तविधिश्चास्ति, लुक्च न प्राप्नोति, अग्राग्दीव्यतीय-
त्वादनाह्यत्वाच्च ॥

“तत्र च दीयते कार्ये भववत्” ॥ ‘हैमनमिति’ । यद्यपि भव-
वत्प्रत्यया भवन्तीत्युक्तं तथापि सर्वत्राद्य तलोपश्चेत्यण् प्रत्ययेतिदिष्टे
तत्सन्धियोगशिष्टस्तलोपोपि भवति । ‘वतिः सर्वसादृश्यार्थ इति’ ।
कालेभ्यो भववदित्यत्रैतद् व्याख्यातम् । ‘अग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं
भक्तमिति’ । यद्वेवमग्निष्टोमस्य या दक्षिणा साग्निष्टोमे दीयते तत्र
यज्ञाख्येभ्यो दीयतइत्यनेनैव सिद्धं, तथा यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं
भवति ततश्च कार्यग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात् । अत्राहुः । द्वयो-
र्मासयोः कार्यं द्वैमासिकमित्यत्रापि प्रत्ययो भवति, अत्र तदन्तविधेरभ्यु-
पगमात्, कालाट्टञि यत्र तु न तदन्तविधिरस्ति, सत्यपि वा तदन्तविधौ
द्विगोलुङ्गनपत्यइति लुक् प्राप्नोति, अथानेनापि प्रत्यये सति लुक्कस्माव
भवति यावता वतिः सर्वसादृश्यार्थ इत्युक्तं, सत्यं, प्रत्ययमात्रस्यातिदेशो
न लुक् इति, तदपरे न सहन्ते । वतिः सर्वसादृश्यार्थस्तत्र यथा भवे
तदन्तविधिर्न भवति एवमत्रापि न भवितव्यम् एवं च कृत्वा तत्र च
दीयतइत्यत्रापि तदन्तविधिर्न भवति, विभक्ते तु योगे भवत्येव, तत्र
भववदित्यस्याभावात्, द्वयोर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपेयिकी, सूत्रमदृ-
शामेव संथाः ॥

“व्युष्टादिभ्योः” ॥ व्युष्टशब्दः कालवाची दिवसमुखे वर्तते
तत्साहचर्याच्चित्यशब्दस्यापि कालवाचिने ग्रहणं नाकाशादिवृत्तेस्तत्र
चात्यन्तसंयोगे द्वितीया भवतीति सप्तम्यधिकारेपि द्वितीयान्तात्प्रत्ययः,
नित्यं दीयते कार्यं वा नैत्यं, अण्प्रकरणे ऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानमित्येत-
त्प्रत्याचष्टे । ‘न वक्तव्यमिति’ । न कर्तव्यमित्यर्थः । कथमित्याह ।
‘अत्रैव पठितव्यास्त’ इति । आदिशब्दः प्रकारवाच्याश्रयणीय इत्युक्तं
भवति, अन्यथा तत्रैव पठेरन्, उपसंख्यानं वा क्रियेत, को विशेषः,
अण्यग्रहणमनर्थकं भववदित्यनुवर्त्तिष्यते, तेनाण्येव भविष्यति, न चैवं

व्युष्टनित्यशब्दाभ्यां कालाद्वृजित्यस्य प्रसङ्गः, पूर्वणैव ठजः सिद्धत्वात्, सत्यम्, आदिशब्दः प्रकारवाचीत्युक्तं तत्र यदि वृद्धेष्वप्येतत्कदा चित्प्रवर्तते, तदा छः स्यात्, पठितेषु तु नास्ति दोषः ॥

“तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ” ॥ ‘तृतीयासमर्थाभ्यामिति’ । तृतीयार्थयुक्ताभ्यामित्यर्थः, तथा च यथाकथाचशब्दं प्रति वक्ष्यति तृतीयार्थमात्रं च सम्भवतीति, हस्तशब्दे तु तृतीयान्तत्वमेव सम्भवतीति प्रत्येकमर्थसंबन्ध इति, ननु यथासंख्यं प्राप्नोति तत्राह । ‘यथासंख्यमत्र नेष्यतइति’ । प्रत्ययौ तु प्रति यथासंख्यं भवत्येव, अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्, ‘तृतीयार्थमात्रं च सम्भवतीति’ । अर्थस्तावत्सम्भवति यथाकथाच दत्तमित्युक्ते ऽनादरेण दत्तमिति प्रतीतिस्तावन्मात्रमेव सम्भवति, मात्रशब्दस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति । ‘नन्विति’ । यथाकथाचशब्दस्य वाक्यत्वात् प्रत्ययस्तु वचनसामर्थ्याद्वाक्यादपि भवति ॥

“सम्पादिनि” ॥ सम्पादिनीत्यत्र सम्पदेरर्थमाह । ‘गुणोत्कर्षः सम्पत्तिरिति’ । कर्णवेष्टकं कर्णाभरणम् । ‘वस्त्रयुगेणेति’ । कुमतिचेति णत्वम् ॥

“कर्मवेषाद्वत्” ॥ कर्म व्यायामः, वेषः कृत्रिम आकारः, ॥

“तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः” ॥ ‘अलमर्थो चतुर्थीति’ । अलमर्थं प्रभवतीत्यस्मिन्नुपपदे शेषविषये चतुर्थीत्यर्थः । ‘सक्तुमांसौदनाद्विग्रहीतादपीति’ । अपिशब्दात्सङ्घातादपि साक्तुमांसिकः, औदनिकः, साक्तुमांसौदनिकः ॥

“कर्मण उक्ञ्” ॥ ‘कर्मकं धनुरिति’ । अन्यत्र तु न भवत्यनभिधानात् ॥

“समयस्तदस्य प्राप्तम्” ॥ ‘समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थ इति’ । इह तु समय इति निर्देशादेव प्रथमासमर्थविभक्तिर्लभ्यते, उत्तरार्थत्वादेव च समयशब्दस्य पुङ्गित्वेऽपि तदिति नपुंसकनिर्देशः, तदपेक्षया च प्राप्तशब्दस्यापि नपुंसकत्वम्, इह तु वाक्यभेदेन संबन्धः, यदाह । ‘यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेत्तद्वतीति’ ॥

“चतोरण” ॥ ‘उपवस्ता प्राप्नोस्येति’ । उपवस्ता उपवासस्य कर्ता स प्राप्नोस्य औपवस्त्रमुपवासः, प्राशित्रं ब्रह्मभागः ॥

“हृन्दसि घस्” ॥ ‘हृत्विद्य इति’ । सिति चेति पदत्वेन भत्वे निरस्ते और्गुणो न भवति ॥

“कालाद्यात्” ॥ ‘काल्यस्ताप इति’ । प्रातःकाले काल्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं मृग्यम् ॥

“प्रकृष्टे ठज्” ॥ ‘प्रकर्षणेति’ । प्रकृष्टशब्दे प्रकृत्यर्थस्य निष्कृत्य कथनमेतत्, एवं प्रकृष्टे प्रकर्ष । ‘वर्त्तमानादिति’ । प्रकर्षविशिष्टार्थं वर्त्तमानादित्यर्थः । न त्वत्र नपुंसके भावे क्तो दर्शितः, कर्मणि क्तान्तोऽयं प्रकृष्यते स प्रकृष्ट इति, अन्यथा प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति विग्रहो न घटेत् । ‘ठज्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति’ । अन्यथानन्तरस्य यतानुवृत्तिराशङ्केत ॥

“प्रयोजनम्” ॥ प्रयुज्यतेनेनेति प्रयोजनं करणे ल्युट्, किं पुनस्तत्फलं, यथाहुः । यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनमिति, इन्द्रमह इन्द्रोत्सवः ॥

“विशाखाषाढादण्मन्यदण्डयोः” ॥ ‘विशाखा प्रयोजनमस्येति’ । विशाखाषाढशब्दौ रुढिरूपेण मन्यदण्डयोर्वर्त्तते तयोर्यथाकथंचिद्व्युत्पत्तिः क्रियते, मंथो विलोडनदण्डः, तस्यैवाधारभूतो ऽवताराख्यः काष्ठविशेष इत्यन्ये, उभयं मिलितमित्यपरे, आषाढो व्रतिनां दण्डः । ‘अद्भु प्रयोजनमस्येति’ । अत्र करणं प्रयोजनम् ॥

“अनुप्रवचनादिभ्यश्च” ॥ ‘विशिपूरीत्यादि’ । विश प्रवेशने, पूरी अप्यायने, पल्ल गतौ, रुह बीजजनमनि, एताः प्रकृतयो यस्यानस्य युवोरनाकाविति विहितस्य तस्माद्विद्यमानपूर्वपदाच्छ उपसंख्येयः, केवलस्यानस्य सपूर्वपदत्वाऽसंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तर्ग्रहणम् । ‘श्वप्रवेशनीयमिति’ । एवं चानुप्रवचनादिषु संवेशनानुप्रवेशनान्वारोहणशब्दानां प्रपञ्चार्थः पाठः । ‘स्वार्थमिति’ । ठजि प्राप्ते यद्विधिः । ‘पुण्याहवा-

चनादिभ्य इति । साहचर्यादभिधाने सिद्धे भेदविवक्षायां प्रत्ययश्रवणं
मा भूदिति लुग्वचनम् ॥

“एकागारिकट् चोरे” ॥ ‘एकागारं प्रयोजनमस्येति’ । एकशब्दो
ऽसहायवचनः, असहायं हि एहं मुमूषिषतश्चोरस्य प्रयोजनं, ससहाये
तु एहे मोषितुं न शक्यते । ‘एकागारं प्रयोजनमस्य भित्तोरिति’ ।
एकागारं चरद्वैद्यं तत्पुराणमुनेर्व्रतमिति शास्त्रादेकामेव यो भित्तां
एह्याति न द्वितीयां स एवमुच्यते, नन्वेवमप्येकागाराच्चोरे ठजेव
नियमार्थं वक्तव्यः किं निपातनेन टकारेण वा प्रयोजनमत आह । ‘ट-
कारः कार्यावधारणार्थ इति’ । अवधारणमेव दर्शयति । ‘हीनेव
भवति न जित्स्वर इति’ । वृद्धिस्तु निपातनाद्भवत्येव, नन्वेवं
जित्स्वरनिवृत्तिरेव निपातनस्य प्रयोजनमिति चोरे नियमो नापपद्यते,
न, अनेकप्रयोजनत्वात्त्रिपातनस्य, माभूद्वा नियमः, भित्तौ कस्माच्च भव-
त्यनभिधानात्, यथा तु भाष्यं तथा जित्स्वर एवेष्यते, तत्र हि सूत्रमिदं
प्रत्याख्यातमेकागारात्रिपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणादिति, प्रयोजनमित्यत्र
ठञ् प्रकृतस्तेनैवेकागारिकशब्दः सिद्ध इत्यर्थः । ‘इकट्प्रत्ययमिति’ ।
इदमपि प्रत्याख्यानेन विह्वलम् ॥

“आकालिकडादन्तवचने” ॥ ‘आकालिकडिति निपात्यतइति’ ।
समुदायविषयमुक्त्वा तत्रैव विभज्य निपातनं दर्शयति । ‘समानकाल-
शब्दस्येत्यादि’ । सर्वेषामेव वाक्यानां निपात्यतइति वक्ष्यमाणेनैव स-
म्बन्धः । ‘आदन्तयोश्चैतद्विशेषणमिति’ । एतत्समानकालत्वमादन्त-
योर्विशेषणं निपात्यते आदन्तवचनइति सूत्रे श्रुतत्वादित्यर्थः । ‘इकट्
च प्रत्यय इति’ । क्कार्थे, अस्येत्यधिकारात्षष्ठ्यर्थे, तदाह । ‘समानका-
लावाद्दन्तावस्येति’ । समानकालौ एककालावित्यर्थः, आदिर्जन्म, अन्तो
विनाशः, न चोत्पादविनाशयोरेककालत्वसम्भव इत्यव्यवहितकालत्वमे-
ककालत्वं, निरन्तरे हि काले भेदाग्रहणात्स एव काल इति भवति
प्रतिपत्तिः, तदाह । ‘उत्पन्नानन्तरं विनाशीत्यर्थ इति’ । आकालादु-
श्चेति वार्तिककारो मन्यते, न समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशो

निपात्या नापीकट् प्रत्ययः, किं तर्हि आकालाद्वृत्तेति सूत्रं कर्तव्यं,
चकारः प्रकृतस्यैव ठञ्जः समुच्चार्यार्थः, किमिदमाकालादिति, आवृत्तः
कालोऽस्येत्याकालः, न च कालस्यावृत्तिः सम्भवतीत्ययमर्थो भवति उत्पत्ति-
कालेन समानो निरन्तरो यस्य विनाशकाल इति, एवं ह्युत्पत्तिकालएव
विनाशोऽस्यावृत्त इति भवति प्रत्ययः, ततः स्वार्थे ठन्विधेय आद्यन्त-
वचने विषयइति । तत्र ठञ् पक्षे ङीबाद्युदात्तत्वं च भवति प्रत्ययान्त-
रनिपातने तु नाद्युदात्तत्वं सिद्धति, तदाह । 'आकालनिपातनानर्थक्यं
ठञ्प्रकरणादिति' । वृत्तिकारस्तु टकारोच्चारणात्प्रत्ययान्तरस्यैव निपातनं
मन्यमानो जिह्वारं नेच्छति तन्मते निपातनापेक्षयां समुच्चयार्थश्चशब्दः,
निपातनं च कर्तव्यम् । आकालशब्दाच्च ठनपि विधेय इति, आका-
लशब्दस्य चोक्त एवार्थः स्वार्थकश्च ठन्, आद्यन्तविषया चा वृत्तकालता
अपर आह । आवृत्तः काल इति तत्पुद्गलं, ततोऽस्येत्यधिकारात्पुद्गलार्थं
प्रत्यय इति, सर्वथानिपातनस्य ठनश्चैक एवार्थः समानकालावाद्यन्ताव-
स्येति, अन्ये वर्णयन्ति, येषां वर्षादीनां यस्मिन्नेव काले मध्यह्नादावुत्प-
त्तिस्तस्मिन्नेव द्वितीयदिनसम्बन्धिनि विनाशश्च तान्याकालिकानि
तस्मात्कालादनुवर्तन्तइति कृत्वा, तेषां ह्याद्यन्तयोरेक एव कालो
भवति मध्याह्नादिरिति ॥

“तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः” ॥ ‘यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति’ ।
एतेन समानविभक्तिकत्वात्प्राधान्याच्च प्रत्ययार्थस्य विशेषणं क्रियाग्रह-
णमिति दर्शयति, निर्द्वैशा'नुरोधे तु प्रथमनिर्द्वैष्टस्य प्रकृत्यर्थस्य विशेषणे
भिन्नविभक्तिकत्वाद्वाक्यशेषोऽप्याहार्यः स्यात्, यत्तत् तृतीयासमर्थं क्रिया
चेत्सा भवतीति, तुल्यमित्येतच्च प्रथमान्तं न 'क्रियाविशेषणत्वेन द्विती-
यान्तं, यदाह । 'तुल्यमित्येतस्मिन्नर्थइति' । तस्य विशेषणं क्रियाग्रहणं
सामान्योपक्रमत्वात्तु हितं भवति इतिवत्तुल्यमिति नपुंसकनिर्द्वैशः ।
'ब्राह्मणेन तुल्यं वर्ततेइति' ननु ब्राह्मणशब्देन जातिर्द्रव्यं बोध्यते न

ताभ्यां क्रियायास्तुल्यत्वमन्यन् भेदात्, यत्र तु किं चित्सामान्यं कश्चि-
 छ विशेषः स एव विषयस्तुल्यतायाः, स्यादेतत् । ब्राह्मणमहर्चरता-
 यामध्ययनादिकायां क्रियायां ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिः, ब्राह्मणेन तुल्यं
 वर्त्तते, कार्यः यथा ब्राह्मणो वर्त्तते तथा वर्त्ततइत्यर्थः । वर्त्तनमध्ययना-
 दिक्रियानुष्ठानं तेन युक्तमेव तुल्यत्वमिति, एवमपि मुख्ये सम्भवति गौणस्य
 ग्रहणमयुक्तं, कः पुनर्मुख्यः क्रियावाची पञ्चयादीनां तावत्क्रिया-
 वाचीनामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वाच्च तृतीयासमर्थत्वं न
 सम्भवति, अख्ययकृतान्तु कृत्वा कृत्वा कर्तुं हर्तुमित्येवमादीनां यद्यपि
 क्रियावाचित्वं तथा पञ्चकृत्वः कृत्वेति कृत्वार्थोत्पत्तिर्भवति तथा-
 प्यसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वात्तृतीयान्तत्वाभावः, घञादयश्च धात्वर्थस्य
 सिद्धतायां भवन्तः सत्त्वभूतार्थाभिधायिनो न क्रियावचनाः, अत एव
 हि तत्र कृत्वर्थप्रत्ययाभावः, नहि भवति पञ्चकृत्वः पाक इति,
 भवति तु पञ्चपाका इति यथा पञ्चघटा इति भवति न तु भवति
 पञ्चकृत्वो घट इति, भोक्तुं पाक इत्यादौ धातुवाच्यक्रियापेक्षस्तु-
 मुन्यत्ययः घृतपाकेन तुल्यस्तैलपाक इत्यादिरपि विषयो न भवति, ।
 ननु पञ्चकृत्वः शयितव्यमिति कृत्वमुचो दर्शनाच्छयितव्यादयः
 क्रियावचनास्ततः किं राजशयितव्येन तुल्यं देवदत्तशयितव्यमित्यादि-
 रवकाशः स्यात्, तथा स्यातव्येन तुल्यं गमनं मन्दत्वात्तथा नर्तितव्येन
 तुल्यं गमनं बहुविकारत्वादिति, तथा भोक्तुं पाक इत्यादौ यथा
 प्रकृतिवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुन् भवति तथा घृतपाकेन तुल्यस्तैलपाक
 इत्यादौ वतिरपि स्यादिति सोप्यवकाशः, तदेवं प्रत्ययार्थविशेषणोपि
 क्रियाग्रहणे सामर्थ्यात्प्रकृत्यर्थोपि क्रियैव भवति नह्यक्रियया क्रिया तुल्या
 भवतीति क्रियावाचिभ्य एव वतिना भवितव्यं प्रकृत्यर्थविशेषणे सुत-
 रामिति कथं क्लेशेन क्रियायां वर्त्तितेभ्यस्तेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः प्रत्ययः ।
 उच्यते । येनोपमीयते यश्चोपमीयते यश्च तयोः साधारणो धर्म एतच्च-
 यमप्यपेक्ष्योपमानोपमेयभावः प्रवर्त्तते, तत्र यदा क्रियोपमानत्वेन विव-

त्यते तदा सावश्यापेक्षसाधारणधर्माधारत्वात्क्रियारूपतां हित्वा सत्त्व-
रूपतां प्रपद्यते ततश्च सामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्याश्रयणं यस्यार्थस्य क्रियारूप-
तापूर्वमभूत् संप्रति क्रियारूपातिक्रमेण सत्त्वभावापन्नोपि तृतीयान्तवाच्यः
परिगृह्यते तदेवं संप्रति मुख्यक्रियावाच्यसम्भवाद्भूतपूर्वक्रियारूपार्थवाचिनः
शयितव्यादयोपि गौणा एव, गौणं च क्रियावाचित्वं ब्राह्मणादीनामपि
सम्भवतीति तेभ्योपि भवति प्रत्ययः, तेषां तु न कस्यां चिदपि दशायां
मुख्यक्रियावाचित्वमित्येतावांस्तु विशेषः, यदि तर्हि क्रिययोस्तुल्यत्वे
प्रत्ययः ब्राह्मणाध्ययनेन तुल्यमध्ययनं करोति ब्राह्मणवदधीतइत्यन्यः
साधारणो धर्मापेक्षणीयः स्यात् तस्माद् द्रव्ययोरेव तुल्यत्वे प्रत्ययः
क्रिया तु साधारणो धर्म इति युक्तं, न युक्तमेवं हि यथा ब्राह्मणेन
तुल्यः क्षत्रियोध्ययनेनेति द्रव्यनिष्ठमभिधानं तथा वत्यन्तेपि स्यात्,
ततः किमध्ययसंज्ञा न प्राप्नोति, द्रव्यस्य लिङ्गसंख्यायोगित्वात्, स्वरादिषु
पाठाद्भविष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति, उपसर्गाच्छब्दसि धात्वर्थे य उदृतो
निवतो यासि, किं च पाठाद्भवतु संज्ञा लिङ्गसंख्याकारकशक्तियोगस्तु
केन वार्यते स्वः पश्येत्यादिवत्, लौकिके च प्रयोगे क्रिययोरेव सादृश्यं
प्रतीयते न तदुतोर्द्रव्ययोः, यत्पुनरुक्तं साधारणो धर्मापेक्षणीयः स्यादिति,
नैष दोषः । चद्रइव मुखमस्या इत्यादौ यथा शब्दानुपात्ता अपि
कान्त्यादयः प्रतीयन्ते तथात्रापि सौष्टवादयः प्रत्येक्ष्यन्ते, तस्मात्सुष्ठूक्तं
यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति । ‘गुणतुल्यइति’ । गुणैस्तुल्य इति
पूर्वसदृशेति तृतीयासमासः । ‘पुत्रेण तुल्यः स्यूत इति’ । पुत्रस्य यादृशं
स्यूतं पितुरपि तादृशमित्यर्थः ॥

“तत्र तस्येव” ॥ किमर्थमिदमुच्यते न पूर्वैर्गैव सिद्धं, न सिद्ध्यति,
तृतीयासमर्थोत्तरं प्रत्यय इह तु सप्तमीषष्ठीसमर्थोत्, एवं तर्हि तुल्या-
र्थैरिति या तृतीया तथेव शब्दयोगे सर्वे विभक्त्यर्था व्याप्तास्तत्राद्या
ब्राह्मण इवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीयते ब्राह्मणमिव पश्यति ब्राह्मणेन
तुल्यं पश्यति, ब्राह्मणेनेवाधीतं ब्राह्मणेन तुल्यमधीतं ब्राह्मणायेव
ददाति ब्राह्मणेन तुल्यं ददाति, ब्राह्मणादिवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यम-

धीते, ब्राह्मणस्येव त्रिजयस्य स्वं ब्राह्मणेन तुल्यं त्रिजयस्य स्वं ब्राह्मण-
इव त्रिजये वर्त्तते ब्राह्मणेन तुल्यं त्रिजये वर्त्ततइति, ततश्च तृती-
यान्तादेव पूर्वसूत्रेण प्रत्ययो भविष्यति तथा च पूर्ववत्सन इति पञ्चम्य-
न्तादुतिर्दृश्यते^१ एवमपि न सिद्ध्यति, किं कारणं पूर्वं क्रियातुल्यत्वे
प्रत्ययः तच्चावश्यं क्रियाग्रहणं कर्तव्यं गत्रा तुल्यो गत्रय इत्यादौ माभू-
दित्येवमर्थः । ततश्च द्रव्यगुणयोस्तुल्यत्वे वर्तिर्न स्यादिति षष्ठीसप्तम्य
न्तादिवार्धनेन विधीयते ॥

“तदहम्” ॥ ‘तदिति द्वितीयासमर्थादिति’ । अहंशब्दः
पचाद्यजन्तस्त्वोगे कर्मणि षष्ठा भवितव्यं, निपातनात् द्वितीया,
अपर आह, विग्रहवाक्याभिप्रायमेतत्, यदा राजानमर्हतीत्येवं तिङन्तेन
विग्रह्यते तदा द्वितीया समर्थमिति, सूत्रे त्वहमिति कर्मापपदादच्प्रत्ययः
कृत इति, इह क्रियाग्रहणमनुवर्त्तते यत्तदहं क्रिया चेत्सा भवतीति,
राजानमर्हति वृत्तं राजवद्वर्त्तते, इह न भवति राजानमर्हति क्वचं
ब्राह्मणमर्हति दधीति, यद्येवं राज्ञा तुल्यं वर्त्ततइति विग्रहाश्रयणेन
पूर्वेणैव वर्तिः सिद्धः, इह तर्हि राजवद्वर्त्तते राजेति भेदाभावेन तत्रिबन्ध-
नस्य सादृश्यस्याभावादप्राप्तिः वर्तिरनेन विधीयते, अत्रापि राजत्वेन ये
प्रसिद्धा भरतादयस्तु उपमानानीदानोत्तनानामिति सिद्धो वर्तिः, यदा
तर्हि राजशब्दः सामान्यवचनः प्रसिद्धविशेषविषयो वा राजवदयं वर्त्तते
भरत इति तदा सादृश्याभावादप्राप्तिः, विनीतवदुपस्थितं चिच्छेद
कृतहस्तवदिति विनीतानामिदं योग्यमुपस्थानं कृतहस्तानामिदं योग्यं
क्षेदनमिति गम्यते न तु सादृश्यं, उक्तं च ॥

१ एवमपि न सिद्ध्यति, किं कारणं पूर्वसूत्रे तुल्यस्य प्रतियोगिनि प्रत्ययः, अत
एव च तत्र ब्राह्मणादिशब्दानां तद्वतायां क्रियायां वृत्तिर्दीर्घता । इह तु मथुरया
तुल्यः पाटलिपुत्रे प्राकार इति न मथुरा प्रतियोगिनी किं तर्हि तद्वतः प्राकारः । इह
च देवदत्तेन तुल्या यज्ञदत्तस्य दन्ता इति न देवदत्तः प्रतियोगी किं तर्हि तद्वया
दन्ता इति न पूर्वेषां प्राप्तिः । नन्वत्रापि मथुरादेवदत्तशब्दाभ्यां तत्प्राकारो दन्ताश्च
सन्निवृत्तइत्यधिकं २ पुस्तके ।

२ तथेत्यधिकं २ पुस्तके ।

युक्तमौपयिकं राज्ञ इत्यर्थस्य निदर्शनम् ।

उपमानविवक्षायां तदर्हमिति पठ्यते ॥

इति । यदा त्वेकमेव वस्तु अवस्थाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोप-
मेयत्वेन विवक्ष्यते तदा नार्थानेन, तथा चैवशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते
राजेवायं राजा युध्यते वैयाकरण इव वैयाकरणो ब्रूते, रामरावणयोः युद्धं
रामरावणयोरिवेति, उक्तं ।

तदर्हमिति नारदं सूत्रं व्याकरणान्तरे ।

संभवत्युपमात्रापि भेदस्य परिकल्पनात् ॥ इति ।

“उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे” ॥ ‘ससाधने धात्वर्थे’ इति । क्रिया-
मात्रं धात्वर्थस्तत्कथं ससाधनइति लभ्यते, उच्यते, इहार्थग्रहणं न कर्तव्यं
धातावित्येव सिद्धं कथं पुनर्द्वौ नामोपसर्गा वर्तते शब्दे शब्दासंभवादर्थं
वृत्तिर्विज्ञास्यते, यथा धातुसंबन्धइत्यत्र तत् क्रियते बहुव्रीहिर्यथा
विज्ञायेत धातुधात्वर्थः क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्त-
मानादिति ससाधने धात्वर्थइत्यस्याप्ययमेवार्थो धात्वर्थविशिष्टे
साधनइति, न पुनः साधनविशिष्टे धात्वर्थे इति, उपसर्गाश्च पुनरेव-
मात्मकाः यदुत श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिषन्ति यथा आगच्छ-
तीति, यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टं साधनमाहुः, निष्कौशाम्बि-
रिति, तत्र यत्र क्रिया न श्रूयते तत्र यथा स्यादित्येवमर्थं धात्वर्थइत्यु-
क्तम् । ‘उद्गतानि निगतानीति’ । वनानां विशेष्यत्वान्नपुंसकत्वमुद्गतो नि-
वतइति तु क्कान्दसं पुंस्त्वमिति मन्यते, यच्चास्माभिरुक्तं क्रिया गुणभूता
साधनं प्रधानभूतं तत्रोपसर्गस्य वृत्तिरिति तदप्यनेन दर्शितं, साधनश-
ब्देन शक्तिमद् द्रव्यमुच्यते न शक्तिमात्रमिति लिङ्गसङ्ख्यायोगादन्वर्थोऽव्य-
यसञ्ज्ञा न भवति ॥

“तस्य भावस्त्वतलौ” ॥ तस्येदमित्यस्यापवादोऽयं, भावशब्दोऽयं
भवतेश्चेति वक्तव्यमिति णप्रत्ययान्तोस्त्येवाभिप्राये यथायं भाव इति,
अस्ति च पदार्थमात्रवचनो यथा विचित्रा हि भावशक्तय इति, अस्ति

च शृङ्गारादिषु स्थायीभावः सञ्चारीभाव इति, घञन्तस्तु भवत्यर्थं कर्तृवर्जिते च कारके वर्तते, भवतिश्चानेकार्थः, तद्वया तत्र भव इति सत्तार्थः, धान्यानां भवन इत्युत्पत्त्यर्थः, इत्यंभूतइति प्राप्त्यर्थः, भूष्ण-
 भूतिकाम इति समृद्ध्यर्थः, यस्य च भावेन भावलक्षणमित्यादौ धात्वर्थ-
 मात्रवचनः, वृत्तिकारोपदर्शितश्चापरः, ततश्च तस्य भाव इत्यभिप्राया-
 दिष्वतिप्रसङ्ग इत्यत आह । 'भवतोस्मादित्यादि' । यस्माद्गोत्वादेर्हेतौर्ग-
 वादौ गौरित्येवमादिकमभिधानं प्रवर्तते गौर्गौरित्येवमादिश्चाभिवा-
 कारः प्रत्ययो भवति सौर्था गवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिह भाव-
 शब्देनोच्यते, तत्र भवतोस्मादित्यर्थप्रदर्शनमेतत् न तु हेतौ केन
 चिद्वृत्तिविहितः, तस्माच्छ्रुणीभुवनुपसर्गइति करणे घञ् द्रष्टव्यः, अभि-
 प्रायादीनां चानभिधानाच्च ग्रहणम्, उक्तं च यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये
 शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति, गुणशब्देन यावान्कश्चित्पराश्रयो
 भेदको जात्यादिरर्थः स सर्व इह गृह्यते, यस्य भावादित्येतावत्युच्यमाने
 पुत्रस्य भावात्पितृशब्दस्य निवेश इति पितृत्वमिति पुत्रे प्रत्ययः स्यात्,
 पुत्रत्वमिति च पितरीतिगुणग्रहणं, भावाद् विद्यमानत्वात्, द्रव्य-
 मिति विशेष्यभूतः सत्त्वभावापन्नोर्थ उच्यते, तस्मिन् शब्दनिवेशः शब्दस्य
 प्रवृत्तिः, स त्वतलोरभिधेय इत्यर्थः, तत्र ये रूपादयः शब्दा गुणमात्रवृत्तय-
 स्तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्यविशेषे भावप्रत्ययो रूपत्वमिति, ये तु शुक्ला-
 दयो गुणगुणिवृत्तयो गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुल्योपाद्वा, तेभ्यो गुणवृ-
 त्तिभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः, गुणिवृत्तिभ्यस्तु गुणे, अणुम-
 हद्दीर्घादयो नित्यं परिमाणिनि वर्तन्ते तेभ्यः परिमाणे गुणे भाव-
 प्रत्ययः, षत्वं णत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेति सामान्यविशेषे प्रत्ययः, गवा-
 दयो यदा जातिमात्रवाचिनस्तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययः, तथा
 ह्यर्थं जातौ शब्दस्वरूपमध्यस्यते यो गोशब्दः स शब्दार्थ इति, शब्द-
 स्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं नान्यत्, द्रव्यवाचिभ्यस्तु गवादिभ्यो जा-
 प्रत्ययः, समासकृतद्रुतास्तु यद्यपि केवलं संबन्धं नाभिदधति तथा
 संबन्धिनि वर्तमानाः संबन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्तइति तेभ्यः संब-

भावप्रत्ययः, तथा च राजपुरुषत्वमिति स्वस्वामिभावः संबन्धः प्रतीयते, पाचकत्वमिति क्रियाकारकसम्बन्धः, औपगवत्वमित्यादावपत्यापत्य-
संबन्धः, के चिदौपगवत्वमित्युपत्यप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छन्ति
तन्मते ऽर्थान्तरवृत्तिस्तद्विषय उदाहार्यः, समासकृतद्वितीये संबन्धाभिधान-
मन्यत्र कृत्रिभिरूपाय्यभिचरितसंबन्धेभ्य इति, कृत्रिशब्दा गौरवरस-
प्तपर्णलोहितशाल्यादयो जातिविशेषावच्छिन्नद्रव्यवाचिन इति तेभ्यो
जातावेव भावप्रत्ययः, एवं कुम्भकारत्वं हस्तित्वमिति अभिन्नरूपाः,
शुक्लादयो मतुब्बुकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्विषयान्तास्तथापि तेभ्यो
भावप्रत्ययो गुणैव भवति न तु संबन्धे गुणगुणिनोर्जातितद्वितीये
सोयमित्यभिसंबन्धेन लोकनिरुद्धेन भेदसंबन्धस्य न्यभावात्, गुणवच-
नेभ्यो लुगिति लुगिबिधानद्वारेणाभेदेनैव गुणिनामभिधानं न तु भेदा-
श्रया मत्वर्थीयोत्यतिरित्याख्यायते, ऽव्यभिचारिसंबन्धात् सतो भावः
सत्तेति जातावेव भावप्रत्ययः, नहि सद्वस्तु सत्तासंबन्धं व्यभिचरतीति
सत्तासंबन्धानपेक्षणाद् न संबन्धे प्रत्ययः, राजपुरुषयोस्तु संबन्धस्य कादा-
चित्कत्वात्तदपेक्षो राजपुरुषशब्दः स्वार्थमभिधत्तइति ततः संबन्धे प्रत्ययो
युक्तः, तस्मात्सत्सु पदार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुः सत्तैव
भावप्रत्ययवाच्या न तु सत्सत्तयोः संबन्धः समवायाख्यः, धवखदिरत्व-
मिति जातिद्वन्द्वान्जातिसमुदायः, कुत्वमित्यादौ संज्ञास्वरूपे संज्ञिष्वध्यस्ते
प्रत्ययः, अन्ये तु संज्ञासंज्ञिसंबन्धइत्याहुः । उक्तं च ।

जातिगुणान्जातिगुणे समासकृतद्वितीयाच्च संबन्धे ।

इत्यादौः स्वरूपे धवखदिरान्जातिसंघाते ॥

इति । इह तु नानात्वं सहत्वं यौगपद्यमित्यादौ वृत्तिविषये नाना-
शब्दो ऽसहभूतेर्धे वर्तते सहशब्दश्च सहभूते युगपच्छब्दोपि युगपद्भूते,
ततोसहभावादौ भावप्रत्ययः, एवमन्यत्रापि यथासम्भवन्दृष्टव्यम् । इह न
ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावेन नञर्थेन च संबन्धे विवक्षिते पूर्वे
नञ्समासः पश्चात्त्वतलौ, तेनाब्राह्मणत्वमब्राह्मणतेति सतिशिष्टत्वा-

त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरः, तलि लिस्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति, नाव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणादुदात्तत्वम् । ननु परत्वात्त्वतलौ प्राप्नुतः, न वा
सापेक्षत्वाद्वाह्यणार्थो ह्यत्र नञर्थमपेक्षते, नञ्समासोऽपि तर्हि न
प्राप्नोति ब्राह्मणस्य भावापेक्षत्वात्, नैवं प्रधानमत्र ब्राह्मणपदमुत्तरप-
दार्थप्रधानो हि नञ्समासः, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः,
यथा राजपुरुषोभिरूप इति, वा ह्रस्वसि ह्रस्वसि विषये क्वचिपूर्वन्त्व-
तलौ पश्चाच्चञ्समासः, अयोनित्वाय अशिथिलत्वाय, अत्र नञस्वर एव
भवति, क्वचिद्विपर्ययः, त्वतलव्यतिरिक्ते भावप्रत्यये पूर्वं स एवेष्यते
पश्चाच्चञ्समासस्तेनाप्रथिमेत्यादौ सति शिष्टत्वावञ्स्वर एव भवति,
अशौक्यमित्यादौ च नञः प्रकृतावनन्तर्भावाच्छुक्लशब्दादौ वृद्धिः, पूर्वं
नञ्समासे न नञपूर्वादिति प्रतिषेधात् व्यजेव न स्यात्सच्यपि वा व्यजि
नञो वृद्धिः स्यात्, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं युवादिषु पुरुषासे हृदयासदिति
नञ्समासे विषयभूते भावप्रत्ययप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति त्वतलाप-
वादप्रत्ययो नञर्थोपेक्षादपि परत्वाच्चञ्समासं बाधित्वा भवतीति ॥

“आ च त्वात्” ॥ ‘प्रथिमेति’ । तुरिद्विमेयस्सु टेरिति टिलोपः,
र ऋतो हलादेर्लघोरिति चकारस्य रादेशः । ‘पार्थिवमिति’ । इग-
न्ताच्च लघुपूर्वादित्यण् । ‘अपवादैरित्यादि’ । इमनिजादौस्त्वतलोरपवा-
दान्वद्यति तैः सह समावेशो यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । ननु स्वरित-
त्वादेव त्वतलावनुवर्त्तयेते तेनापवादविषये भविष्यतः । तच्च । इत-
उत्तरवाक्यानां प्रत्ययनिर्देशेन निराकाङ्क्षत्वात्त्वतलोरपि पूर्वसूत्रे विधाना-
दाकाङ्क्षाया अभावाच्चैवच्छस्यं विज्ञातुमनुवर्त्तते त्वतलाविति । ‘कर्मणि
च विधानार्थमिति’ । येभ्य एव कर्मणि व्यज्जदिविधिस्तेभ्य एव त्वतलावपि
कर्मणि भवतो न तु व्याप्रातिपदिकमात्रात् । ‘चकारो नञ्सञ्ज्ञभ्यामपि
समावेशार्थ इति’ । अन्यथा स्त्रीपुंसाभ्यामित्यस्य विधित्वपक्षे प्राग्भवनाद्वे-
र्यास्तानपेत्य तत्रैव प्रदेशे नञ्सञ्ज्ञोर्विधानादत्र प्रकरणे सन्निधानाभावा-
च्चेमनिजादिवत्समावेशसिद्धिः, परिभाषात्वेपि यथोद्देशपक्षे स्त्रीपुंसा-
भ्यामित्यत्रैव प्रकरणे नञ्सञ्ज्ञोः सन्निधिर्न पुनरिमनिजादिमध्ये

कार्यकालपक्षेपि प्राग्भवनाद्वेधास्तत्र नञ्सञ्ज्ञभ्यामुपस्थातव्यं तत्र यदि तावद्भावइत्यर्थविज्ञानमात्रेण नञ्सञ्ज्ञोरुपस्थानं तस्य भावस्त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ्सञ्ज्ञाविति तदस्मिन्प्रदेशे सञ्चिधानेभ्या च त्वादित्यस्मात्पूर्वो भवतः, अथ नूत्सर्गापवादविधानोपयोगविज्ञानानन्तरं नञ्सञ्ज्ञोरुपस्थानं तदा ब्रह्मणस्त्व इत्यस्मात्परौ नञ्सञ्ज्ञौ भवतः, सर्वथा आ च त्वादित्यस्मिन्प्रदेशे नाभ्यन्तरौ । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेत्यत्र कर्मणि नञ्सञ्ज्ञोरुपस्थानं नाशङ्कनीयं, प्रकृतिविशेषसंबद्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्यासंबन्धात्, अधिकारपक्षे तु प्रतिसूत्रमुपस्थानाच्चञ्सञ्ज्ञोरिमनिजादिष्वन्तर्भावाद्वा च त्वादित्येव नञ्सञ्ज्ञाभ्यामपि समावेशः सिध्यति । अथ तत्राप्यर्थस्यैवावधित्वादर्थेष्वेवोपस्थानं ततोऽधिकारपक्षेपि नाभ्यन्तरत्वमिति सर्वथा चकारेणैव नञ्सञ्ज्ञभ्यां समावेशो वाच्यः ॥

“न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणघटबुधकतरसलसेभ्यः” ॥ अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति त्वतलोरयं प्रतिषेध इति भ्रान्तिं वारयति । ‘इत उत्तरे ये प्रत्यया इति’ । एतच्चा च त्वादिति संबन्धाल्लभ्यते । ‘चतुरादीनीति’ । चतुराद्यन्तांस्तत्पुरुषाच्चञ्पूर्वानित्यर्थः । ननु पृष्ठादिभ्य इमनिज्वेत्यादिभिः परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो विधीयते, न च तत्र का चिच्चञ्पूर्वा प्रकृतिर्येह्यते, तदन्तविधिश्च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः, यत्र तर्हि स्वरूपग्रहणं नास्ति पत्यन्ताद्विभ्रमवति, हायनान्तादण् भवति, इगन्ताच्च लघुपूर्वात्, योपधाद्गुरूपोत्तमाटुजिति, तत्र नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादस्त्येव प्रसङ्गस्तद्वर्शयति । ‘वत्यति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति’ । ‘अपतित्वमपति-तेति’ । तत्त्वा च त्वादित्यधिकारइत्युक्तं ततश्च पत्यन्तेत्यनेनैव त्वतलो-रप्यधिकृतयोर्विधानं, ततः किं, यत्र इव त्वतलोरप्ययं प्रतिषेधः प्राप्नोति-अस्त्वेवमधिकृतयोस्त्वतलोः प्रतिषेधस्तस्य भाव इत्यनेन पुनस्त्वतलौ भविष्यतो बाधकाभावात्, यदि पत्यन्तादिष्वेवास्यापयोगः पत्यन्तेत्यस्यैव पुरस्तादिदं पठितव्यं तदेवात्तरत्राप्यनुवर्तिष्यते, एवं तदर्थं प्रदेशे प्रतिषे-

धाधिकारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते । ननु चेत्तं तदन्तविध्यभावादप्रसङ्ग इति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति अस्त्युत्तरत्र तदन्तविधिरिति, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं नञ्पूर्वाद्वहुव्रीहेरन्यपूर्वाच्च तत्पुरुषात्पृष्ठादन्ताविमनिजादिः सिद्धो भवति, न विद्यन्ते पृथगे यस्य अपृथुः परमपृथुः । 'तस्य भाव इति' । नात्रेमनिजादिरिष्यते, अत एव वृत्तिकारेणापि नास्य पठवः सन्तीत्यपटुरित्यादि व्यावर्त्यं दर्शितं, तस्माद्विहास्यकरणे प्रयोजनं चिन्त्यम्, आचतुर्थमित्यादौ ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ॥

“पृष्ठादिभ्य इमनिञ्चा” ‘वाचनमणादिसमावेशार्थमिति’ । इह ये इगन्ता लघुपूर्वाः पृथुमृदुप्रभृतयस्तेष्वणः समावेशः, चण्डखण्डादिषु गुणवचनेषु ष्यञ्, बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्याञ्, स्वतलोस्तु समावेश आ च त्वादित्येव सिद्ध इत्याह । ‘स्वतलो तु सर्वत्र भवत एवेति’ ॥

“वर्णदृठादिभ्यः ष्यञ् च” ॥ ‘वर्णविशेषवाचिभ्य इति’ । स्वरूपग्रहणं तु न भवति क्विद् स्याद् दृठादिष्वेव वर्णशब्दं पठेत्, वर्णशब्दश्च रूपस्य वाचको न ब्राह्मणादीनां दृठादिभिर्गुणवचनैः साहचर्यात्, अत एव साहचर्याद्वर्णग्रहणात्पर्यायाणां ग्रहणं न भवति, कथं, दृठादयो हि गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्तन्ते ऽतस्तत्साहचर्याद्वर्णशब्दा अपि तादृशा एव गृह्यन्ते, एवञ्च वर्णदृठादीनां गुणवचनत्वादेव सिद्धे पुनर्वचनमनिजार्थम् । ‘चौचिती याथाकामीति’ । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्ष्यञ् ङीष् हलस्तद्धितस्येति यलोपः । ‘वैयातलाभमतिमनःशारदानामिति’ । विशब्दादुत्तरं ये यातादयस्तदन्तानां समासानामनन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः । वियातत्वं, वियातता, वियातिमा वैयात्यं, विलाभत्वं विलाभता विलाभिमा विलाभ्यं, विमतित्वं विमतिता विमतिमा वैमत्यम्, इगन्तत्वादणपि भवति, वैमतं, विमनस्त्वं विमनस्ता विमनिमा वैमनस्यं, विशारदत्वं विशारदता विशारदिमा वैशारदम् । ‘समो मतिमनसोरिति’ । सम उत्तरं ये मतिमनसी तयोः समासयोरनन्तरः ष्यञ् भवति, संमतित्वं संमतिता संम-

तिमा सांमत्यं, पूर्ववदण् सांमतं, संमनस्त्वं संमनस्ता संमनिमा सांम-
नस्यम् ॥

“गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” ॥ ‘कर्मशब्दः क्रियावचन इति’ । न साधनकर्मवचनः, क्रियाया हि साधनं सम्भवति सत्त्वशब्दाश्च गुणवचनब्राह्मणादयो ऽतस्तेषां नास्ति साधनकर्मणा संबन्धः, क्रिया त्वात्मलाभाय तैर्युज्यते, कथं तर्हि कवेः कर्म काव्यं नहि तत्र क्रियाभि-
धीयते, किं तर्हि तत्कृतेऽयन्यः । अत्राहुः । क्रियाकर्मण्येव प्रत्ययवि-
धानमौपचारिकस्तु तत्कृते प्रयोग इति, अपर आह । ‘सूत्रे यः कर्म-
शब्दो यश्च वृत्तौ क्रियाशब्दस्तदुभयमपि कर्मसाधनं कर्म क्रियाकार्यमि-
त्यर्थः, तेन कृतिव्याप्ये साधनकर्मण्येव प्रत्यय इति । ‘ब्राह्मणादिराज-
तिगण इति’ । अवृत्ततत्वात् । एतदेवोपपादयति । ‘आदिशब्दः
प्रकारवचन इति’ । किमर्थं तर्हि गुणवचनग्रहणं ब्राह्मणादीनां चानुक्रम-
णं, केषां चित्प्रपञ्चार्थं केषां चित्स्वार्थं प्रत्ययविधानार्थं केषां चिद्वाध-
कवाधनार्थम्, तत्र ब्राह्मणशब्दात्प्राणभृज्जातिलक्षणेऽपि प्राप्ते माणववा-
डवाभ्यां गोत्रलक्षणे बुजि, अर्हतो नुम् चेति नुमर्थः पाठः, अर्हः प्रशंसाया-
मिति शतृप्रत्ययः, आर्हत्यं, चोरधूर्त्तयोर्मनोज्ञादित्वादुजि प्राप्ते सोऽपि भव-
त्येव, आराधयादीनां चतुर्णां जनपदवाचित्वादपि कृते तस्य च कम्बो-
जादिभ्यो लुग्वचनमिति लुकि गोत्रबुजि प्राप्ते पाठः, एकभाषादी-
नामन्यभावपर्यन्तानां स्वार्थं विधानार्थं तथा च वार्त्तिके प्रयोगः,
आन्यभाष्यं तु कालशब्दव्यवायादिति, अल्लेजज्ञानीश्वरशब्दयोर्न नःपूर्-
वादिति निषेधे प्राप्ते कुशलादीनां युवादित्वादपि प्राप्ते बालिश-
शब्दादुद्योलक्षणेऽपि प्राप्ते राजशब्दस्य पुरोहितादित्वाद्यपि प्राप्ते
गणपत्यधिपत्योः पत्यन्तलक्षणे यकि, शेषाणामलसादीनां पाठः प्रप-
ञ्चार्थः । ‘सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थं इति’ । सर्वे वेदाः सर्ववेदाः पूर्व-
कालेति समासः, सर्ववेदानधीतइत्यण्, सर्वसादेर्द्विगोश्च ल इति लुक्,
सर्ववेद एव सार्ववेदः । ‘चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्चेति’ । चतुरो
वेदानधीतइति तद्वितार्थं द्विगुः, अणो लुक्, चतुर्वेद एव चातुर्वेदः,

क चित्तु चातुर्वैद्यस्येति पाठः, तत्र सिद्धयइति शेषः, चतस्रो विद्या
अधीतइत्यादि पूर्ववद् विद्यालक्षणकृत्पसूत्रान्तादिति ठक्, पूर्ववत्लुक्,
चतुर्वैद्य एव चातुर्वैद्यः ॥

“स्तेनाद्यचलोपश्च” ॥ स्तेन चौर्यं, पचाद्यच् स्तेनः । ‘नशब्द-
स्येति’ । एतेन संघातस्येदं ग्रहणमिति दर्शयति, वर्णग्रहणे तु नका-
रलोपे कृते ऽकारस्य यस्येति लोपः, तस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावादया-
देशः प्राप्नोति, ननु संघातग्रहणेऽप्यलोन्यस्येत्यन्त्यस्य प्राप्नोति, सिद्धो-
न्यलोपो यस्येति चेति, तत्परम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति, नानर्थके
ऽलोन्यविधिरनभ्यासविकारेष्विति च परिभाषां पठन्ति । ‘स्तेनादिति
योगविभागं कुर्वन्तीति’ । भाष्ये ऽनुक्तमपि स्तेन्यशब्दस्य प्रयोगबाहु-
ल्यादिदमुक्तम् ॥

“कपिज्ञात्योर्ठक्” ॥ इह कपिज्ञातो द्वौ भावकर्मणी चार्थौ द्वावे-
वेति संख्यातानुदेशः प्राप्नोति, एवं पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्, हायनान्त-
युवादिभ्यो, द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेत्यत्रेत्याशङ्क्यः । ‘यथासंख्यं सर्वत्रैवात्र
प्रकरणे नेष्यतइति’ । तदर्थस्य स्वरितत्वस्याप्रतिज्ञानादिति भावः ॥

“पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्” ॥ ‘राजासइति’ । राजशब्दो
ऽसेऽसमासे यकमुत्पादयति, राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम्, असइति
किम् । आधिराज्यं, ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्, यद्यपि तत्र राजशब्दः पठ्य-
ते तथाप्ययमेवासइति प्रतिषेधो ज्ञापति अस्त्यत्र राजशब्दे तदन्त-
विधिरिति । एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वादसमासे
विशेषविहितो योगेव भवति, अपर आह । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेव
तदन्तात् ष्यञि सिद्धे राजशब्दस्य तत्र पाठो यका सह समावेशार्थ इति,
तथा चावेष्ट्यधिकरणे शाबरभाष्यउक्तं तस्य कर्मणि ष्यञिति ॥

• “प्राणभृज्जातिषयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्” ॥ प्राणभृतः प्राणिनः,
प्राणग्रहणमेव न कृतं वैचित्र्यार्थं, प्राणभृद्ग्रहणात्प्राणत्वं तृणतेत्यादौ न
भवति, जातिग्रहणाद्देवदत्तत्वमित्यादौ न भवति, यत्स्विदेगन्तं लघुपूर्वे

तस्मात्परत्वाद्गुणं भवति तैत्तिरिम्, उद्गात्रादिषु यच्चत्वावचनास्तेभ्यो हो-
त्राभ्यश्च इति हे प्राप्तेऽन् विधीयते, सुष्ठुदुष्ठुभ्यां गुणवचनलक्षणे 'अजि
वधूशब्दादिगन्तलक्षणे ऽणि शेषेभ्यस्त्वतलोः प्राप्तयोः । 'सुभगं
मन्त्रइति' । सुभगमित्येतच्छब्दरूपं मन्त्रविषये प्रयोगेऽजमुत्पादयति,
महते सौभाग्य, सर्वविधीनां कुन्दसि विकल्पितत्वात्, हृद्गगसिन्ध्वन्त-
इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति, अत एव मन्त्रे क्व चिदञ् न भवति, सौभाग्य-
मस्यै दत्त्वाय ॥

“हायनान्त्युवादिभ्योऽण्” ॥ हायनान्तात्त्वतलोः प्राप्तयो-
रखिवधानम् । 'यौवनमिति' । अत्रणीति प्रकृतिभावः, मनोज्ञादित्वाद्गु-
ञपि भवति, स्यविरशब्दस्य वयोऽलक्षणे ऽजि प्राप्ते पाठः, होतृशब्द-
स्याप्युद्गात्रादित्वादज्येव । 'पुरुषासइति' । पुरुषशब्दो ऽसमासे ऽण-
मुत्पादयति, पौरुषं, प्राणभृज्जातिवाचित्वादञ् प्राप्तः, मनुष्यजातिवचनो
ह्यसौ न पुंसशब्दपर्यायः पुल्लिङ्गवचनः स्त्रियामपि दर्शनात् तस्यामस्यां
च पुरुषीश्च धेनुके दक्षुरिति, असइति किम्, राजपुरुषत्वं, कमण्डलुश-
ब्दस्येगन्तत्वादेवाणि सिद्धे त्वतलनिवृत्त्यर्थः पाठः । 'हृदयासइति' ।
हृदयशब्दोऽसमासेणमुत्पादयति, हृदयस्य भावो हार्दं, हृदयस्य हृल्लेख-
यदण्लासेष्विति हृद्वाचः । असइति किम्, अहृदयत्वं, ग्रहणव्रता प्राति-
पदिकेन तदन्तर्विधिप्रतिषेधादेव सिद्धे समासप्रतिषेधश्चिन्त्यप्रयोजनः ।
कुशलादीनां तेजज्ञानानां ब्राह्मणादित्वात्प्यजपि भवति । 'श्रोत्रियस्य
घलोपश्चेति' । यदा श्रोत्रियंश्चन्द्रोधीतइत्यत्र कुन्दसः श्रोतृभावो घश्च
प्रत्यय इति पक्षस्तदा घलोपः, यदा तु वाक्यार्थं यदवचनमिति पक्ष-
स्तदा घश्च्येन य इति रूपं लक्ष्यते, क्व चित्तु यलोपश्चेति पाठस्तत्र
यलोपे सङ्घातग्रहणं, वर्णग्रहणे त्वकारस्य यस्येति लोपे सति इकारस्य
यणादेशप्रसङ्गः, सङ्घातलोपे त्विकारस्य यस्येति लोपः, सर्वथा श्रोत्रि-
यस्य भावः श्रोत्रमिति ॥

“इगन्ताच्च लघुपूर्वात्” ॥ 'लघुपूर्वग्रहणेन प्रातिपदिकसमुदायो
विशेष्यतइति' । यद्येवं पूर्वशब्दोऽवयववचनो व्यवस्थावचनो वा, तत्राद्ये

पक्षे यस्य सर्वपूर्वा वर्या लघुस्तस्मादेवेष्ट्वणुप्रभृतेः स्यात्, द्वितीये तु पाण्डुप्रभृतिभ्योपि स्यात्, यदा लघुः पूर्वा भवतीत्याशङ्क्यावयववचन एव पूर्वशब्दः सोऽप्यवध्यपेक्ष एव प्रवर्तते तत्र कस्य चिदनिर्देशे सर्व-पूर्वः प्रतीयते, इह तु संनिधानादिक एवेति दर्शयति, 'लघुः पूर्वा यस्येत्यादि' । 'तेनेति' । लघुपूर्वैर्गणनैर्न, अस्मिन् व्याख्याने ऽन्तग्रहणमतिरिच्यतइति लघुपूर्वैरेका प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधेः सिद्ध्यत्वात् । 'कथं काव्यमिति' । काव्यमिति भवितव्यमिति प्रश्नः ॥

“योपधाद्रूपोत्तमाद् वुञ्” ॥ 'त्रिप्रभृतीनामित्यादि' । एतच्चाणिजोरनर्षयोरित्यत्र व्याख्यातम् । 'सहायाद्वेति वक्तव्यमिति' । सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

“द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च” ॥ यः प्रत्यन्तो द्वन्द्वस्तस्माद्वक् प्राप्तः यस्तु हायनान्तस्तस्मादण् प्राप्तः, अन्यस्मात्त्वतलौ, मनोज्ञादिष्वपि गुणवचनात् ष्यञ् प्राप्तः, चोरधूर्ताभ्यामपि ब्राह्मणादित्वात् ष्यजेव, युवशब्दाद्युवादित्वादण्, शेषेभ्यस्त्वतलौ । 'अमुष्यपुत्रेति' । निपातनात्षष्ठा अलुक् ॥

“गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याक्रारतद्वेतेषु” ॥ गोत्रवाचिन इति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते, अपत्यवाचिन इत्यर्थः । अपत्यप्रत्ययान्तादिति यावत् । अपर आह प्रवराध्याये पठितानां गोत्राणामिह ग्रहणमिति । 'चरणवाचिनश्चेति' । चरणशब्दः शाखाध्यायिषु पुरुषेषु कूठः, अनयोश्च गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वात्प्राणभृज्जातीत्यञ् प्राप्तः । 'प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोरिति' । ययासंख्यं तु सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यतइति पूर्वमेवाक्तम् । 'श्लाघादिषु विषयभूतेष्विति' । प्रत्ययार्थत्वं श्लाघादीनां न भवति, भावकर्मणोः प्रत्ययार्थयोरधिकृतत्वात्, नापि प्रत्ययार्थविशेषणं ये ते भावकर्मणी श्लाघादयश्चेते भवत इति असम्भवात्, शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं हि भावः, न च गोत्रचरणशब्दानां श्लाघादयः प्रवृत्तिनिमित्तं नापि गोत्रचरणशब्दानां श्लाघादिकर्मत्वेन प्रसिद्धिः, तस्मात् श्लाघादिषु भावकर्मणोः साध्यतया

विषयभूतेष्वित्येवार्थः । 'तद्वेतस्तत्प्राप्त इति' । इणः प्राप्पर्थत्वात् । 'नञ्ज्ञो वेति' । अत्रपूर्वस्येणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वात्, तच्छब्देन चेह गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्रतिनिर्दिश्यते । 'गार्गिकयेति' । आपत्यस्य चेति यलोपः ॥

“होत्राभ्यशब्दः” ॥ ‘होत्राशब्दश्चत्विजां वाचक इति’ । जुहोतेस्वन्, स्वभावतश्चायमृत्विजत्वपि स्त्रीलिङ्गः । ‘अच्छावाकीयं ब्राह्मणाच्छंसीयमिति’ । वेदे स्त्रीलिङ्गतापि दृश्यते, सोस्याच्छावाकीयांकुर्यादिति ॥

“ब्रह्मणस्त्वः” ॥ ‘नेति वक्तव्यमिति’ । क्वप्रत्यये प्रतिषिद्धे तस्य भावस्त्वतलावित्येव प्रत्ययः सिद्धः, विभक्तेरनुच्चारणाल्लाघवं भवतीति भावः । ‘यस्तु जातिशब्द इति’ । होत्राभ्य इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

“धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्” ॥ धिनोतेः कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि एयत्, अस्मादेव निपातनादन्यस्य लोपः, इकारस्य चात्वं, धिनोतीति धान्यं, धान्यमसि धिनुहि देवानिति हि दृश्यते, धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी, भवनमित्यधिकरणे ल्युट्, त्रियष्टन् क्षेत्रम् । ‘भवति जायतेस्मिन्निति भवनमिति’ । एतेनोत्पत्तिवचनोत्र भवतिर्गृह्यते न सत्तावचन इति दर्शयति । एतच्च क्षेत्रग्रहणाल्लभ्यते, क्षेत्रशब्दो हि तृणानां धान्यानां चात्यत्याधारमाचष्टे, नहि धान्यानां सत्तां प्रति भूमिः क्षेत्रव्यपदेशमासादयति । ‘मुद्गानां भवनं कुसूलमिति’ । असति क्षेत्रग्रहणे सत्तावचनस्यापि भवतिर्ग्रहणं स्यादिति भावः, किं च भवनशब्दो गृहे कूट इति मुद्गानां गृहमित्यत्रैव प्रसङ्ग इत्यपि शक्यते वक्तुं, यदि तर्हीह क्षेत्रग्रहणमवश्यं कर्त्तव्यं तदेवास्तु किं भवनग्रहणेन, धान्यानामिति शेषलक्षणा षष्ठी क्षेत्रं प्रत्ययार्थः, न चैवं क्षेत्रशब्दस्यापि शरीरभार्याद्वनेकार्थत्वादतिप्रसङ्गः, धान्यसंबन्धमदुत्पत्तिभूमिरेव प्रत्येक्ष्यते, तदेतद्भवनग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

“व्रीहिशाल्योर्ठक्” ॥ अत्रापि निर्द्वैशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः, वृत्तिकारेण तु पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वाच्चाक्तम् ॥

“यवयवकषष्टिकाग्रत्” ॥ अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ॥

“विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यः” ॥ ‘खञि प्राप्ते वचनं पठे सोपि भवतीति’ । युक्तं यदणुतिलमाषेभ्यः पठे खञपि भवतीति तेषां धान्यत्वात् उमाभङ्गयोस्त्वधान्यत्वादयुक्तं, धान्यान्येव हि चमकानुवाकेषु पठ्यन्ते व्रीहयश्च मे यवाश्च मे इत्यादीनि, तान्येव धान्यानि, न चोमाभङ्गावत्र पठ्येते अत आह । ‘उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमाश्रितमेवेति’ । न चमकानुवाको धान्यपरिगणनार्थः, तत्राधान्यानामप्यश्मादीनां पाठाद्, धान्यानामपि केषां चित् कोट्टवादीनामपाठात्, तस्मादन्यत एव धान्यनिर्णयः, तत्र शणसप्तदशानि धान्यानीति स्मृतिः, तत्र चोमाभङ्गे अपि पठिते तस्माद्युक्तमेव यत्ताभ्यामपि पठे खञ् भवतीति ॥

“सर्वचर्मणः कृतः खखजौ” ॥ ‘तृतीयासमर्थादिति’ । कृत-इति प्रत्ययार्थं चर्मणः करणत्वात्सामर्थ्यलभ्या तृतीया समर्थविभक्तिः, सर्वशब्दस्य चर्मशब्देन समासं कृत्वायं निर्द्वैशः, सर्वचर्मण इति समासश्च सामर्थ्यं सति भवति, ततश्चर्मशब्देनास्य संबन्ध इति कश्चिद्वा-म्येत्तं प्रत्याह । ‘सर्वशब्दश्चात्रेति’ । कथं तर्हि समास इत्याह । ‘तत्रायमिति’ । अस्मादेव निपातनादिति भावः, किं पुनः कारणं सर्वशब्दः कृतेन संबध्यते न चर्मणेत्याह । ‘सर्वश्चर्मणेत्यादि’ । सर्वश्चर्मणा कृत इति योयं वाक्यार्थो ऽस्मिंस्तद्वृत्तिवृत्तिरिष्यते, यदि चर्मणा संबध्येत ततो यदि सर्वचर्म इति षष्ठीसमासस्ततः सर्वसंबन्धिना चर्मणा कृत इत्यर्थः स्यात्, अथ कर्मधारयस्ततः सर्वेण चर्मणा कृत इति न तु कृतस्य सर्वत्वमुभयथापि लभ्यते, तस्मात्कृतेनैव संबन्धो न्याय्य इति भावः ॥

“यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः” ॥ दृश्यतेस्मिन्दर्शन इत्यधि-कारणे ल्युट्, कः पुनरसावित्याह । ‘आदर्शादिरिति’ । आदिशब्देन जला-

दिकं दृश्यते । 'प्रतिबिम्बाश्रय इति' । यो हि मुखादिप्रतिबिम्बस्याश्रय-
स्तत्र मुखादिकं दृश्यते मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बं, सादृश्यप्रतिषे-
धात्कथमत्र समासस्तत्राह । 'निपातनादिति' । भट्टिकाव्ये तु पदार्था-
नतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः, तथा च मायामृगं प्रकृत्य भवति श्लोकः
यथामुखीनः सीतायाः पुष्पत्रे बहुलो भवन्निति, यथामुखं दर्शनं इत्यव्ययी-
भावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवत् सत्त्ववचनत्वात्कर्मशक्तियोगे
सति दर्शनशब्दयोगे कृद्भोगलक्षणा कर्मणि षष्ठी, तस्या नाव्ययीभावादित्य-
म्भावः, अत एव पूर्वमुक्तं यथा मुखशब्दात्संमुखशब्दाच्च षष्ठीसमर्था-
दिति, समं मुखं संमुखमिति समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः, निपातनादन्यलोप-
स्संमुखस्येति कर्मणि षष्ठी प्रत्ययसन्वियोगेनान्यलोपनिपातनाच्चेदं प्रयोगार्हं
किं तर्हि प्रक्रियावाक्यं संशब्दस्तु न समशब्दस्यार्थं दृश्यते । 'संमुखीन
इति' । यत्रादर्शादौ सर्वं मुखं दृश्यते तदेवमुच्यते, कथं तर्हि संयुगे संमु-
खीनं तमुच्यन्तं प्रसहेत क इति, अभिमुखावस्थानात्साधर्म्याद्विविध्यति ॥

“तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति” ॥ ‘परिशिष्टं
प्रकृतिविशेषणमिति’ । तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वादित्वासम्भवात्प्रा-
तिपदिकैरपि तैस्तदन्तविधिः, पञ्चम्यर्थे च प्रथमा द्वितीया वेत्याह ।
'पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तादिति' । 'सर्वपथीन इति' । पूर्वकालेत्यादिना
समासः, अकूरब्धूरित्यकारः समासान्तः, तस्य पथ्यन्तसमासग्रहणेन ग्रह-
णात्पथ्यन्तमेव प्रातिपदिकमिति खप्रत्ययः ॥

“आप्रपदं प्राप्नोति ॥ 'प्रपदमिति पादस्यायमुच्यतइति' । प्रारम्भः
पदस्येति कृत्वा । 'तयोरव्ययीभाव इति' । आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यनेन ।
'द्वितीयासमर्थादिति' । क्रियाविशेषणे कर्मणि द्वितीया, आप्रपदं यथा
तथा सर्वशरीरं प्राप्नोतीत्यर्थः । 'शरीरेणासंबद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्या-
यतइति' । 'योग्यत्वात्, योग्यो ह्यसावाप्रपदं शरीरं प्राप्तुं, व्याप्नोतीति
प्रकृते प्राप्नोतीतिवचनमर्थभेदात्, संबन्धमात्रं प्राप्तिः, संबन्धः साक-
ल्योपाधिको व्याप्तिः, आप्रपदमित्यत्र त्वभिविधौ व्याप्तिर्गम्यते न
मर्यादायाम् ॥

“अनुपदसर्वाचायानयं बहुभक्तयतिनेयेषु” ॥ ‘अनुरायामइति’ । यस्य चायाम इति वा यथार्थं यदव्ययमिति वाऽव्ययीभाष इत्यर्थः । ‘पद-प्रमाणेत्यर्थ इति’ । आयामे तावदयमेवार्थः सादृश्येपि तुल्यपरिमाणतया सादृश्यमित्ययमेवार्थो भवति । ‘सर्वाचीनो भितुरिति’ । प्रकारकात्स्न्यं सर्वशब्दः, यावच्चानि लभ्यन्ते उष्णानि शीतानि सरसानि विरसानि तानि सर्वाणि भक्तयतीत्यर्थः । अयनमय इति गमनमात्रमयशब्देनोच्यते तत्प्रतिषेधस्त्वनपशब्देनेत्याशङ्कामपनयति । ‘अयः प्रदक्षिणमिति’ । प्रदक्षिणं गमनमित्यर्थः, एवमनयः प्रसव्यं वामपर्यायंगमनम्, एतच्च कृठिवशाल्लभ्यते कृठो ह्ययमयानयशब्दः शाराणां प्रदक्षिणप्रसव्यगमने, शृणन्त्येभिर्द्यूतकाराः परस्परमिति शाराः, द्यूतसाधनविशेषाः श्वान इति, येषां प्रसिद्धिः, कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे घञ्, तत्राभिमुखयोः क्रीडतोः कितवयोर्यदैवैकं प्रति प्रदक्षिणं गमनं तदेवेतरं प्रति प्रसव्यमित्ययश्चासावनयश्च अयानय इति कर्मधारयः, अथ वा एकमेव प्रत्ययानयत्वं, कथं, वीथीभेदेन, चतस्रो वीथयः तत्रात्मीयाः शाराः परपार्श्वं स्थिताः प्रथमायां वीथ्यामात्मनः प्रदक्षिणं गच्छन्ति द्वितीयस्यां प्रसव्यमेवमुत्तरयोस्तत्र समाहारद्वन्द्वे लोकाश्रयत्वेन पुल्लिङ्गता, अपर आह । एकदेशद्वारेण गमनसमुद्रायस्यायानयव्यपदेशः, कृताकृतादिवत्समानाधिकरणसमास एवायमिति । प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमात्रेऽपि नेष्यते किं तु विशेषइत्याह । ‘प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनामित्यादि’ । यस्मिन् गतिविशेषे सति परैर्द्यूतकारसंबन्धिभिः पादानां स्थानापरपर्यायानामसमावेशोऽनाक्रमणमनध्यासनम्, एतदुक्तं भवति, प्रदक्षिणाप्रत्ययगामिनामात्मीयानां शाराणां संबन्धीनि यानि पदानि तानि परकीयैः शारैर्नाक्रम्यन्ते यस्मिन् गतिविशेषे सोयानय इति ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् असहायस्तु शारेण परकीयेन बाध्यते । ‘अयानयं नेया इति’ । नयतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि द्वितीया प्रधाने कृत्यप्रत्ययः । ‘फलकशिरसि स्थिता इत्यर्थ इति’ । आरम्भकाले यत्र स्थाने शाराः स्थाप्यन्ते तच्छिरः, तत्र स्थितः शारः परपार्श्वोदात्मपार्श्वं नेतव्यः, तत्रायश्चानयश्च भवति तेनासावयानयं नेयः, बहुभक्तयति-

नेयेष्विति निपातनात्तिङन्तस्य द्वन्द्वः, असमासपक्षे तु बहुवचनं प्रथमैक-
वचनं नेयेष्विति सप्तमीबहुवचनमित्यसमञ्जसमापद्येत ॥

“परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति” ॥ ‘परस्योत्ववचनमिति’ । पर-
स्य शब्दरूपस्यादेरुत्वं निपात्यतइत्यर्थः, तत्राद्गुणः, अथ वा परशब्दस्य
लोपः निपात्यते ऽन्त्यस्यालः, तत एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपैकादेशः,
परस्योत्वमिति प्राप्नोति शकन्वादिषु पररूपं वक्तव्यमिति पररूपेण नि-
र्देशः । ‘परपरतराणां चेति । चकारः पूर्वनिपातनापेक्षया समुच्चयार्थः,
अर्थगतस्य बहुत्वस्य शब्दे समारोपाद्बहुवचनम् । ‘तच्छब्दान्तरमेव
द्रष्टव्यमिति’ । अव्युत्पन्नमेव प्रबन्धस्य वाचकम्, अत एव स्त्रीलिङ्गमेक-
वचनं च, पारंपर्यमित्यपि तस्मादेव स्वार्थं ष्यञि भवति । कथं परोवर्यव-
दिति, असाधुरेवायं खप्रत्ययसंविद्योगेन परोवरिति निपातनात् ॥

“अवारपारात्यन्तानुकामं गामी” ॥ ‘गामीति’ । ‘गमेरिनिः
आङि णिच्चेति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिर्भविष्यति । ‘गम्यादय
इति’ । यद्गम्यादपूर्वा गमिर्गम्यादिषु पठ्यते तथापि बहुलवचनादेव
णिनिरिव भविष्यत्कालत्वमपि भविष्यतीति भावः । ‘अकेनोर्भविष्यदाध-
र्त्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेध इति’ । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र यदुक्तं द्वितीयायहण-
मपवादविषये विधानार्थे तेन छत्प्रत्ययप्रयोगे षष्ठी न भवति यामं
गन्तेति तत्राश्रितं प्रतिषेधे षष्ठीप्रसङ्गस्यैवाभावात् । ‘अवारपारीण इति’ ।
द्वन्द्वात्प्रत्ययः । अवारपारे तीरे, आहिताग्न्यादिषु प्रक्षेपादुभयं भवति,
अवारपारे पारावारे इति । ‘अत्यन्तमिति’ । क्रियाविशेषणम्, एवमनुका-
ममिति, काम इच्छा, तस्य सदृशमनुकामं कामानुरूपं, यथार्थं यदव्य-
यमिति समासः ॥

“समांसमां विजायते” ॥ “समांसमामिति वीप्सेति” । द्रष्टव्येति
शेषः, अत्र निर्देशे वीप्सा द्रष्टव्या, तेन द्विवचनमित्यर्थः, अथ वा वीप्सा-
वाची समुदायो वीप्सा वीप्सावाचीत्यर्थः । ‘सूबन्तसमुदायः प्रकृतिरिति’ ।
प्रातिपदिकाधिकारेपि वचनसामर्थ्यात् । ‘गर्भं धारयतीत्यर्थ इति’ । दृश्यते
च विजनिर्गर्भधारणे स विजायमानो गर्भेणाताम्यदिति । ‘पूर्वपदे सुपो

लुग्नक्तव्य इति, । अन्यथा तद्वृत्ते उत्पत्ते यथोत्तरपदे लुग्नभवति सुपो
धातुपातिपदिकयोरिति तथा पूर्वपदेपि स्यात् । 'के चित्त्वित्यादि' । नन्व-
त्यन्तसंयोगे द्वितीयया भवितव्यं तत्राह । 'गर्भविमोचने त्विति' । तत्र
विमोचनेन कृत्वायाः समाया व्याप्त्यभावाद् द्वितीयाभाव इति भावः ।
'यलोपमात्रमिति' । यकारमात्रलोपो न सर्वस्या विभक्तेरिति मात्रशब्दः
स्यार्थः । 'परिशिष्टस्येति' । आम्शब्दस्यालुग्नक्तव्यः, ननु याटः सुबभक्त-
त्वात्सुबुक्त्वैव लोपः सिद्धस्तत्र यलोपवचनं द्वियमार्थं भविष्यति यकारस्यैव
लोपो न तु सर्वस्य प्रत्ययस्येति तत्किमुच्यते लुग्नक्तव्य इति, एवं मन्यते यथैव
निपातनात्पूर्वपदपरिशिष्टस्य लोपो न भवति एवमुत्तरपदेपि न स्यादिति ।
'अनुत्पत्ताविति' । वाक्ये पूर्वात्तरपदयोर्द्वयोरपि पक्षे यलोपो वक्तव्य-
स्तेन द्वैरूप्यं सिद्धं भवति ॥

“अद्वशीनावष्टब्धे” ॥ अष्टब्धविजनइत्येतयोर्ग्रन्थक्रमं विवर-
णमासत्वे प्रसव इति, कथं पुनरवष्टब्धशब्दस्यासन्नमर्थ इत्याह । 'आवि-
दूर्यं हीति' । यद्व्याप्यलम्बनेपि पत्वं विधीयते तथापि विजनस्यालम्बन-
त्वासम्भवादाविदूर्यमेवात्रार्थः, किं पुनरत्र निपात्यते अद्व श्वा वेति वार्थं
समासः स्वप्रत्ययः, टिलोपस्त्वय्यत्वादेव सिद्धः । 'अद्वशीना वड-
वेति' । विजायतइत्यस्यानुकूलतया स्त्रीलिङ्गमुदाहृतं न पुनः सूत्रे
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, अद्वशीना गोसमूहः, अद्वशीनं गोमण्डलमित्यत्रापी-
ष्टत्वात्तस्मात्सूत्रे ह्रस्वान्तस्याविभक्तिको निर्देशः । 'के चित्त्विति' । तेषां
यथाभिधानं क्रियाध्याहारः । 'अवष्टब्धमात्रइति' । भवत्याद्यर्थेपी-
त्यर्थः । 'अद्वशीनं मरणमिति' । अद्व वा श्वा वा भविष्यतीत्यत्रार्थं
प्रत्ययः ॥

“आगवीनः” ॥ 'गोराड्पूर्वादिति' । गोशब्दान्तादाड्पूर्वात्पा-
तिपदिकादित्यर्थः । 'आ तस्य गोः प्रतिदानादिति' । प्रतिदानं प्रत्यर्प-
णम् । एतेन वृत्तिविषये गोशब्दो गोः प्रतिदाने वर्त्ततइति दर्शयति ।
'कारिणीति' । कृत्र आवश्यकं णिनिः । 'आगवीन इति' । आङ्गुर्या-
दाभिविध्योरित्यययीभावे उपसर्जनह्रस्वत्वे च कृते स्वप्रत्ययः, आर्गुणः ॥

“अनुबलंगामी” ॥ ‘अलंगामीति’ । सुष्यजाताविति णिनिः । ‘गोः पश्चादनुग्विति’ । पश्चादर्थे, ऽव्ययीभावः, उपसर्जनह्रस्वः । ‘पर्याप्तमिति’ । क्रियाविशेषणमेव । ‘अनुग्विति’ । ततश्च द्वितीयान्तात्प्रत्ययः, कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणान्न भवति तद्वया शोभनं पाचक इति ॥

“अध्वनो यत्त्वौ” ॥ ‘द्वितीयासमर्थोदिति’ । यदा तिङन्तेन विग्रहो ऽध्वानं गच्छतीति तदा द्वितीयासमर्थत्वं, यदापि सूत्रोपात्तेन गामीत्यनेन विग्रहस्तदापि द्वितीयैव, कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति अकेनोरिति प्रतिषेधात्, इहाध्वनो यत्त्वेति सिद्धं चकारात्त्वश्च, एवमुच्यमाने उत्तरसूत्रे चकारेणानन्तरो यदेवानुक्रुष्येत न चानुक्रुष्टः खः, अतो यत्त्वयोर्द्वयोरप्यनुवृत्त्यर्थं यत्त्वावित्युक्तम् ॥

“अभ्यमित्राच्छ च” ॥ ‘अभ्यमित्रमिति’ । लक्षणेनाभिप्रायी अभिमुख्यइत्यव्ययीभावः, क्रियाविशेषणत्वात्कर्मणि द्वितीया ॥

“गोष्ठात्त्वञ् भूतपूर्वं” ॥ ‘गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठ इति’ । घञर्थे कविधानं स्यान्नायाव्यधिहनि युध्यर्थमित्यधिकरणे कः, अम्बाम्बगो-भूमीति षत्वं, पूर्व भूतो भूतपूर्वः, सुसुपेति समासः । ‘तस्यैवेति’ । गोष्ठ-शब्दस्यार्थद्वारकं च विशेषणत्वं न स्वरूपेण नहि भूतपूर्वाद्गोष्ठशब्दात्म-त्ययो विधातुं शक्यते । ‘गोष्ठो वर्ततेइति’ । सम्प्रति गवामवस्थानं दर्शयति ॥

“अश्वस्यैकाहगमः” ॥ एकाहेन गम्यतइत्येकाहगमः, यद्वृद्ध-निश्चिगमश्चेत्यपं बाधित्वा परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् प्राप्नोति, उक्तं हि घञनुक्रमणमजपोर्विषयइति, अस्ति चात्र परिमाणाख्या, एका-हेन गम्यत इति परिच्छेदावगमाद्, अस्मादेव निपातनादप् द्रष्टव्यः, कर्तृकरणे कृताखहुलमिति समासः । ‘अश्वस्येति’ । कर्तरि षष्ठी । ‘आश्वीनानि शतं पतित्वेति’ । यावन्ति योजनान्येकाहेनाश्वेन गम्यते तावतां शतं गत्वेत्यर्थः ॥

“शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः” ॥ ‘यथाकथञ्चिदिति’ ।
 नानात्रयवार्थभिनिवेष्टव्यमित्यर्थः, अभिनिवेशे तु यः शालायामधृष्टो
 भार्याजितत्वादित्यत्र धृष्टः, यच्च कूपे अकार्यं मूत्रणादि कथं तस्याभि-
 धानं प्राप्नोति, कथं तर्हि विवक्षितार्थ इत्याह । ‘शालाप्रवेशमर्हतीति’ ।
 अन्यत्राप्रागल्भ्यादासितुमशक्तः शालामिव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः । ‘कूपाव-
 तरणमिति’ । यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः ।
 ‘उत्तरपदलोपश्चेति’ । वृत्तिविषये शालाकूपशब्दौ तत्कर्मिकायां क्रियायां
 वर्तन्ते इति गम्यमानत्वादप्रयोग एव लोपः । ‘कौपीनं पापमिति’ ।
 पापसाधनत्वात्तु पुरुषलिङ्गे कौपीनशब्दः साधर्म्याद्वा, साधर्म्यं गोप्यत्वात्,
 तत्साहचर्याच्च तदाच्छादने वासः खण्डे, अपर आह कार्यशब्दे करोतिः
 क्रियासामान्यवचनः, तेन लज्जाहेतुत्वेनाद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनम-
 स्पृश्यत्वाच्च तदाच्छादनमिति ॥

“व्रातेन जीवति” ॥ व्रातशब्दो लोके सङ्गमात्रवचन इह तु न
 तथेति दर्शयितुं भाष्यग्रन्थं पठति । ‘नानाजातीया इति’ । अनेन चैक-
 जातीयक्षत्रियादिसङ्गुनिराकरणम् । ‘अनियतवृत्तय इति’ । नियतवृत्त्या-
 युधजीविसङ्गुनिषेधः । उत्सेधजीविन इत्येतद्व्याचष्टे । ‘उत्सेधः शरीर-
 मिति’ । उच्छ्रायत्वात् । ‘तदायस्येति’ । आयासेर्ण्यन्ताल्ल्यप्, तेन
 सकर्मकत्वम्, अण्यन्तपाठे त्वन्तर्भावितण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वं द्रष्टव्यं, शरी-
 रायासेन भारवहनादिना जीवन्ति न तु बुद्धिभावेनेत्यर्थः । ‘व्राता इति’ ।
 संघवचनोयमिह सङ्गिषु प्रयुक्तः, एवं भूतानां यः सङ्गस्तद्वातमित्यर्थः,
 एवमपि तथाभूतेन सङ्गेन ये जीवन्ति तत्र प्राप्नोति न चेष्टते तत्राह ।
 ‘तेषां कर्म व्रातमिति’ । इदमर्थं के प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनादण् ।
 ‘यस्त्वन्य इत्यादि’ । अनभिधानमत्र हेतुः ॥

“साप्तपदीनं सख्यम्” ॥ ‘साप्तपदीनमिति निपात्यतइति’ ।
 किं पुनरत्र निपात्यते समर्थविभक्तिस्तृतीया, अवाप्यत इति प्रत्ययार्थः,
 सप्तभिः पदैरवाप्यतइति तद्वितार्थं द्विगुः समासः, सप्तपदशब्दात्सख् ।
 ‘कथमिति’ । सख्युर्भावः कर्म वा सख्यं तत्र व्युत्पादितस्य न सखिशब्देन

सामानाधिकरण्यमिति प्रश्नः, उपचारेणेत्युत्तरम् । 'गुणप्रधान इति' । गुणो भावः कर्म च भावः प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्गुणः, यस्य हि गुणस्य भावादिति कर्मोपि हि सख्यशब्दवाच्यत्वाद्गुण इत्युक्तम् ॥

“हैयङ्गवीनं सञ्जायाम्” ॥ ‘ह्योगोदोहस्य विकार इति’ । दुह्यतइति दोहः क्षीरं, गोर्दोहो गोदोह इति षष्ठीसमासः, ह्यःशब्दस्य तेन सुस्फुपेति समासः, ततो विकारेऽनुदात्तलक्षणस्याजोपवादः, खञ् । ‘घृतस्यैषा सञ्जेति’ । घृतस्यापि न सर्वस्य किं तर्हि तस्यैवाविकृतगन्धरूपस्य, ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिप्रतिपादनाद् नवनीतं हैयङ्गवीनमुच्यते घृतशब्देऽपि तत्रैव प्रयुक्तः ॥

“तस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णादिभ्यः कृणञ्जाह्वौ” ॥ पाकः परिणामः, मूलमुपक्रमः, तस्येदमित्यणादिषु प्राप्तैष्वयमारम्भः, जकारस्य प्रयोजनाभावादित्सञ्जाभावः ॥

“पक्षतिः” ॥ एकयोगशिष्टानामपि शब्दानां शब्दाधिकारपक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तस्यैवानुवृत्तिर्भवति, तथा च दामहायनान्ताच्चेत्यत्र सङ्ख्याग्रहणमनुवर्त्तते नाव्ययग्रहणम् । अर्थाधिकारपक्षे तु युगपदन्योन्यार्थाभिधायिनां द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वार्थविच्छेदाच्च स्यादेकदेशानुवृत्तिः, पक्षस्य मूलं पक्षतिः, प्रतिपदि पक्षिणश्च पक्षमूले प्रयुज्यते ॥

“तेन वित्तश्चुञ्चुपचणपौ” ॥ ‘वित्तः प्रतीत इति’ । वित्तो भोगप्रत्यययोरिति निपातनात्, चुञ्चुपचणपोश्चकारस्य यथेत्सञ्ज्ञा न भवति तथा चुटू इत्यत्रैव वृत्तिकारेणोक्तम् ॥

“विनञ्भ्यां नानाजौ नसह” ॥ ‘नसहेति प्रकृत्यर्थविशेषणमिति’ । यदि प्रत्ययार्थः स्यात्ततो द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमेवार्थं गमयत इति सहाय्य एव गम्येत न नसह अपि तु सहैवेति, तस्मात्प्रकृत्यर्थ एव भवति, एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते, यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययार्थोऽस्तु विनञोः प्रतिषेधार्थत्वात्, विगर्द्धभरथक इत्यादौ विशब्दस्यापि प्रतिषेधे वृत्तिर्दृष्टैव,

सत्यं, क्रियावाचिनो विशब्दात्सहार्थं प्रत्ययो विज्ञायेत विगतौ सह
विकृतौ सहेति, नाजो अकारो वृद्धर्थः स्वरार्थश्च ॥

“वेः शालच्छुटचौ” ॥ क पुनरेते शालजादयो भवन्तीत्याह ।
‘ससाधनक्रियावचनादिति’ । क्रियाविशिष्टसाधनवचनादित्यर्थः, एत-
च्चोपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे इत्यत्र प्रत्यपादि । ‘उपसर्गादिति’ । अन्यत्रोप-
सर्गसज्जादर्शनाद्विषयान्तरेपि प्रादीनामभिधानम् । ‘स्वार्थे इति’ । अग्नि-
द्विष्टार्थत्वात् । ‘विगते इति’ । विगमनक्रियाकर्त्तरि वेदृत्तिं दर्शयति ।
‘तद्योगादिति’ । विशालावयवयोगात्, व्युत्पत्तिपक्षे नान्या गतिरिति
भावः । वस्तुगतिमाह । ‘परमार्थतस्त्विति’ । विशालत्वं विस्तीर्णत्वं
नाम गुणस्तस्माद्गुणवचना एते, वक्ष्यमाणप्रत्ययापेक्षया बहुवचनं, ततश्च
यद्गुणयोगाच्छृङ्गे वृत्तिस्तद्गुणयोगादेव गत्यपि वृत्तिः सिद्धेति भावः,
तथा च विशालो देश इत्यपि दृश्यते ॥

“संप्रोदश्च कटच्” ॥ ‘कटच्प्रत्ययो भवतीति’ । पूर्ववत्ससाधन-
क्रियावचनेभ्यः स्वार्थं संकटः, संहतः, संबाध इत्यर्थः, प्रकटः, प्रज्ञातः
प्रकाश इत्यर्थः, उत्कटः उद्भूतः, विकटः विकृतः । ‘आलाबूतिलेत्यादि’ ।
भङ्गाभ्य इति पाठः, भङ्गाशब्दष्टावन्तः । अथालाबूप्रभृतिभ्यां रजस्यभिधेये
कटच्प्रत्ययो भवति रजसो विकारत्वाद्विकारप्रत्ययानामपवादः, तत्राला-
बूशब्दादोरजो मयद्वैतयोरिति मयटश्चापवादः, तिलोमाशब्दाभ्यां घृता-
दित्वादन्तोदात्ताभ्यामनुदात्तादेश्वेत्यजो मयटश्च, उमोर्णयोर्वेति वुजश्च,
असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयटश्च । भङ्गायास्तृणधान्यानां च दृषा-
मित्याद्युदात्तत्वादणो मयटश्च । ‘गोष्ठादय इति’ । प्रयोगसमवायिप्रत्यय-
रूपं निर्दिष्टं, चकारस्तु स्वरार्थानुबन्धव्यः, तथाहि । समासाश्रयेण भाष्य-
हतत्प्रत्याख्यातं समासे चान्तोदात्तत्वं भवति, सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे । ‘गवां
स्थानमिति’ । तस्येदमित्यत्रार्थं सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यदिति यति
प्राप्ते गोष्टच्प्रत्ययः, अप्रसृतावयवः समूहः संघातः, प्रसृतावयवस्तु
विस्तारः, उभावपि सामूहिकानामपवादौ । ‘द्वित्वे इति’ । प्रकृत्यर्थस्य द्वि-
त्वे द्योत्येत्यर्थः । ‘उपगोयुगमिति’ । द्वयं युगमित्यादिवद् द्वयवयवसंघा-

भिधायित्वादेकवचनम् । एवं हस्तिषड्भ्रममित्यादावपि द्रष्टव्यम् । 'स्नेह इति' । स्निह्यन्त्यनेनेति स्नेहो द्रवरूप इङ्कुशादीनां विकारः, तत्र इङ्कुशशब्दे लघावन्तइत्याद्युदात्तः, ततस्तस्य विकार इत्यण् प्रत्ययः प्राप्तः, तिलशब्दादनुदात्तादेश्चेत्यञ् प्राप्तः सोपि त्विष्यते तिलानां विकार-स्तैलमिति, तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यं, नेत्याह, उपमानात्सिद्धं, कथं, गावस्ति-ष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठं तत्साधर्म्यादुष्टादिस्थानमपि गोष्ठमित्युच्यते, तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्टादिभिर्विशेष्यते उष्ट्रगोष्ठं महिषगोष्ठं, मुख्यार्थप्रतिप-त्तये गोभिरपि गोगोष्ठमिति, यथा गोपतिशब्दे स्वामिमात्रपरतया प्रयुक्ते गोभिरपि विशेषणं गवामसि गोपतिरेक इन्द्र, विद्वा हि त्वा गोपतिं शूर गोनामिति, तथा नानाद्रव्याणां रज्जुवीरणादीनां संघातः कटः, तत्सा-धर्म्यादन्योपि संघातः कटशब्देनोच्यते, स चाविप्रभृतिभिर्विशेषयिष्यते, एवं पटत्रद्विस्तीर्णा ऽविसंघो ऽविषट इति, तथा युगशब्देन द्वयमुच्यते गवोर्युगं गोयुगं द्वात्मत्वसामान्यादन्यदपि युगलं गोयुगमित्युच्यते, तत उष्ट्रादि-भिर्विशेष्यते मुख्यगोयुगप्रतिपत्तये गत्रापि, तथा षड्भावः समाहृताः षड्भवं, गोरतद्वितलुकीति टच्, पात्रादित्वाचपुंसकत्वं, तत्साधर्म्यादित्यादि पूर्ववत्, तथा तलविकारो मुख्यं तैलं तत्सादृश्याद् द्रवरूपं विकारमात्रं तैलं, तत इङ्कुशादिभिस्तैलैश्च विशेषणम्, एवं च कृत्वा तिलानां विकार-स्तैलमित्यपि भवति, वाक्यारम्भे तु तैलचा बाधितत्वाद्ञ् न स्यात्, अपर आह । यथा प्रकृष्टो वीणायां प्रवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते कौशलमेव त्वय निमित्तं, तथा च वीणायां प्रवीण इत्यपि भवति, तथा तिलानां विकारस्तैलमिति व्युत्पत्तिमात्रं द्रवरूपो विकार-स्तत्त्वस्यार्थः, तथा चेङ्कुशादिभिर्विशेषणसिद्धिरिति, तत्तु न रोचयाम-हे । नहि तैलमित्युक्ते द्रवरूपं विकारमात्रं प्रतीयन्ति, शाकट्यश्चाकिनौ तु वक्तव्यावेव ॥

“अत्रात् कुटारच्च” ॥ ‘अत्रकुटारमवकटमिति’ । अवाचीनम-प्रसिद्धमित्यर्थः ॥

“नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटञ्भटचः” ॥ ‘नमनं

नतमिति' । नपुंसके भावे क्तः, नीचैस्त्वमित्यर्थः । 'नासिकायाः संबन्धि-
नीति' । संबन्धश्च नमने कर्तृत्वेन, सूत्रे तु नपुंसके भावउपसंख्यानमिति
कर्त्तरि षष्ठी, यद्वा शेषविज्ञानात्सिद्धमिति शेषलक्षणैव, अत्रटीटादिषु
नासिकासाधने नमने वर्त्तमानादुपसर्गात्स्वार्थं प्रत्ययः, कथं तर्हि नासिका
पुरुषश्च तथोच्यतइत्याह । 'तद्योगादिति' । टीटजष्टकारस्येत्संज्ञा-
भावश्चुटू इत्यत्रैव व्याख्यातः ॥

"इनच्पिटच्चिकचि च" ॥ 'ककारः प्रत्यय इति' । अकारो विव-
क्षितः, चकार एवकारइत्यादिवत् कारशब्दः, कप्रत्यय इत्यर्थः । 'तथा
चोक्तमिति' । सूत्रे निशब्दस्य द्वावादेशौ द्वौ च प्रत्ययौ विहितावित्या-
देशप्रत्ययत्रयविधानार्थमेतद्वार्त्तिककारेणोक्तम् । 'अस्य चतुषी इत्येतस्मि-
चर्थेइति' । यद्यपि चतुषी प्रकृत्यर्थविशेषणम्, अस्येति षष्ठ्यर्थं प्रत्ययः,
तथापि क्लिवत्वस्य चतुर्गतत्वं प्रत्ययस्यैव द्योत्यमिति मत्वैवमुक्तम् ।
'अस्येत्यनेनेति' । वाक्यैकदेशं प्रत्याक्षष्टे कस्माच्चार्थ इत्याह । 'चतुषोरे-
वाभिधानइति' । चतुषोर्वर्त्तमानात्क्लिवशब्दात्स्वार्थं प्रत्यय इत्यर्थः, कथं
तर्हि पुरुषस्याभिधानमित्याह । 'तद्योगादित्यादि' । अशंआदिषु स्वाङ्गा-
द्वीनादिति पठ्यते तेन मत्वर्थे ऽकारः ॥

"उपाधिभ्यां त्यक्त्रासच्चाकूठयोः" ॥ 'नियतविषयमिति' । पर्व-
तविषयम् । आसच्चाकूठमिति समाहारद्वन्द्वः, आसत्वं समीपम् । आकूठ-
मुच्चस्थानम् । 'सञ्ज्ञाधिकारादेवेति' । तेनेत्वप्रतिषेधे त्यकन उपसङ्ख्यान-
मिति न वक्तव्यं भवति ॥

"कर्मणि घटोऽटच्" ॥ 'कर्मशब्दादिति' । पारिभाषिकस्य
कर्मणो ग्रहणं न भवति घटतेरकर्मकत्वात्, मासं घटतइत्यादौ काला-
दिकर्मणां सम्भव एवेति चेद् एवमपीह समर्थविभक्तेः सप्तम्या
असम्भवः । 'घटतइति घट इति' । पचाद्यच् । 'कर्मठ इति' । अकारोच्चार-
णाट्टकारमात्रस्याप्रत्ययत्वादङ्गसञ्ज्ञां प्रति निमित्तत्वाभावात् ठस्येकादेशो
न भवति ॥

“तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्” ॥ तारकादिषु बुभुक्षा-
पिपासाशब्दयोः किमर्थः पाठः, यावता सन्नन्तावेतौ, तथा च निष्ठा-
यामिष्टि च कृते सिद्धं बुभुक्षितः पिपासित इति, सत्यं, कर्मणि सिद्धं
बुभुक्षित ओदनः पिपासितमुदकमिति कर्तरि तु न प्राप्नोति बुभुक्षितो
देवदत्तो पिपासितो देवदत्त इति, अनेन तु यस्य बुभुक्षापिपासे सञ्जाते
तत्र प्रत्यय उत्पद्यते । पुष्पादीनां तर्हि किमर्थः पाठः, पुष्प विकसने,
मूत्र प्रसवणे, द्वै स्वप्ने, निपूर्वः कठि शोके, उत्पूर्वः सुख दुःख तत्क्रियायां,
घृण गात्रविचूर्णने, एभ्यो ऽकर्मकत्वात्कर्तरि क्ते पुष्पितो मूत्रित इत्यादि
सिद्धं, सत्यम् । भूते सिद्धं, वर्तमाने तु न सिद्ध्यति, अतो वर्तमानार्थस्तेषां
पाठः, कथं पुनरनेन वर्तमाने भवति यावतात्रापि सञ्जातमिति भूते
निष्ठा, एवं तर्हि गणे पुष्पादीनां पाठसामर्थ्यात्सञ्जातमित्यत्र भूतकालो
न विवक्ष्यते । ‘गर्भादप्राणिनीति’ । गर्भशब्दादप्राणिन्यभिधेये इतज् भवति
गर्भिताः शालयः, प्राणिनि तु गर्भिणी गौः ॥

“प्रमाणे द्रुयसञ्जदघ्नमात्रचः” ॥ ‘यत्तत्प्रथमासमर्थे प्रमाणं
चेत्तद्वतीति’ । अनेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं प्रमाणस्य दर्शयति, यदि
तु प्रत्ययार्थविशेषणं स्याद्वत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रमाणं चेत्तद्वतीति
तदा प्रमाणस्य प्रमेयापेक्षत्वात्प्रमेयं प्रकृत्यर्थः स्याद्वथा प्रकृत्यर्थविशेष-
णत्वे प्रमेयं प्रत्ययार्थः, ततश्चेह प्राप्नोति उदकं प्रमेयमस्योरोरिति,
एतच्चायुक्तम् । अनियतप्रमेयविषयत्वात्प्रमाणानामेकेन विशेषणस्यान्या-
य्यत्वात् प्रमेयस्य तु नियतप्रमाणत्वातिपादनायोरुमात्रादयः शब्दाः
प्रयुज्यन्ते । ‘प्रथमश्च द्वितीयश्चेति’ । ऊर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमा-
नमूर्वादिति, तत्र केचिदाहुः, आयाममानमेव प्रमाणं सूत्रे रह्यते तिर्यङ्मा-
नमेव चायाममानं ततश्चाूर्ध्वमानेऽप्यप्राप्तौ द्रुयसञ्जदघ्नचौ प्रमाणाद-
पहृष्येह विधीयेते इति, अपर आह । ऊर्ध्वावस्थितेनापि येनायामः
परिच्छिद्यते तदप्यायाममानत्वात्प्रमाणमिति सूत्रे रह्यते, वचनं तूर्ध्व-
मानएव यथा स्यातां तिर्यङ्माने मा भूतामिति नियमार्थमिति ।
अन्यस्त्वाह । परिच्छेदकमात्रं प्रमाणमिह रह्यतइति तत्रापि नियमार्थ-

मेतत् । 'मात्रचपुनरविशेषणेति' । यद्यायाममानवाच्येवायं सूत्रे प्रमाण-
 शब्दस्तदोन्मानपरिमाणयोरप्राप्तो मात्रञ् विधीयते ऽथ तु परिच्छेद-
 कमात्रं प्रमाणं ततो न्यायप्राप्तानुवादोयम् । 'प्रस्थमात्रमित्यपीति' । अपि-
 शब्दादूरुमात्रमित्यपि भवति । 'प्रमाणे ल इति' । लुक् एषा पूर्वोच्चार्यसज्जा ।
 'प्रमाणमिति ये प्रसिद्धा इति' । प्रमाणशब्दा एतदिति ये प्रसिद्धा
 दिष्टिवितस्त्यादय इत्यर्थः । 'शमः दिष्टिर्वितस्तिरिति' । अत्र मात्रचो लुग्
 इतरयोरसम्भवात् । शमादीनामनूर्ध्वमानत्वाद् द्विगोर्नित्यमिति द्विगो-
 रप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वणाप्राप्तो लुग्विधीयते । 'नित्यग्रहणं
 किमिति' । नात्र विकल्पः प्रकृत इति प्रश्नः । 'संशये आविणं वक्ष्यतीति' ।
 अग्रणं आवः, कृत्यल्युटो बहुलमिति घञ्, सोस्यास्तीति आवी, प्रमाणपरि-
 माणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशयइति वक्ष्यमाणस्य मात्रचः प्रमाणे ल इत्यनेन
 लुक् भवति परत्वाद् अतोसौ आवी, अस्य द्विगावपि अत्रणे प्राप्ते लुग्विधी-
 यतइत्यर्थः, द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमः, कथं पुनरत्र संशये मात्रच
 उत्पत्तिः, तदन्तविधिना, एतदेव लुग्वचनं ज्ञापकमस्त्यत्र तदन्तविधिरिति,
 प्रकरणादिवशादस्य निश्चयसंशयविषयता प्रयोगस्यावसेया । 'स्तोमे डङ् व-
 क्तव्य इति' । अत्रायाममानस्यासम्भवात्परिच्छेदोपाधिकायाः सङ्ख्यायाः
 स्तोमेभिधेये डट्प्रत्ययः, डित्करणमेकविंश इत्यत्र ति शब्दस्य लोपायं त्रय-
 स्त्रिंशदौ टिलोपार्थं च, पञ्चदशदौ नस्तद्धित इत्येव सिद्धं पञ्चदशम-
 न्त्वाः परिमाणमस्य पञ्चदशः स्तोमः, सप्तदशी रात्रिरिति, स्तोमसाह-
 चर्याद्वाच्यादौ स्त्रियां वृत्तिः, टित्वान्डीप्, तदस्य परिमाणं, सङ्ख्यायाः सज्जे-
 त्यत्र तु स्तोमेडो विहितस्तत्र टाब् भवति यद्यस्ति प्रयोगः, अथ तु नास्ति
 ततोस्यैव स प्रपञ्चः । 'शन्शतोर्दिनिर्वक्तव्य इति' । एवं च कृन्दसि च
 भाषायां च डिनेर्विधानात्सङ्ख्यायाः सज्जासङ्केत्यत्र शन्शतोर्दिनिश्कृन्द-
 सीति वचनं प्रपञ्चार्थमेव । 'विंशिनोर्ङ्गिरस इति' । प्रवरभेदेन विंशतिर्भेदा
 उच्यन्ते, तत्र विंशतिशब्दात्सङ्ख्यानमात्रवाचिनः सङ्ख्येये प्रमेये ङिनिः,
 तिविंशतेर्ङितीति लोपः, यस्येति लोपश्च । 'प्रमाणपरिमाणाभ्यामिति' ।
 कृतिशब्दावेतौ भेदेनोपादानात् । 'शममात्रमिति' । शमः प्रमाणमस्य स्याच

वेत्यत्रार्थं मात्रम् । 'पञ्चमात्रा इति' । पञ्च स्युर्न वेति संशय्यमानार्थवाचिनः स्वार्थं प्रत्ययः, यद्वा वृत्तिविषये द्वेकयोरित्यादिवत्सङ्ख्यानमात्रवाचिनः षष्ठ्यर्थे प्रत्ययः, पञ्चत्वसङ्ख्या प्रमाणमेषां स्याद्वा न वेति पञ्चमात्राः । 'तावदेवेति' । तत्परिमाणमस्य धान्यादिस्तावत्, ततः स्वार्थं प्रत्ययः, उत्तरसूत्रे तु भावः सिद्धश्च डावतेरित्यर्थान्तरे वक्ष्यते ॥

“पुरुषहस्तिभ्यामण च” ॥ 'हास्तिनमिति' । इनण्यनपत्य- इति प्रकृतिभावः । 'द्विगोर्नित्यं लुगिति' । नायं प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमित्य- स्यानुवादः, पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, अत एव पुरुषद्वयसमित्यादौ प्रमाणे ल इति लुङ् भवति, अन्यथाणां विधान- सामर्थ्याल्लुगभावेपि द्वयसजादीनां स्यादेव, तस्मादपूर्वात्र लुङ्निधीयते, स च द्वयसजादीनां नाणः, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्र- तिषेधाद् द्विगोरणः प्राप्यभावात् । 'द्विपुरुषीति' । पुरुषात्प्रमाणेत्यतर- स्यामिति ङीप् ॥

“यत्तद्वैतैभ्यः परिमाणे वतुप्” ॥ 'यावानिति' । आ सर्वनाम् इत्यात्वम् । उगिदवामिति नुम्, अत्वसन्तस्येति दीर्घः, हल्ङ्गादि- संयोगान्तलोपौ । प्रमाणपरिमाणयोरैकत्वं मत्वा यश्चोदयेत्यपरिमाणग्रहण- मनर्थकं प्रमाणाधिकारादिति तं प्रत्याह । 'प्रमाणइति वर्तमान- इत्यादि' । स पुनरनयोर्भेदः परिमाणं तु सर्वतः, आयामस्तु प्रमाणं स्यादिति पूर्वमेव व्याख्यातः । 'डावताविति' । इहास्माभिर्वतुपं विधाय आ सर्वनाम् इत्यात्वं विहितं, पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरं तदपेक्षायं निर्द्वैशः, विशिष्यतइति विशेषः, तस्य भावो वैशेष्यम्, अर्थवैशेष्यादर्थभे- दात्परिमाणस्य प्रमाणात्पृथङ्निर्द्वैशः, उच्यते क्रियतइत्यर्थः । स्याद्वैतत्, यत्रापि प्रमाणपरिमाणशब्दयोरर्थो भिद्यते तथापि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्य तदुपाधिकेभ्य एव वतुञ्चिधेयः, तत्रायमप्यर्थः, इदमपि सिद्धं भवति यावानध्वा यावती रज्जुरिति, अत्र ह्यायाममानं गम्यते, ये तु परिमाणे प्रयोगाः यावान् धान्यराशिरित्यादयस्तेषुपमानाद्विष्यन्ति, यथा सिद्धान्ते यावानध्वा यावती रज्जुः यावत्कृत्वो भुङ्क्तेत्यादय इति

तत्राह । 'मात्राद्यप्रतिघातायेति' । यदि यथोक्तं क्रियेत ततो डावतु-
विशेषविहितत्वात्सामान्यविहितान्मात्रजादीन्बाधेत, परिमाणग्रहणे तु
सति भिन्नोपाधिकत्वाद्बाध्यबाधकभावाभावस्तेन तन्मात्रं यन्मात्रमि-
त्यादि प्रमाणे सिद्धं भवतीति । 'भावः सिद्धश्चेति' । तत्परिमाणमस्य
तावदुन्यं राशीकृतं तावत्परिमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रं यावद्राशीकृतस्य
धान्यस्य दैर्घ्यं तादृगस्यापीत्यर्थः, तदेवं भिन्नविषयत्वे सति वत्त्वन्ता-
न्मात्रादयः सिद्ध्यन्ति, एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्त-
त्वात्तदन्तान्मात्रादयो न स्युः, यस्य हि तावत्परिमाणं तस्य तत्परिमाणमिति
तावच्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्याद्, अन्यथा हि मात्रजादिप्रत्ययमा-
लाप्रसङ्गः । 'सादृश्यइति' । विषयनिर्देशोऽयं सदृशस्तु प्रत्ययार्थः ॥

“किमिदंभ्यां वो घः” ॥ 'कियानियानिति' । इदं किमोरी-
शुकी, यस्येति लोपः । 'एतदेवेति' । आदेशविधानान्यथानुपपत्त्या प्रत्य-
योनुमीयते । 'योगविभागेन वेति' । एवं प्रतिपादिते लाघवं भवति,
आदेः परस्येत्येव सिद्धे व इति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थमितरथा हि घः
प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत ॥

“किमः सङ्ख्यापरिमाणे इति च” ॥ 'सङ्ख्यायाः परिमाण-
मिति' । करणस्य कर्तृत्वविवक्षया कृद्व्यागलक्षणा कर्त्तरि षष्ठी, परिमितिः
परिमाणम् । 'सङ्ख्या परिच्छेद इति' । सङ्ख्या यं परिच्छेदं करोति तत्रे-
त्यर्थः । 'तस्य च वकारस्य घकार इति' । वो घ इत्यनुवृत्तेः । ननु का
सङ्ख्या परिमाणमेषामित्यत्र किंशब्दः परिच्छेदिकायां सङ्ख्यायां वर्त्तते न
पुनः परिच्छेदे तत्राह । 'एच्छमानत्वादिति' । परिच्छेदकत्वविशिष्टा
सङ्ख्या एच्छते का सङ्ख्या परिच्छेदिकैशमिति तत्र परिच्छेदस्या-
पि एच्छमानाकारान्तर्भावात्सङ्ख्यापरिच्छेदे वर्त्तमानादित्युक्तमित्यर्थः ।
अपर आह । सङ्ख्याया इति कर्मणि षष्ठी, सङ्ख्यापरिच्छेदार्थप्रश्ने वर्त्त-
मानः सङ्ख्यापरिच्छेदे वर्त्ततइत्युच्यते, सङ्ख्यायां परिच्छेत्तुमिष्टायां यः
प्रश्नस्तत्र वर्त्तमानादित्यर्थ इति, कति । षड्यो लुगिति जसो लुक्,
अथैकवचनद्विवचने कस्मान्नोदाहृते, उच्यते, सङ्ख्याप्रश्ने वर्त्तमानात्किमः

प्रत्ययः प्रश्नश्चानिर्ज्ञाते, अनिर्ज्ञानं च बहुष्विति वृत्तौ बहुवचनमेव भवति, उक्तं च अनिर्ज्ञातेर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति, कथं तर्हि कियान् कियन्ताविति, नात्र सङ्ख्याप्रश्ने किंशब्दः किं तर्हि परिमाण-मात्रप्रश्ने, सङ्ख्याप्रश्ने तु तत्रापि बहुवचनमेव भवति कियन्तो ब्राह्मणा इति, यदीया च सङ्ख्या पृच्छयते तत्र प्रत्ययास्तेन का सङ्ख्या परिमाणस्य वर्गावयवगतसङ्ख्याप्रश्ने कति वर्गइति न भवति, अवयवेष्वेव हि तदा प्रत्ययेन भाव्यं कति गावोस्मिन्वर्गइति, सङ्ख्यसङ्घिनोरभेदविवक्षायां तु कति गावो ऽयं वर्ग इति, न तु व्यवस्थितसङ्ख्यासंबन्धे वर्गं, वर्गसङ्ख्या-प्रश्ने तु कति वर्गा इति भवति । ‘अथ वेत्यादि’ । अस्मिन्यत्ते सङ्ख्यापरिमाण इति कर्मधारयः, निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः, करणसाधनश्च परिमाणशब्दः, एवमात्मिकेत्यस्य विवरणम् ‘परिच्छेद-स्वभावेति’ । ‘यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यतइति’ । परिच्छेदकत्वेन न विवक्ष्यतइत्यर्थः । तथैव वा पाठः । क्व पुनरेवं न विवक्ष्यतइत्याह । ‘त्वेपे हीति’ । ‘केयमेषामिति’ । केयमीदृशानां दशत्वसंख्या येषाम् ।

अवतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥

इति, एवं संख्येयद्वारेण संख्यायां त्वेपः, प्रकृतः परिमाणशब्दो रूढिशब्दत्वात्संख्यया परिसम्बन्धुं नार्हतीति परिच्छिन्तिमात्रवचनः पुनरिहोपात्तः ॥

“संख्याया अवयवेतयप् ॥ इहास्येन्यधिकारात्संख्याया अवयवे वर्तमानायाः स्वार्थे तावत्प्रत्ययो न भवति अवयवस्वामिनि तु प्राप्नोति, पञ्च अवयवा अस्य देवदत्तस्येति तत्राह । ‘अवयवावयविनः संबन्धिन इति’ । अवयवशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादां प्रत्ययवत्त्वं तत्रैवावयविनि प्रत्यय इत्यर्थः । यथा द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयः प्रत्ययार्थस्तद्वत् । ‘चतुष्टयीति’ । रेफस्य विसर्जनीये तस्य सत्वे ह्रस्वान्तादौ तद्वितइति षत्वं, टिड्ढाणञिति ङीप् ॥

“द्वित्रिभ्यान्तयस्यायञ्वा” ॥ ननु तयः प्रकृतः सोनुवर्त्तिष्यते, द्वित्रिभ्यामिति पञ्चमी तस्मादित्युत्तरस्येति तस्य षष्ठ्यन्ततां सम्पादयिष्यति तत्किं तयस्येत्यनेन, तत्राह । ‘तयव्यहणमित्यादि’ । असत्यामपेक्षायामनुवृत्तिः षष्ठीप्रकृप्तिश्च दुर्ज्ञानेति भावः । अथ प्रत्ययान्तरे को दोषः । त्रयी गतिरिति तयम्बिबन्धन ईकारो न स्यात्, प्रथमचरमतयेति चैष विधिर्न स्याद् द्वये द्वया इति, क्वचित् तत्र को दोष इत्यादि वृत्ताखेव पठ्यते । ‘चकारः स्वरार्थ इति’ । तेन स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वं न भवति ॥

“उभादुदात्तो नित्यम्” ॥ ‘उदात्तवचनसामर्थ्यादिति’ । अन्तोदात्तत्वस्य चित्स्वरैरेव सिद्धत्वात्, सर्वादात्तत्वं तु न भवति, अनुदात्तपदमेकवर्जमिति वचनात्, नापि हे उभयेत्यत्रामन्त्रितानुदात्तत्वमुभयेत्यत्र चामन्त्रिताद्युदात्तत्वं बाधितुमुदात्तवचनं पुरस्तादपवादन्यायेन चित्स्वरस्यैव बाधनात् । ‘उभशब्दो यदि लौकिकी संख्येति’ । उभावित्युक्ते द्वाविति प्रतीतिः । ‘अथ न संख्येति’ । कृत्वसुजादिसंख्याकार्यादर्शनात् एक उभौ त्रय इत्येषं लौकिके गणनाऽदर्शनाच्च । ‘तस्य नित्यमयजादेश इति’ । अथ प्रत्ययान्तरमेवायः कस्माच्चाश्रितः, तत्रायमप्यर्थः, उदात्त इति न वक्तव्यं भवति प्रत्ययस्वरैरेव सिद्धं, यच्च सर्वनामसंज्ञायामुक्तमुभयशब्दस्य जसि सर्वादिपाठाचित्या संज्ञा भवति न प्रथमचरमतयेति विभाषा व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्पूर्वविप्रतिषेधाद्वेति, तदप्ययवसिद्धं भवति, कथं, नह्ययं तयप आदेशः । सत्यम् । उभयीत्यत्र तु तयम्बिबन्धन ईकारो न स्यात्, यदि तु ङीष्विधौ मात्रजित्ययचश्चकारेण प्रत्याहारग्रहणं ततः प्रत्ययान्तरत्वेऽप्ययचः सिद्ध ईकारः, उदात्तग्रहणं नित्यग्रहणं च शक्यमकर्तुं, ङीष्विधौ च तयपो ग्रहणम्, अथ वा दघ्नमात्रचोरपि तत्र ग्रहणं शक्यमकर्तुं द्वयसजित्येवायचश्चकारेण प्रत्याहारोऽस्तु, तत्तु तथा नाश्रितमित्येव । ‘उभयो मणिरिति’ । उभौ पीतलोहितावयववाच्येत्यवयववद्वित्वनिबन्धनोऽवयविनो व्यपदेशः । ‘उभये देवमनुष्या इति’ । वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभेदानां वर्गिणामिदमभिधानम् ॥

“तदस्मिच्चधिकमिति दशान्ताहुः” ॥ अस्मिच्चधिकं यस्मादधिकमिति च निर्द्वंशादधिकशब्दयोगे सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः, अधिका खारी द्वाणेनेति कर्त्तरि वृत्तीयापि भवति । ‘दश अधिका अस्मिन् शतइति’ । व्यपदेशिवद्वावोपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः । ‘प्रत्ययार्थेन चेत्यादि’ । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वे प्रत्यय इत्यर्थः । न्यायसिद्धश्चायमर्थः । तथाहि । वाक्ये तावदेकादश अधिका अस्मिन् गोशते इति शतविशेषणत्वेनाप्युपात्ता गावः सन्निधानात्प्रकृत्यर्थमपि स्पृशन्ति, वृत्तावप्येकादशं गोशतमित्युक्ते प्रकृत्यर्थतया गावः सन्निहिता एव प्रतीयन्ते, यत्र तु विजातीयसङ्ख्येयवाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र शब्दसंनिहितेन तेनान्यदर्थं सन्निहितं बाध्यते, न च वृत्तौ तादृशेन शब्देन प्रकृत्यर्थः शक्यो विशेषयितुं, प्रत्ययार्थेनैकार्थी भूतत्वात्, यथा वृद्धस्योपगव इति । ‘शतसहस्रयोश्चेष्यतइति’ । इयमिष्टिरेव । ‘इतिकरणो विवक्षार्थस्तत इदं सर्वं लभ्यतइति’ । यद्यपि पूर्वार्थो न्यायादेव लभ्यते तथापि शतसहस्रयोश्चेष्यतइत्ययमर्थ इतिकरणादेव लभ्यतइति लाघवाय साधारणो हेतुरुपदिष्टः । ‘कथमित्यादि’ । शते सहस्रे चाभिधेये प्रत्ययो भवन्नत्र न प्राप्नोति, अत्र हि सङ्ख्यान्तरमधिकं शतसहस्रं नाम न शतं सहस्रं वेति भावः । अत्रापि शतसहस्रयोरेवान्यतरस्य प्रत्ययार्थत्वं न सङ्ख्यान्तरस्येत्याह । ‘शतानामिति’ । ‘सहस्राणां वा शतमिति’ । अत्रापि पक्षे सङ्ख्याया अल्पीयस्या इति द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च स्मरणाच्छतस्यैव पूर्वनिपातः, तत्र पूर्वस्मिन्विशहे शतानि सङ्ख्यायन्तइति तान्येव प्रकृत्यर्थः, एकादश शतान्यधिकान्यस्मिन्नेकादशं शतसहस्रमिति, उत्तरत्र तु सहस्राणां सङ्ख्येयत्वात्तान्येव प्रकृत्यर्थः, एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशं शतसहस्रमिति प्रकरणादिवशाच्च शतानां सहस्राणां वा सङ्ख्येयत्वावसायः, उक्तमेवार्थं श्लोकेन दर्शयति । ‘अधिके समानजाताविति’ । प्रत्ययार्थसम्बन्धिन्या जात्या प्रकृत्यर्थस्य जातौ समानायां सत्यामधिकेर्था वर्त्तमानात्प्रत्यय इत्यर्थः । यद्वा समानजाताविति बहुव्रीहिः,

जात्यन्तलक्षणस्तु हो न भवति भाष्यप्रयोगात् । प्रत्ययार्थेन समानजा-
तीयर्थे वर्तमानादित्यर्थः । 'दृष्टमिति' । प्रत्ययाख्यं कार्यम् । एकादशं
शतसहस्रमित्यत्र निर्वाहार्थमाह । 'यस्य संख्येति' । शतानि सहस्राणि
संख्यायन्तइत्युक्तम्, अधिके समानजाताविति च, तेन यस्य संख्या यज्जा-
तीयं संख्यायते, सामान्यापेक्षमेकवचनं तदाधिक्ये तज्जातीयस्याधिक्ये
स कर्तव्यो मतो मम, एतच्चेदाहरणएव व्यक्तीकृतं नात्र किं चिदपूर्व-
मुक्तम् ॥

“शदन्तविंशतेश्च” ॥ अन्तग्रहणमनर्थकं केवलस्य शतः प्राति-
पदिकस्याभावात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिर्भविष्यति, पङ्क्त्या-
दिसूत्रे त्रिंशदादीनां शतप्रत्ययान्तत्वेन निपातितत्वात्तत्राह । 'शद्वहणेन्त-
ग्रहणमिति' । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति तदादिनियमः
स्यात्, अस्मिंस्त्वन्तग्रहणे सति यावतः समुदायस्यान्ते शक्चब्दस्तावतो
ग्रहणं भवति, 'संख्याग्रहणं चेति' । संख्याया अवयवे तयवित्यतः संख्याग्र-
हणमनुवर्तनीयमित्यर्थः, तेन संख्यावाचिनः शदन्तात्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः,
एकत्रिंशदादयश्च संख्यान्तरस्य वाचका न तु समुदायस्य, तेन तेषामपि
ग्रहणं, गोत्रिंशदादयश्च न संख्यावचना इति तेषामग्रहणम् । 'विंशते-
श्चेति' । विंशतिशब्दानन्तरमन्तशब्दः पठितव्य इत्यर्थः, अन्यथा ग्रहण-
वतेति निषेधात्तदन्ताच्च स्यात् ॥

“संख्याया गुणस्य निमाने मयट्” ॥ 'तदस्य संजातमित्यत इति' ।
तत्र तावत्तदस्येति समुदायस्य स्वरित्वं प्रतिज्ञातमनुवृत्तं च बहुषु योगेषु ।
तदस्मिन्नाधिक्यमित्यत्र तु पुनस्तच्छब्दोपादानाच्च संबद्ध्यतइत्येतावत्,
इह तु प्रतिबन्धाभावात्स एव समुदायो ऽनुवर्ततइत्यर्थस्तेन तदस्मि-
न्नित्यस्यैव तच्छब्दस्यानन्तर्यादनुवृत्तिर्युक्ता, अस्मिन्नित्यनेन विच्छिन्नत्वा-
दस्येत्यनुवृत्तिश्चायुक्तेति न चोदनीयम्, 'निमानं मूल्यमिति' । मेङ् प्रणि-
दानइत्यस्माच्चिपूर्वात्करणे ल्युट्, निमीयते क्रीयतइत्यर्थः । 'गुणस्येति' ।
कर्मणि षष्ठी । 'सोऽपि सामर्थ्यादिति' । गुणशब्दोऽपि सापेक्षं रूपमाचष्टे,
तथाहि, द्विगुणं त्रिगुणमित्युक्ते किञ्चिदपेक्ष्येति गम्यते, तत्र निमेयस्य

गुणत्वं सचिहितं निमानमपेक्षेत्येतत्सामर्थ्यम् । 'यवानां द्वौ भागाविति' । यद्यपि तुल्यमुभयत्रापि स्वत्यागः परकीयस्य ग्रहणं तथापि क्वचित्काचित्प्रसृततरा गतिः, तद्यथा समानेत्यागे धान्यं विक्रीणीतइत्युच्यतेन कश्चिदाह कार्षापणी विक्रीणीतइति, तेन यवभागयोरेव निमानत्वं नोदश्विद्भागस्य, देशकालापेक्षो वा निमाननिमेयभावः, निमानस्य च निमेयापेक्षत्वाविमेयं प्रत्ययार्थः, एकगुणस्योदश्वितो द्विगुणा यवा मूल्यमित्यर्थः, तद्यथा प्रस्यस्योदश्वितो द्वौ प्रस्यौ यवाः द्विमयमुदश्वितवानामिति, भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं प्रकृत्यर्थविशेषणस्य यवादेः प्रयोगः, द्विशब्दश्च वृत्तिविषये भागयोरेव संख्येययोर्वर्ततइति संबन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वात्तद्वितवृत्तिरिदृष्टा, कथं पुनः प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामानाधिकरण्यं, यावतोदश्विद्भागे प्रत्ययो विहितो नोदश्विति तत्राह । 'भागेपि तु विधीयमान इति' । अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः, अपर आह, यत्रोदश्वितो भागो द्विगुणैर्यवैः क्रीयते तत्रार्थात्समुदायोपि द्विगुणैर्यवैः क्रीतो भवति । बहुभिरङ्गेन वा तदपेक्षं सामानाधिकरण्यमिति । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितमित्येतदर्थमेव हि गुणनिमानइति लघुरपि निर्देशो न कृतः, । द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वित इति' । न तावद्भूयसश्च वाचिकाया इत्युक्तमिति मत्वेदमुदाहृतं, न त्वत्र द्विशब्दो भूयसौ वाचकः, यद्वा उदाहरणदिगियन्दर्शिता त्रयो यवानां द्वावुदश्वित इति दर्शयितव्यं, निमाननिमेयभावस्य विपर्ययो वा द्रष्टव्यः । 'भूयसश्चेति' । प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्य भूयसो या वाचिका संख्या ततः प्रत्यय इत्यर्थः । 'इह न भवतीति' । निमाननिमेययोः साम्यविषये न भवतीत्यर्थः । अन्यथा गुणस्येकत्वविवक्षायामपि स्यादेव प्रसङ्गः, कुतस्तर्हि न भवत्यनभिधानात्, बहोर्लोपो भू च बहोरिति भूयःशब्दस्य व्युत्पादितत्वात्प्रकृत्यर्थस्य बहुतरत्वे सति प्रत्ययेन भाव्यं, ततश्च द्विशब्दाच्च स्यादित्याशङ्क्याह । 'भूयस इति चेति' 'गुणशब्द इत्यादि' । नह्ययं भागमात्रवचनः किं तर्हि समानतामपि तस्य भागस्य ब्रूते । 'निमेये चापि दृश्यते इति' । कथं तल्लभ्यते, तन्नावृत्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेन, द्वे अत्र

वाक्ये तत्रैकं व्याख्यातं द्वितीये निमानमिति, कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । 'गुणस्येति' । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि षष्ठी, निमेयस्य निमानापेक्षत्वाच्चिमानं प्रत्ययार्थः, परिशिष्टं सर्वं पूर्ववत्, संख्याया इति किम् । यवभागौ निमानमुदश्विद्वागस्य द्विवचनान्ताद्यत्र-भागशब्दात्मन्ययो न भवति । 'व्रीहियवाविति' । अत्रोदश्वित एव निमानं द्वौ न तद्वागस्य तेन द्विमयमुदश्विद् व्रीहियवाविति न भवति । 'द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेणेति' । क्षीरसंबन्धिनौ द्वौ गुणावस्मिंस्तैले तत्तेनैव सुभगं सह क्षीरेण पच्यतइत्युच्यतइति ॥

“तस्य पूरणे ङट्” ॥ तस्येत्येकत्वमविवक्षितम् । एकस्य पूरणासम्भवात्, तेन ट्वादिभ्यो द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययः । 'पूर्यतेनेनेति पूरणमिति' । करणे ल्युट् । 'पूर्यतेइति' । एयन्तात्कर्मणि यक्, न प्रकृत्यन्तरात् कर्तरि श्यन्, यदि संख्यावाचिनः शब्दात्पूरणे प्रत्ययो भवति इहापि प्राप्नोति पञ्चानामन्यतोलब्धपञ्चसंख्यानामुष्टिकाणां पूरणो घट इति तत्राह । 'येनेति' । संख्येत्यस्य विवरणम् । 'संख्यानमिति' । इह संख्यावाचिनः प्रत्ययो विधीयते तत्र प्रत्यासत्त्या यस्य संख्यावाचिनो यत्प्रवृत्तिनिमित्तं संख्यानं पञ्चत्वादि तस्य पूरणइति विज्ञायते न तु विप्रकृष्टे पञ्चादिशब्दवाच्यानन्तर्भूतं यथातिशयने तमबिष्टनौ कुत्सितइत्यादाविति भावः । 'एकादशानां पूरणइति' । यथा वैयाकरणपाश इत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं कुत्सायामपि याप्यो वैयाकरण इति विग्रहो न तु याप्यं वैयाकरणत्वमिति तथेहापि संख्यानपूरणे विवक्षिते संख्येयवाचिनापि विग्रहो न विरुद्ध्यते । 'एकादश इति' । पुनर्गणनायां क्रियमाणायां चरमबुद्धि-स्येन येनैकादशत्वसंख्या पूर्यते स इति वेदितव्यः, एवं च व्युत्क्रमेणाष्टाध्यायेषु गण्यमानेषु समर्थः पदविधिरित्यध्यायो यदा चरमं गण्यते तदा निर्माणद्वितीयस्यापि गणनाक्रमेणाष्टमत्वव्यपदेशो भवत्येव, ननु प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यम् इह त्वेकादशस्वन्तर्भूत एकादशानीयन्तामित्युक्ते एकादशस्याध्यानयनात्, सत्यं, समुदायावयवयोस्तु भेदात्समुदायः प्रकृत्यर्थो ऽवयवः प्रत्ययार्थो यथा घृतस्यावयवो वार्त्तो शाखेति ॥

“नान्तादसंख्यादेर्मट” ॥ ‘डटो मडागमो भवतीति’ । कथं पुनरयमागमः शक्यो विज्ञातुं, नात्रागमी निर्दिष्टः, यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमान्तं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थेति आह । ‘नान्तादिति’ । पञ्चमीग्रहणं तावदनुवर्तते न च तस्य विधानार्थानुवृत्तिः, पूर्वमेव विहितत्वात्, न च विशेषविहितेन मटा बाधप्रसङ्गे विधानार्था डटोऽनुवृत्तिः, एवं हि प्रकृतस्य समुच्चयार्थश्चकारः क्रियेत मट चेति, यद्यान्यत्र ततोऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्षष्ठीप्रकृतावागमित्वमेव विज्ञायते, कः पुनर्मटः प्रत्ययत्वे आगमत्वे वा विशेषो यावता तदेव रूपं स एव स्वरः, सत्यं, डटि मटि च नास्ति विशेषः, विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यामित्ययं तु तमडादि प्रत्ययः स्यादाद्युदात्तः स्याद् आगमत्वेनागमानुदात्तत्वं भवति न तु प्रत्ययस्वर इति विंशतितम इत्यस्यान्तोदात्तत्वं भवति । ‘एकादश इति’ । नायं संख्यासमुदायः किं तर्हि संख्यान्तरमेव, अत एवात्र डङ्गवति, अन्यथा सोऽपि न स्यात्, नहि संख्यासमुदायः संख्याग्रहणेन गृह्यते यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन काशिकोसलीयाः, अथाप्ययं संख्यासमुदायस्तथापि संख्याग्रहणेन तत्समुदायो गृह्यत इति ज्ञापनार्थमेवासंख्यादेरिति शक्त्यं, तेन सर्वमेव संख्याकार्यमेकादशादीनामपि भवति ॥

“षट्कृतिर्कतिपयचतुरां युक्” ॥ ‘तदिह सप्तम्या विपरिणाम्यत इति’ । यदि पूर्ववत्षष्ठ्या विपरिणाम इष्टः स्यात्पञ्चम्या निर्दिशेत् षष्ठ्या निर्दिशानुषणादीनामेवागमित्वं विज्ञायते, ततश्चानुवृत्तस्य डटोर्थात्सप्तम्याविपरिणाम इत्यर्थः, एवं च कृत्वा षष्ठाष्टमाभ्यां द्वितीयतृतीयचतुर्थेति निर्दिश उपपद्यते । ‘कतिपयशब्दो न संख्येति’ । यद्यप्यसाम्प्रतिप्रचरहितं बहुत्वमाचष्टे तथापि लोके संख्यात्वेन न प्रतिदुो यथा द्वित्राः पञ्चषा इति शास्त्रेऽपि नैवास्य संख्यासंज्ञा विहिता, कथं तर्हि डटप्रत्यय इत्याह । ‘तस्येति’ । किं पुनस्युग्विधीयते न पञ्चमीनिर्दिशेन प्रकृतस्यैव विधीयेत नैवं शक्यम् इह षष्ठ इति जशत्वं प्राप्नोति, चतुर्थ इति रेफस्य विसर्जनीयस्तस्य च सत्त्वं प्राप्नोति, षटः परादित्वेन पूर्वस्य पदत्वात्, यदि पुनः पूर्वसूत्रे युगेऽत्र विधीयेत नैवं शक्यं पञ्चथः सप्तथः

नलोपो न स्यात्, इह लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कतिपयशब्दादाबन्ता-
दपि युग्भवति तत्र भस्माठे तद्धितइति इटि विषयभूतएव पुंवद्भावः,
कतिपयानां पूरणी कतिपययीति भवति, । 'चतुरश्रयताविति' । क्यद्वा
इट् न बाध्यते इटि परतस्थुविधानात् । 'आद्यत्तरलोपश्चेति' । अच्-
सहितं व्यञ्जनमत्तरशब्देनोच्यते, अच्सहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यर्थः, व्यञ्ज-
नसहिताञ्चने त्वत्तरशब्दे द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यात् ॥

“बहुपूगणसङ्गस्य तिथुक्” ॥ अत्रापि षष्ठीनिर्देशाद्बह्विनीना-
मेवागमित्वं पूगसङ्गयोरित्यादिरेक एव ग्रन्थः । इह बहुनीनां पूरणीति
पूर्वबहुट्प्रत्ययः पुंवद्भावश्च ॥

“वतोरिथुक्” ॥ अत्रापि पूर्वबहुत्वन्तस्यैवागमित्वम् । इह
तावतीनां पूरणी तावतिथीति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रत्ययः पुंव-
द्भावश्च, कथं पुनरत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषा यावता प्रातिपदिकस्वरूप-
ग्रहणे सा भवतीत्युक्तं, यत्रापि प्रातिपदिकविशेषणं स्वरूपेणोपादीयते
तत्रापि सा भवति यथा वृजकाभ्यां कर्त्तरि अपां सप्तीति, इहापि वतो-
रिति विशेषणं स्वरूपेणोपादीयते तेन भवत्येव लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणम्
उक्तं च, बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-
विशिष्टस्यापि ग्रहणादिति ॥

“द्वेस्तीयः” ॥ 'तीयप्रत्ययो भवतीति' । इटो द्विशब्दस्य चादेशो
न भवति द्वितीयेति निर्देशात्, यद्येवं तस्मादेव निर्देशात् सिद्धमस्य
साधुत्वं, सिद्ध्यतु साधुत्वं पूरणार्थस्तु कथं लभ्यते, किं च तदाश्रयणे
प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावात्प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यात्, अबाध-
कान्यपि निपातनानि भवन्तीति पक्षे इटः प्रसङ्गश्च ॥

“त्रेः सम्प्रसारणं च” ॥ 'अण इति तत्रानुवर्त्ततइति' । कूलोपे
पूर्वस्य दीर्घा ऽण इत्यतः, एवमपि यदि परेण णकारेण प्रत्याहारः
स्यात्पुनरपि स्यादेव दीर्घः, स तु न तथेत्याह । 'पूर्वेणेति' । एतच्च
लणित्यत्रैव प्रतिपादितं, त्रेस्तु चेति नोक्तं प्रत्ययो मा विज्ञायीति ॥

“विंशत्यादिभ्यस्तमद्वयतरस्याम्” ॥ ‘विंशत्यादिभ्यः परस्येति’ ।

कथं पुनर्द्वितीय इति तीयप्रत्ययेन विच्छिन्नस्य इट आगमित्वं शक्यं विज्ञातुं तत्राह । ‘पूरणाधिकारादिति’ । सत्यं इटप्रत्ययो विच्छिन्नः पूरणार्थस्तु न विच्छिन्नः सोनुवर्त्तते तेन पूरणे यो विहितः स आगमी विज्ञायते, न च इटो ऽन्यो विंशत्यादिभ्यः पूरणे विहितोस्ति, कः पुनः पङ्क्त्यादिसूत्रनिर्विष्टानां ग्रहणे सति दोषस्तत्राह । ‘तद्ग्रहणे हीति’ । स्यादेतत्तदन्तविधिना एकविंशतिप्रभृतिभ्योपि भविष्यतीति तत्राह । ‘ग्रहणवर्त्ततेति’ । ननु यदयं षष्ठादेश्चासंख्यादेरित्याह तज्ज्ञापयति भवति पूरणप्रकरणे तदन्तविधिरिति, तेनैकविंशतिप्रभृतिभ्योपि भविष्यति, अस्त्वेतत्केवलभ्यस्तु न स्यात्, अतदन्तत्वात्, व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति, व्यपदेशिवद्भावाप्रातिपदिकेन । ‘एवं चेत्यादि’ । लौकिकानां विंशत्यादीनां यदीदं ग्रहणं तदा षष्ठादेश्चेत्यत्रापि लौकिकानामेव षष्ठादीनां ग्रहणं ततश्चैकषष्टिप्रभृतिभ्यो नित्यस्य तमटः प्रसङ्गे ऽसंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यतएव न कथं चिन्न युज्यते, ऽनिष्टलेशस्याभावात्, सूत्रसंनिविष्टानां तु ग्रहणे तदन्तविधिज्ञापनार्थं पर्युदासो युज्यते केवलं न तु युज्यतएव केवलानामप्रसङ्गादिति तावद्वृत्तेरर्थः, यथा तु भाष्यं तथा सूत्रसंनिविष्टानां ग्रहणं ज्ञापनाच्च तदन्तविधिरिति स्थितं, न च केवलानामप्रसङ्गस्तदन्तानामपि भवतीति ज्ञापनशरीरं न तु तदन्तानामेव भवतीति, यदि वा यत्र प्रातिपदिकस्य श्रुतिरस्ति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन व्यपदेशिवद्भावाप्रातिपदिकेनेति तदुभयमपि न प्रवर्त्ततइति सामान्येन ज्ञापनम्, एवं च ऋत्वेदमपि सिद्धं भवति एकात्रविंशतेः पूरणः एकात्रविंशतितम इति, भवति ह्येतत्सूत्रसंनिविष्टविंशत्यन्तं संख्यादि संख्यावाचि च लौकिकानां तु ग्रहणे नैतत्सिध्यति, विंशतेः प्राभावितादस्यास्संख्यायाः ॥

“नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च” ॥ मासादय इत्यादिर्विज्ञायतइत्यन्त एको अन्यः, अथ शतादिग्रहणं किमर्थं यावता षष्ठादेश्चेति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धं तत्राह । ‘षष्ठादेरित्यनेनैवेति’ । यदि तेन स्याद् एकशतादिभ्यो न स्याद् असंख्यादेरिति प्रतिषेधात् ॥

“वष्ट्यादेश्चासंख्यादेः” ॥ ‘संख्यादेस्तु विकल्प एव भवतीति’ । नह्ययं विकल्पस्यापि प्रतिषेधः, पर्युदासो ह्ययं संख्यादेर्न विधिर्न प्रतिषेधः, यदि केन चित्प्राप्नोति भवत्येव, पूर्वेण च प्राप्नोति, प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यनन्तरा प्राप्तिः प्रतिषिद्यते न व्यवहिता ॥

“मतौ कः सूक्तसाम्नोः” ॥ ‘मताविति मत्वर्थे उच्यतइति’ । साहचर्याद् मुख्यस्य ग्रहणं न भवति, कथं हि मतुरभिधेयः स्याच्छब्दस्य शब्दः । ‘मत्वर्थेग्रहणेनेत्यादि’ । समर्थविभक्तिः प्रथमा प्रकृतेरर्थद्वारकं विशेषणम्, अस्तित्वं प्रत्ययार्थः, अस्यास्मिन्निति च तत्र यद्यपि प्रत्ययार्थो मतोऽभिधेयमितरदनभिधेयं तथापि साहचर्यमविशिष्टमिति सर्वमेतदाक्षिप्यते संनिधाप्यते उपस्थाप्यतइत्यर्थः । अथ वा प्रधानवशवर्तित्वानुष्ठानां प्रधाने प्रत्ययार्थे उपस्थापिते समर्थविभक्त्यादिकमपि गुणभूतमुपस्थाप्यत-एव आचमनादिवत्, यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्युक्ते ऽनुक्ता अप्याचमनादयोऽङ्गभूता आक्षिप्यन्ते । इहास्यवामइत्यस्मिन्नस्तीति षष्ठीप्रथमयोरुपलम्भादनेकपदसमुदायोऽयं, ततश्चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावादेवंविधेभ्यः प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यत आह । ‘अनुकरणशब्दश्चेति’ । ‘स्वरूपमात्रप्रधान इति’ । नात्र तदानीमुच्चरितमनुकरणस्वरूपं विवक्षितं किं तर्हि अनुकार्यस्वरूपं, मात्रशब्दो बाह्यार्थव्यवच्छेदार्थः, एतदुक्तं भवति यथा गवादयः शब्दाः सास्त्रादिमदाकृतिमर्थं प्रत्याययन्तस्तेनार्थेन तद्वृत्तिं मतुपमुत्पादयन्ति गोमान्मुत्तवानिति, तथानुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थोः स्वेनानुकार्येण तद्वृत्तिश्चप्रत्ययमिति, तत्रानुकरणशब्दा इत्यनेन पदसमुदायत्वं निरस्यति, अनुकार्यो हि पदसमुदायो न त्वनुकरणं, किं पुनरन्यदनुकार्यमनुकरणं च, ननु रूपभेदो नोपलभ्यते, यद्यप्येवं तथाप्यर्थभेदाद्भेदः, अनुकार्यस्य बाह्योर्था ऽनुकरणस्य तु तदेवानुकार्यम्, अत एवास्यवामीयमित्यादौ विभक्त्यर्थप्रतिपादनात्सुखाभावात्स्यशब्दादीनां लुङ्ग भवति, ये चाम्नायशब्दानां नियमाः श्मशाने नाध्येयं चतुर्दृश्यां नाध्येयं शूद्रस्य वेदमुप-शृण्वतस्त्रपुत्रतुभ्यां श्रोत्रपूरणमित्येवमादयस्तेष्वनुकरणेषु न भवन्ति,

अस्यवामीयमिति हि सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां च सकाशे प्रयुज्यते तस्मादन्ये
 ऽनुकरणशब्दा अनुकार्यशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधाना इत्यनेन त्वर्थवत्त्व-
 माह । ‘अनेकपदादपीति’ । अनेकं पदं यत्र समुदाये तस्मादपीत्यर्थः ।
 परप्रसिद्धा चैवमुच्यते, यम्भवाननेकपदसमुदायं मन्यते तस्मादपीत्यर्थः ।
 न त्वत्र वस्तुतो ऽनेकपदत्वमस्ति अस्यवामीयमिति, अस्य वामस्येति वेदे
 यत्पदद्वयं पठितं तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्य क्वप्रत्ययप्रकृतिरस्य-
 वामशब्दः प्रतिपादक इत्यर्थवत्त्वं पदसमुदायत्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वे
 सति प्रत्ययः, किं पुनरत्र क्वप्रत्ययप्रकृतेरनुकरणत्वे प्रमाणं, क्वप्रत्यय एव,
 नह्यसावनुकरणत्वमन्तरेण सम्भवति तस्मादिति शब्दवच्चप्रत्ययोऽप्यनुकर-
 णत्वे प्रमाणम् ॥

“अध्यायानुवाकयोर्लुक्” ॥ ‘केन पुनरिति’ । सूक्तसाम्बोरेव क्ते
 विहित इति प्रश्नः । ‘इदमेवेति’ । नह्यसतो लुग्विधानमुपपद्यते ।
 ‘विकल्पेन चेति’ । तत्कथं मतुप्रकरणेवास्मिन्सूत्रे कर्तव्ये तदत्र कस्य
 लुग्विधानं तस्मात्पादिको लुगनुमीयते । अत्र केचिदाहुः । अनुवाक-
 साहचर्याद्वैदिकोध्यायो एह्यतइति । अन्ये पुनः पौरुषेयग्रन्थविशेषस्या-
 प्यध्यायस्य ग्रहणमिच्छन्ति । तथा च दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्या-
 स्याम इत्यादिवैदिकग्रन्थेषु दृश्यते ॥

“तत्र कुशलः पथः” ॥ ‘पथि कुशल इति’ । आयुक्तकुशलाभ्यां
 चासेवायामिति सप्तमी, कौशलस्य क्रियाविषयत्वात्पथिन्शब्देन गमना-
 दिका तद्विषया क्रिया लभ्यते, योगश्चायं कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यणो-
 पवादः ॥

“आकषादिभ्यः कन्” ॥ आकषत्यस्मिन्सुवर्णादिकमित्याकषः, पुंसि
 संज्ञायामिति घः, हलश्चेति घञ् तु न भवति, प्रायग्रहणानुवृत्तेः, यथा
 निकष इति, ये त्वाकर्षादिभ्य इति सरेफं पठन्ति तेषामाकृष्यते ऽस्मिन्चि-
 ति घञि रूपम् । ‘त्सरुह इति’ त्सर कृद्गुणौ । भृमृशीत्यादिनौणादिक
 उग्रप्रत्ययः, त्सरुः खड्गग्रहणप्रदेशः, एतदर्थं प्रत्ययान्तरकरणमिवर्णान्ताथे
 च, अकारान्तेष्वाकर्षादिषु प्रकृतेन वुनापि सिद्धम् ॥

“धनहिरण्यात् कामे” ॥ ‘काम इच्छेति’ । कामयिता तु न दृश्यते
ऽनभिधानात् ॥

“स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते” ॥ ‘प्रसितः प्रसक्त इति’ । चिञ् बन्धने
कर्मेणि क्तः, यो यत्र प्रसक्तः स तत्र प्रकर्षेण बहु इव भवतीत्युपमानादिदम-
भिधानम् । ‘केशेषु प्रसित इति’ । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया चेति सप्तमी ।
‘केशादिरचनायामिति’ । केशादिस्थायां रचनायां केशादिशब्दस्य वृत्तिं
दर्शयति, एतच्च क्रियाविषयत्वात्प्रसक्तेर्लभ्यते । ‘बहुवचनमित्यादि’ ।
स्वरूपविधिनिरासार्थं तु बहुवचनं न भवति, अत्रवमित्यादिना स्वाङ्गस्य
परिभाषितत्वेन स्वरूपग्रहणासंभवात् ॥

“उदराट्टगाढूने” ॥ ‘आढूने विजिगीषुरिति’ । दिवोविजिगी-
षायामिति तत्र निष्ठानत्वविधानात् । ‘उदरक इति’ । उदरपरिमार्जनादौ
प्रसित उच्यते ॥

“सस्येन परिजातः” ॥ ‘सस्यशब्दो गुणवाचीति’ । न धान्य-
वाची अनभिधानात्, के चित्तु शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति व्यबन्तं सस्य-
शब्दं पठन्ति, सस्येनेति कर्त्तरि तृतीया, परिगता जातः परिजातः, प्रादयो
गताद्वर्थं प्रथमयेति समासः, समन्तात्संबद्धः परिगतस्तत्र सस्यस्य कर्तृत्वं
तदाह । ‘यो गुणैः संबद्धो जात इति’ ॥

“अंशं हारी” ॥ ‘तत्र षष्ठीप्रतिषेधादिति’ । अकेनोर्भविष्यदा-
धमर्णयोरित्यनेन । ननु तत्र भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य ग्रहणं,
सत्यम् । इनस्त्वविशेषेण ग्रहणमस्मादेव द्वितीयानिर्द्देशात् ॥

“तन्त्रादचिरापहृते” ॥ तन्यन्ते तन्तवोस्मिन्निति तन्त्रं तन्तुवा-
यशलाका; तन्त्रयतेर्वा एरचि णिलोपः । ‘अचिरापहृत इति’ । अचिरः
कालोपहृतस्येति कालाः परिमाणिनेति समासः । ‘पञ्चमीसमर्थादि-
ति’ । अपहृतयोगे ऽपादाने पञ्चमी ॥

“ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्” ॥ ‘कन्प्रत्ययान्तौ निपात्यते
इति’ । किं पुनरत्र निपात्यते, ब्राह्मणशब्दादायुधजीव्युपाधिकात्म्य-

मान्तात्सप्तम्यर्थे कन्प्रत्ययः, अत्रशब्दादल्पत्वोपाधिकात्सप्तम्यर्थेऽप्येव कन्प्रत्ययः, अत्रशब्दस्योपयादेशस्तदाह । 'यत्रायुधजीविन इत्यादि' ॥

“शीतोष्णाभ्यां कारिणि” ॥ शीतं करोति स शीतकः, यश्चोष्णं करोति स उष्णकः, किं चातः, तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति, शीतोष्णशब्दयोर्हि स्पर्शविशेषो मुख्योर्थः, तं च ताववश्यं कुरुत इव मुख्यार्थग्रहे दोषं दृष्ट्वा गौणार्थयोर्यहणमिति दर्शयन्नाह । 'क्रियाविशेषणादिति' । तत्र शीतोष्णशब्दयोरुपमानादृतिः शीतमिव शीतं, मन्दकरणमित्यर्थः । शीतं हि मन्दतायुक्तं, सति शीते कार्यकरणे पाटवाभावात्, एवमुष्णमिवोष्णं पटुकरणं शीघ्रकरणमित्यर्थः, एवं क्रियाविशेषणाभ्यां प्रत्ययः । 'द्वितीयासमर्थोदिति' । कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणान्न भवतीति प्रागेवोक्तं, मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधनात् ॥

“अधिकम्” ॥ 'अध्याकूठशब्दस्येति' । यदि पुनरधिशब्दात्ससाधनक्रियावचनात्कचिपात्यते तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्यैवाभिधानं प्राप्नोति । 'अध्याकूठशब्दस्तूभयार्थ इति' । तस्यैवेदमङ्गीकृतसाधनभेदं निपातनमुचितमिति भावः । 'अधिको द्रोणः खार्यामधिका खारी द्रोणेनेति' । यथैतत्प्रयोगद्वयमुपपद्यते तथा दर्शयति । 'कर्तरि कर्मणि चाध्याकूठशब्द इति' । गत्यर्थाकर्मकत्यादिना रुहेः कर्तरि कर्मणि च कौ विहितो निपातनसामर्थ्याच्च सकृदुपात्तोऽङ्गीकृतसाधनभेदः संरुह्यते, तत्र यदा कर्तरि तदा तत्राभिहितत्वात्प्रथमैव भवति न तृतीया, यदा तु कर्मणि तदा कर्तुर्नभिहितत्वात्तृतीया, कर्मणस्त्वभिहितत्वात्प्रथमा, यदा च कर्तरि क्तस्तदा कर्मणोर्नभिधानादध्याकूठशब्दयोगे यथा द्वितीया भवति अध्याकूठो द्रोणः खारीमिति, यामङ्गीकृत इतिवत् तथाधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्द्वैशात्यञ्चमीसप्तम्यौ भवतः ॥

“अनुकाभिकाभीकः कमिता” ॥ सूत्रे समाहारद्वन्द्वे लिङ्प्रत्ययः, अनुशब्दादभिशब्दाच्च ससाधनक्रियावचनात्स्वार्थे कचिपात्यत-

इत्याह । ‘अनुकामयते ऽनुक इति’ । अभिकामयतइत्येतद्गम्यमान-
त्वाच्चाक्तम् ॥

“पार्श्वेनान्विच्छति” ॥ ‘अनृजुरूपायः पार्श्वमिति’ । तिर्यग-
वस्थानात्पार्श्वं तावदनृजु तद्दन्त्योप्यनृजुरूपाय एवमुच्यतइत्यर्थः, य
श्चनृजोपायेनान्वेष्टव्यानर्थाननृजुना ऽन्विच्छति स पार्श्वकः, कुत्सितो
मार्गः कुसृतिः, जालमानायः, ताभ्यां चरतीति कौसृतिको जालिकः ॥

“अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ” ॥ ‘तृतीयासमर्थाभ्या-
मिति’ । निर्द्वैशादेव तृतीया हीयं न पञ्चमी पूर्वेण साहचर्यात् ।
‘तीक्ष्ण उपायो ऽयःशूलमिति’ । यथायःशूलं तीक्ष्णं तथान्योपि तीक्ष्ण उपा-
योयःशूलमित्युपचारादुच्यतइत्यर्थः । ‘दम्भो दण्डाजिनमिति’ । दम्भ-
साधनत्वात्, दम्भवन्तो हि प्रायेण दण्डमजिनं च धारयन्ति । ‘तेनेति’ ।
दम्भेन दण्डाजिनं तु धारयतु मा वा ऽदीधरदित्यर्थः, सर्वत्र मुख्यार्था-
ग्रहणेऽनभिधानमेव हेतुः ॥

“तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व” ॥ यथा तस्यापत्यमित्यत्र
तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्द्वैशस्तथा तावतिथमिति पूरणप्रत्यया-
न्तानां सामान्यनिर्द्वैशः । ‘पूरणप्रत्ययस्य चेति’ । न तु कनः लुग्वग्रह-
णानर्थक्यप्रसङ्गात्, महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्तेः, पञ्चमं
ग्रहणं पञ्चमकं ग्रहणमिति रूपद्वयस्य सिद्धत्वात्, तथा च वार्तिकं,
तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वचनानर्थक्यं विभाषाप्रकरणादिति, अतो
लुग्वग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य पूरणप्रत्ययस्य वा लुग्विधीयतइति पक्षो
लप्यते । ‘द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णातीति’ । अत्र ग्रहणे द्वितीयस्य करणत्वं
प्रदर्शयितुमिदं वाक्यं, वस्तुतस्तु द्वितीयं ग्रहणं देवदत्तस्येति विग्रहीतव्यम् ।
‘द्विकं ग्रहणमिति’ । ग्रहीतर्यपि प्रत्ययो वक्ष्यते, तेन प्रकृत्युपाधिभूतस्य
ग्रहणस्य नियमेनाप्रतीतिर्ग्रहणशब्दप्रयोगः, द्विकं रूपं देवदत्तस्येत्येव तु
नोदाहृतं स्वच्छन्दतो हि वचसां प्रवृत्तिः । ‘चतुष्क इति’ । संनियोग-
शिष्टपरिभाषया डटि निवृत्ते युकोपि निवृत्तिः, रेफस्य विसर्जनीयः, इदु-
दुपधस्येति यत्वम् । ‘तावतिथेनेति’ । स्वार्थे प्रत्ययो विधीयमानो ग्रहीतरि

न प्राप्नोतीति वचनम् । 'नित्यं च लुक्' वक्ष्यामीति । 'षट् इति' । रूपशब्दस्य वाक्ये प्रयुक्तस्यापि वृत्तौ गम्यमानत्वादप्रयोगः, प्रदत्त्वाज्जशत्ववर्त्तव्यं, इह यः षष्ठेन रूपेण शृङ्गाति षड्विरसौ रूपैर्यङ्गाति, ततः किं, सङ्ख्यायास्तेन शृङ्गातीत्येव वक्तव्यम्, एवं हि लुग्वेति न वक्तव्यं भवति, नैवं शक्यम् । एवं ह्युच्यमाने इहापि प्राप्नोति एकेन रूपेण शृङ्गातीति, पूरणप्रत्यय-स्त्वैकशब्दाच्चास्ति तेन अन्यविषयमेव ग्रहणं विज्ञायतइति, तेनेह न भवति, द्वितीयो हस्तो ग्रहणो दण्डस्येति ॥

“स एषां ग्रामणीः” इह त्वत्को मत्को वा विजय इत्यादावनेन कन्, त्वं ग्रामणीरस्य त्वत्कः, अहं ग्रामणीरस्य मत्कः, प्रायेण त्विदमर्थमात्रे प्रयुज्यते ॥

“शङ्खलमस्य बन्धनं करभे” ॥ ननु न शङ्खलमात्रेण करभो बद्ध्यते किं तर्हि रज्जा कीलेन च, तस्माच्छङ्खलमस्य बन्धनमिति न युक्तं वृक्तम्, एवं तु वक्तव्यं शङ्खलवदस्य संबन्धनं करभे लुक्च मतारिति, तत्राह । ‘यद्वर्षीति’ । अस्तु रज्जादेरपि करणत्वं शङ्खलस्यापि करणत्वमस्त्येव तदन्तरेण बन्धनस्यानिर्वृत्तेरित्यर्थः ॥

“उत्क उन्मनाः” ॥ ‘उच्छब्दात्ससाधनक्रियावचनादिति’ । साधनं मनः, क्रिया गमनम्, उद्गते मनसि वर्त्तमानादित्यर्थः । ‘तद्वृत्तीति’ । उद्गतं मनो यस्य तस्मिन्नित्यर्थः । उत्सृज उत्कण्ठितः ॥

“कालप्रयोजनाद्भोगे” ॥ ‘अर्थलभ्येति’ । अर्थः सामर्थ्यं, तेन लभ्या, तत्र काले सप्तमी समर्थविभक्तिः, भवो हि तत्र प्रत्ययार्थः, प्रयोजने वृत्तीया, जनिता हि तत्र प्रत्ययार्थः । फले तु प्रयोजने प्रथमा, प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं चेत्युभयमपि प्रयोजयतीति प्रयोजनमुच्यते, यदि तर्हि कारणमपि प्रयोजनमुच्यते कालग्रहणमनर्थकं, कथं, योसौ द्वितीयेद्भि भवो ज्वरस्तस्य द्वितीयमग्रहः कारणम्, अहरन्तरे तदनुत्पत्तेः । सत्यं, सदापि कारणत्वं यदा न विवक्ष्यते तत्र भव इत्येव तु विवक्ष्यते तदापि यथा स्यादित्येवमर्थं कालग्रहणम् । ‘द्वितीयेद्भि भव इति’ । सामान्यशब्दस्यापि द्विती-

यशब्दस्यार्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये कालेऽपि वृत्तेः कालशब्दत्वं, किं पुनः
कारणं साक्षात्कालवृत्तिभ्यो मासादिभ्यः प्रत्ययो न भवति द्वितीयादिभ्यश्च
भवति, तत्रापि सप्तमीसमर्थेभ्यो भवार्थेऽपि भवति कारणवाचिनस्तृतीया-
समर्थेऽपि फलवाचिनस्तु प्रथमासमर्थेऽपि, न ह्येतत्सर्वं सूत्रात्तरैरुपात्तं तत्राह ।
'उत्तरसूत्रात्सञ्ज्ञाग्रहणमिहानुक्रुष्यतइति' । सिंहावलोकितन्यायेन, यथा
सिंहा धावन्तः पृष्ठतोऽवलोक्यन्ते, अपर आह । उत्तरसूत्रे योगविभागः,
तदस्मिन्नं प्राये, ततः सञ्ज्ञायां, यदेतदनुक्रान्तं तत्सञ्ज्ञायां द्रष्टव्य-
मित्यर्थः, सञ्ज्ञाग्रहणमुभयोः शेषः, एतदेव चानुक्रुष्यं विवक्षितम् ॥

“तदस्मिन्नं प्राये सञ्ज्ञायाम्” ॥ अक्षमभ्यवहार्यम्, अक्षते स्मेति
कृत्वा, गुडामिश्रा अपूपा गुडापूपाः, कृसरस्तिलौदनः, तिलक्षौद इत्यन्ये,
त्रिबिलोपपस्त्रिपुटः, वटकेभ्य इतिरिति कनि प्राप्ते वचनं, ननु सञ्ज्ञा-
ग्रहणात्कत्र भविष्यति तस्मिन्वासति मत्वर्थीय इतिर्भविष्यति, न
सिद्ध्यति, सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति वचनात् ॥

“कुल्माषादञ्” ॥ कुल्माषा मुद्राः ॥

“श्रोत्रियंश्चन्दोधीते” ॥ “वाक्यार्थे इति” । वाक्यार्थेऽग्रहणेन
तदाश्रयश्चन्दोऽध्यायी पुरुष उपचारादुच्यते, कुतः, मुख्या हि वाक्यार्थः
क्रियारूपः संबन्धरूपो वा स चासत्त्वभूतः, श्रोत्रियशब्दस्तु सत्त्वभूता-
र्थाभिधायी, तस्मिन्वाक्यार्थे ऽविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रिय-
शब्दे निपात्यतइत्यर्थः, अथ कथमस्मिन्पक्षे स्वरसिद्धिः, यावता नकार
इदमस्य तत्र परतः स्वरो विधीयते, न चात्रैवं व्यपवर्गास्ति, मा भूद्व्य-
पवर्गा नित्करणसामर्थ्यात्तदभावेऽपि भविष्यति, यद्वा नितीति कर्मधार-
योऽयं नश्चासांविच्च नित्, तत्र परत इति । ‘कथमित्यादि’ । चन्दसः
श्रोत्रभावो घन् च प्रत्ययः, चान्दस इति न सिद्ध्यति, घना ऽणो बाधित-
त्वात् श्रोत्रभावेन च चन्दःशब्दस्य निवर्तितत्वादिति प्रश्नः । ‘वा-
ग्रहणमनुवर्ततइति’ । अपर आह । यश्चन्दोधीते तदर्थं चानुतिष्ठति
तत्र श्रोत्रियशब्दः, अध्येतृमात्रे तु चान्दसशब्द इत्यर्थभेदाच्चास्ति बाध्य-
बाधकत्वमिति । एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रम् ॥

“आद्रुमनेन भुक्तमिति नै” ॥ ‘आद्रुशब्दः कर्मनामधेयमिति’ ।
 अद्रुया निष्पादस्य पित्र्यस्य कर्मणः आद्रुशब्दः सञ्ज्ञा, अद्रुस्मिन्नस्तीति
 प्रज्ञाश्रुतार्चवृत्तिभ्यो ण इति णः । ‘तत्साधने द्रव्यइति’ । मुख्य-
 आद्रुस्य भोजनसम्भवात् । ‘समानकालग्रहणमिति’ । भुजिना समाने
 काले प्रत्ययान्तस्य प्रयोगो यथा स्यात्, यद्यपि भुजिक्रिया कतिपयत्त-
 णसाध्या तथापि यावन्तं कालं तदाशिनस्तीप्तिशेषस्तल्लिङ्गं चानुवर्त्तते
 तावत्समानकालः, स च प्रायोवृत्त्या ऽद्रुतन एवेति तस्मिन्नेव प्रत्य-
 यान्तस्य प्रयोगः, यदा तु कस्य चिद्बुर्बलस्य द्वितीयेष्वङ्गि भुक्तमपरिणतं
 तदा प्रयोगाभावः । तदिदमाह । ‘अद्रु भुक्ते श्वः आद्रुक इति प्रयोगो
 मा भूदिति’ ॥

“पूर्वादिनिः” ॥ ‘पूर्वं गतमनेनेत्यादि’ । क्रियाविशेषणाद् द्विती-
 यान्तात्मत्ययः ॥

“सपूर्वाच्च” ॥ ‘विद्यमानं पूर्वमस्मिन्निति सपूर्वमिति’ । तेन
 सहेति तुल्ययोगइत्युपाधिवचनस्य प्रायिकत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि समा-
 सः, पूर्वशब्दोवयववचनः, न च शब्दान्तरं पूर्वशब्दस्यावयव उपपद्यते,
 पकारस्त्वञ्चभिचारी तेन प्रातिपदिकस्यैतद्विशेषणं सपूर्वं यत्प्रातिपदिक-
 मिति, एवं च पूर्वशब्दोपि तस्यैव विशेषणं, विशेषणेन च तदन्तविधिरित्या-
 ह । ‘तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिरिति’ । ‘सपूर्वादित्यादि’ । यद्यपि पूर्व-
 शब्दान्तं प्रातिपदिकं सपूर्वमेव तथापि असति सपूर्वग्रहणे तदन्तविधिर्न
 लभ्यतइति सपूर्वादित्युक्तम् । ‘कृतपूर्वा कटमिति’ । कर्तृकर्मणोः कृतीत्य-
 त्रायं प्रयोग उपपादितः । ‘योगद्वयेनेत्यादि’ । यदि व्यपदेशिवद्वावोप्राति-
 पदिकेनेत्येषा परिभाषा न स्यात् पूर्वादितिः सपूर्वादित्येकमेव योगं कुर्यात्,
 व्यपदेशिवद्वावात्केवलादपि भविष्यति किं योगद्वयकरणेन, अत्र चकारः
 कर्त्तव्यो न भवति, यदि च ग्रहणवता प्रादिपदिकेनेत्येषा परिभाषा न
 स्यात्पूर्वादिनिरित्येतावदेव ब्रूयात् तदन्तविधिना सपूर्वादपि भविष्य-
 तीति किं द्वितीयेन योगेन, तदिह योगद्वयेन परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते ॥

“कृन्तसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्यताति” ॥ अत्र पर्यवस्या-

तृशब्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययोवस्यातृशब्दस्य च पन्थि परि इत्येतावादेशौ निपात्यते, भाषायां तु परिपन्थिशब्दस्यासाधुः प्रयोगः ॥

“अनुपदन्वेष्टा” ॥ पदस्य पश्चादनुपदं, पश्चादर्थेव्ययीभावः, अन्वेष्टरीनिप्रत्ययो निपात्यते । ‘अनुपदी गवामिति’ । पदापेक्षया षष्ठी, गोपदस्य पश्चादन्वेषणं गवामिव हिरण्यादावन्वेष्टे न भवति, पदाभावात्, यदि त्वन्वेष्टशब्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययः एष्टृशब्दस्य च पदशब्द आदेशो निपात्येत, यदि वा श्रोत्रियवदविद्यमानप्रकृतिप्रत्यमन्वेष्टरि निपात्येत ततो गवामिति षष्ठी न प्राप्नोति, कृतपूर्वो कटम् अनुको भार्यामभिको दासीमितिवत् द्वितीया प्राप्नोति, हिरण्यादौ चान्वेष्टे ऽनुपदी हिरण्यमिति, तस्माद्वथोक्तमेव साधीयः ॥

“साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्” ॥ ‘साक्षाच्छब्दोव्ययमिति’ । तेन प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति सूत्रे पञ्चम्या अलुक्, उदाहरणे चाव्ययानां भमात्रइति टिलोप इति भावः । ‘संज्ञायहणादित्यादि’ । त्रिभिः साक्षाद् दृष्टं भवति यश्च ददाति यस्मै च दीयते यश्च पार्श्वे स्थितः पश्यति, तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति, संज्ञायहणादुनिकाधमर्णयोर्न भवतीत्यर्थः ॥

“क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः” ॥ द्वि निवासगत्योरित्यस्माद्वथा-योगमधिकरणादौ घृन् क्षेत्रम् । ‘परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरमिति’ । आत्मनो निवासस्थानत्वात्क्षेत्रं, परं च तत्क्षेत्रं चेति कर्मधारयः, तत्र चिकित्स्यः प्रतिकार्योपनेय इत्यर्थो न तु तत्र भिषजितव्य इति । यदाह । ‘नामृतस्येति’ । ‘अथ वेति’ । समुच्चय एवात्र विवक्षितो न तु विकल्पः । वक्ष्यति सर्वं चैतत्प्रमाणमिति, अत्र परस्य क्षेत्रमिति षष्ठीसमासः, एवमुत्तरयोः । ‘चिकित्स्य इति’ । कृत्यः शक्यार्थे, पूर्वत्र तु कर्ममात्रे, उत्तरयोरर्हार्थे । ‘सस्यार्थइति’ । अनेन क्षेत्रस्य परकीयत्वमाह । ‘परदाराः परक्षेत्रमिति’ । कर्मणि घृन्, क्षेत्रव्याः गन्तव्याः, उपगमनार्हा दाराः क्षेत्रम् । ‘तत्रेति’ । तस्मिन्निषये । ‘निगृहीतव्यइति’ । दण्डादिना ॥

“इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रवृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजृष्टमिन्द्रदत्तमिति वा” ॥
 ‘अन्तोदात्त इति’ । चेन्नियञित्येतत्साहचर्यात् । ‘रुडिरेवेति’ । किमत्र
 प्रमाणमित्याह । ‘तथा चेति’ । नहि यौगिकेषु व्युत्पत्तिरनियमो भवति ।
 ‘इन्द्र आत्मेति’ । कार्यकारणसङ्घातं प्रतीश्वरत्वात्, विज्ञायते च तमिन्द्रं
 सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणेति । ‘करणेनेति’ । हेतुगर्भविशेषं,
 यथा पुनरयं हेतुस्तथा दर्शयति । ‘नाकर्तृकमिति’ । इतिकरणो हेतौ, न
 हि वाश्यादिकरणमनधिष्ठितं कर्त्रा प्रवर्तते । ‘इन्द्रेण दृष्टमिति’ । दृष्टं
 ज्ञातं, तथा च कार्यकारणसंघातं प्रस्तुत्य भवति वादः स एतमेव पुरुषं
 ब्रह्मततमपश्यदिदमदर्शमित्यादि, कथं पुनश्चक्षुरादिकमात्मना सृष्ट-
 मित्याह । ‘तत्कृतेनेति’ शुभं कर्म विहितं, प्रतिषिद्धमशुभं, तदुभयं
 मिलितं कारणानामुत्पादकम्, इष्टानिष्टानां रूपादीनां चक्षुरादिभिरूपल-
 भात् । ‘यथायथमिति’ । यो यस्य विषयः, चक्षुषो रूपं, घ्राणस्य गन्ध
 इत्यादि, तद्गृहणायेत्यर्थः । ‘अन्यथापि कर्तृव्येति’ । तद्वथा इन्द्रेण दुर्जय-
 मिति । ‘प्रत्येकमभिसंबन्धमान इति’ । हेतुगर्भं विशेषणं, यस्मात्प्रत्येक-
 मभिसंबन्धते तस्मादित्यर्थः ॥

“तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्” ॥ ‘अस्यास्मिन्निति’ । ‘प्रत्यया-
 र्थाविति’ । ननु च यद्रस्य भवति तस्मिन्नपि तद्वति, यच्च यस्मिन् भवति
 तस्यापि तद्वति, यथा वृक्षस्य शाखा वृक्षे शाखेति, तत्रान्यतरनिर्द्देशे-
 नैव सिद्धं किमर्थमुभावयौ निर्द्दिश्येते, नैतयोरवश्यम्भावी समावेशः, तथा
 हि । षष्ठ्यर्थमात्रनिर्द्देशे यत्राधिकरणं तैर्नैव रूपेण विवक्ष्यते न तज्जन्यः
 शेषसंबन्धः, यथा वृक्षा अस्मिन्पर्वते सन्तीति न तत्र प्रत्ययः स्यात्, नह्यत्र
 क्रियाकारकपूर्वकः शेषसंबन्धो दृश्यते वृक्षैः पर्वतस्यानारम्भात्, नावय-
 वावयविभावः, आनन्तर्यादिसंबन्धस्तु सम्भवति, न तु तत्र मत्वर्थीयो
 भवत्यनभिधानात्, तथा केवलसप्तम्यर्थनिर्द्देशे कारकान्तरपूर्वः संबन्धो न
 एहीतः स्यात् ततश्च पुत्रवान्, गोमानित्यादौ न स्याद्, उत्पादनप्रति-
 षहादिक्रियाविषयकर्तृत्वजन्याह्यत्र संबन्धो नाधारपूर्वकः, देशान्तरग-
 तेपि पुत्रादौ तद्वानिति व्यपदेश्यस्य भावात्, सामीपिकस्याप्यधिकरण-

स्यासम्भवः । स्यादेतत् । पुत्रस्य पित्रधीनत्वाद्गवां च स्वाम्यधीनत्वाद्गुरौ वसतीतिवदधिकरणं भविष्यति, करणसंज्ञायां हि तमवग्रहणेन कारक-
 प्रकरणे प्रकर्षस्यानाश्रयणाद्गौणस्याप्याधारस्याधिकरणसंज्ञा भवत्येवेति, म-
 वत्त्वेवमधिकरणसंज्ञा मत्वर्थीयस्तु मुख्यवत्त्वाधिकरणे स्यात्, वृत्तवा-
 न्यवर्ततो गोमाञ्जनपद इत्यादौ, न गौणे पुत्रवान् गोमान्देवदत्त इत्यादौ, न
 ह्यत्र गौणग्रहणस्य लिङ्गमस्ति, तस्मादुभयोरपि निर्द्वैशः कर्तव्यः । 'अ-
 स्तीति प्रकृतिविशेषणमिति' । अर्थद्वारेणेति द्रष्टव्यम् । ननु सम्भवे व्यभि-
 चारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति नीलोत्पलवत्, न च सत्तां पदार्थो
 व्यभिचरति तामन्तरेण पदस्योच्चारयितुमप्यशक्यत्वात् । तथाहि । याव-
 द्बुद्ध्या पदार्थो न विषयीकृतस्तावत्पदस्य प्रयोगाभावस्तेन बुद्धिसत्ता-
 समाविष्टमर्थं शब्दो गोचरयति, तस्यैव बहिस्सत्त्वासत्त्वप्रतिपादनाय
 वृत्तोऽस्ति वृत्तो नास्तीति प्रयोगः, यदि बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु
 वाच्यं भवेत् तदा विरोधपौनरुक्त्याभ्यां प्रयोगो न भवेदयम्, एवमेवा-
 त्यन्तासतोपि बहिः शशविषाणादीनर्थान् बुद्ध्या विषयीकृत्य तद्वाचिश-
 ब्दप्रयोगः, तस्माद्बुद्ध्युपाखण्डोपचरिता सत्ता शब्दप्रयोगस्य निमित्तमिति
 न तां पदार्थो व्यभिचरति, तदुक्तं न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति, कस्य
 चित्पदस्यार्थः सत्त्वं विधां सत्तां न व्यभिचरतीत्यर्थः, इदन्तर्हि प्रयोजनं
 या सम्प्रति सत्ता मुख्या वर्तमानलक्षणा बाह्या तस्यां यथा स्याद्
 भूतभविष्यतोर्या सत्तातीतानागतवस्तुपरामर्शिन्या बुद्ध्यात्प्रेक्षितोपचरित-
 रूपा तस्यां मा भूत्, तेन गावोस्यासन् गावोस्य भवितार इत्यत्रार्थं
 गोमानिति प्रयोगाभावः । यद्येवं विद्यमानएव देवदत्ते तद्गवीनामती-
 तानागतत्वप्रतिपादनाय गोमानासीत् गोमान्भवितेति प्रयुज्यते तत्र
 प्रकृत्यर्थस्य सम्प्रति सत्ताया अभावात्प्रत्ययाप्रसङ्गः, नैव दोषः । नात्र
 साक्षाद्गवां सत्ता कथ्यते किं तर्हि गोमत एषा सत्ता कथ्यते, यदि
 पुनर्गवां सत्ता कथ्येत यथेहास्तेः प्रयोगो न भवति गावोस्य सन्ति गोमा-
 निति प्रत्ययेनैव प्रकृत्यर्थापाधेः प्रतीतत्वात् तथेहापि न स्यात् गोमा-
 नासीद्गोमान्भवितेति, सत्यपि वा प्रयोगे यथेह बहुवचनं भवति गावो-

स्यासन् गावोस्य भवितार इति एवमिहापि स्याद्गोमानासीद्गोमान्भवि-
तेति, तस्माद्वैषा गवां सत्ता कथ्यते किं तर्हि गोमत्सत्तैषा कथ्यते, तत्र
यद्यपि यो गोमान्स विद्यते गोमत्तारूपं तु तस्यातीतमनागतं वेति
भूतभविष्यत्प्रयोगः, यथेश्वरोयमासीद्वरिद्रोयं भविष्यतीति तत्रार्थोत्पन्न-
त्यर्थस्याप्यतीतानागतत्वप्रतीतिर्भवति सा वाक्यार्थवशादुपजायमाना
बहिरङ्गेति नान्तरङ्गं शब्दसंस्कारं निवर्तयति यथा ग्रामं न गच्छतीति तदेवं
सम्प्रति सत्तायां यथा स्याद्भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूदित्येवमर्थमस्ती-
त्युच्यतइति स्थितम् । ननु च यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवतिपरः
प्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमानोपि गम्यते ततश्च गावोस्य गावोस्मिचित्युक्ते
किमित्यपेक्षायां सन्तीति गंस्यते नार्थोस्तिग्रहणेन, न सार्वत्रिकमेतत् । यदा
खलु गावोस्य नान्यस्य गावोस्मिन्नान्यस्मिन्नित्येवं विवक्षा न तदास्तित्वं
प्रतीयते, तस्मादस्तीति वक्तव्यम् । अथ क्रियमाणेष्वस्तिग्रहणे इह
कस्माच्च भवति गावोस्य सन्त्यनन्तरा इति, सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्, इह
कस्माच्च भवति चित्रगुः शबलगुरिति, बहुव्रीहिणोक्तत्वात्, वाक्ये तु चित्रा
गावोस्य सन्तीति प्रत्येकमसामर्थ्याच्च भवति, समुदायात्त्वप्रातिपदिकत्वात्,
इह तु पञ्च गावोस्य सन्ति पञ्चगुः दशगुरिति तद्वितार्थइति द्विगुश्च
प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र चित्रगुरित्यादौ सावकाशं बहुव्रीहिं संख्यावाचिषु
द्विगुर्बाधेत ततश्च तद्वितार्थं विषयभूते विहितेन द्विगुना ऽनुक्तस्तद्वि-
तार्थं इति यथेह तद्वितो भवति द्वैमातुरः पाञ्चनापितिरिति, द्विगोलुं-
गनपत्य इति लुगपि प्राग्दीव्यतीयस्य विधीयते तेन मतुपो लुगलभ्यः,
तस्मात्तद्वितार्थइत्यत्र यदुक्तं सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति तदेवात्र श्र-
णम् । 'भूमेत्यादि' । अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु
विषयभूतेषु भवन्तीत्यर्थः । बहूनां भावो भूमा, तत्र भूम्नि गोमान् यवमान्
बहुत्वं चाभिधानवशाद्विशिष्टमेवाश्रयणीयं, यदाह, यावतीभिः खल्वपि
गोभिर्वाहदोहप्रसवाः कल्पन्ते तावतीषु सत्ता कथ्यते कस्य चिच्चतसृ-
भिरपि कल्पन्ते कस्य चिच्छतेनापि न कल्पन्तइति, एवं च यवमा-
निति त्रिप्रभृतिषु बहुत्वसद्भावेपि न भवति, इह यवमतीभिरद्विगुपं

प्रोचतीति जातिमात्रसंबन्धो विवक्षित इति भूमाभावेऽपि भवति, भूमादियहणं त्वभिधानस्वभावप्रदर्शनार्थं, निन्दायां ककुदावर्तिनी कन्या, प्रशंसायां रूपवान्, नित्ययोगे क्षीरिणो वृत्ताः, अतिशयने उदरिणी कन्या, संसर्गे संसर्गः संयोगः दण्डी संसक्तदण्ड उच्यते, एहावस्थिते तु दण्डे दण्डीति न भवति, क्वचिद्वृत्तौ ग्रन्थः 'अस्तिविवक्षायां मस्तिमानिति' तत्र भूमादिष्वस्तिविवक्षायां च भवन्ति मतुबादय इति समुच्चयो व्याख्येयः, अस्तिशब्दे विभक्तिप्रतिरूपको निपातः कर्तृविशिष्टसत्तावाची, नैबोस्तेल्लट्, प्रत्ययान्तरमपि दृश्यते अस्तित्वमस्तितेति, अव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्यं नास्तीत्यस्तिविवक्षायां प्रत्ययो विधीयते, एतच्च सूत्रे ऽस्तीति तन्त्रेण लुप्तपञ्चमीकप्रकृतिनिर्द्वैशाश्रयणाल्लभ्यते, अस्तिमानिति च वृत्तिविषये कर्तृविशेषे धनेऽस्तिशब्दे वर्त्तते, नहि कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभवति, सर्वस्यैव हि सर्वदा यत्किञ्चिदस्ति । 'गुणवचनेभ्य इति' । अत्र शुक्लादय एवाभिचरूपा गुणे तद्वृत्ति च वर्त्तमाना एह्यन्ते न तु सर्वदा गुणमात्रवचना रूपादयः, तत्र यदप्यभेदोपचारादेव शुक्लः पट इत्यादिसिद्धिस्तथापि पटस्य शुक्ल इति भेदविवक्षाया अपि दर्शनात्पक्षे मतुप उत्पन्नस्य श्रवणप्रसङ्गाल्लुग्वक्तव्य इति ॥

“रसादिभ्यश्च ॥ ‘न पूर्वणैवेति’ । नशब्दस्य काक्का प्रयोगात्सिद्ध एवेत्यर्थः, नन्वर्थे वा नशब्दे द्रष्टव्यः । ‘अन्ये इति’ । अत इनिठनावित्यादयः । ‘कथमिति’ । अन्यनिवृत्त्यर्थे पुनर्वचने रूपिणीत्यादि न सिद्धयतीति भावः । ‘प्रायिकमिति’ । प्रयोगबाहुल्याबाहुल्येनास्यान्यनिवृत्तिः प्रयोजनमित्यर्थः । ततः किमित्याह । ‘क्वचिदिति’ । कथं पुनः प्रायिकत्वमित्याह । ‘इतिकरण इति’ । तेन यत्र मतुबन्तादेव लोकस्य विवक्षा भवति तत्रैवानेनान्यनिवृत्तिः क्रियते न सर्वत्रेत्ययमर्थो भवति, एतच्च गुणादिति गणपाठमनपेक्ष्योक्तं तदपेक्षायां त्वाह । ‘अथ वेति’ । अत्र गणे गुणादिति पठ्यते तच्च रसादीनां सर्वेषां प्रत्येकं विशेषणं न स्वतन्त्रं नाप्येकाच इत्यनेन समानाधिकरणम् । ‘तेन ये रसनेन्द्रियादियाह्या गुणा इति’ । आदिशब्देन चतुरादिपरिग्रहः । ‘तेषामेवायं

पाठ इति । तेभ्य एवानेनान्यनिवृत्तिः क्रियते । 'रूपिणी रूपिकः शोभायोग इति' । ननु शोभापि गुणस्तथा भावः सत्यं, गुणादिति विशेषणसामर्थ्यात्सिद्धतराणां रसनादीन्द्रियशास्त्राणां गुणानां पाठः । 'भावयोग इति' । भावा रतिहासादयो नात्यधर्माः, भाव्ये तूर्वशी वै रूपिण्यप्सरसां स्पर्शिको वायुरिति दर्शनाद्यथाभिधानं प्रत्ययान्तरमपि भवति तेन नियमस्यानिष्टत्वात्सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम्, एकाच इत्यत्र गुणादिति नापेत्यते स्ववान् खवान् ॥

“प्राणिस्थादातो लज्जन्यतरस्याम्” ॥ 'चूडाल इति' । चूडा शिखा न त्वापीडाख्योलङ्कारः, एवं कर्णिकापि न कर्णालङ्कारः किं तर्हि तत्सदृशः प्राण्यङ्गविशेषः । प्राण्यङ्गादेव हीयते । 'शिखावान्दीप इति' । प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता, शिखाशब्दस्य व्रीह्यादिपाठान्त्वोपसङ्गात्, चूडावान्वृत्त इति प्रत्युदाहार्यम् । 'प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यमिति' । एतच्चेतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते । 'चूडालोसीति' । असीत्यस्य तिङ्गुतिङ इति निघातः, चूडालशब्दात्सुः, रुत्वम्, अतो रोरप्पुतादप्पुतइत्युकारः, स च हलां संसनधर्मत्वादनुदात्तः, पूर्वणाद्रुणः, एकादेश उदात्तेनोदात्तः, तत एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपत्वमेकादेशः, तस्य स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितः प्राप्नोति, चित्करणसामर्थ्याच्च भवति, यद्वेवं चूडालग्रामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघातो न स्यात्, हे चूडाल ग्रामन्त्रितनिघातो न स्यात्, चूडालत्वमित्यादौ च प्रत्ययस्वरे शेषनिघातः, यदीष्यते वक्तव्योच्च परिहारः, अथ नेष्यते प्रयोजनमेवैतच्चित्स्वरस्य भविष्यति ॥

“सिध्मादिभ्यश्च” ॥ 'अन्यतरस्यांयहणेन मतुप्समुच्चीयत इति' । अनेकार्थत्वाच्चिपातानामन्यतरस्यांयहणमिह समुच्चये वर्ततइत्यर्थः, तथा च वार्तिकं लज्जन्यतरस्यामिति समुच्चयइति । 'नतु प्रत्ययो विकल्प्यतइति' । यथान्यत्रान्यतरस्यांयहणं विकल्पार्थं न तथात्रेत्यर्थः, किमेवं सति सिद्धं भवति तत्राह । 'तस्मादिति' । विकल्पार्थेन्यतरस्यांयहणे लचा मुक्ते यथाप्राप्तमेव स्यात् ततश्चाकारान्ते य इनिठनौ स्यातां समुच्चयार्थे

प्रकृतो मतुबेव समुच्चयतइति न दोषः, कथं पुनर्ज्ञायते समुच्चयोत्रार्थो न विकल्पोर्ये इति, ज्ञापकात्, यदयं पिच्छादोस्तुन्दादोश्च पृथक् पठति, कथं कृत्वा ज्ञापकम्, इह तुन्दादिभ्य इलच्चेति चत्वारः प्रत्यया इष्यन्ते इलच् इनिठनौ मतुबिति, तत्र यदन्यतरस्यां गृहणं विकल्पार्थं स्यात्पिच्छादिभ्योपि प्रत्ययचतुष्टयं स्यात्, कथम्, इलचो विकल्पितत्वादिनिठनौ तयोरपि विकल्पितत्वान्मतुबिति ततश्च तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पाठाः पिच्छादिषु वा तुन्दादयः, पृथक्पाठाद्विज्ञायते अन्यतरस्यां गृहणेन मतुप्समुच्चयते न यथाप्राप्तमभ्यनुज्ञायतइति, एवं हि पिच्छादिभ्यः प्रत्ययद्वयम् इलच् मतुप् च, तुन्दादिभ्यश्चत्वार इति पृथक्पाठोर्थवान्भवति । ननु च तुन्दादिभ्यो ऽनकारान्तेभ्योपीनिठनाविध्यते पिच्छादिभ्यस्त्वकारान्तेभ्य एव, तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पठेरन् तदा पिच्छादिभ्योऽप्यनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम्, अथ पिच्छादिषु तुन्दादयः पठेरन् तदा तुन्दादिभ्योऽप्यनकारान्तेभ्य इनिठनौ न स्याताम्, यत्तर्हि कानि चिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठति कानि चित्तुन्दादिषु तद्वथोक्तस्यार्थस्य ज्ञापकं भविष्यति, तथा कैशादुन्यतरस्यामिति न वक्तव्यं प्रकृतान्यतरस्यां गृहणानुवृत्त्या इन्ठन्मतुपां सिद्धत्वात्, तदिनिठनोः प्राप्तर्यं क्रियमाणं पूर्वस्यान्यतरस्यां गृहणस्य समुच्चयार्थत्वं ज्ञापयति । ‘पाष्णिधमन्योर्दोर्धश्चेति’ । पाष्णीलः धमनीलः । ‘वातदन्तबलललाटानामूङ् चेति’ । वातादिभ्यो लञ् भवति तस्य च लच ऊडागमो भवति वातूलः दन्तूलः बलूलः ललाटूलः । ‘जटाघटाकलाः क्षेप इति’ । एते शब्दाः क्षेपे गम्यमाने लचमुत्पादयन्ति । जटाल इत्यादि । क्षेप इति किं, जटावांस्तापसः । ‘क्षुद्रजन्तूपतापयोश्चेति’ । क्षुद्रजन्तुरानकुलात्, उपतापो रोगः, । ‘विपादिकाल इति’ । पादस्फोटो विपादिका, सिध्मगडुशब्दयोरनुपतापार्थः पाठः ॥

“वत्सांसाभ्यां कामबले” ॥ ‘कामवति बलवति चेति’ । मत्वन्तनिर्देशेन कामबलशब्दयोरर्शं आद्यचप्रत्ययान्ततां दर्शयति । ननु च वत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च रूढौ न कामबलयोस्तत्कथं ता-

भ्यां लज्जन्ताभ्यां कामवान् बलवांश्चोच्यत इत्यत आह । 'वृत्तिविषय इति' ।
कुत एतज्ज्ञायत इत्याह । 'न ह्यत्रेति' । वाक्ये योनयोः प्रसिद्धोर्थः स
वृत्तौ नास्तीत्यर्थः । यस्त्वस्ति तं दर्शयति । 'वत्सल इति' । 'सहवानुच्यत-
इति' । स्नेहे रागः कामः । सर्वत्रैवात्र प्रकरणे मतुप्समुच्चयित इत्यत्रापि
मतुपा भवितव्यमिति शङ्कामपनयति । 'न चेति' । अनेनैव हेतुना
वाक्यमपि न भवति, अत्र वत्सांसशब्दौ द्वौ, अस्यास्मिविति च प्रत्यया-
र्थावपि द्वावेव, तथापि यथासंख्यं न भवति, कथम्, अजादयदन्तं लघ्वचरं
पूर्वं निपततीत्यसंबलशब्दयोः पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातलक्षणव्यभिचा-
रविज्ञात् । एवं सर्वत्रैवात्र प्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥

"लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यश्शनेलचः" ॥ 'अङ्ग कल्याण इति' ।
अङ्ग इत्येतत्कल्याणविशिष्टेर्धे वर्तमानं प्रत्ययमुत्पादयति, कल्याणान्यङ्गा-
न्यस्या अङ्गना, स्त्रिया एवाभिधानं, कल्याण इति किम्, अङ्गवती । 'शाकी-
पलालीदद्रवां ह्रस्वत्वं चेति' । शाक्यादीनां न प्रत्ययो भवति ह्रस्वत्वं
च, शाकिनं, पलालिनं, महच्छाकं शाकी, नानाजातीय एकसमाहारे वा,
पलालोदः, पलाली, भिचानि वा शालिकोदवादिपललानि । दरिद्राते-
र्यालोपश्चेति दरिद्रातेरुच्चारः प्रत्ययो भवति रिकाराकारयोश्च लोपः ।
दद्रूः, त्वग्रोगविशेषः, स यस्यास्ति स दद्रुणः । 'विष्वगिति' । विष्वक्श-
ब्दाच्चप्रत्ययो भवति उत्तरपदलोपश्च स चाङ्गतसन्धेरङ्गतसन्धिकार्यस्य,
अङ्गतयणादेशम्येत्यर्थः, विषु नाना अञ्चन्तीति विष्वञ्च, तान्यस्य सन्तीति
विषुणः, विषुवदाख्यः कालस्तस्य हि नानागतीनि दिनानी सन्ति, तदा-
अयत्वाद्विवसान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य, तथा मृत्युर्जायुरनवस्थितपङ्क-
तिर्मनुष्यादिश्च विषुणस्तत्र वृत्तिविषये गमनक्रियान्तर्भावाद्विष्वग्गमन-
मस्यास्तीत्येवं वाक्यादेरभिधानमिच्छन्ति, यदि तु कृते यणादेशे उत्तर-
पदलोपः स्याद् बलि लोपे सति विष्ण इति प्राप्नोति । 'लत्प्या अख्येति' ।
लत्प्रीशब्दाच्चप्रत्ययो भवति अकारश्चान्तादेशः, लत्प्रीरस्यास्ति लत्पणः ।
'जटाघटाकलाः, सेप इति' । जटादयः सेपे गम्यमाने इलचमुत्पादयन्ति,
अटिलः, घटिलः, कलिलः, सेपादन्यत्र जटावान् ॥

“प्रज्ञाश्रद्धाचोवृत्तिभ्यो णः” ॥ सूत्रे वृत्तिशब्दो वार्तिके दर्शनात्म-
सिप्तः । वृत्तिर्विच्छेदप्रतिविधानादि, प्रज्ञायहणं किमर्थं, प्राज्ञ इत्येतद्रूपं
यथा स्यात्, प्रज्ञादिभ्यश्चेत्याणि कृते सिद्धमेतत्, प्रज्ञ एव प्राज्ञः, यस्य हि
प्रज्ञास्ति स प्रज्ञानाति । सत्यं, स्त्रियां त्वणि ङीष् भवति, प्राज्ञी, अस्मि-
न्सु णे टाबेव भवति, प्राज्ञा । इह तु गुणभूतया क्रियया व्याकरणादीनां
संबन्धे णाश्लेषभयोरपि व्याकरणं प्राज्ञ इति भवति, यथा कृतपूर्वा कट-
मिति तद्विप्रयोगे हि षष्ठी न भवतीत्युक्तम् ॥

“तपस्सहस्राभ्यां विनीनी” विनीन्योरिकारो नकारस्येत्संज्ञा
मा भूदिति । केचित्तु विनीनावितीकाराकारौ पठन्ति, नकारान्तपाठे
त्वित्संज्ञा प्राप्नोति । ‘प्रत्यायार्थयोस्त्वित्यादि’ । यथा त्वनिष्पन्नाणामपि
यथासंख्यं न भवति तथा पूर्वमेवोक्तम् । ‘असन्तत्वादित्यादि’ । तपः-
शब्दादस्मायामेधेत्यादिना विनिप्रत्यये सिद्धे सहस्रशब्दादपि अत इनि-
ठनावितीनिप्रत्यये सिद्धे यत्पुनरिदं विधानं तदुक्त्यमाणेनाणा बाधा मा
भूदित्येवमर्थम् । ‘अणिति’ । हेतौ तृतीया, कर्तरि तु कृद्योगलक्षणा षष्ठी न
प्राप्नोति, उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात्तृतीया भविष्यति, विनीन्यो-
र्बाधा मा भूदिति कर्मणोपि गम्यमानत्वात्, यथा येनादर्शनमिच्छ-
तीति । नैतदस्ति । अकाराकारयोः प्रयोगे नियमस्य प्रतिषेधात्, तस्माद्वेता-
श्चैव तृतीया, घञन्तो वा बाधशब्दः पठनीयः । ‘सहस्रशब्दादुपि बाध्यत-
इति’ । बाधा तु ठन इनणोः प्रतिपदविधानात् ॥

“अण् च” ॥ ‘अण्प्रकरणइत्यादि’ । प्रकरणं प्रस्तावः काण्डं वा ।
ज्योत्स्वादिराकृतिगणः । न तु ज्योत्स्वातमिसेत्यादिसूत्रे पठितानां ग्रहणम् ।
‘ज्योत्स्वः पद्म इति’ । स पुनः पूर्वः पद्मः, तत्र हि पञ्चदशस्वपि तिथिषु
ज्योत्स्वा भवतीति कृत्स्नः पद्मो ज्योत्स्वया व्याप्यते, एतेन तामिस्रो
व्याख्यातः, तमःसमूहस्तामिस्रं मत्वर्थाया रस्तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि
विक्रान्ते तत्रास्मिन्नस्ति स तामिस्रोपरः पद्मः, तमिस्रा रात्रिर्यस्मिन्निवृ-
त इति वा तामिस्रः, नरकविशेषस्यैवा संज्ञा, कुण्डलार्हः कौण्डलस्तत्र

यथाकथञ्चिन्मत्वर्थीय उपपादः, यस्तु संसक्तकुण्डलः स कुण्डली भवति, अयं च नियम इतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते ॥

“सिकताशर्कराभ्यां च” ॥ ‘शर्करं मध्विति’ । शर्करा माधुर्यं न तु गुडः, मधुनि तस्याभावात् । ‘अदेश इहोदाहरणमिति’ । देशे विशेषस्य व्रत्यमाणत्वात् ॥

“देशे लुबिलचौ च” ॥ ‘मनुष्यं चेति’ । अन्यतरस्यां ग्रहणेन मनुष्यः सर्वत्र समुच्चयात् । ‘सिकता देश इति’ । लुपि युक्तवद्भावः । ‘देश इति किमिति’ । एतेन योगविभागेऽपि पर्यनुयुक्त एव भवति, तेन सिकताशर्कराभ्यां लुबिलचौ चेत्येव कस्माच्च कृतमित्यर्थः ॥

“दन्त उवत उरच” ॥ ‘दन्तशब्दादुवतोपाधिकादिति’ । सूत्रे तु पञ्चम्यर्थं प्रथमा सप्तमी वा । ‘दन्ता उवता अस्य दन्तुर इति’ । हिमशिलाशर्करादन्तुराणीत्यादयो लक्षणाप्रयोगाः ॥

“ऊषसुपिमुष्कमधो रः” ॥ समाहारद्वन्द्वे सौमः पुल्लिङ्गनिर्देशः । सुषिमधुभ्यां मनुषि प्राप्ते इतराभ्यामिति नोऽश्व रो विधीयते, ऊषा इरिणपांसवः, सुषिशिकुद्रं, मुष्कावण्डौ, मधु माधुर्याख्यो रसविशेषः, न मात्तिकं माध्वीकं वा, अनभिधानात्, एवं च मध्विदं मधुरमिति मधु-न्यपि प्रयोगोपपत्तिः, इह च न भवति मध्वस्मिन् घटे विद्यतइति । ‘रप्र-करणइति’ । प्रकरणं प्रस्तावः । ‘कण्ठविवरं महदिति’ । गर्दभे व्युत्पत्तिं दर्शयति, तैत्तये त्वव्युत्पत्तयः खरशब्दः, मुखो वाचालस्तस्य हि सर्व-स्मिन्वक्तव्यं मुखमस्ति, वक्तव्यावक्तव्यविवेकाभावात्, मुखं वागिन्द्रियम् । ‘हस्तिहनुः कुञ्जरशब्देनोच्यतइति’ । वृत्तिविषये, एतच्च सम्भवत्तदवधार्यः किमिति त्यज्यतइत्यभिप्रायेणोक्तं, जातिशब्दस्तु कुञ्जरशब्दो हस्तिश-ब्दवत् । ‘नगरमिति’ । नगा वृक्षाः पर्वताश्च । अयमपि जातिशब्द एव, तथा च नगरी जातिलक्षणे ङीष् भवति । नगरशब्दोऽयमस्मादिषु पठ्यतइति वृद्धादिसूत्रेणास्य सिद्धत्वात्तस्मादो न वक्तव्यः । ‘पाण्डु-रमिति’ । पाण्डुः शुल्को वर्णस्तद्वत्पाण्डुरं, पाण्डुरशब्दस्य व्युत्पत्ति एव कुण्डमात्रे गुणिनि च वर्तते ॥

“दुदुभ्यां मः” ॥ दुशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमुकारान्तम् ।
‘हठिषु च मतुष्व विकल्प्यतइति’ । तदर्थस्य मतुपाभिधातुमशक्य-
त्वात् ॥

“केशाद्वेन्यतरस्याम्” ॥ ‘मनुष्यमुच्चयाथं तदित्युक्तमिति’ ।
एतच्च सिध्मादिभ्यश्चेत्यत्रैव व्याख्यातम् । ‘वप्रकरणइति’ । प्रकरणं
प्रस्तावः, मणिवो नागविशेषः, हिरण्यवो निधिविशेषः, कुञ्जरविशेष
इत्यन्ये । ‘विम्बावः कुराव इति’ । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः ।
‘राज्जीव इति’ । कृदिकारादक्तिन इति ङीष्णतात्पर्ययः । ‘अर्णव
इति’ । अर्णमुदकम् अर्त्तरसुवट् च । ‘छन्दसीवनिषौ चेति’ । चकारादुश्च,
अन्यतरस्यां षहणानुवृत्तेस्तु मतुप्, तदाह । ‘वश्च मतुप् चेति’ ।
‘रथीरिति’ । रथोस्यास्तीत्यर्थः । ‘सुमङ्गलीरिति’ । सुष्ठु मङ्गलं, सुः
पूजयामिति प्रादिसमासः, ततोनेन मत्वर्थीय ईकारः, लाघवाद्बहुव्री-
हिणा भविष्यमिति न्यायश्चान्दसत्वादनाश्रितः । ‘मघवानमिति’ ।
मघं धनं तदस्यास्तीति वनिप्, मतुपि तु मघवच्छब्दः, किमर्थं तर्हि
मघवा बहुलमिति तत्रैव वक्ष्यामः । ‘उट्वा चेति’ । उच्छब्दादुद्गताभि-
धायिनो वप्रत्यये टाप् । ‘उट्तीति’ । मतुपो भय इति वत्त्वं, ङीप् ।
‘मेधारथाभ्यामिति’ । इदमपि छन्दोविषयम् ॥

“गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम्” ॥ ‘गाण्डीवं धनुरिति’ । अर्जु-
नस्य । ‘अज्रगवं धनुरिति’ । पिनाकमेतत् । ‘उभयथा सूत्रं प्रणीत-
मिति’ । तन्त्रन्यायाश्रयेण, प्रयोगश्चाभयथापि भवति गाण्डीवी कन-
कशिलानिभं भुजाभ्याम्, आधिरोहति गाण्डिवं महेष्वाविति च, संज्ञाय-
हणस्यैव प्रपञ्चः ॥

“रज कृष्यासुतिपरिषदो वलच्” ॥ ‘आसुतीवल इति’ । वृज्
अभिषवे, क्तिन्, आसुतिरभिषवः, । ‘परिषदुल इति’ । परितः सीद-
न्तीति परिषत्, सत्सूदृषेत्यादिना क्तिप्, सदिरप्रतेरिति वत्त्वं, पर्षच्छ-
ब्दमन्ये पठन्ति, षदिभसोदिः, बाहुलकात्पृषेरपि भवति, पर्षदेवा दशा-
वरेति हि दृश्यते, पार्षदकृतिरेवा तत्र भवतां, सर्ववेदपार्षदं ङीदं शास्त्र-

मिति च भाष्ये, पर्वटुला महावह्नौरागतैः कठकाश्रमादिति, च भट्ट-
काव्ये, परिबच्छब्दस्तु प्रसिद्ध एव, सहस्रशः समेतानां परिबस्त्वं न विद्व-
त इति मनुः । अत्र च सूत्रे उभयोरपि ग्रहणमिति उभयथा सूत्रप्रख्य-
नात् । ‘भातृवल इति’ । वल इत्यत्राण्यग्रहणानुवृत्तेर्दीर्घाभावः, पुत्रवल
उत्साहवल इत्यत्र त्वसंज्ञयां दीर्घाभावः, संज्ञायां तु दीर्घत्वं, वल
इत्यत्र हि वनगिर्योः संज्ञायामित्यतः संज्ञायामित्यनुवर्त्तते ॥

“दन्तशिखात्संज्ञायाम्” ॥ दन्तावलो गजः, दन्ती दन्तावलो
हस्तीत्यमरसिंहः । ‘शिखावलं नगरमिति’ । ननु देशे शिखाया वलजिति
चातुरर्थिकेनैव सिद्धं तच्चावश्यं कर्त्तव्यं, निवृत्ताद्वयं, सत्यम् । इहापि
शिखाग्रहणमदेशार्थमवश्यं कर्त्तव्यम्, इहापि यथा स्यात् शिखावलः
स्यूतेति, यद्वाविविधा संज्ञा भवति तत्र देशे मत्वर्थे परत्वादनेनैव लज्युक्त
इति मत्वा शिखावलं नगरमित्युदाहृतम् ॥

“ज्योत्स्नातमिस्त्राशङ्गिणोर्जस्विनूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीसाः” ॥
‘ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभेति’ । तत्रावयवभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थापपत्तिः,
एतेन तमःसमूहे तमिस्रशब्दो व्याख्यातः, निघण्टुषु तु तमःपर्यायस्तमि-
स्रशब्दः पठितः, तत्र समूहसमूहिनोर्भेदोपचारः । ‘स्त्रीत्वमतन्त्रमिति’ ।
व्याख्यानमत्र शरणम् । ‘शङ्गादिनच्प्रत्यय इति’ । यद्यपि सूत्रे चकारो-
नुच्चारितस्तथाप्यन्तोदात्तस्योच्चरणादेवं कल्प्यते । ‘ऊर्ज्जस्यासुगायम
इति’ । ऊर्जस्वतीः, पयस्वतीः, ऊर्जस्वत्ययस्वदित्यसुनन्तान्मत्तुम् दृश्यते,
इह त्वनाश्रयणे हेतुर्मुंयः । सूत्रे ऊर्जस्विनोर्मिचिति नान्तत्वाभि-
व्यक्तये नलोपो न कृतः ॥

“अत इनिठनौ” ॥ ‘अकारान्तादिति’ । स्वरूपग्रहणं तु न
भवति, अच्छब्दान्तात्कुर्वत्यचदित्येवमादेरिति रसादिभ्यः पुनर्वचनात्तद्व्य-
नेन प्राप्तयोरनिठनोर्बाधनार्थमित्युक्तम् । ‘तपरकरणं किमिति’ ।
ग्रीहादिषु मालादीनामाकारान्तानां पाठो नियमार्थो भविष्यतीति
प्रश्नः । किमाकारान्तविषयो नियम उत स्त्रीप्रत्ययान्तविषय आहो-

स्विदाबन्तविषय इति संदेहसम्भवादवश्यं कर्तव्यं तपरकरणमित्युत्तरे-
भिप्रायः । 'एकाक्षरादिति' । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थमित्युक्तं,
तत्र चैकाच इति पठितं, तेनैतत्सिद्धम् । 'कार्योति' । कार्यशब्दात्क-
दन्तात्मत्ययः । 'तन्दुलीति' । जातेः ॥

“ग्रीह्यादिभ्यश्च” ॥ 'शिखादिभ्य इति' । शिखादयोत्रैव
वक्ष्यन्ते । 'इकन्यवखलादिष्विति' । विषयसप्तम्येषा, एतेष्वत्रैव वक्ष्यन्ते ।
'इकचिति' । ठचित्यर्थः, पूर्वाचार्यप्रक्रियापेक्षस्त्विकचिति निर्द्वैशः श्लोक-
पूरणार्थः । 'परिशिष्टेभ्य उभयमिति' । एतच्च सर्वमिति करणानुवृत्तेर्लभ्यते ।
'एवं तर्हीति' । विपर्ययस्तु न भवति तत्र स्वरूपग्रहणमिहार्थग्रहणमिति,
असंज्ञातविरोधित्वेनात्रैव स्वरूपग्रहणस्य युक्तत्वात् । 'शीर्षाचञ इति' ।
नञः परो यः शीर्षशब्दस्तस्मादिनिठनौ भवतः, अशीर्षो अशीर्षिकः, न
विद्यते शिरो यस्य स एवमुच्यते, अचि शीर्ष इति शिरसः शीर्षभावः,
वाक्येपि तस्यैव भाविनो निर्द्वैशः ॥

“तुन्दादिभ्य इलञ्च” 'स्वाङ्गाद्विवृद्धादिति' । विवृद्ध्युपाधिका-
त्स्वाङ्गवाचिन इलजादयो भवन्ति, विवृद्धो कर्णावस्य कर्णिलः, कर्णो,
कर्णिकः, कर्णवान् ॥

“एकगोपूर्वाठञ् नित्यम्” ॥ 'एकशतमस्यास्तीति' । एकं च तच्छतं
चेति पूर्वकालेत्यादिना कर्मधारयः, षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्द्वन्द्वञ्च न भवत्य-
नभिधानात्, इतिकरणानुवृत्तेश्च । 'कथमिति' । एकगोशब्दस्याप्यनकारा-
न्तत्वात्प्रश्नः । 'समासान्ते कृतइति' । गोरतद्वितलुकीति टचि ।
'कथमिति' । इवर्णान्त एव शकटिशब्दोस्तीति मन्यमानस्य प्रश्नः, अन-
भिधानादेव एकावशत्यादिभ्यो न भविष्यति किमत इत्यस्यानुवृत्त्या
तत्राह । 'अवश्यं चेति' । 'एवमाश्रयमिति' । एवमादि यत्सूत्रं तदर्थ-
मित्यर्थः, ततः परे तु ये योगा वातातीसाराभ्यामित्येवमादयस्तेष्वत इत्य-
स्योपयोगो नास्तीति । 'नित्यग्रहणमित्यादि' । अन्यथान्यतरस्याग्रहणेन
सर्वत्रैवात्र प्रकरणे मतुप्समुच्चयादत्रापि प्रसङ्गः । 'एकेन वेति' । यद्य-

वश्यं समर्थयितव्यमिति भावः, तत्र सुप्सुपेति समासः, कथमेकदण्डीति, एकदेशिनैकाधिकरणइति निर्देशो ज्ञापयति इतिरपि क्वचिद्वतीति ॥

“शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्” ॥ निष्कादित्येतद्गुणभूताभ्यामपि शतसहस्राभ्यां संबद्ध्यते न तदन्तेनेत्याह । ‘तौ चेदिति’ । ‘सुवर्णनिष्कशतमित्यादि’ । यत्र निष्कशब्दः पूर्वपदं न भवतीत्यर्थः । अन्तग्रहणं किम् । निष्काच्छतसहस्राभ्यामित्युच्यमाने संदेहः स्यात् किं पूर्वपदं किमुत्तरपदमिति ॥

“रूपादाहतप्रशंसयोऽप्यप्” ॥ ‘रूपा दीनारा इति’ । पुरुषाद्याकारचिह्नितौ सुवर्णपरिमाणविशेषौ व्यवहाराय कल्पितौ दीनारकार्वापणौ । ‘निघातिकाताडनादिनेति’ । तीक्ष्णाया आयसी शलाका निघातिका, यया पुरुषाद्याकारं सुवर्णादौ सुवर्णकारा उद्भावयन्ति, कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे खलु, निहन्यतेनया निघातिका तथा यत्ताडनं तदादिना, आदिशब्देन मुद्राप्रतिमुद्रणादि गृह्यते, क्वचिन्निघातिकाताडनेन पुरुषाद्याकार उद्भाव्यते क्वचिन्मुद्रया प्रतिमुद्र्यते दीनारादिषु । ‘तदाहतमित्युच्यते इति’ । आहननेन निष्पादितत्वात् । प्रायेण केदारशब्दः पठ्यते, तस्यैव विधेयं प्रसिद्धिर्मुद्रया । ‘हिम्याः पर्वता इति’ । हिमवान् तत्पर्यन्तवर्तिनश्च भूम्नि यप् । गुण्या गुण्यन्तः । इतिरपि दृश्यते गुण्यगुण्य इति न व्यजीगणत् ॥

“अस्मायामेधासृजो विनिः” ॥ ‘मंतुप् सर्वत्र समुच्चीयत एवेति’ । पूर्वं नित्यग्रहणेनान्यतरस्यां ग्रहणं तत्रैव न संबद्ध्यते इह तु संबद्ध्यतएवेत्येवशब्दस्यार्थः । तथा च तसौ मत्वर्थइत्यत्र पयस्वान् यशस्वानिति भाष्यउदाहृतम् । ‘पयस्वीति’ । तसौ मत्वर्थइति भत्वाञ्जशत्वाभावः ॥

“बहुलं कृन्दसि” ॥ ‘अष्ट्र वीति’ । अशेषानि अष्ट्रा, दंष्ट्रापर्यायोऽयं मन्त्रेषु प्रयुज्यते अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्वरीधृजत् । शुनमष्ट्रा व्यचरत्कपदीति, तत्रास्मादेव पाठादृष्टम् । ‘द्वयोभयद्वयानीति’ । अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात् । द्वयद्वयाच्चालुरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यां ग्रहणेनेति नौ प्राप्येते चका-

इस्य सुट्ट इतीत्संज्ञा । एवमुत्तरत्रापि, अन्ते तु चकारो नैवास्ति । 'हिमः खे-
लुरिति' । इकारादिः प्रत्ययः । 'बलादूलजिति' । सिध्मादिषु मत्वर्थे वलूल-
बातूलयोः प्रकारान्तरेण व्युत्पत्तिर्दर्शिता । 'पर्वमरुद्वां तजिति' । आद्युदा-
त्ताच्चा नकारः, महतो नाम राजा, यचेतं श्रूयते महतः परिवेष्टारो महतस्या
मसन् रुहइति, उपसर्गसंज्ञायां तु मरुच्छब्दस्योपसंख्यानानादत्र उपसर्गात्
इति तत्त्वमनञन्तत्वेऽपि भवति, महत एनं देवासुर्महत इति व्युत्पत्तिर्दे-
र्शिता, तत्र सृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति, मरुच्छब्दो
रुहोऽइतिरिति उतिप्रत्ययान्तत्वादनोदात्तस्योपसर्गाश्चाभिवर्जमित्या-
द्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

“ऊर्णोया युस्” ॥ ‘ऊर्णोयुरिति’ । पदत्वाद्यस्येति लोपो न
भवति ॥

“वाचो मिनिः” ॥ ‘वाग्मीति’ । चकारस्य कुत्वजश्ले, तत्र द्वयो-
र्गकारयोः श्रवणं भवति, अथ मिनिरेव कस्माच्चोच्यते, तत्रापि हि कुत्वज-
श्लेषयोर्वाग्मीति सिद्ध्यत्येव, ननु चैवमेको गकारः स्यात्, न चानचि चेति
द्विर्वचनं दीर्घादाचार्याणामिति प्रतिषेधात् । अथापि द्वयोरेकुस्य
वा श्रवणे विशेषो नास्तीत्युच्येत, एवमपि यरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां
नित्यवचनमिति नित्यमनुनासिकः प्राप्नोति यथा वाङ्मयं त्वङ्मयमिति ॥

“आलजाटचौ बहुभाविणि” ॥ ‘यो हि सम्यग्भाषतइति’ ।
बहुपीति भावः ॥

“स्वामिन् नैश्वर्ये” ॥ ‘स्वशब्दादैश्वर्यवाचिन इति’ । अन्यत्रा-
त्मात्मीयस्मातिधनवाचिनोऽपि स्वशब्दस्यैतद्वृत्तिविषये ऐश्वर्यवाचित्वं स्व-
भावतो भवति, तेन धनवाचिधनो वेशिता स्वामीत्युच्यते, न त्वयं धनव-
चनः, तथा च धनस्य स्वामीत्यपि भवति, अन्यथा मतुप आमिनवा बाध-
प्रसङ्गः, अन्यतरस्यां ग्रहणेन मतुप्समुच्चयेऽपि धनस्य स्वामीतिवद् धनस्य
स्ववानित्यपि प्राप्नोति, तस्मादैश्वर्यवचनः स्वशब्दो न धनादिवचन इति
स्थितं, धनयोगादैश्वर्यमित्यपि नास्ति वागादिविषयेऽपि दर्शनात्, वाच-
स्यतिः वाचः स्वामीति, न च तत्र धनत्वप्रसिद्धिरस्ति ॥

“अर्शआदिभ्योऽच्” ॥ ‘स्वाङ्गाद्रीनादिति’ । हीनं चिकूलं, हीन-
स्वाङ्गाचिनोच् भवति, सञ्जः पादोस्यास्तीति सञ्जः । काणं चतुरस्या-
स्तीति काणः, कथं कुण्डिहंस्तोस्यास्ति कुण्डिरिति, अभेदोपचारात्, सञ्जा-
दिभ्यपि तर्हि तथैव भविष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनं भेदविज्ञायां मनु-
ष्याभूदिति, अथ कुण्डिशब्दान्मतुप् कस्माच्च भवति अनभिधानात्,
सञ्जादिभ्योपि तर्ह्यनभिधानादेव मतुम् भविष्यति, अन्तोदात्ताद्यं तु, ये
आद्युता हीनस्वाङ्गाचिनस्तेष्वन्तोदात्तत्वं यथा स्याद् यदि संभवति ।
‘वर्णादिति’ । वर्णश्चाचिनः शुल्कशब्दादच्प्रत्ययो भवति, शुल्कोस्यास्तीति
शुल्कः षट्, गुणवचनेभ्यो मतुगो लुङ्प्रत्यय इति सिद्धम्, अन्तोदात्ताद्यं
तु, ये आद्युदात्ता वर्णश्चाचिनस्तेषु तद्व्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । अपर
आह, गुणवचनेभ्योयं तद्वति प्रत्ययो विधीयते तेन शुल्काः प्रासादा
अस्मिन्नगरे शुल्कं नगरमिति भवतीति ॥

“द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः” ॥ ‘तद्विषयेभ्य इति’ । त-
च्छब्देनोपतापो गर्ह्यं च प्रत्ययमृश्यते न द्वन्द्वः, तस्यैव तद्विषयत्वासंभवात् ।
‘प्राणिस्थार्यवाचिभ्य इति’ । इदं तु सर्वेषां ग्रहणम् । ‘चित्रललाटिकाव-
तीति’ । नियतद्रव्यविवक्षायां जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावाभावाद्वापः
श्रवणम् । ‘सिद्धे प्रत्ययइति’ । अत इतिठनावित्यनेन । ‘ठनादिबाध-
नार्थमिति’ । आदिशब्देन मतुपो ग्रहणम् ॥

“वातातिसाराभ्यां कुक् च” ॥ ‘वातातिसारयोर्ह्युपतापत्वा-
दिति’ । अतिसारसाहचर्याद्वातस्यापि व्याधेरेव ग्रहणं न वायोरिति
भावः । ‘सिद्धे प्रत्ययइति’ । इनावेवेत्यर्थः । रोगे चायमिष्यतइति
क्वचित्पठ्यते तत्रोक्ते हेतुः ॥

“वयसि पूरणात्” ॥ ‘मासः संवत्सरो वेति’ । प्रकरणादिवशा-
त्पञ्चमादिशब्दस्य काले वृत्तिः, ततश्च वयसि द्योत्यइति विशेषणं
तत्रोपपन्नमिति भावः ॥

“सुखादिभ्यश्च” ॥ ‘इतिप्रत्ययो नियम्यतइति’ । पूर्वसूत्रे इनि-
रेव भवतीति नियमस्वरूपं दर्शितम्, इहापि तथैव नियमः, नन्वेवं यत्

एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमिति सुखादय एव नियता भवन्ति तत्कि-
मुच्यते इतिप्रत्ययो नियम्यतइति, अन्यनिवृत्तिविशिष्टं व्यस्यस्यापन-
मत्र नियम इत्यदोषः । 'मनुज्वाधनार्थं व व्रनमिति' । न तु ठन्वाधनार्थे,
शिक्षादिभ्य इनिर्वाच्य इत्यनेनैव ठनो निवर्त्तितत्वादिति भावः ॥

“ धर्मशीलवर्णान्ताच्च ” ॥ ‘ ब्राह्मणवर्णीति ’ । ब्राह्मणानां वर्णो
जातिस्तद्वान् ब्राह्मणवर्णी ब्राह्मण एव ॥

“ हस्ताज्जातौ ” ॥ ‘ इतिप्रत्ययो नियम्यतइति ’ । मत्वर्थसंभव-
मन्त्रिणात्र प्रकरणे नियमवाचो युक्तिः, परमार्थतस्तु विधिरयं, कथं, गजश-
ब्दवज्जातिशब्देऽयं नात्र मत्वर्थेगम्योस्ति, तथा च विहस्तेपि गजे हस्तीति
भवति जातिसद्भावात्, हस्तसंबन्धविषयायां च हस्तिन्यपि मनुष्य भवति
हस्तवान् हस्ती हस्तवान्पुरुष इतिवत्, एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यं,
हस्तयहणं चोपलक्षणायां मन्यते, तेन दन्ती विषाणी केसरीत्यादि सिद्धं
भवति ॥

“ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ” ॥ ‘ ब्रह्मचारीति ’ । ‘ त्रैवर्णिकोभिमत
इति ’ । यद्यपि गुरुकुलवासिनि प्रथमाश्रमे ब्रह्मचारिशब्दः प्रसिद्धस्तथापीह
लघ्यानुरोधाच्चैवर्णिकमात्रमभिमतो न त्वाश्रम इत्यर्थः, तस्य कादाचित्कं
ब्रह्मचर्ययोगं दर्शयति । ‘ स हीति ’ । ब्रह्म चरतीति ब्रह्मचारी, ब्रह्म
वेदः, इह तु तदध्ययनार्थो नियमविशेषोभिमत इत्याह । ‘ नियममिति ’ ।
तत्र ब्रह्मचारीति, व्रतइति णिनिः, ब्रह्मचारिशब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागेन
त्रैवर्णिकमात्रपरत्वे कारणमाह । ‘ ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा इति ’ ॥

“ पुष्करादिभ्यो देशे ” ॥ ‘ अर्थीति ’ । असन्निहितार्थीत्यर्थः,
कालतश्चासन्निधिर्न देशतः, तत्र विरोधादस्तीति न संबद्ध्यते, ततश्चाप्राप्त
एवेनिर्विधीयते, तत्क्रकौण्डिन्यन्यायेन च सत्तोपाधिकादिनेरभावः । ‘ अर्थवा-
निति ’ । सन्निहितार्थ उच्यते । ‘ तदन्ताच्चेति ’ । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिप्रतिषेधादयमारम्भः । ‘ धान्यार्थीति ’ । धान्यरूपोर्थासन्निहि-
तोऽस्येत्यर्थः, कर्मध रयादिनिः, नन्वर्थयतेर्णिनिनैतत्सिद्धं धान्यमर्थयते
धान्यार्थी, एवमपि णिनीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति, एवं तर्हीदं स्यात्

अर्थेनमर्थः प्रार्थना सा यस्यास्ति सार्था, धान्यस्यार्था धान्यार्थः, धान्य-
प्रार्थना, सा यस्यास्ति स धान्यार्थीति, एवं च कृत्वेदमपि सिद्धं भवति
अर्थिकः प्रत्यर्थिक इति, अर्थोच्चासन्निहितादिति तूच्यमाने इनेरेव
विधानादुच्यते स्यात्, एकाक्षरात्कृतो जातेरिति प्रतिषेधो नित्यः, तेन
कार्यो कार्यिक इतिवद् इनिठनौ भविष्यतः, मतुबनभिधानाच्च भविष्यति,
न च धनवाचिनेर्ष्यशब्दात्सन्निहितादपीनिठनोः प्रसङ्गः, अनभिधाना, देव-
मर्थोच्चासन्निहितात्तदन्ताच्चेति न वक्तव्यमिति स्थितम् ॥

“बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्” ॥ ‘अन्यतरस्यांसहणेनेत्यादि’ ।
पूर्ववत्समुच्चये तस्य वृत्तेः, चकार एव तु न कृतः, किं कुर्मः, यदि तु
विकल्पार्थेनानेन प्रत्ययो वित्येत ततो मतुपा मुक्ते यथाप्राप्तमिनिठनौ
द्वौपि स्यातां, नन्वेवं सति सूत्रारम्भेनर्थकः स्यात्, विनाप्यनेन प्रत्यय-
त्रयस्य सिद्धत्वात् तत इनिरेव भविष्यति, कुतो नु खल्वेतद् इनिरेव
भविष्यति न पुनष्टनेव स्यादिति, तस्मात्समुच्चयः ॥

“सञ्ज्ञायां मन्माभ्याम्” ॥ ‘प्रथिमिनी दामिनीति’ । अनि-
स्मन्प्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन चेति तदन्तविधिः, नस्तद्वित इति
टलोपः ॥

“कंशभ्यां बभयुस्तिस्तुतयसः” ॥ ‘कंशमिति मकारान्ताविति’ ।
कशब्दः सुखत्रायायुग्रहमस्तकवाचक इत्यकारान्तः कशब्दो यद्यपि
प्रसिद्धः, मकारान्तापि क्वचिदस्तीति, प्रदर्शनार्थं मकारान्तावित्युक्तम् ।
‘उदकसुखयोर्वाचकाविति’ । न यथासंख्यं किं तर्हि यथासंभवं, कमित्यु-
दकसुखयोर्वाचकं, शमिति सुखस्य, अल्पाच्यतरमिति सुखस्य पूर्वनिपातः
प्राप्तो न कृतः सूत्रकारेणैव तत्र व्यवहृतित्वात्, उदाहरणेष्वनुस्वार-
परसवर्णौ, तत्र यकारवकारयोः सानुनासिकौ यकारवकारौ ॥

“अहंशुभयोर्मुम्” ॥ ‘अहमिति शब्दान्तरमेवेति’ । ननु नात्र
कश्चिच्छब्दः प्रकृतो यदपेक्षं शब्दान्तरत्वं स्यात्, सत्यं, त्वाहौ सावित्य-
स्मदादेशोऽहंशब्दः प्रसिद्धिवशाद्द्विष्यो निर्दिष्टप्रायः, तदपेक्षं शब्दान्तर-
त्वम्, अहङ्कारे वर्तत इत्यनेनार्थभेदमाह, गर्वाभिमानो ऽहङ्कारः ।

‘अहंयुः शुभंयुरिति.’ । पूर्ववदनुस्वारपरमवर्णो, उर्णोया युसित्यत्र येच्छन्द-
सीति नानुवर्तयन्ति तेषामत्रैवोर्णायहणं कर्तव्यम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरी पञ्चमस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

“प्राग्दिशो विभक्तिः” ॥ ‘विभक्तिसञ्ज्ञास्ते वेदितव्या इति’ ।
विभक्तिरिति शब्दः संज्ञा येषां ते तथोक्ताः । ननु विभक्तिशब्दः पूर्वमेव
सुप्तिङां संज्ञात्वेन विनियुक्तः, संज्ञा च प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययति न
स्वरूपम्, अतः सुप्तिङामेव संज्ञात्वं युक्तं न विभक्तिशब्दस्य, सत्यं, सुप्ति-
ङस्तु संज्ञा भवन्तः प्रत्येकं समुदिता वा भवेयुः, न तावत्प्रत्येकम्, अनेक-
संज्ञाकरणे प्रयोजनाभावात्, नापि समुदिताः, गौरवाद्नावृत्तेश्च, आव-
र्त्तित्यो हि संज्ञा भवन्ति, न च समुदाय आवर्त्तते, अपर आह । यथा
किकिनौ लिट् चेति लिङ्गद्वयो विधीयते तथात्रापि विभक्तिवद्भावो
विधीयतइति, सुप्तिङां तु विधानमत्र नाशङ्कनीयं पूर्वमेव विहितत्वात् ।
‘त्यदादिविधय इति’ । त्यदादीनां यानि कार्याणि त्यदादित्वप्रयुक्तानि
स्वरूपप्रयुक्तानि वा ते त्यदादिविधयः, उपलक्षणं चेत्, दानीमो मकारस्य
न विभक्तौ तुस्मा इतीत्संज्ञाप्रतिषेधेऽपि प्रयोजनम् । ‘ततः यत इति’ ।
त्यादादीनाम इत्यत्वम्, अत्र सकारस्यानन्त्यत्वादेवेत्संज्ञाभावः । ‘कुत
इति’ । कुति होरिति कुभावः, कदेति किमः कादेशः, क्तेत्यत्र
क्तातीति क्कभावः । ‘इहेति’ । इदमो हः, इदम इश्, अत्र
प्रत्ययस्वरणैव सिद्धमुदात्तत्वं तस्मादित इत्येवोदाहरणं विभक्तिस्व-
रस्य, अन्यथा लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । ननु च मध्येपवादा
इति न्यायादनुदात्तौ सुप्तितावित्यस्यैव विभक्तिस्वरोपवादे न लिट्स्व-
रस्य, लिट्स्वर एव तु विभक्तिस्वरं परत्वाद्वाधेत, नैष दोषः नात्राकृते
लिट्स्वरे विभक्तिस्वरः प्राप्नोति किं कारणम्, अन्तोदात्तादिति वर्त्तते,
तत्र निमित्तमेव लिट्स्वरो विभक्तिस्वरस्य, यद्यप्युडितमित्यत्र सावेकाच
इत्यतस्तृतीयादियहणमनुवर्त्तते तथाप्यापञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यावान्म-
त्ययो विभक्तिसंज्ञकः सर्वसौ तृतीयादिरिति तसिलादयोऽपि तृतीयादि-

ग्रहणेन ग्रह्यन्तएव । 'अतः परमित्यादि' । एतत्समर्थानां प्रथमाद्वेत्यत्रैव व्याख्यातम् । 'वाचचनं त्वनुवर्त्ततएवेति' । तस्य पृथक्स्वरितत्वात् । अथ सुपः विभक्तिश्चेत्यत्रैव प्राग्दिशश्चेत्युच्येत, नैवं शक्यम्, एवं ह्युच्यमाने न ज्ञायते कुत आरभ्य प्राग्दिशीया इति, बहुवच द्विक्षब्दा दिगादिभ्यो यद्वित्येवंमादयः, ततश्चावधिरपि न निश्चितः स्यात्, किं सर्वनाम-बहुभ्य इत्यादेश्च कार्यस्य विषयनियमार्थं पुनरिह प्राग्दिश इति वाच्यमेव स्यात्, यदि पुनरिहैव सुप्तिङौ चेत्युच्येत, एवमपि तिङ्स्त्री-ष्मिन्त्रीणीत्यत्र तिङ्ग्रहणं सुप इति च तत्र वक्तव्यं पुरुषवचनसंज्ञार्थं, तत्र नास्ति विशेषः ॥

“किंसर्वनामबहुभ्योऽट्टादिभ्यः” ॥ अधिकारोयं परिभाषा वेति दर्शयति । 'प्रत्ययो वेदितव्य इति' । ट्टाभ्यां द्वयोरित्यत्र तसिलत्रलौ न भवतः । प्रकृतिपरिसंख्यानं प्रकृतिपरिगणनम् । 'वैयाकरणपाश इति' । अस्तात्यादयो ग्रहणवद्भा विधीयन्तइति प्रकृतिपरिसंख्यानस्य तत्रासं-भवाट्टावहितोपि पाशप् प्रत्युदाहृतः । 'ट्टादिपर्युदासादिति' । यदि पुनरयं ट्टादिभ्यः प्राक् किं पठ्येत, नैवं शक्यमेकशेषे हि दोषः स्यात्, त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यते, त्वं च कश्च कौ, भवांश्च कश्च कौ, 'बहुग्रहणे संख्याग्रहणमिति' । कथमिह सर्वनामभञ्जया संज्ञिना निद्विश्यन्ते, तैः साहचर्याद् बहुशब्दस्यापि संज्ञिना ग्रहणं यस्य बहुगण-व्रतुङितिसंख्येति संख्या संज्ञा विहिता, न च तत्र वैपुल्यवाचिनो ग्रहणमित्यत्रापि तस्य ग्रहणाभावः ॥

“इदम इश्” ॥ 'शकारः सर्वादेशार्थ इति' । अन्यथा विशेष-विहितत्वात्पदाद्यत्वं बाधित्वालान्यस्येति मकारस्येत्वे हलि लोपे च एत एहेत्यनिष्टं रूपं स्यात् ॥

“एतेतौ रघोः” ॥ 'इशोपवाद इति' । भावे घञ्, इशो बाधन-मिताभ्यां क्रियतइत्यर्थः । योगापेक्षं त्वेकवचनम्, अयं यौग इशोपवाद इत्यर्थः, आदेशाभ्यां वा प्रत्येकमभिसंबन्धाद्वेकवचनं, यथा भृशादिभ्यो

भुव्यच्चेरिति, इशोपवादाधिति वा पठितव्यम् । 'रेफे ऽकार उच्चारणार्थे इति' । अकारवतो रेफस्य प्राग्दिशीयस्याभावात् ॥

“एतदोश्” ॥ ‘शङ्कारः सर्वादेशार्थे इति’ । अन्यथानोन्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् । ननु चान्त्यस्य त्यङ्गाद्यत्वेनैव सिद्धमन्त्रं, कृते तर्हि तस्मिन्कारस्याकारः प्राप्नोति, अकारस्य अकारवचने प्रयोजनाभावात्सर्वादेशो भविष्यति, अस्त्यन्यदकारस्याप्यकारवचने प्रयोजनं, किं, योन्यो विधिः प्राप्नोति स माभूदिति, कः पुनरसौ, लितीति स्वरः, यथा मो रञ्जि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचनमनुस्वारबाधनार्थम् । ‘योगविभाग इति’ । अशो बाधनार्थः । ‘यमुप्रत्ययः पुनरिति’ । अन्यथा य इवासावविशेषविहितस्थकारादिः प्रकारवचने यातिरिति तत्रैव स्यात्, स तर्ह्युपसंख्येयः, नेत्याह इदमा यकारादिं विशेषयिष्याम इदमो यस्यकारादिस्तत्रेति, स च यमुरेव, ततश्चास्मादेव ज्ञापकात्यमुर्भविष्यति, तेन च याल् बाध्यते, भाष्ये त्वेतदनिति नकारान्त आदेश इति स्थितं, स चानेकाल्त्वात्सर्वादेशः, ततः स्यानिवद्वावात्प्रातिपदिकत्वे सति नलोपः । अतः, अत्र ॥

“सर्वस्य सोन्यतरस्यां दि” ॥ दीति दकारादियं सप्तमी, तत्र यस्मिन्विधिरिति तद्वादेर्यहं विज्ञायतइत्याह । ‘दकारादौ प्रत्यये परत इति’ । ‘सर्वदा ब्राह्मणीति’ । किमर्थं स्त्रीलिङ्गोपन्यासः, यो हि मन्यते दीति दाशब्दादियं सप्तमी न तु दकारात् तत्र त्को ल्यप् हलः श्न इत्यादिवदातो लोप इति, तं प्रति दाशब्दः प्रत्युदाहृतः, एवमपि लाङ्गणिकत्वादत्र दाशब्दस्य न भविष्यति, एवं तर्हि विजन्तमेतद् द्रष्टव्यम्, एवं च कृत्वा पुल्लिङ्गमप्युदाहरणं भवत्येव ॥

“पञ्चम्यास्तसिल्” ॥ ‘तसिल्प्रत्ययो भवतीति’ । यदि पुनः पञ्चम्याः सप्तम्या इति षष्ठाश्रयेण पञ्चम्यादीनां तसिलादय आदेशा विज्ञायेरन् सुब्रुकस्वरगुणदीर्घत्वैवात्वस्मायादिविधिप्रतिषेधः । सुब्रुक, अथ्ययात्पप्, ततस्त्यः, तत्रत्यः, सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तसिचलोर्लुक् प्राप्नोति । स्वरः, तदा यदा, अनुदात्तो सुष्यितावित्यनुदात्तत्वं

प्राप्नोति, गुणः, कुतः घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । दीर्घत्वं तर्हि अतो दीर्घः यत्र सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति । एवं, तेषु तत्र, बहुवचने कृत्येदित्येत्वं प्राप्नोति । औत्वं, कस्मिन्कुत्र, औत् अच्चघेरित्यौत्वं प्राप्नोति । स्मायादि, तस्मात्ततः, तस्मिन् तत्र, ङसिङ्योः स्मात्स्मिनाविति स्मात्स्मिनौ प्राप्नोतः । तस्मात्पञ्चम्याः सप्तम्या इति पञ्चमी । तसिलादयश्च प्रत्यया इति युक्तम्, अत एवेतराभ्य इति पञ्चमीनिर्देशः, इतरथा इतरासामिति वक्तव्यं स्यात्, यदि तर्हि तसिलादयः प्रत्यया नादेशास्तसेश्चेति तस्यतेर्द्वीतोरपि पञ्चम्यन्तात्पर्यं प्राप्नोति तस्मात्तस्यति यस्मात्तस्यतीति, आदेशपक्षे तु न दोषः, प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयहोरेत्यत्राप्यादेशत्वात्पञ्चम्यादेशस्य तसेस्तसिलादेशविधानात् । प्रत्ययपक्षेपि न दोषः, तसेरितीकारो विवक्षितः, तेन धातौर्न भविष्यति ॥

“तसेश्च” ॥ ‘तस्य तसेरिति’ । परत्वात्कृतस्य तसिलोवकाशः कुतोवहीयते कुतोवरोहतीति, तसेस्तु यामत आगच्छतीत्यादिः, कुत आगच्छतीत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वात्तसिर्भवति तस्यानेन तसिलादेशः । ‘तसेस्तसिलवचनं स्वरार्थमिति’ । लित्करणस्योक्तं प्रयोजनम् । ‘विभक्त्यर्थं चेति’ । विभक्तिसंज्ञार्थं चेत्यर्थः । अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्याप्राग्दिशीयत्वाद्विभक्तिसंज्ञाया अभावात्पदाद्वत्त्वं न स्यादिति रूपमेव न सिद्ध्येत् ॥

“पर्यभिभ्यां च” ॥ ‘सर्वोभयार्थं वर्तमानाभ्यामिति’ । अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः, तेनेह न भवति परिषिञ्चति अभियातीति, उपर्यर्थं परिराभिमुख्येभिः, इह त्वाद्वनं परिषिञ्चतीति सर्वतो भावेऽपि वावचनानुवृत्तेः पक्षे तसिलभावः । ‘सर्वत उभयत इति’ । सप्तम्यन्ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः ॥

“किमोत्” ॥ तकारस्य न विभक्तौ तुस्मा इतीत्संज्ञाप्रतिषेधो न भवति, अनित्यत्वात्, अनित्यत्वं तु इदमः स्वमुरिति ङम उकारान्तकारस्येत्संज्ञापरिहाणार्थोऽज्ञायते, दानीमस्तु मकारस्य भवत्येव प्रतिषेधः,

अनित्यत्वं हि ज्ञाप्यते न पुनस्तद्वृत्तेष्वस्याभावः । 'उत्तरसूत्रादिति' । किमेवेति सूत्रं पठितव्यम्, ह च छन्दसीत्यत्र चकारेण चतस्रोः समुच्च-
यादिष्टसिद्धिरिति तेषां भावः, भागश्रुतिकारस्तु भाषायामेतच्चेच्छति ॥

'इतराभ्यापि दृश्यन्ते' ॥ 'पञ्चमीसप्तम्यपेक्षामितरत्व-
मिति' । तयोरनन्तरनिर्दिष्टत्वात् । 'प्रायिकविधिर्यमिति' । प्रायि-
कोऽयं विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह ।
'तेनेति' । 'स भवान् ततो भवानित्यादि' । अयं भवानिह भवानित्या-
दि हस्योदाहरणं, को भवान् क्व भवानित्याद्यतः । 'दीर्घायुः प्रभृति-
ष्विति' । नित्यं समास इति सूत्रं न भवति उत्तरपदस्यत्वात्, इसुसोः
सामर्थ्य इति विकल्पोपि न भवति व्यपेक्षायास्तत्राश्रयत्वात् ।

• "सर्वैकान्यक्रियतदः काले दा" ॥ 'सप्तम्या इति वर्तत इति' ।
स्वरितत्वात्, 'न त्वितराभ्य इति,' विपर्ययात् ॥

"इदमो हिंल्" ॥ 'लकारः स्वरार्थ इति' । यथा हीत इत्यत्र
कडिदमित्यादिना स्वरो भवति तथेह न भवति, लित्वस्याचरितार्थ-
त्वात्, तसिलस्तु लित्वमिदमन्यत्र चरितार्थम् ॥

"अधुना" ॥ 'इदमोश् भावो धुना च प्रत्यय इति' । तत्रोडि-
दमित्यादिना विभक्तिस्वरः, स चादेः परस्येत्यादेर्भवति, भाष्ये त्वधुना-
प्रत्यय आश्रितः, तच्चेदम इति । यस्येति लोपः, निपातनाच्च मधोदा-
तत्त्वम् ॥

"तदो दाच" ॥ 'दावचनमिति' । अपर आह आदाप्रत्ययोऽयं
न दाप्रत्यय इति, तत्रादुदात्तत्वं पक्षे भवति ॥

"तयोर्दोहिंलौ चच्छन्दसि" 'तयोरिति' । प्रातिपदिकनिर्देशः,
अत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने षष्ठी ॥

"सक्ताः परहत्परार्थैर्बभूवुः परेक्यक्यपूर्वैर्दुरन्येदुरन्यतरेदुरितरेदुरप-
रेदुरधरेदुरभयेदुरहतरैः" ॥ 'अहन्यभिधेय इति' । सप्तम्यन्त-
स्याहन्येच्छस्यार्थ इत्यर्थः, तद्वर्णयति । 'समानेहि सक्ता इति' । एवं

संवत्सरेभिधेयइत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । उभयोरद्भोहभयेकुरिति पाठः ।
प्रायेण तु उभयस्मिन्नहनीति पठ्यते, तत्राभे अहनी अवयवौ यस्य
समुदायस्य तदहर्द्वयमुभयमहरित्युक्तम् ॥

“प्रकारवचने चाल्” ॥ ‘सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार
इति’ । यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माठरादयः, अनेनैतद्वृण्यति, यद्यपि
सादृश्यमपि प्रकारः, यथा प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र वक्ष्यति प्रकारो भेदः
सादृश्यं च, तदिह सादृश्यं प्रकारो रह्यतइति, तथापि नेह सादृश्यं
रह्यते ऽनभिधानादिति । ‘तेन प्रकारेण तथेति’ । प्रथमान्तात्तु न
भवति स प्रकारस्तथेति, अनभिधानादेवेति भावः, किंसर्वनामबहुभ्यो
विशेषविहितेन चाला सामान्यविहितस्य जातीयरो बाधप्रसङ्ग इत्याश-
ङ्काह । ‘जातीयरोपीति’ । सत्यं जातीयरोपीदृशमेव लक्षणं प्रकार-
वचने जातीयरिति, कथं तर्ह्यबाधोत आह । ‘स त्विति’ । अर्थभे-
दाद्भेद इत्यर्थः । एवं च कृत्वा प्रकारमात्रे चालं विधाय तदन्तात्मकार-
वति जातीयरं प्रयुञ्जते तथाजातीयो यथाजातीय इति ॥

“किमस्व” ॥ योगविभाग उत्तरच किम श्वानुश्रुतिर्यथा
स्यादिदमो माभूदिति ॥

“दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः” ॥
दिशां शब्दाः दिक्शब्दाः, षष्ठीसमासः । ‘दिशां ये वाचकास्ते दिक्शब्दा
इति’ । दिशां ये वाचकत्वेन दृष्टास्तदह दिक्शब्दा विवचिता इति न
तु दिशमभिधाना एवेत्यर्थः । ‘तेभ्य इति’ । यद्यपि पूर्वादिशब्दा दिशि
वर्त्तमानाष्टावन्ताः, देशकालयोस्तु प्रकृत्यन्ता इति रूपभेदस्तथापि टापः
स्वार्थिकत्वाद्वाचकरूपे भेदाभावात्तत्र दिक्शब्दा देशकालयोर्वर्त्तन्ते-
इति वाचो युक्तेर्नास्ति विरोधः, ये त्वर्थभेदे शब्दभेदं मन्यन्ते तेषां सादृ-
श्यनिबन्धनस्तेभ्य इति व्यपदेशः, कथं पुनर्दिक्शब्दा देशकालयोर्वर्त्तन्ते,
स्वभावात्, पूर्वोदयो हि दिशामिव देशकालयोरपि स्वभावादेव

वाचकाः, कथं तर्हि त्रिषु वर्तमाना दिशैकया व्यपदिश्यन्ते दिक्शब्देभ्य इति, को दोषः, अन्यथेन ह्ययं व्यपदेशो न तु दिशामेव ये शब्दा इत्यवधारणेन । अथ देशकालयोरन्यतरणं कस्माच्च व्यपदिश्यन्ते, शिंशपा-
 चोद्यमेतत्, किं च दिशां निर्द्वेषे लाघवं भवति, दिक्शब्दस्योपलवणात्वा-
 त्पुनर्दिग्बह्वक्षम्, अन्यथा देशकालवृत्तिभ्य एव स्याच्च दिग्वृत्तिभ्यः, इह
 सप्तम्यादीनां विभक्तीनामर्थानां दिगादीनां च साम्यात्संख्यातानुदेशः
 स्यादिति तत्राह । ‘यथासंख्यमत्र नेष्यतइति’ । अस्वरितत्वात् । ‘पुर-
 स्तादधस्तादिति’ । पूर्वाधरशब्दयोरस्ताति चेति पुर अध इत्येतावादेशौ ।
 ‘हेन्द्यां दिशि वसतीति’ । ‘एन्द्रीशब्देयम् इन्द्रसंज्ञिस्त्रीलिङ्गवस्तुमात्र-
 मोह, दिक्शब्दसंनिधौ तु दिशि वर्ततइति न दिक्शब्दः, किं च दिक्-
 शब्देभ्य इत्येतस्मिन्नसति ये देशवाचिनः पञ्चालादयो ये च कालवाचिनो
 मासादयस्तेभ्योपि प्रसङ्गः, अस्मिंस्तु सति दिक्शब्दा एव ये देशकाल-
 योर्वर्तन्ते तेभ्य एव भवति । ‘दिदेशकालेष्विति किमिति’ । दिक्शब्देभ्य
 इतिशब्दपहणाद्विशि दृष्टः शब्दा दिक्शब्द इति व्युत्पत्त्या देशकाल-
 वृत्तिभ्योपि सिद्धः प्रत्ययः, दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदेति पञ्चमीवदिति
 मत्वा प्रश्नः । ‘पूर्वस्मिन्नुराविति’ । पूर्वशब्देन दिगादिसंज्ञाभ्यामनुरौ
 वर्तते न दिगादिषु ॥

“दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्” ॥ किमर्थमतसुञ्ज्यते न तसुज्ञेवो-
 च्येत, तत्रायमप्यर्थः, स्वरार्थश्चकारो न कर्त्तव्यो भवति, प्रत्ययस्वरणैव
 सिद्धं, का रूपसिद्धिः, दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ । यदा तर्हि दिशि वर्त-
 मानौ टावन्तौ भवतस्तदा यस्येति लोपेन टापो निवृत्तिर्यथा स्यादि-
 त्येवमर्थाकारः, सिद्धाच्च टापो निवृत्तिः, कथं, तसिलादिष्वाकृत्यसुच
 इति पुंवद्वावात् । ननु च समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कस्य तेन पुंवद्वावः,
 आकृत्यन्तरे चेतौ भाषितपुंस्कौ, कथं, दिशि वर्तमानाः पूर्वादयो
 निमित्तान्तरनिरपेता देशकालयोस्तु व्यवस्थापेताः, कथं तर्हि दिशि
 वर्तमानानां सर्वनामसंज्ञा भवति, यावता व्यवस्थायामित्युच्यते ।
 अत्राहः । यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्था न प्रवृत्तिनिमित्तं, वस्तुतस्तु

व्यवस्था विद्यतइति भवत्येव संज्ञा, व्यवस्थायामिति हि विषयो निर्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं, तथा चोत्तराः कुरव इत्यत्र निरुद्धत्वा-
द्व्यवहारस्य प्रयोक्तृभिरनपेक्ष्यमाणाया अपि वस्तुतो व्यवस्थायाः सद्भा-
वात्सर्वनामसंज्ञाप्रसङ्गे ऽसंज्ञायामिति प्रतिषेधः कृत इति, तदेवमाकृतिभे-
दात्तसिलादिष्विति पुंवद्भावो न सिद्ध्यति, एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
पुंवद्भाव इति पुंवद्भावो भविष्यति, यथा दत्तिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र,
तस्माचार्योकारकरणेनेत्यत आह । ‘अकारो विशेषणार्थ इति’ । षष्ठी
तसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमाने ततो यामादागत इति तसिलापि योगे षष्ठी
स्यात्, उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी, इह तर्हि ततो यामादन्य
इत्यन्यादियोगे या पञ्चमी तां बाधित्वा षष्ठी स्यात्, निरनुबन्धकग्रहणे न
सानुबन्धकस्येत्येवं तसिलादियोगे न भविष्यति, यस्तर्हि निरनुबन्धकः
प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, तेनैकदिक् तसिश्च, तत्र मा भूत्, अर्जुनतः
प्रत्यभिमान्युः, सुदामतो विद्युदिति ॥

“अञ्चेलुक्” ॥ ‘अञ्चत्यन्तेभ्य इति’ । केवलेभ्यो लिङ्गविशिष्टे-
भ्यश्च । ‘स्त्रीप्रत्ययो ऽपि निवर्त्ततइति’ । एवं चाकारलोपः, चाविति
दीर्घत्वं च नास्तीति, प्रागित्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्रत्यगित्यत्र यथादेशः ॥

“पश्चात्” ॥ ‘अपरस्य पश्चभाव इति’ । केवलस्य लिङ्गवि-
शिष्टस्य च । ‘दिक्पूर्वपदस्य चेति’ । दिग्बन्धनः पूर्वपदं यस्य
तथोक्तः । ‘दत्तिणपश्चादिति’ । दत्तिणस्या अपरस्याश्च दिशो यदन्तरा-
लमिति दिङ्गामान्यन्तरालइति बहुव्रीहिः, दत्तिणापरा तस्यां वसतीत्या-
तिप्रत्ययः, अपरस्य च पश्चभावः । ‘अर्द्धोत्तरपदस्य चेति’ । अपरस्य
चेत्येव । ‘विनापि पूर्वपदेनेति’ । अपरस्यार्द्धोत्तरपदस्येति संबन्धः ॥

उत्तराधरद्विषयादितिः” ॥ ‘आतिप्रत्ययो भवतीति’ । दत्ति-
णोत्तराभ्यामतसुत्रपि भवति, अधरशब्दादस्तातिरपि, अस्ताति चेत्यधर-
शब्दस्याधादेशविधानाल्लिङ्गात्, अत्र चोत्तरादीनां सप्तम्यादीनां च

साम्ये सत्यपि पूर्ववद्वयासंख्याभावः, अस्तादिस्तूतरादीनां न संभवति, दक्षिणाशब्दस्य काले घृत्यसंभवात् ॥

“एनञन्यतरस्यामदूरे ऽपञ्चम्याः” ॥ ‘अदूरे चेत्यादि’ । यद्यप्यवधवधिमान् वा सूत्रे न श्रूयते तथापि दिक्शब्दानामवधपेक्षा प्रवृत्तिर्भवति, अवधिश्चावधिमन्तमपेक्षत इति सामर्थ्यादेव विशेषो लभ्यते, तत्र देशकालयोरवधपेक्षायां न विवादो, दिशि तु विषदन्ते । ‘प्राग-
सेरिति’ । असिपुरधवश्चैषामित्यस्मात् । ‘दिक्शब्दमात्रादिति’ । तेन पूर्वेषु वसतीत्याद्यपि भवति, अञ्चत्यन्तास्तु न भवति व्यवस्थितविभा-
वाविज्ञानात्, अस्तु वा तदन्तादपि, अञ्चतेर्लुगीत्यनुवृत्तेर्लुभिषिष्यति ।
‘पकारः स्वरार्थ इति’ । एनपा द्वितीयेति विशेषणार्थस्तु न भवति,
अस्त्वेनेनेति, अतसर्थप्रत्ययेनेत्यनुवृत्तेर्द्वितीयाटोःस्वेन इत्यस्यात्र ग्रहणं
न भविष्यति ॥

“दक्षिणादाच्” ॥ ‘चकारो विशेषणार्थ इति’ । अन्यथा वाक्य-
स्मरणयोर्य आकारो ऽननुबन्धकस्तेनापि योगे पञ्चमी स्यात्, अथाप्यञ्चू-
त्तरपदेनाहिना च साहचर्यादतसर्थस्याकारस्य ग्रहणं स्यात्तथापि पश्चा-
दब्द आकारान्तो निपातित इति तेनापि योगे पञ्चमी स्यात्, कान्दसः
पश्चादब्दः, दृष्टानुविधिश्कन्दसि भवति, असंदेहायं तर्हि, अञ्चूत्तरपदा-
हियुक्तइति ह्युच्यमाने आकारप्रश्लेषो व्याख्यातव्यः स्यात्, अञ्चूत्तर-
पदाद्यायुक्तइति सूत्रं करिष्यते, तस्माद्वृत्तिणासीत्यत्र स्वरितो वानुदात्ते
पदादाविति विधिर्माभूदिति चकारस्य प्रयोजनं वाच्यम् ॥

“आहि च दूरे” ॥ ‘चकारादाच्चेति’ । अन्यथा दूरे विवक्षिते
विशेषविहित आहिरेव स्यात् ॥

“उत्तराच्च” ॥ ‘आजाही प्रत्ययौ भवत इति’ । यद्यप्याहिर-
नन्तरस्तथापि चकारेण व्यवहितस्यापि आचः समुच्चय इति भावः ॥

“पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्” ॥ आनन्तर्ययोगे षष्ठी,
असीत्यविभक्तिको निर्वृत्तः, एषामिति वचनं विस्पष्टार्थं, संनिधानाद्वि
पूर्वादय एव स्यानिनः शक्या विज्ञातुम् ॥

“अस्ताति च” ॥ अस्तातीति सप्तम्यन्तम् । ‘असिप्रत्ययेनेति’ ।
अधरश्चब्दादातिनापि ॥

“विभाषाऽवरस्य” ॥ ‘अवित्ययमादेशो भवतीति’ । कथं पुनर्बहुष्वादेशेषु प्रसक्तेष्वयमेव भवतु, अस्यैवानुवृत्तेः, अथ वावरस्य यदुक्तं तदस्तातौ विभाषा भवतीति विज्ञास्यते ॥

“संख्याया विधार्थे धा” ॥ ‘विधा प्रकार इति’ । एह्यतइति वक्ष्यमाणेन संबन्धः, यद्यप्योदनपिण्डोऽपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह प्रकार एव एह्यतइत्यर्थः । एतेन एका गोविधे यादौ न भवति, एतच्चार्यबहुष्वाल्लभ्यते, इह हि विधायामिति वक्तव्ये यदर्थेयहणं कृतं तस्यैतत्प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धतरस्तस्य ग्रहणं यथा स्यात्, यथा च त्रिविधं बहुविधमित्यादौ प्रकारे प्रसिद्धो विधाशब्दो न तथोदन्पिण्डे, सूत्रे च विधाशब्दस्यार्था विधार्थे इति वष्टीसमासः, एवं वृत्तावपि, स च क्रियाविषय इति, एतच्चाभिधानस्वभावाल्लभ्यते, तदयमर्थ इत्याह । ‘क्रियाप्रकार इति’ । कथं तर्हि नवधा द्रव्यं, बहुधा गुणाः, एकत्रिंशतिधा बाह्व्यं, नवधार्थवर्णो वेद इति, अत्रापि हि सर्वत्र क्रियाप्रतीयते, उपदिश्यतइति भवतीति वा, द्विधा गच्छतीत्यादावेकस्या एव गमनक्रियाया अवान्तरप्रकारभेदः प्रतीयते, एकधा भुङ्क्तेत्यत्र तु प्रकारैक्यप्रतिपादनेन तच्चित्तिः, एकः पाक इत्यादौ तु पाकव्यक्तेरेकत्वं विवक्षितं न त्ववान्तरप्रकारभेदाभावेनैकप्रकारत्वमिति धाप्रत्ययाभावः, तद्विवक्षायां तु भवत्येव एकधा पाक इति, पञ्च पाका इत्यादौ च भिन्ना एव पाका विवक्षिता न त्वेकस्य प्रकारत्वं, तद्विवक्षायां तु तत्रापि भवितव्यमेव पञ्चधा पाका इति ॥

“अधिकरणविचाले च” ॥ ‘अधिकरणं द्रव्यमित्यादि’ । ज्ञात्यादीनामाधारत्वात्, विचालनं विचालोऽन्यथाकरणं, णिजन्तादेरच्, तच्चेह संख्यासंनिधानात्संख्यान्तरापादनेनेत्याह । ‘तस्य विचालः संख्यान्तरापादनमिति’ । ‘एकं राशिं पञ्चधा कुर्वति’ । पञ्च राशीन्कुर्वित्यर्थः । नात्र प्रकारभेदो गम्यते नतरां क्रियाविषय इति सूत्राभिः, तत्र

द्रव्यस्यापि स्वभावाद्वाप्रत्ययान्तेनासत्त्वरूपेण प्रतिपादनमित्यव्ययत्वं
यथा सुदामतो विद्युदिति तसन्तस्य ॥

“एकाद्वेो धमुप्रत्ययतरस्याम्” ॥ ‘एकाद्विति’ । शब्दप्रधानत्वात्स-
र्वनामकार्याभावः । ‘एकधा राशिं कुर्विति’ । अधिकरणविचालउदाहर-
णम् । ‘एकधं भुङ्क्ते इति’ । विधार्थे । ‘प्रकरणादेव लब्ध इति’ । कस्मिन्
लब्धे, धाप्रत्ययस्य स्थानित्वे, इह हि पूर्वसूत्राद्वायद्वयमनुवर्तते, स च पूर्वमेव
विहित इति विधानासंभवात् स्थानित्वमेव विज्ञास्यते । ‘विधार्थे विहित-
स्यापि यथा स्यादितिस्य’ । न्यादेशाभावोपेतदर्थमेवाश्रितः, प्रत्ययान्तरे-
ष्यस्मिन्दोषाभावात्, किं पुनः कारणं विधार्थे विहितस्य तस्य न स्यादत-
आह । ‘अनन्तरस्यैव हीति’ । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो
वेति भावः ॥

“द्विज्योश्च धमुञ्” ॥ ‘मतिद्वैधानीति’ । एकशेबेण बहुवचनं,
क्वचित्पण्डितद्वैधानीति पाठः, धमुप्रत्ययान्तस्यालिङ्गसंख्यत्वेपि तदन्तात्स्वार्थे
विहितस्यापि ऽस्य स्वभावाल्लिङ्गसंख्यायोगस्तनाव्ययत्वं न भवति ॥

“एधाञ्च” ॥ योगविभागे यथासंख्यनिरासार्थः ॥

“याप्ये पाशप्” ॥ याप्यशब्देो ऽयमस्त्यपादानसाधनो यापि-
तास्माद्गुणा इति याप्यः कुत्सितः, अस्ति कर्मसाधनो यापयितव्यो
याप्यो देशान्तरं प्रापयितव्यः, शरीराद्वा ऽपनेतव्यः, अशक्यप्रतीकारो
याप्यो व्याधिः, तत्रेहाभिधानशक्तिस्वभावादात्मस्य ग्रहणमित्याह । ‘पाप्यः
कुत्सित उच्यतइति’ । ‘तत्र कस्माच्च भवतीति’ । व्याकरणे प्रवीणस्यापि
दुःशीलत्वेन कुत्सितत्वाद्भूषितव्यमेवेति भावः । ‘यस्य गुणस्येति’ ।
गुणो विशेषणं, द्रव्यं विशेष्यम् । ‘तस्य कुत्सायां प्रत्यय इति’ । इत-
च्चात्तरङ्गत्वान्त्वान्त्वान्ते, प्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रत्यासन्नं शब्दवाच्यत्वात्, धर्मा-
न्तरं तु तत्र वस्तुतः सदपि न शब्देन स्पृश्यते, यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य
कुत्सनं न संभवत्यसको देवदत्तक इत्यादौ तत्र सहचरितगुणक्रिया-
कुत्साश्रयः प्रत्ययो भवत्येष, एवं च देवदत्तपाश इत्याद्यापि सत्यभि-
धाने भवति, कुत्सितइत्याच्चेत्यायं न विहितस्तिङ्गन्तादपि प्रपङ्गात् ॥

“पूरणाद्वागे तीयादन्” ॥ पूरणार्थविहितत्वात्तीयप्रत्यय एव पूरणशब्देनोक्त इत्याह । ‘पूरणप्रत्ययो यस्तीय इति’ । ‘स्वरार्थं वचनमिति’ । भागे निस्त्वेणाद्युदात्तत्वं यथा स्यात्, रूपे तु नास्ति विशेषः । ‘पूरणबहुणमुत्तरार्थमिति’ । नेहार्थं, कुत इत्यत आह । ‘नहीति’ । ननु चायमस्ति मुखपार्श्वतः सोर्लोपः, मुखतीय इति, तत्राह । ‘मुखतीयादिरनर्थक इति’ । मुखतीयादौ यस्तीयशब्दः सोनर्थक इत्यर्थः ॥

“प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि” ॥ ‘प्रागेकादशभ्यः संख्याशब्देभ्य इति’ । एकादशशब्दात्माञ्चे ये संख्याशब्दास्तेभ्य इत्यर्थः, एकादशभ्यः प्राचीनेषु संख्येषु ये संख्याशब्दास्तेभ्य इति वा ॥

“षष्ठाष्टमाभ्यां अ च” ॥ यथासंख्यमत्र न भवति, अन्यतरस्मादनः पूर्वणैश्च सिद्धत्वात् ॥

“मानपश्वङ्गयोः कन्लुक्च” ॥ मानं व्रीहिपरिमितं सुवर्णम् । ‘षष्ठमो भाग इति’ । कस्य पुनरत्र लुगित्याह । ‘अस्य लुगनो वेति’ । षष्ठ्यशब्दाद्वागे तयोरेव विहितत्वात्, लुग्वचनं किं, यावता महाविभाषयेव पक्षे जानोरभावात् सिद्धः, ज्ञापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति पूर्वसूत्रे जानौ नित्याविति ॥

“एकादाकिनिच् चासहाये” ॥ ‘आकिनिचः कनो वेति’ । तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात्, एकधेत्यादौ तु सूत्रान्तरविहितस्य लुङ् न भवति, असंनिधानात् । ‘संख्याशब्दनिसार्थमिति’ । अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात्, अस्तु को दोषस्तत्राह । ‘तदुपादाने हीति’ । ‘द्विबहुोरिति’ । द्वित्वे बहुत्वे चेत्यर्थः, नहि द्वयोर्बहुषु वा एकत्वसंख्यास्ति, असहायत्वं तु परस्परव्यतिरिक्तसहायाभावेन बहूनामपि भवति, इह आकिनिजेवायं वक्तव्यः, सर्वणैर्द्रीघत्वे सिद्धमिष्टं, यस्येति लोपश्चाकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति, न चावग्रहनिवृत्त्यर्थाकारः, नहि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ॥

“भूतपूर्वं षट्” ॥ ‘भूतपूर्वशब्द इत्यादि’ । केवलभूतशब्दः पौतन्येपि वर्तते भूतमियं ब्राह्मणीति, सत्येपि वर्तते भूतवादीति, अत्र

भूतशब्दो विद्यमानवचन इत्यन्ये, पूर्वशब्दश्च दिग्देशयोरपि वर्तते, तस्मा-
दन्यतरोपादाने विवक्षितोर्थो न गम्यत इत्युभयोरुपादानम् । 'आद्यवर-
इति' । यथात्र चकारस्येत्संज्ञा न भवति तथा चुटु इत्यत्र प्रतिपादितं,
गोष्ठात्स्वजित्यत्रैव नोक्तं, विशेषविहितेन सत्रा चरटो बाधा मा
भूदिति, संनिधौ हि बाध्यबाधकभावो न कालभेदे ॥

“षष्ठा इय च” ॥ इह षष्ठाः शेषविषये विधानात्तदन्त-
व्यवच्छेदकत्वाद्विशेषणमप्रधानं, यत्पुनः षष्ठातिप्तं संबन्धिमानं तद्व्य-
वच्छेदकत्वाद्विशेष्यं प्रधानं, प्रधानेतरसंनिधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययो
भवतीति प्रत्ययस्त्वावतत्रैव विज्ञायते, ततश्च भूतपूर्वग्रहणमपि तस्यैव
विशेषणमित्याह । 'षष्ठन्तात्प्रत्ययविधानइति' । हेतुगर्भं चेशमभि-
धानं, यस्मात् षष्ठन्तात्प्रत्ययविधानं तस्मादिति । 'संप्रतीति' ।
यद्यपि पूर्वं व्याप्प्रातिपदिकेनैव संबद्धमासीद्विदानी त्वेवमित्यर्थः । तच्च
विधानइति सप्तम्यन्तस्य संप्रतीत्यस्य च पौनहत्यं मन्यमाना विधानश-
ब्दमधिकरणसाधनं सूत्रपरं व्याचक्षते ॥

“अतिशयने तमविष्टनौ” ॥ 'अतिशयनमतिशयनमिति' । भावे
ल्युट्, यद्यप्यनन्तरमेव वक्ष्यति निपातनाद्वीर्यत्वमिति तथाप्यत्राधका-
न्यपि निपातनानि भवन्तीत्यदीर्घणाप्यर्थक्यनमुपपद्यते । अन्ये स्वतिश-
योतिशयनमिति पठन्ति, अतिशयनं प्रकर्ष इत्येवान्ये । 'प्रकर्ष इति' ।
यद्यपि केवलः शक्तिः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वस्य प्रकर्षं वृत्तिः ॥

उपसर्गवशाद्वातुरर्थान्तरविलासकृत् ।

विहाराहारसंहारप्रहारपरिहारवत् ॥

प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं किं तर्ह्यतिशयो मतः ।

सकर्मको ह्ययं शुक्लमतिशेतद्वितीयते ॥

'निपातनादिति' । यदिदमस्मिन्सूत्रे दीर्घाच्चारणं तदेव
निपातनं, सौत्रो निर्द्वैश इत्येष परिहारोत्र नोदितः, यस्मात्सूत्राद्-

१ यद्यपि पूर्वसूत्रव्यापारकाले भूतपूर्वग्रहणं नैवमासीद्विदानीमेवमित्यर्थ इति

हिरपि प्रयोगोऽस्याभ्युपेयते । एतदर्थमेव च लघुरपि प्रकर्षशब्दो नोपात्तः ।
 'प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति' । न प्रकृत्यर्थो ऽतिशयने वर्तमानादिति,
 तथा हि सति अतिशयप्रकर्षादिभ्य एव स्यात्, नापि प्रत्ययार्थः,
 तथा हि सति आद्यास्यातिशयनमाद्यतममिति स्यात्, आद्यस्येति
 कर्मणि कर्त्तरि वा षष्ठी, उभययाप्याद्यतमो देवदत्त इति सामा-
 नाधिकरण्यं न स्यात्, नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्, अन्यस्य कस्य चित्प्र-
 त्ययार्थस्यानिर्द्वैशात्, नापि प्रकृतेरेव विशेषणम्, अतिशयविशिष्टान्द्या-
 एप्रातिपदिकादिति, प्रत्ययद्व्योत्यमतिशयनं प्रकृत्यभिहितस्य प्रधानस्ये-
 वार्थस्य विशेषणं युक्तं न त्वर्याभिधानं प्रति व्ययस्य गुणभूतस्य शब्दस्य,
 यदा त्वसावगुणभूतस्तदा भवत्येव प्रकर्षोऽगः, उच्चतरः शब्दो नीच-
 तरः शब्द इति, ननु शुल्कादिवदेतत्स्यात्, तद्वथा शुल्कतरः षट् इति
 गुणभूतस्यापि शैत्यस्य प्रकर्षो द्रव्यप्रकर्षहेतुस्तथा शब्देऽप्यस्तु । विषम
 उपन्यासः । शैत्यपादयो हि द्रव्यसमवेताः, युक्तं यत्स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यं
 प्रकर्षयन्ति, शब्दस्तु न तथेति कथं तत्प्रकर्षेण द्रव्यं प्रकर्ष्यताम् । 'द्याप्रा-
 तिपदिकादिति' । प्रकृतेरिदमुपलक्षणं, सुबन्तात् प्रत्ययः, उक्तं हि प्रियकु-
 त्सनादिषु ततः प्रवर्तते ऽसौ विभक्त्यन्त इति, घकालनातनेषु कालनाम्न
 इत्यलुग्विधानमप्येवमेषोपपद्यते । 'स्वार्थे इति' । यद्व्यं कुमारितमेत्यव्य-
 तिरिक्तं वय इति कृत्वा वयसि प्रथम इति ङीप् प्राप्नोति, कुमारशब्दादुत्पत्तेन
 ङीपावयोविशिष्टस्वार्थस्य स्त्रीत्वं व्योतितमिति ङीम् भविष्यति, तरब-
 न्तात् स्त्रीत्वमात्राभिव्यक्तये टाब् भविष्यति, कुमारितम इति ह्यव्यमाने
 कुटीरः शमीर इति शल्लिङ्गान्तरं गम्येत, यद्वा नात्र प्रज्ञ एव प्राज्ञः
 याव एव यावक इत्यादिवदत्यन्तस्वार्थिकत्वं विवक्षितं किं तर्हीषच्छुल्के
 शुल्कतरे च गुणयोगस्य भावात् शुल्कशब्द एव प्रवर्तितुमर्हति, औपगवादौ
 तु नैवमित्येतावता स्वार्थिकत्ववाचो युक्तिः, परमार्थतस्त्वस्मिन्प्रयोगे

२ स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह, समवेतसमवेतस्य च वचने लिङ्गं
 संख्यां विभक्तिं चाभिधाय तान् विशेषान् अपेक्षमाहः कृतमात्मानं, प्रियकुत्सनादिषु
 ततः प्रवर्तते ऽसौ विभक्त्यन्त इति २ पु. पाठः ।

प्रकृष्टे शुल्के शुल्कशब्दस्य प्रवृत्तिरित्ययमंशः प्रत्ययप्रसादेनैव लभ्यते, ततः किं, कुमारशब्दस्य वयःप्रवृत्तिनिमित्तं तमवन्तस्य तु तद्गतः प्रकर्ष इति कुतोच डीपः प्रसङ्गः, तदिदमुक्तं, प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां व्योत्यं भवतीति, अत्रापि यत्रापि तस्मिन्ब्रुव्ये बहवो गुणाः सन्ति तथापि यस्य गुणस्य भावाद् ब्रुव्ये शब्दनिवेशः प्रत्यासत्तेस्तत्प्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः, तद्वया शुल्कादिभ्यो गुणप्रकर्षे पाचकादिभ्यः क्रियाप्रकर्षे जातिशब्देभ्यस्तु जातेः, सर्वत्रैकरूपत्वेन प्रकर्षाभावात्तत्सहचरिता ये बाह्यदोहादयो धर्मस्तत्प्रकर्षे प्रत्ययः, तद्वया गौरयं यः शकटं वहति, गोतरोयं यः शकटं वहति सौरं च, गौरियं या समांसमां विजायते, गोतरोयं या सामांसमां विजायते स्त्री वत्सा च, अश्वोयं यश्चत्वारि योजनानि गच्छति, अश्वतरोयं योष्टौ गच्छतीति, एतेन संख्यापरिमाणप्रमाणोन्मानशब्दा व्याख्याताः, नहि स्वतो भवति, द्वितरः प्रस्थतरः वितस्तितरः सुवर्णतरमिति, सर्वथा धर्मद्वारको द्रव्यस्य प्रकर्षो न स्वतः, यथा शुल्कगुणयोगात्पटस्य शुल्कव्यपदेशस्तथा प्रकर्षव्यपदेशोपि, तत्प्रकर्षादेवेत्यर्थः, उक्तं च ॥

द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुणः ।

भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षाभिधीयते ॥

इति । 'अव्यपदेश्यस्येति' । धर्मयोगमन्तरेण स्वरूपेण व्यपदेश्यमव्यपदेश्येत्यर्थः । तदेवमतिशायनशब्दो भावसाधनः प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकश्च प्रत्यय इति स्थितम् । अत एव प्रकृतितो लिङ्गवचनानि भवन्ति, यदि तु कर्तृसाधनः स्यात् तदा यदि प्रकृत्यर्थस्ततोतिशायनातिशायकातिशयितृप्रभृतिभ्य एव स्यात् तत्रापि स्वार्थं न प्रवृत्तिनिमित्तप्रकर्षे, अथ प्रत्ययार्थस्ततः सामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः, सा च यदि तिङन्तेन विग्रहस्तदा द्वितीया शुल्कमतिशेते शुल्कतर इति, अथ ह्रदन्तेनातिशायनशब्देन तदा बह्वी शुल्कस्यातिशायनः शुल्कतर इति, तथा च कालीमतिशेते कालः कालतर इति प्राप्नोति, कालमतिशेते काली कालतरेति प्राप्नोति, इह च गर्गानतिशेते गार्ग्यः गर्गतर इति प्राप्नोति,

तथा गार्ग्यमतिशेरते गर्गाः गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति, अथ करणसाधन-
स्तत्रापि प्रकृत्यर्थश्चेत्येन गुणेनातिशेते तद्वर्चिनः शौल्क्यादेरेव स्यात्,
शौल्क्येन हि शुल्कः शुल्कान्तरमतिशेते, प्रत्ययार्थे तु शुल्कादिशब्दादति-
शायने गुणे प्रत्ययः प्राप्नोति, गुणिसामानाधिकरण्यं न स्यात् शुल्कतरः
पठ इति, अथ एयन्तात्कर्त्तरि ल्युट् अतिशाययतीत्यतिशायन इति,
इवमपि स एव दोषो यः करणपक्षे, गुणा हि गुणिनं प्रयुञ्जते, अस्मा-
भिः प्रकृष्टैस्त्वं सजातीयमतिशेष्येति, ततश्च प्रकृत्यन्तात्करणे ल्युटि
यो दोषः स एवात्रापि भवति, अथ शेतिरवस्थानार्थः पक्षाशयो जला-
शय इतिवत् ततोयमर्थः स्यात् गुणा गुणिनि शेरते अवनिष्ठन्ते तान्नु-
व्यतिशययति आत्मन्यतिशयेनावस्थापयतीति, ततश्च स एव दोषो यः
प्रकृत्यन्तात्कर्त्तरि ल्युटि, अतिशायनशब्दश्च प्रकृत्यन्तो न साधितः स्यात्,
तस्मादुत्तिकारोपदर्शित एवार्थो न्यायः । 'पटिष्ठ इति' । तुरिष्टमेयस्सु,
टिरिति टिलोपः । 'गरिष्ठ इति' । प्रियस्थिरेत्यादिनां गुरुशब्दस्य गरा-
देशः, प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरेण प्रकर्षप्रत्ययेन न भवितव्यमेकेनैव प्रकर्षस्य
द्रोतितत्वादिति मन्यमानं प्रत्याह । 'यदा चेति' । 'आतिशायिका-
न्तादिति' । अतिशये भव आतिशायिकः, आध्यात्मादिस्वावृत्त, अनुशति-
कादिस्वादुभयपदशृङ्गिः । 'नेष्टतमायेति' । प्रश्नस्य अः, अत्र प्रकर्षरहितप्र-
तियोग्यपेक्षया यः प्रकर्षस्तत्रेष्टन्विहितः, तमप्रत्ययस्तु प्रकर्षवत्प्रतियो-
ग्यपेक्षया यः प्रकर्ष इष्टप्रत्ययेनाद्रोतितस्तस्मिन्नित्यपौनरुक्त्यं, प्रत्ययद्व-
यस्य विधीयमानप्रत्ययभेदाच्च द्वे इति वाक्ये, तत्रेकेनेष्टन् अपरेण तद-
न्तात्तमप्र, तेनैतच्च चोदनीयं, यद्या सनन्ताच्च सन् भवति तद्विधानवेलाकां
तदन्तस्य धातोरभावात्, तथा प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरेण प्रकर्षप्रत्ययेन न
भवितव्यमिति । भाष्ये तु प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरः प्रकर्षप्रत्ययो नैव भव-
तीति स्थितं, तत्कथं न तावत्तरवन्तादपरस्य प्रसङ्गः, यत्र हि त्रयाका-
मेकः शुल्कः द्वितीयः किञ्चित्प्रकृष्टः तृतीयश्चात्यन्तं तत्र किल प्रसङ्गः
शङ्क्यते, तत्र द्वितीयस्य सदप्युत्कृष्टत्वं तृतीयसन्निधावाकिञ्चित्करं राज-
सन्निधाविद्यामात्यस्येति, द्वितीयात्तावत्तरं भवति तृतीयादपि न भवति

तस्मिन्नेव प्रयोगे त्रयाणामपेक्षितत्वेन द्विवचनोपपदत्वाभावात्, एतेनेव
सुन्याख्यातः, नापि तमबन्तादपरस्य प्रसङ्गः, यत्र हि चतुर्थी द्वौ शुद्धौ
तृतीयः किंचिदुत्कृष्टः चतुर्थश्चात्यन्तं तत्र किल प्रसङ्गः शङ्क्यते तत्र तृती-
यस्य सदप्युत्कृष्टत्वं चतुर्थसंनिधौ पूर्ववदकिंचित्करं चतुर्थीसु तमबन्तं भवति,
एतेनेष्टन्याख्यातः, कथं तर्हि श्रेष्ठतमाय कर्मण इति, हान्दसत्वात्स्वा-
र्थिकस्तमब् द्रष्टव्यः, युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुषामिति त्वन्याप्यमेव
मन्यते ॥

“तिङ्श्च” ॥ ‘पचतितमति’ । क्रमेतिङ्श्चयेत्यादिनाम्न्ययः ।
‘गुणवचने तस्य नियतत्वादिति’ । अत एव सूत्रार्थकथनवेत्ताया-
मपि तयप् प्रत्ययो भवतीत्युक्तं, न चानुवृत्तिसामर्थ्याभियमस्य बाधः, तम-
व्यधानेऽप्यनुवृत्तेरुपपत्तत्वात् ॥

“द्विवचनविभज्योपपदे तरञ्जीयसुनौ” ॥ ‘द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विव-
चनमिति’ । करणे ल्युट्, कर्मणि षष्ठ्याः समासः, येन पदेन द्वावर्था-
बुध्यन्ते तद् द्विवचनमित्यर्थः, एतेनान्वर्थस्य द्विवचनस्येदं ग्रहणं न पारिभा-
षिकस्येति दर्शयति, पारिभाषिकस्य हि ग्रहणे ऽस्माकं च देवदत्तस्य च
देवदत्तोभिरूपतर इत्यत्र न स्यात्, अन्वर्थग्रहणे तु भवति, तथा हि अस्मा-
कमित्यनेनैकोऽर्थ उच्यते, अस्मदो द्वयोश्चेत्येकस्मिन्नेवार्थे बहुवद्भाववि-
धानाद्देवदत्तस्य चेत्यनेनापि द्वितीयोऽर्थ उच्यत इति भवत्येतदन्वर्थं,
द्विवचनमुपपदं, विभक्त्यः, एयङ्कर्त्तव्यः, स चातिशय्यमानस्तस्य ह्युपप-
दत्वं नातिशयितुस्ततः प्रत्ययविधानात्, अपर आह । आद्यादेरतिश-
यितृविशेषणात्प्रत्ययो विधीयते नातिशयितुर्माधुरादेरिति तस्याप्युपप-
दत्वमविहदुं एयङ्कारोऽपि तस्याप्यविशिष्ट इति । ‘निपातनाद्यादिति’ ।
अहलोऽप्येदिति एयतोपवादः, तेन विभाज्यमिति नैव भवति, विभाज्य-
शब्दस्य तु स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिन्त्यं, द्वयं विभज्ये चोपपद इति
सूत्रे तु द्विवचनं च विभज्यं च द्विवचनविभज्यं तच्च तदुपपदं चेति
कर्मधारयात्सप्तमी, अन्वर्थं चोपपदमुपोच्चारितं पदमुपपदमिति, तच्च
वियहवाक्येऽप्युच्यते, एतौ तु गतार्थत्वाच्चावश्यं प्रयुज्यते, एवं चोप-

पदबहुलं स्पष्टार्थं, इह द्वे उपपदे द्वे च प्रकृती व्याप्रातिपदिकानि.
 कश्चेति, प्रत्ययावपि द्वावेव, ततश्च यथासंख्यप्रसङ्ग इत्यत आह ।
 'यथासंख्यमिति' । इष्टिरवेयम् । 'अयमनयोरिति' । अनयोरित्येत-
 द्वावप्युपपदम् । 'पटीयानिति' । पूर्ववद्विलोपः, उगित्वाचुम्, सान्त-
 मइत इति दीघत्वं, हल्ह्यादिसंयोगान्तलोपौ । 'माधुरा इत्यादि' ।
 किं पुनरत्र विभज्यं पाटलिपुत्रका इत्याह, तथा च तत्र पञ्चमी
 विभक्तइति पञ्चमी भवति, यद्यप्यत्रापि माधुराणामेको राशिः पाट-
 लिपुत्रकाणां चापर इति राश्यपेक्षं दृष्ट्वेति तस्यापि नासौ शब्देनो-
 पादीयते, प्रत्युतावयवभेद एव, अत एव बहुवचनम्, इह च माधुराः
 पाटलिपुत्रकेभ्यः सांक्ष्यकेभ्यश्चाभिरूपतरा इति न राश्यपेक्षमपि दृष्ट्वे-
 त्वमस्ति, तस्माद्विभज्योपपदग्रहणं कृतम्, इह दन्ताष्टस्य दन्ताः स्निग्धतराः
 पाणिपादस्य पाणी सुकुमारतरावित्यत्र तरश्च प्राप्नोति, किं कारणं समा-
 हारस्येकत्वात्, न च गुणभूतवर्तिपदार्थः प्रत्ययः, तेषां बहुत्वात्,
 द्वात्रिंशदन्ताः, द्वावेष्टौ । अत्राहुः । वृत्तावभेदेकत्वसंख्यामुपाददते
 वर्तिपदानि, ततश्च भेदपरित्यागादभेदेकत्वसंख्यायाश्चोपादानाद् एवं-
 भूतदन्तोष्टलक्षणार्थद्वयाश्रयः प्रत्यय इति, इतरंतरयोगद्वन्द्वे त्ववयवार्थ-
 भेदसद्भावाद्गुण्यता नास्तीति तरश्च भवति, प्रत्यन्ययोधानां प्रज्ञा दीघ-
 तमा इति विभज्योपपदाश्रयोपि न भवति, कथं, प्रतियोग्यपेक्षत्वात्-
 कर्तव्यस्य, सामर्थ्यलभ्ये विभागे विभज्योपपदग्रहणमवधारणार्थं विभाग
 एव यत्र शब्देन प्रातिपाद्यतइति, इह तु निर्द्वाराणाश्रयनिर्देशो निर्द्वो-
 र्यमात्रस्यापि साधारण इति न विभाग एव केवलः किं त्वविभागोपि,
 इत्तेन पञ्चमी विभक्तइति पञ्चमी व्याख्याता, इह परद्वयान्यदुरासीत्पद-
 तरश्चैवम् इत्येकस्यापि धर्मिको गुणभेदेन द्वित्वाधारोपात्ततियोग्य-
 पेक्षः प्रकर्षस्तदाश्रयश्च प्रत्ययः, व्यापदिशति चान्य एवासि संवृतः
 कञ्चित्स एवा सि धनंजयस्त्वमिति ॥

“अत्रादी गुणवचनादेव” ॥ एवकारः किमर्थः, नियमो यथा
 विज्ञायेत, अन्यथा प्रकर्षादत्रादीर्विधानादप्रकर्षं विधिः स्यात्, अतिश-

यनइत्यनुवर्तित्यते, तत्रैव पुनर्वचनं नियमार्थं भविष्यति नार्थ एवकारेण,
तत्राह । 'एवकार इष्टतोवधारणार्थ इति' । असति ह्यस्मिन्विपरी-
तोपि नियमः संभाव्यते, आजादी एव मुखवचनादिति, तत्र को दोषः,
मुखवचनाद्व्यञ्जनादी न स्यातां तस्याजाद्योर्नियतत्वात्, यत एवकारस्त-
तोऽन्यत्रावधारणमिति । अजाद्योश्चानियतत्वाद्मुखवचनादपि तयोः
प्रसङ्गः, इदमतिबहु क्रियते अजादी मुखवचनादेवेति, एवं तु वक्तव्यमति-
ज्ञायने तमपि, मुखवचनादिष्ठन्, द्विवचनविभक्त्योपपदईयसुन्, मुखवच-
नादित्येव, ततस्तत्परं च, मुखवचनादिति निवृत्तं, सत्यं, प्रशस्यस्य च
इत्येवमाद्यर्थं स्वजादी इत्युक्तम्, एवं तर्हि प्रशस्यस्य आजाद्योरित्येवास्तु,
एवमपि द्वेवकारो न वक्तव्यो भवति, स्वत्यवेपि तत्परं चेति चकारः
क्रियते तत्तुल्यं भवति ॥

"तुश्चन्दसि" ॥ 'पूर्वोक्त्यादि' । नियमबाधेन प्रशस्यन्तरस्वा-
भ्यनुज्ञानमात्रं क्रियते न त्वपूर्वा विधिरित्यर्थः, तेनोपाधिसंकरो न भवति ।
'करिष्ठ इति' । कर्तृशब्दात्सृजन्तादिष्ठन्, अत एव कर्मणि द्वितीया
भवति, सृजन्तादेव वा भवतु, द्वितीया तु कृतपूर्वोक्तमिति वद-
दृष्टव्या । 'दोहीयसीति' । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोग्धीशब्दात्प्र-
त्ययः । भस्पाठे तद्वृत्ते पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः, यद्वा सिद्धश्च
प्रत्ययविधाविति वचनान्ङीपि निवृत्ते दोग्धृशब्दादेव प्रत्ययः, ततस्तु-
रिष्टेऽप्यस्विति वृत्ति निवृत्ते निमित्ताभावाद्मुखवचनयोरेपि निवृत्तिः ॥

"प्रशस्यस्य अः" ॥ 'आजाद्योः प्रत्यययोः परत इति' । ननु
आजादी इति प्रथमान्तं प्रकृतं न सप्तम्यन्तं तत्कथमयमर्थो लभ्यतइत्यत
आह । 'अजादी इति' । 'प्रकृतस्येत्यादि' । प्रकृतस्य या विभक्तिः प्रथमा
सा सप्तमीरूपेण विपरिणम्यते ऊह्यतइत्यर्थः । 'एवं तर्हीत्यादि' । अत्र
यावेव संभवतस्तत्परमपौ तयोरैव परतो ऽयमादेशः कस्माच्च भवति,
नैवं भवितुमर्हति, अजादी इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्, अथाचैवाजाद्योर्विधिः
कस्माच्च विज्ञायते, प्रशस्यशब्दादजादी भवतः अश्वास्यादेश इति,
तत्रायमप्यर्थो विभक्तिविपरिणामो न कर्तव्यो भवति, नैवं शक्यं, तत्परं.

मयो हि न स्यातां, विशेषविहितावज्ञादी बाधेयाताम्, उपाधीनां च संकरः स्याद् इष्टान्विषये ईयसुन् तद्विषये चेष्टविति । 'तद्विषयइति' । स प्रशस्यशब्दो विषयो यस्य स तद्विषयः, सप्तम्यन्तपाठे तु स एव विषयस्त-
त्रेत्यर्थः । 'नियमो न प्रवर्ततइति' । नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेणाज्ञादिभावो ज्ञाप्यते न तु साक्षादित्यर्थः, अन्यथा पुनरनज्ञाद्वोर्बाध उपाधिसंकरश्च स्यात्, उक्तेन प्रकारेण स्वशास्त्रेणैवाज्ञाद्वोर्विधानाच्चैतद्वोषद्वयमपि भवति, कथं पुनर्यथाश्रुतसंबन्धसंभवेऽपि विपरिणामः शक्य आश्रयितुं, अतः, अज्ञाद्वोर्विधिरिष्टश्चेत्यञ्जम्या निरद्वेत्यत् । किं चैवं संनियोगार्थ-
श्चकारोप्यकरिष्यत । 'तिलोपयस्येतिलोपाविति' । यस्येतित्यनेन लोपो यस्येतिलोपः, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, तत्रानुकरणत्वादस्य सामीयमित्यादिष्वद्विभक्तेरलोपः, आनुगणस्थनाङ्गत्वाच्च प्रतिषिध्यते ॥

“अथ च ॥ योगविभाग उत्तरत्र व्यादेश एव यथा स्यात् आदेशो माभूदिति । 'अयमनयोरिति' । अतिशयेन प्रशस्यइति विपरिणामे-
नापेत्यते, न पुनरुत्तरत्रैकवचन्यता, एवं सर्वत्र ॥

“वृद्धस्य च” ॥ स्वरूपस्य ग्रहणं न तु वृद्धिर्यस्याचामादिरिति पारिभाषिकस्येत्याह । 'वृद्धशब्दस्येति' । अत्र च व्याख्यानमेव शर-
जम् । 'तयोश्चेत्यादि' । यत्पूर्वमुक्तम् एवमुत्तरेश्वरपि योगेषु विज्ञेय-
मिति तदेवानेन स्मारितम् । 'वचना 'त्येते सोऽपि भवतीति' । ननु च वर्षा-
देशस्येति निजवकाशः स्यात्, न, वृद्धशब्दादिमनिचो भावात्, यद्येवं वर्षा-
देशोऽपीहैव वक्तव्यः, वृद्धस्य वर्षिश्चेति, एवं हि द्विवृद्धग्रहणं न कर्तव्यं
भवति, सत्यं, तथा तु न कृतमित्येव, अपर आह इष्टनीयसुनोरिवेतिमनिचोऽपि
सद्भावः कल्प्यते, तेन वर्षिमेत्यपि भवति, तस्य मते वर्षादेशस्येति निज-
वक्तव्यत्वादिष्टनीयसुनोरनेन व्यादेश एव प्राप्नोति, तस्मादुवाचयोः
कनन्यतरस्यामित्यत्रेदमनुवर्तते तेन व्यादेशेन मुक्ते पक्षे वर्षादेशः ॥

“अन्तिकवाठयोर्नैदसाधौ” ॥ 'निमित्तयोर्यथासंख्यमिह नेष्यत-
इति' । अज्ञाद्वोरिति प्रकृतयोरिष्टनीयसुनोर्वह्वात्तयोश्च क्रमेणोपदे-

शादजहत्क्रमयोरेव प्रतीतेर्यथासंख्यप्रसङ्गं मन्यते, कस्मात्पुनरिष्यमाणमपि न भवति, विपरीतक्रमस्यापि संभवात् । तथाहि । क्रयोरजाद्योरित्य-
पेक्षायामानन्तर्यादीयसंस्तावत्प्रतीयते, द्विवचनानुरोधात्स्विष्टवपीत्येव-
मपि क्रमः संभवति, तदनयोः क्रमयोर्नान्यतरः क्रमो निर्द्धारयितुं शक्य
इत्यनाश्रयणमेव तयोर्युक्तम् ॥

“युवात्ययोः कनन्यतरस्याम्” ॥ युवेति न संज्ञायुनो ग्रहणं किं
तर्हि स्वरूपस्य, अल्पसाहचर्याद्व्याख्यानाच्च, अन्यतरस्याग्रहणमल्पश-
ब्दार्थं, युवशब्दस्य तु स्थूलदूरयुवेतिवचनान्तिष्ठे विकल्पः । ‘यविष्ठ-
इति’ । स्थूलदूरादिसूत्रेण यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । ‘कनी-
यानिति’ । प्रकरणादिवशाद्युवात्ययोरन्यतरावसायः, प्रकृत्यैकाजिति
प्रकृतिभावाट्टिलोपो ऽल्लोपोन इत्यल्लोपश्च न भवति ॥

“विन्मातोर्लुक्” ॥ विन्मातोरित्युत्सृष्टानुबन्धयोर्विनिमतुपोर्द्वि-
न्मात्पृष्ठीद्विवचनम् । अथ विन्ग्रहणं किमर्थं, यावता येभ्यो विन् तेभ्यो
मतुवपि भवति, तस्यैव लुकि सजिष्ठ इत्यादि सिद्धं, न च विन इष्ट-
स्त्रीयसुनोः श्रवणप्रसंगः, तदन्तात्तयोरभावात्, अस्मादेव हि लुक्वचना-
द्विनन्तात्तयोर्भावो ज्ञाप्यते, यदा तर्हि विन्नन्तात्करोति तदाचष्टइति
णिच् क्रियते, तदा विनः श्रवणं मा भूदित्येवमर्थं विनो लुक्वचनं,
सखिणमाचष्टे सजयति ॥

“प्रशंसायां मतुप्” ॥ ‘प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति’ । प्रत्यार्थत्वे तु
वैयाकरणस्य प्रशंसा वैयाकरणरूप इति प्राप्नोति, वैयाकरणरूपो देवदत्त
इति सामानाधिकरण्यं न स्यात्, तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रशंसाविशि-
ष्टेभ्य इति, स पुनः प्रशंस्ता न तु प्रशंसिता, अनभिधानात् । ‘स्वार्थ-
इति’ । यद्येवं कुमारीरूपेत्यज्ञानतिरिक्तं वय इति कृत्वा ङीप् प्राप्नोति,
नैष दोषः । कुमारीशब्दादुत्पत्तेन ङीपा वयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य
द्योतितत्वादूपबन्तस्य स्त्रीत्वमात्रमभिव्यङ्क्तुं टाबेव क्रियते, न च ङीपेव
तदभिव्यक्तमिति टापो ऽप्रसंगः, कुमारीरूपइत्युच्यमाने हि कुटीरादिव-
ल्लिङ्गान्तरं प्रतीयेत, यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्ङीपो ऽप्रसङ्गः, कुमारश्च-

ब्दस्य वयो निमित्तं, रूपवन्तस्य तु तद्गता प्रशंसा, तदाह । 'स्वार्थिक-
श्चेत्यादि' । अत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रशंसायामयं प्रत्ययः, तेन यो व्याक-
रणे ऽनिपुणः प्रशस्तश्च वंशशीलादिना तत्र वैयाकरणरूप इति न भवति,
कृत्वितु सहचरितधर्मप्रशंसायामपि भवति, गोरूपेण यः सम्यग्व्रह्मतीति,
अथ कथं वृषलादिशब्देभ्यः प्रत्ययः, ते हि सदा निन्दावचनाः, तदभि-
धेयानां काकादिवविहृतत्वादत आह । 'प्रकृत्यर्थस्येति' । वैशिष्ट्यं
परिपूर्णता, तस्मिन्सति प्रशंसा भवति, तथा च वृषलादिशब्दो अपि
स्वार्थस्य पूर्णत्वे सति प्रशंसाविशिष्टएवार्थं प्रवर्तन्तइति तेभ्योपि
सिद्धः प्रत्यय इति भावः । 'वृषलरूप इति' । यद्यप्ययं जातिवचनः,
जातेश्च न्यूनत्वं पूर्णत्वं वा न भवति तथापि सहचरितधर्मात्पत्वं
बहुत्वापेक्षं न्यूनत्वं पूर्णत्वं च द्रष्टव्यं, यद्वा गुणसमुदाये शब्दप्रवृत्तेः
शब्दार्थस्यैवैतदुभयं भवति । 'यः पलाण्डुमेति' । सहयोगे तृतीया,
कश्चिद्वृषलः पलाण्डुं भक्षयति कश्चित्सुरां पिबति यस्तूभयं करोति
तस्य परिपूर्णवृषलत्वं, तथा चोरशब्दार्थस्यापि सुगुप्तवस्त्वपहरणेन परि-
पूर्णता भवति । 'अत्णोरप्यञ्जनं हरेदिति' । संभावने लिङ्, एवंविधम-
प्यस्य चौर्यं संभवतीत्यर्थः । अत्णोरञ्जनं हरतु वा मा वाहार्णीतु, नन्वेव-
मपि यदा निन्दाप्रतिपादनाय वृषलरूप इत्यादि प्रयुज्यते तदा न सिद्ध्यति,
निन्दैव हि तदा प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्याद्भवति, तस्मान्प्रशंसाग्रहणमपनीय
वैशिष्ट्यग्रहणमेव कर्तव्यं, यदाह, सिद्धं तु प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्यवचनादिति,
वृत्तिकारस्तु मन्यते चोररूपोयमित्यादौ प्रशंसैव शब्दार्थः, निन्दाप्रती-
तिस्तु वाक्यनिबन्धनेति, दृश्यते च प्रशंसापरायामपि निन्दापरत्वं
यथा राक्षस इति पौरुषातिशयप्रशंसावचने प्रशंसा गम्यते निर्गुणत्वप्रति-
पादने तु निन्दा । 'पचतारूपं पचन्तिरूपमिति' । नन्वेव द्विवचनबहु-
वचनप्रसङ्गः, स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्तइति कस्याः, तदाह ।
'क्रियाप्रधानमाख्यातमिति' । यद्यप्याख्यातस्य क्रियासम्बन्धपुङ्गवसंख्या-
कालोपग्रहणोनेकार्थस्तथापि तेषु तस्य क्रियैव प्रधानमर्थः, कथं

ज्ञायते यत् क्रियां पृष्टस्तदन्तेनावष्टे, देवदत्तः किं करोति पचतीति । ननु च द्रव्यमपि पृष्टस्तिङन्तेनावष्टे यथा क एषु देवदत्तो यः पचतीति, युक्तमत्र य इति हि पदान्तरेण द्रव्योपलवणाय गुणभावं क्रिया नीयते, अत एव केवलेनाव्याप्तेन प्रतिषेधनाभावः, नहि भवति को देवदत्तः, पचतीति, तस्मात् क्रियाप्रधानमाख्यातं, तिङन्तोपात्तार्थापेक्षं च क्रियायाः प्राधान्यमुच्यते, ग्रीहिनवहन्तीत्यादौ तु द्रव्यसंस्कारार्थत्वाद् वधातादेर्वीह्यपेक्षमप्राधान्यमस्येव, अपर आह । अत्राप्यवधातादेरेव कर्त्तृत्वं प्राधान्यं, साध्यत्वात्, न तु ग्रीहादेः साधनत्वात्, आर्थे तु तस्य प्राधान्यमिति । 'एका च क्रियेति' । निवृत्तभेदा सर्वत्र क्रियाख्यातेषु गम्यते, कथं तर्हि द्विवचनबहुवचने भवतः, पचनः पचन्तीति, नैते क्रियाभेदापेक्षे द्विवचनबहुवचने किं तर्हि साधनभेदापेक्षे, अत एव भवद्विरास्यतइत्यादौ केवलक्रियावचने द्विवचनबहुवचनाभावः, न च कर्त्तृभेदः क्रियाभेदेन व्याप्तः, एकफलोद्देशेन प्रवृत्तामेकामेव पाकव्यक्तिं बहुष्वपि कुर्वन्तु भवन्तः पचन्ति, भवद्विः पच्यतइति दर्शनात्, तस्माद्वाख्यातवाच्या क्रियैकेति सिद्धं, तेन रूपप्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भवतः । अथ यथा तिङन्ते साधनभेदाश्रये द्विवचनबहुवचने भवतस्तथा रूपवन्तादपि कस्माच्च भवतः, उक्तोत्तरमेतत्, क्रियाप्रधानमाख्यातमिति, स्वार्थिकस्य हि प्रकृतितो लिङ्गवचनप्राप्तिः, तच्च च क्रियाप्रधानभूता सा चैका, ततश्च प्रधानभूतप्रकृत्यर्थानुरोधेन भवद्वचनमेकवचनमेव भवति, पचतिरूपमित्यादावपि कर्त्तुः संख्या ऽभिधीयते, सुपा तु क्रियाया एकत्वम्, अथ वा तिङोक्तत्वाद्रूपप्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भविष्यतः, एकवचनं तु भविष्यति तस्यैतत्सर्गिकत्वात्, एकवचनमुत्सर्गः करिष्यतइति, एतच्च तत्रतच्च व्याख्यातं, यदि तर्हि क्रियाप्रधानमाख्यातं नपुंसकलिङ्गमपि रूपवन्तस्य न स्यात्, क्रियाया असत्त्वभूतत्वेन लिङ्गाभावादत आह । 'नपुंसकलिङ्गं त्विति' । अथ तमवादेः रूपपश्च को विषयविभागः, यावता ऽतिशायनमपि पूजानिन्दाविषयं पटुतमः पापीया-

निति, रूपप्रत्ययोप्युभयविषयः, पटुरूपश्चोरूप इति । उच्यते ।
अतिशायनं समानगुणप्रतियोग्यपेक्षं, वैशिष्ट्यं तु तद्विरपेक्षमिति स्पष्ट एव
विषयभेदः ॥

“ ईषदसमाप्तौ कल्पद्धेश्यदेशीयरः ” ॥ ‘संपूर्णतेति’ । प्रवृत्ति-
निमित्तस्य पौष्कल्यमित्यर्थः । पदार्थेशब्देन पर्यवसानभूमिर्विवक्षिता ।
‘प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति’ । न प्रत्ययार्थः, यदि तथा स्याद् गुडस्येव-
दसमाप्तिर्द्राक्षाया गुडकल्पा द्राक्षाया इति स्यात्, गुडकल्पा द्राक्षेति द्व्येण
सामानाधिकरण्यं न स्यात्, एकवचनमेव च स्यात्, इष्यते चाभिधेयव-
ल्लिङ्गवचने स्यातामिति, तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणम् । ‘स्वार्थ इति’ । न च
कुमारिकल्पेन्यत्राप्यनतिरिक्तं वय इति ङीपः प्रसङ्गः, नहि कल्पवन्तस्य वयः-
प्रवृत्तिनिमित्तं किं तर्हि तद्वत्तेषदसमाप्तिः, ईषदसमाप्तः पटुः पटुकल्पो
मृदुकल्प इति, ननु च योर्थ एतावानेवेति परिज्ञातस्तस्य समाप्तिर्वा भवत्य-
समाप्तिर्वा, न च पाटवादिगुण एतावानिति निर्ज्ञातः, यावत्तावदपि हि
पाटवं भवत्येव तत् कथमस्येवदसमाप्तिः, एतेन जातिशब्दा व्याख्याताः,
नहि तेऽक्तपरिमाणमर्थमाचक्षते, इदं तु युक्तमुदाहरणं कृतकल्पं भुक्तकल्प-
मिति, धात्वर्थो हि फलावच्छिन्नो व्यापारनिश्चयोक्तपरिमाणः, नन्वत्रापि
भूते क्तः, फलनिष्पत्तौ च धात्वर्थो भूतो भवति, भूतस्य च तस्य कुत ईष-
दसमाप्तिः, यदा तर्हि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयो भूते क्तस्तदोदाहरणं
कृतकल्पं वस्त्वमिति, तथा च कृतादय एकदेशकरणाश्रया प्रयोगा दृश्यन्ते,
यदा भविष्यत्कालाया ईषदसमाप्तायाः क्रियाया आशस्यमानत्वा-
दाशंसायां भूतवच्चेति भविष्यति क्तप्रत्ययः, तदापि भवत्युदाहरणम्,
एवं जीतः क्तः, मतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्चेति वर्तमानविषयकान्तादपि युक्तः
प्रत्ययः, पूजितकल्पं जातकल्पमिति, तथा तिङन्तमपि कालत्रयविषयं
भवत्युदाहरणं, पचतिकल्पं पच्यतिकल्पम् अपात्तीकल्पमिति, गुणव-
चनं त्वयुक्तं, तदपि युक्तं, ननु चोक्तं यावत्तावदपि पाटवं भवत्येव
नास्येवदसमाप्तिरिति, नैतदस्ति, लोकेत एव गुणस्यापीयताया निर्ज्ञा-
तत्वात्, लोके हि पटुरयमित्युच्यते, यो लघुनैवोपायेन साधार्यान्साध-

यति यस्तु न तथा साधयति किं त्वीषदूनं स पटुकल्पः, तद्विषयं येष
 मृदुमृदुकल्पौ व्याख्यातौ, जातिवचने कथं, गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा
 प्रसञ्चेति, उच्यते । गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपाद्गुडजात्य-
 भावाच्च ईषदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षायाः, तथा गुडकल्पो गुड इत्यपि
 भवति, कथं पुनः स एषेष्टसमाप्तः संभवति, गुणहानेः, यावन्माधुर्यं
 गुडस्य प्रसिद्धं न तावत्पराणत्वादित्थोपहतस्य, तेनासावीषदसमाप्तो
 गुड इत्युच्यते ॥

“विभाषा सुपो बहुव्युरस्तात्” ॥ ‘ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थं वर्त-
 मानादिति’ । ल्यङोपपत्त्या पञ्चमी, एवंभूतं सुबन्तं प्रकृतित्वेनाश्रित्ये-
 त्यर्थः । सूत्रे तु सुप इति षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति षष्ठी । ‘स च पुरस्तादे-
 वेति’ । एतेनानेकार्थत्वादिपानानां तु शब्दोपधारणे वर्तत इति दर्शयति,
 असति तु तुशब्दे प्रत्ययात्पूर्वत्वस्यापि विधेयतया प्राधान्याद्विभाषा-
 हणेन संबन्धः स्यादिति भावः । भाष्यकारस्तु मन्यते, उदश्वितोन्यतर-
 स्यामित्यादौ यथा परत्वं न विकल्पते तत्कस्य हेतोः, प्रत्यय एव पर-
 त्वविशिष्टो विधीयते, तत्र विशेषणस्य गुणत्वादिकल्पेन न संबन्धः,
 गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात्, तद्वदिहापि विभाषाग्रहणेन बहु-
 जेव संभंस्यते न पुरस्तादित्येतत्, तुशब्दस्य स्ववधारणार्थस्यान्यदेव
 प्रयोजनं पुरस्तादेव सर्वं भवतीति, तेन लिङ्गसंख्ये अपि प्राक्प्रत्ययो-
 त्यक्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे ते एव भवतः, प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेर्भव-
 तीति, तेन बहुगुडो द्राक्षा, लघुर्बहुवृणं नर इति प्रकृतिषल्लिङ्गमभवति
 नाभिधेयवत्, एवं च बहुगुडेति स्त्रीलिङ्गपाठः प्रमादज्ञो द्रष्टव्यः, इत-
 रथा भाष्यविरोधात् । ननु च स्वार्थिकत्वादेव प्रकृतितो लिङ्गवचने
 भविष्यतः, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति ईषदसमाप्तो ये स्वार्थिकास्तेष्वभिधे-
 यवदेव लिङ्गवचने भवत इति, तेन गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसञ्चेति
 सिद्धं भवति । ‘चित्करणमन्तोदात्तार्थमिति’ । तच्चान्तोदात्तत्वं सप्रकृतेः
 समुदायस्य भवति न बहुचः, चितः सप्रकृतेर्बहुकजर्थमिति वचनात्,
 यद्वेवं बहुपठव इति सुबन्तस्य पुरस्तादुत्पत्तौ जस उदात्तत्वं प्राप्नोति,

स्यादेवं यदि प्रागुत्पत्तौ जसवतिष्ठेत, इह तु बहुव्युत्पत्तौ समुदायस्यैव-
दसमाप्तिलक्षणेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति सुषो धातुप्रातिपदिक-
योरिति लुकि पुनरपरो जसुत्पद्यते तस्य च प्रकृत्यनेकदेशत्वाच्चादात्तत्वं,
ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिक-
संज्ञा न प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धं, यद्ययमप्रत्ययइति प्रतिषेधं शास्ति
तज्ज्ञापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न तु समा-
सग्रहणेन व्यावृत्तिरिति । 'विभाषावचनादित्यादि' । अन्यथा तिङ-
न्तेषु सावकाशाः कल्पबादयः सुबन्ते विशेषविहितेन बहुचा देशभेदेपि
समानार्थेन बाधेरन् । 'सुब्यहणमित्यादि' । अन्यथा तिङश्चेत्य-
धिकारात्कल्पबादिवद्बहुजपि तिङन्तस्यापि पुरस्तात्स्थात्, प्रातिपदिक-
निवृत्त्यर्थं तु सुब्यहणं न भवति, विशेषाभावात् । ननु चायमस्ति विशेषो
बहुसेचो बहुसेचः सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां सात्यदाद्योरिति बत्वनिषेधः
सिद्ध्यति प्रातिपदिकासूत्यतौ बत्वप्रसङ्गः, नैव दोषः । सुबन्तादप्युत्प-
त्ताववश्यमत्र कुत्वनिषेधायां यवः कर्तव्यः स एव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ
बत्वनिषेधार्थः करिष्यते । स च^१ न लुमताङ्गस्येत्यत्रैव दर्शितः, इह
तरप्तमपोरवकाशः प्रकर्षस्य वचनमीषदसमाप्तेरवचनं पटुतरः पटुतमः,
कल्पबादीनामवकाश ईषदसमाप्तेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनं पटुकल्पो
मृदुकल्पः, उभयवचना^२दुभयप्रसङ्गे परत्वात्कल्पबादिषु कृतेषु प्रकर्ष-
व्यातनाय पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्तदन्तात्तरप्तमपौ भवतः पटुकल्पतरो
मृदुकल्पतर इति, यदि तदन्ताद्भवन्तो यत्प्रधानस्तदन्तस्तत्प्रकर्षं
प्राप्ततः, किंप्रधानश्च तदन्तः, ईषदसमाप्तिप्रधानः, प्रकृत्यर्थप्रकर्षं
चेष्यते, नैव दोषः, नैषदसमाप्तेः प्रकर्षः सम्भवति, नहीषदर्थस्यासमा-
प्तेर्वा प्रकर्ष ईषदसमाप्तिर्भवति ॥

“प्रकारवचने जातीय” ॥ ‘तस्य वचनइति’ । वचनं व्यात-
नम् । ‘सुबन्तादिति’ । अत्रापि तिङ्निवृत्त्यर्थं सुष इत्यनुवर्ततइति

१ यव इत्यधिकं २ पुस्तके ।

२ उभयवचने इति २ पु. पा. ।

दर्शयति । 'प्रकारवति चायमिति' । तेन विषयभेदाद्विशेषविहितेनापि
थाला जातीयरो बाधा न भवति थालन्ताच्च जातीयर् सिद्धो भवतीति
भावः, स्वभावश्चात्र हेतुः ॥

“प्रागिवात्कः” ॥ 'तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यतइति' । तदर्थ-
मत्र सुप इत्येव संबन्धनीयमिति भावः । 'अकञ्जिष्यतइति' । तदर्थं
तत्र सुपस्तिङश्चेत्युभयमपि संबन्धनीयमिति भावः, कथं पुनरनुवर्तमानं
शक्यमसंबद्धं तत्राह । 'तिङश्चेत्यनुवृत्तमिति' । अत्र च व्याख्यानमेव
शरवम् । इह प्राक्कुट्या इति वक्तव्यं नहि कुटीशमीशुगडाभ्यां र इत्या-
रभ्यास्योपयोगः प्रत्ययान्तरैरवष्टब्धत्वात्, उत्तरार्धं त्वित्येतावधेयं हं
वा बहुनामित्यत्र हि वाचनमकवर्धमेवमपि प्राक्कन इति वक्तव्यम्
अवक्षेपणे कञित्ययमवधिः, कुतो नु ज्ञप्तेतदयमेव कवधर्धने पुन-
र्हस्ये सञ्ज्ञायां कन् कुत्सिते सञ्ज्ञायां कञित्येतयोरन्यतरोवधिः स्यात् ॥

“अव्ययसर्वनाम्नामकश्च प्राक् टः” ॥ 'कस्यापवाद इति' ।
ननु च विरोधे सति बाध्यबाधकभावो भवति काकचोश्च देशभेदा-
च्चास्ति विरोधस्तत्कथं तस्यापवादः, नावश्यं देशकृत एव विरोधः किं
तदर्थं कृतोऽपि, काकचोश्च प्रयोजनमेकमज्ञाताद्वयार्थयोतनं नाम तस्मि-
चकचा कृते प्रयोजनाभावात्को न भविष्यति । 'सर्वके इति' । अक-
चस्तन्मध्यपतितस्य तद्गुह्येन यद्व्याज्वसः शी भवति, के तु सति न
स्यात् । 'द्वयमपीहानुवर्ततइति' । यद्येवं सर्वत्र सुबन्तस्य प्रातिपदि-
कस्य च प्राक् टः प्रत्ययप्रसङ्गस्तत्राह । 'तत्रेति' । 'कचित्प्रातिपदिक-
स्येति' । ओकारसकारभकारादौ विभक्तौ । 'कचित्सुबन्तस्येति' । उक्ताद-
न्यत्र विभक्तौ । 'त्वयकीति' । अकचो द्वितीयोकार उच्चारणार्थः, चित्क-
रणं तु समुदायस्यान्तोदात्तार्थं, चितः सप्रकृतेर्वहुजकजर्थमिति वच-
नात्, इदमेव चित्करणं लिङ्गं सप्रकृतेश्चित्तोन्तोदात्तत्वं न चिन्मात्र-
स्येति । 'तूष्णीमः कामिति' । यथा सम्भवमज्ञानादिष्वर्थेषु, मकारो
देशविधिर्यः, अन्यादवः परः काम् भवति आज्ञाताद्वयार्थविवक्षायां
तूष्णीमित्येव भवति । 'शीले क इति' । शीलं स्वभावो नियमश्च,

अज्ञाताद्यपवादः, शीलं तूष्णीं स्वभावाच्च तद्वास्तुष्यीक इत्युच्यते न तच्छीलमात्रम् ॥

“कस्य च दः” ॥ ‘न सर्वनामग्रहणमिति’ । तिङ्यग्रहणं चेति द्रष्टव्यं, हेतोस्तुल्यत्वात्, अधोक् अवक् इत्यादावसिद्धं कुत्थं, शक्नोतिप्रभृतेर्यङ्लुकि लटि तिपीडभावे हल्ङ्यादित्थेपे अशाशगित्थमदौ क्कान्दसो यङो लुक्, क्कन्दसि च दृष्टानुविधानम् । ‘भ्रिगिति’ । ककारान्तत्वमव्ययस्य दर्शयति ॥

“अज्ञाते” ॥ अज्ञातइति सामान्येनोच्यते न च सर्वथाऽविज्ञाते शब्दप्रयोग इव सम्भवति न खल्वश्व इत्यज्ञानवश्वशब्दं प्रयोक्तुमर्हति तस्माद्विशेषस्य ग्रहणमित्याह । ‘अज्ञातविशेषो ज्ञात इति’ । विशेषमेव दर्शयति । ‘स्वेन रूपेणेति’ । विशेषरूपेणेत्यस्य विवरणं कस्यायमश्व इत्यादि । इहाज्ञातः प्रकृतः पदुरित्यर्धद्वयविकृतायां परत्वादनेन के कृते तमवपि प्राप्नोति तच्च पूर्वविप्रतिषेधेन तमपि कृते पश्चात्कः षट्पञ्चम इति भवति, इह च कुत्सितमर्धुमिष्यत्वा इति विवक्षायां पूर्वं समासः पश्चात्कः, अर्धुमिष्यलीकेति भवति, एतेन कल्पवादयो व्याख्याताः, आह च कविधेस्तत्रवादयः पूर्वविप्रतिषेधद्वयमर्धविप्रधानश्च समास इति, इह तु द्विवक्तरमित्यन्यन्तगतौ क्तादिति परत्वात्कनि कृते तरच् भवति, कदा चिद् द्वन्द्वः प्रत्ययबोधको प्रत्ययबोधका इति वा ॥

“कुत्सिते” ॥ ‘प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति’ । प्रकृत्यर्थस्यैवं विशेषणं न तूपलक्षणमित्यर्थः । उपलक्षणत्वे हि यः कुत्सितस्तत्र वर्तमानादिति विज्ञायमाने इदं घृतकमिदं तैलकमित्येवंशब्दादपि प्राप्नोति, विशेषणत्वे त्वङ्गीकृतकुत्सात्प्रत्ययो न तदनुपातकुत्सात् कुत्सितसमानाधिकरणात्, प्रत्ययार्थत्वे तु प्रकृतिप्रत्ययो इत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वं कुत्सितस्य विशेषणत्वं प्राप्नोति, विपर्ययश्च लोके गम्यते, तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणमिति सुकृतम् । ‘अश्वक इति’ योऽश्व इव कन् तत्वाभ्यां क्रियां

सुष्ठु न करोति स एवमुच्यते, स्वार्थिकेषु हि यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणासम्भवस्तत्राभिधेयसहचरितधर्मान्तराश्रयः प्रत्ययो भवतीत्युक्तम्, एवं च द्वेषदत्तको द्वित्यक इत्यपि भवति यस्तत्साध्यमर्थं सम्यङ्मानुतिष्ठति, सम्भवे त्विहापि शब्दोपासधर्माश्रयैव कुत्सा, तद्यथा पटुकः पण्डितक इति स्वार्थं कुत्सा, प्राप्य गायत्रीवधन्वानं विद्वि कौरवज्ञानं स्थिर इति लिङ्गकुत्सा, कौरवकानिति किमेते ऽर्जुनसंनिधौ पुमांस इत्यर्थः, क्वचित्सङ्ख्याकुत्सा यद्येदमेकमेव शतकमिति, शतभरणे यद्दुःखं तदेकमेव भरण इति शतस्वरूपेण कुत्सा, सर्वथाङ्गीकृतंकुत्सात्मन्ययः, अथेह कथं प्रत्ययः कुत्सितक इति, कथञ्च न स्यात्, स्वशब्देनोपासत्त्वात्कुत्साया अनुकम्पादावर्थान्तरं भविष्यति । अथ वा कुत्सितस्य यत्कुत्सनं तत्र प्रत्ययः कुत्सितत्वं यदा कुत्स्यते नास्य सम्यक्कुत्सितत्वमिति तदेत्यर्थः, यथा प्रकर्षस्य प्रकर्षं प्रकृष्टतम इति तमप्रत्ययो भवति तद्वदत्रापि, एतेनानुकम्पितशब्दादनुकम्पायां प्रत्ययो व्याख्यातः ॥

“अनुकम्पायाम्” ॥ ‘कारुण्येनेति’ । कारुण्येन कारुण्यम् । ‘अभ्युपपत्तिरिति’ । अनुबह उपकार इति यावत् । परस्येति कर्मणि षष्ठी । ‘तस्यां गम्यमानायामिति’ । अनेन प्रयोक्तृधर्मानुकम्पा आकाधवद् न तु प्रशंसादिवत्प्रकृत्यर्थविशेषणमिति दर्शयति, अन्ये तु प्रकृत्यर्थविशेषणमेव मन्यन्ते तथा चाजिनान्तस्येत्यादिषु विग्रहं दर्शयिष्यति अनुकम्पितो व्याघ्रजिनः, अनुकम्पितो वृहस्पतिदत्तः, अनुकम्पितः शेवलदत्त इति, न च प्रयोक्तृधर्मस्य विग्रहे दर्शनमस्ति । ‘स्वपितकि श्वसितकीति’ । अदादित्वाच्छेषो लुक्, रुदादिभ्यः सार्वधातुकदतीट् ॥

“नीतौ च तदुक्तात्” ॥ ‘सामदानादिरिति’ । आदिशब्देन भेददण्डयोर्यहणं, यद्वानुकम्पायां तौ सम्भवतः, आम्भर्वोप नीतिस्वरूपप्रदर्शनपरं द्रष्टव्यम् । ‘एहकीति, आहपूर्वादिषो लोट् सिपो निः । ‘रूढेत्यादि’ । अनुकम्पायां हि विधीयमानः प्रत्ययः प्रत्यासत्तेरनुकम्पमानादेव युक्तो विधातुं तस्य हि अनुकम्पासंबन्धः प्रत्यासवस्तद्विषयत्वादनुकम्पायाः, तेन व्यवहितात्रीत्युपायाद्वानादेर्न स्याद्, अतद्विषय-

त्वादनुकम्पायाः, धानाशब्दः स्त्रीलिङ्गः, ततः के विहिते केण इति
द्वयस्य च स्वार्थिकानां प्रकृतिवन्निङ्गं भवतीति कप्रत्ययान्तादापि
कृते प्रत्ययस्थादित्तीत्वेन भवितव्यं, प्रायेण तु हन्त ते धानक इति
पठ्यते तत्र लिङ्गातिवृत्तिर्द्रष्टव्या ॥

“बहुवो मनुष्यनाम्नश्च” ॥ प्रकरमपेक्ष्यते न त्वनन्तरमि-
त्याह । ‘अनुकम्पायां नीतौ च तद्वृत्तादिति वर्तत इति’ ।
‘मद्रबाहु इति’ । नामबहुवचस्येदं प्रत्युदाहरणं, यौगिकीयं मद्रौ बाहु
यस्येति, मनुष्यबहुवचस्य तु स्तम्भेरमादिः प्रत्युदाहरणम्, अपर आह
मद्रबाहुरिति चतुष्पञ्जातिविशेषो मनुष्यबहुवचस्य प्रत्युदाहरणं, नाम
बहुवचस्य त्वापगवादिः प्रत्युदाहरणमिति ॥

“घनिलचौ च” ॥ ‘चकाराद्व्याप्राप्तं चेति’ । ननु च ठच्
पूर्वेण विहितः, वाचयनात्कोपि, काच चकारेणाभ्यनुज्ञेति चिन्त्यं, यौग-
विभागोपि चिन्त्यप्रयोजनः ॥

“जातिनाम्नः कन्” ॥ ये शब्दा जात्यन्तरे प्रसिद्धा मनुष्येषु
नामत्वेन विनियुक्तास्तद्दोदाहरणं, जातिरेव नाम जातेर्नाम जाति-
नाम् । ‘व्याघ्रिय इति’ । अनेकार्थत्वाज्जिपातानामनुवृत्तस्य वाशब्दस्य
समुच्चयार्थत्वाद्घनिलचौ भवतः, ये तु विकल्पाथमेव वाशब्दं मन्यन्ते ते
कं प्रत्युदाहरन्ति व्याघ्रकाः सिंहका इति, स्वरे विशेषः, घनिलचोस्तु
शरभिल इत्याद्युदाहरणम् ॥

“अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च” ॥ ‘व्याघ्राजिनो नाम कश्चि-
दिति’ । व्याघ्रस्येवाजिनमस्येति कृत्वा, अजिनलोपश्चेत्युच्यमाने महद-
जिनं महाजिनं व्याघ्रस्येव महाजिनमस्य व्याघ्रमहाजिनः सोनुकमित्यत
व्याघ्रक इत्यत्र महच्छब्दस्य लोपो न स्यात् तस्मादुत्तरपदबहुवचं,
लोपश्चायं सर्वोपहारी उत्तरपदबहुवचान् ॥

“ठाजादावृध्वं द्वितीयादचः” ॥ ठाजादाविति समाहार-
वृद्धे सौत्रः पुल्लिङ्गनिर्देशः, आदिबहुवचं चिन्त्यप्रयोजनं अस्मिन्विधिस-
दादावित्येव सिद्धम् । ‘अस्मिन्मकरण इति’ । प्रत्यासत्त्या तयोरेव

बुद्धौ संनिधानादिति भावः । ऊर्ध्वमिति प्रथमान्तस्याध्याहारैषा-
 न्वय इत्याह । 'ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्येति' । द्वितीयादिति पञ्चम्या बन्धी
 प्रकल्प्यते प्रथमा तु निर्द्वैशार्थैव । सुपां स्थिति वा बन्धीस्थाने प्रथमा
 भवतीति, ऊर्ध्वग्रहणमनर्थकं तस्मादित्युत्तरस्थेत्यूर्ध्वस्यैव भविष्यति,
 तत्राह । 'ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थमिति' । अन्यथादेः परस्येति द्विती-
 यादौ यः परस्तस्यादेरेव लोपः स्यादूर्ध्वग्रहणसामर्थ्यं तु सर्वमेवोर्ध्वं
 लुप्यते, ठग्रहणमनर्थकम्, इकादेशे कृते ऽकादावित्येव सिद्धमत आह । 'ठ-
 ग्रहणमिति' । अङ्गनस्यैकादेशे ठावस्यायामेव लोपो यथा स्याद् इत्येवमर्थं
 तावद्व्यहङ्, किमेवं सिद्धं भवति, उक्तो द्वितीयस्तु कति परस्मादस्य लोपे
 कृते इसुसुक्तान्तात्क इति कादेशः सिद्धो भवति, तत्रैतत्स्याद् इकादेशे
 कृते ऽजादिलक्षण एव लोपोऽस्तु, इकादेशस्य स्थानिषद्वाजाद्व्यहङ्गेन ग्र-
 हादुक्तः परस्वेन कादेशो भविष्यति तत्राह । 'अजादिलक्षणे हीति' । ठा-
 दिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्ययः, अकारस्तूच्चारणार्थः, तत्तदस्य क इत्यत्रापि
 वर्णस्यैव ठस्य स्थानित्वं, ततश्चास्त्वधित्वात्स्थानिषद्वाजो लोपपठ्यते,
 सङ्घातस्य तु प्रत्ययस्य तत्रापि सङ्घातस्य ग्रहणं, तत्र यदाप्युपपठ्यते स्थानि-
 षद्वावस्तत्रापि संनिपातपरिभाषया कादेशो न स्यादेव, अजादेः प्रत्यस्य
 प्रकृत्या यदानन्तर्यं तत्कृतं ध्रुवः प्रत्ययेनानन्तर्यं तत्कथं तस्यांजादित्वं
 सिद्ध्यन्तात्, अत एव मथितं प्रथमस्य माथितिक इत्यत्र यथेति लोपे
 कृते सत्यपि तकारेण प्रत्ययस्यानन्तर्यं कादेशो न भवति तस्माद्व्यहङ्
 कर्तव्यं, किञ्च यदा चित्रभानुप्रभृतिभ्यश्चाजिधीयते तदेकादेशाभावाद-
 जादिलक्षणे लोपो न स्यादिति तदर्थमपि ठग्रहणम् । 'चतुर्थादच
 इति' । इदं संग्रहश्लोके नास्ति क्वचित्कं चैतत्, । 'अनजादौ
 विभावा लोपो क्तव्य इति' । द्वितीयादच ऊर्ध्वस्येत्येव । लोपः
 पूर्वपदस्यचेति श्लोकवार्तिकं तस्योपस्कारः । 'ठाजादावनजादौ च क्तव्य
 इति' । तत्र ठाजादौ पूर्वात्तरयोरन्यतरस्य नित्यं लोपः, अनजादौ
 विकल्पः । 'उवर्णाल्ल इति' । लोपस्य ल इति पूर्वाचार्यसंज्ञा, तत्रादेः
 परस्येतीकारलोपः । 'तदादेरिति' । सन्ध्यचरात्परस्य लोपे प्राक्ते तत्

आरभ्य लोपार्थं वचनम् । 'एकाक्षरपूर्वपदानामिति' । अक्षरशब्देन
मच्च वर्तते व्यञ्जनसहिते केवले वा द्वितीयादय ऊर्ध्वस्य लोपे प्राप्ते
तेन सह लोपार्थं वचनम् । 'वागाशीरिति' । वाचि आशीर्यस्य स
वागाशीः । 'वाचिक इति' । अत्र यदि द्वितीयादय ऊर्ध्वस्य लोपः
स्यात्तदा ऽहृतव्यूहाः पाष्णीनीया इति परिभाषया कुत्स्नश्चरत्वयोर्निवृत्तौ
वाच्-आ-इक इति स्थिते आकारस्य यस्येतिलोपेन निवृत्तावपि तस्य
स्थानिवद्वादाकारान्तस्य भसञ्ज्ञायां त्वन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य
पदसञ्ज्ञा, सा चकारान्तस्येति भिन्नावधिकत्वाद्भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञा न
बाधेत, ततश्च कुत्स्नश्चरत्वयोः कृतयोर्वागिक इति स्यात्, उत्तरपदलोपे
तु तस्यानजादेशत्वात्स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकया भसञ्ज्ञया पदस-
ञ्ज्ञायास्तद्विताश्रयायास्तावदपवादत्वाद्वाधः, या त्वन्तर्वर्तिनीं विभक्ति-
माश्रित्य सुबन्तं पदमिति पदसञ्ज्ञा तस्या अपि एकसञ्ज्ञाधिकारात्पर-
त्वाच्च बाध इति सिद्धमिष्टम् । 'कथमिति' । अत्राप्युत्तरपदलोपे
कृते भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाया बाधितत्वाच्चरत्वं न स्यादिति प्रश्नः ।
'न च इति' । सौच एवात्र लोप इष्यते न त्वौचसंस्थानिक इत्यर्थः ।
संबन्धलोकागृहीतव्यादे तद्याशब्दानन्तरं वाशब्दः पाठः, न त्वेव-
शब्दः, स च पूर्वत्रापि यथेष्टं संबन्धनीयः, इष्टं च पूर्वमेव दर्शितम् ।
अत्र चोदयति सञ्ज्ञाशब्दस्यैकदेशे लुप्ते कथं सञ्ज्ञिनोवचनम्, तर्हि
देव इति वा दत्त इति वा सञ्ज्ञा कृता किं तर्हि देवदत्त इति ।
अत्राहुः । एकदेशेन समुदायोऽनुमीयते विषाणेनेव गौः, सोऽनुमितार्थस्य
वाचक इति । ननु चोक्त्यायमात्र एव शब्दार्थं प्रत्याययति न प्रतीय-
मानः, नेत्याहुः, स्थान्यनुमिता श्रुतिः किं नार्थं प्रत्याययति प्रत्याहारो
वा मध्यवर्तिनो वर्णः किं सर्वेषां प्रत्याययन्ति, किं चाशक्तिजैरप्यं-
शैः साधयः स्मारिता यथा शब्दाः प्रत्याययन्त्यर्थं तद्यात्रापि भविष्यति,
समुदाये सञ्ज्ञात्वेन विनिमुच्यमानेऽवयवानामपि सञ्ज्ञात्वनुनिश्चयते,
किमर्थं तर्हि लोपो विधीयते पदानामेव सञ्ज्ञैकदेशभूतानां बाधुत्वं
यथा स्यादुच्यते मा भूदिति । उक्तं च

तुल्यायामनुनिष्पन्नौ ज्येष्ठाया इत्यसाधवः ।

नहन्वाख्यायके शास्त्रे दत्तादिवदनुस्मृतिः ॥

“शेवलासुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्” ॥ ‘शेवला-
दीनामित्यादि’ । योयं शेवलादीनां तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोप
उच्यते सोऽकृतसन्धीनामेव वक्तव्यः सन्धीयतेनेनेति संहिताकार्य-
मुच्यते ॥

“ह्रस्वे” ॥ यद्यपि वंशादिष्वल्पत्वह्रस्वत्वयोः समावेशो दृष्ट-
स्तथापि घृतादिषु द्रवद्रव्येषु न कश्चिदाह ह्रस्वं घृतं ह्रस्वं तैलमिति
तथा विस्तीर्णेष्वायामहीनेषु ह्रस्वः पठ इत्युच्यते न कश्चिदाह अल्पः
पठ इति, तस्मादुभयनिर्द्वेशोऽप्ये ह्रस्व इति ॥

“कुत्वादुपच्” ॥ ‘कतूरित्यावपनस्याख्येति’ । यद्यप्यावपनमात्र-
स्याख्या तथापि दुपच्प्रत्ययान्तस्वभावादुक्तम् । चर्मभयं स्नेहभाजनमु-
च्यतइति ॥

“वत्सोत्ताश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे” ॥ तनुत्वइति सामान्याभिधा-
नात्काश्चिपि प्रत्ययप्रसङ्गस्तत्राह । ‘यस्य हि गुणस्येति’ । इतच्च
प्रत्यासत्तेर्लभ्यते प्रत्यासत्तं हि शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । ‘प्रथमवया वत्स
इति’ । प्रथमं वयो वत्सशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । ‘तस्येति’ । गुण-
भूतमपि वयोत्र परामृश्यते तस्य प्रथमस्य वयस इत्यर्थः । ‘द्वितीयवयः-
प्राप्तिरिति’ । द्वितीयं हि वयः प्राप्नुवतो वत्सस्य प्रथमं वयोल्पशेषं
भवति । ‘तरुण इति’ । द्वितीयवया इत्यर्थः । तस्य तनुत्वमित्यादि
पूर्ववत् । ‘अन्यपितृकतेति’ । गर्दभपितृकतेत्यर्थः, गर्दभेन त्वश्वायामु-
त्पादितोऽश्वतर उच्यते । ‘अनङ्गानिति’ । अनसो वाढेत्यर्थः, अनसि
वहेः क्तिप्, इश्चानसः ॥

“कियत्तदोर्निर्द्वारणे द्वयोरेकस्य इतरच्” ॥ द्वयोरेकस्य निर्द्वार-
रणे इतरज्भवतीत्युच्यते तत्रेहापि प्राप्नोति कयोरन्यतरो देवदत्तः,
ययोरन्यतरस्तयोरन्यतर इति, किमादीनां समुदायवाचित्वेऽपि निर्द्वार-

सस्य गम्यमानत्वादत आह । 'निर्द्वार्यमाणवाचिभ्य इति' । एतच्चाभिधानस्वभावाल्लभ्यते । 'क्रियया गुणेन सञ्जया वेति' । जात्या वेत्यपि द्रष्टव्यं, कतरो भवतोः कठ इत्यादेरपि सम्भवात् । 'समुदायाचिर्द्वारणविभक्तिरिति' । सा पुनः षष्ठी न सप्तमी, वा बहूनामिति दर्शनात् । 'एकस्येतीति' । 'निर्द्वार्यमाणनिर्द्वेश इति' । ननु च द्वयोरेकस्यैव निर्द्वारणं सम्भवति नार्थ एतेन, नैतदस्ति, एकस्येच्यनुच्यमाने द्वयोरिति कर्षणि षष्ठी विज्ञायेत ततश्चास्मिन् यामे कौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्यत्रापि प्राप्नोति तस्मादेकग्रहणम् ॥

“वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने इतमच्” ॥ ‘जातिपरिप्रश्नविषयेभ्य इति’ । जातिपरिप्रश्नौ यथासम्भवं विषयौ येषां ते तथोक्ताः, सूत्रे पुनः समाहारद्वन्द्वः, संनिधानाच्च परिप्रश्नोपि जातेरेव विज्ञायते यथा गुणो यद्वलुकोरित्यत्र यद् च यद्वलुक्तेति, एवं च कृत्वा जातिपरिप्रश्नग्रहणं किम् एव विशेषणं जातियहणं तु सर्वैरपि संबध्यत इति वक्ष्यमाणमुपपद्यते, षष्ठीसमासे तु गुणभूतस्य जातियहणस्य निष्कृष्य संबध्योनुपपन्नः स्यात्, परिप्रश्नग्रहणं तेषानिवृत्त्यर्थम् । ‘वावचनमकर्मण्यमिति’ । कथं तर्हि वाक्यस्य सिद्धिस्तत्राह । ‘महाविभाषेत्यादि’ । ‘किमोस्मिन्विषयइति’ । द्वयोरेकस्य निर्द्वारणउक्तौ बहूनामेकस्य निर्द्वारणे न स्यादिति वचनं, कथं पुनरिष्यमाणोपि लभ्यते तत्राह । ‘तत्रेत्यादि’ । ननु कतरो भवतोः कठ इति द्वयोरेकस्य निर्द्वारणेपि जातिपरिप्रश्नस्य सम्भवाच्चानेन वचनेन बहूनामेकस्य निर्द्वारणे इतरच् शक्यो ज्ञापयितुम्. एवं तर्हि समासविधौ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने साधू भवत इत्यपि व्याख्येयमिति मन्यते, अजातिपरिप्रश्नेपि किमो इतमज् भवति कतमो भवतेर्द्वैवदत्त इति, कथं, कतरकतमावित्यत्र जातिपरिप्रश्नग्रहणात्, यदि हि कतमशब्दो जातिपरिप्रश्नादन्यत्र न स्यात्ततस्तत्साहचर्यात्कतरशब्दोपि तदर्थ एव गृहीष्यत इत्यनर्थकं तत्स्यात् ॥

“एकाच्च प्राचाम्” ॥ ‘इतरञ्ज् इतमञ्चित्येताविति’ । कथं

पुनर्व्यवहितस्य इतरचोनुवृत्तिरित्याह । 'चकार इति' । इतमचस्त्वनन्तरत्वादेवानुवृत्तिरिति भावः । स्वस्मिन्विषयइति यदुक्तं तदेव विवृणोति । 'द्वयोर्निर्धारणइति' । इतच्च द्वयोरेकस्य इतरञ् बहूनां इतमन्नित्यनुवृत्तेर्वाक्यभेदेन च संबन्धाल्लभ्यते ॥

“अवक्षेपणे कन्” ॥ अवक्षेपो निन्दा । 'व्याकरणकेनेति' । यद्यपि व्याकरणं स्वतोवक्षेपणं न भवति प्रत्युत वेदाङ्गत्वात्प्रशंसनं तथापि यस्य तदवलेपमावहति तस्यावक्षेपणं भवत्येव । 'याज्ञिक्येन नामेति' । याज्ञिकानामाद्यायो याज्ञिक्यं कल्पसूत्रादि । परस्येत्यादिना कुत्सितइत्यस्यास्य च कनो विषयविभागं दर्शयति ॥

“इवे प्रतिष्ठितौ” ॥ इवार्थः सादृश्यमिति । कन् प्रत्ययस्तु स्वभावात्सदृशे भवति न सादृश्यमात्रे यथा प्रकारेपि विहितो जातीयर् प्रत्ययस्तद्वति भवति । 'तद्विशेषणं प्रतिष्ठितियद्वयमिति' । प्रतिष्ठितिविषयं यत्सादृश्यं तत्र प्रत्ययो यथा स्यात्, कोर्थः, प्रतिष्ठितिस्वरूपं यत्सदृशं तत्रेत्यर्थः । 'अश्व इवायमश्वप्रतिष्ठितिरिति' । अश्वप्रतिष्ठितिरूपोऽश्वसदृशोऽयं पदार्थ इत्यर्थः । 'अश्वक इति' । के चिदाहुः । अश्वशब्दोऽश्व एव वर्तते कन्प्रत्ययस्तु प्रतिष्ठितिरूपे सदृशइतिस्वार्थिकोऽयं न भवतीति । अपर आह । सादृश्यनिबन्धनादभेदोपचाराद्गौर्वाहीक इतिवद् अश्वशब्द एव प्रतिष्ठितौ वर्तते प्रत्ययस्तु तस्यैवोपचारस्य व्योतक इति । 'गौर्वा गवय इति' । गवयो गोर्न प्रतिष्ठितिः, तृणचर्मकाद्यादिनिर्मितं हि प्रतिच्छन्दकं प्रतिष्ठितिः, न चैवं गवयः ॥

“लुम्पनुष्ये” ॥ चञ्च्वा तृणपुरुषस्तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्च्वा, लुपि युक्तश्चञ्च्वा, मनुष्यलुपि प्रतिषेध इत्येतत्तु विशेषणविषयम् ॥

“जीविकार्थं चापण्ये” ॥ 'वासुदेवः शिव इत्यादि' । याः प्रतिमाः प्रतिरूप एहादृहं भित्तमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते, ता हि जीविकार्था भवन्ति, देवलका अपि तएव भित्तवोभिप्रेताः, यास्त्वायतनेष्वभ्युदयनिश्रेयसार्थं प्रतिष्ठाप्यन्ते पूज्यन्ते च तास्वर्चासु पूजार्थास्त्विति वक्ष्यमाणेन लुग् भवति ॥

“देवपद्यादिभ्यश्च” ॥ ‘आदिशब्दः प्रकारे इति’ । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘आकृतिगणायमिति’ । अर्चासु प्रतिमासु पूजना-
र्यासु दृष्टेष्वायतनेषु वा याः पूज्यन्ते तासु, चित्रकर्मध्वजाभ्यां तद्गताः
प्रतिकृतयो लभ्यन्ते ॥

“समासाच्च तद्विषयात्” ॥ ‘तदित्यनेन प्रकृत इवार्था निर्दि-
श्यतइति’ । कृप्रत्ययस्तु प्रधानतया प्रकृतोपि न परामृश्यते, अनेनैव
तस्य विधानात्, समासस्य तद्विषयत्वानुपपत्तेः । ‘अपरस्मिच्चिवार्थ-
एवेति’ । एषकारः पौनर्वचनिकः, शस्त्रीश्यामादौ त्वेक इवार्थः
समासेन्तर्भूत इति ह्ये न भवति । ‘अजाकृपाणीयमिति’ । अजाया
गच्छन्त्याः कृपाणेनाधःपतता यथा बधस्तत्सदृशमित्यर्थः । ‘अन्धक-
वर्त्तिकीयमिति’ । वर्त्तिका शकुनिविशेषः, तस्या अन्धहस्ते पतनं ग्रहणं
च यादृच्छिकं तादृशमित्यर्थः । ‘अतर्कितोपपन्नमिति’ । अचिन्तितोपपन्नं
यादृच्छिकमित्यर्थः । चित्रीकरणं विस्मयकरणम् ‘कथमिति’ । सामान्ये-
नायमर्थः कथमुच्यतइत्यर्थः । ‘समासश्चायमित्यादि’ । किं पुनः कारणं
ज्ञापकात्समाससद्भावः प्रतिपाद्यतइत्यत आह । ‘न ह्यस्येति’ । ‘स च
इवंप्रिय एवेति’ । कृप्रत्ययविषय एवेत्यर्थः । अनन्यत्र भावो विषयार्थः,
तेन स्वातन्त्र्यप्राधान्यन्तरयोगो विग्रहश्च न भवति ॥

“एकशालायाष्टजन्यतरस्याम्” । अनेकार्थत्वाविपातानामन्यत-
रस्याग्रहणमिह समुच्चयार्थं न विकल्पार्थमित्याह । ‘अन्यतरस्यां-
ग्रहणेनेत्यादि’ ॥

“कर्कलोहितादीकक्” । ‘स्वयमलोहित इत्यादि’ । उपाश्रय
उपादानभूतो लाक्षादिः ॥

“प्रमपूर्वविश्वेमात्याल् ह्रस्वसि” ॥ इमशब्द इदमा समानार्थः
प्रकृत्यन्तरम् ॥

“पूगाञ् ज्योऽयामणीपूर्वात्” ॥ ‘पूगवाचिन इति’ । स्वरूप-
ग्रहणं तु न भवति अयामणीपूर्वादिति वचनात्, पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः,

न च पूगशब्दस्य ग्रामणीवचनो देवदत्तादिशब्दः पूर्ववयव उपपद्यते ।
'लोहध्वजा इति' । ज्यादयस्तद्राजा इति तद्राजमंजा, तद्राजस्य
बहुष्विति लुक् । 'देवदत्तका इति' । स एषां ग्रामणीरिति कन्, अत्र
देवदत्तशब्दो ग्रामणीवचनः पूर्वावयवः, समुदायः भूमवचनः ॥

'घ्रातचफज्जरस्त्रियाम्' ॥ उत्सेधजीवित्वं घ्रातस्य पूगाद्विशेषः ।
'कौञ्जायनीति' । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफज्, गोत्रं च चरणैः सहेति
जातित्वाः ङीष् ॥

"आयुधजीविसङ्काप् अद्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्" ॥ यदा
वाहीकशब्दः पुरुषेषु वर्तते तदा वाहीकेष्विति निर्द्वारणे सप्तमी, यदा
तु देशे तदाऽधिकरणे । 'ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणमिति' । स्वरूपग्रहणं तु
न भवति ब्राह्मणशब्दवाच्यस्यायुधजीविसङ्कस्य वाहीकेष्वभावात् । 'रा-
जन्ये तु स्वरूपग्रहणमिति' । तद्राज्यस्यैव भावात् । 'तेनास्त्रियामिति
नानुवर्ततइति' । तेन स्त्रियामपि कौण्डी वृत्ती चौद्रकी मालवीति
भवति, हलस्तद्धितस्येति यलोपः ॥

"दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः" ॥ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठादिति
समाहारदुन्दुः, दामन्यादेरायुधजीविसङ्कान्त्रिगर्तषष्ठाच्चायुधजीविसङ्का-
दित्यन्वयः, त्रिगर्तषष्ठादित्यस्यार्थमाह । 'येषामिति' । अन्तर्गता अन्तर्ग-
णाः, ते पुनः के इत्याह । 'तेषु चेयं स्मृतिरिति' । त्रिगर्तषष्ठाः स्मर्यन्ते
ज्ञाप्यन्ते ऽनयेति स्मृतिः, स पुनराहुस्त्रिगर्तषष्ठानिन्यादिः श्लोकः ।
अत्र ज्ञानकयस्त्रिगर्तर्गान्तेषु च त्रिगर्तषष्ठेषु, प्रथमपञ्चमौ शिवाश्रयन्तौ,
शेषास्तु इजन्ताः, के चित्त्वतद्विज्ञानमेव पञ्चमं ब्रह्मगुप्तशब्दं पठन्ति ॥

"पश्वीद्विधौधेयादिभ्योऽणञौ" ॥ 'पाश्व इत्यादि' । पशू,
रत्नस्, असुर, इत्येते जनपदशब्दाः, तत्राकारान्ताद्बहुष्वपत्येषु जनपदश-
ब्दात्तत्रिधादजित्यञ्, इतराभ्यां द्युज्जगधेत्यादिनाण्, तद्राजत्वाल्लुक्
पुनः सङ्ख्यविवक्षायामनेनाण् । 'यौधेय इति' । युध्यतेसौ, युधेरिगुपधलक्षणः
कः, युधा तस्या अपत्यं द्युव इति ठक्, तदन्तात्सङ्ख्यविवक्षायामनेनाण् ।
यौधेय इत्याद्युदात्तं भवति, तथा यौधेयस्याङ्को लक्षणं वा यौधेय इति

सङ्गाङ्गलवणेष्वञ्जलवणो भवति, एतेन यौधेयादिषु ये ङगन्तास्ते सर्वे व्याख्याताः, यौधेयादीनामस्मिन्देशे न पाठः, पठिता हि ते चतुर्थे न प्राच्यभार्गादियौधेयादिभ्य इत्यत्र ॥

“अभिजिद्विदभृक्कालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छुमदणो यञ्” ॥ अभिजयतीत्यभिजित्, वेतीति विदः, इगुपधलक्षणः कः, तान्त्रिभर्त्सि विदभृत्, अन्ये मत्वन्ताः । ‘अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्य इति’ । सूत्रे अभिजिदादय एवाणिति विशेषणसमासः, अभिजिदादिप्रकृतयश्चाणन्ता अभिजिदादय उच्यन्ते । ‘गोत्रप्रत्ययस्येति’ । अपत्यप्रत्ययस्येत्यर्थः । ‘आभिजितो मुहूर्त इति’ । नक्षत्रेण युक्त इत्यण्, उत्तरस्य सास्यदेवेति । इहाभिजित्यस्यायम् आभिजितक इति गोत्रचरणादुञ् भवति, आपत्यस्येति यलोपः, गोत्रप्रत्ययान्ताद्व्ययमिष्यते, तेन स्वार्थकत्वादयमपि यञ् गोत्रप्रत्यय एव भवति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरीयां पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

“पादशतस्य संख्यादेर्वीक्षायां वुन्लोपश्च” ॥ आदिशब्दोयमवयववाची न तु व्यवस्थावाची संख्याया इति पञ्चमीनिर्द्देशेनैव सिद्धेः, न च संख्यावचनः शब्दः पादशतशब्दयोरवयव उपपद्यतेऽनारम्भकत्वात्, तस्मात्संख्यादेरिति वचनादिह ग्रहणवतापि प्रातिपदिकेन तदन्तविधिविज्ञायतइत्याह । ‘पादशतान्तस्येति’ । आनन्तर्यलक्षणा चेयं षष्ठी वुन्विधौ, लोपविधौ तु स्यान् षष्ठी । ‘तत्संनियोगेन चेति’ । चकारस्य संनियोगार्थकत्वात् । ‘अनैमित्तिकत्वार्थमिति’ । निमित्ते भवो नैमित्तिकः, अध्यात्मादिः । ‘यस्येति लोपः परनिमित्तक इति’ । इति तद्वृत्ते च परतो लोपविधानात् । ‘पद्मावो न स्यादिति’ । पाच्छब्दो हि तत्र स्थान्युपातः स्थानिवत्त्वे च सति पादशब्दान्तमङ्गं भसंज्ञं भवति न पाच्छब्दान्तमिति पादायेत्यादिवदत्रापि पद्मावो न स्यात् । ‘अस्य त्वनैमित्तिकत्वादिति’ । नक्षत्र वुन्निमित्तं सहविधानात् । ‘द्विपदिकामिति’ । तद्वृत्तेन व्योतितत्वाद्दीक्षायां द्विर्वचनं न भवति । ‘तद्वृत्तार्थ इति समास इति’ । प्रकृत्यु-

पाधिरपि वीप्सा वुना द्योत्यतइति तद्वितार्थो भवति । 'द्वौ पादौ ददातीति' । उत्तरसूत्रे वक्ष्यति दानं व्यवसर्गइति, अवीप्सार्योयमारम्भ इति च, तस्माद्भवितव्यमत्र वुना, यान्तरं प्रत्युदाहर्त्तव्यं द्वौ पादौ लभतइत्यादि । अपर आह । दण्डतो व्यवसृजतीति प्रयोग एवोत्तरो ऽविधिरिति, यद्वा परस्वत्वापादनं दानं व्यवसर्गः, इह तु समर्पणमात्रे ददातिर्वर्त्तते; यथा रजकस्य वस्त्रं ददातीति । 'अन्यत्रापि दर्शनादिति' । द्वौ द्वौ माणौ ददातीत्यादौ त्वनभिधानादतिप्रसङ्गाभावः ॥

“दण्डव्यवसर्गयोश्च” ॥ ‘दण्डनं दण्ड इति’ । दम् उपशमनइत्यस्माद्भावे जमन्तादुः, दण्डतेर्वा चुरादिण्यन्तादेरच्, यद्यपि दण्डशब्दः करणसाधनो यष्टावपि वर्त्तते तथापि तस्य ग्रहणं न भवति, धात्वर्थेन व्यवसर्गेण साहचर्यात्, अत्राप्युदाहरणे तद्वितार्थइति समासः स्त्रीलिङ्गस्तद्वितार्थः, उक्तं च स्वभावाच्च वुन्यत्यय स्त्रियां वर्त्ततइति, प्रकृत्यर्थे एव वा तद्वितार्थः, स्वार्थिकत्वाद् वुनः । ‘अवीप्सार्योयमारम्भ इति’ । कथं तर्हि दाने वीप्सायां वुन्यूर्वसूत्रउदाहृतः, यावता नाप्राप्ते वीप्सायां वुन्यारभ्यमाणो ऽवीप्सावुनेतयोरर्थयोस्तस्य बाधकः प्राप्नोति यथा मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्त्वा भूतक्तस्य, यथा चावृद्धादपीत्यपिशब्दः क्रियते, इहापि तर्हि चकारः क्रियते, तेनाधिकविधिरयमबाधकः, एवमपि परत्वादानेनैव दाने वीप्सायां वुन्युक्तः, सत्यम्, अविशेषात् पूर्वत्रोदाहृतः, यद्वा दानस्य पदान्तरवाच्यत्वादेव वुन्बहिरङ्गः, वीप्सायास्तु तद्वितद्योत्यत्वात्पूर्वो वुचन्तरङ्गः ॥

“स्यूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्” ‘प्रकारवचने द्योत्यइति’ । प्रकारे द्योत्यइत्यर्थः, यथौदनं पचतीत्यत्रैवार्थे औदनपाकं पचतीति, यद्वा प्रकार उच्यते स्यूलादिभिरिति द्योतनायेत्यर्थः, प्रकारवाचिभ्यः स्यूलादिभ्यः कन् भवति तदेव प्रकारवचनत्वं द्योतयितुमिति यावत् । ‘जातीयरोपवाद इति’ । तेनायमपि तद्वदेव प्रकारवति

भवति न प्रकारमात्रद्वयत्वं भवति, प्रकारो भेदः सादृश्यं च, उभय-
त्रापि यथाभिधानं कन् भवति, वृत्तौ तु प्रकारो भेद इत्युपलक्षणम् ।
'चञ्चद्बृहतोरिति' । एतावपि सूलादिषु पठितव्यावित्युक्तं भवति ।
'चञ्चत्क इति' । चञ्चतिश्चलनकर्मा चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्वेवं कश्चिद्वि-
शेष उच्यते, तथा बृहद्विशेषो बृहत्कः, अपर आह, सादृश्येन कन्, अच-
ञ्चत्त्रापि यश्चञ्चत्त्रिव लक्ष्यते स्यन्दमानप्रभावत्वाच्चञ्चत्को मणिः, अबृह-
त्त्रापि यः प्रभूतप्रभया बृहत्त्रिव लक्ष्यते स बृहत्क इति । 'चञ्चक इति' ।
चञ्चा तृणमयः पुरुषस्तत्सदृशश्चञ्चकः, केण इति ह्रस्वः । 'सूलाणुमा-
वेष्टिति' । सूल अणु माष इषु इति चतस्रः प्रकृतयः । 'कृष्णतिलेष्टि-
ति' । कृष्णप्रकारास्तिलाः कृष्णकाः, यवकाः यवसदृशाः । 'पाद्विकाला-
वदाताः सुरायामिति' । पाद्विका कालिका अवदातिका सुराविशेषा
एते । गोमूत्रकं गोमूत्रप्रकारं गोमूत्रवर्णमाच्छादनं, यद्वा विन्यासविशेषो
गोमूत्रं, तत्सदृशं तु गोमूत्रकं, यत्र तु शुक्लकृष्णादिवर्णविन्यासः । सुरा-
वर्णो ऽहिः सुरकः पूर्ववद्ध्रस्वः । जीर्णप्रकारः जीर्णकल्पाः शालयो जीर्ण-
काः । जातीयरोनन्तरमेवायं कन् विधेयः, एवं हि पुनः प्रकारवचनइति
न वक्तव्यं भवति, इह तु करणेऽज्ञातः सूलप्रकार इति प्रकारस्याज्ञाता-
दीनां च युगपद्विवक्षायां परत्वादनेन कनि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद-
ज्ञातादिक्रोतनाय पुनः को भवति, तत्र तु करणे परत्वात्के कृते क्व
स्याच्छब्दान्तरत्वात्, सत्यपि वा कनि सूलकक इत्याद्युदात्तं स्यात् ॥

“अनत्यन्तगतौ क्तात्” ॥ ‘अशेषसंबन्ध इति’ । क्तप्रकृतिवाच्यया
क्रियया साधनस्य व्याप्तिरित्यर्थः । भिन्नकमिति । ‘ईषद्विचमित्र्यर्थः’ ।
‘भिन्नमिति’ । यदशेषं भिद्विक्रियया व्याप्तं घटादि तदभिधीयते,
इहानत्यन्तगतेः प्रकर्षस्य च युगपद्विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वमाति-
शायिक इष्यते तदन्तात्कन्वक्तव्यः, अक्तान्तत्वाद्भि न प्राप्नोति, भिन्न-
तरकं द्विचतरकमिति, आह च अनत्यन्तगतौ क्तान्तात्तमवादयः पूर्व-
विप्रतिषिद्धं तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वचनमिति, स्वार्थः पुनरनत्यन्तगति-
युक्त एव न शुद्धः, तथा हि सति अनत्यन्तगतिर्क्योतिता न स्यात् ॥

“न सामिवचने” ॥ साम्यर्थे उच्यतेनेन तत्सामिवचनम् ।
 ‘सामिवचनउपपदइति’ । उपोच्चारितं पदमुपपदं, तच्च समासाव-
 यवभूतं सत्केवलं दृश्यते । ‘सामिकृतमिति’ । सामीतिसमासः ।
 ‘अर्द्धकृतं नेमकृतमिति’ । विशेषणसमासो बहुव्रीहिर्वा । ‘प्रकृत्यभिहित-
 त्वादिति’ । का पुनरत्र प्रकृतिरभिप्रेता न तावत्समासो ऽक्तान्तत्वात्,
 नहि सामिकृतादयः क्तान्ताः प्रत्ययग्रहणे तदादिनियमात्, न च
 कृद्वहणपरिभाषया क्तान्तत्वं, साम्यादीनामगतित्वादकारकत्वाच्च, अथ
 यदत्र क्तान्तं सा प्रकृतिः, तदपि न, नहि समासे एकार्थीभूतस्य
 पृथक् प्रकृतित्वमुपपद्यते, अथ वाक्यगतः कृतादिशब्दः प्रकृतिः, एव-
 मपि प्रकृत्यभिहितत्वादित्यनुपपन्नम्, एवं तु वक्तव्यम्, उपपदेनाभि-
 हितत्वादिति । अत्राहुः । वाक्यगतात्कृतादिशब्दात्समासावयवाद्वा
 प्रसङ्गः शङ्क्यते, यत्तूक्तं प्रकृत्यभिहितत्वादित्यनुपपदमुपपदेनाभिहित-
 त्वादिति वक्तव्यमिति, सत्यं, शब्दान्तरोपलक्षणं प्रकृतिग्रहणं प्रकृतिर्वा
 भवतु उपपदं वा कन्व्यतिरिक्तेन शब्दान्तरेणाभिहितत्वाद् द्योत्याभा-
 वात्कनः प्रसङ्गो नास्तीत्यर्थः । यदप्युक्तं समासएकार्थीभूतस्य पृथक्-
 प्रकृतित्वासम्भव इति, तदपि न, प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेनैकार्थीभावे सति
 प्रकृतित्वं, न चार्थान्तरेणैकार्थीभूतस्य प्रत्ययार्थेनैकार्थीभावः सम्भवतीति
 किल प्रकृतित्वासम्भवः स्यात्, न चात्र प्रत्ययस्य द्योत्यं वाच्यं वार्था-
 न्तरमस्ति येन सहैकार्थीभावः प्रार्थ्येत, तस्मादुपपन्नमेकार्थीभूतस्यापि
 प्रकृतित्वम् । अत एव वृत्तौ समास उदाहृतः । ‘केन पुनरिति’ । स्वार्थमात्रे
 कन्विधेः प्रत्यक्षेणादर्शनात्प्रश्नः, अनुमास्यतइत्युत्तरम् । ‘यदेतदुच्यन्त-
 इति’ । भाष्यकारैः, उच्यतइति प्रयुज्यतइत्यर्थः, भाष्यकारप्रयोग उपपन्नो
 भवतीति यावत्, साक्षिस्थानीयश्च भाष्यकारप्रयोगो न पुनरन्यत्र स्वार्थं
 कन् न भवतीति ॥

“बृहत्या आच्छादने” ॥ बृहतिका प्रावारः ॥

“अण्डक्षशितङ्गवलङ्कर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्सः” ॥ ‘अविद्य-
 मानानि षडक्षीणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिरिति’ । अक्षिशब्दोत्र अत्रे-

न्द्रिये वर्तते बहुव्रीहौ सञ्चयत्णोरिति षच्, मन्त्रो मन्त्रणं, यद् द्वाभ्यामेव क्रियतइति, त्रिभिस्तु क्रियमाणः षड्वो भवति, चतुःप्रभृतिभिस्तु क्रियमाणस्य यद्यप्यष्टाक्षत्वादि सम्भवति तथाप्यवर्जनीयरूपेण षडक्षत्वमपि भवति, तस्माद्द्वाभ्यामेव क्रियमाणो ऽषडक्षीणो भवति । 'आशिता इति' । अश्नेतेराङ्पूर्वादाशितः कर्तेति ज्ञापकात्कर्तरि क्तः । यद्वा एयन्तात्कर्मणि । 'आशितं गवीनमरण्यमिति' । प्रभूतयवसमित्यर्थः । अलंकर्मीणः, कर्मणे पर्याप्तः । अतुंपुरुषीणः, प्रतिमस्त्रादिः । 'अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यतइति' । तत्राधिपीश्वरइत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाद्यस्य चेश्वरवचनमिति सप्तम्यन्ता राजादयो ऽधिना समस्यन्ते, वाक्यमपि भवति राजन्यधि राजाधीनमिति, यथाधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति, अधिशब्दश्च वृत्तिविषये ईशित्ये वर्तते । अपर आह । अधिकरणेणा सप्तमी, वृत्तिविषये च ससाधनक्रियावचनोधिने तु वाक्यइत्यस्वपदेन विग्रहः, राजन्यधिकृतं राजाधीनम्, राजायत्तमित्यर्थ इति । 'उत्तरसूत्रे विभाषायहणादिति' । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति न्यायात् । 'तमादय इति' । अतिशयने तमबिष्टनावित्यादयः । 'प्राक्कन इति' । अवक्षेपणे क्वचित्पुष्पात् शुक्ल इत्युक्ते सामान्यशब्दत्वात्कर्षस्यानवगमात्तदुपाधिव्योतनायावश्यं प्रयोज्यास्तमवादय इति नित्याः, अतिशयेन शुक्ल इत्यादिकं तु वाक्यं भवत्येव, पदान्तरव्योत्यत्वादतिशयस्य । 'ज्यादय इति' । पूगाऽज्योशामणीपूर्वादित्यादयः । 'प्राक्कन इति' । पादशतादिसूत्रविहितात्, तस्य तु पुरा विग्रहो दर्शित एव । 'आमादय इति' । किमेतिङ्ग्रहयघादामित्यादयः, तत्प्रकृतवचने मयडित्यतः प्रागित्यर्थः । 'वृहती जात्यन्ता इति' । वृहतीशब्देन वृहत्या आच्छादनइति विहितः कनुपलक्ष्यते, जात्यन्तशब्देनापि जात्यन्ताच्छ बन्धुनीति विहितशब्दः, बहुवचननिर्देशादेतत्सूत्रविहितस्य खस्य पाशवादीनां च ग्रहणं, यो हि वैयाकरणपाशादिशब्देभ्योर्थः प्रतीयते नासौ जातु चित् वैयाकरणादि-

सामान्यशब्देभ्यः प्रतीयतइति तेषि तमबादिवच्चित्या एव । 'समासान्ताश्चेति' । समासान्ता इत्यधिकृत्य विहिताः ॥

“विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्” ॥ दिक् चासौ स्त्री चेति दक्-
स्त्री तत्र प्रतिषेधो न तु दिशि स्त्रियां च, स्त्रीलिङ्गैकवचननिर्देशात्,
उदाहरणेष्वच इत्यकारलोपे कृते चाविति दीर्घः, उदीचीनमित्यत्र तूद-
ईदितौत्वम् । 'दिग्ग्रहणं किमिति' । अञ्चत्यन्तः स्त्रियां वर्तमानोदिश्येव
वर्ततइति प्रश्नः । 'प्राचीना ब्राह्मणीति' । क्रियानिमित्तको देशकाल-
निमित्तको वा ब्राह्मण्यां स्त्रियां वर्तते न दिशीति प्रतिषेधाभावः ।
'स्त्रीग्रहणं किमिति' । दिग्भृत्तिरञ्चत्यन्तः स्त्रीलिङ्ग एवेति मन्यते ।
'प्राचीनं दिग्मणीयमिति' । प्राचीनशब्दाद्विधाचिनः प्रथमासमर्थाद्
दिक्शब्देभ्य इत्युत्पन्नस्यास्तातेरञ्चेर्लुगिति लुक्, ङीपोपि लुक् तद्धित-
लुकीति लुक्, ततस्तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात्स्त्रीलिङ्गाभावः, खे
तु कृते स्वभावादेव नपुंसकत्वम् ॥

“जात्यन्ताच्छ बन्धुनि” ॥ 'बध्यतेस्मिन्निति बन्धु इति' ।
श्वस्वृद्धिह्रस्वसिवसिहनिक्किदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्यधिकरणउप्रत्ययः, बध्य-
ते नियम्यते स्वतन्त्रीक्रियत इत्यर्थः । एतेन क्रियाशब्दस्येदं ग्रहणं न
जात्यादिषु रूढस्याप्तपर्यायस्य बन्धुशब्दस्येति दर्शयति । एतच्च नपुंसक-
निर्देशादवसीयते, आप्तपर्यायस्तु पुल्लिङ्गः । 'येन ब्रह्मणत्वादित्जातिर्व्य-
न्यतइति' । व्यत्यधीना हि जातेरभिव्यक्तिः, नहि स्वातन्त्र्येण जातु
चिज्जातिरूपलभ्यते, एतदेवाभिप्रेत्य बध्यतेस्मिन्निति बन्धित्युक्तम् । 'ब्रा-
ह्मणजातीय इति' । भावप्रधानोत्र ब्राह्मणशब्दो द्वेकयोरिति वत्, तेन
बहुव्रीहिः । 'ब्राह्मणादिरेषोच्यतइति' । ब्राह्मणत्वजात्याधारो द्रव्या-
त्मकः पिण्ड उच्यतइत्यर्थः । 'ब्राह्मणजातिरिति' । षष्ठीसमासः
कर्मधारयो वा ॥

“स्थानान्ताद्विभाषा सस्यानेनेति चेत्” ॥ 'सस्यानेन चेदिति' ।
करणेणा तृतीया, सस्यानेन सस्यानशब्दवाच्येनार्थेन तुल्यपर्यायेण
स्थानान्तं यद्वर्ण्यवद्भवति एवं प्रत्ययो भवति नान्यथेत्यर्थः । 'सस्यान

इति तुल्य उच्यत इति । स्थानत इति शेषः, स्थानं प्राप्तिः संबन्ध-
विशेषः, पदमिति यस्य प्रसिद्धिः कथं पुनः सस्थानशब्देन तुल्य
उच्यतइत्याह । 'समानं स्थानमस्येति' । यस्य समानं स्थानं स
सस्थान इत्युच्यते, यश्चैवंविधः स यदपेक्षया तस्य समानं स्थानं तेन
तुल्यो भवति, तत्र शब्दभेदेऽपि वस्तुवृत्तेन सस्थानशब्दस्य तुल्यो वाच्यो
भवति, सभावः पुनरत्र ज्योतिर्जनपदादिसूत्रेण । 'पितृस्थानीय इति' ।
पितुरिव स्थानमस्येति बहुव्रीहिः । 'गोस्थानमिति' । तिष्ठत्यस्मिन्नि-
ति स्थानं देशः । 'न तु तत्पुरुष इति' । समानं च तत्स्थानं चेत्येवं
रूपस्तत्पुरुषः, सस्थानशब्दो नार्थमुपस्थापयति, यदुपस्थापयेत् तुल्यं च
तत्स्थानं च तुल्यस्थानमित्यादेः कर्मधारयादपि प्रत्ययः स्यात्, अथ
बहुव्रीहेस्तुल्यस्थानशब्दात्सस्थानशब्दाद्वायं प्रत्ययः कस्माच्च भवति, कः
पुनराह न भवतीति नेष्यते इति करणादेव तु न भविष्यति । 'चेच्छब्दः
संबन्धार्थ इति' । चेच्छब्दे सति विभक्तिविपरिणामेनाध्याहारेण वा
वाक्यपर्यवसानेन च संबन्धो भवति, असति तु तस्मिन्पञ्चम्यन्तेन
तृतीयान्तस्य संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात् ॥

“किमेतिङव्ययधादाम्बद्रव्यप्रकर्षे” ॥ 'किम् एकारान्तादि-
त्यादि' । अर्थप्रदर्शनपरमेतत्, सूत्रे तु षष्ठीसमासः, योगविभागाद्वा
पञ्चमीसमासः । 'यद्वपीति' । द्रव्यं विशेष्यं पर्यवसानभूतं, तस्य
स्वरूपेण प्रकर्षो नास्ति, प्रवृत्तिनिमित्तद्वारक एव तु तस्य प्रकर्षः, यथोक्तं
भाष्ये गुणस्यैव प्रकर्षो न द्रव्यस्येति, गुणः प्रवृत्तिनिमित्तं, हरिरप्याह ।

द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य न विना भेदहेतुना ।

प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यताम् ॥

इति । 'क्रियागुणस्य इति' । प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य सहचरितस्य
धर्ममात्रस्योपलक्षणं क्रियागुणग्रहणम् । 'द्रव्यउच्यतइति' । द्रव्यनि-
ष्ठोऽभिधीयतइत्यर्थः । 'क्रियागुणयोरेवेति' । यो द्रव्यनिष्ठयोरनुविधीयते
स तयोरेव प्रकर्षः । 'किंतरामिति' । इदं च किमिदं च किम्, इदमन-

योरतिशयेन किम् इति तर्प् प्रत्ययः, यत्र स्वरूपेण ज्ञातस्य वस्तुनो विशेषाकारा बहवो जिज्ञासितास्तत्र किंशब्दार्थः प्रश्नः प्रकृष्ट इव भवति तद्वाश्रयः प्रत्ययः । 'पूर्वाहूतरामिति' । घकालतनेष्विति सप्तम्या अलुक्, तत्रासत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य प्रकर्षो न कालस्येति नायं द्रव्यप्रकर्षः । 'उच्चैस्तरामिति' । अत्राप्युच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाच्चायं द्रव्यप्रकर्षः । 'उच्चैस्तरः पर्वत इति' । नात्राधिकरणप्रधान उच्चैःशब्दः किं तर्ह्युच्चैस्त्वं नाम गुणस्तद्गतः प्रकर्षः पर्वतनिष्ठोभिधीयते, स्वभावाच्च तरबन्तस्यात्र सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वं, लिङ्गसंख्यायोगश्च । उदित्करणं किम् । अमि सर्वनाम्नः सुडित्यत्रास्य सामान्यग्रहणं माभूद्व्यादिस्यात्किन्तरामित्यत्र परत्वाद्यस्येतिलोपं बाधित्वा ह्रस्वनद्याप इति नुट् प्रसज्येत, मकारस्य त्वित्संज्ञा प्रयोजनाभावादेव न भविष्यतीति ॥

“अमु चच्छन्दसि” ॥ 'प्रतरामिति' । प्रशब्दार्थस्य प्रकर्षस्य प्रकर्षे तर्प् प्रकृष्टतर इतिवत् । अत्राप्युदित्करणमिच एकाचोन्मत्त्ययव-
च्चेत्यत्रास्यापि ग्रहणं मा भूदिति, यदि स्यादत्रापि यद् दृष्टं कार्यं तद-
प्यतिदिश्येत, तत्र को दोषः, इह स्त्रियंमन्यः, यस्येतिलोपः प्राप्तोति ।

“अनुगादिनष्टक्” ॥ अनुगदतीत्यनुगादी, अस्मादेव निपात-
नाण्णिनिः, प्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपरं चैतत्, न त्वयं केवलः प्रयोगार्हः,
ठको नित्यत्वात् ॥

“णचः स्त्रियामञ्” ॥ 'व्यावक्रोशीति' । व्यवपूर्वात्कुशेर्णच,
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति गत्योरपि णजन्तेनुप्रवेशात्समु-
दायादञ्, तस्याङ्गत्वादादिवृद्धिः, न ख्याभ्यां पदान्ताभ्यामित्येष विधिर्न
भवति, न कर्मव्यतिहारइति निषेधात् । 'तत इति' । णचः, णजन्ता-
दित्यर्थः । 'स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यतीति' । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्ग-
वचनान्यनुवर्तन्तेइति कृत्वा । 'अतिवर्तन्तेपीति' । व्यभिचरन्त्यपी-
त्यर्थः । अपिशब्दादनुवर्तन्तेपि, अनुवृत्तिस्तु कासूगोणीभ्यां श्रृजिति वि-
त्करणान्दीर्घार्थादवसीयते, एकान्ततो निवृत्ते हि प्रकारो ऽनर्थको भवेत्,

तेनेत्यादिना ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति, प्रसन्ना, सुरा विशेषः ।
'देवतेति' । देवशब्दात्पुल्लिङ्गादेव तन् ॥

“अणिनुणः” ॥ ‘सांराविणमिति’ । रुशब्दे, कूट दाहे, दीर्घा-
पधः, मृजुष शुद्धौ, एतेभ्यः संपूर्वभ्य इनुण्, पूर्ववत्सगतेरण्, इन्नण्यपत्य-
इति प्रकृतिभावः, एकानुबन्धकपरिभाषया घिनृणोत्र ग्रहणाभावः ॥

“विसारिणो मत्स्ये” ॥ ‘विसारीति’ । पूर्ववर्णिनिः । ‘वैसारिण
इति’ । पूर्ववत्प्रकृतिभावः ॥

“संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच्” ॥ अत्रोपाय एवाभ्यु-
पाय इतिवद् आवृत्तिरेवाभ्यावृत्तिरित्याश्रीयमाणे आम्नाऽऽवृत्तिर्न भव-
तीति बटुकृत्वः प्रवृत्तौ पञ्चकृत्व इति स्यात्, अभियहणं चानर्थकं, क्रिया-
वृत्तिगणनइत्येव वाच्यं स्यात्, अतोत्र विवक्षितं वक्तव्यं तदाह । ‘पौनः-
पुन्यमभ्यावृत्तिरिति’ । पुनःपुनर्भवितरि वर्त्तमानात्पुनःपुनःशब्दात्प्रवृत्ति-
निमित्तस्य भवनस्य निष्कृष्याभिधानाय भावप्रत्ययः, पौनःपुन्यं पुनःपुन-
र्भवनमित्यर्थः, असकृत्प्रवृत्तिरिति यावत् । तत्र चाद्या प्रवृत्तिरन्त-
र्भवति, तद्यथा पौनःपुन्यं भृशार्थं वा क्रियासमप्रिहार इत्यत्र योपि
द्विः पचति तत्रापि पापच्यतइति भवति, उक्तमेवार्थं स्पष्टयति ।
'एककर्तृकाणामिति' । बहुवचनमतन्त्रं द्वयोरपि जननसंख्यानमावृ-
त्तिर्भवत्येव, जननसंख्यानमुत्पत्तिगणनं, भिन्नकर्तृकासु भिन्नजातीयासु च
क्रियासु निरन्तरमनुष्ठीयमानास्वपि क्रियाभ्यावृत्तिप्रत्ययाभावादुभयमु-
पात्तम्, एवंभूतानां क्रियाणां जन्मन उत्पत्तेर्यत्संख्यानं गणनं तत्क्रिया-
भ्यावृत्तिगणनम्, एतच्चाभ्यावृत्तिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेर्लभ्यते, अत एवा-
भियहणं कृतम् । ‘पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते’ । एकैवात्र भुजिक्रिया निवृ-
त्तभेदाख्यातेनाभिधीयते, आवृत्त्या जनितेन फलेनैकीकृतत्वात् तस्या
उत्पत्तयः पञ्चसंख्यानेन गण्यन्ते, आवृत्तिकृतं फलमिच्छन्भुजिक्रियायाः
पञ्चोत्पत्त्यावृत्तीः करोतीत्यर्थः । अत्रान्तरफलापेक्षं पञ्चत्वमुत्पत्ति-
भेदश्च । ‘भूरिवारानिति’ । वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालवाचित्वा-
त्कालाध्वनोरिति द्वितीया, तथा च पुनःपुनःशब्दादुत्पत्त्याधारकालाभिधा-

यित्वात्कालाट्ठञ् भवति । 'पौनःपुनिक इति' । यदि कालशब्दे वारशब्दे भूरिशब्देऽपि तत्समानाधिकरणः कालएव वर्तते न क्रिया-
भ्यावृत्ताविति कथमत्र प्रसङ्गः । अत्राहुः । कालश्चाचित्वेऽपि क्रियावृत्ते-
रपि गम्यमानत्वात्प्रसङ्ग इति । अपर आह । वारशब्दः क्रियागतामावृत्तिं
व्योतयन् क्रियाविशेषणत्वात्कर्म, नपुंसकत्वं तु न भवति, लोकाश्रयत्वा-
ल्लिङ्गस्य, वारशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वात्, भूरिवारान् भुङ्क्ते, कौर्त्थः,
आवृत्तानि बहूनि भोजनानि करोतीत्यर्थः । अत्र बहुगणवतुडतिसंख्ये-
त्यत्र बहुगणग्रहणं नियमार्थम् अनियतप्रचयवाचिनां मध्ये एतयोरेवेति,
तेन भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेऽप्यत्र ग्रहणाभावः । 'अभ्यावृत्तिः
क्रियाया एव संभवतीति' । साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः । 'न द्रव्यगुण-
योरिति' । तयोः सिद्धस्वभावतया शब्देनाभिधानात्, पुनःपुनर्दण्डी
पुनःपुनःस्थूल इत्यत्रापि गम्यमानाया भवतिक्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न
तु द्रव्यगुणयोः । 'एकस्य सकृच्चैत्यत्रापीत्यादि' । एकशब्देन
ह्येकैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते न च तस्यामावृत्तेः संभवः, तत्रासति
क्रियाग्रहणे एको भुङ्क्तेत्यत्रापि स्यात्, तस्मादुत्तरार्थं क्रिया-
ग्रहणम्, एवं च क्रिया चाभ्यावृत्तिश्च क्रियाभ्यावृत्ती तयोर्गणनं
क्रियाभ्यावृत्तिगणनमिति द्वन्द्वगर्भः षष्ठीसमास इति केचित् । अन्ये
त्विहार्थमपि सुखप्रतिपत्तये क्रियाग्रहणं मन्यमानाः षष्ठीतत्पुरुषगर्भं
तत्पुरुषं वर्णयन्ति, तत्र गुणभूतस्यापि क्रियाग्रहणस्य निष्कण्य संबन्ध-
स्तद्ग्रहणसामर्थ्याद्देदितव्यः । 'पञ्चपाका इति' । अत्र कर्तृभेदेन वा भिन्न-
कालाः क्रिया एव गण्यन्ते नाभ्यावृत्तिः, सा हि भिन्नकालानामेककर्तृकाणा-
मेककर्मकाणां च नैरन्तर्यं सति भवति, यद्यप्यत्र धात्वर्थस्य सिद्धताख्ये धर्मे
यत्रो विधानं तथापि धातुनात्रापि साध्यस्वभावा क्रियैवाभिधीयत-
इति तदाश्रयः प्रत्ययः स्यादेव, तथा च कारकस्य गतिः कारकस्य
व्रज्येत्यत्र तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति एवुल् भवति । 'अक्रिय-
माणइत्यादि' । आदशभ्यः संख्याः संख्येयएव वर्तन्ते अतः परं संख्याने
संख्येये च, तत्रासति गणनग्रहणे क्रियाभ्यावृत्तौ संख्येयायां वर्तमानेभ्यः

संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् संख्याने तु वर्तमानेभ्यो न स्यात्, तदाह । 'इह न स्यादिति' । 'शतं वाराणामिति' । इयमप्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया, किं कारणं न स्यादित्यत आह । 'नह्यत्रेति' । कारणमाह । 'संख्यानमात्रवृत्तित्वादिति' । 'गणनग्रहणात्त्विति' । क्रियाभ्यावृत्तिगणन-इति विषयनिर्देशः, तत्र ये संख्येयवचना ये च संख्यानमात्रवचना द्वयेपि ते गणनविषया भवन्तीति सर्वत्र सिद्धिः । ननु शतं वाराणामित्यत्र यदा वाराणामिति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वात्प्रत्ययेन न भाव्यं, यदा तर्ह्यर्थोत्पत्ति-रणाद्वा ऽपेक्षं निर्जातं भवति तदा भविष्यति, यद्येवं संख्येयवचनादेक-शतकृत्व इति भविष्यति, नहि शतकृत्वा भुङ्क्ष्वित्यत्र वाराणामिति वारानिति वा प्रयोगार्हः, तस्मात्प्रयोजनदिगियं दर्शिता, इदं तु प्रयोजनं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र यथा स्याद् अभ्यावृत्तिगणन-संभवमात्रे मा भूत् सप्तदशप्राजाक्त्यान्यशूनालभतइति, अस्ति ह्यत्रा-लभतिक्रियायाः प्रतिपशु वस्तुतोभ्यावृत्तिः, तस्या विषयभूतायाः साधनग-णनवृत्तेरपि सप्तदशशब्दात्प्रत्ययः स्यात् ॥

“द्वित्रिवर्तुर्भ्यः सुच्” ॥ ‘चतुरिति’ । रात्सस्येति सुचो लोपः । ‘सुचश्चकारः स्वरार्थ इति’ । चितः सप्रकृतेर्वहुजकजर्थमिति वचनाच्च-तुरित्यस्यान्तोदात्तो भवति, अन्यथा चतेरुचित्युरन्त्ययान्तत्वादा-द्युदात्तः स्यात् ॥

“एकस्य सङ्गच्च” ॥ ‘सङ्गदिति’ । संयोगान्तस्य लोप इति सुचो लोपः, सुचश्चकारोत्राप्यन्तोदात्तार्थः, अन्यथा इण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः क्विति कन्यत्ययान्त एकशब्द आद्युदात्त इति तस्य स्थाने भवन्सङ्ग-च्छब्द आन्तर्यत आद्युदात्तः स्यात् एकः पाक इत्यत्रेत्यादि । अपर आह । अभ्यावृत्तिग्रहणादेव सिद्धे पूर्वसूत्रे क्रियाग्रहणं क्रियाविशेषप्रतिप-त्यपर्यं, तेन साध्यत्वभावेव क्रिया एह्यते, पाकादिभिस्तु शब्दैः सिद्धस्व-भावाभिधीयते, यादृशी च पूर्वसूत्रे क्रिया एहीता तादृश्येवात्राप्यनुवर्त-तइति, तत्र च पाकादिशब्दप्रयोगे प्रत्ययाभाव इति घञन्ताद्यन्तप्रयोगेपि कृत्वर्थप्रत्ययः क्वचित् लिङ्गाद् द्विवचनेचीति साधनीयो मनोषिभिः ॥

“विभाषा बहोर्द्धोऽविप्रकृष्टकाले” ॥ ‘अविप्रकृष्टकालग्रहणं क्रिया-
भ्यावृत्तिविशेषणमिति’ । यद्यप्येवं तथापि गणनग्रहणेनैवास्य शाब्दान्वय
इति नपुंसकलिङ्गमेव भवति न स्त्रीलिङ्गं, गणनस्याविप्रकृष्टकालत्वं
गण्यमानानामभ्यावृत्तीनामविप्रकृष्टकालत्वे सतीत्यर्थप्राप्तं वृत्तिकारेण
दर्शितम् । ‘बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते’ । कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणइति
षष्ठी, अविप्रकृष्टकालत्वं चाभ्यावृत्तीनां तत्तत्क्रियावशेन व्यवतिष्ठते ।
‘बहुकृत्वे मासस्य भुङ्क्ते’ । अत्राभ्यावृत्तेर्विप्रकृष्टकालताऽशक्तिदा-
रिद्राद्यपेक्षया द्रष्टव्या ॥

‘तत्प्रकृतवचने मयट्’ ॥ ‘प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतमिति’ । यद्यपि
प्रस्तुतमात्रवचनः प्रकृतशब्दस्तथापीह वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते,
वचनग्रहणं हि यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं प्रत्यायनं तत्र
यथा स्यादित्येवमर्थम् । ‘प्रथमासमर्थ्यादिति’ । केन पुनः प्रथमान्तस्य सामर्थ्यं
प्रत्ययस्तावत्स्वार्थिकः, यद्यपि स्वार्थिकः प्राचुर्यं तु तस्य द्योत्यं तच्च
प्रकृत्यर्थगतमित्येतावदत्र सामर्थ्यम् । ‘अपरे पुनरित्यादि’ । अत्र प्रकृत्य-
र्थोदर्थान्तर एव प्रत्ययः, तत्पुनरर्थान्तरं ल्युटा प्रतिपादितं, सप्तम्यर्थ-
उच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थविशेषणं तद्वर्णयति । ‘अचं प्रकृतम-
स्मिन्निति’ । ‘उभयथा सूत्रप्रणयनादिति’ । प्रकारद्वयसाधारण्येन
सूत्रस्य प्रणयनादित्यर्थः । अत्र प्रथमे व्याख्याने तदिति विस्पष्टार्थं,
देवात्तलित्येवमादिवत्समर्थविभक्तेः सिद्धत्वात् ॥

“समूहवच्च बहुषु” ॥ ‘आपूपिकं मौदकिकमिति’ । अचित्तह-
स्तिधेनोष्ठक् ॥

“अनन्तावसथेतिहभेषजाञ् ज्यः” ॥ आवसन्त्येतमित्यावसथः,
उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः, । ‘निपातसमुदायोयमिति’ । वचनाच्चाप्रा-
तिपदिकादपि प्रत्ययः । ‘उपदेशपारंपर्यं वर्ततइति’ । तद्यथा इतिह
स्मोपाध्यायाः कथयन्तीति, भिषज्यतेः कण्ठ्वादियगन्तात्किपि भिषक्,
भिषज इदमित्यण् भैषजम्, अस्मादेव निपातनादेकारः ॥

“देवतान्तात्तादर्थ्यं यत्” ॥ ‘चतुर्थीसमर्थवादिति’ । तादर्थ्यं चतुर्थ्या उपसंख्यानादेतल्लभ्यते । ‘पितृदेवत्वमिति’ । कर्मधारयात्प्रत्ययः, कथं पुनरत्र सामानाधिकरण्यं, कथं च न स्यात्, जातिभेदात्, अन्या हि पितृजातिरन्या च देवताजातिः, दर्शयति च देवा मनुष्याः पितरस्तेन्यत आसन्निति, देव एव देवता स्वार्थिकस्तत्, एवं तर्हि तत्प्रत्ययस्य प्रकृतिर्देवशब्दः पचाद्वचि ऐश्वर्यार्थाद्विवेः साध्ये न जातिवचनस्ततः सामानाधिकरण्यं स्याद्वेवतापितृशब्दयोः । एवं च देवदेवत्वमिच्येतदपि सिद्ध्यति । यागसम्प्रदानमन्त्रस्तुत्यं वा देवता न जातिविशेष इत्यर्थः ॥

“पादार्थाभ्यां च” ॥ गन्धोदकादिसमुदायार्थस्तदर्थमुदकाद्वर्ण्यम् । ‘कृन्दस्य इति’ । यथा गात्राद्यादिवृत्तं कृन्दःशब्दोभिधत्ते तथा ऽऽश्रावयेत्यादिकमपि सप्तदशाक्षरसमाहारं तत्र वर्तमानाकृन्दःशब्दात्स्वार्थं प्रत्ययः, व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता । ‘द्वितीयाबहुवचनस्य लुगिति’ । कृन्दसत्त्वात्, अत एव यदन्तात्प्रथमैकवचनं पुल्लिङ्गं च भवति, अमुष्यशब्दो नडादिः, अमुष्यपुत्रशब्दो मनोज्ञादिः, उभयत्र षष्ठ्या अलुगुपसंख्यायते, प्रत्ययप्रकरणे प्रासङ्गिकमेतत्, स चालुक् तयोरेव गणयोस्तथैव पाठात्सिद्धः । ‘समशब्दादावतुप्रत्यय इति’ । उकार उगित्कार्यार्थः, समावती यज्ञस्याशीरिति डीब् भवति, आग्नीधः शरणे रण भत्वं च, आग्नीध्रं, ततोऽज्ञ, आग्नीध्री, समानं धारणमस्य साधारणम्, अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबन्धं, पृषोदरादित्वात्समानस्य सभावः, ततोऽज्ञ, साधारणी, डीबर्थे वचनं, क्षेमशब्दाद्व्या वक्तव्यः, यति हि इति यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वं स्यादन्तोदात्तश्चेष्यते ॥

“यावादिभ्यः कन्” ॥ ‘अतावुष्णाशीते इति’ । उष्णक अतुः, शीतक अतुः, अतोरन्यत्र तूष्णाग्निः शीतमुदकम् । ‘पशाविति’ । लूनकः पशुः, वियातकः पशुः, अन्यत्र लूना दर्भाः, वियातो नीचः । ‘अणु निपुणइति’ । अणुकः सूक्ष्मद्रव्यं, निपुणः, अन्यत्राणुरेव, पुत्र कृत्रिमे, पुत्रको लोहादिनिर्मितः, अन्यत्र पुत्र एव, स्नान वेदसमाप्तौ, यस्याध्येतव्यो वेदः समाप्तः पारं प्राप्तः, स वेदमधीत्य स्वास्यचित्यादिस्वयण्योक्तप्रकारेण

स्नानाय चोदितः स्नातकः, समावृत्त उच्यते, अन्यत्र नद्यां स्नातः ।
 'शून्य रित्तइति' । उदकादिना रित्तो धटः शून्यकः, अन्यत्र शून्यः प्रत्ययः,
 बाह्यार्थेऽहित इत्यर्थः । तथा शुने हितः शून्यः, गवादिषु शुनः सम्प्रसारणं
 वा च दीर्घत्वं चेति पठ्यते, दान कुत्सिते, कुत्सितं दानं दानकं, तनु सूत्रे,
 तनुकं सूत्रसूक्ष्मतन्तुः, अन्यत्र तनुः शरीरम्, ईयसश्च, ईयसुवन्ताच्च स्वार्थे
 कन् भवति श्रेयस्कं, कुमारीक्रीडनकानिच । कुमारीणां यानि क्रीडन-
 कानि क्रीडासाधनानि तानि कनमुत्पादयन्ति, कण्डुकम् ॥

“वर्णं चानित्ये” ॥ सत्येवाश्रये यल्लौहित्यमपगच्छति तदनित्यम् ।
 'लोहितकः कोपेनेति' । कोपे सति भवति कोपापगमे च
 सत्येवाश्रये निवर्त्ततइत्यनित्यमेतल्लौहित्यम् । 'लोहितो गौरिति' ।
 यावदाश्रयभावित्वादयं नित्यो वर्णः । 'लोहितं हृदिरमिति' । विषादि-
 दूषितं हृदिरं कदा चित्कृष्णमपि भवतीति विशेषणं, वर्णग्रहणं किम् ।
 अनित्यत्वं विशेषणं यथा विज्ञायेत, अन्यथा लोहितशब्दो वर्णप्रवृत्तिनिमित्त-
 तमुपादाय यत्र द्रव्ये पर्यवस्यति तत्रापि विशेषणं संभाव्येत, तत्र
 को दोषः, इह च स्याल्लोहितो गौरिति, इह च न स्याल्लोहितकाः
 पार्थिवाः परमाण्वोऽग्निसंयोगेनेति, तथा वर्णनिरपेक्षो हृदिराख्ये द्रव्ये
 लोहितशब्दस्तस्यापि ग्रहणं स्यात्, अनित्यग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात्,
 ननु सर्वमेव हृदिरमनित्यं यत्सत्येवाश्रये कादाचित्कं, यथा स्त्रीणामा-
 तैवं, तस्य ग्रहणार्थं स्यात्तस्माद्गुणग्रहणं लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति ह्या-
 प्पूत्रएतद्व्याख्यातम् ॥

“रक्ते” ॥ यत्र द्रव्यान्तरसंपर्केण लौहित्यं तथाधीयते यथा
 यावदाश्रयमवतिष्ठते तत्रानित्यत्वाभावात्पूर्वण न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः ।
 नन्वेवमपि रज्जनात्प्रक् सत्येव पदादावाश्रये लौहित्यस्यावस्थानाभावा-
 दस्त्येवानित्यता न कारणावस्थायामेव रज्जनात्, तदेतदेव वचनं ज्ञापकं
 पूर्वत्रायावद्द्रव्यभावित्वमनित्यत्वं न पुनराद्यन्तभाव इति तादृशस्य
 त्वनित्यत्वस्य ग्रहणे तैजसानां परमाणूनां यल्लौहित्यं तद्व्यतिरिक्तस्य
 सर्वस्यैव लौहित्यस्य नित्यत्वादित्वं वचनमनर्थकं स्यात् ॥

“कालाच्च” ॥ ‘द्वयमप्यनुवर्त्ततइति’ । द्वयस्यापि स्वरित-
त्वात्, न त्वनन्तरं रक्तइत्येतदेवेत्यपिशब्दार्थः । ‘वैलक्ष्णेति’ । विल-
क्षस्य भावो वैलक्ष्यं, लज्जा । ‘कालकः पठ इति’ । नील्यादिना
कालतामापादित इत्यर्थः ॥

“विनयादिभ्यष्ठक्” ॥ ‘उपायाद् ह्रस्वत्वं चेति’ । उपायशब्द-
ष्ठकमुत्पादयति, ह्रस्वत्वं चापद्यते, स च ह्रस्व आकारस्यैव भवति, अन्य-
स्यावः स्वत एव ह्रस्वत्वात्, अकस्मादित्यत्र पठ्यते, तद्दकारान्तं तेनेसु-
मुक्तान्तात्क इति कादेशो न भवति, आकस्मिको ऽप्यक्वाटिलोपः ॥

“वाचो व्याहृतार्थायाम्” ॥ ‘व्याहृतइति’ । उक्त इत्यर्थः ।
‘अन्येनेति’ । संदेष्टा, तैर्हि पूर्वमुक्तस्तस्यार्थः संदेशहरं प्रति ।
‘संदेशवागिति’ । संदेशरूपा वाक् संदेशवाक्, संदिश्यतइति संदेशस्तस्य
वाक् संदेशवाक्, यया संदिष्टार्था ऽभिधीयते, अपर आह, लेख्यादिना-
वधारितेर्थे प्रवर्त्तमाना वाक् व्याहृतार्थेति, अतिवर्त्तन्ते च स्वार्थिकाः
प्रकृतितो लिङ्गवचनानीति नपुंसकत्वम् ॥

“तद्व्याक्तात्कर्मणोऽण्” ॥ ‘कर्मशब्दादिति’ । एतेन कर्मण इति
स्वरूपग्रहणं नेप्सिततमादेरिति दर्शयति, एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते ।
‘कर्मणमिति’ । अत्रिति प्रकृतिभावः । ‘तथैवेति’ । यथैव व्याहृता-
र्थया वाचा प्रतिपादितमेवमेतत्त्वया कर्त्तव्यमिति तथैवेत्यर्थः । ‘अण्-
प्रकरणइति’ । प्रज्ञादिष्वपाठ एतेषां भाषायामण् माभूदिति । ‘साचा-
य्येत्यादि’ । साचाय्यादयः शब्दाः प्रज्ञादिषु द्रष्टव्या इत्यर्थः । अन्ता-
दात्तार्थे चेह साचाय्यशब्दस्य ग्रहणं, रूपं तु पाय्यसाचाय्येति निपात-
नादेव सिद्धम् । ‘आनुज्ञावर इति’ । अनुज्ञादवर इत्यस्मादेव निपात-
नात्पञ्चमीसमासः, ततोण् । ‘आनुषूक् इति’ । सूतिः सूः, संपदादि-
त्वात् क्तिप्, अनुगता सूरतमिति बहुव्रीहिः, कप्, पूर्वपदादिति षत्वम् ।
‘चातुष्पाश्यमिति’ । चातुर्भिः प्राश्यमिति कर्तृकरणे कृता बहुलमिति
समासः, ततोण्, आधाने वृक्षौदनस्येदमभिधानम् । ‘इदुदुपधस्येति
षत्वम् । ‘राक्षोभमिति’ । रक्षोभं हन्यन्तेनेनेति धञर्थे कः, वियात-

विकृतशब्दाभ्यामण्, वैयातः, वैकृतः, वरिवःपरिचर्या, तत्करोति वरिव-
स्कृत्, क्तिप्, अतः कृकमीति सत्त्वं, वरिवस्कृदेव वारिवस्कृतः परिचारकः,
अथमयनमस्य अये हायनमस्येति बहुव्रीहिभ्यामण् आयायणं कर्म, नानिष्ठा-
यायणेनाहिताग्निर्वस्याग्नीयादिति, आयाहायणी, अणन्तान् डीप्, संत-
प्यतेनेनेति संतपनः, संतपन एव सांतपनः कृच्छ्रः ॥

“औषधेरजातौ” ॥ ‘औषधं पिबतीति’ । पथ्या शुण्ठी सैन्धवा-
दीनां कल्के औषधशब्दो वर्तते । ‘औषधयः क्षेत्ररूढा इति’ । फलपा-
कावसानेषु जातिविशेषेष्वौषधिशब्दः ॥

“प्रज्ञादिभ्यश्च” ॥ ‘प्रजानातीति प्रज्ञ इति’ । इगुपधज्ञाप्ती-
किरः क इति कः, अथ किमर्थमुभयं क्रियते, इह च प्रज्ञशब्दः पठ्यते
मत्वर्थे च प्रज्ञाशब्दाण्यो विधीयते, यः प्रजानाति तस्य प्रज्ञास्ति,
यस्य च प्रज्ञास्ति स प्रजानातीति, ततश्चान्यतरंगैव प्राज्ञ इति सिद्ध-
मित्याशङ्क्य स्त्रियां विशेष इति दर्शयति । ‘स्त्रियामित्यादि’ । विदन्-
षोडशितिविभक्त्यन्तयोः पाठ एकत्वविवक्षार्थः, वैचित्र्यार्थ इत्यन्ये, श्रोत्र
शरीरे, यः श्रोत्रशब्दः शरीरे वर्तते ऽसौ अणमुत्पादयति श्रोत्रम्, अन्यत्र
श्रोत्रमिन्द्रियम् । ‘जुहुत्कृष्णमृगइति’ । कृष्णमृगे वर्तमानाज्जुहुच्छब्दादण्
प्रत्ययो भवति, जौहूतः कृष्णमृगः, अन्यत्र जुहुत्, अपर आह । कृष्णमृगे
वर्तमानात्कृष्णशब्दादण् प्रत्ययो भवति कार्ष्णो मृगः, अन्यत्र तु कृष्णः,
जुहुच्छब्दात्त्वविशेषेणाण् भवतीति । ‘सत्त्वं त्विति’ । सच्छब्दो मत्वन्त
आगतनुम्को गृह्यते, सत्वानेव सात्वतः ॥

“मृदस्तिकन्” ॥ प्रत्ययस्यादित्येव सिद्धे तिकन इकारोच्चारणं
यत्रापि लुक् क्रियते तदर्थं, पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पटः पञ्चमृत्तिक
पटः ॥

“सखौ प्रशंसायाम्” ॥ ‘उत्तरसूत्रेन्यतरस्यां ग्रहणादिति’ ।
मृच्छब्दस्य सामान्यशब्दत्वान्मृदित्युक्ते प्रशंसाया अनवगमाच्च, इह प्रशं-
सायां रूपवित्यस्यानन्तरं वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च कृन्दसि,
मृदस्सखौ, तिकंश्चेति वक्तव्यं तथा न कृतमित्येव ॥

““बहुल्यार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्” ॥ ‘कारकाभिधायिनः शब्दादिति’ । पञ्चकपते प्रातिपदिकात् त्रिकपते सुबन्तात् । गहादिषु मध्यमध्यमं चाण् चरणइत्यविशेषाभिधानेपि पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तमिह तु न तथेत्याह । ‘अविशेषाभिधानाच्चेति’ । ‘एवमादीति’ । आदिशब्देनापादानाधिकरणयोस्तादृहरणपरिग्रहः, बहुभ्य आगच्छति बहुश आगच्छति, बहुषु निदधाति बहुशो निदधाति, एवमन्येभ्यो उत्पशः, अल्पेष्वल्पशः, बहूनां स्वामीति शेषे षष्ठीविधानाच्च कारकाभिधायी बहुशब्दः । ‘पर्यायेभ्योपीति’ । अपिशब्दाद्विशेषेभ्योपि, तत्र वृत्तौ पर्यायस्योदाहरणं, विशेषस्य तु त्रिशो ददातीति, वीप्साया अन्यत्र, वीप्सायां तूतरेण सिद्धम् । ‘आभ्युदयिकेष्विति’ । आभ्युदयप्रयोजनेषु आन्याधेयादिषु अनिष्टेषु भयादिनिमित्तेषु दानेषु, प्रायिकं चैतन्मङ्गलवचनम्, अन्यत्रापि हि दृश्यते, अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पश इति कारकत्वं समासक्रियां प्रति पञ्चम्याः कर्मत्वात्तदभिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य द्रष्टव्यम्, उदीरितं चाल्पा पञ्चमी समस्यतइति ॥

“संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्” ॥ नित्यवीप्सयोरिति द्विवचने प्राप्ते तदपवादः शस्विधीयते, कथं तर्ह्यैकैकशः पितृसंयुक्तामिति शस्द्विवचनयोः सहप्रयोगः, कृन्दावदृषयः कुर्वन्ति, यद्यत्र पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो घटंघटं ददातीत्यत्रापि स्यात्, घटशब्दस्यैकवचनान्तत्वादित्यालोच्यान्वर्थस्यैकवचनस्यात्र ग्रहणमित्याह । ‘एकोऽर्थ उच्यते येनेति’ । नन्वेवमपि स दोषस्तदवस्य एव, एकवचनान्तस्यैकार्थत्वादित्यत आह । ‘कार्षापणादयश्चेति’ । अनेन वृत्तिस्यैकार्थता ऽऽश्रीयते न वाक्यगतेति दर्शयति, वृत्तौ च घटादयो जातिशब्दा अनेकार्था भवन्ति जातियोगस्यैकानेकसाधारणत्वात्, किं त्वभेदैकेत्वसंख्यामुपाददते, कार्षापणादयस्तु परिमाणवचना अक्तपरिमाणमर्थमाचक्षणा न मात्रयापि न्यूनाधिकभावे भवन्ति, वाक्ये तु कार्षापणौ कार्षापणा इत्येकशेषबलादक्षाः पादा माषा इतिवदेकजात्यन्वयरहितानेकार्थप्रतीतिः, वृत्तौ तु विभक्त्यैकशेषयोरभावात्स

एव केवलोक्तपरिमाणो यौ ऽवतिष्ठते, अतः कार्पाषणादय एवोदाहरणमिति जयादित्यो मन्यते, वामनस्तु जशशसोः शिरित्यत्रोदाहरिष्यति, जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति, कुण्डशो ददाति, वनशः प्रविशतीति । स मन्यते जातिशब्देऽपि यदार्थप्रकरणादिना वृत्तावेकार्थीभवति, भवत्येव तदा ततोऽपि शसिति द्वयोर्द्वयोः स्वामीति, कथं तर्हि

अत्रतानामविद्यानां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥

इति । कथं च न स्याद् वीक्षाया अभावः दकारकत्वादनेकवचनत्वाच्च, अयं ह्यत्रार्थः, एवंभूतानां ब्राह्मणां सहस्रस्यापि परिषत्त्वं न विद्यतइति, नायमत्रार्थो यथा त्वमात्य किं तर्हि सहस्रं सहस्रं ये समेतास्तेषामप्येवंभूतानां परिषत्त्वं नास्तीति, तत्र समवायक्रियायां कर्तृत्वाद्द्वीक्षायाश्चाभावाच्च भवति ॥

“प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः” ॥ ‘प्रतिना कर्मप्रवचनीयेनेत्यादि’ । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पञ्चमी । ‘आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति’ । तस्यादित उदात्तमर्द्वृहस्वमित्येतदत्र लिङ्गम् ॥

“अपादाने चाहीयरुहोः” ॥ ‘सार्थाद्वीयतइति’ । ओहाक् त्यागे, कर्मण्यात्मनेपदं, यक्, घुमास्यादिसूत्रेणैत्वं, कथं पुनः कर्मसंज्ञा, यावता कर्तुरीप्सिततमं कर्म, न चात्र सार्थः कर्तृसंज्ञकः किं तु ध्रुवत्वेन विवक्षितत्वादपादानसंज्ञको, माभूत्कर्तृसंज्ञा जहाति तावत्सार्थो देवदत्तं यदि न जहादपाय एव न संवर्त्तत, स्वातन्त्र्योपलक्षणं च कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणं, कर्तृसंज्ञा भवतु मा वा भूत्, एवं चापादनस्यापि सतः सार्थस्य हाने यत्स्वातन्त्र्यं वास्तवं तदाश्रया कर्मसंज्ञा भवति, यद्येवं माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र कर्मणोऽप्यश्वस्य वस्तुतो यद्वृत्तं स्वातन्त्र्यं तदाश्रया माषाणां कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तस्मात्कर्मकर्तर्यत्र लकारः, कथ-

मिह जहातिरपगमनायां वर्तते देवदत्तं सार्थं जहाति अपगमयतीत्यर्थः,
एषैव च सार्थस्यापगमना यत् तुदुपघातादिना देवदत्तस्यापगमने
तत्समर्थोचरणं, यदा तु तुधादिना स्वयमेवापगच्छति तदा कर्मकर्तृत्वं
ततश्च हीयतइति, कोर्थः, स्वयमेवापगच्छतीत्यर्थः, पुनः कुतो हीयत-
इत्यपेक्षायां सार्थेन संबन्धः । 'विकारनिर्द्वैश इति' । विकृतिर्विकारः,
इह तु तद्वेतुत्वाद्यगभिप्रेतः, तत्र हि घुमास्यादिसूत्रेणैवविधानाद्वा-
तुरूपं विक्रियते, यका निर्द्वैशो यस्य यकीत्वमस्ति, तस्य ग्रहणार्थमित्यर्थः ।
'जिहीतेरिति' । श्रितपो डिच्वाभावादीत्वानुपपत्तेर्जिहातेरिति पठि-
तव्यं, तिङन्तानुकरणं वा जिहीतेरिति द्रष्टव्यम् । 'नैषा पञ्चमीति' ।
यदन्तात्तसिः नैषा पञ्चमीत्यर्थः । 'किं तर्हि तृतीयेति' । हेतौ करणे
वा तृतीया, तदन्ताद्वीयमानपापयोगाच्चेति तसिरित्यर्थः । स्वरेण वर्णेन
वा विवक्षितादर्थोद्गीन इत्यर्थः संप्रत्यते ॥

“अतियहाअथनक्षेपेष्वाकर्तरि तृतीयायाः” ॥ ‘अतिक्रम्य ग्रहा-
तियह इति’ । अतिशब्देनातिक्रमणे वर्ततइति दर्शयति । अतिशब्दो
हि ससाधनेष्यतिक्रमणे दृष्टः, तद्वथा तस्माद्वास्त्रणे राजन्यवानत्यन्तं
ब्राह्मणमिति, न वै देवा नमस्कारमतीति च, तेन तस्यातिक्रमणमात्रे वृत्तिर्न
संभवति । ‘वृत्तेनातिगृह्यतइति’ । बहुष्वसीनेष्वन्यातिक्रमेणायमसा-
विति विज्ञायतइत्यर्थः, तत्र वृत्तं करणम् । ‘चारित्र्येणेति’ । चरेर्वृत्ते
ह्रस्वश्च वेति णिञन् प्रत्ययः चरित्रं चारित्र्यम् ॥

“हीयमानपापयोगाच्च” ॥ उदाहरणेषु वृत्तस्य हीयमानेन पापेन
च योगः, हेतौ करणे वा तृतीया, कर्त्ता त्वत्र बन्धुजनादिः । ‘क्षेपस्या-
विवक्षायामित्यादि’ । कस्मादेवमित्याह । ‘क्षेपे हीति ॥

“षष्ठा व्याश्रये” ॥ ‘नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रय इति’ । तथा
च हेतुमति चेत्यत्र भाष्ये प्रयोगः, व्याश्रिताश्च भवन्ति, के चित्कंसभक्ताः
के चिद्वासुदेवभक्ता इति । ‘देवा इत्यादि’ । अर्जुन इन्द्रपुत्रः, कर्षः
सूर्यपुत्रः । षष्ठी चात्रेति’ । पक्षशब्दस्तु तसौ सति न प्रयुज्यते, गुतार्थ-
त्वात्, नानापक्षसमाश्रयणस्यास्य विधानात् ॥

“रोगाच्चापनयने” ॥ ‘प्रवाहिकात इति’ । प्रवाहिकाशब्दात्म-
तीकारापेक्षया षष्ठी, तदन्तात्तसिः, प्रतीकारशब्दस्य तु पूर्ववदप्रयोगः ॥

“अभूततद्भावे कृष्वस्तिरिक्तस्य संपद्यकर्तरि च्चिः” ॥ वार्तिक-
कारेण च्चिविधावभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं तदवश्यं कर्तव्यमिति
मन्यभावः सूत्रेणैव प्रतिषिध्य व्याचष्टे । ‘कारणस्येति’ । उपादानं निमित्तमस-
घायीति त्रीणि कारणानि, तत्रोपादानकारणस्येत्यर्थः । ‘विकाररूपेणेति’ ।
कारणस्यैवोत्तरमवस्थान्तरं विकारस्तेन रूपेण तदात्मना ऽभूतस्याजात-
स्यापरिणतस्येत्यर्थः । तदात्मना विकारात्मना भावो जन्म परिणाम
इत्यर्थः । अनेन कार्यकारणयोरभेदो दर्शितः । यथा रज्जुः शिक्यमिति न
तत्त्वान्तरम् अथ च न रज्जुमात्रे शिक्यप्रतीतिः, एवं हिरण्यमेव कुण्डलं,
मृदेव घट, स्तन्तव एव पटो, दार्वत्र यूपः, अथ च न हिरण्यादिमात्रे
कुण्डलादिप्रतीतिः, नो खलु कुण्डलं हिरण्यं न भवतीति कश्चित्प्र-
त्येति, यदि च कुण्डलं हिरण्यं न भवति किं तर्हि हिरण्यं पिण्डः, ननु
सोऽपि पिण्डः, एवं वृत्तमेवं दार्धमिति न किं च न हिरण्यं स्यात्,
तस्मादनुवृत्तं कारणं व्यावर्तमानस्त्ववस्थाभेदो विकार इति युक्तं, कुतः
पुनरयमभूततद्भावविशेषो लभ्यते, न पुनरभूत्वा भवनमात्रं भवन्त्यस्मि-
न्तेन शालय इति, तच्छब्दोपादानात्, येन रूपेण प्रागभूतं कारणं तेन
रूपेण तस्य भावो ऽभूततद्भाव इति हि तस्यार्थः, अन्यथा ऽभूतभाव-
इत्येव वाच्यं, तदपि वा न वक्तव्यं संपद्यकर्तृत्वादेव सिद्धेः, यद्वा
जन्मग्रहणएव कर्तव्ये ऽभूततद्भावइतिवचनाद्वयोक्तार्थलाभः, सर्वथा यत्र
प्रकृतिरेव विकाररूपतामापद्यमाना विकाराभेदेन विवक्ष्यते तत्रैव प्रत्ययः,
तत्रैव हि दर्शितो ऽभूततद्भावः संभवति । ‘संपद्यतेः कर्तेति’ । शब्दात्मकस्य
धातोः स्वरूपेण कर्त्रा संबन्धासंभवादर्थद्वारकमिदमभिधानं, सम्पद्यार्थस्य
यः कर्त्ता स सम्पद्यकर्तृत्यर्थः । अर्थकथनं चैतत्, विग्रहस्तु सपद्यश्चासौ
कर्त्ता चेति, पाश्चात्तयाधेट्टशः शो ऽस्मादेव निपातनात्संपदोऽपि भवति,
दिवादित्वात् श्यन्, क्वचित्तु सम्पद्यते कर्तेति तिङन्तं पठ्यते, यः सम्पद्यते
कर्त्ता स सम्पद्यकर्तृत्यर्थः । ‘शुल्कीकरोतीति’ । प्रकृतौ विकारावस्थां

प्राप्रवत्यां वर्त्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थं च्विप्रत्ययः, इकारो वेरपृक्तस्येति सामान्यग्रहणार्थः, चकारस्तु तद्विघातार्थः, प्रकृतेरन्तोदात्तार्थश्च, वकारस्य वेरपृक्तस्येति लोपः, अस्य च्वावितीत्वम्, कुर्याद्विच्छिन्नाचश्चेति निपातत्वेनाव्ययत्वात्सोर्लुक् । 'नात्र प्रकृतिर्विघाततेति' । प्रकृतिविघातामेवाभूततद्वावः संभवतीत्युक्तम् । 'अभूततद्वावसामर्थ्यलभ्यमेवेति' । यो विकाररूपेणाभूतः सन् विकारात्मना भवति स नियोगतस्तेन रूपेण सम्पद्यमानः सम्पद्यकर्त्ता भवतीत्येतत्सामर्थ्यं, यद्रूपान्तरेण सम्पद्यते न तदवश्यं कर्तृसंज्ञमेव भवतीत्यभिप्रायेणाह । 'कारकान्तरसंपत्तौ माभूदिति' । 'अदेवग्रहे देवग्रहे सम्पद्यतइति' । अदेवग्रहे प्रागभूतो वृत्तादिः स इदानीं तस्मिन्ग्रहदेशे देवालयीभूते देवग्रहे सम्पद्यतइत्यर्थः, उदाहरणद्विक्वेयं वृत्तिकारेण दर्शिता । कृष्वस्तियोगाभावाद्दिनैवात्र च्विः प्रसज्यते, तस्माददेवग्रहे देवग्रहे भवतीति प्रत्युदाहार्यम्, अत्र वृत्तादेः संपत्तिं प्रत्यधिकरणस्याप्यदेवग्रहस्याभूततद्वावोस्त्येव, तस्य प्रागदेवग्रहस्यापि संपत्तिं देवग्रहत्वेन परिणामात्, एवं हि वृत्तादेस्तदाधारविशिष्टतया ऽभूततद्वावो यद्यपि वस्तुतः सम्पद्यकर्तृत्वमपि देवग्रहस्यास्ति तथापि न तद्विवक्षितं किं तर्ह्यधारभाव एवेति भवत्युदाहरणम् । ननु चैवं सति शुक्लीकरोतीत्यत्रापि न स्याद् अत्रापि हि कारकान्तरस्य कर्मणः संपत्तिर्न कर्तुः, अस्यत्र विशेषः, कर्मव्यापारोपसर्जनं कर्तृव्यापारं करोतिराह कर्मव्यापारश्च संपत्तिः । शुल्कं करोतीति, कोऽर्थः शुल्कं सम्पद्यमानं सम्पादयतीत्यर्थः, ततश्च सम्पद्यकर्तृत्वमस्मिन्प्रयोगे शब्देनैवोपात्तम्, इतरत्र तु वृत्तादेरेव सम्पद्यकर्तृत्वं शाब्दं देवग्रहस्य त्वार्थम्, आधारभावएव तु शाब्द इति न कश्चिद्वेषः, इह तर्हि कथं समीपीभवत्यभ्याशीभवत्यन्तिकीभवतीति, कथं च न स्यात्, नह्यसमीपं समीपं भवतीत्यत्रार्थः, किं तर्ह्यसमीपे स्थितं समीपे स्थितं भवतीति तात्पर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति ॥

“अरुर्मेनश्चतुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च” ॥ ‘अत्र सर्वविशेषणसंबन्धादित्यादि’ । यदि त्वभूततद्वावादीनां विशेषणानां मध्ये ऽन्यतमच्च संबध्येत ततश्चैवपि विध्यर्थमेतत्स्यात्, यतस्तु सर्वाणि विशेषणानि

संबध्यन्ते ततो लोपमात्रमेव न प्राप्नोतीति तदर्थं वचनं न चोर्विधानार्थे,
 च्विश्च प्रत्यय इति तु पूर्वणैव विहितस्य च्चेरनुवादः कृतस्तत्संनि-
 योगशिष्टत्वं लोपस्य दर्शयितुं, यदि पुनर्विशेषविहितेन बाधा माभूदिति
 च्चिरप्यनेन विधीयेत तत उन्मनीकरोतीत्यादावनेन प्रत्ययो न स्याद् ग्रह-
 ण्यता प्रातिपादिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्, ततश्चैतत्संनियोगशिष्टो
 लोपो न स्यात्, पूर्वण तु केवल एव च्विः स्यात् तस्मात्पूर्वण विहिते
 च्चौ परतो ऽरुःप्रभृतीनां लोपो भवतीत्येव सूत्रार्थः, पूर्वणैव च केवले-
 भ्यस्तदन्ताच्च च्विर्भवति ॥

“विभाषा साति कात्स्न्ये” ॥ ‘यदि प्रकृतिः कृत्वा विकारतामाप-
 व्यतइति’ । अभूततद्वावविषयं कात्स्न्यमाश्रीयतइति दर्शयति । ‘विभा-
 षायहणं च्वेः प्रापकमिति’ । विकल्पार्थस्याप्यस्य प्रापयितव्यान्तराभा-
 वात् । ननु वाक्यं प्रापयितव्यं स्यात् तत्राह । प्रत्ययविकल्पस्त्विति’ ।
 अपर आह । अनेकार्थत्वाविपातानां समुच्चयोर्यो, विभाषायहणं च्वेः प्राप-
 कमिति, विभाषाशब्दस्तु निपातो न भवति द्वयोर्विभाषयोर्मध्यइति
 विभक्तेर्दर्शनात्, किं तर्हि गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययान्तः, विभाष्यते
 विकल्प्यतइति विभाषेति ॥

“अभिविधौ संपदा च” ॥ ‘स कृभ्यस्तिभिरेव योगे भवतीति’ ।
 विभाषायहणस्य विकल्पार्थत्वात्स्वशास्त्रेणैव च्विर्भवतीति संपदायोगे
 तस्याप्रसङ्गात्, स्पष्टीकृतं चैतत्पूर्वग्रन्थे विभाषायहणानुवृत्तेश्चिरप्यभ्यनुज्ञा-
 यतइति, समुच्चयार्थं तु तस्मिन्नेनैव च्विर्भवत्संपदापि योगे स्यादभ्यनु-
 ज्ञायतइति चानुपपन्नं स्यात् । ‘अथेति’ । उभयत्र व्याप्तिसंभवात्प्रश्नः ।
 ‘सर्वा प्रकृतिरिति’ । प्रकारकात्स्न्येन सर्वशब्दः, यथा सर्वाचीनोभितु-
 रिति । ‘यथास्यां सेनायामित्यादि’ । अत्रापि प्रकारकात्स्न्येन सर्वशब्दः,
 खड्गप्रासादीनामशेषाणां शस्त्राणामेकदेशेनाप्यग्न्यात्मभावोऽत्र विवक्षितो
 न त्वेकस्या अपि शस्त्रव्यक्तेः सर्वात्मना विकाररूपापत्तिः, एवं वर्षासु
 लवणमित्यत्रापि । ‘कात्स्न्यं त्वित्यादि’ । यत्रैकस्यापि द्रव्यस्य सर्वा-

त्मना विकाररूपापत्तिर्न कश्चिदवयवः परिहाप्यते तत्र कात्स्न्यं भवति, तस्मादर्थभेदादुभयमुक्तं न त्वेकत्रैवान्यतरत्र संपदे ग्रहणं कृतमिति ॥

“तदधीनवचने” ॥ ‘स्वामिसामान्यमित्यादि’ । इहाधीरिश्वर इति अधिशब्दस्य कर्मवचनीयसंज्ञा, तेन योगे यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति ईश्वरवाचिनः सप्तमी, ईश्वरश्चेति शितव्यापेक्षः, अधिशब्दश्चायं शौण्डादिषु पठ्यत इति सप्तमीसमासः, ततोऽभ्युत्तरपदलक्षणः खः, तत्र कृते ब्रह्मदत्ताधीनाः पञ्चाला इति सामानाधिकरण्यदर्शनादधिशब्द ईशितव्यसामान्याभिधायी पञ्चालादयस्तु तद्विशेषवचना इति गम्यते, ततश्च स्वामिसामान्यमीशितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देनोच्यते, तत्र स्वामिसामान्यं प्रकृत्यर्थः । ‘सामान्यं च विशेषोपलक्षणार्थमिति’ । विशेषवाचिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह । ‘स्वामिविशेषवाचिन इति’ ॥

“देये चा च” ॥ ‘ब्राह्मणत्रा करोतीति’ । स्वरादिष्वयं त्रान्तः पठितव्यः, तेनावयवत्वात्सोर्लुक्, अपर आह । तत्रैव च्यर्थाश्चेति पठ्यते, तत्र बहुवचननिर्देशादच्यर्थस्यापि त्राप्रत्यस्य साहचर्येण परियहादव्ययत्वमिति । ‘राजसाद्भवति राष्ट्रमिति’ । पूर्वेण सातिरेव भवति ॥

‘देवमनुष्यपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्’ ॥ ‘सातीति निवृत्तमिति’ । पूर्वसूत्रे चानुकुलत्वात् कृत्वस्तिरयोग इति न संबुध्यत इति तदर्थमत्र स्वरितत्वं कर्तव्यं, स्वरिते सति नाधिकार इत्ययं च पक्ष आश्रयणीयो मण्डूकपुत्पत्त्योत्तरत्र संबन्धः, संपदा चेत्येतत्तु सर्वथैव निवृत्तत्वाच्च संबध्यते ॥

“अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच्” ॥ ‘यत्र ध्वनावित्यादि’ । यद्यप्यनुकार्यमेव रूपमनुकरणे वर्णविशेषरूपेण प्रकाशते तथाप्यव्यक्तानुकरणस्यात इतावित्यनुकरणस्यस्याब्धस्य पररूपं विधत्ते, ध्वनिमात्रसाम्येन तु तस्यानुकरणमुच्यते । ‘अवरशब्दोपकर्ष इति’ । अपकर्षो न्यूनता, प्रवृत्तिनिमित्तकथनं चैतत्, अपकृष्टं त्ववरशब्दस्यार्थः । ‘यस्यापकर्षं क्रियमाण इत्यादि’ । अत्रापकर्षो विभागः, समप्रविभागेर्द्वुशब्दः-

अवरत्वं चाच्छ्रुतमेव, दृक्संनिधानात्, यस्मिन्विभज्य निरूप्यमाणे सुष्ठु-
न्यूनमपि अल्पमपि अर्द्धं दृक्छब्दवत्संपद्यते न ततो न्यूनमधिकं तु
संभवतु मा वा भूतदृजवरार्द्धमित्यर्थः । 'यस्येत्यादि' । यदि त्वङ्गते
द्विर्वचने यस्य दृजवरार्द्धता ततो डाज् भवतीति विज्ञायते, तदा पट-
च्छब्दादेर्न स्यादिति भावः । नन्वेवं सन्ति डाचि परभूते तदाश्रये द्विर्वचने
दृजवरार्द्धता भवति तस्यां च सत्यां डाचा भवितव्यमितीतरेतराश्रयं
प्राप्नोति, तत्राह । 'डाचि बहुलमितीत्यादि' । संत्यं परसप्तम्यां
स्यादेश दोषो विषयसप्तमी त्वेषा ततो न दोष इत्यर्थः । उदाहरणे
परभागस्य टिलोपः, नित्यमाग्नेद्विते डाचीति पूर्वतकारस्य परादेशच पका-
रस्य पररूपमेकं पकारः, द्वितीय उदाहरणे दकारः । 'दृषत्करोतीति' ।
व्यक्तागुकरणमेतत्, प्रकरणादिना चानुकरणत्वानुगतिः । 'खरटखरटा-
करोतीति' । खरटदित्यस्य द्विर्वचनादि पूर्ववत्, दृजदृङ्दित्युच्यमानेन न
स्यात्, नह्यत्रार्द्धं दृक्कं किं तर्हि ज्यक्कम्, अवरग्रहणे तु सति भवति
न्यूननिवृत्त्यर्थत्वादवरशब्दस्य । 'पटिति करोतीति' । अव्यक्तानुकरणस्यात
इताविति अच्छब्दस्य पररूपत्वं, यद्यत्र स्याद् डाजन्तस्य गतित्वं स्यादिति
शब्दमनुच्चार्य करोतिरनन्तरः स्यादितिश्च, ततः परः एकाच्त्वादस्य
प्रत्ययस्वरणैव सिद्धमुदात्तत्वं, लोहितादिडाज्भ्य इत्यत्रापि डाभ्य इत्यु-
च्यमानेपि न कश्चिद्वोषः, इडायां डाशब्दानर्थकः, नाभा पृथिव्या इत्यादौ
सुबादेशस्यापि डाशब्दस्याग्रहणं, छन्दसि ततः क्यषो ऽदर्शनात्,
तस्माच्चार्यश्चकारेण, तत्राह । 'चकार इत्यादि' । पटपटा असीति
स्थिते तिङ्गुतिङ् इति निघातः, एकादेशः, अत्रासति चकारे स्वरितो
वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः स्यात्, चित्करणसामर्थ्यात्तु चिद-
चित्तरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्ततवद्वावाच्चित्स्वरेणान्तोदात्त एव भवति ।
'स स्वार्थिको विज्ञेय इति' । अर्थान्तरस्याभावात्, स्वार्थं तु यकारो
ऽस्मादेव निपातनाद्विज्ञेयः ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्बजीजात् कृषौ ॥ 'कृषावभिधेयाया-
मिति' । कस्याभिधेयायां, द्वितीयादिशब्दानां डाजन्तनां कृजश्च,

तद्वर्शयति । 'द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थे इति' । 'प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थे इति' । शम्भुशब्दस्यात्र प्रतिलोम्ये वृत्तिः, कृजश्च कर्षणे । 'सह बीजेनेति' । बीजशब्दस्य बीजावापसहिते विलेखने वृत्तेरयमर्थो भवति ॥

“सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ‘सङ्ख्यावाचिनः शब्दस्येति’ । एतेन सङ्ख्याया इत्यस्य पञ्चान्ततां दर्शयति । ‘गुणान्तेति’ । व्यधिकरणयदो बहुव्रीहिरन्तशब्दश्च समीपवचन इत्याह । ‘गुणशब्दान्तेसमीपइति’ । अन्तशब्दस्य सङ्ख्याया इत्येतदपेक्षमाणस्यापि संबन्धिशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासः, निपातनाच्च सप्तम्यन्तस्यापि तस्य परनिपातः, यत्रेत्यनेन प्रकृतिर्निर्दिश्यते, सेत्यादिना प्रकृतिसङ्ख्या, गुणान्तेत्युच्यते सङ्ख्याशब्दस्यान्ते गुणशब्दे यस्याः सा तथोक्ता, अत्रापि गमकत्वात्समासः । ‘तादृशादिति’ । शङ्ख्याशब्दसमीपवर्तिगुणशब्दादित्यर्थः । अन्तशब्दश्चायं नियतमेव परत्वविशिष्टं सामीप्यमाचष्टे न सामीप्यमात्रं, तेन गुणविंशतिरित्यादौ पूर्वभूते गुणशब्दे ऽतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयो ऽनभिधानाद्वा ऽत्र प्रत्ययाभावः । ‘द्विगुणं विलेखनं करोति क्षेत्रस्येति’ । अत्र विलेखनशब्दस्य कृदन्तस्य प्रयोगात्कृत्योगलत्तणा षष्ठी क्षेत्राद्भवति, उत्पन्ने तु तद्वृत्ते तदभावाद् द्वितीयैव भवति, अथैवं कस्माच्च व्याख्यायते सङ्ख्याया इति पञ्चमी अन्तशब्देऽवयववचनः, सङ्ख्यावाचिनः परो यो गुणशब्दस्तदन्तायाः प्रकृतेरिति, उच्यते, एवं हि सति गुणान्ताया एव सङ्ख्याया इति विशेषणं स्यात्तु गुणशब्दस्य समासे गुणभूतस्य, एवं तर्हि माभूदन्तग्रहणं सङ्ख्याया गुणादित्येवास्तु, व्यधिकरणे च पञ्चम्यौ, सङ्ख्यायाः परो यो गुणशब्दस्तस्मादिति, एवमपि वाक्ये प्रसङ्गः पञ्च गुणान्करोतीति, विपर्ययश्च संभाव्येत गुणशब्दात्परा या सङ्ख्या तदन्तादिति, एवं तर्हि सङ्ख्यादेर्गुणादित्येवास्तु, सत्यं, तथा तु न कृतमित्येव, प्रत्युत यथान्यासे द्विगुणभागं क्षेत्रं करोतीत्यत्रापि प्रसङ्गः ॥

“समयाच्च यापनायाम्” ॥ ‘समया करोतीति’ । अद्य मे पारवश्यं श्वः परश्चो वास्य समय इत्येवं यो बहुषु दिवसेषु अतिवर्त्तते स

एवमुच्यते । 'समयं करोतीति' । समयो नियमः सङ्गमो वा, समयनं समय इति ॥

“सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने” ॥ पतत्यनेनेति पत्रं शराणां पुङ्ख-
गतो बर्हः । 'सपत्रं शरमिति' । सह पत्रेण वर्ततइति सपत्रः, आपु-
ङ्खान्मृगशरीरे शरं प्रवेशयतीत्यर्थः । 'निष्पत्राकरोतीति' । निर्गतं पत्र-
मस्माच्चिष्यत्वं मृगं करोतीति, यथास्य शरीरे पुङ्खप्रदेशोऽपि न लगति
तथा शरं शरीराच्चिष्कामयतीत्यर्थः । 'सपत्रं वृत्तमिति' । पत्राणि
पर्णानि । 'जलसेचनत इति' । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति तृतीया-
समासः । 'भूमिशोधक इति' । नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति जीविकायां
षष्ठीसमासः ॥

“निष्कुलाच्चिष्कोषणे” ॥ 'निष्कुलाकरोतीति' । निष्काशितं
कुलमन्तरवयवानामस्मादिति बहुव्रीहौ डाच् ।

“सुखप्रियादानुलोम्ये” ॥ 'आराध्यचित्तानुवर्तनमिति' । आरा-
ध्याः स्वाम्यादयस्तेषामिष्टानिष्टकरणाकरणाभ्यां यच्चित्तस्यानुवर्तनमा-
राधनं तदानुलोम्यम् । प्रियं करोत्यापधपानमिति' । प्रीतिः प्रियं,
घञर्थे कः ।

“दुःखात्प्रातिलोम्ये” ॥ 'चित्तपीडनमिति' । स्वाम्यादेर्यदनि-
ष्टस्याचरणेनेष्टस्याकरणेन वा चित्तस्य पीडनं तत्प्रातिलोम्यम्

“शूलात्पाके” ॥ 'शूलं करोति कदन्नमिति' । शूलमुदरतोदः,
कुत्सितमन्नं कदन्नं ॥

“सत्यादशपथे” ॥ सत्सु साधु सत्यं, प्राग्नितीये यति प्राप्ते-
स्मादेव निपातनाद्यः, अन्तोदातो हि सत्यशब्दः, सत्येनोत्तमिता
भूमिः, अतं च सत्यं चेति, शपेथः शपथः, भाण्डं रत्नादि द्रव्यजातम् ।
'तथ्यमिति' । तथैवं तथ्यं, पादार्थाभ्यां चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वात्स्वार्थं यत् ॥

“मद्रात्परिवापणे” ॥ ‘परिवापणमिति’ । कर्मव्यापारमात्रवा-
चिनो वषेर्हेतुमण्येति ल्युट्, माङ्गल्यं मुण्डनं करोतीत्यर्थः । ‘चालदी-
तादौ भद्राच्चेति वक्तव्यमिति’ । मद्रादित्यर्थग्रहणमिति तु व्याख्याने
मङ्गलादिभ्योऽपि स्यात् ।

“समासान्ताः” ॥ अवयववचनान्तशब्द इत्याह । ‘अवयवा
एकदेशा इति’ । समीपवचनस्तु न गृह्यते प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धत्वात्, अव-
यववचनं चान्तशब्दमाश्रयता समासार्थादुत्तरपदादकृतएव समासे समा-
सान्ता भवन्तीत्युक्तं भवति, एवं हि ते समासस्यैकदेशा भवन्ति, यदि
प्रागेव तान्मत्ययान्कृत्वा तदन्तेन समासः क्रियेत, तथा च न कपीत्यत्र
वक्ष्यति समासार्थं ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात्समासेन भवितव्यमिति, ये
पुनरत्र पत्रे दोषास्ते व्याप्सूत्रेणैव प्रतिविहिताः । ‘अधिराजमुपराज-
मिति’ । विभक्त्यर्थं सामीप्ये चाव्ययीभावं, अव्ययीभावे शस्त्रभृतिभ्यः,
अनश्चेति टच् । ‘द्विपुरीति’ । समाहारद्वन्द्वः । ऋक्पूरब्धूरित्यकारः ।
कोषश्च निषज्ज कोषनिषट्, सुक्च त्वक् च सुक्त्वचं, द्वन्द्वाच्चद्वन्द्वहा-
न्तात्समाहारदिति टच् । ‘विगतो धुरः प्रगतोऽधुर इति’ । प्रादिसमासः ।
‘तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्येष स्वरो भवतीति’ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, पूर्वपदं
चात्र निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तं, उच्चैर्नाचैः शब्दै-
स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ । अथ समासग्रहणं किमर्थं यावता बहुव्रीहौ
संख्येयं, तत्पुरुषस्याङ्गुलेः, अव्ययीभावे शस्त्रभृतिभ्यः, द्वन्द्वाच्चद्वन्द्वहान्ता-
दिति प्रायेण समासविशेषग्रहणमस्ति, यत्रापि नास्ति तत्रापि संघात
एव गृह्यते, यथाच् प्रत्यन्वधपूर्वात्सामलोच इति, यत्र तर्ह्येतदुभयं नास्ति
ऋक्पूरब्धूरित्यादौ तदर्थं समासग्रहणमिति ॥

“न पूजनात्” ॥ ‘यान् शब्दानुपादायेति’ । पूजनवचनात्समा-
सान्तो न भवतीत्ययमर्थो न भवति, परिगणिताभ्य एव प्रकृतिभ्यः समा-
सान्तविधानात्, तत्र च पूजनार्थस्य कस्य चिदभावात्, अभावे प्रतिषेधानु-

यपत्तेः, सुराजेत्यादौ प्रादिसमासः । ‘पूजायां स्वतियहणमिति’ । पूज-
नयहणमपि कर्तव्यमेव, अथत्तेपणेतिक्रमणे च वर्तमानयोः स्वत्योर्यहणं
माभूदिति । ‘प्राग्बहुव्रीहियहणं चेति’ । बहुव्रीहौ सक्थत्णोरित्यतः
प्रागयमधिकार इति वक्तव्यमित्यर्थः ।

“किमःत्तेपे” ॥ ‘किंराजेति’ । किं त्तेपइति समासः । ‘कस्य
राजा किंराज इति’ । प्रश्नेन किंशब्दः । त्तेपइति शक्यमकर्तुं, कस्मादत्र
न भवति, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति, कश्चिदाह
त्तेपग्रहणेनैतज्ज्ञापयति इयमिह परिभाषा नोपतिष्ठतइति, तेन निन्दिता
धूरस्य शकटस्य किंभूः शकटमिति बहुव्रीहावपि प्रतिषेधः सिद्धो भव-
तीति तद्वाप्यविरोधादुपेत्य, तस्माद्विस्पष्टार्थं त्तेपग्रहणम् ॥

“बहुव्रीहौ संख्ये इज्जबहुगणात्” ॥ बहुव्रीहाविति सुब्रह्मण्ये-
न पञ्चम्यर्थे सप्तमी । ‘तस्येदं ग्रहणमिति’ । तस्यैव संख्येये वृत्तेः, योपि
वार्थं वर्तते द्वित्राः पञ्चषा इति, योपि सुजर्थे द्विदशास्त्रिदशा इति,
तावुभाबपि संख्येयएव वर्तते संख्येयस्यस्यैव वार्थस्य सुजर्थस्य चाभिधा-
नात् । उपदशा इत्यादौ टिलोपः, उपविंशा इत्यत्र त्रिविंशतेर्द्वितीति ति-
लोपः, द्वयोरकारयोरतो गुणे पररूपत्वम् । ‘चित्रगुरिति’ । गोस्त्रियोरिति
ह्रस्वः । संख्येयइति शक्यमवक्तुम्, इह कस्माच्च भवति चित्रगुरिति,
नजिवयुक्तन्यायेन बहुगणप्रतिषेधात्तत्सदृशविज्ञाने सति संख्यात्तरपदो
बहुव्रीहिर्यह्यस्यते, स्यादेतत् । वैपुल्यवचनोपि बहुशब्दोऽस्ति न संख्यापद-
मेव, गणशब्दोऽपि संघवचनोऽप्यस्ति, तस्मादशक्यं बहुगणसादृश्येन
संख्यात्तरपदं गृहीतुमिति, तत्र, परस्परसाहचर्यात्संख्यापदयोरैव पर्युदा-
सात्, तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधेपि समाससंभवात्सादृश्यस्य चानवस्थितत्वा-
त्संख्येयग्रहणं कृतम् । ‘उपबहव उपगणा इति’ । अनियतप्रचयवचन-
योरपि बहुगणशब्दयोरर्थप्रकरणादिना यदा विशिष्टेष्वेव दशादिषु वृत्ति-
स्तदा तत्समीपगता नवादय उपबहव इत्यविद्वुं बहुवचनम् । ‘अत्रेति’ ।
उपगणा इत्यत्र । ‘स्वरे विशेष इति’ । इचि सत्यन्तोदत्तत्वं स्यात्
तस्मिंस्त्वसति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमेव भवति । ‘संख्यायास्त-

त्पुरुषस्येति । तत्पुरुषस्यावयवभूतं यत्संख्यावाच्युत्तरपदं तस्मादित्यर्थः ।
 'निस्त्रिंशाद्वर्धमिति' । आदिशब्दः प्रकारे, अद्ययादयः संख्यान्तास्त-
 त्पुरुषा निस्त्रिंशप्रकाराः, गोविंशतिरित्यादौ न भवति । 'निस्त्रिंशानि
 वर्षाणीति' । त्रिंशल्लक्षणायाः संख्याया निर्गतानि अधिकानि एकत्रिंश-
 दादीनीत्यर्थः । 'निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति' । ततोपि दीर्घतर
 इत्यर्थः । रुद्रिशब्दस्येयं यथाकथंचिदुत्पत्तिः । डचश्चित्त्करणं स्वरार्थ-
 मन्यथा समासार्थादुत्तरपदात्प्रत्यये कृते पश्चाद्बहुव्रीहौ सतिशिष्टः पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरः स्यात् । इदमेव चित्त्करणं लिङ्गं समासार्थादुत्तरपदात्समा-
 सान्ते कृते पश्चात्समास इति, अन्यथा प्रत्ययस्वर एव सतिशिष्टः स्वरः
 स्यात् । यस्तु मन्यते कृते समासे समासान्तग्रहणसामर्थ्याच्चागमवत्त-
 द्ग्रहणेन गृह्यतइति तस्यापि ज्ञापकार्थं चित्त्करणं, स्वरविधेः प्रागेव समा-
 सान्तो भवतीति, तेन महाधुर इत्यादौ बहुव्रीहिस्वरो भवति ॥

“अकूपरब्धः पथामानत्ते” ॥ 'सामर्थ्यादिति' । धुर एवात्तेण
 संबन्धोऽस्ति नेतरेषामित्येतत्सामर्थ्यम् । 'एतद्विशेषणमिति' । अनन्तइत्य-
 त्त्रोत्तरपदार्थ एतदा प्रत्ययमृश्यते, अत एवाह । 'अन्तसंबन्धिनी या धूरिति' ।
 सूत्रे त्वत्तस्य धूरपेतयाऽधिकरणत्वादनन्तइति सप्तमी । चक्रसंबन्धुः काष्ठ-
 विशेषो रथाद्यवयवोक्तः, तत्संबन्धिनी धूस्तस्यां न भवतीत्यर्थः । यदि
 त्वत्ते समासार्थं न भवतीति विज्ञायेत इहैव प्रतिषेधः स्यात्, दृढा
 धूरस्य दृढधूरत्त इति, इह तु न स्यादत्तस्य धूरत्तधूरिति, अथाप्येवं
 विज्ञायेत अन्ते पूर्वपदे न भवतीति, एवमपीहैव प्रतिषेधः स्यादत्तधूरिति,
 इह तु न स्यादृढधूरत्त इति, तस्माद्वाप्तिन्यायादुक्त एवार्थो न्याय्यः ।
 'अर्द्धे च इति' । 'अर्धं नपुंसक'मिति समासे 'अर्द्धेर्चाः पुंसि चे'ति
 पुल्लिङ्गत्वम् । 'बहुव इति' । बहुव्रीहिः । 'ललाटपुरं नान्दीपुरमिति' ।
 षष्ठीसमासौ, परवल्लिङ्गता तु न भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य, यद्यप्यका-
 रान्तेन पुरशब्देन समासे कृते एतत्सिद्धमिति तथापि व्यञ्जनान्तेन समासे
 तस्य श्रवणं माभूदिति पूर्वग्रहणम् । 'द्वीपं समीपमिति' । द्विगता
 आपोस्मिन्निति बहुव्रीहिः, द्युन्तरपसर्गभ्याप ईदित्तीत्यं, राजधुरादयः

षष्ठीसमासाः । 'महाधुर इति' । बहुव्रीहिः, स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः, आत्महत इत्यात्वम् । 'अनृचो माणवक इत्यादि' । अगन्तस्य बहुव्रीहेर्नञ्पूर्वस्य माणवकत्वाभिधेये प्रत्यय इष्यते, तथा बहुपूर्वपदस्य चरणाख्यायामेवेत्यर्थः । 'अनृक्कं साम बहुक्कं सूक्तमिति' । शेषाद्विभाषेति कप्, चोः कुरि ति कृत्वम् ॥

“अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोम्” ॥ प्रतिसाममित्यादौ प्रादिस-
मासो बहुव्रीहिरव्ययीभावश्च यथासंभवं वेदितव्याः । 'कृष्णादकपाण्डु-
पूर्वाया इति' । कृष्णादिशब्दाः पूर्वं यस्यास्तस्या भूमेरच् प्रत्ययः स्मृतः,
कृष्णा भूमिरस्मिन् कृष्णभूमो देशः, उदीची भूमिरस्मिन् उदभूमो देशः,
कः पुनरसौ पृथिव्या दक्षिणसीमा भूमिशब्दो वा तद्विशेषे सस्यसंपत्ते
द्रष्टव्यः, यस्य दक्षिणतः खिलः स देश उदभूमः । गोदावर्योश्च नद्या-
श्वाच् प्रत्ययः स्मृतः । ते यदि संख्याया उत्तरे भवतः, पञ्चगोदावरं
पञ्चनदं, नदीभिश्चेति समाहारेऽव्ययीभावः । 'पद्मनाभ इति' । पद्माकारो
नाभिरस्येति प्रथमान्तयोर्बहुव्रीहिः, पद्मं नाभावस्येति विग्रहे गङ्गादिषु
दर्शनात्सप्तम्याः परनिपातः । 'ऊर्णनाभ इति' । व्यापोः संज्ञाकृन्द-
सोर्वहुलमित्यूर्णाशब्दस्य द्वस्वः । 'तदेतदिति' । कृष्णाभूमादिकम् ।
'योगविभागेर्नात' । अत एव प्राक् प्रत्ययनिर्द्देशः कृतः ॥

“अत्तोऽदर्शनात्” ॥ अदर्शनादिति वचनादक्षीवाक्षीत्यक्षि-
सदृशार्थवृत्तिरिहाक्षिशब्द उपात्तः । 'लवणाक्षं पुष्कराक्षमिति' ।
लवणमक्षीव पुष्करमक्षीवेत्युपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । 'कथ-
मित्यादि' । ननु दर्शनादन्यत्र योक्षिशब्दस्तदन्तादित्युक्तं, गवाक्षक-
वराक्षयोश्च समुदायो दर्शनवचनो नाक्षिशब्द इति कात्रानुपपत्तिः,
सत्यम्, अत्यन्तादर्शनादिति सूत्रार्थः कस्मान्न भवतीति मन्यमानस्यायं
प्रश्नो द्रष्टव्यः । 'चतुःपर्याय इति' । तस्य प्रसिद्धतरत्वादिति भावः ॥

“अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनहुहक्तामवाङ्मनसाक्षिभुवः ।
रगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तं दिवरात्रिदिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायुषद्व्या-
युषत्रायुषर्ग्यजुषजातोत्तमहोत्तवृद्धोत्तोपशुनगोष्ठश्वाः” ॥ 'समासव्य-

वस्थापीति । क्वचिद्बहुव्रीहेरेव, क्वचिद् द्वन्द्वदेवेत्येवमादिको नियमो व्यवस्था, अपिशब्दादन्यदापि टिलोपादिकं तच्चिपातनादेव । 'स्त्रियाः पुमानिति' । स्त्रियं प्रति पुमान् शूर इत्यर्थः । 'अतिभ्रुवमिति' । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । 'दारगवमिति' । सर्वा द्वन्द्वे विभाषयैकवद्ववति । सप्तम्यर्थे वृत्तयोरव्यययोः समासेऽपि निपातनादेवेति । चार्थेन योगाभावात्, नहि भवति इह च एवं चेति । 'अर्हदिवमिति' । रोसुपीति रेफः । 'कथमनयोर्द्वन्द्व इति' । न कथं चित्, विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषारम्भात् । 'वीप्सायामित्यादि' । चार्थे विधीयमानो वीप्सायां न प्राप्नोति, एकशेषारम्भाच्च, तस्माद्वीप्सायां द्वन्द्वे निपात्यते, वीप्साद्व्यातनाच्चेक्रेण गतार्थत्वमपि नाशङ्कनीयं, यथा द्विवचने यामोयामो रमणीय इति । 'सरजसमिति' । अव्ययीभावे चाकाल इति सहस्य सभावः । 'निःश्रेयसमिति' । प्रादिसमासः । 'निःश्रेयस्क इति' । निश्चितं श्रेयोनेनेति बहुव्रीहिः, शेषलक्षणः कप्, सोपद्रादाविति सत्वम् । 'अयजुस्सुगधइति' । य ऋचो यजूंषि मन्यते, त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः, चतुर्णां समीपउपचतुराः, बहुव्रीहौ सङ्क्षेपइति प्राप्स्य इचोपवादाज्जिधीयते ॥

“ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः” ॥ वर्चा दीप्तिः । उदाहरणेषु षष्ठी-समासः ॥

“अवसमन्थेभ्यस्तमसः” ॥ अवतंग तमोवतमसं, संततं तमः संतमसं, प्रादिसमासौ । अन्यं करोति अन्ययति, अन्ययतेः पचाद्वच्, अन्यं, तच्च तत्तमश्च अन्यतमसम् ॥

“श्वसो वसीयः श्रेयसः” ॥ वसुशब्दात्प्रशस्तवचनादीयसुत्, वसीयः, प्रशस्यस्य श्वः, श्रेयः । 'स्वभावाच्चेत्यादि' । यद्यपि श्वःशब्दान्यत्र कालविशेषे वर्तते तथापीह समासे उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयमावृष्टे, कुतः, स्वभावात् । 'अस्यैवेति' । श्वःश्रेयसशब्दस्येत्यर्थः ॥

“अन्ववतप्ताद्रहसः” ॥ रहःशब्दायमप्रकाशे वर्तते । 'अनुगतं-रह इति प्रादिसमासः, अनुगतं रहोस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा, एवमवहीनं

रहः, अवहीनं रहोस्मिविति अवरहसं, तप्तं च तद्रहश्च तप्तरहसम्, अत्यन्तं रह इत्यर्थः ॥

“प्रतेहरसः सप्तमीस्थात्” ॥ ‘सप्तम्यर्थे वर्त्ततइति’ । नह्यन्यदुरः-
शब्दस्य सप्तमीस्थत्वं नामेति भावः ॥

“अनुगवमायामे” ॥ ‘आयामेऽभिधेयइति’ । प्रवृत्तिनिमित्त-
मायामस्तद्वृत्ति तु पर्यवसानं मत्वर्थोयाकारान्तो वा आयामशब्दः,
आयामवत्यभिधेयइत्यर्थः, अन्यथाऽनुगवं यानमिति सामानाधिकरण्यं न
स्यात् । ‘यस्य चायाम इति समासइति’ । ननु तत्र लक्षणनेति वर्त्तते,
सत्यम् । इहापि बाह्यं यानं प्रति गवामस्त्येव लक्षणभावः । अनुगुशब्दा-
त्यत्ययेभिधातव्ये निपातनाश्रयणं प्रसिद्धुपसंयद्वाच्यं, तेन यद्गवां बाह्यं तत्रैव
भवति ॥

“द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः” ॥ ‘समासश्च निपात्यतइति’ ।
लक्षणाभावात् । यावती प्रकृतावित्यादिना निपातनस्य विषयं दर्शयति,
यस्मिन्कर्मण्युपदिष्टा धर्माः कर्मान्तरेणोपजीव्यन्ते सा प्रकृतिर्न्यातिष्टो-
मादिः, येनोपजीव्यते सा विकृतिः । ‘कस्यां चिद्विकृताविति’ । अश्व-
मेधादौ । ‘द्विस्तावेति’ । तावतीशब्देन तत्संबन्धिन्या वृत्तिर्लक्ष्यते,
सैव च द्विशब्देन संख्यायतइति सूच् प्रत्ययः, परस्परसामर्थ्यं च, द्विस्ता-
वतीत्यसमासोयं, सूत्रे लिङ्गमविवक्षितं, द्विस्तावोऽग्निरित्यपि दृश्यते, न
चात्राग्निरभिधीयते न वेदिः, अग्निरपि वेदिरेव, उत्तरवेदिविकारत्वात्,
उत्तरवेद्यामग्निश्चीयतइतिवचनात् ॥

“उपसर्गादध्वनः” ॥ अध्वशब्दस्याक्रियावचनत्वात्तं प्रत्युपसर्ग-
संज्ञाभावादुपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्षणम् ॥

“तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः” ॥ ‘अङ्गुलिशब्दान्तस्येत्यादि’ ।
सर्वत्र समासान्तसंबन्धे षष्ठी ॥

“अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः” ॥ ‘अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थ-
मिति’ । न तु तत्पुरुषार्थं मुख्यार्थवृत्तयोस्तत्पुरुषासंभवात्, नह्यस्ति
संभवोहश्वासौ रात्रिश्चेति, नाप्यहोरात्रिरित्यस्ति, यदि तु रात्रिशब्देन

तद्वृणमहस्यतेहःशब्देन तद्वृणा रात्रिस्ततः संभवेदपि विशेषणसमासः, गौणार्थता तु भवति, न च मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणं युक्तं तस्माद-
हस्यहणं द्वन्द्वार्थं 'तथा च हेमन्तशिगिरावहोरात्रे च कन्दसी'ति द्वन्द्वे स-
मासान्तो निर्दिष्टः । 'अहोरात्र इति' । समाहारद्वन्द्वः, राजाह्राहाः
पुंसि, अहोरात्रे रूपरात्रिरथन्तरेष्विति नकारस्य क्त्वं, तस्य 'दशि चे'त्यु-
त्त्वम्, । 'द्विरात्र इति' । समाहारे द्विगुः । 'नीरात्र इति' । प्रादिस-
मासः, द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घाणः ॥

“अहोह एतेभ्यः” ॥ 'तस्मिन्यरभूतइति' । समासान्तप्रकरणा-
त्तत्र परतो ऽयमादेशो विज्ञायते न तदपवादः, स च टजेव विहित
इति सामर्थ्यादयमर्थो लभ्यते, व्याख्यानाच्चाह्रादेशः, स्वयं समासान्तो
न विज्ञायते ऊधसोनहिःत्यादिवत् । 'सामर्थ्याच्चेत्यादि' । सामर्थ्यमेव
दर्शयति । 'नहीति' । एकशेषविधानाद् द्वन्द्वस्तावच्च संभवति, तेनैव
तस्यासंबन्धाच्च षष्ठीसमासः, नापि विशेषणसमासः, नहि तदेव तस्य
विशेषणं संभवति, एतेन बहुव्रीहिर्याख्यातः । 'द्वह इति' । तद्वितीर्थं
समासः, तत्र भव इत्यण्, तस्य द्विगोलुङ्गनपत्यइति लुक् । 'सर्वोह
इति' । अहोदन्तादिति णत्त्वम् । अहोहवचनानर्थक्यम्, अहृष्टखोर्नियम-
वचनात्, अह एतेभ्य इत्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यम्, अजनुवर्तते, एतेभ्यः परो
योऽहन्शब्दस्ततोञ् भवति टवोपवादः, तत्राचि कृतेऽहृष्टखोरेवेति
नियमाट्टिलोपाभावेऽलोपे सति द्वह इत्यादि सिध्यति, राजाह्राहाः
पुंसीति वचनात् स्त्रियां प्रवृत्त्यभावाट्टजचोरविशेषः, एतेभ्य इति वचनं
संख्याव्ययार्थमितरथा चानुहृष्टत्वाच्च संबुद्धेत् ॥

“नसङ्ख्यादेः समाहारे” ॥ सङ्ख्यादेरिति न वक्तव्यमन्यस्य समा-
हारे वृत्त्यसंभवात् ॥

“उत्तमैकाभ्यां च” ॥ 'केचित्स्वित्यादि' । यथा प्रथमयोरिति
प्रथमाद्वितीययोर्यहणं द्विवचननिर्देशात् तथैवात्राप्युत्तमग्रहणसामर्थ्यादु-
पोत्तमोत्तमयोर्द्वयोरपि ग्रहणमिति तेषामभिप्रायः, अत्र पठे उत्तमौ द्वा-

वेकश्चापर इति बहुवचनप्रसङ्गात्सोत्रो द्विवचननिर्देशः, एकशब्दस्यापूर्व-
निपातोऽप्याक्षतरमित्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः ॥

“राज्राहस्सखिभ्यष्टच्” ॥ ‘इह कस्मादिति’ । किं च स्या-
द्व्यञ्च टच् स्यात्, भव्याठे तद्वितरति पुंश्रद्धावेन ह्रीपि निवृत्ते टचि
ठिलोपे सति टित्वाण्डीपि मद्रराज्ञीति स्यान्मद्रराज्ञीति चेष्यते, तस्मा-
द्वच्च टचोनुत्पत्तिर्वक्तव्येति भावः । टचश्चित्करणमन्तोदासार्थमन्यथा
प्रत्ययस्य समासैकदेशत्वाद्विधुरः प्रधुर इत्यादाविव प्रत्ययस्वरो ऽव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाध्यते ॥

“गौरतद्वितलुक्” ॥ ‘पञ्चगवमिति’ । समाहारे द्विगुः, पञ्च-
गुरित्यत्र तद्वितार्थः । ‘पञ्चगवरूपं पञ्चगवमयमिति’ । यथाच द्विगो-
र्लुगनपत्यइति रूपमयटोलुङ् भवति तथा तत्रैवोक्तम् ॥

“अथाध्यायामुरसः” ॥ अथाध्यायामिति पञ्चम्यर्थे सप्तमी, पञ्च-
म्यन्तेनोरःशब्देन सामानाधिकरण्यात्, सामानाधिकरण्यं तु स चेतुरः
शब्द इत्यादिना दर्शितम् ॥

“अतेः शुनः” ॥ ‘जवन इत्यर्थे इत्यादि’ । विषयविशेषादिय-
मर्थव्यवस्था श्वशब्दस्य ॥

“उपमानादप्राणिषु” ॥ ‘अश्वालोष्ट इति’ । अत्र नञस्तत्पु-
षादिति प्रतिषेधेन भाव्यं, तस्माच्चिःश्वालोष्टइति प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥

“स्वार्याः प्राचाम्” ॥ ‘द्विखारीति’ । टजभावपक्षे नपुंसकह्रस्व-
त्वम् । अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं द्विखारं त्रिखारमिति, खारीशब्देन
समानार्थः खारशब्दोऽस्ति, तथा च तदस्य परिमाणं, संख्यायाः संज्ञेत्य-
त्रान्येभ्योपि दृश्यते, खारशताद्व्यर्थमिति धातुिकम् ॥

“द्वित्रिभ्यामञ्जलिः” ॥ ‘द्विभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्युञ्जलिरिति’ ।
अञ्जलिपरिमितो ब्रीह्यादिरञ्जलिः, न पाणिद्वयं, तस्य मूल्यत्वासंभवात्,
ततश्च परिमाणत्वात्मावतीयस्य ठकोऽध्यर्तुपूर्वेति लुक् । ‘द्युञ्जलिप्रिय
इति’ । व्यवस्थितविभाषात्वादुत्तरपदद्विगोर्न भवतीत्याहुः ॥

“अनसन्तावपुंसकाच्छसि” ॥ ‘सुत्रामाणमिति’ । सुष्ठुत्रायत-
इति आतो मनिन्, उपपदसमासः, । ‘अनेहसमिति’ । नञ्याहन
एह चेयाङ्पूर्वाङ्गुन्तेरसिप्रन्मयः, धातूपसर्गयोश्चेहादेशः, नञ उपपद-
समासः, द्वितीयैकवचनम्, अन्तग्रहणं विस्मटार्थम् ॥

“ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम्” ॥ अन्तरेणापि भावप्रत्ययं जानप-
दशब्दो भावप्रधानो द्वेक्येतिरितिषदित्याह । ‘समासेन चेद्ब्रह्मणो
जानपदत्वमाख्यायतइति’ । यद्यप्येकं ब्रह्मग्रहणं तेन च समासो विशे-
षितः, तथापि प्रत्यासत्तेर्ब्रह्मण एव जानपदत्वं विशेषणं विज्ञायते
तस्मादेतत्प्रत्ययविधानमिति तत एव हि प्रत्ययविधाने ब्रह्मणो जानपदत्वं
शक्यमाख्यातुम् । ‘देवब्रह्मेति’ । षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा ॥

“दुन्वाच्छुदषहान्तात्समाहारे” ॥ ‘तत्पुरुषान्माभूदिति’ ।
तत्पुरुषादेव माभूदित्यर्थः । दुन्वादित्यनुच्यमाने हि तत्पुरुषाधिकारो
न निवर्तते ॥

“अव्ययीभावे शस्त्रभृतिभ्यः” ॥ ‘जराया जरस् चेति’ ।
जराशब्दादच् प्रत्ययो भवति, अव्ययीभावे जरादेशश्च, उपजरसम् ।
‘प्रतिपरसमनुभ्यात् इति’ । प्रादिभ्यः परो योऽतिशब्दस्ततःषष्ठ्यभवति,
तत्र परशब्दस्याव्ययीभावासंभवात्तत्पुरुषार्थं ग्रहणम् । ‘प्रत्यक्षमिति’ ।
यथार्थं यदव्ययमितिषीप्सायामव्ययीभावः, परमत्तः परोत्तं, परोत्ते
लिङिति निर्द्वैशात्पञ्चमीसमासः, उपसर्जनस्य च परनिपातः, अत्यकारस्य
चोत्वम्, अक्षियोभ्यं समतं यथार्थं योऽयतायामव्ययीभावः । ‘अन्वक्ष-
मिति’ । पश्चादर्थे ऽव्ययीभावः ॥

“नपुंसकादन्यतरस्याम्” ॥ ‘नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणमिति’ ।
नाव्ययीभावविशेषणमव्यभिचारात् ॥

“नदीपौर्णमास्यायहायणीभ्यः” ॥ नदीति स्वरूपग्रहणं न संज्ञा-
याः, पौर्णमास्यायहायणीयोः पृथग्ग्रहणात् ॥

“भयः” ॥ ‘भय इति प्रत्याहारग्रहणमिति’ । भकारयकारयोस्तु

यद्वयं न भवति तदन्तस्याव्ययीभावस्यासम्भवात्, योगविभागश्चिन्त्य-
प्रयोजनः ॥

“गिरेश्चसेनकस्य” ॥ ‘अन्तर्गिरमिति’ । विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः ।
‘विकल्पोनुवर्त्ततएवेति’ । अन्यथा केषां चिन्मयन्तानां शरत्प्रभृतिषु
पाठोनर्थकः स्यात्, भय इत्यनेनैव सिद्धत्वात्, एतेनैतच्च चोदनीयं द्वयो-
र्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति पूर्वस्य विधेर्नित्यत्वार्थमिदं समकथद्वयं
स्यादिति ॥

“बहुव्रीहौ सकृद्यत्नोः स्वाङ्गात् षच्” ॥ स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणं
पारिभाषिकं दृश्यते । ‘दुःश्लिष्टविभक्तीनीति’ । दुर्निन्दायां, निन्दितं
यथा तथा श्लिष्टाः संबद्धाः विभक्तयो येषु तानि तथोक्तानि, तथाहि ।
बहुव्रीहिशब्दात्पञ्चम्या भवितव्यं, समासान्तसंबन्धे षष्ठ्या वा, यथा
तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति, इह तु सप्तम्येकवचनं श्रुतं सकृद्यत्नोरिति षष्ठी-
द्विवचनं सप्तमीद्विवचनं वा, न चैवंभूतेनानेन बहुव्रीहिः शक्यो विशेष-
यितुं, भिन्नविभक्तिवचनत्वात्, स्वाङ्गादिति पञ्चम्येकवचनं तच्च न सकृ-
द्यत्नोः समानाधिकरणं विशेषणमवकल्पते, तच्चाभिप्रेतं, तस्माद्विभक्ति-
व्यत्ययमाश्रित्य विभक्तयः सम्बन्धयितव्या इति दुःश्लिष्टविभक्तीनी-
त्युक्तम् । ‘स्यूलात्तिरित्तिरिति’ । अत्नोदर्शनादित्यच्चात्र भवितव्यं, यदि
तु नेष्यते समासान्तविधिरनित्य इति वक्तव्यं, तत एव तर्हि षजपि न
भविष्यति, तस्मात्स्यूलादा स्यूलादा षेणुषष्टिरिति अत्रैव टापि प्रत्युदा-
हर्त्तव्य इत्याहुः । ‘दीर्घसक्यीति’ । दीर्घं सकृद्यस्याः सा दीर्घसक्यी,
अत्र षचि सति ङीषुदात्ता भवति, टचि तु सति ङीबनुदातः स्यात्, ननु
टचश्चित्करणमन्तोदात्तार्थे, ततश्च ङीबप्युदात्तनिवृत्तिस्वरणोदात्त एव-
भविष्यति तच्चाह । ‘सक्यं चाक्रान्तादित्यादि’ । ‘विभाषयेति’ । विभा-
षोत्पुच्छइत्येतोनुवृत्तेः षचश्चित्करणमत्यर्थं सकृद्यपि यदा क्रान्तात्परं
तदा नित्यमन्तोदात्तं भवति चक्रसक्यः वक्रसक्य इति, गौरसक्यादौ
तु नार्थश्चित्करणेन ॥

“अङ्गुनेदारुणि” ॥ ‘अङ्गुलिसदृशावयवमित्यादि’ । दारुणि समासार्थे मुख्याभिरङ्गुलीभिः सम्बन्धो नोपपद्यतइति भावः । ननु च द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य दारुण इत्यत्र सम्भवति तत्राह । ‘यस्य त्वित्यादि’ । इह च बहुव्रीहेरयं प्रत्ययो विधीयते त्वदुक्ते चोदाहरणे तद्वितार्थे तत्पुरुषः कर्तव्यस्तत्र च तत्पुरुषस्यःङ्गुनेरित्यत्रा भवितव्यं, तस्माद्बहुव्रीहौ दारुणि वाच्ये गौण एवाङ्गुलिशब्द इति सुष्ठूक्तमित्यर्थः ॥

“द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्धः” ॥ अथक्रिमर्थे षः प्रत्ययान्तरं क्रियते न प्रकृतः षजनुवर्तिष्यते, द्विमूर्द्धस्त्रिमूर्द्धइत्यत्र द्वित्रिभ्यां पाद्वन्मूर्द्धस्त्विति पाचिकमन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्, षचि तु सति चित्त्वाचित्त्रिमन्तोदात्तत्वं स्यात्, द्वित्रिभ्यां पाद्वन्मूर्द्धसु बहुव्रीहवित्यस्य तु समासान्तविधेरनित्यत्वात्तदभावे द्विमूर्द्धा त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिं एणीवइति सोवकाशः स्यात्, षे तु सति यदापि समासान्तः क्रियते तदापि षत्वे ऽन्तोदात्तत्वं षत्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाश्रुदात्तत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः, अनित्यत्वं च षविधानादेव विज्ञायते, नित्ये हि सति प्रकृते षव्यपि विहिते द्वित्रिभ्यामपि स्वरः प्राप्तविभावारूपेण चित्स्वरं बाधिष्यते विषयान्तराभावात्, अनित्यत्वे तु समासान्ताभावपक्षे सावकाशं द्वित्रिभ्यामिति स्वरं चित्स्वरो बाधेतेति प्रत्ययान्तरकरणमर्थवद्भवति, एवं च कृत्वा मूर्द्धस्त्विति नकारान्तनिर्द्देश उपपत्तो भवति अन्यथा सकथं चाक्रान्तादिति त्रदकारान्तमेष निर्द्दिशेत्, यदि नकारान्तो निर्द्दिश्यते कथं समासान्ते कृते भवति । नैष दोषः, वक्ष्यति हि तत्र यदापि समासान्तः क्रियते तदा बहुव्रीहेः कार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं भवत्येवेति ॥

“अप्पूरणीप्रमाण्योः” ॥ ‘पूरणप्रत्ययान्त इति’ । तस्य पूरणे इदित्येवमादयः पूरणार्थे ये प्रत्यया विहितास्तदन्ता इत्यर्थः । ‘स्त्रीलिङ्गा इति’ । पूरणीति ङीपा निर्द्देशात् । ‘पूरणीयहणेन दृश्यन्तइति’ । पूरणार्थसाहचर्यात् । ‘अपि प्रधानपूरणीयहणमिति’ । अपि विधीयमाने प्रधानं या पूरणी सा दृश्यतइति वक्तव्यमित्यर्थः । क पुनः पूरण्याः प्राधा-

न्यमित्यत आह । 'यत्रेति' । 'न केवलं वर्तिपदार्थ एवेति' । समा-
सावयवभूतं पदं वर्तिपदं तस्यार्थो वर्तिपदार्थः, प्रथमान्तं चैतच्च सप्त-
म्यन्तं पूरणीत्येतदनुषज्यते न पुनरनुप्रविशतीति, तत्रोदाहरणे उद्गुतावय-
वभेदस्य समुदायस्य कृतैकशेषेण रात्रिशब्देनाभिधानाद्वात्रिषु पञ्चम्या
अन्तर्भावः । 'कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति' । नद्वृतश्चेति कप्, अत्र
वर्तिपदार्थ एव पूरणी न त्वन्यपदार्थः, तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यप-
दार्थत्वात्, यथा वृत्तशब्दस्यावयव्यभिधेयो न तु शाखादयो ऽवयवाः,
अनुमीयमानस्याशब्दार्थत्वादित्यप्राधान्यं पूरण्याः । 'नेतुर्नचत्रइति' ।
नचत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः । 'कृन्दसि चेति' । अन-
सञ्चार्थमिदम् । 'पञ्चकमासिकइति' । पञ्चभृतिरस्य मासस्य पञ्चको
मासः, सोऽस्यांशवस्रभृतय इति संख्यायाः कन्, पञ्चको मासोऽस्येति
बहुव्रीहौ कृते टच्, अपः पित्करणं यत्र बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वमारभ्यते
तद्वाधनार्थम्, अपञ्चमाः सुपञ्चमाः, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति ॥

"अजनासिकायाः संज्ञायां नसं चासूलात्" ॥ नसमिति द्विती-
यानिर्देशो वैचित्र्यार्थः । 'दुणस इति' । दुरिव नासिकास्य, पूर्वपदात्सं-
ज्ञायामग इति णत्वं, वध्रे भवा वाध्री, सा नासिकास्य वाध्रीणसः, वृद्धि-
निमित्तस्य च तद्धितस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः, गौरिव नासिकास्य गोनसः ।
'सुरखराभ्यां नस् वक्तव्य इति' । केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् ।
'सुरणाः खरणा इति' । अत्वसन्तस्य चेति दीर्घः, शितिः कृष्णा नासि-
कास्य शितिनाः, अहेरिव नासिकास्य अहिनाः, अर्चा प्रतिमा तस्या इव
नासिकास्य अर्चनाः, व्यापोः संज्ञाकृन्दसोरिति ह्रस्वत्वम् ॥

"उपसर्गाच्च" ॥ उपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्षणं, नासिकां प्रति क्रिया-
योगाभावात् । 'वेर्यो वक्तव्य इति' । विशब्दात्परस्य नासिकाशब्दस्य
वशब्द आदेशो भवति प्रत्ययस्त्वञ्चैव ॥

"सुप्रातसुश्वसुदिवशरिकुत्तचतुरश्रैणीपदाक्षपदप्रोष्ठपदाः" ॥
'टिलोपादिकमिति' । सुप्रातं सुश्वमित्यत्र टिलोपः, अथयानां भ्रमात्रे
टिलोप इत्येतत् नान्निमित्तम्, आदिपदेन एणीपदाक्षपदयोः पद्मावः ।

‘शोभनं प्रातरस्येति’ । प्रातःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वात्सामानाधिकरण्याभावात्, प्रातस्तनं कर्म प्रातःशब्देन लभ्यते, देवदत्तादिश्चान्यपदार्थ इत्याहुः । कथं च वरदः करोतु सुप्रातमहामयं नायक इति, नह्ययं बहुव्रीहिः, शोभनं प्रातस्तत्कारकः करोत्विति ह्यत्रार्थः । उच्यते । शोभनं प्रातस्तनं कर्म यस्य सन्ध्यादेस्तत्ते करोत्विति क्लेशेनास्य निर्वाहः ॥

“नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्क्योरन्यतरस्याम्” ॥ हलिग्रहणमनर्थकं, कथमहलः सुहल इति, अकारान्तो हलशब्दो ऽस्ति, नन्वर्थभेदोऽस्ति, महद्वलं हलिरित्युच्यते, हलमात्रं तु हलं, नायमर्थभेदः किं चित्कारः, क्रियमाणेपि हलिग्रहणे हलशब्देनापि समासो न दण्डवारितः, ततश्च प्रकरणादिवशेन विशेषो ऽप्रगन्तव्यः, सति चैवमकारान्तेनापि समासे प्रकरणादिनैव महत्वमशङ्क्यते, इह तर्हि दुर्हल इत्यकारान्तेनापि समासे पूर्वपदप्रकृतित्त्वरः प्राप्नोति, समासान्ते तु विहिते चित्स्वरो भवति, अहलः सुहल इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्यन्तेदातविधानावास्ति विशेषः, शेषाद्विभाषेति च हलिशब्दात्कप् प्रत्ययः प्रसज्येत, तस्मादुल्लिखणं, केचित्तु हलिशुक्त्योरिति पठन्ति, अस्थिरप्रायः शुक्तिशब्दः ॥

“नित्यमसिच् प्रजामेधयोः” ॥ असेवायं न विहितः सकारस्येत्संज्ञा माभूदिति । ‘एवं तर्हीत्यादि’ । भाष्यएतच्चाश्रितं, चित्कारणं दुःखाः दुर्मधा इत्यत्रान्तोदात्तार्थमन्यत्र नञ्सुभ्यामित्येव सिद्धम् ॥

“धर्मोदनिच् केवलात्” ॥ ‘परमः स्वो धर्मो ऽस्य परमस्वधर्म इति’ । सर्वनामसंख्ययोहपसंख्यानमिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति, प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येयेति आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वाद्वा ॥

“जम्भा सुहरितनृणसोमेभ्यः” ॥ ‘दन्तश्चनो वेति’ । इमं जम्भसुतं पिबेति दर्शनात् ॥

“दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे” ॥ ‘लुब्धो व्याध इति’ । कवयस्तु-हिंसामात्रे प्रयुञ्जते, ‘बाली हेमाञ्जमाली गुणनिधिरिषुणा निर्मिते

दक्षिणेर्मे'ति यथा । 'द्वयितमिति' । द्वयशब्दादितच्, द्वय गात्रविचूर्णे-
नइत्यस्माद्वा चौरादिकणिजन्ताक्तः ॥

"इच् कर्मव्यतिहारे" ॥ "अयं बहुव्रीहिर्यत्तदिति" । अस्यैव
कर्मव्यतिहारे वृत्तेः, उदाहरणेष्वन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घ-
त्वम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वयमिच् पठ्यतइति । तेनात्रयीभावसंज्ञकत्वाद-
व्ययत्वे सति सुब्रुग् भवतीति भावः । यत्रैवमत्रयीभावसंज्ञया बहुव्रीहि-
संज्ञाया बाधनात्समासस्वरूपेणान्तोदासत्वं सिद्धमिति नार्थश्चित्करणेन,
विशेषणार्थं तु, असति हि तस्मिंस्तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विकारमात्रं पठ्येत ततश्च
अत्र इरित्यस्यापि ग्रहणं स्यात् ॥

"द्विदण्डादिभ्यश्च" ॥ यदि द्विदण्डादयः साधवो भवन्ती-
त्ययमर्थोभिप्रेतः, द्विदण्डादिभ्य इति सूत्रपदस्य कथं निर्वाहोत आह ।
'द्विदण्डादिभ्य इति' । 'तादर्थ्यं यथा चतुर्थीत्यादि' । 'समुदायनिपात-
नाच्चेति' । समुदाया यत्र प्रसिद्धास्तत्रैव तिगमवरोधेऽवस्थापनं यथा
स्यादित्येवमर्थं समुदायनिपातनमित्यर्थः । 'द्विदण्डि प्रहरणइति' । द्वौ
दण्डावस्मिन्प्रहरणइति विग्रहः । 'इह न भवतीति' । किं न भवति,
द्विदण्डीत्येतच्छब्दरूपं साधु न भवतीत्यर्थः । 'बहुव्रीह्यधिकारेपीति' ।
अत्रापि समुदायनिपातनाच्चेत्ययमेव हेतुः । ननु प्रातिपदिकेष्विच्-
प्रत्ययान्तपाठादेव सिद्धं द्विदण्डादीनां साधुत्वं तत्किमनेन, तच्च । नहि
पाठमात्रेणैकजन्तत्वं शक्यमवगन्तुं, ततश्चात्रयीभावसंज्ञा न स्यात्, अना-
र्थश्च पाठः शङ्क्येत, क्वचिदप्यनुपयोगात् ॥

"प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः" ॥ "जुरित्ययमादेश इति" । प्रत्ययसंस्थियं
न भवति, षष्ठीद्विवचनेन निर्देशात्, इह हि जानुशब्दस्यैकत्वेऽपि अर्थ-
गतं द्वित्वमुपपदनिबन्धनं वा द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति निर्देश एतदर्थः
क्रियते, स्थानषष्ठीत्वममंदिगंधं कथं विज्ञायेतेति । ह्रस्वसि तु स्वतन्त्रोऽपि
जुशब्दो दृश्यते, उपजुबाधो नमसा, सदेम वत्सजुं पशुकामस्येति ॥

"ऊधसोऽनह्" ॥ हित्कारणादन्यादेष्टत्वमकारादित्वं च निश्चि-

स्याह । 'अनडादेशो भवतीति' । कुण्डोधीति । बहुव्रीहेरुधसो ङीष्, अल्लोपोनः, अनङ्गविधानमुत्तरार्थम्, इह तु नकारादेशेनापि सिद्धम् ॥

“गन्धस्येत्युत्पत्तिसुरभिभ्यः” ॥ 'इकारादेशो भवतीति' । षष्ठीनिर्देशादादेशत्वावसायः, प्रकरणाभिदाय चादेशत्वं व्यवस्थाप्यते न त्वस्मिन्मत्ययेपि कश्चिद्वेषः, गन्धशब्देऽयमस्ति द्रव्यवचनः, वहति जलमियं, पिनष्टि गन्धानियमिति, अस्ति च गुणवचनः, चन्दनस्य गन्ध इति, तत्र गुणवाचिनो ग्रहणार्थमाह । 'गन्धस्येत्येति' । रूपादिसमुदायो द्रव्यं, तस्य गन्धलक्षणो गुण एकान्त एकदेशो भवति, रूपादिष्वतिरिक्तमवयवि द्रव्यमिति तु पक्षे एकान्त इवैकान्तः, तत्स्थस्योपलम्भात् । 'सुगन्ध आपणिक इति' । आपणे नियुक्त आपणिकः, प्राग्ग्रहतीयष्टकं, भवार्थं वा अभ्यात्मादित्वाट्टकं, अथ वायौ कथं सुगन्धिर्दुगन्धिरिति, नह्ययं गन्धो वायोर्गुणः, माभूतस्य गुणः, तेन तावदविभागापचालत्यते, एतावदेव च तदेकान्तत्वं विवक्षितं, न तद्गुणत्वम्, एवं च कृत्वा कुङ्कुमाग्रनुलेपनमपि यदा देवदत्तादेरविभागापचं भवति तदेत्वं भवत्येव सुगन्धिर्देवदत्त इति, सर्वथा द्रव्यवचननिवृत्तिः ॥

“अल्पाख्यायाम्” । 'सूपोल्पोऽस्मिन्सूपगन्धीति' । अर्थप्रदर्शनमेतत्, विग्रहस्तु सूपस्य गन्धो लेशो ऽस्मिन्निति, अन्यथा विशेषणत्वाद्गन्धशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात्, यद्वास्मादेव निपातनाद्गन्धशब्दस्य परनिपातः ॥

“पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः” ॥ 'लोपो भवति समासान्त इति' । यदि त्वयं समासान्तो न स्यादादेः परस्येत्यादेः स्यात्, शेषाद्विभाषेति कप् च प्रसज्यते, समासान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणात्, कथं पुनरभावरूपान्तावयवो भवति तत्राह । 'स्यानिद्वारेणेति' ॥

“कुम्भपदीषु च” ॥ बहुवचननिर्देशात्प्रभृत्यर्थोऽवगम्यतइत्याह । 'कुम्भपदीप्रभृतय इति' । 'समुदाया एव निपात्यन्तइति' । कथं तर्हि सूत्रे भूतविभक्त्या सप्तम्या निर्देश इत्यत आह । 'तत्रेति' । विषयग्रहणेन सूत्रे

विषयसप्तमीति दर्शयति । 'यथा कुम्भपद्यादयः सिद्ध्यन्तीति' । यत्तदोर्नि यसंबन्धात्पूर्वत्र तथा लोपो भवतीत्यर्थो याज्ञः, किमर्थं पुनः समुदाया एव निपात्यन्ते न कुम्भादीनेव गणे पठित्वा तेभ्यः परस्य पादशब्दस्य लोपो विधीयेत तत्राह । 'समुदायपाठस्य चेति' विषय-
नियममेव दर्शयति । 'स्त्रियामेवेति' । अत्र च स्त्रियामपि ङीप् प्रत्यय एव, पाठोन्यतरस्यामिति यदा ङीष्विषयभूतस्तदैवेत्यर्थः । 'यच्चे-
त्यादि' । उपमानपूर्वपदं कुम्भपदी जालपदीत्यादि, संख्यापूर्वपदं एकपदी शतपदीति । अष्टापदीति पठ्यते, तत्र निपातनाद्वीघ्रत्वम्, अष्टनः सत्रायामिति वा ऽऽकारः ॥

“वयसि दन्तस्य दन्तु” ॥ ‘द्विदक्षिति’ । अकारस्योगित्कार्यार्थ-
त्वादुगिदक्षामिति नुम् ॥

“स्त्रियां संज्ञायाम्” ॥ अच्छन्दोर्थमिदम् । ‘अयोदतीति’ । अय-
इव दन्ता अस्या अयोदती, उगित्वाङ्ङीप्, । ‘समदन्तीति’ । नासि-
कोदरोष्ठेत्यादिना ङीष् ॥

“विभाषा श्याशरोकाभ्याम्” ॥ ‘अरोको निर्दोषीतिरिति’ ।
इव दीप्तौ, रोचनं रोकः, स न विद्यते यस्मैति कृत्वा ॥

“अयान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च” ॥ चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः ।
‘अहिदक्षित्यादि’ । भाष्यएतच्चाश्रितम् ॥

“ककुदस्यावस्यायां लोपः” ॥ कालादिङ्ङता इति । आदि-
शब्देनाहारपरिणामादेर्येहणम् ॥

“चिक्रकुत् पर्वते” ॥ पर्वतेत्यपदार्थं मुख्यस्य ककुदस्यासम्भवा-
दाह । ‘ककुदाकारं चङ्गमित्यादि’ । ‘न चेत्यादि’ । उच्यतइत्यस्यानु-
षङ्गः । ‘संज्ञेतेत्यादि’ । एतच्च निपातनात्तल्लभ्यते, एवं च पर्वतपदस्य
विस्पष्टार्थम् ॥

“उरःप्रभृतिभ्यः कप्” ॥ ‘व्यूढोरस्कः प्रियसर्पिष्क इति’ । सोप-
दादौ, एणः वः, उपपूर्वाच्चक्षतेः सम्प्रदादित्वात्कर्मणि क्तिप्, उपननुा

उपानत्, नहि वृत्तीति दीर्घः, अथमुक्ते उपानहौ येन सोऽवमुक्तेऽपानत्कः ।
नहो धः, जरत्ववत्त्वं । 'विकल्प एव भवतीति' । लक्ष्मीशब्दाच्चमृत-
श्चेति नित्यः कश्च न भवति, एकवचनान्तपाठस्य नियमार्थत्वात् ।
'अर्थोऽत्र इति' । नञः परो योर्धेशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यं कश्च
भवति, नास्यार्थोऽस्त्यनर्थकः ॥

“इनः स्त्रियाम्” ॥ अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च
तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥

“नमृतश्च” ॥ ‘नमृताद्बहुव्रीहेरिति’ । अत्रान्तशब्द उत्तरपदे
वर्तते, नमृतपदाद्बहुव्रीहेरित्यर्थः । यद्वा बहुव्रीह्यर्थमत्तरपदं बहुव्रीहिः,
तस्माच्चमृतादित्यर्थः, किं सिद्धं भवति, बहुषामणीर्नगरी बहुखलपूर्ण-
गरीत्यत्र कश्च निवर्तितो भवति ॥

“शेषाद्विभाषा” ॥ ‘यस्माद्बहुव्रीहेरिति’ । कर्मणि ल्यबोपपत्त्या
पञ्चमी, बहुव्रीहिमाश्रित्यर्थः, तेन यत्राप्यादेशः समासान्तः व्याघ्रपात्
सुगन्धिः कुण्डोऽधीति, असात्रपि शेषो न भवति, प्रत्ययमायत्वाद्वा समा-
सान्तस्य यस्मादित्युक्तम् । इह शेषः कत्रपेतो वा स्याद् अनन्तरो यो बहु-
व्रीह्यधिकारस्तदपेतो वा समासान्तमात्रापेतो वेति त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति,
तत्राद्ये पक्षे व्याघ्रपात् सुगन्धिर्द्विदशाः अनृचः विधुर इत्यादौ नित्य-
कव्यविषयज्ञं सर्वत्र प्रसज्येन, शेषग्रहणं चानर्थकं, नहि नित्यकव्यविषये
विकल्पप्रसङ्गः, नित्यकविधेयानर्थक्यप्रसङ्गात्, द्वितीयेपि द्विदशा
इत्यादौ स्यादेव प्रसङ्ग इति मन्यमानस्तृतीयं पक्षमाश्रयति । ‘समासा-
न्तो न विहित इति’ । बहुबहुक इत्याद्याशपेत्यनरन्यामिति ह्रस्वः,
बहुबहु इत्यादौ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति । ‘कथमित्यादि’ । यदि
समासान्तापेतः शेष इति प्रश्नः । ‘विशेषे स इष्यत इति’ ततश्च
विषयान्तरे सूक्ते सामनि च बहुव्रीहेः समासान्तापेतं शेषत्वप्रस्त्येति
भावः । किमर्थं पुनः शेषग्रहणं, यावता यत्र समासान्ता विहितास्तत्र
तएव बाधका भविष्यन्ति, अनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति, साव-
काशाश्च ते, कोऽवकाशः, विभाषा कश्च, यदा न कप् सोऽवकाशः, कपो-

प्यन्याः प्रकृतयः, विशेषप्रकृतिभ्य उभयप्रसङ्गे परत्वात्कप् स्यात् तस्मा-
च्छेषग्रहणम् ॥

“ईयसश्च” ॥ ‘सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिद्धतइति’ । न त्वनन्त-
रस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति शेषलक्षणस्यैव कपः प्रतिषेध इति
सर्वशब्दस्यार्थः, एतच्च शेषादित्येतस्य निवृत्तत्वात्कम्मात्रस्यानुवृत्तेर्लभ्यते ।
‘बहुश्रेयसीति’ । लिङ्गविशिष्टग्रहणादत्र प्रतिषेधः, यथाच सोऽर्हल्लङ्या-
दिलोपस्तथा तत्रैव वक्ष्यामः । ‘ह्रस्वत्वमपि न भवतीति’ । गोस्त्रियो-
रपसर्जनस्येति प्राप्तं, कस्मादित्याह । ‘ईयसो बहुव्रीहावित्यादि’ ।
पुंवद्वचनेनात्र न स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिर्विवक्षिता किं तर्हि ह्रस्वप्रकरणा-
त्तदभावः, तथा च गोस्त्रियोरित्यत्र वृत्तौ ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधो वक्त-
व्य इत्येवोक्तम् ॥

“वन्दिते धातुः” ॥ ‘वन्दितस्तुत इति’ । यद्यपि वदिरभिषा-
दनस्तुत्योरित्यभिषादनेपि वदिः पठ्यते तथापि व्याख्यानास्तुत्यर्थ-
स्यैव ग्रहणमिति दर्शयति । ‘तेन वन्दितधातुक इत्यत्र कब् भवत्येव ॥

“नाडीतन्व्योः स्वाङ्गे” ॥ नाडीशब्दो जातिलक्षणङीषन्तः ।
तन्त्रीशब्दो अविवृत्तृतन्त्रिभ्य ईरितीकारान्तः, । ‘बहुनाडिरिति’ ।
उपसर्जनह्रस्वत्वं, बहुतन्त्रीरित्यत्र तु कृत्स्त्रियाः प्रतिषेध इति वचनाच्च
भवति ॥

“निष्ठावाणिश्च” ॥ ‘प्रायतेत्यामिति प्रवाणीति’ । वेजो
ऽधिकरणे ल्युट्, कृत्यच इति णत्वम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां पञ्चमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“एकाचो द्वे प्रथमस्य” ॥ इह यद्यपि स्वार्थत्वे संभवति पारार्थ्यमयुक्तं, विधेयकार्योद्देशोर्निर्द्वैतशास्त्रसंभवति च स्वार्थत्वं तथापि लिटि धातोरित्यादौ विधेयानिर्द्वैतशेन वैयर्थ्यप्रसंगाच्चायं ‘मण् कुटिलिकाया’ इत्यादिबल्ललो विधिः, नापि ‘शेष’ इत्यादिबल्लक्षणं चाधिकारश्च । तथा हि सति सर्वेषामेव शब्दानां प्रथमस्यैकाचोऽनेन द्विवचने सिद्धे लिटि धातोरित्यादि व्यर्थं स्यात्, धातोलिख्येव लिटि धातोरिति नियमाच्च वैयर्थ्यमिति चेत् । विधिनियमसंभवे विधेरिव व्यायस्त्वात्, अस्य हि पारार्थ्योऽवश्यं भाविनि सति यथा तेषां विधित्वं तथाप्यवर्णनं युक्तमतः परार्थे एवायं, तत्रापि न परिभाषा द्विवचनं विधीयमानं प्रथमस्यैकाचो वेदितव्यमिति, एवं हि सति सर्वस्य द्वे इत्यत्रैवास्य व्यापार इति तत्रैवैकाचः प्रथमस्येति वाच्यं स्यात्, लिटि धातोरित्यादिकं च विधेयानिर्द्वैतादुक्तं स्यादतः पारिशेष्यात्स्वरितत्वान्वाधिकार एवायमिति निश्चित्याह । ‘एकाच इति चेति’ । अधिकारोयमिति वक्तव्ये पृथक् स्वरितत्वप्रदर्शनार्थमेवमुक्तम् । ‘एतच्चितयमिति’ । तस्य प्रयोजनं यत्र यदपेक्षितं तत्र तस्य संबन्धः, यथा ‘ऽजादेर्द्वितीयस्येत्यत्र एकाचो द्वे इति, ‘उभे अभ्यस्त’ मित्यत्र द्वे इति, लिटि धातोरित्यादौ सर्वं संबध्यते । ‘इत उत्तरमित्यादि’ । अनन्तरोक्तस्यैव विवरणम् । ‘प्राक् संप्रसारणविधानादिति’ । तत् आरभ्य तु नास्य संबन्धो विधेयान्तरनिर्देशात्स्वरिते कृते नाधिकार इति वा व्याख्यानात् । सामान्येनोक्तमुदाहरणनिष्ठं दर्शयति । ‘षट्यतीति’ । अत्र यदि धातोरैकाच इति सामानाधिकरण्येन संबन्धः स्यात्पचिप्रभृतीनामेव स्यात् न ज्ञागत्यादीनां, प्रथमस्यैव चानर्थकं स्यात्, न ह्येकाचां धातूनां द्वितीयादिरैकाचस्ति, न च प्रथमस्य धातोरिति

संबन्धः, तथा हि सति धातुपाठे प्रथमपठितस्य भवतरेव स्यात्ततश्च भवतियद्वयमेव कर्तव्यं स्यात्, अथैकावो धातोः प्रथमस्य वर्णस्येति संबन्धः, तदयुक्तं, सह निर्वृष्टयोः सामानाधिकरण्यस्य स्वतः प्राप्तस्य त्यागयोगादतो वैयधिकरण्येन संबन्ध इत्याह । 'धातोरवयवस्येति' । 'द्वितीयस्य चेति' । यत्राप्यत्र द्वितीयग्रहणं नास्ति तथापि लिटि धातोरित्यत्र त्वधिकृतमस्ति तस्य चार्थः प्रदर्शयति नानाङ्गत्वं किञ्चित् । जज्ञागरेत्यादीनि मुख्यगौणतया क्रमेणादाहरणानि । 'एकाव इति' । यत्रयं तत्पुरुषः स्यात्तदा धातोरित्यनेन सामानाधिकरण्यं चेदिषाय आरेत्यादावेव स्याद्वैयधिकरण्ये तु पञ्चाचेत्यादिषु भवदपि द्विवचनमन्त्यात्रत्येव स्यात्ततश्च 'हलादिः शेषः' 'शूर्पश्रीः स्रजः' । 'लिङ्गभ्यासस्योभयेषा' मित्याद्यनुपपन्नं स्पष्टम्, एकग्रहणं चानर्थक्यं, प्रथमस्याव इति विशेषणादेकस्य च धातोरनेकप्रथमाङ्गत्वम्भावादत्र इत्येकत्वं वा विवक्षिष्यते किमेकग्रहणेन, तस्माद्बहुव्रीहिरयं तदाह । 'एकाव इति बहुव्रीहिनिर्देश इति' । बहुव्रीहिणा विवक्षितस्याटस्य प्रतिपादनं बहुव्रीहेर्वा उच्चारणं बहुव्रीहिनिर्देशः । विग्रहप्रदर्शनं विस्मृतप्रतिपत्त्यर्थं, यदि बहुव्रीहिनिर्देशस्ततो बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वात्तथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावः स एवानीयते न चित्रा गावस्तद्वदत्रापलक्षितं तदुभयपार्श्ववर्ति व्यञ्जनद्वयमेव द्विरुच्येत न तूपलक्षणभूताजित्यत आह । 'तत्रेति' । भवति वै बहुव्रीहावपि क्वचिद्वर्तिपदार्थस्यापि कार्ययोगः, तद्वया, शुक्त्राससमानयेति मत्वर्थं बहुव्रीहस्तत्र यथा दण्डीविषाणीति संसर्ग मत्वर्थोऽयउत्पत्ते तस्य द्विष्टत्वाद्गुणस्यापि कार्ययोगस्तद्वद्वुव्रीहावपि यत्र संसर्गा वाच्यस्तत्राविरुद्धो गुणस्यापि कार्ययोगः । 'अभ्यन्तरश्चेति' । अन्तर्भूत इत्यर्थः । आभ्यन्तरमिति पाठे आभ्यन्तरं मध्यं तत्र भवमाभ्यन्तरम् । 'साचक्रस्यैव द्विवचनं भवतीति' । यथा तत्सविहितमवयवान्तरं द्विरुच्यते तथोपलक्षणीभूताप्यजित्यर्थः, । अत्र च ज्ञापकं 'दीर्घाकित' इत्यादि । चोदयति । 'एवं' च पक्षित्यत्रेति । 'तेनैव

तदवयवोऽच्छब्दः पशब्दश्चेति । चकारादकारश्च व्यपदेशिवद्वावा-
देकाजिव, यथैवाङ्गुल्या देवदत्तोङ्गुलिमांस्तथा हस्तोपि तद्वदत्रापि,
ततश्च सर्वेषामेव तेषां द्विर्वचनप्रसङ्ग इति शेषः । नन्वर्थवद्गुह्येनानर्थ-
कस्येति समुदायस्यैव भविष्यति नावयवानाम् । नन्वेवं जागर्त्यादीनां
न स्यात्, किं च यत्र शब्दस्यादौ विशिष्टं शब्दस्वरूपं दृश्यते तत्रैवेयं
परिभाषा, अत्र तु धातोरवयवस्यैकाच इति तटस्थेनोपलक्षणेन जाग-
पच् इत्येवमादिकं दृश्यते न तु स्वरूपेणेति नेह तस्या प्रवृत्तिः । परिह-
रति । 'तत्रेति' । तेषु समुदायादिव्येकाचु मध्ये ऽवयवैकाचः प्रथमा
न द्विरुच्यन्ते, कुत इत्याह । 'तथाहीत्यादि' । अयमभिधायः । किमे-
कस्मिन्नेव प्रयोगे युगपच्च सर्वप्रयोगश्चाक्यते, पर्यायेण वा, किं वा प्रयो-
गभेदेन कस्य चित्कत्रनेति, न तावदाक्य कस्यः, प्रमित्यनुष्ठानये द्वयो-
रण्यसम्भवात्, तथाहि । एकाचत्वेन निरूपितं द्विर्वचनं प्रमातव्यं, न चैको
ऽवयवो युगपदनेकावयवत्वेन शक्यो निरूपयितुं तत्कथं युगपत्प्रतीयतां
प्रमितं वा कथमनुष्ठेयतां, नह्येकस्मिन्नेकाचि द्विरुच्यमाने तदैवान्य
एकाच्छब्दो द्विर्वक्तुं, वाचः क्रमभाषित्वात् । नापि द्विबीयोऽनभ्यास-
स्येति प्रतिषेधादनवस्थापाताच्च, तस्मात्प्रयोगभेदेन सर्वप्रसङ्ग इत्येष
एव पतः सम्भवति, तत्र णिजिर् शौचपोषणयोरित्यस्य श्लौ यदा निश-
ब्दस्य द्विर्वचनं तदा नेनेति नेनित्त इत्यत्र न कश्चिद्वेषः, नेनिजति
अनेनिजुर्नेनिजदित्यत्रा 'दभ्यस्ता' 'त्सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' 'नाभ्यस्ताच्छ-
तु' रित्यद्वावजुसभावनुमतिषेधा न सृजकारेण व्यवधानात्, इकारस्येच्छ-
ब्दस्य च द्विर्वचने रूपमेव न सिध्यतीत्येष एव दोषः, तस्य परिहारः ।
'शास्त्रहानिप्रसङ्गादिति' । अवयवे हि द्विरुच्यमाने ऽवयवान्तरविषयसमु-
दायविषयं च शास्त्रं हीयेत । ननु शास्त्रेण प्रमितमेव यदि नानुष्ठीयेत
स्याच्छास्त्रहानिः, अत्र तु पर्यायेण प्रतीयतइत्युक्तं तच्चानुष्ठितमेव
कथं शास्त्रहानिः । अङ्ग तु भवानाचष्टां पशब्दे द्विरुच्यमाने चकारः
किमिति न द्विरुच्यते तदा तद्विर्वचनस्याप्रतीतत्वादिति चेत्किमिति न

प्रतीयते, तेन सहैकाच्त्वेनानिरूपितत्वादिति चेत्किमिति न निरूप्यते
मौनमन्त्रोत्तरं, तस्माद्व्यस्मिन् प्रयोगे यच्च यावच्च प्रथमैकाच्त्वेन शक्यते
निरूपयितुं तस्य सर्वस्य द्विर्वचनं प्रमातव्यमनुष्ठातव्यं च, अन्यथा तु
क्रियमाणं प्रतीयनुष्ठानयोर्हभयोरपि शास्त्रहानिमात्रमिति, तस्मात्समु-
दायस्य द्विर्वचनमिति, न चात्रापि पठे ऽवयवविषये शास्त्रहानिः,
अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य, न खल्ववयवानां द्विर्वचनमकृत्वा समुदायः
शक्यो द्विर्वक्तुं, यद्यथा वृत्तः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति, अथ कथं पपा-
चेति द्विर्वचनं, यावता धातुरेवायं न धात्ववयवः, नापि प्रथमः, द्विती-
यादिषु हि सत्सु यस्मात्पूर्वा नास्ति स प्रथमः, कथन्तरां चेयायेत्यादौ-
यत्रैकोजस्येति, व्यतिरिक्तोन्यपदार्था नास्ति, तत्राह । ‘पपाचेत्य-
चेति’ । ‘एकाच्त्वमपीति’ । अपिशब्दात्प्रथमतस्तत्रापि, उभयत्रापि
धातुं प्रत्यवयवत्वम् । ‘व्यपदेशिवद्वावादिति’ । मुख्य एकाज्यपदे-
शोऽवयवव्यपदेशश्च येषामस्ति ते व्यपदेशिनो जायादिषु जागित्येवमा-
दयस्तेषामिवेषामपि कार्ये भवतीत्यर्थः । न चेदं वचनं, लौकिकोऽयं
न्यायः, लोके हि शिलापुत्रकस्य शरीरमिति बहिर्वस्तुभेदे ऽसत्यपि
भेदव्यवहारोऽवस्थाभेदाश्रयो दृश्यते शिलापुत्रकः क्रीयमाणविक्रीयमाण-
त्वाव्यवस्थायुक्ता यो दृष्टस्तस्येदं शरीरमिति परिदृश्यमानावस्थाभेदेन
व्यपदिश्यते, पपाचेत्यत्रापि पठेरनन्तप्रयोगविषयस्य संप्रति प्रयुज्यमानं
लिट्परं रूपमवयव इति शक्यं व्यपदेष्टुं, प्रथमशब्देऽपि प्रथमगर्भेण हते-
त्वादावसतोऽपि द्वितीयादीन् बुद्ध्या परिकल्प्य मुख्यप्रथमसाधर्म्याद्व्या-
लोके एकस्मिन्नपि प्रथम इति प्रयुज्यते तद्वदत्रापि, इयायेत्यत्रापि इतः,
यन्ति, आयन्, अगात्, जिगमिषतीत्यनन्तप्रयोगस्यैकोऽयमिकार इत्यन्य-
पदार्थापि कल्पितः, प्रसिद्धप्रसिद्धिभूतश्च गौणमुख्यद्विवेकः, एवंविधस्तु
व्यवहारो मुख्यादपि प्रसिद्ध इति न गौणत्वदोषः, एवं च कृत्वा ‘व्यथो
लिटि,’ ‘भवतेरः,’ लिट्याभ्यासस्योभयेषां, ‘दीर्घ इणः क्तिती’त्यादिक-
मुपपद्यते । अत्र द्वे इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्द-
रूपे संख्येये ‘षष्ठी स्थाने योगे’ति वचनादेकावः प्रथमस्येति स्थानवृत्त्यां

सत्यामेकस्य स्थाने द्वे शब्दरूपे भवत इत्यर्था भवति, यथास्तेभूरित्यादौ, तदा स्थाने द्विर्वचनमित्ययं पक्षो भवति, यदा शब्दसंबन्धिनी उच्चारणे संख्येये क्रियारूपस्य शब्दस्य च स्थान्यादेशसंबन्धायोगादध्याहृतोच्चारणक्रियापेक्षयैकाच इति कर्मषष्ठी, एकाचो द्वे उच्चारणे भवतः, एकाचं द्विरुच्चारयेदित्यर्थस्तदा द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमित्ययं पक्षो भवति, तत्राद्ये पक्षे स्थानेन्तरतम इति वचनाच्छब्दतश्चान्तरतमयोर्द्वयोर्विधानाद् यद्यपि ये के चन प्राप्नुत इति दोषानवतारः, विचीयतीत्यत्र तु सन्-होरिति षष्ठाः स्थापयिष्यमाणत्वाच्चिस् इत्यस्य स्थाने चिस्चिस् इति शब्दान्तरादेशे सति तत्स्थस्य सकारस्य सन्त्वे प्रमाणाभावाद्दञ्जनगमांसनी'ति दीर्घत्वं न स्यात्, आदेशस्य स्थानिवद्भावे उच्यते नादेशावयवस्य स्थान्यवयववद्भावे इति स्थानिवद्भावेनापि सन्त्वं नास्ति, तस्य तु यत्र सन्मात्रस्य द्विर्वचने स्थानिवद्भावेन सन्त्वं सोऽवकाशः, यथा इणः सन्, ईषिषतीति । ननु शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमित्यमप्राप्त्या तु दीर्घत्वमित्युभयोः परत्वादीर्घत्वे कृते द्विर्वच्यते, इह तर्हि ह्रस्वतेः सनि ह्रास् इत्यस्य द्विर्वचनं, समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र आदेशेनैव नास्ति इयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इति, ततश्च ह्रोभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न स्यात्, जुहाव जुहुवतुरित्यादावेव तु स्याद् यत्र ह्रामात्रस्य द्विर्वचनात्स्थानिवत्त्वं, नैष दोषः, ह्रोभ्यस्तस्येति व्यधिकरणे षष्ठा, ह्रयतेरभ्यस्तस्य भविष्यतः प्रागेव संप्रसारणं परपूर्वत्वं, हल इति अञ्जनगमामिति वा दीर्घत्वं, ह्रास् इत्यस्य द्विर्वचनम्, इह च पिपत्तति उद्विचतीत्यत्र पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचनमिति वचनात्परत्वात्कुत्वादेषु कृतेषु पश्चाद् द्विर्वचनमिति न कश्चिदोषः, इह तर्हि आटिटद् आशिश्द् इति खिलोपे कृते ऽपि द्विर्वचनेषीति रूपस्थानिवद्भावाच्छब्दान्तरप्राप्त्यभावेन नित्यत्वात्पूर्वं द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रसङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययत्वं नष्टं, स णिञ् न भवतीति खिलोपो न स्यात्, तस्य तु कारखेत्यादिरवकाशः, इह च त्रिधांसतीति समुदायस्य समुदाय-आदेशे कृते हन्तेरभावादध्यासाच्चेति हन्तेरिति कुत्वं न स्यात्, तस्य तु अद्य-

निध, जघन्य, अहं किल जघन, जघन्यानित्यादिरवकाशः, यत्र हन्ति-
 मात्रस्य द्विर्वचनात्स्थानिवद्भावस्तदेवमात्रपक्षस्य दुष्टत्वाद् द्वितीयं पक्ष-
 माश्रित्याह । 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति' । वक्ष्येति बोधधारणे । कथं पुनः
 वल्लीस्थाने योगेति परिभाषायां सत्यां द्विःप्रयोगपक्षः शक्य आश्रयितुं,
 तत्राह । 'आवृत्तिसंख्या हीति' । यद्वावृत्तेः संख्या विधीयते एवं सति
 त्रिर्वचनं प्राप्नोति, न ह्याद्यमुच्चारणमावृत्तिः, अतस्तदेकम्, आवृत्ती च द्वे
 इति त्रिर्वचनप्रसंगः, तस्मादावृत्तिज्ञता संख्या आवृत्तिसंख्या, कस्योच्चा-
 रणस्य, आवृत्तमुच्चारणं विधीयत इत्यर्थः, तत्र च स्यान्त्यादेशभावो न
 संभवतीत्युक्तम्, अत्र वक्ष्ये यथाटिटदित्यादौ दोषो न भवति तथा दर्श-
 यति । 'तेनेत्यादिना' । नन्वत्रापि पक्षे नेमतुः खेहे इत्यादौ नस्त्वस-
 त्वयोः कृतयोर्धातोरादेशादित्वस्य द्विःप्रयोगेऽप्यनिवृत्तेरेत्याभ्यासलोभे
 न स्यातां, पदान्तरे तु नादेशादिष्यपदेशः, अलाभ्यत्वेन स्यानिवत्त्वाभा-
 वात्समुदायादेशत्वेनादेशादित्वाभावाच्च न दोषः, लिटि आदेश इति
 विशेषणान्वत्त्वसत्त्वयोरनैमित्तिकत्वाद्, इह तर्हि वेभिदितेति वेभिद्व-
 यञ्जानृचि अस्तोपयलोपयोः कृतयोरुपदेशे य एकाजनुदात्तः स श्वाय-
 मितीट्प्रतिषेधः स्यात्, पदान्तरे त्वेकाचव्यपदेश्यालाभ्यत्वाद्बुभियेत्यस्य
 द्वायत्त्वाविषेधाभावः, द्विःप्रयोगेऽपि न दोषः, पूर्वस्मादपि विधौ अस्तो-
 कस्य स्यानिवद्भावात्, इह तर्हि वरीरुहतेति वहेर्लिटि दीर्घत्वं स्यात्,
 न ह्यत्र स्थानिवत्त्वं, दीर्घविधौ निषेधात्, नैव दोषः । एकाच उपदेश-
 इत्यत्र एकाच इत्यनुसृतिमिष्यते, यद्वा वहेर्विहितं यदावृथातुकं तस्य च
 इट् तस्य दीर्घ इति वरीरुहशब्दाद्विहितस्य न भविष्यति । इह च
 सिषेचति, यद्यपि सिचोर्लिट्विहितस्तथापि द्विर्वचने कृते समुदायस्यैका-
 पदसंज्ञा न तदवयवस्य, सेचशब्दस्य पदसंज्ञायां तदादिग्रहणानिवृत्तेर-
 भ्यासस्य वर्जनायोगादिति सत्पदाद्योरिति पक्षनिषेधाभावः, इह तर्हि
 वेभिद्वानित्यादौ शतकृत्वेष्वुच्चारणे एकाचत्वं न याति किं पुनर्द्वि-
 उच्चारणमिति कस्वेकावाद्बुभिसामितीट्प्रसङ्गः, तत्र । उच्चारणभेदाद्विद्व-
 द्ब्यामादुर्भावे पूर्वसंख्याकृतव्यपदेशनिवर्तनात्, अत एवादुहणं कृतं

परिधानित्यादाविडर्षम्, इह तर्हि विसृज्यापेति, तस्यैवार्थवतो द्विरुक्ति-
भावमात्रमित्यभ्यासस्यार्थवत्त्वात्सुपेः पत्वमित्यत्रानर्थको विसृज्यपुरिति
वक्ष्यमाणं विहन्येत, नैष दोषः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्याशेषार्थो-
क्त्यायः, न चात्राभ्यासोपजनने कश्चिदर्थ उपजायते ऽप्याये चापयति,
ननु स एव चेद् द्विरुच्यते ऽर्थप्रत्ययेनाप्यावर्तितव्यं, यथा ऽहिरहिर्बुध्यस्व-
बुध्यस्वेति, किमत्रोपालभ्येमहि, न तावदर्थप्रत्यया आवर्तन्ते, तदेतद्वेद्यं
दृश्यतां यथा स्वप्नः सुप्तो ऽस्वयदित्यादौ कचिदविकृतः कचिद्विकृतः
कचिदङ्गागमापेक्षो ऽर्थं प्रतिपादयति तथा सुष्यापेत्यादावावृत्त एव
प्रतिपादयतीति ॥

“अज्ञादोर्द्वितीयस्य” ॥ ‘प्रथमद्विर्वचनपवादोयमिति’ । ननु
विरोधे समानफलत्वे च बाध्यबाधकभावो यथाऽष्टाश्रियूपः कर्तव्यो वाज-
नेयस्य चतुरश्रिरित्यष्टाश्रिश्चतुरश्रित्वयोर्यथा नैवारश्चरुर्नखावपूताना-
मिति नखावपनेन बैतुष्यफलकेन तत्फलको ऽवघातो बाध्यते, नक्षेत्रो-
क्त्यन्तमुसलं, यत्र त्वेतदुभयं न भवति न तत्र बाधो यथा कृत्कृत्यप्रत्य-
यसंज्ञानां, यथा वा तद्विगतद्राजप्रत्ययसंज्ञानाम् । इह तु न समानफलत्वं,
फलस्य कस्य चिदभावात्, अस्ति च सम्भवा यदुभयं स्यात् । स्यादेतत् ।
द्वयोरसीनयोर्मध्ये कस्मिंश्चिदुपविष्टे द्वितीयस्तृतीयो भवति तथा प्रथमे
द्विरुक्ते द्वितीयस्तृतीयो भवतीत्यस्येवात्राप्यसंभव इति, स्यादप्येवं, यदि
प्रथमद्विर्वचनमेव नियोगतः पूर्वं स्यात्, किञ्च नात्रौत्पत्तिकस्य द्वितीयस्य
द्विर्वचनमुच्यते किं तर्हि द्वितीयमात्रस्य, ततः किं, प्रथमे द्विरुक्ते यो द्विती-
यस्तस्य भविष्यति । मन्वेवमकारम्भसमं स्यात्, कथमटः सत्, प्रथमस्य
द्विर्वचनम्, अट् अट् इति स्थिते हलादिः शेषश्च प्राप्नोति द्वितीयद्विर्वचनं
च, परस्वाक्षित्यत्वाच्च हलादिः शेषस्ततो द्विर्वचनम्, अ अट् अट् इति स्थिते
हलादिशेषे त्रयाणामकाराणामतो बुधे पररूपत्वेऽटिषतीत्येतदूषं स्याद-
त्वेऽपि द्विर्वचने इतदेव रूपं, द्वयोरकारयोः पररूपमित्येतावद् नानार-
क्यममं, कथं, प्रथमं द्विर्वचनं हलादिः शेषः, अ अट् इति स्थिते सन्त्यत इतीत्यं
च प्राप्नोति द्विर्वचनं च, द्वयोर्नित्ययोः परस्वादित्वं, नन्वित्वं सनञ्प्रभ्यासं-

चापेक्षतइति बहिरङ्गं, ततः किम्, अन्तरङ्गमतो गुणइति पररूपत्वं प्राप्नोति, समानाश्रये च घाणादाङ्गं बलीयः, एवं तर्हि कृतेपि पररूपे तस्यान्तवद्वा-
 घादित्वं प्राप्नोत्यकृते चेति नित्यत्वं परत्वं चेति द्वे तस्य प्राबल्यकारणे,
 पररूपस्य त्वन्तरङ्गत्वमेकमेवेतीत्वमेव तावद् भवति, सति तु तस्मिन्वाभ्या-
 सस्यासवर्णइतीयङ् च प्राप्नोति द्विर्वचनं च, तत्र द्विर्वचनमियङि कृते यङि-
 त्यस्य प्राप्नोति अकृते त्वङित्यस्येति शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यं, तेन परत्वावि-
 त्यत्वाच्चेर्यङि कृते यङ्शब्दस्य द्विर्वचने हलादिः शेषः, इत्थम्, इयियटिषति,
 ओणेरुवोणिषतीति भवति, असति द्वितीये द्विर्वचने इयटिषति उवो-
 णिषतीति भवतीति नानारम्भसाम्यम् । एवं तर्ह्यनभ्यासस्येति निषेधादेक-
 स्मिन् द्विरुक्ते नापरो द्विर्वक्तुं शक्यतइत्यस्यैवासंभवः, अथ वा सामान्य-
 विहितस्य विशेषविहितं सत्यपि संभवे बाधकं भवति, तद्वद्वा दधि
 ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति, ओदनसेकाख्यस्य फलस्य समा-
 नत्वादत्र दधिबाध इति चेद् इहापि तर्ह्यर्थाभिधानाख्यं फलमेकम्,
 अर्थाभिधानाय हि द्विरुच्चारणं तच्चैकेनैव साध्यते, अथ रूपविशेषाख्यं
 फलं भिन्नम्, अन्यद्वि रूपं प्रथमस्य द्विर्वचने ऽन्यच्च द्वितीयस्य, इतरत्रापि
 वृत्तिविशेषाख्यं फलं भिद्यते, अन्या हि दध्नस्तृप्तिरन्या हि तक्रस्य, अतो
 नाप्राप्ते तस्मिन्नाभ्यमाणात्त्वमेव बाधनिबन्धनं नासंभवः, सामान्यशब्दा
 हि विशेषशब्दसंनिधौ तत्रैवोपसंह्रियन्ते ततोऽन्यत्र वा यथा वसिष्ठो
 ब्राह्मणो ब्राह्मणाः आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति । ननु कौण्डिन्य-
 स्यापि ब्राह्मणत्वाद् दधि प्राप्तमिह तु प्रथमस्योच्यमानं द्विर्वचनं द्विती-
 यस्य न प्राप्नोतीति कथं येन नाप्राप्तिः, न क्रमो द्वितीयस्य प्राप्तमिति
 किं तु धातुसामान्यविहितं प्रथमद्विर्वचनमजादेधातोः प्राप्तमिति, तत्र
 दधितत्क्राख्यं विधेयं भिद्यते, इह तु कार्यं भिद्यते, विधेयं द्विर्वचनमेकमि-
 त्येतावान् विशेषः । यद्वा तत्रापि दानमेव विधेयं तस्य तु देयभेदाद्वेदः,
 इहापि कार्यभेदाद्वेदस्तद्विदमुक्तम् । 'प्रथमद्विर्वचनापवादोऽयं द्वितीय-
 द्विर्वचनमिति' । सर्वथा प्रथमद्विर्वचनं द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यते, यद्येवं
 यथाभूतस्यैकाचः प्रथमद्विर्वचनं प्राप्तं तथाभूतस्यैव द्वितीयद्विर्वचनं बाधकं

स्यात्, सव्यञ्जनस्यैतत्प्राप्तमिति तेन सहव्यञ्जनानामप्यनावृत्तिप्रसङ्गः ।
स्यादेवं यद्व्यञ्जादिषु प्रथमस्यैकावः किञ्चिद्विहितं प्रतिषिद्धं वा भवेत्,
इह तु विशेषसंनिधौ सामान्यशब्दस्य ततोऽन्यत्र वृत्तेरजादिषु प्रथमद्विर्व-
चनरूपाप्रतीतत्वादप्राप्यनुमानमेव बाधः, व्यञ्जनानि च यदा यस्य कार्यं
तदा तदङ्गानीति द्वितीयैकाव्यन्तर्भावात्तेन सह द्विर्वचनं केन वार्यते,
अत्र च लिङ्गं नन्दा इति प्रतिषेधः, अथेयाय, आरेत्यादौ केन द्विर्वचनं,
न तावदनेनाद्वितीयत्वात्, नापि पूर्वेणाजादिषु तस्याप्रवृत्तेः, ननु च
यत्र द्वितीयसद्भावादस्य प्रवृत्तिः, अटिडिषतीत्यादौ, तत्र तदप्रवृत्तिः,
यत्रै तदप्रवृत्तिः, यत्र तु द्वितीयाभावादेतत्र प्रवर्तते न तत्र तस्य प्रवृत्ति-
र्वार्यते, तत्रापि वार्यते, अजादेरिति सामान्यनिर्द्वंशात्, सामान्यनिर्द्वंशे हि
क्वचिदपि द्वितीयवत्यां व्यक्तौ सर्वत्र बाधेत यथा हलादिः शेषे वक्ष्यते
क्वचिदपि प्रवर्तमानो हलादिः शेषः सर्वत्र निवृत्तिं करोतीति । नैष दोषः ।

जात्योपलक्षिता व्यक्तिः प्राधान्येनेह गृह्यते ।

द्वितीयवस्थामेवेदं व्यक्तौ तेन प्रवर्तते ॥

प्रवर्तते च यत्रेदं तत्र पूर्वं निवर्तते ।

जातिर्हलादिशेषे तु प्राधान्येन समाश्रिता ॥

‘इति गुणे चेति’ । नित्यत्वात्परत्वाच्च । ‘स्थानिवद्भावः प्राप्नो-
तीति’ । ततश्च इह इत्यस्य द्विर्वचने हलादिः शेषे च दीर्घत्वे सति
अरीषतीति प्रसङ्गः । ‘न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिडिति’ । यत्र परतो
द्विर्वचनमुच्यते तदेव तस्य निमित्तमिति भावः । ‘किं तर्हि कार्यीति’ ।
सन्त्यङोरिति षष्ठाश्रयणात् । ततः किमित्याह । ‘न चेति’ । तद्भाव-
भाषित्वे सत्यपि कार्यिणः सप्तमीनिर्द्वंशाभावात् निमित्तत्वं शास्त्रे
स्थितमित्यर्थः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमित्याह । ‘तथाहीति’ । ‘गुण-
वृद्धोरिति’ । क्ङीति चेत्यत्र वृद्धेरपि प्रतिषेधाद्गुणवृद्धोरित्युक्तम् ।
‘शयितेत्यत्र न भवतीति’ । गुणस्य प्रतिषेधः । क्वचित्तु शायक इत्यपि

पठ्यते, तदयुक्तमप्रकृतत्वादत्र वृद्धेः, तथा घोत्तरयन्त्रे गुणवद्वयमेव कृतम् ।
 'तेषां द्वितीयस्येति विस्मयार्थमिति' । तस्मादित्युत्तरस्येत्यनन्तरस्य
 द्वितीयस्यैव भविष्यति न तृतीयादेः, यदा तु बहुव्रीहेः षष्ठी अजादि-
 यंस्य धातोरिति तदा सामर्थ्यादप्रचमार्थेऽप्यारम्भे तृतीयादेरपि प्रसङ्गः ॥

“नन्दाः संयोगादयः” ॥ उन्दी क्लृप्ते, अहु अभियोगे दोषधः,
 छत्स्वम्, अर्च पूजायाम् । ईद दर्शनाङ्कनयोः, अन प्राक्ने, द्रा कुत्सायां गतौ,
 संजिविषये यदुक्तं तत्सर्वं हयधरद्वित्यत्रैवोक्तम् । ‘यकारपरस्येति’ ।
 यकारः करो यस्माद्रकारोत्पत्त्यर्थः । ‘अञ्जनस्येति’ । तृतीयस्य
 अञ्जनसहितस्यैकाच इत्यर्थः । तत्र यकारस्य द्विवचनं न भवति ।
 ‘अपरे पुनरिति’ । अस्मिन्मते ईदंतिस्सनि कृते इति व्याख्येयम्,
 तत्सम्बन्धिनस्तृतीयस्यैकाचो ऽसम्भवात् । नामधातवः, सुधातवः ।

“पूर्वाऽभ्यासः” ॥ ‘अर्थादिति’ । सामर्थ्यात्पूर्वशब्दोयमवयवव-
 चनः, अवयवश्चावयविनो भवति, स चेह कश्चिच्च निर्दिष्टः, अतोवश्यं
 द्वे इत्यत्रानुवर्त्तनीयं, न वानुवृत्तमपि प्रथमान्तमेवावस्थितमवयव्यपेक्षां पूर-
 यितुमलमित्येतत्सामर्थ्यम् । ‘अस्मिन्मकरण इति’ । अनेन सर्वस्य द्वे
 इत्यत्र प्रकरणे इयं संज्ञा न भवति, तेन तत्र हलादिशेषाद्व्यभावः, यद्येवं
 व्युत्तिगमिजुहोत्यादीनां द्वे इत्यत्र न प्रप्नोति, कर्त्तव्योच यमः । ‘तयोः
 पूर्वावयव इति’ । अवयववाचिभिर्दिक्शब्दैर्योगे पञ्चमी न भवति, तस्य
 परमावेदितमिति लिङ्गात्, यपाचेत्यादौ हलादिः जेषः, सन्त्यतः, दीर्घा-
 कितः, कुहोश्चुः, अभ्यासे चर्च, सन्धस्त्युनि, दीर्घा लघोरित्यादीनि
 यथायोगमभ्यासकार्याणि ॥

“उभे अभ्यस्तम्” ॥ ‘द्वे इति वर्त्तमान इत्यादि’ । द्वित्वस्तनु-
 दायस्यैकाभ्यस्तसंज्ञा यथा स्याद् द्वयोर्द्वे संज्ञे मा भूतामित्येकमर्थमुभेयवचं
 न तु संज्ञिनिर्देशार्थं, द्वे इत्यस्यानुवृत्त्यैव संज्ञिनिर्देशस्य सिद्धत्वादित्यर्थः,
 अदत्तेत्यादावदभ्यस्तादित्यद्वावः । इमाभ्यस्तयोरान्त इत्याकारलोपः ।

‘नेनिजतीत्यत्रेत्यादि’ । असत्युभे ग्रहणे वृद्धिरादैजित्यादौ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिदर्शनादिहापि प्रत्येकं स्यात् ततश्च नेनिजतीत्यत्र ‘पृथगाद्युदात्तत्वं स्यात्, न चानुदात्तं पदमेकवर्जमित्येकस्यानुदात्तत्वं, वर्जनीयविशेषावगमहेतोः सति शिष्टत्वादेरसंभवात्, अथापि स्यादेवमपि पर्यायः स्यात् । ननु च भीहीभृहुमदेतिज्ञापकात्परस्य न भविष्यति, पूर्वस्यापि तर्हि न स्यात्परेण व्यवधानात्, उच्यते च स्वरस्ततश्च स एव पर्यायप्रसङ्गः, यदि तु संयोगसमासादिसंज्ञावदन्वर्थत्वप्रतिपत्त्यर्थं महासंज्ञाकरणं, तेनान्वर्थताविज्ञाने समुदायस्यैव संज्ञेत्युच्यते तदेाभेग्रहणं शक्यमकर्तुं, ननु यत्रोभे श्रूयते तत्र यथा स्यादन्यतराभावे मा भूद् इत्येवमर्थमुभेग्रहणं कर्तव्यम्, अन्यथाच्छेरापश्च सनीवन्तेतीहभावपक्षे परत्वात्प्रतिपदविहितत्वाच्च आपञ्चपृथामीदितीत्वे नन्दा इति प्रतिषेधाद्रेफवर्जं द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने कृते अत्र लोपोभ्यासस्येत्यतः प्रागन्तरङ्गत्वाद्वाध्यस्तसंज्ञा स्यात्, सा च प्रत्येकं समुदायस्य वा, तत्र प्रत्येकपक्षे ऽभ्यासलोपेपि परस्य न निवर्तते, समुदायपक्षेपि पूर्वं संज्ञा समुदाये प्रवृत्ता पश्चादेकदेशनिवृत्तावप्यवशिष्टेर्वतिष्ठत, यथेयसुन ईकारे लुप्तेपि तद्वितसंज्ञा भूयानित्यत्र, सत्यां च संज्ञायाम् ईप्सन्ति ऐप्सन् ईत्सन्ति ऐ संन् इत्यत्राद्वावजुसभावानुमप्रतिषेधाः स्युरतः श्रूयमाणप्रतिपत्त्यर्थमुभेग्रहणं कर्तव्यम्, तत्र, प्रतीषिषतीत्यादिवत्सिद्धेः । तथाहि । अत्रादेर्द्वितीयस्येति सनि द्विरुक्ते श्रूयमाणयोर्भयोः सत्यामप्यभ्यस्तसंज्ञायामद्वावादयो न भवन्ति, यथा च पुत्रीयिषिषन्तीत्यादौ यथेष्टं नामधातूनामिति सनि द्विरुक्ते, तद्वदत्रापि न भविष्यति, अत्र हि ईप्सन्ति ईत्सन्तीतिस्थिते ऽद्वावात्माङ्गित्यत्वाच्छप, अद्वावो हि शपि कृते तेन व्यवधानाच्च प्राप्नोतीत्यनित्यः, ततो भोक्तः प्राप्नोति पूर्वेषु सहैकादेशश्च, परत्वादन्तादेशः, नित्य एकादेशः, कृतेप्यन्तादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि, अन्तादेशस्त्यनित्यः, कृते एकादेशे तस्यान्तवद्वावादभ्यस्तग्रहणेन ग्रहणादद्वावेन बाध्यते, यस्य च निमित्तं लव-

यान्तरेण विहन्यते न तदनित्यम्, अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः, वर्णाश्रयत्वात्, अन्तादेशस्त्वाङ्गत्वादुहिरङ्गः, समानाश्रये च वर्णादाङ्गं बलीयः, अन्तादेशोऽप्यन्तरङ्गः, वक्ष्यति ह्यायचादिषूपदेशिवद्वचनमिति, तदेवमुभयोरप्यन्तरङ्गयोर्नित्ययोश्च परत्वादन्तादेशः, ततो भकाराभावादलाश्रयत्वेन स्थानिवद्वावाभावाच्चादादेशो न भवति, अस्तु वा पूर्वमेकादेश एवमप्यात्मनेपदेष्वनत इत्यत्रानत इत्यस्यादध्यस्तादिति पूर्वेषां च संबन्धात्पूर्वस्मादपि विधावेकादेशस्य स्थानिवत्त्वाद्वाऽद्वावो न भविष्यति, एवमैषांचित्यत्रापि, ईप्सकि इति स्थिते शप् च प्राप्नोति जुस्भावश्च, नित्यत्वाच्चपि कृते तेन व्यवधानाच्च जुस्भावः, न च पूर्वेषां सहैकादेशे कृते तस्यान्तवद्वावात्पुनर्वसुप्रसंगः, पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात्, ईप्सकित्यत्रापि लटः शत्रादेशः, ईप्स^१ शतृ इति स्थिते सार्वधातुकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाच्च^२पि कृते तच्च सनोकारेणातो गुणे पररूपे पश्चात्सर्वनामस्थाने चोत्पत्ते नुमः प्रसक्तस्य तस्यां दशायां शत्रभ्यस्तयोर्व्यपवर्गाभावाद्^३भयवर्णाश्रयत्वेनान्तादिवद्वावाभावाच्च निषेधाभावः, एवं प्रतीषिषन्तीत्यादावपि, चिकीर्षन्तीत्यादौ तु यत्र सनोकारो न द्रिश्यते तत्र तेनैव व्यवधानादद्वावाद्यभावः ॥

“जत्तित्यादयः षट्” ॥ अत्र जत्तेतिरिति हधादिभ्यः सार्वधातुक-दतीटि कृते जत्तितिरिति भवति, स आदिर्येषां ते जत्तित्यादय इति विज्ञायमाने वेद्यतेः सप्तमस्य न स्यात्, लाघवाद्यर्थमसंदेहाद्यै च इकैव निर्द्वैष्टव्यं स्याज्जत्त्यादय इति, तस्माच्चायमुक्तविग्रहो बहुव्रीहिः, किं तर्हि जत्त इति पृथक् पदमित्याह । ‘जत्त इत्ययं धातुरित्यादयः षडिति’ । इतिनानन्तरो जत्तिर्निर्द्विश्यते, आदिशब्दः समीपवचनः, अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । ‘सेयमिति’ । येयमुक्तप्रकारा सेयमित्यर्थः । ‘एष स्वर इति’ । अन्यथा द्वित्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः, यथादेशउदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं प्रसज्येत । ‘शतरि व्यत्ययेन संपादित इति’ । द्वित्वात्परस्मैपदासंभवाद्युत्पत्त्यः । षड्व्यहणमनर्थकं सन्त्वागणान्ता जत्ति-

त्यादयः, वेधीङोपि परं ये पठन्ते तेषां कस्मान्न भवति, अत्रैवं गणपाठः, वेधीङोनन्तरं षस स्वप्ने, वश कान्तौ, चर्करीतं च, हुङ् अपनयने, इति, केचिद्वेधीङोनन्तरम् आङः शास्विति पठन्ति, षस्ति स्वप्नइति च, तत्रा-
शासो न विशेषः, अभ्यस्तकार्याणि भूयिष्ठानि परस्मैपदिष्वात्मनेपदी चायम्, अभ्यस्तस्वरेपि नास्ति विशेषः, कथम्, अनभ्यस्तेपि तस्मिन्नुदात्तेतः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं धातुस्वरश्च, चर्करीतमभ्यस्तमेव, षसषस्ती छान्दसौ, वशिरपि, तस्यापि भाषायां न प्रयोगस्साधुर्भाष्यवार्तिककारौ चेत्प्रमाणं, हुङोपि ङित्वात्परस्मैपदासम्भवः, स्वरस्तिर्हि प्राप्नोति, अङ्गिङो-
रिति प्रतिषेधवचनसामर्थ्याच्च भविष्यति, यदि स्यात्तर्ह्यपहुवत इत्यादा-
वभ्यस्तस्वरे सति लसार्वधातुकस्य भवितव्यमेव निघातेनेति प्रतिषेधो-
नर्थकः स्यात्तस्मात्प्रत्ययस्वरो यथा स्याल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं मा भूदि-
त्यङ्गिङोरिति प्रतिषेधार्थवान् भवतीति प्रतिषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययस्वर एव
भविष्यति नाभ्यस्तस्वरः । ननु चाभ्यस्तस्वरो ऽजादौ विधीयते, ततः
कि, मजादौ तस्मिन्मवृत्तेपि हुते हुबे हुवे इत्यत्र तस्यामवृत्तौ यदाङ्गिङोरिति
प्रतिषेधो न क्रियेत ततो धातुस्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात्, अन्तोदात्तं यथा
स्यादिति प्रतिषेधः क्रियते, तदेवं सति प्रयोजने न प्रतिषेधसामर्थ्याद-
भ्यस्तस्वरं बाधित्वा प्रत्ययस्वरः सिध्यति, एवं तर्ह्यभ्यस्तानामादिरि-
त्यत्राप्यङ्गिङोरित्यनुवर्तिष्यते, तदेवं नार्थः षङ्ग्रहणेन, तदुक्तमपरिगणनं
वा गणान्तत्वात् ॥

“तुजादीनां दीर्घा ऽभ्यासस्य” ॥ अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं,
छान्दसमेतदीर्घत्वं, छन्दसि च दीर्घत्वं न शक्यं परिगणयितुम्, अन्ये-
षामपि दर्शनात् पूरुषो नारक इति । अनेकाजङ्गत्वाच्च येषां चार-
भ्यते तेषामेव तस्मिन्प्रयोगे न दृश्यते मामहानः ममहान इति वा ॥

“लिटि धातोरनभ्यासस्य” ॥ ‘धातोरिति किमिति’ । लिटि
परतोन्यो न संभवति तस्य धातोरेव विधानादिति प्रश्नः । ‘विश्वखिरे

इति । कृन्तस्य भययेति सार्वधातुक्तत्वाच्चुवः य चेति श्नुप्रत्ययः यभावश्च, अत्र विकरणान्तस्य समुदायस्य लिट्परस्याधातुत्वात्तदीयस्य प्रथमस्येकाचो द्विवचनावः, ईचांचक्रइत्यादौ स्वामन्तस्य लिट्परत्वं नास्ति, चाम इति लुका लुप्तत्वादिति द्विवचनाभावः सिद्धः । 'अनभ्यासस्येति किमिति' । न तावद् नुनाव पपाचेत्यादौ तत्रैव लिटि पुनर्द्विवचनप्रसंगः, सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्, अनवस्थापाताच्च, यस्तु प्रत्ययान्तरे सनादौ साभ्यासो न तस्य लिटि संभवः, ततो हि कास्प्रत्ययादित्यामा भवितव्यमिति प्रश्नः । 'नोनावेति' । अमन्त्रइति प्रतिषेधादचामभावः । 'संमिमित्चुरिति' । संपूर्वान्मिहेः सनि हो ङः, षडोः कः सि, लिट्, भेदश्च, अतोलोपः । 'द्विवचनप्रकरणइति' । प्रकरणग्रहणाच्च केवलं सर्वं द्विवचनं कृन्तसि विकल्पते, एवं च धातोरेनभ्यासस्येत्युभयमुत्तरार्थम्, इतस्मादेव विकल्पाद्विकरणान्तसाभ्यासयोर्न भविष्यति ॥

“सन्यङोः” ॥ ‘षष्ठ्यन्तमेतदिति’ । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य द्विवचनं न तु सन्यङोरेव यदाह । ‘सनन्तस्य यङन्तस्य चेति’ । सप्तमी पक्षे तु सन्यङोः परतः पूर्वस्य धातोर्द्विवचनं भवतीत्ययमर्थः स्यात्, ततश्च सन्भक्तस्येदो द्विवचनं न स्याद् अटितिषति अशिशिषतीत्यादौ, तथा प्रतीषितीत्यादौ सनो न स्यात्, एवमरार्थतइत्यादौ यङः, तथा सप्तम्यामिष्टायां पूर्वस्वापरेण वा सहैकमेव योगं कुर्यात् । ‘लुगुप्तिबलइति’ । गुपेर्गुप्तिर्लुक्किट्वाः सन्, तत्र सनि द्विवचनं, पुनरिच्छासन्, तत्राकृतस्यात्युनर्द्विवचनप्रसंगः । ‘लोलूयियतइति’ । अत्रापि यङि द्विवचनं न तु सनीति द्विवचनप्रसङ्गः । भागवृत्तिकारस्त्वाह पूर्वसूत्रे धातोरेनभ्यासस्येति द्वयमपि प्रत्याख्याय भाष्यकारेणोक्तं तिष्ठतु तावत्सान्यासिकं धातुग्रहणमिति, उत्तरार्थमिति भावः, अनभ्यासग्रहणस्य तु न किञ्चित्प्रयोजनमुक्तं, ततश्चोत्तरार्थमपि तत्र भवतीति भाष्यकारस्याभिप्रायो लक्ष्यते, तेनात्र भवितव्यमेव द्विवचनेनेति ॥

“श्लौ” ॥ ‘श्लौ परत इति’ । वर्णानामपि युगपदवस्थानाभावा-

द्विद्विपरिकल्पितं पौर्वापर्यं, तच्चाभावरूपेण श्लुनाप्युपपद्यतइति भावः ।
'अनभ्यासस्येति' । अधिकारमात्रेणैतदुक्तं न तु श्लो साभ्यासो भवति ।
एवं द्वितीयस्य चेत्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

“चङि” ॥ ‘एषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रम इति’ । एतच्चाद्यः
परस्मिचित्यत्रोपपादितं तत्त एवावधातव्यं, न केवलं न्याय्यत्वादयं
क्रम आश्रीयते किं तु प्रयोजनप्रप्यनन्यथासिद्धमस्तीत्याह । ‘यथा
हीति’ । ‘द्रुस्वस्य स्थानिवद्भावाच्च प्रतिषिध्यते इति’ । द्रुस्वस्य स्थानि-
वद्भावात्प्रतिषिध्यतइति यत्तत्र भवति, स्थानिवद्भावाभावादि-
त्यर्थः । कथं पुनरस्मिन् कार्यक्रमे सति स्थानिवद्भावो न भवतीत्यत
आह । ‘अनादिष्टादच इति’ । करणे हेतौ, अचः परस्मिचित्यत्र योना-
दिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावो भवतीति सिद्धान्तः
स्थापितः, न चास्मिन् क्रमे सत्यनादिष्टादचः पूर्वाभ्यासो भवति किं
तर्ह्यादिष्टादेव, द्रुस्वत्वे कृतेभ्यासोपजननात्, तेन तस्य विधौ कर्तव्ये
द्रुस्वस्य स्थानिवद्भावो न भवतीति तद्युक्त्यानिवृत्तेः सन्तद्भावो न
ज्याहन्वेत्, यदि तु द्विर्वचने कृते द्रुस्वः क्रियेत तर्ह्यनादिष्टादचः पूर्वा-
भ्यासः स्यात्ततश्च तस्य स्थानिवद्भावः स्यादेव विधौ, ततश्च दीर्घत्वात्स-
धुसंज्ञाया अभावात्सन्तद्भावो न स्यात्, क तर्हि स्यादशीशमदित्यादौ, अच
हि यावेव मितं द्रुस्वो विधीयते, यदि तर्ह्ययं कार्यक्रमः, आटिटडि-
त्यादौ द्वितीयस्यैकाचष्टिशब्दस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोत्यत्राह । ‘आटिटडि-
त्यादि’ । श्लुचहोरित्येकयोगएव कर्तव्ये योगविभागो वैचित्र्यार्थः ॥

“दास्वान्साह्वान्नीद्वान्श्व” ॥ दास्वादीनां प्राचुर्येण कन्दसि
प्रयोगदर्शनाच्छान्दसमेतसूपचमिति मन्यमानं प्रत्याह । ‘अविशेषेणेति’ ।
विशेषानुपादानादिति भावः । ‘परस्मैपदमिति’ । भौवादिकस्यात्मने-
पदित्वात्, चौरादिकस्य स्वाधृवाद्देति चित्रभावपक्षे दीर्घत्वमनिदृष्टं च
निपात्यतइत्यन्ये । ‘मीढुस्तोकायेति’ । मत्तुक्सोरिति नुमे कृत्वा, किं पुनः
वामर्थामित्याह । ‘हृत्तादित्रेणे हीति’ । चराचर इति । दीर्घाच्चार-
वामर्थाद् भ्रष्टो न भवति । ‘खिलुष्येति’ । खेरनिटीति खिलोमे सिद्धे

पुनर्वचनं प्रत्ययलक्षणेन पुनर्वृद्धिर्मा भूदिति । 'पाठूपट इति' । पूर्ववद्बु-
लादिशेषाभावो ह्रस्वत्वाभावश्च, दीर्घाच्चाराणादेव अभ्यासस्यानचीति
वचनाद्वा उभयत्रापि हलादिशेषाभावः । अभ्यासस्य यदुच्यते तदचि न
भवतीत्यर्थः ॥

“अङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे” ॥ ‘इयणः संप्रसारण’-
मित्यत्रोक्तं वाक्यार्थः संज्ञी वर्णश्चेति, तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते
इति तदाश्रयेणाह । ‘यणः स्थाने इभवतीत्यर्थ इति’ । तदन्तात् अङिति ।
अङ्विधावादेशपक्षस्य स्थितत्वाल्ल्यङ्गोपपत्त्या पञ्चमी, तदन्तमाश्रि-
त्येत्यर्थः, अतद्गुणसंविज्ञानोच्च बहुव्रीहिः, अङ् प्रत्ययान्तः समीपो यस्य
कारीषगन्धेस्तस्मात्परः अङित्यर्थः, प्रत्ययपक्ष एव वामनाचार्यस्य तत्रा-
भिमतः, तथा च ये च तद्वृत्तइत्यत्र वक्ष्यति अङिअन्ताद्वा परः अङ्
प्रत्यय एषितव्य इति, इभमर्हतीतीभ्या, दण्डादिभ्यो यः, इह कारीष-
गन्ध्यामतिक्रान्तस्य पुत्रो ऽतिकारीषगन्ध्यापुत्र इति प्रत्ययहणपरिभाषया
समुदायस्याप्यङन्तत्वेपि योत्र अङन्तस्तस्य प्रसङ्गः, तथा पुत्रस्य कुलं
पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति । वर्णयहणे तदादिविधिविज्ञाना-
दिह च तदभावात्तदादिविध्यभावे ऽपि पुत्रपत्यानन्तर्याश्रयं संप्रसारणं
प्राप्नोति, नात्र तर्हीदानीमिदं भवति कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति । भवति
च यदैतद्वक्तव्यं भवति, कारीषगन्धायाः पुत्रः कारीषगन्धीपुत्रस्तस्य कुलं
कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति, कः पुनरनयोरर्थभेदः, न खलु कश्चित्,
कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति न सिध्यतीति चोक्त्यर्थः, तथात्तिकारीषग-
न्ध्यापुत्रकुलमित्यादावपि सर्वत्र पुत्रपत्योः अङन्तस्य चानन्तर्यमाश्रित्य
संप्रसारणप्रसङ्गः । स्यादेतत् । यथा वृत्ते शाखेति वृत्तः शाखाया अवयवी
प्रतीयते तथेहापि अङन्तस्य पुत्रपत्योश्च तत्पुरुषः, तत्र प्रत्यासत्त्या यस्य
तत्पुरुषस्य अङन्तोवयवस्तस्यैव पुत्रपती इति गम्यते, इह न तथेति, एव-
मप्यवयवावयवस्य समुदायावयवत्वादस्त्येव प्रसङ्गः, नैष दोषः, पुत्रप-
त्योरिति सप्तमीनिर्द्वंशात् अङन्तस्य पुत्रपत्योश्च पौर्वापर्यं प्रतीयते, पूर्वा-
क्तेन न्यायेन तत्पुरुषावयवत्वं च, तत्पुरुषश्च पौर्वापर्यावस्थितावयवद्वया-

त्मकः, तदिह तत्पुरुषावयवयोः पौर्वापर्येणावस्थितयोरिदं भवतीत्युक्ते
ययोः स तत्पुरुषस्तावेताविति गम्यते, अङ्कन्तस्य पूर्वपदस्य पुत्रपत्याहस्त-
रपदयोरित्यर्थः, समासे च यस्माच्च पूर्वं नास्ति तत्पूर्वपदं, यस्माच्च
परं नास्ति तदुत्तरपदं, तदिदमुक्तम् । 'पुत्रपत्याहस्तरपदयोरिति' । पूर्वा-
दाहूतेषु च यत्पूर्वपदं न तद्व्यङ्ग्यं यत् अङ्कन्तं न तत्पूर्वपदं, यच्चात्त-
रपदं न तत्पुत्रपत्यात्मकं यच्चपुत्रपत्यात्मकं न तदुत्तरपदमिति नास्ति-
प्रसङ्गः । इहापि तर्हि न प्राप्नोति परमकारीषगन्धीपुत्र इति तत्राह । 'अङ्क
इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणमिति' । स्त्रियामिति प्रकृत्य विहितत्वात्स्थानिव-
द्भावेन स्वयमेव वा प्रत्ययत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययत्वं, यदि स्त्रीप्रत्ययग्रहणं
ततः किमित्यत आह । 'तेनेति' । अप्रधानमुपसर्जनम् । एतदुक्तं भवति ।
यत्रार्थे स्त्रीप्रत्ययो विहितः स यावति तदन्ते प्राधान्येनोच्यते तावा-
न्समुदायस्तदन्ततया ग्राह्यः, अप्रधाने च यतो विहितस्तदादिके च
तदन्ते च न भवति, यदा तत्पुरुषाक्षिप्तमुत्तरपदं पुत्रपतिभ्यां विशेष्यते
तदा तदन्ते प्रसङ्गः, इह तूरपदेन पुत्रपती विशेष्येते इति भावः । 'नि-
र्दिश्यमानस्येति' । एतच्च षष्ठीस्थाने योगेत्यत्र व्याख्यातम्, अनन्त्यवि-
कारेण्यसदेशस्येति तु परिभाषा प्रयोजनाभावाच्चाश्रिता । सम्प्रसारणग्रहण-
मुत्तरार्थमिह त्वीशापि सिद्धं, शकारः सर्वदेशार्थः, तत्रायमप्यर्थः, सम्प्रसा-
रणस्येति योगविभागेन दीर्घत्वं न विधेयं भवति, तदेवोत्तरार्थत्वं दर्श-
यति । 'सम्प्रसारणमिति चेत्यादि' ।

पूर्वं यत्र अङ्कन्तं पदमुपरितनं पुत्रपत्यात्मकं स्याद्

दृष्ट्वा तत्र अङ्कन्तत्पुरुषइह यण स्थानइभावनीयः ।

यत्रार्थे अङ्क स यावत्यपि सति न गुणोसाविहेष्टस्तदन्ते

यत्रेत्यर्थः प्रधानो न भवति स यतः अङ्क तदाद्येव तत्र ॥

“बन्धुनि बहुव्रीहौ” ॥ 'शब्दरूपापेक्षयेति' । बन्धु इत्येतस्मिन्

शब्दरूपमित्येवं शब्दरूपमपेक्ष्य नपुंसकनिर्द्देशः कृतः । किमर्थमेवं व्याख्या-

यतइत्यत आह । 'पुल्लिङ्गाभिधेयस्त्वयमिति' । योयमस्मिन्सूत्रे बन्धु-

शब्द उपात्तः स इत्यर्थः । कुत इतत्, नपुंसकलिङ्गस्यापि विद्यमान

त्वात्, बध्नतेऽस्मिन् जातिरिति कन्धु द्वयं, जात्यन्ताच्छ बन्धुनीति, यस्मै
तस्यैव बहणं प्राप्नोति, नैव दोषः, पतिपुत्रसाहचर्यान्जातिवचन इव
बहोष्यते ॥

“वचिस्वपियत्तादीनां किति” ॥ आदिशब्दोयं यजिनैव संबध्यते
न वच्यादिभिः, प्रत्येकं स्वपियहणात्, अन्यथा वच परिभाषणे, विद
ज्ञाने, वस भुवि, मृज्जुष शुद्धौ, इति अमुविवचने, जिष्णुष शये, इत्येवं गण-
वाटादुच्चादिवहणेनैव स्वपादीनामपि बहणसिद्धेः एषक् स्वपादिवहणं
न कुर्यात् । ‘आगच्छान्त इति’ । गणस्यान्तो गच्छान्त आगता गणा-
न्तमाख्यानतः । ‘उक्त इति’ । हो कुः । ‘इष्ट इति’ । ब्रश्वादि-
त्वात्तः । ‘ऊठ इति’ । हो ठः, ‘अवस्तवोर्धोऽधः’, द्युत्वं ‘ठो ठे तोषः’
द्वितीये पूर्वस्य दीर्घाणः । ‘उषित इति’ । वसतिसुधोरिदं, ‘वाचिक-
सिधोषीनां चे’ति वत्त्वं, संवीतादौ ‘हल’ इति दीर्घः । ‘भून् इति’ ।
चोदितश्चेति निष्ठानत्वं, धातोः स्वरूपबहणइति यत्र धातुः स्वरू-
पेणोपाक्षीयते न धातुशब्देन तत्र तत्प्रत्यये धातोरित्येवं यो विहितः
प्रत्ययस्तत्रैव कार्यं विज्ञायते, एतच्च भौणइत्येति तत्त्वनिपातनेन ज्ञाप-
यिष्यते, वाच्यति वाचिकमित्यत्र तु यद्यपि क्लिबन्ता धातुत्वं न ब्रह्मति
तथापि धातोरित्येवं प्रत्ययस्याविधानात्संप्रसारणाभावः ॥

“बहिव्यावयिव्यधिबट्टिविधितिवृश्चलितपृच्छतिभृञ्जलीनां किति
च” ॥ ‘एहीतः एहीतवान् इति’ । यद्यपि प्रथमं किति प्रत्यये परतः संब-
सारणं चकारात्किति चेति क्रमो व्याख्यातस्सथाप्यनास्यया प्रथमं कित्युदा-
तम् । ‘विजादेशो वृश्चतइति’ । पूर्वपरसाहचर्यादस्य वपेः परस्मैपद-
संभवस्तस्य बहणं न्वाय्यं, यस्त्वय वय गताविति वयिः सोऽमुदातेदात्मने-
पदी । ‘यद्येवमिति’ । वेजादेशस्य बहणमित्यर्थः । ‘यजादिषु वेज् पठ्यत-
इति’ । ततश्च पूर्वणैव संप्रसारणं सिद्धमिति भावः । ‘नैवं शक्यमिति’ ।
विज्ञातुमिति शेषः । नानयोपपत्त्या वपियहणमनर्थकं शक्यं विज्ञातु-
मित्यर्थः । ‘एवं प्रतिषेधोपि प्राप्नोतीति’ । नात्रापिशब्देन समुच्चय
उच्यते किं तर्हि यथा स्थानिवद्वावाट्टिधिः प्राप्यते तथा प्रतिषेधोपि

प्राप्नोति, तत्रापि स्थानिवद्भावस्य तुल्यत्वात् इति हेतोस्तुल्यत्वमपि-
शब्देन व्योक्त्यते, तेन प्रतिषेध एव भवेदित्यर्थः । 'उष्ट इति' । तस्य,
व्यधिर्दिवादिः, व्यचिप्रभृतयस्तुदादयः । 'वृक्ष इति' । स्कोः संयो-
गाद्योरिति सलोपः, पूर्ववचिष्ठानत्वं, वरीवृश्च्यतइत्यादौ रीयत्वत
इति रीगाभावः ॥

“लित्यभ्यासस्योभयेषाम्” ॥ 'विध्ययेति' । व्यचेः कुटा-
दित्वमनसीति वक्तव्यमित्यत्र पर्युदासवृत्त्यासप्रत्ययसदृशस्य कृतो बह-
वादिह द्वित्वाभावाद्वातोः संप्रसारणाभावः, वृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीना-
मविशेष इति वार्तिकं तद् वृश्चतिविषये भाष्यकारेण दूषितं, यदुच्यते
वृश्चतेरविशेष इत्यादि, तत्र वार्तिककारस्याभिप्रायमाह । 'वृश्चतेरि-
ति' । असति सूत्रे यद्रूपं तदेव सतीत्यभिप्रायेण वार्तिककारेणैतद्वक्त-
मित्यर्थः । भाष्यकारस्याभिप्रायमाह । 'योगारम्भे सतीति' । रेफस्य
संप्रसारणे सत्यसति वा नास्ति विशेष इति वार्तिककारेणाक्तमित्यध्या-
रोप्य भाष्यकारेणाक्तमित्यर्थः । 'अकिदर्थमिदमिति' । किति कथमित्यत
आह । 'किति हीति' । अधिकारादेवेति । 'नात्र शास्त्रीयोधिकारः' । किं
तर्ह्यपेक्षालक्षणस्तेन पूर्वसूत्रे वच्यादेः संबन्धो नाशङ्कनीयः, योमविभागसा-
मर्थ्याद्वा पूर्वसूत्रे तेषामसंबन्धः । 'हलादिः शेषमपि बाधित्वेति' । अन्यथा
परस्त्राद्बलादिः शेषः स्यात् । 'संप्रसारणमेव यथा स्यादिति' । पुनर्विधा-
नमुभयेषांयहणाद्व्रति तद्बाधकबाधनार्थमिति भावः ॥

“स्वापैश्चडि” ॥ 'स्वापेर्ण्यन्तस्य ग्रहणमिति' । आप्नोतिस्तु
सुपूर्वस्य ग्रहणं न भवति । अग्र्यन्तस्य चङ्गोसंभवात्, अग्र्यन्तस्यापि न भवति,
धातोरित्यधिकारात् । 'स्वाप्यतइति' । कर्मणि लट्, बिलोपः । 'स्वा-
यित इति' । मिष्टायां सेटीति बिलोपः । ननु च यहिव्येत्यादिसूत्रान्वि-
तीत्यनुवर्तय्यते, न चान्यः स्वार्पोर्हिदस्ति, यद् तावदनेकावृत्त्याबाधित,
अपित्सार्वधातुकं तु विकारणैर्व्यवहितम्, अहादयस्त्वविहिता एव, तत्राह ।
'क्षितीति' । 'केवलमित्यादि' । ननु कितीत्येतज्जानुक्कष्टं पूर्वसूत्रइति

नेहानुवर्तिष्यते, किमर्थं दुर्ज्ञानं हिदृश्यहणं, हिदृश्यहणमपि तर्हि पूर्वसूत्रे नानु-
वर्तते, लिटो हितोसंभवादिति तस्येहानुवर्तिर्दुर्विज्ञाना ॥

“स्वपिस्यमिच्छेतां यद्धि” ॥ ‘स्वप्रगति’ । स्वपितृषोर्नेप्रिह् ॥

“चायः की” ॥ कीति दीर्घाच्चारणमनर्थकं, ह्रस्वादेशेप्यङ्गत्सार्ध-
धातुकयोरिति दीर्घस्य सिद्धत्वात्तत्राह । ‘दीर्घाच्चारणमित्यादि’ ।
कथं पुनर्यदुच्यमान. आदेशो यद्लुकि स्यात्, प्रत्ययलक्षणेन, न लुमता-
ङ्गस्य, एवं तर्हि दीर्घाच्चारणसामर्थ्याल्लुग्यपि भविष्यति, पूर्वसूत्रविहितं
तु प्रसारणं यद्लुकि न भवत्येव, न च संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च कार्यं
बलवदिति प्रागेव लुक्ः संप्रसारणं, प्रत्याख्यातत्वादस्याः परिभाषायाः,
तथा च पूर्वत्रोभयेषां ग्रहणं कृतम्, अन्यथा ऽनयेव परिभाषया हलादि-
शेषात्प्रागेव संप्रसारणं भविष्यतीत्यनर्थकं तत्स्यात्, सास्वपीति, सास्वप्ति,
सास्वप्तः, सास्वपति, वाच्येति । वाच्येति ॥

“स्त्यः प्रपूर्वस्य” ॥ ‘द्वयोरप्येतयोरिति’ । द्वयोरपि स्त्यारूपस्य
लाक्षणिकत्वात् । ‘संप्रसारणे कृते इति’ । तस्यासिद्धत्वात्प्रागेव संप्रसा-
रणम् । ‘प्रस्त्य इत्येव सिद्धेति’ । यथाप्रस्त्योन्यतरस्यामित्यत्र, न
चैवमुच्यमाने प्रशब्दस्यापि यो रेफस्तस्यापि प्रसङ्गः, धातोरित्यधिकारात् ।
‘प्रसंस्तीत इति’ । प्रस्त्योन्यतरस्यामिति मत्त्वमत्र न भवत्येव । ‘तत्त्व-
यमिति’ । कथमयमर्थः शब्देनाभिहितो भवतीति प्रश्नः । ‘बध्नार्थं
बहुव्रीहिरिति’ । पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वाद्वाचा पूर्वं कायस्येति ।
‘व्यधिकरणे बध्नामिति’ । प्रपूर्वस्येति स्त्याशब्दापेक्षयावयवबध्नी, स्त्य
इत्येषापि यणवयवापेक्षया बध्नी, यथा पुनरयमर्थः प्रकृतोपयोगी तथा
दृश्येति । ‘तत्रेति’ ॥

“द्रवमूर्तिस्यशयोः श्यः” ॥ ‘द्रवकाठिन्यदिति’ । द्रवास्याया
उत्तरावस्थाविशेषः काठिन्यम् । ‘स्यर्शं चेति’ । रूपादिसहचरिता गुणः

स्पर्शः । 'शीतो वायुरिति' । कथं पुनः स्पर्शमात्राभिधायिनः शीतशब्दस्य तद्द्रव्यवाचिना वायुशब्देन सामानाधिकरण्यं, तत्राह । 'गुणमात्र-
इत्यादि' । शुक्लादिशब्दवदिति भावः ॥

“विभाषाभ्यवपूर्वस्य” ॥ 'सेयमुभयत्र विभाषेति' । द्रवमूर्ति-
विषये पूर्वण प्राप्ते ऽन्यत्राप्राप्ते । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं, न विभाषा-
भ्यवाभ्यामित्येवोच्येत, तत्राह । 'पूर्वग्रहणस्येत्यादि' । क्रियमाणेपि
पूर्वग्रहणे कस्मादेवात्र न भवतीत्याह । 'न किलेति' । किलशब्दसूचि-
तामहं चिं दर्शयति । 'योत्रेति' । माभून्महासमुदायोभ्यवपूर्वावान्तर-
समुदायस्त्वभ्यवपूर्वाप्यस्ति, तदाश्रयो विकल्पः प्राप्नोति । 'यवान्तरमा-
स्येयमिति' । विभाषाग्रहणं व्यवस्थितविभाषार्थमाश्रयणीयमित्यर्थः ।
'पूर्वग्रहणस्य चान्यत्रयोजनं वक्तव्यमिति' । तत्पुनरभिसंशीनमभिसं-
श्यानमवसंशीनमवसंश्यानमित्यत्रापि विकल्पप्रवृत्तिरेव, तच्च पूर्वग्रहणे
क्रियमाणे यथा लभ्यते तथा स्यः प्रपूर्वस्येत्यत्र व्याख्यातम् ॥

“घृतं पाके” ॥ 'आ पाकइत्यस्य धातेरिति' । आ पाक इत्य-
दादौ पठ्यते, अ पाक इति चुरादौ, घटादिष्वपि मित्वाथे आ पाक इति
पठ्यते, तत्रेह सर्वेषां ग्रहणं, आयतेरपि कृतात्वस्येतद्रूपं भवति, निपात-
नसामर्थ्याच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयते । 'एयन्तस्य चा'ण्य-
न्तस्य चेति' । तथा चोक्तं आश्रयोः शुभावो निपात्यतइति, अत एव प्रकृतं
संप्रसारणमेव न विहितं, अपेरपि घृतमित्येव यथा स्यादिति, यदि विभा-
षेत्येतदत्रानुवर्तते क्षीरहविषोरन्यत्र च विकल्पः प्राप्नोति सर्वत्र, तत्राह ।
'व्यवस्थितविभाषा चेयमिति' । 'यदा त्वित्यादि' । प्रयोजकव्यापारः
प्रेषणादिलक्षण उपचारेण प्रयोजकशब्देनोक्तस्तस्य च बाह्यत्वं बहिर्भू-
तणिज्ज्याप्यत्वात् । 'तदापि नेष्यतइति' । तथा चोक्तं अपेः घृतमन्यत्र
हेतेरिति । 'अपितं क्षीरं देवदत्तेन' । प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्यापि
व्योक्तस्य कर्मसंज्ञा न भवति, गतिबुद्धिप्रत्यवसानेति नियमात्, कथं
पुनर्यन्तस्य निपातनं लभ्यते, यावता पाक इत्युच्यते इत्यन्तेन च पाचना-

भिधीयते न पाकः, अथ पाचनायामपि गुणभूतः पाकः प्रतीयते तदाश्रयं निपातनं स्यात्, यद्येवं द्वितीयेपि णिचि प्रसङ्गः, नहि तत्र पाको गुणभूतो न गम्यते, अथ तत्र गुणभूतत्वादेव प्रधानभूते पाके चरितार्थं निपातनं न भविष्यतीत्युच्येत प्रथमेपि न स्यादुक्तव्यो वा विशेषस्तमाह । 'आतिरम्यमित्यादि' । अयमभिप्रायः । द्विविधः पाको विक्षितिलक्षणो विक्षेदनालक्षणश्च, उभयत्रापि पचेः प्रयोगदर्शनात्, पच्यते आदनः स्वयमेव, पचत्योदनं देवदत्त इति, आतिश्चायं यद्यपि पाकइत्यविशेषेण पठ्यते तथापि कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थं वर्तते, स एवन्तोपि प्राकृतं प्रकृतौ भवं णिज्जहितपचिवाच्यं पच्यर्थमाह, सोपि पाक इव न पाचयतेरर्थः, यथा सिद्धृत्योदनः साधयत्योदनमिति, तत्र यदा आतेः क इत्यप्यते तदा ऽकर्मकत्वात्कर्त्तरि भवति श्रुतं क्षीरमिति, अपेस्तु कर्मणि श्रुतं क्षीरं देवदत्तेन, द्वितीये तु णिचि पाचयितृव्यापारः पाचनालक्षणः प्राधान्येनाभिधीयते न तु पाक इति निपातनाभाव इति । अपेः श्रुत्वमन्यत्र हेतोरिति वार्तिके आश्रयो शभावो निपात्यतइति पूर्वमुक्तत्वादावप्रकृतलक्षणप्रयोजकव्यापाराङ्गीकरणसामर्थ्यात्पाचयितृलक्षणप्रयोजकव्यापारनिषेधो विज्ञेयः ॥

पाकोयं पाक्यपकोर्द्विविध इह स विक्षितिविक्षेदनात्मा

आतिर्वत्येकमन्यं अपयतिरुभयत्रोभयोक्तेः शभावः ।

स्वे स्वे वाच्ये अपेस्तु प्रसजति सति वा पाचने न द्वितीये

नित्यं क्षीरे शभावो हविषि च न तु पाक्येषु चार्थान्तरेषु ॥

“प्यायः पी” ॥ अन्युः कूपः ॥

“लिङ्गडोश्च” ॥ ‘विभाषेति निवृत्तमिति’ । उत्तरसूत्रे पुनर्विभाषाग्रहणात् । ‘प्यायः पीत्येतच्चकारेणानुक्रुष्यतइति’ । असति चकारे प्रकरणिनः संप्रसारणस्यैवानुवृत्तिः स्यादग्र्योत्तरत्र । ‘परत्वात्पीभावे कृतइति’ । ननु द्वयोः सावकाशयोः परत्वं भवति, अनवकाशश्च पीभावः, एवं तर्हि परत्वादुत्कृष्टत्वादनवकाशत्वादिति भावः । ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञाभादिति’ । अत्रापि विप्रतिषेधे परमित्यत्र यदुक्तं न तद्विचिंतनं, किं तर्हि

द्विर्वचनस्य पुनः प्रसंगोस्तीति ह्रस्वेत्यर्थः, यदि तर्ह्यनवकाशः पीभावो नाप्राप्ते द्विर्वचनआरभ्यमाणेन तेन द्विर्वचनस्य बाधः प्राप्नोति । नैष दोषः । उत्सर्गोपवादयोः परस्परसविधौ बाध्यबाधकभावः, इह तु सम्प्रसारणप्रकरणेन द्विर्वचनप्रकरणं विच्छिन्नमत एव वक्ष्यते दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यतइति ॥

“विभाषा श्वेः” ॥ ‘शुशावेति’ । परावपि वृद्ध्यायादेशौ बाधित्वा नित्यत्वात्सम्प्रसारणमन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वम् । ‘शुशुवतुरिति’ । अत्रापि परत्वात्माप्तमियङं बाधित्वा नित्यत्वात्संप्रसारणं, तत्र कृते परमप्येनेकाच इति यणं बाधित्वान्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं पश्चादुवडादेशः । ‘अन्यत्रेति’ । पित्सु वचनेषु । ‘तत्र सर्वत्र विकल्प इति’ । पित्सु तावद्विकल्प्यते प्रतिषेधकाभावात्, किंत्वपि परत्वादयं विकल्पः, यजादिलक्षणस्यावकाशः शूनः शूनवान्, अस्यावकाशः पितृवचनानि, किति लिट्युभयप्रसंगे परत्वादयं विकल्पः । ‘अभ्यासस्यापि न भवतीति’ । किमिति न भवति, न तावत् परत्वादनेन विकल्पेन बाधः, धातोरयं विकल्पो नाभ्यासस्य । किं चोभयेषां लक्षणस्य प्रयोजनमुक्तं विध्यन्तरमपि बाधित्वाभ्यासस्य स एव विधिर्यथा स्यादिति । तस्माद्वचनमेवात्र शरणं, यदाह, श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति ॥

“लौ च संश्चङोः” ॥ णाविति श्वयत्यपेक्षया परसप्तमी, संश्चङोरिति एयपेक्षया, तदाह । ‘सन्परे चङ्परे च लौ परत इति’ । ‘अन्तरङ्गमपीति’ । अन्तरङ्गत्वं तु णिज्मात्रापेक्षत्वात् । ‘वृद्धादिक्रमिति’ । आदिशब्देनायादेशो वृह्यते, यदा तु संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च कार्यं बलीय इति परिभाषा प्रयोजनाभावात्प्रत्याख्याता तदा लौ च संश्चङोरिति विषयसप्तम्याश्रयणीया, लौ विषयभूते तत्परयोश्च संश्चङोर्विषयभूतयोरिति । ‘ओः पुयण्जीत्यादि’ । यथा चैतज्जापकं तथा द्विर्वचनेचीत्यत्र प्रतिपादितम् । अत्र स्थानिवद्भावादित्यतः पूर्वं द्वितीयोपेक्षीति-शब्दः पाठः, तेनेति वा पठितव्यम् ॥

“हूः संप्रसारणम्” ॥ ‘संप्रसारणस्य बलीयस्त्वादिति’ । बलीयस्त्वं च पूर्ववत् । ‘एकयोगेनैव सिद्ध इति’ । उत्तरसूत्रे कस्य चिन्निमित्तस्य सप्तमीनिर्दिष्टस्याभ्यस्तं प्रत्यश्रवणात् नावपि संशङ्कपरं ह्यभ्यस्तकारणस्य सिद्धमेव संप्रसारणमिति भावः । ‘अभ्यस्तनिमित्त-प्रत्ययेनेति’ । अभ्यस्तस्य यन्निमित्तं न भवति तेन । ‘व्यवधानेनेति’ । यद्युत्तरसूत्रं प्रवर्तते तदा योगविभागोनर्थकः स्यादिति ज्ञापकत्वम् ॥

“अभ्यस्तस्य च” ॥ अत्र हू इत्यनुवर्तमानस्य यद्वाभ्यस्तस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यं स्यात्तदा कृते द्विवर्धने ऽभ्यस्तसंज्ञायामुपजातायां संसारणेन भवितव्यं, ततश्चाभ्यासस्य संप्रसारणं न स्यात्, न संप्रसारणे संप्रसारणमिति निषेधात्, आकारहकाराभ्यां व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्, न, समानाङ्गे संप्रसारणप्रतिषेधात्, समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति, एतच्च तत्रैव व्यक्तं व्याख्यास्यते । तमिमं सामानाधिकरण्यं दोषं पश्य-चाह । ‘तदभ्यस्तस्येत्यनेन व्यधिकरणमिति’ । एतदेव स्फोरयति । ‘अभ्यस्तस्य यो हूयतिरिति’ । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘तेनेति’ ॥

“अपस्पृधेयामानुचुरानुहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशी-र्त्ताः” ॥ ‘अपर आहेति’ । कस्यां चिच्छाखायामपस्पृधेयामित्याद्युदात्तं पठ्यते ऽन्यस्यां तु पदद्वयमुभयमप्यनेन निपातनेन संसृज्यते, तत्रैकपदो ‘तिङ्तिङ्’ इति निघातः प्राप्नोति ‘यदृत्ताचित्य’मिति प्रतिषिद्धः, तत्राट्-स्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति, यदा तु द्वे पदे तदा निघातप्रतिषेधे तास्यानु-दात्तेद्विति लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण स्पृधेयामिति पदमाद्युदात्तं, ‘तिङ्तिङ् चोदात्तवती’त्यपशब्दस्य निघातः । ‘बहुवचनस्याविवक्षितत्वा-दिति’ । सोमस्यैव बहुत्वे आभाव इति नियमानाश्रयणाच्च, अन्यथा बहुत्वाविवक्षायापि सोमादन्यत्र आभावो न स्याद् विषयविभाम-वादिनाम् ॥

“न संप्रसारणे संप्रसारणम्” ॥ येषां संप्रसारणं विहितं तेषां यावन्तो यणस्तेषां सर्वेषां संप्रसारणे प्राप्ते प्रतिषेधोयमुच्यते । ननु

चालोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैव भविष्यति, नानया परिभाषया शक्यमिहोप-
 स्थातुं, वच्यादीनामन्त्यस्य यणोसंभवात्, अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येत्यनया
 परिभाषया तर्हि अन्यसदेशस्यैव भविष्यति नेतरस्य, नैवास्ति परिभाषा,
 प्रयोक्षनाभावात्, एतच्चास्माभिः परिभाषाप्रकाराणां ख्ये अन्ये उपपादितम् ।
 एवं तर्हि ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं प्यायः पीभावं शास्ति तज्ज्ञापयति न
 सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति, यदि स्यात् प्यायः संप्रसारणमेव विद-
 ध्यात्, द्वयोर्यकारयोः संप्रसारणे पूर्वत्वे च हल इति दीर्घत्वे च सिद्धं
 स्यात्पीनं मुखमिति । ननु च प्यायोन्त्यस्य यणः संभवात्तस्यैव स्यात्, स्यादेवं
 यदि प्याय इति स्थानपृष्ठी विज्ञायेत, अत्रयवपृष्ठी चेपा विज्ञास्यते, प्यायो
 यो यण् तस्येति, एवमप्येतावदेवानेन ज्ञाप्यते न सर्वस्य यणः संप्रसारणं
 भवतीति, तत्र कुत एतत् परस्यैव भवति न पूर्वस्येति, न च विध्यती-
 त्यादिनिर्द्वैशात्परस्यैवेति शक्यमवगन्तुं, पर्यायेण प्रवृत्तावपि तदुपपत्तेः,
 तस्मादारभ्यमेवैतत् । ननु पूर्वपरयोर्यणोरेकयोगलक्षणं संप्रसारणं तद्वदि
 परस्याभिनिर्वृत्तं पूर्वस्याप्यभिनिर्वृत्तमेव, न चाभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन
 निवृत्तिः शक्या विज्ञातुं, यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयाद् मा भुक्त्वा इति किं तेन
 कृतं स्यात्, अथ पूर्वस्यानभिनिर्वृत्तं परस्याप्यनभिनिर्वृत्तमेव, तत्र निमित्त-
 त्वेनाश्रयणमनुपपन्नमित्यत आह । ‘एकयोगलक्षणमपीति’ । अपरः
 कल्पः, अस्तु द्वयोरप्यभिनिर्वृत्तं, कथं तर्हि प्रतिषिद्ध्यते, न संप्रसारणं
 प्रतिषिद्ध्यते, किं तर्हि तदाश्रयं पूर्वत्वं, तदेव त्वत्र संप्रसारणशब्देनोपचारा-
 दुच्यते, तस्मिन्प्रतिषिद्धे यणादेशेन सिद्धमिष्टम्, अस्तु वा द्वयोरप्यनभिनि-
 र्वृत्तं, कथं तर्हि निमित्तत्वं, नैवात्र संप्रसारणं निमित्तं, किं तर्हि तद्भावी यो
 यण् स एव च सप्तम्यन्तेन संप्रसारणशब्देनोच्यतइति । ‘पुनः संप्रसारण-
 ग्रहणमिति’ । असति तस्मिन्ननन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति
 पूर्वप्रकरणविहितस्यैव संप्रसारणस्य प्रतिषेधः स्यात् विदेशस्वस्य, विभिन्नो
 देशो विदेशः । ‘संप्रसारणग्रहणादेवेति’ । इह तु व्यथो लिटि विध्यच्चइति

हलादिः शेषापवादः संप्रसारणं प्रकरणादुत्सर्गदेशश्चापवादो भवतीति परस्यैव संप्रसारणात्सिद्धम्, अत एव पुनः संप्रसारणग्रहणाद्विदेशस्येपि संप्रसारणे प्रतिषेध इतीष्टव्यम्, अन्यथा तत्रेति वाच्यं स्यात् । ‘व्यवधान-मेतावदाश्रयिष्यतइति’ । तेनोपपूर्वादुत्सेर्भाषायां सदवसश्रुव इति लिटः कसौ विभक्तौ च परतो वसोस्संप्रसारणे उपेयुषेत्यादौ धातोः प्राप्तस्य यजा-दिलक्षणस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधो न भवति, प्रत्यक्षेण वकारेण व्यवधाना-दिति भावः, यदि तु व्यवधानमात्रे स्यात् तदा समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यं, निमित्तनिमित्तिनौ यत्रैकस्मिन्नेवाङ्गे भवतस्तत्र प्रतिषेधो भवतीति वक्त-व्यम्, उपेयुषीत्यत्र कसौ धातुरङ्गं, कस्वन्तं च विभक्तविति प्रतिषेधाभावः, अन्तरङ्गस्वादुत्र पूर्वमेव धातोः संप्रसारणम् । ‘अचि जेरिति’ । कल्प-सूत्रकारास्तु द्विशब्दस्यापि संप्रसारणं प्रयुज्यते वृत्ताः प्रतिपदनुचरा, वृत्ताः प्रगाथा इति ॥

“लिटि वयो यः” ॥ । ‘लिङ्ग्रहणमुत्तरार्थमिति’ । नेहार्थं लिटोन्यत्र वयादेशस्यासंभवात् ॥

“वश्चास्यान्यतरस्यां किति” ॥ अस्यग्रहणेन वयो यकारः प्रति-निर्दिश्यते, अन्यथादेशाकारस्योच्चारणार्थत्वे प्रमाणाभावाद्द्वय एवायं सर्वदेशः संभाव्येत, अस्यग्रहणे तु सति यदप्यकारवानादेशस्तथाप्यतो लोपेन सिद्धमिष्टं, वश्चास्यग्रहणं शक्यमकर्तुं, कथं, मन्यतरस्यां किति वेज इति सूत्रं कर्तव्यं, लिटीत्येव, किति लिटि परतो वेजः संप्रसारणं न भवत्यन्यतरस्यां, वज्रतुः, वयुः, संप्रसारणपक्षे उवडादेशे सति द्विर्वचनं, सवर्णदीर्घत्वम्, ऊचतुः, ऊचुः, वेजो वयिः, ऊयतुः, ऊयुरिति, कथं ववौ वविथ, ल्यपि चेति चकारेण लिङ्गनुकृष्यते, तत्पिति नित्यनिबेधार्थं भविष्यति ॥

“ल्यपि च” ॥ पूर्वं वश्चास्यग्रहणे क्रियमाणे ल्यपि व्यो व्यश्चेति एकयोग एव कर्तव्यः, एवं हि द्विश्चकारोपि न कर्तव्यो भवति ॥

“आदेव उपदेशेऽशिति” ॥ अत्र यदि धातोरिति नानुवर्त्तत ततो विशेष्याभावादेव नास्ति तदन्तविधिरित्युपदेशे य एच् तस्यात्त्व-

मित्यर्था भवति, ततश्च ठौकिता जौकिता इत्यादिप्राप्नोति, ननु चाशित्तीत्युच्यते न चात्राशितं पश्यामः, न च ककार एवाशित्, किं कारणं, नञिबहुवचन्यायेन शित्सदृशस्य प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् । स्यादेवं यदशित्तीति पर्युदासः स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधस्त्वयमिति वक्ष्यते, तस्माद्वातोऽरित्यनुवर्त्यमित्याह । ‘धातोरिति वर्त्ततइति’ । तस्य चैवो विशेषणान्तदन्तविधिरित्याह । ‘एजन्तो यो धातुरिति । ‘उपदेश इति’ । अनिर्ज्ञातस्वरूपस्य स्वरूपज्ञापनार्थमाद्यमुच्चारणमुपदेशः । ‘चेता स्तोति’ । आर्द्रधातुके गुणविधानं स्वात्त्वार्थमेव स्यात्, यं विधिं प्रत्युपदेश इति न्यायात्, कर्त्ता हर्त्ता इत्यादौ च गुणविधिश्चरितार्थः, एवमपि लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यति, ज्ञापकाच्च, यदयं क्रीड्जीनां शावात्वं शास्ति तज्ज्ञापयति न परनिमित्तस्यैव आत्वं भवतीति, नैतदस्ति ज्ञापकं, नियमार्थमेतत् स्यात्, क्रीड्जीनां शावेवेति, यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीडां त्यपि चेत्यात्वं शास्ति, एवं हर्त्तारार्थमवश्यं कर्त्तव्यमुपदेशग्रहणं तदिहैव क्रियते मन्दधियामनुग्रहाय । ‘कथमिति’ । अशित्तीत्ययं बहुव्रीहिः, तत्र शिति प्रतिषेधे क्रियमाणे शिन्मात्रस्य प्राप्नोति, ततश्च जग्लाये इति भवितव्यमिति प्रश्नः । भावे लकारः, तत्पुरुषाश्रयेणोत्तरम् । कः पुनस्तत्पुरुषे सति गुण इत्यत आह । ‘तत्रेति’ । तत्पुरुषे हि वर्णग्रहणमिदं भवति, वर्णग्रहणे च तदादौ कार्यं भवति । स्तनंधय इत्यत्र तु नासिकास्तनयोरिति खशित् कृते मध्यपातिनं शपमाश्रित्य प्रतिषेधः, प्रयोजनाभावादेवात्र न शपा भवितव्यमिति चेत्, नन्विदमेव प्रयोजनं यदुनात्वनिरुक्तिः । ‘अशित्तीति’ । यदयं पर्युदासः स्यात् शितोन्योशित् तस्मिन्नशित्तीति, ततो ग्लायन्ति स्त्रायन्तीत्यत्र शबकारस्यान्याकारस्य चैकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिबद्धावादस्ति शितोन्य इति कृत्वाऽऽत्वमत्र प्राप्नोति, प्रसज्यप्रतिषेधे तु न दोषः, एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तबद्धावात् शिद्वहणेन ग्रहणात् शिति प्रतिषेध एव भवति, किं पुनः कारणमेकादेशविषय एव आत्वप्राप्तिश्चोच्यते न पुनर्ग्लायतीत्यादावपि, लकारएवाशिति परत आत्वं प्राप्नोतीति । नैवं शक्यं चोदयितुम् । एवं अशित्तीति प्रतिषेधो निर्विषयः स्यात्, न च

पाप्माध्माधेटदृश इति धेटः शप्रत्ययो ऽनन्यपूर्वो विषयो, न ह्येकमुदाहरणं
 शित्प्रतिषेधं प्रयोजयति, यद्येतावत् प्रयोजनं स्यादश्रुत्येव ब्रूयात्,
 यद्वान्तरङ्गत्वाच्चित्यत्वाच्च पूर्वलस्य तिबादयः, पश्चाच्छप्, अनित्यं चात्वं,
 तस्मादेकादेशविषय एव बोध्यते। नैष दोषः। एकादेशस्य पूर्वविधौ स्या-
 निवद्वावेनादिशितोन्यस्य प्रत्ययस्याभावात्, इह तर्हि सुम्लः, सुम्ला,
 सुम्लानमित्याकारान्तलवणाः काङ्युचो न स्युः, एषोप्यदोषः,

आत्वभाविन एजन्तादाकारान्तनिमित्तकः।

प्रत्ययो ज्ञाप्यते सर्वो ह्वावामश्चेत्यणा पुनः॥

इह तर्हि स्लै ग्लानीयं पै यानीयम् अनीयरि कृते आत्वं च
 प्राप्नोति आयादयश्च, परत्त्वादायादयः स्युः, स तु कृतेषु तेष्वलो-
 न्यस्यात्वे सवर्णदीर्घत्वे ग्लानीयमित्यादि सिद्धं, नन्वायादिषु कृतेषु
 नायमेजन्तः, न च स्थानिवद्वावोलाश्रयत्वात्, स्यादेतदेवं यदि संप्रति यदे-
 जन्तन्तस्यात्वं भवतीत्युच्यते, इह तूपदेशगतमेजन्तत्वं न संप्रतितनमिति
 नास्ति स्थानिवद्वापेक्षा। नन्वेवमपि जगलतुरित्यादौ यकारस्यात्वे कृते
 जगला आ अतुसिति स्थितेन्तरङ्गमप्याकारयोरेकादेशं बाधित्वातो लोप
 इटि चेत्यातो लोपः स्यात्, न च पूर्वस्याकारस्य पुनर्लोपो लभ्यते, यका-
 राकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्वावादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च।
 नैष दोषः, समानाश्रये वार्षादाङ्गं बलीयः, इह तु व्याश्रयत्वादन्तरङ्ग-
 एकादेशे सति पश्चादाल्लोप इति सिद्धमिष्टम्, एवमपि द्विर्वचनेचीत्या-
 यादीनां स्थानिवत्त्वात् स्लैशब्दस्य द्विर्वचनेभ्यासस्येवर्णान्तता प्राप्नोति,
 पक्षान्तरे त्वनैमित्तिकत्वादात्वस्य द्विर्वचननिमित्ते ऽच्यविहितत्वाच्च दोषः,
 पर्युदासपक्षेपि न दोषः, लिटि वयो य इति द्विलकारकोयं निर्दिष्टः,
 तथानिर्दिष्टस्य च तत्र प्रयोजनाभावादिहानुवृत्तं वाक्यभेदेन संबध्यते,
 अशित्येच आत्वं भवति, लिटि तु लकारादौ लावस्यायामेवेति। ततश्चा-
 त्वस्य द्विर्वचननिमित्ताज्जिमित्तत्वाभावात्तस्य तावच्च स्थानिवद्वावः, आया-

दयस्तु लिट्यप्राप्ता इव, तदेवं पर्युदासपक्षस्य बहुप्रतिषेधेयत्वात्प्रसज्य प्रतिषेधोयमित्याह । ‘अशित्तीति प्रसज्यप्रतिषेधोयमिति’ । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘तेनैतदित्यादि’ । एवमादि सिद्धं भवतीत्यादिशब्देन सुले-
त्यन्नातश्चोपसर्गइत्यङो ग्रहणम्, अन्यानि बहूनि प्रयोजनानि प्रागेवास्मा-
भिर्दुर्शितानि, इह कस्माच्च भवति गोभ्यां नौभ्यामिति, ज्ञापकात्, यदयं
रायो हलीत्यात्वं शास्ति तज्ज्ञापयति न प्रातिपदिकस्यात्वं भवतीति, नैत-
दस्ति ज्ञापकं, नियमार्थमेतत्स्यात्, रायो हल्येव, औतोमृशसोरित्येत्तत्तु गां
पश्येत्यत्र, गोतो णिदिति णित्त्वादृद्धिः प्राप्नोति, गाःपश्येत्यत्र त्वशित्ती-
ति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति कृतं भवेदित्यज्ञापकम् । एवं तर्ह्युपदेशइत्युच्यते,
न च गौनौशब्दयोरुपदेशोस्ति, यदुपेयसोर्यत्, नौवयोधर्मत्यादाउच्चारणं
नासावुपदेशः, किंतर्ह्युद्देशः, सिद्धवदुपादानात्, मामूह गौनौशब्दयोरुप-
देशः, एचसूपदेशोस्ति, गमेर्डां, भ्लातुदिभ्यां डाविति, न च डोडावोर्वि-
धानवैयर्थ्यं, ऋसि चरितार्थत्वात्, एवं तर्हि धातोरिति वर्त्तते, इत्युक्त-
त्वाच्च भविष्यति ॥

“न व्यो लिटि” ॥ कित्यात्वे सत्यसति वा विशेषाभावात्पि-
त्युदाहरणमेतस्य वृत्तिकारेण दर्शितं, यलीङ्यतिव्ययतीनामितीट् ॥

“क्रीड्जीनां यौ” ॥ यद्यपि करोतेरीङ्गतावित्येतस्य यणादेशे
ङिति रूपं संभवति, तथाप्येव इत्यधिकारात्करोतेस्तावद् ग्रहणं न संभवति,
तथा ईङोपि ग्रहणं न भवति, ह्रस्वान्तेन परेण जयतिना साहचर्यात् ॥

“सिध्यतेरपारलौकिके” ॥ परलोकः प्रयोजनमस्य तत्पारलौ-
किकं, प्रयोजनमिति ठक्, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । ‘ज्ञान-
विशेषे वर्त्ततइति’ । हेयोपादेयतत्त्वावबोधो ज्ञानविशेषः । ‘तावसः
सिध्यतीति’ । हेयमुपादेयं च तत्त्वतो ज्ञातुकामः प्रवर्त्ततइत्यर्थः, तदाह ।
‘ज्ञानविशेषमासादयतीति’ । ‘तपः प्रयुङ्क्ते इति’ । ज्ञानविशेषवन्तं करोती-
त्यर्थः । परलोकइत्यस्य विवरणं ‘जन्मान्तरइति,’ इह वा भवतु स्वर्गादौ
वा, शरीरान्तरोपलवणार्थं पारलौकिकग्रहणमिति दर्शयति । ‘उपसंहरचि-

ति' । हेतौ शतृप्रत्ययः । 'इह कस्मादिति' । ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यनेनाभिप्रायेणानुष्ठितो धात्वर्थः परनोऽप्रयोजनो भवतीति प्रश्नः, सिद्धतेरर्थ इत्यादिना ऐहलौकिकत्वं धात्वर्थस्य दर्शयति । 'तस्य प्रयोजनमवमिति' । तदुद्दिश्य प्रवृत्तत्वात् । 'पुनः सिद्धिरेवेति' । पारलौकिकीति लिङ्गविपरिणामेन संबन्धनीयं, सिद्धिर्निष्पत्तिः, यस्यां सिद्धौ धातुर्वर्त्तते सा च पारलौकिकी न भवति, तस्मादात्वं न पर्युदास्यते । 'साक्षादिति' । यदि साक्षादव्यवधानेन पारलौकिको यः सिद्धतेरर्थस्तत्र पर्युदासो न चरितार्थः स्यात्तदा पारम्पर्याश्रयणम्, इदन्तु साक्षात्परलोकार्थं ज्ञानविशेषे चरितार्थप्रतो नैवविधे विषये प्रवर्त्ततइत्यर्थः ॥

“मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च” ॥ उपदेशएवात्स्वविधानाल्त्वपः परत्वासंभवाल्त्वपीति विषयसप्तमीत्याह । 'ल्यपि विषयइति' । 'एकाच इति' । यद्यपि प्रकृतिविशेषणं प्रागासीत्तथाप्रीहोपदेशाधिकारान्मीनात्यादीनां चोपदेशएजन्तत्वासंभावात्सामर्थ्यादेव इत्येतदपि विषयविशेषणं विज्ञायतइत्याह । 'एचश्च विषयइति' । यत्र प्रत्यये एभावी तस्मिन्बुद्धिस्यइत्यर्थः । उपदेशएवेत्यस्य विवरणं 'प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेरिति' । उपदेशएवात्स्वविधाने योर्थः संपद्यते तं दर्शयति । 'उपदेशएवात्स्वविधानादिति' । इवर्णान्तलक्षणः प्रत्यय एरच्, आकारान्तलक्षणस्तु घञ्, यद्यपि घञाकारान्तादिति नोच्यते तथाप्यत्रात्वे सति भवत्यसति तु न भवतीत्येतावता घञ् आकारान्तलक्षणत्वम् । 'उपदायो वर्त्ततइति' । घञ्यातो युक् चिण्कृतोरिति युक्, ईषदुपदानमितिखलर्थे आतो युच्, मीनातिमिनोत्योस्तु खलचावेव भवतः, निमीमिलियां खलचोः प्रतिषेध इति वक्ष्यमाणत्वादतो दीङेवोदाहृतः ॥

“विभाषा लीयतेः” ॥ 'तयोर्भयोरपि यका ऽयं निर्द्वैशः क्रियतइति' । यदि तु द्वैवादिकस्यैव श्यना निर्द्वैशः क्रियेत लीङ् इत्येव ब्रूयादिति भावः । शितपः शित्करणसामर्थ्यव्याभावकर्मवाचित्वेपि यङ् भवति, यथा ऽकर्तृवाचित्वेपि शब्दादयो भवतेर इत्यादौ । 'खलचोरिति' । पचाद्यच एरचश्च सामान्येन ग्रहणम् । 'यत्वं चेति' । व्यवस्थितविभाषा-

विज्ञानादेवेत्यर्थः । ‘उल्लापयतइति’ । लियः संमाननशालीनीकरणयो-
श्चेत्यात्मनेपदम् ॥

“सिद्धेच्छन्दसि” ॥ ‘चखादेति’ । ध्यत्ययेन परस्मैपदम्,
आत्स्वस्यानैमित्तिकत्वाद् द्विवचनेचीति स्थानिवत्त्वाभावादभ्यासस्येवर्णा-
न्तता न भवति । अयं योगः शक्योऽवक्तुं, कथं, खादेश्चखाद, सिद्धेश्चिच्छे-
देति, अनेकार्थत्वाद्वातूनामर्थभेदोप्यकिञ्चित्करः ॥

“अपगुरो णमुलि” ॥ यदि गिरतिगुरोरर्थे वर्तते तदायं योगः
शक्यो वक्तुं, कथं, गिरेरपगारमपगारम् गुरोरपगारमपगारम् ॥

“प्रजने वीयतेः” ॥ यदि वातिरप्रजनेपि वर्तते तदा योगोयं शक्यो
ऽक्तुं, कथम्, वातेः प्रवापयति वीयतेः प्रवाययतीति, वीयतेरित्ययमपि
यका निर्द्वैशः स्मर्यते, वेत्तेरादादिकत्वेन श्यनोऽसंभवात्, प्रयोजनं हि
यका निर्द्वैशस्य चिन्त्यम् । ‘जन्मन उपक्रम इति’ । जनेर्भवे घञ्, प्रशब्द
आदिकर्मणि । ‘गर्भग्रहणमिति’ । एहीतो हि गर्भा जायते ततो गर्भग्रहणं
जन्मन उपक्रमः ॥

“बिभेतेहेतुभये” ॥ ‘हेतुभयमिति’ । पञ्चमी भयेनेति समास-
स्तदाह । ‘हेतोर्भयमिति’ । किं पुनस्तदित्याह । ‘स यस्य भयस्येति’ ।
‘स चात्वपक्षे न भवतीति’ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्नोति, कुतो न
भवतीत्याह । ‘लीभियोरीकारप्रश्लेषनिर्द्वैशादिति’ । लीलोर्नुग्लुकाविति
लियोनुग्विधीयते, यश्च भियः युक्, तावुभावप्याकारान्तयोर्न भवतः,
कुतः, लीई भीई इति ईकारप्रश्लेषेणेकारान्तयोर्विधानात् । लीभियोः
प्रश्लेषनिर्द्वैशादिति वार्तिके सह पाठादिह लियो ग्रहणम् ॥

“नित्यं स्मरतेः” ॥ ‘धात्वर्थसामान्यादिति’ । सामान्यं सादृश्यं,
धात्वर्थयोः सामान्यं धात्वर्थसामान्यन्द्वयोरपि धात्वोरर्थौ चित्तविकार-
स्वभावौ, तेन भयशब्देन स्मरतेरर्थो ऽभिधीयते, क्रीड्जीनां आवित्यत्र
स्मरतिर्नाक्तो हेतुभयइत्युपाधिं वक्ष्यामीति ॥

“सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति” ॥ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्ये
विज्ञायतइति प्रत्यय इह संनिधापितो भूना विशिष्यतइति तदादिविधिर्वि-

जायतइत्याह । 'भलादाविति' । 'अकिति प्रत्यये परतइति' । किति परतो न भवतीत्यर्थः, प्रसव्य प्रतिषेधो ह्ययमिष्यते, एतच्च गाङ्गुटादिसूत्रे सम्यगुपपादितम् । 'लघूपधगुणापवादोयमिति' । अकितेति वचनावा-
प्राप्ते तस्मिन्वस्यारम्भात् । 'सिचि वृद्धिस्त्वमि कृते भवतीति' । सिचि वृद्धिस्तु भवति न बाध्यते येन नाप्राप्यभावात्, साप्यमि कृते भवति । तस्यैव व्याख्या । 'पूर्वन्तु बाध्यतइति' । अमागमेन । नित्यत्वात्तस्य । 'रज्जु-
खड्ग्यां देवदृभ्यामिति' । उभयत्र व्रश्चादिसूत्रेण वत्वे व्रश्त्वमिति के-
चित् । अन्ये तु क्लिप्तप्रत्ययस्य कुरिति कुत्वमिच्छन्ति । ननु न क्लिप्तान्तावेतौ-
किं तर्हि क्लिप्तौ, नैव दोषः । यस्माद्भातोः क्लिप्तिक्लिन् विहितस्तस्य
क्लियान्तरे कुत्वं भवति, क्लिन्ः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययब्रह्मादिति
वक्ष्यते, पदान्तस्येत्यधिकारात्स्रष्टा द्रष्टेत्यत्र न भवति, कुत्वविधावेव तस्य
निर्णयं वक्ष्यामः ॥

“अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्” ॥ ‘उपदेश इति वर्त्तत-
इति’ । अनुदात्तस्य विशेषणार्थं, तेन द्रष्टेत्यत्र तृनि विहिते यद्यपि
नित्यत्वेण धातोर्नुदात्तत्वं भवति तथाप्युपदेशे ऽनुदात्तइत्यम्भवति, वर्द्ध-
त्यत्र तृचि कृते यद्यपि शेषनिघातेन धातुरनुदात्तो भवति तथाप्युपदेशे
नायमनुदात्त इत्यम्भ भवति, किमर्थं पुनरनुदात्तस्येत्युच्यते, नानिट इत्येवो-
च्येत, एवं हि सति लघु सूत्रं भवति तत्राह । ‘तृप प्रीणनइत्यादि’ ।
‘इडागमो रधादिभ्यश्चेत्यनेन विकल्पित इति’ । ततश्च पात्विकेणेटा
सेट्त्वात्तयोर्न स्यात् । अथ पात्विकेणेडभावेन तयोरपि स्यात् वर्द्धावर्द्ध-
मित्यत्रापि स्यादिति भावः । यदि तर्हि तयो रधादिभ्यश्चेतीद्विक-
ल्प्यते, अनुदात्तोपदेशः पुनस्तयोः किमर्थं इत्याह । ‘अनुदात्तोपदेशः
पुनरमर्थ एवेति’ ॥

“शीर्षश्छन्दसि” ॥ ‘न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्येति’ ।
यद्यपि सूत्रे शिरस इति स्थानी नोपात्तस्तथापि समानार्थत्वादादेशे-
नाक्षिप्यते, यथा शिवादिषु विश्रवणरवणशब्दाभ्यां विश्रवःशब्द इत्यादेश-
त्वशङ्का । ‘सोपि हि छन्दसि प्रयुज्यतइति’ । आदेशपक्षे तु तेन निवर्तित-

त्वाच्छिरःशब्दो न प्रयुज्येतेति भावः । ननु चान्यतरस्यामित्यनुवृत्तेस्तस्यापि प्रयोगो भविष्यति, सत्यमुत्तरत्रापि विकल्पानुवृत्तिः शङ्क्येतेति प्रकृत्यन्तरपक्ष एवाश्रितः ॥

“ये च तद्वृत्ते” ॥ ‘छन्दसि पूर्वणैव सिद्धमिति’ । भाषार्थमिदं यदि पूर्वसूत्रवदिहापि शीर्षविति प्रकृत्यन्तरं विज्ञायेत तदा यदा शिरःशब्दादकारादिस्तद्वृत्त उत्पद्यते तदा तस्य श्रवणं प्रसज्येतेति मत्वाह । ‘आदेशोयमिष्यतइति’ । ‘स कथमिति’ । स आदेशः कथं लभ्यते, न कथञ्चित्, स्थानिनोनुपादानात् पूर्वसूत्रवदिति प्रश्नः । तच्चिमित्तमनुवृत्तां शब्दतश्चार्थतश्चान्तरतमां प्रकृतिं शिरःशब्दमेवाक्षिपति । ‘शिरस्यतीति’ । सुप आत्मनः क्यच् । ‘वा केशेष्विति’ । सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पितः, अत्र शिरस्यशब्दस्य केशैकविषयत्वात्तत्प्रयोगे केशशब्दो न प्रयोक्तव्यः, शीर्षण्यशब्दस्तु सामान्यवाचीति तत्प्रयोगे विशेषावगमाय केशशब्दः प्रयोक्तव्यः ॥

“अचि शीर्षः” ॥ ‘शीर्षेन्भावे ह्यचिति प्रकृतिभावः स्यादिति’ । अतोकारान्तमादेशान्तरं विहितमिति भावः । ‘कर्त्तव्योत्र यन्न इति’ । तत्रायं यन्नः, शीर्षेच्चादेशसंनिपातकृतः अडादेशस्ताद्विधातस्य निमित्तं न भवतीति । ‘अणिञन्ताद्वा पर इति’ । अणिञोरनार्षयोरित्यादेशपक्षप्रहाणेन प्रत्ययपक्ष आश्रयणीयः, आदेशपक्षएव वा स्थित्वा यन्नः कर्त्तव्य इति वाशब्दार्थः ॥

“पदचोमासहृचिशसन्पन्दीपन्यकञ्चक्रुदचासञ्चस्मभृतिषु” ॥ इहापि शस्प्रभृतिष्विति निमित्तोपादानादनुवृत्ताः प्रकृतय आक्षिप्यन्ते, पदादयश्चादेशा विज्ञायन्तइत्याह । ‘पाददन्तेत्यादि’ । अन्ते आस-नशब्दः पठ्यते, आस्यशब्दस्तु पठितव्यः, आसो वृकस्य वार्षिकाम-भीके, यीवायां बटो अपि कच आसनि, आसो यत्सीसमुच्चतं वृकस्येत्यादौ ह्यास्यार्था उच्यन्ते । ‘आसनीति’ । विभाषा हिश्योरित्य-स्लोपाभावपक्षे रूपम् । अपरे पुनरविशेषेणेच्छन्तीति, भाष्ये तु छान्दस-मेवैतदिति स्थितम् । ‘प्रकारार्थे प्रभृतिशब्दइति’ । व्यवस्थावाचिनि तु

शसः^१ पूर्वेषु वचनेषु न स्युः । 'दोषणीति' । प्रथमाद्विवचने, दोःशब्दस्य दोषवादेश, षौडः शीभावः । 'मांसपचन्या उखाया इति' । मांसस्य पचि युट्घञोरित्यन्तलोपो वक्ष्यते, तदुत्पत्त्यन्तरम् । 'नस्यमिति' । हितार्थं भवार्थं वा शरीरावयवाद्यत् । 'न स्त इति' । अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः । 'ननुद्रइति' । तृतीया तत्कृतार्थेनेति समासः । सप्तमीति योगविभागादित्यन्ये । बहुव्रीहौ विशेषणस्य नुद्रशब्दस्य राजदन्तादित्वात्परनिपातइत्यन्ये । 'यति वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यमिति' । तत्तर्हं वक्तव्यं, न वक्तव्यम्, इह तावचासिष्यो वर्ण इति, परिमुखादिपाठाद् अयः, नासिष्यनगरमिति सङ्काशादिपाठाद् अयः । राजन्यसाङ्काश्याकामित्यनासिष्यदार्वाघाठानामादिर्वाक्तो वेति प्रतिपदस्वरविधानात्स्वरे ऽपि नास्ति विशेषः, प्रत्युत यत्प्रत्यये सत्यनासिष्यमित्यत्र 'ययतो शातदर्थ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत, अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरश्चेष्यते ॥

“धात्वादेः षः सः” ॥ 'सिञ्चतीति' । 'शे मुचादीनामिति' नुम् । 'षोडचिति' । षड् दन्ता यस्येति बहुव्रीहौ वयसि दन्तस्य दत्, षष उत्वं दत्तदशधास्त्विति षष उत्त्वमुत्तरपदादेष्टुत्वं च, उगिदचामिति नुम्, हलङ्यादिसयोगान्तलोपौ, क्वचित्तु षोड इति पठ्यते तत्तु षोडन्तमाचष्टइति णिचि कृते ढिलोपे पचाद्यचि^२ रूपं, षट्शब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, अनुकम्पितः षडङ्गुलिः षडिकः, बहुचो मनुष्यनाम्नृज्वा, ठाजादावूर्ध्वमित्यङ्गुलिशब्दस्य लो^३पः, लषतीति प्रकारोपदेशस्तु प्रनिलषतीत्यादौ शेषे विभाषा कखादावषान्तउपदेशइति नेर्णत्वप्रतिषेधार्थं स्यात्, लेषतुः लेषुरादेशप्रत्यययोरिति वत्वार्थं, क्वचित्तु कषतीत्यपि पठ्यते, तदयुक्तं, प्रकारोपदेशसामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति, प्रनिकषतीत्यत्रापि कखादावित्येषणत्वप्रतिषेधः सिद्धः, आदेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ च न स्तः, चकष-

१ परेष्वित्यधिकम् ३ पु. ।

२ इत्येकइति ३ पु. पा. ।

३ द्रष्टव्यमिति ३ पु. पा. ।

४ लुगिति ३ पु. पाठ उपलभ्यते स तु न युक्तः ।

तुश्चकषुः । किमर्थं पुनः बादयो धातव उपदिष्टा न सादय एवोपदिश्ये-
रन्, एवं ह्येतत्सूत्रं न कर्तव्यं भवति, तत्राह । 'आदेशप्रत्यययोरित्यादि' ।
व्यवस्थानियमः, आदेशप्रत्यययोरिति सहादीनामेव बत्वं यथा स्यात्सृपिसृ-
जिप्रभृतीनां माभूदित्येवमर्थं बादयः केचिदुपदिष्टाः, अन्यथा सहादीनां
बत्वार्थं यवान्तरमास्येयन्तञ्च गुरु भवतीति भावः । 'के पुनस्तदिति' ।
पाठे भन्शसम्भवात्प्रश्नः । 'ये तथा पठ्यन्तइति' । अप्रमादेन पठित-
व्यमित्यर्थः । 'अथ वा लक्षणं क्रियतइति' । मन्दधियो ऽनुग्रहीतुमिति
भावः । 'अज्दन्त्यपराः सादय इति' । अज्दन्त्यो परौ येषां तेऽज्दन्त्यपराः,
परशब्दोवयववाची, तज्वाज्दन्त्ययोः परत्वमवयवान्तरापेक्षं विज्ञाय-
मानं संनिधानात्सकारापेक्षं विज्ञायते । 'स्मिङ्स्विदीति' । स्मिङीषद्-
सने, जिष्विदा गात्रप्रकरणे, ष्वञ्ज सङ्गे, जिष्वप् शये, एते स्वरूपेणैव पठ्यन्ते,
वकारमकारयोरनज्दन्त्यत्वादुकारोपि केवलदन्तस्थानो न भवति, स्वद
आस्वादन इति । स्वदिमपि केचित्पठन्ति । 'सृपिसृज्रीत्यादिः' । सृष्टृ
गतौ, सृज विसर्गे, स्तृञ् आच्छादने, स्तृष्टौ शब्दसंघातयोः, सेकतिर्गत्यर्थः,
सृ गतावेतान्वर्जयित्वा येन्येज्दन्त्यपरास्ते षोपदेशाः, । 'सुब्धात्स्वित्या-
दि' । सुब्धातुः क्यजाद्वन्तः, छिबु निरसने, ष्वष्कतिर्गत्यर्थः, अनुदात्तेत्,
एषां सत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, तत्र सुब्धातूनां तावन्न वक्तव्यः, उपदेश-
इति वर्तते, न च सुब्धातवः क्वचिदुपदिश्यन्ते, एवं च कृत्वा धातुग्रहणं
शक्यमकर्तुम् । उपदेशाभावादेव षोडादेर्न भविष्यति, तत् क्रियते धातो-
रित्यस्य निवृत्तिं सूचयितुं, तेन लोपो व्योर्वलीति अविशेषेण भवति,
छीबतिष्वष्कती द्विषकारकौ, तत्र पूर्वस्यास्तु सत्वं परेण संनिपातेन बत्वं
भविष्यतीति, यद्येवं लिट् ष्वष्कते, पत्वस्यासिद्धत्वाद् 'ङः सि धुङि' ति धुट्
प्रसज्येत, एवं तर्हि यकारादी ष्टिबुष्वष्कती, यकारस्तु लोपो व्योर्वलीति
लुप्यते, छीबतीति, छिबुक्कम्वाचमां शितीति दीर्घत्वम् । अथास्य द्वितीयो
वर्णो यदि ठकारः तेष्टीयतइति न सिध्यति, अथ यकारः टेष्टीयतइति न
सिध्यति उभयं चेष्ट्यते, तत्राह । 'ष्टीबतइत्यस्येत्यादि' । उभयथा ह्याचा-
र्येण शिष्याः पाठिता इति भावः ॥

“लो नः” ॥ ‘अणतीति’ । लोपदेशस्तु निरणतीत्यादावुपसर्गाद-
समासेपि लोपदेशस्येति शक्त्यर्थं स्यात् । ‘सुधातोरयमपि नेष्यतरति’ ।
पूर्ववदेव सर्वं नादय इति प्रयोगे । “नृति” नन्दीत्यादि” । नृती गात्रवि-
क्षेपे, टुनदि समृद्धौ, नर्दं गर्दं, शब्दे, नक्कि नाशने, नट अवस्यन्वने
चुरादिः, नाथ नाथृ यात्रोपतापैश्वर्येषु ॥

“लोपो व्योर्वलि” ॥ ‘धातेरिति प्रकृतमित्यादि’ । एतदुत्पादेः
नः स इत्यत्र व्याख्यातम् । ‘दिदिवानिति’ । दिवेः क्सौ रूपं, वस्ये-
काज्जादघसामिति नियमादिद्विभावः, अत्र वक्तव्यमस्ति तद्वस्येकाज्जादघ-
सामित्यत्र वक्ष्यामः । ऊयी तन्तुसंताने, कुयी शब्दे । ‘अक्षेमाणमिति’ ।
स्त्रिषु गतिशोषणयोः, औणादिको मनिन्, नञा समासः । ननु च सतः
कार्येणः कार्येण भवितव्यमिति पूर्वं कार्यनिर्देशो युक्तः पश्चात्कार्यनि-
र्देशः, व्योर्वलि लोप इति, लाघवञ्च भवत्यर्तुमात्रया, तत्किमर्थं पूर्वं लोप-
ग्रहणं कृतमित्यत आह । ‘पूर्वं लोपग्रहणमित्यादि’ । पूर्वं लोपग्रहणं ना-
यमर्थः सूच्यते, विध्यन्तरात्पूर्वमेवायं लोपो भतीति, कण्डूयतेर्यलोपश्च
प्राप्नोति षेरएक्तलोपश्च, तत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वमएक्तलोपेन भवितव्यम् ।
‘कण्डूयतेः क्लिबिति’ । कण्डूादिभ्यो यगित्यत्र भाष्यं नैतेभ्यः क्लिब् दृश्यत-
इति, तस्मात्कण्डूमिच्छतीति क्यजन्तात्क्लिब् दृष्टव्यः, द्विविधा हि
कण्डूादयो धातवः प्रातिपदिकानि च, तत्र धातुभ्यो यगिधाणात्मा-
तिपदिकेभ्यः क्यजादयो भवन्त्येव, तत्र क्यजन्तात्क्लिपि कृते अतो
लोपश्च प्राप्नोति षेरएक्तलोपश्च, तत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वमएक्तलोपेन भाव्यम्,
अथाप्यार्तुधातुकइति विषयसप्तम्याश्रयणात्पूर्वमतो लोपः, पश्चात्क्लिपु,
एवमपि क्लिलोपश्च प्राप्नोति वलोपश्च, तत्र परत्वाच्चित्यत्वाच्च पूर्वम-
एक्तलोपः स्यात्तस्मिंश्च सति निमित्ताभावादलाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावा-
त्स्थानिवद्वावाभावाच्च वलि लोपो न स्यात्पूर्वं लेपग्रहणाच्च भवति ।
अथात्र लोपस्य स्थानिवद्वावादुषह् कस्माच्च भवति, उच्यते, क्यजन्ता-

त्किञ्चित्युक्तं, ततः किं, स्यानिवद्वावेनापि कण्डूमात्रस्य धातुत्वाभावादुक्तं न भवति, यथादेशसर्वाहं प्राप्नोति, अस्तु यण्, तस्योठ् करिष्यते, न चोठ्यपि कर्त्तव्ये स्यानिवद्वाव, आदिष्टादचः पूर्वत्वादुकारस्य, अत एव कण्डूवावित्यादाबूहुवहादिषु कर्त्तव्येषु नास्त्यल्लोपस्य स्यानिवद्वावः, अथ व्रश्चको व्रश्चनमित्यादौ रेफे वलि परतो वकारस्य लोपः कस्माच्च भवति, तच्चाह । ‘व्रश्चादीनामित्यादि’ । ननु वृश्चति व्रश्चेत्यादौ संप्रसारणे कृते हलादिशेषे च वकारस्य अत्रयं यथा स्यादित्येतदुपदेशस्य प्रयोजनं स्यात्, नह्यत्र लोपः प्रवर्तते, वल्परत्वाभावादित्यत आह । ‘वृश्चति व्रश्चेत्यादावपीत्यादि’ । ‘बहिरङ्गत्वादिति’ । बहिरङ्गत्वं संप्रसारणस्य कृदित्यतयापेक्षत्वात्, हलादिशेषस्य त्वभ्यासापेक्षत्वात्तत्तश्चाकृतयोरेव तयोर्वलोपः प्राप्त उपदेशसामर्थ्यादेव न भवति, अत्र भाष्ये वलोपः प्रत्याख्यातः, आसेमायं जीरदानुरित्यत्र छान्दसो वर्णलोपः, कृसावपि छान्दस एव, दिविप्रभृतीनां यङ्लुगन्तानां तसादिषूठा भवितव्यम्, तिप्तिपोरी-इभावपक्षेषूठा भवितव्यं, ये तत्र कृद्वितीति नानुवर्त्तयन्ति देदिवीति देव्योति देदिवीषि देव्योषि, म्रिपि त्वनुनासिकत्वादेव भवति, देदिवीमि देव्योमि, ये त्वनुवर्त्तयन्ति तेषामपि छान्दसो यङ्लुगिति ॥

“वेरपृक्तस्य” ॥ ‘क्विबादयो वृहन्तइति’ । ततोऽन्यस्य वेरपृक्तस्याभावात् । ‘घृतस्पृगिति’ । क्लिप्त्ययस्य कुः, अपृक्तग्रहणादुकारमात्रस्येदं ग्रहणम्, इकार उच्चारणार्थः ॥

“हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्” ॥ दीर्घग्रहणं संभवव्यभिचारिभाष्यां ङ्यापोरेव विशेषणं ङ्याब्ग्रहणं च सौर्विशेषणं, हलरुक्तग्रहणं च तिस्योः, सुतिसीति त्रीणि पदानि । ‘तदिहेत्यादि’ । प्रकृतस्य लोपशब्दस्य शास्त्रीयस्य भावसाधनस्य सुतिसीति प्रथमान्तेन संबन्धाभावादिति भावः । अपर आह । हल्ङ्याब्भ्य इति पञ्चम्या सुतिसीत्यादिकायाः प्रथमायाः षष्ठ्यां प्रकल्पितायां शास्त्रीयेपि लोपशब्दे न दोष इति । ‘अभि’नो-

जेति' । भि'देलंडि मिलोपः, दश्चेति दकारस्य ह्रस्वं, तस्यातो रोःप्लुताद-
 प्लुतइत्युत्त्वम्, श्नमोकारेणाद्रुणः, एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपम् । 'निष्कौ-
 शाम्बिरिति' । ननु च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादियहणादेशाच्च न
 भविष्यति, इहापि तर्हि न स्यात् परमकुमारी परमखट्वेति, स्त्रीप्रत्यये
 चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमाभावाद्भविष्यति, निष्कौशाम्बिरित्यादौ
 उपसर्जनं^१त्वाद्वत्येव तदादिनियमः, एवं तर्हि एतज्ज्ञापयति उपसर्जनेपि
 स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमोच्च न भवतीति, तेनाहुं पिप्पल्या अर्दुपिप्पलीत्या-
 दावेकविभक्ति चेत्युपसर्जनत्वे सत्यपि लोपो भवति, नात्रोपसर्जनं पिप्पली,
 एकविभक्तावषग्रान्तमिति वचनात्, अत एव गोस्त्रियोहपसर्जनस्येति
 ह्रस्वत्वं न भवति, माभूच्छास्त्रीयमुपसर्जनमप्रधानं तावद्भवत्येव,^२बहूः
 श्रेयस्योस्य बहुश्रेयसीति, शास्त्रीयमप्युपसर्जनत्वमस्ति, ईयसश्चेति कपः
 प्रतिषेधः, ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधो वक्तव्यइति ह्रस्वाभावः, अपर
 आह । निष्कौशाम्बिरित्यादौ समुदायस्य इयावन्तत्वेपि यदत्र इयावन्तं
 कौशाम्यादि, ततः परस्य सोर्लोपः प्राप्नोति. दीर्घग्रहणाद्यावर्त्ततइति, ननु
 च विहितविशेषणं विज्ञास्यते इयावन्ताद्विहितस्येति, नैवं शक्यं, या
 सा केत्यादौ न स्यात्, नह्यत्र टावन्तात्सुर्विहितः, माभूदेवं, हलन्ताद्विहित
 इत्येवं भविष्यति, यद्वेवं यस्सः क इत्यत्रापि स्यात्, कर्त्ता हर्त्तन्यादौ च
 न स्यात्, नह्यत्र हलन्तात्सुर्विहित इति, अतोऽन्यस्मादपि विहितस्य
 हल्इयाब्भ्योनन्तरस्य लोप इत्यास्येयम्, एवं च निष्कौशाम्यादावपि
 लोपः प्राप्नो दीर्घग्रहणेन व्यावर्त्तनीयः । 'तिपा^३ सहचरितस्येति' ।
 तिपा^३ तिशब्देन साहचर्यात्सेरपि तिङ् एव ग्रहणमित्यर्थः । 'अथ किम-
 र्थमित्यादि' । इयापोर्दीर्घात्सुरित्येव वक्तव्यमिति चोद्धार्यः । 'न लोपो
 न स्यादिति' । ननु च न ङिसंबुद्धोरिति ज्ञापकावलोपे कर्त्तव्ये

१ द्विदोरिति २ पु. पा. ।

२ स्त्रीप्रत्ययस्येति २ पु. अधिकम् । ३ पु. उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्येति पाठः ।

३ उभयमपि तत्र गृह्यतइति २ पु. अधिकम् ।

४ तिङेति २ । ३ पु. पा. ।

५ तिङेति २ । ३ । पु. पा. ।

संयोगान्तलोपः सिद्ध एव भविष्यति, न, पचत्रित्यादावपि प्रसङ्गात्, नकारसंबुद्धोरानन्तर्ये प्रतिषेधो विज्ञायमानस्तुल्यजातीये नकारविभक्त्योरानन्तर्येण संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वं ज्ञापयति, पचत्रित्यादौ तु तकारेण व्यवहितत्वाद् ज्ञापकाभावाल्लोपाभाव इत्याशङ्क्य दोषान्तरमाह । 'उखासत् पर्णध्वदिति' । 'दत्वमिति' । न स्यादित्यनुषङ्गः, उखासम्-सुडिति स्थिते संयोगान्तलोपमपवादत्वाद्वाधित्वा स्कोः संयोगाद्वोरिति प्रकृतिसकारस्य लोपे श्रूयमाणः सकारो न वस्वादि संबन्धीति वसुसंस्थिति दत्वं न स्यात्, न च संयोगादिलोपं बाधित्वा पूर्वमेव प्रकृतिसकारस्य दत्वं लभ्यते, अपदान्तत्वात्, नहि सौ श्रूयमाणे पूर्वस्य पदसंज्ञास्ति, असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधात्, अथापि सावपि पदत्वमिति पक्षाश्रयेण स्यात्पदत्वम् एवमपि दत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं संयोगादिलोप एव स्यात् । ननु च वस्वादीनां दत्वं सौ दीर्घत्वे सिद्धमिति वक्ष्यति, तत्र सौ दीर्घग्रहणं न करिष्यते वस्वादीनां दत्वमित्येव, ततश्च पूर्वमेव दत्वं भविष्यति, एवमपि राजा तत्तेत्यादौ सावपि पदत्वे सति संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे सति असंयोगान्तत्वात्सोलोपो न स्यात्, तस्मात्सुष्ठुक्तं दत्वं न स्यादिति । 'उत्वमिति' । न स्यादित्यनुषङ्गः । स एव हेतुः संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति । एतच्च संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्य इत्येतदनाश्रित्योक्तं, तदा श्रयणे तु हरिवो मेदिनमित्यादिर्वात्सिद्धम् । 'रात्सस्येतिनियमाल्लोप एव न स्यादिति' । ननु रात्सस्येति द्वितकारकनिर्द्वैशात्तकारस्यापि प्रश्लेषाद्रेफादुत्तरस्य च तकारस्यापि लोपो विधास्यते, यद्वेवं कीर्तयतेः क्विपि कीरिति स्यात् यथा न्यासे तु कीर्दिति भवति, तदेवं सिग्रहणमेकं न कर्तव्यमन्यत्सर्वं कर्तव्यमिति स्थितम् । 'संयोगान्तस्य लोपे हीत्यादि' । संग्रहश्लोकः, हिशब्दो हेतौ, नलोपादीत्यादिशब्देन दत्वोत्वयोर्यहणं, ये तु संयोगान्तलोपवादिनस्तेषां रेफादुत्तरस्य तकारस्य अबिभर्भवानित्यत्र नैव लोपः स्यात्, तस्माद्गुल उत्तरेषां सुतिसीनां लोपो विधीयते ॥

“एङ्गस्वात्सम्बुद्धेः” ॥ अत्र यदि हल्ग्रहणं नानुवर्तते तत-

एङ्हस्वाभ्यां सम्बुद्धिरेव विशेषणीया, एङन्ताद्ब्रह्मन्ताच्च परस्याः सम्बुद्धि-
लोप इति, ततश्च हे कुण्डेत्यत्र न स्यात्, कथं कुण्डसु इति स्थिते लोपश्च
प्राप्नोत्यम्भाधश्च, तत्र लोपः शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः, स हि कृते ऽम्भावे
आदेः परस्येत्यमोकारस्य प्राप्नोति, अकृते तु सकारस्य, अम् भावस्तु लोपे
कृते ऽत्यन्ताप्राप्त्या ऽनित्य इत्युभयोरनित्ययोः परत्वादम्भावे कृते ऽमि
पूर्वश्च प्राप्नोति लोपश्च, तत्रामि पूर्वत्वे कृते व्यपवर्गाभावादुभयत आश्र-
येन्तादिवद्वावाभावाच्च लोपो न प्राप्नोति, लोपे च कृते ऽमोभावादमि
पूर्वत्वं न प्राप्नोतीत्युभयोरनित्ययोः परत्वादमि पूर्वत्वे कृते लोपो न स्यात्,
तस्मादनुष्यं हल्यहणं, तदाह । 'हलिति चेति' । वर्तत इत्यपेक्षते ।
'अपृक्तमिति नाधिक्रियतइति' । यद्यधिक्रियेत हे कुण्डेत्यत्र न स्यात्,
अपृक्तसंज्ञाया अभावात्, कथं पुनर्जायते नायमधिक्रियतइति, तत्राह ।
'तथा चेति' । अनुवर्तमानेपि हल्यहणे यद्येङ्हस्वाभ्यां सम्बुद्धि-
विशेष्येत, तथा हल् विशेष्येत, एङन्ताद् ब्रह्मन्ताच्च परा या सम्बुद्धि-
स्तस्या हल्लुप्यते इति, ततः हे कुण्डेत्यत्र न स्यात् पूर्वाक्तादेव हेतोः,
अत एङ्हस्वाभ्यां सम्बुद्ध्या च हलेव विशेषणीय इति मत्वाह । 'एङ-
न्तात्प्रातिपदिकादित्यादि' । सम्बुद्ध्यात्तिप्तप्रातिपदिकमेङ्हस्वाभ्यां
विशेष्यतइति तदन्तविधिलाभः, अत्र पक्षे कुण्डेयत्रामि पूर्वत्वस्य पूर्वं
प्रत्यन्तवद्वावाद्ब्रह्मन्तात्परो हल् भवति, वस्तुतश्च सम्बुद्धिरिति लोपः
सिद्ध्यति । 'अच्छब्द इति' । एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते । 'ह्रस्वाभा-
वादिति' । ननु चादडेवाकारो ह्रस्वस्ततः परो हल् भवति, सम्बुद्धेश्च
सम्बन्धीति लोपः स्यादेव, सम्बुद्धौ तु विशेष्यमाणायां प्रकृत्यकारस्य
लोपे ह्रस्वात्परा सम्बुद्धिर्न भवतीति लोपाप्रसङ्गः । उच्यते, सम्बुद्ध्यात्तिप्तं
प्रातिपदिकमेङ्हस्वाभ्यां विशेष्यतइत्युक्तं तेन कुण्डेत्यत्र च भविष्यति,
एकादेशस्य पूर्वमप्रत्यन्तवद्वावात् प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणात्, हे कतरदि-
त्यत्र च न भविष्यति, टिलोपे कृते प्रकृतेरह्रस्वान्तत्वात् । 'सम्बु-
द्धिगुणबलीयस्त्वादिति' । अन्यथा ऽनिसु इति स्थिते संबुद्धिगुणश्च
प्राप्नोति ह्रस्वादिति लोपश्च, तत्र नित्यत्वात्परत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे

कृते ऽङ्ङस्वान्तत्वाच्च भवेत् । ननु च विहितविशेषणं विज्ञास्यते ङ्ङस्वान्ताद्विहिता या सम्बुद्धिरिति, एवमपि हे खट्वेत्यत्र न स्यात्, माभूदनेनाबन्तत्वात्पूर्वण भविष्यति, एवमपि हे नदि हे यवागु हे कुमारीत्यत्र न स्यात्, न चात्र द्यन्तत्वालोपो लभ्यते, दीर्घग्रहणात्, एवं तर्ह्युभयं विज्ञास्यते विहितविशेषणं परविशेषणं च, तेनाग्ने कुमारीत्यादौ सर्वत्र भविष्यति, तत्र सकृच्छ्रुतस्य ङ्ङस्वग्रहणस्योभयविशेषणत्वमेव तावद् दुर्लभम्, अथापि लभ्येत एवमपि हे कतरदित्यत्र यद्यपि टिलोपे कृते संबुद्धेर्ङ्ङस्वपरत्वाभावस्तथापि ङ्ङस्वान्ताद्विहिता सम्बुद्धिरिति स्यादेव लोपस्तस्मादेङ्ग्रहणं कर्तव्यं, वयं तु ब्रूमा ये स्वभावत एङ्ङान्तास्तदर्थमप्येङ्ग्रहणं कर्तव्यमिति, तत्राथा हे शब्दमतिक्रान्तो ब्राह्मणोतिहेस्तस्य सम्बोधनं हे अतिहे, अनुकृतः पचतेशब्दो येन तस्य सम्बोधनं हेऽनुकृतपचते, विहित ईरप्रत्ययो येन स विहितेरेः पाणिनिस्तस्य सम्बोधनं हे विहितेरे इत्यादि । अत्र संग्रहश्लोकः ।

सम्बुद्धेर्ङ्ङस्वभेदा यदि हि न च भवेच्चादिवचान्तवत्स्याद्
दोषोसौ हलनिवृत्तावपि लुपि भवतोम् पूर्वरूपे परत्वात् ॥
ङ्ङस्वान्ताल्लुब्धविधिः स्यादुल इति कतरङ्ङित्वतो नो हलो लुप्
ङ्ङस्वश्रुत्या न शक्यः परविहितविधिर्नातिहे ऽतोप्यकार्येङ् ॥
लोपनं लुप्, लोप इत्यर्थः ॥

“शेखन्दसि बहुलम्” ॥ ‘या क्षेत्रेति’ । शेलोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्य बहुलच इति नुम्, सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः, नलोपः, अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं, डादेशेन सिद्धत्वात् कथमग्नेत्रीति त्रिङ् इति स्थिते प्रथमयोः पूर्वसवर्णे दीर्घत्वेनैव सिद्धं, न सिद्धयति, नुमा व्यवहितत्वाच्चन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः, मधोर्येहातीत्येवमाकार्यं पुंवद्भावेनैव नुमो निवृत्तिः, एवमपि जसि चेति गुणः प्राप्नोति, वत्य-

त्येतत्, जसादिषु कृन्दसि वावचनं प्राङ् णौ चङ्युपधाया इति, अपि च या क्षेत्रा, ताता पिण्डानामिति तदइति स्थिते सुपां सुलुगितीकार-
स्याकारे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घत्वेन सिद्धम् ॥

“ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” ॥ कृता धातुराक्षिप्यते, स च ह्रस्वेन विशेष्यते, तेन तदन्तविधिर्भवतीत्याह । ‘ह्रस्वान्तस्य धातो-
रिति’ । ‘अग्निचित् सोमसुदिति’ । अग्नौ चेः, सोमे सुजइति क्तिप्, याम-
णिकुलमिति व्यस्तं चेषुं स क ह्रस्वत्वं, षष्ठीसमाते त्विको ह्रस्वो ऽद्व्यो
गालवस्येति ह्रस्वः, अत्र नपुंसकह्रस्वत्वमर्थापेक्षत्वाद्बुहिरङ्गमितरदुत्तरप-
दापेक्षत्वात्, यदि पुनरयं तुट् परादिः क्रियते, नैवं शक्यम्, इहाग्निचित्सो-
मसुत्, वेरपृक्तस्येति वलोपो न प्राप्नोति, इह च परितनोतीति क्तिप्, कौ च
गमादीनामित्यनुनासिकलोपः, नहि वृतीत्यादिना दीर्घः । परीतत् तुट्
आर्द्धधातुकभक्तत्वादित्प्रसंगः, इह चावच्छेदाद्वान्यस्य संयोगादिरित्येत्वं
प्रसज्येत, अथाभक्तः स्याद् मधुच्छादयतीति तिङुतिङ् इति निघातो न
प्राप्नोति, तकारेण व्यवधानात्, न च तकार एवातिङ्, अपदत्वात्,
तस्मात्पूर्वान्त एव कर्तव्यः, यद्वेवं नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वं
द्विगुस्वरश्च न सिद्ध्यति, नपुंसकह्रस्वत्वम्, आराशष्कुलिच्छिन्नं धानाशष्कु-
लिच्छिन्नम् । उपसर्जनह्रस्वत्वम्, निष्कौशाम्बिच्छिन्नं, द्विगुस्व रः, पञ्चारम्बि-
च्छिन्नं, तुक् कृते ऽनन्त्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति, न वा बहिरङ्गल-
क्षणत्वात्, बहिरङ्गस्तुक्, ककारसंनिपातापेक्षत्वात्, अन्तरङ्गा एते विधयः
प्रागेव तत्संनिधानाद्बुविष्यन्ति ॥

“संहितायाम्” ॥ ‘संहितायामिति’ । विषयसप्तमीयं, कार्यं.
निमित्तयोः संहितायां विषयभूतायां वक्ष्यमाणं कार्यं भवतीत्यर्थः ।
वक्ष्यति इको यणच्येति, अनन्तरन्तु विधिमतिक्रामतोभिप्रायो मृग्यः ।
‘दधि-अत्रेति’ । ननु चेको यणच्येत्यधिकरणसप्तम्येषा, तच्चाधिकरण-
मौपश्लेषिकादन्यद्वर्णेषु न संभवति, तत्राच्युपश्लिष्टस्येको विधीयमानो
यणवर्णान्तरव्यवाये कालव्यवाये च न भविष्यतीति नार्थः संहिताधि-
कारेण, चापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति कालव्यवायो निर्द्विष्टपरिभाषायां

नाश्रीयतइति, तेनोत्तरपदाधिकारेपि विधीयमानं कार्यमनुगादि काल-
व्यवधानेपि भवत्येव । आखरेष्ट इत्याखरे स्थः, अनाविष्णू इत्यना-
विष्णू इत्यादि ॥

“ हे च ” ॥ कृकारेकार उच्चारणार्थः, विदिभिदिच्छिदेः, शाच्छो-
रन्यतरस्यामित्यादि निर्द्वंशात् । अधिकारे द्वौ पतौ, अर्थाधिकारः शब्दा-
धिकार इति, तत्राग्रे पत्रे पूर्वसूत्रे कृतात्तिप्तस्य धातोर्ह्रस्वेन विशेषणा-
त्तदन्तं ह्रस्वशब्देन प्रत्यायितमिति इहापि तदन्तस्यैव ग्रहणं स्यात्,
शब्दाधिकारे तु ह्रस्वशब्द एवात्रानुवर्त्तते न पूर्वप्रकृतार्थः, न चेह किञ्चि-
द्विशेष्यमस्तीति तदन्तविध्यभावाद्वृत्त्येव एवागमी भवति, तत्रेह द्वितीयः
पत्र आश्रित इत्याह । ‘ ह्रस्व एवात्रागमीति ’ । किमेवं सति सिद्धं भवति,
तत्राह । ‘ तेनेति ’ । यदि तु ह्रस्वान्तस्य तुक् स्यात् तुको ऽभ्यासग्रहणेन
ग्रहणादुलादिशेषेण निवृत्तिः स्यात्, ह्रस्वमात्रे त्वागमिनि नायमभ्यास-
स्यावयवो हलिति न भवत्येष प्रसंगः । कथं पुनर्ह्रस्वमागमिनि तुगभ्या-
सग्रहणेन न गृह्यतइत्यत आह । ‘ नावयवावयव इति ’ । इतिकरणो
हेतौ, यद्वयवावयवस्समुदायावयवो न भवति एवं तर्हि शेरतइत्यत्र
रुडागमः सार्वधातुकावयवस्यादादेशस्यावयव इति सोपि सार्वधातुकस्य
समुदायस्यावयवो न स्यात्, तत्र को दोषः, शीङः सार्वधातुके गुण इति
गुणो न स्यात्, रुडाव्यवधानात्, स ह्यवयवभक्तस्तमेव न व्यवदधात्
सार्वधातुकं तु व्यवदधात्येव, कुतश्चैष न्यायो ऽवयवावयवः समुदायाव-
यवो न भवतीति, लोके तावद्वेवदत्तावयवस्य हस्तस्यावयवोद्धुलिर्देवद-
त्तस्याप्यवयवो भवत्येव साद्धुलिर्देवदत्त इति, तस्मादयमत्राभिप्रायः ।
कृआङ्माङोश्चेत्येक एव योगः कर्त्तव्यः, चकारादनन्तरस्य प्राक्कृतस्य च,
एवं सिद्धे यद्योगविभागं चकारञ्च करोति तस्यैत्रयोजनं प्रकृतस्य तद-
न्तस्य ग्रहणेन केवलं ह्रस्वमेवानुवर्त्तयिष्यामीति, यदि त्वागमस्तुक्
समुदायस्यावयवः स्याद् एष यन्नानर्थकः स्यादिति ॥

“ आङ्माङोश्च ” ॥ आङ्माङोर्द्विविशिष्टयोरुपादाने प्रयोजनमाह ।
‘ आङो ङित इति ’ । अर्थविशेषसंपादनार्थं द्विविशिष्टयोरुपादानमित्यर्थः ।

‘आच्छायाया इति’ । आङ् मर्यादावचनइति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा पञ्च-
म्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी । ‘आच्छायमिति’ । आङ् मर्यादाभिविध्यो-
रित्यव्ययीभावः । ‘माच्छिददिति’ । इरितो वेत्यङ् । ‘आच्छाया आच्छा-
येति’ । स्मरणे चान्नाकारः, वाक्यस्मरणयोरङित् । ‘प्रमेति’ । प्रपूर्वा-
न्माङ् आतश्चोपसर्गइत्यङ्, अत्र धातोर्ङिस्त्वपि टाबन्तो न ङित्, गामा-
दाबहणेष्वविशेष इति लाटणिकस्याप्यस्य बहणस्य प्रसंगः, अत्रोभयत्रापि
पदान्ताद्वेति विकल्प एव भवति ॥

“दीर्घात्” ॥ उभयनिर्द्देशे पञ्चमीनिर्द्देशो बलीयान्, अचरितार्था
च पञ्चमी तेन दीर्घादिति पञ्चम्या कृत्यस्याः सप्तम्याः चष्ट्यां
प्रकल्पितायां कृकारस्यैव तुका भवितव्यमिति भ्रान्तिमपाकरोति । ‘दीर्घा-
त्यरो य इत्यादि’ । अनेन पञ्चम्या अन्ययो दर्शितः, प्रक्रमाभेदात् तु
कृकारस्य निमित्तत्वं दीर्घस्य च कार्यत्वं दर्शयति । ‘तस्मिन्पूर्वस्य
तस्यैव दीर्घस्येति’ । अत्र च लिङ्गं शाब्दा, विभाषासेनासुराच्छायेत्यादि
निर्द्देशः, अवध्यवधिमद्भावस्य विवक्षितत्वादधिकरणभावस्य च विवक्षि-
तत्वात्तस्मिन्पूर्वस्येति सप्तमी कृता । ‘ह्रीच्छतीति’ । ह्रीच्छ लज्जायां,
सेच्छ अव्यक्ते शब्दे । ‘अपचाच्छायतइति’ । को क्तेदने, यङ्, दीर्घोक्तिः ॥

“पदान्ताद्वा” ॥ प्रकृतेन दीर्घेण पदविशेषणादेव तदन्तविधौ
सिद्धेऽन्तग्रहणं पदान्तविधिरयं तु यथा स्यात्पदविधिर्माभूदिति, तेन
समर्थपरिभाषानुपस्थानात् तिष्ठतु कुमारीच्छन्नं हर देवदत्तस्येत्यत्रापि
विकल्पो भवति ॥

“इको यणचि” ॥ ‘इको यणादेशो भवतीति’ । इकां यणां च
साम्याद्वयासंख्यं भवति, आन्तर्यतो वा व्यवस्था । इक इति किम् । व्यञ्ज-
नस्य माभूत्, वागत्र । कुत्वज्ञश्त्वयोरसिद्धत्वाच्चकारस्य यकारः प्राप्नोति,
यत्र च कुत्वादेरप्रसङ्गोऽपदान्ते पचतीति तत्रापि प्रसङ्गः, नैष दोषः, दीर्घा-
दिति वर्तते, तच्च तत्रैव पञ्चमीनिर्द्देशेपि स्थानिभूतमिहापि तथैवा-
नुवर्तते, यदि दीर्घस्य यण् भवति कथं दध्यत्र मध्यत्रेति, ह्रस्वस्येत्ये-

तदप्यनुवर्त्तते, तदेवं ह्रस्वदीर्घयोर्यण्विधानाच्च व्यञ्जनस्य प्रसङ्गः, प्लुतस्य च प्रकृतिभावेन भवितव्यं, चयनं चायक इत्यादावेचामयादयोऽपवादः, ना प्राप्ते तस्मिंस्तदारम्भाद्, देवेन्द्रः खट्वौदनमित्यादौ गुणवृद्धी बाधिके भविष्यतः, यथा सत्यपीग्यहणे दधीन्द्रादौ सवर्णदीर्घत्वम् । अतो नार्थ इग्यहणेन, इदं तर्हि प्रयोजनमिको यणोवाचि यथा स्याद्वदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति, किञ्चान्यत् प्राप्नोति, शाकलं, न च तस्याप्यत्यन्तबाधः, आरम्भसामर्थ्यात्, एवं सति सिञ्चित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति यत्पूर्वाचार्यैः स्मर्यते तदनेनेग्यहणेन संपादयते । 'इकः प्लुतपूर्वस्येति' । प्लुतः पूर्वा यस्मात्स तथोक्तः प्लुतात्परस्येत्यर्थः । 'भो इ इन्द्रेति' । भो इ इन्द्रइति स्थिते भोशब्दस्य गीतिवशात् प्लुत, इकारः स्वरादिपाठाविपातः प्रथमसंज्ञकस्तस्य प्रकृतिभावे प्राप्ते यण्विधीयते, सवर्णदीर्घबाधनार्थमित्येतत्त्वाद्वाप्राप्यभिप्रायेणोक्तम् । 'प्लुतपूर्वस्येति' । प्लुतग्रहणमपि मात्रिकद्विमात्रिकव्यतिरिक्ताद्यपरिग्रहार्थं, तेन चतुर्मात्रादावपि भवति, तथा च कन्दोपा गायन्ति, सामन्वेव चायमिष्यते, भोयिन्द्रं गायतीत्येतदपि सामगस्यानुकरणम्, एवं तावद्वाक्ये स्थितं, वृत्तावप्येवमेव द्रष्टव्यम् ॥

“वान्तो यि प्रत्यये” ॥ कस्य पुनरयं वान्तादेशः एव इति वर्त्तते, यद्येवमेदैतोरपि प्राप्नोति, चेयं जेयं, रैयतीति, एवं तर्हि वान्तग्रहणं न करिष्यते, एचोयवायाव इत्येव, इहापि तर्ह्यादेशः प्राप्नोति, चेयं जेयमिति, त्र्ययज्यौ शक्यार्थं, क्रय्यस्तदर्थइत्येतच्चियमार्थं भविष्यति एचो यदि भवति त्रिज्योरेवेति, एवमपि रैयतीत्यत्रायादेशः प्राप्नोति, रैशब्दश्चान्दसः, दृष्टानुविधिश्चान्दसि, भाषायां तु रैशब्दप्रयोगो भाष्यविरोधादसाधुः, यद्वैवं नियम आश्रयिष्यते ऽनौष्ठ्यस्य यदि भवति त्रिज्योरेवेति, ततः शक्यार्थं इति द्वितीयो योगः, त्रिज्योरपि शक्यार्थं एवेति, सिध्यति, सूत्रस्य तु को निर्वाहः । उच्यते । वान्तशब्दोयं सचिहिते वान्ते वर्त्तते न यत्र कुत्र चित्, सचिहितश्चौदौत्स्थानिकः पूर्वज्ञ, यथा संख्यसंबन्धात्, तत्र यथा यः कश्च न वान्तादेशो न भवति तथान्यस्थानिको न भविष्यति, विशिष्टस्यैव संनिधानात् । तदिदमुक्तम् । 'योयमेवः

स्थानइति' । 'बाधव्यइति' । मधुबध्वोर्बाह्मणकौशिकयोरिति यञ्-
मण्डुशब्दो गर्गादिः, शङ्कुपिचुशब्दाभ्यां तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्यत्रार्थे
उगवादिभ्यो यत्, नावा तार्थं नाव्यं, नौवयोधर्मेत्यादिना यत् ।
'अध्वपरिमाणे चेति' । भाषार्थमिदं, गव्यूतिः क्रोशयुगम् ॥

“धातोस्तन्निमित्तस्यैव” ॥ ‘धातोरिति किमिति’ । न तावदवि-
शेषेण नियमप्रसङ्गो यि प्रत्यये यदि भवति तन्निमित्तस्यैवेति, एवं हि वान्तो
यि प्रत्यये तन्निमित्तस्येति विशिष्टविधिराश्रयणीयः, योगविभाग एव-
कारो नियम इति सर्वमेतदनर्थकमापद्येत, तस्मादसत्यपि धातुग्रहणे
विशिष्टविषयो नियमो भविष्यतीति प्रश्नः । स तु विशिष्टो विषयः
प्रातिपदिकमपि संभाव्येतेत्युत्तरम् । ‘बाधव्य इत्यत्रैव स्यादिति’ । एव-
स्तन्निमित्तत्वात् । ‘अत्र न स्यादिति’ । विपर्ययात् । ‘उपोयतइति’ ।
वेजः कर्मणि लट्, आत्मनेपदं, यक्, यजादित्वात्संप्रसारणम्, अकृत्सार्व-
धातुकयोरिति दीर्घः, आद्रुणस्तस्य परं प्रत्यादिवद्वाधाद्वातुग्रहणेन ग्रह-
णम् । ‘ओयतेति’ । कर्मण्येव लङ्, । ‘लौयमानिरिति’ । अत इज्,
आदिशङ्खिः, ननु घात्र गुणः पदद्वयापेक्षत्वादुहिरङ्गे वृद्धिरपि बाह्यत-
द्वितापेक्षत्वादुहिरङ्गैव, सत्यम् । ओयतेत्यत्रैतदुभयं नास्ति तदर्थमवश्यं
योग आरब्धः, आरब्धेनेनैव सिद्धत्वादुपोयतइत्यादिकं प्रत्युदाहृतम् ।
'एवकारकरणं किमिति' । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थत्वे हेतुर्न त्वेवकार-
करणमपीति प्रश्नः । इष्टोवधारणार्थ इत्युत्तरम् ॥

“तय्यज्यौ शक्यार्थे” ॥ उदाहरणे शक्यार्थे कृत्यः, प्रत्युदाहरणे
त्वावश्यके ॥

“कृत्यस्तदर्थे” ॥ कृत्य इत्यत्र प्रत्ययार्थश्च कर्म विद्यते, कर्मणि
कृत्यविधानात्, प्रकृत्यर्थश्च द्रव्यविनिमयः, तत्र प्रत्ययार्थः प्रधानं, प्रकृ-
त्यर्थस्तूपसर्जनं, तत्र यदि प्राधान्यात्तदित्यनेन प्रत्ययार्थः परामृश्येत
तदयुक्तं, तथाहि । यदि स एवार्थस्तदर्थ इति तत्पुरुष आश्रीयते तदाव-

श्यमेव क्रय्यशब्दस्य तस्मिन्नर्थे वृत्तेनार्थस्तदर्थग्रहणेन, अथ सार्था यस्य तदर्थः शब्दस्तस्मिन्नभिधेयइत्यर्थः, तदप्युक्तं, शब्दे शब्दस्य वृत्त्यसंभवात्, अतो गुणीभूतोपि प्रकृत्यर्थे एव निर्दिश्यतइति दर्शयति । 'तदर्थं क्रयाथ यत्तस्मिन्नभिधेयइति' । 'क्रयाथ यः प्रसारित इति' । क्रेतारः क्रीणी-युरिति बुद्ध्यापणे यद्व्यवस्थापितमित्यर्थः । 'क्रियमिति' । मूल्येनोपादे-यमित्यर्थः । 'न चेहास्ति क्रय्यमिति' । आपणे विक्रयाय प्रसारितं धान्यं नास्तीत्यर्थः । केचित्तु क्रय्यशब्दे क्रीणातिर्विक्रये वर्ततइत्याहुः । तेनापणे विक्रयाय प्रसारितं द्रव्यं क्रय्यमित्युच्यते ॥

“भयप्रवये चच्छन्दसि ॥ 'वीत्येतस्येति' । वीगत्यादिषु, अजे-र्घ्यघञपोरिति वा । 'हृदय्या इति' । आकारस्यायादेशः ॥

“एकः पूर्वपरयोः” ॥ वक्ष्यमाणप्रकरणे पौर्वापर्येणावस्थितौ निर्दिश्येते आदचि आदेचीत्यादि, तयोः पूर्वपरयोः स्थाने वक्ष्यमाणो गुणादिरैकादेशो भवतीति सूत्रार्थः, अथ पूर्वपरयोरिति किमर्थं, स्थानिनि-र्द्देशार्थं, मसति हि तस्मिन्नाद्रुण इत्यादौ स्थानिनिर्द्देशाभावात्कस्य गुणा-दिरादेशः स्यात्, नैतदस्ति प्रयोजनम् । आदित्यादिका षञ्चमी अचीत्या-दिकायाः सप्तम्याः षष्ठौ प्रकल्पयिष्यति, सा च तस्यास्तेन तयोरेव पूर्वपर-योगुणो भविष्यतीति नार्थ एतेन, तदाह । 'पूर्वपरग्रहणमित्यादि' । 'द्वयो-रादेशप्रतिपत्त्यर्थम्' । युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । असति तु तस्मि-न्कस्य स्यादित्यत आह । 'एकस्यैव स्यादिति' । ननु द्वयोरपि षष्ठीप्र-कृतिरुक्ता तत्राह । 'नोभे सप्तमीषञ्चम्याविति' । नोभे प्रकल्पिके भवतो युगपन्न प्रकल्पिके भवत इत्यर्थः, इतिकरणो हेतौ, तत्राद्रुण इत्यत्राची-त्येषा सप्तमी यणादिविधौ चरितार्था, आदित्येषा तु षञ्चमी न क्वचिच्च-रितार्था, ततश्च सैव सप्तम्याः षष्ठौ प्रकल्पयिष्यति इत्यत्र एव स्थाने गुणः स्याद्विद्विरेचीत्यत्र तु गुणविधौ षञ्चमी कृतार्थेति तस्या इचीति सप्तम्यकृतार्था षष्ठौ प्रकल्पयेदित्यवर्णस्यैव वृद्धिः स्यात्, उपसर्गाद्वृत्ति-धातावित्यादौ द्वयोरप्यकृतार्थत्वेपि पर्यायेण परस्परषष्ठीप्रकृतिः स्याच्च

युगपत्कार्यत्वं निमित्तत्वं च, द्वयोर्युगपद्विरोधात्, ततश्च कार्यमपि पर्या-
येण स्यात्, तस्मात्पूर्वपरयोरिति वक्तव्यं, न वक्तव्यमेकग्रहणसामर्थ्याद-
न्तादिवच्चेति वचनाच्च पूर्वपरयोर्द्वयोरेवादेशो भविष्यति नान्यतरस्य,
सत्यम् । सुखप्रतिपत्त्यर्थं तु पूर्वपरयोरित्युक्तमन्यथा युगपत् षष्ठीप्रकल्पन-
द्वारेण विवक्षितप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्, अथ किमर्थमेकग्रहणं
प्रथमनिर्दिष्टमतिक्रम्य चरमनिर्दिष्टस्य पूर्वपरयोरित्यस्य प्राक् प्रयोजन-
मुक्तं, पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्, कथं, सतः कार्येणः कार्येण
भवितव्यं, कार्यस्य च गुणादेर्विशेषणमेकग्रहणम् । ननु चादुण इत्यादा-
वेकस्यैवादेशस्य सूत्रे उपादानं, संख्याया विवक्षितत्वादुपात्तसंख्यात्यागे
कारणाभावात्ततश्चैक एव गुणादिरादेशो भविष्यति । स्यादेतत् । आदेशस्य
विधेयतया प्राधान्यात्मधाने च ग्रहं समाष्टीत्यादौ संख्याया अविवक्षित-
त्वादनेकादेशप्रसंग इति, तदसत् । ग्रहं शेषितयोर्द्विष्य समागौ हि
विधीयते, शास्त्रान्तरे च विहितं शेषित्वमुपगच्छति, शास्त्रान्तरे च विज्ञाता
ग्रहाः संख्यान्तरान्विताः, तत्रैकत्वविवक्षायां वाक्यभेदः प्रसज्येतेति
कृत्वा ग्रहैकत्वमविवक्षितमुच्यते, नैवं गुणादिरादेश इत्येकत्वं विवक्षितं,
प्राज्ञापन्या नव ग्रहा इति शास्त्रान्तरविहितनवग्रहोद्देशेन संस्कारः
समागौ विधीयते, तत्र श्रुतमप्येकत्वं नोद्देश्यकोटौ निवेशयितुं शक्यते,
तत्र संख्यान्तरान्विततया विहितत्वात्, ततश्च तद्विवक्षायां तदपि
विधेयं स्यात्ततश्च वाक्यभेदप्रसङ्गः, वचनव्यक्तिभेदाद् यो ग्रहस्तं
समाष्टिं तं चैकमिति, इह तु विधेयतया गुणादेः प्राधान्येपि विशिष्ट-
विधिसंभवाद् न वाक्यभेदप्रसङ्गः, अविवक्षाकारणाभावाद्विवक्षितमेकत्वं
लोकवत्, तद्यथा लोकेनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्विति, न चोच्यते एकमिति,
एकमेव चासौ करोति, न चाथप्रकरणादिना तत्रैकस्य कारणं, तदभावेपि
दर्शनात्तस्माच्चार्थ एकग्रहणेन, तत्राह । 'एकग्रहणं पृथगादेशनिवृत्त्यर्थ-
मिति' । यथा पुनः पृथगादेशप्रसङ्गस्तथा दर्शयति । 'स्थानिभेदादिति' ।
पूर्वपरयोरिति निर्द्वंशात्स्थानिभेदः प्रतीयते, ततश्च तद्वशादादेशेपि
श्रुतमप्येकत्वमविवक्षितं स्यादित्यनेकादेशप्रसङ्ग इत्यर्थः । अवश्यं चैतदे-

वमभ्युपगन्तव्यमिति दृष्टान्तन दर्शयति । 'भिवादिषु नत्ववदिति' ।
यथा रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च द इति नत्वमेकत्वाविवक्षया
प्रतिस्थानि भवति तद्वदत्रापीत्यर्थः । भाष्ये त्वेकग्रहणं प्रत्याख्यातं, न
तावद्गुणभूतस्थान्यनुरोधेन प्रधानस्यादेशस्य भेदकल्पना युक्ता प्रधानानु-
रोधी हि गुणो भवति न पुनर्गुणानुरोधी प्रधानं, यच्चोक्तं भिवादिषु
नत्ववदिति, तत्र न खलु नत्वविधावेकत्वस्याविवक्षिततया द्वौ नकारौ
भवतः, किं तर्हि पूर्वस्य चेति चकाराद्वाक्यभेदोवगम्यते, तत्र पूर्वण
निष्ठातो नत्वं, परेण धातुदकारस्य, इह चोभौ साभ्यासस्येति प्राणिणिष-
तीत्युपसर्गादनन्तरस्य नकारस्य 'अनिते' रित्येव णत्वे सिद्धे साभ्या-
सस्येत्येतावतैव द्वयोर्नकारयोर्णत्वं सिद्धमिति स्यान्निर्दिष्टार्थमुभौग्रहणं न
कर्तव्यमुभौ नकारौ णत्वमापद्यते इति, तस्मादादेशार्थमुभौ ग्रहणं
विज्ञायते साभ्यासस्यानितेयौ नकारौ द्वौ तयोर्भौ णौ भवत इति,
तेनात्रापि नैकत्वस्याविवक्षितत्वाद् द्वयोर्द्वौ भवतः किन्तूभौग्रहणादिति
न कश्चिद्वेषः । इह श्रुतिस्मृतिविहितं कर्म किञ्चित्सकृदनुष्ठीयते,
यद्योपनयनमाधानमाचमनमिति, नष्टुपनीतः पुनरुपनीयते, नाप्यान्या-
हितः पुनरुपनीनाधत्त । नाप्याचान्तः पुनराचामति असति निमित्ते,
किञ्चिदसकृद्व्याथा । ज्योतिष्टोमादयः, यथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय
इति योयो वृद्धवयास्तस्य तस्यागमनं प्रत्युत्थीयते, ब्राह्मणो न हन्तव्यः,
सुरा न पेयेति प्रतिव्यक्तिनिषेधोऽनुष्ठीयते, न पुनरेकं ब्राह्मणमहत्वैकाञ्च
सुरामपीत्वान्यत्र कामचारः, व्याकरणं च स्मृतिस्तदिहाद्गुण इत्यनया
स्मृत्या गुणः कर्तव्य इति चोदिते यदि सकृदनुष्ठानं खट्वेन्द्र इत्येकस्यां
व्यक्तौ गुणे कृते कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा मालेन्द्र इत्यादिषु न क्रियेत,
तस्मात्प्रत्युत्थानादिवदावर्त्तते, किम्पुनरत्र निबन्धनं किञ्चित्सकृत्क्रियते
किञ्चित्पुनःपुनरिति, उपनयनं तावन्माणवकस्य संस्कारः, सकृच्चोसौ
संस्कृतोऽध्ययनादिषु योग्यो भवति, आधानमप्रयग्निसंस्कारार्थं, संपलेष्वग्निषु

प्रयोजनाभावात्पुनर्न क्रियते, आद्यमनमपि शैः चार्थमिति असति निमित्ते पुनर्न क्रियते, ज्योतिष्टोमादयस्तु नित्याश्चेत्प्रत्यवायपरिहाराय वसन्ते क्रियन्ते, अथ काम्या अमुष्मिन् लोकएनमप्सरसो जाया भूत्वोपशेरतइति, ततस्तमभ्युदयं भूयोभूयः परीप्सुभिः पुनःपुनरनुष्ठीयन्ते, पूर्ववयोब्राह्मण-प्रत्युत्थानाकरणे दोषः, करणे चाभ्युदयो दर्शितः ॥

अर्धं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्यविरत्रायति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्मतिपद्यते ॥

इति । तच्च प्रत्यागमनमविशिष्टम्, अतो दोषनिर्हाणार्थं पुनःपुनरनुष्ठीयन्ते, नैमित्तिकत्वाद्वा प्रतिनिमित्तमावृत्तिः, तथा ब्राह्मणवधे च सुरापाने च दोष उक्तः, स ब्राह्मणमात्रे सुरामात्रे च भवति, ततो दोषवन्तो मा भूमेति सर्वत्रैवानुष्ठीयते, इह शब्दस्य ज्ञाने प्रयोगे चाभ्युदयो दर्शितः, एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः 'सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवतीति प्रत्यवायश्च यात्रे कर्मण्यपशब्दप्रयोगे दर्शितः । ते सुरा हे लय इति, आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्येति च, अत एव तदपि गुणादिकं पुनःपुनरनुष्ठीयते, तदेवं नित्यत्वं नैमित्तिकत्वं काम्यत्वं भूयोभूयानुष्ठाननिबन्धनमेतच्च सर्वशास्त्रसाधारणमपि वार्तिककारेण प्रोक्तं भाष्यकारेणोपपादितमित्यस्माभिरप्यत्रैव प्रत्यपादि ॥

“अन्तादिवच्च” ॥ अन्तादिशब्दयोरवयवविशेषवाचित्वादवयवविशेषापेक्षायां पूर्वपरयोरित्यनुवृत्तस्य च वक्ष्यमाणगुणाद्यादेशविशेषणत्वाद्येकादेश इति लभ्यते, तदिदमुक्तम् । ‘एकः’ पूर्वपरयोरिति वर्त्ततइत्यादि’ । कः पुनरत्रातिदेशार्थः, किं यावेकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ तयोरन्तादिवद्भवति, किं वा ऽकृतएकादेशे तमेवैकादेशमपेक्ष्य यौ पूर्वपरौ समुदायौ तयोरन्तादिवद्भवतीति, यदि वैकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ वर्णौ तयोः समुदाययोरन्तादौ तयोरैकादेशोप्यन्तादिवद्भवतीति,

१ सुष्ठु इति ३ पु. पा. ।

२ मुद्रिमूलपुस्तके ‘एक इति वर्त्तते, पूर्वपरयोरिति चेति’ पाठः ।

तत्राद्यपत्तस्तावत्र संभवति, एकादेशेन पूर्वपरयोस्तत्स्यानिनोर्निवर्तित-
 त्वात्, कथमसतोः पूर्वपरयोरन्तादिवत्स्यात्, द्वितीये पक्षे वृत्तावित्यत्र
 वृत्तौ इति स्थिते सुबत्तुपोरेकादेशः सुबपेक्षस्य कस्य चित्परस्याभावात्प-
 रादिवच्च स्यात्, अतस्तृतीयः पक्ष आश्रीयते । नन्वयमपि पक्षो न संभव-
 त्येव । तथाहि । ब्रह्मबन्धुरित्यत्र ब्रह्मबन्धुञ्ज इति स्थिते पूर्वावर्णे
 उकारो यस्यान्तो ब्रह्मबन्धुशब्दस्य स एकादेशे नास्त्येवोकारस्य निवर्ति-
 तत्वात्, यश्चास्ति धकारान्तो न तस्यान्त एकादेशस्य स्थानी उकारः,
 अनारम्भकत्वात्, एवन्तर्हि यद्व्यपदेशयुक्तस्य स्यानिनौ पूर्वपरावन्तादौ
 तद्व्यपदेशयुक्तस्यैकादेशोप्यन्तादिवदित्यर्थः । एतदुक्तं भवति, एकादेशात्माक्
 पूर्वपरयोः पृथगवस्थितयोस्ताभ्यां सह यो व्यपदेशः पूर्वपरसमुदायविषयो
 दृष्टः प्रातिपदिकमिति वा सुबन्तमिति वा स व्यपदेश एकादेशे कृतेपि
 भवतीति, तदिवमुक्तम् । ‘यथा तस्यान्त आदिर्वा तदन्तर्भूत इत्यादि’ ।
 तस्येत्यनेन एकादेशात्मागवस्थितः पूर्वः परश्च समुदायो निर्दिश्यते,
 अन्तादिशब्दाभ्यां च एकादेशस्य स्यानिनौ पूर्वपरौ, तद्वहणेन एह्यतः
 इत्यनेनापि तदुक्तं भवतीत्यारभ्यानन्तरं यदुक्तमस्माभिस्तद्दर्शितम् ।
 ‘एषोतिदेशार्थ इति’ । अतिदिश्यतइत्यतिदेशः, अतिदेशश्चासावर्थ-
 श्चेत्यतिदेशार्थः, कर्मधारयोऽयमर्थोऽत्रातिदिश्यतइत्यर्थः । ‘वर्णाश्रयवि-
 धावित्यादि’ । वर्णस्वरूपमाश्रित्य यद्विधीयते न तदन्तादिवद्वावेनातिदि-
 श्यतइत्यर्थः । तत्कथं नात्र ताद्रूप्यनिबन्धनं कार्यमिति दिश्यते, योयमन्त
 आदिर्वा प्रागेकादेशादवस्थितः पूर्वः परश्च तद्व्यपदेशमेकादेशो भवति ।
 ‘तत्प्रयुक्तं कार्यं लभतइति’ । एवं च तद्व्यवस्थेयव वक्तव्यं स्यात्, तच्छ-
 ब्देन पूर्वापरौ परामृश्येते, एवं हि सिद्धेन्तादिवदिति वचनादन्तादित्व-
 प्रयुक्तं कार्यमेकादेशस्य भवतु पूर्वपरस्वरूपप्रयुक्तं तु कार्यं केन भवेत्,
 लिङ्गं चात्र भवति तुल्यसिद्धवचन, मन्यथाधीत्येत्यादावेकादेशस्यादिव-
 द्वावादेव तुल्यः सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात् । ‘सद्वाभिरिति’ । तपरकरणन्तु
 यत्रैकादेशो नास्ति तदर्थं स्यात्, शुभयाभिरिति । ‘बुहावेति’ । अभ्य-
 स्तस्य चेति हूयतेः संप्रसारणे कृते जुहु-आइति, यत्पूर्वरूपत्वमाकारस्य

तच्चादिवद्भवति योयमादिराकारस्तद्वच्च भवति, तेन आत औ णल इति न भवति । 'अस्यै अश्वइति' । स्याटो विभक्त्येकारस्य योयं वृद्धिरेचीति वृद्धिरेकादेशः स परस्यादिवच्च भवति, तेनैहः पदान्तादतीति न भवति, यच्च युगपदुभयमाश्रीयते अन्तश्चादिश्च तत्राप्यन्तादिवद्भावो न भवति, यथेतेर्लिङ्गीति ह्रस्वत्वमुपसर्गात्परस्येणो विधीयमानमभीयात्परीयादित्यादौ न भवति, यदि ह्ययमेकादेशः पूर्वं प्रत्यन्तवद् बुद्ध्या गृह्येत स तदानीमेष कथं परं प्रत्यादिवत्स्यात्. एवं परं प्रत्यादिवत्त्वे तदानीमेष पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावोऽप्यनुपपन्नः, एकस्योभयापेक्षया युगपत्पारतन्त्र्यस्य विरोधात् । 'पूर्वापरैति' । यो येन निवर्त्यते स तस्य स्थानी यथा भुवो ऽस्तिः, समुदायश्चात्र निवर्त्यते ततश्च तत्प्रयुक्तमेव कार्यं स्थानिवद्भावात्स्याद् यदि किञ्चिदस्ति न तु प्रत्येकं पूर्वपरयुक्तम् । स्यादेतदवयवयोरपि निवर्त्यमानत्वात्तयोरपि स्थानित्वमित्यत आह । 'तत्रेति' । इतिकरणद्वयमपि हेतौ, तत्र समुदाये स्थानित्ववयवयोर्यत्स्थानित्वं तदानुमानिकमवयवनिवृत्तिमन्तरेणावयविनो निवर्त्तयितुमशक्यत्वादवयवयोरनिवृत्तिः, न त्वादित्त्वत्वादित्यर्थः । ततश्च तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावाच्च प्राप्नोति, सावाच्छ्रुतस्यैव च स्थानिनस्तत्राश्रयणात्, इष्यते च तदर्थमन्तादिवद्भावो विधीयते । ननु विपरीतमिदम्, अवयवयोरानुमानिकं स्थानित्वमिति, पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्द्देशात् तयोरैव स्थानित्वं श्रुतं न समुदायस्य शब्दोऽस्ति, द्वयोस्तु निवर्त्तमानयोरर्थोऽसमुदायो निवर्त्तत इत्येतावत्, तथा च पूर्वसूत्रे स्मनिभेदाद्विचादिषु नत्ववदित्युक्तम् । तच्चान्यत्रापि उक्तम्, यो ह्युभयस्थाने भवति लभते सोऽन्यतरव्यपदेशम्, तेन खट्वर्थ इत्यत्ररपरत्वं भवत्यृकारस्यापि स्थानित्वादिति । भवतु वा स्थानित्वमवयवयोरानुमानिकं, तथापि सिद्धः स्थानिवद्भावः, कथं, स्थानिवदादेश इत्यत्र स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादेवादेशपरिग्रहे सिद्धे आदेशग्रहणमानुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावार्थं, ततश्च स्थान्यप्यानुमानिक आश्रितः, यथा एहः, पचत्वित्यत्र, अत्र हि इकारेणोकारान्तःस्थान्यनुमीयते उकारेणाप्युकारान्त आदेशः, तस्य स्थानिवद्भावात्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवत्येवमप्यत्रावयवयोरानु-

मानिके स्थानित्वे सिद्धः स्थानिवद्भावः, एवं तर्ह्यनल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः, अल्विध्यर्थमिदं, यथा क्षीरपेण सुरापेणोत्तरपदविभक्त्योरेकादेशस्यान्तवद्भावा 'देकाजुत्तरपदेण' इति णत्वमल्विधिरपि भवति, ननु चानल्विधाविति प्रतिषेधः स्थान्यलाश्रयेष्वेव कार्येषु, अस्य त्वेकादेशस्योत्तरपदं प्रत्ययवत्वमेव स्थानिवत्त्वेन प्रार्थनीयमचत्वं तु स्वत एव सिद्धं, ततश्च यथा ऽरुदितामित्यत्र स्वाश्रयं वलादित्वं स्थानिवद्भावकृतं च सार्वधातुकत्वमाश्रित्य 'रुदादिभ्यः सार्वधातुक' इतीड् भवति, तद्वदिहापि स्थानिवद्भावकृतमुत्तरपदावयवत्वं स्वाश्रयं चाचत्वमाश्रित्य णत्वं भवति, यत्तु स्थान्यलस्वरूपनिबन्धनं तत्रेष्यतएव यथा खट्वाभिरित्यादावैस्भावादिति, तस्माच्चिन्त्यमस्य प्रयोजनम् ॥

“षत्वतुकोरसिद्धः” ॥ ‘षत्वे तुकि चेति’ । षत्वशास्त्रे तुक्-शास्त्रे चेत्यर्थः । ‘एकादेश इति’ । एकादेशशास्त्रं ‘मादुण’ इत्यादीत्यर्थः । ‘असिद्धो भवतीति’ । सिद्धो निष्पद्यस्ततो ऽन्यो ऽसिद्धः, तत्र शास्त्रस्वरूपं तावच्चिष्यत्वमिति परत्र परशब्दप्रयोगादिवाच्या ऽवगम्यते, तत्कार्यकरणाच्च सादृश्यं तदाह । ‘सिद्धकार्याणि न करोतीत्यर्थ इति’ । षत्वतुक्शास्त्रसन्निधावेकादेशशास्त्रं स्वकार्यमेकादेशाख्यं कार्यं न करोति न प्रवर्त्तयति न प्रतिपादयतीत्यर्थः । सूत्रस्य प्रयोजनमाह । ‘असिद्धवचनमिति’ । आदेशे कृते यत्कार्यं तद्वेतुकं प्राप्नोति तदादेशलक्षणम्, आदेशो लक्षणविमित्तमस्येति कृत्वा, तस्य प्रतिषेधार्थमसिद्धवचनम्, उत्सर्गः स्थानी, सामान्यात्सृष्टत्वात्स लक्षणं यस्य तदुत्सर्गलक्षणान्तस्य भावः प्रवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं चासिद्धवचनम् । ‘कोसिचदिति’ । ‘लिपिसिचिह्नश्चे’ति ज्ञेयः, कशब्दात्सोक्तम्, ‘अतो रोरपुतादपुत’ इत्युत्वम्, गुणः । ‘एहः पदान्तादतीति’ । ‘परम्पत्यादिवद्भावादिति’ । आदिवद्भावे हि कोसिचदित्येतदन्तं पदं, ततः सकारः पदादिर्न भवतीति सात्पदाद्योरिति निषेधाभावादेकादेशमोकारमिणमाश्रित्य षत्वं प्राप्नोति तदसिद्धत्वाच्च भवति, असिद्धत्वे हि षत्वशास्त्रत्रत्येकादेशशास्त्रस्याप्रतिपादकत्वात्को असिचदित्येवमवस्थितमपद्रूपमभवति, तत्राकारेण व्यवधानात्षत्त्वाभावः । ‘कोस्येति’ ।

इदमः बहुवचनम्, त्यदाद्यात्वम्, 'टाडसिद्धसामिनात्स्या' इति स्या-
 देशः, हलि लोपः, शेषम्पूर्ववत्, एवमादेशलक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणानि
 दर्शितानि, इतरस्य दर्शयति । 'अधीत्य प्रेत्येति' । 'एकादेशस्यासिद्धत्वा-
 दित्यादि' । असिद्धत्वे हि तुक्शास्त्रसंविधावधिद्वयेत्येव स्थितं पदरूपं
 भवति, ततश्च ह्रस्वाश्रयस्तुक् प्रवर्तते, यदि तु मुख्यस्यैकादेशस्यैव कार्यस्या-
 सिद्धत्वमुच्यते तदा षत्वे नास्ति दोषः, कथमोकारस्तावत्स्वकार्यं षत्वं न
 करोति, यौ तु ततः पूर्वो ककार्यकारौ तदाश्रयमपि षत्वं न भवति,
 तेनैवोकारेण व्यवधानात्, तुक् नैष्टसिद्धिः, कथमेकादेशेन ह्रस्वस्य
 निर्वातितत्वात् । न चैकादेशः स्वकार्यं करोति, अनेन स्थानिनः
 प्रत्यावृत्तिः शक्या, तस्मात्तुक् शास्त्रासिद्धत्वमेवाश्रयणीयम्, आह च
 स्थानिवद्बचनानर्थक्यञ्च शास्त्रासिद्धत्वादिति । 'सम्प्रसारणहीटुस्थिति' ।
 सम्प्रसारणे ङी इटि च य एकादेशस्तस्यासिद्धत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । 'शक-
 ह्विष्यति' । शकान् ह्वयतीति यजादित्वात्सम्प्रसारणम्पूर्वत्वं, क्तिप्, 'हल'
 इति दीर्घः । 'परिवीष्यति' । व्यञःपरिपूर्वात् क्तिवादि पूर्ववत् । 'असि-
 द्धत्वात्षत्वञ्च प्राप्नोतीति' । पूर्वरूपस्यासिद्धत्वे हि शकदुआ इत्येवमवस्थितं
 पदरूपम्भवति । 'वृक्षेच्छन्नमिति' । 'अपचेच्छन्नमिति' । पचेर्लङ्, उत्त-
 मैकवचनमिट्, शप् । 'आनुणस्यासिद्धत्वादिति' । असिद्धत्वे हि तस्य
 वृक्षेच्छन्नम् अपचेच्छन्नमित्येवमवस्थितं पदरूपम्भवति, अत्र सम्प्रसारणे
 तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्य एकादेशोऽसिद्ध इत्युच्यते, न चात्रैकादेशम्य-
 श्यामः, दीर्घेण निर्वातितत्वात्, न च दीर्घस्य स्थानिवद्वादादेकादेश-
 ग्रहणेन ग्रहणमल्लिधित्वात्, ङीटोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एव, अथ वा
 लाघवाच्च पदस्येति वक्तव्यम्, अन्तादियहणं च पूर्वसूत्रादनुवर्तनीयम्,
 तेन पदान्तस्य पदादेशः य एकादेशः सोसिद्ध इत्येवार्थो भवति, यद्येवं
 सुपिप्यला ओषधीस्क्रधीत्यत्रौषधिशब्दाद् द्वितीयाबहुवचनम्, 'ओष-
 धेश्च विभक्तावप्रथमाया' मिति दीर्घः, ततः प्रथमयोः पूर्वसवर्णेदीर्घः, इत्य-
 विसर्जनीयो, अत्रेवानो 'कःकरत्करतिङ्गती'ति विसर्जनीयस्य सत्व-
 मिष्यते तच्च प्राप्नोति, पदान्तपदाङ्गोरिति वचनात्, एकादेशस्यासिद्ध-

स्वाभावाद् इण उत्तरो विसर्जनीय इती 'खः व' इति वत्त्वं प्राप्नोति, अवि-
शेषेणासिद्धत्वे ओषधीश्च कृधीत्येवमवस्थानादिण उत्तरस्वाभावा-
त्स्वत्वापसङ्गात्सत्त्वं सिध्यति । ज्ञापकात्सिद्धम् । यदयं कस्कादिषु भातु-
ष्युचशब्दं पठति तज्ज्ञापयति नैकादेशात्परस्य विसर्जनीयस्य वत्वम्भ-
वतीति, यदि स्याद्वातृशब्दान्हुसि 'अत उदि' त्युत्वे एकादेशे रपरं च कृते
'रात्सस्ये' ति सकारलोपे कृते पठ्यीसमासे 'अतो विद्यायेनिसंबन्धेभ्य'
इत्यनुकि रेफस्य विसर्जनीये 'अत उदि' त्युकारस्यैकादेशस्य सिद्धत्वादितु-
दुपधस्य चेत्येव वत्वे सिद्धे कस्कादिषु तत्र पठेत्, पठति च, ततो ज्ञायते
नैकादेशात्परस्य वत्वमिति, शक्यूष्वित्यत्रापि तर्हि न प्राप्नोति, नैव
दोषः । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति, कश्च तुल्यजातीयः, यः कुक्षोरन-
न्तरः, इह च वेजःक्लिपि संपसारणे पूर्वत्वे च 'ह्रस्वस्य पिति कृती' ति
तुकि प्राप्ते पूर्वत्वस्य सूत्रेणासिद्धत्वं प्राप्ते पदान्तपदाद्योरिति वचना-
दसिद्धत्वाभावादुदिति तुगभवत्येव, नहि उ आ इत्येकादेशात्प्रागवस्था-
यामाकारः पदान्तो नाप्युकारः पदादिः, विभक्तेरभावात्, न चैकादेशात्प्रा-
गेव कृदन्तत्वाद्भिन्नपुत्पत्तिरेकादेशस्यान्तरङ्गत्वात्, अथापि प्रागेवविभ-
क्तपुत्पत्तिरेवमपि उच्चास् इति स्थिते उकारः पदादिः सकारः पदान्तः
सुबन्तं हि पदं न तु ततः पूर्वम्, अथापि भ्याम्भृतावुच्चाभ्यामिति स्थिते
स्वादिविवृति पदसंज्ञायां पदान्तपदाद्योरेकादेशस्तथापि न दोषः, पूर्वपर-
योरिति वर्तते अन्तादिग्रहणञ्च, तत्र यथासंख्यं संबन्धात्पूर्वपदस्य योन्तः
परस्य चादिस्तयोरेकादेशेसिद्ध इत्यर्थः संप्रत्यते, आकारश्चात्र पदादिर्न
भवति नाप्युकारः पदान्त इत्यसिद्धत्वाभावात्तुगं भवत्येव, किमर्थं पुनः
वत्त्वतुक्कोरेकादेशस्यासिद्धत्वादुच्यते, यावता द्विपदान्नयत्वादुहिरङ्गस्यै-
कादेशस्यैकपदान्नयत्वेनान्तरङ्गयोः वत्त्वतुकोरसिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्येवा-
सिद्धत्वं सिद्धं, ज्ञापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति यत्र बहिरङ्गस्यान्तरङ्गस्य वा
उचोरानन्तर्यं निमित्तत्वेनाश्रितं तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इति,
तेनासद्व्युत्पत्त्यत्र बहिरङ्गस्याप्युठोसिद्धत्वाभावाद्यथादेशः सिद्धो भवति,
अयमेवार्थः परिभाषारूपेण पठ्यते नाज्ञानन्तर्ये बहिरङ्गप्रकृप्तिरिति ॥

“आद्रुणः” ॥ गुणग्रहणं किम्, यावताऽचीति वर्त्तते, एकः पूर्वपरयोरिति च, तत्रान्तर्यतः कण्ठतालव्ययोरकारेकारयोः स्थाने तादृश एवैकारो भविष्यति, कण्ठयौग्ययोश्चाकारेकारयोः स्थाने तादृश एवैकारो भविष्यति, न चैकारौकारयोरपि प्रसङ्गः, वृद्धिरेवीति नियमात्, तद्विदानीं नियमार्थम्, ऐचारेनेनैव सिद्धत्वात्, एव्येव वृद्धिर्भवति, उभयथा नियमश्च व्याख्यास्यते, वृद्धिरेवैवीति, इह तर्हि खद्वयः मालय इति, प्रमाणतोन्तरतमो मूर्द्धन्य चकारः प्राप्नोति । उभयोर्यान्तरतमस्तेन भाष्यं, न चर्कार उभयोरन्तरतमः, अकारस्तु शिष्यमाण एव रपरो भवतीति, स्थानत उभयोरन्तरतमः, आकारस्तर्हि प्राप्नोति, ‘उपमर्गादृति धाता’ वित्येतन्नियमार्थं भविष्यति अति धातावेवाकारो नान्यत्रेति, पुनस्तर्हि प्राप्नोति खद्वेन्द्रः, पुनश्च विषये स्मृतः, पुनर्विधाने हि सति यस्मिन्विषये पुनो विहितस्तस्मिन्विषयेनैव भाव्यम्, अस्मिन्कर्तव्ये आष्टमिकस्य पुनस्यासिद्धत्वात्, ततश्च पचे ऽनुवाददोषप्रसंगात् पुनो न भविष्यति, इह तर्हि खद्वार्देषा खद्वेषा, खद्वी कठा खद्वीकठा, आन्तर्यतश्चतुर्मात्र आदेशः प्राप्नोति, गुणग्रहणे तु क्रियमाणे गुणसंज्ञायान्तरकरणं सर्वार्थमिति त्रिमात्रचतुर्मात्राणामगुणत्वादप्रसंगः, तस्माद्गुणग्रहणं, श्लोकौ चात्र भवतः ।

आदेशश्चेद्रुणः केन स्थानेन्तरतमो हि सः ।

ऐद्वैतौ नैच तावुक्तावकारो नोभयान्तरः ॥

आकारो नर्त्ति धातौ स पुनश्च विषये स्मृतः ।

आन्तर्याच्चितुर्मात्रो गुणश्च तपरः स्मृतः ॥

इह वृत्तशब्दान्दिः, वृत्तइन्द्रमिति स्थिते अकारेकारयोगुणश्च प्राप्नोतीकारयोः सवर्णदीर्घश्च, तत्र शब्दपरविप्रतिषेधादीर्घप्रसंगः, तथा तच्छब्दाज्जशशसोः शिः, तद्विन्द्रं, पचेरुतमैऋचनमिट् शप्, पचइन्द्रं, नैष दोषः, एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गे गुणो भविष्यति प्रागेव पदान्तरसंनिधानात् । ‘लकारस्य स्थानत इति’ । यथा चैतल्लभ्यते तथा लणित्यत्र व्याख्यातम् ॥

“एत्येधत्यूठसु” ॥ ‘न पुनरेधतेरव्यभिचारादिति’ । बाहुल्याभिप्रायेणैतदुक्तम् । अस्ति ह्यस्यापि व्यभिचारः चक्षुषधाह्रस्वत्वे भवान् माषे-

दिधिदित्यनेत्याहुः । 'प्रष्टौह इति' प्रष्टं वहतीति कृन्दसि सहः, वहश्चे-
ति णिः, वाह ऊङित्यूठ्, संप्रसारणं, पूर्वत्वं, ततो वृद्धिः । 'एत्येधत्योरेडि
पररूपापवाद इति' । वृद्धिर्विधीयतइत्यनुषङ्गः, यथैव तर्हि एडि पररूपं
बाधते एवमाडि पररूपमपि बाधेत, नाप्राप्ते पररूपे ऽस्या वृद्धेरारम्भात्,
इत्यत आह । 'ओमाडोश्चेतिस्त्विति' । कुत इत्याह । 'येनेति' । 'स तस्य
बाधको भवतीति' । तस्येव बाधको भवतीति यावन्, तद्बाधस्यावश्य-
म्भावित्वात् तावता च बाधकस्य चरितार्थत्वात्, न चाप्राप्ते एडि पररूपे
इयं वृद्धिरारभ्यते, आडि पररूपे तु आ इतः एतः प्रेतः परेत इत्यत्र प्राप्ते
उपैति प्रैतीत्यत्र त्वप्राप्ते तस्माच्च बाधते । परिहारान्तरमाह । 'पुरस्ता-
दिति' । अनन्तरे बाधे ज्ञाते तद्बाधया वचनस्य चरितार्थत्वादुत्तरेण सह
स्यर्तुयां परत्वात्तदेव भवतीति भावः । 'अत्रौहिणीति' । अत्रैरूहतेऽवश्य-
मिति आवश्यकं णिनिः, साधनं कृतेति समासः । 'स्वैरमिति' । ईर
गतौ, ईरणमीरः, भावे घञ्, स्वेनाभिप्रायेण ईरणं स्वैरं, 'कर्तृकरणे कृता
बहुल' मिति समासः, क्रियाविशेषणात्वात्लोकाश्रयत्वाद्वा लिङ्गस्य नपुंस-
कत्वम् । स्वेनाभिप्रायेणोरते गच्छतीति स्वैरी, सुयज्ञाताविति णिनिः । ईरि-
यहणमनर्थकम्, पदास्वैरिबाह्येति निपातनात्सिद्धम्, पदास्वैरशब्दादिना
मत्वर्थीयेन सिद्धम्, णिनिस्त्वनभिधानाच्च भविष्यति । 'प्रादित्यादि' ऊठ
ऊठि एष एष्य इत्येतान्युत्तरपदानि, इष्यतेरिच्छतेरिज्ञातेर्वा यदा ण्यत्
तदा प्रैष्यः, यदा घञ् तदा प्रैषः, एडि पररूपापवादे वृद्धिः, ईष्यशब्दे
तु प्रैष्य इति भवति, तथा आ ऊठा ओठा ओठेत्योमाडोश्चेति पररूपं
भवति, पूर्वापात्तस्य चणस्यापनयनाय यदृणमन्यदुपात्तं तदृणार्णम्, दृशा-
र्णशब्दो नदीविशेषस्य देशविशेषस्य च संज्ञा ॥

“आटश्च” ॥ ईदं दर्शने, उभ उम्भ पूरणे, उज्ज आर्जवे, चधु वृद्धौ,
इत्येतेषामुदाहरणानि । 'चकारोधिकविधानार्थ इति' । अस्यैव विवरणम्
'उस्योमाडोश्चेति' । 'पररूपबाधनार्थ इति' । उसि ओमि आडि च

यत्पररूपं प्राप्नोति तदुपधनार्थमित्यर्थः, अन्यथा परत्वात्तदेव पररूपं स्यात् ।
'चौसीयदिति' । अनर्थकेष्यसि पररूपविधानादत्र प्रसङ्गः ॥

“उपसर्गादृति धातौ” ॥ ‘उपाच्छेतीति’ । अच्च् गन्तोन्वयप्रल-
यमूर्तिभावेषु । ‘प्रच्छेको देश इति’ । अत्र यत्क्रियायुक्ताः प्रादय इति गर्भि
प्रति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं नच्छेतिं प्रतीति भवति प्रत्युदाहरणम्, वा सुप्या-
पिशलेरिति हि विकल्पः । ‘स्यादिति’ । तेनोत्तरार्थेन्तपरकरणमिति
भावः । धातुग्रहणमनर्थकम्, उपसर्गेणैव धातोरात्तेपात्, यत्र चोपसर्गत्व-
संभवति तत्रोपसर्गग्रहणेन प्रादयोपि लत्यन्ते, यथा नासिकाया नस्-
भावविधौ, इह तु मुख्यमेवोपसर्गत्वं संभवति तत्किं धातुग्रहणेनेत्यत
आह । ‘उपसर्गग्रहणादेवेति’ । शाकल्यस्येदं शाकलम्, तस्य निवृत्त्यर्थं
पुनर्द्धातुग्रहणं, सति तु धातुग्रहणे योगविभागेन पुनर्द्धातिर्विधीयत-
इति शाकलं बाध्यते, असति तु तस्मिन् शाकल्यमतेन परत्वात् प्रकृति-
भावः स्यादेव ॥

“वा सुप्यापिशलेः” ॥ सुबन्तस्य धातोरसंभवात्सुबित्येतद्धातोरव-
यवद्वारकं विशेषणमित्याह । ‘सुबन्तावयवे धाताविति’ आचार्यग्रहणेनै-
व पूजाविकल्पयोरपि सिद्धयोः पुनर्वाच्यणमाचार्यग्रहणस्य प्राधान्येन पूजा-
र्थताख्यापयितुं कृतम् ॥

“चौतोमशोः” ॥ ‘गां पश्येति’ । ननु चात्र गोत्तिष्ठदिति
शित्वे सति परत्वादुद्धौ कृतायामोकाराभावादात्वेन न भाव्यम् । आत्व-
विधानन्तु व्योशब्दार्थं स्याच्च तत्र शित्वमस्ति, गोत इतिवचनादित्यत
आह । ‘व्योशब्दोपीत्यादि’ । सत्यं यदि तत्र शित्वं न स्यात्, अस्ति
तु तत्रापि शित्वं गोत इत्यस्यौकारान्तोपलक्षणत्वात्, वर्णनिर्देशेषु तपरत्व-
प्रसिद्धेस्ततः किमित्याह । ‘तेनेति’ । ‘शसा साहचर्यादिति’ । सुप एव
हि शसोत्र सम्भवो नान्यस्याचीत्यधिकारात् । ‘अचिनवमसुनवमिति ।
'चिनोतेः सुनोतेश्च लङ् 'तस्यस्यमिपा'मित्यमि कृते विकरणस्य गुणा-
बादेशौ ॥

“इडि पररूपम्” ॥ इल प्रेरणे चुरादिः, ओखु शाख इति भूवादौ पठ्येते ‘के चिट्ठा सुप्यापिशलेरिन्यनुवर्तयन्तीति’ । यद्येवन्तेन सहास्ये-
कवाक्यतायाम् असुबधातुषु नास्य प्रवृत्तिः स्याद् इत्यत आह । ‘तच्चेति’ ।
अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ‘शकन्ध्वादिष्विति’ । शकन्ध्वादयः प्रयोगतो
ऽनुसर्तव्याः, तेषु पररूपं वक्तव्यम् । कुलटाया वा, कतन्तेभ्य इत्यादिनिर्द्वंशो-
स्मिचर्षं लिङ्गम्, अन्युः कूपः, खडूनि कुलान्यटति नैकस्मिन्कुले ऽवस्थितेति
कुलटा, पचादिष्वयम्पठितव्यः, अन्यथा कर्मण्यण् स्यात् । ‘एवे चानि-
योगदिति’ । नियोगोवश्यम्भावा, नियमोवधारणम्, ततोऽन्यत्रार्थं पररू-
पम्भवति, उदाहरणेऽनवकृतावेवशब्दः, यथा क्लेव भोक्ष्यसदिति, अव-
धारणे तु वृद्धिरेव भवति, ‘अमैवाध्ययेन’ ‘धातोस्तचिमित्तस्यैव’ इदमेव
संतत्वाय, ममैव हव्यान्यग्नइत्यादि, ओतुर्विहालः, ‘तुन्वोर्वि निपातउपसं-
ख्यानम्,’ वीति सप्तमीनिर्द्वंशात्तदादिविधिः, वकारादौ निपाते परतः तु नु
इत्येतयोः पररूपम्भवति, तु वै त्वे अनुभूततमं चैकम्, नुवै न्वे, एक एवायं
निपातः, अर्थाभेदात्, यदाह, न वा निपातैकत्वादिति । अत एव नैत-
द्वृत्तिकारेण पठितम् । सूत्रे पररूपग्रहणमुत्तरार्थम्, इह स्वेङ्गीत्येव सिद्धम्
इडि परत एकादेशो भवतीति । रूपग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, तथा चाभि
पूर्वं इत्यत्र रूपग्रहणं न कृतम् ॥

“ओमाडोश्च” ॥ ‘अद्योठेति’ । आडनाडोरेकादेश आह्वयह-
णेन एह्यतइति भवत्युदाहरणम्, अत्र च धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति
पूर्वमाद्रुणे कृते पश्चादव्यशब्देन संबन्धे वृद्धिः प्राप्नोति, एवमाडो रूपमवि-
नष्टमव्य आगत इत्यादौ तत्र सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धं रूपम् । ‘अकः सवर्णं
दीर्घत्वम्वाध्यतइति’ । ननु च मध्येपवादन्यायेन वृद्धेरेव बाधो युक्तो न
दीर्घत्वस्य, नैव दोषः । चकारोच क्रियते स पुनर्विधानार्था भविष्यति ॥

“उस्यपदान्तात्” ॥ ‘भिन्दुरिति’ । भिदेलिङ्, यासुट्, कर्जुस् ।
शनसोरल्लोपः, ‘लिङः स लोपोनन्त्यस्ये’ ति सलोपः, भिन्द्याउस् अनेन पर-
रूपम् । ‘अदुरिति’ । दाओ लुङ्, गातिस्येत्यादिना सिचो लुक्, आत इति
कर्जुस्, अदा उस् अनेन पररूपम् । ‘कोसेति’ । ननु चानर्थकत्वादेवास्यो-

सो ग्रहणं न भविष्यति, एवं तद्वैतज्ज्ञापयति अनर्थकस्याप्युक्तो ग्रहणमिति, तेन भिद्युरित्यादावप्युसि पररूपं भवति, अत्र हि यासुडादिः समुदायोऽर्थवान् न तु तदवयव उस् । 'कोपितेति' । वसेः क्तः, वसतितुधोरिट्, यज्ञादित्वात्संप्रसारणं, शासिर्वसिघसीनां चेति षत्वं, तस्यासिदृत्वादुसि न पररूपमभवति, अस्य तु लातणिकत्वादेवाग्रहणं सिद्धम् । 'अग्निभयुरिति' । भियो लङ्, शपः श्लुः, सिजभ्यस्तेत्यादिना भेजुस्, जुसि चेति गुणः ॥

“अतो गुणे” ॥ ‘अकः सवर्णे दीर्घस्यापवाद इति’ । ननु च मध्येपवादस्यायेन वृद्धेरेवायमपवादे युक्तो न दीर्घस्य, गुणग्रहणाद्वीर्घस्यापि बाधको भविष्यति, अन्यथा ऽतोपदान्तादित्येव वक्तव्यम् । वृद्धीत्येव, ततो जुमि च, अपदान्तादित्येव, एवं सिद्धे गुणग्रहणानुगुणमात्रेयं विधिः प्रवर्तमानो दीर्घमपि बाधिष्यते । ‘अत इति किमिति’ । आदिति वसेतएवेति प्रश्नः, तपरकरणे तात्पर्यमित्युत्तरम् ॥

“अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ” ॥ ‘अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णमिति’ । अपरिस्फुटा अनभिव्यक्ता अकारादयो वर्णाः यस्मिन्तत्तथोक्तम्, यद्येवन्तदनुकरणेनापि तथाविधेनैव भाव्यम्, सदृशं ह्यनुकरणमभवति, ततश्चानुकार्यद्वयं तत्रापिनैवाच्छब्दोवधार्यते, अनवधारिते चाशक्यं पररूपं कर्तुं, तत्राह । ‘तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेवेति’ । अथ कथन्तर्हि तत्तेनानुक्रियते नहि विसदृशमनुकरणमभवत्यतिप्रसङ्गादित्यत आह । ‘केन चित्सादृश्येनेति’ । तत्पुनः सादृश्यं ध्वनेस्तुल्यतया, तेन ह्यव्यक्तमनुकार्यमनुकरोति पुरुषः, अनुकरणं कर्तुं अव्यक्तं कर्मानुकरोति, करणस्य कर्तृत्वविश्रयतां कर्तृप्रत्ययः, अनुकरणशब्दस्तु करणसाधन एव । ‘पररूपमेकादेशो भवतीति’ । अच्छब्दस्यापि सर्वस्य नालोन्त्यस्य, नानर्थकेलोन्त्यविधिरिति वचनाज्ज्ञापकाच्च, यदयच्चाग्नेदितस्यान्त्यस्य तु वेति अन्त्यग्रहणङ्करोति तज्ज्ञापयति नात्रालोन्त्यपरिभाषा प्रवर्ततइति, किञ्च पूर्वापरसमुदाय एकादेशस्य स्थानीत्युक्तं, ततश्च तदेकदेशे पूर्वस्मिन् खल्वेतत्परिभाषाप्रवृत्तिः कीदृशीति चिन्त्यम् । ‘पठितीति’ । प्रक्रियावाक्यमेतत्, न प्रयोगार्हं, पररूपस्य नित्यत्वात् । ‘पठि-

तीति' । कथं पुनः पररूपे कृते तदनुकार्यस्य प्रतिपादकमभवति, कुतश्च तस्या-
नुकरणत्वं, नैव दोषः । यथा गविव्ययमाहेति कृतावादेशमपि गोशब्दस्या-
नुकरणमभवति शास्त्रवासनया तदुदन्नाऽपि भविष्यति' । 'दकारान्तानुकर-
णमेतदिति' । तकारान्तानुकरणे तु रूपमेवैतच्च स्यात्, अपदत्वेन जश्त्वा-
भावाद्यथा पठिति करोतीति ॥

“नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा” ॥ अथक्कानुकरणस्याम्नेडितस्येति
व्यधिकरणे षष्ठ्यै, अथक्कानुकरणस्य यदवयवभूतमाम्नेडितन्तस्येत्यर्थः ।
'नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनमिति' । वीप्सायोगस्तु यथाकर्थाञ्चिद् द्रष्टव्यः ।
अपर आह, नित्यवीप्सयोरित्युपलक्षणमेतत्, डाचि बहुलं द्वे भवत इत्यत्र
बहुलवचनादन्यस्यापि द्विर्वचनमिति । 'यदा त्विति' । द्विरुक्तस्य समु-
दायानुकरणस्य वार्थभेदो भवति ॥

“नित्यमाम्नेडिते डाचि” ॥ वार्तिकमेवेदम् । वृत्तिकृता सूत्ररूपेण
पठितम् । 'डाचि विवक्षित इति' । आशंसायां भूतवच्चति भविष्यति क्तः,
विधित्सित इत्यर्थः । अन्यथा डाजेव न स्यात्, टुजवराधत्वाभावात्, तथा
च डाचिधावुक्तम् । 'यस्य च द्विर्वचने टुजवरार्द्धता ततः प्रत्यय' इति,
अष्टमे च वक्ष्यति डाचीति विषयसप्तमीति, डाचि विधित्सित एव द्विर्व-
चनं क्रियत इत्यत्र प्रयोजनान्तरमाह । 'तच्चति' । ह्यर्थं चः, तद्वि द्वि-
र्वचनं टिलोपात्पूर्वमिष्यते, एवं च पूर्वं सिद्ध्यति, यदि डाचि विधित्सित एव
द्विर्वचनमभवति, नान्यथा, यदि हि परभूते द्विर्वचनं स्यात्ततो ऽन्तर-
ङ्गत्वात्पूर्वं टिलोपे कृते टकारान्तस्य द्विर्वचने पठपठेति न सिद्ध्येत्, यद्वा
डाचि विहिते उन्त्ये इत्यर्थः । ननु चोक्तं डाजेव न स्यादिति । नैव
दोषः । टुजवरार्द्धादिति भाविष्यपदेशोऽयम् । यस्य टुजवरार्द्धता भविष्यति
द्विर्वचने कृते तस्मादित्यर्थः । यदि डाचि विहितं द्विर्वचनं परत्वादिलो-
पप्रसङ्ग इत्युक्तन्तत्राह । 'तच्चेत्यादि' । डाचि बहुलमिति बहुलवद्व्याद्
द्विर्वचने कृते टिलोप इत्यर्थः ।

१ पठदिति करोतीत्येतच्चिद्व्यर्थं चेदं वचनं, पठिति करोतीत्येकदेशानुकरणे-
नापि सिद्धमिति ३ पु. अधिकम् ।

“चक्रः सवर्णं दीर्घः” ॥ ‘अग्नयदति’ । ‘चेर्हिती’ ति मुखे कृते दीर्घत्वप्रसङ्गः । ‘दध्यत्रेति’ । असति सवर्णसहणे यथादेशस्य दीर्घस्य च विषयविभागो न ज्ञायेत ततश्च पर्यायः स्यात् । ‘कुमारी शेतदति’ । ननु च तुल्यास्यप्रयत्नत्वे ऽपि सावर्ण्यमत्र नास्ति नाज्झलाविति प्रति-
 चेधादित्यत आह । ‘नाज्झलावित्यत्रेति’ । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सहणकवाक्यन्तश्च नाज्झलावित्यस्य प्रवृत्तिसमये नाभिनिर्वृत्तं, तस्य हि सवर्णसंज्ञाङ्गं, तेन यावत्सा न प्रवर्तते तावदनभिनिर्वृत्तम्, सवर्ण-
 संज्ञाऽपि स्वापवादे नाज्झलावित्यस्मिन्नप्रवृत्ते न प्रवर्तते, ततश्च पूर्वचा-
 क्कत्तावित्यस्य प्रवृत्तिः, पश्चात्सवर्णसंज्ञायाः प्रवृत्तिः, पश्चाद् सहणक-
 वाक्यस्येति एष क्रमः, तेन ‘नाज्झला’ वित्यत्राहूतसवर्णानामचां सह-
 णमिति इकारशकारयोः सावर्ण्यमप्रतिषिद्धम्, तस्मादचीत्यनुवर्त्यमिति ।
 ‘अति च वाचनमिति’ । मध्ये रेफभक्ती द्वे, आदितोऽभक्तेर्द्विमात्रा,
 एवमन्ततः, एवम् लतीत्यत्रापि, मध्ये द्वे लकारभक्ती, अभितः पूर्ववत्,
 एवं द्विमात्रयोरप्येतयोरीदृत्सृष्टत्वाद्विवृत्ताभ्यामृकारलकाराभ्यामसाव-
 र्यादसहणादीर्घसंज्ञाया अभावादुचनम् । अर्द्धतृतीयमात्रत्वात्तत्काल-
 स्वाभावादित्यन्ये, एतच्च सवर्णसंज्ञायामपञ्चितम् । ‘दीर्घपत्ते स्थिति’
 चकारलकारयोः समुदायः स्थानी, न च तस्यान्तरतमो दीर्घः संभवति,
 अतोऽप्यस्य योन्तरतमः स एव भवति, तत्रापि सवर्णस्य दीर्घसंभवा-
 दृकारस्य योन्तरतमः स चकार एव भवति ॥

“प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” ॥ ‘प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे कृठ इति’ ।
 सुपामादात्रिके ‘स पूर्वायाः प्रथमायाः’ सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इत्यादौ
 तस्यैव सहणात् । ननु च स्त्रीलिङ्गः प्रथमाशब्दस्तत्र कृठो न चास्य
 स्त्रीलिङ्गत्वे प्रमाणमस्ति प्रत्युत प्रथमशब्दस्तिङ् । त्रिकद्वये ऽस्मिन्नेव शास्त्रे
 संज्ञात्वेन विनियुक्त इति तस्यैव सहणं युक्तं, ततश्च पवति, पचतः, पच-
 न्ति । पचते, पचेते, पचन्ते, चकार, चक्रतुः, चक्रुः, चक्रे, चक्राते, चक्रिरे,
 इत्यादौ यथाप्राप्तविध्यन्तरबाधेनायं त्रिधियुक्तः । किं चेन्न सति मुख्येपि
 प्रथमशब्दे प्रथमयोरिति द्विवचनमुपपद्यते, आत्मनेपदपरस्मैपदभेदेन

प्रथमस्य भेदात् । उच्यते । एवं सति द्विवचननिर्द्देशोऽनर्थकः, लुटः प्रथमस्येत्यादिवत्सिद्धत्वात् । यद्वा वा सुप्यापिशलेरित्यतः सुपीन्यनुवर्त्तयिष्यते, तेन सुप एव प्रथमस्य बहव्यं, लिङ्गाच्च, किं लिङ्गं, 'दीर्घाञ्जसि च' 'तस्माच्छसो नः पुंसी'ति, अत एव लिङ्गात्सुपामप्यादितः प्रथमयोर्द्वयोर्बहव्यत्र भवति, अदीत्यधिकाराच्च, नहि सुरजादिः, सुरपि कुण्डं तिष्ठतीत्यदावजादिः, नाचायं विधिः प्राप्नोति, किं कारणम्, अमि पूर्वत्वेन बाध्यते, तस्मात् स्त्रीलिङ्गस्य बहव्यमिति स्थितम् । तस्मादहचर्याद् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्तेति, द्विवचनञ्चात्र प्रमाणम् । ननु सकृच्छ्रुतः शब्दो मुख्यवृत्तिरेव वा भवति जघन्यवृत्तिरेव वा न पुनरुभयवृत्तिः, प्रथमाद्वितीयासमुदाये जघन्यवृत्तिरेवायं, स च समुदाय उद्भूतावयवभेद इति द्विवचनोपपत्तिः, यथा कृत्रिणो गच्छन्तीति । 'वृत्ताः प्रज्ञा इति' । नन्वत्राप्यतो मुखइति पररूपेण भवितव्यं, नाप्राप्ते विध्यन्तरे तस्यारम्भात् । स्यादेतत् । प्रथमयोरित्येतदपि दीर्घत्वप्राप्ते विध्यन्तरे आरभ्यमाणम् अग्नीइत्यादौ यथा यजाम्बाधते तथा पररूपमपि बाध्यितइति, तत्र, स्वरसन्धिषु मुखपञ्चासुत्सर्गा, वृद्धिः सवर्णदीर्घत्वं पूर्वसवर्णोद्देशश्च तयोरपवादा इति द्वितीयकक्षाप्राप्ताः, पररूपन्तु तृतीयकक्षाप्राप्तमिति तदेव प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते, प्रथमयोरिति, अकः सवर्णइत्येव, तेन वृत्ता इत्यादौ पररूपम्बाधित्वा प्रथमयोरकः सवर्णं दीर्घत्वम्भविष्यति, यद्येव तर्हि योगविभागः पररूपम्बाधते तथा वृत्तमित्यादावमि पूर्वमपि बाधेत, तस्य स्वनिमित्त्यादिरवकाशः, नैव दोषः, अमि पूर्वं इत्यत्रामीति विभज्यते, तत्र च पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधः प्रकृतोऽनुवर्त्तिष्यते, प्रथमयोरिति योगविभागेन प्राप्तं दीर्घत्वमपि न भवतीत्यर्थः, एवमपि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यत्र तच्छब्देनानन्तरं दीर्घः परामृश्यते, एतान् गाश्चरतो बलीवर्द्धान्यश्येत्यत्रैतोमृशसोरित्येकादेशान्माभूदिति, ततः किं, योगविभागे क्रियमाणे अग्नीन् वायूनित्यादावेव नत्वं क्वाच तु वृत्तानित्यादौ यत्र प्रथमयोरिति योगविभागाद् दीर्घा विधीयते, अयमप्यदोषः । तस्मादित्यनेनाकस्यानिको दीर्घः परामृश्यते नानन्तरं

नापि दीर्घमात्रम्, एतच्चाक इत्यनुवृत्तेर्लभ्यते, मा भूद्वा योगविभागः प्रथ-
मयोरिति, ननु चोक्तं वृत्ता इत्यादौ पररूपप्रसङ्ग इति, नैष दोषः । आचा-
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न जस्रशसोः पररूपं भवतीति, यदयं नादिवीतीज्ज-
हणं करोति, अन्यथा अत्रणान्तस्य नास्त्येव दीर्घप्रसङ्ग इति किमिज्जह-
णेन, केवलान्तरार्थं हि तस्मिंस्तत्रैव कर्तव्यं स्यात्, यद्वा दीर्घाच्छसीत्येव
ब्रूयात्, किमर्थमिदं, नियमार्थं, दीर्घाच्छस्येवेति, तेन जस्रशसोर्न भवि-
ष्यति । वृत्तिकारस्तु यथोक्ते परिहारे प्रतिपत्तिगौरवप्रसंगाव्यायतः परि-
हारमाह । 'अतो गुण इति यदकारे पररूपमित्यादि' । न्यायं दर्शयति ।
'पुरस्तादिति' । इतिकरणो हेतौ । 'आनी इत्यत्रेति' । असति हि पूर्व-
ग्रहणे पूर्वसमुदायस्य स्थानिनोन्तरतमस्य दीर्घस्याभावादवयवान्तरतमो
भवद् पूर्वस्येवेति नियमकारणाभावात्परसवर्णोपि स्यात्, ततस्तच्चि-
त्यर्थं, पूर्वग्रहणं तु विप्रतिषेधनिराकरणार्थम्, अन्यथा आनी इत्यत्र विप्र-
तिषिद्धमापद्यते, कथं, दीर्घ इति धर्तते, यदि पूर्वा न दीर्घा यदि
दीर्घा न पूर्वः । ननु दीर्घग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् पूर्वशब्देन पूर्वावृत्ति-
र्ग्रहीष्यते, कथं पुनः सामर्थ्यं, यावता यत्र पूर्वव्यक्तिर्दीर्घभूता कुमारीः
पश्य भस्त्राः पश्येत्यादौ तत्रैव यथा स्यादानी इत्यादौ मा भूदित्येवमर्था
दीर्घानुवृत्तिः स्यात्, यद्येतावत् प्रयोजनं स्याद् दीर्घाच्छसि पूर्वमि चेति
ब्रूयात्, यतस्तु खलु प्रथमयोरित्यारभ्यते ततो ज्ञायते न केवलं कुमारीः
पश्येत्यादौ दीर्घस्यैव प्रथमयोरित्यनेन दीर्घा विधीत्सितः किं तर्ह्यग्नी
इत्यादावपीति, तच्चावृत्तिविवक्षायामुपपद्यते, सत्यं, तदेव सवर्णग्रहणेना-
पि विस्पष्टीक्रियते । 'त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थमिति' ।
आन्तरतम्यात् त्रिमात्र एव प्राप्नोति, यत्र पुतापुतप्रसङ्गः स एव पुतश्च
विषये स्मृत इत्यस्य विषयः, इह तु पुतस्यैव प्रसङ्ग इति नायमस्य विषयः ॥

“तस्माच्छसो नः पुंसि” ॥ तस्मादित्यनेनानन्तरः पूर्वसवर्णदीर्घा
निर्द्दिश्यतइत्याह । 'तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादिति' । 'उत्तरस्य शसोवय-
स्येति' । उत्तरस्येत्येतच्छसवयवस्य विशेषणं, तस्मादुत्तरो यः शसोवयव-
स्तस्येति न तु शसः, असंभवात्, नहि पूर्वसवर्णदीर्घात् परः क्व चिच्छस-

संभवति, अन्तादिवद्वाचोपि न भवति, उभयत आश्रयणात्, अत एवानु-
पासमप्यवयवस्येति लभ्यते । बहुषु बहुवचनमित्यत्र चिकं प्रातिपदि-
कार्य इत्युक्तं, तेन पुंसीत्येतत्प्रकृतिविशेषणं, पुंशब्दात् परस्य शसोऽवयवय-
वस्येति, यद्येषं वृत्तानित्यादिकं पदं नकारान्तमुदाहरणमुपपद्यते, षण्णक-
षण्ठकशब्दाविह लोकप्रसिद्धा नपुंसके वर्त्तमानावपि पुंस्त्वानुगतमे-
वार्थमाहृतुः, यथा कुमार्यादिषु वर्त्तमानोर्यशब्दः, सामान्यविशेषा एव स्त्री-
त्वादयो न पुनस्तनादयः । स्त्रीसूत्रे चैतदुपपादितम् । स्यूरकानित्यादि
तूदाहरणद्वयमयुक्तम् । कथं, स्यूरकाया अपत्यानि अररकाया अपत्यानि
'गर्गादिभ्यो यञ्, बहुषु लुक्, स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् तद्धितलुकीति लुक्,
स्यूरक अररक इत्येतौ स्त्रीशब्दौ, ताभ्यां परोत्र शस् भवति न तु पुंशब्दा-
भ्यामित्यत आह । 'सर्वएतदिति' । न केवलं वृत्तादयोऽपि त्वेवावपीति
सर्वशब्दस्यार्थः, लुप्तेपि प्रत्यये प्रकृतिरेव तदर्थं वर्त्तते, प्रत्ययार्थश्चात्रायम-
न्यङ्पः । 'पुंस्त्वविशिष्ट इति । स्त्रीवाचकत्वेन प्रसिद्धावप्येतावस्मिन् प्रयोगे
पुंशब्दाविति भावः । यद्येषं चञ्चेष चञ्चाः पुमांस इतीवे प्रतिहृताविति
कनो लुम्भनुष्य इति लुपि कृते प्रकृतिरेव चञ्चाशब्दः पुंस्त्वविशिष्टं प्रत्य-
यार्थमस्मिन् प्रयोगाद्वाहेति नत्वप्रसङ्ग इत्यत आह । 'इह त्वित्यादि' ।
प्रत्ययार्थापि नैवात्र पुंस्त्वविशिष्टः किं तर्ह्यतिदेशात् स्त्रीत्वविशिष्ट
इत्यर्थः । 'तस्मादिति किमिति' । प्रकृतस्य दीर्घग्रहणस्य पञ्चम्या विप-
रिणामात्सिद्धमिति प्रश्नः । 'एतान् गाः पश्येति' । औतोम्शसोरित्या-
त्वमेकादेशः, एकः पूर्वपरयोरिति महाप्रकरणं, ततश्च तद्विषयमेव नत्वं
स्यादिति मन्यते । नन्वेवं षत्वतुकोरसिद्ध इति च तत्रैव कर्तव्यं शसो नः
पुंसीति, इह तु प्रकरणादनन्तरमेवापजीविष्यते, तदेव तर्हि तस्माद्बुह-
णेन विस्पष्ट्यते ॥

“नादिचि” ॥ ‘खट्वे इति’ । औह आप इति औहः शीभावः,
कुण्डे इत्यत्रापि न पुंसकाच्चेति ॥

“दीर्घान्जसि च” ॥ आदिति नानुवर्तते, चकारेणेचानुकर्षण-
सामर्थ्यादन्यथा पूर्वणैव दीर्घादप्यवर्णादिचि सिद्धः प्रतिषेध इति किं

तदनुवृत्त्यर्थेन चकारेण, दीर्घग्रहणं किं, यावता सवर्णस्य चतो द्विसर्व-
नामस्थानयोरिति गुणविधानाच्चातिप्रसङ्गः, एवमिदुतोरपि जसि चेति
गुणो विधीयते, इह तर्हि वृत्ताः अग्नी वायू इति, इत्यादपि प्रतिषेधः
स्यात्, नैष दोषः । नादिवीत्येतच्चियमार्यं भविष्यति, अएह्यमाणविज्ञे-
यत्वाच्चोभयथानियमः, आदिव्येवादेवेचीति, तत्राद्येन नियमेन वृत्ता
इत्यादि सिद्धं, द्वितीयेनाग्नी वायू इत्यादि, यद्येव तर्ह्यग्नी वायू इत्यादौ
निषेधो न भवति एवं कुमार्यौ वध्वावित्यादावपि न स्यात्, तस्माद्
दीर्घादिति वक्तव्यम्, जस्यग्रहणं शस्निवृत्त्यर्थम् अन्यथा कुमारीः पश्य
धनूः पश्येत्यादौ शस्यपि प्रतिषेधः स्यात्, ज्ञापकाच्च भविष्यति, यदयं
तस्माच्छसो नः पुंसीति पुंयग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति न शसि प्रतिषेधो
भवतीति, तद्वि नपुंसके सवर्णदीर्घत्वासम्भवात् स्त्रीनिवृत्त्यर्थं कृतम्, यदि
च स्त्रियामप्ययं कुमारीः पश्येत्यादौ शस्यपि प्रतिषेधः स्यात्तदा पूर्वसव-
र्णदीर्घत्वाभावादेव नत्वं न भविष्यति किं पुंयग्रहणेन, नैतदस्ति ज्ञापकं,
इत्यान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदर्थमेतत् स्यात् कृतीः पश्य धनूः पश्येति, तस्मा-
च्छसि चेत्येतदपि वक्तव्यमेव ।

“वा छन्दसि” ॥ ‘माहतीरिति’ । महतो देवता आसामिति
सास्य देवतेत्यण्, ङीप्, जसि पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ‘वाराहीति’ । वाराहस्य
विकार इति अवयवे च प्राण्यौषधिवृत्तेभ्य इति प्राणिरजतादिभ्योऽङ्,
ङीप्, द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः, उपानहौ विशेष्ये ॥

“अग्नि पूर्वः” ॥ दीर्घादिति नानुवर्तते आरम्भसामर्थ्यात् ।
‘पूर्वग्रहणमित्यादि’ । यः पूर्वः श्रुतः स एव यथा स्यात्, कः पुनरन्यः
प्राप्नोति तत्राह । ‘पूर्वसवर्णो दीर्घो मा भूदिति’ । क्व चित्तु समासः
पठ्यते, स कर्मधारयो द्रष्टव्यः, एतदुक्तं भवति, असतीह पूर्वग्रहणे प्रकृतं
पूर्वग्रहणमनुवर्त्यम्, तस्मिंश्चानुवर्तमाने तत्संबद्धं सवर्णग्रहणमप्यनुवर्त्यम्,
ततश्च पूर्वस्य यः सवर्णः स एवान्तरतमः प्रसज्येत, तत्र को दोषः, न
तावद्वृत्तमित्यादौ द्विमात्रस्य स्थानित्वेन द्विमात्रप्रसङ्गः, वचनसामर्थ्या-
त्प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्येव दीर्घस्य सिद्धत्वादत आह । ‘कुमारीमित्य-

चेति' । 'वा कृन्दसीत्येवेति' । एतच्च वाक्यभेदेन संबध्यते, अन्यथा भाषायां न स्यात् । 'शम्यं चेति' । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घापि न भवति, तयोरत्र विशेषाभावादिति यणादेश एव भवति ॥

“संप्रसारणाच्च” ॥ ‘संप्रसारणविधानसामर्थ्यादिति’ । कथं पुनः सामर्थ्यं, यावता संहितायां यण् विधीयते ऽसंहितायां संप्रसारणं चरितार्थं, नैतदस्ति, संहितैकपदे नित्येतिवचनात् । ‘वा कृन्दसीत्येवेति’ । पूर्ववद्वाक्यभेदेन संबन्धः । ‘यज्यमानइति’ । नन्विदानीमेवोक्तं विग्रहीतस्य श्रवणं प्राप्नोति तत्कथमत्र यणादेशो ऽत आह । ‘पूर्वत्वविधाने हीति’ । सत्यमनारब्धे पूर्वत्वे विग्रहीतश्रवणं प्राप्नोति संप्रसारणविधानं व्यर्थं मा भूदिति, पूर्वत्वविधाने हि सति तत्प्रतिपात्तविषये ऽर्थवत्संप्रसारणमिति पूर्वत्वाभावपक्षे यणादेशो भवत्येव, ‘संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं’, यस्मिन्नङ्गे संप्रसारणमवस्थितं तदन्तर्भूतो यो ऽच् तेनैव सह यथा स्याद्विह मा भूच्छकह्रौ शकह्रथमिति, शकान् ह्रयतीति क्विपि यजादित्वात्संप्रसारणं, योन्त्या धातेराकारः तस्मिन्नेवाङ्गेन्तर्भवति तस्य तावत्पूर्वत्वं, विभक्त्यौकारोर्देशब्दाकारश्च न तस्मिन्नङ्गेन्तर्भवत इति तयोः पूर्वत्वं न भवति, अत्र परिहारः यणः स्थाने य इक् स संप्रसारणम्, एकादेशस्तु न यणस्यानिकः, वर्णाश्रयत्वाच्चान्तादिवद्वाधोऽपि नास्ति, एवं पूर्वत्वमेव तावच्च संप्रसारणम्, किं पुनस्तत्स्थानिक ऊकार इति पूर्वैकादेशाभावः, संप्रसारणदीर्घत्वे तु वचनसामर्थ्यादेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् संप्रसारणव्यपदेशः । वृत्तिकारस्तु संप्रसारणत्वमभ्युपेत्य परिहारान्तरमाह । ‘अन्तरङ्गे चेति’ । देशतो विप्रकर्षाच्च बाह्यत्वेनोपघर्षितः, कालतो विप्रकर्षस्तु वश्चादुपनिपाततः, धातावनन्तभावकृतं बाह्यत्वं पश्चादुपनिपातस्तु स्पष्ट एव ॥

“हसिहसोश्च” ॥ ‘एह उत्तरयोरिति’ । इह उत्तरौ यौ हसिहसौ तयोर्धः सम्बन्धकारस्तस्मिन् परत इत्यर्थः । ‘अनेरागच्छति अनेः स्वमिति’ । यद्यपि द्वावेहौ हसिहसावपि द्वावेव तथापि यथासङ्गं

न भवति, नह्यत्र ङसिङसोः कार्यं विधीयते किं तर्हि तत्सम्बन्धि-
न्यति, स चैक एव, अथापि सम्बन्धिभेदेन तस्य भेदः स्यादेवप्रपि न दोषः,
ईदृशेः सोमवरुणयोः, धातोरित्यादिनिर्देशात् ॥

“अत उत्” ॥ ‘द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोरित्यादि’ । न्यायप्रा-
प्तिप्रदर्शनमेतत्, न पुना रपरत्वे ऽक्रियमाणे किंचिदनिष्टम्, अत इति
तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थम्, ‘उन्योर्यहः’ प्रे स्त्राऽयत्ने, इत्यादौ न
भवति । उत इत्यपि तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थमेव, आन्तर्यतो हि
द्विमात्रस्य द्विमात्र एव प्राप्नोति । ननु भाव्यमानेण सञ्चर्णाच्च गृह्णा-
तीति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति भाव्यमानेष्यकारः सञ्चर्णान् गृह्णातीति,
तेनामूभ्यामित्यत्रादसोर्दोदो दे म इति दीर्घस्य दीर्घ ऊकारो
भवति । इह गस्प्रभृतिभ्यो ङसिङसोः कृतयोः अकाररत्नकारयोः सव-
र्णसंज्ञाविधानादस्मिन्नुत्वे लपरत्वे च कृते संयोगान्तलोपे गमुलिति
रूपं भवति ॥

“अत्यात् परस्य” ॥ ‘विशब्दखीशब्दयोरित्यादि’ । यणादेशे
कृते तुल्यरूपत्वाद् द्वयोरपि ग्रहणम्, एतदर्थमेवागन्तुकेनाकारेण यणादेशं
कृत्वा विकृतनिर्द्देशः कृतः, अन्यथा खित्योरिति ह्रस्वयोर्यहणे दीर्घयोर्न
स्यात्, दीर्घयोर्यहणे ह्रस्वयोर्न स्यात्, विकृतनिर्द्देशे तु द्वयोरपि भवति,
अकारान्तयोस्तु मुख्यापत्यादिवर्त्तिनोर्यहणं न भवति, ‘सख्यु र्यः’ ‘प-
त्युर्ना’ ‘आपत्यस्य चे’ त्यादिनिर्द्देशात् । ‘सखीयतेः क्खिप् सखीरिति’ ।
ननु चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्प्राणा भाव्यं, तत्र कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनि-
षेधादादिष्टादचः पूर्वत्वाच्च पुनः स्थानिवत्त्वाभावाल्लोपो व्योर्ध्वलीति
यलोपे सख्युरित्यादि न सिद्ध्यति । नैतदस्ति । कौ लुप्तं न स्थानिवदिति
स्थानिवत्त्वनिषेधात् । विकृतनिर्द्देशस्य प्रयोजनान्तरमप्याह । ‘विकृतनिर्द्दे-
शादिति’ । ‘अतिसखेरिति’ । अतिक्रान्तः सखा येनेति बहुव्रीहिः, यद्वा
शोभनः सखा अतिसखा, न पूजनादिति समासान्तनिषेधः, अथ स इव
यणादेशोत्र कस्माच्च भवति, घेर्ङीतीति गुणेन बाधितत्वादिति चेत्,

न, शेषो ध्यस्यतीति घिसंज्ञा प्रतिषेधादित्यत आह । 'सन्निशब्दस्य केव-
लस्यैव हीति' । इत्यस्य तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

“अतो रोरमुतादमुते” ॥ ‘उकारानुबन्धकस्येति’ । यदि रुशब्द-
समुदायस्थानी स्याद् अगुर्वर्थे तर्ज्यमित्यादावपि प्रसज्येत, स सन्निशो
हरित्यत्र चोकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञयाऽनुबन्धकरणमनर्थकं स्यात्, तदु-
च्येव सूत्रे विशेषणार्थं क्रियते । ‘इत्थमपीति’ । अपिशब्दः पुनःशब्द-
स्यार्थे, यदि पुना इत्थमसिद्धं स्यात् स्यान्निषेधनाश्रयणमनुपपन्नं स्यात्,
उकारानुबन्धकस्य कस्य चिद्वारभावात् । ‘तस्यापीति’ । निमित्तभूत-
स्यापीत्यर्थः । ‘सुसोताश्च अत्र न्वसीति’ । दूरादुते चेति पुनः, नुशब्दः
प्रश्ने । ‘अश्विन् अचेति’ । अश्वशब्दान्मत्वर्थीय इनिः, संबुद्ध्यन्तं चेतत्,
गुरोरनृत इति पुनः, हे अश्विन् अत्रैव प्रदेशे पयस्तिष्ठत्वित्यर्थः, प्रायेण
तु तकारान्तं पठ्यते तत्राश्विच्छब्दस्य व्युत्पत्तिर्मृग्या, ननु तपरकरणादेव
पुतात्परस्य पुते वा परतो न भविष्यति, यथा दीर्घं तत्राह । ‘पुतस्या-
सिद्धत्वादिति’ । ननु च सिद्धः पुतः स्वरसन्धिषु, यदयं पुतप्रशङ्गा
अपीति प्रकृतिभावं शास्ति, यस्य हि विकारः प्राप्नोति तस्य प्रकृतिभावो
विधातव्यः, न च पुतस्यासिद्धत्वे पुतस्य सतो विकारप्राप्तिरित्यनर्थ-
कन्तत् स्यात्, अस्तु स्वरसन्धिषु पुतः सिद्धः, रोहत्वं तु स्वरसन्धिर्न
भवति, यदि तु संहिताधिकारे यद्विधेयते तन्मात्रविषयं ज्ञापकमाश्रीयते
शक्यमकर्तुममुतादमुतइति ॥

“इति च” ॥ अमुतादित्येव, सुसोताश्च देहीति । उकारोऽ-
तीत्यस्यानुकर्षणार्थस्तेनोत्तरं तस्यैवानुवृत्तिर्भवति न देहीत्यस्य, नहि
तदनुकर्षणस्यान्यत्रयोजनमस्ति ॥

“प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे” ॥ ‘अतीत्येवेति’ । न तु देही-
ति । अत्र हेतुः पूर्वमेवोक्तः । ‘इह इति यत् पञ्चम्यन्तामिकादि’ ।
इह इति तावदुपहितमनुवर्तते, न त्वनन्तरमिति रोदिति, अत्र च
आत्मानमेव शब्दं, तेनाव्यपरे इति परतो च प्रकृत्या भवतीत्यर्थो न

भवति । 'तदर्थोदिति' । नहि पञ्चम्यन्तस्य प्रकृत्येत्यनेन सम्बन्धः
 सम्भवति । 'प्रकृतिरित्यादि' । उभयत्रापि प्रकृतिशब्दो दृष्टः, दुस्सम्बा
 प्रकृतिः, दध्नः चौरं प्रकृतिरिति । 'अन्तरित्यव्ययमित्यादि' । तेन मध्य-
 खाविनान्तःशब्देनोपजनिते व्यतिरेके पादशब्दात्पक्षी, तदन्तेन सहा-
 व्ययीभावः । 'ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिच्छतइति' । इष्टिरेवैषा, अन्ये तु
 वा कृन्दसीत्यतो मण्डूकपुत्या कृन्दसीत्यनुवर्त्तयन्ति, एवमवयवार्थं दर्श-
 यित्वा समुदायार्थं दर्शयति । 'अवकारयकारपर इत्यादिना' । 'स्व-
 भावेनावतिष्ठतइति' । यदा प्रकृतिशब्दः स्वभावे वर्त्तते तदायमर्थः,
 स्वभावपरित्यागेन न संहिताकार्यमापन्नतइत्यर्थः । यदा तु कारणे
 वर्त्तते तदायमर्थः, एङ्कारणात्मना भवतीति, कारणं परपूर्वत्वादेः
 कार्यस्येङ् तस्यात्मा स्वरूपं तेनैव भवति, प्राक् संहिताकार्योदङ्
 यदुप तेनैवावतिष्ठतइत्यर्थः । अनन्तरोक्तमेवार्थद्वयं विस्पष्टीकरोति ।
 'न विकारमापन्नतइति' । एवं हि स्वभावेन भवति, यदि स्वभावाद-
 न्यथालक्षणां विकारावस्थां न प्राप्नोति तथा एवं कारणात्मना भवति,
 यदि विकाररूपं नापन्नते, यदि कार्यात्मना न विपरिणमतीत्यर्थः ।
 'तौ चेदिति' । निमित्तमकारः, कार्यमेङ्, उदाहरणेऽङ्ः पदान्तादतीति
 पूर्वत्वस्यायवादेश्च यथायोगमभावः । 'एतेर्चयन्तीति' । अत्रैतत्पदान्ते
 वर्त्तते, अर्चयन्तीत्यकारश्च परस्य पादस्यादौ । 'के चिदिति' । यदि नान्तः-
 पादमिति पठन्ति एवं सति पूर्वत्वस्यैवानन्तरस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति नायवो-
 र्ध्ववहितयोरित्यत आह । 'संहितायामिति' । संहितायामित्येतावदे-
 वात्रापेक्ष्यते न तु पूर्वरूपत्वं, तेनैङ्ः संहिताधिकारे यदुक्तं तच्च
 भवतीत्यर्थः, तेनैतदपि न चोदनीयम्, अनारब्धेस्मिन् प्रतिषेधे ऽयवोः
 प्राप्तिर्नास्ति, पूर्वत्वेन बाधितत्वात्, अनेन तु प्रतिषेधेन पूर्वत्वे बाधिते
 तयोर्द्वयः स्यात्, तस्यां दशायामस्य व्यापारो नास्ति, चात्मानयदोष-
 प्रसङ्गमिति कथमेतच्चाद्यं करिहृतं, यदि पूर्वत्वस्त्वैवायं प्रतिषेधः स्यात्-
 तस्त्वैवापेक्ष्य प्रतिषेधयेत्, यतस्तु बलु संहितायामित्यपेक्ष्य सामान्येन
 प्रतिषेधति तस्यैतत्प्रयोजनं, स्वप्रवृत्त्युत्तरकालमुद्भवतोरप्यवधारि-
 तति-

वेधो यथा स्यादिति, अत्र च पदान्तादित्यनुवर्त्यम्, अन्यथा अग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ, वायोरिव सूनृतानामुदकं इत्यादौ हसिहसोश्चेति यत्पूर्वरूपं तस्यापि प्रकृतिभावप्रतिषेधो प्राप्नुतः ॥

“अव्यादवद्यादवक्रमुरत्रतायमवन्त्ववस्युषु च” ॥ अत्रादीनामनुकरणत्वात्समासो विभक्तिश्च । ‘अव्यादिति’ । अव्येराशिषि लिङ् । ‘अवद्यादिति’ । पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘अवक्रमुरिति’ । अवपूर्वस्य क्रमेर्लिट्युसि द्विवचनप्रकरणे कृन्तसि वा वक्तव्यमिति द्विवचनाभावे रूपं, केचित्तु सूत्रे अवचक्रमुरिति कृतद्विवचनं पठन्ति तेषामुदाहरणं श्रूयम् । बहुवस्तावदवक्रमुरित्यधीयते । ‘अत्रतेति’ । वृहस्पजोर्मन्त्रे घसेत्यादिना ज्ञेर्लुक्, आत्मनेपदेष्वनत इति अदादेशः । ‘अयमिति’ । इदं शब्दात् सुः, इदोऽग् पुंसि, अवतेर्लोट्, अवन्तु, तस्मादेशासुनन्तात् क्यच्, क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः, अवस्युः, तेनोवन्तु पितरो हवेष्विति बहुचाः पूर्वरूपमेवाधीयते, अधिवृण्वन्तु ते ऽवन्त्वस्मानिति ॥

“आपो जुषाणो वृष्यो सर्षिष्ठे ऽम्बे ऽम्बाले ऽम्बिकेपूर्वे” ॥ आपो इत्यादीनि पृथक् पदानि अनुकरणानि, विभक्तिस्त्वनुकार्यानुकरणायोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् भवति, सुपां सु लुगिति वा विभक्तेर्लुग् भवति, अम्बिकेपूर्वरत्येतदप्यनुकरणमेव, तत्र प्रथमं वसन्तं द्वितीयं स्वन्तं, तृतीयं वसन्तं, चतुर्थं व्यन्तम्, इतरे संबुद्ध्यन्ते । ‘अम्बिकेशब्दात्पूर्वाविति’ । अस्मादेव निपातनात्यञ्चमीसमासः । ‘अस्मादेव निपातनादिति’ । अम्बेत्येतद्विषयमेतत्, इतरयोस्त्वम्बायं द्युत्तरमिति वक्ष्यमाणत्वाच्च द्वस्वप्रसङ्गः ॥

“अङ्ग इत्यादौ च” ॥ ‘अङ्गश्च य इति’ । स प्रकृत्या भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । ‘तदादौ चाकारे यः पूर्व इति’ । इडित्यवसन्ते, पूर्वञ्च संबन्धः । तच्छब्देनातिक्रान्तप्रत्ययमभिज्ञेति शब्दस्यार्थमाचष्टे, तस्याङ्गश्चस्यादिस्तदादिः, चाकारः किमर्थः, अचसति चाकारेऽङ्गश्च-स्येवेह तदादाविति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्वातन्त्र्याङ्गेऽङ्गे इत्य-

चैव स्यात्, सति तु तस्मिन्नुपशब्दस्य एवैह यत्र क्व चिदति परतः प्रकृत्या भवति, तदादौ चाति परतो यः कश्चिदेह प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति, तेन अङ्गे अदीभ्यत् प्राणो अङ्गे इत्युभयत्रापि भवति ॥

“अनुदात्ते च कुधपरे” ॥ ‘कवर्गधकारपरइति’ । कवर्गधकारौ परौ यस्मात्स तयोक्तः, धकारे ऽकार उच्चारणार्थः, अग्निशब्दो ऽङ्गेर्नैर्नैसाश्चेति निप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः, अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्वरैखान्तोदात्तः । ‘आद्युदात्तो निपात्यतइति’ । अज्जन्द्राप्नेत्यादावुच्चादिसूत्रे अन्तोऽशब्दः प्रातिपदिकस्वरैखान्तोदात्तः ॥

“सर्वत्र विभावा गोः” ॥ ‘सर्वत्र क्वन्दसि भावायां चेति’ । यद्यपि क्वन्दसीति न प्रकृतं तथाप्यन्तः पाठं यजुषीति वचनादवकाशमुपलभ्यतेत्यस्युरिति क्वान्दसानुकरणाच्च क्वान्दसानि पूर्वसूत्राणीति भावः । सर्वत्रग्रहणं तु यजुष्यन्यत्र चेत्यप्युपपन्नं, पदान्तादित्येष, गौरागतं गोः स्वम् ॥

“अथ स्फोटायनस्य” ॥ स्फोटोऽयनं परायणं यस्य स स्फोटायनः, स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणाचार्यः, ये त्वौकारं पठन्ति ते नडादिष्वश्वादिषु वा पाठं मन्यन्ते । ‘अतीति निवृत्तमिति’ । अन्यथा गवौदनादौ न स्यात्, न चैवं सत्यतिप्रसंग इत्याह । ‘अधीत्येतत्त्विति’ । सर्वत्र चात्र व्याख्यानमेव शरणं, यदधीत्यनुवर्तते कश्चमिको यदधीत्यत्रोक्तम् अधीति चाधिकारः संप्रसारणाच्चेति यावदिति, निरन्तरानुवृत्तमिप्रायं तदित्येदोषः । ‘गवां गवाजिनमिति’ । बहुव्रीहिस्तत्पुरुषो वा । ‘गवोष्टमिति’ । द्वन्द्वः, गोरम्बचनं, गोरम्बकत्वः, तत्रापि गवाङ्ग्रेण सिद्ध्यत्येष, न चैहः पदान्तादिति पूर्वत्वप्रसङ्गः, अनागमस्य तदुद्देशेन ग्रहणादोकारस्यापदान्तात्वात्, किं प्रयोजनं, तावत् तद्वद्वति, स्वरे च न दोषः, कथमागमा अनुदात्तास्तत्र गवादादौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरैखान्तानुदात्तत्वं संभवति, अथवादेवे त्वान्तर्यतो ऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्तोपहादेवः स्यात् । ननु चास्येकादशः सतो व्यपदेशिद्वन्द्वेनान्तो-

दातृत्वमेष्टम्, तत एवाद्युदात्तत्वमपि भविष्यति । ततः किमाद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति, सत्यमेवमेतत्, न स्थितं लक्ष्यमस्ति प्रातिपदिकस्यादिहदातो भवतीति, इदं पुनरस्ति प्रातिपदिकस्यान्त उद्दातो भवतीति, योऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तस्तत्रान्त्यतोन्तोदात्त आदेशः प्राप्नोति । ननु च गमेर्हो विधीयते, ततः किं, प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते चान्त्यतो आद्युदात्त आदेशो भविष्यति, कथं पुनर्यमाद्युदात्तो यावता एकाच् व्यपदेशिवद्भावेन, यद्येषं तत एवान्तोदात्तोऽपि, तत्रान्त्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्तोऽत्रहादेशः प्रसज्येत । सत्यम् । नन्विदं लक्ष्यमस्ति प्रत्ययस्यान्तोदात्तो भवतीति, इदं पुनरस्ति प्रत्ययस्यादिहदातो भवतीति, योऽसौ लक्षणेनाद्युदात्तस्तत्रान्त्यतो आद्युदात्त आदेशो भविष्यति, स्यादेवं यत्राद्यन्तवदेकस्मिन्निति आस्त्रातिदेशः स्यात्, यदा त्वनेन कार्यमात्रमुदात्तत्वम् असत्येवादित्वे अन्तत्वे चातिदिश्यते तदौकारस्यैवादित्वव्यपदेशाभावात् कुतस्तदादेशस्याद्युदात्तत्वम्, ततश्च पर्यायेण त्वनियतदेशमाद्युदात्तत्वं स्यादिति षष्ठ्यदोषप्रसंगः, तत्र सूत्रकारेण तावत्साधकममादृत्वावहादेशः कृतः, तत्र वच्चा स्वरे दोषो न भवति तथा दर्शयति । ‘आद्युदात्तोऽघहादेशो निपात्यतइति’ । एकत्रुत्या सूत्रपाठे यदत्र यत्नेनाद्युदात्तोच्चारणं तदन्तोदात्तत्वबाधनार्थं विज्ञायते, अन्यत्र समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यतइति । इतश्च भाष्ये उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति वचनेन लभ्यते, अन्यथा परत्वात् पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे कृते अवहि अवहस्वर एव सतिशिष्टत्वात् स्यात्, उपदेशिवद्भावे तु पूर्वमवहि कृते परत्वात् समास इति सतिशिष्टत्वात् समासस्वर इव भवति । वदान्तादित्येव, गवे बवोः गवां बवि ॥

“इन्द्रे च” ॥ अत्र वदामीति विशेषणमिन्द्रशब्दो विशेष्यं तदाऽज्ञादौ इन्द्रशब्दइत्यर्थः स्यात्, ततश्च गवेन्द्रयज्ञ इत्यादौ न स्यात्, अनुत्तरपदत्वात्, यद्यप्यनुत्तरपदवद्वचं नास्ति तद्याप्यनुत्तरमासस्तद्विधानं, नह्यन्यत्र गोरनन्तर इन्द्रशब्दः संभवति, समासे च विधानमयोऽनुत्तरपदएव स्यात् अहः संसारकवत्, तस्मादविशेष्यम्, इन्द्रशब्दो

विशेषणम्, अचि परतः कस्मिन्निन्द्रे यः स्थितस्तस्मिन्निति, तदिदमुक्तम् ।
'इन्द्रशब्दस्येचीति' ॥

“पुनरप्यहं अचि नित्यम्” ॥ ननु यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य प्रक-
तिभावो विधेयः, न च पुनस्तस्य विकारः प्राप्तः, स्वरसन्धिषु तस्यासि-
द्धत्वादित्यत आह । ‘आश्रयात् पुनः सिद्ध इति’ । यद्विदं पुनस्तस्य
प्रकृतिभावं प्रति कार्यित्वेनाश्रयणमस्मादेव ज्ञापकात् स्वरसन्धिषु पुनः
सिद्ध इति कल्प्यतरत्यर्थः । ‘आदेशनिमित्तस्याचः परित्यहार्यमिति’ ।
कस्मिन्नादेशो विधीयते स एव प्रकृतिभावस्यापि निमित्तत्वेन परित्य-
हीतो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । ‘आनु उ अस्येति’ । उञ् निपा-
तस्तस्य पूर्वस्य सहैकादेशस्य यकिमितं न स अप्यहमादुसरो यश्च ततः यो
न स एकादेशस्य निमित्तमिति प्रकृतिभावाभावादेकादेशो भवत्येव,
असति पुनरज्यहणे प्रपञ्चोऽचि परतः प्रकृत्या भवतीत्युच्यमाने पूर्वस्य
सह यो विकारः प्राप्तस्तस्यापि प्रकृतिभावः स्यात्, पुनरज्यहणे तु न
भवति, तत्रैकादेशे कृते तस्यादिवद्वाचात्प्रपञ्चग्रहणेन ग्रहणादिको यणः
धीति यणादेशः प्रकृतिवद्वाचा भवति, मय उञ् यो वे ति पक्षे
विकारः । ‘नित्यग्रहणमनुवर्त्ततइति’ । पूर्वसूत्रे नित्यग्रहणमेतदर्थमेव
कृतं, तत्र त्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिः सिद्धः । ‘नित्यमेव प्रकृ-
तिभावो यथा स्यादिति’ । अयमेव प्रकृतिभावो नित्यं यथा स्याच्छा-
स्त्रान्तरेण कार्यान्तरसहितो मा भूदित्यर्थः ॥३॥

“आहोनुनासिकश्छन्दसि” ॥ ‘तेनेह न भवतीति’ । अनर्थक-
सौत्राकारस्य भवति, अथ चो अप इत्यादौ सप्तम्यैव तदर्थस्योक्तत्वा-
त्तदर्थवृत्तिराहनर्थको ऽनर्थान्तरवाचित्वात्, आतरदित्यत्र तु क्रियाविशे-
षणत्वादर्थवान्, कथं पुनरनर्थकस्य हित्वं, यावता

इषदर्थं क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।

इतमातं हितं विद्याद्व्याक्यस्मरणयोरहित् ॥

इत्युक्तम् । सत्यम् । वाक्यस्मरणयोरहित्दित्यत्रैव तात्पर्यम् ।

अन्यत्र सर्वत्र आहित्वेदित्यर्थः, एवं तावद्वाक्ये स्थितम् ॥

“इको ऽसर्वे शाकल्यस्य ह्रस्वस्य” ॥ किमर्थेऽस्वकारः, कस्ये-
त्येतदनुकृत्यते ऽनेन । ननु च ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव स्वरसंधिर्न भवि-
ष्यति, भवेद्वीघाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यादेव स्वरसंधिर्न स्यादिति ह्रस्वादी-
तु प्राप्नोति, ‘अहि ह्रस्वानां ह्रस्वो भवति प्रयोजनभावात् । अस्ति प्रयो-
जनं, स्वरसन्धिर्न भूदिति । इदं तर्हि प्रयोजनं प्रकृतिभावात्मात्रं ।
चित्राया स्यादिति, तनेवाचवादिषु कन्वसि प्रकृति भावमात्रं सिद्धं भवति ।
‘शाकल्यवद्वचं पूजार्थमिति’ । अथ चिकित्सायै कस्माच्च भवतीत्याह ।
‘आरम्भसामर्थ्यादेवेति’ । सर्वे ऽचि दीर्घविधानाद्व्यादेशस्यासर्वे
ह्रस्वविषयः, अस्यापि विधेः स एव विषयः, ततश्च विषयैव्यादेव
चिकित्से सिद्धे न तदर्थकमाचार्यपदस्य । ‘सिवित्यसमासयोरिति’ ।
नित्याधिकारविहितो ऽस्वपदविग्रहश्च समासो नित्यसमासः, एकापि
सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते, सिति परतो नित्यसमासे च विषयइति, शाक-
ल्यस्यायं विधिः शाकलः, कखादिभ्यो गोत्रइत्यण् । ‘अस्त्रिय इति’ ।
अतुरस्य प्राप्त इति अतोरण्, कन्वसि घञ् । ‘व्याकरणमिति’ । कुग-
तिमादय इति समासः, तत्र नित्यमित्यनुवर्तते । ‘कुमार्यर्थमिति’ ।
कुमार्ये इदं कुमार्यर्थम्, अस्वपदविग्रहोऽयं नित्यसमासः ॥

“अत्यक्तः” ॥ ‘सर्वार्थोत्तनिर्गद्यं च वचनमिति’ । होतृ-अण्यः
सद्वचस्य इत्यादौ, अन्यत्र पूर्वण्येव सिद्धत्वात् ॥

“अपुनतदुपस्थिते” ॥ अविर्वदस्तत्रभव आर्षस्ततोऽन्योनार्षः,
समुदायोद्वाक्यादवच्छिद्य पृथक्कृत्य स्वरूपे ऽवस्थाप्यते, कैः, पद-
कारैः, पदस्येयतापरिज्ञानाय अपुनतेन तुल्यं वर्ततेतदपुनतवत्, तत्र येन
साधर्म्येणापुनतवत्त्वं तदुच्यते । ‘अपुनकार्यमिति’ । तत्रापि पुनतवत्त्वेन
विहितस्य कार्यस्य प्रतिषेध इति दर्शयति । ‘प्रकृतिभावं न करोतीति’ ।
अन्यथा स्वरसन्धेरपि प्रतिषेधः स्यात्, तस्यापि पुनतकार्यत्वात् । उदाह-
रणेषु पुनतकार्यप्रतिषेधादेकादेशो भवन् पुनतमेवोपपद्यते भवति, स्वरसन्धि-

प्रकरणे प्रुतस्य सिद्धत्वात् । 'तत्र को दोष इति' । इकादेवेन निवर्त्य-
मानत्वात् प्रुतस्य अथवेन न भवितव्यमिति प्रुत इव निबिध्यतां किम-
र्थमिति देशान्तरमिति प्रश्नः । 'अग्नी इ इतीति' । यत्र प्रुताश्रयोपि
प्रकृतिभावः प्राप्नोति प्रवक्ष्याश्रयोपि, तत्र प्रुताश्रयस्य प्रतिषेधेऽपि प्रवक्ष्या-
श्रयस्य प्रकृतिभावस्य प्रतिषेधाभावात् प्रुतस्य अथवं सिद्धयति, प्रुतप्रति-
षेधे तु क्रियमाणेऽत्रापि अथवं न स्यात् ॥

"ई इ वाक्कर्मण्यस्य" ॥ सूत्रे ई चेति विभाजिकस्य निर्द्वैकः । 'अ-
थ परत इति' । उच्यते तद्वदर्थं वाक्स्वरितत्वाच्चित्तम् । 'अस्तु ही इ
इत्यस्य' इति । विभाजा दृष्टप्रतिषेधमि हेरिति प्रुतः, अस्तेर्लाटि तिच्,
'एवः' । 'तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थमिति' । तत्र पूर्वेषां प्रुतवद्भावस्य निवृ-
त्तिप्राप्तत्वात्, अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमिति, तत्र केन विदप्रोक्तत्वात् । 'इका-
दादन्यत्रापीति' । तथा च भाष्यम्, ईकारग्रहणेन नार्थ इत्यादि ॥

"दिव उत्" ॥ 'पदग्रहणमनुवर्त्तत इति' । अन्तग्रहणेनोप-
समस्तमपि केवलं पदग्रहणमेवानुवर्त्तते, ततश्चार्थात् षष्ठ्यन्तं जायते,
दिवशब्देन विशेषणान्तदन्तविधिः, ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति तु प्रात्य-
यविधिविषयं, अपदेशिवद्वाधात् केवलस्यापि भवितव्यं, अपदेशिवद्वाधो
ऽप्रातिपदिकेनेत्येतदपि प्रत्ययविधिविषयमेव । 'सानुबन्धकत्वादिति' ।
दीव्यतेर्धातोस्कारो ऽनुबन्धः, प्रातिपदिकस्य तु न कश्चिदनुबन्धः ।
'दिवः पदस्येति' । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । 'द्वुकाम इति' । दिवं
कामयते इति ङीलिकामिभताचरिभ्यो णः । 'विमलद्वुदिति' ।
विमला द्यौरऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'अलद्वुभ्यामिति' । अलशब्दउ-
पपदे दीव्यतेः क्लिप्, तत्र च्छोः शूडित्यूट् । अथ तपरकरणं किमर्थं,
यद्यपि अत उदिति तपरकरणेन ज्ञापितं भाष्यमानोप्युकारः सर्वेषां
शङ्कातीति, तथाप्यान्तर्येते ऽर्द्धमात्रकालस्य व्यञ्जनस्य मात्रिक इव
भविष्यतीत्यत आह । 'तपरकरणमिति' । यद्यप्यनेव दीर्घा न प्राप्नोति

सहस्रान्तरेषु तु प्राप्नोतीत्याह । 'दुभ्यां दुभिरिति' । अस्वस्वा-
काशो यथायत्रादिपरः, विमलदु, ऊठो ऽवकाशः दूत्वा दूतं, यत्र
तूभयोः प्रसंगस्तत्र परत्वादूट् प्राप्नोति तपरकरणादुत्त्वमेव भवति ।
यदि प्राप्तस्योठो निवृत्त्यर्थं तपरकरणादित्युच्यते एवं तर्हि च्छुः शूडनु-
नासिके चेत्यत्र कथं दुभ्यां दुभिरिति परेषु चोदिते यदुच्यति ऊठि
कृते दिव उदिति तपरकरणात्प्राक्कालो भविष्यतीति तद्विरुद्धमे-
तस्य दूठि कृते तस्यैवोठो मात्रकालो भविष्यतीत्ययमर्थः । नैव दोषः । ऊठि
कृतस्येतस्य पूर्वेषु चोदयत्येन सम्बन्धः, कथं दुभ्यां दुभिरिति, ऊठि
कृतमिति, दिव उदिति तपरकरणात् प्राक्कालो भविष्यतीत्येतावान्
परिहारयन्तः, तपरकरणात् तूष्णिश्रुतिरेव प्रयोजनं, तस्मादुत्त्वमेवात्र
कर्तव्यं न पुनरुदित्यर्थः ॥

“एतत्तदोः सु लोपोऽकारनञ्समासे इति” ॥ 'सुशब्द इति' ।
इतिनैतत्तदोरिति सुशब्दापेक्षया संबन्धस्तत्रावा वष्टीत्याचष्टे, यद्येवं सु-
त्वेतस्य सापेक्षत्वात्सोपशब्देन समाधो न प्राप्नोति, नैवायं समासः,
सु इति एयकपदं सुषां सुलुमिति सुप्तवष्टीकम् । 'कश्च तयोः
सुशब्द इति' । यदि यस्ताभ्यां विहितः सुः स तयोः संबन्धी भवति
तदा परमस ददाति परमैव ददातीत्यादौ न स्वादिति मन्यमानः
पृच्छति, इतरो विदिताभिप्रायः परिहरति । 'यस्तदर्थं न संबद्ध इति' ।
कर्णद्वारकश्च संबन्धः, यस्तदर्थमतमेकत्वमाचष्टइत्यर्थः । परमस ददाती-
त्यतदावपि उत्तरपदार्थवधानत्वात्तदर्थमतमेकत्वमाचष्टइति सिद्धौ
लोपः । प्रथमैकवचनस्यात्र सुशब्दस्य बहुवं न सप्तमीबहुवचनस्य,
'स्वशब्दसि' 'सो चि लोपे चेत्वाद्पूर्व'मित्यत्र ह्यस्यैव संबन्धः,
द्वयोः सामान्येन बहुवं तर्हि कस्याह भवति, एवं तर्हि विदुषस्तद-
बहुवं न सानुबन्धकस्येति प्रथमैकवचनस्यैव बहुवचनस्य शुभकार उच्य-
त्वात्तार्थं सानुबन्धः । 'इव इति' । तदोः सः साधनत्वयोरिति सकारः,
तदाकाशं, वत्सम् । 'एवम् इति' । 'अव्ययसर्वेनप्रथमकच् प्राक् टे'-
रित्यकच् । ननु रूपभेदात्साकच्कावेतत्तदप्येव न भवतस्तत्किमकारिति

प्रतिबोधेन, तत्राह । 'तन्मध्यपतित इति' । अस्याश्च परिभाषाया अस्तिच
अयमेव प्रतिबोधो लिङ्गम् । 'उत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति' । एतच्च नञ्-
सूत्रेण व्याख्यातम् । हलङ्गाब्ध इत्यस्यानन्तरमिदं न कृतं, संहि-
तायां यथा स्यादसंहितायां मा भूदिति ॥

"स्यश्चन्दसि बहुलम्" ॥ 'स्य इति' । यद्व्यस्य ग्रथमा-
नस्यानुरक्तं 'सुपां सुलुगिति' सुप्तवल्लीकम्, अनुकार्यानुकरणयो-
र्मैदस्याविवक्षितत्वादनुरूपसिरेष वा वृत्त्याः, उदाहरणे सत्त्वादिति पूर्ववत् ॥
"सोऽपि लोके चेत्त्वादपूर्वम्" ॥ स इति निर्देशः पूर्ववत् ॥
'सोऽपि लोके' इति 'सोऽपि' तु चन्दीधिकाशङ्क्यादस्यैव ग्रहणं अन्यत्वे ॥
"सुट् कात् पूर्वः" ॥ 'संस्कारेति' ॥ 'सुट्' इति 'सोऽपि' इति
इति वचनात् 'समस्सुटो' ति द्विसकारकत्वाद्वा निर्दिष्टत्वात् प्रथमोऽप्यस्य
रस्य सकारः, 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वे' ति पूर्वस्यानुनासिकः । इह
'संपर्षुपेभ्यः करोतौ भूषणे' 'किरतौ लवन' इत्यादौ ककारादावाग-
मिनि टित्त्वादेव सुट्कात्पूर्वो लभ्यते । इत्याच्चन्तोरपरपदे इत्यादौ
कात्पूर्वत्वासंभवादनुरूपयोग एवेत्यनर्थकं कात्पूर्वग्रहणम् । स्यादेतत् ।
संस्कारेत्याद्यावम्यासे संजाते साभ्यासस्य करोतित्याच्चात्पूर्वः सुट्
स्यात्, मा भूत्कात्पूर्वः कात्पूर्व एव यथा स्वादित्येकमर्थं कात्पूर्वग्रहण-
मिति । तत्र । अत्र हि लिटि द्विवचनं च प्राप्नोति; सुट् च, तत्र द्विवचन-
मकृते सुटि ह्रस्वस्य प्राप्नोति कृते तु स्वरह्रस्वस्य, सुटपि कृते द्विवचने क-
ह्रस्वस्य प्राप्नोति अकृते तु ह्रस्वस्येत्युभयोरनित्ययोः परत्वात् सुटि
कृते तस्य धातुवह्णिन ग्रहणात् सदैव तेन द्विवचने 'शर्षुष्याः अय' इति
इति खयः शेषे संवस्कारेति सिद्धं, न च साभ्यासस्याकृतः सुडिति
पुनः सुट्प्रसङ्गः, अस्मिन्नेव प्रयोगे लक्षणस्य प्रवृत्तत्वात् । ननु पूर्वं धातुः
साधनेन युज्यतइति दर्शने पूर्वं साधनवाचिनि लकारे तदाश्रये च
द्विवचने एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गे कृते पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गः सुट्
पश्चाद्वचन् कात्पूर्वः स्यात्, समस्करोदित्यादौ चान्तरङ्गत्वात् चरत्वा-
च्चाटि कृते तेन व्यवधानाच्चैव सुट् स्यात्, विकरन्तान्ताङ्गभक्तौ चरत्वा-

ममस्तमेव न व्यवदधात् करोति तु व्यवदधात्येव, इह च समस्कृत
संस्कृष्टा इति यत्र करोतिरेवाङ्गं तच्चाटः कृद्वादेन बहुधादट इव
पूर्वः सुट् स्यात्, अतो ऽडध्यासयोरपि कृतयोः कात् पूर्वः सुट्वा
स्यादिति कर्त्तव्यं कात्पूर्वग्रहणं, न कर्त्तव्यम् । 'अडध्यासव्याये-
पी' त्येतस्मादेव निर्वृशादेतत्सिद्धं, न च तत्र करिष्यामीति कात्पूर्व-
ग्रहणं, कृतेष्वस्मिन्सिद्धेः । तथाहि । क्रियमाणमप्येतत्कालावधार-
णाच्च वा स्यात् करोतिस्तस्यामवस्थायां सुड्भवति यस्यामवस्थायां भवन्
कात्पूर्वा भवतीति, करोत्यवधारणार्थं वा, तस्य करोतेः सुड् भवति यस्य
भवन् कात्पूर्वा भवतीति, तत्र पूर्वस्मिन् 'पठे यद्यप्यन्तरङ्गे अप्यङ्गि-
वचने बाधित्वा कात्पूर्वग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वं सुड्भवति पश्चात्तयोः कृतयो-
रिष्टं सिद्धति, द्वितीये तु प्रत्युताध्यासवर्तमानेर्निर्वृत्त्यर्थमेव कात्पूर्व-
ग्रहणं स्यात्, नहि तद्वृत्तेर्भवन् कात्पूर्वः कृतः स्यात् । स्यादेतत् । न
करोत्यवधारणार्थं कात्पूर्वग्रहणं, किं तर्ह्युपलब्ध विधिः, करोतेः सर्वत्र
सुड् भवति स तु प्रदेशान्तरे प्राक् कात् पूर्वः कर्त्तव्य इति, एवमपि
समस्कृत समस्कृष्टा इति सिद्धति, अटः प्राक् प्राप्नोन् कात्पूर्वा नीक-
तइति, समस्करोदित्यादौ त्वसिद्धिरेव, कथं, प्रदेशान्तरे प्राप्तस्य विधि-
रप्युक्त्य भवति, न चात्र सुट् प्राप्तो ऽटा व्यवधानादिति कथमप्युक्त्य
विधिर्भवेत्, कथं च संचस्कारेन्यादावपि द्विःप्रयोगे द्विवचने उच्चार-
णभेदाच्छब्दभेद इति द्वौ करोती, तत्र यः समो ऽनन्तरं न तस्य
ककारो यस्य च ककारो नासौ समो ऽनन्तर इति अप्राप्तत्वात् न
कात्पूर्वं विधीयेत्, स्थाने द्विवचने च स्थानिवद्भावादेक इव करोतिः, स
चाव्यवहित इति कात् पूर्वः प्राक् कात् पूर्वः कृत इति न कश्चिदुक्तः
तदेवं धातुः पूर्वं बाधनेन युज्यते ततश्च क्रियमाणेपि कात्पूर्वग्रहणे प्रिये
सिध्यती 'अडध्यासव्यायेपी' त्येतदेव कर्त्तव्यं, कात्पूर्वग्रहणं तु कृत्य-
मकर्तुमिति वार्तिककारस्य वचः । यदि तु संपूर्णैः करोताविति सुती-
यामिर्ह्येन समादिभिरपष्टस्य सुड् विधीयते तदा व्यवहितस्याप्युप-

सुष्टत्वात्, कात्पूर्वग्रहणेनाप्ययमर्थः शक्यते संपादयितुम्, कथं, समस्कारो-
दित्यादौ तावदन्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणमटो न भविष्यति, तस्य करोति
प्रत्ययनवयवत्वात्, करोतेस्तु भविष्यति, व्यवहितस्याप्युपसुष्टत्वात्,
समस्कृतेत्यादौ त्वष्टः पूर्वं प्राप्तः कात्पूर्वं चेज्यते, संवस्कारेत्यादौ च
स्थाने द्विर्बचने कात्पूर्वं प्राप्तः कात्पूर्वं करिष्यते, द्विःप्रयोगे तु द्वयो-
रपि करोत्योः प्राप्तः पूर्वस्मादेव करिष्यते, नहि तस्य क्तः कात्पूर्वः
क्तः स्यादिति सिद्धमिष्टम् । भाष्यकारस्तु मेने उभयं न कर्तव्यं पूर्वं धातु-
रपसर्गश्च युज्यते ततश्चानुत्पन्नश्च प्रत्यये संहरति स्थिते सुष्टि कृते
लकारस्ततस्तद्विबन्धनावहयात् ससुष्टुत्वेन भविष्यतः । ननु च लब्ध-
स्वरूपा क्रिया विशेषणमाकाङ्क्षति, तस्माभश्च साधनानन्तरमिति पूर्वं
धातुः साधनेन युज्यते, लब्धस्वरूपेति, कोऽर्थः, किंप्रतिपक्षस्वरूपोक्त-
विषयस्वरूपा, निष्पत्तिस्तावद्विशेषणसंबन्धेनोपयुज्यते, प्रतिपत्तिस्तु वि-
षयसंबन्धात्प्रागपि क्रियायाः संभवति, विशिष्टा च क्रिया साधनेन युज्य-
ते । तथाहि । तिष्ठतीति गतिनिवृत्तेः साधनसंबन्धः प्रतीयते, प्रतिष्ठत-
इति गतेः, बद्धतीति गमनस्य, आगच्छतीत्यागमनस्य, करोतीति व्यापा-
रमानस्य, संस्करोतीति भूषणस्य, विशिष्टा च क्रियोपसर्गसंबन्धे सत्येव
प्रतीयतइति द्योतकत्वेन वाचकत्वेन वा पूर्वमुपसर्गसंबन्धो ऽपेक्षणीयः,
अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा भवतेरकर्मकत्वाद्वाचे लकार उत्पन्न
वशादनुबन्धेन संबन्धे ऽनुभूयते कम्बलो देवदत्तेनेति कथं कर्मणि
लकारः स्यात्, अतः पूर्वं धातुपसर्गश्च युज्यते इत्येतदेव संप्रतिपक्षम् ।
एवं च पूर्वोक्तत्वासेन सिद्धमिष्टमिति नार्थः कात्पूर्वग्रहणेन, नाप्यहंभा-
सव्यवधेपीत्यनेन, यदि पूर्वं धातुपसर्गश्च युज्यते अज्येता प्रत्येता प्रत्या-
यक इत्यादौ पूर्वं धातुपसर्गयोरेकादेशे तस्य धातुं प्रत्यादिवत्त्वात्तत इव
प्रत्ययोत्पत्तावनिष्टं प्राप्नोति । नैव दोषः । नेन्द्रस्य वरस्येत्यत्र छावित-
मेतत् पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति पश्चात् स्वरसंधिरिति, प्रत्यय
इति वा निर्देशो ऽस्यार्थश्च ज्ञापकः । वृत्तिकारस्तु उभयं वक्तव्यमिति

मन्वमानः कात्पूर्वबह्वस्य तावत्प्रयोजनमाह । 'कात्पूर्वबह्वसि-
त्वादि' । किं पुनरभक्तत्वे प्रयोजनमत आह । 'तद्याहीति' 'संस्कृ-
तोऽहेति' । आशिषि लिङ्, आत्मनेपद 'मुखे' ति क्त्वं, सुट्, तयोः
कात्पूर्वः सुट्, तस्य करोतिभक्तत्वात् करोतिबह्वेन बह्वत्वात् कञ्ज-
संयोगादिता ज्ञायेतेति चतश्च संयोगादेरितौट् प्रवर्ज्येत । 'संस्कृ-
यतइति' । कर्मणि लट् 'रिङ् शयस्तिङ्' आत्रापि भक्तत्वे सुट् कञ्जः
संयोगादित्वा 'हुषोऽर्तिसंयोगाद्गो' रिति गुणः स्यात्, अतस्तौ मा
भूतामिति अभक्तः सुहेषितव्य इति भावः । निघातेऽपि तर्हि न
प्राप्नोति । समः पदस्य सुटा व्यवहितत्वात्सुटश्चापदत्वात् । 'मुखः
कञ्जमिति' । सुटो ऽभक्तत्वेनाङ्गस्य संयोगादित्वाभावात्प्रश्नः । तन्म-
ध्यपतितस्सद्वहणेन दृश्यतइति स्थाने द्विर्वचनपदे द्विःप्रयोगे च समुद्राय-
स्यैवाङ्गसंज्ञेत्युक्तं, ततश्च तदङ्गमध्यपतितः तदङ्गबह्वेन दृश्यते ।
नन्वेवमपि असंयोगादित्वं तदवस्थमत आह । 'संयोगोपधबह्वं
चेति' । अन्यथादयः पूर्वस्य वर्णस्योपधासंज्ञाविधानात् तन्मध्यपतित-
स्सद्वहणेन दृश्यतइत्येतदुक्तमभवति, यदि न संभक्तः सुट् टित्करणं
किमर्थमित्युक्त आह । 'टित्करवमिति' । सुस्तुस्वञ्जामित्युक्त्यामाने सुरे-
त्यादौ यः सुशब्दो यश्चोपसर्गस्तस्यापि बह्वं स्यात्, ततश्च सुपं परि-
च्छेदे परिसुरयतीत्यादावपि प्राप्नोति ॥

“अहभ्यासव्यायेपि” ॥ व्यायो व्यवधानम्, अविशब्दादव्य-
वधानेपि, असति तु तस्मिन् व्यायाय एव स्यात् । 'संचस्करिषेति' ।
अतो भारद्वाजस्येत्येतदप्यसुट् श्वेष्यतइति वचानादिहागमः । 'पूर्वं भा-
तुरित्यादि' । यद्यपि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यतइत्यत्रापि दर्शने सुत-
मेतदनारम्भणीयं तथापि स्वदर्शनत्वादुपपन्नत्वाच्चेदमेव दर्शनमुक्त-
स्तम् । अपर आह । किमर्थं पुनरिदमुच्यते इत्यस्यानन्तरं यावतीति वटि-
तव्यं, ततश्च पश्चादहभ्यासावित्येवमन्तरशोदाबन्ध इति । परिहृ-
ति । 'अभक्तश्चेति' । चस्तथैव । 'तत्रेति' । अभक्ते । 'स्तास्मिन्सु सती-

त्वादिति । ननु चास्मादेव वचनात्कृतयोरहभ्यासयोस्तदुवायेषि सुट्ट
 कात्पूर्वः क्रियतां, यस्तु संकृत्यस्यामवस्थायां सुट्ट प्राप्नोति स केन वार्येत,
 उच्यते । नाप्राप्ते तस्मिन्स्वारभासस्यानेन बाधः, अपरे त्वेतज्ज्वाद्यभ्या-
 द्वाव्यकारमतमेव ज्ञायेत मन्यन्ते, यत्पुनरुक्तमादुषप्रसंग इति, नैव
 दोषः । अतश्च संयोगादेरित्यत्र तावदुपदेव इति वर्तते, क प्रकृतम्,
 इकाच्च उपदेवे अनुदात्तादिति, ततः किम्, उपदेवे संयोगादेरिति सुट्ट
 कृते न भविष्यति, गुणोऽर्तिसंयोगादोरित्यत्रापि नित्यमित्यनुवर्तते, क
 प्रकृतं, नित्यं ह्यनुवर्तते, ततः किं, नित्यं यः संयोगाद्विस्तस्य गुणः ।
 सुट्ट कृते न भविष्यति ॥

“संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे” ॥ ‘संपूर्णस्य हविदभूषणेपीयूष-
 इति’ । एतच्च ‘संस्कृतं भवा’ इति निर्देशात्लभ्यते ॥

“समवाये च” ॥ उदाहरणेषु भावे निष्ठा, एवं समुदितमि-
 त्यत्रापि ॥

“उपात् प्रतिपन्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु” ॥ ‘सत् इत्यादि’ ।
 लब्धसत्ताकस्यार्थस्य पूर्वं ये गुणास्तेभ्योऽन्ये गुणा आधीयन्ते, येन तदुपा-
 न्तराधानं तत्पुनः किमर्थमित्याह । ‘आधिक्यायेति’ । आधिक्यं
 वृद्धिः । ‘वृद्धस्य वा तादवस्थायेति’ । तस्य वृद्धियुक्तावस्थायाः
 प्रच्युतिपरिहारायेत्यर्थः । समीहा चेष्टा । ‘अगम्यमानार्थस्येति’ । ‘अ-
 र्थप्रकरणादिना वाक्यस्येति’ । वाक्यैकदेशस्येत्यर्थः । ‘एधोदकस्येति’ ।
 जातिद्वन्द्वः, ‘हृषः प्रतिपन्न’ इति षष्ठी, ‘प्रतिपन्नप्रकृत्यनोपयोगेषु
 कृत्’ इत्यात्मनेपदम् । ‘उपस्कृतं भुङ्गति’ । क्रियाविशेषणम्, विहृतं
 भुङ्गतित्यर्थः । ‘उपस्कृतं जल्पतीति’ । साध्याहारं यथा तथा जल्पती-
 त्यर्थः । अथैवं कस्मान्न कृतं संप्रतिभ्यां करोतौ भूषणसमवाययोः, उपा-
 त्प्रतिपन्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु चेति । सूत्रकारं पृच्छ ॥

“किरतौ लवने” ॥ ‘किरतौ लवनविषय इति’ । अर्थद्वारकं किर-
 तेलवनविषयत्वं, लवनविषये विलेपे यः किरतिर्वर्तते तज्जैत्यर्थः । तदाह ।

‘विहित्य लुनन्तीत्यर्थे इति’ । साक्षात् विषये किरतेर्लवनमेवार्थः स्यात् ।

‘अमुलत्र वक्तव्य इति’ । आभीष्टयादेर्लुमूलर्यस्याभावात् ॥

“हिंसायां प्रतेश्व” ॥ ‘हिंसायां विषयइति’ । न स्वभिधेयायां विक्षेप एव स्वभिधेयस्तदेव दर्शयति । ‘तथेति’ । उदाहरणे नपुंसके भावे क्तः, ह्रस्वः कोपे, परिनिविध्य एव सुटः वत्त्वं न प्रतेः ॥

“अपाञ्चतुष्याच्छकुनिष्वालेखने” ॥ ‘तस्मिन्विषयइति’ । न स्वभिधेये, विक्षेप एव स्वभिधेयस्तदाह । ‘आलिख्य वित्तिपतीत्यर्थे इति’ । ‘हर्षजीविकेत्यादि’ । हर्षः प्रमोदः, जीविका प्राणपरिचाणापायः, कुलाय आश्रयः, किं पुनरुदाहरणवात्मनेपदं भवति न प्रत्युदाहरणे ऽत आह । ‘हर्षजीविकेत्यादि’ ॥

“कुस्तुम्बुरुणि जातिः” ॥ सूत्रे नपुंसकलिङ्गेन बहुवचनेन च निर्दृशात् फलजातावेव सुटा भवितव्यं न स्वाधिकातावित्याशङ्काह । ‘सूत्रनिर्देशइति’ । नपुंसकलिङ्गग्रहणं बहुवचनस्याप्युपलक्षणम् ॥

“अपरस्परः क्रियासातत्ये” । ‘अपरस्पर इति’ । अपरे च परे चेति द्वन्द्वः, निपातनादल्पाक्षरस्य परनिपातः । ‘सार्था गच्छन्तीति’ । सार्थ-भूता गच्छन्तीत्यर्थः । ‘सततमविच्छेदेनेति’ । न कदा चिदस्मिन् महापथे गमनं विच्छिद्यतइत्यर्थः । अयं चार्यः, सुटा व्योत्यते । ‘किमिदमिति’ । अस्मादेव निपातनान् मलोप इत्युच्यमाने सततमिति न सिद्ध्यति, सूत्रे व्यञ्जितोच्चारणादिति प्रश्नः । ‘कथमिति’ मलोपस्य लक्षणं न दृश्यते । अथ सातत्यइत्येतदेव निपातनं सामान्येन ततश्च परतः समो मकारस्य लोपो भवतीत्यस्वार्थस्य ज्ञापकं कल्प्यते, सन्ततमिति न सिद्ध्येत् बाधकत्वाविपातनानामिति मन्यमानस्य प्रश्नः । ‘समस्तते विकल्पेनेति’ । अयमभिप्रायः । सातत्यशब्दं पूर्वाचार्यलक्षणसिद्धमुच्चारयता पूर्वाचार्यलक्षणमाश्रितमतस्तेन समो मकारस्य लोपो विधीयतइति, एवं च कृत्वावश्यप्रभृतीनामपि कृत्यादिषु मकारलोपः

सिद्धी भवति, तदेव पूर्वाचार्यलक्षणं यदस्ति । 'तुम्येदित्यादि' । अन्त्य-
मिति शेषः । कृत्यप्रत्ययान्ते परतो ऽवश्यंशब्दस्यान्त्यं तुम्येत्, लोपमस्य
कुर्यादित्यर्थः, 'शे मुचादीना' मिति नुम् । अत्रस्यकार्यमित्युदाहरणम्, तु-
मिति वृत्तभङ्गभयात्पट्टी न कृता, तुम्प्रत्ययान्तस्यान्त्यं तुम्येत् काममनसोः
शब्दयोः परतः, कर्तुं कामोऽस्य कर्तुंकामः, कर्तुं मनोस्य कर्तुंमनाः,
तुमप्यचोपसंख्यायते, अक्रियोपपदत्वादित्याहुः । संशब्दस्यान्त्यं तुम्येत्,
क विक्त्येन, हिततयोः शब्दयोः परतः, अहितं, संहितं, सततं,
संततं, इतिसमासः, मांसशब्दस्याप्यन्त्यं तुम्येत्, क, पचि, पचतिधातो,
किंकिशिष्टे युट्पञ्चोः, युटि अत्रि च परतो यः पचिस्तस्मिन्नित्यर्थः,
मास्यचनं मास्याकः, कर्मणि षष्ठाः समासः, संहितायां समासे चैव
प्रलोप इत्याहुः । अथ संततशब्दात् अयं भवति वा न वा सान्तत्व-
मिति, नेत्याहुः ॥

“गोष्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु” ॥ 'गावः पद्यतेस्मिन्निति' ।
पुंसि संज्ञायामि-न्यधिकरणे घः, कर्त्तरि षष्ठा समासः । 'अगेऽपदान्य-
रण्यानीति' । ननु च सूत्रे गोष्यदशब्द उपात्तस्तत् किमिदमित्यत आह ।
'असेवितइत्यादि' । क्रियते चेदमसेवितयद्वयम्, न च तत्र गोष्यदशब्दः
संभवति, तस्मादसेविते गोष्यदशब्दार्थनिपातनं विज्ञायते । 'नार्थ एते-
नेति' । असेवितयद्वयेन । कथं तेन विना सिद्धिस्तत्राह । 'गोष्यदप्रतिषे-
धादिति' । 'सत्यमिति' । गोष्यदप्रतिषेधादिति यदुक्तं तत् सत्यं मन्यते न
तु नार्थ एतेनेति, तद् यदि सत्यं किमर्थं तद्व्यसेवितयद्वयमित्याह । 'यत्र
त्विति' । नञ्समासेहि तत्पुरुषः स्वभावादुत्तरपदार्थसदृशमर्थमाचष्टे
अत्रात्मणवत्, ततश्च न गोष्यदमगोष्यदमिति नञ्समासे कृते यत्र
सेवितस्य सेवनस्य प्रसङ्गोस्ति तत्रैवागोष्यदमिति स्यात्, स एव गोष्यदस्य
देशस्य सदृशः, यत्र त्वत्यन्तासंभव एव सेवितस्य तत्र न स्यात्, असे-
वितयद्वयसामर्थ्यात् बहुव्रीहिराश्रीयते, स चात्यन्ताभावेऽपि भवति, तेन
येषु गवामत्यन्तासंभवस्तान्यरण्यान्यसेवितशब्देनोच्यन्ते, ततश्च तत्रा-
प्यगोष्यादसिति भवति, अत्यन्तासंभवं स्पष्टयति । 'यानि हि महा-

न्यरण्यानीति' । तच्च के विदाहुः । यत्र महामत्यन्तासंभवस्तत्रैव-
गोप्यदशब्दः प्रबोक्तव्यो न त्वसंभव इति । अन्ये त्वविशेषोक्तवन्ति । न
चैवमसेवितयहृत्त्वस्य वैयर्थ्यम्, असति ह्यस्मिन्ननत्यन्तासंभवे न स्यात् ।
'गोप्यदपूरमिति' । 'वर्षप्रमाणकलोपश्चास्यान्यतरस्या' मिति वामुक् ।
ननु च गोप्यदमिति षष्ठीसमासो ऽयं तस्य गोः संबन्धि पदमर्थः, न तु
प्रमाणं, तच्चाह । 'नात्र गोप्यदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयतरिति' ।
तथा च गोप्यदपूरं दृष्टो देव इति, असत्यपि गोप्यदपूरणे प्रयुज्यते,
यथा चेलक्रोपं दृष्टो देव इत्यसत्यपि चेलक्रोपे ॥

“आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” ॥ ‘आत्मयापनायेति’ । प्राणधारण-
मात्मयापनन्तरं यत्स्थानं सा प्रतिष्ठा । ‘आस्पदमिति’ । आहू-
वात्यदेः पूर्ववदधिकरणे घः, लोकाश्रयत्वादस्मादेव निपातनाद्वा नपुं-
सकलिङ्गता, आपदमित्यध्ययीभावसमासः ॥

“आश्चर्यमनित्ये” ॥ यद्वाश्चर्यमनित्ये निपात्यते, घटादाविति-
प्रसङ्ग इत्यत आह । ‘अनित्यतयेत्यादि’ । लोके यदनुचितमदृष्टपूर्वमुपल-
भ्यते तदचित्यतया व्याप्तं कादाचित्कत्वमतो ऽनित्यता विषयभूता
भवति, तथा विषयभूतयावुतत्वं विस्मयहेतुत्वमुपलक्ष्यते, उदाहरणे
'अनवकृप्यमर्षयोरकिंवृत्तेपी' त्यनवकृप्तावसंभावनायां लिङ्, इत्यस्य
मन्दकर्णस्य चाविशिष्टे कालादौ भोजनमध्ययनं चादृष्टपूर्वं दृश्यमा-
नमदुतं भवतीति । ‘आश्चर्यमिति’ । ‘चरेराहि चागुरा’ विति यत् ।
आश्चर्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥

“वर्चस्के ऽवस्करः” ॥ कुत्सितं वर्चं वर्चस्कं, कुत्सित इति कन्,
'सोपदादाविति' सत्वम् । कना निर्द्वेषो दीप्तौ मा भूदिति ।
दीप्तावपि हि वर्चःशब्दो वर्तते । 'अवमलमिति' । भावहेतु
यस्मान्न काटादिना ऽपह्नव्यं काकादिभ्यो विकार्यते तदवमलम् ।
'अवकीर्यतरिति' । भूमाववक्षिप्यतरित्यर्थः । 'तत्संबन्धाद् देशो-

पीति' । यत्र भाषाणानि परिमृज्यन्ते देहे स देशः, तथा च याज्ञ-
वल्क्यः । 'संमार्जितावस्करया व्यये चामुक्तहस्तये'ति । अपर आह ।
पुरीषं वर्चस्कं तद्वेशश्चेति । 'अवकर इति' । ब्रह्मचारिणः स्त्रियां रेतः-
सेवोवकरः, यतो ऽवकीर्णी भवति ॥

“अपस्करो रथाङ्गम्” ॥ अत्र सूत्रे तृतीय उपपन्नः पूर्वत्र षष्ठः ॥

“विष्किरः शुकुनिर्विकरो वा” ॥ ‘विष्किरो वेत्यादि’ । शुकु-
नावभिधेये विष्किर इति वा सुगिनपात्यतइत्येतावतैव सुट्टविकल्पः
सिद्ध इत्यर्थः । ‘विकिरयद्वयमित्यादि’ । असति तस्मिन् कप्रत्ययान्तस्य
विकिरशब्दस्य शुकुनौ विकल्पार्थमेवेदं वचनं स्यादिति विकिरशब्द-
स्थान्यत्र प्रयोगो न निवर्तितः स्यादिति, पुनर्विकिरयद्वये तु सति भवति,
यथा तु भाष्यं तथा विष्किरः शुकुनौ वेत्येतावत् सूत्रम् ॥

“ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे” ॥ ‘सुहागमो भवतीति’ । सू-
कात्पूर्वग्रहणादभक्तः सुडित्युक्तम्, इह तु कात्पूर्वत्वं न संभवति, आग-
मलिङ्गं च टित्त्वमस्तीत्यागम एव सुडुक्त इति भावः, स च भवन्नुभ-
यनिर्द्वये षण्वमीनिर्द्वये बलीयानिति चन्द्रशब्दस्यैव भवति । ‘सूर्यान्द्र-
मसाविति’ । द्वन्द्वः । ‘देवताद्वन्द्वे चे’त्यनङ् ‘उत्तरपदमित्यादि’ ।
स्वनिकायप्रसिद्धिरेवेषा ॥

“प्रतिष्कशश्च कशेः” ॥ ‘अत्र यत्रपीत्यादि’ । ‘कशेरिति’ ।
यद्वातोहपादानं तस्य नान्यत्प्रयोजनमिति भावः ॥

“मस्कखहरिश्चन्द्रावृषी” ॥ हरिश्चन्द्रो राजर्षिः । ‘मस्कखो
देश इति’ । कखं पापं तत्प्रगतं यस्मात्स एवमुच्यते, हरिः चन्द्रो यस्य
मुग्धस्य स हरिचन्द्रः ॥

“मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः” ॥ ‘परिव्राजके स्थितिर-
पीति’ । मत्वर्याभावादिनिराप्तो ऽतः सोऽपि निपात्यते, नहि परिव्रा-

१ पुस्तकद्वयेष्वेवमेव पाठः, याज्ञवल्क्यस्मृतौ तु ‘संयतोपस्करा दवा वृष्टा क-
यपराङ्मुखी’ति पाठ उपलभ्यते, मनुस्मृतावपि ‘सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तह-
स्तये’ति पाठः ।

अको मकरेण तद्वान्, मस्करेण तु वेणुना तद्वान् भवति, दण्डधारकात्, ततः किं, मस्करशब्दादिना सिद्धम् । एवमपि सयोगे मत्वर्थोयविधानान्मस्करसंयुक्त एव मस्करीत्युच्येत, माभूदेवं परिव्राजकमात्रवचनो यथा स्यादिति निर्नेपात्यते, व्युत्पत्तेरदर्शनाद्वा नात्र स्पष्टं निपात्यं तद्वर्णयति । 'के चिदिति' । 'माकरणशील इति' । प्रतिषेधशील इत्यर्थः । 'कर्मापवादित्वादिति' । कर्मशब्देनेह काम्यकर्माणि विवक्षितानि न नित्यनैमित्तिकानि, तानि हि मुमुक्षोरपि कर्तव्यानि । यथाहुः ।

मोक्षार्थो न प्रवर्तते ततः काम्यनिषिद्धयोः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यान्मत्यवायनिवृत्तये ॥

इति । तानि कर्माण्यपत्रादितुं प्रतिषेद्धं शीलमस्य स कर्मापवादी । परमहंसास्तु कर्ममात्रमपवदन्ति । 'मा कुर्वतेति' । न कर्तव्यानीत्यर्थः । कर्मणि लुङ् ॥

"कास्तीराजस्तुन्दे नगरे" ॥ के चिन्नगरे इति प्रथमाद्विवचना-न्तमाहुः । वृत्तौ तु सप्तम्यन्तं व्याख्यातम् । 'कातीरमिति' । इषदर्थे वेति काभावः ॥

"कारस्करो वृत्तः" ॥ 'पारस्करप्रभृतिष्वेवेति' । नेदं सूत्रमधी-यतइत्यर्थः ॥

"पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्" ॥ कृतिशब्दा एते यथाक्रमं चि-द्व्याख्याः, पारङ्करोतीति पारस्करः । कृजो हेत्विन्यादिना टः । रथं या-तीति रथण्या । आतिनुषसर्गे कः, वत्समप्यत्र निपात्यते । अन्ये तु सका-रमेव पठन्ति । किं करोतीति करोतिर्हुः, किमोन्यलोपः, सुट्, किष्कुः । किमपि धत्ते किष्किन्धा । पूर्ववत्कः, किमो द्विवचनं पूर्वस्य मलोपः, सुट्, उभयत्राप्यत्र वत्समपि निपात्यते । तत्करोतीति तत्स्करः । अत्र हि तच्छ-ब्देन चोरकर्म प्रसिद्धं निन्द्यं परामृश्यते । 'प्राप्तुम्यताविति' । तुष तुम्य द्विसार्थौ, इत्येतस्मिन्धातौ परतः प्रशब्दात्परः रुङ् भवति धात्वर्थस्य

वेदोः कर्ता भवति, प्रस्तुम्यतीति यत्र तिबन्ते^१ सुटं, स्वशब्देन धातुवृत्त्या-
त्तदादावपि भवति प्रस्तुम्यतो गावौ प्रस्तुम्यन्ति गाव इति । 'चित्तिचि-
त्तयोरिति' । चित्ती संज्ञाने, क्तिन्, नपुंसके भावे क्तः ॥

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपो निश्चयसंयोगात्प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥

“अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” ॥ ‘एकवर्जमिति’ । एकं वर्जयित्वे-
त्यर्थः । द्वितीयायां चेति णमुल् । तत्र हि परीप्सायामिति प्रायिकम्,
अत्र यदि पदमिति ज्ञातावेकवचनं स्मृतदेकवर्जमित्येकशब्देनापि प्रत्या-
सत्या पदमेवाच्येत, ततश्चायमर्थो भवति, वाक्ये पदान्यनुदात्तानि
भवन्ति एकं पदं वर्जयित्वेति, अनुदात्तशब्दस्वेदानीं लौकिकः, लोके
ह्यहामनुदात्तादिगुणयोगे इत्यपि तदनुरक्तत्वात्तदुर्मा इत्यत इति चक-
लसमुदायरूपं पदमेवानुदात्तमिति सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति ।
अत्र पक्षे किमेकं वर्जनीयमिति नियमकारणाभावात्सर्वेषामेव पदानां
पर्यायेण वर्जनात्स्वरनियमो न स्यात् तस्मात्पदमिति व्यक्तिनिर्देशः,
विवक्षितं चैकत्वम् । अनुदात्तशब्दश्च नीचैरनुदात्त इत्यञ्जविशेषे पारि-
भाषिक इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम्, एकशब्देनापि सविधानादजेवोच्यते,
कथं तस्यञ्जलसमुदायरूपस्य पदस्याज्मात्रवाचिनानुदात्तशब्देन सामाना-
धिकरण्यमवयवावयविनोरभेदोपचारात्, अर्शश्चाद्यच्प्रत्ययान्तत्वाद्गु-
दात्ताच्कं पदमेवानुदात्तं, यद्वैवमनुदात्तशब्देनापि पदमेव प्राधान्येनोच्यते
अञ् गुणभावेनेति पुनरप्येकशब्दस्य संख्येयापेक्षायां प्रधानभूतपदमेव
संख्येयं प्राप्नोति । उच्यते । पदमित्येकत्वं विवक्षितमित्युक्तं, तत्रैकं पदमनु-
दात्ताच्कं भवत्येकं पदं वर्जयित्वेति नायमर्थः सम्भवतीति सामर्थ्याद्गु-
भूतोऽप्यजेवैकशब्देनोच्यते । यद्वा पदशब्दोऽपि लक्षणया तस्यैव
वर्तते, तत्राचां पदस्यत्वाव्यभिचारादेकत्वविबक्षार्थमेव पदग्रहणं, सर्वेषां
त्वयमर्थो विवक्षितः, एकस्मिन्पदे वर्तमाना अचोनुदात्ता भवन्ति
एकमचं वर्जयित्वेति । एवं स्थिते यदीदं स्वतन्त्रं लक्षणं स्यात्तदा

नियमो वा स्यादेकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तमेव भवतीति,
विधीया, तच्चाद्यो पक्षे येषामथां लङ्घनान्तरेणोदात्तः स्वरितो वा विधी-
यते तच्चानियमप्रसङ्गाभावात्तद्व्यतिरिक्तविषयमेवेदं भवति । अस्ति हि
तच्चानियमप्रसङ्गः, अस्वरस्याथ उच्चारणासम्भवात् । 'इकवर्जमिति' ।
यस्ययस्योदात्तस्वरितविधानं सख वर्ज्य इत्यर्था भवति, ततश्चत्वार
इत्यादावागमादीनां पृथक् स्वरप्रसङ्गः, आमलकीज इत्यत्र ङीष्ः प्रत्य-
याद्युदात्तत्वं 'गतिकारकोपपदात्कादि'ति जशब्दस्योदात्तत्वं 'दीर्घकाश-
तुबधाष्टवटञ्ज' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्, अन्त्यात्पूर्वं बहुच इति लकारा-
कारस्योदात्तत्वमिति युगपदुदात्तचतुष्टयप्रसङ्गः । ननु च नाप्राप्ते इत्स्वर-
चारभ्यमाणेन दीर्घकाशेत्याद्युदात्तत्वेनापोदितत्वादेव इत्स्वरो न भवि-
ष्यति, तथाद्युदात्तत्वं कुटीज इत्यादौ सावकाशमुपसरज इत्यादौ साव-
काशे 'नान्त्यात्पूर्वं बहुच' इत्यनेन परत्वाद् बाधित्यत इति कथमुदात्तचतु-
ष्टयप्रसङ्गः । उच्यते । विरोधे समानफलत्वे बाधबाधकभावः, विप्रति-
षेधोपि विरोध इव, तच्चोभयं स्वरेषु नास्तीति इत्स्वप्रयत्ययसंज्ञाना-
मिह समावेशप्रसङ्गः, सत्यपि विप्रतिषेधे ङीष् उदात्तत्वे कृते वरत्वाद्-
न्त्यात्पूर्वं बहुच इत्येतस्मिन्मृत्तेपि पूर्वकृतस्य ङीष् उदात्तस्यानिवृत्तेर-
निष्टमेव । यदि च यस्ययस्योदात्तस्वरितविधानं तंतं वर्जयित्वा परि-
शिष्टमनुदात्तमेवेत्यर्थः स्यात्पदमेकवर्जमिति द्वयमपि व्यर्थं स्यात्,
सामान्येनाद्योनुदात्ता इत्येवास्तु, प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिविषये तैर्बाधितत्वा-
देवानुदात्तत्वं न भविष्यति, तस्मात्पदमेकवर्जमिति वचनाधायं स्वतन्त्रो
नियमः । अथ विधिस्तदा येषामथां लङ्घनान्तरेणोदात्तः स्वरितो वा
न विधीयते तेव्यनुदात्तस्य पक्षे प्राप्तत्वाद्धिभिरनुपपन्न इति लङ्घ-
नान्तरेण येषामुदात्तः स्वरितो वा विहितस्तएकस्मिन्यदे वर्तमानो
अनुदात्ता भवन्त्येकमचं वर्जयित्वेत्यर्थः स्यात्, क एको वर्ज्य इति न
ज्ञायेत, अद्यापि परित्यादिभिर्यवस्था इवमपि सतिशिष्टेनापि क-
वञ्ज न स्यात्, कथमौपगवत्वमित्यत्र हे प्रत्ययाद्युदात्तत्वे, तत्रैकस्या-
नुदात्तत्वं विधीयमानं कस्य भवतु उदात्तस्वरितव्यतिरिक्तानां चाद्यम् ।

नियमप्रसङ्गश्चावतिष्ठेत्, तदेवं स्वतन्त्रेऽस्मिन् विधौ नियमे वा नेष्टुं सि-
 द्ध्यति । अथाधिकारः स्यात्तदा कर्षोत्पत्तौ घञोन्त इत्यत्रास्योपस्थाने स-
 त्ययमर्थो भवति कर्षशब्दस्याकारवत्तो ऽन्त उदात्तो भवति तमेकं वर्जयित्वा
 तस्मिन्पक्षे वर्त्तमानाः परिशिष्टाश्चोनुदात्ता भवन्तीति, एवमन्यत्रापि,
 यत्रयत्रोपस्थानं तत्रतत्र सूत्रविहितं स्वरं वर्जयित्वा परिशिष्टस्यानुदा-
 त्तविधानम् । एकवृहदपि तत्र विधीयमानस्य स्वरस्योपलव्यार्थं, तेन
 'तवै चान्तस्व युगपत्' 'उभे वनस्यत्यादिषु युगपदि' त्यादौ द्वयोरपि
 वर्जनं भवति । इन्द्रावृहस्पती इत्यत्र वृहस्पतिशब्दे वनस्यत्यादित्याद्
 युदात्ते इन्द्रशब्देन द्वन्द्वे 'देवताद्वन्द्वे चे'ति द्वयोरपि प्रकृतिस्वरत्वमिति
 त्रयाणां वर्जनं भवतीत्येवं बाधित्वे स्वरं न कश्चिद्बोधः । 'आद्युदा-
 त्तश्च' 'समानोदरे शयित यो योदात्तः' 'कस्मिदधिपसङ्गस्यस्याम-
 नहुदात्त' इत्यादिषु प्रदेशान्तरवर्तिषु स्वरविधिष्वस्यानुपस्थानात्तेषु
 परिशिष्टस्यानुदात्तत्वं न स्यात्, एकवर्जमिति च व्यर्थं स्यात्, कथ-
 मनुदात्तं पदमित्येवाधिकारोऽस्तु, न चैवं तत्तत्सूत्रविहितस्यापि स्वर-
 स्यानुदात्तप्रसङ्गः, तद्विधानसामर्थ्यात्, तदेवं पदान्तरसम्भवात्परिभाषेय-
 मिति निश्चित्याह । 'परिभाषेयमिति' । लिङ्गवती चेयं, स्वरविधिश्च
 लिङ्गमित्याह । 'स्वरविधिविषयेति' । 'यत्रान्य इति' । अनुदात्तापेक्षम-
 न्यत्वम् । 'उदात्तः स्वरितो वेति' । अनुदात्तस्यानुदात्तवर्जनं व्यर्थमिति
 तद्विरोधाद् उदात्तः स्वरितो वा परिसंख्येयः, तद्विधावेवास्योपस्थान-
 मिति भावः । उपस्थितमित्यनेन स्वरविधिभिरस्यैकवाक्यत्वता दर्शिता ।
 'कः पुनरिति' । वर्ज्यविशेषस्य सूत्रे ऽनिर्देशात्प्रश्नः । 'यस्य स्वरो विधी-
 यतइति' । यत्रेदमुपतिष्ठते तत्र यः स्वरो विधीयते स उच्यते । 'असा-
 विति' । यदि ह्यसावपि न वर्ज्येत तस्य तत्स्वरविधानमनर्थकं स्यात् ।
 'धातुस्वरं श्नास्वरो बाधतइति' । सति शिष्टेन व्यवस्थाया वक्ष्यमा-
 न्त्वात् । 'श्नास्वरं तत्स्वर इति' । बाधतइत्यनुबङ्गः । अत्रापि हेतुर्वह्यते
 विकरवत्स्वरस्तु सति शिष्टोपीत्यत्र । 'तत्स्वरमाम्स्वर इति' । पूर्ववद्-
 नुबङ्गः । सति शिष्टत्वं हेतुः । 'आनमस्येत्यादि' । उपलक्ष्यमेतत् ।

अनेन हि तत्तत्संज्ञाभिनिर्दिष्टानां बहूनामुदात्तस्वरितानां समावेशनिवृ-
त्तिः प्रयोजनमस्येत्युच्यते । न चैतावदेव प्रयोजनं, येषामपि केनापि स्वरित
उदात्तो वा न विधीयते, यथा ऽनेकास्तु प्रत्ययेषु धातुषु वा ऽऽद्यन्तव्य-
तिरिक्तानामेषां तेषामप्यनुदात्तनियमस्यैतदधीनत्वात् । 'वत्वार इति' ।
वत्तेरिति वत्तुश्च आद्युदात्तः । 'अनद्वाह इति' । 'अनसि वहेः क्विप्
उत्थानस' इति क्विप्, यज्ञादिस्वात् संपसारणम्, अनःशब्दोऽनुप्रत्ययान्त
आद्युदात्तः, गतिकारकोपपदात्कृदिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरन्त उ-
दात्तः । 'अस्थनीति' । असिसञ्ज्ञिभ्यां क्यिनित्याद्युदात्तो ऽस्थिशब्दः,
दधिशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः, नविति नपुंसकाख्या ।
यस्यासौ स्वरो विधीयते स वर्ज्यते इत्युक्तं सर्वेषां चागमादीनां स्वरो विधी-
यतइत्यविशेषेण वर्जनप्रसङ्ग इत्यत आह । 'परनिन्यान्तरङ्गापवादैरिति' ।
स तस्मिन्योगे सर्वेषामेव तेषां स्वकस्वरवर्ज्यमन्यमनुदात्तं चिकीर्षतां परस्व-
रविरोध उपजायते, परत्वादिभिर्युक्तैव व्यवस्था । 'सतिशिष्टेन चेति' ।
व्यवस्थेन्यपेक्षते । इतदेव विवृणोति । 'यो हीति' । सामान्येनोक्तमुदा-
त्तरवनिष्ठं करोति । 'तथाहीति' । इतच्च सतिशिष्टस्य बाधकत्वं
न्यायतस्सिद्धम्, कथमुदात्तस्वरितविधिभिरैकवाक्यतापक्षयाऽनया शेषनि-
घातः क्रियतइत्युक्तम्, ततः किमुत्सर्गस्यापवादस्य वा या चरमा प्रवृ-
त्तिस्तस्यामिदमुपतिष्ठते, एवं च तस्यैव लक्षणस्य या चरमा प्रवृत्तिस्त-
त्रास्या उपस्थाने पूर्वा प्रवृत्तिर्बाध्यते, तद्वयौपगवत्वमिति, अत्र ह्याद्युदा-
त्तश्चेत्यस्य प्रतिप्रत्ययमावृत्तौ त्वप्रत्यये यदा प्रवर्तते तदा ऽनया नि-
घातः क्रियते, यदि सतिशिष्टस्वरो बाधको विकरणस्वरोपि लसार्वधा-
तुकस्वरस्य बाधकः प्राप्नोति, तत्राह । 'विकरणस्वरस्त्विति' । एवं
मन्यते । यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति तज्जग-
दकमुक्तप्यार्षस्य, अन्यथा यद्यपि लावस्यायां तासिर्विधीयते तथापि
लकारमात्रापेक्षत्वादन्यरङ्गेषु च लादेशेषु कृतेषु पश्चात्तासिरिति तत्स्वरस्य
सतिशिष्टत्वाच्छेषनिघातेनैव सिद्धेरनर्थकं तस्यादिति । 'विभक्तिस्वरा-
दिति' । सतिशिष्टत्वाद्बिभक्तिस्वरे प्राप्ते वचनम् । 'नञ्स्वरेणेति' ।

तस्युक्ते तु स्यार्थेति प्रकृतिभावविहितेन । 'विभक्तिनिमित्तस्वरदिति' ।
 विभक्तिनिमित्तं यस्य तस्य यः स्वरस्तस्मादित्यर्थः । 'वाक्ये हीत्या-
 दि' । देवदत्तशब्द आसन्वितस्वरश्चाद्युदात्तः, गामित्याद्युदात्तः, नमोऽङोः
 प्रत्ययस्वरः, औतोम्भसोरित्यात्वमेकादेश इकादेश उदात्तेनोदात्तः,
 निपाता आद्युदात्ता, उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तस्ये वर्जितस्यादमेः
 किञ्चित्पदेनान्तोदात्तत्वं, किञ्चित् प्रातिपदिकस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा ।
 आह उपसर्गस्वरश्चाद्युदात्तः । अजेलाट्, तिङ्गुतिङ् इति निघातः,
 शुक्लशब्दः प्रातिपदिकस्वरश्चान्तोदात्तः, टापा विभक्त्या चैकादेश उदा-
 त्तोदात्तः, तदेवं पदग्रहणादुक्त्ये पृथगेव स्वरः भवति । ननु च
 यदि वाक्येऽपि शेषनिघातः स्यात्, ततश्च सतिश्चित्स्वरत्वादीनां
 व्यवस्थापकानां तत्रासंभवात्क एको वर्जनीय इति न ज्ञायेत । सत्यं,
 विशेषायहृणात्यर्थायेव वर्जनं भविष्यति । यदि तर्हि पदग्रहणं क्रियते
 एवं सति यावत्पदसंज्ञा न भवति तावच्छेषनिघातेन न भवितव्यं, ततश्च
 कुवत्या विकारः कौवलमित्यत्रानुदात्तादेशेत्यञ् न प्राप्नोति, यतः
 कुवत्तशब्दोऽयं शामादित्वेनाद्युदात्तः, गौरादित्यान्हीवि विहिते ऽपि
 पदव्यपदेशाभावादाद्युदात्तत्वं न परित्यजतीत्यत आह । 'परिमाणाच्च
 चेति' । पदमत्र गौलमभिप्रेतं यस्य पदसंज्ञा भविष्यति न मुख्यं, पदा-
 धिकारे पुनः पदग्रहणात् । किं चोदात्तस्वरितविधिभिरेकीभूय शेषनि-
 घातः क्रियत इत्युक्तं तस्यां च दशायां युष्मदस्मदोऽङ्सि, इयि चैत्यादावेव
 वदत्वं निश्चयं भवति न पुनर्धातोरित्यादिषु धात्वाद्युपदेशानन्तरं
 प्रवर्तमानेषु, अतश्च तैरेकीभूतस्य पदशब्दस्य तदैकदेशे ऽपि भविष्यति
 वृत्तिः । यद्येवं यत्रयत्रास्योपस्थानं तत्रतत्र सर्वं पदं ततोऽपि चान्यत्र न्यूनं
 न कार्यत्वेन संनिहितमिति तत्रैवास्तु परिशिष्टमनुदात्तं भविष्यति नार्हं
 वाक्यनिवृत्त्यर्थेन पदग्रहणेन । उच्यते । असति पदग्रहणे धातोरन्त उदा-
 त्तो भवति परिशिष्टमनुदात्तमित्युक्ते धातोरेव यत्परिशिष्टं तदनुदात्त-
 मिति गम्येत, एवमाद्युदात्तश्चेत्यादौ, ततश्च धातुप्रत्यययोः पृथक्पृथक्
 स्यादेव, अत एवपदे भविष्यतां सर्वकामेवानुदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थः

पदबह्वचम् । 'पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोतीति' । गौडार्थमेतत्पदबह्वचं
मुख्यपदाधिकारस्य निवृत्तिं कारयति, तेन किं सिद्धं भवति, तच्चाह ।
'तेनेति' । ज्ञापकमप्यस्मिन् सर्वं दर्शयति । 'गर्भिणीशब्दश्चेति' ।
गर्भास्या ज्ञप्तीति मत्वर्थीय इति; ह्रीपु, गर्भशब्दो यामादिः, तत्र यदीनि-
प्रत्ययस्योदात्तविधिसमकालमेवानुदात्तत्वं भवति ततो गर्भिणीशब्दस्या-
नुदात्तादित्वादननुदात्तादेरित्यत्रि प्राप्ते तद्वाधनाय युज्यते तस्य भित्तादिषु
पाठः, अथ पदसंज्ञाया उत्तरकालं शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवेत्ततो गर्भिणी-
शब्द आद्युदात्तः स्यात्तत्स्वाजो बाधनायं भित्तादिषु न पठितव्यः
स्यात् । 'कुत्रलगर्भशब्दावाद्युदात्ताविति' । तत्र चोक्त एव प्रकारः,
ततः कुत्रलशब्दादत्रिसिद्धये आश्रयणीयं, गर्भिणीशब्दश्च ज्ञापकमुपपद्यत-
इति भावः । अत्रेवं चोच्यते । उदात्तस्वरितविधिरिकीभूतमप्येतद्विषयार्थं
चेद् विहितस्वररहितेष्वेव स्यात्, विध्यर्थं चेद् विहितस्वरेष्वेव स्याद्
इति प्रागुक्तो दोषस्तदवस्य एव । उच्यते । उक्तं पदबह्वचमेकस्मिन्पदे-
ऽन्तर्भूतानां सर्वेषामनुदात्तत्वमिति, ज्ञेयो यथैतदुपपद्यते तथा विधिरूपेण
त्रिवचनरूपेण बौधायनरूपेण वा प्रवृत्तिर्भविष्यति । नन्वेवमप्येकत्रयमिति
व्यर्थं, तद्वि यत्र सूत्रे येन व्यापारेण यस्य स्वरो विधीयते तस्य माभूदि-
त्येवमर्थं, यदि च तस्यापि स्यादनर्थक्रमेव तत्स्यात् । उच्यते । एकत्रय-
मिति वचनात्परिभाषात्वनिर्णयः, तद्वि स्यात्तन्त्येधिकारे च न कर्तव्यं,
परिभाषात्वे तु प्रवृत्तिविषयज्ञानार्थं कर्तव्यमिति सर्वमवदत्तम् ॥

"कर्षात्वतो घञोन्त उदानः" ॥ आदस्यास्तीत्यात्वान्, तसौ
मत्वर्थइति भसंज्ञा, कर्षश्चास्वांश्चेति समाहारद्वन्द्वः । 'विकृतनिर्द्धेश-
इति' । विकरवान्तस्वेदमनुकरत्वं न तु घञन्तनिर्द्धेश इति भावः । अथ
किमर्था मनुचिर्देशः, वाचता न क्वचिदप्याकारात्परो घञस्तीति मा-
ज्जातद्वतो बह्वचं भविष्यति । उच्यते । घञात्पितो धातुरास इत्यनेन
क्लिब्येत, तत्र तदनन्विधौ ज्ञायमाने ज्ञानन्तर्यस्यासंभवाद्विधानं क्लि-
ब्येत, आकारान्ताज्जो विहित इति, ततश्च द्राघ इत्यादावेव स्यात्पाठ-
इत्यादौ तु न स्यात्, मनुचिर्देशात् सर्वत्र भवतीति । तावद्विकस्या-

प्राप्तो महामिष्यते । दृष्टादिषु कामयामपदानां पाठात् । अतोन्व-
स्येत्येव सिद्धेऽन्वयमस्यस्यार्थम् ॥

“उच्छादीनां च” ॥ उच्छि उच्छे, खेच्छ अश्र्यते शश्वे, जजि
युहे, अत्र कुन्वाभावो निपातनात्, जन्त्य व्यक्तायां वाचि व्यध, ताडने,
व्यधवपोरनुपसंगदस्यम् । ‘वध इति’ । इनश्च वध इत्यप् । ‘कानवि-
बोधइति’ । कृतद्रापरदौ । घृ ए निगलो, चक्षोरप्, विवमिष्यनेन
दूष्यवद्धस्य विशेषे वृत्तिं दर्शयति । विद्र ज्ञाने, कोवित्री भयचलनयोः,
वेष्ट वेष्टने, बन्ध बन्धने, प्लुप् स्तुतौ, यु मिश्रणे, दु गतौ, । ‘उपसम-
सार्थमेतदिति’ । केवलानां धातूनां क्लिबन्तानां धातुस्वरैरेव सिद्धत्वात् ।
‘परिष्टुदिति’ । संपदादित्वात्किप्, तेन प्रादिसमासः, पूर्वपदादिति
वत्त्वम् । अश्रयपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वं, सोपपदासु क्लिबि
कृतस्वरैरेव सिद्धम् । ‘अन्यत्र मध्योदात्त इति’ । स हि वृत्तु वर्त्तनदत्तस्या-
दिनिप्रत्ययेन व्युत्पाद्यते । वृ विदारणे । ‘साम्बतापो भावगर्हाया-
मिति’ । साम्बो भित्तते, अम्बया सह भित्तणं गर्हितं, बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरस्यापवादः । तापो दस्यनाम् । धार्मिकेषु दस्यकर्तृकस्तापो ग-
र्हितः । कर्षात्त्वत इत्येव सिद्धे भावगर्हाया अन्यत्राद्युदात्तायं वचनम् ।
‘उत्तमशश्वत्तमाविति’ । तमबन्तावेतौ द्रव्यप्रकर्षविश्रुतायामामभावः,
पित्वादनुदात्ते प्राप्ते पाठः । ‘सर्वत्रेति’ । भावगर्हायामन्यत्र च ।
कन्दसि भाषायां चेत्यन्ये । भक्त अदने चुरादिः, मन्य विलोडने, भुज
कौटिल्ये, दिह उपचये । ‘एरजण्यन्तानामिति’ । ये तु अनार्थमेतदु-
चनमित्याहुस्तेषां भक्तशब्दस्य पाठे प्रयोजनं मृग्यम् ॥

“अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः” ॥ ‘कुमारशब्दोन्तोदात्त इति’ ।
क्लिबित्यनेन । अन्यत्रापि प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वमनेनैव द्रष्टव्यम् ।
‘वधिन्शब्दोन्तोदात्त इति’ । यत्तस्य चेतीन्यत्ययान्तत्वात् । ‘कुमु-
दादयोन्तोदात्ता इति’ । कुमुदशब्दो मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययान्तः,
गडशब्दोऽप्युचं, वी गत्यादिष्वस्मादसद् । तुहागमश्च, चेतसश्च-
त्वरैकान्तोदात्तः । ‘प्रासङ्ग्य इति’ । प्रासङ्ग्यतइति प्रासङ्ग्यः, कर्मणि

अञ्जन्तं, तदुद्गीतीति प्राग्निताद्यादिति यत् । 'नैतदस्तीति' । 'उदा-
त्तो लुप्यतरति यत्तस्य प्रतिषेधः, कथं नैतदस्तीत्याह । 'स्वरिते
हीति' । प्रागेव पदसंज्ञायाः स्वरविधिसमकालमेव शेषनिघातो भवि-
ष्यतीत्युक्तं पुरस्तात् । 'तत्कुत उदात्तलोप इति' । न कुतश्चिदित्यर्थः ।
'तदेतदित्यादि' । यस्मादेवमनुदात्तग्रहणस्य व्यावर्त्यं सम्भवति तस्मा-
देतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तार्थम् । अद्यासत्यनुदात्तग्रहणे कस्य स्यादि-
त्यत आह । 'अन्त इति' । 'मा हि धुसातामिति' । दुहेर्माङि लुङात्म-
नेपथम् । आतामायामौ, ज्ञेः क्तः । अदुपदेशादिति लसार्वाधातु-
कानुदात्तत्वं, क्तः प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः, 'क्तस्याची' त्यकारलोपः, माङः
प्रयोगोऽङागमनिवृत्त्यर्थः, अटि हि सति पदमाद्युदात्तं भवति, हिशब्द-
प्रयोगो 'हि चे'ति निघातप्रतिषेधार्थः । अद्यासत्यनुदात्तग्रहणे आता-
मायामोर्द्वितीयस्याच उदात्तः स्यात्, अन्ताधिकारात् सति त्वस्मिन्ना-
देर्भवति । इदन्तु वक्तव्यं, यत्रोदात्तलोपइत्युच्यमाने कथमन्यस्य प्रसङ्गः,
नहि तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति । उच्यते । आदेरपि तर्हि न प्राप्नोति,
तस्यानुदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात्, 'क्तस्याची' त्यजादौ प्रत्यये विधा-
नात्, तस्माच्च प्रत्ययउदात्तलोपस्तत्संबन्धिनेननुदात्तस्योदात्तो भवतीति
सूत्रार्थे ऽन्ताधिकारादन्यस्य प्रसङ्गः । यदि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रा-
नुदात्ते परत उदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्तदा नान्यस्य
प्रसङ्गः । 'भृगव इति' । अत्रिभृगुकुत्सेत्यादिना बहुषु लुक् । तत्र बहु-
वित्यर्थग्रहणं न बहुवचनस्य । 'बैदीति' । विदाद्यन्ताच्छाङ्गैरवाद्यञो
हीन् ॥

“चितः” ॥ ‘भङ्गुरमिति’ । ‘भुजोः कुघिण्ययतो’ रिति कुत्वम् ।
'कुघिङना इति' । कुघङ्गशब्दान्मत्वर्योप रनिः, स्त्रियां ङीप्, कुघिङनीशब्दो
ग्रन्थोदात्तः, कुघिङन्या अपत्यानि बहूनि गर्गादियञो बहुषु लुक्, परि-
शिष्टस्य कुघिङनजादेशः । 'चिति प्रत्ययरति' । ननु च नाच चितीति
प्रत्ययग्रहणं कुघिङनजादेरपि बहकात्, तस्मादयमन्वार्थः । यत्र चित्-

त्यस्यस्तत्र समुदायस्येति, कथं पुनरेतत्तन्मते, चित इत्यवयवादेशा
बद्धी, न कार्ययः, चितोवयवस्य संबन्धी यः समुदायः स कार्यो, अथ
वा चिदस्यास्तीति चितः, अर्थआदेराकृतिगणत्वाद् च प्रत्ययः, बहुवचं
प्रथमा, तेन चिद्वतः समुदायस्येत्यर्थः । अथ च लिङ्गमकस्त्वित्कारणम-
न्यथा तस्यैकाद्यत्वादनर्थकं तस्यात्, कुपिजनजादेर्यपदेशिवद्भावेन चिद्व-
त्त्वम् ॥

“तद्वितस्य” ॥ ‘कौञ्जायना इति’ । कुञ्जस्यापत्यानि बहूनि,
गोत्रे ‘कुञ्जादिभ्यश्चक्षुः’ । ‘व्रातच्छओरस्त्रिया’ मिति ज्ञः, ‘आद्य-
स्त्रजाः’ तद्व्राजस्य बहुषु लुक् । ‘किमर्थमिति’ । पूर्वेषु सिद्धमिति
व्रजनः । ‘परमपीति’ । अकारो व्रातच्छओरस्त्रियामित्यत्र विभेदत्वेन वृ-
त्तार्थः । अकारोपि वृद्ध्यर्थः, तत्रासत्यस्मिन्नरत्वाद् अित्स्वरः ॥

“तिसृभ्यो असः” ॥ अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचन-
निर्देशः । ‘तिस्र इति’ । अन्तोदासस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिसृशब्द आदेशः
स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः । ‘अनुदात्तौ सुप्पिता’ विति जसनुदात्तः, तत्रा-
ऽचि परतोऽचि रश्चतः । जस इति किमर्थं, तिसृकाः, स्वार्थं क प्रत्ययः,
तिसृभावे संज्ञायां कनीति तिस्रादेशः, नित्स्वरोच्चा बाधको भविष्यति,
नाप्राप्ते स्वरान्तरे तिसृस्वर आरभ्यते, स यथैव सुप्पितावनुदात्तावित्येतं
बाधते एवं नित्स्वरमपि बाधेत, नैव दोषः । येन नाप्राप्ते इत्येतस्य
बाधनं भविष्यति, न वा प्राप्ते अनुदात्तौ सुप्पितावित्येतास्मिन् तिसृस्वर
आरभ्यते, तिसृकेत्यत्रापि हि टापा सदैकादेशस्य स्थानिवद्भावात्तित्स्वरः
प्राप्नोति, अथ वा मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्तइति तिसृस्वरोनु-
दात्तौ सुप्पितावित्येतमेव बाधिष्यते न नित्स्वरं बहुवचनविषयत्वाद्
द्विवचनैकवचने न स्तः, शसि तु भवितव्यमुदात्तयणो हन्यूर्वादिति,
अन्याः सर्वा इत्यादयो विभक्तयस्तत्र ‘षड्त्रिवृत्यो इत्यादि’ ‘कन्त्यु-
पोत्तम’ मित्यनेन स्वरेण भवितव्यं, तत्रान्तरेणापि जसृदृष्टं जस वच
भविष्यति, अत आह । ‘जसृदृष्टमुप’ समस्तार्थमिति । समाक्षेपे तिसृ-

शब्दात्परो अस भविष्यति, 'अतितिसाविति' । अत्रातेरुत्पद्यत्यन्ताते-
र्धातुलोप इति वक्तव्यमिति वचनात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा विभ-
क्तिरुदात्तत्वं स्यात्, अस बहणात्तुदात्तस्वरितयोर्यथा इति स्वरितो भवति,
अतितिस इत्यत्र त्वनेन अस उदात्तत्वं भवत्येव ॥

“चतुरः शसि” ॥ अनुकारणत्वेनार्थपरत्वाभावादेकवचनम् ।
इह चतस्रः पश्येत्यत्र चतसादेशे कृते स्यानिवद्वावादयं स्वरः प्राप्नोति
तत्राह । ‘चतसादेश इति’ । स्यानिवद्वावादेवाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुन-
राद्युदात्तत्वनिपातनमस्य स्वरस्य बाधनार्थमिति भावः । यद्यैव तर्हि
निपातनस्वरः शस्वरं बाधते एवं ‘षड्त्रिचतुर्भ्यां हलादि’ रित्येतमपि
विभक्तिस्वरं बाधेत चतसृणामिति, ज्ञापकात्सिद्धं । यदयं षड्त्रिचतुर्भ्यां
हलादिरिति हलादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति न निपातनस्वरो
विभक्तिस्वरं बाधतइति, तद्धि तत्र न कर्त्तव्यं, कथं, सर्वेषामपि बहु-
वचनविषयत्वाद् द्विवचनैकवचने न सम्भवतः । न चोपसमस्ते सम्भवो,
विहितविशेषणाश्रयणात् । तत्र षड्भ्यस्तावत् असृशसोलुंका भवित-
व्यम् । अन्या सर्वा हलादयो विभक्तयस्त्रीशब्देऽपि जसि न भवितव्यम-
सर्वनामस्थानमित्यधिकारात्, शसि भवितव्यम् एकादेश उदात्तेनोदात्त
इति, अन्या हलादयस्त्रिचतुर्भ्यां ऽपि जसि तिसृभ्यो अस इति भवित-
व्यम्, शस्यपि उदात्तयणो हल्पूर्वादिति, अन्या हलादयः । चतुरशब्देऽपि
अस्यसर्वनामस्थान इति निषेधः, शसि चतुरः शसीत्ययमेव भवति, अन्यास्तु
हलादयः, तदेतद्गुलादिग्रहणं चतस्रः पश्येत्यत्र माभूदित्येतदर्थमेव कृतं,
यदि च निपातनस्वरेण विभक्तिस्वरो बाधेत हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात्,
चतस्रः पश्येत्यत्र निपातनस्वरेणैव बाधितत्वाद् विभक्तिस्वरस्याप्रसङ्गात्
किं तच्चितृत्त्यर्थेन हलादिग्रहणेन, तत्क्रियमाणं विभक्तिस्वरस्य बलीयस्त्वं
ज्ञापयति इति चतसृणामित्यत्र विभक्तिस्वरः सिद्धः । ‘यथादेशस्य
चेति’ । ‘अचि र चत’ इति रादेशस्यास्मात्स्वरात्पूर्वं परत्वात्कृतस्य ।

वतदुक्तं भवति । परत्वादादेवे कृते चकारस्य तावच्च भवति, तच्चच्चा-
कारस्यापि न भवति रादेशस्य स्थानिवद्भावादिति । न च स्वरविधौ
स्थानिवत्स्वनिबेधः, स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाच्चादेश इव न स्थानिवदिति
वचनात् ॥

“सावेकाचः स्तृतीयादिर्विभक्तिः” ॥ ‘सावेति सप्तमीबहु-
वचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणमिति’ । न प्रथमैकवचनस्य व्याख्यानात्,
प्रयोजनन्तत्वरत्र वक्ष्यति । ‘पातेति’ । पातेर्लटः सप्तादेशः । ‘राज्जेति’ ।
सावित्येतस्मिन्नसत्येकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिश्चात्ता भवतीत्यर्थो
भवति, भवति चायमल्लोपे कृते एकाच् । ननु च विदितविज्ञेयत्वं विज्ञास्यते,
एकाचो या विहिता तृतीयादिरिति, न, प्रमाणाभावात् । ‘सप्तमीबहु-
वचनस्य ग्रहणादिति’ । प्रथमैकवचने तु ‘त्वादौसा’ विति त्वादौवे कृते
युष्मच्छब्द एकाच् भवति शेषे लोपे कृते ऽकारान्तत्वात्साववर्णंति प्रतिषेधो
भविष्यति, तदिह प्रथमैकवचनाग्रहणे को हेतुरिति चिन्त्यम् ॥

“अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे” ॥ ‘नित्यशब्दः
स्वर्यतइति’ । स्वरितत्वमस्य क्रियतइत्यर्थः । तत्र स्वरितो गुणः
क्रियारूपेण निर्दिष्टः, स्वरितत्वे सति किं भवतीत्याह । ‘तेनेति’ ।
स्वरितेनाधिकार इत्यत्रायमप्यर्थो व्याख्यातः । स्वरितेन सिङ्गेन यदधा-
धिकारः स प्रयेतव्य इति ततो नित्याधिकारविहितः समासोत्र प्रति-
बिध्यते । ‘अवाचेति’ । नञ्समासः । ‘तप्युद्बोध्यमिति’ । न बहु-
व्रीहिः । तेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति, अव्ययपूर्णपदप्रकृति-
स्वर एव भवतीति भावः । प्रायेण तु सुवाचा सुत्ववा इति पाठः ।
तत्र प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शितेति व्याख्येयं, न पुनरत्र प्रसङ्गः, प्रादिस-
मासस्य नित्यसमासत्वात् । अथोत्तरपदग्रहणं किमर्थं, यावमानित्यस-
मासइत्याधारसप्तमी विज्ञास्यते, अनित्यसमासस्यान्तोदात्तादेकाचः परा
तृतीयादिर्विभक्तिरिति, तच्चोत्तरपदमेव, तत्राह । ‘उत्तरपदग्रहण-
मिति’ । अयं भावः । सप्तसप्तमी विज्ञायेत, ततश्च समासस्यान्यत्वा-

तस्यैकैकादशमन्तोदात्तत्वं च विशेषश्च स्यादिति । 'अग्निचिता सोम-
सुतेति' । 'अनौ चे;', 'सोमे सुप्र' इति क्लिप्, नित्यशब्दः स्वयंतइति
यदुक्तं तस्य प्रयोजनमाह । 'यस्त्विति' ॥

"अन्वेत्तदस्य सर्वनामस्थानम्" ॥ 'दधीवइति' । दध्यञ्च-
तीति अत्वमित्यादिना क्लिप्, अनुनासिकलोपः, 'अव' इत्यकार-
लोपः, 'वा' विति दीर्घत्वम्, । 'शसोपि परिग्रहार्थमिति' । शसादिह-
इत्वं तु न कृतं, नपुंसके शसि माभूत्, सुटि च यथा स्यादिति ॥

"कृद्विपदादप्युपैक्युभ्यः" ॥ 'प्रठौह इति' । 'कृन्दसि सहः'
'बहश्चे'ति विधः । बाह ऊठेत्येधत्यूठस्विति वृद्धिः । 'ऊठुपधाग्रह-
णमिति' । उपधाभूत ऊठ् एह्यते न त्वन्त्य इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्देशा-
दन्यस्येव ग्रहणे प्रान्ते वचनम् । 'अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे
न भवतीति' । अत एव हेतोः सावेकाचइत्यनेनापि न भवति, यदि
स्यादिहान्तोदात्ताधिकारो व्यर्थः स्यात् । ननु च यदीमे नानुशसो
अभ्यप्रर्षादिति शसोन्वादेशेन माभूदिति प्रयोजनम्, एकाच इत्यधिकारा-
देव सिद्धं, तथा च तदस्मै तथ्यं तदस्य प्रियं प्रेया तदेशमित्यादि सर्वो-
नुदात्तं पदमधीयते । 'पदादयो निशुपर्यन्ता एह्यन्त इति' । पदबोमा-
सितिसूत्रे निर्दिष्टाः, तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेर्निशः परे न एह्यन्ते, यदा
त्वन्तोपे कृते एकाचो भवन्ति तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं
सिद्धं, येयादुदात्तानां स्थाने विधीयन्तआदेशास्ते तत्रैवान्तोदात्ता
निपात्यन्ते, एतावद्येतदेवोक्तं द्रष्टव्यम् । 'आसनीति' । आस्यशब्द-
स्यासनादेशः, यत्रैकाचस्तेषां असर्थं ग्रहणम् ॥

"अष्टनो दीर्घात्" ॥ 'धृतादिपाठादन्तोदात्त इति' । तेनोत्तरा-
र्धमनुवर्तमानस्यान्तोदात्तादित्यस्य नेहापि विरोध इति भावः । 'कष्ट-
स्त्विति' । ननु घात्र दीर्घगृहणमनर्थकं, यावताष्टन आ विभक्तादित्यनेन
प्रवितव्यं तद्विधौ विकल्पस्याभावादित्यत आह । 'इदमेवेति' । नित्ये
ह्यात्वे व्याख्याभावादिव दीर्घगृहणमनर्थकं स्यात् । 'कृतात्वस्य च
बटुसंज्ञामिति' । इदमेव दीर्घगृहणमष्टनो ज्ञापयतीति संबन्धः, कथ-

मेतदित्यत आह । ‘अन्यथा हीति’ । आत्माभावपक्षेयं स्वरो माभूदित्येतदर्थं हि दीर्घपदं, यदि च कृतात्त्वस्याष्टनः षट्संज्ञा न स्यात्तदात्त्वपक्षे सावकाशमिममष्टनः स्वरमनात्त्वपक्षे षट्संज्ञायां सत्यां अन्ययोस्तमिति षट्स्वरः परात्वाद्वाधियते इत्यनर्थकं दीर्घपदं स्याददा तु कृतात्त्वस्याष्टनः षट्संज्ञा भवति तदा नाप्राप्ते षट्स्वरे आरभ्यमाद्योष्टनः स्वरो ऽनात्त्वपक्षेपि स्यादिति तन्निवृत्तये क्रियमाणमर्थवद्वर्तते, कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं शक्यं ज्ञापयितुं, को दोषः, अन्यत्रानुपपत्त्या ह्यनेकाप्यर्थो ज्ञाप्यते तेनैतदुभयमन्तरेणानुपपन्नमानुभयमपि ज्ञापयति ॥

“अतुरनुमे नञ्जादी” ॥ ‘तुदन्ती नुदतीति’ । तुदादित्वाच्छः, आच्छीनयोर्नुम्विकल्पितः । तत्र नुमभावपक्षे उदाहरणं, नुमपक्षे प्रत्युदाहरणम् । ‘तुदन्तीति’ । इनाभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः, कच प्रत्ययस्वरेण शत्रन्तमन्तोदात्तम् । तत्रेत्यादिना प्रत्युदाहरणस्य दृक्प्रतिफलतां परिहरति । ‘तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति नेष्यतइति’ । अत्र च ज्ञापकमयमेवानुम इति प्रतिषेधः, नहि किं चिद्रेकादेशस्वरमन्तरेण शत्रन्तं सनुष्कमन्तोदात्तमस्ति । ‘वृहन्महतोरुपसंख्यानमिति’ । शतृषद्वावादेव सिद्धे नियमार्थमिदं पृषदादीनां माभूदिति, गौरादिषु वृहन्महताः पाठोनर्थक इति स्त्रीप्रकरणेवोक्तम् ॥

“उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्” ॥ उदात्तस्वरितयोर्यथाः स्वरितेन उदात्तस्येति प्राप्ते वचनम् । ‘बहुतित्वा ब्राह्मण्यति’ । स्त्रीलिङ्गोपादानं नाभाबनिवृत्त्यर्थम् । तनोतेर्हउः सन्वच्चेति, चालनी तितउः पुमान्, ततो बहुव्रीहिः, बहोर्नञ्जदुत्तरपदभूमीत्युत्तरपदान्तोदात्तः, तत्रोदात्तस्वरितयोरिति विभक्तेः स्वरितत्वम् । ‘नकारग्रहणं च कर्त्तव्यमिति’ । उदात्तस्थाने यो नकारस्ततोपि परम्या नञ्चा उदात्तत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । तदर्थं केचिदुदात्तहलो ह्रस्पूर्वादिति पठनीयमिति मन्यन्ते । ‘ब्राह्मणीति’ । तत्पुरुषः । इत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य च भूवाक्चिद्विधिष्विति प्रतिषेधात्समासान्तोदात्तत्वं विभाषा संपूर्कस्येति शङ्करः ॥

“नोङ्धात्वोः” ॥ ‘ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् हलपूर्व इति’ । अनेन पूर्वस्याः प्राप्तेरयं प्रतिषेध इति दर्शयति । ‘तस्मात्परा तृतीयादिविभक्तिरिति’ । यद्यपि पूर्वसूत्रे नञ्जादौ इत्यनुवर्त्तते न तृतीयादिरिति तथाप्यत्र बाहुल्येन तृतीयादेरेव संभवाद्विदमुक्तं, तथाहि । ऊङ्धातुयणः परा नदी तावत्र संभवति, नाप्यङ्गयणः शस् संभवति, धातुयणस्तु संभवति ॥

“ह्रस्वनुङ्धात्तु” ॥ ‘अक्षतेति’ । ह्रन्दस्यपि दृश्यत इत्यनुङ्, अनेन नुङिति नुडागमः, पूर्वस्य नकारस्य लोपः । ‘शीर्षेण्वतेति’ । शीर्षेण्वन्दसीति निपातितः । ‘वसुशब्द आद्युदात्त इति’ । वसेरुप्रत्ययः, धान्ये निदित्यधिकारे, अथेह कस्माच्च भवति मरुतो ऽस्य सन्ति मरुत्वानिति । मरुच्छब्दो हि मृगोरुतिरिति उतिप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । न च तकारेण व्यवधानं, स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात्, इत्यत आह । ‘अत्रेति’ । कथं पुनर्ज्ञायते नाश्रयतइति, नुङ्ग्रहणात्, तद्व्यवहृतेत्यादौ यथा स्यादित्येवमर्थमन्यथा नकारस्य लुप्तस्यापि स्वरविधावसिद्धेर्नकारेण व्यवधानाच्च स्यादिति, यदि चात्र व्यञ्जनमविद्यमानवत्स्यात्ततो ऽसिद्धलोपस्यापि तस्याविद्यमानत्वादेव स्वरः सिद्ध इति नुङ्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, नैतदुक्तमुच्यते, यदि हि नकारलोपस्यासिद्धत्वेऽपि नकारो ऽविद्यमानवत्स्यात्स्वरविधौ नकारलोपस्यासिद्धवद्वचनमनर्थकं स्यात्तस्मादलोपविषये ऽविद्यमानवद्भावो न प्रवर्त्ततइति कर्त्तव्यमेव नुङ्ग्रहणम्, एवं तर्हीष्टरेवेयमत्र स्वरे ऽविद्यमानवत्परिभाषा न प्रवर्त्ततइति, रेशब्दाच्चेति पाठः । ‘आरेवानिति’ । रयि अस्यास्तीति मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति सम्प्रसारणं, पूर्वत्वमाद्गुणः, ततो ह्रस्वाभावाद्वचनम् । ‘त्रिवतीरिति’ । ह्रन्दसौर इति वत्त्वं, वा ह्रन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

“नामन्यतरस्याम्” ॥ ‘मत्तुबिति चेति’ । तच्चार्यात्सप्तम्यन्तं सम्प्रदायते । ‘अन्यथा हि साम्प्रतिक एव स्यादिति’ । साम्प्रतिकाभावे हि भूत-

१ अत्राद्यसर्वनामस्यानविभक्तिरिति मुद्रितमूलपुस्तकपाठः पदमञ्जर्यसंमतः ।

२ मतुग्रहणं चेति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

पूर्वगतिर्भवति न तु तस्मिन्सत्यपि, ततस्मिन्सृणां चतसृणामित्यत्र 'न ति
सुचतसृ' इति दीर्घप्रतिषेधात्साम्प्रतिक एव ह्रस्वो विद्यते इति तत्रैव स्या
दग्नीनां वायूनामित्यादौ परत्वाच्चित्यत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावात्
स्यात्, तस्मान्मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते, यद्येवं 'मतौ बहुचोनजिरादीनां'
'शरादीनां च' इति येषां मतौ दीर्घत्वमुच्यते तेषां न स्यात् । नैष दोषः ।
संज्ञायामिति वर्त्तते, ततश्चातुर्यिकएव मतौ दीर्घत्वं न तु तदस्यास्त्य-
स्मिचित्यत्र, तत्र मतौ ह्रस्वान्तत्वाद्बुध्यति, एवमपि तिसृणां चतसृणां
मित्यत्र न स्यात्, तिसृचतसृभावस्यैव तत्राभावात्, इष्टमेवैतत्संगृहीतम्
अत्र हि षट्त्रिचतुर्थ्यां हलादिरिति नित्यमेव विभक्तेरुदात्तत्वमिष्यते ।
'धेन्वां शकट्यामिति' । धेट इच्चेति नुप्रत्ययान्तो धेनुशब्दोन्तोदात्तः,
शकटिशकट्योरत्तरमत्तरं पर्यायेणेति शकटीशब्दोपि पद्येन्तोदात्तः, अपु-
शब्दो वसुशब्दश्चाद्युदात्तः ॥

“षट्त्रिचतुर्थ्यां हलादिः” ॥ ‘अन्तोदात्तादिति निवृत्तमिति’ ।
यद्येतदनुवर्त्तते पञ्चानां नवानां चतुर्णामित्यत्र न स्यात्, नः संख्याया
इत्याद्युदात्तत्वात्, क्व तर्हि स्यात्, सप्तानामष्टानां, सप्ताष्टशब्दौ घृता-
दित्वादान्तोदात्तौ । च इति रेफनकारान्ताया इत्यर्थः । ‘चतसृः
पश्येति’ । यथैतदिह हलादिग्रहणस्य व्यावर्त्यं तथा चतुरः शसौत्यत्रा-
वोचाम ॥

“भक्त्युपोत्तमम्” ॥ भलादौ विभक्तौ परतः षट्त्रिचतुर्णां त्रिप्र-
भृत्यत्तराभावात् भलादिविभक्त्यन्तस्य पदस्य ग्रहणं, यदाह । ‘विभक्त्यन्ते
पदे उपोत्तममुदात्तमभवतीति’ ॥

“न गोश्वन्साववर्णराडङ्गुड्ढुः” ॥ साविति यदि सप्तमी
बहुवचनस्य ग्रहणं स्यात्तेभ्यः केभ्य इत्यत्र न स्यात्, तत्किंशब्दयोः सप्त-
मीबहुवचने परतस्त्यदाद्यत्वे कृते बहुवचने भक्त्येदित्येत्वविधानात्,
ताभिर्गोभिरित्यादावेव स्यात् तासु यास्वित्यत्रावर्णान्तत्वात्समात्प्रथमै-
कवचनस्य ग्रहणमित्याह । ‘सौ प्रथमैकवचनइति’ । अनन्तरस्य प्रति-
षेधस्यासम्भवात्सर्वस्यैव षाष्टिकस्वरस्य प्रतिषेधो विज्ञायतइत्याह ।

‘इत्येतेभ्यो यदुक्तं तच्च भवतीति’ । एवं च ह्रस्वानित्यादौ ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुबित्यपि प्रतिषेधो भवति, उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधो नेष्यते । ‘सुगुनेति’ । बहुव्रीहौ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । ‘शुनेति’ । ननु च नलोपे कृते सावर्षणान्तमेतत्, न, स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात् । न चायं स्वरविधिः, स्वरप्रतिषेधोऽयम् । एवं तर्हि शुनः प्रतिषेधं कुर्वन्नेतज्जापयति अस्मिन्प्रतिषेधे नलोपोऽसिद्धो भवतीति, तेन नृशब्दात्सप्तम्येकवचने नरीत्यत्र सावेकाच इति विभक्तेश्चोदात्तत्वं भवति, पितृमानित्यादौ ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुबिति मनुप उदात्तत्वं भवति, अन्यथा सावर्षणेति प्रतिषेधः स्यात् । ‘प्राचेति’ । पूर्ववन्नलोपदीर्घादि । ‘क्रुञ्चेति’ । कुञ्च क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । अत्विगित्यादिना क्तिन्, तत्रैव सूत्रे क्रुञ्चेति निपातनाच्चलोपाभावः । ‘कृतिर्वति’ । कृती छेदने ॥

“दिवो भल” ॥ ‘भलादिरिति’ । कथं पुनरसति सप्तमानि-
दंशे तदादिविधिर्भवति, केवलभलात्मिकाया विभक्तेरभावात्, अस्तु
तर्हि तदन्तविधिः, का पुनर्भलन्ता विभक्तिः, षसादिः सकारान्ता । एवं
तर्हि षड्विचतुर्भ्यां हलादिरित्यत आदिग्रहणमनुवर्त्तते, दिवः परा वि-
भक्तिर्नोदात्ता भवति, कीदृशी यस्या भलादिरिति, अयं योगः षक्यो
ऽवक्तुं, कथमेवं वक्ष्यामि, अष्टनो दीर्घात्, दिवोभलादिः, शतरनुमो नदी
चेति, कडिदमित्यादौ च दिवो ग्रहणं न करिष्यामि, एवमपि नृ चान्य-
तरस्यामित्युत्तरसूत्रे तत्र भलग्रहणं कर्त्तव्यं, नदी चेति चकारश्च क्रियत-
इति नास्ति लाघवे विशेषः ॥

“तित्स्वरितम्” ॥ इह कस्माच्च भवति अत इवातोरास्तीर्षी
विस्तीर्षी, तत्कालग्रहणार्थतया चरितार्थत्वादिति चेत्, न । अनेकप्रयो-
जनदर्शनादनुबन्धानां, तद्यथा ऽऽत्तिक इत्यादौ ठकि मति स्वरो वृद्धि-
श्च भवति, एवं तर्हि नायमिकारस्तपरः, किं तर्हि, द्वपरः, यद्येवमृका-
रस्य स्थाने आन्तर्यतो दीर्घः प्राप्नोति, भाष्यमानोऽथ सर्वत्रैव एहाति ।
यद्येव ‘मदसे ऽवेर्दो दे मः’ अमूभ्यां दीर्घस्य स्थाने दीर्घा न स्यात् ।

नैव दोषः । ज्ञापितमेत 'द्विव उत्' अत उदिति तपरकरणेन भाष्यमा-
 नोप्युकारः सर्वेषां एङ्गातीति । तयोरेव तर्ह्युकारयोः स्वरितत्वप्रसङ्गः ।
 तत्रापि तर्हि न तपरौ, किं तर्हि दपरौ, कथं तर्हि ज्ञापकं तपर-
 स्तत्कालस्येत्यत्र दकारोऽपि चत्वंभूतो निर्दिश्यते, अणुदित्सवर्षस्य चा-
 प्रत्ययस्तपरस्तत्कालस्येति, यदि दकारोऽपि निर्दिश्यते अदोरवित्यत्रापि
 तदुहणादिहैव स्यादवस्तवः, तवः पत्र इत्यत्र न स्यात्, तादपि परस्त-
 पर इति तादपि परस्य तपरत्वात्, एवं तर्हि अदोरवित्यत्र धकारो ज्ञप्त्य-
 भूत उच्चारणार्थो निर्दिश्यते, तत्र ज्ञप्त्यस्यासिद्धत्वाच्चायमुकारो दपरः,
 ये तु प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषां पठन्ति तेवामृत
 इदुतेरित्यादौ सत्यपि तित्वे नास्य स्वरस्य प्रसङ्गः, तपरस्तत्कालस्येत्यत्र
 दकारोपि न प्रश्लेष्टव्यः,

तस्यास्तु परिभाषाया भाष्यवार्तिकयोरेह ।

अदर्शनादयं यत्रो महानस्माभिरादृतः ॥

“तास्यनुदात्तेर्द्धिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमङ्गविहोः” ॥
 तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः । ‘अदुपदेशादिति’ । उपदिश्यते इत्युपदेशः,
 तस्याकारेण विशेषणान्तदन्तविधिः, अच्चासावुपदेशश्चादुपदेशः, उपदि-
 श्यमानदशायां यदवर्णान्तं तस्मादित्यर्थः । ‘अकारोपदेशादिति’ । अका-
 रान्तादुपदेशादित्यर्थः । ‘कर्त्तव्यादि’ । लुङ्गात्मनेपदे प्रथमपुरुषस्य
 हारौरसः, तासिः । एकवचने टिलोपः, इतरत्र रि चेति सलोपः, आस्त-
 इत्यादीवदादित्वाच्छपो लुक्, तुदत इत्यादीनि तसन्तानि, कथं पुनः
 शबुपदेशेऽदन्तो भविष्यति, यावता पकारान्तोऽयं तत्रेत्यत आह ।
 ‘अनुबन्धस्यानेकान्तत्वादकारान्तोपदेश एवेति’ । उदीचामाह इति
 कृतास्वनिर्द्वैशाज्जापकादनुमीयते कार्येष्वनुबन्धाः श्रूयमाणा अपि न
 प्रतिबन्धका इति । ‘पचमानो यजमान इति’ । लटः शानच् । नन्वत्र
 मुक्ता व्यवधानमत आह । ‘यद्यत्रेति’ । ‘स्यादिति’ । संभावने लिङ्,
 अङ्गस्य यो ऽकारस्तस्य मुगित्याश्रयणादस्य पञ्चस्य संभवः । ‘तदा स-
 र्वधातुकमदुपदेशादनन्तरमिति’ । स्वावयवेन व्यवधानाभावादुपदे-
 शग्रहणाच्च मुक्ति सत्यर्द्धमात्राव्यवधानेऽपि प्रवर्तते निघातः । ‘आतो

हित' इतीयादेस्तु न भवति, अत इत्यत्र तपरकरणात् । अनन्तरयोगे पञ्चमी मृग्या, परमिति वाध्याहारः । 'अथाकारान्तस्याङ्गस्येति' । अकारेणाङ्गस्य विशेषणादिति भावः । 'लसार्वधातुकस्येति' । सिद्ध इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः, निघात इति चानुबङ्गः, तथा च लसार्वधातुकस्य निघातः सिद्ध इत्यर्थः । 'असिद्ध इति' । प्रकृतत्वान्मुगिति गम्यते । 'बहिरङ्गत्वादिति' । बहिरङ्गत्वं तु मुको बहुपेक्षत्वात्, स हि अकारान्तविशिष्टमङ्गमाश्रयति आनञ्च प्रत्ययविशेषम् । अयं तु स्वरोदुपदेशमात्रं लसार्वधातुकमात्रं चापेक्षत इत्यन्तरङ्गः । 'चित्स्वरोपीत्यादि' । चित्स्वरस्यावकाशः चलनः, चलनशब्दार्थादकर्मकाद्मुच्य, अस्यावकाश आस्ते ज्ञेते इति, प'वमान इत्यादौ परत्वादयं निघातश्चित्स्वरं बाधते । ननु चैकस्य द्विकार्ययोगे विप्रतिषेधो, न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः, कथमादेरनुदात्तत्वमन्यस्य चित्स्वरः, नात्रादेरनुदात्तत्वं किं तर्हि संघातः कार्यो, अत्र ज्ञापकमुत्तरत्र वक्ष्यामः, ततश्चानस्य सर्वानुदात्तत्वेन भवितव्यं नत्वादेरित्यस्त्येव विरोध इति परत्वादयं बाधत इति युक्तमेव । 'चिनुतः चिन्वन्तीति' । ननु च सार्वधातुकमपिदिति श्नुरपि हिदेव तत्कथमिदं प्रत्युदाहरणमत आह । 'हिदयं श्नः पूर्वस्य कार्ये प्रतीति' । तत्र हि हिति यत्कार्यं तदतिदिश्यते, यदाह । सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति । नायं स्थितः सिद्धान्तः, आतो हित इत्यत्र वक्ष्यति सार्वधातुकमपिदित्यत्र हित इव द्विद्वित्यङ्गीक्रियत इत्यादि, अत्र तु पक्षे परिहार उपदेशग्रहणमुभाभ्यामपि संबध्यते, द्विदुपदेशादुपदेशादिति । 'पचावः पचाम इति' । असत्युपदेशग्रहणे परत्वावित्यत्वाच्च दीर्घे कृते तपरकरणाच्च स्यात् । ननु च तपरकरणं न करिष्यते, यदि तु न क्रियते यातः घात इत्यत्रापि प्राप्नोति । 'हतो हश्च इति' । अत्रानुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपे कृते सत्यकारात्परं लसार्वधातुकं भवति तथाप्युपदेशग्रहणाच्च भवति, नहि हनिरदन्त उपदिश्यते, अथ योत्रादन्तो हश्चब्दस्तदाश्रयमनुदात्तत्वं कस्माच्च भवति,

तावतेनपुपदेशात्, समुदायपरो हि हन्युपदेशः । 'कतीह पचमाना
इति' । 'पूज्यजोः शानन्', तत्र च लट् इति निवृत्तत्वात् लादेशोऽयम् ।
'क्षिप्यइति' । एरनेकाच इति यथादेशः, लिट् चेत्याहुं धातुकमेतत् ।
'यदधीतइति' । यच्छब्दप्रयोगो निपातैर्यदीति निघातप्रतिषेधार्थः ।

“आदिः सिचो ऽन्यतरस्याम्” ॥ ‘माहि काष्टामिति’ । हे-
माहश्च प्रयोगे पूर्वमेव प्रयोजनमुक्तम् । ‘अपरो मध्योदात्त इति’ । ननु च
बलादिरिह प्रत्ययः, इडागम आगमाश्चानुदात्ता भवन्ति, तस्मादिहा-
प्यन्तोदात्तत्वेन मवितश्रमत आह । ‘सिचश्चिस्कारणादिति’ ।
'अनिटः पित इति' । अनिटः सिचः परः पित्यस्य उदात्तो भवति
पक्षे त्वनुदात्तः, तेन माहिकार्षमिति तिङन्तं पक्षे आद्युदात्तं पक्षे त्वन्तो-
दात्तम्, अन्यथा धातुस्वरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात् । ‘मध्योदात्त इवेति’ ।
सिचः स्वरेण, एवकारेण न त्वन्तोदात्त इति दर्शयति ॥

“स्वपादिहिंसामव्यनिटि” ॥ ‘स्वपादिरा वृत्कारणादिति’ ।
आगच्छान्तादित्यर्थः । तत्र अिष्वप् शये, श्वस प्राणने, अन चेत्येतभ्यः परे
अक्षित्यादयो ऽभ्यस्तसंज्ञकास्तेषु परत्वादभ्यस्तानामादिरिति स्वरो
भवति, ये तु ततः परे वस् स्वप्ने, वश कान्तौ, ह्रूह् अपनयने, चर्करीत-
मिति, तत्र चर्करीतमभ्यस्तम्, अन्ये तु वसिषसी छान्दसौ, छन्दसि च
दृष्टानुविधानं, हुहोप्ययं स्वरो न भवति अह्विहोरित्यनुवृत्तेः, पारिशेष्या-
दादितस्त्रिष्वेवायं स्वरोः । ‘हिंसन्तीति’ । हिंसि हिंसायां इधादिः,
ऽऽचलोपः, ‘असोरल्लोपः’ ।

“अभ्यस्तानामादिः” ॥ ‘आदिरिति वर्त्तमानइति’ । ‘आदिः
सिचोन्यतरस्या’ मित्यतः । ‘पुनरादियहणं नित्यार्थ मिति’ । अन्यथा
आदियहणसंबद्धमन्यतरस्याग्रहणमनुवर्तते ॥

“अनुदात्ते च” ॥ अनञ्जादर्थमिदम् । ‘जिहीते मिमीतइति’ ।
'ई हल्यघोः, हित्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । अविद्यमानोदात्त-

इति षडतानुदात्त इति बहुव्रीहिनिर्देशायमित्युक्तं, तत्र प्रयोजनमाह ।
‘अनुदात्तइति’ । ‘बहुव्रीहिनिर्देश इत्यादि’ । न विद्यते उदात्तो-
यस्मिन्नित्यनुदात्तः । ‘मा हि स्म दधादिति’ । शास्त्रीये ऽनुदात्ते एह-
माखे नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा इकारलोपे कृते ऽचोनुदात्तस्य परस्याभा-
वादाद्युदात्तत्वं न स्यात्, बहुव्रीहौ विज्ञाते तु भवति । ‘दधात्य-
चेति’ । अत्र यणादेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादपि स्वरः सिद्धः ॥

‘सर्वस्य सुपि’ ॥ सर्वशब्द उणादिषु अन्तोदात्तो निपाति-
तः, सर्वस्य विकारः सार्व इत्यनुदात्तादिलक्षणो ऽङ् यथा स्यादिति ।
‘प्रत्ययलक्षणेनापीत्यादि’ । न लुमताङ्गस्येत्यत्रैतदुपपादितम् । ‘सर्व-
स्वरो ऽनकृच्छस्येति’ । तन्मध्यर्पितस्य तद्वहणेन यद्वहणात्साकृच्च-
स्याप्युदात्तत्वं प्राप्ते वचनम् ॥

“भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वेषु पिति” ॥ आ-
द्युदात्तस्यापवादोऽयम् । जागरामिति सौत्रो निर्देशः । अत्र मर्दिदि-
वादिः, दरिद्राजायावदादी, अन्ये जुहोत्यादयः । ‘पञ्चम लकार इति’ ।
लस्येत्यत्र दर्शितक्रमे पञ्चमलकारो लेट्, लेट्शब्दस्तु वृत्तिकारदेशे जुगु-
प्सितः, यथात्र द्रविडदेशे निविशब्दः । ‘दधनदिति’ । ‘इतश्च लोपः पर-
स्मैपदेषु’ ‘लेटोडाटा’ वित्यट् । ‘दरिद्रतीति’ । अत्र परत्वादाकारलोपे
कृते इकारस्योदात्तत्वप्रसङ्गः । अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थं, यावता भ्यादिभ्यः
परः पित्प्रत्यय एव संभवति, ननु चायमस्ति ‘आहुत्तमस्य पित्त्वं, विभ-
याति, अत्रापि लोहुत्तमस्यैव पित्त्वं विधीयते न त्वाट इति, आट्सहितो
लोहुत्तमः पित्त्वति स च प्रत्यय एव । अत एव लोहादेशात्पितः पूर्वमाह
भवति, प्रत्ययास्तु पूर्वा न भवति आट्सहितस्य प्रत्ययत्वादिति तच्चि-
दुत्तरं प्रत्ययग्रहणमिति, न वाच्यं कथं यथैव प्रत्ययत्वमाट्सहितस्य
तथा पित्त्वमपि तस्यैव, इदं तर्हि प्रयोजनं, प्रत्ययात्पूर्वस्याच उदात्तत्वं
यथा स्यात्संघातस्य माभूदिति, इतदेव ज्ञापकं स्वरंविधौ संघातः
कार्यीति, तेन तास्यनुदात्तेदिति निघातः पद्यमान इत्यादौ चित्स्वरं पर-
त्वाद्वाधतइति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं, प्रत्यये

पितीति वक्तव्यं, तत्र तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्यति पूर्वस्येव भविष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनं पिति पूर्वं कार्यभाग्यथा स्यात्पिदन्तं मामूदिति, कथं पुनः सप्तमीनिर्द्देशे तदन्तस्य प्रसंगः, एतदेव ज्ञापयति स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति, किं सिद्धं भवति, उपोत्तमं रिति. रित्यन्ययान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति न तु रिति परतः पूर्वस्य, चङन्यतरस्यां चङन्तस्य, यद्येवं चतुरः शसीतिशसन्तस्य प्राप्नोति, शस्यहणसामर्थ्याच्च भविष्यति। यदि हि चतुरः शसीत्यनेन शस उदात्तत्वमिष्टं स्यात्तत उद्दिष्टमित्यस्यानन्तरं चतुरश्चेति ब्रूयात्, तत्रासर्वनामस्थानयङञानुवृत्त्या षट्चिचतुर्थ्या हलादिरिति हलादेशुदात्तत्वविधानाच्च शस इव भविष्यति ॥

“लिति” ॥ प्रत्ययात्पूर्वमिति वर्तते, तेन लिदन्ते स्वरप्रसंगो न चोदनीयः ॥

“आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्” ॥ ‘लोलूयंलोलूयमिति । एकाचु धातुषु लिट्स्वरस्यास्य च विशेषाभावादनैकाजुदाहृतः । ‘आमेहिता-नुदात्तत्वे कृतइति’ । अनुदात्तं चेत्यनेन ॥

“अवः कर्तृयकि” ॥ कर्तृवाचिनि सार्वधातुके विहितो यक् कर्तृयक् । ‘उपदेशइति वर्ततइति’ । अदुपदेशादित्यत्र यदुपदेशग्रहणं तदुपसमस्तमपि स्वरितत्वश्रुतिज्ञानादिह संबद्ध्यते, तच्चाप्युदात्तसप्तम्यन्तं संपद्यतइति मत्वोक्तं, न तु सप्तम्यन्तमुपदेशग्रहणं प्रकृतमस्ति, यदि तूपदेशग्रहणं नानुवर्तत कार्यतइत्यादौ रपरत्वे सति न स्यात्, तस्मादुपदेश-इत्यनुवर्त्यम्, यद्येवं जायते स्वयमेवेत्यादौ न स्यात्, ये विभाषेत्याख्ये सत्युत्तरकालमजन्ता जनादयो न तूपदेशइत्यत आह । ‘जनादीना-मिति’ । ‘ये विभाषे’ त्यत्रानुदात्तोपदेशेत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्तते, सा च विषयसप्तमीति उपदेशेव जनादीनामात्वं भवति । ‘जायते स्वयमेवेति’ । अन्तर्भावितण्यर्थो जनिः कर्मकर्तृविषयः, दृश्यते चान्तर्भावितण्यर्थस्य प्रयोगः, यथैकं द्वादशधा जज्ञइति ॥

“अलि च सेटीङन्तो वा” ॥ अन्यतरस्यामिति वर्तमाने वाचहणं कार्यविकल्पार्थम्, अन्यतरस्यांयहणेन कार्यं विकल्पते वाचहणेन कार्यवः;

तेनेडादयः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ननु चान्तश्च तवै युगपदित्यादौ युगपद्गुह्यादेवान्यत्र पर्यायः सिद्धः सत्यमादेरपि प्राप्ते वायहणम् । अन्यथा श्रुतयोऽन्तयोरेव कार्यित्व विकल्पेन, वायहणे तु सति यद्येवं विकल्पोऽर्थो ऽद्यापि समुच्चयः सर्वथादेरपि भवति । 'सेटीति किमिति' । इड्यहणादेव यत् सेट् यहीष्यतइति प्रश्नः । 'ययायेति' । अयमभिप्रायः । इड्यहणं यदेडागमः क्रियते तदा तस्योदात्ताद्यं स्यात्तमश्च यथा लुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने ययिथेत्यादौ चतुर्योभावेपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति एवमिहभावेपि स्यादिति ॥

“अनित्यादिर्नित्यम्” ॥ ‘प्रत्ययस्वरापवाद इति’ । बाहुल्यादेवमुक्तम् । ‘ओत्रियंश्चक्रोदाधीत’ इति, अत्र हि वाक्यार्थे पदवचनमित्यत्र पठे न प्रत्ययस्वरप्रसङ्गः । ‘प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यतइति’ । ननु च न लु मताङ्गस्येति प्रतिषेधादेव प्रत्ययलक्षणं न करिष्यते, किमुच्यते प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यतइति, एवमन्यतो ज्ञापितमेतत्, स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्त-सप्तम्य इति, ततश्च यथा पूर्वसूत्रे यलन्तं कार्यं तथात्रापि अनिदन्तं कार्यं न तु ततः पूर्वमङ्गमित्यनङ्गकार्यत्वात्प्रतिषेधो न सिद्ध्यतीति । ‘अञि कनि चेति’ । चकाराद्विदाद्वञि च ॥

“आमन्वितस्य च” ॥ अत्र कारकाद्वत्तश्रुतयोरेवाशिषीति प्राप्तिः प्रतिषिद्ध्यते, शेषनिघातेन बाध्यतइत्यर्थः । ‘प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यतइति’ । षष्ठीनिर्द्देशेन तत्कार्यस्य स्पष्टत्वात् । ‘सर्पिरिति’ । सुपेरिषि सर्पिःशब्दोन्तोदात्तः, स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लुक्, सप्तशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः, षड्भ्यो लुगिति जसो लुक् ॥

“पथिमयोः सर्वनामस्थाने” ॥ ‘पथिमयिशब्दावित्यादि’ । ममेरिनिः, पुषःकित्, मन्यः, पतेस्य चेतीनिप्रत्ययः, मन्थः कित्त्वादुपधालोपः । ‘मन्या इति’ । पथिमथ्यभुत्तामादित्यादिकार्यम् । ‘पथः पश्येति’ । भस्य टेर्लोपः, प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते, अतिप्रसङ्गस्तु पूर्ववत् ॥

“अन्तश्च तवै युगपत्” ॥ ‘कर्त्तवै इति’ । कृत्यार्थं तवैकेनैक्यत्वेन
इति तवैप्रत्ययः । किं पुनः कारणं पर्यायनिवृत्तये यमः क्रियतइत्याह ।
‘एकवर्त्तमिति’ ‘हीत्यादि’ ॥

“क्षयो निवासे” ॥ त्रि निवासगत्योरित्यस्माद् अधिकरणे घः ।
‘क्षयो दस्युनामिति’ । क्षयेरच्, कर्त्तरि षष्ठी ॥

“वृषादीनां च” ॥ वृषु सेवने, जनी प्रादुर्भावे, ज्वर रोगे,
हि गतौ, के गै रै शब्दे । ‘एते सर्वे ऽच्प्रत्ययान्ता इति’ । पवादि-
त्वात्, बाहुल्याच्चेदमुक्तं, वृषेत्यत्रेगुपधलक्षणः कः, क्षीञ् प्रायणे, तायृ
संतानपालनयोः, केचित्तय इति पठन्ति, अय पय तय गतौ, क्वचिच्चयशब्दः
पठ्यते, स चिनोतेर्दृष्टव्यः । इण् गतौ, शंश समाधाने, विद ज्ञाने, बूढ
निरासे, दु दाहे, वद व्यक्तायां वाचि, अत सातत्यगमने, केचिदेतौ
न पठन्ति, गुहू संवरणे, शम उपशमे, अण रण शब्दे । ‘संमतौ भाव-
कर्मणोरिति’ । शमरणाविति वर्त्तते, संमतावर्थं शमरणौ भावकर्मणोर्ये-
षाकर्ममाद्युदात्तौ भवतः, मत्रि गुप्तभाषणे, । ‘शान्तिरिति’ । शमेः
क्वचि, कमु कान्तौ, यमु उपरमे, केचिद्वमशब्दं न पठन्ति, च शब्दे
गतौ, धृञ् धारणे, कृ चित्तेपे, भिदादिषु निपातनादृद्धिः, वड प्रापणे, कूप
सामर्थं, पद गतौ ॥

“संज्ञायामुपमानम्” ॥ ‘यद्वेषमिति’ । यद्वच कनो लुवि-
त्यर्थः । ‘एतदेवेत्यादि’ । ज्ञापकाभावे तु सप्तमीनिर्देशेपि प्रत्ययल-
क्षणप्रतिषेधो न स्यात्, स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति ज्ञापने-
न तदन्तस्य कार्यत्वात् । ‘क्वचिदिति’ । वचनात्क्वचिद्वच्येव, यथा सर्व-
स्य सुपीत्यत्र ॥

“निष्ठा च द्युजनात्” ॥ इहाद्याक्तः अद्यात इत्येकादेशस्य बहिः-
रङ्गत्वादसिद्धत्वादनादिति प्रतिषेधाभावः, भीष्मशब्दो भियः बुक्चेति
मन्प्रत्ययान्तः । ‘चिन्तित इति’ । चिति स्मृत्यां चुरादिः ॥

१ मुद्रितमूलपुस्तके हीति नास्ति ।

२ मुद्रितमूलपुस्तके क्षयो वर्त्तते दस्युनामिति पाठः ।

“आशितः कर्त्ता” ॥ ‘अशेरिति’ । अश भोजने इत्यस्मात् । ‘आहपूर्वादविधत्ते कर्मणीति’ । उक्तं हि ‘प्रसिद्धेरविधत्तातः कर्मणोक्कर्मिका क्रिये’ति । ‘कर्त्तरि क्त इति’ । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना । भाष्ये तु कर्त्तरि क्तो निपात्यतइति स्थितं, यदि तर्ह्याहपूर्वकस्याशेराशित इति रूपम् अवश्यहः प्राप्नोति, तस्मादुपधादीर्घत्वमपि निपात्यतइति वार्तिककारः । वृत्तिकारस्तु संहितापाठ एव नित्यः, पदपाठस्तु पौरुषेयः, ततश्च न लक्षण्येन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यमिति मन्यते । अपर आह । अशेर्ण्यन्तस्य प्रयोज्यकर्त्तरि गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति कर्मसंज्ञके निष्ठायामाशित इति रूपं, स एवात्र भूतपूर्वगत्या कर्त्ता विधत्त इति ॥

“रिक्ते विभाषा” ॥ ‘रिक्तइति’ । रिचिर्विरेचने । ‘संज्ञायामित्यादि’ । निष्ठा च दृजनादित्यस्यावकाशो दत्ता गुप्तः, अस्यावकाशोसंज्ञायां, रिक्तो घट इति संज्ञायामुभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

“जुष्टार्पिते चच्छन्दसि” ॥ ‘जुष्ट इति’ । जुषी प्रीतिसेवनयोः, स्त्रीदितो निष्ठायामितीदृप्रतिषेधः । ‘अर्पित इति’ । अर्त्तार्ण्यच्, अर्त्तित्यादिना पुक् ॥

“नित्यं मन्त्रे” ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणमुत्तारार्थम् ॥

“युष्मदस्मदोर्हंसि” ॥ युष्मसिभ्यां मद्रिक्, युषिः सौत्रो धातुः । ‘तव ममेति’ । ‘युष्मदस्मद्ग्रां हंसोश्’ ‘तवममौ हंसौ’ति मपर्यन्तस्य तवममादेशः, शेषे लोपः, अतो गुणइति पररूपत्वम्, एकादेश उदात्तेनोदात्त इति विभक्तिसदात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते ॥

“हयि च” ॥ ‘तुभ्यं मद्भूमिति’ । हेप्रथमयोरम्, तुभ्यमद्भौ हयि, अथ किमर्थो योगविभागो न युष्मदस्मदोर्हंसोरित्येवोच्येत, एवं हि चकारो न कर्त्तव्यो भवति, अत आह । ‘पृथग्योगकरणमिति’ । आशङ्काग्रहणेनास्वरितत्वादेव यथासंख्यं न भविष्यतीति शक्यं वक्तुमिति दर्शयति, अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिस्वरः प्राप्तः ॥

“यतो नावः” ॥ अत्रानाव इति प्रतिषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानमिति, अन्यथा य आदिर्नकारो नासौ स्वरयोऽभौ यश्च स्वरयोग्य आकारो नासावादिरिति प्रतिषेधो नर्णकः स्यात् ॥

“ईद्वन्द्वशंसदुहां वयनः” ॥ ईद्व स्तुतौ, वदि अभिवादन-स्तुभ्योः, वृद्धं संभक्तौ, शंसु स्तुतौ दुह प्रपूरणे, कथं वार्य इत्यत्र वयत्, यावता एतिस्तुशास्वित्यादिना िशेषविहितेन क्यपा भाष्यमत आह । ‘वार्यं इत्यादि’ । अथ वृद्धो ऽपि क्यबेव कस्माच्च भवत्यत आह । ‘क्यविधौ हीत्यादि’ । एतच्च तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

“विभाषा वेषिन्धानयोः” ॥ ‘शुप्रत्ययान्न इति’ । तिष्ठते-र्णुरिति तत्रानुवर्तते । ‘उदात्तनिवृत्तिस्वरणेति’ । श्नसोरल्लोप इति श्नसोकारस्योदात्तस्य लोपात् । ‘वेषुरित्यादि’ । संज्ञायामुपमानमित्य-स्यावकाशः चञ्चा वधिका, विभाषाया अत्रकाशो ऽनुपमानभूतो वेषुः शुष्क उपवने, वेषुरिति संज्ञायामुपमाने पूर्वविप्रतिषेधः ॥

“त्यागरागहासकुहश्वठक्रयानाम्” ॥ कुह त्रिस्मापने, श्वठ क्रय भाषणे चौरादिकावदन्तौ, निघातस्यैवायमपवादो युक्तः, नैतदेवं, यद्ययं निघातस्यापवादः स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादनुदात्तं पदमेकवर्जं नहि स्वार्थम् ॥

“चङ्गन्यतरस्याम्” ॥ उदाहरणे एकवचनातिक्रमणे हेतुर्मुंयः । ‘माहिदधदिति’ । विभाषा घेटृश्वोरिति त्रैश्वहादेशः ॥

“मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम्” ॥ ‘मतोः पूर्वं आकार इति’ । अर्थव्याख्यानमेतत्सूत्रे तु शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुल्लिङ्गमेव पठन्ति, उदाहरणे चातुर्यंको नद्यां मतुप् । मतौ बहुचोऽनजिरादीनां चेति दीर्घत्वम् । ‘मतोरिति किं, गवादनीति’ । मतोरित्यस्मिन्नसति पूर्वग्रहणमपि न क्रियेतेति संज्ञा-शब्दसंबन्धिन आकारमात्रस्य प्रसङ्गः, पूर्वग्रहणं मतोरनन्तरस्य पूर्वस्य यथा स्यादिह माभूत्सानुमतीति ॥

“अन्तो ऽवत्याः” ॥ इहासंदेहार्थं वत्या अन्त इत्यवचनादकार-
प्रश्लेषो निश्चितः, तत्र प्रयोजनं पृच्छति । ‘अवत्या इति किमुच्यतइति’ ।
अथावत्या इत्युच्यमानेषु राजशतीत्यत्र कस्माच्च भवति, भवति ह्येतदपि
नलोपे कृते ऽवतीशब्दान्तमत आह । ‘स्वरविधावित्यादि’ । ननु
चोदाहरणेपि मतोर्ध्वस्यासिद्धत्वादवतीशब्दान्तत्वं नास्तीत्याह ।
‘वत्त्वं पुनरिति’ । पुनःशब्दो नलोपाद्विशेषं द्योतयति ॥

“इवत्याः” ॥ अहीवतीत्यादौ पूर्वं दीर्घः, संज्ञायामिति वत्त्वं,
योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः ॥

“चौ” ॥ ‘उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोयमिति’ । कृदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरयोदात्तस्याञ्चत्यकारस्य विभक्तिनिमित्तको ‘ऽच’ इति लोपः ।
‘चात्रतद्वितइति वक्तव्यमिति’ । चौ यः स्वरः स तद्विते परतो न
भवतीत्यर्थः । अन्यथा योऽनुदात्तः प्रत्ययो दधीचः पश्येत्यादौ तत्र
योदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा दधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि
सतिशिष्टः स्वरो बाधेत, तस्मादतद्वितइति वक्तव्यम्, अस्मिँश्च सति
उदात्तनिवृत्तिस्वरस्याऽयमपवादो भवति ॥

“समासस्य” ॥ ‘राजदृषदिति’ । ननु च योत्र समासस्यान्तो
दकारो नासौ स्वरभाक्, यश्च ततः पूर्वोऽकारो नासौ समासस्यान्तोऽत
आह । ‘स्वरविधाविति’ । न स्वरस्यैव विधिः किं तर्हि योऽप्यनुदा-
त्तादेरप्रित्यादिः सोऽपि स्वरविधिः, स्वराश्रयत्वात्, तेन सोऽपि विधिर्ज-
ञ्जनादौ व्यञ्जनान्ते च भवति, अत्र च ज्ञापकान्तरपदेनुदात्तादावि-
त्युक्त्वा पृथिव्याः प्रतिषेधः । ‘नानास्वरापवाद इति’ । यदप्यनुदा-
न्तम्यदमेकवर्जं’ मित्यस्ति तथापि वर्जने विशेषाश्रयणात्पर्यायेण नाना-
स्वरप्रसङ्गः, तत्र राजशब्दः ‘कनिन्युश्रितवी’ त्यादिना कनिन्यन्यया-
न्तत्वादाद्युदात्तः, पुरः कुषन् पुरुषः, ब्रह्मणोपत्यं ब्राह्मणो ऽणन्तः,
कनतृपश्च, वृषादिभ्यश्चित्, कमेर्बुक् च, कम्बलः, ‘कन्याराज्यशिश्या-
मनुष्याद्यामन्त’ इति कन्याशब्दोन्तस्वरितः, ‘स्वनइसोर्वा’ इत्यप्,
घातुस्वरः, षट्पटद्वयतइति षटहः, एषोदरादिरन्तोदात्तः, ‘शश-

पिथान्ददौ', पचादिषु नददिति पठ्यते, टित्त्वान्दीप्, नदी, उदात्त-
निवृत्तिस्वरः, पोषशब्दो घञन्तः 'शृष्टभसोऽदिः' 'दृणातेः' बुम् इत्स्व-
श्च' दृषत्, प्रत्ययस्वरः । समिध्यते ययेति समित्, संपदादित्वात्किञ्च,
अदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, एते नानास्वरास्तेषामपवादः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां षष्ठ्याध्यायस्य

प्रथमश्चरणः ॥

“बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” ॥ इह यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य
प्रकृतिभावो विधेयः, न च कृत्यस्य पूर्वपदस्य शेषनिघातलक्षणो विकारः
प्राप्तः किं तु तत्स्थयोऽदात्तस्वरितयोरेव, तस्मात्तयोरेव पूर्वपदशब्दो
वर्तते तदाह । ‘पूर्वपदग्रहणमित्यादि’ । समासान्तोदात्तत्वं हीत्वा-
दिना विकारप्राप्तिर्दर्शयति । ‘समासान्तोदात्तत्वापवादोयमिति’ ।
नाप्राप्ते तस्मिन्वारम्भात् । ननु च यत्र सामान्यविधिप्रवृत्तिमनपेक्ष्य वि-
शेषविधिप्रवृत्तिस्तत्रापवादत्वं, यथा ‘कर्मण्यण्’ ‘आतेनोपसर्गं क’
इति, इह तु सत्यां विकारप्राप्तौ प्रकृतिभावो विधेयः, विकारप्रा-
प्तिश्च समासस्येत्यस्मिन् प्रवृत्तिरिति कथन्तत्प्रवृत्त्यपेक्षस्तदपवादः, अतः
समासस्येत्यस्मिन्प्रवृत्ते प्राप्तस्य शेषनिघातस्यैवायमपवादो युक्तः, नैतदेवं,
यदायचिघातापवादः स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादनुदात्तम्यदमेकवर्जं, बहुव्रीहौ
पूर्वपदमिति । नन्वेवमुच्यमाने समपाद इत्यादौ स्वाभाविकस्यापि पूर्व-
पदानुदात्तस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः, किं कारणमनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रति-
षेधो वेति, तस्मात्समासस्येत्यस्यानन्तरमारभ्यमाणस्तस्यैवायमपवादः ।
ननु चोक्तं कथन्तत्प्रवृत्त्यपेक्षस्तदपवाद इति, उच्यते, निदानोच्छेदेन
निदानिन उच्छेदः शक्यते कर्तुं, समासान्तोदात्तत्वं च शेषनिघातल-
क्षणस्य पूर्वपदविकारस्य निदानमतस्तदभावद्वारेण निदानभूतस्य समासा-
न्तोदात्तस्यैवास्मिन् विषयेऽप्रवृत्तिराख्यायते । नन्वेवं नानापदस्वरप्राप्तौ
समासस्येत्यस्यारम्भात्तदप्रवृत्तौ द्वयोरपि पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः ।
तथाहि सति न बहुव्रीहेरिति समासान्तोदात्तत्वमेव प्रतिषेधेत्, अस्तु

वा समासान्तोदात्तत्वमस्तु वा शेषनिघातः, पश्चात्तु प्रकृत्येत्यनेन स्वर-
विशेषमुपलभ्य स स्वरः पूर्वपदस्य विधीयते, शेषनिघातात्माक् पूर्वपदस्य
प्रकृत्या यः स्वरस्तत्स्वरकम्पूर्वपदं बहुव्रीहौ भवतीति, यदि वा प्रकृत्येत्य-
नेन स्वरविशेषउपलक्षिते सत्ययमर्थो भवति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य स्वाभा-
विको यः स्वर आद्युदात्तत्वादिकः स भवतीति, एवञ्च यथा पूर्वपदस्या-
दिहोदात्तो भवतीत्युक्तेन समासस्येत्येतत्प्रवृत्त्यपेक्षा, तादृगेतदिति युज्यते
तदपवादता । 'कृष्णो मृग इति' । यस्याजिनं कृष्णाजिनमित्युच्यते । 'ब्रह्म-
चारिशब्दः क्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्त इति' । तथा चाधीयते ब्रह्म-
चारी चरति विषयद्विषाम्, कस्य ब्रह्मचार्यसीत्यादौ । 'णि'नीति' ।
पूर्वपदाद्युदात्तत्वन्तु न भवति प्रवृद्धादिषु पाठादाकृतिगणो हि स
इष्यते, वृत्तौ तु क्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्युपलक्षणम्, अपर आह कन्दसि
परादिश्च परान्तश्चेत्यन्तोदात्तत्वं, वृत्तस्त्वयमर्थः ब्रह्मेव चरति ब्रह्म-
चारीत्युपमानमत्र पूर्वपदन्तः किम्, उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति निय-
मात्क्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव भवतीति । 'स्नातकशब्दः कन्मत्ययान्त
इति' । यावादिषु स्नात वेदसमाप्ताविति पठ्यते, 'मनोर्जातावश्रयतौ
बुक्त्वं' मनुष्यः । यदि तर्ह्ययं प्रकृतिभावः समासान्तोदात्तत्वं बाधते सर्वा-
नुदात्तेषु पूर्वपदे बाधेत, तत्रापि ह्यस्य प्रवृत्तिर्न केन चिद्वार्यते, विज्ञे-
र्वाविधिश्च प्रवर्त्तमानः सत्यपि सम्भवे सामान्यविधेर्बाधको भवति,
तत्क्रदानमिव दधिदानस्येत्यत आह । 'उदात्तग्रहणमित्यादि' ।
न्यायतोऽप्ययमर्थः सिद्धः, कथं यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः,
विकारप्राप्तिश्चोदात्तस्वरितयोरेव, अत एव पूर्वमुक्तमुदात्ते स्वरिते वा
वर्त्तत इति । 'समभागइति' । समशब्दः सूत्रो डमिति व्युत्पादितः
सर्वानुदात्तः, नन्वत्रासत्यपि समासान्तोदात्तत्वे भागशब्दस्य कर्त्तव्यत-
इति अन्तोदात्तत्वात् समभागशब्दोन्तोदात्त एव भविष्यति, तस्मादु-
दाहरणदिगयं दर्शिता, समपाद इत्युदाहर्तव्यं, पादशब्दो वृषादित्वा-
दाद्युदात्तः । किमर्थे पुनरिदमुच्यते, पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात्

समासान्तोदात्तत्वं माभूदिति, नञ्सुभ्यामित्येतच्चियमार्थं भविष्यति, यदि बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वं भवति नञ्सुभ्यामेवेति, न चैवचानापदस्वरप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वविधानाच्चियमेन तस्मिन्व्यावर्त्ततेपि पूर्वात्तरपदयोर्द्वयोरपि पर्यायेण प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः, 'शितेर्नित्याबहुञ्जि' त्यस्य नियमार्थत्वात्, यदि बहुव्रीहावुत्तरपदम्प्रकृत्या भवति शितरेव परमिति । उच्यते । 'नञ्सुभ्या' मित्येष तावन्नियमो नोपपद्यते, अनुरः सूदर इत्यादौ उदाराश्वेषु चेपदति पूर्वपदान्तोदात्तस्य प्राप्तस्य बाधनाद्विधिसम्भवात् । 'शितेर्नित्याबहुञ्जि' त्येतदपि शितेर्नित्याबहुञ्जेवेत्यनेन नियमेन शीतिललाटादिष्वेवोत्तरपदप्रकृतिस्वरं निवर्त्तयेच्च चित्रगुपभृतिष्वित्यारभ्यमेवेतत्, बहुव्रीहियद्वयान्तु शक्यमकर्तुं, तत्पुरुषे कस्माच्च भवति, तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिनियमार्थं भविष्यति, तत्पुरुषे तुल्यार्थाद्येवेति, गन्तव्यपण्यमेव वाणिजे, गतादिष्वेवोत्तरपदेषु द्विगावित्यादि, द्वन्द्वे कस्माच्च भवति, राजन्यबहुवचनइत्येतच्चियमार्थं भविष्यति, द्वन्द्वे भवति राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेति, अथ्ययीभावे कस्माच्च भवति, परिप्रत्युपापावर्त्यमानेत्यादि नियमार्थं भविष्यति, परिप्रत्युपापा एवाव्ययीभावइति, विपरीतस्तु नियमः सर्वत्र न भविष्यति नानिष्टार्थो शास्त्रप्रवृत्तिरिति, एवमप्यसति बहुव्रीहियद्वये समासान्तोदात्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य चैकविषयत्वाद्विरोधाच्च तुल्यश्वेतः पञ्चारक्षिरित्यादौ पर्यायः प्राप्नोति, तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि भवन्ति नान्यानीत्येष हि नियमः कृतो न तुल्यार्थादिपूर्वपदेषु तत्पुरुषादिषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेति । अथाप्यरह्यमाश्विशेषत्वादुभयनियमः, तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेति, तथा च बहुन्यतरस्यामिति वर्त्तमाने द्विष्टिवितस्त्योश्चेति विकल्पो विधीयते पञ्चद्विष्टः पञ्चवितस्तिरित्यादाविगन्ते द्विगाविति नित्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरो माभूदिति, तथापि चित्रगुरित्यादौ बहुव्रीहौ पर्यायप्रसङ्गः, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं द्विजिभ्यां पाठन्मूर्धुंस्विति द्विषादित्यादावन्तोदात्तविकल्पं शास्ति तज्ज्ञापयति न बहुव्रीहावन्तोदात्तत्व-

पर्यायेण भवतीति, एवमप्युदात्तविषयमेव ज्ञापकं स्यात् बहुव्रीहा-
वन्तोदात्तत्वं पर्यायेण भवतीति, किं च स्याद् उदात्तस्वरितयोस्तु पूर्वा-
त्तरपदस्थयोः पर्यायप्रसङ्गः, न च स्वरिते य उदात्तस्तदाश्रयं ज्ञापकं
युज्यते, अत्रो ह्युदात्तसंज्ञा, न च वर्णैकदेशो वर्णग्रहणेन दृश्यते, अथ
वर्णत्वावर्णत्वकृतं भेदमुत्सृज्योदात्तश्रुतिपरं ज्ञापकं वर्ण्यत तदा बहु-
व्रीहियहणं शक्यमकर्तुम् ॥

“तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः” ॥
'सदृशशब्दोपीत्यादि' । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरितेत्येतदपेक्षते । 'कुमुदश-
ब्दोपीत्यादि' । तत्र यदा कप्रत्ययान्तस्तदा आथादिस्वरिणान्तोदात्तः,
तथा चानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यत्र कुमुदुनिन्युदाहृतमुक्तं च कुमु-
दादयोन्तोदात्ता इति, यदा त्वव्युत्पत्तं तदा 'नञ्विषयस्यानिसन्तस्ये'-
त्याद्युदात्त इत्युक्तम्, अपर आह, जलजे नपुंसकविषयः कुमुदशब्दः, यस्तु
खानरविशेषे कुमुदशब्दः स पुल्लिङ्गस्तत्रेह जलजवाच्युदाहृतः, चानुदात्तस्य
चेत्यत्र तु खानरवचन इति । 'दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दादित्यादि' ।
आद्यप्राप्तिप्रदर्शनमेतत्, षट् च काण्डादीनीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन तत्र
भाव्यम् । 'नञ्कुनिपातानामिति' । निपातत्वादेव सिद्धे नञग्रहणमकर-
णिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थं, तथा चाव्ययीत्यत्रापि कृता
सह निर्दिष्टो यत्र नञ् तत्रापि नञ् एव स्वरो भवति, तथा विभक्तिस्व-
रावञ्स्वरो बलीयान् भवति, कुग्रहणं तु चादिषु पाठाभावात्, पठितञ्-
स्वसौ, अन्यथाव्ययसंज्ञा न स्यात्, स्वरादिष्वपि पाठाभावात् । 'स्वात्वा-
कालक इति' । मयूरव्यंसकादिरयं, यद्येवं स तत्रैवान्तोदात्तः पठिष्यते,
एवमपि परिगणनं कर्तव्यं, सामिहिकं स्वयंधौतमित्यादौ प्रकृतिस्वरो माभू-
दिति, इह कस्माच्च भवति, परमं कारकं परमकारकं, परमे ॥ कारकेण पर-
मकारकेण, परमे कारके परमकारके इति, नहि विशेषणसमासः प्रथमान्त-
नामेवेति नियमोस्ति, तेन द्वितीयाद्यन्तं पूर्वपदमिति चोक्तं, परिहारस्तु
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तृतीयादीनां प्रतिपदं यः समासस्तत्रायं
स्वरः, अयन्तु विभक्तिविशेषमनुपादाय विशेषणसमास इति ॥

“वर्त्तते” ॥ अनेतरति प्रतिषेधाद्बहुवचननिर्द्देशाज्यो-
त्तरपदे स्वरूपग्रहणं न भवति, तत्साहचर्यात्पूर्वपदेपि । ‘कृष्णशब्दो नक्-
प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति’ । किञ्च तु कृष्णस्यामृगाख्या चेदिति कृन्तस्य
न्तोदात्तत्वमन्यत्राद्युदात्तत्वं व्यवस्थितम् ॥

“गाधलवणयोः प्रमाणे” ॥ ‘शम्भगाधमिति’ । गाधृ प्रति-
ष्ठायां, गाधतइति गाधः, अर्द्धर्चादिः, इयतायाः परिष्कृतिरियता-
रिच्छेदः, क्रियाशब्दोच प्रमाणशब्दो दृश्यते न स्वायाममाने कृठ इत्यर्थः ॥

“दायादां दायादे” ॥ दातव्यो दायः, भागोच इत्यर्थः । दाय-
कादस्ते दायादः, मूलविभुजादित्वात्कः, दायादस्य भावो दायादां, किं
पुनस्तत्, दायस्वादानं तत्संबन्धी वा, इह तु लक्षय्या ऽऽदीयमाने दाय-
एव दायादशब्दो वर्त्तते । ‘अद्येत्यादि’ । अद्यमात्रेभिर्भायः । समेका-
विष्करोति । ‘यद्येवमिति’ । ‘शेषलक्षणेवेति’ । सामान्यलक्षणेवात्र बध्नी
न प्रतिपदमित्येवशब्दस्यार्थः । यदि शेषलक्षणेवात्र बध्नी किमर्थं पुन-
स्तत्र विधानमित्याह । ‘तस्यास्त्विति’ । सप्तमी तावद्विधेया, अप्राप्त-
त्वात्, तत्र यदि सैव विधीयेत ततोसौ विशेषविहितत्वात् बध्ना
बाधिका विज्ञायेत, मैव विज्ञायीति पुनः सैव शेषलक्षणा बध्नाभ्यनुज्ञा-
यते न त्वंपूर्वा विधीयतइत्यर्थः ॥

“प्रतिबन्धि चिरञ्छ्रयोः” ॥ कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नातीति प्रति-
बन्धी, आवश्यकं विनिः । ‘विशेषणसमास इति’ । ननु च सामाना-
धिकरण्ये सति स भवति, न चेह तदस्ति, गमनशब्दस्य गतिवाचि-
त्वात् चिरशब्दस्य च कालवाचित्वात् । नैव दोषः । चिरकालभाविनि
गमनेत्र चिरशब्दो वर्त्तते । ‘मयूरध्वंसकार्दिवैष इति’ । गमनमत्र विशेष-
न्तद्विशेषणे तु चिरञ्छ्रये, अतो विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं मयूरध्वंसकादि-
त्वमेष्टव्यमिति भावः । पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचित्वमुपपन्नयति । ‘गमनं
हीत्यादि’ । कारणवैकल्याद्वि चिरकालभावि गमनं कृच्छ्रयोगि च, कृच्छ्र-
न्दुःखं तदयोगि च कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते ॥

“पदेपदेशे” ॥ उच्चारः पुरीषक्रिया ॥

“निवाते वातनाणे” ॥ ‘इकप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपर-
इति’ । कवतेर्झगिति सूत्रमधीयते, इकारस्य संज्ञा न भवति गुणप्रति-
षेधार्थात्कारानुबन्धात् ॥

“शारदे ऽनार्तवे” ॥ उदाहरणे रज्जुदृते रज्जुशब्दो दृष्टान्तिष्ठे
दृष्टशब्दः, ततः कर्मधारये ऽस्यपदविग्रहः, सृजेरसुम् चेत्यत्र स्कन्धेः सलोप-
श्चेत्यतः सलोप इति वक्तव्यं, तेन सृजेरन्त्यादयः परोक्षमसुम्, सलोपे
यथादेशे ऽसुमः सकारस्य जश्च च रज्जुरिति भवति ॥

“अध्वर्युकषाययोजातौ” ॥ ‘नियतविषया इति’ । वरवि-
शेषनियता इत्यर्थः ॥

“सदृशप्रतिरूपयोजातौ” ॥ सदृशग्रहणममर्थकं तृतीयासमा-
सवचनात्, सदृशशब्देन तृतीयासमास उच्यते ‘पूर्वसदृशसमोनाथं’ ति,
तत्र तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्भवतीत्येव सिद्धमत आह । ‘षष्ठीसमा-
सार्थञ्चेति’ । तुल्यार्थयोगे षष्ठापि विधीयते, तत्र यदा तस्याः षष्ठाः
समासः क्रियते तदापि यथा स्यादित्येवमर्थं सदृशग्रहणम् । ननु चान-
भिधानात्षष्ठीसमासो न भविष्यति । त्रैशब्दं हि नः साध्यम्, मातुः
सदृशो मात्रा सदृशो मातृसदृश इति, एतच्च विनापि षष्ठीसमासेन
सिद्ध्यत्येवात् आह । ‘इहेत्यादि’ । अलुकि सति रूपविशेषस्य विद्यमा-
नत्वादवश्यकर्तव्यः षष्ठीसमासस्तदर्थं चेह सदृशग्रहणं कर्तव्यं, यद्येवं
तृतीयासमासे सदृशग्रहणञ्च कर्तव्यं षष्ठीसमास एवास्तु, यत्र तर्हि
षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थस्तत्र सदृशग्रहणं यथा विद्यया सदृशो विद्यासदृश
इति, नह्यत्र षष्ठ्यर्थोऽस्ति, किं तु तृतीयार्थः, विद्यया हेतुना सदृश
इत्यर्थः, अन्यो देवदत्तादिरत्र प्रतियोगा, अपर आह । तृतीयासमासो-
ऽलुकि प्रयोजयति, मनसः संज्ञायां मनसासदृश इति । ‘अवेत्यादि’ ।
दक्षि दंशनस्पर्शनयोः, दंशेष्टो न आ चेति टप्रत्यये नकारस्य वाकारः,
टित्त्वान्दीप्, यस्येति लोपः, अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति ङीप्
उदात्तत्वं, वृत्तशब्दान्जातिलक्षणो ङीष् ॥

“द्विगौ प्रमाणे” ॥ ‘कर्तृमादीनाञ्चे’ त्यत्र मकरकुटुपारेवते-
त्यादेः सूत्रादादिसहस्रमनुवर्त्तते, ‘अथ द्वितीयं प्राणीषा’ दित्यतो
द्वितीयसहस्रम् । ‘परमसप्तसममिति’ । समाहारे द्विगुः, पात्रादित्वा-
चपुंसकत्वम्, मूलोदाहरणे तु तद्वितार्थं द्विगुस्तरपदम् ॥

“गन्तव्यपण्यं वाणिजे” ॥ वणिगेव वाणिजः प्रज्ञादित्वादण् ।
‘सप्तमीसमासा एतदिति’ । सप्तमीति योगविभागात्, गोवाणिजादयस्तु
षष्ठीसमासाः ॥

“मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके” ॥ फिषिति आदिमेन योगेन
ज्ञान्तनवीयश्चतुष्कं सूत्रमुपलक्षयति, तत्र समुद्रशब्दः सागरार्थत्वाद-
न्तोदासः ॥

“सुखप्रिययोर्हिते” ॥ ‘समानाधिकरणसमासा एतदिति’ ।
गमनादीनां विशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते, अथ तु सुखप्रिययोर्विशेष-
णत्वन्तदा मयूरव्यंसकादित्वमेष्टव्यम् । ‘आयत्यामिति’ । परिणामे
आगामिकाले भाविकाल इति यावत् ॥

“प्रीतौ च” ॥ इह तु सुखप्रिययोरित्येतावत्सूत्रं कृत्वा हिते
चेति धत्तव्यम् । तत्राद्ये सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादेव प्रीतौ
गम्यमानायां भविष्यति, तत्राह । ‘सुखप्रिययोरित्यादि’ । ब्राह्मण-
शब्दोऽन्तः, क्वात्रशब्द ‘श्क्वादिभ्यो ण’ इति णप्रत्ययान्तः । ‘कन्या-
शब्दः स्वरितान्त इति’ । तित्याशिक्यमर्त्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनु-
व्यायामन्त इति फिषि पाठात् ॥

“पत्यावैश्वर्ये” ॥ ‘धान्यमन्तस्वरितमिति’ । अनन्तरपठि-
तेन फिट्सूत्रेण, गवादीनान्तु पूर्वमेव स्वरकथनम् ॥

“न भूवाष्विद्विधिषु” ॥ भूवादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसक-
इत्थत्वम्, अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रतिषेधादृत्तिकारेण पूर्वपदानां स्वरो
व्याख्यातः, तत्रादितस्त्रयः क्लिबन्ताः, अन्द्दृम्भूजम्भूकफेलूककृन्धदिधि-
षूरिति कूप्रत्ययान्ता दिधिषूशब्दो निपातितः ॥

“वा भुवनम्” ॥ भुवनशब्दो भाषायां बहुलवचनान्तासाधुः ॥

“आशङ्काबाधनेदीयस्स संभावने” ॥ शक्ति शङ्कायां, बाधृ विलो-
डने, आङ्पूर्वाभ्याङ्कर्मणि घञ्, अतिशयेनान्तिको नेदीयः, ‘अन्तिक्काठ-
योर्नेदसाधौ’ अस्तिस्वाध्यवसायोस्तित्वनिश्चयः, गमनाशङ्कादयो वि-
षयसमासाः, मयूख्यसंकादयो वा ॥

“पूर्वं भूतपूर्वं” ॥ ‘आद्यो भूतपूर्वं इति’ । यः पूर्वमाद्य आसी-
त्स एवमुच्यते । ‘अत्रेत्यादि’ । ‘परमश्चासौ पूर्वश्चेति’ । सायं वाक्यार्थः
पूज्यमानतालक्षणः, तस्मिन्निव प्रत्युदाहरणे समास इत्यर्थः । ‘न त्वि-
ति’ । ‘परमो भूतपूर्वं इति’ । योयं वाक्यार्थः पूर्वं परम आसीदित्येवं-
रूपः, न तस्मिन् तत्र समास इति यावत्, किं कारणमित्याह । ‘तथा
चेति’ । चोद्धार्ये ॥

“सविधसनीडसमर्यादसवेगसदेशेषु सामीप्ये” ॥ उदाहरणेषु
बध्नीसमासः, मद्रादीनां पूर्वमेव स्वर उक्तः ॥

“विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु” ॥ ‘विस्पष्ट इति’ । स्पष्टवाधन-
स्पष्टनयोरित्यस्य निष्ठायां वा दान्तेत्यादिना स्पष्टशब्दो निपातितः,
विशब्देन गतिसमासः । चित्र चित्रीकरणे चुरादिस्तस्मादेरच्, विशेषेण
चित्रं विचित्रं, प्रादिसमासः । चिती सञ्ज्ञाने, विगतञ्चित्तमस्य
विचित्तः, अञ्जू व्यक्त्यादिषु, तस्य विपूर्वस्य निष्ठाया गतिस्वरः, तच्चे-
कारस्य यो यण् स उदात्तयण् भवति । ‘संपन्नशब्दस्याथादिस्वरेणेति’ ।
गतिस्वरस्तु न भवति, किं कारणम्, कर्मणीति तत्रानुवर्त्तते, अयं तु कर्तरि
क्तः । ‘पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेणेति’ । अन्तोदात्त इत्यपेक्षते, यदेक-
वचनान्तं प्रकृतन्तस्य वचनविपरिणामं कृत्वा ऽन्तोदात्ताविति संशयः
कर्त्तव्यः, पाटपतेः ‘फलिपाटिनमिज्जनीनां गुक्पटिनाकिधखे’ त्युप्रत्ययः,
पटिश्चादेश, इकार उच्चारणार्थः, पटुः, पडि गतौ, निष्ठा, पण्डितः,
कुशान् लातीति कुशलः, ला आदाने । ‘चपलशब्दश्चित्स्वरेणेति’ ।
अन्तोदात्त इत्यपेक्षते । ‘चिदिति वर्त्ततइति’ । वृषादिभ्यश्चिदित्यतः ।
‘निपुणशब्द इत्यादि’ । पूर्ववत्संबन्धः । पुण् कर्मणि शुभे ॥

“अस्यावमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये” ॥ उदाहरणेषु मयूरव्यं-
सकादित्वादिशेषस्य पूर्वनिपातः, इष्टेयसुनोः ‘प्रशस्यस्य अः’ ‘अ च’
‘युवात्पयोः कनन्यतरस्याम्’ । ‘पापिष्ठ इति’ । विन्मतेर्लुक् ।

“कुमारश्च” ॥ ‘कुमारश्चमणेति’ । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
कुमारीशब्दस्य समासे पुंवद्भावः । कुमार क्रीडायामित्यस्मात्पचाग्रश्च,
कुमारः । ‘केचित्पुनरित्यादि’ । चकारो ह्यत्र क्रियते, अस्यैव विधेः
समुच्चयार्थः ॥

“आदिः प्रत्येनसि” ॥ ‘प्रतिगत एनसेति’ । अवादयः कुष्ठाकार्ये
सुतीययेति तत्पुरुषः, द्वितीये तु विद्यहे बहुव्रीहिः, कथं पुनरन्तरणोदा-
त्तबह्वणमुदानस्वरो लभ्यतइत्याह । ‘उदात्त इत्येतदिति’ । सामर्थ्यमेव
दर्शयति । ‘पूर्वपदेति’ । प्रकृत्येति हि वर्णते, तत्रैवमभिसंघन्धः, पूर्वपद
कुमारश्च प्रकृतिभावेन यः स्वरः स्थापितः सोऽत्रादेर्भवतीति ॥

“इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ” ॥ ‘कृताण्प्रत्यय-
लोपा इति’ । कृताण्प्रत्ययलोपो येषान्ते तथोक्ताः । ‘द्विगाविति किं,
परमशराव इति’ । षष्ठीसमासोऽयं, बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
भाव्यमेव, इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यण्गुणयोरुपसंख्यानं पञ्चारव्यो दशारव्यः,
यण्गुणयोः कृतयोरिगन्ते द्विगावित्येष स्वरौ न प्राप्नोतीत्यत आह ।
‘यण्गुणयोरित्यादि’ । प्राक् सुबुत्पत्तेः स्वरौ भवन्तरङ्गः, यङ्मुखौ
तु सुबुत्पत्त्यादुहिरङ्गौ । ‘स्थानिवद्वावादेति’ । न चात्र स्वरविधौ न
स्थानिवत्त्वमलोपाद्वादेशत्वात् । ‘पञ्चारव्य इति’ । छान्दसोऽयं प्रयोगः,
तत्र जसि चेति गुणो न भवति, जसादिषु छन्दसि वा वचनमिति
वचनात् ॥

“बहुन्यतरस्याम्” ॥ ‘बहुशब्दोन्तोदात्त इति’ । कुर्वन्स्वश्चेति
कर्तमाने लङ्घिबन्धोर्नलोपश्चेति कुप्रत्यये व्युत्पादितत्वात् ॥

“सप्तमी सिद्धशुक्लपक्षबन्धेष्वकालात्” ॥ ‘इयप्रत्ययान्ताविति’ ।
शुक्लपक्षादिषु संकाशादिभ्यो इयः, अवतः कक्प्रत्ययः, त्वरत्स्वरेत्यादिनोद्,

ऊकः, कुम्भकलशशब्दाभ्याज्जातिलक्षणो ङीष्, भाट्टशब्दे भस्मेष्टुनि कृत्तौ च व्युत्पादितः, ऊकशब्दः 'ऊकः को द्वे च । 'सप्तमीस्वरः इत्यमरः । 'तत्पुङ्गे तुल्याच्च' त्यादिना सप्तम्यन्तस्य यः प्रकृतिभावः परत्वात्प्राप्त्यादिस्वरेण बाधित' इति, यत्र तु कृत्स्वरेण बाधित इति पाठस्तत्र कृदन्तस्य यः स्वरः प्राप्तादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः ॥

“परिप्रत्युपाभाववर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु” ॥ 'परिचिगर्तमिति' । चिगर्तान्वर्जयित्वेत्यर्थः । 'अपपरी वर्जन' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, 'पञ्चम्यपाहपरिभिर' इति पञ्चमी । 'अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्ये' त्यव्ययीभावः । सौवीरादयोपि जनपदविशेषाः । 'प्रतिपूर्वाहूमिति' । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य' इत्यव्ययीभावः । 'उपपूर्वाहूमिति' । 'अव्ययं बिभक्ती' त्यादिना सामीप्ये, किं पुनः कारणमप्यपर्यायेण वर्ज्यमानमुदाहृतं तेतरयोस्तत्राह । 'तत्रेति' । अथाहोरात्रावयवा अपि इतरयोदपर्यायः कस्माच्चोदाह्रियन्तेऽत आह । 'अहोरात्रावयवा अपीति' । 'परिवनमित्यत्रेति' । 'परिप्रत्युपाये' त्यस्यावकाशः परिचिगर्तमिति, वनं वनस्य परित्यक्त्यावकाशः प्रवक्ष्यमिति, परिवनमित्यत्र वनं समासइत्येतदुच्यते विप्रतिषेधेन, अपवादत्वेऽप्यत्र हेतुर्न विप्रतिषेधः, समासस्येत्येव सिद्धे वनस्य पुनर्वचनएतत्प्रयोजनं येन तदपवादास्तदुपाधनार्थं, सर्वेयैवाव्ययस्वरं बहुव्रीहिस्वरञ्च बाधते, एवमिदमपि बाधित्येते ॥

“राजन्वयबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु” ॥ 'स्वाफलकचैत्रकरोधका इति' । प्रमादपाठोयमत्र त्रिपदे हि द्वन्द्वे यत्पञ्चमपेत्य पूर्वपदन्तस्यैव भवति, ततश्च चैत्रकशब्दस्य स्वरवचनमनुपपन्नं स्यात्, तस्मात् स्वाफलकचैत्रकाश्चैत्रकरोधका इति पाठः, एवमुक्तं चैत्रकशब्दो लोपकैः पुनरुक्तिबहुया त्यक्तः । 'त्रिनिशब्द आद्युदात्त इति' । शीङो जिह्व इत्यस्य बहुलवचनात् । 'तदपत्येति' । यद्यपि त्रिनिशब्द इति प्रकृतं तथापि शब्दस्यापत्यास्यासंभवाच्चिनेः त्रिण्यस्यैव ग्रन्थपत्यानि तेष्वित्यर्थः । अभेदेनाभेदोपचारेण । ननु च राडोपत्ये जातिवद्वयमिति

वचनाद् राजन्यशब्दः सन्नियत्रातिवचनः, ततश्च द्वैष्यभैमायना इत्युक्तं
प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते, तेषामपि सन्नियत्वादत आह । 'राजन्यग्रहण-
मित्यादि' । अन्धकदृष्टीनां सन्नियत्वाद्यभिचाराद् राजन्यग्रहणमुक्त-
विशेषपरिग्रहार्थमिति भावः ॥

“सङ्ख्या” ॥ ‘एकादशेति’ । ‘सङ्ख्याया अल्पीयस्या’ इत्येक-
शब्दस्य पूर्वनिपातः, ‘प्रागेकादशभ्योद्ध्वसीति’ निपातनाद्वीर्यः ।
‘द्वादशेति’ । दृष्टनः सङ्ख्यायामित्यात्वम् ॥

“आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी” ॥ आचार्य उपसर्जनं यस्य स-
न्नाचार्योपसर्जनः, चान्तेवसतीत्यन्तेवासी, शयवासवासिष्यकालादि-
त्यलुक्, गोशब्दाय निर्देशः, द्वन्द्वस्य यान्यवयवपदानि तान्याचार्योप-
सर्जनवचनत्वादन्तेवासिवाचित्वाच्च तथोच्यन्ते, तदवयवद्वन्द्वोपसर्जन-
वधर्मेण तथोच्यते, पाणिनिशब्दादिज् न भवतीति पूर्वमेवाक्तं, रौठि-
शब्दादपि न भवति, ‘न द्रुचः प्राच्यभरते’ ष्विति निषेधात् ।
‘आचार्योपसर्जनग्रहणद्वन्द्वविशेषणमिति’ । न पूर्वपदविशेषणम् ।
प्रथमा तु सप्तम्यर्थे द्रष्टव्या, किमर्थं पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायतइत्याह ।
‘सकलो द्वन्द्व इति’ । ‘इह माभूदिति’ । पूर्वपदविशेषणे त्वत्रापि
स्यात् ॥

“कार्तिकौजपादयश्च” ॥ ‘प्रकृतिस्वरपूर्वपदा इति’ । प्रकृतिशब्दः
स्वाभाविके वर्त्तते, प्रकृतिः स्वाभाविकः स्वरो येषान्तानि प्रकृतिस्व-
राणि, एवं विधानि पूर्वपदानि येष्विति बहुव्रीहिः । ‘कृतस्यापत्यं
कुजस्यापत्यमिति’ । ‘अणन्तावेताविति’ । अषिवाचित्वादाभ्या-
मण्, उत्तरपदस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनं प्रासङ्गिकं, पूर्वपदस्यैव तु स्वरसिद्धौ
प्रदर्शनीयम्, माण्डूकेयशब्दो ऋच मण्डूकादिति ठगन्तः । ‘आवन्त्यश्मका
इति’ । अवन्तिशब्दोन्तोदात्तस्मा ‘दृष्ट्वेत्कोसलाजादाऽयह्,’ तस्य
तद्राजत्वादुहुष लुक्, अवन्तीनां निवासो जनपदश्चातुर्यिकस्याखो
जनपदे लुप्, अश्मकशब्दात्सात्वावयवेत्यादिना इज्, लुगादि पूर्ववत् ।

‘श्यापणीति’ । ‘शार्ङ्गवाद्यजो ङीन्’ । ‘कपिरन्तोदात्त इति’ ।
 धातिपदिकस्वरेण, कमु कान्तौ क्तिच्, पृषोदरादित्वादत्त उत्वं, कुन्ति-
 शब्दोन्तोदात्तोवन्तिवत्कुन्तयः, शोभनं राष्ट्रमस्य सुराष्ट्रस्तस्यापत्यानि
 बहूनि ‘जनपदशब्दात्तत्रियादञ्,’ लुगादि पूर्ववत्, चिति स्मृत्यां, क्तिच्,
 कुन्तिवच्चिन्तयः, तडि ताडने, तण्डः, तस्मादेशावपूर्वादुतण्डः,
 ‘षष्टि भागुरिल्लोपमवाप्योहपसर्गयो’ रित्यकारलोपः, मदी हर्षे, विपू-
 र्वात् क्तः, न ध्याख्येत्यादिना नत्वाभावः, न विमत्तोविमत्तः । ‘शलङ्कु
 शलङ्कुं चेति’ । नडादिष्वेतत्पठ्यते, बभोरपत्यं बाभ्रवः, अण्, दानाच्युतो
 दानच्युतः, तदपत्यमपि दानच्युत एव, कटशब्दः पचाद्यजन्तः,
 लोकोक्ति यस्य स लोकात्तः, तस्यापत्यं लौकात्तिः, तस्य क्वात्रा
 लौकात्ताः । ‘स्त्रीकुमारमिति’ । समाहरद्वन्द्वः, मुद हर्षे, इगुपधलत्वणः
 कः, मुदः, पिप्पलमत्तीति पिप्पलादः, ‘कर्मण्यण्, षट्तेः सः, वत्सः,
 जीर्यते रवृन्, जरन्, तयोः समाहारद्वन्द्वः ‘बिद्धिदादिभ्योह्’, जरा,
 ‘भुविमृद्भ्यां युक्त्युक्ता, मृत्युः ॥

“महान् ग्रीह्यपराहुश्छीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्र-
 वृत्तेषु” ॥ महच्छब्दोन्तोदात्त इति’ । ‘वर्तमाने पृषद्वृहन्मह’ दित्यत्र
 तथा निपातनात् । ‘तस्येत्यादि’ । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभा-
 षया लभ्यते, यद्येवं प्रवृद्धयहणमनर्थकं कर्मधारये निष्ठेति वक्ष्यमाणेनैव
 सिद्धत्वात्, ह्रद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति प्रवृद्धशब्दस्यापि
 क्तान्तत्वादत्त आह । ‘कर्मधारये निष्ठेत्ययमपीति’ । तत्रापि लक्ष-
 णप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः कर्मधारयस्तस्य
 बहुवचमित्यर्थः ॥

“सुल्लकश्च वैश्वदेवे” ॥ सुधल्लातीति सुल्लः ‘आतोनुप-
 सर्गे कः’ ‘तोली’ति परसघर्षः ॥

“उष्टुः सादिवाभ्योः” ॥ ‘उष्टुशब्दः णृन्प्रत्ययान्त इति’ । उष-
 दाहरत्येतस्मात् णृन् इति वर्तमाने उषिरवनिभ्यां किदित्येवं ध्रुत्या-
 दितत्वात् ॥

“गोः सादसादिसारधिषु” ॥ ‘गोसाद इति’ । सदेवञ्च, ततः षष्ठीसमासः । ‘गं सादयतीति वेति’ । सदेव्यन्तात्कर्मण्यञ्, तस्मादेव षिनिः, गोसादी, चत्र सादसादिनोः कृत्स्वरस्यापवादः, सारधौ तु समासस्वरस्य ॥

“कुङ्गार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारिवहवा तैतिल-
कद्रुःपण्यकम्बलो दासीभाराणां च” ॥ अत्र कुङ्गार्हपतेत्येवमादयः पण्य-
कम्बलपर्यन्ताः सप्त समासाः, तत्रादितो द्वात्रिंशद्विभक्तिको इतरे प्रथमे-
कवचनान्ताः, सा च प्रथमा सुख्यत्ययेन वहुधाः स्थाने दृष्टव्या, दासी-
भाराणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्था व्याख्यायते, कुङ्गं च, कम्बो वृक्षः,
कुङ्गः, वृक्षो वर्जने, निदित्यधिकारे इगुपधात्किः, वृषिः, किञ्चि
स्विगन्तानाञ्च दृष्टव्यमिति पठेऽन्तोदात्तः । तस्यार्धः । जनपदश्च
ब्दानामिति वर्तते, अन्तः पूर्वा वेति च, जनपदवाचिनामिग-
न्तानां दृष्टव्यामादिरुद्रात्तो भवति अन्तो वा, काशयश्चेदयः, एतेन कुङ्ग-
शब्दो व्याख्यातः, रिक्तपूर्वादयः कर्मधारयाः, श्रीयस्यास्तीति श्रीयब्दो
लावण्यवचनः । ‘कपिलकादित्वाल्लत्वमिति’ । ‘रूपो रो ल’ इत्यत्रैतदु-
च्यते, श्रीयस्यास्ति तच्छ्लीलशब्देनोच्यते इति, एतदेवोपपादयति । अश्ली-
लदृढरूपेति हीति’ । ‘संस्थानमात्रेण शोभनेति’ । कुङ्गत्वादीनामभावात्
दृढत्वाच्च संस्थानस्य, मात्रशब्दव्यावर्त्यं दर्शयति । ‘निःश्रीकेति’ । अस्यै-
वार्धं विस्पष्टीकरोति । ‘लावण्यरहितेति’ । ‘तितिलिनोपत्यमिति’ ।
तिलशब्दान्मत्स्यार्थीय इनिः, एषोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्विवचननाच
यदापत्येयं तदा ‘नस्तद्वित’ इति टिलोपो यदा तु चात्रे तदा
नान्तस्य टिलोपद्वित्यादिनोपसङ्ख्यानानेन टिलोपः । ये तु तत्र तैतिलि-
शब्दं पठन्ति तत्रापि तैतिलिनोपत्यमिति विदुः, एषोदरादि-
त्वेनैव च रूपसिद्धिः, पण्यशब्दो ऽत्रापण्येति यदन्तो ‘यतोबाव’ इत्या-
द्युदात्तः, । ‘पण्यकम्बलः संज्ञायामिति’ । नियतप्रमाणस्य नियत-
मूल्यस्य कम्बलस्यैवा संज्ञा । ‘समासान्तोदात्तत्वमेवेति’ । ननु च पण्य-
शब्दस्य कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्तत्पुरुषे तुत्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमत

आह । 'प्रतिपदोक्ते हीति' । 'कृत्यतुल्याख्या अजात्ये' ति नः कृत्य-
समासः प्रतिपदोक्तस्तत्रैव स स्वरः, अयन्तु 'विशेषणं विशेषणे' ति
सामान्यलक्षणाविहितः, कम्बलशब्दस्य जातिशब्दत्वात् 'कृत्यतुल्याख्या
अजात्ये' त्येतद्वि गुणक्रियावाचिनामनियते पूर्वनिपातप्रसङ्गे कृत्या-
नास्य पूर्वनिपातार्थेव तु जातिप्रतिषेधार्थम्, अजात्येति तु वचनध्याय-
सिद्धार्थानुवाद एवेति स्थितिः, चन्द्रे माहो दिङ्चेति, मिथुनेसिः,
पूर्ववच्च सर्वमित्यसिप्रत्ययः प्रकृतः, चन्द्रशब्दउपपदे माह्वानइत्य-
स्मादसिप्रत्ययो भवति दिङ्च, इत्स्वाट्टिलोपः, चन्द्रमिव मीयते
चन्द्रमाः, चन्द्रमिति रजतममृतञ्च, चन्द्र इति वा मीयते चन्द्रमाः,
चन्द्रशब्दस्तु स्फायितञ्जीत्यादिना रक्प्रत्ययान्तः, यस्य तत्पुरुषस्येत्या-
दिना दासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शयति ॥

"चतुर्थी तदर्थं" ॥ तस्माददन्तदर्थन्तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तार्थं
उच्यते, यदाह । 'तदभिधेयार्थं यदिति' । तस्य चतुर्थ्यन्तस्य यदभिधे-
यन्तदर्थमित्यर्थः । रमन्तेस्मिन्निष्ठा इति रथः, 'हनुकुबिनीर-
मिकशिभ्यःकबन्,' अनुदातोपदेशेत्यनुनासिकलोपः, वल्लीशब्दो गौरा-
दिङीबन्तः, 'तदर्थेदिति किं, कुबेरबलिरिति' । अत्र तादर्थ्यस्य भावाद्
गोसुखमिति प्रत्युदाहार्यमन्यन्ते । 'प्रकृतिविकारभावे स्वरोयमित्यत-
इति' । समासप्रकरणएवैतत्सम्यगुपपादितम्, अजावि जापकं वत्यति ॥

"अर्थं" ॥ 'तदर्थंविशेषा एव दाहहिरण्यादयो भवन्तीति' ।
दाहहिरण्यादयो विशेषा एव तदर्थो भवन्तीत्यर्थः । तादर्थ्यं हि तच्छेषभा-
वस्य च विशेषाणामेव भवति न सामान्यस्येति मन्यते । केचित्तुनरि-
त्यादित एवमन्यन्ते नेयं राजाज्ञा विशेषा एव तदर्थो इति, तेन सामान्यवा-
चिन्यर्थार्थशब्दे पूर्ववदेव सिद्धमिति । 'अश्वघास इति' । ननु च
तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समास इत्युक्तम्, अश्वघासादयः षष्ठीसामासा
इति च, एवं मन्यन्ते, यदात्र प्रकृतिविकारभावे स्वर इति स्थितन्तदा-
श्वघासादौ चतुर्थीसमासेपि न दोष इति । 'श्वशूश्वशुरमिति' । विभाषा
सेनेत्यादिना नपुंसकत्वम् ॥

“क्तेच” ॥ ‘गोभ्यो रक्षितं दीयत इति संप्रदाने चतुर्थीति’ । अथ तादर्थ्यं चतुर्थ्यां को दोषः, चतुर्थी तदर्थे इत्येष स्वरस्य सिद्धत्वात्, नैतदस्योदाहरणमुपपद्यते, कथम्, प्रकृतिविकारभावे स्वर इत्युक्तम्, न चात्र प्रकृतिविकारभावः । सत्यं, समासविधौ तु रक्षितग्रहणस्येदं प्रयोगं दर्शितम् ॥

“कर्मधारयेऽनिष्ठा” ॥ अत्र सेवायाम्, औणादिके निन्प्रत्यये ऋचिः, मुदि यो गगौ, बहुलवचनात्पङ्कोपि गक् पूगः । ‘कृताकृतमिति’ । ‘क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्जि’ति समासः, अनिष्टेत्यनुच्यमाने ऽव स्यात्, अयं हि क्तसंशब्दनेन विहितत्वाच्छ्रोण्यादिसमासादपि प्रतिपदोक्तः ॥

“अहीने द्वितीया” ॥ हीनन्त्यक्तम् । ‘अहीनवाचिनि समास-इति’ । पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनवाचित्वम् । ‘द्वितीयानुपसर्गइति वक्तव्यमिति’ । अहीनग्रहणमपनीय अनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यं, व्यापकत्वादित्यर्थः । ‘इह माभूदिति’ । इहापि माभूदित्यर्थः । अनुपसर्गग्रहणे चेह क्रियमाणे प्रवृद्धादिषु खट्वाकूठशब्दो न पाठ्यः, आकूठशब्दस्य सोप-सर्गत्वात्, एतत्स्वराभावे घायादिस्वरैर्गोवान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् ॥

“तृतीया कर्मणि” ॥ अयमपि घायादिस्वरापवादः । ‘अहि-रन्तोदात्त इति’ । आहपूर्वाद्गुनो डिप्रत्ययः, आहश्च इत्स्वः, आहन्ति परान् आहन्यते परैरिति वा अहिः । ‘केचिदिति’ । ते तत्रोदात्त-ग्रहणमनुवर्तयन्ति, तथा च अहवहिम्, अहिरिव भोगैरिति, आहु-दात्तमधीयते ॥

“गतिरनन्तरः” ॥ अनन्तर इति पुल्लिङ्गनिर्देशाद्वृत्तिशब्दः क्तिजन्तः, निपातनाच्चानुनासिकलोपः । ‘प्रकृतः प्रहृत इति’ । अत्र समासान्तोदात्तत्वम्, अध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, क्तस्वरस्यायादिस्वरः, इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिभावो विधीयते । ‘व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवतीति’ । ननु च निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम्, प्रत्यग्रहण-परिभाषया च हृतशब्दस्कान्तस्तत्कथं क्तान्ते परतो विधीयमानो

व्यवहितस्य प्रसज्यते, कृद्गुह्यपरिभाषाया क्तान्तेनप्रवेशादुच्छब्दस्य प्रसङ्ग इति चेत्, यद्येवम्, क्रियमाणेष्वनन्तरग्रहणे स्यात्, उद्धृतशब्दः क्तान्तस्तस्यानन्तर एव गतिरिति, नैव दोषः । अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादुक्तान्तोरनन्तरो गतिराश्रयिष्यते, नन्वेवमप्यत्र परत्वाद्वर्तिगताविति निघातो भविष्यति, सति च तस्मिन् उदात्तस्वरिताधिकारादेव पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याप्रसंग इति व्यवहितनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम्, अनन्तरप्राप्त्यर्थेन्तु, तत्र च यत्रैक एव गतिस्तत्र नार्थानेन, यत्र त्वनेको गतिस्तत्रासौ न प्राप्नोति, तदनन्तर इत्यनेनानेकगतिसम्बन्धानेनन्तरस्य प्राप्यते, अन्यथा ऽभ्युद्धृतमित्यत्रोद्धृतशब्दस्य कृद्गुह्यपरिभाषया क्तान्तत्वे सति समासान्तोदात्तत्वे तदपवादे च कृत्स्वरे तदपवादस्थायादिस्वरः प्राप्नोति, ननु च यथा प्रथमे समासे गतिस्वरेण बाधितस्य याथादिस्वरस्य पुनर्द्वितीये समासे प्राप्तिस्तथा तदपवादो गतिस्वरोऽप्यनेन पुनर्भविष्यति, नैतदेवम्, अपूर्वपदत्वात्, कुगतिप्रादय इत्यत्र निष्क्रान्तादौ पदकार्यप्रवृत्तये सुबित्यनुवर्त्तनीयम्, तत्रैकत्वस्य विवक्षितत्वात्सुबन्तसमुदायस्य चासुबन्तत्वाच्च द्वयोर्युगपत्समासो लभ्यतइति क्रमेणासौ विधेयः, गतिकारकोपपदानामित्यनेनाप्युत्तरपदस्य प्राक् सुबुत्पत्तेः समास उच्यते न पूर्वपदस्यापि, निष्क्रान्तचर्मकारादौ पदकार्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात्, अत उच्छब्दस्य पूर्वे समासः पश्चादुद्धृतशब्देनाभिशब्दस्य, ततश्चाभिशब्द एव पूर्वपदं नोच्छब्द इति पूर्वपदस्य गतेः प्रकृतिस्वरो विधीयमानो ऽपूर्वपदस्योदो न स्यादतः क्तान्तरप्राप्तमपि याथादिस्वरं बाधित्वा ऽपूर्वपदस्याप्यनन्तरस्य वाक्यभेदेन प्रकृतिभावो यथा स्यादित्येवमर्थमनन्तरग्रहणम्, तदाह । ‘अनन्तरे पुनरिष्यतइति’ । यद्येवं कारकपूर्वोऽतिप्रसङ्गः, दूरादागतो प्राप्तो देवदत्तेनेत्यत्राप्यागतशब्देन स्तोकात्मिकदूरार्थेऽहच्छाखि क्तेनेति समासे कृते तस्यामवस्थायां याथादिस्वर इष्यते तमपि बाधित्वा ऽपूर्वपदस्याप्युद एव स्वरः प्राप्नोति । नैव दोषः । याथादिसूत्रे गतिग्रहणविवर्तिष्यते, ततः किं, प्रकृत-

मित्यादौ ह्रस्वरस्यैव प्राप्तत्वात्तस्यैव गतिस्वरापवादो न तु याथादिस्वरस्य, तत्र दूरादागत इत्यादौ यत्र क्तान्तरे याथादिस्वरस्य प्रसंगस्तत्र स एव भविष्यति, अभ्युद्भूतमित्यादौ तु यत्र क्तान्तरेपि ह्रस्वर एव प्राप्तस्तत्रापि स एव भविष्यतीति, ततश्चापूर्वपदार्थमनन्तरग्रहणमपि न कर्तव्यं भवति, कथम्, उद्भूतशब्दे गतिस्वरे प्रवृत्ते वृत्तादिभिरुद्भूतस्य समासे कृते गतिर्गताविति निघाते चोदात्तस्वरिताधिकाराद्गतिरित्यस्य पूर्वपदप्रकृतिभावस्याप्रवृत्तौ समासस्वरापवादः ह्रस्वरो भवन् कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्भूतशब्दस्य कृदन्तात्वात्तस्वर उच्छृङ्खितात्तत्वेन भविष्यति, यदि याथादिसूत्रेण गतिग्रहणविधिरिति चेन्न भेद इत्यत्र ह्रस्वरेण घञो अित्वाद्गतात्तत्वं स्यादन्तोदात्तत्वं चेभ्यते, एवं तर्ह्यनुवर्त्तते गतियहणं तेन तु न संबध्यते तत्कथन्वायादिसूत्रात् कथग्रहणमपनीय पृथक् कर्तव्यम्, तत्र च गतियहणविधिरिति चेन्न, एवमपि विशुष्क इत्यादौ यत्र कर्त्तरि क्तान्तमुत्तरपदं शुष्कपृष्ठावित्यादिना चाव्युदात्ततन्त्र ह्रस्वरे सत्युत्तरपदमाव्युदात्तं स्यादन्तोदात्तं चेभ्यते, अतः कृद्ग्रहणेनापि गतियहणमवश्यं संबन्धीयम्, ततश्च पूर्वाक्तौपप्रसङ्गः, तत्राह । 'कारकपूर्वस्य त्विति' । अयमभिप्रायः । अनन्तरशब्देऽयमनन्तरमपेक्ष्य प्रवर्त्तते, तत्र घानन्तरो गतिरित्युक्ते अननन्तरोपि गतिरेव प्रतीयते सविधानात्, ततश्चापूर्वपदार्थमप्यनन्तरग्रहणं गतिद्वयसमवधानवधानान्तरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति दूरादागत इत्यादौ न दोष इति । अथ वा कारकाद्भुतश्रुतयोरेवाशिषीत्यत्र कारकादिति विभज्यते, तत्र च कथग्रहणमनुवर्त्तते, अन्तोदात्त इति गतिरिति च, कारकात्परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीत्यर्थः, तत्र दूराद्भुत इत्यादौ याथादिसूत्रेणैवान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद् दूरादागत इत्यादौ गतिरनन्तर इत्यनन्तरग्रहणेनैवापूर्वपदार्थेन प्राप्तस्य गतिस्वरस्यापवादः कारकादित्ययं योगो ज्ञायते, यद्येवमनन्तरग्रहणं न कर्त्तव्यं, कथम्, असत्यनन्तरग्रहणे दूरादागतः, अभ्युद्भूत इत्यादौ सर्वत्र द्वितीये समासे कृति

सतिशिष्टस्थाधादिस्वर एव प्राप्तस्ततश्च कारकादित्ययं योगो निय-
माद्यो भवति, तत्र च गतिरहङ्गमनुवर्तयितव्यन्तश्चात्रायमर्थः, कारकादेवं
परं सगतिकं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तमिति, ततश्चाभ्युदृत इत्यादौ निब-
मेन घाघादिस्वरे व्यावर्तिते क्तस्वरो भवन् ह्रद्वहणपरिभाषयोदृतादेः
कृतन्तत्वात्स्यैव यः स्वर आद्युदात्तत्वं स एव भविष्यति । ननु च
विपरीतोपि नियमः सम्भाष्येत, कारकात्परं सगतिकमेवेति, ततश्च पूर्वा-
हुशुष्क इत्यत्र घाघादिस्वरे व्यावर्तिते क्तस्वरेण शुष्कवृष्टावित्याद्यु-
दात्तत्वं श्रूयते । नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विपरीतो नियम
इति, यदयं दत्तश्रुतयोरेवाशिबीत्याह, नहि विपरीते नियमे कारकात्पर-
योर्दत्तश्रुतयोरन्यस्य वा क्तान्तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं प्रसक्तमतो नार्थो
ऽपूर्वपदार्थेनानन्तरग्रहणेन, एवं तर्हि व्यवहितनिवृत्त्यर्थमेवानन्तरग्रहणम्,
ननु चेत्तं परत्वाद्गतिर्गताविति निघाते कृते उदात्तस्वरिताधिकारादेव
प्रकृतिभावस्याप्रसक्त इति, यत्र तर्हि गतिर्गताविति निघातो नास्ति तत्र
प्रसक्तः, क् वासो नास्ति, यादादौ, वक्ष्यति हि आ पादपरिसमाप्तेरपा-
दादावित्याधिकार इति, तथा च उपप्रेतकुशिताश्चेतयध्वमिति पादादा-
धुपशब्दं गतिपरमपि उदात्तमधीयते, तथाभ्युदृतमिति यदाभिषब्दः
पादादौ वर्तते तदा निघाताभावादनेन व्यवहितस्यापि गतेः प्रकृति-
भावः स्यात्, नैतदस्ति । यावता प्रत्ययग्रहणपरिभाषया हृतशब्दः
क्तान्तो नोदृतशब्दः, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति ह्रद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
ग्रहणं भवतीति । ननु ह्रद्वहणे गतिपूर्वस्य ग्रहणं ज्ञापितं कारकपूर्वस्य
तु कथम्, उच्यते । पूर्वोक्तार्थेस्तावदेषा परिभाषा व्युत्पादिता इहा-
प्यनन्तरग्रहणेनैकदेशद्वारेण क्तत्वं एव परिभाषार्थो ज्ञाप्यते, यदि ह्रद्वहणे
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवति, कथं समुदृत इति प्रत्युदाहरणं,
यावता उदृतशब्दः क्तान्तस्तस्य चानन्तर एव समित्यत आह । ‘अन-
न्तरग्रहणसामर्थ्यादिति’ । इह व्यवहितनिवृत्तिकलेनानन्तरग्रहणेन परि-
भाषाया ज्ञापनादन्यत्रैतत्फललाभ इति भावः । ‘प्रकृतः कटमिति’ ।
‘आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि चे’ति कर्त्तरि प्रत्ययः ॥

“तादौ च निति कृत्यदौ” ॥ ‘प्रजत्याक इति’ । जल्पभिषेति
 वाक्यं, इह गतेः स्वरो विधीयते, क्रियायोगे च गतिसंज्ञा, धातुश्च
 क्रियावाची, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च, तत्र तिङन्ते पूर्वपदस्या-
 संभवात्कृतन्तादेव भविष्यति, नार्थः कृद्गुहणेन, इदं तर्हि प्रयोजनं, यथा
 तादियहणं कृद्विशेषणं विज्ञायते तकारादौ निति कृतीति, अन्यथा नितो-
 त्यनेन प्रत्यययहणपरिभाषया तदन्तस्योपस्थानात्तस्यैवोत्तरपदस्य तका-
 रादिस्त्वं विशेषणं स्यात्, ततश्चेहैव स्यात्प्रतरिता प्रतरितमिति, इह न
 स्यात् प्रकर्त्ता प्रकर्त्तुं, नैतदस्ति प्रयोजनं, क्रियमाणेपि कृद्गुहणे ऽनिष्टं शक्यं
 विज्ञातुं तकारादावुत्तरपदे निति कृतीति, अक्रियमाणेपि चेष्टं निव्यस्तका-
 रादिस्त्वं तदन्तउत्तरपदेति, ततश्च यथोतश्च प्रत्ययादित्यत्रासंयोगपूर्वम् इ
 खेनोकारो विशेष्यते न प्रत्ययस्तथेहापि नित एव विशेषणं तादियहणं
 भविष्यतीत्यत्राह । ‘कृद्गुहणमुपदेशे ताद्वर्थमिति’ । अयमभिप्रायः । कृद्-
 गुहणेन कत्संज्ञाप्रवृत्तिकालो लट्यस्तेन कत्संज्ञाप्रवृत्तिकाले यस्तादिस्तत्रेति,
 किमेवं सति सिद्धं भवति तत्राह । ‘इहापीति’ । असति कृद्गुहणे तादि-
 यहणेन स्वरप्रवृत्तिसमये यस्तादिस्तत्रेति विज्ञायेत, ततश्च प्रलपिते-
 त्यादौ इहागमे कृते न स्यात्, संप्रत्ययादित्वात्, कृद्गुहणात् भवति ।
 आदियहणं तु शक्यमकर्त्तुं, यस्मिन्विधिस्तदादावलयहणे ॥

“तवै चान्तश्च युगपत्” ॥ ‘अन्त उदात्तो भवतीति’ । कथं पुन-
 रन्तरेणोदात्तयहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो लभ्यते, एवं मन्यते प्रकृत्येति
 वर्तते, तत्रैवमभिसंबन्धः क्रियते, तवैप्रत्ययान्तस्य यः स्वरः प्रकृत्याश्रयः
 प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति, स चोदात्त एवेति । युगपदिति पर्यायनि-
 वृत्त्यर्थम् ॥

“अनिगन्तोच्चतौ वप्रत्यये” ॥ ‘वप्रत्ययरिति’ । वकारः प्रत्ययो
 यस्य स तथोक्तः । ‘प्राङिति’ । अत्विगित्यादिना क्तिन्, स च वका-
 रमात्र एव, ककारादीनामनुबन्धत्वात् । उगिदचामिति नुम्, हल्ङादि-
 संयोगान्तलोपौ । ‘क्तिन्प्रत्ययस्य कु’रिति कुत्वं चकारस्य ङकारः ।
 ‘पराङिति’ । पराशब्द आद्युदात्तः, तेनात्र स्वरितो वा ऽनुदात्तो

पदादावित्येष विधिर्न भवति । 'प्रत्यङ्गिति' । ननु चात्रान्तरङ्गत्वा-
द्वयादेशे कृते ऽनिगन्तत्वात्प्रकृतिभावेन भवितव्यम्, अनिगन्त इत्यस्य
तु प्रतीच इत्यादिरवकाशः, तत्राच इत्यकारलोपाद्वयादेशाभावः ।
न च यथादेशस्य स्थानिवद्भावेऽस्ति, अपूर्वविधित्वात्, पूर्वपदस्य
प्रकृतिस्वरविधानात्, यत्तर्हि न्यधीचेत्यधेः प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञाप-
यति यत्प्रविषये ऽयं स्वरो न भवतीति, यदि स्याद् अर्धद्वित्याप्य-
ऽनेनैव सिद्धं स्यात्, नैतदस्ति ज्ञापकम्, अधीच इत्यादौ यत्र यत् नास्ति
तदर्थमेतत्स्यात्, यत्तर्हि नेः प्रकृतिस्वरं शास्ति, निशब्दस्यैक । च्त्वाद्, नीच
इत्यादावुत्तरस्य प्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति, एतदपि न ज्ञापकं वच-
नसामर्थ्यादकृतएवान्तरङ्गे यथादेशे निशब्दस्य स्वरार्थमेतत्स्यात्, यथादेशे
कृते स्वरभाजोभावात्, प्रत्यङ्गादिषु तु यथादेश एवान्तरङ्गत्वात्प्राप्तिः,
तस्माद्व्यङ्गविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः, न वक्तव्यः, स्थानिवद्भावात्सिद्धं,
ननु चेत्तं पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरो न यथाः पूर्वस्येति, नैतदस्ति, उक्तमे-
तत्, पूर्वपदशब्दः पूर्वपदस्योद उदात्ते स्वरिते वा वर्तत इति । 'चोरिति' ।
अस्मिन् यत्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं विधीयते तच्छुशब्देन लट्यते, चोः चुस्व-
रादित्यर्थः । 'एष स्वरो भवतीति' । विप्रतिषेधेनेति भावः । चुस्वरस्या-
वकाशो दधीचः दधीचा यत्र गतिर्नास्ति, अनिगन्तस्वरस्यावकाशः पराङ्,
पराञ्चौ पराञ्चः, पराच इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादनिगन्तस्वर एव
भवति, नायं युक्तो विप्रतिषेधः, चुस्वरः सतिशिष्टः, कथं, चावित्युच्यते,
यत्रास्यैतद्रूपं, भसञ्ज्ञानिमित्ते प्रत्यये ऽलोपे च कृते सम्भवति, एवन्तर्हि
नायं विप्रतिषेध उपन्यस्तः किं तर्हि इष्टिरेषा चोरनिगन्तोञ्चतीक-
त्ययइत्येष स्वर इत्येतदिति ॥

“न्यधी च” ॥ ‘अधीच इति’ । अत्रापि कृत्स्वरोदयमेव स्वर
इत्येतदिति दर्शयति ॥

“ईषदन्तरस्याम्” ॥ । ‘ईषद्वेद इत्यादौ तु कृत्स्वर एव भव-
तीति’ । परत्वात् । अपर आह । ईषदकृतेति प्रतिपदोक्तस्य समारुस्य
बह्व्यादुपपदसमासेस्याप्रकृतिरिति ॥

“हिरण्यपरिमाणं धने” ॥ ‘हिरण्यपरिमाणवाचीति’ । परि-
माणविशिष्टहिरण्यवाचीत्यर्थः । तत्र सुवर्णशब्दः परिमाणे, उपपदादौ
तत्परिच्छिन्ने हिरण्ये च वर्तते, यथा प्रस्थादिसब्दो दार्ढ्यादिनिर्मिते
परिमाणे तत्परिमिते च ग्रीष्मादौ वर्तते, ‘पञ्चदशसको मासस्ते सुवर्ण-
स्तु वेष्टव्यः’, ‘पलं सुवर्णाश्चत्वारः’, वृथोः सुवर्णयोः समाहारो द्विसुवर्णं
वाचादिः । ‘द्विसुवर्णपरिमाणमिति’ । अत्र सुवर्णशब्द उपले वर्तते ।
‘काञ्चनधनमिति’ । परिमाणबहुवचनमङ्गत्वा हिरण्यमित्युच्यमाने दृष्टादि-
त्वात्, काञ्चनशब्दस्य हिरण्यवाचित्वात्, परिमाणवाची त्वेव न
वर्तते ॥

“कतरकतमौ कर्मधारये” ॥ ‘दृढ स्थित्यादि’ । कतरकतमौ
जातिपरिग्रह इति प्रतिपदसमासस्तस्येह बहुवं च कर्मधारय-
तस्माच्चेदार्थं कर्मधारयग्रहणमिति भावः ॥

“राजः च” ॥ ‘राजब्राह्मण इति’ । राजशब्दो ब्राह्मणे तादृ-
र्म्यादुक्त इति सामानाधिकरण्यात्कर्मधारयः, राजशब्दः कनिन्प्रत्ययान्त-
त्वादाद्युदात्तः । ‘एषम्योगकरणमुत्तरार्थमिति’ । उत्तरो विधी राजश-
ब्दस्येव यथा स्वात् आर्यशब्दस्य मा भूत्, यथासङ्ख्याभावोपि एषम्यो-
गकरणस्य प्रयोगस्तत् नोक्तमित्येतावत् ॥

“बद्धी प्रत्येनसि” ॥ ‘राजःप्रत्येना इति’ । बद्धा चाक्रोश-
इत्युक्तम् ॥

“क्ते नित्यार्थे” ॥ नित्यशब्द आभीक्ष्ये कौटस्थे च वर्तते, दृढ
त्वाभीक्ष्ये, कृत इतत्, कर्तव्य्यते, कश्च धातोर्विधीयते, धातुश्च
क्रियावचनः, क्रियायाः चणिकत्वात्कौटस्थं नोपपद्यते, तस्मादा-
भीक्ष्ये नित्यशब्दः । ‘द्वितीयासमासोयमिति’ । द्वितीया पुनरत्यन्त-
संयोगे, अथ वा कर्मणि कालभाषाध्वगतव्याः क्रमसंज्ञा द्व्यकर्मवा-
मिति । ‘सततइति’ ‘भावे क्त इत्यादि’ । यदा तु कर्मणि क्तसदा
कृतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरौवाद्युदात्तो भवति, समासस्वरस्य
द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकस्तस्य चाद्यादिस्वरस्तस्यायमपवादः ॥

“शामः शिल्पिनि” ॥ शाम इति स्वरूपवदम् ॥

“राजा च प्रशंसायाम्” ॥ ‘बष्ठीसमासे चेति’ । प्रशंसेत्यनुबद्धः ।
‘राजयोग्यतया तस्येति’ । स हि कर्मणि प्रवीणत्वाद्वाजानं प्रति योग्यो
भवति, राजार्ह इति चेत्ते प्रशंसा गम्यते ॥

“आदिब्रह्मः” ॥ पूर्वपदमित्यस्येहार्थात्ब्रह्माविपरिणामः, सर्वत्र
वाच प्रकरणे पूर्वपदविषये ब्रह्मार्थे प्रथमा ॥

“सप्तमीहारिणौ धर्म्ये ऽहरणे” ॥ हारीत्यावश्यकं शिनिः, धर्म्य-
इत्यर्थेयहणं, हरणप्रतिषेधात्तत्साहचर्याद्दारीत्यर्थेयहणम् । ‘आचारनियत-
मिति’ । आचारेण नियतमाचारनियतम्, आचारवशादवश्यककर्तव्यमि-
त्यर्थः । कथं पुनस्तादुर्म्यन्तत्राह । ‘धर्मे ऽनुवृत्त आचार इति’ । जनपदे
शामे चरणे कुले वा ऽनुवृत्तः परम्परायात् इत्यर्थः । तस्मादनपेतं धर्म्यं,
पण्यर्थेत्यादिना यत् । ‘तेन वा प्राप्यमिति’ । नैखयोधर्म्येत्यादिना यत् । या-
ज्ञिकाश्चादौ बष्ठीसमासः, क्वचिदित्यादिना शाखादेर्द्वयस्याचारनियततां
दर्शयति । ‘याज्ञिकादीनामश्वादीति’ । दातव्यमित्यनुबद्धः ।
‘क्व चिदयमाचारो व्यवस्थित इति च’ । वर्तितको नाम मूले स्थूलोऽथ सूक्ष्म
ओदनपिण्डः, स कर्मकराय दीयते, अन्यथा कर्म न कुर्यादिति, न
स्वयन्धर्मः । बीजावापः, बीजनिषेको गर्भाधानम् । ‘वाङ्मवहरणमिति’ ।
क्वचिदयमाचारो व्यवस्थितः, वाङ्मवाये बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुण्यर्थं
योग्यमश्नादि दातव्यमिति, हरणशब्दः कर्मसाधनः, अत्रास्मिन्स्वरे
निवृत्ते कृत्स्नरे प्राप्ते अनो भावकर्मवचनमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति ।
ननु च परत्वादेवायं स्वरो भविष्यति तत्किं हरणप्रतिषेधेन, तत्राह ।
‘परोपीत्यादि’ । अत्र पूर्वपदानां स्वरो नाख्यातः, अप्रयोजनत्वात् ॥

“युक्ते च” ॥ वल्लवाद्यः शब्दा गवादीनां वाक्कवचनाः, मखिं
ददातीति मखिदः पृषोदरादिः, याः संचष्टे, समिख्य इति कः, गोसंख्यः,
उपपदसमासः । नन्वत्र परत्वात्पायादिस्वरः प्राप्नोति, अस्य तु गो-
-

ल्लावादिरवकाशः, सत्यं, पूर्वविप्रतिषेधस्त्वत्र पठितश्रुतः, चित्स्वराद्वा-
रिस्वरः पितृगवः मातृगवः, कृत्स्वराच्च वाङ्महार्थम्, युक्तस्वरश्च, कृत्स्व-
रादित्येव, कृतो यः स्वरस्याथादिसूत्रेण तस्माद्युक्तस्वरो भवति पूर्वविप्र-
तिषेधेनेत्यर्थः । 'युक्तः समाहित इति' । युञ्ज समाधावित्यस्यैतद्रूपमि-
त्यर्थः ॥

“विभाषाऽध्यक्षे” ॥ अध्यक्षशब्देऽपि समासे युक्तवाच्येवेति सूत्रे
पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

“पापं च शिल्पिनि” ॥ पापमिति स्वरूपग्रहणं, शिल्पिनीति
चार्यग्रहणं, व्याख्यानात् ॥

“गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे” ॥ गोत्रान्तेवासिनोरर्थ-
ग्रहणमितरयोः स्वरूपग्रहणम्, अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्यनेन
लौकिकमपत्यमात्रं गोत्रं गृह्यते । 'जड्वादानमहं ददानीति' । जड्वादानं
करवाणीत्यर्थः, आदनपाकम्पवतीतिवत्, यत्र आद्वाद्वा वात्स्यानामेव
पादप्रचालनं क्रियते तत्रावात्स्यः सन्वात्स्योहमिति ब्रूते तल्लाभाय
स जड्वावात्स्य इति क्षिप्यते, वत्सशब्दो गंगादिः, सुसुपेति समासः,
सुष्ठु शृणोति सुश्रुत्, तस्यापत्यं सौश्रुतः । 'भायां प्रधानतयेति' ।
शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समास इति दर्शयति । 'वशाब्राह्मण-
तेय इति' । वशा वन्ध्या भायां, सौश्रुतवत्समासः, दक्षेण प्रोक्तन्दातं, त-
दधीते दातः, दाक्षेष्ठात्रो वा दातः, वरशब्दो नडादिः, चारायणेन प्रोक्त-
मधीते तस्य वा शिष्यश्चारायणीयः, एवं पाणिनीयः । 'कुमार्यादिलाभका-
मा इति' । तत्प्रोक्ते ग्रन्थे श्रद्धायामसत्यामपि ये कुमार्यादिलाभकामास्तत्र
प्रवर्तन्ते त एवं क्षिप्यन्ते । पूर्ववत्समासः, माणवब्राह्मणयोरपत्यवाचित्वेन
प्रसिद्धाभावात्पृथग्यग्रहणम् । अपर आह । तस्येदमित्यणन्तयोर्ग्रहणं, निपा-
तनाच्च माणवे णत्वमिति । 'भयब्राह्मण इति' । यो ब्राह्मण एव सन्
राजदण्डादिभयेन ब्राह्मणाचारं करोति न श्रद्धया स एवं क्षिप्यते,
कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनादङ्गतापि समासः, दासीश्रोत्रियो
दासीब्राह्मणवत् ॥

“अङ्गानि मैरेये” ॥ अङ्गमारम्भकं, बहुवचनं स्वरूपविधिनिरा-
सार्थं, सुराव्यतिरिक्तं मद्रां मैरेयम् । ‘तदङ्गवाचिनीति’ । मैरेयशब्द-
इति प्रकृतम्, इह तु तच्छब्देन तदर्थः परामृश्यते । ‘पौष्पासवइति’ ।
आसवो मद्रविशेषः, यत् पौष्पेण मधुना द्रव्यान्तरेण चारभ्यते तस्य
पौष्पमङ्गं भवति । पुष्पासव इति तु युक्तः पाठः ॥

“भक्ताख्यास्तदर्थेषु” ॥ बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे
सिद्धे आख्यायहणं भक्तविशेषवाचिनां भित्तादीनां ग्रहणार्थम्, अन्यथा
पर्यायाणामत्रादीनामेव ग्रहणं स्यात्, भित्ताकंसादयः षष्ठीसमासाः, येषां
प्रकृतिविकारभावे चतुर्थीसमास इति पक्षः, अन्येषां चतुर्थीसमासाः ॥

“गोविडालसिंहसैन्यवेषूपमाने” ॥ उपमानशब्दस्य सह गत्रा-
दिभिः प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । ‘उपमानार्थापीति’ । यो यज्ञोदा-
हरणे उपमानार्थः संभवति स तत्र योजयितव्यः । ‘यथा प्रसिद्धं चेति’ ।
यस्योदाहरणस्य च यथा लोके प्रसिद्धिः स तथा योजयितव्यः, तत्र दि-
ङ्गाच्च दर्शयति । ‘मवाकृत्येत्यादि’ । आकृतिः संस्थानं, संनिवेशितं व्यव-
स्थापितम्, एवमन्यत्रापि यत्किञ्चित्सादृश्यं योजनीयम् ॥

“अके जीविकार्थे” ॥ ‘जीविकावाचिनीति’ । प्रवृत्तिनिमित्तक-
थनमेतत्, जीविकारूपप्रवृत्तिनिमित्तइत्यर्थः । पर्यवसानभूमिस्तु तद्वान्,
तदाह । ‘दन्तलेखनादिभिर्येषामिति’ । ‘रमणीयकर्त्तृति’ । अत्रापि
नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः, क्रीडायामेव हि वृत्तन्तं संभवति न
पुनर्ज्जीविकायामिति तत्रार्थः ॥

“प्राचां क्रीडायाम्” ॥ प्राचां क्रीडायामिति श्रुतयोरेवान्वयसंभ-
वान्मतेनेत्यध्याहारो न युक्त इति मत्वाह । ‘प्राग्देशवार्त्तिनां या
क्रीडति’ ॥

“अणि नियुक्ते” ॥ नियुक्तइति’ युजिर्योगइत्यस्यैतद्रूपमित्याह ।
‘नियुक्तेधिकृत इति’ । ‘स च कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये तत्परो न भव-
तीति’ । कार्यान्तरेपि नियोगसंभवात् ॥

“शिल्पिनि चाकृजः” ॥ युक्ते चेत्येव सिद्धे कृजः प्रतिषेधार्थं
वचनम् । ‘तन्तुवाय इति’ । ज्वावामश्चेत्यण्, आतो युक् । ‘अयस्कार
इति’ । अतः कृकमीत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

“यौतन्तियवं पाले” ॥ तनु विस्तारे, क्तिच्, तन्तिर्वत्सानां
बन्धनरञ्जुः ॥

“उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव” ॥ उपक्रोशीत्यादौ कर्त्तर्युपमान-
इति णिनिः । ‘उपमानयहणमित्यादि’ । अन्यथा योगविभागेन नियमा-
अयस्यसामर्थ्याद्विशिष्टविषयो नियम इत्येतावद्व्यप्यते, न त्विष्टो विषयवि-
भाम इति भावः । ‘शब्दार्थप्रकृताविति किमिति’ । सूत्रारम्भः किमर्थं
इत्यर्थः । ‘वृक्वञ्जीति’ । कृत्स्वर एव भवति । ‘प्रकृतिरेवेत्यादि’ ।
असति प्रकृतिग्रहणे शब्दार्थात्परो यो णिनिस्तदन्तउत्तरपदइति चिन्तयेत्,
ततश्च यत्रापि धातूपसर्गसमुदायात् शब्दार्थात्परो णिनिस्तत्रापि स्यात्,
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाण्यन्यन्तमेवात्तरपदमिति कृत्वा,
प्रकृतिग्रहणे तु न भवति, योत्र धातुर्नासौ शब्दार्थः, यश्च शब्दार्था
धातूपसर्गसमुदायो न ततो णिनिर्विहित इति, सिद्धे विधिरारभ्यमाणो-
न्तरेणाप्येवकारं नियमाय भवति, नार्थ एवकारेण, तत्राह । ‘एवकार-
करणमित्यादि’ । असति हि तस्मिन्विपरीतो नियमः स्यात्, शब्दार्थ-
प्रकृतौ यदि भवति उपमानएवेति । एवं च प्रकृतिनियम्येत नोपमानं,
तस्मादुपमानावधारणार्थमेवकारः क्रियते, किं पुनःकारणमुपमानावधार-
णमाश्रीयते ऽत आह । ‘शब्दार्थप्रकृताविति’ । तुशब्दो हेतौ, उपमा-
ननियमे हि शब्दार्थप्रकृतेरनियतत्वात्तत्राप्यविशेषेण सर्वस्याद्युदात्तत्वं
लभ्यते, नान्यथा । किं च प्रकृत्यवधारणेनियतत्वाद्वृक्वञ्जीत्यादावा
द्युदात्तत्वप्रसंगः ॥

“युक्तारोह्यादयश्च” ॥ ‘पूर्वात्तरपदनियमार्थमिति’ । यत्र युक्ता-
दीन्त्येव पूर्वपदानि आरोह्यादीन्त्येव चोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः ।
आगतमत्स्यादिषु च बहुव्रीहिः कर्मधारयो वा । ‘एकश्रितिपादिति’ ।
संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दाकारस्य लोपः; सङ्ख्यासुपूर्वस्य समासस्य योन्ते

पादशब्दस्तस्य लोपो भवतीति तत्रार्थः । ननु चेत्तेष्वभीकापाशत्य-
तिमर्विभ्यः कनिति कवन्त एकशब्द आद्युदात्तः, ततश्च बहुव्रीहौ
प्रकृत्येत्येव सिद्धमाद्युदात्तत्वं तत्राह । 'एकःशितिः पादोऽस्येति त्रिष-
दो बहुव्रीहिरिति' । ततः किमित्याह । 'तत्रेति' । यद्युत्तरपदे
परत एकशितिशब्दस्तत्पुरुषः, ततोऽपि किमित्याह । 'तस्येति' ।
तस्य तत्पुरुषसञ्ज्ञकस्यैकशितिशब्दस्य समासान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् ।
ननु समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरस्तत्राह । 'निमित्तिस्वरबलीय-
स्त्वादिति' । समासस्वरस्येति शेषः । निमित्तमुत्तरपदं द्विगोस्त्रि-
पदो बहुव्रीहिस्तस्य यः स्वरस्तस्मात्समासस्वरस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः ।
बलीयस्त्वं तु सतिशिष्टत्वात्सतिशिष्टत्वं तु बहुव्रीहौ सति
पश्चात्तत्पुरुषे कृते प्राप्नोतीति । 'एवमपीत्यादि' । स्पष्टार्थम् । 'निमि-
त्तिस्वरबलीयस्त्वस्यापीत्यादि' । तथा च समर्थसूत्रे वार्तिकम्,
एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तिस्वरबलीयस्त्विति । उभय-
मन्तरेणाप्यनुपपद्यमानमेकशितिपादुद्देशमुभयमपि ज्ञापयति ॥

“दीर्घकाशतुषभाद्रवटं च” ॥ ‘कुटीज इति’ । सप्तम्यां जनेर्ङः ॥

“अन्यात्पूर्वं बहुचः” ॥ ‘ग्रामलकीज इति’ । दीर्घान्तेऽपि
बहुचि परत्वादयमेव स्वरो भवति ॥

“ग्रामे ऽनिवसन्तः” ॥ निपूर्वाद्दुसैरौणादिकोधिकरणे सद्यः,
निवसन्त्यस्मिन्निति निवसन्तः । ‘देवग्राम इति’ । प्राचीनपरिचिप्ता
देशेयं ग्रामशब्दः, यद्येवं निवसन्तवाची भवति तत्राह । ‘देवस्था-
मिह इति’ । ततश्चायं न देवापेक्षया ग्रामो निवसन्त इति भावः ।
‘दाह्यादयो निवसन्ति यस्मिन्नित्यादि’ । अन्य निवसन्तु तत्र मा वा
ऽवसन् ते तावदवात्सुरित्येतावता तेषामिति व्यदिश्यतइत्यर्थः ॥

“घोषादिषु च” ॥ ‘यान्यत्रेति’ । घोषकुटादीनि । ‘अपरं पुन-
रिति’ । येषां घोषकुटादिष्वपि शब्देषु तावद्व्यति, न निवासनामर्थेषु ॥

“ह्याद्यादयः शालायाम्” ॥ ‘यदा शालान्त इत्यादि’ । विभाषा सेनासुरेत्यादिना शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तं, तत्रास्यावकाशो यो नपुंसकलिङ्गो न भवति ह्यात्रिशाला गोचलेति, तत्पुरुषे शालायामित्यस्यावकाशो यश्चाद्यादिपूर्वपदे न भवति आत्मनश्चालं चत्रियशालमिति, यश्चाद्यादिपूर्वपदे नपुंसकलिङ्गश्च तत्रैकदेशविभक्तस्यानन्यत्वादयमपि प्राप्नोति, तत्पुरुषे शालायामित्ययं च, तत्र पूर्वविप्रतिषेधादयमेव भवति ॥

“प्रस्ये ऽवृद्धमकर्ष्यादीनाम्” ॥ मालीदीनाञ्चेति वचनादवृद्धमिति षट्केदः, कर्ष्यादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात्, वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति ॥

“अर्मं चावर्णं दृक्च्यच्” ॥ ‘वृहदर्ममिति’ । स्वरविधौ कञ्जन्मविद्यमानवदित्येतदत्र नाश्रीयते, ऽनित्यत्वात् । ‘महार्ममिति’ । कान्ति कृते ऽवर्णान्तत्वादस्ति प्राप्तिः । ‘नवार्ममिति’ । नवशब्दः प्रत्ययवचनो ऽकारान्तः ॥

“न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकञ्जलम्” ॥ ‘मद्राश्मग्रहणं सङ्घातविग्रहीतार्थमिति’ । मद्रशब्दस्य केवलस्य मद्राश्मशब्दस्य च सङ्घातस्य प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । ‘मद्राश्मार्ममिति’ । ‘अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयो’ रिति समासान्ते सत्यवर्णान्तमेतद्व्यति, तदेवं मद्रार्मं मद्राश्मार्ममिति द्वे एवोदाहरणे, प्रायेण त्वश्मार्ममिति तृतीयमप्युदाहरणं पठ्यते, तदयुक्तम्, अश्मशब्दस्य नकारान्तत्वात्, न च लोपे कृते ऽवर्णान्तस्य, स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्, तथा च वक्ष्यति पञ्चार्मं दशार्ममित्यत्रार्मं चावर्णं दृक्च्यञ्जित्ययं स्वरो न भवतीति । अपर आह । मद्राश्मग्रहणं संघातविग्रहीतार्थमित्यस्य भाष्ये ऽदर्शनादनांशो वृत्तौ पाठ इति । ‘दिवोदासायेति’ । दिवश्च दासरति वृष्णा अलुक् ॥

“अन्तः” ॥ अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा वृष्णार्थे इष्टव्या ॥

“सर्वं गुणकार्त्थ्यं” ॥ यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकार्त्थ्यं भवति । ‘सर्वं श्वेत इति’ । पूर्वकालैकेत्यादिना कर्मधारयः । अत्र शुक्लेन गुणेन सर्वावयवानां व्याप्तिर्गम्यते । ‘आश्रयव्याप्यापरमत्वमिति’ । यद्यप्यौज्वल्यादिनापि परमत्वं सम्भवति, अत्र त्वेवविधं परमत्वं विवक्षितमित्यर्थः । ‘सर्वसौवर्ण्येति’ । विकारविषयमत्र कार्त्थ्यम् । ‘कार्त्थ्येति किमिति’ । गुणवाचिन्युत्तरपदे न सर्वशब्दस्य कार्त्थ्यं व्यभिचरतीति प्रश्नः । ‘सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत इति’ । गुणिकार्त्थ्यं सर्वशब्दो न गुणकार्त्थ्यं, सर्वेषामिति च गुणसम्बन्धे षष्ठी, पठस्य शौक्यमिति बद्धं, गुणवाचिन एव च प्रत्ययः, सर्वेषां पठानां द्रव्यान्तराधारो यः श्वेतगुणस्तदपेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः । ‘गुणात्तरेणेति’ । गुणाद्व्यस्तरप्रत्ययस्तदन्तेनेत्यर्थः, वचनमेवेदन्तेन पूरणगुणेति प्रतिषेधं बाधित्वा समासश्च भवति तरङ्गोपश्च ॥

“संज्ञायां गिरिनिकाययोः” ॥ ‘अञ्जनानि रिति’ । जननिर्वाः संज्ञायामिति दीर्घत्वम् ॥

“कुमार्यां वयसि” ॥ ‘वृद्धकुमारीति’ । विशेषणसमासः । ‘जरत्कुमारीति’ । जरतीशब्दस्य पूर्वकालैकेत्यनेन, अत्रोभयत्र पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना पुंवद्भावः । ननु च कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते, तथा च वयसि प्रथमइति ङीबत्र विहितस्तस्य कथं जरमवयोवाचिभ्यां वृद्धाजरतीशब्दाभ्यां सामानाधिकरण्यमत आह । ‘कुमारीशब्द इत्यादि’ । कुमार्या हि द्वयं दृष्टं प्रथमं वयः पुंसां सहासंप्रयोगश्च, तत्र प्रथमार्थप्रहाखेन द्वितीयमर्थमसंप्रयोगमात्रमुपाददानस्य संभवति सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । ‘तच्चेति’ । वृद्धादिशब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः । ‘कुमारत्वमेवेति’ । यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न तद्वयो वृद्धतइत्यर्थः । एतच्च वयोवहणसामर्थ्याल्लभ्यते, अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगे नियमतः प्रथमवयो गम्यते इत्यनर्थकं तत्स्यात्, परमकुमारीत्यत्र कुमारत्वमेव प्रतीयते न वयान्तरमिति भवति प्रत्युदाहरणम् ॥

“उदके ऽकेवले” ॥ असन्देहार्थं केवलउदकरत्यवचनाद् अके-
वल इति षदच्छेदः, मिश्रं द्रव्यान्तरसंयुक्तम् ॥

“द्विगौ क्रतौ” ॥ गर्गजिराजादयः षष्ठीसमासाः, तिसृणां
राश्रीणां समाहारस्त्रिरात्रः, अहः सर्वत्यादिनाच् समासान्तः । ‘अति-
रात्र इति’ । रात्रिमिति क्रान्त इति प्रादिसमासः ॥

“सभायां नपुंसके” ॥ गोपालसभादावशाला चेति नपुंसकत्वम् ।
‘रमणीयसभमिति’ । अत्राभिधेयवशात्पुंसकत्वं न प्रतिषेदोक्तम् ॥

“अरिष्टगौडपूर्वं च” ॥ ‘पूर्वग्रहणं किमिति’ । अरिष्टगौडयो-
रिति अतश्चमिति प्रश्नः । ‘इहापि यथा स्यादिति’ । पूर्वग्रहणे हि सति
अहुवीहिलेभ्यते, अरिष्टगौडो पूर्वा यस्मिन्समासइति, तेनारिष्टाश्रितपुरं
गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । अस्ति तु पूर्वग्रहणे
श्रितभृत्यशब्दाभ्यां व्यवहितत्वात्पूर्वपदत्वादारिष्टगौडयोस्तावन्न स्यात्,
समुदाययोश्च सूत्रेनुपात्तत्वात् ॥

“न हास्तिनफलकर्मादियाः” ॥ ‘मार्दयमिति’ । द्वे लोपो ऽकद्र-
वा इत्युकारलोपः ॥

“दिक्शब्दा सामञ्जन्यपदाख्यानचानराटेषु” ॥ चानराटे स्वरूपब-
हवमितरेष्वर्थग्रहणम् । ‘पूर्वबुक्कामशमीति’ । दिक्संख्ये संज्ञायामिति
समासः । ‘पूर्वपञ्चाला इति’ । समुदाये हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वापि
वर्तन्तेइति पञ्चालैकदेशे पञ्चालशब्दः, ततः पूर्वापरप्रथमेत्यादिना
कर्मधारयः । ‘शब्दग्रहणमित्यादि’ । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द
इत्युत्तरपदलोपी समासः, तेन कालवाचिनोपि ग्रहणात्पूर्वया यातमित्या-
दावपि भवति ॥

“आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि” ॥ आचार्योपसर्जनबहुवचनान्ते-
वासिनो विशेषणं, सप्तम्यर्थे प्रथमा । ‘आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचि-
नीति’ । आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः, स चासावन्तेवासी
च आचार्योपसर्जनान्तेवासी, तद्वाचिनि । ‘पूर्वपाणिनीया इति’ । पूर्व-

वत्समासः, पाणिनेश्चात्राः पाणिनीयाः, अत्रान्तेवासिनः प्रधानमाचार्यस्तपसर्जनं, काशकृत्स्निशब्दादितश्चेत्यण् । ‘पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति’ । पाणिनीयं शास्त्रं पूर्वज्ज्वरन्तनमित्यर्थः ।

“उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च” ॥ वृद्धावित्येतावतैव तद्वदुत्तरपदपरिबहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणात्तदधिकारो लभ्यते ॥

“बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्” ॥ विशेः क्वनि विश्वशब्द आद्युदात्तः । ‘विश्वामित्र इत्यादि’ । अस्यावकाशः विश्वदेवः विश्वयज्ञाः, संज्ञायां मित्राजिनयोरित्यस्यावकाशः, कुलमित्रः कुलाजिनः, विश्वामित्रो विश्वजिन इत्यत्रोभयप्रसङ्गे संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्वति विप्रतिषेधेन ॥

“उदरपदवृद्धौ सर्वं च” ॥ अयमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः, वृकशब्दः प्राणिनां च कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तः, वृकस्येवोदरं यस्य वृकोदरः, दाम उदरे यस्य दामोदरः, दामशब्दो मनिन्प्रत्ययान्तः, हरतेः सर्वधातुभ्य इनितीन्, हरिदश्चो यस्य हर्यश्च, यौवनशब्दो ऽप्युत्पन्नं प्रातिपदिकं, लघावन्ते द्वयोश्च बहुवो गुरोरित्याद्युदात्तः । ‘यूना भावो यौवनमिति’ । युवाद्यणन्तत्वे प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरैरेव सिद्धम् । ‘सुवर्णपुङ्खेरिति’ । शोभनो वर्णो येषां ते सुवर्णाः, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं, सुवर्णा पुङ्खा येषां ते सुवर्णपुङ्खाः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरैश्च मध्योदात्तत्वं, पुनरिपुशब्देन बहुव्रीहिः । ‘महेषुरिति’ । महच्छब्दोन्तोदात्त इति महान्वीह्यपराहेत्यत्रोक्तं, तस्मात्तत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरैरेव सिद्धे सति तस्यान्यार्थेभ्यश्चाम्भे ऽपवादत्वाद्नेनेवान्तोदात्तत्वं युक्तमित्यस्योपन्यासः ॥

“लेपे” ॥ कुण्डशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः, घटशब्दः पचाद्यञन्तः, महेष्ववदस्योपन्यासः, कटुशब्दात्संज्ञायां कन्, स्यन्दितशब्दो निष्ठान्तः, निहन्यतेनेनेति निघातः, ततोऽनिघातः, अतोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमभ्यासश्च

भ्यासस्य, चलाचलः । 'अनुदर इत्यादि' । अस्यावकाशः कुण्डोदर इत्यादि, नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः, अयशाः सुयशाः, एवं स्थिते विप्रतिषेधः ॥

“नदी बन्धुनि” ॥ बन्धुनीति शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः, गर्गवत्सशब्दाभ्यां गर्गादियजन्ताभ्यां यजश्चेति ङीप्, गार्गोवात्सीशब्दौ जित्स्वरेणाद्युदात्तौ, ब्रह्मशब्दो वृहेर्मनिन्प्रत्यये निपातितः ॥

“निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्” ॥ ‘प्रचालितपाद इति’ । चल शौचकर्मणि चुरादिः, धावु गतिशुद्धोः, च्छोः शूडित्यूठ्, एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः, प्रचालितप्रधौतशब्दौ गतिस्वरेणाद्युदात्तौ । ‘मुखं स्वाङ्गमित्येतद्ब्रवीतीति’ । विकल्पितमुत्तरपदान्तोदात्तत्वं, तेन स्वाङ्गवाचीनि मुखशब्दे स्वरत्रयं भवति, अनेन पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, मुखं स्वाङ्गमित्येतत्, उभाभ्यां मुक्ते पूर्वपदप्रकृतिभावेन गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तत्वं च । ‘न भवेदिति’ । स्वाङ्गवाचीति संबध्यते, यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाची न भवतीत्यर्थः प्रसेवकशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः, पुष्कशब्दः ‘शुष्क-धृष्टा’ विन्याद्युदात्तः ॥

“उत्तरपदादिः” ॥ उत्तरपदग्रहणमसमस्तं लुप्तपृष्ठीकम्, अत्रापि प्रकरणात् उत्तरपदनिर्देशे षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥

“कर्णो वर्णलक्षणात्” ॥ ‘दात्राकर्णः शङ्खकर्ण इति’ । दात्रं कर्णं यस्य, शङ्खः कर्णं यस्येति विग्रहः, सप्तम्याः पूर्वनिपाते गणद्वादिभ्यः परवचनमिति परनिपातः, ‘कर्णं लक्षणस्याविष्टेत्यादिना’ दीर्घत्वं, लक्ष्यते येन तल्लक्षणं, ततश्च स्थूलकर्ण इत्यत्रापि प्राप्नोति, स्थौल्येनापि हि लक्षणीयत्वादत आह । ‘पशूनां विभागज्ञापनार्थमित्यादि’ । एतच्च सामान्योक्तावपि वर्णग्रहणाल्लभ्यते, अन्यथा वर्णेनापि लक्ष्यमाणात्वात्तदनर्थकं स्यात् । ‘श्वेत-

१ कुण्डोदरो घटोदर इति ३ पु. पाठः ।

२ वृहेरम् नलोपश्चेति मन्प्रत्यये नलोपे अमाममे च निपातितः । इति ३ पु. पा. ।

३ कर्णं लक्षणस्येति दीर्घत्वमिति मूलमुद्रितपुस्तके पाठो दृश्यते च पदमञ्जर्यसंमतः ।

पाद इति' । श्वितावर्णे पचाद्वच्, कूट दाहे, दगुपधलक्षणः कः, शुभ शुम्भ शोभार्थे, अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् शोभनः, प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । कण्ठकरणादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसक-
द्व'स्वत्वम् । 'सुयीव इति' । अत्र परत्वाच्चसुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम्, अस्य तु दशमीवादिस्वकाशः, यदि तु नेष्यते चकारस्यैव विधेः समुच्चयार्थे इति व्याख्यानं कर्तव्यम् । 'नाडोजङ्घ इति' । नाड्याकारे जङ्घे यस्य नाडोजङ्घः ॥

“नञो जरमरमित्रमृताः” ॥ जरणे जरः, अदोरप्, मरणं मरः, अस्मादेव निपातनादप् । त्रिमिदा स्नेहने, अस्मात्कः, मित्रम् ॥

“सोर्मनसी अलोमोषसी” ॥ मँश्च अश्च मनसी । 'सुप्रथिमे-
ति' । पृथोर्भावः, पृथ्वादिभ्य इमनिच्, रश्चतो हलादेर्लघोरिति रादेशः । पीयतइति पयः, पिबतेरिच्चेत्यसुन्, अशेर्द्वेवने युट् चेत्यसुन्, युडागमः, यञः । सुरिभ्यां तुट् स्रोतः । 'सुसत् सुध्वद् इति' । संसुध्वंसुभ्यां क्लिप्, वसुसंस्वित्यादिना दत्वं, तस्यासिद्धत्वादत्रासन्तत्त्वम्, राजतवशब्दौ कनिन्युवृषीत्यादिना कनिप्रत्ययान्तौ, लुनातेर्मनिन् लोम, उब दाहे, मिथुनेऽसिरिति वर्तमाने उषः कित् । 'अग्निनस्मन् ग्रहणानीति' । अन् इन् अस् मन् इत्येतानि गृह्यन्ते येषु सूत्रेषु तानि तथोक्तानि, तत्र तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति वचनादनर्थकानामप्यनिन्प्रभृतीनां ग्रहणं भवतीत्युक्तं भवति, तेन सुप्रथिमा सुसत् सुध्वदित्यादिकमप्युदाहरण-
मुपपद्यतइति भावः । 'कपि परत्वादिति' । सोर्मनसीइत्यस्यावकाशः, सुकर्मा सुशर्मा, कपि पूर्वमित्यस्यावकाशः, अयवकः, सुयवक इत्येक-
स्थले विप्रतिषेधः ॥

“आद्यादात्तं द्वच् छन्दसि” ॥ कुभंश्चेति वर्तमाने अर्जिदृञिक-
म्यमिपशिवाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च, बाधते येन परानिति बाहुः ॥

“वीरवीर्यो च” ॥ वीर विक्रान्तौ चुरादिः, ततः पचाद्यादि वीरः, कचो यत्, वीर्ये, वीरेषु वा साधुरिति प्राग्वितीयो यत् । ‘तत्रेत्यादि’ । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह । ‘तत्र हि सतीति’ । किञ्चित् तु ‘विन्ध-
भत्यवीर्यादि छन्दसीति’ छन्दस्यन्तस्वरितत्वं भाषायां वाक्यदातृत्वं
शब्दस्य स्थितम् ॥

“कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममध्यमीभावे” ॥ सुब्रममित्यादौ सुवि-
निर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमा इति वत्त्वं, तस्यासिद्धत्वात्समञ्जस्य इवायम् ।
‘तिष्ठदुपभृतिष्वेते पठन्तरिति’ । तेनाध्यमीभावसंज्ञा । ‘पर्यादिभ्य
इत्यादि’ । परिप्रत्युपादा इत्यास्यावकाशः, यच्च कूलादयो न सन्ति परि-
त्रिभर्तमिति, कूलादीनामाक्युदात्तस्यावकाशः, यच्च पर्यादयो न भवन्ति
आक्यकूलमतिकूलमिति, पर्यादिभ्यः परेषु कूलादिषु विवर्तिषेधः ॥

“कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ” ॥ ‘द्विकंस इति’ । द्वाभ्यां द्वय-
भ्यां क्रीत इति तद्वितार्थं समासः, ‘कंमाट्टिठञि’ ति टिठन्, तस्या ‘अ-
ट्टपूर्वति’ लुक् । ‘द्विमन्य इति’ । ‘आर्हादगोपुच्छेत्यादि’ ना ठक्, शेषं
पूर्ववत् । ‘द्विशूर्पमिति’ । ‘शूर्पादअन्यतरस्याम्’ । ‘द्विपाय्यमिति’ ।
‘पाय्यसाचाभ्येत्यादिना’ परिमाणे निपातितः, ‘प्राप्त्येतेष्टञ्’ । ‘द्विका-
ण्डमिति’ । द्वे काण्डे प्रमाणस्य ‘प्रमाणे द्वयसञ्ज्ञित्यादिना’ मात्रज-
द्वयः, तेषां प्रमाणे लो द्विगोर्नैत्यमिति लुक् ॥

“तत्पुरुषे शालायाचपुंसके” ॥ ‘वृठशालमिति’ । बहुव्रीहिरयं,
तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति, पूर्वपदञ्च निष्ठान्तत्वादन्तोदात्तं, नञ्
चात्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव भविष्यति, सत्यम् उत्तरार्धं तत्पुरुष-
यह्यमवश्यं कर्तव्यं तदिहैव क्रियते, परिभाषाया अनाश्रयत्वात् ॥

“कन्या च” ॥ शोभनः शमो यस्य तस्यापत्यं सौशमिः, आह-
पूर्वात् हुयते ‘रातश्चोपसर्ग’ इति कः, चप सान्त्वने, सौख्यादिकः यः,
अहुलवचनादिहभावः चप्यः ॥

“आदिश्चिह्न्यादीनाम्” ॥ चिनोतेः क्तिप्, चित्, हन्तेः पचा-
द्यच्, हनः, चिह्नं, निपातनात्तलोपो णत्वं च । मल मल्ल धारणे,
आभ्यां रप्रत्ययः, निपातनात्तलस्य डत्वं, मडरः मडुरः, विगततुलस्येष्टं वैतुलं,
पटदिति कायति, पटत्कः । कै गै रै शब्दे । आतो ऽनुपसर्गः कः । बिडमादत्ते
बिडालः । ला आदाने । सोपसर्गादप्यस्मादेव निपातनात्कः, तस्यापत्यं
बेडालिः, तस्येव कर्णोवस्य बेडालिकर्णः, अ^१परे तु इकारान्तं पठन्ति,
बेडालिकर्णोरिति, कुक्कु रटतीति कुक्कुटः, निपातनाद्रशब्दस्य लोपः,
चिनोतेः क्तिप्, चित्, कथतेरच्, कथः, चिता कथः चिक्कथः, निपातना-
त्तरकास्य ककारः, तकारमेवान्ये पठन्ति, चिह्न्यादयश्चेति गोत्रनामधेयानि
स्मर्यन्ते । ‘आदिरिति वर्तमानरति’ । पूर्वं ह्यादियह्न्यमुत्तरपदाभि-
संबद्धमिह पूर्वपदानां चिह्न्यादीनामाद्युदात्तत्वमिष्यते अतस्तदर्थे पुन-
रादिग्रहणं कृतम् ॥

“चेत्सेटकटुककाण्डं गर्हायाम्” ॥ ‘पुच्येतमिति’ । चेतवत्तु-
ष्णमित्यर्थः । सेट इति तुष्यनाम, तद्वद् दुर्बला उपानत्, सेटं कटुकम-
स्वादु, तथा^२ दध्यपि गतस्वादुकत्वात् कटुकं, काण्डमिति शरनाम, तद्वद्वा
सत्त्वपीडाकरमेवं भूतमपि ॥

“चीरमुपमानम्” ॥ ‘वस्त्रचीरमिति’ । वस्त्रं चीरमिवेति
पूर्ववद्वाघ्रादिसमासः ॥

“कूलसूदस्यलकर्षाः संज्ञायाम्” ॥ ‘भाजीसूदमिति’ । भाजी-
शब्दो जानपदादिसूत्रेण हीयन्तः ॥

“अकर्मधारये राज्यम्” ॥ ‘चेलराज्यादिस्वरादिति’ । आदि-
शब्देन वर्ग्यादिस्वरपरिग्रहः, चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशः भार्योचेलं,
ब्राह्मणराज्यं, तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना विहितस्याव्ययस्वरस्यावकाशो
निष्कौशाग्निः, कुचेलं, कुराज्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

१ चेतान्त्रिकीरित्यन्ये पठन्तीति मुद्रितपुस्तके पाठस्तत्र बेडालिकर्णमित्यपे-
क्षितं, स च पाठः पठमन्वयसम्मतः ।

२ तथा गतस्वादुकत्वादुदग्रिदपि कटुकमिति ३ पु. पा. ।

“पुचः पुंभ्यः” ॥ कुनटस्यापत्यं कौनटिः, दामकमादिबक-
शब्दौ संज्ञायां कश्चिति कश्चन्यौ ॥

“नाचार्यराजत्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः” ॥ ‘संयुक्ताः स्त्रीसम्ब-
न्धिनः श्यालादय इति’ । योगकठिरेषा तेषां, यथा सम्बन्धिशब्दः ।
‘ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवा इति’ । पितृसम्बन्धिव्येव तु ज्ञाति-
शब्दो लोके प्रसिद्धः, आख्यायकब्रह्ममाचार्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते ।
‘भ्रातृपुत्रइति’ । कस्कादिषु पाठात् बत्वम् ॥

“चूर्णोदीन्यपादिबभ्र्याः” ॥ चूरी दाहे अस्मात्तः, चूर्णे, वा^१ गति-
गन्धनयोः, वा रक्षणे, आभ्यां करिष्वदुपपदे जातोनुपसर्गे कः, करिषं
करिषं, महेरिन्, बहुलवचनात् शक्रेषु भवति, चाकिन्, शकादिभ्यो
ऽटच्, शकटं, तद्वहतीति शकटादय् शकटं, द्राक् सरति द्राक्षा, इषेष्ट-
रादिः, तुस शब्दे ततो बहुलवचनात् तः, उपधादीर्घत्वं च । कुं
दुनोति कुत्सितं वा दुनोतीति क्तिप्, अस्मादेव निपातनासुगभावः
पूर्वपदस्य च मुम्, कुन्दुं मिमीते कुन्दुमः, दलेः कपन्, दलपः, चमेरस्य
चमसः, ततो जातिलक्षणे ङीष्, चमसी, कनी दीप्तिकान्तिगतिषु,
अस्मात् पचाकच्, अस्मादेव निपातनाद् द्विर्वचनं, चकनः, चकन इत्यन्ये
पठन्ति, तत्रापि निपातनादेव रूपसिद्धिः, चोलस्यापत्यं कृष इत्यञ्,
चोलः । एते चूर्णादयः । ‘पूर्वाचार्योपचारेणेति’ । उपचारः प्रयोगः ॥

“कुण्ड वनम्” ॥ ‘कुण्डशब्दो ऽत्रेत्यादि’ । जनविशेषा-
भिधायी कुण्डशब्दस्तस्य नान्तरेण सादृश्यं ततो ऽन्यत्र वने इति
सम्भवतीति भावः, अन्ये तु वनेषु मुख्य एव कुण्डशब्द इत्याहुः । तत्र
वनशब्देन विशेषणेन भाजनविशेषवाची निवर्त्यते, समुदायवाची चात्र-
वनशब्दो न तूदकवाची, आह हि कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायबहु-
मिति, तच्छब्देन पूर्वपदार्थः परामृश्यते, अपर आह । वनसमुदाये इति
वक्तव्यम्, न तु वनइति, तेन शरवणसमुदायः शरकुण्डशब्देनोच्यतइति ॥

१ वा गतिगन्धनयोः, करिषं वातीति करिषः । वा रक्षणे, अस्मादपि जातो-
नुपसर्गे कः । करिष इति ३ पु. पा. ।

“प्रकृत्या भगालम्” ॥ भगालमित्यर्थयहणमित्याह । ‘भगाल-
वाचीति’ । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । ‘भगालादयो मध्योदात्ता
इति’ । लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुरिति वचनात् ॥

“शितेर्नित्याबहुज्वहुग्रीहावभसत्” ॥ ‘असौष्टशब्दावित्यादि’ ।
अम् रोगे, अमेः सन्, असं, उष दाहे, उषिकुपिगार्तिभ्यस्यन्, ओष्टः,
दर्शनीयशब्दोऽनीयप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः, शितिशब्दो वर्णानां तण्ति-
नितान्तानामित्याद्युदात्तः ॥

“गतिकारकोपपदात् कृत्” ॥ प्रकारक इत्यादौ कुगतिप्रादय
इति समासः, इध्मप्रव्रश्चनादौ कर्मणि यष्ट्याः समासः, कण्ठे ल्युट्, इध्मं
प्रवृश्च्यते येन सोत्र इध्मप्रव्रश्चनः, शद् शतने, णिच्, शदेरगतौ
तः, पलाशानि शात्यन्ते येन स दण्डः पलाशशातनः, श्मश्रु कल्पते येन स
तुरादिः श्मश्रुकल्पनः, कूप सामर्थं गयन्तः केवलो वा । ‘ईषत्कार इति’ ।
एतदुपपदयहणस्य सात्वादुदाहरणं सुदुरोस्तु गतित्वादिपि सिद्धं, स्तम्भेर-
मादौ च कारकत्वात्, उच्चैःकृत्य उच्चैःकारमित्यादिक्रमप्युपपदयहणस्यैवो-
दाहरणम् । ‘देवदत्तस्येति शेषलक्षणा पठ्यतीति’ । न कर्मलक्षणा, तथा
हि सति कारकमेव देवदत्तः स्यात्, वृत्रकाभ्यां कर्त्तरि चेति समासप्रति-
षेधप्रसङ्गश्च, अथ कृद्गुणं किमर्थं, निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बि-
रित्यत्र मा भूत्, नैतदस्ति प्रयोजनं, यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्यु-
पसर्गसंज्ञा भवन्ति, न च कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः, कारकमपि
क्रियाया एव सम्भवति, उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्य-
यनिमित्तमुच्यते, तदेवं गत्यादिभिस्त्रिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षि-
प्यते, धातुश्च क्रियावाची, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः, कृतः तिङश्च, तत्र
तिङन्ते समासाभावात्कृदन्तमेव संभवतीति, अनुव्यचलदित्यत्र तु न
गतित्वनिबन्धनः समासः किं तर्हि सुबिति योगविभागनिबन्धनः,
धातुप्रत्ययसमुदायरपरिहायं तु, अन्यथा यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति
वचनाद्वातुमेव प्रति गतित्वाद्वातावेवोत्तरपदे स्वरः स्यात् प्रणी-
ह्यीरिति, इह न स्यात् प्रणायकः उच्चायक इति, एतदपि नास्ति

प्रयोजनं, यत्क्रियायुक्ता इति, नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रि-
यया युक्तास्तं प्रतीति, एवं विज्ञायमाने त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां धातो-
रेव क्रिया वाच्येति तमेव प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाप्रसंगः, कथं तर्हि विज्ञा-
यते या क्रिया यत्क्रिया तं क्रियालक्षणमर्थं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे
भवतः, केवलायाश्च क्रियाया वाचकमुत्तरपदं नास्तीति क्रियाविशिष्ट-
साधनवाचिनि प्राणीः प्रकारक इत्यादौ क्रियायां सिद्धताभिधायिनि
प्रभवनमित्यादौ च सर्वत्र भविष्यतीति नार्थ एतेन कृद्वहणेनात आह ।
'कृद्वहणं विस्पष्टार्थमिति' । य एवं प्रतिपत्तुमसमर्थस्तं प्रति विस्प-
ष्टार्थं क्रियतइत्यर्थः । यदि तर्हि विस्पष्टार्थमपि तावत्कृद्वहणं क्रियते
आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति प्रपचिततरां प्रपचिततमामिति, ततश्च समा-
सस्वरं बाधित्वा ऽग्रयस्वर एव स्यादित्यत आह । 'प्रपचिततरामित्या-
दि' । अत्र हि प्रशब्दस्य तरबन्तेन समासो नामन्तेन, कथम्, अन्त-
द्गत्वाद्वातुः पूर्वमुपसर्गेण युज्यते प्रपचित्यस्यामवस्थायां सुब्रभावात्
समासो न कृत इत्येतावत्, ततस्तिङ्, तस्यामण्यवस्थायां सुब्रभावस्तत-
स्तरप्, तद्वितान्तत्वात्सुप्, तेन समासः, ततश्चाम्प्रत्ययः, तत आम्स्वरः
सतिशिष्टः, कथं पुनस्तरबन्तेन समासः, कथं च न स्यात्, गतिकारको-
पपदानां कृद्विः सह समासवचनमिति वचनात्, नात्र कृद्विरेव समास
इति नियम्यते किं तर्हि यदि गत्यादीनां समासो भवति तेनतेन लव-
णेन तदा कृद्विः प्राक् सुब्रुत्यत्तेरिति । ननु चैवमपि तरबन्तेन समासो
न लभ्यते, किङ्कारणम्, असुब्रन्तत्वात्, प्रातिपदिकाधिकाणाद्वि तत एव
किमेत्तिङ्गव्ययघादित्याम् भवति न सुब्रन्तात्, न च गतिकारकोपपदा-
नामित्येतदस्ति, अकृदन्तत्वात्, अत्राहुः । घकालतर्नेष्विति ज्ञापकात्
सुब्रन्तादेव सर्वं तद्विताः, ह्याप्प्रातिपदिकग्रहणं तु वृद्धाद्यर्थमेवाधि-
क्रियते, ततश्चाम्प्रत्ययः यः सुप् तदन्तेन समास इति । अपर आह । कुग-
तिप्रादय इत्यत्रातिङिति वक्ष्यमाणस्य प्रतिकर्षादुत्तरपदमसुब्रन्तमेव
समस्यते, ततश्च तरबन्तेन समासो लभ्यतइति । 'इत्येकइति' । अस्य

ऋदुहणं विस्पष्टार्थम्, न वामन्ते दोषप्रसङ्ग इत्येवं के चिद्व्याचक्षते,
 'प्रपचितिदेश्यादर्थन्वित्यादि' । तुशब्दः पतं व्यावर्त्तयति, आदिशब्देन
 प्रपचितिकल्पं प्रपचितिदेशीयं प्रपचितिरूपमित्येतेषां ग्रहणं, प्रपचितिदेश्यादा-
 र्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम्, एत दुक्तं भवति, न विस्पष्टार्थं ऋदुहणम्
 अपि तु प्रपचितिदेश्यादौ यत्र सतिशिष्टस्वरान्तरं नास्ति तत्रायं स्वरो मा
 भूद् अख्यपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयोजनं दृश्यत-
 इति । इदं तु वक्तव्यम्, प्रपचितितरामित्यादौ तरबन्तेन समाप्ते पश्चा-
 दाम् भवन् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पचितितरशब्दस्यैव घान्तत्वात् तत
 एव स्यात् । तत्र को दोषः, सोपसर्गस्य सङ्घातस्यैकपद्याभावादान्मपच-
 तितरां देवदत्तेत्यादौ 'आम एकान्तरमामन्वितमनन्तिक' इत्येष विधिर्न
 स्यात्, शेषनिघातश्च प्रशब्दस्य न स्यात्, भिन्नपदत्वात्, तस्मात्प्रशब्द-
 स्यामन्तेन समासोद्गीकर्त्तव्यो न तरबन्तेन, तत्र समासत्वात् समुदायस्य
 प्रातिपदिकत्वे विभक्त्यैकपद्यं भवति, स्वरे तु दोषप्रसङ्गात् ऋदुहणमपि
 त्यक्तव्यमिति भाष्ये स्थितं, प्रपचितिदेशीयादौ का गतिरिति न विदुः ॥

“उभे वनस्यत्यादिषु युगपत्” ॥ वनशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तस्ये-
 त्याद्युदात्तः, पातेर्द्वैतिः पतिः । 'तनुशब्दोन्तोदात्त इति' । के चित्तु
 तस्याप्याद्युदात्तत्वमत्र निपातयन्ति, तथा च तनूनपादुच्यते गर्भे आसुर
 इत्याद्युदात्तमधीयते । 'नरा अस्मिचित्यादि' । शंसेरकर्त्तरि च का-
 रके संज्ञायामित्यधिकरणे कर्मणि वा घञ् । 'अबन्त इति' । कृत्यन्पुटो
 बहुलमिति कर्त्तरि ऋदोरप् । 'शुनःशेष इति' । बहुव्रीहिः । 'शुनः
 पुच्छशेषलाङ्गुलेष्विति' बध्ना अलुक् । 'उभावाद्युदात्ताविति' । खन्शब्दः
 प्रातिपदिकस्वरेण, शेषशब्दः स्वाङ्गुशिष्टामदन्तानामित्यनेन । शिडिति
 सर्वादीनां संज्ञा, स्वाङ्गुवाचिनां शिष्टामदन्तानां चादिरुदात्तो भवती-
 त्यर्थः, शिडि रुज्यायां, पचाद्यच् शब्दः, यामादित्वादाद्युदात्तः, मर्चयते-
 रिण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यःकविति कन्, तितुन्नेत्यादिना इट्प्रतिषेधः,

१ शुनःशेषपुच्छेति ३ पु० पाठः । मुद्रितमूलपुस्तके शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञा-
 यामिति बध्ना अलुगिति पाठः स पदमञ्जर्यसंमतः ।

कुत्वं, मर्कटश्च आद्युदात्तः । 'तृष्णाशब्द इति' । तृषोर्निष्ठाया मस्मादेव निपातनादिद्विभावः, निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वं, लवि अवसंसने, पचाद्यच्, अस्मादेव निपातनाल्लकारस्य वकारः, विश्वानि वयांस्यस्य विश्ववयाः, मृहो 'ऽन्धेभ्योऽपि दृश्यत' इति विच्, मरिति, भुञ्जिमृद्भ्यां युक्त्युक्तौ, मृत्युः ॥

“देवताद्वन्द्वे च” ॥ उदाहरणेषु देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानह । 'अत्र त्रय उदात्ता इति' । त्रयाणां पदानामादयः ॥

“नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपृथमन्येषु” ॥ अग्निशब्देऽङ्गेर्निर्नेलोपश्चेति निप्रत्ययान्तः । कृत्वापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उष्, युक्, वायुः । 'उत्तरपदबह्वणमित्यादि' । अन्यथा ऽस्मिन्मकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या निर्दिष्टो नोत्तरपदं, तत्रानुदात्तादाविति सप्तम्यन्तं द्वन्द्वस्यैव विशेषणं स्यात्ततश्चन्द्रसूर्यावित्यादौ प्रतिषेधः स्यात्, उत्तरपदबह्वणो तु सति तस्यैव श्रुतस्यानुदात्तादावित्येतद्विशेषणं भवति । 'अनुदात्तादावित्यादि' । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोः समानविषयत्वाद्विकल्पः प्रसज्येत । प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च, शुक्लशब्दे ऽयम् अज्जेन्द्रायेत्यादिनान्तोदात्तो निपातितः ॥

“अन्तः” ॥ 'तत्र समासस्योत्तरपदस्येति' । क्वचित् समासस्यान्त उदात्तो भवति क्व चिदुत्तरपदस्येत्यर्थः, विषयविभागमुत्तरच दर्शयिष्यति ॥

“थायघञ्क्ताज्जिज्ञासाणाम्” ॥ 'आद्युदात्तमुत्तरपदं स्यादिति' । यदीदं नोच्येतेति भावः । 'दूरादागत इति' । अत्र कर्मणि क्तः, यामादिरभिधेयः, कृता आहो गतिसमासे 'गतिरनन्तर' इति प्रकृतिभावे चागत इत्याद्युदात्तं, तेन स्तोक्रान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेनेति समासः, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य' इत्यलुक्, तत्र कारकात्परमागतमित्येतत् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं स्यात् । 'विशुष्क इति' । शुषेरकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः, शुष्कपृष्ठाविद्युदात्तत्वं, ततो गतिसमासः । 'आतपशुष्क

इति । नायं सिद्धशुक्लेति सप्रमीसमासः, सप्तमी सिद्धशुक्लपक्षबन्धेष्वा-
लादिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रसङ्गात्, तस्मात् कर्तृकरणे कृता बहुलमिति
समासः । 'प्रचयः प्रजय इति' । 'एच्' । ननु च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे-
णैवात्रान्तोदात्तत्वं सिद्धमत आह । 'तयो निवासइत्यादि' । 'प्रलवः
प्रसव इत्यादि' । 'चदोरप्' । 'प्रलवित्रमिति' । 'अर्त्तिलूधूसूखनसह-
चर इजः' । 'गोवृष इति' । वृष मृषु सेवने । 'सुस्तुतमिति' । सुःपूजाया-
मतिरतिक्रमणे चेति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, स्वती पूजायामिति प्रादिसमासः॥

“सूपमानात् कः” ॥ 'वृकावलुप्रमित्यादि' । लूञ् छेदने, च्युङ्
पुङ् पुङ् गतौ, नर्दं गर्दं शब्दे, सर्वत्र कर्तृकरणे कृता बहुलमिति
समासः । वृकैरिवावलुप्तमित्यादिविशहः । 'उपमानादपीत्यादि' ।
अत्रेतिशब्दस्यानन्तरं प्राप् इत्यस्यानुषङ्गः ॥

“संज्ञायामनाचितादीनाम्” ॥ संभूतादयः शब्दा रामायणा-
दीनां संज्ञाः, रामायणशब्दो नपुंसकलिङ्गः, प्रायेण तु पुल्लिङ्गः पठ्यते,
'उपहृतइति' । द्वेजो निष्ठायां यज्ञादित्वात् संप्रसारणम् । 'परिज्ञाध
इति' । अदो जग्धिरादेशः । 'प्राप्यर्थाद्भवतेरिति' । चुरादावाधृ-
षाद्वेत्यधिकारे भू प्राप्तावात्मनेपदीति पठ्यते, किं पुनः कारणं प्रयत्नेन
कर्मणि क्त उपपाद्यते उत आह । 'गतिरनन्तर इत्यत्र हीति' । 'तद्वाध-
नार्थञ्चेदमिति' । प्रकृतोदाहरणाभिप्रायमेतद् न सूत्राभिप्रायम् ।
'धनुष्वातेति' । नित्यं समासे जुत्तरपदस्यस्येति षत्वम् । चिञ् चयने, ष्टा
गतिनिवृत्तौ, ग्यन्तः केवलश्च, सह उपादाने, वच परिभाषणे, पद गतौ,
श्लिष आलिङ्गने, दुधाञ् धारणपोषणयोः, सर्वत्र कर्मणि क्तः, एते
आचितादयः । संहिताऽगवीतिगणसूत्रं तद् व्याचष्टे । 'यदा गोरन्यस्येति' ॥

“प्रवृद्धादीनां च” ॥ वृधु वृद्धौ, यु मिश्रणे, दुधाञ् धारणे, रुह
बीजजन्मनि, शसु हिंसायाम् । 'खट्वाकूठ इति' । खट्वा छेप इति-
समासः, नैतद्विह पठितव्यमित्यहीने द्वितीयेत्यत्रावोचाम । कविभिः
शस्तः, वृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः । 'प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थ इति' ।

प्रायो बाहुल्येन या वृत्तिर्यानादिष्वर्थेषु तस्याः प्रदर्शनार्थ इत्यर्थः । 'पुन-
रुत्सूतमिति' । सीध्यतेऽच्छुः शूडनुनासिक इति ऊठ्, पुनश्चनसोश्छ-
न्दसीति गतिसंज्ञायां समासः ॥

“कारकादुत्तश्रुतयोरेवाशिषि” ॥ संज्ञायामनाचितादीनामिति
विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते, देवा एनं देवासुरित्येवं प्रार्थितैर्देवै-
र्देवो देवदत्तः, आशिषि लिङ्लोटाविति वर्तमाने क्तिच् क्तौ च संज्ञा-
यामिति क्तः, दोददुः । 'सम्भूतो रामायण इति' । कारकादित्यनु-
द्यमाने गतिकारकोपपदादिति चितयाधिकाराद्यर्थेव कारकाच्चियमो
भवति तथा गतेरपि स्यात् । 'एवकारकत्वं किमिति' । सिद्धे विधिरा-
रभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः । 'कारका-
वधारणमित्यादि' । असति ह्येवकारे विपरितोऽपि नियमः स्यात्
कारकादेव दत्तश्रुतयोरिति, एवं चाकारकाद् दत्तश्रुतयोर्न स्यादित्यु-
च्यते, तथा कारकस्यानियतत्वाद्देवपालित इत्यादावन्तोदात्तप्रसङ्गोऽतः
कारकावधारणं यथा स्यादुत्तश्रुतावधारणं माभूदित्येवमर्थं करणमित्यर्थः ।
'अयमपि नियम इत्यत इति' । एतच्च तन्त्रेण सूत्रद्वयोच्चारणादेक
सूत्रेऽपि आशिष्येवेति भिन्नक्रमत्वादेवकारस्य लभ्यते ॥

“इत्थंभूतेन कृतमिति च” ॥ 'सुप्तप्रलपितमित्यादि' । कथं
पुनरेतान्युदाहरणानि, यावता कृतमित्युच्यते न च प्रलपितादीनि कृतानि,
अभूतप्रादुर्भावएव हि करोतिर्वर्तते, ततश्च सुप्रकृतं सुप्रभाषितं सुषो-
त्पादितमित्यादिकमेवोदाहर्तव्यमतं आह । 'कृतमिति क्रियासामान्ये
करोतिर्वर्ततइति' । ततश्च यथा क्रियावचनो धातुः क्रियायां क्रिया-
र्थायामित्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति तद्वदत्रापि । अभूतप्रा-
दुर्भावो निष्पादनम् ॥

“अनो भावकर्मवचनः” ॥ पयःपानादीनामुपपदसमासः, राज-
भोजनादौ षष्ठ्या समासः । 'सर्वेषु प्रत्युदाहरणेष्वित्यादि' । इतेन
गतिकारकोपपदादित्यस्यायमपवाद इति दर्शयति ॥

“मन्त्रिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयात्रकादिक्रीताः” ॥ ‘रथव-
र्त्तमिति’ । वृत्तेरधिकरणे मनिन्, कर्तरि षष्ठ्या समासः । ‘पाणिनि-
तिरिति’ । कर्मणि क्तिन्, पूर्ववत्समासः । व्याख्यानशब्दः करणसाधनः,
शयनासनस्थानशब्दा अधिकरणसाधनाः । ‘प्रकृतिः प्रहृतिरिति’ । ‘तादौ
च निरिति कृत्यता’ विति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति ॥

“सप्तम्याः पुण्यम्” ॥ ‘उणादीनां त्विति’ । अतः कृकमिकं-
सेत्यत्र कमियहणेनैव सिद्धे कंसयहणादुणादिषु पाक्षिकव्युत्पत्तिकार्यमिति
भावः । पूडो यत् शुक् ह्रस्वश्च, पुण्यम् । ह्रस्वविधानादगुणत्वम् । यतो-
नाथ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

“ऊनार्थकलहं तृतीयायाः” ॥ उदाहरणेषु पूर्वसदृशेति तृतीया-
समासः । ‘अत्र केचिदित्यादि’ । नन्वेवमूनशब्दस्यापि स्वरूपयहणं
प्रसज्येत, ततश्च तदर्थानामन्येषां यहणं न स्यादत आह । ‘ऊनशब्दे-
नैव त्विति’ । अर्थनिर्देशार्थत्वं तु व्याख्यानादवसेयम् ॥

“मिश्रं चानुपसर्गसन्धौ” ॥ कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानः
संमिश्रशब्दस्य प्राप्नोति, कथं वा मिश्रशब्देन समास उच्यमानः सोपसर्गेण
लभ्यते ऽत आह । ‘इहेत्यादि’ । प्रत्युदाहरणे संधिं दर्शयति । ‘ब्राह्म-
णैरिति’ । एतदेव स्पष्टयाते । ‘ऐकार्थ्यमापन्नरिति’ । कथं पुनः संधि-
शब्दस्यायमर्थ इत्याह । ‘सन्धिरिति’ । पणबन्धः परिभाषणं, यदि मे
भावानेवं कुर्यादहमपि ते इदं करिष्यामीत्येवंरूपः । ‘केचित्पुनरिति’ ।
एह्यमाणो विशेषो व्यावृत्तिर्यस्यां प्रत्यासत्तौ सा तथोक्ता । ततः किमि-
त्याह । ‘तत्रेति’ । यद्यपि राज्ञापि ब्राह्मणैस्सह प्रत्यासत्तिरस्ति तथापि
सत्यामपि तस्यां परस्परमूर्तिविभागस्वरूपभेदो एह्यतदिति प्रत्युदाहरणो-
पपत्तिरित्यर्थः । उदाहरणेषु नैवमित्याह । ‘उदाहरणेष्विति’ ॥

“नजो गुणप्रतिषेधे संपादार्हहितालमर्थोस्तद्विज्ञाः” ॥ संपादि
शोभनम् । ‘कारणवेष्टिककमिति’ । ‘संपादिनीति’ प्राग्वतेष्टञ्, ‘कै-
दिक इति’ । हेदादिभ्यो नित्यमिति आर्हादनेपुच्छेत्यादिना ठक् ।

‘वत्सीय इति’ । प्राक् क्रीताच्छः । ‘सांतापिकइति’ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इति प्राप्तेष्टुप् । ‘नञ इति किमिति’ । प्रतिषेधे प्रायेण नञ एव प्रवृत्तिदर्शनात्मनः । ‘विगार्द्धभरयिकइति’ । अद्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । ‘गार्द्धभरयिकादन्य इत्यादि’ । उदाहरणादस्य विशेषं प्रदर्शयितुं गुणप्रतिषेधइति सूत्रावयवं व्याचष्टे । ‘गुण इति’ । तद्वित्तार्थः सम्पाद्यादिः, तस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादित्वादि, आदि-शब्देन तदर्हत्वादेर्यहणं, स गुण इत्युच्यते, उक्तं हि ।

संसर्गभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते ।

गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रउदाहृतम् ॥

इति कथं तस्य गुणस्य प्रतिषेध उच्यतइत्याह । ‘कर्तृवेष्टकाभ्यां न सम्पादीति’ । ‘वोढेति’ । अर्हार्थे वृत्, ठत्वधत्त्वष्टुत्वठलोपेषु सङ्घि-वहोरोदवर्णस्येत्योत्वम् ॥

“ययतोश्चातदर्थे” ॥ पाशतृणशब्दाभ्यां समूहे पाशादिभ्यो यः, दन्तकर्णशब्दाभ्यां भवार्थे दिगादिभ्यो यत्, शरीरावयवाच्चेति यत् । ‘पादमिति’ । ‘पादार्धाभ्यां चेति’ यत् । ‘अदेयमिति’ । अर्हार्थे ‘अचो यत्’, ईदृशीतीत्यं, गुणः । ‘निरनुबन्धकैकानुबन्धयोरिति’ । एते च परिभाषे वामदेवाद् झङ्झावित्यत्र ज्ञापिते ॥

“अच्कावशक्तौ” ॥ ‘अविच्छिपइति’ । वक्ष्यमाणैः कृत्योक्तेष्व-ज्भिः साहचर्यादचकयोः कृतोर्गिरं ग्रहणन्तेन कृद्ग्रहणपरिभाषया विच्छि-पशब्दस्य कान्तत्वम्, दीक्षितपरिव्राजकौ शास्त्रनिषेधाच्च पचतो न त्वश-क्तत्वात्, तेन तत्र व्रतं गम्यते न त्वशक्तिः ॥

“आक्रोशे च” ॥ ‘अपचोयं जाल्म इति’ । लोभोत्र विवक्षितो न त्वशक्तिः ॥

“संज्ञायाम्” ॥ ‘अदेवदत्त इति’ । यो देवदत्तः सन् तत्कार्यं न करोति स एवमाकुश्यते ॥

“कृत्योक्तेष्वुच्चार्यादयश्च” ॥ ‘द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिति’ । भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः, अत्रैव हेतुः । ‘इकारादेर्विधानसामर्थ्या-

दिति' । भवतेरुदात्तत्वात्ततः परस्य खिण्णुच इटैवेकारादित्वे सिद्धे इका-
रादोर्विधानमिह सामान्यग्रहणार्थमेवेति भावः । 'आचारित्यादि' ।
चरेर्जुण् चारुः, साधेरुण् साधुः, युधा चरति यौधिकः 'एजेः सश्' अङ्-
मेजयः, ततोन्वोऽनङ्गमेजयः, वदेरान्यः, न कस्मादकस्मात् । वृत्तु वर्तने ।
वृधु वृद्धौ । जित्वरा संभ्रमे । रुव दीप्तौ । धृङ् अवस्थाने, एते शान-
जन्ताः एह्यते, संज्ञायां कन्, ग्रहपतिकः, एहपतिरित्यन्ये पठन्ति ॥

“बहुव्रीहाविदमेतत्तद्वाः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने” ॥ प्रथमेति
स्वरूपग्रहणं, पूरणशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारविहितानां प्रत्ययानां
ग्रहणम् । 'अनेन प्रथम इति' । अत्र तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति ।
'यत्प्रथमा इति' । यः प्रथम एषामिति बहुव्रीहिः । अत्रापि पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वर एव भवति । 'इदंप्रधाना इत्यर्थे इति' । अनेन प्रधानवचनः प्रथम-
शब्दे न त्वेकसंख्यावचन इति दर्शयन् गणनाभावमाह । 'उत्तरपदस्येत्या-
दि' । सर्वत्रेह समासस्येति प्रकृतम्, उत्तरपदादिरित्यतः प्रभृति उत्तरपद-
स्येति च, तत्र चोत्तरपदं कार्यित्वेनाश्रीयते, तेन यदा कबुत्पद्यते तदा कपि
परतो यत्पूर्वं प्रथमेति तदन्तोदात्तं भवति न तु कबन्तं, कप्प्रत्ययो हि
समासस्यैवान्तो नोत्तरपदस्य, यदा च समासार्थादुत्तरपदादकृतएव समासे
समासान्त इति पक्षस्तदापि प्रथमपूरणयोरिति विशिष्टरूपग्रहणात् कपश्च
तत्रानन्तर्भावादुपात्तयोरेव स्वरः । ननु यदत्रोत्तरपदं कबन्तं न तदुपात्तं
यद्वोपात्तं न तदुत्तरपदं, कपा सहोत्तरपदत्वादिति नात्र कपः स्वरप्रसंगो-
नापि ततः पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्यं, तस्मादस्मिन्यन्ते उत्तरपदग्रहण-
मुपात्तस्थोपलक्षणम्, प्रायेण हि तदुत्तरपदम्, उत्तरपदस्य कार्यित्वा-
त्कार्यः, प्रायेणोत्तरपदभूतयोः प्रथमपूरणयोः कार्यित्वादित्यर्थः ॥

“विभाषा कृन्दसि” ॥ द्विस्तनामित्यन्तोदात्तं, चतुस्तनामि-
त्याद्युदात्तम् ॥

“संज्ञायां मित्राजिनयोः” ॥ 'विश्वामित्र इति' । 'मित्रे चर्वा-
वि'ति दीर्घः, परत्वादनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते, ततो बहु-
व्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तं भवति ॥

“व्यवायिनोऽन्तरम्” ॥ उदाहरणे व्यवधानवाचिनोन्तराशब्दा-
सत्करोतीति णिचि पचाद्वच्, प्रत्युदाहरणे त्वन्यवाव्यन्तरशब्दः ॥

“मुखं स्वाङ्गम्” ॥ ‘दीर्घमुखा शालेति’ । मुखशब्देनात्र द्वार-
प्रदेशः शालाया उच्यते, ननु च स्वमङ्गं स्वाङ्गं ततश्च भवितव्यमेवात्रा-
प्यत आह । ‘स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणं दृश्यतेति’ ॥

“नाख्ययदिक्शब्दगोमहत्स्यूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः” ॥ उच्चैर्नौ-
चैःशब्दो स्वरादिष्वन्तोदात्तौ, प्राक्शब्दो निगतोऽव्यन्तावित्याद्युदात्तः,
प्रत्यङ्गित्यत्र ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, गोमहतोदत्तः स्वरः, स्यूलशब्द
अजेन्द्रेत्यादावन्तोदात्तौ निपातितः, मुबेः क्लिच्, मुष्टिः, कुश्च प्रथि-
ग्रदिभस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्चेति पृथुः । वदेः सः, वत्सः । ‘गोमु-
ष्टिवत्सपूर्वस्येत्यादि’ । अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न
भवति गौर्मुखमिव यस्य मुष्टिर्मुखमिव यस्य वत्सो मुखमिव यस्येति,
सर्वत्र गवाद्युपमेयत्वापमानं, विकल्पस्योत्तरस्यावकाशः, यत्र गवाद्विपूर्व-
पदं न भवति सिंहमुखो व्याघ्रमुखः, गवादाद्युपमानउभयप्रसंगे ऽयमेव भव-
ति प्रतिषेधः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

“निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्” ॥ हिंसेः पचाद्वच्, पृषोदरादि-
त्यादाव्यन्तविपर्ययः सिंहः, व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः, आतश्चोपसर्गइति
कः, पाघ्राध्माधेट्दृश इति शो न भवति, जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेध इति
वचनात् ॥

“जातिकालमुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपत्ताः” ॥
ननूदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च ‘निष्ठेति’ निष्ठान्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यं
स्यादित्यत आह । ‘एतेष्विति’ । ‘प्रत्युदाहरणेष्वित्यादि’ । तत्र पुत्र-
शब्दोन्तोदात्तः, वसेध्नृन् वस्त्रं, तस्यैव ल्युट् वसनम् । कुण्डशब्दो नञ्वि-
यस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः ॥

“वा जाते” ॥ दन्तस्तनशब्दौ ‘स्वाङ्गशिष्टामदन्ताना’ मित्याद्यु-
दात्तौ, मासशब्दः ‘शामादीनां च’ त्याद्युदात्तः, संवत्सरशब्दो बहिष्ठव-

त्सरतिशयान्तानामित्यन्तोदात्तः, अस्यार्थः बहिष्ठवत्सरतिशय इत्ये-
वमन्तानामन्त उदात्तो भवति बहिष्ठः, संवत्सरः, सप्ततिः, अशीतिः,
त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, गूथं, पूथं, सुखदुःखशब्दौ खान्तस्याशमादेरित्यन्तो-
दात्तौ, अस्यार्थः । खान्तस्य शब्दस्याशकारमकारादेरन्त उदात्तो भवति,
नखः, उखा, अशमादेरिति किं, शिखा, मुखं, तृपेःस्फापितञ्चीत्यादिना
रक्षत्रत्ययः । कृतेश्च च, कृच्छ्रम् । असेर्बहुलवचनाद्रक्, असम् अम्बिका-
दयश्चेति अम्बिकशब्द इकन् प्रत्ययान्तो निपातितः, प्रतिगता आपोत्र
प्रतीपं, कृषापाजिभ्य उण्, कारुः, कृपेः क्युन् कृपणः, सहेः क्ते सोढः,
दश सुखादयः ॥

“नञ्सुभ्याम्” ॥ ‘समासस्यैतदित्यादि’ । यद्यपि समास
उत्तरपदं चेति प्रकृतन्तथाप्यत्र समासस्यैव कार्यित्वमिष्यते, एतच्च कपि
पूर्वमिति वचनादवसीयते, यदि ह्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं स्यात् ततो-
ऽकुमारीक इत्यादावनेनैव सिद्धत्वात्कपि पूर्वमिति न वाच्यं स्यात् । ‘समा-
सान्ताश्च समासावयवा भवन्तीति’ । समासान्ता इत्यत्रान्तग्रहणमेतदर्थं
समासान्ताः समासग्रहणेन यथा गृह्येरचिति, तेनानृच इत्यादौ कृते
समासान्ते तस्यैव समासान्तस्योदात्तत्वं भवति । ‘बहूचइति’ । बहोर्न-
ञ्चदित्यतिदेशादिदमत्रोदाहृतम् । एतच्च समासान्ताः समासस्यैवावयवा
नोत्तरपदस्येत्याश्रित्याक्तं, न कपीत्यत्र तु पूर्वं समासान्तेषु पश्चात्तदन्तेन
समास इति वक्ष्यति ॥

“कपि पूर्वम्” ॥ पूर्वण कप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततःपूर्वस्योदा-
त्तत्वं विधीयते, ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमिति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदा-
हृताः । ‘नद्वृतश्चे’ति कप् ॥

“ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वम्” ॥ ह्रस्वान्तइत्यस्य बहुव्रीहेरन्यपदार्थं
उत्तरपदं समासो वेत्याह । ‘ह्रस्वोऽन्तो यस्येत्यादि’ । अत्र च कपि परत
इति पृथावचनात्तद्वहितमुत्तरपदं समासश्च गृह्यते, पूर्वग्रहणमनर्थकं

कपि पूर्वमित्यनुवृत्तेरित्यत आह । 'पूर्वमिति वर्तमाने इत्यादि' । द्वि-
तीये पूर्ववद्वहणे सति प्रवृत्तिभेदो भवति, तत्रैकया प्रवृत्त्या ह्रस्वान्तेन्या-
त्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते, अपरया तु नियम्यते, ह्रस्वान्तेऽन्यादेव पूर्व-
मुदात्तं भवति न तु कपि पूर्वमिति, तेन किं सिद्धं भवति तच्चाह ।
'तेनेति' । नास्त्यस्य ज इत्यञ्जकः, शोभनो जो ऽस्येति सुञ्जकः, तत्र यद्वेष
नियमो न स्यात् ततोऽन्यात्पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कपि पूर्वमित्यय-
मेव स्वरः स्यात्, अस्मिन्सु नियमे सति न भवति । नञ्सुभ्यामिति
कवन्तस्यैव भवति, यथा च कवन्तस्य भवति तथा तत्रैव प्रतिपादितम्,
व्यक्तिपक्षाश्रयणे चैतत्पूर्ववद्वहणं कृतम्, जातिपक्षाश्रयणे तु यथा हलादिः
शेष इत्यञ्ज क्वचिदपि वर्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं करोति,
ह्रस्वान्तेन्यात्पूर्वमित्यत्रापि ह्रस्वजातेराश्रयणात्सर्वत्र ह्रस्वान्ते तत्रैकौ-
शिडन्यन्यायेन कपि पूर्वमित्यस्याप्रवृत्तिः सिद्ध्यति ॥

“बहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमि” ॥ नञ इव नञ्वत्, अस्मादेव निपा-
तानात्पञ्चमीसमर्थाद्वृत्तिः, यद्वा सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, तथा सर्वे द्विभ-
क्त्यर्थाः संगृह्यन्तइति पञ्चम्यर्थेऽपि 'तत्र तस्येवे'ति वृत्तिः षष्ठ्यन्ता-
देव, बहूनां भावो भूमा, 'बहोर्लोपो भू च बहोः,' उत्तरपदशब्देन
तदर्थो गृह्यते स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुत्वासम्भवात् तदाह । 'उत्तरप-
दार्थबहुत्वइति' । किमर्थं पुनरतिदेश आश्रीयते न नञ्सुबहुभ्य उत्तरप-
दभूम्नीत्युच्येत, एवमपि ह्युच्यमाने उत्तरपदभूम्नीत्येतत्सम्भवव्यभिचाराभ्यां
बहोरेव विशेषणं भविष्यति योऽपि न गुणादयो ऽवयवा इति प्रतिषेधः
तत्राप्युत्तरपदभूम्नीत्यनुवृत्तेर्बहोरेव भविष्यति न नञ्सुभ्याम्, अगुणः
सगुणइति । इदं तर्हि प्रयोजनं प्रकरणान्तरेऽपि यो नञाश्रयः स्वर-
स्तस्याप्यतिदेशो यथा स्यादिति तद्वर्णयति । 'नञोऽन्तरमन्त्रमृता
इत्युक्तमित्यादि' ॥

“न गुणादयोऽवयवाः” ॥ गुण संख्याने चुरादेरदन्तादेरश्,
अशेःसरः, अक्षरः कृन्दो मीयते येन कृन्दोमानम्, वचेः सुपूर्वाक्तः, सूक्तम्,
अधीयतेस्मादित्यध्यायः, इहश्चेति घञ्, एते गुणादयः ॥

“उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशुं” ॥ स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणं, सततं यस्येत्यादिना पृष्ठस्य ध्रुवत्वं दर्शयति, तीर्थपृष्ठगूढयूथेति पृष्ठशब्दो निपातितः । ‘उद्वाहुः क्राशतीति’ । अत्र क्राशनसमयएवोद्वाहुत्वं न सर्वदेत्यध्रुवत्वं, स्पृशेः श्वण्शुनौ पृच, स्पृशे-र्धातोः श्वण्शुन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, धातोश्च पृ इत्यादेशो बहु-लवचनाच्छकारस्येत्संज्ञा न भवति, यथाक्रमं वृद्धिगुणौ, पाश्वं, पशुः ॥

“परेरभितोभावि मण्डलम्” ॥ ‘बहुव्रीहिरयमित्यादि’ । यदा बहुव्रीहिस्तदा परितः कूलमस्येति विग्रहः, प्रादिसमासे तु परि-गतं कूलमिति, यदा पुनरव्ययीभावस्तदा परिकूलादिति । ‘अव्ययीभा-वपक्षेपि हीत्यादि’ । अव्ययीभावेऽप्ययमेव स्वर एषितव्यो न समासस्व-रेण सिद्धिरित्यर्थः । ‘अभितो भावोऽस्यास्तीत्यभितोभावीति’ । लौकिके योगे लाघवस्यासार्धत्रिकृत्वाद्बहुव्रीहिरेव नाश्रित इत्याह । ‘अभितो-भावीति’ । सुव्यजाताविति णिनिरिति । ‘यच्चैवं स्वभावमिति’ । अभितोभवनस्वभावम् ॥

“प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम्” ॥ प्रकोष्ठादिषु प्रादिसमासो बहुव्री-हिर्वा ॥

“निरुदकादीनि च” ॥ ‘एषामित्यादि’ । यदा प्रादिसमास-स्तदा निर्गतमुदकं निर्गतं वोदकादिति विग्रहः, बहुव्रीहौ निर्गतमुद-कमस्मादिति, अथाव्ययीभावार्थमप्येषां ग्रहणं कस्माच्च भवति अत आह । ‘अव्ययीभावे स्थिति’ । ‘निष्कालिक इति’ । कालशब्दाज्ज्ञान-पदादिसूत्रेण ङीष्, ततःस्वार्थं कन्, ‘केण’ इति ह्रस्वः, कालिका, ततः प्रादिसमासः । ‘निष्पेक्षइति’ । पिषेर्घञ् । ‘कुत्सितस्तरीयइति’ । दुः कुत्सायां वर्त्ततइति दर्शयति । ‘अपरे निस्तरीकइति’ । पठन्तीत्यनुषङ्गः, निष्पूर्वाज्ज्ञानशब्दः स एवोदयपूर्वः । ‘परेरित्यादि’ । परेरुत्तरे हस्तादयो ऽन्तोदात्ता भवन्ति । ‘परिहस्तइत्यादि’ । हरेरिव केशा यस्य हरिकेशः, कपेरिव कपिकेशः ॥

“अभेर्मुखम्” ॥ ‘उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमिति सिद्धमिति’ । मुखं स्वाङ्गमिति न सिद्धमिति, नाश्रयदिव्यश्चेति प्रतिषेधात् ॥

“अपाच्च” ॥ ‘अव्ययीभावोप्यत्र प्रयोज्यतीति’ । कुत इत्याह । ‘तत्रापि हीति’ । यस्मात्तत्रापि ‘परिप्रत्युपाये’ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वमुक्तं तस्मात्सोपि प्रयोज्यतीत्यर्थः । ‘योगविभाग उत्तरार्यमिति’ । उत्तरत्रापादित्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यादभेर्माभूत् ॥

“स्फिगपूतवीणाञ्जोधकुत्तिसीरनाम नाम च” ॥ नामग्रहणं सीर-
शब्देनैव सम्बद्ध्यते न स्फिगादिभिः, स्फिगपूतकुञ्जीणां पृथग्रहणात् ।
‘उपसर्गादध्वन इति यदा समासान्तइत्यादि’ । अत्र कारणमाह ।
‘तस्मिन् हि सतीति’ । ननु चोपसर्गादध्वन इत्यत्र तु विकल्पः श्रुतो
नापि प्रकृतः, तत्किमुच्यते यदा समासान्तो नास्तीति, अत आह ।
‘अनित्यश्चेति’ । यदि नित्यः समासान्तः स्यादध्वग्रहणमिह न कर्तव्यं
स्याद्, अच्प्रत्ययस्य चित्त्वादेवान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात्, कृतं तु ज्ञापयति
समासान्तविधिरनित्य इति । ‘स्फिगपूतकुञ्जीणमित्यादि’ । यदा
हेतानि स्वाङ्गवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीहिश्च समामस्तदो-
पसर्गात्स्वाङ्गमित्येव सिद्धम् ॥

“अधेत्परिस्यम्” ॥ उपरि तिष्ठतीत्युपरिस्यम्, ‘सुपि स्थ’ इति
कः, दन्तस्योपरीत्यादिनोपरिस्यत्वं दर्शयति । ‘अधिकरणमिति’ । अत्र
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण ककाराकार उदात्तः ॥

“अनोरप्रधानकनीयसी” ॥ उदाहरणे उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यं
दर्शयति । ‘पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमामोयमिति’ । ‘प्रधानार्थं च
कनीयोयहणमिति’ । अन्यत्राप्रधानग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । ‘अनुगतो
ज्येष्ठ इति’ । विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति ॥

“पुरुषश्चान्वाद्विष्टः” ॥ अन्वाचितो प्रधानविष्टः, यथा भिष्ठा-
मट गां चानयेति गोरानयनम् । ‘कथितानुकथितो वेति’ । कस्मिंश्चि-
त्प्राक्कथिते यो ऽन्यः पश्चात्कथ्यते स कथितानुकथितः, अनुगतः
पश्चाद्गतः ॥

“अतरेकृत्यदे” ॥ अकृच्च पदञ्च अकृत्यदे । ‘अतिकारक इति’ । शोभनः कारकः, ‘स्वती पूजायामि’ ति प्रादिसमासः । ‘अतेर्धातुलोप- इति वक्तव्यमिति’ । अत्यदुश इत्यादौ वृत्तिविषयेऽतिशब्दो ऽतिक्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एव धातुलोपः । ‘अतिगार्थ इति’ । यथान्यासे त्वत्रापि प्राप्नोति गार्थशब्दस्याकृदन्तत्वात् । ‘अतिकारक- इति’ । यथा न्यासे त्वत्र न स्यात् कारकशब्दस्य कृदन्तत्वात्, तस्मादव्याप्तित्व्याप्तिपरिहारार्थमकृत्यदे इत्यपनीयातेर्धातुलोप इति वक्तव्यम् ।

“नेरनिधाने” ॥ निधा^१नमप्रकाशता, न निधानमनिधानं, निर्गतं मूलमस्य निर्गतं वा मूलविर्मूलम् । ‘निधानार्थं ब्रवीतीति’ । अप्रकाशतां ब्रवीतीत्यर्थः । कथं पुनर्निशब्दस्यायमर्थ इत्याह । ‘प्रादयो हीति’ ॥

“प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे” ॥ अंशशब्दः कुश्चेतिवर्त्तमाने ‘मृगय्या दयश्चेति’ निपातितः, राजतेः कनिन् राजन्, उष दाहे, धृन् उधृः । खिट्, श्वल्, खेटकः, अजिरशिशिरिति किरष्, अजिरम् । ‘द्रातेराङ्- पूर्वादातश्चोपसर्ग’ इत्यह्, अस्मादेव निपातनादाहो रगागमः, आर्द्राः, श्रुतेर्लुट्, अवणम्, कृतिभिद्विलतिभ्यः कित्, तिकन् प्रकृतः, कृत्तिकः- अध्येः पचाद्यच्, अर्दुः । पुर अयगमने, इगुपधात्कः, पुरम्, एते अंश्वाद्यः ॥

“उपाद् ट्वज्जनिमगौरादयः” ॥ गुरी उद्यमने, पचाद्यजन्तात्म- ज्ञाद्यण्, गौरं, तिष्येण युक्तः कालस्यैष्यः लेट् लोट् इति कण्ठादिपठि- ताभ्यां पचाद्यच्, लेटलोटा, द्विहेर्जिह्वा उणादिः । कृषेर्वर्ण इति नक्, टाप्, कृष्णा, कन्याशब्दोऽघ्न्यादयश्चेति निपातितः । गुध घनत्वे, इगुपधात्कः, गुधः । कृषिपदिभ्यां घञ्, कल्पः पादः ॥

“सौरवक्षेपणे” ॥ उदाहरणे तु स्वती पूजायामिति कर्म- प्रवचनीयस्य समासः, तेन सुप्रत्यवसिते घायादिस्वरेण सिद्धिर्नोत्पन्ना, यदि सुशब्दोत्र पूजायामेव वर्त्तते कथं तर्हि क्षेपो गम्यते इत्याह । वा- क्यार्थस्त्विति । कथमित्याह । ‘असूयया तथाभिधानादिति’ । यः खल्वनर्थोपस्थिते सुखायमान आस्ते तं प्रकृत्यैवमुक्ते क्षेपो गम्यते ॥

“विभाषोत्पुच्छे” ॥ ‘सेयमुभयत्र विभाषेति’ । आद्यप्रवृत्ताव-
व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वात्समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम्, द्वि-
तीयायान्तु थायादिस्वरेण नित्यं प्राप्तमिति कृत्वा ॥

“द्वित्रिभ्यां पाद्वन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ” ॥ द्वित्रिभ्यामिति दिग्योगल-
क्षणा पञ्चमी, पाद्वन्मूर्द्धस्वितिसत्सप्तमी, बहुव्रीहिः कार्यीति, तदेत-
दाह । ‘द्वि चि इत्येताभ्यामिति’ । ‘द्विपादिति’ । ‘संख्यासुपूर्वस्ये’-
त्यकारलोपः समासान्तः । ‘द्विति’ । वर्यास दन्तस्य दत् । ‘मूर्द्धचि-
त्पादि’ । नह्येकसमासान्तस्य सम्भवेऽत आह । ‘एतदेवेति’ । यदि
तर्ह्येकसमासान्तस्योपादानमेवं सति यदि समासान्तः क्रियते तदा न
प्राप्नोति तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत आह । ‘यदापीति’ । इह हि
बहुव्रीहिः कार्यित्वेनोपात्तो न मूर्द्धशब्दः । ‘तदेकदेशत्वाच्चेति’ । तस्य
बहुव्रीहिरेकदेशोऽवयवः समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वम्, तस्मादित्यर्थः ।
तदेकदेशित्वादिति पाठे स बहुव्रीहिरेकदेशी अवयवी यस्य स तदे-
कदेशी, तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादिति स एवार्थः, तदेवं बहुव्रीहिः
कार्यित्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्य यदापि समासान्तः क्रियते तदा-
प्ययं विधिर्भवत्येव । अपर आह । यदाप्युत्तरपदस्य कार्यित्वं तदापि पर-
त्वादन्तोदात्तत्वे कृते पश्चात्समासान्तः, तत्र टिलोपे सति उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणैव प्रत्ययस्य सिद्धमुदात्तत्वमिति । ‘कल्याणमूर्द्धुति’ । पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वर एवात्र भवति, कल्याणशब्दो ‘लघावन्त’ इति मध्योदात्तः ॥

“सक्यं चाक्रान्तात्” ॥ ‘बहुव्रीहौ सक्यत्पोः स्वाङ्गात्बच्’
इति समासान्ते कृते यः सक्यशब्दः सोऽत्र एह्यते, क्रशब्दोऽन्तो यस्य
स क्रान्तः, ततोऽन्योक्रान्तइति । ‘गौरसक्यइति’ । गौरशब्दः प्रज्ञाशब्द-

१ ‘अकृतसमासान्त एव मूर्धनशब्द इति’ । एतच्च मूर्धस्वितिनिर्देशादेवाव-
सीयते । अन्यथा मूर्धस्विति निर्देश्यं स्यात् । किमर्थं तर्ह्येकसमासान्त एव निर्दिष्ट-
इत्याह । ‘तस्येति’ । कृतसमासान्तस्य निर्देशे सत्येव समासान्ते ऽन्तोदात्तत्वं स्याद-
सति न स्यादिति ४ पुस्तके पाठः ।

२ ननु च ‘द्वित्रिभ्यां ष भूर्ध’ इत्यत्र न विकल्पः श्रुतस्तत्कथमकृतसमासान्त-
सम्भव इति ४ पा० ।

न्तत्वादन्तोदात्तः । श्लिखेरच्चोपधायादति श्लत्त्वशब्दोन्तोदात्तः ।
'वचश्चित्त्वादिति' । एतेन चित्स्वरस्यायमपवादः, प्राप्तविभागेयमिति
दर्शयति ॥

“परादिश्चन्दसि बहुलम्” ॥ ‘परादिरिति’ । ‘परशब्देनात्र
सव्यशब्द एव गृह्यतइति’ । तस्यैव पूर्वसूत्रे सचिहितत्वात्, यद्येवं पर-
ग्रहणमनर्थकं प्रकृतो हि सव्यशब्दो ऽनुवर्तिष्यते, नैतदस्ति, बहुव्रीहेरपि
प्रकृतस्यानुवृत्तिः स्यात्, तस्याद्युदात्तत्वं शङ्क्येत, विभाषाग्रहणे प्रकृते
बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमन्यदाप यथा स्यादिति । ‘अञ्जुबाहुरिति’ ।
बहुव्रीहिः । ‘वाक्पत्तिश्चित्पत्तिरिति’ । षष्ठीसमासौ । अत्र भाषाविषये
पत्यावैश्वर्यइत्यस्य न भूवाक्चिद्विधिष्विति प्रतिषेधे समासान्तोदात्तत्वं
भवति । बहुलग्रहणसिद्धमर्थं श्लोकेन दर्शयति । ‘परादिश्च परान्त-
श्चेति’ । पूर्वपरशब्दाभ्यां पूर्वोत्तरपदयोर्यहणं, यत एवं परादिप्रभृति-
रुदात्तश्चन्दसि दृश्यते ततो हेतोर्बहुलं स्वरव्यत्यय उक्तः, स्वरव्यत्ययार्थं
बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां षष्ठस्य द्वितीयः पादः ॥

“अलगुत्तरपदे” ॥ ‘अलगिति चेत्यादि’ । प्रत्येकं स्वरितत्व-
प्रतिज्ञानं दर्शयति, अस्य प्रयोजनमेकस्य निवृत्तावपरस्य निवृत्तिर्माभू-
दिति । ‘स्तोकांन्मुक्त इति’ । करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रेत्यादिना पञ्चमी,
स्तोक्रान्तिकेत्यादिना समासः । ‘उत्तरपदइति किमिति’ । लुक्तावत्स-
मासएव प्राप्तः प्रतिषिध्यतइति सामर्थ्यादुत्तरपदइत्येतल्लभ्यते, न
लोपो नञ इत्यादौ च न समासइत्यतो हि समासग्रहणानुवृत्तेरुत्तरपदला-
भावतरामित्यादौ नञो नलोपाद्यभावः सिद्ध इति प्रश्नः । ‘निस्तोक्र
इति’ । अत्रोत्तरपदभूतेभ्योपि स्तोकादिभ्यः परस्याः पञ्चम्या अलुक्प्रसङ्गः,
ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया स्तोकादिभ्यः प्रतिपदं या पञ्चमी
विहिता यश्च तेषां प्रतिपदोक्तः समासस्तस्या एव तत्रैव वा लुक् भविष्यति
तत्किमेतच्चित्पत्यर्थेनोत्तरपदग्रहणेनेत्यत आह । ‘अन्वार्थमित्यादि’ । आन-

द्वृत्तो द्वन्द्वे उत्तरपदे परतो यथा स्यादुत्तरपदस्य माभूद्वृत्तापोतारौ, अन्यथा परमपि सर्वनामस्थानापेक्षत्वेन बहिरङ्गमृतो हि गुणं बाधित्वा द्वन्द्व-
क्रियानन्तरप्राप्त आनङ् स्यात्, हेतापोतृभ्यामित्यादौ च स्यादेव । तथा
इको ह्रस्वोऽङ्गो गालवस्येति उत्तरपदे यथा स्याद् यामणीरित्यादावुत्तरस्य
पदस्य माभूदित्येवमाद्यर्थमुत्तरपदाधिकारोवश्यं कर्तव्यः स इहैव क्रियते
समासानुवृत्तिर्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयितव्या भवतीति, आ कुत
इमावधिकारावित्यपेक्षायामाह । 'अलुगधिकार इत्यादि' । अकारान्तस्य
द्व्युत्तरपदेनन्तरे पितृपुत्र इत्यादौ आनङ् भावितव्यं, यदि चात्रालुक्
स्याद्विभक्त्या व्यवधानं स्यात् । यद्वा साक्षाद्विद्विष्टमानडादिकार्यं प्रकरण-
प्राप्तस्यालुको निवर्त्तकमिति अलुगधिकारः प्रागानङ्, तथाङ्गस्य विधी-
यमानं कार्यं यत्राङ्गमित्येतद्वदति तत्रैव भवति, कस्मिंश्चैतद्वदति, प्रत्यये
न तूत्तरपदइति सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

“पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” ॥ स्तोकादीनां प्रातिपदिकगणे ऽपा-
ठात्सूत्रपठितानां ग्रहणमित्याह । 'स्तोकान्तिकदूरार्थञ्छाणि स्तोकादी-
नीति' । करणे च स्तोकात्पञ्चम्यादीनि तु स्तोकादीनि न गृह्यन्ते
ऽव्याप्तेः, स्तोकान्तिकेत्यत्रत्यानि भूयिष्ठानि अर्थग्रहणात् । 'अलुगभवती-
ति' । लुगं भवतीत्यर्थः । 'सुपो लुकि प्राप्नोति' । सुपो धातुप्रातिपदि-
कयोरित्यनेन । 'प्रतिषेधः क्रियतइति' । अलुगिति प्रसज्यप्रतिषेध
इति दर्शयति, उत्तरपदाधिकारोपजीवनाय तु नाव्ययीभावादित्यस्या-
नन्तरमिदं प्रकरणं नारब्धम्, एकवच्च, सर्वस्यालुक्प्रकरणस्य शेषभूतो
ऽयमर्थान्तिदेशः, यस्या विभक्तेरलुग्विधीयते तदर्थो द्वात्मको बहुत्म-
कश्चैकवद्वदतीति वक्तव्यं, तेन स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इत्य-
पि विग्रहे स्तोकात्मुक्त इत्येव भवति, अन्यथा द्विवचनबहुवचनयोरण्य-
लुकि सति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यत्राण्यैकपदमैकत्वयै
स्यात् । नैष दोषः । स्तोकादिभ्यः प्रतिपदं या पञ्चमी करणे च स्तोका-
त्येति तस्या अलुक्, सा चासत्त्ववचनेभ्यो द्विवद्भेदेन संभवतीति स्तो-
काभ्यां स्तोकेभ्य इत्यपादानेना पञ्चमीत्येव न भविष्यति । एवमपि

दूराभ्यामागतौ दूरेभ्य आगत इत्यत्र प्रसंगः, अत्र हि दूरान्तिका-
र्थेभ्यो द्वितीया चेति प्रतिपदमेव पञ्चमी, तथा ऽन्तिकाभ्यां कृतम-
न्तिकेभ्यः कृतमित्यादावपि अलुक्प्रसंगः, तस्मादेकवच्चेति वक्तव्यम् ।
ननु वृत्तावुपसर्जनपदानि एकादिसङ्ख्यां विहायाभेदैकत्वसङ्ख्यां प्रति-
पद्यन्ते, का पुनरियमभेदैकत्वसङ्ख्या, विशेषाणामविभागेनावस्थानं यथा
मधुन्योषधिरसानां, नहि तत्रास्या ओषधेरयं रसो ऽस्या अयमिति
विभागो दृश्यते, अथ च तएव विशेषा अनुभूयन्ते न पुनरस-
सामान्यं तद्वत्, अत्रापि राजपुरुष इति राजार्थो नैकत्वादिविशेषाः, उक्तं च
यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।

अविभागेन वर्तन्ते तां सङ्ख्यां तादृशीं विदुः ॥

इति । यद्वानुपातसङ्ख्याविशेषमेकत्वादिव्यनुगतं सामान्यमभेदैक-
त्वसङ्ख्या यथा संतमसे रूपमात्रं दृश्यते न पुनः शुक्ल इति वा कृष्ण इति
वा, तद्वदत्रापीति सङ्ख्यावान् राजार्थो न चाव्ययार्थवच्चिःसङ्ख्या इत्ये-
तावत्प्रतीयते, उक्तं च ।

भेदानां वा परित्यागात्सङ्ख्यात्मा स तथाविधः ।

व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते ॥

अन्तर्हितविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।

प्राख्यायते न शुक्लादि भेदो रूपस्य गम्यते ॥

इति, तदेवमभेदैकत्वसङ्ख्याोपादानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानां सर्वो
वृत्तिर्न भवति किं पुनः समास एव, ततश्च समासाभावादलुङ् भविष्यतीति
किमेकवद्भावेन । उच्यते । किं पुनः कारणं वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्या प्रतीयते
सङ्ख्याविशेषप्रतिपादकाभावात्, विभक्तिर्हि तस्य प्रतिपादिका, सा च
वृत्तौ निवृत्ता, निवृत्तायां च तस्यां त्रिकः प्रातिपदिकार्थ इति यत्र
संख्यासामान्यस्यापि तावत्प्रतिपादकाभावः, यदि परं गुह्य इत्युक्ते
माधुर्यादिवदव्यभिचारात्सङ्ख्या प्रतीयते, अव्यभिचारश्च सामान्यस्यानिय-

तस्य वा विशेषस्येति, सैवाभेदैकत्वसङ्ख्या, पञ्चरूपत्वेऽपि सङ्ख्याविशेष-
प्रतिपत्तौ द्योतकत्वेनापि तावद् विभक्तयो ऽपेत्यत इति तदभावात्सा-
मान्योऽनियतो वा विशेषः प्रतीयत इति सैवाभेदैकत्वसङ्ख्या, यत्र ह्यर्थ-
प्रकरणादिकं विशेषावगतौ प्रमाणं भवति भवत्येव तत्र वृत्तिः, तद्वया ।
अर्थाद्, मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकं नह्येकेन मुद्गेन क्रयः सम्भवति, कारकमध्य इति
च, नह्येकस्य मध्यं सम्भवति, प्रकरणात्, भवद्गिरामवसरप्रदानायेति, आदे-
शात्, तावकीनो मामकीन इति शैबिकः, मासजात इत्यादौ तु प्रातिपदि-
कार्थस्यैवाक्तपरिमाणत्वात्, द्विपुत्र इत्यादौ तु सङ्ख्याशब्दसंनिधानात्
तदेवं यत्र विशेषे प्रमाणाभावस्तत्राभेदैकत्वसङ्ख्या । यद्येवमत्रालुकि सति
विभक्तिरेव प्रमाणमिति द्विवचनबहुवचनान्तानां समासः स्यादेव, यदा
त्वर्थप्रकरणादिना विशेषावगतौ द्विवचनबहुवचनान्तानां वृत्तिर्भवति तदा
का शङ्का विभक्तावेव सत्त्यां, यदि चाभेदैकत्वसङ्ख्यापञ्चनाद् द्विवचनबहुव-
चनयोरलुगभावः, एकवचनस्यापि न स्यात् तस्यापि हि शुद्धमेकत्वं वाच्यं
नाभेदैकत्वसङ्ख्या, अथ विभक्त्यभावे सङ्ख्यासामान्यस्य प्रतीतस्य विशे-
षपर्यवसानापेक्षायां यो हि बहून् कल्पयति कल्पयत्यसावेकमिति
न्यायेन वृत्तावपि शुद्धमेकत्वं प्रतीयत इत्युच्येत अभेदैकत्वसङ्ख्येत्यनुपपन्नं
स्यात्, तस्मादेकवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्य बहुवचनान्तस्य वा यथेष्टं
वृत्तिः, वृत्तौ चाभेदैकत्वसङ्ख्या, अर्थप्रकरणादिना विशेषावगतिरिति
वाच्यमेवं च पूर्वोक्तेन न्यायेन द्विवचनबहुवचनयोरलुक्प्रसङ्गादतिदेश
आश्रयितव्यः, यद्येवं गोषुचरः अप्सुयेनिः अप्सव्य इति ये नित्यबहु-
वचनान्तास्तेषामप्यलुकि एकत्वातिदेशादेकवचनप्रसङ्गः, एवं तद्व्यं-
भिधानमत्र हेतुः तदाह । 'द्विवचनबहुवचनान्तानां त्व'नभिधानादिति ।
वाक्यमपि तर्हि न प्राप्नोति, न च वाच्यं समासे नास्त्यभिधानं
वाक्ये पुनरस्तीति, नहि समाससञ्ज्ञा ऽर्थाभिधान उपयुज्यते, यत्पुनरुप-
युज्यते प्रातिपदिकं विभक्तिश्च तत्सर्वमविकलमिति किमत्रानभिधानं

१ प्रातिपदिकस्यैवाक्तपरिमाणवाचित्वादिति ॥ पु. पा. ।

२ मुद्रितमूलपुस्तके स्तोकादीनामित्यधिकम् ।

करिष्यति, तत्राह । 'तेनाच्चेत्यादि' । स्वरस्याप्यर्थाभिधानउपयोगात्, पृथक्स्वरयुक्तस्य वाक्यस्य प्रतिपादकत्वमैकस्वर्ययुक्तस्य समासस्याप्रतिपादकत्वं च युक्तमित्यर्थः । 'ब्राह्मणाच्छंसीन इत्यादि' । किं पुनरत्रोपसङ्गायते, द्वितीयार्थे पञ्चमी, ब्राह्मणानि शंसन्ति ब्राह्मणाच्छंसी, अलुक् तु तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येव सिद्धः, ननु शस्त्राण्यसौ शंसन्ति न ब्राह्मणानि, नैष दोषः, ब्राह्मणविहितेषु शस्त्रेषु ब्राह्मणशब्दो द्रष्टव्यः, अपर आह युक्त एवात्र पञ्चम्यर्थः, आहरणपूर्वके शंसने शंसन्तिवृत्तते ब्राह्मणादाहृत्य सूक्तानि शंसन्तीति ब्राह्मणाच्छंसी, एवमपि होतृप्रभृतिष्वपि ब्राह्मणाच्छंसीति प्राप्नोति तत्राह । 'चत्विग्विशेषस्य रूढिरियमिति' । 'तस्या इति' । ब्राह्मणाच्छंसीत्यस्या रूढेरित्यर्थः । 'सतेति' । ब्राह्मणाच्छंसीत्यत्र पक्षे पञ्चम्यर्थो न सम्भवति पदान्तरे तु सम्भवति ।

“ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः” ॥ उदाहरणेषु कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । इह कस्माच्च भवति सततनैशतमोदात्मिति । उच्यते । उत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षिप्यते, तेनोपात्तमोःप्रभृति विशेष्यते पूर्वपदभूतेभ्य ओजःप्रभृतिभ्य इति, न चात्र तमःशब्दः पूर्वपदं किं तर्हि सततनैशतमःशब्दः, यत्र तदन्तविधिरिष्यते तत्रोपात्तनाक्षिप्तं पूर्वपदं विशेष्यते, तेन तस्य तदन्तस्य च भवति । 'इष्टकचितं पक्षेष्टकचितमिति' । क्वचित् यदेवोपात्तं तस्यैवोत्तरपदे ऽनन्तरं तत्कार्यं भवति न तूपात्तस्य तदन्तस्य वा पूर्वपदत्वमपेक्ष्यते, यथा ऽऽनह् चतो द्वन्द्वे, होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति, अत्र नेष्टश्चशब्दश्च न पूर्वपदं नापि तदन्तं पूर्वपदं किं तर्हि होतृशब्दः, न तस्योत्तरपदमनन्तरम् । अञ्जसा आर्जवेन, यस्य पुमानयजः स पुंसानुजः, 'पुंसा हेतुना ऽनुज इति कृत्वा, अनुषान्धो जात्यन्धः, अनुर्जन्म ।

१ अत्र मुद्रितमूलपुस्तके 'पुंसा हेतुनानुजः । अनुषान्धः । अनुषा हेतुना ऽन्धः, तृतीयेति योगविभागात्समासः । जनुरिति जन्मनो नामधेयम्' इत्युल्लिख्य तत्र टिप्पण्ये पुंसा हेतुनेत्याख्य नामधेयमित्यन्तो ऽपपाठः पदमञ्जर्यां सत्त्वादित्युक्तं, परं तूपलब्धपुस्तकेष्वयं पाठो नोपलभ्यते ।

“आत्मनश्च पूरणे” ॥ वार्तिकमेवेदं सूत्ररूपेण पठितं, पूरणशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारविहितानां प्रत्ययानामत्र ग्रहणं न स्वरूपस्य ग्रहणमित्याह । ‘पूरणप्रत्ययान्तरिति’ यद्यप्युत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति हृदयस्य ह्रस्वेत्यत्र ज्ञापयिष्यते तथाप्यात्मनश्शब्दात्पूरणप्रत्ययस्यासम्भवात्सामर्थ्यादत्र तदन्तविधिः । ‘आत्मना वा कृत इति’ । सूतौ कृतार्थस्यान्तर्भावात्कर्तरि करणे वा सूतीया, सूतीया तत्कृतार्थेनेति समासः, यथा कुङ्कुमलोहितादावित्यर्थः । ‘आत्मा चतुर्थो यस्येति’ । एकस्यापि वस्तुनो बुद्धिपरिकल्पितविभेदस्य वर्त्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं चाविरुद्धम् ।

“वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः” ॥ ‘वैयाकरणानामित्यादि’ । यदि तु व्याकरणे भवा वैयाकरणी, अणुगयनादिभ्य इत्यण्, वैयाकरणी चासावाख्या चेति वैयाकरणाख्येत्येवं व्याख्यायेत, आत्मनेभाषः परस्मैभाष इत्यत्र न स्यात्, अनयोऽष्टाध्याय्यामपठितत्वात्, तस्माद्वयोपदर्शितमेव व्याख्यातं, यद्येवं कुबेरबलिरित्यादौ लौकिकसञ्ज्ञाशब्दे प्रसङ्गः, वैयाकरणानामपि तेन व्यवहारात्, अत आह । ‘ययेति’ । विशेषणसामर्थ्यादवधारणमाश्रीयनइति भावः । यदा तु धातुसूत्रगणोणादिवाक्यात्मकं पञ्च स्थानं व्याकरणं तदा वैयाकरणी चासावाख्या चेत्यस्मिन् व्याख्याने ऽपि न दोषः । ‘आत्मनेपदमिति’ । अन्वर्थत्वमस्य समासविधौ दर्शितम् ।

“परस्य च” ॥ किमर्थमिदमुच्यते, अलुग् यथा स्यात् परस्मैपदं परस्मैभाषः, सिद्धो ऽत्रालुक् पूर्वणैश्च, न सिद्ध्यति, आत्मन इति तत्र वर्त्तते, निर्वाच्यते, यदि निवर्त्तते तेभ्यो हितास्तद्धिता इत्यत्रापि प्राप्नोति, तस्मादात्मन इति तत्रानुवर्त्तते, तस्मिंश्चानुवर्त्तमाने परस्य चेति वक्तव्यम् ॥

“हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्” ॥ उदाहरणेभु संज्ञायामिति समासः । ‘गविष्टिर इत्यादि’ । अन्यथान्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो

लुब्धाधतइत्यवादेशस्याकरणादहलदन्तत्वाच्च स्यात्, यथा भूम्यां पाशो भूमिपाश इत्यत्रेति भावः । 'हृद्द्व्यभ्यामिति' । असंज्ञार्थमिदम् । 'हृदिस्पृक्, दिविस्पृगिति' । द्वितीयार्थं चैषा सप्तमी । तथाहि भाष्यम् । अन्यार्थे एषा सप्तमी द्रष्टव्या, हृदयं स्पृशतीति हृदिस्पृक्, दिवं स्पृशतीति दिविस्पृग् इति, आख्यायहणस्योपसमस्तत्वादिरह संज्ञाय-हणं, तत्रैव त्वसमस्तमाख्यायहणं कर्तव्यम् ॥

“कारनाम्नि च प्राचां हलादौ” ॥ षण्णिभिः पशुपालैः कर्ष-कैश्च कल्पितो राजयाज्ञो भागः करः, कर एव कारः, प्रज्ञादित्वा-दण् । 'नियमविकल्पा इति' । नियमविशेषा इत्यर्थः । तानेव दर्शयति । 'कारनाम्नश्चेत्यादि' । प्राचां देशे हलादौ यदि भवति कारनाम्न्ये-वेति प्रथमो नियमः, अप्राग्देशवर्तिनि तु त्वचिसारादावकारनाम्न्यपि भवत्येव, तथा कारनाम्नि हलादौ यदि भवति प्राचामेवेति द्वितीयः, प्राचां कारनाम्नि च यदि भवति हलादावेवेति तृतीयः, अक्षीनां समूहो ऽविकटं, संघाते कटच्, कथं पुनरेकस्मिन्वाक्ये नियमत्रयं लभ्यते, कः पुनराह एकमिदं वाक्यमिति, अष्टमाणां विशेषत्वेन प्रत्येकमेव कारा-ध्याहाराक्षीण्येष वाक्यानि, संज्ञायहणे प्रकृते ऽपि नामयहणं क्रियते नियमार्थत्वं विस्पष्टयितुम् । अन्यथा ऽसंज्ञायां विध्यर्थता ऽपि संभा-व्येत, कथं पुनरसंज्ञायां सप्तमीसमासः, एतदेव ज्ञापकं स्यात् प्राचां कारे हलादिनोत्तरपदेनासंज्ञानामपि भवति समास इति । यस्मिन्विधि-रित्येव सिद्धे आदियहणं विस्पष्टार्थम् ॥

“अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे” ॥ उदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । 'अवशौण्ड इति' । सप्तमी शौण्डैरिति तत्पुरुषः ॥

“बन्धे च विभाषा” ॥ स्वाङ्गादिति निवृत्तं, सामान्येनायं विधिः । बन्ध इति धातुरेवात्र सहाकारेणा ऽनुकृतः, नेन्सिद्धबन्धा-तिषु चेति धातावेव प्रतिषेध उक्तस्ततश्च बहुव्रीहिरेवास्य विकल्पस्य विषयस्तत्रापि हस्तबन्धादौ स्वाङ्गे प्राप्तविभाषा चक्रबन्धादावस्वाङ्गे

स्वप्राप्तविभाषेत्युभयत्र विभाषा संपद्यते, तत्पुरुषे तु नैवास्य प्रवृत्तिरिनी-
मां शुद्धामपनयति । 'बन्धइति घञन्तो वृहत्तइति' । ततश्च तत्पुरुषेपि
घञन्तस्य वृत्तिर्विहता, प्रतिषेधस्य बन्धनादौ चरितार्थत्वादिति भावः ।
'उभयत्र विभाषेयमिति' । कथमित्याह । 'स्वाङ्गबहुव्रीहाविति' ।
'तत्पुरुषे त्विति' । यद्यपि बहुव्रीहावेवास्वाङ्गादप्राप्तइति शक्यं वक्तुं
तथाप्यस्य तत्पुरुषे प्रवृत्तिं दर्शयितुं तत्पुरुषे त्वित्युक्तं, तत्पुरुषे चास्य
प्रवृत्तिः पूर्वविप्रतिषेधेन, अन्यथा बहुव्रीहिरस्यावकाशः, बध्नातिप्रतिषेधस्य
च बन्धनादिरवकाशः, घञन्ते तु तत्पुरुषे उभयप्रसङ्गे परत्वात्प्रतिषेध
एव स्यात् ॥

"तत्पुरुषे कृति बहुलम्" ॥ अत्रापि कृदन्तस्य ग्रहणं न कृन्मा-
त्रस्य, तत्र परतः सप्तम्या असम्भवात्, इह कस्माच्च भवति परमे कारके
परमकारकइति । उच्यते । अन्तरङ्गा कृत्प्रतिपाद्यक्रियानिमित्ता सप्तमी,
इह तु क्रियान्तरनिमित्ता परमे कारके निधेहीति, तेन बहिरङ्गत्वान्
नास्या ग्रहणम् । 'कुरुचर इति' । हलदन्तादित्यधिकारमनाश्रित्यै-
तदुदाहृतं, विभाषाग्रहणे प्रकृते बहुलग्रहणं क्वचित् प्रकृत्यादीनामुपसं-
हार्यं, तेन कर्णेजपादावलुगेव, मद्रचरादौ लुगेव, ब्राह्मणाच्छंभ्यादौ
असप्तम्या अप्यलुक्, एवं च सर्वमेवालुक्प्रकरणमस्यैव प्रपञ्चः ॥

"प्रावृट्शरत्कालदिवां च" ॥ प्रावृट्शरदोः पृथगग्रहणात्कालेति
स्वरूपग्रहणम् ॥

"घकालतनेषु कालनाम्नः" ॥ चेति तरप्तमपौरुषेण, कालेति
स्वरूपग्रहणं, तनेति व्युत्पन्नोरादेशस्य सतुट्कस्य ग्रहणम् । 'पूर्वाहेतन-
मिति' । सप्तम्यर्थप्रकर्षे प्रत्ययः, तस्याद्रव्यप्रकर्षत्वादलुक्पक्षे, किमेतिह-
व्ययघादित्यामुप्रत्ययः, लुक्पक्षे तु निमित्ताभावादद्रव्यप्रकर्षेऽप्यामभावः,
तरबन्तात् सप्तमी, क्वचित्त्वलुक्पक्षेऽपि सप्तमी समुदायात्पठ्यते, तत्र
प्रकृत्यर्थविवक्षया ऽद्रव्यप्रकर्षइति प्रतिषेधो व्याख्येयः । 'पूर्वाहेतन
इति' । विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामिति व्युत्पन्नौ, अनादेशस्तुट् च, कथं
पुनर्घतनप्रत्ययमात्रे ऽलुक् उदाहृतो यावता प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद-

नत्तरपदे ऽलुगुदाहर्तव्यो ऽत आह । ‘उत्तरपदाधिकारइति’ । कुत इत्याह । ‘लेखयहणादिति’ । यदयं हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेष्वित्यण्यहणे क्रियमाणे लेखयहणं करोति तज्ज्ञापयति नोत्तरपदाधिकारे प्रत्यययहणे तदन्तविधिर्भवति, यदि स्याल्लेखयहणं न कुर्यात्, अणन्तइत्येव सिद्धत्वात् । ननु च घञर्थं लेखयहणं स्यात्, न वै घञन्तइष्यते । ‘कालेति न स्वरूपयहणमिति’ । नामयहणात् । क्वचिच्च न पठ्यते, तत्र अकाले स्वरूपयहणमित्यर्थः ॥

“शयवासवासिष्वकालात्” ॥ अत्राकाल इत्यर्थयहणं व्याख्यानात् तदाह । ‘अकालवाचिन इति’ । ‘खशय इति’ । अधिकरणे शेतिरित्यच् । ‘वास इति’ । घञ् । शमेवासीति’ । सुष्यजातौ शिनिः । ‘अपो योनीत्यादि’ । शब्दप्रधानत्वादप इत्येकवचनं, योनि इत्यतिः, अप्सु योनिर्यस्य सो ऽप्सुयोनिः । ‘अप्सव्य इति’ । ओर्गुणः, वान्तोयि प्रत्यये । ‘अप्सुमन्ताविति’ । सप्रम्यन्तान्मत्तुपो ऽसम्भवादपुस्वितिशब्दो ययोरस्ति तावप्सुमन्तौ कारीर्योमाज्यभागौ, तयोर्हि आप्स्वने सधिष्टव, अप्सु मे सोमो अन्नवीत्, इत्यनुवाक्ययोरप्सुशब्दो ऽस्ति, यद्येवमनुकरणत्वादस्य वामीयादिवल्लुङ्ग भविष्यतीति किं मत्तुयहणेन, अन्ये तु मतिशब्दं पठन्ति, उदाहरन्ति, अत्र सोमो वाप्सुमतिरिति, तत्तु भाष्ये न दृष्टम् ॥

“नेन्त्सिद्धबधातिषु च” ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलमिति प्राप्तं प्रतिषिध्यते, सप्तम्याः परस्य केवलस्येनो ऽसम्भवादुत्तरपदाधिकारे ऽपि प्रत्यययहणे तदन्तविधिरित्याह । ‘इचन्तउत्तरपदइति’ । ‘स्थिङ्गलवर्त्तति’ । व्रतइति शिनिः । उपपदसमासः । ‘साङ्काश्यसिद्ध इति’ । सिद्धशुष्कपक्कबन्धैश्चेति समासः । ‘चारब्दु इति’ । वदुशब्दो निष्ठान्तः, ‘योगविभागात् समास इति’ । वदुशब्देन । ‘तदिति’ । बन्ध इत्येव शब्दरूपम्, अथ घञन्तः कस्माच्च भवति तच्चाह । ‘घञन्ते हीति’ । अथ वा पचाघञन्ते घञन्ते च बन्धे च विभागेत्ययं विकल्पः कस्माच्च भवतीत्यत आह । घञन्ते हीति ॥

“स्ये च भाषायाम्” ॥ ‘आखरेष्ट इति’ । स्यः क चेति कः ॥

“बध्ना आक्रोशे” ॥ ‘पश्यतोहर इति’ । बध्नी चानादर-
इति बध्नी, पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः । ‘शुनःशेष इति’ । अकारा-
न्तोऽप्यस्ति शेषशब्दः न केवलं सकारान्तः, शुन इव शेषमस्येति बहु-
व्रीहिः एवं पुच्छलाङ्गुलाभ्यामपि बहुव्रीहिः, अविशेषाणामेताः संज्ञाः ॥

“अतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः” ॥ विद्या च योनिश्च विद्या-
योनी, अभ्यर्हितत्वाद्विद्यायाः पूर्वनिपातः, तत्कृतः सम्बन्धो येषां ते
विद्यायोनिःसम्बन्धाः, कृतशब्दो गम्यमानत्वाच्च प्रयुज्यते । ‘पितुःपुत्र
इति’ । प्रख्यातात्पितृशब्द इत्यर्थः । ‘विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः पूर्वोत्तर-
पदग्रहणमिति’ । सूत्रे पञ्चमीनिर्देशात्पूर्वपदानामेव विद्यायोनि-
सम्बन्धवाचित्वं लभ्यते नोत्तरपदानाम्, अथ सप्तमीनिर्देशः क्रियते
उत्तरपदानामेव लभ्यते न पूर्वपदानां, तस्मादुभयेषामपि तद्वाचित्वे
ऽयं विधिरिति वक्तव्यमित्यर्थः । अन्यनिवृत्तिपरत्वाच्चास्य तेषां परस्पर-
व्यतिकरे ऽपि भवति, होतुःपुत्रः, पितुरन्तेवासीति ॥

“आनङ् अतो दुन्दु” ॥ अत्र यदृकारस्य दुन्दु आनङ् भव-
तीत्येवं विज्ञायेत पितृपितामहादप्यानङ् स्यात्, अत इत्येतच्चानर्थकं
प्रकृतत्वात्तस्माद् दुन्दुविशेषणमृत इति । जातो चेदमेकवचनमिति
मन्यमान आह । ‘अकारान्तानामित्यादि’ । इह कार्यार्थः श्रवणाद्यौ
वा वर्णानामुपदेशः, नकारश्चायं न क्वचिच्छ्रूयते सर्वत्र न लोपः प्रातिप-
दिकान्तस्येति नलोपेन भवितव्यं, कार्यमपि चास्य न किं चिदुपदिश्यते
तस्माच्चार्य एतेनेत्यत आह । ‘नकारोच्चारणमित्यादि’ । असति
नकारे उः स्थाने ऽणोव शिष्यते इति उरण् रपर इति रपरत्वं स्यात्,
तस्मिंश्च नायमणोव शिष्यते किं तर्ह्यण् चान्यच्चेति नास्ति रपरत्वप्र-
सङ्गः, तस्माद्रपरत्वनिवृत्त्यर्थं नकारोच्चारणं, ङकारो ङिच्चेत्यन्यादे-
शार्थः, यत्र च निर्दिश्यमानं कार्यणो विशेषणं तत्र निर्दिश्यमानस्या-
देशा भवन्तीत्येतद्वति, नात्र अत इति कार्यणो विशेषणं, किं तर्हि

द्वन्द्वस्य विशेषणम् । 'पुत्रइत्यत्रानुवर्ततइति' । पुत्रेन्यतरस्यामित्यतः । यद्यत्र पुत्रइति वर्तते विभाषा स्वसृपत्योरित्यत्राप्यनुवर्तत, ततश्च भ्रातृषुच इत्यादावनाक्रोशेपि विकल्पप्रसङ्गः, एवं तर्हि व्याख्यानादत्रैव सम्बद्ध्यते, अत एव ह्यत्रेत्युक्तम्, एवमपि पुत्रउत्तरपदे पूर्वपदमात्रस्यानहं प्राप्नोति कार्ययोगो ऽनिर्देशात्, अत इति श्रुतस्य द्वन्द्वविशेषणत्वादत आह । 'अत इति चेति' । अनुवर्ततइत्यनुषङ्गः, अतो विद्यायोगीनीत्यत अत इत्यनुवर्तते तत्कार्येण विशेषयिष्यतीत्यर्थः, यद्यपि तत् पञ्चम्यन्तं तथापि तदिह व्याख्यानात्षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते ॥

“देवताद्वन्द्वे च” ॥ अनृकारान्तार्थमविद्यायेनिसम्बन्धार्थं वचनम् । 'द्वन्द्वइति वर्तमानइत्यादि' । प्रकृतं द्वन्द्वग्रहणं समासविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदं तु प्रसिद्धं साहचर्यं यस्य युगलस्य तत्परिग्रहार्थं, कथं पुनर्न परिग्रह इत्यत आह । 'अत्यन्तसहचरित इत्यादि' । द्वन्द्वरहस्येत्यत्राभिव्यक्तिग्रहणेनात्यन्तसहचरितयुगले द्वन्द्व इति निपात्यते, तस्यात्र ग्रहणं देवतापदेन, समस्तज्वेदम्प्रकृतस्य द्वन्द्वस्यार्थद्वारकं विशेषणमत्यन्तसहचरितयुगलाभिधायिनि द्वन्द्वइति यावत्, साहचर्यमेव विशिनष्टि । 'तत्रेति' । सहवापः, सहनिर्वापः । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं निर्वपामीत्यादि । 'उभयत्रेति' । पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेनेत्यर्थः ॥

“इदृद्वौ” ॥ अत्र वृद्धिमदुत्तरपदं वृद्धिशब्देनोच्यते, वृद्धात्मकस्योत्तरपदस्यासम्भवात्, अग्नीवरूणौ देवते अस्य, अग्नौवरूणौ देवते अस्येति विग्रहः, पूर्वत्रेत्वमुत्तरत्रानहं । 'द्व्यधिष्ठानं देवतात्वमिति' । देवतेत्येकवचनम् । 'आनहमीत्वं च बाधितुमिति' । वरूणे हीत्वस्य प्रसङ्गः, अन्यत्रानहः, यद्यपि प्राग् वृद्धेर्विग्रहवाक्यएवानहोत्वयोः प्रसङ्गस्तथाप्यपवादविषयत्वात्प्रक्रियावाक्ये न क्रियेते, लौकिके तु वाक्ये भवत एव, इदृद्वौ विष्णोः प्रतिषेधः, आगनावैष्णवमेकादशकफलं निर्वपेत् ।

“दिवसश्च पृथिव्याम्” ॥ दिवस इति प्रथमान्त, मकारोच्चारणं किमर्थं, यावता प्रयोजनभावात्सकारस्येत्सञ्ज्ञा न भविष्यति तत्राह ।

‘सकारोच्चारणमिति’ । असति तस्मिन् पृथिवीशब्दे परतः सकारस्य
स्त्वं विसर्जनीयः कुप्पोऽक्तौ चेत्येते विकाराः प्राप्नुवन्ति, सकारे सति
सकारस्योच्चारणं भवति, तेन प्रयोगे ऽस्याविकृतस्यैव ग्रहणं भवति ।
‘कथमित्यादि’ । द्वन्द्वइत्यनुवृत्तेर्वाक्ये नैव प्राप्नोतीति प्रश्नः । ‘कर्त्तव्यो
ऽत्र प्रथम इति’ । छान्दसो ऽयं प्रयोगः । दृष्टानुविधिशब्दस्योच्चारणे
ऽत्र यवः ।

“उवासीषसः” ॥ ‘उवासानक्तेति’ । छान्दसो ऽयं प्रयोगः ।
उवाश्च नक्तं चेति द्वन्द्वः, प्रथमाद्विवचनस्य ङादेशः, अत्र पदकाले पद-
काराः उवासानक्तेति ह्रस्वमधीयते ॥

“स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूद् समानाधिकरणे स्त्रियामपूर-
णीप्रियादिषु” ॥ अत्र त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति, स्त्रिया इति स्त्रीप्रत्यय-
ग्रहणम्, अर्थग्रहणं, शब्दग्रहणं चेति, तत्र यदि स्त्रीग्रहणं स्वयंते
स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति स्यादधिकारविहिताष्टावादयो दृश्यन्ते,
यथा गोस्त्रियोऽपसर्जनस्येत्यत्र, तदा चायमर्थो भवति, भाषितपुंस्का-
त्परे ङादिस्त्रीप्रत्यया यथा पुंसि न भवन्ति तथा उत्तरपदे न भवन्ती-
ति, नन्वश्रुतक्रियापदेषु वाक्येषु भवतीत्यध्याहारो ऽन्यत्र दृष्टः,
उच्यते । घतिनिर्देशेषूपमाने सप्ता ऽसप्ता वा या प्रसिद्धा सोपमेये
ऽतिदेश्या यथोशीनरक्तमद्रेषु यवाः सन्ति, न सन्तीति, ततः पुंसि
स्त्रीप्रत्ययस्याभावात्स्त्रियामप्यभावोतिदिश्यतइति न भविष्यतीत्येव
वाक्यशेषः परिकल्पनीयस्तदा त्वनूढित्यनेन सामानाधिकरण्यात्स्त्रिया
इति प्रथमार्थे बद्धी, पुंवदिति सप्तमीसमर्थाद्वृत्तिः, तत्र च प्रागेव
समासाद्विग्रहवाक्यएव स्त्रीप्रत्ययस्य कृतत्वाच्च तस्योत्तरपदे परतो न
क्रोडादिबहुच इतिवत् प्रागभावः शक्यः प्रतिपादयितुमिति लुक् तद्वृत्त-
लुकीत्यादिवत्कृतस्य निवृत्तिरेव प्रतिपाद्या, विग्रहवाक्यएव कृताः स्त्रीप्र-
त्यया उत्तरपदे परतो निवर्तन्ते लुप्यन्तइत्यर्थः । यदा तु पुंवत् स्त्रीत्व-
युक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते तदार्थग्रहणं भवति स्त्रियाः स्वार्थस्य पुंस
इव पुमर्थस्यैव कार्यं भवतीत्यर्थः, तदा च बद्धीसमर्थाद्वृत्तिः । यदा तु

स्वर्थवाची शब्दः स्त्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं, स्त्रीयाः स्त्रीलिङ्गस्य शब्दस्य पुंवद् रूपं भवतीति रूपातिदेशः, वृत्तिविषये पुंशब्दसम्बन्धिनः कार्यस्यातिदेष्टव्यस्याभावात्, तत्र च प्रत्यासत्तेः पुंभावभाजः स्त्रीशब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षाणस्य यदूपं तदेवातिदिश्यते न यस्य कस्य चित्, अनूङिति वृत्त्यर्थे प्रथमा, तत्रार्थग्रहणे स्त्रीशब्दो मुख्यः, अर्थस्य तूत्तरपदेन पौर्वापर्यमनूङस्तत्त्वं च स्वतेनुपपन्नमिति शब्दद्वारकमाश्रयणीयम्, इतरयोस्तु पक्षयोः स्त्रीशब्दो गौणः, पौर्वापर्यादिकं तु समञ्जसमिति न प्रमाणतः पक्षविशेषपरिग्रहः सम्भवतीति निर्द्वाषतः पक्षः परिग्राह्यः, तत्राद्ये पक्षे एतभार्य इत्येतशब्दाद्वृणादनुदात्तादिति ङीपि तकारस्य च नकारे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादेतशब्दाद्भाषितपुंस्कात्पर ईकार इति तच्चित्तावप्यर्थस्य स्त्रीत्वमनिवृत्तमिति नकारः श्रूयेत, न च सच्चियोगशिष्टत्वादीकारनिवृत्तौ नकारस्य निवृत्तिः, उत्तरपदनिमित्तायाः स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेर्नकारनिवृत्त्याख्ये पूर्वविधौ स्थानिवद्भावे सत्यन्यतराभावस्यासिद्धेः, न च नकारस्यापि अधिकारविहितत्वादीकारवत्पुंवद्भावेनैव निवृत्तिः, तस्य भाषितपुंस्कात्परत्वाभावात्, अप्रत्ययत्वेनोङ्सादृश्याभावाच्च, तथा पट्टी भार्यास्य पटुभार्य इति निवृत्तस्यापि स्त्रीप्रत्ययस्य स्थानिवद्भावाद्युपादेशः स्यात्, अथ तूत्तरपदे परतोऽनूङ् स्त्रीप्रत्ययो भाषितपुंस्काच्च भवतीति न क्रोडादिबहुच इतिवत् प्रागभाव एवात्र विधेयः, तत्सामर्थ्याच्च विग्रहवाक्ये एव प्राप्तोन्तरङ्गापि स्त्रीप्रत्ययो न क्रियते इत्युच्येत तदैतद्वृणाभावेपि लुगलुगस्त्रीविषयद्विस्त्रीप्रत्ययेषु दोषः । लुक्, वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डाच्च लुक् स्त्रियां, शार्ङ्गखादिपाठान्हीन्, वतण्डी चासौ वृन्दारिका च वातण्ड्यवृन्दारिकेति पुंवत् कर्मधारयेति ईकारस्य निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाल्लुक् स्त्रियामिति यत्रो लुक् प्राप्नोति । स्यादेतत् । स्त्री ई स्त्रीति ईकारप्रश्लेषेण स्त्रियां य ईकारस्तत्र परतो लोपः, अत्र तु पुंवद्भावेनकारस्यानुत्पन्नत्वाल्लुङ् न भविष्यतीति, तत्र, इतरैतराश्रयप्रसङ्गात्, कथं, शार्ङ्गखादिषु वतण्ड्यशब्दः कृतयञ्लुक् पठ्यते,

ततश्चाकृते लुकि ईकारो नास्ति, अकृते चेकारे लुको ऽप्रसङ्गः । अलुक्, गर्ग
 स्थापत्यं स्त्रियः, गर्गादिभ्यो यञ्, यञश्चेति ङीप्, गार्ग्यः स्त्रियः, गार्ग्यश्च ता
 वृन्दारिकाश्च गर्गवृन्दारिका इति ङीपि निवृत्ते ऽपि स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वा-
 द्यञञोश्च स्त्रियामिति लुङ् प्राप्नोति, वाक्यवदलुगेव स्यात्, अस्त्रीवि-
 ब्यः, कुञ्जस्थापत्यं स्त्री गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्छफञ्, गोत्रं चरणेः सहेति
 जातिस्थान् ङीष्, कौञ्जायनी चासौ वृन्दारिका च कौञ्जायनवृन्दारिका,
 ङीषि निवृत्तेपि स्त्रीत्वस्यानिवृत्तेर्वातच्छफञोरस्त्रियामित्यस्त्रीविब्यो न
 स्यात्, द्विस्त्रीप्रत्ययः, गर्गस्थापत्यं स्त्री गर्गादिभ्यो यञ्, प्राचां ञ्क त-
 द्वितः, षित्तत्तणो ङीष्, गार्ग्याणी चासौ वृन्दारिका च गार्ग्यवृन्दारिके-
 त्यादौ यत्र द्वौ स्त्रीप्रत्ययौ तत्र यो भाषितपुंस्कात्परः ञ्को नासावुत्तरपदे,
 ङीषा व्यवधानात् यश्चोत्तरपदे ङीष् नासौ भाषितपुंस्कात्परः, ञ्कश्च व्य-
 वधानात्, तस्य च स्त्रियामेव विहितत्वात् इति पुंवद्वाच एव न स्यात्;
 तथा इडविडोपत्यं स्त्री जनपदशब्दात्त्रिधादञ्, दरदोपत्यं स्त्री दृग्-
 मगधेत्यण्, तयोरतश्चेति लुक्, इडविडदरत्स चासौ वृन्दारिका च
 ऐडविडवृन्दारिकाश्च पुंवद्वाचो न स्यात् अधिकारविहितस्य कस्य
 चित्प्रत्यस्याभावात्, द्वितीये तु पक्षे ऽर्थस्य पुमर्थत्वेऽतिदिष्टे तद्वाची
 शब्दः प्रवर्त्तते इति नैते दोषाः किं तु स्त्रित्यनव्ययस्येति ह्रस्वत्वस्यास्य
 पुंवद्वाचस्य विप्रतिषेधो नोपपद्यते भिन्नविषयत्वात्, अथो ह्रस्वत्वमर्थस्य
 पुंवद्वाचः, ततः कालिमन्येत्यत्र विप्रतिषेधे परमिति ह्रस्वत्वमिष्टं तच्च
 प्राप्नोति, शब्दपक्षे तु द्वयोरप्येकविषयत्वाद्विप्रतिषेधोऽस्ति, पुंवद्वाचस्याव-
 काशः, यत्र खिदन्तं नास्ति दर्शनीयभार्यः, ह्रस्वत्वस्यावकाशः पुंवद्वाचो
 नास्ति, कालिमन्यः पुमानिति, कालिमन्या स्त्रीत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाद्
 ह्रस्वत्वं भवति, न च कृतेपि ह्रस्वत्वे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पुंवद्वाचप्रसङ्गः,
 सकृद्वृत्तिन्यायस्याश्रयणात्, न चार्थपक्षेऽप्यसत्यप्येकविषयत्वेऽसम्भवाद्विप्र-
 तिषेधः, असम्भवादित्यस्यैवासिद्धेः, यद्यपि हि पुंवद्वाचे सति स्त्रीप्रत्य-
 यस्य निवृत्तौ दीर्घान्तत्वाभावाद्ब्रह्मस्याप्रवृत्तिः, तथापि ह्रस्वे प्रवृत्तेऽप्य-
 र्थस्यानिवृत्तत्वात्पुंवद्वाचः प्राप्नोत्येव, तदेवमाद्ययोर्दुष्टत्वात्तृतीयं वद-

माश्रित्याह । 'भाषितःपुमान्येनेत्यादि' । भाषितःपुमान्येन शब्देनेति शब्देन्यपदार्थं बहुव्रीहिराश्रीयते, ततः स्त्रियां पुंसि च वर्तमानस्य यस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भिद्यते तस्यापि प्राप्नोति द्रोणीभार्यः पात्रीभार्य इति, द्रोणशब्दः परिमाणे पुल्लिङ्गः, गवादन्यां स्त्रीलिङ्गः, पात्रशब्दोद्वृत्तदित्वात्परिमाणे पुल्लिङ्गः भाजनविशेषे तु स्त्रीलिङ्गः, सर्वत्राप्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि य एव प्रयोगान्तरे पुमांसमाख्यत् स एव संप्रति स्त्रियं वर्तत इति स्यादेव पुंवद्भाव इति मत्वा विशिनष्टि । 'समानायामाकृतविति' । भाष्यग्रन्थोपमते व्याचष्टे । 'एकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्त इति' । स भाषितपुंस्कः शब्दः, अयन्तावदर्थो विवक्षित इत्यर्थः । यथा पुनरयमर्थः सूत्राक्षरैरेव लभ्यते तथा पृच्छति । 'तदेवमित्यादि' । तदेतदर्थरूपम् एवं प्रकारं कथं भवतीत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेन्यपदार्थं संप्रत्यर्थं बहुव्रीहिरित्युत्तरम् । एतदुक्तं भवति, यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते पुमान् भाषितः पुमांसमाचक्षणीस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तेन युक्तं स्वार्थमाचक्षणे भाषितपुस्क इति, नन्वेवमपि द्रोणीभार्य इत्यादौ दोषः स्यादेव, कथं, यस्यां गवादन्यां द्रोणीशब्दो वर्तते सोऽपि यदा अर्थ इत्युच्यते तदा भाषितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युज्यते, तत्र चार्थं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमप्यर्थ्यमानत्वादगवादन्यां संनिहितमिति तत्र वर्तमानो द्रोणीशब्दः स्वयं तत्प्रवृत्तिनिमित्तमनभिदधानोऽपि वस्तुतस्तदुक्तमर्थमाह । नैतदस्ति । एवं हि भाषितपुंस्कग्रहणमनर्थकं स्यात् सर्वत्र सुलभत्वात्, अतो यः शब्दो भाषितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युक्तं स्वार्थं तेनैव रूपेणाह न रूपान्तरेण स भाषितपुंस्को गृह्यते, द्रोणीशब्दस्तु द्रोणीत्वजातियुक्तेन रूपेण गवादन्यां वर्तते नार्थ्यमानतया, एवमपि कौर्भार्या यस्य दुर्भार्य इत्यत्र दिव्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य स्वर्ग इति पुल्लिङ्गः प्राप्नोति, येनैव रूपेण स्वर्गशब्देनोच्यते तेनैव रूपेण दिव्शब्देनापीति कृत्वा, एवं तर्हि प्रत्यासत्तेर्यस्य पुंवद्भावो विधीयते तेनैव यत्र पुमान् भाषित इति विज्ञायते, आत्मनः प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षणास्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तदुक्तं स्वार्थं सन्प्रत्याचक्षणास्य स्त्रीशब्दस्य पुंभाषणदशायां यदुपं तदेवाद्यापि भव-

तीत्यर्थः । आतिदेशिकभेदाच्च पुंवदिति वतिनिर्देशः । अनूडिति
 पर्युदासे सति नञिव्युक्तन्यायेन ऊङ्सवृशस्य टाबादेशरहणादैडवि-
 ष्वन्दारिकेत्यादौ स्त्रीप्रत्ययाभावाच्च स्यादिति प्रसज्यप्रतिषेधं दर्श-
 यति । ‘ऊङोभावोऽनूडिति’ । ‘भाषितपुंस्कादनूडिति’ । यश्चयम-
 समासः स्यादनूडिति तदा प्रथमास्यात् लुप्तवष्टीकं वा, वष्टीपक्षे ऽयमर्थो
 भवति भाषितपुंस्कात्परस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवति ऊङन्तस्य
 तु नेति, ततश्च पुंवद्भावभावः स्त्रीशब्दस्य भाषितपुंस्कात्वं विशेषणं न स्यात्,
 तत्र को दोषः, इह च प्रसज्येत अङ्गारका नाम शकुनयः तेषां कालिकाः
 स्थियः तत एताः कलिकावृन्दारिका इति, इतच्छब्दाद्भाषितपुंस्कात्परः
 कालिकाशब्द इति तस्य स्त्रीविषयस्याप्यङ्गारकशब्दता स्यात्, शक्यन्ते
 हि ताः साहचर्यादङ्गारकशब्देनाभिधातुं तथाश्वस्य वडवा पुडवस्य
 योषित् हंसस्य वरटा कच्छपस्य डुलीत्यादावपि प्रसङ्गः, दर्शनीयभार्ये
 इत्यादौ च न स्यात्, नह्यत्र दर्शनीयशब्दो भाषितपुंस्कात्परः,
 प्रथमायां तु भाषितपुंस्कादित्यनेन सामानाधिकरण्यात्स्त्रिया इति पञ्च-
 मी, षष्ठां कस्य चिदर्थस्यासम्भवात्, ततश्च भाषितपुंस्कात् स्त्रीलिङ्गात्पर
 ऊङोऽन्यः प्रत्ययः पुंवदित्यर्थो भवति तत्र स एव दोषो यः प्रथमपक्षे ।
 तदेवं समासे दोषप्रसङ्गाद्व्यधिकरणपदे बहुव्रीहिराश्रयणीय इत्या-
 ह । ‘भाषितपुंस्कादनूडित्यादि’ । ‘अलुक्च निपातनात्पञ्चम्या
 इति’ । अलौकिकत्वादेवेति यत्किंचिदेतत् । अनूडिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा,
 तदयमर्थोऽवस्थितः, भाषितपुंस्कात्स्वस्मादूङोभावो यस्मिन्, कोर्थः
 यस्मिन् स्त्रीशब्दे भाषितपुंस्कात्पर उङ्ग कृत इत्यर्थे इति, अपर आह
 भाषितपुंस्कादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी, सर्वमन्यत्पूर्ववत्, भाषितपुंस्कस्य
 स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवति ऊङन्तस्य तु नेति, नन्वेवमाश्रीय-
 माणे यत्र भाषितपुंस्कस्यैवानन्तरमुत्तरपदं तत्रैव स्यात् दर्शनीयभार्ये
 इत्यादौ, अत्र हि भाषितपुंस्कस्य दर्शनीयशब्दस्य टापश्चैकादेशः पूर्वं
 प्रत्यन्तवद्भावाद्भाषितपुंस्कग्रहणेन गृह्यते, गार्गी चासौ वृन्दारिका च

गार्ग्यवृन्दारिकेत्यादौ न स्यात्, योत्र भाषितपुंस्को गार्ग्यशब्दो न तस्या-
नन्तरमुत्तरपदं, ङीपा व्यवधानात्, यस्य चानन्तरं गार्गीशब्दस्य नासौ
भाषितपुंस्कः, स्यादेतदेवं, यदि प्रयोगान्तरे भाषितपुंस्कस्य सम्प्रति स्त्रियां
वर्तमानस्य पुंवद्भाव उच्येत, स्त्रियां वर्तमानस्य तदैव भाषितपुंस्कस्य
पुंवद्भावं ब्रूमः, सम्भवति च स्त्रियां वर्तमानस्य तदैव भाषितपुंस्कत्वं भा-
षितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युक्तां स्त्रियमाहेति कृत्वा, एवं च स्त्रीशब्द-
स्यैवानन्तरउत्तरपदे पुंवद्भाव इति सर्वत्र सिद्ध्यति । 'यामणि दृष्टिर-
स्येति' । अत्र यामणिशब्दो ऽपरित्यक्तस्वलङ्ग एव दृष्टिशब्देन समाना-
धिकरणो भवति, अत्र यदि पुंवद्भावः स्यात्पुंसकह्रस्वत्वं निवर्तते ।
'कथमित्यादि' । अनवयवभूतगर्भसंबन्धः स्त्रियां गर्भिणीशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तं, पुंसि त्ववयवभूतगर्भसंबन्धः, प्रसूतप्रजातशब्दयो-
रपि स्त्रियां गर्भमोचननिमित्तं, पुंसि तु गर्भाधानम् । 'कर्तव्योत्र यन्न
इति' । अन्तर्वर्तिवस्तुसंबन्धमात्रं गर्भिणीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमवय-
वत्वानवयवत्वेन तन्त्रम्, एवं प्रसूतप्रजातशब्दयोरपि आधानविमो-
चनत्यागेनापत्यसंबन्धमात्रं निमित्तमाश्रीयतइत्ययमत्र यन्नः । 'ब्रह्म-
बन्धुभार्य इति' । ऊङो निवृत्तिर्न भवति । न कोपधाया इत्यत्रैवोङ्-
ग्रहणे कर्तव्ये पृथक्प्रतिषेधादस्य वैलक्षण्यं ज्ञायते । तेन ब्रह्मबन्धु-
वृन्दारिकेति पुंवत्कर्मधारयेति निषेधविषये विधीयमानो ऽपि पुंवद्भावो
न भवति, एष चार्थो ऽनूङित्यस्य तत्रानुवृत्तेर्लभ्यते, अपूरणीप्रियादिष्वि-
त्ययं तु प्रतिषेधस्तत्रैव कर्तव्यः, न ह्यस्य पुंवत्कर्मधारयेत्यत्रानुवृत्तिरिष्यते,
महानवमी महाद्वादशी अक्षयवृत्तीया कृष्णचतुर्दशीत्यादौ पूरण्यार्थि
कर्मधारये पुंवद्भावस्येष्टत्वात् । 'प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिति' ।
प्रधानं या पूरणी तस्यामेव प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । एतच्च
प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययाल्लभ्यते । 'कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति' । अत्र
तिरोहितावयवभेदः पक्षो ऽन्यपदार्थ इति तत्र पूरण्या अननुप्रवेशाच्चा-
स्ति प्राधान्यं, कल्याणपञ्चमा रात्रय इत्यादावुद्भूतावयवभेदा रात्रयो
ऽन्यपदार्थस्तत्र यथा प्रथमाद्या रात्रयः समासानभिधेया एवं पञ्चम्यपीति

पूरण्याः प्राधान्यम्, अथ वृठभक्तिः शोभनभक्तिरित्यत्र कथं पुंवद्भावः
यावता प्रियादिषु भक्तिशब्दः पठ्यते ऽत आह । ‘वृठभक्तिरित्येव-
मादिष्विति’ । स्त्रीवाचित्वं पूर्वपदस्याविवक्षितमतो वृठभक्तिरित्येव-
मादिसिद्धिरित्येवं चोदयसमाधानं कर्तव्यमित्यर्थः । वृठशब्दोऽत्र दाढ्य-
निवृत्तिपरस्तत्र दाढ्यनिवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीलिङ्गोपादानमकिञ्चि-
त्करमिति भावः । न चैवं सूत्रस्यानादरणीयत्वं, लिङ्गविशेषविवक्षायां
दर्शनीयभार्य इत्याद्यानिष्टप्रसङ्गात् । अथेह कथं भवितव्यं पट्टीमृद्वौ
भार्ये अस्वेति, पट्टीमृदुभार्य इति भवितव्यं, यस्योत्तरपदमनन्तरं तस्य
पुंवद्भावो नेतरस्येति ।

“तस्मिन्निदिष्टाकृत्यमुचः” ॥ अनुत्तरपदार्थमारम्भः । ‘ततस्तत्रे-
ति’ । प्राग्निशो विभक्तिरिति विभक्तित्वात्पदाव्यत्यं टाप्, अनेन पुंवद्भावः,
इह के चित्तसिलादिषु पठ्यन्ते येषु पुंवद्भावो नेष्यते, के चिच्चान्यत्र
पठ्यन्ते येषु पुंवद्भाव इष्यते, तस्मादाह । ‘परिगणनमिति’ । त्रुत्तसोरु-
दाहृतं, तरप्तमपोर्दर्शनायतरा दर्शनीयतमा, चरट्जातीयरोः, पटुचरी,
प्रटुजातीया, कल्पदेशीयरोः, दर्शनीयकल्पा दर्शनीयदेशीया, देश्यप्रत्य-
यस्य नास्ति पाठः । रूपपाशपोः, दर्शनीयरूपा, पटुपाशा, थम्बालोः,
इदमस्यमुः, किमश्चेति विहितस्यमुः, प्रकास्वचने घाल्, अनया प्रकृत्या
इत्थं, कया प्रकृत्या कथं, तथा तथा, दार्हिजोः, तस्यां वेलायां तदा तर्हि,
तिलथ्यनोः, वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ चच्छन्दसि, वृकी प्रशस्ता
वृकतिः, तातिलो नास्ति पाठः, अजाविभ्यां थ्यन्, अजाभ्यां हित्ता
अजथ्या, अत्र घरूपकल्पेषु व्यन्तस्य परत्वात् ह्रस्वः, पट्टितरा, पट्टि-
तमा, पट्टिकल्पा, पट्टिरूपा । ‘शसि बहुल्यार्थस्येति’ । बहुल्यार्थादि-
त्ययमपि शस् तस्मिन्निदिष्टादिषु द्रष्टव्य इत्यर्थः । ‘हास्तिकमिति’ । यद्यत्र
पुंवद्भावो न स्यात् तदा हास्तिनीशब्दस्य यस्येति लोपे कृते तस्य
स्थानिवत्त्वादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च नस्तद्वितदिति ठिलोपो न
स्यादिति पुंवद्भावो विधीयते, ठक्कुसोश्चेत्यनेन पुंवद्भावो न लभ्यते

कृसा सहचरितस्य ठको ग्रहणात् । 'श्यैनेयो रौहिणेय इति' । श्यैनेरो-
 हिताभ्यां वर्णादनुदात्तादिति ङीर्णकारौ, अत्र पुंवद्भावे सति श्यैनेयो
 रौहितेय इति स्यात् । 'कथमित्यादि' । यदि ठे पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते
 ततो ऽग्नेः स्त्री वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्त इति अग्निशब्दान्
 ङीर्णि कृते ऐकारे आयादेशे च अगनायी, सा देवतास्य अनेर्ठगिति, सर्वत्रा-
 ग्निकलिभ्यां ठगिति ठकि पुंवद्भावनिषेधादागनायेय इति प्राप्नोति, तत्क-
 थमाग्नेय इति । 'कर्त्तव्योत्र यत्न इति' । के चिदाहुः । अठइत्यपनीयान-
 पत्यइति वक्तव्यम् । इदमपि सिद्धं भवति, कुण्डिन्या अपत्यमिति गर्गा-
 दिभ्यो यञ्, तत्र पुंवद्भावाभावाद्यस्येति लोपे तस्य स्थानिवद्भाववस्तद्धित-
 इत्यसति ठिलोपे कौण्डिन्य इति भवति, पुंवद्भावे तु सति कौण्ड्य इति
 प्राप्नोति, तथा सपत्न्या अपत्यं शिवादित्वाद्गुण्, तत्र पुंवद्भावाभावात्
 सापत्न इति भवति, पुंवद्भावे तु सति नित्यं सपत्न्यादिष्विति विहि-
 तयोर्ङीर्णकारयोर्निवृत्तयोः सापत्न इति स्यात् तदेवमनपत्यइतिवचनाद्
 ठेप्यनपत्ये पुंवद्भवति स आग्नेय इति, अपत्येतु न भवति श्यैनेयो
 रौहिणेय इति, यद्वनपत्यइत्युच्यते गर्गस्यापत्यं स्त्री गार्ग्यायणी तस्या
 अपत्यं गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण चेति णप्रत्यये कृते पुंवद्भावो न प्राप्नोति
 ततश्च गार्ग्यायणो जाल्म इति स्यात्, गार्ग्यो जाल्म इति चेष्टते, तस्मा-
 दनपत्य इति न शक्यं वक्तुं, कथं कौण्डिन्यः, आगस्त्यकौण्डिन्योरिति
 निपातनात् सिद्धं, कथं सापत्नः, शत्रुपर्यायः सपत्नशब्दोस्ति व्यसपत्न-
 इतिलिङ्गात्, स शार्ङ्गरवादिषु पठितव्यः, ततः शिवाद्यण्, तस्मात्
 स्त्रीभ्यो ठगित्यत्रैव पुंवद्भावप्रतिषेध इति, व्याख्यानमेवात्र शरणम् ।
 'ठक्कसोरिति' । कृतः सित्त्वात् सिति चेति पदसञ्ज्ञाविधानाद्भ्रुत्वा-
 भावाद् वचनं, ठग्रहणं किमर्थम् । इकादेशे कृते भस्याठे इत्येव सिद्धे ठा-
 वस्थायामेव यथा स्यात्, किमेवं सति भवति, इमुमुक्तान्तात्क इति
 कादेशः सिद्धो भवति, अन्यथा यदीकादेशे कृते पुंवद्भावः स्यात्ततो
 यथा माघितिक इत्यत्रैकादेशे कृते कादेशो न भवति एवं भावत्क
 इत्यत्रापि न स्यात् ॥

“क्यङ्गानिनोश्च” ॥ अयमस्या इयमस्या इति वैयधिकरण्य-
प्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । ‘पूर्वणैव सिद्धमिति’ । एकस्या एव कर्मत्वात्क-
र्तृत्वाच्च सामानाधिकरण्यस्याभावात् ॥

‘न कोपधायाः’ ॥ मद्रेषु भवा मद्रिका, वृजिका, मद्रश्च्योः
कन् । ‘वैलेपिकमिति’ । अणमहिष्यादिभ्यः, अत्र भस्याठे तद्धितइति
च्यौपसंख्यानिकी प्राप्तिः प्रतिषिद्धते, पूर्वेषु तु सौत्री । ‘तद्धितव्युह-
णमिति’ । तद्धितस्य यः ककारः वोश्च यः ककारः तस्येति वक्तव्य-
मित्यर्थः । ‘पाकभार्य इति’ । पाकशब्दः प्रथमवयोवाची, ततो ङीब-
पवादो ऽजादित्वाट्ठाप् ॥

“सज्जापूरणोश्च” ॥ सज्जाशब्दा ये दानादिक्रियानिमित्ताः
पुंसि च स्त्रियां च लोके प्रयुज्यन्ते तदर्थः सज्जाप्रतिषेधः, ये त्वेकद्रव्य-
निमित्ता देशनिमित्ता वा सज्जाशब्दास्तत्राभाषितपुंस्कत्वादेवाप्रसङ्गः ।
‘दत्तायते गुप्तायतइति’ । अत्र यद्यपि सत्यसति वा प्रतिषेधे विशे-
षाभावस्तथापि वस्तुतः प्रतिषेधस्य विषय इत्येतावता ऽस्योपन्यासः ॥

“वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे” ॥ वृद्धेर्निमित्तं ण-
कारः, इह निमित्तग्रहणं न कर्त्तव्यं, वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव वक्तव्यं, वृद्धेर्यस्त-
द्धितः, कश्च वृद्धेस्तद्धितः, यस्तस्या निमित्तमेवं सिद्धे निमित्तग्रहणादु-
धिकरणपदो बहुव्रीहिः, अपर आह, षष्ठीसमासादर्शनाद्व्यञ्ज्य इति,
यद्वा निमित्तग्रहणाद्बहुवचनान्तस्य समासः, वृद्धीनां तिसृणामपि निमित्तं
वृद्धिनिमित्तमिति, वस्तुत्वाकारस्यैव निमित्तम् । इह तु सर्वस्मै हिता
सार्वा सा भार्या यस्य सा सार्वभार्य इति यद्यपि सर्वपुरुषाभ्यामिति णप्रत्यये
आकार एव वृद्धिर्भवति तथापि नासौ स्वरूपेण वृद्धेर्निमित्तं किं तर्हि
णित्वेन, तच्च तिसृणामपि निमित्तं, मध्ये भवा मध्यमा, मध्यान्मः, काण्डं
लुनातीति काण्डलावी, कर्मण्यण्, टिट्ठाणजिति ङीप्, यत्तदेतेभ्यः परि-
माणे वतुप्, आ सर्वनाम्नः, उगितश्चेति ङीप्, तावती, तत्पुरुषाश्रयणे
ऽस्यापि प्रतिषेधः स्यात्, बहुव्रीहौ तु णकारादेरभावान् न भवति ।

‘काषायीति’ । तेन रक्तं रागादित्यण् । ‘लौहीति’ । प्राणिरज्जतादि-
भ्योञ्, खदिरशब्दः पलाशादिः, ईषा रथावयवविशेषः ॥

“स्वाङ्गाच्चेतो ऽमानिनि” ॥ अमानिनीति वार्तिके दर्शनात्सूत्रे
प्रतिप्तं, स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति ङीप्, दीर्घकेशी, सहनञ्चिद्यमानपूर्वा-
च्चेति प्रतिषेधादकेशा ॥

“जातेश्च” ॥ कठबहुचयेर्गाञ् च चरणैः सहेति जातित्वान्
ङीप् । ‘अयमित्यादि’ । व्याख्यानमत्र शरणम् ॥

“पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु” ॥ ननु कर्मधारये स्त्रियाः
पुंवदित्यादिना सिद्धः पुंवद्भावः, जातीयदेशीययोरपि तसिलादिष्विति,
किमर्थो ऽयमारम्भ इत्यत आह । ‘प्रतिषिद्धार्थोयमिति’ । प्रतिषिद्धोपि
पुंवद्भावो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । प्रतिषेधार्थो ऽयमिति पाठे
प्रतिषेधविषयः प्रतिषेधशब्देनोक्तः । निवृत्तिवचनो वार्थशब्दः ।
‘कुक्कुट्यादीनामित्यादि’ । अस्यर्थमसमानाधिकरणार्थे वचनम् ।
‘न वेत्यादि’ । उपसंख्यानं प्रत्यावष्टे, एवं न वा वक्तव्यं, किं कारणं, स्त्री-
पूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्, नात्र स्त्रीलिङ्गं पूर्वपदं विवक्षितम्, उभयोरण्ड-
मुभयोः पदं, तत्र प्रकरणादिना स्त्रीत्वावसायः, आरभ्यमाणेपि पुंव-
द्भावे समाश्रयणीयः, अनारम्भेपि तथा भविष्यति, यदि तर्हि स्त्रीलि-
ङ्गेन समासः क्रियते तदा स्त्रीप्रत्ययस्य श्रवणं प्राप्नोति, एवं तर्ह्यन-
भिधानात् स्त्रीलिङ्गेन समासो न भविष्यति, यद्यपि तावदत्रैतच्छ्रुयते
वक्तुम्, इह तु कथं श्रूय्याः क्षीरं शृगक्षीरमिति, नहि पुंसः क्षीरेण सम्ब-
न्धोस्ति, अत्रापि जात्यन्तरनिवृत्तिपरत्वाच्चोदनायाः स्त्रीत्वमकिञ्चि-
त्कारत्वादविवक्षितं, यत्र तु लिङ्गविशेष उपकारकस्तत्रासौ विवक्षित
एव यथा ऽजामूत्रेण पर्युक्षितं दातव्यमिति । ‘पूर्वपदार्थोत्र जातिरिति’ ।
कुक्कुटाण्डादौ पूर्वपदार्थो जातिः, स च सामान्येन स्त्रीत्वादिविवेक-
हितेन रूपेण विवक्षित इत्यर्थः । ‘सिद्धादिष्विति’ । तत्र क्विति द्वि-
विधेः स्त्रियाः पुंवदित्यत्रैवादाहृतः, चादिषु नव्यं ह्रस्वो भवतीत्यस्या-
वकाशः, नर्तकितरा नर्तकितमा नर्तकिरूपा, नर्तकिकल्पा, । यत्र पुंव-

द्वावः प्रतिषिध्यते न कोपधाया इति । 'तसिलादिष्विति' । पुंवद्भाव-
स्यावकाशः यद् ह्यन्तं न भवति दर्शनीयतरेत्यादि । पद्वितरेत्या-
दाबुभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधः, केणो ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः नर्तकिका,
पुंवद्भावस्यावकाशो दरदो पत्यं स्त्री, दृज्ज मगधेयण्, तस्यातश्चेति
लुक्, ततः प्रागिवत्कः, तसिलादिष्विति पुंवद्भावाद्द्वारदशब्दः, प्रत्यय-
स्यादितीत्वं दारदिका । ननु च परिगणितास्तसिलादयः, न च कप्रत्ययस्तेषु
समस्ति, एवं तर्हि विप्रतिषेधादेव कप्रत्ययोपि तत्राभ्युपगम्यतइति अनु-
मीयते, पद्विका मृद्विकेत्यादाबुभयप्रसङ्गे परत्वाद् ह्रस्वः, सर्वत्र चात्र सकृ-
दित्याश्रयणाद् पुंवद्भावाभावः । अनूङिति यदुक्तं तस्य प्रयोजनं
दर्शयति । 'इहेत्यादि' । 'तद्राजप्रत्ययस्येति' । ये दृचस्तेषु दृज्जमगधे-
त्यण्, शेषेण जनपदशब्दादित्यज्, पृथ इति घकारान्तः ॥

“घरूपकल्पचेलङ्गुवगोत्रमतहतेषु ह्यो ऽनेकाचो ह्रस्वः” ॥
चेलादीनां वृत्तिविषये कुत्सनवचनत्वात्तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति स-
मासः, ह्य इत्यत्र ह्याश्छन्दसि बहुलमित्यादिवदागमः प्राप्तः सौत्र-
त्वाच्च कृतः । 'दत्तातरेति' । ननु च स्वाङ्गाच्चेत इत्यत ईत इत्यनु-
वर्तिष्यते, एवमपि यामणीतरः, अत्रापि प्राप्नोति, स्त्रियामिति वर्त्तते,
एव मपि यामणीतरा अत्रापि प्राप्नोति, स्त्रियामिति वर्त्तते, स्त्रिया
ईतः स्त्रीवाचिन ईकारस्येत्यर्थः, यामणीशब्दे त्वनर्थक ईकारः, शेषप्रकृत्यर्थं
तर्हि ङीब्ग्रहणं, क्रियमाणे हि ङीब्ग्रहणे ह्योनेकाच इति श्रुतत्वात्तदपेक्षः
शेषो लभ्यते, अङ्गीब् या नदी ह्यन्तं च यदेकाजिति, अन्तरेणापि ङीब्-
ग्रहणं प्रकृतः शेषः । कथमीत इति वर्त्तते, अनीच्च या, नदी ईदन्तं
च यदेकाजिति तदेन्ङीब्ग्रहणं तिष्ठतु तावत् ॥

“नद्याः शेषस्यान्यतस्याम्” ॥ भाषितपुंस्कादनूङिति निवृत्तम् ।
'कश्च शेष इति' । यदि च यत्र पूर्वसूत्रेण ह्रस्वो न विवक्षितः स शेषः,
ततो यदभाषितपुंस्कं यच्च भिन्नायामाकृतौ भाषितपुंस्कमनेकाचह्रस्वं
तस्यापि ह्रस्वत्वं प्रसज्यते । 'आमलकीतरा द्रोणीतरति' । अत्रापि पूर्वसू-
त्रविहितत्वादिति प्रश्नः । पूर्वसूत्रे यत्साक्षाच्छ्रुतं तदपेक्षः शेष इत्युक्तं, शेषः

यहणं शक्यमकर्तुं, कथं, नद्या अन्यतरस्यां द्वस्व इत्युत्सर्गः, तस्यानेकाच ईतो नित्यद्वस्वत्वमपवादः, तस्मिन्नित्ये प्राप्ते उगितश्चेति विभाषा ऽऽर-
भ्यते, यद्येवं नद्या अन्यतरस्यामित्यत्र भाषितपुंस्कादित्यनुवर्त्यते वा न
वा, यद्यनुवर्त्यते स्त्रितरास्त्रितमात्रं न प्राप्नोति, अथ नानुवर्त्यते द्रोणीतरा
ऽत्रापि प्राप्नोति, तस्मात्कर्तव्यं शेषग्रहणं, तस्मिंश्च क्रियमाणे श्रुतापेक्षं
शेषत्वं यथा विज्ञायेतेति पूर्वसूत्रे डीयग्रहणमपि कर्तव्यम् । ‘लक्ष्मीतरिति’ ।
अधितृतन्त्रिभ्य ईः, लक्ष्मेर्मुट् चेतोकारप्रत्ययान्तो लक्ष्मीशब्द इति कृचदन्तो
भवति, स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः, न वक्तव्यः, कथं, स्त्रिया इत्यनुवर्त्यते तेन
नदीं विशेषयिष्यामः, स्त्रिया नद्या इति, न च कृचदी स्त्रीवाचिनी,
नदीसंज्ञा ऽपि तर्हि न प्राप्नोति, उक्तोत्र परिहारो नदीसंज्ञाप्रकरणे ॥

“उगितश्च” ॥ ‘पुंवद्वावो ऽप्यत्र पठे वक्तव्य इति’ । भाष्ये नै
तद् दृष्टं, प्रकर्षयोगात्प्रागित्यादिना वक्तव्यं प्रत्याचष्टे, विवक्षा हि शब्दव्यु-
त्पत्तेः प्रधानं कारणं, न चेह प्रकर्षयोगात्प्राक् स्त्रीत्वं विवक्ष्यते, तस्मा-
दस्त्रीप्रत्ययान्तादेवातिशायनप्रत्ययः क्रियते, तदन्तस्य तु स्त्रीत्वविव-
क्षायां स्त्रीप्रत्यय इति मन्यते ॥

“आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः” ॥ ‘महतः पुत्रो महत्युत्र
इति’ । ननु चात्रान्महत इत्येतावानेव योगः कर्तव्यः, ततो जातीये
चेति द्वितीयः, तत्र पूर्वस्मिन् योगे उत्तरपदेन समासः संनिधाप्यते,
स च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया सन्महदित्यादिना यो विहितः स एव
ग्रहीष्यते, स च समानाधिकरण एवेति अनर्थकं समानाधिकरणग्रहणं
तदेतदाशङ्कते तावत् । ‘लक्षणोक्तत्वादिति’ निराकरोति । ‘बहुव्रीहा-
वपीति’ । ‘तदर्थमिति’ । बहुव्रीहावपि यथा स्यादित्येवमर्थमि-
त्यर्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निवृत्त्यर्थमिति वा । इह अग्रहान्
महान्सम्पद्यो महद्वृत्तश्चन्द्रमा इति, महच्छब्दो भूतशब्दश्चैकस्मिन्नर्थे चन्द्र-
मसि वर्तते इति सामानाधिकरण्यादात्वं प्राप्नोति । स्यादेतत् । अभूत-
तद्वावे च्छिविधीयते, अभूततद्वावश्च कः, कारकस्य विकारात्मना
ऽभूतस्य तदात्मना भावः, तत्र प्रकृतिः कर्त्री न विकृतिः, तथा

च सङ्गीभवन्ति ब्राह्मणाः पटीभवन्ति तन्तवः आत्वं त्वं संपद्यते
 त्वद्भवतीति प्रकृत्याश्रयेण बहुवचनप्रथमपुरुषौ दृश्येते न विकृत्याश्रयेणै-
 कवचनमध्यमपुरुषौ, ततश्च भूत इति क्तप्रत्ययो भवन् क्रियायाः कर्तर्यमह-
 त्युत्पन्नो न तु विकारे महति, ततः किं, अमहतो भूतेन सामानाधिक-
 रण्यं न तु महतः, नह्यवस्थावत एकत्वेऽप्यवस्थयोः सामानाधिकरण्यं सं-
 भवति, नहि भवति बालश्चासौ स्यविरचेति, भवति तु बालश्चा-
 सौ देवदत्तश्चेति, अतो वैयधिकरण्यादात्वाभाव इति, यद्येवमम-
 हतो महती सम्पत्वा ब्राह्मणी महद्भूता ब्राह्मणीति पुंस्त्वद्वावोपि न स्या-
 द्वैयधिकरण्यादेव, यथा प्रकृतेः कर्तृत्वं दृष्टं तथा विकृतेरपि दृश्यते, तथा
 च पस्पशायां भाष्यं सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारवर्णं कुण्डले भवति इति,
 तथा कृपि सम्पद्यमाने चतुर्थो वक्तव्येति सम्पद्यकर्त्तरि विधीयमाना चतुर्थी
 विकाराद्भवति मूत्राय कल्पते यवागूरिति न प्रकृतेः, तथा असङ्गो ब्राह्मण-
 सङ्गो भवति अपटस्तन्तवः पटो भवतीति विकाराश्रयं वचनं दृश्यते, तत्र
 यदि विकृतेः कर्तृत्वमाश्रित्य सामानाधिकरण्याश्रयः पुंस्त्वद्वावो विधीयेत
 आत्वमपि स्यात्, अथ प्रकृतेः कर्तृत्वाद्वैयधिकरण्यादात्वं न स्यात्
 पुंस्त्वद्वावोऽपि न स्यात्, उच्यते, दर्शितं तावदिदं यथा च्चिविषये द्वयो-
 रपि प्रकृतिविकृत्याः कर्तृत्वमिति, युक्तं चैतत्, यदि विकृतेः कर्तृत्वमा-
 श्रित्य प्रत्ययः, यदा चैकोर्यः प्रकृतिविकारात्मक आश्रीयते तदा परिणा-
 मव्यवहारः, उक्तं च

जहदुर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदापरम् ।

तत्त्वादप्रच्युतो धर्मः परिणामस्स उच्यते ॥

इति, यदा त्वन्यतरव्यवस्था न विद्यते तदा ज्वरभावः
 तन्तवो भवन्ति पटो भवतीति, तत्र योयं पूर्वकं धर्मं जहदुत्तरं चोपाद-
 दत्संमूर्च्छितार्थः सज्जायमानः सम्पद्यकर्त्तेति चोच्यते तदभेदाच्च
 पूर्वोत्तरावस्थयोरपि कर्तृत्वमत एतदपि निरस्तम्, असत्या उत्तरावस्थाया
 उत्पत्तौ शशविषाणमप्युत्पद्येत सत्याश्च पूर्वावस्थाया उत्पत्तौ सर्व एव
 पटादयः सर्वोत्पद्यमाना एव भवेयुरिति, कथं निरस्तं, किं सदुत्पद्यते

किञ्चासत्, पूर्वोत्तरयोरवस्थयोरनुवर्तमानं वस्तु तस्माच्च भिन्नेन नाप्य-
भिन्नेन केन चिद्रूपेणोत्पद्यते यथा मृदुस्तु घटरूपेण । यद्येवं पूर्वावस्थयो-
किमपराद्वं, यत्सैव नोत्पद्यते, न किञ्चिदपराद्वम्, असती तु सा कथं कर्त्री
स्यात्, विनष्टायां हि तस्यामुत्तरावस्थोत्पद्यते, यथा घटः पिण्डावस्था-
याम्, अतो मृदुस्त्वेव तेनतेन पिण्डादिरूपेण परिणमतइति युक्तम्, एवमा
मूलप्रकृतितः, सा तु प्रकृत्यन्तरनिरपेक्षैव तेनतेन पृथिव्यादिरूपेण परिण-
मतइति, तदेवं स्थितमेतत्संमूर्च्छितोर्थात्मा सम्प्रत्यकर्त्ता तदभेदाच्च पूर्वा-
त्तरावस्थयोरपि कर्तृत्वमिति । उक्तं च

पूर्वावस्थामभिजहत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।

संमूर्च्छितद्वयार्थात्मा जायमानो ऽभिधीयते ॥

इति । तदेवं सति च्यर्थे वाक्ये क्वचित्प्रकृतेरेव कर्तृत्वम्, च्यन्तस्य
गतिस्वाद्गतीनां च क्रियाविशेषणत्वादप्यद्वि भवनम् अन्यद्वि सङ्गीभवनं
तत्र केवले भवने सङ्गः कर्त्ता सङ्गीभवने तु ब्राह्मणः, यथा व्याकरणस्य
सूत्रं करोतीति सूत्रं तद्विशेषणं, व्याकरणं सूत्रयतीत्यत्र विशिष्टकरोते-
र्व्याकरणं कर्म तद्वदत्रापि । तत्र महद्भूतश्चन्द्रमा इति च्यन्तोयं मह-
च्छब्दो भूतशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्ते भवने पर्यवस्यति, भूतशब्दस्तु मह-
त्वेनासंस्पृष्टश्चन्द्रमः स्वरूपे वर्त्ततइति वैयधिकरण्यादात्वाभावः ।
महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु मृगहोरादिवत्स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वा-
त्सिद्धं, यत्र तु स्त्रीत्वं विवक्षितं न भवत्येव तत्र पुंवद्भावः, अगोमती
गोमती सम्प्रज्ञा गोमतीभूता ब्राह्मणीति । वृत्तिकारस्तु विवृतेः कर्तृ-
त्वाश्रयेण सामानाधिकरण्यं सत्यपि परिहारमाह । 'गौणत्वान्महदर्थ-
स्येति' । गौणमुख्ययोर्हि मुख्ये संप्रत्ययो भवति, तद्वथा, गौरुबन्धो
ऽजो ऽग्नीषोमीय इति न बाहीको ऽनुबध्यते, स्वशास्त्रेपि स्वरूपमि-
त्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितरूपवदर्थोपि तन्त्रमिति मुख्यार्थस्य महच्छब्द-
स्यात्र ग्रहणाद्गौणार्थस्यात्वाभावः, च्यन्तेषु हि एकस्य वस्तुनः प्रकृति-

विकारात्मकतया द्यात्मकत्वं गम्यते, पटीभवतीति ह्युक्ते प्रागपटः
 संप्रति पटात्मना परिणमन्तइति प्रतीयते, पटो भवतीत्युक्ते नैवं प्रती-
 यते किं तु पटो रक्तादिरूपेण भवतीत्यपि गम्यते, तत्र केवलविकाराव-
 स्थावाचकस्य पटशब्दस्य प्रागवस्थायामनुगतावस्थायां च वृत्तिर्न लक्षणा-
 मन्तरेणोपपद्यते, अपर आह । महत्त्वेन परिणामोन्मुखे ऽमहति महच्छब्दस्य
 वृत्तिः, अत्र च प्रमाणं पटो भवतीति वाक्ये रक्तादिरूपेण भवतीत्यपि
 गम्यते, पटीभवतीत्यत्रापटः पटो भवतीत्येव गम्यते, एवमर्थे प्रवृत्तिरूप-
 चारमन्तरेण नोपपद्यते इति गौणार्थत्वादात्वाभाव इति मन्तव्यम् ।
 यदि तर्हि पुंवद्भावस्तु विशेषमनुपादाय विधीयमानो गौणार्थस्यापि भव-
 ति, शब्दविशेषोपादाने हि गौणमुख्यन्यायः, एवं तु गोमतीभूतेत्यत्र तु
 पुंवद्भावनिवृत्तये यतितथ्यं, यदि तर्हि शास्त्रेषु मुख्यार्थस्य ग्रहणं, कथं
 तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः, गौर्वाहीको गां वाहीकमिति, उच्यते,
 पदान्तरसंबन्धे सति पदस्य गौणार्थत्वाभिप्रायः, विभक्त्यन्तं च पदान्त-
 रेण संबध्यते, ततश्च पदस्य पदान्तरसंबन्धे सति यत्कार्यं प्राप्तं तत्रैवासौ
 न्यायः, न प्रातिपदिककार्येष्विति मुख्यएव स्वार्थे साक्षादिमति वृद्ध्यात्वे
 अनुभूय गोशब्दो वाहीके वर्तिष्यते, इह तु महच्छब्दस्योत्तरपदे परतो
 विधीयमानमात्वं तस्यामवस्थायां मुख्यार्थस्यैव भवितुमर्हति, अनेनैव
 न्यायेन च तस्य गोशब्दस्य गोभवदित्यत्र आदिति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति,
 अग्निसोमौ माणवकावित्यत्रायेस्तुस्तोमसोमा इति षत्वं न भवति, ईद-
 न्नोरितीत्वं च । 'महदात्वइत्यादि' । समुच्चये चशब्दो नान्वाचये, तेन
 यत्रैव पुंवद्भावस्तत्रैवात्वम् । 'अष्टकपालमिति' । अष्टसु कपालेषु संस्कृ-
 तमिति तद्वित्तार्थं समासः, संस्कृतं भक्षा इत्यण्, तस्य द्विगोरिति लुक् ।
 'अष्टकपालमिति' । समाहारे द्विगुः । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः ।
 'अष्टागवेनेति' । अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदो बहुव्रीहिः, पूर्व-
 योर्द्वयोर्इतरपदे द्विगौ गोरतद्वितलुकीति ट्छसमासान्तः, तत्र दीर्घत्वेन
 युक्तार्थसंप्रत्ययाद्युक्तशब्दस्य निवृत्तिः, समाहारद्विगोर्वा साहचर्यादभेदो-
 पचाराद्युक्तार्थे वृत्तिः । 'तपरकारणं विस्पष्टार्थमिति' । न भिन्नकालानां

निवृत्त्यर्थमनन्तत्वात्, नापि गुणभिन्नानां तत्कालानां ग्रहणमभेदकत्वा-
द्रूपानाम् । आनहप्रकरणएवास्मिन्वक्तव्येन्द्रादिति वचनं योगविभागाच्च
तैनाष्टाकपालादावात्वसिद्धिः, एवं चैकादशेन्यत्राप्यात्वं भवति, तथा
च प्रागेकादशभ्याकृन्दसीति प्रयोगः ॥

“द्वष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः” ॥ अत्र संख्यातानुदेशो न
भवति, यदि स्याद् अष्टनोशीतौ प्रतिषेधः स्यात्, तथा च तस्य वैयर्थ्यं
प्रतिषिद्धेप्यात्वे सवर्णदीर्घत्वेन भवितव्यं, द्वादश द्वाविंशतिरित्यादौ
समाहारे द्वन्द्वः, स नपुंसकमित्येतत् न भवति लोकाश्रयत्वान्निरूप्य ।
‘द्वित्रा इति’ । द्वौ वा त्रयो वेति वार्थं संख्ययाव्ययासचेति समासः,
बहुव्रीहौ संख्येये डच्, द्विर्दश द्विदशाः, सुज्ञर्थं समासः ॥

“त्रेस्त्रयः” ॥ संन्धिवेलादिषु त्रयोदशशब्दस्य पाठात्सकारा-
न्तोयमादेशः ॥

“विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्” ॥ ‘सर्वेषां ग्रहणमित्या-
दि’ । असति हि तस्मिन् अनन्तरस्य त्रेस्त्रय इत्यस्यैव विकल्पः स्यात् ॥

“हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेषु” ॥ ‘अणन्तस्य ग्रहणमिष्यत-
इति’ । व्याख्यानात्, अत्र व्यावर्त्ये दर्शयति । ‘घञि त्विति’ । यदा
चाणन्तस्य ग्रहणं न घञन्तस्य तदा लेखयदणस्य ज्ञापकत्वमुपपद्यते ॥

“वा शोकष्यत्रोगेषु” ॥ हृदयशब्देनेत्यादि यदुक्तं तच्चानुमन्यन्ते,
अत एव विकल्पविधानात्, पद्वचोमासहृदित्यत्र हृदादेशविधानाच्च ॥

“पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु” ॥ आकारान्तोयमादेशो ऽविभ-
क्तिकः । ‘अव्यतिभ्यामिति’ । अत्र गतिज्ञेयणयोः, अत सातत्यगमने ।
‘पदगइति’ । उपकरणे ऽन्यत्रापि दृश्यत इति डः । ‘उपदेशश्चेति’ ।
समसनक्रियानन्तरमेव प्रागेव समासस्य प्राप्तस्वरादित्यर्थः । ‘अन्तो-
दाप्तो निपात्यतइति’ । अन्यथा ऽऽन्तर्यत आद्युदात्तः स्यात् । तेने-
त्यादिना ऽन्तोदात्तनिपातस्य प्रयोजनमाह । पदाञ्जित्वादिनोपदे-
शग्रहणस्य, यदि कृत्स्नरे कृते सत्युत्तरकाले पदशब्देनोन्तोदात्त आदेशः
स्यात्तदा सतिषिष्टत्वात्तेन कृत्स्नरो बाधेत उपदेशश्च त्वन्तोदात्ता-

देशे कृत्स्वर एव सति शिष्टो भवति, न चान्तोदात्तनिपातनस्य वैयर्थ्यं, पदोपहत इत्यत्र श्रूयमाणत्वादिति पिण्डार्थः ॥

“पदात्यतदर्थे” ॥ ‘इके चरताविति’ । चरत्यर्थं य इक् प्रत्ययः कृत्ययत्यस्तत्रेत्यर्थः, एतद्वार्त्तिककादशनात्पर्यादिषु पादः पच्चेति पठितम् । ‘शरीरावयवस्येति’ । व्याख्यानमत्र शरणम् । अपर आह । पूर्वत्र तावच्छरीरावयवस्य ग्रहणं तस्यैवान्यादिषु करणत्वसम्भवात्, इहापि स एवानुवर्त्तते, अत्रः श इत्यत्र अग्नियथे शरीरावयवस्यासम्भवाच्चतुर्थभागवचनस्य ग्रहणमिति । ‘तेनेत्यादि’ । पणपादमायशतादित्यत्र हि परिमाणवचनैः पणादिभिः साहचर्यात्परिमाणस्य पादस्य ग्रहणं न शरीरावयवस्य । ‘द्विपाद्यमिति’ । तेन क्रीतमित्यत्रार्थं यत्प्रत्ययः, इदमप्यत्र शक्यं वक्तुं, पादेन यद्विशेष्यते, पादस्य यो यत्कश्च पादस्य यत्, यस्ततो विहितः, द्विपाद्यमित्यत्र तु पादशब्दान्ताद् द्विगोर्यद्विहित इति ॥

“हिमकाषिहतिपुत्र” ॥ पादस्य हिमं शीतं पट्टिमम्, पादौ कपन्तीति पत्काषिणः, पादचारिणः सुप्यजाताविति णिनिः, पदाभ्यां हन्यतइति पट्टतिः ॥

“अचः शे” ॥ शे इति शस्त्रचयस्येदमेकदेशानुकरणमन्यस्य शशब्दस्यासम्भवात् । ननु च सम्भवंत्ययं पादेशेते अधिकरणे शेतेरित्यच्, पादशइति, नास्त्यस्य सम्भवः, नहि अक्पादे कश्चिच्छेते, यच्च लोमादिभ्यः शस्तस्याप्यसम्भव एव, लोमादिषु पादशब्दस्याभावात् ॥

“वा घोषमिश्रशब्देषु” ॥ ‘पचिष्क इति’ । निष्कशब्दः सुवर्णजातिवचनः, पादशब्दः परिमाणवचनः कर्मधारयः समासः ॥

“उदकस्योदः संज्ञायाम्” ॥ ‘उदमेघइति’ । षष्ठीसमासः, सादृश्यात्पुरुषस्य संज्ञा, पितुरप्रसिद्धत्वात्पुत्रेण व्यपदेशः । उदकं वहतीति कर्मण्यण्, उदवाहः । क्षीरोदइति बहुव्रीहिः । अत्र केचिदाहुः । उदकशब्देन समानार्थं उदशब्दास्ति तथा च संज्ञायामपि प्रयुज्यते । अप्रसन्नोदइति, इदं वचनं संज्ञायामुदकशब्दस्य प्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति । एवं तु बह्वर्थाया विकल्पानर्थकः स्यात् ॥

“ऐवंवासवाहनधिषु च” ॥ असंज्ञार्थमिदम् । ‘उदधिरिति’ । कर्म-
ण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः, घटादिरन्नादधिः, ‘समुद्रे पूर्वणैव सिद्धेः’ ॥

“एकहलादौ पूरयित्वेन्यतरस्याम्” ॥ ‘एकोऽसहायइति’ ।
यद्ययमेकशब्दः संख्यावचनः स्यात्तर्ह्येकेत्यनर्थकं स्यात्, नहि द्वौ च
बहवो वा आदिभूता क्वचित्सम्भवन्ति, तस्मादसहायवचन एकशब्दः ।
नन्वेवमप्यस्य व्यावर्त्यं न सम्भवति, कथम्, एकैकवर्णवशवर्तित्वाद्वाचः,
यदि ह्यनेकस्य वर्णस्य युगपदुच्चारणं स्यात्तदा स्यालीशब्दोऽनेकह-
लादिः, यदि वा क्रमेणोच्चारिता अपि वर्णा अवतिष्ठेरन् तदापि युग-
पद्वर्णयोरुपलम्भादादित्वं स्यात्, यतस्तु नोच्चारणे युगपदुपलब्धौ वा
वर्णानां यौगपद्यं, तस्मादेकस्यैवादित्वमिति न किञ्चिदेकग्रहणेन शक्यं
व्यवच्छेत्तुम्, एवं तर्ह्येकग्रहणसामर्थ्याद्विशिष्टमसहायत्वमाश्रीयते, किं
पुनस्तत्, आनन्तर्यं, तदेतदाह । ‘तुल्यजातीयेनानन्तरेणेति’ । हलत्वेन
तुल्यजातीयत्वेन तुल्यस्थानादिभिर्भेदजातीये व्यवहिते च सहायत्वाप्र-
सिद्धेरेवमुक्तम्, ॥

“मन्यौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च” ॥ द्वघट्रव्यसं-
युक्ताः सक्तवो मन्याः । ‘उदक्तेन मन्यइति’ । तृतीयेति योगविभागात्स-
मासः, अथ तु मथ्यतइति क्रियाशब्दस्तदा कर्तृकरणे कृता बहुलमिति
समासः, सक्तवौदनाभ्यामन्वेन व्यञ्जनमिति, बिन्दुवज्रवीवधैः षष्ठीति,
भारहारगाहैः कर्मण्यणनैरुपपदमिति समासः, उदकस्य वज्रं क्रूरं, यदपां
क्रूरमिति दर्शनात्, अन्येपि यथासम्भवं समासा भवन्त्येव उदकं वज्रमिव
भिन्दानो हृदयमसाहिनोदवज्रः ॥

“इको ह्रस्वो ऽङ्गो गालवस्य” ॥ ‘यामणिपुत्रइति’ । सत्सुद्वि-
षेत्यादिना क्तिप्, अथयामाभ्याचयतेरिति णत्वम् । गार्गोपुत्र इति । गार्ग्य-
शब्दाद्वज्रत्वेति ङीप्, यस्येति च, हलस्तद्वित्तस्य । ‘कारीशन्धीपुत्रइति’ ।
व्यङ्गः संप्रसारणं, संप्रसारणस्येति दीर्घः । ‘काण्डीभूतमिति’ । ऊर्णादि-

चिदावश्चेति निपातसंज्ञायामव्ययत्वं, स्त्रीविषधारी नर्सकः पुरुषो भुक्तु-
सः, इहालावुकर्कन्धुजम्बुफलमिति फलशब्दउत्तरपदे जम्ब्याह्रस्वत्वं, दुन्दु-
जम्ब्यां मुत्तरपदे कर्कन्ध्या ह्रस्वत्वम्, अलाव्यास्तु न प्राप्नोति, कर्कन्ध्या
अनुत्तरपदत्वात्, एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते अलावूश्च कर्कन्धूश्च अला-
वुकर्कन्धौ ते च जम्बूश्च अलावुकर्कन्धुजम्ब्यस्तासां फलमलावुकर्कन्धुज-
म्बुफलमिति, एवमपि जम्ब्याः पूर्वनिपातः प्राप्नोति, एवं कर्कन्धुजम्ब्वो-
रपि दुन्दु द्रष्टव्यं, जम्बुशब्दो राजदन्तादिषु द्रष्टव्यः ॥

“एक तद्विते च” ॥ एकेत्यविभक्तिको निर्देशः, समानाधिकरणे
हि स्त्रियाः पुंवद्भावेनैव सिद्ध्यत्वात् । व्यधिकरणार्थमिदम् । ‘एकत्वमिति’ ।
असहायादिवचनोयमेकशब्दः संख्यावचनस्य तु त्वतलोर्गुणवचनस्येति पुंव-
द्भावेनैव सिद्धं, किं पुनः कारणं स्त्रीलिङ्ग एवादौ द्वयते न पुनर्यथाश्रुतः
पुल्लिङ्गो नपुंसकलिङ्गो वेति तत्राह । ‘लिङ्गविशिष्टस्येति’ । स्त्रीलिङ्ग-
स्यैव ह्रस्वविधानमर्थवद् भवति नेतरस्य, तस्य स्वत एव ह्रस्वान्तत्वात् ।
ननु चास्तु स्वत एवान्तो ह्रस्वो यस्त्वसावादिरेकारस्तदर्थमितरस्यापि
ग्रहणमर्थवत्, अत आह ‘अचेति’ । स्यादेतदेवं यदि एह्यमाणेनैकशब्देना-
वश्चेत्युपस्थापितोऽज्जविशेष्यत एकशब्दस्य योच् यत्र कुत्र स्थितइति, इह
तूपस्थापितेनाचा एह्यमाण एकशब्दो विशेष्यते एकस्य ह्रस्वो भवति
किंविशिष्टस्य अचः, अजन्तस्येति, तत्रालोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य ह्रस्वेन भाव्यं
तच्च टाबन्तस्यैवार्थवत् नेतरस्य, इतिकरणो हेतौ ॥

“ह्यापोः संज्ञाह्रन्दसोर्बहुलम्” ॥ बहुलयहणात्कचिदनुत्तरपदेपि
भवति, अनुगार्यान्त नयो गर्भिण्यइति, एवं कृत्वा फाल्गुनी पौर्णमा-
सीति प्रत्युदाहरणोपपत्तिः, कर्मधारये पुंवद्भावः प्राप्नोति । ‘ऊर्णप्रदा इति
ऊर्णावन् प्रदीयसीति यावत्, ह्रान्दस ईयसीशब्दस्याकारः, तैतिरीयास्तु
दीर्घमधीयते ऊर्णप्रदसं चास्तृणामीति ॥

“इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु” ॥ ‘इष्टकचित्तमिति’ ।
कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । ‘इषीकतूलमिति’ । षष्ठीसमा-
सः । मालाम्बिभर्तीति मालभारिणी, सुप्यजाताविति णिनिः, प्रायेण तु

हरितिमधीयते, प्रयोगस्तु विभर्तेः, मल्लिका मालभारिण्य इति । ‘इ-
ष्टकादिभिस्तदन्तस्यापि ग्रहणं भवतीति’ । यथा तु भवति तथा ऽलुक्-
प्रकरणएवोक्तम् ॥

“खित्यनव्ययस्य” ॥ इह ह्रस्वश्रुत्याच इत्युपस्थाप्यते, तत्र यदि
पूर्वपदेनाज्जिशेष्येत पूर्वपदस्याचो ह्रस्वो भवति यत्र तत्र स्थित-
स्येति, ततो वाङ्मन्यइत्यादावपि प्राप्नोति, तस्मादचा पूर्वपदं विशे-
ष्यते, अजन्तस्य पूर्वपदस्येति, तत्र कालिमन्येत्यादावपि मुमि कृतेऽजन्त-
त्वाभावाद् ह्रस्वाभाव इत्यत आह । ‘मुमा ह्रस्वो न बाध्यतइति’ ।
कुत इत्यत आह । ‘अन्यथा हीति’ । उच्यते चेदमजन्तस्य ह्रस्व इति, यदि
पूर्वं मुम् स्याद्वचनमिदमनर्थकं स्यात्तस्मान्मुमा ह्रस्वो न बाध्यते, कथं पुन-
र्मुमा ह्रस्वबाधः शङ्कितः, यावता स्तनन्धयादौ चरितार्थस्य मुमः कालिं-
मन्येत्यादौ ह्रस्वेनैव बाधः शङ्कनीयः, तस्मादयमस्यार्थः, यथा पूर्वं मुमा
ह्रस्वो न बाध्यते तथा सूत्रस्यार्थो वर्णनीयः, अजन्तस्य ह्रस्वो विधेयः
न तु पूर्वपदसम्बन्धिनोचो ह्रस्व इति तस्मिन्पक्षे मुमि कृतेऽपि ह्रस्वप्रवृ-
त्तिसम्भवादनवकाशत्वाभावात् मुमि कृते पश्चादुस्वः स्यात्, पूर्वं तु मुमा
बाध्येतेति, यत्पुनरुक्तं मुम एव ह्रस्वेन बाधः शङ्कनीय इति, अत्र परिहार-
मुत्तरसूत्रे वक्ष्यति, कथं पुनरत्र खिदन्तस्य ग्रहणं यावता ज्ञापितमेतदुत्तर-
पदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवति तत्राह । ‘अनव्ययस्येत्येत-
देवेति’ । धातोरेव खितो विधानान्नाव्ययात्परः खित्यत्ययः सम्भवति,
तस्मादव्ययप्रतिषेधादत्र तदन्तग्रहणमित्यर्थः ॥

“अरुद्विषदजन्तस्य मुम्” ॥ ‘अरुन्तुदइति’ । विध्वरुषोस्तुदइति
खश्, तुदादित्वाच्छः, सकारात्पूर्वं मुमि कृते सकारस्य संयोगान्तलोपः ।
‘द्विषन्तपइति’ । द्विषत्यरयोस्तापोरिति खच्, खचि ह्रस्वः, मुमादि पूर्ववत् ।
‘विद्वन्मन्यइति’ । वसुसंसुध्वंस्वितिदत्वं, यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा,
अन्तग्रहणमनर्थकं वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधेर्भावादित्यत आह । ‘अन्त-
ग्रहणमित्यादि’ । समीपवचनोन्तशब्दः, अच्चासाधन्तश्चेति अजन्तः,
निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः, कः पुनरसौ पूर्वसूत्रे विहितो ह्रस्वस्तेन

पूर्वपदस्य तदन्तविधिः, एतदुक्तं भवति, योऽयमस्य सूत्रस्य समीपभूतो यः पूर्वसूत्रे विहितो ह्रस्वस्तदन्तस्य मुम् इति, यतो ह्रस्वे कृते मुम् भवतीति, एतेनैतदपि निरस्तं मुम् एव ह्रस्वेन बाधप्रसङ्गइति, कथं तन्निमित्तकत्वान्मुम्, ह्रस्वनिमित्तको ह्येष मुम् भवति, यद्येवं स्तनन्धयादौ यत्र ह्रस्वो न क्रियते तत्र मुम् न प्राप्नोति, किं पुनः कारणमत्र ह्रस्वो न क्रियते प्रयोजनाभावात्, अस्ति प्रयोजनं, किं, मुम् यथा स्यादिति, इदानीमेव ह्युक्तं ह्रस्वनिमित्तको मुमिति ॥

“इच्च एकाचो ऽन्प्रत्ययवच्च” ॥ ‘अप्रागमो भवतीति’ । कथमस्यागमत्वं, मित्वात्, यद्येवं मकार इत्संज्ञकः प्रयोगे श्रवणं न प्राप्नोति, श्रियंमन्यः भुवंमन्यइति, नैवास्य मकारस्य श्रवणं किं तर्हि मुम्, ननु च नाप्राप्ते मुम्याभ्यप्राणायमागमस्तं बाधेत, न बाधेत, उक्तं तत्र अन्तग्रहणं कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थमिति, तेनास्मिन्नपि प्रकृते भविष्यति; वयन्तु ब्रूमः । नैवायमित्संज्ञको मकारः, अम् प्रत्ययवद्भावेन न विभक्तौ तुस्मा इति प्रतिषेधात्, यद्येवमादेशः प्राप्नोति, अम् प्रत्ययवद्भावात्परो भविष्यति, आगम्यपदेशस्तु यौगिकः समीप आगच्छतीति, यथा नय्वाभ्यां पदान्ताभ्यामित्यत्रैव, द्वितीयोपि वा मकारः संयोगान्तलोपेन लुप्तनिर्द्विष्टो द्रष्टव्यः । यद्यत्र प्रत्ययवच्चेत्येतावदुच्येत गांमन्य इत्यचौ-
तोम् शसोरित्याकारो न स्यात्, शसा सहवरितस्यामस्तत्र ग्रहणात्, इह च स्त्रीमन्य इत्यमि पूर्वं इति पूर्वरूपं न स्यात् प्रथमयोरिति तत्रानुवृत्तेः, इह च नरंमन्य इति चतुर्थादि सर्वनामस्थानयोरिति गुणो न स्यात्, सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्, यत्र हि सामान्यशब्देनातिदेशस्तत्र विशेषाणामशब्दार्थत्वात्सामान्यनिबन्धनमेव कार्यं प्राप्यते, यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ब्राह्मणमात्रप्रयुक्तं कार्यमिति दिश्यते न माठरादिविशेषप्रयुक्तं, तद्वदत्रापि प्रत्ययमात्रप्रयुक्तयोरियदुवङ्गे-
रेवातिदेशः स्यात् नत्वाकारादेरिति मत्वाह । ‘अम् प्रत्ययवच्चेति’ । एतदेव विवृणोति । ‘द्वितीयैकवचनवच्चेति’ । ननु चात्रैकमग्रहणं यदि तेनागमो निर्द्विष्टः प्रत्ययो न विशेषितः स्यात्, अथ प्रत्ययो विशेष्यते

आगमो न निर्दिष्टः स्यादित्यत आह । 'अमिति हीत्यादि' । नन्व-
 चापि पक्षे ऽप्रत्ययप्रयुक्तयोरात्वपूर्वत्वयोरेवातिदेशः स्याच्च गुणस्य
 सर्वनामस्थानमात्रनिमित्तस्य, नतरामियहुवङ्गोः प्रत्ययमात्रनिमित्तयोः,
 स्यादेतदेवं, यदामि यदाहृत्य विहितं तस्यैवातिदेशः स्यात्, वयन्त्वमि
 यद्वृष्टुं सामान्यनिबन्धनं विशेषनिबन्धनं वा तत्सर्वमितिदिशामः । 'त्वह्म-
 न्भरति' । अत्र त्वचंमन्यदिति प्राप्नोति, येषामेको मकारः प्रत्ययवद्भा-
 वात् परोयमिति पक्षः, येषामपि द्वितीयस्तेषामचः परोम् प्राप्नोति, येषां
 त्वित्संज्ञको मकारस्तेषामत्रापि को दोष इति चिन्त्यम् । नन्वउपहणानु-
 वृत्तेरेवात्र न भविष्यति, उपसमस्तस्य पृथगनुवृत्तिर्दुर्ज्ञानेति मन्यते ।
 'लेखाधुमन्यदिति' । पूर्ववद् ह्रस्वत्वं मुमागमश्च । 'अथेहेत्यादि' । भाष्ये
 अथेह कथमित्यारभ्य श्रिमन्यमिति भवितव्यमिति स्थितं, स्थापितमि-
 त्यर्थः, तेन भिवकर्तृकत्वं ना शङ्कनीयम् । ननु च स्त्रीलिङ्गः श्रीशब्दस्त-
 त्कथं श्रिमन्यमिति रूपमित्याशङ्क्योपपादयति । 'तच्चेदमिति' । अर्था-
 न्तरे हि वर्तमानाः शब्दाः केचित्स्त्रीलिङ्गत्वात्वेन वर्तन्ते यथा यष्ट्यादयः
 शब्दाः पुंयोगात्स्त्रियां वर्तमानाः यष्टी प्रचरी गणिकेति, केचित् स्त्रीलि-
 ङ्गोपादानेन यष्टीः पुरुषात् प्रवेशयेति, तत्रेह प्रथमा विधा भाष्यकारस्या-
 भिप्रेता, तेन स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लुकि कृते श्रिमन्यमिति भवति, यद्येवं
 सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यापि लुकोतिदेशः प्राप्नोति तस्याप्यमि
 दृष्टत्वात्, अथास्विधानसामर्थ्यादस्य लुको नातिदेशः, स्वमोर्नपुंसका-
 दित्यस्यापि न स्यात् । उच्यते । येन नाप्राप्त इति वा मध्येपवादा इति
 वा सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यैव लुको विधानसामर्थ्याद्वाधः, न
 स्वमोर्नपुंसकादित्यस्य, एवमप्येकपदाश्रयत्वाज्जगन्तरङ्गो विपर्ययादाममो
 बहिरङ्ग इत्यन्तरङ्गे लुकि कर्तव्ये बहिरङ्गोमाममो नास्त्येव तत्कृतो लुक्,
 नात्र बहिरङ्गपरिभाषा शक्याश्रयितुम्, अनुस्वारोपि हि न स्याद् अहन्तुदो
 द्विबन्तप इति, तस्मादत्र लुकि सति श्रिमन्यमिति भवति, येषां त्वमो
 मकार इत्संज्ञकः प्रयोगे तु मुमः अवयवं तेषामकारमात्रस्य लुकि सति
 मुमः अवयवसङ्गः ॥

“वाचंयमपुरन्दरौ च” ॥ ‘वाचंयमदति’ । वाचि यमो व्रत-
इति सच् । ‘पुरंदरदति’ । पूःसर्वयोर्दारिसङ्घोरिति सच्, सचि ह्रस्वः,
उभयस्यापि पूर्वपदस्यामन्तत्वं निपात्यते ॥

“कारे सत्यामदस्य” ॥ सन्त्यङ्कारः समयकरणम्, अशपथेपि पर-
त्वाद् डाचं बाधित्वा कारे मुमेव भवति, अगदंकारो विषप्रतिपक्षद्रव्य-
विशेषकरणं, भसंकारो यागविशेषे द्रव्यभक्षणस्य करणं, भसङ्करोतीति वा
भसङ्कारः, कर्मण्यण् । ‘धेनुंभव्येति’ । भविष्यन्ती धेनुर्भव्यते, भव्यगेयेति
यत्कर्त्तरि । ‘लोकं पृथ्वेति’ । पृथ्वीतिः पूरणकर्मा मूलविभुजादित्वात्कः,
‘अनभ्याशमित्यदति’ । एतिस्तुबाधित्यादिना क्यप्, एतद्व्यमित्यम् ।
अनभ्याशन्तूरम्, अनभ्याशमित्यः, दूरतः परिहर्तव्य उच्यते । ‘भाष्ट्रमिन्धः
अग्निमिन्धरति’ । कर्मण्यण्, घञन्तेन वा षष्ठीसमासः । ‘तिमिङ्गिल
इति’ । मत्स्यविशेषः । तिमिङ्गिलतीति पूर्ववत्कः, इत्स्वम् । कञि
विभाषेति लत्वं, तिमिङ्गिलगिलः, अयमपि मत्स्यविशेष एव । ‘गिलगिले
चेति’ । यदा गिलं गिलतीति गिलगिलः तिमिङ्गिलगिलइति व्युत्पत्ति-
स्तदेदमुपसंख्यानं, यदा हि तिमिङ्गिलं गिलतीति तिमिङ्गिलगिलइति
व्युत्पाद्यते तदानार्थ एतेन । ‘ठण्णकरणं भद्रङ्करणमिति’ । षष्ठीस-
मासौ । ‘पुत्रद्वेति’ । टकारो ङीबर्थः । ‘केचित्स्वित्यादि’ । तेषां एष-
वपसंख्यानमिदं नारब्धव्यम् । अन्यत्रापि ङीत्यादिना शार्ङ्गखादिपा-
ठमेव द्रढयति । अन्ये तु शार्ङ्गखादिपाठं नेच्छन्ति ॥

“श्येनतिलस्य पाते ज्ञे” ॥ ‘श्येनपातोऽस्यां क्रियायामिति’ ।
यद्यपि घञः सास्यां क्रियेति अ इत्यत्र क्रियाग्रहणं प्रकृत्यर्थविशेषणं न
प्रत्ययार्थः, श्येनपातोऽस्यां तिचौ श्येनपाता तिथिरिति तच्चादाहृत-
त्वात्, तथाप्यस्यामिति स्त्रीलिङ्गमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वात्क्रियाया अपि प्रत्य-
यार्थत्वमविहृदम् । ‘श्येनपातेति’ । पतनं पातः, श्येनस्य पातः, कर्त्तरि
बहुधाः समासः, ततो घञः सास्यामिति अः ॥

“रात्रेः कृति विभाषा” ॥ ‘हृदन्तउत्तरपदइति’ । यद्यप्याधरङ्कि-
न्तस्य रात्रिशब्दस्यानन्तरस्तृजादिः कृत्संभवति तथापि तस्य गौणार्थः

त्वाद्वहणमिति सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारेण च तदन्तविधिर्भवति ।
 'रात्रिं चर इति' । राज्ञौ चरतीति चरेष्टः । 'रात्रिमण्डइति' । अटसी-
 त्यटः, पचाद्यच्, साधनं कृतेति समासः । 'अप्राप्तविभाषेयमिति' ।
 ननु बोधयत्र विभाषेयं युक्ता, रात्रिमन्येत्यादौ सिद्धन्ते प्राप्ते ऽन्यत्राप्राप्त-
 इत्यत आह । 'खिति हि नित्यं मुमु भवतीति' । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥

“न लोपो नञः” ॥ नञः सानुबन्धकस्य बह्वचं पामादिभ्यो नः
 पामनपुत्र इत्यादौ माभूत्, अथ क्रियमाणेऽपि सानुबन्धकस्य ह्यस्ते स्मैष-
 पुत्र इत्यत्र कस्माच्च भवति, प्रत्ययजित्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वात्,
 निपातजित्वस्य चाचरितार्थत्वात्, पूर्वपदेन वा नञ् विशेष्यतइति अपूर्व-
 पदत्वाच्च भविष्यति, एवं च कृत्वाऽनुबन्धोच्चारणमपि न कर्त्तव्यमपूर्वपद-
 त्वादेव पामनपुत्रे न भविष्यति । 'अवक्षेपे तिङीति' अवक्षेपो निन्दा ।
 नञोऽशिति वा नञोऽनिति वा सिद्धे लोपवचनं साकच्कार्थमित्याहुः ॥

“तस्माद्बुद्धिच” ॥ 'नञ एव हि स्यादिति' । तस्मिंचिति
 निर्दिष्टे पूर्वस्येति वचनात् । नञश्च नुटि सत्यनिष्टं रूपं स्यात्, नलो-
 पविधानमनञाद्यर्थे स्यात्, तस्माद्बुद्धे तु सति पञ्चमीनिर्द्वैशस्य बली-
 यस्त्वादुत्तरस्यैव भवति । ननु यदि तत्र एव स्याच्चाचीति नलोपमेव
 प्रतिषेधेत्, तद्वचनन्तुत्तरपदस्यैव भविष्यति, तस्मादेवं वक्तव्यं नाप्राप्ते
 नलोपे आरभ्यमाणो नुट् तस्य बाधकः स्यात्, तस्माद्बुद्धेतु सति
 निमित्तमेव नुटो नलोपो भवति । अथ नुगिति पूर्वान्त एवायं कस्माच्च कृतः,
 एवं हि नञ एव स्यादित्येवमपि दोषो न भविष्यति, तत्रायमप्यर्थः, तदोः
 सः सावित्यत्र तदोरित्यपनीय ताररिति धर्गबह्वचमेव कर्त्तव्यं, परादौ ह्यनेव
 करोतीत्यत्र नुटो नकारस्यापि प्रसङ्गादशक्यं धर्गबह्वचं तत्राह । 'पूर्वान्ते
 हीति' । 'ङमुट् प्राप्नोतीति' । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो
 विधानसामर्थ्याच्च भवतीति भावः । अत्रापि पचददं कर्त्तव्यं नाप्राप्ते
 नलोपे आरभ्यमाणो नुक् तस्य बाधकः स्यादिति ॥

“नञाण् नपाचवेदानासत्यानमुचिनकुजनसैनपुंसकनचचनक्रनाकेषु

१ इमे इत्वादचि इमुपित्यमिति प्राप्नोतीति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

प्रकृत्या” ॥ ‘नभाडिति’ । भाजभासेत्यादिना क्तिप्, वश्चादिषत्वं, जश्त्वं डकारः, तस्य वावसानइति पक्षे चत्वं टकारः । ‘पादि’ति शञ-
न्तमिति । तनूनपादुच्यते, अपानपादित्यादावनपुंसकेपि दर्शनादुभेवन-
स्थत्यादिष्वित्यत्र पातेः क्तिपि निपातनात्तुमित्यभिधानाच्चापपाठोऽयं, पा-
दिति क्तिवन्तमिति पाठः, शञन्तमित्यस्य वानन्तरं नरैर्न मन्तव्यमित्य-
ध्याहार्यम् । ‘शौचादिकः किमत्यय इति’ । इगुपधात्किरित्यनेन, कं
सुखम्, अकं दुःखं, तद्वन्न नास्ति स नाकः स्वर्गः ।

“दुःखेन यच्च संभिन्नं न च यस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्यदम् ॥

इति हि पठन्ति । अत्र नपुंसकादित्रये निपात्यमस्तीति ते तथैव
वाह्याः, इतरेषु तूत्तरपदमात्राणि गृहीत्वा नञ् प्रकृत्येत्येव वाच्यम्, एवं सिद्धे
सति समुदायपाठः प्रसिद्धापसंयहार्थः, तेन नासत्यावित्याश्विनोरेव भव-
त्यन्यत्रानसत्या इत्येव, एवमन्यत्रापि यथासम्भवं द्रष्टव्यम् । प्रकृत्येति
वचनमुत्तरार्थम् इह तु निपातनादेव सिद्धम् ॥

“एकादिश्चैकस्य चादुक्” ॥ एकादिरिति बहुव्रीहिः, आदि-
शब्दो व्यवस्थावचनः । ‘एकात्रविंशतिरिति’ । पूर्वं नञो विंशत्या-
दिभिः समासं कृत्वा पश्चात्तृतीयासमासः कर्तव्यः । किमर्थं पुनः पूर्वा-
न्तोऽयमादुक् क्रियते न परादिरादुट् क्रियते, एवमेकस्येत्यागमिनिर्देशार्थं न
कर्तव्यं भवति, प्रकृतस्य नञ् एवागमित्वादित्यत आह । ‘पूर्वान्तश्चा-
यमिति’ । यतो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेत्यत्र न पदान्ताट्टारनामित्यतः
पदान्तग्रहणमनुवर्तते, अविघ्नः बध्नातीत्येवमादिषु माभूदिति, परादौ सति
दङ्कारः पदान्ता न स्यादिति अनुनासिको न स्यात्, अथानुट् क्रियेत, एवमपि
पक्षे दङ्कारश्रवणं न स्यात्तद्विदमुक्तम् । ‘अनुनासिको विकल्पेन यथा स्या-
दिति’ । किमर्थं पुनरादुक् क्रियते अदुगेव नोच्येत सवर्णदीर्घत्वे तावत्
सिद्धम्, अतो गुणइति पररूपत्वं चाकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भविष्यति,

१ पातिः शञन्त इति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

२ सांख्यतत्त्वकौमुद्यां तु यच्च दुःखेन संभिन्नं, तत्सुखं स्वःपदास्यदमिति पाठ
उपलभ्यते ।

यदि स्यादुक्तमेव विदध्यात्, सवर्णदीर्घत्वं तु यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थक इति न्यायाद्विष्यति । वृत्तिकारेण तु प्रतिपत्तिलाघवार्थमादुगयं व्याख्यातः ॥

“नगो ऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्” ॥ ‘गमेर्ङप्रत्ययइति’ । इप्रकरणे अन्यत्रापि दृश्यतइति ॥

“सहस्य सः संज्ञायाम्” ॥ ‘सहयुध्येति’ । युध्यतेः कनिष्ठाक्षनि युधिक्कजः । सहे चेति सादेशः । ‘उदात्तो निपात्यतइति’ । अन्यथा तु किं स्यादित्यत आह । ‘उदात्तानुदात्तावेतौ हीति’ । सह-शब्दे निपाता आद्युदात्ता इति सशब्द उदात्तः, शेषनिघाते हशब्दो ऽनुदात्तः, तेनासावुदात्तानुदात्तयान् तस्य स्थाने भवन् सशब्द आन्तर्यतः स्वरितः स्यात्, तन्माभूदेष दोष इति उदात्तो निपात्यते । यद्येवमव्ययीभा-वेपि तस्यैवोदात्तत्वं श्रूयत तत्राह । ‘स चेति’ । अयमभिप्रायः । समासे कृते समासस्वरश्च प्राप्नोति अयं चादेशस्तत्र परत्वादास्मिन्नादेशे उदात्ते ऽभि-निर्वृत्ते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्समासस्वरः, स च सति शिष्ट इति तस्यैव अव-शाम्, उदात्तनिपातनस्य तु यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहितत्पुरुषयो-स्तत्रैव अवगमिति । ‘सेष्टि सपञ्चबन्धमिति’ । अन्तवचने ऽव्ययीभावः ॥

“यन्यान्ताधिके च” ॥ ‘सकलमिति’ । कला कालविशेषः, तत्स-हचरितो यन्योपि कला, एवं समुहूर्त्तमित्यत्रापि । ससंयहमित्येतत् प्रमादा-ल्लिखितम्, अत्र ह्यव्ययीभावे चाकालइति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धः सभावः । ‘कालवाचिन्युत्तरपदइति’ । कालादयः शब्दा यद्यपि तत्सहचरितयन्यपरा-स्तथाप्यधीतइति पदान्तरप्रयोजनसमधिगम्यत्वाद्गुण्यपरत्वं बहिरङ्गमिति कालाश्रयः प्रतिषेध एव स्यादिति मन्यते । ‘सद्रोणेति’ । तेन सहेति तुल्य-योगइति बहुव्रीहिरयं, तेन बोधसर्जनस्येति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् ॥

“द्वितीये चानुपाख्ये” ॥ ‘अप्रधानो यः स द्वितीय इति’ । तत्रैव लोके द्वितीयशब्दस्य प्रयोगात्, स्वामिभृत्ययोर्हि स्वामिनं प्रति भृत्यो द्वितीय इत्युच्यते, न विपर्ययेण, उपाख्यायते इत्यस्य विवरणम् । ‘प्रत्यक्षे-बोधलभ्यतइति’ । घञर्थं कविधानमिति कः कर्मणि । ‘सामिरिति’ । पूर्ववद्वुव्रीहिः, इदमपि नित्यार्थं वचनम् । अन्वाद्य इत्यादिना कन्-

पश्यत्यं दर्शयति, कपोतश्चेदमारमुपहृत्यात्ततश्च कपोतेनागिरनुमीयते
विद्युद्वात्ययोश्च रक्तः पिशाचं, वर्त्तत इति धात्वा ॥

“अव्ययीभावे चाकाले” ॥ ‘अकालवाचिनीति’ । स्वरूपग्रहणं
न भवति अन्यान्ताधिके चेत्यत्र ग्रन्थग्रहणात्, तद्वि समुहूर्तमित्यादौ
अथा स्यादित्येवमर्थे, यदि चात्र स्वरूपग्रहणं भवति तदा मुहूर्तादौ
निषेधाभावादनेनैव सिद्धत्वादनर्थकं तस्यात् । ‘सचक्रमिति’ । यौगध-
व्येव्ययीभावः । ‘सपुरमिति’ । अक्षपूरबधूरित्यकारः समासान्तः ।
‘सहपूर्वाहुमिति’ । साकल्येव्ययीभावः ॥

“वोपसर्जनस्य” ॥ उपसर्जनस्येत्यस्य सहशब्दे विशेष्ये सहयुध्वा
सहकृत्वत्वेत्यापि स्यात्, अनर्थकञ्च विशेषणं स्यात्, सहशब्दस्य चास-
त्त्ववाचित्वाद् द्रुन्तो न सम्भवति, समासान्तरे च सह उपसर्जनमेव तस्मा-
दुत्तरपदेन सविधापितस्य समासस्यैवेदं विशेषणं विज्ञायते, तत्राप्यवय-
वद्वारा समासस्योपसर्जनसंज्ञाया अभावात् सर्वत्र च समासे कश्चिदवयव
उपसर्जनमेव, उच्यते चेदमुपसर्जनस्येति ततश्च सर्वावयवद्वारा विज्ञायते,
तद्विदमुक्तम् । ‘उपसर्जनसर्वावयव इति’ । ‘तदवयवस्येति’ । उपसर्ज-
नस्येत्यवयवयोगे षष्ठीति दर्शयति । ‘सहकृत्वप्रियइति’ । वा प्रिय-
स्येति पूर्वनिपातविकल्पः । ‘इह बहुव्रीहौ यदुत्तरपदमिति’ । उत्तर-
पदाधिकायात्, सर्वापसर्जनस्य बहुव्रीहेराद्ययवाच्च तत्सम्बन्धिन्येवोत्त-
रपदे सहशब्दस्यानन्तरं सभावेन भाष्यमिति भावः । ‘तत्परः सहशब्दो
न भवतीति’ । पूर्वत्र तावच्च भवति, कृत्वशब्देन व्यवधानात्, उत्तर-
त्रापि सहकृत्वस्येत्युत्तरपदं न कृत्वशब्दः ॥

“प्रकृत्याश्लिष्यगोवत्सहलेषु” ॥ प्रकृत्याश्लिषीत्येतावत्सूत्रं, परिशिष्टं
भाष्यवार्तिकददर्शनात्सूत्ररूपेण पठितं, नेति वक्तव्ये प्रकृतिवचनं वैचित्र्यार्थम् ॥

“समानस्य ह्यन्तरस्यमूर्ध्वप्रभृत्पुदकेषु” ॥ ‘समानस्येति योनिवि-
भाग इति’ । अपर आह सहशब्दः सदृशवचनोस्ति यथा सदृशः सस्या
ससस्तीति, तस्यायमस्वपदप्रियहो बहुव्रीहिः, समानो धर्मास्य, समानः
यस्योस्य, समाना जातिरस्य, वोपसर्जनस्येति सभावः, समानशब्दस्य तु

समानजातीय इत्यादि भवति, यामबिभागे तु तस्य नित्यत्वाच्चैतत्सि-
ध्यति । अत एव भाष्यवार्तिकयोर्योगबिभागस्य नोपन्यास इति ॥

“ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनाम्नोत्तररूपस्यानवर्णवयोवचनवन्धुषु” ॥
‘सज्योतिरिति’ । समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः, यस्मिज्ज्योतिष
आदित्ये नतत्रे वा उपनिषत्तितमानस्यास्तमयादनुवर्तमानमाशौचं
सज्योतिरित्युच्यते, सरूपाणामेकशेषः, स्यावान्ताद्विभावा सस्थानेनेति-
निर्द्देशादुब्रीहावण्यं सभावो भवति न तु पूर्वापरप्रथमचरमज्जन्यसमा-
नेति प्रतिपदोक्तएव तत्पुरुषे ॥

“चरणे ब्रह्मचारिणि” ॥ चरणशब्दः कठकलापादौ शाखावि-
शेषे मुख्यः, तदध्यायिषु पुरुषेषु यौणः, तदिह मुख्यो दृश्यते, समानो
ब्रह्मचारी सन्नह्नचारीति, तच्चरति तदनुतिष्ठतीत्यर्थः । ‘ब्रह्मचा-
रीति’ । अत इति णिनिः, एवं ब्रह्मचारिशब्दं निरूप्य सन्नह्नचारीशब्दं
निर्वक्तुकामः समानशब्दस्यार्थमाह । ‘समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समान-
त्वादिति’ । ‘तस्यैवेति’ । पूर्वमुक्तस्य, इतिकारणो हेतौ, यस्मादुह्य-
चारिणां समानत्वं तद्विवक्षितं तस्मादयं वक्ष्यमाणसन्नह्नचारिशब्द-
स्यार्थो भवति, तमेव दर्शयति । ‘समाने ब्रह्मणीति’ । समाने साधारण-
इत्यर्थः, एकस्मिन्काले एकेन ब्रह्मणा एकशाखाध्ययनार्थं ज्योतिर्तमादिष्टं
तावन्योन्यं सन्नह्नचारिणावित्यर्थः । इतच्च चरणशब्दोक्तस्तद्व्यति, तद्वि
चरणे समाने यथा स्यादाकारादौ मामूढित्येवमर्थे कृतम्, एवं चरणे
गम्यमान इत्यस्यापि चरणे समानत्वेन गम्यमान इत्ययमर्थो द्रष्टव्यः ॥

“तीर्थे ये” ॥ सतीर्थे एकमुक्तः ॥

“बिभावोदरे” ॥ ‘यन्नत्व्यान्त इति’ । पूर्वसूत्रे य इति
यकारादेः प्रत्ययस्य ब्रह्मं यप्रत्ययोन्ते समीपे यस्य स तयोक्त, तत्र कदा
सभावस्तदा सोदरादयः, यदा तु न तदा समानोदरे ब्रह्मिण इति यत् ॥

“दृग्दृश्यवतुषु” ॥ ‘अनुब्रह्ममुत्तरार्धमिति’ । समानशब्देऽसम्भ-
वात् । ‘दृष्टे चेति’ । कान्दसमेतदिति केचित्, भाष्ये सदृष्टइत्यनुदा-
हृतत्वात्तस्मिन्नेव क्तप्रत्ययोपि कान्दस्येव ॥

“इदं किमोरिश्की” ॥ ‘इयान्कियानिति’ । घस्येयादेशे कृते यस्येति चेतीकारलोपः । ‘किमिदंभ्यां वो घ इति वतुविति’ । नासतो वतुपो वकारस्य घकारः शक्यो विधातुमिति वतुपोप्यनेनैव विधानमिति भावः ॥

“आ सर्वनाम्नः” ॥ अकारोच्चारणमतो गुणे पररूपत्वं माभूत्, अकारविधानं त्वन्तस्य निवृत्त्यर्थं स्यात्, लोपविधौ तु गौरवं भवति ॥

“विष्वग्देवयोश्च टेरद्वाञ्चतावप्रत्यये” ॥ व प्रत्ययो यस्मात्स वप्रत्ययः । ‘विष्वद्वाङिति’ । अञ्चतेः क्तिन् लोपे उगिदच्चाति नुम्, संयोगान्तलोपः, क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं नकारस्य ङकारः । ‘अद्दि-संघीरिति’ । वर्तकस्य साधारणत्वादिव सधिशब्दोपादानम्, अश्च मञ्चति अश्वाची, अञ्चतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप्, अच इत्यकारलोपः, चाविति दीर्घत्वं, विष्वगुपनक्तीति विष्वग्युक्, सत्सूद्विभेत्यादिना क्तिष् । ‘विष्वगञ्चनमिति’ । ल्युट्, कथं पुनरत्र प्रसङ्गः, यावता उत्तरपदइत्यु-च्यते, न चात्राञ्चतिरुत्तरपदं किं तर्हि ल्युङन्तं, न च तदादिविधिरस्ति, अल्गहणएव तदादिविधिरित्यत आह । ‘वप्रत्ययगहणमिति’ । यदि धातुगहणे तदादिविधिर्न स्याद्वप्रत्ययगहणमकर्तव्यं स्यात्, कृतं तु तदादिविधिं ज्ञापयति । अत्र प्रयोजनमाह । ‘तेनेति’ । ‘अयस्कृत-मिति’ । असति तु ज्ञापने अयस्कृदित्यादौ यत्र करोतिमानमुत्तरपदं तत्रैव स्यात् । ‘विश्वाची च घृताची चेति’ । वेदपाठोऽयं प्रदर्शितः, न तु घृताचीत्युदाहरणं, प्राप्तिभावात् । उपसंख्याने स्त्रियामित्येतेन नार्हः, पुंस्यपि हि क्वचिदद्वादेशो न दृश्यते तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणापानाविति । ‘कद्रीचीति’ । किंशब्दस्य टेरद्वादेशः, पूर्ववन्ङीपलोपदीर्घत्वादि ॥

“तिरसः तीर्यलोपे” ॥ ‘यदा ऽस्य लोपो न भवतीति’ । अकारस्य लोपे सतीत्ययं त्वर्थो न भवति व्याख्यानात् ॥

“सध मादस्थयोश्छन्दसि” ॥ सधमादोऽनुवि इति केचिदाहुः । अस्मिन्मन्त्रे अनुविरित्यादिकमयां विशेषणं, सधमाद इत्यपि तत्स-मानाधिकरणं शसन्तं, मादयतेः क्तिन्तस्य रूपं, मादः छन्दसि सधादेवेति दृश्यते बहुलम्, आत्वा वृहन्तो हरयो युजाना, अर्वागिन्द्रसधमादो

बहन्तु इत्यादावपीति, अपर आह । मदनं मादः, मदेऽनुपसर्गइत्यपि प्राप्ते ह्रान्दसो घञ्, तेन सह वर्ततइति सधमाद इति, रेवतीस्थः सधमादइत्यादौ तु सधमादो यञः, सह मादन्ति देवा अस्मिन्निति कृत्वा ॥

“द्वान्तरूपसर्गभ्यां ऽय ईत्” ॥ उदाहरणेषु द्विर्गता आपोस्मिन्नित्यादि विग्रहः, अक्षपूरकूरित्यकारः समासान्तः । ‘समापचामेति’ । ईत्वे प्रतिषिद्धे अन्येषामपि दृश्यतइत्यकारस्य दीर्घः, अपर आह । समशब्दस्यात्र प्रयोगः, समा आपोऽस्मिन्निति समापइति । ‘अप्शब्दं प्रतीत्यादि’ । इह यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति तेषामुपसर्गत्वम्, अप्शब्दश्च न क्रियावचन-स्तस्मादस्य प्रादेरन्यत्रोपसर्गत्वं तदुपलक्षणार्थमुपसर्गग्रहणं विज्ञायते ॥

“ऊदनोदंशे” ॥ ‘अवयवार्थमिति’ । यत्र समासावयवानां रूपाणि प्रदर्श्यन्ते पदकारैः सो ऽवयवः ॥

“अषष्ठीतृतीयास्यस्यान्यस्य दुगाशीराशास्यास्थितोत्सुकोतिकार-करागच्छेषु” ॥ उदाहरणेषु विशेषणसमासः । ‘गहादिष्वन्यशब्दो द्रष्टव्य इति’ । तेषामवृत्ततत्वात् । ‘दुगागमो ऽविशेषणेत्यादि’ । कृप्रत्यये परतोऽविशेषणं सामान्येन दुक्कतंव्यः कौदृशे छे सकारके कारकशब्दसहिते कारकशब्दे चेत्यर्थः । कारकच्छयोरिति पाठे पूर्वनिपातलक्षणस्यानित्यत्वात्तस्य परनिपातः, अन्येष्वशीरादिषु सप्तसु षष्ठीतृतीययोर्नष्टस्तेष्वेव प्रतिषेधइत्यर्थः । कथमेतत्तलभ्यतइत्याह । ‘अस्य चेति’ । अषष्ठीतृतीयास्यस्येत्येव सिद्धे द्विर्नेत्र उपादानं प्रतिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं, व्याख्यानप्रकारश्चायं, शक्यं हि वक्तुं द्विर्नेत्र उपादानं दाढ्यार्थमिति ।

“कोः कसत्पुरुषेऽचि” ॥ उदाहरणेषु कुगतिप्रदायइति समासः ॥ ‘कूपइति’ । एतदेव तत्पुरुषग्रहणं ज्ञापकम् अस्मिन्नकरणे ऽप्रतिपदोक्तोपि समासो दृश्यतइति, तेन ज्योतिर्जनयइति सभावो बहुव्रीहावपि भवति । ‘त्रावुपसंख्यानमिति’ । कत्र्यादिभ्यइति ध्वनान्तिस्त्वम् ॥

“का पथ्यस्योः” ॥ अनीषदर्थ आरम्भः । कुत्सितः बन्धः कापथः । पूर्ववत्समासान्तः । ‘काचइति’ । अचशब्देन तत्पुरुषः अक्षिण्शब्देन बहुव्रीहिर्वा, बहुव्रीहौ सकृद्यत्थोरिति वच् ॥

“ईषदर्थे” ॥ ‘कामधुरमिति’ । कुनतीति समासः, कुः पापार्थे
इत्येतत् प्रायिकम् ‘काष्मिति’ । ननु चात्र कोः कस्यैव ईषीति
कदाचः प्राप्नोति अस्य स्वनजादिरवकाशः, तत्राह । ‘अन्नादावपीति’ ॥

“विभाषा पुरुषे” ॥ ‘अप्राप्तविभाषेयमिति’ । ईषदर्थे इत्यस्य निवृ-
त्तत्वात् । नन्वेवं सत्युभयत्र विभाषेयं युक्ता, ईषदर्थे प्राप्तत्वादप्यत्र चाप्रा-
प्तत्वादत आह । ‘ईषदर्थे त्विति’ । ईषदर्थे चेत्यस्यावकाशः कामधु-
रमिति, विभाषा पुरुष इत्यस्यावकाशः कुत्सितः पुरुषः कापुरुषः, ईषत्पुरुष
इत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

“कवश्चोष्णे” ॥ कृन्दस्यन्यत्रापि दृश्यते, न क्वादिभ्यो न हि ते
पृक्तन्तीति, क्वाशब्देऽपि दृश्यते केवलः, क्वातिर्यदि वोपनिष्ठेति ईषति-
र्यदित्यर्थः ॥

“पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्” ॥ निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानाम-
समासपदानामुणादयो बहुलमिति सिद्धिरुक्ता, अनेन तु समासपदानां
जीमूतवलाहकादीनां सिद्धिरुच्यते, प्रकारवचनोयमादिशब्द इति दर्श-
यति । ‘पृषोदरप्रकाराणीति’ । व्यवस्थार्थं त्वादिशब्दे यथोपदिष्टमि-
त्यनर्थकमिति भावः । प्रकारमाह । ‘येष्विति’ । ‘यथोपदिष्टमिति’ ।
वीप्सायामयमध्ययीभाव इत्याह । ‘यानियानीति’ । दिशिरुच्चारणक्रियः,
उच्चार्य हि वर्णानाह उपदिष्टा इमे वर्णा इति, कैः पुनरुपदिष्टानि,
शिष्टैः, शिष्टाः पुनरकामात्मानो यथार्थवेदिना यथाविहितभाषिणश्च
किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारगाः यानधिष्ठत्येदमुच्यते ॥

आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम् ।

अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षाच्च विशिष्यते ॥

अनीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यत्यार्थेण सत्तु वा ।

ये भावान्वचनं तेषां नानुमानेन काव्यते ॥

इति, यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु प्रमासं किमष्टाध्याया क्रियन्ते,
शिष्टपरिज्ञानार्थोष्टाध्यायी, कथमष्टाध्यायीमधीयानो ऽन्यं पश्यत्यनधी-
यानं, ये चानुविहितास्तान् प्रयुञ्जानं स पश्यति मूलमस्य देवामुक्तः
स्वाभावो वा यदसौ नाष्टाध्यायीमधीते अथ च यत्र तु विहिताः शब्दा-

स्तान्मयुक्ते नूनमन्यान्मयि अयं जानाति, सैवा विदुपरिज्ञानार्थोऽष्टा-
ध्यायी, जीवन्मस्य जलस्य मूते भाजतं जीमूतः यथा कुसूनो धान्यान्मं,
सं विसं, पिबितं मांसं, वृषी तृणमयसासनम् । 'एवमन्येपीत्यादि' । कथ-
ञ्चमहीशब्देनूपपदेन सुपि स्यः, सकारस्य तकारः, महीशब्दस्य द्वस्यः,
'इतिवितारमिति' । विशेषणसमासः । 'वाग्वादइति' । कर्मण्यण् ।
'बोद्धविति' । वयसि दन्तस्य दत्, उगित्वाप्सुम्, । 'धासु वेति' । उत्त्वष्यायं
विकल्पः, उत्त्वषते तु ष्टुत्वं नित्यमेव भवति, अत्रोत्तरपदशब्देन धाप्रत्ययो
ऽभिधीयते पठ्यते गम्यतेऽनेनार्थइति पदम्, उत्तरं च तत्पदं च उत्तर-
पदम् । 'बद्धेति' । न पदान्ताद्वोरनामिति ष्टुत्वप्रतिषेधः । 'नानाधि-
करणवाचिनइति' । अर्थगतं बहुत्वं शब्दे समारोप्य धास्विति बहुवचन-
निर्द्देशः, तेनाधिकरणविचाले चेति विहितस्य धाप्रत्ययस्येदं बह्वक्षम् ।
'बद्धेति, । आतोनुपसर्गं कः, स्त्रियां टाप्रत्ययः, लाक्षणिक्त्वादस्या-
बह्वक्षमिति चेत् इवमपि क्तिन्ने प्रसङ्गः । 'नाश्वतइति' । णश् अट-
र्त्तने श्यन्तः । 'दभ्यतइति' । दम्भु दम्भे । 'स्यो रोहावेति' । लोडु-
त्तमद्विवचने । 'वर्षायम इत्यादि' । कौ जीर्यतइति कुञ्जरइत्यत्र नका
रस्य वर्षस्यागमः । 'हिनस्तीति' । सिंहइत्याद्यान्तयोर्वर्षयोर्विपर्ययो
क्यात्यासः, बोद्धइत्यत्र षकारस्योकाररूपापत्तिः, वर्षाविकारः, षष्ठोदर
इत्यादौ तकारादेर्वर्षस्य विनाशः, यस्य धातोर्योर्थः प्रसिद्धः, तस्मा-
दर्थान्तरेण योगस्तदर्थोतिशयेन योग इत्येतत्पञ्चविधं निरुक्तं निर्वचन-
प्रकारः, शब्दानां तदन्तेन सूत्रेणोच्यतइति श्लोकार्थः ॥

“संख्याविधायपूर्वस्याद्ब्रह्मस्याहनन्यतरस्यां ङौ” ॥ 'दृष्टइति' ।
तद्वितार्थइति समासः, कालादृष्टं, तस्य द्विगोलुङ्गनपत्यइति लुक्, राकाङ्क-
मसिभ्यष्टच्, आद्भोद्भृतेभ्य इत्यद्भादेकः । 'दृष्टीति' । विभावा द्विगो-
रित्यल्लोपविकल्पः । 'कृद् इति' । आदिसमासः, केवं पूर्ववत् । 'सा-
याद्भृइति' । एकदेशिसमासः, तनु वायं पूर्वोपरादिसूत्रे न पठ्यते तत्कथमन्ये-
कदेशिसमासस्तत्राह । 'एकदेशिसमासइत्यादि' । कृद्भोद्भृ इतिभ्य इत्यत्र
तत्पदस्यैवाङ्गुलेः संख्याक्यादेः, अहःसर्वैकदेशसंज्ञातपुण्याच्च राजेइति

प्रक्रान्ताः संख्यादयः परामृश्यन्ते, यदि च पूर्वोदय इवैकदेशिना सम-
स्वेरेण सायंशब्दात्परस्याहो ह्रादेशः स्यात्, एतेभ्य इत्यनेन तस्यापरा-
मृष्टत्वात्, ततश्च तत्र पूर्वस्याह्मशब्दस्येह ग्रहणमनुपपन्नं स्यात्तस्मात्सा-
यंशब्दस्य समासस्तावदनुमीयते, तत्र सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते अन्य-
स्यापि भवतीति, एवं हि प्रयोजनान्तरमपि सिध्यति तद्वर्धयति । 'ते-
नेति' । स्यतेरन्तकर्मणः सायंशब्दो घञन्तो ऽहरवसानवचनः, । 'पूर्वाह्मर-
ति' । समासादि पूर्ववत्, अहोदन्तादिति ज्ञात्वम् ।

“द्वन्नेषे पूर्वस्य दीर्घाक्षः” ॥ रेफे अकार उच्चारणार्थः, यद्यप्यं
बहुीतत्पुरुषः स्यात् तदाक्षः पूर्वस्य नोपपद्यते, लोपस्याभावरूपत्वादद्यापि
बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते, एवमपि कर्त्तव्यमिति त्याग्यनीयरो
रेफस्य लोपे परतः पूर्वस्य दीर्घप्रसंगदति तत्पुरुषस्य दोषं वृत्त्या कष्टेका-
लवद्व्याधिकरणपदो बहुव्रीहिरित्याह । 'ठकाररेफयोर्लोपो यस्मिन्निति' ।
अत्र लिङ्गं भव्यगेयप्रवचनीयेति निर्द्वैशः । 'लीठमिति' । लिह आस्वादने,
निष्ठा, ठत्वधत्वष्टुत्वठलोपेषु रूपं, मिह सेचने, गुह संवरणे, मुह वैचित्ये ।
पूर्वग्रहणमनर्थकं तस्मिन्निति निर्द्विष्टे पूर्वस्येति सिद्धेरित्यत आह ।
'पूर्वग्रहणमित्यादि' । सति पूर्वग्रहणे यद्यपि ठलोपे वचनप्रामाण्यादनुत्त-
रपदेयि स्यात् रलोपे त्वनुत्तरपदे न स्यात्, नीरक्तमित्यादावुत्तरपदस्यापि
संभवात् । 'आवृठमिति' । वृहू हिंसायां यस्य विभाषेतीट् प्रतिषेधः,
क्वचिदावृठमिति पाठः, तदसत्, सेट्त्वादस्य धातोः वृठः स्थूलबलयो-
रिति हलोपो निपात्यते । 'आवृठमिति' । वृहू उद्यमने ॥

“सहिवहोरोदवर्णस्य” ॥ 'ऊठइति' । अत्रासत्यवर्णग्रहणे वहुत
इतिस्थिते न तावदोत्वं ठलोपनिमित्तत्वात्, अत्र पूर्वत्रासिद्धुमिति
ठत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं यत्रादित्वात्संप्रसारणं तस्मिन्कृते पूर्वस्यैवोक्ता-
रस्योत्वं प्राप्नोति, भाष्ये त्ववर्णग्रहणं प्रत्याख्यातम्, अन्तरङ्गाणि ठत्वा-
दीनि वर्णाश्रयत्वात् बहिरङ्गं संप्रसारणं प्रत्ययविशेषत्वात्तस्याप्यसिद्धु-
त्वात् पूर्वत्रासिद्धुमित्यस्यानुपस्थानं, यद्वा ठलोपस्योत्त्वदीर्घविधौ निमि-
तत्वेनाश्रयत्वादत्र विषये ठत्वादीनामसिद्धत्वं नास्ति, ततः शानेव संप्रसा-

दसमासेपीति खत्वम् । 'नीवृदिति' । नीवृदादौ कर्तरि क्तिप्, व्यधेर्बहिष्यादिसंप्रसारणं, 'अंतीषाहमिति' । पूर्वपदादितिबत्वम् । 'परीतदिति' । अनुदात्तेति लोपस्य कङिञ्फलनिमित्तकत्वात् कौ च तदभाङ्गमादीनामितीत्यनुनासिकलोपे तुक् ॥

“वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम्” ॥ ‘कोठरावणमिति’ । वनं पुरगेतिखत्वम् ॥

“वले” ॥ ‘वल्प्रत्ययो वृद्धतरिति’ । वल्प्रत्ययेन मत्प्रा साङ्ख्येयत्, तेन वल संवरणइत्यतः पचाद्वचि यत्प्रातिपदिकं तत्र दीर्घा न भवति । अथ इत्येव, भर्तृबलः ॥

“मतौ बहुचो ऽनजिरादीनाम्” ॥ ‘संज्ञायामिति मतोर्वत्वमिति’ । यदाप्युदाहृतेषु मादुबधायाइति खत्वं सिद्धं तथाचि संज्ञायामत्रापि परत्वाद्नेनेव खत्वं युक्तं, प्रत्युदाहरणे च व्रीहिमतीत्यत्रापि नानेन खत्वमित्येतदुपपन्नम्, अजिरादिष्वबहुचां पाठ उपसमस्तार्थः ॥

“इको वहेपीलोः” ॥ अपीवहादयः षष्ठीसमासाः, वहश्चब्दः पचाद्वजन्तः ॥

“उपसर्गस्य घञ्यनुष्ये बहुलम्” ॥ उपसर्गादुञो ऽविधानादुत्तरपदाधिकारे ऽप्यत्र तदन्तविधिर्विज्ञायतइत्याह । ‘घञन्तउत्तरपदइति’ । ‘वीमार्गइति’ । मृज्जेर्द्विः, कृत्रिमं, करणेन निर्द्वैतं, पुरुषव्यापाराभिनिर्वृत्तमित्यर्थः । निषीदत्यस्मिन्यापमिति निषादः, हलश्चेति घञ् ॥

“इकः काशे” ॥ ‘पचाद्वच्प्रत्ययान्तोऽयं काशश्चइति’ । न वजन्तः, तत्र पूर्वेष्वेव सिद्धं, यथा निगमे प्राकाशावध्ययं वहेपीलोः, इको वहेपीलोःइत्यत्र पूर्वपदमात्रस्येष्टते, इह तूपसर्गस्य, तेन द्विरिकइत्युक्तम् ॥

“दस्ति” ॥ ‘दाइत्येतस्येत्यादि’ । अत्र तकारादिचब्दः कर्मधारयः । ‘तस्मिन्यरतइति’ । यस्मिन्विधिस्तदादाविति वचनात्तदादावुत्तरपदे परतइत्यर्थः । दाइत्येतस्य संबन्धी यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे दीर्घ इत्येवार्था विवक्षितः । ‘नीत्तमिति’ । ननु चात्र तकार आदिर्न

भवति, यस्तावद्वच उपसर्गात् इति तकारः सो ऽलोन्यस्येत्यन्तस्य क्रियते, योपि दकारस्य खरि चेति तकारः सोऽप्यस्मिन्दीर्घं कर्त्तव्ये ऽसि-
द्भात आह । ‘अच उपसर्गात् इत्यादि’ । उच्यते चेदं तकारावाकुत्तर-
पदइति, यदि चत्वंमसिदुं स्याद्वीर्घविधिरनर्थकः स्यादत आश्रयात्सिदुं
चत्वं तेन तकार आदिरुत्तरपदस्य संभवतीत्यर्थः । यद्यपीत्यनेनैतद्वर्ण-
यति द्वितकारपक्षस्याश्रयणे न किञ्चिदुक्तव्यमिति । ‘सुदत्तमिति’ ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तं चेति चेभ्यते ॥

इत्यनयेष्वात्र ददादेशः ॥

“कृन्दसि च” ॥ ‘अष्टाकपालमिति’ । आत्महत इत्यत्रा-
ष्टनः कपाले हविषीति अष्टागवं शकटमिति च व्युत्पादितम्, इदं तु
व्युत्पत्तिविकल्पप्रदर्शनार्थमात्वं वा दीर्घा वेति ॥

“विश्वस्य वसुराटोः” ॥ ‘विश्वाराडिति’ । विश्वस्मिन्नाजत-
इति सत्सूद्विषेत्यादिना क्तिप् । ‘यत्रास्येतदिति’ । पदसंज्ञाविषयइत्यर्थः ॥

“अचि तुनुघमत्तुतङ्कुचोरुष्याणाम्” ॥ मन्त्रइति प्रकृते अम्-
हणं मन्त्रविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्, घइति स्वरूपग्रहणं न तरप्तमपोः, कृन्दसि
घशब्दस्यैव दीर्घदर्शनात् । ‘उत वाघास्यालादिति’ । भार्याया भ्राता स्याल-
स्ततः पञ्चमी । ‘तडिति थादेशस्य डित्त्वपक्षे ग्रहणमिति’ । लोख्म-
भ्रमपुरुषबहुवचनस्य यस्य लोटो लङ्घदित्यतिदेशेन यस्तादेशस्तस्य यदा
डित्वं तदा ग्रहणमित्यर्थः । ‘अज्ञोत यवाणइति’ । तप्तनपूनयनाश्चति
तथादेशः, अत्र पितृष्वान्हित्वं नास्ति, तडिति प्रत्याहारग्रहणमिति तु
वृत्तौ न क्वापि पाठो दृश्यते, यच्च तत्रोक्तं लोख्मभ्रमपुरुषबहुवचनादारभ्य
आ महिहो ङकारात्मत्याहार इति तदप्ययुक्तम्, असन्निविष्टेन प्रत्याहारा-
योगात् । ‘उरुष्याणइति’ । इष्यतिः कषट्वादियगन्तो रचति कर्मा लोट,
सेहिः, अतो हेरिति लुक्, न इत्यस्य नश्च धातुस्योङ्बुभ्य इति खत्वम् ॥

“इकः सुजि” ॥ सुजिति निवातस्य ऋद्धवं तस्य च अकारोच्चेव
विशेषवार्थः, । ‘ऊषुणइति’ । उकारस्य दीर्घः ॥

“द्व्यचोतस्तिष्ठः” ॥ ‘भवतेति’ । लोभमध्यमपुरुषबहुवचनम् ।
 ‘वच्चि यतीति’ । बह्व्यञ्जेश्च लेङ्, सिप्, सिञ्चहुलं लेटीत्ययं तु विधिर्न भवति,
 बहुलवचनात्, बहुलं छन्दसीति शपो लुक्, वहेर्ठत्वं, यजेः षत्वं, षठोः
 कः सि, द्वयोरपि देवानावह यज चेत्यग्निं प्रति भरद्वाजस्य वचनम् ॥

“निपातस्य च” ॥ एवमशब्दश्चादिषु पाठादिपातः, अच्ङगत्य-
 र्थवहेष्मिन्त्यच्ङगशब्दः ॥

“अन्येषामपि दृश्यते” ॥ मन्त्रइति निघृतम्, । ‘केशाकेशीति’ ।
 तत्र तेनेदमित्यादिना बहुव्रीहिः, इच् कर्मव्यतिहारे । ‘अलाषाडिति’ ।
 छन्दसि सह इति णिवः, सहेस्साडः स इति षत्वम् । ‘पुरुषइति’ । पुरुषश-
 ब्दस्याद्यचो दीर्घः । ‘शुनोदन्तेत्यादि’ । तत्र स्वादंप्रइति बहुव्रीहिरन्यत्र
 तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा । दंप्रति ह्रस्वान्तस्य ग्रहणाद्वीर्घान्ते नायं दीर्घा
 भवतीत्याहुः । अन्ये तु दीर्घान्तमेव पठन्तो ऽविशेषेणेच्छन्ति ॥

“चौ” ॥ ‘अञ्चतिर्ह्यतइति’ । चवर्गस्य तु ग्रहणं न भवति
 व्याख्यानात् । ‘दधीचइति’ । ननु चान्तरङ्गत्वाद्यणादेशेनैव प्रागभवि-
 तव्यम्, अकारलोपो भस्य विधीयते, भसंज्ञा च यकारादावजादौ च संभव-
 तीति बहिरङ्गः, दीर्घत्वं तु लोपमपेक्षतइति बहिरङ्गमत आह । ‘अन्त-
 रङ्गोपीति । एवं मन्यते, इह दीर्घश्रुत्या अचश्चेत्युपतिष्ठते, तत्राचा पूर्व-
 पदं विशेष्यते, अजन्तस्य पूर्वपदस्येति, यदि च यणादेशः स्याव क्वाप्-
 जन्तपूर्वपदं स्यात्, प्राच इत्यादावपि पूर्वमेव सवर्णदीर्घत्वप्रसङ्गस्तस्माद-
 न्तरङ्गापि विधिर्बाध्यतइति, अत्र च लिङ्गं प्रतीच इति निर्द्वैशः ॥

“संप्रसारणस्य” ॥ ‘अकृत श्वेत्यादि’ । कारीषगन्धिपुत्र इति
 स्थिते ह्रस्वत्वं च प्राप्नोति अनेन दीर्घत्वं च, तस्यावकाशः, ग्रामणि कुलं,
 ह्रस्वाभावपक्षे दीर्घस्यावकाशः, पक्षान्तरउभयप्रसङ्गः, यद्यपि ह्रस्वाभावपक्षे
 सावकाशं दीर्घत्वं तथापि तेन परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते, अथेदानीं दीर्घे कृते
 पुनः प्रसङ्गः^१ कस्माच्च भवति तत्राह । ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानं चेति’ ।

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां

षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

“अङ्गस्य” ॥ ‘अधिकारोयमिति’ । स्वरितत्वात् । इह केचि-
नमन्यन्ते प्रागभ्यासविकारेभ्योयमङ्गाधिकारः, एवं हि ‘गुणो यङ्लुक्’-
रित्यत्र लुग्यहणं न कर्त्तव्यं भवति, कथं, प्रत्ययलक्षणैव सिद्धं,^१ यदि
त्वभ्यासविकारोऽयमधिकारः स्यात्ततोऽङ्गाधिकारविहितमिति नलुमता-
ङ्गस्येति प्रतिषेधः स्यादिति । वृत्तिकारस्तु मन्यते यदि प्रागभ्यास-
विकारेभ्योङ्गाधिकारः, ववश्चेति वृश्चेतिर्लिटि लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति
रेफस्य सम्प्रसारणे उरदत्वे हलादि^३शेषे च कृते वकारस्यापि सम्प्रसारणं
प्राप्नोति, तस्य न सम्प्रसारणे सन्प्रसारणमिति प्रतिषेध इष्यते, स न
प्राप्नोति, उरदत्वस्यासम्प्रसारणत्वात्, न च तस्य स्थानिवत्त्वम्, अपर-
निमित्तत्वात् । आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः पुनरङ्गाधिकारे सत्पुनरदत्वं
परनिमित्तकं भवति, अङ्गेन स्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्यात्तेपात् । यदप्यक्तं
लुग्यहणं न कर्त्तव्यं भवतीति, तदपि न, नहि तत्राङ्गाधिकारविहितस्यैव
प्रतिषेधः, कस्य तर्हि, लुमता लुप्ते प्रत्यये वस्तुतो यदङ्गं तस्य प्राप्तं यत्का-
र्यमाङ्गमनाङ्गं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधः । तस्मादासप्तमाध्यायपरिस-
माप्तेरयमङ्गाधिकारो युक्त इति, हूत इत्यादौ यजादित्वात्सम्प्रसारणम् ।
‘जीनइति’ । यहिज्येति सूत्रेण सम्प्रसारणं, त्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् ।
‘निरुतं दुरुतमिति’ । वेत् तन्नुसन्ताने, यजादिः, अत्राङ्गेनन्तर्भूत-
योर्निर्दुरोरखयौ यौ हलौ तदाश्रयं दीर्घत्वं न भवति । ‘क्रिमिणा-
मिति’ । क्रिमिपामन्शब्दाभ्यां मत्वर्थे पामादिभ्यो नः, पामनो
नलोपः, स्त्रियां टाप्, द्वितीयैकवचनम्, अत्र नामिति समुदायस्याप्रत्य-
यत्वाच्च तदपेक्षं पूर्वस्याङ्गत्वमिति नप्रत्ययापेक्षयाङ्गत्वेपि दीर्घत्वं न
भवति, पामनामित्यत्र नलोपे कृते ऽजन्तत्वाद् दीर्घप्रसङ्गः । न च नलोप-
स्यासिद्धत्वम्, अमुञ्चिधित्वात्, नह्यस्यां दशायां दीर्घत्वं सुब्विधिर्भवति ।
अस्तु वा ऽसिद्धत्वं, नोपधाया इति दीर्घत्वप्रसङ्गः, भिस्सा ओदनः, भिस्सदा

१ सिद्धत्वादिति पा. इ. पु. ।

२ इतीति नास्ति. इ. पु. ।

३ हलादिशेषे इति नास्ति. इ. पु.

दधि । ननु क्रिमिणामित्यत्र प्रत्ययस्यार्थवत्त्वेऽपि समुदायोऽनर्थकः, परस्परसम्बन्धात्, एवं भिस्साभिस्सदयोर्भिस्शब्दः, ततस्त्वार्यवद्गुणे नानर्थक्येऽप्येव न भविष्यति तत्राह । ‘अङ्गाधिकारइत्यादि’ । सन्सम्पसारणदीर्घत्वेत्यतातडिण्डुवङ्नुट्स्वत्वन्तत्वे चाङ्गस्येत्यधिकारे प्रयोजनं, सनि दीर्घः प्रयोजनं, दधि सनोतीति दधिसेत्यत्र माभूत्, सम्पसारणदीर्घत्वं निरुक्तं दुरुक्तमित्यत्र माभूत्, इत्यर्मेर्लिङि वान्यस्य संयोगादेः, निर्घोयात् निर्वायादित्यत्र माभूत्, तातड् निपातस्य तोर्माभूत् जीव तु त्वम्, इयङ्-वङ्, श्यर्थं वर्धम् इत्यत्र माभूत्, नुट्, ह्रस्वनश्चापो नुट्, कुमारी आमित्याहेत्यत्र माभूत्, ह्रस्वत्वं केणः, कुमारी कस्मै स्पृहयति, कुमारीः कं सुखं कुमारीकमित्यत्र मा भूत्, तत्त्वम्, अयो भि अश्वभार इत्यत्र माभूदित्येवमर्थं कर्तव्योङ्गाधिकारस्योन्यार्थः कृतो नामीत्यत्रापि दीर्घत्वं व्यवस्थापयति अभिमतं विषये नियमयति । ‘अर्थवद्वहणपरिभाषयेति’ । उपलक्षणमेतत् । आनेमुक्, प्राण इत्यत्र माभूत् । अङ्गत्सर्वधातुक्रयेऽर्घो दधि यातमित्यत्र माभूत् । इत्येवमर्थं लक्षणप्रतिपदेः क्तपरिभाषा नञिवयुक्तन्यायश्च नाश्रयितव्यो भवति । वृष्टी स्थानेयोगेति वचनादङ्गस्येति स्थानवृष्टीयं, ततश्चातो भिस् ऐसित्यत्रात इति पञ्चम्यन्तमङ्गस्येत्यस्य वृष्ट्यन्तस्य सामानाधिकरण्येन विशेषणं नोपपद्यतइत्यकारमात्रस्य रहणात् ब्राह्मणभिस्सेयादावपि प्रसङ्गः । अथयववृष्ट्यादीनां चाप्रसिद्धिः, ततश्च ऊदुपधाया गोहो ऽङ्गस्येति स्थानवृष्ट्या अन्त्येत्युपसंहाराद्गोहृत्वाऽन्त्यस्य स्यादुपधायात्वेति वचनादुपधामात्रस्य च, एवं शास इदङ् हलोरित्यादावपीत्याशङ्कायामाह । ‘अङ्गस्येति’ । ‘सम्बन्धसामान्यं वृष्टीति’ । अयमभिप्रायः । अधिकारोऽयं स च परार्थः, वृष्टीस्थाने योगेत्यपि परिभाषा परार्थो, न च परार्थयोः वदस्वरं सम्बन्धोस्ति, यथोक्तं गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति, ततश्चाङ्गस्येति वृष्टी स्वभावप्रयुक्तं सम्बन्धसामान्यमेवार्थमभिधत्तइति । ‘यथायोगमिति’ । यस्मिन्योगे यस्य सम्बन्धविशेष-व्याभिप्रायः क्रमस्ति तस्मिन्योगे तत्रैव विशेषे पर्यवस्यतीत्यर्थः ।

तद्वया । 'हन्तेर्ज' इत्यादौ स्यान्बष्ठी, 'ऊदुपधाया मोह' इत्यवयवबष्ठी, 'युधोरनाका' वित्यादौ निमित्तनिमित्तिसम्बन्धे बष्ठी, लोकवत्तद्वया लोके देवदत्तस्येत्यभेदेन प्रवृत्ता बष्ठी पुनः पाणिः कम्बल इति प्रतिसम्बन्ध-
वशात्तत्रतत्र विशेषे पर्यवस्यति । 'अथ वेत्यादि' । पूर्वं विवक्षितोपि
बष्ठीर्थः सामान्यरूप इत्युक्तमिदानीं तु प्रयोगसाधुत्वायैव बष्ठीच्चार्यते
न स्वर्थविवक्षयेत्युच्यते, अवश्यं च यथा कया चन विभक्त्या निर्द्वैष्टव्यं,
बष्ठीनुरोधस्तु बाहुल्येन तदर्थस्योपयोक्त्यमाणात्वात् । 'यथायोगं विभक्तिषु
विपरिणाम्यत इति' । लोकवदेव । तद्वया उच्चाणि देवदत्तस्य एहाणि,
आद्यो वैधवेयो देवदत्तः, आमन्त्रयस्वैनं देवदत्तं, किमनेन कृत्यं देव-
दत्तेनेति, तेना 'तो भिस ऐंस' त्यत्र पञ्चम्या विपरिणामे सति अका-
रान्तादङ्गादित्ययमर्थो भवति, आदिशब्देन 'युष्मदस्मद्गां हसोऽशित्ये-
षमादिर्येक्षते । अपिशब्देनैतद्वर्णयति न केवलं बष्ठीर्थेव सप्त विशेषः
सिध्यति, अपि तु पञ्चम्यर्थेपीति, पूर्वत्र तु पठे 'अतो भिस ऐंस' ।
त्यत्र निमित्तनिमित्तिसम्बन्धे बष्ठी, अङ्गस्य निमित्तं यो भिस, कश्चा-
ङ्गस्य निमित्तं यस्मिन्नङ्गमित्येतद्ववति, कस्मिंश्चैतद्ववति, प्रत्यये ॥

"हलः" ॥ 'हल इति किमिति' । केनेदानीमुदाहरणेषु दीर्घ-
सिद्धिः, एवं मन्यते, यथा शेषइति लक्षणं चाधिकाश्च, तथाङ्गस्येत्ये-
तदपि, ततश्चाभिमतं विषये दीर्घा भविष्यतीति, अतिप्रसङ्ग इति सूत-
म् । 'विद्वो विचित इति' । अथ तादने, अथ व्याजीकरणे, यहिज्यादिना
संभारणम् । 'अण इत्येवेति' । 'कृत्रेपे पूर्वस्य दीर्घाण इत्यतः । न च
तस्यैकः काशेदतीम्यहणेन विच्छेदः । तत्र हि विरोधाभावादित्यहणेता-
द्वेव विशेष्यते इकोऽथ इति, अथेदानीं चावित्यारम्भात् इत्येवानुवर्ति-
ष्यते नेक इति । 'सृतीयेति वा निपातनादिति' । मा नामाण इत्येत-
दनुवृत्तत्, द्वितीयतृतीयचतुर्थेति योयं निर्द्वैष्टस्तस्मादेव निपातनादनुवो-
दीर्घत्वं न भविष्यतीत्यर्थः ।

नन्वेकमङ्गबहणं प्रकृतं तदुलो यदि ।

विशेषणं स्यात्कार्यित्वमङ्गस्येव न लभ्यते ॥

ततश्च विदुमित्यादावपि दीर्घः प्रसज्यते ।

अथ निर्दिश्यते कार्यो नाहलः स्याद्विशेषणम् ॥

ततो निरुतमित्यादावपि दीर्घत्वमापतेत् ।

सङ्कटुतस्य चैकस्य युज्यते नोभयार्थता ॥

अत आह । 'अङ्गग्रहणमित्यादि' ।

आवर्तमानं वस्तुचक्रमप्यनेकस्य शेषताम् ।

भजते भाजनं यद्वृत्तानामसहभोजने ॥

“नामि” ॥ नामित्येतस्य शास्त्रे क्वचिदप्यविहितत्वात्तत्परिज्ञा-
नार्थमाह । 'नामिति षष्ठीबहुवचनमित्यादि' । नामीति दीर्घ-
पाठस्तु न समीचीनः, । 'आगतनुटकमिति' । गत्यर्थत्वाद्गमेः कर्मणि
कर्तरि वा क्तः । आगतो नुट्येन आगतो वा नुट्यं तदागतनुटकम् ।
'अनीनामित्यादि' । अकारान्तस्य तु 'सुपि चे'ति दीर्घः सिद्धः ।
'कर्तृणामिति' । नन्वण इति वर्तते, तत्राह । 'अण इत्येतदिति' । 'न
तिसृचतस्रि'तिप्रतिषेधादिति भावः । 'उत्तरार्थमिति' । 'नोपधाया' इति
दीर्घत्वं सनुट्के आमि यथा स्यात् पञ्चानां सप्तानां, 'षट्चतुर्भ्यश्चे'ति
नुट्, चर्मणामित्यादावनुट्के मा भूत् । 'कृते च नुटि दीर्घत्वप्रतिपत्त्यर्थ-
मिति' । आगतनुट्कस्य ग्रहणमित्यनुषङ्गः । 'अन्यथा हीत्यादि' । यद्वा-
गतनुट्कस्य ग्रहणं न क्रियेत ततो ऽग्निआम् इति स्थिते दीर्घत्वं च
प्राप्नोति नुट् च, षट् नुट्, नित्यं दीर्घत्वं, कृतेपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेपि,
ततो दीर्घः कृते ऽह्रस्वत्वाच्च ह्रस्व न स्यात्, योयं सिद्धान्ते निमित्तत्वेनोपा-
दानादयमेव सिद्धेः नुट् स एव न स्यादित्येवमशब्दस्यार्थः । ननु चाह
त्रायं ह्रस्वान्ताच्चुडिति, न च नित्यत्वाद्दीर्घः कृते क्वचिदपि ह्रस्वान्त-
मस्ति, तर्हि एवं विज्ञास्यामः भूतपूर्वं यद् ध्रस्वान्तमिति, ननु चेदं संप्रति
ह्रस्वान्तमस्ति, 'न तिसृचतस्र' तिसृणां, चतसृणां, नैतदस्ति, इह तावच्च-
तसृणामिति षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् सिद्धः, तिसृणामित्यत्रापि 'ह्रस्वनन्वापो
नुडित्यत्र त्रैस्त्रय इत्यतस्त्रैरित्यनुवृत्तेरेव नुट् सिद्धः, यदा तर्हि 'नृ चे'-
ति दीर्घत्वप्रतिषेधस्तदास्त्यवकाशः, न चैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोक्त-

यति, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यान्ननुदापो नुदित्येव ब्रूयात्, इत्थयहणात्
भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते, यद्येवमश्र्वां वधाम्, 'अस्थिदधिसक्यत्वा' मित्य-
नङि कृतेपि भूतपूर्वमेतद्धस्वान्तमिति नुट प्राप्नोति, ततश्च नोपधाया
इति दीर्घत्वे नलोपे च अस्थानामिति प्राप्नोति, यद्वा यदा नुद्विधौ भूत-
पूर्वगतिस्तदा नुगिनत्यो भवति, अनङ् त्वनित्य इति पूर्वं नुटि कृते
ऽस्थीनामिति प्राप्नोति, द्विपदामित्यादौ पादस्य लोपे कृते नुट प्रसंगः,
एवं पटुचोमासित्यत्र ये ह्रस्वान्तस्यादेशास्तेष्वपि प्रसङ्गे योज्यः, तस्मात्
शक्यं भूतपूर्वगतिर्विज्ञानं, यच्चेत्तं त्रैरित्यनुवृत्तेरेव तिसृणामित्यत्र नुट
सिद्ध इति, तदप्यप्रमाणं, नहि द्वयोरन्यतरस्य वा ऽपेक्षायामसत्यां चकारे
चासत्यनुवृत्तिः स्वध्यवसाना, तस्मादन्यथा हि नुडेव न स्यादिति
स्थितमेतत् । उक्तएवार्थे संहस्रश्लोकं पठिति । 'नामिदीर्घ इति' । यदि
नुटमकृत्वा आमीत्येव सूत्रं क्रियेतेत्यर्थः । 'वचनादिति' । वचनसाम-
र्थ्याद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञायतइति भावः । 'यत्र तवास्तीति' । तिसृणामि-
त्यत्र यत्र दीर्घत्वं नास्ति स वचनस्यावकाश इत्यर्थः । 'नोपधाया-
श्चेति' । चशब्दः समुच्चये ॥

“न तिसृचतसृ” ॥ सूत्रे षष्ठीद्विवचनस्य लुका विद्वंशः ।
‘तिसृणां चतसृणामिति’ । कथंपुनरत्र दीर्घप्रसङ्गः, यावताजन्तस्य दीर्घो
नामीति, न चात्राजन्तता सम्भवति, कथं, तिसृकाम् इति स्थिते नुट
प्राप्नोति ‘अचि र ऋत’ इति रादेशश्च, परत्वाद्वादेशस्तत्राह । ‘इद-
मेवेति’ ॥

“कृन्दस्यभयथा” ॥ ‘तिसृ चतसृ इत्येतयोरिति’ । अविशेषेण
तु विकल्पो दृश्यते, अयं पितृणामग्निः, धाता धातृणामिति तैत्तिरीयके
ह्रस्वः, बहूचे दीर्घः ॥

“नृ च” ॥ ‘केचिदनेति’ । कृन्दस्यभयथेत्यतः । ये त्वनृव-
र्त्तयन्ति ते पूर्वसूत्रे तिसृचतसृग्रहणमनुवर्त्तयन्ति ॥

“नोपधायाः” ॥ अनजन्तार्थ आरम्भः, न इति षष्ठ्येकवचनान्तं,
सौचत्वाच्चिद्वंशस्य यकारलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्याद्गुणः । अपर आह,

नेत्वविभक्तिको निर्द्वैजः, अकारश्चोच्चारणार्थ इति, पञ्चानामित्यादौ सुबिधौ नलोपस्यासिद्धत्वाच्चान्तत्वम्, उपधाबहुवचनमात्राचो माभूत् । नैतदस्ति प्रयोजनं, दीर्घश्रुत्योपस्थापितमहं नाम्यरतया विशेषयिष्यामः, उत्तरत्र च सर्वनामस्थानपरतया, तत्र येन नाश्रयवधानमित्येकेन वर्णेन व्यवधाने भविष्यति, उत्तरार्थन्तु, इन्द्रन्यूवार्यम्णां शावित्यत्र दीर्घविधे-
रुपधानियमादिति वक्ष्यति तदर्थमुपधाबहुवचनम् ॥

“सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” ॥ ‘राजनीति’ । विभावा द्विश्वेरि-
त्यस्लोपाभावपक्षे दीर्घत्वप्रसङ्गः, एवं चर्मणामित्यादावपि प्रसङ्गः ॥

“वा अपूर्वस्य निगमे” ॥ अत्र दीर्घश्रुत्योपस्थापितस्याचो विशेष-
कमुपधाबहुवचनं, अपूर्वस्येत्येतदपि तस्यैव विशेषणं, तेन पुल्लिङ्गस्याविरोध
इति मन्यमान आह । ‘अपूर्वस्याच इति’ । ‘अभुत्तणमिति’ । अभु-
त्तिशब्द उणादिषु निपातितः, ‘इतोत्सर्वनामस्थान’ इत्यकारः ॥

“सान्तमहतस्संयोगस्य” ॥ सकारे ऽकार उच्चारणार्थः, सान्तो
यस्य स सान्तः, सान्तेति एयक्पदं लुप्तषष्ठीकं संयोगस्य विशेषणं,
तद्विशिष्टसंयोगो नकारस्य विशेषणं, महच्छब्दोपि तस्यैव विशेषणं,
सर्वनामस्थानइत्यनेनानुवृत्तेन सान्तः संयोगो महच्छब्दश्च विशेष्यते,
तेन हंसः हंसावित्यत्र दीर्घाभावः । ‘महतश्चेति’ । यो नकार
इत्यपेत्यते । ‘तस्येति’ । नकारस्य, कः पुनर्नकारस्योपधायाश्च संबन्धः,
यावता यस्मिन्समुदाये योन्त्यावलः पूर्वः स तं प्रत्युपधा, सत्यम्, इह तु
गत्यभावात्सामीप्यलक्षणः संबन्धः, नकारसमीपवर्तिन्यास्तमेव नकारान्तं
समुदायं प्रत्युपधाया इत्यर्थः । कल्पसूत्रेषु च प्रौढोय व्यवहारः ।
तद्वया विसर्जनीयोऽनत्यत्तरोपधो तिष्ठति इति । ‘श्रेयानिति’ । ‘प्रशस्यस्व
अः’ । उगिदचामिति नुम् । ‘श्रेयांसीति’ । ‘जशसोः शिः, ‘नपुंसकस्य
कलच’ इति नुम् । ‘महानिति’ । बृहन्महच्छतुर्वच्येति वचनादुगिदचा-
मिति नुम् ॥

“अप्रमृत्स्वसुनपृनेष्ट्वष्टसृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम्” ॥ ‘आप
इति’ । अप्रशब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वाद् द्विवचनैकवचनयोरसंभवः ।

‘बहुमीति’ । बहुव्रीहिः । अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य
चेति तदन्तविधिर्भ्युपगतः, किं पुनरन्तेष्टव्यं, न तावदृक्पूरश्चरिति
प्राप्तस्य समासान्तस्याभाव इत्याह । ‘तन्नेति’ । यत्पुनरन्तेष्टव्यं तद्व-
र्जयति । ‘नित्यमपीति’ । कृताकृतप्रसङ्गित्वाच्चित्यो नुम् । ‘जनाप-
वादानिति’ । न लोकाव्ययेत्यादिना तृन्योगे षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि
द्वितीयैव भवति, एतच्च त्वन्तत्वाभिव्यक्तये प्रयुक्तम्, एतेन कटस्येति
व्याख्यातं, ‘तुरिष्ठेमेयसु’ ‘तुश्चन्दसीतिवत् सामान्यनिर्देशे कर्तव्ये
सृन्तृचोर्भेदेनोपादाने प्रयोजनं चिन्त्यम् । ‘अश्रुत्यत्तिपत्तदिति’ ।
नाशयं व्युत्पत्तिकार्यं भवत्येतदतः कृमिकंसेत्यत्र कंसग्रहणाल्लभ्यते,
ज्ञापकादिति भावः । ‘व्युत्पत्तिपत्तदिति’ । नमेस्तृचि मकारस्य पकारः,
नप्ता, नयतेस्तृनि एक गुणश्च नेष्टा, त्विषरेच्चापधायाः, त्वष्टा, तदेस्तृ-
न्यनिट्त्वं, तप्ता, होता पोता, तृनेष, प्रपूर्वाच्चासेस्तृच्, अनिट्त्वं च,
प्रशास्ता । ‘एवं भूतानामिति’ । अस्यैव विवरणं संज्ञाशब्दानामिति ॥

“इन्हन्पूर्वार्थमणां शौ” ॥ ‘अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थ-
केन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति’ इन्हन्ग्रहेण तदन्तं ग्रह्यते, इतरे-
भ्यापि केवलेभ्यः शिर्न संभवति, कथं, हविति हन्तेः क्विबन्तस्य ग्रहणं,
ब्रह्माद्युपपदाच्च हन्तेः क्विब्विहितः, इतरौ च पुल्लिङ्गौ, तस्मात्सर्वैरेव
तदन्तविधिर्विज्ञायत इत्याह । ‘इन्हन्पूर्ववर्त्यमचित्येवमन्तानामिति’ ।
‘बहुदण्डीनीति’ ।

वैषम्यपरिहारार्थमाद्ययोर्बहुपूर्वयोः ।

उपन्यासो बहुत्वं च पूर्वादौ कालभेदतः ॥

इति, इह दण्डीनि ब्राह्मणकुलानि ब्रह्महाणि ब्राह्मणकु-
लानि, इत्यन्तरेणापि बहुशब्दमाद्ययोरिन्हवित्येतयोस्त्वादहरणत्वेना-
पन्यासः संभवतीति चोक्तं, वैषम्यपरिहारार्थं तु बहुपूर्वयोरुपन्यास
इत्युत्तरं, वृत्रहा इन्द्रः, स एकः, एवं पूर्वार्यमणौ, तेषां कथं बहुत्वं
विशेषणमिति चोक्तं, मन्वन्तरादिकालभेदेनेन्द्रादयोभिन्नान्त इत्युत्तरम् ।
यद्वा बहुषु यज्ञेष्वहूता इन्द्रादयो यैर्ब्राह्मणकुलेस्तानि तथोच्यन्ते ।

ननु च 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा' इति दीर्घत्वं सिद्धं तत्किमर्थं ऽयमा-
 रम्भ इत्याह । 'सिद्धे सत्यारम्भ इति' । 'इचादीनामुपधायाः शावेवेति' ।
 विपरीतस्तु नियमो न भवति इचादीनामेव शाविति, सर्वनामानि, तान्ये-
 कवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश इति निर्द्वैशात् । 'वृत्रहणाविति' । नन्व-
 चास्तु 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा' इति प्राप्तस्य दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिः,
 'अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः किङ्कती' इति प्राप्तो दीर्घः कस्माच्च भवति, न ह्यसौ
 तस्य नियमः, अप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च, सत्यं, नियमविधानसामर्थ्यात्
 तस्याप्यनेन निवृत्तिः, अस्त्येवं सर्वनामस्थाने, विभक्त्यन्तरे तु सर्वना-
 नुनासिकलक्षणो दीर्घः प्राप्नोत्यत आह । 'दीर्घविधिरिति' । य इह
 शास्त्रे इचादीनां दीर्घविधिस्तं विनियम्य तस्य नियमं कृत्वा, क, सुठि
 सर्वनामस्थाने, उपलक्षणमेतत्, तेन शसादेशोऽपि शिर्ष्यते, इति शब्दो
 हेतौ, स च भिन्नक्रमः श्लोकान्ते द्रष्टव्यः, ततः किं कुर्यात्, शौ नियमं
 पुनर्विदध्यात् । एवकारो भिन्नक्रमो नेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, एकस्मिन्योगे
 नियमद्वयस्य कर्तुमशक्यत्वाद्योगविभागः कर्तव्य इत्यथोदुक्तं भवति,
 इन्हन्पूर्वार्थम्यामित्येको योगः, सर्वनामस्थान इति च वर्तते, इचा-
 दीनां च सर्वनामस्थान एव दीर्घा भवतीत्यर्थः, अत्र हन्व्यतिरिक्तानां
 ग्रहणमुत्तरार्थं, ततः शाविति द्वितीयो योगः, सर्वनामस्थानेऽपि शावेव
 न सर्वत्र, ततः सौ चेति सूत्रं विध्यर्थम्, । एवं च योगद्वये क्रियमाणे च
 सति यदिष्टं संपद्यते तद्वर्णयति । 'भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येदिति' ।
 तथेति योगद्वये सतीत्यर्थः । अस्येति, आचार्यस्य । भ्रूणहनीति स-
 प्तम्येकवचने 'विभाषा दिश्यो' इत्यल्लोपाभावपक्षे ऽनुनासिकलक्षणो
 दीर्घो न भवतीत्यर्थः । सप्तम्येकवचनमुपलक्षणं सर्वत्र दीर्घप्रसंगस्योक्त-
 त्वात्, एवं योगविभागेन चोक्तं परिहृत्यैकस्मिन्योगे परिहर्तुमाह । 'शा-
 स्मीति' । शास्मि उपदिशामि तं प्रकारं येनैकयोगेऽपि दोषाभावः । अत्रामि
 सुडिति सर्वनामस्थानं लक्ष्यते सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्त्य अनाश्रितसर्व-
 नामस्थानत्वविशेषे प्रत्ययत्वमात्राश्रयेण, शौ नियमं कुरु वा, एवं वा कुरु
 पूर्वाक्तं वा प्रकारमित्यर्थः, असत्यपि शास्त्रीयेधिकारं लौकिकापेक्षालक्षणः

स्यात् संबन्ध इति तद्विवृत्यर्थमाह । 'अप्यसमीक्ष्येति' । अपेक्षालक्षणमपि संबन्धमनाश्रित्येत्यर्थः । एवं च विशेषमनपेक्ष्य शौ नियमः क्रियमाणः प्रत्ययत्वेन तुल्यजातीये सर्वत्र प्रत्ययान्तरे निवृत्तिं करोति, यद्येष वृत्रहेवाचरति वृत्रहायतइति क्यङि 'अकृत्सार्वधातुकयो' रित्यपि दीर्घा न स्यादत आह । 'दीर्घविधेरिति' । निर्द्वारणएषा षष्ठी, ज्ञातावेकवचनम्, उपधाशब्देन उपधालक्षणं दीर्घत्वमुच्यते, दीर्घविधानमध्ये उपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमादित्यर्थः । एतच्चापधायहणानुवृत्तेर्लक्ष्यते । हन्तेर्यौ हन्तिन्यः, तस्मिन्यो दीर्घविधिसूत्रं न दोष इत्यर्थः । क्वचित्तु हन्तेति निपातोभिमुखीकरणार्थः पठ्यते, अत्रापि यियहणमुपलक्षणं, दण्डीभूतइत्यत्र 'चौ चे'त्यपि दीर्घा भवत्येव । इदानीमसत्यपि योगविभागे सर्वनामस्थानापेक्षायां सत्यामपि न दोष इत्याह । 'सुट्यपीति' । अपिशब्दो प्रकृतप्रतिषेध इत्यनेन संबन्धनीयः । वाशब्दः पक्षान्तरं द्योतयति । अत्रापि सुडिति सर्वनामस्थानोपलक्षणं, तदयमर्थः । अथ वा सुटि सर्वनामस्थाने प्रकृते प्रकरणादपेक्षमाणे, एतेन लौकिकमधिकारमभ्युपगच्छति, शास्त्रीयस्तु नैवाभ्युपगम्यते । 'अनवकाशइति' । हेतुगर्भमिदं विशेषणं, यतोऽनवकाशः शौ नियमोऽतोऽप्रकृतस्याप्यनुनासिकदीर्घस्य प्रतिषेधे व्यावृत्तौ कर्तव्याप्यमपि प्रवर्त्तते । कथमनवकाशत्वमत आह । 'यस्य हीति' । द्विविधं सर्वनामस्थानं शिः सुट् च, तत्र शिर्नपुंसकस्य संबन्धी, तत एतस्य विधानात्, सट् तु स्त्रीपुंसयोः, 'सुडनपुंसकस्ये'ति वचनात्, ततश्च यस्य नपुंसकस्य संबन्धिनि शौ नियमः क्रियते सुटि सर्वनामस्थानसंज्ञकै नैतन्नपुंसकैः संभवति, अनपुंसकस्येति वचनात्, हिशब्दो हेतौ, यस्मादेवं तेन कारणेन तत्र सर्वनामस्थाने सुटि नियन्तव्यं व्यावर्त्त्यं दीर्घत्वं न संभतीति सामर्थ्यादविशेषणं नियम आश्रीयते, एतदुक्तं भवति, यद्विप्रकरणाप्राप्तं सर्वनामस्थानत्वं शेषाश्रीयते तदा नपुंसकसंबन्धित्वमप्याश्रयणीयमभ्याश्रयणे वायमर्थो भवति, इत्थादीनां नपुंसकानां शेषे

सर्वनामस्थाने दीर्घत्वमिति, एवंविधस्य नियमस्य किं तुल्यत्रातीयं व्यावर्त्तनीयं नपुंसकानामेवैषां सर्वनामस्थानान्तरं, न च तदस्तीति नियमविधानसामर्थ्यात्मकरणप्राप्तं सर्वनामस्थानत्वं सामर्थ्यप्राप्तं च नपुंसकत्वमुभयमप्यविशेषात्परित्यज्य प्रत्ययमात्रे स्त्रीपुंससंबन्धिनि दीर्घत्वं व्यावर्त्तयतीति । विनियम्य, साधु नियम्य, । हन्तेरनुनासिकस्येत्यादिना प्रथमश्लोकं व्याचष्टे, सर्वनामस्थानइत्यादिना द्वितीयस्य पूर्वार्द्धं, यस्त्वि-
त्यादिना पश्चार्द्धं, अथ वेत्यादिना तृतीयश्लोकम् । 'अनुवर्त्तमाने-
पीति' । लौकिक्यत्रानुवृत्तिर्विधत्तिता न शास्त्रीया स्वरितत्वनिबन्धना,
तथा हि सति सामर्थ्यप्राप्तस्य नपुंसकत्वस्यैव परित्यागः स्यात्, न वचनप्रा-
प्तस्य सर्वनामस्थानत्वस्य, सामर्थ्यादित्युक्तं तदेव दर्शयति । 'शिशब्दे
हीति' । 'अविशेषेणेति' । नपुंसकत्वं सर्वनामस्थानत्वं च विशेषमनाश्रि-
त्येत्यर्थः । पूर्वं नपुंसकत्वाप्रसज्जनेन केवलसर्वनामस्थानत्वाश्रयेण नियमो
दोषप्रसङ्गात्तथा नाश्रीयतइत्याद्ययोः श्लोकयोस्तं, वृत्तिकारस्तु सर्वना-
मस्थानत्वपरित्यागेन केवलनपुंसकत्वाश्रयणमपि दोषप्रसङ्गादेव सर्वथा
न कार्यमित्याह । 'तत्र त्विति' । तुशब्दोपिशब्दस्यार्थं भिन्नक्रम-
श्चेतदित्यस्थानान्तरं द्रष्टव्यः, तत्रैतस्मिन्विषये क्रियमाणे नपुंसकस्ये-
त्येतदपि विशेषणं नाश्रीयतइत्यर्थः । किमेवं सति सिद्धं भवति
तद्वर्शयति । 'तेनेति' । तदाश्रयणे ह्ययमर्थः स्यात्, इनादीनां नपुंस-
कानां शबेव दीर्घत्वमिति, ततश्च भूणहनि ब्राह्मणकुले इत्यादावेव
दीर्घत्वं न स्यात् न लिङ्गान्तरे, तस्माच्चपुंसकत्वमपि विशेषणं नाश्रय-
णीयमिति भावः । कथं पुनरप्रकृतस्यासंशब्दितस्य नपुंसकत्वस्याश्रयण-
प्रसङ्ग इत्याह । 'सर्वनामस्थानविधाने त्विति' । सर्वनामस्थानमिति
तटस्थमुपलक्षणं, यदिदं सर्वनामस्थानं शिशब्दस्तस्य यद्विधानं जशश-
सोरित्येतन् तत्रेत्यर्थः । सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने त्विति पाठे के ऽयं
सर्वनामस्थानसंज्ञः शिशब्दस्तद्विधानइत्यर्थः । सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने
त्विति प्रसिद्धः पाठः, न तत्र समीचीनमर्थं पश्यामः, तथाहि । शि सर्व-

नामस्थानमित्येतत्संज्ञाविधानं तत्र नपुंसकग्रहणमस्ति । अथ शिशब्दस्य नपुंसकत्वाव्यभिचारादार्थान्नपुंसकस्याश्रयणं, तदत्रैव सूत्रे शक्यते वक्तुं, किमुच्यते संज्ञाविधाने त्विति, अथावश्यमयमेव पाठो योज्यस्तदाहः प्रश्लेषः, स च धात्वर्थानुवादी, सर्वनामस्थानसंज्ञस्याविधानं सर्वनामस्था'नसंज्ञाविधानं तत्रेति, स एवार्थो यं पूर्वमवोचाम, तुशब्दो हेतौ, अपि स्यादिति संभावनायां, यस्मात्पुंसकादेव शेषविधानं तस्मात्तत्र शिशब्दे क्रियमाणस्य नियमस्य नपुंसकविषयता संभाव्यतइत्यर्थः ॥

“अस्वसन्तस्य चाधातोः” ॥ ‘अत्रेत्यादि’ । ननु च परत्वा-
बिन्ध्यत्वाच्च नुमेव पूर्वं प्राप्नोति तत्राह । ‘यदि हीति’ । इह दीर्घ-
श्रुत्याचः स्थानित्वं, तच्च न स्वरूपेण किं तर्हि उपधाया इत्यनुवृत्ते-
रपध त्वनिबन्धनम्, अत एवाजन्तस्य दीर्घाभावः, तस्मात्स्थानिन्येवात्र
निमित्तशब्दः प्रयुक्तः । ‘पिण्डयश्च’ भवेदिति । यसु म्लसु अदने, वस आच्छा-
दने, क्षिप्, ननु चानर्थकत्वादेवात्र न भविष्यति, मूलोदाहरणेषु त्वसु-
न्मत्ययस्यार्थवत्त्वात्सिद्धमत आह । ‘अनर्थकोपीति’ । अत्रैव हेतुमाह ।
‘अनिनस्मिन्ग्रहणानीति’ । अयमेव धातुप्रतिषेधो ज्ञापयति अस्तीयं
परिभाषेति । नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्यर्थमेतत्स्यात् शत्रूनस्यात् शत्रून-
स्यतीति शत्रूव इति, तस्माद्ब्रुचनमेवेदम्, अतुहयणे त्वर्थवतोतुशब्द-
स्याभावादेवानर्थकस्य ग्रहणम्, अन्तग्रहणमनर्थकं केवलयोरत्वसोर-
भावादेव सिद्धमत आह । ‘अन्तग्रहणमित्यादि’ । उपदेशो लक्षणवा-
क्यानि गणपाठश्च, प्रयुज्यतइति प्रयोगः, उपदेशे प्रयोग उपदेशप्रयोगः
उपदेशे यत्प्रयुज्यते शब्दरूपं तदेकदेशस्याप्यत्वसन्तस्य परिग्रहार्थमि-
त्यर्थः । असति पुनरन्तग्रहणे कस्य ग्रहणं न स्यादित्यत आह । ‘इतर-
था हीति’ । मतुष्यग्रहणमुपलक्षणं, ‘कुमुद्वनइवेतसेभ्यो हुतुप्’ इत्य-
स्यापि ग्रहणं न स्यात् । किं कारणमित्यत आह । ‘उपदेशइति’ ।
रूपनिर्णयो, रूपनिश्चयः, स यद्यपि लौकिके प्रयोगे भवति, अनुबन्धयुक्तं तु

१ सर्वनामस्थानसंज्ञाविधानमिति नास्ति इं पु. ।

२ चर्म वास्ते इति अधिकं मुद्रितमूलपुस्तके ।

रूपमुपदेशश्च निश्चीयतइत्युपदेशइत्युक्तम् । 'नायमत्वन्त इति' । यद्यपि तावतो ऽवधेरतुरन्तस्तथापि न तत्पर उपदेशः, यत्परश्चोपदेशो न सोत्वन्तः, प्रकारान्तत्वात्, ततश्च तस्य ग्रहणं न स्यात्, अन्तग्रहण-सामर्थ्यात् तावतोप्यवधेरत्वन्तस्य ग्रहणम् ॥

"अनुनासिकस्य क्लृप्तोः कृति" ॥ अङ्गातिप्तस्य भला विशेष-ब्याप्तदादिविधिः, कितीत्येतत्संभवव्यभिचाराभ्यां भलादेरेव विशेष-णम् । 'प्रतानित्यादि' । 'तमु काङ्क्षायां, शमु उपशमे, दमु म्लानौ, एतेभ्यः क्लिप्, मो नोधातोरिति नत्वम्, । 'यङ्लुगन्ताप्तासिति' । तस्य सार्वधातुकमपिदिति द्वित्वं, वस्तुकथनं चेतत्, न त्वनेन निष्ठाशङ्का धार्यते, द्विति खल्वपीत्युपक्रमात्, किं च निष्ठायामिटा भवितव्यं, न चोदित्वाद्यस्य विभाषेति प्रतिषेधः, एकाच इति तत्रानुवृत्तेः ॥

"अञ्जनगमां सनि" ॥ अत्र यदुपधाया इत्यनुवर्तत अजन्तेषु व्यञ्जनस्य दीर्घप्रसङ्गः, तस्माद्विवृत्तं, यद्येवं हनिगम्योरलोन्त्यस्य दीर्घ-प्रसङ्गः, तत्र । अचश्चेत्युपस्थानात् । न चैवमभ्यासस्य प्रसङ्गः, हन् स इति स्थिते परत्वादीर्घत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विवचनम्, अस्तु वा ऽभ्यासस्यापि दीर्घः, ह्रस्व इति ह्रस्वो भविष्यति । 'जिघांसतीति' । अभ्यासाच्चेति कुत्वम् । 'अधिजिगांसतइति' । इङश्चेति गमिरादेशः । इह बहवो गमयः, गमृ सृष्टृ गताविति धातुः, णौ गमिरबोधने, सनि चेतीणादेशः, इण्वदिक इति वक्तव्यमितीक आदेशः, इङश्चेतीडादेशश्चेति, तत्राविशेषात्सर्वत्र प्रसङ्गे सत्याह । 'गमेरिङादेशस्येति वक्तव्यमिति' । इह इक इङश्चैक एवादेशः स इङोपलप्यते, अतो धातुमेकं वर्तयित्वा त्रयाणा-मादेशस्य ग्रहणं, तथा च वक्ष्यति अजादेशस्य गमेरिति, एवं चेणिकोरादे-शस्यापि गमेर्भावकर्मणोरात्मनेपदइङभावे भलादौ सनि 'अञ्के'ति दीर्घो भवत्येव, सज्जिगांस्यतइति । 'सज्जिगंसतइति' । गमेः 'समो गमृच्छीत्या-त्मनेपदं विहितं, तत्र चाकर्मकादिति वर्तते तेन सनन्तादपि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदमकर्मकादेव भवति, ततश्च मातरमित्यपपाठः, माच्चेति तृतीयान्तं पठितव्यम् । 'सज्जिगांसदिति' । सम्पूर्वाङ्गमेः सन्, सकर्मक-

त्वात्परस्मैपदं कान्दसत्त्वादिङभावः, 'बहुलं कन्दस्यमाद्योगेपी' त्यङ-
भावः, प्रायेण तु वृत्तौ साट् पठ्यते । इहेत्यादिना गमेरिडादेशस्येति
वक्तव्यमित्येतत्प्रयाचष्टे, कथं पुनः सनि दीर्घइत्येतावति सूत्रे क्रियमाणे
ऽजन्तस्यैव दीर्घत्वं लभ्यते ऽत आह । 'तच्चावेत्वादि' । सनि दीर्घ इति
सूत्रे क्रियमाणे ऽङ्गस्येति वर्तते, दीर्घश्रुत्या वा ऽचश्चेत्युपतिष्ठते, तत्र
विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामवारादुत्तरत्र हनिगम्योर्दीर्घविधानानुसमा-
यामङ्गमवा विशेष्यते, तेन त्वचाङ्गं, विशेषणेन तदन्तविधिर्भवतीति सिद्ध्य-
मन्नन्तस्य दीर्घत्वं, यथा ऽङ्गत्सार्वाधातुकयोरित्यत्र तस्मादिहाज्यहणं न
कर्त्तव्यं, किमर्थं तर्हि क्रियतइत्याह । 'तत्क्रियतइति' । प्रवृत्तिभेदेन,
व्यापारभेदेन, तमेव दर्शयति । 'अजन्तस्येति' । एवं चाज्यहणं साम-
र्थ्यादावर्त्ततइत्युक्तं भवति ॥

“तनोतेर्विभाषा” ॥ ‘उपसंख्याननेति’ । तनिपतिदरिद्राणा-
मुपसंख्यानमित्यनेन ।

“क्रमश्च त्वि” ॥ अनुनासिकस्य क्लृप्तोः क्लृप्तीति क्रियस्य
दीर्घस्यापवादोऽयं विकल्पः । ‘उपधाया इति’ । यद्यप्युपधाग्रहणं पूर्व-
मेव निवृत्तं तथाप्यचश्चेत्युपस्थानादन्यस्य चावोसम्भवादेवमुक्तम् ।
'क्रमित्वेति' । 'उदितो' वेति पठे इट् । 'बहि रङ्गापि ल्यबादेश
इति' । एतच्चादौ जग्धिर्त्यपि क्लृप्तीत्यत्र ल्यबग्रहणेन ज्ञापितम् ॥

“च्छोः शूडनुनासिके च” ॥ यद्यत्र केवलस्य कस्य ग्रहणं स्यात्तदा
पृच्छेरुपदेशानन्तरं तुकि कृते क्तप्रत्यये परतश्चकारमात्रस्य शादेशे सत्वे
तुकिः षुत्वे षुट् षुट् इत्यनिष्टं रूपं स्यात् । न च निमित्ताभावे नैमित्तिकस्या-
प्यभाव इति तुको निवृत्तिः, नहीदं वचनं नापि न्यायः, नहि कृतस्य
निवृत्तौ कश्चिच्चायः, कथं तर्हि स्यात्त-यत्र सत्वे कृते षुत्त्वस्य निवृत्तिः,
नात्र कृतमेव षुत्वं निवर्त्तते किं तर्हि तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमेव सत्वं,
तत्र षुत्त्वस्य प्राप्यभावः, तदेवं वितुक्कस्य ग्रहणे दोषं दृष्टाह । 'च्छ
इत्येतस्य सतुक्कस्येति' । कथं पुनर्जायते च्छेत्यस्य सतुक्कस्य ग्रहणमिति,
यज्याञ्चेति नङो ङित्स्करणात्, तद्वि विश्न इत्यत्र गुणो माभूदिति, सतु-

कृष्णैव शादेशे लघूपधत्वाद्गुणप्रसङ्गः, वितुक्कस्य तु शादेशे तकार उपधा
 वेकारः, संयोगे गुर्विति गुरुसञ्ज्ञश्च, पृच्छेस्तु कृदिति सम्प्रसारणार्थं
 नङो डित्थं न भवति, 'प्रश्ने चासवकाल' इति निपातनात्, तस्मा-
 त्सतुक्कस्य बहुवचम्, एवं च कृत्वा पृष्टप्रतिवचनरिति निर्द्वैशेष्यपत्तिः ।
 ननु सतुक्कस्य बहुषेण्यलोन्यस्येति छमात्रस्य प्रसङ्गः, नह्यनर्थके ऽलो-
 न्यविधिरस्ति, अथ सतुक्केन छेनाङ्गस्य विशेषणान्नदन्तस्याङ्गस्या-
 लोन्यस्य प्रसङ्गः, तदापि निर्द्वैश्यमानस्यादेशा भवन्तीति सह तुका
 भविष्यति । 'अन्तरङ्गत्वादिति' । उपदेशानन्तरं प्रसङ्गादन्तरङ्गत्वं,
 यस्तु बहिरङ्ग, कथम्, उत्पत्ते प्रत्यये ऽङ्गसञ्ज्ञा, अङ्गस्य च शादेशः,
 न च वार्णादाङ्गं बलीयः, भिन्नकालत्वात् । 'चौकादिके नप्रत्ययइति' ।
 साक्षात्सिद्धेर्विहितोपि बाहुलकाच्चप्रत्ययः । 'पुगन्तलघूपधगुणात्पूर्वमूढ
 क्रियते इति' । अन्तरङ्गत्वादिति वक्ष्यमाणो हेतुरिहाव्यपकृष्टः, गुणो हि
 बहुषेवो बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षश्च, ऊट तु विपर्ययादन्तरङ्गः, तेन स एव
 पूर्वं क्रियते, तत्र कृतेन्तरङ्गत्वाव्यवशाद्देश इति, अन्तर्भूताजपेक्षत्वाव्यवशाद्
 रङ्गत्वं, गुणस्तु पूर्ववदेव बहिरङ्गः । 'नानाश्रयत्वाच्चेति' । यत्रैकमेव
 निमित्तीकृत्याङ्गवर्णयोयुंगयत्माप्तिस्तत्र वार्णादाङ्गं बलीयः, तथा ऽचो ऽणि
 तिवृद्धेरवकाशो गौरिति, यणोवकाशो दध्यचेति, चकारेत्यत्र कृच
 इति स्थिते उभयप्रसङ्गे परामपि वृद्धिं बाधित्वान्तरङ्गत्वाव्यवशाद् प्राप्ते
 वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिर्भवति । 'शब्दप्रादिति' । वश्चादिवत्त्वं,
 जश्चवत्त्वं । 'गोविदिति' । विच्छ गतौ, गां विच्छायतीति विशदय
 'आयादय आर्द्धधातुके वे'त्यायप्रत्ययाभावपक्षे कृप् । 'अतर्धूर्हिरव्य-
 धूरिति' । द्विविष्टिविध्यां कृप्, सुआर्तुष्टिबुध्वाकतीनां प्रतिषेध-
 इति सत्त्वाभावः । ननु चान्तरङ्गे यणि बहिरङ्गस्योऽपि ऽसिद्धत्वाव्यवशादे-
 खेन नात्र भवितव्यमत आह । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति' । नात्रा-
 नन्तर्यइत्यस्यायमर्थः, यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा ऽचोरानन्तर्यमाश्रीयते तत्र
 बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्ततइति, एतच्च वत्सुक्तेरसिद्ध इत्यत्र ज्ञापि-
 तम् । 'दुभ्यामिति' । कठोवकाशो द्यूतः द्यूतवान्, उत्सव्यावकाशोऽ-

हर्षिमलद्यु, द्युभ्यामित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादूट् प्रसङ्गः, तस्मात्क्ङि-
तीत्यत्रानुवर्तयितव्यमिति भावः । 'केविदित्यादि' । तेषां मते हि
दिविप्रभृतीनां यद्गुणान्तानां तिस्मिपोरीडभाषपते ऊठि सति देदिवीति
देवोति, देदिवीषि, देवोषीति, पूर्वत्र तु पते वलिलोपे देदेति देदे-
वीति । 'कथं द्युभ्यां द्युभिरिति ऊठि कृतइति' । कङ्ङितीत्यस्याननुवृत्त-
त्वात् अत्रापि परत्वादूटा भाव्यम्, ऊठि च कृते द्युभ्यां द्युभिरिति
भविष्यत्यमिति प्रश्नः । 'दिव उदि' ति तपरकरणादित्यादि' । अत्र हि
तपरकरणं न कर्त्तव्यं यतोर्दुमात्राकालस्य व्यञ्जनस्य मात्राकालो द्रष्टव्य
एव सिद्धस्तत्क्रियते लक्षणान्तरेणापि दीर्घा माभूदिति, तेन परमपूठं
बाधित्वा दिव उदित्यनेन मात्राकालो भविष्यतीत्यर्थः । अथ वा ऊठि
कृतइत्यस्य परेण परिहारस्येन संबन्धः, तत्रायमर्थः । क्रियतां सामान्येन
कङ्ङिति वाच्यं च ऊट्, कृते तु तस्मिन्नेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्तस्यै-
षाठः स्थाने तपरत्वान्मात्राकालो भविष्यति । 'तेषामित्यादि' । कङ्ङि-
दूहणे हि निवृत्ते सति वृज्रादावपि शस्यानेन विधानादुच्चादिसूत्रे क्व-
द्वयं न कर्त्तव्यं, शकारस्य चत्त्वविधानेनैव सर्वस्य सिद्धत्वात्, ये तु कङ्ङि-
दूहणमनुवर्तयन्ति तेषां वृज्रादौ शत्वस्याभावाच्छस्यैव चत्वं विधातव्यं,
तत्रापि सतुक्कस्य ग्रहणम्, ऊट्पं यदि टित्यादाग्रन्तौ टकितावित्यादिः
प्रसज्येत, अस्तु वकारस्य, वलि लोपे सति अतद्वूरित्यादि सिद्धं, न च ना-
प्राप्ते वलिलोपश्चादभ्यमाण ऊट्टलोपस्य बाधकः स्यादिति शङ्कनीयं,
भिवज्जातीयत्वात्, ऊडागमः, लोप आदेशः, न च भिवज्जातीयं बाधकं
भवति^१, नहि दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेति दध्नः
कम्बलो बाधको भवति । सत्यम् । उत्तरसूत्रे त्वागमिभेदाद् द्वाषूढौ
स्याताम्, एको वकारात्पूर्वो ऽपर उपधायाः, तस्मादूट्टित्वमवश्याङ्गी-
कर्त्तव्यमिति मन्यमानस्तदङ्गीकरणे प्रयोजनमाह । 'ऊठटित्करणमिति' ।
इवं भुवता एत्येधत्पूट्स्विति ठकारस्य चत्वेन निर्द्वैष्ट इत्युक्तं भवति, यच्च
ठकारो न क्रियते ततो वृद्धिविधावपि नोपादीयेत, ततश्च प्रकृतं प्रोह-

तदित्यत्रापि स्यात् । 'वाह ऊडि-ययमपि ठिदेवेति' । अन्यथा तस्य
वृद्धिविधौ ग्रहणं न स्यात्, अत्रापि टकारस्याश्रयणं जश्त्वचत्वाभ्याम् ॥

“ज्वरत्वरसिष्यविमवामुपधायाश्च” ॥ ज्वर रोगे, जित्वरा संभ्रमे,
सिषु गतिशोषणयोः, अथ रत्तणे, मय बन्धने । 'ज्वरत्वर-त्यादि' ।
वस्तुकथनम् ॥

“राल्लोपः” ॥ ‘मूर्द्धेति’ । मूर्द्धा मोहसमुच्छ्राययोः । ‘हुर्द्धेति’ ।
हुर्द्धा कौटिल्ये । ननु च पूर्वत्र सतुक्कस्य छकारस्य ग्रहणं वितुक्क-
श्चायं तत्कथमत्र लोप इत्याह । ‘राल्लोपइत्यादि’ । ननु यदि नाम
रेफात्परः सतुक्कश्छकारो न संभवति किमेतावता ऽप्रकृतस्यासंस्थितस्य
केवलस्य छस्य ग्रहणं भवति, तस्मादेवं व्याख्येयं, पूर्वत्र द्विच्छकारो
निर्द्देशः, तत्रैकः सतुक्को ऽपरस्तु केवलो एहीतस्तत्र च राल्लोपे सतु-
क्कस्य छस्यासंभवात्केवलो एह्यतइति, यदि द्विच्छकारकः पूर्वत्र निर्द्देशः,
च्छोरिति निर्द्देशो नोपपद्यते, कथं, समाहारद्वन्द्वे एकवचनप्रसङ्गः,
नैष दोषः । पूर्वे द्वयोश्छकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा पश्चाद्वकारेणे-
तरेतरयोगे द्वन्द्वः करिष्यते, एवमपि द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात्समाहारइति
समासान्तः प्राप्नोति, तर्हि छकारवकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा तेन
सह सतुक्कस्य छस्येतरेतरयोगे द्वन्द्वो भविष्यति, यदि पूर्वत्र वितुक्को
एह्यते वाञ्छतेः क्विपि शब्दं प्राप्नोति, दृष्टमेवैतत्समृहीतं वांशौ वांश
इत्येव भवितव्यम् ॥

“असिद्धवदत्रा भात्” ॥ आ भादिति निर्द्देश आ कडारादित्य-
नेन व्याख्यातः, सिद्धशब्दो निष्पन्नवचनः, न सिद्धो ऽसिद्धो यः पुनः
सिद्धोपि सिद्धकार्यं न करोति । ‘स तेन तुल्यं वर्ततइति’ । असि-
द्धवत्, किं पुनस्तत्, प्राधान्यात्कार्यमिति प्राप्तं, शास्त्रं हि कार्यार्थ-
त्वादप्रधानं, कार्यस्य चासिद्धत्वे आदेशलक्षणप्रतिषेध एव सिद्धेत्, आगहि
जहीति, न तूत्सर्गलक्षणस्य भावः, एधि शाधीति, कार्यस्यासिद्धत्वे ह्यय-
मर्थः, आ भाच्छास्त्रीयं कार्यं प्रवृत्तमपि प्रवृत्तकार्यं न करोतीति, अतः
प्रवृत्तकार्यनिबन्धनस्यैव कार्यस्य प्रतिषेधः स्यात्, च न एधि शाधीत्यत्र एत्व-

शाभावनिवन्धनं किञ्चित्कायं प्राप्तं यस्य प्रतिषेधो विज्ञायेत, आभीयं तु शास्त्रं स्वकार्ये कुर्यादेव, अत एवशाभावशास्त्राभ्यां स्वकार्ययोरेत्वशाभावयोः प्रवर्तितयोः स्थानिनोरभावात्तच्चिबन्धनं धित्वं न स्यादेव । शास्त्रासिदुत्वे त्वयमर्थः, आभीयं शास्त्रं निष्पन्नमपि स्वकार्यं न करोतीति, अत एवशाभावशास्त्राभ्यां स्वकार्ययोरेत्वशाभावयोरप्रवृत्तत्वादनिवर्तितत्वाच्चैत्वधिभावशास्त्रस्य स्थानिबुद्धिरेव वर्ततेइति तच्चिबन्धनं कार्ये सिध्यति, अतो व्यापकत्वाच्छास्त्रस्यैवासिदुत्वम्, आ भादिति शास्त्रस्यैव विषयत्वेन निर्द्वैशाच्च । यद्ययं स्वतन्त्रविधिः स्यात्तदा भाद्रहणं विषयनिर्द्वैशार्थं वा स्यात्, आ भाच्छास्त्रे ऽत्र कर्तव्ये ऽसिदुवदिति, असिदुवद्ववता वा निर्द्वैशार्थम्, अत्रयहणं तु विषयार्थम्, आ भाच्छास्त्रं तदसिदुवद्ववति अत्रैवाभीये शास्त्रे कर्तव्यइति, तत्राद्ये पक्षे असिदुवद्ववतो निर्द्वैशाभावाद्यत्किं चनाष्टाध्यायां कार्यं तत्सर्वमाभीये कर्तव्ये असिदुवत्, ततश्च धिन्विष्णवोर चेत्यस्यासिदुत्वाद्दिनृते कृणुतइत्यतो लोपो न स्यात्, अत्रयहणं चानर्थकं स्यात्, अपरिपूर्णत्वादध्याहारणैवा भादयत्र कर्तव्यइत्यर्थलाभात्, द्वितीये तु पक्षे समानाश्रयत्वं विशेषो न लभ्येत, ततश्च प्रथम्येति मितो ह्रस्वस्यासिदुत्वाल्लघुपूर्वा मकारो न भवतीति स्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न स्यात्, प्रबेभित्येति, भिदेर्यङन्ताद् णिचि यस्य हल इति यलोपस्यासिदुत्वाल्लघुपूर्वादुत्तरो णिज्ज भवति, यकारेण व्यवधानादित्ययादेशो न स्यात्, प्रस्तनय्येति, अदन्तात्स्तनशब्दइत्यस्माद् णिच्यल्लोपस्यासिदुत्वाल्लघोरैव परो णिच् न तु लघुपूर्वादित्ययादेशाप्राप्तिः । पशुं सनोतीति जनसनसनेति षिट्, षिट्ठवनोरित्यात्वं, सनोतेरन इति षत्वं, पशुषाः, ततः शसि पशुषो नवाक्षानित्यादावात्वस्यासिदुत्वा'दातो धातो'रित्यालोपो न स्यात् । चास्त्रायितेति, स्तेर्यङि द्विवचनात्परत्वा'द्ये विभाषे'त्यात्वे द्विवचने वृचि आत्वस्यासिदुत्वा'दस्य हल' इति यलोपः स्यात्, पपुष इत्यादौ च दोषो वक्ष्यते, अधिकारे आ भाद्रहणं चानर्थकं स्यात्, अधिकारादेव तदर्थलाभात् । तथाहि । 'श्नात्तलोप' इत्यत्रास्मिन्नुपस्थिते सति श्नादु-

तरस्य नकारस्य लोपो भवति स चासिदुवद्ववतो^१त्ययमर्था भवति, एवमनुदात्तोपदेशेत्यादावपि, तत्किमसिदुवद्ववतो निर्वृणार्थनाभादुहणेन, न चासिदुवद्ववत इयत्तावधारणार्थमाभादुहणम्, अधिकारे इस्मिन्नवधनिर्वृणार्थवोरनाकावित्यादीनामपि असिदुत्वं स्यादिति वाच्यं, व्याप्प्रातिपदिकादितिषदन्तरेणाप्यवधनिर्वृणमधिकारपरिमाणावगतेः । नन्यसत्याभादुहणे ऽधिकारोऽस्मिन्सति यत्रैतदधिकृतं तदेव सूत्रं तद्विहितं वा कार्यमत्रग्रहणेन परामृश्येत, अन्यस्य संनिहितस्याभावात्, ततश्च 'आचलोप' इत्यस्यायमर्थः स्यात्, एनादुत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति, स चासिदुवद्ववत्यत्रैव, आचलोपे कर्तव्य इति, एवं सर्वत्र, ततश्च चिणो लुगिन्यत्रैवेष्टं सिध्येदकारितरामिति, गतः गतवानित्यादावन्यस्मिन्नाभीये ऽन्यस्याभीयस्यासिदुत्त्वानापादनादतो लोपादि स्यादेवाभादुहणं तु कृत्वा विधावाश्रीयमाणे तस्यैव संनिहितस्यात्रग्रहणेन परामर्शादाभीयमाभीयेसिदुवत्वस्मिन्नन्यस्मिन्वेत्ययमर्था लभ्यते । उच्यते । आधिकारेण्यस्मिन्सति अनुदात्तोपदेशेत्यादौ तत्रैव कर्तव्ये तस्यैवासिदुवत्वेन न किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति तत्कार्यविशेषरूपपरित्यागेन इदमसिदुवद्ववति अत्र कर्तव्य इत्येवं सामान्यरूपेण परामर्शादन्यस्मिन्नन्यस्यासिदुत्वं भविष्यति, तदेवमाभादुहणमतिरिच्यमानं विषयार्थं विज्ञायते, अधिकाराच्चासिदुवद्ववतोवगतिः, अत्रग्रहणं तु समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थं, यद्युभे अप्याभीये एकमेव निमित्तमाश्रित्य प्राप्तः, एवमन्योन्यस्मिन्नसिदुवद्ववति, किमत्रग्रहणमतिरिच्यत इत्यतः समानाश्रयत्वप्रतिपत्तिः, नेत्याह, अवधारणैवायं, तथाहि । अनुदात्तोपदेशेत्यत्रास्मिन्नुपस्थिते सत्ययमर्था भवति, अनुदात्तोपदेशानां लोपो भवति भलादौ कृति परतः, स चासिदुवद्ववति, कुत्र कर्तव्ये, अत्र यदा भाततेति, कार्यः, कित्यनुनासिकलोपो भवतीत्युक्तम्, यत्रैव कृति निमित्ते सति यदाभीयं प्राप्नोति तत्र कर्तव्य इति, एवं सर्वत्र, एवं च विस्पष्टमन्तरैरेव समानाश्रयत्वं प्रतिपादितं भवति । यद्ययमधिकारस्ततो यत्रास्योपस्थानं

तत एवारभ्य यदा भातत्रैव तस्यासिद्धत्वं स्यात् न तु स्वस्मात्पूर्वस्थितरेषु,
यद्वेश्येन हि वक्ता आहुञ्चार्यते तत एवारभ्य मर्यादाभिविधिपति-
पत्तिः, यथा आ पाटलिपुत्रादृष्टो देव इति, एवं च घ्यसोरेदुावित्यस्याय-
मर्थो भवति, अस्तेर्हो एकारः, स चेत् आरभ्य यदा भातत्रासिद्धवदिति,
ततश्च पूर्वत्र धित्वे नासिद्धवत्स्यात्, स्वतन्त्रे तु विधौ अत्रैव प्रदेशे आहर्था
प्रतिपादयन् अत एवारभ्य यदा भातदसिद्धवद्व्यत्यत्रैव कर्तव्यमिति, श्लाघ-
लोपइत्यारभ्य अत्यवास्तव्येवमन्तानां सर्वेषामेवान्योन्यस्मिन्नासिद्धत्वमा-
पादयति । उच्यते । द्वौ पदौ शब्दाधिकारश्चार्थाधिकारश्च, ततश्च शब्दा-
धिकारे स्यादेष दोषः, अर्थाधिकारे त्वस्मिन्नेव प्रदेशे आहर्था प्रतिपाद-
यन् पूर्ववत्प्रतिपादयति, स च प्रतिपादितार्थादुत्तरत्रोपतिष्ठते, उप-
स्थितश्च तत्रतत्रोपस्थितेनात्रग्रहणेन विशेष्यतइति सर्वमिष्टं सिद्धं, तद-
नेन सूत्रेणायमर्थः सम्पादितः, 'आबलोप' इत्यारभ्यापादपरिसमाप्तेर्यानि
सूत्राणि तान्यन्योन्यस्मिन्नासिद्धवद्व्यति, तानि चेत्तुल्यनिमित्तानीति, तदे-
तत्सर्वं वृत्तौ यथास्थानं योज्यं, तदाश्रयमेव भवतीत्यत्रासिद्धवदिति
वक्ष्यमाणमपकृष्टव्यं, विभिन्नाश्रयं व्याश्रयं विभिन्ननिमित्तमित्यर्थः । 'असिद्ध-
वचनमित्यादि' । उत्सृज्यते आदेशेन निवर्त्यतइत्युत्सर्गः स्थानी, स लक्षणं
निमित्तं यस्य तदुत्सर्गलक्षणं, तस्य भावः, प्रवृत्तिर्यथा स्यात्, इतच्च
शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाल्लभ्यतइत्युक्तम् । 'आगहीति' । बहुलं कन्द-
सीति शपो लुक्, अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । 'जहीति' ।
हन्तेर्जः । 'अभाजोति' । भञ्जेश्च चिणीत्यनुनासिकलोपः, रागः,
'रञ्जेश्च' 'घञि च भावकरणयोर्द्वित्यनुनासिकलोपः । 'अत्रयहं
किमिति' । यद्यपि समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थमिति पूर्वमेवात्रग्रहणस्य
प्रयोजनमुक्तं तथापि समानाश्रयत्वप्रतिपत्तेः किं फलमिति प्रश्नावसरो-
क्त्येव । 'पपुष इति' । पा पाने, 'आतो लोप इटि च' । 'चिद्युष
इति' । चिञ् चयने, 'एरनेकाच' इति यथादेशः । 'लुलुविषइति' । लूप्
कंदने, कथं पुनरत्र व्याश्रयत्वमित्याह । 'आलोपादीनि हीति' । नन्वे-
वमपि नैवात्राल्लोपादीनि सिध्यन्ति, अन्तरङ्गाणि हि तानि, अन्तर्भूतस-

न्यसारकापेक्षत्वात्, बहिरङ्गं सम्प्रसारणं, बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षत्वात्, ततः
 किम्, असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे, तत्राह । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्या-
 दि' । 'एतदिति' । वचनापेक्षं नपुंसकत्वं, किमिति न प्रवर्त्तते ऽत
 आह । 'एषा हीति' । 'आ भाच्छास्त्रीवेति' । बाह ऊहित्यत्र ज्ञापि-
 तत्वात्, ततः किमित्याह । 'तस्यामिति' । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्स-
 विधानं नास्तीति, परिभाषया सह योगपदमेष्टव्यं, परिभाषासवि-
 धावन्तरङ्गबहिरङ्गयोरवस्थानाभावादित्यर्थः । वसुसम्प्रसारणं चेकं परिभा-
 षाया आल्लोपादीनां चाश्रय इति समानाश्रयत्वमप्यस्ति, एतच्च नाज्ञा-
 नन्तर्यइत्यनाश्रित्योक्तम्, आल्लोपादयो ह्यधोरानन्तर्यमाश्रित्य प्राप्नुव-
 न्ति । 'वुगुटाविति' । तत्र युटा तावत्सिद्धत्वं न वक्तव्यं, युद्धिधानसाम-
 र्थात् यण् न भविष्यति, तत्र यकारद्वयश्रवणार्थं युद्धिधानं, यणो
 मयो द्वे भवत इति द्विवचनविधानात्, 'हलो यमां यमि लोप' इति
 पक्षे लोपविधानाच्च पक्षे यकारद्वयश्रवणस्य सिद्धत्वात्, वुको ऽपि
 सिद्धत्वं न वक्तव्यं, कथं नाप्राप्ते उवङ्काराभ्यमाणा वुक् तस्यापवादो
 भविष्यति । ननु च बाधकप्रवृत्तिवैलायां यद्विरुध्यते तद्बाधकेन निव-
 र्त्तितं न प्रवर्त्तते, उवङ्निरवकाशे वुकि प्रवर्त्तमाने ऽसिद्धत्वात्स्वमा-
 त्मानमदर्शयचशब्दयो बाधितुमिति वुकि कृते तस्यासिद्धत्वात्स्यादेव,
 एवं तर्हि वुङ्ग करिष्यते, भुवो लुङ्लिटोरुपधाया इति सूत्रमस्तु, तत्र
 च 'ओः सुपी' त्यत ओरित्यनुवर्त्तिष्यते, तेन भुवोङ्गस्योपधाया उकारस्य
 ऊवृषतीत्याश्रयणे उवङि कृतऊकारो भविष्यति, यद्वेवं बभूव बभूविषेति
 गुणवृद्धोरवावोश्च कृतयोस्वर्णोपधा न भवतीत्यत्वं न स्यात्, तत्रापी-
 न्धिभवतिभ्यां चेति पितेऽपि लिटः कित्वाद्गुणवृद्धोरभावे उवङि ऊवृवि-
 ष्यति, यद्वेवमिन्धिभवतिभ्यां चेति सूत्रं कर्त्तव्यं स्यात्, वुकि पुनः क्रिय-
 माणे इन्धेश्छन्दोविषयत्वादुवो वुको नित्यत्वादिति न्यायात्तत्र कर्त्तव्यं
 भवति, अश्रयं च वुको नित्यत्वमाश्रित्य बभूवेति साधयितव्यम्, अन्यथा
 ऽवो ऽणितीत्यत्रेक इत्यनुपस्थानादनित्यत्ववशाद् वृद्धिः स्यादेव, एवं तर्हि
 नार्थो वुका नापि कित्त्वेन, ओः सुपीत्यत्रावर्णमपि प्रश्लिष्यते, अकारो-

कारयोरानुषङ्गे कृते ङसिद्धसोश्चेति पूर्वकादेशेन निर्द्वैशात्, तेन बभूविषेति गुणवृद्धोरवावोश्च कृतयोरवर्णस्याप्युपधाया ऋद्विष्यति, बभूवतुरित्यादावुचङि कृते उवर्णस्यापि, यद्येवमोः सुपीत्यवर्णस्यापि निर्द्वैशात्कीलालपः पश्येत्यादावपि यण् स्यात्, परत्वादातो धातोरिति लोपो बाधको भविष्यति, लोपस्यावकाशः संयोगपूर्वाकारान्तो धातुः, अकारप्रश्लेषस्योत्तरत्रावकाशः, बभूव, बभूविष्य, कीलालपः पश्येत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादाकारलोपः, विप्रतिषेधे असिद्धत्वं नास्तीति ज्ञापयिष्यते । एवमपि कीलालपौ सर्वनामस्थाने भसञ्ज्ञाया अभावादाकारलोपाप्रसङ्गादप्यस्यत्, एवं तर्ह्योः सुपीत्यत्राचि श्नुधात्वित्यतो य्वोरित्यनुवर्तिष्यते, तत्-श्वाकारोकारसमुदायनिर्द्वैशेपि य्वोरित्यनेन विशेषणसामर्थ्यादुकारस्यैव यण् भविष्यति न स्ववर्णस्येति, सामर्थ्यादवर्णयद्वहणमुत्तरार्थमेव सम्पद्यते, तदेवं सत्यप्यस्मिन्योगे वुष्पुटोः सिद्धत्वं न वक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । ये त्वाङ्, भुवो वुस्तुङ्लिटोरित्यत्र य्वोरित्यनुवर्तनीयम्, उवर्णान्तस्य भुवो वुष्पुष्टा स्यात् बोभाव, बोभविषेति यङ्लुकि पिति लिटि इन्धिभवतिभ्यां चेत्यत्र श्लिषा निर्द्वैशादसति कित्त्वे गुणवृद्धोः कृतयोरनुवर्णान्तस्य माभूदित्येवमर्थम्, एवं च बभूव बभूविष्येत्यत्रापि गुणवृद्धोः कृतयोः वुकोऽप्रसंगादनित्यत्वादिन्धिभवतिभ्यां चेति कित्त्वमारम्भणीयं, तत्र च ङिदित्यधिकारात्कित्त्वङित्त्वयोरुभयोरपि विधानाद्बभूवेत्यनिल्ल-स्यपि वृद्धिर्न भवति, एष एव च कित्त्वे श्लिषा निर्द्वैशं वुकि च तद-भावं कुर्वतः सूत्रकारस्याभिप्राय इति तेषां वुक्कः सिद्धत्वं वक्तव्यमेव, न च वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति वुक्कः सिद्धत्वं लभ्यते, सत्यसति वा वतावतिदेशेभ्यातिदेशिकाविबुद्धस्वाश्रयकार्यानिवर्तनात्सिद्धत्वासिद्ध-त्वयोस्तु विरोधात्कथं वतिना सिद्धत्वप्रापणं कथं वा विषयविभागे लभ्येत, स्यानिवदित्यादौ तु वतिमन्तरेण संज्ञा स्यादिति वत्करणमतिदे-शार्थं सत् स्वाश्रयप्रतिप्रत्ययं वदयते, एवं तर्हि श्नसोरलोप इति तत्परकरणात्लिङ्गात्कचित्सिद्धत्वमनुमीयते, तद्वि चास्तामित्यादावाटो मा भूदिति । यदि चेदमसिद्धत्वं नित्यं स्यात् आटोऽसिद्धत्वादेव लोपो न

भविष्यतीति किं तपरकरणेन, वत्करणं तु प्रतिपत्तिलाघवार्थमेव, तथा च 'वत्नुकोरसिद्धः,' 'गेतोणिदि'त्यादौ वतिमन्तरेणापि परच परशब्दप्रयोगादेवातिदेश आश्रितः, तत्रापि चाविरुद्धं स्वाश्रयं भवत्येव । अत्राङ्गुर्थादायां यदि स्याद्वाधिकारीयस्यासिद्धत्वं न स्यात्, न चाभा-
दुहणं विषयार्थम्, असिद्धवद्भवतस्तु परिज्ञानमधिकारादेवेत्युक्तम्, अतो मर्यादार्थेऽप्याङि भाधिकारे ऽप्यस्योपस्थानं न विहन्यते, तस्मादेवं वक्तव्यं भाधिकारीये कर्तव्ये भाधिकारीयस्य पूर्वस्यैव प्रकरणास्याप्यसिद्धत्वं नोक्तं स्यादिति । सत्यम् । अयमेव दोषः, तत्र सूर्येणैकदिगिति आणि कृते यस्येति लोपः, ङीप्, पुनरणो यस्येतिलोपः, अत्रेदानीं 'सूर्यतिथ्ये' ति यलोप इष्यते सौरी बलाकेति, स न प्राप्नोति, भाधिकारीये यलोपे यस्येति लोपस्यासिद्धत्वाभावाद्यकारस्यानुपधात्वात्, स्थानिवद्भावश्च यलोप-
विधिं प्रति निषिद्धः, तमिमं मर्यादापत्ते दोषं दृष्ट्वाह । 'आ भादित्यब-
मभिविधावाङिति' । 'भाधिकारेऽप्यसिद्धवद्भवतीति' । भाधिकारेऽपि यदवस्थितं तत्रापि कर्तव्ये तत्रत्यमन्यच्चासिद्धवद्भवतीत्यर्थः, एवं व्याख्या-
ता वृत्तिः । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि, इह पादोऽस्यास्तीति, 'अत इनिठनौ, पादिकः, उदकं वहतीत्यण्, संज्ञायामुदभावः, उदवा-
हस्वापत्यमत इञ्, औदवाहिः, सारणवारणशब्दाभ्यां ल्युङन्ताभ्यामत इञ्, सारणिः, वारणिः, शातनपातनशब्दाभ्यां टित्त्वान्ङीप्, शातनी, पातनी, संसेर्ध्वसेर्ण्यन्ताद्वकि संस्यते ध्वंस्यते, अत्र यस्येतिलोपे णिलोपे च कृते पद्माव, ऊठ्, नस्तद्धिते, अल्लोपोनः, अनिदिनामित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति, लोपस्यासिद्धत्वाच्च भवन्ति, तच्च । अचः परस्मिविति स्थानिव-
द्भावेनाप्येतानि सिद्धानि, 'शाहा' वित्यत्र शास् हाविति पदच्छेदः, शासः शासित्ययमादेशो भवति, किमर्थमिदम्, इत्वबाधनार्थं, ततो हुक्लभ्य इति धित्वं, धि चेति सलोपः, शाधीति सिद्धं, धि सकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते, चकाधीत्येव भवितव्यमिति निर्णेष्यते, 'ध्वसेरेद्वा-
वभ्यासलोपश्चे' त्यत्रापि श्नसोरल्लोप इत्यतो विषयार्थमल्लोप इत्यनु-
त्तरल्लोपविषयत्वं भवदकारस्यैव भविष्यति, ततः पूर्ववद्ध्रस्वसलोपयो-

रेपीति सिद्धम्, इह च कुरु इति कुरुहि इति स्थिते हिलुक्च प्राप्नोति गुणश्च, परत्याहुणे कृते 'अत उत्सार्वधातुक' इत्युत्थं च प्राप्नोति हि लुक्च, नित्यत्वादिलुकि कृतेपि सार्वधातुकग्रहणसामर्थ्यादुत्पूर्वपि तस्मिन्नुत्थं सिद्धम्, । 'लुङ्लङ्लङ्त्वद्वात्' इत्यत्रोपदेशइत्यनुवृत्तिर्द्विलकारकनिवृत्त्याश्रयणाद्वा लुङादिषु लावस्यायामेवाडाटौ भवत इति अकारि ऐच्चीत्यत्र चिणो लुगिति नित्ये लुकि कृते ऽडाटौ सिद्धौ, एवं चासन्नित्यत्रापि प्रागेव शनसोरल्लोपादाटि कृते तपरकरणाल्लोपाभावः, एवं चायन्नित्यत्रापि इणो यणिति यणादेशात्प्रागाटि सति सिद्धमिष्टं, यद्वैषम्यं येज्यत औष्यतेति, लङो लावस्यायां यजिवप्पोरनजादित्वादटि सति आटश्चेति वृद्धिर्न स्यात्, अत्र परिहारमाहजादीनामित्यत्र वक्ष्यामः । अतो हेरित्यत्र च उतश्च प्रत्ययादित्यतः प्रत्ययग्रहणापकर्षणाज्जहीत्यत्र हन्तेर्जभावे लुङ् भविष्यति । 'अतो लोप' इत्यत्र दानुदात्तोपदेशेत्यत उपदेशग्रहणानुवृत्तेरुपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति गतः गतवानित्यत्रानुनासिकलोपे कृते संप्रत्यकारान्तत्वेपि तदभावः, इहापि तर्हि न स्यात् 'धिन्विङ्ग-यश्चोर च' धिनुतः, नोपदेशग्रहणेनाङ्गमभिसम्बध्यते यदङ्गमुपदेशकाले ऽकारान्तमिति, अपि तु आहुंधातुकमभिसम्बध्यते, आहुंधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति, एनदुक्तं भवति यदाहुंधातुकमुत्पन्नं न मुहूर्त्तमात्रमप्यनकारान्तात्परं तत्र तदन्तस्य लोप इति धिनुत इत्यत्र चोप्रत्ययसंविद्योगेनाकारविधानादुपत्यय उत्पन्नो न कदा चिदपि अनतः पर इति, इह च मघमस्यास्तीति कृन्दसीवनिपौ चेति वनिबन्ताच्छस्, श्वयुवमघेनामिति सम्प्रसारणं, मघ उत् अस् इति स्थिते सम्प्रसारणमाश्रित्य यस्येति लोपः प्राप्तस्तस्यासिद्धत्वाच्च भवति, नात्रासिद्धत्वं नभ्यते, व्याश्रयत्वात् शसि सम्प्रसारणं, सम्प्रसारणे यस्येति लोपः, तस्मान्मघ-चच्छब्दोऽप्युत्पन्नं प्रातिपदिकं, ततश्च तद्धिताभावादेव लोपाभावः, इह च कं स्विद्गर्भे प्रथमं दधन्नाप इति, दधात्तेर्लिटि धा इरे इति स्थिते नित्यत्वादिरयोरे इति क्कान्दसो रेभावः, लिट् क्कान्दसि सार्वधातुकमपीति ऋप्, ऋपः श्लुः, द्विवचनम्, 'ई हल्यघो' रिति प्रतिषेधात् 'शनाभ्यस्तयो-

दात् ' इति सिद्धो लोपः, ध्रुव्यतिरिक्तेषु माप्रभृतिषु ह्रान्दसत्त्वाद्याद्यादर्शनं
 भविष्यति, इह तर्हि कुर्वः कुर्मः कुर्यादिति, कृउवस् कृउमस् कृउयात्
 इति स्थिते 'नित्यं करोतिः' 'ये चे'ति लोपश्च प्राप्नोति करोतेर्गुणश्च,
 तत्रोभयोरनित्ययोः परत्वादुणे कृते अत उत्साहधातुकदत्पुत्वं बाधित्वा
 नित्यत्वादुकारलोपे कृते सार्वधातुकपरउप्रत्यये विधीयमानमुत्वं न
 स्यात्, न च सार्वधातुकएव परतः शक्यमुत्वं विधातुं, तथाहि सति
 कुरुत इत्यादौ विकरणव्यशयेपि न स्यात्, कृ तर्हि स्यात् यत्र विकरणस्य
 लोपः, कुर्यात् कुर्म इत्यादौ, यत्राप्यत्रापि स्थानिवद्भावात्प्राधान्यं तथापि
 वचनादीदृशं व्यवधानमाश्रीयते, तस्माद्वृत्तीदं प्रयोजनं, न प्रयोजनं,
 सत्यप्युकारलोपे तस्य स्थानिवद्भावात्प्रत्ययलक्षणेन वा अत उदित्यत्र म्योयं
 इत्यनुवृत्तेर्वा उत्वं भविष्यति । इह तर्हि कारिष्यतरिति चिष्वदिटो-
 सिद्धत्वाणिणलोपो भवति, अन्यथा अनिटीति प्रतिषेधः स्यात्, तत्र चिष्व-
 दिट् चेति चकारः समुच्चये, इट् च यच्चाव्यत्प्राप्नोति, किं चान्यत्प्राप्नोति,
 णिलोपः, अवश्यं चकारेणैव णिलोपः समुच्चेतव्यः, अन्यथा चिष्वदिटोसि-
 द्धत्वेपि बलादिलक्षणेनेटा सेड्बुद्धिरेव णिलोपशास्त्रस्यास्मिन्विषये वर्त-
 तइति लोपो नैव स्यात्, 'चिणोलुगि' त्यत्र चानुदात्तोपदेशेत्यतः किद्वय-
 णमनुवर्त्य तस्य चिण इति पञ्चम्या बभूवां प्रकल्पितायां चिण उत्तरस्य
 कडितो लुग्विधीयते, तेनाकारितरामित्यादौ तरपो न भविष्यति, इह तर्हि
 शुन इति 'श्वयुवमघोना'मिति संप्रमाणे शुचन् अस् संप्रसारणपूर्वत्वं
 बाधित्वा अल्लोपोन इत्युकारलोपे सति विभक्तेरनुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नो-
 ति, कृतेस्मिन्योगे संप्रसारणस्यासिद्धत्वाच्च संयोगादुमन्तादिति प्रतिषेधा-
 दल्लोपे ऽसति संप्रसारणपूर्वत्वे सति श्कादेश उदात्तेनेदात्तइत्याद्युदात्तं
 पदं भवति, नात्राल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रसंगो 'न नोश्चन्ताव-
 वर्यो'ति प्रतिषेधात्, नैव उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः, कस्य तर्हि,
 तृतीयादिस्वरस्य, स च श्वभ्यां श्वभिरिति हलादौ विभक्तावुदात्तलोपा-
 भावे चरितार्थः, एवं तर्हि न लक्षणप्रतिषेधं शिष्यः, किं तर्हि येन केन
 चित्प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य, यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति शुनः पश्येति,

तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति, एवं तर्हि तृतीयादियदक्षमपि निवर्त्ति-
ष्यते, अविशेषेण विभक्तिस्वरमात्रस्य प्रतिषेधः, ज्ञापकाद्वा सिद्धं, यदयं
श्चन्शब्दं गौरादिषु पठति तज्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवत्तर-
तीति । एवमपि विद्यते विशेषः, अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन
वा अल्लोपे सति बहवः श्वानो यस्यामिति बहुव्रीहेरुपधालोपित्वाद् ‘न
उपधालोपिन’ इति ङीपा भाव्यं बहुशुनीति, तदभावे तु बहुश्वेति
भवति, गौरादिङीषोप्यनुपसर्जनाधिकारादत्रापसङ्गः, किञ्च ज्ञापकात्सा-
मान्येन वा निषेधादुदात्तनिवृत्तिस्वराभावेऽपि कथमाद्युदात्तं पदं भवति,
नह्यल्लोपे सत्येकादेशस्वरोस्ति, ततश्च सर्वानुदात्तं पदं स्यात्, तदेनद्बु-
धति प्रयोजनं, न प्रयोजनम्, अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं भवति, न च वार्णा-
दाङ्गस्य बलीयस्त्वं, व्याश्रयत्वात्, विभक्तिरल्लोपस्य निमित्तं, पूर्वत्वस्य
तु श्चन्शब्दाकारः, इह तर्हि भूयानिति भूभावस्यासिद्धत्वादेर्मुक्तो न
भवेदिति, दीर्घाच्चाराणसामर्थ्याच्च भविष्यति, अस्ति दीर्घाच्चारणे प्रयो-
जनं, किम्भूवेति, निपातनादप्येतत्सिद्धमुत्तरपदभूमीति, इदं च सूर्यै-
कदिक् सौरी बलाकेति द्वयोरकारयोर्यस्येति लोपेऽपि वचनसामर्थ्याद्भूतपू-
र्वगत्योपधाश्रयणाल्लोपो भविष्यति, तदेवं न सन्ति प्रयोजनानि, प्रति-
पत्तिगौरवपरिहारार्थं सूत्रमारब्धम् ॥

“श्नाच्च लोपः” ॥ नेति एषकपदं लुप्लष्टीकं, तेनोत्तरत्रोपधा-
यदक्षेण नकारो विशेष्यते । ‘श्नमयमुत्सृष्टमकारो एह्यत इति’ । अन्यस्य
श्नस्यासंभवात् । ‘श्नन्तीति’ । अञ्जु व्यक्तिप्रवृत्तकान्तिगतिषु, भञ्जो
आमर्दने, हिसि हिंसायां, शकारवतोऽयदक्षं किम् । इह माभूत् नन्दिता
नन्दकः, एवं यस्यामि नाचलोपोऽनिदितामिति, ततो हल उपधा-
याः कङ्ठितीति, अनिदितामित्येव, इहापि न स्यात् हिनस्तीति, पाप्मा-
दिभ्यो नः, अस्य च बहवं स्यात्, एवं तर्हि कङ्ठितीति वर्त्तते, सत्स-
प्तमी चैवा कङ्ठिति सतीति, तेन हिनस्तीत्यत्र तिपः पिप्वादिङित्वेऽपि
श्नममेव कितमाश्रित्य लोपो भविष्यति, इहापि तर्हि बाधोति नन्दमान
इति, चानशो हिप्वात्, एवं तर्हि नञ्शब्दमेव किङ्त्वेन विशेषयिष्यामः,

क्वडितो नशब्दादिति, तस्माच्चलोप इति वक्तव्यमिति पृच्छति ।
 'शकारवतो ग्रहणं किमिति' । 'यज्ञानामिति' । यज्ञयाचेत्यादिना नङ्,
 श्चुत्वं, तस्यासिद्धत्वाच्चशब्द एवायम्, ननु यत्रापि नामि दीर्घादयं लोपः
 परः, सुपि चेत्येतदीर्घत्वमस्मात्परं तत्र कृते नादिति व्यपदेशाभावादेव
 लोपो न भविष्यत्यत आह 'सुपि चेत्यादि' । 'स्थानिवद्वावादिति' । पूर्व-
 स्मादपि विधौ स्थानिवद्वावात् । अथ एह्यमाणेपि शकारवतो ग्रहणे वि-
 श्नानां प्रश्नानामित्यत्र कस्माच्च भवति । ननु संप्रति स्वरूपत्वादत्रैव
 प्राप्नोति अत आह । 'विश्नानामिति' । अत्र संग्रहश्लोकः ॥

नाचस्यायं विधेयो ननु लुबनिदितां नन्दिता चापि सिधे-
 द्विसेर्ने प्राप्तिरेवं क्वडिति सति तु तथा नन्दमानो न सिद्धेत् ।
 क्वडिचाच्चेज्याथ यस्मादुद्वचनविधौ दुष्यति स्थानिवत्त्वा-
 द्विश्नानां लक्षणोक्तप्रतिपदवचनात्सिद्ध एवेत्यदोषः ॥

लोपनं लुप, लोप इत्यर्थः । रास्लोप इति प्रकृते लोपग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

“अनिदितां हल उपधायाः क्वडिति” ॥ इकार इत्संज्ञको येषां
 ते इदितः, ततोऽन्ये ऽनिदितः, तेषां विशेषणं हल इति, व्यत्ययेन त्वे-
 कवचनम् । 'सनीसंस्पतइति' । नीग्वञ्चिज्यादिना ऽभ्यासस्य नीगा-
 गमः । 'नानन्द्यतइति' । टुणादि संमृद्वौ, यङ्, दीर्घाकितः । 'नस्यत-
 इति' । कित्परत्वेन नकारो विशेष्यते, येन नाव्यवधानमित्येकेन व्यव-
 धानमाश्रीयतइत्येतत्तु दुर्ज्ञानमिति भावः । 'लगिकप्योरिति' । इदि-
 त्त्वादुचनं, कृच्छ्रप्राप्तिरत्रोपतापो न रोगः, शरीरविकारइत्येव सिद्धत्वात्,
 शरीरविकारोऽत्र व्याधिह्यते, न स्वाभाविकः स्थौल्यादिः । 'विलगितः
 विकषितइति' । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्त्तरि क्तः । 'मित्त्वादुपधा-
 ह्रस्वत्वमिति' । एतदेव मित्त्ववचनं ज्ञापकं रज्जेरक्वडित्यप्युपधालोपो
 भवतीति । 'रज्जकरज्जनरजःसूपसंख्यानमिति' । कित्त्वात्सिद्धं, कित एते
 औष्णादिकाः प्रत्ययाः, 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' । रज्जकः, पुंयोगान्दीष्,
 रज्जकी, अयुयोगे तु नैव ङीष् भवितव्यं, रज्जेः क्युन्, रज्जनः, स च
 बाहुलकादृत्, रज्जनी, श्रज्जिभ्यां किञ्चित्सुन्, शिरः, रजः ॥

“दंशसञ्जस्वञ्जां शपि” ॥ ‘परिष्वजतइति’ । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, अनुदात्तेत्, उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम् ॥

“रञ्जेश्च” ॥ ‘पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति’ । उत्तरञ् रञ्जरेवा-
नुवृत्तिर्यथा स्यात् दंशिप्रभृतीनां माभूत् ॥

“घञि च भावकरणयोः” ॥ ‘राग इति’ । ‘हलश्चे’ति
करणाधिकरणयोर्घञ्, चञोः कुघिण्यतोऽरिति कुत्वम् ॥

“स्यदो जवे” ॥ जवो वेगः । ‘गोस्यदइति’ । गोर्गतिविषयो
वेग इत्यर्थः । ‘तैलस्यन्दइति’ । तैलस्य स्रवणमित्यर्थः ॥

“अधोदैधौद्रुप्रश्नयहिमश्रयाः” ॥ उन्दी क्लेशने, इन्धी दीप्तौ,
अन्य मोचनहर्षयोः ॥

“नाञ्चेः पूजायाम्” ॥ उदाहरणे मतिबुद्धिपूजार्थेत्यादिना
वर्तमाने क्तः, ‘क्तस्य च वर्तमान’ इति कर्तरि षष्ठी, अथ नाञ्चेरिटीत्येव
कस्माच्चोक्तं, नैवं शक्यं वक्तुम्, इह हि न स्यात्, समञ्चते गुरुः, गुरुं सम-
ञ्च्यागत इति, इद्धिधौ वृत्तिकारो वत्यति, निष्ठायां यस्य विभाषेतिप्र-
तिषेधे प्राप्ते त्कायां, तथा ‘उदितो वे’ति विकल्पे प्राप्ते पूजायां नित्य-
मिद्धिधीयते इति तेन गुरुमङ्त्विति पूजायामसाधुरेव ॥

“त्वि स्कन्दिस्पन्दोः” ॥ ‘न क्त्वा सेडिति क्त्वप्रतिषेधादे-
वेति’ । तेन सेटः क्त्वाप्रत्ययस्योदाहरणं न प्रदर्शितमिति भावः ॥

“जान्तनशां विभाषा” ॥ मत्त्वा मङ्त्वा, नष्टा नष्टा, ‘मस्जिन-
शोर्भली’ति नुम् । अन्तयहणं विस्पष्टार्थं, वर्णयहणादेव तदन्तविधि-
लाभात् ॥

“शास इदङ् हलोः” ॥ अङ्गाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य हल विशेषणान्तदा-
दिविधिरित्याह । ‘हलादौ च कङ्क्षीतीति’ । ‘क्वौ च शास इति’ । नित्यत्वा-
त्किपो लोपे हलादेरभावाद्बुचनं, प्रत्ययलक्षणं तु सिद्धं, यत्र कार्यं वर्णरूपमेव
निमित्तत्वेनाश्रीयते तद्वर्णोऽश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा रायः कुलं

रैकुलमित्यायादेशः, यत्तु वर्णविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्व्यत्येव, यथा अतृ-
 षेडिति, हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानस्तृणह इमागमः, इदम-
 पीत्वं हलादौ कृडिति प्रत्यये विधीयमानं लोपेपि भवति । 'आशी-
 रिति' । सकारस्य इत्वे 'वैरूपधाया' इति दीर्घः । अथाशास्ते आशास्य-
 मान इत्यत्र कस्माच्च भवतीत्याह । 'यस्माच्छासेरिति' । अह्विधौ ताव-
 त्परस्मैपदिभ्यामर्त्तिसर्तिभ्यां साहचर्यात्परस्मैपदिनः शासेर्यहणम्, इहा-
 प्यहसंसर्गाद्विशिष्टस्य शासेर्यहणं संसर्गस्य विशेषावगतिहेतुत्वात्, यथा
 सञ्जसा धेनुरानीयतां सकलभा सकिशोरेति गवादिर्धेनुः प्रतीयते, ननु
 च नात्राह केवलो निमित्तमपि तु हलादिरपि, स चात्मनेपदिनोपि
 संभवति तत्कुतः संसर्गाद्विशिष्टस्य प्रतीतिः । नैव दोषः । साधारणासाधा-
 रणसंबन्धिसंनिपाते यस्यासाधारणः संबन्धी संनिहितस्तस्यैव ग्रहणं भवति,
 यथा वृद्धानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते बहवा धेनवो
 बध्यन्ते, तस्मादहलोर्द्वयोरप्युपादाने यस्माच्छासेरह्विहितस्तस्यैव
 ग्रहणं, 'शासिवसिघसीनां चे'ति षत्वविधौ शासिमात्रस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं,
 आशिषि लिङ्लोटा वित्यादिनिर्देशात् ॥

“शा है” ॥ 'उपधाया इति निवृत्तमिति' । तदुपधायग्रहणं
 कृडितीत्यनेन संबद्धम्, इह च कृडिद्वहणं निवृत्तमिति वक्ष्यति, तेन
 तत्संबद्धमुपधायग्रहणं च निवृत्तम् । 'स्यानेयोगा षष्ठी भवतीति' ।
 एतच्च शब्दाधिकारपक्षस्याश्रयणाल्लभ्यते, अर्थाधिकारे त्विहाप्यवयव-
 संबन्धाच्च सर्वस्य स्यात् । 'कृडितीत्यपि निवृत्तमिति' । उत्तरत्र पुनः
 कृडिद्वहणात् । 'तेनेति' । अन्यथा सार्वधातुकमपिदिति वचनात्पितृत्वपक्षे
 हिस्वाभावाच्छाभावो न स्यात्, माभूत्पितृत्वपक्षे, दृश्यमानस्तु प्रयोगो
 ऽपितृत्वपक्षेऽप्युपपद्यते ऽत आह । 'शाधीत्याद्युदात्तमपीति' । यदि तु
 पिति शाभावो न स्यात् तदा शाधीत्येतत्सति शिष्टेन प्रत्ययस्वरेणा-

नोदात्त एव स्यात्, आद्युदात्तमपि दृश्यते, तस्मात्पितृत्यपि शाभाव एव द्रष्टव्यः, इहाहाविति वक्तव्यम्, उपधाया इत्येव, आकारस्याकारवचनमिच्छबाधनार्थं, ततो हुक्लभ्यो हेर्द्विरिति धित्वं, 'धि चे' ति सकारलोपः, येषां तु धि सकारे सिचो लोप इति पक्षस्तेषां शाभाव एव विधेयोऽन्यथा उपधाया इत्यस्य निवृत्तावपि सकारस्याकारे तस्यासिद्धत्वादावपि धित्वं लभ्यते, उपधायास्तु पूर्वणेत्यमाशङ्क्येताविरोधात् ॥

“हन्तेर्जः” ॥ शितपा निर्देशो यद्गुङ्गित्यर्थः ॥

“अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो ऋलि कङिति” ॥ उपदिश्यन्तइत्युपदेशाः, अनुदात्ताश्च ते उपदेशाश्च, उपदिश्यमानावस्थायामनुदात्ता इत्यर्थः । अनुनासिकेति पृथक्पदं लुप्तब्रष्टाकमनुदात्तोपदेशानां विशेषणं, तेन तदन्तविधिः । ‘यमिरमीत्यादि’ । यमिर्यमन्तेष्विति श्लोको वक्ष्यते । ‘वनतेरिति’ । वन षण् संभक्तौ । ‘सनोतेरात्वं वक्ष्यतीति’ । ‘जनसनसनां सन्भक्तोरित्यनेन । अतत अतथा इति । ‘तनादिभ्यस्तथासो’ रिति सिचो लुक् । ‘इह च यथा स्यादिति’ । अन्यथा क्तिनि नित्स्वरेण संप्रत्युदात्तत्वाच्च स्यात् । ‘इह च मा भूदिति’ । अन्यथा प्रत्ययस्वरे कृते शेषनिघाते संप्रत्यनुदात्तत्वाच्छान्तइत्यादावपि स्यात् ॥

“गमः कौ” ॥ ‘अध्वगतदति’ । अध्वनो गन्तार इत्यर्थः । अनुनासिकलोपे कृते ह्रस्वस्य तुक् । ‘संयदिति’ । संपूर्वाद्यमेः क्तिप् । ‘परीतदिति’ । तनोतेः क्तिप्, ‘नहिवृतिवृषी’ त्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । ‘ऊ चेति’ । चकारादनुनासिकलोपश्च । ‘अयेगूरिति’ अनुनासिकलोपे कृते अकारस्य ऊकारः, क्वचिद् ऊङिति ऊकारः पठ्यते, न तस्य प्रयोगनमस्ति, ‘ओः सुपी’ ति यणादेशो धातुत्वाद्भवति, अयेग्वौ, अयेग्वः । ‘अयेभूरिति’ । एवं च कृत्वा अचि शुधात्त्वित्यत्र भूवहसं न कर्तव्यं धातुत्वादेव सिद्धम् ॥

“विद्वनोरनुनासिकस्यात्” ॥ ‘अयेगा इत्यादि’ । यद्यप्यकार-
विधानेपि सवर्णदीर्घेण सिद्ध्यति, अतो गुणइति पररूपत्वे हि अतोलोपमेव
विदध्यात्, ये त्वकारोपधा न भवन्ति तदर्थं दीर्घाच्चारणं घुण घूर्णे
भ्रमणे, अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति वनिष्, त्वा वा, घूरावा, चिणु चावा,
चणु रावा, ओण्ट अवावा ॥

“जनसनस्त्रनां सन्भ्रलोः” ॥ भ्रलशब्देनात्र भ्रलादिर्यद्भ्यते, अङ्गे-
नाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य भ्रला विशेषणात्, कृडिद्वहणं तस्य विशेषणं, प्रकृतं
तु भ्रल्यहणं सनो विशेषणम् । ‘तदिहेति’ । वाक्योपन्यासे । ‘विप्रति-
षेधादिति’ । सनोतेस्सनोत्यादिपाठस्याप्रकाशेन्यतनादि कार्ये, ‘तना-
दिङ्प्रभ्य उः,’ ‘तनादिभ्यस्तथासो’ रिति, इह त्वात्वविधौ सन्यहण-
स्यावकाशः सन्, सिद्धासति, स्यतः सातवानित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वा-
दात्वं भवति । ननु चासिद्धकाण्डे वक्ष्यति, पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो
ऽभावादुत्तरस्येति, यत्र किलैकस्याप्यसिद्धत्वे विप्रतिषेधाभावस्तत्र का कथा
द्वयोरप्यसिद्धत्वइत्यत आह । ‘घुमास्यागापाजहातीत्यादि’ । ‘विप्रति-
षेधो भवतीति’ । विप्रतिषेधेन व्यवस्थायां क्रियमाणायामसिद्धत्वं न
भवतीत्यर्थः । कथं कृत्वा ज्ञापकं, हल्यहणस्यैतत्प्रयोजनं हलादौ यथा
स्यादिह माभूत् गोदः कम्बलद इति, यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्यादु-
ल्यहणमनर्थकं स्यात्, अस्त्यत्रेत्वं, तस्यासिद्धत्वादियडादेशे असत्या-
लोपे तत्सिद्धं स्यात्, सति विप्रतिषेधे आलोपस्यावकाशः पाष्णित्रमङ्गु-
लित्रमिति, ईत्वस्य दीयते मीयते, गोदइत्यादावसति हल्यहणे परत्वा-
दीत्वं स्यादिति हल्यहणमर्थवद्भवति । नैतदस्ति ज्ञापकं, व्यवस्थार्थमेत-
त्स्यात्, असति हि तस्मिन्नीत्वस्यासिद्धत्वादाल्लोपः, तस्यासिद्धत्वादी-
त्वमिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति, नास्ति चक्रकप्रसङ्गः, नह्यव्यवस्थाका-
रिणा शास्त्रेण भवितव्यं, शास्त्रतो नाम व्यवस्था, तत्र पूर्वमीत्वं तस्या-
सिद्धत्वादाल्लोपः, लोपेनावस्थानं भविष्यति, एवमपि कुत एतत् ईत्वा-
स्यासिद्धत्वादाल्लोपः, लोपेनावस्थानमिति, न पुनर्विपर्ययः स्यात्, पूर्वमा-
लोपः, तस्यासिद्धत्वादीत्वमीत्वेन व्यवस्थानमिति । एवन्तर्हि यदि व्यव-

स्वार्थमेतस्याच्चेवायं हल्यहणं कुर्वीत, अविशेषेणायमीत्वं कृत्वा तस्या-
ज्जादौ लोपमवादं विदधीत, कथमिदमस्ति आतो लोप इटि च, ततो
घुमास्थानापाजहातिसां लोपो भवति इटि चाज्जादौ च कृडितीति,
किमर्थं पुनरिदमित्त्वं, वक्ष्यति तस्य बाधनार्थं तत्, ईद्ववति घ्यादीनां,
तत एलिङि, वान्यस्य संयोगादेः, न ल्यप्ति, मयतेरिदन्यतरस्यां, ततो
यति च, यति च ईद्ववति, आत इत्येष, 'सोयमेवं लघीयसा न्यासेन
सिद्धे सति यति यद्वल्यहणं करोति तद्वरीयांसं यत्नं मारभते, तज्ज्ञापय-
त्याचार्यो भवतीह विप्रतिषेध इति, इह भल्यहणं शक्यमकर्तुं, कथं
योगविभागः कर्त्तव्यः, जनसनखनामनुनासिकस्याकारादेशो भवति,
भलि कृडिति, ततः सनि च, जनसनखनामाकारादेशो भवति भलीत्येष ॥

“ये विभाषा” ॥ ‘जायतइति’ । यक् । ‘नित्यं ज्ञादेशो भवतीति’ ।
तस्यानवकाशत्वात्, तेन श्यनि जायतइत्येव भवति न तु कदाचिज्जन्यत-
इति ॥

“सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्” ॥ अस्यग्रहणमनन्तरस्य
क्तिचो मा भूद्युवहितस्यापि धातोरेव यथा स्यात्, क्रियमाणे हि तस्मि-
न्कार्यत्वेन प्राधान्याद्युवहितस्यापि धातोरेव परामर्शो भवति । अन्यतर-
स्यांग्रहणमनर्थकं, विभाषेति प्रकृतत्वादत आह । ‘अन्यतरस्यांग्रह-
णमिति’ । ननु नैतद्विस्पष्टनीयं प्रकृतमनुवर्त्ततइति, तदाह । ‘ये संबद्धं
हीति’ ॥

“आहुं धातुके” ॥ ‘चिकीर्षेतेति’ । सनन्तात्तृ भवतीति सर्व-
जातो लोपे कृते अतो दीर्घो यञीत्यस्य कोवकाशः, वचनात्पचाव इत्यादौ
लोपं बाधित्वा दीर्घास्तु, तत्र चरितार्थमदुपदेशाल्लसर्वधातुकानुदात्त-
त्वमिति तदपि न ज्ञापकं सर्वधातुके ऽतो लोपाभावस्य, यत्तर्ह्यदिप्र-
भृतिभ्यः शपो लुक् शास्ति तज्ज्ञापयति न शपो ऽतो लोप इति, तत्राह ।
‘अदिप्रभृतिभ्यः शप इति’ । ये तर्हि न मुणश्चिद्भिभाजोऽदिप्रभृतयस्तेषां
मदादिषु षाठोनर्थकः, सत्यम् । वृत्तत्वं वृत्ततेत्यादावतो लोपे आहुं धातु-

काधिकारस्य प्रयोजनं, वेभिद्यते इत्यत्र अपि सार्वधातुके न भवति, यद्वा यकारोपदेशस्तु हलन्तेषु चरितार्थः । 'कायतीति' । खिञ्चिधानं प्रत्ययलक्षणार्थमियदर्थं च स्यात् । 'यान्तीति' । ननु 'इनाभ्यस्तयोरात्' इत्येन्नियमार्थं भविष्यति सार्वधातुके इनाभ्यस्तयोरेवेति । नैतदस्ति । विपरीतोऽपि नियमस्यात् इनाभ्यस्तयोः सार्वधातुकत्वेति, तदा च यय-
तुरित्यादौ न स्यात्, इनायद्वयं तूत्तरार्थं स्यात् । 'अदातामिति' । लुङ्, गतिस्थाध्वित्यादिना सिचो लुक् । 'चिखद्वावे सति वृद्धिः स्यादिति' । नन्वतो लोपो वृद्धेः पूर्वविप्रतिषेधेन, तद्वया चिकी-
र्षक इति, अदिहनिमावाप्रभृतिभ्यः शपो लुक्खिधानेन सार्वधातुकेतो-
लोपाभावस्य ज्ञापितत्वात्स्वाश्रयोतो लोपो माभूच्छिखद्वावात् सिचि
तस्य दर्शनात्स्यादेव, वृत्तिकारेण तु प्राप्तिमात्रमाश्रित्य वृद्धिः
स्यादित्युक्तं, दोषोपलक्षणं वा वृद्धियद्वयं, लोपेपि रूपासिद्धिरेव । 'ततो
युक् प्रसज्येतेति' । आद्रुणस्तु घाणत्वाच्च लभ्यते, इट्प्रसङ्गस्तु विशेषा-
भावाच्चोक्तः, प्रयोजनसंयदश्लोको गतार्थः । 'भस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यां,'
'दीङोयुङचि कृडिती' त्यत्र तु नास्य प्रयोजनं, कथं, भृञ्जतेः सार्वधा-
तुके तुदादित्वाच्छः, तत्र यहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणं, दीङोपि दिवा-
दित्वान् श्यना भाव्यमित्युक्तान्येव प्रयोजनानि ।

असिदुत्खनिवृत्त्यर्थं द्वितीयाध्यायगोचराः ।

आदेशा नेह विहिता, वुगाल्लोपो प्रयोजनम् ॥

अन्यथा

अस्त्यादेशस्य भवतेरसिदुत्वाच्च वुग्भवेत् ।

न चावस्यतुरित्यादावाल्लोपः स्याजसिद्धितः ॥

“भस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्” ॥ रमित्ययं रोपधयोर्यदि स्थाने
भवति मित्त्वमस्यानर्थकं स्यात्, अथाचोन्त्यात्पर आगमो रोपधयोः अवश्यं
प्राप्नोति तत्राह । 'रोपधयोरिति' । 'स्थानषष्ठीनिर्देशादिति' । रोप-
धयोरिति तावत्स्थानषष्ठी, स्थानं च प्रसङ्गः, रोपधयोः प्रसङ्गे एम् प्रयु-
ज्यते, रोपधे न प्रयुज्यते इत्यर्थः । प्रयुज्यमानश्च एम् मिस्वात्तन्त्या-

दृक् परः प्रयुज्यते, यस्य तु देशान्तरे विधानं नास्ति स स्यानिदेश एव
भवति, तत्प्रसङ्गे हि तस्य विधानं, विशिष्टदेशश्च स्यानिनः प्रसङ्गः, इह
तु मिश्रैनायं न्यायो बाध्यते, स्यान्वष्टीनिर्देशसामर्थ्यात् देशान्तरे प्रयु-
ज्यमानोपि रोपधे निवर्त्तयतीति सर्वमवदातम् । भारद्वाजीयास्तु सनः
क्विवीत्यतो रोपग्रहणमनुवर्त्त्य रोपधयोर्लोपं रमागमं चान्यतरस्यां विद-
धति । 'भज्जनमिति' । ल्युटि सकारस्य वरत्वं दकारस्तस्य चुत्वं
जकारः । 'पूर्वविप्रतिषेधेनेति' । रमोवकाशः भृष्टा भृष्टं, संप्रसारणस्याव-
काशः भृज्जति, सार्वधातुकत्वादत्र रमोऽप्रसंगः, भृष्टः भृष्टवानित्यत्र पूर्ववि-
प्रतिषेधः, अथैवं कस्मान्नोक्त भस्जेरस अद्वयतरस्यामिति, भस्जेः संबन्धी
रसिति योऽयं संघातस्तस्य च इत्ययमादेशो भवतीत्यर्थः । तस्याकृदिति
गुणे कृते भज्जनमित्यादि रूपं भवति, अकाराभावपक्षे तु भज्जनमिति,
कृदिति अकारपक्षे भृष्टमिति तदभावपक्षे तु ग्रहण्यादिसूत्रेण संप्रसारणे
सति तदेव रूपं भवतीति पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । उपदेशग्रह-
णमपि नानुवर्त्त्य, नह्यत्र पक्षे रीकः प्रसंगोऽस्ति, अत्रापि पक्षे पूर्वविप्रति-
षेधो वक्तव्यः, क, सिचि वृद्धावभार्त्तदिति, अन्यथा अकारविकल्पं बा-
धित्वा परत्वादुल्लङ्घनलक्षणा वृद्धिर्निश्चं प्राप्नोति, रभावे तु क्विमात्रे
परत्वादुद्धौ कृतायामपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानमिति सिद्धमभार्त्तदिति । न
चान्तरङ्गत्वात्पूर्वप्रकारः, न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति वक्ष्यमाणत्वात् । एवं
तर्हि नित्यत्वादुभावः, स हि कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि,
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्, शब्दान्तरप्राप्तिरपि नास्ति, वृद्धिस्तु कृते
अभावे अकारस्याकृते त्वकारस्येति शब्दान्तरप्राप्तेरनित्या, तस्मा-
दृकार एव विधेयः, तथा तु न कृतमित्येव, भस्जेभृज्जिरित्युच्यमाने यद्-
लुकि द्वेष्टः, साध्यासस्य भृज्जिभावः प्राप्नोति, इष्यते तु तत्रापि रोपध-
योरेव निवृत्ती रभावश्च वरीभूज्यतइति, यहि संप्रसारणे 'रीरुत्वत
इति वक्तव्य' मिति रीक्, तस्य तन्मध्यपतितस्य तदुद्धात्प्रसङ्गः ॥

"अतो लोपः" ॥ 'धिनुतः क्कुतइति' । इवि दिवि धिवि
धीनार्थाः, इवि हिंसाकरणयोः, लट्, तस्य तस्. 'धिविक्कुतयोरचे' ति

उपप्रत्ययो ऽकारोन्तादेशश्च, तस्य चोपप्रत्यये ऽतो लोपः, एकवचने त्वत्त्वे-
 रेखातो लोपमुपप्रत्ययस्य गुणे कृते ऽतो गुणइति पररूपेणापि सिद्धिः । 'चेता
 स्तोतेति' । तपरकरणस्य पृथग्भावस्य दर्शयिष्यमाणत्वात्तद्गहित-
 स्याकारमात्रस्येदं प्रत्युदाहरणम्, एवं च गुणवृद्धोर्दीर्घेषु चरितार्थत्वाद्गु-
 ष्वेषु लोपप्रसङ्गः, ननु च परत्वाद्गुणो भविष्यति, तस्मात्कुटादिषु गु-
 पुरीषोत्सर्गे ध्रुव गतिस्यैयोरित्यत्र लोपप्रसङ्ग उदाहार्यः । 'याता वाता
 इति' । असति तकारे ऽत्रापि लोपप्रसङ्गः, आतो लोप इटि चेत्येतवि-
 यमार्थं भविष्यति, आत इत्येवाजादौ च कृडिति नान्यत्रेति । नैतदस्ति,
 किपरीतापि नियमः स्यात्, आत एवेति नान्यस्येति, तथा च चिकीर्षि-
 तेत्यत्र न स्यात् । 'वृद्धिदीर्घाभ्यामिति' । 'अचो ऽणिती' ति वृद्धेरव-
 काशः नैरिति, अतो लोपस्यावकाशः चिकीर्षितेति, चिकीर्षक इत्यत्रो-
 भयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः, वृद्धौ तु युक्ति चिकीर्षायक इति स्यात्, अत्र-
 त्सार्वधातुक्योरित्यस्य दीर्घस्यावकाशः चीयते, अतो लोपस्यावकाशः स
 एव, चिकीर्षतइत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

“यस्य हलः” ॥ यस्येति यस्यागन्तुको ऽकारः, ततो वर्णयहणम्,
 अन्यथा तु संघातयहणमिति पक्षद्वयसम्भवादाह । 'यस्येति संघातयह-
 णमिति' । श्रुतस्याकारस्याविप्रतायां कारणाभावादिति भावः । 'अतो
 लोप इत्यनेनैव सिद्धत्वादिति' । अस्तु तर्हि नियमः, यस्य हल एव
 नान्यतः, लोलूयिता पोपूयिता, कैमथ्याद्वि नियमो भवति विधेयं ना-
 स्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं, किम्, अन्यस्य लोपः प्राप्तः सर्वस्य वि-
 धेयः, तत्रापूषा विधिरस्तु नियमो वेति, अपूषा विधिरेव भविष्यति, एव-
 मपि क्यस्य विभाषायां दोषः, समिधमिच्छति समिध्यति, समिध्यतेस्तु-
 च्, इट्, समिधिता, यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोपः, यदा त्वलोपस्तदा स-
 र्वस्यालोपः प्राप्नोति, संघातयहणे हि यस्य हल इत्यनेन येन नाप्राप्ति-
 न्यायेन अतो लोपो बाध्यो यलोपो ऽपि क्यस्य विभाषेति विकल्पेन
 बाध्यः, ततश्च पक्षे संघातस्यैव श्रवणं स्यात्, यलोपवदलोपस्यापि

विकल्पेन बाधनादित्यत आह । 'हल इति वेत्यादि' । एवं च क्यस्य विभाषेति यकारस्यैव विकल्पेन लोपो ऽकारस्य त्वतो लोप इत्यनेन नित्यमिति, सिद्धमिष्टमवश्यं चातो लोप एवात्रैष्टव्यः, अन्यथा पाष-
चक इत्यादावत उपधाया इति वृद्धिः स्यात्, स्थानिवद्भावाच्च भवति, तस्मात्संघातस्य ग्रहणमवश्यवशस्तु लोप इति, तदेव युक्तम् । 'मव्यतेति' मव्यतिः संयोगान्तोस्ति, त्वरत्वरदिमूत्रे तु वकारान्त उदाहृतः ॥

"क्यस्य विभाषा" ॥ क्यस्येति क्यच्क्यङोः सामान्येन ग्रहणं, क्यषस्तु हलन्तादसम्भवः । 'समिधमिवात्मानमाचरतीति' । अपणाठो-
यम् । एवं हि क्यङो वाक्यं न प्रदर्शितं स्यात्, क्यचश्च द्वितीयं वाक्य-
मनर्थकं स्यात्, विधिभेदाच्चानर्थकमिति चेत्, यद्येवमधिकरणाच्चेति वक्त-
व्यमित्यस्यापि प्रदर्शनीयं स्यात्, तस्मात्समिदिवाचरतीति पाठः, अत्र
के चित्कण्ठ्यादियकोपि ग्रहणमिच्छन्ति, क्यस्येति कितो यकारस्य ग्रहणे
सात्पर्यम्, आदित्वं ककारस्याविवक्षितं वदन्ति । नेति वयम् । आदित्वा-
विवक्षायां प्रमाणाभावात् ॥

"गोरनिटि" ॥ इयङादिभिरेव सर्वस्य विषयस्यावष्टम्भत्वादनव-
काशो णिलोपस्तेषां बाधक इत्याह । 'इयङ्पणि-यादि' । ननु पाचयतेः
पातिर्याजयतेर्याष्टिरित्युदाहरिष्यति, ग्यासश्चन्यो युजिति युजि प्राप्ते क्ति-
ञ्ज्नादिभ्य इति क्तिन्नात्ययः, क्तिञ्वापुनरयं द्रष्टव्यः, तत्कथमनवकाशः ।
उच्यते । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यादनिटीति न वक्तव्यं स्यात्, अतोनिटीति
वचनादाहुर्धातुकमात्रविषयताम्यावसीयते, ततश्च युक्तमियङादीन्प्रत्यय-
षादत्वं, वार्तिकककारेण तु पूर्वविप्रतिषेधः पठितः 'एयल्लोपाव्रियद्वयमु-
णवृद्धिर्दीर्घः पूर्वविप्रतिषेधेने'ति । 'अततजदिति' । अत्र चङो हित्वाद्गु-
णस्याप्रसङ्गः, संयोगपूर्वत्वादेरनेकाच्च इति यथोप्यप्रसङ्गः, इयङ् एवायं
विषयः, अत्रेयङि सति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् भवन्नपि लोपोन्त्यस्य
स्यात् । 'आशिञ्जदिति' । एरनेकाच्च इति यथोत्र प्रसङ्गः । अत्र सत्यपि
यणि असिद्धत्वात्पुनः प्रसंगविज्ञानेन वा णिलोपे सति सिद्धमिष्टम्, एवं
गुणवृद्धिर्दीर्घविषयेपि द्रष्टव्यं, न च गुणवृद्धोरयादेशः प्रसंगः, वार्थादाङ्गं ॥

बलीय इति णिलोपः । 'जीप्सतीति' । 'आप्जप्पृधामित्' 'अञ्जनगमां
सनी'ति दीर्घप्रसङ्गः, अनिटीति शक्यमसौ, कथं कारयिता, 'निष्ठायां
सेटीत्येतच्चियमार्थं भविष्यति, सेटि यदि भवति निष्ठायामेवेति, विपरी-
तस्य नियमो न भवति निष्ठायां सेट्येवेति, अनिटोनिष्ठाया असंभवात्,
असंभवश्चोत्तरसूत्रे व्यत्यते, अथ वा 'अयामन्तात्वाय्येत्विष्णुष्वि' त्यत्र
खेरिति योगविभागः क्रियते, सेट्यादुर्ध्व तुके खेरयादेशो भवति लोप-
स्थापवादः ॥

"निष्ठायां सेटि" ॥ 'सेटीति किमिति' । अनिटि पूर्वण सिद्ध-
त्वात्सेट्येवेदं सूत्रं भविष्यतीति प्रश्नः, सामर्थ्यात्पूर्वसूत्रप्राप्तेरेव व्यावृ-
त्तिरित्युत्तरेम् । 'संज्ञपितइति' । 'वा दान्तशान्तपूर्णे'त्यत्र उपेर्निपात-
नमाश्रीयते ज्ञप्तः ज्ञपित इति । 'अथ पुनरिति' । प्र'तिपत्तृविप्रतिपत्त्या
संदिग्धाभिधानम् । 'कालावधारणार्थमिति' । सेट्यहणे क्रियमाणे यदा
निष्ठा सेट्भवति तदा लोपो भवति न प्रागिति कालावधारणं लभ्यते, किं
पुनः स्याद्व्यत्येवमर्थे सेट्यहणं न क्रियेत तत्राह । 'अकृते हीति' । 'णिलोपे
सतीति' । नित्यत्वात्, स हि कृतेपीटि प्राप्नोत्यकृतेपि, इट् पुनरनि-
त्यः, णिलोपे सत्येकाच इति प्रतिषेधात्, यस्य च निमित्तं लक्षणान्तरेण
विहन्यते न तदनित्यं, नहि वालिसुषीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता रामेण
वालिनो हते सुषीवापेक्षया वालिनो दौर्बल्यं मन्यन्ते शूरमानिनः । सत्यं, का-
र्यगतभावाभावाविवक्षायां तु तत्राश्रीयते । 'इट्प्रतिषेधः प्रसज्येतेति' ।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्, एतच्च पूर्वस्मादपि विधौ स्यानिवद्भाव-
मनाश्रित्योक्तं, भाष्ये तु सूत्रमिदं प्रत्याख्यातं सप्रमे, खेरध्ययने वृत्तमित्ययं
योगस्त्रेधा विभक्तव्यः, क्रमविपर्ययश्चाश्रयणीयः, खेरित्येको योगः, तत्र
निष्ठायां नेडिति वर्त्तते, एयन्तादुत्तरस्या निष्ठाया इएन भवति, ततो वृत्तं,
वृत्तमिति निपात्यते, णिलोपः, किमर्थमिदं, नियमार्थम्, अत्रैव निष्ठायां
खेलोपो भवति नान्यत्रेति, क माभूत्, कारितं डारितं, कैमर्थक्याच्चियमो

भवति, विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं, किं, गुणाभावः, एवं तर्हि तन्त्रावृत्त्यकशेषाणामन्यतमाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्य गुणनिषेधार्थत्वं भवति, ततोऽध्ययने, वर्तमानग्रन्थे खिलोप इति ॥

“शमिता यजे” ॥ ‘तृचि संबुध्यन्तमेतदिति’ । उदाहृताभिप्राय-
मेतत्, सूत्रे तु शुद्धपथमैकवचनान्तं, सर्वेषु च विभक्तिषु निपातनं प्रथ-
मैकवचनस्याविवक्षितत्वात्, तथा च सूत्रार्थकथनसमये इहादौ तृची-
ति सामान्येनाक्तं, प्रयोगोपि तथाविध एव शमितारो यदत्र सुकृतमिति,
शमितृभ्यश्चैवैनन्तविग्रहितृभ्यश्चेति च, शमित्वमिति तद्वितेपि भव-
ति, सूत्रे च संबुध्यन्त विवक्षितं चेच्छमितर्यजदिति प्राप्नोति ॥

“अयामन्तात्वाय्येत्स्विष्णुषु” ॥ ‘गगदयन्तइति’ गहि सेवने
घटादिः, महि भूषायाम्, आभ्यामैषाणादिको भूच्, ‘भोन्तः’ । ‘स्पृह-
यालुरिति’ । स्पृहृहृतीत्यादिना आलुच् । ‘स्पृहयाय्यइति’ । भृदत्तिस्पृ-
हिभ्य आय्यः । ‘स्तनयिब्रुरिति’ । ब्रौणादिकद्भुच् । ‘पारयिष्णवइति’ ।
षोश्छन्दसीति इष्णुच् । ‘नेति वक्तव्ये इति’ । णिलोपे हि प्रतिषिद्धे
गुणे सत्ययादेशः सिद्धः, मात्रालाघवं च भवति । ‘उत्तरार्थमिति’ ।
न्यपि लघुपूर्वादित्यत्र न गुणो नाप्ययादेशः ॥

“न्यपि लघुपूर्वात्” ॥ अत्र केचिदाचार्येण न्यपि लघुपूर्वस्येति
वृष्टान्तमध्यापिताः, अन्ते पञ्चम्यन्तं, तत्राद्यपदे प्रथमय्येत्यादौ व्यञ्ज-
नान्ते न स्यात्, नह्यत्र णिलघुपूर्वः किं तर्हि व्यञ्जनपूर्वः, न चाव्यवहिते
संभवति व्यवहितं पूर्वमाश्रयितुं युक्तं, प्रवकाशय गत इत्यादावतिप्रसङ्गश्च,
क तर्हि स्यात्, प्रगण्य प्रस्तनय्येत्यादौ, यद्यप्यत्राल्लोपे कृते णिलघुपूर्वो
न भवति, व्याश्रयत्वादल्लोपस्यासिद्धिरपि नास्ति तथापि भूतपूर्वलघु-
पूर्वतामाश्रित्यात्रैव स्यात्, तथा प्राचिकीर्ष्येत्यादावपि प्रसङ्गः, संप्रति गुह-
पूर्वत्वेपि भूतपूर्वगत्या, तस्माद् द्वितीयं पदमाश्रित्य व्याचष्टे । ‘लघुपूर्वाद-
त्वादिति’ । नन्वत्रापि पदे प्रथमय्येत्यादौ ह्रस्वदीनामसिद्धत्वादयादे-
वाप्रसङ्गः, क तर्हि स्यात्, मुद्रमाचष्टइति खिति ‘प्रकृत्यैकाजि’ति प्रक-

निभावाट्टिलोपाभावे प्रमुदय्य गत इत्यादौ स्यादत आह । 'द्वस्वयलोपा-
स्तोपानामिति' ॥

“विभाषापः” ॥ आप् लभने चुरादिः, आप् व्याप्तौ
स्वादः, दुयोरपि ग्रहणम् । इह इह अध्ययने, णिच्, 'क्रीड्जीनां
वा' वित्यात्वम्, अर्त्तिह्रीत्यादिना पुक्, अध्याप्य गत इत्यत्रापि प्राप्नोति,
आप्पुष्य भावात्, तस्मात्सानुबन्धको निर्द्वैश्यः, आपुनिति पठितव्यम्,
आप्पुष्यशब्दान्ङसिः, अकारलृकारयोः सवर्णत्वादत उदित्युत्वम्, 'उरण्-
दयर' इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वं, सकारस्य संयोगान्तलोपः, तत्तर्हि
तथा पठितव्यं, नेत्याह । 'इडादेशस्येति' ॥

“निष्ठायामण्यदर्थे” ॥ 'ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी
इति' । यद्यपि भव्यगेयादावाप्लाव्यापात्यशब्दयोः कर्त्तापि पठे
ण्यदन्तयोर्वाच्यस्तथापि त्रियः संनिधानात्तदीयो ण्यदर्थे एव पर्युत्त-
स्यते । 'प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति' । अधिकारणवाचिनश्चेति कर्त्तरि
षष्ठी । 'अधिकरणइति' । क्तः प्रत्यय इत्यनुषङ्गः । एवमचित्तमिति
भावइत्यत्रापि ॥

“वाक्रोशदैत्ययोः” ॥ 'क्षितायुरिति' । पूर्वयत्कर्त्तरि क्तः ।
'क्षीणकइति' । अनुकम्पायामिति कन् । प्राप्तविभाषेयम् । अण्यदर्थ-
इत्येव, क्षितं सर्वमस्य, क्षितमस्य तपस्विनः ॥

“स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽऽकनयहृदृशां वा
चिण्वदिट् च” ॥ चिणीव चिण्वत्तत्र तस्येवेति सप्तमीसमर्थादुक्तिः,
स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्द्वैशात्, यथा मथुराव-
त्पाटलिपुत्रे प्रासाद इति । 'भावकर्मविषयेष्विति' । अनेन भाव-
कर्मणोरिति विषयसप्तमीति दर्शयति । भावकर्मणोर्ये स्यादयो
वर्त्तन्ते तेष्विति तु विज्ञायमाने सीयुडेको विशेषितः स्यात्, स्यादयो
न विशेषिताः स्युः, भावकर्मणोर्लादेशवाच्यत्वात्सीयुटश्च तद्वक्तृत्वात्,
अथ भावकर्मभिधायी प्रत्ययो भावकर्मशब्दाभ्यामभिधीयते तदाय-
मर्थः स्यात् भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो ये स्यादय इति, तदा

स्यादयो विशेषिताः सीयुङविशेषितः, नहि तद्वक्तव्यं तेन सह पौर्वो-
पयं संभवति, तस्मात्सर्वानुपहाय विषयसप्तम्येष युक्ता । 'यदा
चिण्वत्तदेङागमो भवतीति' । चकारस्य संनियोगार्थत्वात् । 'कस्येति' ।
षष्ठीनिर्द्विष्टस्यागमो भवति स्यादयश्च सप्तमीनिर्द्विष्टाः, अञ्जनयह-
वृशामिति षष्ठीनिर्द्विष्टम्, अङ्गस्येति च वर्तते, अतोऽजन्तादीनामङ्गा-
नामेवागमित्वं युक्तमिति विपर्ययं मन्यमानस्य प्रश्नः । 'स्यसिच्सी-
युट्तासीनामेवेति' । कथमित्याह । 'ते हि प्रकृता इति' । संनिहिता
इत्यर्थः । नन्वङ्गमपि प्रकृतं योग्यविभक्तिकं च तत्राह । 'अङ्गस्य
त्विति' । 'लत्वविरोधादिति' । यद्वा सप्तमे योग्यविभागः क्रियते,
आर्तुधातुकस्येष्ट, परिभाषेयं, यो याषाण्कश्चिदिडागमः स सर्व आर्तुधा-
तुकस्येष्ट इष्टः, तेनापमपीडागमः स्यादानीमेव भवति नाङ्गस्य ।
'कानि पुनरिति' । चिणि यदेवाहृत्य विहितं तदेवातिदिश्यते
आहोस्वित् चिणि वृष्टमात्रमिति प्रश्नः । तत्र द्वितीयः पत्र आश्रीयत-
इति श्लोकेन दर्शयति । 'चिण्वद्वृद्धिरिति' । यथा चिणि वृद्धिः तथा
स्यादिष्वपीष्यते, घानिष्यते एतदेकं प्रयोजनम्, एवमुत्तरत्रापि । प्रत्येकं
संशब्धेन यथायोगमतिदेशो योज्यः । 'दायिष्यतरिति' । 'आतो युक्
चिण् कृतो' इति युक् एतच्चिण्याहृत्य विहितं, यच्च हो हन्तेर्जि-
घोष्यति कुत्वमघानीत्यत्र वृष्टं तदपि प्रयोजनं घानिष्यतइति, यच्च
चिण्मुलोदीर्घान्यतरस्यामिति दीर्घविकल्पविधानं तदपि प्रयोजनम्,
एतदपि चिण्याहृत्य विहितं शमिष्यते शामिष्यतइति । शमेरिष्येति
'मितां ह्रस्वः, लटि स्ये चिण्वद्भावेन दीर्घविकल्पः, 'खेरनिटीति'
णिलोपः । नन्वनिटीत्युच्यते सेट् चायमत आह । इट् चासिद्ध इति' ।
आ भाव्यास्त्रीये णिलोपे कर्त्तव्ये आ भाव्यास्त्रीयश्चिण्वदिडसिद्धः, तेना-
निडादित्वात्सिद्धो णिलोप इत्यर्थः । 'मे इति' । सूत्रकारायमात्रस्य वच-
नम् । ननु चास्य त्रिण्वदिटोवकाशः ये ऽनिटः, येषु अङ्गुनोः स्य-
इत्यादि प्रतिपदविधानं नास्ति, आर्तुधातुकस्येत्यस्यैवकाशः सेड् योस्य
विषयो न भवति, यस्तु सेड्स्य च सूत्रस्य विषयस्तत्र परत्वा 'दार्तु-

धातुस्येद्वलादे 'रित्ययमेव प्राप्नोति, तत्कथमसिद्धत्वमत आह ।
 'नित्यश्चायमिति' । अयं चिण्वदिगिनत्यः, कृतेऽपि वलादिलक्षणदृष्ट
 प्राप्नोति, अकृतेऽपि, नह्ययं वलादित्वमपेक्षते । अस्मिंस्तु कृते वलादि-
 लक्षण इवम प्राप्नोति, तस्मादुल्लंघित इह नित्यः । विघातो निमित्ता-
 भावादप्रवृत्तिः, सोऽस्यास्तीति विघाती, तदेवं नित्यत्वात्सेद्भ्याप्यनेनैवेह
 भवति, अयं चासिद्ध इति न भवति शिलोपाभावशेषः, अवश्यं चानेनैव
 सेद्भ्यामोऽप्योद्दिष्टव्यः, अन्यथा एतद्विदुसंनियुक्तश्चिण्वद्वावोपि न स्यात्,
 न च शब्दान्तरप्राप्तेरस्याप्यनित्यत्वम्, आकृतिपक्षे शब्दान्तरत्वाभा-
 वात् । 'प्रकृतस्येदो दीर्घत्वमिति' । वलादिलक्षणस्य प्रकृतत्वात् ।
 'गुणे कृत इति' । परत्वावित्यस्याच्च । 'उपदेशग्रहणाद् भवतीति' ।
 यद्यपि करोतिहतरकालमनजन्त उपदेशेत्यजन्त एव, यदि चिणि
 दृष्टमात्रस्यातिदेशो हनि शिङादेशा अपि प्राप्नवन्ति, तेषामपि तत्र
 दृष्टत्वादत आह । 'अङ्गाधिकारविहितमिति' । अङ्गस्येति प्रकृत्य
 यद्विहितं चिणि दृष्टं तदेवातिदिश्यते, संनिहितत्वात्, न च हनि-
 शिङामादेशा एवंविधा इति तेषामनतिदेशः । अत्र वार्तिकं,
 'वधभावात्सीयुटि चिण्वद्वावो विप्रतिषेधेने'ति, वधभावस्यावकाशः,
 वध्यात्, वध्यास्तां, वध्यासुः, चिण्वद्वावे हन्यग्रहणस्यावकाशः, घानि-
 ष्यते, अघानिष्यत, अघानिषाताम् । अघानिषत घानिषीष्टेत्यत्रोभय-
 प्रसङ्गे चिण्वद्वावो भवति विप्रतिषेधेन । अथेदानीं चिण्वद्वावे पुनः
 प्रसङ्गविज्ञानात् वधादेशः कस्माच्च भवति, सङ्गद्वैतौ विप्रतिषेधे यदु-
 धितं तदुधितमेवेति, ननु द्वितीयाध्याये, तत्रार्धधातुक इति विषयस-
 प्तमी, ततः किमन्तरङ्गे वधभावः, नैतदस्ति । लिङीति विशेषनिर्देशा-
 त्यरसप्तमी, यत्र तु विशेषनिर्देशाभावो ऽस्तेर्भूरित्यादौ तत्रैव विषय-
 सप्तमी भव्यादिसिद्धये ॥

“दीङो युडचि कृडिति” ॥ ‘दीङ इति पञ्चमीनिर्देशादिति’ ।
 षष्ठ्यां स्वस्यां दीङ एवादितो युट् स्यात्, पञ्चम्यां तूभयनिर्देशे पञ्चमी
 निर्देशो बलीयानिति अचीति सप्तम्याः षष्ठ्यां प्रकल्पितायामजादेर्बुद्धे

भवति, सप्तमीनिर्द्धंगस्तनरार्थः, तदादिविधयर्थश्च । 'विधानसामर्थ्या-
च्चेति' । यदि युटोमिदृत्वेन यणादेशः स्यात् युड्विधानमनर्थकं स्यात् ।
उपदिश्यति रूपे विशेषाभावात्, न च यकारद्वयश्रवणाद्विशेषः, 'हलो
यमां यमि लोप' इति पठे यलोपविधानात् । न च पठे अतिभेदः,
'यलो मय' इति द्विवचनविधानादेव सिद्धत्वात्, अतिभेदोपि व्यञ्जना-
त्परस्यैकस्यानेकस्य वा यकारस्य कीदृश इति चिन्त्यम् । 'उपदानमि-
ति' । 'मीनातिमिनोतिदीहो' त्यपि चे'त्यात्वं, दीह इत्यनुबन्धनिर्द्धंगो
यङ्लुकि माभूदिति ॥

“आतो लोप इटि च” ॥ इहाचि कङित्त्वादुर्धातुक इति
त्रयाणां प्रकृतत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात्तेषामन्यतमेनानुभूता-
न्यतरविशेषणेनाऽनुभूताभयविशेषणेनाननुभूतविशेषणेन वा इटः समु-
च्चयसंभवाद् द्वादश पदाः संभवन्ति । तत्र यदि तावद्विशेषणसंभवा-
त्प्रागेवाचा इटः समुच्चयः, अङ्गातिप्तश्च प्रत्ययो वा विशेष्यते, इत्य-
ञादौ च प्रत्यय इति विज्ञायते, तदेङ्ग्रहणमनञाकार्यं भवति, अञादे-
रिटो ऽजादिना प्रत्ययेन समुच्चयासंभवात्, तदा च हिदादुर्धातुके अ-
जादेरेव विशेषणे व्यवतिष्ठते नेटः, हलादेरिटः कङित्त्वासंभवात्, आर्ध-
धातुकत्वाद्यभिचाराच्च, ततश्च दासीयेत्यादौ लोपप्रसङ्गः, अथ किद्वि-
शिष्टेनाचा समुच्चयः, कङित्यञादौ भवतीटि चेति, ततोऽकङिदर्थमन-
ञाकार्यं चेङ्ग्रहणं भवति अपिच दासीयेति, अथादुर्धातुकविशिष्टेनाचा
समुच्चयस्ततो ऽकङिदर्थमनञाकार्यमनादुर्धातुकार्यं चेङ्ग्रहणं, अपिच,
दासीय, व्यत्यरे, इतीएमात्रे लोपप्रसङ्गः, तदेवमचा समुच्चये चत्वारः
पदाः, एवमादुर्धातुकेन, एवं कङितेति द्वादशपदाः । तयोरप्यभयविशिष्ट-
योस्तस्य दोषा यांस्त्वत्रोच्यते । अथविशिष्टेनादुर्धातुकेन समुच्चयस्तदा
नादुर्धातुकार्यमिङ्ग्रहणमिति व्यत्यरदत्यत्रैव प्रसङ्गः, अथ कङिद्विशिष्टेना-
दुर्धातुकेन समुच्चयस्तदा ऽकङिदर्थमनादुर्धातुकार्यमिङ्ग्रहणं, अपिच, व्य-
त्यरे, अथाङ्विशिष्टेनादुर्धातुकेन समुच्चयः, अनञाकार्यमनादुर्धातुकार्यं
चेङ्ग्रहणं दासीय, व्यत्यरे, अथाङ्विशिष्टेन कङिता समुच्चयः, ततो नञाका-

र्यमङ्गिदर्थं चेद्वयहणं दासीय, पपिथ, अथाद्वुधातुकविशिष्टेन कङ्किता समु-
च्चयः, तदानाद्वुधातुकार्थमङ्गिदर्थं चेद्वयहणं, व्यत्यरे, पपिथ, । तदेवमे-
कादशपद्या दुष्टाः, द्वादशः पक्षः शिष्यते ऽविशिष्टेन कङ्किता समुच्चय इति,
अत्र च पक्षे अद्याद्वुधातुकइति विशेषणद्वयमविशेषाद् द्वावपि कङ्किदिटा-
नुपनिपततीति अङ्गिदर्थमेवेद्वयहणं भवति, तेन पपिथेत्यादावालोपो
भवति दासीय व्यत्यरे इत्यनजादावनाद्वुधातुके च न भवति । स एष निर्दो-
षः पक्षस्तमिममाश्रयति । ‘इत्यजादावाद्वुधातुकइति’ । ‘कङ्किति चेति’ ।
अजादावाद्वुधातुकइत्यनुषङ्गः । ‘दासीयेति’ । आशिषि लिङ्, उत्तमैक-
वचनमिट्, ‘इटोत्’ । अत्र सीयुट इहभक्तत्वादिटो ऽजादित्वाभावः ॥

“ईदति” ॥ दीर्घविधानमुत्तरार्थम्, अथगीष्ट । इह तु
गुणेन भवितव्यमिति ह्रस्व एव विधेयः ॥

“घुमास्यागापाजहातिसां हलि” ॥ मायहणेन मेह् प्रणिधाने,
माङ् माने मा मानइति सर्वेषां यहणम्, एवं गा इत्यत्रापि गाङ्गौ, गै शब्दे,
गा स्तुतौ कृन्दसि, इणो गा लुङि, इण्वदिक इति वक्तव्यं, गाङ् लिटीति,
सर्वेषां गारूपाणां यहणं, गामादायहणेष्वविशेष इति वचनात् । ‘जुहोती-
ति’ । ओहाक् त्यागे । ‘जिहातेरिति’ । ओहाङ् गतावित्यस्य । भृजा-
मिदित्यभ्यासस्येत्वे सति जहातीति निर्देशो नोपपद्यते । कामं हागि-
त्यपि निर्देशेन भवति जिहातेः प्रसंगस्तथा तु न कृतमित्येव ।
‘एतदेवेत्यादि’ । यथा चैतज्ज्ञापकं तथा जनसनखनामित्यञो-
क्तम् । ईत्वे वकारप्रतिषेधः, वकारस्य निमित्तभावेन प्रतिषेधो वका-
रप्रतिषेधः, वकारादावीत्वं न भवतीत्यर्थः । ‘आतो मनिन्कुनिव्वनि-
पश्च’ । घृतं पिबन्ति घृतपावानः, वसां वसापावानः, कुनिपीत्वं न
भवति, धीवरी पीवरीत्यत्र त्वैणादिकमीत्वं ध्याप्योर्वा संप्रसारणं, तथा
च स्यः क चेत्यत्र क्विपि ईत्वाभाव उदाहृतः ॥

“वान्यस्य संयोगादेः” ॥ ‘स्येयादिति’ । अन्यस्य यहणे
ऽक्रियमाणे पूर्वयोगो ऽन्येषु सावकाशः, अयमपि ग्लायदित्यादिषु,
स्येयादित्यञोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेव विधिः स्यादित्यन्यस्य यहणम् ॥

“न स्यापि” ‘यदुक्तमिति’ । इत्थं न त्वनन्तरमेत्वम्, प्राप्-
मत्वात् ॥

“मयतेरित्यन्तरस्याम्” ॥ ‘अपमित्येति’ । उदीचां माही व्य-
तीहाररति त्वाप्रत्ययः, इत्थे कृते तुक् ॥

“आहजादीनाम्” ॥ ऐज्यतेत्यादौ यञिषपिवहीनां हलादित्वा-
दाङ् न प्राप्नोति, संप्रसारणे कृते ऽत्रादित्वाद्बुविष्यति, परत्वात्लादेशेभ्यः
आगटा भवितव्यं, ततो लादेशैः, ततो यका, ततः संप्रसारणेन, अत
आह । ‘इहेति’ । लादेशस्यान्तरङ्गत्वं लकारमात्रापेक्षितत्वात् । अडा-
गमस्तु लकारविशेषमङ्गं चापेक्षितइति बहिरङ्गः, कृताकृतसंगित्वाद्बु-
करणस्य नित्यत्वं, नन्वडागमोपि कृतेपि विकरणे प्राप्नोत्यकृतेपीति
नित्य एव, ततश्च परत्वादडागम एव प्राप्नोति, तच्चाह । ‘शब्दान्तर-
प्राप्तेरिति’ । शब्दान्तरप्राप्तिमेव दर्शयति । ‘कृते हीति’ । अङ्गस्या-
डागमः कृते विकरणे विकरणान्तमङ्गमकृते तु धातुमात्रमित्यस्ति
शब्दान्तरप्राप्तिः । ननु विकरणोपि शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः । तथाहि ।
स कृते ऽडागमे तदादेशातोभवंति अकृतेतु धातुमात्रात्, अत आह ।
‘शब्दान्तरप्राप्तेरिति’ । षष्ठीनिर्वृष्टस्य यद्विधीयते आगम आदेशो वा
तत्रेषा परिभाषा न पञ्चमीनिर्देशइत्यर्थः । ‘नित्यत्वादेवेति’ । एव-
कारः पौनर्वचनिकः, नित्यत्वादडागमं बाधतइति पूर्वमुक्तमत्रापि
स एव हेतुरिति । अडागमस्तु संप्रसारणे कृते न प्राप्नोति, आटा आ-
धितत्वात्, यस्य निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यतइति तु न सार्वत्रिक-
मिति भावः । अयं योगः शक्यो ऽकर्तुम् । अजादीनामपि पूर्वसूत्रेण
अडेवास्तु, कथमाटश्चेति वृद्धिः, अटश्चेति वक्ष्यामि, इहापि तर्हि
प्राप्नोति अकारादीन्, अचीति वर्तते, एवमपि स्वपेलंङ् सिप्, अङ्गार्थेगाल-
वयोरिति सिपो ऽट्, इत्थं, इति चेत्युत्वम् । अस्वपोहसचित्यत्र वृद्धिप्रसङ्गः,
अजादौ धातो वृद्धिं वक्ष्यामि, तर्हि धाताविति वक्तव्यं, न वक्तव्यं,
यदेतदुपसर्गादृति धाताविति तत्पूर्वत्रापेक्ष्यते, अटश्चेत्यत्र चकारस्त-
स्यैव विधेः समुच्चयार्थः, अटो विध्यन्तरं बाधित्वा वृद्धिरेव यथा

स्यात्तेनाटिटदित्यादौ परमप्यतो गुणे पररूपं बाधित्वा वृद्धिरेव भवति, यथा सिद्धान्तेपि, चोसीयत् चोङ्करीयत् 'उस्यपदान्तात्,' 'चोम-
ङ्कोश्चे'ति पररूपं न भवति, उत्तरार्थे तर्ह्याङ्गचनं कृन्तस्यपि दृश्यते
सुरुचो वेन आवः, अट एवात्र कान्तसं दीर्घत्वं भविष्यति, पूरुषो
नारक इति, यथा आसचित्यत्रापि लावण्यायामेवाटि कृते अग्रसल इति
स्थिते अटश्चेति वृद्धिश्च प्राप्नोति लादेशश्च, तत्रान्तरङ्गत्वाल्लादेशः.
वृद्धिर्ह्यटमचं च निमित्तमपेक्षते, कृते लादेशे वृद्धिश्च प्राप्नोति शनसार-
स्लोपश्च, तत्रान्तरङ्गत्वावृद्धिः, नानाश्रयत्वाच्च घार्णोदाङ्गं बलीय इति
नास्ति, कृतायां वृद्धौ तपरकरणादाकारस्य लोपाभावः, इह च आय-
चित्ति इणो लङि अटि अइअन्, अटश्चेति वृद्धिः प्राप्नोति इणो
यणिति यणादेशश्च, तत्रान्तरङ्गत्वावृद्धिः, नानाश्रयत्वाच्च घार्णोदाङ्गं
बलीय इति नास्ति, इणो यण् हरिति योगविभागादिवर्णान्तस्येणो
यण्विधानादेकारस्य तदभावादायादेशे सिद्धमिष्टम् । अत्र श्लोको ।

अजादीनामटा सिद्धं वृद्ध्यर्थमिति चेदटः ।

अस्वपोहसतीत्यत्र धातो वृद्धिमटः स्मरेत् ॥

पररूपं गुणेनाट चोमाङ्कोरसि तत्समम् ।

कृन्दायं बहुलं दीर्घ इणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥

इति ।

“न माङ् योमे” ॥ यद्ययमनन्तरस्याट एव प्रतिषेधः स्यात्तत्त्वं-
युक्तमेव प्रतिषेधं कुर्यात् आङजादीनाममाङ्योगइति, असंयुज्य तु प्रतिषे-
धात्सर्वस्य प्राकरणिकस्य प्रतिषेधो विज्ञायतइत्याह । ‘लुङ्लङ्लङ्लु-
यदुक्तं तच्च भवतीति’ । तत्र लङ् उदाहरणं न प्रदर्शितं माङ्योगे
तदसमाभावात्, डिद्विशिष्टस्योपादानमस्मदादेशो यो माशब्दस्त्वामौ
द्वितीयाया इति तद्योगे प्रतिषेधो माभूत्, सुखिनं मा अकार्षीदिति,
अथ कथं मा घालियथमन्वगाः, स्वच्छन्दमनुवर्तन्ते न शास्त्रमृषयः
किल ॥

“बहुलं कृन्तस्यमाद्योगेऽपि ॥ ‘मा वः सेत्र इति’ । वः युष्माकं
 सेत्रे भार्यायां परकीजानि परेषां वीर्याणि मा वाप्सुः, उत्पानि मा भूवन्,
 वयः कर्मणि लुह्, व्यत्ययेन परस्मैपदं, भेजुस्, सिच्, वदन्नवेति वृद्धिः,
 क्वचित् माह् योगेऽपि भवति इति प्रकम्याशाप्सुरिति पठ्यते तथाध्ययनं तु
 न क्वचिदृष्टम् । ‘अभित्या इति’ । भिदेस्यास्, भलो भलीति सिचो
 लोपः । ‘आवरिति’ । पूर्वमूत्रे वृत्तावेव व्युत्पादितम् ॥

“इरयो रे” ॥ ‘दध इति’ । ननु चात्र परत्वाद्देभावे कृते अन-
 वादिन्वादात्लोपो न प्राप्नोत्यत आह । ‘धात्रो रेभावस्यासिद्धत्वा-
 दिति’ । नन्वेवमपि रेभावे कृते तस्मैवेडागमः प्राप्नोति, न च रेभावस्य
 वैयर्थ्यं, कसुभृप्रभृतिस्त्रिनिट्सु चरितार्थत्वादित्यत आह । ‘अत्रेति’ ।
 कथं पुनलांतयिःस्य तस्य इरशब्दस्य रेशब्दस्य रेभावो भवति, कथं वा
 स्वप्रवृत्तिमपेत्य तस्मिन्निहागमे कृते पुनः स्वयं प्रवर्त्तमानस्यात्माश्रयदोषो
 न भवति, तत्राह । ‘तदर्थं चेति’ । द्विवचननिर्देशाद् दोषद्वयं न भव-
 तीत्यर्थः ॥

“अवि श्नुधातुभुवां व्योरियहुवडौ” ॥ इश्च उश्च व्यू, तयोर्व्याः,
 इस्वयोरिदं यद्वहं दीर्घयोरपि तु कार्यं भवति सवर्णयद्वहणात्, व्योरि-
 तिवर्णयद्वहणात्ताभ्यां श्वादीनां तदन्तविधिः, तत्र निर्दिश्यमानस्यादेश
 भवन्तीत्येवान्त्यस्य सिद्धेर्हकारो विस्वष्टार्थः । ‘आप्रवन्तीत्यादि’ । यस्सं-
 योगपूर्वमेकाच् तदिहोदाहृणम्, अन्यत्र ह्रस्वयोः सार्वधातुके एरनेकाच्
 इति यथा भाव्यं, लुलुप्ततुरित्यादिकं तु भवत्येव, ओः सुपीति वचनात् ।
 ‘इयहुवड्भ्यामिति’ । गुणवृद्धोरवकाशः, चेता गौः, इयहुवड्नेरव-
 काशः, चित्तियतुर्लुलुप्ततुः, वयनं चायकः लवणं लावक इत्येताभ्यप्रसंगे
 विप्रतिषेधः । ‘तनुवमिति’ । अधातुत्वाद्प्राप्तउवह् विधीयते । ‘तन्व-
 मिति’ । वा कृन्तसीत्यमि पूर्वत्वाभावे यच् । ‘विस्वमिति’ । ‘विबुव
 इति’ । सत्सूद्विचेति क्विप् । अत्र त्रित्यमोः सुपीत्यनेन यच् प्राप्तः,
 स्वगादिषु यजुर्वदेऽयहुवडौ, बहुचे यच् ॥

“अभ्यासस्यासवर्णे” ॥ पूर्वमङ्गस्याज्जादौ प्रत्यये विधानादिव
मारभ्यते । ‘इयेषेति’ । अत्र गुणस्य स्थानिवद्भावविषये यदुक्तं तद्
द्विवचनेचीत्यत्रोक्तम् ॥

“स्त्रियाः” ॥ ‘स्त्री इत्येतस्येति’ । स्त्रीप्रत्ययान्तानां स्वार्थवृत्तेर्वा
शब्दस्य ग्रहणं न भवति, ‘आएनकाः’ ‘कुमार्या’ ‘वयसी’ त्यादिनिर्द्दे-
शात् । ‘उत्तरार्थमिति’ । उत्तरत्र स्त्रिया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् शुधातु-
भुवां माभूत् ॥

“इणो यण्” ॥ अत्र सूत्रार्थेक्यनानन्तरं क्वचित्पठ्यते, अन्तरङ्ग-
त्वादिको यणचीति सिद्धे समानाश्रये वार्णोदाङ्गं बलीय इति ज्ञापनार्थं
वचनमिति, तदयुक्तं, इयङादेशापवादोयमिति वक्ष्यति तत्कथमिय-
ङ्विषये यण् प्रवर्तते । ‘इयङादेशापवादोयमिति’ । इयङादेशस्यैवाप-
वाद इत्यर्थः । कुत इत्याह । ‘मध्येपवादा इति’ । एवं सति यदिष्टं सिद्धं
तद्दर्शयति । ‘गुणशृङ्घ्रिभ्यामिति’ । यदि तु नाप्राप्ते विध्यन्तरे आर-
म्भात्सर्वमेव विध्यन्तरं यण् बाधेत गुणशृङ्घ्रिविषयेपि स्यात् । अथेको
नेत्येव कस्माच्चोक्तम्, इयङादेशे हि प्रतिषिद्धे इको यणचीत्येव यण् भवि-
ष्यति, अहो सूत्रमदर्शो देवानांप्रियः यदिदमपि न दृष्टम्, ईयिव, ईयिम,
कर्मणि ईयिरे, अत्रेयङि प्रतिषिद्धे सर्वेणदीर्घः स्यात्, तस्माद्व्येष विधेयः ॥

“एनेकावोऽसंयोगपूर्वस्य” ॥ ‘तेन संयोगो विशेष्यतइति’ । यद्य-
प्यन्यपदार्थं प्रति गुणभूतः संयोगस्तथापि स एव विशेष्यते, धातोरित्य-
नुवृत्तस्य प्रयोजनान्तराभावात्, अस्तीदं प्रयोजनमिवर्णं विशेषयिष्यामी-
ति, नैतदस्ति, यद्यधातोरिवर्णोऽसंयोगपूर्वो भवितव्यमेव तस्य यणा
‘इको यणची’ति, तद्यथा कुमार्यो कुमार्य इति । ननु ग्रामणीवद-
धातोः पूर्वसवर्णं बाधित्वा यण् माभूदिति धातुनैवेवर्णो विशेषणीयः,
नेत्याह, इयङ्बाधनार्था यण्, नचाधातोरियङ् प्रसङ्गास्ति, तत्कथमधातु-
निवृत्त्यर्था धात्वनुवृत्तिरुपपद्यते, तस्मात्सुष्ठुक्तं गुणभूत एव संयोगो वि-
शेष्यतइति । ‘अङ्गविशेषणं माभूदिति’ । अन्यथाधिकारेण मनिहितस्य
तस्यैव विशेषणं स्यादसंयोगपूर्वग्रहणं, ततश्च यवक्रिो यवक्रिय इति,

अत्रापि प्रसज्येत, नह्यनाङ्गस्य संयोगः पूर्वावयव इति, ननु च
 खोरिति प्रकृतं तत्र एरित्यनुच्यमाने चोरपि यण् स्यात् लुलुवतुरित्यादौ,
 ततश्च तच्चित्त्वर्थमपि स्यादित्यत आह । ‘लुलुवतुर्लुलुवुरित्येतस्वि-
 ति’ । इह एरित्यनुच्यमानेनेनैवोरपि सिद्धत्वाद्वाः सुपीत्येतन्नियमार्थं भव-
 ति, शोः सुप्येति, विपरीतस्तु नियमो न भवति ओरेव सुपीति, न
 भूसुधियोरिति यण्प्रतिषेधात्, ततश्चास्मादेव नियमानुलुवतुरित्यादौ
 सिद्धत्वादेरित्येतदोर्निवृत्त्यर्थं नोपपद्यतइति पूर्वाक्तमेव प्रयोजनं, यदि
 स्वसंयोगपूर्वयोरिति द्विवचननिर्देशेन खोरैवेतद्विशेषणमुच्येत तर्ह्योरिति
 शक्यमकर्तुम् । ‘इहापि न स्यादिति’ । यदि धातुना संयोगो न विशेष्येतेति
 भावः । क्वचिदिहापि यथा स्यादिति पाठस्तत्र प्रकृतत्वाद्याणादेश इत्य-
 र्थः । ‘गतिकारकाभ्यामित्यादि’ । इष्टिरेवैषा । ‘परमनियाविति’ । भावे
 कर्त्तरि वा क्तिप् ॥

“शोः सुपि” ॥ ‘सकृत्त्वाविति’ । क्रियाविशेषकत्वात्सकृदि-
 त्यस्य कारकत्वम् । ‘कटप्रुधाविति’ । क्तिञ्चवीत्यादिना क्तिप् दीर्घश्च ॥

“वर्षाभ्यश्च” ॥ न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ।
 ‘पुनर्भ्यश्चेत्यादि’ । एवं च पुनर्बर्षाकारेषु भुव इति सूत्र-यासः ॥

“न भूसुधियोः” ॥ भूशब्देन तदन्तस्य ग्रहणं केवलस्य यण्प्राप्त्य-
 भावात् । न चोषहः प्रतिषेधः, विच्छिन्नत्वात्, ‘वर्षाभ्यश्चे’त्यारम्भा-
 द्वा । ‘सुधियाविति’ । ध्यायतेः क्तिप्, वृशियहणात्संप्रसारणम् ॥

“हुशुवोः सार्वधातुके” ॥ अनेकाचोसंयोगपूर्वस्य चोरिति
 चानुवर्त्तते, यद्यपि हुशुवोरुवर्णान्तत्वमव्यभिचारि तथाप्यसंयोगपूर्व-
 ग्रहणमोर्विशेषणं यथा स्यात् हुशुवोर्माभूदित्येवमर्थमनुवर्त्येनारित्येतत्,
 हुशुविशेषणे हि तदनुवर्त्तनीत्यादावेव प्रतिषेधादाप्रवर्त्तनीत्यादौ न स्यात्,
 तत्र श्नुप्रत्ययान्तस्यासंयोगपूर्वस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, श्नुप्रत्ययान्त-
 स्याङ्गस्यावयवो ऽसंयोगपूर्वो य उकारस्तस्यत्यर्थः । अनेकाच इति
 त्वङ्गेन समानाधिकरणमेव, सार्वधातुकग्रहणं जुहोत्यर्थं न श्नुवर्थमव्यभिचा-
 रात् । ‘जुह्वतीति’ । अदभ्यस्तात् । ‘जुह्वदिति’ । नाभ्यस्ताच्छतुरिति

नुप्रतिषेधः । 'योयुवति रोहयतीति' । युह इत्येताभ्यां यङ्लुगन्ताभ्यां लटि पूर्वप्रक्षेपद्वयः । 'इदमेवेत्यादि' । एतच्च 'यङोचि चे'त्यत्र छन्दानुवृत्तिमाश्रित्याक्तं, जयादियस्तु तत्र छन्दानुवृत्तिं नाशिश्रियत् । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह । 'छन्दसि हीति' । छन्दसि यङ्लुगन्त-
निवृत्त्यर्थं हुशुगहणं न भवति, ततः परस्य तिङ् आहुं धातुकत्वात्,
यथादेशस्याप्रसङ्गादित्यर्थः । तथा चात्र वार्तिकं 'यङ्लुगर्थमिति
चेदाहुं धातुकत्वात्सिद्धु' मिति । स्यादेतत् । यङ्लुगन्तादन्यद्व्यावर्त्यं
भविष्यति, अतो न ज्ञापकं हुशुगहणमित्यत आह । 'न चेति' ।
'असंयोगपूर्वमिति' । असंयोगपूर्वावर्णान्तमित्यर्थः । अत्र ओरित्यनु-
वृत्तेर्ममतइत्यादौ न भविष्यति, अनेकाच इत्यनुवृत्तेर्पुवन्तीत्यादौ, अयु-
क्ताश्च इति चान्येषां सिद्धत्वादेकावृत्त्यमेव, असंयोगपूर्वस्येयनुवृत्तेः प्रोक्तं व-
न्तीत्यत्र न भविष्यति, तन्वन्तीत्यादौ च भवितव्यमेव यथा, तस्मादा-
हुं लुगन्तादन्यद् व्यावर्त्यं न सम्भवति, आह च हुशुगहणमनर्थकमन्य-
स्याभावादिति ॥

“भुवो वुग्लुङ्लिटोः” ॥ ‘अभूवचिति’ । गातिस्येत्यादिना
सिचो लुक् । ‘अभूवमिति’ मिपोऽभावः । लुङ्लिटोरिति किं, भवति
भविष्यति, शक्ययोगेन भवति । यदि कृडितीत्यनुवृत्तिष्यते, अभूवमित्यत्रापि
सर्हि न स्यात्, एवं तर्ह्योरित्यनुवृत्तिष्यते, गुणे कृते अनुवर्णान्तत्वाच्च
भविष्यति, अभूवमित्यत्र ‘भूसुवोस्तिङी’ति गुणप्रतिषेधादुवर्णान्तत्वं,
नात्र शक्यमोरित्यनुवृत्तयितुम्, एतच्चान्धभवतिभ्यां चेत्यत्र विस्तरे-
णोक्तम् ॥

“ऊदुपधाया गोहः” ॥ उदाहरणेषु णिच् ण्युल्, णिनिः,
आभीत्ते णमुल्, घञित्येते प्रत्ययाः, सर्वत्र गुणे कृते ओकारस्य
ऊकारः । ‘उपधाया इति किमिति’ । ओरित्यनुवृत्तेरेओकारस्य भवि-
ष्यति स चोपधैवेति प्रश्नः । ननु च ओरित्युच्यते न चाप्योपधाकारः
सम्भवति, ओरित्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्गोह इति विषयोपलक्षणं भवि-
ष्यति, न तु कृतगुणप्रतित्यर्थम् । ‘अत्यस्य माभूदिति’ । नोपलक्षण-

त्वे प्रमाणमस्ति, ततश्चासम्भवादोरित्यस्य निवृत्तावन्यस्य स्यात् ।
 'गमहनजनजनघसा'मिति लोप उपधाया यथा स्यादित्युत्तरार्ध-
 मण्यवश्यमुपधाग्रहणं कर्तव्यमिति भावः । 'विकृतग्रहणं विषयनियमार्थ-
 मिति' । गुह इत्युच्यमाने धातुनिर्देशो भवति, ततश्च कृद्विषयेषु
 तत्स्वरूपप्रयुक्तमूत्वं स्यात् । तस्मादूत्वं विविष्टो विषयो निर्दिष्टो
 यथा स्यादिति विकृतस्य कृतगुणस्य ग्रहणं कृतं, विषयार्थतां स्पष्ट-
 यति । 'यचेति' । गुणविषये यथा स्यादित्यर्थः । 'अयादेशप्रतिषेधार्थं
 च केचिद्विच्छन्तीत्यादि' । पूर्वविषयावधारणे तात्पर्यमित्युक्तं तच्चा-
 ङ्गिनीत्युच्यमाने सिद्धति, लाघवार्थं तु गोहइत्युक्तं, तच्च कालावधारणा
 र्थमप्यर्थाद्व्रति, गुणोत्तरकालमूत्त्वमिति, इदानीं तूभयत्रापि तात्पर्य-
 मित्युक्तं भवति । गुणविषये भवति तत्रापि कृते गुणइति । यदि हि
 प्रागेव गुणादूत्वं स्यात् तदा 'त्यपि लघुपूर्वा'दित्ययादेशे तस्या
 सिद्धत्वाल्लघुपूर्वा इकार इत्ययादेशः स्यात्, यदा तु गुणे कृते तस्य
 स्थाने कत्वं तदा तस्यासिद्धत्वेऽकारस्य गुहत्वादयादेशाभावः सिद्ध-
 तीति, तदेतद् दूषयति । 'व्याश्रयत्वादिति' । कथं व्याश्रयत्वमित्याह ।
 'यावूत्त्वमिति' ॥

"दोषो यो" ॥ किमर्थं दुर्बोर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न दुष्ट
 इत्येवोच्येत, विषयार्थमिति चेत्, न, याविति विषयस्य साक्षाच्चिद्वंशात्,
 प्रदूष्य गत इत्यादावयादेशप्रतिषेधार्थमिति चेत्, न, वक्तोत्तरत्वात्,
 उक्तोत्तरमेतत्, व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं नास्तीति, तस्मादुष्ट इत्येव वक्त-
 व्यमत आह । 'विकृतग्रहणमिति' । क्रमः प्रस्तावः, प्रकरणमित्यर्थः ॥

"वा चित्तविरागे" ॥ चित्तविरागश्चित्तस्याप्रीतता, प्राप्तविभा-
 वेयं, यावित्येव, चित्तस्य दोषः ॥

"मितां ह्रस्वः" ॥ 'रजयतीति' । रज्जेयो मृगरमणउप-
 सङ्ख्यानमित्युपधालोपः ॥

"विण्णमुलोर्दीर्घान्यतरस्याम्" ॥ 'न ह्रस्वविकल्प एव विधी-
 येतेति' । एवमपि ह्रस्वपक्षे अशमीति सिद्धति, पक्षात्तरे अशामीति

यथाभाषं दीर्घे एवावस्थास्यतइति भावः । 'शमयन्तं प्रयुङ्गइति' । यद्यपि चिण्विषये कर्म प्रदर्शनीयं भूतकालश्च, तथापि णिजुत्पत्तये हेतु-
व्यापारमानप्रदर्शनमत्र विवक्षितं न कर्त्ता नापि वर्त्तमानः काल इति
न दोषः । 'णिलोपस्य स्थानिवद्भावादिति' । स्थानिवद्भावे हि सति
यश्चिण्वणमुत्परो णिः, न तस्मिन्निदङ्गं, पूर्वण णिवा व्यवधानात्, यस्मिं-
श्च मिदङ्गं न स चिण्वणमुत्परः, परेण णिवा व्यवधानात्, ततश्च ह्रस्ववि-
कल्पो न स्यात् पूर्वण नित्यमेव तु ह्रस्वः स्यात् । ननु दीर्घविकल्पेपि
यावता स्थानिवद्भावः कथमिवैतत्सिद्ध्यति, तत्राह । 'दीर्घविधौ त्विति' ।
न पदान्तद्विर्वचनेत्यादिना स्थानिवद्भावप्रतिषेधादीर्घविकल्पस्यायं विषय
एवेत्यर्थः । 'तथेत्यादि' । अत्र दीर्घविधौ त्वज्जादेशो न स्थानिवद्ववती-
त्यनुषङ्गः, शमेर्यह्, द्विर्वचनं, नुक्, णिच्यतो लोपः, यस्य हलः, शंशमि इति
स्थिते यदा ततश्चिण्वणमुलौ भवतः, तदा दीर्घविकल्पः सिध्यति, अजा-
देशस्य स्थानिवत्त्वाभावादित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । 'योसाविति' ।
'यश्च यङ्कारइति' । णौ लुप्यतइत्यनुषङ्गः । एवं तावद्दीर्घविधौ त्वज्जा-
देशो न स्थानिवद्ववतीत्येतत्स्पष्टीकृतं, णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् ह्रस्व-
विकल्पो न स्यादिति यदुक्तं तत्समर्थयते । 'ह्रस्वविकल्पेत्विति' । णेर्णिः,
णिणिः, सोन्तो यस्य स णिण्यन्तः, एतेन यङ्ण्यन्तइति व्याख्यातम् ।
'असिद्विर्वेति' । कस्य, प्रकृतत्वादीर्घस्य, एवकारेण तु शब्देन चेतद्व-
शंयति । णिचमाश्रित्य वृद्धिविधानादस्ति दीर्घस्य शङ्का, णिलोपस्य तु
स्थानिवद्भावादयं विकल्पो न स्यादित्येव दोषः, यङ्ण्यन्ते तु भवतु नामायं
विकल्पस्तथापि पक्षे दीर्घस्य श्रवणं न सिध्यति, णिचमपेत्य वृद्धौ कर्त्तव्या-
यामतौ लोपस्य स्थानिवद्भावादीर्घस्यानुन्मेषादिति । स्यादेतत् । दीर्घवि-
कल्पे विधीयमाने यदि नाम स्थानिवद्भावोनास्ति तथापि नैवात्र दीर्घः
सिध्यति, असिद्ववदत्राभादिति णियङ्गोर्लोपस्यासिद्वत्त्वादित्यत आह ।
'व्याश्रयत्वादिति' । व्याश्रयत्वमेव दर्शयति । 'णौ हीत्यादि' । किं च
हेड वेष्टने घटादिः, तस्य ह्रस्वाभावपक्षे अहेडोति स्यात्, दीर्घे तु ह्रस्वस्य
कृते अहीडोति भवति, तस्मादतोपि हेतोर्दीर्घ एव विकल्पनीयः ॥

“ल्हादो निष्ठायाम्” ॥ ह्हादी सुखे च, ईदित्वाचिष्ठायामनिट्, क्वचित्पठ्यते ‘ह्हादइति योगविभागः क्लियते, क्लिन्यपि यथा स्यात् प्रल-
प्तिरिति,’ भाष्ये तु नैतदृष्टम् ॥

“छादेर्घेऽद्भुपसर्गस्य” ॥ ‘उत्तरकृद इति’ । ‘कृद आवरणे, चुरा-
दिणिच्, पुंसि संज्ञयामिति करणे घः, कर्मणि षष्ठ्या समासः, ननु चात्र
घे परतो ण्यन्तमङ्गं तस्योपधादकारः, न च सा ह्रस्वभाविनी, न च शक्यं
वक्तुं णिलोपे कृते आकारो ह्रस्वभाविन्युपधेति, णिलोपस्यासिद्धुवच-
भादित्यसिद्धत्वादयः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्चात आह । ‘णिलो-
पस्य चेति’ । अपर आह । णाविति वर्त्तते, घे परतो यो णिस्तत्र यदङ्गं
तस्योपधाया ह्रस्वः, छादेरिति चेकानिर्द्देशो न णिचेति । ननु यत्र त्रिप्र-
भृतयः सन्ति द्वावपि तत्र स्तस्तत्त्वाद्भुपसर्गस्येत्येव सिद्धुं किं सूत्रशि-
क्षया ऽत आह । ‘उत्तरा हीति’ । एतदेव लोकव्यवहारेण द्रढयति । ‘न-
हीति’ ॥

“ईस्मन्चन्क्लिषु च” ॥ ‘अर्चिष्णुचिहुसुपिच्छा’दिभ्य इति’ रि-
तीसिप्रत्ययः, मनिन् सर्वधातुभ्यः, दृन्सर्वधातुभ्यः, योगविभागाद्द्विप्र-
भृत्युपसर्गादपि भवति समुपच्छदिः ॥

“गमहनजनखनघसां लोपः कृडिच्यनङि” ॥ ‘जघ्नतुरिति’ । अ-
भ्यासाच्चेति कुत्वम् । ‘जघ्न’तुरिति । जन जनने परस्मैपदी जौहोत्या-
दिकः नकारस्य चुत्वम् । ‘जघ्न इति’ । जनीप्रादुर्भावे, अनुदात्तेत् दैवा-
दिकः । ‘जघ्नतुरिति’ । लिट्यन्यतरस्यामिन्वर्धेर्घस्लादेशः, घकारस्य चत्वे,
शासिषसिघसीनां चेति षत्वम् । ‘जघ्नचिति’ । ‘लुङ्सनोर्घसृ’ मन्त्रे-
घसेति ज्ञेलुङ्क् । ‘अचीत्येवेति’ । अचि श्नुधात्वित्यतः, तस्य तु दोषो
णावित्यत आरभ्योपयोगो न प्रदर्शितः, क्वचिद्व्यभिचाराभावात्, क्वचिदसं-
भवात्, रह तूपयोगः, तथा चोत्तरसूत्रे हलि चेति वक्ष्यति ॥

“तनिपत्योश्चन्दसि” ॥ ‘वितविरदति’ । लोपविधानसामर्थ्यादसिद्धत्वेऽपि तस्यात एकहलमध्यइत्येत्वाभ्यासलोपो न भवतः । ‘पतिमेति’ । लिट्, मस्, इट् ॥

“असिभसोर्हलि च” ॥ सूत्रे चकारस्य पाठो ऽनार्थः । तथा च वार्तिकं हल्यहङ्गमपरिभाष्यमन्यत्रापि दर्शनादिति । ‘तथा न क्रियत इति’ । यदि क्रियेत अनच्कत्वाद् द्विवचनं न स्यादिति भावः । पूर्वजाचीत्यधिकारादिह हलीत्युक्तं, तदुपादानादचि न स्यादिति चकारेण समुच्चयः, यदि पूर्वत्रैवाचीत्यनुवर्तते नेहेत्युच्येत ततो हलि चेति शक्यमकर्तुमुक्त्यर्थं तु तत्कृतम् ॥

“हुक्लभ्यो हेभिः” ॥ ‘हलादेरिति’ । हुक्लभ्य इति पञ्चम्या हलीति सप्तम्याः षष्ठीप्रवर्त्यतइति भावः । यद्वेवं यस्मिन्विधिरित्यस्याभावात्तदादिर्विधिर्न स्यात्, हलीत्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्बलन्तत्वाभावाच्च न विध्यति । ‘भिन्धीति’ । शनसोरलोपः । ‘प्रीणीहीति’ । ई इत्यघोः । ‘जुहुतामिति’ । लोटो लङ्वात् तसस्ताम् । ‘इदिहीति’ । शब्दान्तरप्राप्त्या ह्येयोरप्यनित्ययोः परत्वादिति कृते पुनर्द्वित्वप्रसङ्गः । ‘इहेत्यादि’ । धित्वस्यावकाशोऽनाशिषि जुहुधीति, तातङोवकाशो हुक्लभ्यो ऽन्यः, जीवतात्वमिति, आशिषि हुक्लभ्यः तूभयप्रसङ्गे परत्वात्तातह्, अथ कृतेऽपि तस्मिन् स्थानिवद्वायूद्वित्वं कस्माच्च भवति, तत्राह । ‘तत्र कृतइति’ । भिन्धिकि च्छिन्धकीत्यत्रापि तर्हि परत्वेन धित्वे कृते अकञ्ज स्यादित्य आह । ‘भिन्धकीति’ । अपर आह, स्यान्वादेशयोर्द्वयोरपीकार उच्चारणार्थः, हकारस्य धकार आदेशः, हलीत्यपि नानुवर्त्ये, न काप्यनिष्टप्रसङ्ग इति ॥

“शृणुपृक्लभ्यश्चन्दसि” ॥ ‘उह'कृदुहणस्कधीति’ । नश्च धातुस्योत्पुभ्य इति णत्वं, कः करदिति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ‘अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वमिति’ । न केवलं शृणुधी गिर इत्यत्र, श्रुधीहवम्, अपावृधीत्यत्राप्यनेनैव दीर्घत्वम् । ‘अतोऽन्यत्रेति’ । शृणुधीत्यतोऽन्येषु सर्वादाहरणेषु ॥

“अङ्कितश्च” ॥ ‘मलोपाभावस्त्विति’ । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना यो मलोपस्तस्याभावः । ‘अङ्कित्वादेवेति’ । नासौ यत्र साध्य इत्येव शब्दार्थः । ‘यमेः शपो लुगिति’ बहुलं छन्दसीत्येष, एव मुत्तरत्रापि ॥

“चिणो लुक्” ॥ चिण इति पञ्चमी न षष्ठी विधानसामर्थ्यात् । ‘प्रत्ययस्येति’ । प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप इति वचनादङ्गाधिकाराच्चैतल्लभ्यते, तेनाकारितरामिति तशब्दस्य तरप आमश्च यः संघातस्तस्य युगपद्भुङ्ग भवति, प्रत्येकं प्रत्ययस्येपि सद्भातेऽप्रत्ययो ह्ययम् । ननु चेदमस्मिन्वसिद्वमिति भेदनिबन्धनो विषयविषयिभावस्तत्कथं चिणो लुक्चिणो लुक्चिणोऽसिद्धो भवति अत आह । ‘चिणो लुगित्येतदिति’ । अथ वा कङ्कितोतिवर्तते, चिण इति पञ्चमी तस्य षष्ठौ प्रकल्पयिष्यति, तेन कङ्कितः प्रत्ययस्य लुगिविधीयमानस्तरपो न भविष्यति ॥

“अतो हेः” ॥ ‘गच्छेति’ । इषुगमियमां ह्रः । ‘धावेति’ । धावु गतिशुभ्योः, पाद्मादिसूत्रेण सत्तर्धावादेशः । ‘लुनीहिति’ । प्वादीनां ह्रस्वः, ई ह्रस्वघोः, ननु धात्रानवर्णान्तत्वादेव न भविष्यति, ईत्वंमेव हि परत्वाद्भवति तत्राह । ‘ईत्स्येति’ । नन्वेवमप्युत्तरसूत्रे उतः प्रत्ययादिति यदुपात्तमुपाधिद्वयं तस्मिन्नेवात्र प्रत्युदाहरणद्वयेषु न भविष्यति, यदि च लुनीहीत्यत्र परत्वादीत्वं भवति ततोसिद्धत्वं नास्ति, विप्रतिषेधविषये तदभावस्योक्तत्वात्, तस्मादत इत्यस्य इहि अधीहीति प्रत्युदाहरणं, तपरकरणस्य याहि वाहीति ॥

“उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्” ॥ उतः प्रत्ययादित्यनयोर्विशेषविशेष्य भावे कामचारः, तत्र

उकारस्य विशेष्यत्वे तेन नास्ति तदन्तता ।

न सम्भवति चोकारः प्रत्ययान्तो यदा पुनः ॥

विशेष्यते उकारेण प्रत्ययस्तत्तदन्तता ।

आश्रीयते प्रत्ययस्य तत्पक्षद्वयसम्भवः ॥

तत्राद्ये पक्षे तनु कुञ् इत्यादावेव स्यात्, सुनु चिनु इत्यादौ तु न स्यात्, तथा उकारस्य प्रत्ययस्यासंयोगपूर्वत्वादसंयोगपूर्वेष्वहमस्मिन्यप्ते

अङ्गविशेषणं विज्ञायेत, ततश्च सिष्णु इत्यादौ न स्यात्, सिष्णु हिंसायां
तानादिकः, अत्र धातोर्गुणो न भवतीत्याहुः । तस्मादुकारो विशेषणं
तेन तदन्तविधिः, यद्येवं तनु कुर्व अत्र न प्राप्नोति इकार एवात्र प्रत्ययो
न तदन्तः, अत्रापि तदन्तः, कथं, व्यपदेशिवद्वावात् । एवं स्थिते ॥

यद्यसंयोगपूर्वत्वमुकारान्तविशेषणम् ।

आप्नुहीत्यत्र हेर्लुक् स्यात्प्रतिषेधस्तु तत्पुष्टिः ॥

तस्माद्विशेषणमिदमुकारस्यैव दृष्टताम् ।

ननु च येन विधिस्तदन्तस्येति उकारस्तदन्तस्य सञ्ज्ञा, ततः किं,

सञ्ज्ञिप्रत्यायनपरा सञ्ज्ञा तस्या विशेषणम् ।

अयुक्तमिति चेदत्र समाधिरभिधीयते ।

विशेषणं तदन्तस्य सञ्ज्ञा, सत्यं, तथापि तु ।

विशेषणत्वस्फुरणात्प्रागेवोक्तो विशेषणम् ।

स्यादस्य संयोगपूर्वत्वं, पश्चात्तु विशेषणम् ।

प्रत्ययस्येति, नैवेह किञ्चिदस्ति तिरोहितम् ॥

तदिदमुक्तम्, 'योयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्मव्यादिति' ।

'युहि रहीति' । ननु जुहोतेः परस्य हेर्धत्वविधानादेव धातोः परस्य न
भविष्यति, सत्यं, विशिष्टविषयमेतन्नापकं स्यादिति प्रत्ययग्रहणं कुन्दसि
चेति च वक्तव्यमिति, एवं च कृत्वोत्तरसूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

"लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्योः" ॥ अस्येत्यनेनोकारान्तः प्रत्ययः

प्रत्ययमृश्यते, अस्येत्यनुच्यमाने म्योरिति षष्ठाग्रयणे न म्योरेव लोपो
विज्ञायेत, एवंचोतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति पञ्चमी न बाधिता
भवति । 'लुगिति वर्त्तमान इत्यादि' । यदि हि प्रकृत एव लुक् क्रियेत
सर्वस्यैव प्रत्ययस्य स्यात् । लुगादयः सर्वादेशा इति सञ्ज्ञाविधाववो-
चाम, सर्वस्य लोपे कृते सुन्वः सुन्व इति न सिध्येत् तस्मादन्यस्य
लोपार्थं लोपग्रहणं, किं च कुर्वः कुर्म इत्यत्र लुकि सति गुणो न स्यात्
न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात्, लोपे तु सति भवति ॥

"नित्यं करोतेः" ॥ 'करोतेऽप्रत्ययान्तस्येति' । उतश्च प्रत्ययादि-

त्यनुवृत्तेर्लभ्यते, उकारलोपस्येत्यादिना सोपपत्तिकां दीर्घप्राप्तिमनूय्य प्रति-
बेधं दर्शयति । आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

“अत उस्सार्वधातुके” ॥ ‘करोतेरुप्रत्ययान्तस्येति’ । उतश्च
प्रत्ययादित्यनुवृत्तेर्लभ्यते । ‘सार्वधातुक इति किमिति’ । सत्यपि सार्वधातु-
कग्रहणे स्यतास्यन्तस्य प्रसङ्गः करिष्यावः कर्त्तारविधिः । स्यतासिभ्यां व्यवधा-
नाच्च भविष्यति, कुरुत इत्यत्रापि तर्ह्युप्रत्ययेन व्यवधानाच्च स्यात्, तस्मा-
त्सार्वधातु केपरतः करोतेरङ्गस्येत्यर्थासम्भवात्सार्वधातुके परतो यदङ्गं तद-
वयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयम्, एवं च स्यतास्यन्तस्यापि प्रसङ्ग इत्युतश्च
प्रत्ययादित्यवश्यमनुवर्त्यम्, उप्रत्ययान्तात्करोतेः परं क्ङित्सार्वधातुकमेवेति
प्रश्नः । ‘भूतपूर्वपीति’ । कश्चिदिति स्थिते उत्वं च प्राप्नोति हि लुक्च, नित्य-
त्वाद्विलुकि कृते क्ङितः परस्याभावादुत्वं न स्यात्प्रत्ययलक्षणं च न लुमता-
ङ्गस्येति प्रतिषिद्धं, तस्माद्भूतपूर्वपि सार्वधातुके यथा स्यादिति सार्वधातुकग्र-
हणम् । असिद्धो हिलुक् तस्यासिद्धत्वादुत्वं भविष्यति, तस्माद्विस्पष्टार्थं सा-
र्वधातुकग्रहणं, यथा पुनरस्योत्तरत्राप्युपयोगाभावः तथा तत्रतत्र वक्ष्यते । इह
यद्यपि भाव्यमानोप्युत्तरः सवर्णान् एङ्गाति तथाप्यान्तर्यतो मात्रिकस्यातो
मात्रिक उकार एव भविष्यति नार्थस्तकारेण तत्राह । ‘तपरकणमिति’ ।
असति हि तस्मिन्नुप्रत्ययमाश्रित्योत्तरस्य लघूपधलक्षणे गुणः स्यात् स
माभूदिति तपरकरणं, तस्य हि प्रयोजनं लक्षणान्तरेणापि दीर्घा माभूत् ॥

“असोरलोपः” ॥ तपरकरणं किम् । आटो माभूत्, आस्ताम्
आसन्, असिद्ध आट्, एवं तर्ह्याभीयस्यासिद्धत्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थं
तपरकरणम् । अथात्र सार्वधातुकाधिकारस्योपयोगो नेत्याह । इनः
सार्वधातुक एव, अस्तेरप्यार्द्धधातुके भूभावेन भाव्यं, नन्वनुपयोगे भू-
भावो नास्ति ईहामासुः । सत्यं, तत्र द्विवचने हलादिशेषे च कृते येन
नाप्राप्तिन्यायेनातो गुणे इति पररूपं बाधित्वा अत आदेरिति दीर्घस्य
कृते परस्याकारस्य सत्यपि लोपे सिद्धमिष्टम् ॥

“आभ्यस्तयोरातः” ॥ ‘लुनतइति’ । लट्, आत्मनेपदेष्वनतइति
कस्वादादेशः । ‘लुनतामिति’ । लोटि आमेतः । ‘अलुनतेति’ । लङ्,

मिमत्तदत्यादौ भृशामिद्वितीत्यम् । 'यान्ति वान्तीति' । असति हि आभ्यस्तबहणे अतो गुणइत्यत्र तपरकरणस्य यानमित्यादावकृदिति चरितार्थत्वादिव लोप इव स्यादिति भावः । 'अलुनादिति' । उत्तरसूत्रे कृद्वितीत्यस्य सम्बन्धः स्थित इवेति नायमीत्यस्य विषयः, इहाकारेणाभ्यस्तविशेषणादाकारान्तस्य लोपो जायतीत्यत्र न भवति, तत्र निर्द्विष्यमानस्यादेशा इति वा अलोन्त्यस्येति वा आकारस्यैव लोप इत्यादि-
प्रत्या व्याख्यातम् । 'आइत्येतस्याभ्यस्तानां वाकारस्येति' । आकारान्तानामिति तु व्याख्येयम्, अत्रापि आ सार्वधातुक एव सम्भवति, एवमभ्यस्तमप्याकारान्तं, वषतुरित्यादौ भवत्येव लोपः ॥

"ई हत्यघोः" ॥ 'लुनन्तीति' । असति हलबहणे ईत्स्वलो-
पयोः पर्यायः स्यात्, एकविषयत्वात् । घुञ्जकेष्वेव वा लोपः स्यात्,
अत्रापि पूर्ववत् सार्वधातुकमेव सम्भवति ॥

"इद्वरिद्रस्य" ॥ इदमपि सार्वधातुकएवान्यत्र लोपविधानात् ।
'सिद्धश्चेति' । यथा प्रत्ययविधौ प्रत्ययविधानकालएव सिद्धो भवति तथा
लोपः कर्त्तव्यः, आर्द्धधातुकइति विषयसप्तम्याश्रयणीयेति भावः । 'आका-
रान्तलक्षणइति' । आर्द्धधातुकइति परसप्तम्यां तस्योत्पत्तिं प्रतीत्य लोपः
कर्त्तव्यः, ततश्च श्याद्वधेत्याकारान्तलक्षणे णप्रत्ययः स्यात्, तत्र कृते
ऽनेन लोपश्च प्राप्नोति युक्त्वं, तत्र लोपस्य शब्दान्तरपाठ्याऽनित्यत्वं, युक्तु
ले.पे कृते ऽप्राप्तिः, ततश्च उभयोरप्यनित्ययोः परत्वाद्युक्त्वं स्यात्, अद्यापि
लोपः स्यादेवमपि अद्वरिद्र इत्यत्राच्कावशक्तवित्येव स्वरो न स्यात्,
ईषद्वरिद्रमित्यत्र चातो युजिति युच् स्यात्, 'द्वरिद्राय'कइति । एवुलि,
युक् । 'द्वरिद्राय इति' । ल्युट् । 'द्विद्वरिद्रासतीति' । तनिपतिद्वरिद्राणा-
मुपसंख्यानमिति व्यवस्थितविभाषा, तेन लोपपक्षे इट्, अन्यत्रेहभावः, ।
'अद्वयतन्यामिति' । लुङ् एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा । 'अद्वरिद्रासीदिति' । यम-
रमनमातां सक्वेति, एकाव इति तच्चानुवर्त्ततइत्येकीयं मतं, चिणि अद-

रिद्रिअदरिद्रायि, खलिदरिद्रौ^१ । 'ह्रान्दसं ह्रस्वत्वमिति' । अन्यथा
आतो धातेरिति लोपे द्रिद्र इति निर्द्वैशः स्यात् ॥

“भियोन्यतरस्याम्” ॥ ‘हलादौ कृडिति सार्वधातुकइति’ ।
नेतेषामत्रोपयोगः, तथा च प्रत्युदाहरणं न प्रदर्शितम् । तथाहि । अजा-
दावप्यस्तु विध्यतीति, एतेकाच इति ह्रस्वस्यापि यञ् भविष्यति, न चे-
त्स्वविधेर्वैयर्थ्यं, हलादौ चरितार्थत्वात्, तथा विभेतीति अकृडित्यपि
भवतु गुणो भविष्यति, इत्स्वविधिश्च कृडिति चरितार्थः, तथाभ्यस्तस्ये-
त्यनुवृत्तेर्भातइत्यादावार्द्धधातुके न भविष्यति, कृसावपि तर्हि प्राप्नोति,
ह्रान्दसः कृसुः, दृष्टानुविधिरह्रान्दसि ॥

“अहातिश्च” ॥ अत्रापि न सार्वधातुकइत्यस्योपयोगः, अत
एवास्य प्रत्युदाहरणं न प्रदर्शितम्, अभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरार्द्धधातुके न
भविष्यति, लिङादिः ॥

“आ च हो” ॥ सार्वधातुकमेव हि ॥

“लोपो यि” ॥ अभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेर्यकि न भविष्यति, यद्यपि
यकारेण सह द्विवचनाव अहातिरभ्यस्तम् ॥

“ध्वसोरेव्वावभ्यासलोपश्च” ॥ ‘देहि धेहीति’ । दाञ्धाञो रूपे,
दोदाण्धेटां तु विकरणेन हि व्यञ्जितः, देहात्मनेपदी । ‘शिदयमिति’ ।
न सूत्रे श्रूयमाणश्चकारो विभक्तिसकारस्य श्चुत्वेनागतः, किं तर्हि चो-
त्पत्तिको लोपशब्दसम्बन्धी, विभक्तेस्तु हलङ्गादिलोप इति भावः ।
संज्ञाशब्दे च कृतोनुबन्धः संज्ञिनः कार्यं सम्पादयति, यथा हमुट्टि-
त्त्वम् । एतच्च नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरित्यनाश्रित्योक्तम् ॥

“अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि” ॥ एकशब्दोऽसहायवचनो
न सङ्गावचनो, मध्याभावात्, द्विवचनान्तस्य च समासः, द्वयोरेव
मध्यसम्भवात्, अत्र लिटीति यदि विधीयमानयोरेखाभ्यासलोपयो-
र्निमित्तनिर्द्वैशः स्यात्, आदेशो न विशेषितः स्यात्, ततश्च नेमतुः,

१ आत औणल इत्यौकारेणैव सिद्धे औकारविधानं द्रिद्रातेरालोपकृते अ-
कार्यमिति निर्णीतत्वादिति-इं. पु. टि. । २ लोप्योरिति नास्ति-ई. पु. ।

नेमुः, सेहे, सेहाते, सेहिरे, अत्रापि प्रतिषेधः स्यात्, नत्वसत्त्वयोः
 कृतयोरङ्गस्यादेशादित्वात्, तस्मादुणभूतस्याप्यादेशस्यायं निमित्तनिर्द्वन्द्व
 इति दर्शयति । 'लिटि परत इति' । लिटि परत्रावस्थिते
 य आदेशो विधीयते स आदिर्यस्याङ्गस्य नास्तीत्यर्थः । 'चतुरतुरिति' ।
 अयुक्तमिदमादेशादित्वात्, क्वचित्तु ततश्चुरिति पठ्यते, तदप्ययुक्तं, संयो-
 गान्तत्वेन लिटः कित्वाभावात् तस्मात्तत्सरतुः, तत्सररिति प्रत्युदाह-
 रणं, त्सर इद्वगता । 'चकणतुरिति' । कणतिः शब्दार्थधातुवर्गं भूवादौ
 पठ्यते । 'जगणतुरिति' । गण संख्याने, घुरादित्वात्तत्र णिच् प्राप्नोति,
 यदि नेष्यते अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः, एतच्चघुषिरविशब्देन इत्यत्र
 वक्ष्यते । यद्यपि कुहोश्चुरिति चुत्वं लिट्याहृत्य न विहितम्, अभ्यासनि-
 मित्ते तु प्रत्यये विधानाल्लिङिनिमित्तमपि भवति, सर्वथा लिट्युत्पत्ते पश्चा-
 द्भवति । 'अनैमित्तिके नत्वसत्त्वे इति' । ततश्च प्रागेव लिट्युत्पत्तेस्ताभ्यां
 भवितव्यं, तेन तदाङ्गं लिट्य आदेशस्तदादि न भवति, यदि लिटा
 आदेशो विशेष्यते एत्वप्रलित्यपि प्राप्नोति, पक्वः पक्ववानिति, नैष दोषः ।
 चकारः समुच्चये, नान्वाचये तेन यत्राभ्यासलोपस्तत्रैवैत्वम्, इह तर्हि स्यात्
 पिपठिषति, क्ङितीति वर्तते, एवमपि पापठ्यते अत्रापि प्राप्नोति, नैष
 दोषः । इह ह्यभ्यासकार्येषु ह्रस्वहलादिशेषावुत्सर्गो, तयोरन्ये उपवादा-
 स्तत्रेह दीर्घाकित इति दीर्घत्वं च प्राप्नोति अनेन लोपश्च, तत्र दीर्घ-
 स्यावकाशो बाभाष्यते, अस्य विधेरवकाशः पेषतुः पेषुः, पापच्यतइत्यत्रोभ-
 यप्रसङ्गे अपवादविप्रतिषेधादीर्घत्वेनायमभ्यासलोपो बाध्यते, तत्संनियोग-
 शिष्टत्वादेत्वमपि न भविष्यति, अभ्यासविकारेषु उभयसमावेशो यत्र सर्वेषां
 प्रवृत्तिस्तत्र, इह तु यद्यपि दीर्घत्वे कृतेपि एत्वाभ्यासलोपयोः प्रसङ्ग-
 स्तयोस्तु कृतयोर्न दीर्घस्य प्रसङ्ग इति न सर्वेषां प्रवृत्तिः । ननु च वभणतु-
 र्बभणुरित्यादावभ्यासजस्यचत्वर्योरसिद्धत्वादनदेशादित्वात् एत्वाभ्या-
 सलोपाभ्यां भाश्यं, विप्रतिषेधस्य तु जहसतुर्जहसुरित्यादौ यत्र कुहोश्चु-
 रिति चुत्वं क्रियते सोऽवकाशः स्यादत आह । 'इहेति' । अत्रैव ज्ञाप-

कमाह । 'तथा चेति' । 'रूपाभेदेति' । यत्रादेशस्य स्थानिना सह रूपभेदो नास्ति तच्चेत्यर्थः । 'शसिद्वयोऽरिति' । अभ्यासे चर्चेति सर्वत्र जश्चरोः प्राप्तयोरन्तरतमपरिभाषाव्यापारलब्धमिदं वक्ष्यते प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति, तेन शसेः शकारस्य शकारो वदेर्द्वकारस्य दकार इति, तावप्यादेशादौ भवतः, यदि चाभिवचरूपोप्यादेश इहाश्रीयेत तत आदेशादित्वादेव प्रतिषेधे सिद्धे 'न शसददवादिगुणाना' मिति शसिद्वयोः प्रतिषेधोनर्थकः स्यात्, कृतस्तु ज्ञापयति रूपाभेदे य आदेशः स इह नाश्रीयइति, यदि पुनराश्रीयेत किं स्यादित्यत आह । 'अन्यथेति' । प्रकृतिजशं प्रकृतिश्चर्च्चादिर्येषां तेषां न स्यात्, वचनं तु रेणुरित्यादौ चरितार्थम् । 'अहं पपचेति' । उत्तमे णलि णित्वाभावपक्षे रूपं, णित्त्वपक्षे तु परत्वादृष्टौ कृतायां तपरकरणादकाराभावादेवाप्रसङ्गः । 'देभतुरिति' । अन्ययन्यीत्यादिना लिटः कित्त्वे सति न लोपः । 'नशिमन्योरलित्येत्वमिति' । अलिटीति पाठपूरणार्थानुवादः, श्लोकोद्देशं भाष्ये पठितः ॥

नशिमन्योरलित्येत्वं छन्दस्यमिपचोरपि ।

अनेशन्मेनकेत्येतद्व्येमानं लिङि पेचिरन् ॥

इति । अनेशचिति, भोक्तादेशः, अनेशचस्येष्टवः, अनेशमिति तु प्रायेण पाठः, तत्र मिपो ऽभावः । 'तिपकादिष्विति' । तिपकादिषु हि इत्त्वप्रतिषेधो वक्ष्यते, एतच्च न यासयोरित्यत्राशिषि चोपसङ्ख्यानमित्यनाश्रित्योक्तं, छन्दसीतिवचनान्मेनकेति भाषायां न प्राप्नोति, यदीष्यते एषोदरादिषु द्रष्टव्यः । 'लुङ् क्रियतरिति' । छान्दसत्वात्, बहुलं छन्दसीति वा शपो लुप्तत्वात्, । 'पेचिरविति' । पेचिरविति प्राप्ते, छचित्युत्पत्ते यजिष्योश्च, प्रायेण आयेपे, यजेर्वपेश्च लिङि इति छन्दस्यपि दृश्यतइत्यनजादेरप्याहिति, अपर आह । लिटि तस्य एशादेशः, सम्प्रसारणपूर्वत्वे वा, छन्दसीत्यनुवृत्तेर्यथादेशः, एत्वाभ्यासलोपौ, उदात्तवता तिङेत्याहः समास इति, तथा चावयवद्वयं यच्छब्दयोश्च मनुरायजे पिता, आयेजइत्या येने इति ॥

“यलि च सेटि” ॥ ‘पेचियेति’ । क्कादिनियमात्प्राप्तस्येष्ट उपदे-
 शेत्स्यत इति प्रतिषेधे प्राप्ते चतो भारद्वाजस्येति नियमात्पक्षे इट् ।
 ‘पपक्षयेति’ । अन्येषां मतेन प्रतिषेधः, यत्पहणमनर्थकं, पेचित्रेत्या-
 दावन्यत्र सेटि किंत्वात्पूर्वेण भवितव्यमेवात आह । ‘यत्पहणं विस्म-
 ष्टार्थमिति’ । किमत्र विस्मष्टनीयं तद्वर्जयति । ‘अकृदित्यर्थमित्यादि’ ।
 आरम्भसामर्थ्यादेवायं निश्चयः स्यादत्र पूर्वेण न सिद्ध्यति तदर्थमिति,
 बहुवचनं विशेषाः प्रकृताः अत एकहलमध्यइत्यादयः, तत्रा सति
 यत्पहणे सन्देहः स्यात् किमनकारार्थं वचनं ददिविच, ररादिव इति,
 अथानेकहलमध्यार्थं तत्स्वरिवेति, अथादेशार्थं बभखिवेति, उतालिङ्गं पठित
 इति उताकृदित्यर्थमिति, तत्रात इत्यादयो विज्ञेया अनुवर्तन्ते किमीत्येतत्
 निवर्ततइति व्याख्यानमन्तरेण दुर्ज्ञानं, तस्माद्विस्मष्टार्थं यत्पहणं कृतम् ॥

“तृफलभजत्रपश्च” ॥ फल निष्पत्तौ, त्रिफला विशरणे, द्वयोरपि
 यदणम् । ‘गुणार्थमिति’ । न शसददवादिगुणानामिति प्रतिषेधं आधि-
 तुमित्यर्थः । ‘अथतुरिति’ । पूर्ववत्किंत्वनलोपो ॥

“राधो हिंसायाम्” ॥ अनेकार्थत्वाद्गुतूनां राधो हिंसायां वृत्तिः ।
 ननु च नात्रापूर्वमवर्णयदणमस्ति, प्रकृतश्च मात्रिकस्तपरकरणात्, तत्क-
 यमवर्णस्यानन्त्यं भवतीत्युक्तमत आह । ‘अत इत्येतदिति’ । अत इति
 तावत्स्वरितत्वादुपतिष्ठते, तत्तपरत्वकृतस्य कालविशेषस्य मात्रात्मकस्या-
 संभवात्तमपास्यावर्णमात्रं प्रतिपादयति । ‘अथ वेति’ । पूर्वत्र स्वः इति
 विरोधुपादानादात इत्यस्यानभिसंबन्धः । ‘एकहलमध्ये चेति’ । अत्र
 एकहलमध्ये इत्येष, अत आतइति च द्वयमपि नानुवृत्तम्, एकहलमध्य-
 इत्यनुवृत्तेर्यत्तच्छब्दाध्याहारेण स्थानी लभ्यतइत्यर्थः ॥

“फणां च सप्तानाम्” ॥ बहुवचननिर्देशादादयो गम्यतइत्या-
 ह । ‘फणादीनामिति’ । फण गतौ, राज्ञ दीप्तौ, दुष्पात्र दुष्पात्र दुष्पात्र
 दीप्तौ, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, अन्यवचनं फणादयः सप्त, अत्र राज्ञ-
 भृतीनामप्येत्वमवर्णस्य भवति, उक्तात्र न्यायो राधोहिंसायामित्यत्र ॥

“न शसददवादिगुणानाम्” ॥ अत्र वस्तुतो यो गुणसंज्ञकोका-
रस्तत्रैव यदि प्रतिषेधस्तर्हि विधिप्रतिषेधयोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्यात्,
ततश्च ‘वा नृधमुत्रसा’ मिति यद्वाग्रहणं तदेव दितः पाठ्यं स्यात्, तस्मा-
द्गुणग्रहणेन तच्छब्दरूपितस्य तद्भावितस्य ग्रहणमित्याह । ‘गुण इत्येष-
मभिनिर्वृत्तस्य चेति’ । तस्य संबन्धी यो ऽकार इत्यर्थः । संबन्धित्वमपि
तस्य तत्स्थानिकत्वात्तदवयवत्वाच्च यथायोगं वेदितव्यम् । ‘शशसतु-
रिति’ । शसु हिंसायां, दद दाने, अनुदात्तेत्, टुक् उद्गिरणे । ‘विशश-
रतुरिति’ । श हिंसायाम्, च्छ्रुतृतामिति गुणः, यदुक्तं गुणइत्येषमभिनि-
र्वृत्तस्येति तदुदाहरणं दर्शयति । ‘गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्येति’ । उरण् रपर
इत्यत्र सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वादिति वचनाद्गुणो भववेव रेफशिरस्को
ऽभिनिर्वृत्ते, एवमभिनिर्वृत्तस्यार् शब्दस्यावयवोकारः, लुलविधेत्यत्र तु
अभिनिर्वृत्तस्योकारस्य स्थाने ऽवादेऽस्तदवयवोकारः, क्वचित्पठ्यते गुण-
शब्देनात्र शसादीनां ग्रहणसामर्थ्यात्तद्भावितस्यग्रहणमित्य कारमात्रस्य
हि ग्रहणे शशित्वादेर्वकारादीनां च ग्रहणमनर्थकं स्यादिति किल तत्सार्थः ॥

“अर्वणस्त्रसावनजः” ॥ अकार उगित्कारार्थः, तेन सर्वनाम-
स्थाने नुम् भवति । ‘स च नज उत्तरो न भवतीति’ । चेदित्यनुषङ्गः ।
‘अर्वतीति’ उगित्वाचान्तत्वाद्वाङीप् । ‘आर्वतमिति’ । तद्वितेपि
भवति, असाधिति प्रसज्यप्रतिषेधो न पर्युदासस्तेन नञिष्युक्त्यायाभा-
वाद्भिभक्तेरेव ग्रहणं न भवति, तथा च सुखेत्परो न भवतीति प्रथमै-
कवचनस्य चात्र ग्रहणं न सप्तमीवहुवचनस्य, व्याख्यानात् ॥

“मघवा बहुलम्” ॥ मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ‘मघोऽन इति’ ।
श्वयुवमघोनामिति संप्रसारणं पूर्वत्वमाद्गुणः । ननु च मघमस्यास्तीति-
मघवान्, मघमिति धननाम, छन्दसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप्, संप्र-
सारणे कृते पूर्वस्य भवञ्जायां यस्येति लोपप्रसङ्गः, व्याश्रयत्वादसिद्धत्व-
मपि नाशङ्कनीयं, शसि संप्रसारणे यस्येति लोपः, य एवं तर्ह्यन्यदेवेदम-
व्युत्पन्नं भविष्यति, तथा चैतस्य भाषायां प्रयोग उपपद्यते, यथा तु भाष्यं
तथा न केवलमस्यैव अर्वणोपि भाषायामसाधुः प्रयोगः । आह हि ।

‘अर्धशस्तु मघोनश्च न सिध्यं ह्यन्वसं हि तत् ।

मनुष्यन्योर्विधानाच्च ह्यन्वसुभयदर्शनात्’ ॥

अधातोर्वनिपि गुणे च कृते अर्धविति रूपं, तस्माद्विचि मनुषि अर्धन्तावित्यादि सिद्धं भवति, वनिष्यर्धवामित्यादि, मघशब्दादपि प्रत्ययद्वये सिद्धं भवति, नार्थः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । मघोन इत्यादौ तु यस्येतिलोपाभावश्चान्वसत्त्वादेव । ‘माघवनमिति’ । अचिति प्रकृतिभावः ॥

“पादः पत्” ॥ ‘पादिति’ । ‘पादशब्दोलुप्ताकारो दृश्यते-इति’ । पादयतिः क्तिवन्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र भाष्यकारेणोक्तं, तस्मादपिशब्दाध्याहारेणायं ग्रन्थोऽप्युच्यते, लुप्ताकारः पादशब्दोऽपि दृश्यते, पादयतिः क्तिवन्तोऽपि, अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यास्तदन्तस्याङ्गस्येत्यत्रापि तस्य चाङ्गस्येति द्रष्टव्यं, तदन्ते तु वक्तव्यमस्तीति तस्यैव प्राधान्येनोपन्यासस्तद्वर्णयति । ‘स चेति’ । यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायः प्रत्याप्यते तथापि विशेषणत्वेन यो निर्दिश्यते तत्रापि यतः षष्ठी श्रूयते तस्यैवादेशः, न प्रतीयमानस्य समुदायस्येत्यर्थः । ‘द्विपद इति’ । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहिः, संख्यासु पूर्वस्येत्यन्तलोपः । ‘द्विपदिकामिति’ । पादशतस्य संख्यादेरिति वृत्तं नोपश्च, व्याघ्रपाच्छब्दो गर्गादिः ॥

“वसोः संप्रसारणम्” ॥ ‘पेचुषइति’ । पचेः कसुः, इत्याध्यासलापौ, कथं पुनर्द्वानुबन्धकस्य कसोर्यहणमित्याह । ‘वसुयहणः’ इति । एतच्च शत्रादेशस्य वसोरुकारानुबन्धकरणात्प्रत्ययते, तस्य ह्येतदेव प्रयोजनमिह सामान्यग्रहणं यथा स्यादिति, उगित्कार्यस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वात् ॥

“वाह कृ” ॥ ‘वाह इति’ । वहेर्ण्वप्रत्ययान्तस्य ग्रहणं, णिश्च सोपपदाद्विहित इति सामर्थ्यादत्र तदन्तविधिरित्याह । ‘वाह इत्येवमन्तस्येति’ । ‘संप्रसारणं भवतीति’ । संप्रसारणग्रहणानुवृत्तिं दर्शयति । तेन वकारस्य स्थाने भवति, अन्यथान्तस्य स्यात्, उदाहरणे-षु ‘कन्दसि सहः,’ ‘वहश्चेति’ णिः । ‘अथेयादि’ । वाह इत्येतावता

प्रकृतं संप्रसारणमेव विधेयमिति प्रश्नः । का रूपसिद्धिरित्याह । 'संप्रसारणे कृतइति' । 'गुणे चेति' । कृतइत्यनुबङ्गः । यिवप्रत्ययमपेत्य प्रत्ययलक्षणेन गुणः । नन्वेवं शालीन्बहतीत्यादावनकारान्तउपपदे शालूहइति न सिध्यति, तत्राह । 'अनकारान्ते चेति । अकारावकारान्तउपसर्गपीति द्रष्टव्यं, तेन ग्राह इत्यादावेडि पररूपप्रसंग इति न चोदनीयम् । 'ज्ञापनार्थमिति' । कथमेतज्ज्ञापकमित्याह । 'तस्यां हि सत्यामिति' । बहिरङ्गस्य बहिरङ्गत्वं बहिर्भूताजादिप्रत्ययापेक्षत्वात्, अन्तर्भूताण्यपेक्षत्वाद्गुणोन्तरङ्गः ॥

“श्वयुवमघोनामतद्विते” ॥ 'शौचमिति' । नस्तद्वितइति टिलोपः । 'यौवनमिति' । यूना भावइति 'हायनान्तयुवादिभ्योश्च, अचितिप्रकृतिभावः, मघवा देवतास्य माघवनः, प्रातिपदिकबहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि यहणाद्युचितिशब्दस्यापि संप्रसारणप्रसंगस्तथा मघवत इत्यादौ 'मघवा बहुल' मिति चादेशे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंगइत्याह । 'श्वादीनामित्यादि' । कथमेतल्लभ्यतइत्याह । 'एतदर्थमिति' । 'अन इत्युभयोः शेष इति' । न त्वनन्तरस्यैव, योगविभागसामर्थ्यात्, न चैवमपि मघवतेत्यादावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंगः सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् ॥

'अल्लोपोनः' ॥ अदिति पृथक् पदं लुप्तविभक्तिकं, तेनातो धातेरित्यादौ केवलस्य लोपशब्दस्य संबन्धः । 'राजकीयमिति' । गर्त्तात्तरपदाच्छ इत्यधिकारे राज्ञः क चेति कः, ककारस्वान्तादेशः, अत्रैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंगः ॥

“बपूर्वहनधृतराजामणि” ॥ किमिदं नियमार्थमाहो 'स्विट्-अर्थं, कथं चेदं नियमार्थं कथं वा विध्यर्थं, यच्चचिति प्रकृतिभावोऽनन्तरस्यैव टिलोपस्य तदाल्लोपस्य प्रकृतिभावेनानिवर्तितत्वात्पूर्वत्वैश्च सिद्धे नियमार्थम्, अथाविशेषेणाल्लोपटिलोपयोर्द्वयोरपि प्रकृतिभावस्ततो विध्यर्थम्, तत्रापि नियमपक्षे यदि तावदेवं नियमः बपूर्वादीनामण्येवेति तत इह न स्यात् तात्पर्यः, सामनादौ तु प्रसंगः । अथाप्येवं नियमः बपूर्-

र्वादीनामेवाणीति भवेत्, इह न स्यात् सामनो वैमनः, तात्पर्यस्य च तु प्रसंगः, अद्याप्यभयनियमः स्यात्, अपूर्वादीनामेवाणि, अपूर्वादीनाम-
ण्येवेति, एवमपि सामनो वैमनस्तात्पर्य इति सिद्धं सामसु साधुः सा-
मन्योत्र प्राप्नोति, तस्मादुभयोः प्रकृतिभाव इत्याश्रित्य विधयर्मिदमि-
त्याह । 'तस्याकारस्य लोपो भवतीति' । 'तात्पर्येति' । इदमर्थेण,
अपत्ये तु कारिलक्षणे ण्यो भवति । 'उभावपि न भवत इति' । टितो-
पमात्रव्यावृत्तिर्निषेधेनापि सिध्यति, तत्प्रकृत्येतिवचनाच्चित्तिद्वयोरपि ॥

“विभाषा द्विष्योः” ॥ जसःशी, शौह आपः, नपुंसकाच्चेति
योपं शीशब्दस्तस्येह ग्रहणं न जसश्शोः शिरित्यस्य ह्रस्वान्तस्य, तत्र
संज्ञाया अभावात् ॥

“न संयोगादुभयान्तात्” ॥ स्यादुकारमकाराभ्यां संयोगस्य विशेष-
णात् तदन्तविधिरचेति विस्पष्टार्थमन्तग्रहणम् ॥

“अचः” ॥ ‘अच इत्ययमञ्चितुलुप्तनकारो एह्यतइति’ ।
प्रत्याहारग्रहणं तु न भवति, यदि स्यादजन्तस्याङ्गस्य लोपो भवतीत्यर्थः
स्यात्तत्प्रातो धातोरित्येतदनर्थकं स्यात्, यच्च व्युत्पन्नानुदक्प्रतीचो
यदिति निर्द्वैशति, यच्च चाश्रित्याह, ततो ज्ञायते अञ्चतेरेवात्र ग्रहण-
मिति, एतेन पचाद्वचोप्यग्रहणम् ॥

“आतो धातोः” ॥ ‘एवमादि सिद्धं भवतीति’ । सूत्रादुदिर-
स्मदादिप्रयोगेपीति भावः । सूत्रे तु सौत्रो निर्द्वैश इत्येव सिद्धम् ॥

“मन्त्रेष्वद्यादेरात्मनः” ॥ आहिति पूर्वोच्चार्यप्रक्रियया तृतीयै-
कवचनस्य ग्रहणम् । ‘आहोन्यत्रापि दृश्यतइति’ । तस्मादाहीति न
वक्तव्यमित्यर्थः । आत इत्यनुवृत्तेरादेरित्यपि शक्यमकर्तुम् । ‘त्मन्येति’ ।
सप्तम्येकवचनस्य याशब्द आदेशः ॥

“तिविंशतेर्दिति” ॥ तियग्रहणं किम् । अन्त्यस्य माभूत्, द्वि-
त्यस्य लोप उत्तरसूत्रेण, सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्यात्, द्वित्येव यथा

स्यादन्यत्र यस्येति लोपो माभूदिति । अद्यापि विधिनियमसंमते विधे-
रेव ज्यायस्त्वम्, एवमप्यारम्भसामर्थ्यादलोन्यस्येतस्मिन् बाधिते समु-
दायस्यैव वृष्टीनिर्दिष्टस्य लोपसंगो न त्वसंशब्दितस्य तिष्ठब्दस्य लोपः
सिध्यति, तिष्ठद्वये तु सति तत्सामर्थ्यादलोन्यस्येत्यस्यानुपस्थानात्सर्वस्य
तिष्ठब्दस्य भवति, त्रिंशं विंशकमित्यादौ तिलोपे कृते अतो गुणे परस्-
पत्वं, यस्येतिलोपस्तु न भवति, तिलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

“टेः” ॥ ‘हित्यभस्यापीति’ । अथगार्थस्तु डकारो न भवति, ह्रस्वपि
तावद्वेषे तच्चाश्रीति वर्तते, न च डकारवता प्रत्ययेन तच्चाया गम्यते
देहः, हेपि प्रावृट्शरत्कालादिवां जडति निर्दिष्टत्वाच्च अथगार्थो डकारः ।
‘मन्दुरज इति’ । व्यापोः सञ्जाहन्तसोर्बहुलमिति ह्रस्वः ॥

“नस्तद्धिते” ॥ ‘तेषामिति’ । अचिति प्रकृतिभावः प्राप्त इत्य-
नुबङ्गः । ‘पीठेन सर्पतीति पीठसर्पो, कलापिशब्दात्प्रोक्तार्थं कलापिनेष्,
कन्दोश्चास्मत्त्वानि च तद्विषयाणि, तदधीतइत्यष्, प्रोक्ताल्लुक, कालापाः,
एवं कौयुमाः, किं पुनः कारकमुपचार आश्रीयते, न पुनर्मुखायैवृत्तिभ्यां
तेन प्रोक्तमित्याद्यर्थे ऽयं क्रियतइत्यत आह । ‘शैबिकेष्विति’ । केचित्सित-
लिशब्दं पठन्ति तिलानां तलं तितलं, पृषोदरादिः, तदस्यास्तीति
तितली । ‘एवं लाङ्गला इति’ । उपचारादि सर्वमतिदिशति,
उत्तरेषु त्रिष्विदमर्थेण, एवमाश्मनइत्यत्रापि, चार्म इत्यत्र विकारे, चार्मेण
इत्यत्रेदमर्थे, विकारेपि कोशादन्यत्र । ‘शैव इति’ । तस्येदमित्यष्,
अत्र परत्वाद्वृद्धिप्राप्तौ द्वारादित्वात्तत्प्रतिषेधे ऐजागमे च कृते टिलोपः ।
‘शैवनोन्यइति’ । विकारवयवयोस्तु प्राक्-आदजिति प्रकृतिभावाभावा-
च्छैव इत्येव भवति । ‘के पुनरिति’ । प्रातिपदिकगणे पाठाभावात्प्रत्यय-
आदिशब्दस्य प्रकारवचनत्वादाहृतिगोचयमित्युत्तरम् । ‘सायन्यातिक-
मिति’ । यथाकथञ्चित्कालवृत्तेरपि भवतीत्युक्तत्वात्कालसमुदायेषि ठञ्
इव भवति, येषां च विरोधः आश्वतिक इति निर्दिष्टादिबुभुक्षा'न्तात्क
इति कादेशाभावः । ‘आश्वतमिति’ । भाष्यकारवचनादब् प्रत्ययः ॥

“अष्टस्रोरेव” ॥ ‘दृढ इति’ । न सङ्ख्यादेः समाहारइति अष्टादशस्य प्रतिषेधः । ‘दृढीनइति’ । तद्वितार्थं द्विगुः, समायाः स्रः, द्विगोर्वा, राज्यहः सम्प्रसारान्वेति स्रः । ‘आङ्गिकमिति’ । आर्होय-
छक् । ‘एवकारकरणं विस्पष्टार्थमिति’ । विपरीतनियमनिरासायै तु न भवतीत्याह । ‘अष्ट एवेति’ । विपरीते हि नियमे अन्यस्य स्वे टिलो-
पाप्रसङ्गादात्माध्वानौ स्रइति प्रकृतिभावविधानमनर्थकं स्यादिति भावः ॥

“चोर्गुणः” ॥ बाधव्यादौ गोत्रे यञ्, शङ्खव्यादौ प्राक्क्रीतीय उग-
वादिभ्यो यत्, औपगवादावपत्येष् । ‘सञ्ज्ञापधंको विधिरित्यादि’ । भा-
ष्येननुक्तमपि प्रयोगवाहुल्यादुक्तम् । तद्वितइत्येव, वोतो गुणवचनात् पट्वी ॥

“द्वे लोपोक्तृवाः” ॥ मद्रवाहुशब्दाद्वाहुन्तात्सञ्ज्ञायामित्यूह,
कद्रुशब्दादपि कद्रुकमण्डल्योश्चन्द्रसि सञ्ज्ञायामित्यूह, ताभ्यामपत्ये
स्त्रीभ्यो ठक्, अन्यत्र चतुष्पाद्गो ठञ्, कमण्डलुपद आदधीतेति बहुवृ-
त्तात्सङ्गं, सगालो जम्बूः, शिवा जम्बूः । जम्बुवे जम्बजम्बुकः ॥

“यस्येति च” ॥ इश्च अश्च यं, समाहारद्वन्द्वे ‘घ्यन्तादत्राद्य-
दन्तं विप्रतिषेधेने’ति अशब्दस्य पूर्वनिपातः सौत्रत्वाच्च भवति, यश-
ब्दस्य तु यद्वहणं न भवति लिङ्गात्, यदयं गर्गशब्दस्य यजि कुमारशब्दस्य
तु ङीपि लोपं निर्द्विशति, ओतो गार्ग्यस्य, कुमार्या वयसीति, अत एव
निर्द्विंशदकारे तावद्ध्रस्वस्य यद्वहणं, तत्साहचर्यादिकारेपि, कार्यं तु दी-
र्घस्यापि भवति, सवर्णयद्वहणात् । ‘दाक्षीति’ । इतो मनुष्यजातेरिति
ङीष्, सखिशब्दादपि सख्यशिश्वीति भाषायामिति, सर्वत्र सवर्णदी-
र्घत्वेन रूपं सिध्यति किं लोपेन तत्राह । ‘सवर्णदीर्घत्वे हीति’ ।
‘अतिसखेरिति’ । अतिक्रान्तः सखीमिति तत्पुरुषे लिङ्विशिष्टपरिभा-
षया ‘राजाहःसखिभ्यष्टञि’ ति टच् न भवति, तस्यानित्यत्वात्, तत
उपसर्जनद्वयत्वम् । ‘एकादशस्येति’ । ङीषा सह कृतस्य । ‘असखीति
प्रतिषेधः स्यादिति’ । कथं पुनः सखिशब्दस्योच्यमानोतिसखिशब्दस्य
प्रतिषेधः स्यात्, तदन्तविधिना, यद्वहण्यता प्रातिपदिकेन तदन्तविधि-

नैस्ति, एवं मन्यते कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पदे घेर्हन्तीत्यत्र घिसं-
ज्ञाया उपस्थानादङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्यस्ति तदन्तविधिः
रिति, यद्वा शेषस्यकारोकारमात्रस्य घिसंज्ञा, न तदन्तस्य, ततः किं,
असखीत्यपि सखिशब्देकारस्य प्रतिषेधो न सखिशब्दस्य, एकादेशे च
सखिशब्देकार एवायमिति तदन्तेपि प्रतिषेधः स्यादेव, लोपे तु सति
यद्यप्युपसर्जनह्रस्वत्वे कृते रूपमविशिष्टं तथापि तस्य लाक्षणिकत्वाच्च
भवति प्रतिषेधः । दौलेयादौ इतरत्त्वानिज इति ठक् । बलाकासुमित्राशब्दौ
बाह्यादौ । 'सौर्य इति' । तेनैकदिगित्यण्, एतच्च सूर्यागस्त्ययोश्चे च ह्यां
चेत्यनपेत्योदाहृतम् । 'इयदुवद्भ्यामिति' । इयदुवद्भोरवकाशः श्रियो
भुवौ, लोपस्यावकाशो दौलेयः, कामण्डलेयः ।

“सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः” ॥ यद्यत्र भवेन सूर्या-
दयो विशेष्यन्ते सूर्यादीनां भसंज्ञानामिति, ततः सूर्यस्य स्त्री सूरौ, आगस्त्यस्य
आगस्तीत्यादौ यत्र सूर्याद्येव भसंज्ञकं तत्रैव स्यात्सौरी बलाकेत्यत्र तु न
स्यात्, नह्यत्र सूर्यशब्द इति भसंज्ञकः किं तर्ह्यणन्तं, तस्मादनाश्रितक
पस्य भमात्रस्य लोपेन संबन्धः । सूर्यादिभिर्यकारो विशेष्यतइति दर्शय-
त्वाह । 'सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्येत्येतेषामिति' । भसंज्ञकस्य यो यकार उपधा
तस्य लोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां संबन्धीत्यर्थः । 'सौरीति' । अत्र
इति परतो भसंज्ञकमङ्गमणन्तं तस्य यकार उपधा यथा भवति तथा दर्श-
यति । 'अणि यो यस्येति लोप इति' । 'व्याश्रयत्वादिति' । अणि यस्येति
लोपः, इति यलोप इति व्याश्रयत्वम् । 'ईकारे तु य इति' । लोप इत्यपेक्षते ।
'तस्याणन्तस्येति' । भसंज्ञकस्याणन्तस्य यकार उपधा भवतीत्यर्थः ।
स्थानिषद्भावस्तु द्वयोरपि यस्येति लोपयोर्यलोपविधिं प्रति प्रतिषिद्धः ।
'मत्स्यचरीति' । मत्सी भूतपूर्वेति चरट्, तसिलादिष्विति पुंषद्भावः,
टित्त्वान्डीप्, भवत्यत्र मत्स्यचरशब्द इति भसंज्ञकः, मत्स्यसंबन्धी च
यकारो न त्वसौ भसंज्ञकस्योपधेति लोपाभावः । 'ययद्वणमुत्तरार्थमिति' ।
इह तु सूर्यादिसंबन्धी भसंज्ञकस्योपधायकार एव न वर्णान्तरमिति नार्थ-
स्तेन । 'सौरीयइति' । सौर्यशब्दादृङ्गाच्च, एवमागस्तीयः । 'आगस्त्य

इति' । आपत्ये च छण् । 'तिष्ठपुष्पयोरिति' । तिष्ठस्य सूत्रेणैव प्राप्ते नवत्राणि नियमः, पुष्पस्याप्राप्ते विधिः, सूत्रे त्वर्थग्रहणे सिध्यस्यापि प्रसङ्गः, । 'अन्तिकस्येत्यादि' । छन्दस्येतदिष्यते । 'ककारादेः शब्दस्येति' । ककारस्याकारस्य चेत्यर्थः । 'आद्युदात्तश्चेति' । प्रत्ययस्वरस्यापवादः । 'अन्तितइति' । अपादाने चाक्षीयरुहोरिति तसिः । 'का'देश्चेति' । कश्चिदस्येत्यर्थः । 'अन्तिषदिति' । सत्सूद्विषेत्यादिना क्तिप्, बहुवास्तु व्यस्तमधीयते । 'ये चेति' । दृश्यतइत्यपेक्षते । 'अन्तियइति' । भवे छन्दसीति यत् । कादिलोपस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावः ॥

“हलस्तद्धितस्य” ॥ ‘त’द्वितइति निवृत्तिमिति’ । उक्तसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्, तेनायमीत्येव विधिः ॥

“आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति” ॥ ‘गार्गकमिति’ । गोज्ञोत्तरेत्यादिना घुञ्, सङ्काशादिभ्यो ष्य इति घुञ्छणादिसूत्रेण चातुरर्थिकः, ततो धन्वयोपधाद्विजिति जातादावर्थे । ‘तद्धितग्रहणमित्यादि’ । सोमो देवतास्येति सोमादृष्ट्यण्, टित्त्वान्हीप्, तत्र परतो ऽनापत्यकारस्याप्यस्य हलस्तद्धितस्येति लोपो यथा स्यादित्येवमर्थमिह तद्धितग्रहणं कृतम्, अन्यथा हि प्रकृतं तद्धितग्रहणं महानुवर्त्तनीयं, तस्मिंश्चानुवर्त्तमाने तत्सम्बद्धमीतीत्यपि सम्बध्येत, तच्चोभयमिह संबध्यमानं पूर्वसूत्रेपि सम्बध्येत, ततश्च पूर्वणैव सिद्धे सत्युभयत्र तद्धितइति चेति नियमायं विज्ञायेत, आपत्यस्यैवानाकारादौ तद्धिते इति चेति, ततो यथा तद्धिते ऽनापत्यस्य न भवति साङ्काश्यकरत्यादौ, तथा इत्यपि न स्यात्, सोमी इष्टिरिति । तद्धितग्रहणे तु सति तेन पूर्वयोगे तद्धितग्रहणस्य निवृत्तिराख्यातेत्यापत्यानापत्ययोर्द्वयोरपि पूर्वण इति लोपो विधीयतइति सोमी इष्टिरित्यत्रापि यलोपः सिध्यतीत्यतस्तद्धितग्रहणम् । ननु च यद्युभयस्यायं नियमः स्याद्व्योगविभागोनर्थकः स्यादुक्त आपत्यस्य

१ ककारादेश्चेति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः । ई. पु. तादेश्चेति पाठो दृश्यते ।

२ तद्धित इति निवृत्तिमिति मुद्रितमूलपुस्तके नास्ति ।

३ तच्चोभयमिह संबध्यमानं पूर्वसूत्रेपि संबध्येतेति ई. पु० नास्ति ।

तद्वितस्यानातीत्येकमेव योगं कुर्यात्ततो योगविभागादन्यतरस्यैवानुवृत्तिः,
तत्राप्यनातीतिवचनात्तस्यैव, एवमपि दोषो ऽनापत्यस्य तद्वितेति प्राप्नोति,
कथम्, आपत्यस्य यदि भवति अनाकारादावेवेति नियमसम्भवात्,
साङ्काश्यकादौ लोपः स्यादेव, अनाकारादाविति नियमः, तत आका-
रादावापत्यानापत्ययोर्द्वयोरपि लोपप्रसङ्गे यत्रानापत्ये आकारादौ सम्भ-
वति, अथ न सम्भवति तदा न कश्चिद्दोषः, आपत्यस्यैव तद्विते तत्राप्य-
नाकारादेवेति नियमद्वयाश्रयणात् ॥

“क्यच्च्योश्च” ॥ ‘गार्गीयतीति’ । क्यचि चेतीत्वम् । ‘गार्गी-
यतइति’ । अहत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः, क्यप्स्त्वापत्यादसम्भवः । ‘गार्गी-
भूतइति’ । अस्य च्वावितीत्वम् ॥

“वित्त्वकादिभ्यश्चस्य लुक्” ॥ वित्त्वकादीनामस्मिन्मदेशे प्राति-
पदिकगणे पाठाभावात्तत्परिज्ञानार्थमाह । ‘नडादिष्विति’ । नडादिषु
वित्त्वादयस्तावत्पठ्यन्ते, तत्र कुकि कृते यदूपं ककारान्तं तदिहानुकृतं,
वित्त्वक् आदिर्येषामिति विशदय समासः, जश्चेतु क्रियमाणे रूपविनाश-
प्रसङ्गाच्च कृतमित्यर्थः । तेन वित्त्वक् आदिर्येषामिति अज्ञातादिषु यः
कस्तदन्तानां ग्रहणं नाशङ्कनीयं, पाठाभावात् । ‘क्यहणं किमिति’ ।
कृतकुगागमेभ्यः परस्तादन्यो न सम्भवतीति प्रश्नः । कथं पुनः कुको निवृ-
त्तिप्रसङ्ग इत्याह । ‘अन्यथा हीति’ । इदमेव क्यहणं ज्ञापकमस्त्येषा
परिभाषेति । ‘यकारमात्रस्येति’ । उपधाया इत्यनुवृत्तेस्तस्यैव स्याद-
द्यापि तच्चित्तमेवमप्यादेः परस्येति परस्य प्रसङ्गादनिष्टमेव ॥

“तुरिष्ठेमेयस्सु” ॥ दोहीयसीत्यत्र घत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्व-
मृशब्दस्य लोपे कृते पश्चाच्चिमित्ताभावात्तेषामभावः, लोपो भव-
तीत्युक्तन्तत्रान्यस्य प्राप्नोत्यत आह । ‘सर्वस्येति’ । कारणमाह ।
‘अन्यस्य हीति’ । नन्वेवमनन्तरो लुगेव विधेयः, एवं सुखमेव सर्वस्य
निवृत्तिर्लभ्यते ऽत आह । ‘लुगित्येतत्त्विति’ । कः पुनस्तदनुवृत्तौ
दोषः स्यादत आह । ‘तथाहीति’ । न च पूर्वमेव मुखो भवति अनन्त-
रङ्गानपि विधीन्महिरङ्गे लुग्बाधतइतिवचनात् । ‘इमनिष्ठहणमुत्तरार्थ-

मिति' । नेहार्यं, वृशब्दात्तस्यासम्भवात्, न चेदमेव कल्पकं भवितु-
मर्हति, उत्तरार्यतयाप्युपपत्तेः । नन्वेवमत्रादौ गुणवचनादेवेति नियमा-
द्विष्टेयसुनोरपि न सम्भवात् आह । 'इतरौ त्विति' ॥

“टेः” ॥ ‘णाविष्टवदिति’ । सप्तमीममर्थ्यादृतिः, णावितिप्रति-
योगिनि सप्तमीनिर्द्वंशात्, तेनेष्टनि यत्कार्यं तदतिदिश्यते न त्विष्टनो
यत्कार्यं तदपि, तेन बहूनाचष्टे बहयतीत्यनेष्टस्य यिट् चेति षोर्येन
भवति, तदभावे तत्सद्वियोगशिष्टो भूभावोपि न भवति । केचित्तु भूभावमु-
क्ताहन्ति भावयतीति । ‘इत्यतीति’ । टिलोपातिदेशेनैव सवियोगशि-
ष्टत्वाच्चकारनिवृत्ताः अपि सिद्ध्यां पुंशद्वचनं सवियोगशिष्टपरिभाषाया
अनित्यत्वज्ञापनार्थं, तेन श्येनेयः, ऐनेय इत्यादि सिद्धं भवति । अपर आह
इद्विडमाचष्टे ऐद्विडयति, दरदमाचष्टे दारदयतीत्यत्रमादौ पुंशब्दा-
तिदेशार्थं पुंशद्वचनमिति । ननु चेद्विडादीनामिष्टनि पुंशद्वात्रो न दृष्ट,
इष्टन एव तत्रासम्भवात्, नेष्टनि दृष्टस्यातिदेशः किं तर्हि सम्भावि-
तस्य, अन्यथा अतिराजयतीत्यादौ टिलोपो न स्यात्, प्रातिपदिकग्रहणं
प्रकृतिमात्रापलक्षणम् । तेन द्रोणीमाचष्टइत्यादावपि टिलोपो भवति,
नात्र पुंशद्वात्रो ऽस्ति, अभाषित पुंस्कत्वात् । लिङ्गविशिष्ट परिभाषया
वा ङीबन्तस्य ग्रहणम् । उक्तं हि, प्राक् यथाकथं चित्प्रातिपदिकग्रहणे
लिङ्गविशिष्टं गृह्यतइति । स्थवयतीत्यादावत उपधाया इति वृद्धिर्न
भवति, अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिनिष्ठितस्येति वचनात् । अस्यार्थः । अङ्गा-
धिकारविहिते कस्मिंश्चित्कार्ये वृत्ते पुनःकार्यान्तरस्य वृत्तौ प्राप्तायाम-
विधिस्तस्य कार्यस्य, तच्चेदङ्गं निष्ठितं भवति, प्रयोगार्हं भवति, यत्र
त्वनिष्ठितमङ्गं तत्र भवत्येव वृत्तिः, प्रापयति स्थापयतीति, कर्तारमा-
चष्टइत्यादौ वृशब्दस्य तुरिष्ठेमेयःस्त्विति लोपो भवति न वेति चिन्त्यम् ॥

“स्थूलदूरपुषद्भस्वलिप्रसुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः” ॥
यद्यपि प्रकृतो लोपशब्दो भावसाधनः तथापीह कर्मसाधनोपि ज्ञायते,
यणादि परं लोप इति सामानाधिकरण्यात् न निर्द्वंशात्, तदाह । ‘यणा-
दिपरं लुप्यतइति’ । ‘पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थमिति’ । इको गुणवृद्धी इति

वचनानुप्रासशिष्टस्य य इक् तस्य गुणो भविष्यतीति भावः । अत एव वचनादजादी प्रत्ययौ भवत इति । इतिमच् तु पृथ्वादिष्वपठितेभ्यो न भवत्यनभिधानात् ॥

“प्रियस्थिरस्फिरोह्वदुलगुरुवृद्धुत्प्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्यस्फवी-
द्विगर्वेषिन्पुट्राघिवृन्दाः” ॥ प्रियस्थिरोरुगुरुह्वदुलदीर्घाः पृथ्वादिषु
पठ्यन्ते तेनैतेष्वमनिजनवृत्तेश्वरितार्थत्वादितरोष्वमनिचः कल्पकमेतद्व-
चनं न भवति, तदाह । ‘तेनान्येषामिति’ ॥

“बहोर्लोपो भू च बहोः” ॥ ‘भूयानिति’ । आदेः परस्येत्यादे-
र्लोपः । ‘अन्यथा हीति’ । यदि पुनर्बहोरिति नेत्येत ततो यथा लोपः
प्रत्ययानां भवति तथा भूभावोपि तेषामेव स्यात्, पर्यायेण तत्र लोप
आदेर्भूभावः सर्वस्य शक्यते वक्तुं, पृथङ्निर्देशात्प्रत्ययानां न भविष्यति,
अन्यथा भूलोपो बहोरिति ब्रूयात्, एवं च कृत्वोत्तरपदभूमीति निर्द्देश
उपपद्यतइति ॥

“इष्टस्य यिट् च” ॥ ‘लोपापवादो यिडागमइति’ । नाप्राप्ते
तस्मिन्चारम्भात् । ‘तस्मिन्विति’ । लोपापवादभूते, यदि तु लोपोऽप्यनु-
कृत्य विधीयते तदा इकारो नोच्चारणार्थः ॥

“ज्यादादीयसः” ॥ ‘लोपस्वेति’ । यदि लोपो यिटा न व्यवहितः
स्यात्तेनैव ज्यायानिति सिध्यतीति कृत्वा आदिति न वक्तव्यं स्यादिति
भावः । कथं पुनर्लोपे सिद्धिरित्याह । ‘लोपे हीति’ । अकृत्यकारइत्यत्र
कृङ्ङीति नानुवर्ततइति भावः । उर्येत्यादौ क्कान्तसत्वाद्दीर्घाभावः ॥

“इ चोत्तो हलादेर्लघोः” ॥ ‘परिगणनं कर्तव्यमिति’ । एवं च
हलादेर्लघोरिति न वक्तव्यम् । ‘मातयतीति’ । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्
तुरिष्ठेमेयःस्त्विति वृशब्दस्य लोपो न भवति, अत्र परत्वाट्टिलोपं
वाधित्वा रभावः प्राप्नोति ॥

“प्रकृत्येकाच्” ॥ ‘इष्टेमेयस्स परत इति’ । यदि त्विष्ठादीना-
मिहानुवृत्तिर्न स्यात्तदा श्रिये हितं प्राक् क्रीताच्छः, श्रीयं, ज्ञा देवतास्य
जः स्यात्क्रीताक इत्यत्र यस्येति लोपो न स्यात्, ततश्च श्रीयमित्यत्रेयका-

देशः स्यात्, तस्मादनुवर्त्या इष्टादयः । 'सृजिष्ठइति' । अथ प्राद्वयः किमित्युपेक्षिताः, प्रेष्ठः, प्रेयान्, स्येष्ठः, स्येयानिति, अमिदृत्वात्प्रादीनां टिलोपो यस्येति लोपश्च न भविष्यतः, इह तर्हि प्रेष्ठः प्रेयानिति, अकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यति, तस्माद्विन्मतोर्लुक्त्वेवास्योदाहरणस्य संभवः, यद्वेवं नाप्राप्ते टिलोपे आरभ्यमाणो विन्मतोर्लुक् लोपं बाधियते, सत्यं, विव्रन्तस्य मत्वन्तस्य च टिलोपः प्राप्तस्तं बाधते, यस्तु तयोर्लुकि कृते अवशिष्टस्य टिलोपः प्राप्नोति तस्य कथं बाधकः स्यात्, नहि तस्मिन्नाप्राप्ते विन्मतोर्लुगारभ्यते, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अवशिष्टस्य यष्टिलोपस्तं न बाधतइति, अन्यथा यत्रावशिष्टमनेकाच् तत्रापि टिलोपो न स्यात्, ततश्च वसिष्ठः वसीयानिति प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते, एवं चातिशयेन ब्रह्मवान् ब्रह्मिष्ठः, अवशिष्टस्य नस्तद्वितइति टिलोपो भवति, बहुचब्राह्मणं च तस्माद्ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं कुर्वीतिति, तथातिशयेन पयस्वी पयिष्ठ इति भवति, न तु पयसिष्ठ इति, अपर आह इष्टेमेयस्स्वनेकाचोप्यवशिष्टस्य नेष्यते ।

टिलोपो भाष्यकारेण प्रवृत्ते विन्मतोर्लुकि ॥

इति । 'प्रकृत्येत्यादि' । राज्ञोपत्यं राजन्यः, राजस्वशुराद्व्यत्, मनोरपत्यं मनुष्यः, मनोर्जाताप्यज्यतौ शुक्, ताभ्यां समूहे गोत्रोद्योत्यादिना वुञ् । 'आपत्यस्य चेत्यादि' । एतज्ज्ञानयोरपत्यवाचित्वमङ्गीकृत्योक्तं, यदा तु जातिमात्रमुभयत्र शब्दार्थः, आपत्यार्थस्तु नास्त्येवेति पक्षस्तदानापत्यत्वादेव लोपस्याप्रसङ्गाच्चायं प्रकृतिभावेन ॥

"इनण्यनपत्ये" ॥ 'सांकूटिनमिति' । कूट दाहे, दीर्घोपधः, अभिविधौ भावइनुण, अणिनुणः ॥

"गाथिविदधिकेशिगणिपणिनश्च" ॥ मत्स्वर्येयेवन्ता एते, गाथा-शब्दो व्रीह्यादिः, विदथो यज्ञः ॥

"संयोगादिश्च" ॥ अयमपत्यार्थं आरभ्यः ॥

"अन्" ॥ अनपत्यइति निवृत्तम् । 'सामनो वैमनइति' । तस्येदमित्यथ, सुयज्ञोद्ध्वनिप्, ह्रस्वस्य तुक्, सुत्वा, तस्यापत्यं सोत्वनः ॥

“ब्राह्मो ऽजातौ” ॥ ‘योगविभागोत्र क्रियतइति’ । यदि न क्रियेत तदापत्यइत्यनुवर्तते वा न वा, तत्रानुवृत्तावनन्तरसूत्रेण प्रकृति-
भावप्रतिषेधाच्चस्तद्विगतइत्येव टिलोपस्य सिद्धत्वाच्चियमार्थमेतद्व्यति,
अजातावेवापत्ये इति, तत्रापत्ये सिद्धमिष्टं ब्राह्मो नारदः, ब्राह्मणजाति-
रिति, अनपत्ये तु जातावजातौ च न क्वचिद्विनाशः स्याद्ब्राह्मी ओषधि-
ब्राह्मं हविरिति, अननुवृत्तौ तु विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानिति
अनपत्ये ‘अवि’ति प्रकृतिभावे प्राप्ते अजातौ टिलोपार्थं विध्यर्थमेत-
द्व्यति, तत्र ब्राह्मं हविरित्यादि सिद्धं, ब्राह्मी ओषधिरिति न सिध्यति
अजाताविति प्रतिषेधात्, ब्राह्मणी ओषधिरिति प्राप्नोति, अपत्ये च जातौ
ब्राह्मण इति न सिध्यति, पूर्वसूत्रेण प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे टिलोपप्रसङ्गा-
दिति भावः । विभक्तस्यार्थमाह । ‘ब्राह्मइत्येतदिति’ । ‘सामर्थ्या-
दिति’ । अपत्ये पूर्वणैव टिलोपस्य सिद्धत्वाद्ब्राह्म इत्येतावता नियमस्य
कर्तुमशक्यत्वाच्च, तत्रापत्येपि ब्राह्मो नारद इति परत्वादनेनैव
टिलोपः । ‘अपत्ये वेति’ । अन्यथा अनपत्ये वापत्ये च जातौ प्रतिषेधः
स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधस्वायमित्याह । ‘अपत्ये जाताविति’ ॥

“कर्मस्ताच्छिल्ये” ॥ ‘यद्येषमिति’ । यदि तु णप्रत्ययोयमि-
त्यर्थः । ‘नस्तद्विगत इति टिलोपः सिद्ध इति’ । अणि हि प्रकृतिभावः ।
‘जापनार्थमिति’ । एवं च कृत्रादिभ्योऽणिति लाघवाय कर्तव्यं,
अवचने प्रयोजनभावात् । ‘ताच्छीलिक इति’ । तुल्यजातीयविषय-
त्वाज्जापनस्यैतत्सम्भ्यते, तेन तदस्यां प्रहरणं, प्रज्ञाश्रुद्वार्त्तत्वादिके षे
हीन भवति ॥

“दाण्डिनायनहास्तिनायनाथं णिकजैस्त्राशिनैयत्राशिनानयनिधौ-
णहृत्यधैत्रत्यसारवैत्वाकमैत्रेयहिरण्यमानि” ॥ ‘उपचारादिति’ । मुख्य-
स्याध्ययनासम्भव उपचारे हेतुः । भौषडित्येति तु निपातनानर्थक्यं, ‘हन-
स्तोचिणलोरिति’ तकारस्य सिद्धत्वात्, न च नस्तद्विगतइति टिलो-
पप्रसङ्गः, उभयोरनित्ययोः परत्वात्तस्यैव भावादन आह । ‘हनस्तो-
चिणलोरिति’ । धातुस्वरूपपदहणे तत्प्रत्यये धातोरित्येवं विहितो यत्न-

त्रैव कार्यं विज्ञायते, न च व्यत्रेवं विहितः किं तर्हि प्रातिपदिकादि-
 त्येवं, तेनात्र तो निपात्यते, कथं पुनर्ज्ञायते धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्र-
 त्यये कार्यं विज्ञायतइति, अत एव निपातनात्, एवं तर्हि कुत्वनिवृत्त्यर्थे
 निपातनं, मैत्रम् । 'एवं तर्हि 'न क्रादे' रित्यत्र प्रकरणे भूयात्रः व्यञ्जीत्य
 वक्ष्यते, अतस्तत्त्वार्थमपि निपातनं सत्-ज्ञापकमेव, ऐत्वाकसञ्ज्ञेयमाद्यु-
 द्वात्ते ऽन्तोदात्तश्चेत्यति, तत्रान्यतरस्य पाठे इतरस्योकारलोपो न सिद्ध्यति,
 तत्राह । 'स्वरसर्वनास्वेति' । उदात्तादीनामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः,
 सर्वनामवत्सर्वनाम, यद्येव हि तस्यापत्यमित्यादौ उपगुग्भृतीन्विशेषा-
 न्मन्त्रेनाम प्रतिपादयति तथैकश्रुतिरप्युदात्तादीन्स्वरविशेषानिति एकश्रुतेः
 सर्वनामत्वम् । 'इयादेशापवाद इति' । केकयादिसूत्रेण प्राप्त इया-
 देशः, इह मित्रयुगलस्य चतुर्थद्वयं क्रियते, यष्टादिषु प्रत्ययसिद्धये,
 यस्कादिषु लुगर्थे, केकयादिसूत्रे इयादेशार्थम्, इदं चतुर्थे युलोपार्थम्,
 तत्र द्विर्ग्रहणमकृतं शक्यमित्यभिप्रायेणाह । 'अथ क्रिमर्थमिति' ।
 'लुगर्थः पाटो न कर्तव्य इति' । यञ्जीरित्येव सिद्धत्वात् । परिह-
 रति । 'नैतदस्तीति' । 'अण् प्राप्नोतीति' । यदि तु सङ्गुङ्गलवणेष्वि-
 त्यस्यानन्तरं न मैत्रेयादित्युच्येत तदा त्रीणि ग्रहणानि नार्था निपातनेन ।
 'यलोप इति' । यश्चक्ष्व लोप इत्यर्थः ॥

“अत्यत्रासत्यत्रास्त्वमाध्वीहिरण्ययाति कृन्दसि” ॥ 'मलोपो
 निपात्यतइति' । तस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावः । एवमप्यत्रत्सार्व-
 धातुकयोर्दीर्घ इति दीर्घः प्राप्नोति, अङ्गुश्रुतेः पुनर्वृत्ताविति वचनाच्च
 भविष्यति । क्वचित्तु मकारलोप इति पठन्ति । तत्र यस्येति लोपे कृते
 प्रत्ययाकारस्य श्रवणम् ॥

इति श्रीहरेरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां षष्ठस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्चायं समाप्तः ।

शुभं भवतु ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“युवोरनाकौ” ॥ शास्त्रस्य लाघवाय युव् प्रत्ययो उपदिष्टौ,
तयोरनेनानाकावादेशौ विधीयेते, तत्रतत्र ह्यनाकयोर्विपदेशे शास्त्रस्य
गौरवं स्यात्, इह कस्माच्च भवति, यु मिश्रणे, युतः, युतवान्, उदितो-
युवोरिदं ग्रहणं, कथम्, ल्युडादिषूकारो ऽनुनासिक इत्सञ्जकः, एव-
मपि व्यूत्वा व्यूतः व्यूतवान् अत्र प्राप्नोति, ऊठस्त्वनुदिदवकाशः,
अप्यार्यवतो युवुशब्दस्य ग्रहणम्, अनर्थकश्चायम्, तेन धात्वन्तस्य न
भवति, भुज्युः मृत्युः कंयुः शंयुः ऊर्णायुरित्यादावुकारस्यानित्सञ्ज-
कत्वादादेशाभावः । यदि तर्हि ल्युडादिषूकार इत्सञ्जकः नन्दनः
कारकः, उगिदचामिति नुम् प्राप्नोति, उगितो भलन्तस्य नुम्, न चैतो
भलन्तौ, तत्तर्हि भलग्रहणं कर्त्तव्यं, नेत्याह, यदेतच्चपुंसकस्य भलच इति
भलग्रहणं तत्पुरस्तादपक्रुत्यते, उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोर्भलः,
युजेरममासे, ततो नपुंसकस्य, भलइत्येव, ततोऽचः, नपुंसकस्येत्येव,
तच्चावश्यं भलग्रहणमपक्रुष्टव्यम्, अन्ययोगितो लिङ्गविशिष्टस्यापि नुम्
प्रसज्येत गोमती भवती, इह तर्हि नन्दना कारिका उगितश्चेति ङीप्
प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं क्वचिद्भुवू षिट्ठितौ करोति, शिल्पि-
निष्पन्न, व्युत्पन्नौ तुट् चेति, तज्ज्ञापयति न युवोरीकारो भवतीति,
नैतदस्ति ज्ञापकम् । षिट्ठकरणं ङीपर्यम्, टिट्ठकरणमनुपसज्जनार्थम्,
टितो ह्यनुपसर्जनात् ङीप् भवति, उगितः पुनरविशेषेण, तथा शातन-
पातनशब्दौ ल्युङन्तौ गौरादिषु पठितौ, तत्र शातनितरा पातनितरा,
नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्, उगितश्चेत्युगिल्लवणो ह्रस्वविकल्पः प्राप्नोति ।
ननु चोगित इत्येवमुगित्संज्ञाशब्दनेन या नदी विहिता तस्यास्तत्र ग्रहणं,
नेत्याह । इह हि दोषः स्यात्, भोगवतितरा, गौरिमतितरा, शार्ङ्गखादि-

हीनन्तावेतौ तत्र ह्रस्वविकल्पो न स्यात्, इध्यते चात्र' ह्रस्वविकल्पो भाष्य-
कारेण, तस्माच्चैवं शक्यम् उदितोर्युत्रोर्ग्रहणम् इति, न चेदेवं युतः युत्वा
भुज्युः संयुरित्यत्रापि प्राप्नोति, तत्राह । 'अनुनासिकययोरिति' । सन्ति
हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च, तत्र येषामादेश इध्यते तेषु यका-
रवकारावनुनासिकौ पठितव्यौ, तेन न क्वाप्यनिष्टप्रसङ्गः । 'प्रत्यययो-
रिति' । वस्तुकथनमेतत्, न त्वप्रत्ययनिवृत्त्यर्थं, तथाविधस्यानुनासिकस्य
यणो ऽसम्भवात् । 'मृत्युरिति' । भुजिमृद्भ्यां युक्त्युकाविति सूत्रे सह-
निर्दिष्टत्वादिवमुदाहृतं, शक्यते ह्यत्र वक्तुमङ्गस्य यो युक्, को चाङ्गस्य
युक्, ययोरङ्गमित्येतद्वचति, कयोश्चैतद्वचति, प्रत्यययोः । न चैव प्रत्यय
इति । आनर्थक्याच्च व्युत्पत्त्यलोस्त्वनादेशे कृते पश्चात्पठित्यर्थवत्त्वं
प्रत्ययत्वं च, किमुच्यते ऽनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायतइति, न पुनर्न पठ्यत-
इत्यत आह । 'प्रतिज्ञानुनासिक्या इति' । प्रतिज्ञयानुनासिक्यं येषां ते
तथोक्ताः, सर्वत्र पाठाभावात्सतोपि वा पाठस्य सङ्कीर्णत्वात्प्रतिज्ञासम-
धिगम्यमेवानुनासिकत्वमित्यर्थः । युवोरिति समाहरद्वन्द्वश्चेत्स नपुं-
सकमिति नपुंसकत्वे सति औत्सगुणवृद्धितृज्वद्वात्रेभ्यो नुम् पूर्वविप्रति-
षिद्धमिति वचनाद् घेर्ङितीति गुणं बाधित्वा इकोचि विभक्ताविति नुमि
सति युवुन इति भवितव्यम्, इतरैरयोगद्वन्द्वे तु द्विवचने यणादेशे च
सति द्वयोर्धकारयोः श्रवणप्रसङ्गः, स्यानिषद्वावाद्गुलि लोपो ऽपि नास्ति,
तत्कथमयं निर्द्वैश इत्याह । 'युवोरिति' । 'नपुंसकलिङ्गता चेति' । न
भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । मध्ये हेतुः । 'लिङ्गमशिष्यमिति' । 'कान्द-
सो वर्णलोप इति' । अकृतएव यणादेशे उकारस्य लोपः, कृते वा तस्मि-
न्नन्यतरस्य वकारस्य, अपर आह । कर्मधारयोयम्, अवयवधर्मण्य समु-
दायस्य व्यपदेशः । युत्वासौ समुदायो युधुलवणो वृश्चासाविति तत्र
समुदायस्य क्वचिदभावादवयवयोरैवानाकादेशाविति ।

“आयनेयीनीयियः फठखच्छघां प्रत्ययादीनाम्” ॥ ककारादि-

ष्वकार उच्चारणार्थः, व्यञ्जनमात्रं स्थानि, अन्ते फलच्छ्वामित्यनच्-
निर्द्वंशात्, एवं च निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । 'आयकुलीन इति' ।
अपूर्वपदादिति वचनात्कुलात्त्व इत्यनेन सपूर्वपदादपि सौ भवति, फल-
नीचेर्गौ, ठौक तौक गत्यर्थौ, इह प्रत्ययाद्युदात्तत्वं संज्ञासंनियोगेन विधा-
नादन्तरङ्गम्, एते त्वायवाद्योङ्गाधिकारे विधानादुद्गिरङ्गाः, ततश्च यत्र
स्वरार्थोऽनुबन्धो नास्ति शिलाया ठो वृद्धाच्छ इत्यादौ तत्राद्युदात्तत्वे
कृते पश्चाद्वन्त एते आदेशा अस्वरकस्याच उच्चारणासम्भवादनि-
यतस्वराः स्युरित्याशङ्काह । 'आयवाद्य इत्यादि' । अयमभिप्रायः ।
प्रत्ययादीनां फकारादीनामङ्गसम्बन्धाव्यभिचारात्प्रयोजनाभावादिहाङ्ग-
स्येति न सम्बध्यते, तेन एतेष्वन्तरङ्गाः, तत्र परत्वादेतेषु कृतेषु पश्चादा-
द्युदात्तत्वमिति । अत्रैव ज्ञापकमाह । 'तथा चेति' । यदि प्रत्ययस्वरे
कृते आयवाद्य आदेशाः स्युस्ततो घशब्दाकारस्योदात्तत्वे कृते घकारस्य
हलः संसनधर्मिणः संसनधर्मिण्यनुदात्तआदेशे कृतेन्तोदात्तत्वं सिद्ध-
मिति चित्करणमनर्थकं स्यादिति भावः । 'इयङिति' । 'वावचनं
ज्ञापकमिति' । यदि धातुप्रत्ययानामप्येते आदेशाः स्युर्चेतेष्वङित्येव
ब्रूयात्, न च कुङि सति घलादिलक्षणे इटि कृते अनादित्वादियादेशो न
स्यादिति वाच्यम्, इदानीमेव ह्युक्तमन्तरङ्गा आदेशा इति । अपर आह ।
यदि धातुप्रत्ययेष्वेतज्ज्ञापकं प्रातिपदिकप्रत्ययेष्वपि शक्यं वक्तुं यदय-
मीयसुनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रातिपदिकप्रत्ययानामिमे आदेशा
इति, यदि स्युस्सर्हिच्छसुनमेव त्रिदध्यात् । स्तावन्तश्च प्रत्ययाः, धातु-
प्रत्ययाः प्रातिपदिकप्रत्ययाश्चेति, उच्यन्ते आदेशास्ते वचनात्सर्वत्रैव
स्युरिति । 'इत्सञ्ज्ञया भवितव्यमिति' । न च वचनसामर्थ्यादित्सञ्ज्ञाया
बाधनमित्याह । 'तद्वितेषु हीति' । 'प्रतिविधानं कर्त्तव्यमिति' ।
प्रतिविधानं तु प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति फिनो नित्करणादित्सञ्ज्ञाया
अभाव इति । न च फेरु चेत्यत्र फिनः फिन्नश्च सामान्यबहवार्थे
नित्करणं, वृद्धादित्यधिकाराद्वि फिन्न एव तत्र बहवर्थं न फिनः ॥

“भोन्तः ॥ ‘आदिग्रहणं निवृत्तमिति’ । तदनुवृत्तौ हि शयान्ते इत्यत्र शीङो लेटि लेटोडाटाविति लावस्यायामेव प्राप्ते आटि सति भ्रकारस्यानादित्वाच्च स्यात्, कथं पुनः समासनिर्दिष्टानामेकदेशानुवृत्ते, नैष दोषः । अनाश्रितार्थकं शब्दमात्रं स्वरितत्ववशादनुवृत्ते इति पक्षे यस्यैव स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तस्यैवानुवृत्तिः, अर्थोधिकारपक्षे तु समासार्थस्यैकत्वात्तस्यैवानुवृत्तिः स्याद्वा न वा, यद्वा प्रत्ययग्रहणं पूर्वसूत्रे पृथक् पदं लुप्तविभक्तिकं, तेन तस्यैवानुवृत्तिर्भविष्यति, आदेशे त्वकार उच्चारणार्थः, तेन पचन्तीत्यादौ अवयवं न भवति ॥

“अदभ्यस्तात्” ॥ ‘ददतीत्यादि’ । ज्वतीत्यादौ यत्रोपदेशानन्तरमभ्यस्तसञ्ज्ञा तत्राप्यवश्यं विकरणाभावः प्रतीयः, अन्यथा नित्यत्वाच्छपि कृते तेन व्यवधानाच्च स्यात्, ततश्च ददतीत्यादावपि शपः श्लावभ्यस्तसञ्ज्ञायामदादेशो भवति । ‘जुसादेशेन तु बाध्यतइति’ । तस्यानवकाशत्वात् । ‘अत्राप्यादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीति’ । उत्तरञ्चेति भावः । इह त्वभ्यस्तानामादिरिति स्वरो भवति ॥

“आत्मनेपदेष्वनतः” ॥ अनभ्यस्तार्थमिदं वचनम् । ‘चिन्वतामिति’ । लेट्, टेट्वम्, आमेतः । ‘व्यवन्तइति’ । ननु चात्रापि प्रागेव शपः परत्वाददादेशप्रसङ्गः, अनतइत्यस्य तु बेभिद्यन्तइत्यादिरवकाश इत्यत आह । ‘नित्यत्वादिति’ । ‘भ्रकारविशेषणं किमिति’ । श्रुतानामात्मनेपदानामधिगतस्य प्रत्ययस्य वा विशेषणे को दोष इति प्रश्नः । ‘शयान्तेइति’ । अत्राङ्गस्यानन्तरमात्मनेपदमाटस्तद्वक्तव्यं तद्वहणेन ग्रहणात्, भ्रकारस्त्वाटा व्यवहितः, अन्तादेशस्त्वङ्गविशेषानुपादानादत्रापि भवति ॥

“शीङो इट्” ॥ ‘भादेशस्यात इति’ । ननु च नेहाङ्गुहणमस्ति, यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमानिर्दिष्टं, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्यः, शीङ इत्येवा पञ्चमी अदिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, तस्मादित्युत्तरं स्यात् । ‘शेरतइति’ । सार्वधातुकावयवस्य भ्रस्यादादेशस्तदागमो इट्

तद्गुह्येन गृह्यते, ऋवयवस्य समुदायं प्रत्ययवचनं लोकेऽपि दृश्यते, यथा देवदत्तस्याङ्गुलिरिति, सार्वधातुकस्याप्यवयो रुडिति शीडः सार्वधातुके गुण इति गुणो भवति, किं पुनः कारणं रुडागमो भःदेशस्यातो विधीयते, न भ्रकारस्यैव विधीयते, एवं हि न षष्ठी प्रकल्प्या भवत्यत आह । 'रुडयमिति' । यदि तु ककारासञ्जनेन पूर्वान्तः क्रियेत शेरतइत्यत्र गुणो न स्यादनिगन्तत्वात् तस्मात्परादिरेव वक्तव्यः, स यदि भ्रकारस्यैव स्यात् ततो यथा शयान्तैइत्यत्राटा व्यवहितत्वाद्भ्रस्यादादेशो न भवति तथा शेरतइत्यत्रापि न स्यात् रुटा व्यवहितत्वात् । ननु च युक्तमाटा व्यवधानं, सहि सार्वधातुकभक्तस्तदेव न व्यवदध्यात्, भ्रकारं तु व्यवदधात्येवं, रुट् पुनर्भ्रकारभक्तः स कथं तस्य व्यवधायकः । उच्यते । गृह्यतां तावत्तद्गुह्येन तथापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति यदत्र निर्दिश्यते भ्र इति विशिष्टं रूपं न तदनन्तरं, यश्चानन्तरो रेफभ्रकारसमुदायो न स निर्दिश्यतइति न स्यादेवादेशः । अपर आह । आदेशो न स्यादिति, कोर्थः, भ्रस्य न स्यादिति, कस्य तर्हि स्यात् आदेः परस्येति रुट् एव स्यात्, न च रुटो वैयर्थ्यं स्यात्, भ्रकारस्य श्रवणार्थत्वादिति, तच्चिन्त्यमनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति, सर्वादेशे रुटो वैयर्थ्यमिति चेत् किं कुर्मो प्राभूदादेशः, शीड इत्यनुबन्धोच्चारणं यद्गुलङ्घनवृत्त्यर्थं, व्यतिशेष्यते, गुणोऽपि न भवति, तत्राप्यनुबन्धनिर्दिष्टात् ॥

“वेत्तेर्विभाषा” ॥ ‘संविद्रतइति’ । ‘समो गमृच्छी’ त्यादिनात्मनेपदम् । ‘वितइत्यादि’ । विद विचारणे, रुधादिरनुदात्तेत्, सत्तालाभार्थयोस्तु विकरणव्यवधानादेवायहणम्, अत्र च बहुवचनं प्रत्युदाहरणम्, इतरयोरुपन्यासो विचारणार्थस्येदं बहुवचनं रूपमिति प्रदर्शनार्थम्, विदन्ते इति रूपस्य लाभार्थं तौदादिके स्वरितेत्त्वादात्मनेपदे एकवचने ‘जे मुचादीना’ मिति नुम्यपि कृते सम्भवात् । किं च वेत्तेरिति श्लिषा निर्दिष्टादेव यद्गुलङ्घिकं न भवति, व्यतिवेविदतइति ॥

“बहुलं कन्दसि” ॥ ‘बहुलवचनादन्यत्रापि भवतीति’ । एतद-

यमेव विभाषाग्रहणे प्रकृतेऽपि बहुलग्रहणं कृतम् । 'अदृशमिति' ।
'हरितो वे'ति वाह् ॥

“अतो भिस ऐस्” ॥ ‘अतिजरसैरिति’ । अत्रैव चेकारस्य
अवधारणमैसादेशः कृतः, वृत्तरित्यादावेसादेशेऽपि वृद्ध्या रूपं सिद्धम्, अतो
गुणइति पररूपं तु न भवति, यदि स्यादिसमेव विदध्यात् । ‘परत्वा-
दिति’ । इत्थस्यावकाशो वृत्तेषु. ऐसात्रकाशः कृतएत्वे, प्रागेत्वादुभय-
प्रसङ्गे परत्वादेत्वप्रसङ्ग इति चेन्मन्यसे अत ऐस् क्व भविष्यति, एत्वे कृते-
मुख्यमकारान्तं न भवतीति प्रश्नः । ‘कृतएत्वे भौतपूर्व्यादिति’ । भूतपूर्-
वस्य भावो भौतपूर्व्यं, सांप्रतिकाभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयतइति भावः ।
'एस् तु नित्यस्तथा सतीति' । एवं हि सैत्यैस्भावो नित्यः, कृताकृतप्रस-
ङ्गित्वादेत्वं त्वैसि कृते न प्राप्नोति, अक्षलादित्वात्, न च तत्र भूतपूर्व-
गतिः, मुख्यस्यैव सम्भवात्, एतच्चोद्वपरिहारमुत्सर्गापत्रादभावमनाश्रित्य
कृतं द्रष्टव्यं, तदाश्रयणे हि नाप्राप्तएत्वाभारम्भादेसपवाद इत्युक्तो
विप्रतिषेधः स्यात् ॥

“नेदमदसोरकोः” ॥ इदमदसोरिति भिसपेक्षया सम्बन्धल-
क्षणा षष्ठी । ‘एभिरिति’ । त्यदाद्यत्वं, हलि लोप इतीद्वागस्य लोपः ।
'अमीभिरिति' । ऐसि प्रतिषेद्धे बहुवचने भक्त्येदित्येत्यम्, एत ईदृशुवच-
नइतीत्यमत्वे, अकोरित्येतदनर्थकं, कथं, विशिष्टरूपाश्रयोऽयं प्रतिषेधः,
इदमदसोरिति तत्राकचि कृते रूपभेदादेव न भविष्यति, तत्राह । ‘अ-
कोरित्येतदेवेति’ । ज्ञापनस्य प्रयोजनं सर्वके इत्यादौ सर्वनामकार्यप्रवृत्तिः,
इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते द्वावपि शक्याववक्तुं, कथम्, एवं हि वक्ष्यामि,
इदमदसोः कादिति, तच्चियमायं भविष्यति, इदमदसोः कादेव नान्यत
इति, नैतदस्ति, विपरीतोऽपि नियमः स्यात्, इदमसोरेव कादिति, ततश्च
सर्वकैरित्यादौ न स्यात्, एभिरित्यादौ च स्यादेव तन्मध्यपरिभाषा च
न ज्ञापिता स्यात्, क्वचित्तु वृत्तावेव षष्ठ्यते, इदमदसोः कादिति नोक्तं,
विपरीतोऽपि नियमः स्याद्विदमदसोरेव कादित्येति ॥

“टाडसिद्धमामिनात्स्याः” ॥ ‘अतिजरसिनेत्यादि’ । समासे
 ह्रस्वत्वे कृते इनादेशः, ततः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाज्जरसादेशः,
 एवमतिजरसादित्यत्राप्यादादेशे कृते जरसादेशः । ननु च टाडस्योर्वाजा-
 दित्वात्मागिनादादेशाभ्यां जरसादेशः प्राप्नोति, स हि नित्यः, परश्च,
 तत्र कृते ऽनदन्तत्वादेवेनादादेशयोरभावे ऽतिजरसा अतिजरस इति
 भवितव्यं, नैष दोषः । एवं हि इनादेशस्यादादेशस्य च विधानमनर्थकं
 नादेशोऽदादेशश्च विधेयः स्यात्, त्वा रूपसिद्धिः, इह तावद्वृत्तेणेति एत्वे
 योगविभागः करिष्यते, बहुवचनेभ्यस्ते, ओसि च, तत आडि च, आडि च
 परतोऽत एत्वं भवति, तत्र स्थानिवद्भावाच्चण्डे परत एत्वं वृत्तेण, नैष
 शक्यम्, इह ह्यनेनेति, हलि लोप इति इद्रूपलोपे सति एनेति प्राप्नोति, हलि
 लोप इत्यपनीय भलि लोप इति सूत्रं करिष्यते, तत्र नकारस्याभलत्वा-
 ल्लोपाभावः, न स शक्यो भलि लोपो वक्तुम्, इह हि न स्यात् अयावि-
 ष्टाजनयत्, अयेति इदमश्चतुर्थ्यकवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना यादेशः,
 सुपि चेति दीर्घाभावः क्कान्दसः, तत्राभ्याभलादित्वादित्द्रूपलोपो न स्यात्,
 तस्माद्बुलि लोप एव कर्तव्यः, ततश्चानेनेति न सिद्ध्यति, एवं तर्ह्यनाप्यक
 इति द्विनकारकोपं निर्द्वैशः, तत्रादेशसंबन्धी पदान्तत्वात्पुनः, नश्च आप्
 च नाप्, तत्र परत इदो ऽनादेश इति सूत्रार्थाश्रयणादिद्रूपलोपापवादो
 नशब्दे परतो नादेश एव भविष्यति, यद्येवमादेशेन लोपस्यासिद्धत्वाद्वाजे-
 त्यादाविव सूत्रे दीर्घप्रसङ्गः, आनाप्यक इति । नैष दोषः । सुपां सुलुगिति
 लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधः वृत्तादित्यत्रापि सवर्णत्वमैव सिद्धम्,
 अकारोच्चारणसामर्थ्यादतो गुणे पररूपं न भविष्यति, तदेवमिनादेश-
 स्यादादेशस्य च विधानसामर्थ्यात्पूर्वमिनादादेशो पश्चाज्जरसादेश इत्ये-
 वामभिप्रायः । ‘यथा त्वि यादि’ । भाष्ये हि पूर्वाक्तप्रक्रियाश्रयणेन ना-
 देशो ऽदादेशश्च व्यवस्थापितः, यदि चैतद्रूपद्वयमिष्टं स्यात्, तयोरादेशयोः
 प्रत्याख्यानमनुपपन्नं स्यात्, तत्र सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाभावाद-
 तिजरस्यातिजरादिति भाष्यकारस्याभिप्रेतमिति केचित्, प्रागेव जरसादेशे
 ऽतिजरसा अतिजरस इत्यभिप्रेतमित्यन्ये ॥

“हेर्यः” ॥ ‘हेरति चतुर्थ्यैकवचनस्य ग्रहणमिति’ । तस्य हि हेरति रूपं प्रतिपदोक्तं सप्तम्यैकवचनस्य घेर्हिंतीति गुणे लाक्षणिकं, यद्यपि हेरति विभक्त्यन्तमुपासं तच्चोभयोरपि लाक्षणिकं, तथापि प्रत्ययात्पूर्वस्य भागस्य लाक्षणिकत्वप्रतिपदोक्तत्वापेक्षया परिभाषाप्रवृत्तिः, यद्वेवं हेराम्नद्याम्नीभ्य इत्यत्राप्येवमेव प्रसङ्गः, तस्माद्व्याख्यानमेवात्र शरणं, लिङ्गं च, तस्मै प्रभवति, तदस्मै दीयते, तस्मै हितं, तदस्यां ग्रहणमिति क्रीडायां य इत्यादि । ‘वृत्तायेति’ । सुपि चेति दीर्घः, कथं पुनरकारसन्धिपातकृत्ता यशब्दस्तद्विघातनिमित्तं भवत्यत आह । ‘सन्धिपात-लक्षणमिति’ । अनित्यत्वं तस्याः कष्टाय क्रमणमिति निर्द्वंशादवसीयते ॥

“सर्वनाम्नः स्मै” ॥ ‘भवतइति’ । द्विपर्यन्तास्त्यदादय इति वचनादन्यत्र त्यदाद्यत्वाभावादनकारान्तत्वम् । ‘अन्वादेशे ऽशादेशे कृत-इति’ । अनन्वादेशे त्वत्रास्मै इत्यानुपूर्व्यात्सिद्धं, कथं, नात्राकृते स्मैभावे हलादिविभक्तिः, हलादौ चेट्रूपलोपः, न चाकृते इट्रूपलोपे एकादेशः प्राप्नोतीति । न चानुणप्रसङ्गः, नित्येनेट्रूपलोपेन आधितत्वात् । ‘एकादेशः प्राप्नोतीति’ । नित्यत्वात्, वाक्यसंस्कारपक्षे चैतच्चेऽयं, तद्व्यर्थ-प्रतिपादनाय लोके प्रयुज्यते, तदेव च शास्त्रे विभज्यान्वाख्यायते । ‘अन्तरङ्गत्वादिति’ । एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वं, पदद्वयाश्रयत्वादेकादेशो बहिरङ्गः ॥

“पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा” ॥ द्वये पूर्वादयः, ‘सूत्रपाठपठिता गणपाठपठिताश्च, सर्वनाम्न इति चेहानुवर्त्तते, तत्रासति नवग्रहणे ङसिङ्गोर्येन सर्वनामसञ्ज्ञा स गणपाठ एव ग्रह्यतइति नवग्रहणम्, इह जसिङ्सिङ्गीनां शीस्मात्स्मिनः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा, औङ आपः, शी नपुंसकाच्चेति सूत्रन्यासः कर्त्तव्यः, एवं जसि विभाषार्थानि त्रीणि सूत्राणि न कर्त्तव्यानि भवन्ति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“जसः शी” ॥ ‘दीर्घाच्चारणमुत्तरार्थमिति’ । इह त्वत् इत्य-
धिकाराद्गुणेन भवितव्यमिति, ह्रस्वेऽपि सिद्धं, न च सर्वे कृत्रिण इत्यत्र
षत्वनुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद्वस्वाश्रयस्य नित्यस्य तुक् प्रसङ्गः,
तत्र हि पदान्तपदाद्योर्थ एकादेशस्तस्यैवासिद्धत्वम् ॥

“ऋऌ आपः” ॥ ऋऌ इति निर्द्वैशं क्रियमाणमनुवादपूर्वमाप्ति-
पति । ‘ऋकारोऽयमिति’ । केऽयं प्रकारः, कुत्सितोऽयं सूत्रप्रणयनप्रकारः,
सिद्धस्य ह्यनुवाद उपपद्यते, यथा हेयं इति, अयं तु न कापि सिद्धइति,
परिहरति । ‘सामान्यार्थे इति’ । ऋत इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव
स्याविरनुबन्धकत्वात्, न सानुबन्धकस्यौटः, यद्यपि टकारः प्रत्या-
हारार्थत्वात्समुदायानुबन्धस्तथापि प्रत्ययानुबन्धत्वमपि तस्याविहङ्गं,
द्वयोऽपि हेतवो भवन्ति, तद्यथा ‘आम्नाश्च सिक्ताः पितरश्च
प्रीणिता’ इति, औट इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्य न स्यात्, तस्मा-
द्वयोरपि सामान्यग्रहणार्थं ङकारानुबन्धनिर्द्वैशः । नन्वसतोनुवादोऽनुपपद्य-
तव्यात्तेपस्तत्र प्रयोजनाभिधानमसङ्गतं, नैष दोषः ऋदौटोरौडिति
विधिवान्वयमस्मादेवानुवादादनुमास्यते तस्यैव प्रयोजनाभिधानं पुनश्चो-
दयति । ‘तस्य चेति’ । तस्य ङकारानुबन्धस्यासज्जने ऽस्मिन्नेवं विद्वा-
यमाने ङित्कार्यं याडाप इत्येतत्त एव वादिनस्तव श्यां, शीशब्दे परतः,
प्रसक्तं, प्रसजतु नाम तत्राह । ‘स दोष इति’ । दोष इत्यनेन
सामानाधिकरण्यात्स इति पुल्लिङ्गनिर्द्वैशः, परिहरति । ‘ङित्वइति’ ।
वर्णमात्रनिर्द्वैशइति विवक्षितं, वृत्तभङ्गभयात्त्वस्याने मात्रशब्दः प्रयुक्तः,
याडाप इत्यत्र ङितीति यदनुवृत्तं न स बहुव्रीहिः, ङ् इदमस्येति, किं
तर्हि कर्मधारयः, ङश्वासाविच्छेति, ततः किमित्यत आह । ‘वर्ण-
यस्यादिति’ । ‘यस्मिन्विधिस्तदादावत्यहणे’ । अयं तावन्ङित्वमभ्यु-
पेत्य परिहार उक्तः, ङित्वमेव तु नास्तीत्याह । ‘वर्णश्चायमिति’ ।
चशब्दो वार्थं पठितः, वर्णा वायमित्येव वा पाठः, ऋडिति वर्णा वायमु-
पात्तो न प्रत्ययः, ङकारस्तु मुखसुखार्थो यथा च्छदोरबित्यत्र दकारः, अङ्गा-

सिप्तस्य प्रत्ययस्य तेन विशेषणादौकारान्तस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः । वर्णरूपतया
चौकारसहचरे सति द्वयोरप्यौकारयोर्ग्रहणं भवति प्रत्ययविषयत्वादननु-
बन्धकपरिभाषायाः । 'ङित्वेऽप्यदोष इति' । ङित्वे सति यो दोषः सोऽपि
न भवति, ङित्वस्यैवाभावादित्यर्थः, पूर्वेण वा परिहारेणास्यान्वयः,
परिहारान्तरमाह । 'निर्द्वैशेष्यमिति' । पूर्वाचार्याणां हि सूत्रे द्वेयप्येते
द्विवचने चोङिति पठ्यते, तदाश्रयेणायं निर्द्वैशः, तेन द्वये रपि ग्रहणं
भवति, न च ङित्कार्यप्रसङ्गः, नहि पूर्वाचार्यानुवन्धैरिह कार्याणि क्रियन्ते ॥

“अशेषोऽयं शिः” ॥ ‘कुण्डशरिति’ । ज्ञातिशब्देऽप्ययं यदा-
र्थप्रकरणादिना ज्ञात्याधारभूतायामेकस्यां व्यक्तौ वर्तते, तदा कृतिविषय-
एकवचनो भवतीति संख्येकवचनादिति शस् भवति, अर्थप्रकरणादत्रभावे
तु तत्र प्रत्युदाहृतं घटंघटं ददातीति ।

“अष्टाभ्य औश” ॥ ‘कृताकारोऽष्टन्शब्दो एह्यतइति’ । कृता-
कारस्यानुकरणमष्टाशब्दो न तु विभक्तौ लक्षणप्रशादात्वं कृतमित्यर्थः ।
‘कृताकारस्य ग्रहणं किमिति’ । आत्स्ववर्तमानुकरणं किमित्याश्रितमित्यर्थः,
यदाऽऽत्वं भवति तदैव यथा स्यादित्युत्तरम् । ‘अष्टेति’ कथं पुनरा-
त्वाभावः, यावता नहि तद्विधौ विकल्पः संनिहित इत्यत आह ।
‘एतदेवेति’ । इहाष्टन इति वक्तव्यं, यथाष्टन आ विभक्तावित्यत्र, एवं
सिद्धे अष्टाभ्य इति निर्द्वैशात्कृतात्त्वस्यानुकरणमिति तावच्चिचित्तं, तस्य
चेतस्त्वयोक्तं यदात्वं भवति तदैव यथास्यादिति । यदि च नित्यमात्वं
स्यात्कृतात्त्वस्यानुकरणमनर्थकं स्यात्, व्यावर्त्याभावादिति भावः । ननु
चाष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेनायमर्थो ज्ञापितः, तद्वा ज्ञापकमिदं वा,
कोऽन्वयविशेषः, इहेयत्तावद्रुक्तञ्च बहुलो लुगित्यस्यायमपवाद इति ।
अस्यैवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । कारणमाह । ‘नाप्राप्ते हीति’ । अयं हि
लुभाक्ये समासे च सर्वत्र प्राप्नोति । ‘तस्मिन्प्राप्ते चेति’ । स हि
समासएव प्राप्नोति न तु वाक्ये । ‘अष्टपुत्रइति’ । अन्तरङ्गानपि विधी-
न्वाहिरङ्गो लुगाधतइति वचनाद्वाक्यावस्थायामेव प्राप्तोऽप्यौश न क्रियते,
औश एव वा स्यान्निवद्वावाङ्मुक् । ‘तदन्तरग्रहणमत्रेष्टतइति’ । अङ्गा-

धिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनात्, यद्येवं यत्राष्टशब्दार्थे उपसर्जनं तत्रापि प्राप्नोत्यत आह । ‘प्रियाष्टान इत्यत्रेति’ । यथा पुनरत्रात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यते ॥

“बहुभ्यो लुक्” ॥ ‘षट्प्रधानादिति’ । षट्संज्ञकानामर्थः प्रधानं यत्र तस्मादित्यर्थः । ‘प्रियषषडिति’ । अन्यपदार्थप्रधानोयं बहुव्रीहिः, सर्वनामसंख्योरूपसंख्यानमिति षषः पूर्वनिपाते प्राप्ते वा प्रियस्येति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

“स्वमोर्नपुंसकात्” ॥ सु इति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य, अत्रा एकवचनेन साहचर्यात्, तद्वाह्नयकुलमित्यत्र परत्वात्पदादित्येव कृते लुङ् प्राप्नोति, अतोमित्यम्भावेन बाधितत्वात्, तस्मात्पदादिभ्यश्चेति वक्तव्यमत आह । ‘तद्वाह्नयकुलमित्यत्रेति’ । ‘नित्यत्वादेति’ । लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यतइत्यनुषङ्गः, कथं पुनर्लुको नित्यत्वं, यावता त्यदाद्यत्वे कृते अतोमित्यपवादविधानात्सोऽप्यनित्य एवात आह । ‘लुको हीति’ । यदि अतोमित्येतच्च स्यादकारान्तमप्यङ्गं लुको निमित्तं स्यादेव, ततः किमित्यत आह । ‘यस्य चेति’ । त्यदाद्यत्वं तु लुकि कृते नैव प्राप्नोति, न लुमताङ्गस्येति निषेधात्, यद्येवं तदपि लक्षणान्तरेणैव बाध्यते, नासावत्वस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि प्रत्ययलक्षणस्य, प्राप्तिर्हि प्रत्ययलक्षणेन ॥

“अतोम्” ॥ अत्रामिति पदच्छेदो न तु मिति, तथाहि सति साधवाय मत इत्येव ब्रूयात्, किमर्थं पुनरम्बिधीयते न मकार एवाच्येत, द्वितीयैकवचनेष्यादेः परस्येत्यकारस्य मकारे कृते ऽन्त्यस्य मकारस्य संयोगान्तलोपेनैव सिद्धमिष्टं, दीर्घप्रसंगस्तु, सुपि चेति दीर्घः प्राप्नोति, न च दीर्घविधौ सन्निपातपरिभाषा प्रवर्तते, वृत्तायेत्यादावपि प्रसङ्गात्, तस्मादमेव विधेयः, अपर आह । अम्बिधानसामर्थ्यादतिजरसमित्यत्र जरसादेशो भवतीति, तच्चिन्त्यं, सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रसङ्गात्, अम्बिधानं तु दीर्घबाधनेन चरितार्थमिति ॥

“अद्ङ इरादिभ्यः पञ्चभ्यः” ॥ ‘अद्ङादेशो भवतीति’ । विवक्षितदेशरूपप्रतिपादनाय सृत्वं न कृतं, कथं पुनर्ज्ञायते द्विदयमादेश इति, यदि हि द्वित्र स्यादुत्तरादिभ्यः पञ्चभ्योदित्येव ब्रूयात्, किंपुनः कारणं साधेय दीर्घनिवृत्तिः प्रयोजनमुच्यते न त्वमीत्याह । ‘इह स्थिति’ । ‘एवं तर्हीति’ । पूर्वसूत्रविहितमममनुवर्त्य उत्तरादिभ्य इति पञ्चम्याः कृष्टौ प्रकल्प्य तस्यैवामो दकारो विधास्यत इति चोच्चार्यः । ‘हेकतरदित्यत्र संबुद्धिलोपो माभूदिति’ । अयं च दोषः पूर्वस्मिन्नपि पठे समानः । ननु च संबुद्धिलोपे हल्ङ्गाभ्य इत्यतो ऽपृक्तग्रहणमनुवर्तनेय्यत इह चादेः परस्येत्यमो ऽकारस्य दकारे कृते मकारस्य संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वाभायमपृक्तः, एवमदादेशो नापृक्तः, यत्रापृक्तग्रहणमनुवर्तते हे काण्डेत्यमोपि न स्यादिति दोषः । तद्विदमुक्तम् । ‘अपृक्तश्चेदमो दोष इति’ । संबुद्धिलोपे अपृक्तश्चेन्न्युपते अमो न स्यादिति दोषः, अथ निवृत्तमपृक्तग्रहणं ततो निवृत्ते उत्तरादिषु दोषः, हेकतरदित्यादौ लोपः स्यादिति, अतो द्विस्वादद्ङादेशविधानात्तस्य च द्वित्वाच्च संबुद्धिलोपः, नापि पूर्वप्रवर्णदीर्घत्वमित्यर्थः । यदि पुनः पूर्वसूत्रविहितमममनुवर्त्य तस्यैवादादेशो विधीयते शक्यं द्वित्वमकर्तुम् ॥

“नेतराच्छन्दसि” ॥ ‘अतोमित्यस्यानन्तरमेवेति’ । अमादेशश्चाद्ङादेशस्यापत्रादो भविष्यति, ततश्च नेति वक्तव्यं न भवतीति भावः ॥

“युष्मदस्मद्वां हसो ऽगु” ॥ ‘शित्करणं सर्वोदेशार्थमिति’ । अन्यथा ऽऽदेः परस्येत्यादेः स्यात् । ननु चाकारस्याकारवचने प्रयोजनाभावादात्मनुसंहारे बाधिते ऽलोन्त्यस्येति मकारस्याकारे सति अतो गुणइति पररूपेणैव सिद्धमत आह । ‘अन्यथा हीति’ । आदेशइति व्यपदेश आदेशव्यपदेशः, यस्यादेशस्य प्रयोजनं नास्तीति मन्यते तस्यैव स्यादित्येवशब्दार्थः, किं पुनरादेशव्यपदेशेन प्रयोजनं यत आदेरेव स्यात्, तत्राह । ‘ततश्चेति’ । ह्यर्थं चः पठितः । ततो ह्यादेशव्यपदेशाद्योचीति

यत्वं न स्यात्, यत्वाभावः प्रयोजनमादेशव्यपदेशस्य स्यादित्यर्थः।
योचीत्यत्र युष्मदस्मदोरनादेशइतिवर्तते। ननु चानादेशो या विभक्तिरित्येवं
तत्र विज्ञास्यते, नहि तदादिविधिरस्ति यत् अनादेशादाविति विज्ञा-
येत, ततश्च सत्यप्यादेशादित्वे विभक्तेरनादेशत्वात्स्यादेव यत्वमिति व्यर्थं
मेवाकारस्याकारविधानम् । एवं मन्यते । सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेनादि-
विकारद्वारेण विभक्तेरनादेशो विधीयतइति विभक्तिरेवादेश इति । सर्वे
सर्वपदादेशा इत्यत्र न पदशब्देन सुप्तिङन्तमुच्यते, किं तर्हि पश्यते गम्यते
ऽनेनार्थ इति पदं, ततश्च पचत्वित्यत्र यथा तिशब्दस्य तु शब्दो भवति
तद्वदत्रापि ङोसेव विधीयतइति भवत्येवादेशत्वं विभक्तेः ॥

“हे प्रथमयोरम्” ॥ ‘हे इत्यविभक्तिकोऽयं निर्देशइति’ । प्रथम-
योरिति प्रथमाद्वितीयोर्ग्रहणमिति वक्ष्यति, तदत्र समासे सति बहुव-
चनप्रसङ्ग इति भावः । प्राधान्यलक्षणस्य प्रथमार्थस्येहासंभवात्सन्निवेशवि-
शेषापेतया प्रथमस्य ग्रहणमिति तावच्चिचित्तं, तिङ्प्रथमयोस्तु युष्मद-
स्मद्व्यामसंभव एव, तत्र प्रत्यययोर्ग्रहणं विभक्त्योर्वेति संशयः, यदि स्त्री-
लिङ्गनिर्देशस्ततो विभक्त्योर्ग्रहणं पुलिङ्गनिर्देशे तु प्रत्यययोः, तत्र निर्णय-
माह । ‘प्रथमयोश्च विभक्त्योरिति’ । एतदेव स्पष्टयति । ‘प्रथमाद्वितीय-
योरिति’ । कथं पुनः प्रथमाशब्देन द्वितीयोच्यते, साहचर्यात् । ननु
सकृत्प्रयुक्तः शब्दो मुख्यवृत्तिर्वा भवतु जघन्यवृत्तिर्वा न पुनरुभयवृत्तिः, स-
त्यम् । प्रथमाद्वितीयासमुदाये जघन्यवृत्तिरेवायमुद्भूतावयवभेदश्च समुदाय
इति द्विवचनं, कथं पुनर्ज्ञायते विभक्त्योर्ग्रहणमिति, द्वितीयायां चेत्यात्व-
विधानात्, तद्व्यादेशार्थमुच्यते, अनादेशे युष्मदस्मदोरनादेशइत्येव सिद्ध-
त्वात् । यदि चात्र विभक्त्योर्ग्रहणं स्यादेवमस्यादेशार्थतोपपद्यते ननु च
योचीति यत्वब्रान्धनार्थं तत्स्यात्, यत्रेतावत्प्रत्ययो जनं स्याद्व्यत्वमेवायं वि-
शिष्य ब्रूयात् योव्यापीति, आत्रितिप्रत्याहारोऽनाप्यङ्गइतिवत्, यतस्तु
द्वितीयायामात्वं शास्ति ततो ज्ञायते विभक्त्योरिह ग्रहणमिति ॥

“शसो न” ॥ नेत्यविभक्तिर्कोनिर्देशः, तथा च पूर्वसूत्रेण प्राप्त-
स्यायममः प्रतिषेध इति भाष्ये शङ्कितं, कः पुनः, प्रतिषेधे सति दोषः,
यावता ऽमि प्रतिषिद्धे योचीति यत्वे प्राप्ते द्वितीयायां चेत्यात्वे कृते
प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे कृते तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वे च युष्मानिति
सिद्धात्येव । सत्यं पुंसि सिद्धाति, स्त्रीनपुंसकयोस्तु न सिद्धाति, तद्विद्वं
दर्शितं, ‘युष्मान् अस्मान् ब्राह्मणीरित्यादि’ । ‘अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी-
इति’ । लिङ्गानुशासने तथापाठात्, उदाहरणे त्वादेः परस्यैवकारस्य
नकारे सकारस्य संयोगान्तलोपः ॥

“भ्यसो भ्यम्” ॥ ‘एत्वं प्राप्नोतीति’ । सुपि चेति दीर्घस्याप्युपल-
क्षणमेतत् । ‘अङ्गवृत्तइत्यादि’ । अस्यार्थः पूर्वमेव व्याख्यातः । ‘केचित्पुनरि-
त्यादि’ । येषां शेषे लोपोन्त्यस्य लोपस्तेषामतो गुणे पररूपत्वमेकादेशः ।
स्वरश्च । ‘एत्वनिवृत्त्यर्थमिति’ । अत्रापि दीर्घस्याप्युपलक्षणम्, एत्वनिवृ-
त्त्यावाकारोच्चारणस्यार्थवत्त्वात्सवर्णदीर्घत्वं तेषां न भवति । ‘येषां स्थितिः’ ।
अन्तलोपपक्षे मतभेदो भ्यमादेशो ऽभ्यमादेश इति, टिलोपपक्षे त्ववश्यमभ्य-
मादेशः, अन्यथा रूपासिद्धेः । नत्वेवं स्वरे दोषः, कथम्, अनुदात्तस्य च यत्रो-
दात्तलोप इत्यत्र कर्षात्त्वतो घञोन्त उदात्त इत्यन्तोदात्तग्रहणमनुवर्त्तते, त-
तश्च भ्यमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोत्यत आह । ‘उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चेति’ । न तत्रा-
न्तग्रहणमनुवर्त्तते, उच्चारणक्रमे प्रत्यासत्त्या चादेरेवोदात्तत्वं भवतीत्यर्थः ॥

“साम आकम्” ॥ ‘सामिति षष्ठीबहुवचनमागतसुट्ठं एह्यत-
इति’ । अङ्गसंज्ञानिमित्तस्यान्यस्यासंभवात् । ‘अथ किमर्थमागतसुट्ठं एह्य-
तइति’ । यद्यपि षष्ठीबहुवचनमगतसुट्ठं एह्यतइति प्रकृतमिह तु
प्रत्ययापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्देशः, नपुंसकलिङ्गमेव वा पठितव्यं, अथेति न
प्रयोजनप्रधानः प्रश्नः किं तर्हि युष्मदभ्यां परस्यैवं विधस्यासंभवप्रधानः,
अत एवाह । ‘नह्यदेशविधानकाले सुद्विधातइति’ । सुद्विधावाज्जसेर-
सुगित्यत आदित्यनुवर्त्तते, अकारान्तत्वं च युष्मदस्मदोः शेषे लोप इत्य-
न्त्यस्य लोपे भवति, कश्च शेष आदेशः । अनादेशे यत्वात्वयोर्विधानात्,
आदेशत्वं चाक्रमादेशे सति, न च त्यदाद्यत्वेनाकारान्तत्वं, त्यदाद्यत्वं

प्रति द्विपर्यन्तास्त्यदाद्य इति स्मरणात् । तस्मादादेशविधानकाले सुखं विद्यते, उत्तरत्रादी त्वादेशविधानकाले ऽसत एव सुट उपादानम् अथापि तस्योपादाने प्रयोजनमस्तीत्याह । 'तस्यैव त्विति' । यद्यसुटो दृश्येत ततः पूर्वोक्तेन न्यायेन पश्चाद्वचतः सुटः केन निवृत्तिः स्यात् । 'स्थानिन्यन्तर्भूतत्वादिति' । तेन सहस्थानित्वेनोपादानसामर्थ्यादिति भावः । एतच्च पात्तिकं प्रयोजनं, कतरस्मिन्यवे, यदा शेषे लोपोन्त्यलोपस्तदा, यदा तु टिलोपस्तदा पश्चादपि सुटः प्रसंगाभावाच्चैतत्प्रयोजनम् । 'दीर्घाञ्चारणमित्यादि' । अन्यथातो गुणे पररूपत्वं स्यात् । न स्वकारोञ्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति, अन्यथा ऽक्रमेव विदध्यादत आह । 'अक्रमि त्विति' ॥

“जात औ णलः” ॥ पपावित्यादौ पाञ्चदिति स्थिते युगपत् त्रीणि कार्याणि प्राप्नुवन्ति, द्विर्वचनं सर्वणदीर्घत्वमेकादेश औत्वमिति, तत्र येन क्रमेणैवानि कर्तव्यानि तद्वर्णयति । 'अत्रेति' । लिट्स्वरं तु नोपन्यस्यति, सर्वथान्तोदात्तत्वसिद्धेः, उक्तक्रमे हेतुमाह । 'एकादेशादिति' । यदि पूर्वमेकादेशः स्यादुपवर्गोभावादौत्वं न स्यादित्यनवकाशं तत् । 'परत्वादेकादेश इति' । अत्र वृद्धिरेकादेशस्तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं, स्थानिवद्भावस्तु द्विर्वचेचीति, तत्र ह्यचीति न स्थानिवद्भावस्य निमित्तनिर्देशः किं तत्संज्ञादेशस्य, द्विर्वचननिमित्ते ऽचि योजादेश इति, तेन संप्रत्यक्षपरत्वाभावेपि स्थानिवद्भावो भवत्येव, औकारोकारयोर्लाघवे विशेषाभावात्प्रयोगसमवायौकार एव विहितः अपर आह आङ्गिस्लिष्टाकार औकारस्तस्योचारणे प्रयत्नलाघवं भवति, विश्लिष्टाकार औकारस्तस्योच्चरणे प्रयत्नगौरवं भवति, तद्विधानं दरिद्रात्यर्थं ददरिद्रौ अत्र दरिद्रानेरादुर्धतुके लोपो वक्तव्य इत्याकारलोपेयौकारस्य श्रवणं भवति, यद्यपि सिद्धत्वं प्रत्ययविधाविति वचनाल्लिङ्गं विवक्षितएवाकारलोपे सत्यौत्वस्याप्रसङ्गः यद्यपि च कात्यनेकाज्ञयहणं चुलुम्पाग्रथमित्यामि सति णल एवासंभवस्तथायौत्वविधानसामर्थ्याद्द्वयमप्येतच्च भवति ॥

१ प्रलिष्टोऽप्युपभूतोऽकारोयस्मिन्निति प्रलिष्टाकारः विश्लिष्टः एवमुपभूतोऽकारोयस्मिन्निति विश्लिष्टाकारः । इति इं पु० टि० ।

“तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम्” ॥ ‘जीवतात्त्वमिति’ । अत्र स्थानिवद्भावेन तातडो ह्रियहणेन ग्रहणादतो हेरिति लुक् प्राप्नोति । नैषदोषः । हुक्लभ्यो हेट्विरित्यनुवर्त्तमाने पुनरतो हेरिति ह्रियहणं हिरेव योहिस्तस्य यथा स्थात्स्थानिवद्भावेन यो हिम्नस्य माभूदित्येवमर्थम् । ‘डित्करणमित्यादि’ । यद्यपि सर्वादेशतायाः प्राग्गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वमनिश्चितं तथापि सर्वादेशत्वेऽपि डित्वस्य प्रयोजनं तातडि संभवति अनडादिषु नैव सर्वादेशत्वे प्रयोजनं संभवतीति तेष्वनन्यार्थडित्वेऽपि डित्वेत्येतत्सहसा प्रवर्त्तते, तातडि तु प्रयोजनान्तरसंभावनाया क्रियानपि विलम्बो भवति, तेनास्मिन्विषये उत्सर्गापवादयोस्तुल्यकाला प्रवृत्तिरित्यपवादमपि डित्वेत्येतद्वाधित्वाऽनेकालंशित्सर्वस्येत्येतदेव परत्वात्प्रवर्त्ततइति भावः । एतच्च डित्वेत्यत्र सम्यगुपपादितं, तत्र ब्रूतादित्यादौ गुणप्रतिषेधः मृष्टादित्यत्र वृद्धिप्रतिषेधः । ‘डित्त्वाच्चास्येति’ । ननु च डित्कार्यं भवतु स्थानिवद्भावप्राप्तपित्वात्पित्कार्यमपि को विरोधो ऽन आह । ‘डित्वं पित्तं भवतीति’ । वचनमिदं सार्वधातुकमपिदित्यत्र योगविभागेन कल्पितम् । ‘ब्रुव ईडिति’ । उपलक्षणमेतत् वृण्ठाद्ब्रुवान् इत्यत्र वृणहृदश्च भवतीति । तातडि डित्वमित्यादि श्लोकाद्वयं क्वचित्पठ्यते, तातडि व्यवास्थितं डित्वं संक्रमकृत्यात्, संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधः, अहार्थं लिङ्, गुणवृद्धिप्रतिषेधकृद्ब्रुवितुमर्हति, अन्यविधिश्चेत्, अन्यविधिहेतुत्वादन्त्यविधिर्डित्वं, करणसाधनो वा विधिशब्दः, अन्यस्य यथा स्यादित्येवमर्थं चेत् डित्वमित्यर्थः । निराकरोति । तच्च तथा न, चशब्दोवधारणे प्रतिषेधेन संबध्यते, तत् डित्वं तथा सति नैव कर्तव्यम्, एहरित्यस्यानन्तरं तुह्योस्तादाशिषीति वक्तव्यमेहरित्येव, एवं सिद्धे डित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति निश्चीयते, न च सर्वादेशतामन्तरेण तत् तत्प्रतिषेधार्थत्वं डित्वस्योपपद्यतइति सर्वादेशस्तातडि भवति । ननु चान्यविधिश्चास्तु, अवयवे कृतं लिङ्गमिति न्यायेन गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थश्चास्तु डित्करणसामर्थ्यादित्याशङ्क्य परिहारान्तरमाह । ‘हेरधिकारइति’ । अतो हेरित्यत्र लोपविधौ हुक्लभ्यो हेट्विरित्यतो

हेरित्यधिकारे सत्येव योयं हेरित्यधिकारस्तं ज्ञापकमाह सूत्रकारस्तस्य ह्येतत्प्रयोजनं हिरेव यो हिस्तस्य यथा स्यात्स्यानिवद्भावेन यो हिस्तस्य माभूदिति, तच्च सर्वादेशत्वे सत्युपपद्यते । ननु च हिरेव यो हिस्तस्य यथा स्याद्विकृतो यो हिस्तस्य माभूदित्यन्त्यादेशत्वेपि तातडो हेरित्यधिकार उपपद्यतइत्याशङ्क्य साक्षात्परिहारमाह । 'तातडो द्वित्वसामर्थ्यादिति' । द्वित्वसामर्थ्यात्कलायमन्त्यविधिः स्यात् तच्च सामर्थ्यं नास्ति, सर्वादेशत्वे ऽपि प्रयोजनसंभवात्, ततश्च पूर्वोक्तया रीत्या विप्रतिषेधात्सर्वादेश एव तातड् भवति, अनङ् साधित्यादात्रनडादीनां नैवं द्वित्वसामर्थ्याभावः, तेन तेन्यविकारदा जाताः ॥

“विदेः शतुर्वसुः” ॥ ‘विद ज्ञानइति’ । सत्ताविचारणार्थयोरात्मनेपदित्वेन शतुरसम्भ्रः, लाभार्थस्य तूभयपदित्वेन शतुः सम्भवेपि तुदादित्वाद्विकरणेन व्यञ्जानमिति ज्ञानार्थस्येव लुङ्विकरणेन परस्मैपदिनो ग्रहणमिति भावः । ‘क्वसारपि सामान्यग्रहणार्थमिति’ । अन्यथा वसः सम्प्रसारणमित्युच्यमाने निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् । ननु च क्रियमाणेषु कारानुबन्धे एकानुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात्तत्राह । ‘एकानुबन्धकग्रहणइति’ ॥

“समासे ऽनङ्पूर्वं त्वो ल्यप्” ॥ पूर्वशब्दोपयवचनः, अनङ्पूर्वोपयत्रो यत्र समासे सोऽनङ्पूर्वः, । ‘प्रकृत्येति’ समानकर्तृकयोः पूर्व ङाल इति त्वा, कुगतिप्रादय इति समास, ल्यपि सति ह्रस्वस्य तुक् । ‘पार्श्वतः कृत्येति’ । आद्यादित्वात्सप्तम्यन्तात्तसिः, स्वाङ्गे तस्यप्रत्यये कृत्वोरिति त्वा, तृतीयाप्रभृत्यन्यतरस्यां, त्वा चेति, समासः । ‘नानाकृत्य द्विधाकृत्येति’ । नाधार्यप्रत्यये चार्थे इति त्वा, पूर्ववत्समासः । ‘कृत्वा ह्रस्वेति’ ह्रस्वेत्येतत्प्रत्युदाहरणम्, अत्र कृत्वाशब्दो नङ्सदृशः पूर्वोस्ति, समुदायस्तु समासो न भवति । ‘परप्रकृत्येति’ । सप्तमहदित्यादिना समासः, तुमर्याधिकाराद्भावे त्वा प्रत्ययः, पारम्यमपि क्रियाया एव विशेषणमिति समानाधिकरण्यं, कथं पुनरिदं प्रत्युदाहरणं यावता भवत्येवायमनङ्पूर्वः समास इत्यत आह । ‘अनङ्गिति हीति’ ।

अनञ् इति पर्युदासोऽयं, तत्र नञिप्रयुक्तन्यायेन नञ्सदृशमव्ययं परिपृच्छते,
 तेन नञ् अनव्ययं च परमशब्दादिकमनञ् न भवति, अभेदादनव्ययत्वः च ।
 'आत्वाकालक इत्यादिष्विति' । आदिशब्देन पीत्वास्थिरक इत्ये-
 वमादेर्यहः, यत्रोत्तरपदे क्रिया नोपादीयते तत्राध्याहृतक्रियापेक्षः
 त्वाप्रत्ययः, सापेक्षत्वेऽपि निपातनात्समासः । 'निपातनाल्लयनादेशो
 न भवतीति' । न प्राकरणीकः समास एव तत्र निपात्यते किं तर्हि
 यस्य लक्षणं नास्ति तत्सर्वमिति भावः । 'निर्द्वारणे सन्तरीति' ।
 ज्ञातावेकवचनं वचनव्यत्ययो वा । 'समास एव निर्द्वार्यतइति' ।
 निर्द्वारणस्य तुल्यजातीयापेक्षत्वात्, कथं पुनः समासः त्वान्तो भवति
 यावता प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं, न च
 समासात् त्वाविहितः । अथ कृदुद्वेगे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्समासस्य
 त्वान्तता^१, एवमपि प्रकृत्य पार्श्वतः कृत्येत्यादावेव स्यात् उच्यैः कृत्येत्येव-
 मादौ तु न स्यात्, अगतित्वादकारकत्वाच्चेत्याशङ्क्याह । 'स चेति' ।
 तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति त्कामात्रस्यैव ल्यञ् भवति । ननु
 प्रत्ययविषये पूर्वण परिभाषाद्वयेन तदन्तविधियवस्था न तु येन विधि-
 स्तदन्तस्येत्यनेन, तत्राह । 'तथा चेति' कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह ।
 'गतिकारकपूर्वस्य त्विति' । कथं नास्ति प्रसङ्ग इत्याह । 'नञ्गति-
 रिति' । अदो जगिर्न्यप्ति कितीत्यत्र यदुक्तं जगौ सिद्रुमन्तरङ्गत्वादि-
 त्यादि तस्मैत्यति । 'प्रधाय प्रस्थापेत्येवमादिष्विति' । के पुनरन्तरङ्गा
 विधयः, हित्वदत्त्वास्त्रिषेत्स्वदीर्घत्वशूडिटः, हित्वं दधातेर्हिः, हित्वा,
 प्रधाय । दत्त्वं, दादद्वोः, दत्त्वा, प्रदाय । आत्वं जनसनखनां सन्कतोः,
 आत्वा प्रक्षाय प्रखन्य, इत्वं व्यतिस्यतिमात्यामिति किति स्थित्वा
 प्रस्थाप, इत्वं, घुमात्यागापाजहातिसां हलि पीत्वा प्रपाय, दीर्घत्वम्,
 अनुनासिकस्य क्लिप्तोः क्लिति, शान्त्वा, प्रशम्य, श्, च्छोः शूडनुना-
 सिके च, पृष्ठा आपृच्छ, ऊठ्, व्यूत्त्वा, इट्, उदितो वा, देवित्वा, प्रदीप्य,
 अत्रेडि सति न त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधादुच्यते स्यात् । पूर्वग्रहणं किमर्थम्,

अनप्रीत्येवोच्यमाने बहुव्रीहिः स्यात्, अविद्यमानो नञ् यस्मिन्सावन-
जिति, तथा च स्त्रैणीकृत्येत्यत्रापि प्रतिषेधः स्यात्, पूर्वग्रहणे तु सति,
तस्य नियतदेशावयवचनत्वात्तायं देशः, लिट्करणं प्रचिकीर्ष्यत्यत्र प्रत्यया-
त्पूर्वस्य स्वरार्थं, प्रकृत्येत्यादौ तु धातुस्त्वणौ । सिट्मुपि लिट्करणं तु गर्थम् ॥

“त्वापि कृन्दसि” ॥ ‘अपिशब्दात्त्यक्पीति’ । स च समासे
ऽसमासे च भवति, अप्राप्तिविषये त्यः प्रापणार्थत्वादपिशब्दस्य,
अन्यथा वा कृन्दसीत्येव वाच्यं स्यात्, तथा च कृन्देविधानमनुविद-
धानः कृत्यसूत्रकारा अपि प्रयुञ्जते आज्येनात्तणी अज्येत्यादि ॥

“सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाञ्चालः” ॥ सुगुब्धआदेश
उच्यमाने अन्ये सुपो न प्राप्नुवन्ति, तस्मात् सुग्रहणमपनीय सुग्रहणं कर्त-
व्यमित्याह । ‘सुपां सुप इति’ । ‘तिङां तिङ इति’ । एतच्च व्यत्ययो
बहुलमिति सिद्धं, सुपां सुप इत्ययमपि तस्यैव प्रयुज्यः । तद्व्यवतीति
प्राप्तइति तु युक्तः पाठः । ‘आद्रे चर्मचिति’ । ननु च पूर्वसवर्णनाप्येतत्सिद्धं,
कथं चर्मन् इ इति स्थिते इकारस्य पूर्वसवर्णा नकारस्तत्र परतःस्वादि-
ष्विति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वस्य नकारस्य लोपः, तत्रायमप्यर्थः, नङि संबु-
द्धोरित्यत्र द्विग्रहणं न कर्तव्यं भवति, अप्राप्तिपदिकत्वादेव विभक्तिनका-
रस्य लोपाप्रसङ्गात्, पूर्वस्य तु नकारस्येष्ट एव लोपः, नैतदस्ति । अत्र हि
पूर्वसवर्णा भवन्नान्तर्यतो निरनुनासिकस्य निरनुनासिको दकार एव
स्यात्, अस्तु संयोगान्तलोपो भविष्यति, नात्र संयोगान्तलोपः प्राप्नोति,
स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वनकारस्य लोपे सति असंयोगान्त-
त्वात्, नलोपो हि संयोगान्तलोपे सिद्धः, एवं तर्हि न द्विसंबुद्धोरित्यत्र
द्विग्रहणं करिष्यते, तत्र नलोपाभावे संयोगान्तलोपः, । तदेवमस्यान्यथा-
सिद्धत्वादुदाहरणान्तरमाह । ‘हविर्द्वाने’ यत्सुन्वन्तीति । यत् इ इति
स्थिते अत्र यदि पूर्वसवर्णा दकारः स्यात्पदाद्व्यत्वे सति स्थानिवद्भावा-
त्स्मिन् भावः प्राप्नोति तस्मादत्र लुगेव कर्तव्यः, अनेकालसु च भ्यामादिषु
अन्यस्य पूर्वसवर्णे पूर्वभागस्य श्रवणप्रसङ्गः, तस्मात्तत्रापि लुगेव कर्तव्यः ॥

‘धीतीत्यादि’ । धीतिमित्सुष्टुतिशब्देऽव्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे इकारः, सवर्णदीर्घत्वम् । ‘न तादृक्स्पर्शादिति’ । तच्छब्दाद्वाह्मणशब्दाच्च शस्, तस्यादादेशः, न विभक्तौ तुस्मा इति इत्संज्ञाप्रतिषेधः ‘या देव विप्रतात्, त्वा महान्तमिति बहुचाः । ‘यूयं वयंमिति प्राप्तइति’ । प्रमादपाठोयं, तथाहि । न युष्मे वाजब्रन्धव इत्यत्र मन्त्रे चत्ताश्वमेधनाम्नो राज्ञोर्दानं स्तूयते, व्यत्ययेन द्वयोर्बहुवचनं, वाजमित्यचनाम, अत्रप्रदानेन सर्वेषां बन्धवस्तेषां संगोधनं हे वाजब्रन्धवः, युष्मे युष्मासु अधीत्यस्यानेन संबन्धः, स च सप्तम्यर्थानुवादी, निनित्सुश्च निन्दनशीलोपि मर्त्या युष्मासु अवद्यं न धारयति नावधारयति, अवद्याभावादित्यर्थः, । अस्मे इन्द्रावृहस्पती इत्यापि रयिं धत्तमिति क्रिया, दधातिश्च दानार्थः, तस्माद्युष्मासु अस्मभ्यमिति युक्तः पाठः, यूयादेशइत्याद्यपि न पठित-
तव्यम् । ‘अनुष्टुभेतिप्राप्तइति’ । अधिगुमैषै तु ताअनुष्टोत्रावयतादिति अनुपूर्वात्तिष्ठनेरातश्चोपसर्गइत्यङ्, अनुष्ठानमनुष्ठा तथाऽनुष्ठा । ‘प्रबाहु-
वेति’ । घेडिंतीति गुणः, ननु ‘डित्वे विद्यादुर्णेनिर्द्वैशमात्रं वर्णे यस्या-
त्तच्च विद्यात्तदादा ‘वित्युक्तं, सत्यं, डित्करणसामर्थ्यात्तु गुणः । ‘प्रबाहु-
नेतिप्राप्तइति’ । बाहुनेति तु युक्तः पाठः, प्रशब्दस्याख्यातेन संबन्धात्,
अयाचो ऽकारः सुपि चेति दीर्घनिवृत्त्यर्थः ॥

“अमो मश्” ॥ ‘अमिति मिबादेशो गृह्यतइति’ । द्वितीयै-
कवचनस्य गृहणं न भवति क्वचसि दृष्टानुविधानादुक्त्यमाणेषु बाहुल्येन
तिङ्गं निर्द्वैशात्, । ‘वधीमिति’ । हन्तेर्लुङ्, लुङि चेति वधादेशः,
ज्नेः सिच्, इट्, मिपोस् भावः, तस्य मश् अकार उच्चारणार्थः, अस्ति-
सिचोपकृतइतीट्, इट् ईटीति सिचो लोपः, सवर्णदीर्घत्वम् । ‘शित्करणं
सर्वादेशार्थमिति’ । अन्यथा ह्यलान्त्यस्येति मकारस्य मकारवचने प्रयो-
जनाभावात्सर्वादेशो भविष्यत्यत आह । ‘मकारस्यापीति’ । यथा मो
राजि समः क्वावित्यत्रेति भावः । पञ्चमीनिर्द्वैशाभावात्त्वादेः परस्ये-
त्येतत् न भवति, अथोच्यते द्विमकारकोयं निर्द्वैशः करिष्यते, तत्रैकस्य
संयोगान्तलोपेपि वधीमित्यादि सिद्धमिति, एवमपि लाघवे नास्ति

विशेषः. किं च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादपृक्तलक्षण ईदृ एव स्यात् । एवं तर्हि यकारादिः करिष्यते, किं यकारो न श्रूयते, वलि लुप्तनिर्दिष्टो यकारः, नात्र किं चित्प्रमाणमस्ति, तस्माच्छिक्त्करणम् ॥

“लोपस्त आत्मनेपदेषु” ॥ ‘अदुहेति’ । दुहेलंङ्, आत्मनेपदेष्वनतइति भस्यादादेशः, बहुलं छन्दसीति रुट्, तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोरतो गुणे पररूपत्वम् । ‘शत्रे इति’ । शेतइत्यत्र तलोपे कृते अयादेशः । ‘दुहामिति’ । लोट् टेरत्वम्, आमेतः, तलोपः । ‘अपीत्यधिकारादिति’ । एवं चात्मनेपदेष्विति वचनं तस्यैव प्रपञ्चः ॥

“यजध्वैनमिति च” ॥ ‘वकारस्य च यकार इति’ । बहुचास्तु वकारमेवाधीयते, तत्र मलोपमात्रं निपात्यते ॥

“तस्य तात्” ॥ ‘लोणमध्यमपुरुषबहुवचनस्येति’ । प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु ग्रहणं न भवति छन्दसि दृष्टानुविधानात् पूर्वोत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां वा साहचर्यात् । ‘कृणुतादिति’ । कृवि हिंसाकारणयोः, धिन्विक्कृण्व्यार चेत्युप्रत्ययः, वकारस्य चाकारः, अतो लोपः ॥

“तप्तनप्तनयनाश्च” ॥ ‘शृणोतेति’ । श्रुवः शृ चेति श्रुप्रत्ययः शृभावश्च, पित्वे सति डित्त्वाभावाद्गुणः । ‘दधातनेति’ । अत्रापि पित्त्वाभावात्क्लाभ्यस्तयोरित्याकारलोपाभावः । ‘जुजुष्टनेति’ । व्यत्ययेन परस्मैपदं, तुदादित्वाच्छः, तस्य बहुलं छन्दसीति श्रुः, द्विवचनं, जुषेरनुदात्तेत्वाज्जुषध्वमिति प्राप्तइति तु युक्तपाठः । ‘यदिच्छतेति प्राप्इति’ । बहुचास्तु जोवस्तो महतो यतिष्ठनेत्यस्यामृचि यतिष्ठनेति पठन्ति, यतिस्यनेति पदकाले, तत्रास्तेरूपम् ॥

“इदंतो मसि” ॥ मसीत्यविभक्तिको निर्देशः, इकार उच्चारणार्थः, अन्तशब्दोवयववचनः, इत् अन्तो यस्य स इदन्तः, तपरकरणमसंदेहार्थं यन्तइत्युच्यमाने संदेहः स्यात्, किं यकारान्त इदन्त इदन्तो वेति, तत्र यदि सकारोपमर्द्धेन इकारान्तमभिप्रेतं स्यात्तस इदित्येव वाच्यं स्यात्तस्मादवस्थित एव सकार इकार उपसृज्यते, अन्तग्रहणाच्च तदुद्वेगेन रुदते, ततश्च टित्त्वादेरागमलिङ्गस्याभावेऽपि अर्थादागमोऽयं

संपद्यते, तदिदमुक्तं, मसः सकारान्तस्येत्यादि, एवं च मस इगिति वक्तव्यं, प्रत्याहारसंदेहप्रसङ्गात्तथा नोक्तम् ॥

“त्सो यक्” ॥ ‘दत्त्वायेति’ । दो दद्वोः, सौभाग्यमस्ये दत्त्वाय, दत्त्वायास्मभ्यं द्वविणेह भद्रमित्यादिमन्त्रगतमुदाहरणं, दत्त्वाय सविता धियमिति क्वचित्पठ्यते, तत्र तैत्तिरीयकास्तत्त्वायेति पठन्ति । ‘त्वापि कुन्दसीत्यादि’ । एवं हि पुनः त्वाग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

“आञ्जसेरक्” ॥ जसेरिति पूर्वाचार्यानुरोधेन निर्द्वंशः । ‘आ-
ह्वणास इति’ । असुकि कृते जसः सकारस्य श्रवणम्, असुकः सकारस्य
विसर्जनीयः ‘ये पूर्वासद्वत्यादि’ । चोद्यं । ‘उपरासइति’ । अपरशब्दस्या-
देवकारश्चान्दसः, यदि पुनरयं पूर्वान्तः क्रियेत अस्य जस्यसुगिति नैवं
शक्यम्, अतो गुणे पररूपत्वं हि स्यात्, अकारोच्चारणं तूत्तरसूत्रे दध्य-
स्यतीत्यादौ श्रवणार्थं स्यात्, सकृद्वतावित्यादिपरिहारः, यद्यप्येतत्सर्व-
नामसंज्ञायाः पूर्वादेषु जसि विकल्पनादेव सिद्धम् उभयासौ जातवेदः
स्यामेत्यत्र तु शीभावप्रसङ्गः, अत्र हि प्रथमचरमेति विकल्पं बाधित्वा
सर्वादेषु पाठाच्चिन्या संज्ञा भवति सा ह्यन्तरङ्गा ॥

“अश्वत्तीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि” ॥ ‘अश्वस्यतीति’ ।
असुकोकारः पूर्वत्र आह्वणाम इत्यादौ चरितार्थ इत्यतो गुणइति पररू-
पत्वं भवति, नः क्यइति नियमादपदान्तोकारः । ‘मैथुनेच्छायामिति’ ।
अश्वविषयेच्छा यदा मैथुनार्था भवति न त्वारोहणादर्थो तदेवासु-
भवति, मैथुनेच्छापरत्वाच्च प्रयोगस्याश्ववृषोपादानमतन्त्रमिति मनुष्या-
दिविषयेषु प्रयुज्यते, इति रामो वृषस्यन्तीमिति । ‘वृष्णातिरेकइति’ ।
अभ्यवजिहीर्षातिरेकः, तीरलवणविषय इच्छातिरेको यदाभ्यवहारार्थो
न तु होमाद्यर्थस्तदेत्यर्थः । ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति’ । तादर्थ्यं एषा
चतुर्थी सर्वप्रातिपदिकार्थं सर्वेषां प्रातिपदिकानामित्यर्थः ।

“आमि सर्वनाम्नः सुट्” ॥ इमे बहव आमः इस्ओस्आम्, हेराम्
नद्याम्बीभ्यः, किमेतिद्वययथादाम्बद्रव्यप्रकर्षे, कास्मत्यपादाममन्त्रे लिटि,
तेषु कस्येदमामो ग्रहणमित्याह । ‘आमिति षष्ठीबहुवचनं गृह्यत-

इति' । 'तस्य हि परत्वादिति' । सुटो नुटश्च षष्ठीबहुवचनमव-
काशः, आट्प्रभृतीनां चतुर्थ्यैकवचनादि, डेणम उभयप्रसङ्गे परत्वादाहा-
दयो भवन्ति, तेषु कृतेषु सकृद्वृत्तिन्यायाश्रयणात् सुटनुटौ न भवतः । 'यश्च
घादामुरिति' । किमेतिङव्यपधादाम्वित्येषः । चस्त्वर्थे, तुरेव वा पठि-
तव्यः । 'आम् च लिटीति' । लिटि परतो य आम् काश्चन्ययादिति
विहित इत्यर्थः । 'न तौ सर्वनाम्नः परौ स्त इति' । तेनात्र ताव-
त्तयोरग्रहणं, यस्य चात्र ग्रहणं तस्यैवोत्तरत्राप्यधिकार इति नुद्धिधाव-
पि तयोरग्रहणमिति भावः । आचारक्लिञ्जन्तानां सर्वोदिनां सर्वार्थत्वाभा-
वात्सर्वनामसंज्ञाभावात्सर्वनाम्नो लिट्यामोसंभवः, यस्तु मन्यते इह
सामान्यग्रहणे सति यथासंभवं प्रकरणे कार्यप्रतिपत्तिः, ततश्च तयोरपि
नुटप्रसङ्ग इति तं प्रति परिहारान्तरमाह । 'सानुबधकाविति वेति',
सामान्यग्रहणे तु सति पवतितरामित्यत्र यस्येति लोपं बाधित्वा परत्वा-
चुट स्यात्, कारयां विकीर्णामित्यत्र तु नित्यत्वादयामन्तेत्ययादेशे ऽतो
लोपे च कृते ह्रस्वाभावाच्चास्ति नुटः प्रसङ्गः । 'उत्तरार्थमिति' । त्रेस्त्रय
इत्यामि परतो यथा स्यात् । 'इह त्विति' । पञ्चमीनिर्द्वैशस्त्वादित्य-
नुवृत्तेन सामानाधिकरण्यादवसीयते, एवं च कृत्वा हलि सर्वेषामितिनि-
र्द्वैशोपपत्तिः ॥

"त्रेस्त्रयः" ॥ त्रेरिति षष्ठी, न पञ्चमी, निज्ञां त्रयाणामिति
निर्द्वैशात् ॥

"ह्रस्वनद्यापो नुट" ॥ 'पञ्चमी ह्रस्वनद्याप इति' । नामीति
लिङ्गेन, अन्यथाङ्गनिमित्तस्य नामो नह्यस्ति संभवः ॥

"षट्चतुर्थ्यश्च" ॥ 'पञ्चानामिति' । नुटि कृते नोपधाया इति
दीर्घः । न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । 'षण्णामिति' । भ्रजां वशोन्तइति
षकारस्य इकारो यरो ऽनुनासिकइति इकारस्य षकारः, ष्टुत्वम्, अथ
षण्णान्ता षडिति रेफस्य प्रत्येपणेन रेफान्ताया अपि संख्याया षट् संज्ञा
कस्माच्च विहिता, एवं ह्यत्र चतुर्थ्यग्रहणं न कर्तव्यं भवति, तथा षट्-
त्रिचतुर्थ्या हलादिरित्यत्रापीत्यत आह । 'रेफान्ताया इति' । 'बहुवच-

ननिर्द्वैशादिति' । शब्दप्राधान्ये हीतरैतरयोगे द्विवचनेन भाष्यं समाहारद्वन्द्वे त्वैकवचनेन भाष्यम्, अर्थप्राधान्ये तु षट्संज्ञका एव प्रत्येकं बहुधाश्चतुःशब्दश्चेत्युपपद्यते बहुवचनम्, अत्रामः परत्वं शब्दद्वारकम् । 'परमब्रह्णमिति' । अत्रापि षडर्थप्राधान्यात्तत एव पर आम् भवति, बहुव्रीहौ त्वन्यपदार्थस्य प्राधान्याच्च षडर्थापेक्षं परत्वमिति न भवति । 'प्रियपञ्चामिति' । अल्लोपे कृते चुत्वं प्रकारः ॥

“श्रीयामण्योऽश्वन्दसि” ॥ ‘नित्यायै वचनमिति’ । अन्यथा भाषायामिव विकल्पः स्यात्, क्वन्दसि नुडेव चेदृश्यते तस्य च लक्षणमस्ति, कोयं विकल्पप्रसङ्ग इति चिन्त्यमेतत् । ‘सूताश्च ते ग्रामण्य-इवेति’ । नेदं कर्मधारयस्य वाक्यं किं तर्हि बहुवचनान्तयोर्यदेतरैत-रयोगे द्वन्द्वस्तदा नुद्विधेः प्रयोजनं, यदैकवचनान्तयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा एकशेषः क्रियते तदा ह्रस्वान्तत्वादेव नुट् सिद्ध इति न प्रयोजनमिति दर्शयति । एवं च तेशब्दो न पठितव्यः । अत्रापि नुडेव चेदृश्यते तस्य च निर्वाहोऽस्ति, इतरैतरैतरयोगद्वन्द्वो न करिष्यते, तदेवमिदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥

“गोः पादान्ते” ॥ क्वन्दसीत्यधिकारादृक्पादस्यैव ग्रहणं न श्लो-कपादस्येत्याह । ‘अृक्पादान्तइति’ ॥

“इदितो नुम् धातोः” ॥ कुडि दाहे, हुडि संघाते ।

अङ्गाधिकाराच्चमयं प्रत्यये परतो भवेत् ॥

कुडेत्यादौ, ततश्च क्तिन् स्याच्चाकारो गुरोर्हलः ॥

इत्याशङ्क्याह । ‘अयमिति’ । अत्र प्रमाणमाह । ‘तथाहीति’ ।

कथं पुनरैतज्जापकं यावता इक्षितपौ धातुनिर्द्वैशे वक्तव्याविति इक्-प्रत्यये कृते ऽङ्गसंज्ञायां सत्यां नुमा भवितव्यमिति लक्षणवशादेव नुमनुषक्त-योर्यहणं कर्तव्यम् । एवं मन्यते । नायमिका निर्द्वैशः किं तर्ह्यागन्तु-केनेकारेण, तत्राप्राप्तो नुमिति, नात्र किञ्चित्प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्याह ।

‘धातुग्रहणं चेति’ । धातुत्वमेवापेक्षितं न त्वङ्गत्वमित्येवमर्थं धातु-ग्रहणं नान्यत्किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति भावः । ननु च भेत्ता अभेत्सीदि-त्याधात्वास्तासिचोरिदितोर्नुमनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं स्यादत आह ।

‘तासिसिचोरिति’ । ननु चामंस्तेत्यादौ आत्मनेपदं द्वितमपेक्ष्य सिजन्तस्यानिदितामिति लोपो माभूदित्येतत्सिचीदित्कार्यं स्यादित्यत आह । ‘अमंस्तेत्यादाविति’ । यथा हनः सिजिति कित्त्वविधानमस्य लिङ्गं तथा तत्रैव प्रतिपादितं, तासेस्तर्हीदित्करणं मन्तेत्यादौ आत्मनेपदैकवचनस्य डादेशे कृते टिलोपे च मनत् आ इति स्थिते नकारस्योपधालोपो माभूदित्येवमर्थं स्यादत आह । ‘मन्तेत्यत्रेति’ । नकारलोपो न भवतीत्यनुषङ्गः, जयादित्यस्तु आभीषमसिद्वृत्त्वमनियमाश्रित्य तासेरिदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमित्यवोचत्, तन्मते धातुग्रहणं तासिनिश्चयार्थं कर्तव्यमिति उपदेशे नुम् भवतीत्यत्र यत्रान्तरमास्थेयम् । इह भिदिरप्रभृतिषु इकारस्योपदेशेजनुनासिक इदितोत्सञ्जा रेफस्यापि हलन्त्यमिति, ततश्चेदित्त्वाच्चुम् प्राप्नोति तत्राह । ‘इरितामिति’ । इरितामिर उपसङ्ख्यानमिचौपसङ्ख्यानिकी समुदायस्येत्सञ्जा न प्रत्येकं सौत्री, ततश्चानिदित्त्वाच्चुम् न भवतीत्यर्थः । नत्वेवमपि स्वरितेत्स्वनिबन्धनमात्मनेपदं न प्राप्नोति भिदिरप्रभृतिषु, तस्मात्प्रत्येकपक्षे परिहारो वाच्य इति मत्वा प्रत्येकपक्षे परिहारमाह । ‘अत्रयवशोपीति’ । अपर आह । इदित इति नायं बहुव्रीहिः किं तर्हि कर्मधारयः, ततश्च वर्णयहणमिदं भवति, तत्र तदन्तविधिनेत्सञ्जकेकारान्तस्य धातोर्नुमिति, अथेदितो धातवो नुमनुषक्ता एव कस्माच्च पठिताः, एवं हीदं न कर्तव्यं भवति, नुम् ग्रहणं तावदुत्तरार्थं कर्तव्यमिदितं च भूयस्त्वात्प्रत्येकं नकारोच्चारणादिदमेव सूत्रं लघीयः ॥

“हे मुवादीनाम्” ॥ मुवादयो मुवृ मोचलइत्यारभ्य तुडादि-
ष्यागणान्ताद्वेदितव्याः । ‘के पुनस्तृप्फादय इति’ । व्यवस्थावाचिन्यादि-
शब्दे निरनुषङ्गाणामपि ग्रहणमसङ्गादिति प्रश्नः, प्रकारवाच्यादिशब्दः,
प्रकारश्च सादृश्यं तच्च नकारानुषक्ततयेत्युत्तरं, यदि सानुवाङ्गुणां पुन-
र्नुम् विधीयते एवं सति परस्य नकारस्यनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोर्व-
कारश्चकारयोः अश्वणमसङ्ग इत्यत आह । ‘तेषामिति’ । अथास्य
नुमेति लोपः कस्माच्च भवति तत्राह । ‘स चेति’ । ‘विधानसामर्थ्या-

दिति' । अयं च मुचादिष्वेव लोपाभावस्य हेतुः, वृम्भादिषु तु परन्-
कारलोपस्य चिणो लुङ्न्यायेनासिद्धत्वादेव पूर्वन्कारस्य लोपाभावः
सिद्धः, अथ मुचादिष्वेव वृम्भादयः कस्माच्च पठिता इत्यत आह ।
'ये त्विति' । अयमभिप्रायः । सानुबङ्गाणां निरनुबङ्गाणां च तन्त्रेणार्थनि-
र्देशः, तत्र यदि सर्वे मुचादिषु पठेरन् निरनुबङ्गाणामपि नुप् प्रसङ्गः,
सानुबङ्गाणां निष्कृष्य पाठे द्विरर्थनिर्देशेन गौरवप्रसङ्ग इति ॥

“मस्जिनशोर्भलि” ॥ ‘मङ्केति’ । टुमस्जो शुद्धौ, वृच्, एकाच
इतीदृ प्रतिषेधः, अन्त्याज्जकारात्पूर्वो नुम्, स्काः संयोगाद्योरन्ते चेति
सलोपः, कुत्वम्, अनुस्वारपरसवर्णौ । ‘नष्टेति’ । रधादिभ्यश्चेतीडभाव-
पत्ते नुम् । ‘मज्जनमिति’ । जकारे परतः सकारस्य श्चुत्वे जश्चत्वे च
प्राप्ते जश्चत्वात्सिद्धत्वात् श्चुत्वं, शकारस्य जश्चत्वं जकारः । ‘मस्जेरि-
त्यादि’ । यद्यन्त्यादयः परः स्यात्तदा नसजानां समुदायस्यैका संयोग-
सज्जेति सकारस्यासंयोगादित्वाल्लोपो न स्यात्, अथापि सजयोः पृथक्
संयोगसज्जामाश्रित्य लोपः स्यादेवमपि तस्य लोपस्यासिद्धत्वाच्चकार उपधा
न भवतीति तस्य लोपो न स्यात्, तस्मादन्त्याज्जकारात्पूर्वः सजयोर्मध्ये
नुमेषितव्यः ॥

“रधिजभोरचि” ॥ रध हिंसासंराध्याः, जभ जृभी गात्रविनामे,
इहास्य नुमोवकाशो रन्धनं ररन्धतुरित्यादि, अत उपधाया वृद्धेरवकाशः
पाचकः पाठकः, रन्धक इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति,
तत्राह । ‘परापि सतीति’ । वृद्धिस्तु नुमि कृते न प्राप्नोति, अकार-
स्यानुबधात्वादित्यनित्या । ‘रद्धेति’ । रधादिभ्यश्चेति पत्ते इडभावः,
भषस्तथोर्धो ध इति तकारस्य धत्वम्, इह जभेरचि, रधेर्लिटि च,
नेटीति सूत्रन्यासः कर्तव्यः, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“नेट्यलिटि रधेः” ॥ ‘नुमि कृतइत्यादि’ । ननु चेति सत्यज्जादि-
त्वाद्युमा भवितव्यं, प्रागेव चेदः कित्त्वं प्राप्नोति, न चालिटीत्यस्य
वैयर्थ्यं, यत्पर्यङ्कत्वात्, एवं हि धातोरित्यनुवृत्तेरुपदेश एव नुम् भवति ।
अधीत्येवा तु विषयसप्तमी । ‘अथेति’ । येषां क्कान्दसः क्सुस्तेषामेव

विचारो नास्ति ह्यसि दृष्टानुविधानात् । 'एत्वाभ्यासलोपयोः कृत-
योरिति' । वस्वेकाज्जादुसामित्यत्र कृतद्विवचनानामेकाचां ग्रहणादेव-
मुक्तम् । 'तत्र कृते नुमागमइति' । अचीतिवचनात् । 'तस्येत्यादि' ।
यद्यपि ररन्थिवेत्यादिवत् कृसावप्यातिदेशिकं कित्त्वं नास्ति तथाप्यौपदे-
शिकं कित्त्वमाश्रित्य नलोपो भवतीत्यर्थः । 'अथेत्यादि' । एवं सति-
नेत्यलिटीति द्वावपि प्रतिषेधौ न वक्तव्यौ भवत इति भावः । 'विपरी-
तमवधारणं संभाव्येतेति' । एवकारे तु क्रियमाणे न लाघवे विशेषः ॥

“रभेरशब्दलिटोः” ॥ रभ राभस्ये, अनुदात्तेत् ॥

“लभेश्च” ॥ डुलभष् प्राप्तौ, अनुदात्तेत्, 'लभो वर्त्ततइति' ।
उपसर्गादेव खलघञोरिति नियमस्य वक्ष्यमाणत्वादपपाठोऽयम् । खनो
घ चेति चकाराद्गुणः पदमितिवत् घप्रत्यय इत्येके । 'योगविभाग उत्त-
रार्थ इति' । उत्तरो विधिर्लभेरेव यथा स्याद्रभेर्माभूत्, किं च शब्दलिटोर्यथा-
संनिरासार्थश्च ॥

“आडो यि” ॥ अत्र धातोरित्यनुवृत्तेरुपदेशावस्थायामेव नुमा
भवितव्यं, तस्माद् यीति विषयसप्तमीत्याह । 'यकारादौ प्रत्यये
विषयइति' । प्रागित्यादिना विषयसप्तम्याश्रयणस्य फलं दर्शयति ।
'तत्रेत्यादि' । रूपे तु नास्ति विशेषः, एतत्प्रत्ययेपि वृद्ध्या नैव भवि-
तव्यं, नित्ये नुमि सति विहितमिमित्तत्वात्, 'यति पुनस्तत्परदा-
द्युदात्तत्वं स्यादिति' । यतो नाव इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वात् । 'आलभ्य
इति' । यक् । 'अनुषङ्गलोपः क्रियतइति' । एतेन यक्प्रत्ययौ व्याख्यातौ ।
तेन यीति सामान्योक्तावपि एवदेवोदाहृत इति भावः ॥

“उपात्प्रशंसायाम्” ॥ अत्र प्राप्तिरेव धात्वर्थः, प्रशंसा तु
गम्यमानतया विशेषणमतो यस्य प्राप्तिर्यतो वा प्राप्तिः प्रशंसाहेतुर्भ-
वति तत्रोदाहरणं, विपर्यये तु प्रत्युदाहरणम् ॥

“उपसर्गात् खलघञोः” ॥ 'सिद्धे सतीति' । लभेश्चेत्यनेन । 'उप-
सर्गादेवेति' । विपरीतस्तु नियमो न भवति उपसर्गात्खलघञोरेवेति,
वृधिवज्ज्याः प्रलम्भनइति निर्द्वैशात् ॥

“न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्” ॥ केवलशब्दः शब्दोपात्तादन्यस्य सजातीयस्याभावमाचष्टे, यथा हि ॥

केवलाभ्यामिहेताभ्यां प्रवेष्टव्यमितीरिति ।

अन्यस्य पुरुषस्यैव प्रवेशः प्रतिषिध्यते ॥

न शुकादेस्तु हेहापि परस्परयुताविमौ ।

एकाकिनौ विजातीयसंहितौ चापि केवलौ ॥

सुदुर्लभं सुलभं दुर्लभम् अतिसुलभमित्युदाहरणानि । ‘सुलाभो दुर्लभ इति’ । भावे घञ्, कर्मणि तु खल् भवति, यद्वा सुः क्षेपे, यथा सुषिक्तं नामेति, दुर्निदायां यथा दुर्ब्राह्मण इति, तेन कृद्धाकृद्धार्थत्वाभावात्खलभावः । ‘तृतीयां मत्वेति’ । तृतीयापत्ते त्विदं प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । अथ पञ्चमीपत्तेकस्माच्च प्रत्युदाहरणमित्याह । ‘पञ्चम्या हीति’ । न च तदापि प्रसुलभमिति प्रत्युदाहरणम्, उक्तं हि भाष्ये नैषोस्ति प्रयोग इति । ‘अतिसुलभमित्यत्रेति’ । उपसर्गादित्यनुवृत्तेरुपसर्गयोः सुदुरोरिह ग्रहणमिति भावः, अतिरतिक्रमणे चेत्यतेः कर्मप्रवचनीपसंज्ञा, तथा चोपसर्गसंज्ञा बाध्यते, एकसंज्ञाधिकारात् । ‘पञ्चमीनिर्दृशपत्तेपीति’ । एवं च सर्वथा केवलग्रहणस्य कर्तव्यत्वात्क्रमयतिक्रमे कारणाभावात्पूर्वतृतीयाश्रयणेन प्रत्युदाहरणं दर्शितम् ॥

“विभाषा चिण्णमुलोः” ॥ ‘तेनानुपसृष्टस्य विकल्प इति’ । तथा च वार्त्तिकं चिण्णमुलोऽनुपसर्गस्येति ॥

“उगिदृषां सर्वनामस्याने ऽधातोः” ॥ ‘धातुवर्जितानामिति’ । नेदमधातोरित्यस्यार्थप्रदर्शनं, तस्यान्यपरत्वात् । तस्मादञ्चतिग्रहणं नियमार्थमिति यद्व्युत्पद्यते तत्सिद्ध एवायमर्थः प्रदर्शितः^१ । आधातोरित्यस्य त्वर्थप्रदर्शने उगितामङ्गानामञ्चतेश्वाधातोश्चागितो नुम् भवतीति प्रदर्शनीयम् । ‘अञ्चतैश्चेति’ । अञ्जितिप्रत्याहारग्रहणं तु न भवति नपुंसकस्य

१ शब्दार्थमिति ई. पु. पाठः ।

२ प्रकाशित इति पा. ई. पु. ।

भलच इति पुनरुपहृणात्, तत्र हि प्रत्याहारस्यैव ग्रहणं नाश्वतेः
भलन्तत्वात् । 'भवानिति' । अश्वपन्तस्य चेति दीर्घः । 'अयानिति' ।
सान्तमहत इत्यादिना दीर्घः । अत्रावयवे कृतं लिङ्गं समुदास्यापि
विशेषकं भवतीत्यङ्गस्येगित्वम् । 'प्राडिति' । अश्विगिन्यादिना क्तिन्,
सुः, हल् आदिसंयोगान्तनोपौ, क्तिन्-अयस्य कुरिति कुत्वं नकारस्य
ङकारः । 'अश्वतियहणं नियमार्थमिति' । नक्षधातोरिति प्रतिषेधाद-
प्राप्ते विध्यर्थमेतद्ववति, एवं ह्यधातोरिति न वक्तव्यं नियमादेव सिद्धेः ।
'उखास्रदिति' । वसुसंस्विन्यादिना दत्वम् । 'अधातोरिति किमिति' ।
अश्वतियहणाच्चियमादेव धातेर्न भविष्यतीति प्रश्नः । 'अधातुभूतपूर्व-
स्यापीति' । यस्य कदाचिदधातुत्वं दृष्टं तस्य संप्रति धातुत्वे सत्यपि
यथा स्यादित्यर्थः । 'गोमन्यतेरिति' । सुप आत्मनः क्यच्, अत्रिद्वयमानः
प्रत्ययो ऽप्रत्ययः, स पुनः क्तिप्, अतो लोपः, क्यस्य विभाषेति यलोपः.
नुम्, गोमान्, कथं पुनरत्र दीर्घत्वं, यावता ऽश्वसन्तस्य चाधातोरि-
त्युच्यते, नैष दोषः । अधातोरिति तत्र विभज्यते, तत्सामर्थ्यादस-
न्तस्यैव प्रतिषेधः, नाश्वन्तस्य, अत एव तत्र वृत्तौ असन्तस्यैव प्रत्यु-
दाहरणमुपन्यस्तम् ॥

"युजेरसमासे" ॥ 'युङ्, युजौ, युञ्ज इति' । पूर्ववत्क्रियादि ।
'अश्वयुगिति' । सत्सूद्विषेत्यादिना क्तिप्, एतदेवासमासवचनं ज्ञापकम्
अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ग्रहणं भवतीति । 'युजेरिती-
कारनिर्देशादिति' । नायमिका धातुनिर्देशः, किं तर्हि धातुपाठगत-
स्यंकारस्यानुकरणमिति भावः । 'युजमिति' । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् ॥

"नपुंसकस्य भलचः" । 'त्रूपणीति' । यद्यप्यत्रेकेचि विभक्तवि-
त्येव नुम् सिद्धस्तथाप्यत्रिति प्रत्याहारग्रहणस्यानन्यार्थत्वादनन्येन नुम्
भवति, कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा नुमि सत्यनेन वा, न तु कश्चिद्विशेषो
न्यायस्तु प्रदर्शितः । यद्येवं माकारि प्रत्याहारग्रहणमकार एव ग्रह्यतां
भलत इति, कः पुनरेवं लाघवे विशेषः, किं चात्र प्रत्याहारग्रहणा-

दुगिदचामित्यत्राञ्चतेर्यहणं न प्रत्याहारस्येत्युक्तं तदपि विघटितं स्यात् ।
 'बहुपुरीति' । बहवः पुरो येषामिति बहुव्रीहात्पूर्वः पथामानन्-
 इत्यकारः समासान्तः प्राप्तः समासान्तविधेरनियत्वाच्च भवति ।
 विमला द्वौयषु तानि विमलदिवि दिनानि, इह भल्लक्षणस्य नुमो ऽवकाशो
 यदनुगिवपुंसकं सर्पीषि धनूंषि, उगिल्लक्षणस्यावकाशो यदुगिदनुपुंसकं
 गोमान् यवमान्, उगितो भल्लक्ष्यस्य नपुंसकस्याभयप्रसङ्गे परत्वादनेनैव
 नुम् भवति, अस्तु कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुगिल्लक्षणेऽपि नुम्
 प्राप्नोति, कथं पुनरेकमन्त्यमचमपेत्यानेकस्य परत्वं संभवति, मा नाम
 संभूत्ययोगे, विधानकाले तु संभवति, यथा पचतीति लटः शपश्च,
 तत्र तुदन्ती नुदन्तीत्यत्र परस्य नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोर्द्वयोर्न-
 कारयोः श्रवणं प्राप्नोति, न व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा तुल्यजातीयस्य
 व्यञ्जनस्य श्रवणं प्रति विशेषोस्ति, इह तर्हि कृषन्ति रुषन्तीत्यत्र
 परस्य नुमोनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्याभल्लपरत्वादनुस्वारप-
 सवर्णो न स्त इत्यटकुष्वाङ्गुम्यवायेपीति शतत्वं प्राप्नोति, यदा पुनरेको
 नुम् तदा तस्यानुस्वारश्च प्राप्नोति शतत्वं च, तत्र शतत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारे
 कृते परसवर्णः, तस्यासिद्धत्वाणत्वाभावः सिद्धः, तस्मादुगिल्लक्षणस्य
 प्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशङ्क्याह । 'उगितो भल्लन्त्येति' । सङ्गतिन्यायो
 त्राश्रीयतइत्येवकारेण दर्शयति । 'अनेनैवेति' । 'अन्त्यात्पूर्वइति' ।
 रेफञकारयोर्मध्यइत्यर्थः ॥

“इकोचि त्रिभक्तौ” ॥ ‘इक इति किमिति’ । पूर्वत्र यदञ्जहणं
 तदिहैव कर्तव्यं नपुंसकस्य भलः, अचोवीति, तेन तु हलन्त्यस्य
 न भविष्यति, संध्यत्तरान्तं तु नपुंसकं नास्त्येवेति प्रश्नः, अत एवादन्तं
 प्रत्युदाहरति न हलन्तम् । ‘अचीति किमिति’ । त्रपुण्यामित्यादौ
 हलादौ सत्यपि नुमि स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां न लोपः प्राति-
 पदिकान्तस्येति लोपेनैव सिद्धमिष्टमिति प्रश्नः । इतोऽपि विदिताभि-
 प्राय आह । ‘उत्तरार्थमिति’ । अस्थिदधिसक्यत्णामनडचि यथा स्यात्
 हलादावस्थिभ्यामित्यादौ माभूत्, पुनश्चोदयति । ‘यद्येवमिति’ ।

परिहरति । 'इह त्विति' । 'हे त्रपो इति' । अत्र प्रागेव गुणानुमः प्रसङ्गः, गुणे कृते ऽनिगन्तत्वादप्रसङ्गः । स्यादेतत् । अस्त्यत्र नुम् स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लुकि सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञायां नलोपो भविष्यतीति, तत्राह । 'न ङिसंबुद्धोरिति' । 'ननु चेत्यादि' । एवकारो भिन्नक्रमः प्रतिषेधेन संबद्धमान औपचारिकमपि विभक्तेरस्तित्वं प्रतिषेधति, द्विविधं विभक्तेरस्तित्वं, मुख्यमौपचारिकं च, तत्र मुख्यं श्रूयमाणाया इतर-
लुप्तायाः प्रत्ययलक्षणेन, तदिह लुप्तत्वान्मुख्यं तावच्चास्ति, प्रत्यय-
लक्षणप्रतिषेधेनौपचारिकमपि नास्त्येव, तत्र विभक्त्यावित्युच्यमानो नुम्
कः प्रसंगो यत्सर्वथैवासत्त्वां विभक्तौ स्यात्, नैव प्राप्नोति नार्थोऽव्यहणेन ।
'एतदेवेत्यादि' । अन्यथा ह्यव्यहणं न कुर्यात्, कृतं तु ज्ञापयति
अत्रोगन्ते नपुंसके संबुद्धिविषये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न भवतीति ।
तथाचेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति । संबुद्धौ चेति वर्तमाने
ह्रस्वस्य गुण इति त्रिहितो गुणः सम्बुद्धिगुणः । 'तौम्बुरवमिति' । विकारे
ओरञ् । 'इकोचीत्यादि' । इकः अचीत्युच्यते व्यञ्जनादौ माभूत् त्रपुभ्यां
त्रपुभिः, अस्तु लोपः, अस्त्यत्र नुम् न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो
भविष्यति, स्वरः कथं, पञ्चत्रपुभ्यां पञ्चत्रपुभिः, इगन्ते उत्तरपदे द्विगौ
पूर्वपदं प्रकृत्या भवतीत्येष स्वरः न प्राप्नोति, नुमि सत्यनिगन्तत्वात्,
नलोपेपि कृते स्वरविधौ तस्यासिद्धत्वादनिगन्तत्वमेव । 'स्वरो वै श्रूय-
माणेपि लुप्ते किञ्च भविष्यतीति' । वैशब्दः क्षमायां, श्रूयमाणेपि वै नकारे
स्वरो भवति पञ्चत्रपुणे पञ्चत्रपुणः, स लुप्ते किं न भविष्यति, यत्र
शास्त्रवशेन संभवो न प्रत्यक्षेण तत्र किं न भविष्यति, भविष्यत्येव, किं
पुनः कारणं श्रूयमाणेपि नुमि स्वरो भवति, संघातभक्तेः सौ नेत्स-
हते तदुत्तरपदेगन्ततां विहन्तुं, यदि चान्तरङ्गः स्वरः प्रागेव
विभक्त्युत्पत्तेर्भविष्यति, अत्र तर्हि अतिराभ्यामतिराभिरिति, अति-
रिभ्यामिति स्थिते नुमि कृते तेन व्यवधानाद्वायो हलीत्याकारो न

प्राप्नोति, नलोपेपि कृते सुखिधौ तस्यासिद्धत्वाद्यवधानमेव, संघात-
 भक्तौ नुम् तमेव न व्यवदध्यात्, रैशब्दं तु व्यवदधात्येव, अथाप्यङ्गाधि-
 कारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति रैशब्दान्तस्याङ्गस्यात्वविधानाच्चास्ति
 नुमाङ्गस्य व्यवधानं, तथापि निर्देश्यमानस्यादेशा भवन्तीति रैशब्दस्य
 व्यवधानमेव, अथाप्यङ्गस्यात्वमेवमपि नुम् एवात्वं प्राप्नोति, तत्र पूर्वस्य
 यत्किं सति कतिर्याभ्यामिति स्यात्, तथा प्रियतिसृभ्यां ब्राह्मणकुला-
 भ्यामित्यत्र प्रियत्रिभ्यामिति स्थिते तिसृभावो न स्यात्, नुमा व्यवधा-
 नात् । नलोपेपि कृतइत्यादि पूर्ववत् । नैष दोषः । 'रायात्वं तिसृभावश्च
 व्यवधानाच्नुमा अपि' भवतः । व्यवधानादिति कर्मणि ल्यङ्नापे
 षज्जमी, नुमा व्यवधानं प्राप्यापि भवत इत्यर्थः । विभक्तिविधानदशायां
 यदानन्तर्यं तत्तत्राश्रीयते न त्वादेशविधानदशायामिति भावः । नुमा
 अपीत्यत्र संहिताया अविवक्षितत्वात्सर्वणदीर्घत्वं न कृतम्, अन्ये मध्ये
 हि शब्दं पठन्ति, अपिशब्देनैतत्सूचयति, प्रकारान्तरेणाप्यात्वतिसृभावौ
 सिद्ध्यत इति, तत्कथम् अतिरिभ्यामिति स्थिते नुमात्वयोरुभयोरप्यनित्ययोः
 परत्वादात्वमेवं तिसृभावः, तत्र सकृद्गतिन्यायाश्रयणेन नुमभावः,
 सत्यपि वा नुमि न कश्चिद्वेदः, एवं तर्हि नुम्नुटोर्विप्रतिषेधार्थमज्यहणं
 कृतं, ह्रस्वनद्यापो नुङ् इत्यस्यावकाशः, अग्नीनां वायूनां, नुमोवकाशः
 ऋषुणे जतुने, ऋषूणां जतूनामित्यत्रोभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधेन नुङिष्यते ।
 नामीति दीर्घा यथा स्याद् इति । स च विप्रतिषेधो ऽज्यहणे सत्युपप-
 द्यते, द्वयोरप्यनित्यत्वेन तुल्यबलत्वात्, असति हि त्वज्यहणे कृताकृत-
 प्रसङ्गित्वाच्चित्यत्वाच्नुमेव स्यात्, एतदपि प्रयोजनं दूषयति । 'नुङ्वाच्य-
 इति' । क्रियमाणेप्यज्यहणे नुट् तत्र वाच्यः, वचनेनैव साध्या ऽन्यथा पर-
 त्वाच्नुमेव स्यात् । ततश्चाज्यहणं कर्तव्यं पूर्वविप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति
 यन्नद्वयमाश्रयणीयम्, तत्राज्यहणमकृत्वा एक एव नुङ् दीर्घा यन्नः कर्त्तव्य
 इत्यर्थः । इदं तर्हि प्रयोजनं तेनैव यत्नेन नुटि तत्रैवानजादौ नुम्
 माभूत्, अस्तु, लोपो भविष्यति, नलोपस्यासिद्धत्वादनजन्तत्वाच्चासीति
 दीर्घत्वं न स्यात्, माभूदेवं, नोपधाया इत्येवं भविष्यति, इह तर्हि

शुचीनाम्, इन्हनपूषार्यम्णां सौ, सौ चेति^१ नियमाद्वीर्घत्वं न स्यात्, प्रतिपदोक्तस्येनस्तत्र सहस्रं, लाक्षणिकश्चायम्, एवं प्रत्याख्याते ऽप्यहो प्रयोजनमाह । ‘उत्तरार्धे त्विति’ । तुशब्दस्तर्यर्थे, यद्युत्तरत्रास्य प्रयोजनं तर्हि तत्रैव कर्तव्यमत आह । ‘इह किंचिदिति’ । तुशब्दस्य यत् न कृतः इकोसवर्णं शाकल्यस्येति प्रकृतिभावविधानात्, त्रपो इत्यत्र तु संसृष्टौ शाकल्यस्येतावनार्थ इति प्रयुह्यत्वादवादेशाभावः, केचिदत्र हे त्रपो हे त्रपु इति द्वैह्यमिच्छन्ति, प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्या- नित्यत्वं ज्ञाप्यते, न त्वस्मिन्विषये सर्वथैवाभाव इति वदन्ति, तथा च भाष्ये हे त्रपु हे त्रपो इति द्वयमप्युदाहृतम्, अन्ये तु हे त्रप्त्विति प्राप्ते हे त्रपो इति भवतीति भाष्यं व्यावतणा नित्यमेव गुणमिच्छन्ति, तथा च वृत्तौ गुण एवादाहृतः ।

“तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालास्य” ॥ नपुंसकस्येति यत्षष्ठ्यन्तं प्रकृतं तदिह भाषितपुंस्कमित्यनेन संबन्धात्प्रथमान्तं संपद्यते । ‘पुंवदिति’ । पुंशब्देन तुल्यमित्यर्थः । केन पुनः प्रकारेण पुंशब्देन तुल्यं वर्तते इत्यपेक्षायामाह । ‘यथेति’ । नुम्ह्रस्वयोरभावः पुंशब्दे दृष्टस्तद्-द्वारेण यत्सादृश्यं तदिहातिदिश्यते, अन्यस्य कस्य चित्तृतीयादिषु पुंश-ब्देन सादृश्यस्यासंभवात्, तेनार्थान्नुम्ह्रस्वयोः प्रतिषेधोऽयं संपद्यते । नन्वेवमपि प्रकृतत्वाच्च न एवाभावातिदेशो युक्तो न ह्रस्वस्य, ततश्च ह्रस्वस्यावस्थितत्वात्तदाश्रयाणां गुणानाभावनुद्धौत्वानां प्रतिषेधो वक्त-व्यः, गुणः, घोडंति, यामण्ये कुलाय, नाभावः, आडो नास्त्रियां, यामण्या कुलेन, नट्, ह्रस्वनद्यापो नट्, यामण्यां कुलानाम्, औत्वम्, औत्, अच्चेः, यामण्यां ब्राह्मणकुले । नैष दोषः । अतिदेशसामर्थ्याद्भ्रस्वाभावोप्यतिदि-श्यते, अन्यथा प्रतिषेधमेव गालवस्य विदध्यात् । ‘यामणीर्ब्राह्मण इति’ । भाषितपुंस्कप्रदर्शनमेतत् । ‘यामणि ब्राह्मणकुलमिति’ । नपुंसकह्रस्वत्वं भवति, अतस्सदभावोतिदिश्यतइत्यनेन दर्शितं, परिशिष्टमुदाहरणं शुचि-

ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रमाभेदाय दर्शितं, प्रत्युदाहरणेषु यथायोगं नित्यमेव
 नुमहस्यौ भवतः । 'पीलु फलमिति' । विकारे ओरजः फले लुक् । समा-
 नायामाकृतावित्यस्यैव विवरणं 'तुल्येप्रवृत्तिनिमित्तदति' । यद्योगाद् द्रव्ये
 शब्दनिवेशस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं यामनयनादि । अस्थेवं प्रकृते किमायातं
 तत्राह । 'इह त्विति' । पुंसि शब्दस्य या प्रवृत्तिस्तत्र वृत्ताकृतिः वृत्ता-
 वान्तर जातिनिमित्तमित्यर्थः । 'फलाकृतिर्नपुंसकदति' । प्रवृत्तिनिमि-
 त्तशब्दस्येत्यनुपङ्गुः, फलाकृतिः फलावान्तरजातिः, तत्र यद्यपि पीलोः
 फलमिति व्युत्पत्तौ वृत्तावान्तरजातिरप्यङ्गीकृता तथापि न सा फले प्र-
 वृत्तिनिमित्तं, किं तर्हि फलावान्तरजातिरेवेति । भिद्यते निमित्तं तदेत-
 देवमित्यादि स्त्रियाः पुंश्रित्यत्रैतद्व्याख्यातं तत एवावधार्यम् । 'कीला-
 लपेनेति' । ह्रस्वस्य निवृत्तावातो धातेरिति लोपः स्यात् ॥

"अस्यदधिसकृत्प्राप्तामनुदात्तः" ॥ अनङो द्वितीयोकार उच्चार-
 शार्थः, इकारोन्तादेशार्थः, अस्यादयो नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्ताः,
 शेषमनुदात्तं, तत्रान्तर्येतोनुदात्तआदेशे प्राप्ते उदात्तवचनमस्येत्यादाव-
 ल्लोपोन इत्यकारलोपे अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति विभक्तेरुदात्त-
 त्वाय, विभाषा द्विश्योरित्यल्लोपाभावपक्षे त्वकारस्य उदात्तस्य अवयवं
 भवति अत्रनीति, तथा कुन्तस्यपि वृश्यतइत्यत्र इन्द्रो दधीचो अस्यभि-
 रिति । 'एतैरस्यादिभिरित्यादि' । अत्राङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य
 चेति तदन्तस्य तावदुहणं भवति तथा नपुंसकस्येत्यनुवृत्तं श्रुतत्वाद-
 स्यादीनां विशेषणं न प्रकृतस्याङ्गस्य, तेनानपुंसकस्यापि तस्य ग्रहणं,
 किमर्थं पुनरस्यादयो नपुंसकत्वेन विशेष्यन्ते यद्वृद्धाशब्दानां पुल्लिङ्गानां
 माभूत् दधिर्नाम कश्चित्तन दधिनेति, नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

एवं तर्हि नपुंसकस्येत्यनुवृत्तस्यान्वयप्रदर्शनमात्रं कृतम् एतैरस्या-
 दिभिर्नपुंसकैरिति ॥

“छन्दस्यपि दृश्यते” ॥ छन्दसीत्येष सिद्धे ऽपि दृश्यतइत्येत-
त्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम्, अन्यथारम्भसामर्थ्यात्कस्य चिदेव व्यभिचारः
शङ्क्येत, तदिदमुक्तम् । ‘यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यतइति’ । ‘अस्यन्व-
न्तमिति’ । अनङि कृते अतो नुङिति मतुपो नुट् अनङो नकारस्य लोपः ॥

“ई च द्विवचने” ॥ ‘अती इति’ । अति औ इति स्थिते औङः
शी भावः, पूर्वस्य ईकारस्तत्र प्रथमयोः पूर्वसवर्णे इति दीर्घस्य दीर्घान्जसि
चेति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते वा छन्दसीति पक्षे पूर्वसवर्णे दीर्घत्वम् । अक्रः सव-
र्णे दीर्घ इति वा दीर्घत्वम् । ननु चासत्यप्यस्मिन्वचने पूर्वसवर्णे दीर्घत्वेनैव
सिद्धं, नात्र पूर्वसवर्णे दीर्घत्वं प्राप्नोति परत्वाच्चुमा बाध्यते, एवं तर्हि छन्द-
सि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः, मधोऽस्तृप्ता इवासतइत्येवमाद्यर्थे, तेन
पुंवद्भावेन नुमि शीभावे चासति पूर्वसवर्णे दीर्घत्वेनापि सिद्धमती इति, सत्यं,
स्वरस्तु न सिध्यति, अतिशब्दस्य नञ्विषयस्यानिसन्तस्ये याद्युदात्तत्वात्,
न च पुंवद्भावेन स्वरस्याप्यभावातिदेश इष्यते, तस्मात्स्वरार्थमत्रापीकार
एव विधेयः ॥

“नाभ्यस्ताच्छतुः” ॥ ‘दददिति’ । श्नाभ्यस्तयोरान्त इत्याका-
रलोपः, जतदित्यादौ जत्तित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञा, कथं पुनश्चतुर्भि-
र्यागैर्व्यवहितस्य नुमः प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुमित्याह । ‘शतुरनन्तरं न
विहित इति’ । अनन्तर ईकारः शत्रन्तस्य न विहितः, एवं तदनन्तरइति
यावद्विहितान्वेषणे नुमि पर्यवसानम् ॥

“आच्छीनद्योर्नुम्” ॥ ‘अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति’ । सूत्रा-
क्षरैस्तावदयमेवार्थः प्रतीयते इत्येवं व्याख्यातं न पुनरयं व्यवस्थितः
सूत्रार्थः, दूषणस्य वक्ष्यमाणत्वात्, तस्माच्चाप्रदर्शितविषयं दूषणं शक्यं
वक्तुमिति विषयप्रदर्शनपरमिदं द्रष्टव्यम् । ‘याती कुले इति’ । नपुंस-
काच्चेत्यौङः शीभावः । ‘याती ब्राह्मणीति’ । उगितश्चेति ङीप् । ‘करि-
ष्यतीति’ । लट्, लृट्, सट्, ऋट्, ऋट्, ऋट्, ऋट्, ऋट् । ‘अत्रेत्यादि’ । चो-
द्यम्, अन्तरङ्गत्वं पुनरेकादेशस्य शतृमात्रापेक्षत्वात्, नुमस्तु वहिङ्गत्वं
शीनद्युत्पत्त्यपेक्षत्वात् । ‘अपधर्गा भेदः, इदमवर्णान्तमङ्गमयं शतृप्रत्यय

इत्थं रूपः, स एकादेशे कृते नास्ति क्षीरोदकवत्, तथा च क्षीरोदके संयुक्ते न ज्ञायेते इदं क्षीरमिदमुदकममुष्मिन्नवकाशे क्षीरममुष्मिन्नवकाशे उदकमिति । 'अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुमिति' । यथा पूर्वमवोचस्तथा न युज्यत इत्यर्थः । तथा हि सर्वत्रैवावर्णस्य निवृत्त्याः भवितव्यं क्वचिन्नुका अदती गतीति, क्वचिच्छुना जुहतीति, तुदतीत्यादावेकादेशेन, लुनतीत्यादौ श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपेन । स्यादेतत् । एकादेशविषयेऽन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गा भविष्यतीति, तत्राह । 'उभयत आश्रय इति' । यत्र च पूर्वे परं चोभयं युगपदाश्रीयते न तत्रान्तादिवद्भावोऽस्तीति, यथा उपसर्गाद्धस्य ऊहते, प्रोहते, एतेर्लिङि अभीयादिति । इहाप्यवर्णान्तमङ्गं शता चेत्युभयं युगपदाश्रीयते, इति नास्त्यन्तादिवद्भावः, एतर्ह्युच्यते चेदमवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति, न च सम्प्रत्येवंविधः शता क्वचित्सम्भवति तत्र भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यते पूर्वे यः शता अवर्णान्तादङ्गादुत्तर आसीदिति तत्राह । 'भूतपूर्वगत्याश्रयलोवेति' । समाधिः, समाधानं, परिहारः । 'अवर्णान्ताच्छब्दादिति' । अङ्गादिति द्रष्टव्यम्, अन्यथा ददतीत्यादावपि प्रसङ्गात्, भवति ह्यत्रापि शत्रव्यवादकारात्परस्तकारः, कथं पुनरवर्णान्तस्याङ्गत्वमेकादेशस्यान्तवद्भावात्, नहीदानीं परन्त्यादिवत्त्वं विवक्षितं, तकारस्य स्वयमेव शत्रव्यवत्वात्, एवं तेन तकारेण पुनरङ्गस्य तदन्त विधिः, अङ्गस्येत्येतदत्रावर्त्यते । 'अपरे पुनरिति' । अत्रापि, पक्षे युगपदुभयं नाश्रीयते किं तु क्रमेणेत्यस्त्यन्तादिवद्भावः । ननु च तुदन्तीत्यादावन्तादिवद्भावादवर्णान्तमङ्गं भवतु तथापि न ततः परं शीनद्यौ, तकारेण व्यवधानादित्यत आह । 'तत्रेति' । प्रकृतो नुम् प्रतिषेधेन संबहु इति तदनुश्रुताविहापि प्रतिषेध एव विकल्पेन, शीनद्योर्वा नुम् न भवति अवर्णान्तादिति, केन पुनः प्रसङ्गः, इदमेव ज्ञापकं स्यात् अस्मि शीनद्योर्नुमिति, ततश्च कुर्वतीत्यादावनवर्णान्ताचित्यं नुमः प्रसङ्गः, मैवं विज्ञायीति नुम्यह्वयम् ॥

“शृणुयन्तोर्नित्यम्” ॥ ‘इत्येतयोः श्रुतिरिति’ । एतयोः संबन्धी यः श्रुता तस्वेत्यर्थः, संबन्धश्च निमित्तनिमित्तभावः, क्वचित्तु संबन्धिन इति पठ्यते । ‘नित्यग्रहणमिति’ । ननु चारम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति तत्राह । ‘इहेति’ ॥

“सावनडुहः” ॥ इह चतुरनडुहोरामुदात्त इत्यामागमः सर्वनामस्थानमात्रे विधीयमानः सारन्यत्र सावकाशो निरवकाशेन नुमा बाध्यते, तथा संबुद्धेरन्यत्र सौ सावकाशो नुम् संबुद्धौ विशेषविहितेनाम् संबुद्धावित्यनेन बाध्यतेत्याशङ्क्याह । ‘अत्र केचिदित्यादि’ । कथं पुनरादित्यस्यानुवृत्तौ सत्यामप्याममोः कृतयोर्नुम् भवति, न पुनर्य एवानडुहि नित्यः संनिहितोऽकारस्तत एव परः स्यात् । उच्यते । एवं सति मिदचोन्त्यात्पर इति परिभाषा बाध्यते, तत्राबाधेनोपपत्तौ सत्यां बाधो न न्यायः, तत्र यथापरिभाषा न बाध्यते आदित्यनुवृत्तिश्च सार्थिका भवति तथा वक्तव्यं, यदि चाममोःकृतयोर्नुम् स्यात्वेदमुभयमनुवृत्तीतं स्यादिति कृतयोरैव तयोर्नुम् भविष्यति । ‘अमामौ च न बाध्यते इति’ । न केवलममेव न बाध्यते अपि त्वाममावुभावाप न बाध्यते इत्यर्थः । अमत्र दृष्टान्तत्वेनोपात्तः, यथाम् न बाध्यते तथा आमितिभावः, न पुनरमो नुमा बाधशङ्का, अमो विशेषविहितत्वात् । ‘आमम्भ्यां च नुमिति’ । न बाध्यतइति वचनविपरिणामेनानुषङ्गः, अत्रापि यथा आमा न बाध्यते तथा ऽमापीत्यर्थः, न पुनरामा नुमो बाधशङ्का, तस्य सामान्यत्वात् । ‘अपरे त्वित्यादि’ । इच्छन्तीति वचनादिष्टिरव्ययमिति केचित् । अन्ये स्यादुः । भवतु वा सामान्यविशेषयोः संनिधौ बाध्यबाधकभावः, इह त्वनेकेन योगेन व्यवधानम्, असति हि संभवे बाधनं भवति, इह च अस्ति संभवो यदुभयं स्यादित्याममोर्नुम् च समावेश इति । ‘यथेति’ । अत्र नाप्राप्ते द्विवर्त्तने दीर्घं आरभ्यते, अथ च संभवात्मकरूपभेदाच्च समावेशः । ‘बहुनङ्गां हि ब्राह्मकुलानीति’ । परत्वादांमि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्चपुंसकस्य भलच इति नुम् भवति ॥

“दृक्स्ववस्वतवसां कन्दसि” ॥ इदृङ्निन्यादौ त्यदादिषु दृशो-
नालोचने कञ्वेति किञि नुमि च कृते पूर्ववत्कुत्वम् ॥

“दिव औत्” ॥ धातोः प्रतिषेधो वक्तव्यः, अतद्व्यतिरिक्त, एकदे-
शविकृतस्यानन्यत्वादूठि कृते दिवशब्द एवायमिति प्रसङ्ग इति, अधा-
त्वधिकारात्सिद्धम्, अधातोः रित्यनुवर्त्तते, क प्रकृतम्, उगिदचां सर्वनाम-
स्थानेधातोः रिति, यदि तदनुवर्त्तते नपुंसकस्य भलच इत्यत्रापि संब-
ध्येत, ततश्च काष्टतद्धि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र न स्यात्, तस्मादशक्यं तद-
नुवर्त्तयितुं, ततश्च धातोः प्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्याशङ्क्याह । ‘दिव् इति
धातिपदिकमित्यादि ॥

“पथिमथ्यभुत्तामात्” ॥ ‘पन्था इति’ । इतोऽसर्वनामस्थान-
इतीकारस्याकारः, सवर्णदीर्घत्वं, योन्यः, अनुनासिकस्य नकारस्थान्तर्गतो
ऽनुनासिक आकारः कस्माच्च भवतीत्याशङ्क्याह । ‘स्थानिन्यनुनासिके-
पीति’ । अत्र कारणमाह । ‘भाव्यमानेनेति’ । के चिद्भाव्यमानोऽण
सवर्णाच्च गृह्णाति इति पठन्ति, तेषामप्यणग्रहणं याहकोपलक्षणाद्यै,
तेनाकारोऽपि भाव्यमानो याहको न भवति, तपरस्तत्कालस्येत्यनेन तु
ग्रहणशङ्का, उक्तं हि तत्र, अनणि विधिर्यमेतदिति । स्यादेतत् । माभूत्स
वर्णग्रहणम् अनुनासिकस्यैव तु सूत्रउच्चारणात्स एव स्यादित्यत
आह । ‘शुद्धो ह्यययिति’ । अकारविधाने अतो गुणे पररूपं स्यात्,
अकारविधानं तु नकारनिकृत्यर्थं स्यात्, लोपविधौ गौरवप्रसङ्गात्तस्मा-
द्वाकार एव विहितः ॥

“इतोऽसर्वनामस्थाने” ॥ अदुचनं किमर्थं ह्रस्वस्य अवयवं यथा
स्यात् । नैतदस्ति । सौ तावदकः सवर्णदीर्घत्वं भवति, अन्यत्रापि
नोपधायाः सर्वनामस्थाने इति दीर्घेण भाव्यं, तस्मात्प्रकृत आकार एव
विधेयोऽत आह । ‘आदिति वर्तमानइति’ । यत्रायं विहितोऽकारः अपूर्वो
भवति तत्रास्य प्रयोजनमित्यर्थः । तदेव दर्शयति । ‘अभुत्तणमित्य-
त्रेति’ । अकारविधौ त्वेकमेव रूपं स्याद् दीर्घविकल्पस्तु तत्तथां तत्तथा-
मित्याद्यर्थं स्यात्, स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुख्यमुख्यार्थम् ॥

“धो न्यः” ॥ ‘पश्चिमधोरिति’ । त्रयाणां प्रकृतस्वेष्येतयोरेव यकारसम्भवात्सम्बन्धः, आदेशे ऽकार उच्चारणार्थः । स्वादेतत् । धो-न्य इति सूत्रमस्तु, अकारोऽपि विवर्तितोऽस्तु, यिशब्दस्यान्य आदेशः, एवं च कृत्वा इतोदिति न वक्तव्यमिति, तदपि वक्तव्यम्, अभुविन्शब्दार्थम् ॥

“भस्य टेलोपः” ॥ ‘पठ्यादीति’ । प्रत्येकमभिसंबन्धाद्वस्येत्येक-वचनम् । ‘विरोधादिति’ । सर्वनामस्थाने भसंज्ञाया अभावो विरोधः । ‘इह न संबद्ध्यतइति’ । उत्तरार्थं त्वनुवर्ततएवेति भावः ॥

“पुंसे ऽसुड्” ॥ असुडो ङकारो ऽन्तादेशार्थः, उकार उच्चार-णार्थः । ‘पुमानिति’ । पुंश्चब्दस्येगित्वाच्चुम्, स हि पूत्रो हुमसुन्निति व्युत्पाद्यते, ङकारणिलोपार्थः, उकार उगित्कार्थः, बहुपुंसीति ङीष् उगिल्लवणो भवति । नकारः स्वरार्थः, मकारे ऽकार उच्चारणार्थः । ‘इहेत्यादि’ । चोद्यम् । ‘प्रागेव च प्रत्ययोत्यतेरिति’ । प्रत्ययः, सर्वना-मस्थानम् । ‘समासान्तोदात्तत्वमिति’ । पुंश्चब्दोकारस्य । ‘अनिष्टः स्वर इति’ । संसनधर्म्मणः सकारस्य हलः स्थाने तद्वर्माऽनुदात्त आदेशः स्यादित्यर्थः । ननु चोकारस्य कृतमपि समासान्तोदात्तत्वमसुडि कृते ऽनन्त्यत्वाविधत्तिष्यते, असुडश्चान्यत्वात्ववत्तिष्यते । नैतदस्ति । अन्तरङ्गे स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुडो ऽसिद्धत्वात्प्रवृत्तस्य निवर्तनायोगाच्च । ‘तदर्थ-मित्यादि’ । परिहारः । अयेशब्दे निवृत्तवचनः, तस्यानिष्टस्वरस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । ‘उपदेशिवद्रुचनमिति’ । उपदेशोऽस्यास्तीत्युपदेशी, सकारः, स यथोपदेशावस्थायां संनिहितस्तथा ऽसुडोऽपीत्यर्थः । सर्व-नामस्थानइति विग्रहपक्षस्याश्रयणीयेत्युक्तं भवति, तत्र समासान-न्तरमेव परत्वादसुडि कृते पश्चादुदात्तत्वं भवदसुड एवाकारस्य भव-तीति सिद्धमिष्टम्, यद्यप्येवं पुमानित्यादावसमासेऽपि उपदेशावस्थायामसुडि कृते प्रातिपदिकस्वरो भवदसुड एव स्यादित्यत आह । ‘पुमानित्ययं पुनरिति’ । पुंश्चब्दे प्रत्ययो निवृत्त्युक्तं, तत्सामर्थ्यादादुदात्तत्वम् ॥

“गोतो णित्” ॥ गाङ्कुटादिसूत्रे यावन्तः पक्षा इहापि तावन्त
 इव, तस्य गुणा दोषाश्च, तदुदेव चातिदेशपक्ष आश्रीयते, यदाह । ‘खिद्व-
 वतीति’ । परत्र परशब्दः प्रयुक्तोन्तरेणापि वृत्तिं वक्तव्यं नमयति यथा सिंहो
 माणवक इति, णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात्सर्वनामस्थानइति सप्त-
 म्यन्तं प्रथमया विपरिणम्यते, तत्र सर्वनामस्थानस्य णित्कार्यं विधेयं न संभ-
 वतीति णिति यत्कार्यं तत्सर्वनामस्थाने पूर्वस्यातिदिश्यते, तदाह । ‘णित्का-
 र्याणि तत्र भवन्तीत्यर्थे इति’ । ‘चित्रगुरिति’ । बहुव्रीहौ गोस्त्रियोरुपस-
 र्जनस्येति ह्रस्वत्वम्, अत्रासति तपरकरणे ऽङ्गाधिकारे तदन्तविधेरभ्युपग-
 मात्सर्वं सर्वपदादेशा इति न्यायेन स्थानिवद्भावेन गोशब्दान्तत्वात्
 खिद्वद्भावः प्राप्नोति, तपरकरणे तु तत्कालार्थं सति न भवति भिन्न-
 कालत्वात्, तपरस्तत्कालस्येत्यत्राणित्यस्य निवृत्तत्वादनयोपि तत्का-
 लनियमो भवतीति मन्यते । ‘कथमिति’ । ह्रस्वस्य गुणः, जसि चेति गुणे
 कृते सत्यपि तकारे स्थानिवत्त्वात् तत्कालत्वाणित्यत्वं प्राप्नोत्येवेति प्रश्नः ।
 न च स्थानिवद्भावविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा, तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्,
 अङ्गुष्ठे इत्यादिपरिहारः । ‘णित्वं न भवतीति’ । णित्कार्यं न भवतीत्यर्थः ।
 भवतु संबुद्धावेष परिहारः, जसिस्त्ववादेशमन्तर्रेणानिष्टितत्वादङ्गस्य नायं
 परिहार इत्याशङ्काह । ‘अथ वेति’ । यच्चेत्यादिनार्थद्वारकं विशेषसम्ब-
 न्धमाह । आनन्तर्यलक्षणे तु संबन्धे चित्रगुशब्दादपि प्रसङ्गः, यदि
 तर्ह्यर्थद्वारकसंबन्धाश्रयणादेव चित्रगुशब्दे ऽप्रसङ्गः, किमर्थं तपरकरण-
 मित्याह । ‘तपरकरणं तु निर्द्वैशार्थमेवेति’ । स्पष्टनिर्द्वैशार्थमेवेत्यर्थः ।
 इतरथा गोरित्युच्यमाने गुशब्दस्यापि निर्द्वैशः संभाव्येत । ‘केचिदि-
 त्यादि’ । एवं पाठे प्रयोजनमाह । ‘द्वोशब्दादपीति’ । ये तर्ह्येवं न
 पठन्ति तेषां कथं द्वोशब्दे खिद्वद्भाव इत्यत आह । ‘गोत इत्येतदेवेति’ ।
 कथं पुनरेतदोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टुं शक्यमित्यत आह । ‘वर्धनिर्द्वैशेषु ही-
 ति’ । वृद्धिरादैश्च, अतो लोप इत्यादौ वर्धनिर्द्वैशेव तपरत्वं दृष्टं,
 तस्मात्तपरकरणादिह ओकारान्तोपलक्षणं विज्ञायते ॥

“णलुत्तमो वा” ॥ ‘णित्कार्यं वा तत्र भवतीत्यर्थे इति’ । एतेन पक्षे णित्कार्यस्याभावाद्वा णिट्त्ववतीत्युच्यते न तु पक्षे णकारस्येत्संज्ञा-प्रतिषेधादिति दर्शयति । एतच्च पूर्वत्र कार्यातिदेशाल्लभ्यते । ‘वकारेति’ । णित्वपक्षे वृद्धिरन्यथा तदभावः ॥

“सख्युरसंबुद्धौ” ॥ अत्रापि णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात्सर्वनामस्थानइति प्रथमान्तं, तत्रोत्तरार्थमसंबुद्धाविति सप्तम्यन्तस्योपात्तस्य यथेहान्वयस्तथा दर्शयति । ‘असंबुद्धौ यः सखिशब्द इति’ ॥

“अनङ् सौ” ॥ सर्वनामस्थानप्रकरणात्संबुद्धिपर्युदासाच्च साविति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य, आकारविधाने सोर्हल्ङ्यादिलोपो न स्यात्, एवं तर्हि सोर्होदेशो विधीयताम् । एवं सिद्धे यदनङ् शास्ति तज्ज्ञापयति अनङ् एव क्वचिच्छ्रवणमस्तीति, तेन यद्व्यति संबुद्धावपि पक्षे ऽनङिष्यतइति तदुपपन्नं भवति ॥

“अदुश्नस्यरुदंसेनेहसां च” ॥ संबुद्धावपि पक्षेनङिष्यतइति यदुक्तं तदाप्तागमेन द्रढयति । ‘तथा चोक्तमिति’ । संबोधने, संबुद्धौ, त्रयाणां रूपाणां समाहारस्वरूपं, पात्रादिः । कानि पुनस्तानि रूपाणीत्यत आह । ‘सान्तमित्यादि’ । सान्तमनङोभावपक्षे, नान्तं नलोपाभावपक्षे, अदन्तं नलोपपक्षे, मध्यन्दिनस्यापत्यं माध्यन्दिनिराचार्यः, वष्टि, इच्छति, भाषायामस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति जितित्यादयः षडित्यत्रावोचाम, तथा व्याघ्रपादपत्यानां मध्ये वरिष्ठो वैयाघ्रपदश्च आचार्यौ, नपुंसके नपुंसकसंबन्धिनि इगन्ते, हे त्रयो इत्यादौ गुणं षष्ठीति श्लोक-स्यार्थः ॥

“वृज्वत् क्रोष्टुः” ॥ ‘क्रोष्टुशब्दस्तुन्मत्स्यानां इति’ । क्रुञ्च आह्वाने, सितनिर्गमिमसिसच्यविधाञ्जुञ्जिभ्यस्तुन् । ‘संज्ञाशब्द इति’ । तुन्मत्स्या-यस्य संज्ञार्थे विधानात्, जम्बुकस्य चेत्यं संज्ञा, वस्तुस्वरूपकचनमेतत् । अज्ञानन्तरं तस्येति पठितव्यम् । क्रोष्टुरिति सूत्रे षष्ठीनिर्देशात् ।

‘वृज्वद्वतीति’ । वृच इव वृज्वत् । ‘तत्र तस्येवेति षष्ठीसमर्थाद्वृत्ति-
 स्तदेतत्सर्वमुत्तरग्रन्थे स्पष्टीकृतम् । ‘वृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीति’ ।
 प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वृजन्तस्येति लभ्यते । अतिदेशो ऽनेकप्रकारः,
 निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यस्वरूपविषयः, तत्रेहादितस्त्रयाणाम-
 संभवादनतिदेशः, शास्त्रकार्यातिदेशयोश्चायं विशेषः, शास्त्रातिदेशे
 तेनतेन शास्त्रेण कार्याणि भवन्ति, कार्यातिदेशे त्वतिदेशवाक्येनैवेति,
 तत्र विप्रतिषेधे फलविशेषः, तत्राद्या कर्मवत्कर्मणेत्यत्र शास्त्रातिदेशे
 कर्मकर्तरि भावकर्मणोरित्येतद्वाधित्वा स्वाश्रयं कर्तृत्वमाश्रित्य शेषात्कर्तरि
 परस्मैपदप्रसङ्गः । कार्यातिदेशे त्वात्मनेपदमेव परत्वाद्वृत्तीति, इह
 तु नैवं विशेषः संभवतीति तयोरभेदमाश्रित्य विचारः प्रवर्तितो महा-
 भाष्ये किं पुनरयं शास्त्रातिदेश आहोस्विद्रूपातिदेश इति, तत्र शास्त्रस्य
 शास्त्रं प्रत्यासन्नमिति शास्त्रातिदेशः प्राप्नोति, प्राधान्यात्तु रूपातिदेश-
 प्रसङ्गस्तदर्थत्वादतिदेशान्तराणां, तत्राद्ये पक्षे आहत्य वृचि यच्छास्त्रं
 तद्वातिदिश्यते, अनाहत्य वा, यदि वृच्छब्दवच्छास्त्रमतिदिश्यते तत
 आहत्येति पक्षः, अथ वृच्छब्दे चकार एव विवक्षितः, चकारः स्वरार्थः,
 तकारस्त्वप्रसिद्धाशङ्कानिवृत्त्यर्थः, अज्वदित्युच्यमाने अप्रसिद्धाश्रयोतिदेशः
 शङ्क्येत, अकूपरित्यूकशब्दनिबन्धनस्य वा समासान्तस्यातिदेशः शङ्क्येत,
 तस्मात्तृजन्ते यदृकारप्रयुक्तं शास्त्रं कार्यं वा तदतिदेशेनाहत्येति पक्षस्तत्रा-
 हृत्येतिपक्षे अप्रतृजिति दीर्घत्वमेकमतिदिष्टं स्यादनङ्गुणपरत्वान्यन-
 तिदिष्टानि, अनङ्, अदुशनस्यरुदंसोनेहसां च, अतो ङिसर्वनामस्थानयोः,
 उरण् रपर इति, नष्टेतानि वृचसंशब्दनेन विधीयन्ते । ननु च दीर्घत्वे
 तिदिष्टे ऽनङादीन्यप्यतिदिष्टान्येव भवन्ति, कथं, दीर्घविधौ उपधाया
 इति वक्तते, अचश्चेति चोपतिष्ठते, ततश्च वृजन्तस्येव तुवन्तस्यापि दीर्घा
 भवतीत्युक्ते उपधाया अचो दीर्घा भवतीत्युक्तं भवति, न चाकृतेष्वनङा-
 दिषु तुवन्तस्योपधा दीर्घभाविनी संभवति, जसि गुणावादेशयोः संभव-
 तीति चेत् नष्टेकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति, यद्येतावत्प्रयोजनं स्या-
 दपतृनृजित्यत्रैव क्रोष्टुग्रहणं कुर्यात् । नन्वेवं स्त्रियां च, विभाषा वृत्ती-

यादिष्वचीत्येवमर्थं पुनस्तृज्वत्क्रोष्टुरिति वक्तव्यं स्यादिति गौरवं स्यात्,
 स्यादेतत् । अत्रि र अत इत्यस्यानन्तरं क्रोष्टुः स्त्रियां, विभाषा तृतीया-
 दिष्वचीति रादेशार्थं वक्ष्यामीति नास्ति गौरवमिति । एवमपि क्रोष्टुः
 क्रोष्टरि पञ्चक्रोष्टृभी रथैरिति न सिद्ध्यति, नाप्युदात्तयणो हल्-
 पूर्वादिति स्वरः, तुचन्तस्याद्युदात्तत्वात्तदेवं जसि दाधीतिदेशेपि नाति-
 देशाश्रयणं व्यर्थमिति न तत्सामर्थ्यादनडादीनामात्तेपतः सिद्धिरित्याहत्य-
 पक्षो दुष्ट एव, अथानाहत्य पक्षः, अनडादीन्यतिदिष्टानि दीर्घत्वमन-
 तिदिष्टं, नहि तदुत इत्येवं विधीयते, अथ तृजितिसमुदाय एव विव-
 चितः, न तृकारः, न चाहत्यपक्ष आश्रीयते किं तर्हि तृचि यदृष्टं यत्किं-
 चननिबन्धनं तस्य सर्वस्यातिदेशः, एवमप्यङ्गप्रकरणादङ्गाधिकार एव वि-
 हितं यत् शास्त्रं कार्यं तदेवातिदिश्येत न विप्रकृष्टमनाङ्गं यथाचि रव-
 द्वावेन वृद्धादीन्येव भवन्ति, न हनि णिडादेशः, ततश्च रपरत्वमनति-
 दिष्टं स्यात्, रपरत्वमप्याङ्गं कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्, अतो हि सर्वना-
 मस्थानयोगुणो भवति, उपस्थितमिदं भवत्युरण् रपर इति, स्त्रियां चेत्यत्र
 तर्हि क्रोष्टीत्यत्रानाङ्गयोरीकारयणोरितिदेशो न स्यात्, वचनाद्विष्यति, न
 तृजन्तस्य स्त्रियामाङ्गं किं विदस्ति, स्त्रियामप्याङ्गं किंचिदस्ति, पञ्चभिः
 कर्तृभिः क्रीता रथः पञ्चकर्त्ता रथः, हे पञ्चकर्त्तेः पञ्चकर्त्तरीति स्त्रीलिङ्गे
 कर्त्तृशब्दे हिंसंबुद्धोर्दृष्टस्य गुणस्यातिदेशः स्त्रियां चेत्यत्र संभवति, नहि
 संबुद्धौ तृज्वत्क्रोष्टुरित्यनेन सिद्धिः, असंबुद्धावित्यधिकारात्, डौ विभाषा
 तृतीयादिष्वचीति विकल्पः स्यात्, स्यादेतत्, स्त्रियां चेत्यत्र न किंचिचि-
 मित्तमुपादीयते, ततश्च प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः स्त्रियां वर्त्ततइत्येवं तृजन्ते दृष्ट-
 स्यातिदेशः, न च तदाङ्गं संभवतीति अनाङ्गस्याप्यतिदेश इति, एवमपि पञ्च-
 भिः क्रोष्टृभिः क्रीतैरथैः पञ्चक्रोष्टृभी रथैरित्यत्र न कथं चन तृजन्तरूपपादु-
 र्भावः संभवति, तथा विभाषा तृतीयादिष्वचीत्यत्रापि क्रोष्टरीति आङ्गस्य
 गुणस्यातिदेशसंभवात् क्रोष्ट्रा क्रोष्टुरिति यण्शास्त्रमुत्वशास्त्रं चानाङ्गं
 नातिदिश्यते, नापि स्वरः, ननु तत्रापि तृतीयादियहणसामर्थ्यादनङ्ग-

मप्यतिदिश्येत, अन्यथा विभावा हावित्येव ब्रूयात् । नैतदस्ति । अभावा-
तिदेशार्थं तृतीयादिवहं स्यात्, वतिनिर्देशेऽप्यभावातिदेशस्यापि दृष्ट-
त्वात्, यथा मरुभूमिवदस्मिन्नामे जलमिति, शास्त्रेऽपि तृतीयादिषु
भाषितपुंस्कामित्यत्र नुमद्भवयोरभावोतिदिश्यते, यदा हि प्रत्यासत्ते-
राङ्गमेवातिदेश्यमिति स्थितं तदा न सर्वसु तृतीयादिषु भावातिदेशः
संभवतीति यस्य शास्त्रस्य भावस्तृजन्ते दृष्टः तुवन्तेऽपि तस्य भावोति-
दिश्यते, यस्य त्वभावस्तृजन्तेऽपि तस्याभावोतिदेश्यः स्यात्, ततश्च क्रोष्टे
क्रोष्टा इत्यत्रापि घिलचणयोर्गुणनाभावयोरभावोतिदिष्टः स्यात्, तदेवं
शास्त्रातिदेशस्य बहुच्छिद्रत्वाद्रूपातिदेश एवायमाश्रयणीयः, तदाह ।
'रूपातिदेशोऽयमिति' । यदेवं यस्य कस्य चित्तृजन्तस्य रूपमितिदिश्येत
पक्ता वक्तेति तत्राह । 'प्रत्यासत्तेरिति' । अथैतस्मिन् रूपातिदेशे प्रयोगसम-
वायि यद्रूपं क्रोष्टा क्रोष्टारौ पञ्चक्रोष्टृभी रथैः क्रोष्टो क्रोष्टा क्रोष्टुः क्रोष्टरी-
त्येवं, सावाकारान्तं द्विवचनादावारन्तं स्त्रियां क्वचिद्रेफान्तं क्वचिदकारान्तं,
तृतीयादौ रेफान्तं ङसिङ्सोरकारान्तं ङावरन्तमिति, तदतिदिश्यते, आ-
होस्विच्छास्त्रीयं यद्रूपं एबुल्लृचौ वृज्वत्क्रोष्टुरित्युपदेशवाक्ये ऽतिदेशवाक्ये
च अन्तं तदतिदिश्यते, तत्राक्ये पक्षे उदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरो न सि-
द्ध्यति, नहि क्रोष्टेत्यादावृकारावस्था कदा चिद्रूपा यतोऽयमुदात्तयणः स्यात्,
तस्माद् द्वितीयः पक्ष आश्रयणीयस्तदाह । 'तच्च क्रोष्ट इत्येतदिति' ।
नन्वत्रापि पक्षे उपदेशवाक्येऽतिदेशवाक्ये च वृज्वत्क्रोष्टोदात्तस्योच्चारणाभा-
वादुच्चारितस्य वा गुणानामभेदकत्वेनाकिञ्चित्करत्वात्स्वरस्यातिदेशो न
स्यात्, सत्यं, चकारयहणसामर्थ्यात्तस्याप्यतिदेशो भविष्यति तदाह ।
'अन्तोदात्तमिति' । यद्वा माभूत्स्वरस्यातिदेशस्तृजन्तरूपेऽतिदिष्टे वृज-
बुध्या यथा दीर्घादीनि स्वेनस्वेन शास्त्रेण भवन्ति स्वरोऽप्येवमेव
भविष्यति वतिनिर्देशाच्चायमतिदेश आश्रितः, यदि वतिनिर्देशमकृत्वा
स्यान्यादेशभाव एवाश्रीयेत न किञ्चिदनिष्टं, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“स्त्रियां च” ॥ क्रोष्टुशब्दस्तृज्वत्तृतीयेतत्त्वर्थकयनं, वृज्वन्तं
तु युक्तं पठितुम्, अन्ये त्वेतद्वन्यपर्यालोचनया पूर्वसूत्रेऽपि क्रोष्टुरिति प्रथमान्तं

मन्यन्ते, अनुक्रियमाखरूपविनाशप्रसङ्गात् तृज्वद्वाचो न इतः, वति-
रपि तृतीयासमर्थादेव, तृजन्तेन तुल्यं वर्त्तमान इति तद्रूपभावेन तुल्यत्व-
मिति रूपातिदेशत्वम्, एवं च पूर्वसूत्रेणाद्यवन्त्ये तस्येति न पठितव्यम् ।
'तृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीति' । एतद्व्यार्थकथनम्, अत्र विभक्तावित्यनु-
वर्त्तते चेत् क्रोष्टी भक्तिरस्येति बहुव्रीहौ भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठा-
त्पुंवद्वावाभावे क्रीष्टीभक्तिरिति न सिद्ध्यति, समासार्थाया विभक्तेर्लुमता
लुप्तत्वात्, अथ वाक्यावस्थायामेव तृज्वद्वाचो भविष्यति, अन्तरङ्गानपि
विधीन्बहिरङ्गो लुब्धाधते, तस्माच्च विभक्तिर्निमित्तत्वेन शक्या आश-
यितुम्, किं तर्हि निमित्तमित्याह । 'के चिदित्यादि' । कथं पुनर्गौरा-
दिषु पाठे ङीष्प्रत्ययो निमित्तं भवति, स्त्रियामिति नैवं विज्ञायते
स्त्रियामर्थ इति, कथं तर्हि स्त्रिया ई स्त्री स्त्रियामिति, स्त्रीत्वस्य
व्यातको य ईकारस्तत्रेत्यर्थः, अर्थगतं च स्त्रीत्वमीकारे आरोप्य स्त्रिया-
मिति नदीसंज्ञानिमित्तावामाठौ क्रियेते, एवं वदतामनिष्टमाह ।
'तेषामिति' । 'पञ्चक्रोष्टभिरिति' । तद्वितार्थे समासः, आर्होयस्य ठ-
को ऽध्यर्हपूर्वेति लुक्, लुक्कृतलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्, तत्र न लुम-
ताङ्गस्येति प्रतिषेधादीकारनिमित्तस्तृज्वद्वाचो न सिद्ध्यति, अन्तरङ्गाणां
च विधीनां लुका बाधनात् न पूर्वमेव तृज्वद्वाचो लभ्यते, तत्र सर्व-
नामस्थाने पूर्वणैव सिद्धस्तृज्वद्वाच इति तृतीयादावसिद्धिरुक्ता, सर्व-
नामस्थानेषु संबुद्धौ पूर्वणासिद्धिरेव हे पञ्चक्रोष्टरिति, तथा असि पञ्च-
क्रोष्टन्, तथा तृतीयादिष्वञ्जादिष्वप्युत्तरसूत्रेण विकल्पः प्राप्नोति,
पञ्चक्रोष्टा पञ्चक्रोष्टे, नन्वारब्धेयस्मिन्यरत्वाद्विकल्प एव प्राप्नोति, अन्त-
रङ्गत्वादयमेव नित्यो विधिर्भवति । तत्र प्रतिविधेयमिति वचन-
मेवात्र शरत्, ये तर्हि गौरादिषु न पठन्ति तेषां किं निमित्तं, न
किं चिदित्याह । 'ये त्वित्यादि' । 'स्त्रियां च वर्त्तमान इति' । सूत्रात्तरानु-
रोधेन चशब्दः पठितः । ननु च यद्यपि न शब्देन किञ्चिच्चिमित्तमाधीयते,
अङ्गस्येति स्वाश्रीयते, अङ्गे चाश्रिते प्रत्ययोप्याश्रित इव, यथोक्तमङ्गस्येत्यत्र
वन्नश्चेत्यस्य सिद्ध्ये, सत्यं, कार्यकालं संज्ञापरिभाषं, तदुक्तं तत्र हि पठे

उरदित्यत्रङ्गसंज्ञसूत्रमुपतिष्ठते, ततश्च प्रत्ययरत्यस्याङ्गसंज्ञायामुदात्तं
च प्रति निमित्तभावः सचिधेरविशिष्टत्वात्, इह तु यद्योद्देशपद आश्री-
यते, ततश्च वस्तुतोङ्गस्य स्त्रियां वर्तमानस्य क्रीष्टुशब्दस्य तृज्वद्वावो
विधीयते न तु परविमित्तमाश्रीयते, अङ्गसंज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन भवि-
ष्यति, अङ्गस्वेति वचनाल्लङ्घ्याङ्गसंज्ञस्य यत्कार्यं प्रत्ययलक्षणं तदेव प्रति-
सिद्धते, न चाङ्गसंज्ञाङ्गस्य कार्यम् । ‘अन्तोदात्त एव क्रीष्टीशब्दो भव-
तीति’ । गौरादिषु पाठे ङीष्प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तः, अत्रापि पते
उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यन्तोदात्त एवेति एवशब्दस्यार्थः । केचित्तु
ङीष्वाप्युदात्तयण इत्येवोदात्तत्वम्, अन्यथा ङीष् परतस्तृज्वद्वावो
चित्स्वरस्य सति शिष्टत्वेन ङीष्वाऽनुदात्तत्वप्रसंग इत्याहुः ॥

“विभाषा तृतीयादिष्वचि” ॥ अप्राप्तविभाषेयम् । स्त्रियामिति
नानुवर्तते, पञ्चक्रीष्टेत्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वेण नित्यस्तृज्वद्वाव इत्यवोचाम,
तेनोभयत्र विभाषापि न भवति । ‘पूर्वविप्रतिषेधेनेति’ । तृज्वद्वावस्यात्र-
काशः क्रीष्टे, पुंसे, नुमुटोरवकाशः ऋपुणे जतुने, अग्नीनां वायूनां, प्रियक्री-
ष्टुन इत्यादावुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः, अथ किमर्थं तृज्वद्वावो विधी-
यते, यावता कुशेरेव तृचि क्रीष्टेत्यादि सिद्धति, तुवन्तस्यासंबुद्धौ सर्व-
नामस्थाने स्त्रियां च प्रयोगो माभूत् तृजन्तस्यैव यथा स्यात्, विभाषा
तृतीयादिष्वचीत्येतत्तर्हि किमर्थं, तृजन्तस्यैव क्रीष्टेत्यादि सिद्धं, तुवन्तस्य
क्रीष्टुनेत्यादि, यथैव तर्ह्यजादावुभयं भवति तथा हलादावपि स्यात्, एवं
शस्यपि तुवन्तस्यैव च तत्र प्रयोग इष्यते, तेनैतदपि नियमार्थं तृतीयादा-
ववोभयं तत्राप्यजादावेवेति । यस्तु मन्यते अभिधानस्वभावादेव तुंस्तु-
चोर्ध्वस्थितिविषयः प्रयोग इति तं प्रति सूत्रत्रयमपि शक्यमकर्तुम् ॥

“चतुरनडुहोरामुदात्तः” ॥ अत्र सर्वनामस्थानइति स्वर्यते, न
तृतीयादिष्विति । आगमानुदात्तत्वबाधनार्थमुदात्तवचनम् । ‘तदन्तविधि-
रत्रेष्यतइति । अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनात् । ‘प्रिय-

चत्वा इति । 'बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोः पसंख्यानमिति' चतुश्चब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते वा प्रियस्येति प्रियश्चब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

“अम् संबुद्धौ” ॥ चतुःशब्दस्य केवलस्य संबुद्धाभावादुपसमस्त-
स्पोदाहरणम्, अनङुहस्तु प्रक्रमाभेदाय तदन्तविधिरन्नेष्यतइति प्रद-
र्शनाय च तदन्तस्पोदाहरणम् ॥

“अत इद्वातोः” ॥ ‘किरतीति’ । कृ वित्तेषे, शृ निगरणे
तुदादी । ‘आस्तीयं विशीर्षमिति’ । स्तृञ् आच्छादने, शृ हिंसायां,
हलि चेति दीर्घः, रदाभ्यामिति निष्ठानत्वम् । ‘मातृणांमिति’ । दीर्घ-
स्ये कृतेपि लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीत्यत आह । ‘लाक्षणिकस्या-
पीति’ । किं प्रयोजनमित्याह । ‘चिकीर्षतीत्यादि’ । अतस्तदर्थं धातु-
ग्रहणमिति भावः । क्व चित्तु वृतावेवैतत्पठ्यते ॥

“उपधायाश्च” ॥ पूर्वण ऋकारान्तस्य धातोरित्वमुक्तम्, उपधाया-
मपि यथा स्यादित्ययमारम्भः । ननु पूर्वयोगे धातुना ऋकारं विशेषयिष्यामः,
धातोर्यं ऋकारो यत्र तत्र स्थित इति, इहापि तर्हि प्राप्नोति ऋका-
रमिच्छति ऋकारीयतीति, एवमपि कृतस्येतीयता सिद्धम्, अत इत्यनुवृत्ते-
रन्त्यस्य न भविष्यति, तथा तु न कृतमित्येव । ‘कीर्त्तयतीति’ । कृत
संशब्दने घुरादिः ॥

“उदोष्पपूर्वस्य” ॥ ‘पूर्त्ता इति’ । पृ पालनपूरणयोः, न ध्याख्या-
पूमूर्च्छिमदामिति निष्ठानत्वप्रतिषेधः । ‘मुमूर्षतीति’ । मृद् प्राणत्यागे ।
‘सुसुमूर्षतीति’ । स्मृ चिन्तायां, सुस्वर्षतीति पाठे स्मृ शब्दोपतापयोः, सनी-
वन्तर्द्धृत्यादिनेहभावपक्षे रूपं, पूर्वं एव तु युक्तः पाठः, पृथगुदाहरणस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । ‘दन्त्योष्पपूर्वापीत्यादि’ । ओष्पत्वमात्रं विवक्षितं
नेतरव्यावृत्तिरिति भावः । ‘ओष्पोन्नेत्यादि’ । यथा हल इत्यत्राङ्गेन हल
विशेष्यते तेन संप्रसारणं तेन च पुनरङ्गं तथेहाप्यङ्गस्यावयव ओष्पः पूर्वा
यस्मात्तदन्तस्याङ्गस्येति । ‘इत्त्वोत्वाभ्यामित्यादि’ । इत्त्वोत्वायोर्दर्शिता-
न्युदाहरणान्यवकाशः, नुबवृद्धोरवकाशः, सयनं वायकः, उभयप्रसङ्गे

विप्रतिषेधः । 'आस्तरत्वमिति' । नात्र गुणस्य नित्यत्वं संतत्यभेदात् ।
पूर्वं डीगन्तलक्षणो गुणः प्राप्नोति, इत्योत्त्वयोः कृतयोर्लघूपधसङ्गः ॥

"बहुलं ह्यन्वसि" ॥ तत्तुरिजगुरिति । तृगुभ्यामादृगमहेनेति
किन् प्रत्ययः, उत्वं, तस्य द्विवचनेषीति स्थानिवद्वावात्तृदृत्येतस्य द्विवच-
नम्, उरदत्वम् । 'पप्रितममिति । पृ इत्येतस्मात्पूर्ववत्किन्, इत्योत्त्वयो-
रभावे यत्, तस्य स्थानिवद्वावाद् द्विवचनम्, अतिशयाने तमप् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरी

सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

"सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" ॥ अत्र सिचि परस्मैपदेष्विति द्वे
अपि परसप्तम्यो, तत्र सिचौङ्गापेक्षं परत्वं, परस्मैपदानां सिञ्जपेक्षम्, इको
गुणवृद्धी इति वचनादिक इत्युपतिष्ठते, तत्रेकाङ्गस्य विशेषणान्तदन्तवि-
धिर्भवतीत्याह । 'इगन्तस्याङ्गस्येति' । उदाहरणेष्वस्ति सिचौपृक्तइतीट्,
सैठः सिच इट् ईठीति लोपः, ननु चान्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वाद्गुणान्तरङ्गः,
बहिर्भूतं परस्मैपदं सिचं चापेक्षतइति वृद्धिर्बहिरङ्गा, ततश्च पूर्वं गुणे कृते
इगन्तस्याङ्गस्येति लोपपठ्यतइत्यत आह । 'अस्तरङ्गमपीति' । यथैव
तर्हि गुणं बाधते तथोवङ्गमपि बाधेत, तत्राह । 'न्यनुवीच्यधुवीदित्य-
चेति' । शू स्तुतौ, धूश् विधून्नने कुटादि, यत्र हि वृद्धिः प्रवर्तते तत्रान्त-
रङ्गं बाधेत इह तु प्रतिषेधादप्रवृत्ता सती नात्सङ्गते बाधितुं, ननु च यथा
गुणो बाध्यते एवं प्रतिषेधोपि न बाधनीयः, येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते
स तस्य बाधको भवति, गुणे च नाप्राप्ते वृद्धिरारभ्यते प्रतिषेधे च प्राप्ते
वाप्राप्ते चेति । अथैवं कस्माच्च कल्प्यते अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते वचनादनि-
कोपि वृद्धिर्भवति, यथाचैषीदित्यादावेकारस्य, अहौषीदित्यादावेकार-
स्येति, तत्रायमर्थः, ह्यन्तचणेत्यत्र णिश्चियहणं न कर्त्तव्यं भवति, कथम्,
अनयीत् अश्वयीदित्यादौ अन्तरङ्गत्वाद्गुणायादेशयोः कृतयोर्गान्ता-
ना ह्यन्तेत्येव प्रतिषेधः सिद्धः, नैवं शक्यं कल्पयितुम्, एवं हि कल्प्यमाने
अमैत्सीदित्यादौ व्यञ्जनस्यापि वृद्धिप्रसङ्गः, वदव्रजहलन्तस्याच इत्येषा
व्यञ्जनवृद्धिं बाधिष्यते, नाप्राप्तायां तस्यामारम्भात्, यत्र तर्हि सा

प्रतिबिध्यते अनन्दीददेवीदित्यादौ, तत्र व्यञ्जनस्य सिचि वृद्धिः प्राप्नो-
ति । नैव दोषः । नेटीत्यनेन हलन्तस्य या च यावती च वृद्धिः प्राप्नोति
वदवजेति वा सिचि वृद्धिरिति वा सा सर्वा प्रतिबिध्यते, इह तर्हि
अगवीदिति गोशब्दस्याचारक्किबन्तस्य सिचि वृद्धिः प्राप्नोति, अत्राप्यन्तरङ्ग-
त्वादवादेशे कृते हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्नेटीति प्रतिषेधः, अतो हलादेर्लघो-
रिति विकल्पस्तु सत्यपि सिचि वृद्धेरिग्लक्षणात्वे भवति, इह तर्हि न्यनु-
वीत् न्यधुवीदिति, कृडिति चेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति, अनिग्लक्षणात्वात्,
माभूत्प्रतिषेधः, अन्तरङ्गत्वादुवङ्गादेशो भविष्यति, इह च अकारोदिति,
गुणे रपरत्वे च कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः, यत्रापि सा प्रतिबिध्यते अता-
रीदस्तारीदिति तत्राप्यतोऽन्तस्येति वृद्धिः सिद्धा, इह तर्ह्यलावीदया-
वीदन्तरङ्गत्वाद्गुणावादेशयोः कृतयोर्हलन्तलक्षणाया नेटीति प्रतिषेधे अतो
हलादेर्लघोरिति विकल्पः प्राप्नोति, अतो ज्ञान्तस्येत्यत्र वकारोपि प्रश्लि-
ष्यते, किं वकारो न श्रूयते, लुप्तनिर्द्विष्टो वकारः, इहापि तर्हि प्राप्नोति
माभवानवीद् अमवीदिति, णिश्चिग्रहणमिह पठे न कर्त्तव्यमित्युक्तं, तयोः
स्थाने अविमवी पठे'प्यामि, यत्तर्हि लाघवमस्मिन्पठे प्रदर्शितं णिश्चि-
ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति तदेवं सति होयते, किं चागवीदित्यत्राप्यतो
हलादेर्लघोरिति विकल्पं बाधित्वा वकारप्रश्लेषाच्चित्या वृद्धिः प्राप्नोति,
तथा चिप्रभृतिभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यो लुङि अवेचायीदित्यादौ गुणायादे-
शयोः कृतयोर्गान्तानां नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति, तथा चिरियोति जिरि-
योत्योरचिरायीदजिरायीद्, तस्मादन्तरङ्गमपि गुणमेषा वृद्धिर्वचनाद्वाधत-
इत्येतदेव सांप्रतं, न पुनरन्तरङ्गस्य प्रवृत्तिमभ्युपेत्य वचनादनिकोपि भव-
तीति, किं पुनः कारणमियमेव कल्पना भवति, णिश्चिग्रहणात्, अन्यथा
णिश्चिग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीत्यनन्तरमेवोक्तम् ॥

“अतो ज्ञान्तस्य” ॥ अन्तशब्दोऽयमस्त्यवयववचनः, वस्तान्तो
वसनान्त इति, अस्ति समीपवचनः, उदकान्तं गत इति, तत्राद्ये पठे ज्ञान्त-

स्येति बहुव्रीहिः, अङ्गमन्यवदार्थः, अन्यस्यार्थस्वासम्भवात्, तत्र वर्णयहणे
 सर्वत्र तदन्तविधिरित्येव सिद्धत्वादन्तयहणमतिरिच्यते, तस्मात्समीपवच-
 नान्तशब्दस्तत्रापि यदि षष्ठीसमासः स्याद्रेफलकारयोः समीपभूतत्वातो
 वृद्धिर्भवतीति, ततो लाघरणिप्रभृतिस्येव स्यात्, यदि परसमीपवचनान्त-
 शब्दः, अथ तु समीपमात्रवचनस्तदा इष्टविषये तावत्सिध्यति, अनिष्टेपि
 तु विषये प्राप्नोति, तथा अखल्लीदित्यत्रापि प्रसङ्गः, तस्मात्कर्मधारयः,
 निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः, समीपभूतौ रेफलकारौ ज्ञान्तशब्देन
 विवक्षितौ, कस्य समीपभूतादित्यपेक्षायामत इत्यनेन संबन्धः, एवं विशे-
 षिताभ्यां रेफलकाराभ्यामङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिः, अतः समीपभूतौ
 यौ रेफलकारौ तदन्तस्याङ्गस्येति, यद्येवमेकत्वादत इत्यस्य तस्य च रेफ-
 लकारयोः विशेषणे एव उपतीर्णत्वाव वृद्धिर्भाङ् निर्दिष्टः स्यात्, विशेष-
 णत्वेनापि तावदकारस्य श्रुतत्वात्तस्यैव वृद्धिर्भवतीत्यदोषः, तदिदमुक्तं,
 रेफलकारौ यावतः समीपभूतावित्यादि, घञं तु ब्रूमः । समीपभूतरेफलका-
 रान्तस्याङ्गस्यातः स्थाने वृद्धिर्भवतीत्येवात्तरध्यापारः, तत्र कस्य समीपभू-
 तावित्यपेक्षायां संनिधानादतः समीपभूताविति गम्यतइति, अपर आह
 रश्च लश्च लम्, आगन्तुकोकारः, षष्ठ्य लुका निर्दिष्टः, अत्र ज्ञेयाङ्गस्य विशे-
 षणात्तदन्तविधौ ज्ञान्तस्याङ्गस्य योकारस्तत्र वृद्धिर्भवति, कीदृशस्यातः,
 समीपभूतस्य, सचिधानाच्च लं प्रति समीपभूतस्येति, अन्तशब्दश्च समी-
 पमात्रवचनो न तु परसमीपवचन इति । उदाहरणेषु क्षर संचलने, त्क्षर
 छद्ग गतौ, ज्वल दीप्तौ, हुल चलने । 'न्यखोरीव्यमीलीदिति' । क्षुर
 छेदने, मील विमेषणे । 'मा भवानित्यादि' । ऋट गतौ, अश भोजने,
 मङ्गः प्रयोग अडागमनिवृत्त्यर्थः । 'अवधीदखल्लीदिति' । वधिर्गत्यर्थः,
 खल्लिराशुगमने । अयान्तयहणं किमर्थं, न ल इत्येवोच्येत, इहपि तर्हि
 प्राप्नोति अवधीदखल्लीदिति, अकारमेव सिचपरत्वेन विशेषयिष्यामः,
 ज्ञान्तस्याङ्गस्य योकारस्तस्य सिच्यनन्तरे वृद्धिर्भवतीति, न च रेफलका-
 रान्तस्याङ्गस्य योकारस्तस्य सिच्यव्यवहितः संभवतीति सामर्थ्यात् येन
 नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधानमा-

अयिष्यते, अथ वा अतो हलादेर्लघोरित्यस्यानन्तरमिदं कर्तव्यं, तत्रायम-
प्यर्थः, अत इत्यपि न वक्तव्यं भवति, तत्र लघोरित्यनुवृत्तेरखल्लीदित्यादौ
न भविष्यति, इवमपि चतुश्शब्दादाचारक्रिपि लुङि सिचि चकारस्यापि
प्राप्नोति, तत्रापि सिचा ऽऽनन्तर्ये विशेषयिष्यामः, तत्र यथा अचकासी-
दित्यत्रातो हलादेर्लघोरिति चकाराकारस्य वृद्धिर्न भवति तत्कस्य हेतोः,
सिचा आनन्तर्ये विशेष्यतइति, एवं चतुश्शब्देऽपि न भविष्यति, एवं च
कृत्वा लघोरित्यपि न वक्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“वदव्रजहलन्तस्याचः” ॥ ‘विकल्पबाधनार्थमिति’ । अतो
हलादेर्लघोरिति विकल्पो वक्ष्यते, नेटीति प्रतिषेधे प्राप्तइति तु नोक्तं,
विकल्पस्यैव वस्तुतः प्राप्तत्वात् । ‘अत्रेत्यादि’ । वदव्रज्योरित्येको योगः,
अच इति द्वितीयः, तत्राङ्गेनाज्विशेष्यतइति, अङ्गस्य योच् यत्र तत्र स्थि-
तस्तस्येति, तेन हलन्तस्य सिद्धा वृद्धिरिति भावः । किं पुनः कारणमङ्गे-
नाज्विशेष्यते न पुनरचा ऽङ्गमजन्तस्याङ्गस्येति, असंभवात्, अचिकीर्षीदि-
त्यादौ अदन्तस्य तावचेटीति प्रतिषेधः, आकारान्तं तु सिचि न संभ-
वति यमरमनमातां सक्वेति सखिधानात्, संभवे वा नास्ति विशेषः
सत्यां वा वृद्धावसत्यां वा, इजन्तस्य तु सिचि वृद्धिरित्येव सिद्धा वृद्धिः,
एजन्तमप्यात्वविधानाच्चैव संभवति, ‘अगवीदित्यत्र तु नेटीति प्रतिषेधः,
तदेवमङ्गेनाज्विशेष्यतइति सहृदयमभिधानम्, एवं प्रत्याख्याते हल्यहणं
प्रयोजनमाह । ‘तदेतदिति’ । किं पुनः कारणमन्तरेण हल्यहणं हलसमु-
दायस्य परिग्रहे न सिद्ध्यत्यत आह । ‘अन्यथा हीति’ । एतच्च यदा
वृद्धिभागजेव हिच्यरत्वेन विशेष्यते तदा वेदितव्यम्, अङ्गे तु विशेष्यमाणे
सर्वत्र सिध्यति, न चैवमचकासीदित्यादिष्वनेकात् पूर्वस्याप्यचो वृद्धिप्र-
सङ्गः, नेटीति प्रतिषेधात्, न चानेकाजनिडस्ति, न चापासीदित्यादावष्टः
प्रसङ्गः, किं कारणं, लुङि यदङ्गं सिजन्तं तद्वक्तोडागमस्तद्वृद्धयेनैव गृह्यते
न तु सिचि यदङ्गं तद्वृद्धयेन, यत्रापि सिचो लुक् क्रियते, अदात् अभात्
इति, तत्र सिचपरत्वाभावाद्वृद्धेरप्रसङ्गः । ‘उदवोढामिति’ । वहेर्लुङ् तस-

स्ताम्, सिच् वह स्तामिति स्थिते वृद्धिश्च प्राप्नोति ठत्वादीनि च, चादिष-
देन क्लो भलीति सिचो लोपः, भवस्तयोर्धा ध इति धत्वं हुत्वं ठलोप
इत्येतेषां ग्रहणं, तत्र ठत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं वृद्धिः क्रियते पश्चात्
ठलोपनिमित्तमोत्वम्, अथ तस्य पुनर्वृद्धिः कस्माच्च भवति तत्राह । 'तत्र
कृतइति' । 'कृतत्वादिति' । यद्व्योकारस्य न कृता वृद्धिस्तथापि
प्रयोगेस्मिन् कृतेति भावः । 'यत्र त्विति' । नह्योकारत्वनिबन्धनो वृद्धेर-
भावः किं तु कृतत्वनिबन्धन इति भावः । सोठा अभिभूता अमित्रा येन
स सोठामित्रः ॥

“नेटि” ॥ उदाहरणेषु दिवु क्रीडादौ, सिवु तन्तुसन्ताने, कुष
निष्कर्षे, मुष स्तेयइति धातवः । ननु चेत्यादि चोक्तं, नैतदेवमित्यादि
परिहारः, उभयमप्येतत्सिचिवृद्धिसूत्रे व्याख्यातम् ॥

“ह्यन्तवणश्चसजाण्यश्च्येदिताम्” ॥ उदाहरणेषु ग्रह उपादाने,
स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, दुवम् उद्विरणे, व्यय वित्तसमुत्सर्गे, चणु हिंसायां,
श्चस प्राणने, जाय निद्राक्षये, ऊन परिहाणे ईल प्रेरणे चुरादौ, दुश्चोश्चि
गतिवृद्धौ, रगे लगे सगे संवरणे, कखे खगे कगे हसनइति धातवः,
ऊनयत्येलयत्येनानयतिध्वनयतीति चङः प्रतिषेधः । 'यदि च पूर्वं गुणः
स्यादित्यादि' । एतदपि सिचि वृद्धिसूत्रेणैव व्याख्यातम् । अथ जायग्रहणं
किमर्थमिति येन पृष्ठं स एष यथैतच्च कर्तव्यं तथा दर्शयति । 'जायो-
विचिण्यलङ्घित्स्विति' । 'कृते गुणे इत्यादि' । अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताववि-
धिरित्येतत् नाश्रितं निष्ठितस्वस्य दुर्ज्ञानत्वात् । 'अथ स्थिति' । अन्य-
था वृद्धिविषये गुणविधानमनर्थक स्यादिति भावः । 'तथा चेति' ।
चिण्यलोः प्रतिषेधेन उत्तरकालभाविवृद्धिमात्रं न भवतीति सामान्येन
ज्ञाप्यते न तूपधालव्यवृद्धिर्न भवतीत्येवं विशेषेणैवेति भावः । जायग्रहणे
अति द्रायं सूत्राणां प्राप्तिक्रमः, जायइसर्इत् इति स्थिते पूर्वं यच्च
प्राप्तः, तमपवादत्वात्सार्वधातुकार्द्धधातुक्रयोरिति मुखो बाधते, तमपि
सिचि वृद्धिः, तामपि जागर्तिगुणः, तत्र कृते हसनतलव्या वृद्धिः, तस्या

नेटीति प्रतिषेधः, ततो ऽतो हलादेर्लघोरिति विकल्पः, ततो ऽतो-
जान्तस्येतिनित्या वृद्धिः, ततोयं प्रतिषेध इति, आह च ।

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधो ऽतो यत्पूर्वाः प्राप्तयो नव ॥

“अतो हलादेर्लघोः” ॥ ‘न्यकुटीत् न्यपुटीदिति’ । कुट कौटिल्ये,
पुट संश्लेषणे, नन्वत्र कुटादित्वान्दित्वे सति कृडिति चेति प्रतिषेधादेव
वृद्धिर्न भविष्यति किमत्रात इत्यनेन तत्राह । ‘अत इत्येतस्मिन्नसतीति’ ।
‘अतचीदरचीदिति’ तच्च त्वच्च तनूकरणे, रक्ष पालने, सिच्परत्वेनाङ्गस्य
विशेषणादत्र प्रसङ्गः । ‘अयेह कस्माच्च भवतीति’ । यदि सिच्परत्वेनाङ्गं
विशेष्यते ततोत्रापि प्रसङ्ग इति प्रश्नः, सिच्परत्वेनाकारो विशेष्यतइ-
त्याश्रित्योत्तरम् । ‘येन नाव्यवधानमिति वचनप्रामाण्यादिति’ । अपिप-
ठिषीदित्यादावनन्तरस्याकारस्यातो लोपेन भवितव्यं, ननु चोभयोरप्य-
नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति, अस्तु वृद्धिः, आतो लोप इटि चेत्याकार-
लोपो भविष्यति, न भविष्यति, परत्वात्सगिटौ स्याताम्, एवं तर्हि एय-
ल्लोपावियदुषड्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धावित्यतो लोपो भवि-
ष्यति, यथा चिकीर्षक इत्यत्र, युक्तं तत्राचोऽश्रुतितीति वृद्धिरन्यत्र चरितार्था,
इयं तु सिच्यनन्तरस्यातो विधीयमाना निरवकाशा, एवं तर्हि हलन्तस्ये-
त्यनुवृत्तेरनन्तरोकारो न संभवतीत्येतत्सामर्थ्यम् । ‘अथ त्विति’ ।
व्यवधानेन भवितव्यमिति स्थिते हला व्यवधानमिति कल्पनायां लघु-
ग्रहणं कर्तव्यम्, एकेन वर्णनेति तु कल्पनायां न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

“नेङ्गुशि कृति” ॥ ‘वशि कृतीति’ । सप्तमीनिर्देशस्तदादिवि-
धार्थः । तस्य च वयं पुरस्तात्करणस्य प्रयोजनं क्तादिसूत्रे वक्ष्यामः,
ईक्षितेत्यादेरुपन्यासः प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो न सिध्यतीति प्रदर्शनार्थः ।
‘ईक्षरइति’ । स्वेषभासेत्यादिना वरत् । ‘दीप्रमिति’ । नमिकम्भी-
त्यादिना रः । ‘भस्मेति’ । अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति मनिन् । शौचादिके
त्वञ्जुत्पत्तिपक्षाश्रयत्वेनापि सिद्धम् । ‘याङ्गुति’ । यजयाचेत्यादिना
नङ् । ‘संभवोदाहरणप्रदर्शनमिति’ । इतावन्युदाहरणानि संभव-

नोति प्रदर्शनार्थमित्यर्थः । 'रुदिव रुद्रिम इति' । असति ह्रदुहणे रुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्यस्यापि इटोत्र प्रतिषेधः स्यात्, तस्य त्ववशादिरवकाशः । 'रोदितोति' । क्वचिदुरुदिव रुद्रिमेति लिटि पठ्यते, तदयुक्तं, क्रादिनियमादेवेष्टः सिद्धत्वात् ॥

“तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च” ॥ 'क्तिन्क्तिचोः सामान्येन ग्रहणमिति' । रोदितोतिरिति तिप् एकानुबन्धकस्याप्यग्रहणं कृतात्यनुवृत्तेः । 'दीप्तिरिति' । क्तिच्चावादिभ्य इति क्तिन् । 'त्रौणादिकस्यैवेति' । एतच्च भूयोभिर्दौणादिकैः साहचर्याल्लभ्यते । 'तितुत्रेष्टिति' । अस्मिन् सूत्र-इत्यर्थः । 'अग्रहादीनामिति' । ग्रहादिव्यतिरिक्तानां धातूनां सबन्धिषु तितुत्रादिषु प्रतिषेध इत्यर्थः । आदिशब्दः प्रकारइत्याह । 'ग्रहप्रकार इति' । कः पुनः प्रकार इत्याह । 'येषामिति' । 'निक्वचितिरिति' । कुञ्चेः पूर्ववत् क्तिन्, उपधालोपः, कुच शब्दकरणे इत्येतस्माद्वा क्तिन् ॥

“एकाच उपदेशे ऽनुदात्तात्” ॥ अनुदात्तादिति बहुव्रीहिः, न विद्यते उदात्तो यस्मिन्सोऽयमनुदात्तः, पारिभाषिके त्वनुदात्ते ऽऽमात्राणामिणादीनामेव ग्रहणं स्यात्, नाञ्जलसमुदायरूपाणाम्प्रतिप्रभृतीनां, ततश्च तेषामनुदात्तोपदेशोनर्थकः स्यात्, अथ वा ऽनुदात्ताच् कत्वात्समुदाय एवानुदात्त इत्युच्यते, यथा ऽनुदात्तं पदमिति । उपदेशः प्रकृतिपाठः । 'अनुदात्तश्चेति' । उपदेशइत्यपेक्षते, उभयविशेषणं चैतदिष्यते, अन्यतरविशेषणं तु यदि विज्ञायेत उपदेशएकाचः सम्प्रत्यनुदात्तादिति, इहापि च प्रसज्येत लविष्यति पविष्यतीति, भवति ह्येतत् प्रत्ययस्योदात्तत्वे शेषनिघातेन सम्प्रत्यनुदात्तम्, इह च न स्यात् कर्ता कर्तुम्, नित्स्वरेण सम्प्रत्युदात्तत्वात्, प्रकृतिपाठे चैषामनुदात्तोपदेशोनर्थकः स्यात् । अथ विज्ञायेत उपदेशेनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादिति, क्रादिसूत्रे नियमो नोपपद्येत, च-कृत् चक्रेमेत्यादौ श्रूयमाणरूपस्यानेकावृत्त्यधिरेव स्यात्, तत्र को दोषः, विभिदिव विभिदिम अत्रेहागमो न स्यात् । ननु च सम्प्रत्यनेकावृत्तादत्र प्रतिषेधस्याप्रसङ्गादेवेह भविष्यति, इह तर्हि पेशिच पेशिम, एत्काभ्यासलोपयोः क्तयोरेकाचः श्रूयमाणादित्प्रतिषेधः प्राप्नोति, परत्वादिति क्तं एत्का-

भ्यासलोपौ भविष्यतः, नित्यावेत्वाभ्यासलोपौ, कृतेपीठि प्राप्नोते ऽकृ-
तेपि, इट् पुनरनित्यः, कृतयोस्तयोरेकाचः श्रूयमाणादिति प्रतिषेधात् ।
एवं तर्हि थलि च सेटीत्यत्र सेट्ग्रहणं कालावधारणार्थं भविष्यति, कथं,
तत्र थल्यग्रहणं न कर्तव्यं, सेटीत्येतावता सिद्धम्, अत एकहल्मध्ये इत्यादि-
सर्वमनुवर्त्तते, किट्ग्रहणमेकं निवृत्तं, न च थलोऽन्यः सेट् किल्लिट् संभवति,
सोऽयमेवं सिद्धे यत्थल्यग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं किता सह समुच्च-
यार्थं, थलि च किति च सेटि एत्वाभ्यासलोपौ भवत इति, तत्र किति
पूर्वेष्वेव सिद्धे कालावधारणार्थमिदं वचनमिति कृते एत्वाभ्यासलोपौ
यथा स्यातामकृते माभूतामिति, यथा निष्ठायां सेटीत्यत्र, एवमपि
विधित्सति विच्छित्सतीत्यत्र नित्यत्वाद् द्विवचने कृते एकाचः श्रूय-
माणादिति प्रतिषेधो न स्यात् । तस्मादुभयविशेषणमुपदेशग्रहणम्,
अत एवेदं मध्ये पठितं, यदुभयविशेषणं बेभिदिता, चेच्छिदिता,
अत्रापि प्राप्नोति, अलोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाच्च भवि-
ष्यति, यङ्लुगन्ते तर्हि प्राप्नोति बेभिदिता चेच्छिदिता, यत्रैकाग्रहणं
किञ्चित्पञ्चैतानि न यङ्लुकीति वचनाच्च भविष्यति । 'के पुनरिति' ।
पाठे संकरसंभवात्प्रश्नः, असंकरेण पठितव्या इत्युत्तरम् । 'प्रविभक्ता
इति' । स्वरान्तहलन्तककारादिवर्त्ततेत्यर्थः । श्लोकेष्वनिङ्ग्रहणमनु-
दात्तोपलक्षणं, षष्ठीसप्तम्यश्च धातुविषयनिर्धारणे द्रष्टव्याः । 'श्विङी-
डिति' । समाहारद्वन्द्वे द्वितीयान्तम् । 'गच्छति' । श्लोकपूरणार्थं,
स्वभावकथनमेतत्, मत्, मत्तः । निबोधत, अवगच्छत । 'द्वयेत्यादिश्लो-
कयोर्द्वयोर्विवरणम्, इति स्वरान्ता इत्यस्य पुनः पाठो निगदव्याख्यानतां
दर्शयितुं द्रष्टव्यः । अन्ये तु पूर्वं न पठन्ति । 'यमिर्यमन्तेष्विति' ।
'श्यनि पठ्यते इति' । दिवादौ पठ्यते इत्यर्थः । 'प्रतिषेधवाचिना-
मिति' । इट्प्रतिषेधं कुर्वतामाचार्याणां मतेनेत्यर्थः । 'दहिर्दुहि-
रिति' । यद्विषयः संशयः पुरुषाणां नास्ति ते मुक्तसंशयाः, तन्त्रान्तरं,
व्याकरणान्तरम्, आपिशलादि । 'सहेर्विकल्प इति' । तीषसहेत्या-

दिना । 'सविकल्पाविति' । विकल्पस्तद्विषयः संशय इत्यर्थः । 'स्वरूपेणैव संशयाविति' । तौ स्तो न इत्यपि संशयस्तत्रेत्यर्थः । 'दिशि दृशिमिति' । पुराणं चिरन्तनं व्याकरणं ये ऽधीयते ते पुराणगाः । पाठेषु, धात्वादेषु । अदुपधानामित्यादिना तेष्वनुदात्तोपदेशस्य प्रयोजनान्तरं समुच्चिनोति । एवं च श्लोकेष्वनिट इत्यस्यानुदात्तोपलक्षणत्वं निश्चितम् । 'रुधिः सराधिरिति' । 'न्याय्यविकरणयोरिति' । न्याय्य उत्सर्गः, शब्दिकरणयोरित्यर्थः । क्वचित्तु तथैव पाठः, केचिद्वैवादिकं सिद्धिमुदितं पठन्ति विधु गत्यामिति, तेन तस्य त्वायां विकल्पितेदृत्वाविष्टायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधेन भवितव्यं, तथा दैवादिकस्य भौवादिकस्य च बुधेरर्थे रूपे वा विशेषो नास्ति ततश्चैक एवायं बुधिविकरणद्वयार्थे तु द्वयोर्गणयोः पाठः, तस्य चार्द्धधातुकलक्षण इदप्युक्तः, प्रतिषेधोपीत्येकविषयत्वाद्विभाषितेदृत्वं, ततश्च तस्यापि निष्ठायां प्रतिषेधेन भवितव्यमिति मन्यमानं प्रत्याह । 'निष्ठायामपीति' । सिधेरुदित्वं तावदनन्यार्थं, न च यथाकथं चिदिदो भावाभावौ निष्ठायां निषेधस्य निमित्तं किं तर्हि विकल्पवाचिना विभाषादिशब्देन विकल्पितेदृत्त्वमिति भावः । 'तपिं तिपिमिति' । तिपित्त्वा इति पाठः, नीचेन स्वरेणानुदात्तेन पठितान्मतीहि निबोधतेति, प्रस्तावात्प्रतीतेति पाठः, प्रतीहीति पाठे उत्तरानुरोधः । 'विद्वानिट्स्वरानिति' । 'तेप्तेति' । तिष्ट तेष्टृ ष्टृष्टृ ष्टृष्टृ ष्टृष्टृ । 'कोप्तेति' । कुप स्पर्शने । 'पचिं वचिमिति' । 'सृजिमृजीति' । समाहारद्वन्द्वः, अनिट्त्वस्य हेतुः स्वरे येषां ते ऽनिट्स्वराः, ततोऽस्य विकल्पेन भवितव्यमिति, तेनानिट्स्वरार्थानुदात्तपाठो न भवति । 'अमागमोपीति' । तेन तदर्थोऽप्यनुदात्तपाठो न भवति । तत्कस्माद्विहानिट्कारिकासु पठ्यतइत्यत आह । 'केचिदित्यादि' । युक्तं चैतदित्याह । 'निजादिषु हीति' । निजां त्रयाणां गुणः श्लावित्यत्र पठिता निजादयः, अत्रैव व्याकरणान्तरानुमतिं दर्शयति । 'तथा चेति' । 'अवधीदिति' । किं पुनरयमुपदेशेनुदात्तः, ओमित्याह । क पुनरस्योपदेशः, हनो वध लिङीति, किमेकाव्यहृत्वं न निवर्त्तयिष्या-

मीत्यनुदात्त उपदिश्यते, नह्यस्यान्यदनुदात्तत्वे प्रयोजनं, न ब्रूमोस्मि-
चुपदेशेयमनुदात्त इति, हन्तिरनुदात्तस्तस्य स्थाने भवन्स्थानिवद्भावेनानु-
दात्तः, क्रियमाणेपि तर्ह्येकाचग्रहणे यावता स्थानिवद्भावः कस्मादस्य
प्रतिषेधो न स्यात्, एकाच्यपदेशस्य स्यान्न्यलाश्रयत्वादनल्विधाविति
प्रतिषेधादिति चेदुन्तैवमनुदात्तव्यपदेशोपि स्यान्न्यलाश्रयत्वात्कथमिवास्य
स्यात् । स्यादेतत् । नात्र स्थानिवद्भावेन प्रसङ्गः, किं तर्ह्युपदेशग्रहणेन,
यथा कर्त्ता कर्तुमित्यादौ रूपभेदे स्वरभेदे च भवति तत्कस्य हेतोर्यः स
उपदेशेनुदात्तः स एवेमामवस्थामापन्न इति कृत्वा, न तु स्थानिवद्भावादेव-
मिहापि य उपदेशेनुदात्तो हन्तिः स एवायमिति उपदेशग्रहणात्प्रसङ्ग इति,
क्रियमाणेपि तर्ह्येकाचग्रहणे कथमिवास्य व्यावृत्तिः, यावता उपदेशग्रहण-
स्योभाभ्यां संबन्धः, य उपदेशे एकाच् स एवायमिति स्यादेव प्रसङ्गः,
तस्मादुधेरादुदात्तनिपातनं कर्त्तव्यं तत्सामर्थ्यादुन्त्युपदेशविषयानुदात्त-
त्वाश्रयोपि प्रतिषेधो न भवति, नह्येतदादुदात्तत्वं प्रयोगसमवायि, प्रत्य-
यस्वरेण बाधितत्वादित्येवमत्र परिहारो वाच्यः, एकाचग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

“ श्युकः किति ” ॥ येषां प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो नास्ति तदर्थ-
मिदं श्रितः श्रितवान्, युतः युतवान् इति, सनीवन्तर्ह्येति विकल्पितेदृत्वा-
दस्य विभाषेति प्रतिषेधः सिद्धः । ‘केचिदित्यादि’ । यथा स्लाजिस्यश्च क्सु-
रित्यत्रोक्तं क्सुरोर्गित्वाच्च स्य ईकार इत्यादि । यदि गकारः प्रश्लिष्यते श्युकः
कित्तीति निर्द्वेशो नोपपद्यते गकारे परतो हशि चेत्युत्वं प्राप्नोति, चत्वं च
कृते कुप्पोऽक्षपौ चेत्येव विधिर्भवति, चत्वंस्यासिद्धत्वादुत्वंमेव प्राप्नोति,
तत्राह । ‘सौत्रत्यादिति’ । अत्रापि ग्रन्थे वर्णयन्तीत्यस्य संबन्धः,
तदेतद्वृषयति । ‘स्लाजिस्यश्च क्सुरित्यत्रेति’ । आकारप्रश्लेषे सति तिष्ठ-
तेराकारान्तादित्यर्थः भवति, तिष्ठतिश्चाकारान्त एव, तत्र विशेषणमुत्त-
रकालभावीकारनिवृत्त्यर्थं विज्ञायते, ततश्च ।

कथं प्रकृतिनिर्द्वेशे पञ्चम्यां परतः श्रुतः ।

आकारोऽयं विधेयः स्यादिति चोक्तमपाकृतम् ॥

‘स्यास्रोः’ । स्यास्रुशब्दस्य । ‘न किञ्चिदेतदिति’ । एतद्गकारप्रश्लेषवर्णनमशोभनमित्यर्थः । स्रुप्रत्ययस्य गित्वे हि गप्रश्लेषोऽत्र युज्यते, किञ्चपि तिष्ठतेरीत्वमुक्ताद्वेतोर्निवर्त्तते । ‘तीर्णे इत्यत्रापि यथा स्यादिति’ । इह तु तीर्त्वा पूर्व्वेति आनुपूर्व्यात्सिद्धं, कथं, तृत्वा पृत्वा इति स्थिते यावद्विट्प्रतिषेधो न प्रवर्त्तते तावदित्वोत्वेन प्राप्तः, किं कारणं, कडितीत्युच्यते, न चाकृतद्विट्प्रतिषेधे त्वा किद्ववति, न त्वा सेडिति प्रतिषेधात्, किं च भो इत्वोत्वे किति विधीयेते, न किति विधीयेते, किति तु विज्ञायेते, कथमित्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन, तस्मात्प्रागेव संनिहितं कित्त्वमाश्रित्येद्विट्प्रतिषेधे प्रवृत्ते इत्वोत्वे भवतः, कृतयोस्तर्हि तयोः प्रतिषेधनिमित्तस्योगन्तत्वस्यापगमात्पुनरिदं प्रसङ्गः, तस्मिंश्च सति न त्का सेडिति कित्वप्रतिषेधादुणे सति तेरित्वा पेरित्वेति प्राप्नोति, नैतदस्ति, प्रसङ्गावस्थायामेव प्रतिषेधेन बाधितस्य भ्रष्टावसरस्य पुनः प्रवृत्त्ययोगात्, इह च तितीर्षेति मूर्ध्वतीति नाकृतद्विटः प्रतिषेधे सनः कित्वमभलादि-त्वादसति च कित्वे गुणस्यायं विषय इति इत्वोत्वयोरप्रसङ्ग इति, आनु-पूर्व्यात्सिद्धमित्येव, यदि वा तृस इति स्थिते ऽनवकाशत्वाद्विट् सनि वेति अकारान्तनिमित्त इद्विकल्पः प्रवर्त्तते, तत्रेदभावपक्षे कित्वाद्रुणे निषिद्धे इत्वोत्वयोः कृतयोरपि विकल्पेन बाधितस्येद्विलक्षणस्य भ्रष्टाव-सरत्वेन पुनः प्रवृत्त्ययोगात्सिद्धमिष्टं, तस्मात्तीर्णे इत्यत्र चोपदेशाधिका-रस्योपयोगः । कस्मात्पुनरसत्युपदेशाधिकारिच न स्यादित्यत आह । ‘इत्वे हि कृतइति’ । किं पुनः कारणमित्वमेव तावद्ववति, नित्यत्वात्, माभू-दित्यादि चोदकः, कस्य पुनरित्यादीतरः । अत इत्यादि चोदकः, यद्ये-वमित्यादीतरः । ‘स्यानिवद्वावादिति’ चोदकः, अनल्विधावित्यादीतरः, अल्विधित्वं पुनरुगिति प्रत्याहारग्रहणात्, ननु चेत्वोत्वयोः कृतयोः संप्र-त्यकाराभावेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एव धातुर्यस्य सनि विभाषा विहितेतीद्विप्रतिषेधो भविष्यति । नैतदस्ति, आदितश्चेति योगविभागेन ज्ञापयिष्यते, यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति, ततश्च अकारान्त-त्वमुपाधिरिद्विकल्पे स चेत्वे कृते नास्तीति कथं प्रतिषेधः स्यात् । ‘तस्मा-

दित्यादि' । यस्मादेवमसत्युपदेशग्रहणे तीर्णे इत्यत्र प्रतिषेधो न सेत्स्यति' तस्मादुपदेश इत्यनुवर्तनीयम् । 'तथा च सतीति' । उपदेशइत्यनुवर्तमाने सतीत्यर्थः । 'अत्रापि प्राप्नोतीति' । जागर्तेरुपदेशावस्थायामुगन्तत्वात् । 'तदर्थमिति' । जागरित इत्यादिसिद्ध्यर्थं, जागरित इत्यादाविद्वृत्तिप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थमिति वा, तथा च वार्त्तिकम् । एकाज्यग्रहणं जागत्यर्थमिति । पूर्वसूत्रेनुपयोगादिहार्थमेकाज्यग्रहणमित्यर्थः । भाष्यकारस्त्वाह, यस्य क्वचिद्विकल्पो दृष्टः स धातुराश्रीयते, यस्य विभाषेति, न तु तद्वतं विकल्पकारणमृकारादि, भवति चेत्वोत्वयोः कृतयोरयमपि स एव धातुरिति तीर्णे इत्यादौ सिद्धः प्रतिषेध इति, यद्येवं विभाषा गमहनविदविशामिति विशिना साहचर्यात्तौदादिकस्य विदेः कृसाविटि विकल्पिते देवा^१दिकस्यापि विदेर्निष्ठायां प्रतिषेधः प्राप्नोति, विदितः विदितवानिति, न, धातुभेदात्, कथं धातुभेदः, अर्थभेदादनुबन्धभेदाद्विकरणभेदाच्च । तदेवं नार्थं उपदेशाधिकारेण नापि एकाज्यग्रहणानुवृत्त्या, किमर्थं तर्हि पूर्वसूत्रे एकाज्यग्रहणं यङ्लुगन्तनिवृत्त्यर्थम् । ननु च क्रियमाणेष्वाज्यग्रहणे यङ्लुगन्तस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति, उपदेशग्रहणस्योभयविशेषणत्वात् । यथा बिभित्सतीति । तत्रैतत्स्यात् क्रियमाणे एकाज्यग्रहणे यत्रैकाज्यग्रहणं किं विदिति वचनाद्वङ्लुगन्तस्य न भवतीति तच्च वार्त्तिकक्रियमाणेपि चैकाज्यग्रहणे वचनान्तराश्रयणेन यङ्लुगन्ते^२पि परिहारः, तदेव वचनमेवं पठ्यतां यत्रोपदेशग्रहणमिति, अनुदात्तोपदेशलक्षणानुनासिकलोपोपि तर्हि यङ्लुगन्तानां तसादिषु न स्यात्, तथा इवन्तानां दिविप्रभृतीनां यङ्लुगन्तानामपि सनीड्विकल्पः प्राप्नोति, क्रियमाणे पुनरेकाज्यग्रहणे न भवति, एकाच इति तत्रानुवृत्तेः, यदि नेष्यते एवं वक्ष्यामि उपदेशेनुदात्ताव यङ्लुक इति, अधिकारोयं, यत्रैकाज्यग्रहणेन यङ्लुगन्तस्य व्यावृत्तिरिष्यते, तत्रोपतिष्ठते एवमपि वाच्यं वरणइति दिवादावनेका-

१ भविष्यतीति पा. ई. पु. ।

२ आदादिकस्येति ई. पु. पाठः ।

३ यङ्लुगन्तस्येति ई. पु. पा. ।

जुदिदनुदात्तेत्यत्र, तथा च भट्टिकाव्ये प्रयोगः, ततो वाच्यमानो ऽसौ रामः शालां न्यविहतेति, तस्योदितो विकल्पितो निष्ठायां यस्य विभा-
जेति प्रतिषेधः प्राप्नोति, एकाज्यहणे तु क्रियमाणे न भवति, एकाच इति
तत्रानुवृत्तेः, तथा च निष्ठायां सेटीत्यत्रापि वृत्तिकारेणोक्तम्, अथ पुन-
रेकाच इति तत्रानुवर्त्ततइत्यादि, अन्ये पुनर्भाष्यकारेणैकाज्यहणस्य प्रत्या-
ख्यातत्वाच्चेतद्विषयतइत्याहुः । तथा च वृत्तिकारेणापि पाक्षिकत्वेनैवाक्तं
अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्ततइति कृतमतिविस्तरेण ॥

“ सनि बहुगुहोश्च ” ॥ चकार उगनुकर्षणार्थः । न चेको कलिति
सनः कित्वात् उगन्तानां पूर्वैषैव सिद्धिः, किं कारणं, कलादौ सनः कित्त्वं,
न चान्तरेणैतद्विषयं सन् कलादिर्भवति, तेन येषु प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो
नास्ति तेष्वनेनैवेति प्रतिषिद्धे कलादिष्वे सनः कित्त्वमित्येष क्रमः । ‘ जि-
घृक्षतीति ’ । इदविदेत्यादिना सनः कित्त्वं, ग्रहज्यादिसूत्रेण संप्रसारणं,
हो ठः, षठोः कस्मि, एकाचो वशो भू । ‘ जुघुक्षतीति ’ । गुहू संप्रत्यये,
स्वरितेत्, हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वम्, अथ चकारेणोगिदिव अयतिरपि
कस्माच्चानुह्रष्यते ऽत आह । ‘ त्रिस्वयूषिर्त्वादि ’ ॥

“ कृष्टवृत्स्तुद्रुसुश्रुवो लिटि ” ॥ ‘ क्रादय एव लिट्यनिटइति ’ ।
लिट्येव क्रादयो ऽनिट इत्येष तु विपरीतोत्र नियमो न भवति, क्रादीना-
मनुदात्तोपदेशसामर्थ्यात् । ‘ कृतलब्धक्रीतकुशलाः ’ । ‘ तमधीष्टो भृतः ’ ।
‘ परिश्रुतो रथः ’ ‘ स्तुतस्तोमयो ’ रित्यादिनिर्देशाच्च । केन पुनरेवामिट्प्रति-
षेधः सिद्धः, यतो नियमार्थो यमारम्भ इत्यत आह । ‘ अनुदात्तोपदेशाना-
मित्यादि ’ । वृङ् वृञ्भ्यामन्ये ऽनुदात्तोपदेशास्तेषां प्रकृत्याश्रय एकाच उप-
देशइतीट्प्रतिषेधः सिद्धः । वृङ् वृञोस्तु प्रत्ययाश्रयः श्युकः कितीत्येषः ।
तस्मादुभयस्यापि प्रकृत्याश्रयस्य प्रत्ययाश्रयस्य च । कथं पुनरयं प्रत्ययाश्रयस्य
नियमः, यावता वृजहणं वृजस्यलि विध्यर्थं संभवति, नहि तत्र प्रकृत्या-
श्रयः प्रतिषेधः, वृज उदात्तत्वात्, नापि प्रत्ययाश्रयः, यलः कित्वाभावात्,
असति प्रत्ययाश्रयस्य नियमे लुलुविद्येत्यादाविणन स्यादित्यत आह । ‘ वृञो
हीति ’ । व्यवस्था, नियमः, इह तुष्टोयेत्यादौ, चतो भारद्वाजस्येतस्माच्च-

यमादिट् प्राप्नोति, ययिथेत्यादिवत् । यथा हि ययिथ, पयिथेत्यादावाहुं धातुकस्येतीट् प्राप्त एकाच इति निषिद्धः पुनः क्रादिनियमात् प्राप्नोव-
स्तास्वत्यलीति प्रतिषिद्धस्तत आतो भारद्वाजस्य यलि प्रतिषेधो नान्येभ्य
इति नियमात्पक्षे इद्वयति तथात्रापि स्यात्, कथं खलु क्रादिनियमस्य बा-
धकम् अचस्तास्वादिति प्रतिषेधं बाधमानो भारद्वाजनियमः क्रादिप्रतिषेधं
न बाधेत । कसृभृवृइत्येतेषु पुनर्वायं दोषस्तेषामृकारान्तत्वेन भारद्वाजपक्षे-
पीटः प्रतिषेधात्, एवं तर्हि स्तुदुसुश्रुवां ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति, असति हि
विधेये नियमो भवति, इह चास्ति विधेयं, किं, यलि भारद्वाजनियमादिटः
प्राप्तस्य प्रतिषेधः, इतरेषान्तु क्रादीनां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यतीति । त्रिभि-
दिव लुलिविवेत्यादावपि न दोषः, कथं पुनस्तुष्टुमः, अत्र हि क्रादिनियमादिट्
प्राप्नोति, नैष दोषः । स्तुदुसुश्रुवां ग्रहणमुभयोरपि प्रतिषेधार्थं, यश्च क्रा-
दिनियमादिट् प्राप्तः यश्च भारद्वाजनियमात्तयोर्भयोरपीत्यर्थः । यद्येवं
येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियममेव स्तुदुसुश्रुवां प्रतिषेधो बाधेत न तु
विकल्पेन प्राप्तं भारद्वाजनियमं, ततश्चासौ स्य देवेत्याशङ्क्याह । ‘स्तुदु-
सुश्रुवां त्विति’ । एतच्च पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणाल्लभ्यते । तथाहि ।
प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य पूर्वं विधिप्रकरणं पठितव्यमाहुं धातुकस्येत्या-
रभ्य ईदृजनोर्ध्वं चेत्येवमन्तं, पश्चात्प्रतिषेधप्रकरणं, तद्वयान्यत्रापि कर्त्तरि
कर्मव्यतिहारे, न गतिहिंसार्थेभ्य इति, तत्रायमर्थो द्विरिद्व्यग्रहणं न कर्त्तव्यं
भवति प्रकृतमनुवर्त्तते, नन्वेवं रुदादिभ्यः सार्वधातुकइति सार्वधातुकग्र-
हणं लिङः सलोपानन्त्यस्येत्यत्र विच्छिद्येत, एवं तर्हि न वृद्धश्चतुर्थ्य
इत्यत्रैव पठितव्यमेवं हि विध्युत्तरकालश्च प्रतिषेधः कृतो भवति, द्विश्चे-
इयग्रहणं न कर्त्तव्यमभवति, सार्वधातुकग्रहणं च सलोपेन विच्छिद्यते, अपि च
द्विःप्रतिषेधो न कर्त्तव्यो भवति, सोऽयमेवं सिद्धे यत्पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डं
करोति तस्यैतत्प्रयोजनमनाश्रितविधानविशेषमिष्टमात्रमनारभ्याधीतेन
प्रतिषेधेन यथा बाधेतेति, यदि तु भारद्वाजनियमात्परमिदं काण्डं क्रियेत
ततो मध्येपवादन्यायेन भारद्वाजनियमोचस्तास्वादिति प्रतिषेधमेव बाधेत
न तु क्रादिनिषेधमिति पुरस्तात्प्रतिषेधकरणे न कश्चिद्दोषः । अपर आह ।

यत्र तत्र वा प्रतिषेधकरणमस्तु, सर्वथा तु भारद्वाजनियमोचस्तास्वदिति योगद्वयेन थलि यः प्रतिषेधः प्राप्तस्तस्यैव नियामकः, अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति, ततश्च स्तुदुसुश्रुवामपि भारद्वाजनियमोचस्तास्वदिति प्रतिषेध एव निवर्तते न तु क्कादिप्रतिषेध इति तन्मते पुरस्तात्प्रतिषेधकरणस्य प्रयोजनमुत्तरत्र दर्शयिष्यामः । ‘कृजोसुट इति वक्तव्यमिति’ । कृतेपि सुटि करोतिर्भवत्येवेति प्रतिषेधप्रसङ्गः ॥

“श्वीदितो निष्ठायाम्” ॥ श्वयद्वहणं किमर्थं न संप्रसारणे कृते परस्य पूर्वत्वे चोगन्तत्वे सति श्युकः कितीत्येव सिद्धं, न सिध्यति, श्वित इति स्थिते परत्वादिट् प्राप्नोति, अथापि पूर्वं संप्रसारणमेवमपि श्युकः कितीत्यत्रोपदेशद्वत्यनुवृत्तेरस्य चोपदेशे इदन्तत्वाच्च सिध्यति । ‘डीङ् इत्यादि’ । डीङ्यं स्वादीनां मध्ये पठ्यते, ते च ओदितः, स्वादय ओदित इति वचनात्कथमेतज्जापकमित्यत आह । ‘स हीति’ । निष्ठातः निष्ठातकारस्य अनन्तरस्य विधीयतइति इटि सत्यानन्तर्यं विहन्येत, एवञ्च सति श्वयतेरप्यत्र यद्वहणं शक्यमकर्तुम्, तथा ओलस्त्रीप्रभृतीनामपि उक्तेनैव न्यायेनेडभावस्य सिद्धत्वात् ॥

“यस्य विभाषा” ॥ यस्य विभाषेत्यनुवादवाक्यम्, अत्र चेद्विहित इति वाक्यशेषः, यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्तस्य निष्ठायामिग्न भवतीति प्रतिषेधवाक्यं संपद्यते । ‘निपातनादिडागम इति’ । अपर आह । अनित्योयं प्रतिषेधः, कृती केदनित्यस्य ईदित्करणसामर्थ्यात्, यदि ह्ययं विधिर्नित्यः स्यात्से सिचीत्यनेन विभाषितेदृत्त्वादनेनैव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वादीदित्करणमनर्थकं स्यादिति ॥

“आदितश्च” ॥ ‘आश्वस्तो वान्त इति’ । भाष्यवार्तिकयोरनुक्तमपि प्रयोगबाहुल्यादुक्तम् । ‘योगविभागकरणं किमिति’ । योगविभाग एव तावद्वेषः । अपि च एकयोगत्वे चकारो न कर्तव्यो भवतीति प्रश्नः । एवं चोत्तरयन्ये चकारो न पठितव्यः, पठ्यमानस्तु अनुक्तसमुच्चयार्थो व्याख्येयः, कथं पुनरेकयोगत्वे भावादिकर्मभ्यामन्यत्र प्रतिषेधः सिद्धस्तत्राह । ‘अन्यत्रेति’ । ‘यदुपाधिरिति’ । उपाधिरभिधेयादिर्भेदकः

यद्युपाधीनां भेदकत्वं न स्याद्व्योगविभागोनर्थकः स्यात्, भेदकत्वे तु तेषां भावादिकर्मणोर्विकल्पविधानात्कर्मणोः प्रतिषेधो न स्यादिति तदर्थो योगविभागः कर्तव्यः, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्यत आह । 'तेनेति' । 'लाभार्थस्य विभाषेति' । अत्र हेतुर्वैयर्थ्ये, यदि तर्ह्युपाधिर्भेदकस्तत उदितो वेति त्वाप्रत्यये भाववाचिनि विकल्प इति निष्ठायामपि भावएव प्रतिषेधः स्याच्चाद्यन्तरे, शब्देनाश्रीयमाणो ह्युपाधिर्भेदकः, न चोदितो वेत्यत्र भाववाचित्वं शब्देनाश्रितं, तथा च तेन निर्वृत्तं निवृत्तेस्तद्व्युत्पादिभ्य इत्यादेरुपपत्तिः ॥

“विभाषा भावादिकर्मणोः” ॥ 'मेदितमनेनेति' । निष्ठा शी-
ङिति कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणः । 'प्रमित्र इति' । आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि
चेति कर्त्तरि क्तः । 'सौनागा इति' । सुनागस्याचार्यस्य शिष्याः सौनागाः ।
'शक्तिो घटः कर्त्तुमिति' । यद्यपि शक्तिः केवलो ऽकर्मकस्तथापि तुमु-
नन्तवाच्यक्रियाविशेषणत्वेन सकर्मको भवति, तथा च कर्मणि लादयो
दृश्यन्ते, अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम् । अयमर्थः शक्यते वक्तुमिति ॥

“तुब्धस्वान्तध्वान्तलानसिष्टविरिञ्चिफाण्टबाठानि मन्यमनस्तमः-
सक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु” ॥ 'मन्याभिधानं चेदिति' । समुदायेन
चेन्मन्योऽभिधीयतइत्यर्थः । एतेन समुदायानामभिधेयभावेन मन्यादय
इहोपात्ता इति दर्शयति । यदि तु धात्वर्थोपाधित्वेनाश्रीयेरन् मन्यादि-
साधने धात्वर्थं तुब्धादयो निपात्यन्तइति तदा तुभितं मन्येनेत्यादावपि
स्यात्, द्रवद्रव्यसंज्ञाः सक्तवो मन्यः, दधिमन्यान्मधुमन्याँश्चेति हि
दृश्यते, अन्ये तु मय्यतेनेनेति मन्यनदण्डः, खञ्जको मन्य इत्याहुः ।
मन्यादिषु तुब्धादिशब्दानां चलनादिक्रियायोगो यथासंभवं द्रष्टव्यः ।
'उपमानादिति' । उपमानं सादृश्यं, तच्च यथासंभवं द्रष्टव्यं, स्वान्तशब्देन
विषयेष्ववचित्तप्तमनाकुलं मन उच्यते, स्वनितं शब्दायितमित्यर्थः । 'मन-
सेति' । कर्त्तरि करणे वा तृतीया, एवं ध्वनितं तमसेत्यत्रापि । 'लग्नमिति' ।
रगे लगे ष्टगे संवरणे, अत्र निष्ठानत्वमपि निपात्यते । 'सिष्टमिति' ।
सिद्धे अय्यते शब्दे । 'सिद्धितमिति' अपभाषितमित्यर्थः । अत्रार्थस्या-

विस्पष्टतया शब्दस्याविस्पष्टत्वम्, अपशब्दानामपि स्वरूपेणाभिव्यक्त-
त्वात्, उदाहरणेषु वर्णानभिव्यक्तिरविस्पष्टत्वम् । 'फाण्टमित्यादि' ।
कः पुनरत्रानायासो विवक्षित इत्यत आह । 'यदशतमित्यादि' । यस्य
व्याधेर्यदौषधं ज्ञातं तस्य पञ्चधा कल्पना, रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्ट
इति, रसः स्वरसः, कल्कः पिष्टः, शृतं क्लायः । शीतो नाम तुण्यमौषधज्जा-
तमुदके प्रक्षिप्य रात्रावधिवासितमुदकं प्रातः पीयते, तदेवोष्णोदके प्रक्षिप्य
सद्योभिषुत्य पूत्वा यत्पीयते स फाण्टः, यथाह चाम्भटः, सद्योभि-
षुत्य पूतस्तु फाण्ट इति, पञ्चाप्येते कषायाः, तत्राशतमिति क्लायस्य व्या-
वृत्तिः, अपिष्टमिति कल्कस्य, उदकसंपर्केणेति स्वरसस्य, ईषदुष्णमिति शी-
तस्य, मात्रशब्दः स्वभावानुवादः, विभक्त्यरसं, प्रागवस्थाया भिन्नरसं, यदेवं-
भूतं कषायं तत्फाण्टमित्यर्थः । कषायशब्द उभयलिङ्गः । कथं पुनरेतद-
नायासशब्देनोच्यते, लक्षणया, यदाह । 'अनायासेनेति' ॥

“धृषिषी वैयात्ये” ॥ जिघृषा प्रागल्भ्ये, शसु हिंसायां, षष्ठ्यर्थे
प्रथमा, विरूपं यातं गमनं चेष्टितं यस्य स वियातः, अविनीतः, शसेर-
पीत्यादौ ग्रन्थे इदमितिषेधः सिद्ध इत्यनुबङ्गः । अथ धृषेर्विभाषा भावा-
दिकर्मणोरिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणं कस्माच्च भवति तत्राह ।
'भावदिकर्मणोरपीति' । एवं चास्य आदित्ये प्रयोजनं चिन्त्यं, धर्षितो-
ऽभिभूतः, पूर्ववदकित्वं, विशसितो विजृतः ॥

“दृढः स्थूलबलयोः” ॥ स्थूलो मांसलो दुर्बलोपि, अस्थूलोपि
बलवान् बलः । 'बलवति चेति' । सूत्रे अर्शआद्यक्षप्रत्ययान्तं बलशब्दं
दर्शयति । 'दृहेरिति' । दृहि वृद्धावित्येतावान्याठ इति वार्तिकका-
रस्य पक्षः, दृह दृहि वृद्धाविति भाष्यकारस्य, अथ किमर्थं हकारस्य
लोपो निपात्यते न ठत्वमेव निपात्यताम्परस्य धत्वं घृत्वं ठो ठे
लोपः दृढ इति सिद्धमित्यत आह । 'हकारलोपनिपातनमिति' ।
'रेफो न स्यादिति' । रादिफ इत्यत्र वर्णादिति नापेक्ष्यते, तेन रशब्दो

न स्यादित्यर्थः । ठलोपस्यासिद्धत्वे संयोगे गुर्विति गुहसंज्ञयोपजातया लघु-
संज्ञाया बाधितत्वात्तन्निबन्धनकार्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'इह चेति' । गुहसं-
ज्ञानिबन्धनकार्यप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । 'वृद्धितमिति' । वृद्धेः प्रत्युदाहरणं,
वृद्धितमिति वृद्धेः, अत्र च दीर्घादिरूपेण वृद्धमुच्यते ॥

“प्रभौ परिवृत्तः” ॥ ‘पूर्वेण समानमिति’ । इहभावादेर्निपात्यस्य
तुल्यत्वात् । ‘वृद्धेरिति’ । वृद्धि वृद्धाविति वार्तिककारस्य पक्षः, वृह वृद्धि
वृद्धाविति भाष्यकारस्य । ‘वृद्धिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्तीति’ । ततस्तस्यापि
निपातनमित्यर्थः । ‘तदेव प्रयोजनमिति’ । असिद्धत्वाभावः । अथ कथं परि-
वृत्तयेत्यत्र स्यबादेशः, यावता परिवृत्तमाचष्टइति विद्यते तत एव णिच् कर्त्त-
व्यः, समुदायस्य च धातुत्वात् त्वाप्रत्ययोपि तत एव कर्त्तव्यः, ततश्च परेरपि
त्त्वान्तेन्तर्भावाचायं समासः, इह च परिवृत्तयतीति परिशब्दस्य तिङन्ते-
न्तर्भावात्तिङ्गुतिङ् इति निघातो न स्यादित्यत आह । ‘परिवृत्तमाचष्ट-
इति विद्वेद्येति’ । णिजुत्पद्यतइति’ । एयन्तं पठितव्यम्, अण्यन्तपाठे
तु विद्वेद्येति त्वाप्रत्ययो न स्यात्, असमानकर्तृकत्वात् । ‘संग्रामयतेरेव
सोपसर्गादिति’ । यदत्र वक्तव्यं तद्वशादिभ्यो भुञ्ज्यच्चेरित्यत्रैवाक्तम् ।
‘निघातो भवतीति’ । अङ्गिर्वचनयोरप्युपलक्षणमेतत् । पर्यव्रथयत् ।
परिविव्रथयिषति । ‘परिवृद्धितमिति’ । वृद्धेः प्रत्युदाहरणं, ‘परिवृद्धि-
तमिति’ । वृद्धेः ॥

“कृच्छ्रगहनयोः कषः” ॥ कषतिर्हि सार्थः । ‘कष्टोग्निरिति’ ।
चीयमानोग्निरत्राग्निशब्देन विवक्षितः, स कष्टो भवति चयनप्रकारस्य
दुर्ज्ञानत्वात् । व्याकरणस्य कष्टत्वमिहागमादिव्यवस्थाया दुर्ज्ञानत्वात् ।
साम्नां कष्टत्वं पर्यभेदस्य स्वरस्य स्तोमादीनां च दुर्ज्ञानत्वात् । ‘कारण-
मपीति’ । लक्षणाया, कृच्छ्रयतीति कृच्छ्रमिति व्युत्पत्त्या वा ॥

“घुषिरविशब्दने” ॥ घुष्टा, अविशब्दिता, अवघुषितं, विश-
ब्दितमाविष्कृताभिप्रायमित्यर्थः । चौरादिकस्य चायं प्रयोगः, स एव
ह्यस्मिन्नर्थे वर्तते । ‘द्वारवपीति’ । घुषिरिति सूत्रोपात्तं रूपं द्वयोरपि

सधारणमित्यर्थः । कथं समान्येन ग्रहणं यावता विशब्दने णिच् भवि-
तव्यं, केवलश्चेह घुषिरूपात्तोत आह । 'विशब्दनप्रतिषेधश्चेति' ।
'विशब्दनार्थस्यानित्य इति' । अन्ये त्वनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति सामा-
न्येन ज्ञापकमाहुः । अपर आह ।

चिति स्मृत्यामितीदित्वमत्र ज्ञापकमस्य हि ।

फलं चिन्तित इत्यादौ न लोपो मास्मभूदिति ॥

नित्ये च णिचि सत्यत्र नलोपस्याप्रसङ्गतः ।

चिन्तस्मृत्यामित्येष च पठितव्यं भवेदिति ॥

'अयमपीति' । यद्यप्यवघुषितं वाक्यमाहेत्येतदपि प्रयोजनं
तथापि जुघुषुरित्यपि प्रयोग उपपन्न इत्यर्थः ॥

"अभेक्षाविदूर्य" ॥ 'विशेषेण दूरं विदूरं ततोऽन्यदिति' । तत्पुन-
र्यदासन्नमविप्रकृष्टं वा भवति तद्वेदितव्यम् । 'तस्य भाव आविदूर्यमिति' ।
ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् । ननु च न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादिति प्रतिषेधः
प्राप्नोति, तत्राह । 'एतस्मादेवेति' । न नञ्पूर्वादित्यमयधिकारस्तेन ततः
सूत्रादुत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधस्तत्र क्रियत इत्युत्तरस्येत्युक्तम् ॥

"अधीयने वृत्तम्" ॥ अधीयत इत्यध्ययनमिति कृत्यल्युटो
बहुलमिति कर्मणि ल्युट्, निष्ठाविशेषणं चैतत्, अध्ययनाभिधायिन्यां
निष्ठायामिति । 'णिलुक्चेति' । प्रत्ययलक्षण्येन गुणो माभूदिति णेलुक्-
निपातनं, लोपनिपातने तु गुणः स्यात् । 'वृत्तो गुणो देवदत्तेनेति' ।
गुणः पाठः पदक्रमसंहितारूपोध्ययनविशेषः स वृत्तः संपादित इत्यर्थः ।
वृत्तिरयमित्यादिना सूत्रस्यानारम्भमाशङ्कते । 'अकर्मकरति' । वृत्तं गुणस्य,
वृत्तं पारायणस्येति भावे क्तस्य प्रयोगार्थमिदमुक्तम्, अकर्मकत्वे हि भावे
निष्ठा भवति, तयोरेवेत्यत्र भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेः, योपि नपुंसके
भावे क्तः सोपि सकर्मकेभ्यो न भवति, तयोरेवेत्यत्र क्तात्रस्य ग्रहणात्,
अन्यथा सकर्मकाद्भावे क्ते विधीयमाने कर्मणि द्वितीया प्रसज्येत, यामं गत-
मोदनं भुक्तमिति, यदि तर्ह्यकर्मकः, कथं वृत्तो गुण इति कर्मणि निष्ठे-

त्याशङ्क्याह । ‘स एयर्थे वर्तमानइति’ । यदि वायं वृत्तिरकर्मकः स एयर्थे वर्तमान इत्येक एव ग्रन्थः, अकर्मका अपि धातवोन्तर्भावितएयर्थाः प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मका भवन्ति, यथा राजयुध्वेति, दृश्यते च वृत्तेरन्तर्भावित-
एयर्थस्य प्रयोग इत्याह । ‘तेननिर्वृत्तिमिति हीति’ । न चात्रापसर्गवशा-
त्सकर्मकत्वं, एयर्थगतेः वृत्तेर्णिचि योर्थः । निवर्त्यते येनियमाभिषेक-
इत्यादौ तदवगतेरित्यर्थः । ‘तत्तस्माद्वृत्तेरेवेति’ । प्रकृत्यन्तादेवेत्यर्थः ।
‘वृत्तोगुण इति’ । उद्धितो वेति त्वायां विकल्पितेदृक्त्वाद्यस्य विभाषे-
तीट्प्रतिषेधः सिद्धः, तदेवं निपातनमनर्थकमित्येव मतं चेद्यं परिहरति ।
‘तत्क्रियतइति’ । इष्टस्यान्यथासिद्धावप्यनिष्टनिवृत्त्यर्थं निपातनमि-
त्यर्थः । ‘अपरे त्विति’ । तेषां मते नानेनार्थः सूत्रेण ॥

“वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छवज्जप्ताः” ॥ ‘दान्तः शान्त इति’ ।
दमिशमी उपशमनार्थं । णिलुगिट्प्रतिषेधयोरनुनासिकस्य क्लिन्नोरिति
दीर्घः, निपात्यमानस्य च णिलुको ऽपरनिमित्तकत्वाद्दीर्घविधिं प्रति
निषेधाच्च स्थानवद्भावो नास्ति । ‘पूर्णइति’ । पूरी आप्यायने दिवादि-
श्चुरादिश्च । ‘दस्तइति’ । तसु उपतये, दसु च, अत्र ह्रस्वत्वमपि निपा-
त्यते । ‘स्पष्टश्च इति’ । स्पष्ट बाधनस्पर्शनयोः, छन्द अपवारणे, अत्रा-
पि ह्रस्वत्वमपि निपात्यते । ‘जप्त इति’ जपमिच्च, चुरादिः, । ‘इट्-
प्रतिषेधो णिलुक्च निपात्यतइति’ । चकारात्क्वचित्प्रथाह्रस्वत्वं च, क्वचि-
त्युच्यते । ‘जपेर्भरजपिसनामिति विकल्पविधानादस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधे
प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनमिति’ । एकाग्रग्रहणं यस्य विभाषेत्यत्र नानु-
वर्त्ततइतिभावः । अत्रादितश्चतुर्णां ग्रहणं शक्यमकर्तुम्, कथम्, अन्तर्भा-
वितएयर्थानां प्रकृत्यन्तानां दान्त इत्यादीनि रूपाणि, अन्यत्र एयन्तानां
दमित इत्यादीनि ॥

“रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्” ॥ ‘अभ्यान्त इति’ । अम गत्यादिषु,
पूर्ववद्दीर्घः । ‘तूर्ण इति’ । जित्वरा संभ्रमे, ज्वरत्वरेत्यादिनोठ् । ‘आदि-
तश्चेतीट् प्रतिषेधे प्राप्तइति’ । आदित्वे तु प्रयोजनं मृग्यम् । आत्मने-

यसु अदने, स्कम्भु स्तम्भु रोधनार्थौ सौत्रौ, चते याचने, कस गतौ, शसु हिंसायां, शंसु स्तुतौ, शासु अनुशिष्टौ, तृ प्रवनतरणयोः, वृङ् सम्भक्तौ, वृञ् वरणे, ज्वल दीप्तौ, तर सञ्चलने, तमूष् सहने, टुवम् उद्गरणे, अम गत्यादिषु । 'उत्तमिति' । 'उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्येति पूर्वसवर्णः सकारस्य तकारः । 'अन्योपसर्गपूर्वः स्तम्भितशब्दो न भवतीति' । यदि स्यादुत्तमित्यहणमनर्थकं स्यात् । 'निपातनबहुत्वापेक्षमिति' । तेन क्कान्दसः प्रयोग एकवचनान्तोप्युदाहृत इति भावः । 'इतिकरणः प्रदर्शनार्थ इति' । तस्य प्रकारार्थत्वात् ॥

“आर्तुधातुकस्येद्वलादेः” ॥ ‘आस्ते वस्तइति’ । ननु च रुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्येतच्चियमार्थं भविष्यति, रुदादिभ्य एव सार्वधातुकइति, तत्राह । ‘रुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्येतस्मिचिति’ । नियमे त्वेतस्मिन् विज्ञायमाने विपरीतोपि नियमः सम्भाव्यते, रुदादिभ्यः सार्वधातुकएवेति, तत्र च वक्तव्यं रुदविदेति त्कासनोः कित्त्वविधानाच्च भविष्यति, अनिटः सनो भलादेर्हलन्ताच्चेत्येव सिद्धत्वात् । त्कोष्यनित औपदेशिककित्त्वसद्भावादिति ततश्च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । ननु चासत्यार्तुधातुकग्रहणे अङ्गस्येत्यधिकारात्तस्यैवैतं प्राप्नोति, यथा लुङ्लङ्लङ्त्वङ्मुदात्त इति, ज्ञापकात्सिद्धं, यद्यमेकाच्च उपदेशेनुदात्तादिति प्रत्ययस्येष्टप्रतिषेधं शास्ति, यच्च निष्ठायां सेटि न त्कासेडित्याह, तज्ज्ञापयति प्रत्ययस्यैवायमिडिति । न च वृत्तत्वमित्यादौ प्रातिप्रदिकप्रत्ययस्य प्रसङ्गः, अत इदुतात्तोरित्यधिकारात् । एवमपि जुगुप्सते लूभ्यां लूभिरित्यादौ प्रसङ्गः, इदितो नुम् धातोरित्यतो द्वितीयमपि धातुग्रहणमनुवर्तिष्यते, तत्रैकं स्वरूपपदार्थकं, ततश्च धातोरित्येवं धातुसंशब्दनेन विहितस्य धातोः परस्येद्विधानाच्च क्काप्यनितं रूपं, तदेवं बहुप्रतिविधेयत्वात्प्रतिपत्तिगौरवपरिहार्यमार्तुधातुकस्येत्युक्तम् । ‘प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थमिति’ । केन पुनः प्राप्तस्य प्रतिषेधः शङ्क्यते, इदमेव वचनं कल्पकं स्यात् अस्यार्तुधातुकमात्रस्येष्ट, यतो वलादेः प्रतिषिध्यतइति, नेद्विंशि कृतीत्यादिकस्तु प्रतिषेधो नियमार्थः स्यात् ॥

१ हलन्ताच्चेति कित्त्वस्य सिद्धत्वादिति ई. पु. पा. ।

२ संभवादिति ई. पु. पा. ।

“सुक्रमोरात्मनेपदनिमित्ते” ॥ स्तुक्रमोरात्तत्वादिति सिद्धे
नियमार्थं वचनमनात्मनेपदनिमित्तमेव यथा स्यादन्यत्र माभूदिति । अथ
प्रस्तुतः, प्रस्तुतवान्, प्रस्तुतुषति, क्रान्तः, क्रान्तवान्, इत्यत्र ‘श्युकः
किति,’ ‘सनि यहगुहोश्च’ ‘यस्य विभाषे’ति प्रतिषेधे प्राप्ते विध्यर्थ-
मेतत्कस्माच्च भवति, पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणात्, तस्य हि प्रयोजनम-
नाश्रितविधानविशेषस्येणमात्रस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति, यदनात्मनेप-
दनिमित्तइति प्रसज्यप्रतिषेधः सुक्रमोरात्मनेपदनिमित्तत्वे सतीण न भव-
तीति, एवं च प्रतिषेधप्रकरणएवैतत्पठितव्यं, तत्रायमप्यर्थः, नञुपादानं न
कर्त्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव । अत्र यदात्मनेपदशब्देन नञः
समासं कृत्वा पश्चाच्चिन्तितशब्देन षष्ठीसमासः क्रियेत आत्मनेपदाद-
न्यदनात्मनेपदं परस्मैपदमिति यावत्, तस्य निमित्तं, ततश्च यत्र सुक्र-
मौ परस्मैपदनिमित्ते चक्रमिथ, चक्रमिव, चक्रमिम, प्राक्षावीत्, प्रसु-
स्तुविवेत्यादौ तत्रैवेद्वितीत्यर्थः स्यात्ततश्च कृति न स्यात्प्रसुविता,
प्रसुवितुं, प्रसुवितव्यं, प्रक्रमिता, प्रक्रमितुं, प्रक्रमितव्यमिति, तथा चिक्-
मिषतीत्यत्रापि न स्याच्चहि सनन्तादुत्पद्यमानस्य परस्मैपदस्य क्रमिर्नि-
मित्तं, परस्मैपदग्रहणमेव च कर्त्तव्यं स्यात्, तस्मादात्मनेपदशब्दस्य
निमित्तशब्देन समासं कृत्वा पश्चाच्च समासः कर्त्तव्यः, प्रसज्यप्रतिषेधे
त्वनुन्मेष एवास्य पक्षस्य स्यात्, तत्र यदनात्मनेपदनिमित्तइति मत्त-
म्येकवचनं स्यात्ततोयमर्थः स्यात्, आत्मनेपदस्य यच्चिन्तितं ङकारादि
तस्मिन्सति न भवतीति, ततश्च प्रसुवित्रीयतइत्यत्रापि प्रतिषेधः स्या-
द्विद्यते ह्यत्रात्मनेपदस्य निमित्तं क्यङो ङकार इति । प्रथमाद्वि-
वचनान्तं स्तुक्रमोर्विशेषणमिति दर्शयति । ‘न चेत् सुक्रमौ आत्मनेप-
दस्य निमित्तमिति’ । वेदाः प्रमाणमिति वदेकवचनं, सूत्रे तु प्रत्येकं निमि-
त्तत्वस्य विवक्षितत्वात् द्विवचनम्, निमित्तशब्दोयमस्ति योग्यतामात्रे
कुसूलस्येष्वपि बीजेषु वक्तारो भवन्ति अङ्कुरनिमित्तान्येतानीति, अस्ति
च कुर्वद्रूपे, तत्राद्ये पक्षे कृत्यपि प्रतिषेधः स्यात्, प्रसुविता प्रसुवितुं,
प्रसुवितव्यं, प्रक्रमिता, प्रक्रमितुं, प्रक्रमितव्यमिति, अस्ति ह्यत्र यथायोगं

भावकर्मकर्तृविषयत्वादात्मनेपदं प्रति योग्यत्वं तदिह किं विवक्षितमिति पृच्छति । 'कृ च तावात्मनेपदस्य निमित्तमिति' । इतरोपि कुर्वद्रूपपक्षाश्रयणेन परिहरति । 'यत्रेत्यादि' । अत्रैवं व्याख्येयं, यत्रात्मनेपदं तदाश्रयं भवति तत्रैवात्मनेपदस्य निमित्तं, किं पुनस्तद्व्यत्र तदाश्रयमात्मनेपदं भवतीत्यत आह । 'भावकर्मेत्यादि' । अत्र हि विषये सूक्ष्मोः श्रूयमाणमात्मनेपदं भवतीति, कुर्वद्रूपस्य निमित्तशब्दे मुख्यः, योग्यतामात्रे त्वौपचारिक इति भावः । ननु च भावकर्मोद्विषु तएवार्था आत्मनेपदस्य निमित्तं न सूत्रमी, कृ तर्हि प्रतिषेधः स्याद्व्यत्र हि कर्मिरेव निमित्तम्, अनुपसर्गाद्वा, कंसीष्ट कंस्यते, नैष दोषः । भावकर्मकर्तारः क्रमेश्च वृत्त्यादयः, सर्वमेवेतद्वातोरेव विषयतया विशेषणं, धातुरेव तु साक्षादात्मनेपदस्य निमित्तं, भावादिविषयाद्वातोरात्मनेपदं भवतीति । 'तेनेत्यादि' । यत एवं कुर्वद्रूपमेवात्र निमित्तं तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेध इत्यर्थः । किमुच्यते प्रतिषेध इति, यावता पर्युदासाश्रयेणोपक्रमे व्याख्यातं, तत्राह । 'प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रमिति' । सत्यं पर्युदासेपि नियमार्थत्वाच्चियमस्य चेतरेव्यावृत्तिफलकत्वादेवमुक्तमित्यर्थः । 'प्रक्षोषीष्टेति' । आशिषि लिङ्, भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम् । प्रकंसीष्टेति, अत्र तु प्रोपाभ्यां समथोभ्यामिति कर्तार, सर्वत्रेत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणे दर्शयति । ननु सनन्ताद्विधीयमानस्यात्मनेपदस्य स एव धातुर्निमित्तं न सूत्रमी तत्राह । 'सनन्तादपीति' । पूर्ववदिति वचनात्प्रकृतिगतमेव सनन्तेपि निमित्तमिति भावः । यदा तर्हि सनन्ताद्वावकर्मणोरात्मनेपदं तदा प्रतिषेधो न प्राप्नोति, नहि तदा प्रकृतिगतं निमित्तमपेक्षितं किं तर्हि सनन्तमेव स्वतन्त्रं निमित्तं, पुत्रीयतइत्यादिवत्, एवं तर्हि सनन्ताद्वावकर्मणोरपि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं भविष्यति, एतयोरर्थयोः सन्नकृतावात्मनेपदस्य दृष्टत्वात्, तत्र यद्यपि सनन्तमपि स्वयमेव निमित्तमुपपद्यते तथापि भावकर्मणोरित्यस्यावकाशः, भूयते, पच्यते, पूर्ववत्सन इत्यस्यावकाशः, शिष्टयिषते, सनन्ताद्वावकर्मणोश्चभयप्रसंगे परत्वात्पूर्ववत्सन इत्यनेन भविष्यति, यदि परं विज्ञेयो नास्तीत्युच्यते तदपि न, अत्रैव विशेषस्य संभ-

वात्, एवमपि न सिध्यति, पूर्ववत्सन इत्यत्र कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यतः
कर्तरीत्यनुवृत्तेः, तत्र हि प्रकरणे सर्वत्रैव कर्तरीति संबध्यते, अथापि न
संबध्यते एवमपि यदा सनन्ताद् किञ्चि कृते शिवत्वेति भावकर्षणो-
रिति वा आत्मनेपदं तदा प्रतिषेधो न सिध्यति चिक्रंसयते चिक्रंस्य न-
इति, किं च भोस्तदानीमपि प्रतिषेध इष्यते, बाठमिष्यते, यदाह वार्त्तिक-
कारः, सिद्धं तु स्रोतात्मनेपदेन समानपदस्यत्येदृप्रतिषेधात्, क्रमेत्वेति,
तदेवमात्मनेपदेन समानपदस्यत्ये प्रतिषेधं कुर्वतो वार्त्तिककारस्यैवं विधे
विषये प्रतिषेध इष्टो लभ्यते, यथा पुनर्वृत्तिकारेण व्याख्यातं तथा न प्रा-
प्नोति, कर्तव्योत्र यवः । यदि स-यात्मनेपदे प्रतिषेधः मा कारि निमित्त-
बहणमनात्मनेपदइत्येवास्तु, सति सप्तमी विज्ञास्यते, आत्मनेपदे सति न
भवतीति, यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्तत्तु न लभ्यं, शास्त्रे याः सप्तम्यस्ताः सर्वाः
परसप्तम्य इति नियमात्, परसप्तम्यां तु यदि सुक्रमोर्विशेषणं सुक्रमोरा-
त्मनेपदेनन्तरइति, सिद्धं प्रहोषीष्ट, प्रक्रंरीष्ट, प्रहोष्यते, प्रक्रंस्यते, तत्र न
प्राप्नोति, स्येन व्यवहितत्वात्, अथार्धधातुकस्य विशेषणं सुक्रमिभ्यां परस्या-
र्धधातुकस्यात्मनेपदेऽनन्तरइति, सिद्धं प्रहोष्यते प्रक्रंस्यते, प्रहोषीष्ट, प्रक्रं-
सीष्ट, अत्र न प्राप्नोति, सीयुटः आत्मनेपदभक्तत्वात्, उभयथापि प्रचिक्रं-
सिष्यते, अत्र न प्राप्नोति, नह्यत्र क्रमेस्तत्परस्य सार्वधातुकस्यात्मनेपद-
मनन्तरं, तस्माच्चिमित्यहणं कर्तव्यं तदाह । ‘निमित्तबहणमित्यादि’ ।
तदात्मनेपदं परं यस्मात्स तत्परः, प्रचिक्रंसिष्यते इत्यादौ स्यप्रत्ययः स
परो यस्मात्स तत्परः सन्प्रत्ययः । ‘इह त्वित्यादि’ । प्रागेव व्याख्या-
तम् । ‘प्रहोविज्ञापयतइति’ । रीङ् चतः, वार्त्तिककारमतेष्वत्र प्रतिषेधो
न भवति, कथं, समानपदस्यत्येति वचनात्, इडागमेन पदावस्थापेक्ष-
णीया, तत्र वृत्ति विभक्त्यावृत्तत्रायां लब्धेऽपि पदत्वे आत्मनेपदस्यासंनि-
धानादिदृ प्रवर्त्तते, प्रचिक्रंसिष्यतइत्यत्र तु पदावस्थायामात्मनेपदसंनि-
धानात्मतिषेधप्रवृत्तिः । ‘आत्मनेपदविषयादिति’ । तद्व्योपपादित्यर्थः ।
स-यात्मनेपदे प्रतिषेध इत्युक्तत्वादित्दमारभ्यते, अनुपसर्गात्क्रमेः क्रन्ता,

क्रमिता, इत्युभयमपि भवति. अनुपसर्गाद्वेति विकल्पेनात्मनेपदनिमित्त-
त्वादित्येके । अन्ये त्वात्मनेपदविषयादिति अनन्यभावे विषयशब्दं
वर्णयन्तः क्रमिनेत्येष भवितव्यमित्याहुः । 'सौतेः सनि किति चेति' ।
उपलक्षणमेतत्, क्रमेत्वं निष्ठायां यस्य विभावेति द्रष्टव्यं, प्रतिषेधो भव-
तीत्यत्र हेतुः प्रागेवाक्तः ॥

“यद्वा ऽलिटि दीर्घः” ॥ ‘यद्वा उतरस्येत् इति’ । कथं पुनरिटो
दीर्घत्वं लभ्यते, इद्विति यत्प्रकृतं तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेदार्थः,
एवं तर्हि षष्ठ्यन्तपरं करिष्यामि एवमपि दोषः, प्रकृतमितमनपेक्ष्येत् इत्यु-
च्यमाने ऽविशेषाच्चिण्वादितोपि दीर्घप्रसंगः, अस्तु तर्हि प्रथमान्तमेव,
तत्र दीर्घ इट् भवतीति सामानाधिकरण्येनान्वये सामर्थ्यादीडागमे विधिः
संपद्यते, इट् दीर्घ इति चेद्विप्रतिषिद्धं, यदीट् न दीर्घः, अथ दीर्घा नेट्-
इट् दीर्घत्विति विप्रतिषिद्धं, स्यादेतत् । दीर्घ इड्भवतीत्युक्ते सामर्थ्यादुक्त-
परित्यागेन इकारजातिराश्रीयते, दीर्घग्रहणाच्च तदुक्तिसमवेता सा वि-
धीयतइति, एवमपि दोषः, विधरीषतइत्यत्र सनीटि प्राप्ते वृत्तो वेत्यनेन
पक्षे दीर्घइटि च प्रसक्ते सनि ग्रहणहेतवेत्युभयस्मिन्नपि प्रतिषिद्धे इट् सनि-
वेति पक्षे इड्विधीयते, तत्र पुनरिटो विधानाभावात्पक्षे दीर्घ ईकारो न
श्रूयतेति । नैष दोषः । इट् सनि वेत्यत्र दीर्घ इद्विति वृत्त इति चानु-
वर्तिष्यते, यत्तर्हि विदेशस्यमिटं प्रतिषिध्य पुनर्विधानं तत्र न सिध्यति,
जृत्रश्चोःत्कि, जरित्वा, जरीत्वा, अत्रोदात्तत्वादिट् प्राप्तः वृत्तो वेत्य-
नेन च दीर्घ इट्, ततो द्वयोरपि श्युकः कितितीति प्रतिषेधे पुनरिड्विधीयते,
न च तत्र दीर्घग्रहणस्यानुवृत्तिसंभवः । ननु च श्युकः कितितीत्यत्र नेड्विशी-
त्यधिकारादुक्तपक्षाश्रयणाच्च इट् एकमात्रस्य निषेधो न दीर्घस्येत्,
ततः किं, वृत्तो वेत्यनेन विहितो दीर्घ इट् तयैव स्थितः, जृत्रश्चोःत्की-
त्यनेन चेद् प्रतिप्रसूयते इति जरित्वा जरीत्विति द्वयमपि सिद्धं भवति,
स्यादेवं यद्वागमान्तरमीड्विधीयेत, इह त्विड् दीर्घ इति वचनादिद्वय-
-

मस्यापि भवत्येव, अन्यथा अयहीदित्यत्र ह्यन्ततयेति वृद्धिप्रतिषेधः, इट ईटीति सिञ्जलोपश्च, अयहीद्वम्, अयहीध्वं, विभाषेष्ट इति मूर्द्धन्य-
 विकल्पः । जरीत्वेति, न त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेध इत्येते विधयो न
 सिध्येयुः, तस्मादिद्वार्यमस्यापीटो भवतीत्यङ्गीकर्तव्यं, ततश्च विदेशस्य
 प्रतिषिध्य पुनर्विधाने स्थित एव दोषः स्यात्तस्माद्वीर्घं इहञ्चन्यो विधा-
 तुम्, एवं तर्ह्यार्द्धधातुकस्येति वर्तते, यह उत्तरस्यार्द्धधातुकस्य दीर्घा
 भवति, इहापि तर्हि प्राप्नोति यहणीयम्, वलादेरिति वर्तते, इहापि
 तर्हि न प्राप्नोति, यहीता, यहीतुमिति, भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते, इहापि
 तर्हि प्राप्नोति, याहक इति, अस्तु तर्हि इडित्येव, ननु चोक्तं षष्ठीनिर्दि-
 ष्टेन चेहार्थ इति यह इति, पञ्चमी इडिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति,
 तस्मादित्युत्तरस्येति 'प्रकृतस्येति' । आर्द्धधातुकस्येडित्यनन्तरं विहितस्य ।
 'चिण्वदिटो न भवतीति' । जरीत्वेत्यत्र तु आर्द्धधातुकस्येडित्ययमेवेष्ट प्रति-
 षिद्धः प्रतिप्रसूयतइति भवत्येव दीर्घः, इह जरीयहितेति यहन्तासूच्य-
 ल्लोपयलोपयोः कृतयोर्द्विष्ययोगो द्विर्वचनमिति स एवायं यहिरिति दीर्घः
 प्राप्नोति, पूर्वस्मादपि विधौ यः स्यान्निबद्वात्रः सोपि दीर्धविधौ प्रति-
 षिद्धः, तस्माद्विहितविशेषणमिहाश्रयणीयं, यहैर्यद्विहितमार्द्धधातुकं तस्य
 य इट तस्य दीर्घ इति ॥

“वृत्तो वा” । अत्र यदि वृ वरणइत्येतस्य तसिला निर्द्वैशः स्याद्वृ
 इत्येव निर्द्वैश्येत, यथा यो यहीति, अथ तस्य अकारान्तानां च यहणम्,
 एवमपि तस्य पृथग्यहणमनर्थकमृकारान्तत्वात्, अथ तस्य अकारान्तानां
 च, तथा च सत्युतश्च संयोगादेरित्यत्र अत इति न वक्तव्यमस्यैवानुवृत्तेः,
 अथ वृङ् वृजोः अकारान्तानां च तथापि वृयहणमनर्थकमृकारान्तत्वा-
 तस्माद्वृत्तिकारोपदर्शितानामेव यहणम् । 'वृत्त इति किमिति' । उरिति
 वक्तव्यमिति मन्यते ॥

“न लिङि” ॥ 'विस्तरिषीष्टेति' । कर्मण्यात्मनेपदम् ॥

१ ह्यन्ततयेतीति नास्ति ई. पु. पा. ।

२ दीर्घस्यापीट ई. पु. पा. ।

“सिचि च परस्मैपदेषु” ॥ ‘अतारिष्टामिति’ । तृ पृथ्वनतर-
णयोः । ‘अतारिष्टामिति’ । स्तृत्र आच्छादने, जिदुभयपदी ॥

“इट् सनि घा” ॥ अत्रातिस्तीर्षतीति परस्मैपदपाठो न युक्तः ॥

“लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” ॥ ‘आत्मनेपदे परइति’ । सिच एवै-
तद्विशेषणं न लिङः, असंभवात्, न चैवं तस्य परस्मैपदेऽपि प्रसङ्गः, वला-
देरित्यधिकारात्, प्रावृषीष्टेत्यादावुच्येति कित्त्वम् ॥

“अतश्च संयोगादेर्गुणः” ॥ उदाहरणेषु भावकर्मणोरात्मनेपदम् ।
‘संस्कृषीष्टेति’ । समः सुटीत्यत्र संपुंकानां सो वक्तव्य इति वचनात्स-
त्वम् ॥

“स्वरतिसूतिसूयतिधूत्रदितो वा” ॥ अत्र ‘स्वरेतेरनुदात्तत्वादप्रा-
प्तदृतेषां तु प्राप्ते विभाषा । ‘वेति वर्तमानइति’ । इट् सनि वेत्यतः । ‘लि-
ङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थमिति’ । अन्यथा वाग्रहणसंबन्धयोस्तयोरप्यनुवृत्तिः स्यात् ।
‘षु प्रेरणइत्यस्य निवृत्त्यर्थ इति’ । अन्यथा निरनुबन्धकत्वात्तस्यैव ग्रहणं
स्यात्, एवं तर्हि सूडिति वक्तव्यमेवमपि लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्वि-
करणस्यैव ग्रहणमिति सूयतेरेव ग्रहणं स्यात् सूतेः, तस्याः परिभाषाया
अस्तित्वे ऽयमेव विकरणनिर्देशो ज्ञापकः । ‘धू विधूनन इत्यस्य निवृत्त्यर्थ
इति’ । अन्यथा पूर्ववत्तस्यैव ग्रहणं स्यात् । ‘धुवितेति’ । कुटादित्वा-
न्डित्वम् । ‘स्वरेतेरिति’ । अस्य विकल्पस्यावकाशः स्वर्तो, स्वरिता,
अदुनोः स्यइत्यस्यावकाशः, करिष्यति, हरिष्यति, स्वरतेः स्ये उभयप्रसङ्गे
विप्रतिषेधः । ‘किति तु प्रत्ययइति’ । श्युक्रः । ननु चायं विकल्पो यथा
एकाज्जलक्षणं प्रतिषेधं बाधते तृज्जादौ, तथा किल्लक्षणमपि प्रतिषेधं बाधेत,
न बाधेत, कथं, येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, तस्मादपवादता ताव-
देकाज्जलक्षणमेव प्रतिषेधं प्रत्यस्य भवति, कित्युभयप्रसङ्गे पुरस्तात्प्रतिषेध-
कावृत्तकरणात्प्रतिषेध एव भवति, लिङ्गाच्च, यदयं स्वयूयुर्भरज्जपिसनामिति
विकल्पं शास्ति, अन्यथा अनेनैव सत्यपि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनस्तं न

विदध्यात्, वृत्तौ तु विप्रतिषेधशब्देनापि पुरस्तात्प्रतिषेधकाङ्क्षकरणमेव
विवक्षितं, समानफलत्वात् ॥

“रधादिभ्यश्च” ॥

रधिर्नेशिस्तृपिटृपी द्रहिष्णुहिमुहिष्णिहि ।

रधादयोमी पठिता दिवादिष्वष्ट कृष्टिभिः ॥

‘नंष्टेति’ । मस्जिनशोर्केलीति नुम्, तृपिटृष्योरनुदात्तस्य चर्दुप-
धस्येति पठे अमागमः, द्रोष्ठेत्यादौ ‘वा दुहमुहष्णुहृष्णिहा’मिति घत्व-
ठत्वे । ‘क्रादिनियमादिति’ । ननु च प्रतिषेधस्यासौ नियमः, न च
रधादौ कस्य चित्प्रत्ययाश्रयः प्रकृत्याश्रयो वा प्रतिषेधः प्राप्नोति,
ययोरपि प्राप्नोति त्रपिटृष्योस्तयोरपि प्रतिषेधे लिट्यनेन व्यावर्तितेऽप्ययं
विकल्पः स्यादेव, विकल्पस्यानियतत्वात् । एवं मन्यते । यावान्कश्चिदि-
डभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा तस्य सर्वस्य क्रादिसूत्रेण
नियम इति, एवं चोत्तरग्रन्थे प्रतिषेधनियमस्येव्यभावनियमस्येत्येवार्थो
द्रष्टव्यः । ‘अपर इति’ । ननु चास्तु प्रतिषेधस्य प्राबल्यं, किमायातं,
नियमस्य प्रतिषेधविषयत्वाच्चियमस्यापि प्राबल्यमित्यदोषः । ‘नित्यमिटा
भवितव्यमिति’ । प्रतिषेधाधिकारेण क्रादीनामेव लिटि इणन भवतीति
नियमे विज्ञायमाने धात्वन्तरेण यावान्कश्चित्प्रतिषेधः स सर्वो मा भूत्,
विकल्पस्तु कस्माच्च स्यादिति ॥

निरः कुषः ॥ ‘निष्कृष्टेति’ । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति घत्वम् ।
‘निसइति वक्तव्यइति’ । प्रादिषु हि निसिति पठ्यते, तथा च निसस्तपता-
विति निर्देशइति भावः, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्यत आह । ‘तस्येति’ ।
ननु च नित्य एव इत्वे कृते लत्वं भविष्यति, तत्राह । ‘निसो हीति’ ॥

“इण् निष्ठायाम्” ॥ इडिति वर्त्तमाने पुनरिड्यहणं किमित्यत
आह । ‘इड्यहणं नित्यार्थमिति’ । नन्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यमिड्भवि-
ष्यति, विकल्पस्य पूर्वैरेव सिद्धत्वादित्यत आह । ‘आरम्भो हीति’ । यदि
तर्हि नित्यार्थमिड्यहणं क्रियते उत्तरत्रापि नित्य एव विधिः स्यादित्यत
आह । ‘अत्रैवेति’ ॥

“तीव्रसहलुभरुपरिवः” ॥ ‘इषु इच्छायामित्यस्येति’ । तौदा-
दिकस्य । ‘प्रेषितेति’ । एङि पररूपम् । ‘उदितं पठन्तीति’ । धातुपाठे
इच्छार्थमुदितं पठित्वा इहाप्यकारोपादानेन तस्यैव ग्रहणं वर्णयन्ती-
त्यर्थः । इदमेव चोदित्वस्य प्रयोजनं त्वायामिद्विकल्पस्यानेनैव सूत्रेण
सिद्धत्वात् । ये तूदितं न पठन्ति ते सहिना साहचर्यादिच्छार्थस्य ग्रह-
णमाहुः । उभयोरप्यकारमात्रं विकरणइति । यथा तु वार्तिकं तथा
क्रियादिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते, यदाह, इषेस्तकारे श्यन्त्ययात्प्रतिषेध
इति, तन्मते त्रयोपि निरनुबन्धकाः ॥

“सनीवन्तर्दुभ्रजदम्भुश्रिस्त्र्यूणुभरजपिसनाम्” ॥ ‘भस्जोरेकाच
इति’ । श्रयतेरुगन्तानां च सनि ग्रहगुहोश्चेति प्रतिषेधः प्राप्त इतरेषां
तु नित्यमिदं प्राप्तस्तत्रेदमारभ्यते । ‘अर्दिधिषतीति’ । लघूपधलक्षणे
गुणे अजादेर्द्वितीयस्येति धिस् इत्यस्य द्विर्वचनं, रेफस्य तु न न्द्रा इति
प्रतिषेधः । ‘ईत्सेतीति’ । आप्त्रप्यधामीदिति अकारस्य रपर ईकारः,
धकारेण सशब्दस्य द्विर्वचनम्, अत्र लोपोभ्यासस्य । ‘विभ्रज्जिषतीति’ ।
भस्जोरोपधयोरमन्यतरस्याम् । ‘विभ्रज्जतीति’ । व्रश्चादिना पत्वं, षठोः
कः सि । ‘धिप्सतीति’ । दम्भ इच्चेतीत्यमित्त्वं च, हलन्ताच्चेति कित्त्वे
नलोपः, पूर्ववदभ्यासलोपः । ‘यियविषतीति’ । आः पुयण्यपरइत्यभ्या-
सस्येत्वम् । ‘भृज् इत्येतस्येति’ । दीर्घान्तोऽयं, तथा च भर इत्यब् भवति ।
‘सिसनिषतीति’ । स्तौतिण्योरेवेति नियमादत्र षत्वाभावः । ‘सिषास-
तीति’ । षत्वभूते सनि नियमादत्र षत्वम् । ‘के चिदत्रेति’ । ये त्वेतच्च
पठन्ति ते उपसंख्यानमारभन्ते । ‘तितांसतीति’ । तनोतेर्षिभाषेति षचि
दीर्घेत्वम् । ‘पित्सतीति’ । सनि मीमाञ्चिन्यादिना अच इस्, स्कोः
संयोगाद्योरिति सलोपः, पूर्ववदभ्यासलोपः । ‘दिदरिद्रासतीत्येके, दिद-
रिद्रिषतीति चेति’ । इदं पक्षे दरिद्रातेराकारलोपः ॥

“क्लिशः त्वानिष्ठयोः” ॥ ‘क्लिशित्वेति’ । शृङ्गशृङ्गत्यादिना

कित्त्वम् । 'विकल्पः सिद्ध एवेति' । उदित्वात्स्वरत्यादिसूत्रेण, किमर्थं तर्हि स्क्रायहणमित्यत आह । 'क्लिश उपतापदत्यस्येति' ॥

“वसतिचुधोरिट्” ॥ ‘उषित्वेति’ । पूर्ववत्कित्स्वं, यजादि-
त्वात्संप्रसारणं, शासिवसीत्यादिना वत्त्वम् । ‘वस्तेस्त्विति’ । वस
आच्छादनइत्यस्य यङ्लुङ्ङित्यर्थोपि शपा निर्देशो न भवति, तत्रापि
त्त्वानिष्ठयोः सामान्यलक्षणो न इह भवत्येव, वावसितः, वावसितवान्,
वावसित्वा, गणाश्रयत्वात्संप्रसारणाभावः ॥

“आञ्चेः पूजायाम्” ॥ ‘अचिन्ता अस्येति’ । मतिबुद्धीत्यादिना-
वर्तमाने क्तः, नाञ्चेः पूजायामित्युपधालोपप्रतिषेधः, क्तस्य च वर्तमाने
इति कर्तरि षष्ठी ॥

“लुभो विमोहने” ॥ ‘लुभित्वा लोभित्वेति’ । रलो व्युपधादि-
त्यादिना कित्वविकल्पः ॥

“से ऽसिचि कृतवृत्तच्छृदवृदवृत्तः” ॥ सदित्यकार उच्चारणार्थः,
असिचीति प्रतिषेधात्, तेन स्प्ययं विकल्पो भवति, कृती केदने मुचा-
दिः, कृती केदने रुधादिर्द्वयोरपि ग्रहणम्, इदित्वस्य प्रयोजनमुक्तं, वृती
हिंसायन्यनयोः, ऊच्छृदिर्दीप्तिदेवनयोः, ऊवृदिर् हिंसानादरयोः, नृती
गात्रवित्तेपे, ईदित्वं पूर्ववत् ॥

“गमेरिट् परस्मैपदेषु” ॥ संगंस्यतइति’ । समो गम्यच्छीत्या-
त्मनेपदम् । ‘गमेरिडादेशस्येति’ । तेन संजिगंसतइत्यत्र न भवतीति
भावः । ‘आत्मनेपदेन समानपदस्यस्येति’ । इह तु जिगमिषितेवाचरति
जिगमिषित्रीयतइति बहिरङ्गत्वादात्मनेपदस्य प्रतिषेधाभावः, इतच्च
प्रसुवित्रीयतइत्यत्र वार्त्तिककारमते व्याख्यातम् । ‘अन्यत्र सर्वत्रैवेष्ट-
इति’ । कथं पुनरिष्यमाणोपि लभ्यते, योगविभागात्, गमः सकारादा-
विह भवतीत्येको योगः, ततः परस्मैपदेष्विति द्वितीयो नियमार्थः, तुल्य-
जातीयापेक्षत्वाच्चियमस्यात्मनेपदविषयइतिन'वर्ततइति के चिदाहुः ।
अन्ये मन्यन्ते । परस्मैपदेष्विति सप्तमीनिर्देशादानन्तर्याश्रयत्वादयमर्थः,

भवति, गमेरत्तरस्य सकारादेराट्धातुकस्य तिङ्त्वनन्तरेण यदीद्ववति पर-
स्मैपदेष्वेति, ततश्च सङ्गस्यतइत्यत्रैव व्यावृत्तिः स्यात् सङ्गसीष्टेत्यत्र,
नापि संज्ञिगंसतइत्यादौ, शपा व्यवधानात् । एकादेशे नास्ति व्यवधानम्,
एकादेशः पूर्वविधौ स्यानिवद्ववतीति स्यानिवद्वावाट्धातुवधानमेव, संज्ञि-
गंसिष्यतइत्यादौ च नैव स्यात्, तस्मादिष्टिरेवेयम् । अत एवेष्यतइत्युक्तम् ।
पदशेषो नाम ग्रन्थविशेषः । 'तन्मतेनेत्यादि' । अनन्तरोक्तस्य दूषणं न
पुनरयं पदः स्थापितः, वार्तिकविरोधात् । यदाह । सिद्धं गमेरात्मनेप-
देन समानपदस्यस्येष्टप्रतिषेधादिति ॥

“न वृद्धाश्चतुर्थ्यः” ॥ बहुवचननिर्देशाच्चतुर्थ्यहणाच्चाट्धातौ
गम्यते ।

वृत्तिर्विधिः श्रुतिः स्यान्दिश्चत्वारोमी वृत्तादयः ।

श्रुतु शब्दकुत्सायाम्, अन्ये प्रसिद्धाः, उदाहरणेषु वृद्धाः स्यसनोरिति
परस्मैपदम् । 'चतुर्थ्य इति न वक्तव्यमिति' । किं कारणमित्यत आह ।
'वृद्धहणं हीति' । यदि व्युत्तादिपरिसमाप्यर्थं तत्किमायातं वृत्तादिपरि-
समाप्तेरित्यत आह । 'तदेवेति' । अष्टहमाणाविशेषत्वादिति भावः ।
'अन्तरङ्गमपीति' । अन्तरङ्गत्वं विकल्पस्याट्धातुकमात्रापेक्षत्वात् । अयं
तु प्रतिषेधो बहिरङ्गः, सकारादिविशेषापेक्षत्वात्, बहिर्भूतपरस्मैपदापेक्ष-
त्वाच्च । ननु चान्येष्वपि वृत्तादिषु आट्धातुकलक्षणोऽपीडन्तरङ्ग एव,
अथ तस्य वचनसामर्थ्यात्प्रतिषेधस्तर्हि विकल्पस्यापि भविष्यति । नैत-
दस्ति । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, नाप्राप्तिश्चाट्धातुकस्येडि-
त्यस्य न तूदिल्लक्षणस्य, यदि परंपरत्वादुदिल्लक्षणमपीडं प्रतिषेधो
बाधेत, तदपि न, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधानुपपत्तेः । कथं तर्हि
सत्यपि चतुर्थ्यहणे तस्य प्रतिषेध इत्यत आह । 'चतुर्थ्यहणे हीति' । सति
च तस्मिन् चतुर्थ्यां प्रतिषेधेन भाव्यमिति प्रतीतिः, इतरथा संख्याशब्दा-
भावादेकस्य प्रतिषेधाभावेऽपि न कश्चिदबाधः । 'परस्मैपदेष्वित्येवेति' ।
यद्येवं यत्र वृत्तादिभ्यः परस्याट्धातुकस्य परस्मैपदमनन्तरं तत्रैव स्यात्
वत्स्यंतीत्यादौ, विवृत्संतीत्यादौ न स्यात्, शपा व्यवधानात् । एकादे-

शेषि कृते स्थानिवद्वावाद्यवधानमेव, विवृत्तिश्च्यति विवृत्त्यतीत्यादौ प्रत्यक्षमेव व्यवधानं कृति परस्मैपदलुकि च परस्मैपदगन्धोपि नास्तीति तच्चापि न स्वादेव तच्चाह । 'अत्रापीति' । 'इष्टिरेवेयं, विवृत्तिञ्जी-
वतइत्यादौ चोक्त एव परिहारः ॥

“तासि च कृपः” ॥ उदाहरणेषु लुटि च कृप इति परस्मैप-
दम् । 'कृपेरपीत्यादि' । अन्यथा कल्प्यतीत्यादावेव स्यात् न तु चिकृ-
प्सिता चिकृप्सत्वमित्यादाविति भावः । इह तु न वृद्धाः पञ्चभ्यस्तासि
चेति वक्तव्यं, कृपि यद्वहं तु शक्यमकर्त्तुं, न च वृत्तादिभ्योपि तासौ प्रसङ्गः,
परस्मैपदाभावात्, आत्मनेपदेन समानपदस्यत्वाच्च ॥

“अवस्तास्वत्यल्यनिटो नित्यम्” ॥

यस्यलि क्कादिनियमादिट प्राप्तः स निषिध्यते ।

पञ्चसूत्र्येत आरभ्य तास्वदित्येष डेर्वतिः ॥

उपदेशयहोप्यत्र वत्यमाणोपकृत्यते ।

गुणे नित्ये कृतेष्वेष अत्रन्ते प्राप्नुयात्कथम् ॥

क् नित्यमनिडित्यपेक्षायां तासैः सचिधानात्तत्रैवेति विज्ञायते,
यद्वा पूर्वसूत्रात्तासीति वर्त्तते । 'यातेति' । तासावनिटप्रदर्शनार्थमुप-
न्यस्तम् । 'लूत्वेति' । तास्वदित्यनुच्यमाने यत्र क्कापि नित्यानिट-
स्यलि प्रतिषेधः स्यात्, लुनातिश्चायं श्युकः कितीति प्रतिषेधात्किं
नित्यानिटः । 'ययिष, ययिमेति' । आतो लोप इटि च । 'अनिड्यह्वं
नित्यमित्यनेन विशेषणार्थमिति' । असत्यनिड्यह्वणे नित्यमित्यनेन
प्रतिषेध एव विशेष्येत नित्यमिव न भवतीति । यदप्यत्र विकल्पो न
प्रकृतस्तथापीदमेव नित्ययह्वं पूर्वस्य विधेरनित्यत्वं ज्ञापयेत् । सेङ्-
निवृत्त्यर्थं त्वनिड्यह्वं न भवति, कथं, तास्वदित्युच्यते, यथा तासौ न
भवति एवं यत्यपीति, न च यस्तासौ सेट् तस्य यलि प्रतिषेधो भवन्
तास्वत्कृतो भवति । 'विधोता विधवितेति' । स्वरत्यादिसूत्रेण तासा-

१ इष्टिरेवेयमित्यारभ्य अन्यद्येत्येतत्पर्यन्तो ग्रन्थ ई. पु. नास्ति ।

२ आनुशेषि कृतइति ई. पु. पाठः ।

विद्विकल्पितः, क्रमेण चक्रमिथेति भावः, नहि तासौ नित्यानिट् क्रमिः, आत्मनेपदे इडभावात्परस्मैपदे सेट्त्वात् । 'तासौ विभाषेठ स्थलि नित्यमिडागमो भवतीति' । यावान्कश्चिद्विडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वः क्रादिसूत्रेण नियम्यतइत्यस्मिन्युक्तइति भावः । यदा तु प्रतिषेधाधिकारेण क्रादीनामेवेण न भवतीति नियमात्प्रतिषेध एव सर्वो निवर्तते स्वरत्यादिलक्षणस्तु विकल्पो भवत्येवेतिपक्षस्तदा विदुधोय विदुधविद्येत्युभयं भवति, यद्भेदं नित्यमनिट् इति न वक्तव्यमस्तु यस्तासौ विकल्पितेठ तस्याप्ययं प्रतिषेधः, अतो भारद्वाजेति नियमाद्विकल्प एवावस्थास्यते, नैवं शक्यं, स्वरतो हि दोषः स्यात् । भारद्वाजपक्षेपि तस्य प्रतिषेधात् सस्वर्येत्येव स्यात्, यदा तु विकल्पितेठस्थलि प्रतिषेधोयं न भवति तदा सस्वर्यं सस्वरित्येत्युभयं भवति । 'तास्वदिति वतिनिर्देश इति' । तास्वदित्यस्य वयन्तस्य निर्देश इत्यर्थः । तास्वदित्यनुच्यमाने प्रकृतस्य तासीत्यस्यानुशृतावप्येतावदेव लभ्येत तासौ नित्यमनिट्स्थलीण न भवतीति, ततश्च यस्तासावसन् असत्त्वादेव नित्यानिट् तस्यापि प्रसज्येत,

तास्वदित्युच्यमाने तु वतेः सादृश्यगोचरात् ।

यथा भूतस्य तासौ नेट् तथा भूतस्य थल्यपि ॥

इटा न भाव्यमित्येष दोषो नैव प्रसज्यते ।

इटस्तास्यसतो धातोर्निषेधे विहिते थलि ॥

अभावः सदृशो न स्यात्थलि तास्यसतो भवेत् ॥

'अघसिथेति' । स्थानिवद्भावादिद्व्यतिर्व्ययतीनामित्येवैष सिद्ध इत्याहुः । 'उत्तरसूत्रेपीति' । एतेनोत्तरार्थं तास्वदित्युच्यतइति दर्शयति । 'अद्रादेशो हीति' । ननु चास्य स्थानी तासावस्ति अस्ति चानिडिति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावात्सत्त्वानिट्त्वे स्यातां, नैतदस्ति । स्थानिवद्भावः शास्त्रीयेषु प्रवर्तते, न च तासौ सत्त्वं नाम शास्त्रीयं कार्यम् ॥

"उपदेशे ऽत्वतः" ॥ अनञ्जन्तार्थं आरम्भः । 'इयष्टेति' । लिट्-भ्यासस्योभयेनामिति अभ्यासस्य संप्रसारणं, व्रश्चादिबत्वम् । 'चर्कभि-

येति । कृष विलेखने, भवत्ययं गुणे कृते संप्रत्यकारवान् न तूपदेशे ।
 'जिघृक्षेति' । सनि ग्रहगुहोश्चेतीट्प्रतिषेधाद्भवत्ययं सनि नित्यानिट्
 न तासौ । 'आनञ्जिथेति' । अत आदेः, तस्माच्चुङ्द्विहलः, स्वरत्यादिसू-
 चेत् तासौ विकल्पितेदयम् ॥

“अतो भारद्वाजस्य” ॥ 'सस्मर्येति' । स्मृ चिन्तायाम् ।
 'दध्वर्येति' । धृ हूकने । 'सिद्धे सतीत्यादि' । अदन्तानां वृङ्शृज्रावु-
 दात्तो, तत्रापि वृङ् स्थल् न सम्भवति आत्मनेपदित्वात् । वृजस्तु वव-
 र्येति निपातनाद्वाषायामिटा भाव्यं, तस्मात्तयोरिट्प्रतिषेधार्थं तावदेत-
 न्नोपपद्यते, अन्येऽदन्तास्तासौ नित्यानिट् इत्यवस्तास्वदित्यनेनैव सिद्धुः
 प्रतिषेधः । ननु च परत्वादुणे कृते रपरत्वे चानजन्तत्वाच्च सिद्धाति, पूर्व-
 सूत्रेणाप्यसिद्धिरेव, नह्यकारान्ता उपदेशे ऽत्वन्तः तस्माच्चियमानुप-
 पत्तिः । अस्तु तर्हि दध्वर्येत्यादौ विध्यर्थमेव, यद्येवं स्यादापचिप्रभृतिषु
 पूर्वयोगाभ्यां नित्यं यलि प्रतिषेधप्रसङ्गः, जह्वर्येत्यादौ भारद्वाजस्येति
 वचनाद्विकल्पप्रसङ्गः, 'एवं तर्ह्यवस्तास्वदित्यत्रैव भारद्वाजग्रहणं करि-
 ष्यते, तदेवानन्तरयोगेण्यनुवर्तिष्यते, इह तु निवर्तिष्यते, सत्यम्, अयं तु
 भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रव्यावितो भवति, तस्य मतमृकारान्तादन्यत्र
 ययिच पेचिथेतीड्भवति अकारान्ते नेति, त्वदुक्ते तु न्यासे मतविपर्ययः
 कृतो भवति, एवं तर्ह्युपदेशग्रहणस्यावस्तास्वदित्यत्रापकर्षादुपदेशेज-
 न्तत्वात्सिद्धुः प्रतिषेध इति मन्यते, 'अत एव भारद्वाजस्येति' । विपरी-
 तस्तु नियमो न भवति अतो भारद्वाजस्येवेति, यदि स्याच्चियमाश्रय-
 यमनर्थकं स्यात्पूर्वाक्तेन प्रकारेण विध्यर्थत्वमेवाश्रयणीयं स्यात् । 'पूर्वयो-
 र्यागयोरिति' अकारान्तेष्वनन्तरस्य योगस्याप्राप्तत्वादनन्तरस्य विधि-
 र्वा भवतीति न्यायस्य तावदसम्भवः, यस्य तर्हि प्रसङ्गोवस्तास्वदिति
 तस्यैव नियमो युक्तस्तत्कथं पूर्वयोर्यागयोर्द्वयोरपि विकल्पः, एवं मन्यते
 द्वयोरनन्तरमस्यारम्भात्तासौ नित्यमनिटां मध्ये अत एव भारद्वाजस्य

नान्येषामित्येवं 'सामान्याकारेण नियम आश्रयणीय इति । 'तथा हि सतीति' । 'असति तपरकरणे ऋकारान्तानामप्यत्र ग्रहणं स्यात्तेषां च तासौ सिद्धत्वादवस्थास्वादित्यस्याप्रसङ्गे विधिर्यमेवेदं स्याच्च ह्रस्वग्रहणेन नियमार्थे, विधिनियमसम्भवे विधेरेव ज्यायस्त्वादित्यर्थः ॥

“विभाषा सृजिदृशोः” ॥ ‘सप्तष्ट दद्रष्टेति’ । सृजिदृशोर्भक्त्य-
मकिति, पूर्ववत्त्वत्वम् ।

“इहस्यर्त्तव्ययतीनाम्” ॥ ‘अत्र इङ्यग्रहणं विस्पष्टार्थमिति’ ।
अथ विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं कस्माच्च भवति तत्राह । ‘विकल्पविधाने हीति’ ।
एवमपि प्रतिषेधः प्रकृतस्तच्चित्त्वर्थमिङ्यग्रहणं स्यादत आह ‘प्रतिषेधवि-
धाने इति’ ॥

“वस्येकाजादुसाम्” ॥ वस्त्वित्यविभक्तिको निर्द्वैशः, वसोरित्यर्थः ।
‘कृतद्विर्वचनानामिति’ । कथं पुनरविशेषोक्तावेष विशेषो लभ्यते, ‘एकाज्य-
हणसामर्थ्यात्, नहि कश्चिदकृते द्विर्वचनेनेकाजस्ति यच्चित्त्वर्थमेकाज्य-
हणं स्यात्, चिरिजिरिवकाशिभ्यः कास्यनेकाज्यग्रहणं चुलुम्पाग्रथमित्यामा
भवितव्यमिति वसोरसम्भवः, ऊर्णांतेस्तु शुश्रूषादेकाज्यग्रहणेनानिवृत्तिः ।
ननु च जार्गात्तेरस्ति, उषविदजाद्यभ्योन्यतरस्यामित्यामो विकल्पितत्वात्,
वेदेपि जागृवांसो अनुगमविति द्विर्वचनप्रकरणे कृन्दसि वेति वक्तव्यमिति
द्विर्वचनाभावः, नैकमुदाहरणमेकाज्यग्रहणं प्रयोजयति यद्येतावत्प्रयोजनं
स्याज्जागर्तेर्नैत्येव ब्रूयाल्लघीयसी हि साक्षात्प्रतिषेधप्रतिपत्तिः, यदि वा
न्यायसिद्धोपमर्थः । तथाहि । द्विर्वचनस्यावकाशः पपाच, इटोवकाशः यत्र
कृते द्विर्वचनएकाच् पेचिवान् आदिवान्, बिभिद्वानित्यादौ तूभयप्रसङ्गे
नित्यत्वाद् द्विर्वचनम् । ‘कादिनियमात्प्राप्त इति’ । नेद्विशिष्टाति इति प्रत्य-
याश्रयस्य प्रतिषेधस्य सर्वत्र भावात्कादिनियमादेव सर्वत्र वसोरिटः
प्राप्तिः । ‘आद्वहणमनेकाजर्थमिति’ । ननु द्विर्वचने आकारलोपे सति

१ सामानाधिकारेणेति ई. पु. पाठः ।

• २ असतीत्यारभ्य विभाषा सृजिदृशोरित्यन्तो ग्रन्थः ई. पु. नुटितः ।

३ लघ्यतइति पा. ई. पु. ।

तेषामप्येकात्त्वादेव सिद्धमत आह । 'द्विवचने हीति' । इतिनिमित्त
आकारलोपो नास्ति तस्मिन्भवति, तत्त्वानेकारत्त्वमित्यर्थः । 'अथा-
प्याम् क्रियतइति' । 'आत औ णल' इत्योकारे विधानमप्येकारविधानेन
ज्ञापितमेतत् दरिद्रातेरनित्य आमिति, तेनायमभ्युपगमः दर्शयितुं निति,
नेद्विशिष्टीति प्रतीषेध एव तत्र भवति, अथ घसिबह्वं किमर्थं यावता
द्विवचने कृते घसिभसोर्हलि चे'त्युपधालोपे सत्येकात्त्वादेव सिद्धमत
आह । 'घसेरपीति' । 'परत्वादिति' । नित्यत्वाच्चेयपि द्रष्टव्यं, तस्य
हल्यपि विधानात् । 'अनच्कत्वादिति' । स्यानिबद्धावोपि नास्ति हल्-
निमित्तत्वादुपधालोपस्य । क्रियमाणे तु घसिबह्वे नायं दोष इत्याह ।
'क्रियमाणे त्विति' ॥

"विभाषा गमहनविद्विशाम्" ॥ 'अघ्निवान् अघ्नन्वामिति' ।
'हो हन्तेर्जिञ्चेषु' । 'अभ्यासाच्चे'ति कुत्वम् । 'विशिना तौदादिके-
नेति' । यदप्यादादिकेन हन्तिना साहचर्यमस्ति तथापि शब्दपरविप्र-
तिषेधाद्विशिसाहचर्यमेव व्यवस्थापकमिति भावः । 'ज्ञानार्थस्य त्विति' ।
सत्ताविचारणार्थयोस्त्वात्मनेपदित्वात् कृषावसंभव एवेति भावः । 'विदु-
निति' । पूर्ववद्विप्रतिषेधः ॥

"सनिंसनिवांसम्" ॥ कृषोक्तान्दसत्वादानुपूर्व्याश्च विवक्षित-
त्वाच्छन्दस्यैतच्चिपातनम् ॥

"अदुनोः स्ये" ॥ स्वरत्यादिसूत्रे यदुक्तं स्वरतेरेतस्माद्विकल्पा-
दित्यादि तदेव स्मारयति । 'स्वरतेर्वेट्त्वादिति' । वा विकल्पित इदमप्य-
स वेट् तस्य भावो वेट्त्वं, स पुनर्विकल्पितेऽसम्बन्धः ॥

"यमरमनमातां सकृच्च" ॥ 'अयंसीदिति' । व्याहृपरिभ्यो रम इति
परस्मैपदं युक्तमत्र, द्विवचनबहुवचनयोश्चोदाहरणं, तत्र हि सगिटोः सतो-
रस्ति विशेषः, एकवचने त्वयुक्तं विशेषाभावात् तत्राह । 'यमादीना-
मिति' । ह्यन्तवर्णेत्यत्रापीटीति वर्त्तते, अयासीदित्येतत् प्रक्रमाभे-

दायोदाहृतं नत्थञ्च विशेषोस्ति, ननु चात्रापि स्वरे विशेषोस्ति माहिमा-
सीदिति, इत्थसत्याद्युदात्तं पदं स्यात्, सति तु तस्य सिञ्जत्वाच्चित्स्व-
रेणोदात्तत्वे 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्यनोदात्तं पदं भवति, 'तत्रा-
दिःसिचोन्यतरस्या' मिति पक्षे आद्युदात्तत्वं पक्षे ऽनोदात्तत्वं, नैषोस्ति
विशेषः, अनिटः सिचः पठउपसंख्यानमिति वचनान्माहिकार्षमित्यत्र यथा
पक्षे आद्युदात्तत्वं पक्षे चानोदात्तत्वं च भवति एवमत्रापि भविष्यति ।
'आयंस्तेति' 'समुदाहृत्यो यमोयन्य' इत्यात्मनेपदं, अनंस्तेत्यत्र कर्म-
कर्त्तरि 'न दुहसुनमांयकृचिणाविति' चिणः प्रतिषेधः ॥

"स्मिपूङ्ग्वशं सनि" ॥ च इति धातोर्ग्रहणं न चकारान्ता-
नाम्, उत्तरञ्च किरादीनामिद्विधानात् । 'पिपविषतइति' । 'ओः पुयण्-
ज्यपर' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'अज्जिजिषतीति' । 'अत्रादेर्द्वितीयस्येति जि-
शब्दस्य द्विर्वचनं, नकारस्तु न द्विरुच्यते न न्द्रा इति प्रतिषेधात् ॥

"किरश्च पञ्चभ्यः" ॥ किर इति व्यत्ययेनैकवचनं, पञ्चभ्य
इति बहुवचनादाद्यर्थावगतिः, कृष्टृष्टृष्टृष्टृक्तयस्तुदादिषु किरादयः ।
'पिपृच्छिषतीति' । रुदविदेत्यादिना सनः कित्त्वं, ग्रहज्यादि सूत्रेण
संप्रसारणम् । 'किरतिगिरत्योरिति' । शेषाणां त्वनुदात्तत्वात्प्रतिषेधः ।
'दीर्घत्वं नेच्छन्तीति' । इष्टिरेवेयम् ॥

"रुदादिभ्यः सार्वधातुके" ॥ रुदिस्वप्स्वसनिजतिरधादिषु रुदा-
दयः । उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति रुदादिभ्य इति पञ्चम्या
सार्वधातुक इति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यते, सप्तमीनिर्देशस्तत्तत्रोपयोगं
यास्यति । 'प्राणितीति' । 'अनिते' रिति णत्वम् । 'स्वप्तेति' ।
अन्येभ्यस्तु परस्यार्द्धधातुकस्येता भवितव्यम् ॥

"ईशः से" ॥ ईश ऐश्वर्यं आदादिकः, से इत्यविभक्तिको निर्द्वैशः ।
'इच्छिष्येति' । 'सवाभ्यां वामौ' । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सेशब्द
इवायम् ॥

"ईडजनोर्ध्वं च" ॥ ईड स्तुतौ अदादिः । 'छान्दसत्वाच्छनो-
मिति' । भाषायां तु जायस इत्यत्र नित्यत्वात् श्यनि कृते तेन व्यवधा-

नादिहभावः । 'जन जनने इत्यस्यापीति' । नन्वसौ परस्मैपदी तत्राह । 'तस्य कर्मव्यतिहार इति' । यदि तर्हि तस्याप्यात्मनेपदं संभवति तस्यैव बह्व्यं प्राप्नोति, निरनुबन्धकत्वात् । ईहिना साहचर्यादात्मनेपदिनोपि बह्व्यं भविष्यति । 'तदर्थं केचिदिति' । ये त्वेवं न पठन्ति ते चकारेण कृत्वमेव पूर्वसूत्रमनुवर्तयन्ति । 'सकारादेरिति' । स् इति सप्तम्या लुका निर्देशात्तदादिविधिः, यदि तर्हि ईशेरपि ध्वे शब्दे इडागमो भवति, योगविभागो न कर्तव्यः, ईहीशजनां सेध्वयोरिति वक्तव्यम्, एवं हि पृथग्विभक्तिर्नोच्चारयितव्या भवति, चकारश्च न कर्तव्योऽत आह । 'ईशीशजनां सेध्वयोरिति' । 'लङि ध्वमित्यस्य न भवतीति' । लोट्यपि तर्हि ध्वमित्यस्य न प्राप्नोति तत्राह । 'लोटी पुनरिति' ॥

“लिङः सलोपोनन्त्यस्य” ॥ 'सार्वधातुके यो लिङिति' । नैवा परसप्तमी, सार्वधातुकपरस्य लिङोऽसंभवात्, तस्माद्विधारेण सप्तमी । जातावेकवचनं, सार्वधातुकेषु मध्ये यो लिङ् सार्वधातुकसंज्ञकस्तस्येत्यर्थः । 'कुर्यादिति' । अत उत्सार्वधातुक इत्युत्वं, ये चेत्युकारस्य लोपः, अत्र यासुट्सुटोः सकारस्य लोपः । 'कुर्युरिति' । क्तेर्जुप्, यासुट्सकारलोपः, उर्यपदान्तादिति पररूपत्वम् । 'कुर्वीतेति' । सीयुट्सुटोः सलोपः । 'कुर्वीरिति' । ऋस्य रन्, अत्र सीयुट एव लोपः ॥

“अतो येयः” ॥ सार्वधातुक इति प्रकृतमर्यात् बह्वन्तं सम्यक्तत्वे तदाह । 'अकरान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्येति' । अवयवसम्बन्धे चैवा बह्वी, सार्वधातुकस्यावयवस्य याशब्दस्येत्यर्थः । 'इय् इत्ययमिति' । सूत्रे त्वकार उच्चारणार्थः । 'पचेदिति' । इयादेशे कृते शबकारेण सहाद्रुणः, वलादिषु वलि लोपः, यकारस्य च श्रवणं पचेयुः पचेयमित्यादौ । 'पचेयुरित्यत्रेत्यादि' । पररूपस्यावकाशः चिनुयुः सुनुयुः, इयादेशस्य तु पचेदित्यादि । पचेयुरित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादियादेशः, यदि पूर्वमेव पररूपं स्यात् याशब्दाभावादियादेशो न स्यात् । 'इवमतो लोपस्यापि वा-

१ भवितव्यमिति मुद्रितसूत्रपुस्तके पाठः ।

२ सुनुयुरिति नास्ति ई. पु. ।

धकः स्यादिति । एतच्च मध्येपवादा इति न्यायमनाश्रित्योक्तं, तदाश्रयणे स्वतो लोपस्यैव बाधकः स्यात् । दीर्घस्तु परत्वात्स्यादेव । 'स्यादेतदेवमित्यादि' । दीर्घविधौ तुहस्तुशम्यमः सार्वधातुकइति प्रकृतं 'भूसुवोस्तिङी'ति च । 'येय इत्यविभक्तिको निर्देश इति' । येय इत्यस्मिन्समुदाये या इत्यविभक्तिको निर्देश इत्यर्थः । 'य इति वेति' । याशब्दात्पृष्ठी, 'आतो धातो' रित्याकारलोपः । केचित्तु अतो यास् इति सकारान्तानुकरणं पठन्ति ॥

“आतो ङितः” ॥ आकारमात्रस्य ङितोसम्भवादातो ङित इति व्यधिकरणे षष्ठौ, ङितोवयवस्यात इत्यर्थः । उदाहरणेऽस्वरितत्वादात्मनेपदं, ननु गाङ्कुटादिसूत्रे परत्र परशब्दप्रयोगादध्याह्नियमाणो वतिः सप्तमीसमर्थादध्याहर्त्तव्यः, ङितीव ङिद्वुदिति, अन्यथा चुकुटिपतीत्यत्र सनो ङित्वादात्मनेपदप्रसङ्गादित्युक्तं, सार्वधातुकमपिदित्यत्रापि तदेवानुवर्त्तते, ततश्च पूर्वस्य कार्यं प्रत्येव सार्वधातुकस्य ङित्वं न स्वकार्ये प्रतीत्युक्तान्युदाहरणानि । लङ्लङोस्तु युक्तमुदाहर्तुम् अपवेतामकरिष्येतामिति' अस्ति ह्यत्रापि स्यानिवद्भावेन ङित्वमत आह । 'सार्वधातुकमपिदित्यत्रेत्यादि' । 'मिमाते मिमाये इति' । असति तपरकरणे श्नाभ्यस्तयोरात इति लोपात्परत्वादयमेव विधिः स्यात् ॥

“आने मुक्” ॥ अत्र आनइति सप्तम्यचरितार्था पूर्वेन कृत्प्रयोगाया अत इति पञ्चम्याः षष्ठौ प्रकल्पयति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति, तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेनाद्विशेष्यते न त्वताङ्गमित्यभिप्रायेणाह । 'अकारमात्रभक्तोयमिति' । अङ्गस्यावयवो योकारस्तस्य मुमित्यर्थः, किमेवं सति भवतीत्यत्राह । 'अदुपदेशयहणेनेति' । उपदेशे अत् अदुपदेशः, यदि त्वकारान्ताङ्गभक्तः स्यात्ततस्तदेषाङ्गं न व्यवदध्यात् तदवयवं त्वकारं व्यवदधात्येवेति स्वतो न स्यात्, न च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्, किं कारणं, हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषाया भाष्यकारेण शिचित्तत्वात्, अन्यथा ऽग्निविद्वानित्यादौ ह्रस्व-नुङ्भ्यां मतुविति स्वरप्रसङ्गात्, यदि पुनरयमभक्तो मकारो त्रिकरणवन्मध्य

क्रियेत, अभक्ते मुक्तिं स्वरो न स्यादित्येव, यदि पुनरयं परादिः क्रियेत
 आनस्य मुडिति, परादित्वे दीर्घत्वप्रसङ्गः पचमानः, 'अतो दाघो यञी'-
 ति दीर्घत्वं प्राप्नोति, पात्तिक एष दोषः, कतरस्मिन्यत्वे, यदि सार्वधातु-
 कइत्येवं तत्, अथ ङीत्येव तत्तदा न दोषः, तदयं भक्तस्तत्रापि पूर्वान्तः
 तत्राप्यकारस्य मुगिति स्थितम् । 'यद्येवमिति' । यद्यकारमात्रभक्तत्वा-
 त्त्वं हणेन गृह्यतइत्यर्थः । 'अध्यर्तुमात्र इति' । अध्यर्तुमधिकं यस्याः सा
 अध्यर्धो मात्रा यस्यासावध्यर्धमात्रः । 'लसार्वधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि
 न प्राप्नोतीति' । तद्विधात्रपि तपरनिर्द्वंशात् । तत्राह । 'उपदेशग्रहण-
 मिह क्रियतइति' । 'तथा चेति' । यदा द्विमात्रत्वेपि भवति तदा वा
 शङ्का ऽध्यर्तुमात्रत्वइति भावः ॥

" ईदासः " ॥ आस इति पञ्चम्यचरितार्थो पूर्वत्र कृतार्थाया आन
 इति सप्तम्याः षष्ठौ प्रकल्पयति ॥

" अष्टन आ विभक्तौ " ॥ सौत्रत्वाच्चिदंशस्य अल्लोपो न कृतः । 'व्य-
 क्तिनिर्द्वंशोयमिति' । यथाश्रुतनिरनुनासिकाकारव्यक्तिर्निर्द्वंश्यतइत्यर्थः ।
 जातिनिर्द्वंशस्तु दुष्ट इत्याह । 'आकृतिनिर्द्वंशे त्विति' । आकृतिर्जातिर्न
 संस्थानं, जातिनिर्द्वंशे हि शुद्धाया जातेरादेष्टुमशक्यत्वात्तदाधारभूतानां
 व्यक्तीनां विधानं, तत्र यद्यपि दीर्घाच्चारणसामर्थ्याच्च ह्रस्वप्लुतव्यक्तीनां
 प्रसङ्गः, दीर्घव्यक्तयस्तु सर्वाः प्रसक्तास्तत्रान्तर्गतानुनासिकव्यक्तिरेव स्यात्,
 तस्याः पूर्वेण सह सवर्णदीर्घाप्यनुनासिक एव स्यात् । 'विकल्पेन चाय-
 मित्यादि' । यथा च दीर्घग्रहणं कृतात्वनिर्द्वंशश्चास्मिन्नर्थे लिङ्गं तथा
 तत्रैव व्याख्यातम् । 'तदन्तविधिश्चात्रेव्यतइति' । अङ्गाधिकारे तस्य
 तदुत्तरपदस्य चेति वचनात्, एकवचननिर्द्वंशात्स्वरूपस्य ग्रहणं नार्थस्य,
 तेनोपसर्जनेष्यष्टनि भवति, तत्रापि विकल्पितत्वात्प्रियाष्टा प्रियाष्टनी
 प्रियाष्टान इत्यपि भवति, तत्रापि भसंज्ञाविषये आत्वपत्ते आतो धातो-
 रित्यकारलोपमिच्छन्ति, प्रियाष्टः पश्येत्यादि, आत्वाभावपत्ते त्वल्लोपे
 ष्ट्वं, प्रियाष्ट्य इत्यादि भवति ॥

“रायो हलि” ॥ ‘मृजेर्वृद्धिरित्यतः प्राग् विभक्त्यधिकार इति’ । पूर्वसूत्रान्ते अन्योयं पठितव्यः ॥

“युष्मदस्मदोरनादेशे” ॥ ‘युष्मदस्मदिति’ । पञ्चम्या अदिति भ्यसोद्भावः । ‘हलीत्यधिकारादप्यत्र न स्यादिति’ । न चादेशो हलादिरस्ति, भ्यसोभ्यमित्ययं तु अभ्यमादेशः । ‘उत्तरच्चेति’ । योचीति यत्वमादेशे माभूत्त्वमहमित्यादौ शेषे लोप इति शेषव्यवस्थार्थे च । ‘तदिहैव क्रियतइति’ । लाघवे विशेषाभावात् ॥

“द्वितीयायां च” ॥ उदाहरणेषु ‘हे प्रथमयोरमि’ इति विभक्त्ये रभावः ॥

“प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्” ॥ ‘युवयोरिति’ । ननु च योचीति यत्वमत्र बाधकं भविष्यति । प्रथमाद्विवचनेपि तर्हि शेषेलोपो बाधकः स्यात्, अथ तस्य वचनाद्बाधः, यत्वस्यापि बाधः स्यात्, पुरस्तादपवादन्यायेन वा यत्वस्यैव बाधः स्यात् ॥

“योचि” ॥ ‘शक्यमकर्तुमचीत्येतदिति’ । कथम्, अनादिष्टायां विभक्तौ विधीयमानं यत्वमुत्सर्गस्तत्रैव हलादावात्वमपवादः । ‘त्वत् मदिति’ । ‘एकवचनस्य चे’ इति ङसेरदादेशः ॥

“शेषे लोपः” ॥ उपयुक्तादन्यः शेषस्तस्यैव संयहश्लोक्तः । ‘पञ्चम्याश्चेत्यादि’ । पञ्चम्यादीनां सम्बन्धीनि यान्यद्विवचनानि, अयं तावच्छेषस्तत्र शेषे लोपो विधीयतइति अद्विवचनानीत्येतद्वापापेक्षं द्रष्टव्यं, क्वन्तसि तु युवं वस्त्राणीति द्विवचनमपि शेष एव । ‘शेषग्रहणं विस्मयार्थमिति’ । कथं, विभक्तिमात्रे लोपः तस्यानादिष्टायां विभक्तौ यत्वमपवादः, अस्यापि हलादावात्वमपवाद इत्यसङ्करेणात्वयलोपाः सिध्यन्ति अनादेशग्रहणं तु क्रियमाणेऽप्यहणे यत्वलोपयोर्विषयविभागायै कर्तव्यमेव । ‘सचिपातलक्षण इति’ । विभक्तिसचिपातकृतं युष्मदस्मदोरकारान्तत्वं तदादि टापो निमित्तं स्यात्तत्सचिपातं विहन्त्यात् । एतच्च त्यदादिशब्दवत्स्त्रीलिङ्गत्वमभ्युपेत्योक्तम्, इदानीं च लिङ्गमेव नास्तीत्याह । ‘अलिङ्गे

वेति' । 'केचित्त्विति' । टाव्विशृत्यर्थमेव तएवमिच्छन्ति । 'कथमिति' । यच्चाकारो यकारश्च न विहितः सशेषस्तत्र विधीयमानो लोपो अलो'न्यस्ये, त्यन्तस्यैव युक्त इति प्रश्नः । अनन्तरोक्तं शेषग्रहणस्य वैयर्थ्यं हृदि कृत्वाह । 'वक्ष्यमाणेति' । आदेशा वक्ष्यमाणा यस्य स वक्ष्यमाणादेशः । कः पुनरसा-
वित्याह । 'ते चेति' । 'मपर्यन्ताद्योन्यः स शेष इति' । स च टिरेव
तत्रायं लोप इति स्थानिनोधिकरणत्वविधत्तया सप्रमी, किमर्थं पुनर्लोप
इत्युच्यते न त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धं, न सिध्यति, द्विपर्यन्तास्त्यदादय इति
वचनात्, यदा चोपसर्जने युष्मदस्मदी तदा त्यदाद्यत्वं न सिध्यति, टिलो-
पपक्षे तु सुतरामारम्भाणीयम् ॥

“मपर्यन्तस्य” ॥ मपर्यन्तस्येत्यवयवस्य स्थानित्वेन निर्वृशाकु-
ष्मदस्मदोरित्यवयवषष्ठी विज्ञायते । मः पर्यन्तो ऽवधियंस्य स मपर्यन्तः,
यद्यपि द्वयोर्द्वौ मपर्यन्तौ तथाप्यभेदविषयैकवचनम् । 'मपर्यन्तस्येति
किमिति' । समुदाययोः ष्यादेशे आदेशानामप्यदन्तत्वाद्दोषाभाव इति
प्रश्नः । 'साकच्कस्य माभूदिति' । तन्मध्यपतितस्य तद्वहणेन ग्रहणात्म-
सङ्गः । 'सर्गस्य माभूदिति' । साकच्कस्य माभूदिति तु नेक्तं, यस्मादकज्वि-
धावुक्तं त्वया मया त्वयि मयि इत्यत्र सुबन्तस्य प्राक् टेरकजिति । 'अनिष्टं रूपं
स्यादिति' । त्वया म्येत्यनिष्टं रूपम् । अथ परियहणं किमर्थं मान्तस्येत्ये-
वोच्येत युष्मदस्मदोर्यो मान्तो भागस्तस्येत्यर्थस्तत्राह । 'मान्तस्येत्येव सिद्धे
ऽस्मिन्निति' । अस्मिन्साकच्कस्यादेशाभावे युष्मकामावकामिति रूपे वा ।
'अवधिद्व्योतनार्थमिति' । पर्यन्तशब्देनावधिं द्योतयामीत्यर्थः, अथवा
मान्तस्येत्युच्यमाने युष्मदस्मदोः समानाधिकरणं विशेषणं सम्भाव्येत, प्रत्ये-
कसम्बन्धाच्चैकवचनं, ततश्च यत्र मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशाः स्युः,
अथापि वैय्यधिकरणमाश्रीयते तथापि यत्र मान्ते तत्र भेदाभावादादेशा
न स्युः, व्यपदेशिवद्भावोपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः, पर्यन्तशब्देन त्ववधि
द्व्योतने तदुपादानसामर्थ्यादुष्मदस्मदवयवेषु युष्मदस्मच्छब्दौ वर्तन्ते इति

सर्वत्रादेशसिद्धिः, वैय्यधिकरण्येन वा सम्बन्धे परिग्रहणसामर्थ्यादुपदेशि-
वद्भाषोप्रातिपदिकेनेति प्रतिषेधाप्रवृत्तौ मान्तयोरप्यादेशसिद्धिः । अपर
आह सति शेषे पर्यन्तशब्दः, तेन सामानाधिकरण्यासम्भवद्वैय्यधिकर-
ण्येनैवान्वयः, यदा तु मान्ते युष्मदस्मदी तदा नैवादेशा भवन्ति, तदिद-
मुक्तं, 'मान्ते माभूद्यदा तदेति' । यदा युष्मदस्मदी मान्ते तदैव माभूत्
तदापि वा माभूदित्यर्थः । क पुनर्मान्ते युष्मदस्मदी इत्याह । 'एयन्तयो-
रिति' । युष्मानाचष्टे युष्मयति अस्मानाचष्टे अस्मयति णिचीष्टवद्भाषे
टिलोपः, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे' त्यत्रैकवचनाधिकारात्त्वमादेशाभावः ।
क्लिपि णिलोपः । ननु च विभक्तावादेशैर्भाष्यमत्र च णिलोपस्य स्थानिवद्भा-
षादुपधानमत आह 'स्थानिवत्त्वं चेति' । णेः कौ लुप्तत्वा चतल्लोपस्यात्र
स्थानिवत्त्वमस्तीत्यर्थः । कौ लुप्तं न स्थानिवदिति वचनं न तु कौ विधिं
प्रति न स्थानिवदित्येवमिति भाष्यकारः, तत्र यो मन्यते मान्तयोरप्यादेशा
भवन्तीति तन्मतेनोदाहरणानि, कृदन्तत्वाद्विभक्तयः, एकदेशविकृतत्वा-
न्यत्वादुष्मदस्मदाश्रयविभक्त्यादेशाः प्रकृत्यादेशाश्च त्वादयः, तत्र त्वाहौ
साधित्यादिविषये ते भवन्ति, अन्यत्रादेशविभक्तौ लोपः, अत्रादौ यत्वं, हला-
दावात्वं, त्वं, युषां युयं युषां युषां युषान् युष्या युषाभ्यां युषामिः तुभ्यं
युषाम्यां युषभ्यं युषत् युषाभ्यां, युषत्, तत्र युष्योः युषाकं युष्यि युष्योः
युषासु, एवमस्मदोपि द्रष्टव्यं, मपर्यन्तापेक्षया तु शेष आश्रीयमाणे मात्प-
रस्याभावात्लोपाभावात् युष्मभ्यं युष्मदित्यादि भवति, यदा तु त्वामाचष्टे
मामाचष्ट इति विग्रहे क्लिप् क्रियते तदा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमयोः
कृतयोः प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावादसति टिलोपे ऽत उपधाया इति वृद्धिः,
यदि निष्ठितमङ्गं ततो वृद्धाभावः, त्वद्स् त्वादस् मद्स् माद्स् इति स्थिते
मपर्यन्ताभावात्त्वाहौ साधित्यादेरप्रवृत्तौ वृद्धिपक्षे त्वामिति भवति । पञ्चा-
न्तरे तु त्वमिति, द्विवचने तु त्वां, जसि त्वं, द्वितीयादिषु तु त्वां त्वां
त्वान् त्वया त्वाभ्यां त्वाभिः त्वम् त्वाभ्यां त्वभ्यं त्वत् त्वाभ्यां त्वत्
त्व त्वयोः त्वाकं त्वयि त्वयोः त्वासु, एवमस्मदोपि, यदा तु द्विवचना-

न्ताणिच क्रियते तदापि युष्मद्यत्यस्मयतीति खिचि भवति, विभ-
क्त्यभावाद्युवावयोरभावः, एकार्थत्वाभावात्प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्याप्य-
भावः, विभक्तौ तु युवावादेशो त्वाहौ सावित्यादि विषये तु तस्य
भवन्ति । ये तु मान्तयोरादेशौ नेच्छन्ति तेषां सौ शेषेलोपपत्ते युष्मस-
मिति भवति । पदान्तरे तु युष्मसमिति, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं, गहनोयं
प्रक्रिया तर्कं इत्यपरम्यते ॥

“युवावौ द्विवचने” ॥ ‘द्विवचनइत्यर्थग्रहणमिति’ । वक्तीति वचनं
कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट्, द्वयोरर्थयोर्वचने द्विवचने प्रथमा-
द्विवचनान्तञ्चैतत्तदाह । ‘द्विवचने युष्मदस्मदी इति’ । के पुनस्ते इत्याह ।
‘द्व्यर्थाभिधानविषये इति’ । एतच्च वचनग्रहणात्लभ्यते, कथं, द्वित्वइति
वक्तव्यं, विभक्तावित्येव, द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यामित्यर्थः, अर्थग्रहणे सति
यदिष्टं सम्पद्यते तत् दर्शयति । ‘यदेति’ । पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य
ग्रहणे तस्यास्मिन्विषयेऽभावाद्युवावादेशौ न स्यातामित्यत्रापिः
स्यादिति भावः । ‘आदेशान्तरेण बाध्येते इति’ । बाधस्तु परत्वादित्य-
त्रैव वक्ष्यते, अतिक्रान्तं युवामिति सौ असि आदेशान्तरेण बाधः, द्विव-
चनस्य तु पारिभाषिकस्य ग्रहणेपि सिद्धिरिति प्रथमाया अतिक्रमः, उत्तर-
त्रापि द्विवचनस्यातिक्रमेऽयमेव हेतुः, तत्र चानादेशे विभक्तौ हलादौ द्विती-
यायां चात्वम्, अत्रादौ यत्वं, शेषे लोपः, हे प्रथमयोरमित्यादयो विभक्त्या-
देशाश्च यथायथं द्रष्टव्याः । ‘परत्वादिति’ । त्वाहादीनामवकाशः यदा
बहुर्थं युष्मदस्मदी अतिक्रान्तौ युष्मानतित्वमत्यहं, युवावयोरवकाशः
युवामावां द्व्यर्थत्वे सति, सावुभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधः । ‘यदा त्वित्यादि’ ।
पारिभाषिकस्य ग्रहणे तत्रापि प्रसङ्ग इत्यतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । ‘अति-
क्रान्तौ त्वामतित्वामिति’ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामित्यात्वं, यदात्र
पारिभाषिकस्य ग्रहणं तदा त्वमावेकवचनइत्यत्रापि पारिभाषिकस्यैक-
वचनस्य ग्रहणमिति मत्वेदमुदाहृतम्, अथापि तत्राप्यर्थग्रहणं तथापि बहु-
र्थंतिप्रसङ्ग इत्याह । ‘अतिक्रान्तौ युष्मानिति’ । पूर्ववदात्वम् । ‘एवं ज्ञेय-
मिति’ । अतियुष्माम् । अतियुष्माभ्याम् । अतियुष्मयोः । एवमस्मदः ॥

“यूयव्यौ जसि” ॥ ‘परमयूयमिति’ । अत्र पारम्ययोगो यथा-
सम्भवं द्रष्टव्यः । ‘तदन्तविधिरत्र भवतीति’ । अङ्गाधिकारे तस्य च तदु-
त्तरपदस्य चेति वचनात् । यदापि तदन्तस्य तदापि न सर्वस्य युष्मद-
स्मदोर्मपर्यन्तस्येत्यधिकारात् ॥

“त्वामै सौ” ॥ ‘त्वमिति’ । यद्यप्यत्र त्वमावेकवचनइति
त्वादेशः सिद्धः तथाप्यहोदेशस्तावद्विधेयः, तत्र चाहः सावित्युच्यमाने
युष्मदोपि प्रसङ्गः, अस्मदोहः सावित्युच्यमाने गौरवं स्यात् । तस्माद-
त्रापि त्वादेश एव विधेयः, किं चातिक्रान्तौ युवां युष्मान्वा ऽतित्वमित्यत्र
त्वादेशस्य शङ्कापि नास्ति ॥

“त्वमावेकवचने” ॥ ‘एकवचनइत्यर्थेनिर्देश इत्यादि’ । एतच्च
द्विवचनइत्यर्थेनिर्देश इत्येतदनुसारेण योज्यम् । अर्थयद्गणे यदिष्टं संपद्यते
तद्वर्शयति । ‘तदेति’ । पारिभाषिकस्य त्वेकवचनस्य ग्रहणेन न स्यादित्य-
ध्याप्तिः । ‘अतिक्रान्तौ त्वमिति’ । तदापि त्वमौ भवत इत्यस्योदाहरणम् ।
‘अतित्वमिति’ । पूर्ववदात्मम् । ‘एवमन्यदुदाहर्तव्यमिति’ । एतदतित्वम-
त्यह मित्यनेनापि सम्बध्यते । अतियूयम् । अतितुयम् । अतितव । एव-
मस्मदः । अतित्वामतिमामित्यनेन तु सम्बन्धः स्पष्ट एव । अतित्वां पश्य
अतित्वान् अतित्वाभ्याम् । अतित्वाभिः अतित्वभ्यम् । अतित्वत् । अति-
त्वयोः । अतित्वाकम् । अतित्वयि । अतित्वयोः । अतित्वासु । एवम-
स्मदः, अत्रानन्तरं यदा युष्मदस्मदौ द्वित्वबहुत्वयोर्वर्त्तते समासार्थस्यैकत्वं
तदा त्वमौ न भवतः, अतिक्रान्तं युवामतियुवाम् । अत्यावाम् । अति-
क्रान्तं युष्मान् अतियुष्मान् । अस्मान् । एवं नेयमिति पठितव्यं पूर्वानु-
सारेण गम्यमानत्वाच्च पठितम् ॥

“प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” ॥ ‘एकवचने वर्त्तमानयोरिति’ । एका-
र्थोभिधानविषययोरित्यर्थः, वस्तुक्रयनं चेतत् न तु शब्दार्थकथनम् । एक-
वचने इत्यस्य प्रथमाद्विवचनान्तत्वात् । ‘त्वदीय इति’ । त्वदादीनि
चेति वृद्धसञ्ज्ञा, वृद्धाच्छः । ‘त्वत्तर इति’ । पारम्यवत्प्रकर्षयोगः । ‘विभ-
क्तावित्यधिकारादिति’ । ननु च पूर्वसूत्रे विभक्ताविति न सम्भंस्यते ।

कथमावृद्धेरनुवर्त्तमानं न सम्बन्धेत । एवमपि योगविभागो न कर्त्तव्यः
 त्वभावेकवचने प्रत्ययोत्तरपदयोरित्येकयोग एव कर्त्तव्यः, एवं हि चकारो
 न कर्त्तव्यो भवति । नैवं शक्यम्, एवं ह्युच्यमाने यथासङ्गं प्राप्नोति युष्मदः
 प्रत्यये ऽस्मद उत्तरपदइति । अथ क्रियमाणेपि योगविभागे यावता
 निमित्तयोः साम्यं कस्मादेव यथासङ्गं न स्यात्, नैष दोषः । चकारोत्र क्रियते
 स द्वयोरपि द्वे निमित्ते समुच्चेष्यति । 'ननु चेति' । चोदकः, प्रकृतिप्रत्यययोः
 पूर्वात्तरपदयोश्च मध्ये या वर्तते सान्तर्वर्त्तिनी विभक्तिः । परिहरति । 'नैवं
 शक्यमिति' । लब्धुमिति शेषः । किं कारणमित्याह । 'तस्या लुका भवित-
 व्यमिति' । लुक् तु सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यनेन । 'अन्तरङ्गावित्यादि'
 चोदकः, विभक्तिमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वं, लुक् पश्चादुत्पन्नः प्रत्ययमुत्तरपदं
 वापेत्य धातुत्वप्रातिपदिकत्वयोरुपजातयोः प्राप्नुवन् बहिरङ्गः, यत्राप्ययं
 नित्यः तथापि नित्यान्तरङ्गयोरन्तरङ्गमेव बलीयः, यथोक्तं परनित्यान्त-
 रङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिनः संचिपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीय-
 स्त्वमिति । 'एतदेवेत्यादि' । परिहारः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमि-
 त्याह । 'तेनेति' । प्रथमेनादिशब्देन गोमत्यतोत्यादेर्यहणं द्वितीयेन
 दीर्घहलङ्गादिलोपयोः, हलङ्गादिलोपे हि प्रत्ययलक्षण्येन नुमादि स्यादेव
 लुकि तु न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षण्यप्रतिषेधाच्च भवति, ज्ञापनस्य प्रयो-
 जनान्तरमाह । 'एवं चेति' । पुनश्चोदयति । 'अथेति' । असति हि
 प्रयोजने ज्ञापकं भवति, अस्ति चात्र प्रयोजनं, किम्, एषामेव त्वाहा-
 दीनामादेशान्तराणां बाधनं, सत्येतस्मिन्प्रयोजने न ज्ञापनमुपपद्यत-
 इति परिहरति । 'लत्यस्थित्यपेक्षयेति' । गोमत्वमिदं इत्यादिकं लक्ष्यं
 लोके साधुभावे स्थितं तदादेशान्तरबाधनार्थंस्मिन्विज्ञायमाने न संवृत्तीति
 स्यात्, तच्चापेक्ष्यं प्रयोगमूलत्वाद्वाकरणस्य, तस्मात्तदपेक्षया नैतदादेशा-
 न्तराणां बाधनार्थं युक्तं विज्ञातुमिति । अपर आह यद्येतदादेशान्त-
 राणां बाधनार्थे स्यात् मपर्यन्तस्येत्यनुवृत्तिरपार्थिका स्यात्, कथमुत्सर्ग-
 समानदेशत्वादपवादानां श्यनादिषु तथादृष्टत्वादिति । नायं नियम
 उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति, श्नमादिषु व्यभिचारात्, नहि श्नम्

हुजकचः शब्दादिभिः समानदेशास्तस्माद्व्यवश्यमुपपत्तिर्वक्तव्या, एवं वक्तव्यमिह त्वाहादयोऽप्यनुवर्तन्ते मपर्यन्तस्येति च तत्र त्वाहादयानुवृत्त्यैव तद्वाधे सिद्धे मपर्यन्तानुवृत्तिरप्राप्तप्रापणार्था सती ज्ञापकमुक्तस्यार्थस्येति । वयन्तु ब्रूमः मपर्यन्तस्येत्येवानुवर्त्य तस्यादेशौ विधेयौ यदि चान्तरङ्गा आदेशाः स्युः प्रत्ययोत्तरपदयोर्मपर्यन्तस्य न क्वापि सम्भव इति तस्यादेशविधानमनुपपन्नं स्यादिति ज्ञापकमुक्तस्यार्थस्येति ॥

“त्रिचतुरोः स्त्रियान्तिसृचतसृ” ॥ “त्रिचतुरोरेव विशेषणमिति” । श्रुतत्वात् । ‘नाङ्गस्येति’ । विपर्ययात् । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘तेनेति’ । ‘प्रियतिसेति’ । अनङ् सौ, अदुशनस्फुरदं सोनेहसाञ्चेत्यनङ् । ‘प्रियतिसाविति’ । अतो द्विसर्वनामस्थानयोरिति गुणं परमपि बाधित्वा-सरसूत्रेण रादेशः । ‘प्रियतिसृ इति’ । इकोचि विभक्तावित्यङ्ग्रहणेन ज्ञापितं लुमता लुप्रेपि क्वचित्प्रत्ययलक्षणं भवतीति, तेन स्वमोर्नपुंसकादिति नित्ये लुकि कृतेपि तिसृभावः । ‘प्रियतिसृणी इति’ । रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमिति क्वचित्पठ्यते । ‘नद्वृतश्चेति कश्च भवतीति’ । समस्यमान-दशायामृकारान्तस्य तत्र ग्रहणमिति भावः । कबभावे हेतु ‘विभक्त्याश्रय-त्वादित्यादि’ । एवं तावत् स्त्रियामित्यनेन त्रिचतुरोर्विशेषणवादव्या-प्तिपरिहारो दर्शितः । अतिव्याप्तिरपि परिहृतेत्याह । ‘यदा चेति । ‘तिसृकेति’ । स्वार्थं कन्प्रत्ययः, अल्पत्वे कुत्सितत्वे सञ्ज्ञायां वा । तत्र विभक्तेर्लुकि कृते तत्र विधीयमानस्तिसृभावो न स्यादिति वचनं, तत्र स्वार्थिः प्रत्ययान्तत्वाद्बहुवचनान्तस्तिसृकाशब्दः सङ्ज्ञेत्येके ग्रामस्य कस्य चिदेषा सञ्ज्ञा कृठिरिति नास्ति बहुवचनप्रसङ्ग इत्यन्ये । ‘चतस-रीति’ । यथा प्रियतिसावित्यत्र सर्वनामस्थानलक्षणं गुणं बाधित्वा रादेशो भवति तथा ङावपि प्राप्नोति तथा चोत्तरसूत्रे प्रियतिसीति ङावपि रादेशमुदाहरिष्यति पूर्वविप्रतिषेधं च वक्ष्यति । अत्राहुः । अस्मा-देव निर्वृत्तादर्थप्रधानयोरेवादेशः । इह तु स्वरूपप्रधानत्वात्तदभावे गुण-इति । ‘चतस इति’ । अत्र स्थानिवद्भावा ‘चतुरःशसी’ त्यन्तोदात्तत्वे सति ‘उदात्तयणो ह्रस्वोर्वादि’ति शस उदात्तत्वप्रसङ्गः, स निपातन-

स्वरेण बाध्यते, यथैव तर्हि निपातनस्वरः शसि स्वरं बाधते तथा षट्
त्रिचतुर्भ्यां हलादिरित्येतं विभक्तिस्वरमपि बाधेत तत्राह । 'चतसृणा-
मित्यत्र त्विति' । तत्र कारणमाह । 'हलादियहणसामर्थ्यादिति' । तत्र
हलादियहणस्य चतस्रः पश्येत्येतदेव व्यावर्त्यं नान्यत्किञ्चित् । एतच्च
तत्रैवोपपादितं, यदि च निपातनस्वरो विभक्तिस्वरस्यापि बाधकः स्यात्-
दान्तरेणापि हल्यहणं विभक्तेः स्वरो न भविष्यति किं हलादियहणेन,
तत्क्रियमाणं ज्ञापयति निपातनस्वरं विभक्तिस्वरो बाधतइति । अन्ये-
त्वाहुः । हलादियहणादेव चतस्रः पश्येत्यत्र 'चतुरःशसी'त्यस्याप्रशंसि-
वसीयते । यदि स्यात्तत 'उदात्तयणो हलपूर्वादि'ति स्यादेव विभक्तेः सदा-
त्वमिति तद्भाष्ये हलादियहणमनर्थकं स्यात् । तस्मादाकुदात्तनि-
पातनमेव न कर्तव्यमिति । तत्राकुदात्तस्य चतुरशब्दस्यान्तर्यत आकुदात्त
एव चतसादेशे सति चतसृणामित्यत्र 'षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादि'रिति
विभक्तेः सदात्तत्वं भवति ॥

“अचि रञ्चतः” ॥ ‘पूर्वसवर्णो त्वित्यादि’ । तिस्रः पश्येत्यत्र ‘प्रथ-
मयोः पूर्वसवर्ण’ इत्यस्यापवादः, प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ‘ञ्चत उदित्युत्त्वस्य ।
प्रियतिसि प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र ‘ञ्चतो द्विसर्वनामस्थानयो-
रिति गुणस्य । ननु यत्र विध्यन्तरस्याप्राप्तिः प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रे प्रियति-
स्रोरिति तत्र इको यणचोत्येव सिद्धमिति विध्यन्तरस्य विषयइदमारभ्यते,
तत्र मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्तइति उत्सर्गपूर्वसवर्णो बाधतइति
युक्तं, मुणविषये तु परत्वात्स एव स्यादित्यत आह । ‘परमपि हीति’ ।
‘ञ्चत इति किमिति’ । तिस्रचतस्रोरनुशृत्तेरलोन्यस्येत्येव सिद्धमिति
प्रश्नः । ‘तिस्रचतस्रोः प्रतिपत्त्यर्थमिति’ । तिस्रचतस्रोऽप्येव श्रुतत्वात्
विभक्तौ प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः । ‘अन्यथा हीति’ । ञ्चत इत्यनुव्यमाने
षष्ठीनिर्दिष्टत्वात् त्रिचतुरोरेवायमादेशः स्यात् स च नाप्राप्त्योस्तिस्रचत-
स्रोर्निधीयतइति तयोरपवादः स्यादित्यर्थः ॥

“जराया जरसन्यतरस्याम्” ॥ ‘अतिजरांसीति’ । अतिजर इ
इति स्थिते यदि पूर्वं नुमागमः स्यात्सोऽङ्गभक्तोऽङ्गमेव न व्यवदध्यात् ।

तदवयवं तु जराशब्दं व्यवधत्त्येवेति सत्यपि तदन्तविधौ निर्दिश्य-
मानस्यादेशा भवन्तीति जरशब्दान्तस्याङ्गस्यावयवो यो जराशब्दः तस्य
विभक्त्यानन्तर्यं विधीयमानो जरसादेशो न प्राप्नोति । अथापि स्यात् तथापि
सकारात्परस्य नुमः अवणं स्यात् । तस्मात्परत्वात्पूत्रे जरसादेश एष्टव्यः
तत्र कृते भलन्तलवणो नुम् अतिजरसं पश्येत्यत्र अतिजर अम् इति
स्थिते एकदेशविहृतस्यानन्यत्वान्जरशब्दस्य जरसादेशे कृते 'स्वमेनेपुं-
सका'दिति लुक् प्राप्नोति, न च तदानीमभावस्य प्रसङ्गः, अनदन्तत्वात् ।
ननु चातिजरशब्दस्यादन्तत्वात्तस्यामवस्यायामभावेन बाधितस्य लुक्
पुनः प्रसङ्गे न युक्तः भ्रष्टावसरत्वात् । नैतदस्ति । नात्राम्भावः प्रवृत्तः
परत्वामित्यत्वाच्च जरसादेशेन बाध्यते, तत्र कृते लुकप्रसङ्गः, एवं तर्हि
सन्निपातपरिभाषया लुङ् भविष्यति । अजादिसन्निपातेन जरसादेशो
निष्पन्नो नोत्सहते तस्य लुको निमित्ततां प्रतिपत्तुं, यद्येवमतिजरसं
ब्राह्मणकुलं तिष्ठति अतिजरसैरिति न सिद्ध्यति, कथं सोभिसश्चाकारा-
न्तसन्निपातेनाजादिरादेशः कृतोऽकारान्तत्वविधातिनो जरसादेशस्य
निमित्तं न स्यात् । इष्टमेवैतत्सङ्गहीतम् । अतिजरमतिजरैरिति भवित-
व्यमेव गोनर्दीयस्य पक्षः, तदिदमुच्यते । 'इहेत्यादि' । इहेति वाक्योपन्यासे ।
अतिजरसं ब्राह्मणकुलमित्यादि भवितव्यमित्यन्तं गोनर्दीयस्य मतं न पुन-
र्लुक्शास्त्रं प्रवर्त्तत इति यदुक्तं यच्चोक्तम् अतिजरं ब्राह्मणकुलमित्यादि तत्रो-
भयत्रापि हेतुः । 'सन्निपातलवणइति' । न पुनर्नुक्शास्त्रमित्यत्र पुनःशब्द-
स्यायमर्थः पूर्वं या लुक्प्राप्तिः साम्भावेन बाधिता या तु जरसादेशे कृते
पुनः प्राप्तिः सापि सन्निपातपरिभाषया न भवतीति । 'अन्ये त्वित्यादि' ।
इतच्च 'टाडसिडसामिनात्स्या' 'अतोभिस ऐसि' त्यत्र व्याख्यातम् ॥

“त्यदादीनामः” ॥ द्विपर्यन्ता 'इत्यादि' । इष्टिरेवेयम् । यत्तुच्यते
शेषे लोपवचनं ज्ञापकमिति तदयुक्तम् । उपसर्जनार्थत्वादित्युपसर्गमिति-
वयमिति । यदा तु शेषलोपाष्टिलोपस्तदा तु सुतरामज्ञापकम् । 'पाठादेव
पर्युदस्ता इति' । तथा च सञ्ज्ञादिसूत्रे वार्तिकं 'सञ्ज्ञोपसर्जनानां प्रतिषेधः

पाठात्पर्युदास इति । तेन पाठोपजीवनेन प्रवर्तमानमिदमपि संज्ञोप-
सर्जनीभूतानां न भवति । 'त्यदादीति' । त्यदादीनामर्थः प्रधानं यत्र
समासे तत्रेत्यर्थः । नहि ते पाठात्पर्युदस्ताः ।

“किमः कः” ॥ 'तेनाकार एव किमो न विधीयत इति' । कथं
पुनरकारविधाने क इत्यादि रूपसिद्धिः, यावतान्त्यस्य प्राप्नोति । न चा-
न्त्यस्य पूर्वेण सिद्धः, द्विपर्यन्तास्त्यदादय इत्युक्तत्वात् । अपरे पुनरेतच्चोद-
भयादेवं पठन्ति तेनाकार एव इमो न विधीयतइति, अयमर्थः । इम
इत्येतावत्सूत्रमस्तु, त्यदादीनाम इत्येव त्यदादीनां संबन्धिन इमोकारो
भवति तत्र नानर्थकेलान्त्यविधिरिति सर्वस्यैवेमोऽकारो भवति, तेषामेवं
पठतामुत्तरत्र किमो ग्रहणं कर्तव्यं, न कर्तव्यम् । उति होरिति वक्ष्यामि
इम इत्येव, ततो वाति, इम इत्येव इमोवकारादेशो भवति, तस्मात्साक-
चकार्यमेव कादेशो विहितः ॥

“कु तिहोः” ॥ तिशब्दस्य विभक्तिसञ्ज्ञकस्याभावात्तकारे इकार
वच्चारणार्थः । 'कुहेति' । 'वा ह च छन्दसी'ति हप्रत्ययः ॥

“क्विति” ॥ 'क्वेति' । किमोदित्यत्रप्रत्ययः । अथादेशान्तरकरणं
किमर्थं न प्रकृतः कुशब्द एव विधीयते एवं च कृत्वा योगविभागोपि
न कर्तव्यः, कुतिहास्त्वित्येवास्तु, का रूपसिद्धिः, यणादेशे कृते क्वेति
सिद्धम् ओर्गुणस्त्वङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताविति वचनाच्च भविष्यति, यणादेश-
स्त्वनाङ्गत्वाद्व्यत्येव तत्राह । 'आदेशान्तरकरणमोर्गुणनिवृत्त्यर्थमिति' ।
निष्ठिततत्त्वं दुर्ज्ञानमिति भावः, एवं तर्हि किमोदित्येतत्किमोद्वदिति
वक्तव्यं टिलोपे कृते क्वेति सिद्धमत आह । 'किमोद्वदिति चेति' । कथं
पुनः प्रत्ययान्तरे रूपसिद्धिः यावता ककारस्य जश्त्वं प्राप्नोति, टिलोप-
स्यासिद्धत्वाच्च भविष्यति, कथमसिद्धत्वम्, असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे,
टिलोपो हि डित्प्रत्ययापेक्षत्वाद्वहिरङ्गः, जश्त्वं तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गम् ।
'साकचकार्यमिति' । साकचके हि प्रत्ययान्तरे विहिते कक्वेति स्यात् ।
यथान्यासे तु तत्रापि क्वेत्येव भवति ॥

“तदोः सः सावनन्त्ययोः” ॥ साविति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य ‘स्यश्चन्दसि’ ‘सोचि लोपे चेदि’ त्यादि निर्देशात् । नाप्युभयोः, तथाहि सति सीत्येव ब्रूयात्, सकारादौ विभक्त्याविति । ‘अनन्त्ययोरिति किमिति’ । विशेषणविशेष्यभावे कामचारान्त्यदादिषु सकारान्तस्यासम्भवाच्च त्यादादिभिस्तदोर्विशेषणादनन्त्ययोस्तावत्सिद्धम् । अन्यस्य तु त्यादाद्यत्वं भविष्यतीति प्रश्नः, अत्वस्य सौरान्त्यत्र सावकाशत्वात्सौ परत्वादितमेव स्यादित्युत्पत्तिरं, तत्र केवले सौ पुल्लिङ्गे विशेषाभावात्सम्बुद्धेः स्त्रियां च प्रत्युदाहृतं, किमर्थं पुनस्तदोरित्युच्यते तत्त्वग्रहणमेव क्रियेत, तौःसःसावनन्त्यस्येति । नकारस्यापि तर्हि प्राप्नोति तस्माच्चुच्चि अनेषः अनयम् अनसाविति । नुडयं परादिस्तद्वहणेन ग्रह्यते ॥

“अदस औ सु लोपश्च” ॥ ‘अमुक इति’ । अदकस् सु इति स्थिते औत्वप्रतिषेधात्त्यादाद्यत्वं दकारस्य सत्त्वं सकारादुत्तरस्य ‘चाकचो-
कारस्य उत्वम् । ‘उत्तरपदभूतानामित्यादि’ । समासाद्या विभक्तिकृत्य-
क्यते तदपेक्षत्वादादेशो बहिरङ्गः, ततश्चान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते तस्या-
दिवद्वावादादेशेषु क्रियमाणेषु परमयं परमहमित्याद्यनिष्ठप्रसङ्गः, तस्मा-
द्वक्तसन्धिकार्याणामेवामी आदेशा वक्तव्याः, एतच्च ‘नेन्द्रस्य परस्ये’त्यत्र
ज्ञापयिष्यते । ‘अदसः सोर्भवेदित्यादिः’ । अदस औ इत्येतावदेव सूच-
मस्तु, सावित्येव अदस इति पञ्चमी तथा पूर्वसूत्रे कृतार्थायाः सप्तम्याः
षष्ठ्यां प्रकल्पितायाम् अदस उत्तरस्य सौरौकारो भवतीत्यर्थः, तत्र त्यादा-
द्यत्वे कृते असाविति सिद्धे किं सुलोपो विधीयते । ‘ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिः’ ।
यदि सौरौकारो विधीयते तदा हि असावित्यत्र त्यादाद्यत्वे ह्रस्वात्प-
रस्याः संबुद्धेरौकारस्य लोपः स्यात् न हलः । नैष दोषः । हलः सज्ञापे
विधीयते, यद्येवं तत्र हल्यग्रहणं कर्तव्यं नेत्याह । ‘प्रकृतं हि तत्’ । ‘हल्-
व्याभ्यो दीर्घादित्यत्र । ननु चेदं प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः
एवं तर्हि एङ्ह्रस्वादिति पञ्चमी हलिति प्रथमायाः षष्ठौ प्रकल्प-

यिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्ये' ति । पूर्वसूत्रवद्वा प्रथमाया एव यथा कथं
चिचिर्वाहो भविष्यति । 'आप एत्वं भवेत्तस्मिन्' । इह तर्हि स्त्रियां संबुद्धौ
असा औ इति स्थिते 'आङि चापः' 'संबुद्धौ' चेत्येत्वं प्राप्नोति, प्रकृते-
रेव त्वात्वे टापोभावादित्वाभावः । न, भलीत्यनुवर्त्तनात् । नैष दोषः 'बहु-
वचनेभ्यः' दित्यतो भलीति तत्रानुवर्त्तते भलादौ संबुद्धाविति, औत्वे
कृते अभलादित्वाव भविष्यति, 'प्रत्ययस्याच्च कादित्वम्,' इह तर्हि स्त्रि-
यामकचि असका औ इति स्थिते 'प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्ये'तीत्वं प्राप्नोति
प्रकृतेरेव त्वाकारे टापोभावादित्वाभावः, 'शीभावश्च प्रसज्यते' । इह च
स्त्रियाम् असा औ इति स्थिते 'औह आप' इति शीभावः प्राप्नोति,
औत्त्वविधानं तु पुंसि चरिताथै, पात्तिक इष दोषः, यदौह आप इति
पूर्वाचार्यनिर्द्वंशस्तदा नास्ति, इतरयोरस्तु पतयोरस्ति ॥

"यः सौ" ॥ 'स्त्रियामयं यकारइति' । नपुंसके तु 'स्वमोर्न-
पुंसका' दिति लुमता लुप्तत्वात्सोरभावः ॥

"हलि लोपः" ॥ 'अन्यहणमनुवर्त्ततइति' । यद्यपि तत्प्रथमान्तं
तथापि हलीति सप्तम्या तस्य षष्ठी प्रकल्प्यते ॥

"मृजेर्वृद्धिः" ॥ 'धातोश्च कार्यमुच्यमानमिति' । वस्तुतो धातो-
र्यत्कार्यमुच्यते तदिह धातोर्मुच्यमानमिति विवक्षितं, स धातुः स्वरूपेणैव
एहतां मा वा, ग्राहितेनानुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्या 'मित्ययमप्य-
मागमो धातुप्रत्ययएव भवति न तु प्रमृड्भ्यामित्यादौ । 'त'त्प्रत्ययइति' ।
धातोर्नित्येव विहिते । 'कंसपरिमृड्भ्यामिति' । अत्र तदन्तविधिना प्रसङ्गः ॥

"अचो ङिति" ॥ तन्दुलनिश्चाय इत्यादौ परिमाणाख्यायां
सर्वेभ्य इति घञ् । 'गौः मावौ गाव इति' । अत्र गौरित्येतत्साक्षादुदाहरण-
मितरत्रावादेशे कृते 'ऽत उपधाया' इत्येव सिद्धम् । 'सखायौ सखाय इति' ।
अत्रापि सखायावित्येतदुदाहरणं जसि तु 'जसि चे'ति गुणे अयादेशे च
कृते पूर्वत्रत्सिद्धम् । 'च्यौत्रमिति' । बलनाम ह्यन्वसं, तमिच्छ्यौत्रैरा-
र्यन्ति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते यावता जेतृयेतृशब्दाभ्यां प्रज्ञादपि

जेत्रं यौत्रमिति सिद्धं, यौत्रमिति उणादयो ऽभ्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि, तण्डुलनिश्चायः श्चावको लावक इत्यादौ तु गुणे अयवोश्च कृतयो 'रत उपधाया' इत्येष सिद्धम्, एवं कारक इत्यादौ 'गोतो णि' दित्येतद्गोत यौदिति वक्तव्यं गोत औकारादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः, कथं सञ्जायो सञ्जायः, 'सञ्जुरसंभुदा' दित्येतत्सञ्जुरैदिति वक्ष्यामि । अचो-
च्यते, ङितितीति तावदुत्तरार्थं वक्तव्यं किञ्च प्रियमाचष्टे प्राययतीत्यादौ प्राद्यादेशेषु वृद्धिर्न स्यात्, अथ ते दीर्घान्ता विधीयेरन् तदतिगुरु स्या-
दिति यथान्यासमेवास्तु ॥

“तद्वितेष्वचामादेः” । ‘अचामादेरचो वृद्धिरिति’ । ननु च इक्-
परिभाषोपस्थानादिक एव स्यान्तिस्त्वेन भवितव्यं, यद्यपि तुन्यजातीयस्य
निर्द्धारणं भवति यथा गवां कृष्णा संपचवीरतमेत्युक्ते गौरैव प्रतीयते
तथात्रायचामादिरज्जेष, तथापि साक्षादत्र इति निर्द्देशाभावादिक्परि-
भाषोपतिष्ठेतैव इगात्मकस्याच इति, तस्मात्स्थानिनिर्द्देशार्थमच इति
वक्तव्यं, तत्र वक्तव्यम्प्रकृतमनुवर्तते, अचो ङितितीति, तत्र निर्द्दिष्टस्थानि-
कत्वादिक्परिभाषाया अत्र्यापारः, अथ त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्र त्वष्ट्रज-
गच्छब्दाभ्यां तस्यैदमित्याणि कृते यथाक्रममचो ङिति अत उपधाया
इति वृद्धिः कस्माच्च भवति, तत्राह । ‘त्वाष्ट्रोजागत इत्यत्रेति’ ।
‘अन्त्योपधालतणां वृद्धिं बाधतइति’ । परत्वादिति भावः । अन्त्योपधा-
लतणाया वृद्धेरवकाशः गौः याचकः, अस्या अवकाशः सुश्रुत् सौश्रुतः,
त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादादिवृद्धिर्भवति, सङ्गर्हातिन्याय-
श्चाश्रीयते न पुनः प्रसङ्गविज्ञानम्, एवं च कृत्वा पुष्करसच्छब्दस्यानु-
शतिकादिषु पाठोर्थवाच भवति, यदि त्वादिवृद्धिविषयेन्योपधावृद्धिः
स्यात्तदोपधालतण्यैव वृद्ध्या पौष्करसादेः सिद्धत्वादनुशतिकादिषु तत्र
पठेत्, ठगर्थे तत्र पाठः स्यात् पौष्करसादिकः, नह्यत्रोपधालतणा वृद्धिः
प्राप्नोति अङ्गित्वात्, नैतदस्ति, नह्यस्माच्चरत्यर्थं ठगुत्पदाने, अनभिधा-
नात् । यद्वा प्रतिपदविहिते बाह्यादिलतण इत्येवोभयपदवृद्धिः नान्यत्रेति
ठगर्थः पाठो न भवति, यत्र त्वादिवृद्धिः प्रतिषिध्यते तत्रान्योपधालतणा

वृद्धिः कस्माच्च भवति, व्यसोर्भावावौ वैयसवम्, इङ्गन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण्, व्यापदि भवं वैयापदमिति, तत्राप्यैवौ परत्वात् बाधकाविति सिद्धम् ॥

“किति च” ॥ ‘नाडायनः चारायणइति’ । नडादिभ्यः फक् । ‘आचिकः शालाकिक इति’ । दीव्यत्यर्थेठक् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां

सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयश्चरणः ॥

“देविकाशिशपादित्यवाङ्दीर्घसत्रश्रेयसामात्” ॥ अत्र विशेषण-विशेष्यभावे कामचारादेविकादिभिरङ्गं विशेष्यते, तेन वा तानि, तत्रापि सामानाधिकरण्येन वैय्यधिकरण्येन वेति चत्वारः पक्षाः । तत्र देविका-दिभिः सामानाधिकरण्येनाङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिसम्भवादेविकाद्यन्तस्याङ्गस्याचामादेराकारो भवतीत्यर्थः स्यात् । तत्र केवलानां न स्यात्, नहि तदेव तदन्तं भवति, व्यपदेशिवद्भावोपि प्रातिपदिकेन निषिद्धः । यदि तु प्रत्ययविधिविषयः स प्रतिषेधः, तदा केवलानां भवतु तदादौ तु न स्यात् । देविकाकूले भवा दाविका कूलाः शालय इति । तदन्ते चातिप्रसङ्गः, सुदेविकादौ भवं सौदेविकमिति, अत्र सोरुकारस्याकारः स्यात् । अथ वैयधिकरण्येन विशेषणं देविकादीनां यदङ्गमिति, किं च देविकादीनामङ्गं यत्र च ते ऽवयवभूताः, ततश्च केवलाच्च स्यात्, नहि स एव तस्यावयवो भवति, व्यपदेशिवद्भावोपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः, यदि तु प्रत्ययविषयः स प्रतिषेधस्तदा केवलानां भवतु तदन्ते त्वतिप्रसङ्गः पूर्ववत्, केवलं तदादावप्रसङ्ग एवास्मिन्यन्ते परिहृतः, अथाङ्गं समा-नाधिकरणं विशेषणमङ्गं ये देविकादयइति तदा तदन्तेतिप्रसङ्गः परिहृतः तदादौ त्वप्रसङ्गः स्यादेव तदेव तर्हि व्यधिकरणं विशेषणम्, अङ्गस्यैव अवयवभूता देविकादयस्तेषामचामादेराकार इति, तदा केवले तदादौ च न दोषः, किं तु परपदभूतानामपि तेषामाकारप्रसङ्गः तत्र प्रायामे पूर्वशां-शप इत्यादाविष्ट एवाकारः, सुदेविकादावयामेत्यनिष्टप्रसङ्गः तदेवमेते

चत्वारोपि पक्षा दुष्टाः, अथापरः पक्षः, अङ्गेन देविकादिभिश्चाचामादिर्षि-
शेष्यते, अङ्गस्याचामादेराकारो भवति स चेद्वेविकादीनां संबन्धी भव-
तीति, अत्र पक्षे केवलेषु तदादौ चाङ्गे नास्ति दोषः, नापि सौदेविकमित्यत्र
पूर्वपदस्योत्तरपदस्य वा प्रसङ्गः किं तु प्राग्यामे पूर्वगांशप इत्यादावुत्तरप-
दभूतानां देविकादीनामाकारो न स्यात्, नैष दोषः, प्राचां यामनगराणा-
मित्यत्रैतदनुवर्तिष्यते । तत्र च वाक्यभेदेन संबन्धः, प्राचां यामनगराणा-
मुत्तरपदस्याचामादेरवो वृद्धिर्भवति । देविकादीनामुत्तरपदानामचामादेरा-
कार इति, अयमपि वृत्तिकारस्य पक्षो न भवति, यद्ययं पक्षो ऽभविष्यत् उत्त-
रपदवृद्धावप्येतदनुवर्तिष्यत इत्येवावश्यम् ।

कस्तर्हि वृत्तिकारस्य पक्षो ऽयमभिधीयते ।

परिभाषेयमान्तर्यपरिभाषापवादिनी ॥

देविकादेराचामादेर्यत्र वृद्धिः प्रसज्यते ।

तत्रोपतिष्ठते, तेन सर्वमिष्टं प्रसिध्यति ॥

इति । अनारभ्यमाणे एतस्मिन्देविकादीनामादेरवो वृद्धिर्भवन्ती
स्थानेन्तरतमवचनादैकारः प्राप्नोति, तदपत्रादेनाकारः प्राप्यते, तत्राङ्गं भवतु
देविकादयः पूर्वपदमुत्तरपदं वा सर्वथा यत्र देविकादीनामचामादेरवो वृद्धि-
प्रसङ्गः तत्राकारो भवतीति परिभाष्यते । ननु च अङ्गस्येति वर्त्तने, सत्यं, नैव-
मस्याभिसंबन्धः, अङ्गस्याचामादेराकारो भवति स चेद्वेविकादीनां संबन्धी-
ति, किं तर्हि देविकादीनामचामादेराकारो भवति स चेदङ्गस्य संबन्धीति,
अथैवमभिसंबन्धे किं व्यावर्त्यं, न किं चित्, अनुवृत्तस्य तु संबन्धो वक्तव्य इत्ये-
तावत् । 'साप्याकार एव भवतीति' । उक्तोत्र हेतुः । 'वहीनरस्येति' । वही-
स्यास्तीति वही, वही चासौ नरश्चेति वहीनरः, अन्येषामपि दृश्यतइति
दीर्घत्वम् । 'वैहीनरिरिति' । अत्राकारवृद्धिः प्राप्ता इकारेण बाध्यते, तस्य
त्वैकारवृद्धिर्भवत्येव, नहि तस्यां नाप्राप्यामिक्तरो विधीयते, एवं च कृत्वा
सूत्रेण्यकार एव विधेयस्तस्याकारवृद्धौ सिद्धमिष्टं तथा तु न कृतमित्येव ।
'केचित्त्विति' । विहीनो नरो विहीनरः, एषोदरादित्वाच्चशब्दस्य लोपः ॥

“केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः” ॥ ‘लौकिकं हि तत्र गोचं
 दृश्यत इति’ । मित्रयुशब्दो ऽभेदोपचारात्तदपत्यसंताने यदा वर्तते न परं
 प्रकृतावेव तदेवमुच्यते, यदा तु दृष्ट्यादिभ्यष्टजो यस्कादित्वाद् बहुषु
 लुक् क्रियते तदा पारिभाषिकेपि गोत्रे न दोषः, अत्र यद्यपि वृद्धिप्रसङ्गेय-
 मादेश उच्यते तथापि वृद्धिर्न बाध्यते विषयभेदात्, अचामादेर्वृद्धिः, यादे-
 रियादेशः, अङ्गं तूभयोर्विशेषणं न कार्यम् ॥

“न ध्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्” ॥ अत्रार्थद्वयवि-
 धानाद्वाक्यभेदस्तस्यैव द्योतकस्तुशब्दः, पूर्वावित्यनेन संबन्धादैर्चाविति
 प्राप्ते एकवचनं सौत्रं, वृत्तौ तु क्रियाविशेषणत्वाद्देकवचनम् । ‘ताभ्यां
 तु पूर्वमिति’ । ‘ऐजागमो भवतीति’ । टित्त्वाद्यागमालङ्काराभावेपि पूर्व-
 शब्देन देशविशेषे भवचागम इत्युच्यते, आगच्छतीत्यागम इति ।
 ‘वैयसनमिति’ । गतिकारकोपपदानां प्राक् सुबुत्पत्तेः समास इत्युत्तरप-
 दविषयमित्यवोचाम, तेन वैयसनादिषु ध्वोः पदान्तात्वं, स्वस्वशब्दः
 शिवादिः । ‘याष्टीक इति’ । शक्तियष्टोरीकृक्, ननु चात्राचामादेः
 स्थाने यौ ध्वौ ताभ्यामित्याश्रयणादेव न भविष्यति, तत्राह । ‘यत इमं द-
 ति’ । इण् गतौ, लटः शत्रादेशः, शपो लुक्, इणो यण्, इहासत्यपि प्रतिषेधे
 वैयसनमित्यादौ व्यसन अ इति स्थिते वृद्धिश्च प्राप्नोति ऐजागमश्च,
 तत्र वृद्धिरनित्या शब्दान्तरप्राप्तेः, सा ह्यैचि कृते तस्यैव प्राप्नोति तन्मध्य-
 पतितस्य तद्वहणेन ग्रहणात्, ऐजागमस्तु नित्य इति स एव तावद्वर्तति,
 तत्र कृते यद्यपि पुनः प्रसंगविज्ञानाद् वृद्धिस्तथाप्यान्तर्यत ऐकारस्यैकार
 औकारस्यौकार इति न कश्चिद्दोषः किं प्रतिषेधेन । नन्वसति तस्मिन्वै-
 याकरणी भार्या अस्य वैयाकरणभार्य इति वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भाव-
 प्रतिषेधः स्यात्, सति तु प्रतिषेधे न भवति, कथं न भवति, यावता
 वृद्धेर्निमित्तं जणका यस्मिंस्तद्धित इति बहुव्रीहिः, विद्यते चात्र णकारः,

१ क्रियाविशेषणत्वाच्चपुंसकैकवचनमिति ई. पु. पा. ।

२ सुद्वितमूलपुस्तके यतेश्चात्रा याता इति पाठः स पदमन्वयसंमतः, यत
 इमे कात्रा इति पाठस्तु युक्तः ।

सत्यं, विद्यते, निमित्तं तु न भवति, कुर्वद्रूपे हि निमित्तशब्दो मुख्य
इत्युक्तं, ननु च मा भूत्तद्विज्ञेयत्वामादेरित्यस्या वृद्धेर्निमित्तं य एव त्वसौ
णित्तद्विताश्रय एत्विधीयते तस्यैव वृद्धिसञ्ज्ञकस्य निमित्तं णकार इति
स्यादेव पुंस्त्वप्रतिषेधः, उच्यते, नहि वस्तुतो या वृद्धिस्तस्या यच्चिमित्तं
प्रकारादिस्तद्वृत्ति प्रतिषेधः किं तर्हि वृद्धिरित्येवं या विधीयते तच्चि-
मित्ते, अतः पुंस्त्वप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्य एव, न वक्तव्यः,
एकस्मिन्नङ्गे विशेषविहितावैचौ सामान्यविहिताया वृद्धेर्वाधकौ भवि-
ष्यतः, सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायात्, ततश्च पूर्ववत्पुंस्त्वा-
वप्रतिषेधो न भविष्यतीति ख्याभ्यां पूर्वमैजित्येवास्तु, नार्थः प्रतिषेधेनेत्यत
आह । 'प्रतिषेधवचनमिति' । प्रतिषेधवचने सति याभ्यां ख्याभ्यां परस्य
वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते, ताभ्यामेव पूर्वावैचौ भवत इत्यर्थो भवति,
असति हि तस्मिन् यौ कौ चन ख्यौ गृह्येयातां, तस्मादेवोर्विशिष्टो विषयः
प्रकृप्तो यथा स्यादित्येवमर्थं प्रतिषेधवचनं क्रियतइत्यर्थः । 'दाध्यश्वि-
र्माध्यश्विरिति' । दधि प्रियो ऽश्वो यस्य स दध्यश्वः, एवं मध्यश्वः,
ताभ्यामत इज् । ननु चाचामादेरित्यनेन ख्यौ विशेषयिष्यामः, अचामा-
देरचः स्थाने यौ ख्याविति, एवमपि द्वे अशीती अधीष्टः, तद्वितार्थइति
समासः, तमधीष्टइति प्राग्वतेष्टकं, द्वाशीतिकः, अत्र प्राप्नोति । सति
तु प्रतिषेधे तद्वितेष्टत्वामादेरित्यनुवृत्तेर्याभ्यां परस्य तद्वितेष्टत्वामादे-
रिति वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते, ताभ्यामिति विज्ञायते, अत्र तु संख्यायाः
संवत्सरसंख्यस्य चेत्येष्टमुत्तरपदवृद्धिर्विधीयतइति तस्या निषेधाभावादेजा-
गमाभावः सिद्धः । स्यादेतत् । अचामादेरित्यनुवृत्तं स्वरूपपरं सद्वृद्धेर्विशेष-
णम्, अचामादेरित्येवं या वृद्धिस्तस्याः प्रसङ्गे तदपवादौ ख्याभ्यां पूर्वमैचौ
भवत इत्यर्थः, इह तु नैवं वृद्धेः प्रसङ्ग इत्येचौ न भविष्यत इति ।
एवमपि ख्यावविशेषितौ स्यातां, ततश्च दाध्यश्वादौ प्रसङ्गः । न च
सङ्गच्छुतमचामादेरित्येतदेवोभयं विशेषयितुमर्हति येनाचामादेः स्थाने
ख्यौ ताभ्यां पूर्वावैचौ भवतः, सति तस्मिच्चामादेरित्येवं वृद्धेः प्रसङ्ग-
इत्याश्रयणाच्च क्वापि दोषः स्यात्, न च तन्नावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणे

प्रमाणमस्ति, तस्मात्सुष्ठुक्तं प्रतिषेधवचनमैवोर्विषयप्रकृत्यर्थमिति ।
 'उत्तरपदवृद्धेरपीति' । एतच्च तत्रास्याधिकाराल्लभ्यते । 'यत्र स्थिति' ।
 एतदप्युत्तरपदेन व्योर्विशेषणाल्लभ्यते, उत्तरपदस्य यौ व्यौ ताभ्यां परस्य
 वृद्धिर्न भवति ताभ्यां च पूर्वमैजागम इति । इह इश्च अजश्च यजौ, उश्च
 अजश्च वजौ, तयोरिदं ऐयजम्, औवजमिति, ऐवोरभक्तत्वादतन्मध्य-
 पतितत्वाच्चाङ्गग्रहणेनाग्रहणादैयजीयमौवजीयमित्यादौ शेषनिघातो न
 स्यात्, शेषविवक्षायां च वृद्धाच्छे न स्यात्, प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वात्,
 उच्यते । यद्येवंविधमभिधानमस्ति ततः पूर्वशब्द आत्रर्तयितव्यः, तत्रैको
 ऽवयववचनः, अपरो व्यवस्थावचनः, व्याभ्यां पूर्वावैचौ भवतस्तौ चाङ्ग-
 स्यावयवाविति, अत्र संयहश्लोकौ ॥

नाप्राप्ताया हि वृद्धेः प्रतिपदविधिरैज्जाधको नञ्किमर्थो,
 याभ्यां व्याभ्यां परस्यैव प्रसजति तत एवैष पूर्वा यथा स्यात् ॥
 मा दाध्यश्वादिके भूदिति ननु विहितौ यावचां स्थानआदे-
 र्यौ ताभ्यामैजिहैवं न भवति इति चेद् द्वे अशीती अधीष्टे ॥ १ ॥
 स्यादैज् द्याशीतिकेङ्गाद्यच्च इति विहितस्यैव ऐज्येत्प्रसङ्गा-
 द्यौ न स्यातां विशिष्टौ श्रुतमपि च सकृच्चोभयं भेत्तुमहम् ।
 स्यादेतस्योत्तरत्राण्यधिकृतिरिह च व्योः पदस्योत्तरस्यै-
 वं पूर्वत्रैयलिन्दे भवति न च भवेद् द्वे अशीती अधीष्टे ॥

"द्वारादीनां च" ॥ 'दौवारिक इति' । तत्र नियुक्त इति ठक् ।
 'द्वारपालस्येदं दौवारिकमिति' । सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध-
 लक्षणश्चो न भवति, कलापिनोणित्यत्राण्यग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वा-
 द्वा । कथं पुनर्द्वारशब्दस्य पाठे द्वारपालशब्दस्य विधिरयं भवति, तत्राह ।
 'तदादिविधिश्चात्र भवतीति' । अत्र च कारणं देविकादिसूत्रण्वोक्तं,
 ज्ञापकं चात्र वक्ष्यति । 'सौवरोध्याय इति' । स पुनः शन्तनुप्रणीतः,
 क्षिप्रित्यादिकं, सौवर्यः रुप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति भाष्ये । 'शोभनोध्यायः
 स्वाध्याय इति' । आङ्ग्रे मध्ये प्रक्षेप्तव्यः, अन्येषामपि दृश्यतइति वा
 उत्तरपदादेर्दीर्घत्वम् । 'एवमपीत्यादि' । यद्यत्र स्वशब्दः पठ्यते किमा-

यातं स्वाध्यायशब्दस्य तत्राह । 'तदादावपि हीति' । स्वार्थकस्वा-
भाविकादयस्तु भाष्यप्रयोगात्साधवः । 'स्मैयकृत इति' । अर्धित्वादण् ।
'शेषादंष्ट्रो मणिरिति' । शुनो दन्तदंष्ट्रेति दीर्घत्वं पूर्ववदण् ॥

"न्ययोधस्य च केवलस्य" ॥ 'नैययोध इति' । नीचैर्गतौ परोहैर्वर्द्ध-
तइत्यर्थः । 'अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थमिति' । अपदान्तत्वाद्यकारस्य ।
अथास्मिन्नपि पक्षे केवलग्रहणं किमर्थं, यावता न्ययोधस्येत्युच्यते, तत्र कः
प्रसङ्गे यत्तदादौ स्यात् । ज्ञापनार्थं तु । एतज्ज्ञापयति, अस्मिन्नप्रकरणे
यान्युपात्तानि तानि तदादिवृद्धिभाजोचो विशेषणानीति ॥

"न कर्मव्यतिहारे" ॥ 'कर्मव्यतिहारे यदुक्तमिति' । यदस्मिन्प्र-
करणे उक्तं तत्कर्मव्यतिहारे न भवतीत्यर्थः ॥

"स्वागतादीनां च" ॥ व्यावक्रोशीत्यादौ व्यवपूर्वा धातुः कर्म-
व्यतिहारे दृष्ट इति व्यवहारशब्दोपि कर्मव्यतिहारे वर्तते, ततश्च पूर्वण्ये-
षात्र सिद्धेरत्रास्य पाठो नर्थक इत्याशङ्क्याह । 'व्यवहारशब्दोयमिति' ।
'द्वारादिषु स्वशब्दस्य पाठादत्र प्रसङ्ग इति' । तदादेरपि तत्र ग्रहणं
भवतीत्युक्तमेव ॥

"श्वादेरिजि" ॥ 'तत्र चेत्यादि' । यदि तत्र तदादिविधिर्न
स्यात् एतद्वचनमनर्थकं, कथं, केवलश्वन्शब्दो द्वारादिषु पठ्यते तत्र कः
प्रसङ्गे यत्तदादेः स्यात् । 'तदादिविधिर्भवतीति' । अस्मिन्नप्रकरणे
यदुक्तं तद्वृद्धिभाजोचो विशेषणमित्यस्मिन्नर्थे ज्ञापकमित्यर्थः । 'इकारादि-
ग्रहणं चेत्यादि' । श्वादेरितीति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र वर्णग्रहणे सप्त-
मीनिर्देशात्तदादिविधिः । 'स्वागणिक इति' । श्वगणावृजिति ठञ् । 'तद-
न्तस्येति' । इजन्तस्य । 'श्वाभस्त्रमिति' । इजश्चेत्यण्, तन्निमित्तो वृद्धिप्र-
तिषेध ऐजागमश्च भिन्नकक्षत्वादशक्य इजाश्रयेण प्रतिषेधेन निवारयितु-
मिति वचनारम्भः ॥

"उत्तरपदस्य" ॥ उत्तरत्राचामादेरित्यनुवृत्तेरुत्तरपदस्याचामादे-
र्वृद्धिर्वेदितव्या, ननु चावयवावृत्तोरित्यादौ अवयवादित्यादिका पञ्चमी,

तत्रान्तरेणाप्युत्तरपदग्रहणमुत्तरपदस्यैव भविष्यति, अत आह । ‘यत्रेति’ ।
 आदिपदेन हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च, अनुशतिकादीनां च, देशतादृ-
 न्ते चेत्येतेषां ग्रहणम्, एषु योगेषु पञ्चमीनिर्देशाभावादसत्यस्मिन् अधिकारे
 ऽङ्गस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् नोत्तरपदस्य, वचनं तु नियमार्थं स्यात्,
 जएव प्रोष्ठपदानां नान्यत्र, प्रोष्ठपदानामेव वा जइति, वचनसामर्थ्याद्वा
 पूर्वपदस्यैकनाद्यचो वृद्धिविधानार्थं स्यात्, तस्मादेतदर्थमेवायमधिकारः
 कर्तव्यः, किमिदानीं पञ्चमीनिर्देशेष्वस्यानुयोग एव, नेत्याह । ‘पञ्च-
 मीनिर्देशेष्वपीति’ । ‘वृद्धेश्च व्यपदेशार्थमिति’ । उत्तरपदाधिकारे
 विहिता या वृद्धिरिति व्यपदेशो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । क पुनरेवं-
 विधेन व्यपदेशेन प्रयोजनमित्यत आह । ‘उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्य-
 चेति’ । सर्वभासः सर्वकार इत्यादौ माभूदित्येवमर्थं तत्रैवमाश्रितम् ॥

“अवयवाद्गुतोः” ॥ ‘अतोवृद्धिमृद्धिधावित्यादि’ । अतोः
 अतुवाचिनः शब्दाद्वृद्धिमृद्धिधौ वृद्धिनिमित्ते प्रत्यये विधीयमाने तदन्त-
 विधिः, अतुशब्दान्तादपि प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । किं सर्वत्र, नेत्यत आह ।
 ‘अवयवादिति’ । अवयववचनात्परो यदा अतुवचनस्तदेत्यर्थः । ये त्ववय-
 वानामिति षष्ठीबहुवचनान्तं पठन्ति तेषां न समीचीनोर्थः । तथा च
 सुसर्वाद्गुदिकृशब्देभ्य इति पञ्चम्या निर्देशि । ‘पूर्वासु वर्षासु भव इति’ ।
 तद्वितार्थे इति समासः, अन्ये त्वदिकृशब्दत्वाद्विशेषणसमासं मन्यन्ते ।
 अथात्रापि तदन्तविधिना वर्षाभ्यष्टगेव कस्माच्च भवत्यत आह । ‘अव-
 यवपूर्वस्यैव हीति’ ॥

“सुसर्वाद्गुज्जनपदस्य” ॥ ‘जनपदवाचिन इति’ । स्वरूपग्रहणं
 तु न भवति, उत्तरसूत्रे मद्रप्रतिषेधात् । ‘सुसर्वाद्गुत्यादि’ । जनपदवा-
 चिनः शब्दस्यानन्तरे प्रत्यये विधीयमाने तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति,
 यदि सुप्रभृतिभ्यः परः सम्भवतीत्यर्थः ॥

“दिशोऽमद्रायाम्” ॥ ‘पूर्वपाञ्चालक इति’ । तद्वितार्थं समासः । ‘पूर्वपाञ्चालक इति’ । अत्रयववाच्यत्र पूर्वशब्दः, एकदेशिसमास-
दुष्प्रत्ययः । अदिक्शब्दत्वादादिवृद्धिरेव भवति, यद्येवं वुजापि
न भवितव्यमदिक्शब्दत्वादेव, अस्त्यत्र विशेषः, सुसर्वाद्वादिक्शब्देभ्य
इति तदन्तविधौ शब्दग्रहणं क्रियते दिशि दृष्टः शब्दे दिक्शब्द
इत्येवं यथा विज्ञायेत, वृद्धिविधौ तु दिश इत्येतावदुच्यते, अन्ये त्वण-
न्तमेव प्रत्युदाहरणं पठन्ति ॥

“प्राचां ग्रामनगराणाम्” ॥ प्राचामिति नाचार्यनिर्द्देशः, जनपदा-
दिभिर्देशैः साहचर्यात् । ‘पूर्वेषुकामशम इति’ । पूर्वा चासाविषुकाम-
शमी चेति दिक्संख्ये सञ्ज्ञायामिति समासः, ततो भवार्थे दिक्पूर्वपदाद-
सञ्ज्ञायां ज इति जप्रत्ययः । ‘पूर्वपाटलिपुत्रक इति’ । पूर्ववत्समासः,
रोपधेतोः प्राचामिति वुज्, यद्यप्येकमेव पाटलिपुत्रं तथापि पाटलिपुत्रस्यै-
कदेशे पाटलिपुत्रशब्दस्य वृत्तेः पूर्वत्वविशेषणं युक्तमेव, जना यत्र सन्ति
स ग्रामः, ततश्च नगरमपि ग्रामः, ये हि ग्रामे विधयो नेष्यन्ते साधीयस्ते
नगरेपि न क्रियन्ते, तद्वथा अभत्यो ग्रामकुक्कुट इति सुतरां नागरोपि न
भक्ष्यते, ग्रामे नाध्ययमिति साधीयो नगरेपि नाधीयते । शास्त्रेपि, उदी-
च्यग्रामाच्च बहुवोन्तोदात्तात्, वाहीकग्रामेभ्यश्च, दिक्शब्दा ग्रामजनप-
दाख्यानवानराटेषु, नगरमपि गृह्यते, तस्मादिहापि नार्था नगरग्रहणे-
नेत्यत आह । ‘ग्रामत्वादेवेति’ । ‘सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थमिति’ । अङ्गस्ये-
ति प्रकृतम्, उत्तरपदस्येति च, तत्र ग्रामाणामित्येतदङ्गस्येत्यनेन सम्बध्यते
ग्रामवाचिनामङ्गानां मिति, नगराणामित्येतदुत्तरपदस्येत्यनेन नगरवा-
चिनामुत्तरपदानामिति । न चार्थं सम्बन्धभेदः, सकृदुपाते ग्रामशब्दे
सम्भवति तस्माच्चग्रग्रहणं क्रियते, तत्र दिक्पूर्वपदो हीत्यादिना सम्ब-
न्धभेद आश्रयणीय इत्यत्र हेतुर्दर्शितः । तत्रेत्यादिना तु स एव सम्ब-
न्धभेदः । इह पूर्वेषुकामशम इति समसनक्रियानन्तरं पूर्वात्तरपदयोर्गुणः
प्राप्नुवन्नन्तरङ्गः, उत्तरपदवृद्धिस्तु पश्चादुपनततद्वितापेक्षत्वाद्विहरङ्गा, तत्र
गुणे कृते पूर्वात्तरयोर्व्यपवर्गाभावाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति, अन्तादिवद्वावोप्युभयत

आश्रयणे प्रतिषिद्धः, अत्र हि दिग्वाचि पूर्वपदमुत्तरपदं च युगपदाश्रीयते तत्राह । ‘पूर्वेषुकामुशम इत्येवमादिष्विति’ । यथा नेन्द्रस्य परस्येति ज्ञापकं तथा तत्रैव वक्ष्यामः ॥

“संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च” ॥ संवत्सरश्च संख्या च संवत्सर-संख्यं, समाहारद्वन्द्वः । ‘द्विसांवत्सरिक इति’ । प्रवतेष्ठञ्, तस्याध्यर्ध-पूर्वेति लुङ् भवति, अनाहर्ण्यत्वात् । ‘द्विषाष्टिक इति’ । ननु तमधी-ष्टो भूत इत्यत्र कालादिति वर्तते, तत्कथं द्विषष्ठादिशब्देभ्यः प्रत्यय इत्यत आह । ‘द्विषष्ठादिशब्द इति’ । ‘कालवृत्तिः शब्दस्तत्र गृह्यते न मासादय एवेति भावः । ननु च परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयोरित्यत्र परिच्छेदहेतुत्वमात्रं गृह्यते न त्वारोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तदेव प्रस्थादि, अन्यथा शाणप्रतिषेधोनर्थकः स्यात्, कालश्चापि परिच्छे-दहेतुर्भवत्येव, ततश्च संवत्सरग्रहणमनर्थकं परिमाणान्तस्येत्येव सिद्ध-त्वादित्यत आह । ‘संवत्सरग्रहणमिति’ । ‘द्वैसमिक इति’ । अधी-ष्टादिषु समायाः खः, द्विगोर्वेति पठे ठञ्, न केवलं वृद्धिविषय-मेव ज्ञापकं किं तर्हि सार्वत्रिकमित्याह । ‘द्विवर्षा माणविकेति’ । द्वे वर्षे भूता इति पूर्ववद्वञ्, तस्य वर्षान्तुक्, चित्तवति नित्यमिति लुक् । ‘पर्युदासो न भवतीति’ । प्रतिषेधस्य, तेन प्रतिषेध एव भवति, अथ संख्याग्रहणं किमर्थं, यावता संख्ययापि परिच्छिद्यते, तत्र परिमा-णान्तस्येत्येव सिद्धं, केचिदाहुः । संख्याग्रहणमपि ज्ञापकार्यमेव परिमाणग्र-हणेन संख्यापि न गृह्यतइति, तथा चापरिमाणविस्ताचितेत्यत्र वृतावुक्तं, कालः संख्या च परिमाणं न भवति । द्विवर्षा त्रिवर्षा द्विशता त्रिश-तेति । अपर आह, साक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेनानुमितं कार्यित्वं मा बाधीति परिमाणात्पृथगिह संख्याग्रहणं कृतमिति ॥

“वर्षस्याभविष्यति” ॥ ‘यस्येत्यादि’ । यस्य यियज्ञोर्यागवर्षाश्च-रभ्य त्रीणि वर्षाणि धान्यं भावि तावन्तं कालं जीवनाय पर्याप्तं स सोमयागे-धिकारी न न्यून इत्यर्थः । ‘गम्यते हीति’ । वाक्यार्थस्तत्र भविष्यता न पदार्थे

इत्यर्थः । 'द्विवार्षिको मनुष्य इति' । वर्षाल्लुक्, चित्तवति नित्यमिति नित्यं लुङ् भवति, भूतार्थेण हि स इष्यते, अन्यत्र चित्तवत्यपि विकल्प एव ॥

“परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयोः” ॥ 'द्विकौडविक इति' । कुडेर-
वप्रत्यये कुडवः प्रस्थवतुर्थभाग इत्युणादिषु व्युत्पत्तिः, कुडवमित्येतदव्यु-
त्पन्नं शब्दान्तरं द्रष्टव्यं, ततः प्राग्वतेष्टञ्, अनार्हीयत्वाल्लुगभावः । 'द्वाभ्यां
सुवर्णाभ्यामिति' । शाण्यप्रतिषेधात्परिच्छित्तिसाधनमिह परिमाणं तेनो-
न्मानस्यापि भवति, लोहिनी गुञ्जा, ताभिः पञ्चभिः परिमितमाकाश-
विशेषयुक्तं हिरण्य पाञ्चलोहितिकं कलापः, कोशी धान्यविशेषः । 'यो-
गविभागेनेति' । पूर्वासु वृत्तिषु तदस्य परिमाणं संख्यायाः सञ्ज्ञेत्येकयो-
गेन पठितत्वाद्वाप्ये तत्र योगविभागस्योक्तत्वादेवमुक्तम्, । 'तद्वितान्त-
श्चायमिति' । यथा त्वध्यर्थपूर्वद्विगोरित्यत्र वार्तिकं तथा तद्वितलुकि
सति सञ्ज्ञेति तत्रैवावोचाम । 'द्वैशाण इति' । यद्यत्रोत्तरपदवृद्धिः स्यात्
पूर्वपदस्य न स्यात्, कुलिजं धान्यमानम्, अन्तयहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

“जे प्रोष्ठपदानाम्” ॥ 'जइति जातायां निर्द्विश्यतइति' । उप-
सरज इत्यादौ दृष्टस्य पदैकदेशस्य प्रयोगः, भीमसेना भीम इतिवत् ।
'बहुवचननिर्द्वैशादिति' । यद्यपि ज्योतिषां बहुत्वाद्बहुवचनान्तप्रोष्ठपदा-
शब्दस्तथापि तस्यैव शब्दरूपापेक्षायामेकवचनं न्याय्यं मन्यते ॥

“हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च” ॥ 'सुहृद इति' । सुहृददुर्हृदौ
मित्रामित्रयोरिति निपातितः सुहृच्छब्दः, यदा तु सुहृदयस्येदमिति पाठः,
तदा हृदयस्य हृल्लेखेत्यादिना हृद्भावः । 'सौहार्दमिति' । वा शोक-
व्यज्रोगेष्विति हृद्भावः, सिन्धवो जनपदः, नदीवचनस्यापि ग्रहणं, तथा
अमुद्रवचनस्यापि ॥

“अनुशतिकादीनां च” ॥ 'आनुशतिकमिति' । शतेन क्रीतं
शतिकं, शताच्च उन्मतावशतइति ठन्, अनुगतः शतिकेन अनुशतिकः,
ततस्तस्येदमित्यण् । 'आनुहौडिक इति' । चरतीति ठक् । 'आनुसां-
वरणमिति' । तत्र च दीयते कार्यं भववदित्यण् । 'आनुसांवत्सरिक-
मिति' । बहुचोन्तोदात्तादृञ्, कुरुकतशब्दो गर्गादिः । 'सार्वलौकिक-

मिति' । लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ् । 'सार्वभौमइति' । सर्वभूमिपृथिवीभ्या-
मण्यौ, प्रयोगाधिदेवाधिभूतेत्यध्यात्मादयः । 'कुलटाया वेतीनडिति' ।
अपपाठोऽयं, तत्र हि स्वरूपग्रहणं, कल्याण्यादिषु परस्त्रीशब्दः पठ्यते,
तस्मात्कल्याण्यादीनामिनडिति पाठः । 'चातुर्वैद्यामिति' । चातुर्वैद्या-
दित्वात्स्वार्थे ञ्, ताः पुनश्चतस्रो विद्याश्चत्वारो वेदाः ॥

“देवताद्वन्द्वे च” ॥ अग्निवरुणौ देवता अस्य अग्निवरुणम्,
अग्निमरुतौ देवता यस्य अग्निमारुतम्, इदृद्वावित्यग्निशब्दस्य इत्त्वम् ।
'यो देवताद्वन्द्व इत्यादि' । यः सूक्तं भजते स्तुत्यतया स सूक्तसम्बन्धी,
हविर्यस्मै निरूप्यते स हविःसम्बन्धी, अर्थद्वारकं चेदं द्वन्द्वस्य विशेषणम् ।
'स्कान्दविशाख इति' । सास्य देवतेत्यण् । 'ब्राह्मप्रजापत्यमिति' । पत्यु-
त्तरपदाद् एयः, ननु सास्य देवतेत्यत्र न जातिवचनो देवताशब्दः किं तर्हि
यस्यै हविर्निरूप्यते या वा मन्त्रस्तुत्या सास्य देवता गृह्यते न चैवम्भूतान्
द्वन्द्वार्थः, एवंभूतत्वे वा यथा तद्विज्ञा भवन्ति तथायमपि विधिः प्राप्नोति ।
अत्राहुः । तद्वितः क्वचिदन्यत्रापि भवति ज्ञा देवतास्य ज्ञः^१ स्थालीपाक-
इति हि भाष्ये दृष्टमिति ॥

“नेन्द्रस्य परस्य” ॥ 'आग्नेन्द्रं सौमेन्द्रमिति' । अजात्यदन्त-
मितीन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति प्रायिकत्वात्तस्य । 'इन्द्रशब्द-
इत्यादि' । इन्द्रश्च मरुच्चेत्यादौ व्यञ्जनान्तेन सह 'द्वन्द्वे इन्द्रशब्दस्य
पूर्वनिपातेन भाव्यं, यथा ऐन्द्रामारुतो भेदकामालभेतेति, वाय्विन्द्रा-
वित्यादिकस्तु द्वन्द्वः सूक्तहविः सम्बन्धी न भवतीति भावः ॥

“दीर्घाञ्च वरुणस्य” ॥ 'अत्र हीत्यादि' । उदाहरणेषु देव-
ताद्वन्द्वे चेत्यानङि कृते दीर्घात्परो वरुणशब्दः ॥

“प्राचां नगरान्ते” ॥ 'प्राचां देशइति' । आचार्यग्रहणं तु न
भवति, उत्तरसूत्रे विभाषितमिति वचनात् ॥

१ यथा इन्द्रो देवता ऽस्येन्द्रइत्यधिकम् इ. पु. ।

२ इन्द्रशब्दस्येत्यधिकम् इ. पु. ।

“जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्” ॥ जङ्गलं वनप्राये
देशः, कुरुषु जङ्गलं, कुरुजङ्गलं, धेनुर्नवप्रसूता, विश्वेषां धेनुर्विश्वधेनुः,
सुवर्णविकारो वलजं सौवर्णवलजम्, उत्तरमित्युत्तरपदं लक्ष्यते, तस्य
नित्यसचिहितत्वात्स्वरूपेण विभाषितत्वानुपपत्तिर्विभाषितवृद्धिकत्वाद्वि-
भाषितमिति गौणो वादः ॥

“अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा” ॥ ‘अर्द्धद्वैणिकमिति’ ।
प्राग्वतेष्टम् । वाचचनमनर्थकं, विभाषितमित्यनुवृत्तेः, तत्रैवं वक्तव्यं पूर्वं
त्विति । तथा तु न कृतमित्येव ॥

“नातः परस्य” ॥ ‘आर्द्धपस्थिकमार्द्धकंसिकमिति’ । पूर्ववद्वृत् ।
कंसार्द्धिस्तु न भवति, तदन्तविधेरभावात्, प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां
तदन्तविधिः, न वार्द्धशब्दः संख्यावाची । ‘किं च स्यादिति’ । आकारो
वृद्धिरेव तत्र सत्यसति वा वृद्धिप्रतिषेधे नास्ति विशेष इति मन्यते ।
किं पुनः कारणं पुंवद्वावप्रतिषेधो न स्यादित्यत आह । ‘यत्र हीति’ । त-
दुक्तं कुर्वदूपा निमित्तशब्दो मुख्य इति । परस्येति किं, पूर्वस्य माभूत्, अत इति
विशेषणोपादानसामर्थ्यात्पूर्वस्य न भविष्यति, नहि पूर्वस्यार्द्धशब्दस्याका-
रादन्यो वृद्धिभागस्ति । किं च यदि पूर्वस्य प्रतिषेधः स्यात्पूर्वस्य तु
वेत्येतदनर्थकं स्यात्, इदं तर्हि प्रयोजनं तदन्तविधिर्माभूदिति, अन्यथा
ऽकारान्तस्योत्तरपदस्यैवं विज्ञायेत, तत्र को दोषः, इह प्रतिषेधः स्यात्,
अर्द्धद्वैणिकमर्द्धकौडविकमिति, पूर्वस्तु विधिरर्द्धमुष्टिना क्रीतोऽर्द्धमौष्टि-
क इत्यादौ वरितार्थः, तस्मात्तदन्तविधिनिरासार्थं परस्येत्युक्तम् ॥

“प्रवाहणस्य ठे” ॥ प्रवाहणशब्दस्य ठे परत उत्तरपदस्येति
व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, प्रवहणशब्दस्य अवयवभूतं यदुत्तरपदं तस्येत्यर्थः,
ननु वृद्धिमदेवात्र स्वत एवोत्तरपदं, कस्मै प्रयोजनायास्य पुनर्वृद्धिर्विधीयते ।
उच्यते । यदा पूर्वपदे वृद्धिर्न भवति तदा यदुत्तरपदेपि वृद्धिर्न स्यात्
वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्वावप्रतिषेधो न स्यात्, प्रवाहणेयोभार्य इति, माभूद्वं
जातेश्चेत्येवं भविष्यति, गोत्रं च वरणैः सहेति जातित्वम्, एवं तर्ह्येत-
ज्ज्ञापयति अनित्यायं प्रतिषेध इति, तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिक-

मित्यत्र भस्याठइति वा ठक्कसोश्चेति वा प्राप्तस्योपसंख्यानिकस्य
पुंवद्वाचस्य प्रतिषेधो न भवति, प्रवाहयतीति प्रवाहणः, एयन्ताद्वहेर्न-
न्द्यादेर्त्युः, णेर्विभाषेति णत्वम् ॥

“तत्प्रत्ययस्य च” ॥ ‘प्रवाहणेयिरिति’ । यून्पत्येत इञ् ।
‘प्रवाहणेयकमिति’ । गोत्रचरणाद्वृज्, किमर्थमिदमुच्यते, ठे परतः पूर्वञ्च
विकल्प उक्तः, ठान्तस्ये आदौ नित्यवृद्धिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोज-
नम्, इजादिनिमित्ताया अपि वृद्धेर्ठाश्रय एव विकल्पो बाधको भवि-
ष्यति, ठइति हि परसप्तमी न निमित्तसप्तमी, तेनान्यनिमित्ताया अपि
वृद्धेर्ठे परतः प्रतिषेधो लभ्यतएवात आह । ‘बाह्यतद्वितनिमित्तेति’ ।
अयमभिप्रायः । ठउत्पत्ते तदाश्रयां वृद्धिं बाधित्वा विकल्पस्तावत्प्रवृत्तः,
पश्चादजादिरूपतः, तन्निमित्ता च वृद्धिः प्राप्ता न त्विदानीं ठनिमित्तो
विकल्पः, पूर्वमेव प्रवृत्तत्वादावृत्त्ययोगादिति ॥

“नञः शुचीश्वरक्षेत्रजकुशलनिपुणानाम्” ॥ ‘अप्राप्तेव विधीय-
तइति’ । अप्राप्तिमेवोपपादयति । ‘न नऽपूर्वादिति’ । ‘उत्तरो भावप्र-
त्यय इति’ । त्वतल्भ्यामुत्तरः ष्यञादिः, ततश्चोत्तरो भावप्रत्ययः प्रागेव
नञ्समासात् शुच्यादिभ्य एव विधेयः, पश्चाच्चञ्समासस्तत्र नञोक्तेनन्त-
र्भावादप्राप्ता वृद्धिर्विधीयतइति । ‘तदपरइत्यादि’ । असति विषयेङ्गा-
धिकार उपमृद्यः, अस्ति च विषयः, कः पुनरसौ, भाववचनादन्योपत्या-
दिषु विहितः प्रत्ययः, अथापि भाववचने श्रुता सोऽपि शक्यतएव दर्श-
यितुमित्याह । ‘बहुव्रीहेश्चेति’ । उत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यतइत्येत-
दप्यत्र न सार्वत्रिकमित्याह । ‘अक्षेत्रज्जेति’ । तदेवमङ्गाधिकारो न बाध-
नीय इति स्थितम्, एवं च तदुपस्पर्शादशौचमित्यादिप्रयोगोपपत्तिः, दशाहं
शावमाशौचमित्यादौ त्विदमर्थेण द्रष्टव्यः ॥

“यथातथयथापुरयोः पर्यायेण” ॥ ‘ब्राह्मणादिषु नऽसमासावेतौ
द्रष्टव्याविति’ । तेन न नऽपूर्वादिति ष्यञः प्रतिषेधो न भवतीति भावः ।
‘यथा सादृश्यइत्यव्ययीभावसमासइति’ । पदार्थानतिवृत्तौ, तथाभाव-

मनतिक्रान्तं यथातथं सत्यमुच्यते, यद्वस्तु पुरां यथाभूतं तदद्यापि तथा-
भावमनतिक्रान्तं यथापुरमुच्यते, किं पुनरव्ययीभावत्वे प्रमाणमित्यतः
आह । 'तथाहीति' । 'भाष्ये त्विति' । नहि ह्रस्वत्वमकृत्वा विग्रह-
प्रदर्शनमव्ययीभावस्योपपद्यते, अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं, यदा पूर्व-
पदस्य वृद्धिः नञ्समासाद्वावप्रत्ययः, यदा तूत्तरपदस्य वृद्धिस्तदा व्यञ्ज-
न्तेन नञ्समासः, स्वरेपि नास्ति विशेषः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरणाद्युदा-
सत्त्वात्, प्रत्ययान्तरं चाभ्यां न भवत्यनभिधानात् ॥

“हनस्तोऽविण्णलोः” ॥ 'तद्वितेष्विति निवृत्तमिति' । धातोः
स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । 'तत्सम्बद्धं कितीत्यपीति' ।
निवृत्तमित्यपेक्षते, णिद्वहणं तु प्रत्ययमात्रेण संबद्धमतस्तद्वितेष्वित्य-
स्मिन्निवृत्तेपि तदनुवर्ततेऽत्र, उदाहरणेषु हो हेन्तेऽण्वेष्विति कुत्वम् ॥

“आतो युक् चिण्णलोः” ॥ चिण्यग्रहणमकृदर्थम् । 'ददौ दधा-
विति' । ननु चात औ णल इत्यौत्त्वमत्र बाधकमविष्यति, अनवकाशा
हि विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशं चैत्वं, कोवकाशो यदा उतमे
णलि णित्वाभावः, एवं तर्ह्यचिण्णलोरित्यनुवर्तिष्यते, चिणि तु वचनाद्वा-
विष्यति, तत्राह । 'चौडिर्बालाकिरिति' । बाहुादित्वादित्, अत्र
दात्यादौ चरितार्थं यस्येति लोपं बाधित्वा परत्वाद्युक् स्यात्, अचामा-
देरित्यनुवृत्तेर्न भविष्यति, अत आह । 'ज्ञादेवता अस्येति' । आदिवद्वावा-
दत्र प्रसङ्गः । किं च अचामादेरित्यनुवृत्तौ दरिद्रायक इत्यत्र न स्यात् ॥

“नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः” ॥ उपदेशउदात्त उदात्तो-
पदेशः, अस्मादेव निपातनात्साधुः । 'किं चोक्तमिति' । सविहितस्य कस्य
चिदप्रसङ्गात्मनः । 'अत उपधाया इति वृद्धिरिति' । विण्णदुपजीवनार्थे
तु न तदनन्तरमिदमारब्धम् । 'निपातनादनुगतव्यमिति' । येषां स्वपा-
णिनीयो धातुपाठेर्यनिद्वेश इति पक्षस्तेषामत्र सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इति वृद्धभावाः । 'शमी तमीति' । शमित्यष्टाभ्यो घिनृण्, अत्र प्रत्यय-
स्वरे कृते सम्प्रति धातुरनुदात्तः । 'यामको रामक इति' । लित्स्वरे कृते
भवत्ययं सम्प्रत्युदात्तः, अनाचमेरित्यल्पमिदमुच्यतइत्याह । 'अनाचमि-

कमिवमीनामिति वक्तव्यमिति । टुवम् उद्विगणे, कमु कान्तौ, चमु अदने, तत्र सूत्रे आहपूर्वस्य पर्युदासः, वाक्ये तु केवलस्य, घृतौ तु वाक्योदाहरणमप्याहपूर्वस्यैव दर्शितं, नात्राप्येति निर्णायि । 'काम इति' । कमेरायादय आहुं धातुके वेति णिङ्भावपक्षे घञ् वृद्धिः । 'णिचि वृद्धौ सत्यामिति' । नहि तत्रायं प्रतिषेधः णिचो ऽकृत्वात् । ननु च सत्यामपि वृद्धौ जनी-जृषक्कसुरञ्जोमन्ताश्चेति मित्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वेन भाव्यमत आह । 'तत्र हीति' । 'नान्ये मितो ऽहेतावित्तीति' । अहेतौ चुगादि-णिच्यनुक्रान्तेभ्यो ऽन्ये ऽमन्तादयो मितो न भवन्तीत्यर्थः । 'अन्याप्यमेव मन्यन्त इति' । विश्रान्तिभूमिरिति पठितव्यमित्यर्थः । तेन विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्वनुरिति व्याख्यातम् ॥

“जनिवधोश्च” “वधिः प्रकृत्यन्तरमिति” । वध हिंसायामिति भूवादौ पाठात् । ‘भक्तकश्चेदिति’ । योपि मांसं क्रीत्वा भक्षयति तस्यापि हिंसानुषङ्गोऽस्तीत्येतदनेन प्रतिपाद्यते, यथाह मनुः ।

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कृतां चोपहृतां च खादकश्चेति घातकाः ॥

इति । ‘हनादेशस्येति’ । अवधि भवता दस्युरित्यत्र । ‘जजाम-गर्भमिति’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम्, अन्तर्भाषितण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वम् ॥

“अतिह्रीज्जीरीकूयित्माप्यातां पुङ्गुः” ॥ छ्लीङ् वरणे, कूयी शब्दे, स्मायी विधूने, उदाहरणेषु पुगन्तलक्षणो गुणः । ‘द्वयोरपि ग्रहणमिति’ । विशेषानुपादात् । ‘रीडत्यपीति’ । यद्यपि प्रसवणार्थः सानुबन्धकस्तथापि तस्यापि ग्रहणमाचार्यैः स्मर्यत इति भावः । पूर्वान्तकरणं न यावृच्छिकं किं तर्हि विवक्षितमित्याह । ‘पुङ्गुः पूर्वान्तकरणमिति’ । ‘अदी-दपदिति’ । यदि पुनर्णः पुट् स्यात् तस्य णिग्रहणेन ग्रहणाण्यौ परतो यदङ्गं न तस्याकार उपधेति ह्रस्वो न स्यात्, दोषोपलक्षणं चैतद्वाप्यतदस्यादौ खेरनिटीति खेलापेनापहृतत्वात्पकारस्य श्रवणं न स्यात्, नैष दोषः । नहि लोपः सर्वापहारी, अलोन्यस्येत्यन्यस्य लोपः, इह तर्हि क्लोपय-तीतीहागमः प्राप्नोति ॥

लाभोपि कश्चिच्चैवात्र परादौ सति दृश्यते ।

पुगन्तस्य गुणो वाच्यो वृद्धिः स्यादन्यथा यतः ॥

यत्किलेदमुच्यते पुटि सति गुणविधौ पुगन्तग्रहणं न कर्तव्यं
सार्वधातुकार्द्वधातुक्रयोरित्येव सिद्धत्वादिति, तदप्याशावादमात्रं, यतः
परादावप्यवश्यं पुटि गुणो विधेयः, अन्यथा अत्रो अणितीतिवृद्धिप्रसङ्गात् ॥

“शाब्दासाह्याव्यावेपां युक्” ॥ ‘पायहणइत्यादि’ । इष्टिरेवेयं
‘लाक्षणिकत्वात्पारूपस्य’ । ‘लुगागमस्त्विति’ । यत्रापि पालयतीति रूपं पाल
रक्षणइत्यस्यैव चुरादिणिजन्तस्य, पुनर्हेतुमणिचि सिद्धं तथापि पातेः
पुकि पापयति, युकि तु पाययति इति माभूदिति लुक्चनम् । ‘धूञ्प्रीञो-
रिति’ । धूञ् कम्पने, प्रीञ् तर्पणे, आन्तस्यानुकरणं, तेन न देवादिकस्य
नुभवति । ‘एतेपीति’ । एते युगादयो वक्ष्यमाणाश्च जुगादयः । ‘कृता-
त्वानां ग्रहणमिति’ । आकारान्तानां युक्तं विधाय तदनन्तरमाकारान्तेषु
ग्रह्यमाणेषु युक्तः प्राप्तिराख्याता भवतीति भावः । ‘एवमादीति’ ।
आदिशब्देन क्रापयति, निजापयति, विलापयते, मुण्डो विस्मापयते,
प्रियमाचष्टे प्रापयतीत्यादिर्यहणम् ॥

“वो विधूनने लुक्” ॥ विधूननइत्ययमेव निर्देशो लिङ्गं धूञो
णौ नुभवतीति । ‘वा इत्येतस्येति’ । वा गतिगन्धनयोरित्यस्य । वज्र
व्रज गतावित्यस्य णिचि रूपे वाजयतीति सिद्धे वातेः पुङ्ग्वित्यथे जुको
विधानम् ॥

“लीलीर्नुल्कावन्यतरस्यां स्नेहविपातने” ॥ स्नेहो घृतादिः, तस्य
विपातनं विगच्छतः काठिन्यं त्यजतः प्रयोजकव्यापारः, स्नेहविपातनं
काठिन्यमुपगतस्यानौ निष्ठपनादिना द्रवत्वापादानमित्यर्थः । ‘न तु
कृतात्वस्येति’ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसङ्गः । ‘जटाभिरालापयत-
इति’ । लियः संमाननशालीनीकरणयोश्चेत्यात्मनेपदम् । ‘ली इति
लीलीङोर्ग्रहणमिति’ । क्रैयादिकदैवादिकयोः, निरनुबन्धकपरिभाषा
तु नेष्यते । ‘कृतात्वस्य च लीयतेरिति’ । ग्रहणमित्यपेक्षते ॥

“भियो हेतुभये षुक्” ॥ हेतुः पारिभाषिकः, भीर्भयं, हेतोर्भयं हेतुभयं तत्र वर्तमानस्य । ‘भीषयतइति’ । भीष्योर्हेतुभयइत्यात्मनेपदम् । ‘भाषयतइति’ । बिभेतेर्हेतुभयइत्यात्वम् ॥

“रुहः पोऽन्यतरस्याम्” ॥ अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं, रूप मोहनइति दिवादौ पठ्यते, स एयन्तोऽत्र जन्मनि वर्तिष्यते, अनेकार्थ-स्वाद्भातूनां, तस्य रोपयतीति, रुहेस्त्वारोहयतीति ॥

“प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्युपः” ॥ अत्र यदि कादित्य-चाकारो विवक्षितः स्यात् एतिकाश्चरन्तीत्यत्रेत्वं न स्यात्, एतदोऽकचि जसि त्यदाग्रत्वे टापि च रूपमकचो ह्यन्त्योऽकार उच्चारणार्थो न श्रवणार्थः, भिन्धिकि क्तिन्धिकि हन्धिकि इत्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात्, ततश्च कश्चिदस्याभावा-देतिका इत्यत्र न स्यादेव, न यासयोरिति च प्रतिषेधः सङ्घातग्रहणे-नर्थकः स्यात्, तस्मादुच्चारणार्थोऽकारो वर्णमात्रमेव विवक्षितमिच्छाह । ‘प्रत्ययस्यात्काकारादिति’ । ‘स चेदिति’ । स चेदाप् सुपः परस्ताच्च भवति तदेत्वमित्यर्थः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुब्रन्तादिति द्रष्टव्यम् । ‘जटिलिका मुण्डिकेति’ । टाब्रन्ताभ्यामज्ञातादिषु प्राग्विवात्कः, केण इति ह्रस्वत्वं, ततश्चाप्, तत इत्वं, यदग्रयमकारो लाक्षणिकः तथाप्यु-दीचामातः स्यादिति लिङ्गात्तस्यापि भवति । ‘ककारमात्रं हीति’ । उक्तमिदं कादितिर्वर्णमात्रं विवक्षितमिति, न ककारमात्रं कश्चित्प्रत्य-योऽस्ति तस्मात्कात्प्रत्ययादित्युच्यमानेऽपि प्रत्ययावयवे प्रत्ययशब्दो वर्ति-ष्यतइति किं स्यग्रहणेनेत्यर्थः । ‘पटुका मृदुकेति’ । पटुमृदुशब्दाभ्यां स्वर्य-र्णवृत्तिभ्यां के कृते टाप् । अस्ति पूर्वग्रहणे तस्मादित्युत्तरस्येति कात्पर-स्यैवाकारस्य वाणोदाङ्गं बलीय इत्येकादेशं बाधित्वा इत्वं स्यात्, यद्यपि जटिलिका मुण्डिकेत्यादावयं प्रसङ्गः शक्यो दर्शयितुं तथापि विस्पष्टा-र्थमुदाहरणान्तरमुपन्यस्तम् । ‘राका धाकेति’ । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः । ‘अथापीत्यनेन किं विशेष्यतइति’ । ककारः प्रत्ययो वेति संदेहात्मिनः । ‘ककार इति’ । प्रत्यये तु विशेष्यमाणे रथकट्यादिष्वतिप्रसङ्ग इति भावः । यद्यपि प्रत्ययोऽपि श्रुतस्तथापि तस्योपसर्जनत्वात्ककार एव विशेष्यते ।

‘कारिकेत्यत्रापि न स्यादिति’ । अतिप्रसङ्गस्तिष्ठतु तावत्, इष्टमपि न सिद्ध्यतीत्यपिशब्दस्यार्थः । अपि परतो यः ककार इत्येवं विज्ञायमाने कारिकेत्यपि न स्यात्, एकादेशस्य यो द्वितीयोकारस्तेन व्यवधानात् । ‘वचनाद्व्यवधानमीदृशमिति’ । आश्रीयतइति वक्ष्यमाणेन संबन्धः, ईदृशमित्येतद्व्याचष्टे । ‘स्थानिवद्वावकृतमिति’ । एकेन वर्णेनेत्युपलक्षणं, स्थानिवद्वावकृतमित्येतावति तात्पर्यम्, अन्यथा एतिकेत्यत्र द्वाभ्यामकाराभ्यां व्यवधानादित्वं न स्यात् । एक एतदः सम्बन्धी, द्वितीयस्त्यदादीनाम इत्यकारः, तत्राकारयोर्धः पररूपमेकादेशः यस्व टापा सह दीर्घः, द्वयोरपि तयोः स्थानिवद्वावः । अन्ये त्वाहुः । अत्रापि टापा सह य एकादेशस्तस्यैव स्थानिवद्वावः, न त्वकारयोः कृतस्य पररूपस्य, सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्, तेनात्राप्येकेनैव व्यवधानमिति, वचनाद्व्यवधानेपि भविष्यतीति वक्तव्य ईदृशं व्यवधानमिति यदुक्तं तस्य व्यावर्त्यं दर्शयति । ‘रथकट्यादिष्विति’ । रथानां समूहो रथकट्या, इति रथकट्यवश्च, आदिशब्देन गर्गकाम्यादेर्यहणं, गर्गमिच्छत्यात्मन इति काम्यजन्तादप्रत्ययः, ततष्टाप्, एतदुक्तं भवति । आपीति सप्तम्या यदानन्तर्यमुपात्तं तचात्यन्ताय त्यज्यते किं तु यावत्सम्भवमाश्रीयतइति । ‘सुबन्तादयं परिव्राजकशब्दादिति’ । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वम् । ‘पर्युदासे हीति’ । सुपोऽसुप्, ततश्चेदाप्यर इत्याश्रीयमाण इत्यर्थः । ‘समुदायादसुबन्तादिति’ । अथयवात्परिव्राजकशब्दात्सुबुत्यच्चा न समुदायादिति तस्यासुबन्तत्वम् । ‘एवमपि नाश्रीयतइति’ । बहुव्रीहिरपि नाश्रीयतइत्यर्थः । किं कारणमित्यत आह । ‘तथा हीति’ । ‘बहुवर्मिकेति’ । बहूनि चर्माण्यस्यामिति बहुव्रीहिः, शेषाद्विभाषेति कप्, तत्पुरुषे तस्मिन्नात्र सुबन्तात्परष्टाब् भवति कपा व्यवहितत्वात् । ‘मामिकेति’ । ममेर्यामित्यण्, तवकममकावेकवचनइति ममकादेशः । ‘दक्षिणात्येकेति’ । दक्षिणादाच्, दक्षिणा, ततो भवादौ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । ‘इहृत्यकेति’ । अव्ययात् त्यप् ॥

“न यासयोः” ॥ पूर्वेण नित्यमित्वे प्राप्ते निषेधोयमुच्यते, प्राप्ति-
पूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य, यदा यत्तदोरकज्भवति तदा प्रतिषेधः । ‘यका स-
केति’ । यत्तदोरकच्, सौ त्यदाद्यत्वे टाप् । या सेति प्रथमैकवचनान्त-
योरुपादानाद्विभक्त्यन्तरे प्रतिषेधो न स्यादित्यत आह । ‘या सेति निर्देशो
न तन्त्रमिति’ । ‘यत्तदोरुपलक्षणमिति’ । यद्येवं यत्तदोरित्येव वक्तव्यं,
सत्यं, तथा तु न कृतं किं कर्मः । ‘यकांयकामधीमहइति’ । अचं गाथां
च । ‘तकांतकाम्यचामहइति’ । ओषधीं शाकिनीं वा, द्वावेतौ प्रयोगौ ।
‘उपत्यकेति’ । उपाधिभ्यां त्यक्वासचारूढयोः, अत्र कश्चिदाह । स्त्रीवि-
षयोयं त्यक्नुप्रत्ययान्तस्ततश्च प्रक्रियालाघवाय त्यक्त्विति वक्तव्ये त्यक्-
चित्यकारोच्चारणसामर्थ्यादित्वाभाव इति । तदयुक्तं, पञ्चभिहपत्यकाभिः
क्रीतः पञ्चोपत्यक् इत्यादावार्हीयस्य ठको ऽध्यर्द्धपूर्वेति लुकि कृते लुक्
तद्वितलुकीति टापो लुकि निमित्ताभावादित्त्वं न स्यादिति तद्वितलुग-
र्थमेतत्स्यात्, बहिरङ्गो लुक्, अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुगाधते,
ननु च सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतद्विषयमेतत्, नेत्याह, यश्च
यावांश्च लुग्यामः सर्वोप्यन्तरङ्गान्विधीन्बाधते यथा सनीसंस इत्यादौ
नलोपो न भवति, पञ्चखट्व इत्यादौ टापा सहैकादेशो न भवति, यदि
स्यादादिवद्वादादाब्यहणेन यहणाल्लुकि सति अकारोत्र न श्रूयेत । ‘पा-
वका इति’ । पुनन्ति पावयन्तीति वा पावकाः । ‘अलोमका इति’ । बहुव्रीहेः
कप् । ‘जीवकेति’ । आशिषि चेति वुन् । ‘देवकेति’ । देवदत्तशब्दादनुक-
म्प यां कन्, अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति दत्तशब्दस्य लोपः ।
‘क्षिकेति’ । क्षिपेरिगुपधात्कः, ध्रु गतिस्यैर्ययोः, पचाद्यचि कुटादित्वा-
द्गुणाभावे उवङ्, उभाभ्यामजातादिषु प्रागिवात्कः, तरतेर्ण्वुल्, तारका ।
वर्णयति महत्वादिकङ्कुणमिति वर्णका, प्रावारविशेषः, तन्तूनां विकार-
स्तान्तवमारज् । ‘वर्णिकेति’ । भागुरी, व्याख्या टीकाविशेषः, वृतेर्य-
न्तात् ण्वुल्, वर्तिका । ‘अष्टकेति’ । अश्नन्ति ब्राह्मणा ओदनमस्यामि-
त्यष्टका, इष्यशिभ्यां तक्त्विति तक्न्, पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवता,
तदर्थं कर्म पितृदेवत्यं, देवतान्तात्तादर्थ्यं यदिति यत् । ‘अष्टिकेति’ ।

अष्टौ परिमाणमस्याः, संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । 'सूतकेति' । न सामिवचनइतिप्रतिषेधेन ज्ञापितः स्वार्थे कन् । 'पुच्छिकेति' । शार्ङ्गवा-
दित्वान्हीनि कृते स्वार्थिकः कन्, केष इति ह्रस्व इकारः, तस्य पक्षे ऽत्वं
विधीयते । 'वृन्दारिकेति' । शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्य इत्यारकन् ॥

“उदीचामातः स्याने यकपूर्वायाः” ॥ यकौ पूर्वा यस्याः सा यकपूर्-
वा, कोन्यपदार्थ आकारः, अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः,
पूर्वशब्दे व्यवस्थावचनः । 'इभ्यिकेति' । इभमर्हतीति, दण्डादिभ्यो
यः, इभ्या, ततः पूर्ववत्कः, ह्रस्वत्वं च, चटक्रमपकशब्दाभ्यामजादि-
त्वाट्टाप् । 'सांकाशिकेति' । संकाशे निवृत्तं सांकाश्यं, संकाशादिभ्यो ण्यः,
ततो भवार्ये धन्वयोपधादुज्जतिबुञ्, स्यानग्रहणमनर्थकं षष्ठीस्याने योगेति
सिद्धत्वादित्यत आह । 'स्यानग्रहणमित्यादि' । परिभाषाया विधिशेष-
त्वादनुवादे उपस्थानं न स्यादिति भावः । अनुवादत्वमेव स्पष्टयति ।
'आत इत्यनेन हीति' । अतो योकारस्तस्येत्वं भवतीति वचनव्यक्तौ
नाकारस्य विधिस्पर्शः कश्चिदस्तीत्यर्थः । 'स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्यर्थे इति' ।
यः स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितष्टाबादिः स स्त्रीप्रत्ययः, तस्य प्रति-
पत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । अस्ति हि स्त्रीलिङ्गे यः कश्चनाकारो
यस्येत । 'शुभं याति भद्रं यातीति' । क्तिप्, शुभंभद्रमितिमकारान्तौ निपा-
तितौ, पूर्ववत्को ह्रस्वत्वं च । 'प्रतिषेध इति' । तेन विधिरेव भवति ।
'सुनयिका सुशयिकेति' । नीशीभ्यामेरच्, सुशब्देन बहुव्रीहिः, टाबादि
पूर्ववत् । 'सुपाक्रिका सुशोक्रिकेति' । पचिशुचिभ्यां घञ्, चजोः कुघि-
ण्यतोऽरिति कुत्वं, शेषं पूर्ववत् ॥

“भस्त्रैषाज्जाट्टास्वा नञ्पूर्वाणामपि” ॥ स्वा इति षष्ठाः
स्याने प्रथमा, षष्ठेति कृतवत्त्वनिर्देशस्तन्त्रं, तथा च एतिकाश्चरन्तीति
जसि नित्यमित्वमुदाहृतम् ॥

अत्रातः स्यानइत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणम् ।

संभवव्यभिचारौ हि तत्र स्तः काकचोः सतोः ॥

द्वेतदोः संभवो नास्ति, नान्यत्र व्यभिचारिना ।

सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेत् ॥

‘द्वके इति’ । द्वकिशब्दाद् द्विवचने त्यदाव्यत्वे टापि षौडः शी-
भावः । ‘तस्यां सत्या’मिति । समासार्थात्तु या विभक्तिस्तस्यां त्यदाव्यत्वं
न भवत्यन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुब्धाधतइति वचनात् । ‘सोन्तर्वर्त्ति-
न्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति’ । प्रत्ययलक्षणैः सुबन्तत्वं, स्वशब्दोपि
तर्ह्यनयैव युक्त्या नऽपूर्वा न प्रयोजयेदित्यत आह । ‘स्वशब्दस्त्विति’ ।
स्वशब्दो हि ‘स्वमज्ञातिधनाख्याया’मिति वचनाज्ज्ञातिधनयोरसर्वना-
मसंज्ञकस्तेन तस्मात्कप्रत्ययेनैव भवितव्यं नाकृत्वा, तत्र यदा नञ्समासे
कप्रत्ययः क्रियते तदन्ताच्च टाप् तदासौ सुपः परो न भवति, केन
व्यवहितत्वात्, तेनासर्वनामसंज्ञकः स्वशब्दो नञ्पूर्वापि भवत्येव प्रयो-
जकः । ‘अभस्त्रका अभस्त्रिकेति’ । अल्पइति प्राग्विवात्कः । असति तु
भस्त्राग्रहणे यथा न सिध्यति तथा दर्शयति । ‘अत्रेति’ । बहुव्रीहिः
पुंस्यपि वर्त्तते, अभस्त्रः पुंश इति, विहितग्रहणेनैतद्दर्शयति यद्यप्य-
भाषितपुंस्काद्वस्त्राशब्दात्परो भवति तथापि तस्माद्विहितो न भवति,
विहितविशेषणं चोत्तरत्रापि भाषितपुंस्कग्रहणम्, अन्यथा न विद्यते खट्वा
यस्याः सा ऽखट्वा ततो ऽखट्विकेच्यादावपि प्रसङ्गादिति, अपिग्रहणेन
केवलानामेव भस्त्रादीनां समुच्चयो नान्यपूर्वाणामिति शङ्कमानं प्रत्याह ।
‘नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्दादिति’ । इयत्तइत्यनेन नेयं स्वतः प्राप्तिरिति
दर्शयति, यदि तर्हि सर्वत्रेवेत नऽपूर्वाणापीति न वक्तव्यमङ्गाधिकारे
तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्येव सर्वत्र भविष्यत्यत आह । ‘तत्रेति’ ॥

“अभाषितपुंस्काच्च” ॥ अभाषितपुंस्कादिति विहितविशेषण-
प्रत्याह । ‘अभाषितपुंस्काद्विहितस्येति’ । खट्वाशब्दः स्त्रियामेव
नियत इत्यभाषितपुंस्कः, बहुव्रीहेरभिधेयलिङ्गत्वादभाषितपुंस्कत्वाभा-
वाद्नेन विकल्पेन न भवितव्यमिति मन्यमानं प्रत्याह । ‘बहुव्रीहाविति’ ।

कथं भवतीत्यत आह । 'तत्रापीति' । इतिकरणो हेतौ । 'यदा त्विति' । कब्रभावपक्षस्तत्, अखट्टा इति स्थित्युपपत्तिर्न ह्रस्वत्वं, टाप, पुनः केण इति ह्रस्वः, स च समासाद्भाषितपुंस्कादुत्पन्नस्य टाप इति न भवत्ययं विकल्पः, अभाषितपुंस्कात्परस्यात इति विज्ञायमाने स्यादेवात्र विकल्पः । 'अतिखट्टिकेति' । अत्रापि समासाद्भाषितपुंस्कादुत्पन्नः ॥

“आदाचार्याणाम्” ॥ इत्वापवादोऽयं योगः, केण इति ह्रस्वापवादश्च । 'आचार्याणामिति' । उदीचामित्युक्तं ततोऽन्येषामाचार्याणामित्यर्थः । अपर आह । आचार्यस्य पाणिनेर्य आचार्यः स इहाचार्यः, गुरुत्वात् बहुवचनमिति, सर्वथा ऽभाषितपुंस्केषु त्रैरूप्यम् । अखट्टिका अखट्टिका अखट्टिकेति ॥

“ठस्येकः” ॥ अत्र द्वौ पक्षौ, । ठेति व्यञ्जनमात्रं स्यान्नित्वेन निर्दिश्यते, अकारस्तूच्चारणार्थं, एवं ठगादिष्वपीत्येकः पक्षः । संघातः प्रत्ययः स्यान्न्यप्यत्र स एवेति द्वितीयः, तत्राद्यो पक्षे पठिता पठितुमित्यादौ धात्वन्तस्यापि प्रसङ्गः, द्वितीये तु अठचि कर्मठ इत्यत्रापि प्राप्नोति, तत्र द्वयोरपि पक्षयोर्यथा दोषो न भवति तथा दर्शयन्नाह । 'अङ्गस्य निमित्तं यष्ट इति' । संबन्धस्तत्र नावयवावयविभावलक्षणः, पठितेत्यादावपि प्रसङ्गात्, किं तर्हि, निमित्तनिमित्तिभावलक्षणः, अङ्गस्य संबन्धीत्युक्ते तद्रूपसंबन्धेव प्रतीयते, प्रत्ययश्च तद्रूपसंबन्धी, तदायत्तत्वादाङ्गव्यपदेशस्य, तदेवमङ्गव्यपदेशनिमित्तस्य प्रत्ययस्य ग्रहणादुभयोरपि पक्षयोर्दोषाभावः, किं च सङ्घातपक्षे अर्थवतष्ठशब्दस्य ग्रहणान्न भवति कर्मठ इत्यत्र प्रसङ्गः, वर्णग्रहणे त्वर्थवत्परिभाषा न प्रवर्तते, तत्र सङ्घातपक्षे दोषान्तरमाशङ्क्य परिहरति । 'तत्रेति' । पुनरपि तस्मिन्नेव पक्षे चोदयति । 'मथितं पण्यमस्येति' । वर्णग्रहणे त्वनित्वधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधादिकस्य कादेशप्रसङ्गः । 'कादेशः प्राप्नोतीति' । ननु तान्तादङ्गादित्युच्यते, न चात्र तान्तमङ्गं, ततः प्रत्ययस्याविधानात्, नैतदस्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादङ्गं भवति, तान्तं च, ततश्च यथानुकम्पितो भानुदत्त इति ठचि द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपे कादेशो भवति भानुक

इति, तथात्रापि प्रसङ्गः । परिहरति । ‘संनिपातेति’ । अजादिसंनिपातेन तान्तत्वमुपजायते, ततश्च तद्विघातस्य निमित्तं नोपपद्यते । परिहारान्तरमाह । ‘यस्येति लोपस्येति’ । स्यानिबद्धावस्त्वचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यनेन, ननु पूर्वस्य विधावित्युच्यते परस्यायं तत्राह । ‘पूर्वस्मादपि हीति’ । पञ्चमीसमासेऽपि तत्राश्रीयतइत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । वर्णग्रहणादेव तदन्तविधौ सिद्धे ऽन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले तान्तप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥

“इमुसुक्तान्तात्कः” ॥ ‘सार्धिष्क इति’ । तदस्य पण्यमिति ठक्, इणः ष इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । ‘धानुष्क इति’ । प्रहरणमिति ठक् । ‘याजुष्क इति’ । दीव्यत्यर्थे ठक् । ‘नैषादकर्षुकः शाबरजम्बुक इति’ । भवादावर्थे और्देशे ठञ्, कादेशे कृते केण इति ह्रस्वत्वम् । ‘मातृकं पैतृकमिति’ । तत आगतः, चतुष्टयम् । ‘औदश्वित्क इति’ । संस्कृतं भवाः, दध्नष्ठक उदश्वितोन्यतरस्यामिति सप्तम्यन्ताठक् । ‘शाकृत्को याकृत्क इति’ । संसृष्टइति ठञ् । ‘आशिषेति’ । आङः शासु इच्छायामित्यस्मादाशासनमाशीरिति सम्प्रदादित्वाद्भावे क्तिप्, आशासः क्वावुपसंख्यानमितीत्वम् । ‘उषेति’ । वसेः क्तिप्, यजादित्वात्सम्प्रसारणे लाक्षणिकं रूपमिति । सर्पिरादौ तु अर्चिशुचिहृसृपिच्छादिभ्य इसिः, जनेरुसिः, अर्तिव्रपियजिन्नपिधनिभ्यो निदिति प्रतिपदोक्तमिसुसो रूपम् । ‘दोष उपसंख्यानमिति’ । वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणादोकारे य उकारस्तस्य उकारग्रहणेनाग्रहणादुपसंख्यानम् ॥

“वज्रोः कु घिण्ण्यतोः” ॥ पाक इत्यादौ भावे घञ्, पाक्यमित्यादौ कर्मणि ऋहलोर्ण्यत्, यथासंख्यमत्र न भवति घिति चकारस्य ण्यति जकारस्येति, भुजन्त्युज्जौ पाण्युपतापयोः, प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे, वचोशब्दसञ्ज्ञायामित्यादेर्लिङ्गात्, क्वचित्तु पठ्यते यथासंख्यमत्र नेष्यते, तेन रक्तं रागादिति लिङ्गादिति ॥

“न्यङ्कादीनां च” ॥ ‘न्यङ्कु इत्येवमादीनां चेति’ । सिद्धयदिति शेषः, कृतकुत्वानामेव गणे पाठात्, किमर्थं तर्हि सूत्रं, यावता यथैव कुत्वादपि घत्वगुणदीर्घत्वादिकं निपातनाद्भवति तथा कुत्वमपि

भविष्यति, सत्यम्, असति तस्मिन् अनुवादे गणस्य क्वचिदप्यनुपयोगा-
त्ममादपाठः शङ्क्येत । 'पचाद्यचीति' । घञि कुत्वस्यासिद्धत्वात्
सञ्ज्ञायां मेघ इत्यादि, मेघः पयोधरः, निदाघो घर्मः, अवदाघोपि स
एव, अर्घो विक्रीयमाणस्य धान्यादेरियत्ता, मूल्यमित्यन्ये । 'वीहदिति' ।
निपातनादुपसर्गस्य दीर्घत्वम् ॥

“हो हन्तेर्जिण्वेषु” ॥ अथ णश्च ङौ, तावितौ ययोस्तौ जिण-
तौ, तौ च नश्च जिण्वाः, तेषु जिण्वेषु, नकारे ङकार उच्चारणार्थः, तेन
वृत्रग्नि वृत्रघ्नोरित्यादावपि भवति, घ्नन्तीत्यादौ गमहनेत्युपधालोपः,
किमिदं जिण्वग्रहणं हन्तिविशेषणं जिण्वपरस्य हन्तेर्यो हकार इति,
आहो स्विट्टुकारविशेषणं जिण्वपरस्य हकारस्य स चेदुन्तेरिति, तत्राद्ये
पक्षे ह्यत्रासिद्धिः, घ्नन्ति घ्नन्तु, नहि स्वावयव एव स्वस्मात्परो भवति,
द्वितीये तु न क्वचिस्स्यात्, नहि जिण्वकारपरता हकारस्य कापि संभवति,
घातयतीत्यादौ तावदकारेण तकारेण व्यवधानं, घ्नन्तीत्यादावुपधालोपस्य
स्थानिवद्वावाद्यवधानमेव, अथ वचनाद्यवधानेपि भविष्यति, इहापि
तर्हि प्राप्नोति हनमिच्छति हतीयति, हतीयतेर्बुल, हतायक इति,
नकारेपि हन्ता हननमित्यादावपि प्रसङ्गः, नकारग्रहणमिदानो किमर्थं
स्यात्, यत्र नकारः श्रूयते तत्र यथा स्यात्, इह माभूत् हतो हथ इति,
तदेवं द्वयोर्पि पक्षयोर्दोषं दृष्ट्वा पक्षान्तरं दर्शयति । 'जिण्'त्प्रत्यय-
इत्यादि' । यद्यपि दृष्टुर्निर्दिष्टानामेकयोगक्षेपता न्याय्या तथापि सम्भ-
व्यभिवारौ हि विशेषणविशेष्यभावस्याङ्गमित्ययमेव प्रकार आश्रीयते ।
ननु च स्थानिवद्वावादानन्तर्यं नकारस्य न सम्भवतीत्युक्तमत आह ।
'तच्चेति' । 'संनिपातकृतमिति' । श्रुतिकृतमित्यर्थः । अथ वा
पुनरस्तु द्वितीयः पक्षः, तत्रापि दोषः सुप्रतिविधान इत्याह । 'यदा-
पाति' । धात्वग्रहणेन नकारेण व्यवधानमव्यभिचारीति तदेवाश्रीयते
न शब्दान्तरेणेति जिण्ययं परिहारः, नकारे तूक्त एव ॥

“अध्यामात्य” ॥ ‘अहं अघनेति’ । लिखाभावाद्वाहरणं, लिखपक्षे पूर्वैर्लैत्र मिदृम्, एवं अघनिघ अघन्य अघन्वानिभ्युदाहरणम् । ‘अध्यामनिमित्ते प्रत्ययइत्यादि’ । अङ्गाधिकारेणाध्यामेन च प्रत्ययस्यात्तेपादयमयो नध्यने । ‘अङ्गननीयवतीति’ । अत्र यस्मिन्नङ्गनिरङ्गं ल्युटि न तस्याध्यासनिमित्तत्वं यस्याध्यासस्य निमित्तं सन् न तस्मिन् अङ्गनिरङ्गम् ॥

“हेरवडि” ॥ ‘प्राज्ञीहयदिति’ । हयतात्पुह्, चङ्, लिनोपः, उपधाङ्गस्वत्वं, वङीति द्विश्रवणं, कुहोत्थुरिति कुत्वं, दीर्घा नघोरिति दीर्घः । अचङीत्येतत्प्रत्यासृष्टे । ‘अचङीति अङ्गमकर्तुमिति’ । कचमित्यत आह । ‘वङ्गध्यासेति’ । यथा पूर्वसूत्रे अङ्गननीयवतीत्यत्र न भवति एवं प्राज्ञीहयदित्यत्रापि न भविष्यति किमचङीत्यनेनेत्यर्थः, ‘तत्क्रियतइत्यादिपरिहारः, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्यत आह । ‘तेनेति’ ॥

“मन्त्रितोर्जेः” ॥ व्या वयोदानाविध्यस्य किति यद्विज्ञादिसूत्रेण सम्प्रसारणे कृते पूर्वत्वे च त्रिरूपस्य भावाद्भुन इति दीर्घत्वं बाधित्वा कुत्वं प्राप्नोति, कृतेपि वा दीर्घत्वपरुद्वेगविकृतम्यानयस्यात्कुत्वप्रसङ्गः, यथा जिगीवतीत्यत्रेयत आह । ‘जिनातेरित्यादि’ । हरनेकाच इति यणादेगः ॥

“न क्रादेः” ॥ ‘कूत्र इत्यादि’ । कूत्र अश्रुके शब्दे, खर्जं व्यचने, गर्जं शब्दे, अत्र वार्तिकं ‘क्रात्रजिज्जिपाचिक्रीनामप्रतिषेधा निष्ठायामनिटः कुत्ववचनादिति’ । अप्यर्थः । चत्रोः कुघिण्यतोर्निष्ठायामनिट् इति सूत्रं कर्तव्यं, तेनैव क्रात्रज्जादीनां कुत्वनिवृत्तेः मिदृत्वः कार्यः प्रतिषेधवचनेनेति, नन्वेवं गुचुनुचुकुजुबुनूनां निष्ठायामनिट्त्वात्कुत्वं प्राप्नोति, तथा अजिमर्जितर्जीनां निष्ठायां मेट्त्वात्कुत्वाप्रसङ्गः, यथा तु सूत्रं तथा त्रिपर्ययः । उच्यते । यथात्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति वार्तिक-

कानुमारेण कुत्सव्य भावाभावौ व्यञ्ज्याभ्याम् । न स्वसन्त्यजः प्रतिषेधे
निशीत इति निष्ठायामनिट्स्वात्समञ्ज इति कुत्सव्यसङ्गः, नैतदस्मि, व्यादे-
शो निष्ठायामनिट् न स्वञ्जिः, स तु वलाद्यादुद्धानुके विकल्पनेष्यत इति
वीभावाभावपक्षे अजित इति सेहेय, कथं शोक समुद्र इति, यावता
हुण्डुञ्जी निष्ठायां सेटौ, एवं तर्हि गुण्यव्यञ्ज्याघञ्जीति वक्ष्यामि, तच्च
यथाव्यासेपि वक्तव्यं, घञ्येश यथाप्याद् गत्यति माभूदिति, अशोऽनन्व-
शोऽप्यस्त्वमिति, तदेव वार्तिककारपक्षे विध्यर्थं भविष्यति ॥

“अजित्वन्योश्च” ॥ ‘समाज उदाज इति’ । पशुभ्योन्यञ्च हल-
श्चेति घञ्, पशुषु तु समुद्रो रजः पशुष्वित्यञ्च भवति ॥

“भुज्यन्त्युञ्जो पाण्युतापयोः” ॥ पाणिशब्देन तद्वान्याहुर्लक्ष्यते,
न तु मणित्रन्धम्यायः पञ्चगात्राप्रदेश उच्यते, लोकपि ब.हुपर्यायो भुज-
शब्दः । ‘भुज्यत इति’ । भुज पालनाभ्यवहारयोः । ‘न्युञ्जिता इति’ ।
अधोमुखाः निरखेटाः, वस्तु कथनं चैतत्, विग्रहस्तु न्युञ्जन्त्यस्मिन्निति
दशपिनध्यः, न्युञ्जोपतापयदशं शक्यमकृते, कथं, यस्मिन्व्याधौ न्युञ्जिताः
शरीरे स तान् न्युञ्जयति तत्र गयन्तात्यवाक्यवि न्युञ्ज इति सिद्धं, न चात्र
घञ्नवोः स्वरं विशेषः, यायादिसूत्रेण घञ्यप्यन्तोदात्तत्वविधानात्,
भुजशब्दस्तु घञ्याद्युदात्तो भवति, रगुरधलउणे तु के ऽन्तोदात्तः ॥

“प्रयाजानुयाजो यज्ञाङ्गे” ॥ ‘पञ्चानुयाजो इति’ । दशपूर्णे-
मासयोस्त्वयोनुयाजोः, चातुर्मास्येषु नञ्, पशुष्वेकादश, पञ्चत्वं न क्वापि
दृष्टं तस्माच्चयोनुयाजो इति पाठः । ‘प्रदर्शनार्थमिति’ । एतच्च यज्ञ-
वह्णाल्लभ्यते, उपात्तयोर्हि यज्ञाङ्गविषयत्वं निपातनादेव सिद्धमुपांशु-
यागस्य अनुयाजानां च यज्ञसमुद्रायं प्रत्यवयवत्वाद्यज्ञाङ्गत्वं, प्रधान-
यागा ह्येते इतरेषां तु फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमित्यङ्गत्वम् ॥

“वञ्ज्येगौ” ॥ ‘वञ्ज्यं वञ्जन्तीति’ । गन्तव्य गच्छन्तीत्यर्थः ।
‘वङ्गमिति’ । गुणशब्दोपभावे घञ्, अभेदोपचाराद्गुणि वृत्तिः ॥

“ओक उचः के” ॥ उच समवाये । ‘न्योकः शकुन्त इति’ । न्युचति समवैति नीडादाविति कृत्वा । ‘न्योको वृहमिति’ । न्युवन्ति समवयन्ति वसन्ति तस्मिन्निति कृत्वा । ‘असुनि प्रत्ययइति’ । अयमेव लोके साधीयः प्रयुज्यते ॥

“एयआवश्यके” ॥ उदाहरणेषु आवश्यकधाधमण्ययोर्णिनिः, कृत्वाश्चेति एयत्, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, लुप्तेदवश्यमः कृत्यइति मलोपः ॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च” ॥ ‘अर्च्यमिति’ । अच स्तुतौ । प्रवाच्यो नामेति’ । प्रकर्षणोच्यतइति प्रवाच्यः, पाठविशेषोपलक्षिता ग्रन्थविशेषः । ‘अपरे पुनरिति’ । ते मन्यन्ते प्रपूर्वा वचिरशब्दसंज्ञायामेव वर्तते, तत्र विधेयासम्भवाच्चियम इति । ‘एतच्चेति’ । अविवाक्यमित्येतावच्छब्दरूपं, कः पुनरसौ विशेष इत्यत आह । ‘दशरात्रस्येति’ । द्वादशाहेभिर्नो द्विरात्रो मध्ये दशरात्रः, तस्य दशममहरविवाक्यम् । ‘अन्यत्रेति’ । तथा च नास्मिन्नहनि केन चित्कस्य चिद्विवाक्यमविवाक्यमित्येतदाव-
सते, संशये बहिर्वदिस्वाध्यायप्रयोगोन्तर्वदीत्येकइत्यहर्विशेषे कुत्वम् । अन्यत्र तदभावः प्रयुक्त आश्वलायनेन । एषमन्योपसर्गपूर्वस्यापि प्रति-
षेध एवेष्यते न नियमः, एवञ्च कृत्वा प्रवचियहणं शक्यमकर्तुमहर्विशेषे
पृषोदरादित्वात्कुत्वम्, अन्यत्र प्रतिषेध इति सिद्धमिष्टम् । अन्यथा
नियमे हि बहु प्रतिविधेयं स्यात् ॥

“प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे” ॥ इह प्रयुजनियुजः शक्यार्थइति
वक्तव्यं, एयइत्येव, एवं सिद्धे निपातनाश्रयणं रूढार्थं गुणभूतएवैतयोः
प्रयोगो यथा स्यात् प्रयोज्यो भृत्यो नियोज्यो दास इति, स्वामिनि
प्रयोज्यनियोज्यशब्दौ न भवतः ॥

“भोज्यं भक्ष्ये” ॥ ‘भोज्या यवागूरिति’ । ननु भक्षिरयं खरविश-
देभ्यषहार्यं वर्ततइति संस्कृतं भक्षा इत्यत्रोक्तं तत्कथं द्रवद्रव्ये भवती-

१ वृचइति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

२ मुद्रितमूलपुस्तके एतत्त्विति पाठः ।

त्यत आह । 'इहेति' । एवं मन्यते, नात्र भक्तिः खरविशदएव वर्त्तते
अब्रभतो वायुभक्त इत्यत्रापि दर्शनादिति शब्दान्तरसंनिधिवलादेतदेवं
भवति स्वभावतस्तु भक्तिः खरविशदएव वर्त्तते इति धार्तिककारस्य
पक्षः, यदाह भोज्यमभ्यवहार्यइति वक्तव्यमिति ॥

“घोर्लोपो लेटि वा” ॥ ‘दधदिति’ । दधातेलेट्, तिप्, इत्-
श्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः, दाशुषे यजमानाय रत्नानि, दद्यादि-
त्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । दधदिति शत्रन्तमेतत्, दददिति दाजो रूपं, वाव-
चनं प्रत्याचिख्यासुराह । ‘आडागमे सतीति’ । अस्त्वत्र लोपः, आटः
श्रवणं भविष्यतीत्यर्थः, किमर्थं तर्हि वावचनमित्यत आह । ‘तत्रेति’ ।
किमत्र विस्पष्टनीयमत आह । ‘एषा हीति’ । अन्ये त्वाहुः, ज्ञापकार्थं
वायहणम्, एतज्ज्ञापयति अनित्यमागमशासनमिति, अनित्यत्वे त्वाद्य-
सति ददादिति न स्यादिति तत्सिद्धये वायहणं कर्त्तव्यमिति ॥

“ओतः श्यनि” ॥ ‘श्यतीत्यादि’ । शो तनूकरणे, क्खो छेदने,
दो अवखण्डने, षोन्तकर्मणि, इह ओतः शितीति वक्तव्यं, न च ओका-
रान्तानां श्यतोऽन्यः शित्संभवति, अर्द्धमात्रया च लाघवं भवति, तत्राय-
मप्यर्थः, ष्टिवृक्कुमुचमां शितीति शिदुहणं न कर्त्तव्यं भवति, इदमेवा-
नुवर्तिष्यते । ननु श्यन्यहणमुत्तरार्थं कर्त्तव्यं शमामष्टानामिति, तत्राप्यस्तु
शितीत्येष, यदि शितीत्युच्यते भ्रमेर्वा भ्राशेति पठे शब् भ्रमति अत्रापि
प्राप्नोति, शमादिभिः शितं विशेषयिष्यामः, शमादिभ्यो यो विहितः शिदि-
ति, श्यत्रेव च सर्वेभ्यः शमादिभ्यो विहितः, एवमपि शिद्विशेषणत्वेन शमा-
दीनामुपयोगात्कार्यनिर्द्वैशाभावाच्चश्यतीत्यादावपि प्रसङ्गः, नैष दोषः,
अष्टानामित्यनेन संख्येयाः कार्यिणो निर्द्वैश्यन्ते, ते च संनिधानात् शमा-
दय एव विज्ञास्यन्ते ॥

“क्लस्याचि” ॥ ‘अधुतातामिति’ । दुहेः स्वरितेत्वेनात्मनेप-
दमाताम् । अत्रासति लोपे आतो ङित इति इयादेशः प्राप्नोति ।
‘अधुतीति’ । इटि लोपः, ककारवतः सशब्दस्य यद्वणादिह न भवति
वत्सौ, तृणादिभ्यः सः, तृणसौ तृणसः ॥

“लुम्बा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये” ॥ ‘एतेषामङ्गानां क्तस्येति’ । एतेषां संबन्धी यो निमित्तत्वेन क्तः तस्येत्यर्थः । ‘सर्वादेशार्थमिति’ । लुक्त्रयपहारीति संज्ञाविधावुक्तम् । ‘वह्यर्थमिति’ । उत्तमपुरुषद्विवचनार्थमित्यर्थः । अथान्यार्थं कस्मात् भवति, तत्राह । ‘अन्यचेति’ । ‘अलान्त्यस्येति’ । आदेः परस्येत्येतत् न भवति पञ्चमीनिर्देशाभावात् । ‘भलो भलीति लोपेनेति’ । धि सकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते, दन्त्यादेशोपलक्षणं वा तत्र सिद्धयहणमिति भावः । ‘अकारस्येति’ । अकारलोपस्येत्यर्थः । तथैव वा पाठः । ननु च क्रियमाणेपि लुम्बहणे वहौ लुका न भवितव्यमेव अदन्तत्वात्, दन्त्यौष्ठो ह्यसौ, अत आह । दन्त्यौष्ठोपीत्यादि’ । दन्तान्वयोत्र विवक्षितो नेतरव्यावृत्तिरिति भावः । एवं न्यायसिद्धेयर्थं वचनसामर्थ्यमपि दर्शयति । ‘यदि चेति’ । ‘ताविति’ । तवर्गादावित्यर्थः, वहेरन्यानि हि दन्त्यादीनि सर्वाण्यात्मनेपदानि तवर्गादीनि ॥

“शमामष्टानां दीर्घः श्यनि” ॥

शमुस्तमुः श्रमुदमू भ्रमुत्तमुमदक्लमः ।

शमादयोमी पठिता दिवादिष्वष्ट कृष्टिभिः ॥

“श्रिबुक्क्याचमां शिति” ॥ ‘क्लामतीति’ । वा भाशेत्यादिना शप् । ‘क्लमियहणं शबर्यमिति’ । श्यनि पूर्वणैव सिद्धत्वात् । शमादिषु पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः, श्यन्यप्यनेनैव सिद्धत्वात्, तत्र सप्तयहणमेवास्तु, चमेराड्पूर्वस्य यहणं तन्त्रं, न तूपेयिवानित्यादिवदविवक्षितमित्याह । ‘चमेराडिति’ । दीर्घत्वमाडि चम इति वार्तिकस्याययमेवार्थः ॥

“क्रमः परस्मैपदेषु” ॥ ‘इहेत्यादि’ । चोद्यम् । ‘हेलुकि कृत इति’ । अतो हेरित्यनेन, नैष दोष इत्यादि परिहारः, न लुमताङ्गस्येत्यत्र हि प्रत्यासत्तेरयमर्था व्यवस्थापितः, लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तच्चिन्त्यनं कार्यं न भवतीति, ततः किमित्यत्राह । ‘न चेति’ ॥

“इयुगमियमां छः” ॥ इच्छतीति । तुदादित्वाच्छः । ‘इय-

तीति' । इष गतौ । 'इष्णातीति' । इष आभीक्ष्ये । 'ये' पुनरुदितमिषि
नाधीयतइति' । धातुपाठे । 'इह च सूत्रे अचीत्यनुवर्तयन्तीति' ।
क्वस्याचीत्यतः । नन्वचीत्यनुवृत्तावपि हलः शनः शानज्जाविति शानजादेशे
इषाणेत्यत्र कृत्वं स्यादेव अजादित्वादित्यत आह । 'तत्रेति' । स्यादे-
तदेवं यद्यचीत्यनेन शिद्विशेष्येत, शितिच्छेदो भवति, किं विशिष्टे,
अचि अजादाविति, इह तु शिता अज्विशेष्यते, अचि छेदो भवति, किं
विशिष्टे शितीति, तेन तदादिविधिर्न भवति, किं कारणमित्यत आह ।
'यस्मिन्विधिरिति' । न केवलं तदन्तविधौ विशेषणत्वापेक्षा ऽपि
तर्हि तदादिविधावपीत्यपिशब्दस्यार्थः । 'इषाणेत्यत्रापीति' । न के-
लमिष्यतीष्णातीत्यत्रैवेत्यपिशब्दार्थः । 'नह्ययमजैवेति' । अजमात्रस्यात्र
शित्वं नास्तीत्यर्थः । इतिकरणो हेतौ ॥

पाघ्राध्मास्याम्नादाण्दृश्यतिर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमन-
यच्छपश्यर्कधौशीयसीदाः" ॥ पा पाने, पा रक्षणइत्यस्य तु ग्रहणं न
भवति लुग्विकरणत्वात् शितश्चासम्भवात्, घ्रा गन्धोपादाने, ध्मा शब्दा-
ग्निसंयोगयोः, ष्ठा गतिनिवृत्तौ, स्वा अभ्यासे, दाण् दाने, दृशिर् प्रेक्षणे,
च गतिप्रापणयोः, सु गतौ, भौवादिकौ, च सु गताविति जैहोत्यादिक-
योस्तु ग्रहणं न भवति शितोसम्भवात् । नन्वेतः सम्भव इति चेत् ।
उक्तमत्र 'वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्म्यात्तदादाविति,' शितीति हि कर्मधारयः,
शश्चासाविज्जेति, शद्ल शतने भूवादिः, शद्ल विशरणे तुदादिः, षद्ल
विशरणगत्यवसादनेषु । 'आद्युदात्तो निपात्यतइति' । यदि न निपा-
त्यते ततो धातोरित्यन्तोदात्तत्वे सति शपा सहैकादेशे कृते एकादेश उदा-
त्तेनोदात्त इति पिबतीति पदं मध्योदात्तमापद्येत, आद्युदात्तं चेष्टते ।
'वेगितायामिति' । सज्जातवेगायामित्यर्थः, यद्वा वेगिनो भावो वेगिता,
तस्यां च सत्यां गतौ वर्तमानस्येत्यर्थः ॥

१ ये इषिसुदितमिति पाठः सु. सू. पु. ।

२ ते अचीत्यनुवर्तयन्तीति सु. सू. पु. पाठः ।

“ज्ञाज्जनोर्जा” ॥ ‘दैवादिकस्य ग्रहणमिति’ । न जौहोत्या-
दिकस्य, शितोऽसम्भवात्, दीर्घाच्चारणस्य प्रयोजनमुत्तरसूत्रे वक्ष्यते ॥

“प्वादीनां ह्रस्वः” ॥ ‘प्वादयः क्र्यादौ पठन्तइति’ । ये तु
भूवादौ पठन्ते पूञ् पवनइत्यादयस्तेषां ग्रहणं न भवति, कतिपये हि
तत्र ह्रस्वभाविनः, तेषामपि शपि गुणेन भवितव्यं, किञ्च क्रैयादिकस्य
ज्ञानातेर्ह्रस्वनिवृत्त्यर्थे पूर्वसूत्रे दीर्घाच्चारणं तदपि क्रैयादिकानां ग्रहणे
प्रमाणम् । ‘वृत्करणमित्यादि’ । नह्युभयार्थत्वे वृत्करणस्य कश्चिद्भार
इति भावः । ‘अपरे त्विति’ । त्वादीनामनन्तरत्वादिति भावः ।
तथा दृ पूरणे, दृ भयइत्येतयोरपि वृत्करणात्परस्तात्पठितयोरपि
ह्रस्वो भवति, यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति, पृणीयादिबाधमानाय,
पृणन्तं च पपुरिं अश्रयः । आदृणातीति । पूर्वस्मिन्यत्वे ह्रस्वान्ता-
वेतौ पठन्ति । चोदयति । ‘येषामिति’ । आगता गणान्तमागणान्ताः,
परिहरति । ‘ज्ञाज्जनोर्जा इति’ । यदि जानातीत्यत्र ह्रस्वत्वं स्यात्
ह्रस्वान्तमेवादेशं विदध्यात् । ननु चान्यार्थं दीर्घान्तादेशविधानं स्यात्,
नह्यन्यथा जायतइति सिध्यति अत आह । ‘ज इत्यपीति’ । ह्रस्वा-
न्तादेशविधानेपि अतो दीर्घा यजीति दीर्घत्वे जायतइति सिद्धं, तत्र
हि तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुकइत्यतः सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्तते, न पुन-
स्तिङीति, अत एवाने मुक् पूर्वान्तः कृतो न परादिर्दीर्घप्रसङ्गात्, ये
तर्हि वृत्करणमुभयव्यावृत्त्यर्थं वर्णयन्ति तेषां दीर्घाच्चारणं किमर्थं,
जानातीत्यत्र दीर्घा यथा स्यात् । अतो दीर्घा यजीत्येव दीर्घा भवि-
ष्यति, न सिध्यति, अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य, न जादेशमात्रेण
निष्ठितमङ्गं भवति, तत्रेदं दीर्घाच्चारणमेव लिङ्गमागणान्ताः प्वादय
इति ॥

“मिदेर्गुणः” ॥ ‘मेद्वतीति’ । श्यन् । ‘मिद्वतइति’ । भावे
यक् ॥

“जुसि च” ॥ उवाहरणेषु लङि शपः श्लुः, द्विर्वचनमभ्यासकार्यं,
सिञ्जभ्यस्ताविदिभ्यश्चेति भेर्जुस् । ‘अथेत्यादि’ । जुस्भक्तस्य यासुट-

स्तद्वहणेन गहणात्प्रसङ्गः । 'सार्वधातुकाश्रयडित्वनिमित्तइति' । सार्व-
धातुक्रमाश्रयो यस्य तत्सार्वधातुकाश्रयं तन् डित्वं निमित्तं यस्य प्रति-
षेधस्य स तथोक्तः, एतेन यासुडाश्रयडित्वनिमित्तमिति व्याख्यातम् ।
'तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चेति' । चिनुपुरित्यादौ प्राप्ते, अजुहवुरित्या-
दावप्राप्ते । 'क्त्स्यावीत्यनुवर्त्ततइति' । परिहारान्तरं, जकारोच्चारणं
तु चक्रुरित्यादौ लिटि माभूत् ॥

"सार्वधातुकार्धधातुक्रयोः" ॥ 'सार्वधातुकार्धधातुक्रयोरिति
किमिति' । एवं मन्यते प्रत्ययइति वक्तव्यम् । एधमपि हीष्टे विषये
सिद्धतीति, सङ्गिति प्रत्याहारः सनः सशब्दादारभ्या महिङो ङकारात् ।
'अग्नित्वमिति' । प्रत्ययइत्युच्यमाने अत्रापि प्राप्नोति । 'अग्निकाम्य-
तीति' । सङीत्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति ॥

"जायोऽविचिण्णलडित्सु" ॥ 'अविचिण्णलडित्सु परत इति' ।
विचिण्णलडिद्भ्योऽन्ये ये प्रत्ययास्तेषु परत इत्यर्थः । जागरयतीत्या-
दीनि वृद्धिविषये उदाहरणानि, जागरितः जागरितवानिति प्रतिषेध-
विषये । किं पुनः कारणं वृद्धिप्रतिषेधविषयाण्येवोदाहरणानि उपन्य-
स्तानि, तत्राह । 'वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चेति' । अन्यत्र पूर्वणैव
गुणस्य सिद्धत्वादेतद्विषय एवायं गुणः, तत्राप्युभयविषयः, कथं, चिण्णलोः
प्रतिषेधात् वृद्धिविषये तावद्वर्त्तत, डित्प्रतिषेधात्प्रतिषेधविषयेपीति ।
'तस्मिन्कृतइति' । अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावित्येतदनाश्रित्योच्यते । 'सा न
भवतीति' । किं कारणमित्याह । 'यदि हीति' । यद्यपि जागरितः
जागरितवानित्यत्र गुणविधिश्रित्यर्थः, तथापि वृद्धिविषयेऽतद्विधानमि-
त्युक्तं, तत्रास्यानर्थक्यमुच्यते । किं चेत्याह । 'चिण्णलोश्चेति' । यदि गुणे
कृते अत उपधाया इति वृद्धिः स्याच्चिण्णलोगुणप्रतिषेधोनर्थकः स्यात्, अस्तु
तत्रापि गुणः, वृद्धौ सत्यामजागारि जजागारेति सिद्धम् । 'जायत इति' ।
लट्, तस्, अदादित्वाच्छपो लुक्, सार्वधातुक्रमपिदिति डित्वम् । 'अत्र

वीति केचिदिति' । अविचिण्णलङित्स्वित्यत्र या वकारात्पर इकारस्त-
मुच्चारणार्थं वर्णयन्ति, तत्र यस्मिन्विधिरिति वकारादौ प्रतिषेधः ।
किमर्थं पुनस्तएवं वर्णयन्तीत्यत आह । 'कसावपीति' । 'नजाएवा-
निति' । नेङ्गुशि कृतीति इट् प्रतिषेधः, तत्र क्रादिनियमादिट् प्राप्ते
वस्वेकाजादुसामिति नियमाच्च भवति, ये तु क्किपो लोपादुर्णाश्रये प्रत्यय-
लक्षणप्रतिषेधाच्च पर्युदासं नेच्छन्ति, तेषां जागरिति गुणो भवत्येव,
अन्ये त्वाहुः । यथा ऽतृणेडिति प्रत्ययलक्षणेनेमागमो भवति वर्णस्य
प्रत्ययविशेषणत्वात्, एवं क्किपोपि पर्युदासः, ततस्तु जागृदिति भवति ।
चोदयति । 'क'थमजागरिति' । एवं मन्यते । प्रसज्यप्रतिषेधार्थं विचि-
ण्णलङित्सु न भवतीति, ततश्च जुसि चेत्यस्यापि गुणस्य प्रतिषेधः
स्यात्, तथोत्तमे णलि णित्वाभावपक्षे गुण इष्यते सार्वधातुकार्द्धधातुक-
योरिति तस्यापि प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । परिहरति । 'नाप्रतिषेधा-
दिति' । नायं दोषः, कुतः, अप्रतिषेधात्, नायं प्रसज्यप्रतिषेधः, कस्त-
र्ह्ययमित्याह । 'विचिण्णलङित्स्विति पर्युदासोयमिति' । पर्युदासे
हि विचिण्णलङित्सु न विधिर्न प्रतिषेधः, ततोऽन्यत्र विधानं तेन जुसि
णलि च लक्षणांतरेण प्राप्ते गुणो भवत्येव, प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्याह । 'अथ-
वेति' । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति भावः । के चिद्वि-
रित्यत्र गुणदर्शनादौणादिकं विच्प्रत्ययं वर्णयन्ति, तेषां जाएविरित्यत्र
गुणः प्राप्नोति, न च वेः प्रतिषेधवैयर्थ्यं, क्किपि कसौ च चरितार्थत्वात्,
तस्माज्जागर्तः किदुक्तव्यः ॥

“पुगन्तलघूपधस्य च” ॥ 'भेत्ता ह्येतेति' । कथं पुनरत्र गुणः,
यावता धात्वन्तप्रत्ययाद्योर्हजोरानन्तर्यं संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञया लघुसं-
ज्ञया बाधनाच्च प्राप्नोति, भेदनमित्यादौ सावकाशो गुणोऽत आह ।
'प्रत्ययादेरिति' । 'कुसनेः कित्करणेनेति' । असिगृध्रिषिचिपेः
कुरिति क्क्राः कित्करणस्यैतत्प्रयोजनं गृध्रित्यादौ गुणो माभूदिति, यदि
चैवं विधे विषये गुरुपधत्वादुणो न स्यात् क्क्राः कित्करणमनर्थकं स्यात्,

तथा हलन्ताच्चेति सनः कित्वविधानस्यैतत्प्रयोजनं पित्सतीत्यादौ गुणो
माभूदिति, तदपि ज्ञापकमुक्तार्थस्य, इदं तु ज्ञापकं नोपपद्यते । सिद्-
धति दिदृक्षतइत्यत्र सृजिदृशोरित्यमागमो माभूदित्येवमर्थमेतत्स्यात्,
तथा धिप्सतीत्यत्र नलोपार्थं तत्स्यात्, तस्मात्कारेव कित्करणं ज्ञापकं
भिनत्ति छिनत्तीत्यत्र श्नमोकारेण लघूपधमङ्गं तत्र धातोरिकारस्य गुणः
प्राप्नोति, अत आह । ‘उपधात्रेति’ । नह्यत्र या का चिदुपधा एह्यते
किं तर्हीको गुणशुद्धी इत्यस्योपस्थानात्स्यानित्वेन संनिहित इगेव ।
‘अपरे त्विति’ । वर्णयन्तीति संबन्धः । ‘पुकि अन्त इति’ । अन्तशब्दः
समीपवचनः, यद्यपि पुगन्तेत्यत्र बहुव्रीहावपि न दोषस्तथाप्यैकरूप्येण
विशेषणार्थमयमपि तत्पुरुष एव व्याख्यातः । ‘लघ्वी उपधेति’ । कर्म-
धारयः, अत्र पठे शाब्द एवोपधाया इका संबन्धः । ‘लघ्वया उपधाया
इक इति’ । पुगन्तलघूपधमिति समाहारद्वन्द्वः, क चिदुपधात्रेत्यादे-
रन्यस्य पुरस्तात्संयोगे गुरुसंज्ञायामिति श्लोकत्रयं पठ्यते । धात्वन्तप्र-
त्ययाद्योर्हलोरानन्तर्यं सति गुरुसंज्ञायां सत्यां गुणो भेतुर्भेत्तृशब्दस्य न
सिध्यति । परिहरति । ‘विध्यपेक्षमिति’ । इदं विधानमिति शेषः,
लघूपधाद्ये विहिते सार्वधातुकार्धधातुके तयोरङ्गस्य गुण इत्यर्थः, ननु
पञ्चम्यभावात् कथं विधानमुपपद्यते, उच्यते, षष्ठीपठेऽपि विशेष्यतइति
चेत्को दोषः, लघूपधस्य ये सार्वधातुकार्धधातुके, के च ते, ये तस्माद्विहिते
इत्युपपद्यते, लघोश्चासाविति पाठे लघूपधाच्चासौ नृज्विहित इत्यर्थः ।
उपधाशब्दस्तु वृत्तभङ्गभयाच्च प्रयुक्तः । ‘कथं कुण्डिरिति’ । अङ्गाधिकारे
नुमो विधानादङ्गतएव नुमि प्रत्ययो लघूपधाद्विहितस्तत्र परतो निमित्ते
स्थिते कुण्डितेत्यादौ गुणः प्राप्नोति यदि विधानं विशेष्यतइत्यर्थः ।
परिहरति । ‘धातोर्नुम इति’ । हेतौ पञ्चमी, यस्मात्तत्र धातोर्नुमङ्गस्य
तस्मादित्यर्थः । उक्तं हि तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनं धातूपदेशावस्था-
यामेव नुम् यद्या स्यादिति, ततश्च प्रागेव नुम् पश्चात्प्रत्ययः, न
चासौ लघूपधाद्विहितो भवति । ‘कथं रञ्जेरिति’ । यदि षष्ठीनि-

द्वैशेषि विधानं विशेष्यते तदान्यत्रापि प्रसङ्गः, ततश्चात उपधाया इत्यकारोपधाद्विहिते प्रत्यये विधीयमाना वृद्धी रज्जेन स्यात्, प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेर्नकारोपधत्वात्, राग इति । घञि च भावकरणयोरिति नकारलोपः, यद्यप्युपधाया अकारस्य वृद्धिहच्यते, न च ततः प्रत्ययस्य विधानं संभवति, तथाप्यकारोपधाद्विधानं तदेवोपधाया विधानं मन्यते । 'स्यन्दिग्रन्थोरिति' । यदयं स्यदो जवे, अत्रोदैधोद्वप्रग्रथहिमग्रथा, इति स्यन्दिग्रन्थोर्वृद्धभावं निपातयति तज्जापयति भवत्येवंजातीयकानां वृद्धिरिति, तत्र हि नलोपार्थं वृद्धभावाय च निपातनमाश्रयणीयं, यदि च वृद्धिविषये विधानं विशेष्येत ततो वृद्धिप्रसङ्गाभावाच्चिपातनाश्रयणमनर्थकं स्यात्, नलोपस्य सिद्धये विधिरेवाश्रयणीयः, अनेकप्रयोजनसिद्धये हि निपातनाश्रयणम् । 'अनल्लोपेति' । अनन्तस्य योल्लोपः सोनल्लोपः, शौ दीर्घत्वं शिदीर्घत्वं, तयोर्द्वन्द्वः, अनल्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिद्ध्यतः, यदि च षष्ठीनिर्द्वैशेषि विधानं विशेष्येत अल्लोपो राज इत्यादावेव स्यात्, अस्या अस्मि दध्ना दध्ने इत्यादौ न स्यात्, शौ दीर्घत्वं च सामानि इत्यादावेव स्यात्कुण्डानीत्यादौ तु न स्यात्, तस्मात् षष्ठीनिर्द्वैशेषि विहितविशेषणग्रहणे दोषप्रसङ्गादुक्तो भर्तुर्न सिद्ध्यतीति, एवं तर्हि ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं नाभ्यस्तस्याचीत्युग्रहणं करोति तज्जापयति भवत्येवं जातीयके विषये गुण इति, तस्य हि प्रयोजनं नेनेकीत्यादौ हलादौ गुणप्रतिषेधो माभूदिति, यदि च हलादावल्लूपधत्वाद्गुणो न स्यात् तदा गुणस्य प्राप्त्यभावात्किं तच्चिवारणार्थनाउग्रहणेन, नैतदस्ति ज्ञापकम् । 'अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङ्घ्यं तत्कृतं भवेत्' । अभ्यस्तस्याज्जादौ प्रतिषेधमाहेति यत् तल्लङ्घ्यं कृतं भवेत्, यत्र हलादिर्लुप्यते, अनेनेगिति, तस्माच्च ज्ञापकम्, एवं तर्हि । 'कुसुनोयंतकृतं कित्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे' । व्याख्यातमेतत् ॥

“नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके” ॥ ‘नेनिजानीत्यादि’ । लोट्, मेनिः, आहुतमस्य पिच्च, शपः श्लुट्ठिवचनं, निजां चयाणां गुणः श्लो, ‘अनेनिजमित्यादि’ । लङ्, मिपोभावः । ‘वेदानीति’ । विद ज्ञाने,

लोडादि यथायोगं पूर्ववत्, शपो लुक् । 'नेनेकीति' । लट्, तिप्, कुत्वम् ।
 'पिद्वहणमुत्तरार्थमिति' । नृणह इम् पिति यथा स्यात् इह तु पितान्य-
 चापि सार्वधातुकमपिदिति द्वित्वाद्भवितव्यमेव प्रतिषेधेन । 'निनेजेति' ।
 णल्, स च लिट् चेत्याहुर्धातुकसंज्ञः । 'जुजोषदिति' । जुषी प्रीतिसेवनयोः,
 लेट्, व्यत्ययेन परस्मैपदं, तिप्, इतश्च लोपः परस्मैपदेषु, लेटोडाटावित्याट्,
 व्यत्ययेन शपः श्लुः, द्विवचनं, यद्यत्र गुणप्रतिषेध इष्यते पस्पशाते इत्यादौ
 उपधाह्रस्वत्वमिष्यते तत्र प्राप्नोति, तस्मादभ्यस्तानामुपधाया ह्रस्वत्वमेव
 विधेयं न गुणप्रतिषेधः । कथं नेनिजानीत्यादि, गुणे कृते उपधाह्र-
 स्वत्वम्, एव इग्नस्वादेशे, सिद्धमिष्टमत आह । 'पस्पशाते इत्यादि' ।
 स्पशिर्वात्तिककारवचनादपठितोपि धातुः, तस्माल्लेट्, व्यत्ययेनात्मनेपदं,
 टेरत्वे लेटोडाटावित्याट्, शपो बहुलं कृन्दसीति श्लुः, द्विवचनम् ।
 अथ वा यङ्लुकि क्कान्दसमभ्यासस्य ह्रस्वत्वम् । 'वाकशीतीति' ।
 काश् दीप्तौ, यङ्लुक्, लट्, तिप्, यङो वेतीडागमः । 'वावशीतीरिति' ।
 वाश् दीप्तौ, यङ्लुक्, लट्, शत्रादेशः, ङीप्, शस् । 'क्कान्दसं ह्रस्वत्व-
 मिति' । यदि तु गुणनिषेधं प्रत्याख्यायोपधाह्रस्वत्वमुच्येत तदा नर्त-
 तीतीत्यादौ ऋदुपधे रपरे गुणे कृते ह्रस्वभाविन्युपधा नास्तीति रूपं
 न सिध्येत्, तस्माच्छान्दममेव ह्रस्वत्वमेष्टव्यमिति भावः । 'प्रकृत्यन्तरा-
 यामेवेति' । स्पश बाधनस्पर्शनयोः, कश् गतिशासनयोः, वश् कान्तौ ॥

“भुसुवोस्तिडि” ॥ 'अभूदिति' । लुङ्, गतिस्थेन्यादिना सिचो
 लुक् । 'सुवै सुवाव्रहै सुवामहै इति' । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने, लोट्,
 टेरत्वम्, एत ऐ, आहुत्तमस्य पिच्च, शपो लुक्, उवडादेशः । 'सुवतिसूयत्यो-
 स्तिवति' । षू प्रेरणे तुडादिः, षूङ् प्राणिप्रसवे दिवादिः । 'भवतीति' ।
 शपि गुणः । 'व्यतिभविषीष्टेति' । आशिषि लिङ्, लिङाशिषीत्याहु-
 र्धातुकसंज्ञा, कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यात्मनेपदम् । 'अयेति' । प्रकीर्ति-

१ वाक्शीतीति मु. मू. पुस्तकस्वपाठस्तु पदमञ्जर्यसंमतः ।

२ क्कान्दसमदीर्घत्वमिति-२-३-पुस्तकयोः पाठः स मु. मू. पुस्तकाननुगुणः ।

यहणे यङ्लुगन्तस्यापि यहणात्प्रसङ्गः । 'ज्ञापकादिति' । सूतेस्तु निपा-
तनाभावाद्गुणनिषेधो भवत्येव सोपुवीतीति ॥

“उतो वृद्धिल्लोकि हलि” ॥ ‘यवानीति’ । लोडुत्तमैकवचनम् ।
‘अपि स्तुयादिति’ । अपिः संभावने कर्मप्रवचनीय इत्युपसर्गात्सुनोती-
त्यादिना पत्यं न भवति । ‘डिच्च पिव भवतीति’ । यासुडादेः सार्व-
धातुकस्य साक्षाच्छृङ् डिच्चमनवकाशं । तिबादीनां तु पिच्च लकारा-
न्तरेषु सावकाशं, तेन डिच्च पिव भवतीति पिच्च डिव भवतीति वच-
नद्वयसद्भावेपि डिच्च पिव भवतीत्येतदेवात्र प्रवर्त्तत इति भावः, किङ-
ति चेति प्रतिषेधस्तत्र न लभ्यते, किं कारणम्, इक इत्येवमिक्संशब्दनेन
या वृद्धिस्तस्याः स प्रतिषेधः, इह तु उत इति निर्दिष्टस्थानिकत्वादि-
कपरिभाषा नोपतिष्ठते ॥

“गुणो ऽपृक्ते” ॥ ननु च हलीति वर्त्तते पिति च, अङ्गेन च
प्रत्यय उपस्थाप्यते । तत्र हलात्मके प्रत्यये पिति विधीयमानो गुणो
ऽपृक्तेव भविष्यति नार्थोपृक्तयहणेनेत्यत आह । ‘हलीति वर्त्तमान-
इति’ । अपृक्तयहणं ह्येवमर्थे क्रियते हलादौ माभूदिति, यदि चेयं
परिभाषा न स्यादपृक्तयहणं न कुर्यात्कृतं तु ज्ञापयति भवत्येषा परिभा-
षेति, इदं त्वत्र वक्तव्यं, तदन्तविधिनिवृत्त्यर्थमपृक्तयहणं कस्माच्च भव-
तीति, तदन्तविधौ हि लङि मिषोम्भावेपि प्रसङ्गः स्यात् । ननु भवत्येव
तत्र गुणः, कथं भवति, यदा पूर्वत्र वृद्धिविधावपि तदन्तविधिरेव भवति,
तदेतदपृक्तयहणं कथं तदादिविधेर्ज्ञापकमिति चिन्त्यं, नापृक्तइत्युच्य-
माने ऽनन्तराया विभाषिताया वृद्धेः प्रतिषेधः स्याच्चित्या तु वृद्धिः
स्यादेव तस्माद्गुणयहणम् ॥

“वृणह इम्” ॥ ‘वृणोतीति इति’ । इमि कृते श्नमोऽकारेण सहा-
द्गुणः, हो ठः, ऋष स्तथोर्धाधः, ष्टुत्वं, ठलोपः । ‘वृणोतीति’ । षठोः कः
सि । ‘अवृणोडिति’ । लङ्, तिप्सिपोरन्यतरः, हलङ्यादिलोपः, ठत्वञ-
श्चवर्त्तानि । ननु च हलादावित्युच्यते न चात्र हलादिं पश्यामः, प्रत्य-
यलक्षण्येन, वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमत आह । ‘वर्णाश्रयेत्यत्रेति’ ।

यत्र केवलो वर्ण एव निमित्तं यस्य स वर्णाश्रयः, यथा गवे हितं गोहितमित्यवादेशः, इह तु पिति सार्वधातुकइति प्रत्ययएव निमित्तं, हल तस्य विशेषणं, तेनासौ प्रत्ययनिमित्तत्वाद्भवत्येवेत्यर्थः । 'वृणहानीति' । लोट्, मेर्निः । 'वृ'णह इति । तस्, ठत्वादि पूर्ववत्, शनसारल्लोपः, अनुस्वारपरसवर्णौ । अथ किमर्थं वृहिरागतश्चक्रो दृश्यते, रौधादिकस्य वृहं हिंसायामित्यस्य ग्रहणं यथा स्यात् वृहि हिंसायामित्यस्य तौदादिकस्य ग्रहणं माभूत्, नास्य पितृलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवति, विकरणेन व्यवधानात् । ननु चास्यापि यङ्लुगन्तस्य संभवति, एवं तर्हि सानुबन्धकत्वात्तस्य ग्रहणं न भविष्यत्यत आह । 'वृणह इतीत्यादि' । यद्वागतश्चक्रो न दृश्येत ततो नाप्राप्ते शनभ्यास्यमाण इम् तस्य बाधकः स्यात्, अथापि न बाधक एवमपि शनमि कृते इमितीष्टव्यवस्था न स्यात्, विपर्ययोपि स्यात् पूर्वमिमागमः पश्चाच्छ्रमिति, सशनम्कनिर्द्वैशे तु न शनमो निवृत्तिर्भवति, इष्टा च व्यवस्था सिध्यति, पूर्वं शनम् पश्चादिमिति, अतस्तदर्थमागतश्चक्रो दृश्यते, किं च रौधादिकस्यापि यङ्लुगन्तस्य ग्रहणं भवति सशनम्कनिर्द्वैशादेव ॥

"ब्रुव ईट्" ॥ ब्रुव इति पञ्चमी, न षष्ठी, व्याख्यानात्, तथा उचरितार्थया पूर्वत्र कृतार्थायाः सार्वधातुकइति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यते तदाह । 'ब्रुव इत्येतस्मादुत्तरस्येति' । इह ब्रूताद्भवानिति तातड औपदेशिकेन द्वित्वेन स्थानिवद्भावकृतं पित्वं बाध्यते, द्वित्वं पितृ भवतीति, तेनेङ् न भवति ॥

"यङो वा" ॥ 'लालपीतीत्यादि' । लपिवदिरौतिभ्यो यङ्लुक्, द्विर्वचनं, रौतेरभ्यासस्य गुणः, इतरयोर्दीर्घत्वम् । 'वर्षतीति' । वृते-रूपं, रुयिकौ च लुकीत्यभ्यासस्य रुक्, किं पुनः कारणं यङ्लुगन्तमेवोदाहृतं न पुनर्यङन्तं, तत्राह । 'हलादेरिति' । यङन्ते हि शपा भवितव्यं स च हलादिर्न भवति ॥

“तुरुस्तुष्टम्यमः सार्वधातुके” ॥ ‘तु इति सौत्रोऽयं धातुरिति’ । स च षट्ठौ वर्तते, मत्वर्थ इत्यन्ये, हिंसार्थ इत्यपरे । ‘उत्तवीतीति’ । बहुलं कृन्दसीति शपो लुक् । ‘शमीध्वमिति’ । शमेरन्तर्भावितण्यर्थोत्प्रेषे लोट्, व्यत्ययेनात्मनेपदं, शप्, तस्य बहुलं कृन्दसीति लुक् । ‘आपिशला इति’ । आपिशलेः शिष्याः । ‘सार्वधातुकास्त्विति’ । टावन्तं, तत्र संज्ञात्वेन विनियुक्तं सार्वधातुकग्रहणमनर्थकं, नाभ्यस्तस्येत्यादेः सूत्रादनुवृत्तेरत आह । ‘सार्वधातुकइति वर्तमानइति’ । तद्धि सार्वधातुकग्रहणं पितीत्यनेन संबद्धमतस्तदनुवृत्तौ तदप्यनुवर्तते तन्मानुवृत्ततदित्येवमर्थं पुनः सार्वधातुकग्रहणमिति, हलीत्येतत्त्वनुवर्ततएष, नहि तत्सार्वधातुकग्रहणेन संबद्धम् ॥

“अस्ति सौचोऽपृक्ते” ॥ अपृक्तइति षष्ठ्यर्थे सप्तमी, तेनापृक्तस्यैवायमागमः । ‘आसीदिति’ । अस् भुवि, शपो लुक्, तिप् ईट् । ‘अ’लावीदिति’ । लुङ्, इट् ईटीति सौचो लोपः । ‘आहिभुवोरीट्प्रतिषेध इत्यादि’ । स्यानिबत्सूत्रेणतद्वार्तिकम् । आहिभुवोः स्यानिबद्वावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, ईट्प्रतिषेधः प्रयोजनमित्यर्थः । ‘आत्येति’ । ब्रुवः पञ्चानामित्यादिना सिप स्थल्, ब्रुव आहादेशः । आहस्य इति हकारस्य यत्वं, तस्य खरि चेति चत्वं तकारः । ‘अभूदिति’ । लुङ्, अस्तेर्भूः, गातिस्येत्यादिना सौचो लुक्, अत्र स्यानिबद्वावप्रतिषेधादस्याश्रयस्तावदीपन भवति, सिजाश्रयोपि न भवति, स्यानिबद्वावप्रतिषेधसामर्थ्यात्, अस्त्येवमस्यादेशे भुवि, शुद्धे तु भवतौ सिजाश्रय ईट् प्राप्नोति, तस्मादीडेवात्र प्रतिषेधः, आहिविषये परिहारान्तरं ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं भलादिप्रकरणे आहस्य इति यत्वं शास्ति, ननु च भूतपूर्वगत्यर्थमेतत्स्यात् भलादिर्यो भूतपूर्वस्तचेति, नैतदस्ति, एवं तर्हि पञ्चानामपि तिजादीनां भूतपूर्वभनादित्वमिति सर्वत्र यत्त्वप्रसङ्गः, ततश्चायमेव विदध्यात् ॥

“बहुलं कृन्दसि” ॥ ‘आ इति’ । अस्तेर्लङ्, तिप्, शपो लुक्, हत्वविसर्जनीयो । ‘अवारत्सारिति’ । सर संवलने, त्सर कृद्गता, लुङ्,

तिपो हल्ङ्यादिलोपः, रात्सस्येति सिचो लोपः, धातुरेफस्य विसर्जनीयः । 'कान्दसत्वादिति' । बहुलं कान्दस्यमाङ्योगेपीत्यनेन न केवलममाङ्योगेडाटोरभावः क्रियते किं तर्हि माङ्योगे तत्सद्भावोपीति भावः । 'इ'हभावश्च सिच इति' । कान्दसत्वादित्यपेक्षते ॥

“रुदश्च पञ्चभ्यः” ॥ रुदिः स्वपिः श्वसिरनिर्जक्षिः पञ्च रुदादयः । रुद इति बहुवचनस्यानएकवचनम् । पञ्चभ्य इति निर्द्वयादाकार्यावगतिः ॥

“अङ्गार्यगालत्रयोः” ॥ ‘गार्ग्यगालत्रयोर्यहणं पूजार्थमिति’ । न विकल्पार्थं विधानसामर्थ्यादेवाडीटोर्विकल्पस्य सिद्धत्वात्, अनेकाचार्यग्रहणमप्यत एव ॥

“अदः सर्वेषाम्” ॥ सर्वेषांग्रहणं नित्यार्थमन्यथा गार्ग्यगालग्रहणमिह विकल्पार्थं संभाव्येत ॥

“अतो दीर्घा यञि” ॥ ‘केचिदत्र तिङीन्यनुवर्तयन्तीति’ । भूसुवोस्तिङीन्यतः । ‘भववानिति’ । भवतेः कसुः, तस्य कान्दस्युभयोर्येति सार्वधातुकत्वाच्छप्, लिटि धातोरित्यत्र धातुग्रहणाच्छबन्तस्य द्विवचनाभावः, ये तु सार्वधातुकइत्येवानुवर्तयन्ति तेषां कान्दसत्वाद्दीर्घाभावः । अथ प्रकृतोडागम एव कस्माच्च विधीयते, अतो यजीति, अकरान्तादङ्गादुत्तरस्य यजादेस्तिङोडागमो भवति, पच अवस्, सवर्णदीर्घत्वे पचाव इति सिद्धं, विधानसामर्थ्याच्चातो गुणइति पररूपत्वं न भविष्यति, नैवं शक्यम् । इह ह्यधुतावह्यधुतामहीति कसस्याचीति लोपः प्रसज्येत, इह चातिजराभ्यामिति जरस्भावः, एवमपि दीर्घग्रहणमनर्थकं, आदित्याकार एव विधेयः, इह तर्हि प्रयोजनम् अपात्तीरोदनं देवदत्त । ननु पचामिभोरित्यत्रापि अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरेति प्लुतः प्राप्नोति, स माभूद्दीर्घ एव यथा स्यादिति दीर्घग्रहणम्, अत इति तत्परकरणमुत्तरार्थं, बहुवचने कृत्येदित्येत्वं खट्वाभिरित्यत्र माभूत्

“सुपि च” ॥ ‘वृत्तायेति’ । संनिपातपरिभाषाया अनित्य-
स्यादत्र दीर्घत्वम्, अनित्यत्वं च कष्टायेति निर्देशादवसितम् ॥

“बहुवचने भ्रूयेत्” ॥ ‘वृत्ताणामिति’ । भ्रूतीत्यनुच्यमाने
ऽग्नीनामित्यादौ सावकाशं नामीति दीर्घत्वं बाधित्वेदमेत्वमकारान्तेषु
स्यादिति भावः ॥

“आङि चापः” ॥ खट्वया खट्वयोरित्यादीनि टाब्डाप्चापां क्रमेणो-
दाहरणानि । ‘कीलालपेति’ । कीलालं पिबति आतो मनिष्कनिब्वनिपश्चे-
ति विच्, तृतीयैकवचने आतो धातेरित्यालोपः, असति तु पिट्विशिष्टस्य
ग्रहणे कीलालपः पश्येत्यादौ चरितार्थं लोपं बाधित्वा परत्वादाडोसो-
रिदमेवैत्वं स्यात् । ‘व्याब्यग्रहणेऽदीर्घग्रहणादिति’ । यत्र व्यापौ
एह्येते तत्र दीर्घयोर्यहणं न ह्रस्वयोः, स्थानिवद्भावे तु प्रसङ्गः, तत्र
स्थानिवत्प्रतिषेधसूत्रप्रस्तावे वार्तिकं व्याब्यग्रहणेऽदीर्घ इति, व्यापोर्यहणे
ऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति, तत्रार्थादिदमुक्तं भवति व्यापोर्यहणे
दीर्घयोर्यहणमिति, तदिदं वृत्तिकारेण दर्शितम् ॥

“अम्बार्थेनद्वोर्हस्वः” ॥ अम्बार्था मात्रार्थाः । ‘डलकवतीनामिति’ ।
अर्थगतेन स्त्रीत्वेनाम्बार्थाः शब्दा निर्दिष्टाः, श्रुत्यपेक्षो वा स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।
‘डलकवतीनां श्रुतीनामित्यर्थ इति’ । असंयुक्ताश्च डलका एह्यन्ते तेनाक्क
अल्लेति ह्रस्वो भवत्येव । ‘देवते भक्तिरिति’ । ह्रस्वत्वे कृते व्याब्यग्रहणे
ऽदीर्घ इति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्याडागमो डेरामपि न भवतः । ‘मातृणा-
मिति’ । पूर्वपदभेदेन ब्रह्मो मातृशब्दा इति बहुवचनम् । ‘पुत्रार्थमिति’ ।
पुत्रमभिधातुं यो मातृशब्द उपादीयतइत्यर्थः । बहुव्रीहौ च वर्तिपदै-
रन्यपदार्थाभिधीयतइति तत्रैवायमादेशः, कीदृशाय पुत्रायेति समासे
गुणीभूतस्यापि पुत्रस्य बुद्ध्या प्रविभज्य निर्देशः, यथाय शब्दानुशासनं केषां
शब्दानामिति । ‘मात्रा व्यपदेशमर्हतीति’ । यः पुत्रः श्लाघ्यगुणत्वात्कु-
लसंभूतया मात्रा व्यपदेशमर्हतीत्यर्थः, यत्र तु पितुरसंविज्ञानेन मात्रा
व्यपदेशस्तत्र न भवति, एतच्चार्यतइति प्रशंसायां लटः शत्रादेशविधा-
नाल्लभ्यते । ‘समासान्तापवाद इति’ । नाप्राप्ते तस्मिन्व्याख्यात्मात् ।

“इस्वस्य गुणः” ॥ ‘इस्वविधानसामर्थ्यादिति’ । ननु इस्व-
विधानं तस्य गुणविधानार्थमेव स्यादन्यथा इस्वत्वाभावाद्गुणो न स्यादत-
आह । ‘यदीति’ । इस्वं विधाय गुणे विधीयमाने प्रक्रियागौरवं
भवतीति, लाघवायै सातादेव गुणं विदध्यादित्यर्थः । ननु नदीइस्व-
योगुण इत्युच्यमाने जसि चेत्यत्र नद्या अप्यनुवृत्तिः स्यात्, एकसमासनि-
र्दिष्टत्वात् । नैष दोषः । एकसमासनिर्दिष्टयोरेकदेशेननुवर्तते, तद्वथा
संख्याव्यादादीप्, दामहायनान्ताच्चेत्यत्र संख्याग्रहणमनुवर्तते नाव्यय-
ग्रहणम् ॥

“जसि च” ॥ ‘जसादिष्विति’ । आदिशब्दः प्रकारे, तेन
पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम् । ‘द्वीति’ । कृदिकारादक्तिन इति
ङीष्बिकल्पमनपेक्षैतदुक्तं, तत एव तु सिद्धं रूपद्वयम् । ‘शतकृत्व इति’ ।
जसि चेति गुणाभावपक्षे प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णद्वौघापि वा कुन्दसीति
वचनाच्च भवतीति यणादेशः प्रवर्तते । ‘किकिदीव्येति’ । आङो नास्ति
यामिति नाभावो न भवति । किकिदीविशब्दः कृविधूषित्यणादिषु निपा-
तितः ॥

“अतो द्विसर्वनामस्यानयोः” ॥ ‘त’परकरणं मुखसुखार्थमिति’ ।
द्विसर्वनामस्यानयोर्दीधान्तस्यासंभवात्, धात्वनुकरणमपि न संभवति, अत
इदहातोऽरितीत्वविधानात् कर्तृणीत्यादावपि नुमः पूर्वान्तत्वादसंभवः ॥

“घोर्ङिति” ॥ ‘घ्यन्तस्याङ्गस्येति’ । वर्णमात्रस्य घिसंज्ञेत्याश्रि-
त्येदमुक्तं, तदन्तस्य संज्ञेत्यत्र तु पक्षे घ्येकदेशे वर्णे घिशब्दो द्रष्टव्यः ।
एतेन नद्यान्तादिति व्याख्यातम् । ‘सुपीत्येवेति’ । सुपि चेत्यतः । ‘पट्टी-
ति’ । वातो गुणवचनादिति ङीप् । ‘कुरुतइति’ । यस्य नदीसंज्ञा नास्ति
स सर्वापि घिसंज्ञो न लिङ्गवदेवेति । कुरुशब्दस्य घिसंज्ञा, तस्य तसि
ङिति गुणो न भवति, एतच्च ङिञ्छब्दे बहुव्रीहिमाश्रित्याच्यते, यदि
तु इच्छासाविच्चेति कर्मधारयस्तदा नैवान्न प्रसङ्गः, सार्वधातुकमपि दि-

त्वमेव हि बहुव्रीहौ द्वितो यत्काये तदतिदिश्यते, न चैतावता तदे-
ककार आदिभवेति ॥

“आवनद्याः” ॥ नद्या इति वञ्चम्यङ्गतापो द्वितीति मपम्याः
चर्त्तौ प्रकल्पयति, तेन द्वित इवायमानसो विज्ञाततदन्त्याह । ‘नद्यान्ता-
वङ्गादुत्तरस्येति’ । ‘कुमायां इति’ । काटरेवेति वृद्धिः, अय दीर्घाच्चारणं
किमर्थमहेबोध्येत, वृद्धिरेवेति वृद्ध्या सबजं दीर्घत्वेन च कुमाये कुमायां
इति सिद्धं, न सिद्ध्यति, अतो गुणे पररूपत्वं प्राप्नोति, अङ्गवचनसामर्थ्याच्च
भविष्यति, अस्यङ्गवचने प्रयोजनं, किं, किये किया इत्यत्र सावेकाव इत्या-
द्युदात्तत्वं मा भूदानमानुदात्तत्वं यथा स्यादिति, अयमानुदात्तत्वं हि
प्रत्ययस्वरमिष विभक्तिस्वरमपि बाधते, विभेद्यतोऽङ्गवचनसामर्थ्यात् ॥

“यादापः” ॥ दीर्घाच्चारणं किमर्थं, न बहेबोध्येत, वृद्धी कुमायां
अवर्णेदीर्घत्वं च अट्टाये अट्टाया इति सिद्धं, न सिध्यति, अतो गुणे
पररूपत्वं प्राप्नोति, अकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति, अस्यन्यदका-
रोच्चारणस्य प्रयोजनं ज्ञाये ज्ञाया इत्यत्र सावेकाव इत्याद्युदात्तत्वं
माभूत्, आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादिति, किञ्च उच्चारणार्थाप्यकारः
संभाव्येत, इह अट्टामतिक्रान्त इति प्रादिसमासे ह्रस्वत्वे च तस्य स्यानि-
वङ्गावात्ततः परस्य वतुर्घ्यङ्गवचनस्य हेयं इति यादेशं बाधित्वानेन याट्
प्राप्नोति, तत्र कृते दीर्घत्वं चातिअट्टाये देववृत्तायेति प्रसङ्गस्तत्राह ।
‘अतिअट्टायेत्यत्रेति’ । ‘अकृते दीर्घत्व इति’ । यादेशात्प्रागवस्थाया मि-
थमुक्तं, कृते तर्हि यादेशे दीर्घत्वे च हिख्यासौ भूतपूर्वं इति याट् प्राप्नो-
त्यत आह । ‘कृते च सातथिकत्वादिति’ ॥

“सर्वनाम् स्याद् द्वयस्य” ॥ दीर्घाच्चारणं सर्वस्या इत्यत्र वृद्धि-
यंघात्स्यादतो गुणे पररूपत्वं माभूत्, अकारोच्चारणं तु अस्या इत्यत्रो-
दित्पदादीति विभक्तेराद्युदात्तत्वं माभूत् आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादे-
वमर्थं स्यात्, किञ्च उच्चारणार्थाप्यकारः संभाव्येत ॥

“विभावा द्वितीयातृतीयाभ्याम्” ॥ अपासविभावेयमसर्वेनाम-
त्वात् । ननु च तीयस्य वा द्वित्सूपसंज्ञानमित्यनेनैव सिद्धत्वाच्चाये

इतेन, तस्यावस्थं वक्तव्यं लिङ्गान्तरेषु स्यादादयो विकल्पेन यथा स्फुरिति, नैतदुक्तमुच्यते, यद्वि सूत्रेवासिद्धं तदुपसंख्यानं साधनीयं न पुनरुपसं-
ख्यानोपपत्तेन सूत्रस्य प्रत्याख्यानं युज्यते, यदि पुनरत्र द्वयस्योपपत्तं कृत्वा
स्यादृष्टत्वं च निवृत्त्यं सर्वनाम्नस्त्येवानुवर्त्यातिदेशः चाश्रीयते, सर्वनाम्नो
यदुक्तं तद्विभाषा भवति द्वितीयतृतीययोरिति तदुपसंख्यानं शक्यम-
कर्तुम् ॥

“हेराण्यश्वीभ्यः” ॥ हेरिति सप्तम्येकवचनपदकम्, इच्छायां
स्त्रियामित्यादि निर्देशात् । ‘यामण्यामिति’ । सत्सूत्रित्यादिना कृष्ण-
वर्णवामाभ्यामिति यत्त्वम्, एरनेकाव इति यण् ॥

“इदुद्राम्” ॥ नदीयद्वयमिहानुवर्तते, यद्येवमपार्यकमिदं पूर्व-
क्षेत्र सिद्धत्वात्, ततस्तेदुद्रामौदित्येकयोग एव कर्तव्यः, नैवं शक्यमोकारो
हि स्यात्, नदीनतयप्यामोऽकाशः कुमायामिति, यौत्वस्यावकाशः यत्यो
शक्याविति, कृत्यामित्यत्र यदा नदीसंज्ञा तत्रा परत्वादौत्वं प्राप्नोति ॥

“यौत्” ॥ ‘यच्च नदीसंज्ञमित्यादि’ । नदीसंज्ञके पूर्वक्षेत्रम्
विहितः, घिसंज्ञेप्युत्तरेणात्वसंयुक्तमौत्वं वक्ष्यति, तस्मादाभ्यामन्यदेवोदा-
हरणं, तत्र पूर्वच व्यन्ताव्यन्तादित्युक्तम्, इह त्विकारोकारान्तमित्युक्तं,
संज्ञाविधौ च पदद्वयं दर्शितं, वर्षमात्रस्य संज्ञा तदन्तस्य वेति, तेन
नास्ति विरोधः, ॥

“यच्च घेः” ॥ ‘कृते घेनाविति’ । यथात्रात्वे कृते ऽत्राद्यतटा-
विति टाप् कस्माच्च भवति, यस्तु को दोषः, हेराण्यश्वीभ्यो, याहाप-
इत्येतौ विधी प्राप्नुतः, यौत्वविधानं तु पुंसि चरितार्थमत आह । ‘तप-
रकरं स्त्रियामापौ निवृत्त्यर्थमिति’ । इह हि स्थानिनो माचिकत्वाद्वा-
जमानत्वाच्चाद्यो दीर्घस्य प्रसङ्गे नास्ति यस्य निवृत्त्यर्थं तपरकरं स्यात्,
तस्माच्छास्त्रान्तरेणापि दीर्घा माभूदित्येवमर्थं तपरकरं क्रियते, इतच्च
संनिपातपरिभाषामनाकित्युक्तं, हिसंनिपातकृतं ह्यत्वन्तद्विधातिक्रम-
दोषो निमित्तं न भवति । ‘यौद्वयचेरिति येषामित्यादि’ । इह के चि-
दौद्वय चेरित्येकयोगमेवाधीयते, तत्र यदि समुच्चये चतस्रः स्यादावस्थं

तत्रैवौत्वं स्यात् धेनाविति, चेत्वात्वमित्यधौ सख्यौ पत्यावित्यत्रौत्वमपि न स्यात्, अस्य दोषस्य निवृत्तये प्रधानशिष्टमौत्वमन्वाचयशिष्टमत्वमिति वर्णयन्ति, तत्र यथा कर्तुः क्यङ् स लोपश्चेत्यत्र सलोपस्यान्वाचयशिष्टस्याभावेपि श्येनायतइत्यादौ क्यङ् भवति, तथात्रापि सख्यौ पत्यावित्यस्याभावेपि औत्वं भवतीत्यर्थः ॥

“आडो नाऽस्त्रियाम्” ॥ आड इति स्यान्न्यन्तरस्योपादानाद्वेरिति वृष्टी पञ्चम्या विपरिणाम्यतइत्याह । ‘चेरुत्तरस्येति’ । अथ किमर्थमस्त्रियामित्युच्यते, नाडो ना पुंसीत्येवोच्येत, एवं हि मात्रया लाघवं भवतीष्टं च सिध्यति, एवमुच्यमाने चपुणा जतुनेत्यत्र नपुंसकेन प्राप्नोति, माभूचाभाव इकोचि विभक्ताविति नुमि कृते सिद्धमिष्टमत आह । ‘पुंसीति नोक्तमित्यादि’ । ‘अमुना ब्राह्मणकुलेनेति’ । पुंपीत्युच्यमाने नाभावो न स्यात्, नुमपीग्लवणो नास्ति मुत्वस्यासिद्धत्वात्, अस्त्रियामित्युच्यमाने नपुंसकेपि नाभावो भवति, नाभावं कर्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वं नास्ति न मुनइति प्रतिषेधादिति नपुंसकइत्युच्यमानेपि न सिध्यति, तस्मादस्त्रियामित्येव वक्तव्यमिति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरीयां सप्तमस्या-

ध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥

“गौ चञ्चुपधाया ह्रस्वः” ॥ गावित्यङ्गापेतया परसप्तमी, चङ्गीति ण्यपेतया, उदाहरणेषु कृहलूपयो गिच्, लुङ्, चङ्, णिलोपः, ह्रस्वत्वं, द्विर्वचनं, तत्र गौ कृतं स्यानिवद्ववतीति कृदन्त्यादि धातुरूपं द्विरुच्यते, कृहृदत्येतयोहरदत्त्वं, सन्ध्वल्लघुनीति सन्ध्वद्वावादित्वम्, इतरयोरण्योः पुयण्ज्यपरदतीत्वं, सर्वत्र दीर्घा लघोरिति दीर्घः । ‘अत्रेति’ । अनन्तरोदाहृतेषु । ‘परत्वादिति’ । चङ्गीति द्विर्वचनस्याशिश्रयदित्यादिरवकाशः, ह्रस्वस्य तु कृतद्विर्वचनमवकाशः, अकृते तु द्विर्वचने विप्रतिषेधः । ‘तत्र कृते द्विर्वचनमिति’ । ततश्च सन्ध्वद्वावे कर्तव्ये ह्रस्वत्वं न म्यानिवद्ववति, अभ्यासस्यादिष्टादवः पूर्वत्वादिति भावः । चोदयति । ‘इह त्विति’ । माहप्रयोग आण् माभूदिति । ‘नित्यत्वादिति’ । द्विर्वचनं हि कृतेपि

ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि, ततश्च तदेव स्यात्तत्र को दोष इत्यत आह ।
 'तथा सतीति' । परिहरति । 'नैष दोष इति' । 'ओणेरिति' । ओणृ
 अपनयनइत्यस्य अदित्करणएतत्प्रयोजनम् अदितो नेति प्रतिषेधो यथा
 स्यात्, यदि चात्र द्विवचनं स्यादित्करणमनर्थकं स्याद्, द्विवचने कृते
 पररूपेण व्यर्वाहृतत्वादेव ह्रस्वत्वं न भविष्यति, पश्यति त्वाचार्यो
 द्विवचनाद् ह्रस्वत्वं बलीय इति तत् ओणिमृदितं करोति । 'णाविति
 किमिति' । ह्रस्वश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादत्र उपधाया ह्रस्वेन भाव्यं, न
 चाण्यन्तानां चङि उपधा ह्रस्वभाविनी संभवति, नहि श्रिदुसुधेट्स्वीना-
 मनुपधा, कमिगुण्योस्तु ह्रस्व एवोपधा, ततश्च चङि यः प्रत्ययस्तस्मि-
 नुपधाया ह्रस्वो भवति स च णिरेव, तत्र णावन्तरङ्गत्वादृद्धादिषु
 कृतेषु उपधाया ह्रस्व इति सिद्धमिष्टमिति प्रश्नः । इतरो यथाश्रुतसंब-
 न्धसंभवे चङि यः प्रत्यय इत्यध्याहारो न युक्त इति वचनादन्तरङ्गमपि
 वृद्धादिकं बाधेनेति मत्वाह । 'चक्षुपधाया इति' । 'ह्रस्वः स्यादिति' ।
 ननु च ऊकारस्य ह्रस्वः, तस्मिंश्च कृते बाधितत्वान्माभूदृद्धिः, गुणस्तु
 केन चिदबाधितत्वाद्भाविष्यति, ततो ऽवादेशे सिद्धमलीलवदिति, नैत-
 दस्ति, गुणस्य वृद्धा बाधितत्वादृद्धेश्च ह्रस्वेनेति श्रुतावसरस्य गुणस्य
 कुतः पुनः प्रवृत्तिरित्युवङ् प्रसज्येत । अस्तु वा तत्र गुणः, दोषान्तर-
 माह । 'अदीदपदित्येति' । यदा तु चङपरनिर्हासे स्थानिवत्त्वनिषेध-
 स्तदा वृद्धावादेशयोः कृतयोः पुकि च णिलोपस्य स्थानिवद्भावाभावा-
 च्चङि यदङ्गं तस्यैवोपधा ह्रस्वभाविनी संभवतीति णाविति न वक्तव्यं,
 सूत्रकारेण स्थानिवत्त्वनिषेधो न कृत इति णावित्युक्तम् । 'चङीति
 किमिति' । मितां ह्रस्वविधानादनेन गौ सर्वत्र ह्रस्वो न भविष्यति, प्रयो-
 गदर्शनाच्चेष्टतो व्यवस्थान्नायिष्यते इति प्रश्नः । इतरो नान्तरेणवचनमिष्टा-
 निष्टविभागः सुज्ञान इति मत्वाह । 'कारयति हारयतीति' । किं च
 मितां ह्रस्ववचनमसिद्धवदत्राभादित्येतदर्थं स्यात् । 'उपधाया इति
 किमिति' । ह्रस्वश्रुत्या ऽत्र इत्युपतिष्ठते तत्र विशेषणविशेष्यभावे

कामचारादङ्गेनाविशेष्यते, अङ्गस्य यत्र तत्र^१ स्थितस्याचो ह्रस्वो भवति, तेनोपधायास्तावत्सिद्धं ह्रस्वत्वमिति प्रश्नः । इतरोप्यतिप्रसङ्गमुदाहरति । 'अचकाङ्गुदिति' । ननु यावित्यनेनाद्यं विशेषयिष्यामः, औ। परतोङ्गस्य योजितं, तत्र सामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमवश्यं भावित्वादाद्ययिष्यते, इत्याह । 'तदेतदिति' । 'उत्तरार्थमिति' । लोपः पिबतेरीच्वाभ्यासस्य, उपधाया यथा स्यादन्यस्य मा भूदित्येवमर्थमवश्यमुपधायहणं कर्तव्यं, यद्युत्तरार्थमुपधायहणं तत्रैवं^२ कर्तव्यम्, यद्येवं तत्रैव क्रियतामत आह । 'तदिहापीति' । आलोपः पिबतेरिति, एवमुच्यमाने उत्तरङ्गमपि युक्तमनवकाशत्वादात्तोपो बाधते, उपधायहणे स्वन्तरङ्गत्वाद्युक्तिं कृते आकारस्य उपधाया लोप इति न कश्चिद् दोषः, तस्मादुत्तरार्थमुपधायहणम्, अपर आह । इहार्थमप्युपधायहणम्, अन्यथा लाघवनन्तरस्य ह्रस्वो विधीयमानोत्तरङ्गमपि वृद्धादिकं बाधित्वा लू इ अत् इति स्थिते उकारस्यादेशः प्राप्नोति, नैव दोषः । यदयं नाग्लोपिशास्त्रदितामितिप्रतिषेधं ज्ञात्वा तज्ज्ञापयति नान्यस्यैव ह्रस्वत्वमिति । 'औ। णिच्युपसंख्यानमिति' । औ। परतो यो णिस्तस्मिन्नित्यर्थः । णोर्णेचीति पाठे ण्यन्तात्परे णिचि विहितइत्यर्थः । 'वादितवन्तं प्रयोजितवानिति' । लुङो भूतकालत्वात्प्रयोजितवानिति भूतकालेन वियहः । वादितवन्तमित्यत्र तु कथं, यद्यसौ वादितवान् कथं प्रयुक्तिः, कुर्वतो हि प्रयुक्तिः करिष्यतो वा न तु कृतवतः, न व्रूमः प्रयुक्तिकालापेक्षयात्र भूतकालत्वमिति, किं तर्हि, यथा शब्दप्रयोगकालापेक्षया, प्रयोजितवानित्यत्र भूतकालत्वं तदपेक्षयैव प्रयोज्यव्यापारस्यापीति । 'अत्रिवदिति' । वदेत्यन्ताणिवि लुङादि, किं पुनः कारणं न सिध्यत्यत आह । 'योसाविति' । स्यानिवद्भावे हि सति यस्वहृपरो णिर्न तत्रोपधा ह्रस्वभाविनी यत्रोपधा ह्रस्वभाविनी न स चहृपरो

१ तत्रत्यस्येति २-३ पु. पाठः ।

२ तत्रैवं वक्तव्यमिति २-३ पु. पाठः ।

३ अनवकाशत्वादिति २-३ पुस्तकयोर्नास्ति ।

द्वितीयेन शिवा व्यवहितत्वात् । 'तेन' चेति । शिलोपेन । 'अलोपित्वादिति' । ननु च यन्ताण्यचि विहिते शिलोपश्च प्राप्नोति अवोऽङ्गतीति वृद्धिश्च, तत्र लोपः शब्दान्तरे प्राप्तेरनित्यः, वृद्धेस्तु लोपे कृते ऽयन्ताप्राप्तिरित्युभयोरनित्ययोः परत्वादृद्धौ कृतायामैकारस्य लोपः, तच्चालोप्यङ्गं भवति । एवं तर्हि यदलोपिनां नेति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति वृद्धेर्लोपो बलीयानित्यन्यथा सर्वत्राको वृद्धौ कृतायामैकारौकारयोर्लोपो न त्वक्ः, नैतदस्ति ज्ञापकं, यत्र वृद्धावपि कृतायामगेव लुप्यते तदर्थमेतत्स्याद्वा-
जानमतिक्रान्तवाच्यरराजत्, यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति, अन्यथा-
लोपिनां नेत्येव ब्रूयादेतदपि नास्ति ज्ञापकं, स्वाग्निमाख्यदसस्वा-
मत्, गोमुचमाख्यदजुगोमत्, प्रावृषमाख्यदप्रावत्, यादृशमाख्यदययादत्,
इत्येवमाद्वयमेतत्स्यात् । अत्राहुः । शिञ्जत्र नास्ति अनभिधानात्, एतच्च
भाष्यकारेण ज्ञापकत्वसमर्थनादवसितमिति, यत्र तर्ह्यभिधानमङ्गीकृतं
तदर्थमेतस्याद्विन्मतेर्लुक् भास्वन्तमाख्यत् अत्रभासत्, नैतत्प्रत्याहार-
ग्रहणस्य प्रयोजनमकार एव ह्यत्र मतुपो लुप्यते, यत्र तर्हि विनो लुक्
सुग्विणमाख्यदससजत्, अत्रापि नोपधा ह्रस्वभाविनी, तस्मात्प्रत्याहार-
ग्रहणं ज्ञापकमिति स्थितमेतत् । एवमपि हलिकत्योरेत्स्वनिपातनं सन्वद्वा-
चप्रतिषेधार्थमिति यदुक्तं तेनैत द्विरुच्यते । तथाहि । असत्यप्यत्वनिपातने
वृद्धिं बाधित्वा इकारस्य लोपे सति नैव सन्वद्वाचस्य प्रसङ्गस्तस्मादलो-
पित्वादिति नायं स्वपक्षः, परमतेन त्वेतदुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

भाष्यस्याप्येवमेवात्र निर्वाहो दृश्यतां कुपेः ।

विपर्यये तूच्यमाने युक्तिः काचिच्च दृश्यते ॥

एवं च पटुमाख्यदुलिमाख्यत् अपीपटत् अजीबलदिति भवति,
यथा त्वत्र भाष्यं तथा अपपटत् अखबलदिति भवतीत्यलमियता । उप-
संख्यानं प्रत्याचष्टे । 'यथाकृतिनिर्दृशात्सिद्धमिति' । आकृतिरत्र जाति-
निर्दिष्टीयते चङ्परा या यथाकृतिर्जातिस्तत्रेति । ततश्च सत्यपि स्थानि-

वत्त्वे ण्याकृतेरेकत्वात्पञ्चङ्गपरो णिः स एव पूर्वः, यश्च पूर्वः स एव चङ्-
पर इति सिद्धं ह्रस्वत्वं, यदप्युक्तमालोपित्वादिति तदपि न, आकृतिनिर्द्वंशे
हि ह्रस्वस्य न ण्याकृतिर्निमित्तत्वेनाश्रीयते, तत्र गोबलीवर्द्धन्यायेन तस्या
ण्याकृतेरन्यस्याको लोपः प्रतिषेधविषयत्वेनाश्रीयतइति सर्वमवदातम् ॥

“नालोपिशास्वृदिताम्” ॥

यत्र यौ परतो ऽलोपस्तदिहाम्लोपि दृश्यते ।

दीव्यतिप्रभृतेर्नायं निषेधः शास्वदिद्वहात् ॥

शक्यः शासिग्रहोक्तुर्मृदिदेष पठिष्यते ।

अशासु अनुशिष्टावित्येवमेके प्रचक्षते ॥

वदन्त्यन्ये तु सूत्रेस्मिन् शासिं निरनुबन्धकम् ।

पठन्तः प्रतिषेधोऽस्य यङ्लुक्पि भवेदिति ॥

‘तत्र स्यानिवद्भावादपि सिद्धमिति’ । स्यानिवद्भावे हि सति
ह्रस्वभाविन्युपधा न संभवति । ‘हलचोरादेशे तु न सिद्ध्यतीति’ ।
यथा सुधातुरकङ् चेति समुदायस्यादेशत्वे ऽवयवस्यानादेशत्वादणो रप-
रत्वं न भवति सौधातकिरिति तथा समुदाये स्यानिन्यवयवस्यास्यानि-
त्वादजादेशत्वाभावाच्चास्ति स्यानिवद्भावः, इह त्वालोपिग्रहणसामर्थ्या-
त्समुदायलोपो ऽप्यम्लोप आश्रीयते ॥

“भाजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्” ॥ भाज दीप्तौ,
भास दीप्तौ, भाष व्यक्तायां वाचि भौषादिकाः, दीपि दीप्तौ, दैवा-
दिकः, सर्वनुदात्तेतः, जीव प्राणधारणे, भौवादिकः, मील निमेषणे, पीड
अवबाधने, चुरादी । ‘भाजभासोरित्यादि’ । अवश्यमनयोरनुदात्तोऽनुबन्ध
आसङ्ग्यः, अकारानुरोधस्त्वपाणिनीय इत्युच्यते, अकारानुबन्धे प्राप्ते
विभाषा, वर्णान्तरे त्वप्राप्ते विभाषेति, अकारानुरोधे फलविशेषाभावा-
दपाणिनीयत्वम् । ‘काण्यादीनामिति’ । काणिवाणिराणिहेठिलोपि-
प्रभृतयः काण्यादयः, आदिशब्दः प्रकारे ॥

“लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य” ॥ ‘अपीप्यदिति’ । ननु च पर-
त्वाचित्यत्वादुपधालोपे कृते ऽनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति अम

आह । ‘उपधालोपे कृतदति’ । उपधाया एव पर्यायेणैत्वं माभूदिति अभ्यासस्य ग्रहणम्, आकारलोपेनाङ्गस्यालोपित्वाल्लघुनश्च परस्यासंभवात्सन्वल्लघुनीतीत्वदीर्घत्वयोरभावादीत्वविधिः, तिपा निर्देशो यङ्नुगनिवृत्त्यर्थः ॥

“तिष्ठतेरित्” ॥ ‘अतिष्ठिपदिति’ । लौ कृतस्यैव स्यानिष्ठावात्स्याशब्दस्य द्विवचनं, सन्वद्वावादभ्यासस्येत्वं, तिपा निर्देशः पूर्ववत् ॥

“उच्यते” ॥ ‘उपधाया ऋवर्णस्येति’ । अथातैर्द्वौ तोर्यहणं कस्मात् भवति, माभवानर्पिपद् इति यथा स्यादिति, तपरकरणात्, मद्धि दीर्घेऽपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यादिति । ‘इरारामपवाद इति’ । कृत संशब्दने इत्यस्य ऋत इट्ठातोरीतीत्वं प्राप्नोति, वृत्तु वर्तनइत्यादीनां गुणः, मृजेर्द्विस्ते च रपाः सन्त इरारो भवन्ति । ‘अचिकीर्त्तदिति’ । लौ कृतमपीत्वं न स्थानिवद्भवति, यत्र द्विरुक्ते परभागस्याओऽवर्णस्तत्र स्थानिवत्त्वं, तथा च ओः पुयण्यपरदिति ज्ञापकमप्येतादृशमेव, ननु चान्तरङ्गा इरारः, णिज्मात्रापेक्षत्वात्, ऋकारस्तु बहिरङ्गः, स हि पश्चाद्वाचिनं चङमपेक्षते, तत्कथं तेनैते बाध्यन्ते ऽत आह । ‘वचनसामर्थ्यादिति’ । यद्यन्तरङ्गत्वादिरारः स्युर्व्यर्थमेवेदं वचनं स्यात् । ‘तपरकरणमित्यादि’ । असति तस्मिन्यत्र स्थानी दीर्घस्तत्रान्तरत्वाद्दीर्घ एव स्यात् । ननु भाव्यमानेण सवर्णाच्च गृह्णाति, तत्कथं दीर्घस्य प्रसङ्गो ऽत आह । ‘न चायमिति’ । असति तपरकरणइति भावः । कथमभाव्यमानेनात आह । ‘आदेशान्तरेति’ । अयमभिप्रायः । प्राप्तप्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवे संभवति नापूर्वविधानं युक्तमिति तावच्चायः, ततश्चासति तपरकरणे आदेशान्तराणामिरारां निवृत्त्यर्थं यथावस्थितमृवर्णस्वरूपमेवाभ्यनुज्ञायेत, संभावने लिङ्, संभवति च सवर्णग्रहणे सति स्वरूपाभ्यनुज्ञानं, तत्र स्वरूपमेवाभ्यनुज्ञायतामिति सवर्णग्रहणं स्यात्तपरकरणे तु सति स्वरूपाभ्यनुज्ञानं न संभवति, अतो भाव्यमानत्वसंपत्तये तपरकरणमिति । प्रायेण त्वभ्यनुज्ञायतइति लङन्तं पठ्यते, न तत्र समीचीनोर्थः, क्रियमाणानुवादे हि

सह भवति, अन्ये तु व्याचक्षते आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवाभ्यनुज्ञा-
यत इति एवमापद्यतेति ॥

“दयतेर्दिगि लिटि” ॥ ‘अत्रदिग्यदिति’ । देह् रत्तणे, हिंसा-
दात्मनेपदम्, एरनेकाच इति यण् । न तु दये^१त्यस्येति । दय दानग-
तिरत्तणेष्ठित्यस्य । ‘तस्य लिट्याम्बुहित इति’ । दयायासश्चेत्यनेन ।
‘दिग्यादेशेन द्विवचनस्य बाधनमिष्यतइति’ । नाप्राप्ते तस्मिन्स्यारम्भात् ।
ननु दयतेः प्राप्तं द्विवचनं बाध्यतां दिग्यादेशस्य तु स्थानिवद्भावेन
द्विवचनं प्राप्नोति तत्कथं बाध्यते, नहि तस्मिन्नाप्राप्ते तस्यारम्भः ।
उच्यते । बाध्यबाधकभावे हि द्वैतं, लक्ष्यं वा लक्षणेन बाध्यते^२ लक्षणं वा
तेनेति, तत्राद्ये पक्षे स्यादेतच्चोक्तं, द्विवचनशास्त्रस्याबाधितत्वात्, द्वितीये
तु द्विवचनशास्त्रमेवास्मिन् विषये दिग्यादेशशास्त्रेण बाधितमिति कृतेपि
दिग्यादेशे नास्ति द्विवचनस्य प्रसङ्गः, यद्येवमस्तेभूः, बभूव, अत्र द्विवचनं
न स्यात्, अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशश्चायं,
कोशकाशः, भविता भवितुं, यस्तर्हि लिट्येव विधीयते चत्विङः ख्याज्,
वा लिटीति, तत्र द्विवचनं न प्राप्नोति आचख्यौ । नैष दोषः । आर्तुधातुके
लिटीति विषयसप्तमी, ततश्च द्विवचननिमित्तस्य लिटि उत्पत्तेः प्रागेव
ख्याजादेशः, पश्चाल्लिटि परतो द्विवचनम्, इह तु परसप्तम्याश्रयणादा-
प्राप्ते द्विवचने दिगिरारभ्यमाणस्तद्बाधते, एवमन्यत्रापि, यत्र बाधो नेष्यते
तत्र लक्ष्यबाधो वक्तव्यः, विषयसप्तमी वाश्रयणीया ॥

“अतश्च संयोगादेर्गुणः” ॥ ‘सस्वरतुरित्यादि’ । स्त्वं शब्दोप-
तापयोः, धृ ह्रस्वने, स्तु चिन्तायाम्, अत्र परत्वाद्विषये कृते पश्चाद् द्विव-
चनमिति गुणविधानसमये संयोगादित्वमङ्गस्य, यद्वा द्विवचने हलादिशेषे
कृते सांप्रतिकासंभवाद्भूतपूर्वसंयोगादित्वमाश्रित्य गुणः । ‘प्रतिषेधविषय-
इति’ । यलि उतमे यलि णित्वाभावपक्षे च सामान्यलक्षणे नैव गुणः
सिद्धः, सस्वर्थ, अहं किल सस्वर । वृद्धिविषये तर्हि परत्वादयमेव गुणः

१ दय दानइत्यस्येति सु सू. पु. पा. ।

२ परत्वादित्येवेति पा. २-३ पु. ।

प्राप्नोति तत्राह । 'वृद्धिविषये स्थित्यादि' । गुणस्यावकाशः सस्वरतुः ।
 णिति वृद्धेरवकाशः कारको हारकः, सस्वारेत्यादौ वृद्धिविषये पूर्ववि-
 प्रतिषेधः, ननु च परत्वादुक्तोऽपि कृते तस्मिन्नत उपधाया इति सिद्धं,
 सत्यं, परिहारान्तरं त्विदं द्रष्टव्यं, तत्परकरणं निर्देशार्थं दीर्घस्य त्वात-
 स्स्वरित्यादावुत्तरसूत्रेण गुणो भवत्येव, न च तस्या अपि प्राप्तेः संयोगा-
 दिषु तत्परकरणसामर्थ्याद्व्यावृत्तिर्निर्देशार्थतया तस्योपपत्तेः । 'संयोगादे-
 रित्यादि' । अङ्गस्यासंयोगादित्वादुचनम् । उपधायहणं देशविशेषोप-
 लक्षणम्, अल्मात्रस्योपधासंज्ञाविधानात्संयोगस्योपधात्वासंभवात्, संयो-
 गावयवे वा संयोगशब्दो वर्तते, उपधात्वं तु मुख्यम् । 'सञ्चस्करतुरिति' ।
 संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे, अहभ्यासव्यवायेपीति सुट्, यदि संयोगोप-
 धयहणं क्रियते नार्थः संयोगादियहणेन, इहापि सस्वरतुः सस्वरिति,
 संयोगोपधस्येत्येव सिद्धं, भवेत्सिद्धं सस्वरतुः सस्वरिति, इदं तु न
 सिद्ध्यति सञ्चस्करतुः सञ्चस्करिति, किं कारणं, बहिरङ्गलक्षणत्वात्,
 बहिरङ्गः सुट्, अन्तरङ्गो गुणः, कथं सुटो बहिरङ्गत्वमत आह । 'अत्र
 हीति' । अत्र दर्शने साधनाभिधायी लिट् तावद्वर्तते, ततश्च तावत्येव
 निमित्तमस्तीति गुणः प्राप्नोति, सुट् तु पश्चादुपनतमुपसर्गमपेक्षतइति
 बहिरङ्गः, तेनासौ गुणे कर्तव्ये ऽसिद्ध इति असंयोगोपधत्वादुक्तो न
 स्यात्, सस्वरतुरित्यादौ च सावकाशं वचनं संयोगादियहणे तु क्रिय-
 माणे संयोगोपधयहणस्यानन्यार्थत्वादसिद्धत्वं बाध्यतइति गुणसिद्धिः,
 अवश्यं च सुटो बहिरङ्गत्वमेवित्यमित्याह । 'एवं च कृत्विति' । सुट्-
 त्पूर्वं इत्यत्रोक्तं कात्पूर्वयहणं सुटो ऽभक्तत्वज्ञापनार्थमिति, इह तु भाष्य-
 कारपदावलम्बनेन भक्तत्वेपि परिहार उक्त इति न विरोधः ॥

“अच्छत्युताम्” ॥ अच्छ गत्यादिषु, अर्त्तरप्यत्र प्रश्लेषः, यदाह ।
 'अ इत्येतस्येति' । एतच्च बहुवचननिर्देशादवसीयते, अक्षर्यस्य ग्रहणं
 तु न भवति, अकारान्तानां पृथग्ग्रहणात्, किमर्थं पुनरर्त्तः प्रश्लेष्यते,
 आरतुराहिति यथा स्यात्, अन्यथा अ अतस् अ उस् इति स्थिते द्विव-
 चनम्, उरदत्वं च बाधित्वा वार्यत्वात्सवर्णदीर्घत्वं, तत्र यदाभ्यासवह.

णेन ग्रहणमुरदत्वं हलादिशेषः, अत आदेरिति दीर्घत्वम् । आति
लोप इटि च, अतुररिति वचनमेव श्रूयेत, अथ धातुग्रहणेन ग्रहणं, तत
चकारान्तत्वाद्गुणे कृते अतुरररिति रूपं स्यात्, तथा कसौ गुणे कृते
अरित्यस्य द्विवचनं हलादिशेषः, अत आदेः, सवर्णदीर्घत्वं, वस्वेकाजा-
दधसामितीट्, आरिवानिति भवति । ‘अच्छतेरलधूपधत्वाद् गुण इति’ ।
अन्तरङ्गत्वाच्छे चेति तुकि कृते संयोगे गुर्विति चकारो गुरुर्भवति, न च
लघुः नाप्युपधा । ‘अतां त्विति’ । सूत्रवदत्राप्यतिप्रश्लेषः । ‘वृद्धि-
विषये त्विति’ । अस्तु वा परत्वाद्गुणः, अत उपधाया इति सिद्धमिति
परिहारान्तरम् ॥

“शृद्धृषां ह्रस्वो वा” ॥ शृ हिसायां, दृ विदारणे, पृ पालन-
पूरणयोः । ‘विशशतुरित्यादि’ । न शशददवादिगुणानामित्येत्वाभ्या-
सलोपयोः प्रतिषेधः । अथ किमर्थं ह्रस्वो विकल्प्यते, न प्रकृत एव गुणो
विकल्प्यते, गुणाभावपक्षे यणादेशेन विशशतुरित्यादिरूपसिद्धिरित्यत
आह । ‘ह्रस्ववचनमित्वनिवृत्त्यर्थमिति’ । अन्यथा वाणांदाङ्गं बलीय इति
वर्णाश्रयमन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा इत्वं स्यात् । ‘केचिदित्यादि’ । कथं
पुनरस्य प्रत्याख्याने विशशतुरित्यादिरूपसिद्धिरित्यत आह । ‘आ पाक-
इत्यादि’ । ननु चार्थभेदे नेत्याह । ‘अनेकार्था इति’ । तथा सतीत्या-
दिना प्रत्याख्यानं प्रत्याचष्टे, तत्र शणातेः कसौ विशशर्वानिति आतेस्तु
विशश्रिवानिति, तस्माद् ह्रस्व एव विकल्पनीय इत्यर्थः ॥

“केणः” ॥ ‘जकेति’ । भस्त्रैषाज्जतेतीत्वप्रतिषेधः । ‘गोके-
ति’ । अणिति पूर्वण णकारेण प्रत्याहार इति लणित्यत्र प्रतिपादितम् ।
‘राका धाकेति’ । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः । ‘कनोपीति’ । सानुब-
न्धकस्योपलक्षणमेतत्, ओट्टंशे ठञ्, नैपादकर्षकः ॥

“न कपि” ॥ बहुकुमारीक इत्यादौ नट्युतश्चेति कपु, अथात्रा-
स्मिन्नतिषिद्धे उपसर्जनह्रस्वत्वं कस्माच्च भवति, अत एव प्रतिषेधाह,

नायमस्य ह्रस्वस्य प्रतिषेधः, किन्तुर्नन्तरस्य केण इत्यस्य, कुत इतत्, अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति, एवं सद्गोह । 'अयं कपि ह्रस्वो न भवतीति' । यदि चोपसर्जनह्रस्वत्वं स्यात् वचनमिदमनर्थकं स्यादति वचनसामर्थ्याद्यच्च यावच्च ह्रस्वत्वं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधो भविष्यति, अस्ति वचनस्याश्रयाशो यत्रोपसर्जनह्रस्वत्वं न प्राप्नोति, अस्त्रीप्रत्यये बहुवचनगूको बहुलक्ष्मीक इति, स्त्रीप्रत्यये उपसर्जनह्रस्वत्वं स्यादेव तत्राह । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्ययमपीति' । कुत इत्यत आह । 'समासार्थे हीति' । समासान्ता इत्यत्रान्तशब्दोवयववचनः, कथं च कस्मासावयवो भवति, यदि तेन सह समासो भवति, कथं च तेन समासो भवति, यद्यकृतएव समासे, तदर्थोदुत्तरपदात्कब् भवति परचातदन्तेन समासः । ननु च कपः पूर्वं सुबन्तं तत्कथं कवन्तेन समासः, वचनात्समासान्तेष्वसुबन्तेन समासः । अपर आह । उत्तरपदे या विभक्तिस्तस्याश्च या प्रकृतिस्तयोर्मध्ये विकरणवत्समासान्तः, तन्मध्यपतितस्य तद्गुहणेन ग्रहणात्सुबन्तेन समास इति, एवं घदतो दोषः, बहुवर्मिकेत्यादौ प्रत्ययस्यादितीत्वं न स्यात्, किं कारणं, कात्परः सुप्ततः परष्ठाप्, यथा बहुपरिव्राजका मथुरेति, यदि कपि कृते पश्चात्तदन्तेन समासः किमायातमित्यत आह । 'स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवतीति' । गोस्त्रियोरित्यत्र प्रातिपदिकस्येति वर्तते, स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकत्वं समासे सति, न चेत्ते प्रकारे कपः पूर्वभागस्य समासत्वं प्रातिपदिकत्वं वा समास्ति, तस्माच्चोपसर्जनह्रस्वत्वमिति ॥

“अदृशोऽङि गुणः” ॥ अ इति वर्णग्रहणं, व्याख्यानात्, अकारदित्यादौ कृमृदृहृभ्यश्चत्वंसीति ज्ञेयम् । 'असरदिति' । सतिशास्त्र्यतिभ्यश्चेत्यङ् । 'अदर्शदिति' । इरितो वेत्यङ्, गुणग्रहणं किं, नाकार एवोच्येत अदृशोऽय इति, नैवं शक्यं, दृशेरन्त्यस्यात्त्वं स्यात्, गुणग्रहणात्त्वीको भवति, यदि त्वण् इत्यनुवर्तते शक्यं गुणग्रहणमकर्तुं, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“अस्यते स्युक्” ॥ 'आस्यदिति' । अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योङ् ॥

“श्वयतेरः” ॥ 'अश्वदिति' । वृत्सम्भ्यत्यादिनाङ् ॥

“पतः पुम्” ॥ ‘अपत्तदिति’ तदित्त्वादह् ॥

“शीङः सार्वधातुके गुणः” ॥ अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुकि माभूदिति, शेषीतः, शेष्यतीति, शीङ् हरित्युच्यमाने सानुबन्धकात् षष्ठ्युच्चारिता, अनुबन्धश्च निवृत्तिधर्मा, तस्य लोपेन निवृत्तौ प्राप्तायामयमन्यः प्रकारो विज्ञायेत, नास्य लोपो निवर्त्तकः किं तर्ह्येकार इति, गुणग्रहणं तिष्ठकं निवर्त्तयति, ङकारस्तु स्थेनैव हेतुना निवर्त्तते, तस्माद्वृणवहणम् ॥

“अयङ् यि क्ङिति” ॥ ‘शय्यतइति’ । यक् । ‘शाशय्यतइति’ । यङ्, परत्वाच्चित्यत्वाच्चायङादेशे कृते द्विवचनम् । ‘प्रशय्येति’ । ल्यप् ॥

“उपसर्गाद् ध्रस्व ऊहतेः” ॥ द्वितोसंभवादुदाहरणं न प्रदर्शितं, यङ्त्वावदजादित्वादसम्भवः, यासुटोपि शपा व्यप्रधानात्, आशिषि तु किदेव यासुट्, एवं सोहतेर्दीर्घप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम्, समुह्यतइत्यादि कं तु रूपं वहेरेव संप्रसारणे कृते सिद्धमनेकार्थत्वादुदातूनामर्थभेदोप्यकिं चित्करः । ‘आ ऊह्यतइति’ । नेटं लौकिकं वाक्यं प्रयोगार्हं, नहि तत्र धातूपसर्गयोरसंहितास्ति । संहितैकपदेनित्या नित्याधातूपसर्गयोरिति स्मरणात् । तस्मादलौकिकेन प्रक्रियावाक्येनाहःप्रश्लेषः प्रदर्श्यतइति ह्रस्वत्वं न कृतं, लौकिकप्रयोगसंपादनपरत्वाच्चास्त्रस्य, अन्ये त्वत्रापि ह्रस्वत्वं पठन्ति । ‘ओह्यतइति’ । अत्रैकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाद् ध्रस्वाभावः, उपसर्गादूहतेरित्युभयत आश्रयणादन्तादिवद्वाचोपि नास्ति । ‘समोह्यतइति’ । अत्रैकादेशस्यादिवद्वाधात्समः परस्य ह्रस्वत्वप्रसङ्गः, अण इत्यनुवृत्तेस्तु न भवति, पूर्वणैव णकारेण प्रत्याहारः, एवं च रूपाश्रयोयं विधिरिति तादृष्यानतिदेशाद् ध्रस्वाभावः ॥

“एतेर्लिङि” ॥ आशिषि लिङीत्यादिना सूत्रस्य विषयं दर्शयति, सार्वधातुके हि लिङि दीर्घत्वमिणो न सम्भवति । ननु च सर्वर्षदीर्घत्वे सति संभवति अभीयात् प्रतीयात् परीयादिति, नात्र ह्रस्वत्वेन भवितव्यं, किं कारणम्, उपसर्गादेतेरित्युभयत आश्रयणादन्तादिवद्वाभावात् । आर्दयादित्याद्याऊह्यतइत्यादिना व्याख्यातम् ॥

“अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः” ॥ ‘अकृत्कार इति’ । यकारमा-
चस्य प्रत्ययस्यासंभवादकृति असार्वधातुके च यकारादावित्यर्थः । ‘भृशा-
यतइति’ । भृशादिभ्यो भुव्यच्चेरिति क्यङ् । ‘सुखायतइति’ । सुखा-
दिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ‘चीयतइति’ । यक् । ‘चेचीयतइति’ । यङ् ।
‘तोष्टूयतइति’ । शूर्पूर्वाः खयः । ‘चीयादिति’ । आशिषि लिङ् ।
‘निश्चित्य प्रस्तुत्येति’ । ल्यबयं कृत्संज्ञकः । ननु चाजन्तस्य दीर्घा विधी-
यते, इह च तुकि कृतेनजन्तत्वाद्दीर्घा न भविष्यत्यत आह । ‘परत्वा-
दिति’ । तुकोवकाशः, अग्निचित्सामसुत्, दीर्घस्यावकाशः, चीयते स्तूयते,
निश्चित्य प्रस्तुत्येत्यत्र परत्वात्तुग् दीर्घत्वेन बाध्यते, प्रायेण तु प्रकृत्य
प्रकृत्येति पाठस्तत्रोत्तरसूत्रेण रीङः प्रसङ्गाद् दीर्घत्वेन तुको बाधः स्यादि-
त्ययुक्तं स्यात्, आद्यप्राप्त्यभिप्रायेण वा व्याख्येयम् । ‘चिनुयादिति’ ।
विधादिलिङि । ‘उरुया धृष्णयेति’ । सुपां सुलुगित्यादिना यादेशः ॥

“रीङ् ऋतः” ॥ ‘पितृमिति’ । पितुर्यच्चेति यत्प्रत्ययः, रीङा-
देशे कृते यस्येति लोपः । कथं पुनः क्ङितीत्यनुव्रत्तमानेन रीङादेशो
भवत्यत आह । ‘क्ङितीत्येतदिह निवृत्तमिति’ । ‘चेकीर्यतइति’ । कृ वि-
क्षेपे, यङ्, ऋत इद्वातोः, हलि चेति दीर्घः । ‘जेगिल्यतइति’ । अत्र
शो यङीति लत्वे कृते रेफाभावाद् दीर्घाभावः, अथ रीङिति किमर्थं, न रिङे-
षोच्येत, अकृत्सार्वधातुकयोः च्चौ चेति दीर्घा भविष्यति, तत्रायमप्यर्थः,
उत्तरत्र रिङ्यहणं न कर्त्तव्यं भवति, तथा यग्लिङोरपि यहणं न कर्त्तव्यं भव-
ति, शे चेत्येव वक्तव्यं, चकारादकृत्सार्वधातुक्यकारे च, यद्वेद्यं यथा मात्री-
यतीत्यादौ दीर्घा भवति तथा यग्लिङोरपि स्यात्, क्रियते, क्रियादिति,
अथ तत्र नाप्राप्ते दीर्घं रिङ् विधीयमानो दीर्घत्वं बाधतइति उच्येत
तर्हि क्यजादिष्वपि बाधेत, अथ मतम्, ऋवर्णदीर्घत्वं तावद्बाधतां रिङस्तु
कथं बाध्यते, नहि तत्र नाप्राप्ते दीर्घं स आरभ्यतइति, यग्लिङोरपि तर्हि
न बाधेत, तस्मात्क्यजादिषु दीर्घस्य यग्लिङोस्तु ह्रस्वस्य अवयवं यथा
स्यादिति पृथगादेशद्वयं वक्तव्यम् ॥

“रिङ् अयम्लिङ्त्तु” ॥ यियहणमकृत्सार्वधातुकग्रहणं चानुवर्त-
मानं संभवन्नाभिचाराभ्यां लिङ् एव विशेषणं न शयकोः । ‘आद्रियते
अभिध्रियतइति’ । वृङ् आदरे, धृङ् अवस्थाने, तुदादित्वाच्छः, रिङि
कृते इयङादेशः । ‘रिङ्वचनं दीर्घनिवृत्त्यर्थमिति’ । रिङि कृते अकृत्सा-
र्वधातुकयोरेति दीर्घत्वं प्राप्नोति तस्यापि निवृत्त्यर्थमिति भावः ॥

“गुणोर्तिसंयोगादयोः” ॥ अ गतिप्रापणयोः भूवादः, अ सु गतौ
जैहोत्यादिकः, द्वयोरप्ययं छान्दसत्वाद्भुका निर्वृशः, अच्छतीति निर्वृशे
इयर्त्तेन स्यात्, इयर्तीति निर्वृशे अच्छतेनेन स्यात्, अयहणमेव तु न कृतं
वैचित्र्यार्थं, न चैवमुच्यमाने वर्णग्रहणशङ्का, अत इत्यनुवृत्तेः । ‘श इत्येत-
दिहासंभवाच्चिवृत्तमिति’ । नह्यर्त्तिः संयोगादिर्वा धातुस्तुदादिषु पठ्यते,
संस्क्रियते संस्क्रियादित्यत्र सुटि कृते संयोगाद्वृत्तमिति गुणप्रसङ्ग इत्यत
आह । ‘इहेति’ । बहिरङ्गत्वं सुटो द्विपदाश्रयत्वात्, इदं तु पूर्वं धातु-
साधनेनयुज्यतइत्याश्रित्याक्तं, पतान्तरेष्याह । ‘अभक्तत्वाद्देति’ ।
‘इय्यादिति’ । विध्यादिलिङ्, शपःश्लुः, द्विर्वचनम्, अर्त्तिपिपत्याश्चेत्य-
भ्यासस्येत्वम्, अभ्यासस्यासवर्णःतीयङ्, अकारएव वक्तव्ये गुणग्रहणं
चित्प्रापणजनम् ॥

“यङि च” ॥ ‘घ्रीभाव इति’ । प्रक्रियालाघवाय घकारोच्चारणं,
घ्रीभावविधावभ्यासाच्चेति कृत्वे गौरवप्रसङ्गात् । ‘जैघ्रीयतइति’ ।
दिग्यादेशेनेव घ्रीभावेन द्विर्वचनं न बाध्यते, विषयभेदात्, यङन्तस्य द्विर्व-
चनं प्रकृतिमात्रस्य घ्रीभावः । ‘जङ्गन्यतइति’ । गत्यर्थोऽयम् ।

“ई घ्राभ्योः” ॥ इकार विधावप्यकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ।

“अस्य च्चौ” ॥ च्चौ चेति दीर्घे सिद्धे ईकारविधानं प्रक्रियाला-
घवार्थम् ।

“क्यचि च” ॥ ‘पृथायोगकरणमुत्तरार्थमिति’ । न छन्दस्पुच-
स्येत्यादि क्यच्चेय यथास्यात् च्चौ माभूदिति ।

१ असंभवाच्चानुवर्तते इति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

२ अयं ग्रन्थो मुद्रि. सू. पु. नोपलभ्यते ।

“अशनायोदन्यधनाया बुभुतापिपासागर्धे” ॥ ‘स्तेष्वर्थे-
स्थिति’ । गम्यमानेषु यस्तदानीमेव बुभुतमाणोऽशनमिच्छति तदत्रो-
दाहरणं, यस्तु तदानो मुहित एदोत्तरार्थमशनमिच्छति तदत्र प्रत्युदाह-
रणम् । ‘उदकीयतीति’ । स्नानादर्थमुदकमिच्छतीत्यर्थः । ‘धनायती-
ति’ । अभिलाषातिरेको गर्धः, सत्येव धने भूयोपि धनमिच्छतीत्यर्थः ।
‘धनीयतीति’ । दरिद्रः सन्धनमिच्छति ।

“न कृन्दस्यपुत्रस्य” ॥ इहानन्तर्यादीत्वस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नोति,
ततश्चापवादेपनीते उत्सर्गाकृत्सार्वधातुरुपैरिति दीर्घः प्राप्नोतीत्याश-
ङ्काह । ‘क्यचि यदुक्तं तत्र भवतीति’ । किं पुनस्तदित्यत आह । ‘दी-
र्घत्वमीत्वं चेति’ । एवं मन्यते, यदयमश्वाघस्यादित्यात्वं शास्ति तज्जा-
पयति दीर्घस्याप्ययं प्रतिषेध इति, अन्यथा दीर्घेणैव सिद्धत्वादात्ववचन-
मनर्थकं स्यादिति, मित्रयुरित्यादौ क्वाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः, पुत्रमिच्छन्तः
पुत्रीयन्तः, जनमिच्छन्तो जनीयन्तः, लटः शत्रादेशः, उगिदवामिति नुम्,
अपरे त्वाहुः । जनीमिच्छन्तो जनीयन्तः, जनीति वधूरुच्यतइति, तत्रा-
दियहणस्य प्रयोजनान्तरं मृग्यम् ॥

“दुरस्युर्द्रविणस्युर्धृषण्यतिरिषण्यति” ॥ ‘दुष्टीयतेति प्राप्ते
इति’ । भाषायां प्राप्तिरुच्यते, तत्र उप्रत्ययाभावात् तत्समानार्थस्तुच्
प्रयुक्तः, प्रायेण तु लङन्तं पठ्यते, तत्र प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् ॥

“अश्वाघस्यात्” ॥ ‘एतदेवेत्यादि’ । पूर्वमेवैतद्व्याख्यातम् ॥

“देवसुन्वयोर्यजुषि काठके” ॥ वेदवचनोत्र यजुःशब्दः, न मन्त्र-
वचनः, कठानामिदं काठकं, गोत्रचरणादुञ्, काठके यजुषि कठशाखा-
यामित्यर्थः, एवं च कृत्वा अगात्मके यजुषि मन्त्रे कठशाखायामात्वं
भवति, तथा अखेदेपि भवति स चेन्मन्त्रः काठके दृष्टः । ‘देवान् जिगाति
सुन्वयुरिति’ । बहुचानामप्यस्ति कठशाखा, ततो भवति प्रत्युदाहरणम् ।
अनन्ता वै वेदाः ॥

“कृतिस्यतिमास्यामिति किति” ॥ दोषलण्डने, बान्तकर्मणि,
मा माने, माङ् माने, मेङ् प्रणिदाने, त्रयाणामपि यहलं, गामादायह-
लेश्विशेषात् । ‘अवदायेति’ । ल्यप् । ‘अवदातेति’ । लृच्, कृतिस्य-
तीति शितपा निर्द्वंशे धातुविशेषणार्थः ॥

“शास्त्रोरन्यतरस्याम्” ॥ शो तनूकरणे, क्को क्केदने । ‘श्यते-
रिति’ । व्रतइति विषयो निर्दिश्यते, नोत्तरं पदं, तेन संशितो ब्राह्मण
इत्यत्रापि नित्यमित्त्वं भवति । ‘संशित इति’ । व्रतविषये यन्नवा-
नुच्यते । ‘संशितव्रत इति’ । बहुव्रीहिः । सम्यक्संपादितव्रत इत्यर्थः ।
व्रतादन्यत्रापीत्वं भवति, व्रते तु नित्यमिति, संशितशब्दस्य सामान्यश-
ब्दत्वादविरुद्धो व्रतशब्दस्य प्रयोगः । ‘व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्-
धमिति’ । क्वचित्चित्यं प्रवृत्तिः, क्वचिद्विकल्पेन, क्वचिच्चैव प्रवृत्तिरित्येवं विवि-
धमवस्थिता विभाषा व्यवस्थितविभाषा, व्यवस्थितविभाषाणां दिङ्मात्रं
श्लोकेन दर्शयति । ‘देवत्रात इति’ । क्तिच्कौ च संज्ञायामिति क्तः,
नुदविदोन्दत्रेति नत्वं संज्ञायां न भवति, देवयहणस्योपलक्षणत्वाद्भव-
त्रात इत्यादावपि संज्ञायां नत्वाभावः, क्रियाशब्दे तु त्रातं त्राणमित्युभयं
भवति । ‘गल इति’ । अचि विभाषेति लत्वम्, प्राण्यङ्गे नित्यं भवति,
गिरत्यचमिति गलः, विषेतु नैव भवति, गीर्यते शरधार्येभिरिति गरः,
क्रियाशब्दे तूभयं भवति गरो गलं इति । ‘याह इति’ । विभाषा यह-
इति आदित्यादिषु पचाद्यजेव भवति । यहणइति क्रियाशब्दे तु पूर्वे-
षत् । ‘इतियोगइति’ । हन्तीति पलायते, वर्षतीति धावतीत्यादाविति-
प्रयोगे लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शत्रुशानचौ न भवतः । ‘मिय इति’ ।
एकस्मिन्विषये न विकल्प्यन्ते किं तु विषयभेदेन, एतच्चाकृतिपक्षउपप-
द्यते, तत्र हि सर्वं लत्यत्रातं युगपदभिसमीत्य द्वयमुपदिश्यते भाषोऽ-
भावश्च, तत्र तयोर्विषयभेदेन प्रवृत्तावपि समुदाये द्वयं प्रवृत्तं भवति,
असङ्कीर्णत्वं तु प्रयोगवशात्प्रत्येतव्यम् । ‘गत्रात् इति’ । वातायने अवह-

स्फोठायनस्येति नित्यमवद् भवति, प्राण्यङ्गे गोत्रमित्यत्र न भवति, अन्यत्र विकल्पो गवायं गोयमिति ॥

“दधातेर्हिः” ॥ यद्यपि हिनेतेर्हित इत्यादि सिद्धं दधाते-
स्तु धीत इत्यादिनिवृत्तये सूत्रारम्भः, शितपा निर्द्वंशो घेटो माभूदिति ।
ध इत्युच्यमाने घेटोऽप्यनुकरणं संभाव्येत, यथा दाधाध्वदाबित्यत्र, यङ्लुकि
त्विति सति दाधित इति भवति ॥

“जहातेश्च त्वि” ॥ इदमपि वचनं जहातेर्हात्वेति माभूदिति,
शितपा निर्द्वंशस्य तु प्रयोजनं वृत्तावेव दर्शितं, यङ्लुकि जाहित्वेति भवति ॥

“विभाषा क्त्वसि” ॥ पूर्वसूत्रारम्भादयमारम्भः, अन्यथा हिने-
तिजहात्यो रूपद्वयं सिद्धम् । ‘हात्वेति’ । क्त्वान्वसत्त्वादीत्वाभावः ॥

“सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च” ॥ ‘इडागमो वेति’ ।
यदा इडागमस्तदा आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । ‘वसुधितमिति’ ।
कर्मधारयः, क्तिन्यपि दृश्यते, उत त्वेतं वसुधितिं निरेके । ‘नेमधित-
मिति’ । अयमपि कर्मधारयः । ‘धत्स्वेति’ । श्नाभ्यस्तयोरात इत्या-
कारलोपः, दधस्तथोश्चेति भवभावः ॥

“दो दद् घोः” ॥ ‘धीत इति’ । घुमास्यादिसूत्रेणेत्यम्, ‘घेट
एतद्रूपमिति’ । दधातेस्तु दधातेर्हिरिति हिरादेशो भवति । ‘दात-
मिति’ । दाप् लघने, लूनमित्यर्थः । ‘अत्रदातमिति’ । दैप् शोधने । ‘अय-
मादेशस्यान्तद्वयत इति’ । कुत इत्याह । ‘एवं ह्युक्तमिति’ । यद्यपि
दकारः श्रूयते तथापि संहितायां तकारादीनामपि जश्त्वे कृते एतस्य
रूपस्य संभवाच्चतुर्णां पक्षाणां संभवः, यद्ययमादेशस्तकारान्तः स्यात्सुद-
त्तमित्यत्र दस्तीति दीर्घत्वं स्यात्, दा इत्येतस्य यस्तस्तस्मिन्निति हि
तत्रार्थः, अथ दकारान्तः, रदाभ्यामिति नत्वं प्रसज्येत, अथ धकारान्तः,
भवस्तथोर्धाऽध इति धत्वमापद्येत । ‘यान्तेदोष इति’ । नञोच प्रश्लेषः,
तस्मात्स्यान्त इति निगमनात् । ‘यदि त्विति’ । दस्तीत्यत्र द्वौ पक्षौ,
दाइत्येतस्य यस्तकारान्त आदेशस्तकारादिवैति, तत्र द्वितीयपक्षे नायं
दोषः । ‘दान्तधान्तयोःपीति’ । तकारादिप्रत्ययसंनिपातेन भवन्द्वयो

न तद्विधातस्य निमित्तं भवति । 'अवदत्तमित्यादि' । आदिकर्मणीत्येतत्प्रदत्तमित्येतस्य विशेषणं, नेतरेषामसंभवात् । 'इति चेन्नित्येति' । चकाराद्यथाप्राप्तं च, तेन अवत्तं वित्तं प्रत्तमित्याद्यपि भवति । 'अनुपसर्गो वा एतदिति' । कथमनुपसर्गत्वमित्यत आह । 'क्रियान्तरविषया इति' । अवगतं दत्तमिति गमिना ऽवादीनां योगः, ततश्च यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वदन्ति प्रत्यनुपसर्गत्वम् ॥

“अत्र उपसर्गात्” ॥ ‘त इत्ययमिति’ । तकारेकार उच्चारणार्थः । ‘प्रत्तमिति’ । तत्राकारस्य तकारे दकारस्य चत्तम् । ‘नीत्तमिति’ । दस्तीति दीर्घत्वम् । ‘आदेरलः प्राप्नोतीति’ । आदेः परस्येति वचनात् । ‘अत्र इत्येतदावर्त्ततइति’ । यद्वास्येति वर्त्तते, क्व प्रकृतम्, अस्य च्वाविति, दो दद्वारित्ययमपि दद्वारो ऽवर्णस्य प्राप्नोति, ततश्च दत्तमिति संयोगादि श्रूयेत, एवं तर्ह्येवं वक्ष्यामि दो ऽद्वारिति, दो य आकारस्तस्याद्ववतीति । ‘द्वितकारको वेति’ । अलोन्यस्येत्येतस्य द्वावपवादौ, आदेः परस्य अनेकाल्शित्सर्वस्येति, तयोर्विप्रतिषेधे परः प्रवर्त्तते, अपो भीत्यत्रापि तर्हि सर्वादेशप्रसंगोत आह । ‘अपो भीत्यत्रेति’ । अत्र द्वयोस्तकारयोरन्यस्य संयोगान्तलोपः, पूर्वस्य जश्त्वम्, अत्र केचिदाहुः । अवश्यमत्रात्र इत्यनुवर्त्यमन्यथा लूज् अदोरप, लवाभ्यामित्यत्रापि स्यादिति, तत्र । लुप्ते प्रकारे नापुशब्द इति नात्र भविष्यति ॥

भूतपूर्वगतिर्युक्ता न सांप्रतिकसंभवः ।

न प्रत्ययाप्रत्यययोरित्यस्याप्यत्र^१ संभवः ॥

द्वयोरतुन्यकत्तन्वात्प्रत्ययेषो नहि श्रुतः ।

“अपो भि” ॥ ‘स्वद्विरिति’ । अवतरेषु, शोभनमवो येषां ते स्ववसः, तु इति सौत्रो धातुः, स्वन्तवो येषां ते स्वतवसः । ‘माद्विरिति’ । पद्वीचामासिति मासशब्दस्य मासादेशः । ‘उषद्विरिति’ । मिथुने ऽसिर्वसेः किञ्चेत्यसिप्रत्ययः ॥

“सः स्याद्गुधातुके” ॥ ‘वत्स्यतीत्यादि’ । वस निवासे, लृट् । ‘जिघत्सतीति’ । लुङ्सनोर्घस्त्वृ । ‘आस्से वस्सदिति’ । आस् उपवेशने, वस आच्छादने अदादी अनुदात्तैः, अतङीत्युच्यमाने व्यतिवत्सीष्टेन्य-
आपि न स्यात् ॥

“तासस्त्योर्लोपः” ॥ ‘व्यतिसदिति’ । कर्तरि कर्मव्यतिहार-
इत्यात्मनेपदं, शपो लुक्, शनसोरलोप इत्यकारलोपः । ‘प्रत्ययमात्रमेत-
त्पदमिति’ । तेन सात्पदाद्वारिति पत्वप्रतिषेध इति भावः ॥

“रि च” ॥ अस्तिरुदाहरणं न प्रदर्शितं, रेफादेरसंभवात् ॥

“ह एति” ॥ एशि हकारो न भवति एधामासे इति, किं
कारणं, तासेर्य एकारः संभवति तत्रेवास्तेरपि, कश्च तासेः संभवति,
उत्तमैकवचनम् । अपर आह । उत्तमैकवचनं सार्वधातुकं चेति, तेन सुप्ताहं
त्वां प्रेक्षामासे, उत्तमेप्याद्गुधातुके न भवतीति ॥

“यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः” ॥ यकारे इकार उच्चारणार्थः, । ‘लोपो
भवतीति’ । हकारस्त्वनन्तरौप्यस्वरितत्वावानुवर्तते । ‘आदीध्येति’ ।
ल्यप् । ‘आदीध्यक इति’ । यक् । ‘आदीधितेति’ । तृच्, इट् । ‘आदी-
ध्यनमिति’ । ल्युट्, दीधीवेवीटामिति गुणप्रतिषेधः, इहादीधय-
तेर्बुल् अदीध्यक इति । श्रूयमाणश्च णौ एबुलुत्पत्तेः प्रागेव प्राप्नोपि
लोपो न भवति, वर्णयहणात्, किं वर्णयहणमतिरिच्यतइत्यतो न भवति,
नेत्याह । अन्तरार्थ एवायं, कयं, वर्णं वर्णने चुरादिः, वर्ण्यते उपलभ्यत-
इति वर्णः, वर्णस्वासाविश्चेति विशेषणसमासे विशेषणस्य निपातना-
त्परनिपातः ॥

“सनि मीमाधुरभलमशकपतपदामच्च इस्” ॥ सीत्येतद्विहानुवृत्तं
सनो विशेषणम् । ‘मीनातिमिनोत्यारिति’ । मीञ् हिंसायां, डुमिञ् प्रवे-
षणे । ‘उभयोरपि ग्रहणमिति’ । मिनोतेरप्युक्तनगमां सनीति दीर्घं कृते
मी इति रूपसंभवात् । नन्वसौ लाक्षणिकः, सत्यम्, इष्टिरेवेयं यदाह ।

‘इष्यतइति’ । मा माने, माह् माने, मेह् प्रणिदाने, जयायामपि बह्वचं, मीनाति मिनात्याः सनः कित्त्वे सति अनेज्विषयत्वान्माह्पासंभवात्पृथग्ग्रहणम्, घु इति घुसंज्ञका दाधा इह्यन्ते, रभ राभस्ये, हुलभष् प्राप्नौ, शक्तृ शक्तौ, पत्स्व गतौ, पद गतौ । ‘मित्सतीति’ । सः स्यादुधातुक् इति सकारस्य तकारः, अत्र लोपोभ्यासस्य, आत्मनेपदिषु पूर्ववत्सनः, आदिप्यतइत्यादौ स्कोःसंयोगादोरिति सलोपः ॥

“आएज्जपृधामीत्” ॥ आपृ ध्याप्तौ, ज्ञा अवबोधने, विचि युक्, मारणतोषणनिशमनेषु ज्ञा मिच्छेति मित्संज्ञायां मितं इत्स्वः, अच् वृद्धौ । ‘ईत्संतीति’ । रपर ईकारः, धकारस्य चत्वंम् । ‘जपेरित्यादि’ । इहाच्च इत्यनुवर्त्तते, तेन च ज्ञपौ विशिष्यमाणे अजन्तस्य जपेरित्वं विधीयमानमलोन्यस्येत्यन्यस्य स्यात् । अजन्तस्येति च विशेषणं व्यर्थे, व्यभिवाराभावात्, तेन ज्ञपिनाज्विशेष्यते, जपेरवो यत्र तत्रस्थस्येति, यथाऽऽवृधिभ्याम्, एवं चैकप्रकारे विशेषणविशेष्यभावो भवति, तज्जानत्येचि सावकाशमीत्स्वमन्त्येचि पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपो बाधते, तदिदमुक्तम् । ‘शेलेम्प इति’ । ‘इतरस्य त्विति’ । अपर आह । अस्तु योरपीत्वं, तस्य स्यान्निषद्वाणिण्यलोपो भविष्यति, ईत्स्वचनं स्वनन्त्ये अवगार्ये-मिति । ‘अद्विधिपतीति’ । सनि इटि लघूपधगुणे, रपर कृते न न्द्रा इति प्रतिषेधाद्रेफवर्जितद्वितीयस्यैकाचो द्विवचनम् ॥

“दम्भ इच्च” ॥ ‘धिप्सति धीप्सतीति’ । हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वादुपधालोपः, भकारस्य चत्वंम्, इत्वं शस्यमविधातुम्, एवं वत्या-मि, सनिमीमादीनामच इस्, दम्भ ईच्च, चकारादिस्भावश्च, तत आपृज्जपृधामिदित्येव ॥

“मुचो ऽकर्मकस्य गुणो वा” ॥ ‘मुमुक्षतइति’ । भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदादिति कर्मकर्त्तरि यगभावः, अतिदेशेन स्वाश्रयस्यानिवृत्तेः कर्त्तरि शब् भवति, यथा नमते दण्डः स्वयमेवेति । ‘कर्मविशेषस्याविवक्षितत्वाद्देति’ । उक्तं हि ऽप्रसिद्धेरविद्यातः कर्मणो ऽकर्मिका क्रियेति ॥

“अत्र लोपो ऽभ्यासस्य” ॥ अत्रशब्दस्यार्थं दर्शयति । ‘यदेतदिति’ । अथात्रयहं किमर्थमत्र सनिमीमेत्यादौ प्रकरणे यथा स्याद् ददौ ददातीत्यत्र माभूदिति, नैतर्दास्ति प्रयोजनमेवं वत्यामि, सनि मीमाधुर-
भलभशकपतपदामच इस्, अभ्यासलोपश्चेति, उत्तरत्राप्यभ्यासलोपश्चे-
त्येव तत्राह । ‘सनि मीमाध्वित्यादि’ । विषयावधारणं, विषयनियमः,
कः पुनरसावित्यत आह । ‘अत्रैवेत्यादि’ । अवधारणस्य व्यवच्छेद्यं दर्श-
यति । ‘सन्वद्वावविषये न भवतीति’ । ‘अमीमपदिति’ । मित्रो णि-
चि मीनातिमिनोतीत्यात्वं, पुक्, लुङ्, चङि द्विवचनं, सन्वद्वावादित्वं,
दीर्घा लघोः, कथं पुनः सनीत्युच्यमानस्याभ्यासलोपस्यात्र प्रसङ्ग इत्यत
आह । ‘सन्वत्त्वुनीति’ । यथैव हि सन्वद्वावेनेत्वं भवति तथाभ्यास-
लोपोपि स्यात्, अलोन्त्यस्य लोपेन भवितव्यमित्याशङ्क्यामाह । ‘सर्व-
स्येति’ । कथं पुनः सर्वस्य लभ्यते ऽत आह । ‘तदर्थमेवेति’ । इतरा-
भ्योपि दृश्यन्तइति षष्ठ्यन्ताच्चत्, योयमभ्यासः प्रसिद्धो ऽस्य लोपो न
तदन्तस्येत्यर्थः, विषयावधारणं त्वन्यथापि सिद्धं, सन्वत्त्वुनीति न कार्य-
मतिदिश्यते, किं तर्हि रूपं, लोपश्चासावभावरूपो न रूपमिति नाति
दिश्यते, नानर्थकेलोन्त्यविधिरित्यपरे । ‘सर्वस्य कुर्वन्तीति’ । अनभ्यास-
विकारेष्विति तु प्रतिषेधो न भवति लोपस्याविकारत्वात्, तथा च पस्-
शायां लोपागमवर्णविकारञ्च इति पृथग्यहणं, द्वौ चापरौ वर्णविकारना-
शाविति च षोढरादिसूत्रे, अन्ययत्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तावधार्यते, न चा-
भ्यासस्योपजनने कश्चिदर्थः प्रतीयतइत्यभ्यासस्यानर्थक्यम् ॥

“ह्रस्वः” ॥ ‘हलादिशेषो न भवतीति’ । न चागमविधानसाम-
र्थ्यादुलादिशेषाभावः, अन्यथा ऽऽदेशमेवाकारं विदध्यादिति वाच्यं,
सत्यपि वा हलादिशेषे त्रिह्रस्वीतश्रवणार्थत्वादाकारस्य, चञ्चाचलमिति ॥

“हलादिः शेषः” ॥ सिध्यते ऽवस्याप्यतइति शेषः, कर्मणि
घञ्, हलादिरित्यसमासः, समासे तु

कर्मधारयपक्षे स्यादादिशब्दस्य पूर्वता ।

षष्ठीसमासे स्थानत्वेत्यादौ शेषः प्रसज्यते ॥

कर्मधारये हि विशेषणत्वादादिशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति, षष्ठीसमासे हलन्तरापेक्षं हल आदित्वं नाभ्यासापेक्षमिति अत्रादिस्त्ववि-
 प्रसङ्गः, अस्तु व्याप्तौ लिट्, आनस, अत्र ककारस्य शेषः प्राप्नोति, आटसुरि-
 त्यादौव्यादिवद्भावात्प्रसङ्गः, कर्मधारयासमासेषोस्तु अभ्यासापेक्षमादि-
 त्वमिति नायं दोषः । 'अनादिर्लुप्यतइति' । हलित्यपेक्षते, एतेनास-
 मासपक्षो दर्शितः, समासे ह्युपसमस्तस्यापेक्षाऽयोगादनादिर्हलिति पुनर्ह-
 ल्यहणं कर्तव्यम् । ननु शेषोवस्थानं तत्त्वादेः प्राप्तमेव तत्किमेतेनात-
 काह । 'आदिशेषनिमित्तोयमिति' । सत्यं, सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः,
 आदिरेव शिष्यते न त्वनादिति, ततश्चादिशेषनिमित्तोयमनादेर्लोपो
 विधीयतइति नास्थानर्थक्यमित्यर्थः, यद्यादिशेषो निमित्तमनादिलोपस्य
 पपाचेत्यादौ यत्रादेर्हलोवस्थानं तत्रैवान्यस्य निवृत्तिः स्यात्, आटसुरि-
 त्यादौ तु न स्यादित्यत आह । 'तत्रेति' । जातिपक्षे अभ्यासज्जातावे-
 वादेरवस्थानमपेक्षितं न प्रतिष्यतीति दोषाभावः । 'अपरे त्विति' । पूर्वत्र
 पक्षे ऽवस्थानमेव शब्दार्थो नियमाश्रयणात्स्वरव्यावृत्तिः, अत्र तु पक्षे
 निवृत्तिरपि गुणभूतशेषशब्देनैवोच्यते । ततः किमित्यत आह । 'तदव-
 स्थानमित्यादि' । उक्तितः, शब्दव्यापारतः । 'अविधेयत्वात्स्विति' ।
 आर्थमप्राधान्यं दर्शयति, निवृत्तिस्तु विपरीतेत्याह । 'निवृत्तेरेव त्विति' ।
 लोकेपि चङ्कम्यमाणोधीष्वत्र जपंश्चङ्क्रमणं कुह इत्येवमर्थाभेदेपि शब्दो-
 द्वेदः प्रतीयते, ततः किमित्यत आह । 'तत्रेति' । साविधेयत्वात्प्रधान-
 भूता सती निवृत्तिः, किमित्यादेरनिवृत्तिमपेक्षते, किं भूताम्, अविधेयां स-
 तीम्, अविधेयत्वादप्रधानभूतां सतीमित्यर्थः । न प्रधानं गुणानुवर्तिस्तस्मा-
 दपेक्षाकारणं नास्तीत्यर्थः । भाष्ये परिहारान्तरं, हलित्येको योगः, अत्र
 लोप इति वर्तते, स च कर्मसाधनः, यथा हलङ्गाबुभ्या दीर्घादित्यत्र, अभ्या-
 सस्य हल् लुप्यते, तत आदिः शेषः, यद्वा ह्रस्वोहलादिः शेष इति संहि-
 तापाठ एव, तत्राहलिति पदच्छेदः, अभ्यासोऽहल् भवति, अविद्यमा-
 नहल्को भवति, तत आदिः शेष इति ॥

“शर्पूर्वाः खयः” ॥ पूर्वेषां शरां शेषे प्राप्ते खयां शेषो विधीयते,

तत्रैकाभ्यासविषयेणानादिशेषेणादिशेषो बाध्यते, सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायात्, किं चासंभवोप्यत्र शक्यते वक्तुं, कथं, शेषशब्दोऽयं निवृत्तिमद्वयस्थानमाह, न चोभयोरवस्थाने निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानं संभवति । 'चुश्च्योतिषतीति' । श्च्युतिर् उत्तरणे । 'पिस्पन्दिषतइति' । स्पदि किञ्चिच्चलने, अनुदात्तेत् । 'सखाविति' । ष्या शौचे । 'सूर्पूषा इति' । सूत्रे शर्यहणमपनीय खर्यहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । 'उचिच्छिषतीति' । उच्छी षिवासे । 'अन्तरङ्गत्वादिति' । उपदेशानन्तरमेव प्राप्तत्वादन्तरङ्गत्वा-
त्तुकि कृते द्विर्वचनमिति । तच्च पूर्वत्रासिद्धमिति चुत्वस्यासिद्धत्वा-
त्सत्तुक्क एव भवति, तत्र कृते यद्यत्र हलादिशेषः स्यादभ्यासे तकारः
श्रूयेत, इतच्च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्येतदनाश्रित्याक्तं, तदाश्रयणे तु
चुत्वे कृते तस्य सिद्धत्वात् च्छिस् शब्दस्य द्विर्वचने चकारशेषेणैव रूपं सिध्य-
ति, न चेदमस्ति, निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति येन चुत्वं
निवर्त्तते ॥

“कुहोश्चुः” ॥ ‘खखानेति’ । खकारस्य ककारः, तस्याभ्यासे
चर्च्चेति चकारः । ‘जघासेति’ । घकारस्य भकारः, तस्य जश्चञ्जकारः ।
‘जिहीर्षेतीति’ । इको भलिति सनः कित्त्वं, हकारस्यापि भकारः, तस्य
जश्चञ्जम् ॥

“न कषतेर्यङि” ॥ ‘कषतेरित्यादि’ । कूङ् शब्दइति तुदादिः,
कु शब्दइत्यादिः, कुङ् खुङ् इति भूवादिः शब्दार्थ एव, तत्रासति विक-
रणनिर्द्वंशे कोरित्युच्यमाने त्रयाणामपि यङ्गं स्यादथ तौदादिको दीर्घा-
न्तः, एवमपि द्वयोर्यङ्गं स्यात्, न च निरनुबन्धकत्वादादादिकस्यैव यङ्गं,
लुप्तिकरणात्वात्, तस्माद्भौवादिकस्यैव यथा स्यादिति विकरणनिर्द्वंशः ॥

“दार्धर्त्तदधर्त्तदधर्त्तबोभूतुतेतिक्तेलर्थापनीकयात्संसनिष्यद-
त्करिक्तदत्कनिकृद्वरिभद्विध्वतोदविद्रुत्तत्तरिजतःसरीसृपतंवरीवृजन्ममृ-
ज्यागनीगन्धीति च” ॥ ‘धारयतेरिति’ । धृङ् अवस्थाने ग्यन्तः ।
‘धृङ्गे वेति’ । स एव प्रकृत्यन्तरम् । ‘श्लौ यङ्नुकि चेति’ । श्लावित्येत-

धारयते धृङो वेत्युभाभ्यां संबध्यते, यङ्लुकि चेत्येतत्तु धृङो वेत्यनेनैव तदयमर्थः । दाधतीति धारयतेः श्लौ णिनुगभ्यासदीर्घत्वं च निपात्यते, धृङो वा श्लाघभ्यासस्य दीर्घत्वमत्र परस्मैपदमपि निपात्यं, तस्यैव वा यङ्लुकि अभ्यासदीर्घत्वं निपात्यतइति, दधतीत्यत्र तु यङ्लुक्, पक्षे दाधतीति, निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घत्वस्याभावो निपात्यते, रुगिकौ च लुकीत्येष एक सिद्धः, श्लुपक्षे तु रुगपि निपात्यः, दधतीत्यत्र यङ्लुक्, पक्षे न किंचिन्निपात्यम् । 'बोभूत्विति' । यङ्लुगन्ताल्लोट । 'बोभवतीति' । लट्, यङो वेति पक्षे ईट् । 'प्रत्ययलक्षणोनेति' । यद्यप्यनुदात्तङित इति द्वित्वनिमित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तं, तथापि लोलूयतइत्यादौ यङन्तादात्मनेपदं तत्प्रत्ययस्य द्वित्वादिति प्रत्ययलक्षणं भवत्येव, एवं चादादिषु चर्कुरीतं परस्मैपदमिति परस्मैपदग्रहणमनुवादः । 'कर्त्तर्येव चेदमात्मनेपदं नियम्यतइति' । भाषकर्मणोर्यङ्लुगन्तादात्मनेपदं भवत्येव । 'करिकदिति' । अत्र वृत्वाभाव एव निपात्यः, रिगागमस्तु रुगिकौ चेत्येष सिद्धः । 'तथा चास्येति' । अस्य मन्त्रपदस्य ब्राह्मणे प्रिवरणम् । 'भरिधदिति' । अत्रापि जश्त्वाभाव एव निपात्यः । 'जसिरूपमिति' । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमः प्रतिषेधः ॥

“उरत्” ॥ षष्ठतइत्यादौ हलादिशेषे कृते अकारान्ततायामुपजातायामद्वावः, रपरत्वे पुनर्हलादिः शेषः, नर्नर्तीत्यादौ रुगादिषु कृतेषु अकारान्तत्वाभावादत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह । 'नर्नर्तीत्यादाविति' । यथा बाभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्ते तथा दीर्घाकित इत्यत्रैव धृत्यते ॥

“द्युतिस्वाध्याः संप्रसारणम्” ॥ 'विदिद्युतइति' । द्युत दीप्तौ अनुदात्तेत् । 'व्यदिद्युतइति' । एयन्ताल्लुङ्, चङि द्विवचनम् । 'विदिद्योतिषते विदिद्युतिषतइति' । रलो व्युपधादिति सनः कित्वाधिकल्पः । 'स्वापिण्यन्तो रुह्यतइति' । स्वपेयो णिज्जिह्वितस्तदन्तस्य ग्रहणं, तेन स्वापं करोतीति णिचि कृते यः स्वापिस्तस्य ग्रहणं न भवति, एतच्च स्वापिरित्युक्ते सहसा प्रथमं तस्यैव प्रतीतेर्लभ्यते, अण्यन्तस्यैव योभ्यास-

स्तस्यानेनैव संप्रसारणं सिद्धं, तथाहि । लिटि तावत्किति वचिस्वपिय-
जादीनां किति कृतसंप्रसारणमेव द्विरुच्यते, अकित्यपि लिट्यभ्यासस्यो-
भयेषामित्यस्ति संप्रसारणं, सचपि रुदधिदमुषग्रहिस्वपीति किद्वेध,
यद्यपि स्वपिस्यमिच्छेजां यङीति कृतसंप्रसारणमेव द्विरुच्यते, अथापि
यङ्लुक्भ्यासस्य संप्रसारणं न केन वित्प्राप्तं तथापि स्वापेरिति निर्वृ-
शादेव ग्यन्तस्य ग्रहणम् । 'तस्येत्यादि' । अभ्यासेनात्र स्वनिमित्तं
प्रत्ययः संनिधापितस्तेन स्वापिरङ्गं विशेष्यते, अभ्यासनिमित्तं प्रत्यये
यदङ्गं स्वापिस्तस्येति, सिस्वापकीयिषतीत्यत्र चाभ्यासनिमित्तं यः प्रत्ययः
सन् न तस्मिन्स्वापिरङ्गं, यस्मिंश्च स्वापिरङ्गं ण्वुलि न तदभ्यासस्य निमित्तं,
द्युतेस्तु व्यदिद्यतदिति, अत्राभ्यासस्य निमित्तं यश्चङ् स यद्यपि णिच्
व्यवहितस्तथापि संप्रसारणमिष्यते ।

द्वन्द्वनिर्दिष्टयोरेतद्वैषम्यं लभ्यते कथम् ।

तस्माद्वक्तव्यमेवैतदिति मन्यामहे वयम् ॥

द्योतकीयतेः सनि अभ्यासस्य प्रसारणं भवति न वेति विन्यम् ।

"व्यथो लिटि" ॥ 'विज्यथइति' । व्यथ भयचलनयोः, अनु-
दात्ते, अत्र यकारे हलादिशेषेण निवृत्ते वकारस्य प्रसारणप्रसङ्ग इत्या-
शङ्काम् । 'यकारस्येति' । इह लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यस्यानन्तरं व्यथ
इति वक्तव्यं, ततो द्युतिस्वाप्योरिति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

"दीर्घ इयः किति" ॥ 'यणादेशे कृतइति' । परत्वात् ।
'स्थानिवद्वावादिति' । द्विर्वचनेचीति रूपस्यानिवद्भावः । 'इयाय
इययिषेति' । णलि थलि च गुणवृद्धोः कृतयोः स्थानिवद्वावाद् द्विर्वच-
नम्, अभ्यासस्यासवर्णइतीयङ् ॥

"अत आदेः" ॥ आदेरिति वचनादत्र तदन्तविधिर्न भवति,
लिटोत्यनुवर्त्तते किदुहणं तु निवृत्तं, अतो गुणे पररूपत्वे प्राप्ते दीर्घत्व-

मिदमारभ्यते, तपरकर्षं किं, दीर्घस्य माभूत्, आच्छि आयामे, आञ्छ, आञ्छतुः, आञ्छुः, किं च स्यात्, यद्यत्र दीर्घः स्यात् तस्मान्नुद् द्विहल इति नुट् प्रसज्येत, यद्यप्यत्रापि वृत्त्यन्ते कृते अद्ववति तर्थापि नपरकरणासामर्थ्याददेव योदिति विज्ञानात्स्वाभाविकस्य मात्रिकस्य परियहः ।

“तस्मान्नुद् द्विहलः” ॥ ‘आनङ्गेति’ । अगि रगि लघि गत्यर्थाः । ‘आनङ्गेति’ । अङ्ग व्यक्तिसत्त्वकान्तिगतिषु, द्विहल्यहणमनेकहल-पलक्षणं, तेनानङ्गेत्यत्र गुणे रपरे कृते त्रिहलोपि भवति, ऐञ्जित्यत्र वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवतीत्युक्त्वा नुद्विध-लादेशविनामेषु ञ्कारे प्रतिविधातव्यमित्युक्तं, तत्रावसरे प्राप्ते नुद्विधौ प्रतिविधत्ते । ‘ञ्कारैकदेश इत्यादि’ । अत्र द्विहल्यहणं न कर्तव्यं, तस्मा-च्चुडित्येवास्तु, एवमुच्यमाने आटतुटाटुरित्यत्रापि प्राप्नोति, अश्नोतिश्चे-त्येतन्नियमार्थं भविष्यति, अद्विहलो यदि भवति अश्नोतिर्वेति, अश्नाति-निवृत्त्यर्थं नाश्न इत्येवं वाच्यं स्यात्, तदेवमन्तरेणापि द्विहल्यहणं सिद्धे यद् द्विहल्यहणं करोति तस्यैतदेव प्रयोजनं द्विहल्लक्ष्यानुकारि-ण्यपि यथा स्यादिति ॥

“भवतेरः” ॥ उरदित्यस्यानन्तरमिदं नोक्तं, लिटीत्युपजीवनाय, यदि पुनस्तदत्रैवोच्येत, नैवं शक्यं लिट्येव हि स्यात्, शितपा निर्द्वेशो यद्दुलुङ्गित्यर्थः ॥

“ससूवेति निगमे” ॥ दाधात्व्यादिष्वेवैतत्पठितव्यम् ॥

“निजां त्रयाणां गुणः श्लौ” ॥ निजिर् विजिर्विषल व्याप्तौ, जुहोत्यादिष्वमी त्रयः । ‘त्रयाणां ग्रहणमुत्तरार्थमिति’ । भृजामिदितीत्वं त्रयाणामेव यथा स्यात्, अथेहार्थमपि कस्मात् भवति तत्राह । ‘एषां हीति’ । यदि तर्क्युत्तरार्थं त्रियहणं कर्तव्यं तदेवास्तु, वृत्करणं तु निजामन्ते शक्यमकर्तुं, सत्यं, तदपि कृतमित्येव, गुणग्रहणमिक्परि-भाषोपस्थानार्थं, तेन हलादिशेषे कृते गुणो भवति, अन्यथा तदप-वादो हल एव एकारः स्यात् । त्रयाभ्यासविकारेष्वपवादो नोत्सर्गा-न्वाधतइत्याश्रीयेत तदा विस्पष्टार्थं गुणग्रहणम् ॥

“भृजामिन्” ॥ ‘अमी अपि जुहोत्यादौ, भृज् माहोहाद् भृजा-
दयः । ‘मिमीतइति’ । ई हत्यघोः ॥

“अतिपिपत्यौश्च” ॥ ‘इयतीति’ । च स गतौ, पृ पालन-
पूरणयोः, अभ्यासस्यासवर्णइतीयङ्, अच्छन्दोर्यमिदं, छन्दस्युत्तरसूत्रेणैव
सिद्धत्वात् ॥

“सत्यतः” ॥ ‘यियसतीति’ । यजेर्ग्रश्वादिना प्रत्वं, पठोः कः
सि, तपरकरणं किं, पापच्यतेः सन्, पापविषतइत्यत्र माभूत्, किं पुनः
कारणमत्र ह्रस्वो न भवति, दीर्घविधानसामर्थ्यात् । यदि तु सनि योभ्या-
स इत्येवं विज्ञायेत ततो लाघवे विशेषाभावात्तपरकरणम् ॥

“ओः पुयण्यपरे” ॥ पुयण्जकाराणां समाहारद्वन्द्वे सप्तम्ये-
कवचनम् । पुयण्जि द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारइति समासान्तस्त्व-
नित्यत्वाच्च भवति, अः परो यस्मात्पुयण्जस्तदपरसवर्णपरमित्यर्थः ।
‘पिपविषतइति’ । षूङ् पवने, स्मिपूङ्श्जशां सनीतीदृशावादेशौ,
तयोर्द्विर्वचनेषीति स्थानिवद्भावात्पू इति द्विश्च्यते । ‘पिषावयिषतीति’ ।
सत एव गयन्तात्सन् । ‘विभावयिषतीति’ । भवतेर्गयन्तात्सन् । ‘यियवि-
षयतीति’ । यु मिश्रणे, संनीवन्तर्द्वुतीट् । ‘यियावयिषतीति’ । तस्मादेव
गयन्तात्सन् । ‘रिरावयिषति लिजावयिषतीति’ । रीतिलुमातिभ्यां
गयन्ताभ्यामेव सन् । ‘जिजावयिषतीति’ । जु इति सोत्रो धातुः जुचङ्गम्ये-
त्यादौ निर्दिष्टः, कथं पुनः गयन्तेषु सन्त्युक्तान्ताभ्यासस्य, यावता गौ
वृद्धावादेशयोः कृतयोराकारान्तस्य द्विर्वचनेन भवितव्यं, नहि गौ कृतस्य
केन चित्स्थानिवद्भावो विहितः, गोरद्विर्वचननिमित्तत्वादित्यत आह ।
‘एतदेवेति’ । नहि गौ कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण पुयण्जोवर्णयोराः संभ-
वन्ति । पिपविषति यियविषते इति संभवतीति चेत् किमेतावता वर्णबहणं
प्रत्याहारग्रहणं जयहणं चार्थवद्भवति, तस्मादेतदेव वचनमुक्तस्यार्थस्य सूच-
कमिति । यच्चात्र वक्तव्यमन्तद् द्विर्वचनेषीत्यत्रोक्तं तत् एवावधार्यम् ।
‘पापविषतइति’ । सनि योभ्यास इत्येतदनाश्रित्येदं प्रत्युदाहरणं, तदा-

अये तु प्रत्युदाहरणान्तरं मृग्यं यदि संभवति । ‘अवतुतावयिषतीति’ ।
तु इति सौत्रो धातुः तुस्तुशम्यम इत्यत्र निर्दिष्टः । ‘जु’हावयिषतीति’ ।
जुहोतेत्यन्तात्सन् ॥

“स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्रवतिच्यवतीनां वा” ॥ श्रु अवणे,
अन्ये गत्यर्थः, उदाहरणेषु एयन्तेभ्यः सन् । कथं पुनर्यणि परत उच्यमा-
नमित्त्वं सकारादिना वर्णेन व्यवधाने भवति तत्राह । ‘वचनसामर्थ्या-
दिभि’ । पूर्वसूत्रइत्यादिना अप्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति ॥

“गुणो यङ्लुकोः” ॥ लुक्शब्देनात्र यङ्लुगेषु गृह्यते संनिधानात्,
किञ्चाभ्यासस्यायं गुणो विधीयते न च लुगन्तरे ऽभ्यासः संभवति ।
‘चोक्रुशीतीति’ । क्रुशेयङ्लुगन्तात्तिप्, यङो धेतीट्, नाभ्यसस्याचि-
पितीति लघूपधगुणप्रतिषेधः ॥

“दीर्घोऽकितः” ॥ ‘अपवादत्वादिति’ । नाप्राप्ते दीर्घं नुक-
आरम्भादपवादत्वम् । ‘अनजन्तत्वादेवेति’ । दीर्घश्रुत्याचरन्त्युपस्था-
नादभ्यासविशेषणादजन्तस्याभ्यासस्य दीर्घो विधीयतइति भावः ।
‘अभ्यासविकारेष्वित्यादि’ । अपवादग्रहणं बाधकमात्रोपलक्षणमुत्सर्ग-
ग्रहणमपि बाध्यमात्रोपलक्षणं, तत्र ह्रस्वत्वस्यावकाशः ययावित्यत्र, दीर्घ-
त्वस्यावकाशः पापच्यतइत्यादि, होठैक्यतइत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वा-
द्वीर्घत्वस्य प्रसङ्गे नापवादत्वात्तथा सन्वद्भावस्यावकाशो ऽचिचत्वमिति,
दीर्घत्वस्यावकाशोऽदीदिपदिति, अचीकरदित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्वीर्घ-
त्वप्रसङ्गः, मीमांसतइत्यत्राप्यनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वीर्घत्वप्रसङ्गः, इत्वं
तु सनि परतोङ्गाधिकारे ऽभ्यासस्याकारान्तस्य विधानाद्विहरङ्गम्, अजीगण-
दित्यत्र त्वेकस्मिन्येनानाप्राप्त्यायेन हलादिशेषस्येत्वमपवादत्वाद्व्याधकं
प्राप्नोति इह तु अपचच्छतुरपचच्छुः, चच्छदतुः चच्छदुः, चिच्छादयिषति,
चिच्छर्दयिषति, चेच्छिष्यते इति, परत्वात् ह्रस्वत्वात्वेत्वगुणेषु कृतेषु

१ अवतुतावयिषतीति सु० सू० पाठस्य षटमञ्जर्यसंमतः ।

२ एकस्मिन्विषयइति ई० पु० पाठः ।

पश्चात्तुक् क्रियते, तेनैतच्च नोदनीयं तुकि कृते एते विधयो न प्राप्नुवन्तीति,
ओहाक् त्यागे इत्यस्य धातोर्निषेधो न भवति धातुर्हयं किञ्च त्वभ्यासः,
ककारस्तु इच्च ग्रीहिकालयोरित्यत्र हाङ्हाकोः सामान्येन ग्रहणार्थः ॥

“नीगञ्चुसंभुध्वंसुधंसुकसपतपदस्कन्दाम्” ॥ वञ्चुकसिपतिप-
दयो गत्यर्थाः । स्कन्दिः शोषणार्थः, इतरे अवसंसनार्थाः, वनीवच्यत-
इत्यादावनिदितामित्युपधालोपः, वनीवञ्चीतीत्यादौ न भवति यद्दो
लुमता लुप्तत्वादीकारोच्चारणसामर्थ्याद्रीकि कृते गुणद्वयौ न भवतः ॥

“नुगतोऽनुनासिकान्तस्य” ॥ ‘नुगित्येतदित्यादि’ । केन संब-
न्धेनोपलक्षणमत आह । ‘स्थानिना हीति’ । उपलक्षणत्वे किं सिद्धमत
आह । ‘तेनेति’ । ‘अभल्पपरत्वेपीति’ । तन्तन्यतदित्यादौ भल्पपरत्वे तु
नश्चापदान्तस्य भलीत्यनुस्वारः सिद्ध एव, अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे
इति नित्यं परसवर्णे प्राप्नोति, इष्यते च पठे अनुस्वारस्य श्रवणमत
आह । ‘दान्तवच्चेति’ । तत्कथं लभ्यते, इहान्तग्रहणं न कर्तव्यं तद-
न्तधिधिना सिद्धं, तत्क्रियते पदान्तस्यानुस्वारस्य यो धर्मः सोऽस्य यथा
स्यादिति, एवं चानुनासिकान्तस्येति पृथक् पदे, अनुनासिकेति लुप्रषष्ठी-
कम् । ‘तेतिम्यतइति’ । तिम आर्द्राभावे । ‘तपरकरणं किमिति’ । सर्वत्र
ह्रस्वस्येव भावावाप्त्यं किं चिद्भावत्यर्थमिति प्रश्नः । ‘भूतपूर्वस्यापीति’ ।
अन्यथा तपरकरणमनर्थकं स्यादिति भावः । ‘वामम्यतइति’ । भाम क्रीधे ॥

“जपजभदहदशभञ्जपशां च” ॥ जप जल्प व्यक्तायां वाचि, जभ
जृभी गालविनामे, दह भस्मीकरणे, दंश दशने, भञ्जो आमर्दने, पश
इति सौत्रो धातुः । जञ्जप्यतइत्यादिचतुर्षु लुपसदेत्यादिना यद्, इतरच्च
सामान्यलक्षणेन ॥

“चरफलोश्च” ॥ चरतिर्भवनार्थः, त्रिफला विशरणे, फल
निष्पत्तौ, द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते । ‘चञ्चूर्यतइति’ । लुपसदेत्यादिना यद्,
उत्तरसूत्रेणाकारण्योत्वे हलि चेति दीर्घत्वं, योगविभाग उत्तरार्थः ॥

“उत्परस्यातः” ॥ ‘अभ्यासस्य माभूदिति’ । अन्यथा प्रकरणात्-
स्यैव प्रसङ्गः । ‘अन्यस्य माभूदिति’ । आदेः परस्येत्यस्य त्वप्रसङ्गः, पञ्च-

मीनिर्द्वैशाभावात् । 'तपरकरणं किमिति' । यद्यपि भाव्यमानोप्युकारः
सवर्णान्यद्भाति, तथाप्यान्तर्यतो मात्रिकस्य मात्रिक एव सिद्ध इति
प्रश्नः । 'लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थमिति' । अनेन लक्षणोऽदीर्घस्य प्राप्यभा-
वाल्लक्षणान्तरप्राप्तेऽपि विकारस्तपरकरणसामर्थ्यादुत्तर्यतइति भावः ।
यथैव तर्हि गुणो निवर्तते तथा हलि चेति दीर्घत्वमपि निवर्ततात
आह । 'दीर्घत्वे हीति' ॥

“ति च” ॥ 'वचनसामर्थ्यादिति' । यङ्लुकि पूर्वयैव सिद्धत्वात् ॥

“रीदुधुपधस्य च” ॥ 'अत्यत इति' । यङि पक्षो य अकार-
वान् तस्यैव ग्रहणं न तूपदेशे अत्यतस्तेन परीष्टकृतइत्यादौ संप्रसारणे
कृतेऽपि भवति ॥

“रुयिकौ च लुकि” ॥ 'मर्मज्यतइति' । लुकि विधीयमानो
रुयङि न प्राप्नोतीति वचनम् ।

“अतश्च” ॥ 'किरतिमिति' । अकारान्तोपलक्षणमेतत् । चर्करी-
तमिति यङ्लुकः पूर्वोच्चार्यसंज्ञा । 'पचतीति' । लट उपलक्षणान्तेन चाक्-
तोत्यादीनि रूपाणि, किरतेर्या नयेदित्यर्थः । यद्वा अत्र यङ्लुकि किरतिं
पचतीति यो नयेत् पचतिना तुल्यरूपाणि यो नयेत्, पचतिवद्गुणादिकम-
कृत्वा नयेदित्यर्थः । 'प्राप्तिञ्जमिति' । रूपादीनां विषयविभागेन या
प्राप्तिस्तां जानातीति प्राप्तिञ्जः । 'प्रारब्ध इति' । संग्रहणं संग्रहः, साधुश-
ब्दसंग्रहस्तेन प्रारब्धइति योग्यतातिशयोद्भावेनायं सूयते, तत्र प्राप्तिञ्ज-
मित्यत्र प्राप्तिं व्याचष्टे । 'तत्रेयं प्राप्तिरिति' । 'तपरकरणसामर्थ्यादिति' ।
अभ्यासविशेषणे तु भूतपूर्वदीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरकरणमिति व्याख्येयं, नहि मु-
ख्यनिवृत्त्यसंभवे गौणकल्पना न्याय्येति अङ्गविशेषणमृत इत्याश्रितमित्यर्थः ॥

“सन्वल्लघुनि चङ्परं ऽनग्लोपे” ॥ लघुनि चङ्परइति व्यधि-
करणे सप्तम्यौ न समानाधिकरणे, चङ्परस्य लघुनोसंभवात् । 'चङ्-
परं गौ परत इति' । कथं पुनर्णाविति लभ्यते, चङ्परस्यान्यस्यासंभवात्,
ननु चाचकमतेत्यत्र मकारः संभवति, अदुदुवदसुवदित्यत्र वकारः, एवं

तर्हि चङ्परदत्यङ्गस्य विशेषणं, चङ्परं यदङ्गं तस्य योभ्यासस्तस्य सन्व-
त्कार्यं भवति । 'लघुनि धात्वन्तरदति' । चङ्परं यौ यदङ्गं तस्य संबन्धि
यल्लघ्वित्यर्थः । 'सामर्थ्याण्यन्तस्य ग्रहणमिति' । योः समीपभूतस्या-
ङ्गस्य ग्रहणमित्यर्थः । एतन्तस्यावयवभूतं यदङ्गं तस्य ग्रहणमिति वा ।
'अनलोपदति' । नास्मिन्नलोपो विद्यतइति अनलोपः, एतच्च चङ्-
परदत्यनेन समानाधिकरणं, तेनायमर्थः, चङ्परं यावको लोपेऽसतीति,
अततत्तदित्यत्र संयोगपरत्वादुक्तसंज्ञया लघुसंज्ञया बाधः, अत्रजागरदि-
त्यत्र आकारः परः । 'अत्र केचिदित्यादि' । ननु च गकारो जाशब्देन
व्यवहितोत आह । 'सर्वत्रैवेति' । अचीकरदित्यादावपि ककारादिना
व्यवधानाल्लघोरानन्तर्यं नास्ति, ततश्च वचनप्रामाण्याद्व्यवधानएव सन्व-
द्भावेन भवितव्यमिति तेषामभिप्राय इत्यर्थः । दूषयति । 'तदसदिति' ।
यदि तर्हि घर्णसंघातेन व्यवधानं नाश्रीयते व्यञ्जनसंघातेनापि व्यवधाने
न सिध्यतीति मन्यमानः पृच्छति । 'कथमिति' । 'एषंजातीयकाना-
मिति' । संयोगव्यवहितानामित्यर्थः । 'अवकमतेति' । कमरूपसंख्यान-
मिति ज्ञेयश्चादेशः । 'अवकथदिति' । कथ वाक्यप्रबन्धे चुरादावदन्तः,
अतो लोपः, अत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति व्यवधानाच्च भविष्यति,
अतः प्रत्युदाहरणान्तरोपन्यासः । 'अददृषदिति' । तदाचष्टइति णिच्
इष्टवद्भावेन टिलोपः, अत्राल्लोपलोपो नाच एव केवलस्येति नास्ति
स्थानिवद्भावः, एतदर्थं चानलोपदत्येतत्क्रियमाणमवकथदित्यत्र सन्व-
द्भावं निवर्तयतीति तस्योपन्यासः, यदि चङ्परं यौ यदङ्गं तस्य यल्लघु
तत्र परतोभ्यासस्य सन्वद्भावो विधीयते, वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवद-
दित्यत्रापि तर्हि न प्राप्नोति, किं कारणं, यश्चङ्परो णिर्न तत्र लघुः,
पूर्वेण णिच् व्यवहितत्वात्, लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्, अत्रादेशः
पूर्वविधौ स्थानिवद् भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव, यद्यपि दीर्घ-
विधिं प्रति स्थानिवद्भावो निषिद्धः, सन्वद्भावे तु प्राप्नोति, यस्मिंश्च यौ
लघुर्नासौ चङ्परः, द्वितीयेन णिच् व्यवहितत्वात्, यद्यपि दीर्घविधिं
प्रति स्थानिवद्भावः प्रतिषिद्यते, सन्वद्भावे तु प्राप्नोति, भवतु वा स्थानि-

वत्स्वनिषेधः, अलोपित्वात्र प्राप्नोति । वृद्धौ कृतायां खेर्लोपः, तच्चालोप्यङ्गं भवति । अलोपि वास्तु प्रागेव वृद्धेर्णिलोपे कृते, तत्रापि परिहारमाह । ‘योसौ णौ खेर्लोप इत्यादि’ । ततोऽन्योलोपरति अन्याकारो ऽन्य उक्तः, ज्ञात्याश्रयणे हि गोबलीवर्दन्यायेन णिजातेर्निमित्तत्वेन परिणृहीताया अन्यस्याको लोपः प्रतिषेधविषयः परिणृह्यते न तु तस्या णिजातेः, ततश्चास्य लोपस्यालोपत्वेनानाश्रयणात्तेनालोप्यङ्गं न भवतीति भक्त्येवात्र सन्वद्भावः । ‘मीमादीनामत्र ग्रहणादिति’ । तत्र ह्यत्र इत्यभ्यासलोपश्चेत्येव सिद्धेनग्रहणं विषयावधारणार्थम्, अत्र मुख्ये सन्वेव भवति न सन्वद्भावविषयइति । ‘किं चेत्यादि’ । अनेनेदमाह न केवलं मुख्यसन्परिग्रहमात्रमत्र कारणं किं तर्हि इसभावाद्यपि विषयत्वेन निर्दिश्यते, इह च धातोः सन्वद्भावादिसंभावादि न भवति, ततश्चाभ्यासलोपोऽपि न भवतीति । यद्वा सकारादौ सन्वद्भासलोपो विहितो न सन्मात्रे, ततश्च सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लोपाभावः ॥

“दीर्घा लघोः” ॥ ‘अभिभजदिति’ । भजभासेत्यादिना पठे उपधाह्रस्वनिषेधः ॥

“अत्पृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पशाम्” ॥ ‘तपरकरणसामर्थ्यादिति’ । स्यानिनो ह्रस्वत्वाद्वाच्यमानत्वेन सवर्णग्रहणाच्च नानेन दीर्घस्य प्रसङ्गः, अतो लघणान्तरेण प्राप्तं दीर्घत्वं तपरकरणेन व्यावर्त्यते ॥

“ई च गणः” ॥ गण संख्याने चुरादावदन्तः, तस्यातो लोपेनानलोप इति प्रतिषेधादुचनं, कृतयोहंलादिशेषदीर्घत्वयोरीत्वमत्वं च विधीयते । लोपः पिबतेरित्येतदत्रैव पठितव्यं, पिबतेरालोपश्चेति, चकारादौ चाभ्यासस्य । सत्यं, विभाषेत्यस्यानुवृत्तिः शङ्क्येत ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां सप्तमस्याध्यायस्य

तुरीयश्चरणः ॥ समाप्तश्चायमध्यायः ॥

शुभं भवतु ।

श्रीगणपतये नमः ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“सर्वस्य द्वे” ॥ नित्यवीप्सयोरित्येवमादीनां विधेयकार्यिणोर-
निर्द्देशेन साकाङ्क्षत्वात्स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयं तदाह । “सर्वस्येति द्वे
इति चेति” । “सर्वस्येत्युक्ते यत्प्रतीयते द्वे इति चेत्युक्ते यत्प्रतीयते, एतद-
र्थस्वरूपमित्यर्थः । यद्यपि स्वं रूपमितिवचनादुभयोरपि स्वरूपग्रहणं
युक्तं तथापि नाम्नेडितस्यान्यस्य तु वा, नित्यमाग्नेडिते डाचीति द्विरुक्ते
ऽच्छब्दस्य सत्तामङ्गीकृत्य कार्यविधानात्तदभावः, नहि द्वयोरन्यतरस्य
वा स्वरूपग्रहणे द्विरुक्ते ऽच्छब्दस्य संभवः, तथा तस्य परमाग्नेडितमिति
पूर्वपराभावादनुपपन्नं स्यात्तस्मादर्थग्रहणं, सर्वशब्दश्चायं द्रव्यप्रकाराव-
यवकात्स्न्यवृत्तिः, द्रव्यकात्स्न्यं यथा सर्वस्वं ददातीति, यच्च यावच्च स्वं
तत्सर्वं ददातीति गम्यते, प्रकारकात्स्न्यं यथा सर्वाचीनो भित्तिरिति,
सर्वप्रकारमचं भक्षयतीति गम्यते । अवयवकात्स्न्यं यथा, सर्वः पटो
दग्ध इति, सर्वावयवः पटो दग्ध इति गम्यते, इह तु पर्यादीनां
विशिष्टार्थानां शब्दानामुपादानाद् द्रव्यप्रकारकात्स्न्ययोरसंभवः, यत्रापि
किं चित्तेषादीयते नित्यवीप्सयोरिति तत्रापि विशेषानुपादानादेव
सर्वस्य शब्दस्य सिद्धं, तस्मादवयवकात्स्न्यवृत्तिर्गृह्यते, परेः सर्वस्य द्वे
भवतः, न कश्चिदवयवो द्विवचनेन वर्ज्यतइत्यर्थः । अत्र आ दशभ्यः
संख्याः संख्येये वर्ततइति द्वे इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दानुशासनप्रस्ता-
वाच्छब्दरूपे संख्येये षष्ठी स्थानेयोगेति वचनात्सर्वस्येति स्थानषष्ठी,

१ सर्वस्येत्यधिक्रियते, इति चेति इ. पु. पा. ।

२ सर्वस्येत्याभ्य यत्प्रतीयतइत्यन्तो गन्धः २-पु. नास्ति ।

३ शब्दानामिति नास्ति इ. पु. ।

सर्वस्य पर्यादेः स्थाने द्वे शब्दरूपे भवत इत्यर्थः, यथास्तेभूरिति, तदा स्थाने द्विर्वचनमित्ययं पक्षो भवति, शब्दसंबन्धिनि तूच्चारणे सेख्ये स्थान्यादेशभावो न संभवति, निवृत्तिधर्मा हि स्थानी शब्दश्चेचिह्नः कस्येच्चारणं स्यादतोऽध्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया कर्तृकर्मणाः कृतीति सर्वस्येति कर्मणि षष्ठी, सर्वस्य पर्यादेर्द्वे उच्चारणे भवतः, सर्वः पर्यादि-द्विरुच्चारणीय इत्यर्थः, तदा द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति, तत्र प्रथमं पक्षं दर्शयति । 'सर्वस्य स्थाने द्वे भवत इति' । 'के द्वे इति' । विशेषानुपादानाद्ये के चन द्वे प्राप्तु इति प्रश्नः, इतरोप्यन्तरतमपरिभाषा-माश्रित्याह । 'शब्दतश्चेति' । विभीतकादिवाचिनामन्तादिशब्दानां शब्दत एवान्तर्गते तरुपादपादीनामर्थत एव द्वयोस्तु पक्षतिशब्दयोर्भ-यथान्तर्गते तत्र ते एव यथा स्यातामित्युभयग्रहणं, ते एवोभययान्तरतमे दर्शयति । 'एकस्येति' । ननु चास्मिन्यत्ते राजाराजा वाक्वाक् लिट्-लिट् गोधुक्गोधुक् शब्दपाटशब्दपाट उपानदुपानत् गौगौरित्यत्र नलो-पकुत्वठत्वधत्वषत्वधत्वदीर्घत्वानामसिद्धत्वादकृतेष्वेतेषु द्विर्वचने कृते पदस्य स्थाने समुदायस्यादिष्टत्वात्तस्यैव स्थानिवद्भावेन पदत्वं नाव-यवयोरिति पूर्वत्र भागे नलोपादीनि न स्युः, उत्तरत्र तु समुदायपद-त्वेनापि सिध्यति, ननु च नलोपादीन्यन्तरङ्गाणि पदत्वमात्रापेक्ष-त्वाद्, द्विर्वचनं तु बहिरङ्गं वीप्साद्वर्यापेक्षत्वात्ततश्च तेषु कृतेषु द्विर्वचनं भविष्यति, एवमपि कृतानामपि तेषां द्विर्वचने कर्तव्ये ऽसिद्धत्वाच्च-कारादियुक्तस्य द्विर्वचनमिति पुनः पूर्वपदे निमित्ताभावाच्च स्युरेव, यथा औजठदित्यत्र कृतानामपि ठत्वादीनामसिद्धत्वात् कृत इत्येतस्य द्विर्व-चनेऽध्यासे हकारस्यैव श्रवणं भवति । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत्पूर्वज्ञा-सिद्धीयमद्विर्वचनइति, ततश्च परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा नलोपादिषु कृतेषु तद्युक्तस्यैव द्विर्वचनं भविष्यति, यानि तर्हि पदकार्याणि नाकृते द्विर्व-चने प्राप्नुवन्ति तानि न स्युः, तद्वथा किंकिमिति, वा पदान्तस्येति पर-सवर्णविकल्पः, अपचचपचचिति डमुट्, अग्नाअग्नाविति षलोपः, का-याच्छार्येति तुग्विकल्पः, वृत्तान्वृत्तानिति पदान्तस्येति यात्वप्रतिषेधः,

अजेजे इति, एहः पदान्तादतीति पूर्वपक्षं, किं चात्र स्वरितो वानु-
दात्ते पदादावित्येष विधिर्न स्यात्, उत्तरभागस्यापदत्वात्, तथाऽपद-
त्वात्तदाश्रयाणि कार्याणि प्राप्नुवन्ति, तद्वथा अङ्गेनाङ्गेनेत्येतो गुणे पर-
रूपत्वं स्यात्, पयःषय इति सोपदादाविति सत्वप्रसङ्ग इत्येषा दिक्,
अतो द्वयोरपि पृथक्पदत्वमेवित्यन्तदुच्यते, यदि प्रत्यस्तमित्तावयवभेद
एक एवादेशः स्याद् द्वे इति द्विर्वचनमनुपपन्नं स्यात्ततो द्वे इति वचनादे-
कस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते तत्र
स्यानिवद्वावेन समुदायस्यापि पदत्वं स्वत एव चावयवयोरपीति समुदाय-
स्वावयवयोश्च पदकार्याणि भविष्यन्ति, एवमपि त्रिसंवित्सं मुसलंमुसल-
मित्यादेशप्रत्यययोरिति षत्वप्रसङ्गः । नैष दोषः । नैष विज्ञायते आदे-
शस्य सकार इति कथं तर्हीदेशो यः सकार इति अत्र च समुदायस्य
समुदाय आदेशो न सकारमात्रस्य सकारमात्रमिति न भविष्यति, इह
तर्हि नृभिर्नृभिरिति समुदायस्य पदत्वाद्रेफ्नकारयोः समानपदस्यत्वा-
द्रूपाभ्यामिति णत्वप्रसङ्गः । एषोप्यदोषः । तत्र समानग्रहणं न कर्तव्यं
पदइत्येवास्तु, तत्रापदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसंभवादेकत्वविवक्षार्थमेव
पदग्रहणमिति समानपदस्यत्वं सिध्यति, ततश्च समानग्रहणादत्र
समानपदस्यत्वमेव तत्र णत्वम् । इह तु स्यानिवद्वावादेकपदत्वं वस्तु-
तस्तु पदद्वयात्मक आदेश इति पृथक्पदस्यत्वमिति णत्वाभावः ।
तदेवं निर्दोषः स्थाने द्विर्वचनपतः । इदानीं द्वितीयं पतं दर्शयति । 'यदा
त्त्विति' । 'द्विरावर्ततेइति' । उच्चार्यमाणस्य शब्दस्य यो व्यापार
उच्चारणं नाम सेहावृत्तिर्विवक्षिता, द्विरुच्चरतीत्यर्थः । 'द्वे आवृत्ती
भवत इति' । द्वे उच्चारणक्रिये भवत इत्यर्थः । न पुनर्मुख्ये एवावृत्ती द्वे
भवतः, तथा सति त्रिर्वचनप्रसङ्गात्, नन्वस्मिन्यपि आं पचसिपचसि
देवदत्त इत्यत्रावृत्तिभेदनिबन्धनया द्वित्वसंख्यया स्वाश्रयस्यैक-
त्वस्य निवर्तनादेकान्तरताया अभावादात्म एकान्तरमिति निघातप्रति-
षेधो न स्यादश्या किरिणेत्यादावावृत्तिभेदनिबन्धनेनापि द्रुचत्वेन स्वा-

अयस्यैकारत्वंस्य निवर्तनात्सावेकाव इति विभक्त्याद्व्युदात्तत्वं न
 भवति तद्वत्, स्थाने द्विर्वचने तु समुदायस्यापि स्थानिवद्भावेन पदस्था-
 त्सिध्यति, तथा पौनःपुन्यमिति पुनःपुनर्भवितरि वर्तमानात्पुनःपुनः-
 शब्दाद्भावे व्यञ्ज्यते, पुनःपुनर्भवः पौनःपुनिक इति च कालाट्टञ्, तत्र
 द्विः प्रयोगे पदस्य विज्ञायमाने समुदायस्य वीप्सालक्षणेनार्थेन सत्यप्यर्थवत्त्वे
 ऽर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्यप्रातिपदिकत्वात्तद्वितो न
 स्यात्, सुबन्तादुत्पत्तिपक्षेपि समुदायस्यासुबन्तत्वात् स्यादेव, पदान्तरे तु
 स्थानिवद्भावादुभयमप्यस्तीति सिध्यति, यद्यप्यस्य स्थानी सुबन्त-
 स्तथापि सुबुक्ति कृते न द्विसंबुद्धोरिति निषेधाज्ज्ञापकात्मन्यलक्षणेना-
 प्रत्यय इति निषेधाभावात्प्रातिपदिकत्वमध्यावृत्तमिति, अत्रैवं भाष्ये
 परिहार उक्तः, पचसिपचसीत्यर्थरूपयोः समानत्वात्स एव पचशब्दः स
 एव च तिङ्, ततश्च यः पूर्वस्माद्विहितः स परस्मादपि यश्च पर-
 स्मात्स पूर्वस्मादपि तदादियग्रहणं च पदसंज्ञायामनुवर्त्तते तत्र समुदाय-
 स्यावयवयोश्च तुल्येपि तिङन्तत्वे समुदायस्यैव पदसंज्ञा भविष्यति
 द्विर्वचनवत्, तद्यथा पपाचेत्यत्र समुदायस्यावयवानां च तुल्येप्येकात्त्वे
 समुदायस्यैव द्विर्वचनं भवति नावयवानां, तत्कस्य हेतोः, शास्त्रहानेः,
 अवयवद्विर्वचने ह्यवयवान्तरे विषये समुदायविषये च शास्त्रं हीनं स्यात्,
 तद्वत्पदसंज्ञापि समुदायस्यैव भविष्यतीत्येकान्तरता युज्यते, पौनःपुन्य-
 मित्यादौ तद्वितोप्युक्तेन न्यायेन समुदायस्य सुबन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वाच्च
 सिद्धतीति । अत्रैवं चोदयन्ति । प्रागेव द्विर्वचनात् पचसीत्यस्यामवस्थायां
 प्रवृत्ता पदसंज्ञा किमिति पुनः कृतेपि द्विर्वचने प्रवर्त्तते, प्रवर्त्तमाना चा
 किमिति समुदायस्यैव प्रवर्त्तते न तु प्रत्येकमवयवयोः, नह्येवंविधो
 द्विर्वचनन्यायस्य विषय इति, संयोगसंज्ञायामुक्तं निर्लेयादित्यादौ
 त्रिष्वपि द्वयोः संयोगसंज्ञाभ्युपगमात्, किञ्च यत्र समुदायस्यैव पदत्व-
 मपचत्रपचचित्यादौ तत्रावयवेषु पदकार्योभावप्रसङ्ग इति । अपर आह ।
 उच्चारणक्रियैवात्र परं भिद्यते तद्वेदात्त्वापचारिकः पदभेदः, तत्त्वतस्त्वेक-
 मेव पदमित्येकान्तरता युज्यते, पौनःपुन्यमित्यादौ च वीप्सालक्षणेनार्थेन

समुदायस्याप्यर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं, न च समासग्रहणाच्चवृत्तिः, अतु-
 ल्यजातीयत्वात्, येषां हि भिन्नार्थानां सतां परस्परसंबन्धमात्रमधिकं
 तत्समुदायस्यैव तुल्यजातीयस्य तेन निवृत्तिः, न चात्रैतदुभयमस्ति,
 नहि द्वयोः पुनःशब्दयोरर्था भिद्यते, नापि तत्समुदाये तत्संबन्धोऽधिकः
 किं तर्हि वीप्साहोपान्य एवेति, यद्वेवं क्रिणोत्यादौ सावेकावस्तृतीया-
 दिरिति विभक्तिस्वरः स्यात्, तत्रापि ह्युच्चारणक्रियैव भिद्यते तत्त्वत-
 स्त्वेक एवेकारः, किं च नित्यानां विभूनां वर्णानां तदात्मकानां च
 पदानां स्वरूपेण व्यवधानमव्यवधानं च न संभवतीत्युपलब्धिगतमेव
 तदाश्रयितव्यं, तत्र च यथा पदभेदेऽप्युपलब्धिभेदस्तथा तदभेदेऽपीति
 कथमेकान्तरता, यदि च पौनःपुन्यमित्यादावुक्तेन न्यायेन समुदायस्यापि
 प्रातिपदिकत्वं हन्तव्यं यामोयामो रमणीय इत्यादावप्येवमेव प्रातिपदि-
 कत्वे सति सुब्रूक् स्यात्तस्मात्स्थाने द्विर्वचनमेवात्र रोचयामहे । अत एव
 स्थाने द्विर्वचनं पूर्वं वृत्तिकारेण दर्शितं पश्चात्संभवमात्रेण द्विः प्रयोगोऽपि
 दर्शितः । इह सर्वस्येति वचनमलोक्यनिवृत्त्यर्थं वा स्यात् षष्ठ्यर्थप्रसि-
 द्ध्यर्थं च, तत्र स्थाने द्विर्वचनपक्षे तावच्छब्दतोयतस्त्वनन्तरतमाभ्यां
 द्वाभ्यामादेशाभ्यां भाष्यं, ये चैवं प्रकारास्ते नियोगतोनेकालस्वभावा
 इत्यन्तरेणापि सर्वग्रहणमनेकालशित्सर्वस्येति सर्वस्य भविष्यति, षष्ठ्य-
 र्थोऽपि परैर्वर्जने इत्यादौ यत्र षष्ठ्युच्चार्यते तत्र तावत् सिद्धः, यत्रापि षष्ठी
 नास्ति नित्यवीप्सयोरिति तत्रापि सामर्थ्याल्लभ्यते नित्यवीप्सयोर्यः
 शब्दस्तस्य द्वे भवत इति, द्विः प्रयोगपक्षे त्वलोक्यविधिप्रसङ्ग एव नास्ति
 स्थानषष्ठ्यभावात्, षष्ठ्यर्थोऽपि लभ्यतएवोच्चारणस्य शब्दधर्मत्वादतो नार्थः
 सर्वग्रहणेनेत्यभिप्रायेणाह । 'सर्वस्येति किमिति' । 'विस्पष्टार्थमिति' ।
 य एवं प्रतिपत्तुमसमर्थस्तं प्रति सुखप्रतिपत्तये सर्वस्येत्युच्यतइत्यर्थः ।
 'अथेत्यादि' । एवं मन्यते, समासतद्वितवाक्यनिवृत्त्यर्थमवश्यं पदस्येति
 वक्तव्यं, समासनिवृत्त्यर्थं तावत् सप्तपर्णोऽष्टापदम् । अत्र सप्तसंख्यानि
 पर्णानि वीप्स्यन्ते न तु तद्वान्वृत इति वीप्सायामेकत्वस्यानन्तर्भावा-

त्मागेव विभक्तेर्द्विवचनप्रसङ्गः पदाधिकारात् न भवति, तद्वितः द्विप-
दिकां ददाति, अत्र द्वित्वसंख्यायुक्तः पादार्थो वीप्यतइति स्त्रीत्वैक-
त्वलक्षणयोर्लिङ्गसंख्योरनन्तर्भावात्माक् तद्वितोत्पत्तेः समामे कृते प्राप्तं
द्विवचनं पदत्वाभावाच्च भवति, वाक्यं यामेषामे पानीयम्, अत्र वाक्य-
स्यापदत्वाद् द्विवचनं न भवति यामे पानीयमिति । किं चोत्तरत्र पदस्येति
न वक्तव्यं भवति पदस्य पदादित्यस्यैवानुत्तेरिति । 'नैवं शक्य-
मिति' । अस्याप्ययमिप्रायः । पदस्येत्युच्यमानेपि सप्तपर्णोभ्यामित्यादौ
स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वाद् द्विवचनप्रसङ्गः, तस्मादेवमत्र परिहारो वाक्यः,
'यद्वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते, किं पुनस्तत्पर्वणिषर्वणि' सप्तपर्णोन्यस्ये-
ति, यच्च अयुज्यते न तद्वीप्सायुक्तं सप्तपर्णोन्यस्येति पर्णशब्द इति,
तद्विते तु तद्वितेनैवोक्तत्वाद् द्विवचनाभावः, स हि वीप्सायामित्यु-
च्यते, वाक्यस्यापि द्विवचनं न भवति, पदद्विवचनेनोक्तत्वाद्वीप्सायाः,
तस्मात्समामादिनिवृत्त्यर्थं तावत्पदाधिकारो न कर्तव्य इति, प्रत्युत
क्रियमाणो पदाधिकारे ऽव्याप्तिलक्षणे दोष इत्याह । 'इह हि न
स्यादिति' । 'प्रपचतीति' । धातूपसर्गसमुदायः क्रियाविशेषवाची, अडा-
दिव्यवस्थार्थं तु धातूपसर्गयोः पृथक् कल्पनं, ततश्च क्रियाधर्मो नित्यता
समुदायस्येति तस्यैव द्विवचनम् । 'इहेत्यादि' । द्रुहेत्सुचि विहिते
वा द्रुहेति घत्वठत्वे प्राप्नुतः, द्विवचनं च तत्र घत्वठत्वशोरसिद्धत्वात्पूर्वं
द्विवचनं प्राप्नोति, अस्तु को दोषस्तत्राह । 'तत्रेति' । पश्चाद्विकल्पे
प्रवर्त्तमाने यदा परत्र ठत्वं तदा पूर्वत्रापि ठत्वमेवेति नियमाभावात्
घत्वमपि कदापि स्यात्, एवं घत्वेपि द्रष्टव्यं, परत्र घत्वं पूर्वत्र ठत्व-
मिति, एतच्चैकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो न^१ द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च
भवतीति न्यायमनाश्रित्योक्तं द्रष्टव्यम् । अयं च न्यायः कृञ्चानु-
प्रयुज्यते लिटीत्यत्रैव व्याख्यातः । 'पूर्वत्रासिद्धीयमिति' । पूर्वत्रासि-
द्धमित्यस्मिन्नधिकारे भवं नलोपादिकार्यं पूर्वत्रासिद्धीयं तद् द्विवचना-
दन्यत्रासिद्धं भवति । अथ वा पूर्वस्यां सपादसप्ताध्याप्यामसिद्धं नलो-

१ यदत्रेति इ. पु. पा. ।

२ सप्तपर्णोन्यस्येति इ. पु. नास्ति ।

३ द्वितीयायास्तृतीयायाश्चेति २ पु. पाठः ।

पादि पूर्वत्रासिद्धं, तत्र भवमसिद्धत्वं पूर्वत्रासिद्धीयं तद् द्विर्वचने कर्तव्ये न भवति, ततश्च घत्वे ठत्वे वा प्रवृत्ते तद्व्युक्तस्यैव द्विर्वचनमिति नास्ति दोषः । 'सर्वस्येत्येतदेवेत्यादि' । पूर्वं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनमिति वचनाश्रयेण द्रोढाद्रोढेति साधितमिदानीं सर्वस्येत्यनेन साधितमित्येकस्मिन्साधे द्वयोर्हत्वोर्विकल्पः, कथं पुनः सर्वस्येत्यनेन कृतसर्वकार्यप्रतिपत्तिः, अशेषाद्यवप्रत्ययान्तोऽयं सर्वशब्दः, सर्वं कार्यं यस्मिन्चस्ति तदिदं सर्वं, तस्य द्वे भवतः, सर्वेषु कार्येषु कृतेषु द्विर्वचनमित्यर्थः ॥

“तस्य परमाग्नेहितम्” ॥ तस्येत्यवयवयोगे षष्ठी परशब्दोऽवयववचनः, दिक्शब्दाञ्चत्तरपदेत्यत्र यद्यपि दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्याश्रयणात्संप्रत्यदिक्शब्दत्वेऽपि पञ्चमी विहिता तथाप्यस्मादेव निर्दुःशादवयववाचिभिर्योगे षष्ठी भवति, एवं च पूर्वं कायस्येत्यादि सिद्धं भवति, उदाहरणे आग्नेहितं भर्त्सने इति प्रुतः, तस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थम्, तस्यैतस्यानन्तरस्य द्विरुक्तस्येति, तेन षष्ठिके द्विर्वचने इयं संज्ञा न भवति, ननु आग्नेहितशब्दो निघण्टुषु प्रसिद्धः, आग्नेहितं द्विस्त्रिरुक्तमिति, सत्यमर्थे प्रसिद्धः, इह तु शब्दे परिभाष्यते, महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यान्ुरोधेन ॥

“अनुदात्तं च” ॥ परमित्यनेन सामानाधिकरण्यात्तस्य चाञ्भलसमुदायरूपत्वादन्वार्थानुदात्तशब्दः अविद्यमानोदात्तमनुदात्तमिति । स्वरितेष्वुदात्तस्य भावात्तस्यापि निवृत्तिः, एवमपि न ज्ञायते केन स्वरेणाग्नेहितं प्रयोक्तव्यमिति, उच्यते । उदात्तस्वरितौ तावद्विषिद्वौ, न चास्वरकस्याच उच्चारणं संभवति, तत्र पारिशेष्यादनुदात्तत्वमेव भविष्यति, यद्वा ऽनुदात्ताच्क्रमनुदात्तम्, आग्नेहितस्या अचोनुदात्ता भवन्तीत्यर्थः । भुङ्क्तेभुङ्क्ते इति । भुञ्जे ऽनवन इत्यात्मनेपदं, तस्य सास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तत्वं, शनमः प्रत्ययस्वरः, तस्य शनसोरल्लोप इत्यल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण भुङ्क्तेशब्दोन्तोदात्तः, द्विर्वचनेन परस्यानुदात्तत्वं, पशुशब्दः कुप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः ॥

“नित्यवीप्सयोः” ॥ नित्ये चार्थे वीप्सायां च यदुर्नते इत्यनेन सप्तमीयमर्थनिर्देशार्थेति दर्शयति, प्रयोक्तृधर्मभूता वीप्सा न च सा यामादिशब्दैरभिधीयते, पचतिपचतीत्यत्रापि वस्तुतो यचित्यं न तत्तिङन्तेनाभिधीयते, नित्यत्वं तु द्विर्वचनद्योत्यं. तस्मादयमत्रार्थः, नित्यत्वे द्योत्यत्वेन विषयभूते वीप्सायां च द्योत्यत्वेन विषयभूतायामिति, एषैव च तत्र वृत्तिः, शब्दस्य यदुक्ता तद्विषयता, यदि पुनरेषा षष्ठी स्यात्स्वरूपत्रिधिः प्रसज्यत, ततश्च नित्यं क्रीडाजीविकयोः, पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायामित्यादिनिर्देशो नोपपद्यते । यदि तु नित्यार्थविषयः शब्देन नित्य इत्युच्येत वीप्सार्थविषयश्च वीप्सेति तदा षष्ठ्यामप्यदोषः, गौणत्वप्रसङ्गात्तदनाश्रितं, नित्यशब्दोऽयं सर्वकालावस्थायिनो य आत्माकाशादयो येषामुत्पत्तिविनाशौ प्रयोक्तृभिर्नोपलभ्येते तेष्वपि प्रयुज्यमानो दृश्यते, नित्य आत्मा, नित्य आकाशो, नित्या द्यौरिति, आभीक्ष्ण्येऽपि नित्यं प्रहसितो नित्यं प्रजल्पित इति, तत्राविशेषादुभयोरपि ग्रहणादाकाशादिशब्दानामपि द्विर्वचनप्रसङ्ग इति मन्यमानः पृच्छति । ‘केषु नित्यतेति’ । अथ वा नित्यशब्दस्य कूटस्थलक्षण एव मुख्यार्थः, शब्दान्तरसचिध्नपेक्षणादाभीक्ष्ण्यं तु क्रियापदप्रयोगसमधिगम्यं गौणार्थः, आविच्छेदोपलब्धिसामान्यमाश्रित्य तत्र प्रयोगात्, ततश्च गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति कूटस्थवाचिनामेव द्विर्वचनप्रसंग इति मन्यमान आह । ‘केषु नित्यतेति’ । इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह । ‘तिङ्स्त्विति’ । अविशेषमेव मन्यमानः पृच्छति । ‘कुत इति’ । ‘आभीक्ष्ण्यमिहेति’ । अयमभिप्रायः । कूटस्थवचनग्रहणे तिङन्तानि न संश्रुहीतानि स्युः, आभीक्ष्ण्यलक्षणे तु नित्यत्वे दृश्यमाणे तल्लक्षणं द्विर्वचनं तिङन्तानां वीप्सालक्षणं तु सुबन्तानामित्युभयानुग्रहे भवति, गौणोऽपि चार्थो लक्ष्यदर्शनवशादिहाश्रीयते, यथा शीतोष्णाभ्यां कारिणि, पार्श्वेनान्विच्छतीत्यादौ, उभयविधेऽपि नित्यत्वे दृश्यमाणे तद्वाचिनां सुबन्तानां स्वार्थेऽपि द्विर्वचनं स्यात्, न चैवं लोके प्रयोगोऽस्ति आत्मात्मेति, एवं स्युक्ते वीप्साप्रतीयते न तु स्वार्थः, तस्मादाभीक्ष्ण्यस्यैव ग्रहणमिति भवत्याभीक्ष्ण्यमिह नित्यता,

सा च तिङ्त्वव्ययङ्गत्सु चेति, एतत् कुतस्त्यमित्याह । 'आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्म इति' । पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यं, तच्च साध्यरूपायाः क्रियाया एव संभवति न द्रव्यस्य, यद्यपि क्रियाया अपि तस्या एव व्यक्तेः पुनः क्रिया न संभवति, तज्जातीयस्य तु पुनः कारणं घटादिष्वपि सम्भवति, तथापि क्रिया-विषयेषु पुनः क्रियतइति प्रतीतिः, तद्वचनाश्च पुनःपुनराभीक्ष्ण्यं नित्य-मित्यादयः शब्दाः यथा युगपत्पृथगित्यादयः शब्दाः क्रियाविषयास्त-द्वत्, क्रिया च तिङ्त्वव्ययङ्गत्सु चाभिधीयते, पाचकादिषु तु साधनं प्रधानं पाकादिष्वपि तु सिद्धता प्रधानं न क्रिया, कीदृशी पुनः सा क्रिया यस्या आभीक्ष्ण्यं धर्म इत्याह । 'यां क्रियामिति' । 'तच्चित्यमिति' । नित्यशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात्तद्वृत्ति तच्छब्दस्यापि नपुंसकत्वं यथा अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तृत्यत्र पुंस्त्वम् । 'लुनीहिलुनीहाति' । क्रि-यासमभिहारे लोट्, यद्यपि तिङन्तस्य दर्शितमुदाहरणं तथाप्यस्त्यत्र वक्तव्यमिति पुनरुपन्यासस्तद्वर्शयति । 'त्वाणमुलोर्लोटश्चेति' । समा-नकर्तृकयोरित्यादिनार्थान्तरेपि त्वाणमुलौ विहितौ, लोटपि विधा-दावर्थान्तरे विहित इति सामान्यशब्दत्वाद् द्विवचनापेक्षा एव पौनःपुन्यं प्रकाशयन्ति । 'यङ् तु तच्चिरपेक्ष इति' । स हि क्रियासम-भिहारं न व्यभिचरति, तत्किं तस्य तद्द्योतने द्विवचनापेक्षया । ननु यङन्तस्यापि कदा चिद् द्विवचनमिष्यते, तत्कथमित्याह । 'यदा त्विति' । द्विविधो हि क्रियायाः समभिहारः, पौनःपुन्यं भृशार्थश्च, तत्र यदा द्विवचनं भवति तदा भृशार्थं यङ्, तस्यैव पौनःपुन्यं द्योतयितुं द्विवचनं तस्य यदा ऽद्योतितत्वादित्यर्थः, वृत्तौ च सामान्यशब्दस्यापि क्रियास-मभिहारशब्दस्य भृशार्थलक्षणे क्रियासमभिहारे वृत्तिर्विज्ञेया । 'पापच्यत-इति' । सकला अवयवक्रियाः स्वयमेव संपादयन् पुनःपुनः पचतीत्यर्थः । लोटपि भवति पापच्यस्व पापच्यस्वेत्येवायं पापच्यतइति, अथ नित्य-तायां द्विवचनमुच्यमानं धातुमात्रस्य कस्माच्च भवति, स हि क्रिया-वचनः । उच्यते । परिणहीतसाधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनी भवति, तदनभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्विवचनाभावः, पदाधिकारो वाश्रयणीयः,

अनेनैवाभिप्रायेण पूर्वमुक्तमथ पदस्येत्येव कस्माच्चाच्यतइति, अस्मिन्यत्वे
 सगतिकस्य द्विवचनं वक्तव्यमेव, एतेनैतदपि निरस्तं, भृगार्थं सावका-
 शो यद् पौनःपुन्ये परेण द्विवचनेन बाधतइति, कथमिदं निरस्तं,
 पदस्य द्विवचनं धातोर्यद्, तत्रान्तरङ्गस्य न युक्तो बाध इति व्याख्यातं,
 नित्यं वीप्सां व्याख्यास्यन् विषयं तावत्पृच्छति । 'अथेति' । 'सुप्सु वी-
 प्सेति' । सुपामेव तदभिव्यक्तौ समर्थत्वात्, एवं विषयमुक्त्वा स्वरूपं
 पृच्छति । 'का पुनरिति' । यदि सामान्येन व्याप्तिमिच्छा वीप्सा तदा
 चिकीर्षतीत्यादौ द्विवचनप्रसङ्गः करोत्यादिक्रियाभिः कटादीनां या
 व्याप्तिमिच्छा तद्वाचित्वात्, इतरो योगरूढिर्वीप्साशब्द इति अभिप्राये-
 णाह । 'व्याप्तिविशेषविषयेति' । प्रयोक्तुरिच्छेयनेन नाभिधेया
 वीप्सा एह्यते वीप्सावाचिनो द्वे भवत इति । किं तर्हि प्रयोक्तृधर्मः,
 आबाधवत् । गतगत इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिना पीडितो वाक्यं
 प्रयुङ्गइति प्रतीयते, तेन चिकीर्षतीत्यादौ द्विवचनं भवतीति दर्शयति,
 व्याप्तिविशेषविषयेत्युक्तं स तु विशेषो नाद्याप्यभिहित इति पुनः
 पृच्छति । 'का पुनरसाविति' । 'नानावाचिनामित्यादि' । पूर्ववृत्तिषु
 पठितं वीप्सालक्षणं तद् व्याचष्टे । 'नानाभूतार्थवाचिनामिति' । तत्र
 नानावाचिनामिति वचनाज्जातिवाचिनां द्विवचनं न भवति, ब्राह्मणो
 न हन्तव्यः संपन्नो व्रीहिरिति, नहि जातिशब्दा नानाभूतार्थवाचिनो
 जातेरेकत्वात्, युगपद्ब्रह्मणात्क्रमविवक्षायां द्विवचनाभावः, यथास्मिन्व-
 नेयं वृद्धः शोभनायं वृद्धः शोभन इति क्रमेण शोभनत्वप्रतिपादने बहू-
 नामपि शब्दानां प्रयोगो भवति, तथैकशेषोपि न भवति, अस्मिन्वने
 वृद्धाः शोभना इति, नानावाचित्वाभावात् पृथगर्थपर्यवसायित्वं हि
 नानावाचित्वं, न चैकशेषे तदस्ति, अत एव तत्र न प्रत्येकं विधेय-
 संबन्धो नियमेन प्रतीयते, नहि ब्राह्मण्येभ्यः शतं देयमित्युक्ते नियमेन
 प्रत्येकं शतं देयं भवति, ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शत देयमित्युक्ते प्रत्येकं शतं
 दीयते, तत्कस्य हेतोः, पृथगर्थपर्यवसायितया पृथग्देयस्य संबन्धात्, यदा

च पृथगर्थपर्यवसायिता तदा यावन्तोऽर्था अभिधित्तितास्तावन्तः शब्दाः
पृथगेकैकपर्यवसायिनः प्रसक्तास्तेषामनेन निवृत्तिः क्रियते वीप्सायां द्वे
एव प्रयोक्तव्ये न तु बहु प्रयोक्तव्यमिति, कथं तर्हि निवृत्तानामर्थः
प्रतीयते, यावता प्रत्येकपर्यवसायित्वे द्वयोरेव प्रतीतिः स्यात्, उच्यते ।

एकशेषे यथान्येषामर्थः शिष्टेन गम्यते ।

तद्वदत्र द्विशेषेपि शिष्टाभ्यामितरार्थधीः ॥

ययैव हि वृत्तौ वृत्ता इत्येकशेषविषये शिष्यमाणमेव निवृ-
त्तानामर्थ्यमाह तथेहापि शिष्यमाणे द्वे एव विवर्तितानर्थानभिधा-
स्यतः, न च बहुवचनप्रसङ्गः, परिग्रहीतैकत्वानां बहूनामभिधानात्, अन्यथा
प्रत्येकसंबन्धस्याप्रतीतिः द्विवचनादुत्तरकालं सत्यामपि बहुत्वावगताव-
प्रातिपदिकत्वादुहुवचनाभावः, यथा पश्य मृगे धावतीति, सत्यपि दर्श-
नक्रियापेक्षे कर्मत्वे द्वितीयाभावः, एकैकमित्यत्र तु सत्यपि बहुव्रीहि-
वद्भावेन प्रातिपदिकत्वे परिग्रहीतैकत्वस्यैकार्थस्य वीप्सायोगादन्तरङ्ग-
त्वादेकचनं भवति न बहुवचनं, बहुत्वप्रतीतेर्बहिरङ्गत्वात्, अस्यैवार्थ-
स्यैकैकस्य प्राचामिति निर्द्वैशो लिङ्गमित्यलमियता । तदयमन्तरार्थः^१ ।
नानाभूतार्थवाचिनां यान्यधिकरणानि वा^२ व्यानि तेषां सहविवर्तितानां
पृथक्संख्यायुक्तानां प्रत्येकं क्रियया गुणेन वा व्याप्तुमिच्छा वीप्सेति,
क्रियागुणग्रहणं द्रव्यस्याप्युपलक्षणम् । 'यामेवामे पानीयमिति' ।
द्रव्यव्याप्तेरुदादाहरणम्, । 'पुरुषःपुरुषो निधनमुपैतीति' । निधनं मरणं,
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यर्थः, अपर आह सान्नां भक्तिविशेषो निधनं,
सर्व एव चत्विजो निधनमुपयन्तीत्यर्थ इति । 'यत्तिष्ठन्तमित्यादि' ।
अत्र विप्रतिषेधो हेतुः, द्विवचनस्यावकाशो यत्र नित्यता विवर्तिता न
प्रकर्षः, पक्षतिपक्षतीति, प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्ष एव विवक्ष्यते
न नित्यता, पक्षतिरामिति, उभयविवक्षायामुभयप्रसंगे परत्वाद् द्विवचनं,
ततः पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्प्रकर्षप्रत्ययः, यद्वा प्रतियोग्यपक्षः प्रकर्षो-

१ अर्थविवर्तिरिति पा. ३ पु. ।

२ वाच्यानीति इ. पु. नास्ति ।

बहिरङ्गः, पौनःपुन्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं द्विवचनम् । 'इह त्वित्यादि' । इष्टिरेवेयं, यद्वा प्रकर्षयुक्ता एवाध्यादय आनयनक्रियायामुपयुज्यन्तइति, लघुप्रकर्षा एव वीप्स्यन्ते । किञ्च कृतद्विवचनात्तरपि सत्याध्यातरमिति भवितव्यं, तथा च प्रकर्षार्था गम्येत न वीप्सेति पूर्वं प्रकर्षयोगः ॥

“परिवर्जने” ॥ ‘परिपरित्रिगर्तेभ्य इति’ । अपपरी वर्जनइति कर्म-प्रवचनीयसंज्ञा, पञ्चम्यपादपरिभिरिति पञ्चमी । ‘परिषिञ्चतीति’ । परिः सर्वतो भावे, उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम् । ‘परिवर्जनइत्यादि’ । परिवर्जनइत्यत्रासमास इति वक्तव्यं वेति च वक्तव्यं, तेनासमासएव भवति, तत्रापि विकल्पेन, अन्यत्र तु नैव भवति तदाह । ‘समासे त्विति’ । ‘तेनैवोक्तत्वादिति’ । ननु वाक्ये तावद्वर्जनं पररेव द्योत्यं समासेपि परिः संनिहितस्तत्किं समासस्य वर्जने शक्तिः कल्प्यते, तत्राहुः । जहस्वार्था वृत्तिरिति पक्षे समास एव वर्ज्यमानोपसर्जने वर्जने वर्त्तने, अवयवौ त्वनर्थ-काविति, यदा त्वजहस्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्तदा वाक्ये केवले वर्जने परिवर्ततइति तत्रैव द्विवचनं भवति, समासे तु वर्ज्यमानार्थास्कन्दनाव द्गर्थः परिः केवले वर्जने वर्त्ततइति द्विवचनाभावः ॥

“प्रसमुपोदः पादपूरणे” ॥ प्रादीनां समाहारद्वन्द्वः, द्वन्द्वाच्चुदश्चान्तात्समाहारइति समासान्तस्तु न भवति समासान्तविधेरनित्यत्वात् । उदित्यं जातवेदसमिति क्वचिदुदाहृतं, तदयुक्तं, नह्यत्र द्वितीय उच्छब्दः किं तर्ह्युशब्दः । ‘सामर्थ्याच्छन्दस्यैतद्विधानमिति’ । किं सामर्थ्यमित्याह । ‘भाषायामिति’ । नात्र द्विवचनस्य किञ्चित् द्योत्यं केवलं पादपूरणमेव कार्यं, न चैवंविधस्य भाषायां प्रयोगोस्ति, क्वचित्तुसामर्थ्यादित्यादि न पठ्यते ॥

“उपर्यध्यधसः सामीप्ये” ॥ उपर्यादीनां योर्यस्तस्य सामीप्य-द्योतनाय द्विवचनं, सामीप्यं प्रत्यासत्तिः, तच्च देशकृतं कालकृतं वा । ‘उपर्युपरि दुःखमिति’ । कालकृतस्यादाहरणं, दुःखस्य सामीप्येनोपरिष्ठादित्यर्थः, उभसर्वतसारित्युपसंख्यानं द्वितीया । ‘उपर्युपरि याममिति’ । यामस्य सामीप्येनोपरिष्ठाद्वेशदित्यर्थः । ‘अध्यधि याममिति’ । अधिरूप-रिभावे, यथा समिधं सुचं चाध्यधि गार्हपत्यं हृत्वा इति । ‘अधोधो याम-

मिति । शमस्य सामीप्येनाधस्ताद्वेशदित्यर्थः । यथा नवानधोधो बृहतः पयोधरानिति ।

उपर्युपरि पश्यन्तः सर्वे एव दरिद्रा इति ।

अधोधो दर्शने कस्य महिमा नोपजायते ॥

इति तु वीप्सायां द्विर्वचनम् । ‘उपरि चन्द्रमा इति’ । अत्र भूगतमपेक्ष्योपरिभावस्य सामीप्यं नास्ति । ‘उपरि शिरस इत्यादि’ । नहि वस्तुसत्तैव शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणं किं तर्हि विवक्षा, सा चेह नास्ति शिरस उपरिष्ठाद्बुद्धं धारयति नाधस्तादिति ह्यत्र विवक्षितं, सामीप्यं तु वस्तुतः संभवति ॥

“वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु” ॥ ‘एका-
र्थपदसमूहो वाक्यमिति’ । यथाह भगवाञ्जैमिनिरर्थैकत्वादेकं वाक्यं सा-
काङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति । क्वचित्त्वेकतिङ्पदसमूहो वाक्यमिति पठ्यते
एका तिङ्विभक्तियेन स एकतिङ्, क्वचित्तु न किञ्चिदपि वाक्यचलणं पठ्यते ।
‘असूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु यदि तद्वाक्यं भवतीति’ । यद्यपि
वाक्यादेरिति समासे गुणीभूतं वाक्यं तथाप्यसूयादीनां तेनैव संबन्धः,
असूयादिषु यद्वाक्यं तदादेरिति, न तु प्रधानेन वाक्यादिना ऽऽमन्त्रितेन,
प्रयोक्तृधर्मा ह्यसूयादयो नाभिधेयधर्मास्ते च वाक्येनैव द्योत्यन्ते नाम-
न्त्रितेन । उदाहरणेषु संगतावनुकम्पायां कन्, इतरत्र कुत्सिते कः, रिक्त
शून्यं सुद्रमित्यर्थः, शक्तियष्टिशब्दाभ्यां तद्व्युत्पत्त्याः स्त्रियोर्वर्तमानाभ्यां
कुत्सिते कः, एवं हि कुत्सनं संबोधनं च समीचीनं भवति । ‘भर्त्सने
स्त्वित्यादि’ । यद्यपि भर्त्सने पर्यायेणेति वचनात्पूर्वस्यापि तत्र पर्यायेण
प्लुतो भवति तथापि भर्त्सने यदुक्तमिहोदाहरणं तदधिकृत्येदमुक्तमाश्लेषित-
स्येवेति । ‘शोभनः खल्वसि माणवकेति’ । अत्र माणवकशब्दस्य द्विर्वचनं
न भवति, ननु च नानसूयन् कुत्सयते न चाकुपितो भर्त्सयते, ततः कोपा-
सूययोर्द्विवचनं विधीयमानं भर्त्सनकुत्सनयोरपि सिद्ध्यति, कारणत्वेन तत्रापि
कोपासूययोर्भावात्, तत्रैव नार्थः कुत्सनभर्त्सनयहणेन, नैतदस्ति ॥

गुरुषो हि हितैषित्वादकुप्यन्तोपि भर्त्सनम् ।

कुर्वते भर्त्स्यमानास्तु कुपितान्मतिरयन्ति तान् ॥

विनाप्यसूयया कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्तयोः ।

निर्द्वैगः सूत्रकारेण विहितः सूक्ष्मदर्शिना^१ ॥

सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्तितैः ।

लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥

अभिप्राये दुष्टे लालनेपि दोषा भवन्ति, विपर्यये तु ताडनेपि गुणा इत्यर्थः ॥

“एकं बहुव्रीहिवत्” ॥ अत्र यदि केवलो बहुव्रीहिवद्भावोऽनिर्दिष्टविषयोनेन विधीयेत ततश्चेहापि प्राप्नोत्येक इति, ततश्च सुब्रूक स्यात्, अस्तु बहुव्रीहिवद्भावोऽपरः सुः प्रभविष्यति, नैव चात्र सुब्रूक प्राप्नोति, एक इत्यस्य प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्, कृतद्वितसमासाश्चेत्यत्र च समासग्रहणं नियमाद्यै न विध्यर्थमिति तेनापि नास्ति प्रातिपदिकत्वम् । इह तर्ह्येकेति पुंवद्भावः प्राप्नोति, स्यादेतत्, द्वे इत्यधिकाराद् द्विवचनसंनियोगेन विधीयमानो बहुव्रीहिवद्भावस्तदभावादह न भवतीति, अथ तदपि द्विवचनं तेन विधीयमानमत्र कस्मात् भवति, तस्मादुक्तयोस्य विषय अत आह । ‘एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तमिति’ । सत्यं, द्वे इत्यनुवर्त्तते, न च तेन द्विवचनं विधीयते किं तर्ह्यन्येन, विहितमनूय तत्र बहुव्रीहिवद्भावो विधीयते, क चान्येन द्विवचनं विहितं, वीप्सायां, यदि पुनर्वीप्साग्रहणमनुवर्त्य तत्र बहुव्रीहिवद्भावो विधीयते, नैवं शक्यम् । बहुव्रीहिवद्भावेन द्विवचनं बाध्यते, अथ यदि वीप्सायां द्वे इत्येवमभयमनुवर्त्य द्विवचनं बहुव्रीहिवद्भाव इत्यभयमनेन विधीयते न दोषो भवति, वृत्तिकारस्तु किमनया वीप्साग्रहणानुवर्त्येति द्वे इत्येवान्वधीवृत्तत् । ‘सुज्ञापपुंवद्भावविति’ । यद्यप्येतौ बहुव्रीहिवदिति नाच्येते तथापि तत्र दृष्टावित्येतयोरतिदेशः, क्वचित्तु वृत्तावेवायमर्थः पठ्यते । ‘एकैकमिति’ । एकमित्यस्य द्विवचने द्वयोरपि सुपोर्लुकि सति पुनर्बहु-

१ सूक्ष्मबुद्धिनेति पा. २ पु. ।

२ अनेन विधीयमानमिति इ. पु. पा. ।

ग्रीहिवद्वावादेश सुप् । 'एकैकयेति' टाबन्तातृतीया, तदन्तस्य द्विर्वचनं, सुब्रुकि पुंवद्वावेन पूर्वभागे टापो निवृत्तिः, कः पुनरत्र टापो निवृत्तौ सत्यामसत्यां वा विशेषः, अवयवेऽस्ति विशेषः । ऐकैकयेत्येक-एकयेति भवति, उत्तरत्र च गतगतेत्यादौ पुंश्चद्वावस्य प्रयोजनं, ननु यदि यच्च यावच्च बहुव्रीहौ दृष्टं कार्यं तस्य सर्वस्यातिदेशः सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः स्वरः समासान्त इत्येते विधयः प्राप्नुवन्त्यत आह । 'सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधस्वरसमासान्ता इति' । 'न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधो न भवतीति' । तत्र हि विभाषा दिक्प्रमासे बहुव्रीहावित्यतो बहुव्रीहावित्यनुवर्त्तमाने पुनर्बहुव्रीहियहणं बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्वावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र माभूदिति, तेन संज्ञाप्रतिषेधस्तावत्समासाधिकारे बहुव्रीहौ विज्ञायते । 'नन, सुसुइति' । आवाधे चेति द्विर्वचनं, नन करोति सुसु जागतीत्यादिवाक्यैकदेश उदाहृतः । 'नऽसुभ्यामिव्यन्तोदात्तत्वं न भवतीति' । तत्र हि वन समासइत्यतः सिंहावलोकितव्यायेन समासइति सबध्यते, बहुव्रीहाविदमेतत्तद्वा इत्यतो बहुव्रीहाविति च, तत्र बहुव्रीहेः समासत्वाव्यभिचारे पुनः समासइति विशेषणं समासाधिकारविहितं बहुव्रीहिपरिग्रहार्थम् । अथात्र नऽसुभ्यामिव्यन्तोदात्तत्वे सति कः स्वरो भवति, अत्र हि चत्वारः स्वराः प्राप्तुं गन्ति, समासान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नऽसुभ्यामिव्यन्तोदात्तत्वनामिदितानुदात्तत्वं च, तत्र नऽसुभ्यामिव्ययं स्वरो न भवतीत्युक्तम् । आग्नेदितानुदात्तत्वमपि न भवति, किं कारणं, कार्यातिदेशे तावदिदमेव कार्याणां विधायकमिति परत्वादाग्नेदितानुदात्तत्वं बहुव्रीहिस्वरेण बाध्यते, शास्त्रातिदेशेपि विदुष्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्त्तनान्नैवाग्नेदितानुदात्तत्वं भवति बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यत्र च न समासग्रहणमनुवर्त्तते, तेन बहुव्रीहिवद्वावात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवन् समासान्तोदात्तत्वं बाधते । 'चण्विति' । आवाधे चेति द्विर्वचनम् । 'चकूपरिति समासान्तो न भवतीति' । तत्र हि समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासादित्यनुवर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं समासाधिकारे विहितो यः समासस्तत्परिग्रहार्थं, तेनातिदेशिके समासे न

भवतीति, एवमेते संज्ञाप्रतिषेधादयः समासाधिकारविहिते बहुव्रीहौ विज्ञायन्ते, वार्तिककारस्तु सर्वमेवैतद्वाचनिकं मन्यते, यदाह, सर्वनाम-
स्वरसमासान्तेषु दोष इति, अथ ननेत्यत्र बहुव्रीहिवद्वाचाबलोपः
कस्माच्च भवति, उच्यते, उत्तरपदइति वर्तते। नञ इति च कार्यिणोनिर्द्देशः,
तत्र साक्षाच्छ्रुतेन कार्यित्वेन नञो निमित्तभावो बाध्यते, यथा मद्र-
हृदो भद्रहृद इत्यत्र रेफस्याचो रहाभ्यां द्वे इति द्विवचनप्रसङ्गे उक्तं, नेमौ
रहौ कार्यिणौ किं तर्हि निमित्तमिमौ द्विवचनस्येति, अयं तु परिहारः
पूर्वत्रापि यथासंभवं द्रष्टव्यः ॥

“आबाधे च” ॥ ‘आबाधनमाबाध इति’। भावे घञ्¹। ‘प्रयोक्तृ-
धर्मो नाभिधेयधर्म इति’। अभिधेयधर्मस्य हि बाधितपीडितादिशब्दा-
नामेव द्विवचनं स्याच्च गतादिशब्दानां प्रयोक्तृधर्मस्य हि तेषामपि भवतीति
व्याप्तिर्भवति। ‘तत्र वर्तमानस्येति’। द्विवचने सत्याबाधस्य गम्यमान-
त्वाद्गतादिशब्दानां तत्र वृत्तिः, न तु तदभिधानात्। ‘प्रियस्य विरगमनादि-
नेति’। प्रयोक्तृधर्मत्वमाबाधस्य दर्शयति, आदिशब्देन नाशादेशं हणम् ॥

“कर्मधारयवदुत्तरेषु” ॥ ‘कोपधाया अपि कर्मधारयवद्वाचात्पुंव-
द्वाचो भवतीति’। तेन बहुव्रीहिवद्वाचे प्रकृते कर्मधारयवद्वाचो विधीयते
इति भावः। ‘समासान्तोदात्तत्वमनेन विधीयतइति’। कार्यातिदेशपक्ष-
इदमुक्तम्। शास्त्रातिदेशे तु यद्यप्यास्त्रेडितानुदात्तत्वमेव परं तथापि न
तद्वति, विरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्तनः तु ॥

“प्रकारे गुणवचनस्य” ॥ ‘प्रकारो भेदः सादृश्यं चेति’। उभ-
यत्रापि प्रकारशब्दस्य दृष्टत्वात्, भेदे तावदुभयिः प्रकारैर्भुङ्क्ते, बहुभि-
र्भेदैर्विशेषैरिति गम्यते, सादृश्ये ब्राह्मणप्रकारोऽयं माणवकः, ब्राह्मण-
सदृश इति गम्यते। ‘तदिहेति’। तदिति वाक्योपन्यासे, अत्रयं वा
सप्तम्यर्थवृत्तिः, तत्रेत्यर्थः। ‘सादृश्यं प्रकारो एह्यतइति’। द्विरुक्तात्-

१ भावे घञित्प्राभ्य प्रयोक्तृधर्मस्य इत्येतत्पर्यन्तो अन्यो नास्ति २ पु०।

२ कोपधाया अपि हि पुंवद्वाचात्पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्वाचो भवतीति मु-
मु० पा०।

स्वेष्ट प्रतीतिः । अत्र चाभिधानस्वाभावं हेतुः । 'प्रकारे वर्तमानस्येति' । द्विवचनप्रवृत्तिद्वारेण तद्व्योतनात्तत्र वृत्तिः । 'अपरिपूर्णगुण इत्यर्थे इति' । कथमेतदित्याह । 'परिपूर्णगुणेनेति' । यस्य पूर्णं पाटवं यः पटुकार्याणि करोति तेन यदा न्यूनपाटवमुपमीयते तदा पटुपटुरिति प्रयोगो भवति, तेनार्थादपरिपूर्णगुण इत्यर्थो भवति । 'जातीयरोनेन द्विवचनेन बाधनं नेष्यतइति' । तद्विधौ द्विविधस्यापि प्रकारस्य ग्रहणं मन्यते, ज्ञयादित्यस्तु तत्राह, सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इति, इष्टिश्चेयम् । अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादावगुणवचने पटुजातीय इत्यादौ गुणवचनेपि सादृश्यादन्यत्र भेदे चरितार्थस्य जातीयरो गुणवचनेषु सादृश्ये बाधः स्यात् । 'पटुर्देवदत्त इति' । परिपूर्णगुणएवात्र पटुशब्दो वर्तते न तत्सादृश्याच्चूनगुणे । 'अग्निर्माणवक इति' । अग्निशब्दो वद्गो वृत्तः सोयमसिसादृश्यनिमित्तादभेदोपचारान्माणवके वर्ततइति द्रव्ये पूर्ववृत्तः संप्रत्यपि द्रव्यवचन इति गुणवचनो न भवति, एवं गौर्वाहीक इत्यत्र गोशब्दः सास्त्रादिमति वर्तिन्वा वाहीके वर्तमानः । नन्वाग्निशब्दोऽग्निगततैत्तलं माणवके प्रतिपादयितुं प्रयुज्यतइति गुणवचन एव, तथा गोशब्दोऽपि सास्त्रादिमङ्गलजाड्यप्रतिपादनाय वाहीके प्रयुज्यतइति गुणवचन एवेत्यत आह । 'यद्यप्यत्राग्निशब्द इति' । अग्निशब्दो माणवके प्रयुज्यमानो यादृशमग्नेस्तैत्तल्य परश्वादिभ्यो व्यावृत्तं तदेव प्रतिपादयति न तैत्तल्यमात्रमिति । गोशब्दोऽपि यादृशं गवां जाड्यं मनुष्येभ्यो व्यावृत्तं तदेव प्रतिपादयति, आश्रयविशेषसंबन्धाद्धि तैत्तल्यजाड्यादिकं भिद्यते, तदेतदाह । 'मुख्यार्थसंबन्धादवधृतभेदं तैत्तल्यजाड्यादिकमिति' । शब्दान्तरसंनिधिमन्तरेण शब्दश्रवणमात्राद्यर्थः प्रतीयते स मुख्यः । विपरितो गौणः, अवधृतभेदं, निश्चितभेदम् । आदिशब्देन पैङ्गल्यभारवहनादेशेहणम् । अर्थान्तरे, गौणे माणवके वाहीके च । 'सर्वदा गुणवचनो न भवतीति न द्विरुच्यतइति' । प्रकारे वर्तमानस्येत्येव गुणवचनत्वे सिद्धे पुनर्गुणवचनग्रहणात्सर्वदा गुणवचनस्येत्याश्रीयते, न चायं सर्वदा गुणवचनः प्राक् प्रकाराद् द्रव्यवचनत्वात् । अत्र केचित् । गुणमुक्तवान् गुणवचन इति

गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्य द्विर्वचनमिच्छन्ति । अये तु गुणवचनस्य गुण-
वचनस्य चाविशेषणेच्छन्ति, शुक्लशुक्लं रूपं शुक्लशुक्लः पट इति नवनव
प्रीतिरहो करोतीत्यत्र वीप्सायां द्विर्वचनम्, अनेन तु द्विर्वचने सुबोधोपपन्नः,
यथा नवनवावनवायुभिरादध^१ इति । 'मूलेमूनइति' । एकस्य वस्तुनो
वेणुदलादेरेकमेव मुख्यमयं मूलं च इतरेषां तु भागानामापेक्षिको मूलाव-
यवपदेशः, स्थौल्यसौल्ये अपि नैकरूपे किं तर्हि यथामूलमुपचीयते
स्थौल्यं यथायं च सौल्यमिति वीप्साया अत्रासंभवः । इह^२ मूलेमूले
पथि विटपिनामिति वीप्सायामेव द्विर्वचनम् । 'स्वार्थ इति' । अर्था-
न्तराभावप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । 'अस्मात्कार्षापणादिति' । अनेक-
माषसमुदायः कार्षापणां तत्र न सर्वं माषा दानक्रियया व्याप्यन्ते किं
तर्हि द्वावेवेति वीप्साया अभावः । ननु यथा द्वावेव माषौ निर्जातौ
दानक्रियया व्याप्येते तदा माषंमाषं देहि इति वीप्सायां द्विर्वचनं भवति,
एवमनेकमाषसमुदायादपि कार्षापणाद् द्वयोरेवास्ति दानक्रियाव्याप्तिः ।
मैवम् । तत्र हि संनिहितस्यार्थस्य न कस्य चिद्वर्जनमस्ति इह तु वर्जन-
मस्ति यतो माषंमाषमसौ दत्त्वा शेषं पृच्छति किमनेन क्रियतामिति,
तदिदमुक्तम् । 'अत्र हीति' । 'माषं देहि द्वौ माषौ देहि त्रीन्माषा-
निति' । अनेन यथेच्छं देहीति श्रित्तया अवधारणाभावं दर्शयति ।
'चापल इति' । प्रयोक्तृधर्मायं तस्मिन् द्योत्ये सुब्रन्तस्य तिङन्तस्य च
सर्वस्य वाक्यगतस्य पदस्य द्विर्वचनं नावश्यमिति नेदं शास्त्रीयं द्विर्वचनं
किं तर्हि परप्रत्यायनायानेकस्य स्वतन्त्रपदस्य प्रयोग इत्यर्थः, एवं च कृत्वा
आग्नेहितानुदात्तत्वाभावाग्रथाप्राप्तः स्वरो भवति । 'क्रियासमभिहार-
इति' । लोडन्तस्यैवेदं द्विर्वचनं न यङन्तस्य, लोटः समुच्चयेपि विधा-
नान् क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ केवलस्य सामर्थ्याभावात्, यद् तु क्रिया-
समभिहारविषयएवेति तद्द्योतने स्वयं सामर्थ्यावापेक्षते द्विर्वचनम् ।
'आभीक्ष्ण्यइति' । पूर्वण वाक्येन क्रियासमभिहारसंशब्दनेन यो विहि-

१ राठव इति ई. पु. पाठः ।

२ तु इत्यधिकं ई. पु. ।

तस्तदन्तस्यैव द्विर्वचनमिति शङ्कमानं प्रत्यस्य वाक्यस्योपन्यासः । 'नित्यइत्येव सिद्धमिति तत्रोक्तमिति' । नित्यवीप्सयोरित्यत्र हि त्वाणमुलोर्लोठश्च द्विर्वचनसापेक्षाणामेव पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिरित्युक्तम् । अन्ये त्वाहुः । पुनःपुनःक्रियाया उत्पादनमाभीक्ष्ण्यं, तथाहि । भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजतीत्युक्ते सत्यपि क्रियाया विच्छेदे पुनर्भुङ्क्ते पुनः पुनःपुनर्व्रजतीति क्रियावृत्तिः प्रतीयते, नित्यता तु क्रियाया अविच्छेदः, यथा जीवतिजीवतीत्युक्ते जीवत्येवायमिति प्रतीयते न त्वसौ जीवित्वा म्रियते मृत्वा च जीवतीति जीवनमेव त्वविच्छिन्नं प्रतीयते तस्मादाभीक्ष्ण्यं नित्यमिति भिन्नावेतावर्थाविति । अपर आह । भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ त्वाणमुलन्तस्य तिङन्तस्य च द्विर्वचने प्राप्ते आभीक्ष्ण्यसंशब्दनेन यो विहितस्तदन्तस्य यथा स्यात्तिङन्तस्य मा भूदिति नियमार्थमिदमिति । 'डाचीति' । विषयसंप्रमीयं, तेनानुत्पन्न एव डाच्यकृतटिलोपस्य पटदित्यादेर्द्विर्वचनं, ततो 'ऽव्यक्तानुकरणादि' ति डाचि टिलोपः, नित्यमाग्नेडिते डाचीति पररूपत्वम् । अपर आह । इदमेवाच्छब्दस्य पररूपविधानं लिङ्गं डाचीति परसप्तम्यामपि टिलोपात्पूर्वं द्विर्वचनं भवतीत्यस्यार्थस्येति । तदसत् । पतदित्यादौ टिलोपादुत्तरकालमप्यच्छब्दस्य संभवात् । 'द्वितीया करोतीति' । कृत्रो द्वितीयेत्यादिना डाच्, तत्तर्हि डाचि द्विर्वचनं वक्तव्यं, न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति डाच्यव्यक्तानुकरणस्य द्विर्वचनं भवतीति, यदयं नित्यमाग्नेडिते डाचीति पररूपत्वं शास्ति । 'पूर्वप्रथमयोरिति' । पूर्वप्रथमइत्येतयो द्विर्वचनं भवति, क्व, अर्थान्तिशयविवक्षायाम् । अनयोर्थाथंस्तस्यातिशये विवक्षिते । 'आतिशायिकोपि दृश्यतइति' । द्विर्वचनेन बाधे प्राप्ते वचनम्, अतिशयशब्देऽनुशतिकादिषु द्रष्टव्यः, केचित्त्वर्थभेदादातिशायिकस्याबाध्यत्वमाहुः । तथाहि । पूर्वतरं भुङ्क्ते इत्युक्ते किमात्मसाध्यक्रियान्तरापेक्षं भोजनस्य पूर्वत्वमथ भोक्तान्तरसाध्यभोजनक्रि-

१ 'प्रतीयतइत्यारभ्य तस्मादाभीक्ष्ण्यं नित्य' मित्येतत्पर्यन्त पाठ इ. पु. नास्ति ।

२ द्वावेतावर्थाविति इ. पु. पाठः ।

३ बाधमाहुरिति इ. पु. पाठः ।

यापेक्षमिति संदेहो भवति, एवं पूर्वतरं पुष्पयतीत्युक्ते ऽयमर्थो गम्यते, न तावदेष किसलयितो यावदेष पुष्पयतीति, पूर्वं पूर्वं पुष्पयतीत्यस्मात्स्वन्येभ्यः पुष्पितृभ्योतिशयेन पूर्वं पुष्पयतीत्यर्थः प्रतीयते । 'इतरद्वयमयोरिति' । इतरद्वयमान्तस्य द्वे भवतः, समेनाद्यत्वादिना धर्मेण संप्रधारणायां विषये । 'स्त्रीनिगदे भाव इति' । भावो भूतिः, संपत्, आद्यता, निगद्यत- इति निगदः, नौ गदेत्यादिना कर्मण्यप्, स्त्रीशब्देन स्त्रीलिङ्गः शब्दो- भिधीयते, स्त्रिया निगदः, कर्तेरि षष्ठाः समासः, स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधे- यायां भूतौ वर्तमानस्येत्यर्थः । 'कतराकतरा अनयोरद्वयमिति' । किं साधनसंपत्कृता उत भाग्यकृतेति प्रश्नार्थः । 'कर्मव्यतिहारइति' । क्रियाव्यतिहारे इत्यर्थः, तत्र द्विवचनं नित्यं समासवद्भावस्तु बहुलं, तत्रा- न्यान्यशब्दे समासवद्भावाभावात्सुबुक् समासान्तोदात्तत्वं च न भवति । आग्नेडितानुदात्तत्वं भवति, इतरतरशब्दे तु नित्यः समासवद्भाव इति सुबुक् समासस्वरौ भवतः । 'अन्यान्यमिति' । द्वितायैकवचनान्तस्य द्विवचनम् । 'अन्यान्यस्येति' । षष्ठ्येकवचनान्तस्य, अन्यान्यसंबन्धिनः पुत्रादीनित्यर्थः । 'स्त्रीनपुंसकयोरिति' । उत्तरपदस्याया विभक्तेराम्भावो- न्यया नेकालत्वात्स सर्वस्योत्तरपदस्य स्यात्, तत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि पुंवद्भावे कृते पक्षे आम्बिधिः, अन्या- शब्दस्य तु द्विवचने समासवद्भावाभावादुहुलवचनान्तिस्त्रयां टापो निवृत्तिः, नपुंसके चाद्दुतरादिभ्य इत्यस्य निवृत्तिः, वार्त्तिकेषु कर्मधारयवदिति न संबध्यतइति सुबुगादि न भवति ॥

“अरुक्ते प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्” ॥ ‘प्रियप्रियेणेति’ । तृतीयैक- वचनान्तस्य द्विवचने कर्मधारयवद्भावात्सुबुकि पुनस्तदेव वचनम् । अत्यन्तदयितमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः ॥

“यथास्वे यथायथम्” ॥ यथास्वइति यथासादृश्यइति वीप्सा- यामव्ययीभावः, स्वशब्द आत्मवचन आत्मीयवचनो वेति दर्शयति । ‘यो य आत्मेति’ । ज्ञातिधनवचनस्य तु ग्रहणं न भवति, द्विवचनस्य तत्रासमर्थत्वात् ॥

“द्वन्द्वं रहस्यमयोदावचनव्युत्क्रमणयत्तपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु” ॥
 ‘पूर्वपदस्येति’ । द्वि औ द्वि औ इति स्थिते कर्मधारयवद्वावात्सुबुक्ति
 कृते पूर्वपदावयवभूतस्येकारस्याम्भावः, उत्तरपदावयवस्य चात्वं निपा-
 त्यते, चकारावयवसंक्रान्तं क्वचिदेकवद्वावश्च निपात्यते, समासान्तोदात्तत्वं
 तु कर्मधारयवद्वावाद्भवति । ‘तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमिति’ । द्वाभ्यां
 निर्वृत्ते रहस्ये योगरुठिरिषेत्यर्थः, । द्वन्द्वं मन्त्रयन्तइति’ । द्वौ द्वौ
 भूत्वा मन्त्रयन्तइत्यर्थः । एवं हि तद्रहस्यं भवति । ‘आचतुरमिति’ ।
 आहभिविधौ, चतुर्णां पूरणे चतुःशब्दो द्रष्टव्यः, आचतुर्थादित्यर्थः ।
 ‘द्वन्द्वं मिथुनीयन्तीति’ । मिथुनशब्देन मैथुन तत्कर्म लभ्यते, तदिच्छ-
 तीति व्यञ्, प्रायेण मिथुनायन्तइति व्यङ्ग्यं पठ्यते, तत्रोपमानार्थो मृग्यः,
 माता पुत्रेणेत्यादिना मर्यादावचने व्यनक्ति । ‘तत्पुत्रेणापीति’ । एता-
 वदेव पशूनामायुः । ‘द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता इति’ । द्वौ पतौ भूत्वा पृथगवस्थि-
 ता इत्यर्थः । स्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्वावश्चेति । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि
 प्रयुनक्ति, सादयति न्यञ्चि न्यभूतानि अशान्भिलानि द्वन्द्वं स्फ्यश्च कपा-
 लानि चेति द्वे द्वे इत्यर्थः । अत्र वीष्मायां द्विर्वचनम्, अम्भावादि,
 एकवद्वावश्च । ‘द्वावभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थ इति’ । अत्र स्वार्थे द्विर्व-
 चनमेकवद्वावादिक्तं सर्वं निपात्यते । ‘द्वन्द्वं युद्धमिति’ अत्रापि वीष्मायां
 द्विर्वचनम् । ‘द्वन्द्वानि सहन्तइति’ । शीतमुष्णं चेत्येकं द्वन्द्वं, सुखदुःखे
 चापरं, तृणं चापरम्, अत्रापि स्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्वावादि, तत्रैक-
 शेषवशाद्बहुत्वम् । ‘चार्यं द्वन्द्वइति’ । द्वे चार्यनिर्दिष्टे पदे समस्ते
 द्वन्द्वः, अत्रापि स्वार्थे द्विर्वचनादि, पुंस्त्वं च ॥

“पदस्य” ॥ ‘प्रागपदान्ताधिकारादिति’ । अपदान्तस्य मूर्धन्य-
 इत्यत्र तु प्रकरणे विरोधुपादानाच्चाधिक्रियते । ‘पवन्तौ यजन्ताविति’ ।
 संयोगान्तस्येपि लोपो न भवति, एवं राजानावित्यत्र नलोपो न भवति,
 प्रशामावित्यादौ मो नो धातेरिति नत्वं न भवति । अनन्तरेषु योगे-
 स्वामन्त्रितादेः सुबन्तस्य तिङन्तस्य च पदस्यैव कार्यविधानात्तेषामुल्ल-

हुनं,^१ न च समर्थपरिभाषापस्थानं तेषु प्रयोजनम्, अन्तरेणाप्येतं वस्तुतः पदकार्यत्वादेव सिद्धेः, किं च समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इति वक्ष्यते, कुत्वादीनि त्ववयवस्य भत्वेऽपि समुदायस्य पदत्वाश्रयेणेष्टन्तएव, वक्तारि दोग्धरीति । तस्माच्च भसंज्ञकव्यावृत्तिरपि प्रयोजनं, षष्ठी स्थाने-योगेति वचनात्पदस्येति स्थानषष्ठी, ततश्च 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्ये' त्यस्यायमर्थो भवति, उदात्तस्वरितयोर्यो यण् ततः परो योऽनुदात्तस्तदन्तस्य पदस्य स्वरितत्वमलान्त्यस्य भवतीति, ततश्चात्रैव स्यात् कुमार्याविति, कुमार्य इत्यत्र न स्यात्, सकारो ह्यत्र पदस्यान्तः, हल्स्वराप्राप्तौ च व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवति । एवमेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यत्रापि अयमर्थो भवति, उदात्तानुदात्तयोर्य एकादेशस्तदन्तस्य पदस्यालान्त्यस्यादेशो भवतीति, ततश्चेहैव स्यादृत्ताविति, वृत्तानित्यत्र न स्यात्, नकारो ह्यत्र पदस्यान्त इत्याशङ्क्याह । 'वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षयेति' । अयमभिप्रायः । अधिकारोऽयं परार्थः, परिभाषापि परार्थो, ततश्च गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायेन नात्र स्थानेयोगपरिभाषोपतिष्ठते, यत्र त्वस्या अधिकारो वक्ष्यमाणेषु वाक्येषु त्वेवोपस्थानं, तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचाराश्रणेकादेशस्वरयोः पदस्येत्यनुवृत्तं कार्यविशेषणार्थे न तु कार्यप्रतिपत्त्यर्थे, तेन पदावयवयोरनुदात्तैकादेशयोः स्वरविधानादनन्त्ययोरपि भवति, संयोगान्तलोपादौ तु संयोगादिना पदस्य विशेषणात् स्थानषष्ठी, तस्मादुक्त्यमाणानि वाक्यान्त्यपेत्य पर्यालोच्य पदस्येति षष्ठ्या अर्थो व्यवस्थाप्यः, न त्वेतत्सुत्रं पर्यालोचनयेति । व्यवस्थामेव दर्शयति । 'क्वचिदिति' । ^२यद्येषा स्थानषष्ठेव स्यात् लोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यत्रान्तग्रहणमनर्थकं स्यात्, तद्वि पदान्तस्य यथा स्यात् पदावयवस्य माभूदित्येवमर्थं स्थानषष्ठ्यां त्वेतान्त्यस्येत्यस्य सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकं स्यात्, तस्मादन्तग्रहणात्क्वचिद्विशेषणषष्ठ्यापि विज्ञायते ॥

१ कृतमित्यधिकम् इ. पु. ।

२ मात्रेत्यधिकं इ. पु. ।

३ किञ्चेत्यधिकं इ. पु. ।

“पदात्” ॥ ‘प्राक् कुत्सने च सुष्यगोत्रादावित्येतस्मादिति’ ।
यदि त्वत्र पदादित्येतदनुवर्तेत यत्पचति पूतीत्यत्रैव तिङन्तस्य निघातः
स्याच्च तु पचति पूतीत्यत्र ॥

“अनुदात्तं सर्वमपादादौ” ॥ ‘यत्ते नियतमित्यादि’ । अत्र मृत्यो
इत्यस्य पादादौ निघाताभावः, ‘यदङ्गदाशुषे त्वमित्येकः पादः, अग्ने इत्य-
परः, अग्ने भद्रं करिष्यतीत्यादीनि चोदाहरणानि । ‘रुद्रे विश्वेश्वर इत्या-
दि’ । अत्र युष्माकमस्माकमित्यनयोरादेशाभावः । ‘चक्षुपादः श्लोकपा-
दश्च एह्यते इति’ । विशेषानुपादानात् । अथ सर्वग्रहणं किमर्थं, याव-
तानुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनादेकस्मिन्यदे एक एवोदात्तः स्वरितो
वा संभवति, ये तु द्वादशात्ता उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति न तेषामत्र
प्रकरणे क्वचिदनुदात्तत्वं विधीयते । यदा तु तेषामामन्त्रितत्वं तदा द्वा-
दात्तत्वमेव, इदं तर्हि प्रयोजनमनादेरप्युदात्तस्यानुदात्तत्वं यथा स्यात्,
अन्यथा पदादित्यधिकारादादेः परस्येत्यादेरेव स्यात्ततश्च तिङ्गुतिङ्
इति इहैव स्यात्, देवदत्तः पचतीति, अत्र हि शप्तिपावनुदात्तौ, धातोः
स्वरः, इह तु न स्यात्, देवदत्तः करोतीति, विकरणस्वरेण मध्यादात्तमेत-
त्पदं, सर्वग्रहणे तु सति पदस्य सर्वव्यवोनुदात्तौ भवतीत्यर्थः संपद्यते,
लुटि प्रतिषेधात्सिद्धं, यदयं न लुङिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति ना-
त्रादेः परस्येत्येतद्व्याप्रियतइति, न हि लुङन्तं किञ्चिद्वाक्युदात्तमस्ति,
एवमपि ज्ञापकेनापवादे आदिविधावपनीते अलोऽन्त्यस्यैव स्यादुभौ
कुर्वत इत्यादौ, ‘अत्र लसार्वधातुकस्य प्रत्ययस्वरेणान्तादात्तत्वं विक-
रणस्य तु निघातः, न तु विकरणस्वरः सति शिष्टोपि सार्वधातु-
कस्वरं बाधते, तासैः लसार्वधातुकानुदात्तत्वविधानेन ज्ञापनात्, एवं तर्हि
लुटि प्रतिषेधात्सिद्धं, यदयं मत्पर्यलोटा लृष् न चेदिति लङन्तस्य प्रतिषेधं
शास्ति तज् ज्ञापयति नात्रालोऽन्त्यस्येत्येतद्व्याप्रियतइति, न हि लङन्तं
किञ्चिदन्तादात्तमस्ति, अदुपदेशात्परं लसार्वधातुकं निहन्त्यते, नैतदस्ति

१ यदङ्गदाशुषे त्वमिति इ. पु. नास्ति ।

२ अत्र लसार्वधातुकस्येत्यारभ्य वचनर्हीति’ पर्यन्त इ. पु. पाठो नास्ति ।

ज्ञापकमिदमेतत् स्यात् भोक्तृदिति । एतद्व्येकादेशस्वरणान्तोदात्तम् । एवं तर्ह्युक्तमेतत्पदस्येति क्व चिद्विशेषणषष्ठ्यापि भवति न स्थानषष्ठ्येवेति, ततः किमनुदात्तविधौ विशेषणषष्ठ्याश्रयिष्यते, तत्सामानाधिकरण्यात्तिङ्गिति षष्ठ्यर्थं प्रथमा, तिङन्तस्य पदस्यावयवो ऽनुदात्तो भवतीत्यर्थः, तत्र स्थानषष्ठ्याभावादलोऽन्त्यस्येति न प्रवर्तते, तस्माच्चार्यः सर्वग्रहणेनेत्यत आह । ‘सर्वग्रहणमित्यादि’ । असति सर्वग्रहणे यत्र विधेयान्तरं नास्यामन्वितस्येत्यादौ तत्रैवानुदात्तत्वं विधीयेत तत्र ह्येतद्विधानार्थमामन्वितात्वनूक्यते, विधेयान्तरसद्भावे तु न तस्यानुदात्तत्वं विधयेत, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथाहि । सिद्धस्य वस्तुनो धर्मान्तरं शक्यते विधातुं नासिद्धस्य, नह्यसति कुट्टे चित्रकर्म, ततश्च वांनावादय एकेन वाक्येन विधेयाः, अपरेण च तेषामनुदात्तत्वमिति वाक्यभेदः, विशिष्टविधानेऽप्यनेकार्थविधानाद्विधिगौरवलक्षणो वाक्यभेदः स्यादेव, संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते, सति तु सर्वग्रहणे तत्सामर्थ्याद्वाक्यभेदः सहातइत्याह । ‘तेनेति’ । प्रयोजनान्तरमाह । ‘युष्मदस्मदादेशाश्च सर्वस्य सुबन्तस्य यथा स्युरिति’ । अन्यथा केवलयोग्युष्मदस्मदोरेव स्युः, षष्ठ्येकवचने ङसोऽंश ङसिङ्सोश्चेति पूर्वैकादेशे यद्यपि दोषाभावस्तथापि वचनान्तरे दोषप्रसङ्गः, सर्वग्रहणे तु सति युष्मदस्मद्वां सदवयवकं पदं लक्ष्यतइति सर्वस्य पदस्य वांनावादयो भवन्तीति । ननु च पदस्येति वर्तते, विभक्त्यन्तं च पदं, तत्रान्तरेणापि सर्वग्रहणं विभक्त्यन्तस्य भविष्यतीत्यत आह । ‘यत्रापीति’ । भवेदेवं यत्र विभक्त्यन्तं पदं यत्र तु विभक्तौ पदं तत्र युष्मदस्मदोरेव प्रसङ्ग इत्यर्थः । ‘शामो वां दीयतइति’ । चतुर्थीद्विवचने, स्वादिष्विति पूर्वं पदं भवति ॥

“आमन्वितस्य च” ॥ ‘सर्वमनुदात्तं भवतीति’ । आमन्वितसंबन्धिनः सर्वे ऽचो ऽनुदात्ता भवन्तीत्यर्थः । एतज्जानुवृत्तस्य सर्वशब्दस्यान्वयमात्रं प्रदर्शितं न त्वत्रास्योपयोगः कश्चित् । ‘समानवाक्यइ-

त्यादि' । अर्थैकत्वादिकं लौकिकं वाक्यलक्षणम्, इह तु पारिभाषिकं वाक्यम् । आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति, आख्यातमित्येकत्वं विवक्षितं, निमित्तनिमित्तिनोः समानएकस्मिन्वाक्यआधारभूते सति निघातादयो भवन्तीति वक्तव्यं, किमर्थमित्याह । 'इहेति' । भवतीह विष्णुमित्रो देवदत्तागच्छेति वाक्यद्वयमेतत्तिङन्तद्वययोगात्, तत्र देवदत्तेत्यस्यामन्त्रितस्य निघातो न भवति । ननु च पदविधिरयं ततश्चासामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति, अस्त्यत्र सामर्थ्यं विष्णुमित्रमन्त्रिष्वन्यत्र गच्छन्तं देवदत्तं प्रतीदमुच्यते, ततश्च विष्णुमित्रस्येह भवनं देवदत्तागमनस्य निमित्तत्वेनोच्यतइत्यस्ति व्यपेक्षा, क्व विदेतदुदाहरणं न पठ्यते । 'अयं दण्ड इति' । अस्तीति गम्यमानत्वादेतावदेकं वाक्यम् । अत्राप्यनेनेति सर्वनाम्ना परामृष्टस्य दण्डस्य करणत्वादस्ति सामर्थ्यमिति तिङन्तस्य निघातप्रसङ्गः । 'आदत्तं पचेति' । त्वत्कर्तृकत्वेन त्वत्स्वामिको मत्स्वामि-कश्चौदनो भविष्यतीत्येवं पाकस्य युष्मदस्मदर्थस्य च व्यपेक्षाऽस्तीत्यादेशप्रसङ्गः, एवमतिप्रसङ्गपरिहारः प्रयोजनमित्युक्तम् । इदानीमध्याप्तिपरिहारोपि प्रयोजनमित्याह । 'इह चेति' । किं पुनः कारणमेवूदाहरणेषु निघातादयो न स्युरित्यत आह । 'आमन्त्रितान्तमित्यादि' । इह स्थिता मातेत्यन्वयो न त्विह देवदत्तेति, नद्याः कूलमित्यन्वयो न नद्यास्तिष्ठतीति, शालीनामोदनमित्यन्वयो न शालीनां ते इति, ततश्चासामर्थ्याव स्युरित्यर्थः ॥

"युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वाचावौ" ॥ 'द्विवचनान्तयोरेवेति' । तेन वचनान्तरेणोदाहृतमिति भावः । स्थवहणमनर्थकं षष्ठादिष्वोदादेशविधानादेव तात्स्थ्यसिद्धेरित्यत आह । 'स्थवहणमिति' । श्रूयमाणविभक्तिकयोरेवादेशा यथा स्युर्लुप्तविभक्तिकयोर्मा भूवक्षित्यर्थः । श्रूयमाणायां हि विभक्तौ तत्स्थत्वं भवति न पुनर्लुप्तायां, प्रत्ययलक्षणेनापि कार्यं शास्त्रं वाऽतिदिश्यते न तात्स्थ्यं, यदि वा तिष्ठतिरयमविज्ञानावपि दृष्टः, यथा समये तिष्ठ सुधीवेति, समयं मा विहासोरित्यर्थः, तेनायमर्थः, षष्ठीचतुर्थीद्वितीया अत्रहतायुष्मदस्मदोरादेशा भवन्तीति ।

‘इति युष्मदस्मदोऽस्मि’ । इतिशब्दात्पदात्परयोः वृत्त्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः प्रत्ययलक्षणेन वाच्यौ न भवतः ॥

“न चवाहाहैवयुक्ते” ॥ चः समुच्चये, वा विकल्पे, ह अहेत्यद्वुते, ह सेद्रे च, एवोऽवधारणे । ‘एभिर्युक्तइति’ । एभिर्योगे सतीत्यर्थः । यद्वा एभिर्युक्ते युष्मदस्मदोरर्थ इत्यर्थः । युक्तपद्वहणमनर्थकं तृतीयानिर्द्देशत एव सिद्धं, यथा तुल्यार्थैरनुलोपमाभ्यामित्यचेत्यत आह । ‘युक्तपद्वहणमिति’ । यदा युष्मदस्मदर्थगतान्समुच्चयादौश्चादयो व्योतयन्ति तदा तैस्तयोः साक्षाद्योगः; तत्रैवायं प्रतिषेधो यथा स्यात् युक्तयुक्ते माभूदित्येवमर्थे युक्तपद्वहणमित्यर्थः । एतदेव युक्तपद्वहणं लिङ्गम् । अत्र प्रकरणे युक्तयुक्तस्यापि पद्वहणमिति, तेनोत्तरः प्रतिषेधो युक्तयुक्तेषु भवति ॥

“पश्यार्थैश्चानालोचने” ॥ दर्शनं पश्यः, अस्मादेव निपातनाद्भावे शप्रत्ययः, पाष्ठादिसूत्रेण पश्यादेशः, पश्योऽर्थो येषां ते पश्यार्थाः, तदाह । ‘पश्यार्था दर्शनार्था इति’ । यदि तु ‘पाष्ठाध्याधेटदृशः श’इति कर्त्तरि शप्रत्ययः स्यात्, ततो द्रष्टृर्थैरित्यर्थः स्यात्, तथा चालोचनपर्युदासोऽनर्थकः स्यात्, नह्यालोचनार्था द्रष्टृर्था भवन्ति । ‘दर्शनं ज्ञानमिति’ । यद्यपि दृशिश्चतुर्विज्ञाने प्रसिद्धस्तथापि तस्य पर्युदासात् ज्ञानमात्रे दृशिर्हि वर्त्ततइत्यर्थः । यामो जनसमुदायः, समीत्य, मनसा निरूप्येत्यर्थः ॥

“सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा” ॥ ‘विद्यमानपूर्वादिति’ । तेन सहेति तुल्ययोगइत्यत्र तुल्ययोगइत्युपाधेः प्रायिकत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहशब्दस्य समासः, वोपसर्जनस्येति सभावः । ‘युष्मदस्मदोर्विभाषाऽनन्वादेशइति’ । येयं युष्मदस्मदोर्विभाषा सा ऽनन्वादेशे भवति, अन्वादेशे तु नित्यमादेशविधिरित्यर्थः । ‘अपर आहेति’ ।

१ वससौ न भवत इति इ. पु. पाठः ।

२ गतान् समुच्चयादीनित्यारभ्य युक्तपद्वहणमित्यर्थ इत्येतत्पर्यन्तं पाठो नास्ति इ. पु. ।

३ युक्तयुक्तेपीति इ. पु. पाठः ।

पूर्वस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानान्तरं, पूर्वं विभाषाऽनुवादेन विषयो निय-
म्यतइत्युक्तमिदानीं तु विशिष्टे विषये विकल्प एव विधीयते इत्युच्यते,
न केवलं सूत्रोक्तविषये ये प्राप्तास्तएव विकल्पन्ते, अपि तु सर्वे सर्व-
विषया इत्यर्थः । 'न तर्हीति' । वक्तव्येनैव सिद्धत्वादिति भावः ।
'अन्वादेशार्थमिति' । ननु पूर्वमन्वादेशे सूत्रं न व्याप्यतइत्युक्तमि-
दानीं तु तत्रैव व्याप्यतइत्युच्यते तत्कोऽत्र निर्णय इत्याह । 'तद-
यमिति' । तदिति तत्रेत्यर्थः । वाक्योपन्यासे वा, पूर्वा व्याख्या परया
व्याख्यया बाध्यतइत्यर्थः ॥

"तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाऽऽभीक्ष्ण्ययोः" ॥ 'पवति गोत्रमिति' ।
पचिर्घञ्कीभावे, यथा लोकपक्तिरिति, भोजनादर्थं गोत्रं व्यापयतीत्यर्थः,
एवं हि कुत्सा भवति । 'पवतिपवति गोत्रमिति' । विवाहादिवि-
षये पुनःपुनर्गोत्रं व्यापयतीत्यर्थः, तत्र कुत्साया अभावादाभीक्ष्ण्य-
ग्रहणं, नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं, ब्रुवशब्दः कुत्सितवचनः, अत एवा-
स्याभीक्ष्ण्ये पृथगुदाहरणं न प्रदर्शितं, पवति प्रवचनमित्यादावात्मप्र-
शंसया कुत्सः, प्रवचनमध्यापनम् । वा नामेति गणसूत्रं व्याचष्टे ।
'नामेत्येतदिति' । 'पवति पापमिति' । पापमिति क्रियाविशेषणम् ।
'स्ननति गोत्रं समेत्य कूपमिति' । गोत्रं कुलं समुदितं भूत्वा कूपं स्नन-
तीत्यर्थः । किमिदं कुत्सनाऽऽभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणम् ।
एतयोरर्थयोगोत्रादीनि भवन्ति तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भव-
न्तीति, आहोस्विदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीनि अनुदात्तानि
भवन्त्येतयोरर्थयोरिति, अस्मिन्विवादे निर्णयमाह । 'कुत्सनाभीक्ष्ण्य-
ग्रहणं चेति' । पठ्यतइति पाठः, संनिवेशविशेषः, तस्य विशेषणं वेदि-
तव्यम् । अयं चार्थो योगविभागात्लभ्यते, तिङो गोत्रादीनीत्येको योगो
ऽनुदात्तविधानार्थः, कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति द्वितीयो योगः, गोत्रादीनी-
त्येव, परिभाषेयम् । इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव

शास्त्राणीति, तेन किं सिद्धं भवतीत्यत आह । 'तेनेति' । 'अन्यत्रापीति' । 'चनचिदिषगोत्रादितद्विताम्रेहितेष्वगतेः,' 'कुत्सने च सुष्यगोत्रादा' वित्यत्र ॥

“तिङ्गुतिङः” ॥ ‘भवति पचतीति’ । पचतीत्येतद्ववति, पाकक्रिया भवतीत्यर्थः । तत्र साध्यसाधनभावेन द्वयोः क्रिययोरन्वयादस्ति सामर्थ्यं, यथोक्तं पद्यादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्या भवन्तीति, तत्र पाकस्य स्वसाधनानि प्रति साध्यस्यापि भवनं प्रति सिद्धत्वं यथाह भर्गुहरिः ॥

तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धं तं प्रति क्रिया ।

सिद्धा तु यस्मिन्साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥

इति । अस्त्येतत्किं तर्ह्यतिङ्ग्रहणमनर्थकं समानवाक्याधिकारात्, समानवाक्यइति वर्त्तते, न चैकस्मिन्वाक्ये तिङन्तद्वयमस्ति, तदुक्तं पुरस्तात्, सूत्रकारेण तु समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्ग्रहणमकारि ॥

“न लुट्” ॥ ‘श्वः कर्त्तव्यादि’ । अथात्र निघाते प्रतिषिद्धे कः स्वरः श्रूयतइत्याह । ‘तासेः परस्येति’ ॥

“निपातैर्यद्वदिहन्तकुविचेच्चेच्चण्कच्चिद्वचयुक्तम्” ॥

यद्यदार्थं च हेतौ च विचारे यद्विचेच्चणः ।

इन्त हर्षऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥

कच्चित्प्रश्ने नेचिषेधे प्रशंसायां कुवित्स्मृतम् ।

यत्राधारे निपातत्वं यदादीनां विशेषणम् ॥

समासे गुणभूतानामपि गत्यन्तरं न हि ।

नैव वाऽयं समासः सुबध्यत्येन लुप्यते ॥

तत्र बहुधा नेच्चेदिति निपातसमाहारमधीयते, नेदेवमायुनञ्च देवाः । अन्यश्चेचाभिगच्छतीति । ‘चेदर्थं वर्त्ततइति’ । य इव

१ कुत्सने सुष्यगोत्रादावित्यत्र चेति इं पु० पाठो नास्ति ।

२ कुवित्स्मृत इति इं पु० पाठः ।

समुच्चयादिषु दृष्टश्चशब्दः स एव चेदर्थो वर्तते, तदर्थवर्तिनस्तु चिह्नं
 णकारः, तथा च चादयो ऽनुदात्ता इत्ययं चेदर्थो ऽप्यनुदात्तः, इन्द्रश्च
 मृळयाति नः, नतः पश्चादयं नशत्, इन्द्रश्चेदस्मान्मृडयेत्, सुखयेदि-
 त्यर्थः, त्वं च शोभ नो वशो जीवातुं न मरामहे, हे सोम त्वं चेदस्मान्
 जीवातुं जीवितुं वशः उश्याः कामयेथा इत्यर्थः । 'समुच्चयादिषु यश्च-
 शब्द इति' । एष्वर्थेषु न भवतीत्यर्थः । उदाहरणेषु करोतिशब्दो विक-
 रणस्वरण मध्यादात्तः । 'भुङ्क्ते' इति । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः ।
 'अधीतइति' । अन्हुङ्ङोरिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वप्रतिषेधादन्तो-
 दात्तः । 'इणः शतरि रूपमिति' । इणो यणिति यणादेशः । ननु प्रति-
 पदोक्तत्वाद्यद्यादिभिः साहचर्याच्च निपातस्यैव ग्रहणं भविष्यति, एवं
 तर्ह्येतज्जापयति अत्र प्रकरणे नेदमुभयं व्यवस्थापकमिति, तेन यावद्य-
 याभ्यामित्यत्र यत्तदेतेभ्यः परिमाणे षतुर्बिति व्युत्पादितस्य लाङ्गणि-
 कस्यानिपातस्यापि यावच्छब्दस्य ग्रहणं भवति, तावदुभो राधो अस्मभ्यं,
 रास्व यावत्स्तोतृभ्यो अरदो एणाना इति, यावतोऽश्वान्मतिगृहीयादिति
 च । 'यत्र क्व चेति' । अत्र यत्रेत्यस्य उत्तरमित्यनेन साक्षात्संबन्धः ।
 'दधस इति' । दध धारणेऽनुदात्तेत्, इह हन्ताऽहं पृथिवीमिमां निद-
 धानीह वेह वा, हन्तो नु किमास से प्रथमं नो रथं कृधि इति, हान्द-
 सत्वाविघातः ॥

“नह प्रत्यारम्भे” ॥ नहेति निपातसमाहारः प्रतिषेधे वर्तते,
 प्रत्यारम्भः पुनरारम्भः, तस्य विषयमाह । 'चोदितस्येति' । भु-त्वाधी-
 ष्वेत्येवं चोदितस्य कर्तव्यतयोपन्यस्तस्य भोजनादेरवधीरणोऽवज्ञाते सति
 तस्यावधीरयितुरुपालिप्सया उपालब्धुमिच्छया तस्यैव भोजनादेः प्रति-
 षेधेन संबन्धः प्रत्यारम्भः, पुनरुपन्यासः क्रियते इति यावत् ॥

१ अधीत्यधिकम् इ. पु. ।

२ यच्छब्दस्येत्यधिकम् इ. पु. ।

३ तावदुभो राधोत्यस्मभ्यं रास्वेति पाठ इ. पु. नास्ति ।

४ प्रथमं नोरपरं कथीति पाठ इ. पु. नास्ति ।

५ इति यावदिति इ. पु. नास्ति ।

“अङ्गाप्रातिलोम्ये” ॥ प्रातिलोम्यं प्रतिकूलकारित्वं ततोऽन्यद-
भिमतकारित्वमप्रातिलोम्यम् । एवं चानुलोम्यइति वक्तव्यम् । अङ्गशब्द
उदाहरणेनुज्ञायां, प्रत्युदाहरणे त्वमर्थे ॥

“हि च” ॥ हिशब्दोऽवधारणे हेतौ वा, स च प्रत्युदाहरणे त्वमर्थे ॥

“कृन्दस्यनेकमपि सांकाक्षम्” ॥ अत्र हेतुहेतुमद्भावस्य व्यातको
हिरित्यनेकमपि तिष्ठन्तं हियुक्तं भवति, तत्र पूर्वण सर्गस्य निघातप्रति-
षेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनं तदाह ।
‘कदाचिदिति’ । तत्र कृन्दसि दृष्टानुविधानाद्व्याप्यप्रयोगं व्यञ्जयति ।
‘अनृतं हीति’ । पाप्मा मद्र उच्यते, यस्मादसौ मत्तोऽनृतं वदति तस्मा-
दनृतवदनदोषेण युज्यतइत्यर्थः । ‘उदजयदित्याद्युदात्तमिति’ । अत्रा-
जयदित्याद्युदात्तमित्यर्थः । ‘अजनिष्ट गर्भमिति’ । अन्तर्भावितव्यर्थ-
त्वाज्जनेरत्र सकर्मकत्वम् ॥

“यावद्व्यायाभ्याम्” ॥ यावत्साकल्येऽध्यवसाये वा, यथा यो-
ग्यतादिषु यावद्व्यायाभ्यामिति तृतीयेति दर्शयितुं परभूतयोरपि प्रयोग
उदाहृतः । तेनैतदपि न चोदनीयं यदृत्ताच्चित्यमित्येष यथाशब्दे याव-
च्छब्दे च वतुवन्ते सिद्धः प्रतिषेध इति ॥

“पूजायां नानन्तरम्” ॥ द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत इत्याह ।
‘किं तर्ह्यनुदात्तमिति’ । ‘यावद्वेवदत्त इति’ । ननु चोत्तरत्र नियमो
विज्ञास्यते व्यायाये यदि भवति उपसर्गैवेति, एवं तर्ह्युत्तरत्रास्य प्रयोज-
नम् । उपसर्गव्यपेतस्य यावद्व्यायाशब्दयोश्च मध्ये शब्दान्तरं माभूत्,
अथ तु व्यायाये यदि भवति उपसर्गैवेत्यस्मादेव नियमात्तत्राप्रसङ्गः,
ततोऽनन्तरग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

“उपसर्गव्यपेतञ्च” ॥ व्यायायो व्यवधानम् । ‘अनन्तरमित्येवे-
ति’ । तच्चानन्तर्यं सोपसर्गस्य न तिष्ठन्तमात्रस्य ॥

“तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम्” ॥ तुप्रभृतीनि पूजाविषयाणि ।
‘माखवस्तु भुङ्कति’ । आश्चर्यं तुशब्द इति भोजनस्य पूजा
गम्यते, एवमन्यत्रापि । ‘पश्य मृगो धावतीति’ । तत्पक्षयनमेतत् । ननु

पूजायां नानन्तरमित्यतः पूजायामित्यनुवर्त्ततएव, तत्किं पूजायामित्यनेन, तच्चाह । 'पूजायामिति वर्त्तमानइति' । 'तद्वीति' । ततश्च तदनुवृत्ताविहापि न लुडित्यादिके विषये प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यान्मा भूदेषं निघातस्यैव प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थे पूजायद्वयमित्यर्थः । किं च अनन्तरमित्येवं तदभूदिह त्वविशेषेणेष्यते ॥

“अहो च” ॥ ‘पृथयोगकरणमुत्तरार्थमिति’ । उत्तरो योगो ऽहोयोगएव यथा स्यात्तुप्रभृतिभिर्योगे मा भूत् ॥

“शेषे विभाषा” ॥ ‘असूयावचनमेतदिति’ । अनाश्चर्यभूतमेव वस्त्वसूयन्नाश्चर्यवत्प्रतिपादयतीत्यर्थः । शेषवचनं किम् । यावता योगविभागसामर्थ्यादेव पूर्वप्रकृतेषु किंचिच्चानुवर्त्ततइति ज्ञातं तत्र चानुवृत्त्यापूजायामित्येतन्निवर्त्तिष्यते, अत आह । ‘पूजायामित्यस्येति’ ॥

“पुरा च परीक्षायाम्” ॥ ‘पुराशब्दोऽत्र भविष्यदासत्तिं व्योतयतीति’ । भविष्यतो विद्योतनादेरध्ययनान्तरायभूतस्याचिरकालभावित्वं व्योतयति, तेनात्र त्वरा गम्यतइति भावः । विद्योतनादावध्ययनं धर्मशास्त्रे प्रतिषिद्धमतस्तदुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्यतइत्यर्थः । उदाहरणे यावत्पुरा निपातयोरिति भविष्यदर्थे लट्, प्रत्युदाहरणे लट् स्मरति । ‘अत्र भूतकालविप्रकर्षमिति’ । भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं व्योतयति । तेन नात्र त्वरा गम्यतइति भावः ॥

“नन्वित्यनुज्ञेयणायाम्” ॥ किंचित्कर्त्तुं स्वयमेवोद्युक्तस्यैवं क्रियतामित्येवं रूपोऽभ्युपगमोऽनुज्ञा, सूत्रार्थमुदाहरणेन दर्शयति । ‘करणे प्रतीति’ । उपलक्षणमेतत्, करणगमने प्रतीत्यर्थः । उदाहरणे वर्त्तमाने लट्, प्रत्युदाहरणे तु भूते ननौ पृष्टप्रतिवचनइत्यनेन, अङ्गाप्रतिलोम्यइत्यादिवत् सिद्धे इतिकरण एकनिपातोऽयमिति दर्शनार्थः, अन्यथा द्वयोरपि निपातयोरङ्गं संभाव्येत ॥

“किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्” ॥ ‘अप्रतिषिद्धमिति’ । अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः । ‘पूर्वं किंयुक्तमिति’ । तत्समीपे किमः श्रूयमाण-

त्वात् । 'उत्तरं तु न किंयुक्तमिति' । विपर्ययात् । 'अपरेत्यादि' । न समीपे श्रूयमाणत्वं किंशब्देन संबन्धे हेतुः किं तु संशयविषयत्वं, तच्च द्वितीय-
स्याप्यस्ति अतस्तस्यापि तेन योग इत्युभयत्र प्रतिषेध इत्यर्थः । ये त्वाहुः
पूर्वं किंयुक्तमिति ते मन्यन्ते, ऽस्तु द्वयोः संशयविषयत्वं किंशब्देन तु समीपे
श्रुतक्रियाविषय एव प्रश्नो व्योत्यते, क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्न आहोस्वि-
दित्यनेन, क्रियाप्रश्नइति चोच्यते, तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति ॥

“लोपे विभाषा” ॥ प्रकृतत्वात्किम एव लोपो विज्ञायतइत्याह ।
'किमो लोप इति' । 'क्व चास्येति' । शास्त्रे क्वचिदपि किमो लोप-
स्याविहितत्वान्मर्शः । न शास्त्रीयस्यैवादर्शनस्य लोपसंज्ञा किं तर्ह्यदर्श-
नमात्रस्येत्युत्तरम् । 'यत्रेति' । 'न च प्रयुज्यतइति' । अर्थप्रकरणा-
दिना गम्यमानत्वात्, उदाहरणे आहोस्विच्छब्दः पदान्तरप्रश्ने, स च
नान्तरेण पूर्वप्रश्नमित्यर्थात्पूर्वत्र किमर्थो गम्यते तदाह । 'विनैव
किमेति' । 'प्राप्तविभाषेयमिति' । कथं पुनः प्राप्तिर्योवता किंशब्देन
योगे पूर्वा योगस्तत्राह । 'किमर्थेनेति' । 'पूर्ववत्प्रत्युदाहरणानीति' ।
तान्येव किंशब्दरहितानीत्यर्थः ॥

“एहिमन्ये प्रहासे लट्” ॥ 'एहिमन्यइत्यनेनेति' । समुदा-
याभिप्रायमेकवचनम्, अन्यथा आख्याते द्वे आङ् चापर इति बहुवचनप्र-
सङ्गः, उदाहरणे प्रहासे च मन्योपपदइत्यादिना पुरुषव्यत्ययः । 'सुष्ठु च
मन्यसइति' । भूतमर्थं दर्शयन् प्रहासाभावमाह, अत एव पुरुषव्यत्ययो
ऽपि न कृतः । 'गत्यर्थलोटा लटित्येव सिद्धइति' । आङ्पूर्वादियो
लोट्, सिपो हिः । 'अन्यत्र माभूदिति' । कान्यत्र माभूत्, वृत्तिकारेण
यत्प्रत्युदाहृतम् एहि मन्यसइत्यादि, तत्र कथं पुनरेहिमन्यइत्यनेन योग-
नियमः क्रियमाण एहि मन्यसइत्यनेन योगे निर्वृतिं करोतीत्याह ।
'उत्तमोपादानमतन्त्रमिति' । अतन्त्रत्वे कारणमाह । 'प्रहासएव
हीति' । तन्त्रत्वे नियमस्य व्यावर्त्यं न संभवेदित्यर्थः । भाष्ये तु
प्रत्युदाहरणे ऽप्युत्तम एव प्रयुक्तस्तत्रायमर्थः । एहि रथेन त्वं यास्यसी-
त्येवमहं मन्यइति ॥

“जात्वपूर्वम्” ॥ ‘जात्वित्येतदपूर्वमिति’ । अथ तिङन्तविशेषणमपूर्वत्वं कस्मान्न भवति, युक्तं चैतत्, विशेषणेन संबन्धुं योग्ये सति निमित्तिनि निमित्तस्याप्रधानस्य नहि युक्तं विशेषणम्, उच्यते । यदयमाहो उताहो चानन्तरमित्यत्रानन्तरग्रहणं करोति ततो जायते निमित्तस्येदं विशेषणमिति, अन्यथा तत्राप्यपूर्वमित्यनुवृत्तेरेव केवलातिङन्तस्यानन्तर्यं लभ्यतरति किं तेन । ननु च शेषप्रकृत्यर्थं तस्यात् शेषे विभाषा, कश्च शेषः, सान्तरः शेष इति, अन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रकृतः शेषः, कथम्, अपूर्वमिति प्रकृतं सपूर्वः शेष इति ॥

“किंवृत्तं च चिदुत्तरम्” ॥ वृत्तमित्यधिकरणे क्तः, किमो वृत्तं किंवृत्तमिति, अधिकरणवाचिनश्चेति कर्त्तरि षष्ठी, अधिकरणवाचिना चेति समासप्रतिषेधे प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनात्समासः, यदि यत्र किंशब्दो वर्त्तते तत्सर्वं एह्येत किमीयः कैमायनिः कितरामित्यादेर्यहणप्रसङ्ग इति मत्वा परिसञ्चष्टे । ‘वृत्तग्रहणेनेति’ । चिदुत्तरमित्येतत्किंवृत्तस्य विशेषणं न तिङन्तस्य, पूर्वाक्तात्सामान्यापेक्षया ज्ञापकात् ॥

“आहो उताहो चानन्तरम्” ॥ ‘अपूर्वमित्येवेति’ । अत एवेताहोयहणम्, उतशब्दपूर्वत्वादाहोशब्दस्य ॥

“शेषे विभाषा” ॥ ‘कश्च शेष इति’ । बहूनां प्रकृतत्वात्प्रश्नः । ‘यदन्यदनन्तरादिति’ । ‘प्रतिषेधस्य निमित्तभूतमाहोउताहोयहणं तावदवश्यमनुवर्त्यम्, उताहोयहणाच्चापूर्वमित्यप्यनुवर्त्तते तत्र पारिशेष्यादनन्तरापेक्ष एव शेष इति भावः ॥

“गत्यर्थलोटा लृण चेत्कारकं सर्वान्यत्” ॥ ‘गमिना समानार्था गत्यर्था इति’ । अर्थप्रदर्शनमेतत्, गतिरर्था येषामिति तु विग्रहः, गत्यर्थलोटा युक्तमिति योगः, पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्तिभावः, लोटन्तवाच्यं हि निमित्तं लङन्तवाच्यस्य । ‘न चेत्कारकं सर्वमन्यद्वतीति’ । सर्वं चेत्कारकमन्यत्तदा निघातप्रतिषेधो न भवतीति भावः, अत्र

‘लोडन्ते च लडन्ते च यावत्किञ्चन कारकम् ।

एह्येत यदि तत्सर्वं वाच्यावाच्यविवेकतः ॥

तदेहापि तर्हि प्रोप्नोति वह ब्राह्मणशालोक्ष्यं पितृतांस्तव
भोक्ष्यतइति, यत्र हि सर्वं भिद्यते तत्रैव न भवितव्यं यथा वृक्षावुपन्य-
स्योः प्रत्युदाहरणयोः ।

न चात्र भिद्यते सर्वमभेदाच्छालिकर्मणः ।

अथायमर्थः स्यात्सर्वस्मिन्कारके ऽनन्यस्मिन्निघातप्रतिषेधो न तु
क्वचिदपि भिद्यति तदेहापि न स्यात् आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं
भोक्ष्यसइति, भिद्यते ह्यत्र कर्म तस्माद्वाच्येयमेतत्, तत्राह । ‘यत्रैवेति’ ।
एवकारेण वाच्यव्यतिरिक्तस्य निरासो न तु सर्वस्यानन्यत्वं विवक्षितं
तत्स्पष्टीकृतम् । ‘कर्तृकर्मणी एवेति’ । एतच्च प्रत्यासत्तेर्लभ्यते, प्रत्यासत्तं
हि तत्तस्य यत्तेनैवाभिधीयते, उदाहरणेषु प्रथमतृतीययोः सर्वमनन्यत्,
द्रव्यसीत्यस्य तु निघातप्रसङ्गश्चिन्त्यो नानावाक्यत्वात्, द्वितीयचतुर्थयो-
र्वाच्यमात्रं वहेर्गुणभूतगमनाभिप्रायं गत्यर्थत्वं प्रापणार्थस्त्वयं, तथा च ।

नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

इति भेदेन गणनं कृतं, ननु च शक्तिः कारकं, सा च प्रतिक्रियं
भिद्यते, तत्कथमिहाभिचं कारकं, शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद्-
दोषः । ‘आगच्छेति’ । लिङ्यं न लोट् । ‘पश्यतीति’ । लङ्यं न
लट्, प्रत्युदाहरणयोः सर्वमन्यत्, कारकशब्देनापि सूत्रे कारकव्यक्तिरेवा-
श्रीयते, तेन कर्तृकर्मत्वाभेदे ऽपि व्यक्तिभेदात्कारकभेदः, त्वं चाहं च
द्रव्याव इति, अक्रियमाणे सर्वग्रहणे यत्र वाच्यं न भिद्यते तत्रैव भवि-
तव्यम्, इह च भिद्यते वाच्यम्, एकत्रैकमपरत्र द्वयमिति निघातप्रति-
षेधो न स्यात्, क्रियमाणे तु सर्वग्रहणे यथा सिद्ध्यति तथा दर्शयति ।
‘लडन्तवाच्ये हीति’ ॥

“लोट् च” ॥ ‘शाधीति’ । शासेलोट्, सिप्, सिपो हिः, शा
हाविति शदिशः, तस्यासिद्धत्वात् भल्लत्वं धित्वम् । प्रशाधीति

प्रायेण पाठः स न युक्तः, सोपसर्गत्वेनोत्तरसूत्रविषयत्वात् । 'पृथग्योग-
करणमुत्तरार्थमिति' । उत्तरो विकृत्यो लोट एव यथा स्यात् लटो मा
भूदिति ॥

“हन्त च” ॥ ‘हन्त प्रभुनजावहादिति’ । भुजेलोट्, भुजो-
ऽनवद्वयत्वात्मनेपदं बहिः, टेरेत्वम् । आहुतमस्य पिच्य, एत ऐ, अनुदात्ते-
त्वाल्लसार्वधातुकमनुदात्तत्वं, विकरणस्वरः ।

“आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके” ॥ अन्तरयतीत्यन्तरं व्य-
धायकम् । एकमन्तरं यस्य तदेकान्तरम्, उदाहरणे निघाते प्रतिषिद्धे
षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं, दूरादुते चेति प्लुतः, भवच्छब्दस्य विभाषा भवद्-
गवदघवतामिति हत्वम्, अवशब्दस्य च ओकारः, भोभगोइत्यादिना
यत्वं, तस्य हलि सर्वेषामिति लोपः । ननु चामन्त्रितं पूर्वमविद्यमा-
नवदिति भोःशब्दस्याविद्यमानत्वादेकान्तरता नोपपद्यते, अत आह ।
'भोइत्येतदिति' । 'तदुभयमप्यनेन क्रियतइति' । कथं पुनरप्रकृताया
असंशब्दितायाश्चैकश्रुतेः प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम्, उच्यते, नञ्च
विपक्षवचनः, अधर्मानृतादिवत्, अन्तिकविरुद्धमनन्तिकं, दूरमित्यर्थः,
तत्र चैकश्रुतिरुच्यते, ततश्च पचसि देवदत्तेत्यादावन्तिके सावकाशमा-
मन्त्रितनिघातं बाधित्वा एकश्रुतिः प्राप्नोति, सा तावत्प्रतिषिध्यते,
ततोऽपवादे प्रतिषिद्धुत्सर्गभूतो निघातः प्राप्नोति सोऽपि प्रतिषिध्यते,
एकश्रुतिमात्रप्रतिषेधे हि तत्रैवायं ब्रूयात् नाम एकान्तरमिति, एवं
ह्यामन्त्रितमनन्तिकइति च न वक्तव्यं भवति, सोऽयमेवं सिद्धे यन्निघातप्र-
करणे इदं ब्रवीति तेन विज्ञानीमो निघातोऽपि प्रतिषिध्यतइति, केवलस्य
निघातस्यैकश्रुत्या बाधितस्य प्रतिषेधोऽनर्थक इति सामर्थ्यादुभयोः प्रति-
षेधः । ननु चैकश्रुतिरपि देवदत्ता३ आगच्छेत्यादौ सावकाशा, कथमां
भो देवदत्त इत्यादौ निघातस्य बाधिका, प्रत्युत परत्वादेकश्रुतेर्निघात एव
बाधक इति तस्यैवात्र प्रसङ्ग इति प्रतिषेधोऽपि तस्यैव न्याय्यः, तस्य च

प्रतिषेधे एकश्रुतिः स्यादेव, अत्राहुः । पदद्वयमात्रनिबन्धनत्वादन्तरङ्गो
निघातः पूर्वं प्रवर्त्तते, ततो दूरात्संबोधनमधिकं निमित्तमपेक्षमाणैकश्रु-
तिरिति सैवानन्तरं प्राप्नोति तां तावद्बाधते पूर्वाक्तेन न्यायेन निघातम-
पीति सूक्ष्मं तदुभयमनेन क्रियतइति, यथैव तर्हि एकश्रुतिर्बाध्यते तथैव
पुनोदात्तोऽपि बाध्येतात आह । ‘पुनोदात्तः पुनरिति’ । ‘अपरेषा-
मिति’ । ते मन्यन्ते सादृश्येऽत्र नञ् न विपत्ते, अन्यथा दूरइत्येव ब्रूया-
दिति प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वात्कथं तर्हि पुन उदाह्रियते अत आह ।
‘पुनोऽपीति’ ॥

“यद्वितुपरं छन्दसि” ॥ ‘जाये स्वी रोहावैहीति’ । रुहेलौट्,
वस्, शप्, आहुतमस्य पिच्च, लोटो लङ् इति लङ् वद्वावाचित्यं हित
इति सलोपः, आह्पूर्वादिलो लोट्, सिपो हिः, एहीत्यनेन परभूतेन युक्तस्य
रोहावेत्यस्य लोट् चेति प्राप्नो निघातप्रतिषेधो नियमेन निवर्त्यते, तेन स्व-
शब्दाश्रयो निघातो भवति । ननु परमपि छन्दसीतिवचनात् स्वःशब्दस्य
पूर्वाङ्गवद्वावाज्जायेस्वरित्यामन्वितं ततश्चामन्वितं पूर्वमविद्यमानवदि-
त्यविद्यमानत्वाच्चिघातो न प्राप्नोति, प्रतिषिध्यते ऽत्राङ्गवद्वावः । अव्य-
यानां प्रतिषेध इति । नैवमत्राङ्गवद्वावः प्राप्नोति, उक्तं हि तत्र,
‘षष्णामन्वितकारकवचनं’ ‘तच्चिमित्यहणं चे’ति । नहि स्वःशब्दः
षष्णन्त आमन्वितकारकं तच्चिमितं वा स्वरे वाङ्गवद्वावो नाविद्यमानव-
त्त्वम्, स्वःशब्दस्य रो रीति लोपो न भवति उत्वं च भवति छान्दस-
त्वात् । अथेदानीं रोहावेत्यनेन युक्तस्य एहीत्यस्य लोट् चेति निघातप्रति-
षेधः कस्माच्च भवति, न रुहिर्गत्यर्थः, गत्यर्थोऽकर्मकेत्यत्र पृथग्यहणात्,
यदि न गत्यर्थः, आरोहन्ति हस्तिनं मनुष्याः आरोहयति हस्ती मनु-
ष्यान्, गतिर्बुद्धिप्रत्यवसानार्थेति कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति, तस्मादुपरिगम-
नरूपव्यापारो रुहेरर्थः, गत्यर्थोऽकर्मकेत्यत्र च रुहिग्रहणं प्रपञ्चार्थम्, एही-
त्यस्य तु निघातप्रतिषेधो न भवति, विभाषितं सोपसर्गमनुत्तममिति
वचनात् ॥

“चनचिदिवगोत्रादितद्विताम्रेडितेष्वगतेः” ॥ ‘इहापीति’ । न केवलं तिङो गोत्रादीनीत्यत्रैवेत्यपिशब्दार्थः । तत्र हेतुस्तत्रैव प्रतिपादितः । ‘शुक्लीकरोति चनेति’ । अगतेरिति प्रतिषेधाभावाच्च निघातप्रतिषेधो भवत्येव । ‘यत्काष्ठमिति’ । शुक्लीशब्दस्य निघातो न भवति ॥

“चादिषु च” ॥ ‘तद्वह गृह्यन्तइति’ । प्रत्यासत्तेः । ‘चादयोस-
त्त्व’ इत्यत्र येषां ग्रहणं ते विप्रकृष्टाः, समुच्चयो विकल्पश्चानेकस्य धर्म इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यति । अतः खादति चेत्यस्योपन्यासः, न त्वस्य निघातप्रसङ्गः, नानावाक्यत्वात्, खादति हेत्यादेस्तु प्रक्रमाभेदायोपन्यासः । ‘परन्तु निहन्त्यतएवेति’ । प्रशब्दात्समानवाक्यगतात् पदात्परत्वात् ॥

“चवायोगे प्रथमा” ॥ ‘अगतेरिति’ । ‘पूर्वसूत्रइत्यादि’ । अत एव पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणावसर उक्तं प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातः प्रतिषिध्यतएवेति, प्रथमेति स्त्रीलिङ्गस्य निर्वाहमाह । ‘प्रथमा तिङ्विभक्तिरिति’ । प्रथमाग्रहणव्यावर्त्यस्य द्वितीयादेः संभवमाह । ‘चवायोगो हीति’ ॥

“हेति चियायाम्” ॥ आचारभेद आचारोल्लङ्घनम् । उदाहरणे उपाध्याये पदात्तौ गच्छति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धम् इत्याचारभेदः ॥

“अहेति विनियोगे च” ॥ ‘नानाप्रयोजनइति’ । अनेकप्रयोजनः नियोगः प्रेषणम् । ‘पूतश्चेति’ । स पुनः चियायां चियाहेतुकः, विनियोगे प्रेषहेतुकः ॥

“वाहलोपवेत्यवधारणम्” ॥ उदाहरणे चलोपं दर्शयति । ‘शामं चेति’ । एवमहलोपेपि द्रष्टव्यम् । तत्र प्रथमे शामकर्मकस्या-
रण्यकर्मकस्य च देवदत्त एव कर्त्तृति समानकर्तृकत्वं, द्वितीये तु विपर्य-
याद्यानाकर्तृकता द्रष्टव्या, अनवकृप्तिरसंभावनं, यो हि देवदत्तस्य भोजनं क्व चिदपि न संभावयति स एवं प्रयुक्ते क्वैव भोक्तृसदति, एवै
वानियोगइति पररूपत्वं, क्व चित्तु वृत्तावेवैतत्पश्यते ॥

“चादिलोपे विभाषा” ॥ पूर्वा योग एवशब्दप्रयोगे नित्यार्थः ॥

“वैवावेति च कृन्दसि” ॥ वै स्फुटार्थं समायां च, वा व प्रसिद्धौ स्फुटार्थं च ॥

“एकान्याभ्यां समर्थोभ्याम्” ॥ समौ तुल्यावर्थो ययोस्तौ समर्थौ, शकन्धादिषु दर्शनात्पररूपत्वं, निपातनाद्वा ऽन्तलोपः, परस्परं समानार्थता न तिङन्तेन असंभवात्, तिङन्तेन सङ्गताभ्यामित्ययं त्वर्थो न भवति, ववायोगे प्रथमेत्यतो योगग्रहणानुवृत्तेरेवास्यार्थस्य सिद्धत्वात् । ‘जिन्वतीति’ । जिबिः प्रीणानार्थः, इदित्वाच्चुम्, लट्तिप्शपः । ‘चाकशीतीति’ । काशिना समानार्थः कशिः प्रकृत्यन्तरमस्तीत्युक्तं, तस्यैतद्वद्भुक्तिरूपम् । ‘एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं चेति’ अतस्तस्यैव प्रत्युदाहरणं दर्शितं नान्यशब्दस्येति भावः । ‘व्यभिचारित्वात्तस्येति’ । एकशब्दो ह्यन्यार्थं व्यभिचरतीति । नानार्थो ह्ययमिति ह्येको गोत्रइत्यत्र दर्शितं, तत्रासति समर्थग्रहणे ऽन्यशब्देन भिचार्यस्यापि ग्रहणप्रसङ्गः । न च साहचर्यमत्र प्रकरणे व्यवस्थापकमिति निपातैर्यद्वादिङन्तेत्यत्रावोचाम ॥

“यद्वृत्ताच्चित्यम्” ॥ किंवृत्तं च चिदुत्तरमित्यत्र किंवृत्तशब्दस्य दर्शिता व्युत्पत्तिरिहानुगन्तव्या । ‘एतच्चाश्रीयतर्कति’ । तदाश्रयणे हि यद्वाह् यदीयं यादायनिरित्यादिभ्यः परस्य न स्यात् । ‘जुहुम इति’ । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तमेतत्, अभ्यस्तानामादिः, भीद्भीद्भुहुमदेति चोभयत्रापि अचीति वर्त्तते । ‘यद्वाहिति’ । यदञ्चति, किन्, विष्वग्देवयोश्चेति ढेरद्वादेशः, कथं पुनः पञ्चमीनिर्द्वैशे सति यत्कामास्ते, यद्वाह् वायुरित्यादौ व्यवधाने भवति अत आह । ‘पञ्चमीनिर्द्वैशेऽप्येति’ । एतच्चोत्तरसूत्रे ज्ञापयिष्यते । ‘याथाकाम्ये वेति’ । याथाकाम्यं यथेच्छं प्रवृत्तिर्द्वैशकालानपेक्षा, तत्र गम्यमाने वा निघातप्रतिषेधः, यत्र क्वचन यजते ॥

“पूजानात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः” ॥ काष्ठादिभ्य इति वार्त्तिके दृष्टं सूत्रावयवत्वेन पठितत्वात्तदनुरोधेन पूजनादित्येकवचनं

बहुवचनस्यानइति व्याचष्टे । 'पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति' । 'उत्तर-
पदमिति' । उत्तरसूत्रे तिङ्यहणादस्य च सूत्रस्य समासविषयत्वात्सुब-
न्तमिति द्रष्टव्यं, काष्ठादयश्चैते ऽद्भुतपर्यायाः पूजनवचना भवन्ति, तत्र
येषां वृत्तिविषयत्वादुत्तपर्यायत्वममातापुत्रादीनां तेष्वन्यपदेन विग्रहः ।
'काष्ठाध्यापक इति' । क्रियाविशेषणं, काष्ठशब्दे द्वितीयान्तः सम-
स्यते, कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणेषु न भवति, धात्वर्थं प्रति
यत्कर्म तत्रैव षष्ठी, कर्तृपदेन साहचर्यात्, यो हि धात्वर्थं प्रति कर्ता तत्र
षष्ठी तत्साहचर्यात् कर्मापि तादृशमेव दृश्यते, विशेषणं तु धात्वर्थेन
समानाधिकरणत्वाच्च तं प्रति कर्म सर्वथा क्रियाविशेषणाच्च षष्ठी भवति,
अत एव मलोप इति वक्ष्यते, षष्ठां सत्यां मकाराभावादनुपपन्नमेत-
त्स्यात्, कथं पुनः कर्तृप्रधाने कृदन्ते गुणभूतायाः क्रियाया विशेषणेन
संबन्धः, साधनसंबन्धवदुपपद्यते, तद्यथा यामं गत इत्यादौ गुणभूताया
अपि क्रियायाः साधनेन योगः तथा विशेषणेनापि नानुपपन्नः । 'का-
ष्ठाभिरूपक इति' । आभिरूप्यं काष्ठेन विशेष्यतइति नपुंसकप्रथमान्तस्य
समासः, एवं सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तमात्रेण काष्ठादीनामन्यथाद् द्वयवा-
चिभिः सामानाधिकरण्याभावान्मयूरव्यंसकादित्वमाश्रितम् । 'समासे
चेत्यादि' । चकारोऽवधारणे, यदि समासएवैतदिष्यते कथं वार्त्तिककारे-
णोक्तं पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादियहणं मलोपश्चेति, नहि समासे तेषा-
मन्यो मकारः संभवति विभक्तेर्लुप्तत्वादित्यत आह । 'मलोपश्चेत्यनेना-
पीति' । कथं पुनरयं विषयोनेनाख्यायते ऽत आह । 'यत्रेति' । समासे
हि विभक्तेर्भावान्मकारो न श्रूयते अयमेव लोप इति । किं पुनः कारणमेवं
काशकुशावलम्बनेन वार्त्तिकं व्याख्यायते ऽत आह । 'असमासे हीति' । अन्ये
त्वाहुः । यदि समासएवैतदभिमतमभविष्यत्समासइत्येवावश्यत्, मलोप-
वचनात् वाक्यविषयमेवैतद्धारणमध्यापक इत्यादिकं तु रूपं यदीष्यते वि-
कल्पेन मलोपो वक्तव्य इति । 'पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्धइति' ।
पूजनस्य पूजितापेक्षत्वादिति भावः । 'अनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थमिति' ।
पूजनात्पूजितमिति सूत्रे सामान्यगतमानन्तर्यं विशेषाभावां विज्ञायतइति

भावः । कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे व्यवहितस्य प्रसङ्ग इत्याह । 'एतदेवेति' । ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह । 'तथा चेति' । 'अनुदात्तइति वर्त्तमानइत्यादि' । प्रकृतं ह्यनुदात्तग्रहणं न लुङित्यादिना प्रतिषेधेन संबद्धमतस्तदनुवृत्तौ प्रतिषेधोऽप्यनुवर्त्तत, तत्र यद्यप्यस्य योगस्य समासविषयत्वात्तादृशो विषयो न संभवति यत्रामन्त्रितादौ निघातः प्रतिषिध्येत तथापि कुत्सने च सुपीत्यादौ उत्तरत्र प्रतिषेध एव स्यात्तस्मात्तच्चित्पथं पुनरनुदात्तग्रहणम् ॥

“सगतिरपि तिङ्” ॥ 'यत्काष्ठं पचतीति' । येऽपि मलोपश्चेत्यनेन वाक्येन मलोपमाहुस्तेपि तिङन्ते परतो नैव लोपमिच्छन्ति । 'सगतिग्रहणाद्गतिरपि निहत्यतइति' । कथं, तुल्ययोगेऽत्र सहशब्दः, यत्र तुल्ययोगे सहशब्दस्तत्र द्वयोरपि कार्ययोगो भवति, तद्यथा सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते पुत्रोऽपि भोज्यते, अपिग्रहणं यत्र गतिर्न प्रयुज्यते तत्र केवलस्यापि तिङन्तस्य यथा स्यात्, गतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति, तिङ्ग्रहणात्पूर्वो योगः सुबन्तविषय एव विज्ञायते ॥

“कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ” ॥ 'पचति क्षिप्नातीति' । कथमत्र समानवाक्यत्वं सामर्थ्यं चेति चिन्त्यम् । 'कर्तुः कुत्सने मा भूत्, पचति पूतीति' । कर्तृत्वमत्र कुत्स्यते । 'अस्येदमयुक्तमिति' । क्रिया तु शोभनैव तत्र कर्तृत्वस्य विशेषणं पूतित्वं न कर्त्रा समानाधिकरणमिति दारुणमभिरूपकमित्यादिवचनपुंसकत्वम् । एवं द्विषह्वारप्येकवचनमेव भवति, पचतः पूति पचन्ति पूतीति । प्रायेण पूतिरिति पुल्लिङ्गं पठ्यते । ननु क्रियाप्रधानेऽस्मिन्वाक्यात् साधनं कथं विशेषणेन संबन्धमप्रधानं प्रपद्यते, उच्यते । एकार्थीभावमापचं वृत्तौ यदुपसर्जनं विशेषणेन संबन्धस्तस्य नैवोपपद्यते न हि भवति अद्वयस्य राजपुरुष इति, यस्य तु नैकार्थीभावस्तदप्रधानमपि विशेषणेन संयुज्यते, यथा अद्वयस्य राजः पुरुष इति, एवं साधनं क्रियां प्रति गुणभूतमप्येकार्थीभावाभावाद्विशेषणेन युज्यते तथा साधनप्रधानेषु क्रदन्तेषु क्रिया गुणभूताऽपि विशेषणेन युज्यते दारुणमध्यापक इति, यद्यैव तर्हि साधनस्य विशेषणेन योग एव क्रियान्तरेणापि प्राप्नोति पचति पठति पचति दृश्यति पाचकः पठति पाचकः पश्यतीतिवत्, किं कुर्मः न ताव-

देवं दृश्यते तदेतदेवं प्रतिपत्तव्यम् ॥

भार्या स्व्यन्तरसंबन्धं पत्युर्न सहते यथा ।

स्नानादिकं तु संस्कारं स्वार्थमेवानुमन्यते ॥

तथा क्रियापि ।

विशेषणेन संबन्धं कर्तुः स्वस्यानुमन्यते ।

स्वानुरक्तं तु कर्त्तारं न क्रियान्तरगामिनम् ॥

इति । 'पूतिश्चेति' । तिबन्तः पूतिशब्द आद्युदात्तः । 'वसे-
स्तिष्ठिति' । तिब् बाहुलकात्पूजा ऽपि भवति, बाहुलकादेव गुणा-
भावः । तस्य निघातनिमित्तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति चित्स्वमुपस-
ह्रूयते । 'विभाषितमिति' । बहूथं तिङन्तं विभाषा निहन्यते, यदा
निहन्यते तदा पूतिरन्तोदात्तः । क्रियाकुत्सने इत्यादि यदुक्तं तत्र प्रमाद्य-
त्वेन भाष्यपठिताभार्यां पठति । 'सुपि कुत्सनेति' । 'मलोप इष्टोऽति-
ङीति चोक्तार्थमिति' । भाष्ये तावदयमर्थः, मलोपश्चेति वार्तिककारेणाक्ते
मलोपस्तिङि नेष्टः, दाहणं पचतीति । इत्येवं मलोपश्चेति वाक्यमुक्तार्थ-
माचार्यैरिति । वृत्तौ तु श्लोकान्तगतत्वादयं पादः पठितो न त्वत्रास्यो-
पयोगः कश्चित्, समासे चैतदनुदात्तत्वमिष्यत इत्युक्तत्वात् ॥

“गतिर्गते” ॥ ‘अभ्युदुरतीति’ । सर्वोपसर्गसाधारणी हरश्च-
क्रिया प्रतीयते, तामुद्विगिनिष्ट उदुरतीति उदैवोर्ध्वता विगिष्टा ऽवग-
म्यते तामभिर्विगिनिष्ट अभ्युदुरतीति, तत्र ।

अन्योन्यापेक्षया नास्ति गतित्वं यद्यपि द्वयोः ।

क्रियां प्रति गतित्वात्तु निहतोऽभिर्गतिर्गते ॥

‘समुदानयतीति’ । अत्र समुदोर्ध्वयोरपि निघातः । ‘अभिर्ग-
योदुरतीति’ । अत्र चयाद्याम् । ‘गताविति किमिति’ । क्रियां प्रति
गतिर्भवति, क्रिया च धातुवाच्या, धातुश्च द्विविधः, समतिरगमिष्य,
पत्यया अपि धातोर्ध्वे भवन्ति कृतस्तिङश्च, तत्र कृतान्ते समताकगतौ च
कृतस्वरयाथादिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतिर्निहन्यतश्च, तिङन्तेषु

केवले उदात्तवति तावदुत्तरसूत्रेण भवत्येव निघातः, अनुदात्तेषु निय-
माश्रयणाच्च भविष्यति, तिङन्ते यदि भवति उदात्तवत्येव भवति,
ततश्च सगतिरेव तिङ्बन्धशिष्यते इति प्रश्नः । 'आ मन्द्रैरिति' । ननु च
क्रियायोगे गतिर्भवति न चात्राहुः क्रियायोगोऽस्ति, मन्द्रशब्दस्याक्रि-
यावाचित्वादत आह । 'याहीत्येतत्प्रतीति' । ते प्राग्धातेरिति प्रयो-
गनियमो न संज्ञानियमः, ततश्च व्यवहितप्रयोगेपि गतित्वमस्त्येवेति
भावः । ननु यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति,
ततश्च याहीत्येतत्प्रतीति गतित्वेन मन्द्रं प्रत्यगतित्वादप्रसङ्गः, इहापि तर्हि
न प्राप्नोति अभ्युदुरतीति, उदं प्रत्यगतित्वान्मा भूदुदं प्रति गतिः समु-
दायं तु प्रति गतिर्भवति उदा विशिष्टा हि क्रिया अभिना विशेष्यते,
आ मन्द्रैरित्यत्रापि मन्द्रादिकरणकमिन्द्रकर्तृकं यानमाहा विशेष्यते-
इति समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रत्याहो गतित्वाच्चिघातः प्राप्नोति, न
प्राप्नोति, पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन, आयाने हि मन्द्रादेः
साधनत्वं मन्द्रैर्हरिभिरायाहीति न तु याने, ततश्च न समुदायं प्रत्याहो
गतित्वमिति नास्त्येवात्र प्रसङ्गस्तत्राह । 'तस्येति' । नहि परनिमि-
त्तानुपादाने यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति गम्यते, ततश्च वस्तुतो
गतित्वाश्रयो निघातः स्यादिति मन्यते, यदि पुनः पदस्येत्यधिकारात्स-
मर्थपरिभाषोपस्थानाद्येन गतेः सामर्थ्यं तं प्रति गतेरिति विज्ञायेत
तदा शक्यं गतावित्यवक्तुं, यदाह गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणानर्थक्यं, तिङ्ब-
न्धधारणाच्छब्दोऽर्थमिति चेन्नगतित्वादिति ॥

“तिङ्गि चोदात्तवति” ॥ उदाहरणे निपातैर्यद्विधीति निघात-
प्रतिषेधात्तिङन्तमुदात्तवत्, तिङ्ग्रहणं किमर्थं, तिङन्ते यथा स्यात्
मन्द्रशब्दे मा भूत्, आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि, मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तो
ऽन्तोदात्तः, ननु च यत्क्रियायुक्ता इति ध्वनान्नतिशब्दः पित्रादिशब्द-
वत् सम्बन्धिशब्दत्वात् स्वसंबन्धिनमात्तिपतीति क्रियावाचिन्येवोदात्त-
वति भविष्यति इदन्ते चातिप्रसङ्गाभावः पूर्वसूत्रे एवोक्तस्तस्माद्यर्थस्ति-
ङ्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह । 'तिङ्ग्रहणमिति' । परिमाणमियत्ता, परिमाणा-
व-

त्वमेव स्पष्टयति । ‘अन्यथा हीति’ । अक्रियमाणे तिङ्यहणे धातुरेव क्रियावाचित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमिति तत्रैवोदात्तवति निघातः स्यात् तु प्रत्यये, तिङ्यहणात् प्रकृतिभागं प्रति गतेः प्रत्ययोदात्तत्वेनाप्युदात्तवति तिङन्तमात्रे भवति । ‘धातुमेव प्रति गतिसंज्ञेति’ । यस्य क्रिया यत्क्रियेति षष्ठी, समासः, अन्यथ्यतिरेकाभ्यां यस्य वाच्या क्रिया तं प्रतीत्यर्थः, धातुरेव चासौ वाच्येति तमेव प्रति गतित्वम् । ‘आमन्ते तर्हि न प्राप्नोतीति’ । ननु चाक्रियमाणेऽपि तिङ्यहणे नैवामन्ते प्राप्नोति, यदा हि तिङन्तेऽपि प्रत्ययोदात्तत्वेनोदात्तवति न स्यादिति स्थितं तदा का वार्ता आमन्ते, तत्किमुच्यते आमन्ते तर्हीति, एवं तर्ह्ययमत्रार्थः, यदि तिङ्यहणाद्व्यात्मकरोतीत्यादौ भवति तर्हि तस्यामन्तेऽभावात् प्राप्नोति, तस्माद्व्या क्रिया यत्क्रियेति कर्मधारय आश्रयणीयः, एवं हि क्रियालक्षणमर्थं प्रति गतित्वं तत्रार्थं कार्यस्यासंभवात्तद्व्याचिनि कार्यं विज्ञायमानं क्रियाप्रधाने सर्वत्र सिध्यतीति, अनन्तरोक्तं चोक्तं पदविशेषे व्यवस्थापयितुमाह । ‘अत्र केचिदिति’ । अत्र पक्षे गतिकारकोपपदानामित्यस्यायमर्थः, गत्यादीनामविशेषेण समासो भवति कृद्विस्तु प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । ‘अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वइति’ । गतिकारकोपपदादित्यत्र प्रपञ्चतिदेश्यादर्थं कृद्वहणं स्थितं न प्रत्याख्यातमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैवात्र प्रसङ्ग इति मन्यते । ‘अक्रियमाणेऽपि तिङ्यहणइति’ । यथा वा क्रियमाणे तिङ्यहणे उदात्तवत्त्वे सति निघातः सिध्यति तथा ऽनन्तरमेवोक्तम् । ‘अथ तरधन्तस्येति’ । यथायं पक्षः संभवति यश्चात्र पक्षे दोषस्तत्सर्वं गतिकारकोपपदाकृदित्यत्रैवोक्तम् । ‘येषां स्थित्यादि’ । कुगत्यादीनां कृदन्तेनैव तत्रापि प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यर्थः । ‘तदर्थं यमः कर्त्तव्य इति’ । तत्रायं यमः, तिङ्यहणं न करिष्यते, या क्रिया यत्क्रियेति वाश्रयिष्यतइति ॥

“आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत्” ॥ किमिदमविद्यमानवदित्याह । ‘तस्मिन्वतीत्यादि’ । तत्र तस्मिन्वति यत्कार्यं तत्र भवतीत्यत्रोदाहरणमाह । ‘आमन्विततिङ्निघातेति’ । असति च यत्कार्यं तदुच्यतीति ।

त्यत्रोदाहरणमाह । 'पूजायामित्यादि' । 'आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्त्तव्य-
इति' । असति पूर्वशब्दे आमन्त्रितमविद्यमानवदित्युच्यमाने स्वस्याद्यु-
दात्तत्वेपि षाष्ठिके कर्त्तव्ये ऽविद्यमानवत् स्यात्, क इदानीं तस्याव-
काशः, यत्राविद्यमानवद्भावः प्रतिषिध्यते, विकल्प्यते वा, तथा ऽशादा-
दावित्यधिकारात्पादादिरप्यवकाशः उच्यते नो अधसु ह वा व्युच्छन्न-
नस्भावो ह्यत्राविद्यमानवद्वावाभावादेव भवति, इदं त्वा वृषभं वयं, त्वा-
देशो भवति, एवं तु इन्द्र पिव तुल्यं सुतो मदाय, इन्द्र पिव वृषभूतस्य
वृषभः, अग्ने याहि शस्त्रिभिः, वायो याहि शिवादिव इत्यादौ तिङ्गि-
घातः प्राप्नोति । कर्त्तव्योऽत्र यत्र, उक्तं हि पुरस्तात् । आपादपरिसमाप्ते-
रपादादावित्यधिकार इति, यस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् देवदत्त पच-
सीत्यत्र पचसीत्येतदपेक्षया देवदत्तशब्दस्य पूर्वत्वमस्तीत्याविद्यमानवत्त्वे
सति आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं न स्यादित्यत आह । 'पूर्वत्वं चेति' । पूर्व-
शब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्यं प्रति पूर्वत्वं तत्कार्यं प्रत्येवाविद्यमानवत्त्वं न
स्वकार्यं प्रति तेन नायं दोष इत्यर्थः । कार्यशब्देनैतद्वर्णयति । अविद्यमा-
नवत् कार्यमत्रातिदिश्यते, तत्र पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्देन परस्य कार्यं
कर्त्तव्यइत्येतावदाश्रीयते, न तु परं प्रत्यविद्यमानवत् पूर्वं तु प्रति
विद्यमानवदित्यर्थ इति स्यात्, इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वतीत्यत्र गङ्गेश-
ब्दस्य यमुनेशब्दं प्रत्येवाविद्यमानवत्त्वं न मेशब्दं प्रतीति व्यवधानाद्य-
मुनेशब्दस्य निघातं प्रति मेशब्दो निमित्तं न स्यात्, यद्यप्यदर्शिते त्वर्थे
परस्य कार्यं कर्त्तव्य इत्येतावत्तत्कार्यं स्वनिमित्तमन्यनिमित्तं वेति विवे-
चाभावान् मेशब्दापेक्षेपि निघाते गङ्गेशब्दस्याविद्यमानवत्त्वं सिध्यति,
तदेतत् स्वनिमित्तोऽन्यनिमित्तं चेत्यत्र सूचितं, तदेवमुक्तं दर्शयति ।
'इहेत्यादि' । गङ्गेशब्दोऽविद्यमानवत्त्वात्स्वयं निमित्तं न भवतीत्येता-
वत्, न तु मेशब्दस्य निमित्तभावं प्रतिबध्नातीत्यर्थः, परं प्रत्यविद्यमान-
वद्भवतीत्याश्रीयमाणे हि तथा स्यात्, ननु वत्करणमन्तरेणापि गोतो-
बिदित्यादावतिदेशो दृश्यते तत्किमत्र वत्करणेन । नन्व'सति वत्करणे

पूर्वमामन्त्रितमविद्यमानमित्युच्यमाने 'पूर्वस्यामन्त्रितस्य निवृत्तिः स्यात् ।
नैव दोषः । अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगादनिवृत्तेऽर्थे शब्दनिवृत्त्यभावात्,
अथापि परप्रयोगो भवतु पूर्वप्रयोगो मा भूदित्यर्थः कल्पेत तथापि राज-
दन्तादिषु परमामन्त्रितं वेति वक्तव्यं स्यात् परमेशामन्त्रितं भवति न पूर्व-
मित्यर्थः, तदेवमन्तरेणापि वतिमतिदेशः सिद्धः, इदं तर्हि प्रयोजनं
स्वाश्रयमपि यथा स्यात् आं भो देवदत्त आम एकान्तरमामन्त्रितमन-
न्तिकइत्येकान्तरता यथा स्यात्, एकवचनान्तं ह्युत्तरसूत्रस्य विषयः
बहुवचनान्ते तु विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति पक्षे निघात-
प्रसङ्गः, यद्यप्यातिदेशिककार्याविरुद्धं स्वाश्रयमतिदेशेष्वसत्यपि वत्क-
रणे भवति इह तु वत्करणाद्व्यातिरुद्धमपि क्वचित्प्राप्यते अविद्यमान-
वत्स्वविरोधिनी ह्येकान्तरता व्याख्यानाच्चातिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः ॥

“नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्” ॥ द्वौ नञौ प्रकृत-
मर्थे सूचयत इत्याह । ‘किं तर्हि विद्यमानशब्देवेति’ । ‘माणवकजटिलका-
ध्यापकेति’ । अत्र जटिलशब्दे माणवकशब्दापेक्षया विशेषवचनो ऽध्या-
पकशब्दापेक्षया तु सामान्यवचन इति द्वयोरप्यविद्यमानवत्त्वं न भवति,
पूर्वस्येत्यादिना प्रतिषेधस्य फलं दर्शयति । ‘देवदत्तयज्ञदत्तेति’ । सामा-
न्यवचनं विशेषवचनापेक्षमिति वक्ष्यत्युत्तरसूत्रे, ततश्च यथा यज्ञदत्तशब्दः
समानाधिकरणो न भवति एवं पूर्वमन्त्रितार्थगतविशेषाकारवचनोपि न
भवतीति देवदत्तशब्देऽपि सामान्यवचनो न भवति, तस्माद्व्युक्तलक्षा-
च्चिन्त्यमेत् । ‘एवं ह्युक्तमिति’ । तैत्तिरीयके ब्राह्मणे सहस्रतमो प्रकृत्य
इहे रन्ते ऽदिने सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुते एतानि ते अग्निये
नामानीति, वृत्तौ त्वन्यथा पाठः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः ॥

“विभाषितं विशेषवचने” ॥ बहुवचनमिति वार्तिके दर्शनात्
प्रतिपत्तिं, शरणत्वेन प्राप्तिः शरणं, तत्र साधवः, शरव्याः, शरणशब्दे हि

१ कुतश्चित्पूर्वमामन्त्रितं न प्रयोक्तव्यकृत्यर्थः स्यादिति, तच्च । यद्यप्यमर्षाभिप्रे-
तस्वाद्यादन्तादिषु परमामन्त्रिते वेत्येव ब्रूयात्, न चापादादावित्यनुवर्तते, यद्येवं
तथाप्याम एकान्तरमन्त्रितमनन्तिके इति इ. पु. पा. ।

२ सामर्थ्यादिति इ. पु. पा. ।

शरण्येपि दृश्यते, शरणं भवन्तमतिकारुणिकमिति । शर्मण्या इति पाठे शर्मणि साधवः शर्मण्याः । 'सामान्यवचनाधिकारादेवेति' । सामान्यस्य विशेषणपेक्षत्वात् प्रति सामान्यमित्येतद्वति, तस्मिन्विशेषवचनएव भविष्यति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यामष्ट-

मस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

“पूर्वत्रासिद्धम्” ॥ ‘पूर्वत्रासिद्धमित्ययमधिकार इति’ । यदि तु स्वतन्त्रे विधिः स्यात् ततो वक्ष्यमाणस्य त्रिपादीलक्षणसमुदायस्य पूर्वत्र सपादसप्ताध्यायीलक्षणे समुदाये ऽसिद्धत्वमुक्तं स्याच्च तु त्रिपाद्यां पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वमापादितं स्यात्ततश्च गुडालिङ्गमान् गोधुङ्मानित्यादौ ठत्वघत्वादेरसिद्धत्वाभावाञ्छेय इति मतुपो वत्वप्रसङ्गः, तस्माच्च विधिः, अथ परिभाषा स्यात्, सर्वत्रैवाष्टाध्याय्यां पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वात् तेन तैः तस्येत्यादाविनादिषु कर्तव्येषु त्यदाद्यत्वस्यासिद्धत्वादकारान्तनिमित्ता इनादयो न स्युस्तस्मादधिकारः, एवं सति यदनेन संपादितं भवति तदुद्देश्यति । ‘तत्रेति’ । तत्राधिकारे सतीत्यर्थः । अधिकारे हि त्रिपादीगतानामप्यविशेषेण सपादसप्ताध्यायीगतान्मत्यसिद्धत्वं त्रिपाद्यां च पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वं सिद्ध्यति, विधौ तु नैतावत्संपादयितुं शक्यं त्रिपाद्यां पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वानापादनात्, परिभाषायां च नैतावति पर्यवस्यति सर्वत्र प्रसङ्गात्तस्मादधिकारत्वादेतावत्संपद्यते, एतावदेव च संपद्यतइत्यर्थः, न चैवमत्र भ्रमितव्यं येयं सपादसप्ताध्यायी अनुक्रान्तेत्यनेन विधिरूपेण प्रवृत्तिर्दर्शिता, इत उत्तरमित्यादिना त्वधिकाररूपेण, ततश्च शेष इति-वल्लक्षणं चाधिकारश्चेति । निष्प्रयोजनत्वादधिकारोयमित्युक्तत्वाच्च, किं हि नामाधिकारएवास्मिच्च सिध्यति यदर्थो विधिराश्रीये, सप्तानामध्यायानां सामाहारः सप्ताध्यायी, सपादा चासौ सप्ताध्यायी चेति कर्मधारयः, सपादेति टावन्तपाठे त्वसमासः, उत्तरउत्तरो योग इति पाठः, वीप्सायां द्विवचने सुबुकोऽसंभवात् । अत्राध्यायग्रहणेन योगग्रहणेन च शास्त्रासिद्धत्वमाश्रीयतइति दर्शयति, एतच्च पूर्वत्रेति वचनात्प्रत्यते, शास्त्रस्य हि

मुख्यं पूर्वत्वं संनिवेशविशेषयोगित्वात्, कार्यस्य तु शास्त्रद्वारकमौपचारिकं,
नहि मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणं युक्तं, कथं पुनरुच्चरितं शास्त्रमसिद्धमि-
त्युच्यते न हि वचनशतेनापि सिद्धमपि असिद्धं भवति अत आह । 'सिद्धकार्यं
न करोतीत्यर्थ इति' । वचनादतिदेश आश्रीयतइत्यर्थः, शास्त्रस्यासिद्ध-
त्वमाश्रीयते न कार्यस्येति दर्शितं, तत्र प्रयोजनमाह । 'तदेतदिति' ।
यदिदं शास्त्रविषयमसिद्धवचनं तदेतदित्यर्थः, आदेशो लक्षणं निमित्तं यस्य
कार्यस्य तस्य प्रतिषेधार्थं, मुत्सृज्यते आदेशेन निवर्ततइति उत्सर्गः,
स्थानी, स लक्षणं निमित्तं यस्य तस्य भावः प्रवृत्तियंथा स्यादित्येवमर्थं
चासिद्धवचनं, कार्यसिद्धत्वे तूत्सर्गलक्षणस्य भावो न सिध्यति, तत्रादेश-
लक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणमाह । 'अस्मा उदुरेत्यादि' । आयावोः कृतयो-
लोपः शाकल्यस्येति लोपः । 'व्यलोपस्यासिद्धत्वादिति' । शास्त्रद्वारकं
व्यलोपस्यासिद्धत्वं, यदा हि पूर्वं शास्त्रसंनिधौ परशास्त्रमसिद्धं तदा तत्प्र-
तिपादितं कार्यं सुतरामसिद्धं भवति, उत्सर्गलक्षणभावस्योदाहरणमाह ।
'अमुष्माइति' । अत्रासत्वासिद्धत्वे परत्वाददसो ऽसेर्दादु दो म इत्युत्वे
सत्यत इति स्मायादयो न स्युः, असिद्धत्वे तु पूर्वे स्मायादयः पश्चा-
दुत्वमिति सिद्धमिष्टम् । 'उत्वस्येति' । उत्वशास्त्रस्येत्यर्थः । शुष्किकेत्या-
दिश्लोकः, अत्र निदर्शनमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते, निदर्शनमुदाहरणदि-
गित्यर्थः, मतोर्वत्वे कर्त्तव्ये कलां जशो ऽन्तइति जश्वे ऽसिद्धे सति गुह-
लिणमानिति दर्शनम् । 'न कोपधाया इति पुंषद्भावप्रतिषेधो न भव-
तीति' । कोपधप्रतिषेधे तद्वितवुषग्रहणमित्येतदनाश्रित्येदं प्रयोजनमुक्तम् ।
'तामिमामिति' । तायो म इति निष्ठातकारस्य मत्वं, ततो ऽत इजिति
इजन्तादत इनिठनावितीन् तदन्ताद्वा मतुप् । 'वहेरित्यादि' । वह प्रा-
पणे, निष्ठा. संप्रसारणं, हो ठः, भषस्तथोधाधः, छुत्वं, ठो ठे लोपः, वृलोपे
पूर्वस्य दीर्घोऽणः, ऊठ इति स्थिते णिचि टिलोपः, लुङ्, ज्ञेय्वङ् । 'इत-
इत्येतद् द्विरुच्यते इति' । अत्रादेर्द्वितीयस्येतिवचनात्, ततो हलादिः शेषः,
कुहोश्चुरिति चुत्वं इकारस्य भ्रकारः, तस्याभ्यासे चर्चति जश्चं जकारः,
अद्याच सन्त्यञ्जुनीतीत्वं कस्माच भवति तत्राह । 'अनम्लोपइति वच-

नादिति' । कथं पुनरौज्जिठदिति भवतीत्यत आह । 'चौज्जिठदित्येत-
त्त्विति' । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्येतत्त्वित्वा न प्रवर्त्तते अनित्यत्वात्,
अनित्यत्वं चोभौ साभ्यामस्येति वचनाद्विज्ञापते, अन्यथाऽनितेरिति शब्दे
कृते तस्य सिद्धत्वात्सह शकारेण द्विर्वचने सति सिद्धं स्यात्प्राणिनिष-
तीति । 'गुडलिण्मानिति' । गुडं लेठीति क्लिप्, तदन्तान्मतुप्, ठस्वज-
श्त्वयोः कृतयोर्यरोऽनुनासिकत्वे तद्वृत्ते भाषायां नित्यवचनमिति
खकारः । 'बष्ठीनिर्द्वैशा इति' । संयोगान्तस्य लोप इत्यादयः, पञ्चमी-
निर्द्वैशाः ह्रस्वादङ्गादित्यादयः । सप्तमीनिर्द्वैशाः भ्रूलो भ्रूलीत्यादयस्ते-
षाम् । 'असिद्धत्वं न भवतीति' । यदि स्यात् संयोगान्तस्य लोप इत्यत्र बष्ठी
स्थानेयोगेत्येतस्याभावात्तच्छेषस्यालोन्त्यस्येत्यस्याप्रवृत्तेः सर्वस्य पदस्य लो-
पप्रसङ्गः, ह्रस्वादङ्गादित्यत्राप्यनियमेन दिक्कुब्जाध्याहारात्पूर्वस्य परस्य च
लोपप्रसङ्गः भ्रूलो भ्रूलीत्यत्राप्यौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी विज्ञाप्येतेति
पूर्वपरयोरविशेषेण प्रसङ्गः, सत्सप्तमीविज्ञाने तु व्यग्रहितस्यापि प्रसङ्गः, कथं
पुनः पूर्वासु परिभाषासु कर्त्तव्यासु तेषामसिद्धत्वं न भवत्यत आह ।
'कार्यकालं हीति' । 'संज्ञापरिभाषमिति' । समाहारदुन्दुः । अयमभि-
प्रायः ॥

संज्ञाः परार्थो अत्यन्तं परिभाषाश्च तद्विधाः ।

न स्वातन्त्र्येण तास्तस्मात्कार्यावगतिहेतवः ॥

अनेकस्य प्रधानस्य शेषभूता भवन्त्विति ।

इताः केवलमाचार्यः पृथग्देशा उपादिशत् ॥

विधिवाक्यैस्तु संहृत्य यत्र तत्र स्थितैरपि ।

बोधयन्त्यः स्वकार्याणि नैकपूर्वाः परा इमाः ॥

इति । यदि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं विप्रतिषेधे परमित्येवापि परि-
भाषात्रोपतिष्ठेत, ततश्च विस्कार्यमवगोर्यमित्यत्र गुणं बाधित्वा परत्वात्
हलि चेति दीर्घत्वं स्यादित्यत आह । 'विप्रतिषेधे परमित्येवा त्विति' ।
एषा तु न प्रवर्त्ततइति संबन्धः, मध्ये हेतुर्येनेति, विप्रतिषेधो हि तस्या
निमित्तं, कश्च विप्रतिषेधः, द्रयोस्तुन्यबलयोरैकस्मिन्विषये त्वं चाहं चेति

प्रवृत्तिप्रसङ्गः, न वायमत्र संभवति, तस्माच्चिमित्ताभावाच्च प्रवर्तत इत्यर्थः, यद्येवमपवादोपि परः पूर्वमुत्सर्गं न बाधेतात आह । ‘अपवादस्येति’ । यद्यपवादस्यासिद्धत्वादुत्सर्ग एव स्यादपवादविधानं व्यर्थं स्यात् ॥

“नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति” ॥ अत्र सूत्रे उत्तरसूत्रे च कार्योपादानात्कार्यं कार्यस्यासिद्धत्वमुच्यते, कृतीत्येतत्तु संभवव्यभिचाराभ्यां तुग्विधिनैव संबध्यते, विधिशब्दे भावसाधनः कर्मसाधनश्च, तत्र भावसाधनानां त्रयाणां कर्मसाधनस्य चैकस्यैकशेषः, भिवार्थानामपि सरूपाणामेकशेषवचनात्, विधिश्च विधिश्च विधयः, ततो बहुवचनान्तेन विधिशब्देन सुबादीनां द्वन्द्वस्य षष्ठीसमासः, सर्वत्र च शेषलक्षणा षष्ठी, तत्र सुबिधौ शेष एव शेषः, इतरेषु तु कर्म शेषत्वेन विवक्षितं तदिदमुक्तम् । ‘विधिशब्देयमित्यादि’ । ‘संबन्धसामान्यशृङ्गान्तेनेति’ । संबन्धसामान्यमुच्यते षष्ठा तदन्तेनेत्यर्थः, सामान्यशब्देन स्थानेयोगव्यवच्छेदः, कथं पुनः षष्ठी स्थानेयोगेतिपरिभाषायां सत्यां सामान्यवचनता लभ्यते । उच्यते । नात्र सुपः स्थाने किञ्चिद्विधीयते किं तर्ह्यनुवादोऽयं, सुपो यो विधिस्तत्रेति, अनुवादे च परिभाषा न प्रवर्तते, उदीचामातः स्थाने इति स्थानेयहणाल्लिङ्गात्, संबन्धसामान्यवचनशृङ्गान्तेनेति यदुक्तं तत्र प्रयोजनमाह । ‘सुपां स्थान इत्यादि’ । ‘सर्वोऽसौ सुबिधिरिति’ । सर्वस्य सुप्संबन्धित्वात्सुब्रह्ममेव चेदं विधियहणं कृतं स्वरादिषु तु नार्थः तेन यथा न मुने इत्यत्र नाभावे कर्तव्ये इत्यर्थो भवति तथा स्वरादिषु कर्तव्यव्यवस्थित्यर्थो भविष्यति, द्वन्द्वान्तरस्य तु प्रत्येकं संबन्धो दुर्निवार इति भावसाधनत्वमङ्गीकृतं, सुबिधिस्वरसंज्ञातुग्वित्युच्यमाने तु न किञ्चिद्व्यवसाध्यम् । ‘राजवतीति’ । मतुबन्तादुगितश्चेति ङीप्, राजशब्दः कनिन्पत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । ‘पञ्चार्ममिति’ । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः, तत्र नलोपे कृते पूर्वपदमवर्णान्तं वातमिति स्वरः प्राप्तोऽसिद्धत्वाच्च भवति, समासोदात्तत्वमेव भवति । ‘पञ्चदण्डीति’ । समाहारद्विगुः । ‘नलोपस्यासिद्धत्वात् ञान्ता षडिति षट्संज्ञा भवतीति’ । एतच्च यत्तत्रोक्तमन्तपदस्यमौपदेशिकप-

तिपत्त्यर्थमिति तदनाश्रित्योक्तं द्रष्टव्यम् । 'न षट्स्वसादिभ्य इति टाप्प्रतिषेधो भवतीति' । अत्र हि नान्तत्वात् पूर्वं ङीप् प्राप्नोति निषिध्यते, ततो जश्शसोर्लुकि नलोपे चाकारान्तत्वादाप्प्राप्तः सोपि निषिध्यते, स्त्रियां यदुक्तं तत्र भवतीति सामान्येन निषेधविधानात् । 'तदेतत्प्रयोजनं कथं भवतीति' । पात्तिकत्वं प्रयोजनस्य दर्शयितुं प्रश्नः । केषां चिद्वर्शनमनारभ्य कार्यविशेषमादौ तावत्संज्ञा क्रियते ततो यस्यां दशायां यत्कार्यं प्राप्तं तत्क्रियते लोकवत्, तद्वथा लोके दशम्यामुत्थितायां पुत्रस्य नाम दधातीति सकृत्कृतया संज्ञया सर्वाणि कार्याणि क्रियन्ते न तु प्रतिकार्यं नाम कुर्वन्ति तद्वदिति, अयं च यथोद्वेशं संज्ञापरिभाषमिति पक्षः, कार्यकालपक्षे तु तेनतेन विधिवाक्येनैककथ्यतापक्षेन संज्ञासूत्रेण संज्ञा प्रणीयतइति प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिः, तत्राद्ये दर्शनं जश्शसोर्लुगर्थो या संज्ञा तथैव टाप्प्रतिषेधस्यापि सिद्धत्वाच्चेदं प्रयोजनं द्वितीये तु पक्षे भवति प्रयोजनमित्याह । 'यदि प्रतिकार्यमिति' । कथं तदा प्रयोजनमित्याह । 'या हीति' । 'जश्शसोर्लुगर्थेति' । उपलक्षणमेतत् ङीप्प्रतिषेधार्थेत्यपि द्रष्टव्यम् । 'स्त्रीप्रत्ययस्येति' । टाप् इत्यर्थः, अथ प्रथमे पक्षे न कर्तव्यं संज्ञायहणम्, इह हि दण्डिगुप्तौ गुप्तदण्डिनाविति नलोपे कृते दण्डिशब्दस्य घिसंज्ञा प्राप्नोति ततश्च तस्यैव पूर्वनिपातः स्यात्, नलोपस्यासिद्धत्वाद्वि संज्ञाया अभावादनियमः पूर्वनिपातस्य भवति । 'अत्र केचिदित्यादि' । सुपः संनिपातेन नलोपः स यदि तुक्तं प्रवर्त्तयेत तत्संनिपातं विह्न्यात्, कथं पुनः संनिपातस्य विघातः यावता पूर्वान्तस्तुक् स तुग्यहणेन रक्ष्यते, सत्यं, ह्रस्वमात्रभक्तस्तुगित्याश्रित्येदमुक्तम् । 'बहिरङ्गलक्षणत्वेन वेति' । बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षो नलोपोऽन्तर्भूतक्रियपक्षे तुक्यसिद्धो भवतीत्यर्थः । 'परिभाषाद्वयस्याप्यनित्यत्वं ज्ञापयितुमिति' । तत्र संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्व्यायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घत्वं भवति, बहिरङ्गपरिभाषायास्त्वनित्यत्वादेवा द्वे इत्यत्र विभक्त्याश्रयं त्यदाश्रयं बहिरङ्गमपि प्रातिपदिकाश्रये टापि न सिद्धं भवति । 'वृत्रहच्छत्रमिति' । नात्र संनिपातलक्षणो नलोपः

नापि नलोपस्य बहिरङ्गत्वं तुकोपि हकारापेक्षत्वात् । 'राजीयतीति' ।
क्यचि चेतीत्वम् । 'राजायतइति' । अङ्गत्सार्वाधातुकयोरिति दीर्घः ।
'राजाश्च इति' । अकः सवर्णं दीर्घः ॥

“न मु ने” ॥ मु इत्यधिभक्तिको निर्देशः, । 'घिलक्षणे नाभावो-
न स्यादिति' । यद्येतच्चारभ्येतेति शेषः । अनेन सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमु-
क्तम् । 'कृते तु नाभावइत्यादि' । यद्यत्र दीर्घत्वं स्यात् भाव्यमानोप्यु-
कारः सवर्णान् एहातीति यथा ऽमूभ्यामित्यादौ दीर्घस्य स्यानिनो
दीर्घाकारो भवति तथात्राण्याकारस्य दीर्घाकारः स्यात्, ततश्च ह्रस्वसं-
निपातकृते नाभावस्तं विहन्यादिति भावः । अत्र चोदयन्ति, मुभाषस्य
सिद्धत्वात्किल दीर्घप्रसङ्गश्चेत्येते तत् किं मुभाषमपश्यद् दीर्घशास्त्रं घिल-
क्षणं नाभावमपि न पश्यति, वृत्तादिशब्दस्यानीयं ह्येतद्दीर्घशास्त्रं प्रति
ततश्च यत्रादेर्भावात्कथमत्र दीर्घप्रसङ्ग इति । अत्राहुः । प्रयोगे
तावचाभावः श्रूयते शास्त्रमपि तस्य सिद्धकाण्डे पठितं केवलं तच्चिदा-
नभूतं मुभावमेव दीर्घशास्त्रं न पश्यति तन्मा द्राक्षीवाभावं तावत्प-
श्यति ततश्च दीर्घत्वं प्रवर्त्तयेदिति । 'अथ वेति' । यथा कश्चित्कुशल-
मतिः किं जातीयो धावति किं वर्णा धावतीत्येकेनानेकेन वा पृष्टस्मन्नेन
प्रतिवक्ति श्वेतो धावतीति, तथात्रापि योगद्वयमेतत् तत्रैकं ने कर्तव्ये
मुख्यस्यासिद्धत्वं निषेधति, अपरं ने परतो यत्प्राप्तं तत्र, तदिदमुक्तम् । 'उभ-
यार्थमिति' । 'तन्नेषेति' । साधारणं भवेत्तन्त्रं यथा तुल्यकक्षयोर्भुञ्जानयोः
प्रदीपः, इह तु साधारणप्रयत्नस्तन्त्रम् । इदानीमेकस्मिन्नेव योगे यथोभयं
साध्यते तथा दर्शयति । 'अथ वेति' । 'अर्थोत्संगृहीतमिति' । वृद्ध-
कुमारीवाक्यवत्, तद्यथा वृद्धकुमारीन्ध्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति सा वरम-
वृणोत् पुत्रा मे बहुवीरवृत्तमचं कांस्यपात्रां भुञ्जीरचिति, पतिरेव तावदस्या
न भवति कुतः पुत्राः कुतो, नावः कुतो धान्यम् । अनेनैव सत्त्वेकवाक्येन
पतिः पुत्राः नावो धान्यमिति सर्वं वृत्तं भवति तद्वदत्रापि ने परतो यत्कायं
तत्र कर्तव्ये मुभावस्यासिद्धत्वस्य प्रतिषेधं ब्रुवता नाभावेऽपि कर्तव्ये ऽर्थाभ्यु-
त्थस्यासिद्धत्वं प्रतिषिद्धं भवति । 'एकादेशस्वरो ऽनरङ्ग इति' । एकादेश-

स्वरे चत्वारि दर्शनानि, उदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यतः स्वरितोऽभिनिर्वृत्तस्य स्थाने एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनेनोदात्त गुणादेशः क्रियते इत्येकं दर्शनं, तथैवाभिनिर्वृत्तएकादेशस्वरे स्वरितगुणमात्रस्योदात्तमात्रं विधीयत इति द्वितीयं दर्शनं, तृतीयं तु दर्शनमेकादेश उदात्तेनोदात्त इति परिभाषा एकादेशविधिषूपतिष्ठते, तत्रायमर्थो भवति. आद्रुणो भवति उदात्तानुदात्तयोस्त्वाद्रुण उदात्त इति, एवं सत्येकादेशो विधीयमान एवोदात्तो भवति, चतुर्थदर्शनमुदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितगुणः प्राप्त उदात्तो भवतीति । तत्र येन नाप्राप्तिन्यायेन स्वरितत्वापवाद उदात्तविधिः संपद्यते, तत्र परिभाषापक्षे सिद्धमुदात्तत्वमयादिषु । इतरेषु तु पक्षेषु असिद्धत्वे प्राप्ते सिद्धत्वमुच्यते, आन्तर्यतोऽयादेश उदात्तो यथा स्यादिति, अन्यथा स्वरितः स्यात् । 'कुमार्यो इदमिति' । कुमारशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, तस्माद्द्वयसि प्रथम इति ङीप्, यस्येति चेति लोपः, अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति ङीप् उदात्तत्वं चतुर्थ्येकवचनं, कुमारी ए इति स्थिते आण्णक्या इत्याट् यणादेशः, उदात्तयणो हल्पूर्वादित्याट् उदात्तत्वम् । आटश्चेति वृद्धिरेकादेशः, स आन्तर्यतः स्वरितः प्रसक्त एकादेश उदात्त इत्यनेनोदात्तः क्रियते, तस्मिदुत्वं वक्तव्यम्, । अयादेश उदात्तो यथा स्यात् । 'यदीत्यादि' । पूर्वमुदात्तत्वं क्रियते पश्चादेकादेशः यथानन्तरं दर्शितं तदा भवतीदं प्रयोजनमित्यर्थः । 'अथ त्वित्यादि' । कुमार्यो ए इति स्थिते आटश्चेति वृद्धिश्च प्राप्नोति उदात्तयणो हल्पूर्वादिति आटः स्वरश्च, द्वावप्यनित्यौ, स्वरः शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः, स हि प्रागाकारस्य प्राप्नोति कृतायां वृद्धावैकारस्य, वृद्धिरपि प्रागनुदात्तयोः परत्वात्स्वरे आटस्तु स्वरे कृते उदात्तानुदात्तयोः स्वरभिन्नस्य प्राप्नोति विधिरनित्यो भवति उभयोरनित्ययोः परत्वात्स्वरे प्राप्ते वर्णाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वृद्धिः, स्वरस्तु विभक्तैश्चप्राप्तः पदाश्रयो बहिरङ्गः । 'गाङ्गेऽनूप इति' । गङ्गाया इदमित्यङ्, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, ततो हिः सुप्तादनुदात्तः, तयोरेकादेश उदात्तः । आपोऽनुगतमनूपमिति प्रादिसमासः, अत्रयपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते

अनोरप्रधानकनीयमीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं शेषनिघातः । 'तस्य सिद्ध-
त्वादित्यादि' । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वे एङःपदान्तादतीत्ययमेकादेश
उदात्तेन सह भवति, ततश्च स्वरितो वानुदात्तेपदादाविति पक्षे
स्वरितः, पक्षे उदात्तो भवति, यदि त्वसिद्धत्वं स्यात् तदासावेकार
उदात्तानुदात्तस्थानिकत्वादान्तर्यतः स्वरितः स्यात्, तथा च सति तस्य
एङःपदान्तादतीत्ययमेकादेश उदात्तेन न भवति किं तर्हि स्वरि-
तेनेति पक्षे स्वरितो न स्यात्, अपि तु स्वरितानुदात्तयोः स्थाने भव-
चान्तर्यतो नित्यमेव स्वरितः स्यात्, स उदात्तेनेत्यत इति पाठः, स
एकादेश उदात्तेन सहेत्यतो हेतोरित्यर्थः । 'शतृस्वर इति' । तुदिष्वदि
नदिभ्यो लट्, तस्य शत्राश्रयो नद्यजाद्योः स्वरः शतृस्वरः, शतुरनुमो-
नद्यजादि इत्यत्रान्तोदात्तादुत्तरपदादित्यन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यनुवर्तते ।
'तुदती वदती नदतीति' । 'तुदिनुदिभ्यां लट्, शत्रादेशः, तुदादिभ्यः
शः, प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । 'अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापक इति' । तेन
नेतदर्थं सिद्धत्वं वक्तव्यमिति भावः । कथमेतत् ज्ञापकमित्याह । 'नदीति' ।
अनुम इति प्रतिषेधस्यैतत्प्रयोजनं नुदन्तीत्यत्राच्छीनद्वानुमिति यदा नुम्
भवति तदा माभूदिति, असिद्धे चैकादेशस्वरेन्तोदात्तत्वाभावादेव शतृ न
भविष्यति किमनुम इति प्रतिषेधेन, प्रतिषेधात्तु सिद्धत्वमनुमीयते, ननु
यत्र लसार्धधातुकानुदात्तत्वस्य निमित्तं नास्ति तदर्थः प्रतिषेधः स्यात्,
यान्ती वान्तीत्यत्र हि धातुप्रत्ययोद्वात्तयोरान्तर्यत एकादेश उदा-
त्तः, स च शतृस्वरे सिद्धः, अत्रापि प्रत्ययस्वरे सति तदनन्तरमेव धोतोः
शेषनिघातो भवति, ततश्चात्रापि नान्तरेणैकादेशस्वरमन्तोदात्तत्वं
भवति । 'एकानुदात्तत्वमिति' । एकं वर्जयित्वा परिशिष्टस्य यदनुदा-
त्तत्वं तदेकानुदात्तत्वम्, भाष्ये त्वेकानुदात्तमिति पाठः, तत्राप्यनुदात्तं
पदमेकवर्जमित्ययमेव स्वरो विवक्षितः, तत्र ह्येकमेवानुदात्तमन्यत्सर्व-
मनुदात्तमित्युच्यते, तथा च तत्रोक्तं सिद्धं त्वेकानुदात्तत्वादिति ।
'तुदन्तीति' । शविकरण उदात्तः, लसार्धधातुकमनुदात्तं तयोरेकादेशः ।
'अनेनेति' । एकादेशस्वरेण सिद्धेन । 'वर्ज्यमानतेति' । अनुदात्तं

पदमेकवर्जमित्यस्यार्था लक्ष्यते, यदि त्वसिद्धत्वं स्यात्ततोसत्यां वर्ज्यमा-
वतायां द्वयोर्दत्तयोः श्रवणं स्यात्, ननु चोदात्तस्यासिद्धत्वे ऽपि दो-
सावुदात्तानुदात्तयोरैकादेश आन्तर्यतः स्वरितोभिनिर्वृत्तस्तदाश्रया वर्ज्य-
मानता भविष्यति सत्यं, सिद्धयति यदा स्वरितस्यादात्तो भवतीति पक्षः,
यदा तु स्वरितापवादउदात्ता विधीयते तदा तस्यासिद्धत्वात् स्थानि-
नश्च स्वरान्तराभावात्केन वर्ज्यमानता स्यात् तस्मात्सिद्धत्वमुच्यते, न च
कार्यकालपक्षाश्रयेण परिभाषान्तरवद्वर्ज्यमानपरिमाणाया अपि त्रिपाद्यां
प्रवृत्तिः शक्याभ्युपगन्तुमतिप्रसङ्गात्, उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो ऽनुदा-
त्तस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यत्रापि शेषनिघातप्रसङ्गात्, यथा तु
यान्तीत्यत्र प्रागेवैकादेशाच्छेषनिघातो भवति तथात्रापीत्यप्रयोजनमि-
त्याहुः । 'ब्राह्मणास्तुदन्तीति' । अत्रापि स्वरितत्वापवाद उदात्त-
त्वमिति दर्शने सिद्धत्वमुच्यते, अन्यद्योदात्तस्यानुदात्तत्वाभावादुदात्तः
प्रयोगे श्रूयेत 'बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव भवतीति' । असिद्धं बहिरङ्गमन्त-
रङ्गइत्यनेन । 'पचतीति' । इति शब्दे निपातत्वादाद्युदात्तः । अत्र
बाह्यपदापेक्षत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्तत्स्वरोपि बहिरङ्गस्तस्या-
सिद्धत्वात्तेन वर्ज्यमानता न भवति । 'प्रपचतीति' । यत्रापि तिङि
चोदात्तवतीति गतिनिघातो न भवति, उभयत्रापि पूर्वं प्रत्यन्तवद्वा-
वात्प्रसङ्गः । 'हरिव इति' । यदा कृन्दसीवनिपाविति वनिप्रत्ययः
क्रियते वन उपसंख्यानमिति तस्य च इत्वं तदा नार्थः सिद्धवचनेन ।
'अलावीदिति' । लुङ्, ज्ञेः सिच्, इट्, अस्तिसिचोएकइतीट्, सिचि
वृद्धिः, ननु च इट् ईटीत्यत्र इट् इति षष्ठी विज्ञास्यते न पञ्चमी,
सस्येत्यनुवर्तते, तत्रेहादेः सस्य लोपो विधीयमान इटो भविष्यतीति
सिद्धमलावीदिति, सत्यं रूपं सिद्धं स्वरेतु दोषः स्यात्, यदि लोपेने-
कारो निवर्त्येत अनुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत उदात्तनिवृत्तिस्वरे
लोपस्यासिद्धत्वाद्, यदा तु सकारमानस्य लोपे सवर्णदीर्घत्वं तदा सिच-
श्चित्करणदिदुदात्त इत्येकादेशस्वरो भवति । 'सृक्ष इति' । ओदित ।
श्चेति निष्ठानत्वं, सत्यस्वरप्रत्ययेऽविधिष्वित्यस्य व्यावर्त्यं दर्शयति,

‘कुत्वं तु प्रतीति’ । ‘लीङ्शब्द एवोदाहृत्यतइति’ । कथं पुनरेकमेव त्रिषु विधिषूदाहरणमित्यत आह । ‘तत्र ही’ति’ तत्र क्व चित्यत्ते किञ्चित्प्रयोजनं प्रत्युदाहरणमित्याह । ‘यदेति’ । संज्ञायामिति वचनं तत्र संज्ञायामुपमानमित्यतः संज्ञायामित्यनुवृत्तेः । ‘एष स्वर इति’ । आद्युदात्तत्वं, वीबिक इति नौद्वयः छन् । मृतसहितो विकारः, मृत विकारः । ‘अना^१ इ, पटा^२ उ इति’ । अग्निपटुशब्दयोः संबुद्धिगुणे कृते एवो-
ऽप्रवृत्त्यस्येत्यादिना पूर्वस्याद्वंस्याकारः मृतः, उत्तरस्य त्विदुतौ । ‘नित्यस्तु
न प्राप्नोतीति’ । पदान्ताद्वेति दीर्घलक्षणो विकल्पः स्यात्, छद्वेति किम् ।
अन्यत्र मृतविकारस्यासिद्धत्वेन यथा स्यात्, खलपु ब्राह्मणकुलं, तत्र-
संबुद्धाविह किञ्चित्प्रयो इति न्यायेन गुणे खलपा उ इति स्थिते ह्रस्वस्य
पिति कृतीति तुक् न भवति, द्विविधं चात्रासिद्धत्वं बहिरङ्गलक्षणं पूर्वत्रा-
सिद्धमिति च । ‘किमर्थं पुनरिति’ । सकारस्य क्वचिदपि श्रवणाभावा-
त्प्रश्नः । ‘उचिच्छिषतीति’ । उच्छी विवासे, तुक्, सन्, इट्, अज्ञादे-
द्वितीयस्येति ह्रिश्शब्दस्य द्विवचनं, शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषः, कस्य
अभ्यासे चञ्चंति चकारः, संयन्तेत्यादौ मोनुस्वारः, अनुस्वारस्य यपि
परमवर्णः । ‘पदाधिकारश्चेदिति’ । यदि लत्वादिर्विधिषु पदस्येत्य
पेत्यते तदा लत्वादीनां द्विवचनस्य च समकृतत्वम्, अनपेक्षायां तु बहि-
रङ्गं द्विवचनमन्तरङ्गेषु लत्वादिव्यसिद्धमिति पूर्वत्रासिद्धमित्येतच्च प्रवर्त-
तइति लत्वादिषु कृतेषु द्विवचनमिति सिद्धमिष्टम् । ‘गलोगल इति’ ।
अचि विभाषेति लत्वम् । ‘दोग्धेति’ । वा द्रुहेति वा घत्वं, तदभावे हो ठः ।
‘नुच इति’ । नुदविदेति वा निष्ठानत्वम् । ‘अभिन इति’ । भिदेर्लङ्,
सिपि श्नमि हल्ङादिलोपः सिपि धातोर्ह्रस्वां, दश्चेति वा हत्वम् । अडा-
ममः । ‘मातुःष्वसेति’ मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्यामिति वा षत्वम् ।
‘माषवापाणीति’ । प्रातिपदिकान्तेति वा षत्वम् । ‘वाङ् नयनमिति’ ।

१ एवेति नास्ति मु. मूलपुस्तके ।

२ चेति मु. मू. पाठः ।

३ एतत्सूत्रस्थेन शर्पूर्वाः खय इति वार्तिकेनेति भावः ।

यरोनुनासिकेऽनुनासिको वेति वा गकारस्य ङकारः 'वाक्शयनमि-
ति' । शङ्कोटीति वा कृत्वं, लत्वादीनामित्यादिना ऽमिदृत्वे लत्वा-
दीनां यो दोषस्तं दर्शयति । 'अनिष्टोपि विकल्पः स्यादिति' । पूर्वात्त-
रयोः पदयोरेकत्र प्रवृत्तिरपरत्राप्रवृत्तिरित्येषोनिष्टो विकल्पः । 'एतत्सर्व-
मित्यादि' । योगविभागार्थमेव च प्रतिषेधाश्रयणमन्यथा लाघवार्थम-
मुनेति निपातनमाश्रयणीयं स्यात्, ततो मु न इति द्वितीयो योगः, कि-
मर्थमिदं, पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वव्यापनार्थं तेनातिप्रसङ्गे नोद्भावनीयः ॥

“उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य” ॥ उदात्तस्वरितयो-
रित्यनुवादेपि स्थानषष्ठ्येवा व्याख्यानात्, तेन उदात्तस्वरितयोः समीप-
वर्त्ती यो यणः ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं न भवति । 'सङ्कल्लव्याशा
खलप्व्याशा इति' । 'ततः परस्य सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वमिति' । के-
नेत्यत आह । 'उदात्त यण इत्यनेनेति' । योयमस्मिन्सूत्रे पूर्वाभागेस्तेने-
त्यर्थः । उदात्तयणो हल् पूर्वादित्युदात्तत्वं तु न भवति नोद्धात्वोरिति
प्रतिषेधात्, आशाशब्द आशाया अदिगाव्या चेदिति अनोदात्तत्वादन-
ुदात्तादिः । 'तत्कथमयं स्वरितयणः भवतीति' । न कथं चित्, नह्ययं स्वरि-
मपनीय तत्स्थाने भवति, नहि पूर्वं शास्त्रं स्यानि बुद्ध्या आदेशे प्रव-
र्त्तते, किं तर्हि स्यानिन्येव, यथोक्तं हत इत्येतद्विरुध्यत इति, न पुनस्त-
द्बुद्ध्या ङशब्दो द्विरुच्यतइति । 'आश्रयादिति' । आहायं स्वरितयण
इति न चास्ति सिद्धः स्वरितस्तत्राश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति । एव-
मुच्यमाने ऽतिप्रसङ्गमुद्भावयति । 'यद्येवमिति' । 'दध्याशेति' ।
दधिशब्दो नवविषयस्यानिमनस्येत्यादुदात्तः, शेषनिघातः, उदात्ताद-
नुदात्तस्य स्वरित इति तस्य स्वरितत्वं तस्याश्रयात्सिद्धत्वे सति तत्स्था-
निकादपि यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'तस्मादि-
त्यादि' । यत एवमाश्रयात्सिद्धत्वे दोषस्तस्मादयमेव यणः स्वरो यथा
सिद्धो भवति तथा वक्तव्यं, तत्कथं, योगविभागः करिष्यते उदात्तयणः,
उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति, ततः स्वरितयणः,
स्वरितयणश्चपरस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति, उदात्तयण इत्येव, तेन

उदात्तयण इत्येवं योभिनिर्वृतः स्वरितस्तद्व्यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं भवतीत्यर्थः, तेनास्यैव स्वरितस्याश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । यद्येवमित्यादिना योतिप्रसङ्ग उद्भावितस्तं केषां चिन्मतेन परिहरति । 'के चित्त्विति' । 'उदात्तात्स्वरितयणो पीति' । उदात्तात्परो यः स्वरितः उदात्तादनुदात्तस्येति विहितः तस्य यो यण् तस्मादपि परस्येत्यर्थः । 'तैत्तिरीयक इति' । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयास्तेषामाम्ना-यस्तैत्तिरीयकं, चरणलक्षणां वृत् । 'शाखान्तर इति' । वृत्तिकार-देशे या शाखा तदपेक्षं शाखान्तरत्वम् । एकशतं स्याध्युंशाखा, विशेष-वचनो वान्तरशब्दः । 'यास्ते विश्वा इति' । यदृत्ताचिन्त्यमिति सन्ती-त्यस्य निघातप्रतिषेधः, अथेशब्दस्यामन्त्रितनिघातः । 'ब्राह्मण इति' । तत्रैव तैत्तिरीयके दधिशब्द उक्तस्वरः, आशयतीत्यस्य तिङ्निघातः । ननु चोभयत्राप्यत्र यणादेशे कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्येव स्वरितः, तथा च यत्र स प्रतिषिध्यते नोदात्तस्वरितोदयमिति तत्र स्वरितो न दृश्यते च, स्वस्मभ्यमाभर प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यादिति, अयं तु स्वरित उदा-त्तस्वरितपरस्याऽपि भवति, दहाशसो रवसः पाह्यस्मानिति, तथा च भाष्येषुदात्तपर एवानुदात्तेति प्रसङ्ग उद्भावितो दध्याशेति, तस्मात् पूर्वा-क्तस्यातिप्रसङ्गस्य नायं व्यभिचार इति चिन्त्यमेतत्, निराकरिष्यमाण-त्वाद्वाप्य नात्र सुष्ठु निर्बन्धनीयं दर्शयति । 'यथा त्विति' । अत्र वार्तिकं यणस्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः, स्वरितयणः स्वरितार्थः आश-यात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात् स्वरिते दोष इति, यदि चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति यः स्वरितः तस्य यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्व-मिष्टं स्याद् दोषत्वेन वचनमनुपपन्नं स्यात् । भाष्ये तु यथामयमर्थः स्थित-स्तथा दर्शयति । 'तथा चेति' । अत्र भाष्यम् । अथ वा स्वरितवहणं न करिष्यते, यदि न क्रियते केनेदानीं स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं भवति, उदात्तयण इत्येव, स्वरितयणा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति, स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानमिति, यदि चो

दात्तात् स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वमिष्टं स्यात् प्रत्याख्यानं न युज्येत, यदि प्रत्याख्यानं किमर्थं तर्हि स्वरितयणग्रहणं क्रियत इत्याह । 'तत्क्रियत इति' । 'स्थानिवद्वावाद्यवधानमस्तीति' । यणस्थानिकेन कारणेन व्यञ्जनस्य ह्यविद्यमानवद्वावो नावः । ननु च नपादान्तद्विवेचनेति स्वरविधौ प्रतिषिद्धः स्थानिवद्वास्तत्राह । 'स्वरदीर्घेति' । 'वैद्याशेति' । विदस्या पत्यं स्त्री अनृष्यातन्तर्यं विदादिभ्यो ञ्, शाङ्गैरवाद्यजो ङीन्, नित्स्वरेणाद्युदात्तो वैदीशब्दः ॥

"एकादेश उदात्तेनोदात्तः" ॥ अनुदात्तस्येति वर्तते, अन्यादिशब्दाः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्ताः, विभक्तिरनुदात्ता । 'पचन्तीति' । अत्र शबकारस्य यत्स्वरितत्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति तस्यासिद्धत्वाद् द्वयोरनुदात्तयोरेकादेशः ॥

"स्वरितो वानुदात्ते पदादौ" ॥ 'प्रादित्वात्समासे सतीति' । प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध इत्यस्य तु तत्रैव स्वती पूजायामिति प्रतिषेधः कृतः, गतिसमासस्त्वनाश्रितः, गतिर्गताविति निघातप्रसङ्गात्, षसुकशब्दः पूर्ववदन्तोदात्तः । 'स्वरितग्रहणं विस्पष्टार्थमिति' । कथमित्याह । 'उदात्ते हीति' । 'आन्तर्यत एव स्वरितो भविष्यतीति' । यद्येवं तस्य सिद्धत्वाच्छेषनिघातः स्यात्, गाङ्गेनूप इति, एकादेशस्य परं प्रत्यादिषद्वावादनूपशब्दो ऽनुदात्तः प्राप्नोति स्वरितग्रहणे तु सति अस्यासिद्धत्वाद्यथोक्तदोषाभावः, अथ क्रियमाणेऽपि स्वरितग्रहणे यः सिद्धः स्वरितः तेन वर्ज्यमानता कस्माच्च भवति कन्यानूप इति, कन्याशब्दः कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त इत्यन्तस्वरितः, ततः स्वरितानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यतः स्वरितस्तस्य सिद्धत्वात्तेन वर्ज्यमानता प्राप्नोति, ततश्चात्र यः परिहारः स एव गाङ्गेनूप इत्यत्र भविष्यति, कः पुनरसौ पदद्वयाश्रयत्वेन एकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्स्वरोऽपि तदीयो बहिरङ्गः शेषनिघातस्तु एकपदाश्रयत्वात्स्वरोऽपि तदीयोऽन्तरङ्गः, ततः किमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

“नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” ॥

विशेष्यमन्तस्येत्यस्य नेत्येतदविभक्तिकम् ।

तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणम् ॥

प्रातिपदिकस्य पदस्येति समानाधिकरणे षष्ठौ । ‘अहञ्चिति’ ।
हन्नेर्लङ्ङितिपोहल्ङ्यादिलोपः । ‘अन्तयहणं किमिति’ । नलोपः
प्रातिपदिकस्येत्येवास्तु पदस्येति वर्तते, तत्र नकारेण पदे विशेष्यमाणे
तदन्तविधिना नकारान्तस्य पदस्य लोपो विधीयमानो ऽलोन्यस्ये-
त्यन्त्यस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः । ‘राजानावि’ति’ । असत्यन्तयहणे
प्रातिपदिकस्य पदस्य यो ऽवयवो नकारः तस्य यत्र तत्र स्थितस्य लोपो
भवतीत्यर्थः स्यात्, ततश्चेहापि स्यादिति भावः, एवं च नराभ्यामित्या-
दावपि प्रसङ्गे दर्शयितव्यः । ननु च क्रियमाणमप्यन्तयहणं प्रातिपदि-
कयहणेन समस्तं तत्र च प्रातिपदिकान्तस्य पदावयवस्य नकारस्येत्येषो
ऽर्थो भवति, न पुनः पदान्तस्येति, ततश्चाहवराभ्यामित्यादौ माभूत्
राजानावि’त्यादौ तु स्यादेवात आह । ‘प्रातिपदिकयहणमिति’ ।
‘अहरिति’ । स्वमोर्नपुंसकादिति स्वमोर्लुक्, ननुमताङ्गस्येति प्रत्ययल-
क्षणप्रतिषेधात्सुप्परत्वाभावात् रोऽसुपीति रत्वम् । ‘अहोभ्यामिति’ ।
अहञ्चिति रत्वं, ननु चात्र रत्वहत्वयोः कृतयोर्नकाराभावादेव नलोपो
न भविष्यत्यत आह । ‘रत्वरेफयोरसिद्धत्वादिति’ । नन्वनवकाशत्वा-
द्रत्वहत्वे एव भविष्यतः, उक्तं ह्यपवादस्य परस्यापि वचनप्रामाण्या-
दसिद्धत्वं न भवतीत्यत आह । ‘सावकाशं वै तदुभयमिति’ ।
संशुद्धौ हि न हिंसंशुद्धोरिति नलोपः प्रतिषिध्यते । ‘हे अहरिति’ । वा-
नपुंसकानामिति पक्षे नलोपप्रतिषेधः, अत्र रत्वं सावकाशम् । ‘हे दीर्घाहो
निदाघेति’ । पुल्लिङ्गेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः, संशुद्धेर्लङ्ङ्यादिलोपः, निदा-
घशब्दस्य परस्य प्रयोगो विशेषणार्थः, इति चेत्पुनस्त्वम्, अय आहः अहोभ्या

१ राजान इत्यधिकम् इ. पु. ।

२ राजान इत्यधिकम् इ. पु. ।

३ तत्रेत्याधिकम् इ. पु. ।

मित्यादौ नलोपे कृते ऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एवाहःशब्द इत्य-
वशिष्टस्य योन्याकारः सो ऽवकाश इति कस्माच्चोक्तम् एवं मन्यते
अहचिति नकारापरित्यागेन निर्द्वंशावकारान्तस्यैव स्थानित्वम् अन्यथा
हस्येत्येव ब्रूयादिति । 'अहचिति प्रथमैकवचनान्तमिति' । आदेश-
मात्रे विधित्सिते अह इति नकारान्तस्यैव वक्ष्या निर्द्वंशं कुर्यात् प्रथ-
मान्तस्य निर्द्वंशे प्रयोजनमेतस्य रूपस्यान्याख्यानमेवेति भावः ॥

“न हि संबुद्धोः” । ‘आर्द्रं चर्मचिति’ । सुपां सुलुगित्यादिना
हेलुंक्, ननु च डिंसंबुद्धोर्द्वयोरपि लुप्तयोः पूर्वस्य प्रातिपदिकसंज्ञा नास्ति
प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधात्, हे तु पदसंज्ञापि नास्ति प्रत्ययल-
क्षणेनैव प्रवृत्तया भसंज्ञया बाधित्वात्तत्कुतो ऽत्र नलोपप्रसङ्गे ऽत आह ।
‘एतस्मादेवेति’ । ननु च हे सुराजचित्याद्यर्थमेतत्स्यादत्र हि कृतद्वितस-
मासाश्चेति प्रातिपदिकसंज्ञा, न च तस्या अपि अप्रत्यय इति निषेधः,
सूत्रान्तरगतत्वात्, एवं तर्ह्यत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवर्त्तते अन्यथा सुराजेत्यादौ
विध्यर्थत्वसंभवात्समासग्रहणं नियमार्थं न स्यात्, तस्मादुपपन्नमेवास्य ज्ञा-
पकत्वम्, एतच्च प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिरिति पठाश्रयेणोच्यते, तत्र हि विभ-
क्त्यर्थमुत्पन्नया प्रातिपदिकसंज्ञया नलोपो न प्राप्नोति । ‘भसंज्ञा च न
भवतीति’ । अत्राप्येतस्मादेव प्रतिषेधवचनात्प्रत्ययलक्षणेन ज्ञाप्यतइति च
संबध्यते, ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह । ‘तथा चेति’ । ‘नलोपश्च भवती-
ति’ । प्रातिपदिकत्वात् । ‘अल्लोपश्च न भवतीति’ । भसंज्ञाया
अभावात् । अपर आह नायमर्थो ज्ञापकसाध्यः भसंज्ञा न भवतीति ।
कथं, यचीत्युच्यते, न चात्र यज्ञादिं पश्यामः, प्रत्ययलक्षणेन, न लुप्तता-
कृत्येति प्रतिषेधः, तत्र हि लुप्तता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यमा-
ह्वमनाङ्गं वा तत्सर्वं प्रतिषिध्यतइति । ‘चर्मतिल इति’ । वैयधिक-
रण्येपि गमकत्वादुद्गुह्रीहिः, ननु चात्यल्पमिदमुच्यते हाविति संबुद्धाव-
प्युत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः, अन्यथा हे सज्जन् वृन्दारकेति विरुद्ध
वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानमिति संबुध्यन्तयोः समासे सति लोपो

न स्यात्, तथा च वार्तिकं, हिंसंनुधोरनुतरपदइति अत आह । 'हे राजवृन्दारकेत्यत्र त्विति' । 'तत्र न पूर्वपदार्थसंबोधनमिति' । नहि पृथगवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परमेकार्थीभावः संभवति, किञ्च संबुद्धावित्युच्यते न चात्र संबुद्धिं पश्यामः, प्रत्ययलक्षणेन, न लुप्तताङ्गस्येति प्रतिषेधः, वचनं तु हे राजवित्यादौ यत्र लोपशब्देन संबुद्धिलुप्यते तत्र चरितार्थं, डौ तु नायं परिहारः संभवति, सर्वत्र लुप्तता लुप्तत्वात् । 'वा नपुंसकानामिति' । अप्राप्तविभाषेयं, संबुद्धेलुप्तता लुप्तत्वात् ॥

“मादुपधायाश्च मतोर्वा ऽयवादिभ्यः” ॥ अत्र चकाराद्वाक्यभेदः, मश्च अश्चेति समाहारद्वन्द्वः तस्मान्मात्परस्य मतोर्वा भवति, उपधायाश्च, मादित्येव, उपधायाश्च मात्परस्य मतोर्वा भवति, पूर्वणानन्तर्यं विहितं व्यवधानेपि यथा स्यादित्ययमारम्भः, एवं व्याख्यातव्ये मतोरिह कार्यत्वेनेत्यादि यदुक्तं तत्राभिप्रायो मृग्यः, कश्चिदाह, मकारान्तान्मकारोपधादवर्णान्तादवर्णापधाच्चेति, वैयाकरणगोष्ठीषु पठ्यने तस्येदमुपपादेनमिति तत्रापि मकारोपधादकारोपधादिति बहुव्रीह्यर्थस्य नोपपादनं दृश्यते । 'व इत्ययमादेशो भवतीति' । अत्रेति शब्दः पठितव्यः, तदयमर्था भवतीत्युपक्रमात् । यवादिविप्रतिषेधे प्रकारे आदिशब्दः । 'पयस्वानिति' । तसौ मत्वर्थेइति भत्वादुत्वाभावः, इह नरो ऽस्यास्तीति नृमान्, तस्येदं नार्मतमिति वृद्धौ कृतायामवर्णापधादिति वत्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह । 'इहेति' । बहिर्भूततद्वितापेक्षत्वाद्विहरङ्गा वृद्धिरन्तर्भूतमनुष्यपेक्षे वत्वे असिद्धा भवतीत्यर्थः ॥

“कथः” ॥ 'अग्निचित्वानिति' । पूर्ववद्वत्त्वाज्जरत्वाभावः ॥

“संज्ञायाम्” ॥ अहीवतीत्यादौ चातुरर्थिको नङ्गं मतुम् ॥

“आसन्दीवदष्टीवक्षत्रीवत्कक्षीवदुमण्वक्षर्मक्षती” ॥ 'आसन्दीवदहिस्यलमिति,' देशविशेषः, यच्चेदमुच्यते ॥

आसन्दीवति धान्यादं हविर्गणं हरितस्रजम् ।

अश्वं बबन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः ॥

इति । 'तथाचोक्तमिति' ॥ प्रयोगशास्त्रेषु, राजासन्दी सौम-
राजस्यासनं, यदि तस्यैव संज्ञायामिति वत्वेन सिद्धम् आसन्दीवदित्येत-
त्किमर्थं तर्हि निपातनमित्यत आह । 'प्रपञ्चार्थं त्विह पठ्यतइति' ।
अत्रेतिशब्दः पठितव्यः, अपरे त्वाहुरित्युपक्रमात् । 'शरीरैकदेशस्येति' । स
पुनर्जान्वाः सन्धिः । 'चक्रीवन्ति सद्यो हविर्धानानीति' । सारस्वते सत्रे
जङ्गमानि सद्यो हविर्धानानि, न स्विकत्रावस्थितानि तानि तत्र तत्र
कर्षणाय चक्रयुक्तानि भवन्ति । 'कक्षीयानिति' । हल इति दीर्घत्वम् ।
'हमिति प्रकृत्यन्तरमस्तीति' । हमा च लत्रणाकरः । 'णत्वार्थं चेति' ।
पदान्तस्येति प्रतिषेधप्रसङ्गात् । 'मतेर्वा नुदर्थमिति' । अत्र एव
पूर्वस्य नकारस्य लोपः, एत्वमपि रषाभ्यामित्येव सिद्धम् ॥

"उदन्वानुदधौ च" ॥ 'उदन्वात्राम ऋषिरिति' । यस्य च का-
मवर्षो पर्जन्यः, यस्मिन्नुदकं धीयतइति स पुनस्तंटाकादिः, कर्मण्यधि-
करणे चेति किं प्रत्ययः, पेयं वासवाहनधिषु चेति उदकस्योद्भावः ।
'उदकसत्तासंबन्धसामान्यमिति' । तस्य देवदत्तादिष्वपि संभवति, असं-
ज्ञार्थे वोदधियहणम् ॥

"राजन्वान् सौराज्ये" ॥ शोभनो राजा तस्य भावः सौराज्यं,
ब्राह्मणादित्वात्पञ्च, टिलोपः, तत्पुनः शोभनेन राजा देशस्य संबन्धः,
समासकृतद्वितेः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति वचनात्, एतच्च राज-
न्वानित्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तं देश एव त्वभिधेयः, यदाह । 'सौराज्ये
गम्यमानइति' । 'राजन्वानिति' । प्रशंसायां मतुप्, नलोपाभावो
निपात्यते, सूत्रे पुल्लिङ्गस्याधिवचितत्वं दर्शयति । 'राजन्वती पृथि-
वीति' ॥

"अनो नुट्" ॥ 'अवर्णन्त इति' । अविशब्दस्य मतुपि छन्द-
स्यपि दृश्यतइति अनडादेशः, नुटो ऽसिद्धत्वात् पूर्वं नलोपे भूतपूर्व-
गत्या नुट्, तस्य णत्वम् । 'शीर्षस्त्वतीति' । शीर्षं शृन्दसि शिरसः

शिर्षेन् आदेशः । प्रकृत्यन्तरं वा शिरस्शब्देन समानार्थः । शिर्षेचिति कृन्तसि निपात्यते । नुडयं परादिः क्रियते तस्य मतुव्यहणेन ग्रहणान्मादु-
पधाया इति बत्वे प्राप्नोति, मकारस्य तु न प्राप्नोति, नुटा व्यवधानात्,
यदि पुनरयं नुक् पूर्वान्तः क्रियते, नैवं शक्यम्, अक्षरत्वता शीर्षेण्वता
णत्वं न स्यात्, इह च सुपथिन्तरः, उत्तरसूत्रेण नुकि कृते पदान्तत्वाच्च
शक्यप्रशानिति सत्त्वं प्राप्नोति तस्मात्परादिरेव कर्त्तव्यः, तत्र चोक्तो
दोषो ऽत आह । ‘नुटो सिद्धत्वादिति’ । नन्वेवमप्यवगृहे दोषः
प्राप्नोति अक्षरन्त इत्यक्षरन्ते इति णान्तमवगृह्णाति तत्र प्राप्नोति,
न लक्षणपदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमतुवर्त्यम् ॥

“नाडुस्य” ॥ ‘भूरिदावनर इति’ । आतो मनिनित्यादिना
वनिप् । ‘रथीतर इति’ रथशब्दान्मत्वर्थीय इनिः, तदन्तात्तरप्, नकार-
लोपे कृते दकारस्य ईकारः, यदि तु नकारलोपापवादो नकारस्य स्थाने
विधीयेत तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशो न स्यात् ॥

“कृपो रो लः” ॥ कृपो धातेरिति पाठः । भाष्ये कृपो रो ल इति
पठितत्वात्, नुद्विधिलादेशविनामेष्वकारे प्रतिविधातव्यमित्युक्तं, तत्रावसरे
प्राप्ते लादेशे प्रतिविधत्ते । ‘इति सामान्यमिति’ । वर्णत्वावर्णत्वकृतभेद-
तिरस्कारेण वर्णात्मिकायामवर्णात्मिकायां च रेफव्यक्तौ यत्सामान्यं वर्त्तते
यतो द्वयोरपि तयोर इत्यभिन्नाभिधानप्रत्यया भवतस्तदुपादीयते
न तु वर्णात्मिकैव रेफव्यक्तिरित्यर्थः । ‘ततः किमित्यत आह’ । ‘तेनेति’ ।
‘इत्यपि सामान्यं चेति’ । उपादीयतइत्यपेक्षते, अत्रापि तेन यश्च केवलो
लकारः यश्च लकारस्यः तयोर्द्वयोरपि ग्रहणमिति पठितव्यं पूर्वानुसारेण
तु गम्यमानत्वाच्च पठितं, यदि द्वयोरपि ग्रहणं ततोपि किमित्याह ।
‘ततोयमिति’ । केवलस्य, मुदुस्य । ‘लकार आदेश इति’ । अत्रापि केवल
इति द्रष्टव्यम् । ‘अकारस्यापि लकार इति’ । आन्तरतम्यात्, ननु सत्यपि
द्वयोरपि ग्रहणे अकारस्यस्य रेफस्य लकारस्यो लकार आदेशो भवतु कथन्तु
कृत्वस्य कृत्वो वर्ष आदेशो लभ्यत इत्याशङ्कोक्तम् । ‘इरुदशद्वारेणेति’ ।

एकदेशविकारस्यो रेफः तस्य विकार एकदेशविकारः, यद्वाच एकदेश लका-
 रस्थोलकारः स एव विकार एकदेशविकारः तद्द्वारेण, तत एतदुक्तं भवति,
 अर्जाक्सिपुटितयो रेफलकारयोर्निष्कृष्य कर्तुमशक्यत्वात्समुदायस्य समु-
 दाय आदेश इति, यदि निष्कर्षो शक्यक्रियः माभूत्तयोरुपादानं न पुन-
 रेतावता सूत्रे ऽनुपात्तयोः समुदाययोः स्यान्त्यादेशभावो विद्यतइत्यत
 आह । 'तथा चेति' । 'एवमादय इति' । आदिशब्देन तासि च कृपः,
 अदुपधाच्चा कृपिचृतेः, अनवकृप्यमर्षयोरित्यादेर्यहणम् । 'कल्नेति' ।
 ऊदित्वात्पक्षे दडभावः, अत्र लत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं परस्मैपदे तासि च
 कृप इतीडभावोन्यत्र तु गुणे कृते रेफस्य लकारः । 'चिकृसतीति' । हल-
 न्ताच्चेति सनःकित्त्वम् ॥ 'कृपेरिति । कृप कृपायां, भवतु संप्रसारणे कृते
 रूपं, तथापि रूपसामान्याद्बहुहणप्रसंगो ऽत आह । 'तस्य हीति' । 'कृपे-
 रेव द्रष्टव्या इति' । रञ्जेः क्युन् बहुलवचनात्कृपेरपि भवति, कृकृपिभ्यां
 कीटचित्यत्रापि कृपिरेव पठितव्यः, खर्जि पिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ कृपेरपि
 भवतु सर्वत्र बहुलवचनात्संप्रसारणम् । 'कूर्पूरादय इति' । आदिशब्देन
 कृपाणस्य ग्रहणं, युधिबुधिदृशेः कित्त्वेति बाहुलकात् कृपेरपि आनच्, यद्य-
 वश्यं बाहुलकमाश्रयणीयं कृपे रपि न दोष इत्याह । 'उणादयइति' ।
 'बालेति' । बल बल्ल संप्रग्रे, बल्यतइति बालः । 'मूलमिति' । मूल
 प्रतिष्ठायामित्यस्मादिगुणधलवयःकः, लङ्घिवह्यार्नलोपश्चेति कुप्रत्य-
 यान्तो लघुशब्दः, अलमित्यव्ययम्, अङ्गेः कुलिः अङ्गुलिः अमेर्गुरी
 रश्च लो वेति नाश्रितं, कपिलकादिषु वा रस्य लः । 'रोमाणीति' ।
 रौतेर्मनिन्, रोमन् नामन् सीमन् स्तोमन् होमन् सामन् नोमन् व्योमन्
 विधर्मन् पाप्मन् धामन् इत्यत्र लोमन्सामचिति निपातनं नाश्रितम् ।
 'पांसुरमिति' । पांसुरस्मिन्नस्तीति नमपांसुपाब्हुभ्यश्चेति रः, कृत्रो
 मनिन् कर्म, शुक्रः शुक्र इति अज्जेयेति निपातनं नाश्रितम् । अथ कृप
 सामर्थ्य इत्येव कस्माच्च पठितम् । एवं हि लत्वं न विधेयं भवति,
 नैतदस्ति, अचोऽकृपदिति हि न सिध्येत् । अकारत्वाकारयोः सर्वस्यवि-
 धिरिति लकारस्योरिति अकारे कृते अचोऽकृपदिति स्यात्, लत्वविधेः

तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमृकारस्ततो लत्वमिति सिद्धमिष्टम् । तथा चलीकृत्यतदिति रीकोऽपि लत्वसिद्धिर्भवति ॥

“उपसर्गायतौ” ॥ ‘अयतौ परदति’ । अत्र द्वौ पतौ, अयतिः ग्रहणं रेफविशेषणम्, अयतिपरस्य रेफस्य, स चेदुपसर्गस्येति, उपसर्गविशेषणं वा, अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफ इति, तत्राद्ये पत्ते एवमन्वयः, अयतौ परतो यो रेफ उपसर्गसंबन्धी तस्येति, द्वितीये त्वयतौ परतो य उपसर्गस्तस्य यो रेफस्तस्येति । ‘प्रायतदति’ । अयतिरनुदातेत्, कथं तर्हि उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जाविति परस्मैपदं, किमनेन वन्यगजशौचेन, यदि वा पचाद्यजन्तादुदयशब्दादाचारे किपि लट्, केचित्तु इट कटी गतावित्यत्र इकारमपि धातुं पठन्ति, यथा त्वत्र दर्शिते पतदुपेयि दोषो न भवति तथा क्रमेण दर्शयति । ‘अत्रेति’ । ‘स्थानिवद्भावादिति’ । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्येतत्त्वह न भवति, तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेऽप्यपवादस्मरणात् । ‘यद्ययतिग्रहणं रेफस्य विशेषणमिति’ । कार्यित्वेन प्रधानत्वात् । ‘एकेन वर्णनेति’ । एकग्रहणं पत्यय इत्यत्र संघातेन व्यवाये न भवतीति प्रदर्शनार्थम् । ‘तथा चेति’ । एवं च कृत्वेत्यर्थः । ‘पत्ययत इत्यत्रापीति’ । यत्र श्रूयमाणेनैकेनैव वर्णनं लौकिकं व्यवधानं तत्रापि प्रवर्तते न केवलं प्रायत इत्यादौ यत्र स्थानिभावद्वारेण शास्त्रीयं तत्रैवेत्यपि शब्दस्यार्थः, अमुमेव विशेषं दर्शयितुमस्य पृथगुपन्यासः । ननु च निर कुषः, सुदुरोरधिकरणइति निर्द्वंशाद्रेफान्तावप्युपसर्गोऽस्तस्यैव वचनस्यावकाशा इति कथं व्यवधाने भवति । उच्यते । यद्येतावत्प्रयोजनं स्याद्विदुरोरयतावित्यत्र ब्रूयात्, उपसर्गग्रहणात् अत्राप्यपि भविष्यति, एतच्चेकवर्णव्यवधानेनाप्युपपत्तिमिति न पत्ययत इत्यत्र प्रसङ्गः । ‘उपसर्गविशेषणे स्थिति’ । श्रुतत्वादिति भावः । ‘सिद्धमेवैतत्सर्वमिति’ । येन नाव्यवधानमित्यादि न कश्चित् यतो ऽस्मिन्यत्वे इत्येव शब्दस्यार्थः । ‘प्रतेरपितु प्राप्नोतीति’ । पूर्वस्मिन्यत्वे संघातेन व्यवायाव प्राप्नोति अत्र तु प्राप्नोतीत्यमुं विशेषं तु शब्दो द्योतयति । ‘प्रथमपददर्शनाभिनिविष्टास्त्विति’ । प्रथमपदस्य या दर्शना परेभ्यः प्रतिपादना तत्राभिनिविष्टास्तत्परायका

इत्यर्थः । 'अपरे त्वित्यादि' । आप्तपर्यायः प्रत्ययितशब्द इतच् प्रत्ययान्तः संज्ञातप्रत्ययाः प्रत्ययिता इति । 'निम्दुस् इत्येतयोस्त्विति' । सकारान्तविषयोऽन्यः, रेफान्तयोस्तु भवितव्यमेव लत्वेन ॥

“यो यङि” ॥ उदाहरणे ऋत इदुतोऽरितीत्वं, रपरत्वं, हलि चेति दीर्घस्यासिद्धत्वात्पूर्वमनेन लत्वं, ततोऽपहृतनिमित्तत्वाद्दीर्घाभावः । 'गिरतेर्येणातेस्वेति' । निगरणार्थस्य शब्दार्थस्य च । 'सामान्येनेति' । विशेषानुपादानान् । अपरे तु गिरतेरेव ग्रहणमिच्छन्तीत्यनुषङ्गः । कः पुनरत्र हेतुरित्यत आह । 'एणातेस्त्विति' । तुल्यार्थे । 'निगीर्यतइति' । यक् ॥

“अचि विभाषा” ॥ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्प्रत्ययः संनिधापितः, तस्याचाविशेषणात्तदादिविधिर्विज्ञायते, यदाह । 'अज्ञादौ प्रत्यये इति' । 'निगिरतीति' । तुदादित्वाच्छः, तस्य कित्वादर्भाः गुणे इत्वम् । 'णिलोपस्य स्थानिवद्भावादिति' । पदस्य लत्वविधानादन्तरङ्गत्वाभावात्पूर्वत्रासिद्धमिति च लत्वस्यामिदुत्वात्पूर्वे णिलोप एव भवतीति भावः, प्रत्ययलक्षणमप्यत्र शक्यं वक्तुं, न च वर्णाश्रयत्वमज्ञादौ प्रत्यय इत्युक्तत्वात्, कथं पुनः स्थानिवद्भावः, यावता पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति पठ्यते ऽत आह । 'पूर्वत्रासिद्ध इति' । कः पुनरस्यापवाद इत्यत आह । 'तस्य दोष इति' । 'अन्तरङ्गत्वादेति' । पदस्येत्यधिकारात्कालतोऽन्तरङ्गत्वाभावेऽप्यन्तर्भूताज्ञाप्येत्त्वान्नलत्वमन्तरङ्गं बहिर्भूतयगपेत्त्वानु णिलोपो बहिरङ्ग इति भावः । 'गिरौ गिर इति' । विसृष्टार्थम् ॥

“परेश्च घाङ्गयोः” ॥ 'परि घ इति' । परौ घ इत्यप्, हन्ते-ष्टिलोपो घत्वं च । 'पर्यङ्ग इति' । अकि लठये पचाद्यच् हलश्चेति घञ्, चाटुश्च । 'घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेष्ट्यतइति' । दृष्टिरेष्ट्यं, परियोगः, पर्यनुयोगः ॥

“संयोगान्तस्य लोपः” ॥ 'इह श्रयान्श्रयानिति' । संयोगान्त-लोपो न प्राप्नोति परत्वादुत्वेन बाध्यमानत्वादित्याशङ्क्याह । 'इहेति' ।

यथैव तर्हि स्त्वमसिदुत्वात्संयोगान्तलोपं न बाधते तथा जश्त्वमपि न बाधेत, ततश्च पयो यश इति जश्त्वमेव स्यादत आह । ‘जश्त्वे स्थिति’ । संयोगान्तलोपे हि प्राप्ते ऽप्राप्ते च स्त्वमारभ्यते, श्रेयानित्यादौ प्राप्ते, पय इत्यादौ त्वप्राप्ते, जश्त्वे तु सर्वत्र प्राप्ते एव, तस्माद्येन नाप्राप्तिन्यायेन जश्त्वमेव बाध्यते न संयोगान्तलोपः । ‘दध्यन्नेत्यादि’ । यथादेशो हि द्विपदाश्रयत्वाद्बुहिरङ्गः संयोगान्तस्य लोपस्त्विकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गः । अन्तग्रहणं शक्यमकर्तुं, पदस्येति वर्त्तते, संयोगे न हि पदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिना संयोगान्तस्येति लभ्यतएव ॥

“रात्सस्य” ॥ ‘संयोगान्तस्य पदस्येत्यादि’ । संयोगान्तस्य पदस्य योऽवयवो रेफस्तस्मादुत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति तदेव पदं प्रत्यलोत्पत्त्यर्थः । ‘अताः आत्सारिति’ । उर संवलने त्सर कृद्गतौ । ‘रात्सस्यैवेति’ । रादेव सस्य नान्यतः श्रेयानित्यादौ, एवं तु नियमो न भवति, उरःप्रभृतिषु पुमानिति कृतसंयोगान्तलोपस्य पाठात् । ‘ऊर्गिति’ । ऊर्जं बलमाणनयोः, धाजभासेत्यादिना क्तिप्, अत्र नियमाज्जकारस्य लोपाभावे चोः कुरिति कुत्वं गकारः, वाचसानइति चत्वंम् । ‘न्यमार्द्धिति’ । मृजू शुद्धौ अदादिः, तिरो हल्ङ्यादिलोपः, मृजेर्वृद्धिः, व्रश्वादिना षत्व, जश्त्वचत्वं ॥

“धि च” ॥ इतः प्रभृति सिचः सकारस्य लोप इति वक्ष्यति, ततश्च सिवा इत्यय आक्षिप्यते, तस्य धकारेण विशेषणान्तदाद्विविधिविज्ञायतइत्याह । ‘धकारादौ प्रत्ययइति’ । भाष्यकारमते तु धकारे परइति द्रष्टव्यम् । ‘अलविद्धमिति’ । लुङ् ज्ञेः सिच् इट्, सिचो लोपः, विभाषेष्ट इति पठे मूर्धन्यः । ‘धकारो न श्रूयेतेति’ । ष्टुत्वे कृते अलविद्धमित्येव स्यात्, विभाषा ग्रहणं तु तत्र षीध्वमर्थे लिङ्ग्ये च स्यात् । ‘इतः प्रभृतीत्यादि’ । उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्थेति पूर्वसवर्णविधानमत्र ज्ञापकमाहुः । अन्यथाउत्स्या इति स्थिते तकारात्परस्य सकारस्य भ्रूलो क्लीति लोपे सति उत्थामेत्यादेः सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात्सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमस्मिन्नकरणे यो लोपः स सिच इति ।

‘चक्राद्वीति’ । हे शिरः पलितं सञ्चक्राद्वि, शोभस्वेत्यर्थः, चक्राद् दीप्तौ
 अदादिः, लोट्, सिपो हिः, हेर्द्विः, भलाञ्जश् भलीति सकारस्य दकारः ।
 ‘पयो धावतीति’ । हशि चेति रोहत्वं, यदि सिचो लोप इष्यते सगिधर्वध्या
 मिति भलो भलीति लोपो न स्यादत आह । ‘सगिधर्वध्यामिति’ । अदेः
 क्तिनि बहुलं क्न्दसीति घस्लादेशः, घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः, बहुलं
 क्न्दसीति सलोपः, भवस्तथोर्धाधः, जश्त्वेन घकारस्य गकारः, समा-
 नागिधः सगिधरिति पूर्वापरप्रथमेत्यादिना कर्मधारयः, समानस्य क्न्दसीति
 सभावः । ‘बध्यामिति’ । भस भत्संनदीप्त्योः जुहोत्यादिः, लोट्, तमस्तां,
 श्लौ द्विर्वचनं, पूर्ववदुपधालोपः, सकारस्य च लोपः, तकारस्य धकारः,
 पकारस्य जश्त्वं वकारः । ‘पयो धावतीत्येवमादावपीति’ । अन्यथा हत्वस्य
 सिदृत्वात्पूर्वं सलोपः स्यात् । ‘भाष्यकारस्त्वाहेति’ । पूर्वं तु
 श्लोकवार्तिककारस्य मतं दर्शितम् । ‘यवान्तरमास्येमिति’ । एकप-
 दाश्रयत्वादन्तरङ्गं हत्वं पदद्वयाश्रयत्वाद्विहिरङ्गः सलोपः, तत्र सलोपस्या
 सिदृत्वात् पूर्वचेति निर्दिष्टस्य विषयस्याभावादसिदृत्वाभावादुत्वमेव
 तावत्प्रवर्तते, अल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावादोलोपाभाव इति ।
 ‘धिसकार इति’ । स्थानिनोपि विषयत्वविवक्षया सकार इति
 सप्तमीनिर्देशः । ‘आशाध्वमिति’ । आङः शासु इच्छायाम् अदा-
 दिरनुदात्तेत् । ‘जश्त्वमिति’ । भलां जश् भलीत्यनेन । ‘सर्वमेव-
 मिति’ । यदि सकारस्य जश्त्वेनाशाध्वमिति सिद्धं, ततः सर्वमेव
 लक्षजातं जश्त्वेनैव सिद्धं स्यात्, ततश्च सूत्रमेवेदं न कर्तव्यमिति,
 ‘श्रुतिश्चापि नभिद्यत इति’ । व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा हलः
 श्रवणे विज्ञेयो न धार्यतइत्यर्थः । ‘लुङ्श्चापीति’ । अयं चापीति
 जश्त्वे सति गुणः, इणः षीध्वमित्यत्र लुङो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति
 अच्चाकुमलोक्तमित्यादौ षत्वजश्त्वष्ट्वस्यैव रूपस्य सिद्धत्वात् ।

ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपे ऽङ्गु, कथं भवेत् ।

दोषान्तराभिधानात् नैतत्सुष्टु निरूपितम् ॥

तदुद्देश्यति । 'सेटि दुष्यतीति' । एतच्च यद्यत्र सकारस्य लोपो न स्यादित्युपक्रम एवाक्तं तस्माद्वि चेति कर्तव्यं, मूर्धन्ये च लुङो यङः, धिवकारे सिचो लोप इति त्वेतदवस्थितं तत्र दोषान्तरं दर्शयति । 'घसिभसोरिति' । सगिधर्वध्यामित्येतयोरसिद्धिप्रसङ्गात्, न सिचो लोपः शक्यो विज्ञातुमिच्छेत्, परिहरति । 'छान्दसो वर्णलोपो वेति' । वाशब्दः पतं व्यावर्त्तयति, सिच एवायं लोपः । घसिभस्योस्तु छान्दसो वर्णलोप इति । क्व यथेत्याह । 'यथेति' । इष्कर्त्तारमध्वरस्य यस्यैकदेशानुकरणादिष्कर्त्तारमध्वरशब्दात्सप्तमी, तत्र बहुवा इष्कर्त्तारमिति पठन्ति, तैत्तिरीयास्तु निष्कर्त्तारमिति ॥

"भक्तो भलि" ॥ भिदिद्धिदी स्वरितेतौ, मन्यतिरनुदात्तेत् । 'अयमपि सिच एव लोप इति' । यदि वा पदस्येति वर्त्तते, तत्रासिते-भक्तो भलि सस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणामप्येकसंबन्धत्वे विधिरयामिति सोममुत्सोतेत्यादौ न भविष्यति, समासेपि न भवति, सोममुत् स्थितिरिति किं कारणं सकारयकाराभ्यां यत्पदमारब्धं तत्प्रति तकारस्यावयवत्वाभावात् ॥

"ह्रस्वादङ्गात्" ॥ 'अव्योष्टेति' । सलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वं गुणस्ततो विहतनिमित्तत्वाल्लोपाभावः । 'अयमपीति' । अत्रोदः स्यात्सम्भारिति पूर्वोक्तं ज्ञापकमेव शरणम् । 'द्विष्टमामिति' । ह्रस्वात्तादौ तद्वित्तदिति षत्वम् ॥

"इट ईटि" ॥ अत्र सिच एव संभवः ॥

"स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" ॥

गुणभूतोपि संयोगो भलन्ताभ्यां विशेष्यते ।

संयोगाद्योः पदस्यान्ते स्कोर्यस्माच्चास्ति संभवः ॥

इति मत्स्याह । 'पदस्यान्तदिति' । 'भलि च परत इति' । पदस्य यः संयोग इत्यपेक्षते । 'लग्न इति' । ओलस्त्री व्रीहे, निष्ठा, ईदिस्या-

दिट्प्रतिषेधः, अत्र तकारे भलि परतः सञ्चयार्थः संयोगः तदादिः सकारः, आदितश्चेति निष्ठानत्वं, तस्यासिद्धत्वात्कुत्वम् । 'साधुलगिति' । साधु लज्जत इति क्तिप् । 'मग्न इति' । मस्जिनशोर्भलीति नुम्, स च जकारा-
त्पूर्वः, मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्तीति वचनात्, तेनानिदितामिति न-
लोपः, सलोपादि पूर्ववत् । तष्ट इति । तत् तनूकरणे, ऊदित्वा द्विक-
ल्पितेष्ट, यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः, । 'भलि सहीति वक्तव्यमिति' ।
सहीत्ययं प्रकरणशेषः, किं प्रयोजनम् ।

गिरोऽभोधिर्द्विष्टरां च दृष्टस्यः काष्टशक्स्थिरः ।

क्रुञ्चाधुर्येति मा स्मैषु सत्त्वादीनि भवन्त्विति ॥

गिर इत्यत्राचि विभाषेति लत्वं माभूत्, अभोधिर्धिति, धि चेति
सलोपो न भवति । 'द्विष्टरामिति । ह्रस्वाद्ङादिति न भवति, दृष्टस्यः,
भलो भलीति न भवति, काष्टशक्स्थिरः, स्काः संयोगाद्योरिति न भवति,
क्रुञ्चा चोःकुरिति कुत्वं न भवति, धुरं वहतीति धुर्येति हलि चेति दीर्घत्वं
न भवति, तथा च वार्तिकं सङ्घि लत्वलोपसंयोगादिलोपकुचदीर्घत्वानीति,
सहीति प्रकृत्य लत्वादीनि वक्तव्यानीत्यर्थः, तदेवं वार्तिककारमते ऽपि
चकाधीत्येव भवितव्यं, सहीति वचनात् । 'सनःप्रभृतीति' । धातु-
प्रत्ययानां ग्रहणमित्यर्थः । अत्र संयोगादिलोपं प्रयोजनं प्रत्याचष्टे ।
'तदिति' । तदिति वाक्योपन्यासे । 'शक्ने रिति' ककारान्तोप-
लक्षणमेतत्, तेन कक लौत्ये कुरु वृक आदानइत्यादेरपि क्विञन्तस्य
प्रयोगो नास्त्येव । 'आहुरिति' । भाष्यकारादयः । तत्र भाष्यं तावत्प्र-
ठति । 'काष्टशगेवेति' । वाक्यर्थमित्यत्र स्थानिवद्भाषापि शक्यो वक्तुं,
तस्य दोषः संयोगादिलोप इत्युक्तत्वात् ॥

“चोः कुः” ॥ 'नकारोपधो वेति' पूर्वमौत्पत्तिकं अकारोपधत्व-
माश्रित्योक्तम्, इदानीन्तु नकारस्यानुस्वारपरसवर्णाभ्यामागतो अकार
इत्युच्यते । 'नकारलोपे हीति' । तथा संनिपातपरिभाषायाः प्रयोजनेषु
पठितमुदुपधत्वमकित्वस्य निकुचितइति । कुचितशब्देकित्वं संनिपातक-
तमुदुपधत्वमुदुपधाद्वावादिकर्मणोरन्यतरस्यां कित्वस्य निमित्तं न भवती-

त्यर्थः । नन्वस्तु नापधः, तथाप्यनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः नकारस्य कुत्वप्रसंगो ऽत आह । 'तत्रेति' । चुत्वस्य त्वत्र प्रसंगो नास्ति अनुस्वारं प्रति तस्यासिद्धत्वात् ॥

“हो ठः” ॥ 'सोढेति' । तीषसहेतीदृक्कल्पः । 'तुराषाडिति' कुन्त्सि सह इति ण्विः, अन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, सहेः साङः स इति षत्वम्, । 'प्रष्टवाडिति' । वहश्चेति ण्विः ॥

“दादेर्धातोर्धः” ॥ 'किं तर्हि तद्विशेषणमिति' । यद्यपि समानाधिकरणं न भवतीत्यस्यैतत्प्रतिपत्तभूतं न भवति समानाधिकरणस्यापि विशेषणत्वोपपत्तेः, तथापि सामानाधिकरण्यपक्षे धातोरित्येतद्विशेष्यम् अत्र तु पक्षे विशेषणमित्यस्यैव प्रतिपत्तता । 'अवयवषष्ठान्तमिति' । अवयवसंबन्धे या षष्ठी तदन्तमित्यर्थः । अत्र स्पष्टमेव प्रतिपत्तत्वं, धातोरवयवो यो दादिः शब्द इति, एवं चोपक्रमेपि दकारादेर्धातोरिति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । 'किं कृतं भवतीति' । किमिष्टं सिद्धं भवतीत्यर्थः । 'अधोगित्यत्रापीति' । सामानाधिकरण्ये त्वङागमेन दादित्वस्य विहतत्वाच्च स्यात् । 'कथमिति' । धातुरेवायं न धातोरवयव इति प्रश्नः । 'अथ वेति' । अस्मिन्यक्षे उपक्रमेपि दादेर्धातोरिति यथा श्रुतमेव । 'धातूपदेशइति' । एतच्च धातुयहणाल्लभ्यते, नह्यधातोर्देकारादेर्हकारान्तस्य संभवः ।

देवानुद्बुध्यामित्यादौ यस्माद्धृत्वं प्रवर्त्तते ॥

तदेतदसमीचीनमवधानच्युतं वचः ।

यस्माद्दामलिङित्यादेरधातोरपि संभवः ॥

तस्माद्धातुयहणमावर्तनीयं, तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्ष्य-
ति । 'तथा चेति' । पूर्वत्र तु पक्षे व्यपदेशिवद्भावेन दामलिङित्यत्रापि प्रसंगः ॥

“वा द्रुहमुहण्युहण्यहाम्” ॥ द्रुहादय एते दिवादिष्वने-
नैव क्रमेण प्रपठ्यन्ते, रधादित्वाद्विकल्पितेः, तत्र वा द्रुहादीनामिति
वक्तव्ये प्रतिपदपाठो यद्भुक्त्यापि यथा स्यात् दोधुक् दोधुट्, अन्यथा
निर्विष्टं यद्गुणेन चेति न स्यात् ॥

“नहो धः” ॥ ‘परीणदिति’ । संपदादित्वात्किप्, नहि-
वृतीति दीर्घत्वम्, उपसर्गादसमासेपीति णत्वं, प्रक्रियालाघवार्थं दकार-
एव विधातव्ये धकारविधानं ऋषस्तयोर्धोध इति धत्वं यथा स्यात्,
नहुमित्यत्र रदाभ्यां निष्ठानत्वं च माभूदिति ।

“आहस्यः” ॥ अथ प्रकृतो धकार एव कस्माच्च विधीयते
तस्यापि हि चत्वेन आत्येति सिद्धम्, यकारस्यापि चत्वेन भवितव्यम्, एवं
च कृत्वा ऽऽहनहोर्ध इत्येक एव योगः कर्त्तव्योऽत आह । ‘आदेशान्तर-
करणमिति’ । एवमपि तकार एव कर्त्तव्यः । ‘हृग्रहोरिति’ । ‘हकार-
स्येति’ । वचनं हस्त्यर्थम् । ‘निराभमिति’ । उदि ग्रह इत्यत्र कुन्वसि
निपूर्वादपीष्यते सुगुह्यमननिपातनयोरिति वचनाद्वा घञ् ॥

“अश्चभ्रजसृजमृजयजराजभाजच्छशां षः” ॥ अत्र शकारान्तस्य
जश्चत्वे प्राप्ते इतरेषान्तु कुत्वे तदपवादः षत्वं विधीयते । ‘मूलवृट्,
धानाभृडिति’ । ग्रहज्यादिना संप्रसारणं, स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः,
षकारस्य जश्चत्वं इकारः, वावसानइति पक्षे टकारः । ‘भलादिराभ्या-
मित्यादि’ । पर्यवपद्यते, व्यवधीयते । ‘राष्टिः भ्राष्टि’रिति । गुरोश्च
हल इत्यकारे प्राप्ते क्तिच्चावादिभ्य इति क्तिन्मत्ययः, तितुञ्जेत्यादिनेट्-
प्रतिषेधः । ‘शब्दप्राडिति’ । क्तिञ्चचीत्यादिना किप् दीर्घत्वं, संप्रसार-
णाभावश्च, कृग्रहणमनर्थकं क्लृः शूडित्यादिना कृस्य शत्वे कृते
शान्तानामित्येव षत्वं सिद्धमत आह । ‘च्छाः शूडित्यादि ॥

“एकाचो बंशो भष् भणन्तस्य सध्वोः” ॥ धातोरिति यदिहानु-
वर्त्तते तद्व्याधिकरणमवयवषष्ठ्यन्तमेकाच इत्यस्य विशेषणं, भणन्तस्ये-
त्येतदपि तस्यैव समानाधिकरणं विशेषणम्, एवं विशिष्टं त्वेकाच इत्ये-
तदवयवषष्ठ्यन्तविशेषणं तदाह । ‘धातोरवयव इत्यादि’ । ‘भलि स-
कारइति’ । एतेनानुवर्त्तमानस्य भलो विशेषणं सकार इति दर्शयति,
किमर्थं पुनरिह भलीत्यनुवर्त्तते, अन्त इत्यस्यानुवृत्तिर्यथा स्यादन्यथा
भलीत्यस्य निवृत्तौ तत्संबद्धमन्तइत्यपि निवर्त्तते । ननु

चत्वारो भव आदेशाः स्थानिनस्तु बशस्त्रयः ।

डकारस्य तु न क्वापि संभवोस्ति कथं च न ॥

ततश्च वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति तत्राह । 'च'त्वारो बशः स्थानिन इत्यादि । शास्त्रप्रतीतिवेलायां संख्यासाम्यस्य संभवात् प्रवर्तते यथासंख्यमनुष्ठाने त्वसंभव इत्यर्थः, क्वचित्तु नायं ग्रन्थः पठ्यते, 'भोत्स्यन्तइति' । बुधिरनुदात्तेत्, लटि स्यः, तत्र व्यपदेशित्रद्वावेन धातुं प्रत्येकाचोवयवत्वम् । 'अभुध्वमिति' । धि चेति सिचो लोपः, गुह्निदुही स्वरितेतौ । 'अजर्घा इति' । एधेर्यङ्लुकि द्विर्वचने धातुं प्रत्येकाचोऽवयवत्वम्, रुषिकौ च लुकीति रुक्, अर्धं इति स्थिते लडादि । 'गर्द्वभयते रिति' । गर्दभमाचष्टइति णिच्, अत्रावी प्रत्ययोऽप्रत्ययः क्त्वादिः । 'असंत्येकाचग्रहणइत्यादि' । यद्वेकाचग्रहणं न क्रियेत ततोऽन्यस्येहाश्रुतत्वादुशेव धातोरित्यनेन विशेष्येत बशो भवन्तत्वस्यासंभवाद्भवन्तस्येत्यनेनापि धातुरेव विशेष्येत, ततश्चायमर्थः स्यात्, भवन्तस्य धातोर्यावयवो बश् तस्य भषिति, ततो दामलिङित्यत्रापि प्रसङ्गः, एकाच इत्यस्मिन्स्तु सति वृत्तिकारोपदर्शित एवार्था भवतीति च तत्र प्रसङ्गः, अत्र हि यो भवन्त एकाच् लिङिति न तस्यावयवो बश् डकारः, यस्य चावयवो दामित्यस्य न स भवन्तः । 'क्रोत्स्यतीति' । अत्र ककारस्य वकारो न भवति ॥

“दधस्तथोश्च” ॥ 'दधाति' निर्दिश्यतइति । दध धारण इत्यस्य ग्रहणं न भवति, शपा तयोर्ध्रवायात्, ननु यङ्लुकि व्यवायो नास्ति, ततश्च तस्यैव ग्रहणप्रसङ्गः, एवं च वचनसामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणं नाश्रयितव्यं भवति, तस्माद्वाख्यानमेवात्र शरणम् । 'वचनसामर्थ्यादिति' । नहि दधातिराकारलोपेन विना भवन्तो भवति, एतच्च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यनाश्रित्योक्तम् । 'अभ्यासजज्ञत्वस्य चासिद्धत्वमिति' । वचनसामर्थ्याच्च भवतीत्यपेक्षते, नह्यभ्यासस्य जज्ञत्वेन विना दधातेर्बश्

१ मु. मूल पुस्तके त्वयं ग्रन्थः सूत्रान्तो षष्ठितः ।

२ कतद्विवचन इत्यधिकं मु. सू. पु. ।

कृचित्संभवति । 'तथोरिति किमिति' । भलीति घतंते, भूषन्तस्येति च, न च तकारथकाराभ्यामन्यो दधो भलीति, स्थोस्तावदिष्टमेव तस्मात्तथोरिति न वक्तव्यम्, एवं च कृत्वा चकारोपि न कर्तव्यः, सर्वत्र भलीत्येव सिद्धमिति प्रश्नः । 'आनन्तर्यादिति' । ननु च स्थोः पूर्वणैव सिद्धं, न सिध्यति, आलोपस्य स्थानिवद्भावे सति अभूषन्तत्वात् । ननु च पूर्वचासिद्धे नास्ति स्थानिवद्भावः, एवमप्यभ्यासजश्चत्वं स्यादसिद्धत्वाच्च सिध्यति, यदि त्वभ्यासजश्चत्वंमेत्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यमित्यत्र एत्वतुको रित्यपनीयाविशेषेण सिद्धत्वमुच्येत फलिभञ्जियहणं वा सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयेत न त्वेत्वविषयमेव, ततस्तथोश्चेति शक्यमकर्तुं, कथं स्थोः पूर्वणैव सिद्धम्, इदं तु व्यतिरिक्ते भली यथा स्यादित्येवमर्थं भविष्यति ॥

“भलां जशान्ते” ॥ ‘पदस्यान्ते वर्तमानानामिति’ । यदा ऽवसाने वर्तमानानामन्तशब्दो ऽवसानवचनो न त्ववयववचनः । ‘श्वलिङिति’ । अत्र हकारस्य जश्चत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वात् पूर्वं ठत्वं, ठकारस्य जश्चत्वं हकारः ॥

“भूषस्तथोर्ध्वऽधः” ॥ ‘दधार्धात् वर्जयित्वेति’ । अनेनाध इति धातुप्रतिषेधं दर्शयति, यदि धकारप्रतिषेधः स्यात् धकारात्परयोर्निति ततो गतिबुद्धीत्यादयो निर्देशा नोपपद्येरन्, । ‘अलब्ध, अलब्धा इति’ । लुङि तथासौ, एवमलीठ, अलीठा इति । ‘धत्तः धत्थ इति’ । धत्वे प्रतिषिद्धे धकारस्य चत्वंम्, अध इति शक्यमवक्तुम्, इह कस्माच्च, धत्ता धत्थ इति । जश्चत्वे योगविभागः करिष्यते, दधस्तथोश्च, भलां जशः, भलाञ्जशो भवन्ति, दधस्तथोः, ततोन्ते, अन्ते च भलां जशो भवन्ति, तत्र पूर्वचासिद्धमिति भूषभावे जश्चत्वंस्यासिद्धत्वाभूषन्तत्वं, धत्वे परस्मिन् सिद्धं जश्चत्वंमित्यभूषन्तत्वादुत्वाभाव इति सिद्धमिष्टम् ॥

“रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” ॥ निष्ठात इति समासनिर्देशः, तत्र प्रधानभूततकारो रदाभ्यामित्यनेन विशेष्यते न गुणभूता निष्ठेत्याह । ‘रेफदकाराभ्यामुत्तरस्येति’ । तेन चम्रितं मुदितमित्यत्र निष्ठाया अव्यवधानेपि तस्येता व्यवहितत्वाच्चत्वं न भवति । ‘अवगू-

र्णमिति' । गुरी उद्यमने, श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः, पूर्वेषु श्युकः क्तितीति । 'भिन्नः भिन्नवानिति' । आदेशे न इत्यकार उच्चारणार्थः, तेन दकारस्य स्थाने शुद्धो नकारो भवति । 'कृतः कृतवानिति' । ननु यथा कृपो रो ल इत्यृकारस्यापि रेफस्य लकारो भवति तथेहापि चकारस्य रेफमाश्रित्य नत्वं प्राप्नोत्यत आह । 'इत्यत्रेति' । युक्तं तत्र सामान्योपादानादिह तु न सामान्यमुपादीयते किं तर्हि व्यञ्जनं किमात्मकमर्द्धमात्रात्मकम्, चकारस्तु मात्राचतुर्भागात्मकः, अस्तु वा सामान्यनिर्द्वैशस्तथापि न दोष इत्याह । 'सामान्यनिर्द्वैशे चेति' । चकारे ह्यभिर्तो जभक्तिर्मध्ये रेफभक्तिस्ततश्च परयाजभक्त्या व्यवधानाच्चास्ति नत्वप्रसङ्गः । 'चरितं मुदितमिति' । तदित्यनुच्यमाने इटो निष्ठाभक्तत्वात्तस्य नत्वप्रसङ्गः । 'परस्य माभूदिति' । परस्यैव माभूदित्यर्थः, असति पूर्वग्रहणे पाठक्रमे निष्ठा प्रत्यासवेति तद्वृत्तकारस्यैव नत्वेन भाव्यं, तेनैतदपि न चोदनीयं बहिरङ्गत्वाज्जातगणकत्वाच्च न भविष्यतीति, किं च पदस्येत्यधिकारात्पदावस्थायां नत्वविधानाद्बहिरङ्गत्वमपि नास्ति, केवलस्य वर्णस्यानुपदेशात्प्रतिपक्षात्तत्त्वमपि नास्ति, अथापि प्रत्यासत्तिर्नोपेत्यते तथापि पञ्चमीनिर्द्वैशात्परस्यैव प्रसङ्गः, कार्तिरित्यत्र बहिर्भूततद्वृत्तापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा वृद्धिः वृद्धेश्च यन्निमित्तं तदेव रेफस्याप्युत्तरपर इत्यस्य वृद्धिविधिनैकवाक्यत्वात् ॥

“संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः” ॥ 'प्रद्राण इति' । कृत्यच इति णत्वम् । 'निर्यात इति' । योत्र धातुर्नासौ संयोगादिर्यश्च संयोगादिर्नासौ धातुः, न चात्र संयोगादित्वस्य बहिरङ्गत्वं, कथं पूर्वं धातुरपसर्गेण युज्यते ततश्च निष्ठात्पत्तेः प्रागेव संयोगः संनिहितः, प्रद्राण इत्यादावप्येतावदेव ॥

“त्वाद्विभ्यः” ॥ 'जीन इति' । ज्या वयोहानौ, सहिज्यादिना संप्रसारणम् । 'निष्ठाबदिति' । नत्वसंनिधौ वचनात्तदेवातिदिश्यते, तेन पुनिरित्यत्र क्लिप्तः क्तवानिष्ठयोः पूङ्ग्वेतीद्विकल्पो न भवति । 'दुग्धो रिति' । दु गतावित्यस्यैव दोषग्रहणं न तु दुदु उपतापदित्यस्य, सानुबन्ध-

कत्वात्, तथा माघे प्रयुक्तं, मृदुतया दुतयेति, गु पुरीषोत्सर्गे । 'पूना इति' । अनेकार्थत्वाद्वातूनां पूज् विनाशार्थः । 'सिनो यास इति' । विज् बन्धने, बध्यमानः पिण्डीक्रियमाणो यासो यदा दध्यादिव्यञ्जनव-
शेन तत्रानुकूल्यं प्रतिपद्यते तदा कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां प्रयोगः,
सिता पाशेन, शुद्धे कर्मणि क्तः, समुदायप्रत्युदाहरणमेतत्, इदानीमवयवप्र-
त्युदाहरणं दर्शयति । 'यासोपीति' ॥

“ओदितश्च” ॥ ‘आपीन इति’ । प्यायः पीति पीभावः ।
स्वादयः ब्रूङ् प्राणिप्रसवइत्यादयो व्रीङ् वृणोत्यर्थइत्येवमन्ता दिवादौ
पठ्यन्ते ॥

“क्षियो दीर्घात्” क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः, द्वयोरपि ग्रह-
णम् । ‘क्षीणा इति’ । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः, निष्ठायामवयवार्थ इति
दीर्घः । ‘क्षीणस्तपस्वीति’ । अत्रापि वाक्यान्त्यादैन्ययोरिति, दीर्घादिति
शक्यमवक्तुं, क्षिय इति निर्वृत्तादेव दीर्घस्य ग्रहणं विज्ञायते, ह्रस्वस्य हि
ग्रहणे इयङादेशात्परत्वात् घेर्हितीति गुणे कृते क्षेरिति निर्वृष्टव्यं
स्यादित्यत आह । ‘ह्रस्वान्तस्यापीति’ । यथाभूतस्य दीर्घत्वं विधेयं
तथाभूतमेवानुक्तं युक्तं, ह्रस्वान्तस्य च दीर्घत्वं विधेयमिति तस्यैव
दीर्घविधावनुकरणं तत्रापि चेत्यङादेशो दृष्टः तस्मादियङादेशो न दीर्घ-
ग्रहणे प्रमाणमित्यर्थः । यदि तर्हि ह्रस्वान्तस्यापि धात्वनुकरणस्येयङा-
देशो भवति विपराभ्यां क्षेरित्यादावपि प्रसङ्ग इत्यत आह । ‘विपरा-
भ्यां क्षेरित्येवमादौ स्थिति’ । अविवक्षित्वेति पाठः, तत्र हि धातावनु-
कार्ये ऽवस्थितं धातुत्वं क्रियावाचित्वलक्षणमविवक्षित्वात्तस्य विवक्षा-
मकृत्वा रूपसामान्यस्य विज्ञितं कृजितमित्यादिसाधारणस्य रूपस्यानुक-
रणं, ततश्च विशेषनिबन्धनस्य कार्यस्य सामान्येऽभावात्प्रकृतावदृष्टत्वा-
दनुकरणेऽप्यभाव इत्यर्थः । यदा तु विशेषानुक्रियते तदा तच्चिबन्धनं कार्य-
मनुकरणे प्रवर्तते, यथात्रेयङादेशः, यद्वेवं विभक्त्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति,
अधातुरिति प्रतिषेधेन प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावात् । नैव दोषः । अधा-
तुरिति पर्युदासो ऽयं न प्रसज्यप्रतिषेधः, ततः किम् । प्रातिपदिकस्य

कस्य चित् कार्यस्याभावात् धातोरन्यत्वात्स्वाश्रया प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते, इयडादेशस्त्वादेशिको धातोर्विधीयमानत्वाद्ववति ॥

“श्यो ऽस्पर्शे” ॥ ‘शीनमिति’ । श्यैङ् गतौ, द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्य इति संप्रसारणम् । ‘गुणभूतोपि स्पर्श इति’ । एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते, स्पर्शशब्दोऽयमस्ति गुणवचनः, स्पृश संस्पर्शने, भावे कर्मणि वा घञ्, स्पर्शस्त्वगिन्द्रिययाहो गुणः, अस्ति रोगवचनः, स्पृश उपतापे, घञ्, स्पर्शः, तदिह विशेषानुपादानाद् द्वयोरपि ग्रहणं, ततश्च रोगेऽपि प्रतिषेधात्प्रतिशीन इति न सिध्येत्, अत आह । ‘गुणे चेति’ । गुणएवेत्यर्थः । एवं मन्यते यदयं द्रवमूर्तिस्पर्शयोः स्यइति स्पर्शे संप्रसारणं विधाय पुनः प्रतेश्चेत्याह तज्ज्ञापयति । श्यायतेर्यहणे स्पर्शशब्दो रोगं न प्रत्याययतीति, यदि प्रत्याययेत् पुनर्न विदध्यात्, प्रतिपूर्वो रोगएव श्यायतिर्वर्तते ॥

“अञ्ज्वानपादने” ॥ ‘न चेदपादानं तत्र भवतीति’ । तत्राञ्ज्वत्यर्थे विषये ऽपादानं चेन्न भवतीत्यर्थः । ‘समक्राविति’ । सङ्क्रावित्यर्थः । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः, अनिदितामित्युपधालोपः । ‘उदक्कमिति’ । उद्धृतमित्यर्थः । ‘व्यक्तमित्येतदिति’ । अञ्जू व्यक्तिसंज्ञककान्तिगतिष्वित्यस्येदं रूपं नाञ्जते, तेन नत्वमिदं न भवतीति भावः ॥

“द्विवो विजिगीषायाम्” ॥ ‘आदूनइति’ । द्वोः शूट्, आदून औदरिकः, परिदूनः क्षीणः । ‘दूतं वर्तते इति’ । नन्वत्राद्यादिपतनलक्षणा क्रीडा प्रतीयते न विजिगीषा अत आह । ‘विजिगीषया हीति’ ॥

“निर्वाणोऽवाते” ॥ ‘वाताधिकरण इति’ । वातकर्तृक इत्यर्थः । यदि वातश्चेदभिधेयो न भवतीत्यर्थः स्यात्तदा निर्वातो वात इत्यत्रैव प्रतिषेधः स्यादत्र कर्त्तरि क्तः, यत्र तु भावे तत्र न स्यात् निर्वातं वातेनेति । ‘निर्वाणोऽगिरिति’ । उपशान्त इत्यर्थः । ‘निर्वाणो भिदुरिति’ । उपरत इत्यर्थः । ‘वातस्तु करणमिति’ । यथासंभवं करणत्वे हैतो वा वृत्तीया द्रष्टव्या, यथा तु वार्तिकं तथा भावे प्रतिषेधो न भवति, निर्वाणं वातेनेत्येव भवति ॥

“प्रस्त्योन्यतरस्याम्” ॥ ‘प्रस्तीम इति’ । स्यः प्रपूर्वस्येति संप्रसारणम् ॥

“अनुपसर्गात् फुल्लचीबहुशोलाघाः” ॥ ‘फुल्ल इति’ । आदि-
तश्चेतीट्प्रतिषेधः, उत्परस्यातस्ति चेत्तुत्वम् । ‘क्तवत्स्वन्तस्याप्येतल्लत्स्व-
मिष्यतइति’ । निष्ठायास्तशब्दान्तं यद्रूपं तस्य फुल्ल इत्येतन्निपात्यतइति
भावः, चीवादिषु तु नैतदिष्यते । ‘इडभाव इति’ । अन्यथा तलोपस्या-
सिद्धत्वादुलादित्वादिट् प्रसज्येत । ‘कृते वा इटि इच्छब्दलोप इति’ ।
निपात्यतइत्यपेक्षते । ‘लाघेरुदोन्य इति’ । उदस्तु प्रतिषेधो न
भवति निर्देशसामर्थ्यात् । ‘कृशिं प्रत्यनुपसर्ग एवेति’ । यत्क्रियायुक्ताः
प्रादयस्सम्प्रतीतिवचनात्, क्रियान्तरयोगमेव दर्शयति । ‘परिगतः कृञ्
इति’ । कार्येण परिगत इत्यर्थः । यद्यपि फुल्लादयः पचादपि इगुपधन-
तणे के च सिध्यन्ति तथापि निष्ठा च दृजनादित्यादिकार्यसिद्धये चीवि-
ताद्वानिष्टशब्दनिवृत्तये च निपातनं, फुल्लशब्दे तु फुल्लवानित्येतदर्थं च ॥

“नुदविदोन्द्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्याम्” ॥ अत्रानन्तरस्य निपात-
नस्य विधातुमशक्यत्वाद्युबहितं विधेयमिति स्थिते शुषः क इत्यादि-
भिरादेशान्तरैर्व्यवहितमपि नत्वमेव विधीयते, कथम्, उत्तरसूत्रे तावत्तदेव
प्रतिषिध्यते प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य, तस्मात्तदेव बुद्धौ विपरिवर्तमानम-
त्रापि विकल्प्यते । ‘समुच्च इति’ । उन्दी क्लेदने, ईदित्त्वादिट्प्रतिषेधः,
अनिदितामित्युपधालोपः, उभयत्र विभाषेयमित्याह । ‘ह्री इत्येतस्येति’ ।
‘विद विचारणइत्यस्येति’ । रौधादिकस्य, उन्दिना रौधादिकेन साहच-
र्यात्, यद्यपि तौदादिकेन नुदिनापि साहचर्यं तथापि परसाहचर्यमेव
व्यवस्थापकं विप्रतिषेधे परमत्यस्यैवमादावप्युपयोगात्, विचारणार्थस्य
बह्वणमित्येतदाप्रागमेव द्रढयति । ‘एवं ह्युक्तमिति’ । वित्तेर्द्धातो निष्ठान्त-
शब्दरूपं विदित इतीष्यते तस्य सेट्त्वात्, इह च रदाभ्यां निष्ठात
इत्यनुवृत्तेः विद्यतेः सत्कार्यस्य विदोर्विवच इतीष्यते तस्यानिट्त्वादिव
व तस्याबह्वणात् । ‘विन्नेरिति’ । तिङन्तानुकरणाच्छ्रुती । ‘भोग-
वित्त इति’ । एकार्थाभावाभावेपि भाष्यकारनिपातनात्सप्तमीसमासः,

भोगग्रहणमुपलक्षणं भोगप्रत्यययोरर्थयोः, विन्दतेस्तौदादिकस्य विदोर्वित्त इतीष्यते, अन्यत्र विच इति नत्वमेव भवति, न त्वयं विकल्प इत्यर्थे उक्तो ऽत्र हेतुः ॥

“न ध्याख्यापूम्च्छिर्मदाम्” ॥ ‘मूर्त्तं इति’ । आदितश्चेती-
ट्प्रतिषेधः, राक्षोप इति कस्य लोपः । ‘मत्त इति’ । ईदित्त्वादिट्-
प्रतिषेधः ॥

“वित्तो भोगप्रत्यययोः” ॥ ‘लाभार्थादिति’ । ज्ञानार्थादि-
टा भाव्यं सत्ताविचारणार्थयोरपि न भोगप्रत्यययोरुक्तिः संभवतीति
भावः, कथं पुनर्भागे निपात्यमानो वित्तशब्दो धने भवतीत्यत आह ।
‘धनं हीति’ । कर्मसाधनः सूत्रे भोगशब्द इत्यर्थः । एतेन प्रत्यय इति
व्याख्यातम् । ‘विच इति’ । विभाषा गमहनविदविशामिति तौदादि-
कस्य कसौ विकल्पितेदृत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठाया मिट्प्रतिषेधः ॥

“भित्तं शकलम्” ॥ ‘शकलपर्यायोयमिति’ । यथाशकलशब्दो
जातिशब्दो न क्रियाशब्दस्तथा भित्तशब्दोपीत्यर्थः । नन्वयं भिदेर्धातोः
व्युत्पाद्यमानः क्रियाशब्दः स कथं जातिशब्दस्य पर्यायो भवत्यत आह ।
‘अत्रेति’ । सन्ति हि ते शब्दा येषु व्युत्पत्तिमात्रोपयोगिनी क्रिया,
जातिरेव तु समुदायशक्त्या शब्दार्थः, यथा तैलं पिबतीति, तैलपायि-
केति, किमर्थं पुनरेवमाश्रीयतइत्याह । ‘भिदिक्रियाविवक्षायां हीति’ ।
साम्यप्रतिपादनार्थं शकलग्रहणं यथा विदारणविवक्षायां भिचं शकलमिति
भवति तथा भिचं भित्तमित्येव प्रयोग इत्यर्थः । क्रियाशब्दत्वे तु भिचशब्दे-
नैव क्रियाया उपात्तत्वाद्विचमित्यस्यैव प्रयोगो न स्यात्, अन्ये त्वाहुः ।
यथा विदारणक्रियया शकलं निवर्तते तदा तामङ्गीकृत्येव भिचशब्दः,
यत् शकलस्य सतो विदारणं तदा तत्प्रतिपादनाय भिचं भित्तमिति
प्रयोग इति ॥

“चणमाधमर्त्यं” ॥ ‘च इत्येतस्मादिति’ । च सु गतौ, च गति-
प्रापणयोरिति वा । ‘एतस्मादेवेति’ । शौण्डादिव्यतिरेकेण सप्तमी-
समास एव मृग्यः, प्रागेव सप्तम्यन्तोत्तरपद इति भावः । ‘कालान्तरे-

त्यादि' । ऋण्यहणकालापेक्षया कालान्तरत्वं, तत्र देयं कालान्तरदेयं तत्र यो विनिमयो विपरिवर्त्तनं तदुपलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणं न तु स्वार्थप्रतिपादनार्थं, किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायतइत्याह । 'उत्तमर्ण्य इत्यपि हीति' । एतच्च धारेक्षतमर्ण्यवति निर्देशादवसितम् ॥

“नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूत्तसूत्तगूत्तानि कृन्दसि” ॥ नसत्तेत्यादीना-
मनुकारणपदानां दृन्द्रः । 'निषत्तमिति' । सदिरप्रतेरिति षत्वम् । 'अनुव
मिति' । 'भाषायामिति' । नुदविद्रोन्दचेति विकल्पो न भवति एतच्चिपा-
तानारम्भसामर्थ्यादित्याहुः । 'प्रपूर्त्तमिति' । यदा त्वरते तदा ज्वरत्स्वरेत्या-
दिना ऊट्, यदा तु तुर्वी हिंसायामित्यस्य तदा राल्लोपः । 'उत्वमिति' ।
रपरत्वम् उरण् पर इत्येव सिद्धं परिभाषायामसिद्धप्रकरणे ऽपि प्रवृत्तेः ॥

“क्विन्प्रत्ययस्य कुः” ॥ 'क्विनः कुरिति वक्तव्ये इति' । नहि
क्विन्प्रत्ययत्वं व्यभिचरतीति भावः । न चैवमुच्यमाने वरपृक्तस्येति लोपं
वाधित्वा क्विन एव घकारस्य कुत्वं घकारः प्राप्नोतीति शङ्कनीयं, तथा
क्विन इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य ग्रहणे सति क्विनो घकारस्य
लोपे कर्त्तव्ये सति कुत्वस्यासिद्धत्वात् राल्लोप एव भवति, तस्मिंश्च
सति पश्चाद्भवत्कुत्वं परिशिष्टस्य धातोरेव भविष्यति । स्यादेतत् ।
क्विबादिषु सावकाशं लोपं विशेषविहितं कुत्वमपवादो वचनप्रामाण्या-
दिति न्यायेन बाधेतेति, तत्र, एवं हि वर्गग्रहणमनर्थकं स्यात्, अनेकस्य
स्थानिनो ऽनेकादेशप्रतिपत्तये हि वर्गग्रहणं, घकारस्यैव तु स्थानित्वे
घकार एव निर्दिश्येत । 'वर्गाणां तृतीयचतुर्थी इति' । शिवायां वका-
रघकारयोर्गुणसाम्यप्रतिपादनात्, तस्मात् क्विनः कुरित्येव वक्तव्यम् । 'बहु-
व्रीहिविज्ञानार्थमिति' । बहुव्रीहिश्चोपलक्षणे ऽपि भवति, यथा चित्रगु-
रानीयतामिति गवामभावेऽपि चित्रगवीभिरुपलक्षितस्यानयनं भवति तथे-
हाण्यसत्यपि क्विपि क्विनोपलक्षितस्य धातोः कार्यं भवतीति । 'अज्ञाग्,
अद्रागिति' । सृजिवृश्चिभ्यां माङि लुङ्, तिप्, ज्ञेः सिच्, हल्ङ्यादि-
लोपः, वदप्रचेति वृद्धिः, अत्र वश्चादिष्वत्वे प्राप्ते कुत्वं अस्य गः, शस्य
खः, तस्यापि जश्त्व, वावसानइति चत्वं ककारः, पूर्वचासिद्धमित्यसिद्धत्वं

वत्वे कुत्वस्य नास्ति प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् वत्वापवादत्वात् कुत्वस्य ।
'क्लिबन्तस्यापीति' । दृष्टेत्यादौ तु न भवति अपदान्तत्वात् । 'एवं च
सतीत्यादि' । तथावदेव, दग्ध्यामिति कुत्वमुदाहृतम् । 'प्रतिविधानं
कर्तव्यमिति' । प्रतिविधानं वचनमेव ॥

“नशेर्वा” ॥ जीवनाशहेतुत्वादाहुतिर्जीवनगित्युच्यते, संपदादि-
त्वाद्भावे क्तिप् ॥

“मो नो धातोः” ॥ ‘नलोपो न भवतीति’ ॥ नत्वं तु लोपा-
र्थमेव स्यादिति मन्यते ॥

“ससजुषोः” ॥ ‘सजूरिति’ । पूर्वशब्दात्रे क्तिप्, इत्वे कृते वोरु-
पधाया इति दीर्घत्वं, बहुव्रीहौ सहस्य सभावः, सप्रतीतिरित्यर्थः ॥

“अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च” ॥ ‘खिनि कृतइति’ । प्राप्त-
इत्यर्थः, श्वेतवहादीनां यत्र पदत्वं भावि तत्र खिनो ऽपवादो इस् वक्त-
व्य इति हि तत्रार्थः, न पुनर्खिनन्तानां पदत्वं सति इस् वक्तव्य इति ।
ननु श्वेतवोभ्यामित्यादिसिध्यर्थमवश्यं इस् वक्तव्यः स चेदुच्यते नार्थानेन,
सान्तत्वात्पूर्वणैव इः सिद्धौ दीर्घत्वप्रत्यसन्तस्येत्येष सिद्धुं तत्राह ।
‘संबुद्धौ दीर्घार्थमिति’ ॥

“अहन्” ॥ ‘अहोभ्यामिति’ । हशि चेत्युत्पम् । ‘नलोपम-
कृत्वेत्यादि’ । नलोपविधावेतद्व्याख्यातम् । ‘लातृणिकत्वादिति’ ।
अडागमेनाहचिति रूपलाभात् । ‘ह्रस्वविधाविति’ । समासे च लुमता
लोपाद् रादेशे प्राप्ते इत्त्वमुत्त्वार्थमुच्यते । ‘अहोरूपमिति’ । षष्ठीसमासः ।
गतमहोरूपं यश्येयसमासः । ‘अहोरात्र इति’ । अहःसर्वकदेशेत्यादि-
नाच् समासान्तः, इकारलोपे कृतेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्वं, रात्र-
ग्रहणं तु न कृतं, गतमहो रात्रिरागतेत्यसमासेपि इत्त्वार्थम् ॥

“रोसुषि” ॥ पूर्वस्यायमपवादः । र इत्यकार उच्चारणार्थः ।
‘अहर्द्वंदातीति’ । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ‘अद्वौ हविधाविति’ । यथा
चेतस्सूत्रेणैव सिद्धुं तथा न लुमताङ्गस्येत्यत्रोक्तम् । ‘दीर्घाहो निदाघ
इति’ । असुपीति प्रसज्यप्रतिषेधः, पर्युदासे तु सुप्तदृष्टौ इत्यरोस्तीति

स्यादेवात्र रेफः, प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रत्ययलक्षणान्न प्रतिषेधे सति करेण भवति, ततश्च तन्निबन्धने यत्त्वोत्वे भवतः ॥

“अन्वरुधरवरित्युभयथा कुन्दसि” ॥ नित्यं ह्रस्वे प्राप्ते पक्षे रोपि यथा स्यादित्ययमारम्भः । अन्वसशब्द ईषदर्थे । अन्वरस्तामित इति यथा । अत्रो रक्षणम् । ‘प्रचेता राज्ञिविति’ । सकारस्य रेफः, तस्य रो रीति लोपः, कुलोपे पूर्वस्य दीर्घाण्य इति दीर्घः । ‘अहरादीनामित्यादि’ । उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे, इदमपि कुन्दसि भाषायां च ॥

“भुवश्च महाव्याहृतेः” ॥ तिस्रो महाव्याहृतयः, पृथिग्यन्तरि-
त्स्वर्गाणां वाचिकाः इह तु मध्यमाया ग्रहणम् । ‘भुवो विश्वेषु ‘सवने-
ष्विति’ । तिङन्तमेतत् भवतेश्चकुन्दसि लुङ्लङ्लिट् इतिवर्त्तमाने लङ्
सिप् शपि गुणाभावश्चान्दसः, बहुलं कुन्दस्यमाद्योगेपीत्यङ्भावः, लाक्ष-
णिकत्वादेवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया
अनित्यत्वज्ञापनार्थं, तेन क्तापयतीत्यादौ पुक् सिद्धौ भवति ॥

“वसुसंसुध्वंस्वनहुहां दः” ॥ ‘स इति वर्त्ततइति’ । अननुवृत्तौ
तु तस्य विद्वानित्यादौ नकारस्य दत्वं प्राप्नोति । ‘न तु संसुध्वंसू इति’ ।
विशेष्येते इति विपरिणामेनान्वयः । ‘असंभवाच्चानहुच्छब्द इति’ ।
न विशेष्यतइत्यन्वयः, इहेदं वसोर्दत्वं नाप्राप्ते विध्यन्तरे आरभ्यमाणं
यथा विद्वद्ग्रामित्यादौ ह्रस्व बाध्यते तथा विद्वानित्यादौ संयोगान्तलो-
पमपि बाधेतेत्यत आह । ‘ह्रस्वे नाप्राप्त इति’ । अथानहुद्वानित्यत्र नुमो
दकारः कस्माच्च भवत्यत आह । ‘नुमस्त्विति’ । दत्वं यदि नकारस्य
स्यात् नुमोनर्थको विधिर्हकारस्यापि दत्वेन ह्यनहुद्वानिति सिध्यति,
यथैव तर्हि नुमो विधानसामर्थ्याद्वत्त्वं न भवति तथानहुद्वान् अत्रेत्यादौ
दीर्घादटि समानपादइति ह्रस्वमपि न प्राप्नोति, यं विधिं प्रत्युपदेशो
ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधीर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते, दत्वं
च प्रति नुमो विधिरनर्थकः, ह्रस्वधेः पुनर्निमित्तमेव ॥

“सिपि धातो ह्रज्ज” ॥ ‘धातुग्रहणमुत्तरार्थमिति’ । इह तु सिपि परतो धातोरन्यस्यासंभवः । ‘ग्रहणं चेति’ । उत्तरार्थमित्यनुबङ्गः, इह तु दत्त्वे विकल्पिते सान्तत्वादेव पक्षे रुः सिध्यति ॥

“दश्च” ॥ ‘अभिनदिति’ । तन्मध्यपतितस्य शनमस्तद्वक्तस्य वाटस्तद्वहणेन ग्रहणादत्र पदस्य धातुत्वम् ॥

“वैरूपधाया दीर्घ इकः” ॥ धातोः पदस्येत्युभयं समानाधिकरणं रेफवकाराभ्यांविशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह । ‘रेफवकारान्तस्येति’ । ‘व्यग्रहणमुत्तरार्थमिति’ । इह तु वकारान्तस्य पदस्य धातोरसंभवः । ‘अभ्यासेकारस्य माभूदिति’ । यदि स्यात्तस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्व इति ह्रस्वो न स्यात् ॥

“उपधायां च” ॥ वैरूपधाया इत्यादि सर्वमनुवर्त्तते, इदमुपधाग्रहणं त्रैविशेषणं, षष्ठीद्विचनस्य तु स्थाने सप्तम्येकवचनं, प्रकृतमुपधाग्रहणमिको विशेषणं, तच्च वर्षपेक्षया पूर्वत्वं प्रतिपादयति, तेन वृत्तिकारोपदर्शितः सूत्रार्थो भवति । ‘ह्रस्वितेति’ । हुक्का कौटिल्ये, मुक्का मोहसमुक्ताययोः, आचोरहाभ्यामिति द्विवचनस्यासिद्धत्वाद्देफस्योपधात्वे सति पूर्ववद्दीर्घत्वं, चिरिजिरी हिंसार्थौ । ‘इह रिर्यतुः विञ्चतुरिति’ । रि गतौ, वी गत्यादिषु, लिट्, अतुस्, द्विवचने एरनेकाच इति यणादेशः, अत्राभ्यासेकारस्य दीर्घप्रसङ्गः, ततश्च तस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वो न स्यात्, तत्राह । ‘रिर्यतुरित्यादि’ । ‘यणादेशस्य स्थानिवद्वावादिति’ । न च दीर्घविधौ स्थानिवद्वावप्रतिषेधः, ‘अलोपाज्जादेशत्वात्, एवमपि पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्याशङ्क्य परिहारान्तरमाह । ‘असिद्धत्वाच्चेति’ । अङ्गाधिकारे विधानात्मन्ययाश्रयत्वाद्यगो बहिरङ्गत्वं, दीर्घस्य तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वम्, इह चतुर्यितेः क्यञन्तासृच् इट् अतो लोपे कृते क्यस्य विभाषेति युद्धा ऽयं लोपो न भवति तदा धातोरुपधाभूतो रेफो हल्परश्चेति दीर्घप्रसङ्ग इत्याशङ्क्यामाह । ‘चतुर्यितेत्यत्रापीति’ । अत्राप्यन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वे पूर्ववत्, इह प्रतिपूर्वाद्विवेः कनिन्यवृषितचीति कनि-

न्यत्ययान्तासृतीयैकवचने अल्लोपोन इत्यकारस्य लोपे प्रतिदीर्घनेति दीर्घत्वमिष्यते, तत्र प्राप्नोति, वकारस्य धातुप्रत्यनुपधात्वादित्यत आह । 'प्रतिदीर्घनेत्यत्रेति' । कथं पुनर्हलि चेति दीर्घत्वं यावताल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति हल्परो वकारो न भवतीत्यत आह । 'दीर्घविधाविति' । ननु माभूत्स्थानिवद्भावः, विभक्त्याश्रयत्वेनाल्लोपो बहिरङ्गस्तस्यासिद्धत्वादुल्लोपो न भवतीत्यत आह । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्येतत्त्विति' । अनाश्रयणं त्वस्याः परिभाषाया अनित्यत्वात्, अनित्यत्वं च नलोपःसुप्स्वरेत्यत्र तुविधिग्रहणेन ज्ञापितम्, इह जीयतेः किन् रश्च वः, जिघ्रिः, कृग्र्यां किः प्रत्ययः, किरिः, गिरिः, ताभ्यामोस् यणादेशः, किर्योगिर्योरश्च हलि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति तत्राह । 'उणादयो ऽप्युत्पन्नानीति' । उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीत्यर्थः । एतच्चातःककमिकंसेत्यत्र कमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणेन ज्ञापितं, क्वचित् व्युत्पत्तिकार्यं भवत्येव, यथा प्रतिदीर्घनेति, किर्योरित्यत्र यणो बहिरङ्गत्वमनाश्रित्यायं परिहार उक्तः ॥

“न भकुर्कुराम् ॥ 'कुर्यादिति' । कुर क्तेदने, आशिषि लिङ् । 'प्रतिदीर्घनेति' । योत्र वकारान्तो नासौ भसंज्ञको यश्च भसंज्ञो नासौ वकारान्तः, किं तर्हि नकारान्तः ॥

“अदसोऽसेर्दोदुदोमः” ॥ असेरिति सकारे ढकार उच्चारणार्थः, अमूभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते सुपि चेति दीर्घत्वं, तत आन्तरित्यादाकारस्य ऊकारः । ननु च सूत्रे ह्रस्वो निर्द्विष्टः, भाव्यमानत्वाच्च सवर्णग्रहणमपि नास्ति, तत्कथमूकारो लभ्यते ऽत आह । 'भाव्यमानेनापीति' । एतच्च दिव उदिति तपरकरणेन ज्ञापितं, केचिदत्राप्युकारं दपरं पठन्ति उदोम इति, तेषामयमौत्पत्तिको ढकारो मुखसुखार्था न पुनरस्तकारस्य जयत्वं, तथा हि सति सवर्णग्रहणं न स्यात्, ऋदपरपाठस्तु भद्रः । 'अदस्यतीति' । ननु च पदस्येति वर्तते न चेदं पदं नः क्यइति नियमात्, एवं तर्ह्येतदेव ज्ञापयति अपदस्याप्यदस एतन्मुत्वं भवतीति अमुममुयेति, अन्यथा यत्र स्वादौ पदं तत्रैव स्यादमुधौ

अभूभ्यामिति । ‘अनेस इति’ । ओकारसकारेफा न विद्यन्ते-
 यस्य तस्येत्यर्थः । ‘अदः कुलमिति’ । विसर्जनीयस्यासिद्धत्वाद्देफान्त-
 मेतत् । ‘तदर्थमिति’ । ओकारेफयोरपि प्रतिषेधार्थम् । ‘अः सेर्य-
 स्येति’ । कोर्य इत्यात्राह । ‘यत्रेति’ । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह ।
 ‘तेनेति’ । ‘कथमद्वादेश इति’ । अस्मिन्विषये वक्तव्यमस्तीति प्रश्न-
 स्सदाह । ‘अदसोद्वेरिति’ । श्लोकस्य पूर्वार्द्धं व्याचष्टे । ‘यैरिति’ ।
 तृतीयं पादं व्याचष्टे । ‘ये त्विति’ । चतुर्थं पादं व्याचष्टे । ‘येषां त्विति’ ।
 ‘अमुमुयङ्ङिति’ । अदोऽञ्चतीति अत्वगित्यादिना क्तिन्, विष्वदेवयो-
 श्चेत्यदसप्रेरद्वादेशः, अदद्वाजितिस्थिते अदःशब्दस्याद्वादेशसम्बन्धिना
 दकाररेफयोश्च मुत्वं, सौ उगिदचामिति नुम्, हलव्यादिसंयोगान्तलोपौ,
 क्तिन्मत्ययस्य कुरिति कुत्वं नकारस्य ङकारः । ‘अमुया अमुयोरिति’ ।
 अत्र यकारस्योत्वप्रसङ्गः ॥

“एत ईदुहुवचने” ॥ ‘अर्यनिर्दुशायमिति’ । व्याप्तेर्न्यायात् । किं
 पुनः कारणमेवं व्याख्यायतइत्यत आह । ‘पारिभाषिके’ हीति ।
 तदा हि तस्मिंचिति निर्दुष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानादुहुवचने
 परत एकारस्येत्वेन भवितव्यं, न चात्र बहुवचनं परम् ॥

“वाक्यस्य टः पुत उदात्तः” ॥ अधिकारोऽधिकारान्तरनिवर्त्तक
 इति वाक्याधिकारेण पदाधिकारस्य निवृत्तिः प्राप्नोति, ततश्च भवन्ता-
 वित्यादावपदान्तस्यापि नकारस्य नश्वव्यप्रशानिति इत्वं प्रसज्येतेत्याश-
 न्नाह । ‘पदाधिकारोऽनुवर्त्ततएवेति’ । नहि वाक्यग्रहणेन पदाधिकारः
 शक्यो निवर्त्तयितुं, यो हि वाक्यस्य टिः सविभोगतः पदस्यापि
 भवत्येव, अथ वाक्यग्रहणं किमर्थं, यावता वाक्यस्यस्यैव पदस्य प्रयोगो
 न केवलस्य तत्राह । ‘वाक्यग्रहणमिति’ । पदस्य टेरित्युच्यमाने वाक्ये
 यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषां टः पुतः प्राप्नोति, इत्यतः च वाक्यपदयोर्य-
 टिस्तस्यैव यथा स्यादिति । ‘टिग्रहणमित्यादि’ । असति टिग्रहणे पुत-
 त्व्याऽन्परिभाषोपस्थानादचा तदन्तविधौ सति अजन्तस्यैव वाक्यस्या-

लोन्यस्य पुनः स्यात् यथा नपुंसकह्रस्वत्वं यामणि कुलमित्यादौ भवति न पुनः सुवागित्यादौ तद्वत्, टियहणे तु सति तदुपादानसामर्थ्याद्विना-
न्विशेष्यते, न त्वच्चा टिरिति हलन्तस्यापि पुनः सिध्यति ॥

“प्रत्यभिवादेऽशूद्रे” ॥ ‘प्रत्यभिवादो नामेत्यादि’ । गुरुरित्युप-
लक्षणं, त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादमर्हति, अभिवाद्यमान आशिषं वाच्य-
मानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ष्विति यत्स प्रत्यभिवादो न प्रत्युक्तिमात्रं तत्रैव लोके
प्रसिद्धत्वात्, तद्वथा ‘अविष्टांसः प्रत्यभिवादे नामो ये न पुनं विदुः’ रिति ।
‘तत्रेति’ । अशीर्वादविषये कीदृशे अशूद्रविषये ऽशूद्रे विषयो यस्य स
तथोक्तः, अभिवादाने सति प्रत्यभिवाद इति तं तावदुदाहरति । ‘अभि-
वादयइति’ । नमस्कारपूर्वमाशिषं वाचयामीत्यर्थः, एवमभिवादितो गुरुः
प्रत्यभिवादति । ‘आयुष्मानिति’ । आयुष्मत्त्वस्य विधेयत्वात्सम्बोधनवि-
भक्त्यभावः । ‘एधीति’ । अस्तेर्लाटि सिपो हिः भवेत्यर्थः । ‘आयुष्मान्भव
सौम्येति विप्रोवाच्योभिवादन’ इति मानत्रे, भवेत्यर्थग्रहणं तेन पर्यायैरपि
प्रत्यभिवादो भवति । ननु च तत्रा ‘कारश्चास्य नामोन्ते वाच्यः पूर्वोत्तरः पुनः’
इत्युक्तं, स कस्मादिह न विधीयते । उच्यते । यदर्थाभिधानउपयुज्यते तदेव
व्याकरणे वक्तव्यम्, अकारस्तु केवलमदृष्टार्थः प्रयुज्यते । नत्वस्य कश्चिदर्था-
स्ति, अन्येतु मानवमन्यथा व्याचक्षते अस्याभिवादयितुर्नाम्नो ऽन्तेऽवसाने
यो ऽकारः स पुनो वाच्यः, अकार इत्युपलक्षणं, पूर्वोत्तरश्च पुनो वाच्यः, हल-
न्तविषय मेतत्, उत्तर इत्यत्रमाह, हलन्तेष्वन्यात्पूर्वाच् पुनो वाच्य इत्यु-
भाभ्यामिति ताभ्यां टेः पुन इत्युक्तं भवति । वयं तु ब्रूमः । पृथगेवा-
कारः प्रयोक्तव्य इति, कुतः, अतरार्थस्त्वयं, किञ्च भरतशास्त्रे प्रसङ्गेन
प्रत्यभिवादप्रकारे वर्ण्यमाने पृथगकारप्रयोगो दर्शितः, तस्मादयमत्र प्रत्य-
भिवादनप्रयोगः आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त ३ अ, अविचिश्त अ इति
एवन्तेषु त्वेवोपगृह्यस्येत्यस्मिन्विधौ सत्यकारे परतस्तयोर्व्यावचि संहि-
तायामिति यद्यपि भवति पिनाकपाणश्च हरश्च शम्भश्च विष्णश्च
इति, प्रत्यभिवादे शर्मवर्मशब्दयोः प्रयोगं नेच्छन्ति, शर्मोन्तं ब्राह्मणस्य

स्याद्रुमान्तं तत्रियस्य त्वित्यनेन नाम्न्यनन्तर्भूतयोरेव तयोः प्रयोग उक्तः, न तु नाम्न्यन्तर्भावः । 'तुषजक इति' । कुत्सिते कः, शूद्रस्य तु जुगुप्सितमिति वचनात् एवं विधं शूद्रनाम । 'स्त्रियामपीति' । अस्त्रीशूद्रयोरिति वक्तव्यमित्यर्थः । केचिदाहुः । न स्यभिवादयते पादोपसंग्रहणाद्येव तु करोतीति, अन्ये त्वाहुः । अभिवादयते न तु स्वं नाम गोत्रं वा एह्णातीति, द्वयोरपि पक्षयोः स्त्रीप्रतिषेधो न विधेयः, ये तु स्त्रीणामपि नामगोत्राभ्यामभिवादप्रत्यभिवादाविच्छन्ति तन्मतेनायं प्रतिषेधः । असूयतीत्यसूयकः, अविनीतः, तस्मिंस्त्वित्यादिनाऽसूयके प्रतिषेधं प्रत्याचष्टे । यावदसावसूयकत्वेन ज्ञातो न भवति तावत्पूतं करोत्येव, यदा त्वसूयकोऽयं मामुपहसितुकाम इति जानाति तदा नैवाऽऽशीर्वादरूपं प्रत्यभिवादं प्रयुङ्क्ते प्रत्युत शापमेव ददातीति भाष्ये दर्शितमित्याह । 'तथा ह्युक्तमिति' । गुरुणा स्थालिशब्दं सज्जां मत्वा पूते प्रयुक्तेऽसूयक आह नैवा मम संज्ञेति किं तु दण्डिन्यायो मया विवक्षितः, स्थालमस्यास्तीति स्थालीति, तदपि तत्त्वं मन्वानो गुरुः पुनरपि पूतरहितं प्रत्यभिवादनं कृतवान् । 'आयुष्मानेधि स्थालिञ्चिति' । पुनरसूयक आह न दण्डिन्यायो मया विवक्षितः, संज्ञैवैषा ममेति, ततोऽसूयकत्वं निज्ञाय कुपितः सन् गुरुराह । 'असूयकस्त्वमित्यादि' । 'भिद्यस्वेति' । कर्मकर्त्तरि यक् । स्थालिञ्चिति पाठो न तु स्थालीवदिति । 'अभिवादवाक्ये यत् संकीर्तितमिति' । येन वाक्येनाभिवाद्यते तदभिवादनवाक्यं, नाम, संज्ञा, गोत्रमपत्यप्रत्ययान्तः शब्दः । वाक्यस्य टेः पूतविधानादेवमुक्तम् । 'तत्र पूतिरिष्यतइति' । इष्टिरेवेयमिति केचित् । अन्ये त्वाहुः । अभिवादनं तावच्चाप्यगोत्राभ्यामिति समाचारप्राप्तं, पूतोऽप्ययं प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्तस्यैव वाक्यान्ते वर्त्तमानस्य भवति, पदस्य च प्राधान्यमर्थद्वारकं, प्रधानमर्थोऽभिवादयिता तदनुयहार्यत्वात्प्रत्यभिवादस्य, कुशलित्वादिकं तु तस्यैव संस्कारकम्, एवमेधीत्याख्यातव्याध्यासाच्चरूपतया प्रधानभूतापि क्रिया संस्कारकत्वेन विवक्षितत्वादप्रधानमेव, तस्मात्प्रधानभूतस्याभिवादयितुर्यदुपस्थापकं पदं तस्य पूतः । तच्च

नामगोत्रं चेति । 'भोराजन्यविशां वेति' । भो इति स्वरूपग्रहणम् ।
इतरयोस्तु तत्रात्मा ग्रहणं, तत्र भोःशब्दस्यासंज्ञगोत्रशब्दत्वादप्राप्ते
विप्राप्ता, इतरत्र प्राप्ते, संज्ञाशब्दत्वात् ॥

“दूराद्भूते च” ॥ दूरादिति दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति
षष्ठमी, भूतं भूतं भावे निष्ठा, दूरादित्युच्यते दूरं चानवस्थितं, तदेव
हि कं चित्प्रत्ययतिदूरं कं चित्प्रत्ययान्तिकं भवति, एवं हि कश्चित्कं
चिदाह य इष पार्श्वतः करकस्तमानयेति, स आह उत्थाप
इहाण, दूरे न शक्नोमि गन्तुमिति, अपर आह दूरं मथुरायाः पाटलि-
पुत्रमिति, स आह न दूरमन्तिकमिति, तदेवं दूरस्थानवस्थितत्वाच्च
जायते कस्यामवस्थायां प्लुत्या भवितव्यमित्यत आह । 'दूरमित्यादि' ।
भूतं भूतं तदपेक्षया यदूरं तद्विहाश्रीयते दूराद्भूतमित्यन्वयात्, इति-
करणो हेतौ, न तु देशमपेक्ष्य देशान्तरं दूरं भवति, किमिवं भूतापेक्षं
दूरमित्यत आह । 'यत्रेति' । यत्र भूते, प्राकृतात्स्वभावसिद्धात्, एवं-
विधे भूते देशद्वारकभूतापेक्षमपि दूरत्वमस्तीति भावः । 'भूतग्रहणं
चेति' । येन पर आगमने नियुज्यते तद्भूतं, तच्च नान्तरेण संबोधनं
संभवति, संबोधितो हि पुरुष आगमने पानादौ वा नियुज्यते, अतो
नान्तरीयकत्वादुतेन संबोधनमात्रं लक्ष्यते, उपलक्षणे प्रयोजनमाह ।
'तेनेति' । इहायं प्लुतो दूरात्संबोधने विधीयते, एकश्रुतिरपि तत्रैव,
एकश्रुतिदूरात्संबुद्धाविति एकस्मिंश्च विषये प्राप्तानां बाधविकल्पसमुच्च-
यानामन्यतमेन भवितव्यं, तद्विह को भवतीत्याह । 'अस्याश्चेति' ।
बाधस्तावद्विषयभेदे सति भवति, यथा काणोः, तत्र हि कस्य विशेषो
विषयः, अणस्तु धातुप्रामाण्यम्, इह तु नैवं विषयभेदोस्ति, विकल्पोपि
सहप्राप्तयोर्भवति, यथा तद्व्यदादीनाम्, इह चैकश्रुतौ कर्तव्यायां प्लु-
त्यासिद्धत्वात्सहप्राप्तिर्नास्ति, तस्मात्पारिशेष्यात्समावेश एव भवति,
एकस्मिन्वाक्ये द्वयोरपि युगपत्प्रवृत्तिरित्येतावता चात्र समावेशवाचो
युक्तिस्तत्त्वतस्तु वाक्यस्य टः प्लुत उदाहृतः, परिशिष्टस्यैकश्रुत्यमिति
बाध एव ॥

“हैह्येप्रयोगे हैहयोः” ॥ पूर्वेषु हूयमानार्थस्य वाक्यान्तस्य पदस्य टेः प्लुतविधानादतदर्थयोर्हैहयोर्न प्राप्नोतीति वचनम् । ‘हैह्योरवेति’ । एवकारः पौनर्वचनिकः, हैहयोः प्रयोगे तयोरेव हैहयोरिति । अन्ये तु हैहयोरेव भवति न हूयमानार्थस्य वाक्यस्य टेरिति वर्णयन्ति, तदेतत्कथं लभ्यते, अपहृष्य विधानात् हूयमानार्थस्य प्लुते प्राप्ते अतदर्थयोरेव तयोर्विधीयमानः प्लुतस्तं बाधते, सत्यापि संभवे बाधनं भवतीति न्यायात्, न चास्यासिद्धत्वम्, अपवादे वाचनप्रामाण्यादित्युक्तत्वात् । ‘हैइ इति’ । प्लुतात्रैव इदुताविति वचनादिकारभागः प्लुतः । ‘हैइइति’ । एवोपश्लेषेत्यनेन प्लुतविकारो न भवति दूराद्भूतत्वात् । हैहयोरिति किमर्थं, हैहयोः प्लुतो यथा स्यात् अन्यथा ऽऽरम्भसामर्थ्यादनन्त्यस्य हूयमानवाचिन एव स्यात् देवदत्त है इत्यादौ, एवं तर्हि हैहयोरित्येवास्तु किं हैह्येप्रयोगइत्यनेन, नह्यप्रयुज्यमानयोः प्लुतिविधिः संभवति । उच्यते । प्रयोगइति तावद्वक्तव्यं, प्रयोगमात्रे यथा स्यात्, किं सिद्धं भवति, अनर्थक्योरपि ग्रहणं सिद्धं भवति, क्व च तावनर्थकौ, यत्र संबोधनवचनं प्राक् प्रयुज्यते तत्र तनैवाभिमुख्यस्य व्योतितत्वाच्च हैहयोर्व्योत्यमस्तीत्यानर्थक्यं, यत्र तु हैहयोः प्राक् प्रयोगस्तत्रानयोराभिमुख्यं व्योत्यमित्यर्थवत्त्वम्, एवमपि प्रयोगे हैहयोरित्येवास्तु, हैहयोः प्लुतो भवति प्रयोगे, कस्य हैहयोरवेति श्रुतत्वात्, तस्मात्पुनर्हैह्येग्रहणस्य प्रयोजनं वक्तव्यं तदाह । ‘पुनरिति’ । यदि तु प्रयोगग्रहणादेशानर्थक्योरिशानन्त्ययोरपि भविष्यतीत्युच्येत शक्यं पुनर्हैह्येग्रहणमकर्तुम् ॥

“गुरोरनृतो नन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्” ॥ ‘अनन्त्यस्यापि
 टेरिति’ । अनेनपि शब्देन प्रकृताष्टः समुच्चीयत इति दर्शयति, यदि
 तु गुरोः संनिधानात्स एवान्त्यः समुच्चीयेत गुरोरनन्त्यस्यान्त्यस्यापीति,
 ततो तेन यन्नान्त्यो गुरुस्तत्रैव पर्यायः स्यात्, तत्रैव त्वन्त्ये पूर्व्वं तस्य
 स्मादनेन चानन्त्यस्य गुरोरिति द्वयोः प्रत्ययोर्युगपच्छ्रवणं प्राप्नोति, अनु-
 दात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाच्चास्ति यौगपदसंभवः, अस्मिदुः प्रतस्तस्या-

सिद्धत्वाच्चियमो न प्राप्नोति, नैतदस्ति, कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपतिष्ठते वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः गुरोरनुतः प्लुत उदात्तः, उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति, तस्माच्चास्ति यौगपद-संभवः, यस्तर्ह्यनुदात्तः प्लुतस्तस्यास्य च समावेशः प्राप्नोत्यभिपूजिते दूरा-दुते प्लुतो भवन्ननुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति टेरेनुदात्तो भवति, शोभनः खल्वसि देवदत्त इति, तत्र तेन गुरोरुदात्तः प्लुतः स्यात्, तस्मा-द्विरेष समुच्चैतथः, तत्रेह्येकैकस्येतिवचनात् यथा ऽनन्त्यस्य पर्यायो ऽयं भवति तथा ऽन्यस्य टेरेपीति, नास्ति यौगपदप्रसङ्गः । 'एकैकग्रहणं पर्यार्थमिति' । अन्यथा ऽनन्तरोक्तेन प्रकारेणोदात्तानुदात्तयोः प्लुतयोः समावेशः स्यात्, क्वचित्पठ्यते प्रत्यभिवाद इत्येवमादिना यः प्लुतो विहितस्तस्यैवायं स्यानिविशेष उच्यतइति, तस्यार्थः, नेदं स्वतन्त्रं प्लुत-विधानं, किं तर्हि, प्रत्यभिवादे दूराद्धूने च यः प्लुतो विहितः स गुरोरन-न्त्यस्यापि भवति अन्यस्यापि टेः पर्यायेणेति । तेन प्रत्यभिवाद्यमाना-र्थस्य हूयमानार्थस्य च शब्दस्येदं प्लुतविधानं न यत्र तत्र स्थितस्य गुरोरिति द्रष्टव्यम् । 'प्राचांग्रहणं विकल्पार्थमिति' । तेन पक्षे न कस्य चिदपि प्लुतो भवति । 'तदनेनेत्यादि' । तदिति वाक्योपन्यासे, अथी-त्प्रेषणे परस्य चेत्यत्र भाष्यकारेण यदेतदुच्यते सर्व एव प्लुत इत्यादि तदुपपन्नं भवतीत्यर्थः । ननु यत्र प्राचांग्रहणमस्ति स प्लुतो विकल्पतां सर्वस्य तु कथं विकल्पः, एवं तर्हि प्राचांग्रहणं सर्वत्रैव प्लुतविधौ संबन्धनीयं, शास्त्रत्यागः, साहसं, तेन शास्त्रमत्यजताप्यभियुक्तस्मरणा-त्सर्व एव प्लुतो विभाषा विधेय इत्यर्थः ॥

“ओमभ्यादाने” ॥ प्लुतश्रुत्या ऽचपरिभाषोपस्थानादच एव प्लुतः, मकारस्त्वर्दुमात्र इति समुदायो ऽर्दुचतुर्यमात्रः संपद्यते ॥

“ये यज्ञकर्मणि” ॥ ‘ये यज्ञामहदत्यत्रैवायं प्लुत इष्यतइति’ । पित्र्यायां ये स्वधेत्यत्रापि भवति, एतत्स्थानापन्नत्वात्तस्य ॥

“प्रणवष्टेः” ॥ ‘क एष प्रणवो नामेति’ । इह शास्त्रे ऽपरि-भाषितत्वात्प्रश्नः । ‘पादस्येति’ । शास्त्रान्तरप्रसिद्ध आश्रीयते देव-

तावत्, अक्षरमच् अन्यमचं गृहीत्वैतत्पर्यः । 'तदाद्यक्षरशेषस्येति' । अक्षरं च शेषश्च हल् अक्षरशेषं, तदन्यमक्षरमादिर्यस्य तत्तदादि, तदादि च तदक्षरशेषं च तदाद्यक्षरशेषं तस्य टेरिति । 'त्रिमात्रमिति' । केविन्-कारेण सह त्रिमात्रमिच्छन्ति, अन्य भागमेव, तत्र ओंकारविधिः सामिधेय्यादिषु प्रसिद्धः, स्वरादिमृगन्तमोकारं त्रिमात्रं मकारान्तं कृत्वाक्षरस्या अर्द्धं अक्षस्येदिति ओंकाराविधिस्तु निनर्द्धं स्वरादिरन्त ओंकारश्चतुर्विधं नर्द्ध इति, आथर्वणिक्कास्तु सर्वत्र चानयोर्विकल्पमिच्छन्ति, तेषामेव चेदं सूत्रं पठितम् । 'जिह्वतोमिति' । जिह्विः प्रीणानार्थः, लट्, तिप् । 'टेरिति वर्त्तमानइत्यादि' । असति टिग्रहणे अलोन्त्य-स्येति वचनाद्वैयं ऽन्त्यात् तस्योकारः स्यात्, व्यभिचाराभावाद्दि प्रणवः प्लुतत्वेन न विशेष्यते, संज्ञया विधानेचाच्परिभाषाप्राप्तयेते न तु वस्तु-तस्त्रिमात्रविधाने, तस्माद्बलं एव प्राप्नोति, अथाच्परिभाषापस्यानार्थ-मेव प्लुतत्वेन प्रणवो विशेष्येत तथा ऽपि द्वैयैश्च तस्यैव स्याच्च तु सर्वस्य टेः, ओंकारस्त्वङ्गुलसमुदायत्वात्प्लुतो न भवतीति सर्वस्य टेः सिध्यति, वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्, सत्यम्, टिम्यानिकस्यैव त्वांका-रस्य प्रणवसंज्ञत्वात् कथमन्त्यस्याचो वा प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ॥

“याज्यान्तः” ॥ ‘याज्याकाण्ड इति’ । यज्यानुवाक्याकाण्ड-मिति समाख्याने प्रकरणे । ‘तेषामिति’ । मन्त्राणाम्, तासामिति पाठे तासां याज्यानामन्तः । ‘प्लवतइति’ । त्रिमात्रतया वर्द्धतइत्यर्थः । ‘अन्तयेइति’ । चतुर्थ्येकवचनान्तस्यायेशब्दस्यैवोपग्रहस्येति प्लुतवि-कारः, इहेदमन्तग्रहणं टेरित्यस्य निवर्त्तकं वा स्याद्विशेषणं वा, पूर्व-स्मिन् कल्पे प्लुतश्रुत्याच्परिभाषापस्यानादृचान्ते विशेषिते ऽज्जन्ताया एव याज्यायाः प्लुतः स्यात्, पदान्तरे त्वन्तग्रहणमनर्थकं टेरन्तत्वाद्य-भिचारादित्यभिप्रायेणाह । ‘अन्तग्रहणं किमिति’ । इतरो ऽपि विधि-ताभिप्राय आह । ‘याज्या नामेति’ ॥

“ब्रूहिप्रेष्यश्रीषड्वौषडावहानामादेः” ॥ पित्र्यायामनुस्वधेति संप्रेष्येत्यत्रापि अनुस्वधेति प्लुता भवति, ब्रूहिस्थानापचत्वात्स्वधा-
शब्दस्य तथा ऽस्तु स्वधेति प्रत्याश्रवणमित्यत्रापि भवति, अस्तु स्वधेति
श्रीषट्स्थानापचत्वात्, तथा च षड्वित्येके समामनन्ति, वौषड्वित्येके,
वाषड्वित्येके, वौतड्वित्येके, वातड्वित्येके, वत्ताड्वित्येके इति षड्विध-
स्यापि षषट्कारस्य प्लुता भवति षषट्कारोपलक्षणत्वाद्द्वौषट्शब्दस्य ।
‘आवह देवान् यजमानायेत्येवमादिष्विति’ । आदिशब्देनावह ज्ञातवेदः,
सुयज्ञा यजेत्यादिर्षहणम् ॥

“अनीत्प्रेषणे परस्य च” ॥ ‘अत्रैवायं प्लुत इध्यतइति’ । आस्वधे-
त्याश्रवणमित्यत्र तु तत्स्थानापचत्वाद्ववति । ‘आ ३ स्वधेति’ । तथा
आस्वत्वायनः नित्याः प्लुता इति उद्वर, ‘उद्वरेति’ । चापले द्विर्वचनम् ॥

“विभाषा एष्टप्रतिवचने हेः” ॥ प्रतिवचनशब्दोऽयं विरुद्धेऽपि शब्दे
वर्तते प्रतिशब्दस्य विरोधे प्रसिद्धेः प्रतिमल्लः प्रतिकुञ्जर इति, वचनं
वचनं प्रतीति प्रतिवचनमिति वीप्सायामव्ययीभावेऽप्यस्ति, समाधाने-
ऽप्यस्ति अनेनाभिहितस्य मया प्रतिवचनं विहितमिति, एष्टप्रतिवचनेऽपि
वर्तते, तत्रासति एष्टग्रहणे विवक्षितं प्रतिवचनं न गम्येत, उदाहरणे
हि शब्दोऽवधारणे ॥

“निरुह्यानुयोगे च” ॥ ‘निरुह्येति’ । ल्यबन्तमेतत् । ‘स्वमता-
दिति’ । स्वपक्षात् प्रच्याघनमपनयः । ‘तस्यैवेति’ । यस्मादसौ प्रच्यावि-
तस्तस्यैव स्वपक्षस्याविष्करणं शब्देन प्रकाशनम्, एवं किल त्वं निरूपय-
त्तिकमात्येति, सूत्रार्थमुदाहरणे दर्शयन्वोदाहरति । ‘अनित्यः शब्द
इति केन चित्प्रतिज्ञातमिति’ । तमेवं वादिनमुपालिप्यरूपालब्ध-
कामो निरुह्य स्वमतात्मच्याव्य साध्यसूयं सामर्थ्यमनुयुङ्क्ते, आविष्कृतस्वमनं
करोति, क्वचित्त्वयं शन्यो न पठ्यते, अन्ते तु पठ्यते, अद्यामावास्या
इत्येवं वादी प्रच्याव्य स्वमतादेवमनुयुज्यतइति ॥

“आप्तेहितं भर्त्सने” ॥ उदाहरणेऽपि वाक्यादेरामन्वितस्येत्या-
दिना द्विर्वचनं, वाक्यस्य टेरित्यधिकारेऽप्यज्ञानन्यस्य भवति, वाक्यादेरेव

पदस्य भर्त्सने द्विर्वचनविधानात् । 'तदर्थमिति' । पर्यायेण पूर्वात्तरयो-
र्भागयोः प्लुतो यथा स्यादित्येवमर्थम् । 'द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति' । द्विरु-
क्तसममुदाये भागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थः । एतच्चामेडितमात्रस्य भर्त्सने
वृत्त्यसम्भवाल्लभ्यते, पर्यायस्य त्वेकैकस्यव्यनुवृत्तेर्लाभः ॥

“अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम्” ॥ आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं, पचाद्यच्, इदानीं
ज्ञास्यसि ज्ञास्मिन्त्येष द्वयोरप्युदाहरणयोः शेषः, कूजनफलं व्याहारफलं वा-
स्मिन्नेव क्षणे ज्ञास्यसीत्यर्थः । अङ्गशब्देऽप्युदाहरणे त्वनुनये,
अङ्गदेवदत्तेत्येतावदेकं वाक्यम्, एतच्च वाक्यं मिथ्या वदसीत्येतदपेक्षते ॥

“विचार्यमाणानाम्” ॥

‘कोटिद्वयस्य विज्ञानं विचार इति कथ्यते ।

विचार्यमाणस्तज्ज्ञानविषयीभूत उच्यते” ॥

इह तु विचार्यमाणार्थविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि ।
‘एहाइइइति’ । एहेशब्दस्य पूर्ववत्तनुतविकारः । ‘अनुग्रहरेदिति’ ।
अनुग्रहारः शायनं व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः, शाप्येतेत्यर्थः, अथ वानु-
ग्रहरेदित्यत्र यूपं यजमान इत्यस्याध्याहारः, किं यूपस्तिष्ठेत्किं वा यूपं
यजमानः शाययेदिति विचारार्थः ॥

“पूर्वं तु भाषायाम्” । पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थमेतत्, तुशब्द-
स्त्विष्टतोवधारणार्थः, यथैवं विज्ञायेत पूर्वमेव भाषायामिति, मैवं
विज्ञायि पूर्वं भाषायामेवेति । पूर्वत्वं च प्रयोगापेक्षम् । उदाहरणे नुशब्दे
वितर्कः, लोष्टा मृत्पिण्डः ॥

“प्रतिश्रवणे च” ॥ ‘प्रतिश्रवणमभ्युपगम इति’ । अङ्गीकारः ।
‘प्रतिज्ञानमिति’ । प्रार्थितस्य देयत्वेन संवादः, अत्रोभयत्रापि गतिसमासः,
अर्थद्वयेपि प्रतिपूर्वः शृणोतिः प्रसिद्धः । ‘अत्रणाभिमुख्यं चेति’ । अत्र लक्ष-
णेनाभिप्रती आभिमुख्यइत्यव्ययीभावः, उदाहरणानि तु ध्युत्क्रमेण दत्तानि ।
‘किमात्यः इति’ । किं ब्रूवदित्येतत्पृच्छति, अत्र च श्रवणाभिमुख्यं
गम्यते । ‘हन्त’ते ददामि इति । अत्र प्रार्थितस्य संवादो गम्यते, देव-

दत्त भोरित्यामन्त्रितम् । स यदर्थमामन्त्रितस्तच्छ्रवणार्थं किमात्य इति, गां मे देहि भोः, नित्यः शब्दो भवितुमर्हति, तस्मिन् तृतीये तूदाहरणे स्वाभ्युपगमो गम्यते ॥

“अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः” ॥ प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः, क्वचित्पश्यते नानेन प्लुतो विधीयते किं तु दूरादुदादिषु विहितस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वं गुणमात्रं विधीयतइति, तत्रैषा वचनव्यक्तिः, प्रश्नान्ते अभिपूजिते च यः प्लुतः सो ऽनुदात्तो भवतीति, तत्राभिपूजिते दूरादुते चेति प्लुत इति । इतरत्र त्वनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति, अगमः पूर्वं शर्ममित्येषां स्वरितः प्लुतः, अग्निभूते पटो इत्यन्यतरेण वाक्यपरिसमाप्तिर्भवति, तत्र यदा येन वाक्यपरिसमाप्तिस्तदा तस्यानेनानुदात्तः प्लुतः, स च पूर्वभागस्य, उत्तरभागस्य तूदात्ताविदुतो भवतः ॥

“चिदिति चोपमार्थं प्रयुज्यमाने” ॥ इतिकरणः किमर्थः, अक्रियमाणे तस्मिन्नुपमानार्थं कस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्लुत इति विज्ञायेत, इतिकरणे तु सति प्रयुज्यमान इत्येतच्चिच्छब्दस्य विशेषणं, प्लुतस्तु वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्तस्यैव भवति । ‘कयंचिदिति’ । अत्र क’ष्टे चिच्छब्दः । ‘अग्निर्माणवको भायादिति’ । अग्निरिव माणवको दीप्येत्यर्थः, अत्रोपमार्थस्य गम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्रतीतिः, प्रयोगस्तु नास्ति, यद्व्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति स्यादेव प्लुतः, वकारो ऽस्य प्लुतस्य समुच्चयार्थः, समुच्चयश्च भेदाधिष्ठान इति प्लुतान्तरमेवेदमाख्यातं भवति, अन्यथा पूर्वप्लुतत्वं पूर्वखेव प्लुतनिमित्तेष्वनुदात्तत्वगुणमात्रं विधीयतइति विज्ञायेत, एतदेव च ज्ञापकं पूर्वसूत्रे गुणमात्रं विधीयतइति ॥

“उपरि त्विदासीदिति च” ॥ अत्रापि त्रिवार्यमाख्यानमिति विहितस्य प्लुतस्य गुणमात्रं विधीयते ॥

“स्वरितमाश्लेषिते ऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु” ॥ ‘वावचनं कर्तव्यमिति’ । सर्वं एव पुनरितिवचनमन्यदीपमिति धार्त्तिककारेण तावद्विदं पठितं वृत्तिकारो ऽपि तदेवापठत् ॥

“क्षियाशीःप्रेषेषु तिङाकाङ्क्षम्” ॥ त्रिया आचारभेदः, आचारो-
ल्लङ्घनम्, इष्टाशंसनमाशीः शब्देन व्यापारणं प्रैषः, क्वचिद्वृत्तावप्ययं गन्तः
पठ्यते । ‘दीर्घे ते आयुरस्तु, अयोन्विहरेति’ । क्षियायां तु न प्रत्युदाहृतं
नित्यसाकाङ्क्षत्वात्, नहि स्वयं ह रथेन यातीत्येतावत्युक्ते आचारभेदो
गम्यते, किं तर्ह्युपाध्यायं पदातिं गमयतीत्युक्ते । इह उपरि स्वदा-
सीदिति चेत्यस्यानन्तरमङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षमिति वक्तव्यं, ततः क्षियाशीःप्रे-
षेषु स्वरित इति, तत आश्लेषिते सूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति, एवं हि
तिङाकाङ्क्षग्रहणं द्विर्न कर्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः” ॥ ‘सर्वेषामेव पदानामिति’ ।
नन्त्यस्यानुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरित्यनुदात्तप्लुतेन भवितव्यं तत्क-
श्मिण स्वरितः प्लुतो भवत्यत आह । ‘अनन्त्यस्येति’ । यद्यप्यत्र
विकल्पो न श्रुतस्तथाप्यनेनापिशब्देनान्त्यस्याप्ययं स्वरितः प्लुतो
भवति, ततश्चानुदात्तप्लुतः पालिकःसंयज्यतइति भावः । ननु चापिश-
ब्द आख्याने ऽन्त्यसमुच्चयेन चरितार्यः, ततः किं, प्रश्ने ऽन्त्यस्यानुदात्तस्य
नित्यं प्लुतः प्राप्नोति, तत्र विकल्पाभावाच्चैव दोषः, प्रश्नेऽपिशब्दस्य
तात्पर्यं गम्यते सहनिर्दिष्टत्वात्, ततश्च प्रश्नान्ते स्वरितानुदात्तयोः
प्लुतयोर्विकल्पो भविष्यति ॥

“प्लुतावैच इदुतौ” ॥ लक्षणान्तरैवेवैवैः प्लुतप्रसङ्गे तदवयव-
योरिदुतौः प्लुतार्थं वचनं, वचनसामर्थ्यादुर्थैकदेशयोरपीदुदुहयेन
ग्रहणम् । ‘ऐचः प्लुतप्रसङ्गइति’ । केचिदाहुः । सूत्रे प्लुताविति
प्लुतिशब्दात्सप्तमी, ऐचः प्लुतौ प्राप्तायामिति तदनेन दर्शितमिति,
तदयुक्तं, प्लुताविति हि क्रियानिमित्तो ऽयं व्यपदेश इति प्रथमाद्विवच-
नान्तत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात्, तस्मात्प्रकरणप्राप्तये तदुक्तम्, उदाहरणे
दूरादुते मुरोरनृत इत्येव प्लुतः, यदि ऐकारौकारयोरवयवयोरिदुतौः प्लुतः

क्रियते, समुदायस्य चतुर्मात्रता ऽर्धचतुर्थमात्रता वा प्राप्नोति, कथमिमा-
 वैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रवर्णौवर्णयोः । अपरे त्वाहुः । अर्ध-
 मात्रावर्णस्य अर्धार्धमात्रवर्णौवर्णयोरिति, तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे इदुतोरनेन
 प्लुते कृते तयोस्तिष्ठौ मात्रा अवर्णस्य चैका मात्रेति समुदायश्चतुर्मात्रः प्रा-
 प्नोति, पदान्तरे त्वर्धचतुर्थमात्रः प्राप्नोत्यत आह । ‘अत्रेति’ । ननु
 च त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञा कृता तत्कथं द्विमात्राविदुतावनेन शक्यते
 कर्तुमत आह । ‘प्लुताविति हीति’ । अनेन प्लुताविति कर्त्तरि
 निष्ठा न संज्ञाशब्द इति दर्शयति । ‘वृद्धिं गच्छत इत्यर्थ इति’ ।
 अनेकार्थत्वाद्वातूनां पृथतिर्वर्द्धनेपि वर्त्तते, नन्वेवमपि न ज्ञायते कियती
 सा वृद्धिरित्यत आह । ‘तावती चेति’ । एवं मन्यते । प्रकृतमपि प्लुत-
 यङ्गमत्र संबध्यते ततश्चायमर्थो भवति ऐचोऽवयवाविदुतौ तथा वर्द्धते
 यथा ऐचौ प्लुतौ संपद्येते इति, तस्मादनभिमतया वृद्धेरपसङ्ग इति ।
 ‘अर्धवृतीयमात्राविति’ । अर्द्धरूपा तृतीयमात्रा ययोस्तौ तयोक्तौ ।
 ‘इष्यते चतुर्मात्रः प्लुत इति’ । चतुर्मात्रतया वृद्धिरिष्यतइत्यर्थः ।
 अस्मिन्यत्ते चतुर्मात्रस्यास्त्वमपि भवति । तेन प्रत्यङ्गैतिकायन इति इमुह
 भवति, सौ ज्ञातेत्यनचिचेति तकारद्विर्घवनं भवति ॥

“ऐचो ऽप्रश्नस्यादूरादुते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ” ॥ ‘विषय-
 परिगणनं कर्त्तव्यमिति’ । एतद्विवृणोति । ‘प्रश्नान्तेति’ । ‘यथावि-
 षयमिति’ । प्रश्नान्ते ऽनुदात्तः स्वरितो वा शेषे तूदात्तः । ‘इदुतौ पुन-
 रुदात्तावेवेति’ । अनुवृत्तस्योदात्तयङ्गस्याभिसंबन्धात् । ‘विष्णुभूते
 इति’ । कथं पुनरिदं परिगणनस्योदाहरणं यावता सूत्रे वादूरादुत-
 इत्युच्यते ऽत आह । ‘परिगणनं चेति’ । अन्यार्थे ऽवश्यकर्त्तव्ये परिगणने
 तेनैव सिद्धत्वादूरादुतइति न वक्तव्यं, ततश्चेदमपि परिगणनस्य
 प्रत्युदाहरणमुपपद्यतइति । ‘नौरिति’ । असर्वनामस्थानइतिप्रतिषे-
 धात्सौ परतः पूर्वं पदं न भवति, अथ यदा सावपि पदं भवतीति
 पक्षस्तदा कस्माच्च भवति, उक्तमेतद्वाक्यपदयोरन्त्यस्येति, विसर्जनीय-
 शब्दश्चात्र वाक्यान्तः, नन्वेवं पदान्तयङ्गमित्यत्र पदशब्देन वाक्यमु-

च्यते ऽन्वर्थयहणात् । पद्यते प्रतीयते ऽनेन हेतुनार्थ इति । एतच्च याज्यान्त इत्येतोन्तयहणानुवृत्त्या लभ्यते । अग्निभूता इति अग्निभूतिशब्दस्य संबुद्धौ रूपम् । 'आमन्त्रित इति' । अप्राप्त एव प्लुते वचनम् ॥

“तयोर्ध्वावचि संहितायाम्” ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न इको यणचोत्येव सिद्धमत आह । 'इदुतोऽसिद्धत्वादिति' । ननु सिद्धः प्लुतस्वरसंधिषु, कथं ज्ञायते प्लुतप्रवृत्त्या अचीति प्लुतस्य प्रकृतिभावविधानात्, यस्य हि विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, प्लुतस्य चासिद्धत्वे न तस्य स्वरसंध्याख्यो विकारः प्राप्नोति, अस्तु प्लुतः सिद्धः, किमायातमिदुतोः, उच्यते । प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसंधिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते, ततश्चेदुतोऽपि सिद्धत्वात्सिद्ध एव यणादेशोऽत आह । 'अथापि कथं चिदिति' । सामान्यपेक्षं ज्ञापकमित्यस्यार्थस्य दुर्ज्ञातत्वात्कथं चिदित्याह, यदीदं नेच्येत अया इदं इन्द्रं, पटा इव उदकमित्यत्र षाष्टिकं यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घत्वं स्यात्, अया इयाशेत्यादौ च इको ऽसवर्णे शाकल्यस्येति प्रकृतिभावः स्यादतस्तद्बाधनार्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु च तन्निवृत्तये यन्नान्तरमस्ति, किं पुनस्तत्, इको यणचोत्यत्रोक्तम् इकः प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थं शाकलनिवृत्त्यर्थं चेति, तच्छावश्यं वक्तव्यं, य इक् प्लुतपूर्वः न च प्लुतविकारः । भो इन्द्रं भो इयिन्द्रं गायतीति भोः शब्दस्य ह्रान्दमः प्लुतः, ततः परस्येकारस्य निपातत्वात्प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेशः, तदेवं तस्यावश्यकर्तव्यत्वात्तन्नेव यक् सिद्धोऽत आह । 'अथापीति' । 'यक्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति' । यणाश्रयः स्वरो यणस्वरः, एतदेव निवृत्त्योति । 'यणादेशस्येति' । उक्तमेवार्थं श्लोकाभ्यां संश्लुति । 'किन्त्विति' । इको यणादेशेन किं न सिद्धं रूपं यतो ऽयमाचार्यः इदुतोऽयौ विदधाति, तौ चेदुतौ स्वरसंधिषु सिद्धौ ममेति सूत्रकारेणैकीभूतस्य वचनम्, एवं चोदिते परिहरति । 'शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्याविति' । शाकल्यस्येदं शाकलं कक्षादिभ्यो गोत्रइत्यण् । पुनश्चोदयति । 'इक् च परेति' । अतिङ्कारोऽपि इकः प्लुतपूर्वस्य यक् विदधाति, स च प्रकृतिभावस्येव

शाकलदीर्घविधोरप्यपवादः, ततश्च तेनैव यणा एतयोरपीदुताः
शाकलदीर्घा न भविष्यत इति नार्थ एतेन, परिहरति । 'यणस्वरेति' ।
यणस्वरबाधनमेव हेतुः सूत्रारम्भस्येति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यामष्टमस्य
द्वितीयश्चरणः ॥

“मत्वसो ह संबुद्धौ क्वन्त्सि” ॥ युवोरनाकावितिवन्मत्वसोरिति
निर्द्वंशो ऽनुबन्धपरित्यागेन वा सकारान्तस्य वसोऽग्रहणं निपातनाच्चा-
त्पाद्यतरस्य परनिपातः, इदम्यविभक्तिको निर्द्वंशः । 'मरुत्वइति' ।
अय इति वत्त्वं, तसौ मत्वर्थइति भसंज्ञा । 'हरिवो मेदिनमिति' ।
क्वन्त्सीर इति वत्त्वं, संयोगान्तलोपो रो रुत्वे सिद्धौ वक्तव्य इति वच-
नादृशि चेत्युत्त्वम् । 'वन इति' । क्वनिव्वनिपोः सामान्येन ग्रहणम् । अनु-
बन्धानिर्द्वंशादत्र तदनुबन्धकपरिभाषाया अनुपस्थानात् क्वनिपोपि ग्रह-
णम् । 'प्रातरित्व इति' । प्रातरेतीत्यन्येभ्योपि दृश्यन्तइति क्वनिपि
ह्रस्वस्य तुक् । 'अवशब्दस्य चेति' । सर्वस्येति द्रष्टव्यम्, अनर्थके ऽलौक्यप-
रिभाषाया अभावात्, उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे । 'निपातविज्ञानाद्वेति' ।
एतदेव विवृणोति । 'अथ वेति' । अवश्यं चैतन्निपातत्वमेव विज्ञेयमित्याह ।
'असंबुद्धावपि हीति' । 'स्त्रियामिति' । 'भो ब्राह्मणीति' । विभक्ति-
निमित्तेषु कार्येषु लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नोपतिष्ठतइत्युक्तं न वा विभक्तौ
लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति, तेन भवतीशब्दस्य रुत्वौत्वे न स्याताम्,
अथापि स्यातामेवमीकारस्य रुत्वे अवशब्दस्य चौकारे रूपं न सिध्यति,
तस्मादसंबुद्धौ स्त्रियां च दर्शनाच्चिपाता एवेति विज्ञेयं, निपातत्वं च
विभक्तिस्वरप्रतिरूपकत्वेनेति, न न्वसत्यस्मिन्नपसंख्याने भोइत्यादिकः शब्दो
विभक्त्यन्तो नास्ति यत्प्रतिरूपका एते स्युः, तस्मात्सौत्रा एते निपाता
भोभमोअघोइत्यत्र सूत्रे निर्दिष्टा चादिषु वा पठितव्याः, तदेवं प्रत्याख्या-
तमुपसंख्यानम् । अन्ये त्वाहुः । इतराभ्यो पि दृश्यन्तइति भवदादि-
योगे विधीयमानास्तसिलादयस्ततो भोइत्यादावपि यथा स्युरिति

वार्तिकारम्भ इति । अन्ये तु भवदादिरपरिमाणितत्वाद् निपाता भो'इ-
त्यादयो भविष्यन्तीति मन्यन्ते ॥

“अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा” ॥ पूर्वत्वमिदमापेक्षिकं,
रुत्वं च संनिहितं, न च तदपेक्षं पूर्वत्वं संभवति रोरनुनासिकस्य च
सहविधानात्, तस्मादस्य रुर्विधीयते तदपेक्षमेव पूर्वत्वं विज्ञायत-
इत्याह । ‘यस्य स्थानइति’ । अथात्रयहणं किमर्थमत्र रूपकरणे यथा
स्थात्, अधिकारादप्येतत्सिद्धम्, अधिकारे हि सति हत्वानुनासिकयोः
सहविधानाच्चान्यत्र प्रसङ्गो ऽत आह । ‘अत्रयहणमिति’ । अवधारण-
मत्र द्रष्टव्यं रुत्वं सहेति । नन्वधिकारादप्येतत्सिद्धमित्युक्तमत आह ।
‘अधिकारेति’ । असत्यत्रयहणे अनुनासिकाधिकारस्य परिमाणं न
ज्ञायेत, एतावत्सु योगेष्वस्य व्यापार इति, ततश्च रूपकरणात्परञ्चा-
प्यस्याधिकारः संभाव्येत्यर्थः । तुशब्दः परस्मात्कार्यिणः पूर्वस्य विशे-
षद्रोतनार्थः, परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वानुनासिक इति, वाचचन-
मनर्थकं ज्ञापकात्सिद्धं, यदयमुत्तरत्र सूत्रे यस्यानुनासिको न विहित-
स्तस्माद्रोः पूर्वस्मात्परमनुस्वारं शास्ति ततो ज्ञायते विकल्पेनायं भव-
तीति, नहि नित्ये ऽस्मिन्विधौ स रोः पूर्वः संभवति, यस्यानुनासिको
विहितः ॥

“आतोऽटि नित्यम्” ॥ ‘केचिदिति’ । तैत्तिरीयाः । ‘अनुस्वार-
मधीयतइति’ । शुद्धादाकारत्वरं, नित्ययहणमनर्थकमारम्भसामर्थ्यादेश
नित्यो विधिः सिद्धः । अस्त्यारम्भे प्रयोजनं नियमो यथा स्यादात एवाटि
अन्येषां तु नेति, कैमर्थ्याच्चियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह
चास्ति विधेयं, किं, नित्यानुनासिकः ॥

“अनुनासिकात् परोनुस्वारः” ॥ ‘अन्यशब्दोच्चाध्याहर्तव्य
इति’ । असत्यध्याहारे परशब्दस्य श्रुतत्वात्तदपेक्षयैवानुनासिकादित्येषा
पञ्चमी स्यात्, परशब्दश्च दिगृत्तिरन्यार्थश्रुतिर्वा पूर्वश्रुतिर्वा, पूर्वस्मि-

नक्त्ये रोः पूर्वस्मादनुनासिकादेव परो ऽनुस्वारो विज्ञायेत, न च तस्मात्पर इष्यते, इतरस्मिन्स्वनुनासिकादन्यो ऽनुस्वारो भवतीत्यर्थो भवति, तत्र चानर्थकं परग्रहणं. नह्यनुस्वारो ऽनुनासिकापेक्षया ऽन्यत्वं व्यभिचरति, तस्मादन्यशब्दोऽधाहार्यः, स च परशब्दापेक्षया पञ्चम्यन्तो ऽधाहार्यः, पूर्वस्येत्येतदप्यत्रानुवृत्तं पर इत्यनेन योगात्पञ्चम्यन्तं विपरिणम्यते, एवं स्थिते यो ऽर्थः संपद्यते तं दर्शयति । ‘अनुनासिकादन्य इति’ । कः पुनरसावित्याह । ‘यस्यानुनासिको न कृत इति’ । ‘अनुस्वार आगमो भवतीति’ । टित्वाद्यागमलिङ्गाभावेऽपि परशब्देनानुस्वारस्य देशविशेषसंपादनादागमत्वं यथा न प्याभ्यां पूर्ववैजिति ॥

“समः सुटि” ॥ मोनुस्वार इत्यनुस्वारै प्राप्ते वचनम् । ‘संस्कृतेति’ । संयुंयेभ्यः करोतौ भूषणइति सुट्, समो मकारस्य इत्वं, तस्य विसर्जनीयः, तस्य वा शरीति विकल्पे प्राप्ते यथा नित्यं सकारो भवति तथा दर्शितं, कथं पुनरस्मिन्सूत्रे सकारो निर्दिश्यतइत्याह । ‘समः सुटीति द्विसकारको निर्देश इति’ । स च सुटः सकारे संदेहाभावात्तद्व्यतिरेकेण द्विसकारकत्वं, वस्तुतस्तु त्रयः सकारा एको विभक्ति-संख्यन्धी, द्वितीय आदेश, तृतीयस्तु हसंख्यन्धी, यदि तर्हि सकारे आदेशो विधीयते अनुनासिको न प्राप्नोति, यस्मादत्रग्रहणं रुणा सह संनियोगमतिपत्त्यर्थमित्युक्तं, नेष दोषः । अत्र रूपकरणे यद्विधीयते तदुपलक्षणार्थं तत्र रूपग्रहणम्, एतेन पूर्वसूत्रे रोः पूर्व इति व्याख्यातं, तदत्र सत्वे कृते यदा पूर्वस्यानुनासिकस्तदा सत्वस्यासिद्धत्वादुत्वाभावादर्नाच चेति द्विवचने भरो भरीति पात्तिके लोपे द्विसकारकस्त्रिसकारको वा प्रयोगः, यदा त्वनुस्वारस्तदा ऽयोगवाहानां अटप्रत्याहार-उपदेशचोदनात्तस्य च हल्त्वाज्भरो भरीति वा लोपे द्विसकारक एकसकारको वा प्रयोगः, यदा त्वनुस्वारस्य हल्त्ववदत्त्वमपीष्यते तदा ततः परस्य द्विवचनपक्षे सकारत्रयमपि भवति, तदेवं पञ्च रूपाणि भवति, अनुनासिकपक्षे द्वौ सकारौ, त्रयो वा, अनुस्वारपक्षे द्वावैकस्त्रयो वा, पञ्चस्वपि पक्षेषु शरः खय इति वा ककारस्य द्विव-

चने कृते दश रूपाणि भवन्ति । 'समो वा लोपमेके' । एके आचार्याः समो विकल्पेन लोपमिच्छन्ति, अत्राप्यनुनासिकानुस्वारौ भवतस्तस्यापि रूपकरणे विधानात्तत्रानुनासिकपक्षे सकारस्यानञ्च चेति द्विवचने पाचित्के च लोपे एकसकारत्वमपि कदाचिद्भवति, तत्रापि ककारस्य पक्षे द्विवचनमिति द्वादश रूपाणि भवन्ति ॥

“पुमः खण्ड्यमरे” ॥ पुंसः सकारादवशिष्टो यो भागस्तस्यायं निर्देशः, सकारस्य संग्रोगान्तलोपे कृते तस्यैव कार्यित्वात्, अमिति प्रत्याहारस्य यद्वयं न द्वितीयैकवचनस्य, खया प्रत्याहारेण साहचर्यात् । 'पुंश्चलीति' । पचादौ चलङिति पाठान्डीप, पुंश्चलीति षष्ठीसमासः । 'पुंस्कामिति' । पुमांसं कामयत इति शीलिकामिभित्याचरिभ्यो ण इति णः । 'तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्य इति' । कुष्वाङ्कुष्पौ चेत्यत्रैतद्वक्तव्यम् । 'द्विसकारकनिर्देशपक्षे त्विति' । यदा पूर्वसूत्रे द्विसकारको निर्देश इति पक्षस्तदेत्यर्थः । 'स इत्यनुवर्तते इति' । ननु च हरपि प्रकृतः सो ऽपि प्राप्नोतीत्यत आह । 'इत्वं त्विति' । असंबन्धे कारणमाह । 'संबन्धानुवृत्तिस्तस्येति' । इतिकरणो हेतौ, यस्मादसौ स्वसंबन्धिना यः संबन्धस्तमनुवर्तते तं न जहाति तस्मादित्यर्थः, यद्वा संबन्ध्यत इति संबन्धः, यस्मादिह स्वसंबन्धमेव तदनुवर्तते तस्मादित्यर्थः, इत्वं खल्विहानुवर्तमानमपि मनुवर्तते इ संबुद्धाविति स्वेन संबन्धिना संबन्धमेवानुवर्तते, तस्य प्रयोजनं संबन्ध्यन्तरेण रोः संबन्धो मा भूदिति, पुंदासादयः षष्ठीसमासाः । 'पुंगव इति' । गोरतद्धितलुकीति टरसमासान्तः, परग्रहणे क्रियमाणे खपि परतो यो ऽम् तत्रेत्यपि विज्ञायेत, ततश्च पुमवः पुमाचार इत्यत्रैव स्यात् तस्मात्परग्रहणम् ॥

“नश्छव्यप्रशान्” ॥ 'प्रशान्त्वर्जितस्येति' । सूत्रे स्वप्रशानिति बह्वर्थं प्रथमा, टी'कतिर्गत्यर्थोऽनुदात्ते, त्वरः सङ्ग्रहणप्रदेशस्तत्र कुशरः त्वरकः, आकर्षादिभ्यः कन् ॥

“दीर्घादृष्टि समानपादे” ॥ एकपर्यायः समानशब्दः, समान-
पादइत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति, यन्नामहे यज्ञियान्दन्त देवान् ईळा-
महयिति, क्कान्दसत्त्वाद्बुविष्यति ॥

“नून्ये” ॥ नृनिनि पृष्ठर्थे प्रथमा, एवमुत्तरत्रापि पदत्यकार
उच्चारणार्थः, पकारमात्रं निमित्तम् ॥

“स्वतवःन्यायौ” ॥ तु वृद्धौ सौत्रो धातुः, ततोऽसुन् स्वन्त्वो
यस्याऽसौ स्वतवान्, दृक्स्ववःस्वतवसां कृन्दसीति नुम् ॥

“कानाम्नेडिते” ॥ कान्कानीतिवक्तव्ये आग्नेडितग्रहणं यत्र
द्विर्वचनं तत्रैव यथा स्यादित्थं मा भूत्कान्कान् पश्यतीति, एकोत्र किं
शब्दः प्रश्ने, द्वितीयः लेपे । ‘समः सुटीत्यतो वा सकारोनुवर्ततइति’ ।
यद्येवं पूर्वेष्वपि योगेषु स एव प्राप्नोत्यत आह । ‘पूर्वेषु योऽग्नेष्विति’ ।

“ढो ढे लोपः” ॥ अकार उच्चारणार्थः, ठकारमात्रं निमित्तं
तेन लेढा लेढीत्यादावपि भवति, लीढमित्यादौ हो ठः, भूपस्तथोर्द्धाधः,
ष्टुत्वं, ततोनेन ठलोपः, ननु चासिद्धं ष्टुत्वं तत्कथमत्र लोपस्तत्राह ।
‘ष्टुत्वस्येति’ । उच्यते चेदं ठे परतो ठस्य लोपो भवतीति तत्र ष्टुत्वस्या-
सिद्धत्वे निर्विषयमेतत्स्यात् । ननु च यत्रौत्पतिको ठकारः श्वलिङ्ठौकत-
इत्यादौ सावकाशः स्यादत आह । ‘श्वलिङ्ठौकतइत्यत्रेति’ । ‘जश्त्वे
कृतइति’ । एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्रासिद्धमिति लोपस्यासिद्धत्वा-
द्वा पूर्वं जश्त्वं, ननु च निर्विषयत्वाद्ढलोपो जश्त्वं बाधेत, नेत्याह ।
‘न चेति’ । कुत इत्याह । ‘तस्य हीति’ । कथं पुनर्लीढादिरवकाशः,
यावता यथा श्वलिङ्ठौकतइत्यत्र जश्त्वे कृते कार्यिणोऽभावस्तथा ली-
ढादावपि ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाच्चिमित्तस्याभावः, अथ तत्र वचनसामर्थ्यात्
ष्टुत्वस्यासिद्धत्वं बाध्यते तदेतरत्रापि जश्त्वं बाधनीयं, वक्तव्यो वा विशेषो
ऽत आह । ‘तत्र हीति’ । अयमभिप्रायः । लोपेन तावदसिद्धत्वम-
वश्यं बाध्यं तत्र लीढमित्यादावेकमेव पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वमतस्तदेव

बाध्यते, श्वलिङ्ङौकतइत्यत्र तु ठलोपस्य जश्त्वापेक्षया बहिरङ्गत्वात्पर-
त्वाच्च द्विविधमसिद्धत्वमिति न तद्बाध्यते, ततो जश्त्वे कृजे न श्रुतिह-
तमानन्तर्ये नापि शास्त्रकृतं, जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावादिति ठलोपस्याय-
मविषय इति ॥

“रो रि” ॥ किमिदं सानुबन्धकस्य रोर्ग्रहणमाहोस्विद्रेफस्य,
कुतः संशयः, तुल्यात्र संहिता, रोः रि, रः रीति, किं चातो यदि सानु-
बन्धकस्य ग्रहणं सिद्धमिन्द्ररथः, अनीरथः, इदं तु न सिध्यति नीरक्तं,
दूरकमिति, अथ रेफस्य ग्रहणं सिद्धं नीरक्तं दूरकमिति, इदं तु न
सिध्यति अनीरथः इन्द्ररथ इति, निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति ।
नैष दोषः । वर्णग्रहणेषु नैषा परिभाषा प्रवर्तते । ‘पदस्येत्यत्र विशेषणो
षष्ठीति’ । एतच्च पदस्य पदादित्यत्रैव व्याख्यातं, तेन किं सिद्धं भवती-
त्याह । ‘तेनेति’ । स्थानषष्ठां तु रेफेण पदस्य विशेषणाद्रेफान्तस्य
पदस्य लोपेन भवितव्यम् । ‘अजर्घा इति’ । एकाचो वशो भवित्यत्रै-
तद् व्युत्पादितम् । ‘अषास्या इति’ । स्पृष्टं संघर्षं, यद्भुक्ति दीर्घा-
कित इति दीर्घः, लङि सिपि शपो लुक्, सिपो हल्ङादिनोपः, जश्त्वं
दश्चेति इत्वं ॥

“सरवसानयोर्विसर्जनीयः” ॥ यद्यत्रापि पदस्येतिविशेषणषष्ठी
स्यात्तदा चकर्ष कर्कश इत्यादावपदान्तस्यापि रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्,
स्थानषष्ठां तु रेफेण पदे विशेषिते रेफान्तस्य पदस्यालोप्यस्य विसर्जनी-
यविधानाच्च कश्चिद्वेष इति मन्यमान आह । ‘रेफान्तस्य पदस्येति’ । ‘सरि-
परतोऽवसाने चेति’ । परत इत्येतत्स्वरैव संबध्यते नावसानेनासंभवात्,
येन वर्णेन विरम्यते स एवावसानं स्याद्विरतिर्गणस्यानुच्चारणं, तत्र पदा-
न्तस्य रेफस्य येन वर्णेन विरम्यते स तावत्परो न संभवति, इतरत्युपर-
वसानमभावरूपं, न चाभावेन पौर्वापर्यं संभवति, तस्मात् सरवसानयो-
रित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते, सरि परसप्तमी अवसाने विषय-
सप्तमीति, अपर आह । वर्णेष्वप्युच्चारितप्रध्वंसिषु बुद्धिविरचितं पौर्वाप-
र्यमस्ति तत्त्वभावेनापि संभवति, तस्मादुभयत्रापि परसप्तमीति, उदाह-

रणेषु खरि विसर्जनीयस्य सत्त्वं चवर्गे शुच्यं षट्कर्गे षुच्यम् । 'नार्पत्य इति' । पत्युत्तरपदाण्यः । 'वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणत्वादिति' । बहिर्भूततद्वितापेक्षत्वाद्वृद्धेर्बहिरङ्गत्वम् । 'तदाश्रयस्य रेफस्येति' । तदाश्रयत्वं तु तया सह विधानात्, उरण् रपर इत्येतद्वि गुणवृद्धिविधिभिरेकतामापद्य रपरत्वं विधत्ते, तेन वृद्धेर्यन्त्रिमितं तदेव रेफस्यापि, ततस्तस्यापि बहिरङ्गत्वं विसर्जनीयस्तु खर्मात्रमाश्रित्य भवचन्तरङ्गः । ननु बहिरङ्गपरिभाषा वाहकडित्यत्र ज्ञापितत्वात्तद्वेशा, ततः किं, तस्यां कर्त्तव्यायां विसर्जनीयः पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धः, सा कथमन्तरङ्गमपश्यती बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमापादयति । नैष दोषः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषं, ततश्च परिभाषान्तरवद्वहिरङ्गपरिभाषाया अप्यत्र प्रकरणे प्रवृत्तिरविदुः ॥

“रोः सुपि” ॥ ‘पयःस्त्विति’ । यत्र सकारद्वयं पठ्यते तत्र वा शरीति विसर्जनीयस्य वा सकारः । ‘सर्पिःष्विति’ । यत्र विसर्जनीयः पठ्यते तत्र नुस्विसर्जनीयशब्दवायेपीति प्रत्ययसकारस्य षत्वं, षकारद्वयपाठे तु पूर्ववद्विसर्जनीयस्य सत्त्वं, परस्य पूर्ववदेव षत्वं, पूर्वस्य षुच्यम् । ‘सप्तमीबहुवचनं गृह्यतइति’ । न प्रत्याहारः, खरीत्यनुवृत्तेः, नहि सप्तमीबहुवचनादन्यः सुप् खरादिरस्ति, तेन प्रयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थे न भवति किं तर्हि नियमार्थे, यदाह । ‘सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति’ । ‘रोरेव सुपीति’ । विपरीतस्तु नियमो न भवति रोः सुप्येवेति, हलोऽनन्तराः संयोग इत्यादिनिर्द्देशात् ॥

“भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि ॥ उदाहरणेषु ओतो गार्ग्यस्य, हलि सर्वेषामिति च यलोपः, अश्वहणमनर्थक्रमन्यत्राभावात्, अशोन्यः खर्भवति, तत्र च पूर्वत्रासिद्धमिति यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्जनीयेन भाग्यं, कृते विसर्जनीये स्थानिवद्वावाद्यहणेन गृहणात्स्यात्प्रसङ्ग इति चेत्, अलस्थानिकत्वात् । अत्र हि रोर्गो रेफस्य विसर्जनीयस्य स्थानी- न पुना हरेव, किं च यत्वस्याप्यस्य रोर्गो रेफः स एव स्थानी न पुना- हरेव, तस्मादल्विधित्वादपि नास्ति स्थानिवद्वावः, संहिताधिकाराच्चा- वमाने यत्वं न भविष्यति, तस्मादश्वहणमनर्थक्रमित्यत आह । ‘अश्व-

हणमुत्तरार्थमिति । एतदेव व्यनक्ति । 'हलि सर्वेषामिति' । 'वृत्त-
वयतेरप्रत्ययइति' । स पुनर्विच् न क्तिप्, क्तिपि हि एकदेशविकृतस्यान-
न्यत्वादुपयतिग्रहणेन ग्रहणादुकारस्य संप्रसारणं स्यात् । लोपो व्योर्व-
लीति वलोपः, स्यानिवत्त्वं च णेरत्र क्त्वा लुप्तत्वाच्च विद्यते, विचि तु
णिलोपस्य स्यानिवद्वाद्यादुलोपो नास्ति, संप्रसारणस्य त्वप्रसङ्ग एव, हलि
सर्वेषामित्यनेन तु लोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवदिति स्यानिवत्त्व-
निषेधात् वलोपः स्यादिति विशेष्यते । अथ ककारे परतो लोपो व्योरिति
वलोपः कस्माच्च भवति, णिलोपस्य स्यानिवद्वाद्यो नास्ति, पदान्तविधौ
प्रतिषेधात्, वकारस्य पदान्तत्वात् । नैष दोषः । भावसाधनस्त्वत्र
विधिशब्दस्ततश्च पदान्ते विधीयमाने स्यानिवत्त्वनिषेधः, न च लोपः
पदान्तस्तस्याभावरूपत्वात् । 'अप्रेति' । यदि हलि सर्वेषामित्यत्रा-
श्वग्रहणस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्तव्यं हशीति, तत्किं हल्यग्रहणं कृत्वा
ऽश्वग्रहणेन तद्विशेष्यतइति प्रश्नानार्थः । एवकारो भिन्नक्रमस्तत्र हश्यग्र-
हणमेव कस्माच्च कृतमिति । 'उत्तरार्थमिति' । यदि तत्र हश्यग्रहणं क्रियेत,
मोनुस्वार इत्यत्र पुनर्हल्यग्रहणं कर्तव्यम् । 'हल्मात्रे यथा स्यादिति' ।
सर्वेषांभाभ्यां ग्रहणाभ्यां न मुच्यामइति भावः । तथाप्यत्राश्वग्रहणा-
नुरोधे प्रयोजनं वक्तव्यं तदाह । 'व्योर्लघुप्रयत्नतर इति' ॥

“व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य” ॥ अतिशयेन लघुप्रयत्नो
लघुप्रयत्नतरः । वर्णोच्चारणहेतुरात्मधर्मः प्रयत्नः, उदाहरणेष्वान्तर्यतो
वकारस्य वकारो यकारस्य यकारः, किं पुनरिदं लघुप्रयत्नतरत्वमित्याह ।
'लघुप्रयत्नतरत्वमिति' । स्यात्तात्त्वादि, जिह्वाया अगोपायमध्यमू-
लानि करणानि, प्रयत्नस्य लघुत्वे तानि शिथिलानि लघूनि भवन्ति ॥

“लोपः शाकल्यस्य” ॥ 'अत्रर्णपूर्वयोरिति' । ओकारपूर्वस्य
तूत्तरसूत्रेण नित्यं लोपो विधायते । 'शाकल्यग्रहणं विकल्पार्थमिति' ।
ननु लोपो ऽप्युच्यते लघुप्रयत्नतरोपि, तावुभौ वचनाद्विषयतस्तत्किं विक-
ल्पार्थेन शाकल्यग्रहणेनात आह । 'तेनेति' ॥

“ओतो गार्ग्यस्य” ॥ ‘ओकारदुत्तरस्य यकारस्येति’ । वकार-
स्त्वस्मिन्विषये न संभवति । ‘नित्यार्थायमारम्भ इति’ । विकल्पस्य पूर्व-
णैव सिद्धत्वात्, किमर्थं तर्हि गार्ग्यग्रहणमित्याह । ‘गार्ग्यग्रहणं पूजा-
र्थमिति’ । व्यारिह प्रकारेण लघुप्रयत्नतरोपि विहितो लोपोपि तत्क-
स्यायं नित्यो लोपो बाधकः, आनन्तर्याल्लोपविकल्पस्येत्याह । ‘योय-
मिति’ । ‘केवित्त्विति’ । यदस्मिन्प्रकारेण व्योः कार्यं तत्समुदायो
ऽपेक्ष्यते, न त्वनन्तरो लोपविकल्प इति तेषामभिप्रायः ॥

“उञ्जि च पदे” । ‘भूतपूर्वेण अकारेणेति’ । मूत्रोदाहरणेपि
भूतपूर्वेणैव अकारेणोञ्जिति प्रतिपत्तिः, अनुबन्धस्य प्रयोगे ऽसमवायात् ।
‘उत्तरार्थमिति’ । इमो ह्रस्वादचि इमुणित्यमित्येष विधिरज्ञादौ
पदे यथा स्यात् इह मा भूद्विष्टनेति । नैतदस्ति प्रयोजनं, पद-
स्येति वर्त्तते, इह तर्हि परमदण्डिना, अत्र हि सुबन्तस्य समास इति
पदत्वमस्ति, नास्ति, उक्तं हि उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति, तदेत-
त्पदग्रहणं तिष्ठतु तावत्, अयमपि नित्यार्था योगः ॥

“हलि सर्वेषाम्” ॥ ‘यकारस्य पदान्तस्येति’ । वकारस्तु भोभ-
नोअघोपूर्वा न संभवति, अघर्णपूर्वस्तु सम्भवति वृत्तव् करोतीति, तस्य
तु लोपो न भवति, अशि हलीति विशेषणादित्युक्तं, तस्माद्वकारस्येत्युक्तं,
ननु वृत्तव् हसतीत्यादौ संभवति, न संभवति । अनभिधानात्, नह्येवं
विधमभिधानमस्ति, तथा च लणित्यत्र भाष्यकार आह न पदन्ता
ह्रजोः सन्तीति, एवं च वृत्तव् करोतीत्ययमपि प्रयोगश्चिन्त्यः ॥

“मोनुस्वारः ॥ अत्र पदस्येति स्थानवृष्टी, मकारेण पदस्य
विशेषणान्मकारान्तस्य पदस्यालान्त्यस्यानुस्वारो विज्ञायते तदाह ।
‘मकारस्य पदान्तस्येति’ ॥

“नश्चापदान्तस्य भलि” ॥ ‘आकंस्यतइति’ । क्रमेर्लट्, आह
उद्गमनइत्यात्मनेपदम् ॥

“मो राजि समः कौ” ॥ ‘समाडिति’ । सत्सूद्विषेत्यादिना कृष्ण-
वश्चादिना षत्वम् । ‘साम्नाज्यमिति’ । क्विबन्ताद्वास्त्व्यादित्वात्षञ्ज्,

अधिकसद्भावेपि क्लिबन्तो राजतिस्तावदस्ती यत्रापि भवति, क्लिबन्ताव-
स्यायामेव वा प्रागेव व्यञ्जउत्पतेर्भत्वम् । 'संप्रदिति' । गमः क्वाचित्यत्र
गमादीनामिति वचनाल्लोपः, ह्रस्वस्य तुक् । 'किंराडिति' । किं ह्ये-
इति समासः ॥

“हे मपरे वा” ॥ 'ह्यलपतीति' । ह्यल चलने, णिच्, ज्वल-
ह्रलह्रलनमामनुपसर्गाद्वेति पक्षे मित्संज्ञा, मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् ।
'यवलपरइति' । यवलाः परे यस्माद्वृक्कारा स तथोक्तः, यवलाश्चैते
भवन्त आन्तरतम्यादनुनासिका भवन्ति, वायवनात्यक्षेनुस्वारोपि भवति ।
परग्रहणं शक्यमकर्तुं, सप्तम्यैव तदर्थलाभात्, मकारे परतो यो हकार-
स्तत्रेति, विपर्ययस्तु न भवत्यसंभवात्, नहि मकारात्परो हकारः क्वचि-
त्संभवति ॥

“ङ्णोः कुक्कुक् शरि” ॥ उदाहरणेषु खयो द्वितीयाः शरि
पौष्करसादेरिति पक्षे ककारस्य खकारष्टकारस्य ठकारः । 'पूर्वोन्त-
करणमित्यादि' । किं पुनः कारणं पदादौ कृत्वं न सिध्यतीत्यत आह ।
'शश्छोटीति' । 'विरप्शिविति' । महत्रामैतत्, विपूर्वाद्रपेराणादिकः
कर्मणि शिनिप्रत्ययः, यदि वा विरपणं विरप्, सोऽस्यास्तीति विरप्शः,
शब्दितः, संकीर्तत इत्यर्थः । 'षत्वप्रतिषेधार्थमिति' । परादौ तु
सकारः पदादिर्न स्यात् । 'ष्टुत्वप्रतिषेधार्थमिति' । परादौ तु ठकारः
पदान्तो न स्यात् ॥

“ङः सि धुट्” ॥ उभयनिर्द्वंशे पञ्चमी निर्द्वंशो बलीयांनिति ङ
इति पञ्चम्या सीति सप्तम्याः बली प्रकल्प्यतइति मत्वाह । 'ङकारा-
न्तादिति' । सप्तमीनिर्द्वंशस्तु लाघवायः, उदाहरणेषु धुटि कृते चत्वं
तकारस्तस्य पूर्ववत्यक्षे यकारः, अथ किमर्थं धुट् परादिः क्रियते न
धुगेव पूर्वोन्तः क्रियेत, एवं हि शि तुगित्यत्र तुग्रहणं न कार्त्तव्यं भवति,
एष धुक् तत्रानुवर्तिष्यते ऽत आह । 'परादिकरणमिति' । प्रक्रिया-
लाघवायै तुडिति वक्तव्ये धुङ्ग्रहणमुत्तरार्थं नश्चेति धुङ्ग्रहा स्यात्तुगमाभूत्,
किं च स्याद्वान्त्साय इत्यत्र नश्छव्यप्रशानिति इत्वं प्रसज्येत । नैत-

दस्ति । अम्पर इति तत्रानुवर्तते, किं च तुटोसिद्धत्वादपि रोरप्रसङ्गः,
तस्मात्तुडेव वक्तव्यः ॥

“नश्च” ॥ अत्रापि परादित्वात्कुर्वन् सीदतीत्यादौ पदा-
न्तस्येति णत्वप्रतिषेधो भवति । ‘धुटश्चत्वंस्या’सिद्धत्वादिति । धुटो
यच्चत्वं तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः, यद्यपि धुडण्यसिद्धस्तथापि न तदुच्यते,
सिद्धेऽपि तस्मिन्विना चत्वं न स्त्वस्याप्राप्तेः । नन्वस्तु चत्वंमसिद्धं
तथापि नैव रुः प्राप्नोति, अन्मपरत्वात्, सत्यं, यस्त्वसौ धुट उकार
स्तेन भूतपूर्वेषाम्परत्वमभ्युपेत्येतदुक्तम्, अन्ये तु यन्यमिमं न पठन्ति ॥

“शि तुक्” ॥ शीत्येषा सप्तम्यकृतार्था पूर्वसूत्रे कृतार्थायाः
पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति तदाह । ‘नकारस्येति । अथ किमर्थमपूर्वः
पूर्वान्तस्तुक् क्रियते न प्रकृतः परादिर्धुडेव विधीयेत, तत्रापि चत्वं न
सिध्यत्येवात आह । ‘पूर्वान्तकरणमिति’ । पूर्वान्तस्यापूर्वस्य तुक्
करणमित्यर्थः । ‘नकारस्य पदान्तत्वादिति’ । तुका पदान्तताया विहत-
त्वात्, परादौ तु पदान्तस्येति प्रतिषेधाददोषः । ‘तत्रेयादि’ । तत्र
तुको यच्चत्वं तदाश्रयात्सिद्धं भवति ॥

“ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्” ॥ ङमो ङमुडित्युभयत्रापि
प्रत्याहारग्रहणं, उडिति प्रत्येकं ङकारादिभिः संबध्यते, संज्ञायां हि कृत
मागमलिङ्गं संज्ञिनां भवति, ह्रस्वादित्येतन्ङमो विशेषणं, सोऽपि ङम्
पदस्य विशेषणं, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवति, पदस्येति प्रकृतं यद्यपि
षष्ठान्तं तथापि ङम इत्यनेन संबन्धात्पञ्चम्यन्तं विपरिणम्यते, उभय-
निर्द्देशे पञ्चमी निर्द्देशो बलीयानिति ङम इति पञ्चम्या अचीति सप्तम्याः
षष्ठी प्रकल्प्यते, सप्तमीनिर्द्देशस्तु लाघवार्थः, उत्तरार्थश्च, तदेतत्सर्वम-
नसि कृत्वाह । ‘ह्रस्वात्पर इति’ । संख्यातानुदेशश्च वेदितव्यः, आग-
मानामागमिनां च समत्वात्, परमदण्डिन्यादौ सुबन्तयोः समासः,
तत्र समासार्यायां विभक्तौ लुप्तायामपि प्रत्ययलक्षणोऽन्ये दण्डिचित्यस्य

पदत्वमस्तीति इमुट् प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । 'इहेति' । समासे य उत्तरो भागस्तस्य पदत्वे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवति, अपदादिविधौ पदादिविधिं वर्जयित्वा, सात्पदाद्योरित्यत्र पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणं भवत्येवेत्यर्थः, एतद्वार्तिककारमतेनोक्तं, सूत्रकारमतेनाप्याह । 'अथ वेति' ॥

"मय उञो वो वा" ॥ इको यणचीत्यनेनैव सिद्धत्वाच्चार्येनेत्याशङ्क्याह । 'प्रगृह्यत्वादिति' । प्रगृह्यत्वं च निपात एकाजनादिति, एवमपि इको यणचीत्यस्यानन्तरं मय उञो वेति वक्तव्यम्, एवं हि वयहणं न कर्त्तव्यं भवति तत्राह । 'तस्यासिद्धत्वादिति' । यदा त्विति पर उञ् भवति मयश्च परस्तदा उञ इति प्रगृह्यसंज्ञाया विकल्पः, ऊँश्चादेशश्च, तत्र यदा प्रगृह्यसंज्ञा न भवति तदानेन वत्वञ्च प्राप्नोति यणादेशश्च, तत्रास्य वत्वस्यासिद्धत्वाद्गणादेशे सत्यनुस्वारोपि भवति । किञ्चित् । प्रगृह्यसंज्ञापक्षे त्वनेन वा वत्वं किञ्चित्, किमुदिति, ऊँश्चादेशस्यापि स्थानिवद्भावादानेन पक्षे वकारो भवति, स चान्तरतमत्वादनानासिकस्तत्त्वतुर्थं रूपम्, ऊँश्चादेशस्यैव वत्वाभावपक्षे श्रवणं तत्पञ्चमं रूपम् ॥

"विसर्जनीयस्य सः" ॥ इह खरवसानयोर्द्वयोरपि रेफस्य विसर्जनीय उक्तस्तत्रेह निमित्तविशेषानुपादानात्खरीवावसानेपि सत्त्वं प्राप्नोति वृत्तः प्लुत इति, संहितायामिति वर्त्तते, न चावसाने संहितास्ति, परस्याभावात्, मा भूत्परः पूर्वण या संहिता तदाश्रयं सत्त्वं प्राप्नोति, इको यणचीत्यादौ तु कार्यनिमित्तयोर्द्वयोरप्युपात्तत्वात्तयोरेव परस्परं संहिताश्रीयतइति दधि अत्रेति पूर्वपराभ्यामिगचोः संहितायां सत्यामपि कार्यं न भवति, परस्परमसंहितत्वात् । स्यादेतत् । सामान्यविहितासंहितासंज्ञा विशेषविहितावसानसंज्ञा, कार्ययोरेकवर्णविषयत्वात्कार्यत्वाच्च संज्ञानां संज्ञयोरप्येकविषयत्वाद्वाध्यबाधकभावः, यद्वा सच्चिकर्षः संहितेतीयता सिद्धे परग्रहणमतिशयप्रतिपत्त्यर्थं, प्रकृष्टो यः सच्चिकर्षः, कश्च प्रकृष्टो यः पूर्वपराभ्यामुभाभ्यामपि, तदभावादवसानस्य संहितासंज्ञाया अभावः, यद्येवमणोप्रगृह्यस्यानुनासिके दोषः,

तत्र हि वावसान इति वर्त्तते, संहिताधिकारश्चोत्तरार्थावश्यमनुवर्त्यः
 तोलीति परसवर्णो ऽसंहितायां मा भूत् अग्निचित् लुनातीति, ततश्च
 संहितावसानोभयाश्रयो ऽनुनासिको दधिर्इत्यादौ न स्यादिति संहिता-
 वसानसंज्ञयोः समावेश एवित्यः, ततश्चावसानेपि सत्वप्रसंगो ऽत आह ।
 'खरीत्यनुवर्त्तते इति' । तदनुवृत्तिश्च मण्डूकप्लुतिन्यायेन संबन्धानु-
 वृत्त्या वा वेदितव्या, अन्यथा हि पूर्वत्रापि खरि कार्यं विज्ञायेत, किं
 पुनरत्र प्रमाणं खरीत्यनुवर्त्तते इति, उत्तरत्र शर्परे इति वचने, स हि बहु-
 व्रीहिः, तस्यान्यपदार्थापेक्षाया यो विसर्जनीयात्परः संभवति स एवा-
 न्यपदार्थः, स च खरेव, अवसानस्य शर्परेत्वासंभवात्, यद्वा यदि खर-
 वसानयोर्द्वयोरपि सत्त्वं स्यात् विसर्जनीयविधानमनर्थकं स्यात्, खरव-
 सानयोस्स इत्येव वाच्यं स्यात्, एवं हि विसर्जनीयस्येति न वक्तव्यं भवति,
 अवश्यं शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य स्थानिनिर्द्वैतार्थं विसर्जनीयस्येति वक्तव्यं,
 न वक्तव्यं, पुरस्तादपकर्षणाप्येतत्सिद्धम्, एवं वक्ष्यामि, रो रि, खरवसा-
 नयोः सः, रोः सुपि, शर्परे विसर्जनीय इति, शर्परे इत्यत्र र इति वर्त्तते न तु
 रोरिति, तेन सुगीःत्सरुकः पुरुषःत्सरुकः इत्यादौ सर्वत्र भवति, अथ भोभ-
 घोभ्रघो इत्यादिसूत्रं कुत्र करिष्यसि, शर्परे विसर्जनीय इत्यस्यानन्तरं,
 यद्वेवं स्वरत्र स्वनयतीत्यादावपि यत्त्वप्रसङ्ग इति पुनारग्रहणं कर्त्तव्यमेवं,
 तर्हि रोः सपीत्यस्यानन्तरं भोभगो इत्यादि हस्यानिकादेशविधानार्थं
 पठित्वा शर्परे विसर्जनीय इत्यादिकं पठिष्यते, एवमपि पुनारग्रहणं कर्त्तव्यं
 ह्या विच्छिन्नत्वात् । एवमपि यथान्यासे सति त्रीणि ग्रहणानि, द्वे
 विसर्जनीयग्रहणे तृतीयं सग्रहणम्, अन्यथान्यासे तु द्वे सग्रहणे ह्यग्रहणं
 च, तदेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे विसर्जनीयविधानसामर्थ्याच्च सर्वत्र
 सत्त्वं भविष्यति, एवमपि कुत एतत् खरि भवति न पुनरवसान इति, ज्ञाप-
 कात्, यदयं शर्परेखरि विसर्जनीयं विधत्ते तज् ज्ञापयति खरि तावदस्ति
 सत्वमिति, विपर्यये हि पुरुषःत्सरुक इत्यादौ सत्त्वाभावादस्त्येव विसर्ज-
 नोय इति तद्विधानमनर्थकं स्यात्, नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्येतस्य वचने
 प्रयोजनं, किं वासः तौममद्विः प्सातमित्यादौ जिह्मामूलीयोपधा-

नीयो माभूतामिति, नैतदस्ति, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् कुष्योऽक्षयौ
वाशरीत्येव ब्रूयात्, तदेवं विधानसामर्थ्यात्पर्येवायं विधिः अनेन, चेवा-
भिप्रायेण खरीत्यनुवर्तत इत्युक्तम् ॥

“शर्परे विसर्जनीयः” ॥ शर्परो यस्मादिति बहुव्रीहिः, परव-
हणे ऽक्रियमाणे शर एव केवलस्य निमित्तता विज्ञायेत, न खरीत्यनुवर्त्तेर्वा
शरीत्यभिधानाच्च, विपर्ययस्तर्हि विज्ञायेत, खर्परे शरीति, नि'त्यः
स्फोटः पुरुषः स्यातेति तस्मात्परग्रहणम् । अथ किमर्थं विसर्जनीय इत्यु-
च्यते न नेत्येवोच्येत, सत्त्वे हि प्रतिषिद्धे विसर्जनीयः स्वैनेव रूपेणाव-
स्थास्यते ऽत आह । ‘विसर्जनीयस्येति’ । सत्त्वं, पुरुषःत्सरूप इत्यादौ-
सत्त्वनिषेधेनापि सिद्धं, यत्र तु कुपू शर्परो वासःसौममद्विःप्सातमिति
तस्य विसर्जनीयस्य यो विकारो जिह्वामूलीयादिः स एव स्यात् विसर्ज-
नीयग्रहणे तु सति विसर्जनीय एव भवति, । ‘जिह्वामूलीयोपध्मानीया-
वपि’ न भवत इति’ । न केवलं सकार एवेत्यपि शब्दार्थः ॥

“वा शरि” ॥ ‘वृक्षा स्यात्तार इति’ । लोपाभावपक्षे विसर्ज-
नीयः सत्त्वं वा ॥

“कुष्योऽक्षयौ च” ॥ ‘विसर्जनीयश्चेति’ । अनेन चकारो
विसर्जनीयानुकर्षणार्थ इति दर्शयति, अथ वाग्रहणमेवानुवर्त्य जिह्वामू-
लीयोपध्मानीयो कस्माच्च विकल्प्येते, एवं हि चकारो न कर्तव्यो भवति,
नैवं शक्यम्, एवं ह्याध्या मुक्ते विसर्जनीस्य स इति सत्त्वमेव स्यात्,
तस्माच्चकारेणैवानुक्रुष्य विसर्जनीयो विधातव्यः, वाग्रहणं च नानुवर्त्य,
तदनुवृत्तौ हि त्रिभिरपि मुख्ये पक्षे सत्त्वं प्रसज्येत, सूत्रे ककारप-
कारसहितयोर्जिह्वामूलीयोपध्मानीययोश्चकारणात्तथाभूतावेव विसर्जनी-
यस्यादेशाविति शङ्कमानं प्रत्याह । ‘कपावुच्चारणार्थाविति’ ।
ताभ्यां विना तयोश्चचारयितुमशक्त्वादिति भावः । कीदृशौ

तद्भादेशावित्याह । 'जिह्वामूलीयेति' । इह विसर्जनीयस्य स्थाने
 आदेशश्चयं विधीयते, ततश्च शर्परयोरेव कुप्वाः प्राप्नोति, वासःचौम-
 मद्भिःप्तातमिति, अत्र हि शर्परे विसर्जनीय इति विसर्जनीयो ऽस्ति,
 न च तस्य वैयर्थ्यं, यत्र कुपुभ्यामन्यः शर्परः खरस्ति पुरुषःत्सरक
 इत्यादौ तत्र सावकाशत्वात् अशर्परयोस्तु कुप्वाः स्यात्, नहि तस्य
 विसर्जनीयोऽस्ति, विसर्जनीयस्य स इति सत्त्वेन निर्वर्तितत्वात्, किं पुनः
 कारणं सत्त्वमेव तावद्भवति, तत्र कर्तव्ये तस्य विधेरसिद्धत्वात्, तस्माच्च
 सकारः स्थानी निर्वृष्टव्यः, यो विसर्जनीयस्य स इति सन्तस्य स्थाने
 कुप्वाः आदेशश्चयं भवतीति, एवं हि शर्परयोः कुप्वाः मकारापवादे विस-
 र्जनीयो विधीयत इति सकाराभावादादेशाप्रसङ्गः, केवलयोस्त्वादेशप्रसङ्ग-
 स्तस्मात्संस्थितं वक्तव्यम् । यदा ह वार्तिककारः । सकारस्य कुप्वाविस-
 र्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः, विसर्जनीयादेशे हि शर्परयोरेवादेश-
 प्रसङ्ग इति । अत्र परिहारमाह । 'विसर्जनीयस्य स इत्येतस्मिन्निति' ।
 अयमभिप्रायः । विसर्जनीयस्य स इति सकारस्य स्थानी विसर्जनीय
 उपात्तः, स च द्विविधः संभवति शर्परलक्षणः खरवसानलक्षणश्च, तत्र
 शर्परलक्षणस्यासिद्धत्वादितरः सकारस्य स्थानी स एव चेहानुवर्तते,
 ततश्च नाप्राप्ते सत्त्वे इदमारभ्यते, सर्वस्य विषयस्य तेन व्याप्तत्वात्,
 शर्परे विसर्जनीय इत्येतत् शर्परयोः कुप्वाः प्राप्तं केवलयोस्त्वप्राप्तमिति न
 तं प्रत्यस्य बाधकलक्षणयोग इति । स्यादेतत्, माभूदपवादत्वं परत्वात्
 शर्परयोरपि कुप्वारयमेव विधिः प्राप्नोति तत्राह । 'पूर्वत्रासिद्ध इति' ।
 परिहारान्तरमाह । 'केचित्त्विति' । कुप्वारित्येको योगः, अत्र शर्परे
 विसर्जनीय इति वर्तते, शर्परयोः कुप्वाः विसर्जनीय एव भवति न ५क१पा-
 विति, किञ्च पूर्वसूत्रे नेति वक्तव्ये विसर्जनीयविधानं तद्विकारनिवृत्त्यर्थ-
 मित्युक्तं, तेन शर्परयोः कुप्वारस्यविधेरप्रसङ्ग एव ॥

“सो ऽपवादौ” ॥ अपवादाविति कुप्वाः रेतद्विशेषणं, व्यत्ययेन स्वे-
 कचवनं, पूर्वस्यायमपवादः । 'पाशकल्पककाम्येष्विति' । संभवप्रदर्शनमेतत्

न परिगणनम्, अन्यस्यासंभवात् । 'प्रातःकल्पमिति' । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमद्वाचित्वादीषदसमाख्या योगः, यथा दोषाभूतमहर्दिशभूतारात्रिरित्यत्राभूततद्वाचयोगः । 'रोः काम्ये नियमार्थमिति' । एतदेव विवृणोति । 'रोरेवेति' । 'गीः काम्ये तीति' । उत्तरसूत्रेण षत्वं न भवति, यदि पुनस्तत्रैवेदमुच्येत, नैवं शक्यं, षत्त्वमात्रप्रतिषेधेऽप्यनेन सत्वं प्राप्नोति । 'उपध्मानीयस्य चेति' । अस्यैव विवरणं 'कवर्गे परत इति' । 'उञ्जिर' इतित्यादि । यथा पुनरयं दकारोपध एषिनव्यस्तथा हयवरडित्यत्रोक्तम् ॥

“इणः षः” ॥ पूर्वण सत्वे प्राप्ते तदपवादः षत्वं विधीयते । अत्र केचिदाहुः । योयं सोपदादाविति सकारः स एवोत्तरत्र सर्वत्र कुष्ठोः प्रकरणे विधीयते, अनेन तु तस्यैव सकारस्येण उत्तरस्य षत्वं विधीयते न विसर्जनीयस्य, अपदादाविति चात्र न संबध्यतइति, स तर्हि सकारः स्यानी निर्देष्टव्यः, नेत्याह । प्रकृतोनुवर्तते सोपदादाविति । तस्येण इति पञ्चम्या षष्ठी प्रकल्प्यते, एवमपि वक्ष्यमाणैर्गौर्बिहितस्य सकारस्य षत्वं न प्राप्नोति, अस्मिन् कर्तव्ये तेषामसिद्धत्वात् । नैष दोषः । आचार्यमवृत्तिर्ज्ञापयति न योगे योगोऽसिद्धः किं तर्हि प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति, यद्यमुपसर्गादसमासेऽप्यत्र समासेऽप्यहणं करोति, कथं कृत्वा ज्ञापकम्, अन्तरेणाप्यसमासेऽप्यहणं विशेषानुपादानात्समासासमासयोगत्वं भविष्यति, न च समासे पूर्वपदात्संज्ञायामग इति नियमाण्ण्यस्य निवृत्तिः, नियमे कर्तव्ये उपसर्गादित्यस्य णत्वस्यासिद्धत्वात्, पश्यति त्वाचार्यः प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति ततोऽसमासेऽप्यहणं करोति, तदा हि सह नियमेन सर्वमेव णत्वप्रकरणमेकमिति नियमे कर्तव्ये उपसर्गादिति णत्वस्य सिद्धत्वाच्चियमेन व्यावृत्तिः स्यादिति कर्तव्यं समासेऽप्यहणं, तदेवं सकारस्य षत्वं विधीयते न विसर्जनीयस्य, उत्तरत्र च सत्वमेवानुवर्तते न षत्वमिति, अयमपि पक्षो निर्दोष एव, किं तु षष्ठीप्रकल्पनं ज्ञापकाश्रयणं चेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गाद्वृत्तिकारेण नाश्रितः, कस्तर्हि तस्य

पक्षः, उत्तरत्र द्वयमप्यनुवर्तते, सकारः वकारश्चेति, यद्येवं सर्वत्र द्वयमपि प्राप्नोति, अथ सकारो वानुवर्तते इदुपधस्य चेत्यादौ यत्रेणः परो विसर्जनीयस्तत्रापि सकार एव प्राप्नोति, अथ वकार एवानुवर्तते नमस्युरसोर्गन्थोरित्यादौ यत्रानिष्ठः परो विसर्जनीयस्तत्रापि वकार एव प्राप्नोति, नैष दोषः, इणः व इति समुदायस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । यद्वाह । 'इणः व इति वर्ततइति' । ततः वत्वं तावदनिष्ठवषये न भविष्यति, एवमपि वत्त्वविवषये सत्वमपि प्राप्नोति, न, वकारेण तस्य बाधनाच्चकाराकरणाच्च, यदि परमनुवृत्तिसामर्थ्यात्तत्त्वसंगः, तदपि न, उत्तरार्थमप्यनुवृत्तिमंभवात्, तदिदमुक्तम् । 'य इणः परो विसर्जनीयस्तस्य वकार आदेशो भवत्यन्यस्य तु सकार इति' । किमर्थे पुनरिदमारभ्यते यावता सत्वमेशान् प्रकरणे विधीयतां, तस्य स्वादेशसकारत्वादिङ्कोरिति वत्वं भविष्यति, न सिध्यति, अपदान्तस्येति तत्र वर्तते, पदान्ताद्यौयमारभः ॥

“नमस्युरसोर्गन्थोः” ॥ अतः प्रभृत्यपदादाविति निवृत्तं, नमः-शब्दस्य सात्वात्मभृतीनि चेति विभाषा गतिसंज्ञा, पुरःशब्दस्य तु पुरोव्ययमिति । 'पुरः पश्येति' । पृ पालनपूरणयोः, भाजभासेत्यादिना क्तिप्, तदन्ता च्छस्, अस्य तदन्ततां दर्शयितुं पूः पुरावित्यनयोरुपन्यासः ॥

“इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य” ॥ इदुतावुपधे यस्य स इदुदुपधः समुदायस्तस्य यो विसर्जनीय इति वैयधिकरणेन संबन्धः, अप्रत्ययस्येत्येतदपि व्यधिकरणमेव । 'निर्दुर्बहिराविश्चतुष्पादुरिति' । अन्येषां संभवतां प्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेदं परिगणनं किं तर्हि संभवप्रदर्शनम् । 'चतुष्कपालमिति' । तद्वितार्थं द्विगुः, संस्कृतं भक्षा इत्यणो द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् । 'चतुष्क'ण्टकमिति' बहुव्रीहिः । 'मातुःकरोतीत्यादि' । चोदात्तम् । अत्र हि मातृअस् इति स्थिते अत उदित्युकारो भवन् यो ह्युभयोः स्थानइति न्यायेन रपरो भवति, ततश्च रात्सस्येति प्रत्ययसकारस्य लोपे कृते रेफस्य विसर्जनीयः, सोयमप्रत्ययविसर्जनीयो भवति, परिहृ-रिति । 'कस्कादिष्विति' । 'एकादेशनिमित्तादिति' । कर्मधारयः,

एकादेशरूपनिमित्तादित्यर्थः, एकादेशशास्त्रं वा निमित्तं यस्याकारस्य तस्मादित्यर्थः । 'पुम्मुहोसोरिति' । अव्युत्पन्नावेताविति प्रतिषेध उच्यते, तत्र पुंसः प्रतिषेधेन नार्थः, यत्वं कस्मात् भवति, विसर्जनीयाभावात्, उक्तं हि संपुंकानां सत्त्वमिति, तत्र सत्त्वस्यासिद्धत्वाभावाद्द्विसर्जनीयाभावः, तच्चावश्यं सत्त्वं वक्तव्यं इति विधौ विसर्जनीयस्य वत्त्वप्रतिषेधेऽपि कुष्वाः५कूपौ चेत्येष विधिः प्राप्नोति, मुहुः कामो यस्याः सा मुहुःकामा, तत्र कुष्वाः५कूपौ चेत्येष एव विधिर्भवति, क्वचित्तु मुहुस्कामेति सत्त्वं पठ्यते सोऽपपाठः, नह्यत्र सत्त्वसंभवः, सूत्रवाचिकयोरनिबद्धत्वात् । 'नैष्कन्यमिति' । ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् । 'निष्कुलं दुष्कुलमिति' । गुरोरनृत इत्यादिना प्लुतः । 'बहिरङ्गलक्षणयोरिति' । बहिर्भूततद्वितापेक्षत्वाद्विर्बहिरङ्गा प्लुतोपि दूराद्वृत्तादिकमर्थं वाक्यं चापेक्षत इति बहिरङ्गः ॥

“तिरोऽन्यतरस्याम्” ॥ तिरोऽन्तर्द्वारिविति तिरःशब्दस्य गति-संज्ञा । 'तिरःकृत्विति' । अत्रान्तर्द्वारिवचितत्वादगतित्वम् ॥

“द्विस्त्रिचतुरिति कृत्वर्थे” ॥ उभयत्र विभाषेयं, चतुरित्यस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वाद्विदुदुपधस्य चेति प्राप्ते इतयोरप्राप्ते, इसुसोः सामर्थ्यइत्यनेन त्वत्र सिद्धिर्न शङ्कनीया, इसः प्रत्ययस्य तत्र ग्रहणात् । 'कृत्वर्थेइति किमिति' । सुजन्ताः कृत्वर्थे न व्यभिचरन्तीति प्रश्नः । चतुःशब्दस्य सुजन्तत्वे प्रमाणं नास्तीत्युत्तरं, यदि तु साहचर्यं व्यवस्थापकं तदा तदर्थमपि कृत्वर्थेग्रहणं न कर्तव्यं, क्रियते च तज्ज्ञापकार्थम्, एतज्ज्ञापयति न सर्वत्र साहचर्यं व्यवस्थापकमिति, किं सिद्धं भवति, दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्येणाप्यागमस्फोटो ग्रहणं भवति, द्विस्त्रिचतुरिति किं, पञ्चकृत्वः करोतीत्यत्र सत्त्वं माभूत्, नैतदस्मि प्रयोजनमित्याह । 'इदुदुपधस्येत्यस्यानुश्रुतौ सत्वमित्यादि' । कृत्वर्थो विषयो यस्य तत्तथोक्तं, कृत्वर्थं यत्पदं वर्तते तस्य यो विसर्जनीय इत्येवं विशेष्यमाण इत्यर्थः, यदि तु कृत्वर्थेग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्येत तदा चतुरो न स्यात्, एतच्च श्लोकेषु व्यक्तीकरिष्यति, एवं श्लोक-

वार्तिककारमतेन द्विस्त्रिचतुर्थहणं प्रत्याख्यातं तानेव श्लोकानुदाहरति ।
 'कृत्वसुजर्थइति' । कस्माद्वेतोः कृत्वसुजर्थे षत्वं व्रवीति, कृत्वोर्थ-
 यद्वहणस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः । अत्र च वक्ष्यमाणोभिप्रायः । प्रयोजन-
 माह । 'चतुष्कपालइति' । चोदयिता स्वाभिप्रायं प्रकाशयति । 'ननु
 सिद्धमिति' । नन्वित्यभ्युपगमे, भवत्वनेन चतुष्कपालेपि विभाषा तथापि
 नित्यं षत्वं सिद्धं, कथम्, अनेन मुक्ते इदुदुपधस्य चेति षत्वं भविष्यति ।
 परिहरति । 'सिद्धे ह्यपमिति' सिद्धे प्राप्तइत्यर्थः, कथं प्राप्तिरित्याह ।
 'लुप्ते इति' । चतुस् इति स्थिते रात्सस्येति सुचो लोपः, रेफस्य विस-
 र्जनीयस्सौयमप्रत्ययविसर्जनीयो भवति, यदि सुचो रुत्वं पूर्वस्य रो रीति
 लोपः, रोर्विसर्जनीयस्तदा प्रत्ययविसर्जनीयो भवति, किं तु कूलोपइति
 दीर्घः प्राप्नोति, रुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वमेव च लोपेन भवितव्यम्, एवं च
 कृत्वोर्थयद्वहणं कर्तव्यमित्युक्तम्, इदानीं तदाश्रयणेन द्विस्त्रिचतुर्थहणं
 प्रत्याचष्टे । 'एवं सतीति' । किं कार्यमिति । न किंचिदित्यर्थः ।
 कथमित्याह । 'अन्यो हीति' । इतरोऽसति द्विरादियद्वहणे दोषं दर्शयति ।
 'अक्रियमाणइति' । 'विसर्जनीयो विशेष्येतेति' । तस्य कार्यत्वेन प्राधा-
 न्यादिति भावः । संभावने लिङ्, विशेष्यतां विसर्जनीयः, को दोष
 इत्यत आह । 'चतुरिति' । 'तथेति' । अनन्तरोक्ते विशेषणप्रकारे
 चतुरो न सिध्यतीति । कस्मादित्याह । 'रेफस्येति' । क्रियमाणे तु द्विरा-
 दियद्वहणे नायं दोष इत्याह । 'तस्मिंस्त्विति' । इतरयोर्विशेषाभावाच्चतुरो
 विशेषणं युक्तमित्युक्तं, प्रत्याख्यानवाद्याह । 'प्रकृतं पदमिति' । यदुक्तं
 कार्यत्वेन प्रधानभूतो विसर्जनीय इति तत्र सोऽपि प्रकृतस्य पदस्य विशे-
 षणं तेन च तदन्तविधिः, विसर्जनीयान्तस्य पदस्य षत्वमिति, स त्वर्था-
 दनोन्यस्येति विसर्जनीयस्य भवतीत्येतावत् पदमेव तु कार्यं, तदिदमुक्तम् ।
 'तदन्तमिति' । 'तस्यापीति' । अपिशब्दोऽवधाने, तस्यैवेत्यर्थः, एवं श्लो-
 कवार्तिककारेण प्रत्याख्याते द्विरादियद्वहणे वृत्तिकारः स्थापयितुमाह । 'एव-
 मिति' । 'पूर्वेणेति' । इदुपधस्य चेत्यनेन । 'नित्यं षत्वं स्यादिति' । अस्य
 तु द्विस्त्रिःशब्दाववकाशौ, न च परत्वादयमेव विधिः सिद्ध्यतीत्याह । 'पूर्व-

‘आसिद्ध इति’ । श्लोकावार्त्तिककारस्य त्वयमभिप्रायः । प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योगः, तेनास्यासिद्धत्वं न भवतीति, अथ वा इदुदुपधस्य कृत्वर्थ-वृत्तेर्नाप्राप्ते नित्ये^१ षत्वस्यारम्भादपवादत्वमित्यपवादत्वादेव वचनप्रा-माण्यादिति वा सिद्धत्वमिति, अथ सुच इत्येव कस्माच्चोक्तं, किमनेन महता प्रबन्धेन एवमुच्यमाने सुचि विसर्जनीयो विशेष्येत, सुचो यो विस-र्जनीय इति, ततश्च चतुरो न स्यात्, एवं तर्हि सुजन्तस्येति वक्तव्यं, सुजन्तस्य यो विसर्जनीय इति, एवमपि पदस्ये-यनुवृत्तेर्यत्र सुजन्तं पदं तत्रैव स्यात् द्विष्करोतीति, इह तु न स्यात्परमद्विष्करोतीति, यत्पदं तत्र सुजन्तं तस्मात्सुचोऽविहितत्वात्, यच्च सुजन्तं द्विरिति न तत्पदम् । उत्तरपदत्वे चापवादिविधाविति पदसंज्ञायाः प्रतिषेधात् ॥

“इसुतोः सामर्थ्यं” ॥ ‘तिष्ठत्वित्यादि’ । अत्र सर्पिरित्यस्य तिष्ठत्वित्यनेन संबन्धः, पिबत्वित्यस्य तूदकमित्यनेनेति परस्परसंबन्धाभावादसामर्थ्यम् । ‘सामर्थ्यमिह व्यपेक्षेति’ । अत्रधारणमत्र द्रष्टव्यं व्यपेक्षेति । प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यते । ‘न पुनरेकार्थीभाव इति’ । अत्राप्यवधारणं द्रष्टव्यमेकार्थीभाव एव एह्यतइति यत्तव व्यपेक्षेवेत्यर्थः । ननु च सामर्थ्यशब्दः सामान्यशब्दः, न च सामान्यशब्दः प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषेऽवतिष्ठते, तत्कथं व्यपेक्षेव सामर्थ्यं एह्यते न पुनरेकार्थीभाव इत्युच्यते, उभयं तु कस्माव एह्यते ऽत आह । ‘उभयं वेति’ । नेत्येव, उभयमपि एह्यतइति यत्तदपि नैवेत्यर्थः । अयं भावः । पदविधित्वादेव समर्थपरिभाषोयस्यानात्सामर्थ्यं लब्धे पुनः सामर्थ्यग्रहणादिपृथग्व्यपेक्षालक्षणस्यैव सामर्थ्यस्य परियहः, नेतरस्य, नाप्युभयोरिति ॥

“नित्यं समासे ऽनुत्तरादस्यस्य” ॥ ‘परमसर्पिष्कुण्डिकेति’ ।
ननु च अर्चिर्गुर्विहुसृषिद्विद्वादिभ्य इसिः, जनेइसिः, अर्तिष्ठयजित-
निधनिषपिभ्यो निदित्येवं सर्पिरेज्ररित्यादय इसुसन्ता व्युत्पाद्यन्ते, तत-

१ नित्येदति नास्ति ई. पु. ।

२ दृष्टव्यमित्यस्यानन्तरभुभयं वेति हि वक्ष्यति इति पाठ ई. पु. ।

श्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सर्पिणादीनामेवेसुसन्तत्वं न परमसर्पिणादीनां, तत्कथमत्र प्रसङ्गः, अवश्यं चोणादीनामपि व्युत्पत्तिपक्ष एवाश्रयणीयः, अव्युत्पत्तिपक्षे ह्याश्रीयमाणे सर्पिणा यजुषेत्यादौ यत्त्वं न सिद्ध्यति, अप्रत्ययसकारत्वात्, तस्मादनर्थकमनुत्तरपदग्रहणमत आह । ‘एतदेवेत्यादि’ । ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह । ‘तेनेति’ । अथ पूर्वसूत्रेण समासे ऽपि विकल्पः कस्माच्च भवतीत्यत आह । ‘व्यपेक्षा चेति’ । केचित्तु नित्यं समासइत्येको योगः । अनुत्तरपदस्यस्येति द्वितीय इति योगविभागेन समासे सर्वा वत्त्वप्राप्तिरुत्तरपदस्यैव प्रतिषिध्यतइति वदन्तः पूर्वञ्च द्विविधेऽपि सामर्थ्यं समाश्रिते न दोष इत्याहुः ॥

“अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णोष्णनघ्ययस्य” ॥ कृकमीति धातुग्रहणम्, इतरेषां स्वरूपग्रहणम् । ‘अयस्कार इति’ । कर्मण्यण् । ‘अयस्काम इति’ । शीलिकामीत्यादिना णप्रत्ययः, अयस्कंसादयः षष्ठीसमासाः, कंसग्रहणमनर्थकम्, कमिग्रहणेनैव सिद्धत्वात्, कंसशब्दे हि वृत्तवदिह्निकमिभ्यः स इति कमेरेव व्युत्पाद्यते, ज्ञापनार्थं तु, एतत् ज्ञापयति उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीति । ‘अयस्कृमीति’ । कुम्भशब्दाज्जातिलक्षणे ङीष् । ‘अयस्यात्रीति’ । पात्र शब्दः घृन्मत्ययान्तः, षित्वा ङ्गीष् । ‘अयस्कृशेति’ । नात्राद्योविकारो विवक्षितस्तेन ज्ञानपदेति सूत्रेण ङीष् न भवति । ‘अयस्कृणीति’ । अय इव कर्णो यस्याः सा अयस्कृणी, नासिकोदरेत्यादिना ङीष् । ‘शुनस्कृण इत्ययं त्विति’ । सूत्रे त्वीकारान्तस्य करणीशब्दस्य निर्द्वंशादत्राप्रसङ्गः । ‘भाःकरणमिति’ । षष्ठीसमासः । ‘भास्कर इत्ययं त्विति’ । दिवाविभेत्यादिना टप्रत्यय, जयादित्यस्तु तस्मिन्सूत्रे ऽत्रात्रास्कारान्तेति प्रत्ययसंनियोगेन सत्त्वं निपात्यतइति । ‘श्वःकारः, पुनःकामइति’ । घञन्तेन मयूरग्र्यंसकादित्वात्समासः ॥

“अधःशिरसीपदे ॥ ‘इत्येतयोरिति’ सूत्रे तु षष्ठीस्थाने प्रथमा, षदइति स्वरूपस्य ग्रहणं न सुप्रिङन्तस्य, तस्य समासाधिकारादेव सिद्धत्वात् तदाह । ‘पदशब्दे परतइति’ । ‘मयूरग्र्यंसकादित्वात्समास इति’ । अधस्पदमित्यत्र तु षष्ठीसमासः ॥

“कस्कादिषु च” ॥ कुप्यो ह्रस्वौ चेत्यस्यापवादः । ‘यथायोगमिति’ । इणः परस्य पत्वमन्यस्य सत्वमित्येष यथायोगार्थः । ‘कस्क इति’ । स्वन्तस्य किमे वीप्सायां द्विवचनम् । ‘कौतस्कुत इति’ । कुतः-शब्दस्य पूर्ववद् द्विवचनं, तस्मात्तत आगत इत्यण् । अत्रयानां भमात्रे टिलोपः । ‘भ्रातुषुच इति’ । अतो विद्यायोनिर्बन्धेभ्य इत्यलुक् । ‘शुन-स्कर्ण इति’ । षष्ठा आक्रोशइत्यलुक्, पारायणेन दीव्यन्ति व्यवहरन्ताति पारायणिकाः । पारायणं द्विविधं धातुपारायणं नामपारायणमिति, भाष्ये वृत्तावित्यादिनाऽनन्तरोक्तमर्थं निराकरोति । अविहितलक्षणइत्यादिनाऽऽकृति गणेऽयमिति दर्शयति, विसर्जनीयस्यानिकयोः सकारणकारयोरुपचार इति संज्ञा ॥

“कृन्दसि वा ऽप्राप्तेऽहितयोः” ॥ ‘अयस्यात्रमिति’ । असमा-सायं, समासे ह्यतः कृकमीत्यादिना नित्यं सत्त्वं प्राप्नोति, अस्य विकल्प-स्यासिद्धत्वात्, असमासे चास्य विकल्पस्य चरितार्थत्वात्, यदि वा प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति पक्षे समासेषुदाहरणं किन्त्वनेन मुक्ते तेन नित्यं प्राप्नोति, तस्मादसमास एवायं, समासे तु यदि विकल्पो दृश्यते स कृन्दसत्त्वेनोपपादः । ‘वि इतस्यात्रमिति’ । अत्राव्ययत्वादतः कृक-मीत्यस्याप्रसङ्गः । ‘उरुणस्कार इति’ । अस्मदो नसादेशः, नश्च धातु-स्योर्भुभ्य इति णत्वं, कारशब्दो घञन्तः, अत्रासमासत्वादप्रसङ्गः । ‘अग्निः प्रविष्टानिति’ । अत्र पत्वप्रसङ्गः, उभयक्रमे तु सकार आदेश इत्युपलक्षणम् । ‘परुषःपरुष इति’ । वीप्सायां द्विवचनम् । अङ्गमङ्गं परुष्यरु, चतुष्युष्या विशस्ते इत्यादयस्तु कस्कादिषु द्रष्टव्याः, हरिकेशः पुरस्तादित्यादेरत्रापयोगं न पश्यामः, कथमत्रैव सूत्रे वायहणात्सत्वपत्व-योर्भावाभावौ प्रतिपादितौ, किमत्र, सर्वे विधयश्चकृन्दसि विकल्प्यन्त-इत्यनेन ॥

“कःकरत्करतिरुधिरुतेष्वनदितेः” ॥ ‘करति’ । कृजो लुङ्, मन्त्रे घसेत्यादिना ज्ञेर्लुक्, तिपि गुणः, तिपो हलङ्यादिलोपः, बहुलं कृन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । ‘करदिति’ । कृज एव लुङ्, कृमृदृरुहिभ्य-

रुक्मन्दीति ज्ञेयम् । 'करतीति' । लट्, व्यत्ययेन शप् । 'कृधीति' । कृजो लोट्, सेहिः, बहुलं रुक्मन्दीति शपो लुक्, शुशुणुपृक्वभ्यश्च रुक्मन्दीति हेर्धिरादेशः । 'कृतमिति' । कृज एव क्तः । 'सकार आदेश इति' । षत्वस्याप्युपलक्षणमेतत्^१ । 'विश्वतस्करिति' । अव्ययत्वादसमासत्वाच्चातः कृकमीत्यस्याप्रसङ्गः, इतरेषु त्वसमासत्वादप्रसङ्गः, शक्करत् यथा नः श्रेयसः करदित्यादौ द्वान्दसत्वात्सत्वाभावः, तथा कृधीत्यत्र सकारघकारकशब्देषु परतस्तैत्तिरीयके सत्त्वं न भवति, तन्म आमनसः कृधि स्वाहा, उरुत्तयाय नः कृधि घृतमन्यासै, शं च नः कृधि क्रत्वे ॥

“पञ्चम्याः परावध्यर्थे” ॥ ‘अध्यर्थेदिति’ । परेरिदं विशेषणं, हिमवतस्परि, हिमवत उपरीत्यर्थः । व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने पञ्चम्याः प्रयोगः । ‘पर्याज उद्धृतमिति’ । अत्र परिः सर्वतोभावे वर्तते ॥

“पातौ च बहुलम्” ॥ क्वचित्पठ्यते पाताविति धातुनिर्द्देश इति । अन्ये तूदाहरणपर्यालोचनया लोडन्तानुकरणं मन्यन्ते ॥

“षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योपेषु” । ‘वाचस्पतिरिति’ । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् ॥

“अपदान्तस्य मूर्धन्यः” ॥ मूर्ध्नि भवो मूर्धन्यः, शरीरावयवाद्यत्, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाच्चस्तद्धितइति टिलोपाभावः । ‘सुष्वापेति’ । लिट्यभ्यासस्याभयेषामिति संप्रसारणं, मूर्धन्यग्रहणमनर्थकम्, ष इत्येव सिद्धमत आह । ‘ष इत्येव सिद्धे इति’ । ष इत्युच्यमाने इणः षेध्वमित्यत्रापि षत्वं प्रसज्येत, ठत्वं चेष्ट्यते, अथात्रैव मूर्धन्यग्रहणं क्रियते, उत्तरेषु योगेषु पुनः षग्रहणं कर्तव्यं, मूर्धन्यग्रहणे तु क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

“सहैः साठः सः” ॥ ‘साडूपस्येति’ । साडिति रूपं प्राप्तस्येत्यर्थः । ‘जलाणाडिति’ । भजो णिवः, रुक्मन्दीति सहः, उपधावृद्धिः, ठत्वं,

१ षत्वस्याप्युपलक्षणमेतदित्यस्यापि सत्यावादिति प्रतिषेध इति पाठो बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यते ।

जश्चत्वे, अन्येषामपि दृश्यतइत्युपपदस्य दीर्घः, सकारस्यान्तरतमो मूर्द्धन्यः षकारः । 'सहेरिति किमिति' । अन्यत्र साड्शब्दस्यासंभवं मन्यमानस्य प्रश्नः । 'सह डेनेति' । अडो वृश्चिकलाङ्गुलं, तस्यापत्यं साडिरिति, साडइत्यत्र तु साड्शब्दस्यानर्थकत्वादप्रसङ्गं मत्वा तद्वि-
तान्तः प्रत्युदाहृतः, तत्र हि यस्येति लोपे कृते साड्शब्दोऽर्थवान्भवति,
न च यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वं, पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदितिवचनात्,
एवमपि पत्वनुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात्साड्शब्दस्याभावः,
तस्मात्सह डेन वर्त्ततइति सड इति पाठः, यस्य नास्मि डशब्दो वर्त्तते
स सडः, यथा मृड इति, तस्यापत्यं साडिः । नन्वत्रापि बहिर्भूत-
तद्वितापेक्षत्वादुहिरङ्गा वृद्धिः, क्व तर्हि स्याज्जलापाडिति, नन्वत्रापि
बहिर्भूतव्यपेक्षया बहिरङ्गैव वृद्धिः, अथ तत्र वचनाद्भवति, दहापि
प्राप्नोति तुरासाहमिति, तुरासाहं पुरोधयेत्यादौ तु शिखरेव
दुर्लभः, प्रागेव इत्यम् । 'आकारस्य मा भूदिति' । अनन्त्यस्य मा
भूदिति तु नोक्तं, डकारस्य डकारवचने प्रयोजनभावात्, अथाप्यनन्तरत-
ममूर्धन्यार्थं वचनं स्यादेवमप्यपदान्तस्येत्यन्त्यस्य न भविष्यति । नन्वे-
वमप्यलान्त्यस्येत्यस्मिन्बाधिते सर्वोदेशो मूर्द्धन्यः प्राप्नोति तत्किमुच्यते
आकारस्य माभूदिति । उच्यते । अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येत्याकरस्य
मूर्धन्यः प्राप्नोति ॥

“इण्कोः” ॥ इणिति परेण णकारेण प्रत्याहारः । कुडिति
कवर्गस्य ग्रहणं, तयोः समाहारद्वन्द्वे एकवचनं, नुमागमस्तु सत्यपि नपुंस-
कत्वे न कृतः, अनित्यमागमशास्त्रमिति कृत्वा । 'वात्त्विति' । चोः कुरिति
कुत्वे कृते कवर्गात्यरः सकारः, वर्गग्रहणं शासिवसिघसीनां चेत्यत्र षकार-
स्यापि ग्रहणार्थं, जत्तुरिति, अन्यथा चत्वंस्यासिद्धत्वाच्च स्यात्, अथ
वचनसामर्थ्याच्चत्वंस्य सिद्धत्वमाश्रीयेत चिन्त्यं वर्गग्रहणस्य प्रयोजनम् ।
'दास्यतीति' । ननु च नाञ्जलावित्यत्राणुहीतसर्वार्थानामप्रचं ग्रहण-
मित्यसङ्गदुक्तं, ततश्च यथा कुमारी शेतइत्यत्रेकारशकारयोः सावर्ण्यमप्र-

तिषिदुं तथा आकारहकारयोरपि, ततः किं, हकारेणैकाकारस्य ग्रहणा-
त्पत्वप्रसङ्गः । नैष दोषः । हकारो विवृतः, आकारो विवृततरः, एवं हि
पठन्ति विवृतकरणाः स्वरास्तेभ्य एचो विवृततरौ ताभ्यामैचौ ताभ्या-
मप्याकारः संवृतोकार इति, एवं च कृत्वा इष्टकासु वयस्यास्वित्यादयो
निर्देशा उपपद्यन्ते । 'असाविति' । अदस औ सुलोपश्च, तदोः सः
सावित्यादेशसकारोयं न त्विण्कोः परः ।

“नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि” ॥ इएकोरिति पञ्चमीनिर्देशात्
व्यवाये षत्वं न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । नुम्यग्रहणमनुस्वारोपलक्षणं नुमा
व्यवायासम्भवात्, नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारस्य विधानात्, अनु-
स्वारग्रहणमेव तु न कृतं, नुमस्यानिकेनैवानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यादिह
मा भूत् पुंस्त्विति, पुंस्शब्दात्सुपि संयोगान्तस्य लोपः, मकारस्यानु-
स्वारः । 'सर्पिणीति' । नपुंसकस्य झलच इति नुम्, सान्तमहतः संयो-
गस्येति दीर्घः । 'सर्पिःष्विति' । वा शरीति पठे विसर्जनीयः । 'सर्पिष्-
ष्विति' । पठे सत्वं, तेनैव व्यवाये षत्वं, सकारस्य ष्टुत्वं, सकारग्रहणे
कर्तव्ये शरिति प्रत्याहारग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, इह यथा वृषलैर्न प्रवे-
ष्टव्यमिति वृषलनिवृत्तिपरायां चोदनायां प्रत्येकं संहतानाञ्च प्रवेशो न
भवति, तथा नुमादीनां षत्वाप्रतिबन्धहेतुत्वपरायाञ्चोदनायां प्रत्येकं
समुदायेन च व्यवाये षत्वं प्राप्नोतीति तत्र सर्वव्यवायस्य क्वचिदसंभवा-
त्क्वचित्प्रत्येकं क्वचिद् द्वाभ्यां व्यवाये षत्वप्रसङ्ग इत्यत आह । 'नुमादिभिः
प्रत्येकं व्यवायइति' । एवं मन्यते, व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते,
नुम्व्यवाये विसर्जनीयव्यवाये शर्व्यवायइति, यथादर्शितमुपक्रमे, तत्रैको-
रिति पञ्चमीनिर्देशेनानन्तर्यं षत्वप्रतिपादनादनेन च वाक्यत्रयेणैकैक्य-
वाये षत्वाभ्यनुज्ञानाद्येन नाव्यवधानमिति त्यागेन अधिकव्यवाये षत्वा-
भाव इति । 'निस्सइति' । णिसि चुम्बने, अदादिरनुदात्तेत् । 'निस्स्वे-
ति' । लोट्, सवाभ्यां वामौ ॥

“आदेशप्रत्यययोः” ॥ किमवयवयोगैषा षष्ठी आदेशस्य यः
 सकारः प्रत्ययस्य च यः सकार इति आहोस्वित्समानाधिकरणआ-
 देशो यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इति, तत्राद्ये पक्षे स इत्यस्या-
 नुवृत्तस्येह वचनविपरिणामो न कर्तव्यो भवति, कार्येण त्वादेशप्रत्यययोः
 साक्षात् श्रुतयोरपेक्षन्तः सकारविशेषणत्वात्, द्वितीये त्वादेशप्रत्यययोः
 सकारोरिति द्विवचनं विपरिणाम्यं कार्येण तु साक्षाच्छ्रुतयोः संबन्ध इति
 वचनदोषसाम्याच्च युक्तिः पक्षविशेषनिर्णयः, तत्रावयवषष्ठी चेद् द्विवचने
 दोषः, विसंविसं मुसलंमुसलम्, आष्टमिके हि द्विवचने स्थाने द्विवचनप-
 क्षोपि स्थापितः, ततश्च नित्यवीप्स्योरित्येकस्य विसमित्येतस्य स्थाने वि-
 संविसमित्येतस्मिन्नादेशे कृते तस्यावयवः सकार इति षत्वप्रसङ्गः । अथ
 द्वितीयः पक्षः करिष्यति हरिष्यत्यत्र न प्राप्नोति, समुदायो ह्यत्र प्रत्ययो
 न सकारमात्रं, क्व तर्हि स्यात् यत्र सकारमात्रं प्रत्ययः, इन्द्रो मावत्तत् स
 देवान्यत्तत्, वचिर्यजिभ्यां लेट्, तिप्, इतश्च लोप इत्यादिनेकारलोपः,
 लेटोहाटावित्यट्, सिब्बहुलं लेटीति सिप्, वचेः कुत्वं, यज्ञेः षत्वकत्वे,
 अथापरौ द्वौ पक्षौ आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इति, विपर्ययो
 वा आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति, तत्राद्ये पक्षे तावेव दोषौ
 यौ पूर्वयोः पक्षयोः विसंविसमित्यादौ प्रसङ्गः, करिष्यतीत्यादौ चाप्रसङ्ग
 इति, तस्मादन्यः पक्ष आश्रीयते, यदाह । ‘आदेशप्रत्यययोरिति षष्ठी
 भेदेन संबध्यतइत्यादि’ । अत्र च ज्ञापकं यदयमुत्तरसूत्रे घसिग्रहणं
 करोति तज्ज्ञापयत्यादेशे समानाधिकरणा षष्ठी न व्यधिकरणेति, अन्यथा
 घसेरादेशत्वादेव तस्य सकारस्थानेनैव षत्वसिद्धेरनर्थकं तत्स्यात्, यच्च
 सात्यदाद्योरिति सातिप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति प्रत्ययेऽवयवषष्ठी न
 सामानाधिकरणेति, अन्यथा सातिसकारस्याप्रत्ययत्वात् षत्वस्य प्राप्त्यभा-
 वादनर्थकं तत्स्यात्, ननु चादेशस्येति षत्वापेक्षया स्थानषष्ठी, प्रत्ययस्येति
 सकारापेक्षयावयवषष्ठीति सहविवक्षाभावाद् द्वन्द्वानुपपत्तिः । नैष दोषः ।
 पूर्वाक्तात् ज्ञापकद्वयात्सहविवक्षाया अभावेऽपि द्वन्द्वो भविष्यति, यदि
 प्रत्ययावयवस्य षत्वमुच्यते इन्द्रो मावत्तत् स देवान्यत्तदित्यत्र षत्वं न

प्राप्नोति, प्रत्यय एवात्र सकारो न तु प्रत्ययस्यावयवोऽत आह । ‘इन्द्रो-
मावक्षदित्यादि’ । इहाशेः सरन्, अक्षरमित्यत्र षत्वं भवति, तस्यैव तु
कृधूमादिभ्यः किदिति विहितस्य षत्वं न भवति, कृसरं धूसरं तथा वृद्ध-
दीत्यादिना विहितस्य कक्षमित्यत्र भवति वक्षमित्यत्र न भवति, बहु-
लवचनात्प्रत्ययसंज्ञाया अभावात् ॥

“शासिवसिघसीनां च” ॥ ‘अन्वशिषदिति’ । सर्तिशास्ती-
त्यादिना ज्ञेरङ्, शास इदङ्ङहलोरितीत्वम् । ‘उषित इति’ । यजादि-
त्वात्सम्प्रसारणं, वसतिक्षुधोरिट् । ‘जक्षतुः जक्षुरिति’ । लिट्यन्यतरस्या-
मित्यदेर्घस्लादेशः, गमहनेत्युपधालोपः । ‘अक्षत्रिति’ । अदेर्लुङ्, लुङ्-
सनोर्घस्लृ, मन्त्रे घसेत्यादिना ज्ञेर्लुक्, तत्र युक्तं शासिवस्योरनादेशार्थं वच-
नमिति, घसेस्त्वयुक्तमादेशत्वादित्यत आह । ‘घसिर्यदप्यादेश इति’ ।
‘आदेशइति’ । आदेशो यः सकारस्तत्र स्थितमिति भावः । यस्त्वना-
देशो घसिस्तस्येह ग्रहणं न भवति विरलप्रयोगत्वात् ॥

“स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्” ॥ ‘षत्वभूतइति’ । षत्वं प्राप्ते
कृतषत्वइत्यर्थः । ‘आदेशसकारस्येति’ । प्रत्ययसकारस्त्वसंभवाच्च-
संबध्यते । ‘सुष्वापयिषतीति’ । व्युतिस्वाप्योरित्यभ्यासस्य संप्रसारणम् ।
‘सिसिचतीति’ । सिचि क्षण्णि । ‘सुसूषत इति’ । सूङ् प्राणिप्रसवे ।
परस्मैपदपाठे तु पू प्रेरणइत्यस्य रूपं, यदि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः,
एवकारस्तिर्हि विमर्थस्तत्राह । ‘एवकारकरणमिति’ । अथ विपरीते
ऽवधारणे को दोष इत्यत आह । ‘स्तौतिण्योःषण्येवेति’ । ‘इह च
स्यादेवेति’ । षण्येवेत्यनेन ह्यवधारणेन प्रत्ययान्तरे स्तौतिण्योः षत्वं
व्यवच्छिन्नं न तु धात्वन्तरस्य षणि, ततश्चाभिहितदोषद्वयप्रसङ्गः ।
‘सिषेवेति’ । षणीत्यनुच्यमाने प्रत्ययमात्रे नियमः स्यादभ्यासात्परस्य
यदि षत्वं भवति स्तौतिण्योरेवेति, ततश्च सिषेवेत्यादौ न स्यात् ।
‘को विनतेनुरोध इति’ । विवतमिति षत्वणत्वयोः प्रातिशाख्येषु

प्रसिद्धिः, एकवर्णमनोकारं विनते सुस्मेति, नः पर इति यथा, अनु-
 रुद्यते अनुकूल्येन प्राप्यतइत्यनुरोधः प्रयोजनं, कृतवत्त्वस्य निर्देशे किं
 प्रयोजनमित्यर्थः । 'सुषुप्सतीति' । रुदविदेत्यादिना सनः कित्त्वं, वचि-
 स्वपीत्यादिना संप्रसारणं, सनीत्युच्यमाने सन्मात्रे नियमः स्यात्, ततश्च
 यथा वत्त्वभूते सनि धात्वन्तरस्य वत्त्वं न भवति एवमिहावत्त्वभूतेषु न
 स्यात् । 'कः सानुबन्धेनुरोध इति' । नकारोच्चारानुबन्धः, नकारानुबन्धव-
 तो ग्रहणे किं प्रयोजनमित्यर्थः । णत्वस्य तु प्रयोजनं न पृच्छति, तस्य
 लक्षणप्राप्तत्वात् । 'सुषुषिषइन्द्रमिति' । स्वर्षेलिट्, छान्दसत्वाद्गु-
 त्ययो बहुलमिति यास्, यासः से, असयोगाल्लिट् किदिति लिटः
 कित्त्वात्पूर्ववत्सम्प्रसारणं, द्विवचनं, क्रादिनियमादित्, इन्द्रशब्दे परतो
 यादेशः, लोपः शाकल्पस्येति यलोपः, अत्र नियमाभावादभ्यासात्परस्य
 वत्त्वं भवत्येव, इत्युच्यमाने तु यावान्कश्चित्पशब्दस्तत्र सर्वत्र नियमः
 स्यात्, तस्मात्सानुबन्धकग्रहणम् । 'अभ्यासादिति किमिति' । अभ्यासा-
 द्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादुपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा
 भूत्, अभिषिषित्तीत्येतत्तावदप्रयोजनं, कथम्, असिद्धमुपसर्गात्पत्त्वं, तस्या-
 सिद्धत्वाच्चियमो न भविष्यति । स्यादेतत् । यथाऽत एकहल्मध्यइत्यत्र
 लिटा आदेशो विशेष्यते तथेह सनाभ्यासः सनि यो ऽभ्यासस्तस्मात्
 स्तौतिण्योरर्धेति, तेन यद्धि योभ्यासस्तस्मात्पणिं धात्वन्तरस्यापि वत्त्व
 भवति, स्वपेयङ्, स्वपिस्यपिव्यजां यहीति संप्रसारणं, सोषुष्यतेः सन्,
 इट्, अतो लोपः, यस्य हलः, सोषुषिषते, । तदेतद्वति प्रयोजनमिति ।
 तच्च । अतरङ्गमत्र वत्त्वं बहिरङ्गे नियमस्तस्मादनर्थकमभ्यासग्रहणमिति
 प्रश्नः । परिहरति । 'प्रतीषिषतीति' । इणो बोधनार्थत्वाद्गम्यादे-
 शाभावोऽजादेरिति सशब्दस्य द्विवचनं, सन्यत इतीत्वं, तत्राभ्यासा-
 श्रये प्रत्यस्य वत्त्वे कृते ऽस्य नियमस्याभावाद्वात्त्वाश्रयं वत्त्वमभ्यासस्य
 प्रवर्त्तते । ननु षणीति परसप्तमी, ततश्च षणि परे स्तौतिण्योरे-
 वेति वत्त्वनियमः, क्रियमाणास्तुल्यजातीयस्य षणपरस्य सिसिषतीत्यादेः
 वत्त्वं निवर्त्तयति, प्रतीषिषतीत्यत्र तु सनि एव द्विवचनमिति षणपर-

त्वाभावादयं नियमो न प्रवर्तिष्यते, सन्यत इतीत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति, संमुदायस्य स्वरूपत्वात्तस्य च सन्यरत्वाभावात्तस्मात्सन्यदेशेषु सत्सप्तमी विज्ञेया,^१ ततश्च यथेत्वं प्रवर्तते तथा षत्वनियमोपि स्यादित्यभ्यासग्रहणम् ॥

“सः स्विदिस्वदिसहीनां च” ॥ स इत्यविभक्तिको निर्द्वैशः । ‘एयन्तानामिति’ । षत्वप्राप्तौ सत्त्वं मुच्यते, षत्वप्राप्तिश्च एयन्तानामिति सामर्थ्यलभ्यमेतत्, किमर्थं पुनः सकारस्य सकार उच्यते ऽत आह । ‘सकार-हेति’ । नेति प्रतिषेधएव वक्तव्ये सकारवचनं लाघवे विशेषाभावात् ॥

“प्राक् सितादङ्घ्रवायेऽपि” ॥ इङ्कोरिति पञ्चमीनिर्द्वैशादङ्घ्रवाये न प्राप्नोतीति वचनम् । अङित्यागमस्य ग्रहणं न प्रत्याहारस्य, एतच्च हयवरिड्यत्रोपपादितम् । ‘प्राक् सितसंशब्दनादिति’ । परिनिविध्यः सेवसितेत्यतः । अपि ग्रहणं किम् । अव्यवधानेपि यथा स्यात्, अन्यथा विशेषवचनादङ्घ्रवायेव स्यात् । ‘अभ्युणोदिति’ । षञ् अभिषवे, लङ्, स्वादिभ्यः श्नुः, अडागमः, प्रागेव यणादेशात्पत्वं, कृते वा यणि यकारमेवेणमाश्रित्य षत्वम् ॥

“स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य” ॥ द्वे एते वाक्ये, स्थादिष्वभ्यासेन व्यवाये षत्वं भवति, अभ्यासस्य च षत्वं भवति तेष्वेव स्थादिष्विति, तत्राद्यं विध्यर्थं, द्वितीयं नियमार्थम् । ‘अणोपदेशार्थमिति’ । षोपदेशे तु परितिष्ठासतीत्यादौ सामान्यलक्षणेनैव सिद्धम् । ‘अभिषिषेणयिषतीति’ । सेनयाऽभिधातुमिच्छतीति विरुद्ध सन्त्यापपाशेत्यादिना णिच्, टिलोपस्ततः सन्, द्विवचनं, ह्रस्वः, एच इग्रस्वादेशे, अव्युत्पन्नः सेनाशब्दः, यट्ठा सहेनेन वर्ततइति सेना, सहस्य सः संज्ञायामिति सादेशः, यदा तु सिनेतेर्नप्रत्यये सेनेति व्युत्पाद्यते तदास्त्येवाभिषोपदेशत्वमेति । ‘अभितष्ठा’ इति । आदेशसकारस्याप्यस्य

१ विज्ञायते ई. पु. पा. ।

२ ‘यणि प्रतिषेधार्थं चेति’ । इङ्कोरिति सिद्धं षत्वं नियमेन व्यावर्त्यते, तदप्युपसर्गमाश्रित्य भवति । ३ पु. पा. ।

षत्वं न सिद्ध्यति इण्कारभावात् । 'अभिषिषिचतीति' । यद्यप्ययमादेश-
सकार इणश्च परस्तथाप्यभ्यासमपेक्ष्य षत्वं न सिद्ध्यति । स्तौतिण्योरेव
षणीति नियमात्, अतः षणि यत्प्रतिषिद्धं षत्वं नियमेन ध्यावर्तितं तद-
प्युपसर्गमाश्रित्य भवति । अथाभ्यासस्येति किमर्थं, यावताभ्यासेनेत्यत्र
क्रियापेक्षायां प्रकरणादुवायइति संबन्धते, तच्चापिशब्दसंनिहितमेव
प्रकृतमिति अव्यवायेऽपि षत्वं भविष्यति पूर्वसूत्रवत्, नार्थाभ्यासस्येत्यने-
नात आह । 'अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थमिति' । नियमस्य स्वरूपं
दर्शयति । 'स्यादिष्वेवेति' । विपरीतस्तु नियमो न भवति स्यादिष्वभ्या-
सस्येवेति, यदि स्यादभ्यासेन व्यवाये षत्वविधानमनुपपन्नं स्यात् ।
'अभिसुषुषतीति' । षू प्रेरणे, सन्, सनि यहगुहोश्चेतीङ्निषेधः, अत्र
धातुसकारस्य स्तौतिण्योरेवेति नियमादषत्वम्, अभ्याससकारस्य त्वस्मा-
च्चियमात्षत्वाभावः ॥

“उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिसौतिसौभतिस्यासेनयसेधसिचस-
ज्जस्वज्जाम्” ॥ पु अभिषवे स्वादिः, पु प्रेरणे तुदादिः, षोन्तकर्मणि
दिवादिः, ओतः श्यनीति लोपः, छुञ् स्तुतौ अदादिः, उतो वृद्धिलुकि
हलि, छुभ स्तभे, अनुदात्तेत्, एतेषां शितपा निर्वृणो यङ्लुङ्निवृ-
त्यर्थः । 'अभिसोषवातीत्यादि' । छ्वा गतिनिवृत्तौ, सेनयतिर्ण्यन्तः, शपा निर्वृणो
नार्थः, यङोसम्भवात्, षिधू गत्यां, षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च भौवादिकौ,
तत्र सेधतेर्गताविति प्रतिषेधादन्यत्र षत्वं, शपा निर्वृणो यङ्लुङ्निवृ-
त्यर्थः, दैवादिकनिवृत्त्यर्थश्च षिधू संराट्ठाविति । षिच ऋणे तुदादिर्मु-
चादिः, षज्ज सङ्गे, ष्वज्ज परिष्वङ्गे, अनुदात्तेत्, दंशसज्जस्वज्जां शपीति
नलोपः, सिवादीनां यङ्लुक्पि भवति, अभिषेचिचतीत्यादि, एतेषां
मङ्गल्यवाये ऽभ्यासव्यत्राये च यथा संभवं षत्वम्, इण्कारिति वचने, तत्र
क्वगंस्यासंभवादिणइति संबध्यते, तत्र यदीणा उपसर्गा विशेषेत इण-
न्तादुपसर्गादिति, इह न स्यात् निष्पणोति दुष्पणोतीति, तस्मादुपस-
र्गणेष्विशेषणीयः, उपसर्गस्येण इति, ननूपसर्गादिति पञ्चमी तत्कथ-
मिष्विशेष्यते, न ब्रूमी वैयधिकरण्येन विशेष्यतइति, किं तर्हि तात्स्यात्ता-

च्छब्दम्, उपसर्गादिणः, उपसर्गस्यादिण इति, तत्र शब्दवायस्याश्रितत्वा-
चिसोऽपि परस्य षत्वं भवति, तद्विदमुक्तम् । ‘उपसर्गस्याचिमिसादिति’ ।
‘दधि सिञ्चतीति’ । सात्पदाद्वोरिति प्रतिषेध एवात्र भवति, तदपवादो
ह्ययम् । ‘निःसेचक इति’ । निरयमुपसर्ग एव तत्कथमिदं प्रत्युदाहरण-
मत आह । ‘नायं सिचेरुपसर्ग इति’ । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त्वं प्रति
गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । ‘अभिषावक्रीयतीति’ । सावकशब्दात् एवुल-
न्तात्क्यच्, तस्याभिना योगः, सुनोतिना योगे तु भवत्येव, अभिषावक-
मिच्छति अभिषावक्रीयतीति, एयन्तेपि तर्हि णिजर्थेन प्रेषादिनोपम-
र्गस्य योगो न प्रकृत्यर्थेनेति षत्वाप्रसङ्गेन आह । ‘अभिषावयतीत्य-
ज्जेति’ । अभिषवविषया प्रयुक्तिर्न तु प्रयुक्तेरभिना योग इत्यर्थः । यदा तु
प्रयुक्तेरभिना योगस्तदा नैव षत्वं भवति, किं तु प्रकृत्यर्थेनासंसृष्टस्य
प्रयुक्तिमात्रस्याभिना योगः कीदृश इति चिन्त्यम् ॥

“सदिरप्रतेः” ॥ सदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ‘निषसादेति’ ।
सदिस्वञ्ज्योः परस्य लिटीति प्रतिषेधादध्यासात्परस्य न भवति ॥

“स्तम्भेः” ॥ स्तम्भिः सौत्रो धातुः । ‘अभिष्टभातीति’ ।
स्तम्भुस्तम्भुस्कम्भुस्कम्भुस्कञ्भ्यः श्नुश्चेति श्नाप्रत्ययः । अनिदितामिति न
लोपः । ‘अप्रतेरित्येतदिह नानुवर्त्तत इति’ । यद्वानुवर्त्तत पूर्वसूत्रण्व
स्तम्भियहणं कर्त्तात्किं योगविभागेन, अस्ति प्रयोजनं, किम्, अवाञ्चालम्ब-
नाविदूर्ययोरिति वक्ष्यति तत्स्तम्भेयंथा स्यात् सदेर्माभूत् । नैतदस्ति । एक-
स्मिन्नपि योगे यस्यालम्बनाविदूर्यं स्तः स एवानुवर्त्तिष्यते, स्तम्भेरेव च ते
संभवतः ॥

“अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः” ॥ आलम्बनमाश्रयणं, विदूरं विप्र-
कृष्टं, तदन्यद्विदूरं, तस्य भाव आविदूर्यम्, अत एव निपातनावञ्पूर्वा-
दपि तत्पुरुषाद्भावप्रत्ययः । ‘अवष्टभ्येति’ । यष्टादिकमवलम्ब्येत्यर्थः ।
‘अवष्टभ्येति’ । आसत्तेत्यर्थः । ‘अवस्तब्ध इति’ । अभ्यार्द्धित इत्यर्थः ॥

“वैश्व स्वनो भोजने” ॥ उदाहरणेषु स्वार्थपरित्यागेन भोजन-
मात्रे स्वनिर्वर्त्तत इति शङ्कामपनयति । ‘अभ्यवहारक्रियाविशेष इति’ ।

तमेव विशेषं दर्शयति । 'यन्नेति' । 'विष्वणतीति' । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥

“परिनिविध्यः सेवसितसर्वासिषुसहसुटस्तुस्वञ्जाम्” ॥ सेवति भूवादिविष्वनुदात्तेत् । 'सित इति' । षिञ् बन्धने कान्तः । 'सय इति' । स एवैरजन्तः, षिषु तन्नुपन्ताने दिवादिः, यह मर्षणेऽनुदात्तेत् । 'सुडिति' । सुट् कात्पूर्वं इत्यस्य यहणं, स्तुस्वञ्जी उक्तायां, तयोऽपसर्गात्सुनोतीत्यादिनैव सिद्धे पर्यादिपूर्वयोः सत्तसूत्रेणाङ्गव्याये विकल्पार्थं वचनम् ॥

“सिवादीनां वा ऽङ्गव्याये ऽपि” ॥ सिवादयः प्रत्यासत्तेः पूर्वसूत्रे संनिविष्टा वृक्षन्ते, उभयत्र विभाषेयम्, स्तुस्वञ्ज्योः प्राक् सितादिति प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते ॥

“अनुविपर्यभिनिध्यः स्पन्दतेरप्राणिषु” ॥ स्पन्दू प्रसवणे अनुदात्तेत् । 'अनुस्पन्दते मत्स्यौदकेइति' । मत्स्यश्चोदकञ्च, मत्स्योदके, जातिरप्राणिनामित्यनेन यत्र प्रवाण्यवयवपदान्यप्राणिवाचीनि तत्रैकवद्भावः, इह तु मत्स्यशब्दस्य प्राणिवाचित्वादेकवद्भावाभावः, अत्राप्राणिष्विति प्रसज्यप्रतिषेधः, तेन प्राण्यप्राणिसमुदायेऽपि प्राण्यस्तीति प्रतिषेधो भवति, अन्ये तु पर्युदासं मन्यमाना भवितव्यमेवात्र अत्वेनेत्याहुः । इह पर्यादियहणं शक्यमकर्तुम्, एवं वक्ष्यामि, अन्यभिभ्यां चेति, चकारात्परिनिविध्यश्चेति ॥

“परेश्च” ॥ 'पृथग्योगकरणसामर्थ्यादिति' । अन्यथा विषयिभ्यां स्कन्देरनिष्ठायामित्येव ब्रूयात् ॥

“वेः स्कन्धातेर्नित्यम्” ॥ स्कम्भिः सौत्रो धातुः ॥

“इणः षीध्वलुङ्लिटां धोऽङ्गात्” ॥ इणन्तादङ्गादुत्तरेषामित्यादिना इणन्तमङ्गं षीध्वमादीनां विशेषणं तेऽपि धकारस्यति दर्शयति, धकारस्य त्विणन्तमङ्गं विशेषणं न भवति, इणन्तादङ्गादुत्तरस्य धस्य स चेत् षीध्वमादीनामिति, तथा हि सति योषिद्वमित्यादौ वचनसामर्थ्यात्षीशब्देन व्यवाय आश्रयणीयः स्यात् । 'अच्योद्वमिति' ।

धि चेति सलोपः । 'इण्यहणं कवर्गनिवृत्त्यर्थमिति' । प्रकृतं हीण्य-
हणं कवर्गेण संबट्टमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । 'पक्षीध्व-
मिति' । चोः कुरिति कुत्वे कृते ठत्वप्रसङ्गः । 'यक्षीध्वमिति' ।
वश्चादिना षत्वे कृते षठोः कः सीति कत्वम् । 'स्तुध्वेइति' । टो-
त्वम् । 'अधुध्वमिति' । लङ् । 'परिविविषीध्वमिति' । विष्णु व्याप्तौ
बुहोत्यादिः स्वरितेत्, निजां त्रयाणां गुणः त्वावित्यभ्यासस्य गुणः,
लिङः सलोपानन्त्यस्येति सीयुटः सकारलोपः, अत्र धातुषकारस्य ईध्व-
शब्दस्य च यः समुदायस्तदात्मकः षीध्वंशब्दो ऽस्ति न त्वसावङ्गादु-
त्तरः, षकारान्तं ह्यत्राङ्गं न तु वेदीत्येतावत् । चोदयति । 'अर्थवद्वह-
णादपीति' । परिहरति । 'एतत्त्विति' । एतदर्थवतो ग्रहणमत्र नाश्रि-
तम् । किं कारणं, न किञ्चिन्नाश्रितमित्येव ॥

“विभाषेतः” ॥ अत्रेण्यहणमिटो विशेषणं सौ ऽपि षीध्वमा-
दीनां, तेऽपि धंकारस्येति दर्शयन्नाह । 'इणः परस्माद्विट इत्यादि' ।
तत्र षीध्वमौ लिङश्च श्रुतिभूतमाभन्त्ये शास्त्रभूतं तु न संभवति,
इत्स्तदुक्तैर्त्वांसिदुर्हर्णैर्न ग्रहणीतु, अत एवानयोः प्राप्तविभाषेयम् ।

तथैव लुङ्यल्लिङ्गमादौ धि चेति लुप्ते सति सिच्सकारे ।

इणन्तप्रसङ्गं ध्वमि जतिमातः पूर्वस्य नित्यस्य विधेः प्रसङ्गः ॥

एवञ्च धातावनिणन्तं इष्टमैधिङ्गमित्यादिषु नित्यं ठत्वम् ।

यदि त्विणन्ताद्विहितस्य ठत्वं तथा न ते ठत्वमधिङ्गमि स्यात् ॥

तथा

लिङ्गिदोर्ध्वनर्हा ठत्वधत्वधत्वेषु सत्स्वपि ।

इणन्ताद्विहितः षीध्वमिति ठत्वं प्रसज्यते ॥

तथेणो लुङि गादेशे विहिते ध्वमि कर्मणि ।

अगाध्वं यूयमेतेनेत्यत्र ठत्वं प्रसज्यते ॥

एवं बुधो वचिर्वक्षीध्वमिति ।

इष्यते सर्वमेवैतदिति चेन्नाप्तवागिह ।

तस्मात्प्राप्तविभाषैव सर्वत्रेयमिति स्थितम् ॥

तथा च तैत्तिरीयके तार् रुद्रा अब्रुवन्प्रययमजनिद्वमिति ठत्वं प्रयु-
क्तम्, लविषीद्वं, लविषीध्वमिति । अन्ये त्विटो विभाषाया वक्ष्यमाणत्वा-
द्बोवलीवर्दन्यायेन तद्वृत्तिरिक्तमिणन्तमङ्गमिह गृह्यतइति वदन्त एधिध्व-
मित्यादौ ठत्वं नेच्छन्ति, तेषामर्थाध्वमित्यत्र भवत्येव नत्सीध्वमित्यादौ
च न भवति । 'आसिषीध्वमिति' । आस उपवेशने । 'कथं भवित-
व्यमिति' । किमत्रानेन विकल्पेन भवितव्यमुत नेति प्रश्नार्थः । 'उपदि-
दीयिध्वइति' । दीङ् त्वे, लिट्, ध्वमि क्कादिनियमादित्, दीङो युङचि
कङीतीति युट् । 'युटा व्यवहितमिति' । समुदायभक्तो हि युट् तमेव न
व्यवदध्यात् इटन्तु व्यवदधात्येव । 'न भवितव्यं ठत्वेनेति' । अनेन
विकल्पेनेति भावः, पूर्वेषु तु नित्यं प्राप्नोत्येव । 'अपरेषामिति' । अस्मि
न्यत्ने विकल्प एव भवति ॥

“समासेङ्कुलेः सङ्गः” ॥ सङ्ग इति षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा, एव-
मुत्तरेष्वपि योगेषु, सञ्जनं सङ्गः भावे घञ्, अङ्कुलीषु संगोयस्याः साऽङ्कु-
लिषङ्गा । 'अङ्कुलेः सङ्ग इति' । अत्र शर्व्यवायइत्यधिकारात्प्रसङ्गः । अन्ये
त्वङ्कुले संगइति संबुध्यन्तमुदाहरन्ति ॥

“भीरोः स्थानम्” ॥ 'भीरो स्थानमिति' । पूर्ववत्संबुद्धान्तं षष्ठ्यन्तं
वा, समासेऽङ्कुलिभीरुभ्यां सङ्गस्थानइत्युच्यमाने भ्यामित्याधिकं प्राप्नोति,
तस्माद्वोगविभागः ॥

“अग्नेः स्तुतस्तोमसोमाः” ॥ 'अग्निष्टुदिति' । संपदादित्वा-
दधिकरणे क्तिप्, यत्राग्निः स्तूयते सोमिष्टुत्, क्रतुविशेषः, तत्रेदं भवति,
अपि वा सर्वेषु देवताशब्देष्वग्निमेवाभिसंनमेदिति । 'अग्निष्टोम इति' ।
सोमयागस्य सप्तसंस्थाः, तत्राद्या संस्थोच्यते । 'अग्नेर्द्वीर्घादिति' । देवता-
द्वन्द्वे षत्वमित्यर्थः, तत्रैव द्वीर्घस्य विधानात् । 'अग्निसेमौ माणवका-

१ प्रयुक्तमित्यनन्तरं तथा ग्रहामां विहितमार्येष्वध्वमिति इ. पु. पाठः ।

२ लविषीद्वम् लविषीध्वमिति नास्ति इ. पु. ।

३ अपि वा सर्वेषु देवताशब्देष्वग्निमेवाभिसंनमेदिति । 'अग्निष्टोम इति' ।
सोम यागस्य सप्तसंस्थेत्यादि पाठ इ. पु. नास्ति,

विति' । अत्र माणवके संज्ञात्वेन विरियुक्तावग्निसोमशब्दाविति दीर्घाभावात्षत्वाभावः । ज्योतिर्लंतयोरपि देवतात्वाभावाद्दीर्घाभावात् षत्वाभावः । 'अग्निसोमौ तिष्ठत इति' । आश्वलायनस्तु तत्रापि दीर्घ-
षत्वे प्रायुङ्क्त । अग्नीषोमौ प्रणेष्ट्यामीति ॥

“ज्योतिरायुषः स्तामः” ॥ ‘ज्योतिष्टोम इति’ । अत्र शर्जवा-
यदत्यधिकारात् षत्वम् । एवमायुष्टोमेऽपि ॥

“मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्” ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वि-
सर्जनीयशर्जवायदत्यधिकाराच्च पूर्वण्य नित्ये प्राप्ते विकल्पः । ‘मातुः-
ष्वसेति’ । विभाषा स्वसृपत्योरिति षष्ठ्या अलुक् । ‘रेफान्तयोरिदं य-
हणमिति’ । तच्चोत्तरपदे स्पष्टं पूर्वपदमपि तत्सहचर्याद्रेफान्तमेव, यद्येवं
रेफस्य विसर्जनीये कृते तस्य वा शरीति पक्षे सत्वे कृते ऽरेफान्तत्वाच्च
प्राप्नोति, अत आह । ‘एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति’ । यदि तु सका-
रान्तयोर्यहणं क्रियेत विसर्जनीयान्तयोर्न स्यात्, विसर्जनीयान्तयोस्तु यहणे
भ्यामि परतो निर्द्वेषे दुर्घटः स्यात् ॥

“अभिनिस्तनः शब्दसंज्ञायाम्” ॥ ‘अभिनिस्तन्येतस्मादिति’ ।
एतेन समुदायो निमित्तं न प्रत्येकमिति दर्शयति । ‘अभिनिष्ठानो वि-
सर्जनीय इति’ । तथा चापस्तम्बः, द्युत्तरं चतुरत्तरं वा नाम पूर्वमाख्या-
तोत्तरं दीर्घाभिनिष्ठान्तं घोषवदाद्यन्तरन्तस्यमिति, द्युत्तरं चतुरत्तरं वा
नाम कर्तव्यं, कीदृशं नामपूर्वं, नाम प्रातिपदिकमक्रियावाचि तत्पूर्वपद-
माख्यातोत्तरं क्रियावाच्युत्तरपदं दीर्घात्परो योऽभिनिष्ठानो विसर्जनीय-
स्तदन्तं दीर्घान्तं विसर्जनीयान्तं चेत्यन्ये, घोषवान्त्वर्थ आदिर्यस्य तद्घोष-
वदादि, अन्तरतस्यं यत्नवानामन्यतमं मध्ये यस्य तत्तयोक्तमेवंभूतं
नाम कर्तव्यं, द्रविणोदा वस्विदा इत्याद्युदाहरणम् ॥

“उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्य्यचरः” ॥ यं च अच्च यचौ, तौ परौ
यस्मात्स यच्चरः, यचोरिति सप्तमीतिर्द्वेष्टेनैव सिद्धे परग्रहणं क्षिप्त्यम-
योजनम् । ‘अभिषन्तीति’ । अदादित्वाच्छपो लुक्, शनसोरल्लोपः । अनु-
सृतमिति । कथं पुनरत्र प्रसङ्गः । यावता सकारस्य प्रकृतत्वात्तमेव

प्रत्युपसर्गत्वमाश्रयिष्यते, न चात्र सकारं प्रत्युपसर्गत्वमस्ति, तावन्मात्रस्या-
क्रियावचनत्वात्, तत्किमस्तिग्रहणेन, न च प्रादुःशब्दार्थमस्तिग्रहणं कृतं,
तस्य ह्रस्वस्तिविषयत्वेन नियतत्वात्, तदेतदाशङ्कते तावत् । 'तथा-
पीति' । अनुसुशब्दः शुभादिः चतुष्पाद्वचन इत्यन्ये, ततो ठक्ठञोर-
न्यतरः, के लोपोकट्वा इत्युकारलोपे सकारमात्रस्य क्रियावाचित्वात् पत्व-
प्रसङ्गः ॥

“सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः” ॥ सुपीत्यागन्तुक इकारो न पुन-
रिका निर्द्वैशः, तत्र वचिस्वपीति लक्षणप्राप्तेन संप्रसारणेन धातोरेवायं
निर्द्वैशः स्यात्ततश्च यत्रास्यैतद्रूपं तत्र षत्वंमित्ययमर्थो न लभ्येत तस्मा-
दागन्तुकेनेकारेण प्रयोगस्यस्य कृतसंप्रसारणस्य रूपस्येदमनुकरणं, तदाह ।
'सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो गृह्यतइति' । एतच्च सुपीति निर्द्वै-
शादेव लभ्यते, अन्यथा वचिस्वपीतिवचिर्द्विशेत् । 'सूतीति स्वरूपग्र-
हणमिति' । सूतेः क्तिन्नन्तस्य ग्रहणमित्यर्थः, समेत्यपि स्वरूपग्रहणमेव
न वम ष्टम वैकल्यइति धातोर्ग्रहणम् । इक्षितपोरन्यतरस्याभावात्, अथ
किमर्थं स्वपेः सुपि भूतस्य षत्वमुच्यते, 'सुपेः षत्वं स्वपेर्माभूत्', सुपेः षत्व-
मुच्यते स्वपेर्माभूदिति, विस्वप्ना विस्वप्नमिति । 'विसुष्यापेति' । अथ क्रिय-
माणेऽपि विहृतग्रहणे 'विसुष्यापेति केन न' हेतुना केन विसुष्यापेत्यत्रा-
भ्यासस्य षत्वं न भवति, लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणे कृते
सुपिरूपस्य भावात् प्रागेव हलादिशेषात्कृते वा तस्मिन्नेकदेशविहृतस्या-
नन्यत्वादस्ति प्रसङ्गः, 'हलादिशेषाच्च सुपिः,' द्विर्वचने कृते परत्वादुलादिः
शेषेण यकारे निवृत्ते वकारस्य सम्प्रसारणम्, ततश्च सुपिरूपस्य कदा-
चिदप्यभावात्षत्वाभावः, 'इष्टं पूर्वं प्रसारणम्,' उक्तं तत्रोभयेषां ग्रहणस्य
प्रयोजनं परमपि हलादिशेषं बाधित्वा उभयेषां सम्प्रसारणमेव यथा
स्यादिति, तेन सम्प्रसारणमेव पूर्वमिष्टं, विशेषतश्चात्रेष्टम्, अन्यथा
पकारवदुकारोऽपि निवर्तते, नह्यत्र हेतुरस्ति, पकारो निवर्तते वकारो
ऽवतिष्ठतइति, एवं तर्हि स्यादिव्येवाभ्यासस्येतस्मादेव नियमादत्र
षत्वं न भविष्यति, 'स्यादीनां नियमो नात्र,' किं कारणं, 'प्राक्सितादुत्तरः

सुपिः,' प्राक्सितादिति तत्र वर्तते, तेन प्राक्सिता ये धातवस्तेषां मध्ये
स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वमिति नियमेन सुनोतिमुवतिस्तिभतय
एव निवर्त्यन्ते सुपिस्त्वयं ततोवधेरुत्तरः, एवं तर्ह्यर्थवद्गुहणे नानर्थकस्येत्येव-
मेतस्य न भविष्यति, स्याने हि द्विर्वचनेन समुदायार्थवान् अवयवौ त्वनर्थको
द्विष्ययोगेऽर्थप्रत्यायनास्यानावर्त्तनाद् द्वाभ्यामर्थः प्रत्याप्यतइत्येकस्यानर्थ-
क्यमेव तदेतदाह । 'अनर्थको विष्पुपुः,' यद्वनर्थकस्य ग्रहणं न भवति,
विष्पुपुपुति न सिद्ध्यति, नैषः दोषः । सुपिभूतो द्विरुच्यते । अयमभि-
प्रायः । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते तत्र द्विर्वचनात्परत्वात्सम्प्रसारणं,
परत्वादेव षत्वं कृतषत्वस्यैव तस्य द्विर्वचनमिति । ननु षत्वस्यासिद्धत्वा-
त्पूर्वं द्विर्वचनमेव प्राप्नोत्यत आह । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति' ॥

“निनदीभ्यां स्नातेः कौशले” ॥ ‘निष्णातः कटककरणइति’ ।
तत्र कुशल इत्यर्थः । ‘नदीष्णइति’ । नदीस्नाने कुशल इत्यर्थः ।
कवयस्तु कुशलमात्रे प्रयुज्जते । ‘नदीस्नात इति’ । सप्तमीति योग-
विभागात्समासः ॥

“सूत्रं प्रतिष्ठातम्” ॥ सूत्रं प्रतेरिति वक्तव्ये निपातनाश्रयणं
प्रत्ययान्तरे मा भूत् ॥

“कापिष्टलो गोत्रे” ॥ गोत्रमिह प्रवराध्यायपठितं दृश्यते, तत्र
च स्वसन्तानस्य व्यपदेशहेतुराद्यः पुरुषो गोत्रमित्युच्यते, पारिभाषिक-
ग्रहणे तु कापिष्टलिरित्यत्रैव स्याद्व्यत्र गोत्राभिधायी प्रत्ययः, यदि तु
गोत्रं न षत्वस्य विषयेन निर्दृष्टं, किं तर्हि दर्शनस्य गोत्रे यो दृष्टः
कापिष्टलशब्दः स साधुभवति, क्व यत्र तत्रेत्याश्रीयते, पारिभाषिकेऽपि
गोत्रे न दोषः ॥

“प्रष्टोऽयगामिनि” ॥ ‘प्रस्ये हिमवत इति’ । घञर्थे कविधा-
नमित्यधिकरणे कः ॥

“धृत्वासनयोर्विष्टरः” ॥ विस्तीर्यतइति विष्टरः, प्रथने वाऽव-
शब्दइति घञि प्राप्ते अस्मादेव निपातनादप्, रुढिशब्दत्वाद्वा पचा-

अचि व्युत्पादः. उलपेन कृता टीका औलपी सा वाक्यस्य विस्तरः,
अशब्द इति प्रतिषेधादप ॥

“कन्दोनाम्नि च” ॥ ‘विष्टार इति निपात्यत इति’ । ननु
च विष्टार इति प्रकृतं तत्कथं विष्टार इति निपात्यते इत आह । ‘विपूर्वा-
दिति’ । यदि त्विह कन्दोनाम्नि विष्टार इत्यात्वं क्रियेत घञ् विधौ कन्दो-
नाम्नि चेति शक्यमकर्तुम्, इह वा विष्टार इत्युच्येत तत्र वा कन्दो-
नाम्नीति, कोन्वत्र विशेषः, अपर आह । घञ् विधौ वाविति नानुवर्त्तते,
तेन प्रस्तारपङ्क्तिः संस्तारपङ्क्तिरित्यपि भवतीति ॥

“गवियुधिभ्यां स्थिरः” ॥ ‘गविष्ठिरः युधिष्ठिर इति’ ।
संज्ञायामिति सप्तमीसमासः, । ‘गोशब्दादहलन्तादपाति’ । यद्यप्य-
वादेशे कृते सम्प्रति हलन्तो भवति तथापि उत्पत्तिवेत्तायामहलन्त-
त्वाच्चिपातनमाश्रितम् ॥

“विकुशमिपरिभ्यः स्यलम्” ॥ विकुपरिदित्येतेषां कुगतिप्रा-
दय इति समासः, शमीशब्दस्य तु षष्ठीसमासः, व्यापोः संज्ञाकन्दसो-
र्बहुलमिति ह्रस्वत्वं, सूत्रे ह्रस्वोच्चारणे ह्रस्वपक्षेण चत्वं यथा स्यात्तेन
प्रयोगे बहुलवचनाददा ह्रस्वत्वं न भवति तदा चत्वमपि न भवति ॥

“आम्बाम्बोगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशकुशङ्कुमज्जिपुज्जिपरमेर्बर्हि-
र्द्विभ्यग्निभ्यः स्यः” ॥ ‘स्यशब्दसकारस्येति’ । एतेन स्य इति सूत्रे
स्वरूपग्रहणं प्रथमान्तमिति दर्शयति । यदि त्वातो धातोरिति तिष्ठते-
राकारलोपं कृत्वा षष्ठा निर्द्वैशः स्यात्तदा गोस्थानं भूमिस्थानमित्या-
दावपि चत्वं स्यादिति भावः, आम्बे तिष्ठत्यम्बष्ठः, सुपि स्य इति कप्र-
त्ययः, व्यापोरिति ह्रस्वत्वम् । ‘आम्बष्ठ इति’ । संज्ञेयं जनपदविशेषस्य ।
‘गोष्ठ इति’ । घञर्थे कविधानमित्याधकरणे कप्रत्ययः, भूमिष्ठादौ
सुपि स्यः । ‘स्येष्ठ इति’ । हलदन्तात्सप्तम्या इत्यनुक्तं, यदि स्य इति
स्वरूपग्रहणं स्यात्स्यन्स्यृणां न प्राप्नोतीतीदमाह । ‘स्यास्थिति’ ।
स्याशब्दः क्तिबन्तः । ‘स्येष्ठा इति’ । ईत्वे वक्रास्यतिषेध इति
वचनात्प्रत्ययलक्षणेनेत्वं न भवति, गमेरिनिरिति वर्त्तमाने परमेष्ठ्यः

किञ्चेति किदिनिप्रत्ययः, परमेष्ठीशब्द ईप्रत्ययान्तः बाहुलकादा-
कारलोपः । सञ्चे तिष्ठति सञ्चेष्टा सारथिः ॥

“सुषामादिषु च” ॥ क्वचित्सात्यदाद्योरिति प्रतिषेधे प्राप्ते
क्वचिच्चादित एवाप्राप्ते षत्वे सुषामादिषु मूर्धन्यो विधीयते । ‘दुष्पा-
मेति’ । विसर्जनीयशब्दश्रययोत्यधिकारादत्र षत्वम् । ‘सुशब्दस्ये-
त्यादि’ । अत्रैवमभिसंबन्धः, सुदुष्शब्दयोस्तु क्रियाविशेषविषयत्वाद-
नुपसर्गत्वे सति निषेधः । ‘दुःषेधइति’ । ‘पाठोयमिति’ । तत्र सुश-
ब्दस्य सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, सा चोपसर्गसंज्ञाया बाधिका,
आकङ्क्षाधिकारात्, निर्दुरोरप्युपसर्गत्वाभावः, क्रियान्तरविषयत्वात्,
गमिक्रयाविषयौ हि तौ, निर्गतः सेधो निःषेधः, दुर्गतः सेधो दुःषेध
इति । तेनोपसर्गात्सुनोतीत्यादिना नैतेषु षत्वप्राप्तिः, एवं तावत्
षिधू हिंसासंराद्योरित्यस्य घञि सेध इति रूपमित्याश्रित्योक्तम्, यदा
तु षिध गत्यामित्यस्य घञन्तस्य रूपं तदाप्याह । ‘सेधतेर्गताविति
प्रतिषेधबाधनार्थं चेति’ । सुषन्धिरित्यादावुपसर्गे घोः किः, समः
षत्वम् । ‘उष्ठादिष्वेताविति’ । पृभिदिव्यधिधृषिभ्यः कुरिति वर्तमाने
अपदुःसुषु स्य इति कुप्रत्ययः । ‘गौरिषस्य इति’ । बहुव्रीहौ सक्थ्यत्णो-
रिति षच् । ‘प्रतिष्णिकेति’ । प्रतिपूर्वात्स्वातिरेतश्चोपसर्गइत्यङ् तद-
न्ताट्ठाप्, ततोज्ञातादिषु कः । केण इति ह्रस्वत्वं, प्रत्ययस्यादितीत्वम् ।
‘नौषेचनमिति’ । सिचेल्युट् । ‘दुन्दुभिषेवणमिति’ । सेवतेः सीव्यतेर्वा
ल्युट्, एतिसंज्ञायामगदितिगणसूत्रम् तद्वाचष्टे । ‘एकारपरस्येति’ ।
हरयः सेना अस्य हरिषेणः, परितः सेना अस्य परिषेणः । ‘पृथ्वी
सेना यस्येति’ । स्त्रियाः पुंवदिति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । ‘नचत्राट्टेति’ ।
पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्पः, चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, आकृतिगणता-
मस्य सूचयति, तदाह । ‘अविहितलक्षणइति’ ॥

“ह्रस्वात्तादौ तद्धिते” ॥ अपदान्तस्येत्यधिकारादप्राप्तं षत्वं विधीयते, तरबादय एव तावत्तद्धिताः संभवन्तीत्याह । ‘त’रन्तम-
बिति’ । ‘सर्पिष्टरमिति’ । सर्पिर्जातेः प्रकर्षाभावेऽपि सहचारिणो गुणस्य
गन्धादेः प्रकर्षे प्रत्ययः । ‘चतुष्टयइति’ । जसः शी । ‘सर्पिष्टइति’ ।
प्रतिप्रयोगे पञ्चम्यास्तसिः । ‘आविष्ट इति’ । अव्ययात्यन्विन्यत्राविः-
शब्दाच्छन्दसीतिवचनात्त्यप् । ‘सर्पिःसादिति’ । विभाषा सातिःकात्स्न्यं,
ननु च सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधादेवान्न षत्वं न भविष्यतीत्यत आह ।
‘प्रत्ययसकारस्येति’ । ‘भिन्द्युस्तरां हिन्द्युस्तरामिति’ । भिदिहिदिभ्यां
लिङ्, भेजुंसि यासुट्, तिङ्श्चेति तरप्, किमेतिङ्घ्ययघादिति चामु-
प्रत्ययः, आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं, तीत्येव यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे,
पुंसः प्रतिषेधः, पुंस्त्वं पुंस्ता ॥

“निसस्तपतावनासेवने” ॥ ‘निसस्तं रत्नो निसस्तो अरातय
इत्यत्रेति’ । एवमपि कस्यां चिच्छाखायां पाठमुपलभ्य परिहार उच्यते
तैत्तिरीयकास्तु षत्वमेव पठन्ति ॥

युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादम्” ॥ तत्तुःष्विति सकारान्तानुकर-
णान्तरस्य सुप्सकारस्य नुम्बिसर्जनीयशब्दवायेऽपीति षत्वम् । ‘तकारादि-
ष्विति’ । एतदुष्मद् एव विशेषणमितरयोरव्यभिचारात् । ‘त्वं त्वा
इत्यादि’ । एतेषामेव संभव इत्यर्थः । ‘अग्निस्तत्पुनराहेति’ । अग्नि-
रित्ययं पूर्वस्य पादस्यान्तः यन्मयात्मनो मिन्दाभूदभिरिति, तेनायं
पादान्ते सकारो न पादमध्ये ॥

“स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि” ॥ ‘पूर्वपदादित्येव सिद्धइति’ ।
पूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रिते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि
तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः, ततश्च स्तुतस्तोमवद्वयं प्रपञ्चार्यम्,
छन्दोबह्वयं तूत्तरार्थं कर्त्तव्यमेव ॥

“पूर्वपदात्” ॥ ‘असमासेऽपीति’ । एतच्च सवनानिषु सवने-
सवनइत्यादीनां पाठादेवावसीयते ॥

“सुञ्जः” ॥ ‘अभीषुण इति’ । इकः सुञीति दीर्घत्वं, नश्च
धातुस्योरुभ्य इति यत्वं, क्वचित्तु वृत्तावेवैतत्पठ्यते ॥

“सनेतिरेनः” ॥ ‘गोषा इति’ । जनसनसनक्रमगमो विट्, विट्-
नोरनुनासिकस्यात्, क्वचित्त्विदमपि वृत्तावेवास्ति । ‘गोसनिमिति’ ।
छन्दसि वनसनरक्षिमथामितीत्ययः । ‘सिसानयिषतीति’ । यद्यप्य-
यन्तः सूत्रउपातस्तथाप्ययन्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजनं नास्तीति
कृत्वा यथार्था विज्ञास्यते, इह तु सिसनियतीति स्तौतिण्यौरेव षणीत्ये-
तस्माच्चियमादप्रसङ्गः षत्वस्य । ‘सिसनीरिति’ । क्लिष्यतो लोपः, ततः
सुः, हल्ङादिलोपः, सनः सकारस्य षत्वं प्राप्नोति क्त्वं च, तत्र षत्व-
स्यासिद्धत्वादुत्वं वारूपधाया दीर्घ इति दीर्घत्वम्, अत्र सन् षत्वभूतो
न भवतीति स्तौतिण्यौरेवेत्यस्य नियमस्यायमविषय इति षत्वं प्रसक्तम-
स्माच्चियमाव भवति, एतस्मिंश्च प्रयोजने सति सामर्थ्याभावाद् ययन्तस्य
नियमाभावात्सिषाणयिषतीति षत्वं भवत्येव ॥

“सहेः एतनताभ्यां च” ॥ ‘योगविभागमिति’ । तत्र द्वितीयो
योगः पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थः । ‘संहितायामेवेति’ । उभयत्रा-
पि संहिताधिकारादयं विशेषो लभ्यते, नहि वृत्तिवृत्तेत्यादिना दीर्घत्वम् ।

“नरपरसृपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम्” । ‘विसंसिकाया
इति’ । संज्ञायामिति एवम् । ‘विसृज्यमिति’ । सृम्भु विश्वासे उक्तः, यस्य
विभाषेतीदृप्रतिषेधः, अनिदितामिति नलोपः । ‘विसृप इति’ । सृपि-
वृद्धोः कसुन्, सवनेसवनइत्यादौ वीप्सायां द्विवचनं, किंसइत्यत्रायोग-
वाहानामिट्सु यत्वं शर्षु जश्भावषत्वे इति वचनाच्छर्षवाये इति षत्वप्र-
सङ्गः, यथा तु शर्षूपदेशो न कर्तव्यस्तथा हयवरडित्यत्रोक्तम्, अश्वस-
नियहणमनर्थकमनिष्पन्नत्वादत आह । ‘अश्वसनियहणमिति’ । ज्ञाप-
नस्य प्रयोजनमाह । ‘जलाषाहमिति’ ॥

“सात्यदादौः” ॥ आदियहणं शक्यमकर्तुं, पदादिति पञ्चमी-
निर्द्देशः कर्तव्यः, पदात्परस्य सकारस्य नेति, इहापि तर्हि न
प्राप्नोति, अग्निषु वायुषु त्वन्तु, सातिप्रतिषेधो ज्ञापयति स्वादौ यत्पदं
न तस्मात्प्रतिषेध इति, तत्रायमप्यर्थः, दर्शिसङ्ख्युसिगित्यादौ प्रतिषेधः
सिद्धो भवति, नह्ययं सकारः पदादिः, गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह
समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनात्पदात्परस्तु भवति, तत्रापि पूर्व-
पदस्य सुबन्तत्वात्, बहुचस्तु प्रतिषेधः, बहुचस्तु परस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः बहुसेक्ता, नह्यत्र पदात्परः सकारः ॥

“सिचो यङि” ॥ ‘परिसेसिच्यतइति’ । अत्राभ्याससकारस्य
उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना प्राप्तिः, धातुसकारस्य त्वादशसकारत्वात्स्था-
दिष्वभ्यासेन चेत्येतस्माच्च, ननु चोपसर्गात्प्रतिषेधविषये षत्वमारभ्यते
तद्वथैव पदादिप्रतिषेधं बाधते एवं सिचो यङीत्येतमपि बाधेतात चाह ।
‘उपसर्गादप्राप्तिरिति’ । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, नाप्राप्ते
च पदादिलक्षणे प्रतिषेधे उपसर्गात्षत्वमारभ्यते सिचो यङीत्येतस्मिंस्तु
प्राप्ते चाप्राप्ते च, अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधान्बाधन्ते न
परानिति, अनेनैतदपि निरस्तं स्यादिष्वभ्यासेन चेत्यनेन यथाभिषिषि-
क्षतीत्यत्र स्तौतियणोरेवेतिनियमं बाधित्वा षत्वं भवति तथैनमपि प्रति-
षेधं बाधित्वा धातुसकारस्य प्रसङ्ग इति ॥

“सेधतेर्गत्तौ” ॥ उपसर्गादिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ॥

“प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च” ॥ स्तब्धेरिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ॥

“सोढः” ॥ ‘सोड्भूतो ण्डतइति’ । निष्ठान्तस्य प्रथमया
निर्द्देशशङ्कामपाकरोति । ‘परिसोढेति’ । परिनिविध्य इति प्राप्ते प्रतिषेधः ॥

“स्तम्भुसिधुसङ्गं चङि” ॥ अत्रादस्य स्तम्भेरिति प्राप्तिः, इत-
र्योस्तु परिनिविध्यः सेवसिच्येति । ‘अभ्यतस्तम्भदिति’ । प्राक्पितादङ्-

व्यवायेपीति स्यादिव्यव्यासेन चेति प्राप्तिः, पर्यसीषिवदित्यत्रापि सिवादीनां वाड्व्यवायेपीति प्राप्तिः । ‘उपसर्गादिति वक्तव्यमिति’ । किमर्थमित्याह । ‘उपसर्गाद्या प्राप्तिरिति’ ॥

“सुनोतेः स्यसनोः” ॥ ‘अत्रेत्यादि’ । इतिकरणो हेतौ, यस्मात् स्तौतिष्योरवेति नियमादभ्यासादप्राप्तिः स्यादिव्यव्यास-
स्येति नियमादुपसर्गादप्यप्राप्तिः, तस्मादभिसूसूरित्युदाहरन्ति, अथ वा कथं षत्वप्रसङ्गात् आह । ‘अत्र हीति’ । यथा चात्र सन्षत्वभूतो न भवति तथा सनोतेरेन इत्यत्रोक्तम् । ‘अभ्यासात्प्राप्तिरिति’ । अभ्यासश्च हणमुपसर्गात्प्राप्तिरसंभवादभ्यासेन व्यवहिताच्च धातुसकारस्य प्रसङ्गः, नाप्यभ्याससकारस्य, स्यादिनियमेन व्यावर्तितत्वात्, एवं चात्राभियहण-
मतन्त्रं सुसूरित्येवोदाहर्तव्यम् ॥

“सदिस्वञ्ज्योः परस्य लिटि” ॥ लिटि द्विवचने कृते द्वौ सकारौ भवतः, तत्र सदेः स्यादिव्यव्यासेन चेति वचनात्सदिरप्रतेरिति षत्वप्र-
सङ्गः, स्वञ्जेरप्युपसर्गात्सुनोतीत्यादिना । ‘परिष्वज्जइति’ । कथं पुन-
रत्र नलोपः, यावता संयोगान्तत्वाच्चात्र लिटः कित्त्वमस्ति, अत आह । ‘स्वञ्जेरिति’ । एतच्चेन्धिभवतिभ्यां चेत्यत्र व्याख्यातं, स्वञ्जियहणञ्च
वार्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रक्षिप्तं, यथाह सदेर्लिटि प्रनिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यान-
मिति ॥

“निव्यभिभ्योड्व्यवाये वा कृन्दसि” ॥ प्रकरणेन प्राप्तस्य सत्वमा-
त्रस्य प्रतिषेधः । ‘न्यष्टौदिति’ । उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः, अभ्य-
स्याद्विषोः एतना अरातीरित्यप्युदाहरणम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यामष्ट-

मस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

“रषाभ्यां णो णः समानपदे” ॥ निमित्तयोरादेशे चाकार-
वृत्त्यारणार्थः, समानञ्च तत्पदं, समानपदं, निमित्तनिमित्तिनोश्चाय-
माधारनिर्द्देशः, तदाह । ‘समानपदस्यो वेदिति’ । एकपद्यायः समा-

नशब्दः । निनिस्ते रषौ, निमिस्ती नकारः, यद्यप्यसौ प्रागेव सिद्धस्वरूप-
स्तथापि तत्स्थाने भवतो णकारस्य यच्चिमितं तस्यापि तेन संबन्धोऽस्त्येव,
णकार एव वा निमिस्ती तस्य तु विधानोत्तरकालं समानपदस्यत्वम् ।
'वयहणमुत्तरार्थमिति' । अडादिव्यवाये णत्वं वक्ष्यति तदस्मादपि यथा
स्यात्, अथेहार्थमपि कस्माच्च भवति अत आह । 'दृत्वेनैव सिद्धमेतदिति' ।
'वर्णोच्चेति वक्तव्यमिति' । रषाभ्यां णत्वमुच्यमानमृकाराच्च प्राप्नोतीति
वचनं, न च शक्यं वक्तुम्वर्णस्याद्रेफाद्विविधतीति । वर्णो ह्यत्र रेफः
सूत्रउपात्तः, षकारेण साहचर्यात् । न च द्वौकदेशा वर्णयहणेन गृह्यन्ते ।
'तिसृणामिति' । न तिसृचतस्र इति प्रतिषेधाच्चाभीतिदीर्घत्वाभावः,
तत्तर्हि वक्तव्यं नेत्याह । 'श्रुतिसामान्यनिर्देशात्सिद्धमिति' । र इति
श्रुतिः श्रात्रेणोपलब्धिर्ययोस्ते श्रुती वर्णात्मिका चावर्णात्मिका च व्यक्ति-
स्तयोर्यत्सामान्यं तच्चिर्दिश्यते न तु वर्णात्मिकैव व्यक्तिरित्यर्थः । नन्वेवमपि
अकारे त्रयो भागा अभितोऽभक्तिर्मध्ये रेफभक्तिर्मात्रा चतुर्भागात्मका-
ततश्च परयाऽभक्त्या व्यवधानाच्च प्राप्नोति । अद्वयवायइत्येवं भवि-
ष्यति । न पराऽभक्तिरदृशं विष्टा, सा ह्यर्द्धमात्रा चतुर्भागात्मिका
अकारभक्तिः । न च तस्याः सवर्णयहणेन नाप्यद्वयहणेन वयहणमसवर्णत्वात्,
नहि तस्याः स्थानं प्रयत्नो वा पृथगस्ति । तस्मात्सामान्यनिर्देशेपि नैव
णत्वं सिध्यति, अत आह । 'वर्णभक्त्या चेति' । वर्णस्य समुदायस्याव-
यवभूता या पराऽभक्तिस्त्येत्यर्थः । ननु च नृनमनयहणं वृद्धार्थं स्यात्
नृनमनस्यापत्यं नानमनिरिति, नैतदस्ति । बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम्
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । 'अथ वेति' । व्यक्तिनिर्देशेपि न दोष इत्यर्थः ।
अपरः प्रकारोऽभितो ऽभक्ती चतुर्भागात्मिके मध्ये शुद्धो रेफोऽर्द्धमात्रा-
त्मकस्तेन व्यक्तिनिर्देशेऽप्यदोष इत्यर्थः । ननु च परयाऽभक्त्या व्यवधानम् ।
एवं तर्ह्युत्तरसूत्रे योगविभागः करिष्यते । व्यवायेऽपीति । व्यवायेऽपि
णत्वं भवति, ततोऽद्वयवाङ्गुभिरिति । इदमिदानीं किमर्थं नियमाद्यै
वर्णात्मकैर्व्यवाये यदि भवति अडादिभिरेवेति, अपदान्तस्य पूर्वस्य इत्य-
धिकारादत्र वयहणं शक्यमकर्तुम् । उत्तरञ्च च पदान्तस्येति प्रतिषेधः ॥

“अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि” ॥ रषाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशा-
 द्वावाये न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । ‘पर्याणादुमिति’ । नह वन्धने, पर्या-
 ङ्पूर्वः निष्ठा, नहो धः । ननु चाङ्वायायइत्येवात्र णत्वं सिद्धं तत्किम-
 र्थमाङ्ग्रहणमित्यत आह । ‘अङ्वायायइत्येव सिद्धमिति’ । क्वचित्तु आङ्-
 गणं पदव्यवायेपीत्यस्य बाधनार्थमित्येतावत्पठ्यते । ‘वृंहणमिति’ । वृंह
 वृद्धौ, इदितो नुम्, नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारः । यद्येवमनुस्वारे-
 णात्र व्यवायो न नुमात आह । ‘नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थमिति’ । झल्-
 परस्य नुमोऽनुस्वारविधानात्स्थानिना नुमानुस्वार उपलक्ष्यते, एवमपि योऽ-
 नुस्वारो नुमस्थानिको न भवति तद्वावाये न प्राप्नोति वृंह वृंह हिंसार्थो, ।
 तंहणमिति, अत आह । ‘तेनेति’ । नात्र नुमस्थानिकोऽनुस्वार उपलक्ष्यते
 किं तहानुस्वारमात्रं तेनात्रापि भवतीत्यर्थः । यत्र तर्हि नुम एव अवग-
 नानुस्वारस्य तत्र णत्वं भवति वा न वात आह । ‘सत्यपि चेति’ । यथा
 नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदिति कालविशेषोपलक्षणपरायां चोदनायां सत्य-
 पि दिवां नक्षत्रदर्शने वाग् न विसृज्यते उपलक्षितस्य कालस्याभावात् ।
 असत्यपि नक्षत्रदर्शने रात्रौ विसृज्यते, तस्य कालस्य भावात्तथेहापि
 द्रष्टव्यम् । ‘प्रेत्यनमिति’ । इविः प्रीणनार्थः । ‘इदितो नुम्, अत्रेजादेः
 सनुम इति णत्वप्रसङ्गः, इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टा, यथा
 गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च
 प्रत्येकं दण्डयन्ति । प्रत्येकमपि दृष्टा, यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः,
 तत्रेह यदि पूर्वः कल्प आश्रीयते न क्वचित्स्याच्च हि समस्तैरहादिभिर्व्य-
 वायः क्वचिदपि संभवति, द्वितीये तु अर्हणेत्यादौ न स्यात्, अटा कव-
 र्गणं च व्यवायात्, अत आह । ‘व्यवायोपलक्षणार्थत्वादिति’ । इह ये
 यदुपलक्षणायोपादीयन्ते तेषामेकेन द्वाभ्यां बहुरभिरप्युपलक्षितः स गृह्यते,
 तद्वथा गर्गैः सह न भोक्तव्यमित्युक्ते प्रत्येकं च सह न भुज्यते, समुद्रि-
 तैरपि, तथेहापि शकुवन्त्यहादयः समस्ता व्यस्ताश्च व्यवायमुपलक्षयितु-
 मिति सर्वत्र भवति, अहादिव्यवाये णत्वेऽन्यवाये प्रतिषेधः, आहर्जन-
 स्पर्शेन, यद्व्यप्यत्रान्येनापि व्यवायो यस्सटा व्यवायस्तदाश्रयं णत्वं वा-

प्राति, यत्र त्वनिर्द्विष्टैरेव व्यवायस्तत्रैव न स्यात् कृत्स्नं मृधोतीति, नैव दोषः, रवाभ्यामित्यत्र तस्मादिति परिभाषोपस्थानाद्व्यवाये णत्वसङ्गात्सू-
त्रमिदमारभ्यमाणमडादिव्यवायएव णत्वमनुज्ञानाति नान्यव्यवाये, तस्य
निर्द्विष्टवहणेन निर्वर्तितत्वात्, यदि च निर्द्विष्टव्यतिरिक्तैरपि व्यवाये
णत्वं स्यात्, नुम्यहणमनर्थकं स्यात् केवलेन नुमा व्यवायासम्भवात् ॥

“पूर्वपदात्संज्ञायामगः” ॥ रवाभ्यामिति वर्त्तते, न च तयोः
पूर्वपदत्वं सम्भवतीति सामर्थ्यात्पूर्वपदस्याविमितादुत्तरस्येत्येवोऽर्था वि-
ज्ञायतइत्याह । ‘पूर्वपदस्यादिति’ । रेफकारान्तात्पूर्वपदादित्ययं
त्वर्थो न भवति व्याख्यानात् । ‘द्रुणसइति’ । द्रुवि नासिका यस्येति
बहुव्रीहिः, अनासिकाया इत्यच्प्रत्ययो नसादेशश्च । ‘वाधीणस
इति’ । वध्या विकारो वाधी रज्जुः, वाधीव नासिका यस्य स वाधीणसो
मृगविशेषः, तत्र पूर्वपदस्योपमाननिष्ठत्वाद्वाधिकाणत्वात्पूर्वपदावाभावः,
नस्शब्दः प्रियादिषु वा द्रष्टव्यः । ‘शूर्पणखेति’ । नखमुखात्संज्ञायामिति
प्रतिषेधः, यदा तु योगो विवक्ष्यते न संज्ञा शूर्पोकाराणि नखानि यस्या
इति तदा ङीष् भवति, णत्वं तु न भवति, शूर्पेनखी, एवञ्च णत्वङीषौ
न समवेतः । ततः शूर्पेनखीवाक्यादिति । अंगइति शक्यमवैतुम्,
कस्माच्च भवति अचामयनमृगयनमिति । निपातनादेतत्सिद्धम् ।
अणुगयनादिभ्य इति । यथान्यत्रोक्तं सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्यत्वा-
भाव इति । ‘पूर्वपदात्संज्ञायामेवेति’ । विपरीतस्तु नियमो न भवति
पूर्वपदादेव संज्ञायामिति, शिवादिषु सुषेणशब्दस्य पाठात्, सिद्धे
सत्यारम्भो नियमाय भवति, कथमत्र सिद्धिरित्याह । ‘समानपदेपि
हीति’ । यद्यपि पूर्वपदस्य निमित्तमुत्तरपदस्यो निमित्तीति भिन्नपद-
स्थत्वमप्यस्ति तथापि समासे कृते ततो या विभक्तिरुत्पद्यते तया समु-
दायस्य पदसंज्ञायां सत्यां तस्मिन्समानेपि पदे भावादस्येव पूर्वेषु प्राप्तिः,
समानपदत्वं हि तत्राश्रितं न भिन्नपदत्वं प्रतिषिद्धं, तस्मादुपपन्नं

नियमार्थत्वं, यद्वेषं यथोत्तरपदस्यस्य नकारस्य णत्वं नियमेन व्याव-
 र्त्यते चर्मनासिक इति तथा तद्विपूर्वपदस्यस्यापि व्यावर्त्यते
 खरपस्यापत्यं नडादिभ्यः फक्, खारपायणः, मातृभोगाय हितः भोगो-
 त्तरपदात्त्वः । मातृभोगीणः, करणं प्रियमस्य करणप्रिय इत्याह ।
 'स चेति' । संबन्धिशब्दो नियतमेव प्रतियोगिनमुपस्थापयति, तद्व्या-
 मातरि वर्त्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति, न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्व-
 स्मिन्नितरीति, अथ च संबन्धादेतद्गम्यते यस्य या माता तस्यामिति । यो
 यस्य पिता तस्मिन्निति, पूर्वपदमुत्तरपदमिति च संबन्धिशब्दाश्रितौ पूर्वपदम-
 पेक्ष्योत्तरपदं भवति उत्तरपदं चायेत्य पूर्वपदं तत्र संबन्धादेतदवगन्तव्यं,
 यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद्भवति तत्स्यस्य नियम इति । किञ्च प्रत्येत-
 द्भवति उत्तरपदम्, अयं तर्हि दोषः, अग इति नियमस्यैव प्रतिषेधः
 प्राप्नोति, तेनैकवाक्यत्वात् न णत्वस्य, ततश्च संज्ञायाञ्च गान्तरे णत्वं
 प्राप्नोति अत आह । 'अग इति' । अग इति योयं प्रतिषेधः स णत्वस्य
 न नियमस्य, अत्र हेतुः । 'योगविभागेनेति' । पूर्वपदात्संज्ञायामित्येको
 योगः, अग इति द्वितीयः, अनेन च या च यावतो च णत्वप्राप्तिः सा सर्वा
 प्रतिषिध्यते, योगविभागसामर्थ्यात् । 'अगरे त्वित्यादि' । कथं पुनः समा-
 नमेवेत्यवधारणं लभ्यते ऽत आह । 'समानयहणादिति' । पदइत्येव
 वक्तव्यं, तत्रापदस्ययोर्निमित्तिनिमित्तनिरसंभवात्पदग्रहणमेकत्वविषयार्थं
 विज्ञायते, एवं सिद्धे यत्समानग्रहणं क्रियते तस्यैतत्प्रयोजनं यथैवं विज्ञायेत
 समानमेव यत्पदमिति, तेषामेवं ब्रुवतां विध्यर्थमेतद्विज्ञायतइत्याह ।
 'तेषामिति' । विध्यर्थत्वमेवोपपादयति । 'समासे हीति' । अथास्मि-
 न्यप्ते खारपायण इत्यत्र कथं णत्वं, यावता खरपशब्दे खरशब्दस्यापि
 पदत्वमस्ति तत्स्यत्वाद्रेफस्य समानपदस्यत्वमेव न भवति, नैष दोषः, यत्र
 द्वावपि निमित्तनिमित्तिनौसमानपदस्यत्वं व्यभिचरतस्तत्र णत्वाभावः, इह
 रेफस्य व्यभिचारेऽपि नकारस्य समानपदस्यत्वाव्यभिचाराण्यत्वं प्रवर्त्तते,
 "वनं पुरगामिश्रकासिधकासारिरुकोटरायेभ्यः" ॥ वनमिति
 वृत्ताः स्थाने प्रथमा, उदाहरणे वनगिर्योः संज्ञायामिति पूर्वपदस्य

दीर्घत्वम् । ‘अथेवमिति’ । षष्ठीसमासे राजदन्तादित्वाद्गुणशब्दस्य
परनिपातः, हलदन्तादिति सप्तम्या अलुक्, अथ न संज्ञा ततो राज-
दन्तादिषु निपादनादलुक् । ‘सिद्धे सतीत्यादि’ । पुरगादिष्वेतदु-
च्यते, अथेशब्दे त्वसंज्ञायां विद्वार्थमित्याहुः । ‘एतेभ्य एव वनन-
कारस्येति’ । एतेभ्यो वननकारस्यैवेत्ययं तु नियमो न भवति दीर्घाच्चा-
रणात्तद्धि दीर्घान्तेष्वयं नियमो भवेदिति, न च वनादन्यत्रोत्तरपदे
दीर्घान्तत्वमेषां संभवति यत्रास्य णत्वं दीर्घान्तेषु व्यावर्त्येत ॥

“प्रतिनन्तःशरेतुप्रज्ञाप्रकार्ष्यवदिरपीयूताभ्योऽसंज्ञायामपि” ॥

अत्रादितस्त्रिषु संज्ञायामसंज्ञायामप्राप्तं णत्वं विधीयते, कथं, संज्ञायां
तावत्पूर्वपदात्संज्ञायामित्येतदपि नियमार्थमथापि विध्यर्थमुभयथापि
अवश्यं वनं पुरगेत्यादिसूत्रं नियमार्थं पुरगादिष्वेव वननकारस्येति, ततश्च
प्रादिष्वप्राप्तिः, असंज्ञायामपि नियमे तावदप्राप्तिः संज्ञायामेवेति निय-
मात्, विधावपि संज्ञायां विधानादन्यत्राप्राप्तिरेव, शरादिषु त्वौषधि-
वनस्पतिवाचिषु संज्ञायामसंज्ञायां चोत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य विकल्पस्याप-
वादः, असंज्ञायामपीत्यनुव्रमाने संज्ञायामित्यधिकप्राप्तत्रैव स्यात् ।
निवर्तिष्यतेसंज्ञायामिति । यदि निवर्तते संज्ञायां न प्राप्नोति पुरगा-
दिभ्य एव वननकारस्येति नियमात्, अयं तु विधिरसंज्ञायां सावकाशः,
संज्ञायामपि परत्वादयमेव विधिभविष्यति, पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रति-
षेधः, तस्मादसंज्ञायामपीति शक्त्यम् । ‘प्रश्नं निर्वणमिति’ । प्रादि-
समासौ । ‘अन्तर्वणमिति’ । विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः, शरवणादयः
षष्ठीसमासाः ॥

“विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः” ॥ असंज्ञायामपीत्यनुव्रतं, तेन
संज्ञाऽसंज्ञयोर्द्वयोरयं विकल्पः, अन्ये तु वृत्तावनुक्तत्वात्तत्प्राधिकारं
नेच्छन्ति, तेषां संज्ञाविषये पुरगादिभ्य इति नियमत्वेन भवितव्यं,
यदि त्विष्यते यन्नान्तरमास्येयम्, इह ये पुष्यन्ति फलन्ति च ते वान-
स्पत्याः, ये फलन्त्येव न पुष्यन्ति ते वनस्पतयः, उभयेपि ते वृत्ता
इत्यभिधानविदः, ततश्च वनस्पतिशब्दोपादनेन णत्वं विकल्पमानं

शिरीषवृक्षमित्यत्रैव स्यात्, शिरीषादयो हि पुष्पान्ति फलान्ति च, तस्माद्वृ-
क्षग्रहणं कर्तव्यं तदिदमाशङ्कने तावत् । 'फलवनस्पतिरित्यादि' । फलमेव
यस्य न पुष्पं स वनस्पतिरुदुम्बरादिः, पुष्पोपगा वेतसादयः, फलोपगा
उदुम्बरादयः, उभयोपगा आम्रादयश्च वृक्षाः, अन्तात्यन्तादिसूत्रे होऽ-
न्यत्रापि दृश्यत इति वचनाद्भुः, फलपाकेन विनाशो यासान्ता शोषाभ्यः
शान्त्वादयः, लताप्रतानवत्यो मालत्यादयः गुल्म, ह्रस्वस्कन्धास्तरवः, बहु-
काण्डपत्राः वीरुध इति, यद्यपि वृक्षवनस्येत्योर्भेदः स्मर्यत इति शङ्कां परि-
हरति । 'इहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यमिति' । अत्र च लुपि युक्तवद्व्यक्तिव-
चनइत्यत्र भाष्यकारवचनं लिङ्गम्, उक्तं हि तत्र व्यक्तवचनइति किं, शिरी-
षाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः तस्य वनं शिरीषवनमिति, वनस्पतित्वं
नातिदिश्यते, यद्यतिदिश्येत विभाषौषधिजनस्पतिभ्य इति णत्वं प्रस-
ज्येतेति, यदि चेत्को भेद इहाश्रितः स्यात्, शिरीषाणामवनस्पतित्वाद्गु-
नस्पतित्वणत्वयोः प्रसज्जनं नोपपद्येत ॥

अहोऽदन्तात्" ॥ 'पूर्वाह्णइति' । अहः पूर्वा भाग इति पूर्वापरे
त्यादिसूत्रेण समासः, राजाहःसखिभ्यष्टच्, अहोऽह एतेभ्य इत्यहोदेशः ।
'निरहइति' । निगंतोह इति प्रादिसमासः, शेषं पूर्ववत् । 'दीर्घाह्णी शर-
दिति' । बहुव्रीहिरयं तेन टञ्ज भवति, टञ्विधौ तत्पुरुषाधिकारात् । अत्र
उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति ङीप्, अल्लोपोनः, अकारान्तस्य ग्रहणा-
दत्र णत्वं न भवति, यदि तु नकारास्यायं प्रथ्या निर्द्वैशः स्यात् अत्रापि
णत्वं स्यात्, अकारान्तस्य तु^१ ग्रहणं प्रकरणाद्विज्ञापते, सर्वत्र प्रकरणे
स्थानी प्रथमया निर्दिश्यते, वनं, वाहनं, यानमिति, यद्वा यु^२वादिषु
पाठादस्य णत्वाभावः, अवश्यकर्तव्यश्च यु^३वादिषु पाठः, प्रातिपदि-
कान्तेतिविकल्पेन णत्वं माभूदिति, अन्तग्रहणं ज्ञापकमत्र प्रकरणे न यत्न-

१ अन्यत्रापीति ना. ई. पु. ।

२ बहुकाण्डपत्राभ्यामास्ता वीरुध इति ना. ई. पु. ।

३ त्विति ना. ई. पु. ।

४ युधादिष्विति पा. ई. पु. ।

५ युधादिष्विति पा. ई. पु. ।

मन्तरेण वर्णनापि तदन्तविधिर्भवतीति, तेन रक्षाभ्यामित्यत्र तदन्तविधिर्न भवति ॥

“वाहनमाहितात्” ॥ ‘उह्यतेनेनेति’ । वाहनं शकटादि, करणे ल्युट्, अस्मादेव निपातनादुपधावृद्धिः । आहितमारोपितमुच्यते, यदा बाह्यं नारोपितं केवलं संनिहितं तदा न प्राप्नोति तदापीष्यते यदाह । ‘आहि-
तोपस्थितयोरिति वक्तव्यमिति’ । न वा भूतकालस्याविवक्षितत्वात्, स्वा-
मिभावनिवृत्तिपरायां चोदनायामाहितमिति भूतकालो न विवक्ष्यते तेना-
हितादाधायिष्यमाणाञ्च भविष्यति, केवलं स्वत्वामिभावविवक्षायामेव
न भवति, यथा प्रत्युदाहरणे उक्तं दातृत्वामिक्रमित्यर्थे इति, दाताद-
योपि यदा बाह्यत्वेन वित्यन्ते न स्वामित्वेन तदा णत्वं भवत्येव ॥

“पानं देशे” ॥ ‘क्षीरं पानं येषामिति’ । कर्त्तरि षष्ठी, उशीन-
रादयः शब्दा देशद्वारेण पुरुषेषु वर्त्तन्तइति देशाभिधायिनो भवन्ति ।
‘दाक्षीणां पानमिति’ । अत्रापि कर्मसाधन एव पानशब्दः ॥

“वा भावकरणयोः” ॥ ‘गिरिनद्यादीनामिति’ । संज्ञायां
प्राप्ते ऽसंज्ञायामप्राप्तरित्युभयत्रविभाष्यमित्याहुः ॥

“प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च” ॥ ‘माषवापिणीविति’ ।
बहुलमभीक्ष्यइति णिनिः । ‘माषवापिणीति’ । माषान्वयन्तीति कर्म-
ण्यण्, क्षशसोः शि, नपुंसकस्य क्लृप् इति नुम्, इह कस्माच्च भवति
गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति । भगिचित्यस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकार
इत्यस्ति प्राप्तिरित्यत आह । ‘पूर्वपदाधिकारादिति’ । एतच्च पूर्वप-
दात्संज्ञायामित्यत्रैव व्याख्यातं, किमिदानीं नैव भवति गर्गभगिणीति,
भवति विवक्षान्तरे शस्त्रान्तरेण नित्यं न त्वनेनेत्याह । ‘यदा स्थिति’ ।
‘मातृभोगीश्वरइति’ । एतदपि तत्रैव व्याख्यातं, यदुत्तरपदं प्रातिप-
दिकं दृश्यते माषवापिणीत्यत्र णत्वं न प्राप्नोति यदुत्तरपदं वापिनीति
न तस्यान्तो नकारः, यस्य चान्तोनकारो वापिचित्ति न तदुत्तरपदमत
आह । ‘माषवापिणीत्यादि’ । उपपदमति द्वित्यत्रैतद्व्याख्यातम् । उक्त-

रपदभूतं प्रातिपदिकं गृह्यतइत्यत्र ज्ञापकमाह । 'तथा चेति' । कथमेत-
 ज्ञापकमित्याह । 'स हीति' । अङ्गस्य नुम्विधीयते, ततश्च तद्वक्त्रे नुम्
 तद्वहणेनैव गृह्यते नोत्तरपदग्रहणेन, यदि च यत्किं च न प्रातिपदिकं
 गृह्येत नोत्तरपदमेव, ततो नुम्वहणमकर्तव्यमेव स्यात्, समासप्राति-
 पदिकान्त इत्येव सिद्धत्वात् । 'आर्ययूनेति' । विशेषणमासः । श्वयुवम-
 घोनामतद्धितइति संप्रसारणम् । 'प्रपक्वानीति' । गतिसमासः । अत्र
 कुमति चेति नित्यं णत्वं प्राप्नोति, दीर्घाङ्गी शरदित्ययमपि यवादिषु
 द्रष्टव्य इत्युक्तम् ॥

“एकानुत्तरपदे णः” ॥ 'विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थ-
 मिति' । अन्यथा यद्यप्यत्रारम्भसामर्थ्याच्चित्यो विधिः शक्यो विज्ञातुम्,
 उत्तरत्र त्वनुवृत्तिः संभाव्येत ॥

“कुमति च” ॥ अनेकानुत्तरपदार्थायमारम्भः । 'वस्त्रयुगिणा-
 विति' । युगशब्दादिनि कृते पश्चादिवन्तेन समासः कर्तव्यः, एवं
 तद्वत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकारो भवति, अन्यथा मातृभोगीण-
 वल्लवणान्तरेणैव णत्वं सिद्धं स्यात्, कावित्युच्यमानेपि कवर्गमात्रस्या-
 न्तरपदस्यासंभवान्मतुवर्गो लभ्यते नार्थो मतुपा, सत्यं, कावित्युच्यमाने
 तदादिविधिर्विज्ञायेत कवर्गोदाधुतरपदइति ॥

“उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य” ॥ ण उपदेशे यस्य स णोप-
 देशः । 'प्रणयको देश इति' । अत्र गतिक्रियायोगमात्रमेव प्रतिप्रस्था-
 पसर्गत्वं न नमति प्रति । 'असमासेपीति किमिति' । विशेषानुपादा-
 नादेव समासासमासयोर्द्वयोरपि भविष्यतीति प्रश्नः । 'पूर्वपदाधिका-
 रादिति' । सर्वत्रैवात्र प्रकरणे पूर्वपदादिति वर्तते, समासे एव पूर्वपदं
 भवति, तेन समासएव स्यात् । 'तदधिकारनिवृत्तिद्व्योतनार्थमिति' ।
 नानेन विस्पष्टार्थमसमासेपियहणमित्युच्यते । तथाहि । यद्यप्यस्वरित-
 त्वात्पूर्वपदादिति निवर्तते तथाप्यसमासेपियहणं कर्तव्यमन्यथा ऽसंज्ञायां
 समासे न स्यात्, पूर्वपदात्संज्ञायामेवेतिनियमादस्य च विधेरसमासे
 चरितार्थत्वात्तस्मात्पूर्वपदाधिकारनिवृत्तिद्व्योतनमुखेन समासासमासयोर्द्व-

योरपि यथा स्यादित्यसमासेपिग्रहणमित्ययमर्थो द्रष्टव्यः । नन्वसिद्धमुप-
सर्गणत्वं, तस्यासिद्धत्वाच्चियमो न भविष्यति, तेन पूर्वपदादित्यस्मिन्नि-
वृत्ते न कर्तव्यमसमासेपिग्रहणम् । एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति न योगे योगो
ऽसिद्धोपि तु प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति, यदा तु पूर्वपदात्संज्ञायामिति
सूत्रं नियमार्थमिति वृत्तस्तदैतदुच्यते, यदा तु विध्यर्थं तदा नैतदुपपद्यते ॥

“हिनुमीना” ॥ हि गतौ स्वादिः, मीन् हिंसायां क्र्यादिः
दीर्घान्तः, हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानम्, इहापि यथा स्यात्,
प्रहिणोति प्रमिणीतः, सिद्धं वा स्थानिवत्त्वात्, ईत्वगुणयोः स्थानिवद्भावे
सति उपात्तमेव रूपमिति णत्वं भविष्यति । ननु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानि-
वत्, दोष एवायमस्याः परिभाषायास्तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वे-
ष्विति ॥

“आनि लोट्” ॥ ‘प्रवपाणीति’ । वपेलोट्, मेनिः । आहुत-
मस्य पिब्य, प्रयाणीतियाते रूपम् । ‘प्रवपानीति’ । प्रहृष्टा वपा येषु
तानि प्रवपानि, आनिलोट्ग्रहणमनर्थक्रमर्थवद्ग्रहणात्, अर्थवत् आनिश-
ब्दस्य ग्रहणं, न चैवार्थवान्, अनुपसर्गाद्वा, यत् क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं
प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः, न चैतमानिशब्दं प्रति क्रियायोगः, तदन्तं तु
प्रति भवति, कथं नैवं विज्ञापते यस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्ता इति,
कथं तर्हि या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्ता इति, प्रयोगविषया च क्रिया
न क्व चिदसंसृष्टास्तीति समुदायस्याश्रयतइति आनिशब्दान्तं समुदायं
प्रति क्रियायोगः, तत्रायं च सूत्रार्थः, उपसर्गात्परस्यावयवो य आनिश-
ब्दस्तत्रकारस्य णत्वमिति, तदेवं प्रत्याख्यातं लोट्ग्रहणम् ॥

“नेगदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवह-
तिश्याम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च” ॥ गामादाग्रहणेष्वविशेष इति वच-
नान्मीनातिमिनोतिदीहामित्यात्वे कृते यन्मारूपं यच्च मा मानइति
तेषामपि ग्रहणप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह । ‘माङ्गेङेयहणमिष्यतइति’ । इष्टि-

रेवेयम् । 'प्रणिष्यतीति' । श्रोतः श्यनि, उपसर्गात्सुनेतीत्यादिना वत्त्वं, हन्तिप्रभृतयः प्रसातिपर्यन्ता अदादयः, मा माने च । 'प्रणिशाम्यतीति' । अमामष्टानां दीर्घः श्यनि, स्यत्यादिषु तिपा निर्वृशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । 'आङ्घ्र्यायेपीति' । अन्यथाङ्गस्याङुच्यते, विकरणान्तं चाङ्गं, सोसौ संघा-
तभक्ता ऽशक्यो गदादियहणेन यहीतुमिति न स्यात्, आङा चेति
वक्तव्यम्, प्रण्यागददिति । तत्तर्हि वक्तव्यं, न वक्तव्यम्, अट्ठप्वाङ्नुम्व्यवाय-
इति वर्त्तते, तेन नेगंदादीनां चाङ्घ्र्याये आङ्घ्र्याये च भविष्यति,
प्रन्युपगदतीत्यादौ तु पदव्यवायेपीति प्रतिषेधादप्रसङ्गः ॥

"शेषे विभाषा ऽकखादावधान्तउपदेशे" ॥ अकखादावधान्त-
इति चोपसर्गसन्निधापितस्य धातोर्विशेषणमित्याह । 'अकखादिरधान्त
उपदेशे यो धातुरिति' । आदियहणं शक्यमकर्तुम्, अकखइति वक्तव्यं,
यस्मिन्विधिस्तदादावत्यहणे, अन्तयहणं तु कर्तव्यम्, असति हि तस्मिन्
ज्ञायेत केन तदादिविधिः, केन वा तदन्तविधिरिति, शेषयहणं किं, गदा-
दिषु माभूत् । यदि तेष्वपि स्यात्पूर्वयोगो निर्विषयः स्यात्तस्माच्छेषइति
शक्यमवक्तुम् । 'प्रनिष्यतीति' । षठो कः सीति कत्वे कृते सम्प्रत्य-
यान्तो भवति । 'प्रनिचकारेति' । कुहोश्चुरित्यभ्यासस्य चुत्वे कृते सम्प्र-
त्ययं न ककारादिर्भवति । 'प्रणिषेष्टेति' । षश्चेत्यादिषत्वे कृते सम्प्रति-
यान्तो भवति, उपदेशे त्वधान्तत्वाण्णत्वं भवति ॥

"अनितेः" ॥ 'प्राणितीति' । श्वस प्राणने अन च, रुदादिभ्य-
स्सार्वधातुकइतीट् ॥

"अन्तः" ॥ 'अनितेरन्तस्येति' । अनितेः संबन्धिनः पदान्तस्य
नकारस्येत्यर्थः । 'हे प्राणिति' । क्तिबन्तात्संबुद्धिः, न हि संबुद्धोरिति
नलोपप्रतिषेधः, अन्यत्र तु पदान्तस्य नकारस्य लोपेन भवितव्यमिति संबु-
द्ध्यन्तमुदाहृतम् । 'अन्तश्च पदापेक्षो दृश्यतइति' । नानित्यपेक्षः, व्यभि-
चाराभावात् । 'केचित्त्वित्यादि' । अनितेरन्तइत्येकमेव योगं पठन्ति,
समीपवचनं धान्तशब्दमाश्रयन्तीत्यर्थः, किमर्थमित्याह । 'निमित्तसमी-
पस्येति' । ननु च नास्त्येव स विषयो यत्र निमित्तस्य समीपभूतो ऽनि-

तेर्नकारः, प्राणितीत्यादावेकादेशे कृते आकारेण व्यत्रायः, निरणितीत्यत्रा-
कारेण तत्कथं निमित्तसमीपस्यस्येत्युच्यते ऽत आह । 'एकवर्णव्यवहित-
स्येति' । सामर्थ्यादेकवर्णेन^१ व्यवधानमाश्रीतमित्यर्थः । न च प्राणितीत्य-
त्रैकादेशस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्वावाहुर्णद्वयव्य^२वायः शङ्कनीयः, पूर्वत्रा-
सिद्धे स्थानिवत्त्वनिषेधात् । ननु चेत्तं तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षण-
त्वेऽस्त्विति, एवं तर्ह्यनित्यः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्वावः, निष्ठायां सेटीति
सेङ्गग्रहणात्, एतच्च स्थानिवत्प्रकरणेष्व व्याख्यातम् । 'तैरित्यादि' । एकं
ह्यन्तग्रहणं तच्च सामीप्यार्थं पर्यन्तितीत्यत्र णत्वव्यावृत्त्या चरितार्थे,
ततश्च हे प्राणित्यत्र पदान्तस्येति प्रतिषेधः प्राप्नोति, तस्मात्तैर्द्वितीयम-
प्यन्तग्रहणमावृत्त्या तन्त्रेण वा ऽऽश्रयितव्यम् । ननु च येषां योगविभागं
कुर्वन्ति अवयववचनं चान्तशब्दमाश्रयन्ति तैरपि पूर्वसूत्रे सामीप्यवाच्यन्त-
शब्दः पठितव्य एव, अन्यथा पर्यन्तितीत्यत्रापि स्यात्, अत आह । 'येषां
त्विति' । ते नैकवर्णव्यवहितस्यापि णत्वमिच्छन्त्येव, तस्माच्चार्यस्तेषां
पूर्वसूत्रेन्तग्रहणेनेत्यर्थः ॥

“उभौ साध्यासस्य” ॥ 'प्राणिणिषतीति' । सनि अजादेर्द्विती-
यस्येति निशब्दस्य द्विवचनम् । 'प्राणिणदिति' । एयन्ताल्लुङ्, ज्ञेस्वङ्,
णिलोपः, द्विवचनेचीतिस्थानिवद्वावाचिशब्दस्य द्विवचनम् । 'पूर्वत्रासि-
द्धीयमित्यादि' । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचनइत्यस्मिन्नसति प्राणिसतीति स्थिते
द्विवचनं च प्राप्नोति णत्वं च, तत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं द्विवचने कृते
ऽध्यासणकारेण व्यवायाद्वातुनकारस्य णत्वं न स्यात्, अस्मिन्सु सति
परस्वाणत्वे कृते कृतणत्वस्यैव द्विवचने अन्तरेणाप्येतद्वचनं प्राणिणिष-
तीत्यादि सिद्धं भवति, यद्येवं किमर्थमिदमारभ्यतइत्याह । 'एतत्त्विति' ।
शक्यार्थं कृत्यः, इतिकरणो हेतौ, तुशब्दोवधारणे, यस्मादेतदपवादवचन-
मेतदर्थं नैव शक्यमाश्रयितुं, तस्मादेतदारभ्यते, अयमभिप्रायः । अस्य
वचनस्थानित्यस्यज्ञापनार्थमिदमारभ्यतइति, तेनौजठदित्यत्र ठत्वादीना-

१ व्याप्य इति पा. ई. पु. ।

२ वक्तेद्वयव्यायेन व्याप्य इति पा. ई. पु. ।

मसिद्धत्वात् हत इत्येतद् द्विरुच्यते इत्युपपन्नं भवति, अयोभाविति किमर्थं, यावताभ्यासनकारस्य पूर्वाण्यैव णत्वं सिद्धृत्यारम्भसामर्थ्याद्वातुनकारस्य व्यवायेष्यमेन भविष्यति, सत्यं, व्यवहितस्य सिद्धति, अनन्तरस्य तु तत्कौडिन्यन्यायाच्च स्यादित्युभावित्युच्यते ॥

“हन्तेरत्पूर्वस्य” ॥ हन्तेरित्यवयवषष्ठी, अत्पूर्वा यस्मादिति बहु-
व्रीहिः, नकारोन्यपदार्थः, यद्यपि नकारविशेषणानि प्रथमया निर्दिश्यन्ते,
अन्तः, उभाविति, तथा पीह षष्ठा निर्देशः कृतः, इदं हि न्याय्यं व्यति-
क्रमोत्पत्तिः । ‘प्रहण्यत इति’ । भावे कर्मणि वा लट् । ‘प्रघ्नन्तीति’ ।
गमहनेत्युपधालोपः, हो हन्तेरिति कुत्वम्, अत्र कुञ्जवायइति प्रसंगः ।
‘प्राघानीति’ । चिण् भावकर्मणोरिति चिण् । शितपा निर्देशो धातुनिर्दे-
शार्थ एव न यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः, प्रजङ्घनीति, अत्र हि चुत्वे कृते जकारेण
व्यवायादेव न भविष्यति ॥

“वमोर्वा” ॥ पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

“अन्तरदेशे” ॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसंख्यानमित्यु-
पसर्गसंज्ञाया भावादुन्तेरत्पूर्वस्येति सिद्धे देशप्रतिषेधार्थं वचनम् । ‘अन्त-
र्हेननो देश इति’ । आधिकरणे ल्युट् ॥

“अयनं च” ॥ ‘अन्तरयणमिति’ । अयेरिणो वा ल्युटि रूपं,
कृत्यच इति सिद्धे इदमपि देशप्रतिषेधार्थं वचनम् ॥

“कृन्तस्पृदवयहात्” ॥ अवयह्यते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवयहः,
अच्छासावयवहश्च अदवयहः, अकारादवयवहात्पूर्वपदादिति, तिस्रोपि
समानाधिकरणाः षञ्चम्यः, तत्र अकारमात्रस्य पूर्वपदस्यासंभवादृकारेण
तदन्तविधिः, अवयहणभूतो य अकारः तदन्तादिति, संहिताधिकाराच्च
संहिताकालगतेषां णत्वं, षट्काले चावयहः क्रियते, तेनावयवहयोग्यत्वा-
दृकारोवयह इत्युक्तः, न तु तद्वशापन्नः, तथा चावयहं दर्शयता णत्वं न प्र-
युक्तम् । ‘अनवयह्यमाणादिति’ । अनवयवहयोग्यादित्यर्थः । ‘अपदा-
दिति’ । पदे ह्यवयहः क्रियते पदमत्र विच्छिद्यतइति दर्शनाय ॥

“नश्च धातुस्योरुषुभ्यः” ॥ धातौ तिष्ठतीति धातुस्यो रेफः षका-
रश्च, उरु इति स्वरूपग्रहणं, षु इति कृतवत्त्वस्य सुजो ग्रहणं न सप्तमीव-
हुवचनस्य, तेन इन्द्रो धता एहेषु न इत्यत्र न भवति, नसिति नासिकादे-
शस्यास्मदादेशस्य च सामान्येन ग्रहणं, ततोत्रास्मदादेश एव कार्यो, तस्यैव
धातुस्यादिभ्यः परस्य संभवात्, उत्तरसूत्रे तूभयोः कार्यित्वम् । ‘रक्षाण
इति’ । रक्षेति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनान्तं, दृष्टोतस्तिङ् इति दीर्घः ।
‘शिक्षाणइति’ । शिक्षतिर्दानकर्मा छन्दसि । ‘उरुणस्फुधीति’ ।
कृजो लोट्, सेहिः, श्रुशृणुट्कृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः, कः करदित्या-
दिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । ‘अभीषुणइति’ । इकः सुजीति दीर्घः,
एवमूषुण इत्यत्रापि ॥

“उपसर्गाद्बहुलम्” ॥ न संप्रति क्रियायोगाभावात्प्राप्त्युपलक्षण-
मुपसर्गग्रहणं, प्रण इत्यस्मदो नसादेशः, प्रणस इति बहुव्रीहिः, उपसर्गा-
च्चेत्यच् समासान्तः, नासिकायाश्च नस्भावः, उपसर्गादनोत्पर इति
पाठान्तरम्, उपसर्गात्परस्य नसो नकारस्य णत्वं भवति, ओतः परस्य
ओकारे वा न भवतीत्यर्थः । उभयथाप्यतिव्याप्त्यव्याप्तिसंभवाद्वाख्यात
एव पाठो वृत्तिकारेणाश्रितः ॥

“कृत्यचः” ॥ कृत्यो यो नकार अच उत्तर इत्यनेनाच इति
नकारस्येदं विशेषणं न कृत इति दर्शयति, यदि हि कृत एतद्विशेषणं
स्यात् प्रापणमित्यादौ न स्यात्, न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपामित्यत्र
च कप्यादीनां प्रतिषेधो नर्थकः स्यात् । ‘अनमानेत्यादि’ । संभवोदा-
हरणप्रदर्शनपरं न परिगणनमन्यस्यासंभवात् । ‘अन इति’ । योरना-
देशः, मानइत्यागत्तमुक्, शानजादिः, तव्यदादिसूत्रविहितोनीयः, आक्रो-
शे नज्यानि, सुप्यजातौ णिनिः, आवश्यके णिनिः, निष्ठादेशो रदाभ्या-
मिति विहितः । ‘प्रहीण इति’ । घुमास्येत्यादिना ईत्वम् । ‘प्रमानः प्रभुग्न
इति’ । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् । ‘निर्विणस्येति’ । अचः परः
कृत्यो नकारो न भवतीति वचनं, तत्र परस्य नस्य णत्वं पूर्वस्य ष्ट्वम् ॥

“गोर्विभाषा” ॥ ‘एयन्ताद्यो विहित इति’ । एतेन गोरित्यस्य विहितविशेषणत्वन्दर्शयति, प्रयोजनं वृत्तावेव वक्ष्यते, अपरः प्रकारः, अङ्गव्यायइति वर्त्तते, तेन एयन्तस्य कृतश्चाङ्गव्यायेपि णत्वस्याभ्यनुज्ञानात् एयन्तात्परः कृदित्येवमाश्रीमाणेपि प्रयाप्यमाणमित्यादौ यकारव्यायेपि णत्वसिद्धिरिति ॥

“हलश्चेजुपधात्” ॥ ‘प्रकोपणमिति’ । कुप क्राधने । ‘प्रेहणं, प्रोहणमिति’ । ईह, चेष्टायाम्, ऊह वितर्क, ‘अत्र कृत्यच इति णत्वं नित्यमेव भवति, कथं पुनरसत्यादिग्रहणे हलादिरिति लभ्यतेत आह । ‘इजुपधस्येति’ । इजुपधस्य हलन्तत्वाव्याभिचारात्सामर्थ्यादादिविशेषणं हलग्रहणमित्यर्थः ॥

“इजादेः सनुम्” ॥ ‘हल इति वर्त्ततइति’ । प्रयोजनमुत्तरं वक्ष्यति, ननु तत्रादिविशेषणं हलग्रहणमन्तविशेषणेन चेहार्थः, अत आह । ‘तेनेति’ । इजादेर्हलादित्वासंभवात् सामर्थ्यम् । ‘प्रेहणमिति’ । इति गत्यर्थः, इदित्वात्तुम् । ननु चात्रानुस्वारे कृते नायं सनुम्को भवति, काममत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धमिति प्रोम्भणमिति, अत्र त्वादित एव नुम् भवतीत्यत्र न सिद्धमिति, औत्पत्तिको हि तत्र नकारः, प्रेन्वनमित्यत्र च प्राप्नोति, यत्र नुमेवाविकृतः श्रूयते, तस्मादिहापि नुम्यहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्येयं, नत्तत्रदर्शनन्यायेनेष्टविषये सर्वत्र भविष्यति, अनिष्टे च न भविष्यति, एवं च कृत्वा नियमार्थतोपपद्यते, अन्यथा प्रेन्वनमित्यत्र विध्यर्थता संभाव्येत, न चाटकुप्वाङ्नुम्यव्यायेपीत्येतेन सिद्धिः, तत्रापि नुम्यहणस्यानुस्वारोपलक्षणत्वात् । ननु कृत्यच इत्यनेनैव सिद्धे नार्थानेनात आह । ‘सिद्धे सतीति’ । ‘प्रमङ्गनमिति’ । मगिरपि गत्यर्थ एव, प्रमङ्गनमिति पाठे मण्डनार्थः । ननु च कैमर्थ्यान्नियमो भवति, विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं किं एयन्ताद्विभाषा प्राप्ता, तत्र नित्यं णत्वं विधेयमत आह । ‘हल इत्यधिकारादिति’ । ननु च णितोपे कृते

एयन्तोपि हलन्तो भवति ततः^१ किं, सत्यपि हलधिकारे विध्यर्थता संभवति, नैतदस्मिन्, विहितविशेषणस्याश्रयणात्, एतदेव ह्यभिप्रेत्य वृत्ति-कारेणोक्तं हलन्ताद्वातोर्था विहित इति ॥

“वा निसनिन्ननिन्दातम्” ॥ णिमि चुम्बने, णित्त रोषणे, णिदि कुत्सायां, शोपदेशत्वादेतेषां नित्ये णत्वे प्राप्ते विकल्पः ॥

“न भाभूपकमिगमिष्यायिवेषाम्” ॥ ‘पूषहणेन पूजो ग्रहणमे-ष्टव्यमिति’ । इष्टिरेवेयम् । ‘एयन्तानां चेति’ । एयन्तस्याधात्वन्तरत्वाच्च प्राप्नोतीति वचनं, किं च एयन्तेष्वस्य प्रवृत्तौ पठे ऽनुवाददोषप्रसङ्गः, शोर्वि-भाषेत्येष पठे^२ निवृत्तेः सिद्धत्वात् ॥

“वात्यदान्तात्” ॥ ‘नियानं दुष्यानमिति’ । इदुदुपधस्य चेति विसर्जनीयस्य षत्वम्, अत्र कृत्यञ इति प्रसङ्गः । ‘सर्पिष्यानमिति’ । कर्मणि षष्ठाः समासः । ‘यजुष्यानमिति’ । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, उभयत्रापि नित्यं समासेनृत्तरपदस्यस्येति षत्वम्, अत्र पानं देशे वा भावकारणयोरिति प्राप्तिः । ‘पदे अन्त इति’ । सप्तमीतिथे-गधिभागात्समासः । ‘सुसर्पिष्केणेति’ । शोभनं सर्पिरस्येति बहुव्रीहिः, कपू, दूषः ष इति षत्वं, नायं पदे परतः पूर्वमवस्थितस्यान्तो भवति, पदस्य त्यन्तो भवति, स्वदिष्विति पदसंज्ञाया विधानात्, ततश्च षष्ठीसमासे ऽत्रापि प्राप्नोति, कथं पुनर्ज्ञायते सप्तमीसमासोऽयमिति, अन्तग्रहणात्, अन्यथा वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिरित्येव षकारान्तात्पदादिति लभ्यते ॥

“नशेः यान्तस्य” ॥ ‘प्रनष्ट इति’ । मश्जिनशोर्भलीत्यागतस्य नुमो ऽनिदितामिति नलोपः, व्रश्चादिषत्वम् । नशेरशः । अशकारान्तस्य नशे-रिति वक्तव्यं, न तु यान्तस्येति, इहापि यथा म्यात्मनइक्षतीति, षठोः कः सीति कत्वं भवति, तत्तर्हि तथा वक्तव्यं, नेत्याह । ‘अन्तग्रहमिति’ । षकारेण नशोर्विशेषणात् यान्तस्येति सिद्धे पुनरन्तग्रहणसामर्थ्याद्यः संप्रति यान्तो यश्च भूतपूर्वस्तस्य भवति प्रेतिषेधः ॥

१. तत इत्यारभ्य संभवतीत्यन्तः पा. ई. पु. नास्ति ।

२. पठे णत्वेति पा. ई. पु. ।

“पादान्तस्य” ॥ हेकारिचित्याद्व्युदाहरणम् ॥

“पदव्यवायेपि” ॥ ‘माषकुम्भवापेनेति’ । अत्र के चिदाहुः । यदा माषाणां कुम्भो माषकुम्भः, तस्य वाप इति प्रक्रिया तदोत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्पदत्वाभावाच्चिन्नेधाप्रवृत्तेर्भवि-
तव्यमेव शब्देन, तस्मात्कुम्भस्य वापः, कुम्भवापः, माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवाप इति प्रक्रियाश्रयेणोदाहरणमिति । अत्र कुमति चेति प्राप्तिः । ‘प्रावनदुमिति’ । उपसर्गादसमासेपीत्यवशब्दव्यवायेपि अद्व्यवायइति प्राप्तिः । ‘प्रगात्रयामइति’ । छन्दस्यं व्यवहितः प्रयोगः । गामिति द्वितीयान्तेन पदेन व्यववायः । ‘पदव्यवाये ऽतद्वितइति’ । योयं पदव्यवाये प्रतिषेधः स तद्विते यत्पदं तत्र न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘आर्द्रगोमयेणेति’ । गोश्च पुरीषइति मयट्, तत्र परतो गोशब्दः स्वादिष्विति पदम् ॥

“तुभ्रादिषु च” ॥ तुभ्रेति स्वरूपग्रहणं न धातुग्रहणं, तेन त्रौभणामित्यादौ शब्दं भवत्येव, तुभ्रीतः तुभ्रन्तीत्यत्र त्वालोपयोः स्या-
निषद्वावादेकदेशविहृतस्यानन्यत्वाद्वा शब्दं न भवति । नृचमयतीति नृनमः, हरिनन्दीति ताच्छीलिको णिनिः । हरिनन्दनः । गिरिनगरमिति षष्ठीसमासौ । ‘नरीनृत्यतइति’ । रीरदुपधस्य च । ‘तृप्नोतीति’ । छन्दसि व्यत्ययेन श्नुः । ‘परिनर्तनं परिग्रहणमिति’ । प्रादिसमासौ । ‘परिनन्दन-
मिति’ । गतिसमासः, शरनिवेशादयो दर्भानूपात्ताः षष्ठीसमासाः । ‘आचार्यभोगीनः आचार्यानीति’ । अत्रैवास्य प्रतिषेधः, आचार्येण आ-
चार्याणामित्यादौ तु भवत्येव । ‘तुभ्रातिराकृदिगण इति’ । चकारोनुक्त-
समुच्चयार्थ एतमेवार्थं सूचयति ॥

“स्तो श्चुना श्चुः” ॥ अत्र संनिपातइत्यध्याहार्यम् । वृत्तश्चेत-
इति’ । वा शरीति पक्षे विसर्जनीयस्य सकारः । ‘मज्जतीति’ । भ्रलां

१ तरचिति पा. ई. पु. ।

२ हरिनगरमिति पा. ई. पु. ।

३ शरनिवेशादय इति पा. ई. पु. ।

जश् भशीति सकारस्य दकारे कृते तस्य चुत्वं जकारः, असिद्धत्वं तु ज-
श्त्वस्य न भवति, न मु नइत्यत्र नेति योगविभागात्तथा च भृज्जतीनां
ङितीति निर्देश उपपद्यते, इह सकारतवर्गौ कार्ययोगौ द्वौ निमित्ते अपि
द्वे एव शकारचवर्गौ, ततश्च साम्यात्संख्यातानुदेशः प्राप्नोतीत्याशङ्क्या-
ह । ‘शादितिप्रतिषेध इति’ । श्चुनेति तृतीयानिर्देशः पूर्वभूतेनापि योगे
यथा स्यात्, यजः, याज्जेति, सप्तमीनिर्देशे तु तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति
परभूतेनैव योगे स्यात् ॥

“ष्टुना ष्टुः” ॥ ‘अटृतीत्यादि’ । अटृ अतिक्रमणहिसंयोगः,
अटृ अभियोगे, तकारदकारोपधयोरेतयोर्गणपाठः क्विबन्तयोः संयोगा-
न्तलोपे कृते तकारदकारयोः श्रवणार्थः, न न्दाः संयोगादयं इति प्रतिषे-
धोऽप्यदृतेर्भवति, इहापि तृतीयानिर्देशः पूर्वभूतेनापि योगे ष्टुत्वं यथा
स्यात् यथा द्रोढेति, अत्रापि तोः षीति प्रतिषेधाच्चिमित्तिनिमित्तयोः-
संख्यातानुदेशो न भवति ॥

“न पदान्तात् टोरनाम्” ॥ अनामिति षष्ठीबहुवचनस्यागतनु-
दस्य प्रतिषेधः । ‘श्वलिट्साय इति’ । धुडभावपत्ते सकारस्य ष्टुत्वं प्राप्नो-
ति, धुटपत्ते तु चत्वंस्यासिद्धत्वात्तस्यैव धकारस्येति । ‘ईटृइति’ । ईड्
स्तुतौ, अदादिरनुदातेत्, षडधिका नवतिः षण्णवतिः, षण्णां नगराणां
समाहारः षण्णगरी ॥

“तोः षि” ॥ षीतिसप्तमीनिर्देशात्पूर्वभूतेनापि संनिपाते भवत्येव,
लोष्टा पेष्टेति ॥

“शान्” ॥ ‘प्रश्नः विश्न इति’ । यजयाचेत्यादिना नङ्, क्कुः
शूडनुनासिके चेति ककारस्य शकारः, सर्वं विधयश्चदसि विकल्पन्तइति
तैत्तिरीयके नायं प्रतिषेधो भवति । अपोश्जाति । तत्रापि काठके भव-
त्येव ब्रह्मचारिणे प्रश्नान् प्रोच्य यजिघाय । स्वाध्यायब्राह्मणे च भवतीति
सकलं भद्रमश्नुते ॥

“यरोनुनासिकेऽनुनासिको वा” ॥ पदान्तादित्यनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते । ‘वाङ्मयमिति’ । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट् ॥

“अचो राहाभ्यां द्वे” ॥ अर्चयतेर्घञ्, कुत्वम्, अर्क्कः, मर्चिः सोत्रो धातुः, तस्मादिण्भीकायाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्, चोः कुरिति कुत्वं मर्क्कः, अत्राकाशदनन्तरो रेफः तस्मादपि ककारः, एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

“अनचि च” ॥ ‘अनच्परस्येति’ । अचोन्योनच्, सपरो यस्मात्सोऽनच्परः, अनेन पर्युदासो दर्शितः, किं प्रयोजनं, न किं चित्, प्रत्युत दोष एव, अवसाने न सिद्ध्यति, वाक्, अच्सदृशस्य वर्णान्तरस्याभावात्, प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गात्पर्युदास आश्रितः, पदान्तरे हि विशेषप्रतिषेधात्सामान्येन विधिरनुमेयः स्यादिति गौरम् । ‘उल्का वल्मीक इति’ । लकारो यण् ककारमकारौ यमौ, स्थालीति सकारः शर्, षकारः खय्, वत्सादिषु तकारककारप्रकाराः खयः, सकारषकारौ शरौ । ‘अवसानइति’ । पर्युदासाश्रयणादिदमभ्यर्थं, प्रसज्यप्रतिषेधे तु परस्य निमित्तस्यानाश्रयणाद्वेत्यधिकारात्सिद्धम् ॥

“नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य” ॥ ‘पुत्रादिनीति’ । ताच्छील्ये णिनिः । ‘तत्परे चेति’ । स आदिनीशब्दे यस्मात्परस्तत्रापि परतः पुत्रशब्दस्य द्विर्वचनं न भवति, पुत्राश्च पौत्राश्च पुत्रपौत्राः, तान्तुं शीलमस्याः पुत्रपौत्रादिनी, अन्ये तु तत्परे पुत्रशब्दइति व्याचक्षाणाः पुत्रपुत्रादिनीत्युदाहरन्ति, तत्र पुत्रस्य पुत्रमतीति विग्रहः । ‘वा हतजग्धपरइति’ । हतजग्धं च तत्परं चेति विशेषणसमासः राजदन्तादित्वात्परशब्दस्य परनिपातः । ‘पुत्रहतीति’ । पुत्रो हतोऽनयेति बहुव्रीहिः, अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीष् । ‘खयो द्वितीया इति’ । खय इति षष्ठी । ‘द्वितीया इति’ । वर्गेषु खकारादयः ॥

“शरोचि” ॥ ‘आदर्शइति’ । दृशेरधिकरणे घञ् । ‘दर्शइति’ । अत्राप्यधिकरणे घञ्, विपरीतलक्षणा चेयं, न दृश्यतेस्मिंश्चन्द्रमा इति दर्शइति ॥

“त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य” ॥ इन्द्र इत्यादौ नकारदकारयो-
र्द्विर्वचनाभावः । ‘भाष्यमिति’ । दीर्घादाचार्याणामित्यस्यासिद्धत्वाच्चि-
प्रभृतिष्वयमेव प्रतिषेधो भवतीति मन्यते ॥

“सर्वत्र शाकल्यस्य” ॥ अत्रिप्रभृत्यर्थायमारम्भः ॥

“दीर्घादाचार्याणाम्” ॥ दात्रमित्यादावनचि चेति प्राप्तिः ॥

“भलां जश् भशि” ॥ उदाहरणेषु भयधानाम्बगदाः ॥

“अभ्यासे चर्च” ॥ ‘चिखनिषतीति’ । खनेः सन्, द्विर्वचनं, कुहो-
श्चुरिति चुत्वञ्चकारः, तस्य चत्वञ्चकारः । टिठकारयिषतीति । ठकार-
माचष्टइति णिच्, टिलोपः, सन्, ठकारस्य ठकारः । ‘तिष्ठासतीति’ ।
शूर्पूवाः स्वय इति थकारस्य शेषः, तस्य चत्वञ्च तकारः । ‘प्रकृतिचरां प्रकृ-
तिचर इति’ । जश्त्वबाधनार्थं पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या प्रकृतिरूपाश्चरः
स्यानिना ऽभिवरूपा भवन्तीत्यर्थः । एतच्चान्तरतमपरिभाषया लभ्यते ।
‘प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति’ । व्याख्यातम् । ‘डिङ्गइति’ । डीङ्गो
लिटि द्विर्वचने एरनेकाच इति प्रण ॥

“खरि च” ॥ ‘ययुत्सतइति’ । युधेः सन्, धकारस्य तकारः ।
‘आरिप्सते आलिप्सतइति’ । रभिलभ्योः सनि मीमाध्वित्यादिना अच इस्,
स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः, भकारस्य पकारः ॥

“वावसाने” ॥ भलां जशान्तइति नित्ये जश्त्वे प्राप्ते चत्वञ्च
विधीयते, वावचनात्पक्षे सोऽपि भवति ॥

“अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः” ॥ अण इति पूर्वण णकारेण प्रत्या-
हारः । ‘अनी वायू इति’ । ईदूदेइति प्रगृह्यसंज्ञा ॥

“अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः” ॥ ‘शङ्कितेत्यादि’ । शकि शङ्कायाम्,
उच्छि उच्छे, कुडि दाहे, टुनदि समृद्धौ, कपि चलने, इदिस्वाचुम्,
नश्चापदान्तस्य भलीत्यनुस्वारः, तस्य ककारादिषु परतो यथासंख्यं
परसवर्णा वगंपञ्चमा ङकारादयः, कुर्वन्ति कृषन्तीत्यत्र भेरन्तादेशे

नकारस्य णत्वं प्राप्नोति तत्कस्माच्च भवतीत्याह । 'इहेति' । णत्वमनु-
स्वारात्पूर्वं न भवति, यस्मादणत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वमनुस्वार एव क्रियते,
पश्चादपि न भवति, अनुस्वारस्थानिकस्यास्य परसवर्णस्य णत्वे कर्तव्ये
असिद्धत्वात् । 'परसवर्णेनेति' । परसवर्णार्थेन शास्त्रेणेत्यर्थः । 'एवमि-
त्यादि' । अनुस्वारीभूते णत्वमतिक्रामतीति भाष्ये यदुक्तं तदेवमुक्तप्र-
कारेणेत्यर्थः ॥

“वा पदान्तस्य” ॥ 'तदुच्येत्यादि' । ककारादिषु परतो
हकारादयः क्रमेण भवन्ति ॥

“तोलि” । अत्र तकारस्य शुद्धो लकारः, नकारस्यानुनासिकः ॥

“उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य” ॥ परसवर्णे इति समस्तमपि सव-
र्णग्रहणमिह निष्कष्य संबध्यते । 'उत्थानेति' । सकारश्च पूर्वसवर्णस्त-
कारः । अन्ये तु बाह्यप्रयत्नसाम्यात् यकारमिच्छन्ति, तत्र यकारद्वयस्य
अवयवं, न च पूर्वस्य चत्वं तत्र कर्तव्ये ऽस्य पूर्वसवर्णस्यासिद्धत्वात् ।
'रोगे चेति वक्तव्यमिति' । इदमविशेषणं कृन्दासि भाषायां च ॥

“भयो होन्यतरस्याम्” ॥ उदाहरणेषु हकारस्य महाप्राणस्य
सोष्मणो घोषवतस्तादृश एव घकारादयश्चतुर्था भवन्ति ॥

“शश्कोटि” ॥ 'शश्कोमी'तीति । अटीत्यपनीयामीति वक्त-
व्यमित्यर्थः । तच्छ्रुतेन तच्छ्रुत्यत्र लकारमकार परस्यापि शकारस्य
भवति ॥

“हलो यमां यमिलोपः” ॥ 'द्वौ यकाराविति' । एकः संज्ञायां
समज्ञेत्यादिना विहितस्य व्यपः संबन्धी, द्वितीयो ऽयद्विकृतिरित्ययङ्मा-
देशस्य । 'क्रमजस्तृतीय इति' । क्रम आनुपूर्वी, ततो जातः, क्रमजः, स
च पुनरनञि चेति द्विवचनेन संपादितः । 'तकारात्पर एको यकार इति' ।

१ ऋत्वममीति वक्तव्यमिति सु० सू० पु० पाठः पदमञ्जर्यसम्मतः ।

२ तच्छ्रुतेन तच्छ्रुत्यामीति पा० ई० पु० ।

३ अकारपरस्येति पा० ई० पु० ।

४ अपीति नास्ति ई० पु० ।

दित्यदित्येत्यादिना विहितस्य एयस्य संबन्धी । 'द्वौ यकाराविति' । एको ऽदितिशब्दात्परस्य एयस्य संबन्धी द्वितीय आदित्यशब्दात् । 'अचमिति' । भवत्ययं नकारो यम्, यम्परश्च, न तु हलः परः । 'अर्घ्यमिति' । पादार्धाभ्यां चेति तादर्थ्यं यत्, भवत्ययं घकारो रेफादुलः परो यम्परश्च न तु यम् । 'शार्ङ्गमिति' । शृङ्गस्य विकार इत्यण्, चकारस्य रपरा वृद्धिः, अत्र ङकारो यम् भवति हलश्च परः न तु यम्परः । ननु च बहिरङ्गा वृद्धिः, ततः किं, हलः परो न भवति, लोपोपि बहिरङ्गे ऽनेकनिमित्तापेक्षत्वात् ॥

“भरो भरि सवर्णं” ॥ ‘त्रयस्तकारा इति’ । ‘अव उपसर्गात् इत्याकारस्य तकारः, दकारस्यापि चत्वं तकारः, एकः प्रत्ययसम्बन्धी, अनचि चेति द्विवचने क्रमजश्चतुर्थः । ‘चत्वारस्तकारा इति’ । पूर्वाक्तास्त्रयश्चतुर्थो मरुच्छब्दसम्बन्धी, पञ्चमो द्विवचनेन सम्पादितः । ‘मरुच्छब्दस्योपसंख्यानसामर्थ्यादिति’ । एतच्च मरुच्छब्दस्योपसंख्यानमित्यत्रैव प्रतिपादितम् । ‘शार्ङ्गमिति’ । भवत्ययं ङकारो हलः परः भरि सवर्णं परतः न त्वयं भरिति न लुप्यते । ‘प्रियपञ्चेति’ । प्रियाः पञ्चास्येति बहुव्रीहिः । वा प्रियस्यति प्रियशब्दपूर्वनिपातस्तृतीयैकवचनम्, अल्लोपः, नकारस्य श्चुत्वं जकारः, भवत्ययं चकारो हलः परः स्वयं च भर् सवर्णं च परतः, न तु जकारो भरिति न लुप्यते । ननु चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादनन्तरो न भवति सवर्णः, तत्किमेतच्चित्पत्यर्थेन भरीत्यनेनेत्यत आह । ‘अल्लोपस्येति’ । ‘तर्प्तेति’ । तृप प्रीणने, पकारस्य तकारः, स्थानभेदात्सवर्णो न भवति, ननु च निमित्तानां कार्यिण्यां च संख्यासाम्यादिह संख्यातानुदेशे सति नैव तर्प्तेत्यत्र लोपः प्राप्नोति, तत्किमेतच्चित्पत्यर्थेन सवर्णयहणेनात आह । ‘सवर्णयहणसामर्थ्यादिति’ । नहि यथासंख्येऽस सवर्णं भरस्ति यद्वावृत्त्यर्थं सवर्णयहणं स्यात् । ‘शिष्टि पि-

१ सु. सू. पु. यमामिति किमित्यस्य प्रत्युदाहरणमनिरित्येवोपलभ्यते, मिथानुसारेणार्थमित्यपि ।

२ अच उपसर्गादित्यारभ्य चत्वारस्तकारा इत्यन्तो अन्य ई. पु. नास्ति ।

३ सत्यसवर्णमिति पा. ई. पु. ।

गृहीति' । शिष्ल विशेषणे, पिष्ल संचूर्णने रुधादी, लोट्, सेहिः । शनसा-
रल्लोपः, हेर्द्विः, भलां जश् भशीति षकारस्य ङकारः, नश्चापदान्तस्य
भलीत्यनुस्वारः, तस्य परसवर्णो णकारः, धकारस्य ष्टुत्वं ठकारः, अनेन
ङकारस्य ठकारे लोपः ॥

“उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” ॥ ‘गार्गी वात्स्य इति’ । गंगा-
दिभ्यो यञ्, जित्वादाद्युदात्तत्वं, शेषनिघातः, तस्य स्वरितः । ‘पचति
पठतीति’ । शन्तिपावनुदात्तौ, धातुस्वरः, शबकारस्य स्वरितत्वं, तित्स्व-
रितमित्यस्यानन्तरिमिदं वक्तव्यम्, एवं हि स्वरितग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति,
अत आह । ‘अस्येति’ । यदि तत्र क्रियेत अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतत्प्र-
वर्तते, इह तु करणे न प्रवर्तते, स्वरितम्यासिदृत्वात्तेन द्वयोरप्युदात्त-
स्वरितयोः श्रवणं भवति ॥

“नोदात्तस्वरितोदयमंगार्यकाश्यपगालवानाम्” ॥ उदात्तस्वरिता-
बुदयौ यस्मादिति बहुव्रीहिः, उदयशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, यदाह ।
‘उदात्तोदयस्येति’ । उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रातिशाख्येषु
प्रसिद्धः, तत्र शब्दो लिट्स्वरेणाद्युदात्तः, क्लृप्तशब्दः किमोदित्यत्रत्ययान्त-
स्तिस्वरितः । ‘उदात्तस्वरितपरस्येति वक्तव्यमिति’ । एतदप्युपलक्षणम्,
उदात्तस्वरितयोरित्येव वक्तव्यमिति, इत एव परशब्दार्थलाभात् । ‘मङ्ग-
लार्थमिति’ । उदयशब्दोच्चारणमेव मङ्गलं मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि
प्रथन्ते, मङ्गलमर्थानि मङ्गलान्तानि च वीरपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्म-
त्पुरुषाणि च, इह चादौ वृद्धिशब्दोऽप्येव शिवशब्दः शिवशमरिष्टस्य
करदिति, अन्ते चायमुदयशब्दः ॥

“अ अ” ॥ एकोत्र विवृतः परः संवृतः, द्वावप्यविभक्तिकौ, यो
विवृतस्स स्यानी, यः संवृतः स आदेशः । किमर्थमकारस्याकारो विधीयते,
इत्याह । ‘इहेति’ । ‘कार्यार्थमिति’ । तत्पुनः कार्यमकारस्य दीर्घप्लु-
ताभ्यां सवर्णसंज्ञा अन्यथा प्रयत्नभेदाच्च स्यात्, ततश्च ह्रस्वोकारो एह्य-
माणो दीर्घप्लुतौ न गृहीयात् । तत्र दोषः । अकः सवर्णं दीर्घः, इहैव
स्यादैन्द्राग्नमिति, इह न स्याद्वयडाठकमिति, तस्मादेवमादिकार्यार्थ-

मकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायते, तत्र यदीयं प्रत्यापत्तिर्न क्रियेत
तस्य तदा तथाभूतस्यैव प्रयोगः स्यात्, स माभूदिति प्रत्यापत्तिरिह क्रियते,
इह स्थान्यकारो विवृतो अणत्वात् सवर्णानां ग्राहक इति दीर्घप्लुतयोरपि
स्थाने संवृतोऽकारः प्राप्नोति आदेशस्त्वकारः संवृतोऽण न भवतीति
सवर्णानां ग्राहको न प्राप्नोति, भाव्यमानत्वात् । ततश्च यद्गुणः संवृत
उच्चारितस्तद्गुण एवाष्टादशभेदभिन्नस्यापि अवर्णस्य प्राप्नोति, इत्याश-
ङ्काह । 'दीर्घप्लुतयोश्चेति' । इष्टिरिवेयम् । यद्वा तपरनिर्देशात्सिद्धम्,
अद इति सूत्रं कर्तव्यं, तत्र तः परो यस्मादिति पूर्वाऽकारस्तपरः,
तात्परस्तपर इति द्वितीयः, ततश्च स्थान्याकारो दीर्घप्लुतौ न गृह्य-
त्यादेशस्त्वनपि गुणान्तरयुक्तास्तत्कालान् गृह्यति । एकशेषनिर्देशो
वायं द्रष्टव्यः, अत्र षड् मात्रिका अकाराः स्थानिनो निर्दिश्यन्ते, आदेशो
अपि षडेव, तत उभयत्रैकशेषः, तत्र षण्णां स्थानिनां निर्देशसामर्थ्यात्
स्थानिभिर्दीर्घप्लुतौ भिन्नकालौ न गृह्येते । ततः षण्णां स्थानिनां स्थाने
षडादेशाः संवृता यथासंख्यं भवन्तीति सर्वेष्टसिद्धिरिति शम् ॥

इति श्रीभट्टहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्या-

मष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्ता चेयं काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

॥ शुभं भवतु ॥

1791

J

See fl. I

9/3/2/76

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

27207

Call No. Su 4 V / Har / Bla

Author—Haradatta Misra.

Title—Kasikavyakhyā

Padmaṇjari. Vol II

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
		1875